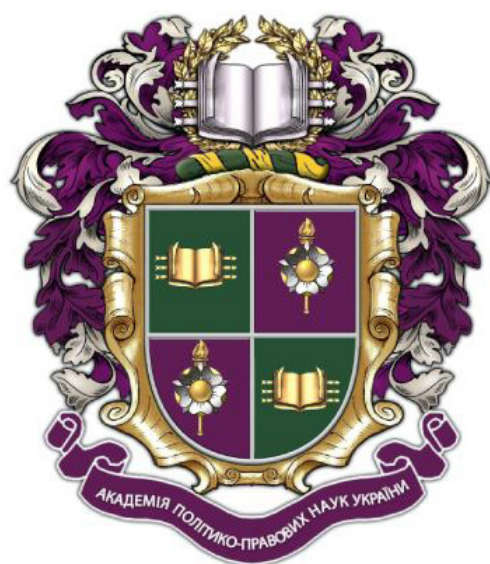

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

За редакцією
В. П. Горбатенка, П. В. Мироненка

Київ
Видавництво Політія
2024

УДК 32 + 340 (031)
Е – 68

РЕЦЕНЗЕНТИ

МОКЛЯК Сергій Петрович – доктор політичних наук, професор.

ПАЛІНЧАК Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор.

САЧКО Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор.

ТИМОШЕНКО Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, професор.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Наукової установи «Академія "Українська Політія"».
Протокол № 7 від 20-го листопада 2024 року.*

Е – 68 **Енциклопедія політики і права.** Наукове видання. За. ред.
д.політ. н., проф. В.П. Горбатенка і д.політ. н. П.В. Мироненка.
Київ: Видавництво Політія, 2024. 788 с.

ISBN 978-617-8166-09-0 (Друковане видання)

ISBN 978-617-8166-12-0 (Електронне видання)

«Енциклопедія політики і права» є унікальним міждисциплінарним науковим виданням, де вперше в Україні поєднано понад 700 наукових статей з політичної та правової наук, здатних слугувати фундаментальною базою для вироблення політичних рішень та моделювання політико-правових процесів у державному будівництві, забезпечення процесу євроінтеграції та навчального процесу для соціально-гуманітарних спеціальностей у закладах вищої освіти в сучасних умовах, у післявоєнний час та на майбутнє.

Наукове видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів та широке коло читачів, які цікавляться політичною та правовою науками.

ISBN 978-617-8166-09-0 (Друковане видання)

ISBN 978-617-8166-12-0 (Електронне видання)

© Колектив авторів, текст, 2024.
© Видавництво Політія, 2024.

УПОРЯДНИК ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович

доктор політичних наук, професор,
перший віцепрезидент АППН України

ВІДПОВІДАЛЬНІ НАУКОВІ РЕДАКТОРИ

**ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович,
МИРОНЕНКО Петро Володимирович**

ЛІТЕРАТУРНИЙ РЕДАКТОР

ЩЕГЕЛЬСЬКА Тетяна Костянтинівна

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

БАТАНОВ Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор

БОЙКО Олександр Дмитрович – доктор політичних наук, професор

ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор

ДЕМ'ЯНЕНКО Борис Леонідович – доктор політичних наук, професор

КОРЖ Ігор Федорович – доктор юридичних наук, професор

КОРНІЄНКО Валерій Олександрович – доктор політичних наук, професор

КРЕСІНА Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор,

чл.-кор. НАПрН України

КУКУРУЗ Оксана Володимирівна – доктор політичних наук

МАЛИШЕВА Наталія Рафаелівна – доктор юридичних наук, професор,

академік НАПрН України

МИРОНЕНКО Петро Володимирович – доктор політичних наук

ПАРХОМЕНКО Наталія Миколаївна – доктор юридичних наук, професор,

чл.-кор. НАН України

РОМАНЮК Анатолій Семенович – доктор політичних наук, професор

СМОЛЯНЮК Володимир Федорович – доктор політичних наук, професор

СТОЙКО Олена Михайлівна – доктор політичних наук

ТЕРТИШНИК Володимир Митрофанович – доктор юридичних наук, професор

ШАПОВАЛЕНКО Марина Володимирівна – доктор політичних наук, професор

ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович – доктор юридичних наук, професор,

академік НАН України

ШУМИЛО Михайло Миколайович – доктор юридичних наук,

старший науковий співробітник

НАГЛЯДОВА РАДА

АНПЛОГОВ СЕРГІЙ ІГОРОВИЧ – Голова Президії
Громадських Об'єднань України.

БИШОВЕЦЬ ЮРІЙ ПАВЛОВИЧ – Засновник Наукової установи
«Академія «Українська Політія».

ГАБСБУРГ-ЛОТРИНГЕН ФРАНЦ-ВОЛОДИМИР – Громадський діяч.

МИРОНЕНКО ВІТАЛІЙ ПЕТРОВИЧ – Засновник Академії
політико-правових наук України.

ПАВЛИШИН ПАВЛО ЯРЕМОВИЧ – Громадський діяч,
перший заступник Вараського міського голови Рівненської області.

ПАШКО ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ – Президент ГО
«Українська Громадська Рада», депутат Роменської міської ради.

СПИРКО ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ – Генеральний секретар
Президії Громадських Об'єднань України.

ХОМИЧ ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ – Громадський діяч, адвокат.

ПОДЯКА

Редакційна колегія висловлює щирі вдячність
за сприяння у виданні «Енциклопедії політики і права»

**Волощук Андрію Васильовичу,
Дубовому Сергію Федоровичу,
Емаду Абу Алрубу,
Красникову Євгену Володимировичу,
Медведєву Олегу Олександровичу,
Мечетному Олександру Івановичу,
Шимківу Дмитру Анатолійовичу,
Шинкаренку Валерії Сергіївні,
Самусенку Світлані Сергіївні,
Смешку Ігорю Петровичу.**

Будуймо Україну в собі і навколо себе!

ПЕРЕДМОВА

Після здобуття Україною незалежності держава й суспільство, незважаючи на зумовлені тоталітарним минулим труднощі об'єктивного і суб'єктивного характеру, внутрішні проблеми і потрясіння, зовнішній тиск і відкрити збройну агресію, впевнено продовжують торувати шлях до розвиненої демократії та рівноправного входження до європейського співтовариства. На цьому непростому шляху одним із визначальних чинників постає нагальна потреба теоретичного розуміння та практичного утвердження на цій основі взаємодії політики і права як гарантії забезпечення консолідації країни, досягнення спільних цілей і цінностей.

Відповідно до зазначеного, для фахівців у сфері соціально-гуманітарних наук і широкої читацької спільноти пропонується «Енциклопедія політики і права» – фундаментальне вітчизняне видання, покликане у систематизованому вигляді розкрити реальну картину політико-правового розвитку України на широкому тлі історичних досягнень і сучасного світового досвіду демократичного співжиття та подолання рецидивів неототалітаризму в різноманітних його проявах. Пропоноване енциклопедичне дослідження є колективною спробою дати відповідь на питання про характер і зміст змін, що відбулись у світі та в Україні за останні десятиліття з урахуванням складного й суперечливого співвідношення та назрілих потреб взаємодії політики і права.

Готуючи Енциклопедію, ініціатори й автори виходили з наступного: синтезу політологічного і правознавчого підходів щодо розуміння складних цивілізаційних та суспільних явищ і процесів; розгляду політики і права як складних системних утворень в органічній єдності та взаємній опосередкованості їх змістовних характеристик; утвердження чітких правил і процедур у процесах прийняття стратегічних рішень, розробки соціальних проєктів, узгодження інтересів суб'єктів політико-правової діяльності, виявлення реальних наслідків державно-політичних і державно-управлінських рішень; узагальнення європейського та світового досвіду регулювання суспільних відносин на основі використання здатності політики щодо забезпечення функціонування та вдосконалення права, а також можливостей права як необхідного чинника, що організовує, впорядковує політику, усуває хаотичність і непередбачувані тенденції в її розвитку.

Видання орієнтоване на глибоке і всебічне тлумачення певною мірою усталених і новітніх понять, категорій, термінів, що стосуються політико-правового дискурсу. До основних блоків, що складають книгу, належать: історія, теорія і методологія політико-правових досліджень; персоналії видатних теоретиків держави і права та політичних діячів різних країн і народів; основні напрями (галузі) осмислення й практичної реалізації

політики і права; державні та адміністративні інститути, в рамках яких формалізовані владні відносини; основоположні міжнародні та національні політико-правові документи (акти, декларації, статути, договори, угоди, меморандуми, хартії, кодекси, конвенції).

В Енциклопедії вміщено близько 700 авторських статей, які стосуються політики і права та з різних позицій характеризують їхнє взаємопроникнення і взаємодію. Статті Енциклопедії систематизовано в алфавітному порядку із застосуванням в окремих випадках інверсії (перестановки слів) з метою уникнення надмірного повторення у назвах. До термінів, запозичених з іноземних мов, подано етимологічні пояснення. У текстах статей слова, що становлять їх назви, позначаються початковими літерами цих слів. У книзі застосовано умовні позначення і скорочення, для розуміння яких додається «Список основних скорочень». З метою максимальної зручності орієнтування читача в широкому полі традиційної та новітньої термінології, швидкого пошуку необхідних статей книгу супроводжує «Зміст».

Енциклопедію підготували до видання провідні українські вчені – політологи, правознавці, філософи, історики, – переважна більшість яких мають досвід співпраці в авторських колективах попередніх енциклопедичних видань, зокрема, таких як «Політологічний енциклопедичний словник», «Юридична енциклопедія», «Політична енциклопедія», «Великий юридичний енциклопедичний словник», «Енциклопедія сучасної України», «Філософія політики: короткий енциклопедичний словник», «Велика українська енциклопедія», «Енциклопедія міжнародного права», «Енциклопедія історії України», «Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник», «Українська правнича енциклопедія», «Новітня політична лексика» та ін.

Видання підготовлено на базі Громадської організації «Академія політико-правових наук України» та Наукової установи «Академія “Українська Політія”». Ініціатори й автори видання втілили в цій колективній праці прагнення щодо завершення розпаленої російськими агресорами війни на Європейському континенті перемогою України та подальшим мирним демократичним розвитком у світовому масштабі.

Висловлюємо щирю подяку всім, хто сприяв появі цього видання.

Петро МИРОНЕНКО – доктор політичних наук,
президент Академії політико-правових наук України, генеральний
директор Академії «Українська Політія»

Володимир ГОРБАТЕНКО – доктор політичних наук,
професор, перший віцепрезидент
Академії політико-правових наук України

ЗМІСТ

Передмова	7	Антропологія політична	58
Список основних скорочень	17	Апартеїд	59
А		Апостольська нунціатура	59
Абсентеїзм	19	Аристократія	62
Абсолютна монархія	19	Аристотель Стагіріт	62
Авангардизм політичний	19	Армія	63
Авеста	20	Артхашастра	65
Автаркія	20	Архетип	65
Автономія	20	Асиміляція	67
Автономна Республіка Крим	21	Асоціація	68
Авторитаризм	26	Атлантизм	68
Авторське право	27	Аудит	69
Агенти влади	28	Аукціон	70
Аграрне право	28	Афоризм	70
Агресія	29	Б	
Адаптація політична	30	Багатопартійна система	71
Адвокатська діяльність	31	Баланс сил	72
Адикція влади	32	Бандера Степан Андрійович	73
Адміністративна процедура	33	Банківське право	75
Адміністративне право	33	Бездіяльність влади	76
Адміністративний акт	34	Безпека	77
Адміністративний ресурс	36	Безпека державна	78
Адміністративно-командна		Безпека екологічна	79
система	37	Безпека зовнішньополітична	80
Адміністративно-територіальний		Безпека колективна	80
устрій	38	Безпека конституційна	81
Адміністрування	42	Безпека міжнародна	84
Аксіологія політична	42	Безпека національна	85
Акт відновлення української		Безпека політична	86
держави	43	Безпека регіональна	86
Акт злуки	44	Безпосередня демократія	87
Акт проголошення незалежності		Бентам Джеремі	88
України 1991	44	Бердяев Микола	88
Активи	45	Берк Едмунд	89
Актор політичний	46	Біженці	89
Акультурація політична	47	Бізнес	91
Алма-Атинська декларація 1991	47	Біловезька (Мінська) угода 1991	92
Альтернативістика	48	Біополітика	93
Альянс	48	Боден Жан	94
Амністія	48	Бони	95
Аналіз публічної політики	49	Боротьба політична	95
Анархія	50	Брехня політична	96
Анексія	52	Брифінг	98
Антиглобалізм	53	Будапештський меморандум	98
Антикомунізм	55	Буддизм	99
Антисемітизм	56	Бунт	99
Антигона	58	Бюрократія	100

В

Варшавський договір	102
Васалітет	102
Ватикан	103
Ваучер	106
Вебер Макс	106
Велика Французька Революція	106
Верас Дені д'Аме	108
Верховенство закону	109
Верховенство права	110
Вестернізація	112
Вето	113
Взаємодія політики і права	113
Вибори	115
Виборча квота	116
Виборче право	117
Виборчий бар'єр	120
Виборчі технології	121
Виборчі цензи	123
Виконавча влада	125
Винятковість політична	126
Відносини політико-правові	128
Відносини суспільні	128
Відповідальність політична	129
Військовополонені	129
Війна	130
Військово-промисловий комплекс ...	131
Вітчизна	133
Віче	133
Вклади	134
Влада	134
Военна диктатура	136
Военна могутність держави	137
Военна політика	137
Военна сила держави	139
Воєнний стан	139
Войовнича демократія	140
Волевиявлення	142
Волонтерська діяльність	142
Волонтаризм	143
Воля	143
Вплив політичний	144
Всесвітня декларація місцевого самоврядування	144

Г

«Газова імперія»	146
Гаєк Фрідріх Август фон	146
Гай	147
Ганді Мохандас Карамчанд	147

Гармонізація законодавства	148
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх	150
Гельвецій Клод Адріан	151
Гендерна політика	151
Генеральний секретар ООН	153
Геноцид	154
Геополітика	154
Геронтократія	156
Геродот	157
Герострат	158
Гетто	159
Гібридна війна	159
Глава держави	160
Глава уряду	161
Гласність	161
Глобалізація	161
Глобальне село	163
Глобальний колапс	164
Глобальні екологічні проблеми	165
Гоббс Томас	166
Голодомор 1932 – 1933 в Україні	167
Голокост	169
Гольбах Поль Анрі Дітріх	170
Гомер	171
Гонка озброєнь	172
Гра політична	174
Громада	174
Громадська думка	176
Громадський рух	177
Громадські організації	177
Громадськість	178
Громадянин	178
Громадянство України	179
Громадянська війна	179
Громадянське суспільство	180
Громадянські свободи	182
Громадянськість	182
Гроцій Гуто де Гроот	183
Грушевський Михайло Сергійович	183
Гуго Густав	184
ГУЛАГ	185
Гуманітарна безпека	187
Гуманітарна експертиза політичного рішення	189
Гумбольдт Вільгельм фон	190

Д

Давид Рене	191
Данте Аліг'єрі	191
Дарендорф Ральф	192
Двопартійна система	193

Деволюція	195	Доручення	236
Дезінтеграція	195	Драгоманов Михайло Петрович	236
Дезінтеграція СРСР	195	Дюверже Моріс	239
Дезінформація	198		
Декларація про державний суверенітет України	198	Е	
Декларація тисячоліття ООН	198	Евакуація	240
Деконцентрація влади	199	Еволюція політична	243
Делеговане законодавство	200	Екологічна політика держави	244
Делегування влади	200	Екологічне право	245
Делегування повноважень	201	Екологічні обов'язки	246
Демагогія	202	Екологічні права	246
Демілітаризована зона	202	Екоцид	249
Демократичний соціалізм	203	Експерт	250
Демократичні принципи виборів	204	Експертиза	250
Демократія	206	Експлуатація	251
Депортація	208	Екю	251
Держава	208	Еліта політична	251
Державна зрада	212	Емблема	253
Державна мова	213	Еміграція	253
Державна таємниця	214	Емфітевзис	254
Державний діяч	215	Енергетичне громадянство	255
Державний комітет з надзвичайного стану	216	Етика політична	257
Державні свята	217	Етнокультурна автономія	258
Державні символи	218	Етнополітологія	259
Державність	219	Етнотериторіальна автономія	260
Деспотизм	220	Етнос	263
Деспотія	221		
Децентралізація	221	Є	
Джерело права	222	Євроатлантична інтеграція	264
Джефферсон Томас	224	Європейська інтеграція	266
Диктатура	225	Європейська конвенція з прав людини	270
Диктатура пролетаріату	225	Європейська партія	274
Директива	226	Європейська хартія місцевого самоврядування 1985	275
Дирекція	226	Європейський парламент	275
Дисиденти	226	Європейський Союз	276
Дискретність політичного розвитку	227	Європейський суд з прав людини	277
Дискреція обмеження конституційних прав і свобод ...	227		
Дискримінація політична	229	Ж	
Дискурс-аналіз	229	Жовтнева революція 1917 в Росії	279
Дисципліна	230		
Діаспора	230	З	
Дідро Дені	230	Загальна декларація прав людини 1948	281
Діодор Сицилійський	231	Закон	282
Діяльність політична	232	Законодавча влада	283
Договір	233		
Доктрина воєнна	234		
Доктрина політична	235		
Документ	235		

Л	
Лаутерпахт Герш	383
Легітимація	384
Легітимність	386
Лейбніц Готфрід Вільгельм	387
Лемкін Рафал	389
Липинський В'ячеслав	390
Лібералізм	392
Ліга арабських держав (ЛАД)	394
Лідерство політичне	394
Лісове право	395
Лобізм	396
Локк Джон	398
Людина	399
Люстрація	400
Лютнева революція 1917 в Росії	402

М	
Маблі Габріель Бонно де	403
Мажоритарна виборча система	403
Мазепа Іван Степанович	405
Макіавеллі Нікколо	406
Мандат	408
Маніпулювання політичне	409
Мао Цзедун	410
Мародерство	411
Медіоланський Амвросій	412
Меморіал	413
Менеджмент політичний	413
Менталітет	414
Миротворчі сили	416
Міграція	417
Міжнародне гуманітарне право	419
Міжнародне екологічне право	420
Міжнародне космічне право	420
Міжнародне право	422
Міжнародний кримінальний суд	423
Міжнародний суд ООН	427
Міжнародні гарантії незалежності України	429
Мілітаризація	430
Мілл Джон Стюарт	430
Мілош Чеслав	431
Мімікрія політична	432
Мінські угоди 2014 – 2015	433
Місцева влада	435
Місцеве самоврядування	437
Міфологія політична	440
Міхельс Роберт	442
Міхновський Микола Іванович	443
Мобілізація	445

Мовна політика	445
Мовне прогнозування	447
Модернізація політична	448
Монарх	449
Монархія	450
Монізм політичний	451
Монтеск'є Шарль-Луї	451
Мореллі	453
Муніципальне право	454
«М'яка сила»	456
«М'яке право»	457

Н	
Надзвичайний стан	459
Найманство	461
Народ	462
Народовладдя	465
Нахлік Станіслав Едвард	466
Націоналізм	467
Націонал-соціалізм	468
Національна гвардія України	469
Національне космічне право	470
Нація	471
Невизнані держави	473
Незаконні воєнізовані (збройні) формування	475
Нейролінгвістичне програмування	475
Нейромаркетинг	477
Некомбатанти	479
Некрополітика	479
Неоконсерватизм	481
Неолібералізм	481
Неототалітаризм	482
Непокора	484
Неформальні організації	484
Ніцше Фрідріх	485
Нобелівська премія	486
«Нове політичне мислення»	487
Ново-Огарьовський процес	489
Номенклатура	491
Номос	492
Норма	492
Нормативно-правовий акт	492
Норми соціальні	493
Нувориш	493
Нунцій	494

О	
Обов'язки громадянина	495
Образ майбутнього	497

Обструкція	498	Політиканство	546
Однопартійна (монопартійна)		Політико-правова система	547
система	498	Політична думка	548
Олігархія	500	Політична епістемологія	549
Олігархізація влади	500	Політична корупція	550
Олігархоміка	502	Політична культура	551
Омбудсмен	503	Політична наука і освіта	552
Онтологія	504	Політична свідомість	553
Онтологія права	504	Політична система	554
Операції ООН з підтримання		Політична філософія	555
миру і безпеки	505	Політичне право	557
Опозиція	505	Політичний процес	560
Опонент	508	Політичний режим	562
Опортунізм	508	Політичний тиск	564
Організація Об'єднаних Націй		Політологія	565
(ООН)	508	Політологія релігії	567
Організація Північноатлантичного		«Помаранчева» революція 2004	
договору (НАТО)	510	в Україні	567
Орієнтація політична	511	Помилка політична	569
Оріховський (Роксолан) Станіслав		Поппер Карл Раймунд	570
Станіславович	512	Популізм	572
Острогорський Мойсей Якович	515	Порівняльне правознавство	572
Отаманщина	515	Порівняльний аналіз	574
Охлократія	516	Постіндустріальне суспільство	575
		Постмодернізм	576
П		Постнормальність	578
Пам'ять історична	517	Права і свободи людини	579
Пам'ять соціальна	517	Право	580
Парламент	519	Правова безпека	581
Парламентарна республіка	520	Правова демократія	582
Парламентська коаліція	521	Правова держава	582
Партія політична	523	Правова політика	584
Партійна система	524	Правова політологія	585
Пасвольський Лео	525	Правова система	587
Пейн Томас	526	Право Європейського Союзу	588
Пенітенціарна система	527	Право і релігія	590
Перебудова	529	Право соціального забезпечення	591
Передбачення	530	Православ'я	592
Петлюра Симон Васильович	531	Прагматизм правовий	593
Петражицький Лев Йосипович	531	Праксеологія політична	594
Платон Афіньський	532	Представницька демократія	594
Плутократія	535	Президент	596
Плюралізм політичний	536	Президентська республіка	596
Поведінка політична	536	Прекаріат	597
Повстання	538	Прес-конференція	598
Поділ влади	538	Прес-служба	598
Подолинський Сергій Андрійович	539	Прецедентне право	598
Полібій	540	Привілеї	599
Поліс	541	Природне право	599
Політика	542	Провокація	600
Політика права	544	Пропаганда	600
		Пропорційна виборча система	601

Протекторат	603	Святий Престол	655
Протестантизм	603	Сенатор	657
Психологічна війна	604	Сенека Луцій Анней	657
Публічна адміністрація	606	Сепаратизм	658
Публічна влада	608	Сервітут	659
Публічна політика	612	Серпневий путч у СРСР 1991	660
Публічна сфера політики	614	Символ	662
Путінізм	615	Символіка політична	664
Путч	617	Ситуація політична	665
Пуфендорф Самуель фон	617	Сіейес Еммануель Жозеф	666
«П'ята колона»	617	Сім мудреців	666
Р		Сковорода Григорій Савич	667
Рада Європи	619	Скоропадський Павло Петрович	668
Радбрух Густав Ламберт	620	Служба безпеки України (СБУ)	668
Рашизм	621	Сократ	669
Ребет Лев Роман Михайлович	622	Соціал-демократія	671
Революція	625	Соціалізм	673
«Революція гідності» 2013 – 2014		Соціальна держава	673
в Україні	625	Соціальне партнерство	674
Регламент	628	Соціальне проектування	675
Рейган Рональд Вільсон	628	Союз	675
Республіка	629	Спадковий авторитаризм	675
Республіка змішаного типу	631	Співдружність незалежних	
Ресурси виборчої кампанії	632	держав (СНД)	677
Ресурси політичні	635	Спікер	678
Референдум	636	Спіноза Бенедикт	678
Реформа	637	Стабільність політична	679
Ризик політичний	637	Сталий розвиток	680
Римське право	638	Сталінізм	680
Римський клуб	639	Старосольський Володимир	
Ритуал	641	Йоахимович	681
Рівність соціальна.....	642	Стереотип політичний	681
Рішення політичне	643	Стратегічний форсайт	683
Робесп'єр Максимільєн-		Стратегія воєнна	684
Марі-Ізідор де	644	Стратифікація політична	685
Розвиток політичний	644	Стронін Олександр Іванович	686
Розвідувальні органи	645	Субсидіарність	686
Ротарі-клуби	646	Суверен	687
Роялізм	647	Суверенітет	687
Руссо Жан-Жак	648	Суверенітет народний	690
С		Суд	691
Самоврядні потенції української		Судова влада	693
ментальності	650	Суперпрезидентська республіка	694
Самодержавство	651	Суперфіцій	695
Світ багатополлярний	652	Суспільство	696
Світ однополлярний	652	Т	
Світовий порядок	653	Теорія груп	698
Свобода	654	Теорія держави і права	699
		Теорія пасіонарності	700
		Теорія хвиль демократизації	701

Територіальна громада	702
Тероризм	704
Технології політичні	706
Технологія прийняття політичних рішень	706
Тимократія	708
Тіньовий кабінет	709
Тома Аквінський	710
Томазій Християн	712
Томос	713
Топоніміка урбаністична	715
Тоталітаризм	717
Транзитологія	717
Трансгуманізм	719
Трудове право	719
Туган-Барановський Михайло Іванович	721

У

Уінстенлі Джерард	723
Україна	723
Українська держава	724
Українська Народна Республіка доби Директорії	725
Українська Народна Республіка доби Центральної Ради	726
Універсали Центральної Ради	727
Унітаризм	729
Унітарна держава	733
Унія	734
Установчі збори	735
Утопія	736
Участь політична	738

Ф

Фашизм	741
Федералізм	742
Федеративна держава	742
Фейєрбах Людвіг Андреас	744
Фемінізм	744
Філософія права	748
Фінансове право	749
Фіхте Йоган Готліб старший	749
Флешмоб політичний	750
«Формула Радбруха»	751
Фрустрація	752
Фуко Мішель	752
Футурологія	754

Х

Хактивізм	756
Халіфат	757
Хань Фей	758
Хартія	758
Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович	759
Християнство	760
Хунта	760

Ц

Централізація	762
Цивільна оборона	762
Цивільне право	764
Цицерон Марк Туллій	765

Ч

Час у праві	767
«Чорний лебідь»	767
Чорнобильська катастрофа 1986 в Україні	768
Чутки політичні	768

Ш

Шан Ян	771
Шантаж політичний	772
Шаріат	773
Шеллінг Фрідріх Вільгельм	773
Шовінізм	774
Шопенгауер Артур	775
Штучний інтелект	777

Ю

Юлій Цезар Гай	779
Юридична наука	780

Я

Ядерна безпека	782
Ядерна зброя	782
Ядерне право	783
Ядерний тероризм	784
Авторський колектив енциклопедії	785

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

<i>австр.</i> – австрійський	<i>екон.</i> – економічний
<i>агіт.</i> – агітаційний	<i>етн.</i> – етнічний
<i>адм.</i> – адміністративний	<i>етнол.</i> – етнологічний
<i>адм.-тер.</i> – адміністративно-територіальний	<i>євр.</i> – єврейський
<i>акад.</i> – академік	<i>європ.</i> – європейський
<i>атер.</i> – американський	<i>законад.</i> – законодавчий
<i>англ.</i> – англійський	<i>закорд.</i> – закордонний
<i>араб.</i> – арабський	<i>зем.</i> – земельний
<i>афр.</i> – африканський	<i>ЗМІ</i> – засоби масової інформації
<i>білор.</i> – білоруський	<i>зовн.</i> – зовнішній
<i>біол.</i> – біологічний	<i>зх.</i> – західний
<i>бл.</i> – близько	<i>і т. д.</i> – і так далі
<i>букв.</i> – буквально	<i>і т. ін.</i> – і таке інше
<i>бурок.</i> – буржуазний	<i>і т.п.</i> – і тому подібне
<i>бурж.-дем.</i> – буржуазно-демократичний	<i>ідеол.</i> – ідеологічний
<i>в осн.</i> – в основному	<i>інд.</i> – індійський
<i>в (у) т. ч.</i> – в (у) тому числі	<i>індивід.</i> – індивідуальний
<i>викон.</i> – виконавчий	<i>іноз.</i> – іноземний
<i>військ.</i> – військовий	<i>ін-т</i> – інститут
<i>вітчизн.</i> – вітчизняний	<i>інформ.</i> – інформаційний
<i>внутр.</i> – внутрішній	<i>ісп.</i> – іспанський
<i>ВПК</i> – військово-промисловий комплекс	<i>істор.</i> – історичний
<i>ГА ООН</i> – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй	<i>італ.</i> – італійський
<i>ген.</i> – генеральний	<i>катол.</i> – католицький
<i>геогр.</i> – географічний	<i>кит.</i> – китайський
<i>гносеол.</i> – гносеологічний	<i>кін.</i> – кінець
<i>гол.</i> – головний	<i>колект.</i> – колективний
<i>госп.</i> – господарський	<i>комуніст.</i> – комуністичний
<i>госп-во</i> – господарство	<i>конст.</i> – конституційний
<i>грец.</i> – грецький	<i>КПРС</i> – Комуністична партія Радянського Союзу
<i>громад.</i> – громадський	<i>крим.</i> – кримінальний
<i>громадян.</i> – громадянський	<i>лат.</i> – латинський
<i>давньогрец.</i> – давньогрецький	<i>лит.</i> – литовський
<i>давньорим.</i> – давньоримський	<i>літ.</i> – літературний
<i>д-ва</i> – держава	<i>матем.</i> – математичний
<i>дем.</i> – демократичний	<i>матер.</i> – матеріальний
<i>демогр.</i> – демографічний	<i>мед.</i> – медичний
<i>депут.</i> – депутатський	<i>методол.</i> – методологічний
<i>держ.</i> – державний	<i>міжнар.</i> – міжнародний
<i>див.</i> – дивись	<i>місц.</i> – місцевий
<i>дип.</i> – дипломатичний	<i>моск.</i> – московський
<i>дол.</i> – долар	<i>мусульман.</i> – мусульманський
<i>екол.</i> – екологічний	<i>навкол.</i> – навколишній
	<i>на поч.</i> – на початку
	<i>напр.</i> – наприклад
	<i>нар.</i> – народний; народився

нас. – населення
наук. – науковий
наук.-тех. – науково-технічний
нац. – національний
нац.-визв. – національно-визвольний
нац.-дем. – національно-демократичний
нац.-держ. – національно-державний
нац.-тер. – національно-територіальний
н. е. – нашої ери
нім. – німецький
нормат. – нормативний
обл. – обласний
ООН – Організація Об'єднаних Націй
орг. – організаційний
орг-ція – організація
осн. – основний
офіц. – офіційний
парлам. – парламентський
парт. – партійний
пд. – південний
пед. – педагогічний
пн. – північний
пол. – половина
політ. – політичний
політол. – політологічний
польс. – польський
поч. – початок
презид. – президентський
пром. – промисловий
псих. – психічний
психол. – психологічний
р., рр. – рік, роки
рад. – радянський
револ. – революційний
револ.-дем. – революційно-демократичний
регіон. – регіональний
реліг. – релігійний
респ. – республіканський
РЄ – Рада Європи
рим. – римський
рос. – російський
с. – сторінка
селищ. – селищний
серед. – середина

сільс. – сільський
служб. – службовий
СНД – Співдружність Незалежних Держав
соціаліст. – соціалістичний
соціол. – соціологічний
спец. – спеціальний
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ст. – століття; стаття (в однині і множині)
сусп. – суспільний
сусп-во – суспільство
сучас. – сучасний
сх. – східний
США – Сполучені Штати Америки
т. зв. – так званий
т-во – товариство
теол. – теологічний
теор. – теоретичний
тер. – територіальний
тех. – технічний
технол. – технологічний
тимчас. – тимчасовий
тис. – тисяча
тисячол. – тисячоліття
торг. – торговельний
тур. – турецький
угор. – угорський
укр. – український
ун-т – університет
феод. – феодальний
фіз. – фізичний
філос. – філософський
фін. – фінансовий
франц. – французький
христ. – християнський
центр. – центральний
церк. – церковний
цив. – цивільний
чол. – чоловік
юрид. – юридичний
япон. – японський

Окрім вищенаведених скорочень, щодо
 прикметників та дієприкметників іноді
 застосовується відсікання закінчень
 і суфіксів.

АБСЕНТЕЇЗМ (від лат. *absens* (*absentis*) – відсутній) – відмова виборців від участі у виборах представницьких органів, глави д-ви, посадових осіб; вияв соц.-політ. апатії, байдуже ставлення людей до здійснення своїх політ. прав, ухилення від виконання громадян. обов'язків. До осн. причин і мотивів А. належать: низький рівень політ. активності грн; висловлення пасив. протесту населення проти антидемо. законодавства, недосконалої виборчої системи, чинного політ. режиму чи форми правління взагалі; прагнення людей бути над політикою як осереддям зіткнення егоїст. інтересів та амбіцій; неприязнь до політ. лідерів; небажання депутатів парламенту, членів колегіал. органів, делегатів з'їздів, конференцій, симпозіумів приймати певні законопроекти чи рішення; несприйняття конкр. рішень інститутів влади, екон. реформ, сусп.-політ. заходів, акцій і т. ін. З метою запобігання виявам А. в деяких країнах практикується обов'язкове голосування (Італія, Бельгія, Греція, Австрія та ін.), а відмова від участі у виборах переслідується законом.

В.П. Горбатенко

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ (англ. – *absolute monarchy*) – один з видів монархії, який передбачає, що монарх одноосібно володіє законодавчою, виконавчою і судовою владою, яка не обмежена законами, представницькими інституціями або традиціями. Формування А.м. пов'язують із завершенням феодалізму, утворенням сильних, централізованих нац. держав, що супроводжувалося обмеженням станових привілеїв. Вважається, що процес формування розпочався в XIV ст., продовжувався протягом XVI і XVII ст. Прийнято вважати Людовика XIV (1643-1715) класичним зразком абсолютного монарха, якому належали слова-кредо «Держава – це я!». Але концептуальне і практичне формування абсолютної монархії у Франції пов'язують із постаттю «першого міністра» Людовика XIII, кардинала Рішельє (1585-1642). Власне внаслідок його активної діяльності вдалося остаточно подолати спротив аристократії і встановити норму, що виступи титулованих

достойників проти короля – це не привілей, а злочин проти д-ви. Обґрунтування права монарха на абсолютну владу передбачало релігійну конструкцію: Бог створив з хаосу світ і довірив забезпечувати сусп. лад на землі монархові. Монарх наданий народу Богом й був представником Бога. Відповідно на цій основі формувався обов'язок абсолютної покорі підданих. Цьому сприяла домінація монархів над нац. церквами. У XVIII ст. поширилась аргументація в форматі освіченого абсолютизму: абсолютна влада монарха легітимізується досягненнями д-ви, які є важливими для всіх підданих: стабільність, порядок, безпека та зростання загальної заможності країн. Відповідно монарх трактувався як «батько народу» і/або «перший слуга народу», який здійснює «королівське ремесло» щодо управління. Вже у XVIII ст. постало питання: наскільки всеосяжною була влада абсолютного монарха? Відповідь дав Ш. Монтеск'є, який констатував, що, на відміну від деспот. монархії, в А.м. існувало кодифіковане право, а у другій моделі не було будь-яких обмежень. Фактично абсолютизм полягав у відсутності контролю над монархом і абстрактній відповідальності. Вона була лише перед Богом. Абсолютизм також полягав у тому, що влада могла на власний розсуд позбавити людину власності, кинути її до в'язниці і тримати там до кінця життя без суду. Однак у процесі подальшої еволюції монархії вона втратила формат абсолютної й еволюціонувала в більшості випадків у парламентську та конституційну. Сьогодні А.м. існують в Брунеї, Катарі, Омані, Саудівській Аравії, Есваїні та Ватикані.

А.С. Романюк

АВАНГАРДИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (від франц. словосполучення *avant-garde* – той, хто йде попереду; передовий загін) – радикальна, ідеологізована течія, представники якої пропонують прискорене розв'язання складних сусп. проблем простими засобами. Зазвичай вони оперують такими поняттями як «революція», «переворот», «очищення», «рішучі дії», «героїзм», «штурм», «стрибок», «перебудова», «світовий уряд» та ін. З істор.

погляду А.п. – це ідея докорінної перебудови світу, реальним проявом якої можна, зокрема, вважати революцію 1917 в Росії. Значний вплив на авангард, теорію і практику справили праці А. Шопенгауера, К. Маркса, С.О. К'єркегора, Ф. Ніцше, В. Леніна, А. Бергсона, З. Фрейда, К.Г. Юнга, М. Гайдеггера, Ж. Марітена, Ж.П. Сартра, які суттєво змінили погляд на природу, сутність і призначення людини та колект. спільнот у суч. світі. Представники А.п роблять ставку на кадрові зміни, різкий розрив зі стратегією і тактикою своїх попередників, політизацію й ідеологізацію всіх сфер сусп. життя, пошук винних у соціальних негараздах. Для adeptів подібної діяльності є властивими утопізм, різкий розрив з наявною традицією, волюнтаризм, адмін.-командні методи управління, відірваність від реального стану справ, неадекватність пропонованих дій рівню розвитку політ. свідомості й культури конкретно взятого сусп-ва.

А.п. може проявлятися на рівні масової свідомості як безпідставне прагнення основної частини населення до форсованих соціальних змін, віра у здатність окремих лідерів чи певної партії кардинально змінити ситуацію в країні, певному регіоні чи й у цілому світі. Полярно протилежним подібним проявом є елітарний А.п., живильним ґрунтом якого слугують ідея про неготовність народу до демократії, абсолютизація ролі в сусп.-політ. розвитку свідомої меншості, популізм як засіб виправдання неготовності правлячої верхівки чи опозиції до вирішення нагальних завдань реформування сусп-ва, підміна держ. органів чи управлінських кадрів партійними, надмірна й не виправдана ідеалізація модернізації через авторитаризм.

В.П. Горбатенко

АВЕСТА (перс. *apastak* – текст; часто називається *зенд-авеста*, тобто текст із коментарем) – священна книга зороастрійців. Дійшла до нас у пізніших рукописах XIII–XIV ст., але склалася ще у VI–IV ст. до н. е. Складається з 4-х осн. частин: Ясна, Вендідад, Яшти і Вісперед. Містить реліг. гімни, віршовані проповіді Заратустри й легенди. Осн. сюжетом А. є вічна боротьба доброго бога Ахурамазди і злого бога Анхра-Майнью. На думку більшості дослідників, батьківщиною А. була Мідія (сучасний Пн.-Зх. Іран, Азербайджан) – стародавня імперія, що стала вітчизною видатного мислителя, пророка і реформатора зороастризму, автора «А.» – Заратустри (Зороастра).

А., яка доповнювалась після Заратустри впродовж багатьох віків, – могутнє джерело

політ. думки навіть для сьогодення. Світ, за А., – це результат боротьби доброго і злого начал. Ахурамазда – верховний і єдиний бог, втілення правди, справедливості, чеснот, просвітництва, розуму тощо. Перша людина і цар, син неба Іма, керуючись виключно законами Ахурамазди – «найдосконалішими з усіх законів», – будує сусп-во без ворожнечі й насильства, де панують мир і щастя. Одним із перших у світовій думці Заратустра висловив ідею рівності чоловіка й жінки. Але і його сусп-во поділяється на чотири стани (жерці, вояки, землероби і ремісники), тобто це не сусп-во рівних, а станове сусп-во, де до того ж жонаті користуються більшими правами, ніж нежонаті, той, хто має дітей, ставиться над тими, хто їх не має, і т. ін. А., як і Біблія, справила величезний вплив на подальший розвиток політ. думки Сходу і Заходу, а її ідеї й тепер користуються повагою серед мільйонів людей.

О.М. Мироненко

АВТА́РКІЯ (грец. *autárkeia* – самовдоволення) – політика самоізоляції д-ви чи групи д-в від зовн. світу, яка полягає у створенні замкнених нац. госп-в, політ.-ідеол. та соціокульт. систем; ізоляціоністські прагнення і практ. дії, спрямовані на госп.-екон., політ., культ. відокремлення регіону певної країни від ін. її частин внаслідок загострення суперечностей із центром. А. – явище, характерне для деспот. політ. режимів з їх тяжінням до абсолютизації суверенітету, стратегією і практикою екон. самозабезпечення. У чистому вигляді А. існувала лише за умов натурального госп-ва. З часом спостерігаються її окремі вияви, до яких можна віднести: відособлення нац. госп-ва з метою нагромадження запасів стратег. матеріалів і сировини для ведення війни; політику екон. сепаратизму, нац.-етн. егоїзму; намагання панівної еліти певної д-ви зберегти в незмінному вигляді політ. режим з певною орієнтацією на закриті сусп-во тощо. Політика А. зазвичай призводить до розриву внутріш. та міждерж. госп. зв'язків, є перешкодою на шляху міжнар. інтеграції, гальмує розвиток виробництва і зростання споживання. Сучас. система міжнар. відносин та міжнар. поділу праці в процесі її вдосконалення засвідчує безперспективність такої політики.

В.П. Горбатенко

АВТОНО́МІЯ (грец. *αὐτονομία* – самоврядування, незалежність, від *αὐτός* – сам, *νόμος* – закон) – особливий статус території чи організації в д-ві, що передбачає відносно само-

стійне здійснення внутрішніх проблем поза межами прав і повноважень д-ви чи орг-ції, до складу яких входить дана самоврядна одиниця. Такими утвореннями, зокрема, є: республіка, область, округ – у Рос. Федерації; область – в Іспанії, Італії; губернія – у Фінляндії; окремі регіони (Гренландія, Фарерські острови) – в Данії тощо. А. може бути держ.-тер. утворенням у складі федерат. держави або адм.-тер. утворенням у складі унітарної чи федеративної держави. Держ.-тер. (політ.) А. (автономна республіка) характеризується наявністю окремих ознак д-ви, більшим обсягом самостійних прав, ніж адм.-тер. А. Це власна конституція, свої самостійно сформовані органи законодав. і викон. влади, символи і столиця; тут поряд із загальнодерж. діють свої закони. Адм.-тер. А. (область, округ, губернія, регіон) не має усіх названих ознак і поширюється тільки на сферу управління. Її правовий статус визначається спец. актом (законом, положенням) держави, на території якої вона створена.

Статус А. надається окремим частинам держави, які відрізняються від ін. істор., геогр., екон. особливостями, своїм нац. складом, соціальними умовами, побутом тощо. В більшості країн надання А. пов'язане насамперед з децентралізацією управління, у деяких – з вирішенням нац. питання. А. означає широку самостійність та ініціативу авт. утворення і його населення у здійсненні держ. влади, управлінні місцевими справами, забезпеченні соціально-екон. і культурного розвитку своєї території. А. представлена у вищих органах держ. влади країни, де вона створена.

З 1924 по 1940 у складі України була Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка. В лютому 1991 Кримську обл. України перетв. на Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (з квітня 1992 – Автономна Республіка Крим).

В.П. Горбатенко

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ (АРК, АР КРИМ) – адм.-тер. одиниця у складі України. За своїм конституційно-правовим статусом АРК є адм.-тер. автономією. Є невід'ємною складовою частиною системи адм.-тер. устрою України. Розташована на півдні України, на Кримському півострові. Площа – 26,1 тис. км²; населення – 1968550 (офіційна інформація станом на 01.ІІІ.2014). АРК поділяється на 10 районів (до 2023 – 14 районів, нове районування запроваджено 23.VIII.2023 згідно із Законом України «Про

внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим»), має 1019 населених пунктів (в тому числі: міських – 72, сільських – 947). Адмін. центр автономії – м. Сімферополь. Територія АРК визначається межами, які існували на 20.I.1991 – день проведення референдуму про відновлення АР Крим у складі СРСР та на 12.II.1991 – день набуття чинності законом УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки».

Будучи за юридичною природою адм.-тер. автономією, за особливостями завдань і функцій, характером утворюваних у ній органів влади, специфікою правової основи їх організації та діяльності, АР Крим можна вважати формою здійснення регіонального самоврядування. Так, АР Крим у межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання, а також здійснює повноваження, делеговані законами України відповідно до Конституції України.

В АР Крим діють Верховна Рада АР Крим і Рада міністрів АР Крим, повноваження, порядок формування і діяльності яких визначаються Конституцією України і законами України, Конституцією АР Крим і нормативно-правовими актами Верховної Ради АР Крим з питань, віднесених до її компетенції. Верховна Рада АР Крим є представницьким органом АР Крим і здійснює представницькі, нормотворчі, контрольні функції та повноваження в межах своєї компетенції. Верховна Рада АР Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в АР Крим. Урядом АР Крим є Рада міністрів АР Крим, яка входить до системи органів виконавчої влади України та є виконавчим органом АР Крим, здійснює виконавчі функції та повноваження в межах своєї компетенції. Організація і діяльність Верховної Ради АР Крим і Ради міністрів АР Крим ґрунтуються на поділі повноважень між ними; підконтрольності, підзвітності і відповідальності перед Верховною Радою АР Крим як представницьким органом, що обирається безпосередньо громадянами, органів, що утворюються або формуються нею, посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються Верховною Радою АР Крим.

Норм.-прав. акти Верховної Ради АР Крим та рішення Ради міністрів АР Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції

України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання. З мотивів невідповідності норм.-прав. актів Верховної Ради АР Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих норм.-прав. актів Верховної Ради АР Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. Акти Ради міністрів АР Крим скасовуються Президентом України.

АР Крим здійснює нормативне регулювання виключно з питань місцевого для цієї автономії значення, зокрема: сільського госп-ва і лісів; меліорації та кар'єрів; громадських робіт, ремесел і промислів; благодійництва; містобудування і житлового господарства; туризму, готельної справи, ярмарків; музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, іст.-культур. заповідників; транспорту загального користування, автошляхів, водогонів; мисливства, рибальства; санітарної та лікарняної служб.

До відання АР Крим належить: призначення виборів депутатів Верховної Ради АР Крим, затвердження складу виборчої комісії АР Крим; організація та проведення місцевих референдумів; управління майном, що належить АР Крим; розроблення, затвердження та виконання бюджету АР Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація програм АР Крим з питань соц.-екон. та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм; визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки; забезпечення функціонування і розвитку держ. та нац. мов і культур в АР Крим; охорона і використання пам'яток історії; участь у розробленні та реалізації держ. програм повернення депортованих народів; ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в АР Крим або в окремих її місцевостях. Законами України АР Крим можуть бути делеговані також інші повноваження. В АР Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» (02.III.2000). Історія розвитку публічно владних інститутів на Кримському півострові сягає давніх часів. Територію Криму впродовж періоду

його ранньої історії контролювали кіммерійці, греки, скіфи, готи, гуни, булгари, хазари, держава Україна-Русь, візантійські греки, кипчаки, османські турки, татари Золотої Орди тощо.

За часів Російської імперії у 1774 було укладено Кючук-Кайнарджийський мирний договір, яким було завершено русько-турецьку війну 1768-1774 та закладено основу наступного переходу Криму під вплив Росії. Османська імперія втратила Кримське ханство, якому вона була вимушена надати незалежність. Ханство було номінально незалежним, фактично ж – залежало від Росії й було офіційно анексовано Росією 08.IV.1783, коли було видано Маніфест про приєднання Кримського ханства до Росії. 02.II.1784 на території ханства було засновано Таврійську область, яка з часом, у 1802, була перетворена на губернію.

Утворенню власне Кримської автономії передували події 1917. Коріння «автономізації» Криму сягають ще червня-листопада 1918, коли т. з. Крайовий уряд Криму прагнув побудувати практично незалежну державу, навіть із власною «помісною» церквою. У цей час посилювався рух кримських татар. Так, за результатами роботи Курултаю (кримськотатарського парламенту), що відкрився 26.XI.1917 у Бахчисарай, було проголошено утворення «демократичної Кримської республіки». Більш того, 13(26).XII.1917 Курултай ухвалив «Національну Конституцію (Основний Закон) кримськотатарського народу» – перша в черзі кримських конституцій і єдина, що ґрунтувалася на національних засадах.

Значною подією у становленні Кримської автономії стало виникнення Таврійської Республіки. 1918 після захоплення влади у Криму більшовиками було скликано Надзвичайний з'їзд Рад Таврійської губернії, на якому було сформовано постійні органи губернської влади та управління, передовсім ЦВК Тавриди, який, відповідно, й проголосив утворення Радянської Республіки Тавриди 21.III.1918. Однак вона проіснувала лише до 30.IV.1918, коли до Криму ввійшли німецькі війська. У результаті ліквідації Таврійської Республіки був утворений Кримський Крайовий Уряд. Він ставив своїм завданням збереження самостійності півострова до «з'ясування його міжнародного становища та поновлення законності і порядку».

У травні 1919 було утворено Кримську Республіку. Вищим органом влади на території Криму проголошувався Тимчасовий Робочо-Селянський уряд Кримської Радянської

Соціалістичної Республіки, який наділявся значним колом повноважень в екон., соц., оборонній сфері та «ставив своїм завданням та первинним обов'язком у тісному союзі з іншими радянськими республіками взяти активну участь у боротьбі за торжество Радянської влади та світової соціалістичної революції».

У 1921 у межах Кримського півострова було утворено Автономну Кримську Соціалістичну Радянську Республіку у складі РСФРР. 18.X.1921 виданий Декрет ВЦВК та РНК «Про Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку». Власне кажучи Кримську автономію не було поновлено. Цей факт пояснюється тим, що Радянський уряд проводив політику утворення національних, а не територіальних автономій. На відміну від більшості автономій, де превалювало кримське населення, Кримська не була татарською. Специфіка складу населення регіону, його нац. різноманіття та щільні господарські зв'язки різних нац. груп з однорідними госп. функціями – усе це надавало Криму особливий характер, вимагало проведення вкрай диференційованої політики у цьому районі. За задумкою радянського керівництва, Крим мав стати зразком вирішення нац. питання у Радянській Росії та СРСР. Так, 10.XI.1921 першим Всеукраїнським Установчим З'їздом Рад було прийнято Конституцію Кримської СРР, у якій Кримська СРР проголошувалася як Республіка трудового народу – робочих і селян, влада яких на території Криму здійснювалася радами робочих, селянських, червоноармійських і військово-морських депутатів та іншими органами за вибором рад. Не відбулося особливих змін у статусі Криму й після прийняття нової редакції цієї Конституції 05.V.1929.

04.VI. 1937 IX надзвичайний з'їзд Рад Кримської АРСР затвердив Конституцію (Основний Закон) Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, за якою щодо Кримської АРСР починає вживатися термін «державний» – вже у ст. 1 Кримська АРСР визначалася як «соціалістична держава робітників і селян».

У 1937 тодішній центр не лише не протидіяв, а, навпаки, «заохочував» надання Кримській АРСР (втім, як і всім іншим союзним і автономним республікам) усіх зовнішніх формальних атрибутів та ознак державності, позбавляючи водночас її будь-яких реальних повноважень. Яскравим свідченням цього стала ліквідація системи «стримувань і противаг» між центром і автономією, що була унікальною ознакою Конституції 1929.

У новій кримській Конституції 1937 її замінило лаконічне положення, яким «у випадку розбіжностей закону Кримської АРСР і законів СРСР та РРФСР діють закони СРСР та РРФСР».

Наступність же кримських радян. конституцій зберігалася у їх незмінному «територіальному» характері, що спирався на принцип «рівності усіх національностей, які мешкали в Криму». Звідси й положення Конституції про рівноправне вживання рос. й татар. мов. За умов остаточного утвердження в Радянському Союзі тоталітарного режиму ці мовні атрибути автономності мали виключно формальний характер.

Указом Президії Верховної Ради РСФРР 30.VI.1945 дана автономна республіка перетворювалася на Кримську область у складі РРФСР, що призвело до трансформації її органів у звичайні місцеві органи держ. влади. Якщо 1941–1945 у Криму формально існувала автономна республіка кримських татар, яка де-юре була національною, то новостворена автономія – тер. автономією. У травні 1944 кримські татари були депортовані з півострова, а автономну республіку ліквідовано. Замість неї була створена Кримська область (як звичайна адмін.-тер. одиниця) у складі РФ.

1954 на ознаменування т. з. «300-річчя возз'єднання України з Росією» Кримську область було передано Україні. Передачу її ініціювала Рада Міністрів РРФСР, мотивуючись тим, що Кримська область не має сухопутного кордону з Росією, що дуже утруднює господарські та культурні зв'язки з нею. 19.II.1954 був виданий указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму до складу УРСР, а на сесії Верховної Ради СРСР 26.IV.1954 цей указ був затверджений. В указі Президії передача мотивувалася спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними госп. та культурними зв'язками Кримської області та УРСР. У той час у СРСР вирішувалися низка питань про впорядкування адм.-тер. поділу взагалі, а не йшлося лише про Крим. На тій же сесії Верховної Ради СРСР 26.IV.1954 були затверджені укази Президії Верховної Ради про утворення та ліквідацію ще 16 областей у складі п'яти колишніх союзних республік.

20.I.1990 у Криму було проведено референдум про відновлення АРК у складі СРСР, а 12.II.1991 Верховна Рада України підтримала це волевиявлення громадян і прийняла закон про відновлення автономії Криму. Так юридично було оформлено створення АРК. Під час проведення референдуму татари становили лише 30 тисяч населення Криму

і не проживали компактно. За таких умов не було підстав для створення автон. республіки. Однак з огляду на політ. ситуацію, яка склалася на той час в Україні загалом і в Криму зокрема, була утворена АРК. Надалі наслідком стало те, що певні сепаратистські сили в Криму почали запроваджувати ідею створення незалежної д-ви. У період 1991-1995 цей курс був домінантним у діяльності керівників Криму. Так, 04.IX.1991 Верховна Рада Криму ухвалила Декларацію про держ. суверенітет, 06.V.1992 – Конституцію Республіки Крим, згідно з якою Крим проголошувався суверенною і незалежною д-вою. Потім були прийняті й інші акти подібного характеру, які суперечили Конституції та іншому законодавству України. В результаті виникла реальна загроза територіальній цілісності України.

Зважаючи на це, 17.III.1995 Верховна Рада України з метою захисту державного суверенітету прийняла Закон України «Про скасування Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим», за яким з огляду на невиконання Верховною Радою АРК постанов Верховної Ради України від 22.IX і 17.XI 1994 щодо приведення Конституції і законів АРК у відповідність з Конституцією і законами України і з метою забезпечення верховенства Конституції і законів України на всій її території та захисту держ. суверенітету України, було скасовано Конституцію АРК, прийняту Верховною Радою АРК 06.V.1992, а також низку законів АРК як таких, що суперечать Конституції (Основному Закону) України.

Чинну правову основу статусу і повноважень АРК становить Конституція України, яка містить окремий розділ X «Автономна Республіка Крим», та закони України. АРК має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку прийняла Верховна Рада АРК (21.X.1998) та затвердила Верховна Рада України шляхом прийняття закону «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» (23.XII.1998).

У ході подій кінця 2013 – початку 2014, які увійшли до вітчизняної історії як Революція гідності, починається нова сторінка в історії АРК. 27.II.2014 Верховну Раду АРК було захоплено рос. спецназом, з чого починається блокування військових частин Збройних Сил України рос. військами, масштабна рос. інтервенція до Криму з подальшою окупацією півострова та анексія території АРК і м. Севастополь. 01.III.2014 Рада Федерації РФ підтримала звернення президента РФ В.В. Путіна про дозвіл на

застосування збройних сил РФ на території України.

Значною мірою швидкому розвитку цих подій сприяла Верховна Рада АРК, яка Постановою «Про проведення загальнокримського референдуму» від 06.III.2014 затвердила входження АРК до складу РФ як суб'єкта РФ та призначила на 16.III.2014 загальнокримський референдум (включаючи місто Севастополь). Виконуючий обов'язки Президента України, Голова Верховної Ради України О.В. Турчинов своїм Указом від 07.III.2014 зупинив дію Постанови і одночасно звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням розглянути питання щодо її відповідності Конституції України. З аналогічним клопотанням до Конституційного Суду України також звернувся Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. У справі за цими конституційними поданнями (справа про проведення місцевого референдуму в АРК) № 1-13/2014 від 14.III.2014 Постанову Верховної Ради АРК «Про проведення загальнокримського референдуму» було визнано такою, що не відповідає Конституції України.

Також Верховна Рада АРК своєю Постановою «Про Декларацію про незалежність АР Крим і міста Севастополя» від 11.III.2014 затвердила так звану «Декларацію про незалежність АР Крим і міста Севастополя», спільно прийняту депутатами Верховної Ради АРК та Севастопольської міської ради. У цій Декларації зазначалося, що у разі якщо «в результаті прямого волевиявлення народів Криму, яке має відбутися 16.III.2014, буде прийнято рішення про входження Криму, включаючи АРК і м. Севастополь, до складу Росії, Крим після референдуму буде проголошено незалежною та суверенною державою з республіканською формою правління». Крім того, встановлювалося, що «Республіка Крим як незалежна і суверенна держава у разі відповідних результатів референдуму звернеться до РФ із пропозицією про прийняття Республіки Крим на підставі відповідного міждерж. договору до складу РФ як нового суб'єкта РФ». Виконуючий обов'язки Президента України, Голова Верховної Ради України О. В. Турчинов своїм Указом від 14.III.2014 зупинив дію цієї Постанови і одночасно звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням розглянути питання щодо її відповідності Конституції України (конституційності). У справі за цим констит. поданням (справа № 1-15/2014 від 20.III.2014) Постанову Верховної Ради АРК «Про Декларацію про незалежність Авто-

номної Республіки Крим і міста Севастополя» від 11.III.2014 було визнано такою, що не відповідає Конституції України.

Втім, 16.III.2014 в окупованому Криму було проведено т. зв. «референдум» про «возз'єднання» відповідних територій з РФ. 17.III.2014 Верховна Рада АРК проголосила незалежність Республіки Крим, а вже наступного дня В.В. Путін спільно з самопроголошеними лідерами Республіки Крим підписали Договір між РФ і Республікою Крим про прийняття в РФ Республіки Крим та утворення в складі РФ нових суб'єктів. 21.III.2014 Рада Федерації РФ прийняла закон про ратифікацію цього Договору та закон про утворення нових суб'єктів федерації – Республіки Крим і міста федерального значення Севастополь, закріпивши анексію цих регіонів РФ.

Ані «референдум», ані «приєднання» Криму до Росії в світі не були визнані. Так, 27.III.2014 ГА ООН підтримала територіальну цілісність України, визнавши АРК і Севастополь її невід'ємними частинами. За відповідну резолюцію проголосували 100 країн-членів ООН зі 194. Факт здійснення Росією незаконного контролю також було визнано ЄСПЛ у рішенні щодо справи стосовно півострова Крим починаючи з 27 лютого і до 18 березня 2014 р. – тобто до проголошення його «офіційного включення до РФ» (рішення 2020 за об'єднаною справою № 20958/14 та 38334/18). 15.IV.2014 було прийнято Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії РФ, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності держ. органів, органів місц. самоврядування, підприємств, установ і орг-цій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юрид. осіб. Для цілей цього Закону тимчасово окупованою територією визначається сухопутна територія АРК та м. Севастополя, внутр. води України цих територій; внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півва, територія виключної (морської) екон. зони України вздовж узбережжя Кримського півва та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів держ. влади України відповідно до норм міжнар. права, Конституції та законів України; повітряний простір над цими територіями. Встановлю-

ється, що на тимчас. окупов. території на строк дії цього Закону поширюється особливий правовий режим перетину меж тимчас. окупов. території, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації інших прав і свобод людини і громадянина. Правовий режим тимчас. окупов. території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчас. окупов. території.

15.IX.2015 Верховна Рада України на пропозицію Кабінету Міністрів України встановила, що датою початку тимчасової окупації Криму є 20.II.2014.

Необхідність протидії збройній агресії РФ та розробка стратегії повернення АРК до складу України обумовила формування відповідної норм.-прав. бази. Осн. норм.-правовим документом з питань реінтеграції окупов. територій на даний час є Стратегія деокупації та реінтеграції тимчас. окупов. території АРК та м. Севастополь, затверджена указом Президента України 24.III.2021. Встановлюється, що наскрізним елементом політики деокупації та реінтеграції тимчас. окупов. території АРК та м. Севастополя є реалізація комплексу заходів дипломат., військ., екон., інформ., гуманіт. та ін. характеру. Одним із найважливіших елементів політики реінтеграції тимчас. окупов. території є застосування інклюзивного сусп. діалогу за участю інститутів громадян. сусп-ва, залучення їх до процесу підготовки та реалізації політики і механізмів установлення та підтримання миру.

Одним із результатів реалізації Стратегії стало створення Кримської платформи. Це ініційований Україною новий міжнар. консультативно-координаційний формат. Платформа спрямована на підвищення ефективності міжнар. реагування на окупацію Криму, відповіді зростаючим безпековим загрозам, посилення міжнар. тиску на РФ, запобігання подальшим порушенням прав людини та захисту жертв окупац. режиму, а також досягнення головної мети – деокупації Криму та повернення його Україні мирним шляхом. У серпні 2021 вперше відбувся установчий саміт «Кримської платформи». Діяльність Кримської платформи зосереджується на напрямках: консолідації міжнар. політики невизнання будь-якої зміни міжнар.-правового статусу Криму; ефективності санкцій, їх посилення та запобігання обходу; захисту прав людини і міжнар. гуманітарного права; забезпеченню безпеки в Азово-Чорноморському регіоні та за його межами, захист принципу свободи навіга-

ції; подоланню негативних екол. та екон. наслідків окупації тощо. Кримська платформа збирає під своєю егідою тематичні заходи й ініціативи з кримського питання у рамках міжнар. орг-цій, а також інших міжнар. урядових і неурядових форумів. 15.VIII 2022 указом Президента створена Консультативна рада з питань деокупації та реінтеграції тимчас. окупов. території АРК та м. Севастополя. Її головною метою є сприяння координації заходів з питань деокупації, реінтеграції та відновлення територіальної цілісності України, захисту прав та інтересів громадян України, подолання наслідків і відшкодування шкоди, завданої д-ві Україна, її громадянам та юрид. особам у зв'язку зі збройною агресією та тимчасовою окупацією Російською Федерацією частини території України, а також проєктів і заходів у рамках діяльності Кримської платформи.

Складна конст. та політ. історія АРК значною мірою детермінує особливості її конституційно-правової природи як адмін.-тер. автономії, її місця у системі адмін.-тер. устрою України, а також організації влади в АРК.

Лит.: Батанов О. Автономія у контексті сучасного унітаризму: гносеологічні, онтологічні та телеологічні аспекти. *Юридичний вісник*. 2016. № 2; Корнієнко М. Автономна Республіка Крим: конституційні проблеми. *Місцеве та регіональне самоврядування України*. 1995. Вип. 1–2 (10–11); Копиленко О.Л. До проблеми конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. №1 (12); Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. К., 2001; Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. К., 2002; Кресін О.В. Правові аспекти протидії російській агресії та відновлення територіальної цілісності України. *Вісник НАН України*. 2022. № 6; Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції: матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року). Одеса, 2023; Сучасний унітаризм: доктрина і практика: відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 2021.

О.В. Батанов

АВТОРИТАРІЗМ (франц. *autoritarisme*, від лат. *au(ct)oritas* – влада, вплив) – політ. концепція і політ. практика, в основу яких покладено зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або групи осіб, а також його виправдання; політ. режим, встановлений або нав'язаний такою формою влади, що занижує або виключає роль представницьких інститутів влади. А. як явище протилежний демократії. А. як методу управління властиві: рекрутування

політ. еліти шляхом кооптації, призначення згори; скасування або значне обмеження політ. прав і свобод гр-н; обмеження діяльності політ. партій та ін. сусп. угруповань; невизнання народу гол. джерелом і сувереном влади; сувора регламентація дій держ. інститутів; зведення до мінімуму можливостей опозиції; ймовірне застосування політ. репресій; нехтування дем. принципом поділу влади. За А. відбувається формалізація і вихолощення справжнього орг. і регулят. сенсу законів та ін. правових інститутів, що пов'язують д-ву і сусп-во. А. сприяє пасивності мас, їхній відстороненості від політ.-правових процесів. Опорою авторитар. режимів є силові структури влади: армія, каральні органи. Осн. метод керівництва – безапеляційно-командний (розпорядження, накази, директиви з вимогою їх безумовного виконання). Гол. засіб подолання кризових ситуацій – свавілля і репресії.

Засади і ступені А. можуть бути різними: від раціональних, виправданих ситуацією (стан війни, сусп. криза), до ірраціональних, коли А. набуває крайньої форми жорстокості. Слід розрізняти А. і тоталітаризм. На відміну від останнього, авторитар. формам влади властиві певні елементи демократизму, зокрема автономія особистості й сусп-ва в неополіт. сферах. Пом'якшеними варіантами А. є олігарх. та конст. форми влади, за яких формально допускаються поділ влади, багатопартійність, існування профспілок та ін. громад. орг-цій за умови їхньої підконтрольності, обмежені вибори парламенту при домінуванні викон. влади і зрощуванні правлячої партії з держ. апаратом, відмова від тотального контролю над сусп-вом і обмежене втручання у позаполіт. сфери, переважання харизмат. традицій.

Авторитар. режими вважаються природ. або виправданими за умов зламу старих соціальних структур, переходу до нових. Надалі передбачається і почасти досягається переважання ліберальних елементів у сусп. житті, поступове формування громадян. сусп-ва. Саме тому авторитарні політ. системи досить поширені в історії людства. До них належать монархії, диктатор. режими, військ. хунти та ін. Таке поширення А. пояснюється певними його можливостями, особливо відчутними в екстрем. ситуаціях: забезпечення сусп. порядку, здійснення швидкої реорганізації сусп. структур, концентрація зусиль і ресурсів на виконання конкр. завдань. Це, до речі, значною мірою спонукає владні структури й окр. політ. сили посттоталітар. країн до застосування авторитар. методів

управління як досить ефективних при проведеному радикальному реформу.

Лім.: Мясников О. Авторитаризм. *Віче*, 1994, № 3; Якушик В.М. Різновиди політичних режимів. *Віче*, 1995, № 9.

В.В. Мадіссон, В.П. Горбатенко

АВТОРСЬКЕ ПРАВО – інтегративна система правових норм, якими визначаються правовідносини, пов'язані зі створенням і використанням продуктів творчої діяльності людини (худ., мист., наук., публіцист. творів, винаходів та проєктів), а також гарантії захисту особистих (немайнових) і майнових прав авторів та їх правонаступників. Осн. складові регулювання А.п. визначає Всесвітня конвенція про авторське право (1952). В Україні захист А.п. та права інтелект. власності регулюється нормами Цивільного кодексу України, Законом України «Про авторське право і суміжні права». Особисті немайнові і майнові права авторів та їх правонаступників (авторське право) регулюються також законами України «Про кінематографію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу».

Об'єктами А.п. є будь-які результати творчої діяльності, зокрема: літ. та художні твори (твори образотворчого мистецтва, в тому числі фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва, ін. твори); музичні твори; сценічні (драматичні, хореографічні твори, пантоміми); скульптури; будь-які письмові твори, в тому числі наук., техн. або ін. характеру (підручники, монографії, статті тощо), а також виступи, лекції, промови та ін. твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення, енциклопедії та ін. збірки творів, якщо вони за своєю системою та упорядкуванням і змістом концептів є результатом творчої діяльності.

Цивільний кодекс України окремо визначає концепт та зміст права інтелект. власності щодо окремих його видів: а) А.п. на літературні, художні твори, твори живопису, архітектури, скульптури та графіки, комп'ютерні програми, фотографічні, письмові та ін. твори (ст. 433–448); б) право інтелект. власності на наукове відкриття (ст. 457–458); в) право інтелект. власності на

винахід, корисну модель та промисловий зразок (ст. 459–470); г) право інтелект. власності на компонування напівпровідникового виробу (ст. 471–480); д) право інтелект. власності на раціоналізаторські пропозиції (ст. 481–484); е) право інтелект. власності на сорт рослин, породи тварин (ст. 485–488); ж) право інтелект. власності на комерційне найменування та торговельну марку (ст. 489–500); з) право інтелект. власності на географічне зазначення (ст. 501–504); і) право інтелект. власності на комерційну таємницю (ст. 505–508); к) право інтелект. власності щодо суміжних прав (виконання; фонограми; відеограми) (ст. 449–456).

Не належать до об'єктів А.п. твори народ. творчості (фольклор), а також офіційні документи та нормативні акти органів держ. влади та органів місцевого самоврядування – закони, укази, постанови, інструкції, рішення тощо (ст. 420, 433, 434 ЦК України). Допускається без згоди автора чи іншої особи, яка має А.п.: 1) відтворення уривків з опублікованих письмових творів, аудіовізуальних творів як ілюстрацій для навчання за умови, що обсяг такого відтворення відповідає зазначеній меті; 2) репрографічне відтворення навч. закладами для аудиторних занять опублікованих статей та ін. невеликих за обсягом творів, а також уривків з письмових творів з ілюстраціями або без них за умови, коли: а) обсяг такого відтворення відповідає зазначеній меті; б) відтворення твору є поодиноким випадком і не має систематичного характеру (ст. 23 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

А.п. на твір виникає внаслідок факту його створення і починає діяти від дня створення твору. Особисті немайнові права автора, передбачені статтею 14 цього Закону, охороняються безстроково. Майнові права авторів та ін. осіб, які мають виключне А.п., переходять у спадщину. Авторські права захищаються законодавством України впродовж всього життя автора (співавторів) та 70 років після його смерті (чи смерті останнього зі співавторів). А.п. на твір, вперше опублікований упродовж 30 років після смерті автора, діє протягом 70 років від дати його правомірного опублікування. Якщо об'єкт А.п. оприлюднений під псевдонімом, то А.п. діє протягом 70 років після оприлюднення твору.

Лім.: Богдан І.А. Право працівника на творчість та його захист. К., 2021; Бондаренко С.В. Авторське право та суміжні права. К., 2008; Журавльов Д.В., Чижмарь К.І. Авторське право та суміжні права в Україні. Їх

захист та відповідальність: практ. посібник. К., 2020; Новицька Н.Б., Новицький А.М. Сучасний стан захисту авторського права від плагіату в мережі Інтернет. *Ірпінський юридичний часопис*. 2019. № 1.

Л.Р. Наливайко, В.М. Тертишник

АГЕНТИ ВЛАДИ (від лат. *agens* – діючий; *agere* – діяти, рухати, правити, управляти) – безпосередні носії (суб'єкти) політичної влади; особи, уповноважені діяти за дорученням певних органів влади. А. в. бувають офіційні (президент, парламент, уряд, ін-ти місц. самоврядування) і приватні (окремі люди, орг-ції, спільноти). А.в. мають складний, багаторівневий характер: первинними акторами є індивіди та соціальні групи, вторинними – політ. орг-ції, очолювані політ. елітами і лідерами. Зв'язок між цими рівнями може порушуватися. Так, напр., лідери нерідко відриваються від мас і навіть від власних партій. Крім того, можуть існувати й приховані А.в., які не є публічними, але реально відповідальними за прийняття рішень (олігархи, лобісти). А.в. в умовах демократії покликані формувати в сусп-ві політичну культуру, що передбачає готовність до підпорядкування на основі реальних вимог до населення та наявності авторитету правлячої політ. сили. Переважання в сусп-ві людей, які звикли лише беззаперечно коритися А.в, які прагнуть «твердої руки», є сприятливим поживним середовищем для деспот. політ. режимів.

М.В. Шаповаленко

АГРАРНЕ ПРАВО – комплексна галузь права, що регулює сусп.-ні відносини, які складаються у процесі виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосп. продукції. А.п. в Україні належить важливе місце у системі права, оскільки вона є великою аграрно-промисл. державою, що має значний природоресурсний потенціал для інтенсивного розвитку сільськ. госп-ва. Дві третини земель України становлять землі сільськогосп. призначення. Близько чверті всіх чорноземів (найбільш родючих ґрунтів) планети знаходиться в Україні. Предметом А.п. виступають суспільні аграрні відносини (членські, земельні, майнові, трудові, орг.-управлінські, соц. розвитку села). А.п. є правонаступником колгосп. та сільськогосп. права. Особливості А.п., як приватно-публічної галузі права, справляють належний вплив і на формування відповідного конгломерату методів аграрно-правового регулювання у оптимальному поєднанні приватно-правових і публічно-правових методів.

Суб'єктами А.п. є юридичні особи всіх форм власності, фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), що господарюють на землі і займаються виробництвом, переробкою, реалізацією сільськогосп. продукції та обслуговуванням сільськогосп. товаровиробників, а також органи державної влади, до компетенції яких належить регулювання сільськогосп. виробництва в Україні. Принципами А.п. є осн. вихідні засади, ідеї, положення, які закріплені в правових нормах і відображають закономірності цієї галузі права. Основоположними принципами А.п. є: 1) пріоритетність сільського госп-ва в системі всіх ін. галузей народного госп-ва; 2) забезпечення потреб населення і промисловості безпечною та якісною сільськогосп. сировиною; 3) забезпечення продовольчої безпеки д-ви; 4) вільного обрання селянами форм і напрямів сільськогосп. діяльності; 5) забезпечення рівності учасників аграрних правовідносин; 6) підвищення ефективності держ. регулювання аграрного сектора економіки; 7) забезпечення інноваційного розвитку сільського госп-ва; 8) пріоритетності соціального розвитку села; 9) екологізації та діджиталізації сільського госп-ва; 10) гарантованості захисту прав сільськогосп. товаровиробників; 11) стабільної держ. підтримки сільськогосп. товаровиробника тощо.

Нормат. базою А.п. є аграрне законодавство – комплексна галузь законодавства, що являє собою систему взаємопов'язаних і узгоджених між собою норм.-прав. актів (законів, підзаконних норм.-прав. актів, актів правотворчості аграрних суб'єктів), які регулюють сусп. відносини у сфері сільськогосп. виробництва. Його основу становлять Конституція України, Закони України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство», «Про насіння і садивний матеріал», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», «Про племінну справу у тваринництві», «Про бджільництво», «Про зерно та ринок зерна в Україні», «Про ветеринарну медицину», «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність», «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових

продуктів», «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» тощо.

Особливістю норм А.п. є те, що вони містяться як у безпосередньо аграрних законах, так і у законод. актах ін. галузевої приналежності. Напр., для А.п. немає потреби дублювати загальну процедуру створення і припинення сільськогосп. підприємства, загальні положення про юрид. особу і підприємство, порядок укладення і виконання господар. і труд. договорів, процес притягнення до юрид. відповідальності тощо. Всі ці положення вже містяться у Цивільному і Господарському кодексах України, Кодексі законів про працю України, Кодексі України про адміністративні правопорушення та інших законах, які становлять загальне законодавство. Зокрема, норми чинного Земельного кодексу України застосовуються у частині використання земель сільськогосп. призначення, контролю за використанням і правовою охороною ґрунтів.

О.М. Ковтун

АГРЕСІЯ (від лат. *aggressio* – напад) – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої д-ви або народу (нації); звернення політичного суб'єкта до сили всупереч взятим на себе зобов'язанням. Політико-правове тлумачення А. з'явилося між Першою (1914-1918) та Другою (1939-1945) світовими війнами в процесі розробки принципу заборони агресивної війни. Ідея утвердження цього принципу знайшла відображення в окремих документах Ліги Націй (існувала у 1919-1946), зокрема у проєкті Договору про взаємну допомогу 1923 (не набув чинності) і Декларації про агресивні війни 1927, де агресивна війна кваліфікувалась як «міжнародний злочин». Статут Ліги Націй (ст. 12) зобов'язував її членів не вдаватися до війни, доки не використаними залишаються всі мирні засоби розв'язання суперечки (вирішення конфлікту).

Першою багатосторонньою угодою, що містила заборону агресивної війни, став Паризький пакт (Пакт Бріана–Келлога) 1928. Проте в ньому не наводилось визначення А., не конкретизувалися процедури мирного розв'язання конфліктів. У 1933 СРСР ініціативно запропонував Лізі Націй визначення агресії, проте воно не було прийняте. Після Другої світової війни на основі Паризького пакту про заборону агресивної війни були розроблені статuti Нюрнберзького і Токій-

ського міжнар. трибуналів та їхні вирoki щодо воєнних злочинців. А. було визначено як злочин проти миру, що тягне за собою політ. відповідальність д-ви за розв'язання агресивної війни і кримін. відповідальність винних у цьому осіб.

Надалі поняття «А.» було розвинуто у Статуті ООН 1945, Декларації Генеральної Асамблеї (ГА) ООН 1970 про принципи міжнар. права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва держав. 14.XII.1974 ГА ООН прийняла наступне Визначення А.: «Агресією є застосування державою збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або якогось іншого способу, не сумісного із Статутом ООН». При цьому основною ознакою для визначення агресора є факт першості (ініціативи) у здійсненні акта А. У вказаному Визначенні до актів А. віднесені: вторгнення або напад збройних сил певної д-ви на територію ін. д-ви; будь-яка окупація; будь-яка анексія із застосуванням сили; бомбардування збройними силами певної д-ви території ін. д-ви або застосування будь-якої зброї проти території ін. д-ви; блокада портів або берегів д-ви збройними силами ін. д-ви; напад збройних сил д-ви на сухопутні, морські або повітряні сили ін. д-ви; застосування збройних сил однієї д-ви, які розміщуються на території ін. д-ви (за угодою з останньою), що означає порушення умов їх перебування; надання державою своєї території у розпорядження ін. д-ві для вчинення А. проти третьої д-ви. Актами А. також вважається засилання д-вою від її імені збройних формувань, іррегулярних сил або найманців, які застосовують збройну силу проти ін. д-ви. Відповідно до глави VII Статуту ООН, кваліфікувати дії д-ви як А. уповноважена Рада Безпеки ООН.

Агресивна війна є злочином проти міжнар. миру й тягне міжнар. відповідальність; вона не може бути виправдана будь-якими міркуваннями політ., екон., військ. чи ін. характеру. Ніяке територіальне надбання чи особлива вигода, одержані внаслідок А., не можуть бути визнані законними. Відповідальність за А. включає примусові заходи щодо її припинення та відновлення миру, а також заходи щодо ліквідації наслідків А. та запобігання її повторному виникненню. Міжнар. право передбачає політ. та матеріальну відповідальність за А., а особи, винні в її плануванні, підготовці та здійсненні, несуть кримін. відповідальність.

Російська збройна А. проти України, розпочата у 2014, є застосуванням збройної сили

РФ проти суверенітету та територіальної цілісності України, внаслідок чого Українська держава та український народ зазнали значних людських, тер., екон., духовних та ін. втрат. Складовими рос. збройної А. проти України визнаються: анексія Криму в 2014; окупація східних районів Донецької та Луганської областей у 2014; бойові дії на Сході України, починаючи з 2014.

27.І.2015 український парламент визнав РФ агресором (постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором»). 16.І.2017 Україна подала Позов до Міжнародного суду ООН проти Росії з метою притягнення РФ до відповідальності за вчинення актів тероризму і дискримінації впродовж її незаконної А. проти України. Закон України від 18.І.2018 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» виходить з того, що «відповідно до пунктів «а», «б», «с», «д» та «г» статті 3 Резолюції 3314 (XXIX) ГА Організації Об'єднаних Націй «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року застосування РФ збройної сили проти України становить злочин збройної агресії та грубо порушує Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року та Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року».

Відповідно до укр. законодавства, 24.ІІ.2022 Росія здійснила «широкомасштабну агресію проти України». 02.ІІІ.2022 ГА ООН ухвалила резолюцію «Агресія проти України», яку підтримала 141 країна. Проти проголосували РФ, Республіка Білорусь, яка залучена до широкомасштабного вторгнення в Україну, Сирійська Арабська Республіка, Держава Еритрея та КНДР.

Резолюція рішуче засуджує А. РФ проти України в порушення Статуту ООН, зокрема рішення РФ від 24.ІІ.2022 про проведення «спеціальної воєнної операції» в Україні, вимагає від РФ негайного припинення застосування сили проти України та утримання від будь-якої подальшої незаконної погрози або застосування сили проти будь-якої держа-

ви-члена, а також вимагає від РФ негайно, повністю і беззастережно вивести всі свої військові сили з території України в межах її міжнар. визнаних кордонів, негайно та беззастережно скасувати рішення щодо статусу окремих районів Донецької та Луганської областей України.

В.Ф. Смоляннюк

АДАПТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від пізнюлат. *adap-tatio* – пристосування). На відміну від соціальної адаптації, яка відбувається постійно, А.п. має дискретний характер. Адаптивні процеси динамічні; характер їхніх безперервних змін залежить як від дій конкретних індивідів, так і від сусп-ва загалом. Відповідно А.п. відбувається на індивід. та колект. рівнях. На індивід. рівні А.п. відбувається через політ. соціалізацію / ресоціалізацію особистості. Здатність особистості до А.п. залежить від політ. та соц. досвіду, здатності обґрунтовувати свою поведінку в політиці на основі знань та розумінні поточної ситуації, готовності до постійної комунікації з ін. суб'єктами політ. процесу та практики. А.п.– одна з ключових функцій політ. системи, що забезпечує стабільний розвиток і відбувається шляхом її реформування / модернізації. А.п. торкається як інститутів системи на різних рівнях, так і самої системи. Має такі складові: пристосування політ. системи до зовн. і внутр. викликів; пристосування індивідів та соц. груп до певних змін політ. системи; відповідні зміни індивід. та колект. політ. культури (моделей поведінки, цінностей, норм, стереотипів); закріплення нових форм і способів соц.-політ. взаємодії та розв'язання сусп. проблем. Як наслідок, створюються нові політ. символи, системи цінностей, закріплення змін, нового стану системи владних відносин.

Процес А.п. індивідів та соц. спільнот відбувається поетапно: а) політ. ідентифікація, аналіз власного місця в соц.-політ. реальності; б) оцінка певних політ. подій з офіційно визнаною системою оцінок; в) спрямування власної політ. діяльності відповідно до цілей на підставі знань і оцінок реальності. А.п. може набувати різних видів, тому що й індивіди, і соціальні групи залучаються в систему політ. інститутів через різні численні канали і мають відмінні результати. А.п. індивідів має такі форми: а) акомодация – пасивне підпорядкування вимогам середовища без їх критичного сприйняття; б) конформізм – вимушене усвідомлене підпорядкування вимогам середовища; в) асиміляція – свідоме й добровільне прийняття

нових норм і цінностей. Залежно від рівня активності, розрізняють три моделі А.п. д-ви до зовнішніх впливів: а) пасивна адаптація – підпорядкування внутр. політики зовн. вимогам, що відбувається в умовах слабкості д-ви або пріоритетності політ. реформ над стабілізацією сусп-ва (напр. – адаптація до вимог з боку НАТО, зак-ва ЄС); б) активна адаптація – перетворення міжнар. системи відповідно до інтересів д-ви, здійснення зовнішньополіт. впливу шляхом поширення зразків власної політ. культури (може здійснюватися найбільш розвиненими д-вами – т. з. піонерська модернізація); в) креативна адаптація – фільтроване сприйняття впливів міжнар. середовища та поширення власного прогресивного досвіду реформування політ. системи (притаманна середньо розвиненим країнам і тим, що досягли успіху в реформуванні окремої сфери – т. з. органічна модернізація). Цей тип адаптації є компромісом між збереженням національних цінностей та потребою вдосконалення політ. системи.

Лит.: Дубінін В.В. Пошуки механізму взаємодії адаптації інтересів народу й інтересів політичної системи. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2003. № 3; Ісхакова Н.Г. Політична адаптація населення в умовах становлення демократії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22: «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін». 2011. Вип. 6; Карп'як О.М. Політична адаптація: проблеми визначення в сучасній системі соціально-політичних знань. *Грані*. 2012. № 3 (83); Карп'як О.М. Політична адаптація в системі політичних відносин (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук. К., 2010.

М.В. Шаповаленко

АДВОКАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ – юридична форма виконання адвокатами покладених на них функцій надання правничої допомоги та захисту.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юрид. освіту, стаж роботи в галузі права після здобуття нею повної вищої юрид. освіти не менше двох років, володіє держ. мовою, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право провадити адвокатську діяльність.

До компетенції адвоката відноситься виконання функцій правничої допомоги та захисту. Згідно зі ст. 131-2 Конституції України для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Правнича допо-

мога, здійснювана адвокатом, – діяльність адвокатів у формі застосування інституту захисту та ін. видів юрид. сприяння, змістом яких є: здійснення юрид. консультацій і роз'яснень, надання допомоги в складанні юрид. документів, надання допомоги в оцінюванні належності, достовірності та допустимості доказів, аналізі законності юрид. рішень, вжиття заходів щодо поновлення порушених прав, відшкодування шкоди, заподіяної правопорушенням.

У сучасному кримін. процесі адвокат може брати участь у кримін. провадженні в трьох різних статусах: 1) як захисник підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого; особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру; особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію) (ст. 45 КПК України), а також особи, щодо якої застосовується інститут реабілітації в кримін. провадженні; 2) як представник: потерпілого (ст. 58 КПК України) цивільного позивача, цивільного відповідача; третьої особи (ст. 63 КПК України) та як представник особи, щодо майна якої розглядається питання про арешт (ст. 64-2 КПК України); 3) як юрид. помічник (консультант) свідка (ст. 66 КПК України) чи ін. особи, яка не є стороною кримін. провадження – правничий повірений (legal assistance), фахівець, що надає профес. правничу допомогу.

У А.д. реалізується функція захисту – правнича професійна діяльність адвоката-захисника, яка спрямована на забезпечення верховенства права в кримін. судочинстві, захист прав і законних інтересів особи, щодо якої ставиться питання про притягнення її до кримін. відповідальності, спростування підозри й обвинувачення, встановлення невинуватості особи або обставин, які пом'якшують її відповідальність, реабілітації незаконно звинувачених.

У сучасному юрид. процесі основні положення А.д. визначені в ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». З урахуванням забезпечення виконання функцій правничої допомоги та захисту доцільно запровадити таку концептуальну модель: 1) захист усіх підслідних осіб (включаючи підозрюваного за сучасним законодавством) можуть здійснювати як адвокати, так і ін. фахівці у галузі права, щодо яких немає підстав для відводу; 2) захист обвинуваченого та підсудного в суді має здійснювати лише адвокат, якого пропонується іменувати судовим повіреним (Judicial attorney), а як

представників інтересів підсудного допускає його близьких родичів; 3) правничу допомогу потерпілим, цивільним позивачам, цивільним відповідачам та третім особам (ст. 63 КПК України) можуть здійснювати як адвокати, так і інші фахівці у галузі права й близькі родичі, які можуть виступати в процесуальному статусі представників відповідних осіб; 4) правничу допомогу свідкам, заявникам, ін. учасникам процесу можуть здійснювати як адвокати, так і ін. фахівці у галузі права, які можуть виступати в процесуальному статусі правничих повірених (юрисконсультів – Legal Counsel). У нормах КПК України важливо з дотриманням принципу юрид. визначеності закріпити систему норм інституту незалежного правозахисного розслідування для здійснення функцій правничої допомоги та захисту.

Літ.: Адвокатура України: підручник у двох книгах / за заг. ред. С.Я. Фурси та Н.М. Бакаєвої. 2-ге вид. доповн. і перероб. К., 2016; Кудрявцев О. Адвокат у кримінальному процесі. Практичні поради: посібник. К., 2021; Вереша Р.В., Якуба Г.О. Кваліфікаційний адвокатський іспит. Теоретична частина: навч.-практ. посіб. Вид. 5-те, перероб. та доповн. К., 2022; Тертишник В.М. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі: підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К., 2018; Фіолевський Д.П. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Коментар. К., 2013; Чижмарь К. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Науково-практичний коментар. К., 2020. 332 с.; Кудрявцев О.В. Адвокат в умовах воєнного стану: участь в окремих слідчих та процесуальних діях: практ. посіб. / 2-ге вид., випр. та доповн. К., 2024.

В.М. Тертишник

АДИКЦІЯ ВЛАДИ (від лат. *addictus* – сліпо відданий) – поведінка з яскравими проявами невротичного прагнення влади, жадоба до постійного владарювання. Девіантна поведінка, яка проявляється в різних сферах життя: наркотична залежність, алкогольна залежність, ігрова залежність, інтернет-залежність, в суч. умовах з'явилася блог-адикція.

Термін «адикція» був поширений вже у Давньому Римі й означав взаємовідносини принципала та бенефіціара. У XIX ст. цим терміном позначали прихильність до чого-небудь. Упродовж XX ст. його зміст змінювався від дотримання незнищенної звички до відображення повного захоплення. На відміну від ін. типів залежності, А.в. має соц.-політ. походження й означає хворобливе прагнення до постійного владарювання. Саме за наслідком надмірного захоплення

владою Дж. Актон вказував, що влада розбещує, а абсолютна влада розбещує абсолютно. Залежність, або адикція, – складне явище, в основі якого багато чинників, серед них – особливості середовища та соц. оточення, виховання та освіти, але чільне місце належить психічним особливостям особи або осіб. Саме ці чинники впливають на розвиток навичок реакції на стреси, зовн. виклики, як на інституціональному, так і на особистісному рівні, середовище, в якому росте та проживає людина, навички справлятися зі стресами, а також наявність ін. психічних розладів, наприклад, депресії. А.в., або кратоманія (залежність від влади), сприймається як залежна поведінка, у якій спостерігається патолог. прагнення людини до володіння владою, а сама влада є джерелом власного матер. та психол. задоволення при ігноруванні інтересів навколишнього середовища та оточення. На перших етапах розвитку А.в. переважне значення мають такі мотиви, як самовираження, визнання, азарт політ. гри (з виборцями, з конкурентами) або жадоба слави і популярності. Патологія стає помітною після перемоги. Звикання до ознак поваги вимагає дедалі більших лестощів від підлеглих, приховування сигналів неблагополуччя. Рано чи пізно проявів народної любові починає бракувати, а якщо ще додається реальна небезпека поразки, настає синдром відміни. В психоаналізі патолог. прагнення влади розглядають як компенсацію комплексу неповноцінності.

Адиктивній мотивації фанат. поведінки сприяє все те, що не стосується реального життя: атмосфера групової таємниці, магічні ритуали, ідеологічне напруження. Характерною є нетерпимість до інакодумців: «хто не з нами, той проти нас». Адиктивний фанатизм часто поєднується з А.в., а також із потягом до смерті, який проявляється у принесенні себе в жертву заради торжества надцінної ідеї. Цим, зокрема, можна пояснити випадки колектив. самогубства сектантів. Членами фанат. груп стають і особи, нездатні брати на себе відповідальність за своє життя, які почуваються впевнено лише в ролі провідного сильного лідера. М. Фуко вважає, що справжня влада завжди покладається на невігластво своїх агентів.

Літ.: Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. К., 2005; Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: моногр. / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: 2016.

М.В. Шаповаленко

АДМІНІСТРАТИВНА ПРОЦЕДУРА – юридичне поняття, що вживається у різному значенні, залежно від правової системи та національних законодавчих актів тієї чи ін. держави. В Україні підходи до розуміння А.п. тривалий час були та, певною мірою, залишаються предметом дискусії, а досить часто й полеміки. Однак із прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» та законодавчим закріпленням у ньому відповідної ключової категорії дискусії з цього приводу значною мірою втрачають сенс, хоча й можуть тривати серед науковців.

Відповідно до п. 5) ч. 1 ст. 2 Закону України «Про адміністративну процедуру» термін «А.п.» вжито у значенні визначеного законом порядку розгляду та вирішення справи. У свою чергу, справа (адмін. справа) «стосується публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом» (п. 2 ч. 1 ст. 2 вищезазначеного Закону України). До цього додамо, що вирішення справи означає у більшості випадків прийняття адмін. акта, під яким розуміється рішення або ін. юридично значуща дія індивід. характеру.

Таким чином, український законодавець закріпив поняття А.п., характеристиками якої є: 1) визначений законом порядок розгляду та вирішення справ (в ідеалі уся А.п. має регулюватися законодав., а не підзакон. норм.-прав. актами); 2) цей порядок застосовується адмін. органами (тут А.п. відмежовуємо від суд. процесу та законодав. процедури); 3) це порядок, яким забезпечується реалізація та захист права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків (за допомогою А.п. відбувається зовн. вплив адмін. органів на приват. осіб, які ієрархічно їм не підпорядковані, але зобов'язані виконувати адмін. акти); 4) цей порядок застосовується лише в конкретних справах та спрямований на прийняття рішень індивід. характеру (адмін. актів).

Таким чином, закріплене у вищезазначеному Законі України розуміння А.п. не охоплює реалізації усіх можливих інструментів та функцій адмін. органів і, зокрема: 1) порядку ухвалення ними підзаконних норм.-прав. актів, адже за змістом це уже буде квазі-законодавчою процедурою (напр., затвердження Постановою Кабінету Міністрів України Правил дорожнього руху, які мають загальний характер); 2) порядку прийняття адмін. органами внутр. актів, спрямованих виключно

на публічних службовців і працівників цих органів, що їх називають управлінськими (внутрішньо-управлінськими) процедурами (напр., видання головою обл. військ. адміністрації наказу про переведення певного держ. службовця на ін. посаду).

Обране укр. законодавцем розуміння А.п. базується на усталених підходах австр. та нім. правових доктрин, у яких відповідні акти про загальну А.п. регулюють здебільшого індивід. акти/рішення зовн. характеру, що визначають права і обов'язки конкретних та ієрархічно не підпорядкованих адмін. органу приватних осіб. Поряд із цим, у правовій доктрині та зак-ві ін. зарубіжних держав, що належать як до континентальної (Естонія, Франція), так і загальної (Сполучені Штати Америки) правових систем, розуміння А.п. є ширшим і охоплює, зокрема, порядок ухвалення підзаконних норм.-прав. актів. Значно більшу плутанину викликає використання у прав. доктрині та зак-ві зарубіжних держав поняття «процес» для позначення А. п. і, навпаки, – «процедури» у суд. процесі. Саме тому укр. законодавець (на основі, знову ж таки, досвіду німецькомов. країн) розмежував процедуру, яка забезпечується адмін. органами, і процес, який здійснюється судами (у т. ч. адміністративними).

Загалом закріплене в укр. зак-ві поняття А.п. залишається достатньо широким, оскільки воно охоплює: 1) загальну А. п. (порядок діяльності усіх адмін. органів) та спеціальні адмін. процедури (відповідний порядок для окремих сфер діяльності публіч. адміністрації чи окремих адмін. органів, напр., для містобудівної діяльності та відповідних органів архітект.-будів. контролю); 2) заявні процедури, що їх ініціюють приватні особи (зокрема, при наданні адмін. послуг) та процедури втручальні, які ініціюються ex officio адмін. органами (зокрема, при проведенні перевірок суб'єктів господарювання); 3) безспірні (неконфліктні) адмін. процедури (напр., держ. реєстрація фіз. особи-підприємця) та спірні (конфліктні) процедури (напр., порядок розгляду скарги в адмін. порядку).

Наявність чітко визначених законом правил А.п. та їх ефективне застосування на практиці адмін. органами є невід'ємною складовою сучасної дем. правової д-ви, що керується у своїй повсякденній діяльності ідеалом верховенства права.

А.М. Школик

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО – одна з основоположних галузей права загалом і публічного права як його невід'ємної частини. Упродовж усього життя кожна людина вступає у

відносини, що регулюються адмін. правом: від держ. реєстрації народження дитини, отримання в адмін. органах різноманітних документів, що дають змогу реалізовувати надані Конституцією України «Про адміністративну процедуру» об'єднано поняттям адміністративного органу.

Історію становлення А.п. як провідної галузі публ. права зазвичай поділяють на три етапи: 1) зародження окремих норм А. п. у межах міждисциплінарної науки камералістики (XVIII – кін. XIX ст.); 2) формування відокремленої галузі поліцейського права (XIX – поч. XX ст.); 3) перетворення поліцейського права в А.п. та його еволюція (з кін. XIX ст.). Метою А.п. є досягнення двох основних цілей: 1) забезпечення ефективної організації та функціонування публ. адміністрації; 2) досягнення належної реалізації та захисту прав приватних осіб (фіз. та юрид.) від можливого свавілля (зловживань) службовців публ. адміністрації. Перша ціль була первинною та визначальною при формуванні поліцейського права, але безперечно залишається актуальною і на сучасному етапі. Друга ціль почала ставитись на етапі перетворення поліцейського права в адміністративне і на сучасному етапі вважається основною у дем. державах.

В Україні від часу проголошення незалежності А.п. пройшло непросту еволюцію, адже на початках повністю базувалось на підходах радян. системи права із характерним для неї «державоцентризмом». Однак, починаючи з кін. 90-х років XX ст. нац. А. п. активно модифікувалось у напрямі «людноцентризму» і сьогодні базується саме на цій ідеолог. концепції.

Призначення А.п. полягає у досягненні належного балансу між публічним інтересом (що включає інтереси сусп-ва, д-ви, тер. громад та важливі для великої кількості осіб інтереси) та інтересами окремих приватних осіб. Відповідно, норми А.п. розробляються, ухвалюються і застосовуються задля максимально можливого врахування обох видів прав. інтересів.

А. п. регулює широке коло сусп. відносин: як внутрішні, у межах самої публ. адміністрації, так і зовнішні – між публ. адміністрацією та приватними особами. Зокрема, нормами А.п. регулюються внутр. відносини щодо: організації публ. адміністрації, включаючи внутр. структуру адмін. органів, їх взаємозв'язки між собою та надані законом повноваження; управління держ. і комун. підприємствами та установами; проходження публічної служби. Також норми А.п. ре-

гулюють численні зовнішні відносини між публ. адміністрацією та приватними особами стосовно: забезпечення адмін. органами реалізації прав і свобод приватними особами, передусім через надання адмін. послуг; здійснення адмін. органами інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, спрямованої на перевірку дотримання приватними особами встановлених юрид. правил; застосування адмін. органами заходів адмін. відповідальності, здебільшого – у формі штрафів.

Норми А.п. не підлягають повній кодифікації, яка відбулася, напр., у кримін. зак-ві. А. п. спрямоване на регламентацію функціонування адмін. органів, а тому його необхідно відмежовувати від галузей права, що регулюють діяльність судових органів. У цьому контексті відносини щодо розгляду адмін. судами публічно-правових спорів за участю публічної адміністрації належать уже до окремої галузі адміністративно-процесуального права, а не адміністративного. А.п. встановлює чіткі правові рамки для функціонування публ. адміністрації, передусім – органів викон. влади та місц. самоврядування.

А.М. Школик

АДМІНІСТРАТИВНИЙ АКТ – рішення або юридично значуща дія індивідуального характеру, прийняте (вчинена) адмін. органом для вирішення конкретної справи та спрямоване (спрямована) на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи / осіб) (визначення терміну за п. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.ІІ.2022, № 2073-ІХ).

Категорія «А.а.» прийшла в укр. законодавство та теорію з нім. доктрини адміністративного права, як це характерно і для більшості ін. країн Європи. Це центральна категорія адмін. права загалом, та адмін.-процедурного зак-ва зокрема, у країнах зах. правової культури. Прийняття адмін. актів є основною правовою формою (інструментом) діяльності органів публ. адміністрації. Адже предметом діяльності цих органів є передусім вирішення конкретних справ окремих громадян та суб'єктів господарювання, як-то: реєстрація місця проживання, держ. реєстрація нерухомості, призначення житлових субсидій, надання дозволу на будівництво тощо. Вирішуються ці справи через прийняття адмін. актів.

«Акт» (від лат. *actus* – дія; *actum* – документ) означає дію, вчинок, а також документ, ви-

даний (прийнятий) уповноваженим на це органом викон. влади, органом місц. самоврядування, ін. уповноваженими суб'єктами, що здійснюють функції публ. адміністрації. Прикметник «адміністративний» вказує на те, що акт виходить від адміністрації (публічної) / адмін. органів, на відміну від актів законодав. органу чи суд. органів.

У країнах Європейського Союзу термін «А.а.» є досить поширеним і звучить та пишеться у багатьох мовах практично однаково, напр., *administrative act* – англійською, *acte administratif* – французькою, *acto administrativo* – іспанською та португальською, *atto amministrativo* – італійською, *Verwaltungsakt* – німецькою тощо. Також цей термін використовується в актах м'якого права Ради Європи та актах і договорах ЄС. Певна специфіка є лише при вживанні конструкції «акт адміністрації» (*acte de l'administration*) у франц. адмін. праві, що дає змогу включити у це поняття й ін. форми діяльності публ. адміністрації.

Ключовими ознаками А.а. є: 1) індивідуальність та конкретність. Вони стосуються конкретної особи (осіб) і за їх допомогою здійснюється розв'язання / вирішення / врегулювання конкретних (індивідуальних) справ / питань; 2) його прийняття адмін. органом, тобто суб'єктом уповноваженим на здійснення адмін. влади (на відміну від влади представницької/політичної чи судової). Тобто йдеться про сферу публ. адміністрування; 3) односторонність, тобто прийняття адмін. органом самостійно, на відміну від адмін. договорів, де потрібне волевиявлення і ще однієї сторони – фіз. чи юрид. особи; 4) зовнішня дія, тобто прямий вплив на (непідпорядкованих) приватних осіб. Ця ознака дає змогу відмежовувати А.а. від внутрішньо спрямованих індивідуальних / організаційно-розпорядчих актів всередині адмін. органу. Хоча слова «зовнішня дія» прямо не вказані у визначенні терміна «А.а.» у Законі України «Про адміністративну процедуру» (як це є в законах багатьох ін. країн), але ця ознака впливає з нормативної конструкції: «спрямоване на набуття, зміну, припинення чи реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи (осіб)». Адже «особою» є саме учасник адмін. провадження – не адмін. орган.

До адмін. актів належать не лише рішення, а й «юридично значущі дії». У теорії адмін. права їх раніше окремо виділяли як одну з правових форм діяльності публ. адміністрації і до таких дій, напр., відносять держ. реєстрацію фіз. особи-підприємця тощо. Для класифікації їх як А.а. такі юрид. значущі дії

мають бути не процедурного характеру (як от реєстрація заяви адмін. органом), а саме бути вчиненими для вирішення справи, тобто здійснювати остаточне врегулювання конкретної справи. Треба розмежовувати А.а. і процедурні дії та рішення.

Від юрид. значущих дій, якими вирішується певна адмін. справа (адміністративних актів) треба відрізнити так звані «реальні акти» (фактичні дії), які А. а. не є. До останніх належать, напр., інформування про небезпеку (сигнал повітряної тривоги), чи ін. поширення інформації (інформація органу влади про ризики вживання певних видів продуктів харчування); спостереження (за дорожнім рухом, приміром); відловлювання бездомних тварин тощо.

Треба відрізнити адмін. акти (в т. ч. такі, що стосуються багатьох осіб, і які у ФРН та деяких ін. країнах ще називають «загальне розпорядження») від нормативних актів. А.а. завжди має конкретних адресатів, або адресатів, яких можна визначити за певними ознаками, і стосується врегулювання конкретного випадку. Натомість нормативний акт стосується невизначеного кола випадків та невизначеного кола осіб. Також треба відрізнити адмін. акти від доказів, матеріалів справи (напр., протокол фіксації правопорушення; акт обстеження чи протокол огляду місця або речей; акт інспекційної перевірки, після якого ще прийматимуться остаточні рішення).

Важливими для практики є окремі класифікації А.а. Зокрема, за формою волевиявлення А. а. можуть бути: письмовими (рішення місцевої ради про відведення земельної ділянки чи дозвіл на видобуток місцевих копалин); усними (напр., вказівка поліцейського одягнути захисну маску в громад. транспорті під час карантину); вчиненими у формі дій (сигнал регулювальника дорожнього руху).

За юридичними наслідками А.а. можуть бути: правонадавальними; зобов'язальними; заборонними; такими, що містять відмови. Окремо слід виділяти і констатувальні А.а., що спрямовані на реалізацію прав та/або обов'язків окремої особи, і юридично фіксують певні факти (напр., факт народження чи смерті, зафіксований у відповідному записі акта цивільного стану; або факт відсутності порушень, зафіксований в акті перевірки, якщо після цього акта більше не прийматиметься додаткових рішень).

За дією у часі А.а. поділяються на: разові (напр., рішення про виплату одноразової компенсації) та триваючі (напр., строковий

чи безстроковий дозвіл на зайняття певним видом госп. діяльності). Ця класифікація важлива при вирішенні питання про дострокове припинення дії А.а., адже не можна припинити дію акта, який вже вичерпав себе шляхом виконання (реалізації). Проте можна констатувати протиправність такого акта та застосовувати ін. правовий захист у цьому разі.

Особливо цінною є класифікація А.а. за характером дії щодо особи, зокрема, їх поділ на: 1) позитивні (сприятельні) – надають чи підтверджують право, зокрема, задовольняють вимогу заявника (напр., надання дозволу на будівництво); 2) негативні (несприятливі, обтяжувальні, зобов'язувальні). Ці акти не вигідні для особи й означають відмову у задоволенні її заяви, покладають певні зобов'язання на особу, негативно втручаються в її права та законні інтереси (напр., відмова у наданні дозволу на будівництво; зобов'язання сплатити штраф чи припинити певну госп. діяльність). Якщо А.а. є позитивним для однієї особи, але негативним для ін. осіб, то він класифікується як негативний (напр., надання дозволу на будівництво одній особі, але при цьому ін. особи заперечували проти такого будівництва поряд зі своїм житлом тощо). Додаткові обов'язки адмін. органу виникають саме у разі ймовірного прийняття негативних адмін. актів. Зокрема, це обов'язки забезпечити особі (особам) реалізацію права бути заслуханою та подати докази, мотивування А.а., зазначення порядку його оскарження тощо.

З точки зору еволюції цього поняття, слід нагадати, що в Адміністративному Кодексі УСРР 1927 використовувався термін «загальний адміністративний акт», під яким, проте, зазначалися «інструкції та об'їзники», тобто насамперед нормативні акти. Але також потрібно враховувати і той факт, що частина українських земель у XIX–першій пол. XX ст. перебувала у складі Австрії, Австро-Угорщини, Польщі та Чехословаччини, а це були перші з країн у світі, де з'явилися закони про адмін. процедуру (Австрія – 1925, Чехословаччина і Польща – 1928), що згодом під впливом німецької доктрини і кристалізувало категорію А.а. Підхід країн ЄС, інституцій Ради Європи та ЄС, а відтепер і сучасної України свідчить про А.а., як акти індивідуальні.

Донедавна в укр. адмін. праві переважно використовували конструкцію «індивідуальний акт управління». Але, враховуючи акцент категорії «управління», що вказує на керівний характер впливу, на відносини підпорядкування, сучасна доктрина адмін.

права і законодавець переходять до застосування саме категорії «адміністративний акт». Це ознака європеїзації та демократизації адмін. права України.

Закон України «Про адміністративну процедуру» з 15.XII.2023 встановлює загальне регулювання порядку прийняття А.а., їх оформлення та набрання чинності, загалом чинності, адмін. оскарження, примусового виконання, припинення дії.

Лит.: Зілдер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівн. аналіз / пер. з фр. В. Ховхуна. К., 1996; Тимошук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : моногр.. К., 2010; Школик А.М. Адміністративно-процедурне законодавство та його систематизація : моногр. Одеса, 2020; Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. кол. за заг. ред. Тимошука В.П. К., 2023.

В.П. Тимошук

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС – сукупність методів, прийомів, важелів впливу держ. структур на окрему людину/групу/масу у процесі боротьби за владу; специфічний спосіб порушення представниками держ. установ конституційного принципу рівноправ'я шляхом надання не передбачених законом переваг для одних суб'єктів і (або) обмежень для інших; політична практика, в основі якої лежить використання посадовими особами свого службового становища не в інтересах сусп-ва, а для підтримки певної політ. сили. До осн. форм вияву А.р. належать такі.

1. Інституційний (організаційний) А.р. – пряма підтримка провладної політ. сили з боку посадових осіб; насильницьке втягування громадян (найчастіше – працівників держ. установ) до парт. лав, або примус вийти зі «шкідливих» політ. структур; використання держ. ресурсів на користь певних політ. сил (безкоштовна реклама; організація агітаційних заходів; залучення держ. службовців як співробітників виборчого штабу; використання працівників держ. підприємств для збору підписів на користь провладної політ. сили; безкоштовне використання громадських будівель для передвиборних заходів; активне маніпулятивне використання у виборчому процесі голосів солдат, міліції, ув'язнених, що перебувають у структурах підконтрольних владі.

2. Інформаційний А.р. – пряме порушення правил ведення передвиборної агітації (непропорційне надання ефірного часу, рекламних і друккарських можливостей для різних кандидатів); використання прихованої

реклами (систематична і не завжди обґрунтована поява провладного кандидата у програмах новин); тиражування у ЗМІ у період виборчої кампанії рекламних матеріалів, обнародування яких не проплачене з виборчих фондів провладних політ. сил; неприродно часта поява провладного кандидата у аналітичних програмах та політ. ток-шоу як експерта або учасника.

3. Бюджетний А.р. – нецільове використання бюдж. коштів, виділених з держ. бюджету на виборчі потреби; ініціювання чинною владою напередодні виборчих кампаній збільшення заробітної плати, пенсій, стипендій тощо; оголошення напередодні виборів початку реалізації низки соціально значущих проектів, в основі яких лежить бюдж. фінансування; організація безкоштовного проїзду виборців до місць голосування; прямий підкуп за рахунок бюдж. коштів.

4. Силовий А.р. – безпосереднє втручання прокуратури, суду, податкової інспекції, МВС тощо у діяльність екон. структур, засобів масової інформації, політ. партій. До осн. напрямів реалізації силового А.р. належать: проведення безпідставних обшуків, арештів співробітників і майна; здійснення тиску на підприємців, аби змусити їх перерахувати кошти до благодійних фондів, що підтримують виборчу кампанію потрібних кандидатів та заблокувати фінансову підтримку опозиц. кандидатів; арешт правоохоронними органами тиражів опозиц. преси; шантаж опозиц. кандидатів, погрози знищити їх бізнес; усунення рішенням суду за кілька днів до виборів «на законних підставах» одного з кандидатів, що має високий рейтинг.

О.Д. Бойко

АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНА СИСТЕМА – система управління суспільством, засн. на жорстких методах бюрокр. централізму. Термін «А-к.с.» з кінця 80-х рр. застосовується у сусп. науках для характеристики соціально-екон. і політ. устрою, що існував у Рад. Союзі та був змодельований країнами створеного під його впливом т. з. соціалістичного табору. А-к.с. набула завершеного вигляду в СРСР у середині 70-х рр., коли тотальна бюрократизація постала тут сутнісним, системоутворювальним чинником усього сусп. організму, який, у свою чергу, поступово втратив здатність до саморегуляції та існування без держ. примусу.

З поміж причин виникнення А-к.с. учені виділяють такі: стійкість у свідомості парт.-рад. бюрократії стереотипів імперсько-централіст. мислення і нехтування нац. засада-

ми сусп. життя; необмежена влада комуніст. партії і поліц.-бюрокр. характер рад. д-ви з властивою їм підміною правових способів управління сусп.-вом методами адміністрування; заміна сусп. об'єднань держ. чи напівдерж. структурами (парт.-держ., профсп. і комс. бюрократія; військ.-пром. і аграрно-пром. комплекси та ін.); ліквідація політ. представництва і викривлення системи функц. представництва; незабезпечення дії принципу поділу влади тощо. Основу А-к.с. становила монополіст. держ. власність на засоби в-ва. Вона витворила своєрідний тип форм.-бюокр. керівництва сусп.-вом, яке здійснювалось переважно за допомогою наказів, команд і спиралось на певний рівень легітимності з боку «масового суспільства» з притаманними йому дегуманізацією й деіндивідуалізацією соціальних відносин.

До методів А-к.с. належали: різноманітні засоби адмін. примусу і жорсткого централізму на всіх рівнях управлін. циклу (прийняття рішення, організації його виконання, контролю за виконанням); обмеження процесів самоврядування в усіх сферах життєдіяльності сусп.-ва; домінування політ.-ідеол. стимуляторів соц.-екон. розвитку; практика перестраховок, приписок, дріб'язкової регламентації людської діяльності. Правовому виправданню адм.-командних методів слугувала, зокрема, ідея злиття прав і обов'язків, яка відкривала дорогу ігноруванню свободи індивід. волі суб'єктів права, сприяла розмиванню кордонів між правами та обов'язками, допускала застосування примусу з боку держ.-бюокр. структур до госп. суб'єктів у разі невиконання ними певних приписів. Системний, всеосяжний характер проникнення методів свідомого (планового) регулювання сусп. відносин в усі підрозділи та сфери сусп.-ва, у свідомість кожного громадянина тримався на цілісному бюрокр. механізмі, підвалини якого становили номенклатурна (залежна від певних інстанцій) система призначення держ. службовців на керівні посади та ідеологія правлячої комуніст. партії. Стиль управління, за допомогою якого діяла номенклатура, становив узгоджену сукупність закріплених у законах правил та процедур, обов'язкових і для об'єктів, і для суб'єктів подібного керівництва. До того ж, ці правила «освячувались» універсальним засобом впливу на масову свідомість – комуніст. ідеологією, за допомогою якої бюрократія створила закрите сусп.-во, перетворивши його на своєрідну «фортецю в облозі». З А-к. с. пов'язують серйозні помилки і прорахунки у прийнятті

важливих внутрішньо- і зовнішньополіт. рішень; вихолощення дем. інститутів і процедур та перетворення їх на засіб імітації активної політ. участі гр.-н. Наприкінці 80-х рр. А.-к. с. вичерпала свої можливості й ресурси. Спроби її збереження шляхом запізнілої модернізації окремих елементів системи призвели не лише до розпаду останньої, а й до ліквідації СРСР. Нежиттєздатність А.-к.с. підтвердилася майже одночасним її зникненням у східноєвроп. країнах.

В.П. Горбатенко

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ – обумовлена географ., істор., екон., соціальними, культур. та ін. чинниками внутрішня територіальна орг-ція д-ви з розмежуванням її території на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці.

А.-т.у. – це своєрідний каркас просторової орг-ції д-ви та зміст її тер. устрою. Залежно від особливостей політ. системи та характеру правлячого режиму даної д-ви конкретно-правовий зміст А.-т.у. може передбачати різний ступінь централізації та децентралізації. Є тер. та адмін. організацією д-ви; основою надання публічних послуг населенню та здійснення управління публічними справами на центральному, регіональному та місцевому рівнях, збалансованого розвитку усієї території д-ви тощо.

Зарубіжний досвід свідчить про наявність різних способів конституційного регулювання питань А.-т.у. Зокрема, можна виокремити ті з них, в яких конституції взагалі не містять норм, присвячених питанням А.-т.у., або ж обмежуються загальною характеристикою форми держ. устрою. До таких належать: Конституційні Акти Об'єднаного Королівства Великобританії та Північної Ірландії і Конституція Республіки Ірландія, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Республіки Мальта, Конституція Князівства Монако, Конституція Швеції тощо. Конституції ін. держав містять лише бланкетні норми, що передбачають необхідність прийняття спеціальних законів про А.-т.у. Тобто у конституціях цих д-в зафіксовано, що А.-т.у. країни визначається спеціальним законом. Зокрема, такі правові норми закріплено в ст. 11 Конституції Республіки Литва. Конституція Республіки Естонія у ст. 2 аналогічно встановлює, що адмін.-тер. поділ країни визначається окремим законом. Третю групу утворюють країни, конституції яких детально визначають засади А.-т.у., закріплюють систему адмін.-тер. одиниць. Так, засади функціонування адмін.-тер. утворень кон-

ституційно регламентовані в Іспанії, Італії, Португалії тощо. Засади, на яких ґрунтується А.-т.у., регламентовано в конституціях Греції, Іспанії, Польщі. До числа цієї групи держав відноситься й Україна. Так, згідно зі ст. 133 Конституції України систему А.-т.у. України становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Для характеристики тер. організації д-ви у конституціях зарубіжних країн використовують різні терміни. Напр., це «територія Федерації» та «федеративна держава» (Конституція Австрійської Республіки), «федеративна держава» (Конституція Бельгії), «Федерація», «федеративна держава», «територія Федерації» (Основний Закон для Федеративної Республіки Німеччина), «структура держави» та «адміністративний поділ країни» (Конституція Греції), «територія держави Латвія» (Конституція Латвійської Республіки), «територія Литовської держави» (Конституція Литовської Республіки), «територіальний устрій» та «територіальний поділ держави» (Конституція Республіки Польща), «територія Словацької Республіки» (Конституція Словацької Республіки), «територія Румунії» та «територія румунської держави» (Конституція Румунії), «унітарна держава» та «адміністративний поділ території» (Конституція Португальської Республіки), «територія Угорщини» (Конституція Угорщини), «територія Фінляндії» та «адміністративний поділ» (Конституція Фінляндії). Іноді використовуються словосполучення «державний устрій» (Конституція Естонської Республіки). У Конституції України використовуються поняття «територіальний устрій» (ст. 132) та «А.-т.у.» (ст. 133).

Оскільки слова «поділ» або «устрій» д-ви, «державний устрій» мають дуже широке значення (вони характеризують те, як загалом побудована держава), у сучасній доктрині констит. права для характеристики тер. організації публічної влади та управління іноді застосовують термін «державно-те-

риторіальний устрій». Але найбільш вживаною та адекватною тому явищу, яке вона характеризує, є категорія «А.-т.у.».

А.-т.у. кожної д-ви зумовлений низкою об'єкт. і суб'єкт. чинників – істор., політ., географ., нац., екон., культур., мовних та ін. Адмін.-тер. поділ держави на певні частини виник разом з появою самої д-ви, що прийшла на зміну родовій організації сусп-ва. Він поєднує у собі як елементи природного уособлення територій, кожна з яких об'єднується власною системою госп., соціальних, культ. зв'язків, транспортних комунікацій, в окремих випадках – особливостями етнічного або конфесіонального складу населення, так і заходи, які ініціюються органами влади, які зацікавлені у структуруванні території, упорядкуванні її організації з метою удосконалення системи управління, підвищення ефективності фіскальної політики.

Перетворення у сфері А.-т.у. можуть підпорядковуватися пріоритетам, які диктуються доктринальними вказівками правлячого режиму, що у минулому продемонстровано в СРСР перетворенням у життя етнічного принципу утворення нових адмін.-тер. одиниць. Свідченням політ. пропагандистського підходу до перетворень у А.-т.у. є практика перейменувань об'єктів адмін.-тер. поділу, реалізована в СРСР, що мала за мету: формування в сусп-ві засобами «топонімічної пропаганди» певних соціальних орієнтирів та політ. цінностей. Специфіка перейменувань вказаного періоду зумовлювалась їх масштабністю, яскраво виявленим зв'язком із політ. кон'юнктурою кожного історичного моменту. Наслідком реалізації означеної політики стало ігнорування істор. назв і насадження штучних, ідеологічно витриманих топонімів.

Сьогодні в Україні відбувається зворотний процес, пов'язаний, зокрема, з декомунізацією. Так, згідно із Законом «Про географічні назви» 31.V.2005 в рамках реалізації Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» 09.IV.2015, забороняється присвоювати географічним об'єктам назви, що є іменами або псевдонімами осіб, які обіймали керівні посади у комуніст. партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), ін. союзних та автономних рад. республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працювали у рад. органах держ. безпеки, назви СРСР, УРСР (УСРР), інших со-

юзних рад. республік та похідні від них, а також назви, пов'язані з діяльністю комуніст. партії, встановленням рад. влади на території України або в окремих адмін.-тер. одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст. (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури). Також у рамках реалізації Закону «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» 21.III.2023 забороняється присвоєння географіч. об'єктам назв, що глорифікують, увічнюють, пропагують або містять символіку рос. імперської політики, а також держави-терориста (д-ви-агресора) або її визначні, пам'ятні, історичні та культурні місця, населені пункти, дати, події. 28.VII.2023 було прийнято Закон «Про дерадянізацію порядку вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України», який визначає порядок врегулювання окремих питань адмін.-тер. устрою України. Зокрема, передбачається, що населені пункти, які до дня набрання чинності цим Законом було віднесено до категорії селищ міського типу, з дня набрання чинності цим Законом відноситимуться до категорії селищ. Міста республіканського (в Автономній Республіці Крим), обласного та районного значення відносяться до категорії міст.

При проведенні адмін.-тер. поділу, як правило, враховуються і традиційно усталені кордони між тер. громадами (тер. колективами), та міркування, які пов'язані із вирішенням управлінських завдань, що дає дослідникам підстави говорити про т. з. «природні» та «штучні» адмін.-тер. одиниці. Перші розглядаються як утворення, що історично склалися, кордони яких визначилися у ході розвитку тер. громад (тер. колективів), зокрема, це поселення – міста, селища, села. Інші – як регіони, які були виділені органами держ. влади на основі економічного районування або на інших засадах (області, автономії, губернії, департаменти).

Залежно від тих чи ін. чинників в одних країнах світу існують складні системи А.-т.у. (Великобританія, Італія, Франція та ін.), тоді як в інших, дрібніших країнах таких систем взагалі немає. Хоча навіть у дрібних країнах можуть існувати національні системи А.-т.у., напр., Мальта розділена на 68 місцевих громад (муніципалітетів). Ці громади є основною формою місцевого самоврядування, й між ними та національним урядом

немає проміжного рівня. Поділ країни на 6 округів (з яких 5 на головному острові) і на 3 регіони (з яких 2 на головному острові) застосовуються лише у статистичних цілях.

А.-т.у. виконує різні функції. Головна з них – бути тер. основою організації місцевих органів держ. влади та органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських і релігійних організацій тощо. Даний устрій сприяє також організації самого населення у тер. колективах сіл, селищ і міст, у виборчих округах на президентських, парламентських і муніципальних виборах, загальнонаціон. та місцевих референдумах. Також А.-т.у. має важливе значення для реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, вибору ними місця проживання, свободи пересування тощо, а отже, має бути пристосований до потреб людини і відображати її уявлення про ефективну та раціональну тер. організацію влади.

А.-т.у. України сформувався історично. За часів входження окремих частин території сучасної України до складу Австро-Угорщини, Польщі, Румунії та Російської імперії, українські землі були інтегровані до адмін.-тер. систем цих держав. Зокрема, українські землі, що ввійшли до Австро-Угорщини, разом із польськими, угорськими та румунськими територіями були інтегровані до складу таких адмін.-тер. одиниць, як Буковина, Галичина та Карпатська Україна.

А.-т.у. України впродовж ХХ ст. зазнав чимало змін. Так, до 1918 устрій був трирівневим, за схемою «губернії – повіти – волості». Але розпад Російської імперії та Австро-Угорської монархії у 1917–1918 зумовив суттєві зміни в А.-т.у. українських земель. 06.III.1918 Малою Радою було ухвалено Закон «Про поділ України на землі», відповідно до якого передбачалося поділити територію України на 32 землі, проте цьому завадили революційні події того часу. Цей поділ фактично не було запроваджено, оскільки 29.IV.1918 влада перейшла до гетьмана П. Скоропадського, який повернув старий губернсько-повітовий устрій.

За радян. доби система А.-т.у. України значною мірою створювалася волюнтаристськими методами, без врахування істор., нац., культур., мовних та інших традицій. 1919 розпочалося утворення сільських рад, чисельність яких 1920 досягла майже 15 тис. Наприкінці 1922 ВУЦВК прийняв постанову щодо принципів нового адмін.-тер. поділу УСРР, а 12.IV.1923 скасував повіти і волості. А.-т.у. ускладнився і виглядав так: «губернії –

округи – райони – сільради». Замість 102 повітів було утворено 53 округи, а замість 1989 волостей – 706 районів. Сільрад стало 9307. Після того як 12.XII 1925 губернії було ліквідовано, система А.-т. у. знову стала трирівневою: 41 округа – 680 районів – 70 міськрад; 150 селищних рад; 10314 сільрад. Введення у 20-х рр. ХХ ст. районного рівня А.-т.у. не ґрунтувалось на якихось реальних потребах країни, а мало на меті створення вузлових пунктів реалізації директив партії і радян. влади. У 1930 було ліквідовано округи, а у 1932 цей рівень системи А.-т. у. відновлено у вигляді 5 областей.

Перші десятиліття після Другої світової війни характеризувались активними намаганнями рад. влади використати А.-т.у. як інструмент вирішення політ., ідеол., екон., соціальних, управлінських завдань. Адмін.-тер. зміни в Україні цього періоду не стосувались принципових засад територ. організації, не відзначалися комплексним характером. Перетворення зводились до зміни кількості адмін.-тер. одиниць певного рівня, що об'єктивно впливало на їх параметри.

Післявоєнна Україна мала такий внутрішній поділ (станом на 01.IX. 1946): 25 областей, 81 місто респ. і обласного підпорядкування, 750 районів, 13 округ (у Закарпатті), 16435 сільрад, 451 селищна і 177 міських рад. У цей період конституційно-правове регулювання питань А.-т.у. відбувалось на основі положень Конституції СРСР 1936 (ст. 9, 23) та Конституції УРСР 1937 (ст. 18, 19), Указів Президії Верховної Ради СРСР та УРСР, рішень виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих, а також численних партійних документів. До 1956 зберігала чинність «Інструкція про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських поселень», затверджена постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16.IV 1924.

1954–1955 в А.-т.у. України відбулися зміни, коли було укрупнено сільради, як реакція на укрупнення колгоспів. Внаслідок реформи 1962–1963 було здійснено реорганізацію органів влади за виробничим принципом: у 19 з 25 областях було створено по 2 обласні ради (промислова та сільська), райони укрупнено до виробничих колгосп.-радгосп. управлінь. Кількість районів скоротилася до 460. У цей час сформувався погляд на А.-т.у. як на «обумовлений завданнями і функціями соціаліст. д-ви поділ території союзних республік на окремі частини (області, райони тощо), побудовані за виробничим принципом, відповідно до якого будуватиметься система органів радян. д-ви і громадських орг-цій в інтересе-

сах забезпечення їх практичної виробничої діяльності».

У середині 50-х – 60-ті ХХ ст. правова база процесу адмін.-тер. змін поповнилась новими нормативно-правовими актами. З цього часу законодавче регулювання практично всіх питань А.-т.у. зосереджується у компетенції республіканської влади. Законом СРСР 11.ІІ 1957 фактично ліквідується складна схема утворення (ліквідації, перейменування) областей, яка передбачала «подвійне регулювання». Така «децентралізація», мала до певної міри формальний характер, оскільки всі рішення обов'язково погоджувались із керівництвом у Москві. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР 30.ХІІ.1956 втратила юридичну силу «Інструкція...» 1924 та було затверджено «Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР». Водночас окремі питання А.-т.у. передавалися на вирішення виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих.

У 1964 було відновлено обласні ради, ліквідовано поділ на промислові та сільські зони, ліквідовано промислові райони. Станом на 01.ВІІ.1967 систему А.-т.у. становили 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 475 районів, 111 міст обласного підпорядкування, 8555 сільрад, 762 селищних, 273 міських рад.

На момент проголошення Незалежності Україна поділялась на Кримську АРСР, 24 області, 2 міста респуб. підпорядкування, 605 районів (з них 485 сільських), 435 міст (з яких 151 – місто обласного підпорядкування), більше 9,5 тис. сільських і 800 селищних рад, близько 29 тис. сільських і майже 1360 міських населених пунктів. Усього в державі було 30,2 тис. населених пунктів. Надалі кількість районів, міст, селищ, сіл, районів у містах (де вони утворювалися) періодично змінювалась.

Концепцією реформування місцевого самоврядування та тер. організації влади в Україні, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України 01.ІV.2014, було передбачено, що одним із шляхів подолання проблем у сферах місцевого самоврядування та територіальної організації влади є визначення обґрунтованої територіальної основи для діяльності як органів місцевого самоврядування, так і органів виконавчої влади. Першим етапом реалізації зазначеної реформи стало утворення об'єднаних тер. громад, органи місцевого самоврядування яких здатні забезпечувати ефективне управління підпоряд-

кованими територіями та надавати якісні послуги населенню. Так, у порядку, встановленому Законом «Про добровільне об'єднання територіальних громад» 05.ІІ.2015, тер. громади можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного, міського голову. Тер. громади села, селища, міста, що добровільно об'єдналися, можуть вийти зі складу об'єднаної громади у порядку, визначеному законом. Суб'єктами добровільного об'єднання тер. громад є суміжні громади сіл, селищ, міст. Об'єднана тер. громада, адмін. центром якої визначено місто, є міською, центром якої визначено селище, – селищною, центром якої визначено село, – сільською. Станом на серпень 2023 в Україні налічується 1439 громад, з них 331 – розташовані у районах проведення воєнних (бойових) дій або перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні).

Другим етапом реформи була реорганізація районного (субрегіонального) рівня адмін.-тер. устрою України, який став основою для організації і діяльності органів держ. влади на місцях, відповідних органів місцевого самоврядування. Так, 17.ВІІ.2020 Верховна Рада України прийняла Постанову «Про утворення та ліквідацію районів». У результаті цього рішення наявні на той час 490 районів були ліквідовані, натомість утворено 136 нових районів (з них 17 районів знаходяться на тимчасово окупованих територіях: 10 районів в АР Крим, 3 райони – в Донецькій області та 4 райони – в Луганській області). Враховуючи це, у 119 нових районах 25.Х.2020 пройшли перші місцеві вибори депутатів районних рад. Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим» 23. ВІІІ 2023 було запроваджено нове районування Автономної Республіки Крим, зокрема, кількість районів з 14 скоротувалась до 10.

А.-т.у. України ґрунтується на засадах суверенітету та тер. цілісності України; єдності та цілісності держ. політики на всій території України; створення умов для сталого і збалансованого соціально-екон. розвитку адмін.-тер. одиниць; забезпечення керованості відповідними територіями, поєднання унітарності та децентралізації у здійсненні держ. влади; врахування істор., економ., еколог., географ., демограф. особливостей, культурних традицій; забезпечення додержання

гарантованих державою соціальних стандартів з надання публічних послуг громадянам незалежно від місця проживання; доступності жителів до послуг, що надаються органами держ. влади та органами місцевого самоврядування у межах відповідних адмін.-тер. одиниць; повсюдності юрисдикції місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на територіях відповідних адмін.-тер. одиниць; цілісності території адмін.-тер. одиниці, відсутності анклавів, ексклавів; гармонійності, включення в одну адмін.-тер. одиницю територій з високим та низьким, зокрема, фіскальним потенціалом тощо.

Літ.: Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми / І.О. Кресіна [та ін.]. К., 2009; Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу / за заг. ред. Ю.В. Ковбасюка, М.К. Орлатого. К., 2015; Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / В.С. Куйбіда [та ін.]. К., 2009; Батанов О.В. Адміністративно-територіальний устрій як інститут конституційного права (теорія та практика). Електронне наукове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2015. № 4; Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. К., 2009; Ганущак Ю.І. Територіальна організація влади. Стан та напрямки змін. К., 2012; Губань Р.В. Правове регулювання адміністративно-територіального устрою України у 1917–2015 роках. К., 2016; Зарубіжний і вітчизняний досвід реформування адміністративно-територіального устрою. Л., 2007; Іщенко О.П. Конституційно-правові основи адміністративно-територіального устрою України. К., 2014; Кучабський О.Г. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення. Л., 2010; Магновський І.Й. Територіальний устрій України. Івано-Франківськ, 2011; Сучасний унітаризм: доктрина і практика: Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, О.В. Батанов та ін.; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 2021.

О.В. Батанов

АДМІНІСТРУВАННЯ (від лат. *administro* – управляю, завідую) – здійснення процесу управління, завідування, керування за допомогою спец. кадрового апарату; бюрократичний стиль управління, що ґрунтується на використанні наказових, командних методів; модель прийняття управлін. рішення, в основі якої лежить намагання дотриматися формальних вимог, а не бажання вирішити проблему. Важливим фактором для розуміння суті феномена А. є процес суб'єктивації влади, суть якого полягає в тому, що адмін. посада трансформує індивіда владну волю

службовця у державну, і суттєво посилює першу в усіх її проявах, як позитивних, так і негативних. Оскільки на процес А. накладають суттєвий відбиток вольові, інтелект. та моральні якості людей, які його здійснюють, він може реалізовуватися як правомірно, раціонально, так і волюнтаристично, ірраціонально.

А. як стилю управління притаманні формалізм, сваволя, підпорядкування всієї діяльності збереженню і зміцненню власної влади. Тяжіння адмін. влади до бюрократичного стилю управління, що базується на необмеженості та безконтрольності дій, обумовлене, крім суб'єктивації влади, ще і такими об'єктивними факторами: 1) ідея поділу влад на законодавчу, судову та виконавчу стимулює намагання адміністративної не лише вийти з-під контролю, а й ствердити своє домінування у межах владного трикутника; 2) надзвичайні ситуації, війни, епідемії, катастрофи, масові безчинства, що почастишали в умовах глобалізації, виступають своєрідними каталізаторами А., оскільки вимагають посилення викон. влади та активного застосування адмін. важелів; 3) існування певної залежності суд. та законод. гілок влади від адміністративної/виконавчої, що базується на наявності у останньої потужного управлін. ресурсу (розгалужений та численний бюрократичний апарат, фінансова база, контроль над ЗМІ, значний арсенал засобів примусу, можливості суттєво впливати на процес підбору кандидатів у депутати і на судові посади тощо).

О.Д. Бойко

АКСІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА (від грец. *ἀξία* – цінність і *λόγος* – знання, слово, вчення) – політико-філософська дисципліна, що досліджує природу та функціонування політ. цінностей. А. п. є міждисциплінарним науковим напрямом, для неї властива методолог. різноманітність щодо аналізу ціннісного виміру політ. життя. Виникла на перетині філософії та політ. науки. Термін «А.» був уведений у науковий обіг у 1902 франц. філософом П. Лапі. Власне аксіологія трактувалася як сукупність концепцій природи цінностей, розглядалося їхнє місце у взаємозв'язку різноманітних цінностей між собою, взаємодії із соціальними і культурними факторами та особливістю особистості.

Аксіологічні підходи до осмислення політики вперше з'являються у працях філософів Старод. Сходу та ант. Греції (Конфуцій, Аристотель, Платон). Конфуцій вважав, що великою цінністю є політ. довіра. Платон, Аристотель, Полібій розглядали ідеї блага

та справедливості у діяльності д-ви як вищу чесноту й вищий ступінь в ієрархії буття. Крім того, ант. філософи вважали значними феноменами свободу, істину, моральність тощо. В добу Середньовіччя аксіологія розчиняється в теології. З настанням епохи Відродження внутрішнє багатство та гідність особистості стають рівними за своїм значенням з істиною, добром та красою. Саме в цей період виникає поняття «політичні цінності». Н. Макіавеллі вважав, що політ. цінності мають бути поза межами моралі та релігії. У працях Ф. Бекона політ. цінності відокремлюються на основі принципу «воля-закон», а закон (мета якого – захист від несправедливості) стає регулятивним підґрунтям життєдіяльності сусп.-ва. Т. Гоббс вважав, що стан сусп.-ва «війна всіх проти всіх» дав поштовх до створення суспільного договору, а правитель залишився як за межами угоди, так і за межами громадянських законів. А після завершення процесу творення влади йде втрата моральних та правових принципів, основним же стає лише принцип примусу силою.

Сукупність політ. цінностей створює певну систему, яка виступає однією з ключових складових політ. відносин сусп.-ва і втілюється у комплексі його політ. ін-тів. А.п. вивчає політ. цінності як детермінанти, що спрямовують найважливіші вектори політ. діяльності – ідеологію, політ. культуру, політ. ін-ти та систему в цілому. Сучасна політ. наука визначає політ. цінності як ідеї, ідеали, принципи політ. діяльності акторів, які людина вважає такими, що відповідають її соціальним потребам, інтересам, а відтак і залучає їх до сфери своєї життєдіяльності.

Головні положення А.п.: а) сусп.-політ. процеси мають аксіологічну природу; б) політ. цінності мають смислові та орієнтаційні особливості; в) політ. цінності забезпечують духовний розвиток людини і сусп.-ва, формують із самодостатніх громадян політ. націю і цілісну соціальну систему; г) через соціальні інститути освіти і культури відбуваються політ. соціалізація і мобілізація груп населення.

А.п. з'ясовує зміст політ. цінностей та ціннісних орієнтацій, визначає їхню роль як у житті громадянина, так і у загальній політ. практиці. Крім того, простежує й розробляє ієрархічну структуру цінностей політ. режимів, ін-тів, взаємозв'язок між ними тощо. Виявляє ціннісний вимір політ. відносин і політ. діяльності таких акторів політ. процесу, як ін-ти держ. влади, політ. партії, сусп.-політ. та громадські об'єднан-

ня. А.п. наполягає на тому, що ціннісне сприймання об'єктів політ. життя визначається: а) певними історич. умовами розвитку сусп.-ва; б) місцем особи у соціальній ієрархії, положенням у системі певних екон. і соц.-політ. відносин; в) потребами та інтересами окремих індивідів, соціальних груп. А. п. виокремлює загальнолюдські цінності, принципи та ідеали, до яких належать громадянський мир, свобода, правопорядок, суверенітет, права людини, соціально-правова рівність та ін.

Лім.: Parsons, T. The Social Sustem. Toronto., Ontario, 1966; Sagatovsky, V. Human gualities and the system of basik values. *The Journal of Value Inquiry*. 1996. № 30; Денисенко В.М., Климончук В.М. Аксіологія динаміки політичних процесів. Львів, 2005; Жеребятнікова І.В. Теоретичні засади політичної аксіології у контексті політико-філософського дискурсу. *Вісник Харків. нац. унів-ту імені В.Н. Каразіна*, 2016. Вип. 29; Підлісний М.М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення: моногр.; Радченко О.В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення. Х., 2009; Сліпеч П.П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації. К., 2009.

М.В. Шаповаленко

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – декларація про відновлення Української Держави від 30 червня 1941, проголошена Організацією українських націоналістів (ОУН) під проводом С. Бандери у Львові всупереч волі німців, які в ході бойових дій на той час окупували майже всю Західну Україну, але ще не встигли організувати в ній свою владу.

У першому пункті Акта проголошувалося відновлення Української Держави і лунав заклик до укр. народу боротися за її суверенну владу на всіх нац. землях. У другому пункті йшлося про створення на західноукр. землях укр. влади, підпорядкованої нац. уряду в Києві. Третій пункт Акта запевняв, що самостійна Українська Держава тісно співпрацюватиме з Німеччиною. Далі було оголошено список членів Українського Державного Правління (уряду) на чолі з Я. Стецьком. У наступні дні по всій Західній Україні активісти ОУН організували мітинги на підтримку Акта 30 червня.

А.в.У.Д. застав нім. окупантів зненацька. Через кілька днів, 15 вересня 1941, після консультацій з Берліном, нацистська служба безпеки (СД) заарештувала Я. Стецька та його колег. С. Бандеру гітлерівці тримали під домашнім арештом у м. Кракові (Польща), вимагаючи відкликання Акта. С. Бан-

дера відхилив вимоги фашистів, і його разом з Я. Стецьком відправили до Берліна. Було заарештовано близько 300 членів ОУН, з яких 15 розстріляно. Бандерівська ОУН пішла в підпілля і взяла курс на підготовку збройного повстання проти фашист. окупантів.

О.А. Удод

АКТ ЗЛУКИ – проголошення об'єднання двох укр. держ. утворень – УНР (Наддніпрянищина) та ЗУНР (Галичина, Буковина, Угорська Русь) – в одну соборну незалежну Українську державу, яке відбулося 22 січня 1919 р. у Києві на Софійському майдані. Цього ж дня Директорія УНР видала свій Універсал, яким оповістила про утворення єдиної незалежної УНР. В урочистій обстановці було оголошено текст А.З.: «Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка». А.З. одностайно схвалено 24 січня 1919 Трудовим Конгресом України, що відкрився напередодні. Представники ЗУНР (48 делегатів) були введені до складу Трудового Конгресу для негайного проведення в життя А.З. До президії Трудового Конгресу обрано галицького соціал-демократа С. Вітика.

Директорії УНР надавалося право верховної влади і покладалося зобов'язання вжити всіх заходів до оборони д-ви. До її складу введено представника Наддністрянської України (Президента Уккради Є. Петрушевича). Назву «ЗУНР» було замінено на «Західна область Української Народної Республіки» (ЗОУНР), якій забезпечувалась автономія. Але через воєнний стан практичне злиття двох держ. організацій відкладалося на майбутнє – до скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, обраних населенням обох частин України.

А.З. не означав, що УНР стала унітарною та федеративною д-вою. Це було радше конфедеративне об'єднання. Незважаючи на заяви про Злуку, розбіжності у стратегії та орієнтаціях керівників Східної та Західної України поглиблювалися, охоплюючи соц.-екон. та зовнішньополіт. аспекти. Цим серйозно послаблювалося реальне значення А.З. 22 січня 1919, який, однак, залишався символом споконвічного прагнення укр. народу до возз'єднання в єдиній д-ві, соборності всіх укр. земель.

Яскравим проявом незнищенності істор. пам'яті стало проведення 21 січня 1990, напередодні чергової річниці А. З., масової акції, що одержала назву «Українська хвиля». Сотні тисяч людей утворили «живий ланцюг», який простягнувся між Києвом та Львовом.

О.А. Удод

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ – політико-правовий документ, ухвалений позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991, яким проголошено незалежність України та створення самостійної української держави – України. Причинами та підґрунтям прийняття А.п.н.У. були: багатовікова боротьба за незалежність укр. народу; прогресуюча втрата правлячим режимом СРСР важелів впливу на сусп. процеси; нездатність союзного центру знайти і запропонувати республікам дієздатну та справедливую модель «оновленого Союзу»; посилення нац.-дем. рухів та ідей; компроміс, що склався між прагматичною частиною старої парт.-держ. номенклатури та лідерами нац.-дем. сил; загострення соц.-екон. ситуації та ін. Формальним приводом та каталізатором став провал серпневого путчу 1991 консервативної номенклатури СРСР. Серпневі події 1991 р. викликали серйозні зміни у держ. і сусп. житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. За цих обставин прийняття республіканським парламентом 24 серпня 1991 А.п.н.У. («за» проголосувало 346 депутатів) було цілком закономірною подією. У кінцевій редакції цей доленосний документ декларував: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність винятково Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення».

Суть цього короткого за текстом та глибокого за змістом документа полягає у радикальній зміні політ. вектора України,

у її переході до нового етапу свого розвитку. Разом з тим, прийняття А.п.н.У. не було свідченням перемоги опозиції та поразки консерваторів, воно, по суті, юридично закріпило компроміс, що склався на фінішному відрізку доби перебудови між прагматичною частиною старої парт.-держ. номенклатури та лідерами націонал-дем. сил. Саме він і став наріжним каменем стартового етапу вітчизняного державотворення. Суть цього компромісу полягала в тому, що ідейно-політ. він був вигідний націонал-демократам, які у його результаті довели до завершення і реалізації ідеали, прагнення та зусилля борців за незалежність України, а парт.-держ. номенклатура навіть не приховувала свого політико-екон. інтересу – відмежувавшись від Москви, оволодіти екон. потенціалом і ресурсами та, спираючись на це, повноцінно повернути собі всі важелі влади. Досить швидко цей хисткий альянс перетворився на основний камінь спотикання у новітній історії України, оскільки кожна зі сторін прагнула використати ін. у своїх власних, часто протилежних цілях. Надалі невирішеність у 1991 «питання про владу» стала причиною непрозорого та несправедливого поділу власності; утворення нац. олігархії; поширення корупції у владних структурах; постійного жорсткого протистояння нац.-орієнтованих та консерват. сил, що, зрештою, й спричинило Помаранчеву революцію та Революцію гідності.

24 серпня 1991 український парламент проголосував за постанову «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов не повторення надалі військового перевороту», яка була своєрідною програмою здобуття повноцінного суверенітету і справжньої незалежності. Цей документ передбачав утворення військ. формувань, підпорядкованих республ. органам влади та управління; тимчасову дію окремих законів Союзу РСР на території республіки до прийняття відповідних законів України; передачу підприємств союзного підпорядкування в повну власність України, запобігання неконтрольованому вивозу за межі республіки матеріальних ресурсів; введення найближчим часом власної грошової одиниці; захист споживчого ринку республіки.

01.XII.1991 відбулись Всеукраїнський референдум та вибори Президента України. 3 37,9 млн громадян, що мали право голосу, у голосуванні взяли участь 31,9 млн осіб, або 84,2%. На питання, внесені до бюлетеня «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?», позитивно відповіли

28,8 млн громадян, тобто 90,3%. Результати голосування засвідчили, що за незалежність висловилося фактично 76% усіх дієздатних жителів республіки. Надзвичайно важливо, що доленосний Акт, прийнятий у серпні 1991 підтримали (хоча зі значною амплітудою: від 54% у Кримській АРСР до 98,7% – у Тернопільській обл.) жителі всіх областей України незалежно від нац. складу. Прийняття укр. парламентом А.п.н.У. поклало початок новому етапові вітчизняної історії, радикальним змінам та глибоким трансформаціям у житті сусп-ва – остаточному краху командної системи, розвалу РСР, вступу республіки на шлях самостійного державотворення, тобто стало для України своєрідним політ. вододілом між рад. епохою та епохою самостійного розвитку.

О.Д. Бойко

АКТИВИ (від лат. *activus* – діяльний, дійовий) – власність фіз. та юрид. осіб у вигляді рухомого й нерухомого майна, землі, лісових угідь, запасів корисних копалин, ін. цінностей, що мають грошову вартість і використовуються їх власниками для виплати своїх зобов'язань ін. фіз. чи юрид. особам. Термін «А.» охоплює близькі за значенням поняття «засоби», «фонди», «майно» тощо. За зак-вом України до А., які безпосередньо впливають на формування нац. багатства країни, відносять А. банку – активну частину його балансу (готівку, кредити, заборгованість з боку клієнтів, засоби, розміщені в ін. фін., кредитних установах) і А. підприємства (власність юрид. особи, яка має грошову вартість). Розрізняють також А.: короткострокові – готівка та А., які можна перевести в готівку, реалізувати впродовж одного року чи оперативно-виробн. циклу; довгострокові, що не передбачають переведення у готівку, продаж, використання впродовж одного року чи оперативно-виробн. циклу; оперативні – довгострокові А., які використовуються у процесі виробництва (земля, споруди, обладнання та ін. основні фонди); ліквідні, які не дають прибутку у вигляді відсотків, але легко реалізуються (держ. цінні папери, поточні рахунки, готівка); неліквідні – довгострокові інвестиції або позики (напр., цінні папери з нестабільним курсом); заморожені – залишки на рахунках, кредити, тимчасово заблоковані внаслідок суд. позовів чи загострення політ. становища; мертві А. – власність, що не може бути реалізована або не приносить прибутку. У країнах з ринковою економікою до А. відносять

також природні ресурси, що не використовуються в екон. діяльності, «людський капітал» (досвід, знання, здібності) і т. ін.

В.П. Горбатенко

А́КТОР ПОЛІ́ТИЧНИЙ (від лат. *actor* – той, хто діє) – діючий учасник політичного процесу. В політ науці виокремлюють індивідуальних і колективних А.п. До індивід. А.п. відносяться парт. функціонери, представники влади, активісти громад, рухів, політ. лідери та ін.

До колект. – органи влади, політ. партії, блоки, соціальні групи, громад. орг-ції, інститути, спільноти людей, які вчиняють дії, спрямовані на реалізацію та захист спільних чи індивід. інтересів. Колективним А.п. з високим рівнем організації і ресурсним забезпеченням є держава.

Складна взаємодія між А.п. вибудовується у формі як ієрархій та пірамід, так і мереж, тобто як по горизонталі, так і по вертикалі. Розпад двополусної системи міжнар. відносин прискорив процеси глобалізації, що призвело до зростання кількості А.п., які діють з різною метою і мають різні ресурсні можливості, зокрема «нові транснаціональні актори» (транснаціональні корпорації, яких інколи називають «третім рівнем» влади). В умовах глобалізації новими А.п. визнаються регіони, які мають можливість представляти інтереси території на міждерж. рівні, а також політ. мережі, що є наслідком розвитку інформат. технологій, поведінки А.п.: «модель обмеженої раціональності» (Г. Саймон); «інкременталістська» модель (Н. Ліндблом); синергетичні моделі, які відштовхуються від теорій самоорганізації систем. Осн. типами політ. акторів вважаються соціально-групові та інституційні. У першому випадку реальним А.п. визнається соціальна група (мала або велика, еліта або клас, нація, раса та ін.). У другому – перевага віддається формальним політ. ін-там (парламенти, уряди, партії, сусп.-політ. орг-ції, неурядові орг-ції тощо). Г. Алмонд і Г. Пауелл виділили чотири типи А.п.: 1) асоційовані – добровільні та легальні асоціації, які мають формалізовані структури і членство, професійний виконавчий апарат, чітко артикулюють свої інтереси і вимоги (профспілки, об'єднання підприємців, жіночі, молодіжні та ін. утворення); 2) неасоційовані, які не мають чіткої формалізованої структури, але спираються на персональні контакти і неформальні зв'язки (корпоративні, елітарні, кланові угруповання), або які об'єднуються на основі прагнення до відновлення справедливості (напр., ошукані спо-

живачі); 3) інституційні – групи політично активних людей, які утворюються всередині діючих соц.-політ. інститутів (партій, парламентів, армії, церкви, урядової бюрократії і т. д.); 4) аномічні, для яких характерні стихійність, спорадичність, неорганізованість, спонтанність (учасники стихійних виступів протесту, маніфестацій, мітингів тощо). Д. Розенау, який розрізняє два рівні політики: мікро- і макрополітику, відповідно виокремлює три групи мікроакторів, до яких відносяться: 1) громадяни, що беруть участь у політиці в рамках якої-небудь великої спільноти й поведінка яких спрямовується і контролюється потужними політ. орг-ціями; 2) керівники політ. орг-цій, професійно зайняті політ. діяльністю, політ. лідери; 3) приватні або автономні політ. мікроактори, які вчиняють самостійні політ. дії незалежно від організаційних зусиль політ. партій і рухів. До макрополітичних акторів Д. Розенау відносить п'ять типів: 1) держави; 2) великі спільноти; 3) міжнар. орг-ції (ООН, НАТО, ЄС, АСЕАН та ін.); 4) некерована громадськість, що зумовлює стихійні масові виступи людей з екол., расових, екон. питань, прав нетрадиц. меншин та з ін. приводів); 5) організовані масові політ. рухи. Подібні типології А.п., характеризуючи різноманіття можливих джерел політ. активності, показують і чималу складність та диференційованість політ. інтересів людей. Сучас. політ. процес глобального рівня складається із сукупності зовнішньополіт. взаємодій д-ав, що різним чином інтегровані до світового співтовариства, політики наддержавних регіональних утворень та орг-цій (ЄС, СНД, НАТО, АСЕАН тощо), функціонування Організації Об'єднаних Націй та її профільних установ (МАГАТЕ, СОТ, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО). Останнім часом суттєву роль стали відігравати неформалізовані політ. рухи – культурні, гендерні, релігійні, навіть терористичні угруповання. Ці нові А.п. у ХХІ ст. набувають дедалі більшого значення, зумовлюючи перегляд поняття безпеки, збереження якої є однією з гол. цілей світового політ. процесу.

Діяльність А.п. спрямована на досягнення певних цілей у боротьбі за владу, відтворення її легітимності, забезпечення стійкої позиції у політ. просторі, захист інтересів, розбудову базових уявлень, цінностей і процедур пізнання, забезпечення виховного процесу та політ. соціалізації, орієнтованої на одержання бажаного соц. результату. Ефективність діяльності А.п. залежить від взаємодії інститутів влади і структур громадян. сусп-ва, загального рівня політ. культури, здатності соціуму до самоорганізації і соц. парт-

нерства, інститутів, особливостей управління, реалізації персональних якостей лідерів. Основними принципами її забезпечення є раціональність, конструктивність, креативність та гуманність.

Лім.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілого. К.; Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perratin, J. Global Transformations, Politics, Economics and Culture. Cambridge, 1999; Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / пер. з англ. О.Д. Білогорської. Х., 2002; Rosenau, J. People count: Networked individuals in global politics. L., 2007; Синергетика і творчість: моногр. За ред. В.Г. Кременя. К., 2014; Фоломеев М.А. Бюрократи, підприємці та інтелектуали як базові політичні актори в контексті класичної європейської політологічної традиції. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2012. № 1031, Вип. 22.

М.В. Шаповаленко

АКУЛЬТУРАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – процес засвоєння і творчого використання соці. суб'єктами політ. цінностей, орієнтацій, моделей мислення та поведінки ін. культур. Ідеться про результати взаємодії політ. культур держав, націй, регіонів, сусп. страт різного характеру та спрямування. А.п. слід відрізняти від асиміляції, оскільки вона не веде до повної втрати політ. актором особливостей власної культури. А.п. відмінна за змістом і від поняття конформізму, яке характеризує пасивне, пристосовницьке прийняття чужих цінностей і стандартів поведінки всупереч власним переконанням під впливом несприятливих умов. А. п. може відбуватися як добровільне запозичення особою чи групою елементів ін. культури, або ж як цілеспрямована політико-культурна зміна, яка здійснюється домінантним суб'єктом насильницькими засобами. Характер і глибина того чи ін. різновиду А.п. залежить від наявності ефективно діючих запобіжників, які протидіють небажаній асиміляції. Ними виступають органічно притаманні спільності ментальні настанови, засади нац. моралі, глибоко вкорінені нац. традиції, свідомі позиції політ. еліти та народу.

В умовах залежного існування укр. народ упродовж тривалого часу зазнавав насильницької А.п., яка розглядалась домінантним суб'єктом як передумова повної політ. й нац. асиміляції українців (полонізація, русифікація, комуно-радянська тощо). Нині незалежна укр. держава в складних міжнар. умовах реалізує курс на відродження актуальних нац. цінностей і свідоме запозичення дем. засад західноєвропейської та світової цивілізацій.

Лім.: Кривицький О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. К., 2015; Рудакевич О.М. Політична культура національних спільнот: Теорія та методологія дослідження. Тернопіль., 2013.

О.М. Рудакевич

АЛМА-АТИНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1991 – один із базових установчих документів Співдружності Незалежних Держав, підписаний 21 грудня 1991 в Алма-Аті президентами Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Рос. Федерації, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану, України та головою ВР Республіки Білорусь. Декларація була компромісом між слов'ян. республіками колишнього СРСР, які ініціювали підписання Біловезької угоди, і азійськими республіками, які на своїй зустрічі в Ашхабаді 12 грудня 1991 наполягали на тому, що увійдуть до складу СНД лише на правах засновників, а не як ті, хто приєднався. Осн. положення: констатовано той факт, що з утворенням СНД СРСР припиняє своє існування; визначено модель розвитку СНД, як об'єднання, що «не є ні державою, ні наддержавним утворенням»; окреслено базові принципи та характер взаємовідносин між учасниками Співдружності (взаємне визнання і повага до держ. суверенітету і суверенної рівності; невтручання у внутр. справи; визнання та повага до тер. цілісності і непорушності кордонів; відмова від застосування сили і погрози силою, економ. і будь-яких ін. заходів тиску; мирне врегулювання спорів; повага до прав і свобод людини; сумлінне виконання зобов'язань, принципів і норм міжнар. права); визначено, що механізми здійснення взаємодії учасників Співдружності будуватимуться на принципі рівноправності через координуючі ін-ти, які формуватимуться на паритетній основі та діятимуть у порядку, що визначається угодами між членами СНД; проголошено відкритість СНД для приєднання до неї держав-членів колишнього СРСР, а також ін. держав, що поділяють цілі і принципи Співдружності; визнано, що умовою забезпечення міжнар. стратегічної стабільності, забезпечення миру та безпеки є збереження об'єданого командування військ-стратегічними силами і єдиного контролю над ядерною зброєю; підтверджено прихильність членів СНД до співробітництва у формуванні і розвитку спільного екон. простору, загальноєвроп. та євраз. ринків; підтверджено гарантії виконання міжнар. зобов'язань СРСР.

Значення А.-А.д. полягає в тому, що вона ввела в правове русло стосунки між д-ва-

ми, що утворились після дезінтеграції СРСР; визначила модель, характер та принципи міждерж. стосунків на пострад. просторі; гарантувала забезпечення нормального функціонування необхідних для повсякденного життя людей соц. механізмів (роботу енергетики, виплату пенсій тощо); підтвердила виконання суб'єктами підписання декларації міжнар. договорів; зняла небезпеку виникнення геополіт. конфліктів.

О.Д. Бойко

АЛЬТЕРНАТИВІСТИКА – теорія і практика світового розвитку, пов'язана з дослідженням і реалізацією різноманітних напрямів, спрямованих на формування т. з. альтернативної цивілізації. А. є своєрідною альтернативою глобалістиці і включає пошуки економічної енергетики, сталого розвитку, порятунку довкілля, можливостей для всезагального і повного роззброєння, гуманізації освіти і культури, стабілізації сім'ї, підвищення ефективності охорони здоров'я та ін. А. виводить проблематику майбутнього із сфери футурології у сферу соц. проектування і стратег. планування, прагне надати практич. змісту питанням духовного, морального і культурного вибору людини і людської співдружності. А. формулює осн. завдання людства на суч. етапі його розвитку, до яких відносяться: подолання деградації природ. середовища, глобальних пандемій і клімат. катастроф; використання досягнень інноваційної економіки в інтересах усього людства; зменшення ризиків і загроз продовження технолог. розвитку; інтеграція людини і комп'ютерних засобів; розв'язання демогр. ситуації, подолання перенаселення і хронічної бідності в країнах, що розвиваються; модифікація людини, а також збільшення тривалості її життя.

І.А. Горбатенко

АЛЬЯНС (франц. *alliance* – союз, об'єднання) – союз між державами для досягнення спільних цілей у певний час; об'єднання окремих осіб, політ. партій, громад. орг-цій на основі договірних зобов'язань. Розрізняють А. міждержавні, міжнар.-кооперативні, воєнні, політичні, економічні, партійні, групові, сімейні, особистісні та ін. Термін «А». нерідко вживається в негативному сенсі для характеристики й засудження безпринципної змови суб'єктів політико-владних відносин. Найчастіше поняття А. вживається стосовно міждерж. союзів. А. у відносинах між державами, як правило, спрямовані на взаємну підтримку сторін у разі агресії інших держ.

жав чи на утвердження взаємних інтересів. Міждерж. А. бувають двосторонніми і багатосторонніми, таємними і відкритими, простими й високоорганізованими, коротко- і довготривалими, а також безпосередньо спрямованими на перемогу у війні чи на її відвернення.

Історії відомі такі А.: Троїстий Союз (1668), створений Англією, Голландією і Швецією проти Франції під час боротьби за «іспанську спадщину»; Священний Союз (1815) у складі Росії, Австрії і Пруссії, створений за ініціативою рос. царя Олександра I для протидії революц. рухові в Європі; Альянс соціаліст. демократії (1868) – анархістська орг-ція, створена М.О. Бакунініним; «Альянс Оберас» – об'єднання робітників різних політ. течій у процесі створення в 30-х роках 20 ст. єдиного робітничого фронту в Іспанії; Організація Північноатлантичного Договору (НАТО) (1949); Організація Варшавського Договору (ОВД) (1955) та ін.

За суч. умов А. створюються переважно з метою досягнення необхідного балансу сил суб'єктів соц.-політ. відносин і забезпечення нац. безпеки тих чи тих держав.

Лит.: Горбасенко С.О. Стратегічні альянси – конкурентна форма консолідації в глобальній економіці. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. К., 2005. Вип. 7; Каленська Т.В. Теоретичне обґрунтування стратегічних альянсів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. К., 2006. Вип. 61. Ч. II.; Литвиненко В.М. Стратегічні альянси та трансформація конкуренції. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. К., 2007. Вип. 12.

В.П. Горбатенко

АМНІСТІЯ – звільнення від відбування покарання осіб, визнаних винними у вчиненні крим. правопорушення, або крим. справи, стосовно яких розглянуті судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної сили.

Законом про А. може бути передбачено: а) повне звільнення зазначених у ньому осіб від крим. відповідальності чи від відбування покарання (повна амністія); б) часткове звільнення зазначених у ньому осіб від відбування призначеного судом покарання (часткова амністія). А. не звільняє особу від обов'язку відшкодувати заподіяну кримін. правопорушенням шкоду.

Згідно із Законом України «Про застосування амністії в Україні», А. не може бути застосована до: осіб, яких засуджено до довічного позбавлення волі; осіб, які мають дві і більше судимості за вчинення умисних тяжких та/або особливо тяжких злочинів, крім випад-

ків індивідуальної амністії; осіб, яких засуджено за злочини проти основ нац. безпеки України, терорист. акт, бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; осіб, яких засуджено за злочин, що спричинив загибель двох і більше осіб; осіб, стосовно яких упродовж останніх десяти років було застосовано А. або помилування незалежно від зняття чи погашення судимості та які знову вчинили умисне крим. правопорушення.

А. також не застосовується до осіб, засуджених за умисне вбивство; катування; насильницьке донорство; незаконне позбавлення волі або викрадення людини, якщо при цьому сталося заподіяння смерті, або завдання тяжких тілесних ушкоджень, що потягнули за собою смерть. Закони про А., за винятком законів про умовну А., Верховна Рада України може приймати не частіше одного разу впродовж календарного року, крім випадків індивідуальної А.

За ст. 8 Закону України «Про застосування амністії в Україні» особи, які відповідно до Закону про А. підлягають звільненню від відбування (подальшого відбування) покарання, звільняються не пізніше ніж упродовж трьох місяців після опублікування Закону про А.

Лім.: Тертишник В.М. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. Вид. 19-те, доповн. і перероб. К., 2022; Маляренко В.Т., Музика А.А. Амністія та помилування в Україні: навч. посібник. К., 2007.

В.М. Тертишник

АНАЛІЗ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ – різновид аналітичної діяльності, спрямований на розробку, впровадження, оцінювання, вивчення та пояснення публічної політики на основі комплексного дослідження суспільних проблем і вироблення рекомендацій компетентним органам та посадовим особам, які ухвалюють публічні рішення.

А.п.п. стосується процесів вироблення та реалізації публ. політики, є сукупністю теорет. моделей, методолог. принципів, методів, методик і засобів дослідження, конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення реального результату. А.п.п. має свій об'єкт, яким є публічна політика, і предмет – конкретні проблеми сусп. життя (чітко локалізовані в просторі й часі), що не зачіпають відносин, ініційованих владою, але потребують для свого вирішення політ. методів, і вирішуються завдяки напрацюванню ефективної політики. Попри це, А.п.п. має низку визначальних характеристик, які вирізняють

його з-поміж ін. видів аналітичної діяльності. А.п.п. є пізнавальною діяльністю, яка передбачає консолідацію зусиль фахівців у різних галузях і спрямована на розв'язання сусп. проблем; має прикладну орієнтацію, тобто спрямований на проблеми, що чітко локалізовані в просторі та часі; ґрунтується на міждисциплінарній (природничі та суспільні науки) та мультиметодній основі, синтезує здобутки багатьох наук, об'єктом дослідження яких є публіч. політика і сусп. проблеми; передбачає планування та проектування, чутливе до політ. кон'юнктури; спрямований на розв'язання певної сусп. проблеми, через формування та критичний аналіз альтернат. варіантів розв'язання й оформлюється у вигляді поради чи рекомендації особам, які ухвалюють публічні рішення; має велике ціннісне навантаження (через політизоване середовище публічної політики), адже сусп. проблеми мають багато можливих розв'язань і вибір найкращої альтернативи завжди потребує відповідного ціннісного обґрунтування.

Вчені функціональне призначення А.п.п. вбачають у: одержанні інформації, необхідної для обґрунтування цілей і формування завдань публіч. політики й управління; визначенні найбільш реалістичного змісту сусп.-х проблем і ефективних шляхів їх розв'язання, аргументуванні прийняття публіч. рішень; упередженні від суб'єктивізму у процесі визначення і реалізації публіч. політики; виявленні соціальних резервів і використанні їх для підвищення ефективності соц. управління; інформуванні суб'єктів здійснення публіч. політики про можливі й реальні відхилення від прогностичної моделі впровадження політики у життя; виявленні чинників і причин, що сприяють, або ускладнюють запровадження публіч. політики для своєчасного вживання необхідних заходів із боку керівної системи; підвищенні ефектив. та результ. публіч. політики на основі наук.-обґрунтованих міркувань про можливі варіанти її здійснення, розробці рекомендацій для її практичної реалізації; сприянні ефект. використанню принципів наук. пізнання для прискорення процесу державотворення, оптимізації ходу реформаційних перетворень із найменшими витратами для сусп.-ва; наданні можливості громадян. сусп.-ву активно долучатись та контролювати процеси вироблення й прийняття важливих публіч. рішень. Участь громадян. сусп.-ва набуває зовсім іншого вигляду, аніж просто протестна активність, вона стає інтелектуальною, її головним ін-

струментом виступає експертно-аналітична діяльність, яка сприяє можливості фахово підходити до вирішення будь-яких суспільно вартісних проблем і ставити доцільні (обґрунтовані, розумні, своєчасні, адекватні) вимоги владі.

А.п.п. здійснюється на трьох рівнях – теоретичному, практичному (прикладному) і методологічному. На теорет. рівні А.п.п. зосереджується на взаємозв'язку детермінантів (причин виникнення) і змісту (завдання, наміри, визначення проблеми й засоби її вирішення) публіч. політики, тобто він спрямований на пояснення природи публіч. політики, її властивостей і змісту. Практич. рівень А.п.п. зосереджує увагу на зв'язку між змістом і наслідками публіч. політики. Він безпосередньо стосується з'ясування адекватності, ефективності та доцільності використання тієї чи іншої альтернативи публіч. політики. Цей рівень А.п.п. передбачає наявність певного контексту, розглядає конкретні події та явища сусп. буття, тобто загалом спрямований на конкретну публіч. політику в конкретних умовах. Він має чітку просторово-часову орієнтацію. На відміну від теорет. рівня, практич. має великий перетворювальний потенціал. Методолог. рівень А.п.п. «відповідає» за те, щоб сукупність операцій із перетворення інформації в теоретичне і прикладне знання про публіч. політику здійснювалося належним чином. Це означає, по-перше, відповідність загальнонауковим принципам конструювання нового знання. Найважливіше місце серед них посідають принципи логічної та емпіричної обґрунтованості, перевірки на істинність/хибність, експліцитності. І прикладний, і теоретичний аналіз політики є науковими методами пізнання: тут нічого не сприймається на віру, без відповідних доказів, обґрунтувань, контрольних процедур. По-друге, правильне перетворення вихідної інформації в нове знання має враховувати специфіку предметної сфери аналізу публіч. політики.

А.п.п. можна класифікувати за такими підставами: 1) за метою, суб'єктами та масштабами здійснення: внутрішній (аналіз у межах процесу здійснення політики та для нього) і зовнішній (аналіз процесу здійснення публіч. політики, або аналіз політики про політику) А.п.п.; 2) залежно від предмета дослідження: аналіз детермінантів (причин виникнення), аналіз змісту (мета, цілі, завдання, ресурси, засоби), аналіз впливів публіч. політики; емпіричний (аналіз фактів політики), оцінювальний (аналіз цінно-

сті та цінностей політики) та нормативний (вироблення рекомендацій); 3) за ступенем зображення об'єкта: загальний аналіз політики (з точки зору зображення політики, вираження нею інтересів суб'єктів і як інституту), галузевий аналіз політики (аналіз певної галузі політики, наприклад аналіз екон. політики чи соц. політики) та спеціальний аналіз політики (аналіз політики з позиції певної проблеми, наприклад, з огляду на ресурси, мету тощо); 4) залежно від часової орієнтації: описовий (передбачає опис наслідків уже прийнятої держ. політики), який включає ретроспективний (передбачає історичний аналіз попередньої держ. політики) і оцінювальний (передбачає оцінку поточної держ. політики мірою її реалізації); перспективний (передбачає аналіз можливих наслідків пропонувананих альтернатив держ. політики), який включає прогностичний (надає проєкцію можливих результатів тих чи ін. альтернатив публіч. політики), прескриптивний (спрямований на прийняття рішень та дій, що здатні привести до конкретних результатів).

Лит.: Браун М.П. Посібник з аналізу державної політики / пер. з англ. К., 2000; Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: концепції і практика / пер. І. Дзюби, А. Олійника. 2-ге вид. К., 2000; Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу / пер. А. Олійника. К., 2004; Дай Т. Основи державної політики: пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; наук. ред. З.В. Балабаєва. Одеса: 2005; Данн В.Н. Державна політика: вступ до аналізу: підручник для ВНЗ / пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; наук. ред. М.О. Баймуратов. Одеса: 2005; Пал Л.А. Аналіз державної політики / пер. з англ. І. Дзюби. К., 1999; Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / пер. з англ. О. Дем'янчука. К., 2006; Петренко І.І. Аналіз публічної політики. Навч. посібник. К., 2023 Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. К., 2002; Янг Е., Куїнн Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: практич. посібник для радників з держ. політики у Центральній і Східній Європі / пер. з англ. С. Соколика; наук. ред. пер. О. Кілієвича. К., 2003.

І.І. Петренко

АНАРХІЯ (від грец. *anarchia* безвладдя) – ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, що ґрунтується на запереченні доцільності існування будь-якої форми державності та необхідності заміни її вільною самоорганізацією суспільства рівних індивідів.

Витоки А. як антитези державності сягають ант. часів. Ще давньогрец. філософ Зенон (490–430 до н. е.) виступав проти будь-якої форми держ. устрою на користь вільної со-

лідарності громадян. Подібні ідеї звучали у працях Антифонта (450/444–365/360 до н. е.), Діогена Синопського (помер бл. 330–320 до н. е.). До протоанархістів також відносять кит. філософів Лао-цзи (VI–V ст. до н. е.), Чжуан-цзи (бл. 369–286 до н. е.).

Ідейного ренесансу А. набула в нові часи, спираючись на духовні напрацювання епохи Просвітництва та відбиваючи стрімкий розвиток капіталіст. різновиду сусп.-екон. відносин, а також трансформацію д-ви відповідно до інтересів великого капіталу. Концептуальним базисом А., що претендував на цілісну ідеологію XIX ст., стали праці У. Годвіна (1756–1836), П.-Ж. Прудона, автора ідеї «спонтанного порядку» (1809–1856), М. Штірнера (1806–1856), Е. Реклю (1830–1905). Відомими теоретиками А. стали Д. Воррен (1798–1874), Г. Торо (1817–1862), Й. Мост (1846–1906), В. Донисторп (1847–1914), Б. Такер (1854–1939) та ін. У Російській імперії анархістську проблематику осмислювали та активно пропагували М. Бакунін (1814–1876), П. Кропоткін (1842–1921).

Спільною для ідеологів А. стала критика капіталізму та обґрунтування необхідності його заміни сусп. ладом, який би мінімізував (в ідеалі виключав) всебічну експлуатацію людини д-вою. Так, П.-Ж. Прудон заперечував політ. боротьбу та робітничі союзи (асоціації), пропонуючи реформи, які б ліквідували д-ву та велику сусп. власність. Сутність А. він розумів як «відсутність пана і суверена», дрібне виробництво пропонував розвивати за допомогою реформованої кредитної системи, дрібним власникам рекомендував регулювати свої відносини на засадах «солідарності». М. Штірнер, займаючи крайні анархічні позиції, проголошував необхідність бунту невдоволеної особистості, війни будь-якій д-ві («державі взагалі»), наполягав на створенні в сусп.-ві «союзу егоїстів», члени якого мали розпоряджатись необмеженою власністю («все належить Мені»). М. Бакунін та П. Кропоткін відстоювали необхідність ліквідації приватної власності та здійснення революції, яка, відбуваючись у кілька етапів (соціаліст. етап на основі «анархо-соціалізму» та комуніст. етап на основі «анархо-комунізму»), мала б перерости у світову.

Ключовою ідеєю А. став заклик до негайної ліквідації д-ви у її відомих істор. формах, побудованих на домінуванні власників великих екон. активів, державно-управлінської бюрократії, генералітету тощо. Як альтернатива, передбачалося формування за принципом «знизу догори» системи профес.,

виробничих, тер. осередків, асоціацій за федераліст. принципом. Базовими принципами А. визнаються відсутність примусової влади, свобода від утисків, свобода асоціацій, взаємодопомога, різноманітність способів соц. активності індивідів та їх добровільних об'єднань, рівність, братерство.

Напр. XIX – на поч. XX ст. ідеологія А. набула значного поширення у європ. та північноамер. країнах, складаючи реальну конкуренцію соціал-дем. ідеям, що були орієнтовані на руйнування капіталіст. д-ви шляхом її революційного знищення або еволюційної трансформації з наступною заміною на д-ву соціалістичну (комуністичну). Складовою тогочасного А. стали практичні заклики громадян до антивладних (антидержавних) дій. Тоді ж виникла найбільш радикальна форма А. – анархо-тероризм. Жертвами останнього стали держ. високопосадовці: президент Франції С. Карно (вбитий у 1894), імператриця Австрії Єлизавета (вбита у 1898), король Італії Умберто I (вбитий у 1900), президент США У. Мак-Кінлі (вбитий у 1901).

В Україні, як складовій Російської імперії (централізованої монархічної д-ви), ідеї А. активно вивчалися у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Ніжині. Членом анархіст. гуртка в Гуляй-Полі (суч. Запорізька обл.) був Нестор Махно (Міхненко) (1888–1934), який, сприйнявши ідеї анархо-комунізму, у 1918–1921 очолював антидерж. рух у Півд. Україні під гаслом повстання «робітників і селян проти душителів та катів Української революції австро-германо-гайдамаків». Н. Махно виступив проти Гетьманату П. Скоропадського, очолювана ним Революційна повстанська армія України (махновці) вели вдалі бойові дії проти нім. військ. частин, А. Денікіна, П. Врангеля, а також більшов. збройних сил, які уособлювали різні політ. системи (д-ви), проте так чи інакше прагнули підкорити «вільну селянську Україну».

Найбільш впливовими течіями А. впродовж XIX–XX ст. стали анархо-індивідуалізм (амер. версія А., основою якої є приватна власність, її захист та всебічне зміцнення), мутуалізм (базується на взаємності, свободі асоціацій, добровільних контрактах, федералізмі, а також кредитах і грошовій реформі), соціальний анархізм (передбачає комунітаристські форми А., насамперед співробітництво, кооперацію і взаємодопомогу з одночасним запереченням приватної власності на засоби виробництва), колективістський А. (революційний соціалізм), анархо-синдикалізм (вважає профспілки могутньою суспільною

силою, здатною здійснити радикальні соціальні зміни на користь осіб, що працюють, замінити капіталізм і державу реальним самоуправлінням), А. без прикметників (інтегративна версія А., що закликає до синтезу його різноманітних версій в єдину ідеолог. конструкцію). В суч. умовах на видноті сусп.-політ. мислення в країнах Заходу перебувають посткласичні вчення А. (анархо-капіталізм, постлівій анархізм, повстанський анархізм, анархо-фемінізм, зелений анархізм, квір-анархізм та ін.). Активізація А. на нових ідеолог. засадах та організац. принципах спостерігається серед молоді Франції, Німеччини, США, Голландії, деяких ін. країн. Разом з тим, А. ХХІ ст., попри концептуальний плюралізм та істор. традиції, не має трансформаційного потенціалу, здатного до масштабних політ. та соц.-екон. перетворень. Здебільшого соціально активними силами, що протестують проти офіц. влади, використовуються його локальні версії, доречні у конкретних конфліктних ситуаціях.

В.Ф. Смолянчук

АНЕКСІЯ (від лат. *annexio* – приєднання) – примусове приєднання, захоплення однією д-вою території або частини території, що належить ін. державі, або будь-якого простору, що перебуває під контролем чи у спільному користуванні міжнар. співтовариства (Антарктика, Антарктида, відкрите море, дно Світового океану тощо), здійснене в односторонньому порядку; насильницьке утримання народності в кордонах чужої держави. А. може здійснюватися одним із способів: 1) територію завойовує або підкорює д-ва, що анексує; 2) територія анексується внаслідок припинення існування д-ви, іноді під назвою «мирна А.» (напр., приєднання Техасу та Гавайських островів до США, Ньюфаундленду – до Канади (з урахуванням думки населення)); 3) здійснення А. без згоди населення (напр., А. турецьких провінцій Боснії та Герцеговини Габсбурзькою монархією (1908); турецького острова Кіпр Великою Британією (1914)); 4) територія анексується у стані підпорядкування д-ві, що анексує (напр., А. острова Пенанг (Малайзія) Великою Британією (1786); Кореї Японією (1910)). А., незалежно від способу здійснення, ототожнювали із застосуванням сили (зверненням до війни) як законного способу розв'язання міжнар. суперечок. Вона становила частину правової ідеології позитивізму, що ґрунтувалася на теорії необмеженого суверенітету, притаманній міжнар. праву ХІХ – поч. ХХ ст.

А. здійснюється всупереч волі населення приєднаної чи захопленої території, найчас-

тіше була способом колоніальної експансії та переділу територій, кордонів, сфер впливу у війнах між окремими д-вами та у світових війнах. За А. держ. кордони встановлюють насильницьким шляхом, що є несумісним з осн. принципами сучас. міжнар. права і Статутом ООН. А. завжди є грубим порушенням міжнар. права, незалежно від ступеня розвиненості анексованої території порівняно з д-вою, що здійснила цей акт. Як правило, у результаті А. місцеве населення приєднаної території у складі д-ви, що здійснила А., утворює етнічну (нац.) меншину, а щодо етніч. (нац.) ядра, від якого її відірвано, – діаспору автохтонного походження. Інколи замість правового поняття А. використовуються пропагандист. кліше «збирання земель», «примноження земель», «приєднання земель».

За міжнар. правом А. є одним із видів агресії і спричиняє міжнар.-правову відповідальність. Статут Ліги Націй (ст. 10) зобов'язував д-ви поважати і зберігати від будь-якого зовн. нападу тер. цілісність та чинну політ. незалежність усіх членів Ліги. У резолюції 11.V.1932 Ліга Націй сформулювала зобов'язання держав щодо невизнання наслідків А. Проте, після Першої світової війни, попри встановлення в Статуті Ліги Націй обмеження звернення до війни та її заборону в Паризькому пакті 1928, А. залишалася політикою відвертої агресії (особл. з боку Японії, Німеччини та Італії). У 1931 Японія, попри членство в Лізі Націй, захопила Маньчжурію, що була частиною території Китаю; у 1936 Італія, також нехтуючи своїми зобов'язаннями перед Лігою Націй, заволоділа Абіссинією. Ліга Націй у 1936 не завадила нацист. Німеччині здійснити аншлюс Австрії, захопити Чехословаччину, позбавивши ці країни суверенітету. У грудні 1939 за порушення тер. цілісності Фінляндії під час рад.-фінської війни 1939–1940, СРСР було виключено зі складу Ліги Націй. Подібні акти агресії здійснено в умовах відсутності в міжнар. праві чіткої норми, яка покладала б на д-ву обов'язок не визнавати прав тер. верховенства, набутих через А., так само як нових договорів про набуття тер. прав у такий спосіб.

У Статуті ООН критично сприйнято досвід функціонування Ліги Націй. У його положеннях заборона війни та А. як її складника, набули абсолютного значення. У сучас. міжнар. праві А. ототожнюється з агресією та її актами. Набуття тер. верховенства в будь-який насильницький спосіб є незаконним і за жодних обставин не може бути визнане. Ця норма увійшла в міжнар. право як частина принципу незастосування сили або погрози силою, встановленого в

Статуті ООН. Статут ООН (статті 1, 2) передбачає вирішення тер. конфліктів без використання сили, гарантує тер. недоторканність і політ. незалежність держав, дотримання принципу рівномірності й самовизначення народів. Тим самим виключається правомірність приєднання територій засобами А. Іноді можуть використовуватися замасковані форми А. чужих територій через політ. тиск на підставі екон. чи військ. допомоги, перевищене використання можливостей режиму міжнар. опіки і міжнар. мандата, нав'язування маріонеткових правителів, встановлення одностороннім актом протекторату над певною територією, що супроводжується фактичною окупацією, приєднанням, примусовим утриманням якогось народу в межах чужої д-ви. Як приклад – встановлення у 1914 протекторату Великої Британії над Єгиптом або у 1939 протекторату нацист. Німеччини над Чехією та Моравією. Міжнар.-політ. ставлення до А. закріплене юридично в Гельсінкському Заключному акті, де зафіксовано, що д-ви утримуватимуться від перегворення територій одна одної на об'єкт воєнної окупації або застосування ін. прямих чи непрямих способів використання сили. Міжнар. правом допускаються тер. зміни лише при здійсненні права націй на самовизначення або на основі договору між зацікавленими д-вами за умови добровільності, рівноправності, поваги до інтересів сторін.

А., як правило, завершувалися війни у рабовласн. і феод. епохи; в епоху капіталізму А. стала осн. способом розширення території однієї д-ви за рахунок ін. А. були численні колоніальні завоювання імперіаліст. держав: захоплення Бельгією Конго в 1879–1884, Італією – Кіренаїки й Тріполітанії в 1911–1912, Ефіопії в 1936–1937 та ін. А. зазвичай є силовим одностороннім актом; однак і нав'язування укладання договору про А. під примусом однієї зі сторін є порушенням міжнар. права. На недійсність тер. захоплень вказують певні міжнар. угоди і акти: Декларація ООН про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їхньої незалежності й суверенітету (1965); Декларація про принципи міжнародного права, що стосується співробітництва і дружних відносин між державами (1970); Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975). У Декларації про принципи міжнародного права (1970) проголошено, що «територія держави не має бути об'єктом

набуття іншою державою в результаті загрози силою або її застосування. Жодні територіальні надбання, які є результатом загрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними». Будь-яке пряме чи опосередковане посягання однієї д-ви на територію ін. д-ви є посяганням на тер. цілісність д-ви та її суверенітет.

Норму невизнання А. підтверджує міжнар.-правова практика ООН, у якій такі акти визнані незаконними. Напр., під час арабо-ізраїльського конфлікту 1976 Ізраїль анексував низку арабських територій, зокрема, Єрусалим, щодо яких ГА і РБ ООН у своїх резолюціях неодноразово заявляли, що А. цих територій суперечить міжнар. праву і не може визнаватися. Ін. прикладом є засудження РБ ООН вторгнення Іраку у 1990 в Кувейт з метою його А.

Приклади А.: А. Великою Британією Фолклендських островів (1833); загарбання США 3/5 території Мексики у результаті амер.-мекс. війни 1846–1848, островів Пуерто-Рико і Гуам після амер.-ісп. війни 1898; приєднання Німеччиною франц. провінцій Ельзас і Східна Лотарингія внаслідок франц.-пруської війни 1870–1871; А. Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини (1908); захоплення Японією Кореї (1910); аншлюс нацист. Німеччиною Австрії (1938) й Судетської області (1938); захоплення СРСР – частини Польщі (1939). Перебування на території Абхазії та Південної Осетії військ. сил РФ грузинська сторона називає А. Більшість країн світу та авторитетні міжнар. орг-ції (ПАРЕ, НАТО, ОБСЄ та ін.) називають А. окупацію РФ АР Крим. У низці випадків А. вважаються деякі види колоніальних захоплень, а її різновидом – створення держав із маріонетковими урядами.

Літ.: Железняк М., Іщенко О. Окупація чи анексія Криму? (за даними укр. енциклопедій). The Encyclopedia Herald of Ukraine. 2022. Vol. 14; Задорожній О.В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. К., 2015.

Б.Л. Дем'яненко

АНТИГЛОБАЛІЗМ – ідейно-політ. течія та сусп.-політ. рух, спрямований проти певних аспектів процесу глобалізації в її суч. формі. Основою А. є насамперед боротьба з процесом та наслідками глобалізації.

Ідейним родоначальником А. прийнято вважати амер. економіста, лауреата Нобелівської премії Дж. Тобіна, який запропонував збирати податок на операції з іноземними

валютами і спрямовувати отримані кошти на соц. потреби. Дж. Тобін у 1972 підрахував: якщо обкласти податком у розмірі лише 0,1% – 0,25% всі здійснювані фінансові операції, то щороку можна одержувати не менш 150 млрд доларів додаткового прибутку. Цю суму він пропонував передавати міжнар. орг-ціям, що були б альтернативами до чинних МВФ, Всесвітнього банку, для боротьби з бідністю та нерівністю, розвитку економіки відсталих країн.

Сьогодні представники антиглобаліст. рухів дотримуються різних, нерідко протилежних уявлень про глобалізацію, альтернативи цьому процесу й тактику практичних дій. В основі коаліції доволі різномірних сусп. і політ. угруповань лежить не прихильність якомусь єдиному світогляду, а усвідомлення взаємозв'язку глобальних проблем, їх обумовленості ірраціональністю та антигуманністю чинного сусп. устрою, основу якого становить домінування транснаціональних корпорацій (ТНК).

Критика ТНК є важливою частиною світоглядних основ А. Це проявляється у закликах до зміцнення суверенітету і влади нац. держав на протипагу транснац. контролю. Також до основних ідейних постулатів А. відноситься: захист нац. культур від постійно зростаючого впливу масової культури та стандартизації життя в усьому світі; створення умов для розвитку передусім нац. економіки та виробництва у боротьбі з транснаціоналізацією екон. системи; зміну домінантної моделі руйнівного, виключно споживчого ставлення до навколишнього середовища, природних ресурсів; зміна системи перерозподілу доходів, оскільки сучас. система зумовлює формування розриву в рівні доходів і споживання в країнах.

Ідейні особливості А. полягають у його націленості насамперед на неприйняття глобалізації як процесу екон. і політ. експансії найвпливовіших країн світу та ТНК, який призводить до експлуатації країн, що розвиваються. Неоліберальна глобалізація в А. асоціюється з діяльністю впливових міжнар. інститутів (СОТ, МВФ, Світовий банк), що спрямовані лише на відстоювання інтересів розвинених капіталіст. країн. При цьому інтернаціоналізація технологій, цінностей та культур визнається невід'ємною частиною розвитку. Тобто головна ідея полягає в тому, що в межах глобалізації екон. вимоги не мають превалювати над дем. цінностями, принципом екон. справедливості, захистом навколишнього середовища, прав і свобод людини. Антиглобалістські по-

літ. орг-ції прагнуть зупинити процес, який вони називають втратою суверенітету дем. ін-тами, намагаються перешкоджати поширенню переконання, що розширення вільної торгівлі та скорочення держ. сектору вигідне для найбідніших країн та знедолених у розвинених країнах.

У політ. сфері А. передусім відстоює ідеї формування демократії участі, тобто розвиток сфери дем. управління д-вою від окремих елементів участі громадян у політиці, прийнятті політ. рішень (таких, як вибори, референдуми) до «демократії взаємодії», яка передбачає постійну ефективну взаємодію громадянина та влади.

Антиглобаліст. рухи виступають як неформальні об'єднання, учасники яких готові до мобілізації, проведення спільних дій та пошуку нових учасників. Їх характеризує відсутність якогось прообразу централізованого апарату та мережева організація діяльності. Постійна активність учасників забезпечується через систему комунікативних мереж з метою підтримки постійного зв'язку та координації. А. як сусп.-політ. рух сформував нову систему розвитку громадських рухів та форм їх взаємодії. Організацію та засоби проведення акцій антиглобалісти планують та втілюють у життя за допомогою Інтернет-комунікацій. В сьогоденні вже можна побачити намагання сформувати міжнар. об'єднану ідейно-політ. платформу рухів А. Однак через свій мережевий характер, формування єдиної структури є достатньо проблематичним. Формою вироблення спільних вимог та плану дій на певний час став Всесвітній соціальний форум (проводиться з 2001), який ставить своєю метою об'єднання зусиль соціальних орг-цій у роботі над альтернативними соц.-екон. проектами.

Особливістю сучас. А. є той факт, що він як ідейно-політ. течія достатньо органічно включає в себе доволі широкий спектр різних ідеолог. напрямів, св-ітоглядних постулатів, етичних норм та навіть реліг. догм. До антиглобалістських рухів долучаються орг-ції пацифістів, захисників тварин, екологів, анархістів, ізоляціоністів, представників сексменшин, профспілкові та релігійні орг-ції, представники молодіжних, антифашистських, студентських та антивоєнних рухів, борці за права людини, захисники прав споживачів, націоналісти, євроскептики та навіть деякі фашистські та радикально-націоналістські орг-ції.

Одним із напрямів розвитку сучас. А. є альтерглобалізм – це сукупність ідейних течій, які виступають не проти глобалізації, а за

альтернативну глобалізацію, що базується на більш дем. та справедливих засадах розвитку світу та сусп-ва. Одними з найважливіших гасел альтерглобалістських рухів, які відображають його ідейно-політ. сутність є: «Інший світ – можливий» («Another World is Possible») та «Світ – не товар» («The world is not a commodity»). До осн. представників цього напрямку належать: І. Рамоне, Б. Кассен, К. Агітон, С. Маркос, С. Амін, М. Хардт, А. Негрі, Н. Кляйн, Н. Чомські, А. Каллінікос та ін.

А.А. Шуліка

АНТИКОМУНІЗМ – сукупність ідей, ідеологій і політ. доктрин, спрямованих проти комуніст. ідей, ідеології, відповідних політ. течій і методів правління. Термін «А.» використовується для позначення опозиції не стільки ідеї гіпотетичного безкласового сусп-ва, скільки політ. теорії й практиці комуніст. партій, базованих на ідеології марксизму-ленінізму. В основу А. покладено твердження про утопізм комуніст. ідеології, тоталітарний (чи авторитарний) характер соціаліст. держав, агресивну сутність світового комунізму, дегуманізацію сусп. відносин, стандартизацію мислення й духовних цінностей в умовах соціалізму, застарівання, непридатності марксизму-ленінізму для вирішення проблем розвиненого індустріального й особливо постіндустріального суспільств, поступове внутрішнє переродження, «ерозію» комунізму.

А. був центральним, системотворчим елементом ідеології й практики рос. білого руху. Починаючи з енцикліки Папи римського Бенедикта XV 1920 *Bonum Sana* й низки наступних офіц. документів, що видавалися головами Святого престолу, комунізм засуджено за атеїзм, прагнення до руйнування соц. порядку в сусп-ві, підрив засад христ. цивілізації. А. був офіц. ідеологією «західного блоку» в епоху «холодної» війни. У цей період комуніст. ідеологія асоціювалася з наддержавою Союзом РСР (проте не всі марксисті і комуністи світу підтримували сучасну їм ідеологію СРСР), а А., відповідно, з антирадянством. У середині «західного блоку» часів «холодної війни» жорсткий А. протистояв, у свою чергу, політ. силам, що вважали можливим мирне співіснування з соціаліст. державами і конвергенцію політ. систем. У США вершиною А. став т. з. маккартизм (політ. переслідування громадян, яких підозрювали у симпатіях до комунізму). Помітна роль в А. відводиться «радянології», представлений філософами, економістами, соціологами, теологами та ін. дослідниками (А. Авторханов,

М. Восленський, А. Майєр, І. Фетшер (ФРН), Ю. Бохеньський (Швейцарська Конфедерація), Н. Верт, М. Геллер (Французька Республіка), Г. Веттер (Італійська Республіка), Е. Карр (Велика Британія), Р. Конквест (Велика Британія, США), О. Некрич, Л. Шапіро (США) й ін.), які наголошували на поглибленому вивченні теорії й практики комунізму, щоб надати цій критиці наук. характеру.

Відомими ідеологами А. в 1980-ті були Р. Рейган і М. Тетчер. Серед напрямів, що дотримувалися антикомуніст. ідеології, були фашизм, націонал-соціалізм (нацизм), націоналізм різних країн і напрямів (кит. Гоміндан часів Чан Кайші, режим Ф. Франко в Іспанії), деякі течії анархізму (напр., анархо-капіталізм; більшість анархістів позитивно ставляться до комуніст. ідей, але негативно – до комуніст. політ. режимів), традиційний авторитарний консерватизм і монархізм, лібералізм, ідеології ряду релігій (католицизм, ісламський фундаменталізм тощо). Після краху комуніст. режимів у СРСР і країнах Центр.-Сх. Європи (1989–1991), переорієнтації більшості комуніст. партій Європи у бік соціал-демократії, політична доктрина А. значною мірою втратила сусп. актуальність.

В останню чверть ХХ ст. в наук. публіцистиці сформульовано своєрідний «склад обвинувачення» (на ньому ґрунтується доктрина А.), який пред'являється апологетам «наукового комунізму»: недооцінка значення закону вартості; недооцінка товарно-грошових відносин і ринку для соціалізму; заперечення цінностей демократії як універсального ін-ту, необхідного й для соціалізму; перманентна недовіра до дрібного селянства, бажання загнати його в усупільнені госп-ва (колгоспи, радгоспи і т. п.); проповідкування революційних катаклізмів як засобів перетворення буржуазного сусп-ва в соціалістичне; переоцінка зрілості суч. апологетам «наукового комунізму» капіталізму й створення останнім матеріальних передумов переходу до соціалізму; спростування ленінської оцінки імперіалізму як останньої («загниваючої») стадії капіталізму, на якій він може й має бути знищений світовою соціаліст. революцією; демонстрація утопічності й пагубності практики реалізації концепції перманентної світової соціаліст. революції; ігнорування рос. марксистами деяких очевидних суперечностей щодо передумов революц. вибуху в російських умовах.

25.1.2006 ПАРЄ ухвалила резолюцію «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів»,

яка має відновити історичну справедливість, засудивши злочини комуніст. режимів так само, як у Нюрнберзі було засуджено злочини нацизму. На початку червня 2008 за результатами роботи конференції «Совість Європи і комунізм» (Чеська Республіка), ухвалено Празьку декларацію про Європейську совість і комунізм. 17.VI.2008 Парламент Литовської Республіки прийняв законопроект, що забороняє використання нацист. й радян. символіки (радян. гімну, прапорів і гербів нацист. Німеччини, СРСР, Литовської РСР, нацист. свастики, радян. серпа, молота й п'ятикутної червоної зірки). 18.VII.2008 опубліковано підписаний Президентом США Дж. Бушем «Заклик», що спонукав амер. народ підтвердити прихильність до просування демократії й захисту свободи у світі. 22.XI.2008, виступаючи на міжнар. форумі «Народ мій завжди буде», Президент України В. Ющенко назвав Голодомор в Україні 1932–1933 однією з найбільших гуманітарних катастроф у світі й закликав усі народи об'єднатися для загального суду над тоталітарним комуніст. режимом. 02.IV.2009 Європейським парламентом більшістю голосів затверджено Європейський день пам'яті жертв сталінізму й нацизму. 28.XI.2009 Президент Республіки Польщі Л. Качинський підписав указ про заборону купівлі й зберігання рад. символіки (передбачено покарання у вигляді позбавлення волі терміном до двох років). 25.II.2010 у ході міжнар. конференції «Злочини комуністичних режимів», організованої урядом Чеської Республіки за сприяння «Інституту з вивчення тоталітарних режимів», спільно із закладами-партнерами з робочої групи «Європейської пам'яті та совісті», прийнято Декларацію про злочини комунізму.

20.VI.2013 Сейм Латвійської Республіки схвалив поправки до законодавства, які забороняють використовувати символіку СРСР, ЛРСР і нацист. Німеччини (прапорів, гербів, гімнів, символіки, уніформ, нацист. свастики, знаків SS, радян. серпа й молота, п'ятикутної зірки) на публічних святкових, пам'ятних і розважальних заходах. З 2014 в Україні розпочався процес позбавлення від наслідків комуніст. ідеології – декомунізація. 09.IV.2015 Верховна Рада України прийняла закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціаліст. (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Лім.: Балеї П. Обезвласнене суспільство. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці. 2-е вид. К., 2003; Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії. [пер. з польс. Д. Андрухів]. К., 1999; Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін. Чорна

книга комунізму : Злочини, терор і репресії / пер. з фр. Я. Кравець. Львів, 2008; Torben Gultorff. Warming Up a Cooling War : The CIAS and Other Global Anti-communist Networks During the Era of Detente. Washington, 2015.

Б.Л. Дем'яненко

АНТИСЕМІТИЗМ – національна/етнічна, релігійна ворожнеча; різновид етн. та реліг. ксенофобії, що втілюється у різноманітних проявах дискримінаційного, ворожого ставлення до євреїв як етн. та реліг. групи. А. може бути держ. ідеологією або політикою, спрямованою на обмеження євреїв у громадян., політ., етнокульт. та соц.-екон. правах. А. поєднує у собі етнічні, релігійні, соц.-екон. та побутові фобії у ставленні до євреїв. Глибокі коріння А. зумовлені культурно-релігійними та істор. чинниками.

Поширеними вимірами А. є: соціально-політичний – євреї вважаються групою, яка живе за рахунок визиску ін. етнічних груп, меншиною, яка насправді займає панівне становище у країнах проживання (євреї оголошуються головним носієм і причиною соц., екон., політ. і навіть моральних негараздів апіорі «чистого» суспільства); конспірологічний – позиціонує євреїв як носіїв ідеї глобальної змови з метою досягнення світового панування за допомогою ідеології сіонізму (всі негативні події у світі висвітлюються як наслідок дії таємних сіоністських сил); релігійний – стверджується, що євреї розплачуються за свої провини в христ. релігії (розп'яли Ісуса Христа) негативним ставленням з боку ін. етнічних груп до себе; що вони сприйняли ідею власної богообраності як головну, але не виконали своєї частини заповіту, тому Бог зняв з них своє благословення. Юдаїзм (релігія євреїв) після Христа вважається нелегітимним, бо начебто ґрунтується на ненависті до християнства.

Демонізація євреїв в Україні не розмежовувалася з богообраністю. Євреї вважались захищеними від природних катаклізмів, але незрозуміло ким: Богом чи дияволом – «ще, як світ стоїть, то не чути, щоб грім жида вбив» (нар. приказка). В укр. фольклорі реліг. вимір А. знайшов відображення у тому, що євреї завжди були причетними до нечистої сили (євреї поклоняється чорту). При наведенні порчі послуговувалися речами євреїв, напр., волоссям. Якщо хотіли помститися, вносили пожертву на євр. школу або синагогу: вважалося, що євреї страшніше проклянуть кривдника.

А., як і будь-який інший тип ксенофобії, досягає зворотного ефекту – об'єднує євр. спільноту, слугує засобом її збереження в

іноетнічному середовищі. Будучи об'єктом дискримінації, в істор. контексті євреї практично не асимілювалися, залишалися «чужим» елементом в д-ві проживання, навіть якщо народжувалися в ній, розмовляли її мовою. В різні періоди прояви А. мали різний характер: від прихованої неприязні до жорстоких переслідувань.

Початок історії А. в Україні датується періодом Київської Русі, перший єврейський погром відбувся у Києві в 1113 р., погроми супроводжувалися вигнанням євреїв. А. фіксується в Україні переважно у латентній формі, але під час істор. переломів – революцій, громадян. війн А. переходив в активну фазу і набував прояву євр. погромів. Така істор. спадщина є невичерпним джерелом україно-євр. спекуляцій та звинувачень. А. став політтехнологією рад. окупаційної влади із загострення україно-євр. відносин та невід'ємною складовою політики рад. колонізації. КДБ СРСР перекручувало істор. правду про діяльність УПА, розпалюючи ворожнечу між укр. і євр. націями. Ідеологія ОУН-УПА оголошувалася антисемітською, тоді як архіви свідчать про участь євреїв в укр. визвольному русі, зокрема у боротьбі за незалежність у лавах УПА. В укр. державі ХХ ст. євреям гарантувалися рівні з українцями громадянські та політичні права. Третій Універсал Центральної Ради, виданий одночасно українською, російською, єврейською (ідиш) та польською мовами, задекларував право меншин на національно-персон. автономію. Закон УНР «Про національно-персональну автономію» 1918 надавав представникам єврейської, поряд з російською і польською націями, право на націон.-персон. автономію (екстериторіальне право на самостійне влаштування свого національного життя). Цей закон був повністю включений до глави 7 «Національні союзи» Конституції УНР, що свідчить про дем. характер української д-ви та відсутність політики А.

А. став основою держ. політики ксенофобії в СРСР, яка маніпулювала свідомістю людей, скеровуючи їх проти тих етнічних груп, що були незручними, становили загрозу для рад. влади та підривали ідеологію. Від політики ксенофобії в СРСР найбільше страждали «неблагонадійні» нації – євреї, німці, кримські татари. Держ. політика А. СРСР проводилася під гаслом «боротьби з космополітами», позаяк євреї начебто не мали почуття патріотизму, відкидали рад. культуру і підтримували західну. Для євреїв ускладнювалося або унеможлиблювалося

навчання в деяких ВНЗ, обіймання держ. посад, робота в силових структурах.

А. був елементом нацистської ідеології у Німеччині часів А. Гітлера і слугував обґрунтуванням масового винищення євреїв за етнічною ознакою – Голокосту, в процесі якого у концентраційних таборах, під час розстрілів та ін. проявів геноциду загинуло близько 6 млн євреїв. Зараз актуальним на рівні держ. політики залишається палестинський А. зокрема та арабський А. загалом, спричинений створенням д-ви євреїв (Ізраїлю у 1948) в арабському регіоні.

А. в сучасній Україні згідно з соціолог. опитуваннями 2022 не перетинає перетинає межу толерантності (4), індекс ксенофобії (соціальної дистанції) до євреїв становить – 3,8. У ході рос.-укр. війни д-ва-агресор РФ як спадкоємиця СРСР та суч. автократія намагалася розпалити ворожнечу до євреїв в Україні, звинувачуючи укр. владу в А. Міністр закордонних справ РФ обґрунтував необхідність «денацифікації» України, яку очолює представник євр. Спільноти, тим, що «найзапеклішими антисемітами» були самі євреї і «у Гітлера була єврейська кров». Президент України вказав на безпідставність російських вимог денацифікації України і звинувачень в А., позаяк є етнічним євреєм. У 2022 р. В. Зеленський очолив рейтинг найвпливовіших євреїв світу за версією газети The Jerusalem Post. Українське законодавство містить визначення А. як певного сприйняття євреїв, що виражається як ненависть до євреїв, а також риторичні та фізичні прояви А., спрямовані на євреїв чи неєвреїв та/або їхню власність, установи, релігійні місця євр. громади. А. та його прояви в Україні забороняються Законом України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» 2021 р. Проявами А. є: заперечення у праві самоідентифікації осіб євр. походження; заклик, приховування або виправдання вбивства чи заподіяння шкоди особам євр. походження; висловлення неправдивих відомостей, ненавистницьких та таких, що озлоблюють, заяв про осіб євр. походження; публічні висловлювання, пов'язані із засудженням осіб євр. походження як колективно відповідальних за реальні чи уявні правопорушення, скоєні однією особою або групою осіб незалежно від етнічного походження чи віросповідання; заперечення факту переслідування і масового знищення євреїв під час Другої світової війни (Голокост); виготовлення, поширення будь-яких матеріалів, що містять антисемітські висловлювання, а також публічне використання матеріалів, символів та зображень антисеміт. змісту;

умисне пошкодження або руйнування будівель, ін. споруд, що належать особам євр. походження, євр. громадам та громадським євр. організаціям, а також релігійних або культових споруд (будинків) з мотивів А.; умисне пошкодження, руйнування або осквернення місць поховань осіб євр. походження, пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам євр. походження, з мотивів А.; нетерпимість до осіб неєвр. походження, які були ідентифіковані як особи євр. походження; заклики до А. Особи, винні у порушенні вимог цього Закону, несуть цивільно-правову, адмін. та кримін. відповідальність за ст. 161 ККУ «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками».

В.А. Явір

АНТИГОНА – у давньогрец. міфології дочка фіванського царя Едіпа, народжена від його шлюбу з рідною матір'ю Йокастою. Найпоширеніший варіант міфу про А., викладений у однойм. трагедії Софокла, відбився у правових поглядах різних часів. За Софокловим сюжетом, А. супроводжувала вигнаного з Фів сліпого батька у його поневіряннях. Повернувшись до міста після смерті Едіпа, вона невдовзі стає свідком загибелі своїх братів Етеокла й Полініка, що вбили один одного, зійшовшись у єдиноборстві. Її дядько Креонт – цар Фів – звелів поховати першого з усіма почестями, а другого, як зрадника, що посягнув на рідне місто, наказав залишити непохованим. Порушивши цар. заборону, на відміну від нерішучої сестри Ісмении, А. вирішила сама здійснити над тілом Полініка обряд поховання. Схоплена стражниками, А. сміливо відстоює перед Креонтом свою правоту: наказ смертного не може відмінити «неписаних, але стійких божественних законів», що повеліли їй виконати священний обов'язок і поховати рідну по крові людину. За цей вчинок А. замурували у кам'яному склепі, де вона заподіяла собі смерть. Син Креонта Гемон, який кохав А., дізнавшись про її загибель, також укоротив собі віку. Образ А. з морально-правового погляду є своєрід. символом, що уособлює вірність родин. обов'язку, необхідність дотримання «неписаних законів», в основі яких лежать канони загальнолюд. моралі.

В.П. Горбатенко

АНТРОПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА (від грец. *antro-pos* – людина, *logos* – розум, знання) – наука про походження й еволюцію людини

в сусп.-політ. розвитку. Термін «антропологія» з'явився в XVI ст. в Німеччині завдяки праці М. Гундта «Антропологія про достоїнство, природу та властивості людини і про елементи, частини й члени людського тіла». Вона стосувалася царини анатомії, в якій йшлося про фіз. устрій людського тіла. Поняття «А.п.» з'явилося як певне продовження знання про людську еволюцію з екстраполяцією на розвиток політич. теорії завдяки праці Л. Вольтмана «Політична антропологія» (1905). Однак його праця не виходила за рамки соціал-дарвіністської теорії людського розвитку, ставлячи більше за мету з'ясування лише ступеня політ. подібності людських рас.

Щодо розуміння А.п. склалися дві традиції: з одного боку, її розуміють як дослідження специфіки управлінських і владних стосунків в архаїчних сусп.-вах, з іншого – як дослідження людини політичної – особливої іпостасі, відмінної від «людини економічної». У певному сенсі А.п. представлена вже в «Політиці» Аристотеля, який розглядав людську істоту як політичну. Але оскільки А.п. стосується специф. сфери усередині соціальної антропології або етнології, описує й аналізує політ. системи (структуру, процеси й уявлення), властивості так званих примітивних (архаїчних) сусп.-в, то вона визначилася як самостійна дисципліна порівняно недавно.

Вагомий внесок до потенціалу, на якому формувалася А.п., зроблено амер. антропологом Л. Морганом у його фундаментальних працях «Ліга ходеносауні, або ірокезів» (1851) та «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» (1877). Його заслугою було виокремлення двох автономних стадій в політ. еволюції народів – соціальну організацію (засновану на родах, фратріях та племенах), і політичну (засновану на тер. відносинах та приват. власності). Л. Морган вважав, що еволюція від родоплемінної організації до д-ви відбувалась у формі «воєнної демократії». Вчення про родовий лад, викладене Л. Морганом у розгорнутому вигляді було згодом узагальнене Ф. Енгельсом у його класичній праці «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884), яку він фактично підлаштував під марксистську концепцію.

1940 у світ вийшли три класич. праці з африканістики: Е. Еванса-Прічарда – «Нуери» і «Політична організація ануаків Англо-Єгипетського Судану», присвячені дослідженню політ. життя нілотських народів, і колективна праця «Політичні системи Африки» (за ред. Е. Еванса-Прічарда і М. Фортеса). У цих

творах досліджені конкретні випадки архайчних сусп-в Тропічної Африки, повністю позбавлених звичних для європейця атрибутів д-ви з її апаратом примусу, адмін.-бюрократ. ієрархією тощо.

Сучасне розуміння терміна «А.п.» бере відлік від 1959 року завдяки амер. досліднику Д. Істону, який у журналі «Biennial Review of Anthropology» запропонував авторське визначення нової галузі науки. Суттєвий внесок у становленні А.п. як науки зробив франц. дослідник Ж. Баландьє у праці «Політична антропологія» (1967), запропонувавши нове політ. бачення сусп-в. Саме Ж. Баландьє визначив коло питань, які безпосередньо стосуються сфери А. п. як самост. галузі науки. Йому належить пріоритет у постановці проблеми адаптації та інкорпорації традиц. та суч. політ. ін-тів і структур стосовно нових істор. умов.

У рад. суспільствознавстві термін «А.п.» був фактично заборонений внаслідок його невідповідності офіційному марксист. трактуванню політичного як виключно класово-державного. Тому для позначення науки, що вивчала недержавні політ. стосунки в архайчних та ін. традиційних сусп-вах, застосовувався термін «потестарно-політична етнографія» (лат. *potestas* – сила, потужність, панування), який насправді виступав лише синонімом того, що на заході дістало назву А.п.

Отже сьогодні А.п. (*political anthropology*) – розділ політ. науки, предметом якої є, насамперед, «людина політична». У широкому значенні – це філософсько-політ. концепція, яка охоплює весь комплекс питань про проблеми людини в координатах універсальних законів буття й універсальних принципів людської діяльності. У вузькому значенні – це наука, яка вивчає залежність політики від родових якостей людини: біологічних, інтелектуальних, соціальних, культурних, релігійних та ін., а також зворотний вплив політ. устрою на особистість.

У сучас. науці є різні варіанти систематизації антрополог. дисциплін. Так, до антропології відносять археологію, етнографію, етнологію, фольклор, лінгвістику тощо. Мірою розвитку й ускладнення світу людини, росте наук. спеціалізація, і набір антропол. дисциплін поступово розширюється. Сьогодні виокремлюють медичну антропологію (психологія людини, генетика людини), екологію людини тощо. У країнах Зах. Європи і США антропологією вважається гуманітарна наука про людину в усіх її вимірах: соціальному, культурному і фізичному (анатомія, фізіологія, антропогенез), яка також вклю-

чає етнологію як найважливіший елемент. Із точки зору франц. школи, яка виводить за рамки антропології матер. та фіз. аспекти людського буття, вона є підрозділом соціології; з точки зору англосаксон. школи, антропологія – полідисциплінарна наука, що складається з чотирьох розділів (антропобіологія, соціальна і культурна антропологія, доісторична археологія, етнолінгвістика). Формальні науки не вносять до політології предметного змісту, проте такі науки, як теорія систем, кібернетика, статистика, логіка, методологія дають політології форму, кількісне вимірювання і т. ін. Вони сприяють цілісному та динамічному розумінню явищ, аналізу умов, а також процесів втілення ідей і концепцій у практику (праксеологія). Використання антрополог. знань дало змогу політологам перевірити свої теорії на значній кількості різноманітних політ. систем.

Гол. принципами А.п. можна вважати два найважливіші: принцип системності та принцип ієрархічності. Перший дає змогу будь-який досліджуваний об'єкт розглядати дуалістично: з одного боку – як підсистему більш великої системи, з іншого – як надсистему для дрібніших систем, що входять до неї. Напр., «людину політичну» можна розглядати з погляду політ. системи загалом – тоді вона є підсистемою. З іншого – мотиви дій «людини політичної» (напр., голосування) пояснюються не лише політ., а й ін. мотивами: екон., реліг., моральними й ін. В цьому разі «людина економічна», «людина релігійна» і «людина моральна» є підсистемами системи «людини політичної», що виступає для них як надсистема. Проте вплив кожної з цих підсистем неоднаковий у різний час. Тому, для того щоб оцінити, наскільки значуща та або ін. підсистема для системи загалом, потрібно враховувати інший із згаданих принципів – принцип ієрархічності, який дає можливість виділити істотні властивості та взаємодії частин складного об'єкта, його підсистем. Правильне використання цього принципу дає змогу виявити те, яка з підсистем найбільше впливає на систему і визначає її поведінку.

Сучас. укр. А.п. переважно запозичує категорійно-понятійний апарат у політ. наук. Головними є поняття «влада», «політичне поле», «державна», «політична культура». Один із основних напрямів дослідження – антропологія влади. Влада в А. п. не зводиться лише до політ. або держ., а розглядається як взаємовідносини між індивідами і групами в різних сферах життєдіяльності, включаючи неформальний дискурс та міжінди-

відуальну взаємодію. Поняття «політичної культури» також є базовим для А.п. Насамперед ідеться про традиційну політ. культуру, що являє собою певну систему відносин у площині влади та управління й регулюється на основі наявної традиції.

Методи А.п. істотно збагатили сучасну політ. науку, звернувши її увагу на ті аспекти політики, які виявляються в будь-яких, у т. ч. й суч. західних сусп.-вах, але роль яких традиційно недооцінювалася політологами: це будь-якого роду неінституціоналізовані ситуативні форми політики, її символічні, ігрові форми прояву, які особливо важливі на мікрополітичному рівні (усередині окремих груп і колективів).

В.О. Корнієнко

АПАРТЕЇД (від афр. *apartheid* – поділеність, окреме проживання, робота) – ідеологія, яка проголосила необхідність/обов'язковість роздільного розвитку рас/сегрегації рас; політ. система, яка існувала у Південно-Африканському Союзі (з 1961 Півд.-Афр. Республіці – ПАР) упродовж 1948–1991 та у 1959–1979 у Півд.-Зах. Африці (сьогодні Намібія). Термін виник у 30-х рр. XX ст., у політичному контексті почали застосовувати на початку 40-х рр. До 1948 певні елементи А. мали місце у формі правління білої меншості та примусового відділення чорношкірих африканців від представників ін. рас. А. набув статус офіційної політики уряду Півд.-Афр. Союзу після приходу за результатами парламентських виборів 1948 до влади Національної партії (National Party – NP). Першим законом, який почав формувати систему А., був Закон про заборону змішаних шлюбів у 1949. Далі був Закон про аморальність (1950 р.). На їх підставі заборонили змішані шлюби та сексуальні відносини між представниками різних рас. Закон про реєстрацію населення (1950) поділив мешканців Півд. Африки на чотири категорії за їх зовнішнім виглядом, походженням, соц.-екон. статусом та способом життя: «білих», «кольорових», «чорних» та «азіатів». До останньої категорії початково віднесли індусів. Наступні закони у 1954 та 1955 запровадили для кожної раси особливі зони проживання. Це в кінцевому результаті призвело до примусового переселення 3,5 млн чорношкірих мешканців у спеціально визначені райони. Передбачалося, що чорношкіре населення мало би проживати в межах 10 племінних територій, відомих як бантустані. З них чотири стали номінально незалежними д-вами, відповідно більшість осіб, які там проживали, отри-

мали громадянство цих бантустанів і втрачали громадянство Півд.-Афр. Союзу/ПАР. Важливою складовою А. був антикомунізм, який трактувався досить широко, внаслідок чого будь-яка політична активність чорношкірого населення переслідувалася. До 80-х рр. XX ст. чорношкірим мешканцям було заборонено членство у профспілках та організацію і проведення страйків. У 1960 влада заборонила діяльність Африканського національного конгресу (АНК), а у 1963 до позитивного ув'язнення засудили вісьмох лідерів АНК, серед них Нельсона Манделу. А. було засуджено у цілій низці документів, прийнятих міжнар. орг-ціями. У 1961 ПАР була змушена вийти зі складу ООН через гостру критику системи А. країнами-членами ООН. У 1973 ГА ООН прийняла «Міжнародну конвенцію по протидії та засудженню злочинів А.», а у 1976 Рада Безпеки ООН запровадила проти ПАР обов'язкові міжнар. санкції. У 1990 уряд ПАР на чолі з президентом Фрідрік Віллем де Клерком розпочав процес демонтажу системи А., яка офіційно була відмінена 30.VI.1991. У 1993 Ф.В. де Клерк разом з Нельсоном Манделою стали лауреатами Нобелівської премії миру.

А.С. Романюк

АПОСТОЛЬСЬКА НУНЦІАТУРА – дипломатичне представництво Святого Престолу 1-го класу, очолюване Апостольським нунцієм, який має духовний сан архієпископа і прирівнюється до класу послів та акредитується при главі д-ви відповід. країни перебування. Згідно з рішенням Віден. конгресу 1815, папського нунція було визнано дуаеном дипломатичного корпусу незалежно від терміну перебування на своїй посаді. Це положення було також підтверджене ст. 16 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 щодо тих країн, де така практика узвичаєна і не викликає заперечень. Термін «нунцій» (від лат. *nuntius* – вісник) уперше виник у 2-й пол. XI ст. під час понтифікату Папи Григорія VII (1073–1085), проте орг-ція нунціатур – пост. дипл. представництв Св. Престолу, що їх очолюють нунції, належить до кінця XV–1-ї пол. XVI ст. Нунціатури було засновано в Іспанії (1492), Венеції (1500), Франції (1514) і Португалії (1514).

У широкому сенсі до Апостольських нунцій, як і до керівників усіх ін. закорд. місій Св. Престолу дипл. і недипл. характеру, застосовують термін «легати». Суч. статус, функції та обов'язки легатів визначаються *motu proprio* Папи Павла VI (1963–1978) *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* від 24.VI.1969, Апостоль-

ською конституцією Pastor Bonus Папи Іоанна Павла II (1978–2005) від 29.VI.1988 і канонами 363–367 Кодексу канонічного права 1983. У його каноні 363 йдеться, що «легатам Римського Понтифіка доручається обов'язок на постійній основі представляти Римського Понтифіка при окремих церквах, а також у державах і при публічній владі, до яких вони були направлені». Отже, функції Апостольського нунція поділяються на 2 групи: церк. (місія *ad intra*), тобто зв'язок Папи з катол. місцевими церквами та некатол. церквами, і дипл. (місія *ad extra*) – контакти Папи з д-вами. Важливішою є 1-ша група функцій, оскільки вищезазначені документи свідчать про міждерж. відносини Апостольського Престолу в контексті церк. відносин. Канон 364 Кодексу канонічного права визначає церк. функції папського представника, а канон 365 – дипл. Головна церк. функція Апостольського нунція полягає в тому, «аби узи єдності, що пов'язують Апостольський Престол і окремі церкви, постійно зміцнювались і ставали дедалі дієвішими». З метою реалізації цієї функції папський нунцій зобов'язаний: 1) повідомляти Апостольському Престолу про умови, в яких перебувають окр. церкви, і про все те, що стосується життя церкви та блага душ; 2) ділом і порадою сприяти єпископам, залишаючи у недоторканності здійснення ними своєї законної влади; 3) підтримувати тісні зв'язки з Конф. єпископів і надавати їй різнобічну допомогу; 4) передавати або пропонувати Апостольському Престолу імена кандидатів на сан єпископа, а також проводити збір інформації щодо цих претендентів відповідно до норм, установлених Апостольським Престолом; 5) намагатися підтримувати все, що стосується миру, прогресу та міжнар. співробітництва; 6) разом з єпископами робити свій внесок у те, щоб катол. церква підтримувала належні відносини з ін. церквами або церк. громадами, а також з нехрист. релігіями; 7) взаємодіючи з єпископами, відстоювати перед керівниками д-ви те, що стосується місії церкви та Апостольського Престолу; 8) крім того, здійснювати повноваження та виконувати ін. доручення, що ввіряються йому Апостольським Престолом. З метою реалізації дипл. функцій Апостольський нунцій зобов'язаний: 1) розвивати й підтримувати зв'язки між Апостольським Престолом і владою відп. д-ви; 2) розглядати питання, що стосуються відносин між церквою і д-вою, особл. увагу звертаючи при цьому на укладення конкордатів та ін. подібних угод, а також

їх виконання; 3) вступаючи у зносини з держ. органами влади, якщо цього вимагають обставини, папський легат має брати до уваги думку і пораду єпископів у царині церк. юрисдикції та повідомляти їм про стан справ. Порівнюючи функції А.н. з функціями світського дипл. представництва загалом, які закріплені у ст. 3 Віден. конвенції про дипл. зносини 1961, не можна не помітити, що вони мають низку особливостей. Передусім це пов'язано з тим, що Св. Престол переслідує духовні цілі, які мають глобальний характер. Папський представник виступає не від ім. Держави-Міста Ватикан, а від ім. Св. Престолу, що наголошує насамперед духовний вимір відносин. Крім того, Апостольський нунцій захищає в країні перебування інтереси не лише Св. Престолу та підданих Ватикану, а кожного вірного катол. церкви. Такі інтереси спрямовані на забезпечення норм. функціонування катол. церкви, що охоплює вільне відправлення реліг. культу та розповсюдження Євангелія. Апостольські нунціатури є гол. і найбільшим за чисельністю видом закорд. місій Св. Престолу. Через них Св. Престол підтримує зв'язки з іноз. д-вами та отримує інформацію про становище в країні перебування. Оскільки Св. Престол має й ін., численніші, джерела інформації, його дипл. місії невеликі й складаються переважно з 2–3 осіб: глава місії – Апостольський нунцій, радник (1-го та 2-го класу) чи секретар (1-го та 2-го класу) і аташе, іноді аудитор. Водночас як адм.-тех. і обслуговуючий персонал широко залучаються представники місцевого населення катол. віросповідання з числа мирян і духовних осіб. А н. відрізняються від дипл. представництв світських д-в також тим, що у їхньому складі немає апарату військового аташе, торг.-екон., конс. підрозділів тощо, які є характерними для структури дипл. місій д-в. З ін. боку, нунціатури цікавляться правами людини, екуменічним діалогом, моральними наслідками тих чи ін. процесів, що відбуваються у країні перебування, тощо. Однак докорінні відмінності між апаратом папської дипломатії та дипл. апаратом будь-якої світської д-ви простежуються у 2 осн. пунктах – цілях і засобах, що є у розпорядженні папських представників. Апостольський нунцій зобов'язаний сприяти не лише дипл. і політ. інтересам Св. Престолу як такого, а також і духовним інтересам катол. церкви в цілому як реліг. ін-ту, і тому його місія набуває двоякого характеру. Завдяки цьому папський представник має у своєму розпорядженні не лише звичайний

дипл. апарат, як будь-який дипл. представник світської д-ви, а також великий реліг. апарат католическої церкви як усередині країни, в якій він акредитований, так і за її межами. Отже, Апостольський нунцій має у своєму розпорядженні все духовенство відп. країни, починаючи від кардиналів, архієпископів і єпископів і закінчуючи священником певної парафії. Крім того, католическі орг-ції соц., культ. чи політ. характеру, очолювані політ. партіями, також підпорядковуються його інструкціям. Внаслідок цього на уряд країни перебування нунцій має такий потужний вплив реліг.-політ. характеру, який, як правило, не можуть мати і чинити посліди світських д-в. Першочергова увага дипл. представництва Св. Престолу в різних країнах приділяється статусу католическої церкви, тобто внутр. відносинам, соц. діяльності, а також, що важливо, становищу церкви у норм.-правовому регулюванні відп. д-ви і передусім з погляду забезпечення реліг. свободи. З огляду на це гол. метою, до якої прагнуть Апостольські нунції, є укладення конкордату між Св. Престолом і д-вою їх перебування, на підставі якого д-ва надає особл. привілеї католическій церкві й визнає її становище та права всередині д-ви, тоді як церква зобов'язується зазвичай надавати підтримку уряду і не втручатися в політ. справи. Дуалізм у діяльності нунція, який водночас є дипломатом і священнослужителем, останнім часом з юрид. погляду знає критику. Річ у тім, що через свій дипл. статус нунції мають утримуватися від втручання у внутр. справи країни перебування, однак, зважаючи на свій духовний сан, вони не можуть не перейматися турботами місцевої реліг. громади і не передавати місцевим єпископам інструкції, що надходять з Ватикану. Позадипл. діяльність, обов'язкова з погляду канонічного права, інколи викликає підозру і навіть ворожість з боку деяких урядів. Навіть у 50-ті рр. XX ст. питання про втручання Св. Престолу у внутр. справи Франції обговорювалося парламентаріями. Іноді така діяльність нунція призводила до оголошення його *persona non grata*, як це сталося свого часу у В'єтнамі та Камбоджі. Сьогодні Св. Престол вважає, що публ. виступи на політ. тему є компетенцією місцевих єпископів. Інтереси релігії, які покликані захищати та відстоювати нунції, не мають вступати у суперечність з політ. та соц. інтересами країни перебування. У церк. праві Апостольський нунцій як титулярний архієпископ має привілей богослужіння в католических храмах на всій тер. країни акредитації. При цьому він користується першістю серед архієпископів

та єпископів, але посідає нижче становище, ніж кардинали та патріархи схід. церков, які перебувають у канонічній єдності з Папою Римським. Приміщення А.н. користується всіма дипломат. привілеями та імунітетами, передбаченими Віден. конвенцією про дипл. зносини 1961. Крім того, резиденція А.н. має спец. статус у канонічному праві, оскільки вилучена з-під влади місцевого католического ординарія (єрарха). Однак влада останнього поширюється на будівлю резиденції А.н. у питаннях, що стосуються укладання шлюбів.

Лит.: Bertagna B. La Segreteria di Stato. La Curia Romana nella Costituzione Apostolica «Pastor Bonus. Città del Vaticano, 1990; Отрош М.І. Система органів зовнішніх зносин Святого Престолу. *Часопис Київ. ун-ту права*, 2009, № 2; Отрош М.І. Активне і пасивне право посольства Святого Престолу. *Держава і право: Зб. наук. праць*. 2009. Вип. 44; Отрош М.І. Правові особливості дипломатичних відносин Святого Престолу з державами, зокрема з Україною. *Держава і право: Зб. наук. праць*. 2009. Вип. 45.

М.І. Отрош

АРИСТОКРАТІЯ (від грец. *aristokratia* – влада найкращих, найзнатніших) – 1) форма правління, за якої держ. влада належить привілейованій меншості; 2) вищий привілейований стан (група) сусп-ва, що володіє особливими правами чи можливостями, знать. Існування А. як форми правління пов'язане з розвитком рабовласн. і феод. сусп-ва, за яких держ. влада належала родовій знаті. Аристокр. республіками в ант. світі були Спарта, Рим (VI–I ст. до н. е.), Карфаген; у часи Середньовіччя – Венеція, Новгород та ін. В різних сусп-вах, у різні істор. епохи А. виявляється у неповторних формах: евпатриди в Афінах, патриції в Римі, бояри в Київ. Русі, генеральна старшина в Україні, магнати в Польщі і т. п. У наш час поняття А. вживається суто в образному плані.

В.П. Горбатенко

АРИСТОТЕЛЬ, Старіріт (384–322 до н. е.) – давньогрец. філософ і вчений-енциклопедист, один з найдавніших мислителів в історії людства і «отців політології». У 367–347 – слухач, згодом викладач Академії Платона, 347–334 – мандрівний філософ, у 343–340 – вчитель Олександра Македонського, 334–322 – засновник і викладач філос. школи у Лікеї (Афіни). Гол. політ. ідеї викладені у працях «Політика», «Афінська політія», «Риторика», «Етика» та ін. З ім'ям А. пов'язане зародження політ. юриспруденції, започаткування емпірико-теор. підходу до вивчення політ. проблем.

Витоки поглядів мислителя на політ. інститути і процеси – у природно-людському джерелі, тобто у політ. природі людини, яку він розглядає як політичну істоту, об'єктивне начало всіх політ. явищ. Звідси і д-ва, хоч вона і передує індивіду як ціле частині, – насамперед, організація людей, але не всіх, а лише тих, хто може брати участь у законотворчій, судовій і військовій діяльності, тобто громадян. Отже д-ва, що виникла природним шляхом як найвища форма спільноти, – це, з погляду А., «самодостатня для існування сукупність громадян». Зміна розуміння категорії «громадянин» тягне за собою і зміну форми д-ви, тобто політ. системи, яка втілюється у верховній владі й залежить від кількості правлячих: один – це монархія або тиранія; кілька – аристократія чи олігархія; більшість – політія або демократія. Правильні форми д-ви – ті, де правителі турбуються про загальне благо (монархія, аристократія і політія), неправильні – де вони переслідують особисті інтереси. Ідеальна форма – політія, тобто поєднання демократії й олігархії, де багаті замирюються з бідними шляхом швидкого зростання середньої верстви населення, де панує закон, де всі громадяни знають один одного, дотримуються принципу рівності за гідністю і мають велику кількість рабів. Ремісники, торговці та «натовп матросів» громадян. прав не мають. Для запобігання політ. переворотам принцип рівності за гідністю правителі доповнюють принципом політ. справедливості, тобто відносною кількісною рівністю. Звідси – два види справедливості: розподільча (нерівна) за гідністю та зрівняльна (арифметична), яка застосовується у сфері цивільно-правових відносин. Політ. справедливість можлива лише у стосунках між вільними і рівними людьми і втілюється у політ. формі владування. Справедливо й те, що «одні люди за своєю природою вільні, інші – раби», але відносини між паном і рабом, як і сімейні стосунки, перебувають поза політ. сферою. Критерій справедливості – право як норма політ. спілкування індивідів, як відносна рівність за принципом «рівним – рівне, нерівним – нерівне». Право – це виключно політ. інститут, не політ. права не існує. Воно складається з природного права, адекватного політ. сутності людини, і умовного, встановленого людьми права (позитивне право). Останнє А. поділяє на писане (закони д-ви) і неписане (звичаєве право). Насильство суперечить ідеї права. Законодавство – це виключно політ. діяльність, невід'ємна частина політ. процесу, а політ. правління – це правління законів, а

не людей. Якщо закон – явище політичне, то будь-які політ. інституції повинні мати правовий характер. Політ. якість закону як «урівноваженого розуму» визначається його відповідністю політ. справедливості та ідеї права, а політ. якості «хорошої людини», «справжнього громадянина» залежать від інтелектуальних і етичних (вольових) чеснот, які набуваються і збагачуються шляхом політ. виховання та законами, що поєднують авторитет розуму і духовної сили. Всесвітньо-істор. значення політ. концепції А. полягає: у завершенні мислителем стародав. політ. теорії як «науки наук», вчення про найвище благо людини і д-ви; у започаткуванні політ. етики, розумінні політики як високоморальної інтелектуальної справедливої діяльності; у створенні політ. юриспруденції, обґрунтуванні конституціоналізму, права народу на законодавчу владу, політ. сутності людини, співвідношення матерії і форми у політ. стосунках; у визначенні місця і ролі д-ви, права всіх верств населення у політ. житті; у закладенні концептуальних основ майбутніх теорій правової д-ви, поділу влади; у значному збагаченні природно-правових доктрин, розробці фундаментальної методології дослідження політ. процесів тощо. Вчення А. і зараз живе у багатьох напрямках суч. політ. ідеології (як дем., так і тоталітарної), у догматах християнства і мусульманства.

О.М. Мироненко

АРМІЯ (від франц. *armée*, що походить від лат. *armare* – озброювати) – державний орган, призначений для проведення політики д-ви засобами збройного насильства; у широкому сенсі – синонімічне позначення збройних сил д-ви (сухопутних військ, повітряних та військово-морських сил); оперативне об'єднання певного виду збройних сил, яке складається з визначеної кількості дивізій, бригад, окремих частин та органів управління ними (загальновійськова А., повітряна А., танкова А.); метафора, яка позначає соц. групу, об'єднану спільними інтересами (А. спортивних уболівальників, А. музичних фанатів); в радян. історії – армійські з'єднання та частини, які на основі політичних рішень працювали на будівництві та в промисловості, зберігаючи армійську структуру, управлінську вертикаль та субординаційні взаємини (трудова А.).

А. мають більшість держав світу. Разом з тим 22 країни (як правило, малі держави на кшталт Андорри, Ліхтенштейну) або карликові острівні д-ви (Науру, Палау, Самоа та ін.)

відмовились від утримання власних А. Серед держав-членів НАТО А. не має Ісландія. Чисельність А. широко варіюється залежно від політ.-географ., соц.-екон., демогр. ознак країни. При цьому кілька суч. держав (КНР, Індія, США, КНДР, РФ) вважають за необхідне утримувати мільйонні А. Із загального переліку А. вирізняються ті з них, що мають на озброєнні ядерні засоби (Велика Британія, Ізраїль, Індія, КНДР, КНР, Пакистан, Росія, США, Франція).

Основні способи комплектування А.: на основі загального військового обов'язку (шляхом призову громадян на військову службу); на добровільній основі (шляхом набору військового персоналу за контрактом); на змішаній основі; у міліційний спосіб (на основі закону про заг. військову повинність).

Головною ознакою А. як політ. інституту є її належність до д-ви. Свідченнями цього були й залишаються держ. цілепокладання в оборонній сфері, держ. управління А., держ. забезпечення армійських потреб тощо. Як наслідок, у всіх державах, які визнали за необхідне утримання власної А., об'єктивно існує законодавство з питань військового будівництва та забезпечення обороноздатності, яке шляхом формулювання нормативних приписів деталізує процедури формування А., управління А., застосування А. Вимагаючи значної кількості нормативних визначень, покликаних регулювати структурно-функціональні, цільові, ресурсні, морально-ціннісні, комунікативні та ін. аспекти оборонної політики, А. виступає правовою орг-цією, яка активно взаємодіє з усією політ. системою (гілками влади). Концентрованим виразником політ., екон., управлін. та ін. приписів щодо А., як правило, виступає воєнна доктрина (стратегія воєнної безпеки) д-ви.

У класовому сусп-ві А., як і д-ва загалом, була виразником інтересів класів (страт), яким належала політ. влада. Новітні часи (особливо роки Другої світової війни та повоєнні десятиліття) поставили цю лінійну залежність під сумнів. Як наслідок, сучасні А. покликані виражати й захищати загальнонац. інтереси й цінності, що обмежує обумовленість її ключових ознак потребами та діями виключно правлячої еліти. Разом з тим як реальна соціальна сила А. становить необхідну опору політ. режиму та виступає інструментом його активного впливу на внутрішні та зовнішні (міжнародні) процеси.

Важливою ознакою А. як специфічної орг-ції є легітимізована політ. владою здатність використання нею збройних засобів. Завдяки цьому А. має якість, якої не мають ін. держ.

структури – бойову могутність, на основі застосування (загрози застосування) якої д-ва здатна здійснювати жорсткі примусові функції всередині країни та за її межами. Маючи широку номенклатуру зброї та продуману управлінську й виконавчу структури, А. здатна вести збройну боротьбу на тактич., оператив., стратегіч. рівнях, створюючи системні або часткові передумови досягнення д-вою цілей як на міжнар. рівні, так і у внутрішньому просторі.

Час виникнення А. як організованого й озброєного соц. інституту в істор. вимірі синхронізований з утворенням д-ви. Змінними чинниками її еволюції були особливості управління, способи комплектування, специфіка мобілізаційного розгортання, технології досягнення високого ступеня бойової готовності, географ. обумовленість дислокації конкретних частин тощо. При цьому не ставилась під сумнів власне політ. природа А., яка була й залишається продуктом, засобом (інструментом), об'єктом та суб'єктом політики. Відповідно, гасла на кшталт «деполітизації А.» є некоректними й такими, що маскують реальні політ. наміри їх продуцентів.

Виникнення й розвиток А. – закономірний процес соціогенезису, що розгортається відповідно до двох груп закономірностей. Першу з них становлять загальні соц. закономірності, які виражають залежність А. як організованої конструкції від загальносусп. еволюції, насамперед змін у ключових сусп. сферах (фін.-екон., соц.-демогр., духовно-культ., інформ.-комунікативній). Друга група – специфічні (насамперед військово-технічні) закономірності, які визначають зміни в організації А., її збройному оснащенні, комплектуванні тощо. На основі знання об'єктивних закономірностей розвитку А. та з урахуванням вимог військової практики виробляються принципи держ. військового будівництва.

А. була й залишається вкрай небезпечним інструментом політ. діяльності. Участь А. у всіх відомих війнах (включно з двома світовими) коштувала людству величезних людських жертв, матеріальних втрат, загального цивілізаційного регресу. З настанням у 1945 ядерної епохи, прийняттям окремими д-вами на озброєння засобів масового ураження (ядерних, хімічних, бактеріологічних (біологічних)) зросла ймовірність самознищення людства. У ХХІ ст. авторитарні режими різних країн частіше апелюють до збройного способу регулювання політ. взаємин, аніж до використання переговорних (мирних) механізмів досягнення визначених цілей. Лише РФ стала ініціатором (учас-

ником) трьох війн нового тисячоліття – у Грузії (2008), Сирії (з 2012), Україні (з 2014). Як наслідок, політ. увага більшості держав до забезпечення відповідності національних А. вимогам часу суттєво посилюється.

Ідеологія пацифізму (роззброєння та зниження військових витрат) зараз перебуває у глибокій кризі. На порядок денний вийшли питання відновлення (реставрації) А. в нових істор. умовах та їх застосування з метою силового забезпечення перспектив держ. розвитку.

В.Ф. Смолянук

АРТХАША́СТРА (санскр.; букв. – наука про користь, про практичне життя) – давньоінд. політ. трактат, що становить зібрання практичних настанов про користь, життя, форми і засоби існування людини, сусп-ва, д-ви. Починаючи з 2 тисячол. до н. е., А. поширювалась разом з нітішастрами, раджашастрами і несла уявлення про управління госп-вом, військове мистецтво, зовн. політику, форми і методи здійснення держ. влади, правила поведінки правителів і чиновників, побудову держ. апарату, технологію судочинства; про порядок набуття і утримання маєтностей; про раджію (політ. об'єднання, політ. організація) і мандалу (система д-в); про відносини між раджами і мандалою; про прогрес, рівновагу і занепад раджій тощо. До нашого часу дійшла лише А., складена у IV ст. до н. е. міністром Чанак'є (Каутілья).

А. є узагальненням попередніх учень про мистецтво держ. управління і політики та висвітлює три групи проблем: книги 1, 6, 8 формують цілі й завдання діяльності освіченого монарха та вимоги до нього; книги 2, 3, 4 і 5 визначають функції держ. управління, правової політики і законодавства; книги 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14 і 15 присвячені питанням війни і миру, дипломатії і міжнар. стосунків. Гол. ідеями, що їх містить у собі літ.-політ. пам'ятник, є: політика вільна від моральних застережень і моральних стримань; авторитет Вед високий, але політики не завжди повинні керуватися релігійно-догмат. настановами; політ. знання спираються на узагальнення і систематизацію істор. та емпіричного досвіду; особистість керується чотирма гол. призначеннями: дхармою (праведність), артхою (користь), камою (бажання) та мокшою (звільнення); загальне благо ніяк не пов'язане з інтересами особи і досягається сумлінним виконанням кожним своїх обов'язків; люди від природи недосконалі, тому необхідно широко застосовувати данду (примус, покарання);

цар – земний бог, не пов'язаний дхармою, батько для підданих; д-ва виникає з того, що народ обирає першого царя і призначає йому відповідне утримання за охорону миру і спокою, щоб вийти з первісного стану хаосу. Таким чином, утверджуючи зачатки договірної теорії походження д-ви, концепції природної нерівності людей, А. увійшла в історію як кодекс набуття і утримання влади, звід форм, методів і засобів політ. діяльності та держ. управління.

О.М. Мироненко

АРХЕТИ́П (від грец. *arche* – початок і *typos* – образ) – 1) прообраз, первісний образ, ідея, першооснова, зразок; 2) в аналітичній психології К. Юнга – структурний елемент колектив. безсвідомого, що лежить в основі всіх психіч. процесів; універсальний конструкт людської психіки, який є генетично успадкованою структурою накопиченого людством досвіду, що зберігається у колектив. пам'яті і виражається у формі схильності до певного типу сприйняття, переживання, дії та розуміння; спосіб організації психіки за допомогою форм, що переходять з покоління в покоління.

У своєму розвитку теорія архетипів К. Юнга пройшла певну еволюцію. У 1912 він зосередив увагу на вивченні первинних образів, які виявив у безсвідомому житті своїх пацієнтів, а також і у своєму власному, шляхом самоаналізу. Характерно, що виокремлені у результаті дослідження моделі/схеми виявилися універсальними: вони мали поширення скрізь і впродовж усієї історії. Цим узагальненим образам були притаманні нумінозність (поняття, що характеризує найважливіший бік релігійного досвіду, пов'язаного з інтенсивним переживанням таємничої та страхітливої божественної присутності), безсвідомість та автономність. У 1917 К. Юнг акцентував увагу на безособистісних домінантах або вузлових точках у психіці, які притягують енергію і впливають на поведінку та дії людини. Вперше термін «архетип» був ним використаний у 1919. За К. Юнгом, А. є структурними елементами людської психіки, які приховані в колективному безсвідомому, загальному для усього людства. За своєю природою вони значною мірою визначають загальну структуру особи.

Розвиваючи ідеї Фрейда, який обґрунтував існування «індивідуального безсвідомого», Юнг висунув гіпотезу про «колективне безсвідоме», яке біологічно успадковується, а не формується у процесі набуття індивід. досвіду. На відміну від фрейдистської теорії

«індивід. безсвідомого», у якій осн. структурним елементом були різного роду «комплекси» (напр., комплекс Едіпа, комплекс неповноцінності), у юнгіанській версії «колект. безсвідомого» основна роль відведена архетипам. «Колект. безсвідоме» трактується аналітичною психологією як своєрідний підсумок життя роду, на цій підставі воно а) властиве усім людям; б) передається спадково; в) є фундаментом/основою, на базі якої формується та розвивається індивід. психіка. За К. Юнгом, подібно до того як тіло людини є своєрідним підсумком усієї еволюції людини, її психіка, що теж еволюціонувала, містить у собі і комплекс несвідомих реакцій на зміни навколишнього світу. Універсальними моделями/схемами такої несвідомої психіч. активності й є А., що спонтанно визначають людське мислення і поведінку. Специфіка глибинної природи А. полягає в тому, що вони являють собою вроджені схематичні та узагальнені моделі світобачення та потенційної поведінки, а не конкретні, чіткі, окреслені уявлення, образи або ж емоції. Інформація щодо суті, форми, схеми того чи ін. А. кодується на генному рівні людини і передається спадково біологічним шляхом. А. притаманні такі характерні риси та особливості: цілісність та стійкість (захисність від деформацій каркасної структури); амбівалентність (А. функціонує як двополосна модель розвитку і тому може дуже органічно знаходити свій вияв як у позитивному, так і негативному контексті/аспекті/плані); поширення та реалізація через канал колект. безсвідомого; самобутність і своєрідність (за всієї своєї схематичності кожен А. має свої специф. риси/ознаки/елементи, що відрізняють його від ін.); актуальність та прагматичність (практично всі архетипи жорстко прив'язані до життєвого процесу людини і віддзеркалюють та ніби акцентують ключові події/дії/процеси її розвитку); всезагальність поширення (А., як структурна частина колектив. безсвідомого, виявляє себе практично у всіх народів на різних етапах їх розвитку); наявність специф. каналів вияву та тиражування (поширення через міфи, казки, фольклор, ритуали); символічність функціонування (кожен А. має свою своєрідну та специфічну символіку); емоційна забарвленість (актуалізація того чи ін. А. практично завжди створює сприятливе емоційне тло для його практ. втілення – дії чи бездіяльності); здатність блокувати/активізувати/спрямовувати свідомість (за певних обставин А. може диктувати свою волю людині, стимулювати у неї такі думки та дії,

які суттєво деформують її реальні/істинні погляди, наміри, мотиви та врешті-решт поведінку та вчинки).

Роль архетипів особливо зростає в умовах кризових, конфліктних ситуацій у індивід. чи сусп. житті, а також під час виявів творчої активності. За цих обставин відбувається спонтанна активізація відповідного А. та актуалізується певна послідовність образів, що спливають у свідомості.

За своєю суттю та цільовим призначенням А. є своєрідною потенційною можливістю/тенденцією до утворення уявлень, які хоча і можуть докорінно відрізнитися у деталях, але при цьому все ж зберігають базовий патерн (схему, приклад, зразок, модель, відбиток). Ці колект. універсальні патерни є стрижнем, змістом і матрицею міфів, казок, релігій. З ін. боку, у межах цих форм осмислення людчиною світу відбувається поступове «прояснення» окремих архетипних образів, їх шліфівка, своєрідна адаптація, в результаті якої вони перетворюються на зрозумілі символи, що наповнюються загальним змістом.

К. Юнг зробив першу спробу класифікації/диференціації архетипів і виділив як базові – Маску/Персону, Тінь, Аніму та Анімуса, Самість.

Маска або Персона (Persona) – публіч. обличчя особи, яке сприймається оточенням у комунікат. стосунках, соц. роль, яку людина грає виконуючи сусп. норми та вимоги. Прихована мета персони/маски – справити враження на ін. людей або втаїти свою істинну суть. Маска – це функціональний комплекс, що виникає для задоволення потреби в адаптації або для забезпечення деяких ін. зручностей, але зовсім не ідентичний особі як такий. Архетип Персони є специф. системою пристосування індивіда до реальних обставин, що постійно змінюються.

Тінь – приховані та пригнічені негативні/тваринні, соціально нетерпимі якості особи, сума усіх особистих і колектив. психічних елементів, які через суперечність зі свідомо обраною установкою не допускаються до практ. реалізації і тому трансформуються у відносно автономний психічний фактор, що діє на несвідомому рівні. А. «тіні» відіграє своєрідну компенсаторну роль щодо свідомості, і тому його дія може мати як негативні, так і позитивні наслідки. Адекватне сприйняття А. «тіні» потрібне особі для усвідомлення власної недосконалості. К. Юнг розглядав тінь як джерело життєвої сили, творчого начала.

Аніма і анімус – «життєве начало», або «душа», втілення жін. начала в чол. несві-

домому і чол. начала в жін. несвідомому. Ця психол. бісексуальність є відображенням того біолог. факту, що переважаюча кількість чол. (чи жін.) генів є вирішальним чинником у визначенні статі. На практиці ці А. знаходять свій вияв незалежно від статі у вигляді ірраціональних почуттів (нелогічних дій), емоцій, зайвої вразливості, що спрямовані всередину, на внутрішній світ (Аніма); стриманості, жорсткої організації, надмірної принциповості, що націлені на зовнішній світ (Анімус). Вважається, що кожна людина містить у собі елементи Аніми і Анімуса, у певних пропорціях, що не завжди визначаються статеву приналежністю. Природна функція цих А. – постійно перебувати між індивід. свідомістю і колект. несвідомим.

Самість – А. порядку, що є центром цілісності свідомого і несвідомого душевного буття людини. Він є своєрідним інтегральним центром особи оскільки об'єднує у собі практично всі компоненти її функціонування і розвитку, як свідомі так і несвідомі, у результаті чого людина може стати гармонійною і цілісною. Символізується колом, німбом святого, квадратом, дитиною тощо.

Крім цієї групи А., що ніби уособлюють і віддзеркалюють процес індивідуалізації, К. Юнг виділяє ще одну групу – архетипи трансформацій, що моделюють схеми типових ситуацій, місць, шляхів і засобів, які символізують тип трансформації. За К. Юнгом, А. мають не змістовну, але виключно формальну характеристику, та і ту лише в дуже обмеженому вигляді. Змістовну характеристику першообраз отримує лише тоді, коли він проникає у свідомість і при цьому наповнюється матеріалом свідомого досвіду.

Практично всі А. мають архаїчний характер і є своєрідними глибинними, первинними образами, які актуалізуються та сприймаються людиною виключно безсвідомо, інтуїтивно і які можуть виявляти себе на рівні свідомості лише як різного роду видіння, символи, реліг. уявлення. Вчення Юнга про А. може слугувати своєрідним фундаментом для розуміння та більш глибокого дослідження механізму формування та природи соц. спадкоємності поколінь, колект. пам'яті, нац. ментальності.

О.Д. Бойко

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – етнооб'єднавчий процес розчинення етнічної групи всередині етносу або нації д-ви перебування. А. різного ступеня зазнають усі іноетнічні компоненти в про-

цесі гомогенізації і формування однорідного етнокультурного середовища д-ви-реципієнта (асимілятора) – як нац. меншини, які тривалий час проживають на її території, так і недавні мігранти. Національні/етнічні меншини мають тривалий досвід протидії етнічному розчиненню, як правило захищені особливим політ.-правовим статусом, є найбільш стійкими до А. Тоді як недавні мігранти найбільш зацікавлені в інтеграції в сусп-ва д-ви-реципієнта і поглинаються найшвидше. Ступінь А. та час, якого потребує повне розчинення іноетнічної групи, залежить від етніч. дистанції між етн. групою та нацією д-ви-асимілятора. Найшвидше А. відбувається між спорідненими етносами і призводить до повного зникнення етнокульт. відмінностей (повна А.). У разі А. віддалених етносів, які представляють різні раси, повної А. не відбувається ніколи (часткова А.). Часткова А. супроводжується явищами маргіналізації та геттоїзації – представники іноетнічної групи не повністю інтегруються в етнокульт. середовище, ізолюються, дистанціюються від сусп-ва, створюючи замкнені інституційно та організаційно функціональні осередки власної етнічності всередині країни-реципієнта.

А. повільно відбувається у д-вах з компактним проживанням мігрантів, особливо якщо вони підтримують тісні зв'язки з етн. батьківщинами. А. швидко проходить у д-вах, які забезпечують розсіяне (дисперсне) розселення мігрантів в етнічно гомогенних сусп-вах. Швидше асимілюються етн. групи з низьким статусом, ніж з високим, останні намагаються зберегти свої традиції, ідентичність, мову та культуру.

У процесі А. етн. група набуває ознак (більшою мірою політ., меншою етн. нації) д-ви проживання, засвоюючи цінності, норми поведінки, мову, культуру. Етніч. група, яка асимілюється, втрачає власні етнокультурні характеристики на користь нації д-ви-реципієнта, ідентифікує себе з нею. В процесі А. етнічна група, перебуваючи в тісному контакті з нацією д-ви-асимілятора, запозичує традиції, правила облаштування життя, етнічну/національну ідентичність, свідомість. А. є двостороннім процесом – під час злиття з нацією д-ви проживання, іноетнічна група вносить зміни в її мову, культуру, норми поведінки. Наслідком А. може стати нова нація з домінантними ознаками нації, яка асимілює етніч. групу/групи.

А. – процес тривалий, повна А. відбувається впродовж трьох поколінь (у середньому 100 років). Передумовами успішної А. є: спорід-

неність етносів; запобігання компактному проживанню, дисперсне розселення мігрантів; асиміляційна політика д-ви; жорстка міграційна політика (недопущення великої кількості мігрантів). Виокремлюють природну (добровільну), насильницьку (примусову) та добровільно-примусову типи А. Природна (добровільна) А. характеризується добровільним та безконфліктним характером, представники іноетнічних груп зацікавлені й виявляють бажання інтегруватися до нації д-ви-реципієнта; відбувається природно і поступово під час тривалого контакту та інтеграції в етнокульт. середовище. Насильницька (примусова) А. реалізується за допомогою асиміляційної моделі етнополітики д-ви (як правило, етнократії), яка намагається сформувати етнічно однорідну націю, заперечуючи цінність етнокультурного багатоманіття. Насильницька (примусова) А. спрямована на примуснення етн. меншин відмовитися від своєї етн. ідентичності та набутти характеристик нації д-ви-асимілятора для соц.-екон. реалізації та процвітання у ній. Містить ознаки порушення прав людини та обмеження прав етн. меншин на збереження етн. самобутності. Асиміляційні заходи, спрямовані на обмеження, заборону мови, культури, традицій, способу життя етн. груп, позбавлення їх етн. пам'яті, самосвідомості закріплюються у правовій базі д-ви-асимілятора. Добровільно-примусова А. не спирається на закони, що прямо забороняють чи дискримінують іноетнічні групи, але д-ва-реципієнт створює умови, в яких мігрантам залишається тільки асимілюватися (закриті соціальні ліфти, неможливість вивчати і користуватися своєю мовою). Етнополітика більшості держав світу містить елементи добровільно-примусової А. мігрантів.

Лім.: Картунов О.В. Вступ до етнополітології. К., 1999; Castles S., Miller M. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. American Foreign Policy Interests: The Journal of the National Committee on American Foreign Policy. 2005. № 27.6; Шелемба М., Шелемба М. Соціальний феномен міграції в контексті транснаціональної концепції та проблеми асиміляції мігрантів. Геополітичні пріоритети України. Зб. наук. праць. 2021. Вип. 2 (27).

В.А. Явір

АСОЦІАЦІЯ (лат. *associatio* – з'єднання, зв'язок) – добровільне договірне об'єднання (союз, співдружність, спілка) д-в, орг-цій, підприємств, ін. юрид. чи фізич. осіб для спільної політ., госп., наук., культурної та ін. діяльності. Розрізняють такі типи А.: між-

державні (напр., АСЕАН – Асоціація держав Півд.-Сх. Азії); ділового співробітництва [А. юрид. осіб для організації спільної діяльності з підприємствами (фірмами) окремих зарубіж. країн або їх груп]; фін.-екон. (банків, експертів, брокерів, дилерів); торговців (посередників, біржовиків та ін.); господарські (договірні об'єднання підприємств, орг-цій для спільного здійснення виробничо-госп. функцій, орг-ції спільних виробництв на основі об'єднання фін. і матер. ресурсів); учених, діячів культури та ін. Як правило, А. існує за рахунок регулярних добровільних відрахувань (внесків) своїх членів. У межах делегованих повноважень А. може представляти спільні інтереси та інтереси кожного з її членів, створювати спільні підприємства і госпрозрахункові орг-ції для надання учасникам різних послуг (транспортних, технол., комерц., юридичних), можливості користуватися банк. кредитами і здійснювати комерц. операції, укладати договори з ін. юрид. та фізич. особами.

В.П. Горбатенко

АТЛАНТИЗМ (лат. *Pax Americana* – американський світ) – термін, що позначає період екон. та сусп.-політ. стабільності, яка склалась спочатку в Зах. півкулі, а після закінчення Другої світової війни 1939–1945 в усьому світі та до початку ХХІ ст. характеризувалась політ., культур. та екон. домінуванням США у міжнр. відносинах; таласократична геополітична концепція, що базується на ідеї встановлення контролю над морями й океанами як необхідної передумови забезпечення нац. інтересів.

У геополіт. контексті А. («*Pax Americana*») сформувався на зламі ХІХ–ХХ ст. у Великій Британії і США. Його основоположниками були А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен. Як вважали теоретики А., загальна могутність д-ви визначається передусім її здатністю забезпечувати домінування на морі. А. Мехен взагалі вважав, що США мають «морську долю», яка на першому етапі полягає у стратегічній інтеграції всієї Зах. півкулі під егідою США, а потім – у встановленні світового панування Сполучених Штатів як провідної морської д-ви. Політ. суверенність европ. держав, відповідно до положень А., має поступово слабнути. Політ. влада має перейти до особливої інстанції, що об'єднає представників усього атлантичного простору та підкориться США. Н. Спайкмен концептуально обґрунтував процес створення НАТО, встановлення планетарної гегемонії США та обмеження суверенітету европ. дер-

жав у світі, який склався після Другої світової війни. Ідеї А. стали основою геостратегії США й НАТО під час «холодної» війни кінця 40-х – початку 90-х років ХХ ст.

Після перемоги Заходу на чолі із США над Східним блоком на чолі з СРСР концептуальні основи А. були модернізовані. Зокрема, прихильник А. С. Гантінгтон доводив, що перемогу Заходу в «холодній» війні не слід вважати кінцевою. Цивілізаційна ідентичність країн ставатиме дедалі важливішою, а картина світу формуватиметься насамперед як результат взаємодії 7–8 осн. цивілізацій, які відрізняються між собою передусім на культур.-реліг. основі. Як наслідок, ідеологічне протистояння держав та їх об'єднань замінює конфлікт цивілізацій. Імовірними противниками Заходу можуть стати китайська, ісламська, а також схід.-православна (по суті, російська) цивілізації. Тому слід стримувати антиатлантичні настрої, не допускати об'єднання опозиційних Заходу геополіт. центрів у єдиний блок (коаліцію). Для цього Заходу потрібно: забезпечити трансатлантичну єдність Зах. Європи і США; інтегрувати в зах. цивілізацію сусп.-ва Сх. Європи й Лат. Америки, культура яких є близькою до зах. культур; обмежувати воєнну експансію конфуціанської (китайської) та ісламської цивілізацій; використовувати труднощі й конфлікти, що виникають у сусунках між країнами цих цивілізацій; підтримувати соц. групи незах. світу, які орієнтуються на зах. цінності; посилити міжнар. ін-ти, побудовані на зах. інтересах й цінностях, сприяти наближенню до них незах. країн.

У сучасних умовах ідеологія А. дещо втратила популярність на Заході, оскільки критикується окремими політ. силами «старої Європи» (насамперед у Франції та Німеччині), які виступають за європ. самодостатність, позбавлену амер. втручання, а також має опонентів у самих США, де набувають популярності ідеї «нового ізоляціонізму». На міжнар. арені антиподами А. є концепції «нового шовкового шляху» (КНР), «євразійства» (РФ), «всесвітнього халіфату» (ІДІЛ та ін. радикальні ісламські орг-ції).

В.Ф. Смолянюк

АУДИТ (від лат. *audire* – слухати) – аналіз/ревізія/контроль госп.-фін. діяльності підприємства, орг-ції, установи, що проводиться спеціаліз. незалежними службами з метою визначення їх достовірності, повноти та відповідності чинному законодавству, оцінки їх фін. стану, виявлення недоліків, резервів господарювання, а також розробка реко-

мендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності діяльності; оцінка особи, організації, системи, процесів, підприємства, проекту або продукту.

Осн. етапи проведення А.: 1) планування, що включає нормативне врегулювання, визначення мети і завдань, встановлення часових рамок, наділення повноваженнями аудиторів, призначення керівництва та відповід. осіб, організ. та ресурсне забезпечення; 2) визначення моделі А. (зовнішній чи внутрішній); 3) розробка методології А. – вибір методу проведення А. (віддалений, контактний, комбінований), складання опитувальників, визначення критеріїв оцінки наборів та формування графіка проведення А.; 4) підготовка до А. – здійснення поглибленої оцінки системи обліку та внутр. контролю; 5) безпосереднє проведення А. – фізична перевірка активів підприємства та документальна перевірка рахунків бухг. обліку, фін. звітності; 6) аналіз результатів та надання рекомендацій – складання звіту про проведеному аудит. перевірку та аудит. висновок про достовірність перевіреної звітності.

На суч. етапі А. активно застосовується не лише у екон. сфері, а й у політичній. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про політичні партії в Україні» від 05.IV.2001 № 2365-III політ. партії, які були суб'єктами виборчого процесу на виборах Президента України, виборах нар. депутатів України або брали участь у чергових чи позачергових місцевих виборах, а також політ. партії, які отримують держ. фінансування, зобов'язані пройти зовнішній незалежний фінансовий А. звітності про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінанс. характеру в рік, наступний за роком проведення таких виборів чи отримання держ. фінансування. Політ. партії, місцеві орг-ції політ. партій зобов'язані надавати аудиторській фірмі, що проводить їх зовнішній незалежний фінансовий А., інформацію (документи), необхідну для проведення такого А.

Однак у цьому разі йдеться швидше про А. у політ. діяльності, ніж про політ. А., адже Закон передбачає аналіз фін. звітності партій, але не стосується змісту парт. діяльності. Для здійснення контролю за ефективністю функціонування політ. системи сусп.-ва, діяльності політ. партій, зв'язків між ними у процесі формування та здійснення держ. влади використовується А. політичного маркетингу. А. політ. маркетингу – комплексне, системне, незалежне і регулярне спостереження маркетингового середовища д-ви, політ. системи, політ. партії, аналіз їх цілей, стратегій і

діяльності, визначення проблемних сфер, можливостей і заходів для поліпшення ефективності маркетингу суб'єктів політики. Об'єктом політ. А. можуть бути осн. види політ. маркетингу – держ. політ. маркетинг; партійно-політ. маркетинг; міжнар. (зовнішньополіт.) маркетинг; виборчий маркетинг та ін. Під час здійснення маркетингового А. у політ. сфері, як правило, застосовують класичну схему оцінювання та розроблення маркетингової стратегії д-ви/політ. партії/виборчого процесу тощо: 1) формування місії і цілей; 2) оцінювання внутр. середовища; 3) оцінювання зовн. середовища; 4) визначення альтернативних стратегій; 5) тактика реалізації вибраної стратегії; 6) оперативний план реалізації стратегії; 7) практ. реалізація заходів та організац. структура; 8) контроль за здійсненням стратегії; 9) оцінювання ефективності реалізованої стратегії; 10) надання практ. рекомендацій.

О.Д. Бойко

АУКЦІОН [нім. *Auktion*, від лат. *auctio* (*auctionis*) – прилюдний торг] – спосіб публ., почергового продажу товарів на основі конкурсу покупців; спец. ринок з аукціонного продажу певного різновиду товарів, який функціонує постійно або періодично. Організація А., як правило, передбачає попередній огляд запропонованих для продажу товарів, наявність аукціоніста-професіонала, який володіє процедурою проведення А., та аукціонерів – учасників А., обізнаних із загальноприйнятими та спеціально встановленими правилами проведення публ. торгів.

А. поділяються на відкриті, в яких може брати участь будь-яка особа, і закриті – призначені тільки для спеціально запрошених осіб. Аукціонний продаж буває примусовим, організованим з метою реалізації майна неплатоспроможного боржника, і добровільним, організованим самим продавцем або здійснюваним ним через спеціально

на те уповноважену орг-цію, що виступає у цих відносинах як комісіонер.

Продаж з А. є одним із способів здійснення приватизації в Україні. Порядок проведення таких А. передбачений законодавством України про приватизацію держ. та комунального майна, а також закупівлю товарів (робіт, послуг) для держ. потреб.

В.П. Горбатенко

АФОРИЗМ (*афоризм* – визначення) – короткий влучний вислів, оригінальна, узагальнено завершена думка, виражена в лакон. формі. А. мають давнє походження. Як своєрідний засіб спілкування зафіксовані ще Гомером під назвою «крилаті слова» в «Іліаді» та «Одіссеї». Відомі «Афоризми Гіппократа». Науково обґрунтував поняття А. у термінол. значенні нім. учений Г. Бюхман (1822–1884). Його збірник «Крилаті слова» («Geflügelte Worte», 1864) сприяв остаточному утвердженню А. у його сучас. розумінні. А. охоплюють своїм змістом усі сторони сусп. життя. Існує, зокрема, чимало А. правової орієнтації. Осн. джерелами їхнього походження є антична міфологія («терези Феміди», «вівтар Феміди», «жреці Феміди»), старод. судочинство («драконівські закони», «суд Соломона»), Біблія («око за око, зуб за зуб», «немає нічого таємного, що не виявиться»), висловлювання політ. і громад. діячів («Дружина Цезаря має бути поза підозрою», «Хай згине світ, але звершиться правосуддя»), худож. л-ра і публіцистика («Факти вперта річ», «А судді хто?»). Будучи стислими формулюваннями правових уявлень різних епох і народів, правоорієнтовані А. конденсують у собі складні образи і сприяють (через виникнення у свідомості людей тих чи ін. асоціацій) заг. розвитку правосвідомості.

Літ.: Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в укр. літ. мові. К., 1975; Корж Н.Г., Луцька Ф.Й. Із скарбниці антич. мудрості. К., 1988; Цимбалюк Ю.В. Лат. прислів'я і приказки. К., 1990.

В.П. Горбатенко

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА – спосіб організації політ. процесу в д-вах з дем. політ. режимом і відповідним типом політ. системи; форма взаємовідносин між політ. партіями, коли місця в парламенті розподіляються між трьома й більше політ. партіями, а уряд формується на коаліційній основі; форма сусп. управління, вироблена людською цивілізацією, за якої боротьба кількох політ. партій за владу виступає як механізм використання розходжень інтересів з метою сусп. прогресу. Б.с. виникає на засадах розвиненої соц. структури, зрілості політ. інтересів і плюралізму політ. ідей. Економічною передумовою появи Б.с. є ринкове госп-во, що функціонує на засадах змішаної форми власності; соціальною – соц. диференціація й стратифікація сусп-ва, наявність і зрілість у сусп-ві різних соц.-політ. інтересів, існування конкуруючих груп, що борються за владу на різних рівнях, розвиненість громадян. сусп-ва. Головною передумовою виникнення Б.с. виступає демократизація політ. життя сусп-ва. В умовах правової д-ви і зрілого громадян. сусп-ва Б.с. забезпечує конкуренцію в змаганні за владу, циркуляцію владних еліт на виборних засадах. На ґрунті багатопартійності формується механізм максимального залучення громадян до політ. життя, оскільки й опозиц. політ. партії залучаються до процесу прийняття держ. рішень. Б.с. виключає можливість тривалого застою й глибокого переродження; ротація політ. партій при владі й механізм, що його забезпечує, є важливим чинником динамізму сусп. розвитку дем. країн; ця система дає змогу політ. партіям точніше орієнтуватися на інтереси соц. груп (у т. ч. і радикальних). Історично склалися три типи Б.с.: 1) *біпартизм* – наявність двох провідних партій, які по чергово перебувають при владі (Австралія, Велика Британія, США); 2) *система «двох з половиною партій»*, коли жодна з двох найпотужніших політ. партій не може одержати більшості в парламенті, унаслідок чого одна з них утворює коаліцію з третьою для формування уряду (ФРН, гол. конкурентами на виборах є ХДС і СДПН; тривалий час у ролі третьої партії виступали вільні демократи,

які об'єднувалися то з СДПН (1969–1982), то з ХДС (1982–1998)); 3) *поліпартизм* – три і більше політ. партій з приблизно однаковою електоральною підтримкою, жодній з яких тривалий час не вдається здобути більшість у парламенті, через що формуються урядові коаліції (Італійська Республіка, Королівство Бельгія, Нідерланди, Французька Республіка).

Б.с. пов'язана з наявною в д-ві виборчою системою: найкраще утворенню Б.с. сприяє пропорційна виборча система, натомість мажоритарна краще відповідає системі біпартизму, змішана сприяє розвитку поліпартійності. Б.с. також залежить від типу виборчої системи: найкраще утворенню Б.с. сприяє пропорційна виборча система, натомість мажоритарна краще відповідає системі біпартизму, змішана сприяє розвитку поліпартійності. Залежно від кількості політ. партій, які реально впливають на функціонування держ. ін-тів та ідеолог. дистанції між ними, амер. політолог італ. походження Дж. Сарторі розрізняв такі різновиди Б.с.: 1) партійна система *поміркованого (обмеженого) плюралізму*, для якої характерне представництво в парламенті трьох-п'яти політ. партій, жодна з яких не має більшості мандатів і не може самостійно сформувати уряд; зорієнтованість усіх наявних політ. партій на співробітництво, невеликі ідеологічні відмінності між партіями. Стабільність уряду залежить від того, стабільні (Швейцарська Конфедерація) чи нестабільні (Італійська Республіка, Королівство Бельгія, Нідерланди, Фінляндська Демокр. Республіка) партійні коаліції в парламенті; 2) партійна система *поляризованого (крайнього) плюралізму*, для якої характерне представництво в парламенті шести і більше політ. партій, між якими існує значне політ. та ідеолог. розмежування за шкалою «ліві-праві»; відсутність сильних центристських політ. партій; прагнення до укладення недовговічних партійних союзів, які дають змогу формувати уряд, стабільність якого залежить від міцності центрист. (урядових) коаліцій; наявність позасистемних опозиц. партій (постсоц. й пострад. країни); 3) *атомізована* партійна система, для

якої характерне представництво в парламенті багатьох слабо пов'язаних між собою й із населенням політ. партій (від тридцяти до двохсот), у т. ч. позасистемних, нечисленних і маловпливових (у них немає важелів впливу на владу); наявність безвідповідальної опозиції; уряд формується або на основі широкої партійної коаліції, або на позапартійній основі (характерна для держав, які переживали початок становлення партійної системи – Республіка Білорусь, Російська Федерація, Україна, постсоціалістичні країни Східної Європи наприкінці ХХ ст., Багатонаціональна Держава Болівія, Малайзія).

Залежно від характеру союзів, що укладаються між політ. партіями, багатопартійність може бути: 1) *блоковою*, коли близькі за ідеологією політ. партії об'єднуються в блоки і йдуть на вибори зі спільними кандидатами і спільною програмою (Французька Республіка); 2) *коаліційною*, близькою до поляризованої багатопартійності; жодна з політ. партій не має більшості в парламенті, достатньої, щоб самостійно впливати на склад уряду; тільки союз з ін. партійними фракціями дає можливість сформувати коаліційний уряд.

Залежно від реальної політ. ваги політ. партії й кількості депутатських місць, отриманих нею на виборах, вирізняють наступні партійні системи: системи, засновані на партіях з мажоритарним покликанням – характеризуються тим, що при рівних можливостях, які створюються д-вою для всіх політ. партій, населення впродовж тривалого часу віддає перевагу лише одній партії (Індійський націон. конгрес, ліберально-дем. партія Японії, соціал-дем. партія Швеції); система з домінантною партією, яка намагається набрати не менше 30 % голосів на виборах, але вимушена шукати союзників для формування уряду; система, що спирається на коаліцію міноритарних партій, яка функціонує як і описана вище коаліційна багатопартійність. Більшість політ. партій, які формують Б.с., сповідують соціал-дем., неоліберальну і неоконсервативну ідеології. Організаційна структура їх масова й децентралізована, методи і засоби діяльності – парламентські, соціальна база – здебільшого надкласова. Попри позитивні характеристики, Б.с. має певні недоліки, особливо коли йдеться про Б.с. поліпартійного типу: гостра міжпартійна боротьба, нестабільність, маніпулювання свідомістю населення; неминучі багатоступінчатість проходження й реалізації соц.-політ. програм і прийняття політ. рішень, політканство, політ. скрит-

ність, демагогія; ускладнюється процес політ. структурування сусп.-ва, а за наявності значного виборчого бар'єру ті з них, що не пройшли до парламенту, розпорошують голоси виборців, унаслідок чого законодавчий орган влади не завжди об'єктивно відображає сусп.-політ. інтереси, зберігається проблема відчуження значної кількості політ. партій від влади. Б.с. сприяє появі феномену «безвідповідальної опозиції», коли, не маючи можливості прийти у законодавчий орган, дрібні політ. партії роздають популістські обіцянки, сприяючи радикалізації настроїв у сусп.-ві. Б.с. менш стабільна й створені нею уряди також нестійкі, розбіжності між партнерами по коаліції не завжди сприяють створенню ефективного й легітимного уряду.

Б.с. охоплює зону Атлантичного океану, 4/5 Латин. Америки, 2/3 Півд. та Сх.-Азійських країн, третину держав Середнього Сходу та Африки.

Б.Л. Дем'яненко

БАЛАНС СИЛ (від франц. *balance* – терези) – зовнішньополіт. концепція, базована на ідеї закономірності розвитку відносин між д-вами з моменту їх виникнення в межах певних циклів, середнє значення яких близьке до рівноважних показників; такий стан відносин між д-вами, за якого жодна з них не здатна здобути потугу, здатну загрожувати незалежності будь-якої іншої д-ви. Методами практ. реалізації Б.с. є гонка озброєнь, одночасно здійснювана більшістю держав, створення опозиційно налаштованих один до одного воєнно-політ. союзів (блоків, альянсів, коаліцій) тощо. В істор. минулому Б.с. додатково забезпечувався здобуттям (анексією, окупацією, колонізацією) нових територій, що відбувалося за участю держав-метрополій у різних регіонах світу. У сучасному міжнар. праві термін «Б.с.» використовується у значенні «справедливої рівноваги» між легітимними д-вами, виражаючи доктрину перешкодження будь-якій з них стати достатньо сильною для нав'язування своєї волі ін. державам.

Концептуальні засади Б.с. були розроблені в античні часи (Старод. Греція, Персія, Китай). Тогочасні державотворчі проекти так чи інакше базувалися на потребах владних еліт забезпечувати не лише внутр., а й сприятливі зовн. умови реалізації інтересів на основі врахування різнобічних факторів впливу – від дружньо-союзницьких до антагоністично-ворожих, що сприяли (перешкоджали) досягненню намічених цілей. Теоретичну базу Б.с. було закладено в працях Н. Макіа-

веллі (1469–1527) про владу, а також у системі поглядів Т. Гоббса (1588–1679), який стверджував, що природним станом сусп-ва, який не може бути повністю унормованим у правовий спосіб, є «війна всіх проти всіх». Філософські аспекти Б.с. на основі різних онтологічних підходів були розроблені А. Шопенгауером (1788–1860), Ф. Ніцше (1844–1900), А. Бергсоном (1859–1941) та ін.

Розрізняють однополярний Б.с. (тип світоустрою, за якого владою, достатньою для впливу на ін. держави, володіє одна держава-гегемон), біполярний Б.с. (такою владою володіють дві держави), багатополярний Б.с. (три або більше держави володіють приблизно рівним екон. і військ. потенціалом та «балансують» у взаємних протистояннях та підтримці). У теорії Б.с. останній випадок вважається найменш стабільним.

Концепція Б.с. у різних практичних втіленнях визначала принципові моменти геополіт. епох Нового й Новітнього часів, що поставали як результат чергового поствоєнного врегулювання (нового балансування) систем міжнар. відносин: вестфальської (1648–1814), віденської (1815–1918), версальської (1919–1945), потсдамської (1946–1991), біловезької (з 1991).

Термін «Б.с.» уперше було використано для позначення силових стосунків у системі міждерж. політ. відносин у Європі в межах віденської геополіт. епохи від закінчення наполеонівських війн до закінчення Першої світової війни. У цей період Британська імперія відігравала світову роль «держави-балансира», підтримуючи окремі держави (групи держав) залежно від власних інтересів. Ін. способом підтримання Б.с. було періодичне проведення міжнар. конференцій з актуальних міжнар. питань (Паризької 1856, Лондонської 1871, Берлінської 1878).

Авторами сучас. версії Б.с. вважаються амер. теоретик міжнар. відносин, фундатор теорії неореалізму Г. Моргентау (1904–1980), який визначив силове балансування держав як «основного і непорушного закону міжнар. відносин», а також К. Волтц (1924–2013), Дж. Міршаймер (нар. 1947), С. Волт (нар. 1955). Як наголошував Г. Моргентау, прагнення гегемонії з боку кількох держав, які намагаються підтримати або видозмінити власний статус-кво, неминуче транслюється на систему міжнар. відносин, супроводжується набуттям нею нового вигляду та призводить до виникнення явища «Б.с.» як моменту рівноваги у грі міжнар. акторів. Гол. завданням зовн. політики, що розгортається в умовах міждерж. суперництва за регіональне чи

глобальне домінування, постає необхідність протиставити політ. контрагенту третю силу, уникаючи при цьому власної участі у форматі їхнього протистояння та зберігаючи свободу дій. Отже, головним моментом концепції Б.с. залишається, виходячи з британського досвіду, визначення д-ви-балансира, здатної успішно впливати на учасників геополіт. боротьби. За Г. Моргентау, той, хто контролює міжнар. рівновагу, займає ключові позиції в системі Б.с., оскільки визначально впливає на результат міждерж. протистояння.

Наочним прикладом Б.с. на біполярній основі, у який була залучена Україна (Українська РСР), стало протистояння геостратег. Сходу (на чолі з СРСР) та геостратег. Заходу (очолюваного США) у 1946–1991 під час «холодної війни». Точасна світова політика та її регіональні прояви прямо чи опосередковано залежали від СРСР та США як «центрів сили», відносини між якими періодично балансували на грані взаємного застосування військових засобів включно з ядерними. Розпад рад. д-ви означав самознищення одного із силових центрів глобального рівня та поступову еволюцію міжнар. системи у напрямі поліцентризму (багатополярності). Концепція Б.с. в сучас. умовах змінюється на сутнісному рівні, оскільки фактор військ. сили д-ви (коаліції держав) у ХХІ ст. втрачає статус визначального чинника просування нац. інтересів на міжнар. арені. Важливо враховувати нові складники силової поведінки політ. суб'єктів – їх «економічну силу», «фінансову силу», «інформаційну силу», «технологічну силу», «культурно-ідеологічну силу», «силу морального вибору» тощо, які не поступаються й навіть перевищують можливості традиційних збройно-силових впливів на опонента. Крім того, міцніє тенденція щодо виходу дедалі більшої кількості держав (Австралії, Японії, Китаю, Бразилії, ПАР, деяких ін.), а також ЄС як наддержавного об'єднання зі сфери суперництва історично «великих» держав (США, Великої Британії, Німеччини, Франції) та набуття ними ознак нових «центрів тяжіння», здатних до ведення самостійної міжнар. політики, визначення власних форматів балансування у поліцентричному світі.

В.Ф. Смолянюк

БАНДЕРА Степан Андрійович (1909–1959) – один із найвідоміших укр. політ. діячів, ідеолог і теоретик укр. націоналіст. руху ХХ ст. Національний герой України. Згідно із Законом України «Про правовий статус та вшануван-

ня пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (09.IV.2015) офіційно визнаний борцем за незалежність України у ХХ ст. У сусп. дискурсі оцінки Б. вкрай суперечливі. Для українців він став символом боротьби за незалежність України. Натомість у Росії та Польщі до нього ставляться негативно, звинувачуючи у фашизмі, тероризмі, радикальному націоналізмі та колабораціонізмі. Визначення «бандерівець», похідне від його прізвища, стало загальним і використовується рос. пропагандою для означення всіх укр. націоналістів, незалежно від їхнього ставлення до Б.

Народився Б. 01.I.1909 в галицькому с. Старий Угринів, яке тоді перебувало в складі Австро-Угорської імперії. Його батько був греко-католик, священником, а мати дочкою священника старо-угринівської церкви. У 1919 Б. вступив до укр. гімназії у м. Стрию, де вчився до 1927. У віці 13 років став членом Пласту. У 1928–1933 навчався на агроном. відділі Високої Політехнічної Школи (тепер – «Львівська політехніка»). У студент. роки брав активну участь в організованому укр. житті. Світогляд Б. формувався під впливом популярних серед західноукр. молоді націоналіст. ідей. Він був свідком визначальних істор. подій (Перша світова війна, укр.-польська війна, проголошення ЗУНР та ін.), які переконали його в необхідності активізації укр. нац.-визвольного руху. Цікавився наук. працями М. Міхновського, Д. Донцова та ін. теоретиків та ідеологів націоналіст. рухів того часу.

Коли в 1929 була створена Організація українських націоналістів (ОУН), Б. став одним із її перших членів на Зах. Україні. Незважаючи на молодий вік (20 років), Б. швидко піднявся в підпільній ієрархії ОУН завдяки своїй фанатичній завзятості, силі волі, практичності, організатор. здібностям та ретельному дотриманні конспірації. Під впливом Б. ОУН відходить від експропріаційних акцій і починає серію каральних операцій проти представників польс. влади. У цей період оунівці здійснили три політ. вбивства, що отримали значний розголос. Б. здійснював заг. керівництво замахами на О. Майлова (консула СРСР у Львові) та Б. Перацького (міністра внутр. справ Польщі). На відомому Варшавському процесі (1935–1936) за участь в ОУН і вбивство Перацького Б. був засуджений до смертної кари, яку замінили на довічне ув'язнення. Вийшов із в'язниці у вересні 1939, коли польська д-ва де-факто була розгромлена нім. і радян. військами. Б. повертається до керівництва ОУН, намага-

ється активізувати її діяльність. У 1940 стався розкол ОУН, а Б. очолив Революційний провід ОУН, який скликав II Великий збір ОУН у 1941, що обрав його головою Проводу. Під проводом Б. ОУН-Б стає кипучою револ. орг-цією. Вона розбудовує організац. мережу, створює похідні групи ОУН-Б. Рішенням Проводу ОУН 30.VI.1941 було проголошено відновлення Української Держави у Львові. Ця подія стала спробою «поставити перед фактом» керівництво Третього Рейху та змусити визнати укр. боротьбу. Проте Гітлер доручив своїй поліції негайно зліквідувати цю «змову українських самостійників». 05.VII.1941 Б. був заарештований нім. окупаційною владою і перебував в ув'язненні до кінця 1944.

В післявоєнний період Б. багато уваги приділяє єдності укр. націоналіст. руху. В 1948 у закордонних осередках ОУН-Б велися гострі суперечки щодо стратегії і діяльності орг-ції. Б. категорично виступав проти ідей демократизації ОУН та відмови від авторитарних, тоталітарних методів її діяльності. У грудні 1950 Б. пішов з поста голови Проводу закордонних частин ОУН-Б, а в серпні 1952 він залишив також пост голови Проводу всієї ОУН-Б. Проте це його рішення не схвалив жоден керівний орган ОУН-Б і він залишився фактично її головою до своєї смерті у 1959. В останні роки життя і діяльності Б. з родиною проживав у Німеччині, з 1954 – у Мюнхені. Весь час вимушений був переховуватися від агентів радян. спецслужб, які організували на нього справжнє полювання. Радян. уряд уповноважив КДБ вчинити вбивство Б. Це здійснив радян. агент Б. Сташинський у Мюнхені 15.X.1959. Поховали Б. на мюнхенському кладовищі Вальдфрідгоф 20.X.1959. Радян. офіційна пропаганда намагалася звинуватити у скоєнні цього злочину міністра у справах біженців ФРН Т. Оберлендера, з яким Б. мав тісні зв'язки під час війни. Лише через 2 роки нім. влада після ретельного слідства оголосила, що вбивцею Б. є Б. Сташинський з наказу М. Хрущова та О. Шелепіна. З 08 по 15.X.1962 проходив т. з. «процес Сташинського», вбивцю засудили на 8 років в'язниці. Окрім покарання виконавця злочину, нім. суд затвердив, що гол. обвинуваченим у вбивстві Бандери є рад. уряд у Москві.

Серед політиків, діячів укр. визвольного руху та істориків весь час ведуться дискусії щодо системи поглядів Б. Його публіцист. твори (зокрема «Перспективи української революції»), а також практична діяльність дають підстави стверджувати, що Б. був прихиль-

ником багатопартійності, підтримував дем. принципи функціонування ОУН. Водночас він і його прихильники прагнули аби укр. життя перейшло до нелегальних структур і найкращим способом для досягнення своєї політ. мети вважали тероризм. Діяльність у будь-якій легальній структурі була для прихильників Б. «гнилим компромісом», зрадою ідеалів революції. Отже, на думку багатьох істориків, Б. аж до своєї смерті залишався прихильником авторитарної та насильницької політики. Щодо ставлення до релігії та церкви, добре відомо, що Б. був глибоко віруючою людиною, практикуючим християнином. Виступав за свободу совісті і вважав, що справжнє сповідання і підтримування живої християн. віри – це найважливіша справа не лише самої Церкви, а й усього народу, всіх нац. сил, зокрема нац.-визв. руху. Цивілізованим було ставлення Б. до нац. меншин в Україні. Він вважав за необхідне забезпечити для них повну і всебічну рівноправність у всіх громадян. правах та повну свободу нац. розвитку, відповідно до міжнар. засад щодо нац. меншин. Але при цьому Б. наголошував, що нац. меншини мають бути абсолютно лояльними до укр. д-ви. Був палким прихильником спільної боротьби поневолених націй проти комуніст. імперіалізму. Підтверджував, що Україна не мала, не має і не матиме щодо своїх сусідів чи ін. народів жодних імперіалістичних цілей. Радикально-негативним було ставлення Б. до рос. імперіалізму. Вважав, що «українська визвольна революція» стане продовженням істор. боротьби України з Москвою, з московським імперіалізмом. Мета його боротьби – «повний розрив між Україною і Москвою», розвал СРСР і утворення самостійних, нац. держав. Б. заявляв, що укр. нац. рух не має нічого спільного з нацизмом, фашизмом або націонал-соціалізмом. Послідовно виступав проти тоталітаризму, імперіалізму, расизму та комунізму. Але дехто з істориків, напр. Т. Снайдер, вважають, що Б. у 20–30-ті рр. за ідеологією був фашистом, але це було в часи, коли багато європейців були фашистами. Б. належить до когорти найбільш відомих у світі українців. Його ім'я стало символом боротьби українців за право на нац. життя і нац. державність. Феномен Б. полягає в тому, що його роль у роки активного життя і діяльності – 1920–1950-ті – за впливовістю на поточну політику значно поступається його символічному впливу на сусп.-політ. життя після його смерті. Символічний капітал особистості Б. має не до кінця реалізований потенціал. Особливо це проявилось з початком

рос.-укр. війни. Укр. політик Ю. Сиротюк так означив роль Б. в сучас. Україні: «найбільше люб'яз Путіна і інших ворогів України спрямована проти Бандери. Навіть на небі він не дає їм спокою. Бандера і бандерівці зруйнували їхній план знищення України та колонізації України... Бандера і нині важливий. Бо – це символ Свободи, Правди, Перемоги». Ставлення до Б. укр. сусп-ва завжди супроводжувалося суперечливими, емоційними, політизованими оцінками і практичними діями. Коли в 2010 В. Ющенко присвоїв Б. звання Героя України, понад 53% громадян виступили за скасування указу президента. У 2021 32% українців ставились до Б. позитивно, стільки ж – негативно, а 21% – одночасно вважали його діяльність і позитивною, і негативною. Але агресивна війна Росії проти України почала об'єднувати українців навколо постаті Б. В травні 2022 уже 74% українців позитивно ставились до його діяльності. Війна пам'ятей довкола істор. постаті Б. триває як в Україні, так і за її межами. На заході України встановлено десятки пам'ятників Провіднику ОУН, його ім'ям названі вулиці та площі, проводиться смолоскипна хода. Але водночас трапляються випадки вандалізму на його могилі у Мюнхені. Польський парламент неодноразово засуджував рішення Київської мерії про присвоєння імені Б. колиш. Московському проспекту. Вочевидь, неоднозначне ставлення до постаті Б. і надалі залишатиметься визначальною ознакою нац. свідомості українців і залежатиме від істор. долі укр. держави.

Літ.: Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. Л. : Піраміда, 2001; Кук В. Життя і діяльність Степана Бандери. Т., 2008; Шлях Бандери. 100-річчя від дня народження: Зб. Статей. К., 2008; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / За заг. ред. В. Сергійчука. В 2х т. К., 2009; Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. Х., 2017; Россолінський-Лібе Г. Життя Степана Бандери. К., 2021; Український націоналізм у сучасному ідеологічному протистоянні: Зб. матер. VIII Бандерівських читань. К., 2021; Посівнич М. Степан Бандера. Провідник української ідеї. К., 2023;

О.А. Удод

БАНКІВСЬКЕ ПРАВО – система правових норм, якими регулюються відносини, що виникають під час заснування, реєстрації, діяльності, реорганізації та ліквідації банків, здійснення банківських операцій, захисту законних інтересів вкладників та ін. клієнтів банків, сталого розвитку і стабільності банківської системи, а також створення сприятливих умов для розвитку економіки

України і належного конкурентного середовища на фінансовому ринку.

Правові норми, що регулюють банківські відносини, містяться у заг. і спец. нормат. актах, до яких належать Конституція України, закони і постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, постанови та інструкції Національного банку України й Міністерства фінансів України, статuti банків. Особливе значення мають норми Б.п., що містяться в Законі України «Про банки і банківську діяльність».

Банківські правовідносини – це врегульовані нормами банківського права та нормами суміжних галузей права (зокрема, цивільного та фінансового права) правничі відносини вкладників з банком та її інституціями, які виникають у сфері банківської діяльності, а саме здійснення операцій щодо приймання вкладів (депозитів) від юридичних та фізичних осіб, відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, а також здійснення ін. операцій на підставі виданої Національним банком України ліцензії або окремого дозволу та у сфері управління банківською системою та взаємовідносин банку з ін. держ. органами і міжнар. орг-ціями.

Банківський рахунок – рахунки, на яких обліковуються власні кошти, вимоги, зобов'язання банку стосовно його клієнтів і контрагентів та які дають можливість здійснювати переказ коштів за допомогою банківських платіжних інструментів.

Банківський вклад (депозит) – це кошти в готівковій або у безготівковій формі, у валюті України або в іноз. валюті, які розміщені клієнтами на їх іменних рахунках у банку на договірних засадах на визначений строк зберігання або без зазначення такого строку і підлягають виплаті вкладнику відповідно до законодавства України та умов договору. Б.п. ґрунтується як на загальноправових засадах, зокрема, верховенстві права, юрид. визначеності, справедливості та ін., так і на спец. принципах, які закріплюються Б.п. та міжнар. правовими актами: гарантування банк. вкладів (депозитів) фізичних осіб, банк. таємниці, відповідальності за своїми зобов'язаннями всім своїм майном, екон. незалежності банків, дотримання нормативу достатності (адекватності) регулятивного капіталу, встановленого коефіцієнта левелю та ліквідності, контролю, забезпечення конкуренції та заборона монополізації і недобросовісної конкуренції, нагляду за діяльністю банків.

Застосування біткоїн (криптовалюти) в умовах відсутності належного контролю за її обігом зумовлює певні виклики Б.п., створює загрози стабільності банк. системи в аспектах застосування цих віртуальних грошей для легалізації (відмивання) злочинно здобутих доходів, удосконалення існуючих способів відмивання «брудних» коштів та розбудови шахрайських пірамід.

Лит.: Орлюк О.П. Теоретичні питання банківського права і банківського законодавства. К., 2003; Завальна Ж.В., Старинський М.В. Валютне право України: навчальний посібник. С. 2005; Банківське право України: навчальний посібник / А.І. Берлач, Ю.О. Тараненко; за заг. ред. А.І. Берлача. К., 2006; Костюченко А.О. Банківське право: підручник. К., 2008; Кадала В.В., Хайлова Т.В., Гузенко О.П. Банківське право: навч. посібник / за ред. Б.В. Дерев'янка. Л., 2020; Цифрова валюта у світі та в Україні: правове регулювання, судова практика, цифрові валюти, е-гривня, віртуальні активи криптовалюти. К., 2022.

В.В. Доценко, В.М. Тертишник

БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ ВЛАДИ – безпідставне повне або часткове ухилення від здійснення передбачених конституцією та ін. законами функцій і повноважень влади; несвоєчасне, несумлінне, некваліфіковане чи ін. неналежне їх виконання органами законод., викон. або судової влади, органами місцевого й регіон. самоврядування. Б.в. щодо різних її гілок виражається по-різному: з боку законод. влади – це насамперед зволікання з прийняттям необхідних законод. актів, проекти яких належним чином підготовлені, або з формуванням відповідних органів держ. влади; з боку виконавчої – зволікання із впровадженням законів у життя, тобто зі здійсненням відповідних орг., правових, фінан., інформ., наук. та ін. заходів для їх реалізації; судової – зволікання у розгляді кримін., цив., адм. справ щодо вжиття заходів з профілактики правопорушень.

Б.в. призводить до політ. деформацій, до послаблення і навіть до розпаду соц.-політ. відносин, до наростання анархії в сусп.-ві. Разом з тим вона є одним із показників кризи верхів, їхньої нездатності здійснювати керівництво сусп.-вом, д-вою. Б.в. не може довго існувати. На зміну їй, як правило, приходить активна діяльність влади, в процесі якої нефункціонуючі органи влади замінюються новими, здатними до здійснення належних їм функцій. Активна діяльність усіх органів держ. влади не має відкидати легітимність, вона має здійснюватися відповідно до конституції та законодавства щодо функціону-

вання відповідних органів, а також їхньої регламентації в нормативно-процесуальних актах.

Унаслідок Б. в., зокрема органів держ. влади та місц. самоврядування, порушуються права та інтереси громадян, підприємств та орг-цій. Одним із способів відновлення порушених прав є оскарження бездіяльності органів, що мають владні повноваження, у досудовому порядку шляхом звернення до вищестоящого в порядку відомчої підлеглості органу або вищестоящої посадової чи службової особи, а також у судовому порядку.

В.П. Горбатенко

БЕЗПЕКА – стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість, здатність до ефективного функціонування та стійкого розвитку, можливість надійного захисту внутрішніх елементів (підсистем, сфер, об'єктів) від деструктивних внутрішніх та зовнішніх впливів, що постають у вигляді викликів, загроз, небезпек, ризиків. Система Б. охоплює такі елементи: а) наук. теорію, законодавчо визначену стратегію, доктринально (концептуально) оформлену тактику реалізації безпекової політики; б) сукупність міжнар., держ. і громад. орг-цій, що забезпечують Б. особи, сусп-ва, д-ви; в) засоби, способи і методи забезпечення Б. Розрізняють різні типи Б.: за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна); за суб'єктами (особиста, групова, колективна, суспільна, національна); за суспільними сферами (політ., екон., інформ., військова, екол. та ін.). Українське слово «Б.» має унікальну етимологію. Лінгвісти вважають коренем цього слова ім'я дохрист. ідола Пека – уособлення пекла, війни, кровопролиття та всілякої біди. Від побажання жити «без Пека» й походить термін «безпека», який налічує кілька тисячоліть практ. застосування в сучас. значенні. Однокореневі слова й вирази додатково аргументують необхідність «боротися з Пеком»: «запеклий бій», «пекельна ситуація», «спекатися чогось небажаного», «цур тобі й пек тобі» тощо. Російськомовна «безопасность» є не менш інформативним словом, проте поступається укр. попереднику в істор., психолог., ментальному та ін. значеннях.

Онтологічний аспект Б. полягає в тому, що вона сприймається органічним елементом природ. та соц. буття, набуваючи при цьому різних форм та відбиваючись в особистій, груповій, сусп. свідомості. На цій основі виникають відчуття стабільності існування

індивіда, соц. групи, сусп-ва в цілому, їх захищеності, наявності передумов тривалого існування та ефективної (творчої) діяльності з метою задоволення динамічно змінюваних потреб.

Зміст Б., виходячи зі складності її концептуалізації та підвищеного сусп. значення, може набувати досить широких трактувань. Зокрема, Б. можуть вважатися: стан захищеності природної, соціальної, технічної системи або її важливих якостей; властивість (атрибут) системи, її здатність протистояти силі або загрозі її застосування; відсутність небезпек; різновид взаємин між субординованими соц. суб'єктами, який мінімізує (унеможливує) конфлікт між ними; сукупність факторів, що забезпечують життєздатність системи або створюють сприятливі умови її подальшої еволюції; культ.-істор. феномен, що має історично зумовлені механізми виникнення та розвитку, а також форму, генезу, ресурси, джерела внутр. та зовн. підтримки; система взаємодії суб'єктів та їх інтересів тощо.

Діяльнісний підхід дає змогу додати до наведених вище визначень такі: Б. – це діяльність щодо виявлення, попередження, послаблення, вилучення або відбиття загроз і небезпек, здатних завдати непоправну шкоду, унеможливити прогресивний розвиток; нейтралізація реальних і потенційних загроз сусп-ву й державі; забезпечення умов захищеності соціуму та біосфери від загрози знищення або спричинення непоправної шкоди; надання громадянам необхідних умов для життя, розвитку і саморозвитку, гарантій їх прав і соц. захищеності, політ. стабільності, стійкого соц.-екон. розвитку країни; забезпечення сприятливих умов для розвитку політ. системи, захисту життєво важливих нац. інтересів сусп-ва і д-ви, досягнення нац. цілей та ін.

Уявлення про безпеку, ґрунтуючись на істор. досвіді сусп. суб'єкта, враховуючи його сьогодення та окреслюючи перспективи розвитку, є надзвичайно різноманітними, неоднозначними й розрізненими. Але такий стан справ є цілком природним щодо феномену Б., оскільки складність об'єкта, що підлягає визначенню, виводить на перший план значну кількість сутнісних атрибутивних якостей, які необхідно убезпечити, а відтак – пропонує значну кількість дефініцій.

Гносеологічний аспект Б. безпосередньо пов'язується з особливостями її пізнання. У процесі істор. розвитку Б. усвідомлювалася насамперед на основі особистого й колект. досвіду завдяки раціон. ставленню людини

до довколишніх реалій. Крайнім виразником безпечного / небезпечного сприйняття людиною або соц. групою соціального, природного, пізніше техногенного середовища слід вважати відомий силогізм, який пізніше отримав літерат.-класичне оформлення – «бути чи не бути» (уціліти чи загинути). Не менш поширеними є його нелетальні варіації, розповсюджені практично в усіх історично відомих та сучасних сусп.-вах, на кшталт «розвинути чи деградувати», «залишитись вільним чи підкоритись», «насолоджуватись життям чи страждати» та ін. На цій основі сформувалось ціннісне сприйняття Б. як необхідної умови соціогенезису, осмислення якого активно відбувається практично на всіх рівнях – наук.-теорет., прикладному, побутовому. При цьому окремими сусп.-вами суб'єктами періодично декларується ідеальна мета безпекового сприйняття матеріального й духовного світів, а також внутр. світу людини – досягнення стану «абсолютної безпеки». Утопічність подібних прагнень, їх нездійсненність можуть бути пояснені на основі невинного продукування й накопичення небезпек, окремі з яких набувають властивостей надзвичайно загрозливих (критичних), здатних призвести до знищення (самознищення) людства. Проблема осягнення сутності Б. на кожному етапі розвитку цивілізації вимагала від людини пошуку методів убезпечення буття, визначення оптимальних способів мінімізації викликів і загроз. Передумови формування знань про Б. можна простежити у міфології, релігії, філософії, гуманіт. вченнях і теократичного, й атеїстичного гатунків. Первинні уявлення про Б. історично слугували фактором стабілізації сусп.-ва. Проте наук. сприйняття сутності Б., способів її досягнення, систематизація розрізнених знань у цілісні безпекові концепції відбулись лише в Новітні часи, фактично упродовж ХХ ст. Підставами для цього стали набуття феноменом війни світового масштабу, виникнення зброї масового ураження, глобальне поширення ядерних технологій, надмірне екологічне забруднення планети, наук. експерименти, пов'язані з клонуванням живих організмів, медициною трансплантацій, програмуванням поведінки значних мас людей тощо. На початку ХХІ ст. проблеми Б. поряд з усталеними політ., екон., технол., юрид., екол., інформаційними, воєнно-стратегічними та ін. підходами розглядаються в контексті міждисциплінарних комплексів нестабільності й нелінійності. Безпекові теорії інтерпретуються з позицій постнекласичної картини

світу на основі синергетики, яка сприяє розумінню спонтанності виникаючих загроз і небезпек внаслідок складних процесів природної самоорганізації та штучної організації локальних фрагментів людства у єдину глобалізовану конструкцію. Синергетична методологія дає змогу будувати припущення про виникнення вищого (глобального) рівня безпекового мислення людства, яке поєднує ключові сусп. сфери (політичну, економічну, соціальну, духовно-культурну), створюючи системний ефект стійкого розвитку, якого раніше не існувало. В результаті відкриваються перспективи досягнення безпекових цілей, раніше неможливих: еколого-економ. ефективності, соціально-гуманіст. справедливості, духовно-ноосферної виправданості людської життєдіяльності. Це заперечує припущення щодо «приреченості людства», його нездатності подолати усталені небезпечні способи матер. й духов. виробництва, негативні наслідки яких зберігаються й навіть посилюються.

Аксіологічний аспект Б. засвідчує її наявність у переліку вищих сусп. цінностей, до яких належать істина, краса, добро, свобода, воля тощо. Причинно-наслідковий ланцюг «безпека є станом захищеності життєво важливих інтересів» урівноважується не менш важливим «безпека є станом захищеності суспільних цінностей». На цій основі виникла й еволюціонує теорія і практика національної Б. як варіативний вияв заг. феномену Б. в умовах конкретної держави-нації. У сучас. умовах назрілою сусп. потребою є необхідність розробки загальнонаукової теорії Б., яка має виконувати пізнавальну, управлінську, прогностичну, ціннісно-орієнтаційну, а також консервативну функції.

В.Ф. Смоляннюк

БЕЗПЕКА ДЕРЖАВНА – стан захищеності базових потреб та інтересів держави як політ. інституту, її громадян від негативних зовн. та внутр. чинників, насамперед від загроз втрати суверенітету, незалежності, дем. ладу, територіальної цілісності країни. Політико-правові засади Б.д. в контексті міжнар. безпеки висвітлені в «Хартії європейської безпеки» (1999).

Дослідження Б.д. від початку ХХ ст. активно провадили в руслі теор. осмислення проблем нац. безпеки. Перші концепції нац. безпеки розроблені в США та ін. країнах, де сформувалися політ. нації. Для етнічних і змішаних націй існує проблема чіткого розмежування понять національна та державна безпека за їхніми об'єктами й засобами.

Б.д. можна вважати вищим рівнем функціонування національної безпеки.

У широкому розумінні поняття «Б.д.» тотожне терміну «безпека держави» (це трактування наближається до змісту поняття «національна безпека»). У назві й змісті Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003) поєднано проблеми нац. та держ. безпеки. У вузькому розумінні Б.д. характеризують як «безпеку політичної системи».

Особливості формування Б.д.: 1) в умовах демократії інтереси д-ви підпорядковуються інтересам політ. нації; 2) надмірна етатизація Б.д. зумовлює встановлення авторитарного й тоталітарного режимів, які часто виправдовують перебільшенням загроз втрати держ. суверенітету; 3) Б.д., зокрема безпека її громадян, може бути підірвана антинародною політикою власної правлячої еліти; 4) в умовах сучас. світу Б.д. може бути гарантована лише дієздатною країною, яка захищена ефективними держ. структурами, інституціями громадян. сусп-ва та міжнар. угодами.

Принципами Б.д. є пріоритет прав та свобод людини і громадянина, верховенство права, захист держ. суверенітету й тер. цілісності країни, пріоритет мирних засобів у вирішенні внутрішньо-держ. і міждерж. конфліктів, своєчасність та адекватність заходів захисту держ. інтересів, чітке розмежування повноважень, взаємодія органів держ. влади у забезпеченні Б.д., дем. контроль над воєнною організацією д-ви та ін. структурами в системі Б. д., використання в інтересах країни міждерж. систем і механізмів міжнар. колективної безпеки.

Об'єктами Б.д. є: а) атрибути нац. д-ви; б) сфери сусп. життя, які регулює, контролює та охороняє д-ва. До першої групи об'єктів Б.д. належать: інститут громадянства, органи держ. влади й управління, апарат легального держ. примусу, адмін.-тер. організація д-ви, держ. суверенітет і незалежність, національне право, грошова одиниця та ін. екон. атрибути д-ви, держ. символи. Друга група об'єктів Б.д. стосується взаємодії сусп-ва, його сфер і секторів із д-вою в контексті ліберально-дем. уявлень про «мінімальну» державу, її функції.

Держава як гол. чинник Б.д. захищає приватну та ін. види власності, нац. ринок. На д-ву покладається забезпечення воєнної безпеки країни з використанням Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, внутрішніх військ і Національної гвардії України, військових підрозділів Управління

державної охорони, Служби безпеки України, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та ін. держ. ін-тів. Відповідно забезпечується захист енергет. галузі, освіти і науки, інформац. мереж, екології, охорони здоров'я тощо. Координацію та контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері Б.д. виконує Рада національної безпеки і оборони України, яку очолює Президент.

Літ.: Куйбіда В.С., Бебик В.М., Дмитренко М.А. та ін. Національна безпека в умовах інформаційних та гібридних війн. К., 2019; Адельбаєва К.А., Александров Є.Є., Бехтер Л.А. та ін. Національна безпека України у викликах новітньої історії. К., 2020; Криштанович М.Ф., Пушак Я.Я., Флейчук М.І. та ін. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення. Л., 2020; Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади / За заг. ред. О. П. Дзьобана. Х., 2021.

О.М. Рудакевич

БЕЗПЕКА ЕКОЛОГІЧНА – стан навкол. природ. середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екол. обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей (ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Довкілля вважається безпечним, якщо воно відповідає законодавчо визначеним нормативам Б.е., що включають: нормативи гранично допустимих концентрацій хімічних речовин у довкіллі (ГДК), нормативи гранично допустимих рівнів фіз. та ін. впливу (ГДР) та нормативи гранично допустимого вмісту хім. речовин у продуктах харчування (ГДВ). Перевищення цих нормативів і буде порушенням права на безпечне довкілля. Б.е. гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політ., екон., техн., організац., держ.-правових та ін. заходів. Складовими Б.е. є природна та техногенна безпека. Природна безпека – стан захищеності людини, населення та довкілля від потенційно небезпечних природних явищ або впливу їх наслідків. Техногенна безпека – відсутність дій, станів чи процесів у техносфері, які прямо чи опосередковано призводять до негативних наслідків у навколишньому середовищі, відтворенні населення та економіці. Отже, Б.е. – стан захищеності населення та довкілля від різноманітних видів небезпеки природного та техногенного походження. За тер. принципом розрізняють такі види Б.е.: глобальну (міжнародну), національну (державну), регіональну, місцеву, об'єктову. Відповідно до ст. 16 Конституції України забезпечення Б.е. і підтримання екологічної

рівноваги на території України є обов'язком д-ви. Основний Закон д-ви гарантує кожному право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50).

Важливість правового забезпечення Б.е. території України загалом та населених пунктів зокрема отримала небувале раніше зростання через катастроф. мілітарний вплив на довкілля внаслідок збройної агресії РФ.

О.М. Ковтун

БЕЗПЕКА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА – стан зовнішньополіт. сфери д-ви, за якого забезпечується її поступальний розвиток, своєчасний вияв та нейтралізація деструктивних факторів впливу (загроз, викликів, небезпек), детермінованих міжнар. життям; діяльність д-ви, спрямована на здійснення впливу на об'єкти її зовнішньополіт. інтересів з метою забезпечення нац. безпеки. На відміну від систем регіональної, колективної, міжнар. безпеки, структурно-функціональні характеристики яких поширюються на групи держав або на все світове співтовариство, Б.з. є безпековою ознакою конкретної країни.

Основними загрозами Б.з. держави є: посягання на держ. суверенітет з боку зовн. політ. сили; висування територіальних претензій або реалізація ін. форм зазіхань на тер. цілісність; спроби втручання у внутр. справи з боку ін. держав або наддерж. об'єднань; воєнно-політ. нестабільність у регіоні або безпосередньо на кордонах д-ви; регіональні й локальні війни (воєнні конфлікти) у світі та поблизу держ. кордонів; поширення міжнар. тероризму; зовн. стимулювання сепаратист. настроїв всередині д-ви; неконтрольована міжнар. міграція тощо.

Осн. напрямками забезпечення Б.з. виступають: створення сприятливих зовнішньополіт. умов для поступального екон., соц., духовно-культур. розвитку країни; запобігання втручанням у внутр. справи країни та зазіханням на її держ. суверенітет і тер. цілісність з боку ін. держав; повноправна участь у міжнар. і регіон. системах колект. безпеки; сприяння подоланню конфліктів, насамперед у суміжних регіонах; участь у міжнар. операціях з підтримання миру під егідою ООН, ОБСЄ та ін. міжнар. безпекових структур; участь у боротьбі з міжнар. злочинністю та міжнар. тероризмом; протидія поширенню зброї масового ураження і засобів її доставки та ін.

Основи забезпечення Б.з. України визнача-

ються Конституцією України та законодавством з питань забезпечення національної безпеки. Стратегія зовнішньополіт. діяльності України від 26.VIII.2021, розроблена на виконання Стратегії націон. безпеки України від 14.IX.2020, на основі аналізу зовн. середовища конкретизує виклики і загрози у зовнішньополіт. сфері, визначає цілі та напрями зовнішньополіт. діяльності України. До них віднесено: протидію агресії РФ проти України політико-дипломат. засобами; зовнішньополіт. діяльність щодо РФ; європейську інтеграцію; євроатлантичну інтеграцію; розбудову відносин стратегіч. характеру та стратег. партнерства; регіональне співробітництво; співробітництво з д-вами Індो-Тихоокеанського регіону, Центр. Азії та з регіональними орг-ціями; співробітництво з д-вами Лат. Америки; багатостороннє співробітництво у глобальному та регіональному вимірах; економічну дипломатію; захист прав та інтересів громадян і юрид. осіб України за кордоном; відносини із закордонними українцями; зовнішню трудову міграцію.

Метою діяльності щодо забезпечення Б.з. України вітчизняне законодавство визначає утвердження України у світі як сильної та авторитетної європейської д-ви, здатної забезпечити сприятливі зовн. умови для стійкого розвитку і реалізації свого потенціалу, економіки та укр. сусп-ва. Основу такої діяльності становить стратегічний курс д-ви на набуття повноправного членства в ЄС і НАТО. Перешкоджання цьому курсу стало однією із причин широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24.II.2022.

Лит.: Щербак Ю. Україна в епоху війномиру: книга підсумків і пророцтв. К., 2020; Глобалізація і сучасний міжнародний процес: моногр. За ред. Б. Гумєнюка, С. Шергіна. К., 2009; Копійка В. Розширення Європейського Союзу та Україна: моногр. К., 2008.

В.Ф. Смолянчук

БЕЗПЕКА КОЛЕКТИВНА – співробітництво держав з метою вирішення нагальних проблем спільного розвитку, насамперед підтримання миру на світовому та регіональному рівнях. Б.к. виникає на основі діяльності суверенних держав щодо забезпечення нац. безпеки, способи досягнення якої не є взаємно загрозливими та дають змогу виносити безпекову активність за межі нац. кордонів з метою отримання колектив. безпекових ефектів. Складовими Б.к. є: загальновизнані принципи і норми міжнар. права про заборону застосування сили, повагу до суверенітету й рівності держав, невтручання у внутр. справи; система світового вирішення між-

нар. спорів; система колект. заходів щодо роззброєння та запобігання агресії тощо. Б.к. спонукає держави протидіяти агресивним намірам на етапі їх формування, перешкоджати агресивним діям у разі їх практ. втілення, надавати допомогу жертвам агресії та утримуватись від допомоги державі-агресору, брати участь у спільних діях на основі Статуту ООН або регіональних безпекових орг-цій з метою відновлення стану безпеки як регіональної та глобальної цінності.

Як свідчить істор. досвід, гол. причинами, які у різний час загострювали необхідність створення систем Б.к., були: тер. претензії одних держав до ін., закріплені в істор. пам'яті країн і народів; наявні та потенційні джерела локальних війн і воєнних конфліктів як невід'ємних складників соціогенезису, попри намагання людства їх подолати; розшарування держав на «великі», «середні» й «малі», відносини між якими у ключових сферах (насамперед у політ. та екон.) традиційно є асиметричними на користь «великих» держав; імперська (великодержавна) політика окремих держав, спрямована на нові тер. захоплення та встановлення політ. диктату над ін. д-вами; вірогідність застосування ядерної та ін. зброї масового ураження (ЗМУ), що є на озброєнні деяких держав; поширення ЗМУ та засобів їх доставки, супроводжуване намаганнями окремих терорист. орг-цій заволодіти цими засобами з метою реалізації власних інтересів; неефективність безпекових структур, створених у конкретно-історичних обставинах, у нових ситуаціях ескалації регіональної або глобальної конфліктогенності (у першій половині ХХ ст. безпеково-регулятивну недосконалість продемонструвала Ліга Націй, зараз подібні претензії звучать на адресу ООН, ОБСЄ, ін. безпекових структур регіон. значення).

Принципами забезпечення Б.к. у більшості випадків вважають: неподільність безпеки (агресія проти однієї д-ви негативно впливає на безпеку ін.); рівна відповідальність держав за забезпечення безпеки; дотримання тер. цілісності, повага суверенітету, невтручання у внутр. справи, взаємне врахування інтересів; колективність оборони у разі створення наддержавних безпеково-оборонних структур; ухвалення рішень з принципових питань забезпечення безпеки на основі консенсусу; відповідність масштабу й ступеня готовності колект. сил і засобів масштабам загроз і викликів.

В умовах ведення Росією агресивних війн проти Грузії (2008), Сирії (з 2012), України (з 2014) проблематика забезпечення Б.к. знач-

но загострилась. Дієвість ООН та ін. безпекових структур, створених у ХХ ст., виявилась незначною. Більш ефективно завдання за-безпечення Б.к. вирішуються д-вами НАТО. Безпекова складова відчутно посилилась у діяльності ЄС. Західні д-ви визнали за необхідне створити нові безпекові структури, спрямовані на ефективніше забезпечення Б.к. в нових істор. умовах. Їх попередніми варіантами можна вважати об'єднання AUKUS (Австралія, Велика Британія, Сполучені Штати), об'єднання QUAD (Австралія, Індія, Японія, США), з певними застереженнями – групу «Рамштайн» (формат дип. зустрічей міністрів оборони кількох десятків країн світу, що відбулися з метою синхронізації та прискорення надання військової зброї Україні для протистояння рос. повномасштабному вторгненню та обговорення питань підтримки України після закінчення війни). На основі групи «Рамштайн» можливим є створення у повоєнний час східноєвропейського безпекового альянсу, зацікавленого в надійному й довговічному убезпеченні Європейського континенту й світу загалом від рецидивів рос. великодержавності.

В.Ф. Смоляннюк

БЕЗПЕКА КОНСТИТУЦІЙНА – здатність суб'єктів конституційно-правових відносин – і серед них насамперед людини, сусп-ва і д-ви – протистояти деструктивним проявам конституційних конфліктів та ін. внутр. і зовн. загрозам. Поняття Б.к. розвивалося як структурний елемент теорії нац. безпеки. Це виправдовувало себе, оскільки держ.-правова практика в Україні (а особливо події 1991, 1995, 2004, 2013) наочно продемонстрували як соц. цінність самої Конституції, так і необхідність стабілізації констит.-правових відносин за допомогою зниження інтенсивності констит. конфліктності.

Не менш актуальною залишається необхідність захисту Конституції на рівні національної безпеки і для сучасного конституціоналізму. Підтвердженням тому є реалізовані й нереалізовані спроби нелегітимної модернізації Конституції, факти підміни констит. норм політ. доцільністю, прихильний для особистості стан дотримання та захисту її прав і свобод, які мають місце у країнах сучас. світу. Природно, такий список не є вичерпним.

У 1998 Президент України у своєму щорічному Посланні виділив як сферу особливої уваги сусп-ва і д-ви «якісно новий бік національної безпеки – конституційної» при констатації, що Основний Закон потребує

захисту і здійснювати його необхідно «суто юридичними засобами» за обов'язкової умови – підвищення «дієвості конституційних норм, насамперед щодо основ конституційного ладу і прав людини». М. Орзіх, називаючи таке виділення «плідним», мотивує це таким чином: по-перше, актуалізується захист Конституції на рівні нац. безпеки, по-друге, звернуто увагу на якісну новизну підходу до захисту Конституції «в умовах нестабільності нашого життя і спроб неправомірних зовнішніх впливів». М. Орзіх вказує, що в цьому відношенні Конституція – незамінний засіб стабілізації сусп. життя, хоча в різних сферах вона проявляється по-різному. Тому не можна нівелювати, зрівнювати стабілізуючу роль Конституції, не можна її перебільшувати, «провокуючи» необґрунтовані соц. очікування, пов'язані з її дією; по-третє, фіксується граничність використовуваних способів і дій щодо захисту Конституції – юрид. засоби. Цей набір засобів та їх застосування обмежені створенням конституційно встановленого правового порядку (ст. 19 Конституції України).

Розробка універсального визначення Б.к., що включає в себе всі аспекти цього явища та підходи до його тлумачення, можлива при зверненні до нормат. і наук. визначень нац. безпеки як вихідної категорії, корелюючи останню відповідним чином із констит.-правовими відносинами. Можна виділити дві тенденції визначення цього поняття – по суті і по формі, які доповнюють одна одну. Тлумачення цього терміна «по суті» передбачає визначення нац. безпеки через поняття «стан захищеності». Даючи визначення нац. безпеки «по формі», слід звернутися до системи нормативних, організаційних, інституційних гарантій (заходів), що забезпечують стабільний розвиток д-ви і сусп-ва. Згідно з рекомендаціями Фонду національної та міжнародної безпеки при ЮНЕСКО нац. безпека визначається як «система державних і громадських гарантій, що забезпечують стабільний розвиток нації, захист базових цінностей та інтересів, джерел духовного і матеріального добробуту від внутрішніх і зовнішніх загроз».

Частина авторів представляє нац. безпеку як стан захищеності відносин, інтересів тощо, а друга – як систему заходів щодо досягнення такої захищеності. Спробою скомбінувати обидва названих підходи є визначення нац. безпеки, дане В. Українчуком: «такий специф. вид сусп. відносин, які складаються між людьми і їх колективами у процесі цілеспрямованої діяльності, результатом якої є досяг-

нення стану оптимального функціонування і розвитку громадянського сусп-ва, правової д-ви та їх структурних компонентів». У цьому визначенні термін «стан оптимального функціонування» тотожний терміну «стан захищеності», використовуваному в наведених вище визначеннях, а термін «цілеспрямована діяльність» рівнозначний «системі гарантій, факторів і заходів». Це визначення об'єднує сутнісний і формальний підходи. Широко використовуваний термін «стан захищеності» не повною мірою розкриває сутність явища нац. безпеки, оскільки «захищеність» – поняття відносне, мінливе й умовне. З ін. боку, сама безпека також відносна – абсолютна лише небезпека. Тому створення гарантій щодо забезпечення стану захищеності виправдовує підхід, при якому система таких гарантій стає центральним елементом визначення.

Гарантії, фактори, заходи тощо – це механізми забезпечення стану захищеності або стану оптимального функціонування певних ін-тів. А тому вони є вторинними по відношенню до забезпечуваних ними станів. Саме стан сусп. відносин, який обумовлює оптимальне функціонування держ. і громад. інститутів, реалізацію та захист прав і свобод особистості, характеризується здатністю відобразити внутр. та зовн. загрози, що найбільшою мірою відображає суть явища нац. безпеки. Всі ці чинники враховані у визначенні, даному В. Селівановим, який вважав, що нац. безпека насамперед відображає оцінку якісного стану сусп. відносин. На його думку, це «такий стан сусп. відносин, який за своїми якісними і кількісними параметрами характеризується здатністю протистояти можливим внутр. і зовн. загрозам і їх джерелам, що становлять небезпеку для життєво важливих національних інтересів».

Правове регулювання нац. безпеки здійснюється Конституцією України та ін. актами конституційного законодавства. Отже, вона є повноцінним ін-том конституційного права і підлягає вивченню в рамках предмета констит.-правової науки. Загальні підходи до вивчення нац. безпеки можуть і мають бути застосовні при характеристиці сутності категорії Б.к.

Зіставляючи поняття «конституційна безпека» і більш традиційне для наук. обігу поняття «правова охорона Конституції», слід зазначити, що правова охорона націлена лише на захист юридичної Конституції (тексту), конституційна ж безпека націлена на захист закріплених в цій Конституції базових цінностей, констит. ін-тів, самого кон-

стит. ладу. У цьому сенсі правова охорона Конституції виступає як один із засобів забезпечення Б.к.

Виділяючи Б. к. як одну із сутнісних сторін нац. безпеки, слід передусім звернути увагу на правовий характер цієї категорії. Б.к. включається в поняття правової безпеки, яка своєю чергою, поряд з екон., інформ. та ін. видами безпеки, входить до складу нац. безпеки. Правова безпека розглядається в наук. літературі в широкому та вузькому сенсі слова. У широкому сенсі вона означає захищеність правової системи, системи права, законодавства загалом від правових (формально правових – через закріплення в нормах позитивного права) небезпек і загроз, правові засоби забезпечення всіх видів безпеки (нац., держ., екон., еколог. тощо), у вузькому сенсі – це усунення правових небезпек і загроз як у процесі створення закону, правової норми, так і в процесі правозастосування – забезпечення правової безпеки особи, сусп-ва і д-ви. Правова безпека передбачає високу ефективність діяльності правової системи, її здатність успішно захищати цінності цивілізованого співіснування. Оскільки базовою метою правового впливу є сприяння найбільш оптимальному, безперешкодному і справедливому задоволенню інтересів суб'єктів права, питання якості правового регулювання, ефективності правозастосування стають критеріями для визначення здатності правової системи країни в конкретний істор. період забезпечувати захищеність інтересів суб'єктів права – особистості, сусп. інститутів, д-ви.

При визначенні Б.к., як і при визначенні нац. безпеки, виділяються два підходи: «по суті» – через поняття «стан захищеності» і «по формі» – як до системи нормативних, організаційних, інституціональних гарантій (заходів), що забезпечують стабільний розвиток конституціоналізму, захист констит. ладу. Поєднуючи ці два підходи, можна визначити Б.к. в найзагальнішому вигляді як стан захищеності констит. ладу і систему нормат., організац., інституц. гарантій (заходів), що забезпечують його захист. Враховуючи ж усі наведені визначення нац., правової та констит. безпеки, недоліки і переваги цих визначень, можна дати розгорнуте тлумачення змісту цього поняття: Б. к. – це стан констит. правовідносин, що складаються у процесі цілеспрямованої діяльності, результатом якої є досягнення такого стану функціонування громадян. сусп-ва, правової д-ви та їх структурних компонентів, який характеризується здатністю протистояти

загрозам, що представляють небезпеку для констит. ладу.

Забезпечення Б.к. вимагає вироблення механізмів обмеження негативних проявів констит. конфліктів і створення системи процесуальних гарантій для їх вирішення правовими методами, а також посилення ролі права у здійсненні соц. інженерії, що полягає в гармонізації інтересів в умовах констит. конфлікту. Тому Б.к. – це не стан сусп. відносин, позбавлений конфліктів, це система, яка попереджає і вирішує конфлікти з найменшими втратами для сусп-ва і д-ви, трансформує їх «енергію» в позитивне русло. Застосування конфліктологічної теорії при аналізі Б.к. закладає основи дослідницької парадигми, що допускає: 1) розгляд сутності Б.к. як багаторівневого феномена, в основі якого лежать інтереси і потреби суб'єктів констит. правовідносин, спрямовані на базові констит. цінності; 2) розуміння констит. конфлікту як явища, що послабляє захисні механізми і знижує рівень Б. к.; 3) вирішення конфліктів з урахуванням їх довгострокових наслідків з тим, щоб виключити джерело виникнення конфліктів як генератора небезпеки в майбутньому.

Відповідно до запропонованого методолог. підходу сутність Б.к. визначається гнучкістю механізму узгодження різних інтересів і потреб суб'єктів констит.-правових зв'язків, що дає змогу попереджати і вирішувати конфлікти, виявляти їх позитивний потенціал. Однак забезпечення Б.к. – процес перманентний, оскільки констит. конфліктність – явище історично мінливе, але постійно існуюче. Це вимагає постійного моніторингу ситуації, безперервного наук. осмислення механізмів забезпечення Б.к. у політико-правових умовах, що постійно змінюються. Таким чином, в основі проблеми Б.к. лежить констит. конфлікт. Практ. сенс такого підходу до Б.к. полягає в тому, щоб встановити, чи можуть норми права впливати на зародження, розвиток і вирішення конфлікту, і якщо можуть, то як використовувати правовий інструмент для пом'якшення, припинення конфлікту або попередження його в цілях забезпечення юрид. безпеки суб'єктів права.

А. Селіванов та А. Стрижак вказують, що для того, «щоб правильно розуміти конституційну безпеку, важливо обумовити її об'єкти, якими є національні інтереси як інтегральна основа балансу між вищими інтересами особи, держави та суспільства. Це означає у своєму змісті такі конституційні ознаки: а) інтереси особистості – здатність реалізовувати конституційні права та свободи; б) інтереси суспільства – здатність формувати та контро-

лювати демократичний лад держави, використовувати можливості соціальної правової держави; в) інтереси держави – встановлювати та зберігати конституційний правопорядок, конституційний лад, забезпечувати цілісність територіального народонаселення, законність у всіх сферах діяльності».

Б.к. як правова категорія, що відображає стан захищеності констит. ладу і систему заходів щодо його захисту, до свого змісту включає такі негативні фактори впливу на базові констит. цінності: колізії, прогалини та ін. дефекти в законодавстві; невідповідності між природним правом і позитивними нормами; правовий нігілізм суб'єктів констит.-правових відносин, низький рівень їх правової культури; зловживання правом. Ці фактори ризику можуть виявлятися в різних діях, що загрожують констит. ладові: порушення констит. статусу Української держави, цілісності та недоторканності її території; порушення верховенства Конституції як Основного Закону; протистояння влад тощо.

Категоріальне значення поняття «Б.к.» полягає в тому, що саме воно має ключове значення у визначенні стану захищеності констит. ладу. Воно виконує інструментальну функцію, будучи одним із засобів (разом з ін. категоріями конституціоналізму), за допомогою яких досліджується правова реальність. Ця категорія дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу констит.-правової сфери. Перевага використання цієї категорії, попри її граничну широту, полягає в можливості цілісного відображення загальної панорами констит.-правового простору, в якому «обертаються» суб'єкти констит.-правових відносин.

Лит.: Селіванов В. Національна безпека України та її забезпечення (концептуальний підхід). *Право України*. 1992. № 7; Українчук В.М. Забезпечення національної безпеки в умовах формування в Україні громадянського суспільства. Х. архів: Ун-т внутр. справ. 1996; Єзеров А.А. Конституційна безпека як категорія сучасного конституціоналізму. *Проблеми сучасної конституціоналістики* : навч. посіб. [М.В. Афанасьєва, О.В. Батанов, А.А. Єзеров та ін.] ; за ред. А.Р. Крусян. О., 2015. Вип. 3.

А.А. Єзеров

БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНА – стан міжнар. відносин, за якого суттєво мінімізуються (в ідеалі виключаються) ризики й загрози безпеці країн і народів; діяльність держав, міжнар. орг-цій, інститутів, спрямована на підтримання такого стану; універсальна система механізмів і гарантій, які виключають нелегітимне застосування сили на

регіональному або глобальному рівнях. Б.м. можна трактувати і як стан відсутності прямої чи прихованої загрози виникнення міжнар. конфліктів або як здатність світової співдружності держав, міжнар. інституцій (орг-цій) ефективно їм протистояти. Б.м. є результатом складної взаємодії багатьох держав, кожна з яких намагається реалізувати власні підходи до забезпечення безпеки. У підсумку в міжнар. відносинах встановлюється певна безпекова рівновага як тимчасовий формат компромісів «великих» держав, до якої ін. країни змушені адаптуватись.

У сучас. умовах забезпечення Б.м. розглядається як одна з найважл. функцій світової співдружності, основу якої визначають процеси зміцнення взаєморозуміння та взаємної довіри у міжнар. відносинах, роззброєння та непоширення зброї масового ураження, своєчасне й ефективне регулювання конфліктних ситуацій тощо. При цьому Б.м. не слід уявляти як ситуацію, коли досягнення задовільного стану нац. безпеки держав автоматично призводить до стану всезагального миру й безпеки. Як правило країнам доводиться обмежувати власні нац. інтереси (які досить часто є політико-економічними) на користь ін. країн та світової спільноти загалом.

Б.м. розрізняють: залежно від масштабу (регіональна – континентальна – всезагальна); за сферами (воєнна, екон., інформаційна, кібернетична, екол., технол., соціальна, гуманітарна та ін.); за суб'єктами реалізації (міждержавна, наддержавних об'єднань, міжнар. інститутів, неурядових орг-цій). Досвід людства дає змогу виділити 5 типів систем Б.м.:

1. Унілатеральна, яка реалізується через безпекові зусилля однієї д-ви. В такому разі держава-гегемон самостійно реалізує власні концепції безпеки та зовн. політики, пропонуючи іншим д-вам різні форми залежності, нейтралітету, позаблоковості й навіть автаркії.

2. Рівновага сил, яка базується на відсутності чітко позначеного «полюсу» у міжнар. системі. Кожна д-ва у такій множині міжнар. суб'єктів фактом свого існування, реальною та потенційною могутністю є загрозою для ін. держав, а стабільність у відносинах між ними виникає на основі балансу загроз. Такий стан Р. Арон назвав «рівновагою страху».

3. Блоково-коаліційна, яка є більш масштабним варіантом системи рівноваги сил, оскільки рівновага й стабільність у ній залежать від могутності блоків (альянсів, коаліцій). Д-ви, що обрали блокову інтеграцію, отримують гарантії допомоги у разі війни, але при цьому змушені рахуватись з ризи-

ком втягнення у збройний конфлікт відповідно до *casus foederis* (колективної оборони). У такій системі уряди окремих країн змушені долати дилему, вирішеннями якої є: самостійні дії д-ви у сфері безпеки з усіма можливими ризиками; вступ до одного з воєнно-політ. блоків та ризик можливої участі у війнах (збройних конфліктах) відповідно до прийнятих на себе зобов'язань.

4. Колективна, пов'язана з багатосторонніми взаємними гарантіями безпеки держав, ухваленням відповідних міжнар. договорів і конвенцій, режимів обов'язкового дотримання нац. урядами взятих на себе міжнар. зобов'язань. Окремі елементи колект. безпеки були кодифіковані в статуті ООН 1945.

5. Кооперативна, що полягає в орієнтації групи регіональних держав на взаємне співробітництво, яке владні еліти вважають більш доцільним, ніж конфронтацію. Ця система будується на окремих угодах, які встановлюють клімат довіри й уможливають безпекове співробітництво держав у межах певного регіону (континенту).

Сучас. система Б.м., яка є поєднанням колект. та кооперац. систем, базується на принципах: неподільності безпеки для всіх держав незалежно від їх ролі у світі; міжнар. співробітництва у розв'язанні безпекових проблем та колективності дій щодо подолання (припинення) агресії; доповнення воєнно-силових засобів підтримання миру політико-дип., правовими, екон., фін., технол., інформац. та ін. заходами; необхідності зміцнення відкритості й довіри у міжнар. спілкуванні тощо.

Елементами системи Б.м. є: сукупність держ., міждерж., громад. орг-цій та ін-тів з питань підтримки миру та безпеки; міжнар. норм.-правова база з питань безпеки; наук. концепції, доктрини, програми, що стосуються безпекових проблем; сили, засоби й матеріальні ресурси, призначенням яких є забезпечення безпекової та миротворчої діяльності тощо.

Наявна система Б.м., базові складники якої є продуктом минулого століття, перебуває у кризовому стані. Війни в Грузії (2008), Сирії (з 2012), Україні (з 2014), міждержавні протистояння й конфлікти (і нові, й успадковані з минулого) поставили під сумнів систему міжнар. права, напрацьовані норми міждерж. взаємин, послабили наявні системи колективної безпеки, включно з її глобальним рівнем. ООН звинувачується в нездатності приборкати агресивні режими, зацікавлені в ескалації війн і конфліктів, створити умови мирного перебігу світових політ. процесів. Як наслідок, звучать про-

позиції або щодо глибокого реформування ООН (Ради Безпеки ООН) аж до виключення з Організації (Ради Безпеки) окремих держав, або щодо створення нових безпекових орг-цій, здатних більш адекватно реагувати на сучас. загрози й ризики. На категоріальному рівні пропонується ширше оперувати терміном «глобальна безпека», який повніше відображає залучення у світові безпекові процеси поряд з д-вами недерж. акторів (неурядових орг-цій, добров. асоціацій, транснац. корпорацій, впливових мас-медіа, конфесійних кіл, авторитет. особистостей), політ. значення яких невпинно зростає.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянюк

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – стан захищеності життєво важливих потреб та інтересів нац. спільноти, її членів від можливих загроз зовн. та внутр. антропогенних чи природних чинників. У понятті «Б.н.» йдеться про націю як особливий вид спільноти, в якій органічно поєднується етнокультурна та політ. самоорганізація.

У політ. лексиконі поняття «Б.н.» уперше використав 1904 президент Т. Рузвельт у посланні Конгресу США, обґрунтовуючи приєднання зони Панамського каналу. Підвалини теорет. основ Б.н. заклали фундатори та прихильники школи «політичного реалізму» Г.Й. Морґентау, Р. Арон, Дж.Ф. Кеннан, Г.А. Кіссінджер та ін. Вони сформували традицію виводити поняття «Б.н.» з концепції нац. інтересів. В умовах біполярного світу домінував військово-оборонний характер трактування Б.н., однак при переході до постмодерного глобалізованого світу в її розумінні набули поширення нові акценти. Політики та науковці значну увагу приділяють питанням екон., енерг., екол., продов., інформ., кібернет. та антитерорист. безпеки. Як підсистема нац. організму Б.н. містить такі основні компоненти: життєво важливі потреби та інтереси нації; безпековий простір, виклики та загрози Б.н.; суб'єкти і об'єкти безпекової політики, її принципи; правову основу, засоби, захисні дії, ефект безпекової стратегії й тактики. Об'єктами Б.н. традиційно вважають тріаду: особа – суспільство – держава. До неінституційних суб'єктів Б.н. належать насамперед сама нація (як свідомо своїх потреб консолідована спільнота), нац. еліта, провідні сусп. класи та етнічні групи. Інституційні суб'єкти Б.н.: основні органи держ. влади та управління; спеціалізовані безпекові структури (Збройні Сили, Служба безпеки, розвідувальні органи, Рада національної безпеки при главі

державі тощо). В умовах демократії та публ. політики істотно зростає безпекова роль ін-тів громадян. сусп-ва.

Правовою основою реалізації Б.н. в Україні є Конституція України, Закон «Про національну безпеку України», стратегія нац. безпеки України, стратегія воєнної безпеки України, міжнар. договори. За Конституцією, відповідальність за державну незалежність і Б.н. покладено на Президента України (ст. 106). Важливими зовн. чинниками реалізації Б.н. в Україні є: Угода України та Європейського Союзу про асоційоване членство; активна участь України в діяльності ООН, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Ради Європи, регіональних міжнар. орг-цій; поглиблена співпраця з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), союз із США та ін. стратег. партнерами України. 1999 Україна серед 54 держав-учасниць ОБСЄ підписала «Хартію європейської безпеки», в якій визначено пріоритетні напрями колект. обстоювання миру на континенті.

Лит.: Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П. Національна безпека України: теорія і практика. Х.; К., 2007; Рудакевич О.М. Національний принцип: етно-політична концепція нації. Т., 2009; Горбулін В.П., Качинський А.Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. К., 2017.

О.М. Рудакевич

БЕЗПЕКА ПОЛІТИЧНА – стан захищеності національних інтересів у політ. сфері; сукупність інституцій і заходів, які гарантують статус повноцінного політ. суб'єкта нац. спільноті, її членам, державі, органам місц. самоврядування, політ. партіям, ін. добровільним політ. формуванням.

Об'єкти Б.п. є також її осн. суб'єктами. Система Б.п. покликана створити належні умови для ефективного функціонування констит. політичного ладу, політ. системи сусп-ва, політ. режиму, парламент. більшості, політ. опозиції, партійної та виборчої систем, захищеності політ. прав і свобод громадян, підтримання реального народовладдя та конструктивних міжнар. відносин.

Осн. індикатори Б. п.: наявність правових гарантій реалізації політ. прав і свобод громадян; чесні змагальні вибори; свобода діяльності опозиційних сил; гласність у роботі органів публічної влади й управління; відповідальність влади перед народом; довіра і добровільна підтримка влади більшістю сусп-ва; результативна боротьба з політ. корупцією; висока моральність і патріотизм держ. службовців; нац. гідність та гордість громадян; консолідованість нації; адекватність політ. рішень нац.

інтересам; зростання політ. авторитету д-ви у світовому співтоваристві.

Гол. виклики та загрози внутр. Б.п. України: політ. корупція в органах держ. влади та місцевого самоврядування; нерозмежованість влади й бізнесу; засилля олігархії в політ. сфері; відчуження народу від влади; низький профес. рівень держ. службовців, попри високу оплату їхньої праці; використання маніпулятивних технологій у політ. сфері; популізм владних структур та опозиц. сил; регіональний політ. та етнічний сепаратизм; відсутність належної боротьби з відкритими та латентними ворогами укр. нації; низький рівень політ. відповідальності держ. діячів та парт. формувань; некритичність в оцінці кандидатів на виборні посади; неформованість дем. політ. культури; нерозвиненість і пасивність громадян. сусп-ва. Зовн. загрози для Б.п. України зумовили такі чинники: агресивна політика, її намагання силоміць відновити союз колишніх радян. республік; незахищеність інформ. простору України та відсутність надійного кордону на сході та півночі д-ви; територіальні претензії до України з боку окремих сусідніх країн; відсутність належного реагування на посягання на тер. цілісність д-ви та прояви сепаратизму; регіональні та локальні війни поблизу кордонів України; недостатньо активна та наполеглива зовн. політика д-ви, зокрема щодо використання безпекових угод та співпраці з міжнар. орг-ціями (особливо НАТО); низький рівень екон. та гуманіт. співпраці з країнами Європи й іншими частинами світу. Всі ці недоліки так чи інакше послугували чинниками широкомасштабної рос.-укр. війни.

Лит.: Кремьень В.Г., Бінько І.Ф., Головащенко С.І. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення. К., 1998; Косілова О.І. Політична безпека в системі національної безпеки України. *Правова інформатика*, 2011. № 1 (29); Циганов В.В. Політична безпека і безпечна політика: складові, ознаки, стан, тенденції. К., 2006; Приходько Х.В. Політична безпека України: Конституційно-правовий аспект. *Юрид. наук. електронний журнал*, 2015. № 1; Орел М.Г. Теоретичні основи державного управління у сфері політичної безпеки. К., 2019.

О.М. Рудакевич

БЕЗПЕКА РЕГІОНАЛЬНА – стан відносин між країнами тих чи ін. регіонів світу, за якого вони отримують можливість суверенного визначення форм та шляхів свого політ., екон. і духовно-культур. розвитку, перебуваючи при цьому захищеними від загроз війни (збройного конфлікту), а також

втручання у їхні внутрішні справи. Регіональний рівень забезпечення безпеки займає проміжне становище між нац. та міжнар. безпекою. Його виникнення дозволене Статутом ООН, який допускає підписання регіональних безпекових угод та створення відповідних ін-тів з безпекових питань.

Необхідність та специфіка Б.р. визначається політ., екон., культ.-істор. різноманітністю світу, який одночасно залишається цілісним та взаємозалежним. Геополітичні відмінності держав, нерівномірність їх розвитку, міжнар. розподіл праці, потужні міграційні потоки, екологічні негаразди та ін. фактори виступають осн. детермінантами різного сприйняття безпекових питань у територіально рознесених регіонах планети. Наслідком подібної різниці стає намагання компактно розміщення країн певного регіону убезпечити власну еволюцію на основі регіональної угоди (пакту) щодо спільного вирішення безпекових питань.

Орг-ціями регіонального рівня, які з різним ступенем успішності опікуються безпековими питаннями, є Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація держав Півд.-Сх. Азії (АСЕАН), Ліга арабських держав (ЛАД) та ін. НАТО небезпідставно вважається безпековою структурою зах. трансатлантичного регіону. Разом з тим накопичення воєнних загроз у Європі, Азії, Африці, на морських та океанських комунікаціях загострює проблему відповідності цих структур безпековим вимогам глобалізованого світу. Зокрема, ОБСЄ, яка відповідно до міжнар. рішень 2015 (угода «Мінськ-2») мала забезпечувати Б.р. у Сх. Європі в умовах окупації Росією східних районів Донеччини і Луганщини, не змогла завадити широкомасштабній агресії РФ проти України, розпочатій 24.ІІ. 2022.

Теорія Б.р. найбільш повно розроблена Копенгагенською школою дослідження безпеки (Б. Бузан і О. Вейвер, праця «Регіони і держави: структура міжнародної безпеки», 2003).

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянчук

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ – форма прямого народовладдя, здійснення влади народом безпосередньо, без створення постійних органів або ін. інститутів, у формах, передбачених конституцією і законами. Б.д. ґрунтується на тому, що в дем. д-ві воля народу й держ. влада мають бути тотожними, що сам народ повинен брати безпосередню участь у прийнятті важливих політ. рішень, у здійс-

ненні влади. Що ж до представницьких органів, то їх необхідно звести до мінімуму й зробити повністю підконтрольними громадянам.

Б.д. має глибоке істор. коріння, що сягає часів античності й раннього середньовіччя, коли громадяни брали безпосередню участь у прийнятті найважл., державно значущих рішень. У теорет. розумінні концепція Б.д. досягла класич. рівня обґрунтування в державотворчій концепції Ж.-Ж. Руссо. Звідтоді зазначена проблема незмінно перебуває в полі зору вчених сусп.-політ. орієнтації і практичних політиків.

Особл. розвитку і дискусійного характеру проблема Б.д. набула в зах. політол. концепціях, починаючи з 60-х рр. ХХ ст. Її прибічники акцентують увагу на позитивних сторонах, до яких, як правило, відносять: вплив на всебічну демократизацію сусп-ва, соціальну емансипацію й самореалізацію особистості; ширші, порівняно з представницькими ін-тами, можливості для вираження інтересів і волі народу; забезпечення стійкої легітимачії влади, подолання політ. відчуження громадян і, як наслідок, зростання стабільності політ. системи й ефективності управління; забезпечення контролю за функціонуванням політ. ін-тів та діяльністю посад. осіб, подолання зловживань владою, відриву правлячої еліти від народу, бюрократизації чиновництва та ін.

Противники Б.д. звертають увагу на її негативні сторони і слабкі місця, а саме: низька ефективність і безконтрольність політ. рішень внаслідок прийняття їх широким загалом; постійна небезпека виникнення тоталітаризму або популістського авторитаризму, пов'язана з властивою масам схильністю до ідеол. впливу й ущемлення свободи в ім'я рівності; складність і дорожнеча практ. здійснення; неможливість залучити більшість громадян до систематичної участі в управлінні без примусу через небажання осн. маси населення займатись політикою і т. ін. Згідно із Конституцією України та законами в Україні склалися такі форми прямого народовладдя, як вибори, референдуми, звернення громадян до органів держ. влади. Найпоширенішою формою прямого народовладдя є вибори (чергові, позачергові, повторні та замість вибулих депутатів), які здійснюються на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Під час виборів формуються представницькі органи влади та місц. самоврядування.

В.П. Горбатенко

БЕНТАМ Джеремі (1747/1748–1832) – англ. філософ, публіцист, соціальний реформатор, якого вважають засновником утилітаризму. З раннього дитинства виявив неабиякі здібності: від трьох років читав книги про історію Англії і почав вивчати латину. У 12 років розпочав навчання в Королівському коледжі у Оксфорді, де у 1764 отримав ступінь бакалавра, а 1767 став магістром. Отримав юрид. освіту. Вже у своїй першій праці «Фрагменти про владу» стисло виклав політ. концепцію утилітаризму. Гол. принципом людського життя Б. розглядав принцип корисності, або «принцип найбільшого щастя». Під щастям він розумів перевагу «задоволення» над «болем/стражданням». Означений принцип трактує «добро» як те, що створює найбільше задоволення і завдає мінімальну кількість болю. Відповідно «зло» веде до найбільшої кількості болю і страждань за мінімального задоволення. Принцип найбільшого щастя мав урівноважувати різноманітні інтереси, виступати домінуючим стимулом самозбереження на всіх щаблях сусп. життя. Згідно з Б. сусп-во складалося з індивідуумів, які прямують до особистого щастя та задоволення власних інтересів. Власне відносини обопільної користі створюють певну гармонію інтересів окремих осіб і зв'язують їх в єдине ціле. Щоб виміряти ступінь болю або задоволення, що може спричинити певне рішення, Б. розробив набір критеріїв, які відрізняються між собою за інтенсивністю, тривалістю, визначеністю, продуктивністю, чистотою тощо. В своїй ідеї обчислення щастя він запропонував класифікацію 12 страждань та 14 задовольень, що могло допомогти обрахувати «показник щастя» будь-яких дій/рішення.

Спираючись на зазначені вимірювання, Б. звертає увагу на проблему сусп. покарання. Зокрема він формулює проблему: чи не здатне покарання призвести до ще більшого злочину? Також він зосереджує увагу на індивідуалізмі, стверджуючи, що концепція індивіда, який прагне досягнення найбільшого щастя, не може розглядатися як універсальна і оптимальна, оскільки індивідуальне прагнення і результат можуть призвести до болю і малого задоволення сусп-ва в цілому. Тому необхідне держ. законодавство, яке покликане підтримувати максимальне задоволення та мінімальний ступінь болю і страждань для найбільшої кількості людей. Згідно з Б. цивільне законодавство було покликане регулювати розподіл засобів для існування; карне законодавство мало стримувати людей від злочинних дій; конституція мала бути спрямована на організацію діяльності

усіх сусп. установ та забезпечення належного способу їх діяльності. На основі критики теорії природного права, Б. визначає відмінності між природним і політ. сусп-вом, між деспотичною і вільною владою. На його думку, добра влада сприяє орієнтації громадян на принцип корисності.

Після 1809–1810 відбувся перехід Б. на позиції радикалізму. Він був організатором групи «Філософські радикали», від імені якої підготував та надрукував у 1817 р. «План парламентських реформ». Він сформулював модель радикальної політ. демократії, розуміючи під нею представницьку демократію, оскільки вона була владою народу, тобто владою, яку здійснювали усі члени об'єднання. Б. писав, що суверенітет означає верховну владу народу, зокрема його право призначати і через певний час усувати своїх уповноважених. Для того, щоб обрані «агенти народу» враховували інтереси найбільшої кількості громадян, на його думку, слід було запровадити короточасний мандат депутата, ввести можливість відкликання депутата за будь-які порушення. Другим запобіжним чинником мало бути загальне право голосу. Б. вважав, що права голосу слід було позбавити лише неповнолітніх та військовослужбовців, оскільки останні були залежними від своїх командирів. Пропонував також позбавити права голосу неписьменних, допускаючи, що вони можуть достатньо легко його набутти, коли досягнуть певного встановленого рівня освіти. За Б., законодавча влада мала обрати главу д-ви та здійснювати політ. контроль за його діяльністю, включаючи право позбавляти його повноважень. На його думку, дем. влада мала бути неподільною.

Б. залишив значну спадщину, окрім зазначеного, виступав за відокремлення церкви від д-ви, свободу висловлення поглядів, рівні права для жінок і чоловіків, право жінок на розлучення, обстоював декриміналізацію гомосексуалізму, закликав до скасування рабства, смертної кари та фіз. покарань. Також він був одним із перших, хто виступив на захист прав тварин.

А.С. Романюк

БЕРДЯЄВ Микола Олександрович (1874 1948 – рос. і укр. філософ. Навч. 1894 на природничому, а з 1895 – на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. 1898 був арештований за пропаганду соціаліст. ідей, виключений з ун-ту і засланий до Вологод. губернії. Набув глибоких, систематизованих знань шляхом самоосвіти. Проїшов через захоплення марксизмом, революцією. Разом з С. Булгаковим, П. Струве та С. Франком

брав участь у створенні трьох маніфестів рос. філософів-ідеалістів 1-ї чверті ХХ ст. – збірників «Проблеми ідеалізму» (1902), «Віхи» (1909), «З глибини» (1918) лібер.-консерват. спрямування. У них, зокрема, знайшли глибоке обґрунтування ідеї патріотизму, традиціоналізму й народоправства. Б. – один з авторитетних учасників реліг. відродження в Росії поч. ХХ ст., ініціатор створення Академії духов. культури (1918-1922). У 1922 висланий більшов. урядом з РРФСР, тривалий час жив у Берліні. Був деканом відділення історії Рос. наук. ін-ту (Берлін). Видавав реліг.-філос. журн. «Путь» (1925-1940), багато писав, друкувався усіма європ. та багатьма сх. мовами. Ост. роки прожив у Франції. Автор низки творів, у яких поряд з філософськими виклав погляди реліг., морально-політ., держ.-правового характеру: «Доля Росії» (1918), «Філософія нерівності» (1923), «Витоки і сенс російського комунізму» (1937), «Про рабство і свободу людини» (1939), «Царство Духу та царство Кесаря» (1949) та ін. Осн. ідеї у працях Б.: комунізм як викривлена рос. месіанська ідея з тенденціями дегуманізації, заперечення самоцінності особи, звуження людської свідомості; заперечення диктатури пролетаріату як засобу держ. насильства, нав'язування ідеології ненависті; утвердження ненасильницької моралі шляхом реформування православія, формування «нової релігійної свідомості»; подолання комунізму мирним шляхом, внутр. силами народу та вирішальна роль інтелігенції як суб'єкта духовного й культур. відродження; осмислення ролі осн. соціальних інститутів (церкви як захисниці «образу людини» від демонів природи; д-ви з її функцією захисту людини від «звірячих стихій»; права з його можливостями захисту свободи людини «від злої волі людей і всього суспільства»; закону, здатного забезпечити «мінімум свободи у гріховному людському житті»); розкриття згубної тенденції сучас. світу – домінування матеріального над духовним; досягнення моральними і правовими засобами політ. свободи та утвердження у структурі людської свідомості внутр. свободи «не лише від панів, а й від рабів».

Лит.: Нагорнева Н. Київські літа Миколи Бердяєва. *Пам'ять століть*. 1996. № 3; Бушанський В.В. Діалектика суспільного у філософії М. Бердяєва. *Держава і право*. Зб. наук. праць. К., 2001. Вип. 14; Бушанський В.В. Криза європейської цивілізації і футурологічний проект М. Бердяєва. *Людина і політика*. 2003. № 5; Чекер Н.В. Розуміння творчості в філософських концепціях В. С. Соловйова та М.О. Бердяєва. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2014. № 1092. Вип. 50.

В.П. Горбатенко

БЕРК Едмунд (1729–1797) – англо-ірландський держ. діяч, публіцист, теоретик консерватизму. Був одним з найвпливовіших членів партії вігів, де займав ліберальні позиції. У 1790 вийшла в світ його праця «Роздуми про Французьку революцію». Б. вихваляв у ній все, що є історичним, тобто те, що було підтверджено часом або досвідом. Це був класичний традиціоналістський історизм, для якого минуле є визначальним, зразком для всього сучасного. Особливо важливими він вважав ті моменти минулого, які пов'язані з утворенням міцного устрою. Наголошував на необхідності поступовості й обережності в політ. діяльності – кожне явище повинне мати свій час і немає нічого гіршого від імпровізації. Нововведення не можна повністю виключати, але потрібно, щоб вони відбувалися відповідно до розвитку історії. Б. визнавав революцію, називав її анархією і вважав, що вона має бути результатом чийогось рішення. Але його ставлення до революції (на прикладі Французької) і особливо до становища після революції було суто негативним. Його оцінка Французької революції вважається класичною оцінкою демократії як влади безладдя та розпусти.

Б. зазначав, що воля більшості не завжди зможе визначити свідомих представників заг. інтересу. У переважній більшості випадків демократія, заперечуючи правління представників вищих станів сусп-ва, спричиняє нездорову заздрість нар. мас і прихід до влади посередностей. Б. використовував поняття «права особи» та «суспільний договір», але лише щодо «історичної конкретності», внаслідок чого вони втрачають своє значення. Ральний зміст цих прав, на його думку, не був однаковим, оскільки залежав від конкретної особи, місця, яке вона посідала у сусп-ві, що його становили люди високого та низького походження, власники і не власники. Б. постійно наголошував на цій неоднаковості та на «природній аристократії», що за своїм вихованням та за походженням найбільше придатна керувати сусп-вом.

Сучас. залишаються не лише критика Б. якобінства і його розуміння свободи, а й погляди щодо зменшення втручання д-ви в екон. справи, дотримання законності й правопорядку, пильнування соц. проблем (зокрема, допомоги процесам виховання в родині), формування здорового індивідуалізму.

А.С. Романюк

БІЖЕНЦІ – особи, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства),

належності до певної соц. групи чи політ. переконань перебувають за межами країни своєї громадянської належності або попереднього постійного проживання та не можуть користуватися захистом цієї країни чи не бажають користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не можуть чи не бажають повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань. Існує декілька категорій Б. Ця різниця випливає з причин, які призвели до переміщення або втечі цих людей. Окрім Б. з територій, охоплених військ. діями, можна виокремити «політичних Б.», причина від'їзду яких породжена політикою країни походження; «екологічних Б.», причина від'їзду яких пов'язана з погіршенням стану навкол. середовища або стихійним лихом; «економічних Б.», причина від'їзду яких має екон. підґрунтя. Різке зростання кількості Б. під час Першої світової війни не призвело до переконливих зрушень у сфері їх захисту. Перші спроби закріплення в міжнар. праві поняття «Б.» належать до періоду діяльності Ліги Націй, створеної в 1919. Для договорів тієї епохи характерним є поширення цього поняття на цілі групи іноземців, які не користуються захистом д-ви походження. Зазначений груповий підхід до визначення поняття «Б.» відображав чинну політику разового реагування держав на новопосталі кризові явища, що породжують біженців. Ліга Націй, попри свої зусилля, спрямовані на створення певної системи для Б., напр., запровадження паспорта Нансена для захисту жертв війни, виявилася недостатньо компетентною у вирішенні проблем Б. Наприкінці Другої світової війни у світі налічувалися мільйони переміщених осіб. Універс. визначення поняття «Б.» уперше було закріплено в Статуті Міжнародної організації у справах біженців (МОБ) – спеціалізованої установи, створеної у 1946 при Організації Об'єднаних Націй для репатріації осіб, переміщених унаслідок Другої світової війни. Статут МОБ визначає як Б. осіб, які залишили країну походження (громадянства або колиш. постійного місця проживання). У 1949 в Секретаріаті ООН була створена нова функція: Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Однією з перших його функцій була підготовка до розробки та прийняття міжнар. договору. Результатом складних переговорів на тлі «холодної» війни стала Женевська конвенція про статус біженців, прийнята 28.VII.1951, через кілька

років після прийняття Декларації прав людини. Згодом з'явився ще ряд документів, спрямованих на захист Б. Це Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, чотири Гуманітарні конвенції від 12.VIII.1949, Додатковий протокол від 10.VI.1974, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Конвенція про ліквідацію расової дискримінації, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про права дитини, Римський статут про заснування Міжнародного кримінального суду (МКС) та багато ін.

Спільним у цих різних документах є переконання, що міжнар. право здатне захистити людську особистість і, зокрема, Б. У ХХІ ст. проблема Б. загострилася з 2010-х, з одного боку, через клімат. кризу, а з ін. – через збільшення хвиль збройних конфліктів по всьому світу, а також через зростання міжнар. тероризму. Ці два фактори, безперечно, є рушійною силою хвиль масового переміщення людей в останні роки. Міжнар.-правовий захист Б. здійснюється з метою забезпечення дотримання прав людини, а не тільки реагування на допущені в кожній конкр. ситуації порушення.

Конвенція про статус біженців 1951 містить фундам. визначення статусу Б. Це визначення збагачується і розширюється за рахунок критеріїв, що містяться в регіон. угодах і нац. законодавстві. Коли УВКБ ООН проводить ОСБ у рамках свого мандату, воно робить це в силу повноважень, наданих йому Статутом УВКБ ООН 1950. Однак УВКБ ООН застосовує критерії прийнятності, викладені в Конвенції 1951, де міститься конкретне формулювання визначення Б., доповнене визначеннями, що містяться в регіон. правових документах. Визначення Б., що застосовується до держав, міститься в ст. 1 (А) (2) Конвенції 1951 зі змінами, внесеними Протоколом до неї 1967, яка визначає Б. як особу, яка «внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознакою раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності або внаслідок таких побоювань не користується захистом цієї країни; або, не маючи громадянства і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може повернутися до неї чи не має можливості користуватися захистом цієї країни внаслідок таких побоювань. У випад-

ку особи, яка має більше одного громадянства, слова "країна, громадянином якої вона є" означають кожну з країн, громадянином якої вона є, і особа не вважається такою, що не користується захистом країни, громадянином якої вона є, якщо вона без поважної причини, що ґрунтується на обґрунтованих побоюваннях, не скористалася захистом однієї з країн, громадянином якої вона є».

Критерії допуску, зазначені в ст. 1А, доповнюються положеннями статей 1D-1F Конвенції 1951. Взяті разом, вони становлять визначення біженця в Конвенції 1951, але ці аспекти визначення, як правило, не є пріоритетними в надзвичайних ситуаціях. У квітні 1997 Європейський суд з прав людини розширив тлумачення Б.: він розглядає переслідування з боку ін. груп, окрім тих, що залежать від держ. влади, як критерій для отримання статусу біженця. Воно включає «переслідування будь-якої ідентифікованої групи або колективу за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними <...> або іншими ознаками, які загально визнано є неприпустимими згідно з міжнародним правом» у визначенні злочину проти людськості (ст. 7.1.h Статуту МКС). Існують, однак, ін. міжнар. або регіон. документи, які визначають і захищають біженців у більш загальний спосіб, ніж Конвенція 1951. Ці документи намагаються застосувати більш комплексний підхід до ситуацій Б., мігрантів і внутрішньо переміщених осіб. У правовому полі України тема статусу Б. є важл. в контексті забезпечення прав людини та міжнар. зобов'язань. Система правового захисту Б. в Україні базується на нац. законодавстві та міжнар. угодах. Україна є учасником ряду міжнар. конвенцій, які регламентують питання надання притулку і захисту прав Б. В Україні питання надання статусу Б. регулюються Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.VII.2011 № 3671-VI. Для отримання статусу Б. в Україні особа повинна подати відповідну заяву до міграційної служби або до прикордонного органу, якщо така особа перебуває на кордоні. Процедура розгляду заяви включає кілька етапів: попереднє прийняття заявки, розгляд заявки, а також можливий апеляційний процес у разі відмови. Впродовж розгляду заявки особа може отримати тимчасовий захист. Юрид. супровід Б. здійснюється як держ., так і недерж. орг-ціями. За розгляд заявок та надання статусу Б. відповідає Державна міграційна служба України.

Лім.: Gibney, M. J. The Ethics and Politics of Asylum: Liberal Democracy and the Response to Refugees, Cambridge University Press. 2004; Тиндик Н.П. Біженці: невід'ємний елемент сучасного світового міграційного процесу: моногр. Л., 2007; Salehyan, I., Savun, B. Strategic Humanitarianism: Host States and Refugee Policy. Annual Review of Political Science, 2024.

О.М. Оснач

БІЗНЕС (англ. *business* – справа, заняття) – діяльність юрид. і фіз. осіб у сфері виготовлення, придбання, продажу товарів або надання послуг в обмін на ін. товари, послуги, гроші з метою одержання прибутку чи певної вигоди. Термін «Б.» ширший за змістом, ніж споріднений з ним «підприємництво», оскільки охоплює відносини між усіма учасниками ринкової економіки і включає діяльність не лише підприємців, а й споживачів, найманих працівників, держ. структур. Б. іноді трактується примітивно як перепродаж товарів з метою наживи і ототожнюється зі спекуляцією. Однак у Б., на відміну від спекуляції, важл. вважається не лише одержання прибутку, а й ступінь його корисності для населення.

Сутнісний зміст Б. як системи становить уся сукупність відносин між людьми, що складаються у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання. Б. як високорозвинена система виникає за наявності ринкових відносин зі значною кількістю покупців і продавців, з притаманною їм конкуренцією, розгалуженою інфраструктурою, системою управління (менеджментом), вивченням попиту і пропозиції, маркетингом та ін. елементами.

Осн. різновиди Б.: венчурний Б. – сукупність підприємств і фірм, що займаються наук. дослідженнями і розробками, створенням і запровадженням нововведень на замовлення д-ви, великих компаній і фірм; малий Б. – система економічно самостійних (адміністр. незалежних від держ. чи ін. установ) малих і середніх підприємств, зорієнтованих на формування структури і обсягів виробництва під впливом ринкового попиту на товари і послуги; міжнар. Б. – підприємницька діяльність, поширена на міжнар. екон. сферу. З юрид. точки зору Б. іноді розмежовують на законний і незаконний. Законним називають Б., що відповідає законам та ін. нормат. регуляторам, які визначають правові норми взаємовідносин між його учасниками, міру їхньої відповідальності один перед одним. Незаконним вважається підпільний (тіньовий) Б.

Гол. суб'єктом Б. є бізнесмен (англ. *businessman*), підприємець, комерсант – людина,

яка організовує вигідну справу з метою одержання прибутку. Правовий, соц. та екон. статус бізнесмена в сусп-ві залежить не лише від розміру його капіталу, а й від його внеску в розвиток виробничої діяльності, створення нових робочих місць, допомоги д-ви, регіонів тощо. Важливе значення для розвитку Б. має стимулювання правовими засобами та утвердження у сусп. практиці морально-етичних засад діяльності його суб'єктів. Відомий теоретик япон. менеджменту К. Мацусіта до таких засад відносить 7 осн. цінностей: чесність, господарність, безперервне вдосконалення своїх знань, повагу й розуміння оточення, постійне пристосування до навкол. світу й законів його розвитку, вдячне ставлення до одержаних від сусп-ва благ, праця на його благо.

В.П. Горбатенко

БІЛОВЕЗЬКА (МІНСЬКА) УГОДА 1991, Угода про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 – документ, підписаний 08.XII.1991 у Біловезькій Пущі (держ. резиденція Віскулі), що констатував факт. розпад / ліквідацію СРСР як держави та утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Угоду підписали: за Республіку Білорусь – Голова Верховної Ради С. Шушкевич і Голова Ради Міністрів В. Кебіч; за РРФСР – Президент Б. Єльцин і Держ. секретар Г. Бурбуліс; за Україну – Президент Л. Кравчук та Прем'єр-міністр В. Фокін. Біловезька угода, підписана представниками держав-засновниць СРСР (Республіки Білорусь, РРФСР та України – надалі Сторони), констатувала, «що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування», а функціонування органів колишнього СРСР на територіях держав СНД припиняється. Згідно з нормами міжнар. права, Сторони, як спадкоємці СРСР, гарантували виконання окремими д-вами міжнар. зобов'язань, що походять від договорів та угод, ухвалених колишнім СРСР.

Угоду ратифіковано 10.XII.1991 парламентами Білорусі та України, 12.XII.1991 – Росії. 20.XII.1991 ВР України через неоднозначність тлумачення окремих положень Біловезької угоди з боку учасників угоди прийняла «Заяву Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про Співдружність Незалежних Держав», у якій акцентовано, що Україна, яка за своїм правовим статусом є незалежною д-вою: а) заперечує проти перетворення СНД на держ. утворення, яке мало б статус суб'єкта міжнар. права; б) виступає за недоторканність

та незмінність кордонів між Україною – з одного боку, та Росією і Білорусією – з ін., незалежно від того, чи є Україна стороною Угоди, чи ні. 21.XII.1991 на нараді в Алма-Аті до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан, що затверджено спеціальним «Протоколом до Угоди про створення СНД від 8 грудня».

У Біловезькій угоді договірні Сторони проголосили утворення Співдружності Незалежних Держав як регіональної міжнар. орг-ції, що мала на меті регулювати відносини співробітництва між країнами, які раніше входили до складу СРСР. У рамках Угоди визначено ключові правила поведінки у різних сферах сусп. життя, які Сторони визнавали як юрид. норми: а) гарантування громадянам країн-підписантів Угоди дотримання громадян., політ., соц., екон. та культур. прав і свобод відповідно до міжнар. норм щодо захисту прав людини; б) сприяння збереженню і розвитку культур., етніч., реліг. та мовної самобутності нац. меншин, які проживають на їхніх територіях; в) розвиток рівноправного співробітництва країн СНД у політ., екон., культур., освітній, наук. сферах, галузях охорони здоров'я, охорони довкілля тощо; г) підтвердження тер. цілісності держав СНД та недоторканності наявних кордонів у рамках Співдружності; г) гарантування відкритості кордонів, свободи пересування громадян і передачі інформації в рамках СНД.

Біловезька угода визначила вектори розвитку, форми і моделі співробітництва держав-членів Співдружності у сфері безпеки. Сторони зобов'язувалися налагодити співпрацю у процесі встановлення міжнар. миру і безпеки; скорочувати військові витрати та озброєння; сприяти загальному і повному роззброєнню, поважати прагнення одна одної до досягнення статусу без'ядерної зони і нейтральної д-ви. Біловезька угода гарантувала збереження і підтримку під об'єднаним командуванням загального військово-стратег. простору країн СНД, забезпечення єдиного контролю над ядерною зброєю. Відповідально ставлячись до наслідків Чорнобильської катастрофи, країни СНД зобов'язувалися координувати спільні дії задля подолання її наслідків. З цією метою передбачалося укладення надалі спец. угоди. Біловезька угода окреслила напрями та охарактеризувала основні функції діяльності координуючих ін-тів Співдружності: співробітництво у зовнішньополіт. сфері; створення зони спільного екон. простору

в рамках загальноєвропейського та євразійського ринків; співпраця у розвитку систем транспорту і зв'язку; взаємодія у галузі охорони довкілля та забезпечення еколог. безпеки; вирішення питань міграційної політики; координація дій у сфері боротьби з організ. злочинністю. Офіційне місце перебування координаційних органів Співдружності – м. Мінськ.

Загалом Біловезька угода визначила механізм взаємодії та правила поведінки Сторін у межах СНД. Угода передбачала: вирішення спорів щодо тлумачення і застосування норм та положень Угоди шляхом переговорів між відповідними держ. органами; надання права кожній зі Сторін припинити дію Біловезької угоди або окремих її статей; реалізацію права на внесення змін або доповнень до Угоди лише за спільною згодою Сторін. Угоду проголошували відкритою для приєднання інших держав – як членів колишнього СРСР, так й ін. держав, які поділяють її цілі та принципи. Значення Біловезької угоди: констатувала факт. розпад СРСР; проголосила утворення СНД як регіональної міжнар. орг-ції, що мала на меті регулювати відносини між країнами, які раніше входили до складу СРСР; визначила вектори розвитку, форми і моделі співробітництва держав-членів СНД; окреслила напрями та охарактеризувала осн. функції діяльності координуючих ін-тів СНД; визначила механізм взаємодії та правила поведінки держав-членів СНД.

О.Д. Бойко

БІОПОЛІТИКА – напрям політологічного дослідження, що ставить за мету дослідження взаємозв'язку між біолог. та політ. концепціями і демонструє причини та форми політ. поведінки. Б. передбачає використання в межах політолог. аналізу результатів досліджень зі сфери біології, етіології, генетики, фізіології та біхевіоризму. Виокремлюють три заг. аспекти біополіт. досліджень: по-перше, усі вони виходять з того, що політ. дії спричиняються біолог. чинниками; по-друге, сутність цього підходу передбачає практичні наслідки витворення раціональної політики, яка узгоджується із біолог. умовами; по-третє, Б. прагне об'єктивно описувати форми політ. поведінки та процеси інституціоналізації. Певним варіантом такого біополітологічного підходу є розробки цілісних концепцій політ. життя людства, що здійснюються в межах еволюціонізму. Б. досліджує вплив «підсумкової пристосованості» (родового генетичного коду) на політ. поведінку людини. В даному контек-

сті одним із центр. питань Б. є акцент на необхідності зрозуміти еволюційні витоки поведінки, зокрема, схильності, які *Homo Sapiens* передав своїм нащадкам і які суттєво впливають на політ. життя. До предмету Б. входять: дослідження проблематики впливу генетики на соц. та політ. поведінку особистості; аналіз впливу соц. норм і виховання на формування особистості та її репрезентацію в соціумі й на політ. арені; використання знання та інструментарію нейробіології для вивчення політики і для пояснення політ. поведінки. Б. акцентує увагу на: створенні біологічно орієнтованої політ. науки; дослідженні етіологічних (поведінкових) аспектів політ. поведінки; вивченні фізіологічних аспектів політ. життя; вивченні еволюційно-біологічного походження людського соціуму та його політ. систем; впливу фізіол. чинників на людську соц. та політ. поведінку. Для Б. важливим є з'ясування конкретних механізмів виникнення, особистісних поведінкових проявів, а також розробка шляхів ескалації/редукції у сусп-ві такого рудиментарного явища людської психіки, як агресивність. До факторів, які сприяли виникненню Б. як напряду наук. дослідження відносять орієнтацію політологів на доктрину «натуралізму», яка наголошує значення законів, що керують природою людини, в політиці.

Термін Б. вперше використав Р. Челлен. Держава в його теорії є органічним цілим (квазі-біологічним організмом), усередині якої відбуваються зміни і яка при цьому перебуває у постійній взаємодії з навколиш. середовищем. За аналогією з біолог. організмами д-ва неминуче (природно) веде боротьбу за існування, вступаючи у відносини (частіше конфліктні) з ін. д-вами. М. Фуко називає Б. новою технологією влади, що існує на ін. рівні, в ін. масштабі та має ін. площину опори і дає можливість використання різноманітних інструментів. На його думку, Б. діє як форма управління, що здійснюється по відношенню до населення. У даному контексті М. Фуко вводить термін «біовлада» – політ. технологія влади, що дає змогу керувати людьми у великих групах через контроль над смертністю, тривалістю життя, рівнем і характером захворювань та ін. А. Влавіанос-Арванітіс вважає Б. політикою зі збереження біосу, що являє собою міждисциплінарний проєкт, метою якого є використання доцільної екон. політики для захисту біорізноманіття. Вона покликана стати заг. основою для розуміння загроз збереженню біорізноманіття і викликів, що стоять перед політикою.

У Б. особливе значення має дослідження соц. поведінки як диверсифікованих поведінкових інтеракцій між особами локальної внутрішньопопуляційної групи. Базовим, агрегуючим поняттям в Б. є поняття «поведінка», яка включає в себе вроджені та набуті компоненти. В контексті Б. дослідження спрямовані на: 1) координацію поведінки через структуру групової ієрархії та наслідування поведінкових актів більшістю індивідів відповідно до дій лідерів групи; 2) координацію шляхом локального контакту між сусідніми індивідами, по схемі взаємозв'язку та взаємовпливу; подібний варіант координації поведінки спостерігається у багатьох видів тварин різного ступеня складності організації, від одноклітинних до ссавців; у приматів та людей подібний механізм координації поведінки зумовлює наявність зграйного відчуття; 3) координацію шляхом передачі керівної інформації від особини до особини по ланцюгу.

А.А. Шуліка

БОДЕН (Bodin) Жан (1530-1596) – франц. державознавець і політ. мислитель. Юрид. освіту здобув у Тулузькому ун-ті, де потім викладав право, з 1560 був адвокатом при Паризькому ун-ті, з 1571 – на службі у герцога Франсуа Алансонського, мол. брата майбутнього короля Генріха III, з 1577 – королівським прокурором у Ліоні. У 1576 був депутатом від 3-го стану (область Вермандуа) на Генеральних штатах у Блуа, на боці католицької Ліги боровся проти Генріха IV, надалі разом з ін. прибічниками сильної нац. монархії перейшов на його бік.

Б. в історію політико-правової думки увійшов переважно як творець теорії держ. суверенітету. Осн. ідеї цієї теорії він виклав у своїй гол. праці «Шість книг про республіку» («Les six Livres de la Republique», 1576). Б. перший у Європі обґрунтував світську концепцію суверенітету, визначивши його як незалежну і абсолютну владу щодо створення і втілення в життя осн. законів, життєво необхідних для нормального функціонування д-ви. При цьому Б. сформував погляд на суверенітет не лише як на верховенство д-ви всередині країни, а й як спосіб забезпечення її незалежності зовні, формування міжн.-правової відповідальності держав у міждерж. відносинах.

Б. прагнув гармонійної справедливості, характеризуючи право як мету буття д-ви. Держави він поділяв за способом здійснення влади на три види: законні, вотчинні (сеньйоральні), тиранічні. Законними є ті д-ви, в

яких піддані дотримуються законів суверена, а сам суверен – законів природи, зберігаючи природну свободу і приватну власність підданих. Вотчинні (сеньйоральні) д-ви, за Б., ті, в яких суверен силою зброї захопив власність людей і управляє ними як батько родини. В тиранічних д-вах суверен уникає природних законів, розпоряджаючись власністю людей на свій розсуд. Найкращою є така д-ва, в якій суверенітет належить монарху, а управління має аристократичний характер. Таку д-ву мислитель називає королівською монархією. Осн. складові суверенності д-ви у Б. одночасно означають «межі суверенності». Абсолютні повноваження суверенного володаря, твердив мислитель, обмежені етичною метою д-ви. Вище за носія суверенітету можуть бути лише Бог і закони природи. Народ підкоряється законам правителя, а правитель – законам природи. Монарх не може порушувати «Закони Бога і закони природи», що виникли раніше всіх держав і властиві всім народам.

Осн. ознаками суверенної д-ви, на думку Б., мають бути постійність, необмеженість і абсолютність, єдність і неподільність верховної влади. Б. розрізняв поняття суверенітету та управління: суверенітет є неподільним, а в управлінні можуть брати участь різні верстви населення. Порушення суверенітету не може бути виправдано жодним конституц.-правовим актом. Суверенною має бути влада монарха як самостійна і необмежена можливість встановлення правових норм. Решта прав (оголошення війни, укладання миру, призначення урядовців тощо) є результатом становища монарха, який став сувереном, тобто законодавцем. Б. виділив п'ять сутнісних ознак суверенітету: 1) видання законів, адресованих усім без винятку підданим і установам д-ви; 2) вирішення питань війни і миру; 3) призначення посадових осіб; 4) запровадження і функціонування найвищого суду; 5) помилування. Без такої влади, на його думку, д-ва втрачає силу, необхідну для її існування. За Б. кожна стабільна д-ва мусить мати джерело суверенності, яким є або особа монарха, або невелика група осіб (якщо це в аристократичній д-ві), або все сусп-во (якщо це народна д-ва). Державу він визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що їм належить відповідно до справедливості та законів природи. Найкращою формою правління він вважав монархію, в якій через урахування думок радників забезпечені компетентність та через одноосібність прийняття рішення енергійність влади. Б. зазначав, що лише за монар-

хії може бути реалізований вищий вимір справедливості: арифметична (народна); геометрична, яка враховує суспільне, майнове становище; і найвищий вид справедливості (гармонійна).

Поряд з розробкою теорії держ. суверенітету, Б. виклав також власну геополітичну теорію, розроблену ним у книзі «Метод легкого вивчення історії» («Methodus ad facilem historiarum cognitionem», 1566). Він, зокрема, стверджував, що кліматичні умови детермінують властивості людей, а останні, в свою чергу, обґрунтовують доцільність тієї чи тієї форми д-ви: народи півн. країн створили демократію, виборну монархію; на півдні – найчастіше виникали монархії. Він наполягав на виході за рамки Римського права, вважаючи, що і закон, і політику слід досліджувати не лише у світлі історії, а й через порівняння, у світлі особливостей середовища існування різних народів: клімату, топографії, раси, що зумовлюють відмінності у житті людей, формують їх психол. та інтелект. якості, особливості духовного складу. У праці «Відповідь на парадокси п. Мальтруа» («Reponse aux paradoxes de Malestroit», 1568) Б. виклав новаторські екон. ідеї щодо залежності фін. стабільності від зрушень у міжнар. житті. Характеризуючи «революцію цін» XVI ст., він дійшов висновку, що надмірна грошова маса викликає знецінення грошей. Відповідно, тогочасне різке зростання цін він пов'язує з характером міжнар. відносин, зокрема, зі збільшенням маси дорогоцінних металів у зв'язку з відкриттям європейцями Нового Світу. У трактаті «Бесіда сімох про високі таїни сокровених речей» («Colloquium septaplomeris de rerum sublimium arcanis abditis», 1593) Б. обґрунтовує потребу обмеження абсолютної влади суверенів у міжнар. справах, що передувало пізнішим ідеям Г. Гроція.

У контексті свого часу Б. утвердив переконання про необхідність держ. суверенітету, окреслив межі діяльності держ. влади та її втручання в особисте життя людини, підвищив значущість права. За своїм інтелекту. змістом та істор. значенням теорія верховної влади Б. стала своєрідним проривом до горизонтів політико-правової ідеології Нового часу. Його погляди справили значний вплив на свідомість мислителів XVII ст., в т. ч. й на представників науки міжнар. права. *Лит.:* Chauvire R. Jean Bodin auteur de la Republique. P., 1914; Franklin J. Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory. Cambridge, 1973; Вълчев Д. Понятието суверенитет в учението на Жан Боден и в класическата немска публичноправна доктрина. Правна мисъл. 1995,

№ 2; Couzinet M.-D. Histoire et Methode a la Renaissance. Une lecture de la Methodus ad facile historiarum cognitionem de Jean Bodin. Paris, 1996.

В.П. Горбатенко

БОНИ (франц. *bon* – чек, талон, від лат. *bonus* – добрий) – 1) короткочасні боргові зобов'язання у вигляді цінних паперів, які випускаються держ. скарбницею, окр. установами чи підприємствами; 2) паперові грошові знаки (сертифікати) невисокої вартості, що запроваджуються для тимчас. обігу як розмінні гроші (різновид подібних сертифікатів використовувався у кол. СРСР як заміник іноз. валюти для придбання товарів у спец. магазинах).

В.П. Горбатенко

БОРотьБА ПОЛІТИЧНА – невід'ємна складова політ. діяльності, одна з форм політ. відносин. Б.п. є зіткненням (конфліктом) різних інтересів акторів політ. процесів для досягнення своєї мети і реалізації інтересів. Б.п. в сучас. умовах – складне сусп.-політ. явище, спрямоване на перехід влади до певної політ. групи (завоювання влади певним політ. класом) з метою досягнення політ., екон., військ. та ін. інтересів.

Б.п. – процес, який не обмежується конфліктом, а включає фази формування цілей через пропаганду та їх реалізацію через владний статус. У число суб'єктів Б.п. входять громадяни, соц. верстви, нації, народності, сусп.-політ. орг-ції (у т. ч. опозиційні партії, рухи), д-ви, народ, сусп-во загалом. Існують різні підходи до класифікації Б.п.: 1) Б.п. розрізняється за принципом законності (легальності), тобто відповідності нормативним правовим актам, наявним у д-ві; адже її сенс полягає в тому, щоб запропонувати сусп-ву нову владу в д-ві, нові процедури прийняття політико-держ. рішень і нові закони; 2) Б.п. диференціюється за напрямками і формами досягнення кінцевих результатів тими чи ін. її суб'єктами.

В основі Б.п. лежать інтереси різних суб'єктів політики (соц. спільнот, окремих осіб), прагнення втілити їх у життя. Об'єктом Б.п. є влада, сам процес владарювання, контроль політ. системи сусп-ва. Б.п. може мати конфронтаційні форми і конкурентні. Конфронтаційна боротьба має гострий характер з використанням насильницьких методів вирішення політ. ситуації (революція, збройна боротьба, громадян. війна, політ. тероризм, військові заколоти, замах на життя політиків, політ. самогубство та ін.). Тероризм як метод політ. боротьби завж-

ди має гострий характер і є нелегальним. Виокремлюють політ. терор як: метод політ. боротьби у мирний і воєнний час; індивідуальний, організований і терор як політика д-ви; як метод внутрішньополіт. боротьби і терорист. акції міжнар. характеру. Це крайній метод боротьби, коли немає законної можливості досягнення політ. мети в період загострення кризових і конфліктних ситуацій політ., соц.-екон., етнореліг. чи ін. характеру. До конкурентної Б. п. відносяться парламентська боротьба суперників, партійні взаємовідносини, відносини між партіями і громад. орг-ціями, ідейна боротьба. міжпартійна боротьба у виборчих кампаніях, внутрішньопартійна боротьба різних фракцій, міжфракційна боротьба в парламенті, страйки і голодування та ін. В умовах електоральних процесів використовують різноманітні політ. технології, які є елементами Б. п. Одним із методів Б.п. є популізм, який використовують майже всі учасники протистояння.

У сучасних умовах можливі два варіанти цілепокладання Б. п. Перший – просування до влади та встановлення нового, принципового ін. соц.-екон. ладу, напр. соціалізму або капіталізму. І другий – усунення від влади певного політ. угруповання без зміни чинного соц.-екон. ладу, напр., просування до влади у Великобританії консерваторів замість лейбористів.

Лім.: Побочий І.А. Політична боротьба: праксеологічний вимір. Моногр. К., 2007; Головатий М.Ф. Політичний менеджмент: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., доп. К., 2010.

М.В. Шаповаленко

БРЕХНЯ ПОЛІТИЧНА – свідоме спотворення фактів чи дезінформація з метою ввести в оману. Збрехати – означає висунути фальшиве твердження щодо себе чи навколишнього явища з метою нав'язати його ін. як правдиве.

З найдавніш. часів у стосунках між племенами та першими д-вами застосовувалися прийоми брехні з метою отримання певних зисків. Численні чаклуни в умовах примітивного сусп-ва виконували найважливішу генеральну функцію – провісників майбутнього і волі богів. В ант. світі жодне важливе політ. рішення (не говорячи про військові баталії) не реалізовувалося без пророкування, яке зазвичай нічого спільного не мало з об'єктивним характером речей. Саме в ант. Греції разом із політикою як видом діяльності, спрямованою на отримання влади через формалізовану процедуру підтримки

з боку широких мас громадян, виникає й обман – як необхідний спосіб домогтися цієї підтримки. Вже в IV столітті до н. е. греки, «розбещені правом обирати владу», почали плутати найкращих політиків із найкращими промовцями. Багато хто із софістів бавився словесними вправами, навчаючи за гроші своїх «клієнтів» – як зробити із правди неправду, нехтуючи правилами логіки. Вони не бачили у бутті об'єктивних опор для людської моральності, а просто перетворили його в об'єкт довільної, суб'єктивно-ігрової активності свідомості. Аристотель так розумів брехливе: 1) стосовно речей: а) хибна річ, властивості якої є сумісними одна із одною; б) хибна річ, яка здається не тією, що вона є, або тією, чим вона не є; 2) щодо висловлювань: хибне висловлювання, що стосується не того предмета, де воно було б істинним; 3) щодо людини: брехлива та, яка віддає перевагу хибному висловлюванню і намагається нав'язати іншим віру в нього. Тому Аристотель звинувачував засновника школи софістів Протагора у брехні, уявній правдоподібності, вважаючи, що їй немає місця у жодному мистецтві, окрім як у риториці та еристиці (мистецтві полеміки).

У середні віки, за схоластичною думкою, брехня сприймалися як гріх, як те, що позбавлене божественного. У трактаті «Про брехню» богослов Аврелій Августин виокремлює 8 різновидів брехні і пише: «Кожен, хто думає, що існує будь-який вид брехні, що не є гріхом, безглуздо обманюється», а також доповнює – «не існує жодної угоди, жодної доброї мети, ніякої особливої милості, за допомогою яких був би даний божественний чи людський дозвіл говорити брехню».

Новий погляд на феномен брехні пов'язаний з ім'ям відомого діяча епохи Відродження Н. Макіавеллі. Сьогодні політику часто отожднюють з «макіавеллізмом», важл. рисою якого є секретність. Тут брехня має певний амбівалентний статус. Государ, «розумний правитель – підступний лис», творить зло вимушено, вдається до шпигунства, вбивств, здійснює перевороти тощо. Він змушений вчиняти дії всупереч моральному ідеалу, при цьому люди, не знаючи його справжніх мотивів, можуть звинуватити правителя в брехні. Загальний тон його знаменитого «Державця» дає підстави стверджувати, що про заклик брехати всім і вся тут зовсім не йдеться, а швидше про те, що справжній політик повинен користуватися брехнею, як і будь-якою ін. зброєю, дуже виважено, із урахуванням усіх можливих наслідків, хоча він все одно до неї вдаватиметься. З певним

ступенем умовності можна говорити, що ця «традиція макіавеллізму» загалом проіснувала до XVII ст. Натомість прийшла інша – «поміркований макіавеллізм» – як реалізація держ. інтересів допустимими та прийнятними засобами. Якщо в першій традиції орієнтиром були особисті інтереси державця, то в іншій – інтереси державні. Це дуже важлива підойма для подальших розмірковувань щодо різниці між брехнею у звичайному житті людини і Б.п. Цікаві думки висловлює в цей же період шотл. діяч Дж. Арбетнот у праці «Мистецтво політичної брехні». Б.п. він визначає як «мистецтво змусити народ увірувати в рятівну неправду заради якоїсь доброї мети». Він називає брехню мистецтвом, щоб відрізнити її від правди, для якої, на його думку, мистецтва не потрібно, «необхідно куди більше мистецтва, щоб змусити народ повірити в рятівну правду, ніж у рятівну неправду». Оригін. є класифікація політ. брехні, яку Дж. Арбетнот поділяє на декілька різновидів: «наклепницьку», «та, що додає», «та, що переносить». Перший різновид брехні забирає у людини славу, що належить їй по праву, через побоювання, щоб вона не застосувала її на шкоду населенню. Другий різновид, навпаки, дає людині більшу славу, ніж та, яку вона має, щоб людина краще послужила якійсь добрій справі або призначенню. Третій різновид брехні національний на те, щоб перенести заслуги від однієї людини до ін., більш гідної, або перенести провину істинного винуватця на менш гідну людину. Причому, автор закликає всіх джентльменів, що «практикують брехню», опановувати саме цей різновид.

Схильність до брехні можна пояснити різними психол. причинами, зокрема, принципами психодинамічної, гуманістичної теорії, чи теорії поведінки. Слід припустити, що навіть бажання бути обдуреним є певною універсальною характеристикою індивідуума, а можливо, й стимулом розвитку культури людства взагалі. На думку нім. філософа К. Лісманна, «ми всі брешемо, без винятку; брехати для нас – це не тільки задоволення і потреба, ми брешемо не лише з власної вигоди та необхідності, а й з радості від омани, несправжнього висловлювання». Тобто брехня виникає як результат гедоніст. природи людини, яка прагне уникати болю та збільшувати задоволення.

Представники психоаналізу вважають брехню проявом несвідомої агресії (З. Фрейд). Постмодерністи стверджують, що брехня пов'язана з симуляцією, яка стала домінантною характеристикою соц. та індивід. буття.

Ф. Ніцше, як представник ірраціоналізму, різко критикує релігію, культуру і мораль, розробив власну етичну теорію. Він стверджував, що «не існує фактів, а лише інтерпретації» у такому сенсі, що будь-яка версія подій є просто ін. викладом, і де брехню можна виправдати як «альтернативну точку зору» або «особисту думку», бо все відносно і кожен має свою власну правду.

Феномен брехні слід вважати невід'ємною частиною політ. дискурсу, характерним явищем сусп.-політ. життя. У житті політичному нас ніхто не запитує, а просто обманює. Людина може пережити почуття фрустрації, якщо не усвідомлює, що у політиці зовсім ін. етика, заснована на диспропорційній комбінації сусп. та особистих цінностей. Водночас Б.п. є віддзеркаленням загальної аморальності політ. класу сусп.-ва. Вона, виникає тоді, коли стикаються інтереси і моральні норми, а досягнення бажаного результату ускладнюється або стає неможливим в ін. спосіб.

Розширене трактування поняття «Б.п.» призводить до того, що воно починає використовуватися як синонім-денотат близьких до нього за змістом понять – «пропаганда», «дезінформація», «фейк», «постправа», «оруеллізм» (пропаганд. маніпулювання) тощо. Вони є показником невідповідності політ. теорій та практик певним цінностям. За цих умов брехня здатна виходити далеко за кордони свого промовця та убивати людей, руйнувати міста, д-ви, цілий світ. І це пропагується під логотипами «звільнення», «захист свободи».

Використати брехню як інституціон. механізм, інструмент соц. конструювання свого часу вперше вдалося корпоративістським д-вам: гітлерів. та сталін. режимам. Та сама ідея інституц. використання брехні заради управління колект. поведінкою не могла зникнути сама по собі. Сьогодні за допомогою потужної і розгалуженої машини держ. пропаганди, репресивного терору соц. ін-тів, пригнічення громадян. сусп.-ва, на основі тотальної брехні в «путінській Росії» також вдалося побудувати масові ілюзії й спрямовувати думки і дії людей у потрібному напрямі. Істина в останній інстанції, перевернута з ніг на голову, втлумачується росіянам одіозними лавровими, захаровими, кисельовими, соловйовими, скабеевими, що подають гол. наративи Кремля через агресивну риторику. Їх точку зору роблять такою ж гідною довіри, як точку зору університетського науковця, і тим самим брехня стає такою ж вартою ретрансляції, як і доконтрафакт.

Особливої актуальності в сучас. умовах набувають слова амер. вченого Д. Болінджера, – брехня може бути настільки досконалою, що «бомбардування стають захисною реакцією, концентр. табори – центрами умиротворення чи таборами біженців, а розбомблені будинки – військовими об'єктами».

В.О. Корнієнко

БРІФІНГ (англ. *briefing* – інструктаж) – інформ. зустріч офіційних осіб або політ. та громад. діячів з представниками ЗМІ. На Б. подається стислий виклад позицій держ. органів, політ. партій, об'єднань гр-н тощо з питань внутр. або зовн. політики, тих або тих важливих подій. Предметом Б. можуть бути, зокрема, питання законотв. процесу, реалізації чинного законодавства, діяльності правоохор. органів тощо. На відміну від прес-конференції, Б., як правило, проходить без запитань представників ЗМІ.

В.П. Горбатенко

БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ – міжнар. договір, укладений 5 грудня 1994 року між Україною, Росією, Великою Британією та США про гарантії безпеки для України у зв'язку з добровільним набуттям нею неядерного статусу. У Декларації про держ. суверенітет від 16.VII.1990. Україна урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною д-вою, яка не бере участі у військ. блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

У 1991 Україна була ядерною д-вою, маючи третій після США та Російської Федерації ядерний арсенал, зокрема, 176 міжконтинентальних балістичних ракет. Вартість однієї міжконт. баліст. ракети (з шахтною установкою разом) – 1 млрд дол. США, а відповідно 176 пускових установок – 176 млрд дол. США. Ракета – це не тільки зброя, це унікальна техніка, де реалізовані сучас. технології та надбання інженерної думки. Навіть акумуляторна техніка ракетної позиції включала надсучасні розробки з грифом «секретно», які могли стати основою екологічно чистих електромобілів ще в ті роки в разі зняття режиму секретності та реалізації в цивільному машинобудуванні. Загалом стратегічна ракета – це унікальна система, де були реалізовані найпередовіші технології й наук. досягнення, яким важко скласти ціну.

23.V.1992 Білорусь, Казахстан, Росія, Україна і США підписали Лісабонський протокол про скорочення та обмеження стратег. на-

ступальних озброєнь та зобов'язались усі наявні на їх територіях стратегічні ядерні боеголовки ліквідувати або передати Росії. 14.I.1994 в Москві оприлюднено спільну заяву Президента України Леоніда Кравчука, Президента США Білла Клінтона та Президента Росії Бориса Єльцина щодо вивезення з укр. території стратег. ядерної зброї та принципової згоди РФ надати компенсацію. Ці домовленості, здійснені не без тиску «західних партнерів», відкрили шлях до укладення Б. м. та його майбутніх наслідків. Будапештський договір іменується Меморандумом про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Дата підписання: 05.XII.1994 (підписаний Л. Кучмою, Б. Єльциним, Дж. Мейджором, У. Клінтоном). Дата набуття чинності 05.XII.1994. Пізніше до цього договору приєдналися Франція та Китайська Нар. Респ. із застереженнями.

Ураховуючи приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу, відзначаючи зміни ситуації в галузі безпеки в усьому світі, включаючи закінчення «холодної» війни, що створили умови для глибоких скорочень ядерних сил, держави-підписанти Б. м., зокрема, уклали угоду про таке: Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти тер. цілісності чи політ. незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким ін. чином згідно зі Статутом ООН; утримуватись від екон. тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги; д-ви підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

У власності України на 1991 рік було щонайменше 4155 стратег. та такт. ядерних зарядів. У 1995 – 1996 з укр. території були вивезені усі ядерні заряди, одночасно з цим ліквідувалися засоби їх доставки та відповідна

інфраструктура. Вивезення ракет з України – це не тільки питання вартості власності на відповідну техніку, це зниження рівня захисту України, порушення багатьох закон. норм України, чому досі не дано юрид. оцінки. Аргументи щодо необхідності відмовитись від такої техніки, бо не виключалась можливість пуску ракети з території ін. д-ви, не витримують критики. Для унеможливлення таких пусків у той час варто було лише від'єднати від шахтної установки два кабелі, з протяжністю на територію ін. д-ви. Все ін. – справа фахівців. Вивезення ракет за територію д-ви та передача у власність ін. д-ві мало було б щонайменше належним чином повністю компенсовано фінансово.

Оцінка меморандуму: а) якщо Б.м. не містить необхідних атрибутів міжнар. угод і є «юридично нікчемним папірцем», як воліють вважати деякі «експерти», то це дає підстави для висновків, що Україна має право на відновлення статус-кво, вимагаючи разом з тим компенсувати вартість вивезеного майна та ін. збитки, в т. ч. і шляхом реструктуризації та/або списання боргів, які виникли у зв'язку із затратами на захист д-ви від агресії; б) якщо Б.м. має значення міжнар. угоди (меморандум зареєстрований у Секретаріаті ООН за номером 52241), але санкції за порушення Б.м. не вказані в самому документі, то за такою ж логікою слід керуватися заг. нормами міжнар. права, зокрема положеннями статті 60 Віденської конвенції про право міжнар. договорів 1969, згідно з якою, якщо одна сторона порушує положення договору, то ін. сторони мають право зупинити чи припинити виконання договору загалом, самостійно повертаючись в статус-кво, з відповідними вимогами компенсації; в) за Україною залишається право розгляду проблеми можливого застосування санкцій щодо громадян ін. держав, які здійснювали тиск на керівництво України з метою схилити їх до підписання даного меморандуму, навмисно здійснили дії, що суперечать меморандуму, не забезпечили його виконання, більше того, з використанням міжнар. механізмів Україна має ініціювати накладення арешту на майно та вклади фіз. і юрид. осіб держав-підписантів – порушників меморандуму, вимагати відшкодування матеріальної та компенсації моральної шкоди.

Лім.: Гай-Нижник П.П. Будапештський меморандум: передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України. *Гілея*. 2016. Вип. 114 (№11); Інформація щодо фактів, які можуть свідчити про прийняття рішень щодо передачі на умовах, які не відповідали на-

ціон. інтересам України, до РФ такт. та стратег. ядерних зарядів, міжконтинент. балістичних ракет РС-18, а також інформація про орієнтовну вартість знищеної інфраструктури колишньої 43-ї ракетної армії. *Звіт Тимчасової слідчої комісії ВРУ про проведення розслідування підризу обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки*.

В.М. Тертишник,
М.В. Корнієнко,
А.В.Макаренко

БУДДІЗМ (від санскр., букв. – просвітлений) – одна з трьох (поряд з християнством та ісламом) світових релігій. Б. виник в Індії на межі VI–V ст. до н. е. й поширився у країнах Центр. Та Сх. Азії. Його засновником, а також особою, яка досягла досконалості й здатності вказати ін. шлях до духов. спасіння, вважається інд. принц Сіддхартха Гаутама (Будда). В основі Б. лежить учення про чотири благородні істини: страждання як вічний принцип людського буття, його причини, можливість (стан) звільнення від нього («нірвана», букв. – згасання, заспокоєння) і шлях, що веде до звільнення від страждань. Б. вчить: будь-яке існування в «ілюзорному» світі («сансара») є стражданням, яке не припиняється й після смерті людини, оскільки на неї чекає нове переродження. Форма останнього визначається справами й помислами самої людини як у даному житті, так і в попередніх (т. з. закон карми – воздаяння). Будь-яка прихильність до життя й всього земного або спроба активно змінити ілюзорну дійсність розглядається у Б. як шлях до нових, нескінченних перероджень. Лише «благородний шлях спасіння», вказаний Буддою («праведний погляд, праведне прагнення, праведна мова, праведна дія, праведне життя, праведне зусилля, праведне споглядання, праведний розум»), може привести до «благодійного відродження» і, зрештою, до здійснення ідеалу – повного припинення перероджень, нірвани.

Б. набув значного поширення у світі (Індія, Китай, Японія, Монголія, Корея та ін. країни Пд.-Сх. Азії) і залишається одним з найпривабливіших реліг. віровчень завдяки зверненню до кожної окремо взятої людини та обґрунтуванню універсального «шляху до спасіння», який зрівнює усіх людей у стражданні та у праві на спасіння.

В.П. Горбатенко

БУНТ – стихійна, позаправова реакція певних груп населення на негативні ситуації, спровоковані діями представників панівної еліти, держ. органів. Осн. причиною виник-

нення Б. є невдоволення мас, окр. соціальних груп носіями конкретного зла (господарем, власником, чиновниками, місц. адміністрацією, правлячою верхівкою, владою взагалі), винуватцями створення нестерпних умов для тієї чи тієї частини сусп-ва. Б. характеризується: відкритою непокорою його учасників представникам влади і правоохор. органам; інтенсивністю перебігу зі стійкою тенденцією до зростання безпорядків; активністю дій і озлобленістю бунтівників; локальністю, конкретною спрямованістю на розв'язання проблем, що його спровокували; ірраціональністю, утопіч. характером прагнень і вчинків. Як концентрований вияв сліпих, несвідомих дій Б. приносить біди й страждання не лише конкретним винуватцям його виникнення та учасникам акції непокори, а й значній частині мирно орієнтованого населення. Б. найчастіше виникають у сусп-вах, де порушується або зводиться до мінімуму зворотний зв'язок правлячих сил з народом, нехтуються інтереси певних соціальних груп.

В.П. Горбатенко

БЮРОКРАТІЯ (від фр. *bureau* – бюро, канцелярія та грец. *κράτος* – влада, панування) – система управління, що здійснюється управлінським апаратом, що складається з посадових осіб, які мають спеціальну професійну підготовку і діють у межах повноважень відповідно до формальних правил.

Історично Б. являла собою держ. адміністрацію, керовану департаментами та укомплектованими посадовцями. Сьогодні Б. – це адмін. система, що управляє будь-якою великою установою, як державною, так і приватною. Держ. управління у багатьох юрисдикціях та субюрисдикціях є прикладом Б., як і будь-яка централізована ієрархічна структура установи, напр., лікарні, академічні установи, комерційні фірми, професійні товариства тощо.

Термін «Б.» запровадив франц. економіст Венсан де Гурне, але концепція подібної адмін. системи існує з давніх-давен і ключовим моментом для її виникнення є винахід писемності. Перші форми Б. виникають у Шумері та Старод. Єгипті. У Старод. Китаї складну бюрократ. систему обґрунтовував Конфуцій. На його думку, сусп-во є суворо впорядкованою системою, що є результатом мудрого управління правителів минулого. Одне з центр. місць у вченні Конфуція посів образ «цзюнь-цзи» («шляхетного чоловіка»), який має такі якості, як гуманність і прагнення до знань, схиляється перед волею Неба та мудрецькими давнини, знає ритуали

«лі», а також розуміє, що є справедливість і чесність, має почуття обов'язку, відданий і шанобливий стосовно вищих. Конфуцій з допомогою образу «цзюнь-цзи» підняв значення Б. у системі управління та сусп-ві загалом. У нього Б. мала не лише стежити за дотриманням принципів чи правил, а й втілювати їх у житті на власному прикладі. У конфуціанській моделі д-ви саме Б. була і тлумачем, і носієм правил. У цьому полягає одна з осн. причин великої значущості Б. в конфуціанській моделі держави.

Осн. характеристики сучас. Б. були сформульовані М. Вебером. Згідно з Вебером, Б. є спец. видом соц. організації, яка характеризується суворою ієрархією та спеціалізацією держ. чиновництва в адмін. механізмі, що функціонує на основі формалізації управлінської діяльності за допомогою спец. правил і стандартних процедур. Б. має відповідати також принципу чіткого розмежування прав та обов'язків працівників, їх субординації та просування по службі відповідно до службового стажу чи заслуг. Відповідно до теорії Вебера, Б. є позитивною формою організації колект. діяльності, яка характеризується ієрархічною організацією; формальними лініями влади (ланцюг підпорядкування); фіксованою сферою діяльності; жорстким поділом праці; регулярним та безперервним виконанням поставлених завдань; визначеністю та обмеженістю всіх повноважень нормат. актами; експертною підготовкою посадових осіб у своїх галузях; кар'єрним зростанням залежно від технічної кваліфікації. М. Вебер розробив концепцію «раціональної бюрократії» як основи орг-ції сучас. типу, що прийшла на зміну патримоніальній Б. За Вебером, основними ознаками патримоніальної Б. є наявність у розпорядженні пана (принципала) особл. апарату управління (агента), що набирається зі складу особистих слуг пана і виступає знаряддям його особистої влади. Поряд з особистісним характером відносин влади патримоніальну Б. відрізняє егоїстичне ставлення бюрократів до займаної посади та пов'язаних з нею екон. переваг та вигод. Концепція раціональної Б. М. Вебера ґрунтується на дослідженні легального панування, для якого характерне підпорядкування членів орг-ції системі безособових абстрактних правил, що змінюються відповідно до прийнятих процедур. Можна виділити наступні основні характеристики раціональної Б. за Вебером: компетенція кожного бюрократ. рівня чітко регламентована, тобто зафіксована нормативно; ієрархічна організація бю-

рократ. структури заснована з урахуванням твердо встановлених принципів посадової субординації; вся формальна внутр.-організац. діяльність (поширення інформації, прийняття рішень, надання наказів та директив тощо) здійснюється у формі письмових документів, що підлягають подальшому зберіганню; всі посадові особи повинні бути фахівцями в галузі адміністрування, тобто бути компетентними не лише у сфері профес. посадових обов'язків, а й у галузі норм, правил та процедур діяльності бюрократ. орг-ції загалом.

Проте поступово у системі соц.-політ. знання предметом осмислення також стали негативні прояви бюрократ. типу організації та управління. Акцент почав ставитись на тому, що Б. може бути соціально небезпечною, а стає вона такою, насамперед, тоді, коли, по-перше, у структурах управління форма (процедура) починає панувати над призначенням та змістом діяльності. По-друге, головною метою функціонування

бюрократ. структур стає їх власне збереження та зміцнення. Патологія Б. (бюрократизм) особливо очевидно проявляється у перманентному зростанні її чисельного складу. Бюрократизм передбачає концентрацію у своїх корисливих цілях реальних важелів у власних руках адмін.-управлінського апарату в умовах нерозвиненості або деградації дем. основ, що забезпечує побудову та функціонування органів влади. Найбільш характерними рисами бюрократизму є: привілейованість, владність, авторитарність, замкнутість, кастовість, ієрархічність, багатоступеневість, конформізм, деперсоналізація, перебільшення ролі значення управлін. діяльності та її форм.

Сучас. дем. концепція Б. відповідає принципу поділу політ. та бюрократ. діяльності та розумінню необхідності професіоналізації управлін. праці. В межах Б. виявляються її специф. особливості як способу організації спільної діяльності та як окремої соціальної групи.

А.А. Шуліка

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР – угода про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між Народною Республікою Албанією, Народною Республікою Болгарією, Угорською Народною Республікою, Німецькою Демократичною Республікою, Польською Народною Республікою, Соціалістичною Республікою Румунією, Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Соціалістичною Республікою, який був підписаний у Варшаві 14.V.1955 повноважними представниками названих країн як підсумковий документ Варшавської наради європейських соціалістичних держав з питань гарантування миру і безпеки в Європі. В. д. набув чинності 5.VI.1955. Він був ухвалений на 20 років з автомат. продовженням на наступні 10 років для тих держав, які його не денонсують за рік до закінчення цього терміну. В 1962 Албанія припинила своє членство у В.д.

На основі В. д. у 1955 склався воєнно-політ. блок соціаліст. держав Європи – Організація Варшавського Договору (ОВД). В геостратегічному сенсі ОВД була відповіддю на створення зах. д-вами у 1949 воєнного блоку НАТО. У домовленостях про створення В.д. декларативно вказувалось на оборонний характер цього об'єднання, підтверджувались наміри держав-учасниць створити систему колект. безпеки в Європі, проводити й військові навчання, відбувалась постійна координація розвідок та спільна підготовка частини воєнно-управлінських (офіцерських) кадрів. З 1979 діяла глобальна система радіоелектронної та космічної розвідки, яка об'єднувала розвідувальні сили й засоби СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Чехословаччини, а також В'єтнаму, Монголії, Куби, які до В.д. не входили.

У зв'язку з масштабними політ. перетвореннями в СРСР та колишніх соціаліст. країнах Сх. Європи у лютому 1991 були скасовані воєнні структури В.д., а 01.VII.1991 було підписано Протокол про повне припинення дії договору.

Стратегічно-інституційний дуалізм «В.д. – НАТО» був переконливим уособленням блокового протистояння держав Європи в роки «холодної» війни.

В.Ф. Смолянчук

ВАСАЛІТЕТ (фр. *vassalité*, лат. *vassus* – слуга) – система взаємовідносин всередині панів. класу феодального сусп-ва, в якій один феодал (васал) визнавав над собою зверхність більшого та могутнішого феодала (сеньйора), даючи йому клятву на вірність в обмін на покровительство та захист. В основі васальних відносин лежала ленна система, яка почала формуватися в Європі VIII–IX ст. та проіснувала до XIII–XIV ст. Відносини між сеньйорами і васалами мали особистий і речовий характер. Особисті відносини характеризувалися як В. між сеньйором і залежним від нього лицарем і передбачали з боку сеньйора до васала забезпечення безпеки, з боку васала – надання порад, участь у судах та військову допомогу на потребу сеньйора. Речовий елемент відносин характеризувався наданням землі в користування васалу на час дії умови. На чолі васальної конструкції/ієрархії стояв монарх, який був сюзереном і не був нічийм васалом. Васалами короля виступали великі власники: герцоги, князі, архієпископи, які в свою чергу були сеньйорами для тих, хто отримував від них лени. На найнижчому рівні знаходилися лицарі, васалами яких виступали селяни. В континент. Європі діяло правило: «васал мого васала не є моїм васалом», що значною мірою сприяло роздрібненості королівств раннього середньовіччя. Натомість в Англії сформувалася двоступенева конструкція ієрархії, яка передбачала, що «васал мого васала, є моїм васалом». У системі васальної залежності міста виступали колект. васалами щодо монарха або власника міста. Власне ленна система робила ранньофеодальні королівства союзом осіб, що були васалами короля. Принципи В. було поширено на міждерж. відносини. При поразці у війні одна д-ва могла стати васальною зі збереженням деякої автономності до ін. д-ви. Правитель переможеної д-ви ставав васалом правителя д-ви-переможця. Найбільш відомі приклади, коли військовим чином було встановлено В. однієї д-ви до ін.: 1154, коли граф Анжуйський, васал франц. короля, зайняв англійський престол під ім'ям Генріха II, поклавши початок королівській династії План-

тагенетів; 1245–1246, коли король Данило Галицький був змушений визнати залежність від Золотої Орди, щоби зберегти свою д-ву; 1478 – коли Кримське ханство стало васалом Османської імперії та збереглося у цій якості до Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774.

А.С. Романюк

ВАТИКА́Н (офіц. назва – Держава-Місто Ватикан – італ. *Stato della Città del Vaticano*) – гол. центр катол. християнства, резиденція Папи Римського як глави катол. церкви і водночас керівника д-ви В., а також місцезнаходження центр. органів управління та ін-тів катол. церкви, які називають Рим. курією. Престол Рим. Єпископа разом із Рим. курією, у свою чергу, називають Апостол. або Святим Престолом.

У давнину р-н В. мав більшу площу, ніж нині, і мав назву *Vaticanum, Campus Vaticanus* або *Ager Vaticanus*. В. сьогодні – це невелика тер. (44 га) на правому березі р. Тибр, що розташована в межах м. Рима, у його півн.-зах. частині, на Ватикан. пагорбі між Монте-Маріо та Янікулом. Значну частину тер. сучас. В. займає палац.-церк. ансамбль, до якого входять собор Св. Петра, оточена колонадою площа Св. Петра, Апостол. палац та ін. будівлі. Відповідно до принципу екстериторіальності, В. належать також деякі будівлі у Римі та ін. італ. містах, а також літня папська резиденція Кастель Гандольфо.

В істор. плані Державі-Місту Ватикан (далі – ДМВ) передувала Церк. (Папська) д-ва, ств. у XVIII ст. для забезпечення незалежності діяльності Римських пап, яка, постійно збільшуючись, охоплювала значну тер. у Центр. Італії. Світська влада Папи над Церк. д-вою припинилась у зв'язку з об'єднанням Італії у 1870. У 1929 Апостол. Престол та Італ. Королівство уклали Латеранські угоди, завдяки яким була створена і дістала міжнар. визнання ДМВ. Як нейтр. незалеж. місто-д-ва, що має всі атрибути держ. утворення, В. має всі права та ін-ти суверен. д-ви.

Від поч. свого заснування ДМВ створювалася як підлегла тер.-функц. Одиниця Св. Престолу з метою гарантування його суверенітету, незалежності у виконанні ним вселенської місії, націленої на проповідь Євангелія та настановлення катол. помісних церков. У ст. 3 Латеранського договору зазначається, що «Італія визнає за Св. Престолом право повної та виключної власності, абсолютної влади та суверенної юрисдикції над Ватиканом», а в преамбулі наголошується, що цей договір покликаний урегулювати відносини

між папством та Італ. Королівством задля гарантування «Св. Престолу фактичних і правових умов абсолютної незалежності у здійсненні його високої місії у світі».

07.VI.1929 Папа Пій XI (1922–1939) проголосив Оsn. закон ДМВ. Новий Оsn. закон ДМВ був оприлюднений 26.XI.2000 Папою Іоаном Павлом II (1978–2005) і набрав чинності 22.II.2001. Цей Закон, подібно до конституції в будь-якій д-ві, має вищу юрид. силу, що безпосередньо впливає з його тексту: «У державі визнаються недійсними всі норми, які суперечать цьому Закону. Лише Папа Римський має право у будь-який час вносити зміни до чинного Основного закону Держави-Міста Ватикан або замінити його новим». Відповідно до ст. 1 Оsn. закону ДМВ, «Верховний Понтифік, Суверен Держави-Міста Ватикан, володіє всією повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади». Це положення також повністю кореспондується з каноном 331 Кодексу канон. права, який свідчить про всю повноту влади Папи у церкві. У період, коли Св. Престол залишається вакантним, повноваження Папи частково реалізуються Колегією кардиналів (однак прийняті нею законод. акти мають бути підтверджені новообраним Понтифіком), тоді як адм.-розпорядчі функції виконує кардинал-камерленго.

Законод. влада, за винятком питань, які Папа має намір зберегти за собою або ін. інстанціями, здійснюється Папською комісією у справах ДМВ (*Pontificia Commissione per lo Stato della Città del Vaticano*), яка складається з кількох кардиналів, призначених Папою на 5-річний термін. Главою цієї Комісії – її кардиналом-президентом – з 1984 є держ. секретар, статус якого у ДМВ еквівалентний посаді прем'єр-міністра.

Викон. влада у ДМВ делегована Верх. Понтифіком кардиналу-президенту (голови) Комісії у справах ДМВ. У здійсненні його функцій кардиналу-президенту допомагають ген. секретар і заст. ген. секретаря вищезгаданої Комісії. Специф. органом викон. влади м. Ватикан є «губернаторство». Голова Комісії представляє ДМВ, а представництво з питань адм. діяльності він може доручити ген. секретареві Комісії, який наглядає за адм. роботою губернатора м. Ватикан і координує діяльність директорів із підлеглими їм установами та службами.

Суд. влада здійснюється від ім. Верх. Понтифіка відп. органами, ств. ним згідно з правовим держ. регламентом. Суд. система включає 3 церк. трибунали, кожен з яких виконує чітко окреслені функції. Апостол. пенітенціарний трибунал здійснює відпущення грі-

хів, відлучення від церкви, дає індульгенції тощо. До його компетенції належать усі питання, що стосуються внутр. порядку в церкві. Верх. трибунал апостол. сигнатури наглядає за дотриманням законів у діяльності церк. закладів. Трибунал рим. роти (круглої зали) є апел. суд. інстанцією і здійснює судочинство щодо юрид. та фіз. осіб катол. церкви, а також розглядає справи, пов'язані з подружнім (шлюбним) правом.

Консульт. роль під час підготовки різних законів та в ін. важливих справах належить ген. раднику і держ. радникам, які призначаються Папою на 5-річний термін. Ці посади особи можуть бути вислухані Понтифіком як індивідуально, так і в складі групи.

Отже, Осн. закон покликаний регулювати виключно питання організації влади у ДМВ і не містить положень реліг. змісту. Водночас вищевикладена система організації керівних органів влади В. досить чітко демонструє особливості ДМВ як тер. утвору, що має церк.-реліг. характер.

ДМВ не має кодифікованої конституції. Її замінюють Осн. закон ДМВ від 22.II.2001, а також законод. акти, затверджені та офіційно оприлюднені Папою Римським після укладення Латеранських угод. До складу законод. актів, які разом з Осн. законом фактично становлять конституцію ДМВ, входять:

1. Закон про джерела права, до яких належить: а) Кодекс канон. права та апостол. постанови (ці акти церк. характеру поставлені на 1-ше місце перед законами, що вже відображає особливості В.); б) закони, прийняті Папою або делегованою ним владою, а також постанови, видані в установленому законом порядку компетент. владою. Передбачається, що з питань, не врегульованих законод. В., застосовують італ. закони – кримін., цив., торг. тощо та відп. процес. кодекси за умови, якщо вони не суперечать приписам Божественного права та положенням Договору і Конкордату 1929.

2. Закон про управління ДМВ від 02.X.2002 встановлює систему органів управління В., які загалом іменуються урядом. Відповідно до положень Закону, викон. влада у В. належить кардиналу-президенту Папської комісії у справах ДМВ, якого називають головою уряду. До складу уряду входять очолювані директорами управління: фін., екон., охорони здоров'я, безпеки, заг. служб, тех. служб, телекомунікацій, у справах музеїв, управління резиденціями Понтифіка та ціла низка ін. установ, які забезпечують життєдіяльність ДМВ.

3. Закон про право громадянства та проживання, який встановлює підстави надання фіз. особам громадянства В.

4. Закон про адм. устрій, яким закріплюється право Папи скасовувати рішення будь-якого органу управління В. і регулюються питання відповідальності службовців В., а також укладення та виконання деяких цив.-правових договорів (підяду, постачання тощо).

5. Закон про екон., торг. та профес. орг-ції, яким встановлюється наявність власних грошових знаків В. Цим законод. актом передбачається також держ. монополія на купівлю й перепродаж товарів будь-якого характеру та походження.

Значна законод. база, об'єктом правового регулювання якої є пов'язані з існуванням В. відносини та розгалужена система органів управління, свідчить про те, що ДМВ має власний правовий порядок. Особливістю цього правопорядку є те, що він перебуває у підпорядкуванні заг. правопорядку Св. Престолу. Крім того, через реліг. природу та підпорядковане положення В. щодо Св. Престолу функціонування ДМВ багато в чому пов'язане із застосув. норм канон. права, що також свідчить про належність В. до правового порядку катол. церкви під керівництвом Св. Престолу.

Отже, попри те, що кожен з цих ін-тів – Св. Престол і В. – мають свою компетенцію і правову природу, вони водночас органічно пов'язані один з одним, оскільки Св. Престол виступає щодо В. як суверен, а главою ДМВ фактично та юридично може бути лише Папа Римський, який у свою чергу є фіз. носієм компетенції Апостол. Престолу.

За формою правління ДМВ фактично є виборною абс. теокр. монархією, хоча такою її не названо в жодному констит. чи законод. акті. Проте це не означає, що Папа Римський є авторитарною особою, яка приймає довільні рішення, керуючись лише власною волею та розумінням. Навпаки, Рим. Понтифік є охоронцем традиції віровчення, він пов'язаний Богооткровенням, фундамент. устроєм церкви, обрядами, визначеннями, які давалися на II Ватикан. соборі та попередніх соборах, тощо. Папа є насамперед Понтифіком і лише завдяки цьому факту володіє абс. владою на тер. В. Ін. словами, Папа Римський є главою реліг. культу і в результаті цього – главою, сувереном ДМВ, а не навпаки. Про це свідчить і порядок найменувань посад у титулі Рим. Понтифіка. Він є не просто керівником, а церк. ієрархом, а це у свою чергу означає, що діяти він може виключно як глава церк-

ви, а не як керівник ін., нехай у чомусь і подібного соц. ін-ту.

У катол. доктрині з питання міжн. правосуб'єктності ДМВ останню завжди розглядають як д-ву, хоча й зі своїми особливостями. В. названо д-вою у Латеранському договорі, титулі Папи Римського, договорах про приєднання до 7 міжн. міжуряд. орг-цій тощо. Говорячи про правову природу В. і порівнюючи її з традиц. д-вами, катол. вчені застосовують аналогію. Суть цього прийому полягає в тому, що відносини між В., з одного боку, та світськими д-вами з ін. – за своєю природою є подібними, аналогічними, але не ідентичними тим, що існують між світськими д-вами. Тому до цих відносин через їх подібність можна застосовувати одні й ті самі правила міжн. спілкування. Переважна більшість представників зрубіж. та вітчизн. доктрини міжн. права також активно відстоюють тезу про міжн. правосуб'єктність В. Для підтвердження тези щодо держ. статусу та міжн. правосуб'єктності В. найдоцільнішим є метод порівняння його осн. характеристик з ознаками д-ви, що склалися у правовій доктрині. Одним із джерел з цієї проблематики у міжн. праві є Конвенція про права та обов'язки держав, підписана у Монтевідео у 1933. У ст. 1 цієї Конвенції зазначається, що д-ва – це такий суб'єкт міжн. права, якому властиві: населення, тер., уряд і можливість вступати у відносини з ін. д-вами. Усі зазначені ознаки д-ви, хоча й з деякими особливостями, притаманні й ДМВ.

Сьогодні офіц. чисельність населення ДМВ становить бл. 1000 осіб; це переважно прелати Рим. курії та дипломати Апостол. Престолу. У самій д-ві В. постійно проживає бл. 300 осіб: 110 швейц. гвардійців, обов'язком яких є гарантування безпеки Папи та охорона гол. входів на терит. В., кілька кардиналів і бл. 50 священнослужителів – співробітників Держ. секретаріату та священників, які служать у соборі Св. Петра. У межах д-ви В. постійно працює понад 2 тис. осіб: 700 з них є ватикан. службовцями, а 1400 – співробітниками різних установ Рим. курії.

Ст. 9 Латеранського договору, визначаючи коло осіб, які є підданими В., встановлює, що відповідно до норм міжн. права під суверенітет Св. Престолу підпадають усі особи, які мають пост. резиденцію в ДМВ. Про це йдеться і в Законі В. про право громадянства та проживання, згідно з яким громадянство надається у зв'язку з пост. проживанням особи у В., пов'язаним з її рангом, посадою, службою чи заняттям. Крім того, громадянами В. є всі кардинали, незалежно від місця

їх проживання, коли вони перебувають на тер. В. Особливість громадянства В. полягає в тому, що воно надається не на підставі принципів «jus soli» або «jus sanguinis», як у практиці світських д-в, а на основі принципу «jus officii», тобто у зв'язку з обійманням відп. посади та виконанням певних служб. обов'язків на тер. ДМВ.

У юрисдикції Римського Папи перебуває не лише маленька тер. В. розміром 0,44 км² із населенням бл. 1000 мешканців, а й понад 1 млрд католиків у всіх країнах світу. Ст. 3 Латеранського договору, передбачаючи створення ДМВ, вказує на план її тер., що міститься в Дод. І до Договору і проголошує суверенітет Св. Престолу над його тер. та його повну власність на неї. З цього випливає, що тер. ДМВ відрізняється від держ. тер. у класичному розумінні цього поняття, згідно з яким передбачається поширення на тер. д-ви її суверенітету і влади, а не права власності. Тер. В., як зазначено у преамбулі Договору, було передано у власність та юрисдикцію Св. Престолу «для забезпечення його абсолютної та явної незалежності» і належного функціонування катол. церкви. Незважаючи на таку особливість, ДМВ визнана міжн. спільнотою суб'єктом міжн. права і забезпечує основоположну матер. базу й організац. умови для гарантування суверенності й незалежності ін., гол. щодо неї, суб'єкта міжнар. права – Св. Престолу в його різнобічній діяльності.

Особливістю публ. влади у ДМВ є те, що вона знаходить своє відображення у конкр. системі органів управління, передбачених Осн. законом В. та канон. правом, однак джерелом такої влади є не правовий порядок, що склався у В., а Св. Престол як самост. суб'єкт права sui juris, що свідчить про особл. природу взаємозв'язку цих 2 суб'єктів.

Згідно зі ст. 3 Осн. закону ДМВ від 07.VII.1929, «за Верховним главою Церкви зберігається представництво держави Ватикан за посередництвом Державного секретаря для укладення міжнародних договорів і дипломатичних зносин з державами». А у ст. 2 нової ред. Осн. закону ДМВ, який набрав чинності 22.II.2001, наголошено, що «представництво Держави-Міста Ватикан у відносинах з інозем. д-вами та в ін. питаннях міжнар. права закріплено за Верховним Понтифіком і здійснюється через Державний секретаріат».

Отже, В., як нейтр. незалеж. місто-д-ва, має всі атрибути держ. утворення і володіє всіма правами та ін-тами суверен. д-ви. Як загальноновизнаний суб'єкт міжн. права ДМВ має

також відп. символи державності – держ. прапор, держ. герб і держ. гімн. В. як д-ва має банк, свою грошову одиницю (ватикан. євро), пошту, готель, а також підведену гілку рим. залізниці, вертолітний майданчик тощо. Держ. мовою В. є лат., хоча в практ. діяльності переважно послуговуються італ. Водночас ДМВ, хоча й має ознаки держ. утворення, однак вступає у міжн.-правові відносини не самостійно, а здійснює це за допомогою або з дозволу та під кер. Св. Престолу.

М.І. Отрош

ВАУЧЕР (англ. *voucher* – виправдальний документ, письмове свідоцтво, розписка) – держ. цінний документ (приватизац. чек, сертифікат) з визначеною номінал. вартістю, який засвідчує право громадянина на приватизацію частини держ. власності при переході до приват. власності; 2) тимчас. документ для здійснення певних грош. операцій (оплати товарів і послуг, видачі кредитів, одержання грошей, оплати рахунків та ін.).

В.П. Горбатенко

ВЕБЕР Макс (1864-1920) – нім. соціолог, філософ, історик, економіст і юрист. Вивчав право та економіку в ун-тах Гейдельберга, Берліна, Страсбурга та Геттінгена. 1889 захистив докт. дисертацію, присвячену історії середньовічних торг. товариств Італії. Викладав у Берлінському (1893), Фрайбурзькому (1893-1896), Гейдельберзькому (1896-1898, 1902-1919) і Мюнхенському (1919-1920) ун-тах.

У своїх наук. дослідженнях розробляв проблеми держ.-правового характеру, влади та управління у сусп-ві. Осн. ідеї виклав у працях «Римська аграрна історія та її значення для державного і приватного права» (1891), «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), «Господарська етика світових релігій. Нариси з соціології релігії» (1915), «Господарство і суспільство» (1922).

Гол. ідея веберівської соціальної філософії – ідея екон. раціональності, пов'язаної з радикальним управлінням і правом. Вона має здійснюватися через політику д-ви. Політика, за В., – це насамперед участь у здійсненні влади чи принаймні прагнення впливати на її розподіл усередині країни або між д-вами. Важливого значення В. надавав проблемі легітимного панування, тобто здійснення влади за принципом очікування того, хто наказує, що йому будуть підкорятися, і того, хто підкоряється, що наказ буде такий, якого він очікує. Він розрізняв три типи такого панування (управління): традиційне, харизматичне і раціональне. Традиційне панування

спирається на віру не лише в законність, а й у святість чинних порядків. Цей тип В. називав ще патріархальним пануванням, за якого відсутні поділ влади і профес. управління. Харизматичний тип панування спирається на віру підданих у надзвичайний дар політ. лідера. Як правило, це авторитарний тип влади. Особу харизматичного лідера В. наділяв такими рисами, як рішучість, сміливість, ініціативність, здатність переконувати і підпорядковувати підлеглих. Раціональне панування притаманне західноєвроп. д-вам і США, воно передбачає підпорядкованість не стільки особистостям, скільки законам, вимагає професіоналізму владних структур. В. створив т. зв. теорію раціональної бюрократії, згідно з якою практ. здійснення держ. управління неминує належить профес. бюрократії, яка є своєрідним чинником раціоналізації влади і характеризується ефективністю розподілу обов'язків, суворою ієрархічністю владних функцій, формально встановленою системою правил управл. діяльності. Водночас В. констатував факт політ. відчуження «людей політики» від сусп-ва, попереджав про загрозу бюрократизації. Ґрунтуючись на принципі раціональності, В. ідеалізував капіталізм, визначаючи «дух капіталістичного підприємництва», що втілюється у профес. діяльності, законодавстві, політ. владі, як осн. тенденцію поступу цивілізації. Однак, ідеалізуючи капіталіст. форми господарювання, В. був свідомий того, що дем. ін-ти й цінності автоматично не виникають. Так, спостерігаючи за револ. процесом у Росії, він зауважував, що рос. сусп-во в принципі відкрите для сприйняття традиц. ліберально-дем. цінностей, ідеї свободи і демократії. Водночас В. зазначав, що на заваді цьому стоять відсутність у Росії стану, який упродовж сторіч виступав би ініціатором боротьби за громадян. права і свободи, а також нерозв'язаність нац. питання. Стосовно останнього В. під безпосереднім впливом М. Драгоманова прагнув осмислити взаємозв'язок між проблемою демократії у Росії і питанням про самовизначення націй, насамперед поляків та українців.

О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко

ВЕЛІКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ – бурж.-дем. революція у Франції 1789-1794. Найрадикальніша з усіх ранніх бурж. революцій: ліквідувала феод.-абсолютист. порядок у країні, підірвала його основи в ін. д-вах, утвердила у Франції бурж. лад та відповідний йому тип д-ви і права.

В.ф.р. розвивалась трьома осн. етапами. Перший (14.VII.1789 – 10.VIII.1792) зафіксував форм.-юрід. визнання революції королів. владою, домінування інтересів вел. буржуазії (осн. ідеологи – О. Мірабо, Ж. Лафайєт та ін.), боротьбу рев. сил із зовн. інтервенцією, нар. повстання у Парижі й ліквідацію монархії. Другий етап (10.VIII.1792 – 02.VI.1793) відзначився пануванням жирондистів – виразників торг.-пром. і землевласн. буржуазії (керівники – Ж.-П. Бріссо, П.В. Верньо, Ж.М. Ролан та ін.) і гострим протистоянням їм якобінців-монтаньярів (очільники – М. Робесп'єр, Ж.П. Марат, Ж.Ж. Дантон, Л.А. Сен-Жюст), які представляли інтереси середніх і нижчих прошарків буржуазії, селянства і плебейства. В рамках третього етапу (02.VI.1793 – 28.VII.1794) були здійснені якобінська диктатура на чолі з М. Робесп'єром і термідоріанський контррев. переворот (керівники – Ж. Фуше, Ж.Л. Тальєн, П. Баррас, Ж. Колло д'Ербуа, Ж. Бійо-Варенн та ін.).

У ході В.ф.р. прийнято ряд конституційних та ін. політ.-правових актів, що справили значний вплив на розвиток права у Франції та ін. країнах Найважливішим документом В.ф.р. стала Декларація прав людини і громадянина, прийнята 26.VIII.1789, яка, з одного боку, пояснила всьому світові мету і завдання революції, а з другого – послугувала своєрідним бар'єром на шляху можливого повернення старих феод.-абсолютист. порядків. Другим важл. актом першого етапу революції була конституція 1791, яка закріпила осн. принципи та інститути бурж. держ. права і поділ влади згідно з теорією Ш. Монтеск'є, цензове виб. право, новий адм.-тер. поділ країни з виборними місц. органами управління та адміністрацією, недоторканність депутатів, форм. проголошення прав і свобод гр.-н. За держ. устроєм Франція була визначена як унітарна д-ва, за формою правління – як конст. монархія з одночасним проголошенням нар. суверенітету. У конституції 1791 знайшли відбиття нові важливі держ.-правові поняття: «національний суверенітет» і «представницьке правління». Було, зокрема, зафіксовано: «Суверенітет належить нації: він є неподільним, невідчужуваним і невід'ємним. Жодна частина народу, жодна особа не може привласнити собі його здійснення». Конституція діяла лише до серпня 1792.

На другому етапі революції жирондисти запропонували у квітні 1793 новий проект конституції, який так і не став Осн. законом в умовах протистояння двох політ. угруповань (жирондистів і якобінців). Даний про-

ект передбачав федеральну форму держ. устрою і респ. форму правління, деяку лібералізацію політ. режиму, зокрема, загальне виб. право для чоловіків. Законодавчу владу планувалося вручити законод. корпусу, який мав обиратися двоступеневими виборами терміном на 1 рік, а викон. владу – викон. раді республіки у складі 7 міністрів, обраних народом. Було прийнято низку важл. конст. законів: декрети про утвердження конституції народом, захист особи і власності громадян, ліквідацію королів. влади у Франції, створення комітету громад. безпеки і комітету громад. порятунку; декларацію про єдність і неподільність республіки та ін. На третьому етапі революції, після встановлення якобін. диктатури, 24.VI.1793 Конвент прийняв нову Декларацію прав людини і громадянина, а також конституцію, яка увійшла в історію під назвою «якобінської». В основу Декларації 1793 було покладено Декларацію 1789, однак вона містила і низку принципово нових положень, а саме: ідею спільного щастя як сусп. мети; забезпечення людині можливості користування природ. й невідчужуваними правами; захист сусп. неімущих, непрацевдатних; сприяння нар. освіті; відсутність поділу влади як основи конст. ладу. Конституція 1793 істотно відрізнялася від конституції 1791, насамперед у тому, що вона закріплювала бурж.-дем. політ. режим, ідею верховенства народу, проголошувала ширше коло прав і свобод, узаконювала ліквідацію феод. пережитків на селі й відміну рабства у колоніях. Декларацію і конституцію 1793 було схвалено народом у більшості комун країни, однак ці основоположні документи не стали чинними. Натомість упродовж третього етапу В.ф.р. фактично функціонувала якобінська диктатура. Якобінський режим, прагнучи своїми декретами обмежити демократію (шляхом широкого тлумачення рев. порядку, реквізиції сільськогосп. продукції, заборони нар. зібрань та ін.) для реакц. сил, водночас істотно обмежував її і для усього франц. народу. З перших днів В.ф.р. поряд з ліквідацією віджилої системи феод. права інтенсивно відбувається нормотворчість у сфері цив. законодавства. Хоча поставлене революцією завдання створення єдиного цив. кодексу не було виконано. В.ф.р. внесла кілька суттєвих змін у систему цив. права: проголошення права власності як «священного і недоторканного», першого з усіх «природних і невідчужуваних прав людини»; забезпечення свободи торгівлі, ремесел, ліквідація корпорацій і «свободи договору», вільний обіг

нерухомої власності (з деякими обмеженнями в період якобінської диктатури); форм. рівності всіх громадян, що відобразилось у ліквідації станів, феод. інститутів, у секуляризації шлюбу, зміні правового становища жінки, дітей (припинення батьківської влади з досягненням 21-річного віку), позашлюб. дітей; ліквідації старої системи цив. законодавства й утвердження закону як осн. джерела права.

Поряд зі змінами в системі цив. права значно розвинулося законодавство, ознаменувавши відхід від феод. середньовічної жорстокості в бік гуманізації. Були юрид. закріплені такі осн. крим.-правові принципи: введення форм. поняття злочину як дії, що порушує встановлену законом заборону (немає злочину – немає й покарання, якщо про це не сказано в законі); утвердження рівності покарань для представників усіх станів; встановлення особистого характеру покарань; ліквідація торгтур і карцерів; скасування обтяжливих для безневинних членів сім'ї засудженого конфіскацій майна; призначення смертної кари як виключної міри покарання лише за найтяжчі злочини. Загальнодем. положення крим. законодавства періоду революції закріплені у крим. кодексах Франції (1810) та ін. європ. країн.

В.ф.р. постала у світ. масштабі як результат нагромадження суперечностей у процесі еволюц. розвитку, виявила найбільш гострі форми боротьби між новим, що народжувалося, і старими, віджилими формами сусп. відносин. Разом з тим В.ф.р. засвідчила жорстокість, позаправовий характер діяльності влади в екстрем. умовах, непередбачуваність розвитку масової свідомості, величезний розрив між прагненням до утвердження дем. влади та реальними наслідками насильн. методів соц. перетворень.

Істор. значення В.ф.р. для розвитку права полягає у проголошенні та апробації нею на практиці осн. принципів політ.-правового життя (правової д-ви, нар. суверенітету, парлам. представницького ладу, поділу влади та ін.). Вона спричинила розвиток цих принципів як загальнолюдських, загальноцивілізаційних, дала поштовх становленню сучас. конституціоналізму не лише у Франції, а й у багатьох ін. країнах.

Лит.: Ліберберг І.І. Велика Французька революція. Х., 1931; *L'Etat de France pendant la revolution (1789–1799)*. Paris, 1988; *Des Etats generaux au 18 brumaire. La revolution francaise a travers les archives*. Paris, 1988; Таран Л.В. Истор. мысль Франции и России. К., 1994.

В.П. Горбатенко

ВЕРАС Дені д'Аме (*Denis Veiras*; бл. 1635 – бл. 1700) – франц. протестант, письменник, автор утопії «Історія севарамбів» (1675-1679). Нар. в протестантській сім'ї дрібної буржуазії. Кар'єру розпочав з того, що записався в королівську армію і два роки брав участь у війні за П'ємонт. Отримав освіту, в 1660 році став доктором права.

В. готувався розпочати адвокат. кар'єру в Тулузі, однак емігрував із Франції до Англії через реліг. переслідування. Там він перебував у оточенні герцога Бекінгема, спілкувався з багатьма діячами науки і культури, був близько знайомий з Дж. Локком. В. розмірковував про різні форми держ. устрою, знайомився з утопіями Т. Мора і Ф. Бекона, з ін. творами соц.-політ. характеру. Відміна Людовиком XIV Нантської едикту в 1686 (указ короля Франції Генріха IV від 13.IV.1598, який дарував франц. гугенотам певні громадян. права, відкривши таким чином шлях до реліг. терпимості) викликала еміграцію з Франції великої кількості протестантів. Мабуть, з цієї ж причини і В., покинувши у 1686 Париж, виїхав до Голландії, де слід його губиться. 1675-1685 роки, проведені Верасом у Парижі, – найбільш відомі у його біографії. Тут у 1677–1679 він видав обидві частини «Історії севарамбів» у (1683 з'явився голл. переклад, у 1689 – нім., у 1728 – італ.). У 1682 В. видає методичну граматику франц. мови, в 1683 – коротку граматику франц. мови англ. мовою. У своїй методичній граматиці В. намагався спростити франц. орфографію, і його праця отримує високу оцінку з боку відомих франц. лінгвістів. В. відкидає неодноразові пропозиції вступити на держ. службу, бо прийняття такої пропозиції було пов'язано з необхідністю змінити релігію.

«Історії севарамбів», що є класич. утопією, В. надає форми роману-подорожі. Його роман – сполучна ланка між ранніми комуніст. утопіями XVI ст. та ідеями Просвітництва. З ін. боку, опис сусп.-ва севарамбів зближує В. з теоретиками природного права і соціалістами-утопістами XVIII ст. Роман В. слід вважати також певною мірою прихованою критикою сусп. устрою Франції часів Людовика XIV. В романі розповідь ведеться від імені капітана Сідена. Корабель, на якому було 307 чоловіків, 74 жінки та 3 юнака, прямує з Голландії до Батавії, сів на мілину біля острова, що належав до австрал. земель.

В. зображує вигадане сусп.-во, де приватна власність замінена громадською, немає станів і спадкових привілеїв, земля і всі багатства належать народу, праця обов'язкова для всіх, крім старих і хворих. Напр., якщо в

«Утопії» Т. Мора робочий день дорівнює 6 годинам, в «Місті Сонця» Кампанелли – 4 год., то в романі В. всі зобов'язані працювати 8 год. на добу. В. першим проголосив поділ дня на три рівні частини: робота, відпочинок, задоволення. Закони, за якими живуть севарамби, дають їм змогу задовольнятися всіма можливими благами. Кожна людина, не маючи приватної власності, володіє, проте, всіма багатствами країни. Усе, що їм необхідно, севарамби одержують із держ. складів, їм і на думку не спадає наживатися нечесним шляхом. Оскільки весь народ поділяється лише на приват. і сусп. осіб, усякий може досягти вищої посади добрими й розумними справами. Населення займається переважно будівництвом і землеробством, але тим, у кого є здатності до мистецтв, надаються всі можливості для заняття улюбленою справою від самого дитинства.

Якщо в утопічному проєкті Ш. Фур'є було розроблено концепцію «фалансера» – спец. типу будівлі, в межах якої мають відбуватися усі необхідні для якісного життя людей процеси, то В. у романі застосував нововведення. Країна севарамбів поділялась за виробн. принципом на «осмазії» (осн. модульна одиниця) – міські та сільські, в яких діти навчались на основі поєднання заг. та профес. освіти. Загалом у Севарамбі налічувалось понад п'ять тисяч осмазій, які формували міста або селища. Кожна осмазія мала 4 поверхи і могла вміщувати до 1000 людей. Осмазіями керували осмазіонти, які представляли інтереси її мешканців. Осмазіонти входили до т. з. Генеральної ради, а один представник (бромасіонт) від вісьми осмазій входив до Постійної ради. У свою чергу представники Постійної ради обирали 24 сенаторів, які були радниками віцекоролів. Окремим типом осмазій були школи-інтернати – окремо для дівчаток і хлопчиків. Від семи років севарамбів у таких осмазіях починає виховувати д-ва. Дітям прищеплювали бажання трудитися, повагу до старших, слухняність, добродіяння. По досягненні певного віку севарамби вступали у законний шлюб, вважаючи своїм обов'язком виховати «декількох дітей батьківщині» і провести життя доброчесно й з користю для сусп-ва. Злочинців, що порушили закони порядності й цнотливості, які вважаються основою життя сусп-ва, чекало публіч. покарання.

Король Севаріас та його супутники «експериментували» із застосуванням різних держ. систем і, зрештою, зупинилися на одній, найприйнятнішій – монархії. Однак монархія севарамбів є найбільш парадоксальною з

усіх наявних на той момент, оскільки містила у собі елементи аристократ. правління і демократії. Верховним володарем і божеством вважалося Сонце. Теоретично віцекоролем, який виконував функції намісника Сонця на Землі, міг стати кожен, оскільки севарамби не знали спадкових привілеїв. Для цього необхідно було пройти довгий шлях кар'єрними сходами від обраного громадою осмазіонта (керуючого осмазією), до севаробаста (сенатора). В. описує й регулярну армію Севарамба. Війська, що складаються не лише з чоловіків, а й із жінок, були озброєні найсучас. зброєю. Як пояснює В. через одного з персонажів роману, багато жителів країни бували і в Європі, і в Азії, запозичуючи усі корисні нововведення і ретельно оберігаючи таємницю своєї батьківщини, щоб до них не проникли вади мешканців ін. материків. Роман В. отримав велику популярність і викликав численні наслідування. Книга була настільки правдоподібною, що редактор газети «Journal des Sçavans» у рецензії 1678 не міг вирішити, справжній це опис, чи вдала містифікація. Роман «Історія севарамбів» видавався франц. мовою аж до кінця XVIII ст. в Парижі й особливо часто в Амстердамі, витримавши не менше 20 видань. Кілька разів роман видавався до середини XVIII ст. в перекладі англ. мовою повністю або в уривках, був неодноразово перекладений на нім., італ. та голланд. мови. Найбільше число видань припадає на початок XVIII ст. Напередодні Франц. бурж. революції «Історія севарамбів» кілька разів була видана у Франції. І навіть у XIX ст., коли роман був забутий у Франції, його охоче читали в Англії і Німеччині.

В.О. Корнієнко

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ – принцип правового режиму, згідно з яким посадові та службові особи д-ви, її фіз. і юрид. особи зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, законів України та міжн. нормативних актів, ратифікованих Верховною Радою України, закони приймаються та змінюються винятково законодавчим органом д-ви та мають пріоритетне значення в порівнянні з ін. підзаконними нормативними актами, усі ін. нормат. акти мають відповідати і не суперечити закону, невідповідні закону нормат. акти не підлягають застосуванню.

Відповідно до ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено

законодавством. Органи держ. влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Закони – інтегративні нормат.-правові акти, які приймаються в особливому законотворчому порядку законодавчим органом д-ви чи безпосередньо народом шляхом референдуму, якими регулюються найважл. питання прав, свобод та забезпечення життєдіяльності людини, організації сусп-ва та державотворення.

Норми Конституції є квінтесенцією права, мають найвищий ступінь інтегративної, нормат.-правової концентрації, виступають установчим характером для всієї системи права, є його правничим і доктринальним фундаментом. Конституція України має найвищу юрид. силу. Закони та ін. нормат.-правові акти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України). Норми будь-яких законів чи нормат. актів не підлягають застосуванню, якщо вони суперечать нормам Конституції України.

У правовій системі України, крім Конституції України, до джерел права належать норми міжн. правових актів, норми окремих кодифікованих законодавчих актів – кодексів України, окремі закони України, напр., «Про судоустрій та статус суддів», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», «Про запобігання корупції» тощо.

За своєю юрид. силою норми, що регулюють правовідносини в д-ві, поділяються на такі рівні: конституційні норми (норми найвищої юрид. сили); норми, викладені в рішеннях Конституційного Суду України; норми ратифікованих Україною міжн. правових актів; правотворчі рішення Європейського суду з прав людини; норми окремих кодексів України та ін. законів.

Норми правових актів меншої юрид. сили мають відповідати нормам правових актів більшої юрид. сили, в ін. разі – не підлягають застосуванню. Так, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжн. договір. Водночас міжн. договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед КС України питання про відповідність Конституції законів та ін. нормат.-правових актів. Таке рішення може прийняти суд у будь-якій стадії розгляду справи.

Відповідно до ч. 3 ст. 22 Конституції України при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Лит.: Сирота М.Д. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття. Вид. 2-ге. К., 2007; Конституційне право України. Академічний курс: підруч.: у 2 т. Т. 2 / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К., 2008; Щербанюк О.В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави: моногр. К., 2013. Кн.2; Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: моногр. К., 2016; Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. 4-те видання. К., 2021; Тертишник В. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К., 2023; Савчин М. Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар): моногр. К., 2024.

В.М. Тертишник

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА – система правового і сусп. устрою, де природні права і свободи людини знайшли загальне визнання та законодавче закріплення, визнані найвищою цінністю сусп-ва, а їх забезпечення стає пріоритетом д-ви, де сама влада перебуває під владою права і контролем закону та обмежується правом, а саме право створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості свавілля чиновників, де д-ва несе відповідальність перед людиною за свою діяльність.

Концепт «верховенство права» в українській правничій доктрині в своєму сенсі відповідає англомов. виразу «Rule of Law», тобто «rule» – «правління, владарювання, панування» та «law» – «право».

В.п. – одна із базових правничих цінностей та основа правничої демократії. Конституція України, яка виступає найвищим ступенем об'єктивації В.п., в ст. 3 визначає: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визна-

чають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Право виступає мірою свободи і зміст його полягає в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою ін. членів сусп-ва, дотримуючись принципу рівності. Згідно зі ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип В.п. Конституція України має найвищу юрид. силу. Закони та інші норм.-правові акти приймаються на основі Конституції України й мають відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституц. прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська Комісія) у доповіді про В.п. (Венеція, 11–12.III.2016) указала на такі його необхідні елементи: законність та прозорість ухвалення законів; правову визначеність; заборону держ. свавілля; презумпцію невинуватості, заборону зворотної дії закону; недискримінацію і рівність перед законом, що передбачає відсутність законів, які містять дискримінац. положення або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінац. тлумачення або застосування закону. Основою *принципу законності та «заборони державного свавілля»* в Україні є положення ст. 19 Конституції України, згідно з яким правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи держ. влади та органи місц. самоврядування, їх посад, особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Кожна людина може робити все, що не заборонено законом, а представник будь-яких органів держ. влади чи органів місц. самоврядування може робити лише те, що передбачено законом, та в порядку, визначеному законом. *Дотримання прав людини* – принцип взаємин між людиною і д-вою, також між окремими людьми, згідно з яким права людини є найвищою цінністю, їх дотримання і забезпечення є обов'язком д-ви, права людини є непорушними, людина може використовувати свої права вільно на свій розсуд, але без шкоди правам ін. людей та сусп-ву, обмеження прав людини може допускатись лише на підставі закону. При прийнятті нових законів чи підзаконних нормат. актів

та управлінських рішень недопустиме звуження чинних прав і свобод та гарантій їх захисту.

Правова визначеність передбачає формулювання в законі чітких, однозначних і зрозумілих правових приписів, за яких забезпечується легкість і доступність з'ясування змісту права і юрид. забезпечену можливість скористатись цим правом.

Рівність людей у своїй гідності та правах – природне право людини, правове закріплення якого визначено нормами такого змісту: всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один до одного в дусі братерства, всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом.

Заборона дискримінаційного тлумачення або застосування закону. Жоден із правових актів чи жодна з процесуальних дій не можуть звужувати конституційні та визнані міжн. правовими актами права і свободи людини та не можуть тлумачитись як такі, що надають будь-якій фіз. чи юрид. особі право вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено нормами Конституції України та міжнар. правових актів.

Принцип недискримінації передбачає заборону будь-якого нерівного та несправедливого поводження з людиною. Засади запобігання та протидії дискримінації в Україні більш детально розкриваються в окремому законодавчому акті – Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Презумпція невинуватості закріплена в ст. 62 Конституції України. Згідно з нею особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримін. покаранню, поки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного д-ва відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдані безпідставним засудженням. Поряд з цим в Конституції України має бути закріплений інтегративний принцип презумпції добропорядності кожної людини.

Принцип пропорційності полягає в тому, що обмеження прав і свобод людини може допускатись лише в умовах крайньої необхідності, якщо досягнення легітимної мети неможливо досягти ін. засобами. При цьому мета їх юрид. дій має бути суспільно вагомою, засіб досягнення корисної мети має бути необхідним, достатнім та якнайменш обтяжливим для тих, чії права обмежуються в конкретних умовах.

Ефективний доступ до правосуддя зобов'язує д-ви вживати всіх необхідних заходів для надання слухних, ефект. та недискримінаційних послуг, які сприяють доступу до системи правосуддя для всіх, включаючи юридичну допомогу.

Літ.: Головатий С. Верховенство права. У 3-х книгах. Кн. 2. Верховенство права: від доктрини до прецеденту. К., 2006.; Погребняк С.П. Основоволожні принципи права (змістовна характеристика): моногр. Х., 2008; Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: моногр.. У 2-х кн. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К., 2008; Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства: моногр.; за ред. Д.В. Лученка. Х., 2022; Тертишник В. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге, доповн. і перероб. К., 2023; Тертишник В.М. Презумпція добропорядності та правомірності дій людини в системі засад правової держави. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*. 2023. Вип.15 (27). Том 1.

В.М. Тертишник

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ (від англ. *west* – захід) – перенесення структур, технологій і способу життя західних (європейських) суспільств до ін. суспільств, запозичення і відтворення західного досвіду. Цей перехід може ґрунтуватися не тільки на наук.-тех. прогресі та соц.-структурних змінах, а й на перетворенні нормативних і ціннісних систем.

Феномен В. – явище поліструктурне і багатовимірне. Впливаючи на ін. країни, В. торкається різноманітних сфер людської діяльності: в економіці відбувається запозичення сучас. захід. технологій, органічних форм екон. виробництва, військ.-тех. культури; у політ., соц. і культур. сферах змінюються норми соц. регуляції (дем. політ. устрій, пріоритет прав людини, ліберальний тип соц. умов для самореалізації особистості, реліг. і націон. устрій). Взаємозв'язок і взаємодія процесів В. із соц., політ. та екон. процесами зумовлює її складну структуру й організацію. Але її природу слід розглядати не лише через зіставлення з процесами європеїзації, а також з процесами модернізації, глобалізації та американізації.

В. невіддільно пов'язана з процесами модернізації. Головною відмінністю між ними є те, що В. може призвести до повної переорієнтації суспільств за зах. зразком із руйнуванням їхньої культурної ідентичності. Модернізація ж, як прийнято вважати, трансформує сусп-во, переводячи його на вищий рівень розвитку, не знищуючи культурних основ.

Наприкінці ХХ ст. класична модернізаційна теорія поступилася місцем процесам інституціоналізації, які виявили нову світову тенденцію – глобалізацію. Інтерпретація глобалізації є суперечливою. Цей процес ширший, ніж В., хоча в деяких випадках їх вважають синонімами. З одного боку, глобалізація стала наслідком модернізації, з ін. – її можна розуміти як розширену В., як процес всесвітньої уніфікації, хоча не всі країни світу однаковою мірою залучені до процесів глобалізації. Водночас і В. не торкнулася засадничих підвалів східноазійських країн, але при цьому вони залучені в процеси глобалізації.

В., коли вона ототожнюється з глобалізацією в повному розумінні цього слова, перестає бути й чинником модернізації, яка історично давно вже пов'язується з індустріалізацією як способом виживання. Розвинені західні країни переносять важку індустрію з її екологічно нечистим виробництвом в економічно залежні від них д-ви. І таким чином індустріалізація перестає бути модернізацією, а перетворюється на засіб експлуатації дешевої робочої сили й еколог. ресурсів. В. посилює стагнаційні тенденції в багатьох сферах життя традиційних суспільств й в цьому аспекті призводить до штучної консервації застарілих соц. форм, а отже, до відсталості. Захід не має ні прагнення, ні достатніх ресурсів для того, щоб забезпечити швидкий і повноцінний розвиток відсталих регіонів на основі залучення значних мас населення в нові форми виробництва. Суттєвим також слід вважати те, що використання В. як аргумента на користь глобалізації не витримує й екон. критики. Тому що В. – не є повною глобалізацією. Про це можна було б говорити лише в умовах введення єдиної світової валюти, розширення на основних територіях планети зони вільної торгівлі, завершення лібералізації економіки, додержання пропорції між імпортом і експортом у розвинених д-вах тощо.

В. слід ототожнювати не лише з процесами європеїзації, а й американізації як певного істор. етапу феномену В. До середини ХХ ст. в основі В. лежала економіка і єдиний європейський технологічний спосіб виробни-

цтва. У другій половині ХХ ст. на перший план процесів В. вийшла зовн. політика, що проводилася Сполученими Штатами Америки із активним поширенням по всьому світу і практичною реалізацією т. з. «американської ідеї». Остання в певному сенсі являє собою відображення основ європейської цивілізації: принципів особистої відповідальності (спадщина християнства), демократії (греко-римська ідея), ліберальної економіки тощо. Але загалом під американізацією розумілася пропаганда однополярного світу зі США на чолі.

Однак на початку ХХІ ст., в умовах світової фінанс. кризи та посилення ролі східноазіат. країн на світовій арені, зах. країни намагаються зберегти лідируючі позиції і залишитися центром, навколо якого розгортаються глобальні процеси. Слід, безперечно, звернути увагу на екон. зростання й збільшення військ. могутності Китаю. Індію також вже сьогодні слід розглядати як сполучну ланку в політ. і культ. відносинах між ним і США. Досить умовно можна говорити про примусову і добровільну форми В. У першому випадку йдеться про насильницьке впровадження або нав'язування зах. д-вами своїх культурних норм ін. народам в процесі їх колонізації на тій підставі, що зах. цивілізація накопичила досвід наук.-тех. революції як досвід виживання. Прикладами може слугувати освоєння Америки, колонізація Африки, Індії й ін., або політ.-екон. проникнення в країни Сходу (Китай і Японія у ХІХ ст.). Говорити про т. з. «добровільну» В., яка зазвичай пов'язана з діяльністю перших осіб, чи владних еліт д-в, також слід досить обережно.

Історичні позит. й негат. приклади В. відомі від початку Нового часу. У Росії позитивним прикладом В. вважається час реформ Петра І. Однак, за оцінкою А. Тойнбі, саме В. Росії, що здійснювалася Петром І, фактично призупинила її прогресуючий розвиток і започаткувала процес її істор. стагнації. Тойнбі розглядав більшов. експеримент як спробу реанімації політики В., яка так само провалилася. В. зазнали військ.-політ. структури Туреччини впродовж ХVІІІ-ХІХ ст., в період «младотурецької» революції К. Ататюрка. В багатьох суспільствах процеси В. викликали помітний опір традиціоналістськи налаштованих шарів населення й частини еліти. Напр., в мусульман. країнах, які просякнуті жорсткими догмами ісламу. До категорії цілком вестернізованих суспільств можна віднести Японію і деякі посткомуніст. країни Сх. Європи. Більшість ін. країн, що вибрали

цей шлях розвитку (в т. ч. і Україна), можн. охарактеризувати як сусп.-ва, яких лише частково торкнулася В. На інтенсивність процесів В. на рівні буденної свідомості і культури сусп.-ва істотно впливає його інформаційна відкритість, рівень обізнаності громадян із стилем і рівнем життя людей на Заході, з їх можливостями соц. самореалізації, доступу до різних соц. благ тощо.

В.О. Корнієнко, В.В. Добіжа

ВЕТО (лат. *veto* – забороняю) – передбачений конституціями ряду країн акт, який зупиняє або не допускає вступ в силу законів та інших норм.-правових актів (рішень) тих або тих органів (посадових осіб). Розрізняються абсолютне (резолютивне) і відносне (умовно-обмежене) В. Абсолютне В. виявляється, зокрема, у праві глави д-ви на остаточне відхилення прийнятого парламентом закону. При відносному В. відмова глави д-ви санкціонувати закон лише зупиняє вступ останнього в силу. Парламент у такому разі може подолати В. глави д-ви шляхом повторного голосування за закон. Для цього досить часто вимагається кваліфікована більшість голосів. У США і РФ, напр., – не менше 2/3 голосів кожної палати. За Конституцією України Президент України має право відносного В. на акти ВР України (ст. 94). Для подолання В. Президента потрібна також кваліфікована більшість голосів.

Відома й інша класифікація В. – на загальне і часткове (вибіркове). Перше означає відхилення акта загалом, а друге – окремих його частин. В. – не лише важливий правовий засіб впливу на законодавчу діяльність у д-ві, а й одна з процедурних форм, що застосовується у діяльності Ради Безпеки ООН. За Статутом ООН кожен з постійних членів Ради Безпеки може накласти В. на проект рішення з непроцедурного питання. Цим Статут ООН орієнтує Раду Безпеки на консенсусне прийняття рішень.

В.П. Горбатенко

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА – форма взаємозв'язку між політикою і правом, яка проявляється через їх взаємовплив і взаємозумовленість; динамічний, безперервний процес розроблення та реалізації політичних рішень і правових норм; механізм узгодження теоретичного і практичного рівнів функціонування політики і права.

Кожна істор. епоха вносила свої корективи у розуміння політики і права відповідно до осн. тенденцій сусп. розвитку. Сотні мислителів у своїх творах описували політичну і

правову сфери сусп-ва. Ідеї багатьох з них важливі для осмислення взаємовпливу між політикою і правом. Ґрунтовною основою для нинішнього розуміння цієї проблематики є теоретико-методолог. напрацювання вчених періоду кардинальних сусп. трансформацій, зокрема кінця ХІХ – початку ХХ ст., оскільки їхні концепції створені в умовах, аналогічних до нинішніх. До таких можна віднести праці С. Дністрянського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, В. Липинського, Л. Петражицького, П. Сорокіна, В. Старосольського, О. Строніна. Різноманітним аспектам взаємовпливу і взаємозв'язку політики і права приділяють увагу сучасні політологи і юристи, зокрема: О. Бабкіна, В. Горбатенко, О. Костенко, І. Кресіна, О. Мережко, П. Мироненко, Є. Перегуда, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко, О. Ющик.

Методологія одночасного дослідження політики і права та визначення між ними взаємовпливу і взаємозв'язку ґрунтується на правилі – насамперед необхідно визначити однакові або схожі аспекти двох явищ, які планується дослідити (форму, зміст, процес), а потім обрати підхід, який становитиме основу дослідження (ціннісний, комунікативний, інституційний, процесуальний, функціональний тощо).

Зважаючи на те, що політика і право мають спільні функції (регулювання сусп. відносин, мінімізація конфліктів у сусп-ві, розвиток сусп-ва) та спільну мету (забезпечення спільного блага в сусп-ві), одним із обґрунтованих підходів до вивчення взаємозв'язку та взаємовпливу між цими явищами є функціонально-телеологічний. Дослідження взаємодії політики і права крізь призму цього підходу означає зосередженість на функціях і цілях політ. рішень і правових норм; на умовах, що заважають або сприяють досягненню цілей політики і права; на спільній меті політ. рішень і правових норм; на результатах взаємодії політики і права крізь призму забезпечення інтересів – суспільних, корпоративних або приватних.

З точки зору функціонально-телеологічного підходу, політика – це сукупність публічних і непублічних найоптимальніших для країни політ. рішень, які визначають напрям розвитку кожної сусп. сфери та країни загалом, розроблені на основі справжніх інтересів громадян і метою яких є мінімізація конфліктів у сусп-ві, забезпечення гідних умов життя якомога більшої кількості громадян; право – це сукупність правових норм, а також поширених у певному сусп-ві правил поведінки, які не заборонені органами вла-

ди, спільною метою яких є встановлення й підтримання в країні справедливості, рівності, порядку; взаємодія політики і права – це взаємовплив політ. рішень і правових норм, спільною метою яких є ефективне управління сусп. справами.

Політика і право взаємодіють на двох рівнях – теоретичному і практичному. На першому рівні взаємодіють сутності політики і права (концепції політики і права), на другому – політ. рішення і правові норми в конкретних процесах (розроблення, ухвалення, реалізації). Взаємодія політики і права відбувається і на етапі розроблення нових політ. рішень та правових норм, і на етапі їх реалізації. У процесі розроблення політики і права враховуються наявні рішення і чинні норми, а в процесі їх реалізації може виникнути потреба у прийнятті нових рішень і актів.

До структури взаємодії політики і права належать: об'єкти, які зумовлюють взаємодію політ. рішень і правових норм; суб'єкти, завдяки яким відбувається взаємодія; ціннісні установки суб'єктів, у т. ч. розуміння ними сутності політики і права. Об'єктами взаємодії політ. рішень і правових норм можуть бути всі наявні в суспільстві об'єкти та відносини, які потребують регулювання. Таке регулювання може бути первинним (у випадку появи нового об'єкта, виникнення нових відносин) або черговим (у випадку виявлення нових властивостей об'єкта, нових проявів відносин). Взаємодія політики і права, тобто взаємовплив політ. рішень і правових норм, відбувається завдяки суб'єктам, що беруть участь у переговорах, консультаціях, обговореннях щодо врегулювання певних сусп. проблем, у яких відбувається обмін інформацією, що в кінцевому результаті приводить до зміни їх поглядів і поведінки та відображається у змісті політики і права. До суб'єктів, які можуть розпочати взаємодію політики і права в демократичній, правовій державі, може належати будь-яка особа. Це можуть бути як індивідуальні суб'єкти (політики, політологи, юристи, громадяни), так і колективні (парламент, уряд, президент, політична партія, громадська орг-ція). Різним є вплив цих суб'єктів як на процес взаємодії політики і права, так і на його результат. Цей вплив залежить як від особистих якостей осіб, представників певного органу чи орг-ції, так і від особливостей політико-правової системи певної країни. В умовах дем. режиму вплив колект. суб'єктів буде більшим, ніж окремих осіб, оскільки воля більшості є основою демократії.

Домінування того чи ін. виду взаємодії політики і права прямо залежить від розуміння її суб'єктами: понять «політика» і «право»; призначення цих регуляторів; визнання їх спільної мети. Знання, цінності, інтереси, що домінують у суб'єктів, які беруть участь на різних етапах взаємодії політики і права – їх розробки та реалізації, є визначальними для результату взаємодії.

За критерієм інтересів, які забезпечує взаємодія політ. рішень і правових норм, взаємодія політики і права може бути двох видів – належною або неналежною. У першому виді забезпечуються сусп. інтереси, у другому – партикулярні або корпоративні. Належна взаємодія політики і права покликана мінімізувати егоїстичні (партикулярні, корпоративні) прагнення певних суб'єктів і вказати шляхи забезпечення максимальної користі для всього сусп-ва. Іманентними елементами суспільно корисної моделі взаємодії політики і права є наукова основа, ціннісна складова, інформаційно-комунікат. компонент, політ. і юрид. відповідальність. Для втілення на практиці суспільно корисної моделі взаємодії політики і права рекомендовано приділяти більше уваги на теорет. рівні її осн. показникам. Серед таких показників, які відображають належну взаємодію між політикою і правом у напрямі досягнення спільної мети цих двох регуляторів (ефективного розвитку сусп-ва) і потребують більшої уваги до їх сутності і способів досягнення, на практиці належать, зокрема, «спільне благо», ефективність політ. діяльності, ефективність правового регулювання.

Лит.: Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Український університет в Празі. Прага, 1923. Т. 1.; Кресіна І. О. Політика і право: проблеми співвідношення. Правова держава: щорічник наук. праць. 2003. Вип. 14; Трансформація політики в право: різні традиції та досвід: матеріали міжнар. наук. конф. / за ред. В. Я. Тація. Х., 2006; Скрипнюк О.В. Право і політика: проблеми конфлікту і консенсусу. Правова держава: щорічник наук. праць. 2016. Вип. 27; Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: моногр. / за ред. І.О. Кресіної. К., 2019; Кукуруз О.В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща. К., 2020.

О.В. Кукуруз

ВІБОРИ – процедура безпосереднього обрання або висунення певних осіб шляхом відкритого чи закритого (таємного) голосування для виконання громадських функцій, один із способів інституювання держ. влади, найпоширеніший механізм створення ор-

ганів та ін-тів влади. В. відповідають республіканському типові організації влади, коли вона є «res publica» – справа народу. Згідно з ідеєю республіканізму народкові належить реальний мандат влади, який громадяни періодично вручають, делегують обмеженому колу людей. На ідеї володіння кожним дієздатним громадянином владними повноваженнями і передачі їх своїм повноважним представникам, як відомо, ґрунтується будь-який парламентаризм. Що ж до акту голосування на виборах, то його можна оцінити як процедуру передачі влади, а ухиляння від участі у виборах – як незгоду її передавати, використовувати її у такий спосіб або й як відмову від влади. Відтак В. є не самим лише вибором («choise»), головним у них є обрання («election»), делегування повноважень, наділення владою, визнання вищої авторитетності за ватажком, лідером, певною посадою, особою тощо. Це концентрація волі багатьох, зосередження їх у волі представника або представн. органу з метою поєднання їх у цілісну й гармонійну мозаїку спільної волі – у сусп. владу. Таким чином, В. є цивілізованою, правовою формою завоювання й оновлення влади, приведення її структур та діяльності у відповідність до вимог життя. Вони становлять дем. спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів держ. влади або підтвердження повноважень на новий, визначений строк, процедуру призначення посад, осіб через вільне волевиявлення правоздат. громадян, через голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил та процедур.

Політ. В. – це формування керівних органів держ. влади всіх рівнів – партій, сусп. оргцій, призначення представників будь-якої громади, делегатів до представн. зборів, з'їздів тощо. В. треба називати також і прийняття колег. рішення (голосуванням чи за принципом консенсусу), коли якась думка, її формулювання визнається всіма або більшістю спільною, правдивою, «обирається» як обов'язкова для всіх. Залежно від предмета обрання розрізняють В. президентські, парламентські й муніципальні (місцеві). З огляду на причини їх проведення, В. можуть бути черговими (проводяться у зв'язку із закінченням строку повноважень виборного органу), позачерговими (їх проводять внаслідок дострокового припинення виборним органом своєї діяльності – дострокового розпуску парламенту, смерті або відставки президента країни), додатковими (проводяться для поповнення представн. закладу, якщо

з його складу вибув один або кілька членів). Політ. В. не зводяться до самого лише голосування. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур по формуванню керівних органів у д-ві. Гол. серед них є такі: призначення В. та визначення дати їх проведення; визначення виборчих округів та виборчих дільниць; утворення виборчих комісій (центральної, окружних, територіальних, дільничних); складання списків виборців; висування та реєстрація кандидатів; проведення передвиборної агітації; власне голосування; підрахунок голосів; оприлюднення результатів голосування; проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

С.Г. Рябов

ВІБОРЧА КВОТА – кількість голосів виборців, необхідних для отримання одного депутатського мандата при встановленні результатів виборів, що проводяться за пропорційною виборчою системою. Для вираховування В.к. число виборців ділиться на кількість місць у парламенті й таким чином обчислюється кількість голосів, необхідних для обрання одного кандидата. Потім кількість голосів, які набрала політ. партія, ділиться на В.к. і таким чином вираховується кількість місць у парламенті, які отримує та чи ін. політ. сила.

У системах пропорційного представництва використовуються різні методи для переведення отриманої політ. партією кількості голосів у кількість розподілених депутат. місць. Ці методи не залежать від різних способів формування списків кандидатів чи способів голосування при різних системах пропорційного представництва: зазвичай це поєднання будь-якого методу голосування й будь-якої методології розподілу місць, які вважаються крайною оптимальними. Різні методики голосування визначають рівень впливу виборця на те, хто саме буде кандидатом-переможцем. Метод розподілу місць допомагає визначити, наскільки пропорційним є співвідношення між кількістю відданих голосів і кількістю місць, отриманих кожною політ. партією.

Існують різні способи пропорційного розподілу депутатських мандатів. Один із них – спосіб, що спирається на метод В.к. У свою чергу, є різні способи для визначення В.к. Вони регламентуються законодавством країни, де проводяться вибори. Найпростішим вважається метод Хейра, названий на честь англ. адвоката Т. Хейра (Hare), запроваджений ним у 1855. Його називають ще методом

природної квоти: загальна кількість поданих в окрузі голосів ділиться на кількість депутат. мандатів, що розподіляються в окрузі ($Q = x/y$, де Q – квота, x – кількість поданих голосів, y – кількість мандатів, які підлягають розподілу). Тобто визначається мінімальна кількість голосів виборців, яку необхідно набрати політ. партії, щоб одержати один мандат. Після того, як квота визначена, кількість голосів, зібраних кожною політ. партією, ділиться на цю квоту й отримані від цього поділу цілі числа показують, скільки мандатів належить тій чи ін. політ. партії. Використовується В.к. Т. Хейра в Естонській Республіці, Румунії, Угорщині. Недолік методу Т. Хейра полягає в тому, що після визначення В.к. значна кількість місць залишається нерозподіленою.

Квота Хогенбах-Бішофа (названа на честь швейц. математика XIX ст. Е. Хогенбах-Бішофа) визначається за формулою – $v/(m+1)$, де v позначає заг. кількість поданих голосів виборців, m – кількість мандатів, що підлягають розподілу. Така квота менша від квоти Хейра, тому дає змогу розподілити відразу більше мандатів. Ще більший відсоток розподілених мандатів можна отримати при застосуванні В.к. Друпа (названа на честь англ. адвоката Г. Друпа): $v/(m+1)+1$. Подальше зростання відсотка розподілених мандатів дає використання В.к. Імперіалі (названа на честь бельгійського клерикального політ. діяча маркіза Імперіалі, запропонована в 1921): $v/(m+2)$. Однак застосовувати таку квоту треба дуже обережно, вона може виявитися замалою, може виникнути ситуація, коли на претендентів не вистачить депутатських мандатів.

Використання різних формул обчислення В.к. зумовлює появу надлишкових голосів. Застосування будь-якого різновиду квот не забезпечує гарантований розподіл усіх мандатів, тому дуже важливими є додаткові правила, що встановлюються законом для розподілу залишків:

- 1) правило найбільшого залишку – нерозподілені по квоті місця дістають політ. партії, які мають найбільші залишки;
- 2) правило найбільшого виборчого числа – місця, що не розподілені по квоті, віддаються політ. партіям, які набрали найбільшу кількість голосів;
- 3) сумуються залишки голосів по країні, обчислюється нова квота і, таким чином, розподіляється залишок місць (Королівство Бельгія, Нідерланди, Республіка Австрія);
- 4) місця віддають політ. партіям пропорційно до залишку їх голосів.

В умовах проведення виборів у єдиному загальнодерж. окрузі переважно впроваджується четверте правило. Оскільки не розподілені місця залишаються внаслідок дії загороджувального бар'єра, то решта мандатів, які залишилися нерозподіленими, передаються політ. партіям, які перетнули загороджувальний бар'єр. Розподіл місць реалізується пропорційно до кількості голосів, отриманих кожною політ. партією. За цією системою преференції (від лат. «віддавати перевагу») отримують впливовіші політ. партії, які на виборах зібрали більшу кількість голосів.

Застосування правила найбільшого залишку вигідне невеликим політ. партіям, а правило найбільшої середньої сприяє великим політ. партіям.

Ін. спосіб визначення пропорційності депутатських мандатів отриманим партійним списком голосам виборців базується на методі дільників (дивізорський метод). Обчислення В.к. методом дільників (метод найбільшої середньої) передбачає передання нерозподілених мандатів політ. партіям, які мають найбільшу частку від ділення кількості зібраних ними голосів на кількість мандатів, отриманих при першому розподілі, плюс одиницю. Найвідоміший метод професора математики Гентського ун-ту В. Д'Ондта (Королівство Швеція, Португальська Республіка, Республіка Польща, Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина), уперше запропонований ним у 1882. При такому обчисленні В.к. голоси, подані за кожную політ. партію, ділять на ряд послідовних чисел: 1, 2, 3, 4 і т. д. Частки від ділення розташовуються в зменшуваному порядку. В.к. буде частка від ділення, що знаходиться на тому місці, яке відповідає кількості місць у парламенті, що розподіляються. Зазвичай для виборчого округу достатньо дільників один-чотири. Ряд чисел-дільників може бути ін.: франц. вчений А. Сент-Лагю запропонував у 1910 ряд дільників, виражений непарними цифрами (1, 3, 5, 7, 9 і т. д.). У скандинавських країнах, Республіці Болгарії використовується модифікований метод А. Сент-Лагю, де першим дільником є 1.4 (1.4, 3, 5, 7 і т. д.). При використанні данського методу (Латвійська Республіка) ряд дільників такий: 1, 4, 7, 10 і т. д.

Практичне застосування методу В. Д'Ондта сприятливе для найбільшої політ. партії, метод А. Сент-Лагю – для малої, що менша різниця між сусідніми числами-дільниками у ряду, то більшу перевагу здобуватимуть великі політ. партії.

На різних етапах підрахунків можуть застосуватись різні варіанти В.к., напр., на першому етапі – природна квота, для розподілу залишків – квота за методом В. Д'Ондта. Це правило застосовується тоді, коли у масштабі країни у різних округах змагаються одні й ті ж політ. партії. Проте, коли у різних округах змагаються політ. партії як загальнонаціональні, так і регіональні, застосувати це правило дуже важко.

Літ.: Все про вибори / Упоряд. О.М. Роїна; Ред. О.А. Кривенко; Відп. за вип. Є.К. Пашутинський. К., 2004; Кочубей Л.О. *Виборчі технології* : навч. посіб. К., 2008; Шведа Ю.Р. *Вибори від А до Я* : настіл. кн. менеджера виборчої кампанії. Л., 2015; Шведа Ю.Р. *Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту* : навч. посіб. Л., 2013.

Б.Л. Дем'яненко

ВІБОРЧЕ ПРАВО – термін, який в політ. та юрид. науці розглядається в суб'єктивному та об'єктивному сенсі. Такий підхід зародився ще в часи Великої французької революції і отримав своє вираження в першому її конституц. досвіді – Конституції Франції 1791. Тоді було сформульовано принцип, за яким право голосу на виборах є правом людини, яке не має октройованого (дарованого д-вою) характеру і лише констатується (визнається) д-вою. Тим самим за правом голосу визнавалась якість природного права і по суті заперечувалася можливість встановлення цензів для активного В.п. Проте тоді ж у конституц. практиці знайшов відображення підхід, за яким право голосу на виборах належить громадянину в контексті його взаємозв'язків з д-вою. Згодом право голосу і загалом суб'єктивне В.п. почали класифікувати як політ. право, а самих виборців характеризувати як «політичних громадян». У сучас. розумінні суб'єктивне В.п. – встановлене конституцією та/або законом та гарантоване д-вою індивідуальне політ. право громадянина, яке визначає його можливість за власною волею і на свій розсуд брати участь у виборах президента (у д-вах з республік. формою правління, де є прямі президентські вибори) та формуванні представницьких органів держ. влади та органів місцевого самоврядування (висувати кандидатів, агітувати за них, самому балотуватися до відповідного представницького органу, голосувати тощо).

У свою чергу, суб'єктивне В.п. прийнято поділяти на активне В.п. і пасивне В.п. При цьому, сучасне вітчизняне законодавство не оперує такими термінами і активне В.п. називає «правом обирати» (цей термін використаний

у ст. 38 Конституції України), «правом голосу» (ст. 70 Конституції України) чи «правом вільно обирати (право голосу на виборах)» (ст. 6 Виборчого кодексу України 19.ІІ.2019), а пасивне В.п. – «правом бути обраним» (ст. 38 Конституції України та ст. 6 Виборчого кодексу України). Попри це, терміни активне та пасивне В.п. досить широко використовуються у конституц. доктрині та практиці.

Активне В.п. (іноді його ще називають «правом голосувати», зокрема так воно закріплене у ст. 25 Міжнародного пакту про громадян. та політ. права, також так само його трактує Європейський суд з прав людини (рішення у справі «Матьє-Моен і Клерфе проти Бельгії») – це встановлене конституцією або/та законом право громадянина, яке визначає його можливість обирати кандидатів до представницьких органів держ. влади та органів місцевого самоврядування, а також – президента (у двох з республіканською формою правління де є прямі президентські вибори), голосувати за будь-яку кандидатуру чи проти всіх кандидатів, тобто брати безпосередню (активну) участь у виборчому процесі шляхом голосування. Сутність цього права у даному аспекті полягає в тому, що право обирати кожний громадянин повинен реалізувати виключно самостійно завдяки власним активним діям, напр., отримати бюлетень, заповнити його, опустити в скриньку для голосування тощо.

Відповідно до ст. 70 Конституції України право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Такий підхід у визначенні кола громадян, що наділяються активним В.п. в Україні, і, відповідно, у окресленні кола виборців (електорату) загалом відповідає міжнар. стандартам, зокрема Декларації про критерії вільних і справедливих виборів 26.ІІІ.1994, яка засадами реалізації активного В.п. називає: 1) кожен дорослий громадянин має право голосувати на виборах без будь-якої дискримінації; 2) кожен дорослий громадянин має право доступу до дієвої, безсторонньої та рівної процедури реєстрації виборців; 3) той, хто має право голосу не може бути позбавлений права голосування або виключений зі списків виборців інакше як на законних підставах, причому ці підстави мають відповідати зобов'язанням цієї д-ви за міжн. правом; 4) кожен громадянин, позбавлений права голосування або виключений зі списків виборців, повинен мати право оскаржити таке рішення у суд.

порядку для швидкого та дієвого усунення помилки, якщо вона зроблена; 5) кожен виборець має право на рівний і реальний доступ на виборчу дільницю для здійснення голосування; 6) кожен виборець має право здійснити на рівній основі з ін. виборцями своє право, причому його голос має таку ж вагу, як і голоси ін. виборців; 7) право на таємницю голосування є абсолютним і не може бути жодним чином і чим би то не було обмежене.

У свою чергу, пасивне В.п. – це встановлене конституцією та/або законом право громадянина, яке визначає його можливість балотуватися на пост президента (у двох з республіканською формою правління, де є прямі президентські вибори) та до відповідних представницьких органів держ. влади та органів місцевого самоврядування, що опосередковує собою можливість брати участь у виборчій кампанії і включає в себе право висувати свою кандидатуру чи давати згоду на висування (право бути зареєстрованим як кандидат). Іноді пасивне В.п. ще називають «правом балотуватися», «правом обиратися, тобто балотуватися на виборах» чи «правом висуватися в установленому порядку як кандидат на виборну посаду». Таке розуміння пасивного В.п. узгоджується із термінологією, що використовується Загальним коментарем до статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який тлумачить зміст цього права як можливість балотуватися на виборах (тобто брати участь у виборах як кандидат) та термінологією, що використовується Венеційською комісією – право «бути кандидатом на виборах». Цей же термін використовує для позначення пасивного В. п. Європейський суд з прав людини (див., напр., рішення Суду у справі «Матьє-Моен і Клерфе проти Бельгії», рішення Суду у справі «Мельниченко проти України», рішення у справі «Суховерхий проти України» та ін.).

У різних країнах виборчим законодавством передбачені відмінні вимоги щодо реалізації особою свого пасивного В.п. (віковий ценз, строк проживання на відповідній території тощо). В той же час слід відзначити, що пасивне В. п. є по суті похідним від активного В.п. Такий зв'язок зумовлений тим, що, по-перше, наявність у індивіда пасивного В.п. прямо залежить від наявності у нього активного В.п. і це нерідко застерігається в конституціях або законах. Активне В.п. сприймається як складова конституц. статусу громадянина, як одне з його політ. прав. При цьому у деяких дем. країнах активне

(іноді і пасивне) В.п. мають і іноземці, які відповідають відповідним вимогам закону (напр., на законних підставах проживають останні п'ять років на території відповідної територіальної громади). Пасивне ж В.п. характеризує більш конкретний (спеціальний) статус кандидата на виборну посаду і саму таку посаду: умови набуття цього права є різними і залежать від посади, що заміщується за результатами виборів (напр., для кандидатів у члени парламенту або депутатів місцевих рад застосовується традиційно менший віковий ценз, ніж щодо кандидатів у президенти). По-друге, досягнення цілей, на які спрямована реалізація пасивного В.п. одних, уможлиблюється реалізацією активного В.п. інших. По-третє, принцип загального і рівного В.п., який покладено в основу організації і проведення виборів як форми безпосередньої демократії, пов'язаний передусім з поняттям активного В.п.

Відповідно до виборчого законодавства України пасивне В.п., може бути реалізоване громадянами на трьох видах виборів: президентських, парламентських і місцевих. Це право може бути реалізовано громадянином України як самостійно, так і в колективний спосіб. Самостійно пасивне В.п. може бути реалізовано громадянином шляхом самовисування ним власної кандидатури для участі у виборах. Колект. спосіб реалізації пасивного В.п. вимагає від кандидата узгодження своїх дій з діями ін. кандидатів при висуванні на виборну посаду та участі у виборах. Найбільш яскравим прикладом колект. реалізації пасивного В.п. є балотування до певного колегіального представницького органу через виборчий список певної політ. партії чи блоку політ. партій.

У конституц. та політ. доктрині у структурі суб'єктивного В. п. поряд з активним та пасивним В.п., іноді виділяють також номінаційне В. п., під яким розуміють право громадян брати участь у висуванні кандидатів на виборах. Це право як так зване третє В.п. не є сьогодні загальновизнаним, принаймні Конституція України його не згадує. Проте висування кандидатів не є чисто технолог. процедурою, оскільки її не можна звести до реалізації певних аспектів активного чи пасивного В.п. у їх сутнісному та змістовому розумінні.

Громадяни України мають також і деякі ін. права на участь у виборчому процесі, пов'язані з їхніми основними виборчими правами. Вони відомі під назвою т. з. похідних В.п., а набуваються відповідними суб'єктами під час виборчого процесу внаслідок наявності

та реалізації відповідних осн. В.п. Так виборці мають право бути членами виборчих комісій, які організовують підготовку та проведення відповідних виборів; отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів; брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах; здійснювати спостереження за проведенням відповідних виборів; оскаржувати порушення власних В.п., ін. власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі (ст. 9 Виборчого кодексу України).

Об'єктивне В.п. – це інститут конституц. права, система правових норм, що регулюють порядок організації і проведення різних видів виборів. Також в окремих джерелах до предмету об'єктивного В. п. відносять сусп. відносини та відповідні правові норми, пов'язані з правом громадян обирати, бути обраним до представницьких, ін. виборних органів (на виборні посади) держ. влади та органів місцевого самоврядування. Як правило, В.п. у його об'єктивному аспекті визначають як самостійний ін-т конституц. права або його підгалузь. Поряд із цим, поступово формується підхід щодо виокремлення В.п. як окремої галузі права.

Правовими засадами В.п. в Україні є положення Конституції України, Виборчого Кодексу України 19.ІІ.2019, законів «Про Центральну виборчу комісію» 30.VI.2004, «Про Державний реєстр виборців» 22.ІІ.2007, ін. актами законодавства. Положення галузевого законодавства дістають розвитку в постановах Центральної виборчої комісії, яка відповідно до закону здійснює консульт.-методичне забезпечення діяльності виборчих комісій та комісій з референдумів, приймає обов'язкові для використання в роботі виборчих комісій та комісій з референдумів роз'яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори і референдуми. Тривалий час велися дискусії стосовно необхідності кодифікації виборчого законодавства, результати якої знайшли своє втілення у Виборчому Кодексі України 19.ІІ.2019, який визначає порядок підготовки та проведення виборів Президента України, нар. депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, сільських, селищних, міських, районних у містах рад, сільських, селищних, міських голів, старост села, селища.

Літ.: Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика. Х., 2008; Нестерович В.Ф. Виборче право України. К., 2016; Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктрина

нальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні. К., 2018; *Виборчий кодекс України*. Кн. перша. Заг. частина. Наук.-практ. коментар / за ред. Ю.Б. Ключковського. К., 2021.

О.В. Батанов

ВІБОРЧИЙ БАР'ЄР (загороджувальний поріг, відсотковий бар'єр) – мінімальна частка голосів виборців, які політ. партія (блок політ. партій) має набрати на виборах для проходження в парламент. В.б. належить до методів виборчої інженерії, оскільки від його величини безпосередньо залежить, скільки політ. партій буде представлено в парламенті. В.б. застосовується для кращої консолідації парламенту, щоб обмежити присутність у ньому значної кількості дрібних політ. партій, які були б представлені кількома депутатами. В Україні В.б. упродовж років незалежності змінювався тричі: був на рівні 4 %, пізніше знижений до 3 %, нині становить 5 %.

Є два способи обмеження потрапляння в парламент великої кількості дрібних політ. партій: *природний* і *легальний* бар'єри. Природний (прихований, ефект., неофіційний) бар'єр – це відсоток голосів, необхідних для отримання одного депутатського місця в окрузі. Він залежить від середніх розмірів округу і застосовується у відносно невеликих виборчих округах, де політ. партії з невеликою підтримкою не одержують мандатів. Природ. бар'єр наявний у всіх виборчих системах незалежно від того, чи є у цій системі законодавчо закріплений В.б. Це зумовлено тим, що він виражається у відсотку голосів, які необхідні кандидату або політ. партії для отримання одного мандату в окрузі. Попри те, що не існує універс. формули, яка б дала змогу точно оцінити природний бар'єр у кожній виборчій системі, це можливо зробити, знаючи кількість мандатів по виборчому округу. Рівень природ. бар'єра залежить від способу розподілу отриманих політ. партією голосів, розміру і кількості округів, чисельності законодавців, обраних у кожному окрузі. Загалом, в окрузі з невеликою кількістю мандатів потрібен відносно високий відсоток голосів для обрання представника. І, навпаки, чим більше мандатів розподіляється в окрузі, тим нижчим буде природ. бар'єр. Природ. бар'єр відіграє значимішу роль на місцевих виборах, оскільки у цьому разі розподіляється менша кількість мандатів. На загальнодерж. виборах вплив природ. бар'єра не простежується або є незначним.

Величина *легального* В.б. встановлюється нормою закону, за якою політ. партія або список кандидатів допускається до участі у

розподілі мандатів. Такий бар'єр може встановлюватися в д-ві (загальнонац. виборчий округ) або окремому виборчому окрузі (в останньому випадку він вступає у взаємодію з природ. бар'єром, спричиненим магнітудою округу).

Електоральний В.б. величиною 4–5 % змушує невеликі політ. партії шукати об'єднання з вагомішими орг-ціями чи блокуватися одна з одною, сприяючи тим самим зменшенню кількості потенційних фракцій у парламенті і формуванню працездатнішого уряду. Застосування високого В.б. може суттєво спотворити результати виборів. Виборець, який віддає перевагу політ. партії, що не має шансів потрапити до парламенту, може змінити своє рішення й вибрати ін. політ. партію з більшими шансами на перемогу. Для дрібних політ. партій така поведінка виборців часто має відчутні негативні наслідки, аж до того, що деякі з них взагалі зникають з політ. сцени. Більші політ. партії, навпаки, дістають додаткову підтримку. Усе назване може спричинити замороження структури політ. партій і зниження інтересу населення до політики.

Уперше В.б. запроваджено у ФРН у 1963. Він становив 5 %, що було обумовлено політ. ситуацією, яка склалася у повоєнні роки у Німеччині: обмежити потрапляння до парламенту екстреміст. груп і неонацистів, які б своїми радикальними політ. рішеннями стримували дем. розвиток країни. Позитивний досвід застосування В.б. у ФРН сприяв його значній популярності й подальшому застосуванню країнами з пропорційними виборчими системами. У дем. країнах величина В.б. зазвичай є невисокою: в Ізраїлі – 1 %, Данії – 2 %, Королівстві Швеції – 4 %, ФРН – 5 %, Князівстві Ліхтенштейні – 8 %.

У наук. середовищі досі немає однозначної думки щодо використання В.б.: одні науковці схвально ставляться до практики його застосування (він необхідний для політ. структуризації парламенту, його дієздатності, унеможливорює представництво великої кількості дрібних політ. партій у парламенті); ін. вважають, що В.б. є однією з гол. маніпуляцій під час виборчого процесу (його величина зазвичай визначається не з правової точки зору, а винятково з точки зору політ. доцільності).

Гол. вада використання В.б. полягає в довільності визначення його величини (несправедливим є факт, що політ. партія, яка отримала 3,1 % голосів буде представлена в парламенті, а партія з 2,9 % голосів – не буде). Будь-який В.б. є серйозним порушен-

ням принципу рівноправності щодо виборців, кандидатів, тих, хто має право висування кандидатів на виборах (політ. партій). Завжди частина виборців неминуче голосує за політ. партії, які не долають встановленого В.б., і таким чином їхні голоси втрачаються. Тому, негативним наслідком використання В.б. є автомат. перехід голосів, відданих за політ. партії, що його не подолали, до партій-переможниць (які нерідко дотримуються протилежної ідеології), що звичайно спричиняє викривлення результатів виборів.

В Україні розподіл голосів у мандати у парламенті відбувається за квотою Т. Хейра, відповідно до якої політ. партії, що мають найбільший залишок, отримують додаткові мандати за рахунок тих політ. сил, які не подолали В.б. Таким чином, В.б. порушує гол. принципи пропорційної виборчої системи – спотворює пропорційність представництва. Як наслідок, електорат, що віддав голоси за політ. партії, що не подолали В.б., взагалі виявляється не представленим у парламенті. Внаслідок цього відбувається не зміна політ. симпатій виборців, а їхнє розчарування в процесі виборів, що неминуче призводить до абсентеїзму (неучасті їх у виборчому процесі).

До осн. причин введення В.б. слід віднести: не допуск у парламент екстреміст. політ. партій; унеможливлення потраплення в парламент політ. партій, які отримують підтримку виборців на рівні «галасу»; не допуск надмірного впливу малих політ. партій на прийняття парламентом рішень, у т. ч. на формування уряду; уникнення надмірного фракційного дроблення депутат. корпусу; створення працездатних фракцій у парламенті.

В.б. як один із методів виборчої інженерії є ефект. механізмом викривлення результатів виборів. Він може сприяти або заважати приходу до влади певних політ. сил. Зміна величини В.б. зазвичай має політ. характер і пов'язана з інтересами домінуючих політ. партій. Законодавче проектування В.б. має розглядатися передусім як засіб забезпечення реалізації конституц. принципів дем. виборів. Однак при його використанні політики часто вдаються до зловживання його величиною, що порушує гол. призначення пропорційної виборчої системи – пропорційно представляти усі політ. сили, що мають підтримку населення, не допускати викривлення результатів волевиявлення виборців, ставить під сумнів представницький характер органу публічної влади.

Лім.: Пономарьова Г. Правова оцінка застосування

загороджувального бар'єра в пропорційній виборчій системі. *Вісник ЦВК*. 2005. № 2 (2); Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Л., 2010; Ключковський Ю. Виборчі системи та українське виборче законодавство. К., 2011;

Б.Л. Дем'яненко

ВІБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ – система заздалегідь продуманих, запланованих та організованих, а також спонтанно використовуваних заходів, прийомів, способів, операцій процедур, техн. та інформ. засобів, що застосовуються для забезпечення успішного висунення кандидатів та їх обрання у процесі боротьби за владу. Фахівці виокремлюють кілька етапів у процесі розвитку В. т. Перший етап «газетна епоха» (1860-1940) – здійснення мобілізаційних акцій шляхом використання агітаторів, плакатів, партійної преси, використання пропаганди як осн. інструмента реалізації виборчої стратегії. Другий етап «телевізійна епоха» (1940-1980) – включення у виборчий процес широкого спектра ЗМІ; більш професійний і тривалий підхід до підготовки та реалізації виборчого процесу; акцентування уваги та активних дій на цільових аудиторіях. Третій етап «цифрова епоха» (приблизно з 1980) – широке використання новітніх телекомунікац. технологій у ході виборчих кампаній; намагання поширити вплив В.т. на максимально широке коло виборців шляхом використання Інтернету; різке зростання використання у виборчому процесі маніпулятивних технологій).

В.т. є одним з підвидів політ. технологій, у якому найбільш концентровано і рельєфно та відносно швидко простежується маніпулянт. ефект. Це зумовлено їх специфікою, тобто низкою характерних рис та особливостей, які визначають суть і зміст В.т.: фіксовані терміни реалізації (регулювання законодавством початку й кінця виборчої кампанії); комплексність дії (використання одночасно цілої низки прийомів, способів, процедур тощо); чітка адресність (сегментування електорату, апелювання до специф. потреб різних соц. груп); сконцентрованість дії; жорсткість застосування прийомів; швидка динаміка змін технологій у ході виборчого процесу; підпадання під вплив технологій значної частини сусп-ва.

В.т. класифікують за різними ознаками: за характером дії (стратегічні, тактичні, оперативні); за типами організації групової поведінки (офіційні й неофіційні); за набором засобів виразу (друковані, аудіо, телевізійні тощо); за ступенем зовн. вияву (відкриті й

тіньові); витратами (низько-, середньо- й високовитратні); за рівнем новизни (іноваційні й традиційні); за ступенем оригінальності (тиражовані і унікальні); за легальністю засобів, які використовуються (легальні та нелегальні); за тер. поширенням (регіональні й глобальні); за сферою дії (рекламні, створення іміджу, вивчення громадської думки); за прогнозованістю результатів (легко або складно прогнозовані); за морально-етичним критерієм (конвенціональні й девіантні); за характером впливу – маніпулятивні, що поділяються на дві групи: а) «м'які маніпулят. технології» (техн. навіювання, використання таких станів та емоцій людини, як незадоволення, страх, заздрість, нетерпимість тощо; ґрунтуються для застосування цього виду технологій є кризова/нестабільна ситуація у країні, розрив соц. зв'язків, втрата ідейних та моральних орієнтирів; низький рівень політико-електор. культури громадян тощо); б) «жорсткі маніпулятивні технології» («дискредитуючі», «чорні», або «брудні», технології, що мають на меті руйнацію позитивного іміджу конкурентів (лідера, партії, політ. сили тощо); дезорієнтацію та обман виборців.

За ключовими завданнями В.т., що мають маніпулят. характер, можна умовно поділити на шість груп:

1. Технології створення/формування іміджу політика, партії, політ. сили. Осн. прийоми: 1) нав'язування стандарту кандидата: а) зміцнення в сусп. свідомості критеріїв оцінки якостей гідного претендента, що вигідні виключно кандидатові, якого патрує маніпулятор; б) прив'язування кандидата до еталонних зразків, проведення вигідних маніпуляторів паралелей та аналогій; 2) дистанціювання від влади: а) демонстративне дистанціювання кандидата від влади; б) звертання безпосередньо до населення, акцентоване ігнорування адміністрації; в) публіч. критика владних структур; г) демонстрація дем. поглядів та дем. поведінки; 3) імітація підтримки від статусних людей: рекламування та позиціонування кандидата як «людини», що належить до оточення/прихильників відомої політ. фігури.

2. Технології просування іміджу політика, партії, політ. сили. Осн. прийоми: 1) «техн. кандидат»: балотування на одну й ту ж виборну посаду прихованого союзника осн. кандидата з метою: а) відтягування голосів від конкурентів; б) виконання брудної роботи – дискредитація сильних конкурентів, озвучення наклепницьких висловів, орг-ції

різного роду провокацій тощо; в) зняття кандидатури техн. кандидата на користь основного з подальшою передачею голосів; 2) «гра на рейтинг»: а) організація «незалежного» рейтингового опитування «незалежним» агентством, яке засвідчить та зафіксує високий рейтинг «потрібного» кандидата; б) широке тиражування та поширення у ЗМІ отриманих результатів з метою нав'язування «висловленої колективної думки» якнайширшому загалу; 3) організація під гаслом виправлення чужих помилок (влади, конкурентів тощо) факт. підкупу електорату – роздавання пакетів з продуктами «соціально незахищеним верствам населення», про «яких ніхто не піклується»; 4) публічне вимагання від конкурента виконання тих дій, які він і сам збирався виконати, але з якихось причин не встиг про це повідомити в ЗМІ).

3. Технології руйнації іміджу політика, партії, політ. сили. Осн. прийоми: відкрите або ж приховане зливання компромату; формування негат. іміджу конкурента шляхом комплексу дій, які дратують електорат – дзвінки виборцям від імені конкурента вночі, приклеювання листівок на підтримку конкурента на скло приват. автомобілів тощо; інспірування випуску рекламних матеріалів, газет-двійників, інтернет-сайтів, що точно копіюють дизайн видання конкурента, але містять сфальсифіковані та спотворені відомості про кандидатів або їх програми; виявлення або ж штучне створення та поширення інформації про несамотійність, залежність конкурента від чийого-небудь впливу.

4. Технології захисту іміджу політика, партії, політ. сили. Осн. прийоми: 1) «зміна напрямку атаки»: а) акцентування уваги на слабких місцях, на недоліках конкурента; б) відволікання уваги громадськості від фактів, що вигідні конкурентові; 2) застосування сильним політиком з високим рейтингом сусп. підтримки політ. лінії, в основі якої лежать: а) ігнорування конкурентів; б) відмова від змагань з ними на рівних; в) позиціонування себе в ролі арбітра/судді для дрібних конкурентів; 3) створення штучної паузи у критич. ситуації з метою: а) заспокоєння громад. думки; б) формування ілюзії, що «все під контролем» і «питання вже вирішується»; в) призупинення руйнування іміджу, викликаного кризою; 4) перекладення у найкритичніших випадках, коли відповідь потрібна негайно, а часу на підготовку немає, або коли всі ін. варіанти захисту неможливі, всієї відповідальності за негат. дії/недоліки

на: а) традицію; б) некерований елемент; в) підлеглого; г) опонента).

5. Технології мобілізації електорату. Осн. прийоми: 1) відкрите або ж приховане використання кандидатом від влади: а) прямого адмін. тиску на виборців, включаючи підкуп, погрози і підтасовування результатів голосування; б) тиску на конкурентів у всіх можливих формах: інформ. блокада, усунення від виборів, кримін. переслідування тощо; в) використання адмін. ресурсу для ефективного проведення власної виборчої кампанії кандидата (партії) влади; 2) імітація командою кандидата проведення опитування соціолог. характеру по телефону, мета якого: а) не лише повідомити виборцям інформацію про «потрібного» кандидата, а й зафіксувати у їх пам'яті його прізвище; створення умов/ситуації, у яких конкурент змушений вдатися до слів та дій, які суттєво суперечать ідеалам, сподіванням і настроям виборців; б) постійне нагадування громадськості невдалих висловів та дій конкурента.

6. Технології довільного трактування та фальсифікації результатів виборів. Осн. прийоми: 1) внесення у питання для голосування, напр., на референдум, неоднозначності, яка дає змогу надалі довільно й розширено трактувати результати голосування; 2) «мертві душі»: а) внесення до списків «неіснуючих» виборців (померлих; молодих людей, що не досягли 18 років; б) приписка «мертвих душ», які нібито проживають в будинках і квартирах на виборчій дільниці та ін.; 3) «двійник»: інспірування висування як альтернат. кандидата людини, яка має такі ж прізвище, ім'я та по батькові, як і найбільш сильний кандидат-опонент; 4) «запрограмований бюлетень»: виділення ін. шрифтом, великим кеглем або певним кольором у бюлетені прізвища потрібного кандидата, його посади, парт. належності тощо; 5) утворення нових виборчих дільниць: організація гри на «плутанині» у списках, адже на виборчій дільниці доведеться скласти новий список виборців, а на старих дільницях – їх викреслювати; 6) «бригада»: організація мобільних пересувних груп, які в день виборів голосують на безлічі ділянок, використовуючи відкриті талони.

З огляду на характер та специфіку впливу на електорат В.т. поділяються на технології формування, просування, руйнації та захисту іміджу політика, партії, політ. сили; мобілізації електорату; довільного трактування та фальсифікації результатів виборів. Як правило, згадані технології/прийоми застосовуються залежно від обставин або поетапно,

або ж комплексно на основі таких методів психолог. дії/впливу, як програмування, маніпуляція, тиск, атака з метою досягнення ключової поставленої політ. мети – втримання або ж захоплення влади.

О.Д. Бойко

ВІБОРЧІ ЦЕНЗИ (лат. *censeo* – роблю опис, перепис) – встановлені законом умови, що обмежують допуск особи до набуття й здійснення виборчого права. Дефініція з'явилася в Старод. Римі, позначала період. перепис громадян та оцінку їхнього майна з метою поділу їх на соц.-політ., військові й податкові розряди. В.ц. регламентують активне виборче право (право голосувати) і пасивне (право бути обраним). Цензи пасивного виборчого права жорсткіші за цензи активного права. У XX ст., особливо після закінчення Другої світової війни, умови надання активного виборчого права суттєво демократизувалися, В.ц. еволюціонували у бік лібералізації та скасування більшості цензів (расового, майнового, національного, статевого тощо). Виділяють технічні, охоронні й дискримінаційні В.ц.

1. Технічні цензи усувають з числа виборців осіб, які неспроможні здійснити «адекватне» волевиявлення. До таких обмежень відносять віковий ценз, осілість, громадянство, дієздатність, судимість, освіту, мовний, реліг. ценз та ін.

Віковий ценз дає змогу особі брати участь у виборах з відповідного віку, переважно від досягнення повноліття. Щодо виборів до верхньої палати парламенту, то віковий ценз для пасив. виборчого права значно вищий, ніж до нижньої. Розвиток виборчого права демонструє тенденцію до зниження вікового порогу пасив. й актив. виборчого права, що пов'язано зі зниженням віку громадян. повноліття. Ценз осілості висуває умовою допуску до виборів відповідний термін проживання на території д-ви чи в окремій її місцевості. Цей термін може варіюватися від кількох місяців до кількох років.

Ценз осілості для здійснення пасивного виборчого права (наприклад, кандидат у президенти) у більшості країн достатньо високий (не менше 10 років – в Україні, РФ, 14 р. – у США, 15 р. – у Грузії, Республіці Казахстан). Він покликаний обмежити електоральну активність мігрантів, дає можливість громадянам обрати того представника, який добре знайомий із проблемами округу й сприймає їх як частину власних.

Ценз громадянства означає, що виборчі

права надаються тільки громадянам д-ви. У низці держав до виборів місц. органів влади допускаються «негромадяни», які тривалий час постійно проживають у країні, сплачують податки тощо. У деяких країнах не закріплено принцип рівного громадянства, тому при визначенні виборчих прав громадян враховується факт набуття й часу перебування в громадянстві. Відома світова практика участі у формуванні вищих органів влади громадян, які проживають за кордоном: у Швейцарській Конфедерації (1991) – шляхом поштового голосування; Італійській Республіці (1993) – утворення закорд. виборчих округів; Турецькій Республіці – голосування на прикорд. пунктах при в'їзді чи виїзді з країни.

Ценз дієздатності обмежує виборчі права психічно хворих, що має бути підтверджено суд. рішенням.

Ценз судимості обмежує чи позбавляє виборчих прав осіб, які перебувають за вироком суду в місцях позбавлення волі чи мають судимість. Технічний ценз судимості не слід плутати з охоронним цензом судимості, при якому позбавлення виборчого права здійснюється за вчинення злочинів проти держ. ладу й т. п.

Мовний та освітній (різновидом є ценз грамотності) В.ц. є антидемократичними (у США ценз грамотності й знання мови відмінено лише в 1975; освітній ценз використовується у Федеративній Республіці Бразилії, Лаоській Народно-Демократичній Республіці, Турецькій Республіці).

Реліг. ценз встановлює вимогу, щоб носій виборчого права сповідував певну релігію (трапляється нечасто, поширюється на пасивне виборче право, має дискримінаційну спрямованість).

2. Охоронні В.ц. (службовий, судимість за злочини проти д-ви, банкрутство й ін.) покликані позбавити виборчих прав осіб, вплив яких на політику може бути небезпечним для держ. ладу, суперечить суті політ. режиму. Службовий ценз – вимога закону, що обмежує виборчі права громадян за ознакою займаної посади, профес. діяльності чи духов. сану. Стосується військових, військовозобов'язаних, які не пройшли обов'язкову військ. підготовку, держ. службовців; відсторонення військовослужбовців від участі в голосуванні формально пояснюється концепцією «армія – поза політикою». 3. Дискримінаційні В.ц. встановлюють умови, які виключають з числа виборців осіб за ознаками майна, стану, статі, раси, національності тощо. У XIX – на поч. XX ст.

були поширені становий і майновий цензи. Становий ценз позбавляв виборчих прав осіб, що належали до певних верств сусп. (робітників, селян, військовослужбовців та ін.). Майновий ценз надавав виборче право особам із певним рівнем доходів чи обсягом власності (обмежував активність незаможних громадян). Він був скасований у 1848 спочатку у Французькій Республіці й Швейцарській Конфедерації, але тільки для чоловіків. Різновидом цього цензу є виборча застава, яка вноситься кандидатом перед його реєстрацією у виборчу комісію (не повертається, спрямовується в бюджет д-ви, якщо кандидат не набере певної кількості голосів виборців).

Статевий ценз тривалий час обмежував участь жінок у виборах (у деяких мусульман. країнах застосовується досі). Наприклад, XIX ст. в Новій Зеландії (1893), на поч. XX ст. в Австралії (1902) і Фінляндській Республіці (1906) жінки отримали виборче право. У багатьох європ. країнах цей ценз відмінено після Другої світової війни. Уведення статевого цензу в арабських країнах (Державі Кувейт, Ісламській Республіці Іран, Об'єднаних Арабських Еміратах) обґрунтовувалося приписами ісламу щодо статусу жінок.

Расовий ценз діяв у Півд.-Африканській Республіці, де чорношкіре населення було позбавлене виборчого права; у США до 1963 представники корінних нечисленних народів, що проживали у резервації, не брали участі у виборах (останні обмеження на участь у виборах чорношкірого населення знято в законах 1950-1970-х).

Ценз національності – вимога виборчого закону, згідно з яким для володіння активним і (чи) пасивним виборчим правом необхідно належати до певної національності.

У деяких країнах впроваджені специфічні цензи – моральний, партійний, несумісності, невиборності. Так, в Ісламській Республіці Пакистан кандидат повинен бути розсудливим, справедливим, не схильним до марнотратства, чесним і аміном («надійним», «правовірним»). У Сполучених Штатах Мексики не голосують особи, що вживають наркотики, у Нідерландах – позбавлені батьків. прав. В Ісландії від виборця вимагається ведення пристойного способу життя, володіння доброю вдачею, вільне розпорядження власним майном. Партійний ценз висуває вимогу належності до однієї з політ. партій (в одно- чи двопартійних системах – до правлячої політ. партії). Ценз несумісності полягає в тому, що не підлягає обранню особа, яка обіймає певну посаду чи займа-

ється певною діяльністю, чи вимагається вихід у відставку кандидата ще перед балотуванням. Щодо пасивного виборчого права в багатьох країнах встановлюється т. з. ценз невиборності, тобто заборона брати участь у виборах (наприклад, президентських) особі, що обіймала цю посаду два терміни поспіль чи обіймала посаду два терміни загалом.

Лім.: Шведа Ю.Р. Вибори від А до Я : настіл. кн. менеджера виборчої кампанії. Л., 2015; Шведа Ю. Р. Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту : навч. посіб. Л., 2013.

Б.Л. Дем'яненко

ВИКОНАВЧА ВЛАДА – одна з трьох гілок держ. влади, яка, відповідно до принципу поділу влади у д-ві, розробляє і втілює держ. політику, спрямовану на забезпечення виконання законів та управління сферами сусп. життя, насамперед держ. сектором економіки.

Влада за змістом є єдиною, а принцип поділу держ. влади є лише теорет. постулатом, який дає змогу певним чином будувати держ. механізм та організовувати його функціонування. Поділяється не сама влада, а механізм її здійснення. В.в. визначається з урахуванням її функціонального та організаційного проявів. У функціон. прояві вона асоціюється з держ. управлінням, яке слід розрізняти у вузькому і широкому сенсі. У вузькому – як діяльність органів і посадових осіб саме В.в. У широкому сенсі її пов'язують з діяльністю усіх, без винятків, органів влади і посадових осіб. В організ. аспекті В.в. – це система органів і посад. осіб, які реалізують відповідну функцію держ. влади на політ. та адмін. рівнях. До органів, які на політ. рівні здійснюють В.в., відносяться глава д-ви і уряд.

В.в. надається можливість самостійно приймати рішення необхідні для виконання належних їй завдань, проте вона є підзвітною відносно законодавчої гілки влади. За дотриманням чинного законодавства, в тому числі й органами В.в., стежить судова влада. Механізм дії В.в. є складним, системним утворенням, що органічно поєднує у собі систему органів В.в., а також сукупність правових норм, що регламентують як організаційну структуру системи органів В.в., так і процеси її функціонування та розвитку.

Очевидним є наявність прямого зв'язку ефективності механізму В.в. з ефективністю функціонування системи її органів, рівень організ.-управлінського впливу якої на сусп. розвиток залежить в т. ч. й від стану взаємостосунків і взаємодії виконавчої гілки із законодавчою гілкою держ. влади. Сам

характер В.в., що зумовлений об'єктивним призначенням – виконанням законів та ін. правових актів, підтверджує єдність цієї влади зі змістом управлінської діяльності д-ви.

Кожний орган В.в. наділений д-вою відповідною компетенцією, яка закріплена у Конституції України. В системі органів В. в. виділяються структурні ланки трьох організ.-правових рівнів:

1. Вищий рівень – Кабінет Міністрів (у функціональній взаємодії з Президентом), який згідно з ч. 1 ст. 113 Конституції України є вищим органом у системі органів В.в. Це означає, що Кабінет Міністрів як уряд очолює систему органів В.в. Він здійснює В.в. як безпосередньо, так і через центральні та місцеві органи В.в., спрямовуючи, координуючи та контролюючи діяльність цих органів. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України. Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені Конституцією.

Сам змістовний характер В.в. пояснює природну, органічну єдність статусу президента з функціями та повноваженнями даної гілки влади. Визначальною рисою держ. ладу більшості пострад. країн є зосередження у президента юрид. визначених повноважень і фактичних владних можливостей у сфері В.в., що лежать поза змістом констит. регулювання. Президент по суті домінує у цій сфері і сприймається як глава В.в. де-факто. Дуалізм В.в., притаманний країнам зі змішаною республіканською формою правління, тут практично є номінальним.

У Конституції України досить повно врахована уся складність і специфічність відношення поста Президента до виконав-

чої гілки влади. Тобто реальне становище Президента полягає у тому, що його статус не уособлюється жодною гілкою влади, а виступає статусом глави д-ви із значними компетенційними преференціями (насамперед установчими і кадровими) щодо В.в. Президент віднесений до В.в. лише функціонально, тобто через певний обсяг своїх повноважень (компетенції). Але він не віднесений до неї структурно, тобто як окрема структурна ланка системи органів В.в. Саме тому в Конституції України немає визначення Президента як «глави В.в.».

2.Центр. рівень – міністерства, держ. комітети та ін. підвідомчі Кабінету Міністрів органи В.в. До центр. органів В.в. України відносяться такі групи органів: міністерства, держ. комітети, ін. центр. органи В.в., які мають різноманітні назви – агентства, комітети, служби і т. ін. (часто вони узагальнено визначаються як «відомства»). Зазначені органи у своїй діяльності представляють інтереси всієї д-ви, а не окремих територій, місць, їх компетенція поширюється з відповідного кола питань на всю територію країни. За своїм призначенням центр. органи В.в. забезпечують або сприяють формуванню і втіленню в життя держ. політики у відповідних сферах управління, здійснюють керівництво дорученими їм сферами і несуть відповідальність за стан їх розвитку перед Президентом і Кабінетом Міністрів України.

3.Місцевий, або територіальний, рівень, на якому діють: органи В.в. загальної компетенції – Рада Міністрів АР Крим, обласні, районні. Київська і Севастопольська міські держ. адміністрації; органи спеціальної галузевої та функціональної компетенції, котрі як безпосередньо підпорядковані центр. органам В.в. так і перебувають у т. з. подвійному підпорядкуванні (тобто водночас і відповідному центральному, і місцевому органу В.в.). В.в. на місцях здійснюється гол. чином місцевими – обласними і районними, а також Київською і Севастопольською міськими – держ. адміністраціями. Склад місцевих держ. адміністрацій формують голови місц. держ. адміністрацій. Голови місцевих держ. адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих держ. адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам В.в. вищого рівня. Найбільшу увагу місцеві держ. адміністрації мають приділяти стосункам з

громадянами, що мешкають на відповідній території, зокрема, сприяти громадянам у реалізації ними їх констит. прав, свобод та виконання констит. обов'язків. Громадяни звертаються до місцевих держ. адміністрацій у вирішенні конкретних питань, що належать до відання місцевих держ. адміністрацій. Їхні посадові особи зобов'язані розглянути звернення громадян і впродовж місячного терміну дати обґрунтовану відповідь та вжити необхідних заходів.

В.О. Корнієнко

ВИНЯТКОВІСТЬ ПОЛІТИЧНА – зверхність, своєрідність, особливість, які ґрунтуються на сформованій удаваній наявності (у кого-, чого-небудь) якоїсь переваги, привілейованості тощо. У політ. царині феномен В. по суті можна віднести як до міфологеми, ідеологеми чи навіть до ідеології. Це стійкий стан сусп. свідомості, стрижнем якої є постулат, що відмінності однієї нації чи д-ви якісно переважають, є невразливими до істор., культ., ментальних, політ., воєнних впливів на неї ін. націй чи держав. З ін. боку, це своєрідна декларація і пропаганда держ. політики й водночас певний прояв націоналізму (а в найгіршому варіанті, як свідчить історія, і нацизму).

Водночас поняття «В.п.» є неоднозначним. Напр., можна вирізнити винятковість як унікальність (самобутність) становлення і розвитку політ. системи. У цьому контексті часто вирізняють, зокрема, цивілізаційну унікальність. Йдеться про атрибуцію того чи ін. етносу щодо європейської, азійської чи ін. цивілізації.

В.п. (майже з необхідністю) синонімізують з такими поняттями, як «вищість», «бундочність» чи «зарозумілість». Таке самоусвідомлення ставало підоймою експансіоністської політики однієї д-ви щодо ін. Причому точкою відліку було спочатку розуміння «вищості раси» як нац. конструкту з послідовною його трансформацією у конкретну воєнно-політ. практику захоплення ін. територій.

В.п. певної країни доводилась наявністю «особливого шляху» її розвитку. Саме пошуки цього «особливого шляху» як обґрунтування своєї винятковості характерні для різних країн і націй, особливо в періоди формування їхньої нац.-політ. ідентичності, або коли перед ними поставало завдання здійснення масштабної модернізації соц.-екон. й політ. систем та самоствердження на світовій політ. арені.

Для амер. нації саме Доктрина «винятковості» слугувала насамперед інструментом

вироблення нац. ідентичності, причому переважно на конфронтаційній основі – через протиставлення себе ін. д-вам. Це призвело до появи ін. доктрин, схожих за змістом, але таких, що наголошували перевагу США над ін. націями і країнами. США стали представляти як майже ідеальний зразок («сяючого міста на пагорбі»), який би хотіли наслідувати ін. країни і народи. Ідею «амер. винятковості» вперше сформулював франц. держ. діяч А. де Токвіль у своїй праці «Демократія в Америці» (1835–1840). Він писав про особливу амер. ідеологію, що базувалася на принципах свободи, егалітаризму, індивідуалізму, популізму і свободи підприємництва. Соціолог і публіцист Д. Белл у своїй праці «Кінець американської винятковості» (1975) серед осн. елементів «особливості» США називав землю, рівність, простір і безпеку, матеріальний добробут, двопартійну систему і конституціоналізм. Доволі агресивний характер мала концепція «виняткового призначення» (Manifest Destiny), що з'явилася у 40-х рр. XIX ст. і слугувала Вашингтону виправданням тер. експансій. На думку амер. політолога Дж. Ная, США володіють «м'якою силою» насамперед тому, що вони мають привабливу для ін. країн екон. і політ. модель.

Ідея «особливого шляху» у зовнішньополіт. дискурсі органічно перетиналася і підкріплювалася ідеєю «месіанізму». Сьогодні в амер. сусп-ві існує усталене переконання, що саме США належить особлива істор. місія з просування ідей демократії та прогресу по всьому світу. Однак ідея месіанізму притаманна фактично всім христ. народам, які претендували на чільну роль у світовій політиці. Так ідея про «Третій Рим» активно використовувалася для легітимації претензій окремих європ. монархій на «візантійську» спадкоємність. Франц. політ. трактати XV ст. наголошували, що Франція є спадкоємицею Риму, а ін. імперії ніколи більше не буде. Португальські месіаністи XVII ст. називали свою країну «останньою тисячолітньою "П'ятою імперією"». В англ. «Книзі мучеників» XVI ст. стверджувалось, що англійці – обраний народ, покликаний відновити релігійну істину і єдність христ. світу і т. д. Саме в такому контексті слід говорити про т. з. «російську політичну винятковість», особливо на тлі сформованого у сусп-ві особливого типу політ. культури й імперської свідомості, в яких культивується принцип сили, «меншвартості» ін. націй, субординаційний підхід до т. з. «братніх народів» із поділом на «старших» (звісно, це Росія) і

«молодших» (інших). Ця рос. політ. винятковість формувалася вже в Татарії-Московії під визначальним впливом Золотої Орди (самодержавство, надцентралізація за військовим зразком, сакралізація самодержцтя), а потім відтворювалася в Росії в різних істор. умовах і формах – від Івана Третього та Івана Грозного до імперії Петра I, СРСР та путінської Росії. Нова ідеологема рос. винятковості виникає на перетині 1990-2000 як своєрідний мікст ідей «неоевразійства» та геополітики з додаванням «вітчизняних елементів». Від «неоевразійства» запозичено концепцію «особливого шляху» Росії, її сприйняття як особл. цивілізації, яка має культ.-істор. місію й нац. інтереси як на Заході, так і на Сході. Від геополітики запозичено ідею про споконвічне прагнення Заходу принизити і розчленувати Росію, про зловісну політику США і НАТО щодо Росії. Натомість завданням останньої є «відбиття постійних наступів зовнішніх ворогів» і встановлення геополіт. балансу на вигідних для Росії умовах. Власні рос. інтереси мають бути домінантними, а сама вона не повинна розчинятися в ін. цивілізаціях. Щодо «вітчизняних елементів» в ідеологемі політ. винятковості Росії акцент ставиться на необхідності духовного відродження як рос. етносу, так і ін. слов'янських народів на основі цінностей Православ'я. Також наголошується на «процвітанні» всіх народів Росії та формуванні наднаціональної держ. ідентичності (на основі культ.-істор. ідеї «русского мира»). До тексту рос. Конституції навіть внесене положення про багатонаціональність рос. д-ви, де неявним чином фактично ототожнюються поняття «нація» та «етнос».

Щодо укр. В.п. слід говорити саме з позиції самобутності становлення і розвитку укр. державності, а не нав'язування агресивних постулатів винятковості ін. д-вам. У нашій традиції витоки українства пов'язують насамперед із Козацькою епохою, вирішальною роллю запоріж. козацтва у формуванні самостійного укр. етносу, із формуванням власної державності у формі специфічної військово-політ. самоорганізації. У цю епоху вперше виразно виявляється своя особлива ідентичність, неповторна культурна та політ. традиція, яка відрізняє українців від ін. східнослов'янських народів.

Що стосується перспектив ідеологеми винятковості, то її популярність і вплив у міжн. політ. дискурсі ймовірно збережуться і в осяжному майбутньому. Процеси формування нових ідентичностей, «молодих політичних націй» поки що не завер-

пилися, і тому ідея «особливого шляху», що пропонує такі прості та зручні пояснення минулого і рецепти на майбутнє, буде спокусливою і затребуваною ще впродовж тривалого часу.

В.О. Корнієнко, О.В. Яценко

ВІДНОСИНИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ – комплекс складних та багатовимірних відносин, які є невід’ємними компонентами функціонування сусп-ва та політ. системи. Взаємодія між політ. інститутами та правовими системами формує управління, структуру та норми сучас. держав. Центр. процесом В.п.-п. є політ. вплив на законодавство. З часів появи Кодексу Хаммурапі (прибл. 1754–1750 до н. е.) у системах законів і покарань відображалось функціонування політ. та соц. структур з позицій владних суб’єктів. За доби Відродження та Просвітництва правова думка почала рухатися до більш раціональних і систематичних підходів. Такі мислителі, як Г. Гроцій і Дж. Локк, наголошували на розумному підході та природних правах, впливаючи на політ. думку та законотворчість. Сучас. політ. актори відіграють вирішальну роль у створенні та внесенні змін до законів. Вони пропонують, обговорюють і ухвалюють законодавство, яке відображає їхні політ. пріоритети та цінності. З ін. боку, набувають значення юрид. обмеження політики. Правові принципи та конституційні рамки можуть накладати суттєві обмеження на політ. дії. Правові системи, як правило, визначають межі держ. влади, захищаючи права особи та забезпечуючи систему стримувань і противаг. У рамках відносин правових ін-тів та політ. структур ключового значення набуває розподіл повноважень, які розподіляють функції урядування на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Належне забезпечення такого поділу допомагає запобігти гіперконцентрації та зловживанням владою. У багатьох юрисдикціях дем. країн призначення суддів є політ. процесом. Означене вирішальним чином впливає на незалежність судової системи та на конкретні судові рішення. У межах сталих демократій суди, особливо верховні чи конституційні, часто беруть участь у судовому перегляді політично резонансних справ. Цей процес дає їм можливість оцінювати конституційність законів і дій уряду. Результати судового перегляду можуть мати глибокі політ. наслідки. Сучас. правові системи часто мають конституцію, яка є вищим законом країни. Конституційне право встановлює основу для політ. системи, визначаючи структуру

уряду, розподіл повноважень і захист осн. прав. Питання коректного застосування законів залежить від політ. волі та розподілу ресурсів. Політ. рішення можуть впливати на пріоритети та стратегії правоохоронних органів. Також законодавчі акти, прийняті політ. ін-тами, часто вимагають від адмін. органів реалізації публічної політики. Міжн. рівень В.п.-п. охоплює участь політ. акторів у міжн. відносинах і дипломатії, укладанні договорів та угод тощо. Міжн. право регулює ці відносини та вимагає від держав відповідальності за дотримання своїх зобов’язань, що особливо актуально для сучас. України в умовах війни з рос. агресором. В.п.-п. на мікрорівні охоплюють відстоювання громадян. прав та свобод, захист навкол. середовища та ін. напрями політико-правової діяльності, які використовують легальні шляхи для досягнення своїх цілей. Відносини між політикою та правом є динамічними та розвиваються у відповідь на сусп. зміни, культурні зрушення та політ. події. Дем. сусп-во потребує балансу між політ. процесами, які формують закони, і правовими системами, які забезпечують основу для належного управління та соц. справедливості.

О.А. Третьак

ВІДНОСИНИ СУСПІЛЬНІ – стійкі зв’язки між людьми та групами людей, які мають істотне значення для існування і функціонування певної, досить великої сукупності людей; специф. вид співіснування, що відображає становище соціальних суб’єктів у сусп-ві, їхню роль у громад. житті. До В.с. належать правові, екон., політ., духовні, профес. та ін. різновиди сусп. відносин. Кожен з них формується і реалізується у функціонуванні сусп-ва та життєдіяльності індивіда, що пов’язане з певними матеріальними або ідеальними (духовними) об’єктами, які відіграють істотну роль у сусп. житті. Правові відносини визначаються правовими нормами; економічні – засобами виробництва; політичні – структурами влади; духовні – рівнем розвитку сусп. свідомості; професійні – діяльністю людини.

Суб’єкти В.с., залежно від їх своєрідності, поділяються на соціально-групові (класи, соц. прошарки, групи), соц.-демогр. (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери тощо), соц.-етнічні (нації, народності, національні та етнограф. групи), соц.-профес. (трудові колективи, професійні об’єднання), міжособистісні та ін. Як основний чинник утворення соц. системи В.с. характеризуються багатоманітністю і розрізняються за тими

цілями та ціннісними орієнтаціями, якими керуються у своїх взаєминах соц. суб'єкти (влада, матеріальний добробут, власність, статус, знання тощо). Сусп. відносини органічно пов'язані з формами і способами соц. діяльності людей та їх спільнот, соц. інтересами і потребами (справедливість чи несправедливість, рівність чи нерівність, однорідність чи неоднорідність, активність чи пасивність та ін.).

В.с. є важл. формою вияву тривалих, сталих, системних, оновлюваних, різноманітних за змістом зв'язків. Вони є стосунками схожості й відмінності, рівності й нерівності, панування і підлеглості між окремими людьми та їх групами. В.с. визначають зміст і характер функціонування політики і права. Вивчення їх є необхідною передумовою поглибленого пізнання та планомірного поліпшення політ. відносин та правовідносин.

В.П. Горбатенко

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА – інститут соц. відповідальності суб'єктів політики за наслідки їх політ. діяльності. Охоплює кілька рівнів:

1. Морально-психол. стан суб'єктів політики, оснований на розумінні сенсу та наслідків політ. діяльності, підґрунтям якої є політ. інтереси і потреби, політ. свідомість, здатність до мобілізації політ. волі й визначення політ. цілей. В.п. базується на високій професійній компетентності, упевненості в правильності обраного політ. курсу, громадян. обов'язку і патріотизмі, відчутті причетності суб'єкта до суспільно значимих доленосних рішень. Рівень такого стану оцінюється у ході політ. діяльності.

2. Свідоме дотримання політ. суб'єктом норм і правил політ. життя, зовнішніх (підзвітність, карність, стандарти, рекомендації та ін.) і внутрішніх (обов'язок, моральні чинники тощо) форм контролю політ. діяльності. Відповідальність як риса політ. особистості формується у результаті поєднання соц.-політ. цінностей і правил політ. поведінки, насамперед – моральних принципів і правових норм. Формування особистої відповідальності за успіх чи невдачу спільної політ. діяльності залежить також від рівня розвитку групи, яка здійснює цю діяльність, її згуртованості, близькості ціннісних орієнтацій, емоц. ідентифікації.

3. Настання негативних наслідків (відкликання депутата, імпічмент президентові та ін.) для суб'єкта політики за недотримання чи неналежне дотримання політ. і правових норм.

4. Відповідальність ідеології і політ. практики

суб'єктів політики. Характеризується: а) відповідністю чи невідповідністю обіцянок політ. діячів їх реальній діяльності; б) відповідальністю політиків за розв'язання проблем соц. захисту населення; в) відповідальністю політ. опозиції, яка неадекватними діями може завдати шкоди сусп.-ву; г) відповідальністю народу, зокрема електорату за свою д.-ву.

5. Відповідальність влади за розвиток сусп.-ва, реалізацію прав громадян тощо.

В.М. Снівак

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ – будь-які особи, взяті в полон або інтерновані воюючою д-вою під час війни. Термін «В.» у вузькому значенні вживається лише до членів регулярно організованих збройних сил (комбатантів), у широкому значенні включає також партизан, цивільних осіб, які відкрито беруться до зброї проти ворога, або некомбатантів (мед. персонал, капелани та ін.), пов'язаних із військ. силами.

Статус В. юридично визначається тільки для міжн. збройних конфліктів (конфліктів між д-вами) і регулюється III Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 та Додатковим протоколом I до неї. Відповідно до цієї Конвенції В. є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій: особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил; членів ін. ополчень і добров. загонів, зокрема членів організ. рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення і добров. загони, зокрема організ. рухи опору, відповідають таким певним умовам; членів особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані д-вою, яка їх затримує; осіб, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, напр., цивільних осіб з екіпажів військ. літаків, військ. кореспондентів, постачальників, особового складу робочих підрозділів або служб побут. обслуговування збройних сил, за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують, для чого останні видають їм посвідчення особи за зразком, наведеним у додатку до Женевської конвенції про поводження з В.; членів екіпажів суден торг. флоту, зокрема капітанів, лоцманів та юнг, а також екіпажів цивільних повітря-

них суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими ін. положеннями міжн. права; жителів неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни.

Також як з В. поводяться з: особами, які належать або належали до збройних сил окупованої д-ви, якщо д-ва-окупант вважає за потрібне з причини такої відданості інтернувати їх, навіть якщо перед тим їх було звільнено тоді, коли бойові дії проходили за межами окупованої зазначеною д-вою території, зокрема коли ці особи зробили безуспішну спробу приєднатися до збройних сил, до яких вони належать і які ведуть бойові дії, або коли вони не з'явилися за викликом, зробленим з метою їхнього інтернування; особами, які належать до однієї з категорій, перелічених ст. 4, яких прийняли на своїй території нейтральні д-ви або д-ви, що не воюють, і яких ці д-ви повинні інтернувати відповідно до міжн. права, якщо вони не вирішать застосувати до них більш сприятливий режим.

III Женевська конвенція 1949 у ст. 13 для захисту визначає правила поведінки із В. Так, з В. слід завжди поводитися гуманно; будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку д-ви, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю В., що перебувають під її охороною, забороняються та розглядатимуться як серйозне порушення цієї Конвенції; жодного В. не можна піддавати фіз. каліченню або мед. чи наук. експериментам будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою в проведенні мед., стомат. або стац. лікування та не здійснюються в його інтересах; В. завжди мають бути захищеними, зокрема від актів насильства чи залякування, а також від образ та цікавості публіки; забороняється застосування репресалій до В.

Л.А. Філяніна

ВІЙНА – тривале, скоординоване насильство між політ. організаціями. Визначення охоплює військ. конфлікти між д-вами, колоніальні війни, громад. конфлікти, організовані повстання та ін. різноманітні форми організ. насильства. Насильство виступає як один із ключових компонентів визначення В. Німецький теоретик К. фон Клаузевіц у своїй відомій праці «Про війну» виділяє насильство як перший елемент триади «до-

мінантних тенденцій війни», поряд із випадковістю і ймовірністю (туман війни) та приматом політики. В основі насильства лежить використання сили для знищення людських, екон. та військ. ресурсів.

У світ. політиці конфлікти інтересів є доволі поширеним явищем – боротьба за владу, територію, ресурси та більш символічні питання, напр., статус чи ідентичність, що має наслідком суперництво. У спробі досягти своїх цілей у протистоянні суперництво може включати погрозу силою чи навіть її використання. Однак конфлікти інтересів, суперництво та застосування сили не завжди переростають у В., характерною ознакою якої є тривале застосування насильства.

В. є широкомасштабним організованим насильством. Конфлікт між політ. суб'єктами може призвести до жертв, проте термін «В.» застосовується до випадків, коли відбувається ескалація конфлікту. Деякі дослідники використовують критерій, який запропонував проєкт «Кореляти військового проєкту» (Correlates of War Project, COW), який встановлює поріг насильства в щонайменше 1000 втрат, пов'язаних із бойовими діями, серед усіх держав-учасниць або втрат за рік протистояння, яке триває більше року. Такий критерій порогу втрат є прийнятним для аналізу сучас. війн, але є менш інформативним для більш ранніх періодів, коли населення та армії були меншими, а відтак і їх співвідношення до втрат.

Поріг насильства, а також критерій організованого та тривалого його застосування дають змогу відрізнити В. від спорадичних конфліктів. Під час В. має відбуватися досить регулярне застосування сили певного масштабу. Прикордонні зіткнення чи інтервенції постають як «збройні інциденти», а не В., оскільки конфлікт завершується без подальшої ескалації. Якщо об'єкт початкового насильства не чинить опору, конфлікт зазвичай не класифікують як В. Виникає як спільний результат поведінки двох або більше політ. акторів. Крім того, сторонами В. є колективні політ. одиниці, а не окремі особи. Індивіди можуть вести бойові дії, але вони воюють від імені більшої колект. політ. одиниці, під керівництвом і координацією політ. і/або військ. лідерів, для досягнення цілей колективу, або, принаймні, його керівництва.

Використання насильства політ. одиницями, як правило, визначається певною метою. Політ. орг-ція, представлена проводом, прагне досягти певних цілей і однією зі стратегій, яку він може застосовувати для їх

досягнення, є використання сили. На цілеспрямовану природу насильства вказує фон Клаузевіц у відомому визначенні В. як політ. інструменту, продовження політ. діяльності ін. засобами. В., як продовження політики, не обов'язково може визначатись чітким усвідомленням політ. інтересів організації – переслідування особистих чи внутрішньополіт. інтересів керівництва політичної орг-ції «іншими засобами» також може бути класифіковане як В.

В. відбувається між двома політ. орг-ми та має політ. природу, а організоване та масштабне використання насильства політ. одиницями постає як стратегія. Вказуючи на В. як інструмент політики, зазвичай припускають, що використання збройних сил однією стороною наражатиметься на опір ін. сторони; В. за своєю суттю є актом примусу, метою якого є вплив на поведінку ін. суб'єктів для просування власних інтересів, або, як зазначає К. фон Клаузевіц, «примусити ворога виконувати нашу волю». Для досягнення цілей політ. орг-цій у протистоянні є важливими дипл. та політ. результати В., які не завжди збігаються з військ. результатами на полі бою.

Безпосередня мета застосування сили може також полягати не в тому, щоб відразу вплинути на поведінку супротивника, а в тому, щоб знищити або послабити його військові сили чи екон. потенціал. Така інструментальна стратегія послаблює супротивника, зменшує його спроможність спротиву та майбутню ефективність на полі бою, а отже слугує важелем впливу для досягнення політ. цілей, зокрема через примус до ведення переговорів на вигідних умовах. Застосовуючи силу у військ. протистоянні, лідери політ. орг-цій прагнуть змінити очікування супротивника щодо результату протистояння й, імовірно, зробити його значно поступливішим, щоб уникнути небажаного результату. Іноді стверджують, що дипломатія припиняється, коли починається В., що дипломатія і військ. сила – це дві альтернативні стратегії захисту або просування держ. інтересів. Така думка є досить оманливою. Застосування сили, як і погроза силою, часто є невід'ємною частиною переговорної стратегії актора. Метою є намагання переконати супротивника, що витрати на продовження В. будуть доволі великими, тому краще піти на поступки шляхом переговорного врегулювання.

Як правило, політ. лідери воліють досягати своїх цілей несилowymi методами, включно із дипломатією та екон. засобами впливу, які є менш затратними і ризикованими, засто-

сування військ. сили. Політ. лідери також можуть використовувати погрозу силою для посилення своїх вимог, сподіваючись на те, щоб їх супротивники пішли на поступки та виконали вимоги. У багатьох випадках найбільш ефект. застосування військ. сили відбувається тоді, коли лише погрозою вдається змінити поведінку супротивника, оскільки збройний конфлікт містить багато ризиків і може мати непрогнозовані наслідки. Однак, якщо супротивник не бажає йти на достатні поступки і якщо політ. лідери переконані, що вони можуть досягти більшого за допомогою військ. сили, аніж шляхом переговорів, або що у них немає ін. можливостей досягнення політ. цілей, тоді застосування сили часто стає привабливим варіантом.

Стимування або переконання супротивника в недоцільності використання збройної сили, стає ключовою стратегією уникнення В. Загроза потужної та переконливої відплати спроможна зупинити потенційних агресорів у спробі звернення до В. як засобу досягнення політ. цілей. Осн. підходи стримування передбачають спроможність завдати значної шкоди у разі агресії або унеможливити та ускладнити досягнення супротивниками їх цілей. У першому випадку потенційні втрати від агресивних дій переважають будь-які передбачувані вигоди, напр., ядерне стримування включає спроможність завдати неспівмірних із політ. очікуваннями втрат. У другому випадку створення союзів з ін. країнами або реалізацію політики, яка підриває реалістичність цілей супротивника, напр., розвиток потужного оборонного потенціалу, ускладнює або унеможлиблює досягнення супротивником своїх цілей та змінює очікування щодо доцільності використання збройної сили.

Міждерж. війни є одним із проявів розмаїття форм скоординованого насильства, яке можна спостерігати впродовж тисячоліть. Саме досвід такої форми конфлікту, особливо в частині протистояння між великим д-вами, зокрема в період після Наполеонівських війн, став основою для концептуальних узагальнень К. фон Клаузевіца. З часу формування Вестфальської системи міжн. відносин спостерігається відносне зниження кількості великих воєн, що ймовірно пов'язане зі зростанням їх руйнівного потенціалу, а відтак зменшення політ. доцільності. Втрати від ведення В. за останнє століття збільшилися вдесятеро. Така тенденція частково пояснює відсутність прямого військ. протистояння між великими д-вами після Другої світової війни, що є найдовшим періодом миру між

ними за останні п'ять століть. Одним із ключових факторів постає наявність ядерної зброї, яка також виконує стримуючу роль. Незважаючи на відсутність прямих зіткнень між великими д-вами, заг. кількість війн між д-вами зберігає попередню динаміку, водночас кількість ін. форм збройних конфліктів значно зросла. Тривалий час надмірно велика кількість міждерж. війн мала місце в Європі, що було результатом змагання європ. держав, які визначали світову політику. Однак, починаючи з 1945, внаслідок зміни балансу сил, європ. та євроатлантич. інтеграції, відбувся зсув збройного протистояння в ін. регіони світу. Югославські війни 1990-х стали першими в Європі з цього часу, рос.-груз. та рос.-укр. війни вказують на повернення війни до Європи в наш час. Розглядаючи міждерж. війни, важливо пам'ятати, що сучас. національна «територіальна» д-ва є ключовим актором політ. життя лише останні пів тисячоліття. До її становлення політ. орг-ції мали різні форми, напр., князівств, «міст-держав», імперій тощо, проте незмінною залишалась конфліктність. За багатьма параметрами сучас. В. суттєво відрізнялася від організованого насильства в більш пізні епохи, але багато в чому є схожість: це тривале, скоординоване використання збройної сили однією політ. орг-цією проти іншої. Окрім боротьби між собою, д-ви можуть використовувати насильство у внутр. боротьбі зі своїми супротивниками за політ. контроль чи територію. Кількість внутр. або громадян. війн має висхідну динаміку – співвідношення внутр. і міждерж. війн зросло з приблизно двох до одного на початку минулого століття до майже п'яти до одного наприкінці століття. Особливо різке зростання кількості громадян. війн спостерігається після періоду деколонізації. Політ. характеристики внутр. війн також зазнають змін. У багатьох випадках гол. учасниками протистояння є етнічні та релігійні групи, які відносно легко згуртувати на основі колект. ідентичності. Водночас питання про те, чи є етнічна приналежність або ідентичність основним мотивом В. чи «війнами за ідентичність» прикривають глибинні конфлікти, зумовлені передусім цілями безпеки, екон. ресурсами, політ. владою або приватними інтересами, залишається відкритим. Місцеві командири, злочинні мережі, чорний ринок, а також зовн. актори відіграють важливу роль у визначенні параметрів внутр. конфліктів. Д-ви також можуть вести В. з недержавни-

ми суб'єктами поза своїми кордонами, як напр. війна США проти Аль-Каїди чи Ізраїлю проти Руху ісламського опору (ХАМАС). Війни також можуть водночас набувати міждерж. і внутр. рис та змінювати форму. Приклад В. в Іраку показує, що вона може розпочинатися як міждерж., потім включати в себе внутр. повстання проти зовн. д-ви, громадян. війну, війну за відокремлення, а також міжн. втручання у внутр. В. держ. і недерж. акторів.

Зі зростаючим різноманіттям форм В. та зміною характеру конфліктів постає питання про актуальність традиційної «вестфальської» моделі ведення В. Дедалі менше конфліктів є зіткненням двох регулярних армій. Рос.-груз. та рос.-укр. війни є прикладами асиметричного характеру В., коли військове протистояння поєднується з «гібридними» характеристиками. Застосування стратегій підривної діяльності та тероризму, прямі напади на цивільне населення, масові вбивства та етнічні чистки стають дедалі поширенішими, що призводить до «варваризації війни». Здебільшого така поведінка має на меті переконати і примусити населення змінити свою політ. лояльність, продемонструвавши, що їх д-ва не здатна захистити своїх громадян. Як результат, сучасні війни нечасто закінчуються вирішальними битвами, натомість перетворюючись у затяжні та виснажливі протистояння.

Лит.: On War: General Carl von Clausewitz. Combined edition. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017; Vasquez, J. Henehan, M. Territory, War, and Peace. Routledge, 2023.

М.М. Гнатюк

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ВПК) – сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних органів держ. влади, промисл. підприємств, наук. установ та наук.-дослід. центрів, підрозділів збройних сил, які матеріально забезпечують військові потреби д-ви, виробляють і випробовують озброєння і військову техніку, а також займаються їх утилізацією. Термін «ВПК» вперше було озвучено Президентом США Д. Ейзенхауером 17.І.1961. ВПК входить до складу сектору безпеки і оборони (воєнної організації д-ви) у розширеному трактуванні їх структури та функціонального призначення.

В офіц. документах деяких держав (зокрема України) ВПК позначається як оборонно-промисловий комплекс (ОПК). Осн. складовими ОПК є: держ. органи, уповноважені на здійснення управлінських функцій в системі виробництва та реалізації зброї і військової

техніки; орг-ції-замовники; наук.-дослід. та дослід.-конструкторські орг-ції; оборонне виробництво (заводи, фабрики, верфі, які займаються виготовленням стрілецької зброї і боеприпасів, складанням одиниць бойової техніки, літальних апаратів, будівництвом і спуском на воду військ. суден та ін.); структурні підрозділи збройних сил (займаються проведенням військ. випробувань озброєнь та військ. техніки, а також постановкою на озброєння нових й зняттям з озброєння застарілих зразків та організацією їх складського зберігання); міжн. торгівля й постачання зброї.

Закон України від 21.VI.2018 «Про національну безпеку України» визначає ОПК України як «сукупність органів державного управління, підприємств, установ і організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, надають послуги в інтересах оборони для оснащення і матеріального забезпечення сил безпеки і сил оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення та подвійного використання, надання послуг військового призначення під час виконання заходів військово-технічного співробітництва з іншими державами». Відповідно до цього Закону: в Україні періодично проводиться огляд ОПК як «процедура оцінювання його стану й готовності стосовно задоволення потреб сектору безпеки і оборони в озброєнні, військовій та спеціальній техніці»; до складу сектору безпеки і оборони України входить «центральный орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику».

Пріоритетні напрями держ. військ.-промисл. політики в Україні, цілі реформи ОПК та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних воєнно-політ. загроз і викликів визначаються Стратегією розвитку ОПК України, затвердженою Указом Президента України від 20.VIII.2021. Стратегія визначає: цілі, основні напрями, завдання держ. військ.-промисл. політики; поточні та прогнозовані чинники, що впливають на розвиток ОПК, з урахуванням зовнішньо-політ. та внутр. умов; пріоритети розвитку ОПК на довгостроковий період; осн. напрями діяльності держ. органів щодо підтримки розвитку ОПК; напрями та завдання реформування і розвитку ОПК.

Лім.: Koistinen, P. The military-industrial complex: A historical perspective. Praeger Publishers Inc, 1980; Swanson, D. The Military Industrial Complex at 50. First

Edition, 2011; Draft Ukraine Recovery Plan Materials of the «Development of the military-industrial complex» working group. The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, 2022.

В.Ф. Смолянчук

ВІТЧИЗНА – країна, територія, що історично належить певному народові, створене цим народом соціально-політ. і соціально-культур. середовище, втілене в д-ві; місцевість, істор. місце виникнення і проживання певної етн. спільноти, а також місце народження конкр. людей, з яким вони ідентифікують своє соціальне буття. Прототипом В., починаючи з найдавніших часів, були кровноспоріднені спільноти (племена), які займали певну територію і мали спільну мову. З втратою племенного характеру кровноспорід. зв'язків В. як соціально-психол. феномен ідентифікується з локальним соціальним середовищем (у суч. розумінні – «мала батьківщина»), якому властиві неповторність природно-геогр. умов, особливостей істор. розвитку, соціально-культур. специфіки (мови, побуту, звичаїв, ментальності і т. ін.).

З появою д-ви розуміння В. пов'язується з таким явищем, як державність, а з появою націй – з нац. державністю. У сучас. світі, внаслідок масштабності міграц. процесів і поглиблення соц. маргіналізації, людина досить часто народжується в одній країні, яку вона впродовж усього життя вважає своєю батьківщиною, а живе, набуває *громадянства* в ін., яка фактично є її В. Нац. державність у її сучас. розумінні («нація-держава») об'єднує як титульну націю, так і представників усіх національностей, етн. груп, що населяють ту чи ін. країну, тобто є спільною В. для усіх громадян даної д-ви.

В.П. Горбатенко

ВІСЬ – у стародавніх слов'ян нар. збори, вищий орган влади. Виникло на основі звичаю скликати сходки, на яких вирішувались найважливіші питання життя племені. Слово «вісь» походить від слова «віщати», «оповіщати», тобто скликати, збирати, отже, В. – це нар. зібрання. Деякі дослідники історії права (Б. Греков) виводять термін «вісь» від кореня «ве», звідси – «вещать», що повністю відповідає термінам «colloquium», «parlamentum». Таким чином, виникають термінологічні збіги з досить відомим поняттям «парламентаризм». Р. Лашенко вважав, що В. було вищим нар. органом влади, який уособлював верховну волю народу. Таким чином, ідею суверенітету виконував сам народ, сама зем-

ля, а В. було «виявом влади землі»; вияв же влади землі і означає вияв верховної волі народу. На думку С. Соловйова, В. було «нерозвинutoю формою самоврядування».

Вперше В. згадується в літописах у Білгороді (997), Новгороді (1016), Києві (1024), Володимирі-Волинському (1097), Звенигороді (1147), Переяславі (1175). Найбільшого розвитку сягає у другій пол. XI–XII ст. внаслідок послаблення князівської влади і розпаду Київ. д-ви. Істор. джерела дають підстави вважати, що В. було надзвичайним органом, вирішувало найважл. питання міського і держ. життя: війни і миру, закликання і вигнання князів. Постійно міською або сільською громадою управляла рада, на чолі якої стояв тисяцький. Але поступово щоденне життя значних міст підпорядковувала собі княжа адміністрація.

Найвідомішою подією, що показує роль В., була, за словами М. Грушевського, «перша описана в наших джерелах українська революція», а саме київське повстання 1068. Після поразки руських дружин у поєдинку з половцями у Києві було скликано В., на якому перед київ. князем Ізяславом була поставлена вимога створити нар. ополчення та озброїти його. Князь відмовився задовольнити цю вимогу і поплатився київ. престолом. Так само київське В. вчинило у 1146, скинувши з престолу Ігоря Ольговича. Неодноразово В. Галича впродовж другої пол. XII–XIII ст. вирішувало долю князів.

У джерелах XII–XIII ст. слово «віче» вживали стосовно князівської ради, а також нарад знаті (1113 нарада київ. верхівки запросила на престол Володимира Мономаха), зібрань городян з ініціативи князя.

Роль і значення В. у міському і держ. житті Русі підупали в 13 ст., а самі В. зникли за часів монголо-татар. нашествия. В Новгороді, Пскові, В'ятській землі зберігалось до поч. XVI ст. Крім цього, в Югославії В. називали палати представників органів держ. влади – скупщин.

В негатив. переносному значенні В. – суперечка, крик, безладдя.

О.А. Удод

ВКЛАДИ – грош. суми або цінні папери, внесені юрид. чи фіз. особами для зберігання у кредит.-фін. установи на певних умовах. По закінченні встановленого терміну зберігання у розпорядженні банку чи ін. установи В. підлягають поверненню власникові або ін. особі за його вказівкою. Власники В. одержують прибуток у вигляді встановлених відсотків від вкладеної суми. Найпоширенішими

є такі В.: безстрокові (на вимогу), зберігання яких не обмежується певним терміном і дає право вкладнику витребувати їх частково або повністю у будь-який час; строкові, що оформляються на певний термін (найчастіше на рік); довгострокові – з умовою зберігання їх упродовж тривалого часу (року і більше) та вилучення лише після закінчення встановленого терміну; на пред'явника, коли не вказується прізвище вкладника; іменні – зареєстровані на певну особу; інвестиційні, що передбачають вкладення грош. сум у високодохідні держ. цінні папери; виграшні, за якими прибуток виплачується у вигляді виграшу за регулярними тиражами. Існують також В. цільові, майнові, таємні тощо. В Україні питання В. регулюються Законом «Про банки і банківську діяльність» (1991) та ін. нормат. актами.

В.П. Горбатенко

ВЛАДА (від грец. *krátos* – панування, управління, володіння, володарювання) – можливість і здатність здійснювати волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку, загалом долю людей за допомогою певних засобів (авторитету, права, насильства тощо); організаційний аспект і функціонально-специф. начало втілення вольових рішень (політ., екон., державна, соціальна, духовна, сімейна В.); центр., організаційна, регулятивно-контр. засада політики; одна з найвагоміших і найдавніших проблем сусп.-політ. знання; проблема культури сусп.-ва й життя конкретної людини. В. наявна скрізь, де перебувають усталені об'єднання людей – у сім'ї, виробничих колективах, різноманітних орг-ціях, установах і закладах, у д-ві.

Складність і багатоаспектність феномену В. обумовлюють різноманітність її визначень. Найчастіше трапляються: *силове*, трактує В. як панування й примус до підкорення; *вольове*, розуміє В. як здатність проводити свою волю навіть наперекір опору (М. Вебер); *влада як вплив*, зміст якого полягає в здатності впливати на поведінку ін. («влада А над Б є здатністю добиватися того, що Б ніколи не зробив би без впливу А» (Д. Даль); *телеологічне*, відповідно до якого В. – це здатність досягти певної мети, отримати намічені результати (Б. Рассел); *інструменталістське* трактує В. як здатність до мобілізації ресурсів для досягнення певних цілей; *конфліктне* зводить В. до позиції панування, пов'язаного зі здатністю груп і окремих індивідів контролювати механізм розподілу дефіцитних сусп. цінностей; *структуралістське*

характеризує В. як особливі відносини між керівником і підлеглим; *біхевіоралістські* трактування розглядають В. як особливий тип поведінки, при якому одні індивіди віддають накази (директиви, розпорядження тощо) іншим, а ін. їм підкоряються; *психологічні* інтерпретації В., виходячи з її біхевіоралістського трактування, роблять спробу розкрити суб'єктивну мотивацію поведінки, вважають, що витоки В. слід шукати у свідомості й підсвідомості людей; *системний* підхід виходить із продукування В. від соц. системи і розглядає її як здатність системи забезпечувати виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колект. цілей; К. Дойч і Н. Луман трактують В. як засіб соц. спілкування (комунікації), що дає змогу регулювати групові конфлікти і забезпечувати сусп. інтеграцію; *структурно-функціональні* інтерпретації В. розглядають її як властивість соціальної орг-ції, як спосіб самоорганізації людської спільноти, що базується на доцільності розподілу функцій управління й виконання; *реляційні* визначення розглядають В. як відносини між двома партнерами, агентами, в яких один із них впливає на ін., контролює його за допомогою певних засобів.

Серед універсальних характеристик В. (політ., держ., соціальної) виокремлюють її: всезагальність (функціонування в усіх сферах сусп. відносин і політ. процесах); легальність (законність В., її юрид. правомірність); легітимність (правочинність В. визнається сусп-вом і міжн. співтовариством), що відзначається наступними істор. сформованими типами: традиційний, легально-раціональний, харизматичного типу, соціально-евдемонічний, правничо-раціональний, націон.-патріотичний, політ. доцільність; верховенство (обов'язковість виконання владних рішень усіма членами сусп-ва); вплив (здатність суб'єкта політики здійснювати вплив у певному напрямі на поведінку індивідів, груп, організацій, об'єднань з метою сформувати чи змінити думку людей з певного питання, урегулювати поведінку соц. суб'єктів тощо); публічність (суспільний, безособовий, відкритий характер В.); моноцентричність (наявність єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього сусп-ва); ефективність і результативність (у конкретних соц. результатах реалізуються задуми, програми В., з'ясовується її здатність ефективно управляти усіма сферами сусп. життя); обсяг і тривалість; витрати (матеріальні, психічні тощо), пов'язані із забезпеченням підкорення й подоланням опору; техніку (способи і

процедури реалізації В.); протидіючі впливи і поведінкові альтернативи (можливості невиконання розпоряджень, наказів, директив тощо).

В. як система відносин між людьми, має певну структуру, її компонентами є суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси), підстави і механізм. Поняття В. виражає несиметричні відносини у сусп-ві, насамперед керівництво й підпорядкування, які можна досліджувати як відносини суб'єкта (джерело активної предметно-практ. політ., соц. тощо діяльності) й об'єкта (виконавець керівних вказівок, розпоряджень). Залежно від істор. обставин, типу сусп-ва, сфери життєдіяльності, специфіки соц. спільноти людей та ін. суб'єктами В. можуть виступати окремі особи (найстарша жінка роду, вождь, монарх, диктатор, лідер групи, глава сім'ї тощо), колективні уповноважені (депутати, представники тощо), відповідні групи, орг-ції, установи (д-ва, соц. ін-ти, політ. партії, громад. організації тощо), світове співтовариство. Суб'єкт В. має володіти відповідними владними повноваженнями, що дають йому право віддавати накази об'єкту В. і вимагати від нього виконання наказів. В. припускає контроль за виконанням прийнятих рішень, невиконання яких повинно каратися (екон., адмін., кримін. та ін. покарання).

Для розуміння сутності В. і її структури важл. є дослідження ресурсів В. (засобів, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт В.). Соціолог А.В. Етціоні ресурси В. розділив на: 1) *утилітарні*: матеріальні (зарплата й премії) й ін. соц. блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей; екон. ресурси, матер. цінності, гроші, родючі землі, корисні копалини, техніка тощо; соціальні ресурси (здатність підвищення соц. статусу або рангу, місця в соц. стратифікації); культурно-інформ. ресурси – знання та інформація, засоби їх отримання та поширення (ін-ти науки, освіти, ЗМК тощо); 2) *примусові* (силові) ресурси – зброя, ін-ти фіз. примусу, спеціально підготовлені для цього люди; 3) *нормативні* ресурси – засоби впливу на внутр. світ людини, її ціннісні орієнтації й норми поведінки, покликані забезпечити схвалення дій суб'єкта В., погодження з його вимогами. Специф. ресурсами влади є політ.-правові (конституція, закони, програмні документи політ. партій тощо) і демографічний (людина як універс. ресурс, що створює ін. ресурси).

Важл. місце в характеристиці В. відводиться підставам В., які розкривають мотиви підпорядкування об'єкта суб'єктові: нагороди

(зарплата, премія, підвищення на посаді, нагородження статусними символами (почесний професор, герой праці тощо), надання можливостей для безкоштовного навчання, вдячність з боку керівництва тощо); покарання (страх перед санкціями – зниження зарплати, позбавлення премії, звільнення, догана, переведення на ін. місце роботи з гіршими умовами праці та ін.); діловий авторитет керівника (визнання підлеглими наявності в керівника компетентності, досвіду, умінь, знань, необхідних для вирішення певних завдань); інформація (переконавання й ціннісні орієнтації співробітників, які формуються на базі одержуваної ними інформації, власні рішення, детерміновані обсягом і характером наявних у них знань); легітимізація (В. ґрунтується на посадовому авторитеті, визнанні норм і цінностей організації, на праві керівників віддавати накази); переконання (пов'язане з мотиваційним впливом достатньо глибоких пластів свідомості: менталітету, ціннісних орієнтацій тощо); ідентифікація (емоційний зв'язок суб'єкта й об'єкта В., який проявляється у формуванні в співробітників почуття єдності, прагнення брати приклад з керівника); звичка до підпорядкування; організаційна екологія (свідоме формування керівником умов праці та організації робочого місця співробітника з метою виключити небажані форми його поведінки, вплинути на нього загальною).

Здійснення В. в сусп-ві відбувається за допомогою особл. механізму, складовими якого є: панування (абсолютне чи відносно підкорення одних людей (соц. груп) ін.); керівництво (здатність здійснювати волю шляхом впливу в різних прямих і непрямих формах на керовані об'єкти); управління (елемент, функція організованих соц. систем, що забезпечує збереження їх структури, підтримання режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності тощо); організація (припускає узгодження, упорядкування, забезпечення взаємозв'язку окремих людей, груп, класів тощо); контроль (забезпечує дотримання соц. норм, правил діяльності людей і соц. груп у сусп-ві, виконує роль зворотного зв'язку, за допомогою якого В. стежить за тим, які наслідки мають її управлінські впливи).

Феномен В. існує в усіх сферах сусп. життя, передував д-ві й політ. формі В.

Лім.: Toffler, A. Powershift : Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of 21st Century. New York : Bantam, 1999; Трипольський В.О. Демократія і влада. К., 1999; Воронов І.О. Феномен влади : горизонти людського

і політичного виміру : моногр. К., 2005; Пролеєв С.В. Метафізика влади: моногр. К., 2005; Дем'яненко Б.Л. Розвиток кратологічних знань в Україні. Корсунь-Шевченківський, 2011; Russell, B. Power : A New Social Analysis. London : Routledge, 2015.

Б.Л. Дем'яненко

ВОЄННА ДИКТАТУРА (лат. *dictatura* – необмежена влада) – нічим не обмежена політ., екон., ідеол. влада у д-ві або її окремому регіоні армійських структур (як правило генералітету), яка у своїх діях опирається на протизаконне використання силових можливостей збройних сил та підпорядкування армії інших ін-тів держ. примусу (поліції, прикордонної служби, пенітенціарних установ). В. д. здебільшого виникає в період гострої сусп. кризи та загострення боротьби за владу політ. структур. Соц. тлом встановлення В.д. є нездатність легітимних владних органів ефективно виконувати свої обов'язки, дестабілізація сусп.-політ. відносин, втрата довіри населення до влади та вихід збройних сил з-під владного контролю. Сукупність перетворень, що їх ініціює диктатор або вузька група осіб, які захопили владу, дають назву певному різновиду диктатор. правління (цезаризм, бонапартизм, режим «чорних полковників», режим Піночета тощо).

Встановлення В.д. є доволі поширеним сценарієм боротьби за владу в історії людства, починаючи зі старод. часів. Причиною цього є організованість, керованість, професіоналізм армійських структур, які підтримуються навіть за кризових умов, а також надмірна амбітність воєнної еліти. Механізмом встановлення В.д. найчастіше є воєнний переворот – збройний виступ військовослужб. проти законної влади, який може бути як стихійним (бунт), так й організованим (путч).

Сутнісними рисами В.д. є: повна концентрація влади в руках суб'єкта диктатури; значне обмеження (заборона) дем. прав і свобод людини й сусп-ва; різке обмеження або повна ліквідація соц.-політ. об'єднань і асоціацій; заборона будь-яких форм громадян. непокорі; правове зміцнення основ нового сусп.-політ. ладу, покликане забезпечувати інтереси владарюючої воєнної верхівки. Політ. рішення в умовах В.д. мають агресивно-імпульсивний, невинувато жорсткий характер, що базується на ідеології месіанства. Методи політ. й соц. контролю мають незаконний характер та базуються на залякуванні, жорсткій дисципліні, насильстві, деформації сусп. та індивід. свідомості. Від-

носна стабільність диктатури має зворотний бік у вигляді терору та репресій.

Як засвідчує істор. досвід, в окремих випадках встановлення В.д. може бути політично виправданим: заради збереження законності й забезпечення громад. порядку, виходу із політ. й соц.-екон. кризи, боротьби із зовнішн. агресією, припинення громад. заворушень тощо. «Полегшеним» різновидом В. д. вважається правовий режим воєнного стану, який може бути уведений навіть у дем. країнах.

Класич. прикладами В. д. в умовах Нового й Новітнього часів були латиноамер. режими XIX–XX ст., що являли собою диктатуру армійської еліти. Подібні диктатури були поширеними у постколоніальній Африці XX ст. У ХХІ ст. прикладами В. д. можуть слугувати політ. режими, які здобули владу в результаті воєнних переворотів: у ЦАР (2013), Лесото (2014), Зімбабве (2017), М'янмі (2021), Буркіна-Фасо (2022), Нігері (2023), а також спроби встановити В.д. (невдалі перевороти) у Бурунді (2015), Габоні (2019).

Механізмами сусп.-політ. захисту від В.д. є: авторитет демократично обраних легітимних органів держ. влади; розгалужена система дем. цивільного контролю над сектором безпеки і оборони (воєнною організацією д-ви); досконалість норм.-правового регулювання життєдіяльності силових структур з боку д-ви; прозорість збройних сил та ін. силових органів для громадянського сусп.-ва та мас-медіа.

В.Ф. Смоляннюк

ВОЄННА МОГУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ – сукупність матеріальних і духовних можливостей сусп.-ва, що використовуються політ. системою (д-вою) для досягнення воєнно-політ. цілей на міжн. арені та у внутрішньодерж. просторі: підготовки війни та її ведення, з метою агресії або її відбиття, в інтересах забезпечення воєнної (національної) безпеки, задля збереження законності, припинення громадян. заворушень, подолання сепаратизму тощо.

Лінійна система воєнно-політ. аналізу, властива ХХ ст., передбачала виділення у структурі В.м.д. обмеженої кількості потенціалів – політ., екон., соціального, духовного, власне воєнного. Сучас. аналітичні підходи враховують значення як відомих, так і нових потенціалів – демогр., геогр., наук., управлінського, інформ., кібернет., морально-ціннісного, міжн.-інтеграційного тощо. Потенціали не розглядаються як статичні утворення, оскільки мають власну суб-

структуру, змінну в просторі й часі (напр., екон. потенціал є наслідком взаємодії його виробничого, фін., тех., технол., сировинного, енергет. елементів). У разі необхідності потенціали вступають у зв'язки між собою, проявляючись як соц.-політ., наук.-тех., економіко-геогр. тощо.

Закономірністю держ. будівництва в сучас. світі, яке у переважній більшості випадків передбачає нац. варіант формування В.м.д., виступає явище внутр. міжпотенціальної компенсації, спрямованої на збереження стійкості всієї системи воєнної безпеки, що пояснюється значною кількістю прямих і зворотних зв'язків між потенціалами як складовими частинами єдиного цілого, структурні елементи якого чутливо реагують на взаємні зміни й утримують всю систему у стані відносної рівноваги. Проте така взаємна компенсація має певні межі. У разі різкого ослаблення воєнно-екон., воєнно-соціального, воєнно-морального, воєнно-наук., воєнно-інтеграційного, деяких ін. потенціалів зв'язок між зазначеними вище складовими В.м.д. спотвориться у напрямі ослаблення стійкості всієї системи й навіть її руйнування. На практиці це означатиме різке зростання загроз і небезпек воєнного характеру, спрямованих проти воєнної безпеки д-ви та нац. безпеки загалом.

В.Ф. Смоляннюк

ВОЄННА ПОЛІТИКА – складова частина загальнодерж. політики, на основі якої держава визначає організацію воєнної сфери, структурно-функціональні параметри сектору безпеки і оборони (воєнної організації), умови та способи застосування засобів збройного насильства задля досягнення політ. цілей. Різновидом В.п. може бути діяльність антидерж. сил, орієнтованих на силове втручання у політ. процес з метою захоплення влади та примусової зміни орієнтирів і механізмів сусп. розвитку.

В.п. виникла в результаті ускладнення політ. системи сусп.-ва, загострення внутр.-сусп. та міжн. суперечностей, удосконалення збройних засобів, збільшення масштабів та руйнівного характеру війн. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В. п. більшості держав набула чіткого інституційного й функціонального оформлення, відбиваючи й одночасно стимулюючи появу великих регулярних армій, мілітаризацію економіки, створення умов держ. мобілізаційного розгортання, застосування армійських структур в інтересах нових колоніальних захоплень та посилення міждерж. бороть-

би. ХХ ст. стало якісно новим етапом мілітаризації політ. систем: у ньому «фактично всі заходи у сфері політики та економіки розглядалися з позицій воєнних оцінок» (Р. Мілс, США). Переконливими свідченнями цього стали Перша світова війна 1914–1918, Друга світова війна 1939–1945 (застосування на її завершальному етапі ядерної зброї США проти Японії), «холодна» війна геостратегічного Заходу на чолі зі США та геостратегічного Сходу на чолі з СРСР, пік якої припав на 50–80-ті роки ХХ ст., а також десятки війн (збройних конфліктів) у різних регіонах планети. ХХІ ст. не змінило статусу В.п., яка залишається пріоритетним напрямом забезпечення д-ви й сусп-ва в суперечливому глобалізованому світі, сповненому загроз і небезпек воєнного характеру.

Осн. суб'єктом В. п. була й залишається д-ва. Ініціативні версії В.п. здатні продукувати недерж. структури (політ. партії, громад.-політ. рухи, мас-медійні осередки, освітні установи, аналіт. центри тощо). Їх теоретизування з воєнно-політ. проблематики в умовах дем. державності пропонує владі власні сценарії розвитку В.п., руйнуючи монополію д-ви на одноосібне розуміння фактора сили в політ. відносинах. Проте в авторитарних владних системах подібний спосіб урізноманітнення воєнно-політ. сфери є неможливим. Функціями В.п. є: 1) світоглядна (формування у громадян несуперечливого розуміння природи збройно-силових взаємин політ. суб'єктів, роз'яснення необхідності збройного втручання держ. органів у деструктивні процеси, що загрожують цілісності й самодостатності сусп-ва); 2) методологічна (забезпечення адекватного розуміння оборонних завдань д-ви наявними категоріями населення, насамперед військовослужбовцями, держ. службовцями, приписним і мобілізаційним складом); 3) координаційна (забезпечення узгодженої діяльності збройних сил та ін. елементів сектору безпеки і оборони, управлінських структур, ОПК з метою досягнення визначених цілей у мирний та воєнний час); 4) організ.-мобілізаційна (ефективне управління законодавчо визначеними органами збройними силами та ін. держ. збройними формуваннями з метою виконання ними завдань за призначенням, забезпечення мобілізаційного розгортання сил, ресурсів і можливостей); 5) виховна (формування й зміцнення у сусп-ві, а також груповій та індивід. свідомості військовослужбовців особл. духовних настанов, що визначають їх особисту й групову відданість нац. інтересам та цінностям, високу актив-

ність в ході виконання функцій. обов'язків, необхідні морально-бойові якості); 6) прогностична (передбачення перспектив розвитку воєнно-політ. процесів, військ. науки і практики, шляхів утілення їх напрацювань у реалії воєнного будівництва).

Метою В.п. безвідносно до просторово-часових умов її об'єктивації є вирішення двох взаємозалежних завдань: у внутрішньодерж. просторі – або підтримання й захист д-ви, забезпечення оптимальних умов її розвитку з опорою на силові інструменти, або злам попередньої д-ви та створення нових збройних формувань відповідно до нового державотворчого проекту (як це відбулось у випадку з розпадом СРСР та проголошенням політ. суверенітету колишніми союзними республіками); на міжн. арені – реалізація оборонного проекту держ. розвитку, забезпечення воєнної безпеки, збереження держ. суверенітету, тер. цілісності, відсіч зовн. воєнній агресії у разі її здійснення.

Структура В.п.: сукупність базових, відправних ідей, принципів, настанов з питань воєнного будівництва та забезпечення воєнної безпеки, розрахованих на тривалу перспективу; середньострокові плани, програми, рішення, що регулюють життєдіяльність воєнної сфери на перспективу кількох років та регламентують участь у цьому процесі держ. органів; короткострокові (календарні) орієнтири розвитку збройних сил та ін. складових сектору безпеки і оборони, що конкретизують їх поточну діяльність з метою досягнення воєнно-політ. цілей держ. розвитку.

Документами, що визначають базові риси В.п. д-ви є Конституція (визначає осн. правові норми воєнно-політ. діяльності д-ви, її ставлення до принципів міжн. права) та воєнна доктрина як прийнята у д-ві система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, підготовку до неї країни і збройних сил та способи її ведення (є юрид. основою воєнного будівництва, спирається на аналіз геополіт. ситуації у світі та довгострокові наук. прогнози її розвитку).

В історії незалежної України існували Воєнні доктрини від 19.X.1993, 15.VI.2004, 2.IX.2015. У сучас. умовах воєнно-доктринальне самовизначення України здійснюється на основі Стратегії воєнної безпеки України від 25.III.2021.

Лім.: The Military History Book. Dorling Kindersley, 2012; Свешніков С.В., Бочарніков В.П. Воєнна політика: сутність і проблеми формування й реалізації. *Наука і оборона*. 2018. № 1; Горник В.Г., Євмешкіна О.Л. Особливості формування та реалізації воєнної полі-

тики як складової оборонної політики України. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського*. Серія: публічне управління та адміністрування. 2023. № 1.

В.Ф. Смолянчук

ВОЄННА СІЛА ДЕРЖАВИ – ступінь практичної реалізації воєнної могутності держави; обсяг реального використання двою потенційних воєнних можливостей сусп-ва, виражених у відповідних потенціалах. Основною В.с.д. є збройні сили, а також ін. законні збройні формування – поліція, служба безпеки, національна гвардія, прикордонна служба та ін., орієнтовані на взаємодію та спільне вирішення завдань безпекового і оборонного характеру у випадку політ. необхідності (напр., протидії агресії). Перманентне перетворення воєнної могутності (потенційного показника) у воєнну силу (реальний показник) з метою вирішення міжн. та внутр. завдань є нормою функціонування д-ви. Осмислення проблем структуризації В.с.д. ускладнюється з огляду на деєтатизацію (роздержавлення) воєнної сфери, тенденція розвитку якої поступово посилюється. Деякі сучас. д-ви свідомо або вимушено делегують частину охоронно-оборонних завдань, можливостей, ресурсів недерж. структурам. Результатом стає розмивання фактора збройної сили як потужного регулятора сусп. відносин. Інституційними різновидами деєтатизації воєнної сили можуть слугувати приватні воєнні кампанії, збройні загои етнічних або тер. спільнот, організовані кримін. мережі тощо. Наявність низки мілітаризованих об'єднань на формальній території однієї країни потребує врахування при визначенні В.с.д. як контрольованої урядом воєнно-силової потуги, так і можливостей антиурядових збройних загонів, ставлення яких до центр. влади може бути союзницьким, нейтральним або ворожим.

В.Ф. Смолянчук

ВОЄННИЙ СТАН – особливий правовий режим, що вводиться у країні або її окремих місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки держ. незалежності країни, її тер. цілісності та передбачає надання відповідним органам держ. влади, військ. командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення нац. безпеки. В.с. передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження констит. прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням терміну дії цих обмежень. В умовах В. с. встановлю-

ється підвищена відповідальність фіз. та юрид. осіб (за законами воєнного часу) за непокору органам воєнної влади (невиконання їх наказів і розпоряджень).

Відповідно до законодавства більшості країн, В. с. вводиться рішенням глави д-ви та затверджується парламентом. При цьому у норм.-правових актах, що стосуються В.с., чітко обумовлюються причини його введення, межі території, на якій будуть реалізовані відповідні безпекові й обмежувальні заходи, період дії режиму В.с., завдання військ. командування, органів держ. влади та органів місц. самоврядування щодо здійснення заходів В.с., а також перелік констит. прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юрид. осіб, які тимчасово обмежуються зважаючи на введення В.с.

Осн. заходами правового режиму В.с., як правило, є: посилення охорони важл. об'єктів нац. економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, та введення особл. режиму їх роботи; запровадження трудової повинності для окремих категорій працездатних осіб з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період В.с.; використання потужностей, можливостей і трудових ресурсів підприємств, установ і орг-цій усіх форм власності для потреб оборони; примусове відчуження приват. або комун. майна, вилучення майна держ. підприємств для потреб д-ви з виданням відповідних документів; запровадження комендантської години, встановлення спец. режиму світломаскування; встановлення особл. режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів; перевірка документів у осіб, за потреби – проведення огляду речей, транспортних засобів, багажу, вантажів, службових приміщень, житла; заборона проведення мирних зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо; порушення питання про заборону діяльності політ. партій, громад. об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності країни, зміну констит. ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і тер. цілісності країни, підриив безпеки, незаконне захоплення держ. влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання ворожнечі, посягання на права і свободи людини; заборона (обмеження) місця перебування (проживання) осіб на території, де діє В.с.; регулювання роботи телекомунікац. і поліграф. підприємств, видавництва, теле-радіоцентрів, ЗМІ; використання місцевих

радіостанцій, телецентрів, друкарень для військових потреб та проведення роз'яснювальної роботи; заборона торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними й отруйними речовинами, алкоголем, речовинами на спиртовій основі; встановлення особл. режиму виробництва та реалізації ліків, що містять наркотичні речовини; заборона громадянам, які перебувають на військ. обліку, змінювати місце проживання (перебування) без спец. дозволу; встановлення військово-квартирної повинності з метою розміщення військовослужбовців, правоохоронців, евакуйованого населення; евакуація населення у разі виникнення загрози життю або здоров'ю, матер. і культур. цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодження (знищення); запровадження (у разі необхідності) нормованого забезпечення населення осн. продовольчими і непродовольчими товарами, лікарськими засобами; усунення з посади керівників підприємств, установ і орг-цій за неналежне виконання обов'язків, передбачених режимом В.с.; інтернавання (примусове оселення) громадян іноземної д-ви, яка загрожує нападом чи здійснює агресію; евакуація затриманих осіб та осіб, що утримуються під вартою, етапування засуджених осіб та ін.

В умовах В.с. забороняються зміна Конституції країни, проведення виборів глави д-ви, парламенту, органів місц. самоврядування, проведення референдумів, страйків, масових зібрань і акцій.

Формат заходів В.с. (повний – частковий; на всій території – в окремих місцевостях; на невизначений час – на певний період) залежить від умов його введення в умовах кризового розвитку конкретної д-ви. При цьому країна, що ввела цей режим, відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права має повідомити через Генерального секретаря ООН ін. країни, які приєдналися до цього Міжнародного пакту, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, межу обмежень та причини прийняття такого рішення.

Досвід запровадження В.с. з причин, пов'язаних з терорист. актами, расовими хвилюваннями, масовим невдоволенням населення та ін., мають Ізраїль, Канада, Польща, США, Франція, а також РФ (Північний Кавказ). Неконституційна зміна влади в арабських країнах (т. з. «арабська весна» 2010–2011) також стала причиною впровадження В.с. у деяких містах (місцевостях) Тунісу, Єгипту, Ємену, Лівії, Йорданії, Оману.

В Україні зміст правового режиму В.с., поряд з його введення та скасування, правові за-

сади діяльності органів держ. влади, військ. командування, військ. адміністрацій, органів місц. самоврядування, підприємств, установ та орг-цій в умовах В.с., гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юрид. осіб визначаються Законом України від 12.V.2015 «Про правовий режим воєнного стану» (зі змінами).

В.с. в Україні відповідно до п. 20 част. першої ст. 106 Конституції України та вказаного вище Закону вперше було введено строком на 30 днів з 14 год. 00 хв. 26.XI.2018 до 14 год. 00 хв. 26.XII.2018 Указом Президента України від 26.XI.2018 № 393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні» (Указ затверджено Законом України від 26.XI.2018 № 2630-VIII). Це було зроблено «у зв'язку із черговим актом збройної агресії з боку Російської Федерації, що відбувся 25 листопада 2018 року у районі Керченської протоки проти кораблів Військово-Морських Сил Збройних Сил України, що мав важкі наслідки, ін. агресивними діями Російської Федерації в Азовському та Чорному морях, наявною загрозою широкомасштабного вторгнення в Україну збройних сил Російської Федерації, на тлі окупації Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та частини Донецької та Луганської областей, небезпекою державному суверенітету та незалежності України, її територіальній цілісності, з метою створення умов для здійснення органами державної влади, військовим командуванням, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями наданих їм повноважень, необхідних для відсічі збройній агресії та забезпечення національної безпеки». В.с. було запроваджено на території областей, що межують з РФ або мають вихід на Азовське та Чорне моря.

Указом Президента України від 24.II.2022 в Україні було введено В.с. строком на 30 днів з 05 год. 30 хв. «у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України» (Указ затверджено Законом України від 24.II.2018 № 2102-IX). Надалі термін дії В.с. в Україні неодноразово продовжувався.

В.Ф. Смоляннюк

ВОЙОВНИЧА ДЕМОКРАТІЯ (англ. – *militant democracy*) – концепція, що передбачає вжиття запобіжних неліберальних, обмежувальних заходів для захисту демократії від спроб її ослаблення шляхом зловживання дем. процедурами, такими як вільні вибори, свобода слова і об'єднань тощо.

Перші згадки про В. д. можна знайти ще в епоху античності, але термін «Wehrhaften Demokratie» був використаний К. Левенштейном у 1937 в серії статей з аналізом причин краху європ. демократій на початку ХХ ст. під натиском фашизму. На його думку, фашизм був не ідеолог. рухом, а «досконалою технікою досягнення влади», заснованою на апеляції до психології мас, успіх якої зумовлений «ідеальним пристосуванням до демократії». Щоб не бути знищеними зсередини, демократії мають стати войовничими шляхом: 1) концентрації влади в руках представників органів викон. влади; 2) використання надзвич. повноважень; 3) прийняття спец. законодавства, що обмежує права на вираження поглядів, участь і зібрання, щоб запобігти зловживанням.

Перше покоління дослідників В.д. зосереджувало аналіз спільних зусиль дем. країн проти войовничих для протистояння фашизму, друге – намагалося зрозуміти відмінності між демократичними системами у протидії загрозам дем. ладу. Наступні покоління вивчали, чи може демократія активно протистояти ворогам і як (напр., через криміналізацію певних злочинів, обмеження свободи слова, заборону політ. партій). Протягом останніх двох десятиліть практика войовничої демократії значно розширилася, включивши протидію реліг. фундаменталізму та тероризму. Нині триває дискусія між тими, хто повністю (Дж. Карпаччіа, А. Сайо, М. Тіль, С. Тюлькіна, Г. Фокс) або частково (С. Айзахаров, Я.-В. Мюллер, П. Ніссен, С. Рамменс) підтримують войовничі заходи та відвертими критиками концепції – К. Інверніцці Аццетті, А. Малкополу, М. Мікендберг, Н. Розенблум. Критика В.д. зумовлена небезпекою вузько легалістського і асоціального розуміння реакції на екстремізм, сумнівами у легітимності та ефективності заборони політ. партій, негат. наслідками обмеження політ. участі. Потенційні недоліки В.д. визнавав сам К. Левенштейн, бо для демократії складно обмежити свободи, «не зруйнувавши при цьому саму основу свого існування». Проте «якщо демократія вірить у вищість своїх абсолютних цінностей», то має відповідати реаліям і докладати всіх зусиль для свого порятунку, «навіть ризикуючи і ціною порушення основних прав».

Прихильники В.д. стверджують, що рішення про обмеження дем. прав мають прийматися на основі чітко визначених нормат. критеріїв, таких як захист осн. дем. цінностей, право на участь або можливість перегляду прийнятих раніше рішень. Нетолерантна

реакція з боку демократій виправдана самою наявністю нетолерантних суб'єктів. Дж. Локк зазначав, що толерантність д-ви не може поширюватися на тих, хто нетолерантно налаштований до ін. К. Поппер стверджував, що «необмежена толерантність повинна призвести до зникнення толерантності». Дж. Роулз вважав, що обмеження свободи нетерпимих до ін. думок можуть бути законними і виправданими, якщо констит. система нездатна відповідати новим викликам. Перевагами В.д. є: 1) вирішення парадоксу більшості – захоплення влади недемократично налаштованою більшістю, що згодом знищує демократію; К. Шмітт обґрунтовував необхідність збереження і посилення «незмінного ядра» конституції – засадничих засад дем. режиму; А. Сайо доводить, що інстинкт дем. самозбереження притаманний самій природі демократії, вразливої до загрози повалення зсередини; 2) відсутність альтернат. шляхів порятунку демократії: покладання виключно на саморегульовані процеси (зокрема вибори та парт. систему) особливо небезпечно для перехідних або нестабільних демократій; 3) запобігання повторенню негат. істор. досвіду: «нехтувати досвідом загиблих демократій було б рівнозначно капітуляції для демократій живих» (К. Левенштейн). На практиці концепція В.д. реалізована в Німеччині з прийняттям Основного Закону (1949), ст. 18, 21, 79.

Майже кожна сучас. конституція містить елементи В.д. О. Пферсманн стверджує, що демократії завжди більш-менш войовничі, оскільки правова структура В.д. зіставна з ін. формами демократії. Висловлюються сумніви у доцільності розмежування войовн. і звич. демократій, оскільки: 1) за певних обставин будь-яка демократія може вдатися до рішучих актів самозахисту; 2) положення В.д. не можуть врятувати демократію, якщо немає достатньої кількості громадян з твердими дем. переконаннями; 3) сформований консенсус, що правові заходи мають доповнюватися просвітн. діяльністю; 4) всі заходи В.д. піддаються ризику зловживання в політ. цілях, однак це не означає, що В.д. – це завжди лише політика ін. (законними) засобами; але захисту від таких зловживань слід приділяти ретельну увагу.

Низка тенденцій (тероризм, іслам. фундаменталізм, посилення авторитаризму в країнах з ядер. зброєю, рос.-укр. війна) свідчать, що демократія, хоч і визнана як найбільш оптимальний держ. устрій, не повною мірою захищена від ідеолог. та фізичних атак зсередини та ззовні.

Лім.: Loewenstein K. Militant democracy and fundamental rights, I. The American Political Science Review. 1937. Vol. 31; Sajó A. Militant Democracy. Utrecht, 2004; Capoccia G. Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe. Baltimore, 2005; Thiel M. The «Militant Democracy» Principle in Modern Democracies. Farnham: Ashgate, 2009; Kirshner A. S. A Theory of Militant Democracy. The Ethics of Combatting Political Extremism. New Haven, 2014; Tyulkina S. 2015. Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and Beyond. Abingdon, UK and New York: Routledge, 2015; Rijpkema B. Militant Democracy: The Limits of Democratic Tolerance. London: Routledge, 2018; Malkopoulou A., Kirshner A. Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism. Edinburgh, 2021.

О.М. Стойко

ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ – процес втілення волі соціальних суб'єктів у соціальну дійсність, що передбачає здатність людини до вибору мети діяльності й мобілізації зусиль, необхідних для її реалізації. В. – неодмінна ознака відносин, що регулюються правом. Розрізняють два види В.: а) правомірне, яке спрямоване на виникнення, зміну та припинення правовідносин і втілюється у правовій практиці, в наказах, юрид. актах, правилах та ін. правозастосовних документах; б) неправомірне, яке порушує чинні правові норми, ігнорує юрид. права та обов'язки. У контексті впливу на розвиток та функціонування права В. пов'язане з поняттями правоздатності та дієздатності. Можливості В. охороняються конституцією та законами, що визначають випадки обмеження виявлення волі народу та регулюють діяльність громадян і компетентних органів у цьому напрямі. Особл. значення В. має у виборчому праві, де воно є умовою дем. здійснення волі народу. За Конституцією України нар. В. здійснюється через вибори, референдум та ін. форми безпосередньої демократії (ст. 69). Виборцям гарантується вільне В. на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (ст. 71). Вільне В. є одним з основоположних принципів цивільно-правових відносин. В. при вчиненні правочинів може виражатися у таких способах: усно, письмово або мовчанням.

В.П. Горбатенко

ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги (ст. 1 Закону України «Про волонтерську діяльність»). Зміст В.д. можна передати словами М. Ґанді: «Будь тією зміною, яку хочеш

бачити у світі!». Допмагаючи ін., ми ініціюємо позитивний рух в сусп-ві, беремо на себе відповідальність за те, що відбувається довкола, та надихаємо людей на творення добра. Тому В. д. – це передусім можливість впливати на те, що відбувається довкола, ініціювати власні проекти та змінювати країну. Коли люди стають волонтерами, вони не лише отримують нагоду проявити себе, здобути нові знання і навички, а й намагаються покращити життя ін.

В. д. має три основні ознаки: 1) добровільність (ніхто не може бути примушений до такої діяльності, особа може самостійно обирати зручний для себе спосіб, час, форму та сферу надання волонт. допомоги); 2) неприбутковість (волонт. допомога надається безоплатно); 3) сусп. користь (волонт. діяльність має бути спрямована на пом'якшення або розв'язання соц. проблем, суб'єкти волонт. діяльності є ініціативними агентами позитивних змін). Доступ до В.д. є ключовим для боротьби з глобальними та локальними сусп. проблемами та створення вільнішого сусп-ва.

Напрямки В.д. узагальнено викладено в Законі України «Про волонтерську діяльність»: надання соц. послуг громадянам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги; благодійництво та благодійн. діяльність; охорона навкол. природ. середовища та організація дозвілля для дітей та юнацтва та туристична діяльність; розвиток культури та мистецтва, охорона і відтворення пам'яток історії та архітектури, захист нац. спадщини; зміцнення нац. традицій та підтримка нац. меншин; охорона здоров'я, материнства та дитинства; розвиток фіз. культури та спорту; забезпечення безпеки вболівальників під час проведення спорт. змагань; участь у подоланні наслідків надзвич. ситуацій та надання допомоги жертвам катастроф, військ. конфліктів, стих. явищ, природ. катаклізмів, ін. надзвич. ситуацій на території України та за її межами; надання безоплатної правової допомоги; розвиток та популяризація В.д.

Загальна Декларація Добровольчества прийнята на XVI Всесвітній Конференції Міжнародної асоціації добровольчих зусиль (Амстердам, січень, 2001). Відповідно до неї В.д. – це фундамент громадян. сусп-ва. Воно втілює в життя прагнення людства до досягнення миру, свободи, безпеки, справедливості та реалізації можливостей для всіх людей. Волонтерство як індивід. або колект. дія – це спосіб, за допомогою якого: в сусп-

ві підтримуються і посилюються людські цінності, турбота про ближнього і служіння людям; люди реалізують свої права та відповідальність членів сусп-ва, одночасно пізнаючи нове, вдосконалюючись, розкриваючи свій повний людський потенціал; встановлюються міжособистісні зв'язки, які, незалежно від відмінностей, сприяють тому, щоб жити в здорових, стійких співтовариствах, працювати разом над створенням інновац. рішень для спільних проблем народів Землі. Декларація визнає права кожної людини – жінки, чоловіка, дитини – на відкрите, вільне і добров. служіння сусп-ву, незалежно від своїх культ. і етн. особливостей, релігії, віку, статі, фіз., соц. і матер. становища. Всі люди в світі повинні мати право добровільно віддавати свій час, талант, енергію ін. людям або своїм громадам за допомогою індивід. чи колект. дій, не чекаючи фінанс. винагороди.

Розвиток волонтерства сприяє залученню конкретного співтовариства в процес визначення і вирішення його проблем; підтримує і створює можливості для кожної молодої людини бути лідером за допомогою добров. служіння сусп-ву; дає можливість кожному бути почутим; створює можливість для кожного бути добровольцями; доповнює, але не замінює, суспільно-корисну діяльність ін. секторів і оплачуваних працівників; створює можливості людям здобувати нові знання та навички, повноцінно розвивати свій творчий потенціал і впевненість у собі; сприяє солідарності на сімейному, громадському, національному та глобальному рівнях.

Лит.: Кривенко Ю.В. Волонтерська діяльність: поняття та ознаки. Часопис цивілістики. 2015. Вип. 18; Кравцова Є.О. Система принципів волонтерської діяльності в Україні. Часопис Київ. ун-ту права. 2023. № 2.

А.А. Єзеров

ВОЛОНТАРІЗМ (від лат. *voluntas* – воля) – ідейно-теор. позиція і сусп.-політ. практика, що ґрунтуються на суб'єктивіст. волі людини як вирішальному факторі соціального розвитку. Термін уведений до наук. обігу у XIX ст. нім. соціологом Ф. Теннісом. Цілісне тлумачення В. дав нім. філософ А. Шопенгауер, який розглядав його як вияв сліпих, іррац. сил світу. У наступному теор. розвитку поняття В. тісно пов'язується з різного роду суб'єктивіст. напрямками в науці, а в сусп.-політ. практиці – з різноманітними виявами *авторитаризму*, *бонапартизму*, *тоталітаризму*. В. властиві: ігнорування об'єкт. тенденцій істор.

розвитку; надмірний суб'єктивізм, перебільшення ролі ірраціонального, імпульсивного, спонтанного начал соц. поступу; неврахування реальних умов, специфіки, можливостей розвитку сусп-ва на певному етапі; сваволя, неповажне ставлення до висновків і рекомендацій науки; силові методи здійснення політ. влади, перебільшення її ролі і значення в сусп. житті, регулюванні та змінах соц. умов і факторів. В історії України В. мав місце в діяльності лідерів різних політ. груп і партій періоду розпаду Рос. імперії поч. XX ст., у революціонаризмі більшовиків, у сваволі сталінщини, в колективізації сільського господарства, у реліг., ідеол., екол. сферах тощо. Сучас. вияви В. в Україні пов'язані з некомпетентністю, непослідовністю і суперечливістю дій політ. лідерів і держ. чиновників, інерцією мислення певної частини сусп-ва, відсутністю ефектив. механізмів встановлення відповідальності правлячих сил. Негат. наслідки В. виявляються: у неадекватності законод. бази і правозастосовної практики реальним потребам сусп-ва; в стихійності процесів соціально-екон. перетворень; у нівелюванні дем., політ. і правової свідомості; в деформації сусп.-політ. процесу. Подолання В. можливе за умови науково обґрунтованого дем. розвитку сусп-ва і д-ви.

В.П. Горбатенко

ВОЛЯ – соціально обумовлений стан психічного регулювання поведінки суб'єкта, що ґрунтується на його прагненні і здатності до свідомого вибору мети діяльності, шляхів і засобів її досягнення. Поняття «воля» знайшло обґрунтування насамперед у філософії і психології (А. Августин, І. Кант, Ф. Шеллінг, А. Шопенгауер, Л. Виготський, Й. Ліндворський, Ш. Блондель, С. Рубінштейн та ін.). Воно розглядається у різних аспектах: як явище, зумовлене фіз., психол., соціальними, надприродними та ін. причинами; як автономна і самодостатня сила («свобода волі»); як першооснова світового процесу й людської діяльності (волонтаризм). Разом з тим воля належить до універс. наукових понять, її теор. осмислення здійснюється, зокрема, в межах теорії, філософії і психології права (Г. Гегель, Р. Ієринг, Л. Петражицький, Д. Чечот, Д. Керімов, В. Ойгензіхт та ін.). Воля у праві означає: а) волевиявлення учасників сусп. відносин, які, будучи врегульовані правом, набувають форми правовідносин; б) важл. елемент, що визначає сутність даного типу права як фіксації закріплених

чи санкціонованих д-вою вольових зусиль панівних сил і нар. мас, відображених у конституції, законах, юрид. нормах. Оsn. детермінантами вольового процесу, зокрема у праві, є: потреба (органічна, інтелектуальна, уявна), що спонукає суб'єкта правовідносин до зміни певної ситуації, дає поштовх необхідній для цього активності; інтерес (особистий, груповий, сусп., держ.) як об'єкт, необхідність реалізації усвідомлених потреб; установка – стан готовності суб'єкта до дії, джерело його активності, що утворюється з факторів потреби і ситуації; мотивація – регулятор людської життєдіяльності, що підтримує, змінює, блокує псих. поведінку суб'єкта. Взаємопов'язаними складовими вольового процесу, з погляду права, виступають постановка мети (елемент псих. регуляції суб'єкта права) та її досягнення (одержання необхідного правового результату). Воля суб'єкта права реалізується у процесі подолання можливих труднощів, пов'язаних з потребою аналізу сусп.-політ. ситуації, з необхідністю корекції самої мети, боротьбою і протистоянням, що виникають під час її здійснення. Важл. різновидом безпосереднього втілення волі у праві є волездатність – юрид. усвідомлена спроможність суб'єкта правильно спрямовувати свою поведінку (у кримін. праві пов'язана з поняттями неосудності й афекту, в цив. – з деліктною відповідальністю тощо). Особл. місце належить держ. волі. Остання – це детермінований загальнонар. інтересами суб'єктивно-регулятивний процес, пов'язаний із прагненням панівних сил чи всього сусп.-ва надати своїм цілям та інтересам загальнообов'язкового характеру за допомогою владних розпоряджень та сили держ. примусу. Даний різновид волі реалізується у вигляді системи юрид. норм, однак не завжди й не всі норми права є відображенням чи втіленням цієї волі, що пов'язане з різноманітними обставинами (політ. протистоянням у сусп.-ві, недосконалістю нормотворчого процесу, соц. потрясіннями тощо). Державна воля розглядається здебільшого з двох осн. позицій: 1) як воля, піднесена до рівня закону, що є визнанням держ.-вольової сутності права, його нормат. ролі, гарантованої примусом д-ви; 2) у правовідносинах, вольовий характер яких означає, поряд з обумовленістю держ. В., нерозривний зв'язок з волею і свідомістю людей, з їхньою здатністю реагувати на впливи права.

В.П. Горбатенко

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИЙ – процес стимулювання політ. суб'єктом зміни мотивів та установок ін. суб'єкта політики з метою трансформації його поведінки та дій. В.п. може здійснюватися як свідомо та цілеспрямовано через механізми переконання та навіювання, так і несвідомо/спонтанно, коли зміна поведінки, переконань та установок відбувається на основі психол. ефектів зараження та наслідування. Зміст В.п. полягає в корегуванні свідомості окремої людини/групи/маси; вживленні у масову свідомість штучних стимулів/мотивацій дії; спрямуванні сусп. настроїв та громад. активності у потрібному для ініціатора В.п. напрямку в процесі боротьби за владу. При аналізі В.п. виділяють такі осн. параметри: характер (відкритий – прихований, силовий – ненасильницький); інтенсивність (короткочасний – довготривалий); направленість (окрема людина/група/маса).

Система В.п. включає такі осн. методи: атака, тиск, програмування, маніпуляція. Атака – нестандартна, активна, багатозначна дія на психіку людини з метою відключення логічного мислення, введення у стан розгубленості з тим, щоб домогтися потрібної реакції. Тиск – інтенсивний, спрямовуючий, стійкий вплив на психіку людини з метою примусу її до певних дій. Маніпуляція – замаскований, спритний, двозначний вплив на психіку людини з метою постановки її у незручне становище, ситуацію необхідності вибору альтернатив своєї поведінки. Програмування – одноманітний, наполегливий, інертний вплив на психіку людини з метою формування потрібних стереотипів поведінки. Потужним інструментом В.п. є навіювання, що реалізовується шляхом використання як вербальних (слова, гасла, темпоритм), так і невербальних (міміка, жести, пози, музика тощо) засобів. Ефективність В.п. залежить від комплексу таких чинників: спец. якостей суб'єкта впливу (соц. статус, авторитет, харизма, воля, інтелект); особливостей об'єкта В.п. (ступінь здатності до навіювання); характеру стосунків між учасниками процесу здійснення В.п. (несприйняття, віра, залежність); обраної форми/моделі впливу.

О.Д. Бойко

ВСЕСВІТНЯ ДЕКЛАРАЦІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ (ВДМС) – акт Міжнародної спілки місцевих влад (ІСМВ), проголошений для усіх націй «стандартом, до якого слід прагнути, намагаючись досягти ефективнішого демократичного процесу, поліпшуючи таким чином добробут свого

населення». Прийнята на Міжн. конгресі в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) 23–26.IX.1985. Складається з преамбули та 11 статей.

У преамбулі сформульовано сутнісні риси місц. самоврядування, що кваліфікується як «невід’ємна частина національної структури» і найближчий до громадян рівень управління, найкращий для створення умов «побудови такої гармонійної громади», до якої громадяни відчували б свою належність та відповідали б за неї. Визначено основоположні принципи місц. самоврядування: воля народу – основа влади уряду; ефект. участь «належним чином усіх елементів суспільства у підготовці та здійсненні національних планів і програм соціального та економічного розвитку»; зміцнення місц. влади «шляхом ефективнішої та демократичнішої політики»; децентралізоване прийняття рішень, що «зменшує перевантаження центру, а також поліпшує і прискорює урядові дії».

В осн. частині документа розкривається конст. основа місц. самоврядування: концепція місц. самоврядування визначається як «право та обов’язок місцевих органів влади регулювати й вести державні справи під свою особисту відповідальність та в інтересах місцевого населення». До компе-

тенції органів місц. самоврядування, яка передбачає врахування «існуючого у кожній країні порядку», входять: право діяти за власною ініціативою, можливість виявляти ініціативу й самостійно приймати рішення, пристосовуючи виконання законів до місц. умов і розумно та ефективно поділяючи право на прийняття рішень з ін. рівнями управління на місцях. Концепцією місц. органів самоврядування визначено вільне виконання ними своїх функцій, гарантування соціальної захищеності, чітке статутне оформлення функцій та видів їхньої діяльності, спрямованої на вільне використання коштів місц. органів влади в межах своїх повноважень, самот. регулювання податків, надання субсидій, виходячи з принципу, що заперечує «недоречне втручання в політику» місц. органів влади. Місц. органи самоврядування можуть створювати власні об’єднання, мають «право використовувати юридичні засоби захисту своєї автономії у межах законів, якими визначаються їхні функції та захищаються їхні інтереси».

Осн. положення ВДМС зорієнтовані на те, щоб рішуче запроваджувати принципи та практику місц. самоврядування в усьому світі.

В.П. Горбатенко

«ГАЗОВА ІМПЕРІЯ» – метафоричне визначення Російської Федерації як країни, що володіє значними енергетичними (газовими) ресурсами, інфраструктурою їх видобування й експорту та будує на цьому свою геополітику й геоекономіку. Потенційні (прогнозовані + перспективні) запаси газу в РФ як «Г.і.» оцінюються у понад 150 трлн куб. м, що становить 40% світових. Вважається, що визначення Росії як «Г.і.» у 1998 в широкий обіг увів директор Рос. акціонерного т-ва «Єдина енергетична система Росії» А. Чубайс, що відбивало симпатію рос. держ. еліти до імпер. минулого своєї країни.

Інституц. основою «Г.і.» є створене у 1989 та трансформоване у ВАТ об'єднання «Газпром» – енерг. компанія, що займається геолог. розвідкою, добуванням, транспортуванням, збереженням, переробкою та реалізацією газу, газового конденсату й нафти, а також виробництвом і реалізацією тепло- та електроенергії. «Газпром» тривалий час був найбільшою компанією Росії та найбільшою газовою компанією світу (у 2013 посідав 17-е місце в глобальному рейтингу транснац. корпорацій). Країнами-імпортерами рос. газу у 2013 (мірою зменшення обсягів поставок) були ФРН, Туреччина, Італія, Польща, Велика Британія, Чехія, Франція, Угорщина, Словаччина, Австрія, Фінляндія, Нідерланди, Румунія, Болгарія, Данія, Греція, Сербія, Словенія, Швейцарія, Боснія й Герцеговина. Пострадян. імпортерами рос. газу тривалий час залишались Україна, Білорусь, Казахстан, Молдова, Литва, Вірменія, Латвія, Естонія, Грузія. У 2014 було підписано масштабний проект газових поставок у КНР.

Підписання міждерж. газових контактів із Росією після ствердження в ній суперпрезидентського політ. режиму на чолі з В. Путіним постійно супроводжувалось «газовим тиском», «газовим шантажем», «газовими війнами». За цим проглядається особисте керівництво газовою сферою країни з боку глави рос. д-ви, а також його бажання формувати політ. відносини РФ з державами-імпортерами рос. газу залежно від ступеня їх «газової лояльності». Визнана на рівні ООН необхідність декарбонізації людської діяльності прискорює про-

цес скорочення технологій використання вугілля, нафти й газу та закликає до їх заборони в майбутньому. Це обмежує екстенсивне зростання «Г.і.» та можливості її впливу на енергозалежні країни.

Уведення проти Росії екон. санкцій як реакція держав світу на широкомасштабну агресію проти України у 2022 призвела до скорочення обсягів газу, експортованого РФ в Європу. Від рос. газу відмовились країни Балтії, Болгарія, Данія, Нідерланди, Польща, Фінляндія, ін. д-ви. Замінниками Росії в європ. газовій сфері виступили Норвегія, Туреччина, Азербайджан, «експортна порядність» яких незіставна з російською. За таких умов відбулась вимушена переорієнтація рос. газових потоків в азійському напрямі (в Індію та Китай), при цьому перспективи налагодження газо-енергетичних відносин Росії з новими д-вами видаються сумнівними. В РФ згортаються газодобувні потужності та геолого-розвідувальні роботи на перспективних газових родовищах, у тому числі шельфових. Сукупність подібних трендів ставить під сумнів доцільність визначення майбутньої Росії як «Г.і.»

В.Ф. Смоляннюк

ГАЕК Фрідріх-Август фон (1899–1992) – австр.-брит. економіст та політичний філософ. У 1917 в складі австро-угор. армії брав участь у Першій світовій війні на італ. фронті. Був нагороджений за хоробрість. У Віденському ун-ті отримав у 1921 диплом доктора права та у 1923 – доктора політ. наук. У 1931 запрошений до Лондонської школи економіки. У 1950-1962 – професор ун-ту в Чикаго, згодом працював у Фрайбурзі та Зальцбурзі. У 1974 став лауреатом Нобелівської премії в галузі економіки.

У працях «Дорога до рабства», «Згубна самовпевненість» та ін. Г. здійснив ґрунтовний аналіз соціаліст. сусп-ва. Як економіст він стверджував, що навіть незначний обсяг екон. планування вимагає створення машини примусу, яка змушує людей діяти за наперед розробленим планом. Впровадження планування змушувало соціалістів брати під свій контроль дедалі більшу частину

сфер людського життя. Коли апарат контролю досягав певного ступеня завершеності, він зумовлював появу лідерів, які більше цікавилися диктатор. владою, ніж соціаліст. ідеалами. Отже, революціонери, маючи чудові перспективні плани, поступово ставали на тоталітарний шлях. Г. наголошував, що сусп-во є надзвичайно складною структурою, яку жодна індивід. свідомість не спроможна усвідомити. Саме тому всі спроби будувати сусп-во за наперед складеним, навіть дуже чудовим планом завжди завершувалися невдачами. Сусп-во розв'язує свої проблеми, зростає і розвивається завдяки тому, що воно є вільним від будь-якого плану.

Г. розробляв концепцію правління закону, акцентуючи, що люди мусять бути пов'язані лише заг. правилами, перед виконанням яких всі є рівними. Вільне сусп-во не потребує розпоряджень центр. влади, воно сумлінно працює тому, що його члени приймають певні універс. правила, які склалися впродовж багатьох років, створивши систему, що продукує життєздатний заг. порядок. Особливо Г. наголошував на тому, що вільне сусп-во діє в умовах закону, який однаково застосовується до всіх суб'єктів політ. діяльності, включаючи і уряд. У вільному сусп-ві правила політ. «гри» чітко зафіксовані. Найбільша ж проблема соціалізму полягала в тому, що соціаліст. уряд не був пов'язаний заг. правом. Г. відзначав, що звичай, правила, цінності, закони акумулюють у собі сукупний досвід та мудрість індивідів. Завдяки їм існує й розвивається вільне сусп-во.

А.С. Романюк

ГАЙ (*Gaius*; рр. нар. і см. невід.) – давньорим. юрист 2 ст. Повне ім'я Г. невідоме, біогр. даних про нього майже не збереглося. Відомо, що він був ученим і талановитим педагогом за часів імператора Адріана (117–138). Віднесений законом імператора Валентиніана III до найвидат. юристів класич. періоду (поряд з Папініаном, Павлом, Ульпіаном і Модестіном). Викладав право, за припущеннями, в одній з малоазійських рим. провінцій, залишив по собі низку праць, цитованих у Дигестах Юстиніана, і знаний гол. чином як автор «Інституцій» – твору, що слугував підручником з рим. права і дійшов до нашого часу майже в незмінному вигляді. З огляду на його систематичність, лаконізм, наближеність до тогочасної суд. практики, ясність і точність формулювань, вважався зразковим посібником для вивчення права в юрид. школах антич. світу. «Інституції» Г. разом з творами ін. юристів класич. доби за-

безпечили кодифікацію Юстиніана (*Corpus juris civilis*). Основою правових поглядів Г. є: виправдання режиму цезаризму і претензій імператорів на законод. владу; обґрунтування і захист права приват. власності та інтересів власників у галузі цив. права; розуміння права народів як частини природ. права, спільного для всіх людей. Твори Г. (а крім «Інституцій», це й «Коментар до Законів XII таблиць і преторських едиктів» та ін.) є особливо важл. для розуміння наук. системи рим. права, є цінним джерелом, що характеризує стан його розвитку на ранніх стадіях.

В.П. Горбатенко

ГАНДІ (*Gandhi*) Мохандас Карамчанд (1869 – 1948) – індійський політ. діяч, мислитель, засновник гандизму – соц.-політ. і філософ.-етичного вчення, ідеології нац.-визвольного руху в Індії періоду її боротьби за незалежність. 1891 отримав юрид. освіту у Великій Британії. До 1893 займався адвокат. практикою у Бомбеї (зараз Мумбаї). Протягом 1893–1914 служив юрисконсультом гуджаратської торгової фірми у Півд. Африці, де очолив боротьбу проти расової дискримінації й утисків індусів. Виробив тактику «сатьяграхи» – ненасильницького опору. Після повернення на батьківщину в 1915 вступив у партію Індійський національний конгрес. У роки Першої світової війни 1914–1918 підтримував воєнну політику Великої Британії, сподіваючись схилити британський уряд до надання Індії самоуправління.

Став одним з найвизначніших діячів нац.-визв. руху, що різко посилювався під впливом закінчення війни, розпаду низки імперій (Австро-Угорської, Германської, Османської, Російської) та збереження брит. урядом колон. статусу Індії. Конкретизуючи тактику антибрит. виступів індійського народу, Г. намагався обмежити її ненасильницькими формами. Він засуджував класову боротьбу, проповідував вирішення соц. конфліктів шляхом арбітражу. У 1919–1922 керував кампанією «ненасильницького неспівробітництва» з брит. колоніальною адміністрацією в Індії. У 1929–1933 очолював нову кампанію громадян. непокорі, спрямованої проти урядової соляної монополії. У 1934 оголосив про вихід з Індійського нац. конгресу, мотивуючи це бажанням присвятити себе соц. роботі, однак фактично залишався вождем партії. Г. неодноразово заарештовували і ув'язнювали (1922–1924, 1930–1931, 1942–1944). У 1942 через відмову Великої Британії сформувати нац. індійський уряд та посиленням антиімперіаліст. настроїв висунув антибрит.

гасло «Геть з Індії», мотивуючи його тим, що лише незалежна Індія зможе ефективно реагувати на загрози Другої світової війни 1939–1945 (зокрема протидіяти японській експансії в Індокитаї).

Після війни намагався досягти незалежності Індії мирним шляхом, виступав проти кровопролитних сутичок між індусами й мусульманами, які розпочалися у 1947 після розчленування Індії на дві д-ви – Індійський союз і Пакистан. Убитий членом індуської шовініст. орг-ції.

Будучи впродовж 1919–1948 ідейним керівником і найвпливовішим лідером Індійського нац. конгресу, активно виступав за незалежність своєї країни, проголошеної у 1947, здобув величезну сусп. підтримку та широку популярність у народі, який назвав його Махатмою (великою душею). Гандизм має численних прихильників та послідовників не лише в Індії, а й у світі.

Лім.: Fisher L. The Life of Mahatma Gandhi. London, 1951; Mohandas K. Gandhi, Autobiography: The Story of My Experiments with Truth. Amazon Kindle, 1983; Gandhi: His Life and Message for the World (Signet Classics). Amazon Kindle, Mass Market Paperback, 2010; Gandhi the Man: How One Man Changed Himself to Change the World. Amazon Kindle, Nilgiri Press; Fourth edition, 2011; Gandhi: A Life Inspired. Amazon Kindle, Create Space Independent Publishing Platform, 2015; The Wit and Wisdom of Gandhi. Amazon Kindle, 2018.

В.Ф. Смолянюк

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА (ГЗ) (англ. – *harmonization of legislation*; франц. – *harmonisation de la legislation*) – узагальнюючий термін, що є родовим по відношенню до різних способів приведення у відповідність, узгодженість різних законодавчих систем. Спонукальними мотивами до гармонізації є потреби не внутр. вдосконалення певної системи законодавства, а досягнення можливості зовн. взаємодії однієї системи з ін. Не можна, зокрема, відносити до ГЗ рецепцію законодавства однієї правової системи ін., оскільки рецепція пов'язана з чинниками внутр. вдосконалення однієї системи, що запозичує досвід іншої.

Слід розрізняти гармонізацію горизонтальну, коли узгоджуються між собою системи-ланки одного рівня (це, зокрема, ГЗ між д-вами-членами ЄС) та вертикальну, де одна система гармонізується «під іншу», зазвичай систему більш високого рівня (напр., законодавство окремої д-ви або міждерж. утворення типу ЄС – під вимоги Світової організації торгівлі чи законодавство держави-кандидатки у члени ЄС – під право ЄС).

ГЗ можна розглядати з точки зору двох правових ситуацій: як тип діяльності чи її цільова спрямованість. Перша правова ситуація (ГЗ як тип діяльності) передбачає рух в бік скорочення відмінностей (диференційних показників між системами, що гармонізуються) – теоретично можливо в діапазоні від диференціації до уніфікації. Друга правова ситуація (ГЗ як ціль) допускає можливість існування певної диференціації між об'єктами, що гармонізуються, узгодженість між якими може бути досягнута в межах трьох станів законодавства: 1) уніфікації, тобто досягнення рівня ідентичності в регулюванні; 2) визначення «правил гри», коли здійснюється розписування ролей: «хто робить що», або визначається поле можливих неуніфікованих дій учасників гармонізац. процесу для досягнення визначених спільних цілей; 3) диференціація, тобто наявність у правових відносинах, що гармонізуються, частини, що є інертною по відношенню до досягнення узгодженості систем.

Класичним взірцем правових актів ГЗ є директиви ЄС, які для держав-членів ЄС або претендентів на вступ передбачають і уніфікацію (зазвичай досягнення мети – певного уніфікованого показника до певної дати), і визначення «правил гри» (роз'яснення, якими шляхами д-ви можуть йти до цієї мети), і диференціацію (залишення частини відповідних відносин осторонь від заявленої мети гармонізації). Водночас у праві ЄС наявний ін. вид ГЗ, а саме уніфікація *stricto sensu*, формою якого є регламент, що має реалізовуватись д-вами-членами, або д-вами-претендентами на вступ до ЄС у повному обсязі.

В контексті видових понять, похідних від ГЗ, широко вживаються також терміни «адаптація» та «апроксимація». Широкому вживанню цих понять ми завдячуємо праву ЄС, в лексикон якого вони введені наприк. 90-х рр. XX ст. Адаптація законодавства до вимог права ЄС була визначена як передумова прийняття позитивного рішення щодо членства в ЄС певної д-ви. Для визначення характеру та меж адаптації було розроблено т. з. *acquis communautaire* (франц. – доробок Співдружності) – тобто частина європ. директив і регламентів, у відповідність з якими мали привести своє нац. законодавство ті д-ви, які виявили намір щодо членства у цьому міждерж. утворенні. Спершу *acquis communautaire* було розроблено для 10 країн Центр. та Сх. Європи, а також Кіпру, з якими ЄС на той момент встановив відносини асоційованого членства. Згодом вимоги щодо адаптації було поширено на ін. європ. д-ви,

які хоча й не були пов'язані відносинами асоційованого членства, але на офіц. рівні висловили намір у перспективі вступити до ЄС. Адаптація законодавства не обмежується лише формальним перенесенням в нац. законодавство вимог *acquis communautaire*. Для позитив. висновку про те, що та чи ін. д-ва адаптувала свою правову систему до європейської, потрібно продемонструвати, що д-ва має інституційно-управлінські та юрид. можливості для впровадження вимог *acquis*. Механізм адаптації має відбуватися за такою схемою: 1) розроблення та прийняття нац. законодавчих актів, адаптованих до вимог *acquis*; 2) їх практичне впровадження; 3) наявність примусових заходів до виконання встановлених вимог; 4) можливість оцінки досягнутих результатів. Адаптація законодавства до права ЄС має більш обмежений характер, ніж ГЗ, до якої вдаються д-ви-члени. По-перше, обсяг *acquis* є значно меншим, ніж заг. обсяг права ЄС (напр., для права навколиш. середовища цей обсяг приблизно втричі менший). По-друге, адаптація законодавства до певного моменту є справою добровільною стосовно самовизначення держав в їх намірі вступу до інтеграц. утворення, а також у визначенні часових рамок запланованого інтегрування в систему. Ця добровільність, однак, перестає діяти з моменту подання д-вою заявки на вступ до ЄС або встановлення відносин асоційованого членства, коли заходам щодо адаптації надається формаліз. характер з визначенням їх часових рамок.

Близьким за змістом до адаптації законодавства є термін апроксимація (франц. *approximation* – наближення). В праві ЄС ці два терміни почали використовуватись щодо різних груп держав: до тих, з якими в ЄС були встановлені відносини асоційованого членства, застосовувався термін «адаптація» законодавства, а до тих, які були об'єднані з ЄС ін. правовими рамками (зокрема, партнерства та співробітництва) вживався більш м'який за змістом термін «апроксимація». Так, апроксимація законодавства України до права ЄС почалася з 1994, коли було укладено Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх д-вами-членами, і тривала до 2014, коли було укладено Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії й їхніми д-вами-членами, з ін. сторони. Щодо апроксимації зазвичай не встановлюються ані строки досягнення певних цілей, ані чіткі обсяги

узгодження законодавства. Апроксимацією законодавства є наближення правових систем з метою розширення співробітництва між ними, встановлення партнерських відносин у певних сферах або в цілях можливої в майбутньому інтеграції однієї системи до ін. Адаптація характеризується більш високим рівнем імперативності порівняно з апроксимацією і є одностороннім процесом приведення у відповідність певної правової системи (зокрема, нац. законодавства) з ін. правовою системою (зокрема, правом інтеграційного утворення, членом якого д-ва бажає стати) в напрямку та в обсязі, що визначається системою, до якої адаптується законодавство.

ГЗ можна вважати також родовим поняттям і до ще однієї групи понять, а саме: імплементація та транспозиція. Термін «імплементація» в міжнар.-правовому лексиконі застосовується для визначення системи внутрішньодерж. засобів щодо приведення у відповідність з міжнар.-правовими нормами внутр. правопорядку держав. Необхідність імплементації пов'язана насамперед з тим, що суб'єктами міжнар. права є д-ви, міжнар. орг-ції та ін. міждерж. утворення. Саме до них звернені норми міжнар. права, які містяться в міжнар. договорах (конвенціях, угодах тощо). Такі норми зазвичай не можуть застосовуватись у внутр. правопорядку безпосередньо, вимагаючи від держав певних правових, організац., фінансово-економіч., технолог. та ін. заходів для приведення нац. правових систем у відповідність з міжнар.-правовими нормами, що містяться в міжнар. договорах, учасницею яких є д-ва. Весь цей комплекс відносин охоплюється поняттям «імплементація», що має бути здійснена в найкоротші строки при набутті членства д-ви в певному міжнар. договорі. Це насамперед стосується формально-юрид. аспектів імплементації, а саме перенесення вимог міжнар. права у внутр. законодавство держав, тобто транспозиції міжнар.-правових норм.

Нарешті до видів ГЗ слід також віднести конвергенцію законодавства. На відміну від усіх вище проаналізованих видів, конвергенція правових систем у доктринальному сенсі є не вертикальним, а горизонтальним, не одностороннім, а зустрічним процесом зближення, підвищення скоординованості, узгодженості систем задля досягнення певних спільних цілей. Антонімом конвергенції є дивергенція, тобто рух у протилежних напрямках. В офіц. фразеології ЄС, спрямованій на його зовнішньополіт. стосунки з

третіми країнами, термін «конвергенція» як більш обережний та гнучкий порівняно з термінами «адаптація» чи «апроксимація» з'являється, починаючи з 2004 в застосуванні до 16 країн Сх. Європи та Середземномор'я, серед яких 6 країн пострад. простору: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна. До цих країн була вироблена т. з. Європейська політика сусідства (European Neighbourhood Policy – ENP) як певний компроміс між очікуваннями країн-сусідів ЄС і оцінками Євросоюзом своїх розширювальних можливостей. У межах правової конвергенції, проголошеної ЄС по відношенню до держав-сусідів, з'явилась можливість рецепції правових ідей, правових принципів і правових норм як між самими 16 д-вами – схід. та півд. сусідами ЄС, так і між ЄС та кожною з відповідних д-ав. При цьому конвергенція в контексті Європейської політики сусідства не виключає можливості запозичення і з боку ЄС певних правових реалій держав-сусідів, в т. ч. України, що повністю виключається в ін. типах європ. гармонізації (апроксимації, адаптації тощо).

Н.Р. Малишева

ГЕГЕЛЬ Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – нім. філософ, представник класичної нім. філософії, основоположник завершеної системи діалектичного способу мислення, творець «універсальної науки» про абсолютну ідею, який сформулював закони заперечення заперечення, переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьби суперечностей. 1788–1793 – студент Тюбінгенського теол. ін-ту; 1801–1806 – приват-доцент у Єні; 1808–1816 – директор гімназії у Нюрнбергу; 1816–1818 – професор філософії Гайдельберзького, 1818–1831 – Берлінського ун-тів. Гол. праці – «Енциклопедія філософських наук», «Наука логіки», «Філософія права», «Історія філософії», «Філософія історії», «Феноменологія духу» та ін.

Г. відкинув традиц. природно-правові схеми та концепції сусп. договору і висунув власне оригінальне бачення особистості, громадян. сусп-ва, д-ви, міжнар. політ. стосунків. Історія, за Г., переслідує свою мету – еволюції свободи особистості у громадян. сусп-ві, а реалізація свободи втілює те, що сам «світовий дух» починає уявляти себе абсолютно вільним, історія «стає прогресом в усвідомленні свободи» і поділяється на гол. етапи: давньох., коли народи знали, що свобода належить одному; давньогрец. і давньорим., коли народи знали, що свобода належить групі людей; сучасний нім., коли народи знають, що

свобода належить усім. Людство проходить ступінь розвитку, де його природну єдність втілює сім'я. Виникнення ж великої кількості сімей викликає до життя громадян. сусп-во. Найвищу природну єдність індивідів, що примирює і знімає усі суперечності, втілює д-ва. Народ, який не створив власної д-ви, є позаісторичною людністю. Необхідна передумова її виникнення – зародження «народного духу». Універсальне людське право – реалізація індивід. волі, а право взагалі виступає, по-перше, як «наявне буття вільної волі» (ідея права), по-друге, як форма і певний рівень свободи (особливе право), по-третє, як писаний закон (позитивне право). Право еволюціонує від абстрактної форми, тобто володіння індивіда майном та його взаємодії з ін. індивідами щодо власності, до моралі, тобто свідомого ставлення особистості до своїх дій, об'єктивної оцінки суб'єктивного розуміння добра і зла, досягає вершини у моральності, яка встановлює норми поведінки індивіда спочатку у сім'ї, згодом у громадян. сусп-ві й зрештою – у д-ві. Громадян. сусп-во, на думку Г., – це сусп-во власників, які пропонують один одному взаємне визнання. Воно складається з вільних індивідів, які взаємодіють між собою у процесі реалізації власних потреб та інтересів переважно у сфері соц.-екон. діяльності. Громадян. сусп-во поділяється на стани (корпорації) і включає поліцію і судові установи. Його члени рівні у юрид. розумінні, але нерівні від природи, у соціальних взаєминах, у настроях, думках, духовних даруваннях, набутих знаннях тощо. Зберігається і нерівність чоловіка і жінки, аналогічна різниці між твариною та рослиною. Але за національністю і віросповіданням громадяни рівність зберігають: «Людина має силу тому, що вона є людиною, а не тому, що вона єврей, католик, протестант, німець, італієць і т. ін.».

Держава – вінець розвитку моральності, але це не вторинне, не похідне творення. Як серцевина сім'ї і громадян. сусп-ва, вона їм передує, втілює їх єдність, знімає суперечності. Як найцінніший продукт об'єктивного духу, а не сусп. договору, д-ва синтезує суб'єктивне й об'єктивне у народному дусі та стає носієм абсолютного духу і відповідає змістові абсолютної ідеї. Д-ва, за Г., це «простування Бога у світі», і на неї ніяк не можна дивитися як на засіб служіння громадянам і сусп-ву, бо вона є засіб панування, мета у собі, найвища з усіх цілей, чий авторитет має безумовний божественний характер. Д-ва займається виключно сферою політ. діяльності й зав-

дяки загальнообов'язковим, об'єктивним і розумним законам та власним інституціям забезпечує реалізацію прав і свобод громадян. Сутність д-ви – суверенітет, поділений між монархом і народом. Саме суверенітет дає їй змогу безмежно панувати і над особою, і над громадян. сусп-вом. Держ. влада поділяється на законодавчу (у кожній палаті депутати представляють і захищають інтереси станів), виконавчу (здійснюється урядом) та правлячу, що втілює єдність законод. і викон. влади в особі монарха, який спирається на закон і поважає права та свободи підданих.

Значне місце в ученні мислителя відведено і «зовнішньому державному праву». Тут він відкидає кантівську ідею «вічного миру», який «розбещує націю», і виправдовує війни, що дають можливість вирішувати «суперечності суверенітетів» і охороняти ті чи ін. нації від «застоїв та загнивання». Отже, до певної міри слушна оцінка Г. як теоретика і оспівувача нім. нац. державності, апологета прусського шовінізму, предтечі тоталіт. режимів ХХ ст., концепцій європоцентризму. Обґрунтованою здається і критика Г. зверхнього ставлення до «нижчих» народів, у т. ч. і слов'ян, звеличення протестантизму, зневажання католицизму, православ'я тощо.

О.М. Мироненко

ГЕЛЬВЕЦІЙ (Helvetius) Клод Адріан (1715–1771) – франц. просвітитель, енциклопедист, один з ідейних натхненників Великої франц. революції. Освіту отримав у єзуїт. коледжі (Париж). Упродовж 1751–1771 разом із Д. Дідро, Вольтером, П.А.Д. Гольбахом, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Г. створює багатотомну франц. «Енциклопедію». Капітальна праця Г. «Про розум» (1758) була заборонена і публічно спалена. Ін. видатний твір ученого «Про людину, її розумові здібності та її виховання», написаний 1767 побачив світ лише в 1773.

У своїх працях Г. висловив і глибоко обґрунтував низку фундам. ідей та положень. Одна з причин виникнення д-ви, на думку Г., – прагнення людей до деспотизму, яке теж породжується неуками і неучтвом, що їх виплекали феодалізм, духівництво та дворянство. Ін. джерелом деспотизму мислитель вважав зростання чисельності населення. Деспотизм, твердив Г., – це старість д-ви, а дем. республіка – її зрілість. Однак ідеалом Г. є не республіка, а конст. монархія. Будь-яка необмежена влада – ненадійна. Правителі – звичайні люди, вони такі, якими їх сформували середовище, сусп-во і виховання. При

владуванні з повагою до прав і свобод особи люди – щирі, талановиті, чесні, гуманні, при деспот. правлінні – вони брехливі, підлі, позбавлені таланту. Г. особливо наголошує, що найгол. природними законами, без яких сусп-во взагалі не може існувати, є право приватної власності, недоторканність особи, її право на вільну думку, особисту безпеку. Власність, на думку мислителя, – це моральний бог д-ви, гарантія справедливості. Разом з тим він вважав, що щастя громадян забезпечується помірністю власності.

Г. глибоко аргументував ряд основоположних думок конст. характеру: про рівноправність народів («від Сходу і до Заходу народи скрізь однакові»), про справедливість у міжнар. відносинах, міжнар. праві, про необхідність чіткого формулювання нормат. положень («будь-яка істина має бути ясно викладена»), про націю як сукупність усіх громадян даного сусп-ва, про федерат. устрій Франції у складі 30 однакових за територією республік з власною виборною адміністрацією, поліцією та однаковими законами тощо.

О.М. Мироненко

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА – політика, спрямована на реалізацію прав, свобод, потреб, інтересів та можливостей жінок, чоловіків, а також різних гендерних груп, взаємовідносин на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях.

Дослідження із Г.п. з'являються у 70-х рр. ХХ ст., відколи амер. вчений Р. Столлер ввів у наук. обіг поняття «гендер» (англ. *gender*) у значенні «соціальна стаття». 1968 вийшла у світ його праця «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночості». Дж. Скотт розвинула гендер як предмет наук. аналізу та владних відносин. Відтоді гендерні дослідження розглядаються як міждисциплінарна дослідницька практика, що ґрунтується на гендерному підході для аналізу соціальних змін і сусп.-політ. процесів. Амер. соціолог М.С. Кімел наголошував, що гендер – це соц. конструкт, який включає ідентичність, інтеракції та інституції у їх взаємодії, причому йдеться не лише про відмінності, а й про ієрархію, владу і нерівність. Політ. гендерованість кожної країни має своє особливе структурне конструювання, зважаючи на культ., реліг., етнонац. та ін. чинники. Гендер – категорія змінна в часі.

Термін «гендер» визначає, що саме очікується, допускається і поціновується у жінок та чоловіків у певному соц. та культур. контексті. У більшості суспільств існують відмінно-

сті та нерівності між жінками та чоловіками у покладених на них обов'язках, здійснюваній ними діяльності, доступі до ресурсів та контролю над ними, а також у можливостях прийняття рішень. Гендер є частиною ширшого соціокультур. контексту, що передбачає аналіз расової, етнічної, релігійної приналежності, віку, освіти, соц. статусу, рівня доходу та ін.

Г.п. може бути гендернонейтральною або гендерночутливою. Гендернонейтральна політика така, що не спрямована спеціально ані на жінок, ані на чоловіків, вважається, що вона впливає на обидві статі однаково. Втім, така політика може фактично зберегти наявні гендерні нерівності чи навіть призвести до різного впливу на жінок та чоловіків, зокрема на жінок та чоловіків із соціально незахищених верств. Гендернонейтральна політика не сприяє дійсній гендерній рівності, звідси її також називають «гендерносліпою». Гендерночутлива політика враховує відмінності та усуває нерівності щодо жінок, чоловіків та різних соц. груп, впроваджуючи гендерну рівність у норм.-правову базу та розвиваючи інституційний механізм для її забезпечення. Гендерна політика в Україні розвивається у напрямі гендерної чутливості, оскільки ґрунтується на міжнар. та вітчизняній норм.-правовій базі із забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків.

Важл. документом для розвитку Г.п. є Загальна декларація прав людини, яка прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) ГА ООН від 10.XII.1948. р. Особл. роль у розвитку Г.п. відіграла Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Для виконання цієї Конвенції заснований Комітет ООН із ліквідації дискримінації щодо жінок. Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, ратифікований ВР України засвідчує, що дві-учасниці цього Протоколу засуджують дискримінацію щодо жінок у всіх її формах і погоджуються невідкладно всіма відповідними способами проводити політику ліквідації дискримінації щодо жінок, підтверджуючи свою рішучість забезпечити повне і рівне надання жінкам усіх прав людини й осн. свобод і вживати ефект. заходів щодо запобігання порушень цих прав і свобод. Гендерна тематика у документах ООН була визначена під час Четвертої Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок у 1995, відомої як Пекінська конференція. У її доповіді наголошувалося, що поліпшення становища жінок не повинне розглядатись ізольовано як одне із питань, що стосується

лише жінок, а має бути наскрізним. Саме на цій конференції була підтримана концепція наскрізного гендерного підходу (*gender mainstreaming*), тобто інтеграції гендерної проблематики до змісту різних політик, норм і стандартів, і вирішення проблеми представництва жінок і чоловіків у різних процесах, що ведуть до справедливих результатів. Концепція наскрізного гендерного підходу покладена в основу норм.-правової бази України.

У вересні 2015 в рамках 70-ї сесії ГА ООН у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку. Підсумковим документом Саміту «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» було затверджено 17 Цілей сталого Розвитку, серед яких є окремо тематично гендерні цілі: Ціль 5 «Гендерна рівність» і Ціль 10 «Скорочення нерівності». Оскільки гендерна тематика – наскрізна, то у кожній цілі є гендерний компонент.

31.X.2000 була прийнята Резолюція Ради Безпеки ООН 1325. Цим документом визнано непропорційний вплив збройних конфліктів на жінок і дівчат і визнання ключової ролі, яку жінки повинні і відіграють у попередженні збройних конфліктів, управлінні конфліктами та у їх зусиллях із забезпечення стійкого миру. У 2009 Резолюція 1889 закликала Генерального секретаря ООН розробити набір показників для відстеження виконання Резолюції 1325, а саме щодо попередження сексуального та гендерного насильства, а також усвідомлення гендерної проблематики у системах раннього попередження конфліктів; захисту, тобто покращення безпеки жінок та дівчат, фіз. та психол. здоров'я, екон. безпеки та заг. добробуту; участі – сприяння участі жінок у мирних процесах, збільшення кількості жінок на всіх рівнях інституцій, що приймають рішення та налагодження партнер. відносин із місцевими жіночими орг-ціями; відновлення – забезпечення рівного розподілу допомоги жінкам та дівчатам і врахування гендерної перспективи у справі надання допомоги та відновлення.

Україна прийняла перший нац. план дій «Жінки, мир, безпека» у 2016., у 2020 – другий нац. план дій. Офіц. назва цього документа – Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» став основоположним норм.-правовим

актом для розвитку Г. п. у норм.-правовій сфері. Метою цього Закону є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності сусп-ва шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спец. тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України. Законодавство України у сфері гендерної рівності розвивається, це постійний процес. Напр., прийнятий Закон України № 1750-IX «Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» щодо протидії дискримінації за ознакою статі» від 10.IX.2021 поповнився нормою про заборону дискримінації у рекламній сфері та посилив відповідальність за порушення цієї норми. 23.VI.2022 Україна отримала довгоочікуваний статус кандидата на членство в ЄС, а отже має узгодити нац. законодавство до значної кількості директив ЄС у сфері зайнятості, соц. політики та рівних можливостей.

У 2019 р. у м. Біарріці (Франція) глави держав та урядів ухвалили декларацію про гендерну рівність та розширення прав та можливостей жінок, яка отримала назву «Партнерство Біарріц». Україна, приєднавшись до «Партнерства Біарріц», зобов'язалася працювати за кількома напрямками – створювати рівні умови для батьків по догляду за дитиною та рівні можливості для комфортного пересування маломобільних груп населення та сімей з дітьми, зменшити розрив в оплаті праці жінок та чоловіків, забезпечити дотримання гендерної рівності в освіті, а також протидіяти домашньому насильству та насильству за ознакою статі. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1578-р від 16.XII.2020 затверджено план заходів із реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнар. ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності. Унаслідок виконання плану дій ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною», який спрощує можливість для чоловіків брати відпустку по догляду за дитиною, а також Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі», що дає змогу постраждалій особі отримати відшкодування збитків внаслідок

насильства. Прийнято ряд національних стратегій, що визначають рух України у напрямі гендерної рівності, зокрема Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030, Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030, Національна стратегія подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 та ін.

Ст. 7 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визначено інституційний механізм реалізації Г.п., тобто ті органи, установи та орг-ції, які наділені повноваженнями у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків. Це: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України; спец. уповноваж. центр. орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; органи викон. влади та органи місц. самоврядування й визначені в їх складі уповноважені особи з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; громадські об'єднання.

Лит.: Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Гентош Л., Кісь О. Л., 2003; Кімел М.С. Гендероване суспільство ; пер. з англ. К., 2003. Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності / ред. кол. Бабак М., Давліканова О., Дмитрієва М. та ін. К., 2021.

О.Б. Ярош

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР ООН – найвища адм. посадова особа в Організації Об'єднаних Націй. Очолює Секретаріат ООН. Призначається ГА ООН за рекомендацією Ради Безпеки ООН на 5 років з можливістю переобрання на новий термін. Г. с. ООН має статус міжнар. цив. службовця, підзвітного лише ООН. Як і всі члени Секретаріату, він присягається не запитувати і не отримувати інструкцій від будь-якого уряду чи будь-якої ін. влади, яка не належить до ООН. За ст. 100 Статуту ООН, кожна д-ва – член ООН зобов'язується поважати міжнар. характер діяльності Г. с. ООН та персоналу Секретаріату, не намагатися впливати на них при виконанні ними служб. обов'язків. Посада Г.с. ООН передбачає обрання особи, наділеної здібностями дипломата, політика, інтелектуала, діловими, організаторськими, а також особистісними якостями – мужністю, творчою уявою, вірою у здійснення ідеалів ООН. Відповідно до Статуту ООН Г.с. ООН дає загальні директивні вказівки підрозділам Секретаріату ООН, координує діяльність Організації, керує її персоналом і виконує ін. функції,

що покладаються на нього Ген. Асамблеєю, Радою Безпеки та ін. керівними органами ООН. Статут ООН уповноважує Г.с. ООН доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, пов'язані із загрозою міжнар. миру та безпеці. Широкі повноваження, високий авторитет і політ. та ідеол. неупередженість дають змогу Г.с. ООН діяти як публічно, так і конфіденційно для запобігання ескалації міжнар. спорів, конфліктів і кризових ситуацій. Діяльність Г.с. ООН включає повсякденні консультації з лідерами суверенних держав та ін. урядовими особами, участь у засіданнях органів ООН, поїздки в різні країни світу з метою поліпшення міжнар. обстановки. Щорічно Г.с. ООН готує доповідь, у якій оцінюється робота Організації за минулий період та висловлюються міркування щодо пріоритетів її майбутньої діяльності. Пост Г.с. ООН у різні роки займали: Трюве Г. Лі (Норвегія, 1946–1953), Даг Хаммаршельд (Швеція, 1953–1961), У Тан (Бірма, тепер М'янма; 1961–1971), Курт Вальдхайм (Австрія, 1972–1981), Хав'єр Перес де Куельяр (Перу, 1982–1991), Бутрос Бутрос Галі (Єгипет, 1992–1996), Кофі Аннан (Гана, 1997–2007), Пан Гі Мун (Південна Корея, 2007–2016), з 01 січня 2017 – Антоніу Гуттереш (Португалія).

В.П. Горбатенко

ГЕНОЦІД (гр. *geno* – раса або плем'я і лат. *cide* – вбивство). У 1944 Рафаель Лемкін (нар. у Львові) запровадив термін Г. у книзі «Правління Осі в окупованій Європі» під час характеристики нацист. політики в окупованих країнах Європи, яка характеризувалася систематичними масовими вбивствами і знущаннями над націями і народами. Термін Г. був використаний у звинувачувальному акті на Нюрнберзькому процесі (1945–1946) для характеристики злочинних дій, а не як формальний юрид. термін. 09.XII.1948 під впливом масштабних злочинів III Рейху і особливо Голокосту єврейського народу ООН прийняла Конвенцію з попередження злочинів Г. У ній Г. визначено, як: «...будь-яка наступна дія, здійснена з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: вбивство членів групи; завдання тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам групи; навмисне створення для групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне або часткове фізичне знищення; нав'язування заходів, спрямованих на попередження/унеможливлення народжень у групі; примусове переведення дітей однієї групи до іншої».

Тим самим Г. вперше було визнано злочин. Символами Г. виступають Голокост, Г. вірмен та Г. в Руанді.

А.С. Романюк

ГЕОПОЛІТИКА – політологічна концепція, яка вбачає у держ. політиці (насамперед у зовнішній) визначальну роль геогр. факторів: просторового розміщення країни, розміру території, наявності, обмеженості або відсутності природних ресурсів, клімату, кількості й щільності населення тощо; наукова дисципліна, що досліджує вплив геогр. (просторових) факторів на внутр. й особливо зовн. політику д-ви; цілеспрямована діяльність суб'єктів міжнар. відносин (насамперед держав), яка дає їм змогу здійснювати ефект. контроль простору з метою реалізації своїх життєво важливих інтересів; у широкому сенсі – мистецтво використання політ. влади на певній території.

Першість використання терміна «Г.» приписують швед. державнику й географу Р. Челлену (1864–1922), який вважав її наукою про д-ву як геогр. організм, втілений у просторі. Фундатором Г. як нового наук. напрямку вважають нім. дослідника Ф. Ратцеля (1844–1904). Базові ідеї геополіт. доктрини Ф. Ратцеля (праця 1897 «Політична географія») визначають д-ву як «живий просторовий, вкорінений в землі організм». Це дало можливість сформулювати такі постулати: просторова експансія д-ви є природним процесом, властивим розвитку живого організму; великі країни в своєму розвитку демонструють тенденцію максимальної геогр. експансії, яка поступово виходить на планетарний рівень. Осн. шляхом нарощування держ. могутності Ф. Ратцель вважав тер. експансію або розширення життєвого простору (*Lebensraum*). Він сформулював геополіт. закони просторової експансії, підтверджені колоніальним минулим людства: просторове зростання д-ви супроводжується ін. симптомами розвитку – економічними, торговельними, ідеологічними, місіонерськими; просторове зростання д-ви відбувається шляхом об'єднання та поглинання малих держав або бездерж. територій; кордон є периферійним органом, який свідчить про еволюцію сили або слабкості в держ. організмі; у своєму територіальному збільшенні д-ва намагається поглинути в себе (захопити) найбільш цінні елементи фіз. простору – берегові лінії, гирла річок, протоки, острови, багаті на ресурси землі; імпульс до тер. зростання д-ва отримує зовні у вигляді загрози її захоплення (завоювання) сусідньою д-вою та ін.

К. Гаусхофер (1869–1946, Німеччина) запропонував ін. визначення: «Геополітика є наукою про стосунки Землі та політичних процесів. Геополітика – це географічний розум держави». Планетарне протистояння «морські сили» проти «континентальних сил» він визнавав ключем, який відчиняє таємниці міжнар. політики. На початку ХХ ст. Ш. Радо (1899–1981, Угорщина) вивів закономірності розвитку держав, які бажають мати власне «геополітичне обличчя»: тяжіння континент. держав до моря; намагання приморських держав до завоювання протилежного берега або заволодіння цілим морським басейном; переростання політ. системи через океан; міждерж. боротьба за заволодіння морськими шляхами й протоками; використання великих рік як стрижня держ. будівництва й істор. розвитку та природних держ. кордонів; використання річково-морських систем як баз збереження й розвитку д-ви.

На основі праць фундаторів Г. визначилося її предметне поле – просторові характеристики держави, політ., екон., соціальні, комунікат. та ін. процеси, залежні від просторового фактора, механізми держ. управління цими процесами, стратегії, орієнтовані на посилення держ. присутності у фіз. сферах (суходіл, море, повітря, космос), а також віртуальних (інформація, культура, духовність). До опорних категорій Г. відносяться: політико-географ. простір, контроль над простором, центри (полюси) сили, баланс сил, монополярність, багатополярність, нац. інтереси, стратег. партнери, країни-сателіти, санітарні кордони, сірі зони тощо. Осн. функціями Г. є: гносеологічна, управлінська, ідеологічна, прогностична. Осн. законами Г. вважаються такі:

1. Планетарного дуалізму. Проявляється в географ. будові планети та істор. типології цивілізацій. Стверджує, що Г. як наука базується на вивченні протидіючого телуократії («сухопутної могутності») та таласократії («морської могутності»). Згідно з цим законом, упродовж історії людства між собою протистоять континентальна й морська потуги, які символізують два способи буття людей, дві типові поведінки. Для телуократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юрид. законах, яким підпорядковується все населення. Таласократія відповідає типу цивілізації, що базується на динамізмі, рухливості, здатності до техн. розвитку. Їй притаманні мореплав-

ство, торгівля, підприємництво. Індивідуалізм в таласократичних умовах стає вищою цінністю. Етичні й юрид. норми обох цивілізацій є протилежними виразами людської активності, відносини між ними в більшості випадків є напруженими.

2. Посилення просторового фактора в людській історії. Епоха Великих географ. відкриттів XV–XVII ст. сприяла становленню таласократії як самостійного планетарного явища. Політ. конструювання у вигляді розбудови великих колоніальних імперій за ініціативою європ. морських держав (Великої Британії, Іспанії, Франції, Голландії, Португалії) поширилось на нововідкриті землі. Боротьба Великої Британії з континентальними д-вами (Австро-Угорщиною, Німеччиною, Росією) було змістом геополіт. протистоянь XVIII – початку ХХ ст. Під час «холодної» війни геополіт. дуалізм досяг апогею, при цьому таласократія ототожнювалась зі США, телуократія – з СРСР. У сучас. умовах таласократичним полюсом планети є Велика Британія і США, телуократичним – Німеччина, Росія, Китай. Між полюсами традиційно точиться боротьба за домінування.

3. Геополітичної експансії. Пояснює процес проникнення у геополіт. простір ін. держав та закріплення в ньому, розширення сфер впливу (панування) д-ви чи групи держав. Здійснюється у фіз., екон., інформ., ментальній, ідеол., культ., реліг. та ін. просторових спатіальностях. Кожен тип простору вимагає застосування адекватних форм здійснення експансії.

4. Геополітичної гегемонії. Виражає прагнення політ. суб'єкта до панування, що виражається у спробах встановити монополію на владу однієї д-ви над ін. Є теорет. базисом пояснення однополярної моделі світу попри неможливість її практ. реалізації. В геополіт. реаліях ХХІ ст. доцільно стверджувати про формування нової багатополярності світу, де фрагменти глобальної влади (гегемонії) одночасно належать США, ЄС, Великій Британії, КНР, Японії, до яких прагнуть наблизитись Індія, Бразилія, Туреччина, ПАР, ін. країни. При цьому відбувається зменшення геополіт. ваги РФ, яка на пропагандист. рівні стверджує про геополіт. домінування світового рівня, проте реально витісняється з різних регіонів планети.

Відомими представниками геополіт. думки класич. періоду її розвитку були К. Вітгофель, Ф. Науман, К. Шмідт, А. фон Тірпіц (всі – Німеччина), Х. Маккіндер, Ф. Коломб, Р. Сетон-Водсон, В. Черчілль (усі – Велика Британія), А. Мехен, Н. Спикмен, І. Боумен, Ч. Мак-

дональд (усі – США), П. де ла Блаш (Франція), Дж. Дуге (Італія), Ф. Коноє (Японія) та ін.

В Україні розвиток Г. відбувався завдяки працям М. Драгоманова, С. Рудницького, М. Міхновського, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського, Ю. Липи, Л. Бочковського, С. Томашівського, С. Шелухіна. В сучас. Україні питання Г. досліджують і розробляють багато наук. колективів. Робота щодо усвідомлення ролі та місця України на світовій арені через розроблення власної геополіт. концепції прискорила в умовах розпочатої у 2014 рос.-укр. війни. Серед найбільш значних – праці Національного інституту проблем міжнародної безпеки, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту світової економіки та міжнародних відносин (Інституту світової історії), авторів журналів «Стратегічна панорама», «Політика і час», «Дослідження світової політики», «Політична думка» та ін.

Лім.: Applebaum Anne. *Between East and West*. Penguin, 2015; Snyder Timothy. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. Vintage, 2019; *The Return of Geopolitics: A Global Quest for the Right Side of History*. Bokfarlaget Stolpe, 2023; *The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation, and Hope are Reshaping the World*. Doubleday, 2023.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянчук

ГЕРОНТОКРАТІЯ (від грец. *γέρωντος* – старий і *κρατία* – влада) – 1) характеристика системи владно-держ. управління у примітивних сусп-вах, де за традиціями уся повнота влади належала старійшинам; 2) принцип і форма управління, коли у правлячій еліті домінують особи похилого віку або коли представники найвищого держ. керівництва поступово старішали й перетворювалися на замкнену політ. касту, яка дбала про вузькогрупові інтереси, прагнула якнайдовше продовжити власне перебування при владі; 3) символічне визначення відсталості, застою політ. життя, бездіяльності владної еліти, яка має позитивний статус. Ця форма влади притаманна як демократичним (В. Черчилль, К. Аденауер, Р. Рейган, С. Берлусконі, Д. Трамп, Дж. Байден), так і авторитарним і тоталітарним режимам (Й. Сталін, Ден Сяопін, Чан Кайші, В. Путін, Сі Цзіньпін). Термін Г. уперше запровадив у наук. обіг англ. етнограф І. Ріверс на початку ХХ ст., термін пов'язаний з поняттям «геронти» – так називалася рада старійшин в аристокр. д-вах Старод. Греції. Правління старійшин було поширеним у традиційних сусп-вах часів античності (напр., Афіни, Спарта). У Середньовіччі Г. теж не була ви-

нятком (напр., Венеційська республіка IV–XVIII ст.). У часи Відродження та Нового часу геронтократична традиція у держ. управлінні поступово втрачає значення. Модернізаційні перетворення ХІХ–ХХ ст., передусім в країнах Зах. Європи та Півн. Америки, стимулювали активний відхід від геронтократ. традицій та надання переваги практикам періодичної змінюваності представників держ. влади. Аналіз персоналістських диктатур кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. демонструє, що геронтократизація влади в сучас. автократіях найчастіше пов'язана з позитивним статусом глави д-ви (напр., країни Африки, Центр. Азії, РФ, Білорусь). Р. Магні-Бертон та С. Панел зауважують, що Г. стає нормою для режимів персоналістського типу, тому що у подібних автократіях немає легальних інститут. способів відсторонення некомпетентних правителів. До того ж, хоча формальні геронтократ. правила поступово зникають, сучасні політ. системи часто управляються людьми, які є старшими за віком за власного середнього виборця. Нині термін використовується зазвичай у негат. або ірон. сенсі, як синонім консерватизму, відсутності розвитку. Багато дослідників розглядають Г. на прикладі радян. політ. еліти епохи «застою» (у період правління Л. Брежнєва середній вік членів Політбюро ЦК КПРС становив 72 роки). Маємо констатувати, що у 2020-х рр. феномен геронтократ. правління характеризує розвиток і авторитарних, і дем. держав. На 2023 середній вік представників вищого кластеру політ. класу РФ становив 68 років. Поступове переваження геронтократ. тенденцій у правлячій верхівці КНР засвідчують наступні статистичні дані: на 2002 середній вік членів Політбюро Центрального комітету Комуніст. партії Китаю становив 55,4 роки, на 2017 – 62 роки. На початок 2024 можна стверджувати, що гол. претендентами у кандидати в президенти США стануть Дж. Байден (1942 р. н.) та Д. Трамп (1946 р. н.). У цьому розумінні Г. означає «невідчужуваність» особи, яка обіймає високу держ. посаду, представники правлячої еліти сприймаються як незамінні, а боротьба за владу перетворюється на тривале (десятиліттями) «підсиджування» інших.

Позитивні риси Г.: спирається на апробовані досвідом методи управління; є більш стабільною (відносно) у критичних ситуаціях; ефективність досягається завдяки злагоженій роботі експертів, консультантів, виконавців. Негативні характеристики Г.: вкрай слабкі креативні, творчі імпульси політ.

лідерів; анахронічний консерватизм, який стримує будь-які новації та перетворення, призводить до консервації мислення і поведінки, до самозаспокоєння, бажання жити лише минулими досягненнями; недовіра до молодих кадрів; нездатність адаптування до швидких змін у сусп-ві.

Узагальнений аналіз геронтократ. політ. систем засвідчує, що у правителів похилого віку немає особл. лідерських якостей, вони не досягають на своїх посадах значно кращих результатів. Водночас частина виборців, особливо у конкурентних демократіях, очікують від політиків старшого віку більш ретельного виконання ними захисних функцій д-ви.

Лит.: Atella, V. Gerontocracy Harmful for Growth? A Comparative Study of Seven European Countries / V. Atella, L. Carbonari. *Journal of Applied Economics*, Universidad del CEMA. 2017. № 20; Magni-Berton, R. Strategic gerontocracy: why nondemocratic systems produce older leaders / R. Magni-Berton, S. Panel. *Public Choice*. 2017. Vol. 171, № 3; Magni-Berton, R., Panel, S. Gerontocracy in a comparative perspective: Explaining why political leaders are (almost always) older than their constituents. *Sociology compass*. 2020. № 15 (3).

С.С. Бульбенюк

ГЕРОДОТ, *Herodotos*, (між 490 і 480 до н. е. – бл. 425 до н. е.) – грец. історик, вчений-мандрівник. Нар. у малоазійському місті Галікарнас (нині – Бодрум, Туреччина), що входило до складу Перської імперії. В юності Г. брав участь у повстанні проти тирана Галікарнаса Лігдама II. Щоб уникнути переслідування, він був змушений переїхати на острів Самос, звідки вирушив у тривалу подорож, що затягнулася майже на десять років. У процесі своїх мандрів Г. побував у Вавилоні, Асирії, Єгипті, Малій Азії, Геллеспонті, Північ. Причорномор'ї (відвідав грец. колонії на території сучас. України), Балканському півострові від Пелопоннесу до Македонії та Фракії. Мандруючи у цих землях, Г. збирав матеріали, слухав та записував інформацію про історію, географію, побут та культуру місц. жителів. Близько 445 до н. е. він прибув в Афіни, де узагальнив та остаточно описав накопичений у мандрах матеріал у своїй праці «Історія». Саме тут він почав публічно читати уривки зі свого твору і, крім слави, почав отримувати значну грошову винагороду. В Афінах Г. познайомився з Софоклом і мав тісні контакти з оточенням Перікла. Зазнавши визнання та слави ще за життя, Г. повернувся в Галікарнас по смерті тирана Лігдама II, проте невдовзі з різних причин залишив батьківщину і помер близько 425 до н. е. в македонському

місті Пелла (за ін. даними – у грец. колонії Туріум в Італії).

Фундамент. твір Г. «Історія» висвітлює хід греко-перських війн (500-449 до н. е.) та містить детальний опис народів і країн, які воювали з персами. Істор. значення цієї праці полягає в тому, що вона є першим істор. дослідженням стародав. світу і одночасно першим в історії антич. літератури пам'ятником художньої прози, які дійшли до наших часів. У III ст. до н. е. александрійські вчені розділили твір Г. на 9 книг, давши кожній з них ім'я однієї з дев'яти муз (I. Кліо; II. Евтерпа; III. Талія; IV. Мельпомена; V. Терпсіхора; VI. Ерато; VII. Полігімнія; VIII. Уранія; IX. Калліопа). Історія Г. – це спроба систематизувати та осмислити різномірний матеріал, що стосувався греко-перських війн і накопичувався впродовж трьох з лишком століть, і органічно поєднати його із загальними тогочас. реліг.-етичними поглядами. Стрижневою темою для автора є споконвічний антагонізм Сходу та Заходу, боротьба грец. світу зі східним світом, що кваліфікується автором як протистояння між еллінами та варварами. Центр. подією у цьому конфлікті є греко-перські війни. Особливістю праці Г. є не лише детальний опис процесу зростання перської д-ви та її зовнішньо-політ. активності, а й велика увага до історії та звичаїв значної частини народів, які населяли старод. світ, що помітно розширює рамки істор. опису вписуючи його у загальносвіт. контекст.

У процесі викладу праця Г., обростаючи деталями, фактично перетворилася на справжню тогочасну енциклопедію, яка, крім інформації про історію, містила відомості про географію, етнографію, етнопсихологію, літературу та ін. У своєму творі автор спирається на широке коло джерел, яке крім особистих спостережень, що їх він зібрав під час своїх подорожей, включало ретельне вивчення та аналіз нар. переказів, легенд та усних традицій; оповідань і спогадів очевидців; письмових матеріалів, офіц. записів; творів логографів (гол. чином Гекатея Мілетського) та ін.

У процесі опису подій греко-перських воєн Г. об'єднав окремі геогр. й етногр. нариси, т. з. логоси і вперше вписав факти та процеси грец. історії у історію всесвітню. Історія Г. започаткувала інтегральний розвиток науки про сусп-во, дала поштовх істор. пошукам Фукідїда, Ксенофонта, Плутарха та ін. У цьому контексті, не випадково, що відомий римський оратор Марк Туллій Цицерон назвав Г. «батьком історії» (*Pater historiae*). У своїх дослідженнях Г. намагався максимально достовірно викласти історію і тому вивчав і описував їх у сукупності і максимально намагався

спиратися на особисті висновки і враження, які отримував у результаті численних мандрівок. На його світогляд суттєво вплинула віра у дію реліг.-етичних сил в істор. процесі. На відміну від своїх послідовників, напр. Фукідда (бл.460 – бл. 400–396 до н.е.), який аналізував істор. процес досить прагматично (використовував порівняльний метод, принципи об'єктивності та узагальнення та ін.), Г. описував події поетично, емоційно та епічно зі значною кількістю міфічних та казкових сюжетів, і тому його називали «великим наслідувачем Гомера». Разом з тим праця Г. суттєво відрізняється і від істор.-міфол. оповідань (місцевих хронік, генеалогій та землеописів) перших грец. прозаїків-логографів і від епосів, оскільки в основі стилю її автора художність не переважає, а лише органічно узгоджується з реальним факт. матеріалом. У творчому доробку Г. досить органічно взаємодіють і поєднуються два різних принципи історіописання – міфологічний, що базується на відомостях про далеке минуле, почерпнутих з усної традиції (міфів, легенд, переказів), і раціональний, що ґрунтується на особистих відчуттях і фактах, очевидцем яких був сам історик. Сам Г. так лаконічно визначав джерела, що лягли в основу його праці: *opsis* – огляд, *gnome* – думка, *historia* – розпитування, розслідування. Г. ще не вмів критично ставитися до джерел (його критика у багатьох випадках була суб'єктивною, наївно-раціоналістичною) та їх аналізу і не мав розробленої істор. методології, але він намагався створити максимально об'єктивну картину минулого, і тому, вочевидь, інтуїтивно не уникав альтернат. поглядів і версій подій. Описуючи істор. процес, Г. використовує широкий спектр чинників та факторів (від реліг. до цілком раціоналіст. тлумачень), що визначають природу і зміст причинно-наслідкових зв'язків: божественна воля, веління долі, здібності та вміння істор. діячів, політ. досвід, вплив реальних істор. чи геогр. факторів та ін. Саме тому його істор. погляди не завжди є цілісними та науково обґрунтованими, натомість політ. погляди Г. характеризуються чіткою симпатією до афінської демократії. Оскільки Г. вважають «батьком історії», фундатором географії, людиною, якій належать перші етнопсихологічні спостереження, спроби порівняти і пояснити схожості в культурі й побуті різних етносів, то можна висловити гіпотезу, що він водночас є й одним з родоначальників сучас. геополітики. Питання про правдивість та обґрунтованість викладених у праці Г. фактів та повідомлень неоднозначно оцінювалось вже у старод.

світі. З ним полемізували та критикували за пристрасність у викладі і недостовірність факт. матеріалу Фукідд, Плутарх, Аристотель, Страбон, Лукіан та ін. Лише у XIX ст. у істор. науці стався перелом у ставленні до Г. і достовірності його твору. Цьому сприяли відкриття у сфері старод. історії. І насамперед дешифрування єгипетських ієрогліфів та вавилонського клинопису, внаслідок чого дослідникам стали доступні першоджерела з історії Старод. Сходу, які фактично підтвердили достовірність опису істор. подій, зробленого Г. на основі особистих спостережень і вражень. Аналіз тексту історика показав, що чим ближчими були описані ним події до сучас. йому епохи, тим його виклад точніший. Лише у наш час Г. стали об'єктивно оцінювати – попри допущені помилки, відсутність адекватної критики джерел та невміння/чи небажання відмовитися від своїх політ. симпатій і антипатій цей історик залишив наступним поколінням величезний і у своїй основі достатньо достовірний, масив істор., геогр., етногр. та ін. фактів та відомостей.

О.Д. Бойко

ГЕРОСТРА́Т (грец. ΗΡΟΣΤΡΑΤΗΣ) – грек, який, бажаючи обезсмертити себе, у липні 356 до н. е. спалив видатний витвір антич. мистецтва – храм Артеміді в м. Ефесі (Мала Азія), що вважався одним із «семи чудес світу». За рішенням ефеської ради, в якій узяли участь усі громадяни міста, ім'я людини, що вчинила цей нечуваний злочин, мало бути назавжди викреслене з люд. пам'яті. Однак давньогрец. історик Феопомп (бл. 377–300 до н. е.), проігнорувавши вказану заборону, зберіг це зловісне ім'я. Злочин Г. описують також Страбон, Авл Геллій, Валерій Максим, Цицерон та ін. античні автори. Ім'я Г. стало символом хворобливого марнославства, коли людина прагне увічнити себе будь-яким чином, навіть шляхом злочину. Сучас. криміналістикою зафіксовано чимало виявів «комплексу Герострата». Найвідоміші з них – злочини німця Мюллера з Мюнхена, який, бажаючи потрапити на телеекрани, облив кислотою картину Рубенса (1959), та угор. емігранта Тота, який розбив у соборі Св. Петра (Рим) скульптурну групу «Оплакування Христа» (1972). Поширені в юрид. науці і практиці афоризми «геростратова слава» і «лаври Герострата», що вживаються у значенні «ганебна, нікчемна слава нікчемної особи, що замахнулася на надбання людської культури», також походять від імені палія ефеського храму.

В.П. Горбатенко

ГЕТТО (італ. *ghetto* – назва кварталу у Венеції, від *ghettare* – кидати, класти) – за доби Середньовіччя частина міста, виділена для проживання євреїв. Термін, імовірно, походить від назви гарматної майстерні у Венеції, поблизу якої містився забудований євреями квартал. Г. виникли в епоху феодалізму в багатьох країнах Європи та мусульман. Сходу в результаті нац.-реліг. окремішності та екон. організації євр. населення міст. У XIV–XV ст. Г. були перетворені в місця примусового проживання євр. громад, у чому були зацікавлені гільдійське купецтво та цехові майстри, що побоювались конкуренції з боку євреїв, а також християн. і мусульман. духовенство, яке вбачало у Г. засіб утвердження реліг. фанатизму. Найвідоміші Г. були у Франкфурті-на-Майні, Празі, Венеції, Римі. В середині Г. життя регулювалось багатою верхівкою євр. громади та рабинатом. З огляду на певну конфліктогенність у ставленні до іудейської громади з боку неєврейського населення міста вихід з Г. у нічний час та у святкові дні не дозволявся (ворота в Г. на ніч зачиняли). У XIX ст. в європ. країнах Г. фактично зникли, трансформувались у міські квартали компактного проживання євр. родин.

У Російській імперії Г. в традиційному розумінні не було. Лише в містах, які відійшли до Росії після поділу Польщі у 1795, до 1862 право поселення євреїв за межами спеціально виділених вулиць і кварталів було обмежене. Царський уряд з метою захисту рос. купців від конкуренції з боку євреїв заборонив їм мешкати на території власне Росії. Зона розселення євреїв (т. з. «смуга осілості»), як правило, обмежувалася місцями їхнього істор. проживання на землях, які Російська імперія «приєднала» до себе – на Правобережній Україні, в Білорусі, Литві. Ця зона проіснувала до 1917. Попри заборону, у XIX та на початку XX ст. спостерігалась неафішована міграція євреїв у рос. столичні міста (Санкт-Петербург, Москву) та губерні. центри. Починаючи з 1939, Г. почали створюватися гітлер. Німеччиною в окупованих країнах Сх. Європи, що стало практ. втіленням нацист. доктрини вищості арійської раси, реальним виявом геноциду. Г. були перетворені на величезні концтабори, в яких здійснювалася фізична ліквідація євр. населення.

Термін «Г.» іноді вживається для позначення району міста, де вимушені селитися расові та етнічно меншини (напр., негритянське Г. у Нью-Йорку – Гарлем).

В.Ф. Смолянюк

ГІБРИДНА ВІЙНА – властивий для XXI ст. різновид ескалації конфлікту, що поєднує в собі застосування державних і недержавних, традиційних і нетрадиційних стратегій, ресурсів, засобів, методів підривної діяльності з метою досягнення певних політ. цілей.

Сутність, особливості та інструментарій Г.в. розкривають такі зарубіжні дослідники, як М. Бонд, Р. Волкер, Дж. Девіс, М. Кофман, Д.Т. Ласіка, П.Р. Мансур, У. Мюррей, В. Немет, Ф. Хоффман, С. Шейперс. Серед українських політ. аналітиків це явище досліджують А. Баровська, В. Горбулін, А. Демартино, А. Манойло, О. Литвиненко, Є. Магда, Б. Парахонський, Г. Почепцов, Г. Яворська та ін.

Термін «Г.в.» (англ. *hybrid warfare*) сьогодні не має загальноприйнятого визначення, відсутній у міжнар.-правових документах. Він виник у 1990-ті роки в рамках дискурсу, започаткованого амер. дослідниками Р. Волкером, В. Немом та ін. і набув поширення в усьому світі завдяки праці Ф. Хоффмана «Конфлікт у XXI столітті. Поява гібридних війн» (2007). Логіка його застосування пов'язана з виходом процесів перебігу сучас. конфліктів за рамки усталених понять.

При цьому частина фахівців вважають, що гібридні засоби застосовувались у війнах з давніх часів. Однак беззаперечним є те, що одночасне застосування новітніх засобів боротьби (кібертехнологій, соц. мереж, агресивної пропаганди, екон. тиску, ядерного шантажу та ін.) привносить принципово нову якість щодо усталеного розуміння війни і характеризує Г.в. як унікальне явище XXI ст. Г.в. має різні виміри: воєнний, дипломат., політ., правовий, психол., фін.-екон., соціальний, ідеол., інформаційний. Зазвичай ці напрями реалізації Г.в. поєднуються в різні комбінації і, застосовуючись у воєнних цілях, перетворюються на зброю. У Г.в. діє принцип єдиного координац. центру, що здійснює керівництво звичайними та іррегулярними (пропаганд., терор., крим.) силами. Осн. інструментом Г.в. є створення двою-агресором в іншій д-ві, обраній для агресії, внутр. суперечностей та конфліктів. При цьому сторона-агресор зазвичай публічно заперечує свою причетність до розв'язаного конфлікту, ретельно маскує його справжній перебіг та ініціаторів.

Характерними ознаками Г.в. є цілковита підпорядкованість військ. завдань політичним і медійним цілям та вирішальна роль інформаційно-психологічних операцій. До способів ведення Г.в. належать: фінансування та безпосереднє здійснення актів держ. тероризму; підтримка сепаратизму, ініціювання

псевдодерж. утворень; озброєння, матеріальне забезпечення та підготовка нерегулярних збройних формувань, озброєних загонів терористів, бойовиків із місцевого населення; приховане локальне застосування регулярних збройних сил; утримання населення конфліктного регіону в постійному страху за своє життя. Г.в. активно застосовується як окремими д-вами, так і воєнізованими терор. утвореннями, такими як «Хезбола», «Талібан», «Аль-Каїда» та ін.

Використання терміна Г.в. набуло особл. значення з огляду на розв'язану в 2014 РФ агресію проти України, результатом якої стали анексія АР Крим та окупація окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО). Рос. агресія спонукала до розширення змісту Г.в., стимулювала процес осмислення даного явища як окремого феномена. На думку українських фахівців, агресія Росії проти України є спробою формування гібридного світоустрою, що означає: відновлення світопорядку часів «холодної» війни з відповідною поляризацією світу та довільним тлумаченням норм міжнар. права; маніпулювання дем. стандартами з метою виправдання політики масової брехні; повзучу експансію зі створенням псевдореспублік та використанням сепаратистсько-терор. угруповань; підрич легітимності влади і роздмухування внутрішньодерж. суперечностей на території жертви агресії; створення пропагандистськими та репресивними засобами всередині своєї країни та на окупов. територіях квазіреальності закритого типу; захист «співвітчизників», «співгромадян», освячений ідеологією т. З. «руського міра»; підміна гібридної агресії поняттям «громадянська війна», ідентифікація агресором себе як «миротворця» та посередника, приписуючи об'єктові нападу роль нападника.

Розв'язана 24.ІІ.2022 РФ широкомасштабна війна проти України засвідчує, що Г.в. може здійснюватися з метою пошуку слабких місць в обороні противника задля подальшого відкритого збройного захоплення території суверенної д-ви. При цьому використання елементів Г.в. продовжується, що засвідчує, зокрема, спроба з боку керівництва Росії розмиття відмінностей між станом війни і миру під виглядом «спеціальної військової операції».

Протидія Г.в. передбачає: розробку альтернативних стратегій з урахуванням ключової ролі сил спец. операцій; спроможність критичної інфраструктури до протистояння зловмисним діям та завданням руйнуванням, до динамічного відновлення; належне використання інформ.-комунікац. можли-

востей (публічної дипломатії; взаємодії д-ви, військових і громадськості; засобів масової інформації та соц. мереж; волонтерського руху); формування нової моделі системи нац. безпеки і оборони, спроможної відповідати на виклики сьогодення і майбутнього; поєднання асиметричних зусиль різних країн, застосування жорстких екон. санкцій проти агресора; створення коаліції держав з метою захисту демократії та загальнолюдських цінностей.

Лит.: Libicki, M. Conquest in cyberspace. National security and information warfare. Cambridge, 2007; Lasic, D. T. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory. School of Advanced Military Studies. Kansas, 2009; Murray, W., Mansoor, P.R. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge University Press, 2012; Почепцов Г.Г. Сучасні інформаційні війни. К., 2015; Баровська А.В. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп. К., 2016; Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В.П. Горбуліна. Нац. ін-т стратег. досліджень. К., 2017.

В.П. Горбатенко

ГЛАВА ДЕРЖАВИ – держ. посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів держ. влади і яка уособлює єдність нації, символізує д-ву й покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії гілок держ. влади між собою. Г.д. є коронована особа в монархічних країнах. Функції глави д-ви може виконувати колегіальний орган (у Швейцарії – це Федеральна рада, яка складається з семи осіб, обраних парламентом на 4 роки; в СРСР главою д-ви вважалася Президія Верховної Ради). Проте в сучас. світі найчастіше главою д-ви є президент республіки.

Г.д. «очолює», «репрезентує» цілу д-ву, перебуваючи немовби понад безпосередньою політикою з її упередженою парт. боротьбою, змаганнями окремих верств між собою, гондями, парлам. суперечками, виборчими перегонами. Як правило, його статус характеризується політ. нейтральністю, увільненням від політ. відповідальності. Він постає найпершим представником д-ви у міжнар. відносинах.

Г.д. вважається носієм верховної влади в країні. Це особливо помітно у презид. республіках, де він одночасно є носієм вищої викон. влади, здійснює загальнополіт. керівництво й управління внутр. та зовн. справами д-ви, виступає суб'єктом законодав. ініціативи, (напр., у США і Франції). Звернення глав цих держав до парламенту з посланнями постає своєрідною законодав. програмою. Г.д. в пре-

зид. республіці обирається незалежно, окремо від парламенту, на прямих і заг. виборах, або особл. колегією виборників, яких обирає населення. Такий порядок виборів президента наділяє його «прямим мандатом» народу і дає йому та його уряду можливість діяти без особл. залежності від парламенту. Г.д. тут очолює апарат держ. врядування, має широкі повноваження, надані конституцією.

Дещо меншим є вплив Г.д. на формування держ. політики в парлам. монархіях (Велика Британія, Японія) та парлам. республіках (ФРН, Італія), де його функції переважно зводяться до представницьких ролей, а його першість у системі держ. органів виявляється лише юрид. формальністю.

С.Г. Рябов

ГЛАВА́ У́РЯДУ – керівник викон. влади в д-ві, ключова, чільна фігура в системі держ. врядування, громад. адміністрування. Гу. – прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів тощо – часто наділяється особл., широкими й самостійними адмін. повноваженнями у різних галузях, усі члени уряду ієрархічно підпорядковуються йому. Гу. може призначати й звільняти членів уряду (або ж вони призначаються та звільняються за його поданням главою д-ви або парламентом); він проводить засідання уряду чи його колегії – кабінету, визначає порядок денний засідань, формулює рішення уряду; має досить широкую розпорядчу владу і може відчутно впливати на законод. процес, використовуючи, зокрема, право законод. ініціативи. Гу. в країнах з парлам. формами правління має широкі повноваження у зовн. та військ. галузях. Значно зростає його влада і повноваження в екстраординарних ситуаціях, при проголошенні надзвичайного стану, коли він набуває надзвичайних повноважень.

С.Г. Рябов

ГЛАСНІСТЬ – відкрите та цілковите інформування всього населення стосовно будь-якої сусп. значимої проблеми та спроможність її вільного та широкого обговорення; передумова та підґрунтя плюралізму думок, їх відкритої конкуренції, важливий елемент дем. сусп-ва. Цей специфічний політ. феномен, сформувався на основі дем. принципу гласності судового процесу, суть якого полягала у відкритому суд. розгляді всіх справ, публічному проголошенні суд. вироків і рішень.

Зміст Г. включає: відкритість діяльності держ. органів і посадових осіб, громадських орг-цій і трудових колективів; надання громадянам і їх об'єднанням інформації, необ-

хідної для участі в обговоренні та вирішенні питань держ. та сусп. життя; доступність орг-цій, установ і посадових осіб; виявлення та врахування громад. думки при прийнятті суспільнозначимих рішень; обнародування ухвалених рішень тощо. Г. передбачає свободу слова, друку, засобів масової інформації. Категорично відкидаючи цензуру, Г. одночасно виступає як інструмент справжньої свободи особистості і є несумісною з інформац. свавіллям, в основі якого лежить поширення сфабрикованої, наклепницької, принижуючої честь і гідність інших інформації або ж пропаганда насильства.

Найбільшого поширення цей термін набув у 80-х рр. ХХ ст., коли рад. керівництвом на чолі з М. Горбачовим було розпочато сусп.-політ. модернізацію («перебудову»), важл. елементом якої і стала нова політика у інформац. сфері, що отримала назву «Г.». Проголошена згори Г. створила підґрунтя для розгортання в СРСР широкого дискурсу з актуальних сусп. питань: ліквідації «білих плям» історії; відновлення реальних прав різних народів та націй; екол. безпеки тощо, що сприяло масовому політ. прозорінню, розвитку плюралізму думок, зростанню нац. свідомості, посиленню громадської активності народів СРСР, їх консолідації на дем. засадах.

О.Д. Бойко

ГЛОБАЛІЗА́ЦІЯ (лат. *globus* – куля, земна куля, глобус; англ. *global* – той, що стосується земної кулі, світовий, планетарний; франц. *globe* – куля, земна куля; англ. *globalize* – перетворювати явище на глобальне, глобалізувати; англ. *globalization* – перетворення явища на світове; франц. *globalizer* – глобалізувати) – загальносвітовий соціальний процес екон., політ. та культ. інтеграції (згуртування, об'єднання політ., екон., держ. і громадських структур у межах регіону, країн, світу) й уніфікації (приведення до однаковості, єдиної форми чи системи). Критики Г. наголошують на небезпеці уніфікації через втрату релігійної й нац. самобутності окремих народів. Історики розглядають цей процес як один із етапів розвитку капіталізму; політологи акцентують увагу на поширенні дем. орг-цій; культурологи пов'язують прояв Г. з вестернізацією культури; існують інформ.-технологічні підходи до пояснення процесів Г. Провідну роль у процесі Г. відіграє зростання міжнар. торгівлі.

Уперше термін «Г.» у значенні «інтенсивної міжнародної торгівлі» вжив К. Маркс у листі до Ф. Енгельса наприкінці 1850-х. Спочатку дефініція вживалась у сусп. науках,

у 1961 термін зафіксовано в англomовному словнику. Вживання терміна приписують професору Гарвардської школи бізнесу (м. Бостон, штат Массачусетс, США) Т. Левітту (1925–2006; Німеччина–США), який 1983 опублікував статтю «Глобалізація ринків» (англ. «*Globalization of markets*»). Існує точка зору, що пов'язує появу терміна Г. з амер. соціологом Р. Робертсоном (1938–2022; Велика Британія–США), який 1985 розтлумачив його (глобальне не може бути протиставлене локальному, універсальне – приватному; локальне є аспектом глобалізації, глобальне створює локальне). Р. Робертсон запропонував замінити для більшої точності термін Г. на «глокалізацію» (утворено від «глобалізація» й «локалізація» для артикулювання їхнього суц. взаємного здійснення). Найвідомішими теоретиками принципу «глобалізму», який обґрунтовує процес Г., є П. Берман, З. Бжезінський, К. Боулдінг, Г. Кіссінджер, Е. Ласло, С. Мендловіц, Е. Тоффлер, С. Гантінгтон та ін. Г. розглядається як об'єктивний процес, породжений інтернаціоналізацією життя країн і народів. Вона зумовлює такий рівень єдності людства, згідно з яким, з одного боку, функціонування та успішний розвиток кожної країни, народу перебуває у безпосередній залежності від стану та трансформації світу загалом, з іншого – успіх у розв'язанні проблем людства залежить від ситуації в кожній країні, від активності й узгоджених дій усіх країн і народів світу.

До характеристик Г. відносять: інтернаціоналізацію, лібералізацію, універсалізацію, модернізацію, детериторізацію, віртуалізацію. Гол. наслідком Г. є світовий поділ праці, міграція (і концентрація) у масштабах планети капіталу, робочої сили, виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, екон. і техн. процесів, зближення й злиття культур різних держав. У результаті Г. світ стає більш зв'язаним і залежним від усіх його суб'єктів.

Види Г. залежать від сфери застосування: *фінансово-економічна* – спонукає до розвитку ринкової економіки, посилення міжнар. поділу праці, зростання транснац. корпорацій (ТНК), створення розгалуженої системи міжнар. банків і фондів, перетворення долара на міжнар. валюту тощо; *політична* – забезпечує поширення в світі політ. цінностей: поділу влади, парламентаризму, політ. плюралізму, багатопартійності, поваги міжнар. права, пріоритету прав людини тощо; проте на шляху до реалізації політ. Г. стоять фундаментальні суперечності цивілізац. характеру («зйткнення цивілізацій»), нестаціонарний стан сучас. міжнар. системи, яка формуєть-

ся в умовах як протиставлення за лідерство між великими д-вами (США, РФ, КНР), так і появи нових екон. гігантів (Республіка Індонезія, Республіка Корея, Республіка Сінгапур, Сполучені Штати Мексики тощо), кожен із яких претендує щонайменше на регіон. лідерство; *ідеологічна* – сприяє поширенню в світі певних ідей і цінностей, зокрема ідей лібералізму; *соціальна* – віддзеркалює прагнення всіх людей світу отримати однаково визнання своїх прав; *суспільна* – забезпечує становлення й розвиток системи неурядових орг-цій, міжнар. відносин, гуманітарних проєктів і програм розвитку; *військово-політична* – сприяє зростанню важливості військ. аспектів у глобальних відносинах (поширення військ. технологій, тероризм, миротворчі операції, військ. допомога, міжнар. конфлікти, ін. військ. аспекти, що впливають на стан безпеки у світі); *інформаційна* – забезпечує вільні інформ. потоки між д-вами, сусп-вами і людьми; перманентно втрачає обмеження з кожним новим технологічним відкриттям у сфері комунікацій; *мовна* – проявляється в наростанні популярності англ. мови у глобальній мережі Інтернет, на телебаченні, радіо, у наук. літературі, у представленні технолог. відкриттів; *культурна* – проявляється, з одного боку, у розвитку культурних зв'язків між націями і д-вами, з іншого – містить процес гомогенізації в рамках амер. культурної експансії за рахунок втрат людства в традиційній диверсифікації культур; *морально-етична* – спонукає зростання важливості моральних і етичних цінностей, норм і стандартів на світовому рівні; включає універсалізм цінностей, міжкультурний обмін, морально-етичні виклики глобальних проблем (зміна клімату, нерівність, розповсюдження зброї масового знищення, торгівля людьми тощо); *екологічна* – обумовлена появою спільних для людства викликів довкілля (кліматичні зміни, транскордонне забруднення повітря й води, поширення небезпечних захворювань і загрози пандемії тощо); *технічна* – сприяє становленню глобальної структури телекомунікацій, наростанню транскордонного потоку інформ. даних, застосуванню Інтернету, супутників зв'язку, безпроводного телефонного зв'язку, виробництву техніки за єдиними проєктами і патентами, запровадженню загального для всіх права інтелект. власності тощо; *нормативно-правова* – створення міжнар. кримінального суду, міжнар. правових рухів, поширення міжнар. злочинності, поява міжнар. адмін. права; *безпекова* – сприяє зростанню важливості безпеки і безпекових аспектів на світовому рівні (включає

транснац. загрози, співпрацю й міжнар. безпеку, проблеми міграції й біженців, кібербезпеку, глобальну екологічну безпеку, загальну безпеку націй і світу загалом); *міжнародних відносин* – зростання взаємозалежності, взаємодії та впливу міжнар. акторів (країн, міжнар. орг-цій, глобальних корпорацій тощо); *державно-управлінських відносин* – відображає вплив Г. на структуру, функції та методи управління внутр. справами країни.

Позитивні риси Г.: зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети; поширення ідей та інформації, технологій, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки; зростаюча інтенсивність взаємозв'язків у сфері торгівлі, фінансів, міграції населення внаслідок розвитку всеосяжних систем транспорту й комунікацій; виникнення спільних для світового співтовариства проблем, процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття; стирання граней між місцевими і всепланетарними подіями; взаємопроникнення й взаємозбагачення культур і технологій; співробітництво у вирішенні проблем, що постають перед людством (інтернац. взаємодопомога постраждалим від стихійних лих тощо); у процесі поширення інформ. технологій, продуктів і систем у світі прихильники Г. вбачають можливість подальшого прогресу людства.

Негативні риси Г.: руйнує промисловість; сприяє зростанню безробіття, злиднів; гальмує наук.-техн. прогрес; посилює екол. катастрофу на планеті; сприяє падінню народжуваності; є інструментом для ослаблення або знищення геополіт. супротивників; сприяє зростанню спекулятивної економіки, монополізації виробництва й збуту товарів і перерозподілу багатства на користь невеликої групи людей («світового правлячого класу»); несе небезпеку уніфікації, можливість втрати реліг. та нац. самобутності (нац. самосвідомості) окремих народів.

Процес Г. дещо призупинився в період «холодної» війни, коли економічний і культурний розвиток окремих держав (СРСР, КНР) відбувався відособлено від світу. Друга половина ХХ ст. характеризувалася утворенням ООН та розширенням її функцій, виникненням і швидким поширенням ТНК, наднаціональних валютно-фін. органів (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк), НАТО, Світової організації торгівлі, Римського клубу та ін. міжнар. орг-цій.

В останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. Г. набрала особливих темпів. Сучас. проявами Г. є ТНК, що виробляють продукти харчування («Coca-Cola», «Pepsi», «McDonald's»), мо-

більні пристрої («Samsung», «Nokia», «Apple»), компанії «Microsoft Corporation», «Dream Works Pictures», «IKEA», популярна служба миттєвих повідомлень ICQ, програма для IP-телефонії Skype, Інтернет, електр. пошта Google.

Закономірним наслідком недоліків Г. став рух антиглобалізму. У впливі Г. на культуру вбачають зростаючу проблему, оскільки міцніші д-ви заповнюють культуру менших країн, призводячи до зникання їхніх традицій і цінностей. На планеті твориться новий політико-екон. устрій, в основі якого лежить ідея домінування великих інтернац. корпорацій над нац. урядами. Центр керівництва з функціями вироблення й прийняття рішень, що впливають на весь планетарний екон. механізм, переноситься в наднац. орган влади – «світовий таємний уряд» (неформальне співтовариство найбагатших і найвпливовіших людей світу).

Б.Л. Дем'яненко

ГЛОБАЛЬНЕ СЕЛО (англ. *global village*) – метафоричний термін, вперше вжитий канадським філософом, філологом та дослідником впливу медіа на сусп-во Маршалом Маклуеном для характеристики глобалізованого світу, у якому всі люди взаємопов'язані та можуть безпосередньо взаємодіяти одне з одним на зразок мешканців невеликого села. Така взаємодія стала можливою завдяки освоєнню людством електрики, яка дає змогу передавати інформацію в масштабах земної кулі практично миттєво. Ідею Г.с. М. Маклуен розвиває у своїх ключових працях, які зробили його всесвітньо відомим: «Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги» (1962) та «Розуміння медіа» (1964).

Упродовж наступних десятиліть термін «Г.с.» почали широко вживати в багатьох сферах, які стосуються глобалізац. процесів, часто без критичного осмислення, тож він зазнав ідеол. та утопічних викривлень. У багатьох працях Г.с. перетворилося на синонім глобального ринку, на якому тісно переплетені виробники та споживачі й де вони можуть вповні скористатися усіма його благами. Крім того, всупереч ідеям М. Маклуена, Г.с. стало означати уніфікований гомогенний простір, де ігнорують усі культурні, ціннісні та цивілізац. відмінності, а також проблеми країн третього світу. Це спричинило появу критики і звинувачень, що образ Г.с. використовують для продовження політики колоніалізму та просування інтересів Заходу і великих корпорацій. Водночас у масовій культурі та свідомості Г.с. стали часто асоціювати з утопічним світом майбутнього, де

подолані конфлікти і панують принципи солідарності, а люди різних народів живуть у мирі і дбають про спільне благо.

На відміну від вказаних спрощених уявлень, концепція самого М. Маклуена набагато глибша і позбавлена однобокості, ідеол. викривлень та утопічних фантазій. В її основі лежить теорія мислителя про три стадії розвитку людської цивілізації: 1) дописемну або усного слова; 2) письмового, а згодом друкованого слова; 3) електричну, упродовж якої і формується Г.с. Третя електрична епоха поступово стирає або до невпізнання трансформує породження цивілізації друкованої книги, такі як національні д-ви, фіксована точка зору, поділ на центр та периферію, уявлення про лінійний та рівномірно розподілений простір і час. Вказані явища є прямими наслідками домінування зорового чуття людини та придушення усіх ін. чуттів. З падінням друкованої цивілізації відновлюється втрачений баланс чуттів, і тому електрична епоха починає багато у чому нагадувати дописемний світ усного слова. З відходом індустр. порядків відбувається ретрайбалізація сусп-ва, і воно перетворюється у щось на зразок традиц. села, проте цього разу його мешканці зв'язані густою мережею контактів та відносин з ін. людьми, які можуть знаходитися у будь-якому місці на Землі. Житель маклуенівського Г.с. – це зовсім не виробник чи споживач на ринку без держ. кордонів і не громадянин світу, де немає ворожнечі, а радше постійний клієнт психолога, якого переслідує тривога і страх.

М. Маклуен надзвичайно вдало прогнозує напрями впливу на сусп-во нових інтернет-технологій, зокрема соц. медіа, особливо враховуючи те, що усі ці досягнення не існували за його життя. Водночас він застерігає від гол. проблем інформаційного віку. Наприклад, відомим є його твердження, що ознакою Г.с. є максимізація розривів, поділів та різноманітня, а зовсім не уніфікація та стандартизація. Відтак у цьому середовищі люди досягнуть максимальної незгоди щодо всіх можливих питань.

Ін. ключовою ідеєю М. Маклуена є уявлення про усі цивілізац. досягнення як про розширення людини, які, з одного боку, дають їй значно більші можливості (напр., окуляри, бінокль чи мікроскоп – це розширення ока), а з іншого – зумовлюють переконфігурацію її мозку та змінюють її зсередини. Згідно з цим, електронні засоби комунікації є розширенням нервової системи людини. Вони дають змогу випустити усі наші чуття назовні, але водночас відкривають шлях для про-

никнення «Старшого Брата» (метафора Дж. Орвелла для позначення тоталітарної влади і пригноблення) всередину нас. Тому мешканці Г.с. ризикують опинитися в атмосфері «панічного страху, характерній для тісного світу племінних барабанів з його загальною взаємозалежністю і вимушеним співіснуванням» («Галактика Гутенберга»). Це означає безпрецедентні можливості маніпуляцій над людиною в середовищі Г.с. Концепція Г.с. у варіанті М. Маклуена все ще залишається актуальною та дає можливість глибше зрозуміти процеси, які відбуваються у сучас. світі. Усвідомлення того, як технології змінюють людину і цивілізацію, необхідне для протистояння загрозам та спрямування розвитку сусп-ва у бажаному руслі.

П.М. Сухорольський

ГЛОБАЛЬНИЙ КОЛАПС – різке та тривале падіння економіки і рівня життя людей у світовому масштабі внаслідок раптового загострення екол., ресурсних, екон., політ., ідеол. та ін. проблем. Питання раптового занепаду суспільств, держав, імперій, цивілізацій в історії цікавили багатьох дослідників та публіцистів. Відомими сучас. працями на цю тему є: «Колапс складних суспільств» Дж. Тейнтера (1988) та «Колапс: чому одні суспільства занепадають, а інші успішно розвиваються» Дж. Деймонда (2005 р.). З-поміж давніших фундамент. праць слід відзначити «Дослідження історії» А. Тойнбі (1934–1961) та «Занепад Заходу» («Присмерк Європи») О. Шпенглера (1918).

У тепер. час перспективи Г.к. найчастіше пов'язують із крахом складних взаємопов'язаних систем, що забезпечують функціонування індустр. цивілізації, внаслідок неможливості вирішити глобальні проблеми, з-поміж яких найчастіше вказують: вичерпання природ. ресурсів, забруднення довкілля, зміну клімату, деградацію земель та знищення лісів, загострення міжнар. ворожнечі тощо. У разі настання Г.к. прогнозують тривалий період занепаду та суттєве скорочення населення, оскільки відновити високорозвинену цивілізацію в умовах вичерпання легкодоступних ресурсів та складних екол. проблем буде вкрай непросто, а в найбільш похмурих сценаріях – взагалі неможливо.

Ключовою працею, яка започаткувала дискусії щодо Г.к. в актуальному нині руслі, є перша доповідь Римському клубу «Межі зростання» Донеллі та Денніса Медоуз, Й. Рандерса та В. Беренса (1972). Автори доповіді доводять неможливість безкінечного зростання, зважаючи на обмеженість як природних ресур-

сів у широкому розумінні, так і поглиначів, що охоплюють здатність природи вбирати та переробляти наслідки життєдіяльності людини. На основі використання матем. моделі дослідники прогнозують настання колапсу в 2010–2030, причому зміна вхідних параметрів, таких як кількість ресурсів, не надто впливає на кінцеві результати. Одним із ключових аргументів є те, що багато процесів у сучас. світі завдяки замкнутим петлям зворотного зв'язку розвиваються за законами експонентного зростання, коли швидкість зростання величини пропорційна значенню цієї величини. Як наслідок, загрозливі темпи деструктивних змін стають помітними для широкого кола спостерігачів лише наприкінці процесу, коли вже запізно вживати заходи протидії. На думку авторів «Меж зростання», за приблизно такими законами відбувається і вичерпання ресурсів, і продукування шкідливих відходів життєдіяльності людини, масштаби яких набагато важче оцінити.

Осн. моменти критики теорії Г.к. зводяться до знаходження прогалин та неточностей у моделях і розрахунках, що підтверджують близькість колапсу, а також до віри у технол. прогрес, який не лише ускладнює процеси та породжує нові проблеми, а й збільшує заг. кількість знань та вмінь людства, які дають змогу протистояти викликам. З такої позиції стверджують, що чим гострішою стає проблема, тим більше ресурсів та зусиль вкладають у її вирішення і таким чином забезпечують її вчасне розв'язання. Доказом цього найчастіше вважають те, що багато прогнозів про настання Г.к., які з'являлися у минулі століття, не справдилися, а людська цивілізація не лише не впала, а й щоразу переходила на вищі стадії свого розвитку, як це сталося на зорі ери індустріалізму. Гол. аргументи дослідників та експертів, які доводять неминучість Г.к. у близькій перспективі, якщо не відбудеться докорінна зміна парадигми людського існування, зводяться до таких переконань:

1. Глобальні проблеми можуть бути не лише симптомами неправильного функціонування системи, які легко усунути за допомогою зміни налаштувань. Вони можуть вказувати на фундамент. недоліки самої системи, яка перестала відповідати вимогам часу і середовища. Напр., з такої позиції доводять, що сучас. неоліберальний капіталізм, базований на ідеї зростання, є головною причиною знищення природ. середовища й більшості ін. проблем.

2. Практично усі пропоновані рішення проблем є вузькоспеціалізованими та пропонують вирішення лише однієї-двох із усього

довгого переліку. Водночас всі сучасні глобальні проблеми тісно переплетені і взаємопов'язані. Вузькоспрямовані стратегії не виправляють ситуацію загалом, а часто лише переміщують проблему із однієї сфери в іншу, або ж, у кращому разі, делегують її вирішення наступним поколінням, що не відповідає принципу сталого розвитку. Люди, відповідальні за ухвалення таких рішень, не схильні звертати увагу на негативні екстерналиї, які виходять за межі сфери їхньої компетенції.

3. Ринок, який залишається гол. регулятором екон. та пов'язаних з ними відносин, не надто враховує довгострокові наслідки, тим більше, якщо їх важко прорахувати. Ліберальні порядки не передбачають обмеження екон. діяльності, якщо негативні наслідки від неї не є доведеними і очевидними, а великі екон. гравці мають достатньо ресурсів та можливостей, щоб обґрунтувати та захистити свою позицію.

4. Технол. рішення зазвичай є точковими, і на їх упровадження потрібно багато ресурсів і часу, особливо якщо говорити про глобальний масштаб та враховувати країни третього світу, які часто не мають коштів, засобів та волі впроваджувати будь-які реформи. Проте часу залишилося зовсім небагато, а те, який наступний ресурс чи поглинач створить критичні проблеми у найближчому майбутньому, дуже важко спрогнозувати.

5. Система розроблення і впровадження політ. рішень не схильна реагувати, поки проблема не стане очевидною для широких мас, а справжні причини негативних проявів Г. к. нелегко встановити. На міжнар. рівні ситуація ще складніша, оскільки інтереси різних країн часто прямо протилежні, і це зумовлено не лише культурними та цивілізаційними відмінностями, а й величезними диспропорціями у розвитку і рівні життя населення, а також нерівномірним розподілом негативних наслідків, зумовлених глобальними проблемами. Враховуючи ці чинники, багато дослідників Г.к. вбачають єдиний спосіб пом'якшити падіння у негайній переорієнтації економіки, суттєвому зменшенні ресурсопотоку, особливо для багатих країн, та досягненні глобальної еколог. рівноваги.

П.М. Сухорольський

ГЛОБАЛЬНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ – зміни стану довкілля, викликані дією масштабного техногенного впливу, який порушує організацію соціосфери. До Г.е.п. належать: зміни клімату; забруднення довкілля загалом та його складових зокрема (земель, ґрунтів, вод,

атмосфер. повітря тощо); опустелювання; вирубка лісів; забруднення екосистем відходами; скорочення біорізноманіття тощо. Г.е.п. можуть бути вирішені лише зусиллями світ. співтовариства. Необхідність своєчасного розв'язання Г.е.п. для розвитку цивілізації підтверджено на Всесвітніх форумах (Rio declaration on environment and development. Ріо-деЖанейро, 1992, Johannesburg Declaration on Sustainable Development Rio+10, Йоганнесбург, 2002, UN Conference on stable development issues Rio+20), ряді паневропейських конференцій (Ministerial Conference «Environment for Europe» (EfE)) тощо. Залежно від того, якою буде відповідь міжнар. спільноти на цей виклик, залежить як безпека ХХІ ст., так і ймовірність виживання планети загалом та України зокрема.

О.М. Ковтун

ГОББС (Hobbes) Тóмас (1588 – 1679) – англ. філософ і теоретик права. Закінчив 1608 Оксфордський ун-т. Деякий час був секретарем Ф. Бекона. Подорожував по Європі. Не сприйнявши англ. революції 1640, Г. виїхав до Франції. Контактував з відомими вченими того часу П. Гассенді, Р. Декартом, Г. Галілеєм та ін. 1651 повернувся на батьківщину. У останні роки свого життя, які збіглися з реставрацією королівської влади в Англії, Г. жив відлюдно, його праці ігнорувалися.

Г. розглядав питання держави і права, в тому числі й міжнар. права, у працях «Про громадянина» (1642) і «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» (1651). Учений чітко розмежував поняття природного права і природних законів, вважав, що перше діє у додерж. стані й передбачає право всіх на все, друге – це закони розуму, які становлять основу цивільного (юрид.) права. Внаслідок егоїстичної сутності людини у природному стані виникає війна всіх проти всіх. Загроза взаємного знищення спонукає людей згідно з природними законами шукати миру, відмовитись від природного права як права всіх на все, розмежувати права та обов'язки, укласти сусп. договір про утворення д-ви, створити цивільні (юрид.) закони. Серед природних законів Г. особливо виділяв вимогу рівності всіх перед законом і захист приватної власності як необхідну умову мирного співіснування людей. Право у розумінні Г. – це загальна думка про те, що всі люди вважають справедливим. Закон – це визнання того, що свавільну несправедливість не можна не судити однаково. На такому ґрунті, певною мірою підготовленому працями Г. Гроція та Дж. Селдена, Г. сподівав-

ся вибудувати соц. структуру, яка керуватиметься заг. згодою.

Державу Г. розглядав як спільноту людей, орг-цію, подібну до біблійного чудовиська Левіафана. Його ідеалом була сильна, монархічна за формою д-ва, яка сама визначає осн. права громадян, не допускає непокори, здатна усунути всі залишки «природного стану», всі спори і безпорядки. Разом з тим Г. розрізняв три різновиди д-ви – демократію, аристократію й монархію – і стверджував, що його теорію можна застосовувати до будь-якої з форм правління. Громадян. права він вважав нічим іншим, як природними правами, перенесеними на д-ву. Правитель-суверен, який спирається на розум, має піклуватися про підвищення матеріального добробуту підданих, розвиток економіки, підняття рівня моралі. У цьому йому допомагають закони, обов'язковості яких гарантується держ. владою, якій належать необмежені права, в т. ч. й над усіма церковними справами, включаючи затвердження доктрини.

У міждерж. відносинах учення Г. передбачає наявність природного стану, в якому кожна д-ва самостійно вирішує питання про справедливість своїх дій і є їх єдиним суддею. Г. ототожнює міжнар. право і природне право. У відповідності з цим кожен суверен при забезпеченні безпеки свого народу має те ж право, яке може мати будь-яка людина при забезпеченні своєї безпеки. І той самий закон, що диктує людям, які не мають громадян. правління, що вони мають робити і чого повинні уникати стосовно одне до одного, диктує те ж саме д-вам, совісті суверенних володарів і верховних зібрань. Поділяючи закони на основні й неосновні, Г. осн. законами (fundamental law) вважає ті, скасування яких тягне за собою розпад д-ви, зокрема, пов'язаних з правом оголошення війни й укладання миру, а також правом суверена робити все, що він вважатиме за необхідне в інтересах збереження д-ви. Інтереси д-ви за її межами покликані забезпечувати люди зі спеціально наданими їм сувереном повноваженнями. До таких належать держ. служителі. За кордоном – це послы, кур'ери, агенти і герольди, послані як довірені особи для виконання держ. справ. Будь-який акт, що його вони здійснюють, є актом д-ви, а їх функції подібні до «функцій рук у природному тілі». На відміну від держ. служителів, посланці, які мають повноваження від окремої партії або й від правителя, але виконують при цьому приватні доручення чи перебувають за кордоном з таємною місією вивідати плани і сили ін. д-ви, не мають офіційно визначених повноважень.

Мистецтво будівництва і збереження держав, на думку Г., засноване на певних правилах, а не тільки на практиці. Це дало йому змогу сформулювати важл. для міжнар. права положення щодо: взаємної довіри при підписанні і виконанні договорів, урахування інтересів ін. сторони («кожен повинен вважатися по природі рівним будь-кому іншому»); ухвалення угод лише з приводу можливого для виконання обома сторонами з урахуванням майбутніх наслідків («ніхто не зобов'язаний виконувати угоди, ухвалені під силовим тиском»); залучення незалежної сторони (арбітра, третейського судді, ін. суверена) у вирішенні правових спорів, пов'язаних з необхідністю збереження миру («ніхто не повинен бути арбітром у справі, перемога в якій будь-якої сторони дає йому велику надію на вигоду і здобуття слави»); забезпечення недоторканності посередникам у конфліктних ситуаціях («миру неможливо досягти без посередництва, а посередництво неможливе без забезпечення безпеки»); організації взаємовигідної для двох зацікавлених осіб міжнар. торгівлі (регулювання діяльності корпорацій, пов'язаної з експортом й імпортом товарів; держ. оподаткування товарообігу, застосування антимонопольних законів, штрафів за незаконні дії); визначення правового статусу і повноважень колоніальних володінь («права колоній, за винятком обов'язку поваги до метрополії і союзу з нею, визначаються цілковито тією грамотою, якою суверен уповноважив перших переселенців»).

Значну увагу Г. приділяє інституту підданства, яке він розглядає як право громадянина підкоритися тому суверену, від якого він отримує захист свого життя і свободу. Обов'язки підданих щодо суверена передбачаються чинними лише упродовж того часу, й не довше, доки суверен у змозі захистити їх. Підданий може перейти під юрисдикцію ін. суверена у разі полону, вигнання або в разі відречення монарха від верховної влади, його смерті, поразки у війні. Той, хто посланий за кордон з якимось дорученням чи отримав дозвіл подорожувати, залишається підданим, але не внаслідок своєї угоди про підданство, а внаслідок договору між суверенами. Бо всякий, хто вступає на територію іншого володіння, зобов'язаний підкоритися всім його законам, за винятком того випадку, коли він користується особл. привілеєм завдяки дружбі між його сувереном і сувереном тієї країни, де він тимчасово перебуває, або якщо він має спец. дозвіл зберегти попереднє підданство.

Вчення Г. започаткувало реалістичний напрям держ.-правової думки, за якою міжнар.

відносини є ареною безперервного протистояння різних держав. Розглядаючи внутр. право як позитивне, а міжнар. як раціоналізоване природне право, Г. заклав основи теорії дуалізму міжнар. і нац. права.

Лім.: Akashi K. Hobbes's Relevance to the Modern Law of Nations. *Journal of the History of International Law*, 2000. Vol. 2; Мережко А.А. История международно-правовых учений. К., 2006.

В.П. Горбатенко

ГОЛОДОМОР 1932–1933 В УКРАЇНІ – штучний голод, організований рад. владою в Україні на початку 1930-х років; акт геноциду щодо укр. народу. На початку 1930-х рр. у СРСР означилась гостра криза колгосп. ладу, який насаджував рад. режим. Її суть полягала в катастрофічному зниженні рівня ефективності виробництва в сільськогосп. сфері та наростанні соц. невдоволення серед селянства. Криза була зумовлена, з одного боку, – відсутністю на різних рівнях досвіду керування колект. госп-вом, що вело до великих втрат при посівній кампанії, вирощуванні, збиранні та зберіганні с/т продукції, з іншого, – втратою селянами-колгоспниками матеріального стимулу до праці, їх незацікавленості здавати дві хліб за символічну ціну, що межувала з конфіскацією. Реакцією значної частини селянства на запровадження колгосп. ладу був як прихований спротив – саботаж, так і активна протидія новим стосункам двох і сел. Наслідком цього протистояння стало різке зниження обсягу хлібозаготівель в СРСР. Одним із ключових центрів опору колективізації була Україна. Спираючись на командні методи, рад. керівництво взимку 1931–1932 у багатьох районах республіки вилучило і залишки товарного хліба, і майже все продовольче і насіннєве зерно. Метою цієї акції було не лише поповнення стратег. союзних запасів хліба і створення експортного резерву продовольства, а й намагання зламати опір укр. селянства держ. політиці в сільськогосп. сфері. Такі злочинні дії верхівки рад. керівництва, з одного боку, зумовили голод на значній частині території України, з іншого – гранично ускладнили, а по суті зробили нереальним, виконання хлібозаготівельних планів наступного госп. року. Надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим, яку Й. Сталін восени 1932 направив у республіку, ще більше погіршила ситуацію у сільському госп-ві, фактично довівши її до межі гуманітарної катастрофи. Внаслідок заходів Комісії у селян було вилучено практично всі зернові запаси, а рештки продовольства в населення

було конфісковано як штрафні санкції. Це приречило значну частину укр. селян на повільну смерть. Голодувала більша частина сільського населення України, випадки людоїдства і трупоїдства стали поширеним явищем. Заг. втрати від Г. становлять близько 3,5 млн осіб. Повні втрати, разом із зниженням народжуваності, сягають до 5 млн осіб.

Голод 1932–1933 мав штучний та організований характер і саме тому переріс у Г.. Штучний характер голоду засвідчує низка об'єктивних обставин: відсутність помітного негативного впливу на територію України природногосподарських чинників – посухи, землетрусу та ін. катаклізмів (у деяких регіонах СРСР були засухи 1931, 1934) або ж чинника післявоєнної розрухи, як це було 1921–1923 і 1946–1947; відсутність голоду в сусідніх з Україною районах Росії; різкий контраст 1932–1933 катастрофічного рівня смертності в укр. селах із аналогічним показником у містах республіки, де він, за оцінкою фахівців, мало відрізнявся у цей період від природного. Про організацію Г. свідчить залучення до підготовки і реалізації цієї акції великої кількості політ. суб'єктів (окремих лідерів, структур, орг-цій тощо), формування цілого комплексу заходів і практичне здійснення дій, ключовими серед яких були:

1. Нереальні плани хлібозаготівлі. План здачі хліба з урожаю 1930 для України було встановлено на завищеній межі – 440 млн пудів. Під тиском союзного керівництва в ході хлібозаготівлі, яка розтягнулася аж до червня 1931, республіка була змушена здати до загальносоюзних продовольчих фондів 477 млн пудів (у 1,5 рази більше ніж 1929). Наст. року очікували значно меншого врожаю зернових (за оцінками Укрколгоспцентру), однак республіці встановили план 510 млн пудів. У результаті хлібозаготівлі, що тривала до пізньої весни 1932 було заготовлено 440 млн пудів. Питома вага хлібозаготівель у реально зібраному врожаї перевищила критичну межу – 80%. У багатьох районах республіки фактично не залишилося запасів продовольчого і фуражного зерна.

2. Надмірний експорт хліба у зв'язку з потребами форсованої індустріалізації. 1931 рад. закупки техніки за кордоном становили 30% світового експорту машин і обладнання, 1932 – майже 50%, що вимагало залучення значних коштів. Одним із основних джерел фінансування цих закупок був продаж за кордон зерна. Лише у першому півріччі 1932 експорт зерна за СРСР склав 750 тис. т. (цієї кількості хліба було достатньо, щоб забезпечити

денним раціоном – 1 кг – упродовж 6 місяців близько 4 млн осіб).

3. Створення законодавчої бази для розгортання терору голодом. 07.VIII.1932 ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» – за розкрадання держ. майна передбачався розстріл або за «пом'якшуючих обставин» 10 років ув'язнення (т. з. закон про «п'ять колосків»). 18.XI.1932 ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель» – застосування до боржників із хлібозаготівель «натуральних штрафів», тобто, по суті, конфіскації продовольчих запасів, передусім, м'яса і картоплі. 06.XII.1932 Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» – проти колгоспів-штрафників застосовували такі санкції: заборона держ. торгівлі на їх території, припинення держ. кредитування, перевірка і «очищення» колгоспів від контрреволюційних елементів.

4. Недостатній рівень допомоги продовольством з Центру. Обсяг продовольчої допомоги, наданої союзним керівництвом Україні в червні 1932, становив лише 57,6 тис. т. (цих поставок вистачало на забезпечення нормального раціону 8 млн осіб впродовж тижня), хоча реальні можливості масштабної допомоги були. За офіц. даними Комітету заготівель СРСР (липень 1932), загальносоюзного недороду не було, навпаки – загалом по СРСР завдяки значним врожаям на Північ. Кавказі, у Татарії, Криму, Далекосх. краї та низці ін. районів 1932 було зібрано хліба на 3% більше, порівняно з 1931.

5. Радикальні кадрові зміни в Україні. Для втримання республіки під своїм цілковитим контролем, а також запровадження в життя політ. лінії режиму, Й. Сталін направив в Україну цілий загін перевірених парт. керівників, а також, ініціював масштабну кадрову «чистку» у лавах місцевої партійно-держ. номенклатури. Наприкінці 1932 в Україну було скеровано І. Акулова, С. Саркісова, М. Хатаєвича, В. Балицького, які обіймали ключові посади в парт. і держ. апаратах та органах держ. безпеки республіки. У січні 1933 політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», відповідно до якого 2-м секретарем ЦК КП(б) і 1-м секретарем Харківського обкому було рекомендовано обрати секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева. На його прохання лише впродовж першої половини 1933 в Україну прибуло понад 100 відповідальних парт. працівників із різних ре-

гійонів СРСР. Власне вони стали тією опорою, спираючись на яку, Москва здійснила масштабні кадрові зміни в республіці та втілила в життя офіц. госп. лінію. 1933 внаслідок «чистки» у понад як 11,4 тис. укр. колгоспів було замінено понад 53% керівників. Упродовж 10 місяців 1933 у республіці було призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від заг. кількості). До XII з'їзду КП(б)У (січень 1934) в Україні було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад.

6. Активна участь у процесі колективізації та хлібозаготівель органів безпеки. Лише в листопаді 1932–січні 1933 ДПУ УСРР «знешкодило» 1 208 «контрреволюційних» колгосп. груп. У лютому 1933 вийшов наказ № 2 «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР», в якому вказувалося на існування плану організації збройного повстання в Україні до весни 1933, щоб повалити рад. владу та встановити «Українську незалежну республіку». Водночас ДПУ оголосило про викриття великої «контрреволюційної організації у сільському господарстві УСРР».

7. Проведення різних за формою масштабних репресій – судове переслідування і розстріли (на початку 1933 лише на підставі закону про «П'ять колосків» було засуджено понад 54,6 тис. осіб, з них розстріляно 2 тис. осіб), складання «чорних дошок» (на початку грудня 1932 на «чорну дошку» рішенням ЦК КП(б)У і РНК УСРР було занесено 6 сіл, а постановами облвиконкомів – до 400 колгоспів); проведення «товарних репресій» – санкціоноване офіційною владою призупинення будь-якого продов. постачання у сільські р-ни (у грудні 1932 цю акцію застосували у 82 р-нах Дніпропетровської, Чернігівської, Одеської, Харківської та Донецької областей, тобто до майже 1/3 областей України). У цей період тривали процеси розкуркулювання і депортації (хоча в менших масштабах, ніж у попередні роки).

8. Заборона виїзду за межі України, запровадження внутр. паспортів. Коли під загрозою голодної смерті розпочалася масова міграція, для її обмеження на кордонах республіки було виставлено загороджувальні загани. 27.XII.1932 на території СРСР на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР запроваджувався єдиний паспортний режим та одночасно ін-т прописки (селяни були позбавлені права отримувати паспорти, а отже, і можливості вільного пересування і працевлаштування). Українських селян цей акт позбавляв не лише законних прав, а й фактично останніх шансів врятуватися від голодної смерті, переїхавши в ін. регіони країни. У січні 1933

Й. Сталін і В. Молотов надіслали директиву парт. і рад. структурам та органам держбезпеки УСРР і Півн. Кавказу щодо недопущення масового виїзду селян у ін. регіони. Аналогічні вказівки отримали й транспортні відділи ДПУ СРСР.

9. Блокування інформації про голод. В офіц. парт. і держ. документах (протоколах, резолюціях і стенограмах з'їздів та конференцій) термін «голод» не вживали. Уся документація, пов'язана з проблемою Г., зберігалась під грифом «Таємно» або ж відправлялась на місця у зашифрованому вигляді. За кордоном інформацію про голод в Україні вперше опублікував у березні 1933 в газеті «Манчестер Гардіан» Малькольм Магерідж. У відповідь рад. сторона заборонила іноз. журналістам відвідувати місцевості, постраждали від Г. Така офіц. лінія не лише приховувала масштаби голоду, а й фактично унеможливлювала будь-яку допомогу міжнар. організацій, як це було 1921–1923. І лише в період гласності в СРСР стало можливим публічне обговорення проблеми Г. в Україні. Голодомор став формою терору голодом, геноцидом щодо укр. народу, засобом морального тиску на сусп-во і врешті-решт платою за сталінську модернізацію і «великий перелом».

О.Д. Бойко

ГОЛОКОСТ (англ. *the Holocaust*, з давн. гр. *όλοκαύστος* – «всепалення»), в Державі Ізраїль використовується біблійний термін Шoa (іврит – лихо, катастрофа, цілковите знищення) – геноцид євреїв країн Європи, здійснений III Рейхом та його посібниками. Щодо часових рамок Г. переважає два підходи. В першому випадку окреслюють період 1941–1945, в другому, ширшому, початком вважають дату приходу А. Гітлера до влади в Німеччині у січні 1933. Меморіальний музей Голокосту у США пропонує використовувати поняття Ера Г., яка розпочалася, власне, з січня 1933 і тривала до травня 1945. Дослідники Г./Шoa переважно виділяють в його еволюції чотири етапи: перший охоплює січень 1933 – серпень 1939; другий – вересень 1939 – червень 1941; третій – червень 1941 – осінь 1943; четвертий – зиму 1943 – травень 1945.

Одразу після приходу А. Гітлера до влади у січні 1933 розпочалися дії/політика переслідування євреїв. Вже 09.III.1933 (вибори до Рейхстагу відбулися 05.III.1933) мали місце перші антиєврейські експеси у Берліні, а з 01.IV.1933 розпочався екон. бойкот євреїв Німеччини. 15.IX.1935 були прийняті Нюрнберзькі закони: «Закон про громадянство Рейху» та «Закон про охорону німецької

крові та германської честі», спрямовані проти євреїв. Першою масовою акцією прямого фіз. насильства стала т. з. «Кришталева ніч», яка відбулася 09–10.XI.1938 у багатьох містах Німеччини та Австрії. Під час неї було вбито 91 євр. особу, сотні були поранені, близько 3,5 тис. відправлені до концтаборів. Також були розгромлені або спалені 267 синагог, 7,5 тис. торг. і комерц. підприємств, багато житлових будинків, що належали євреям. Еміграція євреїв, яка була спочатку добровільною справою, з 1938 набула характеру примусового вигнання/виселення з територій III Рейху. Вже 20.VIII.1938 було створено Центральний заклад з еміграції євреїв (очолив А. Ейхман). З поч. Другої світової війни можливості еміграції євреїв були зведені до нуля, а з 01.X.1941 еміграція євреїв була заборонена. З вересня 1939, після окупації Польщі, у різних містах почали створювати гетто, до яких примусово переправляли всіх євреїв. З моменту нападу на СРСР почав реалізовуватися план масового знищення «небажаних елементів» до яких зараховували насамперед євреїв. Для реалізації створили чотири мобільні підрозділи СС – єйнзацгрупи, які здійснювали масові вбивства на окупов. територіях. Символом трагедії євр. народу став Бабин Яр у Києві, де, за оцінками, озвученими на Нюрнберзькому процесі, було знищено близько 100 тис. осіб. На території України найбільшим було гетто у Львові (409 тис. чол.), яке проіснувало з листопада 1941 по червень 1943. На Ванзейській конференції (20.I.1942) керівництво III Рейху прийняло рішення про «остаточне вирішення єврейського питання» в Європі. Процес убивства набув «промислового» формату, в якому були задіяні 27 великих концтаборів і понад 1 100 менших. Через концтабори пройшли близько 2,3 млн чоловік, жінок і дітей. Більшість з них – понад 1,7 млн осіб – знищені у концтаборах. Вбивства євреїв мали місце більш як у 20 окупов. країнах. Порівняння чисельності євр. населення європ. країн до приходу А. Гітлера до влади (на 1933 в країнах Європи проживало бл. 9,5 млн євреїв) і після, здійснене Всесвітнім сіоністським конгресом у 1949, встановили, що внаслідок Голокосту загинули 6 млн чол. Євреї на окуп. територіях намагалися боротися. Символом незламності їх духу стало повстання у Варшавському гетто у січні 1943 та повстання у концтаборі Собібор. Під час окупації частина євреїв зуміла врятуватися завдяки допомозі місцевих мешканців, які ризикували власним життям. Меморіальний комплекс історії Г. Яд Вашем в Державі Ізраїль встановив нагороду «Праведник народів

світу», яку надавали не євреям, які рятували євреїв під час Другої світової війни. На 01.I.2022 всього було визначено 28 217 осіб, з них в Україні – 2 691.

Г. призвів не лише до фіз. знищення 6 млн євреїв країн Європи, з яких 1,5 млн дітей, а й до знищення унікальної культури євр. народу, заснованої на ідиш, переважно в країнах Центр.-Сх. Європи. В широкому розумінні Г. характеризує масові вбивства ромів, інвалідів, політ. та реліг. дисидентів, гомосексуалістів, слов'ян під час панування III Рейху. Резолюція 60/7 Генеральної Асамблеї ООН, прийнята 01.XI.2005, засудила Г. і відкинула будь-які заперечення Г. та засудила всі прояви реліг. нетерпимості, домагань та насильства щодо людей або співтовариств на підставі етнічного походження або реліг. переконань. Вона оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Г.

А.С. Романюк

ГОЛЬБАХ (Holbach) Поль Анрі Дітріх (1723–1789) – франц. філософ, просвітитель-енциклопедист, один з ідеологів Великої французької революції, іноз. почес. член Петерб. АН з 1780. Майже все життя мешкав у Парижі; відкрив тут філос. салон, який регулярно відвідували не лише найвидатніші мислителі тогочас. Франції, а й амер. просвітитель Б. Франклін та ін. З поч. 1750-х рр. Г. брав участь у створенні 35-томної «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел». Інші гол. наук. праці Г.: «Система природи, або Про закони світу фізичного і світу духовного» (т. 1–2, 1770), «Здоровий глузд» (1772), «Соціальна система» (т. 1–3, 1773), «Природна політика» (т. 1–2, 1774) тощо. Справив значний вплив на формування доктрини прав і свобод особи.

На думку Г., ніякого природ. стану людства не існувало ніколи. У первісному сусп-ві жили схильні до спілкування задля досягнення особистої вигоди егоїст. істоти, наділені суперечливими пристрастями, в т. ч. шкідливими для оточення. Як результат боротьби пристрастей виникла загроза надмірного пригнічення слабких з боку сильних. Під її впливом люди стали виробляти умови і правила, що згуртували їх у сусп-во. Одні з цих правил (права на свободу, на власність, безпеку, справедливість; обов'язки поважати чужі права і свободи, виявляти людинолюбство, співчуття, благодійництво тощо) виникли із законів самої природи, тобто об'єктивно. Ін. правила співжиття, яким мали підпорядковуватися всі, встановлювалися самими людьми для створення єдиної волі та єдиної сили, тобто

влади над собою. Таким чином, із сукупності природних і встановлених прав та обов'язків виник сусп. договір, за яким постале з природи без волі людини сусп-во перетворилося на д-ву. Кожний член сусп-ва передав держ. владі свої свободи, відмовився від незалежності, підпорядкував свою волю центр. силі, яка покликана на принципах справедливості забезпечувати громадянам щасливе існування, зберігати їхні священні права на свободу, власність, безпеку.

Природна свобода для Г. – це спокій духу, з якого випливає низка вторинних прав – свобода совісті, свобода мислення, свобода друку тощо. Право на власність, за Г., – це право на приватну власність, бо усуспільнення майна суперечить природі людини. Тут природжена рівність індивідів поступається соц. нерівності, яка відображає відмінності особистостей, спонукає їх до активної діяльності, до самоствердження. У сусп-ві, на думку Г., перші ролі належать купцям і промисловцям, які, збагачуючись, забезпечують можливість матер. існування ін. громадянам. Феод. власність суперечить змісту сусп. договору, і тому вона має бути скасована разом з ліквідацією привілеїв і прав дворянства, чиншів, панщини, кріпацтва тощо. Г. – прихильник такої соц. нерівності, яка не викликала б революцій та ін. бурхливих соціальних потрясінь; він – на боці середніх і дрібних власників і відверто не схвалює пихи та пишнот, засуджує агресію проти ін. народів. Ідеал д-ви для Г. – конст. монархія, де влада монарха схожа на владу батька в сім'ї, а покора підданих – на покору дітей, тобто побудована на принципах справедливості, розумності й добровільності. Мислитель, як і його сучасники, виходить з того, що на форму правління у д-ві значний вплив справляють клімат, ґрунт, мораль, заботи, потреби тощо. Він не сприймає деспотизму, але вважає, що боротися з ним слід виключно методами просвітництва, а не повстання, оскільки народ треба постійно стримувати від шаленства і гніву. Органи нар. представництва у конст. монархії Г. формуються шляхом голосування. Але активні й пасивні виборчі права надаються лише істинним громадянам, тобто громадянам-власникам, батькам родин. Г., отже, ділить громадян на повноправних і неповноправних. Лише повноправні громадяни, за Г., отримують право змінювати і карати обраних ними депутатів. Праці Г. з питань д-ви і права істотно вплинули на розвиток світової юрид. думки.

О.М. Мироненко

ГОМЕР (прибл. VIII–VII ст. до н. е. (іноді IX ст. до н. е.) – легендарний давньогрец. поет. Роки життя та м. нар. і см. точно невідомі: окр. античні джерела вказують різний час (від XII до VII ст. до н. е.). Сім міст Греції сперечалися за честь бути батьківщиною поета (Смірна, Хіос, Колофон, Саламін, Родос, Аргос, Афіни). Старод. біографи зображують Г. як мандрівного співця. Г. приписують авторство знаменитих творів антич. літератури – поем «Іліада», «Одіссея» та ін. поезій. Комплекс проблем, пов'язаних з ім'ям Г., становить у науці т. з. гомерівське питання.

Описувані в творах Г. події збігаються у часі з раннім періодом розвитку давньогрец. державності й утвердженням антич. політ.-правової думки. Із творчості Г. постає первісне уявлення (сприйняте наступними давньогрец. мислителями) про те, що утвердження засад справедливості, законності й полісного життя пов'язане зі становленням влади богів-олімпійців на чолі із Зевсом. Наук. аналіз змісту його поем засвідчує поступовий відхід автора та сусп-ва, яке він оспівував, від уявлення про сакральний характер давн. міфології; спостерігаються початки раціоналізації тогочас. політ.-правових поглядів. Зафіксовані Г. поняття «діке» (справедливість) і «теміс» (звичай, звичаєве право) важливі для характеристики праворозуміння і рівня розвитку правових відносин давньогрец. сусп-ва кін. II-го – поч. I-го тис. до н. е. Справедливість і звичай в інтерпретації Г. перебувають у тісному взаємозв'язку. Справедливість виступає як основа і принцип звичаю, а звичаєве право, у свою чергу, є конкретизацією «вічної справедливості». Належна кожному божеству чи людині (за справедливістю і звичаєм) честь осмислюється Г. за допомогою поняття «тіме».

Твори Г. певною мірою відбивають держ.-правові реалії давньої Еллади, які далекі від усталених юрид. норм і ґрунтуються переважно на необов'язковому, нестійкому звичаєвому праві. Тогочасні політ.-правові інститути у Г. не мають чіткої регламентації; базилевс, буле, агора збираються то всі разом, то в будь-яких комбінаціях, то діють окремо. Функції верх. влади досить невизначені, випадкові й залежать від різного роду поточних обставин, випадковостей. Щоб зрозуміти соціально-істор. і політ.-правову основу гомерів. поем, треба виходити із заг. істор. процесу і специфіки тогочас. давньогрец. сусп-ва, в якому розпочалися поглиблення соц. диференціації та первісне інституювання сусп. відносин.

В.П. Горбатенко

ГОНКА ОЗБРОЄНЬ – політика і практика, спрямована на процес прискореного накопичення та удосконалення запасів зброї та військ. техніки, якісні й кількісні суперництво у військ. силі між державами/блоками країн, що протистоять одна одній. Ключові ознаки Г.о.: суттєве зростання витрат на озброєння; пріоритетний розвиток ВПК та мілітаризація економіки; масштабне накопичення зброї і військ. техніки та інтенсивне її удосконалення; активізація процесу використання наук.-техн. досягнень у військ. сфері; стимулювання розвитку локальних збройних конфліктів для апробації та реалізації накопичених озброєнь; помітне посилення використання мілітар. лексики та провокативних дій у дипломат. сфері.

Г.о. стала безпосереднім наслідком «холодної війни». Після атомних бомбувань Хіросіми і Нагасакі у серпні 1945 формування військово-стратег. доктрини США певний час базувалося на факті амер. монополії на атомну зброю. Ціною значних екон. і соц. втрат СРСР вдалося за короткий термін не лише ліквідувати цю монополію США (1949), а й створити водневу бомбу (1954). Саме ці реалії й лягли в основу військово-стратег. доктрин США і СРСР. Характерною рисою цих доктрин була еволюція від жорсткої конфронтації до певного політ. прозоріння – розуміння того, що переможців у масштабному ядерному конфлікті не буде. Так, у період значного переважання амер. ядерного потенціалу над радянським (кін. 1940-х – поч. 1950-х рр.) в основу військово-стратег. лінії США лягла доктрина «Масованої відплати», яка передбачала не лише «утримання», а й «відкидання» комуніст. загрози. На поч. 1960-х рр. їй на зміну прийшла, ініційована міністром оборони США Р. Макнамарою, концепція «гнучкого реагування», за сценарієм якої у разі загрози ядерної війни СРСР «гарантовано знищувався». З часом з'явилися прагматичніші оцінки і настанови. Зокрема, якщо у 1974 військово-стратег. доктрина США ще допускала ведення окремих операцій з використанням ядерної зброї у разі ескалації конфлікту в якомусь із регіонів світу, то вже у 1982 представники НАТО запевняли, що ядерну зброю можна використовувати лише у відповідь на напад. Фактично таку ж еволюцію пройшла і радян. військово-стратег. доктрина, в основі якої лежали тези про «оборонну достатність» і «удар у відповідь». На поч. 1960-х рр. радян. військові теоретики стверджували, що будь-який збройний конфлікт неминуче переросте у загальну ядерну війну, якщо у ньому братимуть участь ядерні д-ви. У 1965–1966 рр. переважали думки про можливість застосування ядерної зброї лише у локальних вій-

нах, а від 1972 почало домінувати твердження про те, що вона може бути лише «засобом залякування». У 1976 радян. керівництво констатувало, що у разі застосування ядерних арсеналів СРСР і США людство буде цілком знищено, і у 1982 заявило, що не буде першим використовувати ядерну зброю в будь-якому конфлікті. Значною мірою рівень конфліктності військово-стратег. доктрин США і СРСР визначався співвідношенням осн. показників їх військ. потенціалу.

Стратегічні ядерні арсенали складаються з трьох елементів: сили наземного і морського базування та бомбувальна авіація. Найефект. і найменш вразливими для противника є міжконтинент. балістичні ракети (МБР) і балістичні ракети, що базуються на підводних човнах (БРПЧ). У 1962 на озброєнні США налічувалося 1 653 ракетноносіїв з 3 267 ядерними боеголовками, в СРСР – відповідно – 235 і 481. Радянський Союз поступово ліквідував наявний розрив, і вже у 1971 в США було 2 087 ракетноносіїв з 6 064 боеголовками, а в СРСР – 2 075 ракетноносіїв з 2 441 ядерними боеголовками. У 1980 радян. ВПК зробив ще один потужний ривок і співвідношення сил ще більше вирівнялось: США – 2 022 і 10 608, СРСР – 2 545 і 7 480. На кінець 1980-х рр. СРСР володів 1 356 МБР з 6 450 боеголовками, 930 БРПЧ з 5642 боеголовками і 160 бомбардувальниками, що могли нести на своєму борту крилаті ракети; на озброєнні США перебували 1 000 МБР з 2 450 боеголовками, 592 БРПЧ з 5 100 боеголовками на 33 підводних човнах і 350 стратег. бомбардувальників, які несли 4 500 ядерних боезарядів. Досягнувши на початку 1970-х рр. паритету зі США у ядерних озброєннях, СРСР через ідеолог. настанови, консерватизм військових, відомчі інтереси ВПК не лише не скинув обертів у Г.о., а й активізував її у «неядерних» сферах, активно нарощуючи танковий, артилерійський, хімічний арсенали. Г.о. розгорнулася за несприятливих для СРСР умов і обставин:

1. Конкуруючи д-ви мали різні «стартові можливості» та екон. потенціали. Радянський Союз під час Другої світової війни втратив 26,6 млн осіб, та 28,7% нац. багатства. Після закінчення війни господарство країни було фактично повністю зруйноване і вимагало значних коштів на відбудову та відновлення. Натомість, територія США взагалі не була полем збройного протистояння. Прямі амер. втрати становили 405 тис. осіб (0,8%) заг. втрат у світовій війні, а нац. багатство США у 1939–1945 рр. не лише не зменшилося, а зросло на 23,8%. До середини 1980-х рр. радян. економіка, хоча й була другою у світі, все ж становила близько 50–60% валового нац. продукту США.

2. Для фінансування Г.о. протидіючі сторони використовували непропорційні частки нац. доходу. З огляду на більшу ефективність амер. економіки, яка зуміла своєчасно використати новітні досягнення НТР, у серед. 1980-х рр. на утримання ВПК США витрачали 5–6% валового нац. продукту, натомість у СРСР частка цих витрат становила 12–13%. Радян. військ. витрати оцінювалися експертами в 250–300 млрд щорічно, що приблизно було еквівалентним військ. витратам США.

3. Різні за обсягом фінанс. витрати для підтримання паритету у міжблоковому протистоянні. Якщо частка СРСР у військ. витратах держав-учасниць Варшавського договору у 1955 становила 80%, то частка США у витратах на забезпечення належного рівня боездатності НАТО – лише 30%. Г.о. лягла важким тягарем на соц.-екон. сферу СРСР. Вона поглибила деформацію структури радян. економіки (70% її були орієнтовані на потреби важкої промисловості й лише 30% – на побутові товари і послуги); гальмувала темпи зростання нац. багатства, фактично законсервувавши значний відрив США за цим показником (у 1947–1991 рр. у США розміри нац. багатства зросли на 23 432,2 млрд дол. (189,2%), а в СРСР лише на 1984,2 млрд дол. (136,5%)); загострила соц. проблеми в СРСР.

На поч. 1970-х рр. різке зростання загрози війни змусило уряди СРСР і США проводити виваженішу зовн. політику. Безпосереднім результатом визнання нових реалій стало певне обмеження озброєнь, що стимулювало розрядку міжнар. напруженості. Першим реальним кроком на шляху до роззброєння стало підписання у 1972 Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (1975 вступила у дію). У 1973 розпочалися переговори 19 держав про скорочення озброєнь і збройних сил у Центральній Європі. Введення «обмеженого контингенту» радян. військ до Афганістану у 1979 і проголошення США у цьому ж році « нової ядерної стратегії » (в основі лежала ідея «попереджувального удару») зумовили початок нового етапу Г.о. У серед. 1980-х рр. негат. наслідки ескалації Г.о. ставали дедалі очевиднішими. З приходом до влади М. Горбачова радян. війська були виведені з Афганістану, розпочалися активні переговори стосовно ліквідації у Європі радян. і амер. ракет середньої та малої дальності. Радянський Союз, економічно виснажений Г.о., намагався максимально прискорити хід процесу роззброєння і тому йшов на значні поступки. Зокрема, Москва взяла на себе зобов'язання знищити 1 752 ракети, тоді

як США мали ліквідувати лише 869. Крім того, СРСР згорнув частину своїх ракет середньої та малої дальності, що були розташовані у Сибіру і на Далекому Сході. На переговорах упродовж 1985–1987 рр. СРСР наполягав на тому, щоб США відмовилися від розгортання системи протиракетної оборони космічного базування (програми «Стратегічної оборонної ініціативи»), однак був змушений зняти свої вимоги, так і не одержавши від США жодних гарантій. Г.о., яка лягла важким тягарем на радян. економіку, деформувала її структуру, знекровила фінансування галузей господарства (крім галузей ВПК), гранично загострила соц. проблеми сусп-ва і врешті-решт стала одним із ключових чинників дезінтеграції СРСР.

Після зникнення з політ. карти Радянського Союзу динаміка розвитку Г.о. відбувалась суперечливо і неоднозначно. З одного боку, вже у 2007 Росія «призупинила» свою участь у «Договорі про звичайні збройні сили в Європі», який було підписано ще у 1990, і у 2008 розпочала агресію проти Грузії. З іншого боку – певному гальмуванню процесу Г.о. сприяло підписання 8 квітня 2010 між Російською Федерацією та США Договору про подальше взаємне скорочення арсеналів розгорнутих стратег. ядерних озброєнь (СНО-3), який передбачав скорочення для кожної із сторін розгорнутих ядерних боезарядів до 1550 одиниць, міжконтинент. балістичних ракет (МБР), балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ) та важких бомбардувальників (ВБ) – до 700 одиниць. 27 січня 2021 Державна дума та Рада Федерації ратифікували угоду між США та Росією про продовження Договору СНО-3 до 2026.

Російсько-українська війна, активна повномасштабна фаза якої розпочалась у лютому 2022, надала потужного імпульсу Г.о. За даними Стокгольмського міжнародного інституту вивчення проблем миру, у 2023 заг. світові військ. витрати зросли порівняно з 2022 на 6,8% і сягнули 2443 млрд доларів. Характерно, що вперше з 2009 військ. витрати збільшилися практично у всіх регіонах – Америці, Європі, Азії та Океанії, а також на Близькому Сході. Особливо відчутною Г.о. у цей час була у Росії, де військ. витрати зросли на 24%, що на 57% більше, ніж у 2014, коли Росія анексувала Крим. У 2023 військ. витрати Росії становили 16% від заг. держ. витрат, а її військ. тягар (частка військ. витрат у валовому внутр. продукті, ВВП) склали 5,9%. 21 лютого 2023 президент Росії В. Путін у Посланні Федеральним Зборам заявив про призупинення участі РФ у договорі СНО-3, а 7 листопада цього ж року Росія остаточно вийшла з Договору про зви-

чайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), що надало нового імпульсу Г.о.

Україна під тиском рос. агресії теж була змушена суттєво збільшити військ. витрати, які у 2023 зросли на 51% до 64,8 мільярда доларів (58% від заг. держ. видатків). У 2023 витрати України на війну становили 59% від російських. Але слід враховувати також і те, що Україна отримала щонайменше 35 мільярдів доларів військ. допомоги від зах. союзників упродовж року, що сумарно у сукупності з власними укр. військ. витратами було еквівалентно 91% витрат Росії.

Ініційований рос. агресією в Україну новий виток Г.о. може стати ще потужнішим ніж попередні за характером впливу на світ. розвиток і за витратами ресурсів та призвести до надзвичайно негат. наслідків планетарного масштабу, адже у світі крім ядерної зброї, вже з'явилися нові, не менш ефективні і руйнівні її різновиди – лазерна, електромагнітна, радіологічна, інфразвукова та ін.

Лім.: Nuclear Weapons: A Comprehensive Study United Nations. New York, 1991; Walker, M. The Cold War. A History. New York, 1995.

О.Д. Бойко

ГРА ПОЛІТИЧНА – один із видів політ. активності, що базується на використанні маніпулятивних дій, політ. інтриг, позалаштункових змов тощо; організаційна форма, спосіб ціленаправленого комплексного застосування різних прийомів і засобів прихованого примусу окремої людини/групи/сусп. до здійснення дій та вчинків, які суттєво впливають на процес захоплення, використання, утримання політ. влади. Осн. мета Г.п. – ввести в оману політ. опонента, громад. думку тощо стосовно реальних намірів, засобів та ресурсів того політ. актора, який є ініціатором гри. Учасниками/ініціаторами Г.п. можуть виступати політ. лідери, партії, громад. орг-ції, країни тощо. Зміст Г.п., як правило, містить такі елементи: приховану інтригу пов'язану із завоюванням/утриманням влади; загострення конкуренції претендентів на перемогу; динамізм розгортання дії/сценарію, періодичне порушення рівноваги сил; вплив неочікуваних/незапланованих факторів та випадковостей; використання обманих/маніпулятивних прийомів та засобів; умовний поділ сусп. на учасників та глядачів Г. п.

Специфіка Г.п. полягає в тому, що політ. гравцеві необхідно не лише брати участь у грі, тобто грати за чужими, офіційно діючими правилами, а й активно формувати свою гру, нав'язувати та встановлювати власні

правила та канони гри. У результаті політ. суб'єкт/актор виступає одночасно і як учасник і як творець Г.п., а сама гра стає дворівневою, поділяючись за характером здійснення на дві специф. сфери: а) сферу публ. політ. гри; б) сферу прихованої, «власної» гри. Г.п. може відігравати позитивну роль, коли спрямована на мобілізацію енергії, можливостей і ресурсів для вирішення суспільнозначимих питань, а також негативну – коли націлена на увічнення чинної влади шляхом постійної, ситуативно вигідної для неї зміни правил гри, або ж при потраплянні політ. сил у ситуацію «гри заради гри», у якій Г.п. відриває учасників політ. процесу від реалій життя та виступає гальмом сусп. розвитку.

О.Д. Бойко

ГРОМАДА (суспільство, світ, община) – нова якість сусп. ва, де люди, самоорганізувавшись, щоденно керують справами свого будинку, своєї вулиці, міста чи країни. Таке управління держ. справами в ідеалі має здійснюватися через скоординовану мережу самоврядних громад, що є однією із форм фактичного народовладдя. Часто вживаним є термін «сільська громада» – цілісний соціально-екон. і правовий організм, який за своїм змістом посідає виняткове місце в історії укр. селянства і нац. культури загалом. У пошуках витоків общини (громади) дослідники сходяться на тому, що сліди її треба шукати в сивій давнині, коли плем'я складалося з окремих сімейних спільнот. Сім'ї гуртувалися в общини, які в істор. джерелах відомі під назвами «верв», «мир», рідше «люди», «село».

Найдав. письмові свідчення існування громади знаходимо в «Руській Правді». Упродовж істор. розвитку Г. набувала різного соц. і правового змісту. Ознаки сільської Г. виявлялися насамперед у наявності визначеної території, виборного голови й ін. членів громад. правління («уряду»), суду, спільного нерухомого майна, певних доходів і витрат. Не менш важл. були моральні засади, задля яких відбувалося гуртування в одну спільноту: кругова порука, колект. відповідальність за кожного члена, за порядок і правопорушення, що могли статися на території Г. До кінця XV ст. її члени були особисто вільними, володіли земельними наділами, мали свої двори, необхідні знаряддя праці, і це позначилося на формуванні своєрідної соц. психології та свідомості.

Духовне життя сільських Г. значною мірою розкривалося через ритуальні дії, ігри, розваги під час календарних та сімейних

свят. Важл. ін-том сусп-ва були молодіжні Г. У селах різних регіонів України Г. молоді ділилися на дівочі й парубочі. Парубоча Г. мала ватажка – «старшого парубка», «отамана», «вожая», який часто мав помічника і скарбника. У дівочих громадах старша звалася «отаманкою», «березою», «маткою». Молодіжні громади влаштовували вечорниці, досвітки, «грища», «вулиці», різні спільні заборони, проводили святково-обрядові дійства в дні календарних свят. Ватажки мали керувати організацією таких розваг, проведенням обрядів, боронити інтереси молоді перед сільс. владою, вирішувати непорозуміння. Це можливість об'єднатися та спілкуватися з однодумцями, допомагати один одному та отримувати допомогу й захист від Г. Прототипами такої Г. слід вважати ліберально-бурж. культ.-просвіт. орг-ції укр. інтелігенції, що виникли після селянської реформи 1861. Вони існували в 1860–1890-х рр. в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові й ін. містах; легально і нелегально видавали літературу укр. мовою, організовували недільні школи, збирали фольклор тощо.

Надалі розуміння Г. отримало нове звучання, смислове й правове навантаження. Зрозуміло, що відправною точкою якісних змін у розумінні Г. є державотворчі процеси. Й саме із д-вою пов'язана поява таких феноменів, як «місц. самоврядування» та «тер. громада». Зародження д-ви й еволюція державотворення створили об'єктивні передумови для трансформації тер. Г. та самоврядування. Навряд чи можна говорити про традиції місц. самоврядування, напр., на базі трипільських поселень, які не мали ознак держ. організації. Сутність місц. самоврядування – це права тер. Г. вирішувати частину держ. справ в інтересах місцевого населення. Саме усвідомлення територіальною Г. власних спільних інтересів, які можуть відрізнятися від інтересів ін. тер. громад, є основою місц. самоврядування. Найважливішим моментом у розумінні цього феномену є також не лише наявність у громади права на самоврядування, а реалізація цього права в процесі повсякденного управління тер. справами, причому без прямого втручання органів держ. влади.

Що стосується розуміння терміна «територіальна громада», то він донедавна взагалі не використовувався у сусп. науках. Хоча цілком логічним є те, що тер. Г. є суб'єктом місцевого самоврядування як сукупність людей, які постійно мешкають на певній території та пов'язані особистими зв'язками системного характеру й об'єднані спільними

інтересами. До переліку основних ознак тер. Г. слід віднести: спільну територію існування, що може включати проживання, роботу, володіння нерухомим майном; спільні інтереси у вирішенні питань життєдіяльності; спільну комунальну власність та сплачування комунальних податків; соц. взаємодію в процесі реалізації інтересів членів громади. Осн. завданням Г. слід також вважати: спільне творення простору безпеки, добробуту та самореалізації кожного українця, де звичайні люди можуть робити надзвичайні, потужні зміни, бо вони правильно організовані та володіють знаннями та ефект. інструментами для діяльності; забезпечення фіз. безпеки та безпеки приват. власності, збереження здоров'я, екол. чистого довкілля, забезпечення достовірної (правдивої) інформації; гідного рівня життя, заможності, психол. комфорту у стосунках в сім'ї, з друзями та оточенням; можливості отримати якісну освіту, працювати за здібностями та покликанням із задоволенням, розвивати таланти, формувати відчуття внутр. свободи. Тер. Г. можна вважати сформованою тоді, коли більшість її членів будуть ідентифікувати себе з нею, не лише усвідомлюючи спільні інтереси, а й активно беручи участь у їх реалізації. Подальшим кроком в розбудові суспільства-громади є пошук лідерів нової якості – успішних людей, які мислять по-новому, які вже діють на благо України і готові взяти на себе відповідальність за побудову якісно нового сусп-ва.

Розвиток громади має базуватися на таких принципах: 1) пріоритет сусп. інтересів; інтереси укр. сусп-ва загалом вищі за інтереси окремих орг-цій, індустрій, політ. партій чи певних груп громадян; 2) єднання; тільки шляхом координації та консолідації інтелекту, сил, матер. та нематер. ресурсів великої кількості людей можна впливати на сусп-во та досягати реальних змін; 3) конструктивізм; ми творимо (будуємо) нове, а не просто критикуємо та руйнуємо існуюче, не пропонуємо нічого нового; 4) незалежність; Українська Г. є самодостатньою орг-цією і не залежить від будь-яких політ. сил, партій чи блоків, так само, як і від будь-яких олігархів, бізнес-угруповань чи урядових орг-цій; 5) прозорість; інформація про всі аспекти діяльності Української Г. є відкрита для членів Г. і сусп-ва загалом; 6) відповідальність: кожен член Української Г. відповідально ставиться до виконання добровільно взятих на себе обов'язків, є високоорганізованим та дотримується дисципліни.

В.О. Корнієнко

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – стан та форма масової свідомості; сукупність суджень, які містять оцінку конкретних подій та фактів, держ. і громад. життя. Г.д. не слід плутати з суспільною думкою. Сусп. думка – це політ. і соц. ідеї того чи ін. сусп-ва у певний період його історії. Як зауважують автори енциклопедії Britannica, політологічне та соціологічне розуміння сутності Г.д. різняться. Політологи наголошують на ролі Г.д. у формуванні держ. політики та прийнятті управлінських рішень. Соціологи розглядають Г.д. як продукт соц. взаємодії та комунікації. Так, І. Креспі при дослідженні Г.д. пропонував вивчати «системні установки», які утворюються: 1) цінностями та інтересами; 2) знаннями та переконаннями; 3) почуттями; 4) поведінковими намірами. Нині Г.д. є одним з інструментів плембсцитарної та представницької форм демократії.

Г.д. як сусп. феномен має давню історію. У Старод. Греції мислителі писали про важливість урахування прагнень громадян. Перші технології впливу на маси розроблялися у Старод. Римі: проводилися переписи населення, поширювалися звернення, влаштовувалися видовища. Відомим є афоризм часів Старод. Риму «*Vox populi – vox Dei*» («Глас народу – глас Бога»). Частина дослідників (напр., Л. Балабанова) розглядають віче у Київській Русі як прототип Г.д. Вперше термін «Г.д.» популяризував міністр фінансів Людовика XVI Ж. Неккер: «Це громадська думка посилює чи послаблює всі людські інститути». Амер. мислителі часів боротьби за незалежність від Британської монархії почали використовувати прийоми впливу на Г.д. Т. Джеферсон вважав Г.д. засобом контролю за діями урядовців. Г. Гегель у «Філософії права» писав, що завдяки знанню депутатами загальних сусп. проблем, участі в їх обговоренні та вирішенні момент формальної свободи набуває свого права щодо членів громадян. сусп-ва, які не беруть участі в управлінні д-вою. Саме у цьому полягає значення станового представництва, де Г.д. виступає необмеженим способом пізнання того, чого народ прагне і що уявляє. При цьому Г. Гегель зауважував, що Г.д. може бути як істинною, так і хибною. Одним із перших досліджень щодо впливу Г.д. на держ. політику та прийняття управлінських рішень стала праця «Громадська думка і лорд Біконсфілд» Г. Томпсона (1886). Г. Томпсон описав конфлікт, який склався у британському сусп-ві щодо балканського питання: Г.д. схилилася на користь підтримки християн на Балканах, а кабінет лорда Біконсфілда, спираючись на міркування стратег.

характеру, підтримував Османську імперію. Розвиток досліджень Г. д. на початку ХХ ст. позначений публікацією праці франц. соціолога Г. Тарда «Громадська думка та натовп», книги нім. юриста Ф. Гольцендорфа «Роль громадської думки в державному житті», пізніше працями дослідників У. Ліпмана «Громадська думка» (1922), П. Лазерсфельда, Е. Ноель-Нойман. Г. Тард соц. основу Г.д. вбачав у появі «громадськості» – нового способу поєднання людей у сучас. сусп-ві, коли громадськість діє за посередництва преси. У 1935 було створено Американський інститут громадської думки – Інститут Геллапа («Gallup Poll»), у 1947 спільно з 11 інститутами була заснована Gallup International – орг-ція, покликана досліджувати Г.д. на міжнар. рівні. Феномен Г.д. демонструє важл. дилему демократії – вибір між масовістю та компетентністю. Вирішення цієї дилеми – у формуванні високого рівня політ. культури громадян, розвитку громадян. компетентностей. Г.д. сучасності визначає вектори держ. політики не лише в дем. країнах, а й у автократіях, які в більшості належать до електоральних політ. режимів. При цьому механізми моніторингу та конструювання Г.д. суттєво різняться залежно від моделі політ. режиму. За умов функціонування представницької демократії Г.д. є джерелом суспільно важливої інформації. Природа Г.д. часто є ірраціональною та стихійною, такою, що піддається маніпулятивним впливам й емоціям. В. Королько зазначає, що Г. д. не обов'язково узгоджується із законами логіки, вона часто аморфна, амбівалентна, суперечлива та швидкоплинна. На Г.д. можуть впливати чутки, плітки, дезінформаційні впливи, особливо їх значення посилюється за умов браку достовірної інформації з офіц. джерел. Вольова, оцінювальна та емоційна компоненти є невід'ємними складовими Г.д., яка є предметом досліджень у царині паблік рілейшнз. У паблік рілейшнз опрацьована шкала стадій Г.д.: 1) формування Г.д.; 2) набуття прихильності; 3) уповільнений ріст прихильності; 4) уповільнена стабілізація Г. д.; 5) ріст прихильності; 6) прискорена стабілізація Г.д.; 7) усереднена стабілізація Г.д.; 8) стабілізація Г.д.; 9) розвиток прихильності; 10) пік прихильності; 11) спад прихильності; 12) значний спад прихильності. Г.д., за паблік рілейшнз. має характерні ознаки: спрямованість (вказує на оціночну якість, напр., «за-проти-утримався»), інтенсивність (сила Г.д., напр., «повністю згодний; згодний; радше згодний, ніж ні; радше не згодний ніж згодний; не згодний; зовсім не згодний»), стабільність (сталість почуттів і

оцінок громадськості), інформаційна насиченість (який обсяг знань мають люди про конкретний об'єкт Г.д.), соціальна підтримка (ступінь впевненості людей, що їх думки поділяють інші). Суттєвий вплив на формування та зміни Г.д. мають ЗМІ, інші соціальні ін-ти (напр., церква, армія, д-ва), в останні десятиліття – соціальні мережі, месенджери.

С. С. Бульбенюк

ГРОМАДСЬКИЙ РУХ – різновид асоціативних об'єднань, форма колект. діяльності, спрямована на досягнення спільної мети, яка виступає головним інтегратором його учасників і досить часто призводить до сусп. змін. У сукупності численних дефініцій сусп. рухів, акцентується на: формуванні і висуненні колект. інтересів/претензій до ін., передусім – влади; колект. виклику щодо влади, еліти з боку людей із спільними цілями та солідарних між собою; наборі позицій та переконань частини населення, які відображають переваги; спрямуванні на зміну сусп.-ва; мережі неформальних взаємодій великої групи людей, які включені в політ. або культурний конфлікт на підставі колект. ідентичності. На відміну від політ. партій, Г.р. характеризуються слабкою організацією, відсутністю формального членства або його умовним характером і концентрацією на досягненні конкретної мети. Окрім того Г. р. гуртують людей із відмінними політ./ідеолог. поглядами, інколи навіть протилежними, які готові діяти заради важл., спільної мети.

Феномен Г.р. передбачає низку характерних ознак: формування певної колект. ідентичності; розвиток заг. спрямованості на досягнення спільної мети; поширення стурбованості з приводу зміни статус-кво; спільні практичні дії, які принаймні суб'єктивно пов'язані між собою в часі і спрямовані на вирішення спільної мети. Г.р. розрізняють на підставі: характеру дії – реформаторські і радикальні; за типом можливих змін – інноваційні та консервативні; за методами діяльності – мирні та агресивні; за форматом дії – глобальні та локальні/регіональні. В часовому вимірі Г.р. не є тривалими. Як правило, після досягнення спільної мети їх спіткає відхід частини учасників, відмова від ідеолог. різноманітності і, як наслідок, занепад або перетворення в політ. партію/партії або клуб/клуби за інтересом.

В літературі, як перший істор. приклад, Г.р. прийнято вважати рух під проводом Джона Вілкеса (John Wilkes) в другій половині XVIII ст. Прикладами істор. Г.р. також вважають: аболіціоністський рух (проти рабства) в

Сполученому Королівстві наприк. XVIII – на поч. XIX ст.; чартистський рух у Сполученому Королівстві у 1838–1848; робітничий рух другої пол. XIX ст. в країнах Європи тощо. Дослідники пов'язують формування масових Г.р. в XIX ст. із процесом індустріалізації та урбанізації, які в сукупності сприяли підвищенню мобільності населення. Прикладами Г.р. XX ст. розглядають численні рухи опору під час Другої світової війни, антиколоніальні рухи, Рух за громадянські права афроамериканців у США тощо.

А.С. Романюк

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ – масові об'єднання громадян, що виникають з їх ініціативи для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою. Найпоширенішими різновидами Г.о. у сучас. світі є: профспілки; орг-ції інвалідів; ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі орг-ції; наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та ін. добровільні т-ва; творчі спілки; різноманітні земляцтва; фонди, асоціації, т-ва і т. ін. Характерною ознакою Г.о., як засвідчує вищевказане визначення, є документ. оформлення мети й завдань і організаційно-структурне забезпечення, що, власне, й відрізняє їх від громад. рухів.

Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, сусп.-во, літературу й мистецтво можна знайти вже у старод. сусп.-вах. Починаючи з ант. часів, у різні періоди з'являються різноманітні сусп. об'єднання, які до певної міри впливають на сусп.-політ. розвиток. Такими об'єднаннями можна вважати численні філос. школи Старод. Греції, середньовічні рицарські ордени, літературні й художні течії епохи Відродження, різноманітні таємні орг-ції (напр. масонські ложі або т-ва декабристів) і політ. клуби Нового часу. З розширенням демократії та зростанням заг. рівня політ. культури людства у XX ст. простежується тенденція до розширення розмаїття сусп. об'єднань у соціально-політ. житті, зростання їхнього впливу в конкретно-істор. ситуаціях різних країн і, зрештою, до їх чіткої диференціації.

Типологія Г.о. включає в себе різноманітні підходи: за родом діяльності, за поставленими цілями, за інтересами, за правовим статусом (легальні й нелегальні), за соціально-масовими ознаками, за рівнем масовості й за ступенем впливу, за спонукальними мотивами виникнення, за ціннісною орієнтацією, за масштабами діяльності, за ставленням до чинного ладу, за ступенем і формою організа-

ції і т. ін. Виділяють дві осн. групи функцій Г.о.: 1) функції, які вони виконують стосовно забезпечення захисту інтересів своїх членів (захисна функція); 2) функції, які Г.о. виконують стосовно системи влади в д-ві та розвитку сусп-ва в цілому (опозиційна і творча функції).

Відносна відстороненість Г.о. від політики пов'язана насамперед з тим, що д-ва безпосередньо не втручається в їхню діяльність, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства. До того ж Г.о., на відміну від держ. ін-тів, не наділені владними повноваженнями. Відрізняються вони й від політ. партій, оскільки не ставлять за мету оволодіння держ. владою. Відмінність їх від усіх ін. сусп. утворень пов'язана з притаманними їм особливостями функціонування (виникнення за ініціативою знизу, фактична єдність, забезпечення інтересів своїх членів і прихильників, незалежно від мети та характеру об'єднання, нетрадиційність) та принципами їхньої діяльності (добровільність, поєднання особистих і сусп. інтересів, самоврядування, рівноправність, законність, гласність). Отже, за своєю природою і характером діяльності Г. о. не є політ. орг-ціями. Однак сама по собі їхня діяльність почасти набуває політ. характеру, оскільки вони, по-перше, об'єднують людей, які входять до спектра політ. сил (патріот. сили, нац. зорієнтовані групи, прихильники реформування сусп-ва та ін.), і по-друге, – вони становлять собою потенційну базу для виникнення на їхній основі нових політ. партій.

Г.о. є невід'ємним елементом будь-якого дем. сусп-ва. Їх соціально-політ. призначення і роль полягають насамперед у тому, що вони допомагають людям у повсякденному житті, звільняють особу від необхідності самотійно розв'язувати безліч проблем, відкривають широкі можливості для сусп.-політ. ініціативи народу, для здійснення ним самоврядування.

В.П. Горбатенко

ГРОМАДСЬКІСТЬ – соціально активна частина сусп-ва, яка на добровільних засадах бере участь у сусп.-політ. житті країни. Для Г. характерні: потреба у спілкуванні; орієнтація на колект. діяльність; пріоритет громад. інтересів перед індивідуальними, активне вираження своєї сусп. позиції тощо. Важл. сферою діяльності Г. є її участь у державно-правових заходах. Г., зокрема, сприяє проведенню виборів і референдумів, допомагає у роботі держ. органів та органів місц. самоврядування, обговорює проекти законів тощо. Діє як безпосередньо, так і через різноманітні об'єднання громадян, порядок утворення і діяльності

яких регулюється Законами України «Про об'єднання громадян» (1992), «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991), «Про благодійництво та благодійні організації», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (обидва – 1997), «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998), «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999), «Про політичні партії в Україні» (2001) та ін.

В.П. Горбатенко

ГРОМАДЯНИН – фіз. особа, правовий статус якої обумовлений її належністю до громадянства певної держави. Г. становлять найбільш численну категорію населення, володіють повнішим обсягом прав і свобод, ніж іноземці та особи без громадянства, які також враховуються при визначенні заг. кількості населення. Г. завжди є людиною, але не кожна людина може бути Г. Наслідком цього є певні відмінності у правовому статусі Г. і людини. Права останньої мають природний і невідчужуваний характер, тоді як права Г. визначаються належністю людини до громадянства певної д-ви. При цьому правові статуси Г. і людини багато в чому збігаються й переплітаються. Тому значна кількість конституцій країн світу, в тому числі України, містять загальний розділ про права, свободи та обов'язки людини і громадянина.

Правовий статус Г. України визначається Конституцією України, Законом України «Про громадянство» від 18.І.2001 (зі змінами), ін. законами України, актами Президента України з питань громадянства. Д-ва забезпечує захист прав і свобод Г. як усередині країни, так і за її межами. Відповідно до ст. 25 Конституції України, Г. України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство; Г. України не може бути вигнаний за межі України або виданий ін. д-ві; Україна гарантує піклування та захист своїм Г., які перебувають за її межами.

Поняття «громадянство» нерозривно пов'язане з поняттям державності. Кожна суверенна д-ва на основі нац. законодавства сама визначає, хто є її Г. Оскільки д-ва в даній сфері діє самотійно, не виключені колізії законів про громадянство різних країн. Це є причиною випадків подвійного громадянства або безгромадянства. Для запобігання їм д-ви укладають дво- та багатосторонні договори та угоди з питань громадянства.

Загальними для більшості сучас. країн є два осн. способи набуття громадянства: а) від народження; б) внаслідок прийняття до громадянства – натуралізації. Виділяють три осн.

форми втрати громадянства: а) автоматична втрата; б) вихід з громадянства (втрата громадянства на підставі рішення компетентного держ. органу, що приймається за добровільною заявою зацікавленої особи); в) позбавлення громадянства (містить елемент покарання, здійснюється з ініціативи відповідних держ. органів, як правило, стосовно осіб, причетних до вчинення ворожих дій щодо даної д-ви). Громадянство України має такі важливі ознаки: стійкий характер, оскільки не змінюється під впливом зовн. факторів та існує безперервно з моменту набуття до смерті особи (або припинення у встановленому законом порядку); правовий характер, наслідком якого є виникнення взаємних прав і обов'язків особи та д-ви, їх взаємної відповідальності. Інститут українського громадянства базується на наступних принципах, закріплених в Основному Законі України: єдиного громадянства; невід'ємності громадянства, який відповідає положенням Загальної декларації прав людини від 10.XII.1948; запобігання випадків безгромадянства; визнання права людини на зміну громадянства; недопущення автоматичної втрати чи автоматичного набуття громадянства; рівності перед законом усіх Г. України; збереження громадянства незалежно від місця проживання.

У світовій практиці, крім ін-ту громадянства, властивого республікам, існує ін-т підданства, поширений у монархіях, який означає стійкий політико-правовий зв'язок людини і монарха та виражається у їх взаємних правах і обов'язках.

В.Ф. Смолянчук

ГРОМАДЯНСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ – юридично визначений стійкий політико-правовий та соціальний зв'язок особи з державою, який не обмежений у просторі та часі, ґрунтується на юрид. визнанні д-вою особи своїм громадянином і, як наслідок, обумовлює взаємні права та обов'язки громадян і д-ви. Документами, що підтверджують Г.У., є: а) паспорт громадянина України; б) свідоцтво про належність до Г.У.; в) паспорт громадянина України для виїзду за кордон; г) тимчасове посвідчення громадянина України; г) проїзний документ дитини; д) дипломатичний паспорт; е) службовий паспорт; е) посвідчення особи моряка; ж) посвідчення члена екіпажу; з) посвідчення особи на повернення в Україну (Закон України «Про громадянство»).

Згідно зі ст. 25 Конституції України, громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний

за межі України або виданий ін. д-ві. Разом з тим Г.У. припиняється: 1) внаслідок виходу з Г.У.; 2) внаслідок втрати Г.У.; 3) за підставами, передбаченими міжнар. договорами України. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства, але він його може втратити. Ст. 19 Закону України «Про громадянство України» визначає наступне:

«Підставами для втрати громадянства України є: 1) добровільне набуття гр-нином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки: а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав; б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновлювачів унаслідок усиновлення її іноземцями; в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою. Положення пунктів 1, 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства. Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених цією статтею, є дата видання відповідного указу Президента України».

В.М. Тертишник, Т.С. Батраченко

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – організована масова збройна боротьба соціально-політ. сил, нац. груп усередині країни в ім'я певних соціальних, політ. і нац. цілей. Осн. причини Г.в.: загострення соц. суперечностей, наяв-

ність конфліктів, криз, ситуацій; здійснення різними силами, в т. ч. д-вою, позаправових дій, заходів, політики дестабілізації сусп-ва; невміння (або небажання) протиборствуючих сторін знайти мирні шляхи і засоби для запобігання кровопролиттю; нездатність д-ви вирішити наявні суперечності конст., законними способами. Наслідком вказаних причин є, як правило, поділ території д-ви на частини з паралельними структурами влади. До характерних особливостей Г.в. належать: створення регуляр. військ (армій); втягнення у воєнні дії великих груп цив. населення; строкатість соц. складу протиборствуючих сторін з виділенням провідних груп; непримиренність воюючих сторін. Нерідко Г.в. супроводжується збройною інтервенцією країн, які зацікавлені у перемозі однієї з воюючих сторін, мають ін. інтереси.

Типи і форми Г.в. різноманітні: повстання пригноблених мас; сел. бунти і війни; війни, спричинені революціями; партиз. війни за нац. і соц. визволення; збройна боротьба проти диктатор. режимів; зіткнення різноманіт. угруповань панівних сил. Істор. прикладами Г.в. є повстання рабів, війна Червоної і Білої троянд в Англії (145–185), сел. війни в Німеччині під керівництвом Т. Мюнцера (1524–1526), в Росії під керівництвом С. Разіна (1670–1671) і О. Пугачова (1773–1775), війна між рабовлас. Півднем і дем. Північчю у США (1861–1865), війна рев. і контррев. сил у Росії (1918–1920), в яку було втягнуто й населення України; антифаш. війна в Іспанії (1936–1939); збройна боротьба правих і лівих сил у Лівані в 70-ті рр., війна між іслам. угрупованнями та урядовими й ін. політ. силами в Афганістані.

Протистояння різних сил у ході Г.в. зачіпає особисті інтереси людей, веде до розколу не лише сусп-ва в цілому, а й соц. груп, іноді навіть окр. сімей, завдає значних збитків економіці, культурі, призводить до масової загибелі населення. Завданням політ. влади, держ. структур на сучас. етапі, в т. ч. в Україні, є створення правовими і політ. засобами умов, які виключали б саму можливість виникнення Г.в.

В.П. Горбатенко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – сусп-во громадян із високим рівнем екон., соціальних, політ., культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; сусп-во рівноправних громадян, яке не залежить від д-ви, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Г.с. є базисом д-ви, ініціює в ній необхідні зміни. Д-ва, в свою чергу, захищає принци-

пи самоврядування всіх недерж. орг-цій, які формують Г.с. Але якщо д-ві властиві різні форми правління (дем., диктатор., монарх.), то Г.с. існує виключно за умов демократії. Високий рівень розвитку Г.с. забезпечує демократичність д-ви. Нерозвиненість Г.с. є однією з умов існування тоталітарного й авторитарного режимів. Сутність Г.с. полягає в забезпеченні законних прав людини. Особа має гарантію вільного вибору тих чи ін. форм екон. і політ. буття, ідеології, світогляду, можливість вільно висловлювати і відстоювати свої погляди та інтереси. Становлення Г.с. є невинним процесом удосконалення громадянина, сусп-ва, влади, політики, права, який охоплює всі без винятку сфери життєдіяльності. Його розвиток для тих народів, які досягли відчутних результатів на цьому шляху, не втрачає якості від нескінченності довичного удосконалення.

Корені поняття і самої ідеї Г.с. сягають Давніх Греції і Риму, а саме політико-юрид. думки тих часів. Його знаходимо в ідеї поліса Аристотеля, *societas civilis* Цицерона та в ідеях природ. права. На той час Г.с. і д-ва були, по суті, взаємозамінними термінами. Дослідники політ. теорій мислителів Давньої Греції визнавали, що у них «політичне» обіймало всі важл. сфери життя сусп-ва: сім'ю, релігію, освіту, художню літературу, мистецтво та ін. Бути членом політії означало бути громадянином, тобто жити і діяти відповідно до законів, а також не завдавати шкоди ін. громадянам. Тоді ж виникло й розуміння сусп-ва як сукупності громадян. Цікаві погляди виклав італ. політ. мислитель Н. Макіавеллі (1469–1527), зокрема: глава д-ви не повинен зловживати своїми правами та порушувати майнові й особисті права підданих. Йшлося, власне, про Г.с. як про спільноту людей, протилежну д-ві, яка прагне підірвати будь-яку діяльність сусп-ва, аби самій піднятися над ним. Чимало корисного висловив Макіавеллі щодо таких неполіт. сфер, як праця, сім'я, любов, задоволення особистих потреб, тобто про приватне життя, яке властиве людям. Він довів, що окрім д-ви є щось самостійне, самодостатнє, що живе за своїми законами. На його думку, це й є Г.с. Майже до серед. XVII ст. не виникало нових концепцій Г.с. По тому принципово нову концепцію виклав англ. вчений Т. Гоббс. Вона полягала в тому, що подібне сусп-во виникає внаслідок переходу від натурального стану первісних, некерованих пристрастей, загальної ворожечі та страху смерті до впорядкованого культурного сусп-ва, громадяни якого завдяки держ. владі, спокою і порядку, що супро-

водять її, докорінно змінюються і створюють умови для виникнення сусп-ва вищого порядку. Дж. Локк використовував поняття «громадянське суспільство» і «держави» як взаємозамінні. У І. Канта аналог. поняття виступають як синоніми. Взаємозалежність зазначених понять особливо помітна у Ж.-Ж. Руссо. Законну силу, на його думку, має лише та система правління, яка заснована на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безперечному повновладді народу. Виходячи з цього, він відкидав принцип представництва, оскільки тут громадянин передоручає свою долю ін. особі й тим самим позбавляється свого права дійсного правоздатного громадянина. Перехід від середньовіччя до Нового часу ознаменував визрівання Г. с. і, відповідно, формування усвідомлення різниці між ним і власне держ. інститутами. Особлива заслуга в розробці концепції Г. с. щодо взаємодії його з д-вою належить Г. Гегелю. У його «Філософії права» систематизовано вчення про обидва феномени, в якому він доводить принципову відмінність Г.с. від політ. д-ви. Сусп-во, згідно з його концепцією, має вийти за свої межі й розв'язувати проблеми разом з ін. інституціями, взаємозбагачуючи одна одну. Вищі інтереси Г.с. охороняються законодавством, судом і поліцією і тому не можуть бути реалізовані без участі д-ви. Надмірний розвиток одних елементів Г.с. може призвести до несправедливого придушення ін.

З початком процесу дем. перебудови світового співтовариства зріс загальний інтерес до проблематики Г.с. Його наук. дослідження проводиться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової д-ви. Зах. й вітчизняні політологи знайшли принципово нові підходи щодо аналізу названих понять, внаслідок чого політико-правова теорія збагатилася новими положеннями, а саме: Г.с. є основою д-ви, його становлення відбувається в тісному взаємозв'язку із становленням правової д-ви; для цивілізованого розвитку обох феноменів необхідно створювати надійний механізм взаємодії та взаємозбагачення; не лише д-ва, а й інститути самого Г.с. можуть негативно впливати на ін. його складові; формування Г.с. є передумовою становлення політ. демократії, обмеження всеохоплюючої ролі д-ви. Певні інститути і феномени водночас належать і до Г.с., і до правової д-ви. Вони виконують роль необхідної «зв'язки» між ними і мають вирішальне значення щодо функціонування Г.с. До таких структур та інститутів можна віднести політ. партії, об'єднання, клуби, засоби масової інформації, ме-

ханізми виборчого процесу, політ. культуру, політ. представництво тощо. Подальший розвиток відносин сусп-ва і д-ви є гарантією того, що сусп-во стане громадянським, а д-ва – дем. і правовою.

Г.с. має під собою екон. основу. Його формування супроводжується появою різноманітних форм власності та перевагою приватного капіталу. У розвиненому сусп-ві діє розгалужена ринкова інфраструктура, що підлягає регулюванню. Зазначені чинники спричиняють ділову активність, заповзятливість людей, створюють передумови плідної роботи. У політ. сфері Г.с. забезпечує усім своїм громадянам вільну участь у держ. і громад. справах. д-ва і громадянин при наявності закону і рівності всіх перед ним мають інтерес і реалізують його. У такій д-ві виключається дискримінація за нац., етнічними, політ., реліг., статеві-віковими ознаками, забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина. Гол. суб'єктом такого сусп-ва виступає людина.

Існує три напрямки істор. і політ. розвитку, які ведуть одним шляхом до Г.с.: розвиток політики, колективіст. й індивід. засад громадянськості. Універсальність і фундаментальність основ Г.с. і правової д-ви становлять одвічні поняття – порядність, чесність і людяність. У такому сусп-ві вільно розвивається асоціативне життя, відбувається децентралізація держ. влади завдяки передачі значної її частини самоврядуванню, безконфліктне розв'язання сусп.-політ. проблем. Цілісний правовий, політ., ідеол., культурний, етичний механізм, який забезпечує ефективний вплив Г. с. на структури влади і соціального життя країни, становить собою зміст поняття демократизму. Щодо сучас. розуміння Г.с., слід окреслити такі чинники, що особливо впливають на його формування. Г.с. – це соціально організована структура, що складається за межами політ. структур, але охоплює й їх, оскільки вони також є його частиною і утворені громадянами. Такі елементи, як дем. законодавство, поділ влади, наявність легальної опозиції, цілого ряду політ. партій тощо, не є самі собою безпосередньою структурою Г.с., але вони становлять певні форми закріплення його впливу в політ. організації сусп-ва. Їхня соціальна роль полягає в реалізації цінностей громадян. життя, політ. й соціальні свободи людей та їх об'єднання в асоціації, групи, партії. Г.с. існує за умови плюралізму будь-якої, зокрема соціально-політ. діяльності, її матер. та ідейних основ. Сфера приватного життя має

бути закритою для будь-якого політ., владно-го втручання. Це найважливіший показник існування Г.с. Серед складових організації й функціонування демократизму влади для Г.с. особливо істотні такі: її легітимність; всезагальність, повнота демократизму; ефективність реалізації одержаного кредиту довір'я в інтересах народу тощо. Разом з тим великого значення набуває забезпечення особисті, соціальної, екон. безпеки громадян, їх доступу до охорони здоров'я, освіти, культури, мінімальних основ вибору діяльності за покликанням; соціально гарантована компенсація трудових втрат, заборона всіляких форм примусу і т. ін.

Г.П. Щедрова

ГРОМАДЯНСЬКІ СВОБОДИ – сукупність прав і свобод, якими наділені громадяни д-ви від народження і які ліберальні уряди зобов'язуються не обмежувати ні законодавчо, ні шляхом судового трактування без відповідної правової процедури. Формально концепцію та каталог Г.с. виводять з Великої хартії вольностей (1215). Перелік громадянських прав постійно розширювався. На підставі обґрунтування зробленого І. Берліном в його лекції 1958 «Дві концепції свободи» почали розрізняти негативні та позитивні права і свободи. Негат. свобода – це свобода від втручання д-ви та ін. людей. Позит. свобода передбачає здатність д-ви, на підставі наявності в неї ресурсів, надавати своїм громадянам конкретні свободи. У 1979 чеський юрист К. Васек запропонував поділити права людини на три покоління.

До прав першого покоління відносяться сформульовані класичним лібералізмом особисті та політ. права і свободи. До особистих – право на: життя, повагу до честі та гідності людини, свободу та особисту недоторканність, невтручання в особисте/приватне життя, свободу пересування, свободу вибору мови спілкування та етнічної приналежності, свободу совісті і релігії, рівність перед законом тощо. До політ. прав і свобод були віднесені: право на участь в управлінні д-вою, виборчі права, свобода слова, право на мирні зібрання, право на створення об'єднань та партій тощо. Вони були сформульовані в: Петиції про права (1628), Habeas Corpus Act (1679), Біллі про права (1689), Декларації прав Вірджинії (1776), Декларації незалежності США (1776), Конституції США (1787), Біллі про права (1791), а також в франц. Декларації прав людини і громадянина (1789) та ін. Друге покоління прав та свобод людини і громадянина пов'язане із боротьбою людей за поліпшення свого соц.-екон. становища,

відповідно вони відносяться до сукупності позитивних прав. Вони активно піднімалися після Першої світової війни, а оформилися нормативно після Другої світової війни, коли склалися соц.-екон. можливості для їх проголошення і реалізації: право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, житло, охорону здоров'я та належний рівень життя. Вони знайшли нормативне вираження у Загальній декларації прав людини (1948) і особливо в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966).

Третє покоління громадян. прав охоплює колект. права і свободи, які відображають інтернаціоналізацію юрид. формулювань прав людини, створення міжнар. (або континентальних) пактів про права людини, законод. співробітництва країн у питаннях про права людини, надбання наднац. характеру законодавствами тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини. До них прийнято відносити право на: політ., екон., соц. і культурне самовизначення; на екон. та соц. розвиток; на користування спільним спадком людства; на мир; на здоров'я та безпечне довкілля тощо. В ХХІ ст. частина експертів та громад. діячів почали говорити про права четвертого покоління, які виводяться з досягнень сучас. науки. Зокрема до них відносять право людини на штучну смерть (евтаназію); право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для ін. сім'ї, вищупування органів людини з її стовбурових клітин, на зміну статі, на доступ до Інтернету тощо. Щодо доцільності виділення та змісту прав третього покоління точаться активні дискусії, ще більше їх стосується самої ідеї формулювання і прийняття прав четвертого покоління.

А.С. Романюк

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ – готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах сусп-ва і д-ви на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; анти-теза понять аполітичність, абсентеїзм, соціально-політ. індіферентність і синонім соціально-політ. активності, патріотизму.

Розуміння Г. як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політ. і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до істор. долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного члена соц. спільноти, громадянина своєї країни. Г., громадян. позиція людини пов'язані з почуттям гордості за свою країну, її традиції, звичаї, символи (герб, гімн, прапор), з повагою до прав та

обов'язків громадянина, до конституції д-ви. Формування Г. відбувається у процесі соціалізації особи через систему сусп. відносин і виховання. Потреба вдосконалення Г. як своєрідної соціально-психол. якості люд. поведінки перебуває у тісному взаємозв'язку з потребою утвердження громадян. сусп-ва і є одним із показників рівня демократичності, цивілізованості того чи того сусп-ва.

В.П. Горбатенко

ГРОЦІЙ Гуго де Гроот (1583–1645) – нідерл. політ. мислитель, юрист, філософ, історик, один із засновників новітньої теорії природ. права та науки міжнар. права. Гол. праця – «Про право війни і миру. Три книги, в яких пояснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права». Якщо у ранньому будизмі, вченні Мо-цзи, ідеї договірної походження влади висловлюються у дусі парapolітології, тобто це більше здогади, припущення, а в Епікура, Лукреція та ін. давніх мислителів вони набувають передконцептуальної форми, то Г. першим у світовій політико-правовій думці заклав наріжний камінь юрид. світогляду, створив дійсно теоретико-правові засади сусп. договору, на які згодом спиралась Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Дж. Лільберн, Дж. Мільтон, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Т. Пейн та ін. Д-ва, за концепцією Г., виникає із «загальножиттєвої природи людини» як загальнокорисна інституція, що стала результатом свідомої діяльності членів сусп-ва, як «удосконалений союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі». Колись народ був суверенним, але потім добровільно передав ці права обраним ним особам, що й стали носіями суверенітету. Таким же чином, тобто за згодою людей, виникла і приватна власність – священна і недоторканна. З природи людини випливає і природне право, з природ. права – право божественне, а з них обох – право людське (позитивне). Але якщо право божественне і людське може змінюватись, то природ. право не залежить ні від Бога, ні від людей. Рівні за природ. правом люди у первісному періоді свого життя постійно ворогували, вели війни; така відсутність справедливості, доброти і любові призвела до ліквідації рівності у галузі виробництва і споживання. Але сила не повинна розв'язувати спори у міжнар. відносинах, які піддаються регулюванню загально-природного права, джерелом якого є власне природа і згода населення різних регіонів. Принцип рівності людей

має зберігатись у придбанні речей першої необхідності, у користуванні ріками, шляхами, морями тощо.

Розроблена вченим теорія сусп. договору і природ. права швидко набула популярності, про що свідчить, зокрема, той факт, що її підхопив і розвинув молодший талановитий співвітчизник Г.Б. Спіноза.

О.М. Мироненко

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866–1934) – укр. мислитель і політ. діяч, творець новітньої схеми політ. історії України, кількох конст. проектів, автор майже 1800 публікацій. Гол. праці політол. змісту: «Громадський рух на Україні-Русі в XIII ст.» (1891), «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIX ст.» (1891), «Розвідки і матеріали до історії України-Руси» (т. I–V, 1895–1902), «Жерела до історії України-Руси» (т. I–II, 1895–1897), «Історія України-Руси» (т. I–X, 1898–1934), «Нарис історії українського народу» (1904), «3 біжучої хвилі» (1906), «Звільнення Росії і українське питання» (1907), «Наша політика» (1911), «Вільна Україна» (1917), «На порозі Нової України. Гадки і мрії» (1918), «Початки громадянства, генетична соціологія» (1921), «3 історії релігійної думки на Україні» (1925). Під впливом М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича та деяких ін. укр. мислителів Г. завершив концептуальне обґрунтування політ. історії українства, відкинувши традиц. схеми і московську династичну генеалогію М. Карамзіна, В. Соловйова, В. Ключевського та ін. відомих рос. істориків. До підвалин укр. політ. історії вчений поклав паростки державності, права та культури народу і зробив висновок, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї «колиски», а кожен з них має своє власне коріння. Історію України мислитель веде від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, далі – через литовсько-руську добу і доводить до періоду визвольних змагань козацько-гетьманських часів і Переяславського договору з Росією. Історія ж великоруська, за Г., починається зі свого кореня – Володимиро-Московського князівства, яке еволюціонувало під дуже сильним впливом Київської Русі. Загальнорос. історії, як і загальнорос. народності, не існує: це штучна побудова, карикатура на реальну політ. дійсність. Період Київської д-ви – стародавній період укр. політ. історії, київ. князі – укр. князі, культура XI–XII ст. – укр. культура, договори Русі з Візантією, «Руська Правда» – укр. право. Саме укр. племена, на думку вченого, започатку-

вали Київську імперію. Укр. історико-політ. процес у творах Г. значно збагачується історією державотворення, історією права, судівництва, культури, освіти, релігії, госп-ва тощо. Політ., держ. життя мислитель вважав важл., але не єдиним і не найвирішальнішим чинником становлення будь-якої нації, у т. ч. і нації, яку вважають бездержавною. Більше того, аж до початку визвольних змагань 1917–1918 у політ. доктрині Г. чітко відчувався пріоритет соціального над держ.-нац. інтересами. Лише згодом він віддавав перевагу держ.-політ. чинникові й передав цю естафету І. Джиджорі, В. Дорошенкові, В. Герасимчуку, М. Залізняка, В. Козловському, М. Кордубі, І. Кревецькому, І. Крип'якевичу, Ю. Сірому, О. Терлецькому та ін. своїм учням, більшість з яких увійшли в історію укр. політології як представники державницької, а не народницької школи.

Політ. ідеологія Г. не обмежувалась політ. історією. Йому належить також значний внесок у концептуальне збагачення таких категорій, як політ. теорія, політ. процес, політ. ін-ти, політ. культура тощо. Мислитель переконливо доводив, що політ. процеси відбуваються під впливом не лише екон., матер., природно-біол., а й психол., особистісних, культурознавчих факторів, де визначну роль відіграє еліта. Укр. ідея, за Г., еволюціонувала поряд з ідеєю свободи і незалежності у процесі єдності й боротьби протилежностей – з одного боку, прагнення до соборності, колективізму, з ін. – до «ячества», індивідуалізму. Завдяки визначному вченому значний крок вперед зробив укр. конституціоналізм. Багато в чому він виходить з конст. постулатів М. Драгоманова і кирило-мефодіївських братчиків, але значно їх збагачує з урахуванням нових досягнень вітчизняної, рос. і світової конст. думки. Під час револ. подій 1905 у Рос. імперії з'явилося кілька конст. проектів. Лише поодинокі з їх авторів (С. Фортунатов, М. Ковалевський) виступали за перебудову багатонац. Росії на федерат. засадах на зразок США, а більшість (П. Мілюков, П. Струве, С. Муромцев, О. Шингарьов та ін.), що об'єдналась у Конституційно-демократичну партію (кадети), аж до лютого 1917 р. висували вимогу унітарної конст. монархії з наданням свободи нац. мовам, права на нац. культурне самовизначення, але у складі єдиної і неподільної Росії. Ось чому виступ Г. у цей час з власним проектом конст. перебудови імперії виявився досить актуальним. Гол. конст. ідеї вченого: децентралізація д-ви з наданням місцям широкій нац. чи тер. автономії; парлам. правління без застосування

прямих виборів до законод. органу; поділ влади не лише за класичною горизонтальною схемою (законод., викон., судова), а й по вертикалі (у регіонах влада належить обраним через загальне, пряме, безпосереднє і таємне голосування нац.-тер. сеймам, у центрі – парламентові, сформованому сеймами за принципом один депутат від чотирьох членів сейму); чітке визначення держ. характеру нац. окраїн, їх територій, прав і свобод людини і громадянина. За головування у Центральній Раді конст. ідеї Г. значно трансформувались відповідно до нових політ. обставин і знайшли відображення у документах УЦР, особливо в її універсалах, та в Конституції УНР.

О.М. Мироненко

ГУ́ГО (Hugo) Густав (1764–1844) – нім. правознавець, доктор права і професор з 1788. Навч. 1782–1785 в Геттінген. ун-ті. Від вересня 1788 – екстраординарний, а з 1792 – ординарний професор цього ун-ту. З 1802 Г. – придворний радник (гофрат), з 1819 – таємний радник юстиції. Г. – автор фундам. науково-навч. видань: «Підручник з римського права» (1790), «Підручник з юридичної енциклопедії» (1792), «Підручник з природного права як філософії позитивного права, особливо – приватного права» (1798), «Курс цивільного права. Підручник» (1799).

Г. належить обґрунтування самост. значення рим. приват. права і тлумачення природ. права як «юридичної антропології», критично налаштованої щодо позит. права. Г. – основоположник історичної школи права, а також один із фундаторів концепції філософії права. Вчений, зокрема, обґрунтував концепцію «філософії позитивного права» як «філософську частину вчення про право». Юриспруденція, за Г., повинна складатися з юридичної догматики, філософії права (філософії позит. права) та історії права. Для юрид. догматики, яка займається діючим (позитивним) правом і яка є «юридичним ремеслом», на його думку, достатньо емпірич. знання, а філософія права та історія права становлять «розумну основу наукового пізнання права» й утворюють «учену, ліберальну юриспруденцію (елегантну юриспруденцію)». Філософія права, за Г., – це «частково метафізика оголеної можливості (цензура та апологетика позитивного права за принципами чистого розуму), частково політика доцільності того чи іншого правоположення (оцінка технічної та прагматичної доцільності за емпіричними даними юридичної антропології)».

Г. заперечував осн. положення теорії природ. права. Концепцію сусп. договору він відкидав, вважаючи, що: а) таких договорів ніколи не було – всі держави й установи виникали і змінювалися різними шляхами; б) сусп. договір практично неможливий – мільйони незнайомих людей не можуть дійти згоди й домовитися про вічне підкорення установам, про які вони судити ще не здатні, а також про підкорення ще невідомим їм людям; в) концепція суспільного договору є хибною – ніяка влада не буде міцною, якщо обов'язок підкорення залежить від її походження з договору. Влада і право, згідно з концепцією Г., виникали по-різному. Жоден їх різновид не є повністю «розумним», вони визнаються не безперечно, а тільки тимчасово правомірними, однак те, що визнано або визнавалося багатьма людьми, не може бути зовсім нерозумним.

Право, на думку Г., виникає з потреби вирішення спорів. Юрид. порядок – такий порядок, за якого спори, що виникають, вирішуються третьою особою. Це вирішення спору належить владі; ознака права – примус, але право – не тільки сукупність приписів уповноважених на те органів д-ви. І публічне, і приватне право формується саме по собі, воно твориться у процесі сусп. розвитку. У статті «Чи є закони єдиними джерелами юридичних істин» Г. порівнює право з мовою і звичаями, які розвиваються самі по собі, без договорів і розпоряджень, від випадку до випадку, тому що ін. говорять чи роблять так, і до певних обставин підходить відповідне слово чи правило. Вчений порівнював виникнення права зі створенням правил гри. У процесі гри виникають і поступово отримують заг. визнання певні способи вирішення цих ситуацій. Вони створюються з плином часу в результаті однакового вирішення спір. питань, що виникають. І тільки поступово, внаслідок практики, що склалася, встановлюються тверді правила. Право твориться не тільки (або навіть не стільки) завдяки законодавству, скільки шляхом самост. розвитку, через стих. створення відповід. норм спілкування, які добровільно приймаються народом. Звичаї мають перевагу перед законом у тому, що вони загальновідомі й звичні. Справжнім джерелом права є звичай, який складається історично. Нар. дух, свідомість народу є тими чинниками, які визначають розвиток права. Ці норми є адекватними обставинам життя народу. І тому закони тільки доповнюють, конкретизують позит. право, а не творять його.

Позитивне право є похідним від звичаєвого права, яке зумовлюється, витворюється «на-

ціональним духом», «народною свідомістю». Г. зазначав, що юрид. норми та інститути витворюються і розвиваються у процесі розвитку сусп-ва в цілому. Цей розвиток сам по собі приводить до змін, що відповідають потребам часу, сусп.-політ. ситуації. За твердженням Г., те, що приписує закон, не завжди збігається з тим, що відбувається на практиці, й такий стан він вважав нормальним, оскільки багато хто не читав і не знає змісту закону, проте факт. стан речей добре знайомий кожному. З огляду на це вчений схвалює будь-який стан речей, що фактично існує, а призначення діючих у д-ві юрид. інститутів полягає у тому, щоб слугувати основою зовн. порядку, яким би консервативним не був цей порядок.

Лім.: Weber H. Gustav Hugo. Vom Naturrecht zur historischen Schule. Göttingen, 1935; Buschmann A. Ursprung und Grundlagen der geschichtlichen Rechtswissenschaft. Untersuchung und Interpretation zur Rechtslehre Gustav Hugos. Münster, 1963.

В. П. Горбатенко, О.В. Кукуруз

ГУЛАГ (Головне управління виправно-трудо-вих таборів, трудових поселень і місць ув'язнення) – єдина система таборів СРСР, підрозділ НКВС-МВС 1934–1956; невід'ємна складова рад. тоталіт. режиму. Спец. управління ГУЛАГу об'єднувало багато таборів у різних районах СРСР: Воркутинський, Біломорсько-Балтійський і комбінат НКВС, Далбуд НКВС/МВС СРСР, Карагандинський (Карлаг), Норильський, Соловецький (УСЛОН) та ін. Осн. завданнями ГУЛАГу були: в політ. сфері – ізоляція опозиц. сил, блокування паростків громадян. сусп-ва; в екон. – забезпечення потреб д-ви в безкоштовній робочій силі, «стимулювання страхом» продуктивності праці тих, хто перебував на волі; у соціальній – посилення розколу сусп-ва за соц. і нац. ознаками; у моральній – остаточний злам норм моралі в сусп-ві, створення у країні шляхом тиску і загрозою репресій сприятливої атмосфери для остаточного утвердження тоталітаризму. У серпні 1918 у Муромі та Арзамасі було створено 2 табори для «провокацій, контрреволюційних офіцерів, саботажників, паразитів та спекулянтів». Ця акція заклала основи створення на території рад. Росії системи таборів примусової праці, що юридично було закріплено декретом РНК від 05.IX.1918 «Про червоний терор».

Рад. влада намагалась знищити фізично найактивніших своїх противників, а решту – ізолювати і, зломивши морально та психологічно, примусити працювати на

себе. Останнє завдання й була покликана виконати нова пенітенціарна система, що охоплювала різні види таборів – концентраційні, примусових робіт, особливого призначення, виправно-трудові тощо. 17.V.1919 вийшла постанова ВЦВК «Про табори примусових робіт», яка регламентувала і деталізувала процес створення табірної системи, передбачала створення таборів у кожному губернському місті. Нова каральна структура швидко розбудовувалася (зокрема, якщо напр. 1919 на території РСФРР функціонував 21 табір, то вже в листопаді 1921 – 122). Напр. 1920-х рр. розпочався наступний етап формування табірної системи в СРСР. 26.III.1928 ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про каральну політику і стан місць ув'язнення», яка розширила повноваження начальників місць ув'язнення. 06.XI.1929 у результаті змін, внесених ЦВК і РНК СРСР до кримінального законодавства СРСР і союзних республік, у рад. законодавстві вперше з'явився термін «виправно-трудові табори» (ВТТ). 07.IV.1930 РНК СРСР прийняв «Положення про виправно-трудові табори», до яких відправляли осіб, засуджених на термін не менше 3 років. Фактично від цього моменту тоталіт. режим одержав потужний важіль впливу на сусп-во – ГУЛАГ. У 1940 каральна система ГУЛАГу включала 53 табори (з тисячами табірних відділень і пунктів), 425 колоній (промисл., сільськогосп. та ін.), 50 колоній для неповнолітніх, 90 будинків немовляти. За 10 передвоєнних років жертвами ГУЛАГу стали мільйони громадян СРСР.

У 1940 централізована картотека ГУЛАГу свідчила, що крізь табори пройшло 8 млн осіб. Напередодні рад.-нім. війни 1941–1945 кількість ув'язнених у таборах і колоніях, за офіц. даними, становила 2,3 млн осіб. Ситуація у рад. табірній системі в роки війни в наук. літературі висвітлена дещо однобоко. Тривалий час домінувала думка про те, що в ГУЛАГу у воєнні роки серед ув'язнених були поширені «патріотичні настрої» і «трудова ентузіазм». Як аргумент наводили дані, що 95% ув'язнених, які працювали, були охоплені труд. змаганням, кількість відмов від роботи скоротилася в 5 разів (порівняно з 1940), у таборах і колоніях широко практикувалися стаханівські вахти, продуктивність праці ув'язнених у 1944 зросла майже вдвічі порівняно з довоєнним періодом тощо. Сучас. дослідники характеризують такий стан справ, як «ентузіазм тюремників, а не ув'язнених», наголошують, що з початком війни табірний режим став жор-

сткішим (заборона листування, скасування вихідних днів, зменшення норми харчування тощо), посилювалися репресії. У квітні 1943 Президія ВР СРСР видала указ «Про заходи покарання зрадників Батьківщини та запродавців і про запровадження для цих осіб, як заходу покарання, каторжних робіт». Характерно, що розбудова «каторжного» сектору ГУЛАГу йшла надзвичайно швидкими темпами. Якщо напр. 1944 у його структурі функціонувало 5 каторжних таборів, де перебувало близько 6 тис. осіб, то вже до вересня 1947 число каторжників було доведено до 60 тис. осіб. Таке масштабне і форсоване зростання кількості в'язнів каторжних таборів істотно було пов'язано з початком робіт із створення ядерної зброї в СРСР (напр. 1944 100% радію давали підприємства НКВС). Збройне повстання в'язнів ГУЛАГу у Воркуті (січень 1942), яке було реакцією на нелюдські умови утримання, стало приводом до ще більшого «загвинчування гайок» у таборах. Упродовж 1941–1944 у таборах і колоніях адміністрація викрила і ліквідувала 603 підпільні орг-ції і групи, активними учасниками яких було 4 540 осіб. Організац. і управлін. досвід ГУЛАГу було використано в ході розбудови структур для утримання військовополонених. У початковий період війни для них було створено 8 таборів, розрахованих на 40 тис. осіб. Перемоги Червоної армії на фронтах зумовили той факт, що вже наприк. 1944 на території СРСР функціонувало 75 таборів для військовополонених, у яких утримували майже 1 млн осіб. До травня 1945 кількість військовополонених зросла до 2 млн 70 тис. осіб. Напр. 1941, відповідно до рішень Державного комітету оборони (ДКО), почали створювати табори НКВС, які займалися рад. військовополоненими. У лютому 1945 їх було перейменовано в перевірочно-фільтраційні табори (ПФТ), а у 1946 вони увійшли в систему ГУЛАГу. Через «фільтрацію» пройшло близько 1 млн рад. громадян. У післявоєнний період істотне збільшення кількості в'язнів у системі ГУЛАГу відбулося після указу від 04.VI.1947 «Про карну відповідальність за розкрадання державного майна». Відповідно до нього за «розкрадання, привласнення або ж розтрату» держ. майна засуджували до 7–25 років таборів, а колгоспного чи кооперативного – 5–12 років. Указ уперше в рад. юриспруденції вводив покарання за «недонесення» про розкрадання держ. чи громад. власності (від 2 до 3 років позбавлення волі). Про масштабність застосування цього указу свідчить факт, що

у 1952 лише в РСФСР за його статтями було засуджено 117,6 тис. осіб, або 1/4 частину всіх засуджених у республіці.

У період «холодної» війни з'явилася низка документів, які розширювали владу каральної системи над сусп-вом. Найпомітнішими серед них були указ від 15.II.1947 про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями і указ Президії ВР СРСР від 09.VI.1947 «Про відповідальність за розголошення державної таємниці і за втрату документів, які містили державну таємницю», що не лише посилили відчуження між СРСР і Заходом, а й помітно збільшили кількість в'язнів ГУЛАГу. Напр. 1940-х рр. нову потужну хвилю поповнення контингенту в'язнів викликала постанова від 02.VI.1948 щодо сільс. жителів, які не відпрацювали належної кількості трудовнів, і низка документів, що регламентувала майбутнє депортованих народів – німців, карачаївців, кримських татар та ін.

ГУЛАГ був не лише карально-репресивною машиною, а й потужною і розгалуженою екон. системою, яка відіграла не останню роль у становленні та зміцненні тоталіт. режиму в СРСР. У 1948–1949 табірна економіка сягнула піку своєї «ефективності». На її долю припадало 100% видобування платини, слюди й алмазів, понад 90% золота, 70% олова, 40% міді, 33% нікелю, 13% лісу. У 1949 МВС випускало промисл. продукції майже на 20 млрд крб. У столиці країни – Москві руками засуджених було побудовано близько 10% всього житлового фонду. Утім вже від середини 1951 розпочалася криза табірної економіки. Праця ув'язнених після закінчення відбудовного періоду в СРСР ні за якістю, ні за рівнем професіоналізму вже не відповідала вимогам часу. Вже у 1952 табірна система отримала дотації з держ. бюджету, які покривали 16,4% заг. суми витрат. З огляду на це, не випадково, що майже відразу ж після смерті Й. Сталіна міністр внутрішніх справ Л. Берія 21.III.1953 підготував проект постанови, що припиняла будівництво 20 великих об'єктів, на яких працювали в'язні, а вже 16.VI.1953 він підготував новий проект постанови РМ СРСР, в якому було запропоновано «ліквідувати систему примусової праці, через економічну неефективність і безперспективність». На хвилі деєсталінізації 04.VI.1956 СРСР ратифікував конвенцію МОП щодо примусової та обов'язкової праці, а невдовзі – 07.08.1956 підписав конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, які схожі з рабством. Від 25.X.1956 система

ГУЛАГу була трансформована в Головне управління виправно-трудова колонії МВС СРСР, яке 27.III.1959 було перейменовано на Головне управління місць ув'язнення МВС СРСР, а 01.V.1959 розформовано.

О.Д. Бойко

ГУМАНІТАРНА БЕЗПЕКА – стан спільноти та людини, що базується на підставі сформованих та усвідомлених цілей, цінностей, ідеалів, традицій, культури, стійких уявлень про розвиток сусп-ва, права та свободи його представників. Г.б. передбачає гарантовані можливості вільної ідентифікації окремих осіб, сусп. груп та країн. Поняття Г.б. актуалізується концептом «нової війни», коли суперечності, що призводять до війни, лежать у сфері ідей, пошуків домінуючи певної ментальної або культурної ідентичності осіб або сусп. груп. Г. б. суголосна поширеним концепції сталого розвитку (втілюється ООН) та концепції розвитку людського капіталу (Г.С. Бекер, Я. Мінсер, Т. Шульц).

Якщо в укр. гуманітарній традиції Г.б. розглядається через усвідомлення осн. сусп. цінностей, то зах. традиція (*human security*) базується на ключових тезах, що запропоновані General Assembly resolution 66/290, за якою безпека людини є парадигмою для розуміння глобальної вразливості, прихильники якої кидають виклик традиційному уявленню про нац. безпеку через військову безпеку, стверджуючи, що правильний орієр безпеки має ґрунтуватися на людському, а не на нац. рівні. Зах. традиція наголошує саме на людині (*Human*), як об'єкті безпеки, на відміну від Г.б. – що об'єктом має сусп-во. Такий підхід актуалізує пріоритет людини в її соц. та екон. взаємодіях.

Концепція безпеки людини являє собою відхід від ортодокс. досліджень безпеки, які зосереджені на безпеці д-ви. Суб'єктами підходу до безпеки людини є індивіди, а його кінцевою метою є захист людей від традиц. (тобто військових) і нетрадиц. загроз, таких як бідність і хвороби. Вихід безпеки з кола лише держ. безпеки не означає її заміну, а скоріше передбачає її доповнення та розбудову. Центр. місце в цьому підході посідає розуміння того, що позбавлення безпеки людини може підірвати мир і стабільність всередині окремих держав та між д-вами, тоді як надмірне ставлення до держ. безпеки може завдати шкоди добробуту людини. Д-ва залишається центр. гарантом безпеки, але держ. безпека не є достатньою умовою добробуту людини.

Г.б. у значенні *безпека людини* була включена до політ. дискурсу та стала предметом академ. дебатів з початку 1990-х. Проте, незважаючи на широке використання в нац. і міжнар. політ. колах, його визначення залишається дотепер дискусійним. Цілісне бачення захисту безпеки людей піддається різним інтерпретаціям, сформованим відносним розумінням того, що саме несе загрозу безпеці людей. До Г.б. включаються проблеми соц. прогнозування. Ідея розширення концепції безпеки від держ. безпеки до окремих людей була вперше артикульована Незалежною комісією з питань роззброєння та безпеки в 1982. Доповідь Common Security надала всебічну критику суто військ. підходу до безпеки, наголосивши при цьому на необхідності приділяти належну увагу зв'язку між безпекою та добробутом людей, моральним комфортом. Завершення «холодної» війни додадо аргументів на користь того, що військ. агресії відходять на другий план, а безпека визначатиметься гуманітар. факторами – рівнем добробуту та задоволеності життям, задоволеністю потреб в освіті та культурі. Еволюція безпекового дискурсу також формувалася необхідністю вирішення глобальних проблем. В 1994 Г.б. ототожнюється з безпекою. Концепція розуміння безпеки була представлена в Звіті про людський розвиток Програми розвитку ООН (ПРООН). В цьому документі до безпеки, крім загальноновизнаних тер. та військ. проблем, додається безпека людини в контексті захисту людського життя та гідності. За таким підходом Г.б. є суть безпека людини (аналітичні цілі ПРООН).

Г.б. в сучас. тлумаченні має декілька контекстів. По-перше, Г.б. як безпека життя і здоров'я окремої людини. В цьому тлумаченні наголос робиться на безпеці фіз. стану та індивід. рівні. По-друге, Г.б. – це здатність вирішувати як фактично, так і превентивно питання, які традиційно відносять до гуманітарних – бідність, голод, екологія, наслідки воєн, міграція тощо. За таких умов Г.б. виходить на колективний рівень її забезпечення та усвідомлення. По-третє, Г.б. як здатність зберегти людину як особистість через можливості самореалізації, власної гідності, свободи як вільної самоідентифікації в усіх соц. ролях. Такий підхід акцентує увагу на безпеці особистості, яка в процесі власної самореалізації справляє вплив на сусп-во, в якому й відбувається становлення, забезпечуючи розвиток самого сусп-ва на підставі усвідомлених

цінностей. Цінності та безпека особистості мають спільні підстави для розвитку. Є також спроби надати визначення Г.б. через виокремлення та позиціонування небезпек, зокрема, безпосередню загрозу життю людини. Г.б. також розуміється як складова системи нац. безпеки д-ви, як політика нац. безпеки в гуманітарній сфері. Г.б. виступає як сукупність сусп.-політ. заходів, спрямованих на забезпечення захищеності культурних, освітніх, наукових, духовно-релігійних та ін. життєво важл. інтересів та цінностей особи, сусп-ва, д-ви, на виявлення та подолання загроз та викликів в сфері культури, освіти, науки, релігії тощо. Крім того, Г.б. є стрижнем гуманіт. сфери сусп-ва. В сфері Г.б. д-ви здійснюється формування, захист та реалізація нац. цінностей, сталий розвиток сусп-ва та захист прав і свобод громадян. Дискусії щодо змісту поняття «Г.б.» ще тривають.

В умовах військ. агресії Росії проти України актуалізуються гуманітарні чинники сусп. поступу та термін «Г.б.» дедалі більше відноситься до когнітивно-знаннєвої сфери, до усвідомлення, сприйняття та втілення ідей. Г.б. формує та забезпечує стан згуртованості сусп-ва, сприяє поширенню та сприйняттю спільних сусп. цінностей, ідейних уподобань, вболівання громадян за долю власної країни, способів самопрезентації відповідної нац. спільноти у світовому просторі. До Г.б. треба відносити вирішення на користь нац. розвитку питання освіти, науки, культури, світоглядно-патріот. виховання, які до цього не артикульовалися як ключові в межах реалізації держ. політики. Г.б. має протистояти світоглядній експансії, т. з. «м'якій силі». Центр. ядром проблеми Г.б. має бути питання нац. ідентичності, що має бути усвідомлено обраною за переконаннями, а не нав'язаною силою. Окрема роль в Г.б. відводиться освіті та реалізації освітньої політики. Роль освіти і науки в житті людського сусп-ва невинно зростає, освітні моделі трансформуються відповідно до вимог сусп-ва. Освіта та наука формують людський капітал, що є основою економіки та сусп. розвитку. Саме тому нац. орієнтованість має бути органічно притаманна освітньо-науковій сфері. До Г.б. слід також віднести сферу істор. пам'яті, особливо в тих питаннях, що стосуються трактування трагічних подій минулого. До орбіти Г.б. входить і питання формування нац. ідеології, яка має домінантний статус над політ. ідеологією. До Г.б. відносять також

нац. цінності та нац. інтереси як етичну основу сусп-ва.

Лім.: Калдор М. «In Defence of New Wars». *Stability: International Journal of Security and Development*. 2013. 2 (1), p. Art. 4; Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави : зб. наук.-експерт. мат-лів / за заг. ред. С.І. Здіорука. К., 2015.

А.І. Бойко

ГУМАНІТАРНА ЕКСПЕРТИЗА ПОЛІТИЧНОГО РІШЕННЯ – розгляд експертами, які мають спеціальні знання, певного політ. рішення на предмет його відповідності міжнар. принципам і стандартам гуманітарного розвитку. Специфіка Г.е.п.р. впливає з особливостей гуманіт. знання, розуміння поведінки людей і впливу соц. подій на психолог. властивості політ. акторів.

Г.е.п.р. здійснюється спеціалістами як вузькопрофес., так і міждисципл. знань і виконує такі завдання: аналіз політ. рішень з точки зору їхнього впливу на життєдіяльність різних соц. і вікових груп населення; прогнозування найближчих та віддалених наслідків цих рішень щодо людського потенціалу; регулювання психол. клімату в сусп-ві, розвитку політ. ін-тів, забезпечення політ. стабільності, дотримання прав і свобод людини, збереження констит. порядку в країні, уникнення конфліктних ситуацій; оцінка відповідності рішень меті та завданням внутр. та зовн. політики д-ви; пропозиції щодо механізмів реалізації пріоритетних напрямів внутр. та зовн. політики.

Г.е.п.р. має універсальний характер і застосовується як у процесі прийняття стратег. і такт. політ. рішень, так і рішень різного рівня та їх наслідків. Г.е.п.р. за статусом можуть бути державними, громадськими та незалежними. Держ. Г.е.п.р. проводять держ. органи та інспекції за дорученням держ. влади, висновки мають юрид. характер і є обов'язковими до виконання. Г.е.п.р., що проводиться з ініціативи громадян і/або сусп. (недержавних) орг-цій, а також з ініціативи органів місц. самоврядування не має юрид. сили, її висновки мають лише рекомендаційний характер. Незалежна експертиза може проводитися за дорученням як держ. органів, так і громад. орг-цій незалежними фаховими експертними компаніями і має характер рекомендації.

Г.е.п.р. виконує наступні функції: діагностика політ. проєктів та верифікація емпіричних показників політ. ситуації; оцінювання можливих ресурсів для реалізації певних проєктів; ідентифікація (атрибуція, кваліфікація); прояснення і пояснення ситуації,

що склалася; консультування; визначення підстав для реалізації рішення щодо ситуації; обґрунтування реальності здійснення рішення; виявлення можливих наслідків (позитивних або негативних) політ. Рішення; надання допомоги за необхідності. Нормативно-ціннісний зміст Г.е.п.р. включає виявлення: базових цінностей конкретного соціуму; ціннісного змісту ідентичності конкретної субкультури – аж до окремого індивіда; перспектив даних норм.-ціннісних систем: можливостей їх реалізації та розвитку або ризиків їх реалізації. За своєю суттю, Г.е.п.р. є співвідношенням базових норм.-ціннісних комплексів різного рівня: національного, етнічного, конфесійного, вікового, професійного регіонального та ін. У методичному плані Г.е.п.р. передбачає наступний покроковий алгоритм: діагностика (ідентифікація, атрибуція, кваліфікація) базового норм.-ціннісного комплексу; аналіз співвіднесення результатів здійснених кроків; оцінка (інтерпретація) результатів здійснених кроків; прогнозування наслідків реалізації норм.-ціннісного комплексу. В Г.е.п.р. використовують різні методи: контент- і інтент-аналіз, метод семантичного диференціалу та інформаційно-цільовий аналіз, логічний і психолог. аналіз тощо. Г. е. п. р. може здійснюватися в будь-якій сфері і спиратися на надбання будь-якої наук. дисципліни, але тільки за умови їх гуманітарного використання. Характерною особливістю Г.е. п. р. є її комплексний і міждисциплінарний характер; вона інтегративно співвідносить і зводить воедино психол., етичні, культурол. та філософ. аспекти. Гол. завдання Г.е.п.р. – не лише оцінити небезпеку конфліктів, а й створити основу для узгодження інтересів у політ. та екон. сферах та їхні передумови у сфері уявлень про життєві цілі і критерії ефективності. Тільки врахування таких довготривалих й інтегративних цілей дає змогу консолідувати сусп-во, розв'язувати і попереджувати соц.-політ. конфлікти, в т. ч. застарілі, забезпечити профілактику екстремізму.

Проведення експертиз в Україні регламентується Законами України «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про судову експертизу»; положенням «Про організацію та проведення наукової та науково-технічної експертизи»; інструкцією «Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», затвердженою Наказом Міністерства юстиції України 08.І.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.XII.2012 № 1950/5, зі

змiнами внесеними Наказом Міністерства юстиції України від 27 липня 2015 року № 1350/5, ін. нормативно-правовими актами. *Літ.*: Skirbekk, G. Rationality and Modernity: Essays in philosophical pragmatics, Oslo; Oxford, 1993; Hardwig, J.R. Toward an Ethics of Expertise. *Professional Ethics and Social Responsibility* / ed. by D.E. Wueste. Lanham: Rowman & Littlefield, 1994; Кізіма В.В. Гуманітарна експертиза : сутність і технології здійснення. К. 2005; Степанко О.В. Гуманітарна експертиза як механізм громадського контролю та технологія сучасної комунікації. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 2; Білоус Т.М. Соціальна експертиза: сфера застосування та особливості відбору експертів. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 3.

М.В. Шаповаленко

ГУМБОЛЬДТ (Humboldt) Вільгельм фон (1767–1835) – нім. філолог, філософ, держ. діяч і дипломат. У 1802–1808 перебував у Римі, офіційно представляючи Пруссію при папському престолі. 1809 заснував Берлін. ун-т і кілька років очолював його. У 1814–1815 разом з К.А. Гарденбергом представляв Пруссію на Віденському конгресі, виступав як прихильник об'єднання Німеччини. У січні–грудні 1819, перебуваючи на посту міністра внутр. справ, намагався провести ліберальні реформи.

Автор праць: «Ідеї про державний устрій, викликані новою французькою конституцією» (1791), «Ідеї до досвіду, який визначає межі діяльності держави» (опубл. 1851). Г. був представником нім. класич. гуманізму. Він вбачав мету історії в здійсненні ідеалу «гуманності», який полягає в духовному формуванні і розкритті людської індивідуальності з її інтересами і здібностями. Вільний внутр. саморозвиток індивідуальності і нації, яку Г. також розумів як своєрідну духовно-творчу індивідуальність, визнає, на його думку, і межі діяльності д-ви.

Діапазон активності функцій д-ви має бути звуженим. Д-ва не зобов'язана піклуватися про позитивне благо громадян, тобто їхнє матер. становище і сусп. кар'єру, їхню моральність, фіз. здоров'я, спосіб життя тощо. Урядова регламентація вносить небажану одноманітність і не дає проявитися індивід. характерові та здібностям кожної окремої особи. Постійне очікування допомоги з боку д-ви зрештою обертається бездіяльністю людини. Якщо кожен сподівається на турботу д-ви щодо себе, то він зазвичай доручає їй і турботу про своїх співвітчизників. Ця обставина зменшує співчуття до близьких і робить людей менш готовими до надання взаємодопомоги. Сусп. допомога найефективніша там, де людина усвідомлює, що все залежить від неї. Таким чином, на долю д-ви залишається тільки турбота про безпеку громадян, тобто регулювання таких дій, які безпосередньо загрожують чужому праву, розв'язання спорів про права, поновлення порушених прав і покарання правопорушників. Г. розмежовував сусп-во і д-ву. З його погляду, сусп-во принципово більш значуще, ніж д-ва, а людина є чимось набагато більшим, ніж громадянин. Держ. устрій, на думку Г., не може бути осн. метою, він є тільки засобом для розвитку людини. Людина повинна прагнути свободи розвитку своїх здібностей, можливості користуватися силами природи виключно мірою своїх потреб і відповідно до своїх особистих нахилів, у межах своєї сили і свого права. Особл. місце Г. відводить питанням справедливості, зокрема справедл. покарання. У своїх роздумах про справедливість Г. виходить з позицій природного права: «Ніхто ніколи не може якимось чином отримати право користуватися силами або майном іншої людини, не маючи на це її згоди або проти її волі».

В.П. Горбатенко, О.В. Кукуруз

ДАВІД (David) Рене (1906–1990) – франц. правознавець, доктор юриспруденції, один з найвизначніших фахівців у сферах порівняльного правознавства та юрид. географії. До 1939 працював викладачем університету в Греноблі, заступником ген. секретаря Міжнародного інституту з проблем уніфікації приватного права в Римі. Під час Другої світової війни 1939–1945 служив у франц. армії. Впродовж 1945–1970 очолював кафедру порівняльного права в Паризькому ун-ті, пізніше працював в ун-ті м. Екс-ан-Прованс. Читав курси лекцій у Кембриджському (Велика Британія), Колумбійському (США), Мюнхенському (ФРН), Тегеранському (Іран) та ін. ун-тах. Один із засновників Міжнародного факультету порівняльного правознавства у Страсбурзі. Був відзначений як почесний доктор Брюссельського, Единбурзького, Оттавського, Гельсінського ун-тів, а також Університету Лестера. У 1976 був удостоєний премії Еразма Роттердамського, яка присуджується урядом Нідерландів діячам мистецтва і викладачам сусп. наук.

Д. досліджував проблеми міжнар. і порівняльного права, вивчав різноманітні питання теорії та історії права. Він істотно збагатив правову науку глибоким обґрунтуванням напрямів порівняльно-правових досліджень. На основі комбінації юрид.-тех. й ідеол. критеріїв Д. виділив три основні «сім'ї права»: романо-германську, англо-американську, комуністичну. Поряд з цим він вважав, що існують такі самостійні типи релігійного та традиційного права – мусульманське, юдейське, канонічне, індуське, далекосхідне (японо-китайське), африканське. Гол. метою порівняльного аналізу правових систем Д. вважав розвиток взаєморозуміння між народами, створення досконалого режиму стосунків у міждерж. відносинах. Осн. праці: монографії «Радянське право. Основні принципи радянського права» (1954), «Основні правові системи сучасності. Порівняльне право» (1964, видана багатьма мовами), «Основні правові системи сучасності» (1988, у співавторстві), підручник «Порівняльне право» (1982) та ін.

В.Ф. Смолянук

ДАНТЕ Аліг'єрі (*Dante Alighieri*) (1265–1321) – італ. поет, соціальний мислитель і політ. діяч, провісник Відродження і Нового часу. Нар. в сім'ї середнього землевласника, освіти, в т. ч. юридичну, отримав у навч. закладах Флоренції і Болоньї. У 1295 розпочав політ. діяльність, займав відповідальні пости, у червні – серпні 1300 був одним із семи членів пріорату (уряду) Флоренції, брав участь у важл. нарадах, виконував дипломат. доручення. Як противник римського папи 1302 зазнав переслідувань, був змушений покинути країну. Двічі заочно засуджений до страти, Д. своїх поглядів не зрікся й до кінця життя був приречений на поневірення як політ. емігрант.

Д. – автор багатьох поет. творів, осн. з яких є «Комедія», названа у XIV ст. «Божественною» (бл. 1307–1321), прозових трактатів «Про народне красномовство» (між 1304–1307), «Бенкет» (між 1304–1310) «Про монархію» (близько 1313). У творчості Д. знайшли відображення всі найважл. соціально-політ. проблеми епохи, в яку він жив і творив. Д. глибоко проаналізував процес формування і розвитку феод. монархій зі становим представництвом у різних країнах континенту, вказавши на їх суттєві відмінності і специфіку. Він утверджує самостійність і самоцінність таких універс. сутностей як природа, нація, мова, проводить думку про те, що метою світової культури є зібрання воедино розпорошених мов і відродження забутої першомови, створює ідеал сусп-ва, в якому люди будуть здатними йти шляхом доброчесності, подолають у собі прагнення до наживи, приватної власності, утвердять законність і взаємоповагу й цим самим заслужать право на вічне спасіння.

Міжнар.-правові ідеї Д. виклав у концепції «всесвітньої монархії», засадничі принципи якої він докладно висвітлює у трактаті «Про монархію», три книги якого присвячено обґрунтуванню трьох основних позицій: 1) лише всесвітній монарх може неупереджено встановлювати справедливість у межах залежних держав, тому, що «порядок у частині відноситься до порядку в цілому, як до мети і до кращого, і благо часткового по-

рядку не перевищує благо цілого порядку»; 2) особливими божественними відзнаками наділено римський народ, який, підкоряючи собі світ, «по праву досяг імперії», оскільки утверджував торжество права, республік. устрій, охорону природного порядку; 3) влада імператора походить прямо від Бога – без посередництва церкви, римського папи; мотивацію останнього Д. пов'язує з тим, що «санкціонування авторитету царства нашої тлінності протилежне природі церкви», а значить воно «не належить до числа її чеснот». Монархія, за Д., має бути неодмінно світовою, і в ній люди можуть стати справжньою метою державотворення, відчути, що не вони створені для правителя, а правитель для них, що закон встановлюється для громади, порядку, а не громад. порядок для закону. Всесвітнє об'єднання Д. бачив як рівноправний союз незалежних міст і держав, де діє загальний для всіх його суб'єктів закон, передбачаючи водночас принцип автономності та зберігаючи місцеві звичаї. Світовий монарх, на думку Д., є гарантом загального добробуту, верховним стражем законності, вічного миру і справедливості.

Д. – перший, хто заговорив про людство взагалі, історію якого можна описувати в соціальних і правових термінах. Всесвітню д-ву з центром у Римі він уявляв собі не як панування італ. нації, що спирається на силу, а як ідеальну владу справедливості. З точки зору Д., не лише демократія, олігархія і тиранія, а й монархія, якщо вона не є всесвітньою імперією, є узурпацією влади. Він виводить образ ідеального правителя, влада якого базується на праві, моралі й божественній санкції, на природі світового устрою. Гол. його завдання – захист свободи, налагодження відносин між політ. елементами імперії і встановлення всезагального миру, без якого на землі неможливі ні індивідуальний розвиток, ні спілкування мислячих індивідів. Лише мир може дати людству добробут і гармонію. Лише в мирному сусп-ві можуть знайти собі місце справедливість, законність і правда – три соц. чесноти. Мир між людьми неможливий, якщо немає верховного судді, абсолютно безкорисливого й неупередженого, який може судити чвари між королями й князями. Свобода неможлива без влади, абсолютно позбавленої тиранії й деспотизму. Людська раса є цілісною спільнотою, існування якої вимагає «однієї голови».

Піднявшись до рівня особистої духовної незалежності, набутої ціною вигнання, нерозуміння з боку друзів і ворогів, Д. передбачив виникнення світської світової держави, яка

зможе утвердити справедливість і забезпечити вічний мир на землі. Співзвучними сучасним приписам міжнар. права є його думки про гуманність і «громадянськість людського роду», свободу як вище сусп. благо, постійний інтерес верховної влади до людини та її місця у природі й сусп-ві.

Літ.: Мороз М.О. Данте Аліг'єрі в Укр. РСР. Бібліогр. покажчик. Л., 1970; Франко І. Данте Аліг'єрі. Характеристика серед. віків. Життя поета і вибір із його поезії. В кн.: *Франко І. Збір. тв., т. 12.* К., 1978.

В.П. Горбатенко

ДАРЕНДОРФ Ральф (1929–2009) – нім.-брит. соціолог, філософ, політолог і ліберальний політик. Упродовж 1947–1952 вивчав філософію, класичну філологію та соціологію у Гамбурзькому ун-ті. У 1953–1954 продовжив наук. дослідження у Лондонській школі економіки під керівництвом К. Поппера. На цьому етапі він зацікавився маркс. теорією та написав доктор. дисертацію присвячену теорії справедливості К. Маркса. Після отримання доктор. ступеня повернувся до Німеччини, де був професором соціології у Гамбурзькому (1957–1960), Тюбінгенському (1960–1964) та Констанцькому (1966–1969) ун-тах. Був головою Німецької соціологічної асоціації, членом парламенту землі Баден-Вюртемберг, депутатом Бундестагу від Вільної демократичної партії, держ. секретарем міністерства закорд. справ Німеччини, комісаром Європейської комісії. Впродовж 1974–1984 та у 1986 Д. був директором Лондонської школи економіки. З 1987 по 1997 був керівником коледжу Святого Антонія в Оксфордському ун-ті. У 1988 отримав брит. громадянство, а у 1993 – титул барона Дарендорфа з Клер-Маркет у Вестмінстері (мав подвійне громадянство).

У 1957 побачив світ твір Д. «Суспільні класи та класовий конфлікт», у якому сусп-во аналізувалося з позицій теорії конфліктів. У своїй концепції Д. відійшов від учення К. Маркса про класовий антагонізм, що визначав сутність владних відносин у кожному сусп-ві. Він характеризував класи як «соціальні угруповання, які конфліктують і основою визначення яких є участь або позбавлення влади в будь-якій владній організації». Але якщо марксизм розглядав класовий антагонізм як несучу конструкцію щодо сусп-ва, то Д. вважав, що конфлікт був визначальним чинником будь-якого сусп. об'єднання, від невеликої групи до сусп-ва в цілому. В кожному об'єднанні його члени є носіями певних позицій, кожна позиція відповідає певній соц. ролі, однак різні ролі в конкрет-

ному об'єднанні мають неоднакову вагу. Внаслідок того, наголошував Д., у кожному об'єднанні завжди можна вирізнити дві осн. групи – правлячих та підлеглих, між якими точиться постійна боротьба. Він відзначав, що правляча група завжди зацікавлена у збереженні, а підлегла – у перерозподілі влади або авторитету. Розвиток зазначеної суперечності становить сутність будь-якого сусп. конфлікту. Д. виділив осн. фази конфлікту: легітимізовані ролеві відносини в сусп. об'єднаннях, дихотомний характер відносин стосовно авторитету між пануючими та підвладними, наявність протилежних «квазігруп», зростаюче усвідомлення протилежних інтересів, формування конфліктних груп, конфлікт і, нарешті, новий перерозподіл авторитету в сусп. об'єднанні. «Квазігрупи», на думку Д., – це групи, що існують у сусп-ві, але ще не усвідомлюють сутність власних інтересів. Їм притаманні «латентні» інтереси (від лат. *latens* – прихований або невиявлений). Останні перетворюються у «маніфестні» (ті, що відкрито виявляються) лише тоді, коли будуть висловлені через ідеологію. Лише «блиск» ідеології дає змогу прихильникам «квазігруп» сприйняти інтереси власної групи та оцінити інтереси протилежної, це й перетворює їх у прихильників «конфліктних груп». Результатом конкуренції або зіткнення цих груп є перерозподіл авторитету і влади в об'єднанні. Внаслідок цього конфлікт виступає джерелом сусп. змін. У свою чергу, наголошує Д., перерозподіл авторитету є інституалізацією нового комплексу правлячих та підлеглих ролей і тим самим закладає підвалини для нових конфліктів. Таким чином, соціальна дійсність виступає як процес конфліктів з приводу авторитету в різних типах об'єднань, що безперервно повторюється: «Не наявність, а відсутність конфлікту є чимось дивним і ненормальним».

А.С. Романюк

ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА (біпартизм) (лат. *bi...* – дво(х), від *bis* – двічі та *pars (partis)* – частина, група однодумців) – партійна система, що складається з двох провідних політ. партій, які по чергово змінюють одна одну при владі, посідають більшість місць у законодавч. органі чи поперемінно формують уряд у парламент. демократіях або отримують президентський пост у президент. республіках. Отримання більшості голосів виборців, яка дає змогу формувати парламент. більшість, є засадничою ознакою Д. с. Така парламент. більшість гарантує стабільність уряду і ро-

бить можливим найповніше представництво інтересів громадян з урахуванням чергування при владі. Перемога однієї з політ. партій на парламент. виборах забезпечує їй владу на час каденції парламенту. Кількість політ. партій у країні може бути різною, проте жодна з них, крім двох найвпливовіших, не має реальних шансів стати правлячою.

Для Д.с. характерні відносна рівновага двох політ. партій, які суперничають у боротьбі за владу, значне відставання ін. політ. партій, наявність сильної опозиції з боку тієї політ. партії, що зазнала поразки на виборах. Це одна з найстабільніших і найефективніших парт. систем, якій не загрожують коаліційні кризи. Вона склалась у тих країнах, де не утворилася сильна революційна робітничка партія: США (Демократична й Республіканська партії), Канаді (Ліберальна й Прогресивно-консервативна (до 2003, з 2003 – Консервативна партія Канади) партії), Великій Британії (Консервативна й Лейбористська партії). У Д.с. дві осн. політ. партії набирають понад 90 % голосів виборців, різниця зовн. впливів незначна, а вигреш голосів мінімальний. Напр., у Великобританії перевага однієї з політ. партій у 2–5 % може вирішити результати змагання. Це явище отримало назву *swing* (перевага) – перевага в 1 % дає політ. партії перевагу в 3 % мандатів. Внутрішньополіт. боротьба між обома політ. партіями може складатися й таким чином, що одна з політ. партій може утримувати владу впродовж тривалого часу (Демократична партія США вигравала на президентських виборах з 1933 по 1952; Республіканська партія США – упродовж 1869–1884, 1897–1912). У Великій Британії консерватори безперервно перебували при владі з 1951 до 1964. Подібне явище спостерігалось в 1970-х в Республіці Австрії (соціал-дем. партія).

Між партологами досі триває дискусія щодо обґрунтованості виокремлення додаткової групи парт. систем – двопартійної домінантної системи (Дж. Сарторі впровадив поняття переддомінантної партії), чи вважати Д.с. антиподом, чи різновидом багатопартійної системи. Описуючи істор. еволюцію Д.с., М. Дюверже зазначив, що в XIX ст. вона виражалася змаганням бурж. політ. партій (консерваторів і лібералів), на поч. XX ст. цей тип дуалізму змінюється змаганням між бурж. і соціаліст. партіями, згодом – бурж. і комуніст.

Вагомими чинниками становлення Д.с. є давня традиція дуалізму у Великій Британії й США; тип виборчої системи у дві (простий мажоритарній системі одного бюлетеня) від-

повідает Д.с.; психологічний чинник (якщо в простій мажоритарній системі одного бюлетеня є три політ. партії, то виборці прагнуть підтримати ту з них, яка вже має значне представництво). Політологи відзначили залежність між кількістю політ. партій і політ. стабільністю. Д.с., вважає М. Дюверже, не лише видається найвідповіднішою природному порядку, а й потенційно стабільнішою, ніж багатопартійна, вона оптимально зближує інтереси політ. партій та д-ви. Це стосується й ефективності Д.с. – натеper д-ви відзначаються високим рівнем соц.-екон. розвитку.

У межах Д.с. розрізняють амер. й брит. моделі, які різняться будовою і характером політ. режиму (президентський, парламентський). Ідеологією трьох з чотирьох провідних політ. партій названих держав є неоконсерватизм, Лейбористської – соціал-демократія. Для амер. політ. партій характерний кадровий тип членства, для брит. – масовий. У Великій Британії політ. партіям властивий високий ступінь централізації, фінанси і бюджет знаходяться під суворим контролем центру, за яким зберігається право затверджувати кандидатів, яких було висунуто місцевими осередками партії. У США закриті збори парт. лідерів є незалежними одні від одних. За межами штату практично немає ніяких оргцій, влада держ. лідерів і комітетів дуже обмежена. Соціальна база – надкласова, з певними регіональними особливостями у США (промислова північ й аграрний південь) та ідеологічними у Великій Британії.

Характер міжпартійної конкуренції в межах Д.с. надав М. Дюверже можливість виокремити: 1) технічну двопартійність, за якої змагання між політ. партіями обмежується другорядними цілями і засобами, що не призводить до зміни заг. засад чинного політ. режиму; 2) метафізичну двопартійність, у межах якої об'єктом парт. суперечок є природа політ. режиму. Тільки перший тип Д.с. життєздатний.

Франц. політолог Ж. Шарло запропонував поділ Д.с. на досконалу (чисту) (Велика Британія), за якої дві осн. політ. партії разом збирають до 90 % голосів виборців; системі двох з половиною партій (модифікована двопартійність). Франц. політолог Ж.-Л. Кермонн вважав, що досконала двопартійність визначається трьома обставинами: 1) автоматичним забезпеченням однієї із політ. партій більшості місць у парламенті; 2) найповніше забезпечує представництво виборців; 3) дозволяє зекономити ресурси на паралельні вибори глави д-ви.

За Д.с. часто мала політ. партія може отримати значні політ. дивіденди. Причиною є приблизна рівність електоральної підтримки обох гол. політ. партій. Дедалі частіше перемога на виборах досягається незначною кількістю голосів виборців і перевагою в мандатах, що робить становище партії-переможниці й сформованого нею уряду дуже нестійким. У такій ситуації зростає роль третьої політ. партії. Вона виступає необхідним мінімумом голосів і мандатів, які забезпечують реальний успіх однієї із двох партій-конкурентів. Прикладами можуть бути спроби як лейбористів, так і консерваторів Великої Британії втриматися при владі за допомогою партії лібералів. У ФРН, крім двох осн. партій – ХДС/ХСС і Соціал-демократичної партії, існує ще одна незначна політ. партія – Партія вільних демократів, яка набирає на виборах трохи більше 5 % голосів виборців. Жодна з двох основних політ. партій не набирає на виборах абсолютної більшості, а тому урядовою партією стає та політ. партія, з якою Партія вільних демократів готова сформувати правлячу коаліцію. Така тенденція спостерігається також в Австралії, Королівстві Бельгії, Канаді, Люксембурзі, Новій Зеландії, Республіці Ірландії. Зазначені парт. системи є незбалансованими, тому що друга політ. партія менша за першу, а третя менша за дві перші. Така парт. система не може трактуватися як правдива трипартійність, оскільки третя політ. партія не проводить самостійної політики.

Приклади досконалої (чистої) двопартійності трапляються рідко. Частіше на практиці доводиться мати справу зі змішаними (гібридними) формами парт. систем. Група скандинавських країн демонструє приклад багатопартійної системи з ознаками двопартійності, а Велика Британія – Д.с. з елементами багатопартійності. Для характеристики цих процесів науковці запропонували вживати термін «половини партії», щоб позбавитися труднощів класифікації. Наприклад, Японська Держава є країною з 1+1/2 системою, Австралія – 1(1/2+1/2), ФРН і Канада – 2+1/2. Однак така класифікація парт. систем не отримала належної підтримки більшості дослідників. Це стосується й поняття «дво-і-пів партійна система». Деякі автори пропонують вважати її не самостійним, а перехідним типом між Д.с. і багатопартійною.

Крім прикладів природного формування Д.с., на практиці трапляються випадки примусового формування (Федеративна Республіка Бразилія (1964–1979), Східна Республіка Уругвай (1973–1985), Республіка Колумбія (1957–1970)). Недоліками Д.с. є незначні можливості впли-

ву громадян на політику; мала реальна свобода вибору між політ. партіями; надмірна концентрація сил на міжпарт. боротьбі й певний консерватизм традицій виборчого процесу. В останні десятиліття Д.с. зазнає серйозних змін. Ознаки майбутніх змін проявилися ще в 1960-ті і до поч. 1990-х призвели до розмивання традиц. виборчих коаліцій, звуження масової бази, зменшилися роль провідних політ. партій як сил, що впливають на політ. свідомість і поведінку виборців. Значно зросла кількість виборців, які не ідентифікують себе з жодною політ. партією. Помітним стало послаблення зв'язків між політ. партіями й органами держ. управління. З'явилися прогнози про майбутній занепад Д.с.

Б.Л. Дем'яненко

ДЕВОЛЮЦІЯ (англ. *devolution*, від лат. *devolvere* – котитися донизу, відкочуватися) – передача повноважень від центр. інститутів влади регіональним або місцевим. Розглядається як форма адмін. децентралізації в унітарних д-вах. Д. не веде до федералізації країни і д-ви, у яких застосовується політика Д., вони де-юре залишаються унітарними. Дослідники вважають, що процеси Д. властиві 36 унітарним країнам світу, включно з Україною. Серед цих країн: Австралія, Данія, Канада, Мексика, Сполучене Королівство, Франція тощо. У випадку Сполученого Королівства Д. означала передачу національним парламентом частини повноважень парламенту Шотландії, Асамблеї Уельсу, Асамблеї Північної Ірландії та Асамблеї Лондона і пов'язаним з ними ін-там виконавчої влади. Підставою таких рішень щодо Шотландії і Уельсу стали референдуми у цих регіонах Сполученого Королівства наприкінці 1997, проведені Лейбористською партією на чолі з Т. Блером. Асамблея Північної Ірландії та відповідні ін-ти викон. влади були створені на підставі Good Friday Agreement 1998. 3 травня 2020. Асамблею Уельсу почали називати Парламент Уельсу на підставі Senedd and Elections (Wales) Act 2020.

А.С. Романюк

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ (від лат. *desintegratio* – розпад цілого на складові частини) – сукупність процесів, наслідком яких є роз'єднання управлінського, екон., соціального, духовно-культ., комунікаційного та ін. сусп. утворень на дрібніші елементи, які в автономному режимі життєдіяльності (функціонування) не мають якісних характеристик, що були властиві попередній організованій цілісності, у складі якої вони перебували. Д.,

відбиваючи філос. закони заперечення заперечення, залежності якісних показників розвитку від кількісних, може відбуватися в організований та стихійний способи, з прогнозованими та неочікуваними ефектами, бути швидкою або уповільненою в часі, масштабуватися від загальноносусп. до локальної трансформації.

Політ. Д. являє собою сукупність політ. процесів, наслідком яких є роз'єднання сусп-ва, спрощення політ. системи (включно з розпадом д-ви), атомізація політ. життя загалом під дією внутр. та зовн. деструктивних чинників. Причинами політ. Д. можуть бути: порушення принципу добровільності інтеграції на етапі формування цілісної політ. структури; висока соціальна диференціація її учасників, цілепокладання яких може не збігатися й навіть набувати протилежних значень; відсутність реальних політ. основ, а також стратег. потенціалу об'єднання; нав'язування ідеології інтеграції розвиненими партнерами більш слабким учасникам, спроби останніх отримувати «тіньову користь» від свого статусу системного аутсайдера; відсутність науково обґрунтованої мети інтегрованого об'єднання, орієнтирів та пріоритетів, стратегії та етапів її здійснення, тактики й ефект. механізмів її реалізації; поділ учасників інтеграції на активних та пасивних, що нівелює політ. ефективність співробітництва; заміна партнерства між політ. суб'єктами на різні види недоброякісної конкуренції, базованої на прагненні досягти власних цілей; організац. слабкість, недостатня структурна й функціон. визначеність, ресурсна незабезпеченість, надмірний бюрократизм життєдіяльності інтегрованого об'єднання, наслідком чого є його неефективність та поступове накопичення внутр. конфліктогенного потенціалу.

Деінтеграційні процеси особливо поширені у перехідних (трансформаційних) сусп-вах, яким властиві: втрата ціннісних орієнтацій та еволюційних смислів; екон., політ., соціальна та ін. нестабільність; порушення прав і свобод людини. Посилення політичної Д. є атрибутом процесу глобалізації, що знаходить вияв у розпаді держав, регіоналізації їх внутр. простору, розширенні кола політ. суб'єктів за рахунок етнічних, конфесійних, олігархічних, кримінальних та ін. учасників.

В.Ф. Смолянюк

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ СРСР – процес руйнації рад. держави, створеної у 1922, під впливом наростання внутр. суперечностей та дії зовн. чинників.

У грудні 1991 припинив існування Радянський Союз. Руїнація такої великої та потужної д-ви як СРСР не стала одномоментним актом, що підпадав би під категорії «розвал», «поділ», «розпуск», здійснений невеликою групою людей, вона була тривалим, масштабним і багатоплановим процесом дезінтеграції, в основі механізму якого лежала взаємодія/протиборство різновекторних внутр. та зовн. політ. сил, що активно боролися за перемогу, мобілізовуючи значні потенціали людських та матеріальних ресурсів, але з огляду на обставини змушені були підкорятися ритмам і законам істор. розвитку. Осн. детонатором Д. СРСР став комплекс внутр. причин.

Політ. сфера: відставання перебудови у КІРС від перебудовчих процесів у сусп-ві, які вона ініціювала; втрата Компартією ключових позицій у сусп-ві, що різко послабила на всіх ярусах владної вертикалі централізм, який лежав в основі рад. держ. моделі; поява та утвердження на держ. рівні опозиц. сил та структур, що посилювали дезінтеграційні тенденції; слабкість системи Рад. її нездатність до ефективного керівництва модернізац. процесами у кризових умовах; відсутність після скасування 6 статті Конституції СРСР реального механізму влади, що міг би забезпечити держ. єдність масштабної багатонаціональної та поліконфесійної країни.

Екон. сфера: криза соціаліст. моделі господарювання, яка через свою орієнтацію на екстенсивний розвиток не відповідала вимогам часу, не могла вписатися у новий виток наук.-техн. прогресу і дедалі більше не витримувала тягаря зростаючої мілітаризації; дискредитація центр. влади, яка втратила контроль над економікою у ході її реформування; різке зростання у сусп-ві у процесі поглиблення демократизації, рівня та масовості екон. інтересу, орієнтованого на особисті доходи та власність.

Сфера міжнац. відносин: нездатність рад. керівництва виробити ефект. механізм вирішення міжетнічних суперечностей, які різко загострилися вже на початковому етапі модернізації; посилення відцентрових тенденцій у республіках на основі зростання нац. самосвідомості; адміністр.-політ. поділ за нац. принципом, що лежав у фундаменті рад. д-ви, та формальне право кожної республіки на вихід з СРСР, яке гарантувалося Конституцією, у наростаючих кризових умовах підводили юрид. базу під бажання національно орієнтованих сил вийти з-під контролю союзного центру.

Сфера культури: зіткнення, стимульоване демократизацією і гласністю, на рад. ґрун-

ті трьох різновекторних культуротворчих потоків (перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки; повернення традиційних цінностей нац. культури, відтворення реліг. та нац. форм світосприйняття; проникнення і адаптація на нац. ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя зах. цивілізації), що призвело до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні сусп-ва. Цей вибух створив своєрідне духовне підґрунтя для дезінтеграційних процесів у СРСР, оскільки зумовлював поглиблення кризи ідеалів, втрату соціокультурних орієнтирів, ерозію системи соц. мотивації, пошуки нац. ідентичності, зростання настроїв розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищення рівня конфронтаційності у сусп-ві.

Свою роль у наростанні дестабілізації та поглибленні руйнівних тенденцій у Рад. Союзі відіграв і «суб'єктивний фактор» (низка суб'єктивних помилок „прорабів перебудови”, що суттєво вплинули на темпи, послідовність реформац. процесу, формування його соц. бази; особисте протистояння М. Горбачова та Б. Єльцина, що суттєво заторкувало практично всі сфери сусп. життя і мало тенденцію до розширення та поглиблення; посилення відцентрових настроїв серед лідерів республік. еліт; діяльність путчистів у серпні 1991; політ. воля та рішучість лідерів України, Білорусії та Росії, які не допустили хаотичного розпаду СРСР і запропонували нову модель консолідації – СНД).

Своєрідними зовн. каталізаторами дезінтеграційних процесів у СРСР були «західний фактор» (ескалація США особл. на початку 80-х рр. гонки озброєнь, насамперед СОІ; підтримка опозиц. сил у Польщі та Афганістані; блокування експорту новітніх технологій із Заходу до Рад. Союзу; стимулювання шляхом тиску на Саудівську Аравію процесу зниження цін на нафту на світовому ринку) та «східно-європейський фактор» (розробка, апробація та демонстрація моделей дій опозиції проти офіц. влади; визначення шляхом застосування активних дій меж дозволеного; ліквідація в результаті хвилі «оксамитових революцій» соціаліст. табору; серйозна дискредитація ідеї соціалізму на міжнар. арені). У наук. літературі під час аналізу одних і тих самих сусп. змін та явищ у СРСР доби перебудови (особл. фінішного етапу) дослідники досить часто вживають як синоніми терміни

«розпад», «розвал», «переділ», що значною мірою є неправомірним. Ці терміни характеризують різні фази процесу дезінтеграції Рад. Союзу, у ході розгортання яких значною мірою суттєво відмінними були як набір, так і інтенсивність чинників, що стимулювали і спрямовували сусп. розвиток.

Перша фаза «розпад» (квіт. 1985 – бер. 1989) – дестабілізація сусп-ва під впливом дії глибинних чинників, що беруть витоки з попереднього періоду розвитку, та перших кроків реформування; пробудження нац. свідомості у жителів союзних республік; суттєве порушення вертикальних управлінських зв'язків у панівній командній системі; деградація і дезінтеграція політ. стрижня СРСР – КПРС; поява та утвердження альтернативних комуністичним політ. об'єднань та рухів, що претендували на владу.

Друга фаза «розвал» (бер. 1989 – серп. 1991) – вихід опозиц. сил на держ. рівень; усвідомлення нац. елітами своїх інтересів та пріоритетів; посилення нац. рухів; активна «охоронна» реакція консерват. сил; протистояння альтернативних політ. течій, що мало наслідком руйнування у процесі боротьби не лише традиційних сусп. структур, усталених зв'язків, а й заг. понять та уявлень, радикальну зміну вектору громадської думки. Третя фаза «переділ» (серп. – груд. 1991) – посилення відцентрових тенденцій; послаблення союзних структур; перенесення ядра реальної політ. влади з союзного Центру у республіки; загострення протистояння під час поділу спадщини СРСР. У Біловезькій Пущі відбувся не «розпад», «розвал» чи «розпуск» Рад. Союзу, який здійснили лідери України, Росії та Білорусії, а настав вирішальний момент фази «переділу», за яким стояли об'єктивні істор. закони.

Осн. знаковими віхами процесу Д. СРСР були: 16 листоп. 1988 – прийняття Верховною Радою Естонської РСР Декларації про суверенітет; 12 черв. 1990 – прийняття Верховною Радою РРФСР Декларації про суверенітет; 19 – 21 серп. 1991 – серпневий заколот у Москві; 6 верес. 1991 – визнання незалежності Латвії, Литви та Естонії Державною Радою СРСР всупереч союзному законодавству (відповідно до закону СРСР від 3 квітня 1991 союзна республіка мала право вийти зі складу Рад. Союзу лише після референдуму, у ході якого за вихід проголосувало дві третини населення, крім того, законодавством передбачався перехідний період – до п'яти років); 25 листоп. 1991 – остаточний зрив Ново-Огарьовського процесу; 1 груд. 1991 – республік. референдум на підтвердження Акта

проголошення незалежності та президентські вибори в Україні; 8 груд. 1991 – підписання керівниками України, Білорусії та Росії Мінської угоди, яка констатувала, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування» та проголошувала утворення СНД; 21 грудня 1991 – зустріч керівників 11 держав – колишніх рад. республік у Алма-Аті, де було підписано протокол до Мінської угоди, суть якого полягала у підтвердженні її осн. положень та розширенні кола держав-засновників та членів СНД; 25 груд. 1991 – вихід у відставку Президента СРСР М. Горбачова.

Наслідки процесу Д. СРСР суперечливі і неоднозначні. З одного боку, вона стимулювала ускладнення старих проблем, крім того, поклала початок низці негат. змін та зрушень, які впливали і впливають не лише на ситуацію на пострад. просторі, а й значною мірою визначають динаміку та форми всього сучас. світового розвитку: ліквідація на міжнар. арені системи стримувань і противаг, зникнення біполярного світу, утвердження абсолютного домінування США; утворення у новостворених д-вах ідеологічного вакууму, що призвів до тимчас. втрати цивілізаційних орієнтирів; загострення міжетніч. проблем, ускладнення питань кордонів та територій; наростаюча полярна (фактично без формування середнього класу) соц. диференціація населення, поглиблення розриву між владою та народом; посилення кризових явищ у економіці (галопаюча інфляція, розрив усталених екон. зв'язків, корупція та ін.); посилення потоків міжнар. вимушеної міграції; загострення міжреспубліканської боротьби за матеріальну спадщину Рад. Союзу; тривале поглиблення протистояння всередині нац. еліт як результат незавершеності сусп. трансформацій, відсутності реального політ. переможця у подіях 1991. З ін. боку, Д. СРСР відкрила перед новоутвореними на пострадянському просторі д-вами низку важл. перспектив і започаткувала розгортання ряду позитивних сусп. процесів: закінчення «холодної» війни, припинення виснажливої гонки озброєнь на міжнар. арені; надання можливості народам і народностям колишнього Рад. Союзу реалізувати віковічні мрії, щодо незалежного, самостійного держ. розвитку; посилення екон. стимулів до праці; збільшення інтенсивності та розширення ареалу зовн. контактів, які несуть нову інформацію про світ, чим створюють умови для активізації інноваційної діяльності, стимулюють розвиток модернізац. тенденцій; духовне розкріпачення сусп-ва,

поступове звільнення сусп. думки від міфологем тоталітаризму; утвердження плюралізму у різних сферах сусп. життя; зміцнення позицій свободи слова; поступове становлення громадян. сусп-ва; утвердження (хоча і не безпроблемне) багатопартійності на вітчизняному ґрунті; вихід на авансцену плеяди нових перспективних лідерів; посилення відповідальності нац. еліт за майбутню долю власного народу в новостворених д-вах.

О.Д. Бойко

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ (франц. *disinformation*, від *des...* – префікс, що означає знищення, відсутність чи спотворення, та *information* – повідомлення, від лат. *information* – роз'яснення, уявлення) – свідомо неправдиве повідомлення, інформація, що перекинується і поширюється з метою введення в оману громадськості, політ. контрагентів. За допомогою Д. певні сили, органи, особи прагнуть ослабити позиції опонентів, конкурентів, приховати власні прорахунки і провали, перегрупувати свої ряди. Д. часто застосовується держ.-владними органами задля досягнення політ., військ., пропаганд. та ін. цілей, щоб позбавити населення, окр. соц. групи орієнтації у подіях політ. життя. Д. використовується також окр. особами (політ. лідерами, держ. діячами та ін.) для дезорієнтації органів влади, нав'язування їм суб'єктив. уявлень про певні події, явища.

В.П. Горбатенко

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ – політико-правовий документ, прийнятий Верховною Радою УРСР 16 липня 1990, у якому проголошувалися державний суверенітет України, самостійність, повнота і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовн. відносинах. Відповідно до Д. єдиним джерелом держ. влади у республіці було визнано народ України, який включає громадян республіки всіх національностей. У Декларації проголошено комплекс базових принципів державотворчого процесу, націлених на розбудову правової держави та дем. сусп-ва: регулювання діяльності д-ви правовими нормами, закріпленними в Конституції; формування держ. влади на основі принципу її поділу на виконавчу, законодавчу та судову; забезпечення захисту інтересів громадян перед держ. владою, функціонування прокурор. нагляду за виконанням законів; гарантування громадянам Української РСР прав і свобод, які передбачені Конституцією республіки та нормами, визнаними Україною; забезпе-

чення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соц. і майнового стану, расової та нац. приналежності, статі, освіти, мови, політ., реліг. переконань, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин; створення умов для збереження держ. монополії на верховну владу в політ. співтоваристві – від імені всього народу може виступати лише виключно ВР УРСР; проголошення землі, її надр, повітряного простору, водних та ін. ресурсів, які знаходяться в межах території Української РСР власністю її народу та матер. основою суверенітету республіки; визнання плюралізму власності, забезпечення захисту всіх форм власності; гарантування екол. безпеки громадян, піклування про генофонд народу, його молоде покоління; забезпечення нац.-культурного відродження укр. народу, його істор. свідомості і традицій, нац.-етногр. особливостей, функціонування укр. мови у всіх сферах сусп. життя; проголошення права на власні Збройні Сили, визначення порядку проходження військ. служби громадянами республіки; декларування наміру України стати в перспективі постійно нейтральною д-вою, яка не бере участі у військ. блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї; проголошення України суб'єктом міжнар. права, рівноправним учасником міжнар. відносин, який активно сприяє зміцненню заг. миру і міжнар. безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвроп. процесі та европ. структурах; визнання Україною переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальноновизнаних норм міжнар. права перед нормами внутрішньодерж. права. Декларація заклала підвалини правової д-ви, стала юрид. базою для реформування та модернізації вітчизняного законодавства і держ. структур, на тривалий час визначила вектор сусп. розвитку республіки.

О.Д. Бойко

ДЕКЛАРАЦІЯ ТИСЯЧОЛІТТЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ – міжнар.-правовий акт, спрямований на забезпечення подальшого розвитку миру на планеті, утвердження принципів сталого розвитку, досягнення прогресу в міжнар. відносинах за рахунок екон. росту, спрямованого на вирішення проблем бідності й захисту прав людини. Прийнята резолюцією 55/2 ГА ООН від 8 вересня 2000 на Саміті тисячоліття, який проходив у Нью-Йорку з 6 по 8 вересня 2000. Декларацію підписали представники 189 країн, в т. ч. 147 глав держав.

Декларація складається з 8 розділів. У 1-му розділі – «Цінності і принципи» – визначені фундам. цінності, до яких віднесені: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, спільний обов'язок. У 2-му – «Мир, безпека і роззброєння» – окреслені напрями усунення загроз, які створюються зброєю масового знищення, забезпечення контролю над процесами озброєння і роззброєння, узгоджених дій держав по боротьбі з міжнар. тероризмом, транснац. злочинністю. У 3-му розділі – «Розвиток і викорінення бідності» – декларуються наміри щодо допомоги промислово розвинених країн найменш розвиненим країнам, забезпечення суттєвого покращення життя на всій планеті. У 4-му – «Охорона нашого спільного навколишнього середовища» – йдеться про осн. засади екол. діяльності на основі нової етики дбайливого і відповідального ставлення до природи. У 5-му розділі – «Права людини, демократія і добродійне управління» – привернено увагу до необхідності стимулювання демократії і зміцнення правопорядку, поваги усіх міжнар. визнаних прав людини і основних свобод, включаючи право на розвиток. У 6-му розділі – «Захист незахищених» – окреслено заходи щодо надання гуманітар. допомоги дітям і цив. населенню, яке найбільше страждає в результаті геноциду, збройних конфліктів та ін. надзвичайних ситуацій. У 7-му розділі – «Задоволення особливих потреб Африки» – визначені заходи щодо зміцнення демократії в Африці й надання допомоги жителям цього континенту в їх боротьбі за стійкий мир, викорінення бідності й сталий розвиток. У 8-му – «Зміцнення Організації Об'єднаних Націй» – визначені завдання з перетворення ООН на ефект. інструмент для боротьби за гідний, справедливий розвиток усіх народів, подолання насильства, терору, злочинності й деградації та руйнації планетарного співжиття.

На основі Декларації було виділено 8 осн., взаємопов'язаних напрямів, які надалі отримали назву «Цілі розвитку тисячоліття» («Millenium Development Goals», MDG). Зазначені напрями, вирішення яких конкретизується у 21 завданні, полягають у такому:

1. Ліквідувати абсолютну бідність і голод.
2. Забезпечити всезагальну початкову освіту.
3. Сприяти рівноправності статей і розширенню прав жінок.
4. Скоротити дитячу смертність.
5. Покращити охорону материнського здоров'я.
6. Боротися з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями.
7. Забезпечити екологічну стабільність.
8. Сформуувати всевітнє партнерство з метою розвитку.

Діяльність ООН щодо досягнення Цілей розвитку тисячоліття є безперервною. До неї залучаються країни Великої вісімки (Великої сімки з 2014), Всесвітній банк, Міжнародний Валютний Фонд, Азіатський банк розвитку та ін. орг-ції. Однак рух до цих цілей у різних країнах і регіонах відбувається нерівномірно.

В.П. Горбатенко

ДЕКОНЦЕНТРАЦІЯ ВЛАДИ (від лат. *de...*, – префікс, що означає заперечення, та лат. *con...*, – префікс, що означає об'єднання, і лат. *centrum* – середина) – характеристика влади, яка вказує на розсосередження (розпорошення) центрів і носіїв прийняття політ. і управлін. рішень у владному механізмі д-ви; найслабша форма децентралізації влади, коли за умов передачі повноважень (їх частини) з центру на місця прямий контроль за виконанням цих повноважень залишається у центр. органів. Д.в. виявляється за умов розвитку поліархії, партисипаторної або плюралістичної демократій, передбачає широкий ідейний та організац. плюралізм на усіх рівнях функціонування політ. системи. Передумовою Д.в. є не просто розвиток громадян. сусп-ва, а розвинута культура громадян. активізму, імплементація його практик на різних рівнях управління. Д.в. дає змогу вдаватися до різноманітних варіантів розв'язань для задоволення держ. і сусп. потреб, звертаючи увагу на конкретну ситуацію; збільшує можливості для здійснення експериментів, впровадження інновацій; дає громадянам більше автономії відносно влади; зростає роль і значення місц. громад при прийнятті політ. та управлінських рішень. Д.в. надає можливість мінімізувати волонтаризм, але водночас може призвести до виявів безпорадності влади, перетворення її на «годовницю» для чиновників на місцях. У деяких випадках Д.в. може бути свідченням кризи влади, виявом зростання дисфункціональності системи держ. управління або ж модифікації держ. апарату, пристосування його до нових умов.

Ж. Ведель зауважує, що Д.в. означає лише «техніку управління», тобто розподіл виконання функцій д-ви всередині самої системи органів викон. влади. Такий підхід можна охарактеризувати як адм.-технічний, оскільки сутністю Д.в. його прихильники вважають перенесення деяких адмін. обов'язків. Тож коректно виокремлювати політ.-державну та адмін. Д.в. Важливо розрізняти Д.в. та делегування управлін. повноважень. М.Е. Генсон, залежно від гнучкості

управлін. процедур інститут. діяльності та рутинізації їх процесів, розрізняє три типи децентралізації: «деконцентрацію», «делегування» та «деволюцію». «Деконцентрація», за М.Е. Генсоном, – це перенесення завдань та обсягу роботи на підрозділи цієї ж підпорядкованої системи публічної влади. Значний вплив центр. органу управління при цьому зберігається, а передача повноважень здійснюється адресно – конкретним особам у регіонах. «Делегування» – перенесення повноважень прийняття рішень з вищого на нижчий рівень управлінської ієрархії. Змістом «деволюції» є повне перенесення повноважень до автоном. одиниці, яка може діяти незалежно. Гол. відмінність Д.в. та децентралізації влади – у визначенні правосуб'єктності периферійних органів управління. За умов Д.в. такі органи не мають власної правосуб'єктності та є підпорядкованими центр. органам влади й управління, за умов децентралізації влади – наділені правосуб'єктністю. Д.в. може базуватися на функціях органів влади й управління. Критеріями реалізації Д.в. є: координація та інтеграція; уніфікація та стандартизація; економія на масштабах; гнучкість та адаптивність; оперативність; ефективність та результативність. Теорет. основи дослідження Д. в. У широкому розумінні містяться у працях Ж. Фр'юнда і М. Фуко. Так, Ж. Фр'юнд розглядає Д.в. через ідею дифузії влади, пропонуючи розмежування між публіч. і приватним у політиці. Д.в. або дифузія влади належить до царини приватного у політиці – сусп. відносин, які стосуються індивідів і міжіндивід. відносин «чи взаємних, чи асоціативних». Фактично, у такому контексті йдеться про дифузію влади як особливий напрям розвитку громадян. сусп-ва за умов сучас. демократії. Д.в., з позицій теорії М. Фуко, розуміється як комплексна ситуація взаємовпливів, що характеризують владу як несуб'єктивну здатність або атрибут. Тому Д.в. виявляється як «стратегічна гра між свободами» – структурування сфери актуальних та потенційних дій суб'єктів політики. Аналіз Д.в. у вузькому розумінні застосовується зазвичай для розгляду перерозподілу повноважень щодо прийняття відповідних рішень в унітарних д-вах. Можна прогнозувати, що, зважаючи на розвиток процесів демократизації і політ. модернізації у сучас. світі, проблема Д.в. набуватиме особл. значення і подальшого наук. осмислення.

Лит.: Aucoin, P. & Bakvis, H. The Centralization-Decentralization Conundrum: Organisation and Management in the Canadian Government, Halifax (NS), The Institute for Research on Public Policy, 1988; Генсон М.Е. Керування

освітою та організаційна поведінка / пер. з англ. Х. Проців, Л., 2002; Дорош У. До визначення поняття децентралізації влади. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 3 (52), Ч. 1; Baltis, Yu. Decentralization as the Main Component of Local Self-government Reform. *Конституційно-правові академічні студії*. 2023. № 1.

С.С. Бульбенюк

ДЕЛЕГОВАНЕ ЗАКОНОДАВСТВО – сукупність нормативних актів, які приймаються урядом (Іспанія, Італія, Польща, Франція) або главою д-ви (Білорусь, Казахстан, Киргизстан) за уповноваженням парламенту і мають силу закону. Делегування законодав. повноважень уряду (главі д-ви), як правило, здійснюється шляхом прийняття парламентом відповідного закону, де обумовлюються сфери, процедури та часові межі Д. з. Про делегування законодав. повноважень йдеться й у тому разі, коли парламент свідомо ухвалює норм.-правові акти, окреслені лише в загальних рисах («рамкове законодавство», «скелетне законодавство»), роблячи їх застосування неможливим без додаткових закон. дій органів викон. влади.

В Україні інститут Д.з. вперше був уведений за поданням Кабінету Міністрів України у 1992. Шляхом прийняття відповідного закону та внесення змін у Конституцію було запроваджено делегування уряд. частини законодав. повноважень парламенту. Передбачалося, що у виняткових випадках ВР України 2/3 голосів від загальної кількості народних депутатів України може законом делегувати Кабінетові Міністрів України на певний строк повноваження видавати декрети у сфері законодав. регулювання окремих питань, визначених Конституцією (насамперед економічних). Для реалізації делегованих повноважень Кабінет Міністрів України у 1992–1996 видав низку декретів, що мали силу законів. Подібні нововведення у нестабільній політ. системі мали здебільшого негат. наслідки. Конституція України 1996 відповідно до принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову (ст. 6) визначила єдиним органом законодав. влади в Україні парламент – Верховну Раду України (ст. 75). Підстав для відновлення практики Д. з. в сучасній Україні не існує.

В.Ф. Смоляннюк

ДЕЛЕГУВАННЯ ВЛАДИ – обумовлене суверенітетом право народу наділяти органи держ. влади та місц. самоврядування владними повноваженнями. Розрізняють просте й надзвичайне Д.в. Просте делегування – це передача законодав. органу політ. влади у пе-

редбачених конституцією формах та межах. Надзвичайне Д.в. – це надання спец. органу, який скликається народом та має спец. повноваження, права змінювати наявне конституційне правління. У широкому розумінні Д.в. являє собою здатність д-ви та ін. суб'єктів влади у політично виправданих ситуаціях передавати владні повноваження іншим, як правило, місц. органам.

Досвід багатьох країн довів, що д-ві з метою ефективнішого функціонування вигідно перерозподіляти владні повноваження та ресурси між нац.-тер. (територіальними) утвореннями. Насамперед це стосується федерацій та конфедерацій. Так, на етапі утворення північноамер. федерації варіантом практичного втілення ідеї Д.в. стала концепція дуалістичного федералізму, закріплена в Конституції США 1787: самостійні штати узгодженим шляхом створили федерацію; органи федерації та органи штатів мають самостійні компетенції та не втручаються у справи одні одних. Пізніше доцільність покладання держ. повноважень на органи місц. самоуправління була усвідомлена законодавцями ін. країн, у т. ч. унітарних. Як наслідок, у законодавстві багатьох держав світу розрізняють обов'язкові (доручені, делеговані) та факультативні (власні, добровільні) повноваження місц. органів влади. Обов'язкові повноваження передаються на основі спец. законів або угод. Напр., відповідно до Конституції Італії 1948 у разі необхідності д-ва на основі закону може делегувати областям додаткові держ. повноваження в галузі управління. Своєю чергою область може передати окремі держ. повноваження у сфері управління на муніцип. рівень – провінціям і комунам. У Великій Британії закон про місц. самоуправління Англії та Уельсу 1972 передав окружним та районним (у Лондоні) муніцип. радам повноваження щодо забезпечення функціонування деяких об'єктів держ. значення. Ці повноваження поширюються на забезпечення експлуатації аеродромів, охорону пам'яток культури, дороги держ. значення, систему охорони здоров'я та ін. У ФРН «делегованою сферою впливу» федеральних земель є поліцейські функції, служба вуличного руху, будівельний та промисловий нагляд, нагляд за бездомними, облік чисельності населення. У Швеції органи місц. самоуправління відповідають не лише за локальну економіку та комунальні послуги, а й на основі спец. законів – за соц. допомогу, шкільну систему, мед. обслуговування населення. Законодавство Фінляндії також виділяє функції місц. владних органів, які визначаються д-вою. Японський

закон про місц. автономію 1947 передбачає три групи функцій, які покладаються на місц. органи: власне місцеві, «адміністративні повноваження», що мають місц. характер, але вимагають у разі їх невиконання застосування держ. примусу та санкцій; делеговані центр. відомствами «агентські функції». Здійснюючи такі повноваження, місц. орган функціонує насамперед як агент д-ви. Інститут розмежування повноважень органів місц. самоврядування на власні та делеговані («окремі державні») можна відшукати в Конституції Мексики 1917.

З приводу Д.в. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.X.1985 зазначає, що «головні повноваження і функції органів місцевого самоврядування визначаються конституцією або законом. Однак це положення не перешкоджає наділенню органів місцевого самоврядування повноваженнями і функціями для спеціальних цілей відповідно до закону... Муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тими органами влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Надляючи тією чи іншою функцією інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії... Якщо повноваження делегуються органам місцевого самоврядування центральним чи регіональним органом, органи місцевого самоврядування в міру можливості мають право пристосовувати свою діяльність до місцевих умов».

До процедури Д.в. практично в усіх д-вах висуваються доволі жорсткі вимоги, що регламентують фін.-матер. забезпечення такого делегування, контроль за виконанням, відповідальність за результати. До позитивів Д.в. відносять: можливість уникнути надмірної концентрації влади на центр. рівні та перевантаження уряду місц. справами; забезпечення участі населення у здійсненні владних повноважень, політ. процесі загалом; зближення д-ви з громадянським сусп-вом; сприяння раціоналізації та оптимізації системи муніципального управління.

В Україні питання Д.в. регулюються Конституцією та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.V.1997 (зі змінами).

В.Ф. Смолянюк

ДЕЛЕГУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ – тимчасова передача своїх повноважень одними органами держ. влади ін. органам держ. влади або органам місц. самоврядування, підприємствам, установам та орг-ціям. Політ. форми Д.п. передбачаються конституцією і закона-

ми країни. Основним видом Д.п. є делегування парламентом законод. повноважень органам викон. влади або главі д-ви. Поширеним є Д.п. на здійснення певної діяльності (дій) суб'єктами управлін. відносин, що належать до викон. влади. Воно полягає у передачі повноважень певним органом (службовою особою) ін. органу (службовій особі), що супроводжується зміною їхньої компетенції. Д.п. також відбувається у вигляді адмін. доручення та є однією з адмін.-правових форм забезпечення оперативності управління, підвищення його ефективності, більш раціонального поділу праці та її кооперації. Даний варіант Д.п. відбувається на підставі певного нормативно-правового акту (наказу, розпорядження тощо). Різні форми Д.п. практикуються і в системі місц. самоврядування. Зокрема, відповідно до Конституції України і Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997, зі змінами) делегованими повноваженнями є «повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад».

У широкому контексті Д.п. є принципом управління складними соц. системами, зокрема економічними. Розрізняють два основні види Д.п. у галузі управління: у відносинах між органами управління та підпорядкованими установами й органами; всередині управлінських структур (в апараті управління підприємством, установою, орг-цією). Як правило, процес Д.п. передбачає реалізацію трьох послідовних етапів: 1) делегування підлеглим структурам обмежених (індивідуальних) завдань; 2) надання підлеглим відповідних повноважень і ресурсів; 3) формування чітких зобов'язань щодо виконання підлеглими поставлених завдань, а також заохочень (санкцій) за наслідки їхньої діяльності. Водночас за будь-якого обсягу Д.п. зберігається відповідальність гол. органу управління (керівника) за підтримання структурно-функціональної цілісності та дієвості всієї соц. системи.

В.Ф. Смолянюк

ДЕМАГОГІЯ (грец. ΔΗΜΑΓΩΓΙΑ, від народ і – вести, керувати) – маніпуляція інформацією, спекулятивне спотворення фактів, свідоме використання у корисливих цілях неправдивих, нереальних для практ. втілення обіцянок. У побуті поняття «Д.» є синонімом слів «базікання», «балаканина», а в сусп.-політ.

практиці розглядається як оціночна характеристика публ. промов, виступів, заяв, які не містять у собі конструкт. ідей, пропозицій, заплутують певну проблему, відволікають увагу від складних, першочергових питань і завдань.

Історично поняття і феномен Д. сягає часів Старод. Греції, де демагогами називали антич. риторів, які займалися адвокат. практикою, а також громад. і політ. діячів, популярних у народі насамперед своїми видатними оратор. здібностями, вмінням багато і пишномовно говорити. Таким, зокрема, вважали правителя афін. д-ви Перікла. З часом в умовах публіч. дискусій, характерних для політ. життя антич. демократії, Д. набула негат. значення, перетворилася на політ. зло, яке піддавав гострій критиці Платон.

У сучас. умовах Д. розглядається не тільки як негат. явище, а й як потужний і небезпечний засіб маніпуляції масовою та індивід. свідомістю. Д. активно використовувалася для ідеол. забезпечення функціонування тоталіт. режимів. Відома теза нацист. пропаганди у фаш. Німеччині цинічно проголошувала: «Брехня, для того щоб у неї повірили маси, має бути абсолютною». Д. – один з прийомів політ. конкуренції і боротьби за владу. «Майстрами» Д. виявляють себе, як правило, політики, змушені маскувати своє справжнє обличчя і політ. цілі. Зовн. ознаками Д. є фальшивий пафос, гучні гасла, надмірне пишномовство; спотворення фактів, підміна аргументів, приниження потенц. противників; загравання з публікою та апеляції до низьких інстинктів аудиторії, натовпу. Внутр. характеристики Д. – спекуляція реальними проблемами, запитами, сподіваннями людей з метою забезпечення прихованих соціальних, політ., групових, особистих цілей (досягнення перемоги на виборах та ін.); популістське прагнення захити авторитету, реалізувати свої цілі за будь-яку ціну; корисливість, авантюризм, гіпертрофоване честолюбство. Осн. гарантими успішної боротьби з Д. є плюралізм політ. системи, розвинене громадян. сусп.-во, культура толерантності, крит. ставлення до політ. діячів.

В.П. Горбатенко

ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА (демилітаризована територія) – у міжнар. праві певна територія, на якій ліквідовано військ. укріплення і споруди, а також заборонено розміщення збройних сил. Відповідно до ст. 60 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12.VIII.1949, який стосується захисту жертв збройних

конфліктів міжнар. характеру, сторонам, що перебувають у стані збройного конфлікту, заборонено поширювати військові операції на зони, яким вони за угодою надали статус демілітаризованих. Предметом угоди про Д.з. є будь-яка зона, що відповідає таким умовам: усі комбатанти, а також мобільні бойові засоби і мобільне військ. спорядження мають бути евакуйовані; стаціонарні військ. установки і споруди не повинні здійснювати ворожих дій; будь-яка діяльність, пов'язана з військовими зусиллями, має бути припинена. Розрізняють зони, демілітаризовані повністю або частково. При повній демілітаризації зони д-ва бере на себе зобов'язання знищити старі військ. укріплення та не зводити нових, не утримувати в межах Д.з. військ, за винятком необхідних для підтримання порядку, а також не мати військ. баз, полігонів, складів тощо; у разі часткової демілітаризації зони – не будувати нових укріплень, зберігаючи наявні, не створювати військ. угруповань та баз у кількості, що перевищує договірні параметри. Прикладом часткової демілітаризації території є створення без'ядерних зон, де заборонено виробництво, зберігання і розміщення ядерної зброї та інфраструктури для її обслуговування (напр., Антарктида, Лат. Америка). Після поразки Німеччини у Першій світовій війні для забезпечення безпеки Бельгії, Люксембургу, Нідерландів і Франції було створено Рейнську Д.з. Пізніше було демілітаризовано певні зони вздовж держ. кордонів (при досягненні миру на Бл. Сході в 1949, в Кореї у 1953, у В'єтнамі в 1954).

Різновидом Д.з. є нейтральна зона – певний геогр. регіон (частина суходолу або акваторії), де, згідно з міжнар. угодами або односторонніми рішеннями д-ви, якій цей регіон належить, забороняється підготовка військових дій і який не може бути використаний як театр військових дій або простір для їх ведення. Нейтральна зона може бути постійною або тимчасовою. До постійних належать: Магелланова протока (згідно з Договором Чилі та Аргентини 1881), Суецький канал (за Константинопольською конвенцією 1888, яку в 1956 порушили Англія, Франція та Ізраїль, а в 1967–1974 – Ізраїль), Панамський канал (згідно з Договором США з Панамою 1903), архіпелаг Шпіцберген (згідно з Паризьким договором 1920, до якого у 1935 приєднався СРСР), Антарктида (за Вашингтонським договором 1959).

Тимчас. нейтральну зону може утворити прибережна д-ва для забезпечення своєї безпеки на період війни між ін. д-вами. Ство-

рення таких зон передбачене законодавством Бельгії, Бразилії, Нідерландів, Японії та ін. країн. До тимчасових належать і зони, встановлені воюючими сторонами для ведення переговорів (про перемир'я, про обмін військовополоненими). У деяких випадках створення нейтральної зони супроводжується демілітаризацією – роззброєнням, повною або частковою ліквідацією військ. промисловості, збройних сил, військ. укріплень. Зокрема, рішення про повну демілітаризацію Німеччини було прийняте Великою Британією, СРСР, США і Францією на Берлінській (Потсдамській) конференції 1945.

В.Ф. Смолянчук

ДЕМОКРАТИЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ – політ. філософія, доктрина, яка обстоює соціалістичні засади в екон. житті та демократичні форми правління. В широкому розумінні Д.с. розглядається характерною ознакою політ. партій/сил, які виступають за встановлення соціалізму мирним шляхом, переважно з допомогою виборів і з дотриманням чинних норм права. Вони виступають протилежною стороною щодо револ. соціалістів, які планують захоплення влади шляхом революції і не припускають можливості дотримуватися дем. засад/чинних правових норм у разі втрати влади. Відповідно Д.с. заперечує/відкидає лєнінську теорію соціаліст. революції і побудови соціалізму та практику соціаліст. перетворень у СРСР та його сателітах. Переважно використовують як синонім соціал-демократії.

Істор. корені Д.с. виводять з творчого доробку низки представників утопічного соціалізму XIX ст., чартистського руху у Великій Британії, діяльності Фабіанського товариства та праць Е. Бернштейна. Концептуально Д.с. близький/може включати в себе: лібертаріанський соціалізм, ринковий соціалізм, реформістський соціалізм, етичний соціалізм, ліберальний соціалізм та окремі характеристики держ. і утоп. соціалізму. У вузькому контексті його гол. концептуальні положення були сформовані в декларації, прийнятій на Конгресі 34 соціаліст. і соціал-дем. партій, які проголосили створення Соціалістичного Інтернаціоналу в 1951 у Франкфурті на Майні (Німеччина). В декларації «Про цілі та завдання демократичного соціалізму» було: відкинуто марксизм як підставу ідеології та програми діяльності політ. партій; проголошено відмову від революції як інструменту боротьби за владу; натомість легальні засоби, з допомогою парлам. виборів, визнано як єдино можливі; прийнято концепцію

світоглядної нейтральності щодо політ. партій та їхніх членів. Також було декларовано, що Д.с. передбачає: 1) політ. демократію у форматі визнання прав і свобод громадян; народних урядів; культурної автономії для окремих мовних груп; вільного змагання політ. сил; гарантій прав опозиції та визнання засад багатопартійності; 2) екон. демократію, яка була покликана: сформувати засади д-ви загального добробуту; подолати безробіття; забезпечити ріст виробництва; утвердити змішану форму власності, коли поряд з приватною могли б вільно існувати держ., кооперативна тощо; ввести елементи планування у госп. житті; запровадити прогресивне оподаткування; 3) сусп. демократію, яка мала б гарантувати сусп. рівність внаслідок вирівнювання шансів громадян у доступі до освіти та культури; запровадила активну соціальну політику д-ви; 4) міжнар. демократію, яка мала бути спрямована на створення міжнар. системи безпеки, сприяти встановленню миру в цілому світі та поширенню ідей Д.с. Отож Франкфуртська декларація проголосила Д.с. офіц. політ. доктриною соціал-демократії. Надалі означена доктрина зазнала суттєвої модифікації з боку соціал-дем. партій.

А.С. Романюк

ДЕМОКРАТИЧНІ ПРИНЦИПИ ВИБОРІВ – засади, на основі яких здійснюється виборчий процес і відповідно до змісту яких вибори вважаються реальним волевиявленням громадян. Д.п.в. умовно поділяють на: 1) базові – принципи, які стосуються участі виборців у виборч. процесі, носять універсальний характер, є загальноновизнаними у світі, без дотримання яких вибори як дем. ін-т утрачають будь-який зміст. До базових Д.п.в. належать: принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування; 2) додаткові – принципи, які стосуються участі у виборч. процесі кандидатів, політ. партій і блоків, характеризують особливості виборч. процесу. Додаткові Д.п.в. не мають універс. характеру й по-різному розкриваються під час виборч. кампаній у різних країнах світу. Додаткові принципи виборів охоплюють принцип гласності виборів, принцип неупередженості владних структур до різних суб'єктів виборч. процесу, принцип свободи агітації, принцип рівності суб'єктів виборч. процесу тощо.

Згідно з принципом *вільних виборів* виборець самостійно вирішує питання про участь чи неучасть у виборах, у разі участі

– про міру залучення до виборів. Принцип вільних виборів передбачає, що в процесі їх організації й проведення повністю виключається будь-який примус щодо участі або неучасті як у виборах загалом, так і в процедурі голосування, виключається тиск на визначення виборцем способу голосування. З принципом вільних виборів безпосередньо пов'язаний абсентеїзм – байдуже ставлення громадян до реалізації своїх політ. прав та обов'язків, яке проявляється у формі ухиляння від участі в голосуванні на виборах. Згідно з принципом вільних виборів заборонено будь-яке переслідування за абсентеїзм. Існують дві групи причин абсентеїзму: 1) причини, пов'язані із заг. ситуацією в д-ві (політ., екон., соціальною тощо); 2) причини, пов'язані зі специфікою конкретної виборч. кампанії, коли виборчі перегами є нецікавими для виборців через певні особливості. Сприяють абсентеїзму низький рівень політ. культури, інфантильність або ж усвідомлення власного політ. безсилля, нездатність впливати на прийняття політ. рішень, відчуження власних політ. цінностей і потреб від можливостей їх задовольнити, високий рівень недовіри виборців до політ. інститутів та ін. Абсентеїзм часто зумовлює ситуацію, коли представницький орган влади обирається незначною кількістю виборців, що дає підстави ставити під сумнів його легітимність. Тому законодавство деяких країн з метою підвищення участі громадян у виборах запроваджує обов'язковий вотум. У цьому разі вибори трактуються владою як «суспільна функція», що охоплює не лише право, але й обов'язок громадян голосувати. У разі запровадження обов'язкового вотуму законодавством країни передбачаються певні санкції за свідоме ухиляння від участі у виборах (моральний осуд, грошовий штраф, певні обмеження щодо здійснення підприємн. діяльності, ув'язнення тощо).

Сутність принципу *рівних виборів* полягає в тому, що виборці повинні мати рівні можливості впливу на результати виборів. Принцип рівних виборів передбачає, що кожен громадянин, який бере участь у виборах, незалежно від віку, статі, раси, національності, майнового стану, соц. походження тощо, має однакову з ін. виборцями кількість голосів на виборах, у всьому іншому бере участь у виборах на рівних засадах. Порушенням згаданої умови є плюральний вотум, що передбачає надання певній частині виборців більше голосів, ніж решті представників виборч. корпусу. Функціонування принципу рівних виборів потребує об'єднання всіх виборців

країни в один виборчий корпус. Порушує цю умову запровадження куріальної системи, згідно з якою виборці країни діляться на кілька груп (курій, обшин) за різноманітними ознаками (національною, конфесійною, станово-кастовою тощо), для кожної з яких наперед встановлено кількість мандатів, що мають бути ними обрані. Обов'язковою умовою дотримання принципу рівних виборів є обрання депутатів одного органу влади однаковою кількістю виборців. Це пов'язано з тим, що в разі нерівності виборч. округів за кількістю виборців «вага» голосу виборця в менш чисельному виборч. окрузі буде більшою за «вагу» голосу виборця в окрузі, де чисельність виборців є більшою. Для дотримання цієї умови одномандатні виборчі округи створюються з приблизно однаковою кількістю виборців (чи з приблизно однаковою кількістю жителів). Абсолютної рівності виборч. округів у кількісному аспекті виборців (громадян) домогтися нереально, що, зокрема, можна пояснити тим, що виборчі округи намагаються більш-менш точно узгодити з наявним у тій чи ін. країні адмін.-тер. поділом. У багатомандатних округах має зберігатися пропорція мандатів і виборців, а в єдиному загальнодержавному (національному) багатомандатному виборч. окрузі має діяти одна й та сама виборча квота (виборчий метр). Нерідко на практиці принцип рівних виборів щодо рівності виборч. округів свідомо порушується через застосування виборч. геометрії («джерімендерінгу») – формування владою виборч. округів у такий спосіб, щоб забезпечити своїй політ. силі чисельніше представництво в парламенті. Законодавство більшості країн встановлює певні правові норми, спрямовані на ліквідацію виборч. геометрії, зокрема, періодичний перегляд кордонів виборч. округів незалежно від того, яка політ. сила в даний час перебуває у владі. Забороняється розривати територію виборч. округу – вона має бути суцільною тощо. Проте досягти абсолютної рівності виборчих прав громадян у всіх згаданих аспектах доволі важко.

Принцип загальних виборів полягає в залученні до виборів максимально широкого кола людей. Однак ніколи у виборч. практиці виборч. корпус не був тотожний кількості населення країни (виборч. округу). Законодавство різних країн завжди допускало існування виборч. цензів – сукупності офіційно закріплених законодавством країни умов, що обмежують виборчі права громадян (ценз громадянства, дієздатності, віковий, ценз осілості, освіченості (грамотності),

моральний, військовий, службовий, ценз банкрутства, статевий, майновий, расовий, релігійний ценз). Це сукупність вимог, яким повинен відповідати потенційний виборець для отримання права на участь у виборах. Виборчі цензи по-різному застосовуються щодо активного (права громадян обирати) і пасивного (права бути обраними) виборч. прав. Сучас. процеси демократизації призвели до скасування більшості виборч. цензів, передовсім, дискримінаційних, або ж спостерігаються тенденції до їхнього обмеження. У більшості країн щодо активного виборч. права зберігаються лише віковий ценз, ценз громадянства та ценз дієздатності (рідше – моральний ценз і ценз осілості). Щодо пасив. виборч. права, то тут застосування виборч. цензів є поширенішим, що часто є виправданим.

Принцип *прямих виборів* передбачає формування органів держ. влади та органів місц. самоврядування безпосередньо виборцями. Згідно з цим принципом між виборцями і кандидатом на виборну посаду немає ніяких проміжних інстанцій, що опосередковують волевиявлення виборців. Як правило, за принципом прямих виборів обираються депутати однопалатного парламенту та нижньої палати двопалатного парламенту, органи місц. самоврядування. Поряд із принципом прямих виборів застосовується принцип непрямих виборів, суть якого полягає в тому, що виборні посади у країні обираються не народом, а спец. органом. Непрямі вибори мають два різновиди: 1) *опосередковані* – передбачають формування виборного органу чи посади спец. створеним для цього ін-том (колегією виборників). Такий виборний орган формується виборцями для виконання функцій щодо обрання органу влади, після чого він найчастіше припиняє функціонування; 2) *багатоступеневі* – передбачають обрання низових органів влади безпосередньо народом, вищі органи влади формуються вже цими низовими органами. Принцип непрямих виборів застосовується, як правило, при формуванні верхніх палат двопалатного парламенту, формуванні уряду, зрідка – при формуванні однопалатного парламенту чи нижніх палат двопалатного парламенту. За непрямыми виборами обираються президенти у парламентарних республіках (інколи і в президентських республіках).

Згідно з принципом *таємного голосування* є недопустимим будь-який нагляд і контроль за волевиявленням виборців, передбачається реальна свобода акту голосування. Принцип таємного голосування передбачає забо-

рону в будь-якому разі вимагати від виборця інформації про те, як голосував він чи ін. виборці, за винятком ситуації, коли виборець добровільно бажає повідомити про це. Для дотримання принципу таємного голосування законодавством різних країн передбачено організацію низки його складових умов. Виборець повинен голосувати особисто, голосування за інших осіб заборонено. Акт голосування має відбуватися в спец. кабіні чи кімнаті для таємного голосування, присутність ін. осіб у цьому приміщенні разом із виборцем забороняється. Виняток становлять випадки, коли виборець унаслідок фіз. вад не може самостійно здійснити акт волевиявлення. У такому разі за згодою відповідної дільничної виборчої комісії виборцеві можуть допомогти ін. особи, які не є особисто зацікавленими у перемозі певного суб'єкта виборч. процесу. Особливості виборч. бюлетеня мають унеможливлювати встановлення результату волевиявлення конкретного виборця. Дотримання принципу таємного голосування передбачає встановлення законодавством відповідальності осіб, що порушили таємницю голосування. На сучас. етапі відкриті вибори застосовуються дуже рідко. Вони функціонують у деяких країнах (КНР тощо) для формування місц. представницьких органів влади. Будь-яка спроба порушення принципу таємного голосування має на меті здійснення впливу на волевиявлення виборців і спотворення його результатів. У період формування первісних демократій поширенням було відкритого голосування шляхом підняття рук, окриком тощо. Однак відкрите голосування дає змогу контролювати, спрямовуючи подачу голосів виборців тими, від кого вони якимось чином залежать.

Для існування стабільної дем. системи необхідне також дотримання додаткових принципів виборів. Лише комплексне застосування всіх Д. п. в. надасть можливість сформувати органи влади дем. шляхом, сприятиме реалізації принципу народного суверенітету.

Літ.: Виборче право України. Навч. посіб. ; за ред. В. Погорілка, М. Ставнійчук. К., 2003; Бучин М. Демократичні принципи виборів: суть та типологія. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: Зб. наук. пр. Л., 2008. Вип. 20; Кочубей Л.О. Виборчі технології : Навч. посіб. К., 2008; Шведа Ю. Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту: навч. посіб. Л., 2013; Шведа Ю. Р. Вибори від А до Я : настіл. кн. менеджера виборчої кампанії. Л., 2015.

Б.Л. Дем'яненко

ДЕМОКРАТІЯ (грец. – *demos* – народ і *kratos* – влада) – багатомірне соціальне поняття, яке від давніх часів дотепер зумовило значну кількість суперечок і тлумачень на всіх рівнях цивілізаційного розвитку. Відповідно Д. може розглядатися як цінність (ідеал), принцип, процедура, процес, форма держ. правління, політ. режим тощо. За своїм спрямуванням вона поділяється на політ. і соціальну. Політ. Д. акцентує увагу на правах і свободах індивіда, а соціальна – на справедливості розподілу матер. та ін. ресурсів (благ). За процедурою і способом реалізації, Д. поділяється на пряму (вибори), плебісцитарну (плебісцити, референдуми, опитування) і репрезентативну/представницьку (парламенти, ради, з'їзди, конференції та ін.). Д. може бути всезагальною або соціально обмеженою (у тому разі коли певні соц. групи: жінки, представники окремих культурно-нац. спільнот тощо обмежені в свої правах). Водночас Д. не складається з якогось єдиного неповторного набору ознак, принципів і форм, оскільки вона детермінована істор. часом і простором: є багато типів Д., а їхні різноманітні практики створюють не менш різноманітні сукупності наслідків. Як зазначає Д. Дьюї «Демократія має народжуватися знову з кожним новим поколінням...».

Д. як сусп.-політ. лад визначають сукупність умов, ін-тів, правил співжиття тощо відмінних від тиранії, авторитар. і тоталітар. практик. Д. базується на принципах, порушення яких спотворює саму сутність дем. системи правління. Найголовнішими серед них є такі: 1) юрид. визнання та інституційне оформлення суверенітету, верховної влади народу, що зазвичай закріплено в конституціях та ін. політико-правових актах, які мають вищу юрид. силу; 2) політ., соціальний і культурно-духовний плюралізм; 3) підзвітність органів влади, створення запобіжників проти зловживання владою; поділ влади; 4) верховенство закону і незалежність суд. системи; 5) періодична виборність органів публічної влади на центр. та місц. рівнях; 6) рівність прав громадян на участь в управлінні д-вою та сусп.-вом; 7) прийняття рішень за більшістю із врахуванням інтересів та прав меншості; 8) практична участь громадян в управлінні місц. та держ. справами; 9) взаємна відповідальність громадянина та д-ви; 10) транспарентність; цей принцип передбачає відкритість і прозорість дій влади, діалог між владою та громадою, право на судження і право відкритого висловлювання власної думки щодо дій влади; транспарент-

ність проявляється в доступнішій і достовірнішій публічній інформації тощо.

Неодмінною умовою повноцінної Д. є існування дієвого громадян. сусп-ва, здатного акумулювати відповідний соц. капітал і формувати дем. громадянські чесноти. Одним із важл. компонентів дем. політ. свідомості є цінності. За сутністю цінності – це засвоєні і надбані індивідом у процесі життєдіяльності соціально-групові уявлення. За зауваженням С. Верби, вплив громадян. цінностей на політ. результати залежить не від цінностей і вподобань окремого індивіда, а від характерної для загалу сукупності цінностей та вподобань, що виявляються по-різному: як голоси на виборах, як громад. думка, як повідомлення, спрямовані до політ. еліт та ін.

Зусилля, спрямовані на побудову консолідованої Д., можуть бути заблокованими за відсутності відповідних умов (базових засад) у гол. сферах сусп. життя – економіці, соціальній сфері, духовному житті. Чинником Д. є наявність відповідного «інституційного дизайну» та спроможності політ. інститутів виконувати покладені на них функції репрезентантів дем. цілей і принципів управління. Щодо екон. основ Д., то їх необхідною умовою є наявність приватної власності та ринку. За справедл. твердженням Ф. А. фон Гаєка, система приват. власності – це найважливіша гарантія свободи, не лише для тих у кого є майно, а й майже так само для тих, у кого його немає. Екон. розвиток створює в сусп-ві сприятливі умови для розгортання процесів демократизації, оскільки становлення Д. швидше відбувається в країнах із розвинутим внутр. ринком і конкурентоспроможною буржуазією. У цьому контексті слід звернути увагу на таку закономірність: більшість екон. розвинутих країн є одночасно демократичними.

Соціальні основи Д. зароджуються в надрах громадян. сусп-ва. Саме в ньому формуються такі базові цінності Д. як свобода, солідарність, відповідальність тощо. Необхідною умовою сучас. Д. є соц. плюралізм, що породжується розвинутою структурою екон. і соціально-політ. інтересів. Соціальний плюралізм зі свого боку породжує політ. плюралізм, який є важл. чинником процесу дем. перетворень. Соціальний плюралізм передбачає наявність такої важл. передумови Д. як існування численного і впливового середнього класу, який постає також стабілізуючим чинником соціуму. Саме від позиції середнього класу значною мірою залежить доля демократії. Людина, яка хоче захистити та примножити свою власність, швид-

ше матиме час для участі в політиці, адже просування до влади розумних та ефект. політиків-управлінців забезпечать їм більш високий дохід і надійніший потенціал для виживання сім'ї. Саме тому вони більше, ніж багаті чи бідні зацікавлені в сусп-ві, де панують стабільний розвиток, справедливість і порядок. За даними ISSP 2019, загальна частка дрібної буржуазії в Україні, тобто умовного середнього класу, оцінюється в 10 % зайнятого населення. За даними Державної служби статистики України, сумарна частка різних категорій зайнятих не за наймом зазвичай суттєво вища, ніж у соціолог. опитуваннях. Напр., у 2020 вона становила майже 17 %: роботодавці (1,4 %), самозайняті (15 %) і безоплатно працюючі члени родини (0,4 %).

Іншою підвалиною Д. є її культурно-духовні засади. Д. без духовної й моральної складових (які, зрозуміло, не може бути зведено лише до релігії) дуже легко перетворюється на процедури, що можуть бути використані на шкоду людині. Як стверджує франц. політолог Г. Ерме, Д. – «це культура більшою мірою, ніж система інститутів; у будь-якому разі, це наслідок повільного культурного вистигання, що тривав у Західній Європі та Північній Америці понад століття, без якого ці інститути не мають коренів». Це зауваження спонукає нас пильніше дивитися на соціокультурний контекст змін базових засад та інститут. структури Д. Так, слід замислитися, чому протестантські країни Північної Європи заможніші й демократичніші, ніж країни Південної Європи, де переважно сповідують догмати католицизму? Ще більш вражаюча відмінність між цими країнами і д-вами, де поширено православ'я. І майже прірва щодо реалізації принципів і цінностей зах. моделі Д. пролягає між згаданими д-вами та політ. режимами, де панують догмати реліг. фундаменталізму. Важл. складовою дем. політ. культури є відповідний рівень освіти: спостерігається позитивна кореляція між рівнем Д. та рівнем освіченості людей. Тим самим підтверджується думка одного із батьків-засновників США Т. Джефферсона, який писав про те, що поняття «неосвічена демократія» є логічною суперечністю. «Якщо дехто очікує, що цивілізована нація може бути неосвіченою і вільною, то він очікує того, чого ніколи не було і ніколи не буде».

Практична реалізація принципів Д. здійснюється через дем. політ. режим, специфіка якого є похідною від ідеології (концептуальної моделі), що її сповідує і впроваджує в

життя правляча еліта за підтримки більшої сусп.-ва. Відповідно Д. може бути ліберальною, колективістською, консенсусною, учасницькою, елітарною, плюралістичною та ін. Досвід успішних країн Заходу переконливо свідчить про те, що важко будувати дем. країну без наявності певної сукупності умов. Водночас не існує прямої кореляції між формуванням дем. ін-тів і розвитком економіки, зростанням заможності громадян, становленням правової д-ви або визріванням громадян. сусп.-ва. Не окрема галузь або сусп. ін-т робить Д. можливою, а відповідний рівень культури. Отже, не власне екон. розвиток або характеристики соц. структури зумовлюють Д., а культура, що під впливом економіки і соц. чинників змінюється так, що сприяє демократизації сусп.-ва.

Літ.: Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. К., 2005; Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії; пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. К., 2019; Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні: зб. наук. праць / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майборода. К., 2019; Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах; пер. з англ. Т. Цимбал. К., 2020; Симончук О. Соціально-класова структура України часів незалежності: підсумки тридцяти років трансформацій (1991–2021). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності: зб. наук. праць. Вип. 8. К., 2021; Гаск Ф. Шлях до рабства; пер. з англ. С. Рачинський. К., 2022; Кондратенко О.Ю. Україна у світових рейтингах демократії: моногр. К., 2023.

В.І. Бортніков

ДЕПОРТАЦІЯ (від лат. *deportatio* – виселення) – вигнання, заслання, виселення з країни; примусове переселення окремих осіб, груп, народів. Термін «Д.» з'явився у кримінальній праві Франції для позначення особливих видів заслання до заморських колоній, що застосовувалися у XVIII–XIX ст. щодо як криміналів, злочинців-рецидивістів, так і політ. правопорушників. У широкому сенсі під Д. розуміється одна з крайніх форм дискримінації людини, суть якої полягає у примусовому, насильницькому переселенні громадян, народів, націй до ін. країн або на спец. виділені території. Д. може застосовуватися також як захисна акція д-ви стосовно іноз. громадян або осіб без громадянства, що незаконно в'їхали в ту або ін. д-ву. Істор. практика засвідчує, що Д. неодноразово використовувалися і як інструмент масових репресій. Особливого розмаху репресивні Д. набули у СРСР у 1-й половині ХХ ст.: напередодні Другої світової війни з прикордонних

районів були депортовані «неблагонадійні елементи» (поляки, німці, корейці, китайці), а з початком війни осн. приводом до насильницьких масових депортаційних акцій, які тривали практично до смерті Й. Сталіна, стало звинувачення у антирад. діяльності (жертвами цієї інкримінації стали німці, чеченці, інгуші, карачаєвці, балкарці, кримські татари, греки, вірмени, болгары, українці, литовці та ін.). На 1 січня 1953 чисельність депортованих/спецпереселенців досягла максимальної величини – 2753356 осіб. Наслідки Д. у СРСР: на тривалий час були позбавлені своїх законних юрид. прав цілі народи; кардинально змінилися чисельність та нац. склад не лише окремих регіонів, а й значної частини республік рад. д-ви; з політ. карти СРСР зникли цілі автономні області та республіки (Калмицька, Кабардино-Балкарська АРСР, Карачаєвська автономна область та ін.); радикально трансформувалися кордони низки адмін.-тер. одиниць; розпочалося планомірне заселення земель депортованих народів представниками ін. національностей; у низці регіонів загострилися міжнац. відносини.

О.Д. Бойко

ДЕРЖАВА (італ. *la stato*, англ. *state*, франц. *l'etat*, нім. *der Stat* – держава) – базовий інститут політ. системи і політ. організації сусп.-ва, який створюється для налагодження життєдіяльності сусп.-ва загалом, здійснення політ. влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному сусп.-ві з метою забезпечення його цілісності, безпеки, задоволення загально-соціальних потреб. Під терміном «Д.» розуміють: 1) певну відокремлену територію, на якій проживає організоване за допомогою публіч. влади населення (у побутовому мовленні синонімами Д. вживають терміни «країна», «народ», «суспільство», «вітчизна»); 2) відношення до політ. влади – сукупність зв'язків між громадянами і держ. органами; 3) у вузькому розумінні Д. ототожнюється виключно з адмін. органами та з системою правових норм, які визначають їх функціонування.

Виникнення і функціонування Д. пов'язується з будь-яким соц. розшаруванням сусп.-ва, з його поділом на ті чи ін. частини. Поділ сусп.-ва на класи (у соціально-екон., традиційно-марксист. розумінні поняття) поширена умова виникнення Д., але не єдино можлива. Вона може бути доповнена поділом сусп.-ва на етнічні групи та ін. соц. підрозділи. Д. може виникнути і в докласовому сусп.-ві, якщо воно втратило соц. однорідність.

Ознаки Д.: наявність чітко визначеної території, на яку поширюється її суверенітет; організація влади за певним тер. принципом; наявність публічної влади, що здійснюється особл. Категорією осіб, зайнятих винятково сусп. управлінням та охороною встановлених у ньому порядків (держ. чиновники); право видавати закони і правила, обов'язкові для всього населення, що проживає в межах території Д.; поділ населення за ознакою території проживання (громадянство); вираження публічною владою найважливіших інтересів учасників сусп.-політ. життя; право і можливість Д. здійснювати внутр. і зовн. політику від імені всього сусп-ва, претензія на захист загального інтересу; монопольне право Д. на примус щодо свого населення; сучасна Д. від ситуації, коли вона активно застосовувала ін-ти примусу щодо тих громадян та ін-тів, які не готові були виконувати рішення влади, перейшла до ситуації погрози застосування примусу; наявність особл. системи органів, установ і знарядь примусу, які здійснюють профілактичні й каральні функції; монопольне право Д. на збирання податків для формування загальнонац. бюджету, утримання держ. апарату; збирання мита, випуск грошей, регулювання грошового обігу; наявність чітко визначених держ. символів: герба, прапора, гімну; дипломат. та міжнар.-правове визнання її іншими Д., унаслідок чого вона стає суб'єктом міжнар. права; використання матер. та ін. ресурсів сусп-ва для здійснення внутр. та зовн. політики.

Концепції походження Д.: 1) *теологічна* концепція – конкретний акт здійснення держ. влади зумовлюється волею надприродного фактора; залежність Д. від реліг. орг-цій і діячів, покора всіх перед держ. владою; 2) *патріархальна* концепція (біля її витоків були Конфуцій і Аристотель) – Д. є результатом розвитку сім'ї; Аристотель розглядав виникнення Д. як природний процес розвитку та ускладнення форм спілкування людей – спочатку люди об'єднуються в сім'ї, потім кілька сімей утворюють поселення, на завершальній стадії цього процесу виникає Д.; Конфуцій вважав Д. великою сім'єю, де влада правителя в Д. є такою, як влада батька в сім'ї, відносини правителів і підданих нагадують сімейні стосунки, де молодші залежать від старших, піддані мусять слухатися правителя, а той зобов'язаний дбати про підданих; 3) концепція *суспільної угоди* (конвенціональна, договірна концепція; Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо) – Д. виникла в результаті свідо-

мої й добровільної угоди людей, які раніше перебували у природному, додерж. стані, пізніше, щоб надійно забезпечити свої права і свободи, вирішили створити Д., гол. завданням якої мала бути турбота про спільне благо; 4) *органічна* концепція (Г. Спенсер, Р. Вормс, А. Шеффле, Дж. Фортеск'ю) – проведення аналогії між тілом Д. і живим організмом; з розвитком суспільств його частини стають несхожими, відбувається нарощення структур за рахунок зростаючої диференціації сусп. і профес. ролей і функцій; 5) концепція *підкорення* (завоювання; Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський) – у XIX ст. поширилися теорії розвитку Д., що пов'язували її з боротьбою й насильством як факторами визначальних змін в устрої сусп-ва, вони зверталися до модної теорії сусп. дарвінізму. Л. Гумплович стверджував, що Д. виникла після завоювання гірше організованих і слабших людських спільнот («рас») краще організованими і сильнішими, таким чином, Д. стає формою панування переможців над переможеними; 6) *психологічна* концепція (Л. Петражицький, Г. Тард, Дж. Фрезер) – походження Д. обґрунтовується психолог. чинниками: за своїм психічним складом люди поділяються на схильних до влади, здатних брати відповідальність за себе й ін. громадян, і тих, хто уникає відповідальності, схильний перекладати її на ін., делегуючи їм певні права на управління сусп. життям; 7) *марксистська* (класова, соціально-економічна, Ф. Енгельс, В. Ленін) концепція – Д. є результатом істор. розвитку сусп-ва, його диференціації на класи під впливом розвитку продуктивних сил і появи приватної власності. Марксист. концепція базується на таких тезах: Д. і право є знаряддям у руках істор. визначених сусп. класів; поняття сусп.-екон. формації є основою розуміння політ. та юрид. надбудови; категорія істор. типу Д. виражає єдність класової суті, екон. основи і найважл. принципів організації відповідної правової системи. Проте на процес виникнення Д. паралельно вплинули і некласові фактори. Польс. політолог Є. Вятр виділив чотири типи таких факторів: 1) наявність зовн. загрози сусп-ву, що прискорює процес державотворення; 2) вплив чужих зразків: сусідні народи брали за зразок держ. організацію ін. народів; 3) специфіка етнічних відносин: поділ на вільних громадян і рабів, створення апарату насильства для збереження такого поділу легше формувалися там, де була необхідність перетворити у раба чужинця, а не колись вільну людину зі свого племені;

4) геогр. умови: процесові державотворення сприяють такі умови (будівництво іригаційних систем, зрошувальних каналів, вирубування лісів тощо), які вимагають залучення до колект. видів робіт великої кількості працівників.

У структурі сучас. Д. наявні: глава держави (монарх або президент), парламент, уряд, загальнодерж. органи (Національний банк, Рада національної безпеки і оборони, Фонд державного майна тощо), судова система, прокуратура (у тих країнах, де вона має самостійний статус), представники уряду на регіональному рівні (комісари, префекти, губернатори). Прокуратура, як орган держ. звинувачення й нагляду за дотриманням законодавства, діє як самостійний ін-т (Іспанія, РФ, Україна); як елемент міністерства юстиції (США) і судової системи (Італійська Республіка, Республіка Франція, ФРН); узагалі відсутня як держ. орган (Велика Британія). У сучас. умовах становлення ін-тів влади безпосередньо або опосередковано залежить від загальних виборів.

Держ. ін-ти поділяються на *політичні* (глава Д., уряд, парламент), які формуються безпосередньо громадянами і приймають політ. рішення та *адміністративні* (управлінський апарат політ. органів), які готують і втілюють у життя політ. рішення. Функціями Д. є осн. напрями її діяльності щодо вирішення поточних і перспективних завдань. Залежно від тривалості дії функції Д. поділяються на постійні й тимчасові; залежно від значення – на головні й допоміжні; найпоширенішим є поділ функцій Д. на внутр. і зовн.: *внутрішні* функції – адмін.-управлінські; консолідація сусп-ва на основі загальних інтересів громадян; виконання загально-носусп. робіт; прийняття, удосконалення та реалізація обов'язкових для всіх законів; регулювання економіки, госп. діяльності сусп-ва; духовно-політ., виховна діяльність; формування політ. свідомості громадян; регулювання соц. відносин, забезпечення соц. захисту громадян; захист і зміцнення чинних політ., екон., соціальної систем, духовних цінностей; функція підтримання правопорядку й покарання порушників; національно-консолідуюча; захист сусп-го ладу від дестабілізації й деструкції; *зовнішні* функції – захист недоторканості кордонів; підтримка цілісності території; захист держ. суверенітету; розвиток військ. потенціалу; функція взаємовигідного співробітництва в екон., соціальній, культ., технолог., торговельній та ін. галузях з ін. країнами; дипломат. функція, спрямована на створення

сприятливих зовнішньополіт. умов розвитку Д., інтеграцію в світове співтовариство.

Єдина за своїми сутнісними характеристиками Д. функціонує в багатоманітних конкретних формах: *формах державного правління* (інституціон. характеристики організації влади). Залежно від правового статусу глави Д. і порядку формування цього вищого органу, розрізняють *монархічну* і *республіканську* форму.

Монархія (грец. *monarchia* – єдиновладдя, від *monos* – один, єдиний і *arche* – влада) – форма правління, за якої верховна держ. влада юридично належить одній особі – монарху (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування. Сучасними різновидами монархії є *абсолютна* (Ватикан, Держава Катар, Королівство Саудівська Аравія, ОАЕ, Султанат Оман) і *обмежена* (*дуалістична* – Держава Кувейт, Королівство Бахрейн, Королівство Марокко, Королівство Таїланд); *парламентарна* – Велика Британія, Данія, Іспанія, Королівство Бельгія, Королівство Норвегія, Нідерланди) монархії. Сучас. практика престолонаслідування включає системи: 1) *салічну* (Держава Японія, Королівство Бельгія, Королівство Норвегія) – надає право успадкування тільки по чоловічій лінії; 2) *кастільську* (Велика Британія, Данія, Іспанія) – надає перевагу чоловікам, але допускає й успадкування по жіночій лінії у разі дотримання принципу старшинства (напр., молодша донька старшого брата в родині має переваги над старшим сином молодшого брата); 3) *австрійську* – допускається право успадкування для жінок тільки у разі відсутності законних спадкоємців по чоловічій лінії. Загалом натеper монархія функціонує в понад 40 країнах світу, у т. ч. 11 європейських.

Республіканська (лат. *respublica* – сусп. справа, від *res* – справа, *publicus* – сусп., держ., громадський) форма держ. правління передбачає, що всі вищі органи держ. влади або обираються, або формуються загальнонац. представницькою установою (парламентом). Є три різновиди республік. форми правління: президентська, парламентарна і республіка змішаного типу. Основна відмінність між ними полягає в способі формування та функціонування уряду. У *президентській* республіці уряд формує та очолює президент, який одночасно виступає главою Д. і главою уряду (Аргентинська Республіка, Боліваріанська Республіка Венесуела, Ісламська Республіка Іран, США, Сполучені Штати Мексики та ін.). У *парламентарній* республіці уряд формується парламент. шляхом, несе

перед парламентом політ. відповідальність і зобов'язаний піти у відставку в разі висловлення йому парламентом вотуму недовіри (Держава Ізраїль, Італійська Республіка, Республіка Австрія, Республіка Болгарія, Турецька Республіка, ФРН, Чеська Республіка та ін.). За змішаної форми держ. правління (парламентарно-президентської чи президентсько-парламентарної) уряд формується спільно президентом і парламентом, назва змішаної форми правління визначається тим, у кого з них більше повноважень щодо формування та функціонування уряду (Португальська Республіка, Республіка Польща, Румунія, Україна, Фінляндська Республіка, Французька Республіка та ін.). Республіка є найпоширенішою формою правління. На поч. ХХІ ст. зі 190 Д. світу, більш як 140 були республіками.

Д. функціонує у формах державного устрою (тер. характеристики організації влади) як способі тер. організації Д., що визначається принципами взаємовідносин Д. як цілого і її тер. складових. Розрізняють унітарну і федеративну форми держ. устрою. *Унітарною* (франц. *unitaire* – єдиний, від лат. *unitas* – єдність) є Д., територія якої складається з адмін. або політико-адмін. одиниць, що не претендують на політ. самостійність. За ознакою централізації політ. влади унітарні Д. поділяються на: 1) *децентралізовані* – присутній конституційний розподіл повноважень між центр. владою й тер. одиницями вищого рівня; 2) *відносно децентралізовані* – вищі тер. одиниці мають винятково або головним чином адмін. характер, самоврядний характер мають лише низові одиниці; 3) *централізовані* – немає місц. автономії, функції влади на місцях здійснюють призначені центр. владою адміністратори. *Федерація* є союзною Д., територія якої складається з держ. утворень (штатів, провінцій, земель, республік, кантонів), наділених юрид. і певною політ. самостійністю. Федеративна Д. може утворюватися: 1) у результаті договору між незалежними суб'єктами про створення нового держ. об'єднання з перетворенням учасників договору в суб'єктів федерації (США); 2) шляхом приєднання до Д. нових територій і наділення їх правами суб'єкта федерації (приєднання до США штатів Техас, Луїзіана, Аляска) або утворення нових суб'єктів федерації на частині території раніше існуючої Д. (утворення п'яти нових німецьких земель на території колишньої Німецької Демократичної Республіки); 3) у результаті підвищення статусу регіональних утворень і перетворення їх на суб'єкти

федерації (Королівство Бельгія); 4) шляхом еволюції конфедерації у федеративну Д. з перетворенням колишніх незалежних Д. у суб'єктів федерації (Об'єднані Арабські Емірати, Швейцарська Конфедерація).

Якщо поняття «форма державного правління» і «форма державного устрою» дають уявлення про організаційну структуру Д., зовн. вияв державності, то реальна роль ін-тів держ. влади, способи владарювання у тій чи ін. країні знаходять вияв у понятті «політичний режим» (функціональні характеристики організації влади). Політ. режим визначається як система методів і засобів здійснення політ. (держ.) влади. Найпоширенішим у сучас. політології є поділ політ. режимів за ознакою демократизму на *демократичні* і *недемократичні*. Останні, у свою чергу, поділяються на *тоталітарні* та *авторитарні*.

Тоталітарний (від лат. *totalis* – увесь, повний і *totalitas* – цільність, повнота) режим здійснює всеосяжний (повний, тотальний) контроль над усіма сферами сусп. життя та особистим життям громадян, спираючись на систематичне й перманентне використання насильства. Прикладами тоталіт. режимів в історії ХХ ст. були режими А. Гітлера (1934–1945) у нацист. Німеччині, Б. Муссоліні (1926–1943) у фашист. Італії, Й. Сталіна (1929–1953) у СРСР, період «культурної революції» у Китайській Народній Республіці (1966–1976), правління Пол Пота (1975–1979) у Камбоджі, С. Хусейна (1979–2003) у Республіці Ірак, Фіделя Кастро (1959–2008) у Республіці Куба.

Авторитарний (франц. *autoritarisme*, від лат. *autoritas* – вплив, влада) політ. режим характеризується зосередженням держ. влади в руках однієї особи / групи осіб або в одному її органі (політ. режими у суперпрезидентських республіках країн Лат. Америки; монархічних республіках в Африці; сучасних пострад. д-вах – Республіці Білорусь, Республіці Казахстан, Республіці Узбекистан, Російській Федерації, Туркменистані). Авторитарні режими досить поширені й багатоманітні, серед них виділяють: *теократичні* авторитарні режими (характерні для країн, де до влади прийшли фанат. релігійні клани, режим Р.-М. Хомейні (1979–1989) в Ісламській Республіці Іран); *військово-бюрократичні диктатури*, встановлюються внаслідок військ. переворотів (режим «чорних полковників» у Греції (1967–1974); Аргентинська Республіка (1976–1983); Третя Бразильська Республіка (1964–1983); Парагвай (1954–1989); Чилі (1973–1990)); *персональ-*

ні тиранії – персоніфікований режим, в якому влада належить диктатору і спирається на розгалужений поліційний апарат (персональна тиранія Могаммеда Сіада Барре в Сомалійській Демократичній Республіці (1969–1991), Франсуа Дювальє в Гаїті (1957–1971), Іді Аміна в Уганді (1971–1979), династії Сомоси у Республіці Нікарагуа (1936–1979)); абсолютні монархії (Держава Катар, Королівство Саудівська Аравія, ОАЕ, Султанат Оман), у яких монарх наділений необмеженою владою в усіх сферах Д., виборні представн. органи відсутні, уряд призначається монархом, виконує його волю і підзвітний тільки йому; *неототалітарні* режими – влада зберігається в руках однієї політ. партії завдяки різноманітним маніпуляціям (режим інституційно-революц. партії Мексики (1929–2000), Партії арабського соціалістичного відродження (Баас) у Сирії (від 1966).

Демократичний (у пер. з грец. *δημος* і *κράτος* – народовладдя) політ. режим базується на організації і функціонуванні держ. влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх громадян при розв'язанні проблем сусп. врядування. Дем. політ. режим найповніше проявляється за республік. форми держ. правління парламентарного чи президентського типу, демократичними бувають і парламентарні монархії.

На практиці кожен із трьох типів політ. режимів рідко трапляється у чистому вигляді. Найчастіше політ. режим у кожній країні є поєднанням у певній пропорції ознак різних типів (передусім, дем. та авторитарного), з переважанням ознак того чи ін. режиму. За всієї різноманітності Д. щодо форм правління, держ. устрою, політ. режимів заг. тенденцією сучас. світу є зростання ролі Д. у розв'язанні проблем сусп. розвитку (задоволення загально-соціальних потреб, забезпечення прав та інтересів людини і громадянина).

Б.Л. Дем'яненко

ДЕРЖАВНА ЗРАДА – діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноз. д-ві, іноз. орг-ції або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Д.з., кримін. відповідальність за вчинення якої передбачена ст. 111 Кримінального кодексу України, становить

собою один із найбільш небезпечних злочинів проти основ нац. безпеки України.

Відповідно до диспозиції ст. 111 КК України Д.з. може бути вчинена в трьох формах: 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; 2) шпигунство; 3) надання іноз. д-ві, іноз. організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Оскільки склад цього злочину є формальним, то такі ознаки об'єктивної сторони злочину, як сусп. небезпечні наслідки та причиновий зв'язок між сусп. небезпечним діянням і наслідками, не є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони складу цього злочину. Відповідальність за Д.з. настає незалежно від заподіяння конкретної шкоди, яка часто буває істотно віддаленою від діяння у часі, важко піддається конкретизації та доказуванню. Першою із передбачених у диспозиції ст. 111 КК України форм Д. з. є перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту. Йдеться як про фіз. перехід на сторону д-ви, з якою Україна перебуває у стані війни або збройного конфлікту, так і про надання допомоги цій д-ві. Кримінальний закон вказує, що Д.з. у формі переходу на бік ворога може бути вчинена лише в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту. Правовий режим воєнного стану та порядок його введення і скасування регламентуються Конституцією України, Законом України «Про правовий режим воєнного стану», а також відповідним Указом Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затвердженого Верховною Радою України.

Друга форма Д.з. – шпигунство. Поняття «шпигунство» визначено в ч. 1 ст. 114 КК України як передача або збирання з метою передачі іноз. д-ві, іноз. орг-ції або їхнім представникам відомостей, що становлять держ. таємницю. Поняття відомостей, що становлять держ. таємницю, визначено в ст. 1 Закону України «Про державну таємницю». Із законод. визначення шпигунства випливає, що з об'єктивного боку воно може характеризуватися: 1) передачею іноз. д-ві, іноз. орг-ції або їхнім представникам відомостей, що становлять держ. таємницю; 2) збирання з метою передачі іноз. д-ві, іноз. орг-ції або їхнім представникам відомостей, що становлять держ. таємницю. Шпигунство є злочином з усіченим складом, оскільки воно вважається закінченим з моменту початку збирання зазначених відомостей або з моменту їх передачі.

Третью з передбачених у ст. 111 КК України формою Д.з. є надання іноз. д-ві, іноз. орг-ції або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Ця форма трактується науковцями досить широко, а саме як надання будь-якої допомоги зазначеним суб'єктам у проведенні підривної діяльності проти України. В. Тацій звертає увагу на те, що при цій формі немає значення, як діяла особа, – за завданням іноз. д-ви чи з власної ініціативи. Цією формою охоплюються і випадки, коли особа за завданням іноз. держав або їх представників організовує (або вчинює) на шкоду інтересам України будь-який ін. злочин проти основ нац. безпеки України (напр., диверсію, посягання на життя держ. чи громад. діяча). У таких випадках відповідальність має наставати за сукупністю злочинів У цій формі Д.з. вважається закінченою з моменту, коли особа фактично почала надавати допомогу іноз. д-ві, іноз. орг-ції чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України.

Лит.: Кончук Н.С. Кримінальна відповідальність за державну зраду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2019; Сергієвський С.К. Диференціація кримінальної відповідальності за різні форми державної зради. Часопис Київського університету права. 2020. № 4.

І.Г. Каланча

ДЕРЖАВНА МОВА – правовий статус мови, вживання якої обов'язкове в офіц. документах та публ. сферах сусп. життя в д-ві (законодавство, управління, судочинство, освіта тощо). Д.м. постає як мова національності, яка самовизначилася в д-ві. Вживання Д.м. закріплюється традицією або законодавством. У рад. часи про державність (навіть номінальну, серед усіх мов 15 рад. республік) не йшлося – рад. політ. доктрина і державницька практика до самого поняття «Д.м.» ставилися негативно.

Конституцією України 1996 статус Д.м. надано українській мові (ч. 1 ст. 10), а п. 4 ст. 92 Основного Закону зазначено, що винятково законами України визначається порядок застосування мов. Це повністю відповідає державотворчій ролі укр. нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення і дала офіц. назву державі.

З приводу конституц. норми про державність укр. мови Конституційний Суд України кількома своїми рішеннями різних років надав офіційне тлумачення такого змісту:

«Положення ч. 1 ст. 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Виходячи з положень ст. 10 Конституції України та законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, в тому числі у навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова. <...> У державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою відповідно до положень Конституції України та законів України в навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин. Конституційний Суд України виходить із того, що застосування та функціонування державної мови в Україні нерозривно пов'язані з її вивченням, тобто з реалізацією особою права на освіту».

Знаковою подією у процесі укр. націєтворення слід вважати прийняття Верховною Радою України 25 квітня 2019 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». До найважл. його новел слід передусім віднести:

– непоширеність дії цього Закону на сферу приватного спілкування та здійснення реліг. обрядів;

– утвердження укр. мови як мови міжетнічного спілкування в Україні;

– кожний громадянин України зобов'язаний володіти держ. мовою; особа, яка має намір набутися громадянство України, зобов'язана засвідчити відповідний рівень володіння держ. мовою;

– класифікація рівнів володіння держ. мовою розробляється і затверджується Національною комісією зі стандартів державної мови з урахуванням рекомендацій Ради Європи з мовної освіти (CEFR);

– поряд із публ. управлінням винятково держ. мовою здійснюється діяльність у сферах: трудових відносин; освіти (у закладах освіти відповідно до освітньої програми одна або кілька дисциплін можуть викладатися двома чи більше мовами – держ. мовою, англ. мовою, ін. 24-ма офіц. мовами ЄС); науки (наукові видання публікуються держ. мовою, англ. мовою та/або ін. офіц. мовами

ЄС. У разі публікації англ. мовою та/або ін. офіц. мовами ЄС опубліковані матеріали мають супроводжуватися анотацією та переліком ключових слів держ. мовою; мовою публ. наук. заходів (наук. конференції, круглі столи, симпозиуми, семінари, наук. школи тощо) може бути держ. мова та/або англ. мова); культури (зокрема, проведення культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів, поширення та демонстрування фільмів); телебачення і радіомовлення; друкованих ЗМІ; книговидання та книгорозповсюдження (не менше 50 % назв книжкових видань упродовж календарного року); публ. заходів (збори, конференції, мітинги, виставки, навч. курси, семінари, тренінги, дискусії, форуми, ін. заходи, доступні або відкриті для учасників таких заходів); обслуговування споживачів (на прохання клієнта його персональне обслуговування може здійснюватися також ін. мовою, прийнятною для сторін); реклами; охорони здоров'я (на прохання особи, яка звертається за наданням медичної допомоги чи послуг з медичного обслуговування, її персональне обслуговування може здійснюватися також ін. мовою, прийнятною для сторін); спорту; електронних комунікацій і поштового зв'язку, транспорту;

– з метою сприяння функціонуванню укр. мови як державної у сферах сусп. життя, визначених цим Законом, на всій території України діє Уповноважений із захисту Д.м., якого призначає та звільняє з посади Кабінет Міністрів України. До повноважень Уповноваженого належить, зокрема, складання протоколів та застосування стягнень у випадках, встановлених законом. Кожна особа має право звернутися до Уповноваженого, ін. органів, уповноважених здійснювати захист і контроль щодо застосування Д.м., зі скаргою про порушення вимог цього Закону та щодо усунення перешкод та обмежень у користуванні Д.м.;

– встановлення відповідальності за порушення вимог цього Закону – від попередження (якщо порушення вчинено вперше) до накладення штрафу до семисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Конституційний Суд України своїм рішенням від 14 липня 2021 р. за № 1-179/2019(4094/19) визнав таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р. У мотивувальній частині рішення зазначено, що укр. мова є невіддільним атрибутом укр. державності, що зберігає свою істор. спадкоємність від давньокиївської доби.

Укр. мова завдяки закладеному в ній самій націєтворному началу є базовим системотворним складником укр. державності та її основою. Як мова автохтонного, найчисельнішого й титульного етносу укр. мова має статус єдиної Д. м. в Україні, що відповідає світовій практиці. Укр. мова – доконечна умова (*conditio sine qua non*) державності України та її соборності. Україна – це єдиний у світі ареал, де може бути гарантовано збереження, існування й усебічний розвиток укр. мови і, відповідно, укр. нації як державотворної, тому будь-які зазіхання на юрид. статус укр. мови як державної на території України неприпустимі, оскільки порушують конституц. лад д-ви, загрожують нац. безпеці та самому існуванню державності України. Будь-які прояви зневаги до Д.м. слід розцінювати як такі, що ганьблять саму д-ву, а отже є недопустимими та мають бути переслідуваними за законом.

Лит.: Демченко В. Державна мова як об'єкт національної безпеки : моногр. / наук. ред. І. Лопушинський. Херсон, 2019; Шевченко В.С. Інститут державної мови в Україні: історико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / ПрАТ «ВНЗ “Міжрегіональна Академія управління персоналом”». К., 2019; Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. К., 2021.

А.В. Самотуга

ДЕРЖАВНА ТАЄМНИЦЯ – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці й обороноздатності, які визнані у порядку, встановленому законодавством, державною таємницею та які підлягають охороні державою. В Україні відносини у сфері охорони Д.т. регулюються Конституцією України, законами України “Про інформацію” від 02.X.1992 (зі змінами), “Про державну таємницю» від 21.I.1994 (зі змінами), “Про доступ до публічної інформації» від 13.I 2011 (зі змінами).

Компетенція держ. органів, органів місц. самоврядування та їх посад, осіб у сфері охорони Д.т. в Україні є наступною: Президент України, забезпечуючи нац. безпеку, видає укази та розпорядження з питань охорони Д.т., віднесених законодавством до його повноважень; Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони Д.т.; Кабінет Міністрів України спрямовує та координує роботу міністерств, ін. органів виконавчої влади щодо

забезпечення здійснення держ. політики у сфері охорони Д.т.; центр. та місц. органи виконавчої влади та органи місц. самоврядування здійснюють держ. політику у сфері охорони Д.т. в межах своїх повноважень, передбачених законодавством.

Спеціально уповноваженим держ. органом у сфері забезпечення охорони Д.т. є Служба безпеки України, яка формує Звід відомостей, що становлять Д.т. Крім того, СБУ після проведення перевірки надає допуск до Д.т. дієздатним громадянам України віком від 18 років, які потребують його за умовами своєї службової, виробничої, наук. чи наук.-тех. діяльності або навчання. В Україні залежно від ступеня секретності інформації встановлено такі форми допуску: форма 1 (для роботи з секрет. інформацією, що має ступені секретності «особливої важливості», «цілком таємно» та «таємно»); форма 2 (для роботи з секрет. інформацією, що має ступені секретності «цілком таємно» та «таємно»); форма 3 (для роботи з секрет. інформацією, що має ступінь секретності «таємно»).

У держ. органах, органах місц. самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, що провадять діяльність, пов'язану з Д.т., з метою розроблення та здійснення заходів щодо забезпечення режиму секретності, постійного контролю за їх додержанням створюються режимно-секретні органи, які підпорядковуються безпосередньо керівнику держ. органу, органу місц. самоврядування, підприємства, установи, організації. Забезпечення охорони Д. т. відповідно до вимог режиму секретності покладається на керівників зазначених органів, підприємств, установ і організацій.

Порушення законодавства про Д.т. передбачає дисциплінарну, адмін. та кримін. відповідальність згідно із законом.

В.Ф. Смолянчук

ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ – термін, який використовується засобами мас-медіа для позначення найбільш шанованих, авторитетних політ. діячів. Найчастіше вживається у сфері міжнар. або закорд. справ й застосовується до дипломатів, міністрів та ін. відомих осіб держави.

Слід розрізняти формального і неформального Д.д. Статус першого пов'язаний із тим місцем і посадою, які він обіймає в держ. структурі вищого рівня (напр., мера міста, голову районної чи обл. адміністрації не прийнято вважати Д.д.). Його діяльність може і не отримати у громадян жодної емоційної (позитивної чи негативної) оцінки, з урахуванням

того, що за свою кар'єру йому не доводилося приймати якихось доленосних рішень щодо розвитку сусп.-ва. Таких діячів швидко забувають. Проте Д.д., які відповідально виконували свій громадян. обов'язок, зазвичай мали тривалу популярність та довгу видатну кар'єру.

Неформальний політ. діяч, на відміну від формального, не обов'язково обіймає високу посаду в держ. ієрархії. Він може отримати всенародне визнання поза формальним статусом Д.д., обумовленим певною владною нішею. Його статус як Д.д. пов'язаний із популярністю, яку він отримав завдяки власній діяльності, лідерським рисам характеру, моральною позицією, прийнятими доленосними рішеннями тощо. До таких слід віднести М.Л. Кінга, Дж. Неру, В. Черчилля й ін. Заради стратег. цілей, від яких інколи залежало майбутнє вітчизни, Д. д. доводилося вдаватися до непопулярних заходів. Напр., як В. Черчилль, який був сповнений рішучості продовжувати війну до перемоги, попри те, що ряд членів його кабінету, виступали за спробу досягнення угод з гітлер. Німеччиною. 13 травня 1940 він виступив з промовою в Палаті громад, позначивши свою подальшу політику: «Я не можу запропонувати нічого, окрім крові, праці, сліз і поту».

Слід розрізняти поняття політик (*politician*) і Д.д. (*statesman*). В ідеалі наше розуміння справжнього політика і Д.д. збігається. Однак у реальності це не завжди так. За основу відмінностей між Д.д. і політиком підсвідомо ставлять моральний імператив. Від політика на практиці зазвичай ніколи не чекають реалізації загальнонац. інтересів. Під «політиком» радше мають на увазі людину, що обслуговує приватні інтереси. У кращому разі – інтереси партії, або ін. організації, представником якої він є. В гіршому – власні інтереси. З ін. боку, термін «Д.д.» позначає людину, яка вища за міжпартійні конфлікти й обирає той курс, що враховує інтереси більшості на довгострокову перспективу. За словами В. Черчилля, відмінність політика від Д.д. у тому, що політик думає про майбутні вибори, а Д.д. – про майбутнє країни.

Д.д. політик стає тоді, коли перестає задовольняти лише миттєві бажання своїх виборців і починає допомагати їм усвідомити свої приховані реальні інтереси, які досяжні тому, що відповідають реальності й можуть бути гармонізовані з інтересами ін. Дуже часто замість об'єктив. оцінки своєї діяльності Д.д. зазнає критики з боку громадян, повного нерозуміння своєї праці, а то й невинуватої злоби.

Негат. дрібна риса чи помилка Д.д. може роздмухуватись до неймовірних розмірів, а позит., найцінніші риси та заслуги його забуваються до такої міри, що витворюється ілюзія повної невідповідності його до тієї праці, за яку він, з волі того ж народу, брався. Однак справжній Д.д. часто повинен діяти раніше, ніж його підлеглі зрозуміють необхідність змін. Деяко цинічно це відображено в афоризмі, що його приписують Г. Трумену: «Політик – це той, хто уміє управляти державою. Державний діяч – це політик, що помер 15 років тому». У здатності діяти, керуючись прихованою реальністю ситуації, всупереч очевидним зовн. проявам, полягає як мистецтво Д.д., так і критерій істинної його відповідності цьому статусу.

Величезну роль в історії відігравали люди, діяльність яких суттєво вплинула на життя сусп-ва, на перебіг конкретних істор. подій – правителі держав, полководці – їх називають «історичними діячами», «історичними особистостями», «видатними особистостями». До них відносять тих людей, діяльність яких пов'язана з великими істор. подіями, на хід яких вони впливали і яка стала уособленням корінних прогрес. перетворень в історії людства, д-ви або народу. Отже, істор. особистістю також слід вважати видатного Д. д., який відчутно вплинув на перебіг істор. подій.

В.О. Корнієнко

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ З НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ (ДКНС, за рос. аббревіатурою – ГКЧП) – тимчасова держ. структура, незаконно створена у серпні 1991 з метою запровадження в окремих місцевостях СРСР надзвичайного стану.

Наприк. 1980-х процес перебудови в СРСР наштотхнувся на низку труднощів. За цих обставин у 1990, передбачаючи подальше поглиблення кризи сусп. модернізації, Верховна Рада Радянського Союзу прийняла Закон «Про правовий режим надзвичайного стану», який регламентував механізм його оголошення та реалізації. Цей документ передбачав, що надзв. стан міг бути введений Президентом чи Верховною Радою СРСР лише за умови прохання або ж згоди Президії ВР чи вищого органу влади відповідної республіки.

Напередодні III З'їзду нар. депутатів СРСР у березні 1990 активно розгорнулася підготовка до введення за певних запровадження форми обставин надзв. стану. Хоча в цей період і не вдалося реалізувати запланованого, Рада безпеки дала команду розробити комп-

лекс необхідних документів. Розуміючи, що дедалі втрачає контроль за перебігом сусп. подій, М. Горбачов неодноразово у цей час вказував на необхідність реалізації «надзвичайних заходів». Масштабна підготовка до майбутнього запровадження в разі граничного загострення кризи надзв. стану в країні відбувалася з санкції Президента СРСР. На загальносоюзному рівні питання про надзв. стан консервативні сили почали ставити з листопада 1990. Принципово важливі для подальшого розвитку подій рішення про реорганізацію викон. органів влади і про президент. правління було прийнято на IV З'їзді нар. депутатів.

У квітні 1991 майбутній член ДКНС А. Тізяков підготував перший проект Указу про введення надзв. стану і створення Тимчасового комітету управління СРСР – праобразу майбутнього ДКНС. Тоді ж було фактично і сформовано склад цього надзв. органу. Показово, що у списку фігурували високопоставлені парт. функціонери (секретар ЦК КПРС О. Шенін та перший секретар Московського міськкому Ю. Прокоф'єв), які надалі, вочевидь, щоб не компрометувати КПРС, не увійшли до складу ДКНС, хоча і були активними учасниками пучку.

17 червня 1991 після виступу прем'єр-міністра В. Павлова на закритому засіданні сесії ВР СРСР на введенні надзв. стану наполягали голова КДБ В. Крючков, міністр закорд. справ Б. Пуго та міністр оборони Д. Язов. Однак М. Горбачов не підтримав цю пропозицію.

З метою отримання підтримки у силових структурах, Кабінет Міністрів СРСР, на чолі якого стояв майбутній гекачепіст В. Павлов, влітку 1991 збільшує норми продовольчого забезпечення офіцерам армії, МВД, КДБ СРСР, Залізничних військ. Активно розгортається організац. підготовка до введення надзв. стану. 20 липня 1991 відбулася розширена колегія КДБ за участю керівників УКДБ республік, країв та областей з питань боротьби з організ. злочинністю, на якій ретельно опрацьовувалась координація спільних дій КДБ і МВД в умовах «паралічу виконавських структур».

Місц. парторганізації забезпечили хвилю листів у органи влади та низку публікацій у пресі, лейтмотивом яких була думка про «необхідність наведення порядку», що створювало ілюзію масової підтримки знизу ідеї запровадження «надзвичайних заходів».

Активні та масштабні дії майбутніх гекачепістів не могли не потрапити в поле зору зах. політиків. Саме тому вже 20 червня у

Берліні держ. секретар США Дж. Бейкер повідомив міністру закорд. справ СРСР А. Бесмертних про те, що у Рад. Союзі готується усунення з посади М. Горбачова. У змові, заданими амер. розвідки, активну участь беруть В. Крючков, В. Павлов та Д. Язов. Цю ж інформацію було передано до Москви через посла США Дж. Метлока.

6 серпня В. Крючков дав завдання групі аналітиків (заст. начальника 1-го Головного управління КДБ В. Жижину, помічнику першого заст. голови КДБ А. Єгорову, командувачу Повітряно-десантними військами П. Грачову) підготувати довідку-прогноз стосовно перспектив та можливих наслідків запровадження в країні надзв. стану. 8 серпня В. Крючкову було повідомлено про недоцільність запровадження комплексу надзв. заходів. Однак, на думку керівника КДБ, далі зволікати з цим кроком вже було неможливо: після підписання Союзного договору ввести надзв. стан буде вже нереально.

За лаштунками змови стояли кілька груп високих парт. та держ. посадовців: представники воєнно-промисл. комплексу (О. Бакланов, А. Тізяков); вищі парт. керівники нової хвилі (В. Болдін, О. Шейнін); силові міністри (В. Крючков, Б. Пуго, Д. Язов); вищі керівники держ. структур СРСР (В. Павлов, А. Лук'янов, Г. Янаєв). У кожній з цих груп були свої причини для усунення М. Горбачова від влади. Силові міністри та воєнно-промисл. комплекс були невдоволені прогресуючою політикою розрядки, демократизацією і гласністю, які суттєво звужували їх сферу впливу. Керівники нової хвилі в КПРС бажали цілком оволодіти важелями слабючого, але ще досить потужного парт. апарату, а цим зазіханням заважав Генсек М. Горбачов. Свої мотиви мали і вищі держ. чиновники СРСР, адже в разі укладення нового Союзного договору у серпні 1991 вони втрачали свої посади.

Розуміючи, що втрачати часу не можна навіть за умови несприятливих прогнозів, В. Крючков переходить до активних дій. 15 серпня видає наказ прослуховувати всі розмови вищого керівництва Росії – Б. Єльцина, І. Силаєва, Г. Бурбуліса. 16 серпня у пресі з'явилася заява «Від „Слова” – до справи», підписана «ініціативною групою зі скликання установчого з'їзду національно-патріотичного руху». Лейтмотивом цього документа була теза про необхідність «наведення порядку».

17 серпня у приміщенні одного з об'єктів КДБ під кодовою назвою АБЦ, розташованому на околиці Москви, під час таємної зустрічі

В. Крючкова, Д. Язова, В. Болдіна, О. Шеніна, О. Бакланова, заступників міністра оборони В. Вареннікова, В. Ачалова та заступника голови КДБ В. Грушка було обговорено останні деталі змови.

18 серпня у Форос (Крим) на дачу до М. Горбачова прибули О. Бакланов, В. Болдін, О. Шенін, В. Варенніков та Ю. Плеханов. Вони ознайомили Президента СРСР зі складом майбутнього ДКНС і запропонували підписати указ про введення у країні надзв. стану. Відмова М. Горбачова гранично ускладнила становище змовників, адже продовження ними активних дій, спрямованих на практичну реалізацію комплексу надзв. заходів фактично ставило їх поза законом, перетворювало на заколотників.

У ніч на 19 серпня 1991 засоби масової інформації повідомили про утворення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). До його складу увійшли перший заступник Голови Ради Оборони СРСР О. Бакланов, голова КДБ В. Крючков, прем'єр-міністр В. Павлов, міністр внутр. справ В. Пуго, голова Селянського Союзу В. Стародубцев, президент Асоціації держ. підприємств та об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку О. Тізяков, міністр оборони Д. Язов, віце-президент Г. Янаєв. Утворення ДКНС та оголошення надзв. стану на окремих територіях СРСР поклали початок серпневому путчу, який тривав з 19 по 22 серпня 1991 і закінчився цілковитою поразкою гекачепістів.

О.Д. Бойко

ДЕРЖАВНІ СВЯТА – свята, урочисті дні, що офіційно-законодавчо встановлені в країні на честь подій або осіб, які мають винятково історичне значення, справляють суттєвий вплив на здобуття країною незалежності, розвиток державності й суверенітету та які засвідчують спадкоємність державотворчих і демократичних традицій.

Поняття «Д.с.» поряд із пам'ятними (ювілейними) датами, професійними святами широко використовується в сусп.-політ. дискурсі, але не має наук. і законод. конкретизації, жоден із законів України не дає такого визначення. Згідно зі статтею 92 Конституції України Д.с. можуть встановлюватися виключно законами України. Виходячи із цього положення, єдиним Д.с. в Україні є День Конституції України, встановлений статтею 161 Основного Закону України. Ін. свята встановлені постановами Верховної Ради України, указами Президента України або залишилися у спадок від УРСР та визначаються Кодексом Законів про працю Укра-

їни, прийнятим ще у 1971. В Україні Д. с. є дні: 1 січня – Новий рік, 22 січня – День Соборності України, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 травня – Міжнародний день праці, 28 червня – День Конституції України, 15 липня – День Української Державності, 23 серпня – День Державного прапора України, 24 серпня – День незалежності України, 1 жовтня – День захисників і захисниць України, 6 грудня – День Збройних Сил України, 25 грудня – Різдво Христове. Великдень і Трійця відзначаються за церковним календарем і не мають сталої дати.

Святкові дні є переважно не робочими. У разі, коли неробочий святковий день збігається з вихідним днем, останній переноситься на наст. після святкового (це положення не діє в умовах режиму воєнного стану). Атрибутами більшості Д.с. є вивішування держ. прапора України, виконання держ. гімну України. Д.с. є одним із символів д-ви, хоча й не включені до переліку власне держ. символів, встановлених статтею 20 Конституції України. Окрім суто атрибутивного призначення політ. символи покликані консолідувати націю, формувати і підсилювати почуття нац. гідності та власної причетності. У даному контексті Д.с. можна розглядати як ресурс забезпечення гуманітарної безпеки д-ви. Будучи політ. символом, Д.с. здатні виконувати типові для символів функції: 1) функція експресії – провокування емоцій, здатних повністю перейнятися суттю символу; 2) комунікаційна функція – передача абстрактних цінностей, апелюючи безпосередньо до емоцій та напівсвідомих асоціацій, оминаючи складну вербалізацію; 3) пізнавальна функція – формує уяву про практично неосяжні грані певного факту; 4) функція контролю – передбачає зіставлення реальних, або гіпотетичних зразків із загальноновизнаними символами – авторитетами.

В Україні здійснюються організац. та правові заходи з метою впорядкування Д.с., повнішого використання їх державотворчого і комеморативного потенціалу. Працює робоча група експертів при Міністерстві культури та інформаційної політики, підготовлений законопроект про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні. У документі визначається різниця між різними категоріями свят, запропоновано чіткий механізм встановлення свят та особливостей їх проведення.

О.А. Удод

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ – встановлені конституційним законодавством (часто – самою конституцією) особливі розпізнавальні знаки, що склались історично й уособлюють

нац. суверенітет і самобутність д-ви, слугують легітимації державності. До певної міри держ. символіка відома ще від часів середньовіччя, але саме поняття «Д.с.» як термін і як наук. категорія з'явилося у нормативних документах лише у ХХ ст.

Найчастіше до таких символів належать герб, прапор і гімн. У деяких зарубіжних країнах до Д.с. відносять, напр., столицю д-ви (Албанія, Болгарія, Угорщина), нац. свято (Албанія, Вірменія, Румунія), держ. печатку (Ватикан, Румунія, Словацьчина, Чехія). Напр., ч. 1 ст. 14 Конституції Чеської Республіки визначає Д.с. великий і малий держ. герб, держ. кольори, держ. прапор, штандарт Президента Республіки, держ. печатку і держ. гімн.

Держ. герб – офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики. В Україні за Конституцією передбачено Малий державний герб і Великий державний герб. Тризуб (Знак княжої держави Володимира Великого) як Малий герб затверджений постановою парламенту від 19 лютого 1992 «Про Державний Герб України». Його зображення розміщене на печатках органів держ. влади, грошових знаках і знаках поштової оплати, штампях, бланках держ. установ. Передбачено також, що тризуб є гол. елементом Великого держ. герба України.

Держ. гімн – урочиста пісня, офіційно визначена як символ держ. єдності. При виконанні держ. гімну належить вставати, демонструючи цим повагу до д-ви. Перший в історії гімн, який виконується й досі, прийнятий у Японії в IX ст. Гімн України затверджений Указом Президії Верховної Ради України «Про Державний гімн України» від 15 січня 1992. В його основу покладені слова національного гімну «Ще не вмерла України», написані у 60-х роках XIX ст. П. Чубинським. Музику написав М. Вербицький. Пізніше на констит. рівні було встановлено, що Державний Гімн України – нац. гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Такий закон було прийнято в 2003. Ним встановлено, що урочисті заходи загальнодерж. значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України; музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіц. держ. церемоній та ін. заходів; наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Державний прапор – офіційний знак д-ви у вигляді полотнища встановлених розмі-

рів одного або кількох кольорів, подекуди з певним зображенням, яке символізує д-ву. Держ. прапор обов'язково встановлюють на будинках держ. органів та установ, він також встановлюється під час публічних виступів вищих посадових осіб, супроводжує перебування повноважних представників д-ви в зарубіжних країнах. 28 січня 1992 прийнято Постанову Верховної Ради України «Про Державний прапор України». Ним став нац. прапор у вигляді прямокутного полотнища, що складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого.

Застосовуються й ін. держ. символи. Напр., девіз – короткий вислів, у якому декларовані найвищі цінності д-ви. Девіз ФРН – «Єдність, закон і свобода», Великої Британії – «Бог і право особи». Переважно девіз д-ви розміщений на її гербі, однак він може бути зафіксований і безпосередньо у конституції: у ст. 2 Конституції Франції зазначені її девіз – «Свобода. Рівність. Братерство» та найважливіший постулат – «Правління народу, народом і для народу».

Д.с. лаконічно відображають істор. або політ. ідеї, які посідають відповідне місце у держ. ідеології, етнопсихології, системі загальнолюдських цінностей. Вони виконують представницьку, політ., ідеол. функції через їх вплив на сусп. та індивід. свідомість.

У федеративних д-вах свої символи можуть мати суб'єкти федерацій, в унітарних – адмін.-тер. одиниці; також їх можуть мати окремі міста. Однак така символіка не є державною.

В Україні, як і в багатьох країнах, застосовують і символи глави д-ви. Наразі символами Президента України є штандарт, печатка і булава. Таким акцентовано спадковість гетьманських традицій д-ви.

Д.с. захищаються законом, їх вшанування є констит. обов'язком громадян. Неповага до Д.с. у вигляді публічної наруги над ними часто передбачає юрид. відповідальність.

«Державні символи є підтвердженням факту існування держави, її суверенітету та спрямовані на зміцнення її авторитету, зокрема під час проведення урочистих заходів та офіційних церемоній. Держава встановлює порядок використання державних символів та належну систему їх правового захисту, за яких забезпечується повага та гідне ставлення до державних символів» (Рішення Конституційного Суду України від 16 червня 2011 року у справі № 6-рп/2011).

Лит.: Стецюк П.Б. Державні символи України: конституційно-правова характеристика. *Вісник Конституційного Суду України*, 2004. № 6; Какаулін Л. Конституційно-правові аспекти інституту державних символів. *Нац. юрид. журнал: теорія і практика*. 2016. № 4; Магац Т.М. Стан і перспективи розвитку інституту державних символів України. *Юрид. наук. електр. журнал*, 2017. № 2; Мішегліна В. Проблеми законодавчого закріплення інституту державних символів в Україні: теоретичний та конституційно-правовий аспект. *European political and law discourse*, 2018. Vol. 5; Кушніренко О.Г., Кузнецов І.А. Проблема законодавчого закріплення й використання державних символів України: конституційно-правовий аспект. *Юрид. наук. електр. журнал*, 2021. № 11.

А.А. Єзеров

ДЕРЖАВНІСТЬ – якісна характеристика, властивість державно-організованого суспільства, що а) розкриває взаємодію органів держ. влади і сусп.-ва, спрямовану на забезпечення існування та функціонування д-ви; б) окреслює характерні риси та особливості його перебування на конкретно-істор. етапі розвитку. Термін Д. не має чітко усталеного, конкретного смислового змісту, і тому він часто звучить поліфонічно і вживається як: а) синонім д-ви взагалі; б) характеристика д-ви того чи ін. істор. типу (рабовласницька Д., феодальна Д., буржуазна Д. тощо); в) позначення певного етапу в розвиткові д-ви даного істор. типу (Д. франків, загальнонародна Д.); г) назва системи (механізму) політ. організації сусп.-ва. |

Поштовхом до виникнення Д. стала потреба збереження цілісності/єдності певного етнічного масиву, що розділювався у результаті соціально-екон. розвитку на окремі верстви/класи, інтереси яких почали суперечити один одному. Істор. досвід засвідчує, що впродовж віків Д. стверджувалася в плінні жорсткої та безкомпромісної соц. та нац. боротьби. Осн. метою створення Д. є використання політ. влади, її засобів та ресурсів для задоволення природних соціо-етнічних потреб сусп.-ва: а) збереження самобутності; б) консолідації; в) захисту власних інтересів та цінностей; г) розвитку своєї культури. В інституц. плані Д. включає в себе органи суверенної публічної влади та управління (структури держ. влади, місц. самоврядування тощо); окремі елементи сусп.-ва (громад. об'єднання, політ. партії тощо), які беруть участь у здійсненні держ. влади; форми їх взаємодії.

Д. – це складна і динамічна система зв'язків, стосунків та ін-тів публічної влади, система, розвиток якої обумовлений відповідними

особливостями соціально-екон., політ. і духовно-моральних чинників життєдіяльності окремо взятого народу або співтовариства народів на певному істор. етапі їх розвитку. Поняття Д. не зводиться до переліку держ. функцій та структур, воно не може ототожнюватися і з поняттям «держава». Це пояснюється тим, що хронологічно еволюційне зародження елементів Д. передують становленню суверенної д-ви. Саме ця особливість Д., як базової моделі, своєрідного каркасу державотворчого процесу, дає змогу шляхом реформування наявних ін-тів і систем політ. влади виходити на якісно нові держ. утворення. Не можна і цілком ідентифікувати Д. зі спорідненим поняттям «політична система», оскільки а) будь-яка політ. система може включати в себе такі елементи, які намагаються реалізувати свої інтереси самостійно, без взаємодії з д-вою з метою реалізації її функцій; б) до політ. системи можуть також входити ін-ти, що протидіють д-ві, і через це їх не можна вважати складовими частинами Д. Термін Д. має незвичайно важливу історико-прогностичну наповненість. Його використання у політології дає змогу суттєво розширити часовий діапазон для аналізу, розуміння та пояснення закономірностей та особливостей держ. розвитку, з'ясування суті ключових проблем еволюції сусп. життя.

О.Д. Бойко

ДЕСПОТИЗМ (від грец. *δεσποτία* – необмежена влада; *δεσπότης* – володар, самодержець) – необмежена влада, свавілля. Автор *Cambridge Dictionary* визначають Д. як «правління деспота, тобто правителя з необмеженою владою, часто жорстокого та несправедливого». Д. розглядається як форма абсолютизму, самодержавної влади, що заснована на сваволі вищого носія влади та наявності в д-ві численного і постійного профес. війська. Д. породжує розгалужену командно-адмін. структуру влади. Необхідною умовою існування такої влади є панування держ. та сусп. власності, передусім на землю, а також абсолютно залежне становище індивіда, коли взаємовідносини між людьми визначаються не ними самими, а владою. Тому Д. може розглядатися як соц. феномен життя сусп-ва. Вищою сутністю Д. є безконтрольність держ. системи, яка породжує і власне свавілля, й особистість (деспота), яка це свавілля творить. Представники Просвітництва називали гол. недоліком Д. відсутність законів та установ, які мають наглядати за їх дотри-

манням. З ін. боку, частина дослідників умовно сильними сторонами Д. називають етатизм та патерналізм, наводячи як приклад вчення легізму. У Старод. Греції деспотом називали правителя невилітної держави. Аристотель першим почав розрізняти перський «Д.» та грецьку «тиранію». Ознаками Д. мислитель називав: стабільність й усталеність влади, що базується на згоді людей, які не знають ін. форм правління, тому така влада є цілком легальною. Д. панує там, де люди не цінують свободу та згодні підпорядковуватися свавільній владі. Ш. Монтеск'є вважав, що Д. характеризує беззаконність влади правителя. Вчений розглядав східний деспотизм як глобальну альтернативу вільному сусп-ву. Пізніше зах. теоретики почали використовувати термін «Д.» для позначення абсолютного зосередження влади. Як назва форми правління з необмеженою владою цей термін з початку XIX ст. злився за змістом або був витіснений поняттями «абсолютизм», «диктаторство» (у бонапартистському значенні) та «тоталітаризм». Найчастіше розглядають «східний Д.» (*oriental despotism*) – термін, який запровадив К. Вітфогель у 1957 для характеристики «азіатського суспільства» та подібних типів соц. системи, де існує «деспотична» держ. влада, обумовлена потребою у громад. роботах для забезпечення іригації й контролю над повеннями. Д. держ. влади пояснюється необхідністю здійснення масштабних громад. робіт. Звідси – альтернативний термін «гідрравлічне суспільство». Прихильники компаративного підходу до проблеми управління сусп-вом вважають, що східний Д. є надто широким узагальненням і втратив своє значення для характеристики влади в окремих країнах. Нині терміни «Д.» та «тиранія» багатьма дослідниками використовуються як синоніми, що позначають спосіб управління на основі застосування владою примусу і свавілля, що порушує принципи дотримання політ. свобод, констит. правління та верховенства права. Напр., Дж. Кин розглядає «новий Д.» як виклик сталим демократіям.

Лит.: Koeber, R. Despot and Despotism. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. 1954. № 14; Wittfogel, K.A. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power, New Haven, Yale University Press. 1957 (Reprinted 1981); Richter, M. A Family of Political Concepts: Tyranny, Despotism, Bonapartism, Caesarism, Dictatorship, 1750-1917. *European Journal of Political Theory*. 2005. Vol. 4. Issue 3; Keane, J. The New Despotism, London, Cambridge, Harvard University Press, 2020.

С.С. Бульбенюк

ДЕСПОТІЯ (від грец. *δεσποτία* – необмежена влада) – держава, переважно у Старод. світі та у феод. монархіях, яка управлялася деспотом (Ассирія, Вавилон, Китай, Багдадський халіфат, держава Великих Моголів в Індії, Османська імперія, Московська деспотія Івана IV та ін.); одна з форм самодержної влади – необмежена монархія. Від абсолютизму Д. запозичила формальну схильність до міжстанового компромісу, рівне ставлення до старих та нових соц. спільнот.

Політ. поняття «Д.» вперше з'явилося під час греко-перських війн у V ст. до н. е., тоді Д. розумілася як варварська монархія. Д. як особлива форма д-ви склалася на Сході на перших етапах розвитку людської цивілізації та обумовила формування системоцентричного або общинного типу сусп-ва. Сутністю Д. є те, що на чолі такої д-ви стояв повновладний правитель (деспот), який володів землею. Він здійснював владу через широкую мережу чиновників, які збирали податки, організовували сільськогосп. та будівельні роботи, наглядали за станом зрошувальної системи, своєчасним поповненням війська, виконували судові функції. Влада східних деспотів була необмеженою, за ними залишалося остаточне рішення у військ., господ., юрид. та ін. питаннях. Сутність Д. розкриває принцип: «Перед деспотом всі рівні, а саме – дорівнюють нулю». Влада деспотів вважалася такою, що мала божественний характер, вони в очах населення були намісниками богів на землі, тому влада деспота дорівнювала закону. Соц. система Д. мала жорстку ієрархічну структуру: всі соц. верстви посідали чітко визначене місце у сусп-ві, відповідно до якого формувалися їхні обов'язки, права та привілеї. Піраміда влади у Д. була такою: на верхівці перебував деспот (правитель), трохи нижче – вищий прошарок знаті (жерці, родова та військ. аристократія), ще нижче – численний апарат чиновників (люди, наділені профес. знанням), до привілейованих станів належали також купці та воїни (одні зміцнювали екон., ін. – воєнну могутність д-ви), біля основи піраміди розташовувалися ремісники та вільні поселенці. У Д. д-ва отримала абсолютну перевагу над сусп-вом, яке мало сервільний характер. Ш. Монтеск'є наголошував, що у Д. вирішальну регулятивну роль відігравала релігія – сукупність ідеол. і морально-етичних принципів, які були покликані упорядкувати життя сусп-ва. Майже всі східні Д. були теократичними, ідеологізованими д-вами. Найвищий носій влади – деспот – у них виступав одночасно як правитель, жрець та вчитель.

У східних Д. етика та мораль практично не відокремлювалися від держ. закону. В основі всіх східних Д. був реліг.-моральний ідеал вищого, надлюдського порядку. Тому вся держ.-бюрократ. система Д. була деперсоналізована, більшість рішень мали анонімний або колегіальний характер.

Серед сучас. науковців слід виокремити дослідницьку позицію, згідно з якою Д. є окремим політ. режимом (напр., вітчизняні дослідники Н. Крестовська, Б. Кухта, С. Джолос). Ознаками такого режиму є: необмежена влада правителя, крайній ступінь централізації влади, надмірна концентрація влади, застосування неправових методів управління, страх як основа політ. режиму, концентрація прав власності у правителя. Наприк. XX – на поч. XXI ст. дослідники починають розглядати феномен новітніх східних Д. Як приклад, можна назвати правління С. Ниязова (Туркменбаші) та Г. Бердімухамедова (Аркадага) у Туркменістані, Е. Рахмона («Засновника світу і національної єдності – Лідера нації») у Таджикистані. В англомов. традиції поширеним є розгляд Д. як деспотичної влади (англ. *Despotic Power*) – максимально персоніфікованого права приймати управлін. рішення за повної відмови використання інституціалізованих механізмів комунікації з сусп-вом. У такому розумінні поняття «Д.» поширюється на неполіт. сфери управління (напр., релігійні, освітні, енергетичні та ін.). *Лім.*: Wittfogel, K.A. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, New Haven, Yale University Press, 1957 (Reprinted 1981); Anderson, P. *Lineages of the Absolute State* London, New York, Verso, 1979; Mann, M. *The sources of Social Power*. V. 1, 2. Cambridge, 2012; Джолос, С. Деспотія як форма державного режиму: теоретичний аспект. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту*. Серія «Право». 2015. Вип. 30, Т. 1.

С.С. Бульбенюк

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ (від лат. *de...* – префікс, що означає скасування, припинення, і *centralis* – серединний, центральний) – процес розширення і зміцнення прав та повноважень адм.-тер. одиниць (областей, автономій, республік – суб'єктів федерацій та ін.) або нижчих органів та орг-цій при одночас. звуженні прав і повноважень відповідного центру. Д., як правило, здійснюється цілеспрямовано з метою оптимізації практ. вирішення питань загальнонац. ваги, а також втілення у життя специф. регіон.-локальних програм.

Розрізняють два типи Д.: адміністративну (бюрократичну) і демократичну. Д. адміністративна (інститути намісництва) означає

розширення компетенції місц. адм. органів, які діють у межах цієї компетенції самостійно і до певної міри незалежно від центр. влади, хоча і призначаються центр. урядом. Цей тип Д. означає по суті «не децентралізацію, а деконцентрацію влади» (М. Драгоманов). Д. демократична передбачає створення розгалуженої системи місц. самоврядування, коли місц. справи вирішуються не представниками центр. уряду, а особами, обраними населенням.

У сучас. світі Д. є органіч. поєднанням окр. елементів вищезазначених типів, а також елементів централізму. Як правило, вона втілюється у моделі, що враховують істор. досвід і нац. традиції певних держав. У федерат. д-вах (Німеччина, США, Швейцарія та ін.) Д. полягає у поєднанні зовн. цілісності з внутр. різноманітністю на рівні місц. самоврядування (штати, землі, кантони та ін. з внутр. диференціацією форм і розмаїттям у системах управління), а розподіл функцій і компетенції між федер. урядом і місц. структурами є суттєвим елементом у системі поділу та балансу влад. В унітарних д-вах (Франція, Швеція, Японія та ін.) Д. втілюється шляхом встановлення кількох адм. рівнів. Скажімо, у Швеції таких рівнів 3 (держава, лени, комуни), у Франції – 4 (держава, регіони, департаменти, комуни). Причому франц. модель Д. (запроваджена 1982) за порівняно кор. термін дозволила досягти необхідної рівноваги між вищезазначеними адм. рівнями і водночас між центром (владою, призначеною в особі префекта) й місц. органами (владою, обраною населенням) і таким чином подолати надмірну централізацію зі збереженням унітарності.

Попри всі відмінності, притаманні різним моделям, Д. властиві спільні сутнісні ознаки, що водночас виступають її основополож. принципами: незалежність від форми держ. устрою; чітке законодав. розмежування функцій та повноважень між різними рівнями управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місц. самоврядування; невтручання д-ви у сферу суверен. прав земель, областей, регіонів («суверенітет народу»); подолання патерналізму через запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях соц. управління; самостійність місц. органів влади у фін. сфері, фін. підтримка органів місц. і регіонального самоврядування з боку д-ви; законодав. закріплення горизонтальних і вертикальних взаємовідносин у сфері соц. управління. У сукупності вищезазначені принципи, в разі їх практ. втілення у життя, пост. розвитку і

вдосконалення, забезпечують децентралізоване прийняття рішень, що, як зафіксовано у *Всесвітній декларації місцевого самоврядування 1985*, «зменшує перевантаження центру, а також поліпшує та прискорює урядові дії, надає життєвості новим інститутам і збільшує ймовірність того, що створені служби за сприятливих умов підтримуватимуться та розвиватимуться».

В Україні процес Д. як явище, характерне для сфери держ. управління, перебуває у стадії свого становлення і розвитку. Її осн. завданнями, що поступово реалізуються у чинному законодавстві, є розподіл функцій між центр. інстанціями та місц. управлінням, між Кабінетом Міністрів України і міністерствами; зростання ролі Д. як чинника подолання надмірної централізації та принципу здійснення управління на основі забезпечення його об'єкт. закономірностей; досягнення необхідного для укр. сусп-ва рівня діалект. зв'язку між централізацією і Д., забезпеченого правовими гарантіями та юрид. механізмами держ. управління, що мають бути закладені у нормах права. У 2014 в Україні започатковано масштабну реформу Д., що включає суттєве удосконалення місцевого самоврядування та тер. організації влади. Її осн. метою є створення умов для формування ефектив. і відповід. місц. влади з передачею повноважень та ресурсів від держ. органів органам місц. самоврядування та створенням у перспективі базового суб'єкта місц. самоврядування – спроможної територіальної громади. Згідно із соціол. дослідженнями, Д. вважається найуспішнішою з укр. реформ та найбільше підтримується населенням.

Літ.: Гурне Б. Держ. управління. К., 1993; Держ. управління в Україні: централізація і децентралізація. К., 1997; Держ. управління: теорія і практика. К., 1998; Децентралізація в Україні: законодавчі новації та суспільні сподівання. К., 2015; Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні: наук. доп. За наук. ред. Я.А. Жаліла. К., 2020; Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (12 травня 2023 р., м. Львів). За наук. ред. О.В. Батанова, Р.Б. Бедрія. К.; Л.; Щецин, 2023.

В.П. Горбатенко

ДЖЕРЕЛО ПРАВА – одна з основних категорій теорії права, яка є предметом дослідження правознавства загалом та пов'язана з поняттям «форма права». Формальна сторона Д.п. допомагає зрозуміти, чим Д.п. відрізняється від ін. категорій права, зокрема й ін.

соціальних норм; форма має значення для набуття правилом поведінки статусу Д.п., які мають нормативний правовий характер і надають усій правовій реальності певних рис. Ін. значенням форми є видимий зовн. вияв норм права, пов'язаний з їх сутністю, змістом; це також тип, засіб організації джерел права. Саме це визначення широко застосовується в теорії права.

Правова форма – це загальне відображення об'єктивного зв'язку права і соц. матерії, яка охоплюється дією правового регулятора. У такому розумінні право є істор. зумовленою формою організації сусп. відносин. «Форма права» відображає характер права як рівної міри або масштабу, що застосовується до учасників сусп. відносин та є засобом вираження волі суб'єктів правового життя (закріплення і реалізації правових норм). Тобто форма права має інструментальний характер і безпосередньо пов'язана із джерелами права, орієнтована на теорет. пізнання не лише форм зовн. вираження правових норм, а й ін. ознак, що характеризують зовн. зв'язки правових явищ.

Поняття «Д.п.» розглядається в таких значеннях: в матер. розумінні (сусп. відносини, що складаються в процесі соціально-політ. розвитку та потребують регулятивно-охоронного впливу з боку д-ви); в ідеальному розумінні – як сукупність ідей, поглядів, теорій, що відображають сутність соціально-правового регулювання, здійснюють вплив на правотворчу та правозастосовну практику; як нормат. спосіб організації змісту права (одна з форм права) – форм.-юрид. розуміння (сформульовані і прийняті в офіц. порядку приписи владного характеру, в яких закріплюються загальнозначущі правила поведінки і які забезпечуються системою держ. гарантій).

Заг. ознаками Д.п. у форм.-юрид. розумінні є: 1) публічність – джерела права, створюються суб'єктами правотворчості й діють щодо всіх осіб, які знаходяться в межах юрисдикції д-ви; 2) формалізований характер – Д.п. являють собою відповідним чином оформлені або визнані нормативні правові акти; 3) ієрархічність – Д.п. утворюють певну ієрархію за юрид. силою, розташовуються в порядку її послідовного зменшення; 4) безпосередній зв'язок з д-вою – Д.п. приймаються від імені д-ви, або з її дозволу – санкціонуються нею; 5) їх реалізація забезпечується за допомогою системи держ. гарантій і санкцій.

Отже Д.п. у форм.-юрид. розумінні – це обов'язкові до виконання письмові акти уповноважених суб'єктів права, які містять

норми права, а також акти волевиявлення владних суб'єктів, що є неписаними нормат. фактами, на основі яких (актів) виникають, змінюються та припиняються правові відносини. Система Д.п. у форм.-юрид. розумінні – це комплексна, багаторівнева, динамічна й відкрита система, цілісність якої досягається завдяки організаційним та змістовим принципам її побудови, а саме: структурності, системності, ієрархічності та, відповідно, верховенства права та верховенства закону.

У правовій системі найтісніші зв'язки, з огляду на їх властивості, мають її підсистеми – система права й система Д.п., що взаємодіють з ін. її елементами. Система права й система Д.п. є різними за своєю природою, але взаємопов'язаними феноменами. Система права відображає об'єктивні закономірності сусп. розвитку, і від ступеня цієї об'єктивності залежить зміст системи Д.п. та ефективність їх реалізації. Відтак система права відповідає філос. категорії «зміст» і становить внутр. структуру права, відповідно до характеру регульованих ним сусп. відносин. Система Д.п. відповідає категорії «форма» і становить сукупність форм.-юрид. Д.п. Система права характеризує зміст права, визначений з точки зору логічної абстракції (теорет. моделі). Система Д.п. становить сукупність діючих у межах даної д-ви актів нормат.-правового характеру. Норми права, виражені в нормат.-правових приписах та формалізовані у Д.п., є для правової системи її системоутворювальним елементом, стрижнем, який об'єднує навколо себе складові, що входять до неї.

Органічний взаємозв'язок правової системи, системи права і системи Д.п. забезпечується завдяки принципам права, оскільки вони містять цілі, що орієнтують і спрямовують розвиток системи Д.п. та правової системи загалом, виконують функцію загального закріплення сусп. відносин. Особливості Д.п., а також специфіка їх взаємодії характеризують природу правової системи. Ефективність функціонування правової системи залежить від узгодженого розвитку системи права і системи Д.п. Встановлення правильного співвідношення між системою Д.п., системою права та правовою системою є теорет. і практ. проблемою, розв'язання якої визначає ефективність правореалізації, забезпечує доступність Д.п. для суб'єктів сусп. відносин.

Виявом сутності, цільового спрямування, призначення і завдання Д.п. є функції джерел права як напрямів їх впливу на сусп. від-

носини, потреба у здійсненні яких породжує необхідність існування Д.п., що мають певну сукупність функцій, за допомогою яких досягається відповідний ефект.

Розуміння поняття Д.п. організаційно пов'язане з відповідним типом праворозуміння. Сучасне праворозуміння є підставою до визнання множинності Д.п., багаторівневості Д.п., застосування комплексного – інтегративного підходу до вивчення та поглиблення теорії Д.п., поєднання формальних та змістових аспектів розуміння права, усвідомлення поняття Д.п. через такі поняття, як «справедливість», «свобода», «реальні сусп. відносини» тощо поряд із форм.-юрид. складовими «норма», «юрид. текст», «закон».

До форм.-юрид. Д.п. належать правові звичай, правові прецеденти, норм.-правові договори, правова доктрина, визнана д-вою як обов'язкова до виконання, норм.-правові акти, канонічне право. Правовий звичай – правило поведінки, що виникло в процесі соціально-політ. розвитку, внаслідок багаторазового повторення, визнаного сусп. корисним і через це сприйнятого д-вою як правовий регулятор. Правовий прецедент (судовий, адміністративний) – рішення компетентного держ. органу з конкретної юрид. справи, яке використовується як еталон під час розгляду наступних аналогічних справ однорівневими або органами нижчого підпорядкування. Норм.-правовий договір – угода між двома і більше суб'єктами права, що мають держ.-владні повноваження, яка укладається для досягнення цілей і вирішення завдань, що мають значення для договірних сторін на тривалий термін, забезпечується д-вою. Змістом такого договору є норми права. Правова доктрина – це сукупність наук. знань про певне правове явище, які знаходять прояв у вигляді ідеї, концепції тощо та визнаються д-вою як такі, що мають обов'язкове значення для суб'єктів правореалізації. Норм.-правові акти – правові акти, які приймаються від імені д-ви компетентними та уповноваженими д-вою органами, в установленому порядку, містять норми права та залежно від юрид. сили поділяються на закони та підзаконні норм.-правові акти. Канонічне право – норми права у вигляді сукупності реліг. приписів, що містяться в церк. канонах, встановлені церквою або реліг. діячами, які регулюють взаємовідносини церкви і д-ви та ін. орг-цій у сусп.-ві, внутрішньоцерк. відносини, життя віруючих. Зовні канонічні норми об'єктивуються у вигляді Біблії, Ко-

рану, Сунни, Каббали, постанов та рішень Вселенських та помісних соборів тощо. Звернені до осіб, що сповідують релігію.

Н.М. Пархоменко

ДЖЕФФЕРСОН (Jefferson) Томас (1743–1826) – амер. юрист, філософ, дипломат, держ. діяч. Навчався (1760–1762) у Коледжі Вільяма і Мері в м. Вільямсбурзі, після чого 5 років вивчав право під керівництвом відомого адвоката, члена законод. зборів Вірджинії Дж. Вайса. 1767 зайнявся адвокат. практикою. У 1769–1774, 1776–1779 – депутат законод. зборів, а в 1779–1781 – губернатор штату Вірджинія. Політ. лідер лівого дем. крила руху за незалежність у Північній Америці, один з ідеологів війни за незалежність 1775–1783, делегат 2-го Континентального конгресу (1775), який приймав рішення про відокремлення північноамер. колоній від Англії. Був одним з гол. авторів Декларації незалежності 1776. У 1782–1783 – голова комітету конгресу з розгляду Версальського (амер.-англ.) мирного договору, 1784–1789 – спец. посланник США в Європі для укладання торг. угод, посланник США у Франції. У 1789–1793 був держ. секретарем США. З 1793 – у добровільній відставці на знак протесту проти курсу Дж. Вашингтона на згортання відносин з револ. Францією. З 1797 – віцепрезидент, у 1801–1809 – третій президент США. За його правління 1808 встановлено дип. відносини США з Росією. У 1809 відійшов від активної політ. діяльності.

Д. відстоював ідеї нар. суверенітету, республіканізму, демократії, свободи, рівності й братерства. Наголошував, що будь-якій людині притаманне моральне розуміння справедливого та несправедливого, що всі люди створені рівними і наділені Творцем природними, невідчужуваними правами – на життя, свободу і щастя. Право приват. власності Д. вважав не природним, а громадян. правом, гостро критикував несправедливий розподіл багатств. Саме вільні люди, на думку Д., укладають сусп. договір про створення д-ви для задоволення своїх природ. прав і потреб, а тому всі без винятку можуть брати участь у формуванні органів держ. влади та контролі над нею. Виходячи з цього, він ратував за виборче право і за право народу на скинення тирана. Д. підтримував безпосередні контакти з франц. революціонерами під час розробки ними Декларації прав людини і громадянина 1789. Книгою життя Д. стали «Замітки про Вірджинію» (англ. колонію, згодом штат, де він народився, багато років працював і підготував чимало конст. актів). Його політ. ідеалом була дем. респуб-

ліка, заснована на принципах народовладдя, урівноваження і розмежування влади, вільного розвитку дрібновласн. трудового фермер. господарства. Був переконаний, що всі чесноти йдуть від землі, що землероби – це «богообраний народ», а тому вважав гол. для США розвиток сільс. госп-ва, а не промисловості. Демократизував федеральний держ. апарат, армію і флот. Політ. кредо Д. вибите золотом на його меморіалі у Вашингтоні: «Я дав клятву на Божому вівтарі бути вічним ворогом будь-якої тиранії над розумом людини». Д. справив значний вплив на формування нац.-державниц. концепцій багатьох укр. мислителів.

О.М. МIRONENKO

ДИКТАТУРА (лат. *Dictatura* – необмежена влада) – нічим не обмежена політ., екон. та ідеол. влада в д-ві або певному регіоні однієї чи кількох осіб, класу, соціальних груп, які у своїх діях спираються на безпосереднє застосування апарату насильства (армії, поліції, карних установ), а також на відповідний політ. режим. Ім'я лідера (диктатора) або назва втілюваної ним, кількома особами (дуумвірат, триумвірат) чи правлячою групою (клан, олігархія, партократія) соціально-політ. ідеї, як правило, характеризують сутність певного різновиду диктатор. правління (цезаризм, абсолютизм, неконституційна монархія, бонапартизм, тоталітаризм та ін.) Д. здебільшого постає у період гострої кризи та боротьби різних соц. сил за владу як наслідок неспроможності наявних політ. структур ефективно здійснювати управління сусп-вом, що призводить до його політ. дестабілізації, втрати владою довіри населення.

Істор. формами Д., зокрема, вважаються: різновиди абсолютної неконст. монархії (правління Людовика XIV у Франції, Генріха VIII в Англії, Івана Грозного в Росії та ін.); військова Д. (латиноамер. режими кін. XIX–поч. XX ст.); фашистські Д. (Муссоліні в Італії, Гітлера в Німеччині); Д. пролетаріату (держ. влада, що здійснювалася в СРСР рад. бюрократією від імені пролетаріату).

Сутність Д. полягає в узурпації на першому етапі її становлення політ. влади з наступ. поширенням панування на всі сфери життєдіяльності сусп-ва. Д. характеризується: відсутністю поділу влади, повною концентрацією влади в руках однієї, кількох чи групи осіб; наступом на дем. права і свободи людини й сусп-ва; придушенням функціонуючих на дем. та юрид. засадах політ. і соц. груп та асоціацій, будь-яких форм громадян. непокори;

законод. закріпленням правової основи нового соц. порядку, покликаного насамперед забезпечувати інтереси правлячих сил. Політ. рішення в умовах Д. мають агресивний, імпульсивний, часто невинуватно жорстокий характер, що переважно базується на ідеології месіанства. Методи політ. і соц. контролю мають позаправовий характер і базуються на силі страху, жорсткій дисципліні, насильстві, спотворенні сусп. та індивід. свідомості. Відносна стабільність Д. забезпечується терором і діючою в інтересах правлячого режиму пенітенціарною системою.

У ряді випадків Д. може вважатися соціально позитивним явищем, зокрема коли вона встановлюється з метою збереження законності і забезпечення громад. порядку, виходу з політ. та соціально-екон. криз, для боротьби із зовн. агресією, з метою припинення громадян. війни та досягнення нац. чи міжнар. примирення. У конституціях деяких країн (Франція, Італія) передбачена можливість створення т. з. конституційної Д.: на певний термін за юрид. визначених обставин викон. влада наділяється диктатор. повноваженнями. До її обов'язків у надзв. ситуаціях входить прийняття невідкладних заходів задля відновлення законності й порядку в д-ві.

В.П. Горбатенко

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТУ – в маркс.-ленін. філософії/доктрині форма реалізації влади на етапі перехідного періоду після взяття пролетаріатом влади у свої руки; період необмеженої влади пролетар. партії, яка спирається на терор у процесі реалізації влади. Термін запровадив Й. Ведмеєр (1818–1866) німецько-американський військ. і політ. діяч, марксист, який у 1852 надрукував статтю «Диктатура пролетаріату». Однак гол. внесок у розробку змістового наповнення терміну зробив К. Маркс, зокрема у праці «Критика Готської програми» (1875). Першою істор. спробою встановлення Д.п. в Європі він вважав Паризьку комуну (1871). Подальший розвиток концепції Д.п. зробив В. Ленін. У праці «Держава і революція» (1917) він визначив її, як необмежену законом владою, що спирається на насильство пролетаріату над буржуазією. Д.п. передбачала відмову/заперечення парлам. демократії, як буржуазної, і запровадження нового типу пролет. демократії, що на практиці виявилось диктатурою ком. партії, яка застосовувала терор щодо цілого сусп-ва. Рад. Росія трактувала власний устрій офіційно д-вою Д.п. Зокрема Перша конституція Рад. Росії 1918 сформу-

лювала завдання встановлення диктатури міськ. та сільс. пролетаріату і біднішого селянства, а конституція СРСР у 1924 визначила союзну д-ву – державою Д.п. На практиці д-ва Д.п. характеризувалася масовими репресіями проти «ворогів народу» 1918–1921, 1928–1931, 1934–1935, 1937–1938, 1943–1946, 1948–1953 рр. Під час XXII з'їзду КПРС у 1961 очільник партії М. Хрущов офіційно оголосив про завершення в СРСР етапу Д.п.

А.С. Романюк

ДИРЕКТИВА (франц. *directive* від лат. *dirigere* – спрямовувати, визначати) – 1) розпорядження заг. характеру, керівна вказівка, настанова вищого органу; Д. видається у письмовій формі та є обов'язковою для виконання; 2) у збройних силах – служб. документ, який містить керівні вказівки з питань ведення бойових дій, організації і комплектування військ, їх матеріально-тех. забезпечення. В Україні Д. видається міністром оборони, його заступниками, начальником Ген. Штабу ЗС, командувачами військ або від їх імені начальниками відповідних штабів. Порядок підготовки, відправлення, обліку та зберігання Д. у ЗС встановлюється наказами міністра оборони України.

В.П. Горбатенко

ДИРЕКЦІЯ (лат. *directio* – напрям, від *dirigere* – спрямовувати, визначати) – кер. орган, апарат управління підприємства, установи чи орг-ції на чолі з директором. Д. організує роботу підприємства, установи чи орг-ції й відповідає за її результати. Діяльність Д. регулюється чинним законом, а також положеннями, статутами та ін. актами про відповідні підприємства, установи та орг-ції.

В.П. Горбатенко

ДИСИДЕНТИ (лат. *dissidens (dissidentis)* – незгідний, від *dissidere* – не погоджуватися, розходитися) – інакомислячі особи, які виступають проти існуючого держ. (політичного) ладу певної країни, протистоять офіц. ідеології та політиці. Термін увійшов у сучас. сусп.-політ. і правову лексику з історії релігії. У середні віки цим словом у Зах. Європі називали віровідступників, еретиків або тих, хто не дотримувався учення церкви. З 1960-х Д. стали називати осіб, які в атмосфері тоталіт. режимів відкрито протиставляли свої переконання панівній ідеології. В СРСР, у т. ч. в Україні, Д. були здебільшого представники інтелігенції. До когорти укр. дисидентів-шістдесятників належали: Ю. Бадзьо,

М. Вінграновський, Богдан і Михайло Горині, А. Горська, І. Дзюба, І. Драч, М. Зваричевська, Ігор та Ірина Калинці, Л. Костенко, Ю. Литвин, В. Лісовий, Л. Лук'яненко, В. Марченко, В. Мороз, М. Осадчий, Є. Сверстюк, Іван і Надія Світличні, В. Симоненко, В. Стус, О. Тихий, С. Хмара, В. Чорновіл Ю. Шелест та ін. Займаючи крит. позицію щодо влади, Д., як правило, уникали опозиц. політ. діяльності, вдаючись переважно до індивід. морального осуду і протесту. Їх нерідко називають «правозахисниками», оскільки вони протистояли у своїй діяльності конформізму, беззаконно, сваволі, порушенням прав і свобод людини, а також обстоювали принципи відкритого сусп-ва, демократії, гласності, ненасильн. форми захисту прав людини та ідеали правової д-ви і громадян. сусп-ва, самоцінності особистості. До найвідоміших дисид. орг-цій у Рад. Союзі належали: «Ініціативна група захисту прав людини в СРСР» (1970), «Радянське відділення міжнародної амністії» (1974), московська та республіканські Гельсінкські групи (1976). Осн. форми дисид. діяльності були: демонстрації, мітинги, збори; т. з. самвидав, тобто збір та поширення забороненої владою інформації (худож. і публіцист. творів, стенограм суд. процесів, «відкритих листів» з актуальних проблем та на захист незаконно засуджених і т. п.). В Україні, починаючи з 1960-х, рух Д. став значним опозиц. явищем сусп. життя. Окрім ін. загальнодем. і правових вимог, укр. Д. виступали за надання Україні статусу суверенної д-ви. Д. зазнавали різного роду переслідувань, незаконної дискримінації, їх кидали в тюрми та безпідставно відправляли до психіатр. лікарень, висилали з України, позбавляли громадянства тощо. Дії Д. здебільшого кваліфікувалися у крим. порядку як антирад. агітація і пропаганда, «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» тощо, тобто розглядалися як держ. злочини (ст. 62, 138 та ін. КК УРСР).

З проголошенням держ. незалежності України дисид. рух втратив своє первісне значення. Було скасовано і відповідні статті Крим. кодексу. Особи, засуджені за цими статтями, якщо їхні дії не містили ін. складу злочину, були реабілітовані і поновлені у громадян. правах відповідно до Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (1991).

Літ.: Лисяк-Рудницький І. Істор. Есе. Т. 2. К., 1994; Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша пол. 80-х рр. XX ст.). К., 1994; Реабілітація репресованих: зак-во та суд. практика. К., 1997; Касьянов Г.

Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К., 2019; Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. К., 2023.

В.П. Горбатенко, Ю.Я. Касяненко

ДИСКРЕТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ (англ. *discrete*, нім. *diskret* – роздільний, перервний, той, що протиставляється безперервному) – розгортання політ. процесу в непослідовний фрагментарний спосіб, за якого зв'язки між окремими політ. періодами, явищами, ін-тами, персоналіями частково або повністю втрачають причинно-наслідкову детермінованість, що змушує розглядати їх як ізольовані предмети політ. аналізу. Розрізняють об'єктивну (органічну) та суб'єктивну (штучну) Д.п.р.

У першому випадку йдеться про легітимну зміну політ. лідерів, владних еліт, норм.-прав. актів за допомогою прозорих дем. процедур (напр., прийняття нової конституції, оновлення законодавства, вибори, відставка / формування нового кабінету міністрів тощо). Політ. система, відчуваючи нові імпульси, змушена актуалізувати додаткові ресурси розвитку та започаткувати нові сюжетні лінії, які не завжди видаються логічним продовженням її минулих трансформацій, проте не сприймаються як загрозові та критичні.

У другому випадку (суб'єктивна Д.п.р.) простежуються потужні соц. впливи, що змінюють глибинні характеристики політ. системи. Напр., спрацьовують внутр. чинники політ. змін, оформлені у вигляді незаконних ініціатив (революції, провокації, авантюри). Їх духовним прикриттям стає риторика «нової країни», «нової історії», «нового шансу». Часто такі впливи мають зовн. походження, відбиваючи інтереси потужніших політ. суб'єктів, що прагнуть розширити простір власного впливу за рахунок послаблення (знищення) суміжно-прилеглих держав та використання їхніх ресурсів у власних інтересах.

Ілюстрацією Д.п.р. у певному сенсі є державотворча траєкторія України – Руси. Її дискретними фрагментами були: Київська Русь – Галицько-Волинське Князівство – Велике Князівство Литовське – Козацька Демократія – УНР – УРСР – Україна. Достатньої кількості політ. мостів, здатних поєднати ці державотворчі варіанти в єдине ціле, не існує. Закономірними наслідками Д.п.р. України є її духовно-культурна, ціннісна, регіон. та ін. фрагментарність, системне подолання якої вбачається гол. завданням наступних політ. поколінь.

В.Ф. Смолянок

ДИСКРЕЦІЯ ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД – судова або законом визначена процедура, яка визначає та встановлює підстави, умови та строки обмежень конституц. прав і свобод людини і громадянина. Термін «дискреція» (ДСК) (від лат. *discretio*) означає рішення посадової особи або держ. органу віднесеного до їх компетенції питання на власний розсуд в порядку реалізації дискреційної влади (франц. *discretionnaire* – залежно від власного розсуду); спосіб реалізації публічної (тобто з боку д-ви і місц. самоврядування) влади, за яким відповідний суб'єкт влади (орган чи посада, особа) застосовує надані йому в межах закону повноваження на власний розсуд, без необхідності узгодження у будь-якій формі своїх дій з ін. суб'єктами. Такий спосіб називають дискреційними повноваженнями (ДП). Напр., за Конституцією України глава д-ви має право призначати окремих посад. осіб лише за згодою ВР України, а інших – без такої згоди, тобто дискреційно. Акти, що їх видає Президент України у межах певного кола визначених ч. 4 ст. 106 Конституції України повноважень, потребують скріплення підписами прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання, тобто контрасигнації. В усіх ін. випадках глава д-ви видає акти дискреційно, без контрасигнації. Отже під дискреційними повноваженнями (ДП) слід розуміти сукупність прав та обов'язків суб'єкта на власний розсуд визначати повністю або частково вид і зміст управл. рішення, можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів рішень, кожне з яких є правомірним.

Здійснення публічною владою щодо обмеження констит. прав і свобод громадян у визначених законом випадках, правове регулювання та забезпечення їх дотримання, реалізації та належне їх поновлення у разі порушення – запорука дем. життя сусп-ва, гарантія подальшого його розвитку. Осмислення сутності цього напрямку, насамперед служб. і посад. особами публічної влади, впливає на ефективність та якість реалізації норм права, обґрунтованість та вмотивованість прийнятих управлін. рішень, а через це й на оцінку діяльності органів публічної влади, на бездоганність та юрид. чистоту законодавства.

У контексті практ. потреб проблематика ДСК корелюється з необхідністю неухильної реалізації конституційно закріпленого положення про те, що органи держ. влади та органи місц. самоврядування, їх посадові особи

зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Розуміння і належне застосування ДСК часто має вирішальне значення для визначення стратегії захисту інтересів суб'єктів правовідносин. В теорії права значення ДСК є фундаментальною проблемою щодо правової свободи в діях представників публічної влади, проблемою щодо унеможливлення прояву нормотворчого свавілля з їхнього боку. Тому усвідомлення її природи в умовах євроінтеграції, адаптації нац. законодавства до європ. права, є запорукою зрозумілості права, необхідності його чіткості та адекватності сусп. відносинам сучасності та майбутнього, недопущення прояву правового свавілля у сусп. відносинах, правового нігілізму.

Існує цілий ряд критеріїв, що впливають на межі розсуду при здійсненні ДСК. До них належать: відповідність дій та рішень закону та Конституції; дотримання прав і свобод особи, а також дотримання мети, задля якої суб'єкта наділено відповідними повноваженнями. Рішення щодо законності реалізованих ДП має прийматись в межах розумного строку з урахуванням характеру справи, в ньому мають бути враховані конкретні обставини та дотримані процедурні норми. У разі ж коли суб'єкт перевищує власні повноваження, така ДСК є незаконною й ідеться про зловживання.

ДСК не є довільною. Вона завжди здійснюється відповідно до закону (права), оскільки згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Тому відповідно до Конституції України органи держ. влади (їх посадові особи) у ході застосування розсуду не можуть порушувати норми закону, права та свободи людини і громадянина, які є найвищою соц. цінністю, визначають зміст і спрямованість діяльності д-ви.

Термін «дискреційні повноваження» (ДП), відповідно до Резолюції (77) 31, означає повноваження, які залишають за адмін. органом певний ступінь свободи щодо прийняття рішення, даючи йому змогу вибирати з-поміж кількох юридично допустимих рішень одне, яке він вважає найбільш прийнятним. При реалізації цих принципів мають належним чином враховуватися вимоги щодо хорошого і ефект. адміністрування, а також інтереси третіх сторін і осн. сусп. інтереси. Якщо ці вимоги чи інтереси вимагають зміни або виключення одного або декількох з цих прин-

ципів, в окремих випадках або в конкретних сферах громадськості, адміністрації слід докласти всіх зусиль, щоб дотримуватися духу цих рекомендацій.

У 1980 Комітет Міністрів Ради Європи схвалив Рекомендацію № R (80) 2 (7) стосовно здійснення адмін. владою ДП. Документ містить визначення ДП, яке часто цитується в укр. судовій практиці (повноваження, яке адмін. орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою ДСК – тобто, коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за даних обставин). Комітетом Міністрів сформовано принципи, які слугують змістовними гарантіями ухвалення справедливого рішення, за яких адмін. орган: переслідує лише ту мету, задля якої його наділено такими повноваженнями; дотримується принципу об'єктивності й безсторонності, враховуючи лише ті чинники, які стосуються конкретної справи; дотримується принципу рівності перед законом, не допускаючи несправедливої дискримінації; забезпечує належну рівновагу між несприятливими наслідками, які його рішення може мати для прав, свобод чи інтересів осіб та переслідуваною при цьому метою; приймає своє рішення в межах строку, прийнятного під кутом зору питання, яке вирішується; забезпечує послідовне застосування загальних адмін. приписів з одночасним урахуванням конкретних обставин кожної справи

Процедури обмежень констит. прав і свобод людини і громадянина мають певні особливості щодо здійснення ДСК. Так, відповідно до положень статті 26 Конституції України, для іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, визначаються винятки, встановлені Конституцією, законами чи міжнар. договорами України щодо прав і свобод, а також обов'язків для таких осіб.

Правовими процедурними механізмами для здійснення дискреції обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юрид. осіб в Україні є два закони України: «Про правовий режим надзвичайного стану» та «Про правовий режим воєнного стану», положеннями яких передбачено вичерпний перелік констит. прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного або надзвич. стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Реалізуючи свободу розсуду нормотворець і правозастосовувач повинен виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень. Крім того, він має переслідувати легітимну мету, визначену законом. Протиправне застосування ДСК полягає в наступному: а) перевищення повноваження на застосування ДСК; б) незастосування/недостатнє застосування ДСК; в) зловживання ДСК.

Лім.: Корж І.Ф. Правові основи обмеження конституційних прав і свобод в Україні. *Інформація і право*. 2023. № 2 (45).

І.Ф. Корж

ДИСКРИМІНАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. *Discriminatio* – відокремлення, розділення, розрізнення) – свідоме обмеження діяльності учасників політ. процесу, звуження їхніх констит. та ін. прав і свобод; вторгнення однієї д-ви у сферу законних інтересів ін. д-ви всупереч принципу рівності суб'єктів міждерж. відносин. Д.п. здійснюється фактично або приховано: через прийняття відповідного законодавства, введення штучних обмежень у торгів. відносинах, запровадження спец. митних зборів тощо. Стосовно фіз. осіб Д.п. здійснюється за різними ознаками – раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політ. та ін. переконань, нац. та соціального походження, майнового стану тощо. Найпотворнішою формою Д.п. є расова дискримінація, що означає суттєве обмеження в правах (нижча оплата праці, різного роду заборони, обмеження).

Д.п. забороняється внутр. правом дем. держав, а також міжнар. правом, яке засуджує всі види Д.п. Протиправність Д.п. впливає із загальноновизнаних принципів і норм Статуту ООН та міжнар. актів про права людини: Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965, Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967, Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань 1981. На ліквідацію Д.п. в окремих сферах сусп. життя спрямовані Конвенція МОП про дискримінацію в галузі праці і занять 1958, Конвенція ЮНЕСКО по боротьбі з дискримінацією у галузі освіти 1960 та Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок 1979.

Загальна декларація прав людини 1948, Пакт про громадянські і політичні права 1966 і Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 закріпили положення про те, що передбачені в цих документах права і свободи мають належати кожній людині незалежно від кольору шкіри, статі, мови,

релігії, політ. або ін. переконань, нац. приналежності та соц. походження, майнового, станового та будь-якого ін. становища. Відповідні статті містяться у нац. конституціях, зокрема в Конституції України (ст. 24).

Лім.: Права людини в документах Ради Європи. Амстердам; К., 1996; Ларченко М. Національні меншини: правові запобіжники дискримінації. *Віче*, 2004. № 4; Кресіна І. До питання про прояви дискримінації на расовому й етнічному ґрунті. *Політичний менеджмент*, 2007. № 4; Цимбал І. Расова дискримінація. *Праця і закон*, 2008. № 2.

В.П. Горбатенко

ДІСКУРС-АНАЛІЗ (від англ. *discourse* – використання мови для спілкування в усній або письмовій формі) – сукупність методів інтерпретації інформації, заснованих на особливостях контексту, контексту та когнітивних репрезентацій мовця/адресата. Поняття «Д.-а.» у науковий обіг ввів З. Гарріс, який визначав його як метод аналізу мовлення чи письма у рамках описової лінгвістики, що розширює наявне сприйняття тексту як набору речень. Пізніше Д.-а. був розвинений науковцями як метод, спрямований на виявлення та дослідження імпліцитної (прихованої за контекстом) інформації. Це означає, що використання Д.-а. дає змогу дослідити, які значення може закладати у повідомлення мовець/адресант, а також як вони можуть бути проінтерпретовані, залежно від контексту повідомлення та когнітивних особливостей адресата. Найчастіше Д.-а. використовують для дослідження різних явищ соц. реальності та їх вираження у вигляді тексту (урядові комунікації, конструювання нац. ідентичності, політика пам'яті, політ. PR-кампанії, промови тощо).

Найпоширеніше означення Д.-а. – це метод, сукупність методів чи наук. парадигма. Спочатку Д.-а. був створений саме як метод поряд з контент-аналізом, але пізніше науковці розвинули його у наук. парадигму, яку означили як «критичний дискурс-аналіз», що є однією з течій школи соціального конструктивізму. Цей напрям був започаткований та розроблений Р. Водак, Н. Феркло, Р. Сколлоном та Т.А. ван Дейком в останній декаді ХХ ст.

Методол. підґрунтя крит. Д.-а. лежить у класичній риториці, лінгвістиці тексту, соціолінгвістиці, прикладній лінгвістиці та прагматиці. Свідчення цього можна знайти у працях таких учених, як М. Білліг, Я. Бломмаерт, Дж. Вершуерен, Р. Віттакер, Л. Мартін Роджо, Е.Р. Педро. Попри лінгвістичну основу, яка переважає у методол. підґрунті

даного напрямку, дослідники крит. Д.-а. ґрунтуються на доробку багатьох дисциплін, зокрема психології, соціології, політології, культурології, історії, нейробіології та ін. Тому дослідження у рамках цієї парадигми часто зосереджені на соціально-політ. проблемах.

За останні 30 років засновники крит. Д.-а. створили власні методології у його межах: дискурсивно-історичну (Р. Водак), соціокогнітивну (Т.А. ван Дейк), лінгвістичну (Н. Феркло) та мікросоціологічну (Р. Сколлон). Також розрізняють британську, нідерландську, німецьку та австрійську школи крит. Д.-а. У своїх дослідженнях науковці постійно звертаються до проблеми ідентичностей (етнічних, соціальних, національних та ін.) та їхнього взаємозв'язку з дискурсом – його практиками, стратегіями, структурними елементами тощо.

Б.П. Бевза

ДИСЦИПЛІНА (лат. *disciplina* – навчання, виховання, порядок) – точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та ін. соц. нормами правил поведінки у держ. і сусп. житті. Спрямована на впорядкованість і узгодженість сусп. відносин. Д. є необхід. умовою ефектив. функціонування сусп.-ва і д.-ви, досягнення поставленої мети у діяльності органів держ. влади та їх посад, осіб, підприємств, установ і організацій, а також громадян. Розрізняється державна, фінансова, трудова, військова та ін. види Д. Встановлюється законами і підзакон. актами, статутами, положеннями та правилами внутр. розпорядку, нормами моралі й сусп. співжиття. Забезпечується засобами юрид. відповідальності та механізмами держ. і громад. контролю.

В.П. Горбатенко

ДІАСПОРА (грец. *διασπορα* – розсіяння, розпорошення) – частина етн. спільноти, що перебуває за межами кордонів країни народження внаслідок їх вигнання завойовниками або загрози геноциду, політ. і соціально-екон. чинників, природно-клімат. катаклізмів.

Процес формування діаспор сягає прадавніх часів. Із VII ст. до н. е. бере свій відлік євр. Д. Внаслідок Іудейської війни (60–70 рр. н. е.), зруйнування римлянами Єрусалима і винищення євреїв найбільша частина євр. населення Палестини розселилася по всьому світу. З XIV ст. бере свій початок вірмен. Д. Європа, Америка, Близький і Середній Схід стали пристановищем для вірмен, які зазна-

ли жорстоких турецьких погромів наприк. XIX–на поч. XX ст. Процес формування укр. Д. найактивніше відбувався у XIX–XX ст. Внаслідок політ. та екон. еміграції українців була сформована західна укр. Д., що налічує 3–4 покоління. На трьох українців, які проживають в Україні, припадає один українець у Д. З екон. та політ. причин численною є східна укр. Д. (країни колиш. СРСР, де проживає 10–12 млн. українців). Відомий т. з. укр. екватор: Кубань, Казахстан, Алтай, Примор'я – місця масового розселення українців. Зелений Клин та Малиновий Клин у Росії, Сирій Клин у Казахстані та Росії, Берестейщина в Білорусі – райони компактного проживання українців.

В умовах іноетнічного середовища укр. Д. зберігає мову, культуру, нар. звичаї, побутові традиції. Зарубіжне українство має свої організаційні та координаційні центри. До Світового конгресу вільних українців належить майже 140 орг-цій. Проведення в Україні Всесвітніх форумів українців засвідчило бажання укр. Д. докласти своїх зусиль до розбудови укр. державності.

О.А. Удод

ДІДРО́ (Diderot) Дені (1713–1784) – франц. філософ, просвітитель, енциклопедист, ідеолог револ. франц. буржуазії XVIII ст., почес. чл. Петербурзьких АН та Академії мистецтв з 1773. Отримав духовну освіту в єзуїт. коледжах Лангра і Парижа; 1732 у Паризькому ун-ті здобув звання магістра мистецтв. Упродовж 1733–1743 займався самоосвітою. У 1743–1749 поєднував наук. і літ. творчість з роботою домашнього вчителя, викладача. Впродовж 1747–1772 (до 1757 – разом з Д'Аламбером) Д. очолював творчий колектив, який створив «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» у 35 т. Титанічну роботу Д. не зупинило навіть те, що в спец. посланні від 3.IX.1759 папа Климент XIII засудив «Енциклопедію...» до спалення. Д. – автор праць «Філософські думки» (1746), «Алеї, або Прогулянка скептика» (1747), «Лист про сліпих для повчання зрячим» (1749), «Думки про пояснення природи» (1754), «Розмова Д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські принципи матерії та руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774–1780) та ін.

Виступаючи з позицій «освіченого абсолютизму», Д. гостро критикував консерват. підвалини феод. світогляду, обґрунтував передові ідеї свого часу, які лягли в основу видатних документів гуманіст. спрямування – Декларацій прав людини і громадянина 1789 і 1793 та конституцій кінця 18 ст. –

амер., польс. і кількох франц. Спираючись на матеріаліст. світогляд, природні права особи, Д. доводив, що у первісному стані сусп-ва як такого не існувало. Люди становили безліч «хаотичних пружинок». Перші законодавці стали і першими винахідниками: вони через систему нормат. актів знайшли спосіб з'єднати хаотичні пружинки і назвали цей механізм сусп-вом. Уже перебуваючи у сусп-ві, люди обрали собі володаря для ефективнішого захисту свого життя, щастя і власності. Як і в Ж.-Ж. Руссо, у Д. сусп-во, в яке водночас вкладається розуміння д-ви, стоїть над особою і покликане дбати про її права та добробут. Але форм д-ви у мислителя дві – монархія (абсолютна чи конституційна) або дем. республіка, де народовладдя не підлягає жодним обмеженням. Вибір форми правління належить суверен. народів, суверен. нації і залежить від міри їх прагнення до свободи. Закон у Д. – це поєднання волі тисяч людей, тобто більшості народу, який є єдиним джерелом влади. Демократію він розуміє як безпосереднє народоправство, тобто коли закони приймаються зборами громадян, або опосередковане народоправство, коли закони ухвалюються у представницькій формі – через депутатів.

Мислитель вірив у всемогутність законів, близько підійшов до розуміння суті правової д-ви, виступав за скасування кріпосного права. Д. активно захищав право людини на вільне підприємництво, засуджував надмірне втручання д-ви у виробництво, обмеження вільної торгівлі системою мита, зборів, акцизів, податків, пропонував ділити спадщину порівну між дітьми й родичами померлого. Обстоюючи права людини на життя і недоторканність особи, Д. не відкидав смертної кари, проте рекомендував зменшити її застосування, вилучити з крим. практики покарання, що принижують гідність людини, розширити санкції, які передбачали б грош. покарання (частину з цих коштів він пропонував видавати потерпілому), менше кидати злочинців до в'язниці, а більше використовувати їх на громад. роботах. Був прихильником свободи совісті, свободи віросповідання, ліквідації привілеїв духовництва. Проповідуючи ідеї нар. суверенітету, дем. устрою сусп-ва, Д. водночас покладав великі надії на освіченого монарха, зокрема на рос. імператрицю Катерину II, якій особисто пропонував встановити в Росії конст. монархію. Але ні Катерина II (на запрошення якої Д. в 1771–1774 приїздив до Росії), ні ін. європ. монархи не присталили на пропозиції мислителя.

О.М. Мироненко

ДЮДОР Сицилійський (грец. Διόδωρος Σικελιώτης, лат. Diodorus Siculus, прибіл. 90 – 21 рр. I ст. до н. е.) – давньогр. історик. Про життя Д. немає ніяких відомостей, крім тих, які можна взяти з його твору «Історична бібліотека». Як парадокс, ім'я Д. – людини, безсумнівно, освіченої, сучасниками не згадується. Це можна пояснити тим, що, мешкаючи тривалий час у Римі, Д. не контактував ні з представниками рим. істеблішменту, ні з ін. греками. Винятком є лише деякі відомості, що «розквіт» Д. відноситься до часу правління Октавіана Августа (63 – 14 рр. н. е.) або навіть дещо раніше.

Осн. праця: «Історична бібліотека» (60–30-ті рр. I ст. до н. е.) – твір у 40 книгах, в яких Д. виклав відомості про східні цивілізації, грец. і рим. історію аж до Гальського походу Цезаря. До нашого часу дійшли лише 15 книг. Фрагменти ін. 25 книг, що збереглися у творах різних авторів, вперше були зібрані й видані в 1746 П. Везелінгом.

Хоча у Римі Д. провів не менше 30 років (прибіл. з 70 до 36рр. I ст. до н. е.), але праця його написана грец. мовою. Склалося два осн. напрями у вивченні «Історичної бібліотеки». Перший напрям негативно оцінює значення твору Д., як набору уривків із творів попередників; другий – позитивно, визнає автор. начало «Історичної бібліотеки», без якого Д. не зміг би зібрати, обробити, осмислити таку величезну масу істор. матеріалу. Д. жив у дуже складний час, був очевидцем останнього періоду громадян. воєн у Рим. д-ві, зміни політ. системи д-ви (принципат Октавіана Августа змінив республіку). Історик, який набрався сміливості створити фундам. істор. твір в такий час, вже заслуговує на повагу. Тому твір Д. посідає унікальне місце в грец. історіографії. Його «Історична бібліотека» є дотичною до великої кількості істор. праць, написаних грец. авторами в епоху Августа. Практично одночасно із Д., який писав гол. чином про греків, створював історію свого народу римлянин Тіт Лівій.

«Історична бібліотека» Д. поділена на три частини: Перші 6 книг оглядові, описують географію, культуру та історію стародавніх держав: Єгипту (кн. I); Месопотамії, Індії, Скіфії (кн. II); Півн. Африки (кн. III); Греції та Європи (кн. IV–VI). У наст. частині (кн. VII–XVII) Д. викладає історію світу від Троянської війни до смерті Олександра Великого. Остання частина описує епоху діадохів (кн. XVIII–XX) і до гальської війни Юлія Цезаря, тобто до подій, очевидцем яких був сам Д., який намагався побудувати модель існування історії, а не просто її написати. Фундам. основою цієї

концепції стала ідея Д. про те, що людська історія – частина існування Космосу. Це дало змогу розширити межі людської історії вглиб століть до виникнення людства. З ін. боку, все людство як єдине ціле у своїй історії перестало бути розділеним просторово. Загальна історія – це історія всіх країн і народів від появи перших людей до часів життя Д. Пріквелом праці Д. є розділ, що містить вчення про виникнення світу, живих істот і цивілізації (I, 6–8). Д. використовував вчення Демокріта про виникнення культури, яке лежить також в основі теорії Епікура, однак було модифіковано ним, щоб посилити значення імперсональності чинників у еволюції. Стрижневою ідеєю твору Д. є думка про героїв-цивілізаторів, які власною діяльністю принесли користь усьому людству. Найдавніше минуле людства, виражене у вигляді міфів, трактується Д. як час життя людей, що створили золотий фонд людської культури. Важл. місце він відводить моральним і реліг. цінностям, що відповідало сусп. запитам еллініст.-рим. часу. Цінність твору Д. в тому, що він у найважл. моментах не лише доповнює Геродота, Фукідїда і Ксенофонта, але часто подає «інший погляд» на факти, відомі з їхніх творів. Особливо ці розбіжності стають помітними щодо його викладу подій IV ст. до н. е., де осн. джерелами найчастіше є праці Ксенофонта. Саме Д. дає практично єдиний довершений виклад діяльності Другого Афіського морського союзу (XV, 28, 2–5); Великого повстання сатрапів 362/1 рр. до н. е. (XV, 90–92).

Неоціненну допомогу «Історична бібліотека» надає при реконструкції подій від битви при Мантиней 362 до н. е. (між фіванцями і спартанцями, яка була покликана поширити гегемонію Фів на всю територію Греції) і до скликання Коринфського конгресу 338 до н. е. – діяльності Філіпа II Македонського, політ. ситуації в Перській д-ві у період правління Артаксеркса III Оха (XVI Passim). Взагалі Ойкумена Д. виглядає так: осн. масив земель, які поділяються на три частини, оточує Океан. Але, крім цього, в Океані практично з усіх боків на віддалі від материка розташовується низка островів, на яких існує життя, що значно відрізняється від звичного грекам і римлянам. У творах Д. спостерігається захоплення «острівними сюжетами». Саме завдяки його переказам до нас дійшли такі знамениті політ. утопії, як опис острова Панхайя Евгемера і Сонячного острова Ямбула; саме в його творі п'ята книга цілком присвячена островам, багато з яких наділені ідеальними рисами. Тут виявляється не лише захоплення самого Д., а й сусп. тло. Д. не включає в свій твір опис ба-

гатьох вже відомих в його час народів, напр., германців. Нічого не говорить він і про країни Дал. Сходу, з якими греко-рим. світ мав, хоча й неактивні, контакти.

Д. не є простим компілятором. Його «Історична бібліотека» – це самостійний твір, заснований на ретельному відборі джерел. Проте Д., як і раніше, залишається в тіні своїх великих попередників: Геродота, Фукідїда і Полібія. Нові підходи до вивчення істор. поглядів Д., які дають змогу змінити сталі уявлення про нього, лише починають знаходити підтримку серед дослідників.

В.О. Корнієнко

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (англ. *political activity*) – сукупність політ. дій соціальних спільнот, соціальних груп (класів, націй, політ. партій) та окремих індивідів, спрямована на втілення і захист певних політ. інтересів, які включають, передусім, завоювання та утримання влади, на збереження наявних політ. відносин. Д.п. є однією з ключових категорій політ. науки і характеризує рівень розвитку особистості й сусп.-ва загалом, їхню спроможність до реалізації політ. відносин. Заслугує на увагу типологія Д.п., запропонована М. Вебером, який розрізняє: випадкову участь у Д.п. (участь населення у голосуванні під час виборів); Д.п. за сумісництвом – певною мірою добровільна допомога політикам, політ. партіям; професійну Д.п. – діяльність лідерів політ. партій, членів партій, парламентарів, голів держав.

Мотиваційними чинниками Д.п. виступають певні політ. інтереси особистості, різних соц. груп і верств сусп.-ва. Відповідно, Д.п. – це досягнення певної мети акторів. Д.п. має свою структуру: суб'єкти й об'єкти діяльності, певні відносини між ними; мотиви і способи впливу суб'єктів на об'єкти; мета й програма діяльності; здійснення відповідних дій для досягнення намічених результатів, а також контроль за самим процесом діяльності та його результатами.

У політ. науці розрізняють Д.п. як сукупність дій для відтворення та реалізації соціально-політ. відносин. У цьому розумінні до політики можна віднести акти шантажу, підкуп, погрози і власне застосування сили, військові дії, насильство, примус, навіть терористичні дії як продовження політики. Але вони є антигуманними і підлягають осуду як на рівні нац. законодавств, так і на рівні міжнар. права. Втім, у вузькому розумінні Д.п. – це засоби панування, дії політ. акторів у межах правової регламентації, конст. вимог та чинного законодавства. Д.п. у вузькому

розумінні має специф. ознаки: задоволення безпосередніх потреб людини; публічна і творча діяльність; поєднання раціональних та ірраціональних чинників; реалізація Д.п. як науки і мистецтва здійснення політики. Важл. чинниками Д.п. є прагнення загального блага, самореалізації, владарювання та панування, задоволення групових та індивід. потреб, реалізація інтересів тощо. Виокремлюють теорет. та практ. Д.п.

Теоретична Д.п. виконує такі функції, як: пізнавальна, тобто збирання та аналіз інформації щодо політ. ситуації загалом у регіоні, країні, міжнар. відносинах; прогностична – створення моделей можливих наслідків тих чи ін. дій у майбутньому, врахування ризиків для акторів і сусп-ва загалом тощо; ціннісно-орієнтована, тобто формування та індоктринація або цілеспрямоване впровадження конкретних цінностей для формування певної сусп. свідомості, політ. нації, політ. соціалізації, забезпечення стабільності тощо.

Практична Д.п. – це вироблення й реалізація внутр. та зовн. політики д-ви, різні форми участі в політ. житті сусп-ва, партій, громад.-політ. об'єднань, рухів. Осн. її формами є: процес прийняття та ухвалення політ. рішень; вибори в представницькі органи різного рівня (парламент, органи місц. урядування); політ. реформування (парт. система, політ. система загалом); організація і проведення страйків; проведення демонстрацій, протестів або підтримки політ. режиму, правлячого політ. класу або опозиції; дипломатичні, міжурядові переговори; офіц. візити глави д-ви та депутатів парламенту; неофіц. і робочі візити парламентарів і представників органів місц. урядування тощо. До практ. діяльності відносять і такі її види, як революції, контрреволюції, реформи, політ. перевороти, пугчі, військ. заговори, маніфестації, пікетування, рухи, протести, референдуми, виборчі кампанії.

Залежно від позиції у політ. ієрархії виділяють два осн. рівні Д.п.: 1) елітарний рівень, пов'язаний із регулюванням діяльності стосовно самих себе, соц. груп, соціуму загалом (прийняття політ. рішень, законотворчість, розробка стратегії зовн. політики, міжнар. діяльність); 2) рівень масової участі, що має різні форми і структури й дає змогу реалізувати право контролю народу за діяльністю владних структур, який формулює свої вимоги на індивід. та груп. рівнях. Політична участь, як форма Д.п., має різні напрями: 1) участь у організації та проведенні публіч. заходів у формі зборів, мітингів, демонстрацій, пікетувань або у різних поєднаннях цих форм, організа-

ції та проведенні публіч. дебатів, дискусій, виступів; 2) участь у виборах, референдумах, у спостереженні за проведенням виборів, референдумів, формуванні виборчих комісій, комісій референдумів, діяльності політ. партій; публіч. звернення до держ. органів, органів місц. самоврядування, їх посадових осіб, а також ін. дії, які впливають на діяльність цих органів, у т. ч. спрямовані на ухвалення, зміну, відміну законів або ін. норм.-правових актів; 3) поширення, у т. ч. з використанням сучас. інформац. технологій, думок про прийняті держ. органами рішення та політику, яку вони проводять; 4) формування сусп.-політ. поглядів та переконань, у т. ч. шляхом проведення опитувань громадської думки та оприлюднення результатів і проведення ін. соціолог. досліджень; 5) залучення громадян, у т. ч. неповнолітніх, до зазначеної діяльності; 6) фінансування зазначеної діяльності.

Д.п. в сучас. умовах розглядається як функціонування соціуму і політ. системи.

Лім.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика ; пер. з нім. О. Погорілого. К., 1998; Вебер М. Господарство і суспільство; пер. з нім. М. Кушнір. К., 2013; Новікова Л.В. Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй як інституція протидії тероризму. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. Х., 2014. № 1144, Вип. 4 (2); Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму; пер. з англ. Ол. Погорілий. К., 2018;; Пержун В. «Три чисті типи легітимного панування»: управлінська думка М. Вебера і сучасність. *Публічне управління і адміністрування в Україні* : наук. журн. Причорноморського наук.-досл. ін-ту економіки та інновацій. Херсон, 2020. Вип. 16; Права людини, тероризм і боротьба з тероризмом. *Виклад фактів № 32*. ГО «Харківська правозахисна група». Х., 2020.

М.В. Шаповаленко

ДОГОВІР – угода двох або більше сторін про встановлення, зміну чи припинення відповідних прав і обов'язків. Д. поділяються на цивільні, трудові, з адмін. відносин, письмові та усні. Найбільш поширеними є Д. у цивільному праві (дарування, доручення, комісії, купівлі-продажу, підяду тощо). Окрему групу становлять міжнар. Д. – декларація, пакт, конвенція, угода тощо, які є джерелами міжнар. права. Д. можуть бути відкриті й закриті. Видом усного Д. є джентльменська угода.

В Україні порядок укладання і виконання Д., питання юрид. відповідальності за їх порушення регулюються чинним законодавством (Цивільним кодексом України). Міжнар. Д. регулюються правом міжнар. Д. (Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969, Віденською конвенцією

єю про правонаступництво держав стосовно договорів 1978, Віденською конвенцією про право міжнародних договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986), а також Законом України «Про міжнародні договори України» від 24.VI.2004 (зі змінами).

Політ. Д. трактується дещо ширше: це добровільна угода між двома або кількома суверен. д-вами, міжнар. орг-ціями, народами, націями, соц. або політ. угрупованнями щодо встановлення, зміни або припинення їхніх взаємних зобов'язань і прав у галузі політ. співробітництва. Політ. Д. укладається, як правило, у письмовій формі й має ряд найменувань – трактат, хартія, пакт, конвенція, договір, протокол, декларація, комюніке, угода тощо.

Сусп. Д. має найширше тлумачення, оскільки являє собою соціально-філософ. та політолог. вчення про походження, сутність і функції д-ви. Згідно з ним, виникнення д-ви пояснюється як наслідок добровільної угоди громадян, які делегують їй свої осн. права. Ідея сусп. Д. ґрунтовно розроблена в Зах. Європі в період послаблення абсолютних монархій, розпаду феодалізму та розвитку бурж. відносин (праці Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Й. Фіхте та ін.). В Україні цю проблематику осмислювали Ф. Прокопович, Й. Шад, П. Лодій, Я. Козельський, В. Каразін, С. Десницький, Б. Кістяківський. На противагу вченню про божественне походження влади, її необмеженість, прихильники теорії сусп. Д. на основі доктрини природ. права та ідеї про природ. суверенітет стверджували, що д-ва, створена волевиявленням вільних і незалежних індивідів, зобов'язана забезпечити дотримання їх прав, захист їх життя, свободи та приватної власності, не гарантованих у природному стані. В сучас. умовах теорія сусп. Д. суттєво модифікувалася. На перший план виходить необхідність оптимізації взаємовідносин між сусп. вом і д-вою, урівноваження їхніх взаємних обов'язків та зниження конфліктного потенціалу взаємодії.

В.Ф. Смолянчук

ДОКТРИНА ВОЄННА (лат. *doctrina* – вчення) – науково обґрунтована та офіційно прийнята система поглядів на стратегічні, правові, економічні, технічні та ін. аспекти, що стосуються цілей воєнної політики держави, шляхів і засобів їх досягнення; прийнята в д-ві система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, підготовку до неї країни і збройних сил та способи її ведення.

Д.в. базується на аналізі воєнно-політ. обстановки в регіоні та світі, воєнно-стратег. реаліях, а також враховує внутр. ситуацію в країні, її наявні та перспективні оборонні можливості й пріоритети. Д.в. провідних країн відбивають їх інтереси у сфері оборони, характеристики воєнних конфліктів і війн сучасності (в т. ч. із застосуванням ядерної та ін. видів зброї масового ураження), визначають шляхи запобігання зовн. та внутр. воєнним конфліктам (війнам), а також механізми їх локалізації та припинення. У Д.в. зазвичай формулюються принципи будівництва збройних сил як осн. складової сектору безпеки і оборони (воєнної організації д-ви), функціонування військ.-промисл. комплексу, напрямки підготовки країни та її збройних сил до відбиття можливої агресії, способи використання людських і матеріальних ресурсів тощо.

Як правило, Д.в. складається з трьох взаємопов'язаних сторін – воєнно-політ., воєнно-стратег., воєнно-екон. Воєнно-політ. сторона визначає ставлення д-ви до війни, джерела воєнної небезпеки, воєнно-політ. цілі д-ви, суб'єктів воєнно-політ. керівництва, принципи їхньої діяльності тощо. Неоднозначним моментом воєнно-доктринальних документів є визначення потенційного противника. Таке завдання в різних країнах світу здійснюється з урахуванням правових, геополіт., ментальних, істор. та ін. особливостей. Воєнно-стратег. сторона розкриває характер можливих війн, детерміновані цим завдання нац. збройних сил, особливості їх будівництва, розвитку і практичного застосування, порядок комплектування та тех. оснащення. Визначаються механізми управління збройними силами та ін. структурами сектору безпеки і оборони (воєнної організації д-ви), причетними до виконання оборонних завдань, форми та способи ведення бойових дій, особливості підготовки військ, населення, країни загалом до відбиття можливої агресії тощо. Воєнно-екон. сторона розглядає питання задоволення воєнних потреб д-ви у фін. та матеріальних ресурсах. Практика оприлюднення д-вами своїх Д.в. сприяє посиленню прозорості воєнної діяльності, налагодженню міждерж. зв'язків в оборонній сфері, що в цілому конструктивно впливає на стан регіональної та світової безпеки за мирних умов її розвитку. В умовах реальної агресії однієї д-ви проти іншої може відбуватися зміщення акцентів держ. політики з питань забезпечення нац. обороноздатності, відмова від попередніх та запровадження нових воєнно-безпечових

положень без їх доктринального оформлення (як це засвідчив досвід розпочатої у 2014 рос.-укр. війни).

Упродовж періоду держ.-політ. незалежності України було ухвалено три Д. в.: від 19.X.1993 (постановою Верховної Ради України), 15.VI.2004 (указом Президента України), 02.IX.2015 (указом Президента України). Сучас. воєнно-доктринальне самовизначення України здійснюється на основі Стратегії воєнної безпеки України від 25.III.2021. Стратегія, відбиваючи реалії рос. агресії проти України, більш гнучко розкриває питання організації всеосяжної оборони України, еволюції безпекового середовища у контексті воєнної безпеки (глобальні, регіон. та нац. аспекти), цілі, пріоритети, завдання, соціально-політ., екон. та ін. умови реалізації держ. політики у воєнній сфері, сфері оборони і військ. будівництва, а також шляхи досягнення цілей держ. воєнної політики та способи їх ресурсного задоволення. Новими моментами Стратегії воєнної безпеки України 2021, яких у попередніх Д.в. не було, слід вважати: перспективну модель організації оборони України, Збройних Сил України та ін. складових сил оборони в частині визначених завдань з оборони України, стратегію та критерії досягнення спільних оборонних спроможностей; імовірні сценарії застосування сил безпеки і оборони для виконання завдань з оборони України з розподілом відповідальності складових сектору безпеки і оборони за організацію оборони України, захист її суверенітету, тер. цілісності й недоторканності; управління ризиками у сфері воєнної безпеки.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянук

ДОКТРИНА ПОЛІТИЧНА (лат. *doctrina* – вчення) – сукупність поглядів, переконань, тверджень, які мають систематизований, цілісний характер і стосуються певної сфери сусп. життя. Д.п. є одним із різновидів сусп. доктрин і стосується подій, явищ, процесів політ. сфери. Поняття Д.п. можна використовувати у вузькому та широкому контексті. У вузькому вона стосується певної частини проблем та явищ здебільшого конкретної ідеології (доктрина природних прав, поділу влад тощо). У цьому разі Д.п. конкретизує певну політ. ідеологію, внаслідок чого в конкретній ідеології може бути декілька Д.п. В широкому контексті поняття Д.п. є синонімом політ. ідеології (доктрина фемінізму, анархізму тощо).

Предмет Д.п. – це погляди, оцінки, судження, які сформувалися в сусп.-ві щодо громадяни-

на, влади, д-ви, форм правління, стабільності та сусп. змін тощо. Д.п. характеризуються: високим рівнем теорет. узагальнення; значним рівнем внутр. структуризації; прагненням скерувати своїх прихильників на реалізацію практ. цілей. Серед виділених характеристик слід наголосити на структурованості, взаємозв'язку поглядів, оцінок, суджень. Такий взаємозв'язок дає змогу отримати комплексну оцінку політ. явищ, практики. Одночасно Д.п. досить часто критикують за схематизм, заданість в трактуванні, оцінці політ. дійсності, примітивізм і догматизм. Функції Д.п.: *пізнавальна* – виявляється у розкритті сутності певних явищ, системи зв'язків, які сформувалися між політ. подіями і процесами. З цієї позиції Д.п. пропонують свій варіант трактування політ. дійсності та політ. минулого; *оціночна* – багато Д.п., пропонуючи власний варіант оцінки політ. практики сьогодення, або минулого, імпліцитно виробляють або ідеальний варіант політ. устрою, або формулюють його від протилежного. Водночас доктрини можуть формулювати цілі, які здатні зумовлювати політ. дії; *формотворча* – Д.п. здатні вирішальним чином впливати на формування політ. системи, окремих її складових, або на конструкцію політ. діяльності у певній сфері (вплив доктрини поділу влад Ш. Монтеस्क'є на структуру влади в США; доктрини А. Гітлера на конструювання націонал-соціаліст. режиму в Німеччині у 1933–1945 тощо). Д.п. можуть мати інструментальний характер, оскільки здатні окреслювати механізми та засоби досягнення бажаного результату. Д.п. можна подавати у формі ідеол. обґрунтування політ. діяльності, або бездіяльності, враховуючи боротьбу за збереження/повалення чинної політ. влади. Також до певної міри їм властива функція інтеграції громадян навколо певних теорет. політ. конструкцій. Прикладом може слугувати доктрина соціалізму, ненасильництва тощо.

А.С. Романюк

ДОКУМЕНТ (від лат. *documentum* – пояснює, викладає справу, зразок, взірць) – засіб закріплення людиною за допомогою письмової мови або яких-небудь знаків чи символів або ін. засобами на спец. матеріальному носії інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності, зовнішньопредметної чи розумової діяльності людини, її плани, наміри, рішення та дії.

Почати справу, скористатися правом ветерана, отримати освіту, вивчити історію та культуру народу, придбати автомобіль чи

будинку, поїхати у відпустку до санаторію, підлікуватися в лікарні, взяти шлюб – важко уявити, що все це можна зробити без Д. Документи настільки органічно вплітаються в усі сфери нашого життя, що, по суті, стають рушієм історії, що позв'язує минуле, сучасне та майбутнє воедино.

Можна виділити такі функції Д.: інформаційну, соціальну, доказову, комунікативну, культурну, освітянську, управлінську, облікову, історичну, юридичну.

Юридичний Д. – це письмовий акт, який встановлює, розвиває або припиняє певні правовідносини чи фіксує юридично значимі факти та дії, або виступає актом правотворчості чи виконує функцію тлумачення права. У сфері судочинства юрид. Д. незмінно є найважл. елементом процесуальної форми, яка покликана, по-перше, доводити до відома юрид. значимі факти, закріплювати та засвідчувати отримані факт. дані – докази, а тим самим сприяти встановленню об'єктивної істини, через що у самій процесуальній формі законодавчо втілюється накопичений людством досвід пізнання істини; по-друге, слугувати засобом реалізації учасниками процесу своїх прав та обов'язків; по-третє, бути гарантією законності. Юрид. Д. незалежно від назви і змісту має бути максимально раціональним, логічно і функціонально виваженим, зрозумілим і доцільним – мінімум слів, максимум інформації. Юрид. Д. має бути викладений мовою офіц.-ділового стилю з дотриманням правил граматики та синтаксису, зрозумілою, простою і доцільною термінологією. Для нього характерні ясність і точність, стислість і логічність, раціональність та позбавлення від суперечностей.

Зважаючи на розширення обігу електронних документів, заслуговує на увагу використання додаткових носіїв інформації: графічних (схем, графіків); знакових (табуляграм); фото- і кінематографічних (слайдів, кіноплівок); відеозаписів (відеотек); звукозаписів (фонограм); комп'ютерних баз даних та алгоритмів їх аналізу. Електронні Д. передбачають застосування сучас. інформ. технологій у вигляді електронних даних включно з обов'язковими реквізитами Д. та дотриманням технології захисту. Обов'язковим реквізитом такого Д. є електронний підпис. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про електронний цифровий підпис» такий підпис є видом електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується й дає змогу підтвердити його цілісність та іденти-

фікувати підписувача. Електронний Д. може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму. Візуальною формою подання є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для сприймання його змісту людиною. Нотаріальне посвідчення цивільно-правової угоди, укладеної шляхом створення електронних Д., здійснюється в порядку, встановленому законом (Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг»). У 2021 КПК України Закон № 1498-IX від 01.VI.2021 доповнено статтею 106-1 «Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування» (уведена в дію з 15.XII.2021), яка закріплює таке положення: «Документи, підписані, погоджені в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідування з використанням кваліфікованого електронного підпису, їх примірники в електронній та паперовій формах визнаються оригіналами документів».

Лит.: Тертишник В.М., Поповський А.М. Мова в діяльності юриста. *Право і суспільство*. 2010. № 4; Кабиш О.О. Українська мова в судово-процесуальній сфері: навч.-практ. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 2020; Складання процесуальних документів з цивільних, сімейних, житлових, земельних та трудових справ: наук.-практ. посібник; за заг. ред. М.М. Ясинка. К., 2022; Коротюк О.В. Договори: зразки нотаріальних документів. К., 2022; Шевчук С. Українська мова за професійним спрямуванням: підруч. К., 2023; Тертишник В.М. Настільна книга слідчого. Зразки правничих документів. К., 2024.

В.М. Тертишник, О.І. Тертишник

ДОРУЧЕННЯ – 1) цив. угода, за якою одна сторона (повірений) зобов'язана виконати від імені й за рахунок іншої сторони (довірителя) певні юрид. дії (укласти договір, отримати майно тощо); 2) зміст індивід. правового акта управління; зокрема, Д. вищестоящого органу нижчестоящому, керівника – підлеглому. Розрізняються: договір Д., Д. виборців, окреме Д. слідчого, платіжне Д., судове Д. та ін.

В.П. Горбатенко

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (1841–1895) – укр. політ. мислитель і громад. діяч, основоположник політ. науки в Україні, вітчизняного конституціоналізму, зачинатель укр. соціаліст. руху. Гол. політол. праці: «Передне слово до громади» (1878), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Пропавший час – українці під Московським царством» (1880), «Історична Польща і великоруська

демократія» (1883), «Вільний Союз – Вільна Спілка» (1884), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893).

Прагнучи до поєднання ліберал., дем., народн. і нац. ідей, проголошуючи примат людини, її прав і свобод над д-вою і сусп-вом, спираючись на досягнення міжнар. конст. думки і подекуди – на анархістські політ. вчення, Д. досить критично ставився до унітарних держ. структур, респ. централізму, крайностей націоналізму, які, на його погляд, спонукали до примусу особистості, насильства над людиною, обмеження її прав і свобод. Саме людина для мислителя – основа соц. устрою, найвища цінність, гарантіями прав якої може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада), а не д-ва, конфедерація типу швейцарської або федерація за зразком США чи Англії. Громадяни. сусп-во взагалі, за вченням Д., еволюціонує від первісного роду і племені завдяки розуму, сім'ї, матер. виробництву, класовій боротьбі й природним шляхом досягає політ. форми громади. Д-ва ж нав'язується людській громаді зверху як зовн., штучне, неприродне утворення, а її різновиди пояснюються геогр. факторами. Унітарна, жорстко централізована д-ва – це втілення деспотизму, диктатури небагатьох. Федерат. д-ва базується на громад. самоврядуванні, місц. самоуправлінні, гарантіях природних прав і свобод людини, суворому обмеженні централізованого здійснення влади. Найкраща форма політ. життя асоціації гармонійно розвинутих особистостей в Україні – «громадівський соціалізм», «громадівська праця», які «мусять мати українську одежу».

Гол. ідея конст. проекту, розробленого Д., – перетворення Рос. імперії на децентралізовану федерацію, де з українців створюється громада «Вільна спілка», що ставить за мету політ., екон. і культ. звільнення не лише укр. народу, а й «іншоплеменних колоній», які мешкають серед нього, шляхом поєднання інтересів різних національностей. Стрижневим завданням «Вільної спілки» є забезпечення політ. свобод; права людини і громадянина; «недоторканність тіла для ганебних покарань і смертної кари»; недоторканність особи і помешкання «для поліції без судової ухвали»; негайна передача арештованого до рук судової влади; скасування будь-яких надзвичайних судів; впровадження суду присяжних; недоторканність приватних листів і телеграм; свобода вибору місця мешкання і занять; недоторканність нац. мови, свобода совісті

і відокремлення церкви від д-ви і д-ви від церкви; свобода слова, друку, навчання; свобода зібрань, мітингів і процесій; свобода звернень до владних структур, свобода товариств і громад; право носіння зброї та військ. навчань (без порушення порядку і безпеки); право на звернення до суду, на захист своїх інтересів; право на опір незаконним діям чиновників; рівність усіх перед законом. Права людини і громадянина у проекті конституції можуть обмежуватись виключно під час війни, але й за воєнного становища цивільні особи підлягають юрисдикції лише загальних судів. Охорона прав громадян покладалась на мирових суддів, які могли застосовувати для цієї мети військову силу.

В адм. плані Д. поділяв Рос. імперію на 23 області. Укр. землі при цьому включались до Київської, Одеської (з Кримом), Харківської (з Курщиною і Воронежчиною) обл., а окремі повіти – до Польської, Білоруської та Поліської. Місц. самоврядування складалось з общинного (сільського і міського), волосного, повітового і обласного і здійснювалось сходами або зборами виборних представників, яким підпорядковувались усі посадові особи, за винятком суддів. Судоустрій, встановлений у Рос. імперії 1864 р., мислитель вважав задовільним.

Актив. і пасив. виборче право у сільс. і міських громадах стосовно волосних і повітових органів надавалось усім особам, що досягли 21 року. Право ж бути обраними до обл. і держ. органів мали громадяни, яким виповнювалось 25 років. Активне виборче право і за останніх обставин залишалось незмінним. Проект конституції передбачав, що у зібраннях мають бути представлені по можливості всі професії виборців. Останні мали право складати для своїх депутатів накази. Повсякденне управління у селах мало здійснюватись виборними управами і виборною старшиною, а у містах (містечках), волостях, повітах і областях – думами, обраними на підставі всезагального виборчого права, і управами, сформованими вже самими думами. Для виконання деяких постанов дозволялося застосовувати окремі посади або комітети.

Досить широкою передбачалась компетенція общинних, волосних і повітових органів самоврядування: встановлення місц. податків і зборів, керівництво поліцією, розкладка і розподіл прямих держ. податків, завідування всіма справами сусп. господарства (сусп. майно, базари, ярмарки), благоустрою (шляхи сполучення, публічні

мешкання, пошта та ін.), добробуту (оздоровлення, продовольство, призріння, страхування, охорона майна), початкової і (за наявності коштів) середньої освіти. Якщо ж вирішення деяких з означених питань було не до снаги цим органам, то вони переходили до компетенції обл. думи та управ, які здійснювали нагляд ще й за загальним станом землеробства, лісів, промислів, заводів, фабрик, стежили за охороною природи і раціон. використанням природних ресурсів, інспектували публічне навчання, організовували вищу освіту і наук. дослідження, попередньо розглядали проекти загальнодерж. фін. законів, а також проекти нормат. актів з питань місц. життя, командували збройними силами на своїй території під час держ. заколотів.

Федеральна законодав. влада зосереджувалась у руках двох дум: Держ. думи, члени якої обирались сходами по особливих виборчих округах, і Союзної думи, члени до якої обирались обл. думами, діяли на основі наданих їм наказів і могли у будь-який час змінюватись. Під час перерв у засіданнях у дві діяла створена обома думами Наглядова рада. Конституція Д. передбачала і створення інституції, подібної до установчої влади, – Держ. собору з членів обох дум та гласних, обраних додатково обл. думами у такій кількості, щоб число членів Союзної Думи і новообраних депутатів дорівнювало кількості членів Держ. думи. Зміни осн. законів федерації допускались лише за згодою двох третин депутатів кожної з дум і за затвердженням Держ. собору.

Викон. влада зосереджувалась в руках глави д-ви і призначених ним міністрів, відповідальних перед обома думами. Глава д-ви оприлюднював закони, постанови Держ. собору, контролював їх виконання, переслідував порушників, мав право за згодою Союзної думи розпускати Держ. думу (у такому разі припиняла існування і сама Союзна дума) і призначати нові вибори. Главою д-ви міг бути і спадкоємний імператор, і виборний голова Всерос. держ. союзу. У першому випадку відповідальність за дії глави д-ви несли міністри, у другому – він сам. Судова влада дещо перепліталась із законодавчою, бо очолювалась Верховним Судом у складі кримін. департаменту Сенату та Союзної думи. Сенатори призначались главою д-ви довічно за пропозицією Союзної думи. Сенат виконував і функції вищого конст. нагляду: за поданням повітових і обл. дум або глави д-ви, він розглядав питання невідповідності законів конституції д-ви.

У проекті Д. особливо наголошувалася недопустимість адмін.-командних методів втручання вищих органів управління у компетенцію нижчих, бо самоврядування він вважав основою основ руху до повної справедливості, до соціалізму, до найголовнішої «приватно-національної» мети – «повернення української нації до сім'ї націй культурних». Метою ж «загальногромадянською» мислитель вважав охорону особистої гідності громадянина. Ось чому, окресливши схему держ. устрою, Д. знову повертається до прав і свобод людини і ще раз визначає завдання у цьому напрямку членів «Вільної спілки»: полегшення долі пригнічених і бідних, забезпечення їх засобами для життя і розвитку; зменшення тягара військ. повинності, скасування подушних, паспортних, акцизних та ін. несправедливих податків і зборів; встановлення доступної кожному нижчої, середньої і вищої освіти з наданням держ. матер. допомоги; заснування громад. притулків для дітей, хворих і жебраків; обмеження тривалості жіночої та дитячої праці; заснування третейських судів для вирішення спорів між підприємцями і робітниками; розв'язання житлових проблем, надання ділянок безземельним, полегшення викупних платежів, скорочення безробіття; збільшення частки держ. власності, поширення артільної праці тощо.

Соціаліст., надто радикальні погляди Д. відштовхнули від нього київську Стару Громаду, але привернули соціалістів-галичан, і з 1890 він став ідейним натхненником першої укр. модерної організації – Русько-української радикальної партії, з якої згодом вийшли як соціалісти-революціонери, так і соціалісти-федералісти. Багато політ. ідей мислителя практично втілювались у діяльності Центральної Ради, зокрема: пропозиції щодо створення федерації замість колишньої Рос. імперії, нац.-культ. автономії укр. земель у складі Росії і Австро-Угорщини, нац.-персональної автономії меншин; закріплення у Конституції УНР широкого переліку прав і свобод людини і громадянина, загального, рівного, прямого і безпосереднього виборчого права; прагнення надання розгалужених прав місц. органам самоврядування і самоуправління; спроби створення установчої влади, заміни постійної армії міліцією та нар. ополченням; скорочення строку служби у війську, передача землі у руки тих, хто її обробляє, вирішення ряду ін. соціальних питань.

О.М. Мироненко

ДЮВЕРЖЕ (*Duverger*) Моріс (1917–2014) – франц. правознавець, соціолог, політолог, доктор права з 1955, член Амер. академії мистецтв і наук, АН Фінляндії, почес. доктор багатьох зарубіж. ун-тів. Закін. ф-т права ун-ту в Бордо. Впродовж 1948–1955 керував створеним ним Центром політичних досліджень при цьому ун-ті. З 1955 – професор політ. соціології та керівник Центру порівн. аналізу політ. систем Сорбонни. Викладав в ун-тах Пуатьє (1942–1943), Бордо (1943–1955), Парижа (1955–1985), Тель-Авіва, Женеви, Нью-Йорка. Був консультантом урядів Франції, Мексики, Греції та ін. з питань конст. права, виборчих кампаній. Обирався депутатом Європ. парламенту (1989).

Д. розробив власну теорію політики, в якій обґрунтував створення політ. системи, що дає змогу поєднати переваги представн. демократії з ефективним управлінням, подолати «деперсоналізацію» влади, відчуження від неї громадян. Політику розглядав з двох боків: 1) як засіб панування меншості над більшістю, одержання вигоди через доступ до влади; 2) як засіб інтеграції сусп-ва, забезпечення справедливості, гарантування спільного інтересу і заг. блага, обмеження тиску приватних інтересів. Першим з-поміж учених-юристів запропонував вивчати політ. режими і політ. партії як особливі об'єкти юрид. досліджень. Він, зокрема, розробив класичну типологію партій, поділивши їх на «кадрові» та «масові», визначив два способи

утворення партій – парлам. та позапарлам., зазначивши, що «масові партії» формуються гол. чином у процесі політ. боротьби, а не в парламентах. Існування двох великих політ. партій, вважає Д., – оптим. варіант для плюраліст. демократії.

У дослідженнях питань д-ви й сусп-ва Д. запропонував поєднання юрид. і політ. аналізу, що дасть змогу, з одного боку, вивчати не лише політ. інститути, які регламентуються правом, а й ті, що правом повністю або частково ігноруються (політ. партії, громад. думка, пропаганда, преса, групи тиску тощо). З ін. боку, зазначена орієнтація, наголошує Д., дає змогу вивчати політ. інститути, регламентовані конституцією, законами, не лише в юрид., а й у політол. аспекті, що допоможе визначити, де ці ін-ти функціонують відповідно до права, а де уникають його.

Праці Д.: «Політичні партії» (1951), «Політичні інститути і конституційне право» (1960), «Від диктатури» (1961), «Вступ до політики» (1964), «Ідея політики. Застосування влади в суспільстві» (1966), «Демократія без народу» (1967), «Янус: два обличчя Заходу» (1972), «Соціологія політики: елементи політичної науки» (1973), «Республіканська монархія» (1974), «Шах королю» (1978), «Апельсинові дерева озера Балатон» (1980), «Республіка громадян» (1982), «Настільна книга співіснування» (1986), «Ліберальний заєць і європейська черепаха» (1990) та ін.

В.П. Горбатенко

ЕВАКУАЦІЯ (лат. *evacuatio*, від *evacuare* – видаляти, спустошувати або від лат. *vacuus* – порожній) – 1) вивезення населення, тварин, матеріальних і культурних цінностей із зони надзвич. ситуації, збройного конфлікту, гуманіт. катастрофи у разі загрози життю або здоров'ю чи загрози пошкодження або знищення; 2) переміщення поранених, хворих, полонених, трофеїв та ін. майна у тил; 3) відведення військ з районів, зайнятих раніше; 4) у медицині – видалення з окремого органу чи організму загалом якихось речовин.

В умовах загострення конфліктів, збільшення катастрофічних ситуацій особливого значення набула медична Е. – сукупність заходів з доставки поранених і хворих від району виникнення санітарних втрат до мед. пунктів і лікувальних закладів для своєчасного надання мед. допомоги й лікування. Для Е. поранених і хворих використовують різноманітні сан.-трансп. засоби, найскладнішою є Е. з поля бою за допомогою спец. автомобільного транспорту або шляхом ручного виносу. Залізничний, водний і повітряний транспорт використовують переважно для мед. Е. у фронтові й тиллові райони. Поранених і хворих при Е. сан. транспортом або транспортом заг. призначення повинен супроводжувати мед. персонал. За способами організації розрізняють види мед. Е.: «на себе» (вища ланка мед. служби надсилає власний сан. транспорт до етапу мед. Е. нижчої ланки; нині цей вид вважають основним); «від себе» (нижча ланка мед. служби доставляє поранених і хворих власним транспортом на рівні мед. забезпечення вищої ланки); «через себе» або транзитна (сан. транспорт, що прибуває з пораненими чи хворими на відповідний рівень мед. забезпечення, направляють на наступний рівень, минаючи даний). Мед. Е. має бути організована таким чином, щоб вона могла забезпечити найкращі за даних обставин умови для надання мед. допомоги пораненим і хворим та для їх подальшого лікування. Важл. значення при цьому мають доставка поранених і хворих на етап мед. Е. в терміни, які забезпечують своєчасне надання мед. допомоги; запобігання переважанню пораненими і хворими окре-

мих етапів мед. Е.; направлення поранених і хворих відповідно до мед. показань у спец. лікувальні заклади (уникаючи проміжних етапів), призначені для надання певних видів мед. допомоги (Е. за призначенням); врахування негат. впливу транспортування на стан пораненого чи хворого і сприяння його зменшенню. Медична Е. є важл. елементом не лише лікув.-евакуац. забезпечення військ, а й допомоги населенню в системі мед. служби цив. оборони; її також використовують в умовах стихійного лиха та інших катастроф з великою кількістю постраждалих. Планування мед. Е. ґрунтується на попередньому розрахунку можливих сан. втрат, даних про шляхи сполучення в районах розташування етапів мед. Е., на основі яких роблять висновки щодо довжини евакуац. шляхів, даних про наявний сан. транспорт, підрахунках необхідної кількості сан. транспорту.

На укр. землях перші організовані евакуац. заходи здійснювала австр. влада під час Першої світової війни (з Галичини, Буковини), що було спричинено швидким наступом рос. військ. Людей і матеріальні цінності організовано вивозили у тиллові р-ни, де було облаштовано спец. табори для воєнних переселенців. У 1915 Український комітет допомоги (Ю. Романчук) визнано держ. структурою з відповідним фінансуванням; від 1916 створено держ. орг-ції в Австро-Угорщині – Комітет опіки над біженцями з Буковини та Український крайовий комітет допомоги для біженців. Українці проживали у спец. таборах (Вольфсберзі, Гмонді, Гредізі), а також спільно з румунами (Оберголябрун) і поляками (Хоцен). Переселенці були забезпечені необхідним, проте їх як робочу силу використовували практично задарма. Інтерновані (політ. неблагонадійні) виселені мешканці Галичини й Буковини не були забезпечені належними побут. умовами (концтабір Талергоф), умови для проживання в таких таборах були надзвичайно важкими. Після Горлицького прориву 1915 рос. влада вдалася до евакуац. заходів: із Галичини вивезено чи виїхало з різних причин понад 100 тис. осіб. На території Рос. імперії налічувалося понад 3 млн біженців і вигнанців (напр. 1916), допомогу

яким надавали громад. благодійні орг-ції – Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст, Комітет великої княжни Тетяни Миколаївни, «Галицько-руське благодійне товариство» (1902–1917, м. Санкт-Петербург), іноз. благодійні орг-ції (комітет «Великобританія – Польщі і Галичини») та ін.

Від початку Другої світової війни створено Республіканську комісію з Е. (25.VI.1941) в УРСР (очолив Д. Жила, від 16.VII.1941 – М. Шверник). Першочергово в глибокий тил переміщено стратег. підприємства, сировину, продукти харчування, техніку, збіжжя, реманент, худобу (усе, що не підлягало вивезенню, знищували). Значну увагу приділено Е. київських підприємств та установ, насамперед заводів «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», авіаційного, верстатобудівного, ім. Артема та ін. 7 серпня 1941-Радз з Е. ухвалила рішення про вивезення промисл. підприємств з Правобережної України, 18 серпня Державний комітет оборони СРСР видав розпорядження про порядок Е. з Лівобережної України. Е. продуктивних сил стала важл. складовою перебудови економіки країни на воєнний лад, елементом стратег. оборони. Важл. складовою евакуац. заходів стало вивезення матер. ресурсів сільс. госп-ва, проте із території зах. областей вдалося евакуювати лише незначну кількість сільськогосп. збіжжя та худоби. На Правобережжі Е. сільс. госп-ва розпочалася в липні 1941.

Серед цив. населення першочергово евакуювали компартійно-рад. номенклатуру, діячів науки і мистецтва, молодь призовного віку, кваліфікованих робітників та інженерно-тех. персонал стратег. підприємств. Згідно з Положенням про Е. робітників, службовців та членів їхніх родин, кожен із них міг вивезти до 100 кг вантажу і ще по 40 кг на кожного члена родини. На час переїзду за працівниками зберігалася середньоміс. зарплата, чверть даної суми на дружину та 1/8 – на кожного непрацюючого члена родини. Загалом за межі республіки виїхали 3,5 млн громадян УРСР, однак десятки тисяч так і не змогли дістатися місць призначення і від переправ на Дніпрі, Дону та Волзі самотужки поверталися додому.

Е. підлягали установи культури, науки, освіти, охорони здоров'я, громад. і держ. організації. У західноукр. областях вона відбувалася в умовах прифронтової зони під керівництвом парт. комітетів, виконкомів і органів НКВС. За вибіркоким принципом здійснювали Е. експонатів і колекцій музеїв різного профілю (перевагу надавали коштовностям, виробам із дорогоцінних і кольорових металів), але

при цьому окупантам дісталася значна кількість культ. цінностей. Багато евакуйованих з УРСР історико-культ. цінностей (надбань укр. народу) осіло у рос. сховищах і музеях, а їх повернення і до початку рос.-укр. війни (2014) складно вирішувалося навіть на найвищому держ. рівні.

Здійснене в стислі терміни гігантське перебудування продуктивних сил у східні райони СРСР дало змогу відновити обороноспроможність країни. Разом із тим бюрократизм, нерозпорядливість, некомпетентність, байдужість до долі пересічної людини, брак виконавської дисципліни функціонерів призвели до невинуватно великих матер. і людських втрат у ході Е. Матеріальні та культурні цінності, що залишилися на окупов. територіях, стали об'єктом грабіжницької політики нацистів і їх союзників. Питання визволення території УРСР постало питання про відбудову економіки. Однак керівництво СРСР визнало реевакуацію вивезеного промисл. обладнання недоцільною, тому промисловість і сільс. госп-во довелося відбудовувати практично з нуля.

Масштабна Е. (90784 особи з 81 населеного пункту до кінця літа 1986) була зумовлена Чорнобильською катастрофою 1986. Аварія на Чорнобильській АЕС призвела до неправних мед., екон., соц. і гуманіт. наслідків. За екол. наслідками аварія переросла в планетарну катастрофу: радіоактивним цезієм було забруднено 3/4 території Європи. Перше офіц. місцеве повідомлення про аварію на Чорнобильській АЕС з'явилося лише через 36 годин – опівдні 27 квітня 1986 на прип'ятському радіо оголосили про «тимчасову Е.» мешканців Прип'яті – найближчого до ЧАЕС міста з населенням близько 50 тис. До 6 травня евакуювали понад 115 тис. людей із 30-кілометрової зони навколо ЧАЕС. Ця територія від радіації постраждала найбільше, пізніше її назвали Чорнобильською зоною відчуження, до якої увійшли північ Поліського та Іванківського р-нів Київської області (там розташована електростанція, міста Чорнобиль і Прип'ять), частина Житомирської обл. до кордону з Білоруссю. Сотні невеликих селищ, що опинилися в епіцентрі забруднення, зрівняли з землею бульдозерами.

Від початку рос.-укр. війни керівництво України постійно вело перемовини щодо організації Е. населення та надання гуманіт. коридорів із тимчасово окупов. територій Донецької та Луганської областей. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців зазначило, що від початку повномасштабного вторгнення РФ (24.II.2022) станом на

27.III.2022 кордон України для виїзду переїхало 3862797 громадян. Кількість внутрішньо переміщених осіб за різними оцінками становить бл. 6 млн осіб (підрахунок ускладнено тим, що значна кількість внутрішньо переміщених осіб евакуювалися стихійно і не реєструвалися для отримання допомоги). З 08.III.2022 реалізується програма Кабінету Міністрів України з Е. підприємств із районів, охоплених активними бойовими діями або таких, що перебувають у зоні ризику, до зах. областей України.

Е. є основним способом захисту населення при загрозі або виникненні надзвичайної ситуації. В організації захисту населення від надзв. ситуацій значна роль відводиться проведенню евакуац. заходів для тієї частини населення, яка потрапляє в зону підтоплення або катастроф. затоплення, великих виробничих аварій, катастроф, стихійного лиха, бойових дій. Залежно від обстановки, що склалася під час надзв. ситуацій воєнного, техногенного чи природного характеру, проводиться Е. населення: 1) обов'язкова (негайна) – у разі виникнення загрози аварії з викидом радіоакт. і небезпечних хім. речовин, катастроф. затоплення місцевості, зсувів, масових лісових пожеж, ін. геолог. і гідрогелог. явищ і процесів, збройних конфліктів; 2) загальна – із зон радіоакт. забруднення та хім. забруднення, катастроф. затоплення населених пунктів у разі руйнування гідротех. (гідрозахисних) споруд, хвиля прориву яких може досягнути зазначених населених пунктів менше ніж за чотири години (будівлю або населений пункт звільняють повністю); 3) часткова – для вивезення категорій населення, які за віком чи станом здоров'я у разі виникнення надзв. ситуацій не здатні самостійно вжити заходів щодо збереження свого життя або здоров'я, а також осіб, які відповідно до законодавства доглядають (обслуговують) таких осіб. Звільняється частина приміщення, населеного пункту чи адмін. району; така Е. може перерости у Е. загальну. Е. матер. і культур. цінностей проводять у разі загрози або виникнення надзв. ситуації за наявності часу на її проведення.

Відповідно до укр. законодавства рішення про проведення Е. приймають на: 1) держ. рівні – Кабінет Міністрів України; 2) регіон. рівні – обласні держ. адміністрації, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, Рада міністрів АР Крим; 3) місц. рівні – районні держадміністрації та відповідні органи місц. самоврядування; 4) рівні суб'єкта господарювання – його керівник. Державна служба України з надзвичайних ситуацій

(від 2012) є центр. органом, який забезпечує формування та реалізує держ. політику у сфері цив. захисту, здійснює реалізацію держ. політики щодо заходів з Е. населення, координує діяльність центр. і місц. органів виконавчої влади, суб'єктів господарювання з цих питань.

Повідомлення про Е. має надаватися по всіх наявних засобах зв'язку та інформації. Після повідомлення кожна людина повинна підготувати себе та житло до Е. Підготувати себе, означає взяти: документи (паспорт, військ. квиток, документ про освіту, трудову книжку або пенсійне посвідчення, свідоцтво про народження), цінності і гроші; продукти харчування і воду з розрахунку на 3 доби (потрібно брати продукти, що не швидко псуються, зручно зберігаються і не потребують тривалого готування перед вживанням – консерви, концентрати, галети, сухарі, печиво; воду доцільно зберігати у флязі); із речей береться найнеобхідніше: одяг (у комплекті одягу бажано мати плащ і спорт. костюм), взуття (переважно має бути гумовим або на гумовій основі), білизна, предмети першої необхідності. Одяг та взуття найбільш придатні для використання як засоби захисту шкіри у разі радіоакт., хім. забруднення або біолог. зараження. Обов'язково слід взяти теплі (вовняні) речі, натільну білизну навіть якщо Е. провадиться влітку. Необхідно з собою мати: засоби зв'язку та інформації, елементи живлення до них; ліхтарик (краще кілька) і запасні елементи живлення до нього, сірники (бажано туристичні), запальничку, свічки; компас, годинник (перевагу віддавати водонепроникним); багатофункціональний інструмент, що включає (лезо ножа, шило, ножівку, викрутку, ножиці тощо); ніж, сокиру, сигнальні засоби; декілька пакетів для сміття об'ємом 120 л (може замінити намет або тент, якщо розрізати); рулон широкого скотчу; блокнот і олівець; нитки і голки; аптечка першої допомоги. Кількість речей і продуктів харчування має бути розрахована на те, що людині доведеться нести їх самій, загальна маса речей і продуктів харчування має становити до 50 кг на дорослу людину відповідно до її фіз. витривалості. Усі речі і продукти харчування мають бути запаковані у «тривожну валізу» так, щоб її зручніше було нести. До кожного місця з речами прикріплюється бирка з позначенням на ній прізвища, імені, по батькові, адреси постійного місця проживання і кінцевого пункту Е. їх власника. Дітям дошк. віку вкладається в кишеню або пришивається до одягу записка, де зазнача-

ються прізвище, ім'я, по батькові, домашня адреса, ім'я та по батькові матері й батька. Підготувати житло до Е. означає: відключити електр. струм; перекрити газ, воду; зачинити квартирки, вікна і вхідні двері. У призначений час прибути на свій збірний пункт Е. і зареєструватися. По можливості надати допомогу особам, які не можуть самостійно рухатись і прибути на збірний пункт Е., або повідомити про них начальнику збірного пункту Е. При пересуванні пішки необхідно: суворо дотримуватись дисципліни; виконувати усі команди і сигнали, що подаються керівниками маршу; дотримуватись темпу й дистанції під час руху. Під час руху транспорт. засобами кожний громадянин повинен: суворо дотримуватись встановленого порядку посадки; не допускати тисняви і штовхання біля дверей вагонів, бортів автомобілів; не виходити без дозволу старших із вагонів, автомобілів на зупинках.

Лім.: Бушин М.І., Перехрест І.В. Евакуація матеріальних ресурсів та населення України на початку Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Сторінки воєнної історії України. 2002. Вип. 6; Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни. Проблеми історії України XIX – початку XX ст., 2002. № 4; Добров П.В., Бабенко С.Ю. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Донецьк, 2008; Євдін О.М., Могильниченко В.В., Фомін А.І. та ін. Захист населення і території від надзвичайних ситуацій : у 9 т. К., 2008. Т. 4. Евакуація населення у надзвичайних ситуаціях; Мітіна Н.Б., Малиновська Н.В., Воробйова Л.О. та ін. Дослідження евакуаційних заходів у випадку пожежі. Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, 2020. № 6.

Б.Л. Дем'яненко.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *evolutio* – розгортання) – процес поступових змін політ. сфери сусп-ва, змістом яких є її ускладнення, структурно-функціональне урізноманітнення, підвищення рівня організації певного політ. процесу, інституту (прогресивна еволюція) або ж її спрощення, збіднення, деградація (регресивна еволюція); аспект історії, пов'язаний з виокремленням та вивченням розвитку певних цілісних комплексів політ. сфери (еволюція д-ви і права, еволюція армії та воєнно-політ. відносин, еволюція демократії тощо). Різновидом Е.п. є циклічна динаміка певних політ. явищ і процесів без набуття ознак ін. політ. якості (електоральні процеси, ротація політ. еліт та ін.). Теорія Е.п. є складовою «соціології розвитку» (концепції Ф. Тенніса, М. Вебера, Т. Парсонса), яка, починаючи з 1950-х, обґрунтовує заг. модель розвитку цивілізації від традиц. до модерного й по-

стмодерного сусп-ва під впливом наук-тех. прогресу, соціально-структурних змін, прискорення інформ. обмінів, перетворень нормативної та ціннісної системи.

Змістом прогресивної Е.п. є набуття політ. структурами (включно з д-вою) нового якісного рівня, який дає змогу більш адекватно реагувати на виклики часу. Еволюційний ритм політ. змін означає, що правляча еліта пропонує нові (оновлені) механізми й методи управління, які відбивають природу реальних і потенційних змін всередині країни та за її межами. Як правило, це супроводжується ускладненням спектра претензій на владу з боку активних соц. суб'єктів, виникненням нових способів розподілу влади в різних сусп. сегментах, делегуванням владних повноважень від центру до периферії політ. системи. Т. Парсонс вважав, що прогресивна Е.п. відбиває зростання складності й структурованості її змісту, що сприяє підвищенню адаптивності владних структур до динамічно змінюваних соц. умов. На противагу цьому регресивна Е.п. сприймається як деградація, вихолощення політ. системи, збіднення її нормат.-ціннісних основ та ресурсів функціонування, гальмування й припинення інформ. обмінів між внутр. елементами. Ентропія та відцентрові тенденції політ. життя призводять до автономізації політ. суб'єктів, втрати ними системних основ спільної життєдіяльності. Запропонований владою режим правління слабшає. Політ. рішення втрачають ефективність. Наслідком подібних процесів стають делегітимація влади та розпад політ. системи загалом.

Найважл. фазами Е.п. є: 1) – репрезентація політ. інтересів д-вою та ін. сусп.-політ. акторами (фаза артикуляції інтересів); 2) – ухвалення владними органами політ. рішень, їх оцінка ін. учасниками політ. процесу; 3) – реалізація волі політ. суб'єктів, оформленої у вигляді управлін. рішень. Е.п. на цьому етапі залежить від здатності влади досягти наміченої мети шляхом політ. мобілізації своїх прибічників або громадян (соц. груп), позиція яких є вичікувальною. Реалізація намічених цілей осн. політ. суб'єктами (насамперед д-вою) означає перебіг Е.п. у прогресивному руслі. Недосягнення владою цільових орієнтирів посилює регресивні характеристики політ. процесу.

Класифікаційні підходи щодо Е.п. є доволі творчими. Напр., залежно від суб'єкт-об'єктної структуризації Е.п. може бути внутр. або міжнар. Участь великих соц. груп у політ. акціях або ухилення від них дають можливість вказати на ангажований або неангажований

варіанти Е.п. З позицій способу здійснення владною елітою та електоратом своїх функцій Е.п. може бути відкритою або прихованою (тіньовою). Стійкість структурних елементів, фаз, етапів перебігу Е.п. дають змогу виділити її стабільний та нестабільний різновиди.

Е.п. властива будь-яким політ. режимам. В умовах автократ. влади еволюційні зміни штучно гальмуються. Натомість політ. об'єктам пропонується усталений набір способів демонстрації провладної лояльності без зазіхань на владу. Проте зміна правлячого суб'єкта (лідера, вождя, сім'ї, угруповання) призводить до різкого прискорення політико-еволюційних процесів, потенціал яких накопичувався заздалегідь. Дем. перебіг Е.п. передбачає перманентні владні трансформації на основі виборів, призначень, ротацій, відставок, мітингів, маніфестацій, розслідувань, розпусків законодавчого органу тощо. Демократична Е.п. влади позбавляє її ознак сакральності та пропонує сприймати владні зміни як безперервний спосіб оптимізації комунікативно-управлінського середовища, в якому д-ва і громадяни виступають рівноцінними учасниками.

Антиподом Е.п. є революц. перетворення сусп-ва, яке здебільшого відбувається в насильницький спосіб. Революція здійснюється за історично короткий час, має обвальний, швидкісний характер. На хвилі емоційно насиченого революц. піднесення в сусп-ві домінують стихійні форми артикуляції інтересів та ситуативні способи кадрового оновлення владних структур. Проте необхідність вирішення значної кількості різнопланових проблем змушує владу повернутися до апробованих еволюційних механізмів регулювання сусп.-політ. відносин, спроможних з часом трансформуватись як у демократію, так й авторитаризм.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянюк

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ – система заходів, здійснюваних д-вою у сфері використання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екол. безпеки. Осн. засади (стратегія) держ. екол. політики України на період до 2030 (далі – Стратегія), затверджені Законом України від 28 лютого 2019 №2697-VIII, метою Е.п.д. прямо визначають досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-екон. розвитку України з метою забезпечення конст. права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансо-

ваного природокористування і збереження та відновлення природних екосистем.

Осн. засадами Е.п.д. є: збереження такого стану кліматичної системи, який унеможливить підвищення ризиків для здоров'я та благополуччя людей і навколиш. природного середовища; досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку (ЦСР), які були затверджені на Саміті ООН зі сталого розвитку у 2015; сприяння збалансованому (сталому) розвитку шляхом досягнення збалансованості складових розвитку (екон., екол., соц.), орієнтування на пріоритети збалансованого (сталого) розвитку; інтегрування екол. вимог під час розроблення і затвердження документів держ. планування, галузевого (секторального), регіон. та місц. розвитку та у процесі прийняття рішень про провадження планованої діяльності об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля; міжсекторальне партнерство та залучення заінтересованих сторін; запобігання виникненню надзвичайних ситуацій природ. і техногенного характеру, що передбачає аналіз і прогнозування екол. ризиків, які ґрунтуються на результатах стратегічної екол. оцінки, оцінки впливу на довкілля, а також комплексного моніторингу стану навкол. природного середовища; забезпечення екол. безпеки і підтримання екол. рівноваги на території України, підвищення рівня екол. безпеки в зоні відчуження; забезпечення невідворотності відповідальності за порушення природоохоронного законодавства; застосування принципів перестороги, превентивності (запобігання), пріоритетності усунення джерел шкоди довкіллю, «забруднювач платить»; відповідальність органів викон. влади та органів місц. самоврядування за доступність, своєчасність і достовірність еколог. інформації; стимулювання д-вою вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють скорочення викидів парникових газів, зниження показників енерго- та ресурсоемності, модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, у т. ч. вдосконалення системи екол. податку за забруднення довкілля та платежів за використання природних ресурсів; упровадження новітніх засобів і форм комунікацій та ефект. інформ. політики у сфері охорони навкол. природного середовища.

Реалізація засад Е.п.д. здійснюється за принципами: відкритості, підзвітності, гласності органів держ. влади; участі громадськості у формуванні держ. політики; дотримання екол. прав громадян; заохочення до ведення екологічно відповідального бізнесу та еколо-

гічно свідомої поведінки громадян; запобігання екол. шкоді; міжнар. співпраці та євро-інтеграції.

Е.п.д. спрямована на досягнення стратег. цілей: 1) формування в сусп-ві екол. цінностей і засад сталого споживання та виробництва; 2) забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України; 3) забезпечення інтеграції екол. політики у процес прийняття рішень щодо соціально-екон. розвитку України; 4) зниження екол. ризиків з метою мінімізації їх впливу на екосистеми, соціально-екон. розвиток та здоров'я населення; 5) удосконалення та розвиток держ. системи природоохоронного управління.

О.М. Ковтун

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО – самостійна галузь права, що являє собою систему правових норм, які регулюють відносини у сфері використання, відтворення (відновлення) природних об'єктів та комплексів, їхньої охорони, а також у сфері захисту людини та довкілля від різноманітних видів небезпеки природного та техногенного походження в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь. Екол. відносини поділяються на: природоресурсні (земельні, водні, лісові, надрові, флористичні, фауністичні тощо), природоохоронні (у сфері формування тер. систем особливо охоронюваних природних територій та об'єктів – Смарагдової мережі, екол. мережі, природно-заповідного фонду тощо) та антропоохоронні (безпекові) – у сфері забезпечення екол. безпеки громадян, запобігання і ліквідації негативного впливу господарчої та ін. діяльності на довкілля. В Е.п. застосовуються прийоми і способи імперативного (адмін.-правового) та диспозитивного (цив.-правового) методів регулювання екол. відносин. Об'єктами Е.п. є природні та природно-антропогенні цінності, з приводу яких виникають екол. правовідносини. Базовий екол. закон виділяє такі об'єкти: 1) навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів; 2) природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та ін. рослинність, тваринний світ); 3) ландшафти та інші природні комплекси; 4) особливо охоронювані об'єкти (території та об'єкти природно-заповідного фонду України й ін. території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України); 5) здоров'я і життя людей, що підлягають держ. охороні від негативного впливу несприятливої екол. обстановки (ст. 5 Закону України

«Про охорону навколишнього природного середовища»). Суб'єктами Е.п. є укр. народ, д-ва (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи держ. влади, наділені компетенцією щодо регулювання екол. відносин), тер. громади (реалізують свої правомочності безпосередньо або через органи місц. самоврядування), фіз. та юрид. особи, громадські орг-ції, іноземні д-ви тощо.

Термін «екологія» (грец. *oikos* – будинок, житло, місце мешкання; *logos* – наука, вчення) буквально означає «наука про дім, про місце мешкання». У наук. ужиток термін «екологія» було введено нім. ученим-біологом Е. Геккелем у 1866, але тоді воно мало вузьку сферу застосування (у межах біології). З розвитком наук.-тех. революції постають екол. проблеми, вирішення яких потребує правових засобів. Е.п. належить до молодих галузей права. Воно починає активно формуватися у 60-70-х рр. XX ст., особливо після Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища (1972).

Нормативною базою Е.п. є екол. законодавство (Конституція України, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», Земельний, Водний і Лісовий кодекси, Кодекс України про надра, Закони України «Про природно-заповідний фонд України», «Про Червону книгу України», «Про рослинний світ», «Про охорону атмосферного повітря», «Про тваринний світ», «Про стратегічну екологічну оцінку», «Про оцінку впливу на довкілля», «Про управління відходами», «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» та ін.

Е.п. ґрунтується й реалізується на основі вироблених теорією і практикою принципів (основоположних засад, положень), найважл. з яких є: принцип сталого розвитку як основи гармонійного розв'язання соц., екон. та екол. проблем; пріоритетності вимог екол. безпеки, обов'язковості додержання екол. нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарчої, управлінської та ін. діяльності; системності та комплексності у регулюванні екол. відносин; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; запобігання екол. шкоді; раціонального та ефективного використання природних ресурсів; особл. охорони природних територій та об'єктів, що мають підвищену екол. цінність, обов'язковості оцінки впливу на довкілля; доступу до екол. інформації; врахування результатів стратегічної екол. оцінки; безоплатності загального і

платності спец. природокористування; між-нар. співробітництва та євроінтеграції в галузі охорони довкілля тощо.

Е.п. є складним правовим утворенням і перебуває у процесі становлення.

О.М. Ковтун

ЕКОЛОГІЧНІ ОБОВ'ЯЗКИ – закріплена в законі необхідність певної поведінки громадян у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екол. безпеки. Відповідно до ст. 16 Конституції України забезпечення екол. безпеки і підтримання екол. рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком д-ви. Кожен громадянин зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66 Конституції України). Система Е.о. закріплена ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Громадяни України зобов'язані: а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколиш. природного середовища; б) здійснювати діяльність з додержанням вимог екол. безпеки, ін. екол. нормативів та лімітів використання природних ресурсів; в) не порушувати екол. права і законні інтереси ін. суб'єктів; г) вносити штрафи за екол. правопорушення; д) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та ін. негативним впливом на навкол. природне середовище. Громадяни України зобов'язані виконувати й ін. обов'язки у галузі охорони навкол. природного середовища відповідно до законів України.

О.М. Ковтун

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА – закріплені в законі й гарантовані системою права можливості громадян у сфері охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екол. безпеки. Забезпечення Е. п. є основою екол. політики д-ви і метою її здійснення. Е.п. обумовлені життєвими потребами людини, необхідністю гарантувати екологічно безпечні умови життя людини як найвищої соц. цінності. Е.п. громадян мають переважно немайновий характер, спрямований на задоволення соціальних, естетичних, оздоровчих, рекреаційних та духовних потреб. Визнання та закріплення Е.п. отримали у таких міжнар.-правових документах: Стокгольмська декларація з питань охорони навколишнього середовища (1972), Конвен-

ція ООН про оцінку впливу на довкілля у транскордонному контексті (1991), Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку (1992), Конвенція ООН про біологічне різноманіття (1992), Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992), Конвенція ООН про цивільну відповідальність за екологічну шкоду (1993), Конвенція ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Організація конвенція, 1998) тощо.

Україна однією з перших закріпила систему Е.п. у Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991). У 1996 Е.п. в Україні отримали конституційне визнання та закріплення. Відповідно до ст. 50 Конституції України кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена. Система Е.п. громадян визначена ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (далі – Закону). Так, кожен громадянин України має право на: а) безпечне для його життя та здоров'я навколиш. природне середовище; б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проєктів норм.-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навкол. природного середовища, внесення пропозицій до органів держ. влади та органів місц. самоврядування, юрид. осіб, що беруть участь у прийнятті рішень з цих питань; в) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навкол. природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; г) здійснення загального і спец. використання природних ресурсів; д) об'єднання в громадські природоохоронні формування; е) вільний доступ до інформації про стан навкол. природного середовища (екол. інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; є) участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля; ж) одержання екол. освіти; з) подання до суду позовів до держ. органів, підприємств, установ, орг-цій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навкол. природне

середовище; и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів держ. влади, органів місц. самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екол. прав громадян у порядку, передбаченому законом; і) участь у процесі здійснення стратег. екол. оцінки. Законами України можуть бути визначені й інші Е.п. громадян.

Отже, права гр-дян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди та на екол. інформацію є конституційними правами.

Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище є основним загальнолюдським, фундаментальним правом. Воно тісно пов'язане з правом людини на життя і охорону здоров'я. Всі ін. Е.п. громадян пов'язані з його реалізацією, спрямовані на його забезпечення або захист.

У законодавстві України встановлено право на безпечне для життя і здоров'я навкол. природне середовище, на відміну від міжнар.-правових актів, де передбачено «середовище, яке дозволяє вести гідне і квітуче життя», або «життя в гармонії з природою», або, на відміну від законодавства ін. держав, які закріпили в законодавстві в тій чи ін. редакції право на сприятливе навкол. середовище. Вперше Е.п., а саме право на життя у сприятливому середовищі, було закріплене в Декларації Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища (1972). З тексту Декларації випливає, що право на життя у сприятливому навкол. середовищі є таким же фундаментальним правом людини, як і право на свободу та рівність. Сприятливе навкол. середовище, відповідно до Декларації, – це таке середовище, яке дає змогу вести гідне життя. У Стокгольмській декларації право на життя у сприятливому навкол. середовищі пов'язане з відповідальністю людини за охорону і покращення його стану на благо теперішнього і майбутніх поколінь. Концептуальні ідеї Стокгольмської конференції знайшли своє відображення в ін. міжнар. актах: Заключному акті наради з питань безпеки та співробітництва у Європі (1975); у Конвенції про транскордонне забруднення на великі відстані (1979); у резолюції ГА ООН «Про історичну відповідальність держав за забезпечення природи Землі для теперішнього і майбутніх поколінь» та в ін. міжнар.-правових документах. У Декларації конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, яка відбулась в 1992 у Ріо-де-Жанейро, закріплене право громадян на здорове і плідне життя в гармонії з природою. Сучас. розвиток, відповідно до Деклара-

ції, не має здійснюватися на шкоду інтересам охорони навколиш. природного середовища на благо теперішніх та майбутніх поколінь. У Декларації були також сформульовані права громадян на доступ до інформації, участь у прийнятті рішень та доступ до правосуддя у сфері довкілля (принцип Х).

Сприятливе середовище слід розуміти як таке, що позитивно впливає на стан здоров'я людей та біологічні процеси функціонування живих організмів.

Безпечне для життя і здоров'я довкілля – це таке, яке не впливає негативно на стан здоров'я людей, не перевищує встановлених у законодавстві нормативів екол. безпеки.

Безпечність навкол. природного середовища має відповідати таким юрид. критеріям (показникам): 1) гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин у навкол. природному середовищі (ГДК); 2) гранично допустимі викиди та скиди у навкол. природне середовище забруднюючих хімічних речовин; 3) гранично допустимі рівні фіз. (акустичного, електромагнітного, іонізуючого, радіаційного та ін.) та біол. факторів небезпечного впливу на довкілля.

Екол. нормативи мають встановлюватися з урахуванням вимог сан.-гігієнічних та сан.-протиепідемічних правил і норм, гігієнічних нормативів. Нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навкол. природному середовищі та рівні шкідливих фіз. та біол. впливів на нього є єдиними для всієї території України (ст. 33 Закону).

Право на вільний доступ до інформації про стан навкол. природного середовища (екол. інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом. Право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів та предметів побуту гарантується Конституцією України (ст. 50). Така інформація ніким не може бути засекречена. 25 червня 1998 Україна підписала Оргуську конвенцію, а ВР України ратифікувала її 6 липня 1999 (Закон України від 6 липня 1999 року № 832). Оргуська Конвенція була прийнята з метою сприяння захисту права кожної людини нинішнього і прийдешніх поколінь жити в навкол. середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, кожна зі Сторін гарантує права на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навкол. середовища, відповідно до положень зазначеної Конвенції.

Оргуська конвенція є унікальним механізмом. Вона забезпечує право людей на здорове навкол. середовище. Міжнар. угода ЄЕК ООН, підписана в 1998 у данському місті Оргус, надає громадянам Європи та колишнього Рад. Союзу право на інформацію, участь у прийнятті рішень та доступ до правосуддя з питань навкол. середовища. Оргуська конвенція не лише проголошує, декларує Е.п. громадян, а й регулює процедурні (процесуальні) права їхнього захисту.

Відповідно до ст. 25 Закону інформація про стан навкол. природного середовища (екол. інформація) – це будь-яка інформація в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі про: стан навкол. природного середовища чи його об'єктів – землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення; біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми та їх взаємодію із об'єктами навкол. природного середовища; джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фіз. фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навкол. природного середовища та здоров'я людей; загрозу виникнення і причини надзвичайних екол. ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негат. впливу на природні об'єкти та здоров'я людей; екол. прогнози, плани і програми, заходи, в т. ч. адміністративні, держ. екологічну політику, законодавство про охорону навкол. природного середовища; витрати, пов'язані зі здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навкол. природного середовища, інших джерел фінансування, екон. аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля.

Осн. джерелами такої інформації є дані моніторингу довкілля, кадастрів природних ресурсів, реєстри, автоматизовані бази даних, архіви, а також довідки, що видаються уповноваженими на те органами держ. влади, органами місц. самоврядування, громадськими орг-ціями, окремими посадовими особами. Правовий механізм реалізації права на екол. інформацію визначається конституційними Законами України «Про інформацію» (1992, в редакції Закону від 13 січня 2011), «Про доступ до публічної інформації» (2011).

Відповідно до ч. 2 ст. 20 Закону України «Про доступ до публічної інформації» у разі якщо запит на інформацію стосується інформації, необхідної для захисту життя чи свободи осо-

би, щодо стану довкілля, якості харчових продуктів і предметів побуту, аварій, катастроф, небезпечних природних явищ та інших надзвичайних подій, що сталися або можуть статись і загрожують безпеці громадян, відповідь має бути надана не пізніше 48 годин з дня отримання запиту.

Осн. джерелами такої інформації є дані моніторингу довкілля, кадастрів природних ресурсів, реєстри, автоматизовані бази даних, архіви, а також довідки, що видаються уповноваженими на те органами держ. влади, органами місц. самоврядування, громадськими орг-ми, окремими посадовими особами.

Право громадян на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне довкілля, – це активне право особи, що реалізується шляхом звернення до суду з позовом до держ. органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди не лише здоров'ю, а й майну внаслідок негативного впливу на довкілля.

Відповідно до ст. 69 Закону шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навкол. природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі. Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навкол. природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням. Особи, що володіють джерелами підвищеної екол. небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юрид. особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих. Шкода, заподіяна довкіллю у зв'язку з виконанням угоди про розподіл продукції, підлягає відшкодуванню відповідно до вимог ст. 29 Закону України «Про угоди про розподіл продукції».

Екол. шкода – це шкода, завдана навкол. природному середовищу та його природним ресурсам, має суто екол. наслідки та негативно позначається на здоров'ї людей та стані економіки. У юрид. науці така шкода класифікується: а) за типами правовідносин – на правомірну та протиправну; б) за підставами виникнення – еколого-договірну та еколого-позадоговірну; в) за існуванням у часі – минулу, теперішню та майбутню; г) за тер. рівнем – об'єктну (місцеву), регіональну, національну та транснаціональну; ґ) за обсягами заподіяних збитків – екон. та суто екол.; д) за характером посягання на відповідні екол. блага – майнову (матеріальну) та моральну.

Екол. шкода може проявлятися у таких формах: забруднення природного середовища; знищення, пошкодження, виснаження природного середовища та окремих його комплексів і об'єктів; порушення екол. зв'язків; заподіяння шкоди здоров'ю громадян. Відповідно до концепції «безвартісних природних ресурсів», визначити факт. обсяги шкоди, заподіяної природі, неможливо. Незалежно від типу екон. розвитку в сучас. умовах очевидно, що екол. шкода постійно зростає і жодна з можливо наявних методик її оцінки на практиці виявляються неповними, оскільки підривається фундамент існування самого життя на планеті. Тому будь-які підрахунки можливих екол. збитків і втрат можуть бути умовно прийнятими з урахуванням певного ступеня ймовірності, а не істинності.

Особливості екол. шкоди полягає в тому, що в більшості випадків вона є непоправною або відносно відновлювальною, оскільки відтворення компонентів природи пов'язано з довготривалим періодом. В еколого-правовій науці виділяють такі способи відшкодування екол. шкоди: поновлення майна в натурі (відтворення знищених природних ресурсів); відшкодування збитків, завданих природним компонентам (відновлення природних ресурсів); відшкодування збитків природо-користувачеві; компенсація витрат, спрямованих на оздоровлення навкол. середовища і поліпшення його якості.

З прийняттям Конституції України громадяни мають можливість захищати свої права в міжнар. судових установах. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх нац. засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнар. судових установ чи до відповідних органів міжнар. орг-цій, членом або учасником яких є Україна.

Зважаючи на вступ 9 листопада 1995 України до Ради Європи та ратифікацію Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенції), Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» наша д-ва визнала обов'язковою і без укладення спец. угоди юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Конвенція безпосередньо не закріплює Е.п. Проте з аналізу судової практики слідує, що ЄСПЛ вбачає прояв Е.п. в окремих основних правах людини і громадянина, що закріплені в Конвенції, зокрема: право на життя (ст. 2) (Oneryildaz v. Turkey, L.C.B. v. the United Kingdom, Calvelli and Ciglio v. Italy); право на

справедливий суд та на ефективний засіб юрид. захисту (ст.ст. 6, 13) (Zender v. Sweden, Fredin v. Sweden (No. 2); право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції (ст. 8) (Guerra and others v. Italy, Lopez Ostra v. Spain; and others v. Ukraine; Grimkovskaya v. Ukraine; Arrondelle v. the United Kingdom, Powell and Rayner v. United Kingdom, Fadeyeva v. Russia); права на свободу об'єднання з іншими особами для захисту своїх інтересів (ст. 11) (Koretskyu and others v. Ukraine) тощо.

Отже, Е.п. громадян України можуть бути захищені в ЄСПЛ саме через права, які закріплені в нормах Конвенції.

О.М. Ковтун

ЕКОЦИД (грец. *oikos* – будинок та лат. *caedo* – вбиваю) – масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення ін. дій, що можуть спричинити екол. катастрофу (ст. 441 Кримінального кодексу (далі – КК України)). Зважаючи на покарання, передбачене за його вчинення (позбавлення волі на строк від 8 до 15 років), Е. за кримін. законодавством України (ч. 6 ст. 12 КК України) належить до особливо тяжких злочинів. Родовим об'єктом цього злочину є сусп. відносини щодо забезпечення миру, безпеки людства і міжнар. правопорядку. Склад злочину «Е.» вміщено у розділі XX КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Проте у КК України є розділ VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля». Отже, Е. є більш глобальним і масштабнішим злочином. Суб'єктом вчинення Е. є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Суб'єкт. сторона Е. полягає в умислі. Слід зазначити, що більш характерним для цього злочину є прямий умисел. Таке кримін. правопорушення вважається закінченим, коли вчинено будь-яке із зазначених у ст. 441 КК України діянь, яке могло спричинити екол. катастрофу. Спричинення наслідків у вигляді масового знищення рослин. або тварин. світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, яке в конкретному випадку не спричинило і не могло спричинити екол. катастрофу, кваліфікується як кримін. правопорушення проти довкілля. Напр., забруднення моря, яке спричинило масову загибель об'єктів тварин. і рослин. світу або ін. тяжкі наслідки, кваліфікується за ч. 2 ст. 243 КК України.

На жаль, Е. не знайшов свого закріплення у міжнар. кримін. праві. Він не визнаний злочином ні у Римському статуті Міжнародного

кримінального суду (далі – МКС), ні у будь-якому ін. міжнар. норм.-правовому акті. Україна підписала Римський статут МКС 20 січня 2000, однак ще не ратифікувала його. Україні слід вирішити питання ратифікації Римського статуту, що дасть можливість звертатись до цієї міжнар. інституції щодо воєнних злочинів, вчинених внаслідок збройної агресії рос. федерації проти України (у т. ч., щодо тих, які заподіюють шкоду довкіллю).

Станом на сьогодні злочини росіян проти довкілля можуть розслідуватися МКС як воєнні злочини. Рос.-укр. війна, що триває з 2014, завдала значної шкоди довкіллю. Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України (24 лютого 2022) руйнівний вплив на довкілля значно посилюється. Як Е., зокрема, кваліфікуються атаки росіян на укр. нафтобази, удари по території Харківського фіз.-техн. ін-ту з його ядерною установкою, загибель кількох мільйонів курей на Чорнобайвській птахофабриці, масова загибель дельфінів у Чорному морі. Руйнування дамби Каховської ГЕС кваліфіковано як екоцид та порушення законів та звичаїв війни.

Відповідно до Римського статуту, МКС має юрисдикцію щодо таких злочинів: а) злочини геноциду; б) злочини проти людяності; с) воєнні злочини; д) злочини агресії. Але вже давно точаться дискусії про те, що до них треба додати п'ятий – Е.

Стаття 8(2)(b)(iv) Римського статуту перелічує діяння, що вважаються воєнними злочинами. Зокрема, такими злочинами визначено умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною випадкової загибелі або каліцтва цив. осіб, або шкоди цив. об'єктам, або масштабної, довгострокової та серйозної шкоди навкол. природному середовищу, яка вочевидь буде несумісною з конкретною і безпосередньо очікуваною заг. воєнною перевагою. Отже, безпосереднім об'єктом даного злочину є сусп. відносини щодо життя і здоров'я цив. осіб, цілісності і безпеки цив. об'єктів, а також захисту і безпеки довкілля. Особл. увагу слід звернути на такий предмет злочину, як довкілля. Злочин щодо нього вважається вчиненим виключно у разі, коли суб'єкту вчинення відомо, що його дії призведуть до масштабної, довгострокової та серйозної шкоди довкіллю. Причому наслідки мають відображатися саме в сукупності всіх трьох факторів: масштабна, довгострокова та серйозна шкода. Якщо один із трьох зазначених елементів не вказаний – складу злочину немає.

5 січня 2023 було прийнято Резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЕ)

«Вплив збройних конфліктів на довкілля». У Резолюції, зокрема, наголошено на необхідності кодифікації поняття «Е.», як на нац., так і на міжнар. рівні. ПАРЕ висловила рішучу підтримку зусиль щодо внесення змін до Римського статуту МКС шляхом доповнення його новим злочином – Е. Відповідно до прийнятого тексту Резолюції, необхідно внести зміни до Римського статуту МКС і включити у його текст Е., що виступатиме окремим видом злочину. У Резолюції проголошено, що держави-члени зобов'язані здійснити усі необхідні заходи із заборони використання забороненої зброї під час збройних конфліктів. Слід наголосити, що така зброя непропорційно впливає на довкілля, завдаючи йому значної шкоди, а також робить неможливим життя людей у зоні ведення бойових дій.

О.М. Ковтун

ЕКСПЕРТ (франц. *expert*, від лат. *expertus* – досвідчений, випробуваний) – компетентна особа, яка має відповідну освіту, кваліфікацію, наук. або практ. досвід, володіє спец. знаннями тощо. Може залучатися до експертної роботи як тимчасово для розв'язання конкретної проблеми, так і на постійній основі. Права та обов'язки Е. передбачені Законами України «Про судову експертизу» (1994), «Про екологічну експертизу» (1995), «Про наукову і науково-технічну експертизу» (1995), а також цив.-процес. і крим. процес. законодавством України. Е. несе відповідальність за об'єктивність і обґрунтованість підписаних ним експертних висновків.

В.П. Горбатенко

ЕКСПЕРТИЗА (франц. *expertise*, від лат. *expertus* – досвідчений, випробуваний) – вивчення, перевірка, аналіт. дослідження, кількісна чи якісна оцінка висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спец. знань у відповідній сфері сусп. діяльності. Результати Е. оформляються у вигляді експертного висновку. До осн. різновидів Е. належать: судова (криміналіст., бух., товарозн., психол., інж.-тех., мед., психіатрична та ін.), екол., наук. і н.-т., буд., з питань енергозбереження, патентна, мистецтвозн., архіт. та ін.

Орг.-правові, орг. та фін. засади експерт. діяльності в Україні визначені Законами «Про судову експертизу» (1994), «Про екологічну експертизу» (1995), «Про наукову і науково-технічну експертизу» (1995), Крим.-процесуальним, Цив. процесуальним та Арбітраж. процесуальним кодексами України тощо.

Здійснення експерт. діяльності ґрунтується на законодавчо закріплених принципах, основними з яких є: компетентність, незалежність і об'єктивність осіб, що проводять Е.; відповідність їх дій чинному зак-ву; комплексний підхід до вивчення об'єкта Е. на основі новітніх знань; перевірка дотримання норм і правил тех. та екол. безпеки, вимог стандартів і нормативів, міжнар. угод; врахування громадської думки щодо об'єкта Е.; відповідальність за достовірність і обґрунтованість експертних висновків.

В.П. Горбатенко, В.П. Нагребельний

ЕКСПЛУАТАЦІЯ (від франц. *exploitation* – використовувати, працювати) – досягнення вигоди, прибутку шляхом привласнення результатів чужої праці; використання природних багатств, землі тощо. Суть Е. полягає у неадекватному завдяки використанню владних важелів, розподілі результатів праці людини, ресурсів, пільг тощо, який веде до необґрунтованого збагачення одних і зuboжіння ін. В історії людства матер. передумови для Е. сформувалися тоді, коли розвиток продукт. сил досяг рівня, при якому не лише стало достатньо ресурсів для виживання людської спільноти, а й з'явився певний залишок (додатковий продукт). Соц.-екон. підстави для утвердження Е., як форми сусп. взаємодії, виникли у період розкладу первіснообщинного ладу. Ключовими факторами для виникнення феномену Е. стали: а) поява та ствердження ін-ту приватної власності; б) розкол сусп-ва на антагоністичні класи. Впродовж подальшого істор. періоду діючі модель, характер та форми Е. здійснювали визначальний вплив на природу практично всіх сусп. зв'язків, суттєво впливали на відносини сусп-ва і особистості, на стосунки істор. спільнот людей — сімейно-шлюбні, побутові, міжособистісні. У політ. сфері Е. належить до тих типів сусп. взаємодії, які передбачають нерівноправні стосунки між суб'єктами політики. Політ. характер Е. виявляється тоді, коли офіц. влада створює за рахунок ін. соц. груп сприятливі умови для збагачення своїх представників та їх оточення. До політ. методів/інструментів Е. належать: високий рівень інфляції; податкові, митні та кредитні пільги для одних соц. груп (привілейованих) і непомірний податковий тиск для ін.; перерозподіл соц. благ на користь колишніх і нових номенклатурних угруповань через сусп. фонди (пенсійний, страхування тощо); корупція; формування через підконтрольні владі засоби масової інформації вигідних для неї міфів, стереотипів, чуток тощо. Потужним засобом

політ. Е. є популізм, який власне і є однією з ключових форм цинічного використання у політ. цілях одномоментних сподівань, заобов'язувань і упереджень окремої людини/групи/маси.

О.Д. Бойко

ЕКЮ (ECU, від англ. *European Currency Unit* – європ. валютна одиниця) – міжнар. грош. одиниця, що використовувалася країнами – учасницями Європ. екон. співтовариства (ЄЕС) до введення євро (з 01.I.1999) й була основою Європ. валют. системи. Запроваджена 1979. Виконувала функції: складової механізму встановлення обмінного курсу; індикатора для визначення відхилення курсу однієї з валют від ін.; грош. одиниці в розрахунках при операціях у разі інтервенцій чи кредитів; засобу погашення заборгованості у міжнац. валютних розрахунках. Е. також використовувалася як грош. одиниця у розрахунку бюджету Співтовариства і всіх особливих зовн. зобов'язань, митних зборів, відшкодувань та ін. внутр. платежів Співтовариства, розрахунок яких передбачалося здійснювати в Е. Вартість Е. визначалася на базі «кошика валют» країн, що входять до ЄЕС. При визначенні питомої ваги однієї з цих валют за основу бралася частка пром. виробництва країни в заг. обсязі пром. виробництва країн – членів ЄЕС. Розміри внесків членів ЄЕС до заг. валютного кошика розподілялися залежно від співвідношення Е. з нац. валютами.

В.П. Горбатенко

ЕЛІТА ПОЛІТИЧНА (франц. *élite* – краще, добірне, вибране, від лат. *eligere* – вибирати) – особлива, привілейована група людей, діяльність якої пов'язана з безпосереднім здійсненням політ. влади або вирішальним впливом на функціонування її інституцій. Е.п. уособлює найважл. сутнісні складові політики: владу, авторитет, вплив, керівництво і відображення інтересів сусп-ва.

Перші спроби наук.-теор. осмислення феномена еліти сягають прадавнини. Ще тогочас. мислителі вважали, що народ нездатний управляти сусп-вом і що історію творять вибрані представники панівних верств. Так, уже кит. філософ Конфуцій вирізняв у сусп-ві дві осн. норми поведінки: одну – для «вибраних», покликаних управляти, ін. – для народу, який мусить їм підкорятися. Такий підхід дістав глибоке обґрунтування у працях Платона, Н. Макіавеллі, Т. Карлейля, Ф. Ніцше. Теорія еліт у її сучас. розумінні з'явилася у кін. XIX – на поч. XX ст.

Перші концептуальні підходи до Е.п. пов'яза-

ні з іменами представників т. з. макіавеллівської школи – Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса, які обґрунтували у своїх працях: об'єктивний характер елітарності та особливі психол. якості еліти, усвідомлення нею своєї винятковості; право еліти на політ. управління сусп-вом, широкими масами; незмінність владних відносин між елітою і простим людом, починаючи від найдавніш. часів; конкурентність і послідовну зміну еліт у боротьбі за владу. Поряд з макіавеллівською школою у ХХ ст. сформувалися: ціннісні теорії еліт (Х. Ортега-і-Гассет, М.О. Бердяєв, В. Ропке та ін.), які розглядають еліту як найбільш продуктивну та ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями; елітарні теорії демократії (Р. Даль, С. Ліпсет, Л. Зіглер та ін.), які вважають еліту групою, покликаною не лише управляти, а й оберігати сусп-во від неконтрольованого тиску та невірноваженості мас; плюралістичні теорії еліт (О. Штаммер, Д. Рісмен та ін.), що визнають множинність еліт у будь-якому сусп-ві; ліволіберальні концепції еліт (Ч. Мілс, Р. Мілібанд та ін.), які акцентують увагу не на видатних якостях представників елітних груп, а на їхніх можливостях посісти командні позиції.

Серед вітчизн. підходів до розуміння Е.п. вирізняються ідеї Д.І. Донцова і В.К. Липинського. Д.І. Донцов розмежовує «ініціативну меншість» (еліту) і «пасивного чинника нації» (народ). У книжці «Націоналізм» (1926) він пише, що еліта як найактивніша група в сусп-ві формує певну ідею, робить її доступною масі і, зрештою, мобілізує народ на її втілення. Д.І. Донцов так само, як і Ф. Ніцше, вважав, що лише «сильна людина», «чинний націоналіст» може втілити державотв. і нац. ідею. Критерієм оцінки провідної верстви населення має бути, на його думку, націєтворча діяльність, а для досягнення нац. державності годяться будь-які засоби і дії Е.п.

В основу концепції В.К. Липинського покладено ідею провідної ролі нац. аристократії – «сильної, організованої і високоавторитетної інтелігенції», якій властиві прагнення до влади і готовність боротися за неї. Він вважав, що д-ву в Україні можна побудувати лише «розумним і витривалим хотінням та зусиллям меншості». Причому не такої дем. меншості, «яка править іменем народної більшості і тому не несе за свої діла ніякої відповідальності», а такої, що має авторитет у народі, яка вбачає своє призначення «в найбільшій послідовній і неперервній зусиллі своєї волі, свого розуму, своєї власної організованості» («Релігія і Церква в історії України», 1923).

Така різноманітність концептуальних підходів до Е.п. засвідчує: існування провідної верстви пов'язане з особливістю розвитку світ. політ. історії, що полягає у поділі сусп-ва на більшість, якою управляють, і меншість, яка управляє. Об'єктивність існування Е.п. зумовлюють: психол. і соц. нерівність людей, їх неоднакові природні здібності, можливості та бажання брати участь у політиці; висока сусп. значимість управлін. діяльності та необхідність професіоналізму задля її ефективності й конкурентоспроможності; наявність широких можливостей використання владних повноважень для отримання привілеїв; практ. можливості здійснення контролю за сусп-вом або певною його частиною; політ. пасивність мас, гол. життєві інтереси яких зазвичай лежать поза сферою політики; практ. неможливість здійснення всебічного контролю за політ. керівниками. Критеріями належності до Е.п. можуть бути: орг. здібності, наближеність до влади, матеріальні та інтелектуальні переваги, престижна освіта, професіоналізм, поєднаний з ґрунтовною юрид. освітою, особливі індивід. якості тощо.

Е. п. неоднорідна, внутрішньо диференційована і суттєво різниться залежно від істор. епох і конкр. країн. Вона поділяється на правлячу еліту, що безпосередньо володіє держ. владою, та опозиційну – контреліту. Контреліта зорієнтована на відвоювання влади у панівної еліти найчастіше не з метою її привласнення, а для реалізації певної політ. доктрини, концепції, програми. Розрізняють також відкриту еліту, що рекрутується із сусп-ва, і закриту, самовідновлювану з власного середовища. Е.п. поділяється на вищу, яка безпосередньо впливає на ухвалення загальнозначущих для д-ви і всього сусп-ва рішень, і середню (службовці, менеджери, вчені, інженери тощо). До Е. п., безпосередньо причетної до ухвалення політ. рішень, часто відносять адм. еліту, яку становлять службовці-управлінці.

Спроби ліквідації Е.п. у сусп-ві, створення замкнених систем рекрутування політ. керівництва найчастіше призводять до бюрокр. корпоративізму (на кшталт рад. номенклатурної системи) і до відкритого або прихованого конфлікту представників влади з народом. Створення такої ситуації можливе не лише протизаконними, а й конст.-правовими засобами. Прикладом може слугувати Конституція УРСР 1978 – своєрідне віддзеркалення Конституції СРСР 1977, ст. 6 якої закріплювала керівну роль КПРС у житті сусп-ва і д-ви, чим заперечувала можливість багато-

партійності, політ. плюралізму як чинників конкурентного формування Е.п. Для дем. д-ви важливе значення має не намагання підпорядкувати Е.п. сусп-ву (що можливо лише частково з допомогою системи громад. самоврядування), а створення умов для формування еліти дійової, корисної для сусп-ва верстви через правове забезпечення її дем. представництва і своєчасного якісного оновлення.

Лит.: Бебик В.М. Еліта, елітарність, лідерство. Віче, 1993, № 7; Малахов В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучас. Україні. Політ. думка, 1994, № 3; Кухта Б., Теплоухова Н. Політ. еліти і політ. лідерство. Л., 1995;

В.П. Горбатенко

ЕМБЛЕМА – предмет, зображення, що умовно або символічно виражає певне поняття, ідею. Є однією з форм символу. До Е. відносять і держ. символіку. Е. містяться, зокрема, на гербах, держ. прапорах, печатках та ін. і втілюють насамперед ідею нац.-держ. єдності, істор. тривалості та величч. Так, головним елементом великого Державного Герба України є знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

В.П. Горбатенко

ЕМІГРАЦІЯ (від лат. *emigratio* – виселення, переселення) – вимушене чи добровільне переміщення громадян із своєї країни походження в ін. країну світу з екон., політ., реліг., культур. тощо причин (безробіття або його загроза, безземелля або малоземелля, неможливість реалізувати свої профес. потреби, тягар етніч., політ., реліг. дискримінації, прагнення до з'єднання з сім'єю та ін.). Процеси Е. спостерігаються у всіх д-вах. Однак у різних країнах їх інтенсивність, спрямованість, як і причини, соц., екон., політ. та ін. наслідки суттєво відмінні. За часовими особливостями Е. розділяють на довготривалу (переміщення в ін. країну з метою постійного проживання); тимчас. (емігранти через певний час повертаються на істор. батьківщину); сезонну (еміграція здійснюється в певну пору року або на заробітки). Залежно від причин, що зумовлюють переселення, Е. можна поділити на неполітичну (здебільшого через соц.-екон. причини) і політичну.

Соціально-економічними причинами є передовсім масова бідність і голод, що, в свою чергу, можуть бути викликані військ. діями у країні проживання або участю країни у таких; природні лиха, еколог. катастрофи, в т. ч. техногенного характеру тощо. Іншими соц.-екон. причинами можуть бути безробіт-

тя або неможливість знайти роботу за фахом (чи запрошення роботодавця на роботу в ін. д-ві). Саме тому економічну Е. часто отожднюють із трудовою, тобто переселення людей з метою пошуку роботи або для здійснення трудової діяльності за контрактом. До соц.-екон. причин Е. також належать труднощі або неможливість отримати (або продовжити) навчання, реалізувати свій творчий потенціал, вести або розширити бізнес у країні проживання тощо. Політична Е. – виїзд окремих осіб чи груп людей, які через незгоду з існуючими політ. режимами, порядками чи практиками в своїй країні свідомо залишають свої землі, здебільшого лише в такий спосіб уникаючи неминучих репресій. Дисиденти у разі їх Е. вважаються політ. емігрантами; до політ. емігрантів належать також особи, що виїжджають з країни проживання через міжетнічні конфлікти і міжконфесійні суперечності.

Також можна зазначити такі різновиди як культурна Е. – переселення з метою збереження або поширення своєї культури та ідентичності; екологічна Е. – вимушене переселення через природні катастрофи або зміни еколог. умов. Е. може бути також у силу ін. причин, напр. у зв'язку з особистими або сімейними обставинами (шлюб, возз'єднання родини тощо). Як правило, Е. обумовлюється декількома причинами. Так, політ. Е. часто буває поєднана з неможливістю або перепонами у виконанні тієї чи ін. трудової діяльності, складністю реалізувати свій потенціал тощо.

Примусове (нерідко насильницьке) переселення чи виселення особи/осіб, здійснене представниками держ. органів країни, звідки відбувається переселення, називають депортацією. Е. передбачає перетинання держ. кордону, оскільки саме поняття "Е." виникає зі встановленням та розвитком д-ви. Е. здійснюється з метою постійного – довготривалого або тимчасового – проживання в ін. країні та часто з відповідною зміною правового статусу, чим і відрізняється від цільових та турист. поїздок, робочих відряджень за кордон тощо. У той же час Е. не завжди пов'язана або тягне за собою натуралізацію, тобто зміну громадянства або підданства.

Історія Е. налічує тисячоліття і починається з міграцій перших людських спільнот. Протягом історії значні хвилі Е. були зумовлені екон. і колоніальними експансіями, реліг. гоніннями, війнами та ін. катаклізмами. Масові від'їзди населення спостерігалися в історії багатьох країн, зокрема наприк. XIX – на поч. XX ст. з Італії, Австро-Угорщини, Рос. імперії в

країни Америки, у 40–60-ті рр. XX ст. з півн.-африкан. країн до Франції та ін. На рубежі ХХ–ХХІ ст. Е. набула надзвичайно великих розмірів. За межами своїх країн нині проживають понад 100 млн. осіб. Переміщення робочої сили внаслідок Е. з країн-“донорів” здебільшого впливає на втрату дієздатного компоненту, ослаблення інтелект. потенціалу д-ви.

Е. може набувати масового характеру в силу погіршення соц.-екон. розвитку країн або загострення політ. протистояння. У таких випадках часто уряди держав, до яких переселяються емігранти, і, набагато рідше, уряди держав, звідки переселяються емігранти, можуть регламентувати подібне переміщення на рівні внутр. законодавства (еміграційне законодавство) або підписанням двосторонніх (багатосторонніх) міждерж. угод. Відповідно до цього Е. може бути регламентованою або нерегламентованою на законод. рівні. У випадку, коли держ. органи, які приймають емігрантів, не здатні здійснити увесь комплекс заходів, передбачених еміграційним законодавством, як напр., у зв'язку з їх дуже великим числом або уникненням держ. органів країни переселення, – Е. є некерованою.

Право залишати власну країну і повертатися до неї зафіксоване у Загальній декларації прав людини (1948) і Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966), які містять і ряд обмежень, що зумовлені охороною державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення. Кардинальні, всеосяжні зміни, що відбуваються в Україні, приєднання її до міжнар. пактів про права людини відкривають більші можливості для Е. Порядок виїзду громадян за кордон та повернення в Україну регулюється Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21 січня 1994. Громадянин України має право виїхати з України, та в'їхати в Україну. На громадян України, які звернулися з клопотанням про виїзд з України, поширюються усі положення чинного законодавства, вони користуються всіма правами і несуть встановлені законом обов'язки. *Лит.*: Böcker A. Regulation of Migration: International Experiences, Het Spinhuis, 1998; Kleinschmidt H. Migration, Regional Integration and Human Security: The Formation and Maintenance of Transnational Spaces, Ashgate Publishing, Ltd., 2006; Castles S. The age of migration: international population movements in the modern world. Palgrave Macmillan, 2014; Bello V. International Migration and International Security: Why Prejudice is a Global Security Threat. Routledge, 2017.

О.М. Оснач

ЕМФІТЕВЗИС (лат. *emphyteusis*, від грец. *ἐμφύτευσις* – вростання) – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосп. потреб. Е. регулюється нормами Цивільного кодексу (далі – ЦК) України (глава 33, статті 407-412) та нормами Земельного кодексу (далі – ЗК) України (глава 16¹, ст. 102¹). Е. виникає на підставі договору між власником зем. ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися цією зем. ділянкою для таких потреб, відповідно до ЦК України. Власник зем. ділянки має право вимагати від землекористувача використання її за призначенням, встановленим у договорі, але також зобов'язаний не перешкоджати землекористувачеві у здійсненні його прав. Власник зем. ділянки має право на одержання плати за користування нею. Розмір плати, її форма, умови, порядок та строки її виплати встановлюються договором. Землекористувач має право володіти та користуватися зем. ділянкою в повному обсязі відповідно до умов договору, передавати зем. ділянку в оренду. Землекористувач зобов'язаний вносити плату за користування земельною ділянкою та ін. платежі, встановлені законом. Землекористувач зобов'язаний ефективно використовувати зем. ділянку відповідно до її цільового призначення, підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва, утримуватися від дій, які можуть призвести до погіршення екол. ситуації.

Землекористувач має право на відчуження права користування зем. ділянкою для сільськогосп. потреб, якщо інше не встановлено законом. У разі продажу права користування зем. ділянкою власник цієї зем. ділянки має переважне перед ін. особами право на його придбання, за ціною, що оголошена для продажу, та на ін. рівних умовах. Особа, яка здійснює відчуження права користування зем. ділянкою, зобов'язана письмово повідомити власника зем. ділянки про продаж права користування нею. Якщо впродовж одного місяця власник не надішле письмової згоди на купівлю, право користування зем. ділянкою може бути продане ін. особі.

Е. може відчужуватися або передаватися в порядку спадкування, крім випадків, передбачених законодавством. Так, зокрема, зем. ділянка, що перебуває в оренді, не може бути передана її власником ін. особі на праві Е. Особа, яка використовує зем. ділянку на праві Е., має право володіти та користуватися зем. ділянкою в повному обсязі відповідно до договору та передавати її в оренду на строк, що не перевищує термін дії договору Е. Договором Е. може бути встановлено заборону

про передачу емфітевтом такої зем. ділянки в оренду, що є обтяженням речових прав на зем. ділянку та підлягає держ. реєстрації у порядку, визначеному законом. Право користування зем. ділянкою держ. чи комун. власності для сільськогосп. потреб (Е.) не може бути відчужено її землекористувачем ін. особам, внесено до статутного капіталу, передано у заставу, крім випадків переходу права власності на об'єкт нерухомого майна (жилий будинок, ін. будівлі та споруди) або у разі, коли право Е. було набуто землекористувачем на земельних торгах. Строк користування зем. ділянкою держ., комун. та приват. власності для сільськогосп. потреб (Е) не може перевищувати 50 років. Плата за користування зем. ділянкою держ. чи комун. власності, визначена в договорах Е., укладених на земельних торгах, не може бути зменшена за згодою сторін упродовж строку дії договору, а також у разі його поновлення. Укладення договорів Е. здійснюється відповідно до ЦК України з урахуванням вимог ЗК України. За домовленістю сторін договори Е. можуть бути посвідчені нотаріально. Власник зем. ділянки також може встановити вимогу нотаріального посвідчення договорів Е. та скасувати таку вимогу. Встановлення (скасування) вимоги є одностороннім правочином, що підлягає нотаріальному посвідченню. Така вимога є обтяженням речових прав на зем. ділянку та підлягає держ. реєстрації в порядку, визначеному законом.

Е. припиняється в разі: 1) поєднання в одній особі власника зем. ділянки та землекористувача; 2) спливу строку, на який було надано право користування; 3) відчуження зем. ділянки приватної власності для сусп. потреб чи з мотивів сусп. необхідності; 4) прийняття уповноваж. органом викон. влади, органом місц. самоврядування рішення про використання зем. ділянки держ. чи комун. власності для сусп. потреб; 5) припинення дії договору, укладеного в рамках держ.-приватного партнерства (щодо договорів Е., укладених у рамках такого партнерства); 6) за згодою сторін договору Е.

Особа, яка використовує зем. ділянку на праві Е. для вирощування багаторічних насаджень (плодових, ягідних, горіхоплідних, винограду) та належно виконує свої обов'язки за договором, після спливу строку дії договору має переважне право перед ін. особами на укладення договору Е. щодо цієї земельної ділянки для вирощування багаторічних насаджень (плодових, ягідних, горіхоплідних, винограду) на новий

строк. Реалізація цього права здійснюється за правилами, встановленими ст. 33 Закону України «Про оренду землі».

О.М. Ковтун

ЕНЕРГЕТИЧНЕ ГРОМАДЯНСТВО – активна участь громадян у процесах функціонування енергетичних систем, свідомий вибір діяти в напрямі підтримки «чистих» джерел енергії, енергоощадності, енергоефективності, переходу до енергоефект. технологій. Ключовими характеристиками Е.г. є відповідальна та активна громадянська позиція щодо вирішення енергет. проблем. Е.г. означає активну участь окремих осіб і колект. суб'єктів в енергет. системі в межах певної геогр. території. Активна участь може проявлятися у встановленні сонячних панелей, участі у громад. проектах з відновлюваної енергетики, підтримці політики, що сприяє «чистій» енергетиці тощо. Концепція Е.г. розглядається як спосіб розширення можливостей окремих осіб і громад у тому, щоб взяти під контроль своє енергет. майбутнє та сприяти створенню більш стійкої енергет. системи.

Ролі суб'єктів Е.г. в процесі енергет. переходу дуже відрізняються. Це і громадяни як відповідальні споживачі енергії, члени неурядових орг-цій екол.-енергет. спрямування, учасники протестів, проз'юмери (виробники й водночас споживачі «чистої» енергії), суб'єкти господарювання на енергет. ринку, політики та ін. Це загалом досить широкий спектр ролей в енергет. переході. Відтак держ. політика, спрямована на енергет. перехід, має враховувати позиції, інтереси всіх типів «енергетичних громадян». Щоб ефективно підтримувати інклюзивний і справедливий енергет. перехід, політ. заходи та інструменти втручання мають враховувати різноманітні перешкоди, рушійні сили, мотивацію, а також соціально-екон. контекст різноманітних зацікавлених сторін.

Залучення громадян, їх спільнот та широкого кола ін. акторів до розробки та реалізації політики розглядається дем. д-вами та наддерж. орг-ціями як основа для підвищення легітимності та ефективності енергет. політики. Це має стати важливою частиною держ. стратегії енергет. політики. Для д-ви та громадян важливо розвинути ті цінності, навички, уміння, знання, які притаманні суб'єктам Е.г. Громадяни мають розглядатися як учасники інноваційного процесу, які формують нові процедури та впроваджують системні зміни. Залучення громадян є важл. чинником для переходу на «чисту» енергетику. Інтегрування громадян до процесів прийняття рішень,

пов'язаних з енергетикою, позитивно впливатиме на розуміння владою настроїв, проблем домогосподарств та громад, а відтак – і на прийняття рішень щодо декарбонізації за ситуації, коли енергет. перехід наштовхується на проблеми, зумовлені соц. нерівностями. Досягнення чесного, інклюзивного та справедливого енергет. переходу вимагає відповідної політики, належної співпраці між зацікавленими сторонами, реалістичних бізнес-моделей, активних і небайдужих громадян.

У результаті розуміння важливості врахування неоднорідності поведінки людей в ході енергет. переходу в зах. наук. дискурсі якраз і з'явилася концепція Е.г. В сучас. умовах вона розглядається як підґрунтя енергет. реформ, оскільки містить принципово нове визначення громадян в енергет. системі. У рамках цієї концепції громадськість розглядається як активна, зацікавлена сторона в еволюції енергет. системи, а не пасивний об'єкт енергет. політики. В межах такого підходу громадяни не сприймаються як звичайні користувачі енергосистем, а позиціонуються як важл. актори енергет. системи.

Слід прийняти факт різноманітності людської поведінки під час розробки політики щодо взаємодії людини та довкілля, зокрема в площині енергокористування, енергозбереження. Розгляд ключових факторів, які або сприяють, або перешкоджають сталій енергет. поведінці, має вирішальне значення для досягнення ефект. політики та системних змін.

Е.г. включає різноманітні характеристики, такі як: інформованість, обізнаність, навички, відповідальна поведінка, небайдужість і т. ін. Перехід від енергет. системи, що базується на викопному паливі, до «чистої» енергетики потребує перегляду соц. ролей, обов'язків. Е.г. передбачає, що громадськість сприймається як активний, а не пасивний суб'єкт процесів перебудови енергет. системи. Потенціал для дій обрамлений поняттями прав і обов'язків усього сусп-ва щодо боротьби з наслідками споживання викопних джерел енергії, зокрема зміною клімату. Як обізнаність, так і дія є частиною Е.г.; воно передбачає усвідомлення кожним відповідальності за подальшу зміну клімату, енергет. бідність тощо.

Громадяни, які цікавляться питаннями енергет. політики, діють як окремі особи, впроваджуючи заходи з енергоефективності у своїх домогосподарствах, або як частина більших груп – кліматичних активістів, місцевих енергет. груп, які виступають за впроваджен-

ня проєктів відновлюваної енергетики, долучаються до різноманітних низових ініціатив. Загалом впровадження концепції Е.г. створює простір для ініціатив неурядових акторів (як орг-цій, так і приватних осіб), напр.: створення громадських проєктів із впровадження об'єктів відновлюваної енергетики; організація кампаній з проблем енергозбереження; перехід окремих домогосподарств на «зелені» джерела енергії; відмова від звичних технологій на користь енергоощадних, як-от заміна традиц. ламп розжарювання на світлодіодні; правильне утеплення помешкання задля мінімізації використання електрообігрівачів тощо. Концепція Е.г. розглядає громадян як соціально активних акторів, мотивованих залучатися до сталого енергет. переходу, зацікавлених у енергоощадності.

Е.г. характеризує не лише дія, а й бездіяльність як формат поведінки. Напр., свідоме утримання від користування певними побутовими електроприладами в години пікового навантаження на електромережі; відмова від вмикання одночасно кількох потужних електроприладів, які різко збільшують навантаження на мережу; утримання від використання приватного автотранспорту тощо. Отже, зміст Е.г. полягає у широкому спектрі дій та бездіяльності задля підтримки енергет. переходу або реагування на ті чи ін. питання енергет. політики д-ви. Ці дії проявляються по-різному в різних типах «енергет. громадян»: споживачі, проз'юмери, члени НУО енерг.-екол. спрямування та ін. Ролі конкретного типу «енергет. громадян» відрізняються. Осн. типи «енергет. громадян»: споживачі енергет. послуг; проз'юмери та просумагери; учасники протестів та рухів; політики; суб'єкти господарювання; енергет. спільноти. Цей перелік неповний. Напр., науковці та експерти мають потенціал відігравати важл. роль у енергет. переході, позаяк здатні діяти як посередники між споживачами та політиками. Саме ЄС є світовим лідером з просування тези про центр. роль громадян у енергет. переході, а нині вдосконалює політику, яка сприяє залученню громадян до цього процесу.

Для України залучення громадян до енергет. переходу є новим викликом, однак урахування цієї прогрес. тенденції необхідне з огляду на євроінтеграційний курс нашої д-ви. У розробці справді дієвої енергет. стратегії, на основі якої здійснюватиметься повоєнна відбудова енергет. сектору, важливо враховувати широкий спектр суб'єктів енергет. політики та інтересів, завдяки яким уможливиться складний перехід до «зеленої» енергетики. Важливо створити можливість для широкої

участі громадян, їх об'єднань, соціально відповідального бізнесу та ін. суб'єктів у процесах визначення конфігурації та реалізації енергет. політики. Найпершим завданням у цьому процесі є формування культури Е.г. через поширення знань, навичок і цінностей, які сприяють раціональному та відповідальному використанню енергії, зменшенню негативного впливу людини на довкілля.

Е.С. Моргунова

ЕТИКА ПОЛІТИЧНА (грец. *ethika*, від *ethos* – звичай, характер) – галузь, аспект заг. етики, що досліджує моральні засади політики і влади, професійну етику суб'єктів політ. діяльності. Е.п. історично сформувалася в межах політ. філософії. Крізь призму етики в сучас. світі оцінюють мету і методи функціонування влади, держ. інститутів і визначають критерії профес. діяльності. Будучи в тісному взаємозв'язку з політикою, етичні начала впливають на характер сусп. розвитку і є своєрідним індикатором політ. ситуації, ступеня розвитку дем. сусп-ва. Е.п. займається такими нормами політики, як принципи справедливого соц. устрою, критерії легітимного правління, співвідношення прав, обов'язків керівників і громадян, проблеми справедливості у відносинах між д-вами тощо. До етичної проблематики політики належать і питання обґрунтування системи базових цінностей сусп-ва, формування соц. порядку, що відповідає цим ціннісним уявленням; питання інституціональних відносин, відносин соц. груп і рухів, відносин між сусп-вом і особистістю, взаємин між окремими громадянами щодо відстоювання власних політ. поглядів тощо.

Е. п. у широкому розумінні піддає крит. аналізу функціонуючу моральну свідомість учасників політ. процесу і виявляє міру відповідності її наявним політ. і моральним відносинам. У вузькому розумінні проблема Е.п. пов'язана з тим, що держ. діячі та політики мусять зіставляти свої вчинки не лише з положеннями Конституції і чинного законодавства, а й з моральними принципами і нормами. При цьому етичний кодекс, яким вони керуються, не просто спирається на загальноприйнятну мораль, а й конкретизує її вимоги відповідно до специфіки політ. діяльності, неординарних обов'язків і повноважень, покладених на депутатів, урядовців, службовців держ. установ. Суб'єктами Е. п. є всі учасники політ. процесу (партії, рухи, особистості). Будучи важливим елементом політ. культури, Е.п. створює механізм сусп. довіри, а тому забезпечує стабільне функціонуван-

ня соц. системи, перешкоджає виникненню суперечностей, спроможних руйнувати систему зсередини, якщо Е.п. і політ. система узгоджуються між собою. Щоб зрозуміти етику політ. діяльності, слід брати до уваги не її окремі, суто моральні чи суто політ. мотиви, а ті інтегральні ціннісні установки, які виникають внаслідок тісної взаємодії політ. і морального чинників.

Е.п. за рад. часів базувалася на етиці партійної номенклатури, яка була зацікавлена, з одного боку, в індиферентизації (збайдужінні) політико-моральної свідомості населення, а з іншого – нагнітала ідеол. психоз, пов'язаний з т. з. класовою боротьбою, протистоянням двох політ. систем, з «ідеологічними диверсіями загниваючого капіталізму проти прогресивного світу». Кожний, хто в 60-х роках ХХ ст. виявляв нац. патріотизм, активність у сусп. житті, був підданий репресіям. Спостерігався ідеол. наступ проти «ідеалізації минулого українського народу». Вважалося неетичним вживання епітетів «український», «козацький», словосполучення «Запорозька Січ» тощо. Уже після падіння влади КНРС номенклатура все ще залишалася гол. носієм етико-політ. свідомості. З цього погляду «безкровні» революції, що їх у багатьох постсоціалістичних країнах зберегли партійні еліти при владі, забезпечили певну спадкоємність у сфері Е.п. Проте нові потрясіння, навіть якщо вони сприяли видужанню соц. системи, не зміцнювали Е.п.

Досвід модернізації країн третього світу свідчить, що інституціональні реформи, які не забезпечені відповідним етичним прогресом, часто приречені на провал. Напр., модель президентської демократії в США виявилася ефект. політ. інструментом, за допомогою якого за декілька століть було створено потужну світову д-ву, але та ж модель у країнах Лат. Америки породила військ. диктатури та затяжні внутр. кризи країн. Демократизація в країнах Заходу також була не лише результатом екон. і технол. розвитку, а й складним етичним процесом, який пройшов крізь глибоку кризу традиційної ціннісної свідомості. Однак сусп-ва, які не впорались із етичним завданням прийняття нової культурно-технол. ситуації і подолання віджилих норм, опинилися в ХХ ст. в лещатах тоталітаризму. Тому, прогнозуючи сьогодні політ. процеси в Україні в ХХІ ст., слід обов'язково враховувати моральний вимір проблеми — співвідношення політ. засобів, які будуть задіяні Е.п. На сучас. етапі в Україні заявила про себе тенденція перекладати всю відповідальність за долю нації на владу, що є свідченням недо-

статньої політ., істор. обізнаності її активних носіїв. Хибність такої точки зору пояснюється тим, що держ. влада сьогодні роз'їдена корумпованістю, клановістю бюрократії, її зрощенням з тіньовим капіталом і криміналітетом. Усі ці проблеми мають етичний характер, породжують зневіру в чинну владу, ускладнюють реформи. З ін. боку, Е.п. сучас. укр. сусп-ва багато в чому зумовлена невідповідністю влади, пріоритетністю держ. цілей перед правами особистості, перевагою прагматичних міркувань перед системними гарантіями, переважанням традиціоналізму над динамізмом. Україні частіше випадало мати справу саме з такою політикою, і, зрозуміло, в її Е.п. можна знайти чимало «азіатських» слідів — авторитаризм, геронтократію, патріархальність, таємну дипломатію, схильність до силових методів тощо. Тому важливо визначити деякі суперечності між політикою і мораллю, що розриває цілісність Е.п. в сусп. свідомості. Ці суперечності є тлом, на якому формуються політ. відносини у сусп-ві. Факти аморальності представників вищої влади не мають сприймаються як моральна індульгенція для широких верств населення, що виражається у відхиленні від оподаткування, від ліцензування профес. діяльності, у діяльності в обхід законів, подвійній бухгалтерії, співробітництві правоохоронних органів із тіньовими структурами тощо. До влади приходить багато випадкових людей, а Е.п. передбачає наявність моральних переконань і відповідальності за свої вчинки. Це насамперед стосується профес. політиків, які повинні виходити не з кон'юнктурних міркувань, а мислити держ. категоріями, зіставляти свої дії з моральними цінностями та нормами, оцінювати наслідки своїх діянь. Тому моральна культура політ. діяча передбачає не просто професіоналізм у роботі, а й виняткову повагу до інтересів країни та її громадян, уміння раціонально користуватися владою, демократично поводитися з опонентами, опозицією, бути здатним до компромісів, принципово відстоюючи держ. і громадян. позиції. Особливо це актуально сьогодні в умовах воєнного протистояння між Україною і РФ.

Свідченням моральної цілісності держ. і громад.-політ. діячів є їх високі вольові якості, уміння дотримуватись єдності слова і діла, виявляти реалізм в оцінці власних результатів і держ. політики, нетерпимість до некомпетентності, догматизму, застою. Соціально-політ. мораль — дещо інший культурний феномен, ніж індивідуальна: вона належить до ін. сфери, має ін. критерії, норми. Але не

можна ігнорувати їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Якщо члени сусп-ва є аморальними, таким буде і сусп-во.

В.О. Корнієнко

ЕТНОКУЛЬТУРНА АВТОНОМІЯ (варіанти назви у різних країнах — культурна, персональна, національно-персональна, нетериторіальна, екстериторіальна, національно-культурна) — форма самоорганізації етн. груп (нац. меншин) для збереження та розвитку їх самобут. культури й забезпечення відповідних прав. На відміну від етнотериторіальної автономії Е.а. встановлюється не на певній території компактного проживання етносу, а як екстериторіальна форма, пов'язана з дисперсним розселенням етн. масиву.

Е.а. реалізується через такі орг. форми, як етнокультурні т-ва, центри, земляцтва, громади та об'єднання. В Україні — центри нац. меншин (спільнот). У Бельгії Е.а. здійснюється через особливі співтовариства (фламандські, валлонські, німецькі), які є суб'єктами місц. федерації. У Фінляндії, де проживає частина шведів, утворено Швед. нар. асамблею (75 членів), у Норвегії — саамський парламент (25 членів). Ради різних нац. меншин існують при урядах Австрії, Угорщини. У Словенії етн. спільноти в регіонах їх автохтонного поселення засновують самоврядні етн. спільноти для забезпечення своїх потреб, інтересів, організованої участі у громадських справах і є громадськими юрид. особами (закон «Про самоврядування етнічних спільнот»). У деяких країнах запроваджено фіксовані норми представництва малих розрізнених етн. груп у парламенті. Відтак Е. а. може включати, крім питань культури, реалізацію владних функцій: участь представників меншин у діяльності центр. органів д-ви та органів місц. самоврядування.

У дем. поліетн. д-вах Е.а. набула легітимності та застосовується. У багатьох країнах Е.а. передбачена в конституціях (Албанія, Естонія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія). Напр., згідно із законом Республіки Латвія «Про вільний розвиток латвійських національних і етнічних груп і право на культурну автономію» ці спільноти мають право створювати свої навч. заклади власним коштом (ст. 10), використовувати нац. ЗМІ та створювати власні (ст. 13) етнокультурні об'єднання.

В Українській Народній Республіці було прийнято Закон «Про національно-персональну автономію» (1918). Цей інститут було закріплено в Конституції УНР (1918) як VII глава «Національні Союзи». Питання реалізації Е.а.

в сучас. Україні регулюються законодавством. Так, Законом «Про національні меншини в Україні» (1992) було закріплено положення про те, що д-ва гарантує всім нац. меншинам права на Е.а.: користування й навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в навч. закладах або через етнокультурні т-ва, розвиток культурних традицій, використання символіки, відзначення свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, ЗМІ, створення етнокульт. і навч. закладів та будь-яку ін. діяльність, що не суперечить законодавству. В Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022) ін-т Е.а. не передбачено, натомість етнокульт. права визначені у ст. 12 «Право на збереження культурної самобутності національної меншини (спільноти)»: «Особи, які належать до нац. меншин (спільнот), мають право: 1) зберігати і розвивати свою культурну, мовну, релігійну самобутність, традиції та звичаї, користуватися досягненнями (надбаннями) своєї культури, зберігати та примножувати свою культурну спадщину; 2) на відзначення (святкування) подій, пов'язаних з їхньою історією та культурою. Держава сприяє та підтримує: 1) виявлення та упорядкування місць історичної пам'яті національних меншин (спільнот), забезпечує охорону об'єктів культурної спадщини національних меншин (спільнот). Пам'ятки історії, культури, релігії національних меншин (спільнот), розташовані на території України, є частиною української культури; 2) вивчення історії та культури національних меншин (спільнот); 3) проведення культурно-мистецьких заходів національних меншин (спільнот). Держава забезпечує особам, які належать до національних меншин (спільнот), вивчення історії та культури України». В Україні діють понад 450 громад, об'єднань етнокультурного характеру. Успішна реалізація Е.а. в дем. країнах, її ефективність у формуванні атмосфери мирного співіснування всіх нац. меншин і етн. груп та запобігання міжетн. конфліктам у поліетн. д-вах, етнотериторіальним претензіям свідчить про величезний потенціал цієї форми самоорганізації нац. меншин (спільнот) у консолідації нації і сусп-ва, у розбудові правової д-ви. Модель Е.а. максимально повно задовольняє етнокульт. права нац. меншин, запобігає їх дискримінації, асиміляції, сприяє гармонійній інтеграції у поліетнічне сусп-во, здійсненню держ. політики зміцнення загальнонац. єдності (на основі спільного громадянства) та забезпечення мультикультурності укр. сусп-ва.

І.О. Кресіна

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що займається вивченням участі етнічних груп у політ. процесі та їх взаємодії з політ. владою. У центрі її уваги – держ. політика щодо етносів та етн. груп, забезпечення прав та інтересів етн. меншин, вплив чинника етнічності на політ. процеси, аналіз етнополіт. конфліктів та пошук механізмів їх врегулювання, діяльність етнополіт. інститутів, формування етнополіт. свідомості.

Предмет Е. – це генезис етн., етнонац., міжетн., етнокульт. відносин в системі соціально-політ. процесів, ін-тів; вплив етн. та етнонац. фактору на політ. владу, ідеї, політико-правові норми, відносини влади, діяльність політ. установ, партій і рухів у сфері етн. та нац. відносин. У найзагальнішому плані предметом Е. є етнічність у політиці і політ. функції етнічності, а також джерела, спонукальні мотиви та закономірності формування етнонац. політики, моделі та механізми її реалізації, ідеологія і практика етнополіт. рухів та орг-цій, етнополіт. орієнтації населення та форми їх вираження.

Поняття «етнос» (від давньогрец. *ἔθνος* – «народ») зустрічається з IV–V ст. до н.е. і позначає ін. народ, «негрецькі племена». Зараз поняття етносу трактується як соц. група людей, яка сформувалась на основі оригінального стереотипу поведінки та існує як системна цілісність (структура), що протиставляє себе всім ін. групам, виходячи з відчуття компліментарності і формує загальну для всіх своїх представників етнічну традицію. Атрибути етн. групи можуть містити спільну історію походження або загальний набір предків, традиції, мову, історію, релігію, соц. поведінку та ін. Усі сучас. теорії та концепції етнічності можуть бути зведені до трьох осн. методологічних підходів: примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм. Історичні корені сучасної Е. вбачаються ще в Античності. Спроби використовувати знання про ін. народи з метою практичної політики мали місце в Старод. Римі та Візантії, але особливо широко ці знання стали застосовуватися в колоніальній практиці європ. держав у Новий та Новітній час.

Утвердження Е. як самостійної наук. дисципліни є наслідком актуалізації етн. чинника в політ. житті багатьох держав і світової спільноти загалом, що не лише викликало особливу увагу дослідників до вивчення конкретних етнополіт. ситуацій, а й потребувало ширших наук. узагальнень, побудови теорет. моделей етнополіт. процесів та механізмів їх регулювання.

Одна з перших спроб дати систематизоване уявлення про етнополітику та викласти принципи Е. була зроблена амер. вченим Дж. Ротшильдом, який визначав Е. як політ. зріз, політ. зміст етнічної дійсності. М. Паренті предмет Е. розумів як аналіз взаємозв'язку етнічної ідентифікації та політ. вибору. Гол. питання Е., на думку П. ван ден Берге, полягає у дослідженні відносин д-ви та етн. груп, з опорою на політ. феномени етнічної природи чи етн. забарвлення, що мають місце у політ. системах різних країн світу. Е. Гобсбаум розглядав етн. почуття як «інтелектуальний конструкт»: ідея бути готовим на жертви в ім'я спільноти спускається в маси інтелектуальною елітою і підживлюється «винахідливою традицією», що має підкріплюватися ритуалами, символами та ін. атрибутами патріотизму. Він стверджував, що стан нац. питання визначається взаємним впливом політики, соціокультурних технологій та соціальних трансформацій. Д.Л. Горовіц вважав, що етн. приналежність відіграє важливу політ. роль у сегментованих (глибоко розділених) сусп-вах.

До осн. функцій Е. можна віднести: теоретико-пізнавальну, яка полягає у вивченні, систематизуванні, узагальненні визначальних тенденцій розвитку етнополіт. сфери сусп-ва; описову (дескриптивну), що передбачає дослідження етнополіт. реальності з її зіставленням із вже наявними міжнар., вітчизняними стандартами в етнополіт. галузі, на підставі чого можна отримати відповідь, якою є ця реальність; інтерпретаційну, що дає трактування щодо причинно-наслідкової природи тих чи ін. подій, явищ, тенденцій, напрямів етнополіт. розвитку; світоглядну, при реалізації якої формуються етнополіт. свідомість та культура міжетн., міжнац. спілкування; прогностичну, що дає можливість прогнозувати розвиток етнополіт. процесів та явищ; інструментальну, спрямовану на пошук відповідей на питання щодо вибору форм та видів практичних етнополіт. дій з метою досягнення конкретного результату; ідеологічну, пов'язану з вибором певної системи ідеол. ціннісних орієнтацій у формуванні етнополітики сусп-ва і розробкою стратегії та напрямів її розвитку.

А.А. Шуліка

ЕТНОТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ – форма організації життя нац. меншин, що проживають компактно і не мають на тер. певної країни своїх держ. утворень. Сучасні Е.а. утворюються на територіях, що характеризуються

певною екон. цілісністю, особливостями етн. складу й побуту. Це відбувається у двох формах – політичній та адміністративній. Політ. Е. а. пов'язана з утворенням авт. республік як особливих нац. держав. Адмін. Е. а. існує у вигляді автономних областей, нац. округів, нац. районів, нац. селищ, нац. сільських населених пунктів. Специфічні нац. інтереси (екон., екол., культурні) представляє місц. влада в тер. та федеральних органах влади.

У 20–30-ті рр. XX ст. у практиці нац.-держ. будівництва в СРСР широко використовувалися не лише великі автономні нац.-тер. утворення (республіки, області, округи), а й нац. райони та нац. сільради. При значній чисельності нац. меншин утворювалися окремі ради з використанням мов цих меншин і організовувалися школи, ін. навч. заклади з навчанням рідною мовою. У 1920-ті рр. в країні було утворено десятки нац. районів. Після прийняття 20 грудня 1930 постанови Президії ВЦВК СРСР «Про організацію національних об'єднань у районах розселення малих народів Півночі» цей процес посилювався. Так, у РСФРР поряд із 8 нац. округами було утворено, зокрема, 17 евенкійських районів, 1932 – ще 2 такі райони у складі Далекосхідного краю. У серед. 30-х рр. У СРСР було 270 нац. районів (у РСФРР – понад 120, в УСРР – 12, у т. ч. 7 німецьких, 3 болгарські, 1 польський, 1 єврейський) і бл. 2000 нац. сільрад.

В. Старосольський у праці «Держава і політичне право» (1923–1925) довів закономірність вимог недержавних націй щодо здійснення тер. автономії. Він визначив критерії нац.-тер. автономії: край має охоплювати всю ту частину держ. території, яка з огляду на своє населення є нац. єдиним цілим; компактне проживання певної нац. групи на даній території і чисельна більшість цієї групи у складі населення цієї території. При цьому тер. нац. автономія тлумачиться як «найближчий ступінь для здійснення політичної самостійності нації».

Він визначив різні підстави адмін. децентралізації і автономії — залежно від того, що покладено в основу визначення компетенції. Таким вирішальним моментом є територіальний, особовий (персональний) або річковий (реальний) поділ. Залежно від цього розрізняються адмін. децентралізація, автономія територіальна, «річкова», персональна та комбінація цих видів, напр., децентралізація або автономія територіально-персональна.

Адмін. децентралізація означає, що різні органи держ. влади мають розмежовані компетенції, і, хоч вони об'єднані в одну установу або підпорядковані одній спільній держ. вла-

ді, вони неминуче мають якусь частку самостійності та незалежності в межах своєї компетенції. Поділ компетенції можливий на двох засадах: або в основу поділу кладеться різниця предметна, різниця напрямів держ. діяльності, або тер. поділ д-ви на обласні частини. У першому разі йдеться про реальну, в другому – територіальну систему адмін. децентралізації. Для реальної адмін. децентралізації характерно те, що в сучас. д-ві вона проведена послідовно лише в найвищій владній інстанції.

Тер. децентралізація, за Старосольським, має дві форми, що зумовлені різними причинами й суттєво відрізняються. Насамперед, «технічна неминучість» вимагає поділу всієї території д-ви на менші частини і створення для кожної такої частини окремих владних установ, знання місцевих відносин, що може мати лише орган, що постійно перебуває на місці. Врешті саме перебування всього великого владного апарату в центрі викликало б немислиме перевантаження центру разом з повним перериванням безпосередніх зносин влади з населенням. Система владних установ побудована пірамідально на тер. основі. Ця піраміда має три поверхи. На нижчому – найбільш численні місцеві уряди, далі – посередні установи, кожна з яких обіймає якусь кількість найнижчих, врешті, нагорі – найвищі, центр. установи. Іноді трапляється ще одна або дві посередні установи. Назви тер. частин та пов'язаних з ними владних установ різні. Громада є найнижчою адмін. одиницею, далі іноді кілька громад, зв'язаних у волость, «велику громаду», повіт, графство. Над ним різноманітні більші одиниці – департамент, земля, губернія, край.

Адмін.-тер. поділ та система владних установ з територіально визначеною компетенцією є проявом більш-менш ефективної тер. децентралізації. Проте В. Старосольський довів, що цей вид децентралізації має свої межі, він належить тільки до адмін. діяльності д-ви та певною мірою до судової. Оскільки обидва напрями держ. діяльності є виконанням законів, остільки центр. законодавча установа означає перевагу централізації над децентралізацією цього типу. Крім того, владний нагляд вищих установ, а отже і найвищої, центральної, над нижчими гарантує перевагу централістичного принципу над децентралістичним. Тому цей тип адмін. децентралізації є неефективною формою децентралізації.

Інша, відмінна від неї за суттю та причинами, форма – «система провінцій». Суть її полягає в тому, що для визначеної частини д-ви – провінції – існує окрема організація влади.

Провінція має не лише власні, окремі органи виконавчої, а й судової і законодавчої влади. Завдяки цьому вона являє собою майже д-ву в державі. Система провінцій – це гранична межа децентралізації, до якої може підійти д-ва, не втративши своєї єдності.

Створення провінцій у сучас. д-ві є лише наслідком неможливості провести централістичну організацію через певні причини. Вони також показують нетривалість цієї системи. Вона являє собою перехід або до адмін. децентралізації, або до усамостійнення провінції, залежно від того, які сили візьмуть верх.

Децентралізація шляхом автономії – це доручення певних держ. завдань, делегування цих компетенцій особам або групам, що не належать до урядового держ. апарату. Порівняно з адмін. децентралізацією автономія є вищою формою тому, що переносить виконання означених завдань поза держ. урядовий апарат. Мета автономії ширша, ніж адмін. децентралізації: крім децентралізації взагалі, досягається розвантаження держ. урядового апарату і виникає активність громадянських чинників. Автономія має і політ. характер. Адже хоча юрид. джерелом автономістських компетенцій є д-ва, проте автономія є нерідко засобом протиставлення однієї частини населення д-ві загалом.

Деякі форми автономії є частковим здійсненням незалежності та політ. самостійності, а повним здійсненням — державна самостійність. Але і тоді, коли автономія не має такого виразного політ. характеру, її значення набагато більше, ніж адмін. децентралізації. Оскільки громадянство залучається до виконання публічних завдань, то питання про «якість» цього громадянства суттєво пов'язане з питанням автономії. Тільки на тлі конкретних відносин, напрямів і течій серед громадянства, його освіти та культури, його екон. становища, його політ. пасивності або активності, можна уявити, яким буде справжнє значення та наслідки того чи ін. виду автономії.

Це положення В. Старосольського має непересічне значення як для розуміння сутності адмін.-тер. організації д-ви, так і для концептуалізації громадян. сусп-ва як спільноти активних, високоорганізованих і відповідальних за власну долю (а відтак і всього загалу) громадян.

Сила та головне значення автономії полягає в тому, що вона означає практичну політ. активність неурядових, громадян. кіл. Можливість цієї активності стає передумовою автономії. З ін. боку, вона виховує активність.

Тому вона бажана і там, де сусп-во в даний момент не підготовлене до неї. З огляду на це значення автономії велике не лише для справ, що є її предметом. Автономістська практика є великою політ. школою сусп-ва. Вона дає можливість зрозуміти суть публічної діяльності і через неї – держ. діяльності. Здійснення автономії у модерних д-вах можливе лише в дем. формах і лише станом розвитку демократії визначаються межі, в яких автономія припустима та бажана.

Класифікацію форм та видів автономії можна, як показав В. Старосольський, проводити за різними критеріями. Найважл. поділи слід здійснювати з огляду на 1) її юрид. характер, 2) основу, 3) її обсяг. При цьому два перших поділи мають більше теорет. значення, а третій тісно пов'язаний з політ. чинниками.

За своєю правовою сутністю тер. автономія порівняно з ін. видами автономії посідає особливе місце. Її особливість зумовлена зв'язком із певною територією. Особливо це важливо щодо не пасивної, а активної автономії. У таких випадках автономна одиниця має публічно-правову особливість, є корпорацією публічного права. Коли ж ця корпорація є установою тер. автономії, то вона є територіальною, обласною корпорацією публічного права. Тобто вона за своєю юрид. сутністю є правовою суб'єктністю того ж роду, що й д-ва, що є теж обласною публічно-правовою корпорацією. Як публічно-правова корпорація, автономна тер. одиниця, як і д-ва, є носієм суб'єктивних прав та компетенцій. Відтак між нею та д-вою є велика схожість. Різниця ж, оскільки йдеться про автономні території, власні компетенції яких не обіймають законодавства, полягає у самому обсязі компетенцій однієї та другої корпорацій. Автономна корпорація є корпорацією нижчого порядку, тому що її воля може поширюватися в межах, визначених д-вою. Питання тотожності могло б стосуватися тільки автономних корпорацій, що мають широкі власні компетенції, включаючи законодавчу. Становище такої автономної території нагадує несuverенну д-ву: її воля обмежена волею д-ви, як і воля панівної д-ви обмежує несuverенну д-ву. Проте і тут є засаднича різниця – воля панівної д-ви зобов'язує несuverенну, але вона не діє безпосередньо в її межах. Вона там діє юридично тільки як воля цієї несuverенної д-ви. Навпаки, воля д-ви діє в межах автономної території безпосередньо як воля д-ви на тій території. Юрид. влада несuverенної д-ви існує незалежно від волі панівної д-ви, на основі виключно держ. самовизначення. Інакше в автономній території. Її влада, хоча й є

юридично її власною, а не державною, існує лише завдяки волі д-ви. Її юрид. джерелом є не самовизначення, а чужа воля – воля д-ви. Величина та визначення території, з якою зв'язана автономія, демонструють велику різноманітність. Громада є, як правило, найнижчою тер. одиницею, з якою зв'язана автономія. Якщо і є поділ громади на менші тер. частини, то вони мають, як правило, значення тільки адмін. поділу. Як автономна одиниця виступає громада. Оскільки її територіальні частини не мають виключно адмін. значення, можна назвати їх становище автономією в автономії.

Громада не є єдиною тер. одиницею, між нею і цілою територією д-ви існують різні посередні тер. одиниці. Але загальної системи у встановленні цих одиниць немає.

Не існує заг. правила щодо способу та принципів здійснення тер. поділу д-ви на ті або ін. одиниці. При встановленні цього поділу може перемагати або прагнення зберегти наявні, історично витворені тер. одиниці, або «нівеляційна» тенденція.

Як основи автономії є дві тер. одиниці: найнижча – громада та найвища – край. Громада та край означають дві межі тер. автономії, всередині яких перебуває решта тер. одиниць.

Громада як адмін.-тер. одиниця формується з усіх мешканців і є носієм автономії. Межі громадівської автономії залежать від певного кола діяльності, самостійності громадських органів, від міри незалежності автономних органів від органів д-ви. В усіх цих напрямках становище громад відрізняється в різних країнах.

Призначення органів громадівської автономії повинно належати виключно громаді. Це означає, що не лише громада сама покликана призначати свої органи, а й держ. влада не може втручатися у це призначення, зокрема не може усунути з посади призначених громадою осіб.

Ще один тип тер. одиниць як носія автономії – край. Становище краю настільки відмінне від становища громад, що його вважають юридично посереднім явищем між громадою та д-вою.

В. Старосольський вважав, що у питанні про те, чи визнати якусь територію як край, розмір території («простір») не має значення. Край може бути простором меншим від ін. окремих частин держ. території. Вирішальним є правовий статус краю в цілості держ. організації.

Носієм тер. автономії є сусп. група, що має спільні інтереси, які виникли з її зв'язку з

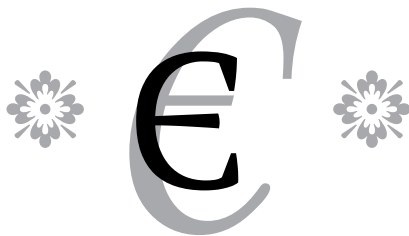
територією. Тому вона є персональною («особовою») в тому сенсі, що служить особам, та реальною, бо її основою є існування «річевих», тобто зв'язаних з територією інтересів. Персональний склад сусп. групи, яка є носієм тер. автономії, не випадковий: це лише ті особи, які увійдуть у певне відношення до території, як її мешканці чи містяни, – і вони перестають бути співносійми автономії, коли їх зв'язок з територією перерветься. В тер. автономії тільки територія є чинником, що не змінюється. Персональний склад автон. одиниці в принципі змінюваний, неозначений. У такому розумінні автономія прив'язана до території і тільки опосередковано – до осіб. Вимагаючи здійснення своєї автономії, недержавні нації висували дві різних вимоги: автономії наявних країв і автономії окремих етногр. їх частин. Першу вимогу висували народи, що сподівалися в межах краю бути панівною нацією. Вимогу поділу країв на етногр. частини та визнання автономії цих частин висували нації, які не були панівними в краї, а лише на своїй етногр. території. Обидві ці вимоги – дві політично різні форми тер. автономії. В їх основі – вимога тер. автономії краю в тех. розумінні. Різниця між обома концепціями в тому, що одна з них хоче, щоб краями залишилися історичні тер. одиниці, тобто вже наявні краї, а друга – щоб краями були ті частини держ. області, які заселені одним етногр., тобто національним населенням. Нац.-тер. автономія відрізняється від тер. автономії країв лише одним моментом: для неї край має охоплювати всю ту частину держ. території, яка з огляду на своє населення є нац. єдиним цілим. Тому її стосується все, що сказано про тер. автономію країв. З точки зору інтересів нації тер. нац. автономія забезпечує їх незрівнянно краще, ніж

культурно-персональна. Вона ще не є повним здійсненням вимоги політ. нац. самостійності. Повним її здійсненням може бути лише нац. д-ва. Але такою мірою, якою край є сурогатом д-ви, і тер. нац. автономія є найближчим ступенем для здійснення політ. самостійності нації (за працею В. Старосольського «Держава і політичне право»). У сучас. Україні як унітарній д-ві з поліетн. складом населення відсутні правові й політ. підстави для створення етнотериторіальних автономій, позаяк жодна з нац. меншин (етнічних спільнот) не становить більшість населення (як осн. критерій утворення Е. а.) на певній території (області). АР Крим є адмін. автономією. Дисперсний характер розселення різних нац. меншин (спільнот) зумовлює існування і законодавче закріплення етнокультурної автономії в Україні.

І.О. Кресіна

Е́ТНОС (грец. *ἔθνος* – плем'я, народ) – стала людська спільнота, що історично виникає на певній території і характеризується усвідомленням своєї єдності та самобутності, спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій та особливостями псих. складу. Розрізняють етнічні (національні) та етногр. групи (напр., в українців – бойки, лемки, гуцули, поліщуки). Поряд з Е. виділяють: метаетнос (метаєтнічну спільність) – групу народів, що мають спільні риси культури і спільну самосвідомість; субетнос (субетнічну групу) – окр. частину народу, яка виникає внаслідок тер. відокремлення. У сучас. світі налічується від 3 до 5 тисяч Е. На їхню кількість значною мірою впливають процеси етн. консолідації, дивергенції, окультурації та асиміляції.

В.П. Горбатенко

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ – процес співпраці держав Європи та Півн. Америки в сфері безпеки на основі зобов'язань в рамках Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Північноатлантичний альянс, що об'єднує тридцять одну д-ву, становить найбільш тривалу та успішну систему безпекової співпраці, створену після Другої світової війни з метою стримування СРСР та реалізації права на колект. самооборону, потреба в якій постає через недоліки наявних міжнар. безпекових інструментів.

Є.і. стала важл. складовою зовн. політики США та Канади, а також їхніх європ. партнерів, що докорінно змінює принципи їх оборонної та безпекової поведінки. Для США підписання Північноатлантичного договору 4 квітня 1949 означало залучення до європ. безпекової політики та активну роль у формуванні євроатлант. спільноти безпеки. Для держав Зах. Європи альянс символізував підтримку США у відбудові зруйнованого війною континенту та отримання безпекових гарантій у можливому протистоянні з СРСР. Військ. присутність США в Європі стала для західноєвроп. держав також можливістю усунути дилему безпеки у відносинах між собою, яка традиційно мала наслідком їх безпекове змагання та навіть війни, й відкривала шлях для екон. та політ. інтеграції між ними.

Ключовий принцип НАТО як оборонного альянсу визначений у ст. 5 Північноатлантичного договору, в якій зазначається що «збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене Статтею 51 Статуту ООН, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні. Про кожний такий збройний напад і про всі заходи, вжи-

ті у зв'язку з ним, буде негайно повідомлено Раду Безпеки ООН. Такі заходи будуть припинені після того, як Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки».

Після Другої світової війни європ. д-ви прагнули створити механізм безпеки, який би стабілізував континент. Першою спробою у цьому напрямку став Зах. Союз на основі Брюссельського договору 17 березня 1948 між Францією, Великою Британією та країнами Бенілюксу. Для західноєвроп. держав вкрай важл. було уникнути повторення ситуації після Першої світової війни, коли США повернулись до політики ізоляціонізму та вивели свої війська з Європи. Результатом перемовин із США стало підписання у квітні 1949 Північноатлантичного договору у Вашингтоні, сторонами якого стали Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, США, Канада, Португалія, Італія, Норвегія, Данія та Ісландія. Через три роки до них приєдналися Греція і Туреччина.

Занепокоєння щодо майбутнього Німеччини, яка була відповідальна за початок Другої світ. війни, залишались доволі сильними, проте дедалі відчутнішим ставав поділ Європи на два конкуруючі блоки. Створена на основі Вашингтонського договору безпекова організація НАТО мала відповідати цим викликам, метою якої, як влучно зазначив її перший ген. секретар лорд Ісмей стало «to keep the Russians out, the Americans in, and the Germans down» («тримати росіян поза межами, американців усередині та німців під контролем»). Франція і Велика Британія не змогли отримати від США гарантій включення їх колоніальних територій до складу НАТО, що обмежило зону дії Альянсу Європою і Півн. Атлантикою.

Оборонні гарантії відповідно до ст. 5 Північноатлантичного договору не є автоматичними, оскільки держави-члени самі вирішують як протидіяти агресії «включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні». Такі умови договору забезпечували, проте, амер. підтримку, водночас вони є також і причиною європ.

підозр щодо міцності зобов'язань США щодо оборони Зах. Європи, які наявні й сьогодні. Відповідь НАТО агресивним діям Росії в Україні, однак, продемонструвала єдність і рішучість дій альянсу.

Війна в Кореї (1950–1953) значно посилила побоювання Заходу щодо планів комуніст. блоку, що мало наслідком створення об'єдн. збройних сил в Європі, які діяли на основі спільних планів, та призначення Верховного головнокомандувача. Було розпочато формування структури Північноатлантичного альянсу як організації та запроваджено посаду ген. секретаря. У 1953 розпочалось розгортання невеликої кількості збройних сил у складі 35-ти дивізій та розміщення значної кількості ядерної зброї в Європі.

У березні 1954 Рад. Союз звернувся до урядів Великої Британії, Франції та США із пропозицією приєднання до НАТО задля збереження миру в Європі. Країни НАТО, побоюючись, що Рад. Союз має на меті послабити Альянс, врешті-решт відхилили цю пропозицію. Всеосяжна система організації колект. безпеки в Європі, можливо, могла б сприяти посиленню безпеки всього континенту на основі співпраці між усіма країнами, включно з Рад. Союзом, проте в міжнар. політиці можливості для такої безпекової співпраці є доволі обмеженими через проблему відносин цілей держав і прагнення гарантувати власну безпеку, а не безпеку загалом.

У 1955 Зах. Німеччина була долучена до системи Є.і. Без відновлення військ. потенціалу ФРН було неможливо розгорнути достатню кількість звичайних збройних сил для протидії СРСР. Водночас переозброєння Німеччини без інтеграції в Альянс було неприйнятним для Великої Британії і Франції і навіть за умови такої інтеграції поставало як доволі неоднозначне. Такий крок також був надзвичайно провокаційним для Рад. Союзу та призвів до створення Організації Варшавського договору (ОВД) між Рад. Союзом, Угорщиною, Чехословаччиною, Польщею, Болгарією, Румунією, Албанією і Сх. Німеччиною.

Втім, інтеграція Зах. Німеччини у військ. структуру НАТО разом з колишніми ворогами сприяла формуванню безпекової спільноти країн Зах. Європи та слугує запобіжником війни між європ. великими д-вами. Важл. роль євроатл. співробітництва в гарантуванні оборони та безпеки в Європі призвела до того, що питання безпеки тривалий час зникли із порядку денного Є.і., а запроваджена Спільна політика безпеки та оборони (CSDP) Європейського Союзу в 1990-х не роз-

глядається як альтернатива, а радше як доповнення НАТО, яке дає змогу відповідати на нові безпекові виклики.

Водночас євроатл. співпраця не була позбавлена викликів, зокрема криза у відносинах з Францією призвела до її виходу з військ. структури НАТО в 1966. Президент Франції Шарль де Голль із підозрою ставився до амер.-брит. домінування в альянсі. Франція почала створювати власні незалежні ядерні сили, які й сьогодні залишаються поза командуванням НАТО. Штаб-квартиру НАТО з Франції було перенесено до Бельгії. Водночас Франція залишилась частиною Є.і., зокрема продовжувала свої зобов'язання захищати ФРН, де її збройні сили залишались упродовж усієї «холодної» війни. З 2012 Франція бере участь в усіх військ. структурах НАТО та майже в усіх її програмах, операціях, місіях і навчаннях, які проводяться під її егідою, окрім Групи ядерного планування.

Закінчення «холодної» війни і розпад ОВД у червні 1991 поставили під сумнів доцільність продовження НАТО як оборонного альянсу. Водночас нові безпекові виклики сприяли трансформації альянсу в механізм підтримання регіон. безпеки, розширюючи її мандат та членство. Перше розширення НАТО після закінчення «холодної» війни відбулося з об'єднанням Німеччини. Згода СРСР була досягнута в обмін на обіцянку не розміщувати війська і ядерну зброю в колишній Німецькій Демократичній Республіці.

Як фактично єдина дієва безпекова структура в Європі на початку 1990-х рр. НАТО під тиском обставин була змушена переглянути свою традиц. зону відповідальності. Її першою військ. операцією як механізму регіон. безпеки стала Sharp Guard (15.VI.1993–19.V.1996), завданням якої було забезпечення дотримання ембарго на постачання зброї та екон. санкцій проти Союзної Республіки Югославії. В 1994 повітряні удари НАТО допомогли завершити війну в Боснії. Реалізація Дейтонських мирних угод потребувала розгортання миротворчих сил НАТО в рамках операції «Joint Endeavor», яка тривала з грудня 1996 по грудень 2004.

В 1990-х рр. Є.і. постала як частина регіон. середовища безпеки, ключовою ланкою якої, як очікувалось, мала стати Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЕ), що до 1995 мала назву Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ). До ОБСЕ входять усі європ. країни, а також Сполучені Штати і Канада, загалом 57 держав-учасниць та 11 партнерів для співпраці. Незважаючи на всеосяжність цієї орг-ції, інституційна роз-

будова безпечного майбутнього континенту більшою мірою зосереджувалась на євроатл. співпраці. Між 1994 і 1997 були створені форуми регіон. співробітництва між НАТО та його сусідами, такі як «Партнерство заради миру», ініціатива «Середземноморський діалог» та Рада євроатл. партнерства, яка об'єднала 50 країн, членів НАТО та держав-партнерів задля консультацій з питань політики і безпеки. Між Україною та НАТО у липні 1997 було підписано Хартію про особливе партнерство.

У 1997 Угорщина, Чехія і Польща отримали запрошення приєднатись до НАТО, як відповідь на зростаючий «вакуум безпеки» в Європі, а в 1999 вони стали офіц. членами Альянсу. Подоланню конфронтації із безпекових питань із Росією мало слугувати налагодження співпраці на основі Основного положення акту, підписаного у травні 1997. Цього ж року постала Постійна спільна рада НАТО–Росія (*The NATO-Russia Permanent Joint Council*), від роботи якої очікувалося чимало, проте вона мало що зробила на практиці, втім, як і Рада Росія–НАТО, створена у 2022.

Перша криза у відносинах між Москвою і Альянсом досягла свого піку навесні 1999. Дії НАТО на підтримку населення Косова проти Сербії в 1999 – операція *Allied Force* – викликали протидію Росії та Китаю, які розцінили їх як одноосібні без повноважень з боку ООН. НАТО обґрунтовувала свою позицію потребами дотримання гуманіт. права. Війна в Косово закінчилася під тиском потенційного введення військ. сил НАТО. На основі мандату ООН Північноатлантичний альянс ввів свої миротворчі сили (KFOR) в червні 1999, які діють і сьогодні.

НАТО вперше і єдиний раз застосувало положення про колект. оборону (ст. 5) у відповідь на терорист. напади на США 11 вересня 2001. На підтримку США в рамках НАТО було проведено низку операцій, зокрема розгорнення літаків системи повітряного попередження і управління (AWAC) над Сполученими Штатами і операцію «*Active Endeavour*», спрямовану на запобігання пересуванню терористів або зброї мас. знищення в Середземному морі, а також на посилення заг. безпеки судноплавства. У серпні 2003 НАТО розпочала свою першу в історії місію за межами Європи, очоливши Міжнародні сили сприяння безпеці в Афганістані (ISAF), які відповідно до мандату ООН мали допомагати афганському уряду в забезпеченні ефект. безпеки на всій території країни і розбудові нових афганських сил безпеки. ISAF тривала до 2014.

Вторгнення США і Великої Британії до Іраку в 2003 спричинило серйозну кризу в Альянсі. Більшість європ. країн на чолі з Францією і Німеччиною виступили проти війни. Другий раунд розширення після завершення «холодної» війни НАТО, що відбувся 29 березня 2004 за участі Болгарії, Естонії, Латвії, Литви, Румунії, Словаччини й Словенії, дав можливість США сформувати підтримку своєї політики поміж групи європ. держав. Розширення НАТО продовжилось: у 2009 приєднались Албанія і Хорватія, в 2017 – Чорногорія, 2020 – Півн. Македонія. Грузія і Україна також прагнули до вступу, але, попри тиск США на союзників по НАТО в Європі, рішення не було прийняте. В декларації Бухарестського саміту 2008 НАТО вітаються євроатл. прагнення України і Грузії до членства в НАТО та зазначається: «сьогодні ми домовились, що ці країни стануть членами НАТО».

Альянс також значно розвинув мережу регіон. партнерства поза євроатл. регіоном. Сім держав південного Середземномор'я співпрацюють з НАТО в рамках Середземноморського діалогу, Стамбульська ініціатива співпраці є основою взаємодії із чотирма країнами Перської затоки. Австралія, Нова Зеландія, Південна Корея і Японія наразі мають статус контактних країн, з якими НАТО не має офіційних інститут. зв'язків, але які співпрацюють з ним у виконанні миротворчих та ін. завдань.

Рос. агресія в Україні мала відповіддю згуртування НАТО та його розширення. В травні 2022 Фінляндія та Швеція подали заявку на вступ, а 4 квітня 2023 Фінляндія стала 31-ю державою-членом НАТО. Процедура ратифікації Протоколу про вступ Швеції станом на грудень 2024 року не завершена. У Стратегічній концепції 2022, яка визначає цілі і завдання НАТО, підтверджується її незамінність для євроатл. безпеки як гаранта миру, свободи і процвітання. Забезпечення колект. оборони держав-членів залишається гол. метою і найбільшим обов'язком НАТО. Для цього Альянс виконує три осн. завдання: стримування і оборона; запобігання кризам і врегулювання; безпека, заснована на співробітництві. РФ, яка зруйнувала мир в Європі, розв'язавши агресивну війну проти України, визначається як найбільш значна загроза євроатл. безпеці.

М.М. Гнатюк

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ – процес формування регіон. політ. об'єднання в Європі, в рамках якого держави передають відпові-

дальність за формування політики у певних сферах з нац. на наднац. рівень та беруть участь у її формуванні на регіон. рівні. Процес Є.і. призвів до створення Європейського Союзу (ЄС), до якого станом на 2024 входять 27 держав та діяльність якого тією чи ін. мірою охоплює майже всі аспекти публ. урядування. Ще 10 європ. держав прагнуть приєднатися до ЄС, зокрема у грудні 2023 Європейська Рада прийняла рішення про початок переговорів щодо вступу України. Приєднання нових членів (розширення) та збільшення рівня співпраці (поглиблення) є визначальними характеристиками євроінтегр. процесу, починаючи з часу заснування перших європ. спільнот у 1950-х рр.

Ідея європ. єдності має тривалу історію, формуючи основу для об'єднання народів Європи, водночас початок інтегр. процесу став можливим лише за політ. умов після Другої світової війни. Початок політ. занепаду європ. великих держав, руйнівні наслідки Другої світової війни та розгортання нового протистояння – «холодної» війни, гол. політ. акторами якого постали неєвропейські д-ви, відкрили нові можливості співпраці між європ. д-вами, які до цього тривалий час змагались між собою.

Початок Є.і. нерозривно пов'язаний із потребою вирішення «німецького питання» – відновлення державності Німеччини, яка була окупована Великою Британією, Францією, СРСР та США), що не могло не викликати занепокоєння держав регіону. Загострення протистояння зах. держав із СРСР призвело до розділення Німеччини на зах. та сх. частини. Об'єднання зах. окупац. зон та створення Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) було важливим кроком для відновлення Зах. Європи загалом та нового геополіт. протистояння із комуніст. блоком.

Поява ФРН, яка постала у вересні 1949, поставило нові завдання для європ. політики Франції, яка впродовж останнього століття неодноразово ставала об'єктом нападу і відтак прагнула вибудувати відповідні превентивні безпекові структури. Франція погодилася на створення ФРН, але продовжувала наполягати на контролі над видобутком вугілля і сталі, які були важл. ресурсами для відновлення військ. міці. Ж. Моне, франц. посадовець, який відповідав за планування відновлення економіки Франції, запропонував у травні 1950 механізм такого контролю. Наднац. спільнота, Європейська спільнота вугілля і сталі (*The European Coal and Steel Community, ECSC*), мала здійснювати «функціональний» контроль над важл. для віднов-

лення економіки та військ. потенціалу ресурсом. Відома Декларація міністра закорд. справ Франції Роберта Шумана від 9 травня 1950 стала політ. інструментом реалізації цього плану.

К. Аденауер, канцлер ФРН, підтримував цей план, оскільки він пропонував Німеччині перспективу міжнар. визнання та екон. відновлення у співпраці, а не в конфлікті з Францією. Після інтенсивних міжурядових переговорів щодо інститут. механізмів, а також ратифікації досягнутих домовленостей у липні 1952 ECSC розпочала свою роботу. Вищий орган влади (*High Authority*) був наділений наднац. повноваженнями, Спец. рада міністрів, створення якої на початку перемовин не передбачалося, постала як механізм впливу нац. урядів на формування політики новоствореної спільноти. Також було передбачено створення Загальної асамблеї, яка символізувала дем. підзвітність, та Суду справедливості для вирішення суперечок.

ECSC була далека від ідеалу політ. єдності, на яку сподівались прихильники європ. ідеї, зокрема федералісти, які виступали за створення федеративної д-ви як антитези нац. державі, змагання між якими і призвели до жахів двох світових війн в Європі. Федералісти були переконані, що д-ви європ. регіону втратили свій «національний інтерес», оскільки більше не могли гарантувати політ. й екон. безпеку своїх громадян. Європ. федеративна держава, «Європейський Союз», мала постати як механізм контролю над «недосконалими» суверенними утвореннями. Сподівання федералістів щодо політ. можливості прийняття Конституції ЄС Конгресом Європи, який було скликано у 1948 і який складався із некомуністичних політиків більшості західноєвроп. країн, не виправдались. Рада Європи, яка постала як результат роботи Конгресу, відіграє важл. роль у забезпеченні права людини, демократії та верховенства права в Європі, проте має незначний інтеграц. потенціал. На противагу цьому, ECSC обмежувалося шістьма д-вами Зах. Європи: Францією, Німеччиною, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом та більшою мірою уособлювала післявоєнне врегулювання між Францією та Німеччиною.

Секторальна інтеграція ECSC, яка включала сфери вугілля та сталі, не призвела до автоматичного перетікання інтеграції в ін. сектори, хоча і стала основою плану Європейської оборонної спільноти, яка передбачала створення європ. армії. Ідея європ. армії мала подібну до ECSC політ. функцію –

контроль за відновленням військ. міці ФРН, проте врешті-решт не знайшла підтримки в самій Франції та в серпні 1954 була відкинута. Військ. відновлення ФРН відбулося на основі інтеграції в НАТО, що мало наслідком зникнення безпеки як напрямку інтеграції европ. спільнот до кінця 1990-х.

Наприк. 1950-х рр. у Зах. Європі постали ще дві наднац. орг-ції з таким самим членством як і в ECSC: Європейська економічна спільнота (*European Economic Community, EEC*) та Європейська спільнота з атомної енергії (*European Atomic Energy Community, EAEC (Euratom)*). Основою для екон. інтеграції «шістки» стала ЕЕС, яка передбачала поетапну, а не секторальну модель І., ставлячи за мету створення митного союзу, а згодом і спільного ринку. Поетапна Є. і. мала стимулювати торгівлю між д-вами-учасницями і як інтеграційна модель, що передбачала створення митного союзу, була запропонована Нідерландами. Поєднання поглиблення екон. взаємозалежності зі співпрацею в сфері атомної енергії, а також її доповнення спільною сільськогосп. політикою (*Common Agricultural Policy, CAP*), яка переважно підтримувала франц. виробника, та поступки щодо преференційного доступу для колишніх колоній, дало змогу франц. учасникам переговорів забезпечити достатню внутр. підтримку для ратифікації Римських договорів від 25 березня 1957 про створення европ. спільнот.

Модель поетапної екон. інтеграції в рамках ЕЕС передбачала поступове зняття торгов. бар'єрів, починаючи зі створення зони вільної торгівлі. Наст. етапом стало створення митного союзу, який було завершено в 1968 і який передбачає делегування частини торгов. повноважень регіон. інституціям. Спільний ринок йде ще далі, забезпечуючи вільний рух не лише товарів, а й послуг, капіталу та робочої сили, що було реалізовано до 1992. Завершальним етапом торгов. інтеграції є екон. союз, який поєднує єдиний ринок з монетарним союзом. Монетарний союз є найглибшою формою екон. інтеграції між д-вами, які використовують єдину валюту, створюючи наднац. центр. банк.

На час першого розширення у 1973, яке завдяки приєднанню Великої Британії, Данії та Ірландії зробило інтеграц. процес до певної міри загальноєвропейським, основу екон. моделі інтеграції становив митний союз та спільна сільськогосп. політика. Поглиблення євроінтегр. процесу відбувалось із реалізацією положень Римських угод, особливо в частині наділення ЕЕС «власними ресурсами» та запровадження системи прийняття

рішень кваліфікованою більшістю голосів. Митні збори та невеликий відсоток податку на додану вартість відповідно до бюдж. угоди 1970 почали безпосередньо надходити до спільноти. Різні позиції держав щодо наділення наднац. інституцій більшими повноваженнями призвели до «кризи порожнього стільця» та Люксембурзького компромісу, відповідно до якого д-ви зберегли за собою право вето в чутливих для нац. інтересів питаннях.

Плани пожвавлення інтегр. процесу перед першим розширенням передбачали також «поглиблення» та «завершення», а саме створення політ. спільноти та екон. і монетарного союзу. У жовтні 1970 план Вернера (*Werner Plan*) щодо екон. та валютного союзу передбачав запровадження спільної монетарної політики щонайпізніше до 1980, а доповідь Давіньона (*Davignon report*) викладала принципи політ. співпраці «шістки». Проте нафтова криза і світова фін. криза не сприяли реалізації екон. планів поглиблення та завершення, навпаки, замість усунення нетарифних бар'єрів та узгодження монетарної політики держави-члени запровадили нові протекційні заходи. Екон. і монетарний союз в цей період став нездійсненною мрією, хоча в 1979 вдалося запустити Європейську монетарну систему (*European Monetary System, EMS*), механізм, який зменшив коливання обмінних курсів між учасниками та допоміг ціновій стабілізації.

Запровадження Європейської політичної співпраці (*European Political Cooperation, EPC*) сформувало політ. союз між д-вами, які входили до ЕРС, та сприяло формуванню Є.і. Політ. співпраця передбачала регулярний обмін інформацією та проведення консультацій між «шісткою», сприяючи узгодженню їх поглядів, координації позицій і зміцненню солідарності. Згодом цей механізм політ. співпраці став основою для спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС (*Common foreign and security policy, CFSP*) та був тісно інтегрований із рештою інтегр. спільнот.

Греція приєдналася до европ. спільнот у січні 1981, Португалія та Іспанія завершили переговори про вступ в серед. 1980-х рр., що збіглося із запуском програми «завершення створення внутрішнього ринку» (*«Completing the Internal Market»*, 1985), амбітного плану сприяння вільному руху товарів, послуг, капіталу та людей до кінця 1992, відомого як «Біла книга Кокфілда» (*Cockfield white paper*). Підписаний у лютому 1986 Єдиний Європейський Акт (*Single European Act*) вніс зміни до Римської угоди, відповідно до

яких держави-члени погоджувались завершити створення єдиного ринку та розширити використання прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів, як інструменту забезпечення його функціонування.

Створення внутр. ринку та приєднання країн із відносно низьким рівнем екон. розвитку спонукали до запровадження політики згуртування (*Cohesion Policy*) – трансферів із бюджету ЕЕС для подолання розриву із можливими регіонами, особливо після впровадження програми внутр. ринку. У 1988 видатки на структурні фонди в рамках політики згуртування було подвоєно, у 1992 під час підготовки Маастрихтської угоди, яка передбачала запровадження монетарного союзу, відбулося повторне подвоєння видатків. Сьогодні понад третину свого бюджету ЄС витрачає на потреби регіон. політики.

Маастрихтською угодою дванадцять держав європ. спільнот започаткували Європейський Союз, який постає як «новий етап у процесі створення дедалі тіснішого союзу між народами Європи, в якому рішення приймаються якомога ближче до громадян» (Article A). Внесені зміни до Римської угоди перейменовували Європейську Економічну Спільноту в Європейську Спільноту (*European Community*), яка, як ключова опора ЄС, доповнювалась ін. сферами інтеграції: екон. і монетарним союзом, включно із єдиною валютою; спільною зовн. політикою і політикою безпеки із можливістю створення спільної оборони; співпрацею у сфері юстиції та внутр. справ, яка включала імміграційну політику, політику надання притулку на додаток до співпраці органів поліції та судової. Також запроваджувалось «громадянство Союзу» для громадян держав-членів. Договір про ЄС передбачав інституц. реформи задля покращення процесу прийняття рішень та подолання дефіциту демократії. Зокрема, нові процедури прийняття рішень посилили законодав. роль Європейського Парламенту, який з 1979 обирається прямим голосуванням.

Поряд із поглибленням інтеграції й зростанням сфер урядування зростає занепокоєння щодо інституцій та політики ЄС, які потребують більшої дем. легітиматії, про що свідчить відмова підтримати його на референдумі в Данії в червні 1992. Запровадження спільної монетарної політики та прийняття єдиної валюти у 1999 (готівковий обіг банкнот і монет євро у 2002) додавали символічності проекту, проте проблема наближення його до громадян, яку вже неможливо подолати лише через дем. легітимність

держав-учасниць проекту, залишалась. Наділення Європейського Парламенту більшими повноваженнями не змогло ліквідувати дефіцит демократії, про що чітко свідчить динаміка зниження явки виборців. Більше того, інтеграц. проект, сфера відповідальності якого постійно збільшувалась, виявився не надто ефективним у вирішенні нагальних політ. питань, починаючи від балканських війн 1990-х та закінчуючи відновленням миру на континенті в наш час.

У 1990-х рр. блокове протистояння у Європі вже не було перепоною для участі решти європ. держав в інтегр. проекті. Нейтральні д-ви, Австрія, Фінляндія та Швеція, вступили до ЄС у січні 1995 після відносно нетривалих перемовин. Держави Центр. та Сх. Європи, які раніше належали до комуніст. табору, також оголосили про свій намір «повернення до Європи», прагнучи за допомогою інтеграції консолідувати свої демократії та трансформувати економіку у ринкову.

Зміни до установчих договорів в Амстердамі (жовтень 1997) та Ніцці (лютий 2001), які мали підготувати ЄС до розширення, не передбачали далекосяжних інституц. реформ. Тому Європейський Конвент (*The Convention on the Future of the European Union*) (лютий 2002–липень 2003) розробив проект Конституції ЄС (Договір про заснування Конституції для Європи, *Draft Treaty establishing a Constitution for Europe*), який був далеким від федералістського ідеалу, але, ймовірно, найкращим з того, що можна було очікувати, враховуючи політ. інтереси значної кількості держав-членів. Помірковані зміни в політ. організації ЄС не отримали підтримки на референдумах у Франції (54.67% проти) та Нідерландах (61.54%), громадяни яких загалом визнають переваги екон. свобод Європи без кордонів, проте з недовірою ставляться до політ. уніфікації.

Значне розширення ЄС в середині 2000-х, кульмінацією якого став вступ у 2004 восьми країн ЦСЄ, Кіпру та Мальти, а також подальше приєднання Болгарії та Румунії у 2007, стало суттєвим кроком на шляху до реалізації ідеї об'єднання Європи в рамках інтегр. проекту. Значна кількість держав-членів учасниць цього проекту, втім, зменшувала ефективність прийняття рішень та можливість пошуку компромісу, а також поставила на порядок денний потребу перерозподілу коштів в осн. частинах витрат, таких як сільськогосп. субсидії та трансфери політики згуртування.

Після провалу конституц. договору в 2005 більшу частину його змісту було відтворе-

но в підписаній 13 грудня 2007 Лісабонській угоді, яка сформувала інтеграц. рамку для 27 держав-членів. ЄС «замінив та став наступником Європейської Спільноти», запроваджувалась посада голови Європейської Ради, яка замінювала ротаційний механізм головування, Європарламент отримав більше повноважень у прийнятті рішень, скорочувалась кількість єврокомісарів і депутатів, введена нова формула голосування кваліфіков. більшістю в Раді Міністрів. Водночас ЄС зберіг гібридну природу своєї політ. системи, яка спирається водночас на дем. представництво громадян, співпрацю держав та функціональний проєкт єдиного ринку як джерела його легітимності. Світова фін. криза, яка розпочалася в США у 2007, стала початком періоду потрясінь для євроінтегр. проєкту: екон. криза в д-вах-членах валютного союзу ЄС, які прийняли євро як нац. валюту (Єврозона); «втома від розширення»; міграційна криза та навіть вихід із ЄС Великої Британії в січні 2020. Заходи, вжиті ЄС з 2010 для подолання екон. кризи, зокрема у Греції, передбачали викуп держ. облигацій Європейським центральним банком, серію кредитів Греції від т. з. «трійки» – Європейської Комісії, Європейського центрального банку та Міжнародного валютного фонду, а також надання допомоги Ірландії, Іспанії, Португалії та Кіпру, що стабілізувало екон. ситуацію в решті країн Єврозони. Було також зроблено кроки до майбутнього банківського союзу та банківського нагляду, а також посилено критерії членства в Євзоні на основі Договору про стабільність, координацію та управління в Економічному та монетарному союзі від 2 березня 2012 (*Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union, TSCG*), відомому як фінансовий контракт (*Fiscal Compact, Fiscal Stability Treaty*). Постає також нова організація та процедура адміністрування фондів допомоги ЄС через Європейський механізм стабільності, створений у вересні 2012 (*The European Stability Mechanism (ESM)*). Фін. та торгова криза, яка створила напруження у питаннях функціонування Шенгенських угод та зростання антимиграц. настроїв, що формують загрозу для функціонування Європи без кордонів, розвивалася на тлі найбільшого напливу біженців у Європі з часів Другої світової війни. Даються взнаки й наслідки попереднього розширення, що додавало до інтегр. проєкту близько 100 млн громадян та майже вдвічі збільшило кількість держав, водночас залишаючи питання їх повної відповідності цінностям

ЄС відкритим. Попри початок перемовин із Туреччиною в 2005 та деякими д-вами Зах. Балкан, лише Хорватія у 2013 стала новим членом ЄС. Для решти європ. держав було запроваджено механізм Політики сусідства та Східного партнерства, зокрема і для України, на основі укладання угод про асоціацію, які передбачали можливість інтеграції до внутр. ринку ЄС.

Агресія Росії проти України 2022 мала наслідком політ. згуртування європ. держав та відновлення ідеї завершення істор. місії створення «дедалі тіснішого союзу між народами Європи» (*«an ever closer union among the peoples of Europe»*) задля досягнення миру та процвітання на континенті, на що вказувала Римська угода 1957. Україна подала заявку на членство 28 лютого 2022 та отримала статус кандидата 23 липня 2023. 14 грудня 2023 Європейська Рада прийняла рішення про початок переговорів з Україною про вступ до ЄС. 71% європейців розглядають Україну як частину європ. сім'ї.

На грудень 2023 процес розширення ЄС включав 9 держав з населенням близько 60 млн осіб: Півн. Македонія, Чорногорія, Сербія, Албанія ведуть переговори про вступ, Боснія і Герцеговина є державою-кандидатом, Косово – потенційним кандидатом, Молдова та Україна розпочали переговори про вступ, Грузія має статус кандидата. Туреччина зберігає статус кандидата, водночас перемовини з нею практично заморожені.

З урахуванням нових геополіт. обставин в Європі, перспективи розширення та потреби підвищення ефективності за великої кількості учасників євроінтегр. процесу актуалізуються питання реформування ЄС, що ймовірно стане завданням на його новий електоральний цикл 2024-2030-х рр. У зв'язку із зовн. та внутр. викликами орієнтирами для реформування ЄС постає потреба швидкого ухвалення рішень, розширення повноважень наднац. спільноти, наділення її необхідними ресурсами, а також посилення дем. легітимності.

Лім.: Гнатюк, М. Потенціал політичної суб'єктності Європейського Союзу в сучасній системі міжнародних відносин. Ж., 2013; Giscard d'Estaing, V. *Europe : la dernière chance de l'Europe*. Paris, 2014; Мідделаар, Л. Перехід до Європи: Як континент став союзом. К., 2018.

М.М. Гнатюк

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ (ЄКПЛ) – міжнар. багатостороння угода, на підставі якої було створено унікальний міжнар. моніторинговий механізм нагляду

за дотриманням каталогу основоположних (фундаментальних) прав людини, закріплених цією Конвенцією. Цей механізм передбачає право на індивідуальне звернення до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), а також зобов'язання д-ви забезпечувати реалізацію прав відповідно до Конвенції (ст. 1 Конвенції), створення нац. засобів захисту, судових та несудових, з метою забезпечення реалізації прав на нац. рівні (ст. 13 Конвенції) та зобов'язання виконувати остаточні рішення ЄСПЛ (ст. 46 Конвенції).

Механізм Конвенції діє на засадах субсидіарності (*subsidiarity*) та меж розумного відступу (*margin of appreciation*) від зобов'язань, закріплених Конвенцією, і цілком обґрунтовано вважається найбільш ефект. механізмом захисту прав людини не лише в Європі, а й у світі, в т. ч. в порівнянні з міжнар. системою захисту прав людини ООН або Міжамериканською чи Африканською системою захисту прав людини. Досягнення в галузі імплементації Конвенції – це досягнення не лише держав-учасниць цієї угоди, а й колективні досягнення держав-учасниць Ради Європи та самої Ради Європи, як міжнар. орг-ції.

Наразі, цей унікальний механізм складається з судової діяльності Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ), розташованого у Страсбурзі, та наглядової діяльності Комітету Міністрів Ради Європи (КМРЄ), що як колект. орган моніторить зобов'язання виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в справах, в яких д-ви є сторонами.

ЄСПЛ складається із 46 суддів, відповідно до кількості Високих Договірних Сторін Конвенції, які обираються на строк 9 років Парламентською Асамблеєю Ради Європи, зі списку кандидатів, що надаються д-вами та формуються в результаті нац. прозорого конкурсного відбору. КМРЄ є статут. органом Ради Європи, міжнар. орг-ції міжурядової співпраці, що налічує наразі 46 держав-членів, зокрема після виключення за порушення Статуту Ради Європи, у березні 2022, РФ. Участь у Конвенції, її визнання та ратифікація, а до цього визнання права на індивід. звернення до ЄСПЛ та визнання юрисдикції цього Суду, були і залишаються ключовими умовами участі у Раді Європи. Більш того, право на індивід. звернення та виконання рішень Суду – основа цього моніторингового механізму.

Правом на звернення до ЄСПЛ, відповідно до вимог Конвенції, ст. 34 та 35, володіють не лише фіз. особи, а й юрид. особи приватного права, а також недержавні орг-ції. Держ. органи, інституції та установи, зокрема регіон.

та муніцип. органи влади, не можуть звертатися до Суду з заявами щодо порушень прав людини і проти д-ви. Правосуб'єктність особи на підставі Конвенції цілком відобразила істор. рух у розвитку міжнар. права за визнання того, що людина є повноцінним суб'єктом міжнар. права та щодо того, що д-ва несе відповідальність за порушення вимог міжнар. права не лише перед ін. д-вами та світовою спільнотою, а й перед конкретною особою, що постраждала від такого порушення. Цей поштовх був натхнений школою «соціології права», де в основі наук. розробок перебувала людина, а не держава. Цей підхід можна чітко побачити у працях таких учених, як Ф. Кістяківський, Р. Лемкін, Г. Лаутерпахт та вже в рад. часи П. Недбайло, який у 1968 відзначений премією ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини» з врученням Золотої медалі ООН. Цю справу, вже за часів незалежності продовжили такі відомі укр. науковці в з міжнар. права як В. Буткевич, П. Рабінович, В. Василенко та М. Козюбра.

Право на звернення до ЄСПЛ мають також д-ви, які можуть подавати позови щодо захисту прав особи, порушених ін. д-вами. Тобто ЄСПЛ має юрисдикцію щодо розгляду т. з. міждерж. позовів. У будь-якому разі відповідачем у провадженнях в ЄСПЛ може бути лише д-ва, а не її окремі структурні підрозділи, як суб'єкт міжнар. права та міжнар.-правової відповідальності загалом. Зокрема, на підставі рішення ЄСПЛ відповідальність несе д-ва загалом.

Виконання рішень ЄСПЛ є невід'ємною частиною механізму Конвенції. Як діяльність ЄСПЛ так і діяльність КМРЄ, що ґрунтуються на Конвенції та міжнар. праві загалом, породжують та створюють нові стандарти міжнар. права і розвивають та розширюють сферу застосування Конвенції через принципи субсидіарності та меж розумного відступу. Практика ЄСПЛ розвиває та через своє тлумачення спрямовує й удосконалює захист прав людини на нац. та міжнар. рівні. Практика ЄСПЛ або *case-law* (чи-то *jurisprudence constante* чи сталу судову практику ЄСПЛ) є важл. підвалинами цієї системи, в той же час *acquis (body of law* – сукупність правових норм або корпус права) Комітету Міністрів, який факт. є формою фіксації міжнар. звичаю, щодо нац. практики імплементації рішень ЄСПЛ та самої Конвенції.

При тлумаченні Конвенції та формуванні своєї судової практики, Суд використовує загальні принципи та методологію прецедент-

ного права. Однак рішення ЄСПЛ не є прецедентними в класич. розумінні англо-саксонської правової традиції. Такі рішення є скорше відображенням конвергенції правових систем Європи – англо-саксонської та континентальної правових традицій. Зокрема, Суд може відходити від своїх попередніх позицій, застосовуючи свою практику на основі аналогії фактів, обсягу заявлених скарг чи посилення на положення Конвенції, в тлумаченні Суду, пояснюючи таку зміну практики, наголошуючи відмінність чи схожість або навіть може створювати новий чи розширений стандарт захисту на підставі телеологічного тлумачення норм Конвенції, як «живого інституту захисту прав людини, який існує в умовах сьогодення», основна мета якого забезпечити належну реалізацію прав та свобод, закріплених Конвенцією (ст. 1 Конвенції). Також Суд в особливо резонансних і складних справах оцінює розвиток т. з. «загальноєвропейського консенсу» у ставленні до певних правових проблем чи певних правовідносин. У деяких випадках Суд може іноді посилатися на свою попередню практику з урахуванням фактологічних чи правових відмінностей попередньо розглянутих справ, використовуючи правову методологію *mutatis mutandis* (з визнанням наявної відмінності між порівнюваними правовими об'єктами оцінки). Крім цього, Європейський Суд з прав людини, через тлумачення положень Конвенції, тобто каталогу прав і свобод, закріплених Конвенцією та протоколами до неї, творить судову практику, яка має ефект *erga omnes* (поширення на невизначене коло осіб, а не лише д-ву-відповідача у конкретній справі), *orientierungswirkung* (функція спрямування судової практики та нормотворення) та *lex interpretata* (функція тлумачення змісту правових норм, невід'ємна від самих норм, на підставі і в межах ст. 19 Конвенції), з точки зору міжнар. права та проголошує судові рішення, які є обов'язковими для виконання державами-відповідачами. Одним із завдань Суду є творення когерентної та послідовно узгодженої судової практики між окремими структурними підрозділами Суду, як вертик. (з точки зору формування прецедентів Великою палатою і відсутності таких повноважень у одноосібного складу суду або колегії трьох суддів), так і горизонт. (поміж п'яти палат Суду) когерентності. Виконання рішень ЄСПЛ, як з точки заходів загального, так й індивід. характеру, зокрема з точки зору виплати справедливої сатисфакції, на підставі ст. 41 Конвенції, є беззастережним

обов'язком держави-відповідача. Д-ва має поновити стан, який існував до моменту порушення, якщо це можливо, припинити триваючі порушення та забезпечити неповторення подібних порушень у майбутньому. Осн. істор. ідея створення Конвенції – розробити дієвий механізм регіон. європ. рівня, який міститиме положення щодо основополож. прав, більш конкретизованих ніж положення Міжнародного Пакту про громадян. та політ. права ООН та Всесвітньої Декларації прав людини ООН, а також положення, що діятимуть ефективніше на нац. рівні.

З політико-правової точки зору – Конвенція мала забезпечити контроль за можливими посиленнями диктат. та авторит. тенденцій у країнах Європи, враховуючи трагічний досвід Другої світової війни. Метою Конвенції факт. була також протидія диктатурі і системним порушенням прав людини в СРСР та країнах «соціалістичного табору», враховуючи нарощувану загрозу з боку сталінської диктатури, яка за аналогією з нацист. Німеччиною стала загрозою для миру в Європі та світі.

Сама Конвенція впливає з положень Статуту Ради Європи й її факт. можна вважати продовженням цієї базової міжнар. угоди, в основі якої лежать такі цінності, як демократія, верховенство права та захист прав людини. Тобто в основу Конвенції закладено зовнішній механізм контролю за дем. свободами, який здійснено за рахунок зовн. міжнар. «юридичного аудиту» дотримання Конвенції на нац. рівні. Сама ідея Конвенції полягала і в її глибинній нормат. інтеграції з нац. правовим полем держав-членів Ради Європи, та відображенні духу демократії, заснованій на нехильному дотриманні саме основоположних громадян. та політ. прав. Політ. творцями засадничих ідей Конвенції були відомі істор. постаті – В. Черчилль, Ф. Міттеран та К. Аденауер, які кристалізували ці ідеї через ідею створення «Хартії прав людини», обговорюваної під час Конгресу в Гаазі з 7 по 10 травня 1948. Зокрема, В. Черчилль не сумнівався в необхідності загальноєвроп. механізму міжнар. контролю над дотриманням прав людини д-вами та виконаності рішень міжнар. суду, оскільки вважав, що вони матимуть вагомий авторитет та легітимність і власне виконання таких рішень вимагатиметься з боку населення самої країни.

Сама Конвенція була розроблена Радою Європи після Другої світової війни у Страсбурзі. Влітку 1949 понад сто парламентарів з

12 країн-членів Ради Європи брали участь у обговоренні щодо створення основ «Хартії прав людини» та міжнар. суду з прав людини, що відповідатиме за моніторинг дотримання зобов'язань відповідно до Конвенції та за забезпечення її дії. Одним із учасників цих обговорень був британець Сер Д. Максвелл-Файф, кол. прокурор Нюрнберзького трибуналу, який очолив, на основі початкової версії, розробку проекту тексту Конвенції. Міністр та кол. учасник руху Опору П.-А. Тейтген склав каталог прав, які він вважав фундаментальними, деякі з яких були взяті з Загальної Декларації Прав Людини, нещодавно прийнятої в Парижі. Асамблея направила свою пропозицію до Ради міністрів держав-членів, яка скликала групу експертів для підготовки остаточного тексту, що підлягав голосуванню. Церемонія підписання остаточного тексту відбулася в Римі 4 листопада 1950 (факт. її можна називати «Римською Конвенцією», однак така назва не є загальноприйнятною, враховуючи загальноєвроп. масштаб цього документа).

Конвенція набула чинності 3 вересня 1953. З цього моменту факт. було засновано Європейський Суд з прав людини та Європейську Комісію з прав людини. До процесуальних реформ кінця 1990-х рр., а точніше до 1 листопада 1998, її також застосовувала та тлумачила Європейська комісія з прав людини, яка мала неабиякий вплив на формування методології тлумачення Конвенції через зокрема концепцію автономних визначень, що мали тлумачитися відповідно до вимог міжнар. права та самої Конвенції, а не на підставі вимог нац. права. Конвенція та її тлумачення Судом і Комісією ґрунтуються на принципах права, спільних як для міжнар. права так і для нац. правових систем Європи. Факт. практика Комісії та Суду відображають багатовікову Європейську традицію верховенства права та основоположну цінність Конвенції – гідність людини. Значні реформи Конвенційної системи відбулися у 1998 – зі злиттям Європейської Комісії з прав людини та Європейським Судом з прав людини в єдиний постійно діючий Європейський Суд з прав людини.

Враховуючи тривалу діяльність інституцій Конвенції, з 1950 року, легітимність та високу авторитетність рішень Суду, Європейська Конвенція з прав людини визнається міжнародно-правовим документом, що має Європейський констит. статус. Факт. Конвенція та практика тлумачення і застосування Конвенції Страсбурзьким Судом є частиною *acquis* права з прав людини ЄС, що визнаєть-

ся окремими положеннями Хартії Основоположних (Фундаментальних) Прав ЄС, а також положеннями Лісабонського Договору ЄС. Крім того, що Конвенція закумулювала в собі констит. традиції захисту прав людини, європ. та світового масштабу, вона також відображає і загальні принципи міжнар. права, а також права національного, є формою конвергенції континентальної та загальної правової традиції та відображення найкращих практик правозастосування і, головне, відображає критерії та способи обмеження свавілля д-ви щодо людини, які були розвинуті в правових доктринах країн Європи.

У деяких країнах Європи положення Конвенції, після процедури ратифікації та набуття чинності для країни, та практика Суду застосовуються безпосередньо та є джерелом нац. права. Загалом, дуалістичний та моністичний підхід до Конвенції вже не є актуальними серед європ. країн. Факт. Конвенція в переважній більшості країн Європи є вагомим та авторитетним правовим інструментом нац. правової дії. Конвенція є частиною законодавства України, відповідно до ст. 9 Конституції. Звернення до ЄСПЛ фактично передбачено ст. 55 Конституції. Вона також мала значний вплив на формування положень самої Конституції України, як і щодо багатьох країн Сх. Європи. Ці зміни були багато в чому інспіровані зобов'язаннями України при вступі до Ради Європи. Зокрема, це стосується формування каталогу основоположних прав, закріплених Конвенцією. Права гарантовані Конвенцією – це фундаментальні права «першого покоління» – цив. та громадян. права, оскільки Конвенція, на відміну, напр., від Європейської Соціальної Хартії, не захищає «соціальні та економічні права». Ці права, захищені Конвенцією, можна умовно-теорет. розділити на абсолютні, з притаманними обмеженнями та кваліфіковані права. Зобов'язання по Конвенції можна розділити на матеріальні (обов'язок забезпечувати матеріальне право, як-то захистити право на життя, суд, тощо) та процесуальні (забезпечити розслідування порушення матеріального права або судовий чи ін. захист), а також на негативні (не порушувати право або абсолютну заборону, як-то, напр., абсолютну заборону катувань) та позитивні (вживати позитивні дії на захист чи реалізацію права).

Конвенція – це динамічна міжнар. угода, яка постійно еволюціонує, не лише за рахунок динамічного розвитку, розширення її стандартів, через що вона отримує багато критики з боку традиціональних консерват. кіл,

зокрема конституціоналістів та прихильників звуженого розуміння міжнар. права як набору міжнар. угод, на яких надано держ. згоду та захисників суверенітету держав, які не розуміють роль і значення субсидіарності в системі Конвенції (тобто неієрархічний горизонт. порядок зносин між судовими та правовими системами Європи), а й за рахунок внесення змін до її тексту або доповнення каталогу прав.

Напр., у той час як сам оригінальний текст ЄКПЛ дозволяє смертну кару, Протокол № 6 забороняє її в мирний час, а Протокол № 13 – в усіх випадках, включаючи війну та військ. стан. Загалом 17 протоколів набули чинності стосовно Конвенції, деякі з них тимчасово, як, напр., Протокол 14 bis. Сам текст Конвенції був змінений Протоколами № 3 (набув чинності 21 вересня 1970), № 5 (20 грудня 1971) і № 8 (1 січня 1990) та доповнений текстом Протоколу № 2. Всі положення, змінені або доповнені цими протоколами, були замінені Протоколом № 11, який набув чинності 1 листопада 1998, оскільки з цієї дати Протокол № 9 був скасований, а Протокол № 10 втратив чинність. Протоколи № 14 і 14 bis (тимчасовий), які були прийняті в 2004 й набули чинності 1 червня 2010, докорінно реформують порядок роботи Суду: їх метою є врегулювання навантаження на Суд.

Надзвичайно важл. з точки зору реалізації принципу субсидіарності, яка має як матеріально-правовий вимір так і процесуально-правове відображення, є протоколи №№ 15 та 16. Йдеться, зокрема, про посилення на принцип субсидіарності та свободу розсуду, що залишається насамперед за нац. судовою системою та нац. суддею при тлумаченні положень Конвенції. Протокол № 15 скорочує також строк звернення до Суду з 6 до 4 міс. з дати остаточного нац. судового рішення. Протокол № 16, що набув чинності 1 серпня 2018 запроваджує факультативну процедуру, яка дає змогу вищим нац., констит. або верховним судам передавати справи на розгляд Суду для отримання т. з. дорадчого висновку (*advisory opinion*), який є необов'язковим, а має виключно рекомендаційний характер. Така процесуальна можливість має на меті значно посилити «горизонтальний діалог» між нац. судовими органами та ЄСПЛ.

Конвенція продовжує справляти значний вплив на функціонування правових систем Європи, залишаючись перлиною в короні захисту прав людини та верховенства права Ради Європи. Її значний внесок в становлення та утвердження дем. систем управління в Європі не можна недооцінювати. Водно-

час, будучи створеною як механізм захисту прав людини в період після Другої світової війни, сама Конвенція, вочевидь, не мала достатнього впливу і можливо інструментарію (або ж механізмів її імплементації) для запобігання військ. агресії РФ проти України, маючи попередньо приклади масових порушень прав людини під час військ. дій у, зокрема, Республіці Ічкерія та в Грузії, а також для вирішення повноцінного вирішення проблематики пост. збройних чи заморожених конфліктів.

П.В. Пушкар

ЄВРОПЕЙСЬКА ПАРТІЯ – політ. організація, створена з метою реалізації спільної програми, яка об'єднує політ. партії країн-членів ЄС та індивід. членів. Є.п. має право проводити виборчу кампанію під час виборів до Європейського парламенту та створювати в ньому власну фракцію. Поняття Є.п. було запроваджене у 1992. Зокрема у Маастрихтському трактаті було записано, що політ. партії на европ. рівні виступають важл. чинником інтеграції в рамках ЄС. Вони докладаються до формування европ. свідомості та висловлення політ. волі громадян ЄС. Для отримання статусу Є.п. потрібно відповідати таким критеріям: мати статус юрид. особи в країні-члені ЄС; дотримуватися гол. засад ЄС, а власне засад свободи, демократії, поваги прав людини та основних свобод і верховенства закону; брати участь у виборах до Європейського парламенту або оголосити про намір це зробити; бути представленими мінімально в 1/4 країн-учасників ЄС в особі депутатів Європ. парламенту або депутатів нац. парламентів, або мінімум 3% голосів у 1/4 країн-учасників на останніх виборах до Європ. парламенту; щорічно друкувати звітність про доходи і видатки, активи і пасиви; надавати список власних донорів, пожертви яких перевищують 500 євро; не приймати: анонімні пожертви, пожертви понад 12 000 євро на рік, гроші з бюджетів фракцій Європ. парламенту, гроші від нац. політ. партій, якщо вони перевищують 40 % їх річного бюджету; гроші від компаній, які підконтрольні органам держ. влади, внаслідок власності або внаслідок фін. участі в їх капіталі; формувати свій бюджет принаймні на 15% з ін. джерел та подавати заявку на отримання фінансування не пізніше 30 вересня поточного року. Трактат Ніцейський від 2001 передбачив фін. Є.п. з джерел ЄС від 2004. Звідтоді визнані ЄС Є.п. отримують щороку фінансування від Європ. парламенту у формі дотації на статутну діяльність, яка має покривати

до 85% витрат партії. Чинні сьогодні Є.п. складаються мінімум з 7 нац. партій та окремих членів – членів Європ. парламенту. Депутати Європ. парламенту можуть бути окремими членами Є.п. не будучи членом відповідної нац. політ. партії. На 01.XII.2023 у Європ. парламенті представлені: Європейська народна партія; Партія європейських соціалістів; Партія Альянс лібералів та демократів за Європу; Партія «Ідентичність і демократія», до 2019 відома як «Рух за Європу націй і свобод»; Партія європейських консерваторів і реформаторів; Європейська партія зелених; Партія європейських лівих; Вільний європейський союз; Європейський християнський політичний рух; Європейська демократична партія.

А.С. Романюк

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ 1985 – акт Ради Європи. Прийнята 15.X.1985 у м. Страсбурзі (Франція), набула чинності 01.IX.1988. Україна ратифікувала Хартію 15.VII.1997. Втілює у собі концентрований європ. досвід створення ефект. системи місц. та регіон. управління як однієї з головних підвалин дем. устрою держави. Складається з преамбули та 17 статей, об'єднаних у 3 частини.

Статті 1-ї частини визначають: зміст конст. і законодавчих основ місц. самоврядування з вимогою визнати принципи Хартії у законодавстві чи конституції країни – члена РЕ; поняття місц. самоврядування («право і реальна здатність органів місц. самоврядування регламентувати значну частину держ. справ і управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення»); сферу компетенції органів місц. самоврядування, тобто порядок надання і механізм здійснення держ. та «окремих конкретних» повноважень; захист тер. розмежування органів місц. самоврядування; відповідність адм. структур і засобів завданням органів місц. самоврядування, що передбачає забезпечення місц. потреб, ефективність управління і створення належних умов для службовців органів місц. самоврядування; умови здійснення повноважень на місц. рівні та адм. контроль за діяльністю органів місц. самоврядування; джерела фінансування органів місц. самоврядування, що передбачає власні кошти органів місц. самоврядування з правом вільно розпоряджатися ними, відповідність коштів названих органів наданим їм конституцією або законом повноваженням, можливість самостійно встановлювати ставки місц. зборів

і податків, різноманітність і гнучкість фін. джерел органів самоврядування, коригування результатів нерівномірного розподілу потенц. джерел фінансування місц. органів та їхніх витрат, свободу вибору політики органами місц. самоврядування і незалежність її від фінансування; доступ до нац. ринку позичкового капіталу; право місц. органів самоврядування на об'єднання всередині країни і співробітництво на міжнар. рівні, а також правовий захист місц. самоврядування (ст. 2–11).

Друга і третя частини Хартії є операційними і передбачають: механізм взаємних зобов'язань сторін; категорії органів, на які поширюється дія Хартії; механізм надання інформації Генеральному секретарю Ради Європи; порядок підписання, ратифікації і набуття чинності Хартією; тер. застереження; інформацію, обов'язкову для повідомлення членам Ради Європи (ст. 12–18). Ст. 17 Хартії встановлює мін. кількість пунктів, які мають бути прийняті до виконання, вимагає обов'язкового дотримання країною-учасницею 20 з 30 пунктів першої частини Хартії. Із наведених у ній 14 особливо важливих пунктів слід вибрати 10 для обов'язкового дотримання. Країнам, що мають намір приєднатися до Хартії, остання дає можливість маневрувати, тобто вказати ті категорії органів місц. самоврядування, якими обмежується застосування Хартії, або категорії, які вона має намір виключити із сфери її застосування, а також поширити дію Хартії у будь-який момент (декларацією, надісланою Генеральному секретареві Ради Європи) на ін. категорії місц. та регіон. органів влади. Та чи ін. країна-учасниця не може денонсувати Хартію до закінчення 5-річного строку з дня набуття Хартією чинності для цієї країни.

В.П. Горбатенко

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ – один із семи головних політичних інститутів Європейського Союзу. Разом з Радою ЄС здійснює законодавчу функцію, хоча і не володіє правом законодавчої ініціативи (прерогатива Європейської комісії). Від 1979 громадяни ЄС на заг. виборах обирають депутатів Є.п. на 5 років. Право голосу мають громадяни країн-членів ЄС, яким виповнилося 18 років. Винятки – Австрія і Мальта, де право голосу належить громадянам від 16 років та Греція, де таке право мають громадяни від 17 років. Відповідно до Лісабонського трактату нац. квоти депутатів визначаються залежно від чисельності населення і максимальна кількість їх – 751 депутат. У зв'язку із виходом

Сполученого Королівства зі складу ЄС від 01.II.2020 Є.п. налічує 705 депутатів. Найбільшу нац. делегацію має Німеччина, яка від 2014 має 96 депутатів (з розрахунку 1 депутат на 843 000 виборців), а найменшу – Мальта, від якої обирають 6 депутатів (з розрахунку 1 депутат від 70 000 виборців). Штаб-квартира Є.п. розміщена в Страсбурзі (Франція), а адмін. підрозділи (Генеральний секретаріат) розташовані у Люксембурзі. Традиційно пленарні засідання відбуваються впродовж чотирьох днів на місяць у Страсбурзі, можуть також проводитися додаткові засідання у Брюсселі. Засідання комітетів відбуваються у Брюсселі. На відміну від нац. парламентів країн ЄС, Є.п. після виборів не формує більшості та уряду; не є простором/інструментом реалізації певної програми, яка отримала під час виборів підтримку більшості; також не передбачає внутр. поділу на провладну і опозиц. частини. Законод. процедура відображає рівну участь Є.п. та Ради ЄС. Зокрема, Європейська комісія вносить пропозицію закону, яку мають упродовж двох слухань розглянути Є.п. та Рада ЄС. У разі, коли обидві інституції підтримують проєкт, він стає законом. Якщо ж вони не доходять до спільної позиції, тоді передбачено створення «Погоджувального комітету» до складу якого обидві інституції делегують рівну кількість представників. Робота цього комітету розглядається третім читанням. Є.п. і Рада ЄС спільно створюють бюдж. комісію, яка відповідає за формування бюджету ЄС. Є.п. також здійснює контрольні функції. Зокрема, Пленум парламенту затверджує склад Європейської комісії, він може підтримати або не підтримати комісію в повному складі, але не має права відхиляти окремі кандидатури. Парламент обирає голову Європейської комісії і має право двома третинами голосів висловити вотум недовіри, що автоматично веде до відставки цілої Комісії. Є.п. має право на створення слідчих комісій щодо вивчення діяльності Ради ЄС та Європейської комісії. Окрім того, Є.п. здійснює значний опосередкований вплив через процес обговорення і прийняття резолюцій та в процесі слухань в комітетах, які хоча і не мають обов'язкового характеру, але суттєво впливають на громадську думку громадян ЄС. Виборчу систему за якою відбуваються вибори до Є.п. кожна країна-член ЄС обирає самостійно. Останні вибори до Є.п. – десяти після перших прямих виборів у 1979 – відбулися в період з 06 по 09 червня 2024.

А.С. Романюк

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС, англ. *European Union*) – інтегративне об'єднання країн Європи в єдиний екон. та політ. простір, який націлений на створення особливої політ. системи шляхом взаємодії між різноманітними інституціями держав-членів ЄС і вважається ефект. способом запобігання військ. конфліктів між європ. державами.

Після Другої світової війни західноєвроп. країни поставили перед собою питання майбутнього Європи, тому інтеграція була єдиною відповіддю, яку знайшли європейські політики та дипломати, а саме Ж. Моне, Р. Шуман, К. Аденауер, В. Черчилль і А. де Гаспері (які ввійшли в історію як «батьки Європи»), почали переконувати свої народи увійти у нову еру. В Європі мав панувати новий порядок, заснований на спільних інтересах її народів і націй, який би забезпечувався угодами, що гарантують владу закону та рівність між усіма країнами.

Результатом цих прагнень стала Декларація Шумана, оприлюднена 09 травня 1950 в Парижі. Декларація проголошувала рух у напрямі до Єдиної Європи, а День проголошення Декларації – 09 травня 1950 – став днем народження Європейського Союзу, і з 1985 щорічно цей день святкується як День Європи.

Правовим фундаментом сучасного ЄС є Договір про Європейський Союз (The Treaty on European Union), або Маастрихтський договір (англ. *The Treaty of Maastricht*), який був ухвалений 7 лютого 1992 у місті Маастрихт (Нідерланди).

Європейська інтеграція пройшла складний шлях не лише свого розширення, а й виходу із Союзу (процедура виходу Великої Британії зі складу ЄС остаточно завершилася лише 31 січня 2020, хоча ініціювалася ще у 2016).

Сьогодні до складу ЄС входять 27 європ. держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція. Ще 7 країн (Албанія, Молдова, Північна Македонія, Сербія, Чорногорія, Туреччина і Україна) перебувають у статусі кандидатів у члени ЄС (перебувають у процесі «транспонування» або інтеграції законодавства ЄС у нац. законодавство), а ще 3 (Боснія і Герцеговина, Грузія та Косово) є потенц. кандидатами, які поки що не відповідають критеріям вступу до ЄС. Будь-яка європ. д-ва, яка поважає цінності, зазначені в ст. 2 Договору про ЄС, та віддає на їх поширенню, може подати заявку на

набуття членства у Союзі (ст. 49 ДЄС). Також будь-яка держава-член ЄС може вирішити вийти з Союзу згідно зі своїми конституційними вимогами (ст. 50 ДЄС). Якщо критерії вступу до ЄС (т. з. «Копенгагенські критерії») були сформульовані ще у 1993, то можливість виходу зі складу Союзу була закріплена лише Лісабонським договором 2007.

ЄС є суб'єктом права (ст. 47 ДЄС), правосуб'єктність якого ґрунтується на Договорі про Європейський Союз (*The Treaty on European Union*) та на Договорі про функціонування Європейського Союзу (*The Treaty on the Functioning of the European Union*), які мають однакову юрид. силу. ЄС став правонаступником Європейського Співтовариства. Назва «Європейський Союз» була закріплена саме Договором про Європейський Союз (або Маастрихтським договором) 1992.

Сучас. правова наука має три осн. теорії пояснення правової природи ЄС, за якими Союз – це особливий різновид міжнар. міждержавної орг-ції; специфічне держ. утворення, різновид конфедерації або федерації; новий тип політико-правового утворення. Союз поєднує у собі ознаки і міжнар. орг-ції, і д-ви.

Союз ухвалює обов'язкові до виконання рішення (Регламенти та Директиви) наднац. інститутами, розглядаючи ЄС як нову форму наднац. політ. організації.

Засновуючи ЄС, держави-члени делегували йому частину своїх суверенних повноважень для досягнення їхніх спільних цілей. Значення волі громадян ЄС як джерела легітимності Союзу постійно зростає внаслідок посилення усвідомлення європ. ідентичності громадянами ЄС і формування європ. політ. простору.

Специфіка та характерні риси ЄС проявляються в наступному: 1) *власна система інститутів*: інститути ЄС самостійно здійснюють повноваження, які перебувають у сфері впливу ЄС та мають право приймати обов'язкові правові акти; 2) *власна автономна правова система* (розвинуте внутр. право, аналогічне за обсягом і системою внутрішньодержавному, верховенство та пряма дія права ЄС у правопорядках держав-членів, передача Союзу компетенції з питань, що традиційно охоплюються суверенними повноваженнями держав); 3) *власний автономний бюджет* (особливістю бюджетної системи ЄС є процес її формування, що відбувається не за рахунок внесків країн-учасниць, а за рахунок власних коштів, бюджет ЄС наповнюється за рахунок податків та зборів з імпорту, ПДВ, відрахувань від ВВП країн-членів); 4) *власна валютна система* (з

часу законод. запровадження у 1999 єдиної європ. валюти євро та введення євро у готівковий обіг з 01 січня 2002. Учасниками Єврозони стали 19 країн, які мають відповідати певним вимогам (так званим «Критеріям конвергенції»), а з 01 січня 2023 до Єврозони приєдналася Хорватія, внаслідок чого кількість країн Єврозони збільшилась до 20; 5) *єдиний внутр. ринок* (який базується на 4 свободах: вільний рух товарів, послуг, осіб і капіталу); 6) *власне громадянство* (яке є похідним від нац. громадянства країн-членів, і кожен громадянин, який є громадянином держави-члена ЄС, автоматично стає громадянином ЄС. Однак так само автоматично він може і втратити громадянство ЄС, якщо втратить громадянство своєї країни); 7) *власна територія* (нац. територія держав-членів утворює територію ЄС); 8) *власні символи*: Прапор ЄС (як віддзеркалення цілісності всієї Європи, де 12 зірок на блакитному тлі – це знак кола ідеалів єдності); Гімн ЄС (з 1985 «Ода до радості» з 9 симфонії Л. ван Бетховена); Гасло ЄС – «Єдність у багатоманітності» (яке означає, що ЄС об'єднує громадян країн Європи, їх зусилля і працю для миру та процвітання. Різноманітність традицій, культур і мов – це лише позитивний багатоманітний фонд співдружності).

Літ.: Яковюк І.В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: моногр. Х., 2013; Європейське право: право Європейського Союзу: підруч. : у 3-х кн. / за заг. ред. В.І. Муравйова. К., 2015; Право Європейського Союзу: підруч. / Р.А. Петров (кер. авт. кол.). Х., 2019; Основи права Європейського Союзу: підруч. / Л.І. Адашис та ін. Х., 2020.

Л.І. Адашис

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ (ЄСПЛ) – загальноєвроп. судовий орган, в компетенцію якого відповідно до Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини та протоколів до неї належить розгляд спорів у правовідносинах між громадянами і д-вами з метою забезпечення верховенства права та захисту прав і свобод людини; міждерж., загальноєвроп. судовий орган, в юрисдикції якого є встановлення справедливих компенсацій; суд, рішення якого отримують обов'язковий та прецедентний характер для держав-учасниць Конвенції, виступають джерелом права на території д-ви Україна та виконують важл. роль для врегулювання юрид. прогалин, тлумачення та вдосконалення нац. законодавства.

Судді обираються Парламентською асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони

більшістю поданих голосів із трьох кандидатів, висунутих Стороною терміном на шість років. Термін повноважень суддів спливає, якщо вони досягають 70-річного віку.

З 01 січня 2019 затверджені нові правила розгляду заяв у ЄСПЛ. Зокрема, запроваджений новий формуляр Заяви до Суду та бланк довіреності, з якими можна ознайомитись на сайті Суду, а на попередніх слуханнях вводиться процедура «дружнього врегулювання», на що відводиться 12 тижнів, скорочується термін розгляду справ (з 16 до 12 тижнів).

Суд може прийняти справу до розгляду тільки після того, як були використані всі нац. засоби захисту, відповідно до загальновищаних норм міжнар. права і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення. Суд не розглядає індивід. заяви, якщо вони анонімні; або порушують питання, що вже було розглянуте судом чи вже розглядалося шляхом ін. процедури міжнар. розслідування чи врегулювання, і якщо вони не містять ніякої нової відповідної інформації.

Якщо суд визнає факт порушення конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє законодавство відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткову сатисфакцію, суд у разі необхідності надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визначає, що нац. суди мають застосовувати при розгляді справ практику ЄСПЛ як джерело права (ст. 17). Більше того, відповідно до приписів ст. 19 названого Закону, законодавчий орган д-ви (орган представництва) має здійснювати експертизу та перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці ЄСПЛ.

Діяльність ЄСПЛ розвивається у напрямі створення інтегративної системи ефект. прецедентного права, заснованого на забезпеченні принципу верховенства права та спрощенні процедур розгляду заяв і скорочення строків їх вирішення, що має, у свою чергу, на меті посилення ефективності та своєчасності здійснення правосуддя у справах, що стосуються порушення прав людини.

Правові позиції та прецедентна практика ЄСПЛ стають не лише європ. правовими

стандартами, а й наповнюють правову систему України цілісними й важл. принципами, дефініціями, гарантіями, нормами, які мають гармонізувати нац. право і правосвідомість, унормувати наявні прогалини законодав. регулювання, сприяти їх більш чіткій юрид. визначеності та системності.

22 січня 2024 набрала чинності нова редакція Регламенту ЄСПЛ. Правила 49-2 – 90-4 Регламенту регламентують порядок розгляду індивід. заяв та прийняття рішень. Зокрема, Палата або Голова Секції може вимагати від сторін подання будь-якої факт. інформації, документів або ін. матеріалів, які Палата або її Голова вважають доречними; надсилає повідомлення про заяву або частину заявки Договірній Стороні-відповідачу та запрошує цю Сторону подати письмові зауваження щодо неї, а після їх отримання запрошує заявника подати зауваження у відповідь. Сторонам пропонується включати до своїх зауважень будь-які подання щодо справедливого задоволення та будь-які пропозиції щодо дружнього врегулювання.

Лит.: Фурса С.Я., Фурса Є.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». К., 2007; Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: наук.-метод. посіб. для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015; Тертишник В.М. Реалізація правових позицій та прецедентної практики Європейського суду з прав людини в розв'язанні проблем кримінально-процесуального права України. *Правова позиція*. 2016. № 1(16); Ягунов Д. Практика ЄСПЛ (питання кримінального та цивільного судочинства, захисту власності, приватного і сімейного життя). 4-те вид., перероб. і доп. О., 2019; Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: моногр. Д., 2020; Міжнародне співробітництво у сфері правосуддя: підруч./ Тертишник В.М. та ін.; за заг. ред. В.М. Тертишника та В.В. Ченцова. К., 2021; Саченко А.П. Практика Європейського суду з прав людини: кримінальний аспект. К., 2021; Манукян В.І. Страсбурзьке право. Європейський суд з прав людини. Теорія, принципи, практика. К., 2023; Рішення Європейського Суду з Прав Людини. Захист прав людини і основоположних свобод в кримінальному судочинстві (2022-2024) / Під заг. ред. Копотуна І.М. К., 2024.

В.М. Тертишник

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ – перша у світовій історії соціальна революція, проголошена соціалістичною. Відправним пунктом і кульмінацією революції вважаються збройне повалення Тимчасового уряду Росії, сформованого в результаті перемоги Лютневої революції 1917 в Росії, і прихід до влади партії більшовиків на чолі з В.І. Леніним, яка проголосила встановлення рад. влади, початок ліквідації капіталізму і перехід до соціалізму. Революції сприяв уповільнено-непослідовний характер дій Тимчасового уряду як законного правонаступника цар. влади, зокрема: допущення двовладдя, що постало з виникнення і паралельного існування стихійно сформованої революц. влади (рад робітничих депутатів, пізніше – рад робітн. і солдат. депутатів); невирішеність робітн., аграрного і нац. питань; невизначеність подальшої участі країни у Першій світовій війні 1914–1918.

У ніч з 24 на 25 жовтня (6–7 листопада) 1917 озброєні робітники, солдати петроград. гарнізону і матроси Балтійського флоту захопили Зимовий палац, а 26 жовтня (8 листопада) заарештували Тимчасовий уряд. Ці події дали підстави В.І. Леніну констатувати у промові на засіданні петроград. ради 25 жовтня (7 листопада) перемогу «робітничої і селянської революції» та висловити сподівання, що «третя російська революція повинна у своєму кінцевому результаті привести до перемоги соціалізму». Перемогу більшовиків було легітимізовано формуванням центр. і місц. органів влади та прийняттям ряду політико-правових актів, які визначили характер нового держ. ладу: Декрет про мир 1917, Декрет про землю 1917, Декларацію прав народів Росії 1917, Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу 1918.

В ході революції рад. уряд побудував свою програму на ідеї остаточної «зламу старого державного апарату», розриву з бурж. сусп. розвитком, економікою вільного ринку, політико-правовими стандартами західноєвроп. типу і християнською традицією. 10.VII.1918 5-й Всеросійський з'їзд рад затвердив Конституцію РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки), яка

остаточно закріпила основи рад. державності: диктатуру пролетаріату і найбіднішого селянства у формі Республіки Рад, союз робітників і селян, перехід осн. засобів виробництва у власність народу, рівноправність націй.

Увага більшовиць. партії до інституційно-правового закріплення наслідків Жовтневої революції 1917, перехід до політики «воєнного комунізму», створення розгалуженої мережі каральних органів на місцях для боротьби з контрреволюцією і саботажем, організація масової Червоної армії, застосування «червоного терору» зумовили перемогу в громадян. війні (1918–1920), утвердження однопартійної політико-правової системи з адмін.-командними методами управління, утворення 30 грудня 1924 багатонаціональної держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Наймасштабніша політико-ідеолог. інтерпретація подій більшовицької революції 1917 втілювалась у назві «Велика Жовтнева соціалістична революція» (термін уперше вжито 7 листопада 1927 Й.В. Сталіним), яка на кінець 1930-х рр. остаточно утвердилась в офіц. рад. історіографії. Тракткування істор. подій у рамках зазначеної інтерпретації не було однозначним, про що свідчить датування часу завершення революції (1918, 1920, 1922, 1924). При цьому завершення революції визначається лише в основному, що дало можливість трактувати її як процес соц. змін світового масштабу з невизначеною хронологічною тривалістю. Свідченням останнього є доповідь М.С. Горбачова 02 листопада 1987 з характерною назвою «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Поряд з цим у численній літературі є ряд альтернат. інтерпретацій Ж.р. 1917 в Р., осн. з яких є концепції «єдиної революції 1917», «двох революцій», підходи, за якими революція визначається як «акція, інспірована німецьким урядом», «державний переворот», «Жовтневий переворот», «більшовицький переворот», «революційний переворот» та ін. Відповідно сформувався широкий спектр оцінок Ж.р. 1917 в Р. – від нац. катастрофи, що спричинила громадян. війну в Росії й

зумовила встановлення тоталітар. системи правління до визначної події в історії людства, що була спробою побудувати соціалізм як дем. лад соціальної справедливості й визначально вплинула на міжнар.-політ. і міжнар.-правовий розвиток. Між цими полярно протилежними підходами існує велика кількість проміжних оцінок. Неоднозначність тлумачень Ж.р. 1917 в Р. не заперечує вплив пов'язаних з нею подій на розвиток і зміст міжнар. права, на специфіку світ. історії та поступ України у XX ст.

Вихід Росії з війни вплинув на створення правового режиму, що отримав назву Версальсько-Вашингтонської системи. Декрет про мир 1917 об'єктивно сприяв впровадженню в практику міжнар. відносин ідей дем. справедливого миру, заборони агресивної війни, засудження імперіаліст. війни як міжнар. злочину, вирішення усіх спірних міждерж. проблем шляхом переговорів. Зазначені ідеї надалі знайшли відображення у Паризькому договорі 1928 (Пакт Бріана-Келлога) та у Статуті Ліги Націй і стали значним кроком на шляху формування міжнар. гуманіт. права.

Ж.р. 1917 в Р. прискорила політ. дезінтеграцію і зрештою розпад Російської імперії на окремі нац. держави, спровокувала громадян. війну, яка забрала мільйони життів, а сотні тисяч людей змусила емігрувати. Внаслідок цієї революції утворився Союз Радянських Соціалістичних Республік – д-ва, що проголошувала своєю метою побудову комунізму і зумовила протиборство двох різних сусп.-політ. систем (капіталізму і соціалізму), яке майже на три чверті століття стало

основною віссю світової політики.

Рос. революція мала важливе значення для активізації нац.-визвольного руху в Україні та для її утвердження як суб'єкта міжнар. права – спочатку у вигляді Української Народної Республіки з її прагненням до творення нової федерації народів у складі дем. Росії, а згодом союзної республіки у складі СРСР. І хоч Договір про створення СРСР звужував права союзних республік, в т. ч. й України, однак вони мали можливість займатися міжнар. справами у складі відповідних підрозділів СРСР та союзних дипломат. місій. Після Другої світової війни 1939–1945 відбулося розширення представництва України у міжнар. відносинах як однієї з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй та члена її важл. спеціалізованих установ – ЮНЕСКО, ЮНІДО, МОП, МАГАТЕ та ін.

Ж.р. 1917 в Р. еволюціонувала від держ. перевороту до масштабного світового процесу, що визначив радикальні, незворотні зміни світ. розвитку в XX ст. і означав спробу зрівняти істор. шанси всіх народів на шляху до світ. Соціаліст. революції. Попри утопізм подібного задуму, слід визнати, що події Ж.р. 1917 в Р. були підготовлені тогочасною сусп.-політ. думкою і особливостями світ. істор. розвитку кінця XIX – початку XX ст.

Лит.: Corney F. Rethinking a Great Event: the October Revolution as Memory Project. Social Science History. 1998. Vol. 22. № 4. Special Issue: Memory and the Nation; Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. К., 2008.

В.П. Горбатенко

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ 1948 (ЗДПЛ) – акт ГА ООН, яким визначаються осн. права і свободи людини, що підлягають заг. дотриманню. Прийнята ГА ООН 10 грудня 1948 на розвиток і у порядку конкретизації Статуту ООН, відповідно до якого д-ви зобов'язалися співробітничати у сфері «...поваги до прав людини і основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії» (ст. 1).

ЗДПЛ складається з преамбули і 30 статей. Вона включає природні права особи, громадян., політ. і соц.-екон. права. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, зазначається у ст. 1 Декларації. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти одне щодо одного в дусі братерства. Далі проголошується рівність прав і свобод людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політ. та інших переконань, нац. чи соц. походження, майнового або іншого становища. Крім того, не має проводитися жодного розрізнення на основі політ., правового або міжнар. статусу країни або території, до якої людина належить (ст. 2). Як визначальне закріплене право людини на життя, свободу і на особисту недоторканність (ст. 3). Виходячи з цього, ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують його гідність, ставлення і покарання (ст. 5). Ст. 7 передбачає рівність усіх людей перед законом, їх право на рівний захист законом. Кожна людина має право на ефект. поновлення у правах компетентними нац. судами в разі порушення її осн. прав, що надані конституцією або законом (ст. 8).

Кілька статей ЗДПЛ (9-11) стосуються прав людини, пов'язаних з їх відносинами із судово-слідчими органами. Зокрема, йдеться про те, що кожна людина, звинувачена у вчиненні злочину, вважається невинною доти, доки її провина не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечуються всі можливості для захисту. У ст. 12 зафіксовано, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в особисте і сімейне життя людини, посягання на недо-

торканність її житла, на таємницю її кореспонденції або на її честь і репутацію. Кожна людина має право вільно пересуватися та обирати собі місце проживання у межах будь-якої д-ви, має право залишати будь-яку країну, включаючи і свою власну, і повертатися до своєї країни (ст. 13). Важл. значення має ст. 15, що закріплює право кожної людини на громадянство. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права його змінити. Політ. правом також є право на свободу переконань і на вільне їх виявлення (ст. 19), свободу мирних зборів і асоціацій (ст. 20), участь в управлінні своєю країною через безпосередньо або вільно обраних представників (ст. 21).

У ЗДПЛ закріплені також такі соціальні права, як право на соц. забезпечення (ст. 22), працю і вільний вибір роботи (ст. 23), відпочинок і дозвілля (ст. 24). Відповідно до ст. 25 кожна людина має право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку, втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Йдеться, крім того, про права людини на освіту, на вільну участь у культурному житті сусп-ва, наук. прогресі (ст. 26–27). Гарантіями зазн. прав є право людини на соц. і міжнар. правопорядок, при якому права і свободи, викладені у ЗДПЛ, можуть бути повністю реалізованими.

Поряд з правами ЗДПЛ містить і обов'язки людини перед сусп-вом. У ст. 29 зазначається, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, сусп. порядку і заг. добробуту в дем. сусп-ві.

ЗДПЛ не має обов'язкової юрид. сили. Але вона має велике морально-політ. значення. Її ратифікувала переважна більшість країн світу, в т. ч. Україна. Декларація стала програмою співробітництва держав щодо захисту прав людини, сприяла прийняттю міжнар. пактів про права людини (1966) та ін. важл.

міжнар.-правових документів правозахисного характеру, її покладено в основу нац. законодавства з прав людини і громадянина.

Ю.С. Шемшученко

ЗАКОН – нормат.-правовий акт, що являє собою систему споріднених предметом правового регулювання правових норм, приймається органом законодавчої влади (Верховною Радою України) або безпосередньо народом України (на всеукр. референдумі) з дотриманням вимог законодавчої процедури, який має вищу (стосовно всіх ін. нормат.-правових актів) юрид. силу та регулює найбільш важливі сусп. відносини.

Першоджерелом норм права і норм найвищої юрид. сили є Конституція держави. Згідно зі ст. 8 Конституції України в Україні діє принцип верховенства права, норми Конституції України є нормами найвищої юрид. сили та прямої дії. Згідно зі ст. 22 Конституції України при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинного законодавства не допускається звуження змісту та обсягу чинних прав і свобод людини. Для правової системи це вихідне і визначальне положення означає можливість розвитку законодавства лише в напрямку зміцнення гарантій прав і свобод людини.

Констит. права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Суд, прокурор, слідчий безпосередньо застосовують Конституцію у разі, коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом; коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй; коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовані. При розгляді кримінальної справи має застосуватись лише той закон, який не суперечить Конституції України.

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнар. договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною нац. законодавства України. Міжнар. договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

У правовій системі України як джерела норм права застосовуються: Загальна декларація прав людини; Європейська конвенція з прав людини; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. та ін. ратифіковані Україною міжнар. правові акти. Окрім Конституції України, міжнар. правових актів та окремих кодифікованих законод. актів (Цивільний кодекс України,

Кодекс України про надра, Лісовий кодекс України тощо), до джерел норм права належать окремі закони України: «Про всеукраїнський референдум», «Про правотворчу діяльність», «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про культуру», «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону дитинства», «Про судоустрій та статус суддів», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про запобігання корупції», «Про Державне бюро розслідувань», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», «Про Бюро економічної безпеки» та багато ін. законод. актів.

За своєю юрид. силою норми, що регулюють кримін. процес і кримін.-процесуальні відносини, поділяються на такі рівні: конституційні норми (норми найвищої юрид. сили); норми, викладені в рішеннях Конституційного Суду України; норми ратифікованих Україною міжнар. правових актів; правотворчі рішення Європейського суду з прав людини; норми окремих кодексів України; норми ін. законів.

Норми правових актів меншої юрид. сили мають відповідати нормам правових актів більшої юрид. сили, в іншому разі не підлягають застосуванню. Так, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнар. договір. Водночас, міжнар. договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

У разі невизначеності в питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд за клопотанням учасників процесу або за власною ініціативою зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та ін. норм.-правових актів. Таке рішення може прийняти суд в будь-якій стадії розгляду справи.

При розв'язанні проблем прогалин у законодавстві набувають ознак джерел права прецедентна практика Європейського суду з прав людини та Верховного Суду України. Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду

з прав людини» від 23 лютого 2006 визначені фундаментальні для правової системи України положення: суди мають застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права (ст. 17); законод. орган д-ви (орган представництва) має здійснювати експертизу та перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини (ст. 19).

Правові позиції та прецедентна практика Європейського суду з прав людини стають не тільки європ. правовими стандартами, а й наповнюють правову систему України цілісними й важл. принципами, дефініціями, гарантіями, нормами, які мають гармонізувати нац. право і правосвідомість, унормувати наявні прогалини законод. регулювання, сприяти їх більш чіткій юрид. визначеності та системності.

Законність – принцип правовідносин у д-ві, основою якого є положення ст. 19 Конституції України про те, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством; органи держ. влади та органи місц. самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Лім.: Балюк Г.І., Гетьман А.П., Ковальчук Т.Г. Науково-практичний коментар Лісового кодексу України. К., 2009; Тертишник В. Законодавча влада України: концептуальні проблеми удосконалення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. №11; Васирина Н.В., Кот О.О., Гулько Б.І. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. К., 2021; Гузь Л.Є. Цивільний процесуальний кодекс України. Судово-практичний коментар для суду першої інстанції. К., 2022; Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Т. 4. Право інтелектуальної власності. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Х., 2023; Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство: моногр. / за заг. ред. Фурси С.Я., Бичкової С.С. К., 2023; Тертишник В.М. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К., 2023; Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції: моногр. / кол. авт.; за ред. І.О. Кресіної. К., 2024.

В.М. Тертишник

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА – одна з гілок держ. влади, що відіграє ключову роль у створенні, прийнятті й зміні законів, організації контролю за дотриманням чинного законодавства

всіма структурами д-ви, об'єднаннями громадян, громадянами. В інституційному розумінні З.в. виступає системою держ. органів, які мають право приймати закони, обов'язкові для ін. держ. органів, усіх громадян та їх об'єднань. Відповідно до теорії поділу влади на З.в., виконавчу й судову, специфіка З.в. полягає в тому, що прийняті парламентом закони мають вищу юрид. силу, ніж норм. чи ін. акти інших гілок влади. З.в. здійснюється органами д-ви (парламентом, конгресом, радою, ін. законод. органами), безпосередньо громадянами на референдумі.

Гол. завдання З.в.: розроблення й прийняття законів або внесення змін до чинних; представництво інтересів громадян у процесі законотворення; контроль за діяльністю виконавчої влади та її фін. видатками; забезпечення дем. процедур і відкритості в законотворчому процесі; гарантування дотримання принципів прав людини і констит. норм.

Ідея панування закону в житті громадян. сусп-ва, д-ви має давню історію. Давньогрец. мислитель Платон убачав високу вірогідність загибелі держави, у якій закони не мають сили і перебувають під будь-чиєю владою, а філософ Аристотель був переконаний, що відсутність влади закону є реальною загрозою будь-якій формі держ. ладу. Застосування поняття З. в. пов'язують з іменами теоретиків поділу влади Д. Гарінгтоном, Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, послідовним прихильником неподільності народного суверенітету – Ж.Ж. Руссо. Англ. філософ Дж. Локк відвів З.в. верховну, але не абсолютну владу, вважав, що її слід обмежувати на користь народу. Сформулював чотири гол. умови, що обмежують З.в.: 1) закон має бути рівним для всіх; 2) закон створюється не для придушення людей, а для їхнього блага; 3) без згоди народу не можна збільшувати податки; 4) законодавці нікому не можуть передоверяти свої функції. Ці ідеї стали підвалинами сучас. трактування теорії поділу влади.

Франц. учений-конституціоналіст М. Прело стверджував, що визначення народного суверенітету зумовлює прийняття принципу представництва. Суверенітет, що належить колективу, який не може його здійснити самостійно, делегується певним особам або установам. У XVIII–XIX ст. сформована концепція нар. представництва як система принципів: 1) нар. представництво засновується конституцією; 2) народ, як носій суверенітету, уповноважує парламент здійснювати від його імені З.в.; 3) для здійснення З. в. народ обирає до парламенту своїх пред-

ставників – депутатів, сенаторів; 4) член парламенту – представник усієї нації, а не тих, хто його обрав, тому не залежить від виборців, не може бути ними відкликаний. В Україні, за кілька років до висновків франц. політ. мислителя Ш. Монтеск'є щодо поділу влади, Пилип Орлик у проекті Конституції України обґрунтував необхідність поділу держ. влади на З.в., виконавчу і судову, чітко визначив роль і завдання З.в. як вищої політ. влади у сусп-ві. Відомі політ. мислителі України М. Грушевський, М. Драгоманов, І. Франко, В. Липинський, В. Старосольський, І. Лисяк-Рудницький та ін. зробили значний внесок у розвиток теорії З.в. і правової д-ви.

З.в. при виробленні й прийнятті законів зобов'язана керуватися принципами: відповідності закону праву (будь-який закон, прийнятий З.в., мусить не суперечити конституції д-ви); пріоритетності та верховенства права (право ніким не надається й ніким не може бути відчужене); формальної рівності (закріплення в законі однакових стартових можливостей для кожного громадянина).

Сьогодні законодавча функція З. в. є ключовою й найоб'ємнішою за значенням і змістом. Результатом її реалізації є формування правової системи д-ви, що забезпечує завдяки законодавству правове регулювання сусп. відносин, які виникають у процесі розвитку громадян. сусп-ва й д-ви, і які вимагають держ. регулювання у формі законодавчих приписів. Поточне завдання законодав. діяльності парламенту полягає в підготовці й прийнятті законів, передбачених конституцією, і тих, які забезпечують потреби розвитку сусп-ва і д-ви в усіх сферах їхньої життєдіяльності.

З.в. посідає особл. місце в системі органів публ. влади. Вона визначає організацію та функціонування викон. та суд. влади і в такий спосіб відіграє орієнтовну роль стосовно цих гілок держ. влади. У відносинах з ін. гілками держ. влади, для визначення ролі З.в. у сусп-ві важл. значення має її фактична сила. З.в. іноді приймає закони (поправки до них) у супереч волі уряду або глави д-ви, здійснює дієвий контроль стосовно виконавчої влади (робота слідчих комісій, звіти уряду, ін. посадових осіб тощо).

З 2-ї пол. ХХ ст. екон., соц. й технолог. фактори глобалізаційного процесу зумовили потребу побудови соціалізованого відкритого сусп-ва. Зростає роль наук. знань, значення тех. та ін. фахівців в управлінні сусп. справами, у прийнятті рішень, у т. ч. З.в., у підготовці таких рішень експерткратією

(«владою експертів»). Формування нового сусп-ва («технологічного сусп-ва дем. й соціального капіталізму») і д-ви висуває до З. в. нові вимоги, зокрема: набувають поширення нові підходи у галузі законотворчості, коли прийняття закону відбувається не в результаті протиборства правлячої політ. партії (коаліції) та опозиції, а шляхом пошуку консенсусу; з'являються органи, що заміщують парламент у законодавчій сфері («великі» і «малі» парламенти), змінюється роль верхніх палат, використовується т. з. регламентарна влада для створення правових актів, які мають силу закону та ін.; одним із вихідних моментів при аналізі З.в. слугує концепція поділу влади та її варіантів, включаючи не лише три традиційні гілки, а й більшу їх кількість (виборчу, контрольну), у т. ч. й різновиди публ. й громад. (суспільної) влади; гол. змістом багатьох сучас. вимог стає раціоналізація З.в., створення нових взаємозв'язків із виконавчою владою; традиційно поняття «закон» і «З.в.» пов'язуються з функціонуванням парламенту, проте нерідко законодавчу функцію здійснює безпосередньо народ (виключно референдумом); перманентно постають питання аналізу зв'язків і відносин нормотворчості З.в. з нормотворчістю глави д-ви, виконавчої та судової влади, з актами ін. органів (прокуратури, Центральної виборчої комісії, Національного банку тощо); у результаті підміни організаційної та контролюючої парламент. діяльності створенням нових норм.-правових актів і численних поправок до них відбувається, т. з. «правова інфляція» (прийняття актів, які технічно не підготовлені, соціально та економічно не обґрунтовані). Мірилом ефект. діяльності З.в. у будь-якій державі є її здатність приймати закони і рішення, що відповідають змістові прав, закріплених у конституції держави. Закони, які не відповідають конституції д-ви, суперечать її змістові є або неефективними, або не діють узагалі.

Лит.: Рішелюк А.М. Законотворчий процес в Україні. К., 2004; Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу : моногр. К., 2004; Георгіца А. Законодавча влада: поняття, правова природа, місце і роль у системі органів публічної влади. *Право України*. 2009. № 11; Зеленько Г. Проблема парламентаризму у вітчизняній політичній науці. *Політична наука в Україні*. 1991–2016. У 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / редкол. : О. Рафальський (голова), М. Кармазіна, О. Майборода ; відп. ред. і упоряд. О. Майборода. К., 2016.

Б.Л. Дем'яненко

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ, Запорізька Січ – укр. військ.-політ. організація; автономне утворення в межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Кримського ханства, Росії. Існувала в XVI–XVIII ст., займаючи тер. сучасних Дніпроп., Донец., Запоріж., Луг., Микол., Харків. та Херсонської областей. Створена вихідцями з різних станів укр. сусп-ва як результат прагнення Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої забезпечити охорону своїх півд.-сх. кордонів, з одного боку, і як наслідок еволюції соц.-екон. та політ. відносин на укр. землях, з іншого.

Низове (постійно або тимчасово перебувало у Нижній Наддніпрянщині) козацтво вперше фіксується джерелами в кін. XV ст. З поч. XVI ст. низові козацькі загони активно наймаються місц. адміністраціями Наддніпрянщини для оборони прикорд. земель від татар. набігів. У 1550-х рр. під керівництвом канівського старости князя Д. Вишневецького (Байди) було збудовано перше достовірно відоме постійне укріплення – замок на дніпровському острові Мала Хортиця, який прийнято вважати першою З.С., а сам акт – орг. початком запорозького козацтва. Наступні Січі – Томаківська (до 1593), Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1638–1652), Чортомлицька (1652–1709), Кам'янська (1709–1711, 1730–1734), Олешківська (1711–1728); Покровська (Нова; 1734–1775).

Із військ.-організац. заходами Речі Посполитої у 1570-х рр. пов'язана поява реєстрового козацтва та початок його виділення в окрему професійно-станову групу на противагу низовому козацтву. Землі, на яких перебували запорозькі козаки, вважалися нейтральними, існування З.С. не регламентувалося законом. Переселення на ці землі й перебування на них підданим Речі Посполитої заборонялося (конституція вального сейму від 19 квітня 1590, ухвала Віленського сейму в липні 1593). У першій пол. XVII ст. на З.С. постійно розміщувалася залага реєстрового козацтва. У 1635 для контролю над Січчю побудована фортеця Кодак. З.С. стає осередком козацтва, що не потрапляло до реєстру (виписчиків). Відповідно кількість запороз. (нереєстрового) козацтва змінювалася залежно від чисельності козаків за реєстром. Постійна воєнна небезпека унеможливлювала активне госп. освоєння земель регіону. Позбавлене платні, запорозьке козацтво поряд з промислами (рибальство і мисливство, соляні промисли, бджільництво тощо) та скотарством активно займалося військ. найманством і походами на землі васалів

Османської імперії. Особливості соц. джерел формування З. С. (значна кількість збіглого особисто залежного селянства), законодав. неврегульованість її існування сприяли утвердженню серед запорожців антиуряд. позицій та зробили З. С. центром соц. незадоволення в укр. сусп-ві. Січ бере активну участь у козац. повстаннях першої пол. XVII ст. та Нац.-визв. війні 1648–1654.

У 1654, присягнувши на вірність царю (питання про те, чи мають низові козаки присягати, було предметом дискусії між Б. Хмельницьким і царськими послами), запорожці переходять у царське підданство. Проте питання про держ. належність їхньої території не регламентувалося. Під час укладення Андрусівського перемир'я 1667 між Річчю Посполитою та Моск. д-вою було визнано подвійне підданство запороз. козаків. Принаймні з 1670-х З.С. отримувала гроші та натур. жалування, військ. припаси та (інколи) зброю від Моск. д-ви. Бахчисарайський мирний договір 1681 між Кримським ханством, Туреччиною та Моск. д-вою визнав запороз. козаків царськими підданими. Першим документом, де зафіксовано існування З.С. як тер. структури, став «Вічний мир» 1686 між Річчю Посполитою та Моск. д-вою. Відповідно до нього З.С. визнавалася частиною царської д-ви, окреслювався півн. кордон З.С. на правому (західному) березі Дніпра. З 1688 Моск. д-ва починає будувати на запороз. землях фортеці (Кам'яний Затон та ін.).

У Речі Посполитій до 1648 гетьман (старший) реєстрового козацтва нерідко ставав і кошовим З.С. Засновник Гетьманщини Б. Хмельницький був обраний гетьманом на Січі. У Гетьманщині, що успадкувала від З.С. назву «Військо Запорозьке», впродовж кількох десятиліть З.С. претендувала на роль центру влади та намагалася дем. або насильницьким шляхом утвердити владу обраних нею гетьманів. Уперше цей конфлікт виявився 1657. Дії З.С., незадоволеної обранням І.О. Виговського гетьманом без її участі, стали початком громадян. війни у Гетьманщині. Серед обраних запорожцями гетьманів – І.М. Брюховецький, П. Суховій, М. Ханенко та ін. Утвердження рос. влади в регіоні, спроби гетьмана Лівобереж. України І.С. Мазепи підпорядкувати З.С. своїй владі, активна колонізація земель у півд. лівобережних полках, норми міжнар. договорів, особливості внутр. та зовн. політики Росії та умови рос.-тур. війни поставили З.С. із 1680-х в опозицію до Моск. д-ви, Гетьманщини взагалі та місц. влади у прилеглих козацьких полках. Активізувалися відносини З.С. з Кримським ханством: з

1690 по 1694 щорічно укладалися угоди (усні скріплювалися присягою; письмові – у формі присяжних листів сторін), осн. змістом яких було припинення воєнних дій, право запороз. козацтва на заняття промислами в межах ханства та безмитну торгівлю з ним при визнанні З.С. у рос. підданстві. Угоди 1688 та 1692 передбачали нейтралітет З.С. у воєнних діях Кримського ханства проти Моск. д-ви (угода 1692 дозволяла добровольцям із З.С. брати участь у війні на боці ханства). Гострим питанням відносин З.С. із Моск. д-вою стало існування рос. фортець на запорозьких землях. У 1700-х рр. Січ входить у прями́й конфлікт з цар. та гетьман. урядами, проводячи блокаду (торгову) проти Гетьманщини та рос. фортець (принаймні з 1707), тимчасово відмовляючись підтверджувати присягу на вірність царю (з 1703), намагаючись укласти військ. союз із Кримським ханством проти Моск. д-ви.

У листопаді 1708 З.С. приєдналася до союзу гетьмана І.С. Мазепи зі швед. королем Карлом XII. Вона брала діяльну участь у війні цієї коаліції проти Рос. д-ви. 14 травня 1709 рос. війська захопили та знищили січову фортецю. Влітку 1709 запороз. козаки емігрували в межі Кримського ханства та Молдови. Мазепинська еміграція за участю запороз. представників уклала військ. союз із Кримським ханством (23 січня 1711) та договір про васалітет з Оттоманською Портою (05 березня 1712). Прутський (12 липня 1711), Константинопольський (05 квітня 1712) та Адріанопольський (13 червня 1713) договори Оттоман. Порти з Рос. д-вою приєднали землі З.С. до тур. володінь. Статус З.С. в Осман. імперії можна окреслити як васальний від Кримського ханства. Крим визнав автономність управління З.С., недоторканість життя і власності запорожців, свободу релігії. Торгівля звільнялася від іноз. мита, запорожці отримали дозвіл займатися промислами на тер. Кримського ханства. Запороз. військо отримувало регулярне жалування та військ. припаси і зобов'язувалося виставляти військо на вимогу хана.

Рос. д-ва 26 травня 1709 оголосила амністію для запорожців, що поверталися у межі країни, і ставила поза законом решту, згодом (22 квітня 1725) було заборонено торгівлю із З.С. Грамотою імператриці від 31 серпня 1733 проголошено амністію усьому запороз. козацтву. У березні 1734 Росія остаточно прийняла запороз. козацтво у своє підданство. Белградський та Константинопольський договори 1739, Нісські конвенції 1740 визнали запороз. землі у складі Рос. імперії і ви-

значили півд.-сх. кордон З.С. 1743 проведено розмежування, а 23 серпня 1744 грамотою імператриці підтверджено півн. та встановлено сх. кордон Січі. Розпорядженням Сенату від 04 серпня 1742 врегульовано питання про постачання та жалування запорожців з держ. казни. 1735 біля січової фортеці для контролю над З.С. збудовано Новосіченський ретраншемент (фортецю) з рос. гарнізоном. У 1742–1750 та 1764–1775 Січ була підпорядкована київ. генерал-губернатору, 1750–1764 – гетьману. З 1730-х рр. територія З.С. неухильно зменшувалася внаслідок утворення рос. урядом тут колоній іноземців (1752 – Нової Сербії, 1753 – Слов'яно-Сербії), спорудження фортець тощо.

Після 1734 змінюється характер господарства З.С.: відбувається активне землеробське освоєння земель. У зв'язку з цим з'являється значна кількість слобід, заселених селянами («військовими підданими»), які за користування землею сплачували податки до скарбниці З.С. та відбували громад. роботи. Гол. козацькою повинністю залишалася військ. служба, сплачувалися податки з промислів. Зберігалася регульована можливість переходу селян у козацький стан та навпаки. З.С. формувалася на добровільних засадах з чоловіків незалежно від національності за умови правосл. віровизнання, знання укр. мови та після випробувального терміну. З.С. поділялася на січових (безшлюбних) та сімейних козаків. У XVIII ст. з'являється також поділ на військових товаришів, зобов'язаних відбувати військ. повинність, і посполитих, що сплачували податки до скарбниці З.С. В орг. відношенні в мирний час З.С. поділялася на 38 куренів на чолі з виборними курінними отаманами. Під час воєнних та поліц. операцій З.С. організовувалася в полки. Найвищим органом влади була військова рада, що збиралася регулярно тричі на рік (01 січня, на Великдень та 01 жовтня) і за бажанням запорожців. У XVIII ст. регулярні військ. ради відбувалися лише 01 січня. На раді вирішувалися найважл. питання – вибору кошового отамана та військ. старшини і розподілу земель, війни та миру, воєнних походів, покарання злочинців. Рішення приймалися шляхом досягнення згоди, що часто супроводжувалося насильством. Кошовий отаман і військ. старшина звітували на раді за річну діяльність. Землі розподілялися на основі жеребу на один рік – між куренями, старшиною, духівництвом та сімейним козацтвом (у Новій Січі жеребкування орної землі вже не практикувалося). Існували також ради кошового отамана, військ. стар-

шини та курінних отаманів, а також паланкові збори, що вирішували переважно госп. справи сімейного козацтва.

На чолі З.С. стояв кошовий отаман, який поєднував військ., адм., судову і, в певному розумінні, духовну владу. У воєн. час він мав диктаторські повноваження. Кошовий керував З.С., виконував роль найвищого судді, визначав духівництво для січової та паланкових церков, затверджував обраних на військ. раді старшин, розподіляв військ. здобич, прибутки З.С., монарше жалування, представляв З.С. у міжнар. відносинах тощо. Втім, важл. справи кошовий вирішував тільки зібравши військ. раду.

Єдиним регулярним військ. підрозділом З.С. була залога січової фортеці, що знаходилася на грош. та натуральному утриманні З.С. Територіально З.С. поділялася на паланки – області з власним самоврядуванням. До 1768 їх було 5, згодом – 8, у 1770-х рр. – бл. 10. Щороку на основі жеребкування землі паланок отримували ті чи ті курені. До виборної старшини паланки входили полковник, осавул, писар, підосавулій та підписарій. 05 червня 1775 З.С. окупували рос. війська. Маніфестом імператриці від 03 серпня 1775 Землі Січі передано до Новоросійської та новоутвореної Азовської губерній. Запорозькі козаки утворили Задунайську Січ у межах Осман. імперії (1775–1828), Чорноморське козацьке військо (з 1860 – Кубанське) (1788–1920) і Азовське козацьке військо (1828–1865), де зберігали свої орг. та управлінські структури.

О.В. Кресін

ЗАХІДНОУКРАЇНСКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) – держ. утворення, яке виникло на західних теренах України 13 листопада 1918 на місці проголошеної трьома тижнями раніше Української Держави. Назване утворення фіксувалося в ухваленому в цей день Українською Національною Радою Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії. Габсбурзька імперія розвалилась остаточно, а на карті Європи з'явилися незалежні Австрійська республіка (12 листопада), Західноукраїнська Народна Республіка (13 листопада), Чехословацька Республіка (14 листопада), Угорська Республіка (16 листопада), Королівство сербів, хорватів і слов'ян (01 грудня). Частина земель колиш. монархії увійшла до відродженої у цей час Польщі, до Румунії та Італії. ЗУНР стала на уламках Австро-Угорщини одним із перших держ. утворень. Згаданий Основний

закон від 13 листопада – це невеличкий документ з п'яти артикулів. У першому з них закріплювалась назва нової д-ви, у другому – її кордони, у третьому – держ. суверенність, у четвертому – держ. устрій, у п'ятому – герб. Держ. територія ЗУНР охоплювала землі, населені переважно українцями і означені на етнограф. карті австр. монархії, складеної у Відні у 1855 бароном Карлом Чернігом, тобто кордони республіки включали коронні краї й округи Сх. Галичини до р. Сян з Лемківщиною на Низьких Бескидах, що на заході від неї, відповідні капітанти Півн.-Зах. Буковини зі Сторожинцем, Чернівцями і Серетом з містами Спиш, Шариш, Земплин, Уг (Унг), Берег, Уточа і Мармориш (Мармореш). Ці землі і справді становили істор. етнограф. українську область в Австро-Угорщині.

Єдиним джерелом держ. влади ЗУНР проголошувався народ, який на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорціонального права без різниці статі, національності і віросповідання мав обрати у майбутньому Установчі Збори ЗУНР, а до цього реалізував свою волю через Українську Національну Раду як законодавчий і Державний Секретаріат як викон. орган. Гербом ЗУНР був золотий лев на синьому тлі, обернений у правий бік. Опису прапора артикул не давав, хоч і називався «Герб і прапор». Але ЗУНР, як і всі ін. незалежні д-ви й території колишньої Габсбурзької імперії, ще не стали міжнародно визнаними, і їх подальша доля могла скластися по-різному, бо крапки на підсумках Першої світової війни поки що поставлено не було.

Обопільне прагнення до держ. об'єднання всіх укр. земель дедалі більше давалося взнаки у практич. діях Директорії та керівництва ЗУНР. Це досить чітко впливало з підписаного В. Винниченком, П. Андрієвським, Ф. Швецем та С. Петлюрою, з одного боку, та Л. Цегельським і О. Левицьким – з іншого, у Фастові Передвступного договору між УНР і ЗУНР «Про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Це відбулося 01 грудня 1918, тобто тоді, коли П. Скоропадський ще перебував у Києві, а Директорія тільки розпочала збройну боротьбу за відновлення УНР. Згідно з названим документом ЗУНР заявляла про свій намір «відмовитись від незалежності і увійти з усією територією і населенням як складова частина державної цілості в УНР, а остання – про свій намір прийняти територію і населення ЗУНР до свого складу та створити у найкоротший термін неподільну державну одиницю». Слід наголосити, що повноважні

представники Ради держ. секретарів ЗУНР «з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними і соціальними різницями окремішності життя на своїй території й її населення» зазначили в названому документі право ЗУНР на терит. автономію, межі якої мали встановити у майбутньому компетентні законод. та викон. органи обох республік.

Поки на Наддніпрянщині тривала боротьба Директорії з гетьманом, у ЗУНР розгортався процес державотворення. Згідно із законом від 04 січня 1919–Українська Національна Рада обрала з числа своїх членів Виділ з 9 осіб (десятим був президент Ради – Є. Петрушевич, а його заступником вважався найстарший з 9 названих членів Виділу), до компетенції якого входило формування уряду, призначення найвищих урядових та військ. осіб, оприлюднення законів, право амністії й помилування. За деякими джерелами, крім Виділу, існувала ще й президія Національної Ради у складі Президента, чотирьох його заступників, двох секретарів і заступника секретаря. За два тижні до початку роботи Паризької мирної конференції, на якій мала розглядатися доля країн переможеного Четверного союзу, у т. ч. і земель колишньої Австро-Угорщини, Українська Національна Рада згідно з ідеями, висловленими у Фастівському договорі, на урочистому засіданні у Станіславі 03 січня 1919 одногослосно вирішила з'єднати ЗУНР і УНР «в одну одноцільну, суверенну Народну Республіку» і доручити Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським урядом з цього приводу. У рішенні зазначалося, що до скликання Установчих Зборів об'єднаної республіки законод. влада на території ЗУНР здійснюється Національною Радою, а виконавча – Державним секретаріатом. 22 січня 1919 у Києві на Софіївській площі відбувся акт творення єдиної Соборної України, що скріплювалось спец. Універсалом УНР. Злука здійснювалась на умовах, зазначених у Фастівському договорі від 01 грудня 1918 та станіславському рішенні Української Нац. Ради від 03 січня 1919. Наддністриянина (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянщина мали стати частинами єдиної самостійної Великої України. Але у зв'язку із загарбанням Півн. Буковини і Закарпаття румунами і чехами кордони ЗУНР охоплювали фактично лише Сх. Галичину. Держ. самостійності укр. буковинцям і закарпатцям досягти тоді так і не вдалося, хоча на багатьох віках чи всенарод-

них зборах наприк. 1918 – на поч. 1919 і ті, й інші чітко висловлювали свою волю до нац. і держ. самовизначення та приєднання до Соборної України.

Злука УНР і ЗУНР виявилась штучним утворенням і мала зовнішньо-демонстративний, пропагандистський, а не справді держ. характер. Навіть у перші місяці це була навіть не федерація, а конфедерація, в якій кожний її член жив власними турботами, тобто сам по собі. Директорію роздирали більшовики і білогвардійці, а Національну Раду – поляки і румуни. Перша шукала союзу з поляками, а друга – з білогвардійцями, тобто з ворогами один одного. Ситуація у стосунках УНР – ЗУНР загострювалась мірою чимдалі більшого зосередження влади і там, і там у одних руках. Два диктатори – занадто для однієї д-ви. С. Петлюра не бажав ділити владу з легітимним диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем, не визнавав його «уповноваженою» посади і всіляко прагнув повністю підпорядкувати Галичину. Це, звісно, викликало відповідну реакцію. Диктатори ставились один до одного нетерпимо. Численні поразки восени 1919 переслідували і ту, й ін. сторони. Спочатку Є. Петрушевич, а за ним і С. Петлюра виїхали за кордон. Соборна Українська д-ва припинила своє існування.

О.М. Мироненко

ЗБРОЙНИЙ ОПІР – перешкоджання представникові влади громадян із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї або ін. предметів, що можуть бути використані як зброя (палиці, каміння, залізні прутки, кастети, газові балончики, самопали тощо), виконати його повноваження. Законодавство України (ст. 342 Кримінального кодексу України) до представника влади додає працівника правоохоронного органу, держ. виконавця, приватного виконавця, члена громад. формування з охорони громад. порядку і держ. кордону, військовослужбовця, уповноважену особу Фонду гарантування вкладів фіз. осіб, опір яким під час виконання службових обов'язків передбачає кримін. відповідальність.

У політ. історії країн і народів 3.о. слід розуміти у ширшому контексті – як непокору, протидію із використанням збройних засобів або безпосередню збройну боротьбу із зовн. політ. силою, яка здійснила окупацію, анексію, захоплення чужої території та поневолила населення, яке там проживало. Найпоширенішим виявом 3.о. в усі істор. епохи була й залишається боротьба племен, кланів, міжплемінних об'єднань, пізніше –

народів, націй імперським зазіханням більш потужного політ. суб'єкта, розвиток якого відбувається в екстенсивний спосіб (шляхом тер. прирощень). При цьому еволюціонував від стихійних способів боротьби з колонізаторами (окупантами) до організованої протидії їм з боку збройних формувань, які за комплектуванням, управлінням та логістичним забезпеченням нагадували армії.

В історії України організованими формами З. о., спрямованого проти чужоземного поневолення, були козаччина XVI–XVIII ст., Коліївщина XVIII ст., бойові дії збройних формувань УНР початку XX ст., УПА 1942–1960. В сучас. умовах чітко вираженим форматом З.о. України є відсіч збройній агресії РФ, розпочатій у 2014 та посиленій до широкомасштабного вигляду в 2022.

В.Ф. Смолянюк

ЗБРОЙНІ СИЛИ – військові формування, які утримуються державою для забезпечення воєнної безпеки, захисту держ. інтересів, відбиття агресії, здійснення наступальних дій, ведення війни загалом; один з найважливіших елементів сектору безпеки і оборони (воєнної організації); механізм забезпечення стійкості держ. влади. У більшості країн термін «З.с.» є офіц. назвою армії як держ. збройного формування. Організаційно З.с. поділяються на види (сухопутні війська, військ.-морські сили, військ.-повітряні сили, в окремих д-вах до цих видів додаються стратег. ядерні сили, війська протиповітряної оборони країни, сили берегової охорони), роди військ, спец. війська, тил. Включають органи управління, в т. ч. генеральний штаб (комітет начальників штабів), стратегічні й оперативні об'єднання, з'єднання, частини й установи, органи замовлення та постачання озброєнь, військ. техніки, майна, а також військ. навч. заклади.

Осн. характеристики З.с. залежать насамперед від сукупності функціональних зв'язків та відносин між їх складовими, насамперед між органами управління, видами, родами військ (сил), організаційними формуваннями (об'єднаннями, з'єднаннями, частинами, установами, організаціями), системами забезпечення. Раціоналізація цієї структури забезпечується збалансованою системою управління, чітким розмежуванням функцій та сфер відповідальності між органами управління та посадовими особами всіх рівнів, гнучкою системою військ.-тех. і тилового забезпечення. Бойові (ударні) можливості З.с. визначаються їхньою структурою, боеготовністю та боездатністю військ (сил),

рівнем підготовки органів управління, професіоналізмом особового складу, його морально-психол. станом, кількісно-якісними показниками озброєння і військ. техніки, матеріально-техн. запасами, воєнною інфраструктурою д-ви.

Факторами впливу на З.с. виступають: політ. система сусп-ва; політ. режим; політ. курс д-ви, її входження до наддержавних воєнно-політ. об'єднань або дотримання позаблокового (нейтрального) статусу; екон. потенціал країни, що визначає рівень розвитку ВПК; соц. структура сусп-ва; рівень розвитку військ. науки; патріотизм населення тощо.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянюк

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ (ЗСУ) – військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, тер. цілісності і недоторканності. ЗСУ забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору д-ви та підводного простору в межах тер. моря України, у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Відповідно до Закону України «Про Збройні Сили України» від 06.XII.1991 (зі змінами), з'єднання, військові частини і підрозділи ЗСУ можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, безпеки та захисту крит. інфраструктури, здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період, заходів із забезпечення нац. безпеки і оборони, відсічі й стримування збройної агресії РФ, організації та підтримання дій руху опору, проведення військ. інформ.-психол. операцій, боротьби з тероризмом і піратством, заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) держ. власності за межами України, забезпечення їх безпеки та евакуації (повернення), посилення охорони держ. кордону, захисту суверенних прав України в її виключній (морській) екон. зоні та на континент. шельфі та їх правового оформлення, забезпечення безпеки нац. морського судноплавства України у відкритому морі чи в будь-якому місці поза межами юрисдикції будь-якої д-ви, заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотроп. речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі, ліквідації надзвич. ситуацій природно-

го і техногенного характеру, кризових ситуацій, надання військ. допомоги ін. д-вам, а також брати участь у міжнар. військовому співробітництві, міжнар. антитерорист., антипіратських та ін. міжнар. операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнар. договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України. З'єднання, військ. частини, підрозділи і військовослужбовці ЗС України в мирний час та в особливий період мають право застосовувати і використовувати зброю та бойову техніку для виконання завдань, визначених законом.

ЗСУ мають таку загальну структуру: Генеральний штаб ЗСУ; Командування об'єднаних сил ЗСУ; види ЗСУ – Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили; окремі роди сил ЗСУ – Сили спец. операцій, Сили тер. оборони, Сили логістики, Сили підтримки, Медичні сили; окремі роди військ ЗСУ – десантно-штурмові війська, війська зв'язку та кібербезпеки; органи військового управління, з'єднання, військ. частини, вищі військ. навч. заклади, військ. навч. підрозділи закладів вищої освіти, установи та орг-ції, що не належать до видів та окремих родів військ (сил) ЗСУ.

Організаційно ЗСУ складаються з органів військ. управління, з'єднань, військ. частин, вищих військ. навч. закладів, військ. навч. підрозділів закладів вищої освіти, установ та орг-цій. Чисельність ЗСУ затверджується Верховною Радою України за поданням Президента України.

Громадяни України, які проходять військ. службу та службу у військ. резерві ЗСУ, складають військову присягу на вірність Українському народові. Іноземці та особи без громадянства, які відповідно до закону вперше приймаються на військ. службу до ЗСУ беруть офіційні зобов'язання неухильно дотримуватися Конституції та законів України, сумлінно виконувати обов'язки військ. служби. При виконанні обов'язків служби військовослужбовці носять військ. форму одягу, їм довічно встановлюється військ. звання.

Керівництво ЗСУ в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач ЗСУ. В особл. період керівництво ЗСУ та ін. військ. формуваннями Президент України може здійснювати через Ставку Верховного Головнокомандувача, робочим органом якої є Генеральний штаб ЗСУ. Міністр оборони України здійснює військ.-політ. та адмін. керівництво ЗСУ, а також ін. повноважен-

ня, передбачені законодавством. Головнокомандувач ЗСУ через Генеральний штаб здійснює безпосереднє військ. керівництво ними.

ЗСУ провадять свою діяльність на засадах: вірності конституційному обов'язку та військовій присязі; верховенства права, законності та гуманності, поваги до людини, її констит. прав і свобод; гласності, відкритості для дем. цив. контролю; поєднання єдиначальності і колегіального розроблення найбільш важливих рішень; комплектування шляхом призову громадян на військ. службу та прийняття на військ. службу за контрактом; постійної бойової та мобілізаційної готовності; збереження держ. таємниці; виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях укр. народу, додержання військ. дисципліни; забезпечення держ. соціально-екон. та соціально-правового захисту громадян, які перебувають на службі у ЗСУ, а також членів їх сімей; заборони створення і діяльності організаційних структур політ. партій. Мовою ЗСУ є державна мова.

Військовослужбовці зупиняють членство у політ. партіях та проф. спілках на період військ. служби. Організація військовослужбовцями та резервістами під час виконання ними обов'язків служби у військ. резерві страйків і участь в їх проведенні не допускаються. При цьому кожному військовослужбовцю та резервісту гарантується право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянюк

ЗБРОЯ – пристрої та засоби, які застосовуються у збройній боротьбі для наступу (нападу) або оборони (захисту) з метою ураження або знищення противника. З. відома з найдавніш. часів, її перші зразки з'явилися у кам'яному віці як засіб полювання, тобто як різновид знарядь праці. На етапі трансформації первіснообщинного ладу в родовий, зважаючи на виникнення приватної власності та диференціацію сусп-ва на антагоністичні соц. групи, З. перетворилась на засіб, цілеспрямовано орієнтований на знищення сусп.-політ. контрагента.

Якісний рівень З. й особливості її практ. застосування визначаються рівнем розвитку продуктивних сил сусп-ва та способом матеріального виробництва. Безперервна еволюція З. відбувалась у площині вдосконалення її зразків, заснованих на використанні сили м'язів людини або тварин (холодна З.). У XII ст. спочатку в араб. регіоні, а в XIV ст. у Європі з'яв-

ляється вогнепальна З., удосконалення якої триває і в сучас. умовах. Значним кроком вперед у розвитку цього різновиду З. стало виокремлення у XV ст. артилерії та створення індивід. засобів вогневого ураження противника (пістолів, аркебуз). У XIX ст. відбулося створення та широке впровадження нарізних варіантів вогнепальної З. Важливим етапом в удосконаленні З. став винахід у другій пол. XIX ст. її автомат. зразків (кулеметів) та масове озброєння ними армій більшості країн світу. Перша світова війна 1914–1918 засвідчила можливість використання воюючими сторонами З. масового ураження (знищення), насамперед хімічної. Нім. армія вперше здійснила бойове застосування хлору (1915), фосгену (1916), іприту (1917). Тоді ж на полі бою з'являються мобільні моторизовані системи З. – дирижабль, бронепотяг, танк, літак, броневий автомобіль, пізніше самохідна артилерійська установка. Під час Другої світової війни 1939–1945 нім. збройні сили вперше застосували керовані літаки-снаряди V-1 та балістичні ракети V-2 (1944). У серпні 1945 США застосували проти Японії принципово новий тип З. масового ураження – ядерну, руйнівні можливості якої значно перевищували традиційні межі збройного ураження. У повоєнний час СРСР, США, Велика Британія, Франція, КНР, ін. д-ви розробили й прийняли на озброєння ракети різних типів, які у поєднанні з ядерними боеголовками утворили найпотужнішу в історії цивілізації ракетно-ядерну З., застосування якої означатиме фіз. знищення всього населення планети. Ін. напрямом удосконалення З. масового ураження впродовж XX ст. була розробка біологічної (бактеріологічної) З. Класифікація З. передбачає її диференціацію на З. масового ураження та звичайну З. Залежно від характеру бойових завдань розрізняють стратег., операт. й такт. З. та їх комбінації. За призначенням З. буває одноцільовою (протиракетною, протитанковою, протиповітряною, протичовновою) та багатцільовою або універсальною (більшість зразків ракетної, артилерійської, стрілецької З.). Виходячи з варіантів доставки до цілі засобу безпосереднього ураження (кулі, гранати, снаряду, бойової частини ракети), З. поділяється на стрілецьку та реактивну. Самостійні типи утворює холодна З., а також морські торпеди, авіаційні та глибинні бомби. Широко розповсюджена З., яка не вимагає тех. носіїв й додаткових пристроїв для надання їй руху та яка завчасно встановлюється у місця можливих дій противника (мінно-вибухові засоби). Ступінь

маневровості З. ділить її на стаціонарну на нерухомій основі (ракети шахтного базування, казематні гармати), стаціонарну на рухомій основі (кораблі, літаки, танки), самохідну, буксировану, перевізну, переносну. Виходячи з кількості задіяного персоналу, З. може бути індивід. (пістолети, гвинтівки, автомати) та груповою. Залежно від автоматизації процесу стрільби – автоматичною, напівавтоматичною й неавтоматичною. Можливість зміни траєкторії руху засобів ураження поділяє З. на керовану й некеровану.

Закономірностями розвитку засобів збройної боротьби є швидке використання в процесі їх розробки і впровадження досягнень наук.-тех. прогресу, удосконалення технолог. та функцій. значень тих зразків З., які визначають воєнну могутність д-ви та безпосередньо впливають на вирішення проблем нац. безпеки. Впродовж останніх років у системи озброєнь інтегруються пристрої сприйняття, обробки та обміну інформацією, роботи різного призначення, а також модулі виконання нетворчих функцій інтелект. діяльності (високоточні засоби ураження, безпілотна авіація, морські надводні та підводні дрони, роботизовані комплекси). Враховуючи особл. можливості З. щодо фіз. ліквідації людей, продуктів їхньої праці, спотворення умов проживання, сучас. д-ва приділяє підвищену увагу проблемам контролю над З., питанням регулювання процесів розробки, виробництва, експлуатації та знищення різних типів З., її використання насамперед держ. структурами відповідно до нац. інтересів. Для більшості держав світу особливо гострою є проблема мінімізації можливостей використання деяких зразків З. антидерж. силами, кримін. колами, терорист. групами, а також унеможливлення придбання ними З. мас. ураження.

Кримінальний кодекс України передбачає кримін. відповідальність за викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної З., бойових припасів, вибухових речовин чи радіоакт. матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262), незаконне поводження зі З., бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263), незаконне виготовлення, переробку чи ремонт вогнепальної З. або фальсифікацію, незаконне видалення чи зміну її маркування, або незаконне виготовлення бойових припасів, вибухових речовин чи вибухових пристроїв (ст. 264), недбале зберігання вогнепальної З. або бойових припасів (ст. 264).

У літературі вживаються метафоричні позначення збройних засобів – енергет. З., клімат. З., тектонічна З., інформ.-психол. З., консцієнтальна З. тощо, які не мають безпосереднього норм.-правового регулювання. Разом з тим термін «кібернетична З.» в Україні має юрид. підтекст, оскільки є складовою нормативно визнаних процесів кібербезпеки, кібервійни, кібероборони, кібертероризму, кіберзлочинності та ін.

Літ.: The Military History Book: The Ultimate Visual Guide To The Weapons That Shaped The World. Dorling Kindersley; Ultimate Weapon. Hachette Books; The Military History Book. Dorling Kindersley, 2012.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянчук

ЗБРОЯ МАСОВОГО УРАЖЕННЯ (ЗНИЩЕННЯ) – засоби ведення війни, які за силою ураження та руйнування набагато переважають звичайні озброєння. Об'єктами ураження такої зброї є люди, продукти їхньої праці, а також природне середовище (клімат, умови, флора, фауна, ґрунти). До завершення Другої світової війни 1939–1945 визнавали два види З.м.у. (з.) – хімічну та біологічну (бактеріологічну). У 1948 ГА ООН проголосила появу двох нових видів З. м. у. (з.) – ядерної та радіологічної, а також віднесла до З.м.у. (з.) будь-яку ін., що може бути розроблена в майбутньому та за руйнівними характеристиками буде порівняна з названими видами З.м.у. (з.) або перевершить їх.

Хімічна зброя (ХЗ) – З.м.у. (з.), дія якої пов'язана з токсич. властивостями хім. речовин. Гол. компоненти ХЗ – бойові отруйні речовини і засоби їх застосування, а також носії, прилади й засоби керування, що використовуються при доставці хім. боеприпасів до цілей. ХЗ вперше було розроблено в Німеччині й застосовано під час Першої світової війни 22.IV.1915 у бойових діях проти англо-франц. армії. Під час Другої світової війни масового застосування не мала. По закінченню війни якісно удосконалювалась у багатьох країнах світу, насамперед в СРСР і США. Застосування ХЗ було заборонене «Женевським протоколом про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів» 1925. У 1993 була відкрита для підписання Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення. 29.IV.1997 було створено Організацію з питань заборони хімічної зброї (Organization for the Prohibition of Chemical Weapons, OPCW). Її гол. завданнями є забезпечення контролю за дотриманням заборони щодо використання ХЗ, ліквідація

її запасів, сприяння розвитку співробітництва в галузі мирної хімії, допомога двам у забезпеченні захисту від ХЗ, забезпечення нерозповсюдження ХЗ. Попри наявність документів і організацій робота щодо виробництва нових зразків ХЗ окремими державами не припиняється. У 2018 та 2020 Росія використала нову отруйну речовину нервово-параліт. дії «Новичок» з метою ліквідації противників путінського режиму.

Біологічна (бактеріологічна) зброя (Б(б)З) – З.м.у. (з.), дія якої пов'язана з використанням хвороботворних властивостей мікроорганізмів (вірусів, бактерій, рикетсій, грибків), здатних спричинити мас. захворювання людей, тварин, рослин. Різновидами Б(б)З є ентомологічна зброя, яка використовує комах для атаки противника та (гіпотетично) генетична зброя, призначена для вибіркового враження людей за рас., етн., статевую або ін. генетично обумовленою ознакою. Перші зразки Б(б)З було розроблено в Німеччині під час Першої світової війни. У Другій світовій війні близькою до бойового застосування Б(б)З проти США була Японія. У повоєнний період властивості цього типу З.м.у. (з.) вивчали СРСР, США, Велика Британія, Австралія, Канада, проте її мас. застосування під час локальних війн та конфліктів не відбулось. Женевський протокол 1925 забороняє застосування Б(б)З під час бойових дій. 16.XII.1971 ООН ухвалила Конвенцію про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів біологічної (бактеріологічної) і токсичної зброї та про її знищення.

Ядерна зброя (ЯЗ) – З.м.у. (з.) вибухової дії, застосування якої ґрунтується на використанні енергії внутр.-ядерних зв'язків, що виділяється при ланцюгових реакціях ділення важких ядер деяких ізотопів урану і плутонію або при термоядерних реакціях синтезу легких ядер ізотопів водню – дейтерію і тритію – у більш важкі ядра гелію. Особливістю вказаних реакцій є виділення надзвичайно великої кількості енергії – у 20–80 млн разів більше, ніж при використанні такої ж кількості тротилу. В результаті ядерного вибуху утворюється сукупність факторів ураження: ударна хвиля, світлове випромінювання, електромагнітний імпульс, проникаюча радіація, радіоактивне зараження. ЯЗ – це ядерні та термоядерні боеприпаси різної потужності, засоби доставлення їх до цілі та системи управління ними. Швидкий розвиток ракетної техніки для застосування ядерних боезарядів та її вирішальна роль серед носіїв ЯЗ зумовили виокремлення ракетно-ядерної зброї у самостійний вид збройних сил. Ста-

ном на 2023 країнами, що мають на озброєнні ядерні засоби, є: Велика Британія, КНР, Росія, США, Франція (всі – постійні члени Ради Безпеки ООН, «легітимні» ядерні д-ви згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968), а також Ізраїль, Індія, КНДР, Пакистан (так звані «молоді» ядерні д-ви). Ядерне роззброєння за різних міжнар.-політ. умов здійснили ПАР, Білорусь, Казахстан, Україна. У 1996 було відкрито для підписання Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, який станом на 2023 чинності не набрав.

Лім.: Miller, M. Weapons of Mass Destruction: Specters of the Nuclear Age. Schiffer Military History, 2017; Croddy, E., Larsen, J., Wirtz, J. Weapons of Mass Destruction: The Essential Reference Guide, 2018; Spiers, E. Weapons of Mass Destruction: Prospects for Proliferation. Palgrave Macmillan, 2000.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянук

ЗВІТНІСТЬ – система взаємопов'язаних, узагальнених підсумкових показників за певний період (місяць, квартал, півріччя, рік), що характеризує умови і результати діяльності підприємств, організацій та установ, міністерств і відомств, галузей виробництва тощо. З. ґрунтується на відповідній цифровій та ін. інформації, даних операт., бух. і стат. обліку. Осн. призначенням З. є одержання достовірної об'єктивної і стабільної інформації про стан соц.-екон. розвитку країни та її регіонів, результати діяльності господарюючих суб'єктів і об'єктів невироб. сфери з метою прийняття управлін. рішень, здійснення контролю, розробки держ. програм, прогнозування тощо.

В Україні відносини в галузі З. регулюються Законами «Про підприємства в Україні» (1991), «Про державну статистику» (1992), Положеннями КМ України про організацію бухгалтерського обліку і звітності, нормат.-правовими актами М-ва фінансів, М-ва економіки, Держ. к-ту статистики, ін. міністерств і відомств України. При складанні З. широко застосовуються типові форми та інструкції про порядок їх заповнення, що розробляються і затверджуються Мінфіном та Держкомстатом України.

В.П. Горбатенко, В.П. Нагребельний

ЗВ'ЯЗКИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ (Паблік Рілейшнз, PR) – управлінська функція з встановлення та підтримки взаємовигідних відносин між організацією та громадськістю, від настроїв та думок якої залежить успішність діяльності орг-ції; процес формування й підтримки керівниками організації кон-

структивних відносин з найбільш важл. групами, які потрібні для успішного розвитку та виконання орг-цією визначених публічних функцій.

З. з г. – це водночас галузь знань і практичної діяльності, майстерність, яка поєднує досягнення різних наук. сфер, зокрема соціології, психології, економіки, журналістики. Термін “PR” увійшов у політ. обіг США наприкін. XVIII – на поч. XIX ст. Третій Президент США Т. Джеферсон використав його у 1807 у зверненні до Конгресу, позначивши у такий спосіб необхідність активізації зусиль політ. інститутів для створення клімату довіри в нац. масштабі. У 1830-х рр. PR стали використовувати як синонім для виразу «відносини загального добра» (relations for the general good), властивого Сполученим Штатам. Поширення на Заході друкованих ЗМІ в середині XIX ст. започаткувало нову професію – прес-агентів, які факт. стали першими піарменами. Технології PR набули широкого використання в електоральних, бізнесових (рекламних, торговельних), комунікативних процесах, створивши на початку XX ст. самодостатню сферу створення необхідної громад. репутації орг-ції чи особистості, формування (посилення, зміни) необхідної громад. думки, сприятливої для досягнення мети, визначеної особистістю (організацією).

Плюралізм у трактуванні природи З. з г. зводиться до кількох принципових положень: PR спрямовані на тісну й взаємовигідну співпрацю між орг-цією (різновидом якої може бути держава) та пов'язаною з нею громадськістю; PR включають управління проблемами чи питаннями; PR забезпечують поінформованість керівництва про сусп. настрої та допомагають йому більш точно на них реагувати; PR визначають та артикують обов'язки керівництва слугувати інтересам сусп-ва; PR допомагають керівництву рухатись в ногу зі змінами та ефективніше використовувати ці зміни, виконуючи роль системи раннього попередження, яка допомагає прогнозувати тенденції сусп. розвитку; PR використовують як свої найважливіші інструменти дослідження, розумне й етичне спілкування.

Комплекс завдань PR, потрібних для досягнення поставленої мети, є таким: аналіз і прогноз (визначення прямих і прихованих інформ. загроз, визначення осн. складових публічного іміджу орг-ції та її першої особи, дослідження медіа-стратегій конкурентів, визначення позиції д-ви з приводу актуальних питань функціонування орг-ції та галузі, в яку вона залучена, вивчення думки цільо-

вих аудиторій); розробка стратегії і тактики інформ. політики; реалізація обраної інформ. політики (інформ. супровід діяльності орг-ції: підготовка прес-релізів, підготовка й розміщення іміджевих інтерв'ю та ін. матеріалів у ЗМІ, організація прес-конференцій, брифінгів, круглих столів, прес-турів); оцінка результатів та ефективності проведеної кампанії.

Залежно від цільових аудиторій, напрямками діяльності PR можуть бути: медіа-релейшнз (роботи зі ЗМІ); інвестор-релейшнз (відносини з інвесторами); гавемент-релейшнз (відносини з державою та місц. органами влади); конс'юмер-релейшнз (відносини зі споживачами); партнер-релейшнз, а також корпоративний PR (відносини з персоналом орг-ції).

До осн. принципів PR належать: відкритість інформації, орієнтація на особистість, досягнення згоди на засадах відкритості й прозорості, виключення маніпулювання громад. думкою. Останній принцип відмежовує PR від пропаганди, метою якої є формування в об'єкта впливу світосприйняття, яке є вигідним для суб'єкта впливу та яке всіляко ним підтримується.

Лит.: Королько В.Г., Некрасова О.В. Зв'язки з громадськістю. Наукові основи, методика, практика: Підр. для студентів вищих навчальних закладів / 3-ге вид., доповн. і переробл. К., 2009; Fundamentals of Communication and Public Relations. *International Journal of Communication and Public relations*. 2016. Vol. 1. No. 1; State of Art Communication and Public Relations. *International Journal of Communication and Public relations*. 2017. Vol. 2. No. 1; Cain, S. Key Concepts in Public Relations, 2022.

В.Ф. Смолянчук

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА (фр. *reforme* від лат. *reform* – перетворюю, поліпшую) – перетворення, зміни, нововведення у сфері земельних відносин. Це система заходів (організ.-правових, екон., соц. тощо), здійснюваних державою з метою трансформації зем. відносин.

Зем. відносини на території сучас. України існують з давніх-давен: скіфські народи займалися землеробством і використовували для цієї мети вільні землі за правилами звичаєвого права.

Упродовж істор. розвитку зем. відносини реформувалися неодноразово. Найвідомішими на території України є земельна реформа 1861, в основі якої було звільнення селян від кріпосної залежності від поміщиків та наділення їх землею, та Столипінська земельна реформа 1905–1910, спрямована на

ліквідацію селян. общин і розвиток індивід. (фермерського) землеволодіння на селі. Зем. реформи рад. періоду стосувалися націоналізації та конфіскації земель (1917–1922), колективізації селян. господарств (1929–1932), що після приєднання Зах. України до УРСР було поширено й на ці землі.

Сучас. зем. реформа започаткована постановою ВР Української РСР «Про земельну реформу» від 18.XII.1990 № 563-XII, за якою з 15 березня 1991 всі землі Української РСР оголошено об'єктом зем. реформи. Завдання реформи – перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колект. власність, а також у користування підприємствам, установам і орг-ціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання та охорони земель. Реформа набула яскраво вираженого сільськогосп. характеру, оскільки переважна більшість заходів перетворення стосувалася саме земель сільськогосп. призначення.

На першому етапі сучас. зем. реформи провадилось роздержавлення земель, зокрема передача їх з держ. у колект. власність колект. сільськогосп. підприємств (КСП). 99,5% усіх КСП станом на 01.I.1999 отримали у колект. власність 27,6 млн га сільськогосп. земель (45,7% зем. фонду України). Надалі в Україні було запроваджено механізм паювання земель сільгосппідприємств.

Указами Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10.XI.1994 № 666/94 та «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 08.VIII.1995 № 720/95 передбачався поділ земель, переданих у колект. власність сільгосппідприємствам, на земельні частки (пай) без виділення їх у натурі (на місцевості) з видачею кожному члену підприємства сертифіката на право на зем. частку (пай), де зазначався розмір останньої в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі. Право на зем. частку (пай) могло бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави. При цьому кожен член сільгосппідприємства мав право безперешкодно вийти з останнього та одержати безкоштовно у приватну власність відповідно до своєї зем. частки (паю) зем. ділянку в натурі (на місцевості), що посвідчувалося держ. актом на право приват. власності на землю. Право на зем. частку

(пай) також мали пенсіонери сільгоспідприємств.

Унаслідок паювання 6,9 млн громадян України, які були членами близько 11 тис КСП, отримали сертифікати на право на зем. частку (пай) з наступним оформленням переважною більшістю з них права приватної власності на зем. ділянки.

З метою подальшого перетворення КСП, Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.XII.1999 № 1529/99 було приписано здійснити протягом грудня 1999 – квітня 2000 реформування КСП на засадах приват. власності на землю та майно шляхом: забезпечення всім членам таких підприємств права вільного виходу з них із зем. частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господар. товариств, сільськогосп. кооперативів, ін. приват. суб'єктів господарювання; запровадження обов'язкового укладання договорів оренди зем. частки (паю), майнового паю з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формах.

Можливість зем. частки (паю) бути предметом орендних правовідносин справедливо критикувалася вченими-правознавцями: оскільки об'єктом оренди за такими договорами були умовні зем. ділянки, межі й місцезнаходження яких на місцевості не визначалися, то чітка юрид. фіксація прав та обов'язків орендаря й орендодавця відносно об'єкта оренди була неможливою.

Закон України від 05.VI.2003 № 899-IV «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» визначив організац. та правові засади виділення власникам зем. часток (паїв) зем. ділянок у натурі (на місцевості) із земель сільгоспідприємств, а також порядок обміну цими зем. ділянками, особливості розпорядження землями та використання земель, що залишилися у колект. власності. На підставі цього нормативно-правового акта протягом 2003–2010-х рр. була практично повністю завершена трансформація зем. часток (паїв) як умовних зем. ділянок у реальні зем. ділянки з установленнями їх меж, місцем розташування та площею. Закон також регламентує, що у разі не оформлення до 01.I.2025 права власності на зем. ділянку особа вважається такою, що відмовилася від одержання землі. Майже з самого початку реформування зем. відносин в Україні було запроваджено обіг земель сільськогосподарського при-

значення. Так, Указ Президента України «Про приватизацію об'єктів незавершеного будівництва» від 14.X.1993 № 456/93 передбачив приватизацію земельних ділянок під недобудовами. Обіг різних видів несільськогосп. земель регламентувався Указами Президента України: «Про приватизацію автозаправних станцій, що реалізують пально-мастильні матеріали виключно населенню» від 29.XII.1993 № 612/93, «Про приватизацію та оренду земельних ділянок несільськогосподарського призначення для здійснення підприємницької діяльності» від 12.VII.1995 № 608/95, «Про продаж земельних ділянок несільськогосподарського призначення» від 19.I.1999 № 32/99, «Про заходи щодо розвитку та регулювання ринку земель населених пунктів, інших земель несільськогосподарського призначення» від 04.II.2000 № 168/2000 тощо.

У той же час щодо земель сільськогосп. призначення було запроваджено мораторій: Закон України від 18.I.2001 № 2242-III «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» встановив, що до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юрид. осіб на зем. частку (пай) Земельним кодексом України власники зем. часток (паїв) тимчасово не можуть укладати угоди щодо купівлі-продажу, дарування зем. частки (паю) або ін. способом відчужувати зазначені частки (паї), крім передачі їх у спадщину та при викупі зем. ділянок для держ. і громад. потреб. Прийнятий 25.X.2001 Земельний кодекс України не скасував мораторій на відчуження зем. часток (паїв), а, навпаки, поширив його дію на ін. види сільськогосп. земель. Заборона відчуження зем. ділянок поширювалася на 12,6 % населення України, мала наслідком вилучення земель сільськогосп. призначення з ринкового обігу, що обумовило поширення короткострокової оренди земель, низькі розміри орендної плати, недоотримання доходів селянами, стримування інвестування у сільське госп-во через недоступність іпотечного кредитування тощо. Земельний мораторій запроваджувався як тимчасовий захід, але він багаторазово продовжувався, зміст мораторію на відчуження земель сільськогосп. призначення також неодноразово змінювався: розширювався перелік підмораторних об'єктів (земельних ділянок), розширювалося коло розпорядницький дій, які охоплювалися мораторієм, змінювався порядок визначення моменту припинення дії мораторію.

Ситуація щодо обмеження прав власників земель сільськогосподарського призначення

мораторієм на їх відчуження стала предметом оцінки Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Зеленчук і Цицюра проти України», в якій рішенням від 22.V.2018 Суд визнав порушення Україною внаслідок існування земельного мораторію ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права на мирне володіння майном.

Після тривалих дискусій представників різних політ. груп, 31.III.2020 Верховна Рада України ухвалила Закон України № 552-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення», яким із зем. законодавства вилучено приписи щодо заборони обігу земель сільськогосп. призначення.

Закон від 31.III.2020 визначив коло суб'єктів, що можуть набувати право власності на зем. ділянки сільськогосп. призначення, серед яких: а) громадяни України; б) юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади; в) територіальні громади; г) держава. В іпотечних правовідносинах такі землі можуть переходити також у власність банків. Продаж зем. ділянок сільськогосп. призначення держ. і комун. власності заборонено.

Водночас виключно на референдумі може бути схвалена можливість набуття права власності на сільськогосп. землі юрид. особами, створеними і зареєстрованими за законодавством України, учасниками (засновниками) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є іноземці.

Загальна площа зем. ділянок сільськогосп. призначення у власності не може перевищувати 10 тисяч гектарів (до 01.I.2024 – 100 гектарів). Право на набуття у власність земель юридичні особи набули з 01.I.2024.

Запровадження обігу сільськогосп. земель в Україні загалом оцінюється позитивно, що, зокрема, дало змогу підвищити їх середню вартість до близько 37 тис. грн за гектар. Відкриття ринку землі важл. не лише для поживавлення екон. відносин в країні загалом, а й має непересічне значення для власників земель, оскільки відтепер зем. ділянки сільськогосп. призначення можна використовувати не лише для здійснення аграрної діяльності, а й як предмет іпотеки з метою залучення кредитних коштів.

Функціонування земельного ринку притаманне переважній більшості країн світу. Винятком є лише Північна Корея, Таджикис-

тан, Конго, Венесуела й Куба, де вільний обіг земель відсутній.

З метою закінчення сучас. зем. перетворень в Україні є потреба в завершенні реформування земельно-реєстраційних відносин, відносин з децентралізації влади у земельній сфері, дерегуляції земельних відносин та їх цифровізації.

Лит.: Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: моногр. К., 2021; Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна моногр. / за ред. А.П. Гетьмана та Т.В. Курман. Х., 2022.

В.Ю. Уркевич

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО – самостійна галузь права в системі права України; система правових норм, які регулюють земельні відносини.

Згідно зі ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Зasadничий характер відносин щодо використання та охорони земель ілюструють такі дані: земельний фонд України становить 60,4 млн га, серед яких близько 70 % – сільськогосп. землі.

Земля як природний об'єкт характеризується незамінністю, просторовою обмеженістю, локальністю розташування та нерухомістю. Одна з найважл. ознак землі, що дає змогу її використання як засобу сільськогосп. виробництва – наявність родючого ґрунтового шару.

Зем. відносини на території сучас. України існують з давніх-давен. Скіфи, які проживали на узбережжі річок Дніпро, Буг, Дністер, займалися вирощуванням хліба для продажу, розводили рогату худобу, коней, овець. У часи Київської Русі перші приклади правового регулювання зем. відносин віднаходимо в Руській правді, яка сформувалась під впливом Візантії та її права (Римське право). У період класич. та посткласич. Римського права в межах майнових відносин регламентувалися право власності на землю та його перехід, різні форми використання зем. ділянок (суперфіцій, емфітевзис, сервітут, узуфрукт тощо), визначалися правила спадкування земель. За цією традицією в наст. істор. періоди земля розглядалася як об'єкт речового права, зем. відносини унормовувалися приписами цивільного (приватного) права.

Вважається, що 3.п. в СРСР сформувалося в результаті проведення націоналізації земель на підставі декрету про землю та ін. актів, прийнятих після жовтневого держ.

перевороту 1917. Слід відзначити, що саме гасло «Земля – селянам!» було одним із осн. і спряло приходу до влади більшовиків та становлення рад. влади на укр. землях. Наслідком націоналізації землі стало законодавче встановлення режиму виключної власності д-ви на всі землі з об'єднанням їх в єдиний держ. земельний фонд як неподільний об'єкт держ. власності. Як наслідок земля впродовж всього часу існування СРСР була вилучена з цив. обігу.

З.п. як галузь права має властиві йому предмет, методи та принципи правового регулювання, систему. Предмет правового регулювання З.п. становлять зем. відносини, які ст. 2 Земельного кодексу України визначено як сусп. відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Такий підхід є дещо звужувальним, оскільки зем. відносини не обмежуються лише правомочностями певних суб'єктів щодо земель, а також включають відносини з публічного управління у сфері зем. відносин, охорони та відновлення земель.

У складі зем. відносин можна вирізнити такі їх види, як зем.-гірничі, зем.-водні, зем.-лісові, в яких земля виступає просторовим базисом для природних об'єктів. Також предмет З.п. можна уявити як систему матеріально-правових та процесуальних норм, де останні створюють механізм (процедуру) реалізації зем.-правових норм: визначають порядок приватизації земель, вилучення зем. ділянок для держ. і громад. потреб, надання зем. ділянок у приватну власність, землеустрій тощо.

Унаслідок урегулювання нормами З.п. складаються зем. правовідносини, суб'єктами яких можуть виступати громадяни, юрид. особи, органи місц. самоврядування та органи держ. влади. Взаємні права та обов'язки суб'єктів складаються з приводу об'єктів зем. правовідносин: земель у межах території України, зем. ділянок (частини земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами) та прав на них, у т. ч. на зем. частки (паї).

У З.п. застосовуються різноманітні прийоми та способи впливу нормативних приписів на зем. відносини, тобто методи правового регулювання: імперативний і диспозитивний. Так, імперативний метод (зобов'язальні чи забороняючі приписи) застосовується у сфері управління зем. фондом України: при регламентуванні відносин з ведення держ. зем. кадастру, забезпечення моніторингу за станом земель, здійснення земле-

впорядкування, встановлення обмежень у використанні земель тощо. Диспозитивний метод (рекомендаційний, санкціонований чи делегований) діє в сфері обігу земель, взаємин власників та користувачів зем. ділянок щодо використання земель та господарювання на них.

Правові норми, що містять окреслені прийоми та способи, регламентують зем. відносини, розташовані як у кодифікованому акті зем. законодавства, – Земельному кодексі України від 25.X.2001, так і в низці законів України: «Про оренду землі», «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», «Про охорону земель», «Про землеустрій», «Про оцінку земель», «Про Державний земельний кадастр», «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», «Про використання земель оборони» та ін., а також в підзаконних нормативно-правових актах. Ці та ін. акти земельного законодавства ухвалювалися у зв'язку із здійснюваною в Україні з початку 1990-х рр. зем. реформою.

З.п. властива також певна система, тобто науково обґрунтована, логічна внутрішня побудова галузі З.п., що характеризується єдністю та взаємозв'язком зем.-правових норм та їх диференціацією за зем.-правовими ін-тами: права власності на землю, права землекористування, правового режиму різних видів земель (сільськогосп. призначення, житлової та громадської забудови, природно-заповідного та ін. природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісгосподарського призначення, водного фонду та ін.).

Система З.п. як галузі права розвивається у зв'язку зі змінами в сусп. житті. Так, останнім часом сформувалися нові зем.-правові інститути: добросусідства, відновлення земель, зем. послуг, обігу земель сільськогосп. призначення.

Літ.: Семчик В.І. Земельне право України: підруч. К., 2008; Земельне право України: навчальний посібник / за ред. І.І. Каракаша і Т.Є. Харитонові. О., 2017; Земельне право: підруч. / за ред. М.В. Шульги. Х., 2023.

В.Ю. Уркевич

ЗМІНИ ПОЛІТИЧНІ – необхідна умова існування і розвитку політичної системи. Політ. системи постійно еволюціонують і відрізняються за своїм складом, характером взаємозв'язків елементів, рівнем і масштабами залучення громадян до держ. і місц. справ, інституційною спроможністю їх владних структур, що, зрештою, і визначає природу

З.п., яким властивий алгоритм, притаманний соц. змінам загалом: різниця між станом соціальної системи (групи, організації) у певний момент і станом тієї самої системи в ін. момент, на ін. відрізку часу. За твердженням П. Штомпки, чинники змін соц. системи включають: зміни її складу, структури, функцій, просторових характеристик або меж, а також зміни в її зовн. оточенні. Природу З.п. влучно характеризує латинське прислів'я: «*Omnia mutantur, nihil interit*» – Усе змінюється, ніщо не зникає». Попри очевидні перетворення, що відбуваються на кожному етапі сусп. розвитку, органічний зв'язок між минулим і сьогоденням зберігається. Він може набувати ознак наслідування, розвитку чи, навпаки, заперечення колишніх ідей і практик існування людських спільнот. Але залишки минулого завжди можна знайти в подіях і формах організації соціуму, в поведінці його членів, традиціях тощо на будь-якому часовому відтинку його існування. Відповідно, політ. зміни в кожній окремо взятій країні залежать від багатьох чинників, які детерміновані істор. часом, нац. традиціями, типом політ. системи і політ. режиму, рівнем розвитку інститут. структури, ступенем зрілості громадян. суспва, які істотно різняться в дем. і недем. д-вах. Коли ми говоримо про З.п., то, вочевидь, ідеться про певну сукупність змін, пов'язаних одне з одним у вигляді процесу. В наук. літературі трапляються судження, коли процес З.п. уособлюється лише з політ. розвитком або ж зміни і розвиток розглядаються як альтернативні процеси. Проте З.п. можуть відбуватися і не шляхом розвитку, як це трапляється під час занепаду системи. Поняття «зміна» і «розвиток» співвідносяться як ціле і частка або як загальне і конкретне, оскільки розвиток є лише одним із різновидів соціальних/політичних змін, до яких відносяться процеси модернізації, лібералізації, демократизації або, навпаки, деградації, розпаду та ін.

Політ. розвиток може відбуватися в різних формах, у т. ч. й шляхом реформ і революцій. Кордон між революцією та реформою часто розмивається, тому їх розрізняють за швидкістю, масштабом і спрямованістю змін у політ. і соц. системах. *Еволюційні* З.п. протікають планомірно і послідовно, оскільки відбувається поступовий розвиток сутності за збереження її якості в процесі кількісних змін. Певною мірою такі зміни мають передбачуваний характер, а їхні наслідки відповідно прогнотовані, стверджував С. Гантінгтон. Так здійснюються реформи. Натомість

З.п. революційного характеру відбуваються раптово, часто вони непередбачувані, охоплюють усю систему, а не лише її частку і, відповідно, спричиняють значні інновації. Це, так би мовити, технологічні аспекти революцій. Їх морально-психолог. бік полягає в тому, що ініціаторами револ. подій часто виступають ідеалісти-романтики без достатнього політ. досвіду і розуміння всієї складності та непередбачуваності їх наслідків. У цьому сенсі мав рацію П. Тичина, коли писав: «Творці революції здебільшого лірики. Революція єсть трагічна лірика, а не драма...».

Найбільш поширеними теорет. концепціями З.п., які залишили помітний слід у розвитку політ. науки від другої половини ХХ ст., були теорії «модернізації» і «демократичного транзитиву». Теорія модернізації, що виникла як реакція на виклики ідеолог. протистояння двох супердержав – США і СРСР – після Другої світової війни, попри свої методологічні вади і обмеження, збагатила світову науку багатством уявлень і підходів щодо дослідження світового розвитку. Фактично теорії модернізації в однині не існує, є низка теорій, концептів, моделей компаративних досліджень переходу держав і народів у новий якісний стан.

Не знайшла підтвердження і векторна модель політ. трансформації в напрямі консолідованої демократії через низку «обов'язкових» етапів розвитку: ерозія і розпад авторитаризму, лібералізація режиму, інститут. демократизація, неконсолідована демократія, дем. консолідація. Учені дійшли висновку, що більшість поставлених країн колиш. СРСР перебувають не на «проміжній станції» етапу трансформації, а наприк. шляху розвитку, на який вони були здатні. Причому це зовсім не виключає можливості їх подальших трансформацій.

Теоретики процесів дем. трансформації виокремлюють декілька видів переходів від авторитаризму до демократії: а) прості, коли змінюється лише політ. режим; б) подвійні, коли змінюються режим й екон. система; в) потрійні, коли також змінюються і параметри нац.-держ. устрою.

Шлях України від авторитаризму до демократії Т. Кузьо позначив терміном «почетвіривна трансформація». Ця формула включає демократизацію, маркетизацію, державно-інституційне і національно-громадянське будівництво. Останні дві позиції органічно пов'язані з розбудовою нац. д-ви. За висновками вітчизн. політологів, з 1996 Україна функціонує як гібридна держава або д-ва з гібридним політ.

режимом. Суттю гібридної політ. системи в Україні є співіснування формально демократичних політ. інститутів зі специф. політ. практиками, які мають яскраве кланово-олігархічне забарвлення.

Раптовість соц. і політ. змін, що відбуваються в глобалізованому світі не дають нам можливості впевнено визначати перспективні моделі майбутнього розвитку країн і народів. До того ж, з'являються нові виклики, які потребують принципово нових підходів до їх вирішення. Як писав нім. історик Р. Козеллек, упродовж останніх 200 років техніка і промисловість стиснули в часі відрізки досвіду, що можуть стабілізуватися лише за незмінних умов. Передумови наших життєвих процесів змінюються швидше, ніж це було раніше, навіть структури стають подіями, бо теж міняються надто швидко. Стара добра фраза «ми вчимося не для школи, а для знань», втратила свою силу. Ми вчимося лише настільки, наскільки здатні перенавчатися.

Лім.: Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. К., 2005; Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії; пер. з нім. К., 2006; Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії; пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. К., 2019; Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Тарас Цимбал. К., 2020; Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства: підруч. / пер. з польск. Галини Теодорович. Л., 2020; Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні: моногр.; Г.І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Т.А. Бевз, С.Г. Брехаря, М.С. Кармазіна та ін. К., 2021; Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності: кол. моногр.; Злобіна О. (ред.). К., 2022.

В.І. Бортніков

ЗМІШАНА ВІБОРЧА СИСТЕМА (Комбінована виборча система) – система визначення результатів виборів, завдяки якій одна частина депутатських мандатів розподіляється на основі принципів мажоритарної системи, інша – відповідно до принципів пропорційної системи, або ж вибори відбуваються за однією системою, а переможці визначаються за іншою. Згідно з З.в.с. частину депутатів парламенту обирають за мажоритарною системою в одномандатних виборчих округах, іншу – відповідно до пропорційної системи за парт. списками у багатомандатних округах. Результати голосування визначають за абсолютною чи відносною більшістю в одномандатних округах і за пропорційною відповідністю – у багатомандатних. У випадку застосування З. в. с.

місця, розподілені за парт. списками, компенсують диспропорційність, що виникає під час голосування у виборчих округах.

З метою подолання недоліків і використання переваг мажоритарної й пропорційної виборчих систем уперше З.в.с. було використано в 1915–1920 у Королівстві Данії. Активне застосування З.в.с. розпочалося в післявоєнний період (з 1949 у Федеративній Республіці Німеччині). Здебільшого З.в.с. застосовується у тих країнах, де відбувається пошук і становлення виборчих систем або де необхідно досягти компромісу між принципом представництва в парламенті різних політ. сил і стабільністю сформованого ними уряду.

У світовій виборчій практиці відомі кілька різновидів З.в.с.: лінійна змішана; структурна змішана; подвійного голосування. Найпоширенішим є *лінійне змішування*, за яким одна частина парламенту обирається за мажоритарним, інша – за пропорційним принципом. Лінійне змішування застосовують Грузія, Литовська Республіка, Республіка Словенія, Україна (1998, 2002), Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) та ін. Вибори до Верховної Ради України у 1998 та 2002 проводилися за паралельним лінійним змішуванням – із 450 депутатів 225 обиралися в одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної системи відносною більшістю, ін. 225 – за списками кандидатів у депутати від політ. партій, блоків політ. партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва з 4% виборчим бар'єром.

У деяких країнах застосовують *структурне змішування*, сутність якого полягає в обранні однієї палати парламенту за мажоритарною виборчою системою, іншої – за пропорційною. Так, депутати нижньої палати парламенту Австралії (палати представників) обираються за мажоритарною системою абсолютної більшості з преференційним голосуванням, а депутати верхньої палати (сенату) – за системою пропорційного представництва. Суть З.в.с. *подвійного голосування* полягає в тому, що виборець голосує одночасно за парт. список і самостійно визначає пріоритетність кандидатів у межах списку. У такому разі парт. список у цілому отримує місця за пропорційною системою, однак персонально кандидати у межах парт. списку обираються за мажоритарним принципом.

У З.в.с. можуть надавати переваги системі за більшістю поданих голосів або системі пропорційного представництва чи ефек-

тивному поєднанню обох систем. З поміж З.в.с., де використовують принцип більшості поданих голосів, виокремлюють такі різновиди: 1) *система з єдиним голосом, що не допускає передачі* – її зміст полягає в тому, що в багатомандатному виборчому окрузі виборець голосує за одного кандидата, а не за список кандидатів від політ. партії (Китайська Народна Республіка (КНР), Японська держава); 2) *система з єдиним голосом, що передається* – виборці голосують за одного кандидата, незалежно від кількості мандатів у виборчому окрузі, надаючи перевагу й ін. кандидатам; 3) *обмежене голосування* передбачає, що виборці можуть обрати кількох кандидатів з одного бюлетеня, але їх має бути менше, ніж кількість місць для заповнення; 4) *кумулятивне голосування* передбачає, що виборець має стільки голосів, скільки мандатів у окрузі, і може їх розподілити між усіма кандидатами, а може й віддати усі голоси тільки за одного кандидата. Серед З.в.с., які ближчі до пропорційного представництва, найчастіше використовують: систему обмеженого голосу; альтернативну систему багатомандатного й одномандатного округу; систему партійних списків. Рівновагу між пропорційним представництвом і голосуванням за більшістю поданих голосів досягають поєднанням цих способів. Найпростішим варіантом З.в.с. є *паралельне комбінування*: певна частина представницького органу обирається за мажоритарним, інша – за пропорційним принципом. Прикладом є парламент ФРН, де нижня палата (Бундестаг) наполовину обирається за мажоритарною системою, наполовину – за пропорційною. Такі ж чинники покладені в основу обрання парламентів Грузії, Литовської Республіки, Республіки Болгарії, Республіки Словенії. Змішані паралельні системи, які на сьогоднішній день використовуються в двадцятьох країнах світу, є характерною рисою виборчих систем 1990-х рр.

Різновидом З.в.с. розглядають *персоналізовану* (персоніфіковану) пропорційну систему, суть якої полягає в особл. способі поєднання персоніфікованих виборів в одномандатних виборчих округах за принципом пропорційного представництва (Нова Зеландія, ФРН). Кожен виборець має два голоси: перший можна віддати персонально за певного кандидата (від політ. партії) в одному з 328 одномандатних округів; другий голос можна віддати за політ. партію на підставі її списку, сформованого на рівні федеральної землі. Кандидатам можна балотуватися в одномандатному окрузі, й одночасно їхні

прізвища вносять до парт. списків. Обраним вважається кандидат у депутати, який отримав просту більшість голосів в одномандатному окрузі. Другий голос виборців визначає, скільки представників від кожної політ. партії пройдуть у Бундестаг. Багато дослідників зараховують цей різновид виборчої системи не до змішаних, а до пропорційних.

Баланс між кількістю пропорційних місць і кількістю місць за мажоритарною системою може істотно варіюватися. Прикладами неврівноважених крайнощів можуть слугувати виборчі системи Туніської Республіки (88 % парламентарів обираються за мажоритарним принципом і лише 19 членів парламенту – за списками пропорційного представництва) і Федеративної Республіки Сомалі (113 місць у парламенті розподіляються за пропорційною системою й лише 10 – від округів за системою відносною більшості). У більшості країн зберігається точніша рівновага між двома складовими З.в.с. У РФ це співвідношення складає 50/50 (225 депутатів Державної Думи обираються за мажоритарною виборчою системою відносною більшості, 225 – за пропорційною виборчою системою), в Японській Державі – 60/40 (146 депутатів Палати радників парламенту обирають від одномандатних округів, ін. 96 депутатів – за списками пропорційного представництва). Світовий досвід застосування З.в.с. упродовж останніх десятиліть підтвердив її привабливість для пересічного виборця порівняно з мажоритарною системою, що пояснюється зростанням мотивації виборця, який, окрім впливу на вибори у своєму одномандатному окрузі, отримує змогу долучатися до загальнонац. політики завдяки наявності парт. виборчих списків. До переваг З.в.с. відносять також те, що вона сприяє укрупненню політ. партій чи блоків при одночасному дотриманні принципу пропорційності, що забезпечує формування стійкого уряду, уможливорює збереження зв'язку між виборцями й обраними ними депутатами, який порушується пропорційною системою, дозволяє забезпечити водночас і представництво регіонів, і соціально-етнічних груп, і політ. партій; в умовах становлення багатопартійності сприяє розвитку політ. партій.

З.в.с. має й істотні недоліки, пов'язані з її певною нестабільністю та складністю в тех. плані; наявні різні правила обрання для депутатів, які, працюючи у представницькому органі, мають однакові права; підсумковий розподіл місць у парламенті часто не відповідає реальним політ. уподобанням виборців; наслідками застосування З.в.с. є поява

депутатів з подвійним статусом і проблема парт. єдності.

М. Шугарт і М. Ваттенберг наголошували, що З.в.с. дисциплінує нац. політ. партії, чиї парламентарі можуть бути відповідальні і за місцеві інтереси. Вона дозволяє політ. партіям сконцентруватися на виборчих округах чи парт. списку. Однак це може спричинити утворення двох «класів» депутатів. В аспекті перетворення голосів виборців на парламентські місця З.в.с. виявляється такою ж пропорційною, як і система виборів за парт. списками, з усіма притаманними їй недоліками і перевагами.

З.в.с. застосовують у Болівії, Боліваріанській Республіці Венесуелі, Італійській Республіці, Новій Зеландії, Сполучених Штатах Мексики, Угорщині, ФРН (6 % населення світу, 265 млн осіб). У низці країн (Республіці Гватемалі, Республіці Гвінеї, Республіці Камерун, Республіці Кореї, РФ, Федеративній Республіці Сомалі, Республіці Хорватії, Японській Державі та ін.) поряд із пропорційним представництвом за списками використовується компонент мажоритарної системи відносно більшості в одномандатних округах, у той час як в ін. країнах (Азербайджанській Республіці, Грузії, Литовській Республіці, Республіці Албанії, Республіці Вірменії) мажоритарна складова З.в.с. представлена системою абсолютної більшості в два тури з перебалотуванням у другому турі двох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі.

Лім.: Доповідь про виборчі системи: огляд можливих розв'язків та критерії вибору. *Європейський демократичний дорожчик у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи.* Вид. 2-е, випр. і доповн. / За ред. Ю. Ключковського. К., 2009; Шведа Ю. *Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні.* Л., 2010; Ключковський Ю. *Виборчі системи та українське виборче законодавство.* К., 2011.

Б.Л. Дем'яненко

«ЗОЛОТІЙ МІЛЬЯРД» – метафора, якою позначають загальну чисельність населення розвинутих країн, географічно розміщених у Зах. Європі, Півн. Америці, Австралії, деяких ін. регіонах планети, з рівнем життя, що є непропорційно великим, виходячи з їх природних та ін. ресурсів. Умовний мільярд осіб визначається сумарним населенням таких країн і регіонів, як ЄС (27 країн, 447 млн), США (331 млн), Японія (129 млн), Велика Британія (67,9 млн.), Канада (37,7 млн), Австра-

лія (25,5 млн), Ізраїль (8,6 млн), Нова Зеландія (4,8 млн) та ін. (Всі дані – 2020 року).

Т.Мальтус у книзі «Досвід про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства» (1798) вказав на загрозу зростаючої кількості населення, що збільшується у геометр. прогресії, тоді як ресурси продовольства зростають в арифметичній. Він розрахував максимально можливу кількість населення Землі – 1,4 млрд осіб, які можуть існувати, не створюючи загроз довкіллю. Сучасні мальтузіанці скоротили цю цифру до мільярда, який назвали «золотим».

У 1990 р. на Землі проживало 5,5 млрд осіб, у 2014 – 7,2 млрд, у 2021 – 7,9 млрд, у 2042 очікується 9 млрд. За даними ООН, природної сировини за оптимального використання тоді вистачатиме лише на 1 млрд осіб. Як вважають окремі аналітики, впливові кола країн «З.м.» приступили до реалізації прихованих планів загального зменшення населення планети з метою недопущення її «демографічного перегріву».

До «З.м.» не входить 6/7 населення Землі (Азія, Африка, Латинська Америка, Сх. Європа, тихоокеанські острівні країни), які володіють більшою частиною людських, сировинних й енергетичних ресурсів. Така ресурсно-демографічна асиметрія є однією з гол. причин ескалації антизах. настроїв, міжнар. напруженості, посилення міграції, поширення тероризму тощо.

В.Ф. Смолянчук

ЗОНА НАДЗВИЧАЙНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ (Зона НЕС) (англ. – *Environmental emergency zone*; франц. – *Zone d'urgence écologique*; ісп. – *Zona de emergencia medioambiental*) – окрема місцевість України, де виникла надзвичайна екологічна ситуація, при якій сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави (ст. 1 Закону «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»). Під негатив. змінами в навколиш. природ. середовищі при цьому розуміється втрата, виснаження чи знищення окремих природ. комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення навколиш. природ. середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та ін. факторів, що обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження госп. діяльності в цих умовах.

Зона НЕС є одним з трьох надзвичайних (особливих) правових режимів, передба-

чених Конституцією України. Як і воєнний стан та надзвичайний стан, зона НЕС запроваджується на підставі указу Президента України, який протягом двох днів з моменту звернення Президента затверджується Верховною Радою України (п.п. 20, 21 ч. 1 ст.106, п. 31 ст. 85 Конституції України). Правовий режим зони НЕС, відповідно до п. 19 ст. 92 Основного закону України, визначається виключно законами України. На відміну від двох ін. особл. правових режимів, зоною НЕС не може оголошуватись вся територія України, це завжди окрема нормативно визначена територія країни. На відміну від режиму надзвичайного стану, часові рамки якого законодавчо визначені, оголошення території зоною НЕС в законодавчому порядку не врегульовані, а в кожному конкретному випадку визначаються відповідним указом Президента України.

Досить детальне регулювання правового режиму зони НЕС встановлено Законом «Про охорону навколишнього природного середовища» (розділ XIII (статті 65–66) «Надзвичайні екологічні ситуації»), Законом України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», а також стосовно кожної зони – конкретними указами Президента про оголошення певних місцевостей зонами НЕС.

Вичерпними підставами для оголошення окремої місцевості зоною НЕС є: значне перевищення гранично допустимих показників якості навколиш. природ. середовища; виникнення реальної загрози життю та здоров'ю великої кількості людей або заподіяння значної матер. шкоди внаслідок надмірного забруднення довкілля, руйнівного впливу стихійних сил природи чи ін. факторів; негативні еколог. зміни, що сталися на значній території і які неможливо усунути без застосування надзвич. заходів з боку д-ви; негативні еколог. зміни, які суттєво обмежують або виключають можливість проживання населення і провадження госп. діяльності на відповідній території; значне збільшення рівня захворюваності населення внаслідок таких змін.

Ініціювання оголошення окремої місцевості зоною НЕС може здійснюватись Радою національної безпеки і оборони або Кабінетом Міністрів України. Оголошення окремої місцевості Автономної Республіки Крим зоною НЕС або окремих її місцевостей може ініціювати Верховна Рада АРК.

В указі Президента, прийнятого на підставі пропозиції РНБО чи подання Кабінету Міністрів України, зазначаються: обставини, що стали причиною оголошення окремої міс-

цевості зоною НЕС; обґрунтування необхідності оголошення окремої місцевості зоною НЕС; межі території, на якій оголошується така зона; заходи щодо організац., фінанс. та матер.-тех. забезпечення життєдіяльності населення на цій території; осн. заходи, що запроваджуються для подолання наслідків НЕС; обмеження на певні види діяльності; час, з якого окрема місцевість оголошується зоною НЕС, і строк, на який ця територія оголошується такою зоною. Указ Президента України, затверджений Верховною Радою України, негайно доводиться до відома населення через медіа та систему оповіщення цивільної оборони.

Якщо виникає потреба у зміні меж території, оголошеної зоною НЕС, або у достроковому припиненні дії відповідного правового режиму, то це відбувається за тією самою процедурою, що й запровадження відповідного правового режиму.

Запровадження режиму зони НЕС передбачає обов'язкове виділення д-вою та/або органами місц. самоврядування додаткових фінанс. та ін. матер. ресурсів, достатніх для нормалізації еколог. стану та відшкодування нанесених збитків, запровадження спец. режиму поставок продукції для держ. потреб, реалізацію держ. цільових програм громадських робіт. Такі кошти виділяються з резервного фонду Кабінету Міністрів України чи ін. законних джерел. За їх недостатністю вносяться зміни до Державного бюджету України, закон про які розглядається Верховною Радою України як невідкладний. Аналогічним чином виділяються на ці цілі видатки із місц. бюджетів.

В умовах дії правового режиму зони НЕС здійснюються різноманітні аварійно-рятувальні, відновлювальні, природоохоронні, правоохоронні, організаційні, фінансові та ін. заходи. До виконання аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт у зоні НЕС можуть у разі необхідності залучатися на добровільній основі працездатне населення, транспортні засоби громадян за умови обов'язкового забезпечення безпеки праці. При цьому законом заборонено залучати неповнолітніх, а також вагітних жінок до робіт, які можуть негативно вплинути на стан їх здоров'я.

У разі виникнення термінової потреби у виконанні в зоні НЕС великих обсягів аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт Президент України може прийняти рішення про залучення військ. частин ЗСУ та ін. військ. формувань.

Заходи спец. регулювання запроваджуються в зоні НЕС щодо надання допомоги тва-

ринам у разі їх захворювання або загрози загибелі при НЕС. Такі заходи передбачені Законом України «Про тваринний світ» (ст. 47): користувачі об'єктами тваринного світу зобов'язані надавати допомогу диким тваринам і негайно інформувати про це центр. орган виконавчої влади, що реалізує держ. політику у сфері охорони навколиш. природ. середовища. Якщо дикі тварини, що зазнають лиха, не можуть бути збережені, за рішенням обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій дозволяється проведення їх селекційного відбору чи меліоративного відлову. Для надання допомоги хворим і травмованим диким тваринам можуть створюватися регіон. центри порятунку та реабілітації диких тварин.

За наявності достатніх підстав у межах зони НЕС може бути введено правовий режим надзвичайного стану в порядку, встановленому Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану». При цьому додатково запроваджуються такі заходи: установлення особл. режиму в'їзду й виїзду; посилення охорони громад. порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення; відселення людей з місць, небезпечних для їх проживання, з обов'язковим наданням їм жилих приміщень для постійного або тимчас. проживання; запровадження особл. порядку розподілення продуктів харчування й предметів першої необхідності серед населення; проведення мобілізації ресурсів підприємств, установ та орг-цій незалежно від форм власності, зміна режиму їх роботи та профілю виробничої діяльності в межах, потрібних для проведення аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт; примусове відчуження об'єктів права приват. власності з обов'язковим дальшим повним відшкодуванням їх вартості тощо (ч. 5 ст. 10 Закону «Про зону НЕС»).

Деякі з цих заходів є відмінними і навіть такими, що суперечать режиму НЕС. Зокрема, примусове відчуження об'єктів права приват. власності суперечить принципу непорушності конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбаченого ст. 4 Закону «Про зону НЕС». Така ситуація виносить на порядок денний питання: чи продовжується дія режиму зони НЕС у разі встановлення на цій самій території режи-

му надзвичайного стану. Крім того, в умовах воєнного стану, що діє на всій території України з 24 лютого 2024, в результаті масштабних бойових дій часто виникають ситуації, які формально мали б слугувати підставою для запровадження на окремих територіях України правового режиму зони НЕС. Чи можливо це в умовах дії воєнного стану?

Загалом законодавство чітко не регламентує можливість паралельного запровадження двох особл. правових режимів на одній території. Водночас системний аналіз законодавства України та правової доктрини дає підстави для висновку, що кожен з трьох надзвичайних (особливих) правових режимів є абсолютним, самостійним і не може бути комбінований з одним/двома ін. правовими режимами. Причому слід виходити з такої ієрархії режимів: воєнний стан виключає можливість запровадження до завершення дії на його території жодного ін. особл. режиму; 2) при введенні на частині території, оголошеної зоною НЕС, режиму надзвичайного стану, на цій частині території перестає діяти режим зони НЕС; 3) якщо надзвичайний стан оголошено у зв'язку з надзвичайними ситуаціями техногенного або природного характеру, що мають серйозні еколог. наслідки, що з закінченням нормативно встановленого строку дії надзвичайного стану не подолані, на відповідній території може бути оголошена зона НЕС.

З моменту ухвалення 13.07. 2000 Закону України «Про зону НЕС» відповідний правовий режим в нашій країні запроваджувався лише 5 разів, причому останній раз в 2010. Водночас надзвичайний стан через надзвичайну ситуацію природного характеру в Україні вводився лише один раз на підставі Указу Президента України від 03.XII.2005, «Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим», затвердженому Законом України від 06.XII.2005, коли через захворювання птахів високопатогенним грипом на території Советського, Нижньогірського та Джанкойського районів Автономної Республіки Крим, що створювало загрозу життю й здоров'ю населення, було введено надзвичайний стан.

Н.Р. Малишева

ІДЕАЛ ПОЛІТИЧНИЙ – ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соц.-політ. реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірць досконалості, який виступає для суб'єктів політики й населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позицій віддаленої мети.

Під І.п. можна розуміти і форму держ. правління, і форму держ. устрою, і певний політ. режим. У це поняття можна включити також особистість держ. діяча, вихід із певної політ. ситуації тощо. Загальною теоретико-пізнавальною основою І.п. є здатність свідомості до випереджаючого відображення та передбачення в ньому результатів людської діяльності, що яскраво виявляється у вищій формі теорет. освоєння дійсності – в ідеї. Сам по собі ідеал існує лише у людини, поза нею і, крім неї, жодного ідеалу не існує.

Ідеал межує із категоріями «інтерес», «мета», «потреба», виникаючи із незадоволеності людиною наявною дійсністю: як окремими частинами, що можуть бути удосконалені, так і її сутністю; він виникає з потреби в цьому удосконаленні. Проте далеко не будь-яка потреба може бути пов'язана з ідеалом, включатися в нього і виражатися через нього. Це й становить одну з відмінностей ідеалів від ін. цілей людської діяльності. З ідеалом може бути пов'язана лише найвища потреба. В діалектичному розумінні І.п. є відображенням об'єктивної реальності, тих її ознак і тенденцій, що виходять із закономірностей і корінних можливостей розвитку сусп.-ва. Ця особливість ідеалу відрізняє його від таких категорій, як «уявлення», «сприйняття», «судження», «умовивід» тощо.

І.п. виражає одночасно найвищу цінність і найвищу мету. Проте він має цінність лише доти, доки наявний у діяльності людей у формі мети. Ідеал як мета вступає в людське буття передбачанням, передбаченням, припущенням результатів – якості людської діяльності в майбутньому. З ін. боку, практ. діяльність людей виступає основою актив. характеру мислення. Ця специфіка мислення має визначальне значення в становленні І.п. у тому сенсі, що творчий характер людської свідомості розвиває і творче уявлення,

і мрію, і здатність до судження, тобто той ідеальний бік діяльності людини, що є основою формування в неї ідеалу.

Із кожною новою епохою відбувається переоцінка, уточнення, конкретизація фундамент. цінностей і цілей. І.п. ніколи не залишався незмінним, й історія людства не знає статичних ідеалів, що застигли у власній досконалості. Процес постійної реалізації ідеалу рівноцінний життю, а результат цього процесу, або стале, пов'язано зі смертю. Але саме ступінь втілення ідеалу є критерієм переходу від менш досконалого до більш досконалого стану сусп.-ва.

У певному сенсі можна говорити про стабільність та ефективність І.п. Під першою – слід вважати тривалість його існування в сусп. свідомості та масштабність сприйняття, а під другою – мораль, на якій він засновується, й відповідність нац. менталітету. В обох випадках І.п. є певною екстраполяцією в майбутнє тенденцій розвитку об'єкта. У свідомості особистості відбувається своєрідне «доконструювання» І.п. до досконалого стану, тобто до такого, у якому він досягне своєї міри. Під останньою слід розуміти єдність якісних і кількісних характеристик, причому в такому аспекті, коли будь-яке подальше намагання поліпшення об'єкта спричиняє лише його погіршення.

Специфіч. функціями І.п. слід вважати: 1) теоретико-пізнавальну – вивчення, аналіз, систематизація, узагальнення та пояснення осн. законів і закономірностей розвитку і функціонування політ. життя сусп.-ва, що зумовлюють появу того або ін. І.п. в сусп. свідомості; 2) методологічну – передбачає визначення засобів, методів і принципів пізнання І.п. і його впливу на сусп.-політ. процеси, розробку й уточнення понятійно-категоріального апарату, пов'язаного з конструюванням І.п.; 3) критичну – полягає в крит. аналізі теорет. і практ. основ І.п.; істинний ідеал покликаний просвітлювати життя, облагороджувати його, і щоб зробити правильний вибір, людина повинна постійно працювати над собою – одержувати знання, розвивати саморефлексію, самоаналіз, самосвідомість; 4) світоглядну – полягає в

тому, щоб на основі певної політ. культури і свідомості впливати на політ. орієнтації і поведінку особистостей, партій, співтовариств, еліт тощо; 5) інтегративну – інтеграція знань про можливі конструктивні, системотворчі параметри І.п.; у практ. аспекті реалізується в духовному єднанні різноманітних груп, партій та ін. соц. утворень довкола досягнення тієї або ін. політ. мети; 6) моделювання – передбачає розробку формальних, евристичних та ін. ідеальних моделей політ. процесу; 7) прогностичну – специфіка І.п., як ідеалу взагалі полягає в тому, що він не просто дає випереджаючий відбиток об'єкта, а представляє об'єкт в образі його досконалого стану; 8) прикладну – пов'язану з тим, що І.п., по-перше, вказує на те, як слід жити в сусп-ві, не конфліктуючи з ним (сусп.-політ. ідеал), тому що таке існування ненормальне, а люди самою природою створені, щоб жити у світі з узвичаєними ідеалами; ця функція І.п. пов'язана з підтримкою норм. життя сусп-ва. Наявність І.п. в сусп-ві є чинником, який серйозно впливає на моральність людей, що, у свою чергу, забезпечуючи стабільність сусп-ва, визначає специфіку ціннісних орієнтацій, цілей життя, моральних норм і т.д. І.п. є продуктом єдності пізнавального, ціннісного й емоційно-почуттєвого аспектів ставлення до дійсності, тому що він завжди був результатом романтич. розуму, фантазії, за допомогою яких особистість може виходити в думках за межі наявної ситуації і навіть панівної в сусп-ві ідеології, проголошувати нові, часом цілком несподівані ідеї.

В.О. Корнієнко

ІДЕНТИЧНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНА (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний і *natio* – народження, походження, рід; народ, нація) — сукупність ментальних і соціальних репрезентацій та контекстуальних моделей, що позначає багатовимірні зв'язки між членами спільнот, виражені у відчутті приналежності до однієї нації та використанні спільних когнітивних, поведінкових та ціннісних патернів.

Дослідники по всьому світу виділяють різні ключові аспекти І.н., водночас існує наук. консенсус стосовно таких, як: спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє; спільні дії (дійова ідентичність); акцептація групою своїх політ. прагнень як політичної нації або акцептація д-ви; спільні культурні патерни та соц. практики.

Для уникнення суперечностей не слід отожденовати національну та етнічну іден-

тичність, адже звертаючись до поняття І.н., «нації» та, вочевидь «національного», дослідники розглядають саме політ. націю – спільноту людей, об'єднану радше спільною культурою, історією, пам'яттю, цінностями, поведінковими моделями, а не тільки і не стільки етнічним походженням. М. Степико, окреслюючи феномен і засади формування української ідентичності, стверджує: «За своїм змістом національна ідентичність є сферою ідей, цінностей і смислів культури, що сприймаються та артикулюються більшістю громадян країни. Національна ідентичність не є результатом розвитку етнічних спільнот, оскільки перестає бути, в тому числі, назавжди фіксованою реальністю. Вона має власні засади в конструюванні індивідом своєї тотожності з певною надетнічною спільнотою, способом життя, цінностями. Жодна із сучасних націй на момент свого виникнення не володіла усталеністю культурних ознак – мовою, спільними традиціями, звичаями тощо. Спільним тут є політична ідентифікація громадян суверенної держави».

Від середини ХХ ст. до сьогодні у наук. дискурсі є дві протилежних парадигми, суперечність яких заснована на тому, чи є І.н. об'єктивним явищем, яке не піддається жодному впливу і розвивається своїм «природним» шляхом, чи усе ж такі суб'єктивним явищем, а отже, існують суб'єкти, спроможні до її конструювання. На основі цього науковці сформували 2 напрями досліджень І.н.: есенціалістський та конструктивістський.

Есенціалістський підхід, який вважають класичним, ґрунтується на феномені «самототожнення особистості», яке пояснюється як природне явище, можливе за участі лише природних сутностей. «Есенціалізм досить близький до примордіалізму. Його основним принципом є ствердження початкового існування певної сутності (есенції), скажімо, долі, призначення, істини, які і визначають конкретну ідентичність. Ці сутності незмінні, вічні і неперехідні. Відмова від служіння їм призводить до соціальних проблем» (П. Мовчан).

За 60 років досліджень у межах конструктивіст. підходу відбувся перехід від соціально-психологічного до комунікативно-дискурсивного розуміння поняття «ідентичності», який ґрунтується на міждисциплінарних розробках вчених, заснованих на парадигмі соціального конструктивізму, основоположниками якої є П. Бергер і Т. Лукман. Дослідники акцентують, що сусп-во «постає у вигляді

суб'єктивних значень, колективних уявлень, смислових систем, які конструюються людьми у процесі їхньої діяльності». Основою формування ідентичності автори вважають процес інтерналізації, тобто сприйняття соц. реальності, у якій живуть інші.

Якщо есенціалістський підхід наголошує на «природності» явища ідентичності та на «природності» процесів, які змінюють це явище, то конструктивістський підхід концентрує свою увагу на соц. реальності та її перетворенні, зокрема стверджують, що І.н. є конструйованою та може піддаватися спрямованому впливу, зокрема через дискурс. Розрізнення конструктивістського та есенціалістського розуміння І.н. засноване не лише на базовій прихильності до об'єктивістського чи суб'єктивістського філософ. підходу до трактування подібних сутностей. Ключова категорія, яка відрізняє наведені підходи, – це вплив на І.н., зокрема, можливість спрямованого впливу заради її конструювання. Власне, наголос есенціалістського підходу на «природності» явища ідентичності та на «природності» процесів, які змінюють це явище, нині набуває дещо негативного контексту в наук. дискурсі. Адже взаємний вплив соц. практик та І.н., а також можливості спрямованого впливу на них задля конструювання ідентичності виявляють проблему відповідальності суб'єктів, спроможних до такого конструювання, за свої дії чи бездіяльність. Водночас прихильники есенціалістського підходу не визнають можливості конструювання, а отже, уникають дослідження проблематики відповідальності за вплив на І.н. Окрім зазначених розбіжностей, прихильники обох підходів наголошують значення нац. культури для формування чи конструювання (залежно від підходу) І.н. Зокрема, С. Холл глибоко осмислив взаємозв'язок нац. культури та І.н. Він вважає, що нац. культура є дискурсом – тобто способом конструювання значень, що організовують та впливають і на наші дії, і на наше сприйняття себе. Продукуючи визначення й зміст поняття «нації», з яким ми себе можемо ідентифікувати, національні культури конструюють ідентичність. На думку вченого, це можна спостерігати в історіях, що ми їх про себе розповідаємо (нарративах), у пам'яті, яка пов'язує минуле з теперішнім, а також в образах, сконструйованих навколо цього поняття.

У межах наведених підходів термін «конструювання ідентичності» можна розглядати як об'єктивне і природне явище, яке здійснюється колективним громадянином,

або ж як процес цілеспрямованої дії д-ви чи ін. суб'єктів. Цілеспрямовану дію д-ви в зазначеному контексті загалом можна окреслити як «політику ідентичності», що є одним із ключових політ. процесів, який структурує та нормативно оформлює колективно схвалювані та практиковані у сусп-ві елементи ідентичності. Ця діяльність є передумовою ефективності та сталості процесу консолідації сусп-ва навколо І.н.

Хоча політика ідентичності як окремий вектор інституційної діяльності формується лише зараз, у третій декаді ХХІ ст., початком формування І.н. як феномену вважають кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. та пов'язують із розвитком націоналізму. З одного боку, І.н. починає бути складовою ідеологій політ. партій, а з іншого – стає однією з передумов соц.-політ. трансформацій: Великої французької революції, війн за незалежність країн Латинської Америки, «Весни народів» тощо.

В Україні ретроспектива формування / конструювання І.н. сягає кінця ХІХ ст., зокрема зародження українських політ. партій. Теорет. виявом цього стали твори, а практ. – громад. діяльність укр. політ. діячів. Прикладом слугують праці «Україна irredenta» Ю. Бачинського та «Самостійна Україна» М. Міхновського. Після поразки Української Революції 1917–1921 відродження сусп. інтересу до нац. ідеї припадає на кінець 1980-х рр., коли її взяв на озброєння Народний рух України. «Живий ланцюг від Києва до Львова, яким було у січні 1990 року відзначено річницю «Акту злуки» обох частин України, показав, що потенціал української ідеї не розтрачений і що вона спроможна згуртувати людей. Промовисті результати референдуму в грудні 1991 року засвідчили, що основним її змістом стала ідея власної державності і загального добробуту» (Л. Нагорна). Слід зазначити, що «відродження суспільного інтересу» зовсім не означає відсутність за весь попередній період інтересу від ін. суб'єктів. Зокрема, йдеться про інтерес до укр. ідентичності з боку комуністичної партії Радянського Союзу і д-ви, яку вона очолювала. Задля ефект. конкуренції ідентичності «радянської людини» з нац. ідентичностями (зокрема українською) партії необхідно було максимально знизити їх конкурентоспроможність. Для цього рад. влада дискурсивно перетворювала укр. ідентичність (узагальнено – образ України та українця) на сутність, з якою немає жодного бажання себе ідентифікувати. Зі зникненням СРСР рос. імперська ідея знайшла своє переродження у РФ, яка продовжила

кампанію з деконструкції укр. І.н., активно використовуючи попередні деструктивні дискурсивні стратегії.

У дискурсі сучасних укр. епістемічних спільнот проблеми нації та І.н. стали актуальними після Революції Гідності 2013–2014 рр. та ключовими після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Питання «цивілізаційного вибору», «національної ідеї», «самоідентифікації» та І.н. сформували порядок денний постреволуційного та воєнного часу. Проблематика концептуалізації укр. І.н. залишається актуальною та є однією з передумов збереження державності та суверенітету України.

Лім: Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001; Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Моногр. Ж., 2009; Степко М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К., 2011; Гібернау М. Ідентичність націй. К., 2012; Бевза Б.П. Сутнісні виміри національної ідентичності у контексті критичного дискурс-аналізу. *Вісник Донецького нац. ун-ту ім. Василя Стуса*. Серія: Політичні науки. 2023. № 8.

Б.П. Бевза

ІДЕОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА – (від фр. *Idéologie* – вчення про ідеї) – набір переконань, цінностей, принципів та ідей, які наповнюють соціальну і політичну діяльність сутнісним сенсом, формують і спрямовують розуміння людьми політ. питань, призначення і завдань держави й суспільства; система ідей, що виправдовує чи узаконює підкорення однієї групи людей іншій. І.п. слугує рамками для інтерпретації політ. світу, формування реальності, в межах якої громадяни можуть здебільшого упереджено аналізувати соц. та політ. явища та реагувати на них.

У процесі еволюції І.п. провідні мислителі Нового часу та Просвітництва (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є) наголошували на правах особи, сусп. договорі, обмеженому правлінні та рівності між індивідами. Термін «ідеологія» до наукового вжитку увів франц. філософ Д. де Трасі у 1796. Ним він позначав секулярне тлумачення процесу продукування ідей людиною і сусп.-вом. Класич. лібералізм як І.п. виступав за конституціоналізм, верховенство права та захист свобод особистості. Реакцією на радик. зміни, викликані Просвітництвом і Французькою революцією, став консерватизм. Е. Берк наголошував на важливості традицій, ієрархії та поступових реформ. У XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс розробили марксистську І.п. (яка стала основою комунізму та соціалізму), критикуючи капіталізм і виступаючи за безкласове комуніст. сусп.-во. Соціалізм і соціал-демократія стали варіаціями класич. соціалізму. Вони прагнули розв'язати суперечності екон. нерівності шляхом держ. втручання, зберігаючи при цьому дем. принципи. У XIX ст. представники націоналізму як І.п. наголошували на важливості спільної нац. ідентичності, часто пов'язаної з мовою, культурою чи етн. приналежністю. У відповідь на виклики початку XX ст. з'явилася І.п. фашизму та нацизму, які характеризуються авторитаризмом, крайнім націоналізмом і антилібералізмом. Яскравими прикладами стали Італія часів Б. Муссоліні (фашизм) та Німеччина під час правління А. Гітлера (нацизм). У сер. XX ст. виникли постколоніальні та визвольні рухи, які прагнули незалежності та самовизначення в колишніх колоніях. За сучас. доби значної популярності набула І.п. неолібералізму. У відповідь на обмеження д-ви заг. добробуту наголошувалося на принципах вільного ринку, дерегуляції та обмеженому втручанні уряду. Із зростанням обізнаності людства про глобальні екол. проблеми набули популярності такі ідеології, як «енвайронменталізм» і «зелена політика», які виступають за сталий розвиток і екол. відповідальність. Найбільш модерністськими є сучас. І.п., зосереджені на відстоюванні расової або статевої ідентичності, секс. орієнтації та ін. факторів, які впливають на сучас. політ. дискурс. І.п. структурно складаються з припущень та переконань щодо природи сусп.-ва, зокрема стану рівності, значення індивід. прав і відносин між д-вою та її громадянами. Також І.п. пропонують системні та лаконічні погляди на роль і функції д-ви. Центр. компонентами І.п. є екон. теорії та позиції щодо таких питань, як капіталізм, соціалізм або змішана ринкова економіка. І.п. формують усталені візії соц. і культ. питань, у т. ч. проблем, пов'язаних з ідентичністю, мораллю та культур. цінностями. І.п. з суб'єктивних та контекстних точок зору інтерпретують громадян. права, захист навкол. середовища та соц. справедливості у культурних і політ. контекстах. Сучас. політологи аналізують І.п., щоб зрозуміти мотивацію політ. поведінки, динаміку політ. рухів та ідеол. основи політ. систем.

О.А. Третьак

ІМІДЖ ПОЛІТИЧНИЙ (від англ. *image* – образ) – віртуальний, емоційно забарвлений образ людини, групи, організації, події, процесу чи явища, що склався у масовій свідомості й має характер стереотипу. І.п. може

виникати стихійно, без зусиль з боку особи (групи), або суггестивно за допомогою арсеналу особл. засобів, наявних у розпорядженні фахівців із створення іміджу (іміджмейкерів). Специфіка І.п. полягає в можливості впливати не на свідомість людини, а переважно на емоц. сферу та рівень безсвідомого. У процесі формування І.п. фахівці виділяють кілька рівнів мети: створення у психіці адресної аудиторії, на яку спрямована дія, потрібного образу даного об'єкта; формування у цієї аудиторії певної думки про даний образ (об'єкт); утворення ефекту атракції – психол. тяжіння до даного об'єкта членів аудиторії (або виникнення та закріплення установки уникання його).

І.п. формується та існує в громад. думці на різних рівнях: чуттєвому (враження, одержані за допомогою відчуттів і сприймань, що несуть інформацію про зовн. ознаки та властивості носія І.п. – манеру говорити, зовн. вигляд, характ. риси та особливості поведінки тощо); емоційному (відображення у формі переживань особистої значущості та оцінки поведінки/діяльності політика/організації для життєдіяльності тієї чи ін. людини; здатність носія І.п. управляти та корегувати емоц. стан окремої людини/групи/сусп-ва); раціональному (осмислення та аналіз слів, поведінки, діяльності носія І.п.). Політ. практика переконливо довела, що осн. факторами, які забезпечують ефективність моделі І.п., є такі особливості її форми, як простота, виразність та легкість запам'ятовування. Щодо змісту, то в основі моделі, як правило, лежать: а) такі характеристики особи, діяльності, поведінки, які традиційно цінуються народом; б) ті, що максимально відповідають соц. очікуванням електорату в конкретній істор. ситуації.

Найчастіше іміджмейкери використовують такі типи іміджевих моделей: а) *трифакторна модель*, на основі якої процес іміджетворення розгортається у трьох осн. напрямках: етичні якості (чесний, відповідальний, справедливий); інтелектуальність (освіченість, компетентність, проф. ерудиція); потенціал особи (працездатність, цілеспрямованість, здатність до самоудосконалення); б) *чотирифакторна модель*, яка є по суті своєрідним збагаченим варіантом трифакторної моделі, до якої додається четверта складова, що враховує лідерські якості, серед яких особливо наголошуються такі елементи: мотиви лідерської поведінки (націленість політика на творчі, конструктивні та благородні цілі, що мають на меті вирішення нагальних сусп. проблем); авторитетність лідера (артикуль-

вана демонстрація або суттєвих інтелект., менеджерських тощо переваг, або ж акцентування високих моральних якостей політика); інноваційність діяльності (здатність до досягнення позитивного, конкретного та швидкого соціально значимого результату); акцентована активність діяльності (поведінка лідера завжди має бути помітною). Крім згаданих моделей, є ще багатофакторні, втім, реальна політ. практика засвідчує їх низьку ефективність.

І.п. – явище складне, багатопланове і неоднозначне. З одного боку, це позитив. фактор, оскільки: а) робить поведінку політика більш передбачуваною (треба відповідати власному іміджу); б) стимулює процес наближення політика до свого електорату, змушує його враховувати настрої населення, підтримувати з ним постійний зв'язок. З ін. боку – дія феномена І.п. має і цілу низку негат. наслідків: а) часто блокує раціон. начало у поведінці людей, як віртуальне, штучне утворення, сформоване на базі того чи ін. поширеного соц. стереотипу; б) стимулює некритичність сусп-ва у сприйнятті інформації; в) робить особу більш вразливою до впливу політ. маніпулювання.

О.Д. Бойко

ІМПЕРАТОР – монархічний титул. Щодо І. прийняте визначення, що над ним немає і не може бути іншого, вищого правителя і що І. править більш ніж однією нацією. Початково титул І. належав успішним рим. генералам, яким його надавали війська. Сучас. розуміння почали виводити від часів правління Октавіана Августа (27 до н. е. – 14 н. е.), який прийняв титул І. Його наступники залишили цей титул і використовували його одночасно як еквівалент: августи, цезаря, принцепса. Грець. відповідником титулу був базилевс, що його застосовували у Візантії. В Європі титул І. мали монархи, які претендували на спадок Зах. або Сх. Римської імперії. В Священній Римській імперії нім. народу початково титул був виборним, однак з кінця XVI ст. він став спадковим і належав Габсбурзьким ерцгерцогам Австрії.

А.С. Романюк

ІМПЕРІЯ – форма політ. утворення, яке об'єднує різні народи навколо однієї центр. влади і які не залежать від ін. суверена; суверенна д-ва, яка функціонує як сукупність народів на чолі з імператором; колоніальна д-ва, де метрополія контролює низку залежних територій/колоній. Р. Таагепера визначав І. як будь-яке відносно велике суверенне політ.

утворення, складові частини якого не є суверенними. І. переважно формуються із різних етн., нац., культ. та/і реліг. компонентів. Як правило, І. утворюються внаслідок завоювань які ініціює/здійснює одна монархія, внаслідок чого завоювані території (колишні д-ви) об'єднуються в єдине ціле держ. утворення у якому монархія-завойовник продовжує домінування (І. Олександра Великого 336–323 до н. е.). Відповідно І. відрізняються від конфедерацій та федерацій, які передбачають різний рівень добровільності автономних/складових частин. У стародав. світі термін І. застосовувався щодо експансіоністських цивілізацій/країн, що перебували під владою одного правителя (в Єгипті: Давня І. 2700–2200 до н. е.; Середня І. 2033–1786 до н. е.; Нова І. 1552–1069 до н. е.). Визначальний вплив на зміст і форму І. здійснив досвід функціонування Римської І./*Rex Romana*, датою початку якої прийнято вважати 31 до н. е.

Упродовж тривалого часу термін І. застосовувався щодо держав, які вважали себе спадкоємцями Римської І.: Сх. Римська І./Візантія 395–1453; І. Карла Великого/Каролінгська 768–814; Священна Римська І. нім. народу 962–1806 та Російська І. 1721–1917. Великі геогр. відкриття, зокрема в Азії та Америці, спонукали низку країн Європи проводити політику імперіалізму, виявом якої були колон. завоювання. В результаті завоювані території стали де-юре залежними частинами метрополій, які в такий спосіб набули формату І.

Поділяють І. на континентальні, коли одна монархія захоплює/підкорює сусідні території (Монгольська І. 1206–1368) та морські/таласократії, коли І. включає в себе острови та узбережжя морів (Афінський морський союз/Делоський союз 478/477–404 до н. е., Британська І. 1583–1997). В останньому випадку вирішальну роль у формуванні та підтримці її існування відіграє володіння потужним флотом.

В окремих випадках термін І. слід розглядати як семантичну конструкцію. Це стосується ситуацій, коли правитель країни використовує титул «імператор», відповідно за формальною логікою і д-ва, яку він очолює, мала би бути І., хоча вона й не відповідає індикаторам І. (Центральноафриканська І. Жана Беделя Бокасси 1976–1979, Корейська І. 1897–1905). У ХХІ ст. єдиною країною в світі, де при владі перебуває імператор, є Японія.

А.С. Романюк

ІМУНІТЕТ (лат. *immunitas* – звільнення від чогось, позбавлення) – правило/система за якою депутатам парламенту або ін. законодавчому органу надається часткове звільнення від

судового переслідування. Притягнення до відповідальності осіб, на яких поширюється І., передбачає/вимагає його відміну судом або самим парламентом. Майже в усіх дем. країнах на парламентарів поширюється правило депутатського І., або недоторканності. У Конституції ФРН воно сформульовано так: «Депутат може бути притягнений до відповідальності або заарештований за дії, які підлягають кримінальній відповідальності, лише зі згоди Бундестагу, за винятком випадків затримання на місці злочину чи впродовж дня, наступного за днем скоєння такої дії... Окрім того, згоди Бундестагу не потрібно щодо будь-якого іншого обмеження особистої свободи депутата або стосовно застосування до нього процедури згідно зі ст. 18 Основного закону (ця стаття передбачає відповідальність за дії, спрямовані на боротьбу проти основ вільного демократичного ладу у ФРН – *авт.*) ...Будь-яке карне переслідування й процедура на підставі ст. 18, будь-який арешт або будь-яке інше обмеження особистої свободи депутата має бути призупинене за вимогою Бундестагу». Конституція Данії, поряд із проголошенням депутатського І., дає чітку кваліфікацію дій, які спрямовані на його порушення: «Будь-яка особа, яка зазіхає на його (депутата – *авт.*) безпеку чи свободу, видає накази чи виконує накази, які загрожують Фолькетингу, вважається винною у державній зраді». При цьому, на противагу депутатському І. (недоторканності), таке конституційно не передбачено у Монако та Нідерландах і для сенаторів Бундесрату у ФРН, хоч це не означає, що легіслатури цих країн не мають можливостей захисту своїх депутатів. Крім І., на депутатів парламентів західноєвроп. країн також поширюється правило індемнітету, яке передбачає неможливість переслідування за дії, пов'язані з виконанням депутат. повноважень і висловлювання ними своїх думок і позицій.

А.С. Романюк

ІНДЕКСУВАННЯ ВІБОРЧОГО ПРОЦЕСУ (від лат. *index* – список, реєстр, показчик) – застосування універс. переліку показників для аналізу виборчих систем та характеристики виборчого процесу. Ці показники умовно поділяють на «формувальні» та «сумарні». Формувальними показниками вважають такі, що можуть впливати на результат виборів: виборча формула, кількість мандатів на вибор. округ, електоральний поріг, структура бюлетеня. Сумарні – які не впливають на результати виборів, а використовуються

для аналізу й порівняння результатів голосування під час різних виборів. До них належать: ефект, кількість партій та ефект, кількість парламент. партій, електоральна мінливість, показники диспропорційності, залучуваності та заміщення.

Формувальні показники:

1. *Виборча формула (electoral formula)* — критерій, за яким визначається переможець виборів. Для парламент. виборів виборча формула — це правило, за яким обирають членів законод. органу, а голоси виборців перетворюються на місця в представн. органі. Загалом виділяють такі типи вибор. формул, як мажоритарність та пропорційність. У свою чергу, є два підвиди мажоритар. формул — відносної (плюральної) та абсолютної більшості. Мажоритар. формула відносної більшості є там, де перемогу на виборах отримує кандидат, що одержав відносну більшість голосів, ніж будь-який із суперників (first past the post — «перший, що пройшов»). Вона часто використовується при виборах президента (Колумбія, Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Ісландія, США, Венесуела), рідше — на виборах нижньої палати парламенту (Великобританія, Канада, США, Індія, Ямайка). Мажоритар. формула абсолют. більшості означає, що для перемоги кандидатам необхідно набрати понад 50% голосів виборців. Система має два види: голосування в два тури та з альтернат. голосом. Перший вид голосування зазвичай здійснюється по одномандатних округах. Якщо жоден із кандидатів не набирає в першому турі необхідної більшості голосів, то проводиться другий тур голосування. Система голосування з альтернат. голосом проводиться там, де виборець має право фіксувати порядок своїх преференцій між усіма виставленими в одномандатних округах кандидатами. Вона використовується, напр., для виборів членів палати представників у Австралії. Визначення переможця здійснюється через послідовне виключення з підрахунку кандидатів, які набрали найменше число голосів, і перерозподілу їхніх голосів серед тих кандидатів, що залишилися, і так до виявлення переможця. Подібна система використовується в Ірландії у випадку проведення додаткових виборів до парламенту і для виборів президента. Пропорц. система є найпоширенішою при обранні членів парламентів. Вона передбачає вибори у багатомандат. округах. Розподіл голосів за пропорц. системою може відбуватися або за квотами, або за дільницями. Може бути встановлено квоту (яка зазвичай обчислюється шляхом ділення заг.

кількості голосів, поданих за кандидатів у певному окрузі, на кількість мандатів у цьому окрузі), що віднімається від голосів, поданих за дану партію, щоразу, коли партії надаватиметься мандат. Ін. способом розподілу місць є призначення послідовності дільників. Щоразу, коли партія отримує місце, загальну кількість поданих за неї голосів ділять на відповідний дільник. Найчастіше застосовується послідовність, за якої мандати надаються партіям з «найбільшими середніми» на кожному з кроків.

2. *Кількість мандатів на виборчий округ (district magnitude)*. На ступінь пропорційності представництва, навіть більше, ніж виборча формула, впливає обсяг округу — кількість мандатів на округ. Система загальнонац. округу застосовується лише в малих країнах з невеликою кількістю депутатів парламенту (Ізраїль, Монако, Нідерланди, Парагвай). Такий єдиний загальнонац. округ застосовується в Росії. Єдиний загальнонац. округ із закритими парт. списками, коли виборець не може впливати на розподіл мандатів усередині парт. списку, призводить до того, що парт. еліта, яка формує списки, повністю відривається від виборців, рядових членів партії, оскільки місце в парламенті їм гарантоване практично ще до виборів. У такому разі кількість голосів, поданих за той чи ін. парт. список, залежить не стільки від низових парт. структур, скільки від авторитету лідера партії, з іменем якого асоціюватиметься список. За пропорційної виборчої формули — що більша величина округу, то більш пропорційна система. За мажоритар. системи співвідношення зворотне. Коли величина вибор. округу маленька, вона суттєво впливає на виборчу систему. Величина від 1 до 4 місць може дуже вплинути на результат виборів. Особливо за величини 1 та 3 місця можливо, що одна партія отримує більшість місць, не маючи більшості голосів. Ця більшість називається «створеною» на противагу «заробленій» більшості. Одним із способів розподілу мандатів при пропорційному представництві, який використовують близько 40 країн, є метод бельг. математика д'Ондта. При його використанні місця розподіляються послідовно, одне за ін. На кожному кроці чергове місце присуджується тій партії, яка володіє найбільшою квотою, що обчислюється за формулою $V/(s+1)$, де V — заг. кількість голосів, поданих за партію; S — кількість місць, отриманих партією до даного кроку. Після присудження місця квота партії перераховується з урахуванням нової кількості отриманих місць. Коли

правило д'Ондта, застосовують в окрузі з двома мандатами, результат майже напевне значно відрізнятиметься від ідеальної пропорційності. Виняток має місце, коли змагаються тільки дві партії, та голоси майже порівну розподіляються між ними. Величина округу в три мандати зазвичай ще занадто мала, щоб спричинити пропорц. наслідки. Залежно від характеру парт. системи такий розмір округу може спричинити як домінування в представн. органі однієї партії, так і до приблизно рівного представництва трьох партій, що отримали неоднакові частки голосів. Коли величина округу переходить за 5, створена більшість трапляється дедалі рідше. Для більшості багатопарт. систем наближення до пропорційності не відбуватиметься без великих округів – близько 10 місць та більше.

3. *Електоральний поріг (threshold)* – відсоток («поріг»), що визначає мінім. частку голосів, що її має отримати партія чи кандидат, щоб одержати місце у виборному органі. Маленькі партії залишаються в певному сенсі незадоволеними цим, оскільки не отримують місць, не подолавши відповід. процентної позначки. Чи не найбільшим із «порогів» є 17 відсотків, що було використано у Греції. Отже, «поріг» є не більш обмежувальним чинником, ніж величина округу, оскільки збільшення або зменшення на одне місце може повністю змінити розстановку сил по даному округу.

4. *Структура бюлетеня (ballot structure)*. Розрізняють категоричний та ординальний бюлетень: категоричний – виборець може голосувати лише за одного/одну з кандидатів/партій; ординальний – виборець може показати, що кандидат «Б» – це його перше уподобання, але якщо «Б» не буде обрано, він би віддав перевагу «С» перед «А». В цьому разі виборець може опинитися перед дилемою: якщо я голосуватиму за «Б», який начебто непопулярний, в результаті може статися, що «А» переможе, що є найгіршим для мене; але якщо я проголосую за більш популярного «С», я допоможу йому перемогти і зменшу шанси на перемогу «А» (що отримало назву «стратегічного», «витонченого», «натщесердного» голосування). Ординальний бюлетень забезпечує більшу свободу вибору в певному списку. Інколи, як це відбувається в Бельгії, кандидатів розміщують у певній послідовності в бюлетені, а виборець повинен поставити, скажімо, «Х» навпроти прізвищ(а) кандидатів, які йому до вподоби. В Італії виборець повинен написати прізвище(а) кандидата(ів) його уподобання. В

будь-якому разі правила голосування потім визначають, який відсоток голосів, поданих за кандидата, необхідний для того, щоб пересунути його на початок списку. Отже, ординальний бюлетень визначає реальні уподобання виборців, тоді як бюлетень категоричний ширше застосовується, оскільки він є простішим.

Сумарні показники:

1. *Ефективна кількість партій (effective number of parties contesting the election)*. Якщо оцінити виборчу систему України (у тій її частині, де переможця визначають за правилами пропорційності), використовуючи індекс пропорційності (I_p) Р. Гунтера, то на виборах, приміром, 1998 цей індекс становив 82,9. Високий рівень I_p означає, що всі партії, які входять до складу парт. системи, отримують мандати пропорційно до кількості відданих за них голосів виборців. Низький же рівень I_p означає, що виборча система сприяє лише кільком великим партіям. Як свідчить досвід західноєвроп. країн, при використанні пропорц. системи значення I_p коливається у діапазоні від 86 до 98. Отже, виборче законодавство в Україні сприяє великим партіям, створюючи феномен надпредставництва, коли партія отримувала більше відсотків мандатів, ніж відсоток голосів виборців, що її підтримали. Збільшення або зменшення I_p пов'язане з таким наслідком виборчої системи, як редукція ефект. чисельності партій. Показник ефект. чисельності партій пов'язує кількість партій, які діють у парламенті (чи беруть участь у виборах), з відсотком отриманих ними мандатів (чи голосів виборців). Індекс ефект. чисельності партій, розроблений М. Лааксо і Р. Таагепера, дає змогу визначити число партій, що входять у межі парт. системи при даному виборчому законодавстві. Після його запровадження у 1979 показник ефект. кількості партій поступово досяг широкого визнання. Найбільш вживаною є формула обчислення ефект. кількості партій, що взяли участь у виборах для всіх партій й отримали місця: $1/\Sigma v_i^2$ де v_i – частка голосів i -тої партії. Оскільки цей показник не враховує партії, що отримали невеликий відсоток голосів, він скоріше вимірює виборчі симпатії до певних партій, аніж просто кількість партій.

2. *Ефект. кількість партій у парламенті (effective number of parliamentary parties)*. Більшість дослідників використовує формулу ефект. кількості партій, що отримують місця в парламенті для всіх партій: $1/Z_s^2$ де s_i – відсоток місць i -тої партії. Цей показник надає більш реаліст. варіант розподілу місць

у парламенті, оскільки він більше враховує великі партії, ніж маленькі. Аналог. висновку доходимо, підрахувавши індекс фракціоналізації (F) парт. системи за методикою Д. Рея. Значення індексу F є континуумом від досконалої однопарт. системи, в якій одна партія отримує всі голоси виборців (де $F = 0$), до цілком фракціоналізованої системи, у якій кожний окремий виборець голосує за свою партію ($F = 1$). Для парт. системи України індекс F у 1998 на парламент. рівні (з урахуванням кількості мандатів, отриманих за пропорц. виборчою формулою) дорівнював 0,80. Схожа величина індексу F була властива системам Бельгії (0,82), Фінляндії (0,80), Швейцарії (0,84) ще у 1980–1994 рр., що свідчить про великий ступінь фрагментаризації парт. систем.

3. *Ступінь диспропорційності (disproportionality index)*. Виборчі системи можна порівнювати за ступенем їх пропорційності чи диспропорційності, обчислюючи один або кілька показників співвідношення між часткою голосів, які отримали партії – учасниці виборів, та часткою місць представн. органу, яку вони отримали. Найпоширенішим показником є показник найменших квадратів Галлагера, запроваджений у 1991, який обчислюється так:

$$\sqrt{\frac{1}{2} \sum_i (v_i - s_i)^2},$$

де V_i – частка голосів, яку отримала i -та партія чи кандидат; S_i – частка місць у законодавч. органі, яку отримала i -та партія або кандидат; i може приймати значення від 0 до 100 і означає ідеальну пропорційність, а 100 – що якимось чином кандидат (або партія), що не отримала жодного голосу, отримав місце. У пропорц. системах зазвичай показник диспропорційності менший. Непропорційні системи з низькими рівнями диспропорційності мають цей показник у межах від 1 до 6; системи з 6 середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13–20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він нечасто перевищує 20–25. У сучас. політології для вимірювання структуризації парламенту використовується також введений Л. Майером індекс агрегації (A). Його величина визначається як частка від ділення середнього відсотка парламент. місць (S), що контролюються найбільшою партією, на середню кількість парламент. партій (N). За підрахунками, індекс A у 1998–2002 в Україні дорівнював 3,73. Ця величина індексу близька до тієї, що була у Фінляндії у 1945–1979 та 1980–1984, де вона дорівнювала відповідно

3,38 і 3,11, у Голландії (1945–1979), де вона дорівнювала 3,57, у Швейцарії, де вона у той же час становила 3,49. Всі ці країни характеризуються багатопартійністю, коаліц. урядами та використанням ін. механізмів сусп. демократії, чого поки що немає в Україні.

4. *Електоральна мінливість та зміщуваність (volatility and party replacement index)*. Електоральна мінливість підраховується додаванням чистої зміни у відсотках голосів, отриманих або втрачених кожною партією від одних виборів до ін., що потім ділиться на два. Цей показник буває в індустріалізов. демократіях – 9,7, старих латиноамер. демократіях – 20,5, південноєвроп. країнах – 15,7, нових латиноамер. країнах – 30,0, пострад. країнах – 35,3. Розрізняють валову мінливість та чисту мінливість. Під валовою мінливістю розуміють тенденцію виборців не голосувати за одну й ту саму партію під час двох виборів підряд. Чиста ж мінливість відображає реальну втрату або набуття підтримки політ. партією. Для розрахунку валової мінливості необхідні додаткові соціол. дослідження уподобань виборців у останніх виборах, порівняно з їхніми перевагами в передостанніх виборах. Чиста мінливість розраховується з використанням офіційно опублікованих результатів виборів. У 1979 М. Педресен запропонував для розрахунку чистої мінливості наступну формулу: $K = 1/2 * \sum |\Delta p|$, де Δp – зміна у відсотку голосів, які отримала партія під час двох виборів підряд. Вона успішно використовувалася протягом майже 20 років, але останнім часом її неодноразово пропонували модифікувати або доповнити показник чистої мінливості ще одним показником. Така ситуація пов'язана зі складністю обчислення чистої мінливості для країн Центр.- Сх. Європи та нових незалежних держав. Проблема в тому, що в країнах цього регіону з нестабільною парт. системою партії виникають і зникають, не перейшовши межу двох виборів, що вносить суттєву неточність у показник мінливості, роблячи неможливим порівняння мінливості країн ЦСЄ з ін. країнами. При дослідженні парт. систем, що піддаються великим змінам від одних виборів до ін., бажано відрізнити мінливість усередині парт. системи від утворення нових партій. Однак існує багато труднощів у створенні двох незалежних величин: мінливості та заміщеності (утворення нових партій). Так, неможливо виміряти мінливість на індивідуальному рівні. Виборець, який голосує за партію «А» у виборах, можливо, зовсім не змінив своїх парт. уподобань до виборів $t +$

1, але змушений голосувати за партію «В» (або «С», або будь-яку ін. партію), якщо партії «А» більше немає в бюлетені. Водночас цілком можливо, що цей виборець таки змінив свої уподобання і проголосував за партію «В» незалежно від того, є партія «А» в бюлетені чи ні. Таким чином, неможливо виміряти справжній відсоток зміни в парт. уподобаннях без спец. розроблених порівняльних досліджень (які в більшості випадків не існують на пострадян. просторі). Але можливо розробити приблизні дані щодо мінливості та парт. змішаності, розглядаючи тенденції в підтримці виборцями різних типів партій. Мінливість серед наявних партій можна розрахувати, досліджуючи зміну у підтримці виборцями партій або блоків, які беруть участь у двох виборах поспіль. Для цього вилучають всі партії, які не брали участі в обох виборах, і підсумовують різницю у голосах, яку отримали партії від одних виборів до ін. І якщо визначена таким чином мінливість є мірою змін у вибор. спадках наявних гравців політ. процесу, партійну змішаність можна розуміти як ступінь впровадження нових гравців у політ. систему. Її можна виміряти як відсоток електорату, який підтримав нові політ. формації, або суму часток голосів виборців, що їх отримали учасники виборів під час виборів $t + 1$, які не брали участі у виборах.

5. *Залучення (inclusion)* – відсоток голосів виборців, який було враховано при формуванні представн. органу. Існування такого показника пов'язане із реальною можливістю «втрати» голосу виборця, який голосував за кандидата чи партію, що в результаті не брали участі у розподілі парламент. місць. Цей показник дуже важливий, оскільки безпосередньо пов'язаний з явкою населення на вибори та виникненням абсентеїстських настроїв. Отже, формувальні та сумарні показники є обов'язковими складовими вибор. процесу, які більшою чи меншою мірою та в різних комбінаціях і варіаціях використовуються також для аналізу виборчих систем у світі.

За роки незалежності Україна використала дві моделі вибор. систем, але жодна з них не дістала належного аналізу й обговорення. Дебати з приводу застосування третьої моделі вибор. системи (пропорційності) не супроводжуються наук. аналізом, а радше переходять у площину суто ідеол. протистояння і намагання протидіяти фальсифікаціям під час виборів. Все це є свідченням того, що Україні необхідно розширювати напрям

аналізу вибор. систем та наслідків їхнього застосування, в т. ч. й з використанням описаних вище показників.

В.О. Корнієнко

ІНКАСАЦІЯ (від італ. *incassare*, букв. – клас-ти в ящик) – діяльність спеціаліз. держ. та уповноважених недерж. підрозділів (структур) по збору в касах підприємств, організацій, установ грошей готівкою та цінностей і доставка їх до кас банків та кас ін. орг-цій. Здійснюється інкасаторами – посад. особами, які безпосередньо приймають гроші готівкою чи цінності для дальшої їх здачі у банк чи, навпаки, одержують їх у банку для видачі юрид. особам. Відповідно до зак-ва України організацію і. та встановлення відповідних її правил покладено на Національний банк України.

В.П. Горбатенко

ІНСТИТУТ (від лат. *institutum* – устрій, організація, установа) – 1) комплекс орг-цій, установ, індивідів, що володіють певними засобами, ресурсами і виконують конкретні правові, соц., політ. функції (д-ва, суд, політ. партії); 2) форма організації політ., екон., соц., правової та ін. діяльності людей через чіткий поділ функцій; 3) зібрання людей, які згідно з поділом праці об'єднуються для досягнення спільної мети, забезпечення діяльності в певній галузі сусп. відносин. У юрид. науці поняття «І.» найчастіше означає комплекс норм, що регулюють сусп. відносини. Діяльність І. заснована на чітко розробленій системі правил і норм, контролі за їх виконанням. Розрізняють формальні та неформальні І. Діяльність формальних І. регламентована нормами чинної конституції, ін. юрид. документів (постанов, законів, інструкцій, положень). Неформальні І. ґрунтуються на міжособистісних зв'язках, регулюються моральними нормами і традиціями, звичками.

В.П. Горбатенко

ІНТЕРНУВАННЯ (франц. *interner* – оселяти, поміщати, від лат. *internus* – внутрішній) – під час збройного конфлікту прийняття та примусове оселення нейтральною державою або ін. д-вою, яка не є стороною конфлікту, осіб, що належать до збройних сил воюючих держав (військовослужбовці, військовополонені, які втекли, поранені та хворі), які вступили на її територію. Примусове оселення може застосовуватись також щодо цив. осіб воюючої сторони, включаючи біженців, які через збройний конфлікт

опинилися на території противника. Усі зазначені особи користуються захистом на основі норм міжнар. гуманіт. права (МГП). Так, відповідно до 5-ї та 13-ї Гаазьких конвенцій 1907 д-ви, що прийняли на свої території війська воюючої сторони, які шукають притулку, зобов'язані роззброїти їх та оселити в місцях, по можливості, далеких від зони бойових дій. Військовополонені, які втекли і прийняті нейтральними та ін. невоюючими д-вами, повинні залишатися на свободі. Згідно з 3-ю Женевською конвенцією 1949 про захист цив. населення під час війни інтерновані військовополонені можуть бути розміщені лише у приміщеннях, розташованих на суходолі. Їм мають бути гарантовані вимоги гігієни, збереження здоров'я, відвідування представниками держав-покровителів та Міжнародного комітету Червоного Хреста.

Примусове оселення у спец. відведених місцях може здійснюватися щодо іноземців. Визнаючи право іноземців залишити територію воюючої сторони на початку або під час конфлікту, 4-та Женевська конвенція 1949 разом з тим підтверджує право д-ви затримувати їх за певних умов, якщо від'їзд цих осіб суперечить інтересам країни. Іноземці, які перебувають на території країни, що бере участь у конфлікті, перебувають під захистом норм МГП. Зокрема, вони користуються правом на гуманне поводження та дотримання осн. гарантій (права на поважання їх особи, честі, переконань та реліг. обрядів) без будь-якої дискримінації. Стосовно них забороняються наступні дії: а) насильство, спрямоване проти життя, здоров'я та психічного стану людини (тілесні покарання, фіз. та псих. тортури, заподіяння каліцтва, вбивство); б) наруга над людською гідністю (принизливе та образливе поводження, примушення до проституції та ін. непристойні посягання); в) взяття заручників; г) колективні покарання; д) погрози здійснити будь-яку з названих вище дій.

Особл. категорію іноземців – громадян країни противника – становлять біженці, які через різні обставини або переслідування змушені були залишити батьківщину та шукати притулку в ін. країні. Якщо країна, що надала їм притулок, вступає у війну з їхньою батьківщиною, ці біженці розглядаються як іноземці з країни противника. Як експатріанти, вони не мають зв'язків зі своєю батьківщиною, але й не користуються підтримкою держави-покровительки та інших держав. Так визначено Додатковим протоколом I 1977 до Женевських конвен-

цій 1949. Щодо вказаних осіб діє принцип, за яким д-ва, виходячи з міркувань своєї безпеки, може застосовувати І. як систему запобіжних заходів щодо примусового оселення певних категорій осіб у певному місці.

І. не є покаранням. Як і в поводженні з військовополоненими, при І. за будь-яких обставин має поважатися людська гідність. При цьому умови І. багато в чому збігаються з умовами утримання військовополонених (4-та Женевська конвенція). Водночас інтерновані цив. особи не зобов'язані підпорядковуватись вимогам військ. дисципліни та мають право на менш суворе поводження з боку органів влади, ніж це відбувається у випадку з військовополоненими. Залучення до праці може відбуватися лише за згодою інтернованих. Вони можуть звернутися з проханням інтернувати разом з дорослими членами сім'ї неповнолітніх дітей. Інтерн. члени однієї родини повинні утримуватись в одному приміщенні та проживати окремо від ін. інтернованих.

Звільнення інтернованих осіб покладається на д-ву, під владою якої вони перебувають, як тільки припиняється дія причин, що зумовили І. (ст. 132 4-ї Женевської конвенції). Після закінчення воєнних дій д-ви мають сприяти якомога швидшому поверненню всіх інтернованих на попереднє місце проживання або їхній репатріації.

Лит.: 21st Century U.S. Army Military Police Internment and Resettlement Operations Field Manual, 2002; Internment and Resettlement Operations. United States. Department of the Army, 2010; Yamamoto E., Chon M., Carol L., Izumi C., Kang J., Wu F. Race, Rights, and Reparation: Law and the Japanese American Internment, Second Edition, 2013.

В.Ф. Смолянюк

ІНФОРМАЦІЙНА ФРУСТРАЦІЯ (від лат. *frustratio* – обман, розлад, руйнація планів, омана, марне очікування) – спрямування відповідної інформації на визначене коло об'єктів з метою впливу (позитив. чи негатив.) на їхній психол. стан, що сприятиме досягненню визначеної мети для суб'єкта поширення такої інформації.

Роль і значення І.ф. в сучас. сусп-ві належною мірою ще недооцінені при вивченні причин виникнення мас. заворушень, різних серйозних соц. конфліктів, під час яких стихійна агресивна поведінка охоплює великі групи людей, незадоволених у своїх насущних потребах соц., матер. і т. п. характеру, що згуртовує і штовхає їх на вчинення мас., груп. протиправних дій.

Інформ. вплив на д-ву, сусп-во, громадянина нині є ефективнішим, ніж політ., екон. і на-

віль військовий. Інформація стає реальною, майже фізично відчутною силою. Так, інформ. війна може посилити проєкцію сили, зменшуючи волю та здатність супротивника вести війну. Спрямованість інформ. зброї може впливати на конкретні фрейми-мішені знань, до повних епістемологічних спотворень – змінювати організацію, структурні методи та обґрунтованість знань.

Слід зазначити величезні можливості впливу на особистість засобів мас. інформації (ЗМІ). Сьогодні ЗМІ – і друковані, й електронні – практично єдина структура, через яку населення щодня одержує інформацію про процеси в регіонах, країні, світі, за допомогою якої населенню буквально нав'язують різні ідеол. бачення. Тому особливо важливими є якість і достовірність інформації, що транслюється через ЗМІ. Сьогодні ЗМІ, з одного боку, можуть виступати як сила, що стабілізує сусп-во, а з іншого – стати детонатором соц. вибуху. Таким чином, соц. безпека країни не може бути забезпечена без інформ. безпеки.

Як зброя, інформація може мати відношення до виникнення такої категорії, як «інформаційна травма», тобто як наслідок впливу певного виду інформації на психіку людини, яка супроводжує всі ін. види та форми колект. травм і є їхнім обов'язковим компонентом. Вона супроводжується специф. порушеннями псих. діяльності, які виникають унаслідок стихійного або навмисно організованого інформ. впливу. Через тривалу дію на психіку різноспрямованої емоційно значущої інформації в людей може різко знижуватися критичність мислення і сприймання інформації, спостерігаються різні форми емоційного зараження, що часом набуває ознак епідемії.

Як соц. наслідки інформ. травматизації дослідники розглядають зростання агресії в сусп-ві, групову напруженість, сусп. конфлікти, соц. фрустрацію, страх майбутнього, нетерпимість до інших, формування «образу ворога», «чорно-біле» мислення. Як засіб захисту психіки від інформ. травматизації група використовує специф. колект. захисні механізми, які можуть бути конструктивними, неконструктивними і навіть деструктивними. Проблема інформ. травмування загострилася в сучас. світі у зв'язку з терорист. та гібридними війнами, зокрема в Україні – у зв'язку з інформ. війною, яку цілеспрямовано веде рос. пропаганда впродовж останніх років.

Вплив інформ. технологій у різних сферах життєдіяльності постійно зростає. Напр.,

сучас. війни – це війни нового, «гібридного» типу, в яких інформ. зброя стає гол. засобом досягнення політ. цілей (іноді в комплексі з традиц. зброєю, іноді – самостійно). Сучас. війни ведуть в інформ. просторі за допомогою специф. інформ. видів озброєння. Інформація може бути як у вигляді засобу захисту, так і нападу, залежно від того, чий ресурс та пропаганда будуть потужнішими. Характер сучас. війн суттєво змінився, левова частка їхнього успіху належить вдалому проведенню інформ.-психол. кампаній (інформ.-психол. операцій). Їх сутність – вплив на сусп. свідомість таким чином, щоб керувати людьми і змусити їх діяти проти своїх інтересів.

Використання інформації як зброї, що спрямована проти ймовірного чи потенційного супротивника, насамперед, проти психол. та псих. стану особи, населення з метою викликати стан переживання, розчарування, тривоги, дратівливості, розпачу, а також почуття безвиході та відчаю, тобто одну з форм психол. стресу, називається фрустрацією. Це псих. стан людини, який виражається в характерних переживаннях і поведінці, що викликані об'єктивними непереборними (або суб'єктивними, що сприймаються як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети, в розбіжності реальності з очікуваннями.

Якщо поглянути на фрустрацію суто крізь інформ. призму, то внаслідок цільового спрямування інформації на особу, сусп-во чи країну можна досягти своєрідного паралічу будь-якої активності об'єкта такої інформ. дії, коли він підпадає під вплив суб'єкта інформ. впливу. Тобто мета – паралізувати або мінімізувати відповідну активність (військ., політ., культурну тощо), й тим самим «нейтралізувати» спроможність об'єкта такого інформ. впливу на спротив суб'єкту інформ. впливу. Формами такого впливу є: 1) «тролінг» (англ. *trolling*) – нагнітання учасником інтернет-спілкування агресії, гніву або конфлікту шляхом відкритого чи таємного перекручення, приниження або образи почуттів співрозмовника; як засоби тролінгу використовуються хвилі виправлень (постмодерація повідомлень, окремих тем або новин) – т. з. «флейм» (від англ. *flame* – полум'я, вогонь) або конфронтація – т. з. «холівар» (від англ. *holly war* – священна війна); 2) ІІСО – інформ.-психол. операція, дещо видовищний переклад з англ. поняття *Psychological Operations*, PSYOPS. Максимально спрощене значення ІІСО полягає в тому, щоб спочатку вплинути на настрої груп у сусп-ві. На

наступному етапі поширення таких настроїв прямо позначиться на діях представників цього ж сусп-ва. ІПСО застосовують і в мирний, і у воєнний час. До елементів ІПСО відносяться дезінформація, пропаганда, перебільшення певної інформації або применшення іншої, диверсії в тилу, кібератаки; ІПСО – це сплановані дії з поширення інформації на інозем. аудиторію задля досягнення певної цілі, впливу на емоції, крит. мислення, почуття та дії цільової групи людей; такі операції проводяться в рамках психол. війни, яка використовує пропаганду та різні види інформації задля впливу на думки, емоції, погляди та поведінку опозиц. групи. І.ф. може мати як негат. вплив на психіку, так і позит., коли в його мотивац. сфері досить часто домінують значення набувають мотиви досягнення, посилюється привабливість поставленої мети. Механізми І.ф. нині активно використовуються у політ. житті, у протидії і протистоянні політ. опонентів, що є одним із форм політ. протиборства. При цьому механізми такого протиборства удосконалюються, що часто спричиняє не лише загострення політ. протистояння між суб'єктами застосування І.ф., а й політ. загострення в д-ві та між державами.

Літ.: Корж І.Ф. Явище фрустрації в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2024. № 1 (48); Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. *Демократичне врядування*. 2014. № 13.

І.Ф. Корж

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО – галузь права, яка регулює сусп. відносини, що виникають з приводу збирання, зберігання, накопичення, обробки, використання і поширення інформації. І.п. є системою спец. правових норм, що виникають в процесі функціонування суб'єктів інформ. інфраструктури, надання інформ. послуг і виконання робіт в інформ. сфері, використання інформ. технологій та інформ. ресурсів, забезпечення інформ. безпеки. Різноманітність видів інформації призводить до необхідності використовувати методи регулювання інформац. відносин залежно від виду інформації та її призначення. І.п. офіційно поєднує констит., адмін. та цив. право. Тим самим статус І.п., як комплексна галузь права, об'єднує нормат.-правовий матеріал, яким регулюється відносно відособлена група сусп. відносин, що ґрунтується на методах публ. і приват. права та використовує при вирішенні завдань правового регулювання інформ. відносин практично весь арсенал правових механізмів. Джерелом І.п. виступають норми інформ.

законодавства, що забезпечують регулювання відносин в інформ. сфері.

Як і будь-яка галузь права І.п. має внутр. структуру, осн. структурними елементами якої є норми права та інститути права. В межах ін-тів права виділяють менші утворення – субінститути. Інформ.-правові норми поділяються на імперативні та диспозитивні. Саме диспозитивні норми формують підвалини І.п., встановлюючи заг. осн. дозволи, що регулюють відносини встановлення основоположних прав і свобод людини, правового статусу ін. суб'єктів І.п., його осн. принципів. Імперативні норми поділяються на: норми-принципи, норми-декларації, норми заборони та норми-приписи. Норми І.п. також поділяються на матеріальні, якими регламентуються права, обов'язки, компетенції суб'єктів, правила та стандарти здійснення інформ. діяльності, правові режими тощо, і процесуальні, які мають переважно процедурний характер. За своєю структурою система І.п. поділяється на: 1) загальну, в якій визначаються осн. положення цієї галузі щодо мети, завдань, принципів, змісту, суб'єктів правовідносин, предмету і методу, класифікації інформації тощо; 2) особливу, в якій визначаються пов'язані з інформац. розвитком права, обов'язки, інтереси на всіх рівнях соц. ієрархії, а також міжнар. співробітництво у сфері інформації; 3) спеціальну, в якій визначаються правовідносини за різними напрямками, діяльність у сфері медіа відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості тощо; зазначена діяльність включає: держ. регулювання забезпечення сусп. відносин щодо персон. даних, їх охорони, захисту; правове регулювання мас-медіа, бібліотечного, архівного, науково-освітнього рекламного телекомунікац. та ін. права; втілення на правовій основі визначальних положень інформатики та інформатизації, ІТ-права, кібер-права та ін.

Літ.: Баранов О.А. Інформаційне право України: стан, проблеми, перспективи. К., 2005; Виноградова Г.В. Інформаційне право України: навч. посіб. К., 2006; Кормич Б.А. Інформаційне право. Підруч. Х., 2011; Марущак А.І. Інформаційне право України: підруч. К., 2011; Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навч. посіб. Л., 2022.

І.Ф. Корж

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО (англ. *information society*) – один із варіантів концепції постіндустріального сусп-ва, які наголошують на визначальній ролі інформації та знань на новому етапі розвитку людської

цивілізації, що приходить на зміну індустріальному сусп-ву. Вперше термін «І.с.» з'явився у працях япон. науковців у 1960-х рр. та здобув значне поширення у світі завдяки, зокрема, книзі Й. Масуди «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1980). Відомими на Заході теоретиками І.с. є Д. Белл, Дж. Нейсбіт. Тісно пов'язаними з концепціями І.с. є: постіндустріальне сусп-во Д. Белла, суперіндустріальне сусп-во Е. Тоффлера, мережеве сусп-во М. Кастельса, технотронне сусп-во З. Бжезінського тощо. Згідно з теоріями І.с., прихід такого сусп-ва означає радикальні перетворення і зміни у всіх сферах життєдіяльності людини, масштаб яких можна порівняти лише з поступовим розпадом доіндустріального/аграрного сусп-ва та формуванням у XVIII–XIX ст. індустр. сусп-ва внаслідок промисл. революції. Спільні риси багатьох концепцій І.с. можна узагальнити у таких ознаках: 1) домінантним сектором економіки стають послуги, базовані на інформації та знаннях; 2) технолог. регулювання поступово витісняє або значно удосконалює ринкове; 3) гол. професіями стають висококваліф. інформ. працівник, експерт, дослідник; 4) люди дедалі більше займаються опрацюванням інформації замість взаємодії з природою чи перетвореною природою; 5) в політиці представницька демократія замінюється на партисипативну демократію з елементами меритократії чи технократії; 6) ключовими політ. фігурами стають тех. спеціалісти та науковці; 7) в процесі ухвалення рішень дедалі більше покладаються на складні розрахунки, комп'ютерні моделі та штучний інтелект; 8) на зміну матер. цінностям приходять постматеріальні – знання, самореалізація, творчість, солідарність; 9) атомізований індивід епохи індустріалізму поступається місцем автентичному індивіду, який сам визначає свої ролі та орієнтується на благо спільноти.

Визначальною рисою концепцій І.с. є те, що вони поєднують у собі раціональні розрахунки та екстраполяцію трендів із елементами утопії. При цьому в одних концепціях автори визнають наявність утопічних елементів та чітко їх виокремлюють (Й. Масуда, Е. Тоффлер), тоді як в ін. – утопічні та наук. компоненти нерозривно поєднані між собою. Напр., Й. Масуда чітко відмежовує аналіз фактів та екстраполяції трендів від власної утопії – комп'ютопії, у якій переважна більшість людей високоосвічені та відповідальні, а заг. система сформована таким чином, що зусилля усіх індивідів гар-

монійно доповнюють одне одного і дають можливість як максимально забезпечити свободу кожного, так і ефективно досягнути усіх значущих сусп. цілей. Окрім того, в концепціях І.с. вбачають і наявність ідеол. компонента, оскільки вони, опираючись на звичні для індустріалізму лінійні уявлення про сусп. прогрес, легітимізують чинний лад та викривляють реальність в інтересах урядів і великого бізнесу, надмірно виділяючи позитиви та можливості чергової технол. революції і залишаючи в тіні численні негативні наслідки (руйнування ринку, посилення тейлоризму, політ. маніпуляції, інформ. війни, загострення конфліктів, кіберзлочинність, зникнення приватності, нові виміри і способи дискримінації тощо).

На поч. XXI ст. на глобальному рівні з'явилося усвідомлення необхідності регулювання викликів, що їх породжує інформатизація. У зв'язку з цим було організовано Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства, який відбувся у 2003 в Женеві та у 2005 в Тунісі. Однією з гол. цілей Саміту було подолання цифрової нерівності та сприяння формування відкритого для всіх І.с., у якому кожен може скористатися благами інформатизації. Під час зустрічей були прийняті ключові документи, зокрема Женевська декларація принципів та Туніська програма для інформаційного суспільства. Водночас Саміт критикували за те, що на ньому гол. акценти були зроблені на забезпеченні інтересів держав і великого бізнесу, а інтереси громадян. сусп-ва та гарантування прав людини були зміщені на периферію. У 2006 ГА ООН своєю Резолюцією A/RES/60/252 постановила оголосити 17 травня Всесвітнім днем інформаційного суспільства.

Зважаючи на складність пов'язаних з І.с. питань, а також на те, що термін «І.с.» використовується багатьма різними авторами та орг-ціями упродовж тривалого часу, зміст цієї концепції залишається нечітким та суперечливим. На початку 2020-х рр. осн. моменти критики теорії І.с. зводяться до таких аргументів: 1) на відміну від більшості автор. концепцій, багато фактів демонструють, що радикальний розрив з індустр. порядками у теперіш. світі не відбувся, або ж відбувається, але не завдяки інформ. чинникам, а через ін. причини, насамперед – глобальні проблеми та загальноцивілізаційну кризу; 2) вказані чинники не дають змоги стверджувати, що людство за останні десятиліття суттєво наблизилось до утопії, описаної теоретиками І.с.; багато спостерігачів, навпаки, відзначають помітніший рух цивілізації

радше до дистопії, аніж до утопії; 3) знання та інформація важать багато у сучас. світі, проте не менш впливовими та значущими залишаються невігластво, невизначеність та невідомість; піднесення нової «наукової еліти», яка б замістила промисловців та бюрократів, так і не відбулося, а здобуття знань не перетворилося на головний орієнтир для широких мас; 4) вочевидь, передові інформ. технології не обов'язково спричиняють утвердження певних цінностей та формування конкретного політ. режиму; їх можна застосовувати по-різному: як для розбудови демократії чи збільшення свободи, так і для зміцнення авторитаризму, пригноблення, тотального контролю, агресивних маніпуляцій та поширення ненависті.

П.М. Сухорольський

ІРЕДЕНТИЗМ (італ. *irredentismo*, від *irredento* – незвільнений, такий, що перебуває під чужим володарюванням) – політ. рух, спрямований на об'єднання в єдину державу територій, на яких проживають представники однієї нації/близьких етн. груп; політика держави, політ. партії на об'єднання етносу, нації в межах єдиної нац. д-ви. Має дві форми. По-перше, стосується представників етн. групи, які становлять нац. меншину в складі конкретної д-ви і прагнуть вийти зі складу цієї держави і долучитися/об'єднатися з д-вою, де представники цієї етн. групи становлять більшість. По-друге, це політика конкретної д-ви, яка проявляється у висуненні тер. вимог до сусідньої д-ви і спрямована на приєднання території, де проживають представники тієї ж самої етн. групи/нації. Географічно район, на який поширюється рух, або територія, яка стає предметом вимог, називається іредентою. Спірні території з етнічно близьким населенням переважно трактуються представниками політ. партій, держав, які дотримуються іредентичних позицій, як «втрачені» і/або історичні. Концептуально іредент. вимоги виявляються частиною концепції «великої» нац. держави, яка збирає всі свої істор. території. І. вважають різновидом або формою націоналізму. Історично сформувався в Італії напр. XIX ст. після об'єднання окремих територій в Королівство Італія, як антиавстр. рух, спрямований на приєднання регіонів Трентіно, Триєст, Рієка, Далмація, де проживала італ. нац. меншина. Значна частина представників іредент. руху увійшла до складу фашист. руху Б. Муссоліні.

А.С. Романюк

ІСЛАМ (від араб. الإسلام – покірність, відданість Богу) – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та християнством), послідовників якої називають мусульманами (від араб. مُسْلِمٌ (чол. р.), مُسْلِمَةٌ (жін. р.) – покірний, покірний Богові). І. – авраамічна релігія (поряд з іудаїзмом, християнством та ін. релігіями, в основі яких лежить монотеїстичне віровчення патріарха (пророка) Авраама). Виник у VII ст. в Аравії в умовах культ. й реліг. інтеграції араб. племен та посилення процесів їх сусп.-політ. об'єднання. Засновник І. – Абу-аль Касим Мухаммад ібн Абдалла аль-Хашимі аль-Курайші (570/571–632) заклав основи нового типу араб. спільноти на основі реліг. ідентичності – Умми та об'єднав арабські племена в д-ву, що згодом отримала назву халіфат.

І. включає три осн. напрями – суніти, шіїти, хариджити, що об'єднані вірою у Аллага (від араб. الله – Бог) – Творця Світу і господаря Судного Дня. Згідно з І. вчення Аллага періодично несли людям його пророки (Старого Завіту: Адам, Нух (Ной), Ібрагім (Авраам), Муса (Мойсей), Лут (Лот), Айюб (Йов), Харун (Арон), Дауд (Давид), Сулейман (Соломон) та ін.; Нового Завіту: Закарія (Захарія), Ях'я (Іван Хреститель), Іса (Ісус Христос); суніт. мусульманські: Саліх, Худ, Шуайб і останній з них – Мухаммад). Аллаг ідентичний Богу іудеїв і християн. Однак, відповідно до віровчення І., уявлення про Аллага, що йде від пророків Муси (Мойсея) та Іси (Ісуса), в іудаїзмі та християнстві викривлене. І. властиві віра в: ангелів; пророків; кінець світу (всесвітня катастрофа, воскресіння, Божий суд, наявність пекла й раю); передвизначення; Священні Книги (старод. сувої Ібрахіма (Авраама), Таура (Тора), Забура (Псалми), Інджил (Євангелія) та Коран; проте мусульмани вважають, що попередні Божі одкровення скасовуються Кораном).

Гол. священ. книгою мусульман, що регламентує реліг. обряди, моральні й правові настанови, визначає соц. норми поведінки послідовників І., є Коран (від араб. قرآن – читання вголос). Згідно з віровченням І., Коран є «копією» одвічно існуючої на небі «матері-книги», де записані всі Божі веління та всі події, що відбулися, відбуваються і мають відбутися. Другим після Корану джерелом віровчення І. та мусульман. права є Сунна – священ. передання про вчинки й висловлювання пророка Мухаммада.

Основу регламентації всіх сфер повсякденного життя мусульман становить шаріат, що являє собою універс. комплекс реліг., моральних, юрид., побутових та ін. приписів.

Регулювання способу життя в І. відбувається шляхом конкретизації приписів шаріату в нормах фікгу (юриспруденції і права). Мусульман. право – одна з найпоширеніших у сучас. світі правових систем реліг.-правової сім'ї (поряд з канонічним, юдейським, інду-ським правом). Воно містить норми держ., спадкового, кримін., цив., шлюбно-сімейного та ін. прав і регламентує й регулює всі сфери життя мусульман. Напр., норми І., що стосуються шлюбу і сім'ї: закріплена полігамія (полігінія); переважне право чоловіка на дітей; заборона для жінки одружуватися з іновірцем і дозвіл чоловіку одружуватися з жінкою ін. віри; обов'язок чоловіка утримувати жінку; носіння хіджабу; особливості права спадкування майна донькою і сином тощо.

В І. чітко врегульовані дозволи (халяль) і заборони (харам), що стосуються вчинків і дій (напр., заборони щодо визнання багатобожжя, ідолопоклонства, віровідступництва, боговідступництва, богохульства, перелюбу, вживання окремих харчових продуктів (вино, свинина тощо). Важл. місце в системі іслам. культу посідають свята: жертвоприношення (ід ал-адха араб. мовою/ курбан-байрам тюрк.) та розговіння після посту в місяць рамадан (ід ал-фітр/ ураза-байрам тюркс. мовою), що є узаконеними; п'ятниця (джума) – день зібрання для спільної молитви; народження пророка Мухаммада (мавлід) – реліг. народне свято. Дати святкування в І. змінні, бо свята відзначаються за місячним календарем.

Спосіб життя мусульман ґрунтується на п'яти стовпах І.: 1) Шахада – визнання Єдиного Бога і пророчої місії Мухаммада; найкоротшим символом віри ісламу є вислів: «Нема ніякого іншого Бога, крім Аллага, і Мухаммад – посланець його»; 2) Салат (намаз) – для кожного мусульманина обов'язковою є п'ятиразова молитва; 3) Закят – обов'язковий податок на користь тих мусульман, що потребують допомоги; 4) Саум (ураза) – зобов'язання щороку впродовж священного місяця Рамадан дотримуватися посту; 5) Хадж – паломництво (хоча б один раз у житті) до священного для мусульман м. Мекки (храму Кааби). Важл. місце в І. посідає вчення про зусилля у справі віри – джигад (великий – духовне самовдосконалення та малий (газават) – війна за віру).

І. поширений на різних континентах і за кількістю вірян посідає 2-ге місце у світі після Християнства. Відіграє вагомий роль у сучас. геополіт. процесах та впливає на внутр. політику більшості держав світу. В багатьох

країнах є держ. релігією (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Іран, Кувейт, Бахрейн, Катар, Афганістан, Пакистан та ін.) або регулює окремі, але важл. аспекти сусп. життя (Нігерія, Танзанія, Судан, Індія, Бангладеш, Малайзія, Алжир, Марокко, Сенегал, Туніс та ін.). Також збільшується іслам. діаспора, зростає кількість духовних, громад.-політ. та культуролог. об'єднань мусульман у всьому світі. Функціонують міжнар. іслам. орг-ції (Організація ісламського співробітництва, Федерація ісламських організацій Європи, Форум європейських мусульман, Міжнародний форум ісламського студентства та багато ін.). В Україні І. був і залишається дієвим чинником етн. формування і збереження деяких народів (напр., крим. (киримли) і волзьких татар). В Україні на поч. 20-х рр. ХХІ ст. діяло (без окупов. РФ Криму) 277 мусульм. орг-цій. Більшість мусульман України – суніти (Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Духовне управління мусульман України УММА, Духовне управління мусульман Криму та ін.), а також функціонують і шийтські реліг. громади.

О.В. Бучма

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО (ІВДП) – наук. та навч. юрид. дисципліна, що досліджує проблеми виникнення та розвитку теор. знань про політику, державу і право на різних етапах історії, починаючи з давніх часів. У системі юрид. освіти ІВДП, з огляду на охоплення великого масиву інформації, належить особл. місце. Водночас універс. характер систематизованих у цьому навч. курсі знань дає змогу використовувати його потенціал при вивченні споріднених із правознавством соціально-гуманіт. дисциплін, таких як філософія, політологія, культурологія, релігієзнавство, соціологія. Масштабність охоплення правових знань і специфіка цього предмета допомагають синтезувати течії і напрями розвитку держ.-правової думки різних країн і епох від початку формування людської цивілізації до сьогодення. Однак інтерпретація ІВДП у кожній конкретно взятій країні завжди потребує тлумачення усіх думок, ідей крізь призму особливостей нац. розвитку. У цьому сенсі Україна не є винятком. Світова держ.-правова думка завжди слугувала для укр. мислителів орієнтиром у формуванні власних концепцій, а також надавала їм широкі можливості вписатися в контекст надбання людства, щоб утвердити здатність нац. ідейно-теорет. потенціалу справляти виріш. вплив на сусп. розвиток, практику державотворення.

Вчення видат. представників держ.-правової думки, незалежно від часу й місця їх виникнення, є одним із осн. засобів забезпечення систем. характеру юрид. освіти. ІВДП розглядає історію теорет. оформлених концепцій, поглядів на соціально-політ. і держ.-правовий розвиток окремих суспільств і люд. цивілізації загалом, що включають заг. закономірності сусп. розвитку, відносини особи і д-ви, д-ви і соціуму, народу і влади, права та свободи людини, формування громадян. сусп-ва і громадянськості, співвідношення юрид. рівності, прав людини, політики й моралі, демократії і авторитар. природи влади. У держ.-правових ученнях відображено інтереси, прагнення, установки, ідеали певних сусп. груп щодо держ. устрою, його форм, спрямованості та змісту діяльності, а також підходи до розуміння права, які мають загальнотеор. значення в юрид. науці.

ІВДП тісно пов'язана з такими юрид. науками, як теорія д-ви і права, філософія права, історія д-ви і права. Водночас учення мислителів різних народів і епох містять багатоплановий потенціал, який сприяє кращому опануванню спец. галузей права (цив., констит., кримін., адміністр., трудового та ін.), а також міжгалуз. дисциплін (муніцип. права, держ. управління тощо). Майже кожна з галуз. юрид. наук має свою історію, що охоплює теор. діяльність осн. нац. шкіл і напрямів, здобутки окремих учених. Однак до концепцій минулого щодо розв'язання проблем галуз. юрид. наук ІВДП звертається лише у випадках, коли ці концепції пов'язані із загальнотеор. підходами певного вченого.

Дослідження ІВДП в Україні має давню історію. Уже в XIX ст. воно було невід'ємною складовою вищої юрид. освіти. До 1917 цю дисципліну розглядали в курсах «Історія політичних учень» та «Історія філософії права». У рад. часи комплекс наук. знань про д-ву і право називали по-різному: «Історія політичних учень», «Історія вчень про державу і право», «Історія політичних і правових учень». Особливістю сучас. опанування цього курсу є його спрямованість на подолання ідеол. детермінізму, утвердження у свідомості молод. покоління плюраліст. світосприйняття, визнання різноманітних варіантів держ.-правового мислення, з'ясування нац. специфіки держ.-правового розвитку.

Сутність, зміст і призначення ІВДП як навч. дисципліни виявляються у її функціях: пізнавальній (вивчення природи д-ви і права, формування ціліс. уявлення про особливос-

ті функціонування цих ін-тів); світоглядній (формування правосвідомості, правової й політ. культури); комунікативній (висвітлення знань, фактів про держ.-правовий розвиток); прогностичній (прогнозування тенденцій, перспектив розвитку д-ви і права); прикладній (передавання систематиз. знань, підготовка фахівців-юристів). Осн. завданнями ІВДП є формування теор. мислення, істор. і правової свідомості, вміння на конкретному істор. матеріалі відстежувати закономірності держ.-правового розвитку, розкривати зміст значущих теор. концепцій д-ви і права поперед. епох, утвердження у свідомості людини розуміння багатоманітності й невичерпності досягнення держ.-правового розвитку як основи колект. та індивід. людського буття.

У вченнях минулого сфокусовані політ. інтереси, прагнення, настанови, ідеали державності, форми, напрями і зміст діяльності д-ви. У них відображено погляди на д-ву і право, які мають загальнотеор. значення в юрид. науці. Тому ІВДП є своєрід. школою формування системного юрид. мислення, ефект. засобом виховання у студентів-юристів фахової компетентності, прагнення до творчого самовдосконалення. Оскільки держ.-правові явища є також об'єктом уваги ін. дисциплін, ідейно-теор. потенціал даного курсу може слугувати важл. матеріалом для поглибленого розуміння всієї сукупності соціально-гуманіт. знань.

ІВДП належить до соціально-гуманіт. наук, які послугуються широким спектром наук. методів. Вивчення цієї дисципліни неможливе без застосування гносеологічного принципу, що дає змогу розглядати предмет з точки зору того, якою мірою пізнання потенціалу держ.-правової думки, розвитку політ. і правових ін-тів є процесом, що уможливило усвідомлення ролі д-ви і права в розвитку людства, опанування механізмів держ.-правового вдосконалення сусп-ва. Завдяки такому підходу різні напрями держ.-правової думки постають як певні етапи процесу пізнання, наближення до розуміння істинної природи сусп. феноменів. Чільне місце в ІВДП належить діалект. методу, який орієнтує на пізнання явищ сусп. життя у процесі його розвитку, виникнення суперечностей, єдності та боротьби протилежностей. Він спрямовує суб'єкта пізнання на розгляд певних об'єктів (держ.-правових феноменів, концепцій, ідей, думок) у пост. взаємозв'язку між собою та з різноманітними явищами люд. буття. У контексті діалектично усвідомленої моделі розвитку світо-

вої історії д-ва і право постають як складні утворення, що формуються через взаємодію протилеж. елементів на всіх рівнях сусп. життя. Діалектика сприяє виявленню суперечностей у різних держ.-правових підходах не лише з метою їхнього критич. аналізу, а й задля виявлення багатоманітності та внутр. здатності сусп. теорій до пост. вдосконалення і збагачення. Діалект. розуміння трансформацій люд. думки сприяє розвитку плюраліст. демократії, оскільки сам принцип плюралізму ґрунтується на конкурент. суперництві ідей, ціннісних орієнтацій, політ. та правових ін-тів, індивідів і соц. груп. З діалект. методом тісно пов'язаний принцип історизму – як універс. метод соц. пізнання, який передбачає вивчення знань, надбаних людством, у їх послідовно-часовому розвитку; виявлення зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього; дослідження сусп. явищ, усього істор. процесу люд. діяльності на основі об'єктив. закономірностей, єдності історичного й логічного. Для ІВДП історизм відкриває широкі можливості щодо виявлення характеру минулого, ознак сьогодення та тенденцій майбутнього в соц. пам'яті людства, здатності особистості до пост. самопізнання та раціон. діяльності. Поєднуючи минуле і сьогодення, істор. метод дає змогу розкрити закони істор. спадкоємності через всебічне висвітлення дихотомічних понять «традиція» і «сучасність». У традиції відображений соціально-культур. сенс виникнення та розвитку д-ви і права; у ній, осмисленій через історію держ.-правових учень, органічно чи суперечливо поєднуються старе й нове, усталене й мінливе, ознаки демократизму й антидемократизму. Аналіз перспектив сучас. держ.-правового розвитку передбачає врахування істор. здобутків минулого за умови глибокого розуміння того, що минуле не є і не може бути безумовним орієнтиром для сьогодення і майбутнього.

Визначення характерних особливостей держ.-правових учень передбачає застосування порівняльно-істор. методу, що включає зіставлення поглядів мислителів різних епох і народів на розвиток певних держ.-правових явищ та ін-тів, таких як влада, держава, демократія, з метою виявлення спільних та специф. ознак. Порівняльно-істор. метод дає змогу здійснювати узагальнення минулого досвіду, осмислення соціально-істор. процесу за різних географ., політ. умов сусп. розвитку; виявляти особливості етапів і періодів історії людства; адекватно розуміти закони, що скеровують сусп.-політ. явища та

процеси, сприяють формуванню світогляду, свідомості й політ. культури громадян. Осягненню складної структури сусп. життя та можливостей його пізнання сприяє соціологічний метод, який передбачає виявлення соц. обумовленості теор. підходів мислителів різних часів. Сенс його застосування полягає насамперед у виявленні пост. зв'язків між фактами сусп. життя і специфікою їхнього осмислення з метою з'ясування загальносоц. закономірностей та розширення можливостей пізнання різноманіт. явищ сусп. життя. Заг. та політ. культура певного сусп.-ва охоплює культуру мислення і рівень осмислення представниками певного народу спільних закономірностей і нац. особливостей держ.-правового розвитку. З огляду на це використовують культурологічний метод, який разом із з'ясуванням загальнокультур. позицій змісту певних держ.-правових учень (рівень розвитку знань, ідеологія, досвід, традиції, норми та ін.) зосереджується і на їх емоційно-психолог. компонентах – переконаннях, почуттях, настроях, переживаннях мислителя чи сусп.-ва, до якого він належить. У контексті використання цього методу держ.-правові вчення постають як частина заг. культури людства, певного народу, що виявляється у процесі сусп. буття, спільної життєдіяльності, державотворчої практики.

Важл. роль у вивченні держ.-правової думки відіграє ціннісний метод, спрямований на з'ясування значення певних явищ для сусп.-ва й особистості, на їхнє оцінювання з погляду свободи, справедливості, демократії, поваги до прав і свобод людини. Цей підхід орієнтує на розроблення певного ідеалу. Застосовуючи його, слід пам'ятати про небезпеку надмірної ідеалізації дійсності, можливого відриву від конкрет. реалій сусп. життя. Однак за органічного поєднання з ін. методами ціннісний підхід надає держ.-правовому розвитку етичного, людського виміру. У сучас. держ.-правових дослідженнях широко застосовують антропологічний метод, який передбачає обумовленість д-ви і права природою людини як родової істоти з усіма її потребами і проблемами. Цей підхід сприяє виявленню ірраціональних, інстинктивних, біолог. та ін. мотивів поведінки людей, обумовлених людською природою. Звернення до людини особливо характерне для вчень кін. ХХ – поч. ХХІ ст. У розрізі цього методу людину розглядають насамперед як індивідуальну, самоцінну істоту, що надає вивченню історії д-ви і права гуманіст. забарвлення, орієнтує на реалізацію люд. інтересів і цінностей.

Комплекс принципів і методів дає змогу подолати еклектизм, суб'єктивізм та тенденційність у процесі пізнання вищих проявів люд. духу. На практиці методолог. апарат ІВДП сприяє ефект. застосуванню знань при вивченні явищ сусп. життя у розвитку, часовій послідовності, з урахуванням об'єкт. закономірностей, суб'єкт. тверджень мислителів тощо. Водночас принципи і методи ІВДП допомагають уникати ідеалізації національно-специф. підходів до розуміння держ.-правового розвитку, сприяють органіч. поєднанню унікального і особливого на рівні окремого соціуму й люд. цивілізації загалом.

В.П. Горбатенко

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА – одна з базових юрид. наук і навч. дисциплін істор.-теор. профілю. Предметом науки І.д.іп. є вивчення виникнення, розвитку і зміни типів та форм д-ви і права, а також держ. органів і правових інститутів конкр. держав у конкр. народів у певні істор. періоди на основі виявлення і пізнання властивих їм об'єктивних законів. Наука І.д.іп. дає можливість не лише відтворити послідовний розвиток держ. форм сусп-ва і правових систем у всій їх конкретності й хронол. послідовності, а й розкрити закономірності, які визначають їх розвиток. Вона не лише застосовує, а й відкриває закони, характерні для певних істор. епох.

На відміну від галузевих юрид. наук, І.д.іп. вивчає розвиток держ.-правових явищ у їхній цілісності, єдності та взаємозв'язку. І.д.іп. цікавлять конкр. політ. і правові явища, насамперед факт. матеріал для встановлення міжгалуз. закономірностей, заг. тенденцій розвитку д-ви і права.

У науці І.д.іп. виділяють загальну історію держави і права та історію держави і права України. Як синонім назви «Загальна історія держави і права» застосовується також назва «Історія держави і права зарубіжних країн». Разом з тим заг. історія д-ви і права вивчає не всесв. історію д-ви і права, а лише «загальну», тобто таку, яка має справу як з найбільш заг. законами історії д-ви і права, так і з найтиповішими особливостями цієї історії.

Формування істор.-правового напрямку у правознавстві почалося у XVIII ст., цей процес набув поширення переважно в XIX ст. Істотну роль у його становленні відіграли представники історичної школи права – Г. Гуго, Ф.К. фон Савіньї, Г.Ф. Пухта (Німеччина), а також Е. Лабуле і Р. Дорест (Франція), Г. Мен і Г. Спенсер (Англія), М.М. Карамзін, П.Г. Виноградов, М.М. Ковалевський (Росія), укр. вчені О.В. Романович-Славатинський, О.Ф. Кістяківський, М.Ф. Владимирський-Буданов, М.І. Палієнко та ін. В архів. і літ. вітчизняних джерелах кін. XIX – поч. XX ст. трапляються такі назви, як «Загальна історія права» і «Загальна історія законодавства», «Юридична історія» та «Історія юриспруденції», «Загальна історія права та установ», «Зовнішня історія права» і «Внутрішня історія права». Заг. статутом рос. університетів 1863 до курсу юрид. ф-тів було включено навч. дисципліну під назвою «Загальна історія права» (ін. назва – «Історія іноземних законодавств»). У серед. 30-х рр. XX ст. навч. дисципліна «Загальна історія держави і права» вперше з'явилася в юрид. вузах СРСР, відтоді й до наших днів вона зберігає своє місце в системі вищої юрид. освіти. Значний внесок у розвиток науки «Загальна історія держави і права» зробили П.М. Галанза, В.М. Корецький, І.С. Перетерський, С.В. Юшков.

Осн. завданнями навч. дисципліни «Загальна історія держави і права» є: сприяти широкій заг. підготовці студентів у питаннях історії д-ви і права, розвитку у них юрид. мислення, необхідного для теор. засвоєння і практ. застосування права; створити передумови для вивчення ін. юрид. дисциплін (теорії д-ви і права, історії політ. і правових учень, конст. та міжнар. права тощо).

Літ: Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992; Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. К., 1997; Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посіб. Л., 2001; Грубінько А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. Т., 2010; Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. / за ред. О.М. Бандурки. Х., 2020.

В.І. Тимошенко

КАЗУІСТИКА (франц. *casuistique*, від лат. *casus* – випадок) – 1) підведення окр. випадків під заг. правило, догму як один з поширених прийомів середньовіч. схоластики; 2) розгляд окр. прикладів суд. справ (казусів) крізь призму того, як вони мають вирішуватися згідно з нормами права; 3) в перенос. значенні – спритність у відстоюванні неправдивих чи сумнівних положень, крутість.

В.П. Горбатенко

КАНА́ЛИ МІЖНАРО́ДНІ МОРСЬКІ́ (лат. *canalis* – труба, жолоб) – штучно створені водні шляхи, які поєднують морські акваторії та використовуються для міжнар. судноплавства. Особлива роль К.м.м. полягає у значному скороченні ними морських комунікацій, підвищенні динаміки пасажир. і вантаж. перевезень, регулюванні потоків суден, а також у наявності воєнно-стратег. аспекту їх будівництва та експлуатації. К.м.м. слід відрізнити від проток, які є природ. мор. шляхами, та від регіон. і внутр. каналів, що використовуються для місц. судноплавства (напр., Коринфського у Греції). Як штучні споруди, розміщені на території певної д-ви, К.м.м. є невід’ємною частиною її території, а тому підпорядковуються держ. юрисдикції з урахуванням норм міжнар.-правової регламентації. До К.м.м. належать Кільський, Панамський і Суецький.

Кільський канал з’єднує Балтійське і Північне моря. Побудований Німеччиною на території землі Шлезвіг-Гольштейн, відторгнутої від Данії 1864. Експлуатація каналу розпочалася 1896. Воєнний фактор використання каналу на початку ХХ ст. переважав над торг.-екон.: канал надавав змогу Німеччині здійснювати швидке маневрування військ.-морським флотом між Балтикою та Атлантикою. До Першої світової війни Німеччина вважала Кільський канал своїм внутр. водним шляхом, проте Версальський мирний договір 1919 встановив, що канал має бути відкритим на рівноправній основі для воєнних і торгових суден усіх держав, які дотримуються миру у відносинах з Німеччиною. Ця норма виконується (за винят-

ком 1933–1945 – періоду правління гітлерівського режиму).

Панамський канал з’єднує Тихий і Атлантичний океани, значно скорочуючи водний шлях між зах. та сх. узбережжями Північноамериканського континенту. Канал побудовано США в найвужчому місці Центр. Америки й відкрито для проходження суден 1914. До будівництва каналу (1903) США підписали з Колумбією (якій територіально належала зона будівництва каналу) договір про оренду каналу на 99 років. Оскільки сенат Колумбії відмовився ратифікувати договір, то за прямої підтримки США в регіоні Панама було ініційоване повстання проти Колумбії, в результаті якого того ж року утворилась незалежна Республіка Панама. Нову д-ву швидко визнав уряд США, який 1903 підписав угоду з Панамою, відповідно до якої США отримали право на будівництво й експлуатацію каналу. Умови договору 1903 були підтверджені Панамою і США угодами 1936, 1947, 1955. Канал контролювався США до 31.XII.1999, після чого був переданий уряду Панами.

Суецький канал з’єднує Середземне море з Індійським океаном. Побудований у 1854–1869 за ініціативою франц. уряду на території Єгипту, який тоді перебував у васальній залежності від Туреччини. У договорі 1866 між Єгиптом і Туреччиною було передбачено, що канал є частиною тер. Єгипту і що свобода проходу через канал надається суднам усіх держав. 1888 в Константинополі Австро-Угорщина, Велика Британія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Росія, Туреччина і Франція підписали конвенцію, яка визначила, що канал має бути завжди вільним і відкритим як у мирний, так і у воєнний час для всіх торгов. і воєнних суден незалежно від їх прапора. Блокада каналу визнавалась неприпустимою. У воєнний час допускався прохід через канал навіть кораблів воюючих держав, якщо відстань між ними унеможлилювала їх візуальну ідентифікацію. Впродовж 1914–1956 в зоні каналу перебували англ. військ. підрозділи, виведені під політ. тиском проголошеної у 1953 Республіки Єгипет. 1956 Суецький канал і Загальна

компанія цього каналу були націоналізовані Єгиптом. Воєнно-політ. наслідками націоналізації стали англо-франко-ізраїльська агресія 1956 проти Єгипту, активізація зовн. політики СРСР в араб. регіоні й надання Москвою різнобічної допомоги Єгипту у відстоюванні ним права на націоналізацію Суєцу. Для виходу із кризи 1957 було створено Організацію Суецького каналу. Право на призначення адміністр. осіб цієї Організації було збережене за Єгиптом, уряд якого заявив про готовність дотримуватись положень конвенції 1888. Ізраїльсько-єгипетська війна 1967 призвела до руйнування деяких споруд у зоні каналу, мінування його акваторії, що спричинилося до тимчасового припинення експлуатації каналу наприк. 60-х – на поч. 70-х рр. ХХ ст. Надалі техн. стан каналу було відновлено. Зараз канал є власністю АРС та експлуатується держ. компанією Suez Canal Authority.

Лім.: McCullough D. The Path Between the Seas: The Creation of the Panama Canal, 1870–1914. Simon & Schuster, 1978; The Suez Canal and Panama Canal: The Turbulent History of the Globe's Two Most Important Canals. Charles River Editors, 2018; Rodrigue J.-P. The Geography of Transport Systems. Routledge, 2020.

В.Ф. Смолянчук

КАНОНІЧНЕ ПРА́ВО (лат. *jus canonikum*; від гр. *κανών* – правило, норма) – сукупність правових норм, які базуються на церковних правилах (канонах). Найбільш поширеним у науці є визначення К.п. як самостійної транснаціональної системи, що має юрид. природу, богослов. характер, власну структуру, соц. процедури та власну систему джерел. Дослідник С. Сливка зазначає, що К.п. – це транснац. система духовно-моральних цінностей вірян, сформована герменевтикою природного права та метакорпоративним правом Церкви з метою продовження позатілесного життя. К.п. є формою впливу на сусп. реліг. свідомість з метою забезпечення праведного земного життя й отримання природного права на вічне душевно-духовне життя. В. Липинський писав, що все, зроблене людиною, нею ж може бути знищене. І що лише Божий закон громадської моралі, який одночасно поширюється на всіх без винятку людей та однаково зобов'язує дотримуватись його норм, має найвищий авторитет, на сторожі якого стоїть духовна влада. До канонів у християнстві, як ключового поняття К.п., належать символ віри, вчення Ісуса Христа, діяння, послання та правила св. апостолів, рішення церк. соборів, правила отців Церкви, освячені церк. традицією звичаї, книги Св. Письма (Старозавітний канон

книг Старого Завіту і Новозавітний канон книг Нового Завіту), сукупність богослужб. текстів тощо. Осн. маса церк. канонів з'явилася в епоху Вселенських Соборів. Не всі Собори мають однакове значення. Католицька Церква визнає 21 Вселенський Собор, Православна – тільки 7 перших, а протестанти – лише 4. Термін «К.п.» використовується у Католическій Церкві й не є тотожним терміну «церковне право», більш притаманному Православній Церкві. Після великої схизми 1054, внаслідок чого християнство розділилося на зах. католицьке і сх. православне, К.п. Католическої Церкви і К.п. Православної Церкви не є ідентичними. Термін «К.п.» набув широкого вжитку у IV ст.; ним стали називати постанови, затверджені Вселенськими Соборами, які стосувалися устрою церк. справ, на відміну від держ. законодавства з означених питань і рішень вселен. (згодом й помісних) соборів з християн. догматики. Католическа Церква до К.п., крім рішень Вселенських Соборів, відносить папські декрети, енцикліки, бреве. Середньовічні каноністи під каноним розуміли «нормативне правило, затверджене вищою законодавчою владою Церкви стосовно устрою церковних справ» (Зонара), «сформульоване правило поведінки (норма), затверджене Вселенською Церквою для впорядкування внутрішнього устрою, управління, дисципліни і повсякденного життя християн» (єпископ Никодим (Мілаш)). У різні періоди існування Католическої Церкви діяли збірники К.п., які включали правові норми, що впливали з тієї ролі, яку відігравала Церква у житті сусп.-ва і регулювали позацерк. правовідносини, серед яких: шлюбно-сімейні, майнові, спадкоємні, договірні, кримінал., міжнар., права власності.

Предмет К.п. – сусп. відносини у сфері життєдіяльності Церкви, які мають правовий характер і охоплюють її устрій, управління і зовн. стосунки, сферу взаємодії віруючих між собою і Церквою загалом.

Погляд на К.п. крізь призму юрид. науки розширює правові уявлення про Церкву; дає змогу сформулювати правове бачення багатьох церк. явищ та пов'язаних з ними сусп. відносин, а також предметно проаналізувати вплив К.п. на держ.-церк. відносини, відображення правових принципів держ. політики щодо Церкви та його значення в утвердженні міжконфес. миру; відображає зовн. відносини Церкви з ін. суб'єктами правовідносин. Тому лише в симбіозі богословсько-правової думки доцільно досліджувати та вивчати предмет К.п. як окрему науку та галузь правових знань.

К.п. як навч. дисципліна належить до фахових юрид. дисциплін для підготовки правників, яка передбачає вивчення особливостей істор. розвитку, джерел, формування К.п. як правової системи.

К.п. Католическої Церкви є більш розробленим, оскільки воно не припиняло свого існування та й досі функціонує нарівні з європ. правовими системами, ґрунтуючись на власних церковно-правових нормах, які часто є неприйнятними для ортодоксального православного К.п.

Розрізняють внутр. та зовн. К.п. Внутр. право забезпечує церковну владу для життєдіяльності самої Церкви, а першоджерелом його є Святе Письмо. Всі церк. закони обов'язкові для кожного члена Церкви. Зовн. право Церкви регулює держ.-церк. відносини, а також стосунки з ін. реліг. утвореннями та сусп. інституціями. В істор. плани сучас. європ. цивілізації відповідно до розбіжностей, що сформувалися між зах. та сх. християнськими традиціями, базували своє бачення держ.-церк. відносин на основі унітарних ідей цезарепапизму та папоцезаризму. У першому випадку Церква була тим чи ін. чином підпорядкована д-ві (візантійська модель), а у другому – світська влада залежала від влади церковної (католицька). У Середньовіччі та першому періоді Нового часу існували також моделі дуалістична (концепція «двох мечів» і «симфонії», коли Церква й д-ва виступали спільно у політ. справах, а їхні повноваження розмежовувалися законами д-ви і канонами Церкви), та тринітарна (функції д-ви і Церкви розмежовані, а суттєвого значення набуває третій чинник – «воля народу», (концепція «територіалізму» та «соборноправності»). У сучас. світі існують такі п'ять моделей держ.-церк. відносин: теократія (домінантна конфесія стає над д-вою і в основу держ. законів покладаються церк. канони, повноту влади в д-ві здійснює глава Церкви – Ватикан); цезарепапизм (Церква повністю залежить від світської влади – Візантія, Московія); держ. Церква (провідна реліг. орг-ція є держ. ін-том – Греція); відокремлення Церкви від д-ви (І різновид – вороже або недоброзичливе ставлення д-ви до Церкви, активне втручання д-ви у церк. справи, невтручання Церкви у справи д-ви – СРПР; II різновид – Церква не втручається у справи д-ви і держава у церк. справи при максим. свободі релігії та толерантності – Україна); поєднання моделі держ. Церкви з моделлю певного відокремлення Церкви і д-ви – Німеччина).

Спираючись на церк. канони (81 Апостольське правило), Церква забороняє клірикам

брати участь у справах держ. управління. Кожна реліг. організація має своє специф. бачення характеру держ.-церк. відносин; для православних церков, які діють у межах нац. держ. утворень, більш характерним є тісний зв'язок з д-вою; Римо-Католицька Церква завдяки транснац. будові своєї Церкви деталізує свої взаємини з тією чи ін. д-вою у кожному конкретному випадку з допомогою конкордатів – міжнар.-правових угод на основі норм міжнар. права. Такий договір підписується обома сторонами і не може бути змінений самочинно однією із них. Зовн. право Церкви значною мірою ґрунтується на сфері «світського права» даної д-ви, при тому, що ці норми не повинні суперечити заг. принципам віри. Українське законодавство (Конституція України, Закони України «Про об'єднання громадян», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про внесення змін до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» та ін.) базується на вимогах численних міжнар. документів, ратифікованих Україною, серед яких: «Загальна декларація прав людини», «Міжнародний пакт про громадські і політичні права», «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права», «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань», «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин», «Європейська конвенція з прав людини та основних свобод», «Віденський підсумковий документ» тощо.

Суб'єкти К.п. – це ті особи і орг-ції, які є учасниками внутр. життя Церкви або зовн. церк. відносин у відповідності з нормами К.п. і мають юрид. обов'язки. Види суб'єктів: Бог – Творець, Суб'єкт суб'єктів, Головний Законодавець та Верховний Суддя; Людська особистість; Янголи; Церква; Держава; різноманітні людські об'єднання – сім'я, сусп. орг-ції.

Суб'єкти можна розподілити на загальні й спеціальні. До перших відносяться звичайні члени Церкви, а до других – представники церковної ієрархії (диякони, пресвітери, єпископи), які назагал називаються клір. Ні до мирян, ні до кліру не належить чернецтво, яке наділене особл. статусом.

Важл. значення для ідентифікації К.п. мають його принципи. Під принципами розуміють керівні положення, основоположні засади, повчальні істини, провідні основи його формування, розвитку і функціонування, які виражають об'єктивні закономірності,

тенденції і потреби сусп-ва, що визначають сутність всієї системи К.п. До принципів К.п. належать такі канонічні юрид. принципи, як принцип справедливості, законності, гуманізму, правосуддя тощо. Існує також поділ принципів К.п. на три групи: Божественні; Загальнолюдські; Церковні.

Джерела К.п. Як соціальний і духовно-правовий феномен К.п. має певні форми свого зовн. виразу. В науці розрізняють внутр. і зовн. форми права. Під внутр. формою права розуміють його структуру, систему елементів, що становлять зміст даного явища. Під зовн. – об'єктивний комплекс юрид. джерел, що формально закріплюють правові явища і дають можливість адресатам правових установлень ознайомитися з їх реальним змістом і користуватися ними. Джерело права розглядається як умова та причина, що характеризує необхідність права в сусп-ві та впливає на процес його функціонування. Першоджерелом К.п. як релігійно-правової системи є божественна воля, втілена у книгах Св. Письма – Біблії, положення якої вважаються беззаперечними, мають виконуватися безумовно і не підлягають зміні чи скасуванню. Християнська Церква визнає священними лише книги Нового Заповіту. Право існувало в Церкві від самого початку, тобто з того часу, коли апостоли призначили глав общин і обнародували рішення Соборів. З ранніх століть склалися збірники К.п. і звичаї. З IV ст. такі збірники стали спеціальними, включаючи соборні рішення та папські постанови, що називалися декреталями.

Джерела К.п. мають низку особливостей і всі базуються на положеннях Біблії, Священних Переданнях (повчаннях отців Церкви, рішеннях помісних і вселенських Соборів IV – VIII ст., та нормат. актах пап). Першими джерелами К.п. і нормами життя христ. громади стали Євангеліє та всі ін. частини Нового Заповіту. Відповідно до рішення Апостольського собору в Єрусалимі (50), правові норми Старого Заповіту виконували допоміжну роль. Директивами для розвитку правових норм стало раннє Передання – Традиція. Порівняно з ін. системами права К.п. відрізнялося тим, що в ньому віддавна використовувалися письмові джерела права. Найважл. серед них були: 1. Дідахе, або Вчення святих Апостолів; 2. Апостольське передання; 3. Дідаскалія (Повчання); 4. Правила Святих Отців.

З визнанням Церкви д-вою за правління Костянтина Великого (312) і пізніше запровадженням християнства як держ. релігії розпо-

чинається нова епоха гармонійних відносин між Церквою та д-вою, названа симфонією, або гармонією, яка у Візантійській Римській імперії тривала тисячоліття, епоха Вселенських Соборів, на яких отцями були сформульовані непогрішними визначення догматів і видані канони, що були обов'язковими для всієї христ. Церкви. Найважл. джерелами К.п. є рішення перших семи Вселенських Соборів. Цими канонами Церква керується у своєму житті й сьогодні.

Постанови місц. (помісних) та Вселенських чи Екуменічних Соборів або Синодів незабаром були впорядковані у збірники. Канон. збірники епохи Вселенських Соборів прийнято ділити на три типи: канонічні, що містять виключно церк. правила, світські, що містять держ. закони з церк. справ та змішані, що складаються з тих і других – номоканони.

Канон. збірники сх. христ-ва: 1. Syntagma Canonum (Збірник канонів), також називається (Східний корпус канонів; 2. Систематичні збірники Івана Схоластика, серед яких найбільш відомим є Synagoge Canonum (Збірник у 50 титулах) (550); 3. Номоканон Чотирнадцяти титулів патріарха Фотія (883), де під правила Церкви підводилися держ. норми й були написані тлумачення до них – глосси; 4. Візантійський збірник «Василики» («Базилики») (880–886), тобто царські закони про Церкву, про держ. посади, про судовий процес, про злочини тощо; 5. Korm'chaуа Kniga («Кормча книга» – «Книга керманіча»), була збіркою, підготовленою між 1190 і 1200 за повелінням св. Сави, архієпископа Сербського. «Кормча книга» містить каноніч. «Синописис» із тлумаченнями Аристана, Зонари, закони візант. імператорів, витяги із законів Мойсея та номоканонів щодо церк. управління, священницької ієрархії, церк. заручин та вінчання, покарання за злочини і гріхи та ін. відносин. Через Болгарію близько 1270 «Кормча книга» потрапила до Києва й України. Перевидавалася 1786 і 1888.

Після падіння Сх. Римської імперії і завоювання турками Константинополя у 1453 подальший розвиток візант. К.п. зупинився. Новий інтерес у дослідженні цього права виник наприк. XIII – на поч. XIX ст. У II пол. XIX ст. впливовий каноніст Никодим Мілаш, серб. правосл. єпископ Далматії, запропонував встановити наук. систему правосл. К.п., видавши «Православне Церковне Право» (1897).

Українські канон. джерела церк. права. Пам'ятки внутр.-церк. права. Спец. джерела К.п. на укр. землях починають формуватися

після прийняття християнства в Київській Русі. Основу всіх джерел церк. права становить гол. Церк. закон – закон Божий, викладений у Св. Письмі. Аж до виходу з друку в Острозі 1580 Біблії Костянтина Острозького в Україні, та й взагалі на всіх слов'ян. землях, не було повної Біблії. Слідом за Св. Письмом важл. пам'ятками, що вплинули на формування укр. церк. правосвідомості стали богослужбові книги, серед яких Євангеліє, послання та діяння святих апостолів, псалтир, «Життя Святих» («Чет'ї Мінеї» – місячні читання), требники, служебники, чиновники, часослови, тріоди, октоїхи, акафістники. Новохрещена Русь-Україна автоматично підпадала під чинне церк. законодавство Вселенської Православної Церкви, яке вже мало певний кодифікований вигляд. Джерелом правових норм для укр. церк. та світського права стали номоканони, кормчі книги.

Важл. органом правотворчості в укр. Церкві стали Соборні постанови (місц. значення – єпархіальні та загальноцерк. рівня – митрополічі). Цінним джерелом права укр. православної Церкви стали патріарші грамоти, пам'ятки полемічної літератури XVI–XVIII ст., устави церк. та церк.-громадських установ, заповіти.

Другу частину джерел церк. права становлять пам'ятки зовн. (власне канонічного) права укр. Церкви, серед яких найвідомішими є Церковні устави князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, де відображені осн. риси церк.-правового життя та держ.-церк. відносин, а також співвідношення світського та церк. права. До важл. джерел церк. права відносилися церковно-установі грамоти удільних князів; впливали на церк. право ханські ярлики (закони татар. ханів). Церк. питання знайшли відображення у грамотах і законах литов. князів та польс. королів. Як джерела церк. права виступають договори Богдана Хмельницького з моск. та польс. д-вами, згодом – укази рос. царів стосовно церк. справ.

У часи укр. держ. самостійності за доби Директорії Української Народної Республіки спец. декретом було встановлено автокефалію (незалежність) укр. правосл. Церкви від моск. патріархату. Але здійснити визнання автокефалії у той час не було можливості. Чекати на таке визнання довелося уже в незалежній Україні – з отриманням Томосу про автокефалію Православної Церкви України 6 січня 2019, який став авторитет. джерелом К.п.

Заг. джерела К.п. поєднуються з канонами власної системи законодавства Католическої Церкви. До особл. джерел права Католическої Церкви

відносять постанови чи правила Вселенських і помісних Соборів, папські конкордати, а також єпископські розпорядження, чинні для відповідного округу.

В XI–XII ст. внаслідок «папської революції» формується «нове право» і закінчується процес складання К.п. як самостійної правової системи західноєвроп. сусп-ва. Початок каноністиці (школі К.п.) поклав італ. монах Граціан, який у 1151 склав найбільш відомий збірник К.п., названий «Декрет Граціана» («Concordia discordantium canonum» – «Узгодження неузгоджених канонів»), де було зведено 3800 канон. текстів. Декрет розділений на три частини: перша – про джерела церк. права, про церк. організацію; друга – про церк. суд, майнове, процесуальне і шлюбно-сімейне право церкви, та про систему покарань; третя – щодо норм про церк. таїнства і богослужіння Розвитуку К.п. в Європі сприяв IV Вселенський Собор (Латеранський, 1215), на якому юрид. і процедурно-карні питання були головними. Більшість з них не втратили свого значення й до сьогодні.

У XII–XIII ст. К.п. продовжувало розвиватися. Майже столітня праця каноністів завершилася систематизацією, за указом папи Григорія IX, у 1234 зібрання декреталій, об'єднаних у п'яти книгах, що не увійшли в Декрет Граціана. У 1298 за папи Боніфація VIII була створена шоста книга, у 1317 – збірка декреталій та ін. актів папи Климентія V, а при папі Івані XXII в єдиний збірник були зведені декреталії та ін. акти наступних римських пап.

Систематизація К.п. у Середньовіччі спричинилася до розлогого зведення декреталій з Декретом Граціана у збірнику, який у 1582, за аналогією з кодифікацією Юстиніана, отримав назву «Corpus juris canonici» («Звід канонічного права»). Корпус слугував основою для діяльності Церкви в духовно-реліг. та світській юрисдикції, був визнаний офіц. джерелом права Римо-Католическої Церкви. К.п. у Середньовіччі охоплювало широке коло питань і відігравало важл. роль у правовому житті західноєвроп. країн. Його дія поширювалася не лише на регламентацію діяльності Церкви, а й на частину відносин Церкви зі світською владою.

У 1917 папа Бенедикт XV оголосив про прийняття «Кодексу канонічного права», який регулював лише внутр. життя Церкви (набрав сили у 1918). З 1984 став чинним новий Канонічний кодекс, за яким запроваджено два важл. нововведення: перше – принцип теологічної точності превалює над принци-

пом точності юридичної; друге – віднині не духовна особа, а вірянин стає головною фігурою; священникам забороняється займатися політ. діяльністю.

Для Сх. католических церков діє «Східний Кодекс канонічного права», опублікований у 1945. Папа Іван Павло II у 1989 обнародував переглянутий у світлі вчень Другого Ватиканського Собору «Кодекс канонів Східних Церков», де зазначалося, що сх. К.п. набуває такої ж ваги, як і латинське.

У протестант. світі завжди наголошувалося, що гол. і у певному сенсі єдиним джерелом церк. права є Св. Письмо. Середньов. корпус К.п. протестанти заперечували. Для Лютеранської Церкви джерелами права є символ. книги, в яких викладається власне вчення протестант. віровчення, догмати віри, але не законодавства, а також заг. держ. закони, що видаються для Церкви.

Існує думка, що норми К.п. не є правовими у повному розумінні цього слова, бо не мають юрид. санкції і такими можуть розглядатися, коли визнаються відповідними д-вами. У перші три століття Церква не створювала правові норми, а лише моральні настанови. І лише з IV ст., завдяки визнанню їх д-вою, виникло справжнє право Церкви.

К.п. є частиною нац. надбання України і разом з тим – частиною світ. істор.-правової та культур. спадщини, яка потребує збереження і охорони.

Б.І. Андрусишин

КАНТ (Kant) Іммануїл (1724 – 1804) – нім. філософ, політ. мислитель і правознавець, один із фундаторів нім. клас. філософії, теоретик міжнар. права, член Берлінської, Петербурзької і Сієнської академій наук. З 1740 навчався в Кенігсберзькому ун-ті. 1746 був змушений його залишити через складне матеріальне становище сім'ї й упродовж дев'яти років працював домашнім учителем. З 1755, після захисту дисертації «Нове висвітлення перших принципів метафізичного пізнання» («Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio»), – приват-доцент, з 1770 – професор Кенігсберзького ун-ту. У 1780 К. був обраний членом академ. сенату, а 1786 – ректором Кенігсберзького ун-ту. Осн. ідеї К. викладені у працях: «Критика чистого розуму» («Kritik der reinen Vernunft», 1781); «Пролегомени до всякої майбутньої метафізики, що може з'явитися як наука» («Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können», 1783); «Ідея загальної історії у всесвітньо-грома-

дянському плані» («Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht», 1784); «Основи метафізики моралі» («Grundlegung zur Metaphysik der Sitten», 1785); «Критика практичного розуму» («Kritik der praktischen Vernunft», 1788); «Критика здатності до судження» («Kritik der Urteilstkraft», 1790), «До вічного миру» («Zum ewigen Frieden», 1795); «Метафізика звичаїв» («Die Metaphysik der Sitten», 1797) та ін. У своїх творах К. досліджував проблеми природних прав людини і сусп. договору; правової д-ви і громадян. сусп-ва; співвідношення свободи, права і моралі; взаємовпливу д-ви і права, механізмів поділу влади і мистецтва політ. управління; узгодження норм.-правової регламентації сусп. розвитку і забезпечення свободи особистості; здійснення гармонійної зовн. політики, ефект. використання потенційних можливостей міжнар. права і перспектив мирного співіснування в масштабах усього людства.

Вчення К. ґрунтується на гуманіст. засадах, оскільки пріоритетне місце в ньому належить людині, яка виступає у двох іпостах: з одного боку, як істота емпірична, вона підпорядковується закону причинності й не може бути вільною; з іншого – як «річ у собі», вона є цілковито вільною і діє згідно з моральним законом – категоричним імперативом, що передбачає три головні правила поведінки: 1) «поводься так, щоб максими, якими керується твоя воля, могли стати принципами загального законодавства»; 2) «поводься так, щоб ніколи не трактувати будь-яку розумну істоту, в собі чи в комусь іншому, лише як засіб, а завжди як мету»; 3) «поводься зовнішньо так, щоб вільний вияв твоєї сваволі не заважав волі інших, відповідно до загального закону». Відповідно до цього К. визначив також основи колект. співіснування. Метою д-ви є об'єднання людей і перетворення на суто правову орг-цію, у якій влада належить суверенному народові. Мета громадян. сусп-ва – втілення принципу самоцінності кожної особистості. Метою людства К. вважав забезпечення свободи, рівності і справедливості, досягнення загального правового громадян. стану.

Форми правління К. поділяє на деспотичні, авторитарні, аристократичні, демократичні й республіканські, віддаючи перевагу авторитарії у вигляді абсол. монархії. К. допускав перехід від абсол. до конституц. монархії, але виключно за умов мирного реформування і дарування народу Основного закону самим монархом. Водночас К. обґрунтовував і допускав можливість рес-

публікан. правління як основи для побудови правової держави. На думку К., поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки має здійснюватися за принципами їх взаємної підтримки і координації. Гол. обов'язок держ. влади – охороняти приватну власність громадян. Право К. поділяє на природне і позитивне, публічне і приватне. Воно не залежить від сусп. відносин і має розвиватися на основі заг. природного закону свободи, що виступає як моральний закон, що його повинні поважати всі люди, підпорядковуючись внутр. регуляторові – моральному обов'язку. Якщо ж особа керується у своїх вчинках ін. мотивами або нормами, то такі дії вже будуть не моральними, а легальними. Виходячи з цього, осн. відмінністю права від моралі є примус, що застосовується д-вою для відновлення порушеної справедливості.

К. розглядає всесвітню історію як цілісність, яка поступово еволюціонує, наближаючи людство до здійснення мети істор. поступу – досягнення всезагального правового громадян. стану. При цьому навіть соц. антагонізми К. розглядає як джерело прогрес. розвитку, а д-ву, якій люди делегували частину своїх прав, – як запобіжний засіб від самознищення. За цією логікою, на думку К., розвиваються й міждерж. відносини, в основу яких мають бути покладені принципи недоторканності кордонів, тер. цілісності, невтручання у внутр. справи інших держав, правомірності військ. дій оборонного характеру, поваги до нейтралітету. Війни, конфлікти, протистояння спонукають д-ви шукати вихід із беззаконного стану. Звідси істор. розвиток закономірно приведе їх до об'єднання в ім'я збереження миру на основі забезпечення в кожній країні сусп. згоди.

У праці «До вічного миру» К. створив план досягнення гармонійних міждерж. відносин, основними складовими реалізації якого мають слугувати: усунення всіх наявних і прихованих причин майбутньої війни, що стосується насамперед взаємних тер. претензій; визнання усіма суб'єктами міжнар. права незаконності захоплення будь-якої самостійної держави ін. д-вою шляхом успадкування, обміну, купівлі, дарування та ін.; відмова від постійних армій як засобу гарантування держ. суверенітету; заборона використання держ. позики для фінансування підготовки до війни та її ведення; неприпустимість для жодної д-ви втручання в політ. устрій і управління ін. держав; уникнення під час війни ескалації ворожих дій (порушення умов капітуляції, шпигунство, зрада,

підступні вбивства, жорстоке поводження з військовополоненими, пограбування мирного населення та ін.), які б зробили неможливою взаємну довіру.

Цілий ряд міжнар.-правових ідей К. звернені в майбутнє. Це, насамперед, ідеї всесвіт. громадянства (право безперешкодного перебування будь-якої людини у будь-якій частині земної кулі), всесвіт. федерації незалежних і вільних д-ав (конфедерації на добровільній основі), надання і виконання гарантій у міжнар. відносинах, створення коаліцій держав для забезпечення мирного співіснування.

Філософ., політ. і правові погляди К. справили великий вплив на розвиток теорії д-ви і права. Прихильниками і послідовниками К. були такі українські вчені, як П. Лодій, І. Лаврівський, В. Довгович, М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський та ін.

Лит.: І. Kant. Eine Biographie. Berlin, 1985; Мироненко О.М. Право і свобода людини у політичних і правових вченнях мислителів Німеччини. К., 1995; Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Л., 1997; Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право. К., 2010.

В.П. Горбатенко

КАНЦЕЛЯРІЯ (пізньолат. *cancellaria*, від *cancellarius* – писар) – структурний підрозділ підприємства, установи чи організації, який відає служб. листуванням і оформленням поточ. документації. В Україні 17–18 ст. К. називалися деякі держ. органи – Генеральна військова канцелярія та ін.

В.П. Горбатенко

КАПІТАЛ (нім. *kapital*, франц. *capital*, від лат. *capitalis* – головний) – 1) Вартість, яка дає змогу створити нову, збільшену (додаткову) вартість у процесі виробництва шляхом поєднання праці людини і засобів виробництва. У політекономії К. поділяється на виробничий і невикористаний, основний і обіговий, постійний і змінний. 2) Наявна у фіз. чи юрид. особи сума попередньо нагромаджених матеріальних благ (коштів) як засобів для подальшої діяльності (виробництва).

В.П. Горбатенко

КАПІТУЛЯРІЇ (пізньолат. *capitularia*, від лат. *capitulum* – глава, розділ) – постанови і розпорядження франкських королів з династії Каролінгів. Склалися з невеликих розділів. Видавалися лат. мовою з 744 до кін. IX ст. К. зачитував король на зібранні вищих посад. осіб, які, в свою чергу, оголошували їх приписи на зібраннях місц. знаті. Оригінали К.

не дійшли до наших часів, збереглися лише збірки копій, найдавніша з яких складена 827 абатом Ансегізом. К. регулювали різноманітні питання держ. управління: узаконення залежності селян, військ. повинність, підтримання миру в країні, управління завойованими землями, справляння мита, монетну справу тощо. Характерною пам'яткою права тих часів є «Капітулярій про маєток» – інструкція Карла Великого (768–814) про госп. організацію вотчин, які були у безпосеред. володінні королів. двору. К. є свідченням процесу феодалізації франк. сусп-ва і цінним правовим джерелом для розуміння еволюції феод. відносин західноєвроп. середньовіч. сусп-ва.

В.П. Горбатенко

КАПІТУЛЯЦІЇ (пізньюлат. *capitulatio* – угода, домовленість щодо певних пунктів; англ. *capitulation regime*) – нерівноправні договори, що фіксували привілейований режим для іноземців порівняно з громадянами держави перебування. Термін «К.» вживається, як правило, для характеристики загального нерівноправного становища тієї чи ін. країни. Режим К. виник у Середньовіччі у взаємовідносинах західноєвроп. країн з Османською імперією. Спочатку мав форму пільг іноземцям, дарованих турец. урядом в односторонньому порядку. У XVIII–XX ст. зах. країни використовували К. як кабальні умови, що закріплювались у міжнар. договорах із залежними від них країнами (Алжир, Єгипет, Іран, Китай, Марокко, Туніс, Японія та ін.). Режим К., зокрема, передбачав вилучення справ іноземців з місцевої кримін. і цив. юрисдикції та передачу до їхніх консулів згідно із законами своєї д-ви. Подібне правозастосування (т. з. консульська юрисдикція) гарантувало іноземцям невідсудність місц. судам. Водночас К. забезпечували представникам і громадянам зах. держав широкі пільги у сфері торгівлі, мореплавства, місц. самоврядування, оподаткування, зокрема, звільнення від прямих податків, право проживання в особл. кварталі, право мати свою пошту і т. д. К. в різних формах (імператорські дипломи, грамоти, привілеї) від договорів відрізнялися тим, що вони не передбачали рівноправності сторін, обговорення зацікавленими суб'єктами, утвердження на основі взаємних вигід і поступок.

За Туркманчайським мирним договором 1828 для рос. купців було запроваджено режим К. (за зразком франко-турецьких угод 1740 в Османській імперії). У 1841 за новим англо-персидським договором К. було поши-

рено й на англ. купців. У 1845 ті ж привілеї отримали торгово-промисл. кола Франції. У 1842–1843 британ. колонізатори нав'язали кит. уряду нерівноправні торгові договори. Англ. купці і промисловці отримали право торгувати не лише в суворо обмежених за кількістю портах на морському узбережжі (як це було в часи Ост-Індської компанії), а й у внутр. р-нах Китаю. Брит. товари не могли обкладатися податком понад 5%, англійці користувалися екстериторіальністю (невідсудністю кит. законам), могли селитися в «білих зонах» (сеттлментах), куди корінному населенню доступ кит. владою був заборонений, і т. д. Слідом за Англією нерівноправні договори з Китаєм у 1844 підписали США, Франція, Бельгія, Швеція, Норвегія та ін. европ. країни. Аналогічну політику капіталіст. розвинені країни проводили і щодо Японії після середини XIX ст. У здійсненні К. колонізатори спиралися на місц. феодалів і компрадорську буржуазію, представлену переважно купцями німецьких національностей.

Нав'язуючи режим К., зах. д-ви виправдовували його застосування нижчим рівнем держ.-правового розвитку залежних країн, їх нездатністю гарантувати безпеку і права іноз. підданих. Відміни К. першою домоглася Японія наприк. XIX ст. З поч. Першої світової війни відміну К. проголосила Туреччина, але европ. д-ви не визнали цієї ініціативи. 1920 д-вами Антанти режим К. знову був нав'язаний Туреччині Севрським мирним договором. Тільки після відмови Рад. республіки від К., закріпленої Радянсько-турецьким договором 1921, Туреччині вдалося рішенням Лозаннського мирного договору 1923 з Антантаю остаточно звільнитися від К. Ін. країни звільнилися від них у процесі нац.-визв. рухів у 1-й пол. XX ст.

В.П. Горбатенко

КАР'ЄРА (італ. *caggiera*, первісно – возова дорога; життєвий шлях, поприще; від лат. *carrus (carrum)* – віз) – 1) Швидке й успішне просування по службі в певній сфері діяльності, підвищення соц. статусу, досягнення популярності, успіху, слави. 2) Позначення роду занять, професії особи (К. держ. діяча, К. службовця, К. політика, К. вченого, К. юриста та ін.). Похідним є термін «кар'єризм», що вживається виключно в негатив. розумінні та означає безпринципне прагнення до особистого успіху, досягнення власного матер. добробуту будь-якими засобами, не враховуючи сусп. інтереси.

В.П. Горбатенко

КАРТЕЛЬ (франц. *cartel*, нім. *kartell* – угода, об'єднання; первісно – письмовий виклик на дуель) – одна з форм монополіст. об'єднання; угода між підприємцями щодо регулювання виробництва, умов збуту продукції та найму роб. сили, встановлення цін на відповідні різновиди товарів, обміну вироб. і комерц. інформацією та ін. Оsn. метою утворення К. є одержання прибутку шляхом забезпечення власних і спільних інтересів через усунення та регламентацію конкуренції між учасниками К., а також через усунення зовн. конкуренції. Учасники К., зберігаючи юрид., фін., вироб. та комерц. самостійність, здійснюють на договірній основі спільну діяльність, що передбачає: підписання картельної угоди (домовленості про свою частку у спільному обсязі виробництва чи збуту), обмін патентами і технологіями, розширення сфер впливу на споживчому ринку; визначення спільної політики ціноутворення, розвитку виробництва, встановлення картельної ціни (різновид монопольної ціни, метою якої є усунення конкурентів); розподіл ринків збуту, джерел сировини, встановлення монопольних цін у рамках певної галузі в разі утворення міжнар. К. – союзу, угоди монополіст. об'єднань певної групи країн.

В.П. Горбатенко

КАСА (італ. *cassa*, від лат. *capsa* – сховище, скриня) – 1) гроші (готівкою) підприємства, установи, орг-ції; 2) структурний підрозділ підприємства, установи, орг-ції, який виконує касові операції; 3) у бух. обліку рахунок, що відображає рух, надходження і видачу грошей готівкою; 4) спеціально обладнане приміщення для одержання, збереження і видачі грошей, цінних паперів, ін. цінностей та здійснення операцій з ними.

В.П. Горбатенко

КАСОВІ ОПЕРАЦІЇ – прийняття, зберігання і видача грошей готівкою, а також пов'язані з цим матеріально-тех. та операційно-фін. процедури, що здійснюються у касах банків, підприємств, орг-цій і установ. К.о. регулюються нормами фінансового права та зак-ва про бух. облік і фінанс. звітність. Усі К.о. оформляються відповідними прибутковими і видатковими документами (касовими ордерами), згідно з якими здійснюється контроль за витратою грошей готівкою. Розрізняють К.о.: банків та ін. кредит. установ; підприємств, орг-цій і установ; підприємств та ін. орг-цій з безпосереднього

прийому від населення платежів за товари, послуги і здійснення певних робіт. Здійснення К.о. регламентується Національним банком України.

В.П. Горбатенко

КАСТА (португ. *casta* – рід, порода, походження, покоління, від лат. *castus* – чистий) – 1) замкнена ендогамна група людей, пов'язаних виконанням певної соц. функції, походженням чи традиційною успадкованою професією. К. існували в різних формах у багатьох давніх і середньов. д-вах. Найбільшого розвитку кастовість як важл. елемент індуїзму в зумовленій ним системі стратифікації сусп-ва набула в Індії. Вона утворюється на основі ієрархічного принципу, що передбачає відмінності у правовому становищі груп людей, зокрема поділ їх на «нижчі» та «вищі» К.

Розвиток кастової системи на ранніх стадіях становлення сусп-ва був викликаний необхідністю у нормат. настановах щодо госп. діяльності та збирання податків. Запровадження цієї системи стало можливим за наявності могутнього духовництва, яке підтримувало звід ритуальних правил, що підкріплювалися надалі їх поєднанням зі світськими нормами.

До осн. характеристик кастової системи належать: наявність правил групової виключності (обмеження чи заборона шлюбів, соц. і фіз. контактів за межами кастових кордонів); ритуальне регулювання трудової зайнятості та методів її забезпечення, низький рівень мобільності робочої сили й звуження можливостей використання нових технологій; застосування світських і духовних санкцій через посередництво каральних повноважень влади представників кастової верхівки, громад. думки та індуїстської теодицеї (реліг.-філос. вчення); різноманітність законів і ритуальних стереотипів у межах кожної К., негативне ставлення до універсальної (загальної) законод. системи. Становище особи всередині К. розглядається як нагорода за дотримання кастових правил або покарання за їх ігнорування.

Конституція Індії 1950 проголосила рівноправність К. Проте в сусп. житті цієї країни залишки кастових відносин зберігаються й досі. 2) Переносно – замкнута привілейована сусп. група з обмеженим або й закритим доступом іззовні, пов'язаним з прагненням захисту станових, групових, вузькопрофес. інтересів чи привілеїв у політ. і сусп. житті.

В.П. Горбатенко

КАТОЛИЦИЗМ (від грец. *καθολικός* – загальний, вселенський) – один з осн. (поряд з православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. К. остаточно сформувався як віровчення і церковна організація після розділення церков у 1054. Має ряд особливостей у віровченні, культі та структурі реліг. організації. Віровчення К. ґрунтується на Св. Письмі та переданні отців церкви. Право тлумачити Біблію у К. визнається за віронавчальною владою церкви на чолі з папою римським. До джерел віровчення К. належать постанови соборів катол. церкви, настанови, повчання, енцикліки римських пап. Одним із найважл. віросповідних документів є «Сповідання католицької віри», прийняте Тридентським собором (1545–1563).

Нікео-Константинопольський символ віри та постанови перших семи Вселенських соборів К. доповнено у 6 ст. додатком про сходження Св. Духа «і від Сина» (лат. *filioque*). Зміцненню К. сприяє вчення про спасіння людини, обтяженої первородним гріхом, за допомогою церкви, яка володіє «запасом (скарбницею) добрих справ» (складається із заслуг Ісуса Христа, Божої Матері та святих). Користуючись «скарбницею добрих справ», церква, розподіляючи її лишки, може скоротити перебування грішників у чистилищі. Останнє трактується як особл. місце (стан), де душі померлих очищаються від гріхів, після чого дістають право на переселення в рай. Чільне місце в К. посідає шанування Богородиці: проголошено догмати про непорочне зачаття Діви Марії, вільної від первородного гріха (1854), та тілесне вознесіння Богородиці на небо (1950). У зв'язку з цим у К. утворився спец. напрям теології – маріологія. К. визнає сім таїнств, однак хрещення в К. здійснюється і через занурення, і через обливання. Миропомазання (конфірмація – катол.) проводиться при досягненні 7–12 років і обов'язково єпископом. Під час катол. літургії здійснюється перетворення хліба і вина на тіло і кров Ісуса Христа, тому поза таїнством євхаристії, а значить і поза церквою, спасіння неможливе. У К., крім істор. усталених трьох ступенів священства (диякони, пресвітери, єпископи), є особл. група – кардинали. Для всіх церковнослужителів введено обов'язкову безшлюбність – цілібат. Папа як глава церкви обирається на спец. зібранні колегії кардиналів – конклаві, він призначає кардиналів, патріархів, митрополитів, архієпископів і єпископів, які очолюють відповідні підрозділи церкви – дієцезії. Папа є сувереном теократ. д-ви Ватикан. На

І Ватиканському соборі (1869–1870) затверджено догмат про непогіршність папи, коли він виступає з питань віри і моралі. Важл. позиції в К. посідає чернецтво, організоване в ордени, які спеціалізуються на місіонерській діяльності, поєднуючи її з різними формами освітянства, виховання, добродійності. Найвпливовішими чернечими орденами є домініканці, францисканці і особливо «Товариство Ісуса» (єзуїти). Катол. церква створює також напівчернечі орг-ції мирян, т. з. секулярні інститути для євангелізаторської роботи в сім'ї та в різних спільнотах.

Упродовж тривалого часу Катол. церква офіційно декларувала «невтручання» у «світські», мирські, зокрема соц.-політ. справи. Починаючи з 1960-х, особливо після II Ватиканського вселенського собору (1962–1965), спостерігається новий підхід, спрямований на відновлення впливу катол. церкви, на подолання відцентрових тенденцій. Ще енцикліка папи Лева XIII «*Rerum novarum*» містила тезу про необхідність участі церкви у вирішенні соціальних проблем. Папа Іван XXIII (енцикліка «*Pacem in terris*») виступив проти політики гонки озброєнь, папа Іоанн Павло VI (енцикліка «*Populorum progressio*») визнав право на боротьбу проти несправедливостей, навіть – на революцію (у виключних випадках – проти тиранії). При цьому К. церква проголошує виважений, «середній» курс: енцикліка папи Іоанна Павла II «*Laborem exerce*» артикулювала розбіжності поглядів церкви з програмами як колективізму, так і капіталізму. Але з метою досягнення справедливості припускаються контакти («діалог спасіння» – енцикліка папи Іоанна Павла II «*Redemptor hominis*») з представниками ін. вірувань і навіть з атеїстами. Гол. увагу катол. церква зосереджує на проблемах становища людей, захисту їхніх прав («християнський антропоцентризм»).

К. – найчисленніший напрям сучас. християнства. Регіони найбільшого поширення К. – Італія, Іспанія, Португалія, Франція, Бельгія, Німеччина, Австрія, Польща, Ірландія, Угорщина, Словаччина, Хорватія, Литва, США, країни Лат. Америки. Після II Ватиканського собору (1962–1965) змінюються позиції К. в ряді афр. та азіат. країн. Після проголошення незалежності України К. тут швидкими темпами відроджується, набуває стрункого інституц. вигляду, чому великою мірою сприяє встановлення дип. відносин між Україною і Апостольською Столицею.

П.Л. Яроцький

КВИТА́НЦЯ (італ. *quitanza, quietanza* – розписка в одержанні) – офіц. розписка встановленої форми, що засвідчує прийняття грошей, документів, цінностей тощо. Розрізняють кілька видів розписок, зокрема: про отримання грошей, про прийняття вантажу, про перевезення багажу.

К. про отримання грошей – документ встановленої форми, що видається підприємством, орг-цією, установою платникові грошей і підтверджує внесену ним до каси суму за певні послуги, в рахунок сплати податків, повернення авансів та ін. Вантажна К. – документ, що посвідчує прийняття органом транспорту вантажу до перевезення, тобто розписка перевізника у прийнятті товарно-матеріальних цінностей. Виписується на ім'я відправника вантажу. У разі втрати вантажу К. дає право на пред'явлення претензії і позову до перевізника. Багажна К. – первинний обліковий документ, яким оформляється перевезення багажу транспортом заг. користування.

В.П. Горбатенко

КВ́ОТА [від лат. *quota (pars)* – яка (частина)] – допустима величина (частка, міра, норма, відсоток), встановлена законодавчо чи в рамках угоди для кожного з її учасників. Осн. різновидом К. в екон. сфері є виробнича (експортна, імпортна) К., що означає: а) частку участі у сусп. виробництві, збуті, експорті чи імпорті продукції, яка встановлюється для підприємств чи компаній, що приєдналися до нац. або міжнар. картельних та ін. угод; відповідно до розміру К. між ними розподіляється спільний прибуток; за перевищення К., як правило, стягується штраф; б) кількісні чи вартісні обмеження експорту або імпорту окремих товарів, робіт, послуг, які запроваджуються на певний час. У політ. сфері термін «К.» найчастіше вживається у розумінні виборчої К., що означає кількість (мінімум) голосів, необхідних за пропорційної виборчої системи для обрання до представн. органу влади депутата (отримання одного мандата) в даному виборчому окрузі. Виділяють також імміграційну К. – норму в'їзду до країни на постійне проживання, податкову К. – розмір податку з певної одиниці оподаткування тощо.

В.П. Горбатенко

КЕ́ЛЬЗЕН (Kelsen) Ганс (1881 – 1973) – австр. і амер. правознавець, фундатор «чистої» теорії права. За своїм походженням К. генетично пов'язаний з Україною, оскільки його батько Адольф К. народився і до пере-

їзду до Праги мешкав на території Галичини у м. Броди Львів. обл. У дворічному віці К. переїхав з батьками до Відня. Навч. у Віденському ун-ті, де 1911 захистив доктор. дисертацію з державного права й філософії права. У 1917–1929 – професор цього ун-ту. З 1916 був юрид. радником військ. міністра Австро-Угорщини, з 1918 – консультантом австр. уряду, де йому було доручено розроблення проекту Конституції Австрійської Республіки. У 1920–1929 – член та постійний референт Конституційного суду Австрії. З 1930 – професор кафедри міжнар. права Кельнського ун-ту. У 1933, після захоплення в Німеччині влади націонал-соціалістами, виїхав до Швейцарії, де працював на посаді професора міжнар. права Ін-ту вищих міжнар. досліджень Женевського ун-ту. Водночас у 1936–1938 – професор міжнар. права в Німецькому ун-ті у Празі. 1940 К. виїхав до США, де працював викладачем Гарвардського ун-ту, а в 1942–1952 – професором Каліфорнійського ун-ту. З 1952 – позаштат. професор Женевського ун-ту, в 1953–1954 – професор міжнар. права у Військовому коледжі США у Ньюпорті (Роуд-Айленд). Одночасно в 1944 – консультант департаменту зарубіж. справ, а 1945 – військ. департаменту США (Вашингтон). Надалі мешкав у м. Берклі (шт. Каліфорнія), де займався переважно наук. діяльністю. Почес. доктор і почес. професор багатьох европ. і америк. ун-тів, з 1947 – член Австр. академії наук.

К. є автором багатьох наук. праць з теорії д-ви і права, політ. теорії, філософії права, конституц. права та міжнар. права. Осн. з них: «Політична теорія Данте Аліґ'єрі» («Die Staatslehre des Dante Alighieri», 1905); «Основні проблеми конституційного права» («Hauptprobleme der Staatsrechtslehre», 1911); «Про сутність і цінність демократії» («Vom Wesen und Wert der Demokratie», 1920); «Проблема суверенітету і теорія міжнародного права» («Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts», 1920); «Основні проблеми теорії державного права» («Österreichisches Staatsrecht», 1923); «Загальна теорія держави» («Allgemeine Staatslehre», 1925); «Соціологічні та правові поняття державності» («Der soziologische und der juristische Staatsbegriff», 1928); «Чисте вчення про право» («The Pure Theory of Law», 1934); «Право і мир у міжнародних відносинах» («Law and Peace in International Relations», 1942); «Суспільство і природа» («Society and Nature», 1943); «Мир через закон» («Peace through Law», 1944); «Загальна теорія права і держави» («General Theory of Law and

State», 1945), «Комуністична теорія права» («The Communist Theory of Law», 1949), «Право Об'єднаних Націй» («The Law of the United Nations», 1950), «Нові тенденції у праві ООН» («Recent Trends in the Law of the United Nations», 1951); «Політична теорія більшовизму» («The political theory of bolshevism», 1951), «Принципи міжнародного права» («Principles of International Law», 1952), «Що означає юстиція?» («What is Justice», 1957); «Соціалізм і держава. Експертиза політичної теорії марксизму» («Sozialismus und Staat. Eine Untersuchung der politischen Theorie des Marxismus», 1965) та ін.

Філософ. основою правової теорії К. послуговували логічний позитивізм австр. школи права і неокантіанство. На цій основі К. розробив власну правову теорію, яка отримала назву нормативістської, оскільки право розглядалося у ній поза комплексом соц. явищ і зводилося до сукупності норм абстрактного зобов'язання. Свою теорію К. назвав «чистим вченням про право». Він виходив з того, що юрид. наука не повинна зачіпати питання соціології, політології, історії, психології, етики. К. розглядав правознавство як нормативну соц. науку, завданням якої вважав опис і пізнання правових норм і створених ними відносин між людьми. К. визнавав, що дійсність позитивного права не залежить від його співвідношення з нормою справедливості й у цьому полягає важлива відмінність правового позитивізму від природно-правових теорій. У відповідності з цим вчений виступав проти спроб ідеологізації і політизації правознавства.

Позитивне право К. визначав як ієрархію норм права, де доведенням дійсності (обов'язковості) нижчої норми слугує дійсність вищої норми права. Найвищою нормою, яка констатує систему єдності всіх норм права, є гіпотетична «основна норма», яку К. розглядав як постулат («першу історичну конституцію»), що не може встановлюватись жодною владною інституцією, оскільки у цьому разі «компетенція такої інституції мала б ґрунтуватись на певній, ще більш високій нормі». Зважаючи на таке суперечливе тлумачення К. «основної норми», австр. вчений Р. Марчич зазначав, що правознавець приховував за нею неосягнуте «право буття», тобто природне право, що зрештою й гарантувало живучість «чистого вчення про право». Розробляючи ієрархію норм за сходинками (на верхній – норми конституції, на середній – «загальні норми», тобто закони і акти виконавчої влади, на нижній – індивід. норми, тобто судові й

адміністр. акти, у вирішенні конкретних справ), К. зазначав, що кожна норма набуває статусу обов'язковості для всіх лише за умови її суворої відповідності вищій нормі. У разі виникнення колізій між конституцією та законом, коли вони приймаються в однаковому порядку, має діяти правило: закон наступний скасовує попередній.

Суттєвим внеском К. у розвиток міжнар. права є ідеї добровільного підпорядкування держав органам міжнар. юрисдикції; узгодження не лише законів, а й конституцій окремих держав із загальновизнаними принципами; співвідношення держ. суверенітету і міжнар. права; єдності міжнар. і муніципального права як цілісної системи, спрямованої на зміцнення заг. правопорядку; політико-правового забезпечення ефект. діяльності ООН тощо.

Міжнар. право К. розглядав як право більш високого правопорядку, дія якого «не може бути в жодному напрямі обмежена». Воно посідає верхівку нормативної ієрархічної піраміди і визначає юрид. чинність ін. правопорядків, у т. ч. й дійсність нац. права. Усі норми міжнар. права мають вищу силу щодо норм нац. права, й відповідно норми останнього, що не відповідають вимогам міжнар. права, стають недійсними, тоді як норми міжнар. права підлягають безпосередньому застосуванню у внутр. сфері держав.

К. розглядав міжнар. і внутрідерж. право як складові частини єдиної правової системи. Тож відповідно він висунув власний проєкт встановлення світового правопорядку на основі добровільного підпорядкування суверенних держав органам міжнар. юрисдикції. Він розрізняв приписи міжнар. права та його осн. норму, розробляв думку про те, що осн. норми і конституції держав необхідно привести у відповідність з дем. принципами (основною нормою) міжнар. правопорядку. Звертаючись до проблеми прав людини, К. вважав, що вони є результатом згоди міжнар. спільноти та відображають не абсолютні, а відносні й непостійні цінності, які можуть змінюватися за згодою цієї спільноти. К. допускав, що міжнар. спільнота може примушувати д-ви до дотримання прав людини. Разом з тим він вважав, що демократія не може спиратися на абсолютні цінності. Відповідно д-ви не можна змушувати до визнання таких прав, тобто вдаватися до ціннісного примусу.

Вчення К. справило визначальний вплив на розвиток конституціоналізму і юрид. практику в країнах Заходу. Під впливом нормативізму правознавці стали більше уваги

приділяти суперечностям у праві, формуванню стрункої системи законодавства, обґрунтуванню і впровадженню ідеї верховенства міжнар. права над внутр. законодавством держав. Поеднуючись із теорією природного права, юснатуралістичним, раціоналістичним праворозумінням, позитивно-правові ідеї К. слугують правознавцям і законодавцям для системного розуміння права у процесі пошуку і ухвалення справедливих, юридично виважених рішень.

Лит.: Попов П. Критика на сьвременния буржоазен правен нормативизъм. София, 1964; Moore R. Legal Norms and Legal Science: a Critical Study of Kelsen's "Pure Theory of Law". Honolulu, 1978; Harris J.W. Law and Legal Science. Oxford, 1979; Абашнік В.О. Ганс Кельзен – видатний австро-американський юрист з українським корінням. *Філософія права і загальна теорія права*, 2012, № 1.

В.П. Горбатенко

КІБЕРПРОСТІР (англ. *cyberspace*) – багато-предметний термін, який залежно від ситуації позначає: 1) середовище, що генерується комп'ютерними технологіями; 2) віртуальний простір, створений комп'ютерними системами; 3) подієво-предметний простір Інтернету; 4) спосіб комунікації та передачі інформації; 5) інформ.-комунікаційне середовище; 6) нова сфера людської активності, яка використовує новітні технол. засоби. Відповідно до Закону України від 05.X.2017 «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», К. – це середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації сусп. відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікац. систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних.

Ототожнення К. з віртуальним простором (англ. *virtus* – потенційний, мнимий, можливий) не має одностайної підтримки серед фахівців, оскільки віртуальну реальність часто трактують як світ, що створюється тех. засобами на основі високих технологій, проте сприймається людськими органами чуття. Отже «К.» існує насамперед як середовище існування та взаємодії високотехнолог. систем, результатами якої користуються люди, тоді як «віртуальний простір» являє собою складний (у т. ч. містичний) синтез інформ. і комунікац. систем, Інтернету та людської свідомості.

Термін К. вперше було застосовано канадським письменником-фантастом В. Гібсоном у 1982 (новела «Палаючий хром»), а пі-

зніше у фантаст. романі «Нейромант» (1984), де описується простір, у якому взаємодіють електронні дані всіх комп'ютерів світу. Поширення теми відбулося завдяки фільму-трилогії «Матриця» (1999, 2003).

Д. Кларк запропонував чотирирівневу модель К.: 1) фіз. рівень (апаратні засоби та комунікації між ними), які існують в реальному просторі та підпадають під нац. юрисдикцію; 2) логічний рівень, що являє собою програмне забезпечення; 3) рівень контенту (вся інформація, що створюється та опрацьовується у К.); 4) соціальний рівень – особи та колективи, що формують та використовують К.

Об'єктами К. є: сайти, вебсторінки, електронне листування, аккаунти на форумі, блог-платформи для ведення онлайн-щоденників, відеоролики. Активність у К. проявляється у вигляді появи нових сайтів, публікацій матеріалів (статей), що є предметом жвавого обговорення, дискусій на блогах та форумах, діалогів і дискусій у чатах, а також хакерських атак.

К. надав користувачам низку принципово важл. переваг, невідомих раніше: дав змогу швидко знаходити необхідну інформацію; зняв більшість фіз. перешкод на шляху отримання інформ. матеріалів; створив умови необмеженого доступу користувачів до відкритої інформації; ліквідував фактор відстані як осн. перешкоду, властиву комунікац. системам істор. минулого; забезпечив комунікації в режимі реального часу; зняв психол. та ін. обмеження завдяки комп'ютеру, що діє як посередник тощо.

Виникнення К. зумовило появу нового глобального інтерактив. ринку ідей, досліджень та інновацій, стимулювало відповід. та ефект. роботу влади, активне залучення громадян до управління д-вою, прискорило виникнення нових видів людської діяльності (зокрема електронної комерції з її глобальними можливостями). Поряд з цим К. заклав нові загрози та небезпеки для людини, сусп.-ва, людства загалом: відбулося стрімке скорочення «зони приватності», виник ризик використання особистої інформації проти її власника; у структурі особистості з'явилась та продовжує прогресувати програмно-апаратна складова (Інтернет-залежність), яка дає можливість маніпулювати людиною; руйнуються бар'єри, здатні захистити дитячу свідомість від деструктивної інформації (насильство, порнографія); зростає атомізація (добровільне усамітнення) індивідів, без посередництва комп'ютера ускладнюються комунікації між людьми;

зростає масив «інформаційного шуму» (реклами, спаму); урізноманітнюються можливості вірусних впливів на інформ. ресурси та конкретних споживачів; зростає вірогідність хакерських атак, спрямованих проти систем держ. управління, збройних засобів, небезпечних і шкідливих виробництв, трансп. комунікацій та ін.

В сукупності це призвело до виокремлення у структурі нац. безпеки її кіберскладової (сфери забезпечення кібербезпеки) та створення відповідних механізмів, спрямованих на відбиття кібератак, обмеження можливостей кіберзброї, недопущення випадків кібертероризму.

Лім.: James J. O'Donnell. *Avatars of the Word: From Papyrus to Cyberspace*. Harvard University Press, 1998; Alison Lawlor Russell. *Cyber Blockades*. Georgetown University Press, 2014; Michael Sulmeyer. *Cyber Warriors: How the U.S. Military is Preparing for War in Cyberspace*. Harvard University Press, 2016; *Cybersecurity Ops with bash: Attack, Defend, and Analyze from the Command Line 1st Edition*. O'Reilly, 2019.

В.Ф. Смолянчук

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (1868 – 1920) укр. правознавець, філософ, соціолог, громадський діяч.

Процес здобуття освіти К. був ускладненим через його активну громад. діяльність і політ. погляди. Навч. у багатьох закладах освіти, проте деякі з них не закінчив через реакцію і рішення влад різних рівнів. Серед причин для його відрухування: зв'язки з українським рухом; створення гуртка, де вивчалася заборонена укр. мова і література; участь у підпільних гуртках; участь у демонстраціях; порушення дисципліни та навіть шпигун. діяльність. Був відрухований з Київської і Чернігівської гімназій та Київського, Харківського і Дерптського унів. Вищу освіту отримав у Берлінському ун-ті. Відвідував лекції і семінари, що проходили в Страсбурзькому та Паризькому ун-тах. У 1898 здобув наук. ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію «Суспільство та індивід. Методологічне дослідження» («*Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie*»), яку опублікував у 1899. У 1917 отримав ступінь доктора державного права, захистивши в Харківському ун-ті дисертацію на основі праці «Соціальні науки та право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права» (1916). З 1917 – професор, з 1919 – академік Української академії наук.

Викладацьку діяльність К. провадив у багатьох тогочас. закладах освіти, зокрема:

приватному Київ. юрид. ін-ті, Укр. народному ун-ті у Києві, Київському ун-ті, Демидовському юрид. ліцеї в Ярославлі, Московському комерційному ін-ті, Московському ун-ті, Гейдельберзькому ун-ті. Чималу частину його профес. діяльності становить участь в організації та редагуванні актуальних тогочасних юрид. і політ. видань. Опублікував вагомий для розвитку сусп-ва і науки праці, які отримали схвальні відгуки від тодішніх вчених та залишаються актуальними й донині.

На становлення К. вплинуло особисте знайомство та ідеї як українських, так і закордонних вчених та громадсько-політ. діячів, зокрема таких, як В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, Г. Зіммель, В. Віндельбанд, А. Рієр, П. Штаммлер, Г. Еллінек, Г. Ріккерт, М. Вебер та ін.

К. значну увагу приділяв проблемам соц. наук, зокрема сутності влади, сусп-ва, права, методології правничих досліджень. Проаналізував відомі на той час визначення права і з'ясував, що більшість авторів застосовують моністичний підхід до дослідження права. На його думку, такі поняття мають певну цінність у розкритті одного з аспектів права, однак жодне з них не може претендувати на загальноприйняте визначення права. Вважав, що неможливо створити єдине наукове поняття права, бо таких понять декілька, але водночас зазначав, що не потрібно відмовлятися від прагнення мати загальну теорію права.

К. виділяв теоретичні і технічні (практичні) поняття права, які, на його думку, відображають його найважл. аспекти. До понять теор. характеру він відносить чотири: державно-організаційне (державно-наказове), соціологічне, психологічне і нормативне. До практичного – юридико-догматичне і юридико-політичне. Останнє вчений описав так: «з погляду правової політики право є сукупністю правил, що допомагають знаходити і встановлювати норми для задоволення новопосталих потреб чи здійснення нових уявлень про право і неправу».

К. вважав, що вчений, який обрав для свого дослідження одне з існуючих визначень права як основне, обов'язково повинен пояснити всі ін. сторони даного явища, «оскільки вони пов'язані і зумовлені стороною, яка становить основну тему дослідження». Наголошував на потребі створення наук. політики, яка повинна гуртуватися на довершено розроблений системі всієї сукупності соц. наук. А в основі наук. політики права, на його думку, повинні бути дослідження

окремих видів політики. Політику права він характеризував як найменш досліджений на той час спосіб наук. вивчення права.

К. зробив значний внесок у виокремлення підходів до розуміння права, методології його дослідження. Вчений наголошував на необхідності наук. підходу до вивчення політики і права, який повинен ґрунтуватися на знаннях із багатьох наук. Міждисциплінарний підхід до дослідження сусп. явищ, а також ін. ґрунтовні теоретичні й методологічні настанови К. є актуальними для розвитку багатьох сучас. наук, в т. ч. політології і права.

Лім.: Депенчук Л.П. Богдан Кістяківський. К., 1995; Тимошенко В.І. Плюралістична теорія держави Б.О. Кістяківського. *Право України*. 2005. №3; Усенко І.Б., Музика І.В. Академік Б.О. Кістяківський – правознавець, філософ та соціолог (до 140-річчя від дня народження). *Часопис Київ. університету права*. 2008. № 1; Альчук М.П. Філософія права Богдана Кістяківського: моногр. Л., 2010.

О.В. Кукуруз

КЛАН (кельт. *clann* – нащадок, потомство) – група кровних родичів на чолі з ватажком, яка проживає компактно. Походить від назви старод. родової громади в ірландців, шотландців і валлійців (уельсців). К. властиві такі ознаки: замкненість, ізольованість від сусп-ва; реліг. характер, наявність спільного храму, обряду (найчастіше – поклоніння предкам); пов'язаність екон. і діловими стосунками, спільністю інтересів, наявністю різних форм кланової власності; особлива кланова етика, сувора система контролю за поведінкою всіх членів К.; нерідко – злочинний, мафіозний характер діяльності. У багатьох країнах світу К. справляли значний вплив на владу, політ. розвиток аж до серед. XVIII ст. Пережитки кланових відносин і звичаїв зберігались в Ірландії та Шотландії ще в XIX ст. Елементи кланової системи властиві владним структурам ряду сучас. держав Азії (Китаю, Туркменістану, Узбекистану, Японії та ін.), Африки, Лат. Америки, деяких європ. країн (напр., Італії).

В.П. Горбатенко

КЛІКА (франц. *klik* – зграя, банда) – невелика група осіб, об'єднаних спільним прагненням до забезпечення своїх корисливих, авантюрних або злочинних цілей. Термін активно використовується у публіцистиці, в т. ч. юридичній, для негат.-оціночної характеристики певного кола людей, готових використати будь-які засоби задля досягнення поставлених цілей. Найчастіше К. нази-

вають правлячу групу, яка незаконно, без належних правових підстав, захоплює та узурпує владу (правляча К., придворна К., воєнна К., партійна К., фашистська К., злочинна К. та ін.).

В.П. Горбатенко

КЛІМАТИЧНИЙ САМІТ – щорічна Конференція сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, що була підписана у 1992 у Ріо-де-Жанейро. Скорочено – COP (англ. – *Conference of the Parties*). На конференції відбуваються офіц. зустрічі країн-учасниць конвенції для оцінки прогресу боротьби з наслідками глобальної зміни клімату. З сер. 1990-х рр. на конференції ведуться переговори в рамках Кіотського протоколу, що встановлює для розвинутих країн юрид. зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів. Перша сесія Конференції ООН з питань зміни клімату відбулася у 1995 в Берліні. Упродовж 2011–2015 рр. на платформі COP тривала робота з розробки Паризької кліматичної угоди, що набрала чинності 04. XI.2016. На відміну від Кіотського протоколу, Паризька кліматична угода передбачає, що зобов'язання зі скорочення шкідливих викидів в атмосферу беруть на себе всі д-ви, незалежно від ступеня їхнього екон. розвитку. Гол. ціль Паризької угоди – не допустити зростання глобальної середньої температури більше 2°C (по можливості – не більше 1,5°C) відносно показників доіндустріальної епохи. 13.XII.2023 завершився 28-й К.с. (COP28). Переговори відбувалися в ОАЕ, у 2022 захід приймав Єгипет, а у 2024 К.с. пройде в Азербайджані. Ці країни об'єднує велика залежність від викопного палива, відсутність громадського сектору та інструментів впливу на рішення влади. На К.с. ООН (COP28) в ОАЕ уряди 117 країн пообіцяли потроїти використання відновлюваних джерел енергії до 2030, щоб скоротити частку викопного палива у світ. виробництві енергетики.

О.М. Ковтун

КЛІУЗА (від пізньолат. *clausa* – кінцева формула) – дріб'язкова, прискіплива скарга; донос; наклеп. У судочинстві Рос. імперії К. іноді називали дрібну суд. справу. Нерідко К. подається у письм. формі якоюсь особою (кляузником) і адресується певній установі, інстанції, посад. особі, набуваючи цим самим сили документа. К. і кляузництво розглядаються та засуджуються у сусп-ві як аморальні, негідні дії.

В.П. Горбатенко

КОАЛІЦІЯ (від лат. *coalescere* – рости разом; *coalitio* – об'єднання) об'єднання двох або більше акторів політичних (політиків, політ. партій, фракцій, груп інтересів, громад. орг-цій, держав), сформоване для поєднання зусиль і ресурсів, координації дій, ведення спільної діяльності з метою досягнення взаємно корисних цілей. У кожному політ. середовищі на різних рівнях, де рішення приймають декілька політ. діячів з більш чи менш суперечливими поглядами, постає проблема співпраці, й політики вдаються до створення К. Будь-яка К. створюється під впливом усвідомлення її учасниками дефіциту власних ресурсів і бажання скористатися чужими для досягнення своєї мети. Наявність спільного ворога й заг. небезпеки змушує політ. акторів нехтувати деякими принципами, мінімізувати розбіжності й суперечки з потенц. партнерами по К. заради спільного блага.

Одним із найбільш поширених підходів до розуміння процесу формування К. є теорія рац. вибору. Згідно з таким підходом, на перший план висувається рац. основа формування К., завдяки чому всі учасники К. прагнуть збільшити свої вигоди та зменшити програші. Будь-яка К. має тимчас. характер. Виокремлюють такі етапи коаліц. процесу: 1) конституювання; 2) функціонування; 3) розвиток; 4) розпад К. Якщо в процесі свого існування К. втрачає здатність відтворювати свої базові характеристики, тоді вона розпадається. Серед причин розпаду К.: розбіжності щодо політики; розбіжності між керівниками; переважання недоликів над успіхами; внутрішньопартійні розколи; виконання К. свого призначення. Розпад К., що вичерпала свій потенціал життєздатності, є необхідною передумовою, ланкою нового коаліц. циклу. Найбільш поширеними різновидами К. є: коаліція держав, партійна коаліція, парламентська коаліція. *Коаліція держав* – об'єднання держав, сформоване для досягнення спільних цілей – поширення впливу, уникнення загроз, перемоги над супротивником та ін. Може існувати у формі політ. або військ.-політ. союзу. Наприклад: К. держав проти Наполеона І; антинім. блок держав у 1-й світовій війні – Антанта; антигітлерівська К. під час 2-ї світової війни; антиіракська К. під час війни у Перській затоці 1990–1991 рр.; Міжнародна коаліція на підтримку незалежності та територіальної цілісності України; К. для допомоги Україні у рос.-укр. війні, напр., коаліція бронетанкової техніки, авіаційна, корабельна (морська), ППО, коаліція дронів, артилерійська, ІТ-коаліція, коаліція з розмінування, коаліція далекобійної зброї. Пар-

тійна К. – об'єднання партій, сформоване для досягнення спільних цілей – впливу на політ. процеси, на владу, на громад. думку; участь і перемога у виборах. Партійні К. поділяють на передвиборну і післявиборну. Перша утворюється для перемоги на виборах. Осн. мотивом формування передвиборної К. є переконання, що, об'єднавшись у К., політ. партії отримають кращі результати, ніж поодиночі. Залежно від чисельності та впливовості певної партії у такому об'єднанні вона сподівається дістати можливість проводити свій політ. курс, посилити контроль над урядом або ж отримати певні посади у викон. владі. Друга – формується для підтримки уряду (влади) чи проти нього або ж для реалізації якогось конкр. завдання. *Парламентська коаліція* – об'єднання парламент. фракцій, сформоване для досягнення спільних цілей у парламент. діяльності, в т. ч. формування уряду та контроль за його діяльністю. Парламент. К. утворюється в більшості парлам. та парлам.-презид. держав, де парламент має вагоме значення в процесі управління д-вою. Для забезпечення інтересів соц. груп парлам. рішення мають отримати підтримку більшості депутатів. Ситуація, коли одна з фракцій становить більшість у парламенті, виникає дуже рідко, тому, як правило, формується К. фракцій. Стимулом для об'єднання фракцій є можливість брати участь у формуванні уряду.

О.В. Кукуруз

КОДЕКС НАПОЛЕОНА (франц. *Code Napoleon*) – звід законів цив. права Франції, введений у дію 21.III.1804 в часи консульства (незадовго до проголошення Наполеона імператором) та чинний дотепер (зі змінами). Проект кодексу було підготовлено урядовою комісією, призначеною Наполеоном 11.VIII.1800. В основу кодексу було покладено принципи та правила рим. права, франц. нормативні акти й правові звичаї. Кодекс замінив понад 14 тис. законод. актів, що були прийняті наприк. XVIII ст. урядами Франції. Безпосередню участь у розробці К.Н. взяв сам Наполеон, через що 03.IX.1807 звід отримав назву “К.Н.”. Понад два століття документ посідає центр. місце у правовій системі Франції. У ньому сформульовано осн. принципи приват., цив., сім. права, трудові правовідносини тощо. К.Н. вирізняється стриманістю викладу, стислістю юрид. дефініцій, чіткістю трактувань осн. понять та ін-тів цив. права. Більшість статей, яких спочатку було 2281, за невеликим винятком викладена коротко і зрозуміло. Структура К.Н. відобразила

схему побудови інституцій Римського права: особи, речі, спадкування, обов'язки. Незважаючи на скасування деяких застарілих статей, обсяг К.Н. у XX ст. постійно зростає і тепер перевищує початковий більш ніж у 1,5 рази.

К.Н. складається з титулу, який регулює процес набрання чинності франц. законами, їхню дію у часі й просторі, та трьох книг. У 1-й книзі – «Про осіб» – сформульовано осн. принципи рівності й цив.-правових свобод франц. громадян, передбачена секуляризація шлюбно-сімейних відносин. Її положення визначають: місце проживання та дієздатність фіз. особи; правила, що регулюють встановлення і походження дітей, усиновлення, опіку; охорону прав повнолітніх осіб, які за станом здоров'я або з ін. обставин неспроможні захистити свої інтереси; визнання громадянина безвісти зниклим тощо. 2-га – «Про майно та різновиди власності», – утверджуючи принципи непорушності та недоторканності приват. власності, присвячена регламентації майнових прав, в основу якої закладена класична класифікація рим. приватного права. Книга зазнала найменших змін, що свідчить про неухильне дотримання франц. законодавством основоположних канонів права приват. власності. 3-тя – «Про різні способи набуття права власності» – визначає правила придбання майна внаслідок правонаступництва, дарування, заповіту або зобов'язань. Книга містить основоположні принципи, які стосуються договірних та ін. зобов'язальних відносин. Правові приписи книги регулюють різні види договорів (купівлі-продажу, позики, обміну, найму, зберігання, доручення, застави, іпотеки тощо).

К.Н. виявився найбільш вдалою в історії юриспруденції спробою кодифікувати цив. право. Про феномен. вплив К.Н. свідчить факт його широкої рецепції у світі: за роки існування документа понад 70 країн або повністю його скопіювали, або взяли за основу більшість його положень. Уже 1806 К.Н. було введено в Італії, 1808 – у Польщі. Поступово рецепція ключових положень К.Н. охопила більшість країн Зах. Європи, включаючи Іспанію, Бельгію, Нідерланди, Грецію. К.Н. став основою цив. права провінції Квебек (Канада), вплинув на цив. кодекси багатьох латиноамерик. та араб. країн. К.Н. зберігає вплив і в наш час, свідченням чого є Цивільний Кодекс України від 16.І.2003 (зі змінами), багато положень якого є прямими запозиченнями з франц. документа або виведені з його принципів.

Лім.: Urban M. The Man Who Broke Napoleon's Codes, 2003; Badinter R. Le plus grand bien. Paris, 2004; Spence G. The Code Napoleon, Or, The French Civil Code, 2004; Sojka-Zielinska K. Kodeks Napoleona. Historia i współczesność. Wyd. 2. Warszawa, 2008; Lück C. Der Kampf um die Einführung des Code Napoleon / Die Deutschen und das Recht. 2022, Vol. 7.

В.Ф. Смолянюк

КОДЕКС ЧЕСТІ – звід моральних норм життєдіяльності певної станової, сімейно-класової, фахової або ін. соц. групи, який фіксує вироблені попереднім досвідом правила й стандарти публічної поведінки, приписуючи обов'язковість їх виконання усіма представниками даної спільноти. Істор. попередниками К.ч. були документально зафіксовані уявлення про родову й станову честь (моральні вимоги, що приписували людині спосіб життя і дій). Середньов. варіанти К.ч. висували перед соц. суб'єктом вимоги не вступати у рівноправні відносини з представниками «нижчих» станів, не займатися «принизливою» фіз. працею, регулювати конфліктні ситуації із собі рівними за допомогою дуелі тощо. Подібне розуміння честі у спрощеному варіанті збереглося і в постфеодальний період. При цьому її зміст, втративши гостроту взаємин між історично обумовленими соц. станами (на кшталт «дворянин – простолюдин»), ускладнився за рахунок фахово-профес. характеристик людини або колективу (честь торг. бренду, спорт. честь, честь фірми тощо).

Як правило, К.ч. є сукупністю моральних імперативів, які не мають жорсткої юрид. фіксації. Проте, враховуючи розширення функціон. обов'язків, необхідність посилення відповідальності апарату держ. управління, його значні матеріально-фінанс., інформ.-комунікативні, кадрові та ін. можливості, наявність системи привілеїв для держ. службовців, – деякі країни визнають за необхідне правове оформлення фахово-управлінського К.ч., порушення якого передбачає застосування до винних осіб, крім морального осуду, й правових санкцій. У сучас. Україні різновидами К.ч. вважаються присяги (глави д-ви, нар. депутата, військовослужбовця, держ. службовця, судді, прокурора, адвоката та ін.).

В.Ф. Смолянюк

КОДЕКС ЧЕСТІ ОФІЦЕРА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ – сукупність морально-етичних норм, які ґрунтуються на ціннісних орієнтаціях, ідеалах, світогляді офіцера і регламентують його стосунки із сусп. оточенням,

службову та громадську діяльність. Перший К.ч.о.ЗСУ був розроблений за ініціативою Зборів офіцерів ЗС України 13.VII.1999 та затверджений Міністром оборони України 31.XII.1999. Його основу склали вимоги Конституції України, військ. присяги, військ. статутів, моральні традиції укр. війська, а також міжнар. гуманіт. стандарти. Кодекс орієнтувався на утвердження та захист честі й гідності офіцера, підвищення авторитету офіцер. корпусу, зростання престижу профес. діяльності військовослужбовців та ЗС України в сусп-ві.

До осн. моральних засад кодекс відносив такі: Батьківщина; вірність та відданість Вітчизні; обов'язок; честь; чесність; честь мундира. Військ. традиції були викладені так: служба народові; духовні засади; готовність та надійність; дисциплінованість та ініціатива; слово офіцера є законом; ведення за собою підлеглих; піклування про підлеглих; лицарський дух; офіцер – взірець для підлеглих; уникнення втручання в політику. Вказувалось на важл. наявності моральної складової у взаєминах офіцера з ін. військовослужбовцями. Звучало попередження щодо відповідальності за порушення Кодексу.

15.III.2017 Міністр оборони України затвердив Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, держ. службовців та ін. осіб, уповноважених на виконання функцій д-ви, в Міністерстві оборони України та ЗС України. Кодекс розроблено Відділом з питань запобігання та виявлення корупції Міноборони України у взаємодії з Науковим центром проблем запобігання корупції в секторі безпеки і оборони Національного університету оборони України та Центру зі зниження ризиків корупції в оборонному секторі (CIDS) оборонного відомства Королівства Норвегія.

Свідченням підвищеної уваги держави до морально-етичних чеснот офіцерів ЗС України є такі нормативні документи: Про затвердження Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України. Наказ Міністра оборони України від 05.V.1999 № 142; Про затвердження Концепції військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України. Наказ Міністра оборони України від 08.VI.2010 № 295; Про затвердження Кодексу сержанта Збройних Сил України. Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 03.III.2011 № 40; Про затвердження Ритуалу підйому (спуску) Державного Прапора України у Збройних Силах України. Наказ Мі-

ністра оборони України від 20.VIII.2010 № 444; Про затвердження Концепції розвитку державно-патріотичних та військових традицій у Збройних Силах України. Наказ Міністерства оборони України від 03.VII.2013 № 449.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянюк

КОДЕКС ЮСТИНІАНА (лат. *Codex Justinianus*)

– офіційне зведення римських імператорських указів II – поч. VI ст., перша част. Корпус юрис цивіліс як законодавчої компіляції візант. імператора Юстиніана I (482–565). Об'єднує імператор. конституції, що увійшли до кодексів Грегоріана, Гермогеніана та Феодосія, а також деякі ін. юрид. акти пізньорим. періоду. Причиною укладення нового кодексу стала надто велика кількість норм.-правових актів, накопичених упродовж кількох століть, суперечності між старими та новими юрид. приписами, одночасне існування кількох конституцій, які втратили практичну цінність. К.Ю., підготовлений комісією на чолі з константиноп. магістратом і професором права Теофілом, систематизував усі наявні на той час форми позитив. права – цивільне, преторське, імператорське, твори юристів тощо. Під час роботи скорочувалися та вилучалися тексти, що віджили своє. 07.IV.529 К.Ю. було опубліковано латин., пізніше – грец. мовами. 16 квітня того ж року документ набув чинності.

Юстиніаном I було ініційовано створення нових конституцій, паралельно відбувалося осучаснення ін. юрид. документів – дигестів та інституцій. Це призвело до ускладнення норм.-правової сфери Візантії та необхідності переробки нещодавно опублікованого кодексу. Таку переробку було здійснено робочою комісією на чолі з Трибоніаном. У 534 було видано новий документ під назвою *Codex repetitae praelectionis* (Кодекс другого видання). Перші 9 книг К. поступово доповнювалися грец. конституціями, ін. джерелами церков. і світського права Візантії. Цілісне видання К.Ю. вперше було зроблене Д. Годфруа (1549–1621). Одним з кращих видань К.Ю. вважається видання 1877, здійснене П. Крюгером (1840–1926). Практичне значення К.Ю. полягає в популяризації у зах. країнах Римського права, особливо права власності та зобов'язального (договірного) права. Завдяки загальноєвроп. популярності К.Ю. Римське право було реципійоване багатьма країнами, ставши основою сучас. цивілістики.

Лит.: Dennis P. Kehoe. Law and the Rural Economy in the Roman Empire, 2007; Bruce W. Frier, Serena Connolly, Simon Corcoran, Michael Hewson Crawford etc. The

Codex of Justinian: A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text Based on a Translation by Justice Fred H. Blume, 2016.

В.Ф. Смолянюк

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ (від франц. *collaboration* – співробітництво) – співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій д-ві чи її союзникам і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант. Іноді термін «К.» вживають у вузькому значенні, а саме щодо визначення співробітництва французів з нім. владою у період окупації Франції під час Другої світової війни.

Термін «К.» вперше використав франц. генерал Анрі Петен, який очолював т. з. режим Віші та закликав французів до співпраці з нацист. Німеччиною. Походження терміна пов'язують з іменем героя однойменної повісті Ромена Роллана «Кола Брюньон», який був готовий до співпраці з будь-яким окупантом заради особистих приземлених інтересів і байдуже ставився до долі країни. К. як дуже поширене явище ґрунтовно досліджено у світ. історіографії, в Україні ця тема довго була під забороною рад. влади. Зараз, окрім істориків, політологів і правників, К. досліджують і політ. психологи.

«К.» як політ. термін широко використовувався рад. пропагандою із виразно негатив. забарвленням для опису співробітництва народів СРСР (або окремих його частин) із гітлерів. Німеччиною. К. виправдовували депортацію крим. татар, інгушів та ін. у 1944–1945. Вужчим терміном «український колабораціонізм» рад. режим користувався в період Другої світової війни щодо населення західноукр. земель, коли йшлося про співпрацю українців (УПА) з нім. окупац. владою. Співпраця різного рівня з нацист. Німеччиною мала місце майже в усіх окупов. країнах Європи, проте в усіх країнах, яким закидається К., існували й потужні рухи опору. Був такий рух опору і в Україні. При характеристиці К. в Україні історики зважають на низку чинників, які відрізняють його від європейського: Україна на момент війни де-факто не мала своєї державності (УРСР була квазідерж. утворенням у межах імперського СРСР); рад. режим був по суті таким самим окупац. для України як і нацистський, передусім на зах. укр. землях, що до 1939 не входили до складу СРСР. Тому значна частина українців у співпраці з німцями бачила спосіб відновлення укр. державності, або принаймні нац. автономії з ринковою економікою, а не комуніст.

(колгоспною) моделлю господарювання. А формування збройних частин вермахту з українців Степан Бандера і командування УПА розглядали як підготовку до створення укр. нац. армії.

Останнім часом в історіографії переважає думка про непрапомірність звинувачення в К. учасників нац.-визв. руху в Україні у роки Другої світової війни. В країнах Балтії питання К. також стало темою сусп. дискусії, в ході якої більшість жителів прийшли до висновку, що не може бути заг. обвинувачення всіх колаборантів, особливо на тлі попередньої агресії СРСР у 1939–1940.

К. – це багатоаспектне явище. Розрізняють кілька видів К: воєнний, екон., культур. (духовний), побутовий, політ. (адміністративний). Актуалізувалися проблеми, пов'язані з К., з початком рос.-укр. війни у 2014 та особливо із широмасштабною агресією у лютому 2022. У березні 2022 ВР України законодавчо закріпила визначення юрид. поняття К. та кримін. відповідальність за колабораційну діяльність (ст. 111-1 Кримінального Кодексу України). Важливо розрізняти вимушену співпрацю з рос. окупантами (особливо учителів у загальноосв. школах, мед. персоналу лікарень чи працівників підприємств крит. інфраструктури) та добровільну колаборацію, яка, безумовно, має каратися згідно з укр. законодавством і з урахуванням міжнар.-правових норм.

О.А. Удод

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ – псих. процес, який полягає у фіксації, збереженні та актуалізації реконструйованої/сконструйованої картини минулого, у якій акумулюється та накопичується сусп. досвід. Термін «К.п.» був введений у 1925 франц. соціологом М. Хальб-ваксом, і донині він зберігає свою суперечливість і неоднозначність. З одного боку він: а) дав змогу певною мірою розмежувати індивід. та колект. віддзеркалення у свідомості минулого; б) створив нове дослідн. поле, відкрив нову грань пізнання сусп. свідомості та дослідження механізму колект. збереження та відтворення у її рамках картини минулого; в) дав життя цілій низці нових похідних термінів – «історична пам'ять», «культурна пам'ять», «національна пам'ять». З ін. боку – термін «К.п.», так як він позиціонується у М. Хальб-вакса, недостатньо функціональний та науково неосмислений. На думку амер. психолога Дж. Верча, «термін «К.п.» досить широко використовується, але... можна сказати, що число визначень колективної пам'яті відповідає числу її дослідників».

Такий стан справ пояснюється взаємодією комплексу причин: 1) відсутністю чіткого уявлення про об'єкт дослідження та його специфіку (класич. приклад – розтиражоване у багатьох сучас. наук. працях, абсолютно необґрунтоване протиставлення дефініцій «К.п.» та «історія»); 2) плутаниною у процесі диференціації видів пам'яті через неузгоджене застосування різних методолог. прийомів та підходів при аналізі одного і того ж об'єкта, у результаті чого, за П. Рікером, виникають «феномен плутанини понять» та «конфлікт інтерпретацій»; 3) нерозумінням позиціонування видів пам'яті стосовно один одного; 4) відсутністю уявлення про механізм та характер взаємодії різних видів пам'яті; 5) розмитістю/униканням чіткості у питанні щодо реального носія того чи ін. виду пам'яті; 5) недиференційованістю видів пам'яті за змістом та формою.

За цих обставин доцільно умовно диференціювати види пам'яті за кількіс. та якісн. показниками на дві умовні групи: одна з них – «кількісна» – характеризує масштаб живих носіїв пам'яті: індивід., колект. (сімейна, групова тощо), масова; друга – «якісна» – акцентує увагу на специфіці генетично різних за походженням видів пам'яті – біол., психол., нац., істор., культурна та соціальна. Крім того, слід диференціювати види пам'яті за змістом та формою. Суть вживання як синонімів понять «К.п.» та «соціальна пам'ять», яке викликає значні і цілком справедливі нарікання у науковців, пояснюється тим, що змішується/ототожнюється, а не розкривається та розмежовується специфіка двох сторін/граней одного і того ж процесу – змісту і форми: просто у цього одного виду пам'яті форма колективна, а зміст соціальний. Характерно і показово, що у разі диференціації видів пам'яті за формою та змістом, практично отримуємо той самий склад груп, що при поділі за кількіс. та якісн. показниками: а) за формою (індивід., колект., масова); б) за змістом (біол., психол., нац., істор., культурна та соціальна).

Суть феномену К.п. базується на трьох ключових постулатах: 1) носієм будь-якого її виду є «група, обмежена в просторі і часі» (М. Хальб-вакс); 2) пам'ять формується колективом, що «обумовлює пам'ять своїх членів» (Я. Ассман) у процесі комунікат. взаємодії в рамках соц. групи; 3) фундаментом для формування К.п. є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому і вибудовуються у всіх суб'єктів групи «схожі репрезентації ми-

нулого» (Дж. Верч). Ця модель характеризує а) носія; б) механізм; в) засіб/форму передачі інформації, яка називається К.п. Ін. словами, суть К.п. полягає у фіксації, збереженні та актуалізації реконструйованої/сконструйованої картини минулого, у якій акумулюється та накопичується сусп. досвід.

Для більш глибокого та ґрунтов. аналізу феномену К.п., доцільно у її межах інструментально виділити два рівні: «офіційний» та «неофіційний». Резонність такого поділу вочевидь має під собою підстави, адже у реальному житті після будь-якої значної події обов'язково з'являються як офіц. повідомлення у ЗМІ, так і неофіц. коментарі на побут. рівні. І що характерно: і перші, й другі, певною мірою трансформуючись у результаті взаємодії на короткий/тривалий час (залежно від обставин), залишаються у К.п. Модель К.п. двох рівнів «офіційного» та «неофіційного» є досить продуктивною, оскільки вона дає змогу: а) побачити у пам'яті не статичний об'єкт, а динамічний процес; б) глибше та повніше розкрити механізм формування та функціонування К.п. (діалог/взаємодія/протистояння офіц. та неофіц. рівнів); в) зняти необґрунт. протиставлення «історії»/«істор. пам'яті» (як нібито офіц. варіанта минулого) та «К.п.» (як теж «нібито» неофіц., незаангажованої, справжньої).

Офіц. та неофіц. рівні К.п. мають свої характерні риси та особливості: а) *Офіційний рівень К.п.* (формується цілеспрямовано згори; характер пам'яті системний; базується на панівній/офіц. ідеології; формується переважно шляхом конструювання; поширюється переважно через офіц. канали; слугує, як правило, збереженню панівного режиму, зміцненню чинної системи влади; осн. і найвпливовішими носіями офіц. пам'яті є шкільні підручники та офіц. ЗМІ; підтримується формальними/офіц. структурами). б) *Неофіційний рівень К.п.* (формується стихійно знизу; характер пам'яті фрагментарний; базується на феномені сусп. спогадів, переважно шляхом реконструкції; поширюється гол. чином через міжособистісні контакти; слугує зміцненню та консолідації колективу, збереженню його ідентичності; носіями неофіц. пам'яті є архетипи, міфи, легенди, казки, чутки, плітки, анекдоти тощо; підтримується неформальними структурами).

Взаємодія інформації, що лежить на офіц. та неофіц. рівнях К.п. може здійснюватися на основі трьох моделей, в основі яких лежать різні комунікат. принципи: а) взаємопроникнення, взаємозбагачення та взаємодоповнення; б) нейтралітету, невтручання,

ігнорування; в) протистояння, антагонізму та протиборства. Під час такого інформ. контакту і реконструюється/відновлюється минуле у колект. свідомості, викристалізовується зміст реальної (сучас.) пам'яті, яка через взаємодію офіц. та неофіц. рівнів та рух часу безперервно трансформується та реконструюється, як досвід, що, постійно збагачуючись, змінюється як кількісно, так і якісно. Істор. досвід підтверджує, що у крит. моменти сусп. розвитку в межах К.п. на зміну певному домінуванню інформації офіц. рівня, притаманній тоталітар. та авторитар. режимам, або ж хиткій динамічній рівновазі офіц. та неофіц., до якої прагнуть ліберал. та дем. уряди, приходить вибухове та активне розростання обсягів та кількості неофіц. інформації, яка врешті-решт на деякий час переповнює рамки колект. пам'яті.

Модель К.п. двох рівнів «офіційного» та «неофіційного» є певною мірою відносною та умовною, адже реальна практика сусп. життя переконливо свідчить, що між «офіц.» та «неофіц.» рівнем К.п. завжди існує й третій елемент – своєрідна «буферна зона», тобто «зона невизначеності», до якої потрапляють: а) вислови політиків; б) оцінки експертів; в) судження інтелектуалів (літераторів, істориків, культурологів тощо) щодо формування/реконструкції/конструювання пам'яті, які набули поширення завдяки газетам, книгам, радіо, ін. засобам ЗМІ але, навіть за цих обставин, не підтримуються ні «згори», ні «знизу». З плином часу з інформацією, що знаходиться у «буферній зоні» К.п., відбувається чотири процеси: а) перехід «вгору» на «офіц.» рівень; б) перехід «вниз» на «неофіц.» рівень; в) адекватне/безпроблемне входження як на «офіц.», так і на «неофіц.» рівень К.п.; г) зникнення через неактуальність та природний процес забування.

Аналіз природи, суті та структури К.п. дає змогу дійти кількох висновків: 1) носієм будь-якого виду К.п. є «група, обмежена в просторі й часі»; в основі механізму К.п. лежить процес комунікат. взаємодії в рамках соц. групи; засобом/формою передачі інформації, що становить надалі зміст К.п., є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), через який у всіх суб'єктів групи формується, зберігається та актуалізується однакова/ідентична картина минулого; 2) усі види пам'яті умовно можна диференціювати на: а) кількісні та якісні; б) за формою та змістом. Характерно і показово, що в обох випадках в результаті такого розмежування отримуємо дві практично ідентичні групи: а) індивід., колект. (сімейна,

групова тощо), масова; б) біол., психол., нац., істор., культурна та соціальна. 3) у межах К.п., незалежно від наших поглядів та вподобань, реально співіснують і взаємодіють два її рівні – офіц. та неофіц., кожен з яких має свою специфіку та особливості, що знаходять свій вияв у своєрідній моделі створення, характері формування, каналах поширення, спектрі функцій, що їх виконує К.п. тощо.

О.Д. Бойко

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (лат. *compe-tens* – належний, здатний) – широкий комплекс знань і повноважень, здібностей і політ. досвіду суб'єкта політики, його здатність реалізувати їх у практ. діяльності, завдяки чому він функціонує у політ. житті сусп-ва як компетентна особистість. К.п. слід віднести до компетентності вищого рівня через обумовлення високої вимоги до її носіїв. Вона безпосередньо пов'язана з ефективністю та професіоналізмом функціонування влади в контексті соц. значущих та корисних для сусп-ва результатів. К.п. віддзеркалює систему політ. відносин у сусп-ві, впливаючи на відбір, формування, розвиток, ротацію суб'єктів політ. діяльності. У свою чергу, професійна політ. діяльність визначається рівнем розвитку політ. відносин між особами, орг-ціями, особливо в процесі прийняття політ. рішень, ефективність яких залежить від осіб, які керують осн. процесами. Основою К.п. є ціннісна система особистості, що формується у процесі самоактуалізації, сприяючи формуванню конструктивного стилю життя, дає змогу реалізовувати більше життєвих цілей з меншими витратами часу та енергії, зберігаючи як внутр. рівновагу, так і відносну відповідність вимогам соц. середовища.

Профес. компетентність у політ. діяльності – це здатність політика оптимально вирішувати певне коло профес. завдань, адекватно оцінювати соц.-екон. та сусп.-політ. ситуацію в країні і в світі, вибирати засоби, адекватні цілям; вміння розробляти реалістичні програми розвитку, в т. ч. й інноваційного характеру; навички будувати оптимальні стосунки між владою і громад. сусп-вом, регулювати соц. конфлікти та конфлікти інтересів; володіння сучас. технологіями, в т. ч. інформаційними. Лише той політик компетентний, чия діяльність є позитивно результативною для сусп-ва загалом і для конкретних соц. груп зокрема. К.п. і професіоналізм не визначаються ідеологією.

З позицій інституц. підходу професіоналізація на соц. рівні являє собою процес інсти-

туц. становлення професії та формування її ознак. К.п. містить у собі не лише здібності. Вона має на увазі також внутр. мотивацію, що не входить у поняття здібностей як таких. Виходячи з природи компетентності, слід зазначити, що К.п. залежить від: 1) мотивації та здатності включатися в діяльність високого рівня, напр., проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність, аналізувати роботу орг-цій або політ. систем; 2) спроможності включатися в суб'єктивно значимі дії, напр., прагнути вплинути на напрямок руху й розвитку сусп-ва; 3) готовності й здатності сприяти клімату підтримки й заохочення тих, хто намагається вводити нововведення або шукає способи більш ефект. роботи; 4) адекватного розуміння того, як функціонує сусп-во й адекватне сприйняття власної ролі й ролі ін. людей у сусп-ві; 5) адекватного уявлення про поняття, які пов'язані з управлінням; до таких понять належать: ризик, ефективність, лідерство, відповідальність, підзвітність, комунікація, рівність, участь, добробут і демократія.

Критеріями сформованості К.п. слід вважати: знання тенденцій та осн. напрямів політ. розвитку сусп-ва і країни; знання тенденцій розвитку екон. процесів; знання тенденцій розвитку профес. сфери; вміння і навички аналізувати соц. значущі процеси; вміння і навички прогнозування соц. результатів політ. діяльності; діяльнісно-важливі якості: патріотизм, толерантність, гуманізм, потреба у самовдосконаленні. Дотичною до цього є проблема визначення критеріїв якості владної еліти. К.п. має посідати належне місце в системі її цінностей, серед яких дем. цінності (людське існування у всій його повноті та багатоманітності), громадянство та громадянськість, відповідальність, конституція та конституціоналізм, свобода і свобода совісті. У разі нездатності кваліфіковано і морально виконувати свою роботу, така верства сусп-ва є аморальною, яка своєю некомпетентністю й аморальністю підриває природний стан сусп-ва, руйнує нац. організм, якщо навіть це зло вона робить несвідомо.

В Україні поки що немає нац. моделі комплексної оцінки якості владної еліти, структур. складовою якої мають бути, насамперед, ціннісні орієнтири її профес. поведінки. Професіоналізм і компетентність владної еліти не повинні безпосередньо залежати від форми правління, політ. режиму чи конфігурації влади. З ін. боку, сама система ціннісних орієнтирів владної еліти має впливати на характер стосунків на рівні усіх компонентів політ. системи сусп-ва,

змінюючи морально-духовні тренди політ. відносин, політ. свідомості та культури громадян України тощо. За об'єктивні критерії доцільно взяти результати політ. діяльності владної еліти, заг. показником якої є підвищення рівня життя населення та стан країни загалом; культура та життєвий рівень населення, свободи громадян та можливості їх реалізації, екон., продовольча, екол., зовнішньополіт. безпека тощо. За суб'єктивні критерії слід взяти культурний і освітній рівень, інтелектуальний потенціал еліти, її моральність і професіоналізм.

В.О. Корнієнко

КОНКУРЕНЦІЯ (пізньолат. *concurrentia* – змагання, суперництво, від лат. *concurrere* – стикатися, суперничати, змагатися) – у широкому розумінні суперечка, боротьба за досягнення кращих результатів на певному терені, у певній сфері.

Первинною у складному переплетінні соц. взаємин стала екон. К., яка означає суперництво між відокремленими товаровиробниками за задоволення своїх інтересів, вигідні умови виробництва та збуту товарів з метою отримання більш високого прибутку, а також змагальність підприємців, що спрямовується на оптимізацію ринку та стимулювання виробництва необхідної споживачеві продукції. К. одночасно є екон. механізмом регулювання пропорцій виробництва відповідної продукції (товарів, робіт, послуг), поліпшення її якості, а також однією з об'єктивних умов функціонування ринку, наявності на ньому великої кількості незалежних виробників, покупців і продавців. К. є об'єктивною закономірністю товарного виробництва, що властива всім ступеням розвитку ринкової економіки, виступає як зовн. продуктивна сила, що спонукає підприємства і громадян підвищувати продуктивність праці, знижувати витрати виробництва, збільшувати обсяг накопичень (заощаджень), прискорювати темпи наук.-тех. прогресу, проводити організац. та структурні зміни в економіці. Ст. 42 Конституції України визначає: «держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності»; «не допускаються ...неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція».

Командно-адмін. системи, які у ХХ ст. існували в низці авторитар. країн світу (зокрема в СРСР), ставили питання про вилучення К. з екон. життя, її заміни на держ. регульований розподіл товарів і послуг, проте не змогли цього досягти.

Політ. К. означає специф. форму взаємодії суб'єктів політ. процесу, яка поширюється на їх участь у боротьбі за отримання та реалізацію влади, регламентується певними нормами права та політ. культури, виступає індикатором демократичності політ. режиму. Пройшовши тривалий шлях розвитку (від античних полісів до епохи Відродження), політ. К. виступає рушійною силою сусп. прогресу. Республ. модель представницької демократії, моделі класич. лібералізму поглибили розуміння даного різновиду К., вивісивши на політ. арену політ. партії як осн. суб'єкти політ. боротьби.

Від екон. К. політ. К. запозичила такі ознаки: тяжіння до олігополії, стабільність правил гри між учасниками, наявність системи стримувань і противаг тощо. У новітній політології політ. К. виступає критерієм типологізації політ. ринку (виділяють пропорційний, непропорційний, умовно-пропорційний та ін. ринки).

Перехід авторитарних держав до демократії за наявності недосконалих правових систем та низького рівня політ. культури своїм наслідком має зловживання правилами конкурент. боротьби з боку окремих політ. суб'єктів. Про це свідчать широке розповсюдження корупційних схем, підкуп виборців, дії, спрямовані на матеріальне й духовне (психологічне) виснаження конкурентів, а також використання у політ. протистояннях кримін. елементів та замовні вбивства.

На основі набутого екон., політ. та ін. досвіду виник концепт «конкурентного суспільства» як вищого ступеня розвитку організованої громади, що характеризується високим освітнім, інтелект., ціннісним та ін. потенціалами, широким набором засобів і характеристик, здатних забезпечити надійний захист інтересів та стійкість сусп. інституцій щодо впливу внутр. і зовн. викликів, загроз і небезпек. Фактично йдеться про громадян. сусп-во, побудоване на засадах конкурент. змагань його складових у ситуаціях, коли це не загрожує сусп. цілісності. Базовими ознаками конкурент. сусп-ва визнаються: розгалужена мережа активних громад, інституцій, що забезпечують дієвий контроль влади, незалежні від влади ЗМІ, ефект. судова система, високий рівень політ. свідомості та культури. Статус зрілого конкурент. сусп-ва виключає наявність у його структурі антагоністичних суперечностей на соц., реліг., расовому та ін. підґрунті, що можуть загрозовувати його стабільності.

В.Ф. Смолянюк

КОНСЕНСУС (від лат. *consensus* – згода, узгодження, єдність, однастайність, домовленість, співучасть, гармонія, одноголосність, стрункість) – у широкому розумінні – певний стан сусп., колект. (корпоративної) чи індивід. свідомості, за якої індивіди (носії цієї свідомості), що входять до різних соц. груп, верств і класів, орієнтовані на стратегію соц. партнерства чи ін. комунікативні стратегії поведінки; у вузькому, нормат.-інституційному, сенсі – втілення і символізація колект. думки всіх, хто доклав зусилля до його вироблення. К. є погодженим рішенням, прийнятим для конфліктуючих сторін, в опрацьованні якого раціонально і свідомо беруть участь усі учасники конфліктної взаємодії. У наук. дискурсі поняття «К.» застосовується в різних аспектах: соціолог., політ., юрид., але за своєю природою це конфліктологічне поняття.

Політологічне трактування К. спирається на спорідненість певних базисних політ. цінностей і норм акторів. Умовами досягнення політ. К. є загальне поширення принципів толерантності, компромісу, поваги до чинних правових норм. У примиренні різних інтересів відіграють важл. роль соціальні й політико-правові ін-ти, законодавчі органи, суди, коаліції політ. партій, публічні школи тощо. Важл. є потреба оцінки міри політ. К. в конкретному соціумі (державі), яку можливо здійснити за трьома параметрами: 1) природа конфліктів усередині певної політ. системи; 2) наявність системи правил і норм урегулювання соц.-політ. і держ.-правових конфліктів; 3) стратегії, тактики і методи, що застосовуються для розв'язання конфліктних ситуацій. Орієнтирами консенсуального вирішення суперечливих питань є необхідність суворого дотримання правових норм. К. – це принцип колегіально погодженого рішення, який є протилежним праву вето. Якщо вето визначає право одного з учасників правотворчості заборонити прийняття акта чи норми, то К. вимагає позитивного вирішення щодо узгодження інтересів і становить базові засади верховенства закону в ієрархії правової системи; таким чином забезпечуються соц. співробітництво і солідарність на всіх рівнях структури сусп-ва.

У деяких країнах закріплено правовим чином конституц. норми, що не підлягають перегляду: так, згідно з Конституцією Франції 1958 – це терит. цілісність д-ви і неприпустимість зміни президент. форми правління; за Конституцією ФРН 1949 не припускаються зміни, що порушують принципи федералізму, народовладдя, поділу влад і захисту людської гідності.

Консенсуальний потенціал Конституції України виявляється у змісті ст. 22, яка наголошує, що конституц. права і свободи людини неможливо скасувати. Суттєве значення має також положення ст. 157 про те, що Конституцію України неможливо змінити, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення тер. цілісності України.

Сусп-вам із низьким рівнем конфліктності властива широка нормативна згода стосовно цілей, правил поведінки, визначення соц. ролей. Моральні засади ідеї толерантності ґрунтуються на позит. трактуванні людської індивідуальності, визнанні її самоцінності та рівності. Правовий аспект толерантності виявляється в забезпеченні нормативним шляхом легалізації та легітимації рівного права кожної людини на самореалізацію.

Технологія досягнення К. є досить тривалою і складною; вона передбачає використання соціопсихол., політ., дипломат. та юрид. підходів. У процесі узгоджувальної комунікації застосовуються технології та методи, які ґрунтуються на принципах «чесних переговорів» і виключають можливість застосування нечесних кроків, спрямованих на модель «виграш-програш». Також важл. є дотримання принципу «дистрибутивної справедливості» (розподілу поступок залежно від участі та витрат). У досягненні згоди у стадії згортання протиборства сторін провідну роль відіграє пропозиція найкращої альтернативи. Кінцевим результатом переговорів має бути запропонований посередниками пункт угоди, від якої ніхто із супротивників не відмовиться; іноді це спроба «конвертації» об'єкта конфлікту на рівнозначну матеріальну чи духовну цінність.

Методом прийняття рішення щодо К. є т. з. «консенсуальне голосування». Воно передбачає наявність декількох пропозицій з обговорюваного проекту політ. рішення чи законопроекту і здійснюється шляхом урахування запропонованих преференцій. Якщо під час обговорення було висловлено декілька різних суперечливих пропозицій, то, підбиваючи підсумки, слід узяти за основу ті (або ту) пропозиції, що досягли високого рівня К. (погодження) і принципово не суперечать ідеї проекту.

Консенсуальний підхід має як недоліки, так і безсумнівні переваги. Недоліки пов'язані з необхідністю багаторазових узгоджень позицій, що занадто затягує прийняття рішення, а також із загрозами прийняття розпливчастих і неефективних рішень. Переваги

застосування процедури К. пов'язані з тим, що він сприятливо впливає на психол. клімат конгр. установи, колективу, політ. орг-ції, сусп-ва загалом; орієнтує на врахування альтернат. позицій; формує нову толерантну свідомість сусп-ва, коли визнання чужих інтересів стає умовою здійснення власних цілей і прагнень.

Лит.: Baez Benjamin, Conway Maura, Cavelti Myriam Dunn, Herrera Geoffrey L., Krishna-Hensel Sai Felicia, Mauer Victor, Singh J.P., Suter Manuel. Power and Security in the Information Age. Burlington, 2007; Петрунько О.В. Успадкований і набутий досвід інтолерантності. *Зб. наук. ст. Київського міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України*. Вип. 6. К., 2014; Фролов П.Д. Громадська думка: критерії та моделі консолідації. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. К., 2014; Петрунько О.В. Імпліцитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді. *Проблеми політичної психології: зб. наук. праць*. Вип. 1 (15). К., 2014; Komarova T.G. Challenges of Identity in the Information Epoch: Global VS Local. *The European Journal of Law and Political Sciences*. Vienna, Austria, №1, 2020; Українське суспільство в умовах війни: кол. моногр.; С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. К., 2022.

М.В. Шаповаленко

КОНСЕРВАТИЗМ (франц. *conservatisme*, від лат. *conservare* – зберігати, охороняти) – соц.-політ. течія, спрямована на збереження істор. традицій, форм і принципів сусп. та політ. устрою, а також на протидію інноваціям і перетворенням у сусп-ві та д-ві. К. представлений політ. партіями, рухами, течіями тощо. Класич. К. виник як реакція на перетворення Великої французької революції. Термін «К.» увів у наук. обіг 1815 франц. політ. діяч і письменник Ф. Р. де Шатобріан, засновник журн. «Консерватор». Осн. положення К. сформульовані у працях Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бональда. Відправним пунктом народження К. вважається вихід друком 1790 праці Е. Берка «Роздуми про революцію у Франції».

Світогляд К. ґрунтується на переконанні у слабкості й вразливості людини, її гріховній сутності, обмеженості розуму. Будь-які перетворення – це насильство над природою, законами розвитку сусп-ва. Оскільки людина ризикує зруйнувати духовні засади світоустрою, вона не має права братися за перетворення світу. Ідеологія К. спрямована на приведення індивідуаліст.-свавільних інтересів особи у відповідність з потребами спільноти, членом якої вона є. Політ. принципи слід пристосовувати до звичаїв, нац.

традицій та усталених форм сусп.-політ. інститутів. Будь-яка сусп. традиція має перевагу над теор. схемою, хоч якою б досконалою вона видавалася.

К. орієнтує на збереження традиц. правових норм, ієрархії влади, соц. і політ. структур та ін-тів. У дусі гегелівської формули «все дійсне розумне, все розумне дійсне» К. розглядає наявний соц. устрій як найкращий з усіх можливих. Однією із засад К. є обстоювання сусп. рівноваги, що зумовлює його надкласовий потенціал і значні стабілізац. можливості.

Для укр. консервативної думки XIX ст. є характерною романти. апологетика минулих, поєднана з категоричним неприйняттям сусп.-політ. дійсності (П.О. Куліш, І.М. Вагилевич, Я.Ф. Головацький). У XX ст. концептуальної виразності укр. К. набув у працях В.К. Липинського, С.Т. Томашівського, В.В. Кучабського, О.Т. Назарука, Д.І. Дорошенка, Андрея Шептицького.

Неоконсерватизм, який виник у 2-й пол. XX ст., відмовився від багатьох крайнощів традиційного К. і увібрав ряд ідей лібералізму та неолібералізму, завдяки чому набув поширення у ряді розвинених країн світу (Англії, Німеччині, США, Франції та ін.). Для сучас. К. характерні: поєднання традиції та новаторства; відмова від соц. потрясінь, орієнтація на еволюційні, поступові і виважені соц. зміни; збереження традиц. людських цінностей і норм життя; заперечення провідної ролі д-ви у розвитку сусп.-ва; органічне поєднання поважання свободи кожного індивіда і захисту таких традиц. цінностей, як релігія, сім'я, закон, порядок.

Лит.: Гелей С. Консерват. течія в сусп.-політ. думці України XIX ст., Л., 1996; Валіцький А. В полоні консерват. утопії. К., 1998; Консерватизм: антологія. К., 1998.

В.П. Горбатенко, В.В. Бушанський

КОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ (англ. *consolidation*; лат. *consolido, consolidation* – зміцнення, закріплення) – складова концепції переходу до демократії (транзитології), гол. змістом якої є процес постійного закріплення і розвитку інститутів і процедур демократії. У концепціях дем. переходу, що були розроблені у працях Д. Растоу, С. Гантінгтона, Ф. Шміттєра, Г. О'Доннелла, А. Пшеворського, З. Бжезинського, демократія у своєму розвитку проходить такі фази: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституц. демократизація, етап неконсолідованої демократії і, нарешті, етап К.д. Цей етап вважається фінальною фазою дем.

транзиту. Саме на цій фазі проходить закріплення введених і розвинених раніше (фаз лібералізації і демократизації соц.-політ. інститутів). Ще до появи концепцій дем. переходів означене поняття активно використовувалося у порівняльній політології в аналізі політ. процесів у країнах Лат. Америки, згодом його активно почали використовувати і в аналізі розвитку країн Зах. Європи.

К.д. проявляється через якісні зміни на трьох рівнях: 1) конституційна консолідація – формування на дем. засадах центр. конституц. органів – президент, уряд, парламент і суди; 2) представницька консолідація – поєднання територ. (партії) та функціон. (асоціації) представництва інтересів; 3) інтегративна консолідація – зниження стимулів до неконституц. дій з боку військ. олігархіч. груп, власників медійних проєктів, радикальних рухів тощо. Процес К.д. містить важл. складові: ціннісну та інституціональну. Крім того, К.д. передбачає легітимацію цінностей та інститутів на міжнар. рівні, зміцнення співпраці між дем. д-вами. Рівень демократичності (індекс демократії) може бути різним, але з домінуванням процедур демократії (політ. плюралізм, багатопартійність, регулярна зміна влади на основі конституції та відповідного законодавства з дем. базою). При складанні індексу враховуються 60 різних показників, згрупованих по 5 категоріях: вибори конкурентні/неконкурентні; плюралізм засобів мас. інформації, багатопартійність; громадян. свободи; діяльність уряду; політ. ангажованість населення і політ. культура (патріархальна/громадянська). Згідно з індексом демократії виокремлюються: *консолідована демократія* – підкріплена політ. культурою повага до політ. і громадян. свобод; системна діяльність урядової влади, незалежність судової влади, незалежне функціонування засобів масової інформації; *напівконсолідована демократія* – вибори є справедливими і вільними, але можуть виникати проблеми (напр., порушення свободи ЗМІ), хоча основні громадян. свободи шануються; у такого режиму є суттєві недоліки: нерозвиненість політ. культури, низький рівень участі в політиці, проблемна збалансованість системи управління; *гібридні режими* – постійно наявні непрямі порушення на виборах, що не дає підстав вважати їх чесними та вільними; чинні держ. установи різного рівня чинять тиск на політ. опонентів, немає незалежної суд. системи, широко розповсюджені корупція, переслідування та тиск на ЗМІ, відсутнє повноцінне верховенство права,

контрольовані засоби мас. інформації (від центр. органів влади до місц. установ, за допомогою олігархату), наявні патронажно-клієнтельні стосунки і відповідний тип політ. культури, низький рівень участі в політиці, проблеми у функціонуванні системи управління; *напівконсолідовані авторитарні режими* – політ. плюралізму немає або він вкрай обмежений, можуть мати місце деякі традиції ін-ти демократії, але мізерної значущості, порушення і утиски громадян. свобод є звичним явищем, вибори, якщо вони проводяться, не є чесними і вільними, ЗМІ часто підпорядковані д-ві або контролюються орг-ціями, пов'язаними з правлячим режимом, судова система не є незалежною, наявні повсюдна цензура і придушення урядової критики; *консолідовані авторитарні режими* – домінує абсолютна диктатура, немає ніякого плюралізму, домінує одна політ. сила або партія, відсутні опозиції, партії та засоби мас. інформації.

К.д. – це процес перетворення випадкових неформальних домовленостей щодо правил гри співробітництва і конкуренції акторів політ. процесу. Наслідком процесу може стати режим консолідованої демократії зі стійкими рисами: жоден з акторів різного рівня не використовує вагомі ресурси для послаблення демократії у сусп-ві, не вдається до насильства по відношенню до опонентів і не намагається розколоти сусп-во; на рівні сусп. орг-цій, повсякденної свідомості і громад. думки панує впевненість, що діючі інститути і процедури є найбільш ефект. і сприяють розвитку сусп-ва, а партії та орг-ції, діяльність яких спрямована на послаблення або знищення демократії, мають маргінальний характер; усі актори політ. процесу вважають, що суперечності можуть вирішуватися в межах конституції та чинного законодавства. Сам же процес К.д. здійснює дем. етос, сформований на попередніх стадіях переходу до демократії (лібералізації, демократизації, ресоціалізації). Крім того, К.д. гарантує учасникам політ. процесу належне дотримання правових норм. Як результат, наявність згоди щодо політ. процедур – вибори президента і парламенту, процедура зміни уряду, прийняття та ухвалення політ. і держ. рішень, консенсусна процедура зміни уряду та законодавчої влади за результатами виборів.

Існують міжнар. орг-ції, які вимірюють індекси демократії (включаючи К.д.), найвідоміші з них: Economist Intelligence Unit, Freedom House, проєкт Ванханена; дослідниками індексів демократизації вважають Д. Катрайта, Е. Даунса, Д. Нейбауера, Т. Ван-

ханена, Ф. Боллена, Т. Гурра, Н. Джаггерса, International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

Лім.: Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore, 1996; Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. К., 2001; Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3; Шаповаленко М.В. Теорія сучасних переходів до демократії. Основи демократії: підруч. ; За ред. А. Колодій. Л., 2009; Зеленько Г. Суперечності процесів консолідації демократії у країнах Вишеградської групи. *Політичний менеджмент*. 2011. №5; Шляхтун П., Малкіна Г. Інституціональні виміри демократії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2021. № 1(4); Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : моногр. Вид. 2-ге, доп. К., 2022;

М.В. Шаповаленко

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО – основа нац. права, система норм права, за допомогою яких на основі принципів демократії, верховенства права та поваги до прав людини здійснюється регламентація загального порядку організації та функціонування публічної влади; галузь юрид. науки та самостійна навч. дисципліна.

У всіх системах права та правових системах К.п. вважається, як правило, провідною, пріоритетною, центральною, профільною, фундаментальною галуззю публіч. права. К.п., як одна з профільних (первинних) галузей права та єдина в правовій системі України фундаментальна галузь права, має системоутворювальне значення не лише для законодавства, а й загалом для всієї правової системи. Саме К.п. є основою сучас. конституціоналізму. Ця природна функціонально-рольова позиція К.п. пояснюється лише тим, що будь-яка правова система повинна мати єдиний фундамент, одну фундаментальну галузь. Так, фундаментальність К.п. проявляється, передусім, у тому, що конституції, приписи регулюють і охороняють найважл. сусп. відносини, що складаються в процесі здійснення безпосередньої демократії, а також функціонування держ. та муніцип. влади, їхні стосунки з громадян. сусп-вом та населенням країни.

Норми К.п. закріплюють основи юрид. організації д-ви та її відносини з людиною у різних цив. станах (громадяни, іноземці, біженці, особи без громадянства), містять найбільш заг. принципи права, що конкретизуються в принципах усіх галузей права та мають норм.-регулятивне та юрисдикцій-

не значення. Зважаючи на це, К.п. є основою нац. права загалом. Провідний характер обумовлений, як особливостями первинного джерела К.п. – конституції, так і загальнонорегулятивною місією. Остання полягає у визначенні ключових засад системи права. Усі галузі права засновуються на принципах К.п. (так, конституц. принцип презумпції невинуватості є основою сучас. кримін. права; конституц. принцип свободи і добровільності шлюбу є одним з гол. принципів сімейного права тощо). При цьому детальне врегулювання конкретних правовідносин здійснюється на рівні відповідних галузей права.

Враховуючи традиц. поділ права на публічне та приватне, К.п. за предметом та методами правового регулювання, функціями та джерелами найбільше тяжіє до публічного права. К.п. регламентує передовсім відносини, пов'язані з порядком формування, внутр. побудовою та функціонуванням публічної влади в д-ві, її тер. організацією тощо. Саме тому К.п. традиційно визначається як система юрид. норм, які регламентують держ.-політ. відносини владарювання, а також щільно пов'язані із ними відносини (екон., соц., духовно-культ., інформ., екол. тощо) за обов'язкової умови, що одним із суб'єктів таких відносин завжди виступає суб'єкт публічної влади (народ, д-ва, тер. громада, орган держ. влади або орган місц. самоврядування).

Враховуючи те, що ключовими суб'єктами конституц.-правових відносин є суб'єкти публічної влади – народ, парламент, глава держави, уряд, тобто суб'єкти, в статусі яких переважає «політична» складова, – К.п. тісно пов'язане із політичним правом. Інколи К.п. навіть іменують таким чином. Такий підхід обумовлений тим, що сучас. сусп-во та д-ва – багатогранні й складні за своїми ціннісними установками, принципами, цілями, завданнями, функціями та ін-тами політико-правові феномени. Вони включають різні сфери взаємин людей, їх асоціацій, політ. та правових ін-тів, соц. явищ та екон. процесів. Надзвичайно багатоманітним є саме політ. спектр організації та функціонування сусп-ва і д-ви. Адже на різних істор. етапах розвитку д-ви, формування політ., правової, екон. та ін. систем сусп-ва, держ. устрою, генезису та функціонування політ. режиму по-різному вирішуються питання сусп.-політ. структуризації. Деякі політ. інститути зникають, не витримуючи випробування часом, ін. – народжуються, ще ін. – відроджуються. Певні прояви сусп.-політ. життєдіяль-

ності та політико-правової активності людини відбуваються у сфері функціонування безпосередньої демократії, публічної влади та управління, політ. об'єднань та громад. рухів, децентралізації та самоорганізації, тер.-просторового структурування публічно-владних відносин та екстериторіальної діяльності асоціацій і колективів тощо.

Основи організації та функціонування цих та ін. сусп.-політ. інститутів на сучас. етапі правотворення та державотворення мають прояв у процесах, пов'язаних із становленням громадян. сусп-ва, модернізацією політ. системи, реалізацією та захистом прав людини тощо. Різноманітні явища, ін-ти та процеси політ. життя, форми та вектори його розвитку, глибоке проникнення у його матерію інноваційних інформац., біомед., націобезпечкових та ін. технологій, у т. ч. тих, які тривалий час формувалися та застосовувалися поза межами політики і права, ґрунтовні зрушення у політико-правовій доктрині, гармонізація нац. правових систем із правом наддерж. утворень, насамперед правом Європейського Союзу, рецепція прогрес. зарубіжних трендів і практик та прагнення до реанімації і відродження істор. традицій і форм розв'язання політ. питань, суперечностей і конфліктів, шляхом надання їм нових смислів і змісту, ін. тенденції модернізації політики та права, сусп-ва та д-ви, насамперед в умовах глобалізації та міждерж. інтеграції, неодмінно відбиваються на правовій, насамперед конституційній, матерії, яка, у свою чергу, набуває дедалі більше політ. обрисів.

Дем. позитивне право, в т. ч. й насамперед К.п., фундаментом якого є природне право в його сучас. цивілізаційному розумінні, є чинником стабільності, справедливості, загальності своєї регулятивності та ін. надзвичайно необхідних його аксіологічних, онтологічних, функціональних та ін. характеристик. Останні дають змогу внести істотні корективи в структуру і зміст відповідних юрид. норм, насамперед доктринального характеру. Свідченням тому, зокрема, є виникнення, формування та стрімкий розвиток в юрид. доктрині філософії права і соціології права, у т. ч. соціології К.п. Тим самим правова доктрина (у т. ч. доктрина К.п.), суттєво впливаючи на діюче право та законодавство, з одного боку, отримує можливість пояснювати сутність, онтологію, аксіологію та ін. свої аспекти з точки зору глибоких, всебічно змістовних філософ. дискурсів, концептів, парадигм, а з іншого – має можливість досліджувати соц. характеристики,

соц. явища і процеси в правовому просторі, що і робить, зокрема, соціологія права. У свою чергу, політ. сфера в правовому вимірі та юридико-теоретич. вираженості поки ще залишається недостатньо дослідженою в усіх її аспектах. І якщо такі осн. сфери сусп. життя, як екон., соц., екол., в певному сенсі теоретично охоплені правом та його галузями (екон. сфера традиційно регулюється нормами цив., господар., фінанс. та податкового права; соціальна – трудового права, права соц. забезпечення, мед. права; екологічна – екол. права), в результаті чого існують окремі юрид. науки, то природно виникає питання щодо існування правових норм та ін-тів, які регулюють політ. відносини, а отже формування відповідного доктринального базису та нормативного утворення, що, у свою чергу породжує та обумовлює зв'язок К.п. із політ. правом.

Концепт політ. права, витоки формування якого можна бачити насамперед в історії та теорії політ. вчень та сучас. політології, знаходить своє підтвердження в юрид. літературі. Вчені-правознавці, відзначаючи кількісне збільшення нормативного масиву та його спеціалізацію, звертають увагу на необхідність такого розрізнення понять, як права д-ви і правової д-ви, що привела до розумної деєтатизації К.п., в результаті чого з держ. права (рад. доктрина права переважно мірою розглядала К.п. саме як державне) воно в умовах дем. модернізації стає за своєю суттю правом політичним. Втім, з цього питання висловлюються й ін., менш категоричні, думки. Так, у правовій науці не лише розглядаються питання співвідношення факт. та юрид. конституції, досліджуються функції сучас. конституцій, зокрема, політ. функції, а й доводиться, що конституція за своїм змістом, значенням, роллю в сусп. та індивід. житті є як юрид., так і політ. документом, а політ. право – цілком реальне явище політ. життя. При цьому, воно не може бути, природно, зведене до К.п. В останньому наявна низка положень, принципів, які в політично розгорнутому, цілісному змісті можуть бути виражені в політ. праві. Звідси деякі дослідники доходять висновку, що політ. право можна визначити як сукупність політико-правових норм, що відображають і регулюють колект. й індивід. життя людей щодо узгодження та здійснення спільних інтересів, цілей та ідеалів, використовуючи при цьому багато засобів, осн. з яких є політ. влада. За такого підходу можна зрозуміти взаємозв'язок юрид. та політ. діяльності, права, його джерел та політики, суб'єктів

права та політ. акторів тощо, а також чітко виокремити грані та форми співвідношення та взаємодії політ. та К.п., розмежування між ними як у доктринальному аспекті, так із з точки зору практ. діяльності, насамперед з точки зору сутнісного, змістового, функціонально-телеологічного осмислення таких феноменів, як політ. та публ. влада, їх суб'єктів, завдань, функцій, політ. та конституц.-правової відповідальності тощо.

Акцент на проблемі співвідношення та взаємодії політ. права та К.п. не є випадковим. Адже категорія політики має вихідне значення для характеристики констит.-правового регулювання, засвідчуючи тим самим існування держ. влади у сусп-ві. Між К.п., передусім конституцією, і політикою наявний сутнісний взаємозв'язок. Конституція позначає осн. напрями політ. діяльності, насамперед діяльності д-ви у сусп-ві, а дотримання встановлених у ній принципів забезпечує цій діяльності правову визначеність і відповідність. У свою чергу, конституц. реальність формується політ. реальністю, а не навпаки. Політику і К.п. можна вважати методологічно відмінними одна від одної процесуальними формами, за допомогою яких сусп-во і держава організовують свої справи. Відтак політика і К.п. перебувають у певному змістовному симбіозі. Водночас, дослідження проблем конституц. правопорядку неможливе без розуміння політ. реалій. К.п. можна вважати суцільною політикою на мові права. Методол. значення здобутків політ. науки у соціології К.п. зумовлене тим, що буття конституц. правопорядку реалізується через механізми політ. процесу.

Важл. є й те, що категорія політики співвіднесена з владою народу та функціонуванням вищих органів д-ви (передусім парламенту, глави держави і уряду), які є реальними продуцентами політики. Статус цих суб'єктів встановлено в конституції, через що правовідносинам за їх участю надається політ. якість. Так, у ст. 5 Конституції України чітко проголошено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи держ. влади та органи місц. самоврядування. Право визначати і змінювати конституц. лад в Україні належить виключно народові й не може бути узурповане д-вою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати держ. владу. У свою чергу, саме вищі органи д-ви наділені найбільш значущими повноваженнями і реалізують функції, поєднані за змістом з категорією політики. Вони можуть приймати або вида-

вати акти, що діють у межах усієї території держави. Ці акти об'єктивно набувають певного політ. сенсу, а частина з них має пряме політ. призначення. Виходячи з цього, усі публічно-правові галузі, включаючи К.п., регулюють відносини держ. владарювання, тобто сусп. відносини, пов'язані з організацією та здійсненням влади. Але предметом К.п. є лише частина цих відносин, а саме ті з них, що мають політ. характер – держ.-політ. відносини владарювання. За умов дем. сусп-ва організація і здійснення владарювання не можуть сприйматися як самоціль або як засіб реалізації абстрактного держ. інтересу. Основоположною метою конституц.-правового регулювання у сучас. світі визнається закріплення і гарантування прав людини. Саме тому аксіомою є те, що сучас. К.п. посідає провідне місце у системі права будь-якої цивіліз. держави. Своєрідність К.п. полягає насамперед у тому, що воно відіграє засадничу та провідну роль щодо ін. галузей права. Це, у свою чергу, визначається відповідним значенням та характером тих сусп. відносин, на регулювання яких спрямоване К.п. як система. Насамперед це відносини, які є основою сусп. та держ. ладу, взаємовідносин особи, сусп-ва і д-ви, здійснення публіч. влади. Адже саме К.п. закріплює сутність, форми і структуру д-ви, політ. системи сусп-ва загалом та її складових, правовий статус людини, систему органів держ. влади та місц. самоврядування, а також заг. механізм їх функціонування. Конституц.-правові положення та норми є вихідними для усіх та кожної з ін. галузей права, які розвивають та конкретизують їх на ін. рівні. Саме тому, що конституція та ін. конституц.-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких сусп. відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади д-ви та сусп-ва, К.п. виступає як центральна, основоположна та провідна галузь права кожної окремої дем. країни. Як зазначалося, К.п. традиційно визначається як сукупність юрид. норм, які регулюють держ.-політ. відносини владарювання. Насамперед це норми, які містяться в Конституції (осн. законі) та ін. джерелах, що регулюють окремі сторони сусп. буття (певні «сегменти» політ. та екон. організації сусп-ва) передусім у зв'язку з держ. владарюванням; встановлюють основи функціонування держ. механізму, включаючи порядок формування, організації і діяльності його ключових ланок (вищих органів д-ви); визначають територ. організацію д-ви і відповідно влади; фіксують основи право-

вого статусу фіз. особи, її взаємовідносин із д-вою. Таке визначення поняття К.п. має визначальне методол. значення не лише з т. з. юрид. теорії та практики, а й у контексті проблем політології загалом та політ. права зокрема. Адже у багатьох випадках дослідники конституц.-правових ін-тів та процесів акцентують увагу передусім на політ. сфері організації та функціонування сусп-ва та д-ви. Категорія політики як сфери самого існування держ. влади в сусп-ві має початкове значення для характеристики конституц.-правового (держ.-правового) регулювання. Підтвердженням тому є багатовіковий світовий конституц. досвід. Адже, незважаючи на складний, багатоплановий та громіздкий характер конституц. матерії (правовий статус особи, електоральні та законодавчі процедури і процеси, організація та функціонування держ. влади та місц. самоврядування, конституц. контроль тощо), колосальну джерельну базу, суттєвий вплив конституц. традицій, доктрин, звичаїв тощо, конституц. право є явищем динамічним, мобільним, яке швидко розвивається, вдосконалюється під впливом як зовн., так і внутр. процесів, що відбуваються у сучас. д-вах.

На планеті існують понад 200 держав, які відрізняються одна від одної не лише унікальною історією, особливостями культури та духовного життя, рівнем екон. розвитку, соц. структурою населення, а й політ. системою, політ. традиціями та ін-тами. Усі ці відмінності віддзеркалюються в особливостях політ. організації сусп-ва та д-ви, а отже, К.п. Тому в умовах дем. перетворень соц.-правовий статус К.п. значно підвищується та ускладнюється у зв'язку з тенденціями його політологізації, соціологізації, економізації, психологізації, цифровізації, біологізації та екологізації конституц.-правової проблематики.

З точки зору політ. науки насамперед слід звернути увагу на наявність тенденції політизації громадян. сусп-ва та відповідного конституц.-правового регулювання, які кореспондують духовно-культурній та політ. сферам індивід. свободи людини, на що звертають увагу більшість сучас. вітчизняних вчених-конституціоналістів. Напр., доволі відчутно в сучас. умовах такі тенденції проявляються у діяльності конституц. судів як органів-інтерпретаторів конституції. Так, аналізуючи політ. чинники, які здатні впливати на діяльність конституц. суду, а також на якість тлумачень ним положень конституції, можна розрізнити два різновиди впливу політики на діяльність орга-

ну-інтерпретатора конституції – політизацію та політологізацію, причому остання є позитив. моментом. Політизацію слід розглядати з точки зору її поділу на загальну та односторонню. Остання є вкрай негат. явищем, якого потрібно уникати, а загальну зводити до мінімально можливого рівня. Небезпека політизації тлумачення конституції зводиться до такого: втрачається імідж суду як незалежного і об'єктивного арбітра; спотворюється ідея конституц. контролю; тлумачення такого роду відзначаються тенденційністю, а також низькою якістю і суперечливістю. У свою чергу, політологізація, зважаючи на дійсний сенс цього терміна, є цілком позитив. явищем і за потреби цілком можливий її вияв під час тлумачень конституції. Відповідний акцент є дуже ілюстративним. Адже саме конституц. суди у дем. країнах творять право. Спираючись на погляди батьків-засновників амер. Конституції, що конституція потребує особливого захисту як акт, який має пряму дію та володіє юрид. верховенством, ідея конституц. контролю розвинулася у цілком самодостатню доктрину конституц. юстиції, а конституц. суди набули серйозної ваги в політико-правових системах сучасних дем. держав. Таке зростання ролі останніх пояснюють різними причинами: зниженням морального авторитету традиц. ін-тів влади, посиленням ролі конституц. юриспруденції (зокрема, тлумачення конституції) у зв'язку з гарантуванням основоположних прав людини, заг. тенденцією до юридизації політики тощо. Значною мірою саме завдяки діяльності конституц. судів, К.п. розуміють як «право конституції», що охоплює, окрім офіц. конституц. тексту, інтерпретаційні акти конституц. суду. Фактично поява конституц. юстиції призвела до радикальної трансформації К.п. та права загалом.

Саме ці тенденції у К.п., як, власне, і в праві загалом, дають змогу робити висновок не лише про факт політизації права, а й вказувати на необхідність включення до предметного поля політ. науки питань про політ. підстави правової практики, політ. ефективність права, його роль у функціонуванні політ. сфери сусп. життя тощо. Безумовно, не всі сусп. відносини, які мають політ. характер та зміст, підлягають конституц.-правовому регулюванню. Зокрема, до предмета виключно конституц.-правового регулювання не належать такі політичні за своїм змістом сусп. відносини, які пов'язані з внутрішньопартійною діяльністю, електро-

ральною інженерією, впливом фактора виборчої системи на організацію та діяльність уряду, діяльністю політ. опозиції та політ. коаліції, люстрацією, протидією абсентеїзму, політ. відповідальністю у механізмі взаємодії громадян. сусп-ва та д-ви тощо. Відтак традиц. політ. та правові взаємозв'язки у системі координат людина – громада – суспільство – держава – світове співтовариство починають набувати нових смислів, форм та системних якостей. Такий підхід є вельми продуктивним та методологічно виправданим. Адже ключовим поняттям, за допомогою якого розкривається зміст і сутність політ. системи будь-якого сусп-ва, є влада. Саме влада та відносини, пов'язані з нею, характеризують політ. функції різних соц. ін-тів, є системоутворювальними чинниками, які формують політ. систему. Фактично політ. систему й утворюють різні орг-ції, ін-ти, установи боротьби за владу, за її утримання, використання, організацію та функціонування. А те, як ця влада здобувається, як легально функціонує у найзагальнішому сенсі, й становить зміст політ. системи. Ін. словами, політика – це надзвичайно складний комплекс сусп. відносин, у регламентації яких з точки зору публіч. влади вагому, але не визначальну роль відіграє К.п.

Лит.: Конституційне право України. Академіч. курс : підруч.: У 2 т. Т. 1 / за ред. В.Ф. Погорілка К., 2006; Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: моногр. К., 2009; Сліденко І.Д. Феноменологія конституційного контролю. Генеза, природа і позиціонування в контексті аксіологічних, епістемологічних, праксіологічних, синергетичних аспектів: моногр. К., 2010; Джуль В.В. Соціологія конституційного права: моногр. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. К., 2015; Шаповал В.М. Феномен конституційного права: моногр. К., 2017; Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. К., 2019; Сінкевич О.В. Функції конституційного права як галузі права України: моногр. К., 2020; Конституційне право України : підруч. / за заг. ред. Т.М. Слінько. Х., 2020; Конституційне право : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К., 2021; Матат А. Конституційні принципи: правнича теорія і практика: моногр. К., 2022; Барабаш Ю., Бориславська О. Конституційна юриспруденція (офіційна конституційна доктрина) в Україні: проблеми становлення. *Право України*. 2023. № 7.

О.В. Батанов, Н.М. Батанова

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 – Основний Закон України, який закріплює права, свободи і обов'язки громадян України, її сусп.-політ. і держ. устрій. К.У. становить ядро нац. правової системи та є базою для розвитку

всього укр. законодавства. К.У. має найвищу юрид. силу. Закони та інші норм.-правові акти приймаються на основі К.У. і мають відповідати їй. Декларація про державний суверенітет України стала політико-правовою основою концепції розробки і прийняття нової К.У., ухваленої ВР України у травні 1991. Проголошення 24.VIII.1991 Акта про незалежність України, який було підтверджено грудневим референдумом, кардинально змінило ситуацію – значна частина положень цієї концепції вже не відповідала реаліям і втратила свою актуальність. Дві спроби зрушити з місця конституц. процес – винесення на всенародне та громадське обговорення у 1992 і 1993 двох варіантів проекту К.У. – закінчилися невдачею; ВР не затвердила жодного із варіантів. Під час обговорення варіантів нової К.У. основна боротьба точилася навколо проблеми розподілу владних повноважень. ВР не погоджувалась із двопалатною структурою майбутнього парламенту. Крім того, ліва більшість парламенту виступила проти положень проекту нової К.У. – щодо сильної виконавчої влади, місц. і регіон. самоврядування та ін. Фактично ліві погоджувалися лише на косметичні зміни в обмін на збереження принципів положень чинної К.У. – 1978. Безкомпромісна позиція прихильників збереження рад. системи, з одного боку, та прибічників парламентської, президентської чи президентсько-парламентської – з ін., у жовтні 1993 остаточно загальмували конституц. процес, унаслідок чого чинною залишилася Конституція УРСР 1978, до якої на той час було внесено понад 200 поправок. Після обрання Президентом України Л. Кучми було створено нову Конституційну комісію (листопад 1994), робота якої через протистояння гілок влади та боротьбу політ. сил не відзначалася особливою продуктивністю. Намагаючись активізувати конституц. процес, Президент 02.XII.1994 виніс на розгляд ВР проект «Конституційного закону України про державну владу і місцеve самоврядування в Україні». Ця ініціатива не була підтримана ВР, і лише після тривалого обговорення було знайдено компроміс – Конституційний договір, схвалений Верховною Радою 08.VI.1995. Цей документ дещо обмежував повноваження Верховної та місцевої рад, водночас розширював нормотворчі та адмін. функції Президента та уряду. 20.III.1996 на спец. засіданні ВР України відбулося представлення проекту нової К.У. (Основного Закону). З доповідями виступили співголови Конституційної комісії – Президент України Л. Кучма

і Голова ВР О. Мороз. 04.IV.1996 ВР України прийняла проект К.У. в першому читанні. У червні 1996 під час другого читання конституц. проекту гострі дискусії розгорнулися у парламенті навколо проблеми рос. мови, держ. символіки і питання власності. Робота 5 узгоджувальних комісій із найбільш спірних питань (статусу Республіки Крим, держ. мови, держ. символіки, приватної власності, розподілу владних повноважень) дала свої наслідки. 28.VI.1996 була прийнята К.У. К.У. складається з Преамбули та 15 розділів: 1 – Загальні засади; 2 – Права, свободи та обов'язки людини і громадянина; 3 – Вибори. Референдум; 4 – Верховна Рада України; 5 – Президент України; 6 – Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади; 7 – Прокуратура; 8 – Правосуддя; 9 – Територіальний устрій України; 10 – АР Крим; 11 – Місцеве самоврядування; 12 – Конституційний суд України; 13 – Внесення змін до К.У.; 14 – Прикінцеві положення; 15 – Перехідні положення. Преамбула закріплює, що К.У. є актом установчої влади народу і ВР України, приймаючи К.У., діє від імені укр. народу, виражаючи його суверенну волю. У Преамбулі зазначено правовий документ, яким керувалася ВР, приймаючи К.У., – Акт проголошення незалежності України від 24.VIII.1991, схвалений 01.XII.1991 всенар. голосуванням. Преамбула також визначає мету, для досягнення якої прийнята К.У.: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, розвиток і зміцнення дем., соц., правової д-ви, зміцнення громадян. злагоди. 1-й розділ закріплює засади конституц. ладу України як суверенної, незалежної, дем., соц., правової д-ви, в якій єдиним джерелом влади є народ, а людина визнається найвищою соціальною цінністю. 2-й розділ присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина. Складається з 48 ст., що становить майже третину К.У. (усього 161 стаття). Виходячи з принципу суверенітету народу, 3-й розділ К.У. визначає засади таких форм безпосереднього нар. волевиявлення, як вибори та референдум. У наст. 5 розділах закріплено порядок організації держ. влади, систему вищих органів держ. влади, порядок їхнього формування та компетенцію. Тер. устрій України та його специфіка, обумовлена наявністю у складі України АР Крим, регламентовано в розділах 9 та 10. Підвищення ролі та значення у забезпеченні прав і свобод людини, у формуванні розвиненого громадян. сусп-ва органів місц. самоврядування зумовило появу в К.У. розділу 11, який закріплює право тер.

громади самостійно вирішувати питання місц. значення в межах К.У. та законів України. Окремий розділ присвячено порядку формування та компетенції єдиного органу конституц. юрисдикції – Конституційному Судові України, що обумовлено специфікою його правової природи і особливою роллю в забезпеченні верховенства К.У., її охорони, та офіц. тлумачення.

У К.У. визначено жорстку процедуру внесення до неї змін та доповнень: для схвалення змін до різних її розділів вимагається від 2/3 до 3/4 голосів від конституц. складу ВР України. Крім того, ст. 157 передбачає, що К.У. не може бути змінена, якщо запропоновані зміни скасовують чи обмежують права і свободи людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення тер. цілісності України. К.У. також не може бути змінена в умовах воєнного або надзвич. стану. З прийняттям К.У. втратили чинність Конституція 1978 і Конституційний договір між ВР України та Президентом України від 08 червня 1995.

У подальшому розвитку конституц. процесу до К.У. було внесено відповідними законами певні зміни та доповнення: 08.XII.2004 – Конституційна реформа (перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки та збільшення терміну повноважень Верховної Ради та місцевих рад); 30.IX.2010 скасування конституц. реформи відповідно до рішення Конституційного Суду України, повернення до Конституції 1996 р.; 01.II.2011 – зміни щодо проведення чергових виборів нар. депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради АР Крим, місц. рад та сілсь., селищ., міськ. голів; 19.IX.2013 – зміни щодо збільшення повноважень Рахункової палати України у питанні контролю за надходженням коштів до держбюджету та їх використанням; 21.II.2014 – відновлення положень редакції Основного Закону 2004, зокрема посилення ролі Верховної Ради; 02.VI.2016 – зміни щодо правосуддя; 07.II.2019 – закріплення стратег. курсу України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та НАТО; 03.IX.2019 – зміни щодо скасування недоторканності нар. депутатів України.

12 червня 2021 президент В. Зеленський підписав Указ № 231/2021 «Про Стратегію розвитку системи правосуддя і конституційного судочинства на 2021 – 2023 роки». Цей документ визначає осн. принципи та напрями розвитку системи правосуддя з урахуванням кращих міжнар. практик. У Стратегії

визначені осн. пріоритети вдосконалення законодавства про судоустрій, статус суддів, судочинство та ін. ін-ти правосуддя, а також міститься перелік невідкладних заходів щодо поліпшення діяльності правових ін-тів.

О.Д. Бойко

КОНТРАСИГНУВАННЯ (від. лат. *contra* – проти і *signare* – позначати, засвідчувати печаткою) – скріплення підписом глави уряду або уповноваженим на це членом уряду акта глави держави. Застосовується здебільшого у країнах з парламентарними формами держ. правління. Коло актів, що підлягають К. цих актів, визначається здебільшого конституціями д-ви. Про це йдеться, зокрема, у ст. 106 Конституції України.

У президентських республіках президент видає свої акти без будь-якого К. У ряді країн процедура К. застосовується і щодо актів глав урядів окремими міністрами.

В.П. Горбатенко

КОНФЕДЕРАЦІЯ (англ. *confederation*, нім. *konföderation*, лат. *confoederatio* – спілка, об'єднання) – 1) форма слабо централізованого держ. устрою, міждерж. союз, що створюється на договірній основі для досягнення спільної (політ. або військ.) для всіх країн-учасниць мети; 2) тимчасові сусп. чи соціальні об'єднання (К. професійних чи корпоративних спілок тощо), діяльність яких підпорядковується спільному вищому органу й регламентується окремим документом; 3) воєнно-політичні союзи шляхти у Речі Посполитій у XVI–XVIII ст.

Характерні риси К.: формування вищих загальнодерж. органів на основі чітко визначеного представництва від органів суб'єктів К.; відсутність загальної для К. території й держ. кордону; збереження д-вами-членами держ. суверенітету, міжнар. статусу учасників, своїх держ.-політ. устроїв, незалежної системи органів влади, власного законодавства; відсутність спільної фінансової, податкової, правової й господар. систем, єдиного громадянства; передавання в компетенцію Союзу вирішення обмеженої кількості політ. питань (у сфері оборони, створення об'єднаних збройних сил, фінанс. політики, митної справи, зовн. політики); відсутність у К. парламенту в звичному значенні поняття, члени колегіальних органів конфедеративного союзу не є депутатами, оскільки представляють не громадян, а інтереси держав-союзниць; на відміну від депутатів парламенту, делегати у складі союзних органів завжди

зв'язані обов'язковими інструкціями, отриманими від своїх держав, позбавлені права ухвалювати рішення на власний розсуд; рішення по загальних для союзних держав питаннях не обов'язково діє на території кожної д-ви, що входить у К.; можливий високий ступінь спільності в сфері кредитно-грошової системи, уніфікація правових систем, статусу особистості й ін. ін-тів д-ви; центр. керівні ін-ти К. діють у межах делегованих їм урядами країн-учасниць повноважень; конфедерат. установи виступають своєрідними органами міжнар. об'єднання, сформованого за принципом делегування, а не в результаті виборів, проведених за участі громадян; наявність спец. процедури введення в дію правових актів органів К. через юрид. значуще вираження своєї волі відповідними компетентними органами суб'єктів К.; принцип консенсусу (одностайності представників усіх суб'єктів К.) у діяльності вищих органів К.; результатом застосування принципу консенсусу і наявності спец. процедури введення в дію правових актів органів К. досить часто є відсутність у К. розгалуженої єдиної системи заг. принципів права, єдиної системи законодавства, єдиного режиму правового регулювання; наявність переважно координаційних, а не субординаційних зв'язків між вищими органами К. та її суб'єктів; країни-учасниці К. мають право за бажанням вийти зі складу К. (розірвати конфедеративний договір).

Юрид. основою функціонування К. є договір (або серія угод), укладений д-вами-союзниками, який не є осн. законом (конституцією), за своєю природою належить до категорії міжнар. (міждержавних) угод. Участь у К. зв'язує її членів значним комплексом зобов'язань. К. може впливати не лише на зовн. політику, а й на держ. лад, внутр.-політ. стан країн-учасниць. Розвиток ознак К. відбувається не в результаті процесів децентралізації всередині великих держав, а в результаті об'єднання держав. К. є нестійкими, короткочасними, перехідними держ. об'єднаннями. Вони або передують створенню федерацій, об'єднанню територій під єдиною унітарною державністю, або завершуються їхнім розпадом. У разі розпаду унітарної або федеративної д-ви, К. може бути однією з форм збереження традиц. зв'язків між відповідними держ. утвореннями. Причини розпаду К. або перетворення її в іншу форму можуть бути різними і залежать від конкретних істор. та ін. обставин.

У світовій політ. практиці відомі конфедеративні союзи: Перший Афінський морський

союз (Делоський союз); Рейнська К. (1254–1350); Ганзейська Ліга (1367–1669); Швейцарська К. (1291–1798, 1815–1848); Республіка об'єднаних провінцій – Нідерланди (1579–1795); Німецька К. (1815–1866); К. Сальвадору, Гондурасу й Нікарагуа (1849–1863); Конфедеративні Штати Америки (1861–1865); Сенегамбія (1982–1989); конфедеративний Державний Союз Сербії й Чорногорії (2003–2006). К. (принаймні на першому етапі) був, зафіксований Переяславсько-Московським договором 1654, союз між Українською д-вою й Російським царством.

Конфедерат. принцип відбивається в структурі багатьох міжнар. (наднаціон., напр., ООН) орг-цій, насамперед відображається у використанні організаціями двох осн. правил – рівність учасників і одноголосне прийняття рішень. Запорукою успішного функціонування К. є відповідність рівня правосвідомості населення цілям і завданням міждерж. союзу.

Б.Л. Дем'яненко

КОНФЛІКТ КОНСТИТУЦІЙНИЙ – протистояння у політико-правовій взаємодії суб'єктів конституц. відносин, яке відображається в інституційно норматизованих взаємоспівомованих діях цих суб'єктів щодо визнання, задоволення, захисту своїх інтересів, потреб, цілей, що являють собою цінність з погляду їхньої соц. значущості. Гол. відмінністю конституц. конфліктів є те, що вони не обов'язково пов'язані зі спором про право. Вони можуть також виступати у вигляді суперечностей з приводу формування права, застосування, порушення та скасування конституц.-правових норм.

Виникнення терміна «К.к.» пов'язано з держ.-правовим становленням Німеччини. Саме в історії цієї країни відбулися події, які увійшли в історію та в енциклопедії під назвою «К.к.». Так, на початку 60-х рр. XIX ст. виник конфлікт між пруським юнкерським урядом та ліберальною опозицією у пруському ландтазі, пов'язаний з намаганнями уряду отримати додаткові асигнування на проведення військ. реформи. Край К.к. поклав міністр-президент О. Бісмарк, реорганізувавши армію без санкції ландтагу. Однак у наведеному випадку категорія «К.к.» має лише істор. тлумачення і не відповідає сучас. смислового навантаженню цього явища. Цей термін вперше у сучас. його розумінні з'являється також у Німеччині. Конституція Німецької імперії від 16 квітня 1871 вперше передбачала у п. 76 розд. XIII не лише можливість виникнення конституцій-

них конфліктів, а й порядок їх вирішення. Стаття 19 Конституції Німецької імперії від 11 серпня 1919, розвиваючи цю норму, встановлювала: «конституційні конфлікти, що виникають в областях, де немає компетентного суду для їх вирішення, а також спори не приватноправового характеру між різними областями або між імперією та однією з областей вирішуються за клопотанням однієї із сторін спору верховним державним судом Німецької імперії, оскільки у цьому випадку є некомпетентним інший імперський суд. Президент імперії виконує рішення верховного державного суду».

В укр. науці ця категорія була запроваджена наприкінці 1990-х рр., коли у 1996 професор Ю. Тодика – основоположник вітчиз. конституц. конфліктології – поставив на порядок денний вивчення конфліктів у конституц.-правовій сфері, визначивши державно-правову конфліктологію важл. напрямком наук. досліджень. Відтоді до цієї проблематики (більшою чи меншою мірою) долучилися вітчизняні науковці – К. Бабенко, С. Бобровник, Л. Герасіна, В. Кривцова, І. Кресіна, А. Крусян, П. Любченко, С. Максимов, М. Панов, А. Селіванов, О. Тодика тощо. Найбільш знаковою подією для розвитку цього напрямку конституц.-правової науки став захист докторської дисертації Ю. Барабашем у 2009.

Напевно, таке його найменування – «конфлікт у конституційно-правовій сфері» – є найменш вразливим та найменш дискусійним. Тому така назва є загальною для всіх тих найменувань, яких набуло це явище. Слід зауважити, що на цей час сформувалися два основні підходи до найменування. Так, харківська правова школа (Ю. Тодика, Ю. Барабаш та ін.) традиційно називає конфлікти у конституц.-правовій сфері держ.-правовими. Представники одеської школи права (М. Орзіх, А. Крусян, А. Єзеров та ін.) застосовують термін «К.к.», який також трапляється у працях ін. представників вітчиз. правової науки – зокрема, К. Бабенка, А. Селіванова тощо.

Обстоюючи правильність назви «К.к.», зауважимо, що найменування цього явища прямо пов'язане із його сутністю, із тим змістом, що в нього вкладається дослідниками. К.к. є необхідною формою розвитку конституц.-правової реальності, що поєднує в різних пропорціях деструктивні і конструктивні компоненти, які збагачують людей новим соц. досвідом як негатив., так і позитив. характеру. Він розглядається як вид юрид. конфлікту та у заг. вигляді являє собою конфронтаційний тип взаємодії суб'єктів конституц.-правових відносин. Такими суб'єктами,

як відомо, є й органи держ. влади, й об'єднання громадян, окремі громадяни тощо.

Термін «державно-правовий конфлікт» є абсолютно правильним, коли йдеться про конфлікти за участю суб'єкта публічної влади. Отже, завжди у держ.-правовому конфлікті однією зі сторін є «владна інституція». Така категорія конфліктів у конституц.-правовій сфері справді має називатися державно-правовими. Але існують ще й конфлікти, що виникають між суб'єктами конституц. права, які не наділені публічно-владними повноваженнями (між громадянами, виборцями, політ. партіями, громад. орг-ціями тощо) – це не держ.-правові конфлікти, але конфлікти конституційні.

Однак термін «державно-правові конфлікти» є досить усталеним у науці. Так, Є. Степанов під держ.-правовим конфліктом розуміє типологічну групу політичних конфліктів, що виникають у самій системі держ. влади. В. Кривцова, відносячи держ.-правові конфлікти до розряду юридичних, все ж вказує на те, що вони «походять від сфери політ. відносин». Ці твердження не викликають заперечень, оскільки межі між політикою і правом у конституційних конфліктах рухомі й залежать від конкретних істор. умов, в яких вони розгортаються, тому держ.-правові конфлікти є різновидом як політ., так і юрид. конфліктів.

Отже, держ.-правові конфлікти є різновидом конституційних конфліктів, а останні можуть виникати і в ін. сферах, які регулюються конституц. правом, не пов'язаних із публічним владаруванням. Крім того, К.к. можуть виникати і між суб'єктами, не наділеними публічно-владними повноваженнями. Крім того, виходячи з того, що назву видам юрид. конфліктів дають відповідні галузі права, більш правильним буде вживати назву «К.к».

За твердженням Ю. Тихомирова, «конституційний конфлікт, зважаючи на свою значущість, частіше за все породжується політичними причинами та ніби виростає з політичного конфлікту», тому за своїми елементами та формами прояву К.к. може збігатися (і часто саме так і відбувається) з політ. конфліктом. Але політ. конфлікт при збігові всіх зазначених параметрів все одно зберігає свій неформалізований, неупорядкований характер, що ускладнює його розв'язання цивілізованими правовими засобами. Для подолання таких складнощів політ. конфлікт потребує надання йому юрид. властивостей. Таке перетворення (звісно, лише там, де це можливо і необхідно) політ. кон-

флікту на правовий конфлікт — це своєрідна юридизація конфлікту, приведення його до вигляду, що припускає правовий спосіб його тлумачення, кваліфікації, розв'язання і подолання.

Така юридизація конфлікту (у цьому разі — політ. конфлікту), за твердженням В. Кудрявцева, можлива і реалізується за таких умов: 1) правовий підхід до відповідних конфліктів; 2) розгляд, кваліфікація і оцінка учасників конфлікту як вільних, незалежних і рівних суб'єктів права зі своїми інтересами; 3) розуміння, вираження, трактування і вирішення фактичного конфлікту у вигляді спору про право між встановленими суб'єктами права; 4) наявність належного правопорядку (з необхідними юрид. інститутами, нормами, процедурами тощо) як основи, механізму і гаранта правового конфлікту і додержання прийнятого рішення всіма.

Отже, можна зробити висновок, що юридизований політ. конфлікт являє собою конституц. конфлікт. Тому справедливим є твердження Т. Пряжіної про те, що «конституційні конфлікти є політичний тип соціальних конфліктів, які через конституційні процедури можуть бути трансформовані на юридично значимі, такі, що породжують правові наслідки». В. Кривцова, розвиваючи це твердження, вказує на те, що «сутність і природа державно-правових конфліктів безпосередньо походять від сфери політичних відносин, наприклад, через установлення нових принципів державотворення, укріплення політико-економічної незалежності, відтворення нових політ. інститутів <...> тощо».

Однією з ознак конституц.-правового характеру конфлікту виступає його предмет — факт. відносини протистояння, тобто проблема, яка становить осн. суперечність і є причиною зіткнення сторін, або, навпаки, спричинена таким зіткненням, а також дії, які здійснюються або мають (можуть) здійснюватися щодо об'єкта К.к. Кожна зі сторін намагається вирішити цю проблему на свою користь за рахунок інтересів ін. сторони, конституювати власні потреби, забезпечити визнання їх особл. значущості та цінності, закріплення на вищому рівні правового регулювання, що передбачає заходи гарантування, забезпечення та правового захисту. Предметом К.к може стати проблема поділу влади, збереження чинного конституц. ладу або його оновлення, захист прав і свобод особистості, визначення пріоритетів держ. політики тощо. Конституц.-правова природа предмета юрид. конфлікту завжди вказує на те, що це К.к. і остаточно зумовлює його

сутність. І в цьому разі не має значення, які у цьому конфлікті учасники, який його об'єкт, причини тощо. Так, напр., протистояння будь-яких суб'єктів (парламентські фракції, лобістські групи, суб'єкти законодавчої ініціативи, громадяни, що страйкують) з приводу прийняття будь-якого закону є К.к., оскільки відносини щодо законотворчості — є суто конституц.-правовою матерією. Тому для визначення у цьому разі конфлікту як конституційного неважливою є навіть сфера регулювання цього закону.

Об'єкт К.к. не завжди має конституц.-правовий, або взагалі правовий, характер. Це може бути влада, держ. суверенітет, нац.-культурна автономія тощо, а може бути й земля, інвестиції, експортно-імпорتنі операції, приватизація тощо. Тобто серед об'єктів К.к. можуть бути цінності матеріального, соціального, духовного характеру, а сутність К.к. в такому разі зумовлюється ін. чинниками — скажімо, суб'єктним складом. Так, під визначення К.к. цілком підпадає протистояння між парламент. фракціями з приводу прийняття закону про перегляд митних тарифів, що запропонований урядом. Сторонами цього К.к. є уряд, який запропонував проект закону, і парламент. фракції, що його підтримують, з одного боку, та парламент. фракції, які, виходячи зі своїх інтересів, виступають проти прийняття такого закону. Предметом конфлікту тут є фактичні конституц. відносини щодо розгляду певного законопроекту, а об'єктом — митно-тарифна політика. І хоча об'єкт цього конфлікту не є конституційно-правовою цінністю, суб'єктний склад і предмет конфлікту надають йому конституційно-правової сутності.

У будь-якій конфліктній взаємодії протистояння розгортається навколо двох речей — з приводу життєво важливих ресурсів (матеріальних, духовних, соціальних тощо) та контролю над ними. Погоджуючись із цим твердженням, слід визначити владу єдиним об'єктом К.к., оскільки саме вона може розглядатися і як життєво необхідний ресурс, і як найбільш ефект. засіб контролю. Така позиція може призвести до ототожнення конституц.-правового конфлікту з політичним, що є не виправданим, бо К.к. має ширший діапазон об'єктів не лише владного характеру. Але слід визнати, що природі К.к. властиві відносини щодо здійснення, перерозподілу та участі в організації публічної влади.

Отже, об'єктом К.к. виступають певні цінності, на які спрямовані дії сторін конфлікту, та/або прагнення контролю над ними. А предмет — факт. відносини, що виникли з приводу цього об'єкта та породили певну проблему.

Підґрунтя К.к. часто лежить за межами конституц. права та права взагалі й обумовлене передусім станом економіки, соціально-політ. відносин. Але переважна більшість К.к. пов'язана із станом конституц. законодавства (наявність колізій, прогалин, дефектів) та практикою його застосування.

Обов'язковою умовою визнання конфлікту конституц.-правовим є наявність у його предметі спірного юрид. факту конституц.-правового характеру і можливість припинення протистояння сторін за допомогою конституц.-правових процедур.

Сторони К.к. завжди мають правові характеристики і одночасно виступають суб'єктами конституц. правовідносин, їхні мотиви та інтереси теж мають правову форму, а об'єкт конфлікту перебуває під правовим захистом. К.к. властива наявність специф. закономірностей, що характеризують його розвиток, і він завжди має певні юрид. наслідки. Отож вищесказане дає змогу дійти висновку, що саме право, і гол. чином, норма права, впливаючи на елемент (елементи) конфлікту, надає йому статус юридичного і, крім цього, виступає першочерговою підставою для класифікації юрид. конфліктів, що дає можливість називати юрид. конфлікти у сфері конституц. права конституційними конфліктами.

Ще одним важливим елементом характеристики К.к. є його соціальна характеристика, що являє собою аналіз соц. (політ., екон.) чинників, які його детермінували, соц. наслідків його протікання та розв'язання, а також соц. явищ, що мали місце одночасно (паралельно) з ним. Наявність соц. характеристики обумовлена тим, що в «чистому» вигляді К.к. (як і будь-яких ін.) немає.

Враховуючи, що К.к. – явище соціально-правове, поряд із його соц. характеристикою існує й характеристика правова, яка проявляється в тому, що К.к.: 1) співвідноситься з інститутами, структурами і механізмами д-ви і громадян. сусп-ва; 2) у предметі К.к. простежуються реальні конституц.-правові відносини або окремі конституц.-правові аспекти; 3) учасники К.к. розглядаються не просто як індивіди, соц. групи, а сприймаються з огляду на їх правовий статус як суб'єкти права; 4) поведінка учасників конфлікту набуває правової оцінки; 5) К.к. є унормованим явищем, або явищем, яке підлягає унормуванню з огляду на інституційність форм взаємодії опонентів та їх зацікавленості у правових результатах протистояння.

Літ.: Тодика Ю.М. Державно-правова конфліктологія як важливий напрямок наукових досліджень. *Вісник*

Академії правових наук України, 1996. № 6; Кривцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Х., 2005; Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: моногр. Х., 2008; Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні: Моногр. О., 2008; Селіванов А.О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. К., 2008; Бабенко К.А. Теоретично-методологічні проблеми дослідження основних сфер конституційного регулювання. *Часопис Київського університету права*, №2, 2009; Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти на сучасному етапі державотворення: конституційно-правовий аспект: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Х., 2009; Лікарчук Д.С. Основні способи вирішення парламентських конфліктів у сучасній Україні. *Суспільно-політичні процеси*, 2016. Вип. 3; Мамедова А.І. Муніципальний конфлікт: конституційно-правові засади розуміння та визначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Маріуполь, 2016; Крусян А. Конституційні конфлікти: теоретичний аналіз у контексті сучасного українського конституціоналізму. *Юридичний вісник*, 2020. № 6; Бобровник С.В. Правовідносини у сфері правового конфлікту та компромісу: особливості, зміст і практичне значення. *Альманах права*. Вип. 13, 2022;

А.А. Єзеров

КОНФЛІКТ ПОЛІТИЧНИЙ – форма політичної взаємодії, в основі якої лежить протистояння, зіткнення та протиборство політ. суб'єктів, зумовлене протилежністю їхніх політ. інтересів, цілей, цінностей та поглядів у процесі боротьби за: а) зміну політ. статусу; б) право розпоряджатися сусп. ресурсами; в) захоплення, використання чи утримання політ. влади. В його основі лежать суперництво, конкуренція, ворожість, антагонізм у різних сферах сусп. життя.

Суб'єкт/учасник К.п. – група, спільнота, народ, політ. лідери, політ. партії, громадські об'єднання, політ. орг-ції, політ. інститути, д-ви тощо, які мають протилежні або інші політ. інтереси, цілі та погляди на форми і методи управління сусп. життям, незадоволені реальним становищем і розподілом влади та беруть безпосередню участь у конфлікті, що виявляється в її активних діях проти ін. суб'єкта. Суб'єкти можуть бути як прямими так і опосередкованими, як безпосередніми учасниками, так і випадково або всупереч своїй волі бути залученими до конфлікту (ініціатори/організатори протистояння, підбурювачі, поплічники, групи підтримки, посередники, радники, жертви конфлікту тощо). Об'єктом К.п., як правило, є різні аспекти вла-

ди (матеріальні та духовні ресурси, дефіцит яких впливає на сусп. настрої та поведінку; політ. статус соціальних груп, що визначає ступінь їх доступу до реальних важелів влади; політ. цінності (ідеї, норми, принципи), які є пріоритетними для значної частини сусп-ва). Предметом К.п. є уявна/реальна проблема, яка кваліфікується протидіючими сторонами як принципова суперечність, що стає приводом для початку активної політ. боротьби. Таким конфліктогенним приводом фахівці називають два види дефіциту: дефіцит соціальних позицій – соц. статусів, ролей – і дефіцит певних матеріальних або духовних ресурсів.

У світ. політологічній літературі політ. конфлікти у заг. вигляді поділяють на: *внутрішньополітичні* (між класами, соц. верствами і групами; між політ. партіями або між фракціями всередині партії; між осн. гілками влади; всередині ін-тів влади; на міжособистісному рівні) та *зовнішньополітичні* (міжнародні) конфлікти (між соц.-політ. системами; міжнар. конфлікти, зумовлені намаганнями протидіяти боротьбі народу/народів за свою незалежність; територ., дипломат., митні, фін. та ін. міждерж. конфлікти).

Якщо К.п. загострюється впродовж тривалого часу, а його учасники не здатні знайти компромісне рішення для його розв'язання на тлі зростання політ. напруги у сусп-ві, може виникнути політ. криза, що може завдати значної шкоди всій політ. системі аж до її руйнації. У політ. науці вирізняють зовнішньополіт. кризи, що виникають у результаті міжнар. конфліктів і суперечностей. А також внутрішньополіт. кризи, до яких належать: *урядова криза* – втрата урядом престижу та впливу, відмова викон. органів виконувати його накази і розпорядження; *парламентська криза* – втрата більшості у парламенті урядовими партіями чи коаліціями, яка призводить до необхідності нових виборів; *конституційна криза* – дестабілізація політико-правової системи, що пов'язана з факт. припиненням дії Основного Закону країни, руйнування конституційного правопорядку. У разі якщо урядова, парламент. та конституц. кризи збігаються у часі, може виникнути *соціально-політична* (загальнонаціональна) криза, що означає системну кризу влади, яка може стати каталізатором революції/ контрреволюції/масштабних сусп. реформ.

К.п. є природ. явищем сусп. життя, органічною частиною та проявом політ. конкуренції і публічної політики. Наслідки розгортання цього виду конфлікту суперечливі й неоднозначні. З одного боку, вони *негатив-*

ні – суттєве ослаблення політ. системи у результаті загострення боротьби між політ. силами за владу; посилення недовіри народу до держ. влади; зростання рівня конфліктності у взаєминах між окремими соц., етніч., культурними, регіон. групами; створення несприятливих умов для чесної політ. конкуренції, що відкриває шлях до влади екстремістським та радикальним політ. силам; стимулювання процесу «політичного» перерозподілу власності, який дестабілізує впливає на розвиток економіки; ускладнення захисту нац. інтересів на міжнар. рівні внаслідок ускладнення становища на ослаблення позицій держави у сфері міжнар. відносин. З ін. боку, К.п. може мати і *позитивні* наслідки: запобігання стагнації сусп-ва шляхом артикулювання актуальних проблем, що чекають вирішення; виявлення сусп. суперечностей; створення передумов для вдосконалення соц. систем з метою посилення їх здатності щодо управлінського регулювання конфліктних ситуацій та блокування джерел конфліктів; пришвидшення процесу назрілих соціально-політ. змін; формування за результатами розв'язаного К.п. механізму для установки юридичних/моральних норм і правил, що відповідали б новим умовам; чіткіше усвідомлення протидіючими у конфлікті сторонами своїх інтересів, позицій та ресурсів; посилення у сусп-ві розуміння реального балансу політ. сил; зниження соціальної напруги, активізація процесів стабілізації, інтеграції та відновлення сусп. єдності у разі успішного розв'язання К.п.

Літ.: Панарін А. Політична стабільність та конфлікт: дослідження проблеми взаємозв'язку. *Вісник Дніпропетровського університету*. Вип. 23 (4). Дніпропетровськ, 2013; Конотопенко О.П., Гриб В.І., Лапшин С.А. Сутнісні характеристики політичного конфлікту в українському суспільстві. *Регіональні студії*. 2020. Вип. 20.

О.Д. Бойко

КОНФУЦІЙ (Кунцзи, Кун Цю, Кун Чжунні, Кун Фуцзи, 551–479 до н. е.) – давньокит. мислитель, засновник конфуціанства. В 529–501 рр. – засновник і ви-кладач власної школи; 501–497 – держ. сановник царства Лу; 497–484 – мандрівний філософ; 484–479 – збирач, редактор і поширювач стародавньої літератури. Гол. твір – «Лунь юй» («Бесіди і роздуми»), складений у V ст. до н. е. учнями К., яких налічувалось ще за його життя близько 3 тис. Місце сакрального д е тут займає ідеал ц з ю н ь-ц з и (государ-син), тобто правитель-мудрець, який втілює л і – досконалі знання ритуалу, вень-культу-

ри, демонструє ц з і н ь – поважність, ж а н – м'якість і поступливість, ч ж у н – вірність і відданість, с я о – повагу до старших, ч ж і – освіченість, д е – чесноти, ж е н ь – любов до людей, і – сумлінність, завжди дотримується д а о – справедливості, істини, правильного шляху. Головне у дао – турбота про благо підданих, яких треба спочатку нагодувати, а потім навчити, виховати і втілити високу мораль. Дао тут збігається з єгипет. маат та інд. рітою. Небо і дао у К. – найвищі джерела природного права. Мислитель створює концепцію правильного, на його думку, держ. управління, висловлює з цього приводу конкретні практ. поради, більшість з яких можна брати на озброєння і сьогодні, вчить правителів методам завоювання довір'я народу, мистецтву вербальної комунікації, обґрунтовує стрижневі принципи керування сусп-вом, забезпечення всезагального щастя на шляху чеснот і справедливості. Вважаючи людей рівними від природи, К. ніколи не був демократом. Він вчив, що с я о-ж е н ь (труднощі) треба відмежовувати від панівної верстви – д з ю н ь-ц з и, а жінок ставив набагато нижче за чоловіків. До того ж К. не подобалось політ. управління за допомогою писаних законів і відповідних їм покарань; мислитель віддавав перевагу управлінню на основі лі, де і дао, а покарання закликав замінити вихованням.

Настанови К. надалі виявились найвпливовішими у кит. сусп-ві, а його вчення можна вважати безсмертним. Трактат «Лунь юй» упродовж багатьох віків вважався осн. предметом у кит. школах, який учням треба було визубрювати напам'ять. Конфуціанство розвивали й видозмінювали Мен-цзи (372–289 до н. е.) та Сюнь-цзи (313–238 до н. е.). Залишаючи на його прапорі гасло людинолюбства і справедливості, природної доброти і чеснот людей, Мен-цзи одним з перших у світовій політ. думці висловив сумнів у абсолютності влади правителя, у його непорочності, чітко розмежовував фізичну і розумову працю, обґрунтовував тезу про завоювання влади через оволодіння серцями і душами людей, відкидав ідеї форми правління, яку греки називали демократією, доводячи її непридатність ні для Китаю, ні для всього Сходу. Сюнь-цзи, навпаки, твердив про природність зла, жорстокості у людині, а тому закликав її до самовдосконалення у сусп-ві, усвідомлення своєї соціальної сутності. На його думку, теза про рівність людей – це ісенітниця, а застосування сили, в т. ч. і сили права, закону у держ. управлінні та вихованні дає гарні наслідки. Такі ком-

промісні твердження наблизили конфуціанство до легізму, що й надало згодом можливість перетворити осн. доктрини К. у держ. релігію Китаю.

У II–I ст. до н. е. вчення К. стає панівною ідеологією Китаю і залишається таким протягом багатьох століть. З XI–XII ст. конфуціанство існує у вигляді «неоконфуціанства». На поч. нової ери в Китаї формується реліг. система, в основі якої лежала віра в духів, культ предків, і героїв, а гол. чином – культ К. У V–III ст. до н. е. за наказом імператора К. було канонізовано, нову реліг. систему визнано держ. релігією. Два і релігія, таким чином, злились у Китаї в єдину систему, яка припинила своє існування разом з монарх. ладом, поваленим революцією 1911.

О.М. Мироненко

КОНЦЕНТРАЦІЯ ВЛАДИ (від лат. *con...* – префікс, що означає об'єднання, спільність, і *centrum* – центр, середина) – форма організації влади, яка виявляється в абсолютизації власного статусу, у постійному прагненні влади до зосередження в одному центрі прийняття управлінських і політ. рішень. К.в. зумовлює самовладдя, обов'язкове і різке відторгнення всього того, що є опозиційним до неї. К.в. пояснюється прагненням влади до винятковості, максимальної суверенності, «всюди присутності», тотального охоплення «усього й уся» (В. Холод). К.в. найяскравіше виявляється через надмірну персоніфікацію суб'єкта влади – лідера. Аргументи на користь К.в. (Д. Стоун): дають змогу зробити стандартною держ. політику в усіх юрисдикціях і підвищити рівень її уніфікації. Осн. підходи до вивчення К.в.:

1. Проблему К.в. можна розглядати з точки зору потенційної й актуальної влади (Д. Ронг). Вивчення потенц. влади дає можливість прогнозувати як переваги, так і недоліки К.в. Аналіз актуальної влади дає змогу корегувати рівень К.в. у конкретних випадках.

2. Якщо досліджувати владу як кластерне поняття (Дж. Добнем), К.в. має аналізуватися у 4-х вимірах: актор, дія, наміри і результат. При цьому особл. увага має звертатися на специфіку координаційних зв'язків усередині владного механізму.

3. Проблема К.в. може розглядатися в антиномії «баланс-дисбаланс влади» через дослідження таких аспектів: влада суб'єкта над об'єктом, влада об'єкта над суб'єктом, взаємозалежність між суб'єктом і об'єктом влади. Це пояснюється тим, що у системі влади важл. є як прямі, так і зворотні зв'язки – не

лише об'єкт влади залежить від волі владного суб'єкта, а й навпаки.

4. Процедурний підхід передбачає дослідження ефективності К.в. через вивчення таких параметрів: дієвість, адекватність, розуміння, збереження, своєчасність прийняття рішень, легітимність, підтримка. К.в. можна розглядати як одну з технологій і процедур владарювання.

5. Функціональне розуміння К.в. базується на стандартизації, формалізації, зосередженні й впорядкуванні функцій влади, їх організац. оформленні у певну систему не лише у відповідності з правовими (юридичними), а й в узгодженні з морально-етич., ідеол.-ціннісними, реліг.-культурними візціями, які визначають характер діяльності й відносин влади, регулюють дії її суб'єктів і контрсуб'єктів.

6. Діяльнісний аспект К.в. відображає передусім два вирішальні процеси – процес вироблення, обговорення і прийняття владних рішень та динаміч. процес впровадження цих рішень у життя. Відповідно до нього, К.в. як стан і процес влади може тлумачитися через поняття: «владна воля» – свобода у вияві влади, владарювання, здійснення заходів, яким усі мусять підпорядковуватися; «владна дія» – сутність влади, упевнена демонстрація її впливу; «владний акт» – організаційне і правове оформлення владної дії. К.в. можлива за умов поєднання усіх цих складових, коли засобом здійснення влади стає авторитет або панування, а формою її реалізації – керівництво.

Частина дослідників – прихильників та апологетів автократичного типу влади розглядають К.в. як онтологічну рису, внутр. властивість, що визначає «щільність» влади – її силу та енергію, функціон. ефективність. Саме цим пояснюється позитивне тлумачення К.в.: максимально функціонально ефективною може бути та влада, яка концентрує ресурси та засоби заради досягнення визначених завдань. Однак історія і сучасність засвідчують: К. в. часто призводить до домінування жорстких методів управління, волюнтаризму, зміцнення режиму персон. влади. К.в. стає тим фактором, який формував деспотії і диктатури, формує і зміцнює автократ. та тоталіт. режими. Фактор К.в. за цих умов проявляється через: сильну владу однієї особи; опертя на силу та утиски (знищення) опозиції; використання крайніх методів держ. управління. К.в. по-різному сприймається громадянами. У авторитар. та тоталіт. д-вах К.в. на рівні громад. думки часто оцінюється як прояв «сили» влади, характеристика сильної влади. У дем. держа-

вах, де є традиції функціонування представн. інститутів та інституцій громадян. сусп-ва, К.в. може сприйматися як потенц. загроза згортання дем. прав і свобод. Поліфонічно розглядається феномен К.в. в англомов. політологічній традиції: вживаються терміни «concentration of authority» та «concentration of power». «Concentration of authority» розглядається як єдиний центр прийняття управлін. рішень, централіз. система управління. «Concentration of power» використовується для аналізу концентрації не лише політ. влади, а й влади економічної, влади ТНК, біржової влади і т. ін.

Лім.: Brams, S.J. Measuring the Concentration of Power in Political System. *The American Political Science Review*, Vol. 62, N 2, 1968; Bachrach, P., Baratz, M.S. Power and Poverty: Theory and Practice, London; Toronto, 1970; Singh, T.B. Principle of Separation of Powers and Concentration of Authority. *J.T.R.I. JOURNAL*, Second Year, Issue 4 & 5, March, 1996; Бульбенюк С.С. Соціопсихологічна природа політичної влади: Моногр. К., 2013; Political Selection and the Concentration of Political Power / Grunewald, A., Hansen, E., Pönitzsch, G. *Socialpolitic*, N A06-V1, 2014; Dumont, Th.Q. The Power of Concentration, *Blackstone pub*, 2018; Gomart, T. Between concentration and dispersion: A promising future for power relations. *Politique Etrangere*, Is., 2019.

С.С. Бульбенюк

КОРЕНІЗАЦІЯ – політика рад. керівництва у сфері культурного і держ. будівництва у 1920-1930-х рр., офіц. завданням якої було проголошено стимулювання розвитку нац. культур, гармонізацію міжнац. стосунків у СРСР, а реальною метою стала спроба більшов. керівництва поставити під контроль процес нац. відродження у союз. республіках. Формально політика К. спрямовувалася на те, щоб надати народам, об'єднаним в СРСР, можливість розвивати свої нац. культури і мови. Ці ідеї стали основою рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923), який затвердив політику коренізації як офіц. лінію партії та сформулював її осн. положення: підготовка, виховання і висування кадрів корінної національності; врахування нац. чинників при формуванні парт. і держ. апарату; організація мережі навч. закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення нац. історії, відродження і розвиток нац. традицій і культури. Укр. різновид політики К. одержав назву українізації. Проголошення політики К. було зумовлене зовн. і внутр. причинами: 1. К. мала за мету створити білорус. і укр. чинників стало неодмінним елементом

формування внутр. політики не лише СРСР, а й Польщі, Румунії, Чехословаччини. За цих обставин проголошення в СРСР політики К., основою якої було акцентоване піклування про представників різних національностей, мало на меті переконати білорусів і українців, які перебували за кордоном, у привабливості рад. моделі державності. Йдучи на цей крок, рад. керівництво враховувало також і те, що саме геополіт. становище Білорусії та України висувало в 1920–1930-х «білоруське», а ще більшою мірою «українське» питання в епіцентр європ. міжнар. політики.

3. Політика К. була засобом знайти спільну мову з багатомільйонним селянством (Сталін неодноразово наголошував, що нац. питання – в основі своїй питання селянське), залучити на бік рад. влади нац. інтелігенцію.

4. К. давала змогу в перспективі зняти дедалі більшу суперечність між народ. масами і партійним, рад., господар. апаратом, що, у своїй масі, не розумів мови народу, не знав його звичаїв, культурних цінностей.

5. Політика К. була спробою більшов. керівництва очолити і поставити під контроль процес нац. відродження в республіках, щоб його енергію й могутній потенціал спрямувати в русло соціаліст. будівництва.

6. Метою К. було зміцнення новоутвореної держави Рад. Союзу шляхом надання республікам прав «культурно-національної автономії», що мало, бодай частково, компенсувати втрату ними політ. суверенітету.

Наприкінці 1920-х рр. політика К., яка сприяла зростанню нац. самосвідомості та стрімкому розвитку нац. культур (цей процес назвали національним відродженням), почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністр. системи. Остаточно К. була згорнута наприк. 1930-х рр.

О.Д. Бойко

КОРИННІ НАРОДИ – поняття, яке поширюється на сусп. групи та їх нащадків, що характеризуються культурною спадковістю та мають зв'язок з певним регіоном проживання або його частиною і які в минулому або до сьогодні проживали в даному регіоні. Щодо визначення К.н. немає верифікованих індикаторів. Серед осн. показників найчастіше виділяють: самоідентифікацію К.н. на індивід, рівні та цілої групи; істор. спадковість із доколоніальним періодом і/або первинним заселенням території; сильну прив'язаність до території і довол. природних ресурсів; відмінні соц., екон. та політ. системи; власну мову, культуру та вірування; не домінуюче становище групи в сусп-ві; вимоги збере-

ження та відтворення середовища та традиційних для К.н. систем.

Наприк. XX ст. термін К.н. набув правового контексту і його досить часто застосовують щодо характеристики культурно відмінних етн. груп, які постраждали під час колонізації. Близькими за значенням термінами виступають: аборигени, автохтони, тубільні народи тощо. Статист. оцінки чисельності в світі К.н. залежать від концептуального визначення поняття, критеріїв, особливостей дослідження та специфіки джерел інформації/оцінок (державні або неурядові). ООН вважає, що на початку XXI ст. К.н. налічували від 300 до 350 млн і проживали в понад 72 країнах світу. Вважається, що до числа К.н. відносяться представники щонайменше 5 000 окремих етн. груп різної чисельності: від декількох сотень до декількох сотень тисяч. Їм властива відмінна демограф. динаміка (окремі народи – щезають, ін. – інтенсивно розвиваються).

К.н. властиві такі проблеми: збереження власної культури, мови, релігії, прав власності на землю, воду і природні багатства на територіях їх традиц. проживання. Також до числа спільних проблем відносяться – самоврядування і отримання автономії, збереження навкол. середовища, бідність, недостатній рівень освіти, питання охорони здоров'я. У другій пол. XX ст. проблеми К.н. стали предметом уваги та діяльності низки неуряд. орг-цій. Від 1997 ці питання стали предметом міжнар. конференцій та діяльності комісій ООН. У 1982 було створено Робочу групу щодо К.н. (WGIP), яка працює в рамках підкомісії до справ промоції і охорони прав людини в Раді прав людини. У 2000 було засновано Постійний форум К.н. (UNRFII). У 1995–2004 країни-члени ООН провели першу, а у 2005–2014 другу декаду К.н. У вересні 2007 ГА ООН прийняла Декларацію прав К.н. Зокрема, ст. 33 констатувала, що К.н. мають право визначати власну ідентичність відповідно до своїх традицій і звичаїв. Це не має завдавати шкоди праву представників К.н. на отримання громадянства там, де вони живуть. Також у Декларації наголошено на праві на самоврядування К.н.

В Україні проживають чотири К.н., історія розвитку яких пов'язана із територією держави: українці, крим. татари, караїми та кримчаки. У Конституції України, ст.11, констатується, що д-ва сприяє консолідації та розвитку укр. нації та розвитку етн., культ., мовної та реліг. самобутності всіх К.н. і нац. меншин. Проте офіц. статус К.н. не був наданий жодній етн. спільноті. Лише

після анексії Росією Криму 20 березня 2014 ВР України ухвалила Постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави». У постанові зазначено, що держава Україна гарантує збереження та розвиток етн., культурної, мовної та реліг. самобутності кримськотатарського народу, як К.н. та всіх нац. меншин України.

А.С. Романюк

КОРПОРАТИВІЗМ (від лат. *corporatio* – об'єднання) – різновид позапарламентських конструкцій політ. відносин щодо регулювання соц.-екон. проблем між працедавцями та працівниками. Також може виступати сусп.-політ. доктриною, покликаною вирішувати соц.-екон. проблеми індустріального сусп.-ва. Істор. попередником виступали цехи та гільдії в період середньовіччя в європ. країнах. На рубежі XIX–XX ст. Е. Дюркгейм (1858–1917) сформулював підхід, що підставою функціонування д-ви мали бути профес. корпорації, до яких мали входити працедавці та працівники. Конструкція К. знайшла відображення і в соц. доктрині Костелу. Гол. документом, у якому поставлені питання К. стала енцикліка папи Пія XI 1931 *Quadragesimo anno* («Про реконструкцію соціального ладу»), де зроблено спробу замінити ідею клас. боротьби ідеєю сусп. солідаризму, внаслідок подолання суперечностей між власниками і найманими працівниками. Концепція корпорат. держави стала визначальним елементом доктрини і практики італ. фашизму (1922–1943) і також була реалізована авторитар. режимами Португалії – А. Салазара та Іспанії – Ф. Франко. В Італії К. трактувався як своєрідний «третій» шлях між економікою вільного ринку та плановою соціаліст. економікою. Підставою для подолання класового протистояння між бізнесом і робітниками мали стати нац. інтереси, які представляла д-ва, вона ж мала бути і посередником у разі виникнення напруги у цих відносинах. Корпорація об'єднувала власників, робітників і д-ву, в інститутц. плані це були об'єднання підприємців і профспілки з боку робітників. Спільна платформа полягала в тому, що підприємці брали на себе зобов'язання щодо фіксованого рівня платні, мораторію на звільнення, параметрів тривалості робочого дня, тижня, відпустки тощо. Профспілки мали гарантувати лояльність робітників, не допускати страйків, локаутів і т. п. У 1927 в Італії було створено 22 корпорації, а вже у 1939 розвиток К. сягнув такого рівня, що замість нац. парламенту було створено

Палату спілок і корпорацій. Фактично найбільший виграш від ін-ту К. мала фашист. держава, яка взяла під свій контроль організації підприємців, власників і профспілки. Треба мати на увазі, що значною мірою творення корпорацій мало примус. характер, оскільки ініціатором формування галузевих корпорацій ставала фашист. д-ва.

Після Другої світової війни критика фашизму та націонал-соціалізму поширилась і на ідеї та практику К. Однак виникнення соц.-екон. суперечностей в європ. країнах у 1950-х рр. зумовили повернення до ідей К. Окремі дослідники говорять про новий К. (неокорпоративізм), який створюють організовані в обмежену кількість одиниць, примусові, ієрархічно побудовані та функціонально відмінні утворення, визнані (ліцензовані) д-вою й наділені монополієм правом презентації інтересів у межах власних утворень взамін за визнання певних форм контролю у напрямі селекції лідерів, артикуляції вимог та надання підтримки. Сьогодні неокорпоративізм властивий багатьом європ. країнам різною мірою. «Сильний» К. властивий Австрії, Норвегії та Швеції, «поміркований» – Бельгії, Голландії, Данії, Ірландії, Німеччині та Фінляндії. Натомість США, Іспанії, Італії та Франції властивий «слабкий» К.

А.С. Романюк

КОСМОПОЛІТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ (англ. *cosmopolitan democracy*) – політ. теорія, яка встановлює та обґрунтовує можливості поширення норм і механізмів демократії на міжнар. та глобальний рівень. Розвиток цієї теорії нині зумовлений насамперед необхідністю збереження та адаптації демократії до умов глобалізації та часткової втрати д-вами суверенітету, які зменшують можливості громадян брати участь в управлінні важл. для них публіч. справами через дем. процедури на нац. рівні. Також відіграють певну роль й ін. чинники. Зокрема, для вирішення глобальних проблем необхідне посилення міжнар. та наднац. механізмів, а відтак виникає проблема браку легітимності наднац. влади, вирішити яку допомагає теорія К.д. Зростання міжнар. міграції призводить до того, що дедалі більша кількість людей не може реалізувати свої права громадянина як у власній д-ві, так і поза нею. Тому одне з гол. завдань К.д. полягає у тому, щоб забезпечити кожній людині право брати участь в управлінні публіч. справами на різних рівнях незалежно від місця її перебування.

Загалом, космополіт. ідеї виникали і розвивалися ще починаючи з антич. часів. У другій пол. XVIII ст. І. Кант у своїх працях стверджував про існування космополіт. закону, який передбачає права для кожної людини, включаючи право на вільне пересування, незалежно від держ. кордонів. Масштабні злочини проти людяності, вчинені під час Другої світової війни, стали причиною чергового піднесення космополітизму після її завершення. Права людини стали одним із ключових елементів нового міжнар. порядку, і для їх забезпечення були створені спец. ін-ти та механізми на глобальному і регіон. рівнях. Проте практично єдиним адресатом міжнар.-правових норм в галузі прав людини продовжували залишатися лише держави, в межах яких і зосереджувалися переважна більшість дем. процесів. Поглиблення глобалізації і міжнар. інтеграції, а також виникнення наднац. міжнар. орг-цій, передусім Європейського Союзу, є гол. чинниками, що впливають на дискусії навколо К.д. сьогодні. Основи сучас. теорії К.д. викладені у працях Д. Гелда, Д. Аркібуджі, М. Калдор, В. Кимлічки, Д. Аркібуджі та ін. автори обґрунтовують необхідність розвитку й утвердження К.д. такими аргументами: 1) демократія – це передусім процес, а не норми чи інституції, а багато людей в сучас. світі вже зараз залучені в дем. процеси поза межами своєї д-ви; 2) межі людської діяльності у різних сферах дедалі більше не збігаються з держ. кордонами, а члени нових сусп. рухів можуть перебувати на різних континентах; 3) глобалізація підриває держ. автономію, обмежуючи демократичність д-ви; 4) демократія всередині держав не обов'язково означає врахування відповідних принципів у їх зовн. політиці; 5) глобальна демократія є чимось більшим, ніж демократія у кожній окремій д-ві, і вона гостро необхідна для припинення міжнар. ворожнечі та налагодження співпраці задля вирішення спільних проблем. На відміну від прихильників світового федералізму та глобального уряду, теоретики К.д. доводять необхідність втілення більш децентралізованої та демократичнішої моделі, у якій немає сильних централізованих наднац. органів виконавчої влади, натомість цю владу спільно реалізують різні органи на різних рівнях.

Критики К.д. вказують на неможливість втілення справжньої демократії на глобальному та міжнар. регіон. рівнях. На думку Р. Даля, реальна можливість впливу громадян на політику та ухвалення рішень існує лише у межах невеликих політ. одиниць, а зі збільшенням такої одиниці ця можливість

невпинно зменшується. Це він доводить на прикладі сучас. міжнар. орг-цій, у яких значно більша роль належить урядам та міжнар. бюрократії, аніж міжнар. громадськості.

Одним із прикладів часткової реалізації заasad і принципів К.д. часто вважають Європейський Союз. Йому притаманна низка ознак К.д., зокрема: 1) наявність у громадян ЄС політ. прав, які вони можуть реалізовувати поза межами своєї д-ви; 2) всенародне обрання депутатів Європейського парламенту; 3) значні повноваження Європейського парламенту, включаючи прийняття ним разом з Радою законодавчих актів, які мають пряме застосування; 4) прозорість і підзвітність інституцій Союзу; 5) першочергове значення прав людини для політики ЄС; 6) активна позиція Союзу в розв'язанні глобальних проблем людства. З ін. боку, теоретики К.д. критикують ЄС за надмірний вплив держав на процес ухвалення рішень, значну владу технократів, відсутність чи слабкість спільної європ. ідентичності та єдиної політ. культури. Також вони, як правило, погоджуються, що проста екстраполяція європ. досвіду на глобальний рівень є неефективною, і будь-яка спроба відтворити щось схоже на ЄС у світ. масштабі неминуче наштовхнеться на значні труднощі.

Лит.: Archibugi, D. *Cosmopolitan Democracy and its Critics: A Review. European Journal of International Relations*. 2004. № 10 (3); Held, D. *Restructuring Global Governance: Cosmopolitanism, Democracy, and the Global Order. Millennium: Journal of International Studies*, 2009. № 37 (3).

П.М. Сухорольський

КРАЇНИ БРІКС (BRICS) (від англ. *Brazil, Russia, India, China, South Africa* – Бразилія, Росія, Індія, КНР, ПАР) – акронім, що походить від назв п'яти країн, які є регіональними екон. потугами та позиціонують себе як «не-Захід» в системі глобальних міждерж. взаємин. Термін БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) був запропонований Дж. О'Нілом у 2001, щоб об'єднати чотири д-ви, які тоді перебували приблизно на одному щаблі екон. розвитку та швидко прогресували. На момент утворення БРІК його учасники займали більше 25% світового суходолу та об'єднували 40% населення світу.

Налагодження політ. зв'язків в межах БРІК розпочалось у 2006, коли на 61-й сесії ГА ООН відбулась перша зустріч міністрів закорд. справ чотирьох країн. Перша робоча зустріч глав держав БРІК відбулась 09.VII.2008 в Японії. Того ж року відбувся перший саміт БРІК. З 2010 БРІК почали розглядати як міжнар.

інституцію. До групи проявила інтерес ПАР, яку 24.XII.2010 було офіційно запрошено до БРІК, після чого об'єднання отримало сучас. назву БРІКС. Екон. привабливість БРІКС, яка стимулювала їх політ. амбіції, визначалась такими активами країн: Бразилія – сільськогоспод. продукція, Росія – енергет. та мінеральні ресурси, Індія – дешеві інтелект. ресурси, Китай – дешеві трудові ресурси, Південна Африка – природні ресурси.

У 2014 країнами БРІКС було створено Новий банк розвитку, що в перспективі мав замінити Всесвітній банк, та пул валютних резервів (мав замінити Міжнародний валютний фонд). У 2015 главами К.Б. були проведені консультації щодо створення багатосторонньої фін. системи, аналогічної SWIFT. У 2019 мала запрацювати власна платіжна система BRICS Pay. У 2023 планувалося запровадити власну валюту БРІКС, яка мала витіснити долар з міжнар. фін. розрахунків. Проте ці плани К.Б. не були реалізовані.

Початковою метою об'єднання було проголошено встановлення справедливого, дем. й багатопольярного світ. порядку, але згодом мета діяльності об'єднання доповнилась політ. питаннями, зокрема критикою глобаліз. процесів, які спрямовані проти країн, що розвиваються, а також критикою зах. держав як їх гол. суб'єктів. Антизахідні позиції властиві практично всім К.Б., проте лідерами з цього питання є РФ і КНР, критика яких на адресу США та їх союзників є найбільш послідовною. Останніми роками екон. проблеми К.Б. прогресують. Починаючи з 2015, у Бразилії й Росії посилюється рецесія, Китай сповільнив екон. розвиток у 2022–2023 до мінімальних з 1990-х рр. темпів, економіка ПАР також не прогресує. З метою посилення екон. та політ. позицій об'єднання на 15-му саміті БРІКС, який відбувся 22–24.VIII.2023 в Йоганнесбурзі, до його складу були запрошені ряд ін. країн. У 2024 до цієї групи К.Б. приєдналися Ефіопія, Єгипет, Іран та ОАЕ. Інтерес до об'єднання БРІКС з перспективою майбутнього членства в цій міжнар. структурі в різний час виявили Аргентина, Саудівська Аравія, Алжир, Бангладеш, Бахрейн, Білорусь, Венесуела, Туреччина.

Лит.: BRICS. An Anti-Capitalist Critique. Edited by Patrick Bond and Ana Garcia. Published by Pluto Press, 2015; Oliver Stuenkel. The BRICS and the Future of Global Order. Lexington Books, 2016; Li Xing. The BRICS and Beyond The International Political Economy of the Emergence of a New World Order. Routledge, 2018; Handbook of BRICS and Emerging Economies. Edited by P.B. Anand, Shailaja Fennell, Flavio Comim. 2020.

В.Ф. Смолянюк

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ – країни Азії, Африки, Латинської Америки, Океанії, які, починаючи з епохи великих геогр. відкриттів XV–XVI ст., були колоніями (напівколоніями) розвинених країн світу; країни, залежні від держав-лідерів, що мають формальні ознаки держ. суверенітету, але залишаються нерівноправними учасниками світового екон. й політ. процесів; країни, що мають низькі стандарти діяльності дем. урядів, вільної ринкової економіки, соціальних програм та гарантій прав людини для своїх громадян. Термін «К.,щ.р.» поступово витісняє властиві XX ст. терміни «третій світ», «країни, що не приєдналися», «нейтральні нації» тощо.

До К.,щ.р. відносяться країни, які в 50–60-х рр. XX ст. звільнились від колоніальної залежності та формально стали повноправними членами світ. співтовариства. Ці країни змінили структуру міжнар. відносин і традиц. міжнар. права. Останнє (євроцентричне за своїм походженням), яке раніше трактувало колоніальні народи як «нецивілізовані», позбавляючи їх міжнар. суб'єктності, трансформувалось в універсальне міжнар. право, що відбиває запити нових народів на суверенну рівність та співробітництво. Домінантна роль у такому праві належить принципам суверенітету й рівності між д-вами.

Представляючи більшість людства, К.,щ.р. є доволі неоднорідними в політ. й соц.-екон. сенсі. До них належать примітивні парламентські та президентські республіки, монархії з феод. традиціями, диктаторські режими. За показниками рівня життя, освіти, охорони здоров'я більшість К.,щ.р. є найбіднішими. За складом населення такі країни є переважно поліетнічними, за реліг. уподобаннями – поліконфесійними. Разом з тим їх об'єднує ряд спільних рис: колоніальне минуле та детермінована ним екон. й соц. відсталість; залежне становище в системі міжнар. зв'язків; належність до «периферії» цивіліз. світу, експлуатація якого з боку розвинених держав (т. з. цивілізаційного «ядра») триває, попри формальне засудження колоніальної ідеології; перехідний характер сусп.-політ. структур; намагання посилити суб'єктний потенціал у спілкуванні з ін. учасниками міжнар. життя тощо.

У 1964 на першій сесії Конференції ООН з питань торгівлі й розвитку (ЮНКТАД) К.,щ.р. створили «Групу 77», учасники якої заявили про намір спільно вирішувати найбільш важливі екон. проблеми. Згодом кількість держав-членів групи зросла

до 130, при цьому її назва не змінилась. Група складається з трьох регіон. підгруп – азійської, африк. та латиноамер. Маючи Хартію та координац. органи, група розробляє й узгоджує позиції К.,щ.р. з найбільш важливих питань міжнар. екон. взаємин, готує проекти документів для ООН та ін. міжнар. структур. Іншою міжнар. структурою, створеною за активної участі К.,щ.р., став проголошений у 1961 Рух неприєднання (станом на 2023 об'єднує 120 країн). Ініціаторами його утворення стали Індія, Єгипет, Індонезія, Гана та Югославія. Рух відстоює принципи демократії, рівності та виключення з міждерж. взаємин проявів диктату, вищості та претензій на гегемонію. Принципами Руху неприєднання стали: боротьба проти колоніалізму та неокolonіалізму, апартеїду, расизму, всіх форм гегемонізму й експансіонізму; мирне співіснування держав; забезпечення миру і безпеки; припинення гонки озброєнь, особливо ядерних; розбудова справедл. міжнар. взаємин в екон. сфері; становлення нових інформац. відносин та ін.

За активної участі К.,щ.р. були розроблені й прийняті наступні документи ООН: Декларація надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960; Декларація про постійний суверенітет над природними ресурсами 1967; Декларація про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970; Визначення агресії 1974; Декларація про встановлення нового економічного порядку 1974; Хартія економічних прав і обов'язків держав 1974 тощо. Останнім часом зростає увага К.,щ.р. до незахідних наддержавних об'єднань на кшталт БРІКС, які претендують на посилення суб'єктності в системі міжнар. взаємин та урівноваження авторитету й сили зах. держав.

Дискусійним моментом аналізу сучас. міжнар. процесів є віднесення до К.,щ.р. деяких пострадянських (постсоціалістичних) держав, політ. розвиток яких перебуває у значній залежності від зовн. екон., фін., політ., інформац. та ін. впливів.

Лім.: Jeffrey D. Sachs. *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*. Penguin Books, 2005; Paul Collier. *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford University Press, 2008; David Bacon. *Illegal People: How Globalization Creates Migration and Criminalizes Immigrants*. Beacon Press, 2009; Abhijit V. Banerjee, Esther Duflo. *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. PublicAffairs, 2012.

В.Ф. Смолянчук

КРАТОЛОГІЯ (грец. *kratos* – влада, *logos* – вчення) – наука про проблеми влади, її походження, функціонування і розвиток, види і форми, носіїв, об'єкт, підстави, способи впливу, функції і завдання, взаємодію з ін. сусп. процесами. Витоками К. можна вважати міфи і легенди народів Старод. світу. Божественне першоджерело тогочасних соц.-політ. і правових порядків проходить як осн. ідея і тема старод. міфів. Витоки більшості сучас. ідеалів (рівність, справедливість, свобода, законність) беруть початок із роздумів грец. мислителів про зміст і сутність владних відносин у людському сусп.-ві. Осн. підходи до визначення влади почали формуватись у контексті антич. філософії як узагальнення соц.-політ. досвіду Старод. Греції і Риму. У працях Платона та Аристотеля містяться перші обрис поняття «влада», цікаві спостереження про неї, її властивості й закономірності. Платон розглядав владу як силу, що базується на специф. знанні – знанні правління. Аристотель характеризував владу як властивість (приналежність) будь-якої складної системи: усе, що складається з кількох частин, має володарюючий і підлеглий елементи. У політ. і кротологічних концепціях давньогр. мислителів – Сократа, Платона та Аристотеля – простежуються контури висхідних принципів трьох найвпливовіших політико-світоглядних течій ХХ – поч. ХХІ ст. – концепції «відкритого суспільства», доктрини тоталітаризму і теорії дем. політ. режиму. Проте антич. мислителі не вдавалися до детального аналізу поняття «влада». У країнах Старод. світу функціонували дві принципово відмінні форми влади і владних відносин. На Сході (Єгипет, Дворіччя, Палестина, Індія, Китай) царська влада була деспотичною, необмеженою, проголошувала себе посланою небом; тут уперше зародилася бюрократія, яка покійно виконувала волю царя і сама багата в чому визначала характер цієї волі. Змістовно давньох. державницько-владні доктрини адресувалися бюрократії у вигляді порад і практ. рекомендацій щодо якомога кращого та ефект. здійснення влади правителя. У країнах Старод. Сходу специф. шлях державотворення зумовив появу «великої машини» царського правління, у якій злилися воедино експансивність східно-общинницького колективізму й могутність одноосібної царської влади. Влада у Старод. Греції була політичною і демократичною. Д-ва апробувала прогрес. форму врядування – демократію (народовладдя), яка зобов'язувала бюрократію служити народу. Започаткований принципово ін. тип

сусп.-держ. відносин: першоосновою сусп. порядку мало бути справедливе законодавство, у здійсненні полісної влади мав брати участь кожен громадянин. Високий ступінь громадянськості афінян у поєднанні з дотриманням полісних законів породив «велику систему» співправління й співпраці громадян, у якій влада функціонувала не згори донизу, а переважно горизонтально. У класич. античному полісі вперше в історії теоретично обґрунтована й практично реалізована концепція самоуправління сусп.-вом, яке здатне до саморегуляції за допомогою законів.

На зміну античності прийшов період розвитку християнства, яке успішно перетворило витончені ідеали давньогрец. філософів у легко засвоювані реліг. догми. Результатом перетворення стала реліг. концепція політики і влади. У Середні віки катол. церква претендувала на провідну роль у сусп.-політ. житті й найбільших успіхів досягла в часи послаблення королів. та імператор. влади, феод. розбрату, коли папський престол посіли сильні лідери. Устремління церкви і духовенства до опанування світської влади обґрунтовувалися відповідними теократичними теоріями, суть яких зводилася до тези про підлеглість д-ви церкві (А. Августин, Т. Аквінський та ін.). Завдяки їй світські правителі повинні були коритися церкві не лише як віруючі, а й як особи із владними повноваженнями.

Мислителі Відродження рішуче виступили проти засилля реліг. світобачення та догм катол. церкви у політ. житті сусп.-ва. XV–XVI ст. характеризувалися критикою феод. устрою та обґрунтуванням переваг існування сильної централіз. влади монарха, у XVII ст. відбулося повернення до раціоналіст. надбання попередніх поколінь, поглиблення ідей про природне право, з'ясування співвідношення та співіснування свободи і права, особи і влади, громадянина і д-ви. З'являються нові погляди й бачення історії зародження та розвитку людської цивілізації, д-ви та її адмін. апарату. Наука про політику і владу, яка займала найнижчий щабель у середньов. ієрархії академіч. знання, активно виходить на перший план і стає одним із гол. джерел віри сусп.-ва у майбутнє. Видатні політ. мислителі XVI ст. (Н. Макіавеллі, В. фон Гуттен, А. Моджевський та ін.) відійшли від теологічних трактувань витоків та істор. розвитку д-ви і влади, почали розглядати їх як результат діяльності людей.

Кратологіч. ідеї та соц. концепції утопічного соціалізму, комунітарні принципи організації сусп.-ва (Т. Мор, Т. Кампанелла

тощо) стали своєрідною реакцією на соц. несправедливість, приватну власність та індивідуалізм. З'являються політ. концепції і доктрини, автори яких спробували поглянути на д-ву і владу раціонально, виводили її природні закони з прагматичних і сусп. позицій. Проте теоретики утопічного соціалізму не порушували корінного питання тогочасної сусп.-політ. думки про свободу особистості, обмежувалися обговоренням прав та обов'язків усіх членів д-ви. Усупереч дем. переконанням ці мислителі на рівні підсвідомості заклали ідеол. підвалини культу особи та тотального контролю, відлуння яких знайшло місце в тоталіт. і авторит. режимах XX–XXI ст.

У політ. і кратологіч. концепціях Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є й ін.) остаточно сформувалися на рівні політико-наукового світобачення базові цінності зах. цивілізації, завдяки яким європ. країни прийшли до утворення правових держав і дем. правління. Епоха Просвітництва, що завершує Новий час, була позначена активним пошуком сусп.-правового ідеалу. Провідні мислителі (Ф. Вольтер, Г. Гегель, В. Гумбольдт, Д. Дідро, І. Кант, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, Д. Юм та ін.) намагалися утвердити «царство розуму», в якому панувала б гармонія інтересів вільного індивіда і справедливого сусп.-ва, а гуманізм став би вищою нормою соц. життя. Виходячи з культу здорового глузду та розуму, просвітники прагнули підкорити ідеальному началу сусп. лад, держ. установи, яким належало піклуватися про загальний добробут. Вони піддавали гострій критиці феод. відносини, принципи правління абсолютист. монархій, обґрунтовували необхідність встановлення нових сусп. порядків. Проти феодально-абсолютист. д-ви спрямована теорія сусп. договору, яка давала право народу позбавити влади государя, який порушив умови договору.

Представники франц. Просвітництва у XVIII ст. рішуче виступили проти існування необмеженої монархії, втручання церкви у політ. життя сусп.-ва, за скасування станових привілеїв. Просвітники активно опрацьовували питання походження держави і влади, функції д-ви, типи держ. правління. Суттєвою рисою 2-ї пол. XVIII–XIX ст. стали два епохальні чинники: європ. цивілізація бурхливо розвивалася під впливом Великої Французької революції, яка проголосила новий політ. устрій і продемонструвала зразки демократії та свободи; унаслідок промисл. перевороту потужно розвиваються і стають панівними капіталіст. відносини.

Наприк. XVIII – у 1-й пол. XIX ст. під впливом західноєвроп. революцій у кратолог. думці Заходу виокремилося унікальне явище: низка видатних мислителів-лібералів, спрямували свої концепції в бік класичного консерватизму. З'явилися видатні «напівліберали»-«напівконсерватори» (Дж. Бентам, Дж. Мілль та ін.), які прагнули надати цьому світоглядному гібриду концептуального характеру, ввести його в практ. політику.

Друга пол. XIX – поч. XX ст. характеризувалися принципово новими тенденціями сусп. розвитку: 1) активним зростанням участі мас у політ. житті (пануванням «колективної посередності»); 2) довготривалим оновленням механізму політ. влади, яка апелює здебільшого не до Бога чи успадкованих привілеїв, а до волевиявлення мас; 3) появою специф. організац. прийомів завоювання й утримання політ. влади (створення і діяльністю масових політ. партій); 4) появою нових тех. можливостей, що створили якісно ін. ситуацію у взаємовідносинах між тими, хто управляє, і тими, ким управляють. На відміну від суспільств, де був міцним фундамент консерватизму та агресивні домагання «колективної посередності» були нейтралізовані в зародку і звелися до боротьби партій-суперниць за політ. владу в рамках закону й конституц. норм, у суспільствах, де духовно-світоглядна консервативна традиція була слабкою, недорозвинутою чи зовсім відсутньою, склалася ін. ситуація. «Колективна посередність» стала нав'язувати сусп-ву свої «закони», примітивні, утопічні (радикально-соціалістичні й комуніст.) ідеї. У др. пол. XIX ст. в Європі і, зокрема, у Російській імперії, утверджується теорія наукового комунізму, засновниками якого стали К. Маркс і Ф. Енгельс. Марксизм ґрунтувався на кратолог. ідеях: істинне народовладдя можливе виключно за умов подолання приватної власності на засоби виробництва, їх усуспільнення та знищення всіх ін. видів відчуження; побудова нового сусп.-політ. та екон. ладу на соціаліст. принципах досягається внаслідок збройного повстання народу; гол. умовою перемоги революції й переходу до соціалізму (успіх якого можливий лише водночас у більшості країн або хоча б у наймогутніших д-вах континенту) є диктатура пролетаріату; авангардом робітничого класу має бути комуніст. партія, яка ставить за мету організацію його класової боротьби, керівництво нею, завоювання політ. влади; марксизм визначає провідну роль д-ви (у взаємозв'язку з громадян. сусп-вом); держава є продуктом сусп-ва на певно-

му ступені розвитку і прагне стати над ним; політ. влада є організованим насильством одного класу для придушення ін.; одне з гол. завдань народної революції – зламати бурж. держ. машину і побудувати нову за типом держави-комуни, поєднавши в одному органі функції законод. і викон. влади.

У рад. і новітній рос. філософ., соціолог., юрид. і політолог. літературі накопичений певний концептуальний досвід дослідження влади, проте ці традиції не настільки глибокі. До поч. 1960-х рр. влада як сусп. явище практично не досліджувалася в СРСР, поняття «влада» не мало самостійного місця в системі суспільствознавчих дефініцій і зазвичай ототожнювалося з «державною владою». Уперше дефініцію «влада» введено в коло дослідницьких проблем у 1963 у статті О. Корольова і О. Мушкіна «Государство и власть», першим значущим дослідженням стала монографія М. Кейзерова «Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий». У СРСР теорет. інтерпретація політ. влади залежала від політ. обставин та ідеол. тиску, що перервали традицію вивчення цього феномена.

Сучас. дискусії про владу в зах. К. започатковані у 50-х – на поч. 60-х рр. XX ст. (Р. Бершгедт, Р. Даль, Д. Картрайт, Е. Кеппен, Х. Лассуелл та ін.), в яких здійснена вдала спроба всебічного, систематизован. аналізу владних відносин у сусп-ві й окремих його сферах. Істотний внесок у розвиток К. зробили Х. Арендт, Р. Арон, Б. Беррі, Р. Бершгедт, П. Блау, Т. Белл, Д. Болдуїн, Т. Вартенберг, М. Вебер, Е. Гідденс, Р. Даль, Г. Лассуелл, С. Льюкс, Ч. Мерріам, Б. Рассел, Д. Ронг, М. Фуко й ін.

На розвиток К. XX ст. вплинули сусп.-політ. процеси і катаклізми, що відбувались у тогочас. світовій цивілізації. Теорія політики і політ. влади, їх місце в системі суспільствознавства докорінно змінилися: якщо до 1960-х рр. у сусп-ві неподільно панували образи і поведінка, які прийшли з XIX ст., то наприк. XX ст. відбувся перехід, спричинений новими ідеями і концепціями; постмодерний розум сигналізував людству не про занепад, а відкривав нові перспективи, що не мали нічого спільного з політ. надмірностями XIX – 1-ї пол. XX ст.; сформувалася самостійна наука і навч. дисципліна – політологія. Після розпаду СРСР К. акцентує увагу на проблемах розвитку пострадян. незалежних держав.

Становлення демократії в Україні актуалізує необхідність детального вивчення влади в усіх її аспектах і легітимізацію К. в Україні. Генезис К. в Україні нерозривно пов'язаний зі становленням світової К. Деякі елементи демократії спостерігались у формуванні

політико-владних відносин ранньослов'янських спільнот: відповідальність влади перед народом, проведення виборів особно від князя, поява первісних форм сусп. договору між князем і народом. Елементи демократії збереглися і розвинулися в Київській Русі: єдність і суверенність політ. влади; організація найдодільніших форм правління; легітимність влади князя; місце в системі формування владних відносин представницьких установ (князівської ради, ради дружини, боярської ради, феод. з'їздів, соборів, віче); місце у владній системі колект. форм влади й одноособної влади; відсутність ідей і власне абсолютної влади; розмежування сфери юрисдикції між князем, його васалами і церквою; обґрунтування уявлення про людину як активного суб'єкта (активність мала реліг. спрямування) політико-владних відносин тощо. У період занепаду та руйнації (від сер. XIV ст. – до Люблінської унії 1569) перед українцями постало істор. завдання самозбереження, самовизначення, підвищення рівня освіченості, пробудження потягу до незалежної державності.

Провідними у поглядах гуманістів-полемістів (І. Вишенський, Ю. Дрогобич, С. Оріховський-Роксолан, Х. Філалет та ін.) були питання про державу, закон і право, форми і методи управління д-вою, суверенітет держ. влади і визначення межі її влади над індивідами. Вони одними з перших у европ. К. заперечили божественне походження влади (вважали, що вона виникла внаслідок укладеної угоди між людьми) і держави, виступили проти підпорядкування світської влади духовній, за невтручання церкви у держ. справи.

Кратолог. практика XVII ст. спрямована на вирішення двох найважл. і взаємопов'язаних завдань: створення незалежної д-ви в етнічних межах України й запровадження в ній нової моделі соц.-екон. відносин (з дрібною козацькою власністю на землю в основі). Наслідуючи дем. традиції запороз. козацтва (свобода, рівність, волелюбність, взаємоповага і взаємодопомога, забезпечення умов для розвитку творчих здібностей, принцип непримусової системи комплектування й мобілізації до козац. війська), Б. Хмельницький уперше в світ. історії запровадив виборну систему держ. влади – гетьманщину (найвища влада являла собою синтез рис монархії (гетьман), аристократії (рада старшин) і станової демократії (генеральна рада)), рішуче боровся за зміцнення й централізацію держ. влади.

Конституція (1710) П. Орлика та пов'язані з нею документи дають змогу констатувати

інноваційність тогочас. К. в Україні, яка збагатилася ідеями сусп. договору; парламентаризму; парламентарно-президентської республіки; правової і соціальної д-ви; природних прав людини і народу, незалежності судової системи; загального рівного виборчого права (у рамках козац. стану); поєднання військ. та адмін. влади, їх структур; обмеження повноважень глави д-ви і контроль за їх виконанням; відділення держ. системи від сфери приватного життя; принципами поділу влади; конституціоналізму; народ. суверенітету; держ. суверенітету й незалежності; виборності всіх держ. посад знизу до гори. К. в Україні цього періоду задовго до европ. буржуазно-дем. революцій сформулювала прогресивні дем. ідеї як альтернативу шляху, яким рухалася Російська імперія з її феодально-кріпосницьким гнобленням, абсолютист. необмеженою централіз. владою, колоніальною політикою денационалізації та русифікації ін. народів. У плинні боротьби проти політики рос. колоніалізму К. в Україні примножилася ідеями держ. незалежності, автономії, суверенітету, рівності, волі, демократії, справедливості.

Осмилення ситуації, що склалася після впровадження кріпацтва, розгрому Запорозької Січі, відбувалося в прихованих формах таємних товариств і творів анонім. авторів. Перша пол. XIX ст. проходила під знаком жорстокої політ. реакції, царський уряд розпочав непримиренну боротьбу проти ліберальних ідей. Діяльність таємних товариств активізувалася в сер. XIX ст., коли нагально постали проблеми ліквідації кріпацтва, відстоювання інтересів і прагнень селян, поширення та втілення в життя ідей европ. лібералізму і просвітництва. Рос. державність трималася на трьох гол. принципах, які не могли бути визнані на укр. землях: православі, самодержавстві, народності (панування великорус. народності й придушення нац. партикуляризму).

Кратолог. погляди членів Кирило-Мефодіївського т-ва мали чимало спільного з ідеями декабристів, петрашевців, револ. демократів (В. Белінського, О. Герцена), визначних діячів польс. визвольного руху (А. Міцкевича, Й. Лелевеля й ін.), стали першою політ. програмою для українців – створення незалежної держави на дем. засадах рівності, свободи і реліг. толерантності. Перебудову чинного сусп.-політ. ладу на нових засадах Товариство розглядало через знищення абсолютизму, повалення царизму. Револ. народництво збагатило К. в Україні ідеями заперечення експлуататорської д-ви, монар-

хізму, необмеженої влади царя, її надмірної централізації, формування револ. влади, залежної від волі народу. В основу всіх рівнів влади планувалося покласти принцип верховенства волі народу, принципами організації центр. влади проголошувалися її виборність, змінність, підзвітність, підконтрольність.

Перші десятиліття ХХ ст., попри суперечливість ідей укр. нац. державотворення, були особливо плідними в розвитку К. в Україні. Наприк. у ХІХ – на поч. ХХ ст. лібералізм (М. Драгоманов, Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський) в Україні не набув такого поширення, як у країнах Зах. Європи. Натомість, в укр. політ. думці переважали ідеї соціалізму (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Подолинський, І. Франко). Помітніше місце в історії К. в Україні посідають ідеї консерватизму (В. Кучабський, В. Липинський, С. Томашівський), які активізувалися у ХХ ст., що було спричинено існуванням у 1918 гетьманату П. Скоропадського, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав, доведення наступництва монарх.-гетьман. традицій. Гол. увагу обґрунтуванню ідеї незалежної Української держави приділяли ідеологи націоналістичного (Д. Донцов, М. Міхновський, М. Сціборський) і націонал-дем. (О. Бочковський, С. Дністрянський, С. Рудницький, В. Старосольський) напрямів політ. думки.

Докорінний злам у змісті влади, постановці й налагодженні її теоретико-методолог. досліджень, був пов'язаний із жовтневим переворотом 1917, який спочатку в теорії, а потім на практиці переніс смислові наголоси, інакше розставив акценти в уявленнях про владу. Гол. стало звернення не власне до влади, а до політики, боротьби за владу, революції, диктатури пролетаріату, рад, до питань керівної й спрямовуючої ролі комуніст. партії, у перспективі – до проблем відмирання д-ви і держ. влади, перенесення центру суджень у майбутньому на сусп. комуніст. самоврядування. Упроваджується новий тип влади, що тлумачився її апологетами як безмежний, якому прогнозувалося стати загальним типом влади – рад. влада (політ. режим як сплав диктатури правлячої комуніст. партії з розпорядчими функціями рад. органів).

Наприк. 1917 сформувався укр. націонал-комунізм, який до поч. 1930-х рр. найповніше презентував К. в Україні, був спрямований на пошук можливих шляхів нац. самоствердження України. Виникла низка політ. течій (ліва течія в УСДРП, укр. комуністи-самостій-

ники, боротьбисти, укапісти, самостійницька течія федералістів у КП(б)У, «шумськизм», «волобуївщина», «хвильовизм»), які поєднували ідеї комуніст. перебудови сусп.-ва, повного нац. визволення України, створення суверен. Української держави. Саме ці політ. течії зробили на короткий період можливим розвиток елементів українізації. Праці укр. дослідників цього періоду можна умовно поділити на дві групи: 1) написані до сер. 1930-х рр., у яких розглядалися певні теорет. питання (у т. ч. і держ. влада); 2) ті, що писалися пізніше, у них теорет. інтерпретація держ. влади значною мірою залежала від політ. обставин та ідеол. тиску, здійснювалась у руслі парадигми істор. матеріалізму, апологетизації радян. політ. системи і влади. Починаючи з 1930-х рр., у К. в Україні домінує марксист.-ленінсько-сталінська тенденція, самостійність кратолог. думки була мінімальною.

У повоєнний період у К. в Україні окреслилися два напрями: один презентувала укр. еміграція, політико-владні ідеї якої відзначалися духом нескореності, незалежністю суджень, часто навіть надмірною войовничістю. Серед осн. постулатів політ. ідеології укр. еміграції слід відзначити різку критику сталінського тоталіт. режиму, відокремлення УРСР від СРСР, утворення незалежної д-ви, подолання тяжкої спадщини більшовизму, утвердження дем. ладу. Протилежне забарвлення мала кратологіч. думка в рад. Україні: будучи спотвореною утопічними засадами наук. комунізму, її апологети закликали до повного злиття націй, знищення політики і держави, з ентузіазмом викривали клас. ворогів. Цей напрям поширював у суспільствознавчій літературі і в практ. політиці схоластичний спосіб мислення і поведінки: відірваність від життя, догматизм, висунення нежиттєвих проблем, авторитарність, навішування ярликів, пошук ересі, специф. прийоми аргументації тощо.

До 1960-х рр. вивчення влади як сусп. явища було практично відсутнє, а поняття «влада» не мало самостійного місця у вітчизн. системі суспільствознавчих понять, ототожнювалося з «державною владою». Сучас. К. в Україні зародилася наприк. 1960 – на поч. 1970-х рр., коли частина філософів і соціологів, які працювали у руслі парадигми істор. матеріалізму, зрозуміли, що теорія й практика марксизму-ленізму переживають кризу. Перші праці укр. філософів (І. Бичка, І. Болясного, М. Булатова, В. Василенка, М. Дученка, М. Михальченка та ін.) представляли нормативістський напрям, їх автори спробували

відповісти на тодішні істор. виклики: якою має бути науково обґрунтована політика, ін-ти і влада в д-ві, що претендує стати загально-народною. Водночас, у підпіллі формувався напрям політико-філософської критики рад. тоталіт. режиму і влади, який не мав виходу на широкий читацький загал. У 1970-1980-х рр. дослідження теорет. проблем політики і держ. влади, їх взаємодії з ідеологією були представлені двома напрямками: 1) апологетикою рад. політ. системи (пальму першості тримали відділи і кафедри наук. комунізму й історії КППС); 2) нормативістським напрямом (існував у мімікрізованій формі в АН УРСР і ВНЗ республіки), у руслі якого розроблялися проблеми структури політики, функції політ. ін-тів, взаємодії д-ви і сусп-ва, політики та ідеології тощо). У цей період з'являються праці філософів В. Андрущенко, В. Антоненка, В. Кременя, Ф. Кирилюка, І. Кураса, М. Михальченка, І. Надольного, В. Пазенка, Ф. Рудича, В. Табачковського та ін. Укр. дослідники рад. періоду визначали владу переважно на макрополітичному рівні, обґрунтовували її класову природу й зумовленість характером екон. відносин, тема держ. влади належала до заідеологізованих аспектів вітчизн. суспільствознавства.

На поч. 1990-х рр. в Україні спостерігалось поживання інтересу до владної проблематики, до фахівців, які вже мали значні напрацювання в цій сфері, долучилися дві групи дослідників: перша змогла без ідеол. перешкод вивчати та інтерпретувати історію укр. політ. філософії (у т. ч. кратологічну тематику), розробляти нац. концепції політ. розвитку; другу групу становили колиш. науковці з відділів і кафедр наук. комунізму та історії КППС, які аналізували та пропагували здобутки зах. політології. З'являються ґрунтовні праці В. Бабкіна, Є. Бистрицького, М. Головатого, В. Литвина, М. Михальченка, М. Поповича, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, Ю. Шемшученка та ін., у яких розглядався феномен тоталітаризму, засоби контролю тоталіт. влади і системи за людиною, концепція дем. влади, суверенності народу, співвідношення влади, сили і насильства.

Наприк. ХХ – на поч. ХХІ ст. з'явилися праці, у яких провідні вітчизн. вчені-суспільствознавці зробили успішні спроби обґрунтування власного бачення змісту влади (політ., держ., соц.) під кутом зору органіч. поєднання здобутків світової теорії влади з укр. політико-владним контекстом. Предметом їхнього аналізу є трансформаційні і модернізаційні зрушення в укр. соціумі й політиці; структура, функції і тенденції розвитку органів держ.

влади; проблеми розподілу влади, діяльність її суб'єктів, забезпечення ефект. системи стримувань і противаг; функціонування законодав. влади; шляхи формування та функціонування викон. влади в Україні, визначення внутр. і зовн. чинників, що впливають на процес становлення викон. влади; діяльність урядів незалежної України; політ. та правові аспекти законодавчого визначення статусу Кабінету Міністрів України і центр. органів викон. влади, їхня еволюція; феномен президент. влади в Україні; функціонування судової гілки влади; аналіз громадян. сусп-ва та народовладдя як основи потестарної організації дем. суспільств; дослідження місц. самоврядування та регіон. влади як форм самоорганізації життєдіяльності сусп-ва; роль виборів як механізмів формування влади, специфіка соц. і виборч. технологій; ЗМІ та паблік рилейшнз у боротьбі за політ. владу та ін. Утім простежується очевидна диспропорція між численними розвідками щодо різних аспектів влади в Україні й невеликою кількістю ґрунтовних досліджень щодо її природи і методолог. засад осмислення.

Лит.: Дем'яненко Б.Л. Розвиток кратологічних знань в Україні. Корсунь-Шевченківський, 2011; Дем'яненко Б. Розвиток кратологічних знань в зарубіжних країнах : історична ретроспектива. «Гілея : науковий вісник». Зб. наук. праць : гол. ред. В.М. Вашкевич. К., 2013. Вип. 68 (№ 1); Дем'яненко Б. Трансформація «обличчя» влади в сучасній зарубіжній кратології. «Гілея : науковий вісник». Зб. наук. праць : гол. ред. В.М. Вашкевич. К., 2013. Вип. 72 (№ 5); Дем'яненко Б. Історіографія вітчизняного владознавчого дискурсу : чверть століття пошуків, концептуалізації, узагальнень. Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 4; Дем'яненко Б. Історіографія вітчизняного владознавчого дискурсу : чверть століття пошуків, концептуалізації, узагальнень (продовження). Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 42 (Спецвипуск); Дем'яненко Б. Історіографія вітчизняного владознавчого дискурсу : чверть століття пошуків, концептуалізації, узагальнень (продовження). Humanitarium / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-тет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельн.; Ніжин, 2017. Т. 39. Вип. 3; Дем'яненко Б. Історіографія вітчизняного владознавчого дискурсу: чверть століття пошуків, концептуалізації, узагальнень (закінчення). Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельн., 2018. Вип. 43;

Б.Л. Дем'яненко

КРИЗА ПОЛІТИЧНА (грец. *krisis* – перелом, різкі зміни) – неможливість продовження попереднього напрямку/типу політ. життя або способу його реалізації, розрив нормаль-

ної течії функціонування політ. ін-тів, несподівана і суттєва зміна політ. ситуації. Кожна К.п. характеризується такими елементами: несподіваність та непередбачуваність, тривалість у часі, здійснення суттєвого впливу на функціонування політ. системи. Слід розрізнити поняття криза та конфлікт. Визначення конфлікту передбачає чітке окреслення сторін, які беруть участь у ньому, на томість криза не передбачає персоніфікації. К.п. прийнято поділяти на функціональні та структуральні. Функціон. криза виявляє незадовільне функціонування окремих політ. ін-тів, невиконання ними властивих їм іманентних функцій. Структуральні – переважно пов'язані із недоліками ін-тів, з яких складається політ. система. Для її вирішення слід проводити системні зміни. До числа К.п. переважно відносять: кризи політ. системи, парламент., урядові та міжнар. кризи. Криза політ. системи є наслідком несподіваних трансформацій політ. системи або відсутності необхідних змін. Зміни охоплюють усі сфери сусп-ва, вони тривали в часі, й наявні інструменти не дають змоги відновити втрачену рівновагу. Такою була криза політ. системи Радянського Союзу 1985–1991. Парламент. криза характеризується тим, що парламент не здатен виконувати свої базові функції, його роль у сусп-ві і вплив на політ. процеси стають обмеженими порівняно з тими, що передбачено правом, після виборів структуризація парламенту ускладнена, він не може сформувати керівні органи і забезпечити передбачувану роботу. Також до показників парламент. кризи відносять втрату правлячою партією, або урядовою коаліцією більшості, необхідної для прийняття рішень, що ставить на порядок денний формування нової більшості/уряду. Відповідно попередній формат політики стає неможливим. Урядова криза – фаза в процесі реалізації влади в межах парламент. та напівпрезидент. системи правління, яка починається з голосування в парламенті вотуму недовіри, або дострокової відставки уряду і завершується формуванням нового уряду. В межах напівпрезидент. системи правління (V республіка у Франції) уряд може також піти у відставку внаслідок втрати підтримки президента країни. Міжнар. криза передбачає конфлікт, загрозу існуванню стабільної системи взаємовідносин в екон., політ. або військ. плані. Переважно виходить за межі однієї д-ви, може охоплювати групу країн. Міжнар. криза здатна спричинити війну.

А.С. Романюк

КРІЗОВИЙ СИНДРОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ – тривалий хронічний процес з точками деструктивного загострення, де модернізація розглядається не як одноразовий перехід від традиц. до індустр. сусп-ва, а як послідовний процес переформатування/осучаснення заради подолання загрозливих для держави й сусп-ва явищ. К.с.м. можна уявити у вигляді теор. моделі, яка враховує чинники, що зумовлюють гострі кризові прояви та обмежену кількість варіантів їх подолання, де модернізація стає інституціоналізацією системної реакції на нові виклики. У свою чергу, модернізація як засіб оновлення може сприяти не лише набуттю системної функціональності, а й переходу кризових процесів у хроніч. стан, де термін існування політ. системи безпосередньо залежатиме від наявної ресурсної бази. Поняття «К.с.м.» належить до таких, що мають різні трактування в зах. і вітчизн. науці. Така суперечливість є похідною від двох обставин: 1) часу появи поняття і причин його заперечення в зах. наук. обігу; 2) поширення та популярності поняття на пострадян. просторі.

Термін «К.с.м.» – «crises syndrome of modernization» – вперше з'явився в 1971 на сторінках збірника «Crises and Sequences in Political Development» під редакцією Л. Біндера. Тематичний збірник «The Committee on Comparative Politics of the SSRС» став сьомим томом, де узагальнювалися дослідження політ. розвитку в істор. ретроспективі. У передмові редактор цієї праці Л. Біндер наголошував на тому, що виокремлення «криз політичного розвитку», які супроводжують модернізацію, зумовить збільшення ваги порівняльної експертизи завдяки розумінню модернізації як єдиного алгоритму з обов'язковими складовими. Показово, що колектив авторів запропонував різні підходи до розуміння не лише множини криз модернізац. процесу, а й окремих криз. Так, Дж. Коулман був автором розділів «Синдром розвитку: диференціація-рівність-спроможність», «Проникнення: криза спроможності уряду»; Дж. Ла Паломбара написав розділ «Розподіл: криза управління ресурсами»; Л. Пай – «Ідентичність і політична культура» та «Криза легітимності»; М. Вайнер – «Політична участь: криза політичного процесу». С. Верба в розділі «Послідовності та розвиток» уже вводить поняття «К.с.м.», яке охоплює провісники кризи в майбутньому і окреслює пошук шляхів їх нейтралізації з боку ін-тів влади залежно від проявів, а саме: 1) проникнення – в інститутах і механізмах держ. управління; 2) участі – внаслідок

док збільшення інкорпорування широких нар. мас у політ. процес і відповідного поглиблення впливовості політ. активності мас на прийняття держ. рішень; 3) легітимності, що відображає рівень підтримки держ. рішень як таких, що є адекватними політ. викликам; 4) розподілу матер. та ін. благ у сусп-ві; 5) ідентичності, що відображає поділ на тих, хто відповідає за рішення, і тих, хто залежить від прийнятих держ. рішень. Виправдання такого підходу С. Верба вбачав у стандартності модернізації, яка має пройти певні етапи. До недоліків було віднесено принципову неможливість відрізнити кризові предикти від самих криз. Слід зазначити, що поширення набула і версія К.с.м. як послідовного розвитку шести стадій – проникнення, дифузії/інтеграції, участі, ідентичності, легітимності, поширення. Проте спільна для всіх версій К.с.м. неможливість розмежувати причини політ. криз та їхні наслідки спричинила нищівну критику поняття, оскільки ні політ. криза, ні сукупність криз не стали об'єктом дослідження. Не було й методології дослідження взаємозумовлених політ. криз, що супроводжують модернізаційний процес. Це послугувало підставою для підтримки думки Р. Грю про те, що модернізац. синдроми перетворилися на метафори і виявилися своєрідною інтелект. примхою та претензією на науковість теорії модернізації.

Розпад СРСР став подією, яка реабілітувала поняття К.с.м. У праці В. Горбатенка «Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть» (1999) К.с.м. в Україні пов'язувався з форсованими, непродуманими реформами «перебудови», що замість модернізаційного набули вестернізаційного змісту. К.с.м. в Україні діагностувався за наявністю змін: 1) в ідентифікац. процесі, який поєднував у собі несумісне: егалітарні та ієрархічні принципи сусп. організації (напр., надмірна ідеалізація минулого та спрощення наявних змін і зведення їх до певних кліше – мафія, номенклатура, каста, пани-демократи та ін.) з агресивним відторгненням усього нового – «чужого»; 2) у підставах для легітимності, а саме: відсутність терпимості до різноспрямованих політ. сил; ескалація надмірних вимог до влади; недостатній рівень усвідомлення народом необхідності досягнення нац. згоди; низький рівень ефект. політ. влади; слабкість і непослідовність дій влади; високий рівень корумпованості влади, що разом зумовлює «підміну істинної легітимності уявною»; 3) у проявах участі, які, насамперед, вбачалися в тому, що нову еліту

утворюють представники переважно старої еліти, штучно створюючи перешкоди для включення в активне політ. життя нових груп; 4) в нездатності центр. влади втілювати в сусп. практику проголошені нею цілі та завдання через протистояння законодав. та викон. гілок влади, внаслідок чого виникла низка проблем: орієнтація населення на регіон. проблеми, а не на центральну владу; посилення регіональних еліт; відсутність загальнонаціон. інтересу; 5) у поляризації населення внаслідок нерівномірності розподілу матеріальних благ і виникнення соціокультурного розколу сусп-ва; у зростанні в масовій свідомості відчуття соц. несправедливості та в соц. протесті. В сучас. укр. науці існує підхід, який заперечує підстави для розгляду К.с.м. (П. Кутуєв). Водночас існують спроби представників укр. політ. думки з'ясувати причини популярності поняття К.с.м. на пострадян. просторі. У деяких, зокрема, наголошувалося на тому, що, попри суперечливе сприйняття, це поняття має конструктивний потенціал, оскільки виділена послідовність криз відображає параметри системної дисфункціональності, як-от: 1) вичерпання потенціалу взаємодії у вигляді «соціальних розривів» унаслідок появи елементів (індивідуумів, груп, верств), «чужих» для політ. системи; 2) «втрата єдності елітної страти», що призводить до нездатності генерувати таке рішення, яке б пов'язувало елементи системи, структури та ін-ти в єдине ціле і спрямовувало енергію системи на виживання, з часом порушуючи наявні смислові зв'язки і руйнуючи системні правила відтворення; 3) перекриття каналів (вертикальних і горизонтальних) системної комунікації – комунікац. розриви, що можуть виявлятися в неадекватності системної реакції на різні загрози: від мовчання до неможливості ідентифікувати загрозу; надмірно активні реакції (де надлишок свідчить про некерованість системи); помилкові сигнали у відповідь (прийняття бажаного за дійсне); 4) залежність політ. системи від геополіт. середовища – охоплює геополіт. інтереси політ. систем, може спричинити втрату життєздатності окремої політ. системи через диктат умов геополіт. гри з боку впливовіших гравців; введення геополіт. фактора надає можливість урахування того, як система відкладатиме в часі та переноситиме у просторі кризові проблеми, тобто як саме відбувається перенесення власних проблем у майбутнє та в ін. системи.

Додатковими перевагами поняття К.с.м. є врахування ресурсної бази політичної

системи – всього, що здатне надати політ. системі імпульс для оновлення, цінне для системи і забезпечує її життєдіяльність завдяки створенню владної ієрархії, в основі якої: 1) контроль (над новою зброєю, енергоресурсами, інфраструктур. комунікаціями, ринками та особливо – знаннями); 2) вплив на основі доступу до секретних даних; 3) станові відносини, базовані на інституті власності; 4) привілеї, ґрунтовані на володінні цінностями; 5) політ. залежність/градація відповідно до геополіт. розподілу.

Лім.: Crises and Sequences in Political Development. Princeton, New Jersey, 1971; Grew, R. Modernization and Its Discontents. *American Behavioral Scientist*, 1977. Vol. 21. № 2; Svensson, P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis. *Scandinavian Political Studies*, 1986. Bind 9. № 2; Banuri, T. Modernization and Its Discontents: A Cultural Perspective on the Theories of Development. Dominating Knowledge: Development, Culture, and Resistance [eds. Frédérique Apffel Margin, Stephen A. Margin]. Oxford, 1990; Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Моногр. К., 1999; Пояркова Т.К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання. Моногр. К., 2015.

Т.К. Пояркова

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО – сукупність законів, що визначають перелік, ознаки та класифікацію діянь, які визначаються державою як «злочини». К.п. встановлює «покарання» для «злочинців» – девіантів, які вчинили такі діяння. К.п. визначає принципи та умови кримін. відповідальності; види і розміри покарань та ін. видів кримін.-правової реакції д-ви на найбільш небезпечні форми девіантних дій, що застосовуються до «злочинців» (як в умовах їхньої примусової ізоляції, так і без такої).

К.п. є живим інструментом, який постійно оновлюється внаслідок соц., політ., технолог. та екон. розвитку: «Те, що є злочином в одній державі, не є злочином в іншій, а те, що було злочином учора, не є злочином сьогодні» (приклади – переслідування «відьом» у Середньовіччі або відповідальність за «незаконне навчання карате» у радян. кримін. кодексах). Криміналізація та декриміналізація певних діянь є супутньою до трансформації кримін. права в часі.

К.п. має на меті максимально точно моделювати поведінку, яка сприймається як небезпечна для власності, здоров'я, безпеки д-ви, довкілля, миру і безпеки людства тощо. У дем. д-ві базовою метою К.п. є пошук ба-

лансу між мінімально необхідною кількістю заборонених діянь і захистом сусп-ва та д-ви від таких дій, щоб уникати надмірної стигматизації девіантів через статус «злочинця». У тоталіт. д-вах кількість «злочинів» збільшується до максимуму, що призводить до тотальної інкарцерації сусп-ва та змішування соц.-психолог. кордонів між «вільним суспільством та в'язницею» (приклад – «п'ятдесят восьма» стаття КК РРФСР, що встановлювала відповідальність за «активні дії або активну боротьбу проти робітничого класу та революційного руху»).

У К.п. застосовується принцип «немає злочину без вказівки на це у законі» (лат. *nulla poena sine lege*), відповідно до якого нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого злочину на підставі дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила злочину за нац. законом або міжнар. правом. Також не може бути призначене суворіше покарання, ніж те, що могло застосовуватися на момент вчинення злочину. Принципи К.п. мають реалізовуватися відповідно до стандартів прав людини (презумпція невинуватості, доведення вини поза розумним сумнівом, неможливість повторного притягнення до кримін. відповідальності за той самий злочин тощо).

Як інструмент примусу К.п. потребує відповідного обґрунтування, а саме: чому д-ва декларує право на покарання та з якою метою застосовує покарання? Відтак покарання має кілька конкуруючих цілей – від кари й відплати до стримування, загальної превенції або реабілітації найбільш небезпечних девіантів. Вказані цілі перетинаються, і жодна з них не розглядається ізольовано від ін. У законодавстві більшості держав та міжнар. актах гол. метою кримін. покарання декларується реабілітація (ресоціалізація, реінтеграція, виправлення тощо) девіантів, хоча після «кризи реабілітаційного ідеалу» 1970-х рр., реабілітац. потенціал покарань (як позбавлення волі, так і пробації) був підданий ревізії. Європейський суд з прав людини наголошує, що «законні пенологічні підстави» є невід'ємними від соц. реабілітації. При цьому осн. «законними пенологічними підставами» залишаються захист сусп-ва, у т. ч. шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів, а також кара (відплата) та залякування (James, Wells and Lee v. the UK, Para 209; Dickson v. the UK [GC], Para 28; Murray v. the Netherlands [GC], Para 100; Mastromatteo v. Italy [GC], Para 72).

За традиц. поглядом на К.п. у центрі його уваги лежить «злочин». Проте саме приро-

да, цілі та функції покарання були факторами, які сформували сучас. К.п. У світлі класич. підходу до причин трансформації К.п. у XVIII ст. на заміну середньовічній (т. зв. «королівській») модальності покарання, спрямованого «проти тіла» злочинця, прийшла т. зв. «християнська» та «республіканська» пенальна ідея, яка зумовила появу покарань «проти душі», заснованих на «каятті» з основоположною категорією «гуманізації», та масове створення «пенітенціаріїв». У рамках ревізійної підходу зміна фокусу покарання з «фізичного тіла» на «душу» була обумовлена екон. недоцільністю покарань «проти тіла» та необхідністю поширення дисципліни серед робітничого класу: «Навіщо суспільству знищувати життя і тіло, які воно може привласнити?» (М. Фуко). К.п., яке змінило право середньовічне, передбачало пом'якшення покарань, більш чітку їхню кодифікацію, помітне скорочення суддівського свавілля, проте насправді воно переслідувало мету встановити нові принципи регуляції, вдосконалення та уніфікації мистецтва карати, зробити однорідним його застосування, знизити екон. й політ. вартість покарання шляхом збільшення його ефективності та кількості каналів соц. контролю. Нове кримін. право – це не про «гуманізацію», а про створення нової економії та нової технології влади карати: «Гуманність» – шанобливе найменування економії та її скрупульозних розрахунків. У тому, що стосується покарання, мінімум диктується гуманністю, максимум рекомендується політикою» (М. Фуко). Будь-який нац. закон про кримін. відповідальність використовується для стабілізації ін-тів, за допомогою яких д-во (або політ. еліти) створює та розподіляє соц. блага. Відтак К.п. назагал тлумачиться як інструмент примусу, який – попри задекларовану рівність усіх перед законом – є соц. фільтром, що підтримує соц. нерівність внаслідок застосування кримін.-правових заборон до найбільш соціально незахищених, матеріально збіднілих та/або дезадаптованих верств населення. Через застосування кримін. покарань К.п. виконує наступні політ. функції (Е. Дафф, Д. Гарланд): 1) «очищення» – вилучення із соц. відносин реальних та/або задекларованих девіантів, які вважаються небезпечними для політ. еліт; 2) «відкачування» – через фіз. (завдяки ув'язненню) та соц. ізоляцію (завдяки пробації) із сусп-ва «відкачується» загроза для політ. еліт; 3) «відволікання уваги» – увага сусп-ва фокусується на загальнокримінальній

злочинності та небезпеці, що являє саме ця злочинність, через нагнітання моральної паніки та вигадкування нових folk devils, тоді як злочини політ. еліт залишаються поза належною увагою; 4) «практична» функція – політ. еліти запевняють населення, що вони роблять усе можливе для того, щоб «боротися зі злочинністю», що слугує меті збільшення кількості folk devils та ще більшої моральної паніки.

У XXI ст. К.п. розглядається як інструмент соц. контролю політ. еліт за соц. групами, які мають, демонструють або можуть демонструвати «ризик», через що К.п. розглядається як «К.п. ризиків», на відміну від класич. «К.п. свободи». Останнє декларується як регулятор відносин між д-вою та раціон. індивідом в частині встановлення заборон на певні діяння, тоді як «К.п. ризиків» постає як інструмент «паноптичного нагляду» та забезпечення ризиків з боку реальних, задекларованих або потенц. девіантів, де традиц. сфера кримін.-правового «регулювання соціальних відносин» замінюється «менеджментом ризиків вчинення злочинів».

К.п. не існує в абстракт. вакуумі – воно відтворюється у «системі кримінальної юстиції», яка «транспортує» «злочинця» за інституц. конвеєром: поліція – прокуратура – суд – пенітенціарна система, декларуючи при цьому відповідні цілі покарання та місії елементів цього конвеєра, де такі цілі та місії подаються у категоріях порядку, безпеки, соц. та політ. прогресу, досягнення «вищих цінностей» і «кращого життя». При цьому факт. продуктом К.п. як соц. регулятора є численні негат. соц. наслідки (розрив соц. зв'язків девіантів та їхня стигматизація, збільшення в'язничного населення, соц. розшарування тощо), у той час коли вплив формальних кримін.-правових заборон на злочинність залишається фактично невимірюваним. При цьому в окремих сусп-вах (Росія) цінності, які формально захищає К.п., суперечать факт. цінностям, які домінують у сусп-ві та захищаються д-вою, коли кримінальна (в'язнична) субкультура перетворюється на загальнонац. культуру.

У процесі трансформації К.п. як інструмента примусу основоположними питаннями були особа злочинця та раціоналізм злочинця у виборі злочинної поведінки, де наявність або відсутність раціон. вибору зумовлювала моральне виправдання покарання. К.п. пройшло шлях від погляду на злочинця як пасивного елемента у руках зовн. сил (перебування під впливом темних сил у Середньовіччі) до раціон. актора у XIX ст., від

злочинця, поведінка якого зумовлена біолог. факторами, і знову до раціоналізму як основи злочинної поведінки.

На К.п. XXI ст. впливають збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості в'язничних ТНК та обсягів їх діяльності, а також відродження концепцій «небезпечного злочинця» (небезпечного стану особи). Якщо класичне «К.п. свободи» свідчить лише про декілька категорій раціон. «злочинців», то «К.п. ризиків» розширює їх класифікацію за рахунок великої кількості «проміжних станів»: замість єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «кривдники», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою».

Д.В. Ягунов, Д.Л. Тупчієнко

КРИТАРХІЯ (Критократія) – (від грец. *kritēs* – суддя або *krito* – судити та *archē* – першооснова, принцип, причина) – політ. система, в якій судді відіграють вирішальну роль у прийнятті рішень. Термін був запропонований у 1844 Р. Сауті; також як ідентичні вживаються терміни «дикастократія», «юристократія» та «юрократія». У США суддя Верховного суду США С.Ф. Рід у справі *Brown v. Board of Education* (1954) використав К. для позначення судового активізму. Ст. VIII Конституції Республіки Філіппіни (1987) зазначає, що «судова влада включає в себе обов'язок судів вирішувати фактичні суперечки, що стосуються прав, які є юридично обов'язковими та підлягають виконанню, а також визначати, чи мало місце серйозне зловживання дискреційними повноваженнями, що полягає у відсутності або перевищенні юрисдикції з боку будь-якої гілки влади чи органу державної влади».

Вважається, що К. існувала: в давніх Ізраїлі та Юдеї; в Ірландії V–XII ст. – закон брегонів; в Ісландії – Вільна держава (Ісландська співдружність) IX–XIII ст.; сардинських середньовічних королівств (юдикатах) X–XIV ст.; Фрісландії (Нідерланди) у XVI ст.; у Сомалі – Союз ісламських судів (1994–2006), що дотримувався правової системи ксір.

У кінці II тис. до н. е. євреї жили в системі, описаній у Книзі Суддів, що входить до Старого Заповіту. Суддями були впливові та шановані люди, які давали поради і настанови, позбавлені інструментів примусу і права стягувати податки. Синедріон – верховний орган політ., реліг. та юрид. влади у євреїв Юдеї в період рим. панування до руйнування Храму. Складалася з 71 судді, яких обирали на основі їхніх знань закону та моральних

якостей і які відповідали за тлумачення євр. закону і прийняття рішень з таких питань, як реліг. доктрина і кримін. правосуддя.

Середньов. ірландське право (давньоірландське право або закон брегонів – *brehon law*) складалося зі зводу рішень брегонів (*brithem*), або суддів, які керувалися виключно усною традицією з VII по XVII ст. Оскільки на той час Ірландія не мала регулярного центр. органу влади, здатного створювати нові закони, то закон брегонів формувався виключно суддями, які обиралися своїми громадами й відповідали за вирішення спорів та прийняття рішень на основі прецедентів і традицій. Вони були одними з перших, хто почав визнавати злочини проти людей, а не проти д-ви, а також карати людей лише великими штрафами. Вони мали приймати рішення, виходячи з п'яти принципів: *fásach* (правова максима), *cosmailius* (правова аналогія), *aicned* (природне право), *roscad* (поет. чи прозовий текст для позначення заяви, зробленої людиною, яка знає закон) та *teistimin* (біблійне свідчення). Ці закони були позбавлені механізму правозастосування за допомогою держ. апарату, тому гол. виконавцями були поручителі, яких призначали для забезпечення виконання контракти чи ін. правовідносин.

Як політико-правова система К. найбільш наближена до інституційних структур традиц. суспільств, особливо тих, які антропологі характеризують як «ацефальні», «поліцентричні» або «бездержавні», заснованих на звичаєвому, а не на статутному праві.

До прикладів К. можна віднести і спроби використання конституції (Великої хартії вольностей (1215) і Білля про права (1689) в Англії, Конституції США (1787), Декларації прав людини і громадянина (1789) у Франції) для запровадження елементів К. як гальмівних чинників для деспот. урядів.

К. як форма правління ґрунтується на справедливості для всіх, яка розуміється як дотримання принципів природного права, що передбачають певні універс. природні права індивідів, зокрема право власності та свободу договору. Саме послідовне дотримання правил справедливості згідно з природ. правом відрізняє К. від ін. політ. систем. Суди, поліція та ін. правоохоронні органи позбавлені будь-якої влади, привілеїв чи імунітету, що не властиво природ. праву. У К. поліція може законно застосовувати зброю і примус лише для підтримання правопорядку, тобто для захисту або виправлення порушень природ. прав людей. Тобто суди і поліція не мають монополії на примус: будь-хто має пра-

во пропонувати судові чи поліційні послуги ін. охочим і ніхто не може бути примушений підтримувати будь-який суд чи поліцію проти своєї волі; ці послуги пропонуються на вільному ринку, що є природ. правом людини, оскільки йдеться про обмін товарами та послугами.

У критархічній системі суддів обирають на основі їхніх знань, експертизи та досвіду в галузі права. Вони відповідають за тлумачення і застосування закону, вирішення спорів і прийняття рішень, які впливають на сусп-во загалом. Оскільки суди в умовах К. потребують згоди всіх сторін для уникнення ризику застосування насильства проти невинної людини, то вони мають пропонувати адекватні гарантії компетентності та неупередженості. Вони прагнуть заохотити обвинувачених і підсудних до співпраці, а також переконати позивачів і відповідачів, що їхні рішення не зможуть бути оскаржені в ін. суді. Якщо організація правосуддя не прагне до монополії шляхом насильницького усунення своїх конкурентів, то вона змушена насамперед посилювати свою репутацію та добросовісність.

У К. відсутнє розмежування між підданими й правителями, відсутній уряд у сучас. розумінні цього слова, тобто організація з примусовими повноваженнями, яка претендує як на покору, так і на право використовувати працю чи власність тих, хто живе на контрольованій ним території. Управління та оподаткування осіб за допомогою держ. чи приватної сили не входить до функцій політ. системи К. Люди можуть на власний розсуд управляти власними справами як індивідуально, так і в добровільному об'єднанні з ін., тобто кожен, задовольняючи власні інтереси, зобов'язаний залишати іншим можливість вільно управляти своїми справами.

В ідеалі К. – це не правління суддів чи певної привілейованої групи осіб, а реалізація принципу верховенства права. Критархічні системи часто вважаються більш справедл. та чесними, оскільки: рішення приймаються на основі закону та фактів справи, а не політ. чи особистих інтересів, пріоритет віддається неупередженості та справедливості; судді обираються на основі їхніх знань та досвіду, а не політ. зв'язків чи популярності. Недоліком К. є надмірна бюрократичність, оскільки рішення мають прийматися консенсусом між суддями. Також існує ризик того, що судді можуть перебувати під впливом своїх особистих упереджень або переконань, що може призвести до винесення несправедл. рішень.

Нині ознаки К. спостерігаються у зростанні напруженості між представниками судової гілки влади та політ. акторами, що зумовлено: 1) неухильним зростанням впливу судів на прийняття політ. рішень («юдиціалізація» політики – поступовий перехід влади від органів представн. демократії до судових), зокрема щодо виборч. процесу і результатів виборів, легітимності режиму, компетенції органів викон. влади, колект. ідентичності тощо; 2) створення незалежних нац. і наднац. регуляторів, формальні гарантії незалежності яких аналогічні гарантіям незалежності органів судової влади, і які перебирають на себе частину повноважень судової гілки влади. Ці тенденції сприймаються політиками як загроза представн. демократії й використовуються популістами для дискредитації і/або політизації судових органів та встановлення контролю над ними.

У контексті К. дискусія про належні відносини між політикою та судовою системою активізувалася у ряді держав, зокрема у Нідерландах після низки знакових рішень: у 2015 суд зобов'язав уряд зменшити на 25% викиди парникових газів до 2020 (справа Urgenda C/09/456689 / HA ZA 13-1396), а у 2021 – компанію Shell на 45% скоротити викиди двоокису вуглецю (CO₂) до 2030. На посилення ролі суду в системі поділу влади, зокрема перебирання на себе частки законодав. повноважень вказують також останні рішення Федерального конституційного суду Німеччини щодо Європейського центрального банку (2020), Конституційного трибуналу Республіки Польщі щодо сумісності договорів ЄС з Конституцією (2021). Висловлюється думка, що К. і судовий активізм зазіхають на примат політики та її суверенітет, що привернуло посилену увагу до судової системи з боку політиків та громадян, зокрема щодо ступеня її незалежності та ефективності внутр. організації.

О.М. Стойко

КРОМВЕЛЬ (Cromwell) Олівер (1599–1658) – юрист, англ. військ. і політ. діяч. 1616 вступив до коледжу в Кембриджі. Через рік повернувся у Гантінгтон. З 1619 займався вивченням права у Лондоні. 1628 обраний до палати громад, а 1640 – до Короткого і Довгого парламентів.

Обстоюючи інтереси буржуазії та нового дворянства, К. здобув авторитет серед опозиції Довгого парламенту. З початком громадян. війни (1642) К. у званні капітана на чолі кінного загону добровольців став на бік парла-

менту. Був ініціатором та гол. організатором парлам. армії, сприяв її перетворенню в регулярну армію. К. рішуче виступав за демократизацію армії, залучення до її лав селян (йоменів), вороже налаштованих щодо феодал. порядків. У реорганізованій 1645 парлам. армії К. отримав звання генерал-лейтенанта і посаду заст. головнокомандувача. Талант К. як полководця виявився у вирішальних битвах 1-ї громадян. війни (1642–1646) при Маретон-Мурі (1644) і при Нейзбі (1645). К. продемонстрував уміння розуміти інтереси різних верств населення, йти на компроміси, використовуючи різноманітну тактику політ. боротьби.

Політ. гнучкість К. уживалася з лицемірством: спираючись на армію, він водночас придушував солдат. повстання; воюючи проти короля, вів з ним переговори; неодноразово вступавши у союз з левелерами, придушував їхні повстання; розправлявся з рухом дигерів, що не заважало йому так само придушувати виступи роялістів. Використовуючи рев. армію, К. здійснив «прайдову чистку» парламенту 1648, вигнавши своїх опонентів і забезпечивши інDEPENDЕНТАМ більшість у палаті представників. Під час 2-ї громадян. війни (1648) К. під тиском нар. низів санкціонував суд і страту короля Англії Карла I, вина якого була доведена шляхом використання доктрини природних прав народу та сусп. договору. К. ліквідував монархію, палату лордів і в травні 1649 проголосив Англію республікою.

У 1650 К. став лордом-генералом – головнокомандувачем усіма збройними силами республіки. Здійснив походи проти повсталі Ірландії (1649–1650) та Шотландії (1650–1651). Листувався з гетьманом України Б. Хмельницьким, підтримуючи нац.-визв. боротьбу укр. народу. 1653 К., користуючись майже необмеженою владою, знову розігнав парламент і «призначив» себе «лордом-протектором» Англії, Ірландії та Шотландії, легітимізувавши цей акт у проголошеній того ж року новій конституції. Оскільки нова посада закріплювалася за К. позитивно, а політ. режим був одноосібним і спирався гол. чин. на армію, правління К. на цьому етапі набуло ознак військ. диктатури. Очолити д-ву і маючи славу «королевбивці», К. постійно очікував змов і замахів, тому покладалася лише на найближчих родичів: син Генрі був призначений намісником Ірландії, зять Флітвуд фактично командував армією. Поступово К. втратив довіру армії та фін. кіл Сіті. В момент глибокої фін. кризи, коли держ. борг сягнув 1,5 млн фунтів стерлінгів,

приголомшений смертю улюбленої доньки, К. помер і був похований у старовинній усипальні англ. королів – Вестмінстерському абатстві. З реставрацією монархії 1661 останки «узурпатора» було віддано на глум. **Лит.:** The writings and speeches of Oliver Cromwell, v. 1–4, Cambridge, 1937–47; Buchan, Y. Oliver Cromwell. London, 1949; Hill, Ch. God's English revolution. London, 1970; Kathe, H. Oliver Cromwell. Berlin, 1984; Cottret, B. Cromwell. Paris, 1992.

В.П. Горбатенко

КСЕНОФОбІЯ (грец. ξένος – чужий) та φόβος – страх) – ненависть, нетерпимість, ворожість у ставленні до когось або чогось чужого, незнайомого, незвичного; нав'язливий страх перед незнайомцями; відмова у прийнятті «чужого» через етн., реліг., культ. та ін. відмінності. Всі розуміння К. пов'язані причинно-наслідковим зв'язком: страх перед кимось або чимось незнайомим породжує ненависть і несприйняття «чужого», включаючи прояви дискримінації аж до бажання знищити.

Страх перед «чужим» веде свій початок з біол. природи людини. Будь-якому біол. виду притаманна інстинктивна К., що забезпечує його самозбереження. Кожен організм живе в певному незмінному середовищі, до якого є найкраще пристосованим. Щось нове, незнайоме найчастіше виявляється небезпечним і загрозливим. Постійність середовища підтримується страхом перед незнайомим, до якого організм не має пристосувань, оскільки страх є ідентифікатором розпізнання «свого» та «чужого» і провокує втечу, уникнення або знищення «чужого». Біол. К. є глибинним рівнем і тією чи ін. мірою притаманна всім живим істотам як інстинкт самозбереження. Як інстинкту К. неможливо позбутися, це суперечить біологічній природі людини, але деструктивні прояви К. можна контролювати і нейтралізовувати.

Ідеологічна К. передбачає перехід індивід. емоцій страху та ворожості на рівень політ. ідеї. Спочатку етн. група захищалася від посягань «чужих», згодом страх перед «чужими» цілеспрямовано почали використовувати політ. еліти для досягнення певних цілей під виглядом збереження д-ви, захисту ідентичності та інтересів нації. К. може свідомо використовуватися в ідеолог. маніпуляціях як осн. компонент ксенофобських «проектів» – у нацизмі (ненависть до ін. етносів), реліг. фундаменталізмі (ненависть до представників ін. віри, еретиків). В основі К. сприйняття «чужого» як дикуна, варвара (є «культурні, цивілізовані» народи і «нецивілізовані, некультурні»), дегуманізація ін. етноспільнот,

що легітимізує право на їх колонізацію та в окремих випадках знищення (геноцид).

К. притаманне відторгнення всього «чужого» і несхожого на «своє», невизнання «чужого» схожим на себе, відмова у визнанні людиною взагалі, яка має аналог. обсяг прав. З К. бере початок поділ на вищі й нижчі раси. Чим більше антропологічних/етнокультурних відмінностей між етноспільнотами, тим більший страх і несприйняття вони викликають одна в одній, тим частішими є прояви К. і конфлікти на етн. ґрунті. Страх етноспільноти втратити свою ідентичність (самобутність) посилюється тоді, коли зникають відмінності між цією групою та ін., коли вона розчиняється, зникає або в її д-ві починає домінувати ін. етноспільнота. У випадку самоідентифікації застосовується констатуючий підхід (ми такі, а вони трохи інші, не гірші, не кращі, просто інші) у випадку К. – оціночний, ціннісно і стереотипно забарвлений (ми кращі, вони гірші, вони нам шкодять, давайте їх виганяти, знищувати).

К. як недовіра до «чужих» консолідує і підвищує довіру всередині етноспільноти, забезпечує сталість та гомогенність етнокultur. середовища. К. сприяє окремішності і збереженню етноспільноти, запобігає її асиміляції, зникненню. К. амбівалентна, вона не може бути трактована однозначно як негат. явище, однак більшість її проявів мають деструкт. наслідки (конфлікти, порушення стабільності, міжетн. ворожнеча).

К. виключає бажання зрозуміти «чужих», натомість пізнання способу життя, культури, навпаки, дає змогу помічати спільні риси, притаманні всім людям, і причина ненависті, страх перед невідомим і загрозливим зникає. Ефектив. у протидії поширенню К. є політика мультикультуралізму та толерантності. К. не має нац. забарвлення, етноспільноти схильні до К. однаковою мірою. Однак найбільш поширена К. в недемократичних політ. режимах – тоталіт. і авторит., які за допомогою пропаганди мобілізують населення, нагнітають страх перед «чужими», що начебто загрожують існуванню д-ви та нації.

Рівень К. вимірюється за допомогою шкали соц. дистанції амер. соціолога Е. Богардуса. Респондентам ставлять сім запитань щодо іноетнічної групи – чи згодні вони допустити її представників як: 1) членів сім'ї, 2) близьких друзів, 3) сусідів, 4) колег по роботі, 5) мешканців д-ви, 6) відвідувачів д-ви, 7) не пускали б у д-ву. Варіант відповіді, яку обирає респондент, є мінім. соц. дистанцією, на яку респондент згоден допустити до

себе представників цієї групи. Індекс К. – це середнє арифметичне мінім. соц. дистанцій, на яку респонденти згодні допустити представників певної етн. групи. Індекс К. в Україні станом на вересень 2022 становить 3.99 і свідчить, що до більшості етноспільнот населення України підтримує дистанцію 3, 4 або 5 (не хотіли б, щоб їх представники були членами родин і близькими друзями, але готові бачити сусідами, колегами по роботі та жителями України).

На рівень К. впливають такі фактори, як освіта (чим вищий рівень освіти, тим нижчий рівень К.), вік (з віком рівень К. зростає), тип поселення (К. зростає з рівнем урбанізації), соц.-екон. статус (чим вищий рівень добробуту, тим нижчий рівень К.).

Українське законодавство не містить визначення К., але заборона її прояви, зокрема: пряму, непряму дискримінацію (Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»); умисні дії, спрямовані на розпалювання нац., регіон., расової чи реліг. ворожнечі та ненависті, на приниження нац. честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми реліг. переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політ., реліг. та ін. переконань, статі, інвалідності, етнічного та соц. походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 161 ККУ «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками»).

В.А. Явір

КУЛЬТ ОСОБИ (лат. *cultus* – шанування) – надмірне звеличення чого-небудь або кого-небудь. К.о. – це інструмент підпорядкування керівником волі ін. людей, що стоять нижче нього за ієрархією, добровільно-примусового упокорення сусп.-ва. Особливості К.о. – це фактично зафіксована трансформація переходу лідера у «вождя нації» як кінцевого результату з такими ознаками:

1. «Вождь – вічний». На відміну від лідерів найвищої ланки, вождь незмінний. Його тіло може спочивати в мавзолеї, але дух навечно залишається в народній пам'яті («Ленін з нами», «Ленін завжди живий»). Він може формально залишатися вищим керівником країни навіть після своєї смерті. У серед. 1990-х рр. у дипломат. практиці відбувся цікавий курйоз, коли новий північнокорейський посол привіз в одну із східноєвроп. країн

вірчі грамоти за факсимільним підписом Кім Ір Сена, який до цього моменту вже помер.

2. «Вождь – усемогутній». Вождь є харизматич. джерелом легітимності й ідеології. Отож це базується на ідеї про те, що у людини нібито існує «два тіла» – фіз., що його він одержує від батьків, і соц.-політ., отримане від вождя. Будь-яка тема має бути освячена його авторитетом. Таким чином, вождь ніби стає духівником всіх громадян. Народ запевняють, що інтереси вождя й народу завжди збігаються і саме існування народу й країни без вождя неможливо. Централізація країни навколо образу вождя, знайома нам по образах Сталіна, Кім Ір Сена, а сьогодні, певною мірою, по образах В. Путіна, О. Лукашенка. Даний образ, як правило, оточується ореолом міфів.

3. «Вождь завжди правий». Його провідні вказівки торкаються всіх сфер діяльності, усього сусп. й культ. життя. Він вирішує нерозв'язні проблеми й дає мудрі поради. Звідси в сусп-ві склалася своєрідна «екзегетика» (від *ἐξήγησις* – тлумачення, виклад) – ін. словами, тлумачення тексту за допомогою тексту, тобто прикриття «цитатами з класиків». Для громадян колиш. СРСР починати будь-який офіц. виступ чи написання тексту з цитати К. Маркса, або В. Леніна було не просто звичним, а й необхідним (хоча часто сама цитата за суттю була досить далекою від змісту тексту). При корейськ. дворі, напр., існувала спец. посада історика («сагвана»), який повинен був записувати всі висловлювання правителя, навіть такі: «Ти що, і це запишеш?», «Ах, які красиві гори!» або «Тут треба було б побудувати корівник...». Звичайно, цитати виривалися з контексту й навіть заучувалися напам'ять. Звичайним лідерам-не-вождям рекомендувалося час від часу виступати перед трудящими із самокритикою. Це й цілий ряд ін. елементів системи спрямовані на те, щоб керівники середньої й вищої ланки не намагалися думати й діяти самостійно, їм дозволено думати лише в одному напрямку – як щонайкраще виконати вказівки вождя.

4. «Вождь – усюдисущий». Його портрети постійно дивляться на країну, а сам він досить часто подорожує нею, займаючись керівництвом на місці, а не намагається ізолювати себе від народу й вести розкішне життя. Портрет вождя висить у кожному будинку, у кожній квартирі, на кожному робочому місці. Причому на ту стіну, де розташовано портрет, заборонено вішати що-небудь ще. Вождь, який має такі ознаки, вимагає відповід. форм звертання. Напр., «наш дорогий

товаришу Сталін!», «дорогий і улюблений Леонід Ілліч» (Брежнев). У навч. закладах КНДР є курси «вождєзнавства», в яких розглядається суть явища й місце вождя в історії. Існують спеціаліз. форми граматики для звертання до вищого за рангом, більша частина яких була відроджена й уживається в КНДР лише стосовно найвищих лідерів. Кожний з них має набір почесних титулів, занадто численних. Наприклад, Кім Ір Сен – «Великий Вождь», «Легендарний герой-сонце нації». Кім Чен Ір – «Блискучий керівник», «Улюблений Керівник, який повністю втілює прекрасний лик, яким повинен володіти лідер». Кім Чен Ін – «Великий Наступник» тощо. Характерним є те, що дочка останнього Чжу Е вже увічнена на марках, де вона зображена разом зі своїм батьком.

Усі вказівки вождя є нібито «священними істинами» і тому не мають ураховувати вимоги часу. Доти, поки вождь не висловив нову точку зору, стара автомат. є обов'язковою до виконання незалежно від того, що за цей час ситуація могла кілька разів змінитися. Нова сентенція зі старого питання може сприйматися як ознака того, що великий вождь раніше був неправий, а вождь не має права на помилку.

Механізм формування К.о. полягає в тому, що підлегли починають вихвалити свого начальника перед ін. Керівник, що не здатний здійснювати управління на тому рівні, за який хвалять його підлегли (але є бажання, щоб люди вважали, що він керівник саме такого рівня), у цьому разі стає залежним від своїх підлеглих, які в результаті створення такого К.о. одержують можливість здійснювати управління (а через нього й свої мрії й прагнення) від імені свого начальника (вождя), при цьому не несучи за це відповідальності. У натовпо-«елітарному» сусп-ві, коли панує моральність, яка факт. затверджує систему взаємин «пан-раб», у носіїв такої моральності є бажання підкорити собі не лише того, хто ієрархічно нижче його за статусом, а й того, хто вище.

Можливості запобігання К.о. не мають єдиної рецептури. Так, зах. модель президентства довела свою ефективність у боротьбі з К.о. В Європі та США президент (або канцлер, прем'єр-міністр) – це не казковий «гарант Конституції», «лідер нації», але конкретний лідер партії, який втілює її принципи в житті, і зазвичай керівник викон. гілки влади. Маючи навіть такі самі потужні функції, як укр. президент, закорд. колега вимушений стикатися з двома важл. відмінностями. Перша – це відповідальність. Президент

США чи канцлер Німеччини особисто несе відповідальність за дії уряду, за власні рішення чи події в країні. Це відповідальність політична і суто психологічна, оскільки саме його команда не справилася з поставленими завданнями. Друга відмінність зах. системи урядування – це конкуренція гілок влади. Президент, хоч яким би улюбленим, загальнообраним і харизмат. був, все одно стикатиметься з діями опозиції, з незгодою парламенту, з демаршами місц. органів влади. Робота президента в США, Італії чи Франції – це постійно доводити свою правоту, боротися за ухвалення тих чи ін. рішень. Тільки в кризових ситуаціях президент отримує право наказувати. Вочевидь, ці дві умови – відповідальність і система управління просто так не з'являються. За норм. умов вони тривалий час розвиваються як результат політ. реформ, розвитку громадян. сусп-ва, ефект. механізмів самозахисту тер. громад тощо. Цей шлях є тривалим, бо він є культурним, політичним і системним одночасно. Ще одна можливість для боротьби із К.о. – створення ефект. конкурентноспроможного середовища всередині владної вертикалі. А за відсутності критики, як відомо, істина народитися не може.

В.О. Корнієнко

КУЛЬТУРА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ – системне поняття, що відображає наукове осмислення проблем, які постали перед людиною і людством в постіндустр., інформац. епоху істор. буття в біфуркаційному просторі ХХІ ст. й відповідно потребують належного вирішення шляхом задіяння реальних і потенційних можливостей парламентаризму. Сучас. загрози зникнення людини і людяності перед навалюю техн., технолог. прогресу, псевдом. політ. практик значною мірою пов'язані з ігноруванням духовних, моральних факторів розвитку, недооцінки на всіх рівнях істинного призначення культури. Поза тим культура (від лат. *cultura* – догляд, освіта, розвиток) поряд з іншим означає систему вірувань, цінностей, норм, в основі якої – природна здатність людини до творчості, що її належить кожному відчувати в собі й реалізувати на практиці. Таке діяльнісно-творче розуміння культури набуває особл. значення в умовах розвитку й удосконалення системи дем. представництва.

До значення культури як творчого начала в розвитку держави й сусп-ва звертався у своїх філософських працях Аристотель, який всебічно обґрунтував ідею «загального блага». Розвиваючи цю ідею, Дж. Ст. Мілл зауважу-

вав, що профес. парламенти мають унікальну змогу скористатися всім запасом розуму і чеснот, які існують у країні, в сусп-ві. Відповідно їм має бути притаманна «конституційна моральність», тобто єдність юрид. і моральних засад. Ж.-Ж. Руссо вважав, що народ, який підкоряється законам, повинен бути і їхнім творцем. Важл. висновки та ідеї щодо природи закону, законотворчої, правотворчої, державотворчої діяльності, функцій парламенту висловили Т. Аквінський, Г. Гроцій, Г. Спенсер, І. Кант, Г. Гегель, Е. Дюркгейм, М. Вебер та ін. мислителі світового рівня. Культуру як сенс людського буття і діяльності розглядав укр. філософ Г. Сковорода, який сформулював у цьому контексті парадигму «сродної праці». Значення культури як чинника державотворення і розвитку демократії глибоко обґрунтували такі укр. мислителі – М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Дністрянський, В. Липинський, В. Старосольський, О. Бочковський, І. Лисяк-Рудницький та ін.

Спираючись на здобутки своїх попередників, сучас. укр. дослідники, насамперед юристи і політологи сприяли і сприяють поглибленню досліджень ключових для незалежної України проблем: удосконалення механізму поділу влади та підвищення ефективності співпраці кожної з її гілок; розвитку держави, становлення громадян. сусп-ва; визначення нових напрямів діяльності парламенту в контексті досягнень західного парламентаризму; модернізації українського суспільства і подолання системних кризових явищ; забезпечення децентралізації і вдосконалення системи місцевого самоврядування. На особл. увагу в цьому контексті заслуговують праці укр. вчених В. Авер'янова, О. Бандурки, О. Батанова, В. Бушанського, А. Георгіци, В. Горбатенка, Ю. Древалю, П. Кислого, І. Кресіної, Л. Кривенко, І. Кураса, В. Цветкова, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін.

Парламентаризм як явище, що не вміщується в рамки парламенту, являє собою співтворчість д-ви і сусп-ва щодо дем. врядування із визнанням морального імперативу, за провідної ролі законод. влади. В часи перманентних екон., політ., екол. та ін. криз ХХІ ст. дедалі більш очевидними видаються: потреба подолання обмеженості ліберальних підходів до соц. розвитку, вузькості суто ринкового мислення, яке не враховує зміни світової парадигми розвитку в бік багатополярного світу; урахування зростання заотребуваності суспільства знань та його осн. суб'єкта – людини творчої, здатної усвідомити суперечності в оцінках і прогнозах мож-

ливого майбутнього на землі; нагальна потреба забезпечення процедурної демократії, відкритості роботи парламенту, створення організац. Умов його співпраці з широкою громадськістю; необхідність для громадян діяти самоврядно в межах свого проживання, делегувати найбільш підготовлених фахівців для дем. організації життєдіяльності д-ви, сусп-ва, громади. Співтворчість у вирішенні зазначених проблем об'єктивно може бути результативною в разі постійного відчуття д-вою і сусп-вом одне одного, усвідомлення партнерами важливості діалогу влади і сусп-ва, всіх його громадян, готовності до такого діалогу. Вироблення механізмів, результатів співтворчості на базі зазначеного діалогу свідчатиме про рівень К.п. При цьому забезпечення правових передумов та ефект. форм діалогізації парламент. комунікації визначає сам зміст поняття «культура парламентаризму».

Враховуючи особливе місце парламенту в системі дем. державної влади, важл. напрямом удосконалення його роботи слід розглядати К.п. як показник рівня професіоналізму, ознаку демократичності та дієвості парламентаризму й демократії загалом. Профес. діяльність у парламенті передбачає врахування всіх важливих аспектів – екон., соціолог., психолог., політичних. Через розвиток К.п. може здійснюватися навчання влади й сусп-ва творчому компромісу, на відміну від компромісу вимушеного. Адже лише на цьому шляху можливо узгоджувати різні інтереси. Розвиток К.п. здатен по-стати надійним механізмом збереження відносин солідарності й довіри в сусп-ві, а для України після здобуття нею незалежності набуває значення важл. чинника захисту і здійснення успішного дем. розвитку укр. народу, формування укр. політ. нації.

В сучас. умовах К.п. має розглядатися як невід'ємна складова Проєкту майбутнього, створення якого передбачає співтворчість доброчесної владної, наукової, культурної еліти і свідомих громадян, що спільно прагнуть «загального блага», гармонійних стосунків з природою відповідно до сформульованого І. Мечниковим принципу, основу якого становить гармонійне поєднання Міри, Добра і Краси. Завдання складне, довготривале, але посилене за умови потужного спротиву консолідованими в парламенті прогресивними політ. суб'єктами розростанню витончених масштабних маніпуляцій свідомістю людини за допомогою інформ. технологій, науково-тех. досягнень, блокування діяльності деструктивних сил, що переслідують свої егоїст. інтереси. Доброчесність дасть можливість змінити уявлення про політику: від розуміння її як брудної справи до утвердження її як науки і мистецтва жити разом.

Літ.: Кривенко Л. Парламент без парламентаризму? *Віче*. 1997. № 4; Шаповал В. Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми, чи рух до нового? *Віче*. 1997. № 5; Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. К., 1999; Сенченко М.І. Парламентаризм – велика брехня нашого часу. К., 2011; Погорелова А.І. Розвиток культури парламентаризму в Україні: моногр. К., 2012; Теплюк М.О. Теоретико-правові основи введення закону в дію: моногр. К., 2013; Горбатенко В. Футурологія і політика: моногр. К., 2019; Погорелова А. Професіоналізм в українському парламенті: проблеми зростання в контексті викликів ХХІ століття. К., 2020; Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції: моногр. Кол. авт.; за ред. І.О. Кресіної. К., 2024.

А.І. Погорелова

ЛАУТЕРПАХТ Герш (англ. *Sir Hersch Lauterpacht*) (1897– 1960) – брит. правник, фахівець з міжнар. права, суддя Міжнародного суду ООН, член Британської академії наук, професор Лондонського та Кембриджського ун-тів, один із авторів концепції прав людини як норми міжнар. права.

Нар. в Австро-Угорщині у м. Жовква (тепер – Україна, Львівська обл.) в євр. родині. У 1911 родина переїхала до Львова, а у 1915 Л. вступив на юрид. факультет Львів. ун-ту ім. Яна Казимира (тепер – Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка). Через зростаючий антисемітизм не склав випускних іспитів і залишив ун-т. У 1920 вступив на юрид. факультет Віденського ун-ту, де познайомився з Г. Кельзенем. У цьому ж ун-ті в 1922 здобув наук. ступінь доктора філософії у галузі права на тему: «Мандат міжнародного права в Статуті Ліги Націй» (*«Das völkerrechtliche Mandat in der Satzung des Völkerbundes»*). У 1923 разом із дружиною емігрував до Великої Британії, де вступив на навчання до Лондонської школи економіки (*LSE*). У 1927 під науковим керівництвом проф. А. Макнейра (*Arnold McNair*) опублікував наук. розвідку на тему: «Аналогії приватного права в міжнародному праві: з особливим посиланням на арбітраж» (*«Private Law Sources and Analogies of International Law with Special Reference to Arbitration»*), у якій запропонував використовувати моделі, взяті з приватного права, для тлумачення та розвитку міжнар. права. Згодом викладав у Лондонській школі економіки та Лондонському ун-ті. У 1931 Л. прийняв брит. підданство. У 1938–1955 працював на кафедрі міжнар. права Кембриджського ун-ту. У 1944–1955 – редактор Британського щорічника міжнародного права.

Під час Другої світової війни Л. втратив батьків, а також братів, сестер та ін. родичів внаслідок Голокосту. У 1945 долучився до написання проекту Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, саме йому належить пропозиція у ст. 6 Статуту, де наводилися злочини, за які притягнули до відповідальності воєнних злочинців, пункт «с» – звирства проти цив. населення – означити як «злочини проти людяності». Вчений наголо-

шував: таке формулювання підтверджує, що міжнар. право це не лише «право між державами», а й «право людства». Саме цей термін утвердився у міжнар. праві і використовується досі. Л. входив до британ. групи обвинувачів як консультант і, зокрема, підготував вступні та заключні промови для брит. гол. прокурора Г. Шоукросса (*Hartley Shawcross*) на Нюрнберзькому процесі. Був опонентом Р. Лемкіна щодо використання у Статуті Трибуналу, надалі – в міжнар. праві терміна «геноцид». У 1946–1947 Л. був членом Британської комісії у справах військ. злочинців, а в 1948 допомагав розробити правову основу незалежності Ізраїлю, деякі з його пропозицій були включені до Декларації незалежності Ізраїлю. Л. відстоював ідею, відому як внутрішня аналогія, за якою нац. та міжнар. право базується або має базуватися на однакових моральних і правових принципах. Саме тому вчений всіляко засуджував концепт, що міжнар. право – це право, яке регулює виключно відносини між державами. У 1951–1954 Л. – член Комісії міжнародного права ООН.

Л. заснував Фонд стипендій Арнольда Макнейра, з якого Кембриджський ун-т і досі продовжує фінансувати однорічну стипендію для студентів у галузі міжнар. права. У 1955–1960 Л. – суддя Міжнародного суду ООН в Гаазі. Читав лекції в Гаазькій академії міжнародного права. Будучи суддею критикував підхід, за яким Міжнародний суд ООН не має юрисдикції у справах, які країна визначила в межах юрисдикції нац. судів. У 1956 отримав титул лицаря Великої Британії. Л. належить вираз: «міжнародне право знаходиться в точці зникнення права». Його ідеї створили основу системи захисту прав людини, створеної в Європі, включаючи Європейський суд з прав людини. Л. критично сприйняв Загальну декларацію прав людини (1948), яка була прийнята ГА ООН, оскільки вважав її формулювання надто загальними та розмитими, а тому неефективними з точки зору її застосування.

Л. – автор цілого ряду наук. праць, осн з яких є: «Джерела приватного права та аналогії міжнародного права з особливим посиланням на арбітраж» (1927), «Функція права в міжнародному співтоваристві» (1933); «Роз-

виток міжнародного права Постійною палатою міжнародного правосуддя» (1934), «Міжнародний білль про права людини» (1945), «Визнання в міжнародному праві» (1947), «Міжнародне право та права людини» (1950), «Розвиток міжнародного права Міжнародним судом» (1958).

У 1983 в Кембриджському ун-ті створений Центр міжнародного права імені Лаутерпахта (Lauterpacht Centre for International Law).

М.М. Шумило

ЛЕГІТИМАЦІЯ (лат. *legitimus* – законний, правомірний) – процес правового забезпечення легітимності влади; складна комплексна законодавчо врегульована процедура сусп. визнання або підтвердження законності влади та її прав на прийняття політ. рішень і здійснення політ. дій; здійснення заходів, спрямованих на забезпечення підтримки, позитив. ставлення, довіри або визнання авторитету влади та держ.-правових ін-тів сусп. думкою; спосіб узаконення повноважень владних структур; метод підтвердження, визнання та узаконення прав, повноважень та дій фіз. і юрид. осіб.

Структура Л. політики включає три взаємозалежні елементи: суб'єкти, об'єкти та засоби Л. Суб'єкти політики Л. – це д-ви, міжнар. орг-ції, транснац. корпорації, партії, окремі політ. діячі. Об'єктами ж можуть бути громадські орг-ції, різні групи сусп-ва, їх впливові представники, громад. думка, партії, д-ви, міжнар. орг-ції. Інструментами та засобами Л. виступають різні напрями політики, політ. дії, акції, рішення, виступи, висловлювання, практ. заходи суб'єктів політики. У процесі Л. політики відбувається взаємодія (взаємне визнання) суб'єктів і об'єктів цієї політики, налагоджуються стосунки між ними, встановлюються легітимацийні зв'язки, формуються орієнтації.

Механізм Л. передбачає дію (обґрунтування претензії на соц. значимість суб'єкта, що знаходить вияв у його проголошених цілях, діяльності та результатах) і *результат* (офіц./неофіц. визнання, довіра та підтримка значимості суб'єкта та його соц. дій з боку носіїв соц. підтримки – засобів мас. інформації, авторитетних осіб, лідерів громад. думки, експертів, політ. та громад. структур, фінанс. спонсорів, виборців та ін.).

Функції процесу Л. політики: правова (забезпечення сусп. визнання, підтвердження законності влади та її прав на прийняття політ. рішень); мобілізаційна (об'єднання та спрямування соц. сил на підтримку певного політ. курсу); регулятивна (регламентація та

впорядкування відносин між політ. суб'єктами); стабілізаційна (забезпечення стійкості та балансу політ. системи сусп-ва); захисна (гарантування інтересів суб'єктів та прибічників здійснюваної політики), ціннісно-нормативна (визначення системи політ. пріоритетів, принципів та ідеалів).

Специфіка процесу забезпечення Л. залежить від певних чинників, факторів, особливостей політ. системи, соц. устрою, типу легітимності політ. влади. М. Вебер виокремлював три осн. типи легітимності політ. панування: традиційний, харизматичний і раціонально-легальний.

Традиц. тип легітимності влади базується на основі звичаїв і традицій, які її стверджують і регламентують. Традиц. влада має декілька видів: геронтократія (влада старійшин); патріархальна (влада племінних вождів); патримоніальна (влада монарха); влада суверена над феодалами-васалами та ін. Об'єднання, сформоване на основі традиц. панування, – це спільнота, у якій той, хто віддає розпорядження, відіграє роль «пана», штаб управління становлять «слуги», а підлеглі є «підданими». Підвладні визнають законність влади на підставі священності і непорушності здавна існуючих порядків. Чинники забезпечення Л.: існування багатовікових звичаїв, ритуалів і традицій.

Харизматичний тип легітимності політ. панування спирається на віру підлеглих у незвичайні виняткові здібності та якості правителя. Найчастішим типом такого панування є влада пророка, військового героя, великого демагога (популіста). Як правило, цей тип характерний для суспільств з низьким рівнем розвитку демократії та політ. культури його членів. Однак у кризові періоди він може виникати і у розвинених дем. країнах, коли необхідно консолідувати сусп-во для виходу з крит. ситуації. Чинники забезпечення Л.: харизматичні риси політ. діяча; пропаганда; маніпулят. вплив; низький рівень політ. культури сусп-ва; виникнення ситуації сусп. потрясінь (війн, катастроф, епідемій та ін).

Раціонально-легальний тип легітимності політ. панування ґрунтується на переконанні підлеглих у законності (легальності) й доцільності (раціональності) встановлених порядків та чинної влади. Цьому типу Л. притаманні дем. процедури, шляхом яких обираються органи влади та їхні керівники; відповідальність обраних перед виборцями; управління на основі законів. Раціонально-легальний тип Л. викликає довіру та підтримку громадян до д-ви як політ. ін-ту і саме тому називається ще інституціональним, на відміну від

персоналізованого типу Л., пов'язаного з довірою до осіб керівників. Мотивом і аргументом визнання влади є раціонально усвідомлений інтерес виборця, який і висловлює його на виборах, голосуючи за ту чи ін. партію, лідера. У сучас. дем. д-вах цей тип легітимності політ. влади є основним. Чинники забезпечення Л.: утвердження у суспільстві дем. норм сусп. життя; гарантування законності та прозорості механізму формування влади.

Крім типології М. Вебера, у сучас. політолог. думці виділяють й ін. типи легітимності політ. влади та відповідні їм способи Л.: ідеологічний, структурний і персоналізований. Ідеолог. тип ґрунтується на поширенні, утвердженні та виправданні влади за допомогою ідеології, що різними шляхами впливає на масову свідомість. Цей тип базується на формуванні влади та організації її діяльності відповідно до ідеалів, уявлень, цінностей та менталітету народу. Залежно від суб'єкта та об'єкта ідеолог. впливу, комплексу ідей, принципів та цінностей, на яких базується ідеолог. легітимність влади вона може бути класовою або етнічною. Значення ідеолог. типу суттєво зросло у сучас. умовах з огляду на розвиток засобів мас. комунікації, підвищення освітнього рівня сусп-ва, активне включення у політику широких верств сусп-ва внаслідок розширення їх виборчих прав та ін. Однією з форм ідеолог. легітимності влади є етн. Л. Її суть полягає у формуванні владних структур, політ. еліти за нац. ознакою. Політ. практика показує, що ця форма Л. не має істор. перспективи, оскільки провідною тенденцією світового розвитку є утвердження раціонально-легального типу Л. Особливість ідеолог. легітимності полягає у тому, що, на відміну від раціонально-легальної легітимності, яка розрахована на свідомість та розум людей, цей тип базується на здійсненні впливу не лише на свідомість, а й на підсвідомість людей за допомогою методів переконання, навіювання та маніпулювання. Чинники забезпечення Л.: формування ідеології, яка лягає в основу політ. курсу влади, з урахуванням уявлень, цінностей та менталітету народу; активна пропаганда; маніпулятивний вплив.

Структурна Л. базується на визнанні та довірі сусп-ва до владних структур і правових норм, характерних для відповідного політ. режиму; формується на основі визнання громадянами влади тому, що вона базується на основі наявних правил. Члени сусп-ва довіряють цій системі влади як політ. ін-ту з усталеними, відпрацьованими механізмами створення та функціонування. Така довіра до системи

закономірно поширюється на осіб, які законним шляхом посіли в ній керівні посади. Цей тип Л. характерний для розвитку стабільних держ. утворень, де процес формування владних структур має чітку законодавчу базу, якою стабільно впродовж тривалого часу регламентується. Чинники забезпечення Л.: чітке та прозоре законодавство, що відповідає вимогам часу; суворе дотримання та виконання держ. структурами чинних норм.-правових актів; довіра сусп-ва до владних структур і правових норм.

Особиста (персоналізована) Л. визначається підтримкою та схваленням масами влади конкретної особи (лідера). Цей тип Л. базується на довірі до певної особи, переконанні у її здатності ефект. та раціон. використовувати політ. владу. Особиста Л. дуже схожа на харизматичну, але не тотожна їй: особиста Л. ґрунтується на реальному авторитеті та повазі, на раціон. розрахунку, а харизматична, як правило, – на ідеалізації, вірі та стереотипах. Чинники забезпечення Л.: авторитет, здобутий конкретним політиком у сусп-ві; пропаганда; маніпулятивний вплив; визнання сусп-вом переваг, якостей та перспектив певного політика, раціон. розрахунки мас щодо врахування їх інтересів у його подальшій політ. діяльності.

В основі механізму Л. влади лежить ознайомлення сусп-ва шляхом просвітництва, агітації та пропаганди зі змістом, цілями і значенням політики. Діяльність будь-яких політ. суб'єктів неможлива без Л., адже лише цей акт дає їм змогу за допомогою реалізації певних системних рішень та дій, використання політ. інститутів та конкретних практ. заходів впливати на сусп. процеси для реалізації власних інтересів. Процесу легітимації політ. влади сприяє встановлення і дотримання нею дем. норм сусп. життя, приведення у відповідність чинного законодавства та системи держ. управління до реалій та тенденцій сусп. розвитку, ефект. формування та здійснення держ. політики, забезпечення законності та політ. стабільності. Чинниками, що забезпечують політ. легітимність найчастіше виступає правова, соціальна, екон., інформ. та організаційна підтримка. Втім, якщо політ. влада не здатна враховувати інтереси мас, адекватно реагувати на виклики часу (зміна балансу політ. сил, трансформація ціннісних та ідеол. орієнтацій у сусп-ві, загострення соц./екон./етн. проблем, зниження авторитету і впливу д-ви на міжнар. арені), швидко пристосовуватися до змін ситуацій (у регіоні, державі, світі) може виникнути криза легітимності влади.

Криза легітимності влади – втрата довіри та підтримки громадян; обмеження можливостей відповісти на виклики часу і реалізовувати завдання, які постають перед сусп-вом. Осн. причинами цього виду кризи є: неадекватна оцінка ситуації та втрата контролю за сусп. процесами; розчарування сусп-ва у старих концепціях, ідеалах та принципах політ. розвитку і нездатність чинної влади розробити нові підходи та відповіді на виклики часу; втрата підтримки впливових сил, що мають необхідний ресурс (політ., екон., інформ. та ін.); посилення етн. сепаратизму в багатонац. державах, що викликає протистояння з центр. владою; некомпетентність та аморальність дій представників влади; недостатнє інформування сусп-ва щодо держ. політики, обмеження/дозування публічної інформації, дезінформація; неадекватна оцінка владою сусп. ситуації і вироблення та реалізація політики, яка не відповідає політ. реаліям.

Л. політики є невід'ємною складовою політ. процесу. Вона дає змогу забезпечити стійкість і стабільність політ. системи; знайти ефект. шляхи вирішення нагальних сусп. проблем, виходу зі складних політ. конфліктів; організаційно мобілізувати сусп. сили для підтримки та реалізації держ. політики.

О.Д. Бойко

ЛЕГІТИМНІСТЬ (від лат. *legitimus* – законний)

– у широкому розумінні – визнання сусп-вом або його переважною більшістю влади, прав і повноважень певної особи, органу, організації, їх поведінки, політики і практ. діяльності; у вузькому – легітимною визнається законна влада, утворена у відповідності із процедурою, передбаченою законами. Л. може бути частковою, чи навіть неузгодженою, оскільки в сусп-ві є різні прошарки населення з різними інтересами. В сусп-ві, що переживає модернізацію, розуміння Л. влади може бути досить неоднозначним на відміну від сусп-ва із стійкими нормами поведінки, де оцінювати Л. влади можна однозначно.

Велику увагу проблемі Л. приділяв М. Вебер, який визначив три її види й відповідно три види влади; 1) традиційний – заснований на традиціях, звичаях і т. д.; 2) харизматичний – емоційно-вольовий; 3) раціональний – такий, що базується на встановленому законодавством, раціонально обґрунтованому порядку. Першим двом відповідає особистий вид влади, а третьому – державний. При цьому підкорятись належить не особі, що традиційно володіє владою, не харизмат. лідерові, а законно встановленому знеособленому

порядку. Підкорятися слід також особам, що обіймають держ. пости, оскільки їх розпорядження є законними, але така влада обмежена рамками їх держ. статусу. З ін. боку, М. Вебер вважав, що д-ва не може легітимувати якимись абсолют. стандартами, заснованими на природ. праві, тому сучас. д-ва відчуває певний «дефіцит легітимності», коли остання виходить за межі сфери сусп. згоди.

Багато серйозних випробувань, які випали на долю, напр., Квебеку, Канади, або Північної Ірландії в 1980–1990-х рр., були породжені невизнанням законності тер. кордонів нац. держави. Прикладом може слугувати також розпад Чехословаччини, Югославії, СРСР. Сучас. політ. наука, «доповнюючи» М. Вебера, визначає, принаймні, сім типів Л.: 1) традиційний – ґрунтується на визнанні тих політ. дій, що відповідають цінностям і нормам традиц. політ. культури; 2) харизматичний – передбачає визнання виняткових рис і здібностей політ. лідера; на відміну від традиц. влади, носієм якої може бути і колектив, харизмат. влада може бути лише індивідуальною; 3) правничо-раціональний – впливає з визнання сусп-вом політ. дій у рамках чинної системи права; важл. формою цього виду Л. є референдум, вибори уряду чи керівника д-ви; 4) раціонально-цільовий – виходить з переконання, що політ. система лише тоді є гідною підтримки, коли вона забезпечує виконання поставлених цілей; формою цієї Л. може бути сусп. договір, який, не маючи юрид. сили, за певних умов може стати основою Л. держ. влади; 5) соціально-евдемонічний – полягає у здатності політ. системи забезпечити населенню високий рівень життя і створити ілюзію піклування влади про добробут народу; 6) національно-патріотичний – визначає нац. символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх нац.-держ. утворень; 7) на засадах участі – передбачає обґрунтування ідеологією і практикою наявної політ. системи, необхідність широкої участі громадян у діяльності політ. інститутів і їхню віру в можливість впливати на владу.

Поняття «Л.» тісно пов'язане з категорією «легальність». Проте ці категорії не тотожні. Вони можуть збігатися стосовно тієї самої влади, а можуть і не збігатися. В рамках класич. цивілізації між «законністю» і «Л.» не було істотної відмінності: законна влада була легітимною владою. Однак у межах сучас. дискусій про політ. Л. проводиться певна відмінність між мораллю і законом. З позицій позитивізму закон трактується як наказ, підкріплений відповідними санкціями, тоді як його моральний вміст вважається вто-

ринним. У свою чергу, законність влади не обов'язково означає її справедливість. Уряди можуть мати законний авторитет, не будучи справедливими з точки зору моралі.

Так, С. Ліпсет стверджував, що Л. має на увазі здатність політ. системи породжувати і підтримувати віру в те, що наявні політ. ін-ти понад усе підходять для даного сусп-ва («Людина політики», 1960). Тобто закон може закріплювати і таку владу, яку не визнає і не схвалює сусп-во (напр., диктатура), але яка може домогтися зовн., формального схвалення більшості за допомогою різних форм проведення політики (демонстративності переваг, підкупу, масових репресій тощо). Досвід фашизму і сталінізму підтверджує це і одночасно вказує, що Л. тісно пов'язана з природою політ. режиму. Так, тривалий період в Україні та ін. країнах, де існувала командно-адмін. система влади, широко використовувалась класова Л.

Сучас. проблема Л. – це проблема політ. представництва і згоди. Вона виникає із зникненням безпосередніх політ. стосунків, властивих невеликим сусп-вам, тобто вона полягає у відповіді на питання: Хто має законне право діяти як представник політ. влади? Таке питання про законність, напр., виникає сьогодні щодо Європейського союзу (ЄС). Інтеграція до західноєвроп. структур будь-якої країни (в т. ч. України), крім досягнення певних процедурних стандартів в обумовлених галузях (економіці, держ. управлінні, сфері права тощо) одночасно пов'язана із відмовою від частини держ. суверенітету і добровільною передачею низки виключних повноважень держ. влади наднаціон. виконавчим органам даної орг-ції.

Однак чи має ЄС достатньо засобів легітимації, щоб передача йому ширших повноважень не підірвала б авторитет держав, які намагаються стати (чи вже є) його членами? Чинні теорії Л. часто є суб'єктивістськими у визначенні легітимної влади, яку люди уявляють як легітимну. Але сучас. типи Л. переважно ґрунтуються на раціон. основах: у мас. свідомості домінують ті, які передбачають визнання влади в силу конституцій і законів, а також в її здатності виконувати свої функції й віру в те, що характер влади і соц. наслідки її управлінського впливу цілком залежать від громадян.

В.О. Корнієнко

ЛЕЙБНІЦ (Leibniz) Готфрід Вільгельм (1646 – 1716) – нім. філософ-раціоналіст, математик, юрист і дипломат. З ранніх літ займався самоосвітою, навч. у Лейпциг. школі Св. Фоми.

У 12 років опанував латин. і грец. мови. У 1661 у віці 14 років вступив до Лейпциг. ун-ту, де вивчав філософію, математику, логіку і право. 1666, після закінчення ун-ту, Л. виїхав до м. Альтдорфа (побл. Нюрнберга), де 1667 у місц. ун-ті захистив докт. дис. з юриспруденції. Надалі служив при дворі курфюрста в м. Майнці: юрисконсульт, радником вищого апеляц. суду, виконував дипломат. доручення внутрішньогерман. та загальноєвроп. рівнів. У 1672–1676 перебував з дипломат. місією в Парижі та Лондоні. 1676 повернувся до Німеччини і вступив на службу до герцогів Брауншвейг-Люнебурзьких (у м. Ганновері), в яких працював до кінця свого життя (ост. посада – герцогський історіограф). У 1682 Л. створив наук. журнал «Acta Eruditorum», який відіграв значну роль у поширенні наук. знань в Європі. 1700 заснував Берлінську академію наук і став її першим президентом. Цього ж року Л. був обраний іноз. членом Паризької академії наук. 1711 Л. познайомився з рос. царем Петром I, який запропонував йому обґрунтувати реформу рос. зак-ва. Виконуючи функції юрид. радника при царі, Л. підготував докладну записку про реформування рос. судів, залишив значну кількість записок і проєктів щодо організації науки та освіти в Росії, посприяв створенню академії наук.

Як універс. мислитель Л. вважається завершувачем філософії XVII ст. і попередником нім. класич. філософії. До його осн. філос. праць належать: «Роздуми про метафізику» («Discours de metaphysique», 1685); «Нова система природи і комунікації між субстанціями, а також про зв'язок, що існує між душею і тілом» («Système nouveau de la nature et de la communication des substances, aussi bien que de l'union qu'il y a entre et le corps», 1695); «Нові розвідки про людське розуміння» («Nouveaux essais sur l'entendement humain par l'auteur du système de l'harmonie préétablie», 1704); «Розвідки теодицеї про Боже милосердя, свободу людини і початок зла» («Essais de thodice sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal», 1710); «Монадологія» («La Monadologie», 1714). Л. утверджував погляд на світ, як на неперервну ієрархію монад (мікрокосмосу): від нижчих до розумного людського духу. Вищою монадою є Бог – творець усіх ін. монад, носій вічних істин, творець світ. гармонії і гарант досконалості світу. На відміну від ін. значних філософів свого часу, Л. не роз'єднував право, мораль і релігію, а намагався їх поєднати в цілісну систему. Він був переконаним прибічником освіченої монархії, у якій влада діє справедливо на основі та в рамках

божественних і людських законів в ім'я всезагального блага, що включає в себе свободу і приватні інтереси людей.

Юрид. погляди Л. викладені переважно в його ранніх працях: «Про принцип індивідуума» («De Principio Individui», 1663); «Приклади філософських питань із юриспруденції» («Quaestiones philosophicae amoeniores ex jure collectae», 1664); «Вчення про умови» («Doctrina Condicionum», 1665); «Диспут про заплутані справи в юриспруденції» («Disputatio de casibus perplexis injure», 1667); «Новий метод вивчення і викладання юриспруденції» («Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae», 1668). Однак уважне ставлення до юриспруденції Л. зберігає до кінця свого життя, про що свідчить, зокрема, фундам. праця «Кодекс міжнародного дипломатичного права» («Codex juris gentium diplomaticus», 1693).

Л. зробив вагомий вклад у розвиток теорії природного права, зокрема, обґрунтував на прями його практ. застосування та виділив три стадії розвитку: 1) взаємну справедливість (justitia commutativa), що ґрунтується на принципі «не роби іншому того, чого собі не бажаєш»; 2) розподільну справедливість (justitia distributiva), основу якої становить принцип «роби іншому те, що інші мають тобі робити»; 3) всезагальну справедливість (justitia absoluta), яка базується на християн. принципі любові до ближнього, що витікає з любові до Бога. Закон (позитивне право) має відповідати природному праву, тобто бути розумним і справедливим. Л. розвивав елементи універс. юриспруденції, зокрема, запропонував створення нового універс. кодексу (Codex juris), який мав включати в себе публічне, кримін., цив. і церковне право. Мова його мала бути латинською задля зручності його застосування не лише в Німеччині, а й в ін. європ. країнах. Л. одним із перших в юрид. науці застосував енциклопед. метод для вивчення системи права, вирішально вплинув на формування «енциклопедії права» та істор. школи права. Л. обґрунтував значення філософії для юриспруденції, запровадив у наук. обіг поняття «філософія права», розглядаючи його як нову галузь знання, необхідну для підвищення заг. рівня юриспруденції. Л. виступив проти схоласт. методів у юрид. науці та освіті, дійшов висновку, що теорет. вивчення права має бути обмежене коротким курсом, натомість осн. увагу слід приділити практ. заняттям у формі моделювання різноманітних ситуацій, які потребують юрид. втручання. Предметом юриспруденції у Л. виступають держ. влада і закони,

які покликані забезпечувати щастя для кожної людини.

Міжнар. праву Л. відводив роль позитив. права, орієнтованого на практ. досягнення міждерж. гармонії. Він вказував на важливість для міжнар. права вивчення істор. джерел з тим, щоб поставити цю науку на міцний ґрунт. Виходячи з цього, трактати і договори мають відігравати в ньому таку ж роль, як закони в цив. і крим. праві. З метою виправдання незалежного становища нім. князів Л. піддав критиці ідею неподільності суверенітету Ж. Бодена й обґрунтував поняття відносного суверенітету через можливість одночасного співіснування кількох центрів влади. Л. вплинув на становлення порівняльного правознавства, оскільки йому належить спроба створити правову карту світу з класифікацією права різних держав за принципами схожості й відмінності. Виходячи з ідеї про неоднорідність структур. компонентів світу, Л. одним із перших висловив спірну думку про необхідність визнання цивілізацій суб'єктами міжнар. відносин й цим самим справив вплив на розвиток теорії міжцивілізаційного діалогу.

Як дипломат Л. сприяв зміцненню політики, спрямованої на повне звільнення Європи від турків, на припинення війн і утвердження миру між європ. д-вами. У 1671 він обґрунтував «єгипетський план», в якому намагався схилити Людовика XIV до завоювання Єгипту з тим, щоб відвернути застолобні задуми Франції від нім. земель і водночас завдати удару турец. могутності. На дипломат. ниві Л. намагався досягти церк. унії між протестантством і католицизмом, докладав зусиль для об'єднання лютеран і реформаторів. Л. належить ідея створення міжнар. співтовариства учених з політ. правами, відповідним техн. забезпеченням для організації експериментів, з масштабною бібліотекою і архівами. Через пів століття після смерті Л. цю ідею було втілено зусиллями франц. філософів та ін. вчених епохи Просвітництва.

Багата і різнобічна творча спадщина Л. справила значний вплив на подальший розвиток природничих і гуманіт. наук. У політико-правовій сфері та в сусп. думці загалом плідну роль відіграли раціоналіст. вчення Л. про природне право і освічену монархію, його ідеї щодо вдосконалення і системного застосування методів наук. досліджень, зміцнення взаємозв'язку теорії і практики, багатосторонній внесок у розвиток діалектики. Держ.-правові погляди Л. справили істотний вплив на розвиток юриспруденції, юрид. освіти і науки в багатьох європ. країнах.

В.П. Горбатенко

ЛЕМКІН Рафал (Рафаель/Рафайл, польс. – *Rafał Lemkin*) (1900 – 1959) – польс. та амер. правник, фахівець із міжнар. кримін. права, доктор філософії, автор терміна та дефініції «геноцид», ініціатор ухвалення та автор проекту Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948), член делегації США на Нюрнберзькому процесі, професор Стокгольмського, Дюкського та Єльського ун-тів.

Народився у с. Безводне (сучас. Білорусь) в євр. родині Юзефа та Белли Лемкін (Померанці). Після закінчення ремісничої школи у Білостоку навчався на юрид. факультеті Ягеллонського ун-ту в Кракові (1919–1921), з якого його відрахували. У 1921 вступив на юрид. факультет Львівського ун-ту ім. Яна Казимира (тепер – Львівський нац. ун-т імені Івана Франка), паралельно навчаючись на філолог. факультеті. 9 липня 1926 на підставі складання трьох комплексних іспитів замість доктор. дисертації, отримав наук. ступінь доктора філософії. 1926 вивчав філософію у Гайдельберзькому ун-ті. Вільно володів дев'ятьма мовами. Сферою інтересів Л. було кримін. право загалом та міжнар. кримін. право зокрема. З 1927 працював референтом Кодифікаційної комісії (постійно діюча комісія, яка напрацьовувала нові кримін. та цив. кодекси та ін. законопроекти для відновленої Польської д-ви).

Ще навчаючись в ун-ті, Л. почав цікавитися питаннями мас. убивств за ознаками раси, релігії, національності. У 1921 в Берліні розпочався суд. процес над Согомоном Тейллір-ном (єдиний із сім'ї, хто вижив під час геноциду вірмен в Османській імперії), який вбив Мехмеда Талаата-пашу (один з гол. організаторів мас. депортації і геноциду вірмен). Цей суд. процес широко висвітлювався в пресі й став предметом розмови студента Л. та проф. Ю. Макаревича. Л. запитав професора, чому Талаат-пашу не можна було судити за його злочини в нім. суді. Професор відповів, що доктрина держ. суверенітету дає урядам право вести внутр. справи так, як вони вважають за потрібне: «Розгляньмо випадок фермера який володіє зграєю курей. Він вбиває їх, і це його справа. Якщо ви втручаєтеся, ви порушите межу». На що Л. відповів: «Але ж вірмени не кури». Його остаточний висновок полягав у тому, що «суверенітет, не можна тлумачити як право вбивати мільйони невинних людей». У 1933 світ сколихнула ін. новина про різанину в Сімлі (Ассирійська справа), де солдати Королівства Ірак вбили ассирійців-християн у місті Сімлі, яке стало останнім прихистком для цієї етн.-реліг. гру-

пи після пограбування та руйнування понад 100 сіл. Саме тоді Л. поступово починає працювати над проблемою відповідальності за злочини, які вчиняються щодо етніч. чи реліг. груп.

Після завершення навчання Л. був призначений заст. прокурора окружного суду в м. Бережанах (тепер Україна, Тернопільська обл.), проте згодом переведений на посаду прокурора окружного суду у Варшаві. У 1934 звільнився з прокуратури і, отримавши посвідчення адвоката Варшавської колегії адвокатів, почав працювати як адвокат. Займаючись юрид. практикою, Л. не припинив свої дослідження міжнар. кримін. права. З 1933 викладав у Вільному польському університеті у Варшаві та брав участь у діяльності Міжнародного бюро із уніфікації кримінального права, завдяки чому був неодноразовим учасником польс. делегації на численних міжнар. конференціях з уніфікації кримін. права, зокрема: у Брюсселі, Празі (1930), Парижі (1931), Гаазі (1932), Палермо (1933), Копенгагені (1935) та ін. У 1933 підготував доповідь на конференцію в Мадриді, у якій закликав міжнар. співтовариство унормувати п'ять злочинів «перед лицем права народів», в т. ч. такі, як «акти варварства» та «акти вандалізму», термін «геноцид» з'явиться пізніше. У доповідь, підготовлену і опубліковану польс., франц. та нім. мовами, він включив проєкт короткої міжнар. конвенції, в якій визначив «варварство» як перший злочин, а саме: «Хто через ненависть до расової, релігійної чи соціальної спільноти або з метою винищення цієї спільноти, здійснює злочинний акт проти життя, тілесної цілісності, свободи, гідності або основ економічного існування людини, що належить до такої громади і підлягає за цей злочин варварства покаранню <...> якщо його діяння не передбачає більш суворого покарання у відповідному кримінальному законодавстві. Виконавець підлягає такому ж покаранню, якщо його діяння було спрямоване проти особи, що оголосила свою солідарність або заступилася за один з вищезазначених колективів». Другий злочин міжнар. права, який полягав у знищенні творів культури і мистецтва даної реліг., расової або соц. групи, він назвав «вандалізмом». Третій злочин міжнар. права – заподіяння морської, наземної і повітряної катастрофи. Четвертий – перебої в телекомунікації. П'ятий злочин – свідоме поширення людських хвороб.

Після початку Другої світової війни у вересні 1939 Л. залишив Варшаву, через Вільнюс, Каунас потрапив до Риги, звідки 1940 дістався до Стокгольма, де почав викладати у

Стокгольмському ун-ті, одночасно збирав матеріали про злочини на окупованих нацист. Німеччиною територіях. У 1941 Л. Транссибірською магістраллю дістався Владивостока, звідти до Японії і згодом потрапив до США, де викладав у Дюкському ун-ті (*Duke University*), нетривалий час працював радником Ради з економічної війни (*Board of Economic Warfare*) у Вашингтоні, з 1945 – в Управлінні військових злочинів (*War Crimes Office*) військового департаменту.

У 1944 Л. опублікував свою гол. працю «Правління держав “Осі” в окупованій Європі» (*«The Axis Rule in Occupied Europe»*), в якій визначив термін «геноцид» та сформулював осн. засади власної міжнар.-правової концепції цього злочину. Термін «геноцид» Л. утворив від грец. кореня «генос» (γένος – «рід, родина, плем'я, народ») та латин. суфікса «-цид» (*caedo* – «вбивати, бити»). Завдяки публікаціям у ЗМІ (*The Washington Post*, *The New York Times*) термін «геноцид» набув широкого розповсюдження.

На Нюрнберзькому процесі Л. став радником Р. Г. Джексона (*Robert Houghwout Jackson*), гол. прокурора від США на цьому процесі. Термін «геноцид» неодноразово звучав у промовах прокурорів, але у вироку Трибуналу, оголошеного 30.IX–01.X.1946 його не згадано. Проте вже через два місяці, вперше на офіц. рівні цей термін згадується у Резолюції № 96 ГА ООН «Злочини геноциду», прийнятої на 55 пленарному засіданні 11.XII.1946. Лише через два роки (09.XII.1948) ГА ООН прийняла Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. До підготовки проекту цієї Конвенції Л. долучився безпосередньо, як консультант Юридичного комітету ООН. Конвенція, щоправда, визначає термін «геноцид» значно вужче, ніж його визначав сам автор, і зводить його фактично лише до етн. ознаки.

У 1948–1951 Л. викладав міжнар. право в Єльському ун-ті. У 1953 в Нью-Йорку, на поминальному відзначенні Великого Голоду укр. громадою, Л. виголосив доповідь на тему: «Радянський геноцид в Україні» (*«Soviet Genocide in Ukraine»*), згодом опубліковану як стаття. Хоча в самій промові не вживається термін «Голодомор», Л. стверджує, що навмисна програма голодування була «третьім зубцем» рад. русифікації України, і не погоджується з тим, що смерті були просто справою катастроф. екон. політики. 20.XI.2015 цю статтю внесено до рос. індексу «екстремістських видань», поширення яких у Росії заборонено.

Попри успіх Л. і міжнар. визнання терміна «геноцид» та прийняття окремої Конвенції,

вчений доживав життя у бідності та самотності. 28 серпня 1959 Л. помер у Нью-Йорку. За життя Л. неодноразово номінували на Нобелівську премію миру, вчений був відзначений низкою нагород, зокрема, Німеччини. Ім'я Л. присвоєно Варшавській вищій школі соціальних наук. Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, у 2022, Інститут солідарності та мужності імені Вітольда Пілецького створив Центр документування рос. злочинів в Україні імені Рафала Лемкіна. Завданням Центру є збір свідчень цив. населення для фіксації злочинів, скоєних рос. військами під час війни на території України. В Україні Л. присвячують дисерт. дослідження, проводяться наук. конференції його імені, вивчають його творчу спадщину у контексті можливості притягнення вищого керівництва РФ до відповідальності за вчинення злочину геноциду в Україні.

М.М. Шумило

ЛИПІНСЬКИЙ В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович (1882–1931) – історик, філософ, соціолог, публіцист, громад. і політ. діяч, ідеолог укр. консерватизму, фундатор державницького напрямку в укр. історіографії та консерват. напрямку в укр. політології. Нар. у селі Затурці (тепер Волинська обл.). Походив зі старовинного мазовецького шляхет. роду. Навч. в гімназіях Житомира, Луцька, Києва. Вищу освіту здобув у Краківському та Женевському ун-тах. У 1917 Л. став одним із лідерів та організаторів Української демократично-хліборобської партії. У 1918–1919 обіймав посаду посла уряду гетьмана Скоропадського та УНР в Австро-Угорщині. Із червня 1919 Л. перебував у еміграції. Був фундатором і членом Українського наукового інституту в Берліні та дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Києві. Л. – засновник та ідеолог концепції укр. монархізму, обґрунтуванню якого присвятив свою найвідомішу публіцистичну працю «Листи до братів-хліборобів».

Першим опублікованим україномовним дослідженням Л. була праця «Данило Братковський, суспільний діяч, письменник XVII ст.» (1909), яка була присвячена волинському поетові XVII ст., укр. шляхтичеві, борцеві за православ'я, учасникові антипольс. повстання під проводом С. Палія. Вже у 1912 побачила світ ціла серія досліджень В. Липинського – монографія «Станіслав-Міхайло Кричевський» (*«Stanisław Michał Krzyczewski»*), а також редактована ним наукова збірка «З історії України» (*«Z dziejów Ukrainy»*), до якої увійшла низка його праць:

«Два моменти з історії пореволюційної України» (*Dwa chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy*), «На піку могутності» (*U szczytu potęgi*), «На переломі» (*Na przełomie*), «Документи Руїни» (*Dokumenty Ruiny*), «Шляхом Богдановим» (*Szlakiem Bohdanowym*), «Назви “Русь” і “Україна” та їх історичне значення» (*Nazwy “Ruś” i “Ukraina” i ich znaczenie historyczne*). Вже у цих перших наук. працях Л. було сформовано базові засади його історіософських поглядів – ідея вирішальної ролі шляхет. соц. стану в процесі укр. державотворення (консервативний елітаризм) та сама ідея незалежної укр. держави, що фактично заклало фундамент нового державницького історіограф. напрямку.

У період еміграції Л. продовжив свої наук. пошуки, до яких ще більше додалася практична складова – науково-теорет. обґрунтування ідеології гетьмансько-монарх. руху. Осн. ідеї концепції укр. монарх. д-ви він виклав у істор. монографії «Україна на переломі», політолог. трактаті «Листи до братів-хліборобів» та історико-релігійнознавчій праці «Релігія і церква в історії України». У цих творах не лише систематизовані та віддзеркалені засади консерват. елітаризму, а й чітко простежується еволюція поглядів та світобачення Л., як політ. діяча і як наук. дослідника.

Вихід у світ монографії «Україна на переломі», у якій автор досліджує процес побудови укр. держави, роль еліти (аристократії) і роль видатної особи (зокрема, гетьмана Б. Хмельницького) в історії вітчизн. державотворення XVII ст. фактично остаточно підтвердила реальне існування державницького напрямку в укр. історіографії, до якого, вслід за Л., належатимуть такі історики, як Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, В. Кучабський, С. Томашівський, та ін.

Гол. фундаментальним наук. твором Л., у якому знайшла найповніше відображення і завершення його державотворч. концепції еміграц. періоду вважається його політолог. праця «Листи до братів-хліборобів» (1926, Відень). Це історіософське дослідження, центр. темою якого є побудова укр. самостійної д-ви і організація її сусп.-ва, справедливо називають «державницьким Євангелієм» України. У «Листах до братів-хліборобів» Л. визначає три осн. моделі і три методи організації сусп. життя для розв'язання проблем укр. держ. будівництва, що існують у новітню добу: 1) демократія з республікою; 2) охлократія з диктатурою; 3) класократія з правовою, «законом обмеженою» монархією. Саме аналізу цих політ. ідей та методів організації держ. будівництва, а також можливості застосуван-

ня їх у реальних умовах України присвячена ця праця вченого. Характеризуючи процес та механізм формування д-ви, Л. зауважує, що д-ви утворюються шляхом завоювання, яке може бути як зовн., так і внутр. (коли завоювальники виділилися з місц. населення). Незалежно від форм устрою в усіх д-вах існує влада та її носій – провідна верства (нац. аристократія). За Л., джерелом нац. аристократії можуть бути три сили: мілітарна («сила меча») – т. з. «войовники», економічна («сила продукції») – «продуценти», а також інтелектуальна («сила ідеології») – інтелігенція. Провідна держ. верства може формуватися/організовуватися трьома методами: охлократії, демократії та класократії. Л. так визначив їх характерні риси та особливості:

1. «Класократія» (чіткий поділ нації на «органічні класи»; безпосереднє і персональне володіння цих класів засобами виробництва; внутр. єдність на основі однакового способу виробництва; сформованість однакової психіки, яка ґрунтується на виробничій і расовій спорідненості та істор. традиції; почуття територ. патріотизму до землі, на якій вони осіли; рівновага між владою і свободою; обмеження панування нац. аристократії владою монарха, влада якого, у свою чергу, обмежена законом). На думку Л., саме такий тип організації нац. аристократії мав місце у добу гетьманування Б. Хмельницького. Класич. прикладом класократії вчений вважав англ. монархію;

2. «Демократія» (формування правлячої верстви в умовах, коли нація під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку, своєї чи чужої колоніальної експансії зазнала сильного змішування та розпаду органічних класів; здобуття влади не шляхом лицарської боротьби, а шляхом мирного проникнення та соц. демагогії; порушення рівноваги між владою і свободою на користь останньої; формування дем. аристократії з вихідців з різних класів, частина яких вийшла з активної більшості, а частина – з пасивної меншості, серед них є незначне число войовників-продуцентів, а більшість становлять непродуценти та інтелігенти);

3. «Охлократія» (консолідація аристократії відбувається у сусп.-вах, що характеризуються примітивним матеріальним та расовим розвитком нації, яка не має чіткої соц. стратифікації і «ділиться тільки на політично безформенну, економічно і расово нездиференційовану юрбу <...> та тих, що правлять цією безкласовою юрбою» за допомогою чітко організованої, міцної та озброєної організації та терору; завоювання влади охлократич.

аристократією відбувається шляхом організації та підтримки бунту незадоволених низів; дотримання у процесі боротьби за владу цілей не лише перемогти супротивника, а й повністю його поневолити або знищити). Приклади охлократ. методу організації провідної верстви: самодержавна Росія, наполеонівська Франція, більшовизм.

У своєму творі Л. також обґрунтовує, спираючись на ідеологію укр. консерватизму, концепцію укр. монарх. д-ви. Ідеалом для Л. у процесі укр. держ. будівництва було встановлення правової монархії у традиц. формі гетьманату дідичного (спадкового) характеру з обов'язковою передачею успадкованої гетьман. влади. Базовими підвалинами заснування укр. монархічної д-ви науковець вважав: 1) аристократію; 2) класократію; 3) тер. патріотизм; 4) укр. консерватизм; 5) реліг. етос (нормативно-ціннісна складова). Л. надавав великого значення «територіальному патріотизму», як ключовому чиннику консолідації укр. нації. Суть цього поняття Л. бачить у пробудженні почуттів єдності та солідарності між усіма постійними мешканцями укр. землі, незалежно від їхньої соц.-класової приналежності, етн. походження, віросповідання, соц.-культурного рівня. Ідея «територіального патріотизму» фактично стала зародком формування укр. політ. нації. Значну увагу у «Листах до братів-хліборобів», автор звернув на аналіз чинників, які заважають процесу укр. державотворення. Осн. «хворобою» укр. нації Л. називає «недержавність». Причини укр. бездержавності він поділяє на дві групи: статичні та динамічні. До статичних чинників Л. відносить наступні.

1. *Географічне розташування.* Його особливості полягають у тому, що Україна розташована: а) «на битім шляху між Азією і Європою»; б) «на географічно несталім пограниччю двох ріжних культур: Візантійської і Римської»; в) «без захищених природою границь од сусідніх держав». На основі цього історик визнає, що «з погляду політичного наше географічне положення – найгірше в Європі». Укр. землі стають місцем цивілізаційних зіткнень, на них постійно відбувається пересування кордонів між Сходом і Заходом.

2. *Сприятливі природні умови («родюча земля і добре підсоння» (теплі, помірний клімат – Авт.)).* Руйнівний вплив цих чинників він убачав у «невпиннім притяганню на нашу землю все нових, ласих на українські багатства, активних завойовників <...> в притягання утікаючих від більше інтензивної праці та шукаючих легкого хліба невоєвничих, пасивних елементів». «Чим більше сприяючі

природні умови, в яких живе дана нація, тим менше спільного, громадського зусилля мусять робити вона для опанування природи. Чим менша потреба в спільнім громадським зусиллі, тим менша стихійна потреба в політичній організованості і політичним проводі, тим більший натомість стихійний нахил до всякого індивідуалістичного анархізму».

3. *Етнічна неоднорідність («неусталеність раси»).* Масштабні міграційні рухи населення, які неодноразово точилися на території України з найдавніш. часів, зумовлювали суттєві зміни у демограф. процесах, змішуванні етносів, і тому, на думку Л., «єдності расової не було у нас а ні між нашими завойовниками, ані між тими масами, які вони завойовували і якими правили». У результаті «стихийний нахил цілого нашого громадянства до роздвоєності і взаємної ворожнечі» та «повний брак патріотизму».

4. *Особливості національної ментальності («перевага в нашому характері емоціональності (чутливості) над волею та інтелігентністю»).*

Окрім перелічених чинників, В. Липинський ще виділяє *причини динамічні*, які фактично зводять до однієї – «неуміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають і як вони себе національно називають, здобути та зорганізувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами удержати». Учений наголошував, що «замість способу думання пасивного «фаталістичного», мовляв, Україна сама зробиться, я хотів дати спосіб думання активний, динамічний: що і як ми, українці, повинні робити, щоб була, щоб здійснилась Україна». Оригін. наук. дослідження, що спирались на здобутки вітчизн. і зах. учених, та уроки й досвід власної політ. практики дали змогу Л. не лише створити цілком оригінальну теорію укр. державотворення, а й стати помітним на політ. сцені держ. діячем, фундатором консерват. напрямку в укр. політології та державницького напрямку в укр. історіографії.

Літ.: Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *Укр. істор. журнал.* 1992. № 2; Потульницький В. Політична доктрина Липинського. *Укр. істор. журнал.* 1992. № 9; Передерій І.Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець: моногр. Полтава, 2012.

О.Д. Бойко

ЛІБЕРАЛІЗМ (від лат. *liberalis* – вільний) – 1) метаідеологія, яка поряд із соціалізмом і консерватизмом утворює ціннісно-світоглядний спектр політ. розвитку, часто виступаю-

чи синонімом або доповненням демократії як світоглядного ідеалу; 2) політ. ідеологія, яка спирається на визнання примату індивід. свободи у всіх сферах життя і функціонування сусп-ва; 3) сусп.-політично організовані сили (громадські орг-ції, об'єднання та політ. партії, які є центристськими та відстоюють цінності індивідуалізму в політ., екон. та соц. житті). Витоки Л. – у Великій хартії вольностей 1215, період формування і становлення – епоха бурж. революцій XVII–XVIII ст. Засади класич. Л. були закладені А. Смітом у політекономії та екон. теорії, Дж. Локком у політ. філософії. Один із центр. принципів класич. Л., що поєднує екон. та політ. ідеали, – принцип *laissez-faire*, тобто уявлення про д-ву «нічного охоронця», яка не втручається в екон. та соц. питання життя сусп-ва і громадянина. Класич. ліберальна модель орієнтувалася на створення сусп-ва незалежних виробників товарів, які володіють дрібною та середньою приватною власністю та визнають особисту відповідальність за власну долю і розвиток сусп-ва. Прихильники Л. наголошували на можливості раціон. пізнання та перебудови світу; на важливості і неминучості людського прогресу; на обов'язковості обмеження влади, її поділу на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову; на значенні природних і політ. прав людини і громадянина та сусп. договорі як основі державотворення. Класич. Л. виступав за визнання приватної власності та особистої ініціативи основою розвитку вільного сусп-ва, провідним фактором екон. розвитку і прогресу. Плюралізм у сусп.-політ., а конкуренція в екон. житті є вихідними ідеями Л. У політ. науці виділяють європ. та північноамер. версії класич. Л. Європ. класич. Л. поділяється на континентально-європейський (ідеї раціоналізму, конструктивізму, громадян. сусп-ва) та англосаксонський (ідеї правової держави, конституціоналізму, свободи у межах закону). Північноамер. Класич. Л. поділяється на «помірний» (екон. Л., який згодом трансформувався в амер. консерватизм) та «демократичний» (ідеї політ. свободи, рівних і невідчужуваних прав людини). До осн. напрямів класич. Л. Нлежать наступні.

1. Утилітаризм І. Бентама. Відповідно до його ідей слід керуватися людськими вчинками на наук. засадах з тією метою, щоб у сусп-ві якомога більше громадян досягли щастя. Людина є істота егоїстична за своєю природою, тому вирішити проблему «загального блага» можливо лише тоді, коли людина в питаннях моралі буде не сліпим рабом пристрастей, а істотою, яка порівнює та зіставляє свої вчинки з діями ін. людей. Це можливо через зовн.

вплив – людини-законодавця, яка бачить зв'язок індивід. та сусп. блага. Законодавець шляхом заохочень чи покарань повинен штучно створити гармонію заг. і приватного блага. Гол. завданням д-ви мислитель визнавав забезпечення користі індивіда.

2. Концепція Б. Констана. Обґрунтовує важливість особистої свободи, до якої належать: свобода совісті, слова, підприємництва, приватної ініціативи. При цьому Б. Констан розрізняв політ. та особисту свободи. Запропонував нове розуміння свободи: свобода обумовлює зменшення значення для громадян можливості участі у держ. владі, бо голос однієї особи вже не має вирішального значення, тому мислитель критично ставився до ідеї народного суверенітету. На переконання Б. Констана, необхідність забезпечення широких прав підприємництва, вільної конкуренції вимагає заборони будь-яких форм регламентації промисл. діяльності з боку д-ви. На виборах має бути встановлений високий майновий ценз, бо лише власники мають освіту й виховання, необхідні для усвідомлення сусп. інтересів.

Наприк. XIX – на поч. XX ст. проявляється криза класич. Л., пов'язана, зокрема, з розгортанням антимонопольних і популістських рухів та прийняттям антитрестівського законодавства. Британ. науковці Дж. Гоббсон, Л. Гобхауз, нім. економісти В. Ойкен, В. Рьопке, американці Л. Ворд, Дж. Кроулі, І. Бірд, Дж. Дьюї виступають за розширення соц. функцій д-ви, за перегляд деяких постулатів класич. Л. з метою вироблення «середнього шляху» розвитку сусп-ва. Виникає та оформлюється нова соц.-політ. теорія – «новий», або «соціальний», Л., що обґрунтовує позит. роль д-ви у соц. та екон. житті сусп-ва. У період інверсії ідей класич. Л. поняття свободи трансформувалося та розширилося: воно почало включати в себе не лише відсутність обмежень на щось, а й реальні можливості індивіда виконувати певні дії. Свобода особи трактується у контексті сусп. буття як баланс її прав та обов'язків. Серед сучас. міжнар. ліберальних політ. об'єднань – Ліберальний інтернаціонал та Альянс лібералів і демократів за Європу (ALDE). Міжнар. політ. орг-цію «Ліберальний інтернаціонал» було створено у 1947 з метою поширення ліберал. ідей по всьому світу, його програмні принципи сформульовані у Оксфордському маніфесті. ALDE є союзом 61 політ. партії з країн Європи. Молодіжним крилом ALDE є Європейська ліберальна молодь (LYMEC). У 1947 була заснована Всесвітня федерація ліберальної молоді (WFLRY), також функціонує Міжнародна фе-

дєрація ліберальної молоді (IFLRY), яка присуджує щорічну премію Свободи за виняткову відданість демократії, правам людини та політ. Л. – «Freedom Award». Лібертаризм (лібертаріанство) є напрямом (частина дослідників називає його крайнім напрямом) сучасного Л., який поєднує ідею максимізації індивід. свободи з необхідністю скорочення держ. втручання в економіку і соц. життя сусп-ва, у найбільш радикальних варіантах лібертаріанства – вороже ставлення до д-ви як такої.

Перші спроби рецепції ідей Л. в Україні пов'язані з М. Драгомановим, який поєднав програму укр. нац. руху з європ. концепціями Л. Поширенню ідей Л. в Україні на межі XIX–XX ст. сприяли І. Франко, Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський. У сучас. Україні ідеї та цінності Л. мають своїх прихильників і послідовників. У 1991 було зареєстровано Ліберальну партію України, яку визнано Ліберальним інтернаціоналом. Втім, Ліберальна партія України не була парламентською, її окремі представники обиралися до Верховної Ради України за списками ін. політ. сил. Остаточної партійної інституціоналізації ідей Л. в Україні не відбулося.

Лім.: Манан П. Токвіль: лібералізм обличчям до демократії; пер. з фр. К., 2004. № 13–14; Куц Г. Лібералізм класичний і сучасний: спільне та відмінне. *Наук. записки ІПЕЕНД*, 2018. Вип. 49; Cherniss, J.L. Liberalism in Dark Times: The Liberal Ethos in the Twentieth Century. Princeton University Press, 2021; Що таке лібералізм. Friedrich Naumann Foundation, 2021; Денін, П. Дж. Чому лібералізм зазнав невдачі; пер. з англ. Л., 2023; Фукуяма, Ф. Лібералізм і його протиріччя; пер. з англ. К., 2023; Ball, T., Girvetz, H.K., Dagger, R. Liberalism. Britannica, 2024; Мізєс, Л. фон. Лібералізм; пер. з нім. К., 2024.

С.С. Бульбєнюк

ЛІГА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ (ЛАД) – міжнар. міжурядова організація, одна з регіон. орг-цій араб. держав Півд.-Зах. Азії, Пв. та Пв.-Сх. Африки. Заснована 22.III.1945 в Каїрі на конференції араб. держав. Членами ЛАД на сьогодні є 22 д-ви: Алжир, Бахрейн, Джибуті, Єгипет, Ємен, Ірак, Йорданія, Катар, Коморські острови, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс, Палестина. Спостерігачами при ЛАД є Еритрея, Венесуела, Індія. ЛАД має статус спостерігача при ООН. Усі д-ви ЛАД є членами Організації Ісламська конференція. У структурі ЛАД утворено менші наддерж. об'єднання – Раду співробітництва країн Перської затоки та Союз арабського Магрибу. Відповідно до Статуту ЛАД метою орг-ції є забезпечення більш тісних відносин між д-ва-

ми-членами Ліги, налагодження співробітництва у політ., екон., фінанс. сферах, з питань культури, транспорту, безпеки і оборони тощо. Осн. документами, що регламентують діяльність Ліги, є Пакт ЛАД 1945, Договір про спільну оборону та економічне співробітництво арабських держав 1950, Хартія національних економічних дій 1980.

Для ефект. виконання визначених завдань і функцій у ЛАД створено Раду ЛАД, Постійні комітети, в яких представлені всі д-ви-члени Ліги, а також Генеральний секретаріат. Крім керівних органів, Ліга створила спеціаліз. установи з метою координації екон. і соц. політики та урядові ради з питань охорони здоров'я, туризму тощо. Всього в системі ЛАД діє 10 спеціаліз. міністерських рад та 3 органи, що регулюють воєнну сферу: Рада спільної оборони, Постійний воєнний комітет, Консультативна воєнна організація (воєнна нарада начальників генеральних штабів збройних сил країн-учасниць Ліги).

Важл. екон. проектами ЛАД стали будівництво та введення в експлуатацію Арабського газогону (Єгипет – Йорданія – Сирія – Ліван – Туреччина), а також створення Великої арабської зони вільної торгівлі, спроможної об'єднати 95% екон. можливостей араб. країн.

ЛАД докладає зусиль щодо боротьби із злочинністю та наркоманією, працевлаштування й захисту араб. труд. мігрантів. Гол. напрямками соц.-гуманіт. діяльності ЛАД стали модернізація системи освіти, посилення ролі жіноцтва в араб. світі, сприяння соц. захисту дітей, заохочення молодіжних і спортивних програм, збереження араб. культур. спадку, розвиток культур. обміну між д-вами-членами, стимулювання літературної та інтелект. творчості, сучас. переклад техн. термінів з метою їх використання в араб. регіоні, подальший розвиток туризму.

Лім.: Hussein A. Hassouna. The League of Arab States and Regional Disputes: A Study of Middle East Conflicts. Oceana Publications, 1975; Soumia Bouhamidi. The role of the league of Arab States: Mediating and Resolving Arab-Arab conflicts, 2011; Robert W. MacDonald. The League of Arab States: A Study in Dynamics of Regional Organization. Princeton University Press, 2015.

В.Ф. Смоляннюк

ЛІДЕРСТВО ПОЛІТИЧНЕ (від англ. *leader* – ведучий, керівник) – процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на сусп-во (чи певну його частину), що добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Перші спроби осмислення проблеми Л.п. сягають антич. часів. Геродот, Плутарх, Тіт Лівій та ін. антич. мислителі помітили, що там, де складається будь-яка суспільність, неодмінно знаходяться й свої лідери – найдосвідченіші, найсильніші й найсміливіші люди, які дістають підтримку і визнання своїх співплемінників, громадян. У героях, монархах і полководцях вони вбачали справжніх творців історії. Великого значення проблемі Л.п. надавали також визначні політ. мислителі наступних часів, такі як Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Р. Емерсон, Ф. Ніцше, Г. Тард та ін.,кладаючи насправді неоднаковий зміст у це поняття, але сходяться у тому, що лідерство є своєрідною соц.-істор. потребою людей в організації своєї діяльності.

У сучас. політології Л.п. не має однозначного тлумачення. У різноманітних підходах воно тлумачиться по-різному: як вплив, авторитет, влада і контроль над іншими; своєрідне підприємництво, що здійснюється на політ. ринку, де «підприємці» в конкурентній боротьбі обмінюють свої соц. програми і способи вирішення сусп. завдань на керівні посади; символ спільності й зразок політ. поведінки групи, здатний реалізувати її інтереси за допомогою влади; набір особистісних соц.-психол. якостей лідера; функція певної ситуації і т. ін. Внутр. потенційне багатство Л.п. відображається в його типології. Одна з найпоширеніших типологій запропонована М. Вебером, в основу її покладено типи сусп. правління. Відповідно до цього Вебер розрізняє: традиц. лідерство, засноване на звичаї, традиції, яке передбачає віру підлеглих у те, що влада законна, оскільки існувала завжди; раціонально-легальне, яке передбачає наявність лідерів, обраних дем. шляхом; харизматичне, засноване на вірі мас в особливий «дар благодаті», видатні якості та здібності до правління окремих лідерів. Якщо в основі першого типу Л.п. лежить звичка, другого – розум, то харизматич. тип лідерства спирається на віру й емоції, що може утворювати ситуацію сліпого поклоніння мас, продукувати умови, коли індивід, якості лідера відіграють другорядну роль у формуванні його харизми. Окрім вищеназваної типології, в сучас. політ. науці існує значна кількість ін. класифікацій, за якими політ. лідери поділяються на: правлячих і опозиційних; революціонерів, реформаторів і консерваторів; формальних і неформальних; кризових і рутинних; великих і малих; пролетарських, буржуазних, дрібнобуржуазних; загальнонаціональних та регіональних і т. ін. До найважл. функцій Л.п. належать: інтеграція

сусп-ва, громадян, об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей; знаходження і прийняття оптимальних політ. рішень; захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримка сусп. порядку; налагодження системи постійного політ. зв'язку з масами, запобігання відчуження громадян від політ. керівництва; ініціювання оновлення, генерування оптимізму й соц енергії, мобілізація мас на реалізацію політ. цілей; легітимація сусп-політ. устрою.

Кожному етапу сусп. розвитку, кожному класу, соц. групі, кожній політ. системі й політ. режиму властиві свої методи формування, виховання й рекрутування політ. лідерів. За умов тоталітаризму й авторитаризму лідерів у сучас. загальнодем. розумінні не існує, а є диктатори, номенклатура і бюрократія, які прориваються до влади не за законами Л.п., а за правом і правилами сильнішого. В Україні Л.п. лише з досягненням нею незалежності опинилося в центрі уваги політ. науки і державотворчої практики.

В.П. Горбатенко

ЛІСОВЕ ПРАВО – система правових норм, що регламентують правовідносини в сфері забезпечення охорони, захисту, відтворення, підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей, підвищення родючості ґрунтів, використання ліс. ресурсів; ведення ліс. господарства, збереження оздоровчих і захисних властивостей лісів, забезпечення охорони типових та унікальних природних комплексів і об'єктів, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин. і рослин. світу, сприяння формуванню екол. мережі відповідно до природоохоронного законодавства.

Ліс має органічну екол. єдність зі своєю основою – ґрунтом з його мікроелементним, хім., біол. та ін. полікомпонентним характерним наповненням. Захисту потребує як сам ліс, так і його основа – ґрунт.

Систему лісового права утворюють норми Конституції України, Лісового кодексу України, Земельного кодексу України, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» та ін. законодавчі акти.

Чинне законодавство гарантує громадянам право вільно перебувати в лісах держ. та комун. власності, безоплатно збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, ягоди, горіхи, гриби тощо. У лісах без заподіяння їм шкоди може здійснюватися

заготівля другорядних ліс. матеріалів: живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені. До побічних ліс. користувань належать: заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету. Громадяни під час здійснення заг. використання лісових ресурсів зобов'язані виконувати вимоги пожежної безпеки в лісах, користуватися ліс. ресурсами, способами і в обсягах, що не завдають шкоди відтворенню цих ресурсів, не погіршують санітар. стану лісів, мають здійснюватися без заподіяння шкоди лісу (ст. 66, 72, 73 Лісового кодексу України).

У сучас. умовах реалізації норм природоресурсного права особливого захисту потребує ліс, який становить собою унікальну екосистему з неповторними природними компонентами, що впливають на стан навкол. природ, середовища та на життя людини. Значна проблема сьогодення в Україні – вирубка лісів та нищівна експлуатація землі й її надр. Ситуація з охороною зем. ресурсів та лісу, проблеми контрабанди лісу потребують екстраординарних і невідкладних дій влади. До корисних рішень влади, поряд з релевантними законодавчими актами, можна віднести: Указ Президента України від 07 червня 2021 № 228/2021 «Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів»; Указ Президент України від 01 січня 2022 № 2/2022, яким прийнято одне з позитив. та давно очікуваних рішень останніх років, а саме створити на території Черкаського р-ну Черкаської обл. національний природний парк «Холодний Яр»; Рішення РНБО України від 29 вересня 2022 (введено в дію Указом Президента України від 29 вересня 2022 № 675/2022), яким доручено КМУ: розробку та затвердження держ. цільової програми підвищення пожежної безпеки у сфері ліс. госп-ва, забезпечення зменшення податкового навантаження на заклади Державного агентства лісових ресурсів України та удосконалення системи оподаткування ліс. земель, створення держ. фонду розвитку ліс. госп-ва, вжиття заходів вдосконалення механізму екон. стимулювання заходів зі створення лісів, розроблення єдиної електрон. таксаційної та картографічної бази даних про ліси з урахуванням положень Закону України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних». Місц. органам викон. влади за участю органів місц. самоврядування у тримісячний строк здійснити розроблення та затвердження регіон. програм, спрямованих на масштабне заліснення регіонів.

Ураховуючи необхідність забезпечення гармонізації принципів екол. благополуччя та ефект. використання лісових ресурсів, на сучас. етапі розвитку д-ви нагальним є розв'язання питань: розширення території лісових зон та зменшення зони вирубки лісів, активізації відновлювальної діяльності в сфері ліс. госп-ва, збільшення обсягів та якості посадок нових ліс. насаджень з урахуванням особливостей природних та земельних ділянок, цінності ліс. порід та їх киснево відновлювальних здатностей для атмосфери, посилити відповідальність за товарну контрабанду лісу.

Стан справ з лісовими ресурсами потребує розробки та реалізації нової «Державної стратегії лісової політики».

Лит.: Лісова політика: теорія і практика: кол. моногр.; під наук. ред. І.М. Сиякевича. Л., 2008; Балюк Г.І., Гетьман А.П., Ковальчук Т.Г. Науково-практичний коментар Лісового кодексу України. К., 2009; Екологічне право: підруч.; за ред. А.П. Гетьмана. Х., 2021; Соцький А.М. Адміністративно-правові засади регулювання лісової сфери: моногр. Чернівці, 2021; Дудоров О.О., Мовчан Р.О., Письменський Є.О. Кримінально-правова охорона лісу в Україні: моногр. К., 2023;

І.І. Тертишник, В.М. Тертишник

ЛОБІЗМ (від англ. *lobby* – кулуари) – цілеспрямована діяльність громадян, сусп. груп, асоціацій бізнесу, партій та ін. організованих об'єднань, спрямована на держ. та місц. органи влади з метою просування власних інтересів в процесі прийняття політ. рішень.

Політ. відтінок термін «Л.» набув наприк. XVIII ст. в Сполучених Штатах Америки. Перша поправка Конституції США, що декларує право громадян звертатися до уряду з петиціями, вперше заклала основу для розвитку явища Л. через систему правових норм. У 1808 слово «лобі» було вперше зафіксовано в протоколах Конгресу США. Під цим поняттям розуміли місце, де зацікавлені особи мали змогу донести свою позицію до членів Палати представників та сенаторів. Цим місцем були холи та коридори, адже вхід приватним особам до зали засідань був заборонений, а самі особи визначалися як «лобісти». За ін. версією, поширення терміна «Л.» пов'язане з холом готелю «Віллард» у Вашингтоні, де на рубежі XVIII–XIX ст. зупинялися парламентарії, які приїжджали на сесію. Саме у вестибюлі цього готелю особи мали змогу донести свою позицію щодо ухвалення того чи ін. закону.

До початку XX ст. Л. був невіддільним від корупції, засновувався на фаворитизмі й не мав профес. характеру. З розвитком політ. партій та ростом повноважень представницьких

органів влади, які переймали законодавчі функції і автоматично ставали осн. регуляторами життя сусп-ва, формувалася новий тип відносин між владою та сусп. групами. Ці відносини характеризувалися переходом від прямого лобіювання інтересів на рівні індивід. контактів до опосередкованого за участю парламент. посередників.

Є два осн. підходи до розуміння сутності Л. Прихильники першого підходу розуміють Л. як діяльність суб'єктів, що впливають на ін-ти держ. влади з метою ухвалення чи не ухвалення рішень у їх інтересах. За другим підходом Л. пов'язують виключно з профес. діяльністю з просування інтересів у структурах держ. влади.

Теорія груп інтересів розглядає Л. як елемент системи функціон. представництва. Найбільш однозначним місце Л. як елемента цієї системи представляється у межах концепцій плюралізму, де Л. розглядається як осн. механізм взаємодії груп інтересів та д-ви, а також як гол. спосіб підтримання рівноваги політ. системи та балансу сил у сусп-ві. На думку амер. політолога Д. Трумена, лобіювання – це природне право громадян представляти власні інтереси за допомогою лідерів груп впливу.

У багатьох сучас. країнах існує спеціалізоване законодавство, що визнає лобістську діяльність легальною та регулює її. Лобіювання в Сполучених Штатах є оплачуваною діяльністю, при якій групи інтересів наймають фахівців. Л. у США інтерпретується як свобода слова, захищена Першою поправкою до Конституції США. У США перший Закон про лобіювання було прийнято ще в 1946, він містив у собі визначення лобіста, вимогу про реєстрацію лобістів та надання квартальних звітів про їхню діяльність. У 1995 було ухвалено новий Закон про розкриття лобіст. діяльності. За ним, лобістом є особа, що має наміри впливати на Конгрес, співробітників Конгресу та чиновників, які представляють виконавчу владу та займаються питаннями нормативного регулювання, включаючи Президента та вищих чиновників Білого дому, голів органів викон. влади, їхніх заступників і помічників. Процес лобіювання в США передбачає усне або письмове спілкування з чиновниками від імені клієнта щодо законодавства, програм, грантів, позик та преференцій, що затверджуються парламентом. Закон розрізняє кілька категорій лобістів: консультантів і співробітників лобіст. кампаній. Лобісти зобов'язані надавати звіти про свою діяльність раз на квартал, при цьому консультанти надають звіти щодо кожного

клієнта, тоді як компанії – єдиний звіт. Звіти містять інформацію про надані послуги з лобіювання, витрачені кошти, про всі держ. органи та чиновників, з якими спілкувалися лобісти, представляючи інтереси клієнта та інтереси своїх компаній. За порушення у сфері лобіст. діяльності встановлено серйозну відповідальність, аж до кримінальної.

У Канаді Л. також є нормативно врегульованим інструментом спілкування представників сусп-ва з владою. Прийнятий 1988 Акт про реєстрацію лобістів нині зазнав ряд змін і тепер називається Актом про лобізм. Метою прийняття цього акту було підвищення прозорості у взаєминах влади та представників сусп-ва та бізнесу. Зміни Акту про реєстрацію лобістів та його перейменування на Акт про лобізм набули чинності у грудні 2006, при цьому до закону були внесені досить серйозні зміни. Насамперед з'явилася посада незалежної уповноваженої з лобізму посадової особи, яка має повноваження у сфері реєстрації та контролю за лобістами. Крім того, введена п'ятирічна заборона на роботу як лобіста для держ. чиновників високого рангу – міністрів, співробітників міністерств та ін. старших держ. службовців після того, як вони звільняються з органу влади. Введено також заборону на здійснення та отримання чиновниками плати за послуги від лобістів. Чинний закон визначає лобіювання як діяльність осіб, які отримують заробітну плату за інформування держ. службовців про необхідність у змінах в законодавстві. Закон вимагає від лобістів зареєструватися та надавати щомісячний звіт про свою діяльність, який включає дату, ім'я посадової особи, з якою вони зв'язалися та тему своїх повідомлень.

Л. у Великій Британії відіграє значну роль у формуванні законодавства, лобістські групи лобіюють певну політику і рішення Парламенту та ін. політ. органів на нац., регіон. та місц. рівнях. У 2014 парламент ухвалив Закон про прозорість лобіювання, позапартійну агітацію та профспілкове управління, що вимагає обов'язкову реєстрацію профес. лобістів. Управління реєстратора лобістів-консультантів веде їх реєстр як незалежний статутний орган.

В Ізраїлі у 2008 був ухвалений закон, який регулює діяльність лобістів. Цей закон вимагає від лобістів реєструватися та ідентифікувати себе як лобістів. Закон про Л. в Ізраїлі визначає лобіста як особу, яка від імені клієнта займається переконанням члена Кнесету щодо законопроектів та законів, а також призначень чи вибору людини на певну посаду. У межах Європейського Союзу Л. регулюється

на основі ст. 11 Лісабонської угоди від 2009, яка забезпечує правову основу для представництва інтересів. Ця стаття передбачає реалізацію Л. та демократії участі в ЄС через горизонт. та вертикал. громадян. діалог, прийняття рішень на основі консультац. практики та механізму залучення громадян до прийняття рішень – Європейська громадянська ініціатива. У Німеччині Л. визнаний з 1956, коли Федеральний конституційний суд виніс ухвалу про його легалізацію. З 01 січня 2022 в Німеччині було запроваджено обов'язковий реєстр лобістів разом із спеціалізов. кодексом поведінки.

В Україні з 2009 кілька разів були зроблені намагання прийняти спеціалізов. закон про Л., але досі лобіювання в Україні не регулюється законодавчо.

При цьому в багатьох країнах Л. не є законодавчо регульованою діяльністю, а іноді вона навіть є офіційно забороненою. Так, у Південній Кореї лобіювання розглядається як форма корупції та незаконна діяльність.

А.А. Шуліка

ЛОКК (Locke) Джон (1632 – 1704) – англ. філософ, правознавець і політ. мислитель, теоретик класичного лібералізму і новітнього конституціоналізму. Закін. Вестмінстерську школу та коледж Христової церкви Оксфордського ун-ту. З 1658 – викладач грец. мови та філософії моралі в цьому ун-ті. У 1667–1672 перебував на службі в лідера партії вігів лорда А. Ешлі (графа Шефтсбері), активно займався політ. діяльністю. 1668 був обраний до лондонського Королівського т-ва. У 1672, переслідуваний урядом короля Карла II, був змушений емігрувати до Франції. У 1679–1683 обіймав посаду секретаря лорда-канцлера Англії графа Шефтсбері. 1683 емігрував до Нідерландів. 1689, після закликання Вільгельма III Оранського на англ. престол, Л. повернувся на батьківщину, де працював на різних адмін. посадах, викладачем коледжу в Оксфорді, займався наук. дослідженнями.

Осн. праці: «Листи про віротерпимість» («*Epistola de tolerantia*», 1689–1693); «Розвідка про людське розуміння» («*Essay Concerning Human Understanding*», 1690); «Два трактати про державне правління» («*Two Treatises of Government*», 1690); «Думки про виховання» («*Some Thoughts Concerning Education*», 1693); «Про раціональні засади християнства» («*Reasonableness of Christianity*», 1695). У зазначених працях Л. нещадно критикує середньов. апологетику абсолютної монархії, обґрунтовану з позицій божествен. права і патріархального устрою; викладає власну

теорію новітнього конституціоналізму («загального закону»), що ґрунтується на пріоритеті природ. права, народ. суверенітету, сусп. договору та недоторканності прав і свобод особистості.

Л. заслужено вважають родоначальником лібералізму. Він уперше розділив такі поняття, як «особистість», «суспільство» і «держава», причому поставив особистість вище сусп-ва і д-ви. Державу Л. розглядає як інструмент забезпечення свободи громадян і захисту їхніх природ. прав. Індивід у Л. наділений основоположними природ. правами – на життя, свободу, рівність, власність тощо. Ці права – недоторканні, священні, і д-ва за жодних умов зазіхати на них не може. На переконання Л., саме індивідуалізм є «великою і головною метою» д-ви, яка є інституцією, підпорядкованою народоді й повністю залежною від окремих індивідів, оскільки від природи люди рівні між собою і ніщо, окрім власної згоди індивіда, не може змусити його підкорятися комусь.

Л. запропонував поділ влади на законодавчу, виконавчу і федеративну, або союзну. Жодна з цих влад не може торкатись життя, свободи і майна індивідів. Оптимальна для нації форма правління має бути результатом вибору народу. Ця форма має поставати із сусп. договору і за жодних умов не може бути ані деспотією, ані тиранією, ані абсолютизмом. Найліпшу з усіх відомих форм правління він вбачає у обмеженій монархії, що неухильно дотримується законності та визначених сусп. договором прав і обов'язків сторін. При цьому Л. допускає можливість повстання народу проти правителів, які ігнорують сусп. договір і намагаються здійснювати владу «поза правом». Л. доводить нерозривну єдність закону, який не суперечить природ. праву, і свободи, всебічно обґрунтовує тезу «де немає законів, там немає і свободи».

Міжнар. право Л. визначає як результат згоди, що «виникає не за велінням закону природи, а з переконання у загальній користі для всіх». Міжнар. відносини, на думку Л., мають бути віднесені до компетенції федератив. влади, яка, спираючись на волю та інтереси всього народу, отримує право оголошувати війну і мир, брати участь у коаліціях, об'єднаннях і союзах, налагоджувати дипломат. стосунки, співпрацю з будь-якими фіз. та юрид. особами поза межами своєї д-ви. У зовнішньо-екон. відносинах Л. пропагував вільну міжнар. торгівлю, обґрунтував засоби досягнення експортно-імпортного грошового балансу д-ви.

Л. виступав проти війни як «стану ворожнечі й руйнації», що породжує взаємну агресію

сторін і становить небезпеку для існування людства. Він вважав її наслідком протиприродного посягання одних людей на свободу ін. Виступав проти рабства, яке вважав продовженням стану війни між «законним» переможцем і полоненим. У тлумаченні завоювання ототожнював несправедливість і злочин, «незалежно від того, здійснюються вони вінценосцем чи дрібним негідником». З погляду сучас. міжнар. гуманіт. права заслуговують на увагу ідеї Л. щодо дбайливого ставлення до окремого індивіда, незалежно від його соц. статусу, расової чи ін. належності; розширення приват. власності як засобу утвердження вільного сусп-ва; мистецтва влади знаходити компроміси та спільну мову з власним народом; пошуку моделі універс. раціонального держ. устрою; наближення соц. інституцій до людини з метою формування розвиненого громадян. сусп-ва, здатного підняти людство на вищий щабель сусп. прогресу.

Творчість Л. є тим ґрунтом, на якому зросли теорії лібералізму, природ. прав, новітнього конституціоналізму, толерантності, приватної власності та ін.

Лит.: Aakon R. John Locke. London, 1955; Cox R. Locke on War and Peace. Oxford, 1960; Dunn J. The Political Thought of John Locke. Cambridge, 1969; Yolton J.W. John Locke: Problems and Perspectives. Cambridge, 1969; Gough J.W. John Locke's Political Philosophy. Oxford, 1973.

В.П. Горбатенко

люди́на – найвищий ступінь живих організмів на Землі, суб'єкт сусп.-істор. діяльності та культури. Археологічні знахідки в Ефіопії, Кенії, Танзанії дають підстави зробити припущення про появу Л. на землі понад 2 млн років тому. Л. – біосоціальна істота, вона є живою системою, що органічно поєднує фіз. та духовне, природне та соціальне, успадковане та набуте у ході життєвої практики. У цій формулі біолог. компонент зумовлений тим, що, як живий організм Л. включена у природ. зв'язок явищ і підпорядковується біолог. (біохім., фізіолог., біофіз.) закономірностям.

У відомій людству частині всесвіту фіз. та морфол. організація Л. є найвищим рівнем організації матерії. Соц. компонент ґрунтується на тому, що природні (анатомо-фізіологічні) задатки розвиваються і реалізуються лише в умовах соц. способу життя. Саме тому Л. на кожному істор. етапі розвитку є своєрідною сумою, підсумком досвіду сусп. життєдіяльності, набутого у процесі цивілізаційної еволюції. Єдність і спадкоємність біолог. і соц. у Л. забезпечується через механізм органічної взаємодії біолог. спадковості та культурної традиції.

Сучас. наука виділяє цілий комплекс спадкоємних особливостей людського організму, які у своїй сукупності становлять біолог. основи діяльності Л. як істоти соціальної, є умовою та основою її ефект. праці та культур. творчості: 1) прямоходіння, як анатом. особливість, що дає змогу Л. не лише краще охопити зором навкол. обстановку, а й вивільнити передні кінцівки для праці; 2) чіпкі руки з рухливими пальцями і протиставленим вадким пальцем, що дають можливість виконувати складні функції та операції; 3) погляд, спрямований вперед, а не в боки, що дає змогу бачити у трьох вимірах і завдяки цьому краще орієнтуватися у просторі; 4) великий об'єм мозку і складна нервова система, які дають можливість високого розвитку псих. життя та інтелекту; 5) складний механізм голосових зв'язок, побудова гортані та губ, що сприяють розвитку мови, тобто вимовлянню певної кількості диференційованих звуків з метою передачі інформації; 6) тривалий період залежності дітей від батьків, а відповідно довгочасний період опіки підростаючого покоління дорослими, повільний темп зростання та біолог. дозрівання і тому тривалий період навчання та соціалізації; 7) відсутність жорстких механізмів інстинктів, притаманних ін. видам, можливість пристосування до засобів їх задоволення, що зумовлює складні зразки поведінки і високий ступінь адаптації Л. до різноманітних умов середовища; 8) відносна стабільність сексуального потягу, що впливає на форми сім'ї і ряд ін. сусп. явищ.

У процесі розвитку та еволюції цих людських якостей і активного практ. використання їх розгорталися взаємопов'язані суперечливі процеси: з одного боку, вони посилили позиції Л. у навкол. світі, створили умови для її самоствердження, ефект. праці, передачі інформації, появи самостійного мислення та волевиявлення, виникнення таких необхідних для творчого освоєння та перетворення навкол. середовища якостей, як пам'ять і фантазія; з іншого – призвели до певної біолог. дезадаптації Л. (притуплення гостроти відчуттів, прогресуючої втрати природного імунітету, зменшення фіз. сили організму тощо) та загрози цілковитой втрати інстинктів, що гостро поставило питання на межі другого і третього тисячоліть не стільки про покращення умов людського існування, скільки про виживання людства.

Біосоціальна матриця зумовила двоїстість людської натури, специфіку світобачення та світосприйняття Л.: з одного боку, вона вважає себе органічною частиною природи, з ін. – одночасно усвідомлює себе істотою, яка протиставлена природі й підноситься над

нею. Згадані фактори впродовж існування людства спричинили появу цілого спектра тлумачень та варіантів розв'язання питання про природу (суть) Л., її походження та призначення. У старод. міфології природа, Л. та божество злиті в єдине нерозчленоване ціле. Антич. філософія починає виокремлювати Л. з природи, трактувати її як «політичну тварину», здатну до соц. дій, вбачає її суть у розумі та пізнавальних здібностях. Середньовічне християнство поляризує уяву про Л. З одного боку, воно стверджує, що Л. є ідеальною істотою, подібною до Бога (антропоцентризм), з ін. – обґрунтовує думку про земне, демонічне походження людства. В епоху Відродження поглиблюється розуміння людської природи, гостро ставляться проблеми індивіда, індивідуальності, самотності Л. Прогрес. ідейний напрям цієї доби – гуманізм – утверджував ставлення до Л. як до найвищої цінності. У XIX ст., на базі нових знань, було зроблено спробу переосмислити співвідношення соц. та біол., посилено увагу до особистого світу Л. З метою розв'язання питання про природу Л., її походження та призначення у XX ст. у межах філос. знань було виділено окрему галузь – філософську антропологію, яка почала шукати антрополог. підґрунтя людської життєдіяльності, культури, моралі, права, соц. ін-тів. Характерними рисами розвитку філос. антропології були, з одного боку, широкий спектр поглядів на проблему Л., подолання жорсткого розмежування матеріалізму та ідеалізму, об'єктивістського і суб'єктивістського підходів, з ін. – відмова від будь-якого узагальнюючого визначення Л. (факт. до кінця 1970-х рр.), відсутність єдності методолог. підходів, побудова одномірного абстракт. образу Л. внаслідок абсолютизації одних її суттєвих характеристик і недооцінки ін. Свої трактування суті Л. дали також екзистенціалізм та персоналізм, що розмежували й протиставили поняття індивідуальності – як частини природ. і соц. цілого та особистості – як неповторного духовного самовизначення (екзистенції). На даному етапі питання про природу Л., її походження та призначення залишається відкритим, його розв'язання активно шукає сусп. думка на основі принципів взаємозбагачення та взаємодоповнення різних підходів і теорій.

Суть Л. як суб'єкта всіх видів діяльності характеризується поняттями «індивід», «індивідуальність» («особистість»), «особа». Індивід (від *лат. individuum* – неподільне) – окрема, конкретна Л., на відміну від колективу, соц. групи, сусп.-ва загалом. Індивідуальність – сукупність властивостей і здібностей (фіз. ре-

зерви та можливості, характер, темперамент, особливості сприймання, пам'яті, мислення, почуттів, волі), що зумовлюють неповторну своєрідність індивіда. На формування індивідуальності (особистості) впливають біолог. спадковість, фіз. оточення, культура, груповий досвід, унікальна індивід. життєва практика. Особа – соціальна істота, суб'єкт пізнання, активний діяч сусп. розвитку, конкретний людський індивід із притаманними йому своєрідними розумовими, емоц., волевими та фіз. якостями.

Місце і роль Л. та її поведінка як суб'єкта політики детермінується і виявляється на трьох рівнях: соціальному (належність до певних соц. спільнот – класових, демограф., етн., профес. тощо); інституційному (участь у політ. партіях, громад. об'єднаннях, сусп. рухах і т. п.) і персоналізованому (індивід. політ. діяльність особи як громад. діяча, політ. лідера, виборця, демонстранта тощо).

О.Д. Бойко

ЛЮСТРАЦІЯ (від *лат. lustratio* очищення за допомогою жертвопринесення) – термін релігійно-правового змісту, що означає: 1) реліг.-магічний обряд/ритуал, в основі якого лежить очищення через жертвопринесення з метою порятунку від хвороб та ін. лих; 2) здійснення державою фіскально-статистич. функції шляхом періодич. описів держ. майна для визначення його прибутковості, фіксації податного населення та його повинностей, що здійснювалися у Польщі (XVI–XVIII ст.), Литві, Білорусії та Правобережній Україні (XVIII–XIX ст.); 3) процедура виключення з активного держ. життя та політ. діяльності осіб, які обіймали в минулому керівні посади у тих чи ін. партійно-держ. системах шляхом заборони впродовж певного часу обіймати посади в держ. апараті, обиратися до представницьких органів, бути суддями тощо. У Старод. Римі терміном «Л.» називався обряд очищення, що здійснювався на Марсовому полі шляхом жертвопринесення. Вперше ритуал Л. здійснив цар Сервій Тулій по закінченні першого перепису 566 до н. е., а востаннє цей обряд виконав у Римі імператор Веспасіан 74 н. е. У Римській республіці у I ст. до н. е. термін «Л.» почали вживати для позначення процесу заборони посад, особам, які обіймали важл. посади в армії та сенаті при диктаторах, займати їх надалі. Історики оцінюють такі дії як різновид репресій, що проводився елітою, яка прийшла до влади, проти представників попередньої еліти, щоправда, цей процес відбувався без переслідувань та убивств.

Термін «Л.» почав наповнюватися новим змістом, коли від серед. XV ст. слово «lustracja» почало з'являтися у документах Корони Польської і Великого князівства Литовського. Л. у цей час називали оцінки стану військ, справи та періодичні описи держ. майна для визначення його доходності. У XVI–XVIII ст. суть і зміст терміна «Л.» отримали цілий спектр нових значень: а) періодич. урядові акції (починаючи з 1562), що проводилися створюваними польс. сеймом комісіями з метою оцінки господарчо-фін. стану королівщин (держ. маєтностей) і встановлення на цій основі розміру держ. податку («кварта»); б) описи церк. та приват. володінь, фортифікац. об'єктів чи акти огляду стану будь-якого майна, що потерпіло від стихії; в) ревізії книг судово-адмін. установ тощо. Наприклад. XVIII та у XIX ст. практика опису держ. маєтків під назвою «Л.» почала застосовуватися царським урядом у зах. областях Російської імперії, у т. ч. на Правобережній Україні.

У XX ст. поняття «Л.» знову набуло нового змісту. Цей правовий термін почав застосовуватися для означення особл. процедури перевірки осіб, які після зміни у країні тоталітар. влади на демократичну обіймають держ. посади, що включені до спец. переліку, а також кандидатів на ці посади стосовно їх можливого співробітництва в минулому (до зміни в країні влади) з органами держ. безпеки. Процедура Л. з таким змістом у XX ст. розпочалася за рішенням Потсдамської конференції з денацифікації Німеччини. Процес розпаду соціаліст. табору став каталізатором застосування інструменту Л. Впродовж 1990–1993 у частині постсоціаліст. країн – в Естонії, Латвії, Румунії, Угорщині, Чехії, було прийнято закони про Л., які забороняли особам обіймати деякі держ. посади, а також обиратися в органи представн. влади. Об'єктом Л., як правило, були співробітники спец. служб (таємної політ. поліції), держ. і службовці, парт. працівники, військові та ін. Предметом люстраційних дій вважають факт праці чи співпраці в структурах, визнаних за об'єкти Л., або приховування правди, неправдиве заповнення люстраційного свідоцтва. Сфера застосування Л. це, передусім, держ. посади найвищого рівня, однак до цього переліку можуть включатися ЗМІ, освіта, приватний сектор та ін.

Залежно від критеріїв класифікації виділяють такі види Л.: за сферою здійснення влади: законодавча, виконавча, судова, сфера місц. самоврядування; за метою: екон., політ., у сфері правоохоронної діяльності; за способом здійснення – профес. вимоги та обмеження, дис-

кваліфікація, ін. види санкцій, оприлюднення інформації (декларацій) тощо.

Підхід до процедури Л. у різних країнах у різні істор. періоди міг суттєво відрізнятись. Якщо в Німецькій Демократичній Республіці та Чеській Республіці застосування процедури Л. відбувалось як покарання шляхом відсторонення на певний час окремих категорій працівників від обіймання певних посад та використовувалося кримін. переслідування, то у Польщі Л. передбачала застосування лише морального впливу через розкриття відомостей про певні дії осіб, які вважались злочинними, а громадяни, враховуючи цю інформацію, могли реагувати на цю інформацію та давати свою оцінку діям осіб, які підлягали Л., шляхом голосування на виборах.

Після Революції Гідності 16 вересня 2014 Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про очищення влади» (неофіційно його називають Закон про люстрацію). Відповідно до цього юрид. документа дається таке визначення терміна «Л.»: «Очищення влади (люстрація) – це встановлена цим Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (далі – посади) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Очищення влади (люстрація) здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні держ. справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підлив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини». На думку експертів, Л. і очищення влади мають різне змістове навантаження. Л. – це кардинальна процедура, спрямована на знищення не так представників системи, як ідеології та підходів, що існували в д-ві й призвели до її деградації, тотальної корупції, безкарності, уседозволеності. Водночас очищення влади має досить превентивний зміст, спрямований на вдосконалення системи публіч. управління. Така зміна назви процедури та її безпосереднього призначення змінює її сутність і внутр. ідею.

Оскільки процес Л. дедалі більше поширюється у юрид. практиці, правниками було розроблено комплекс європ. стандартів стосовно Л., які містяться в таких правових документах, як: 1) Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), а саме: Резолюція 1096 (1996) про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем і Резолюція 1481 (2006) про необхідність міжнародного

засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів. ПАРЄ у Резолюції 1096 (1996) вказала на «Керівні принципи для забезпечення відповідності закону про люстрацію та аналогічних адміністративних заходів вимогам держави, заснованої на принципі верховенства права»; 2) Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (зокрема, ст. 6, 8, 10-8 і 14, ст. 1 Протоколу 12) та рішення Європейського суду з прав людини; 3) рішення нац. конституційних судів, що становлять систему прецедентного права у цій сфері.

Недоліки інституту Л.: суперечність принципу презумпції невинуватості, відповідно до якої людина має право доводити свою непричетність до незаконних дій; колективна, а не індивідуальна форма відповідальності за неправомірні вчинки чи завдану шкоду; політичне, а не кримінальне переслідування особи, що є порушенням конституції будь-якої дем. держави; можливість використання Л. як засобу політ. боротьби, інструмента дискредитації конкурентів перед сусп.-ом; падіння рівня професійності суб'єктів політики та держ. управління у результаті заборони доступу до держ. служби кваліфікованих та досвідчених фахівців. Однак, відповідно до європ. стандартів, процедура Л. не є порушенням прав людини, а дем. держава має право і обов'язок вимагати від держ. службовців визнання конституц. принципів, на яких вона заснована.

Отже, поняття «Л.» впродовж багатовікового істор. розвитку зазнало значних трансформацій суті і змісту: антич. ритуальний обряд – фіскально-статист. функція д-ви – процедура особл. перевірки держ. службовців. Значення процедури Л. полягає в тому, що вона є: 1) інструментом а) розриву з попереднім режимом, який сприймається сусп.-ом як злочинний і неправовий; б) надання легітимності новій владі; 2) засобом запобігання реставрації попереднього режиму та реваншу старої еліти шляхом радикальної зміни складу держ. управлінців та недопущення до владних важелів тих, хто співпрацював з недемократичними режимами; 3) способом формування дем. політ. культури, оскільки акцентує увагу на необхідності дотримання дем. правових норм держ. управління, суворій відповідальності суб'єктів політики за порушення законів та протиправні дії й адекватній реакції та оцінці незаконних дій з боку громадян. сусп.-ва.

Літ.: Кравчук В. інститут люстрації як елемент публічного контролю: юридичний аналіз. *Науковий часопис*

НАПУ. 2016. № 1; Морозов Б., Митко А. До питання про визначення поняття «люстрація». *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 2018. № 1.

О.Д. Бойко

ЛЮТНІВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 В РОСІЇ – революція, у результаті якої було повалено самодержавство в Росії. Визначається в численних джерелах переважно як «незавершена буржуазно-демократична революція». Виникла внаслідок непопулярної в народі імперіаліст. війни, господар. руйнації і неспроможності царського уряду навести порядок у д-ві.

Революц. процеси (мітинги, страйки, демонстрації), що розпочалися 23.ІІ.(8.ІІІ).1917, переросли у збройне повстання в Петрограді 27 лютого, в результаті якого реальна влада перейшла до Рад робітн. і солдат. депутатів та Тимчасового комітету Державної думи. 02.(15).ІІІ.1917 цар Микола II зрікся престолу і всю владу в країні було передано Тимчасовому уряду Росії на чолі з Г.Є. Львовим (08 липня уряд очолив О.Ф. Керенський).

Зі столиці революція поширилась по всій країні, супроводжуючись ліквідацією царського бюрократ. апарату і формуванням губерн., повітових і волосних комітетів, що брали на себе функції місц. органів влади. Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою і взяв курс на демократизацію всіх сфер сусп. життя та скликання Установчих зборів, яким планувалося передати всю повноту влади в країні. Однак парламент., екон. і політ. криза, суперечливі, непослідовні перетворення Тимчасового уряду, авантюризм і розпорошеність правих сил породили нову революц. ситуацію, яка була використана більшовиками для здійснення Жовтневої революції 1917 в Росії.

Міжнар.-правове і міжнар.-політ. значення революції визначили: підриг могутності рос. державності імперського типу, започаткування процесу ліквідації ін-тів самодержавства і проголошення дем. прав і свобод для народу; вирішальний вплив на соц. протести, основу яких становили антивоєнні настрої в сусп.-вах країн-учасниць Першої світової війни 1914–1918; стимулювання нац.-визвольних рухів у багатонац. середовищі Російської імперії, в т. ч. й нац. самовизначення та відновлення самостійної державності України.

Літ.: Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4 т. Т. 1: Рік 1917. Х., 2008; Нариси історії української революції 1917–1921 років. У 2 кн. К., 2011.

В.П. Горбатенко

МАБЛІ (*Mably*) Габріель Бонно де (1709–1785) – франц. філософ, історик і дипломат. Отримав освіту у Ліонському єзуїтському коледжі та Паризькій духовній семінарії Сен-Сюльпіс. Відмовившись від церк. кар'єри, повернувся до Гренобля, де до поч. 40-х рр. 18 ст. займався самоосвітою. У 1742–1746 – секретар міністерства закорд. справ. Решту свого життя М. присвятив наук. діяльності. Залишив значну дослідницьку спадщину з історії Старод. Греції та Старод. Риму, Франції, Польщі, європ. права, мистецтва, філософії, історії, моралі тощо.

Осн. праці: «Публічне право Європи, що ґрунтується на договорах, починаючи з Вестфальського миру до наших днів» (1748), «Принципи переговорів» (1757), «Про права та обов'язки громадянина» (1758), «Сумніви, запропоновані філософам-економістам з приводу природного і необхідного порядку політичних суспільств» (1768), «Про законодавство, або принципи законів» (1776), «Про вивчення історії» (1778), «Про спосіб писати історію» (1783), «Зауваження про уряд і закони американських штатів», «Принципи моралі» (обидві – 1784) та ін.

На думку М., осн. завданням сусп-ва є приборкування зла шляхом угамування пристрастей та охорона природних прав людини. Найгол. з цих прав він вважав право на розум, свободу, щастя, гідність і рівність. За М., саме для оборони природ. прав на основі договору люди створили д-ву і політ. владу. Встановлення гуманної влади, призначення правителів, здатних домогтися панування щастя у сусп-ві, – не лише право, а й природний обов'язок громадян, оскільки саме добрі громадяни, а не багаті врожаї, становлять щастя сусп-ва. На відміну від попередників, зокрема Ж.-Ж. Руссо, М. доводив, що сусп. договору, за яким народ повністю передав би свої права правителям, ніколи не було (якщо ці правителі діють не в інтересах сусп-ва, посягають на природні права, то народ як єдине джерело верховної влади має право влаштувати опір деспотам і скинути їх). Революції, на думку М., не лише можливі, а й бажані, як і громадян. війни, що оздоровлюють сусп-во. М. вимагав скасування спадкової влади,

перебудови сусп-ва на дем. засадах. Право на проголошення війни він вважав справою виключно всієї нації, а не окремих посадових осіб.

Багато уваги М. присвятив проблемі соц. рівності. На його думку, нерівність несе нещастя сусп-ву, породжує у ньому ненависть, її спричиняють політики і закони. Природа не створювала ні рабів, ані панів, ні привілейованих, ані пригнічених. Першопричина нерівності – приватна власність. Ідеал М. – поміркованість і стриманість, рівність у потребах і споживанні. Багатства і пишноти, на його думку, нівечать людину, суперечать її природній меті, «при них любов до слави, до батьківщини, свободи і законів поступається місцем принизливому інтересу». Шлях до відродження природної рівності людей М. вбачав в усупільненні майна та у вдосконаленні законодавства. Спільність майна створить «героїв праці», приведе до побудови д-ви, в якій одні громадяни не тупітимуть від злиднів, а ін. – від розкошів. М. був упевнений: що менше індивіди займатимуться власними багатствами, то більше вони цікавитимуться заг. благом. Його мрія – побудувати республіку на невідомому острові, над яким височіє чисте небо і по якому тече корисна для здоров'я вода, республіку, де всі багаті, всі бідні, всі рівні, всі вільні, всі брати і де першим законом була б заборона «володіти власністю».

Гол. завданням законодавця М. вважав відновлення природних прав і свобод громадян, на основі яких вони стануть щасливими; нові закони мають не примножувати прибутки, а зменшувати потреби, приборкувати та викорінювати честолюбство. Посад. особи у д-ві, зазначає М., матимуть такі ж самі потреби, як і всі її громадяни. За своїми ідеями та сутністю вчення М. належить до утопічного комунізму.

О.М. Мироненко

МАЖОРИТАРНА ВІБОРЧА СИСТЕМА (від франц. «*majorite*» – більшість) – система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати (один чи кілька) від округу одержують ті кандидати, які отрима-

ли встановлену законом більшість голосів, усі ін. кандидати вважаються необраними. М.в.с. – найстаріша серед виборчих систем і застосовується в понад 80 країнах світу (зокрема, у Великій Британії, Канаді, Сполучених Штатах Америки (США), Французькій Республіці). Як правило, М.в.с. застосовується в країнах, де є суперництво двох сильних політ. партій.

Залежно від того, як визначається більшість голосів, необхідна для обрання кандидата, розрізняють: 1) М.в.с. абсолютної більшості; 2) М.в.с. відносної більшості (при її застосуванні, як правило, обов'язковий нижній поріг участі в голосуванні); 3) М.в.с. кваліфікованої більшості.

За умов упровадження М.в.с. абсолютної більшості перемогу на виборах одержує кандидат, який набрав 50 % + 1 голос громадян, які взяли участь у голосуванні (Австралія, Республіка Білорусь, Французька Республіка). Розрізняють два варіанти абсолют. більшості: повторного голосування та альтернат. голосування. Система повторного голосування полягає в тому, що якщо кожен із кандидатів не набирає абсолют. більшості голосів у першому турі, то відбувається другий тур голосування, в якому за мандат змагаються два кандидати, які в першому турі здобули найбільшу кількість голосів. У разі застосування системи альтернативного голосування, виборець здійснює вибір специф. способом: якщо в окрузі змагаються поміж собою кілька кандидатів, то виборець повинен указати свої рейтингові преференції, позначивши їх у списку претендентів цифрами 1, 2, 3 і т. д. Сума таких преференцій дає підстави для остаточ. визначення, хто з кандидатів має найбільшу підтримку. При цьому на кожній фазі підрахунку вилучається кандидат, який набрав найменшу кількість голосів, а отриманим голоси виборців розподіляються між ін. кандидатами. Унаслідок багаторазового повторення розподілу голосів між рештою претендентів, мандат може дістатися кандидату, який за критерієм «перших місць» був лише на третій позиції. За М.в.с. абсолют. більшості (системою двох турів) обирається Президент України.

При впровадженні М.в.с. відносної більшості (простої більшості або «перший обирається на посаду») перемагає кандидат, який отримав просто більше голосів, ніж його суперники, навіть якщо це менше, ніж 50 % голосів виборців (Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Республіка Індія, США). Ця система достатньо результативна. За умов однакової кількості набраних голосів двома чи більше

кандидатами, законодавством країни традиційно використовується процедура жеребкування. При цій системі голосування відбувається в один тур. М.в.с. кваліфікованої більшості передбачає, що обраним вважається кандидат (чи список кандидатів), який отримав кваліфіковану (2/3 чи 3/4 від заг. кількості поданих голосів) більшість голосів виборців. Ця система у виборчій практиці застосовується нечасто, оскільки вона нерезультативна (до 1993 застосовувалася в Італійській Республіці на виборах Сенату, у Республіці Чилі).

При застосуванні М.в.с. виборчі округи частіше бувають одномандатними (уніноміальними), рідше – багатомандатними (поліноміальними) (Держава Японія, Російська Федерація (РФ), США, Україна). В одномандатних округах виборці голосують, як правило, персоніфіковано, у багатомандатних – як за конкретних осіб, так і за партійними списками. У деяких країнах, які використовують М.в.с., практикується встановлення відсоткових бар'єрів: 1) перший бар'єр стосується кількості виборців, яка має взяти участь у виборах, аби вони вважалися такими, що відбулися (на початку 1990-х рр. в Україні «поріг явки» становив 50% виборців у виборчому окрузі); 2) другий бар'єр стосується мінімальної кількості голосів, яку необхідно набрати кандидату, щоб вважатися обраним (як правило, це 50% + 1 від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні). Якщо перший бар'єр виявляється неподоланим, то через певний час відбуваються повторні вибори. У тому разі, коли жодному з кандидатів не вдалося подолати другий бар'єр, то через короткий термін (зазвичай 1–2 тижні) проводиться другий тур голосування. Два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі, виходять у другий тур, де змагаються між собою.

Світова практика демонструє, що М.в.с. сприяє формуванню ефективного працюючого стабільного уряду (на виборах перемагають крупні, добре організовані політ. партії, які мають потужні регіон. структури й міцну фінанс. базу); вона проста й зрозуміла виборцям; характеризується легкістю підрахунку голосів; сприяє встановленню тіснішого зв'язку між виборцями і депутатом; відстоюванню інтересів регіону; зменшенню впливу політ. партій на життя сусп-ва завдяки можливості обрання позапартійних кандидатів. Перевагою М.в.с. абсолют. більшості є її потенційний демократизм: вона враховує інтереси більшості виборців, хоча голоси виборців, поданих «проти», втрачаються. Пере-

вагами М.в.с. відносної більшості є простота використання, результативність, вона не потребує додаткових витрат для проведення другого туру виборів. Вона найприйнятніша для країн із дво- чи трипартійною системою, і менш придатна для застосування в нестабільних фрагментованих сусп-вах.

Поряд із безпереч. перевагами М.в.с. має низку серйозних вад: існує проблема адекватного відображення волі виборців, що спричинена особливостями підрахунку голосів; недоліком М.в.с. абсолют. більшості є її нерезультативність; голосування за цією системою передбачає, як правило, повторне голосування або повторні вибори; оскільки активність виборців у другому турі помітно знижується, законодавство часто не встановлює ніяких бар'єрів, що мають місце в першому турі голосування; ін. способом, який дає змогу долати нерезультативність М.в.с. абсолют. більшості вже в першому турі виборів, є альтернативне голосування (преференційне або абсолютне голосування), при якому виборці голосують за одного кандидата, але вказують при цьому порядок власних переваг для ін. Якщо жоден із кандидатів не отримує абсолют. більшості при першому підрахунку, то той, хто отримав найменшу кількість голосів, виключається зі списку й підраховуються другі позиції в системі. Цю операцію повторюють доти, поки один кандидат не набере абсолют. кількості голосів (система запроваджена в Австралії на виборах Палати представників); в умовах М.в.с. відносної більшості значна частина виборців країни (іноді до 50 %) залишається не представленою в органах влади (можлива перемога тих кандидатів, яких підтримує менше половини виборців); дві політ. партії, що набрали однакову або прибіл. рівну кількість голосів, проводять до органів влади неоднакове число кандидатів; ця система фактично анулює результат середніх і малочисельних політ. партій; М.в.с. дає змогу правлячій політ. силі шляхом маніпуляцій із «нарізанням» (застосування «виборчої геометрії» або «джеррімендерінгу») виборч. округів створювати собі переваги на виборах; вибори в одномандатних округах закривають доступ до парламенту нац. меншинам, що розселені некомпактно; М.в.с. для молодих демократій стримує розвиток політ. партій, розмиває політ. дисципліну й створює ґрунт для проявів політ. безвідповідальності; безпосередня залежність депутатів від виборців свого виборч. округу спонукає їх захищати насамперед місц. інтереси на шкоду державним.

Характерним прикладом виборів, які продемонстрували недоліки М.в.с., були парламент. вибори у Великій Британії в 1970–1980-х рр., коли лейбористська партія, одержуючи підтримку абсолют. більшості виборців країни, задовольнялася лише 40 % місць у парламенті. У новітній Україні випадки, коли меншість обирала владу, часто траплялися на місцевих виборах (у 2007 Л. Черновецький вдруге обійняв посаду Київського міського голови, заручившись підтримкою лише 26 % киян, що мали право голосу).

Літ.: Ключковський Ю. Виборчі системи та українське виборче законодавство. К., 2011.

Б.Л. Дем'яненко

МАЗЕПА Іван Степанович (бл. 1639 – 1709) – князь (з 1707), гетьман Війська Запорозького (з 1687). Походив з укр. шляхетського роду. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі, в єзуїтській колегії у Варшаві, в ун-тах Німеччини, Італії, Франції. До 1656 був покоєвим слугою короля Речі Посполитої. З 1659 виконував дипл. доручення короля в Україні. Наприк. 1669 став ротмістром надвірної хоругви гетьмана П. Дорошенка, згодом – ген. писарем. Виконував дипл. доручення у Кримському ханстві. 1674 перейшов на службу до гетьмана І. Самойловича. Згодом обійняв посаду генерального осавула. 25 липня 1687 М. обраний гетьманом. 24 жовтня 1708 він проголосив вихід Війська Запорозького з-під влади Російської держави та перейшов до військ. табору швед. короля Карла XII. Після поразки швед.-укр. союзу в Полтавській битві 27 червня 1709 разом зі своїм урядом, запорозьким та частиною реєстрового козацтва утворив укр. політ. еміграцію у межах Оттоманської Порти.

М. проводив активне правове реформування соц., фін., військ. та освітньої сфер. Здійснював заходи щодо впорядкування станової структури сусп-ва. Сприяв створенню спадкового привілейованого стану. 1692 розпочав ревізію землеволодіння Війська Запорозького, 1690 здійснив перегляд служб. придатності та перепис козаків, обмежив податки та повинності селян, ввів можливість їх прямої апеляції до гетьмана з позовами проти приватних власників чи користувачів маєтностей. 1701 перевів у селянський стан козацьких підсудків. Визнав і застосував прямиє волевиявлення населення для вирішення питань зміни податкової системи Війська Запорозького. Впродовж 1692–1695 М. проводив податковий експеримент щодо заміни відкупних платежів ін. формами оподаткування, результатом чого стало введення част-

кового контролю населення над здійсненням непрямого оподаткування. Визнав часткову децентралізацію використання податкових коштів, проводив заходи щодо заміни натуральних держ. повинностей податками. З 1704 дбав про госп. освоєння й відновлення адміністрації Війська Запорозького на Правобережж. Україні. М. вів політику впорядкування відносин Війська Запорозького та Запорозької Січі шляхом прямого підпорядкування останньої гетьману. Спрямовував значну частину скарбу Війська Запорозького на розвиток освіти і культури, підтримку православної церкви у Війську Запорозькому та поза його межами.

У листі до царів Івана та Петра Олексійовичів від 13 квітня 1692 М. поставив питання про обмеження функцій царського уряду в питаннях формування системи влади у Війську Запорозькому. Зокрема, юрисдикцію над гетьманом Війська Запорозького повинен був мати лише Генеральний суд, що виносив рішення про його відставку або покарання. Цар мів робити подання до Генерального суду в цих питаннях та затверджував судові вироки. Одночасно гетьман відмовлявся від будь-яких претензій на особисту юрисдикцію і кадрову політику у Війську Запорозькому.

Дипломатія М. була спрямована на забезпечення мирного та автономного розвитку, екон. інтересів Війська Запорозького, захист реліг. і культ. прав укр. населення у Речі Посполитій. М. входив у дип. відносини з урядами та угрупованнями знаті Речі Посполитої, Кримського ханства, Шведського королівства, Молдовського князівства, Всевеликого війська Донського та ін. 8 квітня 1709 між урядом М., Запорозькою Січчю та Шведським королівством було укладено тристоронню угоду, оригінал та достеменний зміст якої невідомі. Деякі дослідники припускають, що впродовж 1707–1709 М. уклав також ін. договори зі Шведським королівством та Річчю Посполитою (С. Лещинським).

Чільне місце у висловлюваннях, публічних виступах М. (зокрема у промові 24 жовтня 1708), док-тах (листі до І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 тощо) посідає тема розвитку укр. державності. Центральною для нього була концепція «вільного народу» – безперервного істор. державотворення та вільного волевиявлення українців, які як територ. міжстанова корпорація після падіння Київської Русі зберігали автономію, входячи через конст. договори до складу ін. держав. Порушення таких договірних умов укр. автономії з урядами певних держав вважав правомірною підставою виходу з відповідних держ. утворень.

На думку М., умовою розвитку державотворення є об'єднання всіх політ. сил Війська Запорозького навколо гетьмана. Перешкодою на цьому шляху він вважав різновекторність зовнішньополіт. орієнтацій, регіоналізм та сервілізм, поширені в укр. сусп-ві, політизованість та відсутність ідеї єдиновладдя серед укр. еліти. Осн. істор. перешкодою розвитку укр. державотворення М. вважав громадянську війну із залученням зовн. союзників, а передумовою сталого розвитку – мир.

Гол. причиною виходу свого уряду з-під царської влади проголосив порушення останньою принципів укр.-рос. договорів: неспроможність Рос. д-ви забезпечити військ. захист території Війська Запорозького, самочинне збільшення рос. стороною елементів адм. присутності в укр. автономії, порушення владної вертикалі в останній, плани щодо реорганізації її соціального та політико-адмін. устрою і примусового переселення українців.

О.В. Кресін

МАКІАВЕЛЛІ Нікколо (1469–1527) – італ. політ. мислитель, історик, письменник, держ. діяч і дипломат епохи Відродження.

Народився в сім'ї світського адвоката. У 1498–1512 – секретар Ради десяти Флорентійської республіки. Виконував важливі дипл. доручення: був урядовим посланником, брав участь у понад тридцяти дипл. місіях – до Франції (1500–1511), Сієни (1501–1510), до Цезаря Борджіа (1502), до папського двору (1503, 1506), до германського імператора (1507–1508). У 1512, з приходом до влади сімейства Медичі, М. був відсторонений від держ. служби і висланий до свого маєтку поблизу Флоренції. У 1513 М. був звинувачений у змові проти Медичі, кинутий у в'язницю, де піддавався допитам і тортурам. У 1514 М. було звільнено по амністії у зв'язку з обранням папою Джованні Медичі (Лева X). Останні роки свого життя М. присвятив наук. та літер. творчості.

У своїх працях М. вдало синтезував сукупний політ. досвід свого часу, що знайшло відображення у всесвітньо відомих працях «Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio» (Роздуми про першу декаду Тита Лівія, 1513–1521), «Il Principe» (Державець, 1513–1517), «Istorie fiorentine» (Історія Флоренції, 1520–1525). Поряд з цим М. написав цілу низку творів, у яких міститься аналіз істор. подій, безпосереднім учасником яких він був сам, а також його спостереження за перипетіями поточної політики в тогочас. Європі: «Discorso sopra le cose di Pisa» (Про стан справ у Пізі, 1499), «De

natura gallorum» (Про природу галлів, 1501), «Ragguaglio delle cose fatte dalla Repubblica Fiorentina per quietare le parti di Pistoia» (Огляд заходів Флорентійської республіки щодо умиротворення партій у Пістоїї, 1502), «Descrizione del modo tenuto dal Duca Valentino nello ammazzare Vitellozzo Vitelli, Oliverotto da Fermo, il Signor Pagolo e il duca di Gravina Orsini» (Опис того, як позбавився герцог Валентино від Вітеллоццо Вітеллі, Оліверотто де Фермо, синьора Паоло і герцога Гравіні Орсіні, 1503), «Ritratti delle cose dell'Alemagna» (Про стан справ у Німеччині, 1507), «Ritratti delle cose di Francia» (Про стан справ у Франції, 1510), діалог «Dell'arte della guerra» (Про воєнне мистецтво, 1515–1520), діалог «Della Lingua» (Про нашу мову, 1518–1520), історична біографія «Vita di Castruccio Castracani da Lucca» (Життя Каструччо Кастракані із Лукки, 1518–1520). Осн. результатом літер. творчості М. стали поема «Asino d'oro» (Золотий осел, 1515–1517), комедія «La mandragola» (Мандрагора, 1518–1520), казка «Il demonio che prese moglie» або «Belfagor» (Чорт, який одружився, або Бельфагор, 1518–1520).

Епоха Відродження, в яку жив і творив італ. мислитель, особливо в складних умовах розвитку розділеного на ворогуючі держ. утворення італ. сусп-ва, відзначалась надзвичайним радикалізмом і авантюризмом мислення, не схильного зупинятися ні перед якими перепонами. Це стосувалося і сфери міждерж. відносин, оскільки основи міжнар. права на той час лише почали формуватися. Саме з цим пов'язаний наскрізний імператив творчості М., який втілювався в постулаті «мета виправдовує засоби». На відміну від філософів-моралістів, М. був прагматиком і скептиком. На його переконання, у певні істор. моменти необхідно в ім'я благих цілей використовувати будь-які засоби, в тому числі аморальні і протиправні. Він вважав, зокрема, що зло можна виправдати запобіганням ще більшого зла, особливо у критич. умовах зовн. загрози нац. державності, дестабілізації внутр. сусп. порядку. Звідси у своїх творах М. теоретично обґрунтував можливість поєднання правомірних цілей з неправовими засобами їх досягнення.

У трактаті «Державець» М. розкрив роль, місце і значення правителя, глави д-ви в Італії і Європі XVI ст. Цей твір приніс М. скандальну славу через наявні у ньому роздуми про право володаря на політ. інтриги, аморальні вчинки, демагогію, віроломство і навіть злочини в ім'я досягнення благих цілей чи задля утримання при владі. У цьому творі, не закликаючи до відкритого заперечення

моральних норм, він обґрунтовує думку про те, що за певних умов і в певних сферах людської діяльності їх виконання є не обов'язковим, обтяжливим і не виправданим. До таких сфер, на думку М., належить насамперед сфера соц.-політ., в т. ч. й міжнар., діяльності. Не заперечуючи правових, законних методів, М. по суті проповідував правовий нігілізм. Основу останнього становило виправдання насильницьких методів, дволикості правителя патріотизмом, прагненням до сусп. блага, необхідністю створення могутньої централізованої д-ви.

Політика як наука в трактуванні М. є емпіричним знанням типових соц.-політ. ситуацій і способів, прийомів і методів ефект. поведінки в них. Основою його політ. доктрини стало істор. знання. М. вважав, що з історії необхідно запозичувати все найкраще і найкорисніше для збереження д-ви. Роздумуючи в «Історії Флоренції» над природою істор. процесу, М. певною мірою повернувся до античної ідеї циклічності. Середньовіччя відкидало цінність земного існування, а М. реабілітував його, стверджуючи, що воно має мету, цілі та засоби. У праці «Роздуми про першу декаду Тита Лівія» своїм політ. ідеалом М. назвав республіканський Рим, де поєднання елементів монархії, аристократії та демократії зробило республіку досконалою.

Осн. твори М. засвідчують, що він рішуче порвав як з теологічним, так і з етичним уявленням про сутність д-ви, політики, міжнар. відносин. Гол. його відкриття полягає в тому, що він принципово розмежував сфери дії політики, релігії і моралі. У своїх працях мислитель дійшов висновку, що основою політики є не християнська мораль, а користь і сила, критерієм ефективності – користь д-ви. Політ. мистецтво виявляється в тому, щоб, враховуючи приватні інтереси, їх зміни, приймати такі рішення, які дають змогу прийти до влади і, спираючись на силу та авторитет, утримати її. Виведення політики як специф. форми людської діяльності за межі релігії і моралі логічно привело мислителя до розуміння д-ви як структури, відмінної від церкви і створеної не Богом, а людьми, як істотами політичними. Мислитель виступав за підкорення церкви держ. інтересам, але не за поєднання держ. і духовної влади. Мета такої д-ви – захист і забезпечення кожному її жителю соц. безпеки. Д-ва, як зазначав мислитель, є політ. станом сусп-ва, що включає відносини влади і підвладних. Д-ву вирізняє наявність законів, ефект. управлін. апарату і могутнього війська. Форма д-ви залежить від співвідношення сил у сусп-ві.

М. по праву називають засновником політ. науки, що включає уявлення про політику як мистецтво врахування і використання інтересів. Осн. його заслугою була не лише ідея створення загальноіталійської нац. д-ви, а й запровадження узагальненого розуміння поняття «*stato*» (держава) в науку Нового часу. Разом з тим творчість М. отримала неоднозначну оцінку в літературі: високу оцінку здобув його реалістично-прагматичний підхід до політики і жорстку критику – імморалізм. Оцінюючи творчість італ. мислителя з позицій сьогодення, слід насамперед розмежовувати реалії стабільних та кризових епох. М. жив і творив у перехідних, надзвич. умовах, що не могло не позначитися на апології ним політ. засобів, адекватних цим умовам.

В.П. Горбатенко

МАНДА́Т (від лат. «*mandatus*», «*ex mandato*», «*mandatum*» – наказ, доручення, повноваження; від лат. *mandare* – доручати, довіряти, передавати) – 1) у Давньому Римі – різновид імператорських конституцій (законів), сутність яких полягала у повноваженнях чи інструкціях, наданих імператором своїм намісникам у провінціях або ін. чиновникам; 2) у римському праві – цивільно-правовий договір (угода), згідно з яким одна особа (манданс – довіритель) доручала, а ін. особа (мандатарій – повірений) приймала на себе виконання певних дій або функцій; 3) у широкому розумінні – повноваження, наказ, доручення бути представником волі та інтересів особи, об'єднання людей, сусп-ва, д-ви та її органів, виступати і приймати від їх імені рішення; 4) правові відносини, що виникають та існують у зв'язку з представництвом за відповідним М.; 5) документ, що посвідчує повноваження особи, органу, установи тощо, яким вони надані, із зазначенням строку дії цих повноважень. Крім того, з періоду Середньовіччя й до сьогодні М. також вживається як папський декрет чи рішення (напр., для посвячення в єпископи).

Суб'єктами відносин, що виникають у зв'язку з М., є: мандатарій – фіз. або юрид. особа, яка бере на себе виконання доручень ін. особи – мандатора, що пов'язано зі здійсненням певних дій, які мають юрид. значення; мандатор – фіз. або юрид. особа, держ. орган, установа тощо, яка дає юрид. доручення ін. суб'єктові й наділяє його відповідними повноваженнями. Розрізняють преєдставницький і депутатський М.

Представницький М. – доручення, повноваження, що виникають та існують у зв'язку з представництвом. Представн. М. пов'яза-

ний із делегуванням і представництвом інтересів, визначає форму відповідальності й контролю за діяльністю особи чи політ. партії, які отримали М.

Депутатський М. – документ, який засвідчує законність і обсяг повноважень депутата парламенту або ін. представн. органу, що надаються йому виборцями шляхом його підтримки на виборах; публічна функція, яка покладається на депутата парламенту чи ін. представн. органу влади виборами, зміст якої визначається конституцією та ін. правовими актами. Сучас. представництво, що здійснюється членами парламенту, за своєю природою має політ., а за змістом – конституц.-правовий характер. Тому депутат – не посада на держ. службі, за яку він отримує заробітну плату, а почесна політ. служба на підставі депутат. М. (відповідних повноважень), здійсненню якої матеріально має сприяти певна спец. депутат. винагорода. У сучас. демократіях на реалізацію депутат. М. спрямований депутат. імунітет, депутат. індемнітет, несумісність депутата з певними видами діяльності й заняттями. У сучас. політ. практиці розрізняють два види депутат. М. – імперативний і вільний.

Імперативний М. (лат. *imperativus* – владний, наказовий) – 1) у юрид. термінології договір, за яким одна сторона, уповноважений, зобов'язується виконати одну або кілька дій в інтересах ін. сторони (довірителя); форма взаємовідносин обраних депутатів представн. органу держ. влади, керівного виборчого органу політ. партії, обраних посадових осіб і тих, хто брав безпосередню участь у виборах; 2) імперативний М. депутата парламенту або ін. представн. органу влади, який характеризується тим, що депутат зв'язаний наказами виборців і у своїй діяльності відповідальний перед ними. За наявності імперат. М. встановлюється тісніший зв'язок між депутатом і виборцями. Передбачає обов'язковість виконання наказів і вимог виборців свого округу, зобов'язує звітувати перед ними за діяльність і голосування, можливість відкликати депутата (у випадках невиконання ним наказів виборців або власних передвиборчих обіцянок; виявлення некомпетентності; учинення моральних проступків, несумісних зі статусом депутата). Відкликання депутата зазвичай передбачено конституцією, а його порядок визначено законодавством. За феодалізму імперат. М. був юрид. основою станового представництва: обрані депутати станово-представницьких установ (насамперед від третього стану) отримували від своїх виборців матеріальну винагороду за здійснен-

ня відповідного представництва. Імперат. М. був визнаний у теорії і практиці рад. системи держ. влади. Саме такий М. мали депутати рад усіх рівнів. Імперат. М. використовувався в країнах т. з. соціалістичного табору. Нате-пер він зберігся в країнах, де конституційно закріплений або фактично визнаний дем. централізм як принцип побудови держ. механізму (В'єтнам, КНДР, КНР, Куба та ін.). Найчастіше імперат. М. наділяються депутати, які призначаються на посаду депутата або які є депутатами «за посадою». У сучас. дем. д-вах застосовується нечасто. Своєрідною формою імперат. М. є юрид. заборона депута-та, який балотувався за списком політ. партії, на перехід у фракцію, сформовану ін. політ. партією або блоком. Перехід у ін. фракцію автоматично означає для депутата втрату депутатського М. У сучас. дем. д-вах імперат. М. застосовується щодо депутатів представ-ницьких органів самоврядування.

Практично в усіх парламентах розвинених країн визначений і визнаний загальнонац. або вільний депутатський М. У констит. те-орії і політології загальнонац. (вільний) М. розглядається як такий, що найповніше за-безпечує депутатів можливості займатися справами, віднесеними до компетенції пар-ламенту. Він надає діяльності представника політ. характеру і не зводить його до рівня уповноваженого у місцевих справах. Він оз-начає, що кожен депутат вважається повно-важним представником народу загалом, а не виборців конкретного виборчого округу; у своїй діяльності він не пов'язаний жодним наказом і не може бути достроково відкликаний виборцями. Вільний М. надає депутатів свободу дій на термін М. у межах компетен-ції представницького ін-ту і встановлює від-повідальність депутата лише перед законом і власною совістю. Відсутність імперат. М. у депутата не означає, що між ним і його без-посередніми виборцями не існує прямого зв'язку, оскільки від активності депутата у виборчому окрузі багато в чому залежатиме його парламентська кар'єра. Дія депутатсько-го М., як правило, пов'язується зі складанням представником спец. присяги у парламенті або перед самим парламентом.

Як окремий різновид розрізняють також М. у міжнар. публічному праві, що означає пов-новаження на управління територіями, які внаслідок Першої світової війни 1914–1918 перестали бути колоніями Німеччини (у Центр. Африці) і колоніями Османської ім-перії (ряд араб. територій) та були передані Лігою Націй під управління держав Антан-ти – мандатаріїв – Бельгії, Великої Британії,

Франції, Японії та ін. Згідно зі ст. 22 пакту Ліги Націй, передбачалося, що країни-мандатарії не матимуть повної влади над колоніями, а лише здійснюватимуть опіку та спри-ятимуть розвитку країн, які неспроможні здійснювати самостійне управління, про що будуть кожного року звітуватися. Фактично мандатна система являла собою особл. фор-му анексії територій, що стали об'єктом ко-лоніальної політики великих європ. держав у другій пол. XIX – на поч. XX ст. і опинилися в колоніальній залежності від них. М. Ліги Націй відрізнялися відповідно до стадії роз-витку підопічної території, її географ. розта-шування, екон. умов, ін. подібних обставин і були поділені на три класи: М. «А» застосову-вався до колоніальних володінь Османської імперії, які передавалися під опіку обраної ними д-ви, були у перспективі спроможні досягти повної незалежності, їх статус набли-жався до статусу протекторату; М. «В» – засто-совувався до колоній у Центральній Африці, нездатних налагодити управління самостій-но, які передавалися під безпосереднє управ-ління держави-мандатарія з певними обме-женнями військ. характеру та принципом торговельної рівноправності при збереженні певного ступеня самоврядування; М. «С» – за-стосовувався до колоній Півн.-Зах. Африки та островів Тихого океану, які управлялися як інтегровані частини території держави-ман-датарія за її законами. Після Другої світової війни 1939–1945 мандатна система була замі-нена системою опіки ООН; усі зазначені тери-торії, крім тих, які мали М. «А» і які здобули незалежність, стали підопічними територіями ООН.

Б.Л. Дем'яненко

МАНІПУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ – комплекс психол., ідеолог. та організац. дій, спрямо-ваних на приховане корегування масової свідомості, з метою стимулювання сусп. на-строїв та громад. активності у потрібному маніпуляторів напрямі у процесі захоплен-ня, використання, утримання політ. влади. М.п., як специф. форма комунікативного спілкування, виконує цілу низку функцій: 1) інформаційну (отримання, пристрасна ін-терпретація, упереджене коментування та поширення відомостей про найбільш важл. для громадян і органів влади події); 2) поси-лення впливу (стимулювання зміни мотивів та установок політ. партнера зі спілкування з метою трансформації його поведінки та дій); 3) встановлення контролю над свідомі-стю (фіксація у сусп. свідомості необхідних стереотипів, іміджів, міфів тощо, які у по-

трібний момент включають дію механізмів психіч. автоматизму); 4) регулюючи (спрямування поведінки та дій об'єкта політ. маніпулювання у потрібному для маніпулятора напрямку); 5) провокативну (інспірування у потрібний момент конфлікту з партнером з політ. спілкування або ж у таборі опонентів); 6) маскування (камуфлювання справжніх намірів шляхом умовчання, приховування, перекручування достовірної інформації, яка є необхідною партнерові з політ. спілкування для прийняття правильних рішень); 7) захисну (використання маніпулят. засобів та дій під час фронтальної атаки супротивника у ситуації дефіциту психолог. й ін. ресурсів); 8) адаптивну (пристосування маніпулят. стратегії і тактики до своєрідності конкретної ситуації та до специфіки партнера з політ. спілкування); 7) мобілізаційну (формування комплексу спонук – інформац., мотивац., емоц. тощо), які забезпечують необхідну політ. маніпуляторів дію/бездіяльність об'єкта маніпулювання).

Мішені М.п. поділяються на три групи: а) мішені, що базуються на механізмах психіч. відображення (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять); б) мішені, які ґрунтуються на механізмах психіч. регулювання (увага, емоції, почуття, уява, воля, темперамент, характер, ментальність); в) штучні мішені, що утворюються на основі інспірування необхідних психіч. станів, стимулювання появи потрібних маніпуляторів спонукачів та регуляторів активності тощо. Об'єктом М.п. може бути як окрема людина, так і група чи значна маса людей. Маніпулят. вплив, як правило, націлений на фактори, що визначають, регулюють і змінюють поведінку особи: а) потреби, інтереси, схильності, тобто джерела мотивації активності, поведінки людини; б) установки, групові норми, самооцінки людей, тобто ті чинники, які регулюють активність; в) стани, в яких людина може перебувати (апатія, тривога, ейфорія тощо).

Процес М.п., як правило, складається з семи послідовних фаз: 1) пробудження інтересу у потенційного об'єкта маніпулювання до дій/слів маніпулятора; 2) входження маніпулятора у довіру до об'єкта маніпулят. дії; 3) зацікавлення інтригою (можливість виграти, дізнатися, отримати тощо); 4) відволікаючий маневр (перенесення уваги об'єкта маніпулювання на другорядну деталь; повідомлення сенсаційної звістки, яка не стосується справи тощо); 5) підміна/приховування (слова, предмету, дії); 6) констатація сфабрикованого результату; 7) приховане/відкрите спонукання об'єкта маніпулювання до дій, слів,

поведінки, вчинків, необхідних маніпуляторів. Специф. рисами цього виду психолог. дії є: а) своєрідність об'єкта маніпулювання: ним може виступати не лише окремий громадянин або група/організація, а й усе сусп-во загалом; б) свідомий характер дії: на відміну від міжособового маніпулювання, яке може бути свідомим і несвідомим, М.п., як правило, є ретельно спланованим, організованим актом; в) чітка запрограмованість маніпулят. результату: він спрямовний, як правило, на створення сприятливих умов для виконання одного з трьох завдань – завоювання влади, управління, утримання влади; г) активне залучення ЗМІ для впливу на сусп. свідомість: саме вони найбільш ефект. здійснюють такі важливі для заг. успіху маніпулювання дії, як поширення необхідної інформації, тиражування, повторення, пересмикування, селекцію тощо. Осно. інструментом М.п. є комплекс/набір відповідних прийомів, тобто способів виконання або ж здійснення певних дій/акцій, методів інтерпретації/подання інформації, манер поведінки, що має на меті встановлення контролю за думками, вчинками та діяльністю особи/групи/натовпу. Базовими серед маніпулят. прийомів є: замовчування (передача достовірної, але неповної інформації); селекція (вибіркова подача матеріалу); пересмикування (тенденційне висвітлення інформації); спотворення (замовчування однієї і перебільшення ін. інформації); пряма фальсифікація (передача з корисливих міркувань неправдивої інформації); напівправа (змішування відвертої брехні та достовірної інформації). М.п. є потужним фактором політ. впливу на окрему людину/групу/масу, яка може виступати потужним як прискорювальним, так і блокуючим каталізатором сусп. процесів.

О.Д. Бойко

МАО ЦЗЕДУН (1893 – 1976) – китайський державний і політичний діяч, ідеолог марксизму. Закінчив 1918 педагогічне училище у м. Чанша – адміністр. центрі провінції Хунань і працював у бібліотеці Пекінського ун-ту. Під впливом Жовтневої революції 1917 в Росії познайомився з ідеями марксизму, прилучився до антиімперіалістичного та антифеодального руху «4-го травня». М.Ц. – один із засновників спілки «Новий народ» (1918), у 1919 заснував журнал «Сянцзянський огляд», 1920 – «Спілку культурних читань» з метою поширення революц. ідей. Член комуніст. партії Китаю (КПК) з часу її заснування (1921). Організував у Чанші комуніст. групи. Брав участь у роботі 1-го з'їзду КПК (1921), був обра-

ний секретарем Хунанського комітету КПК. Очолював центр. відділ пропаганди Гоміндану, редагував журнал «Політичний тижневик», викладав в Інституті селянського руху. 1928 призначений політичним комісаром 4-го корпусу червоної армії Китаю. 1931 на 1-му Всекитайському з'їзді представників радянських районів у м. Жуйдзині (провінція Цзянси) обраний головою ЦВК і Раднаркому Китайської Радянської Республіки. З 1935 М.Ц. входив до складу секретаріату ЦК КПК, з 1943 – голова ЦК КПК. З утворенням КНР (1949) М.Ц. обраний головою Центральної народної урядової ради КНР і одночасно очолював Народно-революційну військову раду. У 1954–1959 – голова КНР і Державного комітету оборони країни. Ініціатор т. з. великого стрибка (1957–1959) і «культурної революції» (1966–1976), які завдали великих матеріальних збитків кит. сусп-ву, деструктивно вплинули на його розвиток, призвели до значних людських і культурних втрат.

У своїх працях «Стратегічні питання революційної війни в Китаї» (1936), «Стосовно суперечності» (1937), «Китайська революція і Комуністична партія» (1939), «Про нову демократію» (1940), «Про коаліційний уряд» (1945) та ін. М.Ц. намагався поєднати цінності традиц. кит. культури (старого знання) і зах. культури (нового життя). Він дотримувався ідеї «китаїзації марксизму» через втілення його теорет. ідей у практику революц. оновлення Китаю. Розробив концепцію « нової демократії», за якою у відсталіх країнах можливе встановлення дем. диктатури народу як форми диктатури пролетаріату. Така диктатура передбачала співробітництво осн. класів, у т. ч. нац. буржуазії під керівництвом робітничого класу. М.Ц. дотримувався ортодоксальних марксист. позицій, негативно ставився до досягнень світ. політ. думки, його ідеалом були політ. ідеї Й.В. Сталіна.

Разом з тим вчення М.Ц. про два типи суперечностей («суперечності між нами й нашими ворогами та суперечності всередині народу») розходилися з тодішніми марксист. догмами. На початку «культурної революції» М.Ц. виступав прибічником «безбережної демократії мас». Пізніше подібні погляди кит. пропаганда охарактеризувала як «лівацькі ухили і помилки». У кит. політ. думці М.Ц. визнавав позитивну роль школи легістів (законників), представники якої поряд з вимогами поваги до закону виправдовували і пропагували насильство. М.Ц. критично ставився до конфуціанства, заперечуючи властиві йому загальнолюдські морально-етичні принципи.

В.П. Горбатенко

МАРОДЕРСТВО (франц. *maraudeuer* – грабіжник) – відкрита або прихована крадіжка на полі бою речей у вбитих і поранених, здійснювана військовослужбовцями воюючих сторін або цивільними особами, а також крадіжка речей у поранених під час їх евакуації в тил.

Історично М. – атрибут більшості агресивних війн різних істор. епох. Його глибинним витокom є стійка матеріально-фін. мотивація виконавців наказів, зорієнтованих на захоплення території, матер. активів, ліквідацію живої сили ворожої д-ви. Зростання процесу промисл. виробництва, якісне поліпшення його фінанс. забезпечення, грошова підтримка військовослужбовців та ін. груп населення призвели до перетворення М. на невід'ємну складову воєнних дій, пов'язаних із вторгненням на ворожу територію. Під час загарбницьких війн між античними д-вами, країнами Середньовіччя, а також Нового й Новітнього часів питання тилового забезпечення військ (насамперед продовольчого, фуражного, речового, транспортного, пально-мастильного тощо) вирішувалося з урахуванням відповідних ресурсів захоплених територій. Свідченнями цього стали численні приклади грабіжницьких дій окупац. армій часів Першої (1914–1918) та Другої (1939–1945) світових війн, спрямованих проти місц. населення.

Гаазька конвенція 1907 вперше визначила принципи правового обмеження та заборони М.: «забороняється віддавати на розграбування місто або місцевість, навіть узяті приступом» (ст. 27 Положення про закони і звичаї сухопутної війни); «приватна власність не підлягає конфіскації» (ст. 46); «пограбування категорично забороняється» (ст. 47); «ніяка контрибуція неможлива інакше, як на основі письмового розпорядження і відповідальності генерала, що начальствує» (ст. 51); «армія, що займає певну територію, може заволодіти лише коштами, які є власністю держави, а також складами зброї, засобами перевезення, магазинами, запасами провіанту і взагалі усім рухомим майном держави, яке може бути використане для військових дій» (ст. 53). Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 та Додатковими протоколами до них 1977 забороняється пограбування загинув, а також їх праху і могили (ст. 34 Протоколу I).

Згідно з кримін. законодавством України М. є одним із найбільш небезпечних зазіхань на порядок несення військ. служби в районі бойових дій та кваліфікується як злочин. Відповідно до ст. 432 Кримінального кодексу

України М. є викрадення на полі бою речей, що є при вбитих чи поранених, як із застосуванням насильства, так і без нього у відкритій або таємній формі. До речей, які можуть бути предметом М., належать особисті речі потерпілої особи (гроші, цінні предмети), а також предмети обмундирування або його частини. Для складу даного злочину неважливим є той факт, до якої армії належали вбиті чи поранені на полі бою. При цьому полем бою вважається не лише місцевість, де сталося безпосереднє зіткнення з противником, а й тиллові райони, що піддаються обстрілу з боку ворога. Вилучення у вбитих і поранених зброї, боєприпасів, документів та ін. предметів з метою їх подальшого використання для ведення бойових дій не становить складу злочину.

В.Ф. Смолянчук

МЕДІОЛАНСЬКИЙ АМВРОСІЙ (Святий Амвросій; лат. *Ambrosius Mediolanensis*; бл. 340–397) – християн. святий, єпископ Міланський (Медіоланський), видатний християн. богослов, проповідник. Народився в м. Трев'їрі (нині Трір, Німеччина) в багатій і знатній рим. родині. Після смерті батька в 352 році родина Амвросія переселилася в Рим, де він отримав освіту, закінчивши навчання у 370. Після роботи адвокатом у префектурі м. Сірмій (нині Сремська Мітровица, Сербія) Амвросій у 373 був призначений на посаду префекта північної Італії з резиденцією в Медіолані (нині Мілан).

М.А. – один з чотирьох великих латин. вчителів церкви, він навернув у християнство і хрестив блаженного Августина. М.А. був визначним борцем проти язичництва та аріанської ересі. Велику увагу приділяв моральним завданням Церкви – «Царства Божого на землі», чимало написав про обов'язки духовенства. Один з основоположників доктрини папізму.

М.А. залишив по собі шерег листів і праць морально-аскетичного та догмат. напрямів, церк. гімнів, проповідей, коментарі до Євангелія від Св. Луки. З огляду на багату писемну спадщину, М.А. причислений до грона чотирьох великих Учителів Зах. Церкви, разом зі св. Августином, св. Єронімом і св. папою Григорієм I Великим.

Осн. праці: «Про таїнства» («De sacramentis»), «Про віру» («De fide»), «Про Святого Духа» («De Spiritu Sancto»), «Шестоднев» («Hexameron»). М. відомий також як упорядник церковного співу: він не лише ввів розмірний такт, правильні ритми і різноманітні мелодії в співі, а й сам написав близько 30 гімнів. Йому нале-

жить, напр., текст гімну «Te Deum laudamus» («Тебе, Бога, хвалимо») складений в 386, що увійшов до Богослужіння Православної Церкви. Музику на його текст писали свого часу такі видатні композитори, як: Букстехуде, Гендель, Моцарт, Гайдн, Брукнер, Берліоз, Дворжак, а також українці: А. Ведель і Д. Бортнянський. М.А. засвідчив чудове знання грец. і рим. авторів: Гомера, Софокла, Еврипіда, Ксенофонта, Вергілія, Тацита, Платона, Сенеки, Саллюстія та ін. письменників і філософів. Згодом М.А. піддає спадщину язичн. мислителів різкій, часом несправедливій критиці. Однак його справжня велич як учителя віри виявляється в моральних і аскетичних творах. М. вміло відтворює деякі прийнятні для християнства ідеї Цицерона і античних стоїків. Але в їх осмислення вноситься багато принципово нового. Трактат «De officiis ministrorum» («Про обов'язки священнослужителів» (бл. 391) фактично є компіляцією знаменитого трактату Цицерона «Про обов'язки» (*De officiis*), в якій М.А. наслідує Цицерона. Але саме завдяки йому етика Цицерона була визнана християн. етикою. Поняття морального обов'язку набуває у М.А. чисто християн. обґрунтування, що впливає з учення про Бога, який віддає кожному по заслугах у вічному житті. Св. Амвросій глибоко переосмислює з християн. точки зору традиц. вчення про чесноти. Турбуючись про занепад моралі в рим. сусп-ві, особливо у сфері взаємин між чоловіком і жінкою, Амвросій звеличував ідеал цнотливості і невинності. Він не применшував гідності шлюбу і його богоугодність, дбаючи про міцність і нерозривність сімейного союзу, про його високе призначення задля продовження роду (тоді як багато римлян воліли замість законного шлюбу, який накладав суворі обов'язки, тимчасові зв'язки із рабнями).

М.А. відігравав важл. роль у політ. житті свого часу. Медіолан під час намісництва Амвросія стрясали чвари між аріанами і ортодоксальними християнами. У 374 ці суперечки завадили обранню нового єпископа, оскільки кожна сторона хотіла бачити на цьому місці свого ставленика. Кандидатура Амвросія, як людини, яку поважали всі, була найбільш компромісною. Після обрання він пожертвував Церкві все своє величезне багатство і до кінця життя дотримувався обітниць некорисливості, ведучи скромний і суворий спосіб життя. Однією з гол. сфер діяльності єпископа була боротьба з аріанством і язичництвом. Спроби аріан захопити церкви в Мілані (385–386) закінчилися невдачею саме через популярність Св. Амвросія.

Суворо відстоюючи чистоту ортодоксальної віри, він домогся на цьому терені значних успіхів. М.А. особливо відзначився своїм палким прагненням до автономії церкви в духовних справах і недвозначно заявляв, що в цьому питанні церква посідає юрисдикцію над усіма християнами з імператором включно, бо імператор, як і будь-який ін. християнин, є чадом церкви; тобто він «перебуває всередині церкви, а не над нею».

У листі до імператора Валентиніана I він сміливо твердить, що в справах віри «єпископи можуть судити імператорів, а не імператори єпископів». Він жодним чином не ставив під сумнів обов'язок послууху цив. владі, але водночас доводив, що не лише правом, а й обов'язком священника є осуд світського володаря за моральні прогрішення – принцип, якого він не тільки вчив, а й дотримувався на ділі сам.

М.А. погоджувався з правом імператора розпоряджатися світським майном, включно з церк. землями, але відмовляв останньому в праві торкатися самих будівель як безпосередньо призначених для духовного вжитку. І в той же час рішуче відкидав будь-яке виправдання силового спротиву імператор. повелінням. Він міг сперечатися, прохати, але нізащо не став би підбурювати народ до бунту. На думку М.А., світський володар повинен визнавати компетенцію церкви в світських справах, а його зверхність щодо частини церк. майна все ж має бути обмеженою, причому і права церкви мають підтримуватися радше духовними засобами, аніж явною непокорю.

Імператори Валентиніан I (321–375), Граціан (359–383) і Феодосій I (379–395) багато в чому під впливом М.А. боролися з язичництвом в Імперії, взявши на озброєння проголошені ним принципи: визнання незалежності церкви від д-ви в її власній сфері, визнання ролі церкви як взірця моральності та її права на захист з боку держави.

В.О. Корнієнко

МЕМОРІАЛ (пізньюлат. *memorial* – пам'ятний знак, від лат. *memoralis* – пам'ятний) – 1) архітектурна споруда, яка увічнює пам'ять про видатну особу або подію; 2) спортивне змагання пам'яті видатних спортсменів. Найуживанішим є використання терміна «М.» для позначення групових або одиничних споруд, створених для увічнення пам'яті про істор. події та їх учасників. До М. відносять архітект.-скульпт. комплекси та окремі архітект. об'єкти, військ.-інженер. споруди (редути, бастіони, лінії оборони), братські

поховання військовослужбовців і цив. громадян, мавзолеї, окремі могили. Складовою частиною М. можуть бути музеї, діорами й панорами. Звичай зводити М. виник у давніх сусп-вах (гробниці царів, піраміди фараонів, скіфські кургани, тріумфальні колони й арки, пам'ятні споруди, місця зборів громадян або відправлення ними реліг. обрядів тощо). Пізніше М. стали невід'ємними атрибутами істор. пам'яті та духовної культури більшості держав і народів.

В Україні існує розгалужена система М. та окремих об'єктів, присвячених різноманітним подіям та істор. персоналіям. До найвідоміших належать нац. й держ. архітект.-істор. заповідники, воєнно-істор. та конфесійні комплекси, квартири-музеї, могили визначних представників укр. народу та масові поховання різних істор. епох, а також пам'ятники політ. діячам й видатним представникам укр. культури. Разом з тим меморіальна політика Української держави тривалий час залишається непослідовною й суперечливою, що відбиває фрагментарність істор. пам'яті українства та її значні регіон. відмінності. Рос.-укр. війна, що розпочалася у 2014, має значний потенціал меморіального увічнення боротьби України за свободу й незалежність, продовжуючи народні традиції волелюбства, свободи й незламності.

В.Ф. Смолянчук

МЕНЕДЖМЕНТ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *management* – керування, управління) – особл. вид управління в політиці, наука і мистецтво аналізу тенденцій політ. розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політ. керівництва, забезпечення їх реалізації в політ. практиці.

Поява М.п. зумовлена звуженням простору силового розв'язання проблем у сфері політ. (владних) відносин. Методи держ. примусу, відвертого насильства, що їх активно використовували раніше, вже не відповідали новим реаліям. Як свідчить соц.-політ. практика, авторитарно-командний і анархічний типи управління дискредитували себе за багатьма критеріями, сусп. життя потребує гнучких методів керівництва і постійної демократизації управління. Ефективності політики, у т. ч. держ. управління необхідно було досягати, використовуючи ін. засоби, які б забезпечували виконання політ. рішень без застосування репресивного механізму.

М.п. як об'єкт дослідження охоплює все різноманіття управлінських відносин, що виявляється в конкретних діях, кроках його реальних учасників у певній країні або в пев-

ний період. Він потребує теорет. і прикладних знань про цей управлінський процес, що дає змогу виробити практ. рекомендації з метою розв'язання конкретного управлінського завдання. З огляду на це, предметом М.п. є: вивчення політ. управління як процесу, в якому реалізуються суб'єктно-об'єктні відносини, умов його виникнення, структур, чинників впливу, тенденцій розвитку, а також дослідження внутріособових процесів, що впливають на мотивацію і поведінку людей, залучених до політико-технологічного процесу, чинників, які спонукають до участі в цьому виді політ. управління, особливостей цієї взаємодії.

Специфіка М.п. визначається особл. ознаками, які відрізняють його від ін. відносин у сусп-ві. Політологи вважають його прикладною політ. наукою, напрямом, у якому безпосередньо поєднуються теорія і практика політ. життя. Соціологи вбачають у політ. управлінні особливу форму соціальної взаємодії. Психологи розглядають його як особл. випадок психолог. впливу на особистість. Це доводить, що М.п. може бути комплексно вивчений лише на основі методолог. підходів з використанням інструментарію багатьох дисциплін: політології, соціології, психології і теорії управління (менеджменту) та ін.

Як система управління політ. процесами М.п. включає такі основні види: 1) іміджмейкінг (створення привабливого для широких мас іміджу, тобто образу політ. діяча); 2) корпоративний політ. іміджмейкінг (формування в масовій свідомості позитивного образу держ. установи, політ. орг-ції, партії); 3) електоральні технології (системна організація передвиборної кампанії); 4) політ. брендинг (внесення у масову свідомість символів, значень, образів, здатних об'єднувати людей або поділяти їх на конкурентні групи); 5) технології політ. союзів (залучення до розв'язання завдань політ. союзників і опонентів); 6) технології регулювання і розв'язання політ. конфліктів; 7) технології лобізму (тиск на органи влади, держ. посадовців з метою ухвалення певних управлінських рішень); 8) етнополітичний менеджмент як складова єдиної системи правового й адмін. регулювання міжетнічних відносин.

Кожен вид М.п. характеризується цілями, які може ставити перед собою суб'єкт політ. управління. Досягнення їх відбувається з використанням різних стратегій. Суттєвою етичною проблемою М.п. сьогодні є вибір засобів досягнення мети, співвідношення форм політ. боротьби із нормами сусп. моралі. Сусп-во не відкинуло аморальних

способів політ. боротьби не лише через неоднозначність норм цієї боротьби, а й через відсутність єдиних вимог до учасників політ. процесу, що було спричинено політ. пристрастями. У політ. лексиконі побутує термін «брудні технології» – невідповідність методів, які використовують у політ. боротьбі, нормам моралі і права. Напр., зростання авторитету держ., політ. діяча, створення привабливого іміджу держ. установи, політ. партії, формування електоральних переваг населення виражають намагання представників груп здобути вигідніші позиції в політ. просторі, знайти додаткові можливості для впливу на ін. людей, мати доступ до більш значущих ресурсів. Не завжди такі цілі органічно вписуються в колективні уявлення про справедливість, рівність, демократію. У сусп-ві, на жаль, склалася думка, що в кращому разі політ. технологи балансують на межі етично допустимого, в гіршому – діють всупереч нормам моралі, слугуючи особистій вигоді або політ. кон'юктурі.

Для припинення аморальних способів політ. боротьби в сусп-ві слід створити правовий механізм регулювання конкуренції політ. акторів. Не менш важл. є формування в мас. свідомості ціннісних орієнтацій, переконань.

В.О. Корнієнко

МЕНТАЛІТЕТ (Ментальність) (від латин. *mens, mentis* – розум і *alis* – інші) – глибинний рівень колект. та індивід. мислення, що органічно поєднує свідоме та безсвідоме; сукупність історично, політично, економічно та соціально обумовлених манер, звичок, вірувань, схильностей та псих. установок, ціннісних систем окремої людини/людської спільноти, що акумулюється у здатності своєрідно/специфічно сприймати, оцінювати та реагувати на довколишній світ; генетичний код світосприйняття та поведінки, що фіксується, зберігається та актуалізується колектив. пам'яттю. М. є системоутворювальним сусп. фактором, що є стрижнем життєдіяльності, своєрідною інтегральною характеристикою духовного життя як окремої людини, так і соціуму загалом, фундаментом цілісного способу життя.

Як самостійна наук. категорія поняття «М.» сформувалося у працях Л. Леві-Брюля, присвячених дослідженню специфіки примітивних її форм. Подальший розвиток цей термін знайшов у працях франц. істор. Школи Анналів (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ф. Ар'єс, Ж. Дюбі, Е. Ле Руа Ладюрі, М. Ферро). Її представники трактували М. як соц.-істор. феномен: в основі динаміки світової історії лежить про-

цес послідовної зміни ментальностей, що виступають у ролі своєрідних «стрижнів» сусп. розвитку.

Введення поняття «М.» та наближеного до нього (аналогічного) поняття «ментальність» стало свідченням переміщення центру тяжіння в істор. дослідженнях ніби «згори вниз» – від історії «героїв», правителів, держ. діячів, мислителів до історії повсякденного життя різних соц. шарів і груп, пересічних людей, сусп-ва загалом. В епіцентрі уваги опинилися не мінливі та кон'юнктурні сусп. настрої, а соц.-культурні уявлення, закладені у свідомість культурою, мовою, релігією, вихованням, соц. спілкуванням, які значною мірою базуються на колект. пам'яті. Спектр цих сусп. уявлень досить широкий, до нього, зокрема, належать сприймання простору і часу; установки, що стосуються дитинства, старості, хвороб, сім'ї, сексу, жінки; оцінка сусп-ва і його компонентів; розуміння співвідношення частини і цілого, індивіда і колективу; установки на нове або на традицію; оцінки права і звичаю та їх ролі в житті сусп-ва; розуміння влади, панування і підпорядкування, інтерпретація свободи; доступ до різних видів джерел і засобів зберігання і поширення інформації, зокрема, проблеми співвідношення культури письмової і культури усної тощо.

На сучас. етапі певною перешкодою до з'ясування змісту поняття «М.» є невизначеність у питанні диференціації термінів «ментальність» і «М.». Нині їх трактування розпливчате та амбівалентне, а не конкретне та загальновизнане. Частина вчених схиляється до розмежування цих понять, мотивуючи свою позицію тим, що використання двох близьких за значенням термінів породжує плутанину. Намагаючись знайти альтернативи вирішення цього питання, вони пропонують віднести М. до загальних соціокультурних категорій, а ментальність до більш конкретних, що стосуються окремих соц. страт та істор. періодів; трактують ментальність та М. на основі моделі «частина – ціле» (ментальність – це глибинний рівень індивід. свідомості, стійка система життєвих установок окремої особи, а М. – система внутр., соц.-психол. установок сусп-ва) тощо.

Основу/кістяк ментальності становлять основні «базові» уявлення людини про себе, своє місце у природі та сусп-ві, про загальну структуру всесвіту. Ментальність детермінує схильність індивіда (окремої людської спільноти) певним чином відчувати та сприймати навколишній світ; специфічно мислити, приймати рішення, діяти за певним шабло-

ном; надавати перевагу тим або ін. манерам, звичкам, цінностям.

При всій різноманітності та різновекторності ментальних структур саме ключові/базові сусп. уявлення, що зберігаються у колект. пам'яті певної соціально-культурної спільноти людей і утворюють в сумі своєрідну пояснюючу/орієнтуючу світоспоглядальну систему (картину світу), яка визначає їх погляди та поведінку і тим самим накладає відбиток як на панівний соц. лад так і на специфіку та динаміку культур. За цих обставин колект. пам'ять виступає в ролі своєрідного фундамента, каркаса і одночасно одного з ключових факторів формування і розвитку М./ментальності, а відтак – важливою умовою функціонування та розвитку сусп-ва.

На процес формування то корегування ментальності впливають три групи факторів: а) природні (генетичне походження, расово-етнічна приналежність індивіда; особливості природної сфери мешкання людини/спільноти); б) соціальні (істор., соціокульт. та екон.-політ. обставини життя; форми та характер соц. взаємодії, типи життєдіяльності, світоглядні моделі, системи реліг.-філософ. уявлень; моделі виховання (насамперед у сім'ї та школі); вплив засобів мас. інформації, літератури та мистецтва, харизматичних особистостей, з якими був комунікативний контакт; в) індивід. (рівень псих. та фіз. здоров'я людини; особливості світосприйняття та світобачення – несвідомі властивості психолог. складу індивіда (емоційно-психолог.), що не піддаються осмисленню (неявні установки і навички свідомості, автоматизми тощо), і свідомі (раціональні), що фіксують та зберігають досвід наукового, філософ., ідеолог. осмислення дійсності.

М. формується у процесі соціалізації окремих великих об'єднань людей, що мають спільне соц. становище, характеризуються нац. єдністю та мають свій ареал проживання. М. приховано управляє мисленням, процесами пізнання як окремого індивіда, так і людських спільнот (етносу, народу тощо). Ментальність є своєрідним та специфіч. результатом програмування окремої людини сусп-вом. Назовні вона знаходить свій вияв у системі принципів і звичок, що регулюють та спрямовують діяльність, способах, формах та нормах життя, укорінених в надрах нац. культури; стереотипах поведінки та нац. традиціях. У процесі життєдіяльності Особливістю ментальності є те, що вона не ідентична сусп. свідомості, оскільки характеризує лише специфіку цієї свідомості відносно сусп. свідомості ін. груп людей.

Ментальність виконує наступні функції: ідентифікаційну (ментальність виступає основою і рушієм процесу соц. та нац. ідентифікації); комунікативну (вона є формою і засобом передачі, зберігання та тиражування досвіду із покоління в покоління; фактором забезпечення спадкоємності поколінь); захисну (ментальність сприяє адаптації людини до дійсності, умови якої постійно змінюються); регулятивну (вона суттєво впливає на процес формування соціокультур. норм, які дають змогу окремому індивідові/окремій людській спільноті орієнтуватися у навколишньому світі); стабілізаційну (ментальні структури детермінуючи поведінку людини, зберігають стійкість соц. систем у процесі їх розвитку); консолідаційну (ментальність забезпечує єдність, цілісність певної спільноти/групи, завдяки заг. підходам, що затвердилися в ній, цінностями, нормами та зразками поведінки).

Ментальність як психічна структура є досить консервативною. Вона може створювати проблеми у процесі соц. практики, особливо коли потрапляє в орбіту стику/кордону/протистояння різних культур, або у період масштабних сусп. колізій, крутих соціокультур. переломів (воєн, революцій, радикальних реформ тощо). У цих випадках зміни у ментальності можуть набувати радикального, вибухового, тектонічного, не прогнозованого характеру та на певний час суттєво дестабілізувати ситуацію у сусп-ві.

О.Д. Бойко

МИРОТВОРЧІ СИЛИ – суб'єкти світової та регіон. політики, дії яких спрямовані на виконання миротворчих чи гуманіт. завдань під егідою міжнар. організацій. Осн. завданнями М.с. є: запобігання виникненню та врегулювання міждерж. або внутр. конфліктів; боротьба з міжнар. тероризмом і піратством; евакуація та надання гуманіт. допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міждерж. або внутр. конфліктів; усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії; виконання поліцейських функцій із забезпечення безпеки і дотримання прав людини. Операції, що їх здійснюють М.с., поділяють на операції зі встановлення миру, з підтримання миру, з примусу до миру, з відбудови миру. Крім того, у рамках миротворчої діяльності проводять пошуково-рятувальні, гуманіт. та ін. операції. У широкому розумінні до М.с. також відносять міжнар. громадські орг-ції та рухи, створені з метою сприяння розвиткові безконфліктних відносин у світі («Вчені за мир», «Лікарі за мир» тощо).

Найбільш дієздатними та впливовими є М.с. ООН – військові контингенти країн-членів ООН, які, відповідно до статуту Організації, здійснюють миротворчу діяльність для запобігання або ліквідації загрози миру та безпеці. Гол. формою їхньої діяльності є операції з підтримання миру, що передбачають блокаду, розведення ворогуючих сторін, заходи із силового встановлення миру. Вперше ООН надіслала своїх військ. спостерігачів 1948 на Близький Схід. Надалі різні миротворчі функції виконували Збройні сили (ЗС) ООН у Конго (1960–1964), ЗС ООН на Кіпрі (від 1964), Надзвичайні ЗС ООН в Єгипті (1965–1967), Надзвичайні ЗС ООН на Близькому Сході (1973–1979), Сили ООН для нагляду за роз'єднанням ізраїльських та сирійських військ (від 1974), Тимчас. ЗС для підтримання миру в Лівані (від 1978) та ін. 1988 миротворців ООН відзначено Нобелів. премією миру за сприяння зменшенню конфліктності у складних умовах у тих районах, де діяло перемир'я, але мирні договори не було укладено.

Україна бере участь у миротвор. операціях під егідою ООН, НАТО, ОБСЄ від 1992 (загалом Україною було виділено понад 37 тис. військовиків, 50 із яких загинули). Серед них: Сили ООН з охорони (Югославія, 1992–1995), Місія ООН у Таджикистані (1994–2000), Сили втілення та Сили стабілізації у Боснії та Герцеговині, Місія ООН превентивного розгортання у Македонії (усі – 1995–1999), Тимчасова адміністрація ООН для Східної Славонії, Барані та Західної Среми (Хорватія, 1996–1998), Місія ООН в Анголі (1996–1999), Місія ООН на півострові Превлака (Хорватія, 1996–2002), Місія ООН у Гватемалі (1997), Місія ОБСЄ з верифікації у Косово (1998–2001), Місія ОБСЄ у Грузії (1999–2005), Міжнародні сили сприяння безпеці (Афганістан, 2000–2001), Тимчасові сили ООН у Лівані (2000–2006), Місія ООН у Сьєрра-Леоне (2001–2005), Гуманітарна місія в Кувейті (2003), Українська миротворча місія в Лівані (2003–2018), Українська миротворча місія в Ефіопії та Еритреї (2004–2008), Українська миротворча місія в Іраку (2005–2008), Міжнародні сили сприяння безпеці в Афганістані (2007–2014), Місія ООН у Грузії (2008–2009); Міжнародні сили з підтримки миру в Косово (від 1999), Українська миротворча операція в Конго (від 2000), Операція ООН у Кот-д'Івуарі (від 2011). 2015 Президент України П. Порошенко пропонував ввести на території тимчас. окупованих р-нів Донецької і Луганської областей (включно з ділянкою держ. кордону) М.с. ООН, однак країна-агресор РФ, яка є постійним членом Ради безпеки ООН і володіє правом вето, послідовно блоку-

вала практ. кроки у цьому напрямі та висувала неприйнятні для України умови.

07.III.2022 Президент України В. Зеленський у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України, з метою захисту суверенітету та територіальної цілісності держави, відповідно до ст. 7 Закону України від 23.IV.1999 «Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» (зі змінами) підписав указ № 114 «Про відкликання національного контингенту і національного персоналу, які беруть участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки».

В.Ф. Смолянюк

МІГРАЦІЯ (від лат. *migratio* – переселення) – переміщення осіб з однієї географ. локації до іншої на відносно тривалий період часу, часто на значні відстані та зі зміною місця проживання. Цей процес є істор. константою і сьогодні продовжує формувати глобальні сусп-ва, впливаючи на екон., соц., політ. та культур. динаміку. За даними ООН частка мігрантів серед населення світу впродовж останніх 5 десятиліть залишається характерно стабільною, на рівні не менше 3%, і на початку XXI ст. охоплює понад 200 млн осіб.

Міграційні процеси існують із давніх часів: від переселень народів у старод. епохи до сучас. глобалізації та мобільності населення. Характерними прикладами міграц. процесів були Велике переселення народів у Середньовіччі, колонізації Америки в Новий час і міграц. потоки, викликані світ. війнами та екон. кризами в XX ст. Ще одним фактором у XIX і XX ст. став колоніалізм, який сприяв глобалізації міграц. процесів та формуванню зв'язків, що існують до сьогодні. На пізній стадії колоніалізму найбільші міграц. потоки стали спрямованими до метрополій, а не за їх межі, як це було раніше. Після деколонізації міграц. зв'язки між колиш. колоніями та метрополіями продовжують існувати.

М. з перетину нац. кордонів називається міжнародною. М. в межах регіону або д-ви називається внутрішньою. М. є предметом дослідження і практичної підтримки в ряді академ. дисциплін, включаючи соціальні науки, право та економіку. Єдиного стандартизованого визначення цього терміна не існує. Немає єдиної думки щодо необхідної тривалості перебування. Це призводить до різноманітних точок зору і концептуальних відмінностей, внаслідок чого зокрема в спец. літературі не можна знайти стандартизованого визначення М. М. також зазвичай поділяють на добровільну та вимушену. Розмежування між вимушеною (втеча від

політ. конфлікту або стих. лиха) і добровільною (екон. або труд. міграція) М. є складним і частково суб'єктивним, оскільки її мотиви часто корелюють.

Добровільна М. ґрунтується на ініціативі та вільному волевиявленні людини і відбувається під впливом сукупності факторів: екон., політ. і соц. У країні походження мігрантів (детермінуючі фактори або «фактори виштовхування»). У країні призначення (фактори притягання). «Фактори виштовхування» – причини, які відштовхують або приваблюють людей до певного місця, тобто негат. аспекти (напр., війни) країни походження, які часто є вирішальними у виборі людьми місця для еміграції. Фактори «притягання» – конкретні аспекти життя тієї чи ін. країни, які видаються привабливими для мігрантів і спонукають емігрувати в пошуках кращого життя. Хоча фактори «виштовхування» і «притягання» протилежні, вони є взаємопов'язаними, однаково важливими. Будь-який шкідливий фактор можна вважати «виштовхуючим» або детермінуючим фактором, напр., низький рівень життя, брак робочих місць, надмірне забруднення, голод, посуха або стихійні лиха. Такі умови є вирішальними причинами для добровільної М., коли населення воліє мігрувати, щоб запобігти фінансово несприятливим ситуаціям або емоц. чи фіз. стражданням.

Вимушена М. – переміщення біженців і внутрішньо переміщених осіб (переміщених внаслідок конфлікту), а також людей, переміщених внаслідок природ. або екологіч. катастроф, хімічних або ядерних аварій, голоду або проєктів розвитку. Причинами вимушеної М. найчастіше є воєнні дії всередині країни або ін. форми утисків, що походять як з боку правлячих режимів, так і від недерж. суб'єктів. Вимушених мігрантів зазвичай прийнято називати біженцями, такі мігранти часто подорожують нелегально, часто без документів.

Причини, що спонукають людей ставати мігрантами, є численними. Зокрема, внаслідок глобалізації збільшився попит на робочу силу для підтримки нац. економік. Таким чином, одна категорія екон. мігрантів – як правило, з країн, що розвиваються, – мігрує, щоб отримати достатній дохід для виживання. Такі мігранти часто надсилають частину свого доходу додому членам сім'ї у вигляді екон. переказів, які стали осн. екон. інструментом у ряді країн, що розвиваються. Ін. причини включають отримання доступу до можливостей і послуг або порятунку від екстремальних погодних умов. Цей тип перемі-

щення, зазвичай із сільської місцевості до міст, можна класифікувати як внутрішню М. Соціокультурні та етноісторичні фактори також відіграють важл. роль. Напр. у Півн. Африці еміграція до Європи вважається ознакою соц. престижу.

Мотивація залишити країну для шукачів притулку може бути пов'язана з нестабільною екон. чи політ. ситуацією або високим рівнем злочинності. Відповідно шукачі притулку переїжджають переважно для того, щоб уникнути погіршення якості свого життя. Найбільш поширеним видом міжнар. М. є М. робочої сили (трудова М.), тобто переїзди з метою працевлаштування. За обсягом вона становить не менше однієї третини від усіх міграц. процесів. Трудова М. включає в себе мятникову М., сезонну і довгострокову. Транзитна М. – термін, який часто обговорюється і не має офіц. визначення. Заг. розуміння полягає в тому, що цей термін описує іммігрантів, які перебувають у процесі переїзду до країни кінцевої мети. Вперше цей термін був введений ООН в 1990 для опису іммігрантів, які подорожували через країни, що оточують Європу, щоб опинитися в д-ві Європейського Союзу. Ін. прикладом транзитних мігрантів є центральноамериканці, які подорожують через Мексику, щоб жити в США.

Окрім екон. впливу, мігранти роблять значний внесок у соціокультурне та громадсько-політ. життя. Соціокультурний внесок відбувається в таких сферах життя сусп-ва, як мистецтво/культура, ідеї та переконання; громадянсько-політ. внесок пов'язаний з участю у виконанні громадян. обов'язків у контексті визнаних д-вою повноважень.

Кочові пересування зазвичай не розглядаються як М., оскільки вони мають сезонний характер, не пов'язані з наміром осісти на новому місці, і лише деякі люди зберегли цю форму способу життя в сучас. світі. Тимчасові переміщення з метою подорожей, туризму, паломництва або на роботу також не вважаються М. за відсутності наміру жити і оселитися у відвідуваних місцях.

За своєю природою міжнар. М. та переміщення є транснац. проблемами, що стосуються держав походження та призначення, а також держав, через які мігранти можуть подорожувати (часто їх називають «транзитними» д-вами) або в яких вони перебувають після переміщення через нац. кордони. Більша частина повноважень історично залишається за окремими д-вами. Їх політики і правила щодо М., як правило, приймаються на нац. рівні. Здебільшого регулювання М.

тісно пов'язане з держ. суверенітетом. Держави зберігають за собою право приймати рішення про в'їзд і перебування іноземців, оскільки М. безпосередньо впливає на деякі з їх визначальних елементів. Порівняльні дослідження показують різний ступінь відкритості для мігрантів у різних країнах, беручи до уваги таку політику, як наявність віз, передумови для працевлаштування та шляхи отримання дозволу на проживання. Двосторонні та багатосторонні домовленості є характерними рисами регулювання М. на міжнар. рівні. Існує кілька глобальних домовленостей у формі міжнар. договорів, в яких держави досягли згоди щодо застосування прав людини і пов'язаних з ними обов'язків держав у конкретних сферах. «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» 1966 і «Конвенція про статус біженців» 1951 є двома важл. актами, що відзначаються широкою ратифікацією. Ін. міграц. конвенції не були настільки широко прийняті, як, напр., «Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей», яка досі не має традиц. країн призначення серед держав-учасниць. Крім того, впродовж кількох десятиліть існують численні багатосторонні та глобальні ініціативи, діалоги та процеси з питань М. «Глобальний договір про безпечну, впорядковану та законну міграцію» є ще однією важл. віхою, оскільки це перший узгоджений на міжнар. рівні документ про цілі регулювання М., який встановлює баланс між правами мігрантів і принципом суверенітету держав над своєю територією. Хоча Глобальний договір з міграції не є юридично обов'язковим, він був прийнятий консенсусом у грудні 2018 на конференції Організації Об'єднаних Націй, в якій взяли участь понад 150 держав-членів ООН, і пізніше того ж місяця на ГА ООН шляхом голосування держав-членів 152 голосами проти 5 (при 12 тих, що утрималися).

Через такі фактори як військ. конфлікти, нестабільність на макрорегіон. рівні, глобалізацію, стрімкий розвиток інформац. технологій та широкомасштабні кліматичні зміни проблема М. стає дедалі гострішою. Це ставить перед сусп-вами та політ. суб'єктами в усьому світі нові виклики щодо регулювання М. та дій відносно мігрантів.

В Україні порядок виїзду громадян за кордон та повернення в країну регулюється Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21 січня 1994. Громадянин України має право виїхати з України та в'їхати в Україну. На

громадян України, які звернулися з клопотанням про виїзд з України, поширюються усі положення чинного законодавства, вони користуються всіма правами і несуть встановлені законом обов'язки.

Лім.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика. Енциклопедія. (за ред. Ю. Римаренка). К., 1998; Böcker, Anita. Regulation of Migration: International Experiences, Het Spinhuis. 1998; Kleinschmidt, Harald, Migration, Regional Integration and Human Security: The Formation and Maintenance of Transnational Spaces, Ashgate Publishing, Ltd., 2006; Castles, Stephen. The age of migration : international population movements in the modern world. Palgrave Macmillan. 2014; Bello, Valeria. International Migration and International Security: Why Prejudice is a Global Security Threat. Routledge. 2017.

О.М. Оснач

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО – система конвенційних і звичайних норм та принципів міжнар. права, які ґрунтуються на засадах гуманізму і людяності, спрямовані на забезпечення поваги до людини, її природних прав і свобод та захисту від свавілля у період збройних конфліктів, мають застосовуватись під час агресії та війни, встановлюючи права і обов'язки суб'єктів міжнар. права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення війни чи збройної боротьби, забезпечуючи захист жертв конфлікту та визначаючи відповідальність за порушення цих норм. Відповідно М.г.п. включає систему норм щодо права війни чи права збройних конфліктів та щодо прав людини.

Джерелами М.г.п. є міжнар. конвенції, які традиційно в юрид. науці іменуються нормами женецького та гаазького права. Зокрема це такі основоположні міжнар.-правові акти, як: Женецька конвенція про поводження з військовополоненими (1949), Женецька конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949), Гаазька конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту (1954) тощо.

М.г.п. забороняється: робити мирне населення або мирні об'єкти цілями ударів; завдавати не вибіркових ударів (не спрямовані на конкретну військ. ціль або зброю), а також ударів, у результаті яких можна очікувати надмірну кількість жертв серед мирного населення в порівнянні з досягнутими військ. успіхами; використовувати голод серед мирного населення як засіб війни; завдавати ударів по об'єктах, що мають важл.

значення для життєзабезпечення мирного населення; завдавати ударів по спорудах, що мають значний енергет. потенціал (до таких належать греблі, дамби, АЕС). 30 травня 2008 в Дубліні була прийнята Конвенція про заборону касетних бомб (до неї не приєдналися такі д-ви, як США, Китай, Росія).

Норми М.г.п. визначають різницю між комбатантами і нонкомбатантами. До комбатантів відносяться як солдати і офіцери військ. формувань, так і бійці добровольчих чи партизан. загонів, рухів опору, а разом з тим і населення неокупованої території, яке при наближенні ворога стихійно береться за зброю для боротьби із військами, що здійснюють вторгнення, та озброєні учасники нац.-визвольних рухів, які борються за своє право на самовизначення. Комбатанти, які потрапили у полон до ворога, мають право на статус військовополоненого. До некомбатантів належать цив. особи та військ. журналісти, інтендантський, військ.-медичний склад і військ. юристи, які в разі застосування ними зброї втрачають захист, гарантований нормами М.г.п. для комбатантів.

Для забезпечення реалізації норм М.г.п. створені міжнар. судові установи. Зокрема процесуальні аспекти застосування М.г.п. закладені в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (укладений у Римі 17 липня 1998 року), до юрисдикції якого віднесено судочинство щодо таких злочинів, які викликають занепокоєння міжнар. співтовариства: злочин геноциду; злочини проти людяності; воєнні злочини; злочин агресії. Згідно зі ст. 105 Римського статуту вирок про призначення тюремного ув'язнення є обов'язковим для держав-учасниць, які в жодному разі не можуть змінити його.

Лім.: Гнатовський М.М. Міжнародне гуманітарне право. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / ; редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Т.2. К., 2004; Женецькі конвенції про захист жертв війни та додаткові протоколи до них. К., 2023; Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право: Загальний курс. К., 2020; Тертишник В. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге, доповн. і перероб. К., 2023; Гутник В. Міжнародний кримінальний суд: навч. посіб. Л., 2023; Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни. Практич. посіб. / Вознюк А.А., Жук І.В., Таран О.В., Чернявський С.С. та ін. ; за заг. ред. М.С. Пуцкірідзе. В.В. Чернея, А.А. Вознюк. К., 2023; Міжнародне гуманітарне право / Укл.: Алєв Р.В., Ануфрієв М.І., Бортняк В.А., та ін. К., 2023; Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародне право прав людини: підруч. К., 2023; Сироїд Т.Л. Міжнародне кримінальне право : підруч. Х., 2023.

В.М. Тертишник, В.В. Ченцов

МІЖНАРОДНЕ ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО (між-нар. право навкол. середовища, англ. – *International Environmental Law*) – галузь су-час. міжнар. права, що складається з норм та інститутів, які регулюють відносини між суб'єктами міжнар. права у сфері їх взаємодії з навкол. природним середовищем. М.е.п. – одна з найновіших галузей міжнар. права. Його поява була обумовлена наук.-техн. революцією, що негативно вплинула на навкол. природне середовище і поставила на порядок денний глобальні еколог. проблеми. Датою його зародження можна вважати проведення в 1972 Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища. За результатами конференції були прийняті два основоположні документи – Стокгольмська декларація, яка визначила 26 принципів екол. коректної поведінки держав, і Програма дій, на основі якої було розроблено Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП). У 1992 в Ріо-де-Жанейро була проведена Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку, участь у якій узяли представники 179 держав. У ході цієї конференції було прийнято документи, найважл. серед яких є: 1) Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку (часто її називають «Декларацією Ріо» і «Зеленим кодексом поведінки держав»); ця Декларація – логічне продовження Стокгольмської декларації 1972, закріплює нові принципи співробітництва держав у сфері охорони навкол. середовища; 2) Порядок денний на ХХІ ст.; 3) Конвенція про біологічне різноманіття. Об'єктами М.е.п. є: загальний – навкол. природне середовище (екосистема Землі) та родові: природні ресурси та об'єкти як складові навкол. природного середовища (атмосферне повітря, клімат, навколорозземний космічний простір; Світовий океан; тваринний і рослинний світ; природні системи і ландшафти, ґрунти), життя та здоров'я людини. Суб'єктами М.е.п. виступають безпосередньо д-ви, міжурядові та неурядові орг-ції, а також юрид. й фіз. особи, пов'язані з міжнар. екол. діяльністю. Джерела М.е.п. поділяються на дві групи: міжнар. договори та міжнар. звичаї. Осн. принципи М.е.п.: незаподіяння шкоди навкол. природному середовищу; оцінювання трансграничних екол. наслідків планованої діяльності; навкол. природне середовище поза держ. кордоном є спільним надбанням усього людства; суверенітет держав над власними природними ресурсами та їх рац. використання; перестороги в екол. діяльності; екол. співробітництво держав на засадах рівноправності; відшкодування шкоди, завданої

довкіллю, зокрема на засадах «забруднювач платить»; мирне врегулювання екол. спорів; міжнар. відповідальність за екол. правопорушення; свобода дослідження і використання навкол. природного середовища та його компонентів; рац. використання навкол. природного середовища; дотримання прав людини в галузі охорони навкол. природного середовища; сталого розвитку тощо.

О.М. Ковтун

МІЖНАРОДНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО (МКП) (англ. – *International Space Law*, франц. – *Droit international de l'espace*, ісп. – *Derecho espacial internacional*, нім. – *Internationales Weltraumrecht*) – новітня галузь заг. міжнар. права, що регулює відносини держав між собою, з міжнар. міжурядовими орг-ціями у зв'язку зі здійсненням ними космічної діяльності, а також встановлює міжнар.-правовий режим космічного простору, Місяця та ін. небесних тіл у межах досяжності людської діяльності. Ця галузь почала створюватись і розвиватись у 1960-х рр., поштовхом до чого став запуск СРСР 4 жовтня 1957 першого в світі штучного супутника Землі.

Порівняно з ін. галузями міжнар. права, МКП має суттєві особливості, пов'язані: 1) з тим, що відносини його суб'єктів виникають у зв'язку з діяльністю у новому для людини природному середовищі, хоча відповідна діяльність може здійснюватись не лише в космосі, а й на Землі, будучи органічно пов'язаною із запуском об'єкта в космос, його експлуатацією в косміч. просторі, поверненням на Землю тощо; 2) косміч. діяльність як діяльність щодо дослідження та використання косміч. простору значною мірою є унікальною, пов'язаною із застосуванням новітньої техніки та технологій, високою вартістю та ризиковим характером; косміч. простір становить особл. небезпеку для діяльності в ньому людини; у космосі та на небесних тілах діють фіз. закони, які суттєво відрізняються від земних; 3) особливістю МКП є роль д-ви та її відповідальність за всю косміч. діяльність, незалежно від того, здійснюється вона держ. чи приват. суб'єктами. Водночас, незважаючи на просторові межі та деякі ін. особливості косміч. діяльності, вона є одним із видів діяльності держав та міжнар. міжурядових орг-цій; тому на неї поширюється дія Статуту ООН та ін. норм загального міжнар. права. МКП веде свій відлік від 1967, коли ГА ООН було прийнято та відкрито для підписання Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяця та ін. небесні

тіла (Договір про космос). Упродовж наступ. десятиліття підвалини цієї галузі міжнар. права було практично сформовано ще чотирма осн. договорами ООН з питань космосу а саме: Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів та повернення об'єктів, запущених в космічний простір (Угода про рятування), 1968; Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (Конвенція про відповідальність), 1972; Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір (Конвенція про реєстрацію), 1975; Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах (Угода про Місяць), 1979. Таким чином, осн. правові ін-ти косміч. права отримали своє закріплення в п'яти міжнар. договорах ООН, які й сьогодні залишаються дороговказами для держав, що здійснюють дослідження та використання косміч. простору. Ці Договори отримали назву «першої генерації міжнародного космічного права». Україна є учасницею чотирьох із 5 осн. джерел МКП (крім Угоди про Місяць).

В осн. джерелах МКП закріплені визначальні принципи космічної діяльності: принцип свободи дослідження та використання косміч. простору; здійснення косміч. діяльності в інтересах всіх країн, незалежно від ступеня їх екон. та наук. розвитку, а косміч. простір є надбанням всього людства; косміч. простір, Місяць та ін. небесні тіла не підлягають національному привласненню ні шляхом проголошення на них суверенітету, ні шляхом використання чи окупації, ні будь-якими ін. засобами; діяльність щодо дослідження та використання косміч. простору має здійснюватися згідно з міжнар. правом, включаючи Статут ООН; принцип демілітаризації косміч. простору; космонавти є посланцями людства в космосі; у разі аварії, катастрофи чи посадки на території ін. держави або у відкритому морі їм має надаватися допомога, здійснюватися їх рятування; космонавти та об'єкти, запущені в косміч. простір, повинні повертатися д-ві, до реєстру якої занесено їх космічний корабель; принцип міжнар. відповідальності держав за всю діяльність в косміч. просторі, включаючи Місяць та ін. небесні тіла, незалежно від того, чи здійснюється вона урядовими органами, чи неурядовими юрид. особами; принцип міжнар. співробітництва, взаємодопомоги, взаємності, консультацій, врахування інтересів всіх ін. держав при дослідженні та використанні косміч. простору; принцип захисту косміч. довкілля від забруднення і земного довкілля – від потрапляння позаземних речовин та деякі ін.

Період формування майбутнього правового режиму діяльності в космосі припав на роки «холодної» війни. В освоєнні косміч. простору на той період брали участь лише 2 суб'єкти міжнар. права – СРСР та США, між якими існував приблизний паритет в частині освоєння космосу, і жодна з тодішніх «наддержав» не була впевнена, що зможе першою дістатися космосу та небесних тіл і таким чином отримати пріоритет в його освоєнні. Завдяки цьому, всі принципи і норми МКП першої генерації є справедливими та збалансованими в частині дотримання інтересів всіх держав світу: як тих, що беруть безпосередню участь у дослідженні та використанні косміч. простору (т. з. «космічних» д-ав), так і тих, хто використовує наслідки косміч. діяльності або яких ці наслідки прямо чи непрямо зачіпають («некосмічні» д-ви).

Друга генерація МКП була сформована в 1980–1990 рр. резолюціями ГА ООН, тобто актами «м'якого права», що не встановлюють жорстких вимог до суб'єктів, а надають рекомендації, орієнтири, встановлюють бажані принципи здійснення тих чи ін. видів косміч. діяльності. Осн. з цих джерел є: Принципи використання державами штучних супутників Землі для міжнародного безпосереднього телевізійного мовлення, 1982; Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космічного простору, 1986; Принципи, що стосуються використання ядерних джерел енергії в космічному просторі, 1992; Декларація про міжнародне співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору на благо і в інтересах усіх держав, з особливим урахуванням країн, що розвиваються, 1996. І хоча джерела МКП другої генерації за правовою природою є рекомендаціями, їх перевагою є універс. характер, тобто те, що вони адресовані всім суб'єктам міжнар. права, а не лише їх учасникам, як договірні інструменти. Крім того, процедура прийняття резолюцій ГА ООН, а значить і їх перегляду, є простішою і більш гнучкою, порівняно з процедурою прийняття чи внесення змін до міжнар. договорів.

У ХХІ ст. розвиток МКП дещо призупинився. Настав етап його переосмислення. З формально-юрид. точки зору МКП переживає певну стагнацію: впродовж чверть століття не відбулося жодної серйозної події, яку можна було б охарактеризувати як прогресивний розвиток відповідної галузі. На рівні ООН було прийнято низку резолюцій ГА, які можна віднести до актів тлумачення вже чинних норм міжнар. договорів (напр., Резолюція ГА ООН «Застосування концепції «дер-

жави запуску», 2004) чи до рекомендацій, звернених до держав, стосовно шляхів розвитку нац. законодавчих систем (Резолюції ГА ООН «Рекомендації щодо національного законодавства, що має відношення до дослідження та використання космічного простору в мирних цілях», 2013), щодо особливостей здійснення певних напрямів розвитку косміч. діяльності чи прикладної космонавтики (напр., Рекомендації щодо вдосконалення практики реєстрації космічних об'єктів державами і міжнародними міжурядовими організаціями, 2007) та ін.

Спостерігається тенденція перенесення центру міжнар. космічної нормотворчості на регіон. та міжрегіон. рівні, а також на рівень організації спільних міжнар. косміч. проектів. Найбільш ілюстративними прикладами реалізації такого міжрегіон. косміч. співробітництва держав є: Угода про співробітництво щодо Міжнародної космічної станції цивільного призначення (Угода про МКС), укладена 29.I.1998 між Канадою, 11 державами-членами Європейського космічного агентства, РФ, США та Японією; Угода щодо Програми «Артеміда», укладена 30.X.2020 спершу між нац. космічними агентствами США, Австралії, Великої Британії, Італії, Канади, Люксембурга, ОАЕ та Японії; згодом до Угоди приєдналися Україна, Аргентина, Колумбія, Чехія, Іспанія, Південна Корея, Нова Зеландія, Бразилія, Польща, Мексика, Нігерія, Німеччина, Індія, Ізраїль, Руанда, Румунія, Бахрейн, Сингапур, Франція, Саудівська Аравія та Еквадор. Ще одним прикладом відповідного міжрегіон. співробітництва щодо створення міжнар. місячної станції стала міжурядова угода між КНР та РФ щодо співробітництва та створення міжнар. наукової місячної станції від 24.IV.2022, до участі в якій долучились також Азербайджан, Білорусь, ОАЕ, Пакистан та ПАР.

Н.Р. Малишева

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО – комплекс принципів, норм і стандартів, що розробляються для регулювання міжнар. відносин з метою досягнення індивідуальних та/або спільних інтересів учасників цих відносин. М.п. можна класифікувати на загальне та спеціальне. На відміну від спец. міжнар. права, загальне міжнар. право має необмежену предметну, суб'єктну та просторову сфери дії.

Ядром сучасного М.п. є осн. принципи міжнар. права, закріплені в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від

24 жовтня 1970, та Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01 серпня 1975. У доктрині М.п. для найменування цього комплексу принципів, норм і стандартів, який також часто називають системою права або правовою системою, широко вживається термін «міжнародне публічне право».

Міжнародне право прав людини – галузь міжнар. публічного права, сукупність норм і приписів, що регулює зобов'язання держав гарантувати, забезпечувати та захищати права людини. Формувалося із поступового усвідомлення важливості й необхідності заг. поваги до прав людини та розроблялося не на рівні окремих країн, а всім міжнар. співтовариством. На сучас. етапі М.п. прав людини встановлює мінімальний рівень правових еталонів, відповідно до яких д-ви зобов'язані діяти певним чином або утримуватися від конкретних дій для забезпечення повноцінного функціонування окремих індивідів чи груп чи, навпаки, забезпечення їх певної автономії.

Основу М.п. прав людини становлять універсальні та регіон. міжнар. договори, які прийнято називати стандартами прав людини. Європ. стандарти в галузі прав людини – система загальноновизнаних європ. спільнотою природних прав і свобод людини та сформульованих на цій основі загальнообов'язкових дефініцій, приписів, принципів, норм, правових позицій і прецедентів, викладених в окремих конвенціях, резолюціях, рекомендаціях чи інших правових актах, в правових позиціях і прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини.

У правовій системі України застосовуються як загальні міжнар. правові акти (планетарної дії), що приймаються в рамках ООН, так і загальноєвроп. джерела міжнар. права:

1. Акти загального характеру: Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, прийнятий ГА ООН 16 грудня 1966, набрав чинності 03 січня 1976; Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою; прийнята на сороковій сесії ГА ООН 29 листопада 1985; Принципи і керівні положення Організації Об'єднаних Націй, що стосуються доступу до юридичної допомоги в системі кримінального правосуддя (Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН 2012/15 від 26 липня 2012); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких,

що принижують гідність, видів поведження і покарання. Ратифікована Указом Президії ВР Української РСР № 3484-XI (3484-11) від 26.01.87 та ін.;

2. Акти європейського значення: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994, Протоколом № 14 від 13 травня 2004); Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або таким, що принижують гідність, поводженню чи покаранню 1987; Резолюція 78 (8) Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу і консультації від 2 березня 1978; Рекомендація R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 та ін. конвенції, рекомендації і резолюції; Рекомендація (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994); Рекомендація Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики» – Rec (2001) 10 та ін. Загальна декларація прав людини, яка прийнята ГА ООН 10 грудня 1948 як універсальний міжнар.-правовий акт закріплює осн. права людини та окреслює гол. механізми їх захисту. Вона стала фундаментальним джерелом права загальносвіт. значення для всіх сфер правозастосовної діяльності. Не випадково 10 грудня відзначається у всьому світі як День прав людини. Завдяки величезному цивілізаційному значенню, політ. і моральному авторитету Декларації 1948 її положення стали включатися в конституції багатьох держав. Регіон. стандарти формують Європейську, Міжамериканську, Африканську та Ісламську системи захисту прав людини. Осн. джерелом регіон. Європейської системи є Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини (1950) і протоколи до неї. Конвенція встановлює перелік прав людини, що їх зобов'язані гарантувати і забезпечити держави-учасниці, можливість їх обмеження, а також питання діяльності Європейського суду прав людини як органу, компетентного розглядати скарги на порушення д-вами своїх зобов'язань.

Лит.: Перепьолкін С.М., Сироїд Т.Л., Філяніна Л.А. Міжнародне право: словник-довідник/ за заг. ред. Т.Л. Сироїд. Х., 2014; Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Дніпропетровськ, 2014; Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право: підруч. Х., 2018; Фединяк Г.С., Фединяк Л.С. Міжнародне приватне право: підруч. Вид.

8-ме, перероб. і допов. К., 2021; Тертишник В.М. Права і свободи людини: підруч. К., 2022; Кресін О.В. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН: характер і значення у контексті війни РФ проти України: моногр. К., 2024.

В.В. Михайленко, С.М. Перепьолкін,
В.М. Тертишник

МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД (МКС) (англ. – *International Criminal Court, ICC*, франц. – *Cour Pénale Internationale, CPI*, ісп. – *Corte Penal Internacional*) – перший в історії людства постійний орган міжнар. кримінальної юстиції, створений на договірній основі для розгляду найбільш тяжких кримін. злочинів, які викликають занепокоєння всього міжнар. співтовариства, а тому не можуть залишатися безкарними.

Нюрнберзький та Токійський процеси після Другої світової війни поставили на міжнар. порядок денний питання створення постійної міжнар. юрисдикційної установи, здатної розглядати в ХХІ ст. найтяжчі злочини. Необхідність формування такого міжнар. суду підсилили жакливі злочини, вчинені на території колиш. Югославії та в Руанді, які викликали необхідність створення спеціальних ad-hoc трибуналів для притягнення до відповідальності винних у їх вчиненні.

М.к.с. було засновано 17 липня 1998 під час дипломат. конференції в Римі, коли 120 держав з усіх регіонів світу (Африки, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Сх. Європи, Півн. Америки та Зах. Європи, Латинської Америки та Карибського басейну) прийняли Статут Міжнародного кримінального суду (скорочено – Римський статут, далі – РС). Офіційно М.к.с. розпочав свою діяльність з 1 липня 2002, коли набув чинності РС. Місцем перебування Суду визначено м. Гаагу, Нідерланди. Однак Суд може на власний розсуд обрати ін. місце проведення своїх засідань.

М.к.с. заснований для розслідування, кримін. переслідування та притягнення до відповідальності фіз. осіб, яких звинувачують у скоєнні найбільш тяжких злочинів. Предметна юрисдикція (*ratione materiae*) суду визначена ст. 5 РС. Це злочини геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. Визначення злочину геноциду рецепційовано з Конвенції 1948 про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, а саме: будь-яка з таких дій, що здійснені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для будь-якої групи та-

ких життєвих умов, які розраховані на її повне або часткове фізичне знищення; заходи, розраховані на попередження дітонародження в середовищі такої групи; насильницька передача дітей з цієї групи до іншої (ст. 6 РС). Злочинами проти людяності визнається будь-яке з таких діянь, що вчиняються в рамках широкомасштабного чи систематичного нападу на будь-яких цив. осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо: вбивство, винищення, оборнення в рабство, депортація або насильницьке переміщення населення; ув'язнення чи ін. жорстоке позбавлення фіз. свободи з порушенням основоположних норм міжнар. права; катування; зґвалтування, взяття у секс. рабство, примус до проституції; примус. вагітність, примус. стерилізація або будь-які ін. форми секс. насильства; переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти за політ., расовими, нац., етн., культур., реліг., гендерними чи ін. ознаками; насильницьке зникнення людей; злочин апартеїду; ін. нелюдські діяння аналогічного характеру, які полягають в умисному спричиненні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди псих. чи фіз. здоров'ю (ст. 7 РС).

Воєнними злочинами РС визнає грубі порушення Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12.VIII.1949: умисне вбивство; катування або нелюдське поводження, у тому числі біол. експерименти; умисне заподіяння сильних страждань або тяжких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю; широкомасштабне знищення і привласнення майна, що не викликане військ. необхідністю і вчинене незаконно та безглуздо; примушення військовополоненого або ін. особи, що перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави; умисне позбавлення військовополоненого або ін. особи, що перебуває під захистом, права на справедливий і звичайний суд; незаконна депортація або переміщення чи незаконне позбавлення волі; взяття заручників; ін. серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнар. збройних конфліктах у встановлених рамках міжнар. права, а саме будь-яке з таких діянь: спрямування нападів на цив. населення як таке або на окремих цив. осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях; умисне спрямування нападів на цив. об'єкти; завдання ударів по будівлях, матеріалах, мед. установах та транспортних засобах, а також персоналу, що використовує відповідно до міжнар.-правових вимог розпізнавальні емблеми, передбачені Женевськими конвенціями; умисне спрямування нападів

на персонал, об'єкти, матеріали, підрозділи або транспортні засоби, задіяні в наданні гуманіт. допомоги чи в місії з підтримання миру відповідно до Статуту ООН, доки вони мають право на захист, яким користуються цив. особи або цив. об'єкти згідно з міжнар. правом збройних конфліктів; вбивство або поранення комбатанта, який, склавши зброю чи не маючи більше засобів захисту, беззастережно здався; неналежне використання прапора парламентаря, прапора чи військ. знаків розрізнення та форми ворога або ООН, а також розпізнавальних емблем, встановлених Женевськими конвенціями, наслідком чого є смерть або заподіяння особі серйозних ушкоджень; умисне завдання ударів по будівлях, призначених для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійності, істор. пам'яток, госпіталях і місцях зосередження хворих і поранених; розграбування міста або населеного пункту; всі види секс. насильства; віддання розпоряджень про переміщення цив. населення з причин, пов'язаних з конфліктом, але не з метою забезпечення їх безпеки; заподіяння особам, що перебувають під владою ін. сторони конфлікту, фіз. каліцтв чи вчинення над ними наук. або мед. експериментів; знищення або захоплення майна ворога; застосування отрути або отруєної зброї; застосування задушливих, отруйних або ін. газів та всіх аналог. рідин, матеріалів чи засобів; застосування зброї, боеприпасів і матеріалів, а також методів ведення війни такого характеру, які спричиняють надмірні ушкодження чи непотрібні страждання або які за своєю суттю є невибірковими, в порушення норм міжнар. права збройних конфліктів, за умови, що така зброя, такі боеприпаси і матеріали та методи ведення війни є предметом всеохоплюючої заборони; набір або вербування дітей віком до 15 років до складу збройних сил або використання їх для активної участі у бойових діях; заява про те, що пощади не буде; умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цив. осіб або заподіє шкоди цив. об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навкол. природному середовищу, яка буде вочевидь надмірною в порівнянні з конкретно та безпосередньо очікуваною заг. військ. перевагою, та ін. (ст. 8 РС).

Хоча злочин агресії був задекларований ст. 5 d РС, до напрацювання його визначення як такого, що належить до компетенції М.к.с., взялися лише під час роботи Конференції з перегляду РС (м. Кампала, Уганда, червень 2010), в результаті роботи якої було

прийнято поправку щодо визначення злочину агресії. Таким злочином визнається планування, підготовка, ініціювання або здійснення особою, яка спроможна фактично здійснювати керівництво або контроль за політ. чи військ. діями д-ви, акту агресії, який в силу свого характеру, серйозності та масштабів є грубим порушенням Статуту ООН. Відповідна поправка набула чинності 17.VII.2018 в результаті рішення, прийнятого 15.XII.2017 Асамблеєю держав-учасниць РС. Тим самим компетенція М.к.с. щодо злочину агресії була активована.

До цього часу предметна юрисдикція М.к.с. обмежується 4 видами злочинів. Водночас ведеться активна робота щодо внесення до Римського статуту, а відповідно – до компетенції М.к.с. п'ятого виду міжнар. злочинів – екоциду. Міжнародною багатосторонньою групою експертів Фонду «Стоп екоцид» уже напрацьований і в червні 2021 офіційно представлений на розгляд проект доповнень РС новим злочином «екоцид». Проектом запропоновано зміни до Преамбули РС, введення до ст. 5(1) нового пункту «е) злочин екоциду», введення нової статті 8 тер, в якій пропонується визначення екоциду і розкриваються всі його складові та ознаки. Екоцидом у проекті визнаються незаконні або необґрунтовані діяння, вчинені з усвідомленням того, що існує значна ймовірність серйозної широкомасштабної чи довготривалої шкоди навкол. середовищу, завданої цими діяннями. В пояснювальній записці до проекту наголошується, що передбачене діяння може вчинятися як у формі дії, так і у формі бездіяльності, причому являти собою як окремі діяння, так і кумулятивні дії (бездіяльність). «Навколишнє середовище», згідно з проектом, отримало широке тлумачення і означає Землю, її біосферу, кріосферу, літосферу, гідросферу та атмосферу, а також космічний простір. Під «серйозною» пропонується розуміти шкоду, що передбачає дуже несприятливі зміни, порушення чи шкоду будь-якому елементу навкол. середовища, включаючи серйозний вплив на життя людей або природні, культурні чи екон. ресурси. «Широкомасштабна» означає шкоду, яка виходить за рамки обмеженої геогр. території, перебігає держ. кордони, або така, що охоплює цілу екосистему чи вид, або велику кількість людей. «Довготривалою» пропонується визнавати незворотну шкоду або шкоду, яка не може бути відшкодована шляхом природного відновлення протягом розумного періоду часу. Відповідні зміни планується також внести до Правил процедури та дове-

дення М.к.с., а також до документа Статуту «Елементи злочину».

Юрисдикція М.к.с. у часі (*ratione temporis*) обмежується злочинами, вчиненими після набуття чинності РС. Якщо держава приєдналась до РС після набуття ним чинності, М.к.с. може розслідувати злочини проти цієї країни з моменту приєднання. Щодо злочинів, які підпадають під юрисдикцію Суду, строків давності немає (ст. 29 РС). Юрисдикція в просторі (*ratione loci*) поширюється лише на території держав-учасниць РС, включно з їх повітряними та морськими суднами. Персональна юрисдикція М.к.с. (*ratione personae*) поширюється лише на фіз. осіб (не на д-ви, не на групи фіз. осіб чи юрид. особи). Суд не має юрисдикції стосовно особи, якій на момент вчинення злочину не виповнилося 18 років. Ніхто не підлягає звільненню від кримін. відповідальності через посаду, яку особа обіймала на той час, коли були скоєні відповідні злочини. Зокрема, жодну людину не можна звільнити від кримін. відповідальності перед М.к.с. у зв'язку з виконанням нею обов'язків голови д-ви чи уряду, міністра або члена парламенту. У певних випадках особа, яка обіймає керівну посаду, може бути притягнута до відповідальності за злочини, скоєні тими людьми, які діяли під його або її керівництвом чи згідно з його або її наказами. Не може бути використана як перешкода у здійсненні Судом своєї юрисдикції також амністія.

Осн. принципом діяльності М.к.с. є компліментарність (додатковість) по відношенню до нац. органів кримін. юстиції (ст. 1 РС). Це означає, що пріоритет у розслідуванні надається нац. судам, за якими зберігається первинна відповідальність за здійснення судочинства щодо осіб, які вчинили найтяжчі злочини. М.к.с. може розслідувати і, за наявності підстав, переслідувати та притягати до відповідальності фіз. осіб тільки якщо відповідні д-ви не здатні належним чином це зробити або не бажають це робити. Ініціювати розслідування в М.к.с. можуть: держава-учасниця РС; Рада Безпеки ООН; Прокурор М.к.с. *proprio motu* на підставі інформації про злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду (така інформація може бути надана будь-ким, хто нею володіє) і з санкції Палати попереднього розслідування.

Станом на кінець 2023 РС підписали 137 держав, в т. ч. Україна (20.I.2000), водночас ратифікували його, тобто набули повноправного членства 124 д-ви. 21 серпня 2024 Верховна Рада України виконала обов'язок України за Угодою про асоціацію – ратифікувала РС, прийнявши Закон України про ратифікацію

Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Набуття статусу Сторони відповідного міжнар. договору надасть нашій д-ві низку переваг, зокрема участь у формуванні складу М.к.с., його бюджету, визначенні політики та пріоритетів Суду та можливість звертатися до Суду по всьому спектру його юрисдикції. Водночас в умовах широкомасштабної агресії РФ проти нашої країни, коли д-ва-агресорка масштабно використовує всі можливі засоби дезінформації, цинічно звинувачуючи Україну в актах насильства, вандалізму та ін. злочинних діях, на офіц. рівні висловлюється побоювання, що ратифікація Україною РС під час війни призведе з рос. боку до масованого потоку брехні проти України з метою ініціювання розслідування М.к.с.

РФ не бере участі в РС: вона 13.IX.2000 підписала його, але 18.XII.2020 відкликала свій підпис. Не є учасниками РС США, чий Уряд в 2000 підписав його, а вже в 2002 відкликав свій підпис.

Хоча Україна тривалий час не була Стороною РС, вона використала механізм часткового визнання юрисдикції М.к.с. за окремими статтями. Так, ще 25.II.2014 Верховна Рада України прийняла Заяву, якою визнала юрисдикцію М.к.с. за ст. 7 РС «Злочини проти людяності» для розслідування подій під час мирних протестів у період з 21.XI.2013 до 22.II.2014. А 04.II.2015 Верховна Рада прийняла Постанову, якою визнала юрисдикцію М.к.с. за ст.ст. 7 «Злочини проти людяності» та 8 «Воєнні злочини» РС щодо злочинів, вчинених вищими посадовцями РФ та керівниками терористичних організацій так званих «ДНР» та «ЛНР», починаючи з 20.II.2014 з відкритою датою, тобто практично – до закінчення війни. Використання цього механізму, однак, не надавало Україні права самостійно ініціювати розслідування та брати участь у засіданнях М.к.с. Відповідне право мають тільки держави-учасниці. Користуючись ним, Литва вже 01.III.2022 офіційно звернулася до М.к.с. з ініціативою розпочати розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності в Україні. Наступного дня з аналог. клопотанням до М.к.с. звернулись ще 39 країн, а на початку квітня того ж року – ще 4 країни-учасниці.

Офіс Прокурора незалежно, неупереджено та об'єктивно збирає необхідні докази з різноманітних надійних джерел. Розслідування не обмежено певним строком, воно може тривати стільки часу, скільки необхідно для збору потрібних доказів; інколи процес є багатостадійним. Так, 17.III.2023 за звинуваченням у незаконній депортації українських дітей з тимчас. окупов. територій України до Росії М.к.с. видав ордер на арешт двох громадян РФ – президента Володимира Путіна та уповноваженої з прав дитини – Марії Львової-Белової. Загалом, станом на серпень 2024 за попередні 2 роки М.к.с. видав вже 6 ордерів на арешт топ-воєнних злочинців Росії, серед яких, крім Путіна, зокрема фігурують Шойгу та Герасимов.

М.к.с. не має власної поліції. У справі арешту та передачі підозрюваних Суд покладається на співробітництво насамперед з д-вами-учасницями, яким рішення Суду дає можливість заарештувати таких осіб у разі їх перебування на території відповідних держав. Д-ви, що не є учасницями РС, можуть співпрацювати з М.к.с. у відповідному напрямку на добровільних засадах.

Особа, визнана винуватою у пред'явлених обвинуваченнях, може понести покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, максимально – до 30 років, або довічного позбавлення волі. Може бути також стягнуто грошові штрафи. Засуджену особу можна зобов'язати відшкодувати шкоду, заподіяну потерпілим, включаючи компенсацію, реституцію або реабілітацію. Смертної кари як покарання РС не передбачає. Засуджені особи відбувають тюремне покарання у д-ві, визначений з переліку держав, що повідомили Суду про свою готовність прийняти засуджених осіб.

Законом від 03.V.2022 Кримінальний процесуальний кодекс України було доповнено новим розділом IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» (ст. 617-636), яким детально регламентовано взаємодію компетентних органів України з М.к.с. Дія цього розділу поширює юрисдикцію М.к.с. на осіб (громадян України, іноземців та осіб без громадянства), які на момент вчинення злочину, що підпадає під юрисдикцію М.к.с., були підпорядковані або діяли з метою здійснення збройної агресії проти України, та/або на підставі рішень посадових осіб, військ. командування, або органів держ. влади РФ або ін. країни, що здійснювала агресію чи сприяла її здійсненню проти України. Співробітництво з М.к.с. під час розслідування та судового розгляду забезпечує Офіс Генерального прокурора України, а під час виконання вироків чи ін. рішень М.к.с. – Міністерство юстиції України.

Виконання в Україні покарання у вигляді позбавлення волі або довічного позбавлення волі, призначеного особою Судом, здійснюється згідно з правилами КПК на підставі РС та на

умовах, визначених відповідним міжнар. договором, укладеним між Україною та М.к.с.

У зв'язку з ратифікацією Україною Римського статуту до Верховної Ради України 15.VIII. 2024 подано відповідний проект Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, спрямований на приведення положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства України у відповідність до норм Римського статуту та забезпечення кримінально-правового переслідування за найбільш тяжкі міжнар. злочини, що входять до компетенції М.к.с.

Н.Р. Малишева

МІЖНАРОДНИЙ СУД ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (МС ООН) (англ. – *International Court of Justice of the United Nations*, франц. – *Cour internationale de justice des Nations unies*, ісп. – *Tribunal Internacional de Justicia de las Naciones Unidas*, нім. – *Internationaler Gerichtshof der Vereinten Nationen*) – гол. судовий орган ООН, що виконує два осн. завдання: вирішення відповідно до міжнар. права юрид. спорів між державами і винесення консультативних висновків з юрид. питань, які запитуються належним чином уповноваженими на те органами і спеціалізованими установами ООН. Це один із шести гол. органів ООН, поряд з Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки, Економічною та Соціальною радою, Радою з питань опіки та Секретаріатом. Створений в 1945 за Статутом ООН (розділ XIV, статті 92-96) як правонаступник Постійної палати міжнародного правосуддя. Розпочав діяльність у 1946. Єдиний орган ООН, штаб-квартира якого розташована не в Нью-Йорку, а в Гаазі (Нідерланди). Це, однак, не перешкоджає Суду засідати і виконувати свої функції в ін. місцях у всіх випадках, коли він виявить це бажаним.

МС ООН функціонує відповідно до своїх Статуту та Регламенту, які є осн. документами, що регламентують діяльність Суду. Складається з колегії суддів, обраних незалежно від їхнього громадянства з числа осіб високих моральних якостей, які задовольняють вимогам, що висуваються в їхніх країнах для призначення на вищі судові посади, або є юристами з визнаним авторитетом в галузі міжнар. права (ст. 2 Статуту). У складі МС ООН одночасно функціонують п'ятнадцять членів, причому в його складі не може бути двох громадян однієї й тієї самої д-ви. Судді обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки ООН, одночасно, але незалежно одна від одної, строком на 9 років з можливіс-

тю переобрання. Обраними вважаються кандидати, які отримали абсолютну більшість голосів і в ГА, і в РБ (ст. 10 Статуту). Кожні 3 роки оновлюється третина складу МС ООН.

Члени Суду не вправі виконувати жодних політ. чи адмін. обов'язків, не можуть бути представниками, повіреними або адвокатами у будь-яких справах (ст.17 Статуту). З моменту обрання суддями МС ООН вони втрачають зв'язок з урядами чи ін. владними структурами своїх країн.

До відання МС ООН належать усі справи, які будуть передані йому сторонами, і всі питання, спеціально передбачені Статутом ООН або чинними договорами і конвенціями.

Д-ви-учасниці Статуту МС ООН можуть у будь-який час заявити, що вони визнають без особливої на те угоди, *ipso facto*, відносно будь-якої ін. д-ви, що взяла таке саме зобов'язання, юрисдикцію Суду обов'язковою в усіх правових суперечках, що стосуються: а) тлумачення договору; б) будь-якого питання міжнародного права; с) наявності факту, який, якщо він буде встановлений, становитиме порушення міжнар. зобов'язання; д) характеру і розмірів відшкодування, що належить за порушення міжнар. зобов'язання (ст. 36 Статуту). До суду можуть звернутись обидві сторони спору, тим самим засвідчуючи свою готовність виконувати його рішення. До Суду може звернутись і одна сторона конфлікту, якщо друга сторона не зацікавлена у виконанні відповідного рішення.

Судочинство в МС ООН складається з письмової та усної частин. Письмова частина полягає в повідомленні меморандумів, контрмеморандумів, відповідей на них та ін. документів; усна – у заслуховуванні свідків, експертів, представників повірених і адвокатів. Рішення приймається більшістю голосів присутніх суддів. Якщо кількість голосів однакова, перевагу має голос Голови.

Рішення МС ООН є обов'язковими для виконання д-вами – сторонами спору. Саме на сторонах, а не на Суді, лежить забезпечення виконання рішень МС ООН (ст. 94 Статуту). За загальним правилом спори в МС ООН розглядаються кілька років. Україна тричі була стороною спорів у МС ООН.

Перший – у справі «Морська делімітація у Чорному морі» (Румунія проти України), 2009. Вдруге Україна стала стороною спору в МС ООН, подавши позов проти РФ 16.I.2017 із звинуваченням у порушенні останньою зобов'язань за двома міжнар. конвенціями: Конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму, 1999, та Конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, 1965.

У березні 2017 розпочались попередні слухання щодо юрисдикції та про застосування запобіжних заходів для попередження погіршення ситуації та захисту цив. населення впродовж часу, необхідного для розгляду справи, яка мала продовжитись незалежно від рішення Суду щодо застосування запобіжних заходів. Місяць потому було винесене рішення з цього питання: РФ має утриматися від обмежень відносно Меджлісу кримськотатарського народу та поновити його діяльність, а також забезпечити доступність освіти у Криму українською мовою. РФ не виконала зобов'язання, що впливали з рішення щодо запобіжних заходів, порушивши свої зобов'язання за п. 106 (1) (а), п. 106 (2) Наказу про тимчасові заходи; це було констатовано в рішенні по справі 31 січня 2024. Питання поширення юрисдикції МС ООН на відповідну категорію справ вирішувалось набагато довше. У червні 2019 відбулися публічні слухання щодо цього питання, а позит. рішення про визнання своєї юрисдикції щодо спору України проти Росії стосовно відповідних двох конвенцій було прийняте лише в листопаді 2019. Після розгляду спору по суті 31 січня 2024, тобто по перебігу 7 років з моменту подання, було винесене рішення. Позов України було задоволено частково. Із п'яти звинувачень Росії за Конвенцією ООН щодо боротьби з фінансуванням тероризму, Суд підтримав одне: визнав бездіяльність РФ у системному нерозслідуванні ймовірних злочинів щодо фінансування тероризму (порушення ст. 9 п.1 Конвенції). Із семи звинувачень Україною РФ, висунутих за Конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, було також задоволено одне: визнано діяльність РФ на тимчасово окупованій території Криму дискримінацією щодо українців. Ін. звинувачення укр. сторони були судом відхилені з різних, насамперед формально-юрид., підстав. Судом не було накладено на РФ жодних зобов'язань щодо компенсації. Незважаючи на обмеженість прийнятого в цій справі рішення, не слід применшувати його значення як першого в межах ООН рішення зобов'язального характеру, яким визнано, що РФ є порушником міжнар. права.

Розгляд третьої справи в МС ООН за участю України ще триває. Він почався 26 лютого 2022, коли Україна подала позов до Суду щодо порушення Росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, 1948. Одночасно було подане клопотання про тимчасові (запобіжні) заходи: видати Росії наказ зупинити ведення вій-

ни в Україні. Позов України формально був спровокований самою РФ, очільниками якої стверджувалось, що рос. агресія (у вживаній РФ термінології «спеціальна військова операція») почалася з метою припинення «геноциду», здійснюваного укр. Урядом «проти народу Донбасу». Україною цей вигаданий Росією «геноцид» було творчо використано при подачі позову в МС ООН, компетенція якого, зокрема, поширюється на тлумачення, застосування та виконання міжнар. договорів. У позові зазначено, що є розбіжність у тлумаченні та застосуванні Конвенції щодо таких питань: 1) чи мав місце геноцид в Україні; 2) чи є норма ст. 1 Конвенції про «запобігання та покарання» злочину геноциду підставою для застосування військової сили проти України. Виходячи з цього, Україна просить Суд встановити, що: жодних злочинів геноциду не було вчинено Україною на територіях Донецької та Луганської областей; Росія не має права вчиняти ніяких дій проти України на запобігання та покарання за цей вигаданий «геноцид»; визнання Росією так званих «ДНР» та «ЛНР» здійснено на підставі вигаданого геноциду і не може ґрунтуватися на положеннях Конвенції. У позові також містилась вимога зобов'язати Росію: надати гарантії неповторення незаконних дій, у тому числі незаконного застосування сили; виплатити репарації за вчинену внаслідок порушення шкоду. Своім першим рішенням у цій справі, ухваленим 16 березня 2022, Суд задовольнив вимоги України в частині вжиття запобіжних заходів, а саме – зупинення Росією військ. дій в Україні. Як і завжди, РФ проігнорувала це рішення, незважаючи на його обов'язковий характер і застереження Суду щодо його негайного виконання. Друге, компетенційне, рішення було ухвалене Судом 02 лютого 2024, після безпрецедентного слухання у форматі інтервенцій (тобто добровільного долучення до слухань) 32 країн, що не є сторонами спору, але бажають взяти участь у розгляді питання тлумачення та застосування Конвенції. Прийняте рішення можна визнати таким, що винесене на користь України, принаймні в частині визнання юрисдикції МС ООН щодо розслідування обставин, чи справді Росія спотворила поняття геноциду. Водночас Суд постановив, що не буде встановлювати, чи чинила РФ геноцид проти України. Слухання по спору України проти РФ триває. Подібний спір є першим в історії МС ООН, і його вирішення має створити прецедент, на який спиратимуться в майбутньому.

Н.Р. Малишева

МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ – сукупність змістовно споріднених міжнар.-правових документів, що визнавали незалежний держ.-політ. статус України та пропонували практичні заходи щодо його збереження у випадках деструктивного впливу зовн. загроз. До таких документів належать наступні:

1. Тристороння заява президентів України, США і РФ, підписана 14.I.1994, у якій повідомлялось, що США і РФ готові надати Україні гарантії безпеки після набуття чинності поширеної на Україну частини Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного 1991 (СНО-1), та приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Ратифікація Верховною Радою України Договору СНО-1 (1993 із застереженнями, 1994 у повному обсязі), а також ухвалення Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» від 16.XI.1994 створили умови для формування системи міжнар. документів, спрямованих на забезпечення дієвих гарантій незалежності й безпеки України;

2. Програма НАТО «Партнерство заради миру: запрошення» (ПЗМ), у реалізації якої Україна бере участь від 08.II.1994. Програма передбачала, що «НАТО проводитиме консультації з будь-яким активним учасником такого партнерства, якщо цей партнер вирішить, що виникла пряма загроза для його територіальної цілісності, політичної незалежності або безпеки»;

3. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва від 22.XII.1994, у якій проголошувалось: якщо у майбутньому виникне зовн. загроза тер. цілісності, політ. незалежності або безпеці України, Україна та США мають намір консультуватися і здійснювати відповідні кроки для досягнення мирного вирішення ситуації згідно з міжнар. правом та принципами Ради з безпеки і співробітництва у Європі (ст. 4). 01.IX.2021 була оприлюднена Спільна заява Президентів України і США щодо стратег. партнерства України та Сполучених Штатів, яка отримала метафоричну назву «друге дихання стратегічного партнерства». У документі йшлося про активізацію роботи Комісії стратегічного партнерства, звучав заклик до Росії припинити агресію проти України, були підтверджені надання безпекової допомоги Україні з боку США та співпраця у секторі оборони;

4. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про не-

розповсюдження ядерної зброї, підписаний 05.XII.1994 у Будапешті президентами України, РФ, США та Прем'єр-міністром Великої Британії. У документі сторони підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність і суверенітет та чинні кордони України. У Декларації Франції від 05.XII.1994, підписаній президентом цієї д-ви, викладено зобов'язання про гарантії безпеки України з боку Франції, а також підтверджено зобов'язання франц. сторони поважати незалежність та суверенітет України в межах її нинішніх кордонів. Уряд Китаю в заяві від 05.XII.1994 визнав незалежність, суверенітет і тер. цілісність України, а також засвідчив готовність до подальшого розвитку дружби й співробітництва між двома країнами;

5. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, підписана 09.VII.1997 у Мадриді, яка передбачала створення кризового консультат. механізму для проведення спільних консультацій в будь-якому випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй тер. цілісності, політ. незалежності або безпеці (ст. 15);

6. Стратегічна концепція НАТО від 24.IV.1999 акцентувала увагу на тому, що «альянс продовжує підтримувати суверенітет і незалежність України, її територіальну цілісність, демократичний розвиток, економічне процвітання та її неядерний статус, які НАТО вважає чинниками стабільності та безпеки в Центральній і Східній Європі, а також у Європі загалом» (ст. 37).

Ін. документами, які (як вважалося) посилювали М.г.н.У. були окремі домовленості, підписані главами країн СНД, зокрема Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів держав-учасниць СНД від 15.IV.1994, Меморандум про підтримання миру і стабільності у СНД від 10.V.1995 та ін.

Агресія РФ проти України, розпочата у 2014 та посилена 24.II.2022 до широкомасштабного вторгнення, поставила під сумнів раніше досягнуті домовленості та підписані документи. Зокрема, РФ брутально порушила взяті на себе зобов'язання щодо М.г.н.У. Метою агресора було проголошене знищення Української державності, поширення рос. влади на територію України, русифікація українства та здійснення комплексу репресивно-терорист. заходів щодо унеможливлення політ. суверенітету України в майбутньому. За таких умов США, Велика Британія та Франція налагодили механізми воєнної допомоги Україні. КНР зайняла подвійну позицію: застерігаючи РФ

від застосування ядерної зброї, Китай не перекрив каналів техн. допомоги Росії у виробництві зброї. Серед країн СНД проукраїнську позицію продемонструвала Молдова та більшість грузин. народу. Решта країн Співдружності або підтримала Росію, або не засудила її дії щодо України. Білорусь здійснила пряму агресію проти України разом з РФ.

У повоєнний період Україна постане перед необхідністю оновлення міжнар. гарантій незалежності. Їх розробка та ухвалення здійснюватимуться насамперед в контексті прискорення євроінтеграційної та євроатлантичної політики д-ви. Можливим може стати формування додаткових міжнар. механізмів гарантування незалежності, тер. цілісності та безпеки України на основі виникнення нових наддержавних структур (об'єднань).

В.Ф. Смолянчук

МІЛІТАРИЗАЦІЯ (від, лат. *militaris* – військовий) – здійснення політики мілітаризму, виховання населення у войовничому дусі; поширення законів воєнного часу та військ. дисципліни на невійськові галузі нар. госп-ва, на всю економіку. Гол. ланкою М. є здійснення політики мілітаризму, тобто нарощування військ.-екон. могутності гол. чином з метою підготовки загарбницьких воєн, а також придушення опозиційних чинному режимові рухів всередині певної країни. Основу мілітариз. політики становлять збройні сили з відповідною базою оснащення і комплектації, а також розгалужена інфраструктура військ. керівництва й органів, що забезпечують здійснення вищезазначеної політики. У багатьох країнах внаслідок М. склалися специф. утворення – т. з. військ.-промислові комплекси (ВПК), що об'єднують керівні кола збройних сил, промисловості, науки, ідеол. сфери, уряду.

М. вступає у суперечність із сучас. розвитком цілісного, взаємопов'язаного і взаємозалежного світового співтовариства, стоїть на перешкоді створенню всезагальної й всеосяжної системи міжнар. безпеки.

В.П. Горбатенко

МІЛЛІ Джон Стюарт (1806–1873) – брит. філософ, політ. економіст, політ. діяч. Народився у Лондоні в родині шотландського філософа, історика та економіста Джеймса Мілля. Джон Стюарт отримав освіту від свого батька за порадами та з допомогою Джеремі Бентама та Френсіса Плейса. У віці трьох років його навчили грец. мови, у вісім років М. почав вивчати латину. До десяти років він прочитав усіх латин. і грец. авторів. М. вивчав іс-

торію, математику, хімію, зоологію, логіку, економіку тощо. Як нонконформіст не мав права навчатися в Оксфордському чи Кембриджському ун-тах, натомість відвідував Університетський коледж Лондона. Наслідуючи батька, від 1823 почав працювати в Ост-Індській компанії. У 1856 М. був обраний інозем. почесним членом Американської академії мистецтв і наук. Між 1865 і 1868 М. служив лордом-ректором Сент-Ендрюського ун-ту. У цей же період 1865–1868, був членом парламенту (МП) від Вестмінстера та членом Ліберальної партії. У 1867 році М. обраний членом Американського філософського товариства. Був хрещеним батьком філософа Бертрана Рассела. Осн. наук. праці: «Система логіки» (1843), «Основи політичної економії з деяким їх застосуванням до суспільної філософії» (1848), «Про свободу» (1859), «Про представницьке правління» (1861), «Утилітаризм» (1862).

М. був прихильником лібералізму, який в його інтерпретації мав культурно-моральний характер. У своїх творах вчений наголошував на значенні індивідуалізму, хоча одночасно акцентував неоднакове значення різних груп у сусп-ві, побоювався загрози можливої трагедії більшості. Політ. система, на його думку, не лише гарантує певну самостійність індивідам, а й сприяє піднесенню окремих особистостей, без яких життя було б «тихим болотом». У творі «Про свободу» М. особливо наголошує на ролі особистостей, «обдарованих людей». На його думку, це не лише політ. вожді, а насамперед ті, хто привносить у сусп-во нові цінності і водночас оберігає наявні. Тим самим ці особи накреслюють шлях для ін. Маса ж, хоча й домінують над зазначеними особистостями, тяжіють лише до конформізму та сприяють знеціненню сусп. цінностей. Д-ву М. розглядає як сусп. організацію, побудовану в такий спосіб, щоб кількість не домінувала над якістю, щоб «найкращі» тримали у своїх руках владу. Ідеальний тип політ. режиму, згідно з М., – представницька д-ва, важл. ознаками якої виступають потреба досягнення сусп. згоди і необхідність політ. виховання громадян. У такий д-ві суверенітет має належати всьому населенню, а право голосу має бути загальним, хоча голоси виборців не повинні мати однакової ваги. М. запропонував запровадити т. з. «інтелектуальні привілеї» для тих, хто займається розумовою працею. Кожен, хто був здатний підтвердити необхідний рівень знань шляхом складання іспитів, одержував право на «повноважний голос». Зазначені привілеї, на його думку, мали бути

гарантією проти зловживання більшості над меншістю. Одночасно він вимагав захисту прав меншостей. Гарантами мали б слугувати освічені люди. Цікавими були пропозиції М. щодо реформування парламенту, зміни його функцій у сусп-ві. Він вважав, що парламент – важл. елемент політ. системи, але не визначальний. Парламент не повинен мати права виробляти закони. Це «технічне завдання» мало б належати комісії, яка була б «головним елементом» влади. Функція парламенту – схвалювати або відхиляти закони, підготовлені названою комісією без права доповнювати чи виправляти їх. Парламент повинен мати право законод. ініціативи – «замовляти» закони. Комісія, як артикулює він у творі «Про представницьке правління», була б «фактором інтелігенції», а парламент – «фактором волі». Відповідно парламенту залишалися незначні владні повноваження. Викон. влада має належати вузькій групі спеціалістів. Парламент мав їх контролювати, критикувати, давати рекомендації. Однак прем'єр-міністра, як голову викон. влади, мав призначати парламент. М. пропонував для забезпечення незалежності викон. влади від законодавчої встановлювати чіткий термін мандата для прем'єр-міністра, незалежно від термінів функціонування самого парламенту, і вважав за доцільне надати право прем'єр-міністрові розпускати парламент. Він також вимагав заборони таємного голосування – оскільки депутат. голос – не «просте право пересічного індивіда», а «громадянський обов'язок» члена сусп-ва.

У творі «Залежність жінок» М. висунув вимогу надання жінкам права голосу нарівні з чоловіками. У творі «Утилізація» він обґрунтував положення, що щастя є найголовнішою метою життя, але наголосив, що в окремих випадках індивід. щастя може виступати як жертва на користь щастя ін., задля прогресу людства, розвитку науки та мистецтва. Альтруїзм Євангелія, на думку М., був найкращим виявом утилітаристської моралі.

А.С. Романюк

МІЛОШ Чеслав (*Miłosz Czesław*; 1911 – 2004) – польс. поет, есеїст, перекладач, політ. мислитель. Лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1980). Удостоєний багатьох ін. літературних відзнак. Почесний доктор низки зарубіжних ун-тів. Нагороджений Національною медаллю США в галузі мистецтв (1989); орденм Білого Орла (Польща, 1994); орденм Великого князя Литовського Гедиміна 2-го ступеня (Литва, 1995); має почес-

не звання Праведника народів світу (Ізраїль, 1989).

Закінчив Університет ім. С. Баторія у Вільні (1934), під час навчання в якому був співзасновником і членом віленської поет. групи «Жагари» (1931–1934). З 1935 працював на польс. радіо у Вільні та Варшаві. Під час Другої світової війни брав участь у культур. підпільному русі опору Варшави. Від 1946 – дипломат. представник Польської Народної Республіки у Нью-Йорку, Вашингтоні, Парижі. У 1951 М. емігрував до Франції. У 1950-ті рр. займався переважно публіцист. діяльністю, активно співпрацював з часописом «Культура» та Літературним інститутом Є. Гедройця. Негат. оцінками Радянського Союзу, комуніст. режиму Польщі, гасел лівих сил у Франції викликав невдоволення офіц. влади ПНР, а також франц. інтелектуалів. 1960 на запрошення Каліфорнійського ун-ту (м. Берклі) переїхав до США, де зайнявся викладацькою діяльністю. У 1961–1981 – професор кафедри славістики цього ун-ту, а в 1981–1982 – завідувач кафедри Е. Нортона Гарвардського ун-ту (м. Кембридж). Поряд з викладацькою М. продовжував займатися літерат. та переклад. діяльністю. Здобувши популярність на Заході, результатом якої стала Нобелівська премія з почесним формулюванням «за безстрашне провидництво, з яким він показав незахищеність людини у світі, що страждає через конфлікти», М. відіграв значну роль у підтримці революції «Солідарності» в Польщі. 1980, вперше за 30 років вигнання й переслідувань, відвідав батьківщину, де його вшанували як нац. пророка. Від 1993 жив і творив у Кракові, де став почесним громадянином міста й отримав помешкання. Урочисто похований у цьому місті в Крипті Славетних костюлу отців Паулінів на Скалці. У Польщі в пам'ять про поета діють: у Кракові – музей-квартира Мілоша, у Красногруді – Міжнародний центр діалогу «Двір Мілоша».

М. є автором 19 книг поезій, багатьох збірок вибраних віршів польс. та англ. мовами; 3-х повістей: «Здобуття влади» (1953), «Долина Ісси» (1955), «Гори Парнасу» (2012); 26 книг есеїв, найбільш популярними з яких є: «Поневолений розум» (1953), «Родинна Європа» (1958), «Видіння над затокою Сан-Франциско» (1969), «Земля Ульро» (1977), «Пошуки Вітчизни» (1992), «Легенди сучасності» (1996), «Абетка» (1997), «Експедиція в двадцятиліття» (1999); численних закорд. та польс. інтерв'ю, листів, перекладів.

Творчості М. властиві: позиція щодо визначальної ролі мови як чинника відновлення спотвореної нац. ідентичності, подолання

провінційності культури, самозбереження людини в складному й непередбачуваному світі; поетика магічних заклинань, споглядальності, провидництва, сформована під впливом Е. Сведенборга, А. Міцкевича, В. Блейка, О. Мілоша; розуміння поезії як засобу порятунку в умовах вселенської поразки почуття людяності, трагіч. зіткнення загальнолюдських моральних цінностей з небаченими жорстокістю і цинізмом, властивих ХХ ст.; розвиток поліжанрового стилю з елементами ритмічної прозопоезії, невігданої прози, як своєрідного «людського документа», створення новітнього жанру – поетич. трактату; осмислення причин і наслідків втрати принципів гуманіст. європ. світогляду, пов'язаної з визнанням «другорядності» знач. частини східноєвроп. народів і штучно утвореним кордоном між двома Європами; з'ясування потреб і перспектив формування майбутнього співжиття людини і людства з урахуванням неперехідної цінності багатокультурної мозаїки Європи, кожної «приватної вітчизни», кожної іншості. Ідеал М. – людина, яка перед лицем хаосу шукає своє місце в одухотвореному світі, наділена здатністю зайняти моральну позицію і піти проти течії в ім'я істини.

Укр. мовою окремі твори М. переклали Ю. Андрухович, Н. Білоцерківець, А. Бондар, С. Жадан, О. Забужко, С. Злючий, Ю. Издрик, О. Ірванець, М. Кіяновська, О. Коцарев, О. Лишега, Б. Матіяш, Д. Матіяш, К. Москалець, Д. Павличко, А. Павлишин, Т. Прохасько, Я. Сенчишин, Н. Сидяченко, О. Сливинський, Н. Сняданко, Ю. Стахівська, Л. Стефановська, Б. Струмінський, С. Шевченко та ін.

Лит.: Between Anxiety and Hope. The poetry and writing of Czesław Miłosz. Edmonton, Alberta, 1988; Забужко О. Уроки Мілоша. *Bcecim*. 1993. № 1; Zaleski M. *Zamiast. O twórczości Czesława Miłosza*. Kraków, 2005; Skubalanka T. *Język poezji Czesława Miłosza*. Lublin, 2006; Чеслав Мілош: Літописець ХХ століття: Світоглядні питання польських та українських інтелектуалів у дзеркалі творчості Мілоша. Український тиждень. 23–29. IX.2011; Czesław Miłosz: *Rozmowy polskie*. 1979–1998. Kraków, 2011; Franaszek A. *Miłosz. Biografia*. Kraków, 2012; Горбаневская Н. *Мой Милош*. Москва, 2012; Czesław Miłosz: *Rozmowy zagraniczne*. 1979 – 2003. Kraków, 2013; Сидяченко Н. Про визначальні риси поета і поезії. *Всесвіт*. 2014. № 1–2; Kosińska A. *Miłosz w Krakowie*. Kraków, 2015; Horbatenko V. *Czesław Miłosz's reflections on the political "diseases" of the 20-th century in the context of harmonizing between Poland and Ukraine. Preliminary remarks. Poland and Ukraine. Poles and Ukrainians: Relations after 1990*. Kraków, 2021; Горбатенко В. Чеслав Мілош: «Більше за одне життя». К., 2022.

В.П. Горбатенко

МІМІКРІЯ ПОЛІТИЧНА (англ. *mimicry political* – наслідування, маскування) – складний комплекс захисних заходів й пристосувань соц.-політ. характеру, що дають змогу вижити і зберегтися тим особистостям, соц. групам, силам і прошаркам, для яких у сусп.-ві виникли неприйнятні умови життя і діяльності; вимушений засіб самозахисту в кризових ситуаціях. На відміну від природного середовища, де мімікрія розглядається як пристосувальне явище до жорстоких небезпечних природних умов, що загрожують існуванню певного виду тварин чи комах, М.п. є явищем набагато ширшим, ієрархізованим та глибинним. Вона є невід'ємною від культури соц. поведінки.

М.п. є своєрідною стратегією маскування, що полягає в підміні образу, імітації політ. діяльності, яка не є адекватною справжнім ціннісним орієнтаціям особистості, а ґрунтується на псевдопатріотизмі, псевдогаслах, псевдообіцянках, орієнтованих на завоювання, використання та утримання владних повноважень. Звідси – М.п. є явищем загалом деструктивним. Можна говорити про три осн. форми мімікрійної поведінки (А. Лобанова): «мімікрію-захист», «мімікрію-гараздування» (цілеслагодження) і «соціальний мімітизм».

«М.-захист» – такий тип політ. поведінки, коли соц. суб'єкт всупереч своїм політ. цінностям і орієнтаціям, пристосовує власну поведінку під політ. норми та цінності, наявні у сусп.-ві, чи є домінантними у тій соц. групі, до якої він належить, з метою виживання шляхом пристосування до наявного політ. простору. Прикладом М.-захисту може бути адаптивна поведінка людей, які не сприймають чинного політ. режиму, але вимушені пристосувати свою поведінку під домінантну в ньому ціннісно-нормативну систему, постійно коригуючи її під ті зміни, що в ньому відбуваються.

«М.-гараздування» (досягнення успіху) – тип М.п., який на протизахисту мімікрії захисту вимагає набагато більшої соц.-політ. активності індивіда. Це не лише прагнення й бажання захистити власні погляди чи політ. уподобання, а цілком конкретні дії людини для досягнення певного статусу в політиці, чи відповідних привілеїв, не змінюючи цих поглядів й уподобань. «М.-гараздування», як правило, має наступальний, часто агресивний і навіть, за певних умов, репресивний характер. До неї вдається політик, що не сповідує насправді ту ідеологію, яку пропагує серед електорату, щоб заручитися його підтримкою під час виборів до законод. органів вла-

ди; держ. чиновник, який за допомогою свого близького оточення поширює міфи про свою бездоганну репутацію та відданість справі державницького будівництва, заодно своєю діяльністю свідомо руйнуючи її засади. До «М.-гараздування» також вдаються аферисти, злочинці, які з метою досягнення матеріальних благ маскуються під вигаданий образ добропорядної особи, здатної викликати довіру в людей, при сприянні яких планують здійснити свої кримін. задуми (А. Лобанова).

«Політичний міметизм» (від грец. «*mimetes*» – наслідувач) – специф. форма мімікрії, за якої людина прагне якомога точніше копіювати поведінку та образ ін. людей, загальновизнаних у певному політ. середовищі лідерів, набуваючи як зовн., так і внутр. ціннісно-орієнтаційної подібності до них, хоча така позиція для цієї особистості залишається псевдо-ціннісною. Розвиваючи та використовуючи мімікрійні сценарії, людина може настільки захопитись його віртуальними формами, що здатна втратити відчуття реальності.

М.п. об'єктивно існує в усіх сусп-вах, будучи специф. феноменом людського буття, його організації та життєдіяльності. До об'єктивних чинників її існування слід віднести: 1) політ. режим, який визначає характер відкритості чи закритості сусп-ва, допустимий ступінь прав і свобод членів сусп-ва; 2) шаблонність цінностей та стереотипність поведінки; рівень інтелекту, від чого залежить стан М.п. (чим нижчий інтелект, тим вищий ступінь мімікрійної поведінки громадянина); 3) рівень політ. напруги та конфліктогенності у сусп-ві, який визначають характер та стан протистояння різних політ. сил у сусп-ві; 4) тривалість знаходження при владі певної домінантної політ. сили, коли, попри протестний стан свідомості, зовні проявляється готовність підкорятися чинній владі; 5) вирішальний вплив групи та зовн. обставин (необхідність відповідності рольовим очікуванням як обов'язкова умова безпечного та комфортного існування); 6) соціокультурні умови, що характеризують стан розвитку культури, моралі; наявності власної думки та автономії; небажання, внаслідок якого розвивається нездатність брати на себе відповідальність і приймати самостійні рішення.

М.п. фактично рівнозначна відмові людини від себе як особистості, оскільки має на увазі відмову від реалізації істинних власних думок. Аморальність позиції полягає у зовн. демонстрації догматичного стандарту думок і поведінки, за якої особистість чітко орієнтується на збереження й відповідність тому соц.-політ. і матер. статусу, який найбільш

затребуваний і прийнятний у відповідний період розвитку сусп-ва. Осн. способами реалізації М.п. слід вважати імітацію (підробку), лицедійство, містифікацію та політ. конформізм. До осн. проблем, які впливають на стан рівня М.п. в укр. сусп-ві слід віднести: зловживання політ. свободами, відсутність дем. контролю та безкарність влади; відсутність механізмів забезпечення балансу інтересів різних груп населення; формування квазіопозиційного протистояння, квазіантагонізм між представниками малого та середнього бізнесу (опозиційне ядро) і представниками великого бізнесу (олігархи) та д-ви, що захищає їх інтереси; зловживання і маніпуляція ціннісною неоднорідністю сусп-ва – рівень усвідомлення ціннісних розбіжностей між регіонами і спільнотами країни; громадян. недовіра, дистанціювання громадян від влади внаслідок розчарованості та психол. втоми від політиканства; амбівалентність (двоїстий стан) держ.-управлінської діяльності, наслідком якої є ситуаційний характер поведінки, висока інформ. залежність людей, до якої додаються також психопатологічні неврози і моральна втома від результатів дії влади.

Найпоширенішим прийомом М.п. в сучас. практиці є створення позит. політ. іміджу особистості чи політ. сили, демонстративний популізм – пропагандистська риторика і політ. жести, спрямовані на роздування домагань і очікувань електорату, на вслякі, зазвичай нереальні, обіцянки в ході передвиборчих перегонів.

В.О. Корнієнко

МІНСЬКІ УГОДИ 2014–2015 – комплекс ситуативних політичних домовленостей стосовно умов та механізму мирного розв'язання конфлікту на сході України, що був досягнутий на основі багатостороннього компромісу в ході двох раундів переговорів у Мінську у вересні 2014 та у лютому 2015.

Передумовою Мінських угод стало пряме вторгнення на територію України регулярних підрозділів армії Російської Федерації, що розпочалося 25 серпня 2014 та кардинально змінило як розклад сил так і саму ситуацію на Донбасі. В умовах різкого загострення безпекової ситуації на сході України на початку вересня 2014 у Мінську було розпочато переговори стосовно умов та механізму мирного розв'язання конфлікту. 05 вересня 2014 підписано «Протокол за підсумками консультації Тристоронньої контактної групи, щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П. Порошенка та ініціатив президента Росії

В. Путіна» (надалі цей документ отримав назву «Мінськ-1»). У переговорах та підписанні підсумкового документа брали участь: від України – другий президент Л. Кучма, від Росії – посол в Україні М. Зурабов, а також представник ОБСЄ – Х. Тальявіні та лідери ДНР та ЛНР – О. Захарченко та І. Плотницький.

Зміст Мінської угоди 2014 мав на меті виконання трьох цілей: а) припинення бойових дій (двостороннє припинення застосування зброї, забезпечення моніторингу перемир'я за допомогою ОБСЄ та обмін полоненими й заручниками); б) політ. врегулювання конфлікту (децентралізація влади в Україні шляхом ухвалення закону про особл. статус деяких районів Донбасу, проведення місц. виборів у цих районах за новим законом, а також вжиття заходів для покращення гуманітарного та економічного становища на території конфлікту); в) забезпечення безпеки у зоні конфлікту (встановлення контролю над кордоном з боку ОБСЄ; виведення незаконних збройних формувань, бойовиків та найманців; надання гарантій безпеки для учасників конфлікту; «продовження інклюзивного загальнонаціонального діалогу»).

У ніч з 19 на 20 вересня 2014 за підсумками переговорів контактної групи з врегулювання ситуації на сході України був підписаний меморандум про реалізацію протоколу від 05 вересня щодо врегулювання конфлікту в Донбасі, суть якого полягала в уточненні та конкретизації комплексу заходів щодо забезпечення перемир'я, регламентації процесу припинення застосування зброї. Однак на цьому етапі досягнути цілковитого двостороннього припинення застосування зброї та ефективно реалізувати пункти політ. врегулювання та гарантувати безпеку у зоні конфлікту не вдалося. Фактично виконувалися лише окремі положення Мінського протоколу. Зокрема, Верховна Рада України 16 вересня 2014 ухвалила закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», яким надавався особл. статус терміном на 3 роки територіям, які не контролювалися силами АТО у Донецькій та Луганській областях; 27 грудня 2017 відбувся обмін 306 полонених бойовиків на 74 полонених українців; влада в ДНР–ЛНР, мотивуючи свої дії виконанням пункту стосовно незаконних збройних формувань, розпочала консолідацію та централізацію своїх збройних сил шляхом ліквідації угруповань, які не визнавали Мінських домовленостей та не бажали підпорядковуватися центральній владі самопроголошених республік.

Уповільненість реалізації Мінських угод на цьому етапі пояснюється тим, що практично у кожній зі сторін не було однозначного ставлення як до самого документу так і до його виконання. Частина населення в Україні, Росії, країнах Євросоюзу, в самопроголошених республіках сприймала укладені угоди як компроміс заради миру – інша звинувачувала підписантів у «зраді національних інтересів держави» (Україна), «капітуляції, односторонньому роззброєнні ополчення і його виведенні з території Донбасу» (Росія) в свою чергу в ЛНР–ДНР лунали заяви про те, що самопроголошені республіки «брали участь у мирних переговорах в якості спостерігачів, а не безпосередніх учасників» і тому Мінські угоди можна розглядати лише як «протокол про наміри», «основу можливих майбутніх переговорів, але виконувати всі його 12 пунктів зараз не уявляється можливим». У цьому контексті грубим порушенням Мінських угод стало проведення 02 листопада 2014 на окремих територіях Донецької та Луганської областей виборів голів та народних рад «ДНР» та «ЛНР», які суперечили українському законодавству.

Драматичні події в районі Дебальцево у січні 2015 стали не лише фоном, а й важливим важелем впливу в ході переговорів, що розпочалися в цей час у Мінську, які в міжнар. співтоваристві назвали «останнім шансом виходу із кризи». У результаті 17-годинних перемовин за закритими дверима, які тривали 11–12 лютого 2015 за участю лідерів Німеччини, Франції, України та Росії у форматі «нормандської четвірки» було узгоджено та підписано контактною групою, що складалась з представників Росії, України та представників самопроголошених ДНР–ЛНР, «Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод» (в подальшому цей документ отримав назву «Мінськ-2»). Цей документ передбачав: негайне і всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей України; відведення всього важкого озброєння обома сторонами на рівні відстані з метою створення зони безпеки; забезпечення ефективного моніторингу і верифікації режиму припинення вогню та відведення важкого озброєння з боку ОБСЄ; визначення модальності проведення місц. виборів відповідно до українського законодавства і Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», а також про майбутній режим цих районів на підставі зазначеного закону; забезпечення помилування і амністії шляхом введення в силу

закону, що забороняє переслідування і покарання осіб у зв'язку з подіями, що мали місце в окремих районах Донецької та Луганської областей України; забезпечення звільнення і обмін всіх заручників і незаконно утримуваних осіб на основі принципу «всіх на всіх»; забезпечення безпечного доступу, доставки, зберігання і розподілу гуманітарної допомоги нужденним на основі міжнар. механізму; визначення модальностей повного відновлення соціально-екон. зв'язків, включаючи соц. перекази, такі як виплата пенсій та ін. виплати (надходження і доходи, своєчасна оплата всіх комун. рахунків, відновлення оподаткування в рамках правового поля України); відновлення повного контролю над держ. кордоном з боку уряду України у всій зоні конфлікту, яке має розпочатися в перший день після місц. виборів і завершитися після всеосяжного політ. врегулювання (місц. вибори в окремих районах Донецької та Луганської областей на підставі Закону України та конституційна реформа); виведення всіх інозем. збройних формувань, військ. техніки, а також найманців з території України під спостереженням ОБСЄ; проведення конституц. реформи в Україні, яка передбачає ключовим елементом децентралізацію (з урахуванням особливостей окремих районів Донецької та Луганської областей); інтенсифікацію діяльності Тристоронньої контактної групи, у тому числі шляхом створення робочих груп щодо виконання відповідних аспектів Мінських угод.

Мінські угоди укладені в 2014–2015 мали для України як позитивні так і негативні наслідки. Позит. наслідки: зупинка активної фази експансії рос. та пророс. сил, переведення збройного протистояння у позиційну війну; досягнення домовленостей щодо стабілізації лінії зіткнення сторін, що дозволило уникнути масштабних наступальних операцій бойовиків; визнання та закріплення територіальної цілісності України (Мінські угоди чітко фіксують, що Донецька і Луганська область – невід'ємна частина України. І оскільки Росія була одним з підписантів угод, то вона не могла визнати самопроголошені республіки, офіційно не порушивши домовленості); невизнання ДНР–ЛНР як самостійних, незалежних суб'єктів міжнар. права; блокування реалізації проекту по створенню «Новоросії» (офіційно визнаючи Донбас частиною України, Росія унеможливила без порушення угоди подальшу експансію на територію Південно-Східної України); створення переговорного інструменту – Тристоронньої контактної групи за участю України,

Росії та ОБСЄ; визначення механізму обміну полоненими за принципом «всіх на всіх»; прив'язка санкцій проти Росії до виконання нею Мінських угод (у висновках ключового органу ЄС у зовн. політиці Європейської ради, ухвалених у березні 2015 зазначається: «Тривання обмежувальних заходів проти Російської Федерації... має бути чітко прив'язане до повного виконання Мінських угод»). Негат. наслідки укладання Мінських угод: нечіткість прописаного механізму виконання Мінських угод, що ускладнювала їх практичну реалізацію; необхідність внесення змін до Конституції України, які мали враховувати «особливості окремих районів» Донбасу; ускладнення процесу покарання військ. злочинців та сепаратистів у зв'язку з вимогою угод стосовно забезпечення помилування і амністії осіб, які брали участь у подіях «що мали місце в окремих районах Донецької та Луганської областей України»; необхідність проведення виборів на територіях ДНР/ЛНР до встановлення українського контролю за кордоном, що загрожувало легітимачією діючої в самопроголошених республіках влади; відсутність чітких гарантій безпеки для мирного населення; формальне усунення Росії від відповідальності за виконання Мінських угод, адже, незважаючи на те, що Росія була однією із сторін «Мінських угод», цей документ не передбачав чітких зобов'язань рос. сторони у процесі врегулювання конфлікту на Донбасі; націленість Мінських угод на врегулювання конфлікту на Донбасі без згадки про проблеми анексованого Криму. Крім того Мінські угоди не були повноцінним міжнар. договором, що укладався відповідно до міжнар. права. Вони – ситуативна політ. угода, багатосторонній компроміс, у якому задіяні ключові світові гравці. Певної легітимності цьому документу як механізму вирішення конфлікту на Донбасі додало одностороннє схвалення 17 лютого 2017 РБ ООН резолюції, в якій висловлювалась підтримка Мінським домовленостям та суверенітету і територіальній цілісності України. 15 лютого 2022 російський парламент ухвалив звернення до президента РФ В. Путіна щодо визнання самопроголошених ДНР та ЛНР. 21 лютого 2022 Росія офіційно визнала Луганську та Донецьку народні республіки, що фактично означало її вихід з Мінських угод.

О.Д. Бойко

МІСЦЕВА ВЛАДА – термін, яким позначається нижчий територіальний рівень організації та здійснення публічної влади у державі. Це влада, яка реалізується безпосередньо або

від імені суб'єктів, які функціонують у межах певних низових адмін.-тер. одиниць, а також здатність її носіїв впорядковувати поведінку мешканців цих одиниць і впливати на розвиток місцевого життя. Конституція України встановлює поділ публічної влади як за видами (влада Українського народу, державна влада, влада місцевого самоврядування), так і за рівнями (центральна, місцева). Від центр. (загальнодержавної) влади М.в. відрізняється рядом ознак: якщо в кожній країні існує лише одна центр. влада, то М.в., або суб'єктів, які здійснюють публічно-владні функції «на місцях» – чимало (місц. самоврядування, місц. виконавча влада); центр. влада поширюється на всіх членів сусп.-ва, М.в. – лише на певну його частину; центр. влада може розв'язувати проблеми загальносусп. характеру, М.в. – лише локальні; центр. влада є суверенною, М.в. – має підзаконний характер, діє на основі принципів, в порядку і межах, установлених центральною владою. Аналіз природи М.в. в Україні дає змогу зробити висновок про те, що в ній поєднуються два начала: громадське та державницьке. Вперше в конституц. практиці України виділяється рівень децентралізованої місц. влади. Процеси децентралізації влади мають свій прояв у становленні публічної влади тер. громад (муніципальної влади) або влади місц. самоврядування, в наділенні його певними функціями та повноваженнями. Також в Україні реалізується принцип деконцентрації влади, що проявляється у діяльності місцевих держ. адміністрацій, які є місц. органами держ. виконавчої влади й «приземлюють» її, роблять її більш оперативною і наближеною до населення. Публічна влада тер. громад та владні функції і повноваження, що їх здійснюють місц. держ. адміністрації, об'єктивно являють собою внутр. елементи загальноносоціальних процесів публічного управління загалом. Однак це – абсолютно різні за своєю юрид. природою системи М.в. як за принципами діяльності, функціями і повноваженнями, так і за організацією, порядком формування тощо.

Кожний вид М.в. має специф. ознаки: функціонування місц. держ. адміністрацій є втіленням концепції держ. політико-правової природи М.в., а діяльність тер. громад – має недержавну політико-правову природу й є, насамперед, елементом громадян. сусп.-ва. Відмінності між функціями тер. громад та функціями місц. органів держ. виконавчої влади можна спостерігати за суб'єктно-об'єктивними якостями цих суб'єктів – місц. держ. влади вирішує місцеві питання держ. значення; місц. самоврядування – питання місцевого

значення, які виходять з колект. інтересів жителів-членів тер. громади; тер. громади, являють собою природні корпорації місц. жителів, які здійснюють самоврядування безпосередньо або через органи місц. самоврядування, існують на принципах самоорганізації та не перебувають у ієрархічному підпорядкуванні щодо інших суб'єктів влади. Своєю чергою місц. держ. адміністрації – це органи (агенти) держ. виконавчої влади на місцях, які підпорядковані органам виконавчої влади вищого рівня, а також підзвітні та підконтрольні відповідним представницьким органам у сфері делегованих ними повноважень. Їх функції мають держ. характер (відображають держ. інтерес) і зумовлені, передусім, завданнями і проблемами держ. значення.

Наявність спільних та відмінних рис цілей, завдань, функцій та компетенцій суб'єктів місц. самоврядування, у т. ч. його органів – місцевих рад, та місцевих органів виконавчої влади – місц. держ. адміністрацій, дає можливість, насамперед, говорити про їх співвідношення, взаємодію, партнерство тощо. Втім, якщо місц. самоврядування в аксіологічному, онтологічному, гносеологічному, генезисному, інституціональному, функціональному, суб'єктно-об'єктному вимірі та в ін. аспектах завжди пов'язане із тер. громадою – жителями села, селища, міста, тобто має всі атрибути «муніципальної влади» як за сутністю, так за змістом і формою, то місц. держ. адміністрації є лише однією з ланок системи органів виконавчої влади, тому самотійної та функціонально відокремленої від неї «влади» не мають, а лише «в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці».

Безперечно, не можна проводити абсолютний розподіл місц. держ. та самоврядної влади: і те, й інше – складові елементи єдиного конституц. (але не державного) механізму. Об'єднувальне начало в діяльності тер. громад та місц. органів держ. виконавчої влади в тому, що при децентралізації (місц. самоврядуванні) і деконцентрації, повноваження щодо прийняття важл. рішень вилучаються у центр. влади, здійснюються на місцях, мають певною мірою автономний характер та спрямовані на забезпечення колективних потреб населення. Також до ознак, які притаманні як місц. держ., так і самоврядній владі, слід відносити: а) їх інституціоналізований характер, тобто державницькі та самоврядні структури є обов'язковими інституціями, із положеннями яких не може не рахуватися населення території, в межах якої вони функ-

ціонують; б) наявність специф. уособленого апарату, який здійснює дану владу; в) функціонування в межах законів та ін. нормативних актів; г) здійснення влади на певній території щодо всіх фіз. осіб, які перебувають на ній; д) встановлення та збір податків і зборів; е) самостійне формування бюджету тощо.

В Україні відносини щодо організації і діяльності суб'єктів М.в. регулюються Конституцією, законами «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), «Про місцеві державні адміністрації» (1999) та ін. законодавчими актами.

Літ.: Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні / За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. К., 2007; Борденюк В.І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії. К., 2007; Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики. К., 2010; Грובה В.П. Система місцевого самоврядування в Україні: доктринальні та прикладні аспекти. Х., 2013; Калиновський Б.В. Місцева публічна влада в Україні: конституційно-правові засади функціонування та розвитку. Вінниця, 2016.

О.В. Батанов

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – інститут демократії, через який здійснюється управління місцевими справами в громадах, комунах, муніципалітетах та ін. низових адмін.-тер. одиницях через самоорганізацію жителів при визнанні (або за згодою) і сприянні (гарантуванні) державою. В сучас. Україні на конституц. рівні визнається та гарантується М.с. (ст. 7 Конституції), яке визначається як право тер. громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місц. значення в межах Конституції і законів України (ст. 140 Конституції). М.с. здійснюється тер. громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи М.с.: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Система М.с. включає тер. громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси тер. громад сіл, селищ, міст. Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад. Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та ін. органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

М.с. як складне та багатогранне за своєю природою явище прийнято розглядати як самостійний вид публічної влади, особл. вид (система) прав людини, елемент системи конституц. ладу, ін-т громадян. сусп-ва, вид соц. управління тощо.

Як вид публічної влади М.с. може бути охарактеризоване як публічно-самоврядна (муніципальна) влада. Це самостійна та незалежна від д-ви форма організації публічної влади тер. громади, яка забезпечує вирішення місцевими жителями безпосередньо або через органи та посадових осіб місц. самоврядування питань місц. значення. Муніципальна влада – це система публічно-владних відносин, в межах яких реалізуються функції та повноваження М.с. Ці відносини характеризуються наявністю особл. суб'єкта – тер. громади, а також об'єкта – питань місц. значення – сукупності питань (справ), які витікають із колект. інтересів місцевих жителів – членів відповідної тер. громади, спрямовані на забезпечення нормальної їх життєдіяльності та віднесені до предметів відання М.с. Розглядаючи М.с. крізь призму прав людини, його можна визначати як визнані та гарантовані д-вою природні можливості людини та тер. громад самостійно та під свою відповідальність вирішувати питання місц. значення в різних сферах сусп. життя, зокрема політ., екон., соц., культур., еколог. та ін. Саме через дієздатне М.с. реалізуються більшість прав і свобод людини і громадянина. Лише в умовах послідовної та усебічної реалізації принципу верховенства прав людини у М.с. даний дем. ін-т відіграватиме значну роль у гармонізації інтересів д-ви, сусп-ва та особи. Саме така спрямованість М.с. відповідає ідеям сучасної дем. та соціально-правової держави, вищою цінністю якої є людина, її права та свободи.

М.с., за Європейською Хартією про місцеве самоврядування, становить одну з основ будь-якого демократичного ладу. Принцип М.с., – проголошується в ст. 2 цього документа, – має бути визнаним у внутр. законодавстві, й, по можливості, в конституції д-ви. Конституція України, встановлюючи основи конституц. ладу та визначаючи укр. державу як демократичну, правову та соціальну, фіксує найважливіші системоутворювальні ознаки її демократизму, які знаходять свій вияв у ряді принципів, серед яких – принцип визнання та гарантування М.с. Визнання М.с. як однієї з основ конституц. ладу, передбачає установаження децентралізації публічної влади, запровадження ін. (аніж в умовах централізації і концентрації) засад взаємодії

носин центр. та місц. влади. Це означає, що М.с., як одна з основ конституц. ладу (поряд з державою), має джерелом свого існування не державну, а конституційну волю, виступає як: фундаментальний конституц. принцип, який встановлює, визнає та гарантує управлінську самостійність тер. громад; правотворча, правозастосувальна та правореалізаційна діяльність, спрямована на здійснення цього принципу; політико-правовий стан місц. життя, яке складається під впливом конституц. механізму.

Ідейним джерелом М.с. є вчення про природне право. Первинно ідея М.с. в осн. мала на меті розвиток у громадян відчуття належності до однієї спільноти (громади). На становлення доктрини М.с. мали вплив представники утопічного соціалізму і комунізму (Т. Мор, Т. Кампанелла, А. Сен-Сімон). У XVIII ст. Американська та особливо Французька революції викликали до життя організовані та різноманітні системи М.с., надаючи їм функцію вираження й охорони прав і свобод людини та громадянина. Форми практичного втілення М.с. у різних д-вах є відмінними, мають свої неповторні, історично зумовлені особливості. Виникнувши одночасно з парламентом та ін. ін-тами дем. режиму, категорія М.с. в ході наук.-теорет. осмислення увібрала в себе такі особливості, що знайшло своє відображення в різних доктринальних підходах до М.с., відповідних теоріях (концепціях) М.с.

Так, теорія природних прав вільної громади (Г. Аренс, Н. Гербер, О. Гірке, А. де Токвіль, О. Лабанд, В. Мауренбрехер, Е. Мейер, О. Ресслер, А. Шеффле) обґрунтовує ідею суверенітету тер. громади. Ця теорія поряд з трьома загальновизнаними конституц. гілками влади (законодавчою, виконавчою та судовою) вимагала визнати й четверту – громадівську (муніципальну або комунальну) гілку влади. Громада має право на самостійне та незалежне від центр. влади існування за своєю природою, причому держава не утворює, а лише визнає її. За цією теорією, соц. основа муніцип. влади (місц. самоврядування) – громада з її звичаєвим правом як тер. колектив людей, які проживають спільно, сформувалася раніше за д-ву, яка у свою чергу є «федерацією» громад. Громада є інституцією, рівною д-ві й має самостійне, природне право на існування. Тому право тер. громади самостійно вирішувати питання місц. значення, регулювати свої власні справи без втручання д-ви має природний та невідчужуваний характер (за певною аналогією з природними правами людини). Громада мала суттєвий

вплив на розвиток законодавства першої половини XIX ст., знайшовши своє відображення у положеннях Конституції Баварського королівства 1818, преамбула якої, зокрема, передбачала «відродження громад шляхом повернення їм управління справами, які стосуються їх власних інтересів»; Конституції Бельгії 1831, у якій йшлося про особливу «громадівську» владу, а також у розробленій франкфуртськими Національними зборами Конституції 1849, що містила статті про особл. осн. права громад.

Громадівська теорія М.с. розглядає його первинні суб'єкти – громади – як самостійне джерело публічної влади, яка належить не державі, а є самостійною муніципальною. Прихильники цієї теорії розглядають первинні суб'єкти місц. самоврядування – громади – як самостійне джерело публічної влади, яка не належить д-ві. Ця теорія виходить з протиставлення тер. громади д-ві, громад. інтересів – політичним, вимагаючи, щоб сусп-во та д-ва здійснювали свої власні інтереси. Протиставлення громад. та держ. інтересів є одним із чинників повної самостійності органів самоврядування. Започаткована практикою державотворення США. Адже добре відомо, що США розвивалися із самоврядних громад переселенців-колоністів, які згодом об'єдналися в держ. утворення – штати, а вони – у федерацію США.

Громадсько-господар. теорія (Р. Моль) обґрунтовує статус самоврядної громади як відмінного від д-ви суб'єкта права та акцентує увагу на змісті комунальної діяльності. В основі цієї теорії – позичене з теорії природних прав вільної громади положення про те, що тер. колектив – це елемент насамперед громадян. сусп-ва. Муніцип. влада – недержавна за своєю природою, має власну компетенцію у сфері неполітичних відносин, до яких держава байдужа, а лише у місц. громадських і господ. справах. У ці місц. справи д-ва не втручається і вони вирішуються самими тер. громадами. Питання ж політичні належать до компетенції держ. влади.

Державницька теорія (Л. Штейн, Р. Гнейст) розглядає М.с. не як автономну форму публічної влади, природне право тер. громади на самостійне вирішення питань місц. значення, а як одну з форм організації місц. управління, тобто як один із способів децентралізації держ. влади на місцевому рівні. Ця теорія мала свого часу найбільше поширення у континент. Європі. Прихильники цієї теорії виступають лише за певну правову, організац., фінанс. автономію М.с. та його органів стосовно центр. та місц. органів держ. влади,

але не самої цієї влади. М.с. розглядається як засіб здійснення держ. функцій за допомогою недержавних за своєю суттю суб'єктів (місцевого населення та його органів). За таких умов М.с. органічно вписується в механізм демократії, оскільки його коріння – у тій владі, джерелом якої є весь народ, а не його частина (громада), а обсяг повноважень – у законі, в якому, як відомо, віддзеркалюється держ. воля всього народу. При розгляді характерних ознак М.с. сформувалися два осн. напрями в рамках заг. державницької теорії М.с. – політичний (Р. Гнейст) та юридичний (Л. Штейн). Прихильники Р. Гнейста вбачали підстави самостійності органів самоврядування в особливостях порядку їх формування, заміщення окремих місц. посад. Особливості особистого статусу органів самоврядування, на їх думку, полягають або в тому, що ці особи працюють безоплатно, або в тому, що ці особи обіймають свої посади на виборній основі, а не за призначенням. Сам Р. Гнейст убачав істотну відмінну ознаку самоврядування в тому, що посади самоврядування є почесними: вони заміщуються за призначенням від уряду, у безоплатності він вбачав гарантію незалежності від центр. адміністрації. Послідовники Л. Штейна вбачали підстави самостійності у тому, що вони є не безпосередньо органами д-ви, а органами місц. спільноти, на яку д-ва покладає вирішення певних завдань держ. влади. Вони розглядали громаду як тер. корпорацію, яка виступає щодо держави як особлива юрид. особа публічного права. Самостійність місц. спільнот має вираження у тому, що вони можуть мати свої особливі громадянські права: бути власниками, вступати у різноманітні зобов'язальні відносини. Така майнова правоздатність місц. спільнот надає їм самостійності стосовно д-ви, але ще не встановлює М.с. Суб'єктами самоврядування вони є лише настільки, наскільки д-ва покладає на них здійснення своїх функцій, функцій держ. управління.

Анархістські теорії самоврядування (М. Бакунін, П. Кропоткін, П. Прудон) базувалися на ідеях децентралізму, федералізму, автономії, а також самоврядування, самоорганізації і саморегуляції особи, соц. груп, регіонів тощо. У проектах анархістів планувалося утворити місц. представницькі органи громад, самоврядування – міські союзи та ради, міські думи та районні управи; місц. органи громад, управління (виконавчі органи) – місц. Палади Злагоди, виконкоми союзів та рад, анкетно-статистичні бюро; ін. інституції –

виборний суд, міліція (міська армія), добровільна армія самооборони, різні «громадські служби» тощо. Крім того, відповідно до теорії анархізму проголошувалися різні форми безпосередньої демократії та громад. самодіяльності – збори, асоціації, товариства, союзи, клуби тощо, які мали компенсувати в організац. плані відсутність держави. П. Прудон, по суті ототожнюючи самоврядування і анархію, розумів федерацію як договір, контракт, угоду, союз завдяки якому група глав сімей, об'єднання кількох громад або держав зобов'язуються одне перед одним проводити спільний курс. На місце сучас. йому централізованої д-ви слід поставити союз, створений за двома напрямками: територіально – по комунах і провінціях та адміністративно – за окремими галузями сусп. життя.

Теорія муніципального (комунального) соціалізму (С. Вебб, М. Шиппель, М. Загряцков, М. Курчинський) являла собою сукупність програмних положень та установок, спрямованих на забезпечення якомога більш повної демократизації місц. життя. Першою вимогою, яка містилася в муніцип. програмах політ. партій, – наділення міської та сільської громади правами ширшої автономії. Ще одна вимога полягала у збільшенні представництва населення в органах М.с. Прихильники ідеї муніцип. соціалізму сподівалися шляхом послідовних реформ, зміни держ. та громад. життя без різких стрибків та потрясінь перебудувати сучас. життя на нових засадах. Тобто її ідеологи виходили з можливості соціаліст. еволюції буржуазного М.с. як одного з шляхів безреволюційної трансформації сучас. сусп-ва у соціалістичне. Утворення на місцях оплотів демократії, здатних протистояти центр. органам, розширення прав М.с. у політ. сфері тлумачилося прихильниками муніцип. соціалізму як докорінна зміна влади у сусп-ві.

Теорія функціонального представництва (Дж. Коул, С. та Б. Вебб) виникла у 20-30-х рр. XX ст. Переважно пов'язана зі зміцненням руху тред-юніонізму. Її сенс полягає в тому, що у місц. управлінні мають бути представленими не групи тиску з середнього класу, а гільдії трударів різних ремесел і професій. Оскільки виробники водночас є і користувачами, функціональне представництво має забезпечити більш повне поєднання інтересів членів місц. спільнот. Ця ідея була підтримана ідеологами муніцип. соціалізму, які вважали функціональне представництво так само необхідним, як і територіальне, та вносили до останнього ідеї «сусідського самоврядування».

Теорія муніцип. дуалізму є спробою синтезу позитив. сторін громадівської та державницької теорій і виходить з подвійного характеру муніцип. діяльності – самостійного вирішення місц. справ і здійснення на місц. рівні певних держ. функцій. Органи М.с. є незалежними від держави лише в суто місц. справах, відповідно до принципу субсидіарності, а в сфері політичній розглядаються як органи д-ви, що виконують її функції і повноваження. Відповідно до цього ті справи, які покликані вирішувати органи місц. самоврядування, мають поділитися на т. з. «власні» і «делеговані». При вирішенні власних справ органи М.с. мають діяти незалежно і самостійно від держ. органів, дотримуючись закону, а при вирішенні «делегованих» – під контролем та адмін. контролем д-ви. Вони поєднують у собі функції органів М.с. з функціями держ. управління на місцях, виступаючи як органи з «подвійною» чи «двоєдиною» політико-правовою природою.

Теорія соц. обслуговування пов'язана з теорією держави соц. добробуту. Муніципалітети проголошуються інструментом соц. обслуговування, який забезпечує та охороняє однаковою мірою інтереси усіх класів і прошарків сусп-ва. Ця теорія тлумачить функції муніципалітетів як один з проявів надкласової природи д-ви заг. добробуту. В основі даної теорії акцентовано на здійсненні муніципалітетами одного із основних своїх завдань – пропонування послуг своїм мешканцям, організація обслуговування населення.

Основоположні ідеї й принципи цих та ін. теорій знайшли своє втілення у муніцип. практиці країн, в яких визнається та діє М.с., різноманітних моделях М.с. і системах, а також у міжнар. документах, т. з. міжнар. стандартах М.с., серед яких: Європейська хартія місцевого самоврядування (1985), Всесвітня Декларація місцевого самоврядування (1985), Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними одиницями або властями (1985), Європейська хартія про участь молоді у муніципальному та регіональному житті (1992), Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні (1992), Європейська ландшафтна конвенція (2000), Декларація про міста та інші населені пункти у новому тисячолітті (2001), Декларація «Про ефективне врядування на місцевому і регіональному рівнях – європейський виклик» (2007, Валенсія), Лейпцизька хартія про сталий розвиток європейських міст (2007), Хартія європейських міст в підтримку сталого розвитку (т.зв. Ольборзька хартія, 1994) і зо-

бов'язання, прийняті в Ольборзі (2004) тощо. Конституц. основи М.с. в Україні розвиваються в законах «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), «Про статус депутатів місцевих рад» (2002), «Про столицю України – місто-герой Київ» (1999), «Про службу в органах місцевого самоврядування» (2001), «Про органи самоорганізації населення» (2001), «Про співробітництво територіальних громад» (2014), «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015) та іншими актами законодавства.

Лит.: Бориславська О. Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад. Л., 2005; Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: за ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. К., 2007; Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти: за ред. О.В. Батанова, О.В. Марпеляка, А. Берлінгуера. К., 2020; Децентралізація публічної влади в Україні у контексті зарубіжного досвіду та євроінтеграційних процесів: за ред. О.В. Батанова та Р.Б. Бедрія. Л., 2021; Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні: за ред. О.В. Батанова. К., 2021.

О.В. Батанов

МІФОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА (від грец. *mythos* – слово, мова, сказання) – розповідь, анонімна оповідь, у яких фіксується та передається символічна, емоційно забарвлена картина знакових політ. подій, процесів та явищ, що мали місце у сусп. житті того чи ін. народу; феномен колект. психіки, в основі якого лежить штучно створене узагальнене спрощене контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує сусп. процеси, поєднуючи реальність з вигадками, містикою, фантазіями. Осн. мета створення політ. міфу – формування потужного і надзвичайно специф. засобу активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання.

Генетично М.п. пов'язана з архетипами давнини і є результатом сусп. творчості та надбанням колект. свідомості. Тому вона може суттєво впливати на процес формування світобачення і світосприйняття, закарбування у пам'яті та свідомості певних психолог. та ідеолог. установок, які можуть надалі відігравати роль стійких стимулів до дії та жорстких табу. В результаті М.п. оберігає і стверджує прийнятну систему цінностей і правил, підтримує і санкціонує певні норми поведінки. Міф націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, засвоєного. Він суміщає два аспекти: діяхронічний (розповідь

про минуле) і синхронічний (пояснення сьогодення або майбутнього).

У межах сусп. комунікативного процесу М.п. виконує роль наповнювача змісту, пояснювальної схеми, інструменту корегування та конструювання актуальної інформації, яка обробляється, зберігається у колект. пам'яті та відтворюється людським мисленням. Важл. функцією М.п. є політ. моделювання. Це пояснюється тим, що політ. міф, як правило, є набором готових рецептів, прецедентів, зразків для запозичення та наслідування, які можуть служити орієнтиром у крит. ситуаціях.

Глибинний зміст міфу полягає в ототожненні речі, людини, дії з лаконічним, максимально спрощеним образом, «картинкою», що спонтанно створюється колект. уявою або ж нав'язується їй зовні. У результаті міф підміняє об'єктивне суб'єктивним; внутр., змістовне – зовнішнім; суттєве – його подібністю. Фантазія у союзі з емоцією є причиною того, що у міфі цілком органічно можуть поєднуватися реальність і вигадка; виникати неіснуючі образи; народжуватися легенди; з'являтися вигадані причинні зв'язки між реальними об'єктами; гранично ідеалізуватися лідери, процеси, факти тощо.

Міфологія, як специф. форма свідомості, виникла у глибоку давнину. Цікаво і показово, що з появою таких сусп. явищ як релігія, наука, ідеологія, вона не зникла, а модернізувалась, пристосувалась до життя, і відродилась у XIX ст. феноменом «соціальної міфології». Ця трансформація зумовила, з одного боку, втрату онтологічного, буттєвого змісту, що було притаманне класич. міфології; з іншого – зберегла та посилила її функціональний сенс: згуртовувати та направляти народні маси. У сучас. добу ці процеси отримали новий імпульс і знайшли свій вияв у явищі реміфологізації.

На думку фахівців, реміфологізації притаманні три типи відтворення міфу: автомат. відображення міфу в буденній свідомості; ідеол. нав'язування тієї чи ін. міфологеми; художня реконструкція міфу у сфері естетичної творчості. Своєрідним підґрунтям для поширення та утвердження соц. міфології у сусп. свідомості є несистемність буденного мислення. За цих обставин саме міф може виступати як вища форма системності, доступна буденній свідомості. Міф поставляє буденній свідомості системність того рівня, який не вимагає і не припускає чітких логіч. доказів, обмежуючись більш-менш зовн. зв'язками між явищами.

На відміну від архаїчних, реліг. міфів, давніх переказів, сучас. політ. міф гранично

актуальний, конкретний, прагматичний, адресний та функціональний, хоча в ньому можуть бути віддзеркалені віковічні надії, сподівання і вірування. Принципова особливість сучас. політ. міфу полягає в тому, що якщо у попередні істор. періоди у політ. житті абсолютно домінували методи придушення і примушення при цілковитому ігноруванні відчуттів та думок людей, то в основі сучас. М.п. лежить не пряма санкція чи заборона тих чи ін. дій, а підготовка ґрунту для цих акцій – спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати і контролювати їх діяння. У результаті сучас. політ. міф, як засіб активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання, у багатьох випадках значно ефективніший за насильство. Це пояснюється тим, що насильницькі методи завжди виступають у ролі зовн. чинника, якому активно протистоять останні bastiони людської гідності – приватне життя, особиста свобода тощо, а М.п., закарбовуючись у пам'яті завдяки простим та яскравим образам, гіпноотично зомбує свідомість, руйнуючи згадані цінності й стимулюючи людину до певних дій та поведінки, які є необхідними за задумом політ. маніпулятора. Аналізуючи природу політ. міфів, фахівці виокремлюють низку особливостей цього феномену: міфи створюються штучно, свідомо і цілеспрямовано, а не з'являються спонтанно; вони є своєрідною відповіддю на колект. сподівання і надії, що домінують у сусп. свідомості; у міфах парадоксально органічно поєднуються фанатична віра та тверезий розрахунок, що дає змогу і підставу політикам звільняти себе від дотримання моральних норм; міфи не можна спростувати чи зруйнувати за допомогою раціональних аргументів, і тому цілком правомірною є їх оцінка як ненаукового знання; як інструмент політ. маніпулювання міфи, в кращому разі, – напівправа; міфи тісно пов'язані з сусп.-політ. реальністю, їх використання має на меті, з одного боку, стимулювання широких мас до участі/не участі у тому чи ін. розвитку подій, з іншого – міф «виправдовує» такі дії, забезпечує абсолютну упевненість людей в правоті здійснюваних політ. акцій; історично політ. міфи сформувалися значно пізніше за міфи художні, що зумовлено пізнішим створенням політ. структур і соц. диференціацією.

Істор. досвід засвідчує, що до М.п. найчастіше звертаються в переломні моменти історії – у період криз, катастроф, дестабілізацій, революцій. Це пояснюється специфікою міфу, як політ. інструменту – він забезпечує доступ до важелів управління масовою свідомістю в

умовах гострого дефіциту владних ресурсів. У крит. сусп. обставинах міф дає змогу: докорінно переламати ситуацію, що склалася на політ. арені, різко змінити розстановку сил на свою користь; перерозподілити владні ресурси, не зустрічаючи серйозного опору з боку деморалізованих супротивників; отримати доступ до нових важелів влади.

Процес створення політ. міфів має свою технологію, її ключовими елементами є: 1) формування узагальненого спрощеного контрастного уявлення про дійсність («чорне – біле»; «герой – злодій», «наші – вороги» тощо); 2) нав'язування ілюзії простого пояснення всіх сусп. проблем та суперечностей, а на цій основі забезпечення комфортності й захищеності існування; 3) вибудовування образів носіїв Добра і Зла – героя та антигероя; 4) створення паралельної віртуальної реальності, яка б манила об'єкт маніпулювання (окрему людину/суспільство загалом) своєю зручністю, простотою, зрозумілістю; розкривала нові перспективи; дарувала шанс, надію, сподівання на легкі та прості способи реалізації планів і досягнення ідеалів; 5) формування драматургії міфу, в основі якої лежить: а) боротьба героя та антигероя; б) динамічна, драматична та непередбачувана дія; 6) імплантація у міф елементів дива, чудес, відхилення від норм повсякденності з метою стимулювання принципової відмови від перевірки достовірності, тобто відповідності міфу реаліям (диво не перевіряють, ним захоплюються); 7) підтримка за рахунок гри на емоціях та переживаннях сліпої віри в міф, що, з одного боку, блокує крит. мислення, з іншого – виступає своєрідним каталізатором неадекватної інтерпретації сусп. процесів на основі поєднання реальності з вигадками, містикою, фантазіями; 8) включення у поширення міфу широких кіл громадськості. Результатами цього виду народної творчості, як правило, стають: а) поява нових деталей, подробиць, варіантів того чи іншого міфу; б) помітне зростання віри у міф, оскільки нікому так не віриш, як фразі «...у народі кажуть»; 9) штучне створення напруги між полюсами «минуле» – «майбутнє» шляхом (за потреби) формування у міфологемі необхідної маніпуляторів комбінації: а) «ностальгії за минулим – страхом перед майбутнім»; б) «зречення минулого – перспективи світлого майбутнього»; характерно, що при кардинальних відмінностях цих моделей осн. мета є незмінною – згуртування та мобілізація мас на потрібну маніпуляторів дію; 10) акцентування у міфологемах (схемах міфу) на класич. тезі: від волі людини нічого не залежить, бо

сьогодення – це лише запрограмований повтор минулого та фундамент майбутнього, що дає можливість формувати настрої приреченості, пасивності; 11) своєчасна заміна «вже не актуальних» політ. міфів на нові, що адекватніше відповідають політ. кон'юнктурі; 12) приховане/закамуфльоване вмонтування у політ. міф мотивації, яка надалі простимулює потрібні маніпуляторів дії окремої людини – групи людей – сусп-ва.

Політ. міф є ефект. засобом маніпулювання, оскільки він, базуючись на таких властивостях побутової свідомості як консерватизм поглядів, схематизм сприйняття, несистемність мислення, автоматизм реакції, по суті кодує/програмує внутр. світ людини, готуючи ґрунт для необхідних маніпуляторів поведінки та дій.

О.Д. Бойко

МІХЕЛЬС Роберт (1876–1936) – італ. соціолог нім. походження. Навчався в Англії, Франції (в Сорбонні), а також в університетах Мюнхена, Лейпцига, Галле і Туріна. Був другом і учнем М. Вебера. Спочатку М. був членом Соціал-демократичної партії Німеччини. Оскільки він захоплювався італ. культурою та був визнаним фахівцем у соціальних науках, його запросили на посаду професора в Туринському ун-ті, де М. викладав економіку та політологію до 1914. Потім став професором економіки в Базельському ун-ті й обіймав цю посаду до 1928. В Італії М. спочатку долучився до Італійської соціалістичної партії а у 1924 приєднався до фашист. партії, очолюваної Беніто Муссоліні. У 1928 став професором економіки та історії доктрин в ун-ті Перуджі й час від часу читав лекції в Римі, де й помер у 1936. У своєму гол. творі «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911) вчений на прикладі нім. соціал-демократії дослідив «олігархічні тенденції у груповому житті». Особл. характеристику масових партій М. вбачав у ставленні вождів до мас і дійшов висновку про утопічний характер демократії як народодовладдя. Влада олігархії та бюрократії, на його думку, детермінувалася самим буттям. Безпосередня влада мас була неможлива взагалі – ні технічно, ні тим більше враховуючи природу нар. мас. Парт. демократія готувала вибори, формулювала програми та управляла фінансами. Для виконання цих функцій, зазначав М., необхідно було мати спец. освіту, профес. підготовку. Політ. професіоналізм тяжів до відкидання демократії та встановлення влади еліти, вождів або політ. олігархії. «Початок утворення професійного керів-

ництва означає початок кінця демократії», – писав він. Тим самим дем. принцип влади більшості відкидався. Ставлення членів партій до керівників було подібним до ставлення виборців до депутатів парламенту. Хоча між представниками еліти й точилася безперервна боротьба, М. зазначав, що ця боротьба для мас була прихованою. Це визначалося тим, що різні групи еліти мали спільний інтерес – збереження свого становища на противагу нар. масам. Заперечуючи В. Парето, М. вважав, що справа не доходила до циркуляції еліт, а, навпаки, еліта виступала об'єднаною силою. Еліту М. кваліфікує як касту, а масу як «демократичну декорацію». На підставі проведеного дослідження М. сформулював свій осн. соціол. закон щодо політ. партій та держав: «Хто говорить "організація", той насправді говорить "олігархія"». М. відзначав, що сукупність знань про політ. життя гол. цивілізованих націй світу дала йому змогу дійти висновку, що тяжіння до олігархії було істор. необхідністю, «залізним законом» історії, від якого нездатні були ухилитися навіть найдемократичніші д-ви та найпрогресивніші політ. партії.

А.С. Романюк

МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (1873–1924) – укр. громад. і політ. діяч, адвокат, один із засновників та ідейних натхненників «Братства тарасівців» і Революційної української партії, автор промови «Самостійна Україна» (програмної платформи РУП, 1900) і один із імовірних розробників проекту «Основного закону Спілки народу українського». М. вважав, що необмежена свобода всебічного духовного розвитку людини, її найліпшого матер. добробуту може надаватися у державі «одноплеменного національного змісту», що кожна нація прагне проявити себе у формі незалежної самостійної д-ви, що «найпишніший розквіт індивідуальності можливий лише у державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність – це головна умова існування нації, а державна незалежність – це національний ідеал у ділянці міжнародних відносин». У брошурі «Самостійна Україна» М. звинувачує царський уряд у поневоленні українців, перетворенні їх на рабів, приреченні укр. нації на політ. і культурну смерть, у примусовому насаджуванні українофобії, нищенні укр. мови, підтримуванні рос. культури за рахунок України, жорстоких репресій щодо українства, зневазі до свободи совісті, до недоторканності особи та ін. природних прав

людини. Звідси М. висуває гасла: «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю»; «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою»; «Вперед! Бо нам ні на кого сподіватись і ніколи озиратись назад»; «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу!» Завдання «розплющення очей у рабів – небезпечних для панів», на думку автора, має розв'язувати нац. інтелігенція, застосовуючи як мирні, так і збройні засоби боротьби.

Виходячи з вищезазначених націоналіст. постулатів, М. висунув власний проект конституції, яка поділяє Україну на 9 спілок вільних і самоврядних громад, тобто 9 земель – Чорноморську, Слобідську, Степову, Лівобережну (або Гетьманщину), Північну, Гайову (або Полісся), Підгірську, Горову і Понадморську Україну. Серед прав і свобод українців, гарантованих федерацією укр. земель, автор проекту виокремлює: право на громадянство, скасування кастового поділу сусп-ва, рівноправ'я чоловіків і жінок, недоторканність особи й недопустимість покарання і перебування під вартою без судового вироку впродовж 24 годин, заборона арешту у своїй хаті чи обшуку від 8 год. вечора до 8 год. ранку, недоторканність помешкання, свобода совісті, свобода слова, відокремлення церкви від д-ви, а д-ви від церкви, вільне розірвання шлюбу, свобода наук. досліджень, право на освіту, свобода друку, свобода зібрань («тихо й без оружжя»), свобода утворення спілок і будь-яких ін. орг-цій, право на звернення до влади з індивід. чи колект. петиціями, таємність листування, право на рідну мову за умови визнання офіційною української, право на звернення до суду, скасування надзвич. судів. М. наголошує, що ці права і свободи, як і взагалі вся влада, належать укр. народові. Він дотримується класич. поділу влади на законодав., викон. і судову. Перша, за проектом конституції, здійснюється двопалатним парламентом, «двома хатами» – Радою представників і Сенатом, які формуються шляхом всезагальних, прямих, рівних, безпосередніх виборів при обов'язковому і таємному голосуванні. Актив. виборчим правом користуються громадяни чоловічої й жіночої статі, які є членами укр. громади не менше року, досягли 25-літнього віку, пасивним – ті ж громадяни, які вміють говорити, читати і писати українською і молодші 70 років. Депутати Ради представників обираються на 3 роки з розрахунку 1 депутат від 25 тис. населення, сенатори – на 5 років за дотримання двох

умов: щоб їх було вдвічі менше, ніж депутатів Ради представників, і щоб кожна земля посиляла до Сенату рівне число обранців, незалежно від кількості населення. Законод. ініціатива надається обом «хатам» або будь-якій групі громадян чисельністю понад 25 тис. чол. Депутати і сенатори вважались представниками всього укр. народу, а не громад чи земель, переходили на суто профес. засади роботи, не мали права обіймати посади у виконавчих чи судових органах, їх особи були недоторканими. Засідання «хат» мають скликатися щорічно не менше як на два місяці й мати публічний характер. Закони мають ухвалюватися більшістю голосів за наявності більшості депутатів або сенаторів і при обов'язковому голосуванні кожного артикулу окремо. Викон. владу М. передавав першому громадянину України – президентові Всеукраїнської спілки, який мав би обиратися всім укр. народом на 6 років з числа громадян віком понад 35 років і на один строк; він призначає і усуває міністрів, є верховним головнокомандувачем, оприлюднює і контролює хід виконання законів, має право дострокового скликання парламенту, амністії, помилювання, а за нехтування конституцією підлягає відповідальності перед «народним судом» у складі обох «хат» та вищого касаційного суду. Міністрами можуть бути лише корінні українці. Вони наділяються правом безперешкодного звернення до парламенту і підлягають відповідальності за рішенням Ради представників перед вищим касаційним судом, який створюється виключно з цією метою, та для участі у складі «народного суду». Судова влада має належати всім судам і суддям. Забороняється створення будь-яких надзвичайних суд. інституцій. Засідання судів мають бути, як правило, відкритими, присуди – вмотивованими і гласними. Для розгляду всіх кримін. справ, а також для політ. процесів, справ, пов'язаних із засобами друку, встановлюється обов'язковий суд присяжних. Мирові судді й колегіальні судді першої інстанції мають обиратися місц. радами на три роки, а зем. судді другої інстанції і судді касаційного суду призначаються президентом довічно. Усунути або перемістити суддю можна лише за його згодою або за судовим вироком. Самоврядування на місцях мало здійснюватися, згідно з проектом конституції, виборними земськими і громад. радами за власними законами. Викон. місцева влада – відповідні управи і всі посади місц. урядовців – теж була виключно виборною. Встановлення податків і зборів, у т. ч. і податків на користь Всеукраїнської спілки, від

яких не звільняли жодні привілеї, покладалося на земські ради. Д-ва не могла мати постійного війська, й її силові структури склалися з міліції, яку тримала кожна громада на основі закону, що мав поновлюватися щороку. Конституція М. визначала прапор (жовто-блакитний), столицю (Київ), але обходила мовчанням герб. Цей проект можна віднести до «жорстких» осн. законів: дію його артикулів не міг зупинити ніхто, питання про зміни порушувалось лише на засіданні обох палат парламенту, після чого вони мали вважатися розпущеними. Самі ж такі зміни вносились уже новим складом парламенту двома третинами голосів. Щодо громадянства, то воно могло набуватися, утримуватися і втрачатися на підставі окремого закону. У конституції визначались лише найзагальніші і досить суворі засади натуралізації: для отримання прав, рівних з правами корінних українців, чужинцеві треба було безперервно мешкати в Україні 10 років, упродовж 6 місяців після ухвалення Основного Закону подати письмову заяву про таке бажання, отримати на це дозвіл відповідної громади. Та й за дотримання зазначених умов громадянство могло надаватися не раніше як через рік після набуття конституцією чинності.

Вперше в укр. конст. практиці Основний Закон чітко визначав низку окремих конст. законів: про працю, про пресу, про суд присяжних, про фінанси, про судову організацію, про відповідальність міністрів та ін. чиновників, про матер. утримання депутатів, сенаторів і урядовців, про військо, про шкільну освіту, про карну та цивільну відповідальність. Проект конституції М. багато в чому виходив із конст. ідей М. Драгоманова. Але він мав і суттєві відмінності від проекту М. Драгоманова. Так, М. бачив Україну цілком самостійною і про Росію навіть не згадував; пріоритетними у М. Драгоманова були проблеми соціальні, а у М. – національні, хоча й він не обходив питання націоналізації землі (від землеробів-українців вона викупувалась, від землеробів-чужинців – відбиралася безкоштовно, приватна власність на землю скасовувалась, і земля вважалася скарбом Всеукраїнської спілки); у сусп-ві М. Драгоманова чужинці отримували однакові права з українцями і жодних утисків щодо них не допускалося; у д-ві М. значно меншим виглядало коло прав і свобод людини і громадянина; корпус виборців, за конституцією М. Драгоманова, був набагато більшим, ніж у М., бо тут не встановлювалось ніяких цензів осідлості й значно меншим виявився віковий ценз; М. Драгоманов чітко окреслював компетен-

цію місц. самоврядування, а центр. влади – лише у заг. рисах, а М. зробив це навпаки; для М. Драгоманова на першому місці стоять інтереси людини і громадянина, для М. – інтереси д-ви і укр. нації. Незважаючи на ці та ін. відмінності, конст. ідеї як М. Драгоманова, так і М. знайшли втілення в державотворчій практиці УНР і сучас. незалежної України. З Основного Закону М. УНР запозичила ідею адмін. поділу України на землі, скасування приватної власності на сільськогосп. угіддя, станового поділу людей, недоторканності особи, її помешкання, листування, принципи судочинства, відсутності постійного війська і виконання його функцій міліцейськими силами, а сучас. Україна – кольори нац. прапора, ідеї презид. республіки, означення в Основному Законі низки конст. нормат. актів тощо.

О.М. Мироненко

МОБІЛІЗАЦІЯ (франц. *mobilization*, від лат. *mobilis* – рухомий) – комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місц. самоврядування, підприємств, установ і орг-цій на функціонування в умовах особл. періоду, а збройних сил, ін. військових формувань, служби цив. захисту – на організацію і штати воєнного часу. М. може бути загальною або частковою та проводитись відкрито чи приховано.

М. в Україні регулюється Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.X.1993 (зі змінами). Відповідно до нього, М. здійснюється на основі таких принципів: централізоване керівництво; зачасність; плановість; комплексність і погодженість; персональна відповідальність за виконання заходів щодо мобіліз. підготовки та М.; додержання прав підприємств, установ і орг-цій та громадян; гарантована достатність; наукова обґрунтованість; фінанс. забезпеченість. Зміст М. в Україні становлять: переведення нац. економіки, органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місц. самоврядування, підприємств, установ і орг-цій, а також адмін.-тер. одиниць України на роботу в умовах особл. періоду; переведення Збройних Сил (ЗС) України, ін. військ. формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту на організацію і штати воєнного часу. Загальна М. проводиться одночасно на всій території України і стосується нац. економіки, органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місц. самоврядування, ЗС України, ін. військ. формувань, Оперативно-рятувальної

служби цивільного захисту, підприємств, установ і орг-цій. Часткова М. може проводитись в окремих місцевостях держави, а також стосуватись певної частини нац. економіки, ЗС України, ін. військ. формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, підприємств, установ і орг-цій. Вид, обсяги, порядок і строк проведення М. визначаються Президентом України в рішенні про її проведення. Рішення про проведення відкритої М. має бути негайно оголошене через медіа.

З моменту оголошення М. (крім цільової) чи введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях настає особл. період функціонування нац. економіки, органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місц. самоврядування, ЗС України, ін. військ. формувань, сил цив. захисту, підприємств, установ і орг-цій.

Заг. керівництво у сфері М. держави здійснюється Президентом України; організаційне керівництво М. в Україні – Кабінетом Міністрів України; координація діяльності органів виконавчої влади з питань мобілізац. підготовки та М. здійснюється Радою нац. безпеки і оборони України.

Безпосереднє керівництво щодо реалізації заходів з М. здійснюється в центр. органах виконавчої влади, ін. держ. органах їх керівниками, а в ЗС України, ін. військ. формуваннях – центр. органами управління відповідних військ. формувань.

У зв'язку з військ. агресією РФ проти України та з метою забезпечення оборони д-ви, підтримання бойової і мобілізац. готовності ЗС України та ін. військ. формувань, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пунктів 1, 17, 20 ч. першої ст. 106 Конституції України Президент України Указом від 24.II.2022 оголосив про проведення загальної М. (Указами Президента України від 17.V.2022, 12.VIII.2022, 06.II.2023, 01.V.2023, 26.VII.2023 М. була продовжена). Всі названі Укази Президента України були затверджені відповідними Законами України.

В.Ф. Смолянчук

МОВНА ПОЛІТИКА – практична діяльність держ. органів та ін. громадських інститутів у галузі функціонування мов. Будучи складником нац. політики, М.п. залежить від її гол. засад і заг. цілей. Також відображає панівну в країні мовну ідеологію – сукупність уявлень про мову та її сусп. роль. М.п. провадиться урядом, міністерствами (освіти, культури), держ. мовними регуляторами (мовні академії, інститути, ради, комісії), громадянським

супс-вом (мовні товариства, рухи), окремими особами (мовні активісти).

М.п. – вияв свідомого впливу на застосування та взаємодію мов. Полягає у виборі та утвердженні держ. (офіційних), а також міжнар. мов, визначенні обсягу їхніх функцій, сфер ужитку (урядування, судочинство, військо, промисловість і бізнес, наука й освіта, засоби мас. інформації, сфера обслуговування, цифрове середовище тощо). Ін. мови можуть наділятися статусом мов національних меншин у державі загалом чи в окремих її регіонах, здобуваючи держ. захист і підтримку в певних обсягах. Ще одна сфера М.п. – нормування літературних мов: збереження або зміна мовних норм (правописних, лексичних, граматичних), розбудова різногалузевої термінології, плекання культури мови.

Розрізняють М.п. ретроспективну та перспективну. Ретроспективна М.п. зорієнтована на стабілізацію мовної ситуації, консервацію усталених мовних норм, протидію новаціям у мовній сфері. Натомість перспективна М.п. спрямована на зміни в юрид. статусі мов та їхньому функціонуванні, на осучасненні мовних норм.

У багатонац. країнах М.п. тяжіє або до мовного унітаризму, або до мовного плюралізму. Унітарна М.п. націлена на внутр. консолідацію, а тому забезпечує мовні права лише титульного або демографічно панівного народу, закріплює монополію його мови («одна країна – одна мова»), звісно, на шкоду правам ін. народів. Шлях до вирішення мовних проблем убачають у стиранні мовно-культурних відмінностей, мовній асиміляції нац. меншин (передусім через нерідномовну освіту). Вживання меншинних мов обмежують сферами побуту та нар. культури, а поширення в ін. сферах вочевидь або неочевидно блокують, що з часом призводить до вимирання цих мов (Російська Федерація, США, Китай). Плюралістична М.п. визнає і по змозі збалансовує мовні інтереси всіх народів і народностей, які населяють країну. Така політика сприяє мовному розмаїттю, стимулює багатомовність, дбає про збереження та розвиток меншинних мов, зокрема, у сферах культури, освіти, ЗМІ (Бельгія, Швейцарія, Італія, Фінляндія, Канада, Пакистан, Індія, Індонезія).

Хоч поняття М.п. було усвідомлене лише у ХХ ст., саме явище зародилося фактично з появою ін-ту державності. У різні часи в більшості держав, особл. імперських, традиційно переважав унітаризм. Держ. верхівка прагнула розширяти ужиток мови нац. більшості та всіляко обмежувати обіг ін. мов.

За доби колоніалізму завойовники нав'язували підкореним народам свою мову. Саме в такий спосіб іспан., португ., франц., англ., рос. мови вийшли далеко за межі свого первісного ареалу.

Проте з другої пол. ХХ ст. М.п. дем. країн дедалі більше набуває плюралістичної спрямованості. Малі мови починають цінуватися як нац. надбання, а їх вживання – як засіб збереження істор. спадщини, культур. розмаїття. Гарантії застосування недержавних мов у певних сферах або регіонах закріплюються законодавчо. Плюралістичну мовну політику заохочує Європейська хартія регіональних мов (1992).

Показова в цьому плані еволюція М.п. у Франції. З XVI ст. країна додержувалася жорсткого унітаризму, унаслідок чого корінні меншинні мови (баскська, бретонська, окситанська, каталанська, корсиканська, ельзаська й ін.) втрачали позиції, відчутно занепадали, а Франція ставала дедалі більш одномовною. З 1951 дозволене факультативне викладання меншинних мов, а у 2021 їх ужиток поширено на деякі ін. сфери. Сьогодні ці мови визнано регіональними, щоправда, без надання офіц. статусу.

В Україні М.п. варіювалася залежно від істор., географ. і супс.-політ. обставин. Триваллий період бездержавності загалом не сприяв повнокровному функціонуванню української мови. Відносно сприятливі можливості для її розвитку склалися на землях, що з XIV ст. входили до складу Великого князівства Литовського. Натомість у складі Речі Посполитої (XVI–XVIII ст.) й особливо Російської імперії (з XVIII ст.) укр. мова зазнавала постійних обмежень, утисків, заборон. Під надуманими приводами її «вторинності» чи «недорозвиненості» вона не допускалася в сфери освіти, релігії, діловодства, друку, лишаючись мовою побуту, фольклору, худож. літератури. Ліберальніша М.п. Австрійської імперії (кін. XIX – поч. XX ст.) відкривала ширші можливості для обігу укр. мови, зокрема у пресі, шкільництві, громад. житті.

М.п. доби Української революції (1917–1921) зміцнила статус укр. мови – вона набула нових для себе держ. функцій. За рад. часів спочатку продовжилося розширення сфер її вжитку (діловодство, виробництво, освіта, наука, преса, книговидання). Проте з 1933 політику українізації заступила політика тотального зросійщення: укр. мова витіснялася практично з усіх значущих супс. сфер, що врешті призвело до її катастроф. занепаду. Закон «Про мови в Українській РСР» (1989) надав укр. мові статус держ., що заклало пе-

редумови для її утвердження як осн. мови спілкування в Україні.

У незалежній Україні М.п. регульована законодавством. За Конституцією (1996) держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування укр. мови й водночас гарантує вільний розвиток мов нац. меншин (ст. 10). Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) закріплює її статус як єдиної державної, наділяє функцією мови міжетн. спілкування в Україні, проголошує фактором єдності та нац. безпеки (ст. 1). Закон утверджує безумовну пріоритетність укр. мови в усіх сферах сусп. життя, передбачає створення інституту Уповноваженого із захисту державної мови та Національної комісії зі стандартів державної мови.

М.п. – один з наріжних каменів стабільності міжнац. відносин. Хибна, непродумана М.п. може призвести до занепаду мов, мовних конфліктів, спалахів сепаратизму на мовному ґрунті. Раціональна, зважена М.п. виступає запорукою нац. згоди, громадської солідарності, держ. цілісності.

У багатонац. та багатомовних країнах для оптимальної М.п. потрібно гнучко враховувати низку факторів: нац. склад, істор. традиції, мовну ситуацію, перебіг міжмовної конкуренції, ступінь збереженості чи загроз для мов тощо. Найчастіше доводиться шукати взаємоприйнятного компромісу між інтересами мовної більшості та потребами мовних меншин, між необхідністю утверджувати держ. мову та забезпечувати мовні права нац. громад. Стратег. завдання, що стоїть нині перед М.п. в Україні, – й далі зміцнювати позиції держ. української мови як нац. мови укр. народу, як могутнього чинника нац. єдності й водночас не занепацати мовного розмаїття, сприяти збереженню рідних мов громадян України ін. національностей.

Лит.: Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). Мовознавство, 2003. № 2/3; Spoisky B. Language Policy. Cambridge, 2004; An introduction to language policy: Theory and method. New York, 2005; Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. К., 2008; Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. К., 2010; Куць О. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Х., 2011; Мовне законодавство і мовна політика. Україна, Європа, світ. К., 2019.

П.О. Селігей

МОВНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ – науково обґрунтоване завбачення вірогідних перспектив розвитку мови в майбутньому; різновид соц. прогнозування. Буває зовн. і внутр. Пред-

метом зовн. М.п. є майбутнє національних, міжнар., планових мов, окремих діалектів та соціолектів, мовні контакти та міжмовна конкуренція, напрями мовної політики. Предмет внутр. М.п. – майбутні зміни на різних рівнях мовної системи: фонетичному, лексичному, фразеологічному, граматичному, стильовому. Результат М.п. – імовірнісне знання про дальший розвиток мови, її якісні та кількісні параметри, темпи та напрями мовних змін, час їх вірогідного настання.

Майбутнє мови передбачають на основі аналізу її минулого та сучас. станів, зважаючи на тенденції, закони й закономірності мовного розвитку. Науковість і вірогідність прогнозу забезпечує додержання методич. принципів системності, альтернативності, безперервності, перевірки (верифікації). Використовують як загальнонаукові, так і власне прогностичні методи: істор. аналогія, екстраполяція, експертна оцінка, метод Дельфі, метод моделювання, сценарії майбутнього тощо. Методи бажано застосовувати в комплексі: це нейтралізує вади окремих методів і підвищує точність прогнозів. Етапи прогностичного дослідження: передпрогнозна підготовка, відбір інформації, її аналіз та оцінка, власне розроблення прогнозу, післяпрогнозна корекція. Кожен етап вирішує певні завдання і по-своєму важливий для якості кінцевого результату.

Типологію мовних прогнозів будують за різними критеріями. Прогноз поєднує два складники – констатацію та пропозицію. Залежно від того, який з них переважає, прогнози поділяють на пошукові та нормативні. Пошукові прогнози мають на меті з'ясувати, як розвиватиметься мова в майбутньому, що станеться з нею за умови збереження нинішніх тенденцій. Нормативні прогнози допомагають визначити, чи можливо досягти бажаних цілей. Спочатку прогнозист моделює бажаний стан мови, а тоді описує оптимальні умови, шляхи та терміни його досягнення. Зазвичай нормат. прогнози містять практ. рекомендації: що саме слід робити для досягнення поставлених цілей.

За часовим параметром М.п. поділяється на поточне (до 1 року), короткострокове (до 3–5 років), середньострокове (до 10–15 років), довгострокове (до 30–50 років), віддалене (до 100 років й більше). Поточні та короткострокові прогнози, будучи в міру точними та конкретними, допомагають ухвалювати тактичні рішення, надто тоді, коли треба діяти на випередження. Надійність середньо- та довгострокових прогнозів залежить уже від при-

йдеших подій, настання яких передбачити важче. Ці прогнози менш вірогідні, утім, дають загальну картину мовного майбутнього, потрібну для стратег. орієнтації.

Окреслюючи перспективи мови, М.п. дає змогу своєчасно завбачити сприятливі та несприятливі зміни, точніше визначити стратег. цілі, виражено обрати такий план дій, який би вів до бажаних результатів. Також прогноз виявляє та формулює нові можливості й перспективні напрями розвитку мови з огляду на потреби сусп-ва майбутнього. Якісне, вірогідне прогнозування – одна з умов ефект. мовної політики, збереження та прогресу мови в майбутньому.

В історії відомі непоодинокі спроби передбачати майбутнє нац. мов. При цьому одні передбачення справджувалися (повністю або частково), ін. – виявлялися хибними. Так, у XVI–XVII ст. англ. мову сприймали як «відсталу», «селянську», що має поступитися місцем досконалій латині. У XIX ст. Ф. Енгельс пророкував зникнення «малих» слов'янських народів та їхніх мов (чехів, словаків, хорватів, словенців). У серед. XX ст. рос. мові передрікали статус світової мови після перемоги комунізму в усьому світі. Передбаченнями про неминучий занепад рясніє історія укр. мови. З шовіністичних позицій її сприймали як нежиттєздатну, що слугувало підставою для урядових утисків і заборон. Уявлення про безперспективність і близьку загибель укр. мови побутували факт. до кінця XX ст.

На наук. основу М.п. було поставлене наприк. XX ст. Для вірогідного завбачення майбутнього мов слід урахувати позамовний контекст: майбутнє держави та законодавства, демогр. процеси, інтенсивність міжнар. взаємин, стан економіки, розвиток технологій, вплив електрон. комунікацій, заг. стан науки, освіти, духовної культури. Майбутнє кожної конкретної мови прогнозується з огляду на такі параметри, як її демогр. потужність (кількість носіїв цієї мови як першої та другої), екон. потужність (розмір ВВП, що його виробляє мовний колектив), комунікативна потужність (кількість сусп. сфер, у яких повноцінно побутує мова), культурна вага (мова як джерело цінної інформації), сусп. престиж (оцінка мови її носіями), цифрова оснащеність (поширеність мови в цифровому середовищі).

Лім.: Graddol, D. *The Future of English? A Guide to Forecasting the Popularity of the English Language in the 21st Century*. London, 2000; Crystal, D. *English as a Global Language*. Cambridge, 2003; Карпенко Ю.О. До проблеми футурологічної лінгвістики. Мовознав-

ство, 2004. № 4; Селігей П.О. Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології. К., 2023.

П.О. Селігей

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (англ. *modernization* – осучаснення) – процес створення певних політ. інститутів, які сприяють участі населення у прийнятті держ. та політ. рішень і підсилюють вплив на інститути влади. Осн. складовими М.п. є: подальша функціональна диференціація політ. інститутів і поглиблення спеціалізації політ. ролей та ін-тів; створення сучас. суверенної держави та посилення її ролі; розширення законодавчого поля та формування правової д-ви; залучення до політ. життя нових соц. груп та індивідів; раціоналізація діяльності політ. бюрократії, перетворення раціональної деперсоніфікованої бюрократ. орг-ції в домінуючу систему управління та контролю; ослаблення впливу традиц. еліт та їхня делегітимація; формування модернізаційного етосу, посилення модернізаторських еліт. Процес М.п. був пов'язаний з формуванням перших нац. централізованих держав у Європі, поширенням парламентаризму та конституціоналізму.

Уперше термін «М.п.» був використаний у 1950-х рр. у працях таких учених, як Г. Алмонд, Дж. Пауелл, Д. Елтер, Л. Пай у межах концепцій модернізації. До цього вчених підштовхнули процеси системної трансформації, що відбувалися насамперед у країнах Азії, Африки та Лат. Америки й охоплювали всі сфери життєдіяльності традиційного сусп-ва та спрямовувалися на перехід його до індустріальної фази розвитку. Ці трансформації включали різні напрями модернізації: екон., соц., політ., культурну тощо.

Польський соціолог П. Штомпка виділяє три значення поняття «М.п.»: 1) усі прогресивні зміни, коли сусп-во рухається уперед згідно з прийнятою шкалою змін; 2) сучасність як комплекс соціальних, політ., екон., культурних й інтелект. трансформацій, що мали місце на Заході (XVI – XIX–XX ст.); 3) зусилля слаборозвинених або відсталих сусп-ств, спрямовані на те, щоб наздогнати провідні, найрозвиненіші країни.

На думку амер. політолога С. Гантінгтона, М.п. складається з трьох осн. елементів: раціоналізації влади, диференціації структури та розширення політ. участі, процесу розвитку від нижчого до вищого рівня. Проявляється в певних типах політ. змін: політ. інтеграція, політ. диференціація та політ. секуляризація. Це сприяє підвищенню результативності та ефективності функціонування політ. системи загалом.

М.п., як процес трансформації, має два виміри: спонтанний – через накопичення передумов, поєднання у певний істор. час; цілеспрямований – через зусилля впливових соц. та політ. акторів. Процес модернізації (цілеспрямований) має певні стадії: усвідомлення мети; консолідація зорієнтованої на мету еліти; період трансформації; інтеграція (ресоціалізація) сусп-ва на нових засадах. Завдяки таким трансформаціям оновлюється політ. система, формуються нові політ. інститути. У процесі модернізації суттєво змінюються функції та характер діяльності інститутів сусп-ва. Водночас відбувається процес їхньої адаптації до нових викликів. Рівень інституціоналізації вимірюється здатністю структур до адаптації, ступенем їхньої складності, рівнем автономності, узгодженістю сусп.-політ. діяльності.

Виокремлюють три критерії М.п.: 1) ступінь диференціації ролей акторів політ. системи (напр., лобістські групи, профспілкові рухи); 2) спеціалізація політ. ін-тів; 3) спеціалізація політ. культури. Осн. типами М.п. виступають «первинна» та «вторинна». Первинна модернізація, або «органічна» відбувалася в країнах Європи та Америки XVII–XIX ст. і означала переходи від пізньофеодальних до індустріальних моделей політ. розвитку. Внаслідок такого типу М.п. та її впливу на окремі країни даного регіону, сформувався своєрідний євроамериканський тип політ. системи. З точки зору М. Вебера, ця система має такі ознаки: раціональний підхід у організації політ. системи; автономізація особистості та високий рівень активності й мобільності громадян; соціокультурні моделі підкорення законові, а не окремим індивідам. Вторинна (або наведогінна) модернізація передбачає відносно швидке досягнення рівня соц., екон., політ., культур. стандартів шляхом застосування («запозичення») досвіду країн первинної (органічної) модернізації. Але на країни наведогінної модернізації впливають розвинуті країни, а політ. системи поєднують ін-ти демократичні й авторитарні.

Напрями М.п. базуються на: централізації держ. влади на нац. рівні; тер. децентралізації локальних політ. інтересів для забезпечення широкої політ. участі громадян у розв'язанні місц. проблем; формуванні диференційованої політ. структури; забезпеченні участі соц. груп у політ. процесах; розвитку ін-тів громадянського сусп-ва; збільшенні кількості раціональної політ. еліти; формуванні модерної бюрократії; зменшенні впливу на політ. процеси родових, кланових груп; розвитку політ. культури на засадах цін-

нісного плюралізму; формуванні громадян. культури та зростанні рівня політ. відповідальності громадян; зростанні рівня соц. автономності та мобільності політ. акторів.

Україна, за всіма ознаками, є прикладом країни «наведогінної «модернізації». Сам процес має дискретний характер, на який впливали і впливають різні країни, що забезпечує регіональну нерівність політ. розвитку. Процес М.п. постійно гальмується незавершеністю реформ тер. організації, політ. системи, судової влади, держ. управління тощо. В діяльності політ. ін-тів спостерігається функціональна неконгруентність (дублювання функцій органів виконавчої влади насамперед). Негативно впливає на характер М.п. ігнорування низкою політ. сил Конституції України і законодавства загалом.

Літ.: Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму; пер. з нім. О. Погорілого. К., 1994; Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств; ред. Є. Бистрицький, О. Білий та ін. К., 1995; Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: моногр. К., 1999; Фісун О. Політико-режимна трансформація України: дилеми неопатримонального розвитку. К., 2002; Зеленько Г. «Наведогінна модернізація»: досвід Польщі та України. К., 2003; Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Л., 2004; Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна–Росія–Польща; пер. з англ. К., 2013; Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання. К., 2022; Політична система України: конституційна модель та політичні практики: моногр. / кол. авт.: Зеленько Г.І. (кер., наук. ред.) та ін. К., 2023.

М.В. Шаповаленко

МОНАРХ (давньогрец. *μονάρχης* (*monárkhēs*), від *μόνος* (*mónos*) – один, одинокий та *ἄρχω* (*árkhō*) – правити) – глава держави за монархічної форми державного правління. М. править/панує пожиттєво або до зречення – абдикації. Акт абдикації може бути добровільним (зречення короля Сполученого Королівства Едуарда VIII у 1936) або примусовим (зречення Наполеона I у 1814 або Миколи II у 1917). М. також може бути позбавлений влади внаслідок процесу детронізації (найчастіше у формі держ. перевороту). Переважно влада М. є спадковою, коли після смерті чи відмови М. від влади трон переходить до спадкоємця, або елекційною, внаслідок виборів (Королівство франків X – XII ст.; Священна Римська імперія німецького народу; Річ Посполита Двох народів; сьогодні – Андорра, Ватикан, Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати тощо). Окрім того, особа могла стати М. внас-

лідок завоювання (Вільгельм I Завойовник – перший норманський король Англії 1066–1087) або схвалення/акламації (у Старод. Римі ситуація, коли успішного полководця воїни проголошували імператором). Групу М., які походять з однієї родини (від спільного пращура) і отримують владу у спадок, називають династією. Загальноприйняті титули М.: імператор або імператриця, король або королева, цар або цариця, великий князь або княгиня, принц або принцеса, герцог або герцогиня, великий герцог, емір, султан.

Факт. повноваження М. відрізняються і залежать від істор. часу та країни. В середні віки легітимізація влади М. відбувалася двома гол. шляхами/інструментами: 1) шляхом коронації з рук Папи Римського, що мало засвідчувати його помазання Богом. Ефектом цього було сприйняття/трактування М. як «другого/наступного після Бога». Відповідно, жоден великий феодал, незалежно від рівня його заможності, не міг бути йому рівним; 2) ленна система потребувала закінченої пірамідальної конструкції на чолі з М. Наявність повної конструкції передбачала, що кожна ланка матиме перспективу свого розвитку. М. нікому не був васалом і не підлягав жодному судові, окрім Божого. М., гол. функцією якого вважали забезпечення справедливості, відстежував та забезпечував права обох сторін у васально-ленних відносинах. Отож особа М. для лицарства була символом порядку та гарантією, у т. ч. його власного становища. Відповідно, слабкий М. створював багато проблем і загроз, однак ленна конструкція і підтримка церкви вимагали короля, що стабілізувало систему. Водночас ленна система дала поштовх для усвідомлення, що М. так само мав певні обов'язки щодо своїх васалів. Яскравим прикладом була Велика хартія вольностей (1215), укладена між баронами, яких підтримали лицарі та міщани, і королем Англії Іоанном Безземельним. Цей документ зафіксував на папері привілеї феодалів та вимоги до короля щодо дотримання ним взятих на себе зобов'язань. Укладення Великої хартії вольностей з підтвердженням її наступними М. засвідчило процес поступової сепарації Корони, як символу королівства, та особи М.

Сила влади М. коливається від абсолют. монархії до формату церемоніального глави держави (сучас. Швеція). В сучас. Європі існують спадкові монархії: Бельгія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Сполучене Королівство, Швеція та монархії, де немає спадкового М.: Андорра та Ватикан.

А.С. Романюк

МОНАРХІЯ – форма держ. правління, за якої монарх є главою держави пожиттєво або до зречення/абдикиції. М. можуть бути спадковими, виборними або самопроголошеними. Найдавніша в історії М. (підтверджена писемно) пов'язана з фараоном Єгипту Narmer з 3100 до н.е. Першою формою/моделлю М., яка сформувалася на етапі раннього середньовіччя, була *патримоніальна* М. (від лат. *patrimonium* – батьківський, спадковий, родове майно). Означена модель сформувалася в умовах панування натурального господарства і характеризувалася тим, що королівство сприймали як приватну власність монарха. Його вважали власником всієї землі, майна, підданих. Також він був верховним суддею. Внаслідок цього ранньосередньовічні королівства характеризувалися поєднанням приватних і публічних форматів влади. Виявом такого поєднання були: відсутність поділу в апараті/слугах короля на тих, хто служить королю і його родині, та тих, хто працював на дву; після смерті короля королівство як спадок ділили між усіма його дітьми/спадкоємцями, скажімо, поділ імперії Карла Великого між його нащадками у 843. Власне факт поділу території/землі разом з підданими/васалами та майном (включно з селами, замками і містами) після смерті правителя між його дітьми або спадкоємцями вважають гол. індикатором патримоніальної М. Наступна модель М. – *становая*. Її формування пов'язують із утворенням окремих сусп. груп-станів, закріпленням за ними певних прав та обов'язків, що зумовлювало обмеження влади монарха на користь лицарів, духовенства і доволі часто міщан, виявом чого стали представницькі зібрання/дещо згодом – парламенти та система самоврядування. Означена система почала формуватися у 2-й пол. – наприкінці XII ст. в Англії та Іспанії. У Франції початком станової М. прийнято вважати 1302, коли вперше король зібрав Генеральні Штати. Звідси ключова ідея станової М. передбачала, що справи королівства вирішують за спільною волею тих, хто володів землею. Оскільки такими власниками, окрім монарха, були васали короля – лицарі, духовенство і міщани, які реалізовували владу і суд на землі, що їм належала, то для вироблення спільної волі вони збиралися разом в одному місці. Період функціонування станової М. припадає на XIV–XV ст. Перехід від патримоніальної до станової М. також характеризувався: а) оформленням королів. домену і виділенням його в межах території королівства; б) перебуванням васалів при дворі монарха для надання порад і служіння, що поступово

трансформувалося у формування самостійного апарату королівства, підпорядкованого виключно королю; в) передачу королів. влади у спадок дітям або родині монарха почали регулювати не традиціями, а відповідно до запроваджених норм/права. Також сформувалася система тяглості/безперервності королів. влади, коли момент смерті короля означав початок правління вже ін. короля. Від 2-ї пол. XIII ст. відчутно зросла функція законотворчості монархів, а з 2-ї пол. XIV ст. в королівствах почали запроваджувати норми щодо регуляції експорту та імпорту. Одним із чинників, який сприяв або детермінував вироблення таких регуляторів була потреба у гарантуванні необхідної кількості продуктів/зерна для харчування населення внаслідок війн, стихійних лих, неврожайів. Відповідно, королі активно підтримували в містах цехи і сприяли створенню королів. арсеналів. У XV ст. в європ. королівствах множилися приклади зацікавлення монархів дорогами, поштою, мірами та вагами, розвитком торгов. флоту. Вся сукупність дій сприяла запровадженню поняття Корона. Це поняття символізувало перетворення М. в публічний інститут. Відповідно, король з власника королівства перетворився у його найвищий орган. Від XV ст. в європ. королівствах починається процес формування абсолютних М. за яких монарх мав автократичну владу. З кінця XVII ст. в Англії формується парламентська М., яка передбачала, що влада короля обмежена парламентом. З поширенням конституцій і їх прийняттям у М. з'являється М. конституційна, яка передбачала чітке окреслення повноважень Корони в національній конституції. На 2020 у світі налічувалось 45 держав з монархічною формою правління.

А.С. Романюк

МОНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (від грец. *μονος* – один, єдиний) – ідейно-регулятивний принцип сусп.-політ. і соціального розвитку, що сприймає всю багатогранність світу на основі лише одного з принципів політ. знань і розуміння буття. М.п. є своєрідним принципом, за яким політ. життя сусп.-ва у своїй основі повинне мати єдиний політ. орієнтир. Доктрина М.п. стверджує, що єдність влади є суттєвим чинником для соц. порядку й передбачає уніфікацію законодавства в цілісній соц. системі.

М.п. – явище, характерне для тоталітарних політ. систем, що прагнуть заради тієї чи ін. політ. мети до повного, тотального контролю над життям сусп.-ва загалом і кожної людини зокрема. Тоталітаризму властивий М.п.

з відповідним йому монізмом ідеологічним, який пронизує всю ієрархію владних відносин. М.п. притаманні такі осн. риси: футуроорієнтованість, тобто спрямування всіх сусп. ресурсів на досягнення в майбутньому якоїсь ефемерної універс. мети; нетерпимість до альтернат. поглядів, позицій та аргументів опонентів, фанатизм у відстоюванні власних позицій і принципів; міфологізація моноідеології з наданням їй містично-реліг. характеру; ідентифікація індивід. і колект. цілей; нетерпимість до протилежних або несхожих з даною політ. системою варіантів сусп.-політ. розвитку і закритість системи.

У сучас. світовому сусп.-політ. розвитку М.п. протистоїть політ. плюралізм із властивим йому утвердженням однієї з неминучих істин дем. розвитку, яка ґрунтується на принципі, що людське сусп.-во занадто різноманітне для політ. єдності моністичного типу.

Лім.: Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії. К., 1999; Чабанна М. Цензурна політика тоталітарної держави та ідеологічний монізм. *Політичний менеджмент*, 2005. № 4.

В.П. Горбатенко

МОНТЕСК'Є (Montesquieu) Шарль-Луї (Шарль Луї де Секонда, барон де Ла Бред і де Монте-ск'є; 1689 – 1755) – франц. політ. мислитель, правознавець і письменник. Закін. 1705 катол. коледж. У 1705–1708 вивчав право в ун-ті м. Бордо. 1708 був прийнятий до адвокатури. З 1716 очолював суд у м. Бордо, проводив наук. дослідження, займався літер. діяльністю. У 1725 М. переїхав до Парижа, де став активним членом клубу «Антресоль», гол. завданням якого було дослідження політики, а 1728 його було обрано до Паризької академії. У 1728–1731 М. подорожував по Європі, вивчав звичаї, законодавство і політ. устрій різних країн. Повернувшись на батьківщину, жив переважно у своєму замку поблизу м. Бордо, де займався наук. дослідженнями.

Осн. праці М.: «Lettres persanes» («Перські листи», вид. анонімно 1721); «Le Temple de Gnide» («Кнідський храм», 1725); «Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence», («Роздуми про причини величчя і падіння римлян», опубл. 1734), «De L'esprit des Lois...» (повна назва «Про дух законів, або Зв'язок, який закони повинні мати зі структурою кожного уряду, звичаями, кліматом, релігією, комерцією і т. ін.», опубл. 1748); «Essai sur le gout» («Розвідка про смак», 1753). М. як теоретик лібералізму та ідеолог представн. демократії гол. завданням д-ви вбачав у забезпеченні людині політ. свободи, тобто можливості робити все, що дозволено зако-

нами, і не робити того, що законами заборонено. Громадян. права і свободи, на думку М., найкраще втілюються в умовах відчуття в сусп-ві безпеки, наявності гуманного крим. зак-ва, неухильного дотримання гарантованих двою правил судочинства, недопущення деспотизму і зловживань з боку посад. осіб. М. стверджує, що такі умови забезпечення політ. і громадян. свобод можливі лише тоді, коли у д-ві існують незалежні одна від одної три гілки влади – законод., викон. і судова. Для досягнення справжньої незалежності судів М. пропонував здійснювати цю владу через присяжних, тобто виборних народ. представників. Гарантування незалежності законод. і викон. влади М. вбачає у системі стримувань і противаг, коли одна влада заважає ін. зловживати своїми функціями, узурпувати всю повноту влади. М. пропонує надати можливість здійснення законод. влади двопалатному парламентові, який складався б із нижньої (народної) палати, депутати до якої обиралися б на основі загального виборчого права всім населенням, і з верхньої (аристократичної) палати – палати перів, члени якої призначаються з панів. верств і передають посади своїм спадкоємцям. Обидві палати мають право призупинення або скасування рішень одна одної. Ухвалені парламентом закони обов'язкові для виконання і викон., і суд. гілками влади. Викон. влада має зосереджуватися в одних руках, оскільки вона «вимагає швидких дій, виконується краще одним, ніж багатьма». Відповідно її найкраще здатен забезпечити одноосібний правитель, тобто монарх. Врівноваження законод. і викон. влади досягається тим, що у компетенції парламенту перебувають фінанс., військ. та деякі ін. суто управлінські функції, а король одноосібно вирішує, затверджувати чи не затверджувати той чи ін. нормат.-прав. акт. Жодна з влад у М. не повинна втручатися в компетенцію іншої, але кожна з них має право стримувати ін. владу з тим, щоб запобігти перевищенню повноважень, зловживанням і деспотизму.

М. вважається одним із фундаторів теорії правової д-ви, оригін. погляди на яку він висловив із позицій географічної школи сусп.-політ. думки. Найбільший вплив на характер правової системи тієї чи ін. країни, «дух її законів», на думку мислителя, справляє клімат. У півд. широтах спекота й духота знесилює людей, робить їх слабкими і боязкими, лінивими, схильними до неволі, сприйняття деспот. влади, втрати власної свободи і незалежності. Сприятливе землеробство паралізує волю громадян, бо вони

занурюються у свої особисті права і зовсім не прагнуть до більшої свободи. А значить тут необхідні суворі закони, які могли б гартувати людей, примушувати їх до продукт. праці під страхом покарання. Народи ж, які мешкають у суворих півн. умовах, загартовані у битвах за життя у холоді й голоді, у тяжкій праці. Вони войовничі, сміливі, рішучі, роботящі, не схильні до рабства, наполегливо відстоюють свою держ. незалежність, особисті права і вольності. М. переконаний, що створенню величчя свободи сприяють добре захищені природою кордони д-ви, тобто гори і водні простори, які перекривають шляхи завойовникам. Окрім геогр. середовища, на «дух законів» у М. впливають густота населення, екон. рівень країни, віросповідання. «Дух законів» поряд з географ. чинником визначає форма правління тієї чи іншої д-ви. М. виокремлює три справедливі (правильні) форми д-ви – демократію, аристократію і монархію – та одну несправедливу (неправильну) – деспотію. М. досить прихильно ставиться до демократії, в якій виокремлює тяжіння сусп-ва до заг. блага. Для всіх типів держав необхідні відповідні їм правові системи. Так, для демократії важливо закріпити у законод. порядку рівність дітей при успадкуванні, заборонити накопичення багатств у одних руках; для аристократії – обмежити пишноти, щоб не викликати заздрощів у бідних; для монархії – зберегти велику власність, підтримати багате дворянство. Деспотія тримається на страхові, сваволі, закони в ній не мають значення, оскільки деспот лише руйнує сусп-во і спотворює природ. права людини. За М. д-ва є правовою лише тоді, коли право сформульовано у вигляді позитив. законів д-ви і коли воно реалізується за допомогою примус. дій її органів. Право має загальнолюд. цінність, його гол. мета – свобода, рівність, безпека і щастя всіх людей.

М. надавав великого значення міжнар. праву, яке вважав «політичним законом націй», що ґрунтується на принципі, за яким «різні народи в мирний час повинні робити один одному якомога більше добра, а під час війни – якомога менше зла, не порушуючи при цьому своїх справжніх інтересів». М. закликав додержувати законів міжнар. права з найбільшою точністю і пропонував встановлення його норм як загальнообов'язкових у масштабах усього світ. співтовариства. М. виступав проти безперервних воєн, проголошував мир найголовн. природним законом. Відповідно до цього він попереджав про небезпеку нарощування числа військ і озброєнь. Засуджуючи несправедливі війни,

М. допускав право народів вести війну задля самозбереження. Він вважав, що війни лише у двох випадках можуть вважатися справедливими: при відбиванні нападаючого ворога і при наданні допомоги союзнику, на якого вчинено напад. М. виступав проти зовн. втручання у внутр. справи ін. держав, відстоював необхідність суворого дотримання міжнар. договорів, висловлюючись за всебічний розвиток міжнар. торгівлі. М. встановив взаємозв'язок внутр. і зовн. політики. Він, зокрема, зазначав, що форма д-ви визначає не лише «дух законів», а й характер зовн. політики: для республіки – це мир і поміркованість, для монархії – войовничість. Для існування д-ви важл. значення має розмір її території. Невелика д-ва (республіка) швидко гине від завойовників. Велика д-ва (монархія) дає їм відсіч, але має тенденцію до загинання зсередини, до деспотизму. Отож М. рекомендує невеликим д-вам об'єднуватись у федерат. утворення, де можна буде використовувати переваги і малих, і великих країн. Оцінюючи значення творчості М. для розвитку міжнар. права, В.М. Корецький зазначав: «Його заклики до миру, проти війни, проти гонки озброєнь, проти зброї «жорстокого способу винищення народів» близькі найширшому рухові сучасності – рухові народів світу за мир, проти паліїв війни».

Вчення М. про «дух законів» і поділ влади справило суттєвий вплив на всю наступну політико-правову думку, особливо на розвиток теорії і практики правової д-ви. Політико-правові ідеї М. вирішально вплинули на авторів Конституції США, конституц. законодавство періоду Великої французької революції, на Цивільний кодекс Франції 1804. М. зробив неоціненний внесок до ідейно-теорет. потенціалу забезпечення політ. свободи, реалізації громадян. прав і свобод, глибоко обґрунтував залежність «духу законів» від геогр. умов розташування тієї чи ін. д-ви, від форми політ. правління. Ідеї М. справили значний вплив на практику світового, в тому числі й укр. конституціоналізму XIX–XX ст., а також визначили напрями вирішення ряду проблем міжнар.-правового характеру: вдосконалення міжнар. права навкол. середовища; подолання гонки озброєнь; уникнення жорстокості в умовах воєнних дій; неухильного дотримання міжнар.-правових зобов'язань та ін.

Лит.: Ilbert, C.P. Montesquieu. Oxford, 1904; Dedieu, J. Montesquieu. Paris, 1954; Корецький В.М. Монтеस्कье. К., 1955; Althusser, L. Montesquieu. La politique et l'histoire. Paris, 1959; Shackleton, R. Montesquieu. A critical biography. London, 1961; Waddicor, M. Montesquieu and the philosophy of natural law. Nijhoff, 1970; Goyard-Fabre,

S. La philosophie du droit de Montesquieu. Paris, 1973; Pangle, T.L. Montesquieu's Philosophy of Liberalism. A commentary on «The Spirit of the Laws». Chicago-London, 1973; Baum, J. Montesquieu and social theory. Oxford, 1979; Kingston, R. Montesquieu and the Parlement of Bordeaux. Geneva, 1996; Spector, C. Montesquieu: liberte, droit et histoire. Paris, 2010.

В.П. Горбатенко

МОРЕЛЛІ (між 1713 і 1718 – ?) – франц. мислитель XVIII ст. Достовірних біогр. відомостей про М. не залишилося, за винятком того, що він був абатом, походив з Провансу і деякий час мешкав у м. Вітрі-ле-Франсу (тепер деп. Марна). Засновник особл. напряму світової утопіч. думки – «раціоналістичного комунізму».

Погляди М. відомі з його трактату «Кодекс природи, або Істинний дух її законів» (1755; до серед. XIX ст. авторство трактату приписувалося Д. Дідро) і поеми «Загибель плаваючих островів, або Базиліада знаменитого Пільпаї» (1753; М. виступає як нібито перекладач твору індійс. мудреця). Деякі джерела, зокрема сучас. «Словник філософів» (Париж, 1993), вважають М. автором творів «Ессе про людський розум, або Природні принципи освіти» (1743), «Ессе про людське серце, або Природні принципи освіти» (1745), «Фізика краси, або Природна влада її чар» (1748), а також праці «Принц, сердечні втіхи, або Трактат про якості великого короля і загальну систему мудрого врядування» (1751), яка є спростуванням «Духу законів» Ш. Монтеск'є.

На відміну від Т. Мора і Т. Кампанелли, М. виклав свої ідеї про комуніст. сусп-во не в описі сусп. ладу якоїсь фантаст. країни, а у вигляді законод. проектів. М. обстоював природні права і свободи людини, природне походження д-ви та сусп-ва. Людина, на його думку, створена природою як рівна і вільна від будь-яких умовностей. І ці первісні закони – постійні, незмінні і недоторканні. Перехід від «несвідомого» золотого віку до «свідомого» можливий шляхом вдосконалення законів, просвіти людей, побудови комуніст. сусп-ва.

М. формулює три «основні і священні» закони, з видання яких має початися перебудова сусп-ва на комуніст. засадах. Перший з них скасовує «загальну чуму» – приватну власність, другий забезпечує всім громадянам право на працю і гарантує їх утримання в сусп-ві, третій зобов'язує кожного громадянина займатися сусп. корисною працею «відповідно до своїх сил, обдарування і віку».

Що ж до форми держ. правління, то М. не заперечує ні проти демократії (де владува-

тимуть почергово – по одному року – батьки сімей), ні проти аристократії (де правитиме група мудреців), ні проти монархії. Він припускає, що після скасування приват. власності навіть монархія не зможе переродитися у тиранію. Вчення М. справило вплив на Г. Бабефа, Ф. Буонарроті, Е. Кабе, Л. Бланкі та ін. мислителів.

О.М. Мироненко

МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРА́ВО – галузь нац. права, норми якої регулюють насамперед і гол. чином сусп. відносини, які виникають в процесі визнання, становлення, організації та здійснення муніципальної влади, а також реалізації та захисту муніцип. прав людини та виражають публічні й приватні, соц.-екон. та політ. цінності муніципальної демократії та прав людини; галузь юрид. науки та самостійна навчальна дисципліна.

У системі права М.п. насамперед належить до публічного права, оскільки воно стосується гол. чином самостійного виду публічної влади – муніципальної влади, яка належить тер. громадам і здійснюється ними безпосередньо або через утворені ними органи, а також регулює відносини, пов'язані з реалізацією та захистом прав людини і громадянина у сфері місц. самоврядування – муніцип. прав людини. При цьому, одні автори роблять особливий акцент на публічно-правовій галузевій природі М.п., другі – на його галузевій самостійності, треті – вказують на самостійну публічно-правову галузеву природу з акцентом на його комплексному характері. Водночас не всі науковці поділяють категоричність позиції щодо ідентифікації М.п. саме як галузі публічного права: визнаючи існування прав людини у місц. самоврядуванні, вони розуміють М.п. як комплексну галузь права, що має публічно-приватний характер. Найбільшою мірою природу М.п. розкриває його публічно-приватна концепція. Водночас питання щодо його комплексності є дискусійним.

Саме поняття «муніципальний» з'явилося ще до нашої ери у Старод. Римі та застосовувалося щодо громад, які раніше були самостійними, підпали під владу Риму та обтяжувалися різними повинностями (*municipa*) на його користь, від назви яких, власне кажучи, й походить сам термін «муніципальний» (такі громади називалися *municipia*). У рим. період розвитку місц. самоврядування був сформульований та здійснений на практиці новий підхід до його організації та функціонування. Створення муніципії як потенц. учасника публічних і цив. правовідносин почалося ще у IV ст. до н. е. в результаті ре-

формування правового статусу колиш. самостійних міст-держав (*civitates*), які в цей час фактично втратили свою державницьку самостійність та опинилися під владою Старод. Риму. Внутр. автономія цих громад серйозно обмежувалася, а для управління ними з Риму надсилалися спец. чиновники – префекти. Після того як влада Риму поширилася на всю Італію, був прийнятий заг. муніципальний закон – Закон Юлія Цезаря про муніципії (*Lex Julia municipalis*) 45 р. до н. е., який регулював деякі моменти муніцип. життя в Італії, зокрема, уніфікував правила міського устрою та суттєво розширив автономію органів самоврядування у місц. справах. На рівні місц. громад існували як представницькі органи – народні збори, так і виконавчі – сенати. Контроль за неітал. громадами здійснювали спец. контролери – куратори, до функцій яких входив лише фіскальний контроль, а потім, з розширенням їх компетенції, урядовий контроль загалом. Здійснювалися спроби використовувати даний ін-т і для захисту інтересів населення у відношенні муніципальної верхівки. У цьому сенсі М.п. є продуктом теорії муніципалізму та багатовікової практики місц. самоврядування, результатом розвитку його концепцій і моделей під впливом принципів та ключових ідей демократії, правовладдя та прав людини. Це своєрідна та унікальна нормативно-правова модель стану розвитку місц. самоврядування у певній країні (національне М.п.), окремому континенті (напр., європейське М.п.) або світі (глобальне М.п., міжнар. М.п.) загалом. Виходячи з розуміння муніципалізму як стійкої цивілізац. традиції, свого роду парадигми існування соціуму, що забезпечує демократичність влади та розвитку громадян. сусп-ва, а також модусу громадянського світу в його взаємодії з д-вою, М.п. слід розглядати не лише з позиції визнання та гарантування місц. самоврядування д-вою (позитивне М.п.), а й у синергетичному зв'язку із формуванням муніцип. правосвідомості та муніцип. культури, процесами реалізації муніцип. прав людини, вихованням почуття належності до тер. громади як «малої батьківщини», у заг. контексті розвитку конституціоналізму (природне М.п.). Це феномен, властивий виключно конституційній д-ві, в якій не лише визнаються, проголошуються, а й реально діють принципи правовладдя, людиноцентризму, поділу влади, субсидіарності та децентралізації тощо.

В умовах дем. перетворень та сучас. євроінтеграц. процесів найбільш принципового значення набуває переосмислення фундаментальних засад теорії М.п., насамперед,

предмета та методу регулювання цієї галузі права, а також його принципів. Адже саме завдяки цим основоположним категоріям М.п. виокремлюється як власне самостійна галузь українського права і визначається сфера її регулятивної дії.

Так, сучас. М.п. має власний предмет правового регулювання, під яким розуміється система сусп. відносин, що виникають у процесі визнання, становлення, організації та здійснення муніцип. влади, а також реалізації та захисту муніцип. прав людини. Ці відносини об'єктивно піддаються нормативно-правовому впливу та мають організаційно-правове забезпечення. Характеризуючись ознаками системної та функціональної цілісності та універсальності, предмет правового регулювання забезпечує відповідно єдність системи М.п. та її елементів, детермінуючи диференціацію відповідних сусп. відносин, їх суб'єктно-об'єктний склад та, відповідно, відокремлення М.п. як самостійної галузі нац. права. Предмет визначальним чином впливає на сутність, зміст та функції муніципально-правового регулювання сусп. відносин, зумовлює його форми і методи.

Структура предмета М.п. обумовлює його внутр. організацію, що має визначальне значення у процесі диференціації не лише методів, норм, ін-тів та принципів М.п., а й чинного законодавства про місц. самоврядування. Таке структурування визначається самостійною природою М.п., особл. сферою його функціонального впливу – муніцип. владою та муніцип. правами людини, поєднанням різних форм здійснення муніцип. влади (безпосередньої муніцип. демократії, представницької та виконавчої муніцип. діяльності) та реалізації прав людини у сфері місц. самоврядування. Оскільки предмет М.п. становлять ці та пов'язані із ними сусп. відносини, то структура предмета М.п. розглядається як фундамент для класифікації цих відносин за різними критеріями.

Предмет правового регулювання свідчить не лише про самостійність галузевого характеру М.п., а й вказує на той факт, що воно володіє притаманними лише йому специф. правовими конструкціями (напр., територіальна громада), своєрідною структурованістю норм та ін-тів, поєднанням різних методів юрид. впливу, тобто сукупністю факторів внутр. характеру. На це також вказує і наявність зовн. системоутворювальних факторів, які забезпечують М.п. статус самостійної галузі права (особливості сусп.-політ. розвитку, конституц. перетворення та екон. реформи, вплив природного права, нац., іс-

тор., духовно-культурних та ін. традицій, ре-цепція міжнар. стандартів тощо).

З точки зору предмета М.п., важливе й те, що воно має власні (виключно або переважно муніципально-правові) норми, які мають пріоритет над нормами ін. галузей права. До них слід віднести норми (насамперед, статусні норми), що встановлюють: 1) право жителів на участь у місц. самоврядуванні; 2) правосуб'єктність суб'єктів М.п. (насамперед, тер. громади як первинного суб'єкта місц. самоврядування, осн. носія його функцій та повноважень; представницьких та виконавчих органів місц. самоврядування; сільських, селищних, міських голів; органів самоорганізації населення; старост; асоціацій органів місц. самоврядування); 3) форми безпосередньої реалізації права жителів на участь у місц. самоврядуванні (місцеві ініціативи, громадські слухання, заг. збори за місцем проживання тощо); 4) організаційно-правові, матеріальні й фінансові основи місц. самоврядування; 5) статус муніцип. нормативно-правових актів (насамперед, статутів тер. громад як джерел М.п.); 6) встановлюють осн. гарантії та форми відповідальності суб'єктів місц. самоврядування. Наявність цих норм свідчить не лише про первинність, пріоритетність, а й про фундаментальність М.п. щодо ін. галузей права у питаннях правового регулювання у сфері місц. самоврядування.

М.п. має власний метод (методи) правового регулювання, а точніше їх збалансовану єдність. Специфіка методу М.п. полягає у неповторності поєднання імперативних та диспозитивних начал правового регулювання, методів декларацій, рекомендації та заохочення, балансі використання дозволів, приписів та заборон. Методи М.п. взаємодіють між собою, мають спільні зв'язки горизонт. та вертикал. характеру та утворюють самостійну систему – побудовану на стійких взаємозв'язках внутр. і зовн. характеру сукупність зафіксованих в муніципально-правових нормах способів та прийомів впливу імперативного, диспозитивного, заохочувального та рекомендаційного характеру, метою якої є досягнення такого збалансованого стану її компонентів, який забезпечує організацію та функціонування муніцип. влади, а також реалізацію та захист муніцип. прав людини.

Також М.п. має свої галузеві принципи, під якими слід розуміти єдність основоположних ідей, що відображають рівень знання загальносоціальних і специф. закономірностей розвитку М.п., вимог до належної,

можливої або обов'язкової поведінки його суб'єктів, які відображають визнані у сусп-ві й державі цінності сучас. муніципалізму та утворюють спрямовану на регулювання муніцип.-правових відносин ієрархічну єдність юрид. норм. Зміст та методологічні підходи до формування системи принципів М.п. в Україні обумовлені кардинальною трансформацією, модернізацією укр. держави, її апарату на дем. засадах, децентралізацією держ. влади, процесами становлення європ. моделі місц. самоврядування та муніципалізму в Україні, потребами та наслідками рецепції міжнар. муніцип. стандартів та зарубіжного муніцип. досвіду, проблемами реалізації муніцип. прав людини та формуванням локальної системи їх захисту тощо.

Виходячи з цього, проведення муніцип. реформи в Україні має будуватися на системному, уніфікованому розумінні сутності, змісту, значення, функцій осн. груп принципів М.п. для їх успішної реалізації, враховуючи, що саме принципи відіграють роль «опорних конструкцій» цієї галузі права, трансформація якого в умовах глобалізації та євроінтеграц. процесів з необхідністю передбачає перегляд та сутнісні зміни всього механізму муніцип. влади та гарантій реалізації муніцип. прав людини. Звідси можна виділяти такі групи галузевих принципів М.п. України: а) принципи, пов'язані із заг. умовами виникнення та існування укр. М.п.: гідність; свобода; людиноцентризм, невідчужуваність і непорушність прав людини; заборона дискримінації; демократія; верховенство права; законність; солідарність; соціальність; сталий розвиток; унітаризм; вільний ринок; б) принципи, пов'язані із предметною обумовленістю та функціональною самостійністю українського М.п.: визнання та гарантованість д-вою місц. самоврядування; громадоправство та самостійність тер. громади як первинного суб'єкта муніцип.-правових відносин; самостійність, доступність і гарантованість муніцип. прав людини; дієвість та функціональність М.п.; системність М.п.; поєднання публічно-правових та приватноправових начал; наступність М.п.; поєднання традицій та новацій у М.п.; науковість М.п.; програмність М.п.; в) принципи, пов'язані із формами здійснення М.п.: субсидіарність; децентралізація; поділ публічної влади на державну та муніципальну владу, їх організаційна відокремленість, розмежування їх функцій і повноважень; плюралізм організаційних форм здійснення муніципально-правових відносин; поєднання безпосередньої та

представницької демократії; повсюдність місц. самоврядування; правова, організаційна та екон. самостійність місц. самоврядування; гармонізація та поєднання держ. та муніцип. інтересів; транспарентність муніцип.-правових відносин; колективність, колегіальність, одноосібність та індивідуалізм в муніцип.-правових відносинах; підзвітність, підконтрольність і відповідальність суб'єктів муніцип.-правових відносин; свобода асоціацій; адмін. нагляд за діяльністю місц. самоврядування; судовий захист місц. самоврядування, муніцип. влади та муніцип. прав людини тощо.

Ці принципи властиві усім дем. державам світу, але зорієнтовані, насамперед, на країни Європи. Особливість сучас. соціально-демократичної та євроінтеграційної орієнтації України щодо внутр. муніцип. політики вбачається в тому, що вона орієнтується та поступово наближається до принципів та стандартів Європейського Союзу та Ради Європи, перманентно наповнюючись загальнолюдськими цінностями, які імплементуються в конституційний та муніципально-правовий простір України.

Лит.: Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України: Навч. посіб. К., 2003; Любченко П.М. Муніципальне право: підруч. Х., 2019; Муніципальне право України: навч. посіб. / за ред. О.М. Буханевича. Хмельницький, 2019; Батанов О.В. Людина і муніципальне право: взаємозв'язок та розвиток. *Часопис Київського університету права*, 2023. № 2; Батанов О.В. Предмет муніципального права як галузі права: дискусійні питання теорії. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*, 2023; Батанов О.В. Метод муніципального права як галузі права: дискусійні питання теорії. *Український часопис конституційного права*, 2023. № 3; Муніципальне право України: підруч. / І.С. Пирого, Ю.М. Бисага, О.Я. Рогач. Луцьк, 2023.

О.В. Батанов

«М'ЯКА СИЛА» (англ. *soft power*) – здатність домагатися бажаного результату через добровільну участь суб'єктів політичної (як правило міжнар.) взаємодії, а не за допомогою примусу чи фінансових впливів; форма політ. влади, що передбачає здатність досягати бажаних результатів на основі доброї волі сторін, симпатії, привабливості.

Однією з попередниць концепції «М.с.» була теорія «культурно-ідеологічної автономії», розроблена італ. філософом А. Грамші (1891–1937) у 1930-х рр. у «Тюремних зошитах». Після Другої світової війни (1939–1945) вона отримала значне поширення серед західноєвроп. та амер. неоконсерваторів. Термін «М.с.» почав використовуватись як метафо-

рична характеристика міжнар. політики наприк. XX ст. Важливість «м'якого» просування нац. інтересів США у 1990-х рр. обґрунтував З. Бжезінський, який виділив чотири компоненти успішності амер. впливу на ін. країни й народи – військ., екон., технол. і культурний. Їх комплексне застосування надавало США політ. ваги глобального масштабу. Автором цілісної концепції «М.с.» став Дж. Най (США), який у книзі «Гнучка сила. Як домогтися успіху в зовнішній політиці» (2004) виділив її три джерела – культуру, політ. цінності та власне зовн. політику. Варіативно М.с. називають «м'яким впливом», який, спираючись на екон., політ., духовно-культурні, інформ. переваги, є ширшим за держ. пропаганду, орієнтовану на зовн. споживача. Вимірний інструментарій М.с. включає такі компоненти: 1) *Economic Soft Power* – екон. атрактори (показники екон. привабливості, включно з інвестиційною); 2) *Human Capital Soft Power* – гуманіт. капітал, заснований на привабливості заг. та вищої освіти, наук. й техн. діяльності; 3) *Cultural Soft Power* – інструменти культурного впливу (міжнар. визнання культур. спадку д-ви, політика популяризації нац. культури); 4) *Political Soft Power* – систему показників рівня розвитку інститутів політ. демократії та прав людини; 5) *Diplomatic Soft Power* – дипломат. репутацію держави, показники ефективності дипломат. зусиль у переговорному процесі, здатність до запобігання агресії.

Антиподом М.с. є «жорстка сила» політ. суб'єкта, яка, апелюючи до істор. досвіду, передбачає застосування санкційно-обмежувальних, ізоляційністських, збройних та ін. заходів примусу.

В.Ф. Смолянюк

«М'ЯКЕ ПРАВО» (англ. *soft law*) – один із регуляторів сусп. відносин у міжнар. праві, яким закріплюються правила поведінки його суб'єктів (держав та міжнар. міжурядових орг-цій) не обов'язкового, а рекомендаційного характеру. В цьому сенсі акти «М.п.» протиставляються актам т. з. «твердого права» («hard law»), норми якого встановлюються міжнар. договорами обов'язкової юрид. сили, що мають дотримуватись його сторонами. Як і «тверде право», «М.п.» є результатом правотворчої діяльності держав. У більшості випадків міжнар.-правові інструменти цієї категорії приймаються тоді, коли міжнар. правотворчість не є готовою (напр., не дійшли узгодженого рішення) до закріплення в певній сфері договірних механізмів або досягнення результатів регулювання є необ-

хідним хронологічно швидше, ніж дає можливість процедура розроблення та ухвалення інструментів «твердого права». Подекуди акти «М.п.» є проміжною стадією, що передують ухваленню договірних міжнар.-правових інструментів у певній царині. У формі «М.п.» можуть закріплюватись базові принципи чи цілі досягнення певної групи сусп. відносин, що є дороговказами для подальшого встановлення міжнар. договірного регулювання у відповідній сфері або ж для орієнтації при розробленні нац. законодавства держав. «М.п.» формується як на світовому, так і на регіон. (зокрема, європ.) чи субрегіон. рівнях, а також на рівні міжнар. міждерж. утворень (в цьому разі регулюючий вплив поширюється на членів відповідного утворення). Перевагою цієї групи регуляторів сусп. відносин є їх універс. характер, тобто поширення правового впливу не лише на суб'єктів міжнар. права, що є їх сторонами, а на всіх держав-членів ООН (щодо актів ООН), або ж на всіх учасників того утворення, в межах якого певний акт укладено, незалежно від того, яку позицію займав певний суб'єкт при ухваленні рішення. Найбільш поширеними формами закріплення «м'якого права» є наступні.

1. Міжнародні декларації (найчастіше ухвалюються на рівні ООН чи її спеціалізованих установ). Прикладами «М.п.», формалізованого у вигляді декларацій є: а) у сфері міжнародної безпеки: Декларація ООН про право народів на мир, 1984; Декларація ООН про право на мир, 2016; Декларація про спільні зобов'язання щодо операцій Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру, 2019; б) у сфері прав людини: Загальна декларація прав людини, ООН, 1948; Декларація прав дитини, ООН, 1959; Декларація ООН про права корінних народів, 2007; Загальна декларація ЮНЕСКО про біоетику та права людини, 2005; в) в екологічній сфері: Стокгольмська декларація Конференції ООН 1972 р. з проблем охорони навколишнього середовища (вперше на міжнар. рівні закріплено 26 принципів збереження довкілля); Ріо-де-Жанейрська декларація щодо навколишнього середовища та розвитку, ухвалена Конференцією ООН «Саміт Землі», 1992; Декларація тисячоліття ООН, 2000; Йоханнесбурзька декларація щодо сталого розвитку, 2002; Віденська декларація МАГАТЕ про ядерну безпеку, 2015; г) у сфері дослідження та використання космічного простору: Декларація щодо міжнародного співробітництва в дослідженні та використанні космічного простору на благо та в інтересах всіх держав, з особливим врахуванням потреб країн, що розвиваються, 1996.

2. Резолюції. У цій групі найбільшу силу та сферу поширення мають резолюції Генеральної асамблеї ООН – офіційні акти ГА ООН, які виражають спільну позицію держав-членів ООН щодо питань, що належать до компетенції ГА. Серед резолюцій цієї групи слід насамперед назвати низку документів, які засуджують повномасштабну російську агресію проти України: Резолюції ГА ООН: від 02.III.2022 щодо агресії РФ проти України; від 12.X.2022 щодо засудження незаконних «референдумів» на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України; від 19.XII.2023 «Ситуація з правами людини на тимчасово окупованих територіях України, включаючи Автономну Республіку Крим та місто Севастополь» та кілька ін. Низку резолюцій щодо рос. агресії проти України ухвалено також на рівні регіон. або субрегіон. міжнар. інтеграційних об'єднань. Це, зокрема, Резолюції Європарламенту: від 23.XI.2022 щодо визнання Росії державою-спонсоркою тероризму та державою, яка застосовує терористичні засоби; від 19.I.2023 щодо створення спеціального трибуналу для переслідування злочину агресії Росії проти України. РФ було також визнано державою-терористкою Резолюцією

Парламентської асамблеї НАТО від 21.XI.2022.

3. Специфічні форми «М.п.», що досить часто використовуються Євросоюзом та деякими ін. міжнар. інституціями. Це різного роду кодекси поведінки, керівництва, комунікації, кращі практики, постанови, керівні принципи тощо. Інструменти «М.п.» часто приймаються Єврокомісією і в формі рекомендацій, спрямованих до держав-членів з роз'ясненнями, як слід діяти в тій чи ін. царині.

Формулювання норм актів «М.п.» прямо залежать від їх форми. Зазвичай це конструкції типу: «Підтримати позицію...», «Засудити», «Визнати за доцільне», Рекомендовано запровадити», «В сфері ... мають дотримуватись такі принципи», «Необхідно забезпечувати», «Приділяти належну увагу...».

Попри те, що переважна більшість норм «м'якого права» не має зобов'язального характеру, не слід недооцінювати їх морального значення як виразу спільної позиції держав з певного кола питань. В цьому плані вони слугують політико-правовими орієнтирами при прийнятті відповідних рішень. Крім того, певній частині норм «М.п.» за добровільною згодою держав може надаватись загальнообов'язкова сила.

Н.Р. Малишева

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН – особл. режим діяльності органів держ. влади і управління, установ та орг-цій, який допускає встановлення спец. законом обмежень прав і свобод громадян, правоздатності юрид. осіб, а також покладення на них додаткових обов’язків. Запроваджується, як правило, при спробі захоплення держ. влади шляхом насильства, у випадках масових порушень правопорядку, що створюють загрозу життю і здоров’ю громадян, виникнення внутр. збройних конфліктів, у разі стих. лиха, аварій і техногенних катастроф, епідемій тощо. Крім заходів заг. безпеки (особл. режим в’їзду та виїзду, обмеження свободи переміщення громадян і руху трансп. засобів, посилення охорони громад. порядку та окремих об’єктів, обмеження чи заборона розповсюдження деяких видів товарів, речовин і напоїв, обшук громадян, речей і трансп. засобів, запровадження комендант. години та ін. обмежувальних заходів), Н.с. може супроводжуватись істотними обмеженнями політ. характеру: запровадженням цензури, зупиненням діяльності політ. партій і громад. орг-цій та рухів, заборною проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, а також будь-яких масових заходів, заборною страйків тощо.

В Україні зміст правового режиму Н.с., порядок його введення та припинення дії, особливості діяльності органів держ. влади й органів місц. самоврядування, підприємств, установ і орг-цій, додержання прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юрид. осіб та відповідальність за порушення вимог або невиконання заходів прав. режиму Н.с. визначаються ст. 64, 85 і 106 Конституції України, Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану» (2000, зі змінами), ін. законами України та указами Президента України про введення Н.с. в Україні або в окремих її місцевостях. Згідно з названими актами, Н.с. – це особл. правовий режим, який може тимчасово запроваджуватись в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природ. характеру не нижче загальнодерж. рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матер.

втрат, створюють загрозу життю і здоров’ю громадян, або при спробі захоплення держ. влади чи зміни конст. ладу України шляхом насильства. Законодавство про Н.с. передбачає надання відповідним органам держ. влади, військ. командуванню та органам місц. самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров’я громадян, нормального функціонування нац. економіки, органів держ. влади та органів місц. самоврядування, захисту конст. ладу, а також допускає тимчас., обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конст. прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Метою запровадження Н.с. є усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особл. тяжких надзвичайних ситуацій техноген. або природ. характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку (при спробах захоплення держ. влади чи зміни конст. ладу шляхом насильства), для відновлення конст. прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юрид. осіб, створення умов для нормального функціонування органів держ. влади та органів місц. самовряд., ін. ін-тів громадянського суспільства. Н.с. вводиться лише за наявності реальної загрози безпеці громадян або конст. ладів, усунення якої ін. способами і засобами є неможливим.

Н.с. в Україні або в окремих її місцевостях вводиться указом Президента України, який підлягає невідкладному розгляду і затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України. Указ і закон не можуть діяти один без одного (окремо), тобто ВР України не може ухвалити закон про введення Н.с. без наявного Указу Президента, а Указ Президента не може діяти без його затвердження законом. В указі Президента зазначаються: 1) обґрунтування необхідності введення Н.с.; 2) межі території, на якій він вводиться; 3) час, з якого вводиться Н.с., і строк, на який він вводиться; 4) перелік і межі надзвичайних заходів, вичерпний перелік конст. прав і свобод людини та громадянина, які тимчасово обмежуються у зв’язку з введенням

Н.с., а також перелік тимчас. обмежень прав та законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; 5) органи держ. влади, органи військ. командування та органи місц. самовряд., яким доручається здійснення заходів Н.с., та мета їх додаткових повноважень; 6) ін. питання, пов'язані із запровадженням Н.с. Указ Президента України про введення Н.с., затверджений ВР України, негайно оголошується через ЗМІ або в ін. спосіб. В Україні Н.с. може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності він може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб. Указ Президента щодо продовження дії Н.с. набуває чинності після його затвердження ВР України. За пропозицією ВР України Н.с. може бути скасований указом Президента України раніше строку, на який він вводився, у разі усунення обставин, що зумовили необхідність введення Н.с. В умовах Н.с. Президент України, ВР України, КМ України, міністерства, ін. центр, й місц. органи викон. влади, ВР АР Крим, РМ АР Крим, органи місц. самовряд., а також військ. командування та його представники, підприємства, установи й орг-ції відповідно здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України та законами України, і забезпечують виконання заходів, передбачених Законом «Про правовий режим надзвичайного стану». Указом Президента України про введення Н.с. в інтересах нац. безпеки та громад. порядку з метою запобігання заворушенням або злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод ін. людей на період Н.с. можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особл. режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться Н.с.; 2) обмеження руху трансп. засобів та їх огляд; 3) посилення охорони громад. порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та нар. господарства; 4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; 5) заборона страйків. У зв'язку з мас. порушеннями громад. порядку можуть вживатися дод. заходи прав. режиму Н.с., зокрема: 1) запровадження комендант. години (заборона перебувати на вулицях та в ін. громад. місцях без спец. виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби); 2) перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, трансп. засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян; 3) заборона призовникам і військовозобов'яз-

ним змінювати місце проживання без відома відповідного військ. комісаріату; 4) обмеження або тимчас. заборона продажу зброї, отруйних сильнодіючих хім. речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі; 5) тимчас. вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боеприпасів, а у підприємств, установ і орг-цій – також начальної військ. техніки, вибухових, радіоакт. речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хім. речовин; 6) заборона виготовлення і розповсюдження інформ. матеріалів, які можуть дестабілізувати обстановку; 7) регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колект. користування; 8) особл. правила користування зв'язком та передавання інформації через комп'ютерні мережі; 9) порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політ. партій, громад. орг-цій в інтересах нац. безпеки та громад. порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод ін. людей.

Чинним законодавством України передбачено систему гарантій законності, прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юрид. осіб в умовах Н.с. Зокрема, на період його дії забороняються: зміна Конституції України, зміна Конституції АР Крим; зміна виборних законів; проведення виборів Президента України, а також виборів до ВР України, ВР АР Крим і органів місц. самовряд.; проведення всеукр. та місц. референдумів; обмеження прав і повноважень нар. депутатів України. В умовах Н.с. не можуть бути обмежені права і свободи людини та громадянина, зазначені в ч. 2 ст. 64 Конституції України. Крім того, запровадження Н.с. не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи такого, що принижує людську гідність поведіння або покарання, будь-якого обмеження прав на життя, на свободу думки, совісті, релігії у розумінні цих прав і свобод, прийнятих у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 і законами України. Важл. гарантією прав і свобод громадян в умовах Н.с. є зобов'язання України відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 негайно після введення Н.с. повідомити через Генерального секретаря ООН д-вам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав та свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, а також про

межу цих відхилень і причини ухвалення такого рішення. У повідомленні зазначається також строк, на який вводяться відхилення від зобов'язань, передбачених зазначеним актом. У такому самому порядку Україна повинна повідомити про зміни межі відхилень від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права або строк дії обмежень прав і свобод.

Лім.: Кузьміченко С.О. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану». Наук.-практ. коментар. Х., 2006.

В.П. Нагребельний

НАЙМАНСТВО – міжнар. злочин, який полягає у вербуванні, використанні, фінансуванні й навчанні найманців, а також в їх безпосередній участі у військових чи насильницьких діях. Сусп. небезпека Н. полягає в тому, що вчиненням цього злочину порушуються такі принципи міжнар. права, як суверенна рівність, політ. незалежність, тер. цілісність держав та самоуправління народів.

Н. забороняється Декларацією про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970, де вказано: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації чи заохочення організації нерегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на територію іншої держави». Цей принцип отримав подальший розвиток у Міжнародній конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989. Згідно з Конвенцією, найманцем є особа: 1) яка спеціально завербована на місці чи за кордоном для того, щоб брати участь у воєнному конфлікті; 2) яка, беручи участь у воєнних діях, керується гол. чином бажанням одержати особисту вигоду і якій справді обіцяно стороною чи за дорученням сторони, що перебуває у конфлікті, матеріальну винагороду, обіцяну або виплачувану комбатантам такого ж рангу і функцій, що входять до складу збройних сил (ЗС) даної сторони; 3) яка не є ані громадянином сторони, що перебуває у конфлікті, ані особою, яка постійно живе на території, підконтрольній стороні, що перебуває у конфлікті; 4) яка не входить до особового складу ЗС сторони, що перебуває у конфлікті; 5) яка не направлена державою, що не є стороною конфлікту, для виконання офіц. обов'язків як особа, яка належить до особового складу її ЗС; 6) яка спеціально завербована на місці чи за кордоном для участі в спільних насильницьких діях, спрямованих

на повалення уряду або підлив конст. ладу ін. чином; підлив тер. цілісності держави; 7) яка спонукається до здійснення таких дій обіцянкою виплати або виплатою значної матеріальної винагороди; 8) яка не є ані громадянином, ні постійним жителем д-ви, проти якої спрямовані такі дії; 9) не направлена державою для виконання офіц. обов'язків; 10) яка не входить до складу ЗС д-ви, на території якої вчиняються такі дії. У Конвенції окремо зафіксовано, що держави-учасниці також не вербують, не використовують, не фінансують і не навчають найманців для протидії законному здійсненню невід'ємного права народів на самовизначення, визнаного міжнар. правом, і вживають необхідних заходів до запобігання вербуванню, використанню, фінансуванню і навчанню найманців з цією метою.

Кримінальний кодекс України передбачає кримін. відповідальність за Н. (ст. 447). Зокрема, «вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців з метою використання у збройних конфліктах, воєнних або насильницьких діях, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, перешкодження діяльності органів державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання найманців у збройних конфліктах, воєнних або насильницьких діях – караються позбавленням волі на строк від 5 до 10 років». Дії найманця, «що призвели до загибелі людини, – караються позбавленням волі на строк від 10 до 15 років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна або без такої».

Разом з тим, найманець звільняється від кримін. відповідальності, «якщо він до притягнення до кримінальної відповідальності добровільно припинив участь у збройному конфлікті, воєнних або насильницьких діях та повідомив про свою участь у конфлікті, воєнних або насильницьких діях або іншим чином сприяв припиненню або розкриттю злочинів, ...якщо в його діях немає складу іншого злочину».

У ході рос.-укр. війни, розпочатої РФ у 2014, Н. за згодою рос. політ. керівництва набуло значного поширення. Зокрема, разом із ЗС Росії проти України застосовуються найманці, попри внутр.-правову заборону в РФ такого способу комплектування збройних формувань. Найбільш відомою організаційною структурою рос. найманців стала «приватна військова компанія (ПВК) Вагнер», яка у ряді країн оголошена терорист. орг-цією.

В.Ф. Смолянюк

НАРОД – один із первинних суб'єктів міжнар. права; особливий тип людської спільноти, що охоплює все постійне населення на певним чином визначеній території (географ., адмін. чи політично виокремлений); має суб'єктивну єдність (сталу свідомість своєї соц. окремості й зв'язку з територією, особл. ідентичність і волю до її збереження та розвитку), що може спиратися на об'єктивні чинники (спільні істор. традицію, культуру, мову, екон. життя, тривалі особливості соц. структури, расового, етн., конфес. складу населення території), а також загальні для всієї спільноти інституції чи ін. засоби вираження спільних особливостей, солідарності й прагнень, намагається стати окремим сусп. і здатний до самовизначення у формі волевиявлення з метою забезпечення спільного політ. розвитку (в т. ч. може самостійно чи разом з ін. народами конституювати націю і державу, формувати засади констит. ладу, обирати органи влади); є суб'єктом політ., соц., екон. і культур. розвитку людства і носієм народного суверенітету (що реалізується через права народу та людини і в дем. д-вах може реалізовуватися через нац. та держ. суверенітет).

Осн. характеристики Н.: істор., расові чи етнічні, культурні чи мовні, реліг. чи ідеолог., географ. чи тер., екон., кількісні. Але всі ці деякі з цих елементів можуть стати значущими для доведення того, що якась група конститує Н. лише за наявності такого принципово важливого і невід'ємного елемента, як свідомість своєї ідентичності й воля до існування, що перетворює факт конститування Н. на політ. феномен – націю. Тому часто Н. отожднюється з нацією і поняття Н. використовується як синонім нації (у конституціях деяких держав, зокрема України). Поняття Н. є одним із ключових у низці сусп. наук – правознавстві, політології, соціології, етнографії та ін. Попри відмінності у підходах до його визначення, всі вони визнають Н. одним з осн. суб'єктів сусп. відносин.

Концепція Н. як суб'єкта публічного і міжнар. права почала розвиватися в Європі під впливом Реформації та дістала відображення найповніше в ідеях народ. суверенітету, права Н. на опір тиранічній владі й про публічний і міжсоціальний (поряд із міждержавним) характер міжнар. права. Європ., в т. ч. українські, мислителі XVI – XVIII ст. розробили ідею вільного Н., що має право на самовизначення і є суб'єктом констит. та міжнар. права. На практиці це відображалося, зокрема, у вимозі, реалізований у ряді держав раннього Нового часу, щодо ратифікації міжнар. дого-

ворів станово-представницькими органами. А згідно з Вестфальськими договорами 1648 сукупності особисто вільних станів нім. держав стали об'єктами і, з обмеженими правами, суб'єктами міжнар. права, отримали можливість укладати міжнар. договори. Ключові акти, пов'язані з проголошенням незалежності США і Французькою революцією, відобразили ідею народ. суверенітету і народу як загальносоціального і тер. суб'єкта, що охоплює все населення д-ви чи групи взаємопов'язаних держав і має право на зміну форми правління, яка не забезпечує дотримання д-вою прав людини. При цьому Н. і нація здебільшого вважалися тотожними поняттями. Водночас припускалося, що в основі формування народів у додержавну епоху лежить етнічна, мовна, культурна належність, але при створенні держави визначальною є воля всього населення в межах певної території творити єдине політ. ціле, уклавши сусп. договір. У 1795 Конвентом Французької республіки розглядався, але не був прийнятий, один із перших у світі проєктів кодифікованого акта про права, обов'язки і відносини народів – «Декларація про право народів», що передбачав невідчужуваний суверенітет Н. та його території, міжнар. правосуб'єктність Н., невтручання у справи Н., право Н. визначати констит. лад держави та ін. Наприк. XVIII – у першій пол. XIX ст. у Центр. та Сх. Європі поширилося розуміння народу-нації як об'єктивного феномена, історично сформованої етнокультурної спільноти. Для Зах. Європи та амер. держав залишалася характерною суб'єктивна, волюва теорія Н., що співвідноситься з поняттям нар. суверенітету. Починаючи з часів наполеонівських воєн при зміні статусу територій у Зах. Європі широко використовувався принцип волевиявлення народів. Питання про міжнар.-правове визнання прав народів було поставлене у зв'язку з ідеєю права народів (націй) на самовизначення на Берлінському конгресі 1878 і згодом постійно актуалізувалося ліберальн. і соціаліст. рухами.

Держави-учасниці Першої світової війни, виходячи з різних політ. мотивів, підтримали самовизначення народів у колоніях і на території Австро-Угорської, Російської, Німецької, Британської й Османської імперій, виокремлюючи внутр. і зовн. самовизначення Н., але при цьому чітко не вирізняючи етнічне і загальносоціальне розуміння Н., а також Н., націю і національні меншини. Таке ж право було проголошене у Рішенні Українського національного конгресу 1917, а також, разом з принципами рівності та суверенітету наро-

дів, у 1917 II з'їздом Рад, у Декларації прав народів Росії та ін. документах більшов. уряду. В післявоєнних мирних договорах і практиці Ліги Націй щодо імперій, що розпалися, застосовувалося переважно етнічне розуміння народу та його прав, але щодо західноєвроп. держав застосовувалося політико-тер. розуміння народу та його права на самовизначення.

Під час Другої світової війни фашист. Німеччина, Польща і СРСР, зокрема у випадку з поділом Судетів, приєднанням Австрії у 1938, Зах. України та Зах. Білорусі у 1939, Півн. Буковини і Буджаку в 1940, підтримували етнічне розуміння Н., але з використанням елементів волевиявлення всього населення певної території. США і Британська імперія уклали Атлантичну хартію 1941, в якій одним із принципів післявоєнного устрою світу визнавалося зовн. і внутр. самовизначення народів на засадах дем. волевиявлення, право народів на суверенітет, у т. ч. визначення засад конст. ладу держав. Згодом до Атлантичної хартії приєдналися десять країн, у т. ч. СРСР, а її положення було затверджено Декларацією Об'єднаних Націй 1942.

Сучас. міжнар. право, і насамперед у рамках ООН та її спеціалізованих установ, послідовно визнає і розвиває міжнар. суб'єктність і права народів. Поняття, статус і права Н. розглядаються в актах універсального міжнар. права ООН, її спеціаліз. установ, ін. універс. інструментах, актах регіон. міжнар. орг-цій, рішеннях міжнар. суд. органів, звичаєвих нормах міжнар. права, авторитетних доктринальних матеріалах, а також двосторонніх міждерж. угодах і рішеннях нац. верховних і конст. судів щодо тлумачення норм міжнар. права.

У міжнар. праві не дається вичерпне визначення Н. Але Н. визначається через його соц. і тер. зміст, характеристики і функції, співвідношення з ін. категоріями (нація, держава, населення, національні меншини, корінні народи). Новий зміст поняття Н. у сучас. міжнар. праві було витворено у дискусіях під час створення ООН. У Статуті ООН Н. вжито як позначення всього населення д-ви або ін. тер. визначеної одиниці – несамоврядної території або стратегічного району в її межах. Таке ж розуміння дається у Загальній декларації прав людини, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965, міжнар. пактах 1966, численних резолюціях і деклараціях ГА ООН, Заключеному акті НБСЄ 1975, Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ 1990, Африканській хартії прав людини

і народів 1981 тощо. Слово «народ» у багатьох актах вживається поряд з «населенням» визначеної території як синонім. Тим самим наголошується тісна пов'язаність народу і території.

Вперше питання про характеристики (ознаки) Н. було поставлене у резолюції ГА ООН № 567 1952: для Н. характерний певний ступінь спільності у расі, мові чи релігії, або культурній традиції, інтересах чи сподіваннях. У Резолюції ГА ООН № 1541 (XV) 1960 визначальними первинними критеріями виділення територій колоніального типу і залежних народів названі: відокремлене географ. розташування, етн. та (чи) культ. відмінності; похідними критеріями: несамоврядність і керованість ін. країною, адмін., політ., юрид., екон. чи істор. характер території, що впливає на взаємозв'язок між державою-метрополією і відповідною територією; у межах держав виділено країну-метрополію та колоніальні (несамоврядні) території. На основі цих критеріїв та інформації від держав, починаючи з 1961, складався перелік колоніальних країн і народів. У міжнар. актах невід'ємними ознаками Н. названі самобутність культури і цінностей, свій спосіб життя і звичай, цілісність, соціальна, політ. і культ. єдність. Згідно з визначенням Міжнародної комісії юристів (1972) Н. не є меншиною (мовною, расовою чи релігійною), регіон. групою, племенем, істор. нацією. Осн. характеристики Н.: істор., расові чи етнічні, культурні чи мовні, реліг. чи ідеол., географ. чи територ., екон., кількісні.

В ООН здобули визнання такі елементи поняття Н: а) соц. спільнота, що має чітку ідентичність та власні характеристики; б) зв'язок з територією, навіть якщо Н. був неправомірно виселений з неї та штучно замінений ін. населенням; в) Н. не слід змішувати з етн., реліг. чи мовними меншинами; Н. – це соціальне ціле, що може за своєю волею нині чи потенційно творити націю і державу, а також не втрачає своїх прав у власній д-ві.

У Статуті ООН співвідношення термінів «народ», «нація» і «держава» не розкриті, але Н. у соц. сенсі визнано рівним нації. Така ж характеристика цього співвідношення наявна в багатьох ін. універс. і регіон. актах міжнар. права.

У деяких актах визнано, що у народів і націй є окремі однакові права (право на самовизначення), але в ін. актах ці поняття не змішуються. Н. у соц. сенсі тотожний нації у д-вах, де наявні нац. єдність та тер. цілісність, народний і нац. суверенітет збігаються, що передбачає волю всього населення перебувати

в одній д-ві; поняття Н. і «нація» не збігаються у державах, де відповідні цілісність, єдність і спільна воля всього населення відсутні. Зокрема, Н. і нація не збігаються у д-вах, які мають території колоніального типу (несамоврядні, відмінні в адмін., політ., юрид., екон. чи істор. сенсі, що є суб'єктами чи об'єктами спец. зв'язку з країною-метрополією, який не має характеру вільного об'єднання чи злиття з незалежною д-вою) і де мешканці таких територій можуть становити окремі народи, а також у д-вах, де здійснюється расистська політика. До цього переліку можна віднести також окуповані території. У низці документів щодо Н. вживається прикметник «національний».

Також у актах ООН з'являються ознаки співвіднесення Н. з расовими, мовними та реліг. групами, що домінують у його складі, але ця тенденція не була сталою і не заперечувала загальносоц. і тер. сутності Н. У деяких документах йшлося про те, що не завжди населення певної території чи етнічна група у складі населення д-ви, навіть якщо вона проживає компактно, конституює Н.

Починаючи з 1952 у актах ООН з'являється категорія «тубільне населення», що визначається як група, частина народу, уповноважена представляти деякі його права; з 1989 – «корінні народи». Ця група виокремлюється поряд з іммігрантами та їх нащадками і є бенефіціаром спец. політики підтримки країн-метрополій. Конвенція МОП № 169 1989 чітко проголосила, що обидва види народів не відповідають за своїми правами поняттю Н. у міжнар. праві, але частина проголошених прав цих груп близька до закріплених у міжнар. праві прав народів. Суттєво змінює співвідношення понять «народ» і «корінний народ» Декларація ООН про права корінних народів 2007, у якій проголошені рівність корінних народів з усіма ін. народами і деякі права, властиві народам та д-вам, але з визнанням верховенства прав людини і прерогатив держав.

Незалежно від можливості конституювання Н. держави в результаті реалізації права на самовизначення міжнар. право надає Н. загальною або народу, представленому нац.-визвольним рухом, певних прерогатив, характерних для д-ви. Міжнар. правосуб'єктність Н., що представлений нац.-визвольним рухом, органами квазідержавного характеру, визнається як тимчасова, перехідна до держ., а також неуніверсальна, що передбачає участь лише у правовідносинах, пов'язаних із самовизначенням (у т. ч. здатність вступати у договори з д-вами).

У міжнар. праві виділяються чотири осн. категорії народів, які відрізняються за дієздатністю, правосуб'єктністю та здійсненням своїх прав: народи-нації (вільні народи), народи несамоврядних територій (колоніальні народи), народи, що мають окремий статус у конституціях держав, та корінні народи.

У Статуті ООН фактично виокремлено дві категорії народів: народи-нації (що мають державність, реалізують право на самовизначення) і народи несамоврядних територій або стратег. районів у їх межах. Декларація про встановлення нового міжнар. екон. порядку 1974 визначає першу групу також як «вільні народи». Акти універсального міжнар. права, починаючи із Статуту ООН, осн. ознакою таких народів проголошують постійну реалізацію ними права на самовизначення, внаслідок чого вони досягають повного самоврядування, що передбачає суверенні права і тер. цілісність, вільне визначення без втручання зовні свого політ. статусу і здійснення свого екон., соц. і культ. розвитку. Такі народи конституюють окремі незалежні й дем. держави, об'єднуються в одну д-ву з певною країною на засадах конституції країни чи двосторонньої угоди з отриманням рівного чи рівноцінного особливого статусу Н. (як населення його території) та однакових прав усіх громадян, встановлюють будь-який ін. політ. статус, вільно визначений Н.

У резолюції ГА ООН «Право народів і націй на самовизначення» 1952 другу категорію уточнено: народи несамоврядних і підопічних територій. У резолюціях № 554 та № 566 ГА ООН 1952 наявний докладніший перелік категорій народів, що не мають власної державності: залежні, колоніальні та напівколоніальні народи. У низці документів ООН 1960 усі народи, що не мають державності, заснованої на реалізації їх самовизначення, визначено як «залежні», а всі відповідні території узагальнено поняттям «території колоніального типу». Всі такі народи визначено як колоніальні. Згодом розширено цю групу: народи, що перебувають під іноз. окупацією, іноз. і колоніальним пануванням чи під гнітом апартеїду. Залежність Н. визначається через його підкорення іноз. ярму і пануванню, експлуатацію, що охоплюються поняттям «колоніалізм». Заг. характеристикою колон. народів названо їх насильницьке позбавлення права на самовизначення.

Критерії виділення території колон. типу та залежного Н. у межах д-ви представлено у резолюції ГА ООН № 1541 (XV) 1960 р.: відокремлене геогр. розташування, етнічні та/чи культурні відмінності; похідні критерії: неса-

моврядність і керованість ін. країною, адмін., політ., юрид., економічний чи істор. характер території, що впливає на взаємозв'язок між державою-метрополією і відповідною територією.

Починаючи з 1961 – створення Спеціального комітету з деколонізації – перелік народів несамоверхніх територій оновлюється, є вичерпним і нормативним. Нині до нього входять 17 територій і народів.

Низка універсальних актів міжнар. права дають підстави виокремити в межах цієї категорії народи, що борються за здійснення свого права на самовизначення і незалежність (представлені нац.-визвольними рухами чи ні), й відповідно припустити наявність народів, що за неї не борються.

Міжнар. право також визнає третю категорію народів, території яких мають внутрішньодержавну констит. правосуб'єктність – народів, що самоконститууються у межах частини території народів-націй на основі усвідомлення своєї особливої ідентичності, а також як населення визначених тер. складових держав з неунітарним устроєм. Зокрема, було визнано 13 з 15-ти (окрім України і Білорусі) пострадянських держав, що не мали у складі СРСР власної міжнар.-правової суб'єктності, поділ Югославії та Чехо-Словаччини. Англо-Ірландська угода 1985 визнала існування народу Північної Ірландії, Верховний Суд Канади у 1998 визнав можливість існування народу Квебеку, Конституційний Суд РФ у 1992 визнав, що Росія складається з низки народів. У всіх випадках було визнано, хоча й із застереженнями, право цих народів на самовизначення згідно з міжнар. правом. У 2014 було проведено референдум щодо незалежності Шотландії.

Декларація ООН про права корінних народів 2007 вперше визнала, хоча й із застереженнями, четверту категорію народів у міжнар. праві – корінні народи.

Дієздатність народів у міжнар. праві. У Статуті ООН народи проголошено суб'єктами екон., соц., політ. (прагнення, інститути, волевиявлення), культурного, освітнього розвитку, взаємовідносин і взаємовпливу.

Народи є суб'єктами політ. розвитку, тобто здатні приймати усвідомлене рішення щодо подальшої долі території (досягнення незалежності або рівноправне об'єднання з ін. країною), здійснювати збройну боротьбу проти поневолення і створювати власні органи влади.

Суб'єктність народу в культурній сфері. Культура є не універсальною, а істор. набуток кожного окремого Н., кожний Н. є носі-

єм власних способу життя і звичаїв. Всі Н. роблять самобутній внесок у розквіт цивілізацій і культур, мають власні цінності.

Здатність народів до взаємовідносин і взаємовпливу визнано у Загальній декларації прав людини та Статуті ЮНЕСКО.

Правоздатність народів у міжнар. праві. Права народів: право на самовизначення; право на рівноправ'я (право народів несамоверхніх територій на статус, рівний з державами; право народу на рівноправ'я в д-вах, у складі яких є більш як один народ; право народів на рівність і свободу від експлуатації); право на міжнар. правосуб'єктність; право на народний суверенітет; право народу на повагу до цілісності його нац. території; право народів на розпорядження їх природними багатствами і ресурсами; право на боротьбу колон. народів за здійснення свого права на самовизначення і незалежність, а також на одержання допомоги нац.-визвольними рухами від іноз. держав та міжнар. орг-цій; право народу на збереження і розвиток своєї культури, повагу до неї, в т. ч. до її самобутності; право народів на життя у гідних умовах, в умовах свободи і користування плодами соц. прогресу; право народів на мир; право народу на повернення свого надбання, якого він був позбавлений внаслідок грабежу, й на відповідну компенсацію. Виокремлюються права корінних народів, які згідно з Декларацією ООН про права корінних народів 2007 було проголошено рівними з усіма ін. народами.

Обов'язки народів: поширення культури і освіти та співробітництво з ін. народами в цій сфері; сприяння соціальному прогресу.

Лит.: Espiel, H.G. The Right to Self-Determination. Implementation of United Nations Resolutions. E/CN.4/Sub.2/405/Rev.I. New York, 1980; Cristescu, A. The Right to Self-Determination. E/CN.4/Sub.2/404/Rev. 1 (1981); Study of the Concept of the Rights of Peoples, convened by UNESCO. Paris 27-30 November 1989, SHS-89/CONF.602/7; Мартыненко А.П. Права народов в современном международном праве. К., 1993; Summers, J. Peoples and International Law. 2-nd ed. Leiden, 2014; Кресін О.В. Німецька філософія національного права наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і трансформація юридичної науки. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1-2; Кресіна І.О., Кресін О.В. Правоздатність народів у міжнародному праві. *Правова держава*, 2017. Вип. 28; Кресіна І.О., Кресін О.В. Питання про визначення народу як підстава державотворення в міжнародному праві. *Держава і право*, 2017. Вип. 78.

І.О. Кресіна, О.В. Кресін

НАРОДОВЛАДДЯ – приналежність усієї повноти суспільної влади, у т. ч. державної, народів; вільне здійснення цієї влади народом відповідно до його суверенної волі в інтер-

есах як усього сусп-ва, так і кожної людини та громадянина. Н. в Україні здійснюється у двох формах: а) прямої (безпосередньої) демократії, коли народ виражає свою волю у визначених Конституцією і законами процесуальних формах; б) представницької демократії, тобто через своїх представників, яких народ обирає до органів держ. влади та органів місц. самоврядування. До ін-тів безпосередньої демократії, які забезпечують прийняття держ. рішення прямим волевиявленням народу, відносять: референдум; обговорення проєктів нормат. актів; участь у виборах органів держ. влади; заг. збори громадян; звіти депутатів і викон. органів перед населенням. Представницька демократія – засіб реалізації волі народу через обраних ним представників в органи влади. Механізм Н. ґрунтується на органічному поєднанні/взаємодії двох факторів: а) активної та цілеспрямованої діяльності органів влади щодо формування політики залучення громадян до процесу прийняття рішень, її норм.-правове забезпечення; б) готовності та здатності населення, ін-тів громадян. сусп-ва брати безпосередню участь у вирішенні держ. та місц. справ. Функції Н.: 1) установча – участь народу в процесі формування органів держ. влади та місц. самоврядування; ця функція реалізовується через вибори та заг. збори за місцем проживання тощо; 2) правотворча – прийняття, зміна або ж скасування безпосередньо народом Конституцій, законів та ін. норм.-правових актів; вона здійснюється через проведення всеукраїнських та місц. референдумів, народну правотворчу ініціативу, місц. ініціативи, заг. збори громадян тощо; 3) контрольна – інформування народу щодо здійснення делегованої влади, з'ясування реального ступеня довіри до органів держ. влади та органів місц. самоврядування; ця функція втілюється в життя шляхом референдумів, громад. слухань, розгляду звернень громадян, відкликання депутатів, проведення заг. зборів громадян за місцем проживання; 4) охоронна – захист народом своєї влади, констит. ладу загалом; засобами реалізації цієї функції є як мирні форми безпосереднього народовладдя (референдуми, мітинги, демонстрації тощо), так і не мирні (акції громадської непокори, голодування, пікетування, політ. страйки, протести, повстання, революції); 5) консультативна – з'ясування органами держ. влади, місц. самоврядування громад. думки стосовно суспільно значимих рішень, проблем, проєктів; Осн. формами практич. здійснення цієї функції є всенародні та регіон. обговорення, консультативні рефе-

рендуми, опитування громад. думки, громад. слухання тощо. Рівень Н. (реальний ступінь впливу процедур волевиявлення та здійснення волі народу на управління держ. та сусп. справами) є ключовим фактором визначення демократичності д-ви та сусп-ва загалом.

О.Д. Бойко

НАХЛІК (*Nahlik*) Станіслав Едвард (1911 – 1991) – польс. юрист-міжнародник, фахівець з питань захисту культурних цінностей, дипл. права та права міжнар. договорів, учень Л. Ерліха.

Закін. 1933 юрид. ф-т Ун-ту Яна Казимира та паралельно трирічні додаткові Диплом. курси, створені за ініціативи Л. Ерліха. До 1936 Н. працював асистентом очолюваного Л. Ерліхом Ін-ту нац. правових систем та заг. теорії Ун-ту Яна Казимира. З 1936 – на дипл. службі в Генер. консульстві Польщі в Лондоні. Під час Другої світової війни – аташе Польської місії у м. Берн, Швейцарія. У 1946–1949 працював у МЗС. У 1948 Н. під керівництвом Л. Ерліха захистив у Ягеллонському ун-ті дис. на тему «Prawo rozrodczości na tle nauki o stosunkach międzynarodowych» (Право репродукції на тлі науки про міжнародні відносини) і здобув наук. ступінь доктора філософії в галузі міжнар. права. У 2 пол. 40-х рр. XX ст. працював у Академії політ. наук, а в 1 пол. 50-х рр. XX ст. – у Гол. школі дипл. служби. З 1956 – Н. у Польському ін-ті міжнар. справ при МЗС: наук. секретар, відп. редактор «Щорічника міжнародних справ» та «Збірки міжнародних угод Польської Народної Республіки», керівник відділу міжнар. права та міжнар. політики. У 1958 здобув звання доцента і очолив каф. організації та техніки закорд. служби у Гол. школі закордон. служби. З 1959 – проф., керівник каф. міжнар. права Ун-ту Миколая Коперника у м. Торуні, а з 1962 – керівник каф. міжнар. публіч. права Ягеллонського ун-ту в м. Кракові. У 1969 здобув у цьому ун-ті вчене звання надзвичайного професора.

Як фахівець з охорони культур. спадщини Н. очолював Бюро ревіндикації (повернення) та відшкодування М-ва культури і мистецтв, співпрацював з Центр. управлінням музеїв і охорони пам'яток. У 1946 входив до складу польс. делегації на ліквідац. сесії Ліги Націй. У 1948 відповідав за правове забезпечення польс.-італ. спору щодо судна «Батори», а в 1948–1949 був представником МЗС у майнових переговорах з Швейцарією. З 1959 Н. – член редкол. «Hague Yearbook of International Law» (Щорічника Гаазької академії міжнародного права). Був обраний до складу Ред. комітету Віденської конференції 1968. На

Дипл. конф. з міжнар. гуманітар. права в Женеві (1974, 1976, 1977) Н. був головою однієї з трьох осн. комісій. Головував у краківському відділенні Польсько-Австр. товариства, працював у Польсько-Італ., Польсько-Швейц. товариствах, був членом наук. комітету Народного музею у Кракові, Польської істор. асоціації та Асоціації польських юристів. Разом з ректором Рурського ун-ту проф. К. Іпсеном організував у 1984 в Ягеллонському ун-ті польс.-нім. семінар з міжнар. права. Академік Польської академії наук і мистецтв, почес. доктор ун-тів Бордо і Пура.

Н. є автором понад 300 наук. праць, осн. з яких є: «Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej» (Попрабування творів мистецтва. Походження міжнародного злочину, 1958), «Wstęp do nauki prawa międzynarodowego» (Вступ до науки міжнародного права, 1967); «Kodeks prawa traktatów» (Кодекс права договорів, 1976); «Narodziny powożytej dyplomacji» (Народження дипломатії Нового часу, 1971); «Prawo międzynarodowe i stosunki międzynarodowe» (Міжнародне право і міжнародні відносини, 1981); «Краткий очерк международного гуманитарного права» (1984). У цих та ін. працях Н. досліджував питання історії та джерел міжнар. права, становлення і розвитку дипл. права, міжнар. злочинів, роззброєння, права міжнар. договорів, вдосконалення норм міжнар. гуманіт. права, захисту культур. спадщини і повернення творів мистецтва, втрачених під час Другої світової війни та воєн. конфліктів ін. істор. періодів.

Н. як представник істор. школи міжнар. права ввів до наук. обігу значну кількість його джерел, серед яких міжнар. договори, дипл. докт-и, анонімні друки, матеріали Гаазьких конференцій 1899, 1907, 1954 та ін. Н. збагатив зміст осн. положень міжнар. звичаєвого права, що регулюють сферу міжнар. захисту культур. цінностей, становлять основу відповідальності держав та ін. суб'єктів за порушення чинних норм, створив каталог міжнар. злочинів проти культур. цінностей. На широкій істор. та документ. основі Н. всебічно висвітлює передумови становлення, поетапний розвиток та осн. складові дипл. права. Важливе значення мають наук. погляди Н. щодо зародження і розвитку дипломатії Нового часу: становлення права легації і формування дипл. представництва; повноваження посольств, межі юрисдикції послів та суб'єктів дипл. діяльності; особливості застосування мов, дипл. імунітету, дипл. місій у міжнар. відносинах; значення дипл. церемоніалів і протоколів, а також санкції за

їх порушення. Здійснена Н. характеристика Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969, у процесі підготовки якої він брав активну участь, вважається однією з визнаних в доктрині міжнар. права. Н. глибоко осмислив зміст і значення для розвитку міжнар. права творчої спадщини Ф.Ф. Мартенса, В.М. Дурденевського, В.Е. Грабаря, Л. Ерліха та ін. відомих юристів-міжнародників.

Лім.: Waltoś, S. Stanisław Edward Nahlík (1911–1991). *Państwo i prawo*, 1992, Nr. 4; Nieć, H. Stanisław E. Nahlík (1911–1991). *Złota księga Wydziału Prawa i Administracji*. Kraków, 2000; Przyborska-Klimczak A. *Z kart historii polskiej nauki prawa międzynarodowego*. Lublin, 2002.

В.П. Горбатенко

НАЦІОНАЛІЗМ (лат. *nationalismus*) – у широкому розумінні – ідеологія і напрям політики, базовим принципом яких є положення про цінність нації як найвищої форми сусп. єдності та її первинності у державотворчих процесах; у вузькому розумінні: 1) політ. рух, що проголошує своїми цілями боротьбу за політ. незалежність, збереження й розвиток власної етнічної та культурної ідентичності; 2) радикальна ідеологія з виразними елементами нац. винятковості, схильністю до автаркії; 3) антитеза універсалізму, інтернаціоналізму, космополітизму.

Термін «Н.» з'явився у Німеччині на означення корпорат. інтересів студент. спільнот (їх називали «націями»), утворених за земляцьким принципом. Наприк. XVIII ст. застосовувався вже як синонім нац. руху, а також у негат. значенні. Нім. філософ Й.Г. Гердер наприк. 1770-х рр. ввів термін «Н.» у наук. обіг, але вживав його у негат. значенні («примітивізм», вузький націоналізм). Франц. мовою термін «Н.» вперше наприк. XVIII ст. передав О. де Баррюель, який ототожнював Н. як з патріотизмом, так і з партикуляризмом та егоїзмом. В англ. наук. і політ. літературі прижилося переважно нейтральне – як з ідеолог., так і з морально-етичного погляду – трактування.

Спочатку Н. сприймався у сусп.-вах лише на чуттєвому та рефлексивному рівнях, проявляючись у вигляді захисної реакції певних спільнот на тер. та ін. зазіхання сусідів. Політ. рухом Н. стає під час Французької революції кінця XVIII ст. Ідеолог. основою Н. як політ. руху став сформульований у роки Французької революції «принцип національності», згідно з яким кожен народ є сувереном і має право на створення власної держави. У боротьбі народів Європи за нац. самоусвідомлення й самоствердження широко використовувалися ідеї Н., значною мірою

романтизованого та міфологізованого. На цій стадії розвитку Н., яку часто називають культурницькою, формується відчуття спільності мови, культури, традиції. У новітню, імперську епоху Н. досягнув максим. рівня політизації. Причому гасла Н. брали на озброєння як борці за нац. визволення, так і прибічники імперських поглядів. Загострення міжімперіаліст. суперечностей сприяло перетворенню Н. на ідеологію експансії, переділів світу на користь «сильних» держав. Перша світова війна 1914–1918 рр. продемонструвала величезну небезпеку, яка виходить від крайніх, агресивних форм Н. Поява екстреміст. форм Н. та їх прищеплення масовій свідомості знаменувала перехід Н. в ірраціональну стадію. Тоталітарний Н. італ. («фашизм») і нім. («нацизм») зразків узяв на озброєння крайні форми расизму й антисемітизму, вдався до геноциду та мас. депортацій. Рад. різновид тоталітаризму всіляко відмежовувався від расизму, його великодержавний шовінізм і гегемонізм маскувався під интернац. риторику. Під впливом Другої світової війни 1939–1945 рр. Н. став вирішальним чинником руйнування світової колон. системи. Проте Н. не вдалося стати ідеологією політ. і соц. інтеграції. Сепаратистські рухи та етнічні конфлікти набули в «Третньому світі» ще більшої гостроти. У старій Європі Н. підживлюється напливом дешевої робочої сили, нелегальною міграцією, періодичними хвилями біженців з регіонів військ. дій. Політика «мультикультурізму», яку пропагували лідери більшості країн Євросоюзу, на початку ХХІ ст. зазнала краху. У Європі знову набувають популярності політ. сили, які з націоналістичних позицій пропонують вирішити проблеми мігрантів. Надії на те, що мірою розвитку процесів глобалізації Н. втратить свої позиції, сьогоденні політ. реалії не підтверджують. Універсальним явищем сучас. світу є саме Н.: він охоплює не лише країни «Третього світу», а й країни з високим рівнем економіки та політ. культури.

В Україні, яка ще в середньовіччі втратила власну державність, Н. як політ. рух та ідеологія викристалізовується в процесі усвідомлення, насамперед елітою, власної укр. ідентичності, що протистояла спробам розчинення українців у рос. чи польс. середовищах. Укр. Н. пройшов у своєму розвитку різні етапи: народившись як суміш станових амбіцій нащадків козацько-шляхетської еліти та культурницьких інтересів нової інтелігенції, він набув форм спочатку ідентичності етнічної, а згодом ідентичності національної, а через кілька десятиліть став елементом сві-

тогляду значної частини укр. інтелігенції. В ХІХ ст. – столітті націй – завершилось оформлення укр. Н. в ідеологію і політ. рух, який відіграв вирішальну роль у становленні укр. нації. У процесі взаємодії з ін. ідеологіями та світоглядами в середині ХХ ст. укр. Н., як і більшість націоналізмів у Європі, еволюціонував у бік крайнього інтегрального націоналізму (Д. Донцов), набуваючи таких рис як апологія нац. винятковості, схильність до політ. екстремізму. Після відновлення держ. незалежності України в 1991 Н. в Україні отримав можливість інституалізуватися на власній землі, а не тільки в діаспорі та еміграції. Але ні політ. партії націоналістичного штибу («Свобода», УНА–УНСО, «Тризуб» та ін.), ні громад. рухи з націоналістичною ідеологією не стали домінантною політ. силою. Про це переконливо свідчили як парламентські, так і президентські вибори в Україні. Ситуація докорінним чином змінилася з початком рос.-укр. війни в 2014. За даними соціологічних досліджень 2022 більшість населення України стала позитивно ставитися до ідеології Н., отожднюючи його з патріотизмом та боротьбою за незалежність України. Зріс інтерес до істор. постаті Степана Бандери як ідеолога укр. Н. і символу боротьби українців за свої нац. інтереси. Політика «денацифікації» України, проголошена В. Путіним, зазнала краху.

Лит.: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. К., 1998; Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму. К., 1999; Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. К., 2001; Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. К., 2004; Проценко О., Лісовий В. Націоналізм: Антологія. К., 2006.

О.А. Удод

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ (Нацизм; нім. *Nationalsozialismus*, букв. – національний соціалізм; від назви націонал-соціалістської роб. партії Німеччини (НСДАП, 1919–1945) – радикальна реакційна політ. ідеологія і практика тоталітар. панування та зовн. агресії, що сформувалася на основі нім. фашизму. Н.-с. виник як правоконсервативна реакція певних верств нім. сусп-ва на результати Першої світової війни 1914–1918 та кризові процеси в країні у післявоєн. період. Н.-с. виробив особл. тип ідеології – конгломерат ідей держ. соціалізму, етатизму, націоналізму, расизму, мілітаризму.

Нацист. ідеологія реалізувалася у практиці всеосяжної парт.-держ. диктатури в Німеччині 1933–1945. Гол. натхненником нацизму був А. Гітлер. У кн. «Моя боротьба» («*Mein Kampf*») він «обґрунтовував» зверхність арійської раси (насамперед німців) над ін. наро-

дами, проповідував культ сили, зневагу до ін. націй, закликав нім. народ до розширення «життєвого простору». У сусп.-політ. практиці нацисти широко застосовували різноманітні антиправ. засоби, включаючи кривавий терор проти політ. противників. Розв'язавши Другу світову війну 1939–1945, вони грубо порушували міжнар.-прав. норми ведення війни: жорстоко розправлялися з мир. населенням у захоплених країнах, застосовували геноцид щодо слов'ян, євреїв та ін. народів. Після розгрому фаш. Німеччини націонал.-соціаліст. орг-ції були оголошені поза законом, а керівні органи нацист. режиму визнані на Нюрнберзькому процесі злочинними.

В.П. Горбатенко

НАЦІОНАЛЬНА ГВАРДІЯ УКРАЇНИ – військ. формування з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначене для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, сусп-ва і держави від кримін. та ін. протиправних посягань, охорони громад. безпеки і порядку та забезпечення громад. безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення держ. безпеки і захисту держ. кордону, припинення терорист. діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терорист. орг-цій, організованих груп та злочинних орг-цій. Н.г.У. бере участь відповідно до закону у взаємодії зі Збройними Силами України у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань тер. оборони.

Н.г.У. була утворена Законом України «Про Національну гвардію України» від 04.XI.1991, розформована на підставі Закону України «Про розформування Національної гвардії України» від 11.I.2000 та відновлена у березні 2014 під час напруженої ситуації в АР Крим і східних регіонах України. Порушення тер. цілісності України та захоплення Криму Росією істотним чином вплинули на позицію влади щодо доцільності нац. гвардії. У зв'язку з надзвичайністю подій, що розгортались, 11.III.2014 в.о. Президента України О. Турчинов звернувся до Верховної Ради України з відповідною пропозицією. Того ж дня було прийнято рішення відродити Н.г.У.

Відповідно до Закону України від 13.III.2024 (зі змінами) осн. функціями Н.г.У. є: захист констит. ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом; охорона громад. безпеки і порядку, забезпе-

чення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян; участь у забезпеченні громад. безпеки та охороні громад. безпеки і порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та ін. масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян; забезпечення охорони органів держ. влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України (КМУ), участь у здійсненні заходів держ. охорони органів держ. влади та посадових осіб; охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоакт. відходів, ін. джерел іонізуючого випромінювання держ. власності, важл. держ. об'єктів, перелік яких визначається КМУ; охорона об'єктів крит. інфраструктури, перелік яких визначається КМУ; участь у ліквідації наслідків кризових ситуацій на об'єктах крит. інфраструктури, що нею охороняються; охорона спец. вантажів, перелік яких визначається КМУ; охорона дипломат. представництв, консульських установ іноз. держав, представництв міжнар. орг-цій в Україні; охорона центр. баз матер.-техн. забезпечення Міністерства внутрішніх справ України, охорона і оборона військ. об'єктів, баз (закладів, установ) Національної гвардії України; участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та ін. провокацій на держ. кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу держ. кордону з території суміжних держав; участь у спец. операціях зі знешкодження озброєних злочинців, у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника), припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних орг-цій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терорист. діяльності; участь у припиненні мас. заворушень; участь у відновленні правопорядку в разі виникнення міжнац. і міжконфесійних конфліктів, розблокування або припиненні протиправних дій у разі захоплення важл. держ. об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів держ. влади та органів місц. самоврядування; участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техноген. чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення; участь у відновленні констит. правопорядку у разі здійснення спроб захоплення держ. влади чи

зміни констит. ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів держ. влади, органів місц. самоврядування; участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що охороняються Н.г.У.; участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану; участь у виконанні завдань тер. оборони; оборона важл. держ. об'єктів, спец. вантажів, переліки яких визначаються Президентом України, КМУ, центр. баз матер.-техн. забезпечення Міністерства внутрішніх справ України; участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також ліквідації наслідків таких дій в установах попереднього ув'язнення, виконання покарань; забезпечення внесення відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особл. обставин, та підтримання таких відомостей в актуальному стані у межах, визначених законодавством.

Н.г.У. є осн. суб'єктом з припинення мас. заворушень. У порядку та на підставах, визначених законами України та міжнар. договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, військовослужбовці Н.г.У. можуть залучатися до участі в міжнар. операціях з підтримання миру і безпеки у складі нац. персоналу (нац. контингенту).

Діяльність Н.г.У. ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, позапартійності, безперервності, законності, відкритості для дем. цивільного контролю, прозорості, відповідальності, централізованого керівництва та єдиначальності. У діяльності Н.г.У. забороняється застосування тортур, катувань та ін. жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання.

Загальна чисельність Н.г.У. не має перевищувати 60 тис. осіб. В особл. період її чисельність збільшується на кількість особового складу, призваного на військ. службу на виконання указів Президента України про мобілізацію, затверджених законами України.

Військ.-політ. та адмін. керівництво Н.г.У. здійснює міністр внутрішніх справ України. Законодавство України регулює повноваження міністра оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України щодо Н.г.У. Безпосереднє військове керівництво Н.г.У. здійснює командувач Н.г.У., який одночасно є начальником гол. органу військ. управління Н.г.У.

В.Ф. Смолянчук

НАЦІОНАЛЬНЕ КОСМІЧНЕ ПРАВО (НКП) (англ. – *National Space Law*, франц. – *Droit national de l'espace*, ісп. – *Derecho nacional del espacio*) – галузь національного права, що формується; охоплює сукупність правових норм, які регулюють сусп. відносини між суб'єктами нац. права у зв'язку зі здійсненням ними діяльності з дослідження та використання космічного простору, незалежно від того, де ця діяльність відбувається: в космосі, на Землі, в атмосфері, у морському чи ін. середовищі.

Процес формування НКП суттєво відрізняється від ін. галузей права за послідовністю правотворчих дій. Зазвичай галузі нац. права створювались за схемою прийняття д-вами нац. правових актів до початку правотворчості в сферах, де міжнародно-правове регулювання було необхідним. Правове регулювання у косміч. сфері, навпаки, почалося з розробки актів міжнар.-правового регулювання. І саме міжнар. косміч. право (МКП) визначило напрям розвитку НКП. Вихідною позицією тут є норма, сформульована ст. VI Договору про космос, яка покладає на держави відповідальність за всю нац. діяльність в косміч. просторі, незалежно від того, чи здійснюється вона урядовими органами чи неурядовими юрид. особами. Звідси випливає обов'язок д-ви щодо ліцензування відповідних суб'єктів, здійснення постійного нагляду і контролю за всією косміч. діяльністю на своїй території та поза її межами, але під юрисдикцією д-ви тощо.

Саме ці основні передумови викликали необхідність створення НКП в багатьох країнах світу. Україна була в першій десятці держав, що ухвалила ще 15.XI.1996 спец. Закон «Про космічну діяльність» (далі – Закон), в якому було визначено осн. понятійно-термінологічний апарат предметної сфери, мету та засадничі принципи косміч. діяльності, встановлено систему її держ. регулювання та регламентовано осн. управлінські функції (програмування, фінансування, ліцензування, контроль, відповідальність та ін.). Законом були передбачені вимоги до об'єктів косміч. діяльності: нац. реєстрації, сертифікації, страхування, ubezpieчення. Окремі розділи Закону присвячені засадам міжнар. співробітництва, а також косміч. діяльності в сфері безпеки та оборони.

Крім осн. Закону, до вітчизняного НКП належать ратифіковані Україною 4 міжнар. договори ООН з космосу та установчі акти міжнар. косміч. організацій, учасницею яких є Україна.

На рівні внутрішньодерж. космічно-правового регулювання слід виділяти норми власне

косміч. законодавства і норми законодавства, що застосовуються у косміч. сфері. До першої категорії, крім осн. Закону, насамперед належать стратегічні, програмно-цільові та прогностичні акти. Це Загальнодержавні цільові науково-технічні космічні програми України, які, відповідно до ст. 7 Закону мають розроблятися щорічними роками і затверджуватися Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України. Стратег. документом, який набув нормативного значення, є Концепція реалізації державної політики у сфері космічної діяльності на період до 2032 року, схвалена Урядом.

До актів НКП України належить також Закон «Про державну підтримку космічної діяльності» (2000 з наст. змінами), окремі норми Законів «Про радіочастотний ресурс України» (2000 з наст. змінами), «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» (2020 з наст. змінами); певні норми податкового, митного, страхового законодавства, законодавства про експортний контроль, про дозвільну систему тощо.

Механізми застосування законодавчих норм передбачаються правилами та порядками, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, тех. регламентами, ДСТУ з окремих аспектів косміч. діяльності, особливо з питань прикладної космонавтики: дистанційного зондування Землі з космосу; супутникової навігації; космічної метеорології; прикладних косміч. пускових технологій та технологій ракетних двигунів.

Значну кількість нормативних документів НКП становлять т. з. правила космічної діяльності, що відповідно до ст. 8 Закону є обов'язковими для всіх суб'єктів косміч. діяльності та регулюють широкі за сферою космічно-правові відносини, зокрема норми експлуатаційної придатності об'єктів косміч. діяльності, порядок надання дозволів на право здійснення окремих видів косміч. діяльності та забезпечення контролю за провадженням такої діяльності; сертифікації та реєстрації об'єктів косміч. діяльності; організації, виконання та забезпечення косміч. запусків і польотів; нагляду і контролю за їх безпекою; охорони довкілля в процесі косміч. діяльності; проведення пошукових, аварійно-рятувальних робіт у косміч. галузі; проведення службового розслідування інцидентів та надзвичайних подій; будівництва, експлуатації, утримання та ремонту споруд і обладнання об'єктів наземної інфраструктури; навчання персоналу об'єктів косміч. діяльності; заходів щодо захисту косміч. діяльності від незаконного втручання в неї та деякі ін.

Законодавство, яке не є суто космічним, але застосовується в косміч. сфері, становлять нормативно-правові акти про держ.-приватне партнерство, про охорону довкілля (норми еколог. безпеки), про використання природних ресурсів (зокрема виділення зем. ділянок під об'єкти наземної інфраструктури), про містобудування (зокрема дотримання санітарно-гігієнічних вимог), про повітряний простір (узгодження трас польотів), про приватизацію та корпоратизацію, про дозвільну систему (надання дозволів і подання декларацій), про страхування (косміч. об'єктів та цив. відповідальності за шкоду), про право інтелект. власності, про трансфер технологій та ін.

НКП оперативніше, ніж МКП, реагує на тенденції, що домінують у сфері дослідження та використання косміч. простору. Гол. тенденцією сучас. етапу космонавтики в світі є її комерціалізація. Якщо на ранніх етапах косміч. розвитку в здійсненні діяльності, пов'язаної з розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у т. ч. з їх косміч. запусками із будь-якою метою, в Україні мали право брати участь виключно держ. суб'єкти, то починаючи з 2020 відповідне суб'єктне обмеження було зняте шляхом внесення змін до Закону про підприємництво; держ. монополія на здійснення косміч. діяльності була скасована, і до її провадження були допущені приватні суб'єкти. Встановлені більш гнучкі диференційовані підстави допуску до цієї діяльності. Водночас було модифіковано дозвільно-ліцензійний порядок у відповідній сфері: ліцензування суб'єктів було замінено двома паралельними процедурами, застосовними до різних видів косміч. діяльності: поданням декларацій або наданням дозволів.

На порядку денному в розвитку НКП в сучас. період переважають завдання, пов'язані з приведенням у відповідність косміч. законодавства України з європ. правом. У Розділі 5 Угоди про асоціацію Україна-ЄС «Економічне та галузеве співробітництво» виділена спец. глава 8 «Космос» (ст. 371–373), в якій визначені осн. сфери співробітництва сторін. Відповідно до цього в Україні розроблені й готуються до розгляду 2 законопроекти: «Про державне регулювання у сфері дистанційного зондування Землі з космосу», «Про державне регулювання у сфері супутникової навігації».

Н.Р. Малишева

НАЦІЯ (лат. *natio* – плем'я, народ) – спільнота людей, об'єднаних, незалежно від їх етнічного походження, усвідомленням своєї політ. суверенності, ідейної спільності, єдності по-

літ. інтересів, цілей і перспектив, єдиним громадянством, юрид. правами і обов'язками. Найважл. чинниками формування Н. є територія спільного проживання та прагнення, свідомість, воля до політ. уконституювання у формі самостійної держави. У цьому контексті В. Старосольський зазначав: «Свідомість і воля – основа нації». Зазначені чинники доповнюються культурними, мовними, соціальними, проте останні є не визначальними, а лише супутніми, в певні істор. періоди важл. у посиленні консолідаційних, мобілізаційних процесів, творенні нац. ідеології, міфології, менталітету, ідентичності, духовної культури.

Франц. академія 1694 визначила Н. як сукупність жителів однієї д-ви, країни, що живуть за єдиними законами та користуються однією і тією ж мовою. Відтоді поняття Н. набуло політ. значення і стало основою сучас. концепції політ., громадян. Н. Велика Французька революція утвердила таке розуміння Н., визнала її джерелом держ. (нац.) суверенітету. «Від французької революції саме слово “нація” означає, в протилежність до слова “народ” , вищий ступінь буття суспільства» (Л. Ребет). Франц. просвітителі сформуливали тер.-політ. концепцію Н. як групи людей, що живуть на одній території і підкоряються єдиним законам і урядам. Таке тлумачення Н. пов'язане з істор. особливостями західноєвроп. країн (Англії, Франції, Іспанії), де кордони держав не збігалися з межами етнічними і мовними, проте політ. єдність у межах д-ви сприяла етніч. та культур. зближенню (інтеграції) й формуванню сучас. Н. Англ. учений Дж. С. Мілл визначив Н. як самоврядування і громадянство. А франц. мислитель Ж.Е. Ренан назвав Н. щоденним плебісцитом, наголошуючи її політ. сутність і громадянський, дем. характер. В укр. політ. думці (М. Міхновський, С. Дністрянський, В. Липинський, В. Старосольський, О. Бочковський, Л. Ребет та ін.) таке розуміння Н. дістало всебічне теорет. обґрунтування.

У В. Липинського нація ототожнюється з поняттям держави: «Нація для нас – це всі мешканці даної Землі і всі громадяне даної Держави». Нац. ідея – це ідея побудови держави, тому вона є об'єднавчим чинником у суспільстві. В основі нац. ідеї – нац. громадський інстинкт. Така основа нац. ідеї впливає з психологічного розуміння Н.: «В основі поняття нації лежить містичне ядро». Ще менш можливо раціональними методами усвідомити якусь націю. «Саме відповідна політична форма вияву несвідомої, містичної, ірраціональної волі народу до вільного, неза-

лежного існування і є державністю». І лише тоді, зазначав В. Липинський, коли українська нація зможе «стихийну свідомість» (як почуття нац. індивідуальності) «поставити в такі зовнішні умови розвитку, щоб вона стала свідомою ідеєю, ідеєю зрозумілою і дорогою для наших мас так само, як розуміють і кохають свою національну ідею наші великі розвинені європейські нації», українці стануть модерною європ. нацією.

В цьому пункті перетворення стихійної волі на свідому волю як передумову державності сходилися позиції і В. Липинського, і О. Бочковського, і В. Старосольського. На думку О. Бочковського, модерна Н. – витвір нац. свідомості та волі до незалежного існування. І якщо народ – це етнографічна, ще не викристалізована національно маса, то Н. – масово усвідомлений і організований колектив. За І. Франком, глибоке усвідомлення державотворчих завдань має стати передумовою і найважл. чинником перетворення народу в Н. Відтак нац. свідомість, і зокрема нац. ідея, стає первинною ланкою в націєтворенні. Тому перед укр. інтелігенцією І. Франко висував величезної ваги завдання витворити з «етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися».

Найбільш ґрунтовно механізм трансформації нац. свідомості (як усвідомлення нацією своїх політ. інтересів, і насамперед здобуття власної держави) в державотворчих та націєтворчих процесах простежено в «Теорії нації» В. Старосольського. У розумінні сутності Н. він виходив із психолог. концепції. В. Старосольський заперечує визначальну роль таких чинників, як територія, культура, антропологічні (расові) особливості, мова, істор. традиції (що були покладені в основу атомістичної концепції, за якою Н. – сума таких прикмет, ознак і яка була покладена в основу сталінсько-радянської теорії Н.). «Огляд поодиноких “прикмет нації”» дає передусім негативний результат, що ані ніяка з них сама, ані усі, чи деякі з них разом не дають істоти нації». «Воля... се той чинник, який означену спільність людських одиниць перетворює в гуртову цілість, в суспільство». В. Старосольський вирізняє «стихийну» і «свідому» волю. Перша творить сусп.-во, спільно-

ту, Н., друга – державу, спілку. «Два чинники, стихійна воля з одного, «чистий розум» з другого, правлять життям людства, доповнюють себе, виправляють, і представляють собою його два різні обличчя». Політичність, на його думку, є сутнісним критерієм Н., бо творить Н. як «політично активну народність». Н. є явищем Нового часу, нової доби історії людства. І тому слід говорити не про відродження, а про народження націй, які, за словами К. Реннера, «після вікового доспівання та політ. пасивності відчують себе силою, покликаною історією, домагаються володіння державою як найвищим знаряддям сили і змагаються до політ. самовизначення».

За В. Старосольським, Н., як абсолютна спільнота, що не допускає обмеження інтересів, оскільки є їх центром, має тенденцію кожний люд. інтерес «націоналізувати». Тому не може не «займати становища» щодо д-ви, і навпаки. І Н., і державу характеризує універсальність інтересів, причому Н. є їх центром, а д-ва засобом реалізації. Н. – організм, держава – механізм. Із втратою власної д-ви через певні істор. обставини (внаслідок загербн. воен тощо) Н. не припиняє існування, оскільки не втрачається нац. ідея і воля до політ. суверенності як осн. націєтворчий чинник. Втрата «цілі» не означає втрати «напрямку» (що лежить в основі «стихійної волі»), тобто не означає втрати Н. Відсутність політ. суверенітету у формі власної держави не означає відсутності Н., на чому акцентує В. Саросольський: «Нема народу без віри в його безсмертність. З вірою сею нація родиться і з утратою її мусіла б умерти. Діяльна, жива воля нації родиться з віри в її безсмертність, в се, що будуччина належить до неї».

Лит.: Bauer, Otto. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Vienna, 1907; Дністрянський С. Самовизначення народів. Воля. 1919. Т.5, ч.3; Старосольський В. Теорія нації. Відень, 1922, К., 1998; Бочковський О.І. Вступ до націології. Л., 1934, К., 1998; Kohn, Hans. The Idea of Nationalism. New York, 1944; Крупницький Б. «Нація» в козацькій Україні XVIII віку. Україна. Париж, 1952. № 8; Gellner, E. Nations and Nationalism. Itaca, NY, 1983; Стецько Я. Українська вільна концепція. Твори. Т.1. Мюнхен, 1987; Anderson, B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, 1991; Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. К., 1994; Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. Історичні есе: В 2 т. К., 1994; Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. К, 1995; Miller, D. On Nationality. Oxford, 1995; Янів В. Психологічні основи окциденталізму; Мюнхен, 1996; Seton-Watson, Hugh. Nations and States. Boulder, Colo, 1997; Ребет Л. Теорія нації. Л., 1997; Брюейкер Роджерз. Переобрамлений

націоналізм: Статус нації та національне питання у новій Європі / пер. з англ. Л., 2006; Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т.1. Л., 2019.

І.О. Кресіна

НЕВІЗНАНІ ДЕРЖАВИ (англ. *unrecognised states*) – загальна назва для цілої групи держав та специф. політико-територіальних утворень, що де-факто, маючи ознаки державності (визначена територія, постійне населення, система урядування, здатність вступати у відносини з ін.), де-юре обмежені в можливостях виступати повноцінними суб'єктами міжнар. відносин, оскільки не отримали широкого дипломат. визнання. Останнє означає, що їхній статус як д-ви з певних істор., правових, геополіт. чи ідеол. причин є предметом суперечок, або не визнається з боку однієї або більше держав-членів ООН.

Залежно від контексту, наукових, світоглядних, політ. та ін. позицій, визначення й тлумачення цього терміна, а також і сам термін, можуть суттєвим чином різнитися. Як наслідок, до категорії Н.д. дослідники можуть відносити будь-які державоподібні утворення з невизначеним статусом, включаючи віртуальні д-ви, спірні або контрольовані невизнаними режимами території та ін. Попри різницю в підходах, ключовим для віднесення певного утворення до категорії Н.д. вважається факт визнання – односторонній, добровільний акт держави, у якому вона прямо чи опосередковано заявляє про встановлення офіц. чи факт. відносин з новим суб'єктом міжнар. права. Варіантом факт. визнання вважається визнання *ad hoc* («разове, на цей випадок»)

Як синоніми Н.д., може використовуватися широкий спектр термінів і понять, найбільш усталеними й широко використовуваними серед яких є «квазідержава» (англ. *quasi-state*), «де-факто держава» (англ. *de facto state*), «самопроголошена держава» (англ. *self-proclaimed state*). Менш поширеними є терміни «штучна держава» (англ. *artificial state*), «бездержавні території» (англ. *stateless territories*), «суперечливі держави» (англ. *contested states*), «політичні утворення, що зароджуються» (англ. *incipient political entities*), «держава-в-державі» (англ. *state-within-state*), «неспроможна держава» (англ. *failed state*), «крихка держава» (англ. *fragile state*) тощо.

Більшість таких держав являють собою субнаціональні регіони, територія яких, як правило, формально належить ін. д-ві, що є членом міжнар. співтовариства й не визнає самовільної сепесії. Деякі з них користують-

ся військ., екон., політ. та дипломат. підтримкою третіх країн, зацікавлених у їхньому існуванні. Міжнар. консенсус найчастіше підтримує претензії материнської д-ви на сепаратистську територію, внаслідок чого Н.д. можуть характеризуватися міжнар. спільнотою як нелегітимні, сепаратист. утворення або окуповані регіони. У багатьох ситуаціях на міжнар. невизнання впливає присутність іноз. військ. сил на території спірного утворення, яку міжнар. співтовариство може вважати окупацією (ефективним контролем) ін. держави.

Як наслідок відсутності міжнар. визнання, Н.д. можуть мати обмежений доступ до іноз. допомоги, інвестицій, кредитів, участі в міжнар. інституціях та орг-ціях або не мати ніякого. Тому вони часто характеризуються стагнацією або розпадом економіки та політ. нестабільністю, можуть виступати осередками незаконної торгівлі (контрабанди), міжнар. злочинності та бути потенц. джерелами екол. загроз, у т. ч. для їхніх сусідів.

Геополіт. і правовий феномен появи територій з невизначеним чи спірним статусом та самого терміна «Н.д.» пов'язані з дезінтеграцією колоніальних імперій та багатонац. держав (СРСР, СФРЮ та ЧССР) у 2-й пол. XX ст. Існування Н.д. є наслідком колізії принципів непорушності держ. кордонів (п. 4 ст. 2 Статуту ООН та розділ III «Заключного акту Народи з безпеки та співробітництва в Європі» від 01.VIII.1975, або Гельсінкського акту) та правом на самовизначення народів (п. 2. ст. 1 Статуту ООН).

Така ситуація додатково ускладнена співіснуванням у чинному міжнар. праві двох взаємно суперечливих концепцій визнання нових держав. Згідно з конститутивною доктриною, яка виникла ще в XIX ст., існування д-ви настає з моменту, коли ін. суверенні суб'єкти міжнар. відносин визнають її такою. Натомість декларативна доктрина, закріплена в Конвенції Монтевідео про права й обов'язки держав від 26.XII.1933 (набула чинності в 1936), проголошує, що д-ва існує незалежно від будь-якого акту визнання з боку ін. держав. Хоча ці підходи з точки зору міжнар. права є рівними, на практиці країни часто надають перевагу одному з підходів на противагу ін. Також наразі не існує актуального кодифікованого міжнар.-правового акту, який би містив універс. механізм та чіткі критерії для визнання нових держав міжнар. спільнотою. Тому на практиці визнання нових держав часто здійснюється окремими договорами й угодами країн чи резолюціями міжнар. органів та орг-цій, виходячи з норм міжнар. зви-

чаєвого права, заг. принципів міжнар. права чи міркувань політ. доцільності й нац. безпеки. Формально, залежно від характеристик та особливостей ситуації, у якій вони перебувають, за кількісним та якісним критерієм визнання наявні д-ви та тер. утворення можна поділити на такі групи:

1. Члени ООН, не визнані принаймні одним членом ООН: Ізраїль (не визнаний 28 членами ООН та Палестинською Державою), КНР (не визнана 13 членами ООН та Ватиканом, які вважають Китайську Республіку (Тайвань) єдиним легітимним урядом Китаю); Північна Корея (не визнана 7 членами ООН, а також Республікою Китай та Ватиканом); Вірменія (не визнана Пакистаном); Кіпр (не визнаний Туреччиною); Південна Корея (не визнана Північною Кореєю).

2. Не члени ООН, визнані принаймні одним членом ООН: Республіка Китай (Тайвань), офіц. визнана 13 країнами-членами ООН та Ватиканом, не визнається КНР; Західна Сахара (офіц. визнана 44 країнами-членами ООН); Республіка Північний Кіпр (визнана лише Туреччиною); Палестинська держава (визнана 138 членами ООН, Ватиканом та Західною Сахарою); Косово (визнана 97 країнами-членами ООН, а також Республікою Китай, Островами Кука та Ніуе).

3. Визнані лише не членами ООН: Сомаліленд (офіц. не визнаний жодною д-вою, хоча підтримує неофіц. відносини з кількома державами-членами ООН й Республікою Китай).

4. Суб'єкти з обмеженим визнанням суверенітету: Суверенний військовий Мальтійський орден (SMOM) встановив повні дипломат. відносини зі 111 державами-членами ООН, а також підтримує дипломат. відносини з Європейським Союзом, Ватиканом і Державою Палестина, бере участь в ООН як спостерігач. Можуть також існувати ін. класифікації Н.д. або територій, кожна з яких може спиратися на певні їх унікальні особливості, кількісні чи якісні критерії.

Некоректним є використання термінів Н.д. або «невизнані республіки», а також їх «самоназв» щодо тих квазідерж. утворень, які постали внаслідок сепаратизму за безпосередньої участі РФ шляхом маніпуляцій окремими нормами міжнар. права з використанням військ. сили та інструменту псевдореферендумів («Абхазія», «Південна Осетія», «Придністров'я», «ЛНР», «ДНР», «ННР»). Це створює хибне уявлення про особл. характер та відокремленість цих територій, що нібито дають їм підстави претендувати на спец. статус, відмінний від решти регіонів України, Грузії, Молдови чи Азер-

байджану, розмиває реальну їх сутність як де-факто маріонеткових (сателітних) режимів, які контролюються та в екон., дипломат. й військ. плані підтримуються Росією. Такі псевдодержави є інструментом рос. гібридної агресії та повзучої експансії (іредентизму) Росії на т. з. «пострадянському просторі», а метою їх існування є деструктивний вплив на політ. процеси в д-вах з числа колиш. республік СРСР, які вважаються агресором зоною своїх пріоритетних інтересів. Правомірним і найбільш адекватним щодо «ЛНР» та «ДНР» є застосування термінів «тимчасово окуповані території», або «території, які перебувають під ефект. контролем Росії», «терористичні організації». А на позначення органів управління, які забезпечують оперативний контроль за функціонуванням цих територій, доцільніше вживати термін «окупаційна адміністрація».

Напрацювання й підписання нового універсального документа імперативного характеру, що відповідав би реаліям сьогодення й врегульовував конкр. механізми утворення нових держав та правові наслідки, що виникають за таких обставин, матиме велике практ. значення. Окрім того, від вирішення проблеми загальноприйнятних критеріїв міжнар. визнання держав напругу залежить належне правове врегулювання багатьох міжнар. конфліктів.

Лім.: Caspersen, N. Unrecognized states in the international system. New York, 2011; Теленко О.М. Невизнані держави сучасного світу: сутність поняття та проблема визнання. *Гілея: наук вісник*. К., 2016. Вип. 105.; Далиявська Т.П. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз: моногр. К., 2018.

О.О. Кордун

НЕЗАКОННІ ВОЄНІЗОВАНІ (ЗБРОЙНІ) ФОРМУВАННЯ – організовані об'єднання індивідів, утворені всупереч чинному законодавству для досягнення політ. або ін. цілей з використанням засобів збройного насильства. Гол. ознакою Н.в.(з.)ф. є наявність у них організаційної структури воєнного типу, що базується на принципах єдиноначальності, субординації, дисципліни, військ. та фіз. підготовки. До збройних формувань належать воєнізовані групи, які незаконно мають на озброєнні придатну для використання вогнепальну, вибухову та холодну зброю. Осн. мотивами участі людей у Н.в.(з.)ф. є фін. забезпечення, можливість збагачення в антиправовий спосіб (грабування, шантаж), девіантні відхилення у структурі особистості, реліг. переконання або комбінація кількох мотивів, джерел.

Законодавство України (ст. 260 Кримінального кодексу України) передбачає кримін. відповідальність за: створення не передбачених законом збройних формувань або участь у їх діяльності; керівництво цими формуваннями, їх фінансування, постачання їм зброї, боєприпасів, вибухових речовин чи військ. техніки; участь у складі цих формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на громадян. Водночас особа, яка перебувала в Н.в.(з.)ф. звільняється від кримін. відповідальності, якщо вона добровільно вийшла з такого формування та повідомила про його існування органи держ. влади чи органи місц. самоврядування.

Деякі держави (зокрема РФ) всупереч власному законодавству сприяють створенню, підготовці, забезпеченню Н.в.(з.)ф. з метою їх використання проти ін. держав або у внутрішньополіт. процесах. Прикладом може слугувати відома з 2013 приватна воєнна компанія «Вагнер», яка брала участь у рос.-укр. війні, застосовувалась для збурення сусп.-політ. ситуації в кількох азійських та африк. країнах, а також виступила проти рос. правлячого режиму в 2023.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянчук

НЕЙРОЛІНГВІСТИЧНЕ ПРОГРАМУВАННЯ (НЛП) – модель пояснення процесу структурування людиною власного досвіду, програмування свого мислення, емоцій та поведінки; набір психолог. технік, які дають змогу впливати на думки та поведінку людей. Родоначальниками НЛП вважаються студент ф-ту математики Річард Бендлер та професор лінгвістики Джон Гріндер з Каліфорнійського ун-ту. У назві «НЛП» частка «Нейро» вказує на те, що для опису реального досвіду людини необхідно знати і розуміти «мову мозку» тобто ті нейрологічні процеси, що відповідають за зберігання, переробку та передачу інформації. «Лінгвістичне» акцентує визначальну роль мови не лише під час опису особливостей механізмів мислення та поведінки, а й у самому процесі організації комунікації. «Програмування» визначає системність процесів розуму та поведінки (програма означає чітку послідовність кроків, спрямованих на досягнення якого-небудь результату).

В основі популярності НЛП лежить використання «феномену природи взаємодії трьох» (свідомості – підсвідомості – реальності). Ключова мета використання НЛП у політиці полягає в тому, щоб за допомогою психотехнологій проникнути у підсвідомість окремої людини/групи/маси і змодельовувати та активізувати таку поведінку об'єкта впливу, яка б

максимально сприяла завоюванню, використанню та втриманню влади.

Ключовим терміном, якими оперує НЛП є *пресуппозиція* (*presuppositions*) – ідея/думка, що сприймається на віру без доказів для того, щоб комунікація мала сенс; припущення, що заздалегідь (пре) підтримують (суп) якийсь певне твердження (позиція). Базові пресуппозиції НЛП: «карта» – не «територія»; «реакції людей відповідають їх внутрішнім картам»; «значення залежить від контексту»; «свідомість і тіло неминуче впливають одне на одного»; «особистість і поведінка – це різні явища; ми є чимось більшим, ніж наша поведінка»; «кожен вид поведінки практичний і корисний у певному контексті»; «не буває поразок, є лише зворотний зв'язок»; «людина з найбільшою гнучкістю має найбільший вплив у системі» та ін.

Перший етап практичної реалізації НЛП це *калібрування* – процес розпізнавання станів ін. людини на основі аналізу її невербальних сигналів (руху очей, тону м'язів, змін кольору шкіри, розширення зіниць, частоти дихання та ін.). Під час калібрування з'ясовується, до якої репрезентативної системи належить об'єкт впливу. Репрезентативна система – переважний спосіб обробки, зберігання та повторного відтворення раніше отриманої інформації. Осн. сенсорними репрезентативними системами є візуальна, аудіальна і кінестетична.

Другий етап – *підлаштовування* – процес установлення й підтримання рапорту з ін. людиною шляхом приєднання до її моделі світу, мови, ідеалів, цінностей, справжніх переживань. Відомі фахівці з НЛП Г. Олдер і Б. Хезер стверджують, що налагодження ефект. контакту в спілкуванні, тобто встановлення рапорту, досягається шляхом підлаштовування за такими параметрами: фізіологія (поза і рухи тіла); голос (тон, темп мовлення та ін. характеристики); мова й спосіб мислення (використовуваний словник і відповідна система уявлень); переконання й цінності (те, у що люди вірять і що вважають важливим); особистий досвід (пошук спільної основи в профес. діяльності та інтересах); *дихання* (підлаштовування під частоту дихання, його глибини та інтенсивності).

Третій етап *приєднання* – демонстрація, імітування, засвоєння зовн. виявів поведінки ін. людини (манери говорити, жестикуляції тощо) з метою налагодження та посилення рапорту. Фахівці вважають приєднання таким, що відбулося, якщо: а) зміна пози ініціатора впливу невдовзі викликає відповідну реакцію партнера, який, підсвідомо

підлаштовуючись, приймає аналог. позу; б) співрозмовник починає мимоволі імітувати жести та особливості мовлення особи, яка використовує технології НЛП. Інакше кажучи, хто неусвідомлено імітує пози, жести, особливості мовлення ін. людини, той уже визнає її як «свою», і тепер йому значно легше буде погоджуватися з її словами, думками, вчинками.

Четвертий етап – *ведення* – тип взаємодії, коли ін. людина, група, маси змінюють свій стан та поведінку вслід за змінами стану ініціатора впливу. У ширшому розумінні суть цього способу взаємодії полягає в можливості контролювати поведінку індивіда, групи, мас та спрямовувати їх енергію й дію в потрібне русло, вести їх як вербально, так і невербально. Для політ. маніпулятора, який використовує НЛП, ведення є потужною зброєю, адже тоді об'єкт впливу практично втрачає здатність до будь-якої форми критич. мислення, не чинить опору, «просто» здійснює необхідні вчинки, практично не усвідомлюючи їхніх причин і наслідків.

Використання НЛП у політ. сфері має свої особливості, оскільки дія тут не стільки спрямовується на окрему людину, скільки на групу/масу. В цьому варіанті комунікат. контакту встановлення рапорту суттєво ускладнюється тим, що ініціаторові впливу потрібно одночасно підлаштовуватися до значної кількості осіб, яким притаманні різні мови тіла, характеристики голосу тощо. За цих обставин теорія та практика НЛП рекомендує підлаштовуватися передусім до переконань, цінностей та особистого досвіду, активно шукаючи спільний знаменник, тобто «те, що об'єднує» цю групу/масу. Процес застосування НЛП у політ. сфері має низку специф. рис та особливостей: використання практично всього спектра потенційних об'єктів впливу (окрема людина – група – маса, з особливим акцентом на масу); гранична прихованість/утаємненість використання технологій НЛП; спрощення/огрублення базових ешелістських процесів калібрування, рапорту тощо; систематичне порушення одного з ключових принципів нейролінгвістичного програмування «екологічності», суть якого полягає у тому, що будь-яка зміна здійснена у системі поглядів, світогляду окремої людини має бути органічно сприйнятою/сумісною з ін. частинами системи (найближчим оточенням; групою, до якої вона належить; сусп-ва загалом); різке зростання рівня ціннісності ініціаторів використання технологій НЛП; залежність частоти та інтенсивності використання ешелістських технологій від рів-

ня політ. протистояння/політичних змагань; відсутність адекватної оцінки сусп.-вом фактів використання прийомів і методів НЛП у політ. боротьбі.

НЛП має потужний арсенал засобів психолог. впливу, за допомогою яких може здійснюватися процес корегування мислення, емоцій і поведінки як окремої особи, так і значної маси людей. Прийоми НЛП у політ. сфері можуть використовуватися, і як інструмент реалізації позитив. намірів (вселення віри у власні сили, надії на краще майбутнє; блокування думок/згадок про трагічні/деморалізуючі моменти/події тощо, що надзвичайно важливо для мобілізації сусп. ресурсів та сил для поступального розвитку, стимулювання перспективних сусп. змін на краще), і як потужний засіб маніпулятивного впливу із негат. умислами (навіювання певних думок, ідей, образів з метою тотальної деморалізації; корегування мислення на рівні підсвідомості; формування та непомітне нав'язування штучних мотивів прийняття рішень та забезпечення необхідної політ. маніпуляторів поведінки об'єкта впливу тощо).

О.Д. Бойко

НЕЙРОМАРКЕТИНГ – комплекс прийомів, методів і технологій, що формується на стику/перетині екон. теорії, нейробіології, психології та медицини і може використовуватися у процесі боротьби за владу, її легітимізацію та утримання. В основі Н. лежить статистична обробка даних, отриманих у процесі психофізіологічних досліджень. Об'єктом його вивчення є досить широкий спектр реакцій/змін у поведінці людини – ретельно досліджуються пульс, процес потовиділення, струми мозку, рухи зіниць та ін. спонтанні реакції. Крім того, останнім часом активно застосовують магнітно-резонансне сканування головного мозку. Практичне застосування Н. має на меті з'ясувати особливості підсвідомих реакцій на зовн. подразники окремої людини/групи/маси з метою подальшого використання цієї інформації для потреб бізнесу, політики тощо. Концептуально в основі Н. лежать два взаємопов'язані процеси: збір та інтерпретація інформації про мимовільні реакції людини на які-небудь особливості та елементи товару або торгової марки: назва, логотип, поєднання кольорів, аудіосигнали, символи тощо. Ключова ідея Н. полягає в тому, щоб у потрібні моменти «вмикати» підсвідомість на прийом реклами, «потрібної» товарної пропозиції тощо і «вимикати», коли в цьому є потреба.

Основи концепції Н. були закладені вченими Гарвардського ун-ту наприк. XX ст. Поштов-

хом до її появи стала гіпотеза про те, що осн. частина розумової діяльності людини (понад 90%), включаючи емоції, є неусвідомленою і відбувається на рівні підсвідомості. Родоначалником Н. вважають професора Гарвард. ун-ту Дж. Залтмена, який не лише розробив заг. методи нового інструменту впливу на окрему людину/групу/масу, а й запатентував спец. технологію, що отримала назву ZMET, від Zaltman Metaphor Elicitation Method – «метод отримання метафор Залтмена». В основі ZMET лежить цілеспрямоване вивчення підсвідомих реакцій людини. За допомогою наборів спеціально підібраних картинок, що символізують приховані образи-метафори, фахівці вивчають специфіку емоц. відгуку, тобто характеру реакції людини (позитивна/негативна/нейтральна). На основі отриманих результатів і конструюються образи та графічні колажі, що надалі закладаються в основу рекламних роликів та ефективно стимулюють купівельний попит. Маркетингова технологія ZMET досить популярна у замовників, нині її використовують понад 200 відомих фірм (фірма-виготовлювачів Coca Cola, Proctor & Gamble, General Motors, Bank of America та ін.).

Логічним продовженням технології Дж. Залтмена стали напрацювання фахівців з Інституту наук про мислення Брайтхаус з амер. міста Атланта. Розроблений ними наприк. 2002 новий метод хоч і наслідував методіку ZMET, але й містив суттєву новизну: реакція клієнтів, які проходили обстеження, фіксувалась не під час бесіди з психологами, а в результаті безпосереднього сканування та аналізу сфер мозку, що активізувалися при цьому. Такий підхід дав змогу гранично точно на основі знімків сканера встановити приховані преференції споживача з особливого забарвлення окремих сфер мозку, що реагують емоційно позитивно/негативно на ту чи ін. рекламу.

На сучас. етапі технології Н. набули значного поширення не лише у бізнесі, а й у політиці, мистецтві тощо. Основи та принципи Н. як форми психолог. впливу виклав у своїй книжці «Нейромаркетинг: Візуалізація емоцій» відомий нім. фахівець А. Трайндл. Його базові ідеї та постулати активно використовуються у технології політичного Н. Їх суть і зміст можна інтерпретувати так:

1. «Чим вищою є емоційність товарної презентації, тим вищою є нейронна активність». Емоційна політ. акція завжди матиме більший ефект ніж формальна, оскільки у її процесі легше впливати на підсвідомість значних мас людей, використовуючи мані-

пуляційні ефекти навіювання, зараження тощо, які врешті-решт зумовлять у присутніх домінування емоц. відчуття над логічним мисленням.

2. «Чим вищою є нейронна активність, тим вищою є готовність особи до прийняття рішення». Для політика-початківця головне – щоб його помітили і запам'ятали. З цією метою, висловлюючись лексикою Н., претенденту у політики потрібно максимально вплинути на «нейронну активність» потенційного електорату, і не так вже й важливо, з чим буде пов'язане його ім'я – з яскравою перемогою чи гучним скандалом.

3. «Мотивація, якою керується людина, суттєво впливає як на первинну емоц. оцінку товару/процесу/явища так і на остаточне рішення». Політтехнолог, використовуючи прийоми Н., залежно від специфіки об'єкта впливу, може обрати альтернативні методи: а) якщо контингент виборців однорідний (молодь, пенсіонери, жінки тощо), то використовується адресне врахування мотивації; б) якщо аудиторія неоднорідна, то в процесі маніпулятивної акції здійснюється поетапне сходження на «піраміду Маслоу»: фізіолог. потреби (їжа, вода, відпочинок); потреба в безпеці (стабільність, порядок, захист), в любові, прихильності та приналежності (сім'я, дружба), пошані (визнання, статус, слава), самореалізації (самоповага, розвиток здібностей).

4. «Процес протікання нейронної активності у чоловіків і жінок суттєво різняться». Під час переговорів політтехнолог може використати: більш швидку реакцію чоловіків на подразник (різке зростання нейронної активності, що потенційно засвідчує готовність до рішення) для підштовхування опонента до стрімких, але непродуманих дій (укладання не вигідної угоди/розриву переговорного процесу), а помірковану реакцію жінок – для затягування в разі потреби ходу обговорення, стимулювання вагань і сумнівів у таборі супротивника.

5. «Нейронну активність у чоловіків і жінок спричиняють різні мотиви». Політик, який хоче мати політ. підтримку в масах, ніколи не виголошуватиме одну й ту саму промову в колективі, де переважають чоловіки, і там, де більше жінок. З чоловіками мова, вірогідно, йтиме про необхідність радик. реформ та нові перспективи, а з жінками – про соц. захист, проблеми молодих сімей та ін.

6. «Різні товарні групи спричиняють неоднакову нейронну активність». Кожен політ. товар у покупця асоціюється з певним видом діяльності, забезпеченням тієї чи ін. потреби. У його свідомості вибудовуються цілі ланцю-

ги асоціацій, підкріплені емоціями. Вдало обраний позит. асоціативний ряд – одна з ключових умов успіху політ. реклами.

7. «Нейронна активність при візуальному сприйнятті спочатку починається з підсвідомої емоційної оцінки побаченого». Оскільки інформація до свідомого аналізу пропускається лише крізь фільтр підсвідомої емоц. оцінки побаченого, політтехнолог найчастіше і використовує її як інструмент впливу на емоції. Така його дія має на меті: а) регулювання інформ. потоку (пропускати «необхідне»/блокувати «шкідливе»); б) навішування емоц. ярликів на певні інформ. файли, «добре» – «погано», «корисний» – «шкідливий», «приємний» – «неприємний» тощо).

8. «Із віком нейронна активність знижується». Щоб вплинути на сегмент літніх людей в електоральному полі, політтехнолог найчастіше: а) спекулює на найнижчій лінії мотиваційних потреб (їжа, захист, житло); б) загострює увагу на потребі захисту старих ідеалів та принципів; в) стимулює процес «інтенсифікації нейронної активності» літніх людей шляхом ініціації та тиражування у ЗМІ ностальгічних настроїв та спогадів.

9. «Для досягнення успіху у торгівлі слід дотримуватися парадоксальної формули “менше товару – більше продажів”». Після ретельного вивчення специфіки цільової групи (соц. та нац. стан, переважаючі політ. погляди та орієнтації, основні устремління та ідеали тощо), яку бажано переконати й залучити на свій бік під час чергових виборів, політтехнолог готує свій «товар»: а) визначає політика, який би не лише легко сприймався електоратом як «свій хлопець», а й був ще чимось цікавим аудиторії; б) формулює кілька лаконічних і зрозумілих програмних популістських тез (якщо при владі – «тез-обіцянок», якщо в опозиції – «тез-вимог»), які б знаходили відгук у широких масах; в) складає та пропагує коротке гасло передвиборчої кампанії, яке б підштовхувало до «потрібного» рішення; г) організовує низку гучних «презентацій» всього маніпулят. комплексу (політика – програми – слогана) і тиражує їх у ЗМІ.

10. «Успіх у торгівлі неможливий без інсценування, що експлуатує підсвідомість». Інсценування – один з осн. прийомів/інструментів маніпулятора, бо за його допомогою створюється атмосфера/ситуація, у якій набагато легше впливати на окрему людину/групу/масу, оскільки штучно створюється значна кількість факторів, що не лише відвертають увагу, а й активно впливають на підсвідомість. За цих обставин ініціаторові маніпу-

лят. дії набагато легше ніж за ін. обставин використати решту засобів впливу та цілком контролювати ситуацію, що розгортається за його сценарієм.

У відповідності з вищезазначеним політичний Н. – це не просто маніпулятивний, а надманіпулятивний засіб впливу, бо при використанні «звичайних» маніпулят. технологій, як правило, спрацьовує досить довгий ланцюжок необхідних дій (пробудження інтересу – входження маніпулятора у довіру – зацікавлення інтригою – здійснення відволікаючого маневру – реалізація акту підміни/приховування – констатація сфабрикованого результату – приховане/відкрите спонукання об'єкта маніпулювання до певних дій/поведінки). Зовсім ін. специфіку та характер впливу має процес використання інструменту політичного Н., що дає змогу гранично швидко та адресно спрямувати «потрібну» маніпуляторіві емоційно забарвлену інформацію просто у підсвідомість окремої людини/групи/маси і активно, а головне – непомітно для об'єкта дії, простимулювати його поведінку в напрямі, необхідному/бажаному для ініціатора маніпулят. впливу.

О.Д. Бойко

НЕКОМБАТА́НТИ (від *не...* – префікс-заперечення та франц. *combatant* – той, що веде бій; воїн, боець) – особи, які входять до складу збройних сил, але не беруть участі в безпосередніх бойових діях, хоча й специфічно їх забезпечують. Н. мають право застосовувати особисту зброю лише у разі самооборони. Є дві осн. категорії Н.: духовні особи (священнослужителі) та мед. працівники у складі збройних сил. До Н. можуть бути віднесені й ін. цивільні працівники (техніки, енергетики, масмедійники), які не носять і не застосовують зброю, реально не беруть участі в бойових діях, але перебувають у районі цих дій. Ст. 13 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 до Н. відносить осіб, які територіально перебувають у районі дислокації військ, але не входять до їх складу безпосередньо – цив. осіб екіпажів літаків, військ. кореспондентів, працівників логістичних служб, комун.-побутових працівників, які обслуговують армійські підрозділи (за умови, що вони отримали відповідний дозвіл від командування тих збройних сил, які вони супроводжують). Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 визначає, що Н. (мед.-санітарний персонал та духовенство) не повинні вважатися військовополоненими, якщо їх затримано ворожою державою

під час надання ними допомоги полоненим військовослужбовцям (ст. 33). Для Н. мають створюватися необхідні умови для виконання ними обов'язків в інтересах військовополонених, які, як правило, є їхніми співгромадянами.

Лім.: Alexander Pearce Higgins. *Non-combatants and the War* (Claccic Reprint). Oxford University Press, 1914.; Rose Macaulay. *Non-Combatants and Others*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014; Philipp Ambach, Frederic Bostedt, Grant Dawson, Steve Kostas. *The Protection of Non-Combatants During Armed Conflict and Safeguarding the Rights of Victims in Post-Conflict Society*. BRILL, 2015.

В.Ф. Смоляннюк

НЕКРОПОЛІТИКА – комплекс заходів щодо створення умов, непридатних для життя (перетворення людей у «живих мерців») або масове знищення індивідів; використання посмертних об'єктів і місць насильства для дисциплінування і покарання живих.

Уперше була сформульована А. Мбембе для позначення сучас. форм влади, що здійснюють «максимальне знищення людей» за допомогою важкого озброєння і зводять величезні маси населення до форми соц. існування «живих мерців» як право суверена визначати, кому жити, а кому вмирати. У дусі постколоніального дискурсу вчений доводить, що переформатування світу на тлі нових циклів переміщення населення породило нове прагнення до створення ворогів (старих – «негр і єврей» і нових – «мігрант, біженець і мусульманин»). На його думку, смерть, убивство і війни стали новою формою суверенітету, а насильство як засіб може перетворитися на нескінченне «руйнування заради руйнування». Як вихід А. Мбембе пропонує боротися за повернення до життя саме в тих умовах, які змусили людину жити в стані смерті. Колект. організація як форма боротьби дає змогу ізольованому суб'єкту стати частиною колект. суб'єкта, в якому він може порвати з колоніальним сприйняттям себе через різноманітні культурні практики. Він висуває ідею «планетарної демократії», де всі істоти мають право на приналежність, правосуддя і репарації.

Подальші дослідження ускладнили концепцію і запропонували нові виміри Н., вивчаючи її прояви в судах, місцях ув'язнення, мучеництві, гендерній політиці, колект. пам'яті та вимогах репарацій. Розуміння Н. було доповнено аналізом позитив. інструментів конститування спільноти через практику догляду за померлими, позитив. втручанням щодо мертвих тіл, поховань і скорботи.

Витоки Н. можна знайти в ідеї мучеництва. Впродовж усієї історії людства реліг. та нац. наративи заохочували до самопожертви заради великої мети. Релігії Єгипту, Месопотамії та Старод. Греції включали поняття героїзму та самопожертви для захисту добра від зла. У переслідуваних спільнотах, таких як ранні християни в рим. епоху, мучеництво слугувало: зміцненню авторитету, ескалації боротьби, консолідації групи, легітимізації альтернат. культури і створення відчуття відмежованості та ворожості щодо ворога. Від «культу мучеників свободи» під час Французької революції до «культу полеглих солдат» після Першої світової війни існує безліч прикладів використання мучеників для досягнення політ. цілей. З-поміж світових релігій нині іслам, зокрема джихадистська версія сунізму, найбільш відомий своїм акцентом на чеснотах мучеництва. Наратив світського і реліг. мучеництва є одним з найбільш потужних інструментів у політ. боротьбі для формування і консолідації народної підтримки у процесі реліг. та нац.-визвольних воєн. Наративи мучеництва використовуються для формування почуття солідарності, посилення масової мобілізації та збереження сакральних цінностей спільноти. У цьому контексті мученики відіграють подвійну роль, делегітимізуючи ворога зовні й водночас зміцнюючи статус групи мучеників у громаді. Типовим є створення «некрополітичних просторів» – розташування кладовищ чи пам'ятників полеглим вздовж повсякденних маршрутів громадян або центрів влади (напр., мавзолей В.І. Леніна). Глорифікація мучеництва, смерті та крові особливо часто використовується недемократичними режимами як інструмент формування колект. пам'яті, ритуалів, символів, міфотворчості та масової мобілізації (напр., посилена міфологізація Великої Вітчизняної війни путінським режимом напередодні рос.-укр. війни). Авторитарні режими можуть: політизувати (для збереження дискурсивної гегемонії над новинами про смерть); деполітизувати (для демобілізації населення навколо вбивства політ. опонентів); нормалізувати (як невід'ємну рису профес., соц.-екон., гендерного статусу). Поряд з терміном Н. використовується термін «некрополітичне насильство» для позначення каліцтва, розчленування, оголення, осквернення і публічної демонстрації тіл загиблих, осквернення кладовищ і могил; перешкоджання похоронним процесіям; масові поховання тощо. Така форма некрократії використовує мертві тіла та місця насильства для дисциплінування живих і є надзвичайно впливовим інструментом, що значно усклад-

нює будь-які процеси примирення між сторонами конфлікту, прикладом чого стало виявлення масових поховань після звільнення Бучі.

Проявом Н. можна вважати громадянську смерть (або оголошення особи поза законом), витоки якої простежуються у правових категоріях *infamy* у Старод. Греції та *sacer* у Старод. Римі, що означали позбавлення низки прав і покарання через оголошення поза законом. В англосаксон. правовій системі фіксувалася *civiliter mortuus* (громадянська смерть): втрата практично усіх громадян. прав після засудження. У Франції Кодекс Наполеона передбачав позбавлення засудженого усіх громадян. прав до 1864 року.

Особливістю новітніх форм громадян. смерті є існування груп людей, які вважаються мертвими для закону, не будучи засудженими за вчинення окремих злочинів. Хоча у дем. країнах у XX ст. громадян. смерть було скасовано як правовий інструмент, проте вона фактично залишилася політ. методом придушення опонентів, представників меншин шляхом позбавлення їх громадян. прав. Останній приклад використання статусу громадян. смерті зафіксовано у Законі про денатуралізацію Третього Рейху (1933) та Нюрнберзьких законах (1935), що позбавляли євреїв і представників ін. меншин громадянства. Це призвело до політики остаточного розв'язання – тотального насильства щодо окремих груп, яке знаменує істор. перехід до біополіт. та некрополіт. влади.

У міжвоєнний період тоталітарні режими позбавили мільйони осіб законних прав завдяки статусу громадян. смерті, що зумовило остаточне перетворення громадян на «живі трупи» у концтаборах. Х. Арендт у «Витоках тоталітаризму» (1951) виділила три етапи такої трансформації: 1) позбавлення прав і юрид. знищення особистості; 2) етичне знищення жертв, стирання моральних відмінностей між вбивцею і жертвою («банальність зла»); 3) тотальне знищення індивідуальності та людської гідності. Статус громадян. смерті пов'язаний з ідеєю, що суверену (державі) не потрібне право на вбивство, щоб правити, він дозволяє вмирати. В історії України до проявів Н. можна віднести голодомор 1932–1933 рр., масові репресії 1930–1950-х рр.

Останніми прикладами Н. є: пандемія, коли питання про смерть вирішувалося при визначенні пріоритетності надання мед. допомоги за віком та доступу до вакцин залежно від платоспроможності держав; використання ув'язнених приватними військ. компаніями (Вагнер, Шторм-З) у рос.-укр. війні.

Lim.: Bowersock, G.W. *Martyrdom and Rome*. Cambridge, 1995; Castelli, E.A. *Martyrdom and Memory: Early Christian Culture Making*. Gender, Theory, and Religion. New York, 2004; Mbembe A. *Necropolitics*. Durham, 2019; York, T. *The Purple Crown: The Politics of Martyrdom*. Scottdale, 2007.

О.М. Стойко

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ (від давньогрец. νέος – новий і франц. *conservatisme*, від лат. *conservare* – зберігати, охороняти) – ідейно-політ. течія, яка визначає урядову політику та політ. курс провідних країн Заходу, починаючи з 2-ї пол. 70-х рр. 20 ст. (напр., «рейганоміка», «тетчеризм»). Як ідеологія Н. поставив під сумнів діючу кілька десятиріч кейнсіанську політику, а також саму діяльність «соціальної держави», зробив спробу подолати етатистський підхід політиків лібер.-реформіст. спрямування до розширення держ. регулювання соц.-екон. життя. В основу екон. курсу було покладено монетарист. модель Чиказької школи (М. Фрідмен, М. Фелстайн), а також т. з. «економіку ринку» (Дж. Гілдер, Ф. Гаєк). Кредо «нового консерватизму» в економіці – заміна реформіст. моделі розвитку монетарист. моделлю, орієнтованою на звільнення приват. капіталу від надмірного держ. втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приват. підприємництва. У соц. сфері лібер.-реформіст. курс поступився місцем «екон. реалізму», скороченню зростання соц. витрат, перенесенню їх у приват. сектор. У політ. сфері Н. характеризується неоконсерват. переорієнтацією щодо проблем політ. влади, демократії, політ. участі, функцій і прерогатив д-ви, бюрократії в напрямі посилення елітарних тенденцій і антибюрокр. настроїв. Ставиться завдання функціонального посилення політ. системи, пошуку ідей більш ефект. влади, зміцнення «законності й порядку», традиц. морально-політ. цінностей через розвиток ін-тів громадян. сусп-ва і збалансованість відносин сусп-ва з природою. Набуття Н. в короткі строки статусу впливової політ.-ідеол. доктрини певною мірою пов'язано з його досить широкою соц. підтримкою.

Н. спрямований на відстоювання традиц. звичаїв та цінностей – нац., реліг., культ., гуманістичних. Н. вважає за необхідне створення «нової сусп. філософії», яка поєднувала б осн. цінності лібералізму і відповідала б сучас. реаліям розвитку сусп-ва. Успіх Н. пов'язаний з тим, що він виявився досить ефект. у багатьох аспектах: у ряді країн вдалося приборкати інфляцію, зменшити безробіття, стимулювати ділову активність, ліквідувати збиткові галузі промисловості; він надав лю-

дям ясну форму взаємовідносин, узгодивши рац. ставлення до дійсності з моральними принципами. Неоконсерват. курс синтезував у своїй ідейній основі не лише досягнення консерватизму, а й гуманіст. уявлення лібералізму, соціалізму й ряду ін. соц.-політ. вчень. Відштовхуючись від ідейно-теор. бази Н., сучас. неоконсерватори шукають середній шлях між деструктивністю неприборканої ринкової стихії та неефективною держ. регламентацією всіх сфер сусп. життя. У більшості країн Заходу Н. виступає як могутня інтелектуальна сила. Прихильники політ. позицій, які втілюють у собі зазначені риси, об'єднуються у консерват. партії. Найбільші з них – Консерват. партія Великобританії (виникла 1867), Консерват. партія Данії (виникла 1916) та ін. Знання сутності й осн. рис Н. сприяє кращому розумінню європ. і світових політ. процесів, деяких заг. цивілізац. закономірностей розвитку сучас. сусп-ва та необхідних структурних змін у ньому.

Lim.: Себайн Дж. П., Торсон Т.Л. Історія політичної думки / пер. з англ. К., 1997; Консерватизм: Антологія. К., 1998; Василькова С. Проблема ідентичності сучасного консерватизму. *Людина і політика*. 2003, № 6.

О.В. Бабкіна

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ (від давньогрец. νέος – новий і лат. *liberalis* – вільний) – сучас. політ. течія, різновид традиц. ліберальної ідеології і політики, що сформувався як відображення трансформації бурж. сусп-ва від вільного підприємництва до державно-монополіст. регулювання економіки, інституціоналізації нових форм держ. втручання в сусп. життя; «етатистський» різновид лібералізму зі збереженням вірності принципам демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва. Практ. втілення Н. дістав у політиці «нового курсу» Ф. Рузвельта, особливо в роки Другої світової війни та у повоєнні роки, що було зумовлено значною мірою наук.-тех. революцією, яка потребувала чималих держ. капіталовкладень в осн. фонди невиробничої сфери, в охорону здоров'я, освіту і науку, в підвищення кваліфікації робочої сили. В основу політ. програми Н. лягли ідеї: консенсусу між тими, хто управляє, і тими, ким управляють; необхідності участі мас у політ. процесі, демократизації процедури прийняття управлінських рішень; плюралізм форм організації і здійснення держ. влади. Завдяки теор. розробкам відомих неолібералів Р. Даля, Ч. Ліндблома, Ф. Гаєка, Д. Ешера, Г. Олсона формуються принципово нові уявлення про роль і функції д-ви. Місце ліберальної теорії «держави нічного сторожа» посідає

ідея «держави добробуту», суть якої полягає в істотній зміні функцій і завдань, тобто втручання д-ви в економіку, що має на меті створення й підтримку сприятливих умов для конкуренції. Держ. регулювання соц. життя через величезні соціальні витрати і перерозподіл коштів засобом держ. бюджету створювало певні соц.-політ. умови для збереження сусп. компромісу. Ідея «відповідальності держави» за добробут усіх громадян, що лежить в основі цієї концепції, протистойть ідеї ринк. регулювання відносин розподілу. Саме ці егалітарні риси теорії і практики неолібералів були піддані критиці у 1970–1980-х рр. представниками «неоконсервативної хвилі», які побачили у д-ві-покровителі небезпеку для ефект. функціонування капіталів та для чинної системи цінностей. Нові явища у розвитку країн Заходу вплинули на еволюцію ідеології Н., деякі з представників якого (Д. Белл, Д. Мойніхен, Н. Глейзер та ін.) сприйняли неоконсервативні ідеї.

О.В. Бабкіна

НЕОТОТАЛІТАРИЗМ (Новий тоталітаризм, Інформаційно-фінансовий тоталітаризм) – 1) новітня форма політ. володарювання епохи інформац. сусп.-ва, що проявляється в системному політ. впливі й контролі за масовою свідомістю на основі новітніх інформац. технологій (електронні мас-медіа, інтернет, цілеспрямоване управління світовими інформац. потоками, маніпулювання інформацією) і соц.-екон. ресурсів (фінанси, престиж посад тощо); 2) політ. режим і система, спрямовані на збереження в нових сусп.-політ. умовах і геополіт. реаліях кінця ХХ – поч. ХХІ ст. тоталітаризму в лівоекстремістському варіанті його еволюції.

Н. синкретично поєднує світоглядні риси трьох цивілізац. моделей («хвиль»): 1) аграрної (премодерн) з її романтичним етноцентризмом (націоналізмом); 2) індустріальної (модерн) з її імперіаліст. пенітенціарними претензіями дисциплінарних суспільств (панамериканізм, панславизм); 3) постіндустріальної (постмодерн), механізми якої (плюралізм, релятивність, розсіяність, фрагментація, автономізація) використовуються «новим середньовіччям» як стратегії завоювання розгубленого апокаліптичного світу «рідинної сучасності» (liquid modernity, З. Бауман), центр влади якого переходить від локальних політиків нац. держав до глобального віртуального простору.

Перебуваючи на перетині «хвиль», Н. набуває гібридних форм – гнучкіших, симулятивних, замаскованих дем. декораціями. Залеж-

но від тяжіння до того чи ін. «хвильового» типу, Н. поділяють на правий (націоналізм, реліг. фундаменталізм – перша хвиля); лівий (інтернаціоналізм, соціалізм, комунізм – друга хвиля); центристський (транснаціоналізм, панамериканізм, глобалізм – третя хвиля).

Н. передбачає: редукцію загальнолюдських цінностей до корпоративних; «асиметричну взаємозалежність» і несправедливий розподіл ресурсів через кредити міжнар. валютних фондів, за допомогою яких утримуються в залежності країни третього світу; розпалювання реваншистських етнічних рухів у колиш. колоніях з метою їх контролю; множення поп-культури і симуляцію; створення гібридних культурних форм і кордонів країн, розмивання й дифузії (феномен т. з. «сірих зон»); маніпулювання масами через ЗМІ.

Н. характеризується такими рисами: формування нової моделі владних відносин – відбувається перехід від дисциплінарного сусп.-ва (Паноптикон), де меншість контролювала публічне життя більшості через бюрократ. апарати (згори донизу), до «суспільства контролю» (Синоптикон, термін З. Баумана), де більшість контролює меншість (знизу догори), а меншість – більшість (горизонтальний контроль) на рівні приватного життя через тотальну прозорість інформац. технологій (за Ж. Бодрійяром, «прозорість зла»); на відміну від патерналізму, у Н. відбувається вихід влади за межі окремих політик, розсіювання її у віртуальному просторі, вона стає глобальною, біовладою (влада-видовище за С. Жижеком, «машина бажань» за Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі); механізмом реалізації «суспільства контролю» постає неомодерне «повстання мас» у формі віртуального тероризму «глобального села» (М. Маклюен), який допомагає зрозуміти, що в сусп.-вах Синоптикону цензура знизу має характер не наказу, а «внутрішнього темника» (самоцензури); маси, що намагаються впливати на сусп.-во через інтернет-технології, постають скупченням індивідів у стані глибокої фрустрації, спричиненої трагічною для динаміки глобального світу диференціацією жителів планети – вони поділяються на «людей часу» (власників капіталу, що глобалізується) і «людей простору» (робочої сили, що залишається локальною, статичною, «територіально ув'язненою»); владу отримує той, хто мобільніший, тому «люди часу» творять реальність для «людей простору», а «люди простору», відчуючи жах перед місцем прописки, що з «дому» перетворилося на «в'язницю», активно компенсують своє тер. ув'язнення через мережу інтернет (останній стає хуторянським при-

тулком для фрустрованого середнього класу, «село», слугує місцем для опосередкованого задоволення бажань «мовчазної більшості» (за З. Бауманом, «символічне поховання локальної громади»); наявність «ідеологічного кічу» – феномену поп-культури, вираженого в особл. пропаганді – сентиментальній презентації радикальних мілітаристських ідей під офіц. держ. моралізаторською риторикою (М. Кундера ідентифікував це явище як «імперію тоталітарного кічу»); він виявляється в масовому комерц. виробництві агітаційних світоглядних, промислових, побутових і художніх текстів (від кричалок і плакатів до літературних й архітектурних творів), що стають елементом індустрії розваг і покликані формувати свідомість обивателя; елітарний популізм.

Посткомуністичний (лівий) Н. характеризується: еволюційною трансформацією політ. влади у новий тип власності через нелегітимне, тіньове привласнення й розподіл тотально-одержавленої т. з. загальнонародної власності її факт. розпорядником – колиш. компартійною бюрократією; з серед. 1980-х розпочалися конверсія політ. і держ. влади комуніст. номенклатури у кланово-корпоративну, номенклатурно-капіталістичну екон. владу, інтенсивна концентрація нової-старої влади за відсутності контролю з боку сусп-ва, формування нової посткомуністичної промислово-фін. олігархії; криміналізацією й корумпованістю владних структур, держ. бюрократ. апарату, посиленням ролі тіньової групової політики, зростанням владних домагань і впливу на прийняття «потрібних» політ. рішень з боку публічно неоформлених центрів влади, її «мафієзація», виникнення феномену т. з. «п'ятої влади»; делегітимізація й крах комуністичної політ. доктрини не призвели до делегітимізації й остаточного краху комуніст. тоталітаризму, комуністично-номенклатурна влада виявила надзвичайну проникливість і спроможність адаптуватися, відчувши задовго до падіння комуніст. системи слабкість політ. ідеології марксизму-ленінізму щодо гол. функції – тотального контролю й легітимності.

Лівий Н. базується на принципах: поглинання сусп-ва державою-партією, тотальної партизації сусп. життя; формування закритої для сусп. контролю й відчуженої від населення владної верхівки, яка беззастережно віддана своєму вождю; наявність загальнообов'язкової ідеології, всеосяжний диктат над проявами духовного життя, масштабна маніпуляція масовою свідомістю й поведінкою; контроль екон. діяльності; порушення прав і свобод лю-

дини, перманентні репресії, терор д-ви проти окремих сусп. груп чи усього населення.

До соц. витоків Н. слід віднести: тотальний «раціоналізм» сусп. свідомості, який унаслідок усезагальності й псевдонауковості став у край ірраціональним, і пов'язану з ним віру в можливість розумного (з точки зору певних осіб) облаштування всіх сфер сусп-ва; швидке зростання заорганізованості й сусп. організації; появу нових високотех. засобів унаслідок розгортання т. з. «комунікативної революції» кінця ХХ – поч. ХХІ ст., яка значно спростила й полегшила механізми контролю за людською свідомістю; знання та інформацію – ключові ресурси влади у ХХІ ст., що дають змогу досягнути поставлених завдань, мінімально витрачаючи наявні ресурси влади; віртуалізацію навколишньої реальності та її медіа-конструювання; кризу традиц. цінностей, ідентичності, зміну уявлень про час та істор. пам'ять; атомізацію, «анонімізацію» сусп-ва й поступове зменшення ролі безпосереднього спілкування та контактів між людьми.

Контроль за людською свідомістю доби Н. здійснюється за допомогою: 1) інформац. методів (т. з. «soft power» – «м'яка сила»), які проявляються у використанні новітніх комунікац. технологій, що здійснюють опосередкований, без прямих вказівок і заборон вплив на свідомість людини, її програмування (напр., тригерний спосіб управління населенням, вплив на зміну чи коригування цивілізаційно-культурної самоідентичності людини тощо); з метою маніпулювання масами і камуфлювання системи тоталітар. панування широко використовуються дем. інститути (переконливо продемонстрував на прикладі сучасної Італії У. Еко); більш вишуканих і вдосконалених екон. методів, які спираються на владу грошей, багатство, зосереджене в руках невеликої групи людей (фін.-політ. олігархії), гіпертрофовані споживачькі настрої в сусп-ві, «голий матеріалізм», прагнення посісти престижне місце в соц. ієрархії, «ринковий фундаменталізм» (Дж. Сорос), статурність; «звичайних» засобів соц. контролю (культивування масового страху, загрози фіз. знищення тощо).

Для легітимізації й збереження популярного в сучас. світі дем. іміджу, Н. підмінює поняття демократії як народовладдя. Воно трактується в дусі визначення Й. Шумпетера як спосіб формування уряду, заснованого на конкуренції претендентів на владні посади, як влада меншості, еліти, легітимізована за допомогою виборів. В умовах ефект. керування свідомістю й електоральною поведінкою грома-

дьян вибори перетворюються в розважальне шоу, сприяють підтримці ілюзій існування свободи вибору й демократії, відіграють роль запобіжного клапана для відводу масового невдоволення.

Н., як і ін. види тоталітаризму, формує певний масовий тип особистості: «одновимірну» (Г. Маркузе), «людину-вовка», примітивну в своїх «хибних потребах» і судженнях, лояльну до керівництва та уряду, готову до дарвінівської боротьби за власне існування, яка не переобтяжує себе роздумами про високі матерії.

Для вивчення Н. застосовується методологія, яка базується на cultural studies (Бірмінгемська й Монреальська школи), структурному психоаналізі й культурній патографії кіно Ж. Лакана й С. Жижека, постструктуралізму, теорії медіа й концепції постіндустріального сусп-ва («альтерглобалізм», «глокалізм», «антиглобалізм»). З наявних держав світу найближче до режиму Н. стоять Корейська народно-демократична республіка, Китайська Народна Республіка, Російська Федерація; як загальна тенденція – Н. притаманний усім сучас. країнам світу.

Лит.: Більченко Є. Неототалітаризм як світоглядний феномен: культурологічний дискурс. Схід. філософські науки. 2017. № 2 (148); Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні. *Політологія посткомунізму*. К., 1995; Чекишев О.В. Риси неототалітаризму в сучасних ЗМК. *Актуальні питання масової комунікації*, 2001. Вип. 1; Лісничук О. Російський неототалітаризм: наслідки для України. *Наук. записки Інституту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса*, 2015. Вип. 1.

Б.Л. Дем'яненко

НЕПОКОРА – непослух, відкрита відмова виконати наказ начальника, а також ін. умисне невиконання наказу; військ. злочин (військ. кримін. правопорушення), за який передбачено кримін. відповідальність відповідно до ст. 402 Кримінального кодексу України. Карається службовим обмеженням на строк до двох років, або триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до трьох років. Н., вчинена групою осіб або якщо вона спричинила тяжкі наслідки, – карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років. Н., вчинена в умовах особл. періоду, крім воєнного стану, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до семи років. Н., вчинена в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років. Не є злочином Н., що являє собою невиконання незаконного

(злочинного) наказу, а також наказу, віддано-го неналежною особою у неналежній формі. Злісною Н. є відмова від виконання наполегливих, неодноразово повторених законних вимог чи розпоряджень працівника поліції при виконанні ним службових обов'язків, а також вчинення тих самих дій щодо члена громадських формувань з охорони громад. порядку чи військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громад. порядку або відмова, виражена в зухвалій формі, що свідчить про очевидну зневагу до осіб, які охороняють громад. порядок. Відповідальність за злісну Н. законному розпорядженню або вимозі поліцейського, а також вчинення тих самих дій щодо члена громад. формування з охорони громад. порядку і держ. кордону, військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громад. порядку передбачена ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Порушення цієї статті тягне за собою адмін. відповідальність у вигляді: громад. робіт на строк від сорока до шістдесяти годин; адмін. арешту на строк до п'ятнадцяти діб; виправних робіт на строк від одного до двох місяців з відрахуванням 20% заробітку; накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

В.Ф. Смолянчук

НЕФОРМАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – соціально-психологічні об'єднання, групи людей, що виникають та функціонують як системи соц. зв'язків, норм і дій, які спонтанно утворюються за ініціативою «знизу» в результаті тривалого міжособистісного і внутрішньогрупового спілкування, а не внаслідок цілеспрямованих дій держ. структур «згори»; громадські об'єднання доби перебудови в СРСР, що консолідувалися з 1986 на основі спільних інтересів та вступали у регулярну взаємодію для досягнення певних цілей. Осн. причинами виникнення Н.о. були, з одного боку, необхідність колект. реакції на актуальні сусп. питання, на вирішення яких держ. структури та організації не звертали належної уваги, з іншого – потреба у почутті приналежності, захисті, підтримці, допомозі у вирішенні завдань, розширенні кола спілкування.

Підґрунтям для формування Н.о. став широкий спектр інтересів та потреб – музика, політика, екологія, фізичне удосконалення, колекціонування тощо. Крім різниці в уподобаннях, суттєвими були й вікові відмінності їх учасників: якщо серед музичних неформалів переважала молодь віком 14–20 років, то серед політичних – особи 25–40 років. Харак-

терними рисами та особливостями Н.о. були стихійний процес формування; розбудова неформальних структур «знизу», на основі спільних інтересів та особистих стосунків; відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; виборність лідерів на основі визнання їх авторитету та компетентності; консолідація на основі дем. засад; значний ступінь самостійності та незалежності від держ. та політ. структур. У червні 1989 в Україні діяло понад 47 тис. Н.о. За напрямками діяльності вони поділялися: сусп.-політичні – 6957 об'єднань; культурно-історичні – 1460; екологічні – 1946; художньо-розважальні – 10 859; фізкульт.-оздоровчі – 6124; спортивно-технологічні – 4239; колекційно-збиральницькі – 685. Найбільш активною та суспільно значимою частиною спектра неформального руху в Україні були сусп.-політ., культурно-істор. та еколог. громадські формування. Енергійна робота з вирішення життєво важливих сусп. питань, утвердження ідей гуманізму та демократизму, надання імпульсів формуванню нац. свідомості, висунення альтернат. офіційним лідерів, проєктів та програм дали їм можливість відіграти значну роль у процесі нац. відродження України. У центрі уваги були такі проблеми, як ліквідація «білих плям» історії; відновлення прав української мови, надання їй держ. статусу; еколог. безпека. До таких орг-цій належали Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), історико-просвітницьке товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ». Своєю діяльністю ці Н.о. суттєво розширили базу дем. руху, надали йому виразно нац. акценту. Істор. значення і роль Н.о. полягала в оприлюдненні нових ідей та інформації з наболілих проблем сучасності, вихованні плеяди нових лідерів, партнерів, політ. опонуваних КПРС. З огляду на це ТУМ, «Меморіал» та «Зелений світ» можна розглядати як перехідні орг-ції на шляху від культурницького етапу самоусвідомлення до політ. етапу боротьби за незалежність. Частина з Н.о. досить швидко відійшла від культурництва і просвітництва та перейшла до політ. діяльності, зокрема Українська гельсінкська спілка (УГС), Український культурологічний клуб (УКК), львівське «Товариство Лева», українознавчий клуб «Спадщина» та студентське об'єднання «Громада». На травень 1989 офіц. влада налічувала у республіці 15 «екстремістських» Н.о. Ці самодіяльні утворення мали на меті пробудити у народі нац. гідність, апробувати межі дозволених владою дій, організувати масові протестні акції проти панівного режиму. Чільне місце серед політичних

неформалів належало УГС, яка, маневруючи, намагалася виконати роль мозкового центру та лідера нар. опозиції. Н.о. зробили вагомий внесок у процес нац. відродження. Фактично ці об'єднання створили масову соц. базу та широке підґрунтя для виникнення потужного нац.-дем. руху.

О.Д. Бойко

НІЦШЕ (Nietzsche) Фрідріх Вільгельм (1844 – 1900) – нім. філософ, політ. мислитель, письменник, доктор філології, професор з 1869. У 1864–1865 вивчав теологію і філологію в Боннському та Лейпцігському ун-тах. У 1865–1868 опублікував низку критичних літ.-філософ. статей, які привернули увагу наукової громадськості. З 1869 – професор класич. філології Базельського ун-ту (Швейцарія). Тут вийшли його праці «Грецька держава» (1871) і «Людське, занадто людське» (1877) з викладом політико-правових ідей. 1879 залишив університет, далі жив і працював у Швейцарії та Італії, де написав свої основні твори: «Вранішня зоря» (1881), «Так говорив Заратустра» (1883–1884), «По той бік Добра і Зла» (1886), «Про походження моралі» (1887), «Сутінки богів» (1889), «Антихрист» (опубл. 1895), «Жага влади» (опубл. 1901), «Ессе Homo» (опубл. 1908).

Н., поєднавши ідеї природно-правової школи і теорії насильства, у рамках започаткованої ним «філософії життя» створив власну аристократ. концепцію політики, права і державності, в якій відкидав ідеї свободи і рівності у відносинах людей, обґрунтовував правомірність привілеїв, переваг і нерівності. Правову справедливість Н. виводив з принципу нерівності правових прагнень різних індивідів, залежно від того, належать вони до сильних аристократ. верхів чи ординарних, підлеглих низів. Н. доводив неможливість забезпечення соц. справедливості через власність. Зазначав, що «несправедливий спосіб думок» міститься як у душах імущих, так і неімущих. Отож потрібні не насильницькі нові розподіли, а поступове перетворення способу мислення, зокрема ослаблення егоїзму та інстинкту насильства. Поза контекстом служіння верхам пересічна людина, за Н., не має ні прав, ні чеснот, ні обов'язків. Справжнє природне право – результат війни й перемоги, що утворює аристократ.-кастовий правопорядок. Відповідно не існує права, яке б не було присвоєнням, узурпацією, насильством. Характеризуючи державність, Н. розрізняв два її типи – аристократичний і демократичний. Демократію він характеризував як деградуєчу форму д-ви, був противником

принципу нар. суверенітету, вважав, що його реалізація веде до руйнації основ людського буття і державності. Розглядаючи державу як мудру й безальтернативну перспективу для взаємного захисту індивідів у доступному для огляду майбутньому, Н. вважав, що надмірне вдосконалення держ. механізму таїть у собі небезпеку продукування слабких особистостей. Це може призвести до ослаблення або й знищення особистості д-вою. Альтернативу такому становищу Н. вбачає у подоланні антагонізму між д-вою і культурою, створенні нового типу «культурно забезпеченої державності».

Творчій спадщині Н. властиві нестандартність теорет. підходів, виправдання деструктивних явищ соц. розвитку. Він, зокрема, запропонував здійснити радикальну переоцінку цінностей европ. цивілізації. На думку Н., відтоді як давнє «кулачне право», «право сильного» стало витіснятися новоствореними механізмами реліг., моральної і правової регуляції людських відносин, розпочався процес деградації людини. Зупинити цей процес Н. пропонував через повернення до архаїчних, доцивілізаційних стереотипів соц. поведінки, утвердження ідеалу наділеної волею до влади «надлюдини», здатної ігнорувати реліг. та морально-правові обмеження. У своєму культі «надлюдини» Н. довів до крайнощів індивідуалізм та волонтаризм. З цих позицій Н. розглядає право як явище вторинне, похідне від волі людини до влади, заперечує ідеї свободи і рівності в людських стосунках. В ім'я реалізації потенційної енергії «надлюдини» Н. навіть виправдовує її право на злочин, вважаючи це право природним, невід'ємним, священним. Відповідно до цього постулату Н. стратифікував сусп-во, виділяючи в ньому три фізіологічні типи: 1) геніальні люди; 2) виконавці ідей геніїв – стражі права, порядку і безпеки; 3) маса посередніх людей. Виходячи з такого соц. розуміння, Н. значну роль відводив проблемі аристократ. виховання. З елітарних позицій Н., з одного боку, критикував націоналізм і нац. обмеженість, а з ін. – надавав у майбутньому розвитку перевагу європейцям і вбачав у німцях народ, здатний створити «новий порядок життя».

Неврівноваженість соц.-філософ. та політико-правових оцінок нім. мислителя зумовила неоднозначність сприйняття його поглядів. Учення Н. справило у ХХ ст. помітний вплив як на прогресивні теорії (М. Вебер, М. Бердяєв та ін.), так і на крайні реакційні політико-правові ідеї, у т. ч. на формування ідеології фашизму і націонал-соціалізму, що зумовило

однобічне сприйняття спадщини та постаті Н. значною частиною вчених і світової громадськості. В наш час в інтерпретаціях творчої спадщини Н. переважають підходи, спрямовані на з'ясування його істинного місця в історії філософ. і політико-правової думки.

Лит.: Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політ. думки. К., 1997; Остроухов В.В. Насильство як предмет філос. рефлексій. К., 2000.

В.П. Горбатенко

НОБЕЛІВСЬКА ПРЕМІЯ (англ. *Nobel Prize*, швед. *Nobelpriset*) – одна з найпрестижніших міжнар. премій, яку щорічно присуджують за видатні наукові дослідження, революційні винаходи або значний внесок у культуру чи розвиток сусп-ва. Сума премії змінюється залежно від доходів Фондації Нобеля (розмір премії останніми роками становить близько 1 млн дол. США). Присуджується щорічно з 1901 за видатні заслуги у галузі фізики, хімії, фізіології та медицини, літератури та діяльності за збереження миру. 1968 Банком Швеції заснована Н.п. з економіки, яка має офіц. назву Премія Шведського центрального банку з економічних наук на честь Альфреда Нобеля (вперше присуджена 1969). Н.п. включає диплом лауреата, медаль і грошовий чек. Н.п. заснована згідно із заповітом швед. підприємця, винахідника динаміту та філантропа Альфреда Бернарда Нобеля у 1895. Свій статок (близько 31,5 млн шведських крон) він призначив на фінансування міжнар. премії. Згідно з його волею, річний прибуток від цієї спадщини має ділитися на 5 рівних частин між особами, які попереднього року найбільше прислужилися людству в різних галузях діяльності.

Н.п. (за винятком премії миру та премії з економіки) вручаються щороку під час урочистої церемонії в Стокгольмському концерт-холі 10 грудня – в роковину смерті Нобеля. Напередодні лауреати читають нобелівські лекції. Н.п. миру в присутності короля Норвегії та членів королівської сім'ї того ж дня вручає в Осло голова Норвезького Нобелівського комітету. Прийняття рішення про присудження премії миру довірено Норвезькому Нобелівському комітету, члени якого обираються Стортингом (парламентом Норвегії) з-поміж норвез. громадсько-політ. діячів, які є незалежними від Стортингу в ухваленні рішення про лауреата. Премія миру може присуджуватися як окремим особам, так й офіц. та громадським орг-ціям.

На території сучас. України народились шестеро майбутніх нобелівських лауреатів. 1. Ілля Мечников (1845–1916) – мікробіолог,

ембріолог, зоолог та імунолог україно-єврейсько-молдавського походження. Народився у с. Іванівка-Панасівка Харківської губ. 2. Зельман Ваксман (1888–1973) – амер. вчений, вихідець із с. Нова Прилука Київської губ. Отримав Н.п. 1952 в галузі фізіології та медицини «за відкриття стрептоміцину – першого антибіотику, ефективного при лікуванні туберкульозу». 3. Шмуель Йосеф Агнон (Чачкес) (1888–1970). Народився у м. Бучач на Тернопільщині. За романи «Весільний балдахін» і «Нічний гість» йому було присуджено Н.п. 1966 в галузі літератури (разом із Неллі Закс) «за глибоко оригінальну й майстерну прозу за мотивами життя єврейського народу». 4. Роалд Гоффман Народився 1937 у м. Золочеві на Львівщині. Лауреат Н.п. 1981 «за розробку теорії протікання хімічних реакцій», що значно розширило можливості для планування хім. експериментів. 5. Георгій Харпак (Жорж Шарпак) (1924–2010). Франц. фізик, родом із м. Дубровиці на Рівненщині. Лауреат Н.п. з фізики 1992 за «винахід та вдосконалення детекторів частинок багатопровідної пропорційної камери». 6. Світлана Алексієвич. Народилась 1948 у м. Станіслав (тепер Івано-Франківськ). Лауреатка Н.п. з літератури 2015 «за поліфонічні тексти, що є монументом страждання і хоробрості в наш час». Нобелівськими лауреатами, які народилися на укр. етнічній території, стали: Ісидор Рабі (амер. вчений-фізик – народився на Лемківщині, тепер Польща. Отримав Н.п. 1944 «за резонансний метод вимірювання магнітних властивостей атомних ядер»); Семен Кузнець (вихідець із Пінська, тепер Білорусь. 1971 «за емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, яке призвело до нового, глибшого розуміння як економічної й соціальної структур, так і процесу розвитку» отримав Н.п. з економіки); Менахем Бегін (7-й Прем'єр-міністр Ізраїлю. Народився у Бересті, тепер Білорусь. Отримав Н.п. миру 1978). Лауреатами Н.п., які в різний час вчилися чи працювали в Україні, стали Іван Бунін, Ігор Тамм, Лев Ландау. Спірним вважається рішення щодо присудження Н.п. миру 2022. Її розділили представники України, Білорусі та Росії – Центр громадянських свобод, журналіст Алесь Беляцький і правозахисна організація «Меморіал». Нобелівський комітет відзначив, що три лауреати «просували право критикувати владу та захищати фундаментальні права громадян». Разом з тим вручення цієї Н.п. під час агресії РФ проти України (самоназваний глава Білорусі підтримував агресивні дії Росії) було неоднозначно сприйнято українським сусп-вом.

Лім.: Енциклопедичний довідник «Лауреати Нобелівської премії. 1901-2001» / Ред. С.О. Довгий, В.М. Литвин, В.Б. Солоїденко. К., 2001; Benjamin, L.T., Jr. Behavioral science and the Nobel Prize: A history. *American Psychologist*, 2003. 58 (9); Чекман І. «Україно, обітована земле мого серця!». Нобелівські лауреати – вихідці з України. *Вісник НАН України*, 2006. № 10; Burton Feldman. The Nobel Prize: A History of Genius, Controversy, and Prestige. Arcade, 2012; Lars Brink. Nobel Lectures in Physics (2006–2010). Chalmers University of Technology, Sweden, 2014.

В.Ф. Смолянчук

«НОВЕ ПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ» – комплекс ідей, що ліг в основу зовнішньополіт. доктрини СРСР доби перебудови. Радянська формула «Н.п.м.» вперше з'явилася у книзі А. Громика та В. Ломейка «Нове мислення і ядерний вік» (Москва, 1984). Ця ідея була представлена міжнар. спільноті під час візиту М. Горбачова до Великобританії та його зустрічі у грудні 1984 з англ. прем'єр-міністром М. Тетчер у Чеккерсі. Після квітня 1985 спочатку ідея, а потім концепція «Н.п.м.» лягла в основу зовнішньополіт. доктрини СРСР. Розгорнуту характеристику концепції «Н.п.м.» М. Горбачов дав у книзі «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу» (1987) та у своєму виступі на сесії ГА ООН (грудень 1988).

Відправним пунктом концепції Н.п.м. став висновок про те, що в сучас. умовах ядерна війна не може бути засобом досягнення політ., екон. чи ідеолог. мети. Н.п.м. було націлене на олюднення, гуманізацію міждерж. відносин, відмову від силових методів вирішення міжнар. проблем. З цією метою М. Горбачов пропонував при вирішенні конфлікт. ситуацій замінити у міждерж. стосунках основн. метод доби «холодної» війни – «балансу сил» на метод «балансу інтересів», в основі якого лежали б загальнолюд. морально-етичні норми. Ці філософ. ідеї не були абсолютно новими і висловлювалися ще Е. Кантом, М. Ганді, А. Ейнштейном, Б. Расселом, але заслуга рад. лідера полягала в тому, що він поклав їх в основу зовнішньополіт. концепції.

М. Горбачов стверджував, що міжнар. суперечності на сучас. етапі неможливо вирішити воєнним шляхом, що диктує нове розуміння діалектики сили і безпеки. Продовження гонки озброєнь є абсурдним, оскільки вона відриває від ін. потреб колосальні ресурси, а сама її логіка веде до дестабілізації міжнар. відносин. Н.п.м. вимагає визнання аксіоми: безпека – неподільна, вона може бути тільки однаковою для всіх або ж її не буде зовсім, що

змушує противників стати партнерами і шукати шляхів до загальної безпеки.

Н.п.м. зумовлює радикальну трансформацію воєнних доктрин, які на думку М. Горбачова, мали стати «строго оборонними». В їх основу мали лягти принципи розумної достатності озброєнь, ненаступальної оборони, ліквідації дисбалансу і асиметрії у різних видах збройних сил та ін. Принциповою основою заг. безпеки було визначено визнання за кожним народом права вибору власного соц. розвитку, відмова від втручання у внутр. справи ін. держав, повага до ін. у поєднанні з об'єктивним, самокритичним поглядом на власне сусп-во, не перенесення ідеологічних розбіжностей на сферу міжнар. відносин.

Узагальнюючими, базовими ідеями, які лягли в основу концепції Н.п.м. було визначено: відмову від висновку про розкол світу на дві сусп.-політ. системи; відхід від силових методів вирішення міжнар. проблем; відмову від принципів пролетар. інтернаціоналізму; переосмислення стану сучас. світу і проведення політики на базі загальнолюд. цінностей.

Поява у добу перебудови нової зовнішньополіт. доктрини зумовила радикальні кадрові зміни у рад. дипломатичному корпусі. Вже у липні 1985 пішов у відставку А. Громико, який очолював МЗС СРСР впродовж тридцяти років, його наступником став колишній перший секретар ЦК Компартії Грузії Е. Шеварднадзе. Крім того, було замінено 10 з 12 заступників міністра, а також значну частину начальників управлінь. Осн. напрямками зовн. політики стали: 1) нормалізація шляхом роззброєння стосунків Схід – Захід; 2) розблокування регіональних конфліктів; 3) налагодження динамічних контактів з різними країнами, в основі яких мають лежати принципи екон. ефективності та політ. доцільності.

Процес практ. реалізації концепції Н.п.м. поділяється на два періоди: I період (1985–1988). На цьому етапі пріоритетним напрямом зовнішньополіт. діяльності СРСР стали стосунки з США, в межах яких вирішувалися ключові міжнар. проблеми. Помітними віхами в історії двосторонніх відносин стали зустрічі Президентів СРСР та США у Женеві (листопад 1985); Рейк'явіку (жовтень 1986); Вашингтоні (грудень 1986); Москві (липень 1988). У результаті узгодження та зближення позицій 8 грудня 1987 було досягнуто домовленості про ліквідацію у Європі цілого класу ядерних озброєнь – ракет середнього та ближнього радіусу дії та встановлення системи взаємного контролю за проведенням цієї акції. При прийнятті цього рішення, ослаблений гонкою озброєнь та наростаючою внутр.

системною кризою, СРСР був змушений піти на поступки. Зокрема, рад. сторона ліквідувала 1752 ракети, США – 869. Крім того, СРСР зобов'язувався (як мирну ініціативу) ліквідувати ракети малої дальності «Ока», що не підпадали під умови договору. В цей період всі намагання СРСР досягнути як плату за радянське роззброєння домовленості про відмову США від планів створення та розгортання системи протиракетної оборони космічного базування – СОІ (стратегічна оборонна ініціатива) наштотувалися на активну протидію амер. сторони, яка не збиралася давати гарантій того, що в майбутньому не повернеться до практ. реалізації цієї ідеї.

Наступним помітним кроком на шляху реалізації концепції Н.п.м. стала заява М. Горбачова в залі засідань ООН (грудень 1988) про радикальну трансформації у Збройних Силах СРСР, суть яких полягала, по-перше, у скороченні їх у найближчі два роки на 500 тис. осіб; по-друге, у виведенні до 1991 з території НДР, ЧРСР та УНР шести танкових дивізій, скороченні на європ. території СРСР і в д-вах Варшавського договору 10 тис. танків, 8,5 тис. артилерійських систем, 800 бойових літаків. На цьому етапі СРСР розпочинає проводити політику згортання своєї участі у збройних конфліктах у країнах «третього світу». Після виведення рад. військ з Афганістану (поч. 15 травня 1988 – заверш. 15 лютого 1989), Радянський Союз поступово почав відходити від активної участі у регіон. протистояннях у Анголі, Мозамбіку, Ефіопії, Нікарагуа. Після відмови СРСР від агресивних дій у різних куточках світу помітно покращуються рад.-кит. відносини, про що свідчить офіц. візит М. Горбачова до Китаю, під час якого вирішилося кілька спірних питань.

У наступний період (1989–1991) відбулися послаблення міжнар. напруги та реалізація політики демократизації і гласності в СРСР. Зазначені чинники, а також перспектива зменшення рад. воєнної присутності у європ. регіоні стимулювали наростання ліберальних настроїв, консолідацію опозиц. сил, посилення дем. руху в країнах Сх. Європи. Хвиля східноєвроп. «оксамитових революцій» 1989, що була прямим наслідком реалізації концепції Н.п.м., стимулювала процес об'єднання Німеччини.

У листопаді 1989 під час стихійних виступів було зруйновано берлінську стіну, яка близько тридцяти років розділяла Зах. і Сх. Берлін. З цього моменту нім. проблема потрапила в епіцентр уваги світової громадськості. На переговорах «2 + 4» (ФРН, НДР + СРСР, США, Англія та Франція) присутні дійшли висновку

про те, що процес об'єднання має відбуватися поетапно і при забезпеченні належних умов безпеки СРСР (непорушність кордонів тощо). Втім, події розгорталися настільки динамічно, що фактично перекреслили ці розрахунки. Навесні 1989 на виборах у НДР перемагає політ. об'єднання «Альянс за Німеччину», осн. тезою програмних вимог якого була ідея термінового об'єднання Німеччини. М. Горбачов учергове пішов на поступки, цього разу погоджуючись на те, щоб канцлер ФРН Г. Коль «узяв процес об'єднання Німеччини до своїх рук». 3 жовтня 1990 з політичної карти світу щезла НДР, приєднавшись до ФРН. Остаточний розпад соціаліст. системи у Сх. Європі логічно завершився припиненням функціонування Варшавського договору та Ради Економічної Взаємодопомоги.

Істор. значення концепції Н.п.м. полягає в тому, що саме завдяки їй застосуванню: 1) світове співтовариство визнало, що ядерна зброя, не може бути ефект. засобом вирішення міжнар. проблем; 2) було покладено край «холодній» війні; 3) розпочато процес масштабного роззброєння; 4) народам Сх. Європи було надано право вибору власного соц. розвитку; 5) у ряді регіонів світу було розблоковано регіон. конфлікти.

Разом з тим, практичній реалізації базових ідей Н.п.м. була притаманна і низка недоліків: а) рецидиви «старого» мислення (тривала фінансова підтримка рад. керівництвом братніх партій зарубіжних країн; намагання протиставити США і країни «третього світу»; проведення низки зовнішньополіт. акцій, розрахованих не на реальний практ. результат, а на короточасний пропаганд. ефект; збереження значної ідеологізації дипломат. діяльності і т. п.); б) односторонні поступки у питаннях роззброєння, виведення військ зі Сх. Європи, об'єднання Німеччини тощо.

О.Д. Бойко

НОВО-ОГАРЬОВСЬКИЙ ПРОЦЕС – комплекс переговорів щодо форм, методів і темпів трансформації СРСР, форма пошуку оптимальної моделі об'єднання рад. республік на новій основі, яка б відповідала потребам часу.

23 квітня 1991 з ініціативи М. Горбачова, що репрезентував союзний центр, була проведена його зустріч з керівниками дев'яти республік (РСФРР, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану та Туркменістану). Ця зустріч, що відбулася у Ново-Огарьово, стала спробою знайти компромісну формулу нового Союзного Договору. На цьому форумі рос., укр. та кілька ін. делегацій зайняли досить жорстку

позицію, в основі якої лежала вимога надати максимум повноважень союзним республікам. Після тривалих ново-огарьовських дискусій було розроблено «Спільну заяву про нагальні заходи зі стабілізації ситуації в країні та подолання кризи», названу журналістами заявою «9 + 1». Хоча у цьому документі акцентувалася думка про те, що гол. засобом стабілізації є термінове укладення Союзного договору, експерти стверджували, що йшлося не стільки про єдність країни, скільки про її оновлення, суть якого полягає у закріпленні суверенітетів республік. «Заява» передбачала, що після підписання та ратифікації, яка є процедурою, притаманною фактично незалежним д-вам, не пізніше ніж через 6 місяців мала бути прийнята Конституція, у яку Союзний договір увійде складовою частиною.

Намагаючись заблокувати відцентрові тенденції, Верховна Рада СРСР 23 травня 1991 зробила заяву про необхідність узгодження тексту договору з результатами березневого референдуму 1991. Наступного дня відбулося перше засідання Підготовчого комітету, скликаного у відповідності з рішенням IV З'їзду народних депутатів для узгодження ключових позицій нового Союзного Договору. 03 червня 1991 у Ново-Огарьово відбулося чергове засідання Підготовчого комітету. В процесі гострої дискусії, яка продемонструвала помітне зростання відцентрових тенденцій, прозвучали вимоги про те, щоб у назві майбутнього об'єднання було віддзеркалено держ. суверенітет республік. На цьому засіданні були присутніми близько 40 керівників союзних та автономних республік, кожен із них мав своє бачення та свою концепцію і в принципових питаннях поступатися не бажав. У результаті фактично склалася майже патова ситуація. Певною мірою спільний знаменник було знайдено 17 червня 1991, коли Підготовчий комітет закінчив підготовку тексту Союзного договору і направив його до Верховних Рад республік та ВР СРСР.

Серпневий путч 1991 фактично зірвав і без того нелегкий переговорний процес щодо трансформації СРСР. 02 вересня 1991 на V з'їзді народних депутатів СРСР було утворено Державну Раду у складі Президента СРСР та вищих посадових осіб союзних республік, яка стала основним суб'єктом Н.-о.п. У післяпутчевий період під час дискусій щодо майбутньої долі Союзу восени 1991 ключовою стала теза про екон. інтеграцію, оскільки на цьому етапі шляхи політ. реформації та пошуки моделі консолідації на новій основі такої ускладненої структури, як СРСР, виходили за межі найсмисливіших і найрізноманітні-

ших футуристичних програм і проєктів. Саме тому на той час союзні «інтегратори» цілком прагматично зробили ставку на економіку, стверджуючи, що лише у спільному союзі республіки зможуть вийти з екон. кризи, а надалі нормалізують ін. сфери сусп. життя.

01 жовтня 1991 у Алма-Аті відбулася зустріч 13 керівників республік, на якій обговорювалися осн. положення проєкту Договору про економічне співтовариство в межах СРСР. Після тривалого обговорення та внесення поправок у підсумковий документ було знайдено сприятливий для всіх варіант – у Заяві відображено необхідність якнайшвидшого підписання прямих господарських договорів між республіками. З новою силою дискусія стосовно осн. положень проєкту Договору про екон. співтовариство розгорілась 11 жовтня на засіданні Держради. На цьому зібранні теза про переваги спільного екон. простору дедалі більше суперечила політ. пріоритетам і розрахункам республік. еліт. Саме тому, ключові суб'єкти переговорного процесу, відчуваючи слабкість Центру, різко підвищили свої ставки – представники делегацій Росії, України та Азербайджану зробили заяви про те, що підпишуть угоду лише за певних умов. Зокрема, укр. делегація висловила свої пропозиції та зауваження щодо ключових проблем – власності колиш. Рад. Союзу та її розподілу, грошового обігу, банківської системи, до принципового вирішення яких підписувати екон. договір було передчасно. Гол. умову підписання договору про екон. співдружність представники України вбачали у необхідності всім республікам, що мають намір підписати цей документ, попередньо укласти двосторонні угоди.

Хоча позиція України і викликала, як писали газети, «напруження» з Росією, яка оголосила себе, не рахуючись з ін. республіками, правонаступницею власності колиш. Союзу, все ж вона була односторонньо підтримана в Алма-Аті 12-ма республіками. Така реакція республік, лідерів була зумовлена тим, що комплекс документів, які мали регулювати подальше екон. життя на пострадян. просторі, включав не лише договір про екон. співдружність, а й два десятки угод, у яких мали б детально відобразитися механізми регулювання екон. відносин, а саме ці життєво важл. документи ще не були підготовлені.

18 жовтня 1991 Президентом СРСР та керівниками 8 республік був підписаний Договір про економічне співтовариство суверенних держав. Україна, Молдова, Грузія та Азербайджан з різних причин проігнорували підписання цього док-та.

04 листопада 1991 відбулось чергове засідання Держради, де були присутні президенти восьми республік та прем'єр-міністри України і Вірменії. Йшлося про прискорення екон. реформи та модель майбутнього Союзного договору. На засіданні Б. Єльцин виступив за збереження єдиних збройних сил. Повідомлення про засідання Держради містило важл. для Президента СРСР констатацію – 14 листопада 1991 буде парафровано узгоджений проєкт союзного договору.

06 листопада 1991 Україна під тиском обставин (гострий дефіцит нафти і газу, обмежені ресурси кріпильного лісу для потреб вугільної промисловості; значну загальну залежність укр. економіки від російської) парафувала Договір про екон. співтовариство. Здійснюючи цей, певною мірою вимушений, крок, тогочасна правляча укр. еліта намагалася відтягнути час до референдуму і саме тому акцентувала увагу на двох важл. юрид. моментах: по-перше, парафування – це лише згода брати участь у договірному процесі, а зобов'язання виконувати його настане лише тоді, коли сесія Верховної Ради ратифікує Договір про економічне співтовариство; по-друге, цей документ буде виноситися на ратифікацію разом з усіма додатками (більше 25), які потребують надзвичайно тривалого часу для їх узгодження. Крім того, укр. керівництво зайняло дуже жорстку позицію у питанні політ. аспектів подальшої еволюції Союзу. Зокрема, Л. Кравчук однозначно заявив 08 листопада 1991 на своїй прес-конференції у Києві, що «ново-огарьовський процес вже не існує і не потрібно до нього повертатися» і додав: «...ми будемо виступати і виступаємо проти того, щоб утворювалися будь-які, навіть з найменшим натяком, центральні органи».

14 листопада 1991 на засіданні Держради, що відбувалося в межах Н.-о.п., Б. Єльцин при підтримці С. Шушкевича несподівано для більшості, яка була переконана, що обговорює вже узгоджений попередньо текст, висловився проти створення єдиної держави. Після виступу Б. Єльцина спалахнула гостра чотиригодинна дискусія. Розглядалося три варіанти майбутнього Союзу: 1) Союз суверенних держав, що не має взагалі централізованого держ. зв'язку; 2) Союз з федеративною чи конфедеративною формою держ. зв'язку; 3) Союз, що виконує деякі держ. функції, але без статусу держави та назви. У результаті гострої дискусії виникла цілком реальна загроза виходу М. Горбачова у відставку, що на цьому етапі не вписувалося у плани Президента РРФСР, який ще не оволодів ключовими важелями управління в межах території

СРСР, і тому Б. Єльцин пішов на компроміс. Суть укладеної між лідерами угоди полягала в тому, що базовими принципами майбутньої моделі Союзу стали створення єдиної конфедерат. д-ви (за Горбачовим) та відсутність єдиної конституції (за Б. Єльциним).

25 листопада 1991, розпочинаючи засідання Держради, М. Горбачов наголосив, що сьогодні має відбутися парафування Союзного договору (готувалась пишна публічна церемонія, у Ново-Огарьово було спеціально привезено великий круглий стіл з прапорами союзних республік, прибули преса і телебачення). Однак вже на початку зібрання прозвучала сенсаційна заява Б. Єльцина про те, що «з'явилися нові моменти» і рос. парламент не ратифікує договору, в основі якого лежить концепція конфедерат. держави, а проголошує лише за конфедерацію держав. Крім того, він додав, що «без України Союзу не буде, оскільки вона може прийняти рішення, яке одразу розвалить Союз». С. Шушкевич, С. Ніязов, та І. Карімов підтримали Президента Росії, стверджуючи, що не слід поспішати з парафуванням, а краще розіслати проект Союзного договору до Верховних Рад республік для обговорення. М. Горбачова підтримали лише Н. Назарбаєв та О. Акаєв, які, вочевидь, були не стільки палкими прибічниками моделі конфедерат. держави, скільки не бажали надмірного посилення Б. Єльцина.

Опинившись у крит. ситуації (публічна атака в умовах жорсткого цейтноту ключового опозиц. лідера, відсутність підтримки республіканських керівників), Президент СРСР укотре заявив про можливість своєї відставки. У подальшому ході дискусій все ж вдалося знайти компромісне рішення, і до відставки Президента СРСР справа не дійшла. У підписаному комюніке констатувалося: виносячи узгоджений текст договору на обговорення парламентів, члени Держради виходять з того, що договір буде підписано та ратифіковано до кінця поточного року.

08 грудня 1991 у Білорусії керівники України, Росії та Білорусії підписали Мінську угоду, відповідно до якої «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Цим рішенням фактично і було покладено край Н.-о.п.

О.Д. Бойко

НОМЕНКЛАТУ́РА (лат. *nomenclatura* – перелік, список імен, від *nomen* – ім'я, назва і *calare* – скликати) – перелік керівних посад, призначення і затвердження на які віднесено до компетенції вищестоящих органів, а також коло посадових осіб, які заміщують ці

посади чи перебувають у резерві для їх заміщення. Певною мірою Н. є синонімом однопорядкових понять «партократія», «каста», «бюрократія», «чиновництво» тощо. Термін «Н.» походить з Давн. Риму, де «номенклатором» називали раба, який голосно оголошував імена гостей на офіц. зібраннях. Існування Н. – явище, характерне передусім для тоталітарних політ. систем ХХ ст. із сусп-вами закритого типу, зокрема для рад. адмін.-командної системи.

Як цілісний соц. феномен Н. виникла після Жовтневої революції 1917 в Росії, поступово зміцнивши і з часом узаконивши своє становище в СРСР. Початком організаційного закріплення Н. як монополіст. привілейованого прошарку керівників та активних учасників революц. подій стало утворення 1920 у ЦК і губкомах РКП(б) обліково-розподільних відділів, які зосередили у своїх руках облік та поділ на окремі категорії відповідальних працівників практично в усіх галузях держ. і господар. управління. Після XII з'їзду РКП(б) (1923) призначення на вищі посади було повністю сконцентровано в обліково-розподільному відділі ЦК, який підпорядковувався безпосередньо секретаріату ЦК РКП(б). Введення такого порядку роботи з кадрами стало однією із суттєвих причин «бюрократизації партії» (Л. Троцький) і відриву партапарату від його низових парт. структур і рядових членів партії. 1946 було розроблено і затверджено Н. посад ЦК ВКП(б), у зв'язку з чим у роботу з керівними кадрами «вносилися плановість, систематичне вивчення і перевірка їх політичних та ділових якостей, забезпечувалося створення резерву для висування і суворий порядок у призначенні та звільненні номенклатурних працівників» («Історія КПРС», т. 5, кн. 2. К., 1982). Утвердження Н. як панівного класу в осн. завершилось після XIX з'їзду КПРС (1952).

У процесі формування Н. добір кадрів на основі «ділових якостей» поступово був витіснений добором, що здійснювався за політ. ознаками, насамперед – відданістю «лінії партії». Такий підхід зберігся аж до кінця 80-х рр. ХХ ст. й був визначений на XXVII з'їзді КПРС (1986) як один із пріоритетів. Партійна Н. утримувала монополію на владу і становила могутню правлячу силу, оскільки включала в себе не лише парт. апарат і держ. бюрократію, а й військ. структури та КДБ. Н. розрізнялася за трьома осн. критеріями: за парт. органом, який включав певну особу в Н.; за вищестоящим органом, що санкціонував це включення; за характером номенклатурної посади. Відповідно до цього Н. поділялася на: основну і обліково-контрольну; штатну і ви-

борну. Списки Н. належали до категорії таємних документів.

З початком перебудови сусп. і держ. життя (2-а пол. 1980-х рр.) діяльність Н. була піддана різкій критиці й осуду з боку громадськості СРСР та ін. соціаліст. країн. На поч. 1990-х рр., після розпаду СРСР і т. з. соціалістичної співдружності, Н. як організована кадрова система втратила свою попередню роль, однак певна частина представників оновленої бюрократії постсоціаліст. країн продовжує зберігати свій вплив на держ. процеси в децю видозмінених формах.

В.П. Горбатенко

НОМОС (давньогрец. νομός – закон) – поняття, що виникло в епоху античності й застосовувалося для позначення організац. принципів життєдіяльності грец. полісу. Суть його полягала в тому, що положення, яке первісно постулювалося як закон, з часом мало вкорінитися у традиції, набуваючи таким чином ознак вищого порядку – Н. У шир. значенні поняття вживається у наш час стосовно до звичаїв різних народів. У теорії д-ви і права Н. розглядається як явище, протилежне сваволі й насильству. У філософії права Н. означає здатність права забезпечувати функціонування базових цінностей цивілізації, культури і люд. життя.

В.П. Горбатенко

НОРМА (лат. *norma* – правило, взірець) – міжгалуз. поняття, що використовується для узагальнення певної сукупності люд. знань про природу і сусп.-во. У природознавстві Н. визначається як встановлена міра, середня величина або стан матеріального об'єкта як факту об'єктив. реальності. У суспільствознавстві Н. означає порядок, правило, що приписує той чи ін. спосіб поведінки людей і є продуктом творчості соц. суб'єктів, зацікавлених у певній спрямованості люд. дій.

В.П. Горбатенко

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІЙ АКТ – офіц. письмовий документ, який прийнятий (виданий) повноважним органом держави в устан. Конституцією України та (або) законом порядку і встановлює, змінює, скасовує чи конкретизує певні правові норми з метою регулювання відпов. сусп. відносин. Виконує дві рівнозначні функції: функцію юрид. джерела права і функцію форми права, тобто вступає як спосіб існування і вираження норм права. Усі Н.-п.а. мають між собою ієрархічну підпорядкованість, яка і визначає юрид. силу документа. До Н.-п.а. належать закони і під-

законні акти, що містять норми права: постанови ВР України; укази Президента України; постанови КМ України; накази міністерств та акти ін. держ. органів; постанови ВР АРК; постанови РМ АРК; накази міністерств АРК; розпорядження голів місцевих держ. адміністрацій; акти органів місц. самоврядування. У випадках та в межах, передбачених законом, актами Президента України, КМ України, можуть прийматись спільні Н.-п.а.

Н.-п.а. відображає волю уповноваженого суб'єкта права, є обов'язковим для виконання, як правило, має документальну форму закріплення, забезпечується у виконанні д-вою, у т. ч. примусовими засобами. На відміну від Н.-п.а. як актів, розрахованих на багаторазове застосування, індивід. акти конкретизують прав. норми чи визначають їх дійсний зміст і мають форму правозастосовного або інтерпретаційного акта. За сферою дії розрізняють загальні, спеціальні Н.-п.а.; за характером волевиявлення – акти встановлення, заміни або скасування норм права; за галузями законодавства – цивільні, кримінальні, адміністративні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні та ін. Існують також модельні Н.-п.а., що визначають типові, стандартизовані форми Н.-п.а. чи ін. документів.

Залежно від предмета правового регулювання Н.-п.а., обсягів та характеру його положень норми права, як правило, ґрунтуються в тексті за окремими ознаками: 1) заг. положення (визначення термінів, предмет регулювання, сфера дії, ін. норми права, важливі для розуміння змісту всього Н.-п.а.); 2) права та обов'язки суб'єктів, на яких поширюватиметься дія Н.-п.а.; 3) положення щодо обсягу повноважень органів держ. влади, ін. держ. органів, органів місц. самоврядування та їх посадових осіб, що впроваджуватимуть Н.-п.а.; 4) процедура (спосіб здійснення повноважень), за якої органи держ. влади, ін. держ. органи, органи місц. самоврядування, їх посадові особи виконуватимуть Н.-п.а.; 5) порядок фінансування впровадження Н.-п.а.; 6) порядок вирішення спорів, що можуть виникнути в процесі впровадження Н.-п.а., та відповідальність за порушення вимог Н.-п.а. (для первинних законів, кодексів); 7) порядок введення в дію Н.-п.а. Після прийняття (видання) та підписання відповідно до Конституції та (або) законів України Н.-п.а. доводяться до відома населення шляхом: офіц. оприлюднення (для законів України); опублікування в офіц. друк. виданнях суб'єктів правотворчої діяльності та розміщення на офіц. вебсайтах цих суб'єктів; оголошення у медіа; оприлюднення в ін. спосіб, встан. зако-

ном (для актів органів місц. самоврядування). Н.-п.а. набуває чинності у порядку та строк (термін), визначені Конституцією України та (або) законом, але не раніше дня його опублікування. Згідно зі ст. 93 Конституції України, Н.-п.а. у формі закону набирає чинності через 10 днів від дня його офіц. оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом.

Правові та організац. засади нормотворчої діяльності, її учасники (суб'єкти), принципи і порядок здійснення вказ. діяльності, правила техніки нормопроєктування, порядок здійснення обліку Н.-п.а., а також правила їх дії, усунення прогалин, подолання колізій у них та здійснення контролю за реалізацією Н.-п.а. визначаються Законом України «Про правотворчу діяльність» (2023).

В Україні з 1992 запроваджена держ. реєстрація Н.-п.а., а 1996 засновано Єдиний держ. реєстр норм. актів, держателем якого є М-во юстиції. Порядок ведення Реєстру та користування ним затверджений КМ України 23.IV.2001 (зі змінами). Згідно із Законом України «Про правотворчу діяльність» держ. реєстрація підзаконного Н.-п.а. полягає у проведенні його юрид. (правової) експертизи на предмет відповідності: 1) Конституції та законам України; 2) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколом до неї, міжнар. договорам України, згоду на обов'язковість якої надано ВР України, зобов'язанням України у сфері європ. інтеграції та права ЄС; 3) практиці Європейського суду з прав людини; 4) правилам техніки нормопроєктування. Порядок проведення юрид. (правової) експертизи підзаконних Н.-п.а., прийняття рішення про їх держ. реєстрацію або про відмову в такій реєстрації, включення їх до Єдиного держ. реєстру Н.-п.а. встановлюється КМ України. Н.-п.а., не включені до вказаного держ. реєстру, вважаються нечинними і не підлягають офіц. оприлюдненню.

Лит.: Загальна теорія держави і права України. К., 2008; Косович В.М. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України. Л., 2015; Теорія держави і права: Навч. посіб. / за ред. Р.Б. Тополевського, Н.В. Федіна. Л., 2020.

В.П. Нагребельний

НОРМИ СОЦІАЛЬНІ – суспільно визнані або узаконені вимоги, приписи, побажання й очікування відповідної поведінки, що регулюють дії людей, сусп. життя відповідно до цінностей певної культури, зміцнюють стабільність і цілісність сусп.-ва. Для окремого індивіда Н.с. є мірою його поведінки, для сусп.-ва – критерієм оцінки цієї поведінки. Системному аналізу Н.с. багато уваги при-

ділили Е. Дюркгейм (осмислення сусп.-ва з погляду морального порядку) і Т. Парсонс (обґрунтування нормат. порядку та гол. елементів соц. системи). У сучас. функціоналізмі Н.с. у контексті права на індивід. рівні пов'язуються з правовою соціалізацією і рольовими установками індивідів, а на держ.-сусп. – з функціонуванням правових систем. Н.с. виражаються в усній або письм. формі, характеризуються певною стабільністю, доцільністю, імперативністю, категоричністю, уніфікованістю. Н.с., закріплені у праві, мають загальнообов'язковий характер. Н.с. виробляються на основі звичаїв, соц. цінностей і є конкретними установками щодо поведінки людей, зразками, які визначають межі допустимого в конкретних умовах їхньої життєдіяльності.

Розрізняють Н.с.: первісні (табульні), релігійні, моральні, політичні, норми управління, які, в свою чергу, поділяються на норми-заборони та норми-вимоги. У найдавніші часи домінуючими були первісні (табульні) норми, які формували різні заборони (на людодіство, вбивство тощо) й відображені у міфах народів світу. Реліг. Н.с. виникли й поступово розвинулись як правила, спрямовані на захист людей за допомогою авторитету Бога від спокуси порушити чинні заборони. Моральні Н.с. зорієнтовані на створення гармонії співіснування індивід. і колект. начал, вироблення стандартів люд. співжиття. Політ. норми передбачають захист наявних у політ. житті настанов, приписів, традицій діяльності д-ви, партій та ін. суб'єктів політики, а також на вдосконалення порядку реалізації тих чи ін. програмних установок, політ. рішень. Нормами управління регулюються відносини між тими, хто управляє, і підлеглими; вони створюються органами д-ви, громад. орг-ціями, практикою спілкування; на них ґрунтуються організованість і дисципліна. Всі види Н.с. у сучас. сусп.-ві перебувають у постійному функціональному зв'язку, утворюючи багаторівневий нормат. комплекс. Дотримання Н.с. забезпечується переважно через застосування соц. заохочень чи загрозу застосування соц. покарань. Соц. призначення Н.с. – позитивне, творче спрямування людської енергії, запобігання деструктивним явищам і процесам.

В.П. Горбатенко

НУВО́РИШ (франц. *nouveau riche*, букв. новий багач; *nouveau*, від лат. *novellus* – новий і *riche*, від франк. *riki* – багатий) – людина, яка швидко розбагатіла з сумнівних джерел доходів, посівши відповідне місце у вищих сферах сусп.-ва; багатій-вискочка. Вперше це понят-

тя з'явилося 1721 у творах Ш.-Л. Монтеск'є і означало особу, що недавно розбагатіла і хизується своїм багатством, не маючи ні скромності, ні смаку. Поява Н. – типове явище для постсоц., пострад. країн, у т. ч. для України. Воно є наслідком недостатньо продуманого здійснення ринк. реформ у цих країнах, неефективної боротьби з екон. злочинами і корупцією.

За рахунок нагромадження капіталу із сумнівних джерел доходів Н. заявили і знач. мірою реалізували свої претензії на місце в політ. еліті сусп.-ва. Частина Н. («нових росіян», «нових українців» тощо) відверто демонструє культ наживи, користолюбства, аморальності, бездуховності, правового і нац. нігілізму. Для Н. властиві: визначення власної елітарності за зовн. ознаками (розмір капіталу, обіймання престиж. посад у держ. ієрархії і т. п.); вузькоогоїст., утилітарне ставлення до влади; прагнення до відтворення держ. системи номенклатур. привілеїв; заперечення традиц. моралі й намагання створити своєрід. сурогат клан. етики з легітимацією хабарництва, кар'єризму, інтриганства, політ. цинізму тощо.

В.П. Горбатенко

НУНЦІЙ (Апостольський нунцій) – глава дипл. представництва Святого Престолу першого класу, яке має назву Апостольська нунціатура. Н. має духовний сан архієпископа, прирівнюється до класу послів і акредитується при главі д-ви країни перебування. Термін Н. (від лат. *nuntius* – вісник) вперше з'явився у 2-й пол. XI ст. під час понтифікату Папи Григорія VII (1073–1085), проте організація апостольських нунціатур – пост. дипл. представництв Святого Престолу, які очолюються Н., відноситься до кінця XV – 1-ї пол. XVI ст. Відповідно до рішень Віденського конгресу 1814–1815 Н. було визнано дуаєном дипл. корпусу, незалежно від терміну перебування на своїй посаді. Це положення було також підтверджено ст. 16 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 стосовно тих держав, де така практика узвичаєна і не викликає заперечень. У широкому сенсі до Н., як і до керівників усіх ін. закорд. місій Св. Престолу дипл. і недипл. характеру, застосовується термін «легати». Сучас. статус, функції та обов'язки легатів визначаються *motu proprio* Папи Павла VI (1963–1978) *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* 1969, апостольською конституцією *Pastor Bonus* Папи Іоанна Павла II (1978–2005) 1988 і канонами 363–367 Кодексу канонічного права 1983. У каноні 363 згаданого Кодексу зазначено, що «легатам

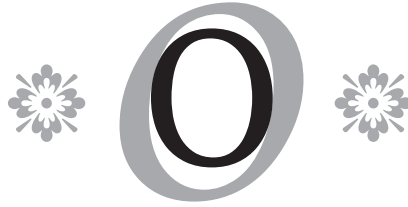
Римського Понтифіка доручається обов'язок на постійній основі представляти Римського Понтифіка при окремих церквах, а також у державах і при публічній владі, до яких їх було направлено». Таким чином, функції Н. поділяють на 2 групи: церк. (місія *ad intra*), тобто зв'язок Папи з катол. місц. церквами та некатол. церквами, і дипл. (місія *ad extra*) – контакти Папи з д-вами. Важливішою є 1-ша група функцій, оскільки вищезазначені документи присвячені міждерж. відносинам Апостольського Престолу в контексті церк. відносин. Канон 364 Кодексу канонічного права визначає церк. функції папського представника, а канон 365 – дипломатичні. Гол. церк. функція Н. полягає в тому, «щоб узи єдності, що пов'язують Апостольський Престол і окремі церкви, постійно зміцнювалися і ставали все більш дієвими». З метою реалізації цієї функції Н. зобов'язаний: 1) повідомляти Апостольському Престолу про умови, в яких перебувають окр. церкви, і про все те, що стосується життя церкви та блага душ; 2) ділом і порадою сприяти єпископам, залишаючи у недоторканності здійснення ними своєї законної влади; 3) підтримувати тісні зв'язки з Конф. єпископів і надавати їй різнобічну допомогу; 4) передавати або пропонувати Апостольському Престолу імена кандидатів на сан єпископа, а також збирати інформацію щодо цих претендентів відповідно до норм, встановлених Апостольським Престолом; 5) намагатися підтримувати все, що стосується миру, прогресу та міжнар. співробітництва; 6) разом з єпископами робити свій внесок у те, щоб катол. церква підтримувала належні відносини з ін. церквами або церк. громадами, а також з нехрист. релігіями; 7) взаємодіючи з єпископами, відстоювати перед керівниками д-ви те, що стосується місії церкви та Апостольського Престолу; 8) здійснювати повноваження та виконувати ін. доручення, що ввіряються йому Апостольським Престолом. З метою реалізації дипл. функцій Н. зобов'язаний: 1) розвивати й підтримувати зв'язки між Апостольським Престолом і владою відп. д-ви; 2) розглядати питання, що стосуються відносин між церквою і д-вою, звертаючи особл. увагу на укладання конкордатів та ін. подібних угод, а також їх виконання; 3) вступаючи у зносини з держ. органами влади, якщо цього вимагають обставини, папський легат має брати до уваги думку і пораду єпископів у сфері церк. юрисдикції та повідомляти їх про стан справ. Порівнюючи функції очолюваної Н. Апостольської нунціатури з функціями світського дипл. представництва загалом, закріпленими у ст. 3 Віден.

конвенції про дипл. зносини 1961, не можна не помітити, що вони мають цілу низку особливостей. Передусім це пов'язано з тим, що Св. Престол ставить духовні цілі, які мають глобальний характер. Н. виступає не від імені Д-ви-міста Ватикан, а від імені Св. Престолу, що артикулює передусім духовний вимір відносин. Крім того, Н. захищає в країні перебування інтереси не лише Св. Престолу та підданих Ватикану, а кожного вірного катола. церкви. Такі інтереси пов'язані із забезпеченням норм. функціонування катола. церкви, що включає вільне відправлення реліг. культу та поширення Євангелія. Оскільки Н. зобов'язаний сприяти не лише дипл. і політ. інтересам Св. Престолу як такого, а й духовним інтересам катола. церкви загалом як реліг. ін-ту, то його місія набуває двоякого характеру. Завдяки цьому Н. має у своєму розпорядженні не лише звичайний дипл. апарат, який є у розпорядженні будь-якого

дипл. представника світської д-ви, а й великий реліг. апарат катола. церкви як усередині країни, в якій він акредитований, так і за її межами. Отже, Н. має у своєму повному розпорядженні все духовенство відп. країни перебування, починаючи від кардиналів, архієпископів та єпископів і закінчуючи священником певної парафії. Крім того, катола. орг-ції соц., культ. чи політ. характеру, що очолюються політ. партіями, також будуть підпорядковуватися його інструкціям. У результаті Н. має на уряд країни перебування такий потужний вплив реліг.-політ. характеру, який, як правило, не можуть мати і чинити посли світських держав.

Лім.: Bertagna B. La Segreteria di Stato. La Curia Romana nella Costituzione Apostolica «Pastor Bonus». Citta del Vaticano, 1990; Отрош М.І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві. О., 2014.

М.І. Отрош

ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА – один із елементів правового статусу громадянина в системі єдності та узгодженості її прав і обов'язків; невід'ємна складова права кожної людини на вільний розвиток своєї особистості та ін. гарантованих законом прав і свобод. Поняття «О.г.» логічно обґрунтовує законодавчо визначену систему зобов'язань людини перед сусп-вом та ін. людьми щодо забезпечення публічних інтересів, а також міру суспільно необхідної поведінки, зокрема, не порушувати права і свободи ін. людей та належним чином виконувати громадські обов'язки перед сусп-вом, без гармонічного розвитку якого неможливо забезпечити належний розвиток особистості.

У ст. 29 Загальної декларації прав людини визначено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом винятково з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві».

Ст. 23 Конституції України наголошує, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи ін. людей, та має обов'язки перед сусп-вом, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Кожний громадянин, маючи свою свободу і свої права, зобов'язаний з повагою ставитися до прав і свобод ін. людей та не порушувати їх. Адже свобода кожної людини не може бути абсолютною, вона закінчується там, де законним чином реалізується свобода ін. особи. Свобода окремої людини полягає в можливості робити все, що безпідставно не обмежує свободи інших, не спричиняє іншим ніякої шкоди, крім як дій у стані необхідної оборони, крайньої необхідності та для захисту більш вагомих цінностей. Відтак у цивілізованому сусп-ві громадянин загалом має обов'язки неухильно дотримуватись Консти-

туції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність ін. людей (ст. 24, 27, 28, 32, 41, 43, 44, 47, 54, 64, 68 Конституції України), дотримуватись заборон, передбачених статтями 13, 17, 19, 23, 24, 37, 41, 55, 126 Конституції України. Разом з тим Конституція та закони України для забезпечення і розвитку дем., соц., правової держави, яка гарантує громадянину життєво необхідні йому права і свободи, покладають на гр-на України систему сусп. вагомих О.г. До осн. з них належать наступні.

1. Захист Вітчизни, незалежності та тер. цілісності України, шанування її держ. символів. Громадяни відбувають військ. службу відповідно до закону (ст. 65 Конституції України). Військ. служба є держ. службою особливого характеру, яка полягає у профес. діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних із обороною України, її незалежності та тер. цілісності (Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»). Однак жодні надзвичайні обставини, накази чи розпорядження командирів і начальників не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій щодо цив. населення, його майна та навкол. середовища. За віддання і виконання вочевидь злочинного розпорядження чи наказу військовослужбовці несуть відповідальність згідно із законом (ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України»).

2. Не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66 Конституції України). Громадяни України зобов'язані: берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколиш. природного середовища; здійснювати діяльність з додержанням вимог еколог. безпеки, ін. еколог. нормативів та лімітів використання природних ресурсів; не порушувати еколог. права і законні інтереси ін. суб'єктів; вносити штрафи за еколог. правопорушення; компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та ін. негат. впливом на навколиш. природне середовище (ст. 12 За-

кону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Законом України від 8 червня 2000 «Про охорону культурної спадщини» передбачається обов'язок винних осіб відшкодувати шкоду, завдану пошкодженням, руйнуванням, знищенням об'єктів культурної спадщини.

3. Сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом (ст. 67 Конституції України).

Неухильне дотримання громадянами законів своєї д-ви та сумлінне виконання ними покладених на них О.г. – не лише об'єктивно необхідна умова взаємовідносин людини і д-ви в цивілізованому сусп-ві та показник правової культури населення, а й той фактор, який дає змогу економити застосування держ. примусу та фін.-екон. затрат на інституційне забезпечення законності і правопорядку.

Лит.: Тертишник В.М. Права і свободи людини: підручник. К., 2022; Тертишник В.М. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге, доповн. і перероб. К., 2023.

В.М. Тертишник, І.І. Тертишник

ОБРАЗ МАЙБУТНЬОГО (ОМ) – відносно цілісна сукупність ідей та уявлень про майбутнє, притаманних окремим людям, групам людей, народам і суспільствам. В окремих напрямках футурології ОМ є ключовим поняттям та гол. об'єктом вивчення. Напр., за твердженням одного з фундаторів сучас. футурології Дж. Дейтора, футурологія не може вивчати майбутнє, оскільки його не існує, натомість вона зосереджена на дослідженні ОМ, які містяться в голові у кожної людини й у кожній культурі та виконують роль основи для рішень і дій у теперішньому. ОМ складаються з припущень, уявлень, вірувань, очікувань. Вони формуються під впливом знань, цінностей, досвіду та соціокультурного й інформац. середовища. Згідно з моделлю А. Рубін та Х. Лінтурі, персональні ОМ формуються на основі ідей щодо власних можливостей, емоцій щодо майбутнього, знань про майбутнє та часової перспективи, які, своєю чергою, виникають на фундаменті заг. знань, соц. знань та ідентичності. Відповідно до поширеного уявлення, ОМ є одним із чотирьох елементів замкнутої петлі процесів у реальності, яка включає: 1) соц. реальність, 2) образи майбутнього, 3) рішення і поведінку, 4) нову соц. реальність. Кожен із вказа-

них елементів впливає на наступний. Таким чином, взявши під контроль ОМ населення, можна також впливати на сусп. процеси у теперішньому та на творення майбутнього. Один із варіантів такої схеми розкриває теорія колонізації майбутнього (З. Сардар, Дж. Дейтор), яка досліджує вплив політ. та екон. суб'єктів (представників колонізатора) на ОМ людей у різних країнах світу. З ін. боку, через формування і поширення яскравого та переконливого ОМ можна стимулювати сусп. перетворення у позитивному напрямку. Так, одним із способів пояснити сусп. та наук.-техн. прогрес в епоху Нового часу є твердження про визначальну роль у цьому процесі переконань про те, що сусп-во, керуючись раціональними підходами та наук. знаннями, неодмінно побудує якісно та кількісно краще майбутнє. Інакше кажучи, люди, які вірять в ідеал сусп. прогресу і поділяють відповідний ОМ, самі стають творцями цього прогресу.

Ключовою працею, у якій досліджено вплив ОМ на сусп-во починаючи із Старод. Греції і до нашого часу, є книга нідерланд. соціолога Ф. Полака «Образ майбутнього» (1961). Її автор виділяє такі ознаки сусп. значущих ОМ: 1) аристократ. походження – творцями таких образів є творчі меншини, а не широкі маси населення; 2) поєднання раціональних елементів із емоц., естет. та духовним наповненням; 3) здатність до адаптації згідно з вимогами часу, а також до самоліквідації; 4) наявність дистанції між образом та реальністю, яку необхідно подолати, проявивши волю та здатність змінюватися і змінювати реальність. ОМ притаманні дві гол. характеристики – оптимізм/песимізм щодо сутності майбутнього та оптимізм/песимізм щодо нашої можливості вплинути на це майбутнє. Залежно від комбінацій вказаних характеристик можна виділити чотири різні варіанти ОМ. На основі цієї концепції П. Хейворд розробив метод навчання та вивчення ОМ під назвою «Гра Полака».

Згідно з теорією Ф. Полака, осн. ОМ, які були рушійною силою історії Зах. цивілізації, виникали у межах есхатології та утопізму. Ознакою таких образів було те, що вони містили уявлення про цілком ін. майбутнє, яке радикально відрізняється від теперішнього (напр., християнські уявлення про Друге пришествя Христа чи утопії соц. рівності). Проте у ХХ ст. відбулася деградація таких ОМ – вони втратили силу і перестали виконувати свою сусп. роль. Щодо утопій це проявилось у їх виродженні в витісненні контрutoпіями (дистопії, напівutoпії, псевдоutoпії, негатив-

ні утопії). Ознаками виродження утопії є: заперечення можливості Іншого за допомогою ствердження безальтернативності і прогресивності наявного, зосередженість на теперішньому і намагання розширити його до безкінечності, нігілістичність, втрата віри у людину та поклоніння технологіям. Як наслідок, поширився песимізм як щодо сутності майбутнього, так і щодо можливості вплинути не це майбутнє.

Вивчення ОМ дає змогу діагностувати стан сусп-ва, виявити суттєві проблеми та запропонувати шляхи їх розв'язання. Об'єктами сучас. досліджень у цій сфері часто стають домінантні ОМ у межах однієї країни або ОМ молодих людей. На основі таких досліджень можна встановити відмінності між різними ОМ, спрогнозувати кризи та конфлікти, окреслити сценарії розвитку ситуації.

Лім.: Polak, F. The Image of the Future. Elsevier, 1973; Sardar, Z. Colonizing the future: the 'other' dimension of futures studies. *Futures*, 1993. March; Rubin, A., Linturi, H. Transition in the Making. The Images of the Future in Education and Decision-Making. *Futures*, 2001. Vol. 33; Сухорольський П. Основи футурології. Л., 2021.

П.М. Сухорольський

ОБСТРУКЦІЯ (лат. *obstruktio* – перепона, перешкода, від *obstruere* – споруджувати, захищувати, завалювати) – демонстративний спосіб висловлення протесту, спрямований на зрив певних громад. чи політ. заходів, засідань тощо. Є одним з методів парлам. боротьби, недопущення чи припинення обговорення і прийняття парламентом певного законопроекту, неприйнятного для парлам. фракції, опозиції. Здійснюється шляхом неявки депутатів на засідання, їх демонстрат. групового виходу із зали засідання; здійснення галасу, заплескування промовців тощо.

В.П. Горбатенко

ОДНОПАРТІЙНА СИСТЕМА (Монопартійна система) – неконкурентний тип партійної системи, що характеризується наявністю в країні однієї політ. партії, яка реально впливає на здійснення держ. влади.

Характерні ознаки О.с.: 1) констит. закріплення керівної ролі однієї політ. партії й заборона на створення ін. політ. партій; 2) зрощення парт. апарату з державним, усунення опозиції (немає формальної й практ. конкуренції за владу); 3) відсутня можливість чергування при владі різних політ. партій, оновлення програм, настанов політ. й соц.-екон. стратегії з урахуванням конкретних проблем сусп-ва, інтересів різних соц. груп; 4) для політ. партії, що одноосібно владарює в по-

літ. системі, характерні ідеологія комунізму, фашизму (нацизму) або популізму, масовий тип членства, централіз. структура керівних органів, авангардизм методів і засобів діяльності, соц. база, передусім у середовищі нац. бюрократії, люмпенізованих низах, безумовний авторитет лідерів (вождизм, фюрерство); 5) нехтування прав і свобод людини; стабільність, передбачуваність політ. курсу, здатність інтегрувати соц. групи, поєднувати їхні різні інтереси, концентрувати ресурси і беззволікань спрямовувати їх на вирішення актуальних проблем; 6) використання однією політ. партією монопольного становища в системі влади, що призводить до бюрократизації, консерватизму, виникнення ризику перетворення її на закриту соц. групу, прирікає політ. партію на втрату політ. впливу, що зрештою спричиняє кризу розвитку сусп-ва, переродження влади; 7) правляча політ. партія концентрує діяльність на мобілізації мас, комунікації й тотальному контролі.

Амер. філософ і соціолог італ. походження Дж. Сарторі вибудував класифікацію О.с. на основі інтенсивності репресій і контролю. Він розрізняв тоталітарну О.с., авторитарну О.с., догматичну О.с.

Тоталітарна О.с. характеризується факт. втратою правлячою політ. партією ознаки політ. організації, злиттям з д-вою, формуванням специф. для тоталітар. режимів типу партії – партії-держави. Зрощення держ. і парт. апарату стає глибоким і органічним, як наслідок – по завершенню цього процесу неможливо розмежувати, де починається політ. партія й де закінчується д-ва. Принцип однопартійності не виключає існування (легального чи нелегального) кількох політ. партій, проте лише за однією постійно закріплюється (факт. чи юрид.) роль правлячої партії. Тоталітарна О.с. намагається здійснювати тотальний контроль за всіма сферами життя сусп-ва й кожної людини зокрема. Держ. органи стають однопартійними (відверто політичними), а партійні – держ.-казенними, поліційно-бюрократичними. Класич. зразками однопарт. тоталітаризму були фашистська (нацистська) О.с. (Друга Португальська Республіка, Іспанська Держава, Королівство Італія, Німеччина) і О.с. на основі комуністичного режиму (СРСР), які, попри функціональну подібність, мали суттєві системотворчі відмінності.

Авторитарна О.с. властива політ. системі, в якій налагоджено систему контролю, що не має достатньої влади та амбіцій, щоб підкорити сусп-во. В авторитарній О.с. домінантним фактором виступає д-ва; правляча політ.

партія підтримується сусп. рухами, які організовують масову підтримку політики вищого керівництва д-ви; правляча партія формується переважно керівництвом д-ви для розширення бази управління, але відіграє другорядну роль у здійсненні влади; партійна еліта не тотожна владній еліті, яка зосереджена переважно в центр. держ. апараті; функціонують й ін. політ. партії (часто як елементи нац. фронтів), діяльність яких обмежена, реальна політ. опозиція заборонена, або її політ. активність значно обмежена; певна кількість підгруп утримується від участі в політ. житті. Авторитарна О.с. є системою контролю, але меншої ідеолог. сили і здатності до мобілізації. Контроль здійснюється за допомогою звичайних, не репресивних інструментів влади (напр., права).

Застосування ідеолог.-догмат. критерію для виділення *догматичної* О.с. започаткував амер. політолог Г. Алмонд. Він протиставляв ідеолог. типу політ. партії догматичний. Цей підхід розрізняє політ. партії, які ґрунтуються на відповідних ідеол. доктринах, і ті, які на них не базуються (недоктринні). Однопартійність здатна з'явитися та існувати без будь-якої ідеолог. підтримки. Одиначна партія може існувати на простих засадах доцільності. Догмат. партія твердо дотримується шляху природ. розвитку й не ставить за мету створення нового сусп.-ва, тоді як ідеолог. партія схвалює нав'язаний розвиток, який підпорядковується цілям майбутнього. Догмат. одиначній партії бракує легітимності ідеології, вона має менший примусовий потенціал. Догмат. одиначна партія не має достатньої ідеолог. згуртованості, її відносини з опозицією будуються радше на принципах культурного ніж політ. впливу, об'єднання, а не деструкції. Низький ступінь внутр. ідеолог. згуртованості робить організацію догмат. партії досить вільною й плюралістичною. Цей тип однопартійності іноді трапляється під назвами «опікунської», «скеровуючої демократії», «педагогічної диктатури». Такий тип природної (на відміну від штучної) О.с. був поширений у країнах Лат. Америки, траплявся в малих д-вах Карибського моря й Тихого океану (напр., острів Мен, Республіка Малаві, Республіка Кот-д'Івуар).

Африканська (постколоніальна) *однопартійність* має засадничо ін. (не має тоталіт. характеру) характер, ніж фашист. чи комуніст. однопартійність. В африк. країнах вона з'являється після кількох років застосування парт. системи й парт. конкуренції і є виразником неможливості застосування конкуренції політ. партій до умов і потреб нових

суспільств. Ліквідація багатопартійності не завжди відбувається із застосуванням примусу й насильства. Має місце добровільне об'єднання політ. партій із домінантною партією. Африканська О.с. дає можливість здійснювати широку мобілізацію мас, розвивати їхню політ. активність. Основою африк. однопартійності виступає її мобілізаційна функція, спрямована на мобілізацію населення, залучення його до сусп.-політ. життя побудову незалежної д-ви. Більшість дослідників відзначають значне зменшення активності політ. партій мірою стабілізації сусп.-ва, перетворення масових африк. партій у кадрові, нерегулярність їхньої діяльності. Традиц. активною залишається діяльність політ. партій у країнах т. з. соціаліст. орієнтації, у д-вах із відносно високим соц. і культ. рівнем розвитку (Королівство Марокко). На час проголошення незалежності політ. партія змушена взяти на себе функції неіснуючої держави. Незначна кількість місц. кадрів, готових до процесу держ. управління, призводить до персоналізації процесу, що об'єктивно зумовлює перетворення політ. партій у кадрові. У цій ситуації важко відрізнити політ. партію від держ. органів і відповісти, хто кого підпорядковує. Однак у д-вах капіталіст. орієнтації домінує держ. апарат, який має більшу незалежність і самостійність, ніж у д-вах т. з. соціаліст. орієнтації, де важко провести різницю між держ. і політ. органами. Репресії в таких системах менш жорстокі, ніж в однопартійних. Ці системи значно ближче стоять до лібералізму, хоча й не застосовують його на практиці.

Серед класич. різновидів О.с. розрізняють: 1) системи, в яких усі політ. партії, крім правлячої, офіційно заборонені або їхнє існування є формальним, заснованим на визнанні провідної ролі партії-гегемона; 2) системи, в яких в умовах плюралістичної демократії, але за переважання непартійної політ. культури, існує лише одна політ. партія, а спроби сформувати ін. партії ще не робились або зазнали поразки (не через протидію їм з боку політ. влади).

Зазвичай принцип однопартійного правління закріплюється в констит. порядку. У більшості держав цього типу осн. закон безпосередньо вказує єдину легально існуючу політ. партію. Порівняно нечасто трапляється формула однопартійності, яка не вказує конкретну політ. партію й відсилає до рішення відповідного органу влади (напр., у Сьєрра-Леоне таке рішення приймається 2/3 парламенту). У деяких країнах (Республіка Камерун, Республіка Кот-д'Івуар) конституція формально проголошує принцип свободи утворення й

діяльності політ. партій, тоді як на практиці в цих країнах склалися та функціонують О.с. Франц. політолог Ж. Блондель запропонував класифікацію О.с., виділивши О.с. конституційного (законного) правління; О.с. з неконституційними репресіями проти опозиції; О.с. природного характеру. Франц. політолог М. Дюверже в рамках О.с. розглядав її комуніст. і фашист. типи, турецький (авторитарний) варіант однопартійності (1923–1946). Однопартійність можна характеризувати як революційну (прогресивну) або консервативну (реакційну); як еволюційну й модернізовану або нерухому та традиційну; як роз'єднуювальну (ексклюзивну) та об'єднуювальну (абсорбуючу). Відповідно до соц. природи, однопартійність поділяють на політ., військ., бюрократ., пролетарську, бурж., технічну (адміністративну).

Амер. історик-радянолог С. Коен допускав можливість справжньої демократії і в умовах О.с. за низки умов, найважливішою серед яких є послідовна докорінна демократизація політ. життя країни, внутрішньопарт. життя й діяльності самої політ. партії. Практично в усіх країнах, незалежно від політ. режиму та ступеня демократії, О.с. виявилася урешті-решт нестійкою й поступилася місцем багатопартійній системі.

О.с. (монопартійна) переважно була явищем ХХ ст. Наприк. 1940-х рр. О.с. були або комуністичними (13 з 23) або авторитарно-консервативними (Друга Португальська Республіка, Іспанська Держава, Тайвань). Два десятиріччя потому кількість популіст. О.с. збільшилась, особливо в Півд. Африці. Найбільша група О.с. виникла в рамках тих популіст. режимів, які з'явилися у другій пол. 1980-х рр. Наприк. 1980-х рр. 2/5 країн світу були однопартійними, з середини 1990-х рр. пропорція зменшилась. У ХХІ ст. спостерігається відчутна криза О.с., вона продовжує існувати у Північній Кореї, Кубі, деяких країнах Африки.

Б.Л. Дем'яненко

ОЛІГАРХІЯ (грец. *oligarchia* від *oligos* – нечисленний і *arche* – влада; влада небагатьох) – недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбагатших осіб, а також владна еліта, яка репрезентує і очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою О. є підпорядкування невеликою елітною групою всієї системи влади відповідно до власних інтересів, особливо тих, що стосуються накопичення багатств і привілеїв. О., як цілісне явище зародилася в старод. сусп-ві. Чітко виражені ознаки О. мала також влада в середньов. мі-

стах. Надалі О. переважно трансформувалася у своїх різноманітних елементах і проявах, властивих, зокрема, тоталітар. та авторитар. політ. режимам ХХ ст. У відповідності з цим термін «О.» почали широко вживати як синонімом певної правлячої еліти, яка застосовує у своєму правлінні елементи О., як форми держ. правління.

О. вперше описали й засудили у своїх працях Платон і Аристотель. За Аристотелем, О. є результатом викривлення такої форми правління, як аристократія. На поч. ХХ ст. явище О. в контексті розвитку і панування політ. партій знайшло своє втілення в теорет. підходах М. Острогорського, а також нім. мислителя Р. Міхельса який розглядав О. як невід'ємну форму управління соц. організаціями і вивів т. з. «залізний закон олігархії» – закономірної і стійкої тенденції переходу від дем. до ієрархічного устрою, виділення особл. професійного прошарку, що концентрує у своїх руках владу і управління. В сучас. наук. підходах розрізняють політ., військ., банк., фін., промислово, монополіст. та ін. різновиди О. В характеристиках політ. режимів виділяють традиц. й сучас. олігарх. режими. Традиц. режимам властива концентрація влади в руках декількох могутніх сімейств. Влада традиц. О. часто спирається на військових (Гватемала, Нікарагуа до 1979). Сучас. олігарх. режими характеризуються гегемонією компрадорської буржуазії (Камерун, Туніс). Олігарх. тенденції мають місце в постсоціаліст. країнах. Їх виникнення спричинили різкий перехід від планового до ринкового господарства і складні процеси трансформації політ. і правових систем від авторитаризму до демократії. Наявність О. в тій чи ін. д-ві вказує на корпоративний характер даного сусп-ва.

В.П. Горбатенко

ОЛІГАРХІЗАЦІЯ ВЛАДИ – (грец. *oligarchia* – «влада небагатьох», від давньогрец. *oligos* – «небагато» й *archē* – влада) – внутрішньодержавний процес, за якого відбувається формування умов для своєрідного сусп. договору між бюрократією та бізнесом, в якому як громадян. норма закріплюється відносно вільний допуск бізнесу до політики і аналогічний допуск держ. бюрократії до ринкової економіки. Базуючись на спільності інтересів двох цих верств населення, О.в. породжує кумівство та фаворитизм держ. чиновників при прийнятті рішень на користь окремих бізнесменів, тотальну корупцію. За оцінкою антикорупційної організації Transparency International, за рівнем корупції в 2023 Україна посідала 116 місце серед 180 країн.

Природа О.в. апріорі негативна. Її ототожують із т. з. «ефектом витіснення», тому що вона фактично підмінює собою д-ву. Використовуючи свій екон. і політ. вплив, О.в. не лише істотно послаблює інститути д-ви, а фактично її захоплює. Різновидами такого «захоплення» держави є: захоплення регулятора (напр., у випадку природних монополій, контроль галузевих регуляторів, впровадження вигідних для бізнесу тарифів); захоплення бюджету (у разі отримання преференцій із використанням бюджет. коштів, контроль приватними особами бюджет. потоків з метою особистого збагачення); захоплення держ. підприємств (контроль підприємства приватником за формального збереження його у власності д-ви). В Україні завдяки феномену О.в. наявні ризики всіх типів захоплення держави.

Соц. базою О.в. в Україні слід вважати колишню парт.-радянську номенклатуру, яка вже за минулих часів мала доступ до фін. ресурсів і через тіньові механізми здійснювала факт. контроль над ключовими сферами екон. діяльності. Українською особливістю є те, що, на відміну від зах. олігархії, яка сформувалася на базі вже накопиченого промисл. та фінанс. капіталу, вітчизняні олігарх. структури мають ін. основу. В Україні епоха первинного накопичення капіталу і розподілу (частіше – захоплення «загальнонародної власності») розпочалася після розпаду СРСР у 1991. Олігархи та олігарх. угруповання з'явилися шляхом «вростання» колиш. партійної номенклатури і «червоного» директорату в нові відносини на тлі невирішеності проблеми передачі влади в руки нових, до кінця не сформованих, політ. сил. На тлі відтермінованих реформ замість розвитку відкритих, конкурентних ринкових відносин сформувався потужний тіньовий сектор економіки з могутніми групами прихованих інтересів і закритих способів їх владного забезпечення. Осн. чинниками, які дали змогу олігархам зміцнитися в Україні, були: прямі бюджетні субсидії для держ. підприємств і потрапляння їх активів у приватні руки; позики держави під низькі відсотки за гіперінфляції; купівля енергет. та ін. ресурсів за низькими цінами та їх перепродаж за ринковими цінами.

Олігархи, якщо не торкатись персоналії (прийнято також вживати термін «фінансово-промислова група», ФПГ) – це можновладці, які монополізують певні сектори держ. економіки. Їх не слід плутати з багатими бізнесменами. Олігарх – це не просто багата людина, а саме можновладець, що переслідує фактично лише свої приватні інтереси, за-

стосовуючи в осн. або виключно силові методи для того, щоб максимально звузити сферу демократії, створити монархічну систему правління. Статус олігарха визначається щонайменше такими критеріями: а) має значний вплив на ЗМІ; б) є кінцевим бенефіціарним власником підприємства, що посідає монополічне становище на ринку і впродовж року підтримує або посилює таке становище; в) підтверджена вартість його активів (і компаній, бенефіціаром яких він є) перевищує понад 1 млн прожиткових мінімумів; г) бере участь у політ. житті.

Олігарх. групи, безперечно, існують у більшості країн, де економіка базується на приватній власності. Є т. з. «індекс концентрації економічної влади Ванганена», який одночасно вважають індексом олігархизації у д-ві. Він відображає міру контролю монополістів над екон. ресурсами країни (держ., приват. та іноз.), корелюючи з такими показниками як нерівність доходів, рівень інфляції, стабільність режиму, рівень громадян. політ. свобод тощо. Однак відмінності між країнами полягають у системі контролю над діяльністю олігарх. груп. «Індекс Ванганена» в європ. країнах становить приблизно 56%, але вплив олігархів на розвиток економіки врівноважується певними механізмами, їх капітал загалом працює на громадян. В Україні ж ТОП-100 найзаможніших сімей фактично стали транснаціон. корпораціями.

Критич. показник рівня олігархизації економіки України – концентрація осн. структуроформувальних сфер під контролем кількох ФПГ становить близько 70%. Але гол. їх мета – концентрація у своїх руках політ. влади, яку згодом використовують для максимізації своїх надприбутків. Цей процес є діалектично-кореспондуючим: володіючи багатоманітними сусп. ресурсами – промисл., фін., інформац. тощо, олігарх. групи приховують свої надприбутки від оподаткування, й чим вони більші – тим більшу частину їх спрямовують на досягнення політ. цілей. Надприбутки, з яких не сплачуються податки, за підрахунками економістів коштують державі 10–12 млрд грн., які щорічно недоотримує бюджет. Й лише повне оволодіння владою здатне забезпечити гарантоване прикриття «сірих схем» реалізації бізнесових інтересів ФПГ і одночасно відкрити нові можливості для збагачення. Завдяки цьому ФПГ поступово перетворюються на гол. суб'єктів політ. процесу в Україні, активно практикуючи неопублічні методи впливу на прийняття владних рішень, передусім через монополізацію контролю над системою держ. управління,

нав'язуючи їй феномен тіньової економіки та систему кулуарного лобізму. Серед осн. напрямів та цілей олігарх. груп слід назвати: створення власних банків з метою управління фін. потоками; контроль над промисл. і фін. активами; створення власних засобів масової інформації із перспективою надання їм загальнодерж. статусу; делегування своїх представників у структури держ. влади і місц. самоврядування; створення власної депутатської фракції чи групи депутатів у вищому законодавч. органі країни, задля лобіювання інтересів фін.-промисл. групи тощо.

У системі влади, від Верховної Ради і до сільської чи сільської ради, інтереси олігархії широко представлені або самими олігархами, або їх довіреними особами. У багатьох випадках укр. чиновники перебувають на утриманні в олігархів. Саме вони повідомляють їм, якою буде кон'юнктура на метал або транспорт, якими будуть податки, як коливатиметься курс долара. Обидві сторони отримують вигоду від своєї здатності впливати на судову систему. За відсутності чіткої законодав. та юрид. регламентації процес лобіювання набуває виключно форми підкупу депутатів з боку олігарх. структур, що позначається на якості законодав. діяльності. Внутр. екон. політика д-ви перетворюється на процес переходу виробн. потужностей, нерухомості, ресурсів та ін. держ. власності у приватну олігарх. власність.

Домінування ФПГ у політиці ще не означає розуміння олігархії як політ. режиму. По-перше, Україна не є олігархією у класич. розумінні, оскільки нею не правлять невеликі групи фіз. осіб. Вони все ж залежать від ширшої групи держ. посадових осіб, членів парламенту, політ. експертів та керівників тощо, які не схильні до встановлення монархічного правління. По-друге, вони не є узаконеним інститутом влади. Олігархія не може за своїм визначенням забезпечити власне панування в умовах демократії, правової д-ви та норм. ринкових відносин. По-третє, їх владні можливості, які формуються за описаними вище обставинами, є ситуативними і залежать від багатьох як суб'єкт., так і об'єкт. чинників.

Системні заходи боротьби з олігархатом чітко визначила Венеційська комісія у своєму висновку від 12 червня 2023 щодо Закону України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» від 2021: 1) створення та впровадження ефект. конкурентної політики; 2) посилення боротьби з корупцією у вищих ешелонах

влади та запобігання корупції; 3) підвищення прозорості держ. закупівель; 4) зміцнення плюралізму ЗМІ, а також прозорості прав власності на ЗМІ; 5) посилення реалізації заходів щодо боротьби з відмиванням грошей, забезпечення доступу до точної актуальної інформації про бенефіціарну власність, поліпшення правового режиму щодо політично значущих осіб; 6) поліпшення правил участі у політ. партіях і виборчих кампаніях та наявних механізмів контролю; 7) внесення змін до податкового законодавства.

В.О. Корнієнко

ОЛІГАРХОНОМІКА (Олігархічна економіка) (від грец. *ὀλιγαρχία* — влада небагатьох і *νόμος* – закон) – форма організаційного зв'язку олігархічного прошарку сусп-ва з економікою, який формується поза межами ринкових механізмів й призводить до руйнації держави. Базовим живильним середовищем олігархії є паразитування в екон. організмі країни. Олігархічні організовані політ. групи (ОПГ) не потребують д-ви як соц. регулятора, їм потрібна влада лише задля розвитку О., тому укр. олігархія відноситься до карнально-паразитарного типу.

О. України отримала свій стартовий потенціал завдяки неплатежам за газ. Створення Нафтогазу України (25.11.1998) слід вважати фактом остаточно. затвердження О. в Україні. Осн. механізмом взаємодії влади та великого бізнесу стає корупційна рента. З'єднання в одній компанії функцій видобутку, транспортування, обліку та продажу газу, існування кількох тарифів (для населення, теплокомуненерго і промисловості) призвело до дивовижного феномену – збиткової енергет. монополії. Значна частина фін. ресурсів, енергосектору використовуються олігархами лише задля власного збагачення. Щодо пересічних громадян, то в результаті приватизації промислових підприємств у 1990-х рр. більшість отримала лише т. з. в народі «ваучери з маслом».

Найперші асоціації із терміном «О.» – слова «корупція» та «офшор». Підміна вільного підприємництва монополією олігарх. бізнесом зупинила зростання заг. обсягу виробництва і призвела до руйнування фін. системи, зупинки розгортання новітніх підприємств, зниження конкуренції, що заклало підстави для початку фази падіння у довготривалому екон. циклі. Для економіки зниження конкуренції – це зниження заг. ефективності. Це означає й збільшення витрат – маржі, яку громадяни платять за продукти харчування. Саме завдяки корупційній маржі вони стали

одними з найдорожчих у Сх. Європі, що абсолютно неприродно для України. Наслідки такої монополізації можна побачити також на прикладі зростання цін на зв'язок. Влада приватизувала «Укртелеком», взяла під контроль мобільних операторів. За все повинен платити лише споживач.

Саме з приходом олігархів, з 2008, почався вплив міжнар. капіталів, який триває і зараз. За даними Tax Justice Network, за роки незалежності офшорні компанії вивели з України понад 160 млрд дол. (фактично її чотирирічний бюджет). Найпоширеніші способи використання офшорів – експортно-імпортні схеми та схеми з прямими іноз. інвестиціями (ПІІ). Кіпр слід вважати лідером із залучення укр. інвестицій, адже 90% зовн. інвестицій з України осідають саме там. Так, за даними Державної служби статистики, частка інвестицій з Кіпру у заг. обсязі ПІІ в Україну за 2016–2020, становила 6218,7 млн дол. США (42,32% від загального обсягу інвестицій з України). Нездійснення ринкових реформ і засилля бюрократ. адміністрування економіки не дають змоги створити стимули технолог. модернізації підприємств, структурного перерозподілу капіталу та розгортання галузей нової економіки.

«Робочою» формулою О. є: дешева сировина та енергоресурси + низька оплата праці + штучна збитковість підприємств + офшор + корупція = максимальний прибуток собі + мінімум податків державі + хабарі чиновникам і депутатам + дешеве пиво з ТБ-шоу, серіалами, футболом та ін. видовищами для «пересічних» українців.

О. – причина бідності країни та громадян. Фактично олігархи в країні є модераторами екон. системи, на яку надбудовується держ. влада. Тому видається, що для подолання О. насамперед треба змінювати олігарх.-дем. устрій, який сформувався за роки незалежності. Однак сама лише зміна політ. верхівки не дасть бажаного результату: натомість прийде ін., яка також спиратиметься на плечі олігархату. Принципова зміна олігарх.-дем. устрою може початися зі змін у законодавчому полі з метою доведення екон. системи України до європ. вимог. Об'єктивно – майбутнє членство України в Європейському Союзі вимагає перегляду правових стандартів, коли ж цілі галузі належать окремим олігархам – це абсолютно неприйнятне для Європи. Для подолання О. осн. рушійною силою економіки має стати середній клас, який повинен створити і здійснити ефект. соц.-екон. перетворення. Малий та середній бізнес (МСБ) є однією з основ демократії в Україні,

але його відсоток відносно невеликий. До того ж, на жаль, він значною мірою відчув наслідки рос. агресії. Проте у червні 2022 було оголошено про початок реалізації нового урядового проекту з грантової безповоротної підтримки нових бізнесів. Всі програми, за якими передбачається можливість створити в Україні понад 300 тис. робочих місць, об'єднані під заг. назвою «єРобота».

В.О. Корнієнко

ОМБУДСМЕН (швед. *ombudsman* – представник) – правозахисник, представник інтересів народу, спеціально обраний (призначений) фахівець, на якого покладається здійснення загального контролю за дотриманням прав і свобод людини в державі.

Конституція України встановлює, що парламентський контроль за додержанням констит. прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. На Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини покладено виконання функцій: захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнар. договорами України; додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина; запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність до Конституції України, міжнар. стандартів у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнар. співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденц. інформації про особу.

У світі існують подібні правові інститути, хоча і різняться системою своїх повноважень, але можуть мати єдину родову назву – омбудсмен: у Швеції, Фінляндії, Данії – це власне О., у Греції – захисник громадян, у Польщі – речник громадянських прав, у Франції – посередник Французької Республіки, в Литві – контролер сейму, в Іспанії – захисник народу, у Молдові – парламентський адвокат.

Вперше посада О. юстиції (*justitieombudsman*) була запроваджена в Швеції Конституцією 1809, де була закладена т. з. сильна (класична) модель О. Вона отримала певне визнання. У 1919 інститут О. запроваджений у Фінляндії, у 1952 – в Норвегії, у 1953 – в Данії. Згодом він став традиційним для країн як Зах., так і Сх. Європи.

У країнах Європи деякі О. мають досить суттєві повноваження. Так, речник громадян. прав Республіки Польща може виступати в адмін. та цив. процесі на правах прокурора, а О. Швеції – на правах надзвичайного прокурора розпочинати кримін. справу проти будь-якої посадової особи в межах своєї юрисдикції, якщо, на його думку, для цього є вагомі підстави. Уповноваженого ВР України з прав людини такими повноваженнями не наділено. Проте, як свідчить перший досвід роботи, необхідність у цьому назріла.

Уповноважений ВР України з прав людини здійснює свою діяльність незалежно від ін. держ. органів та посадових осіб, призначається на посаду і звільняється з посади ВР України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє держ. мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та впродовж останніх п'яти років проживає в Україні.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право: 1) невідкладного прийому Президентом України, Головою ВР України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціаліз. судів України, Генеральним прокурором, керівниками ін. держ. органів, органів місц. самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, орг-цій незалежно від форми власності, їх посадовими та служб. особами; 2) бути присутнім на засіданнях ВР України, КМ України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціаліз. судів України, колегії прокуратури України та ін. колегіальних органів; 3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням: про відповідність Конституції України законів України та ін. правових актів ВР України, актів Президента України, актів КМ України, правових актів ВР АР Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України; вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина; 4) безперешкодно відвідувати органи держ. влади, органи місц. самоврядування, підприємства, установи, орг-ції незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях; 5) на ознайомлення з документами, у т. ч. тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх ко-

пій в органах держ. влади, органах місц. самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, орг-ціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах; 6) вимагати від посад. і служб. осіб органів держ. влади, органів місц. самоврядування, підприємств, установ, орг-цій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків; 7) запрошувати посад. і служб. осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі; 8) відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування місця утримання осіб під вартою, притулки для дітей, соціально-реабілітаційні центри та ін. установи, де люди потребують додаткової уваги щодо захисту їх прав.

Лит.: Марцеляк О.В. Інститут омбудсмена: теорія і практика / відп. ред. О.Я. Ярмиш. Х., 2004; Наулік Н. Проблеми впровадження інституту омбудсмена. *Прокуратура, людина, держава*, 2004. №5; Тертишник О. Проблеми удосконалення статусу та діяльності омбудсмена щодо забезпечення захисту прав і свобод людини. *Юридичний журнал*, 2004. № 11.

О.І. Тертишник, В.М. Тертишник

ОНТОЛОГІЯ (лат. *ontologia* від грец. *ὄντος* – суще і *λόγος* – учення, наука) – філос. вчення, що розглядає проблеми сущого, а також принципи, закони і форми людського буття загалом. Співвідноситься з антропологією, гносеологією (теорією пізнання), деонтологією, логікою. Виступає сукупністю заг. визначень буття, які характеризують його безвідносно до діяльності людей, їх пізнання і мислення (у т. ч. і в політико-правовій сфері). О. – своєрідний індикатор визначення місця людини у світі, орієнтації різних видів діяльності та пізнання, функції і меж певних наук.

В.П. Горбатенко

ОНТОЛОГІЯ ПРАВА – вчення про буття права у сусп-ві, функціонування прав. феноменів у безперерв. динаміці змін, з яких складається прав. реальність. У контексті О.п. пізнання сущого означає, що право (за твердженням І. Канта та неокантіанців) не може впливати з самих лише зовн. обставин об'єктивного характеру. Воно несе в собі також важл. риси люд. суб'єктивності. Онтол. підвалинами правової реальності виступають: пост. взаємопроникнення буття і небуття, взаємо-

дія формального і абстрактного, розуму та інстинктів, ін. протилежних начал прав. розвитку; функціонування права як відмінного від закону явища (за судженням рим. юриста Ю. Павла, «не з правила (regula) виводиться право, а з наявного права має бути створене правило»); наявність соц.-прав. суперечностей, які виникають і розв'язуються людьми у процесі сусп. життєдіяльності. В О.п. прав. явища (правова норма, правове відношення, правова свідомість та ін.) – це різні форми вияву одного й того ж принципу права. О.п. відображає функціонування і структуру соц.-прав. процесів, конкр. форми їхньої реалізації у різних комбінаціях люд. діяльності. В сучас. розумінні О.п. вибудовується через узагальнення сусп. досвіду, усвідомлення людьми всієї багатоманітності повсякден. практики та її систематизації. О.п. формує сукупний образ соц.-прав. буття і в цій своїй функції здатна слугувати системою орієнтирів для здорового глузду, основою прав. світогляду.

Лім.: Шаповал В.М. До аналізу онтол. підвалин права. Вісник ун-ту внутр. справ, 1998. Вип. 3-4.; Невельська-Гордєєва О.П. Онтологія і логіка нормат. простору. Проблеми законності, 1999. № 38; Мадіссон В. Онтологія приватного права. Право України, 2001, № 1.

В.П. Горбатенко

ОПЕРАЦІЇ ООН З ПІДТРИМАННЯ МІРУ І БЕЗПЕКИ – міжнар. дії або заходи, спрямовані на виконання миротворчих чи гуманітарних завдань, які здійснюються за рішеннями Ради Безпеки (РБ) ООН відповідно до Статуту ООН, ОБСЄ, ін. міжнар. орг-цій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнар. миру і безпеки, згідно з положеннями гл. VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонац. сил, багатонац. військ. формувань, які проводяться під загальним контролем РБ ООН.

Метою вищезазначених операцій є: запобігання виникненню міждерж. або внутр. конфліктів; врегулювання або створення умов для врегулювання міждерж., а також внутр. конфліктів за згодою сторін конфлікту або з використанням примус. заходів за рішенням РБ ООН, що може включати, зокрема, спостереження і контроль за додержанням угод про припинення вогню та ін. ворожих дій, роз'єднання сторін, які конфліктують, роззброєння і розформування їх підрозділів, виконання інженерних та ін. робіт; боротьба з міжнар. тероризмом і піратством; евакуація населення із зони конфлікту; ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій природного і техноген. характеру; надання гуманіт. допомоги населенню, яке постраждало внаслідок міждерж. або внутр. конфліктів; виконання

поліцейських функцій по забезпеченню безпеки і додержання прав людини; надання допомоги у подоланні наслідків конфліктів та відновлення миру; усунення загрози миру, порушень миру чи акту агресії.

Операції ООН з підтримання миру і безпеки поділяються на: операції зі встановлення (сприяння) миру, операції з підтримання миру, операції з примушення до миру, операції з відбудови миру. Крім того, у рамках миротворчої діяльності можуть проводитись пошуково-рятувальні, гуманіт. та електоральні операції.

Від початку миротворчих місій, які тривають з 1948, ООН провела більше 70 означених миротворчих операцій. Перший миротворчий контингент військ. спостерігачів був запроваджений на Близькому Сході. Роль місії полягала в спостереженні за виконанням угоди про перемир'я між Ізраїлем і сусідніми араб. країнами. Загалом у операціях ООН взяли участь сотні тис. військовослужбовців, а також десятки тис. поліцейських ООН та цив. співробітників з понад 120 країн світу. Понад 3 тис. 300 миротворців ООН з майже 120 країн загинули при виконанні службових обов'язків під прапором ООН.

Заг. чисельність військ. та поліц. персоналу, який зараз служить у поточних операціях ООН, становить близько 84 тис. осіб: військовослужбовці – понад 71 тис., поліція – понад 9 тис., військові спостерігачі – більше 1 тис., штабні офіцери – понад 2 тис. Цив. персонал становить близько 13 тис. осіб. Бюджет на миротворчі місії ООН упродовж останнього часу коливається в межах 6–7 млрд дол. США.

Попри звернення укр. держ. керівництва щодо проведення операції ООН з підтримання миру і безпеки у сх. районах Донеччини і Луганщини у 2015–2022 рр., ООН визнала її недоцільною. Причиною стало ветовання відповідної пропозиції РФ як постійним членом РБ ООН.

Лім.: Ramesh Thakur, Albrecht Schnabel. United Nations Peacekeeping Operations: Ad Hoc Missions, Permanent Engagement. United Nations University Press, 2002; Joachim Koops, Norrie MacQueen, Thierry Tardy, Paul D. Williams. The Oxford Handbook of United Nations Peacekeeping Operations. Oxford University Press, 2015; Peter Nadin. The Use of Force in UN Peacekeeping. Published June 30, 2020 by Routledge.

В.Ф. Смолянюк

ОПОЗІЦІЯ (від лат. *oppositio* – спротив, протиставлення) – політичні сили, які мають певний ступінь організованості, не схвалюють дії влади, пропонують альтернативні рішення, прагнуть змінити владу і/або отримати владні повноваження.

О. визначається за наступними критеріями: 1) можливість ідентифікації суб'єктів; 2) наявність альтернативної влади політ. програми; 3) оприлюднення своєї позиції щодо політики влади; 4) прагнення замінити чинну владу безпосередньо або ж, якщо це не суб'єкт виборчого процесу, то підтримати ін. політ. сили. Осн. функції політ. опозиції: 1) формулювання, висловлення, узагальнення інтересів соц. груп, які пропонують альтернативні шляхи розвитку сусп-ва; 2) організована критика ін-тів публічної влади, внесення альтернатив офіц. політиці та здійснення контролю за діяльністю влади; 3) спрямування невдоволення владою в сусп-ві в демократичні, цивілізовані форми замість ірраціональних, руйнівних дій; 4) підвищення ефективності політ. діяльності та ступеня легітимності влади, стимулювання останньої до самооновлення.

О. класифікується: за відношенням до системи влади – системна і позасистемна; за характером вимог – поміркована і радикальна; за способом дії – альтернативна і ситуативна; за характером організації – інституціоналізована і неінституціоналізована; за місцем дії – позапарламентська і парламентська. *Системна О.* поділяє осн. цінності, принципи та цілі наявної політ. системи, але заперечує методи здійснення політики. *Позасистемна О.* протистойть осн. принципам наявної політ. системи, виступає за радикальну зміну політ. режиму. *Поміркована О.* найчастіше визначається як «конструктивна», тобто така, що застосовує переважно методи парламент. тиску, готова до переговорів з принципових питань. *Радикальна („жорстка“) О.* застосовує як парламент., так і позапарламент. методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з чинною владою. *Альтернативна О.* має свою програму публіч. політики, яка суттєво відрізняється від тієї, що її втілює влада, послідовно критикує владу (уряд) і у будь-який момент готова замінити її. *Ситуативна О.* організовується на деякий час, щоб висловити незгоду щодо конкретних аспектів публіч. політики, або діяльності певного чиновника. Після врегулювання проблеми опозиція розпадається. *Інституціоналізована О.* – опозиція, статус якої регулюється нормативно-правовими актами д-ви. *Неінституціоналізована О.* діє відповідно до законів д-ви, але спец. законодавства щодо її діяльності немає. *Позапарламентська О.* – організований публіч. прояв незгоди політ. сил з діями й рішеннями влади, спрямований на зміну офіц. політ. курсу, політики публіч. влади та її посадових осіб. Така опо-

зиційна діяльність у сусп-ві має містити легальні форми вияву. *Позапарламентська О.*, як правило, в своїх осн. формах діяльності співпрацює з громадською опозицією. Остання визначається як діяльність організованих громадських рухів, об'єднань, груп громадян, які незадоволені діяльністю влади з окремих питань у певних галузях господарства. Громадська опозиція зазвичай протестує проти якогось конкретного рішення або дії влади. *Парламентська О.* – це фракція або коаліція фракцій, кількість депутатів яких становить меншість від конституц. складу парламенту, які не входять до парламент. більшості, не беруть участі у формуванні уряду, не підтримують політ. позиції парламент. більшості, контролюють, критикують її, пропонують альтернат. рішення, висловлюють позицію щодо коригування урядової політики та кадрового складу уряду.

Діяльність О. залежить від форми держ. правління, політико-правових засад функціонування, взаємодії з владою, громадянським сусп-вом. Політ. О. як явище існує у будь-якому дем. сусп-ві, незалежно від того чи вона інституціоналізована, чи ні. Право на політ. О. впливає з усього законодавства, притаманного для правової д-ви. У низці держав поняття «О.» не вживається в законодавстві, проте на практиці вона може користуватися правами, передбаченими для парламент. меншості, або можливостями, наданими відповідно до політ. традицій. У деяких д-вах окремим законом або регламентом законод. органу регулюється статус парламент. О. Серед формул забезпечення участі та впливу О. на парламент. діяльність є такі: двадцять днів упродовж кожної сесії парламенту відводиться на дебати щодо питань, які пропонують опозиційні партії (Великобританія); двадцять відсотків порядку засідань нижньої палати парламенту та чотири засідання верхньої палати упродовж двох місяців формує О. (Італія); кожного третього четверга порядок роботи вечірнього засідання має право визначати О. (Литва); кожну першу середу місяця засідання парламенту присвячено дебатам над пропозиціями, які вносять всі парламент. партії, за винятком найбільшої (Болгарія); певні питання політики і законодавства (зміни положень, які стосуються виборчого права, політ. партій і громад. орг-цій, осн. напрямів зовн. політики, стратегічних напрямів внутр. політики, бюджетних питань) обов'язково потребують консультування з О. (Португалія); додаткове засідання парламенту може бути скликане на вимогу парламент. меншості: в

Іспанії – 1/5 депутатів, в Австрії, Німеччині – 1/4, у Швеції – 1/3.

В Україні мали місце численні спроби врегулювати статус О. окремим законом. Понад 20 законопроектів було зареєстровано у Верховній Раді України (II–IX скликань) щодо унормування діяльності О. (політ. О., опозиційної політ. діяльності, парламент. О.). Права парламент. О. були визначені у Регламенті Верховної Ради України від 19 вересня 2008 (Глава 13). У парламент. О., згідно з даним Регламентом, могла бути лише одна опозиц. фракція або ж одне опозиц. об'єднання фракцій. Таке формулювання створило умови для конфліктів між фракціями меншості у боротьбі за статус парламент. О. Відповідно, 27 квітня 2010 були внесені зміни до Регламенту, які дали змогу існувати декільком опозиц. фракціям у парламенті. У Регламенті визначалися: права парламент. О. на розгляд питання Верховною Радою; права парламент. О. на пленарному засіданні Верховної Ради; право на представництво у керівництві Верховної Ради та її органах; можливість створити опозиц. уряд. 08 жовтня 2010, з огляду на зміну форми держ. правління в Україні, із Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» глава, присвячена парламент. О., взагалі вилучена. Актуалізувалося питання про правове врегулювання статусу парламент. О. у зв'язку з парламент. реформою. За її основу з 2016 взято Дорожню карту щодо внутр. реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, розроблену Місією Європейського Парламенту з оцінки потреб на чолі з П. Коксом. У рекомендаціях ідеться про два способи забезпечення прав О. – за допомогою прийняття нового закону або змін і доповнень до законодавства. Статус О. активно обговорювався на всіх політ. переговорах, відомих як «Діалоги Жана Моне». Представники всіх парламент. фракцій і груп на восьми зустрічах (2016–2023 рр., Франція, Україна, Швейцарія, Польща) підтримали необхідність урегулювання статусу О., що було зафіксовано у висновках за результатами діалогів. Врегулювання прав та обов'язків О. визнано фундам. питанням для реформи україн. парламенту. Проте за оцінками Лабораторії законодавчих ініціатив напрям парламент. реформи – «Коаліція, опозиція та діалог у Верховній Раді» – у 2021 був найменш виконаним.

У 2020 у Верховній Раді України було створено Робочу групу з підготовки проекту закону щодо парламент. О. До неї увійшли представники всіх парламент. фракцій і груп та

експерти і фахівці з даної проблематики. Відбулися засідання, на яких було узгоджено ключові питання щодо предмета, форми, структури та змісту законопроекту. Проте станом на 01 вересня 2024 нормативно-правовий акт, який би закріплював права парламент. О., не прийнято. Всі відносини, які існують у дем. сусп-ві, не завжди вдається зафіксувати певними рамками, бо політ. життя набагато складніше і визначальним у ньому є політ. культура і політ. відповідальність.

У законодавстві задля конструктивної діяльності парламенту, крім прав парламент. О., слід закріпити певні обов'язки, зокрема такі: 1) парламент. О. повинна: контролювати дії парламент. більшості щодо їх відповідності законодавству та інтересам сусп-ва, д-ви; використовувати всі правові механізми для утвердження у сусп-ві справедливості, законності, правопорядку; повідомляти відповідні органи влади про правопорушення у діяльності депутатів парламенту, а також інформувати про це сусп-во; 2) парламент. О. повинна конструктивно критикувати парламент. більшість, наводячи факти, які вказують на необґрунтованість рішень чи дій її представників; 3) парламент. О., яка критикує дії парламент. більшості, прийняті нею рішення та розроблені правові акти, обов'язково повинна запропонувати і оприлюднити альтернативні рішення, альтернативний проект правового акту.

Нині в Україні право на О., в т. ч. парламентську, впливає з Конституції України, законів України «Про політичні партії в Україні», «Про Кабінет Міністрів України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про статус народного депутата», «Про Регламент Верховної Ради України».

Літ.: Опозиція в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 7; Совгіря О.В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005; Bożyk, S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP. Warszawa, 2005; Павленко І. Правовий статус опозиції: досвід розвинутих демократій і українські перспективи. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5; Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз: моногр. К., 2010; Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами: моногр. К., 2016; Marczewski, P., Sześciło, D. Co wolno opozycji i dlaczego jest potrzebna? Uprawnienia opozycji parlamentarnej, Warszawa, 2017; Бусленко В.В. Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи: моногр. Вінниця, 2020.

О.В. Кукуруз

ОПОНЕНТ (лат. *opponens, opponentis* – той, що заперечує, протиставляє) – 1) суперник у суперечці, дискусії, диспуті (неофіційний О.); 2) особа, якій доручена публічна оцінка дисертації, доповіді (офіційний О.). Найпоширенішим суб'єктом опонування в Україні є офіц. О. у прилюд. захисті дисертації. Призначається спеціаліз. вченою радою з числа компетен. учених у даній галузі науки, здатних здійснити вичерпну та об'єктивну експертизу дослідження на ґрунті високої наук. принциповості, вимогливості. Від ретельності експертизи, аргументованості й повноти висновків О. великою мірою залежить оцінка дисертації спеціаліз. радою, об'єктивність рішення щодо присудження наук. ступеня. Вимоги до О. визначаються нормат. положеннями Вищої атестаційної комісії України. О. відповідає за об'єктивність і якість підготовленого ним відзиву. За порушення встановлених вимог ВАК України позбавляє офіц. О. права дальшої участі в атестації наук. кадрів.

В.П. Горбатенко

ОПОРТУНІЗМ (франц. *opportunisme*, від лат. *opportunus* – зручний, вигідний) – політика угоди, пристосування, ухилення від різкого протистояння; конформізм, безпринципність, співробітництво з ідейним противником. Термін широко використовувався в ідейних спорах між комуністами і соціал-демократами наприк. XIX і в XX ст. Особливо активно застосовувався він для характеристик політики та лінії поведінки критиків марксизму-ленінізму, які ревізували догматично витлумачені теор. основи цього вчення. Представниками правого О. вважалися, зокрема, Е. Бернштейн, К. Каутський, діячі II Інтернаціоналу, рос. меншовики як відступники від революційності у бік реформізму. До лівого О. відносили троцькізм з його орієнтацією на культ глобального насильства, гіперреволюційність, «світову пролетарську революцію» та ін. різновиди т. з. лівого екстремізму.

Починаючи з 70-х рр. XX ст., разом зі зниженням гостроти протистояння між комуністами та соціал-демократами, О. як визначальна характеристика діяльності певних політ. сил та їх ідеол. орієнтацій поступово втратив своє первісне значення.

В.П. Горбатенко

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) (англ. *United Nations, UN, United Nations Organization, UNO*) – міжнародна організація незалежних, суверенних держав, які визнали Статут ООН. Її осн. завданнями є підтри-

мання й зміцнення міжнар. миру та безпеки, розвиток співробітництва між державами.

Назва «Об'єднані нації» вперше з'явилася в Декларації 01.I.1942, підписаній у Вашингтоні представниками 26 держав антигітлерів. коаліції. Ідея практ. створення ООН вперше була сформульована в Декларації про загальну безпеку міністрів закордонних справ США, СРСР, Великої Британії та Китайської Республіки 30.X.1943. Ця ж ідея була повторена під час зустрічі 29.XI.1943 на Тегеранській конференції «великої трійки» у складі Ф. Рузвельта, В. Черчилля та Й. Сталіна. Тоді Ф. Рузвельт запропонував створити міжнар. «поліцейський комітет», що «стежив би за збереженням миру» та міг би швидко діяти в разі «небезпеки агресії або порушення миру». Статут ООН був обговорений та підписаний делегатами 50 країн антигітлерів. коаліції на Сан-Францискій конференції 25–26.IV.1945 (серед них – Українська РСР і Білоруська РСР). Пізніше до нього приєдналася Польща, яка стала 51 державою-засновницею Організації. Офіційно ООН розпочала своє існування 24.X.1945, коли набув чинності її Статут. Цей день проголошено Днем ООН. Станом на 2024 членами ООН є 193 легітимні д-ви (за винятком Ватикану). Офіц. мовами ООН є англ., франц., іспан., араб., кит., рос. При цьому публічних рішень про вступ РФ до ООН немає.

На момент створення структура ООН налічувала шість гол. органів: 1) Генеральна Асамблея (ГА), яка є гол. політ. органом. Складається з представників усіх країн-членів (не більше 5 осіб від однієї д-ви). Кожна делегація має один голос. Досить часто в роботі ГА беруть участь глави держав і урядів та міністри закорд. справ, що перетворює Асамблею на своєрідний світовий політ. форум. ГА обговорює й виносить рішення більшістю в 2/3 голосів із найважл. питань міжнар. життя: 1) підтримання миру й безпеки у світі, прийняття нових членів, ухвалення бюджету. Рішення з ін. питань приймаються простою більшістю голосів; 2) Рада Безпеки (РБ), яка згідно зі Статутом є найважл. постійно діючим органом й несе гол. відповідальність за підтримання міжнар. миру та стабільності. До складу РБ входить п'ять постійних членів: США, Велика Британія, Франція, Китай. РФ, яка у правовий спосіб на початку 1992 успадкувала представництво СРСР в РБ (Нота МЗС РФ від 13.I.1992), вважає себе п'ятим постійним членом та грубо зловживає правом «вето». До РБ ООН додатково входить десять змінних членів, що обираються на два роки за географ. принципом. УРСР як змінний член входила до РБ у 1948–1949 та 1984–1985. Україна як

змінний член входила у 2000–2001 та 2016–2017; 3) Економічна і Соціальна Рада (ЕКСОР), яка покликана координувати міжнар. екон., соціальне, культурне й гуманіт. співробітництво; 4) Міжнародний Суд (МС) – гол. судовий орган, який обирається у складі 15 членів ГА і РБ незалежно одна від одної. Місцем перебування МС є Гаага. До МС можуть звертатися тільки учасники Статуту ООН, проте не приватні особи; до компетенції Суду відносяться справи, пов'язані з тер. претензіями держав, визначенням меж тер. вод, прав на риболовлю тощо; 5) Рада з Опіки (існувала у 1945–1994); на Раду були покладені завдання з нагляду за управлінням підопічними територіями, що були включені до міжнар. системи опіки; Рада припинила свою діяльність 01.XI.1994 на основі вичерпаності в міжнар. праві ін-ту підопічних територій; 6) Секретаріат ООН, який складається з Генерального секретаря ООН та персоналу; Є органом, який виконує програми Організації та втілює в життя політику, прийняту органами ООН. Наприк. XX ст. були формалізовані нові концептуальні засади діяльності ООН у сфері підтримання миру й міжнар. безпеки. У «Порядку денному для світу» (1992) та Доповненнях до нього (1995), доповідях «Партнерство в ім'я всесвітнього співтовариства» (1998) та «Ми, народи» (2000) гол. акцент робився на превентивній дипломатії, ґрунтованій на вчасному запобіганню ситуацій, які могли б загрожувати міжнар. миру й безпеці, та налагодженні контактів між сторонами, потенційно готовими вступити в конфлікт. З превентивною дипломатією безпосередньо пов'язана «миротворчість», з якою асоціюються зусилля, спрямовані на мирне врегулювання суперечок шляхом посередництва й переговорів (гл. VI Статуту ООН). Формами практич. здійснення «миротворчості» стали «збереження миру», «примус до миру», «постконфліктне умиротворення» (в Статуті Організації ці форми діяльності не згадуються). Україна (УРСР) як засновник ООН у 1945–1991 де-юре мала в Організації власне представництво на рівні незалежної країни, проте де-факто її діяльність в Організації була обмежена диктатом Москви, спрямованим на проведення «єдиної радянської зовнішньої політики». Попри це, тривалий час трибуна ООН залишалася одним із небагатьох міжнар. засобів, завдяки якому світова громадськість дізнавалася про Україну, її самобутність та нац. автентичність. Фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес прискорення міжнар. визнання її незалежності в 1991–1992. Відтоді розпочав-

ся якісно новий період діяльності України в ООН, що було визначено одним із пріоритетних напрямів зовн. політики.

Рос. агресія проти України, розпочата у 2014, неодноразово обговорювалась на рівні ГА ООН та її окремих комітетів (органів). За результатами обговорень приймалися відповідні документи. Зокрема:

27.III.2014 ГА ООН ухвалила резолюцію про територіальну цілісність України, яка підтвердила тер. цілісність України «у міжнародно визнаних кордонах», що означає визнання Криму з боку більшості членів ООН українською територією;

19.XII.2016 ГА ООН ухвалила резолюцію «Стан з правами людини у Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)», в якій ООН засудила «серйозні порушення і зловживання відносно жителів Криму», а також закликала Росію дотримуватися своїх зобов'язань відповідно до міжнар. права і висунула вимогу «негайного звільнення українських громадян». Пізніше резолюції ГА ООН щодо порушення прав людини в АР Крим щорічно приймалася на засіданнях ГА 2017–2023;

17.XII.2018 ГА ООН ухвалила резолюцію «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного та Азовського морів». У резолюції висловлювався заклик до РФ вивести її збройні сили з Криму та припинити окупацію укр. територій. Пізніше резолюції ГА ООН щодо засудження агресії РФ на морі та мілітаризації Криму щорічно приймалася у 2019–2021;

02.III.2022 ГА ООН ухвалила резолюцію «Агресія проти України», яка засудила вторгнення Росії в Україну й висунула вимогу до РФ негайно вивести війська з укр. території;

24.III.2022 ГА ООН ухвалила резолюцію «Гуманітарні наслідки агресії проти України»;

07.IV.2022 резолюція ГА ООН призупинила членство РФ в Раді ООН з прав людини через «серйозне занепокоєння триваючою кризою з прав людини та гуманітарною кризою в Україні... включаючи грубі та систематичні порушення та зловживання прав людини», вчинені Росією;

14.XI.2022 ГА ООН ухвалила резолюцію «Сприяння здійсненню правового захисту та забезпеченню відшкодування збитків у зв'язку з агресією проти України»;

26.XII.2022 МЗС України офіційно ініціювало процес позбавлення РФ статусу постійного члена Ради Безпеки ООН та виключення її з ООН загалом;

23.II.2023 ГА ООН ухвалила Резолюцію «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі все-

осязного, справедливого і тривалого миру в Україні». Документ вимагав від Росії «негайно, повністю та беззастережно вивести всі свої збройні сили з території України в її міжнародно визнаних кордонах» та закликав до припинення бойових дій і обміну військовополоненими.

Як правило, сучас. РФ ігнорує рішення ООН, блокуючи рішення ГА та посилюючи тиск на ін. д-ви на основі нелегітимного перебування у складі РБ ООН.

Лім.: James Traub. *The Best Intentions: Kofi Annan and the UN in the Era of American World Power*. Bloomsbury Publishing PLC, 2007; Tagi Sagafi-Nejad. *The UN and Transnational Corporations: From Code of Conduct to Global Compact*. Indiana University Press, 2008; Kofi Annan. *A Spokesperson's Memoir*. UNKNO, 2013; Trepelkov, A., Tonino, G. *United Nations handbook on selected issues in administration of double tax treaties for developing countries*. UN, 2013.

Білошицький В.І., Смолянюк В.Ф.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ (НАТО) (Північноатлантичний альянс) (англ. *North Atlantic Treaty Organization – NATO*, франц. *Organisation du traité de l'Atlantique nord – OTAN*) – міжнар. міжурядова організація, військ.-політ. союз держав Північної Америки і Європи, які прагнуть досягти мети Північноатлантичного договору, підписаного у Вашингтоні 04.IV.1949.

Відповідно до статутних документів гол. роль НАТО полягає у забезпеченні свободи та безпеки країн-членів із використанням політ. і військ. засобів. НАТО дотримується спільних для Альянсу цінностей демократії, індивід. свободи, верховенства права, мирного розв'язання суперечок та підтримує дані цінності в усьому євроатлантич. регіоні. Зasadничим принципом Альянсу є спільність поглядів між північноамер. та європ. членами НАТО, які поділяють однакові цінності та інтереси й віддані справі збереження дем. принципів, що робить нероздільною безпеку Європи і Півн. Америки. Альянс стоїть на захисті країн-членів від загрози агресії: гол. військ.-політ. принципом організації є система колективної безпеки, тобто спільних організованих дій усіх її членів у відповідь на напад зовні.

Підписання Північноатлантичної угоди та створення Альянсу безпосередньо пов'язані з подіями, що відбувалися після Другої світової війни. Загроза післявоєнного реваншизму в Німеччині та агресивна політика СРСР спонукали США та європ. країни шукати нові підходи щодо забезпечення європ. безпеки.

Зведення «залізної завіси» між геостратег. Заходом і Сходом, переворот у Чехословаччині 1948, блокада Радянським Союзом окупаційних зон Берліна у 1948 вимагали безпекового реагування з боку держав Заходу. Їхньою відповіддю стало створення НАТО.

Осн. інститутами політики та прийняття рішень в Альянсі є Північноатлантична рада, Комітет з оборонної політики та планування НАТО і Група ядерного планування. Кожен з них відіграє важл. роль у процесах консультацій і прийняття рішень, які є основою спільного планування і безпеки країн. Рішення, ухвалені цими органами, мають однаковий статус і є узгодженою політикою країн-членів НАТО, незалежно від рівня, на якому вони прийняті. Цим вищим органам підпорядковані спец. комітети, які також складаються з офіц. представників країн. Така структура комітетів є базовим механізмом, що забезпечує Альянсу можливість проводити консультації та приймати рішення так, щоб кожна країна була представлена на кожному рівні та в усіх сферах діяльності НАТО. Структури НАТО забезпечують постійний процес консультацій, координації та співпраці між державами-членами щодо політ., військ., екон. та ін. аспектів безпеки, а також дають цим країнам можливість активно співпрацювати у невійськових галузях, таких як наука, інформація, екологія та реагування на надзвичайні ситуації.

Рішення в НАТО приймаються на основі консенсусу після обговорення і консультацій з країнами-членами Альянсу. Рішення, прийняте на основі консенсусу, є рішенням, згоду на яке дали і яке підтримали усі країни-члени Організації Північноатлантичного договору. Принцип прийняття рішень на основі консенсусу стосується усіх справ Альянсу і віддзеркалює той факт, що рішення приймають саме країни-члени НАТО без зовн. впливу. Цей принцип діє на усіх рівнях організації Альянсу. У разі незгоди однієї з країн обговорення ведеться доти, доки рішення не буде прийняте. Гіпотетично це може призвести до визнання того, що досягти згоди неможливо. Але Альянсу в абсол. більшості випадків вдавалося знайти взаємоприйнятне рішення. Осн. частина військ. сил та військ. інфраструктури належить державам-членам НАТО, залишається під їхнім безпосереднім управлінням і нац. командуванням доти, доки не виникне необхідність в їх виділенні (цілком або частково) для вирішення певних військ. завдань під заг. союзним командуванням.

Від часу свого заснування кількість нових держав-членів Альянсу збільшилася з 12

до 31. Країнами-фундаторами НАТО у 1949 були Бельгія, Велика Британія, Данія, Канада, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція. В результаті 1-ї хвилі розширення (1952) до Альянсу доєдналися Греція і Туреччина, 2-ї хвилі (1955) – Німеччина, 3-ї (1982) – Іспанія, 4-ї (1999) – Польща, Угорщина, Чехія, 5-ї (2004) – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, 6-ї (2009) – Албанія, Хорватія, 7-ї (2017) – Чорногорія, 8-ї (2020) – Північна Македонія, 9-ї (2023) – Фінляндія.

Сьогодні Альянс визнає Боснію і Герцеговіну, яка отримала План дій щодо членства в НАТО в грудні 2018, Грузію та Україну кандидатами на членство в Альянсі. 19 ін. держав беруть участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру», ще 15 країн учасники інституціоналізованих програм діалогу. Сукупні військ. витрати всіх членів НАТО у 2020 становили понад 57% загальносвіт. обсягу. Члени орг-ції погодились, що метою до 2024 є досягнення або підтримка цільових витрат на оборону у розмірі щонайменше 2% від їхнього ВВП.

Відносини України з НАТО почали розвиватися з 1991. У 1992 представник України вперше взяв участь у Робочій групі високого рівня Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС). 22–23.ІІ.1992 відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО в Україну, під час якого Україна була запрошена до участі в РПАС, та візит Президента України в Брюссель. 08.ІІ.1994 Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ НАТО «Партнерство заради миру». 14.ІХ.1994 була схвалена перша індивід. програма партнерства між Україною і НАТО. 09.ІІІ.1997 заснована Комісія Україна – НАТО а 1997 – відкриті Місія України при НАТО та Центр інформації і документації НАТО в Україні. 11.І.2003 було створено Національний центр з питань євроатлантич. інтеграції України. Закон України від 19.ІІ.2003 «Про основи національної безпеки України» до пріоритетів нац. інтересів України відніс «інтеграцію України в євроатлантичний безпековий простір». На противагу цьому Закон України від 01.ІІІ.2012 «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» передбачив «позаблоковий» статус України. В результаті співробітництва України з НАТО було суттєво послаблене.

Після революції гідності мету щодо вступу України в НАТО було закріплено в Законі України від 21.ІІ.2018 «Про національну безпеку України», а також в Конституції України (Закон України від 22.ІІ.2018 «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегіч-

ного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». 12.ІІ.2020 Північноатлантична рада визнала Україну партнером з розширеними можливостями (Enhanced Opportunities Partner, EOP). В умовах широкомасштабної агресії РФ Україна 30.ІХ.2022 подала заявку на вступ до НАТО у пришвидшеному порядку, проте на Вільнюському саміті НАТО 2023 термін вступу України до Альянсу вкотре було відтерміновано. Прозвучала звична заява, що «Україна стане членом Альянсу».

Лит.: Lawrence, Kaplan. NATO Divided, NATO United: The Evolution of an Alliance. Praeger, 2004; Wallace, J. Thies. Why NATO Endures. Cambridge University Press, 2012; Seth, A. Johnston. How NATO Adapts: Strategy and Organization in the Atlantic Alliance since 1950. Johns Hopkins University Press, 2017; Mark Webber, Adrian Hyde-Price. Theorising NATO. New perspectives on the Atlantic alliance. Routledge, 2017.

В.Ф. Смолянчук

ОРІЄНТАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (франц. *orientation* – звернений на схід, від лат. *oriens* – схід) – певні уявлення політ. акторів, учасників політ. процесу та суспільного розвитку про цілі, завдання діяльності політ. партій, політ. режиму, держави й суспільства загалом.

О.п. – це, з одного боку, артикульовані ідеї та цінності, з ін. – несвідомі або не цілком свідомі мотиви, які людина переживає на емоц. рівні. О.п. – суб'єктивно сприйнята людиною політ. ідеологія; система уявлень про правильний устрій сусп-ва та шляхи його досягнення.

О.п. формується у процесі соціалізації. Важл. роль у цьому процесі відіграють сім'я та освітні установи. Родина і вчителі впливають на дітей двома способами. Вони, з одного боку, висловлюють певні ідеї, з ін. – використовують певні практики. Напр., амер. лонгітюдне дослідження показало, що стиль виховання батьків пов'язаний із політ. орієнтаціями дітей 17 років потому. Чим більше батьки схвалювали авторитар. стиль виховання, заснований на послушності, і чим менше – егалітарний стиль виховання, заснований на увазі до думок та бажань дитини, тим більш консервативними (менш ліберальними) були їхні діти.

Важл. роль у процесі формування О.п. належить соц.-політ. дискурсу. Активну участь у ньому беруть профес. політики, які задають напрями роздумів, виділяють гол. сусп. проблеми та багато в чому визначають зміст поняття «ліберал» і «консерватор», пояснюють

політ. орієнтацію як сукупність уявлень про соц., екон. та політ. устрій сусп-ва.

О.п. можуть бути експліцитними (добре усвідомлюваними) та імпліцитними (погано усвідомлюваними). Для виміру експліцит. політ. поглядів використовуються опитувальники для вимірювання імпліцит. поглядів – тести імпліцит. асоціацій, в яких О.п. визначається за тим, наскільки швидко і точно людина реагує на слова.

У механізмі формування О.п. зазвичай вирізняють дві стадії, або фази. Перша – комунікативна взаємодія з простором реальних або віртуальних політ. дискурсів, структурування цього простору та ідентифікація реальних акторів політ. процесу, будь-то інституції чи персоналії. Друга фаза – це позиціонування суб'єкта в рамках сформованої системи координат (остання за змістом може бути близькою або віддаленою від реальності через особистісні відхилення), пошук власного місця у цій системі, що склалася у першій фазі. Об'єктом О.п. виступає явище, подія або політ. процес взаємодії з інтересами чи цінностями суб'єкта. Принципово важливим для аналізу О.п. є характер об'єкта, а саме – його дуалізм. З одного боку, об'єкт має нести у собі конструктивно-ціннісний зміст. З ін. – він обов'язково має містити характеристики суб'єкта політ. дії (політ. партії, політ. або держ. діяча тощо). Напр., про ліві чи праві О.п., або перетинання двох типів орієнтацій – на «об'єкт-ідеологію» (V (value)-орієнтація) та «об'єкт-політичного актора» (A (actor)-орієнтація). В цьому сенсі поняття «О.п.» певною мірою є близьким за змістом до поняття «політична ідентифікація».

О.п. зумовлює політ. вибір, який залежить від рівня сформованості особистості, стану її соціалізації, особливостей політ. культури, а також від специфіки сусп. відносин, рівня демократизації сусп-ва. Вибір може бути груповим та індивідуальним. Груповий вибір часто здійснюють автоматично, під впливом групової орієнтації, особливо на ранньому етапі соціалізації особи, за несформованої політ. культури. Такий вибір найчастіше домінує в нестабільних сусп-вах, на перехідних етапах їх розвитку та існування. Індивідуальний вибір притаманний людині з високим рівнем соціально-психолог., духовного розвитку, громадсько-політ. активності. Вибір орієнтації не завжди є остаточним. Це – динамічний процес, який часто супроводжується елементами дезорієнтації або цілковитою дезорієнтацією і нарешті, певною зміною орієнтацій. У політ. науці виокремлюють декілька підходів до політ. вибору орієнтації:

ситуаційний, соціологічний, маніпулятивний та індивід.-психологічний.

Ситуаційний підхід. Базується на твердженні, що будь-яка О.п. є реакцією на конкретно-істор. ситуацію.

Соціологічний підхід. Спрямований на аналіз взаємозалежності між індивід. і груповим політ. вибором відповідно до соц.-політ. ситуації в сусп-ві.

Маніпулятивний підхід. Ґрунтується на здійсненні вибору відповідно до психолого-політичного зовн. впливу або й просто маніпуляцій. При цьому активно використовуються різноманітні політ., психол. комунікації й технології. За інтенсив. розвитку засобів мас. інформації, зростання ролі засобів зв'язку в політ. житті маніпулят. підхід відіграватиме неабияку роль у формуванні громадської думки, особливо в нестабільних сусп-вах, де недостатньо розвинуті дем. засади.

Індивідуально-психологічний підхід. За основу вибору бере особистісні психолог. якості (вроджені, набуті). Фундатор його – основоположник неофрейдизму Т. Адорно обґрунтував ідею «авторитарної особистості». На його думку, авторитар. особистість відрізняється від ін. не лише соц.-політ. чи етнонац. орієнтаціями й установками, а й особистісними рисами. Йй він протиставляв дем., ліберальну особистість.

Літ.: Головатий М.Ф. Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. К., 2006; Feldman, S. Political ideology. *The Oxford handbook of political psychology* / Ed. by L. Huddy, D.O. Sears, J.S. Levy. Oxford University Press, 2013; Пирог Г.В. Політичні орієнтації: системно-психологічний підхід. *Вісник Львів. ун-ту. Серія філософ.-політолог. студії*. 2018. Вип. 18.

М.В. Шаповаленко

ОРІХОВСЬКИЙ (Роксолан) Станіслав Станіславович (1513–1566) – перший вітчизн. теоретик держави і права, укр. і польс. публіцист доби Відродження, філософ, історик, письменник. Нар. у сім'ї окатоличеного шляхтича та дочки православного священника. Впродовж усього життя пишався русинським походженням, охоче згадував про «свій руський рід і руську кров». Початкову освіту здобув у Перемишлі. З 1526 по 1542 – студент ун-тів Кракова, Відня, Віттенберга, Болоньї, Падуї, де зблизився з багатьма найвідомішими на той час австр., нім., італ. вченими, церк. і держ. діячами. Три роки жив у сім'ї М. Лютера. З 1543 – парафіяльний священник у Перемишлі. У 1551 складає з себе обов'язки каноніка і плебана.

Вчення про д-ву і право першого періоду (кінець 40-х – сер. 50-х рр. XVI ст.) виклав у ла-

тиномовних творах «Відступництво Риму», «Про турецьку загрозу» (дві промови), «Про цілібат», «Повчання (напучення) королю польському Сигізмунду-Августу» (дві редакції), «Хрещення у русинів», «Хроніки польські», «Промова на похоронах Сигізмунда I Старого», «Розрив з Римом», «Лист до Яна Франциска Коммендомі» та ін.; другого періоду (кінець 50-х – 60-ті рр.) – у працях, написаних теж латиною, «Квінкункс, або Взірець польської корони», «Політія Польського королівства на кшталт аристотелівських політик», «Діалог, тобто розмова стосовно езекуції польської корони», «Химера», «Про право природне» тощо. Концептуальне бачення сутності д-ви і права, їх походження і джерел, ідеального держ. управління, змісту і форм влади, взаємовідносин церкви і д-ви у О. складалося під впливом вчень Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона (мислитель називав їх стародавніми «правдами»), Августина, Томи Аквінського, Піко делла Мірандоли, Еразма Роттердамського та ін. гуманістів ренесансної доби, біблійних постулатів.

Проблему виникнення права і д-ви О. веде від «героїчної» доби «царювання» Адама і засновника ізраїльсько-їудейської д-ви Саула, вважаючи їх «істинними королями», які мали можливість водночас і володарювати, і священнодіяти, і здійснювати правосуддя, захищати підданих і відвойовувати нові землі. До числа «бездоганних королів» О. відносить і таких біблійних героїв, як Сет, Енох і Ной. Богообрані істоти завдяки Божому дару у вигляді розуму і мови виокремилися із тваринного світу, об'єдналися у сусп-во, досягнувши дані їм від природи права, виробили свої «моральні закони», на їх підставі почали добре розрізняти справедливе і несправедливе, правду і неправду, добро і зло, корисне і шкідливе. На підставі сусп. договору між собою, а не за промислом Божим, з метою досягнення «цнотливого життя» у колективі під зверхністю найдосконалішої тоді, на думку О., «влади одного» вони й утворили політію, тобто державу. Виріш. значення у процесі виникнення д-ви мали не стільки досконалі тоді моральні закони, скільки «природне прагнення людей один до одного», до гурту, без якого індивід знову міг перетворитись на звіра або ж стати рівним Богові. Д-ва, як і людина, це теж тіло, але «тіло політичне», і будь-які її частини, відтіяті від цілого, приречені на загибель. Але «золотий вік богатырської доби» панування природного права у вигляді звичаїв, найсправедливішого правління «священників-королів» у перших політіях, досягнувши свого

розквіту в умовах чистого і єдиного первісного християнства, швидко почав занепадати через «псування» людьми віри прашурів, правди батьків, поширення язичництва, нехристиян. вірувань та ін. форм «відступництва». Такі «диявольські» процеси призвели до поступового виродження справедливих форм правління сусп-вом і людьми, спотворення праведної «влади одного», поширення зла, зростання злочинності. Перший раз Бог покарав за це людей всесвітнім потопом, але зло і несправедливість вони не змогли викоренити і вступили з ними у «злий вік» – сучас. для самого мислителя, вік, близький до другого пришествя.

Давньогрец. держави-поліси, за смислом вчення О., не змогли подолати гріховних наслідків загальнолюд. «відступництва», а, навпаки, поглибили їх. Врятувати людство від нового покарання покликана польська д-ва як «найдосконаліша політія над усіма політіями» періоду князювання Болеслава Хороброго – королювання Сигізмунда Старого (992–1548). Саме тут О. викладає оригінальні думки щодо ідеальної форми держ. правління, які не лише багато в чому випереджали пізніші вчення Гроція, Гоббса, Локка, Монтеस्क'є, Гельвеція, а й значно гуманізували, тобто моралізували форми і засоби зміцнення держ. влади відомого вже мислителю «макіавеллізму». Монарх є «сторожем держави», тобто, за О., «зібрання громадян, об'єднаних узгодженим правом і спільними інтересами», а піддані служать йому за внутр. переконаннями, керовані вірою, а не примусом. Посада короля – виборна, моральний обов'язок – бути «мудрішим і кращим від інших», постійно «дбати і думати про благо народу». Останнє є стрижневим законом для короля, який обирається «задля держави», а не навпаки. Мета держави – задоволення безпеки і користі громадянина, мета життя останнього – турбота про інтереси д-ви і сусп-ва. Управління д-вою – справа не для однієї людини, оскільки її функції полягають у тому, щоб примушувати, радити і судити. Отже, це стосується короля (примус), сенату (рада) та суду (правосуддя). Тут очевидна ідея поділу влади та обмеження кожної з її гілок законом. Король – лише «вуста закону». Монарх стоїть на його сторожі, але не може перетворюватись на «пана закону». Повністю підлеглим закону є і сенат, що об'єднує «найкращих людей благородного походження»: тут не місце особам зажерливим, продажним, слухняним, мовчазним. Припинення ролі сенату, нехтування ним – шлях до ненависної О. тиранії. Виключно закон, а не ко-

роль чи сенат, є управителем незалежного суду. Якщо ж тут починають брати верх гроші чи сила, д-ва занепадає.

Як і в ідеальній д-ві Платона, сусп-во у О. розпадається на стани, кожний з яких займається своєю справою: ксьондзи виборюють найвищу духовність і моральність, шляхта захищає д-ву, купці торгують, ремісники працюють у пром. цехах, селяни вирощують хліб. Але управлінські функції може виконувати лише еліта сусп-ва – шляхта і духовництво на чолі з «філософом на троні», символом шляхетської демократії, її «головою», природженим лідером нації, гарантом рівності й справедливості – королем. Ідеальний монарх є вищим від усіх за своїми діловими і моральними якостями, віддано шанує Бога, мудро править, мудрим робить підданих. Це – «найдержавніший з мужів», інтереси якого повністю підпорядковані сусп-ву, а сила – розуму. Під постійним контролем монарха – добробут громадян, дотримання їхньої свободи, безпеки, спокою у д-ві, справедливе збирання податків, відбудовання військ. повинності, проведення військ. реформи, гуртування громадян, найширший розвиток системи освіти, виховання молоді, піднесення науки тощо.

О. впевнений, що управління державою – «найважча в світі справа». Тому він звертає увагу монарха на неприпустимість уподібнюватись до бджіл і хпатися за все, оскільки у такому разі король перестане бути лідером, а перетвориться на «нещасного підданого нещасної держави». Монарх має оточити трон лицарями – людьми чесними, гідними, талановитими, не схильними до підлабузництва, інтриганства, дворушництва, лукавства. Добирати людей на держ. посади треба не за їх походженням («титул без чесноти – пусте слово»), а за конкретні справи. Найперша прикмета тиранії – невідповідний і несправедливий розподіл посад, титулів, нагород, ін. почестей і навіть покарань.

Питання про співвідношення світської і церк. влади, їх правову основу і джерела вирішується О. неоднозначно. «Королівська влада» і «верховенство» (влада церковна) поєднувалися в одній особі у стародавню добу, а напередодні всесвітнього потопу і після нього відбулось їх розмежування. У творах першого періоду свого життя (можливо, як вияв протесту проти celibату, що поширювався і на нього особисто) О. доводив, що сусп. договір – це угода між людьми про підпорядкування королю, а не папі римському, і церква не може у нього втручатися, що навіть у польській політії папа втратив повагу до себе, став проповідником невігластва, «хи-

жим звіром і тираном», а призначені ним католиц. єпископи перетворились на папських шпигунів і ворогів народу. Виходячи з таких постулатів, мислитель ставав на реформаторський курс, пропагував необхідність виборності священнослужителів і піднесення авторитету світської влади. Але у 60-ті рр. XVI ст. О. докорінно змінив свою позицію: королівська влада «не може виходити сама з себе», вона має першооснову у божественній владі, «золотий вік» занепаав внаслідок втрати верховенства христ. служителями і поширення еретичних вчень, а тому духовна влада відносно світської є «найвищою зверхністю», як і папа римський щодо монарха.

Не поступалася найкращим середньовічним європ. зразкам, а часом і випереджала їх і обґрунтована О. теорія праворозуміння. Закон для нього – «душа і розум держави», але вище людських законів – природне право як першооснова закону, запорука дійсної свободи, рівності й справедливості. Якщо людські закони суперечать природному праву, їх можна і потрібно змінювати чи скасовувати. Хто порушує природне право, той «гірший від найзапеклішого ворога». Закон природи – саме втілення чесності, гідності, доблесті та мужності, мірило, критерій не лише свободи, а й рабства, праведного і неправедного, справедливості й несправедливості, добра і зла, прав і обов'язків як громадян, так і правителів, гарантія існування, розвитку і зміцнення д-ви. Найвище для мислителя право – це «щастя народу».

Певний внесок належить О. і в утвердження принципів міжнар. права, особливо щодо питань війни і миру. Мислитель ніколи не був апологетом війни і не прагнув виправдовувати агресію, але твердив, що у разі недотримання однією зі сторін ухваленого міжнар. договору це звільняє від такого обов'язку ін. сторону і навіть надає їй право розпочати проти порушника договору війну. Таку війну бажано вести на чужій території. Збройні сили треба використовувати мудро, розумно, на користь всій д-ві, а не приватним інтересам. Неодноразово О. нагадував Сигізмунду-Августу про бідкування рідного народу, закликав його боронити Русь від нападів численних ворогів, а може, й перенести туди резиденцію короля, оскільки «там найважче», там існує постійна небезпека народу.

Представник, як наголошував сам О., «руського народу у польській державі» з величезною повагою ставився до всіх націй, називав дикунами тих, хто збуджував міжнац. розбрат чи доводив зверхність одного народу над іншим. Отримані мислителем ще за жит-

тя визначення як «руського Демосфена» чи «сучасного Цицерона» свідчать не лише про пріоритетне, а й про найвагоміше змістовне значення його творчості в укр. культурі взагалі й правовій та політ. думці зокрема. Мислитель справив значний вплив на увесь процес її подальшого розвитку в Україні, особливо у XVI–XVIII ст.

О.М. Мироненко

ОСТРОГІРСЬКИЙ Мойсей Якович (1854–1921) – рос. політ. мислитель. Написав працю «Права жінок» (1892), яку юрид. факультет Париз. ун-ту відзначив премією ім. Росії. 1902 в Англії видав свою гол. працю – 2-томну монографію «Демократія і організація політичних партій». 1910 вийшла кн. «Демократія і партійна система в США».

О. відомий як один з основоположників політ. соціології та засновник партології – наук. напряму, що вивчає діяльність політ. партій і парт. систем. Вважав, що тільки партії, організовані на принципах свободи й незалежності їхніх членів, можуть будувати і розвивати засади демократії. Життєздатна дем. д-ва, зазначав О., може виникнути лише тоді, коли демократія наповнюється моральною відповідальністю особистостей. На думку О., сучас. йому демократії здатні надати індивіду лише матер. свободу, а духовна свобода, свобода вибору, можливість діяти відповідно до своїх переконань нездійсненні навіть у розвинених д-вах. Перешкодою на шляху до моральної свободи є «партійний формалізм», який придушує волю і автономію особи. Тогочасну систему представництва О. трактував як занадто олігархічну, нездатну адекватно відображати інтереси різних груп сусп-ва. У зв'язку з цим він вважав найбільш представницькою партійну систему, побудовану за функц. ознакою, яка уможливило конкуренцію законотв. і викон. гілок влади.

О. першим вказав на зв'язок таких параметрів розвитку, як перехід до масового сусп-ва й можливість маніпуляції волею виборців, взаємозалежність мас і політ. партій, бюрократизації і формалізації парт. діяльності в конкурентній боротьбі за владу. Однією з небезпечних тенденцій еволюції політ. партій, за О., є виникнення т. з. кокусу – політ. механізму, що дає змогу вузькому колу парт. лідерів зосереджувати у своїх руках владу над парт. структурами. Особливо небезпечними для сусп-ва О. вважав такі наслідки подібної практики, як відчуження соціуму від політ. життя, розрив між політикою і мораллю, формування конформіст. свідомості та громадян. індиферентності.

Сучас. значення теор. висновків О. полягає у тому, що він не лише вказав на небезпеку негат. тенденцій розвитку демократії, а й намітив шляхи їх подолання. Це – відмова від колект. парт. відповідальності, що спричиняє відставку уряду, й заміна її індивід. відповідальністю міністрів і депутатів; подолання тиранії більшості через забезпечення інтересів і представництва тих груп, які опинились у меншості; висування депутатів не за ознакою належності до певної партії, а від громад. рухів, які гнучкіше виражають різноманітні інтереси населення; подолання розриву між громадян. сусп-вом і д-вою, між сусп-вом і політ. життям, між політикою і мораллю; заміна закритих партій широкими громад. рухами, об'єднаними конкр. цілями та інтересами.

В.П. Горбатенко

ОТАМАНЩИНА – політ.-військ. і сусп. феномен, відмітна риса Укр. революції 1917–1921. Отаманами тоді називали себе керівники повстанських загонів і партизан. з'єднань. У 1918–1925 посаду Гол. отамана армії УНР обіймав С. Петлюра, який у 1919–1920 для командування бойовими діями на фронтах призначав з правами головнокомандувача Укр. армії наказних отаманів.

Терміном «О.» іноді позначають ознаки якостей режиму, які проявилися у сплесках непокорі і відкритих виступах проти військ, командування і держ. влади Директорії УНР, осн. завданням якої була організація держ. владних інституцій та органів війська, у зовн. політиці – домогтися визнання і знайти союзників у боротьбі за державність. Деколи ця кваліфікація поширюється на весь режим, або на позначення його справжньої суті. Можна твердити про одну з найхарактерніших рис ладу, а можна наполягати на тому, що це найвразливіша його вада.

Науковці відносять О. до системоутворювальних чинників. Однією з причин виникнення О. була реакція на анархізм і безвладдя, наростання авторит. тенденцій, підлив особистої і сусп. моралі. Коріння О. слід шукати у психології нац. і політ. малосвідомого селянства і вояків кінця 1918–1919. Грунтом О. незалежно від істор. періоду і країни є заг. політ. і сусп. революція, якщо вона відбувається відносно тривалий час. Випробування О. повною мірою пройшов і С. Петлюра. На його шляху траплялося чимало отаманів, які намагалися використати визвольний рух у своїх егоїстичних цілях. Повстанські загоны часто створювалися, щоб захистити свої міста і села, цілі регіони від реквізицій біль-

шовиків, ін. військ. формувань, здійснювати контроль на своїй території. Крім патріотично налаштованих повстан. отаманів, які підтримували визвольну боротьбу Гол. отамана (Блакитний, Гоголь, І. Лютий (Гонта), Залізняк, Заболотний, Загородній, Карась, Клепач, Кобець, Орлик, Пугач, Яблучко та ін.), були й загони, що являли собою продукт революції, – без жодної моральності й патріот. свідомості, на чолі з авантюристами, які нерідко збирали навколо себе непевні елементи та відкритий криміналітет, відкидали потребу будь-якої державності взагалі. Їх часто використовували більшовики проти Укр. армії, з метою грабежів населення, знищення інтелігенції, євреїв, сіяння хаосу й анархії. В умовах слабкості центр. влади вони ставали малими диктаторами і тиранами, потурали низьким інстинктам свого оточення. Серед найвпливовіших отаманів був П. Болбочан, командир Запорізького корпусу, кадровий офіцер, який на підконтрольній тер. Харківщини і Полтавщини практ. звів нанівець діяльність дем. інституцій та органів самоврядування, а 09.IV.1919 зробив спробу заколоту проти Гол. отамана у Проскурові. Отамани Григор'єв (Херсонщина) і Зелений (Київщина) демонстрували схильність до рад. влади, що породжувало їхні хитання між Директорією і більшовиками, а згодом перехід до останніх. Отаманська стихія охопила цілі губернії: на Чернігівщині господарював отаман Ангел, на Волині – Гуцоль, на Поділлі – Шепель, які лише для підвищення власної значущості номінально визнавали зверхність Гол. отамана. Відкрито ігнорував владу Директорії Н. Махно, воював з армією УНР. Заколот проти Гол. отамана й уряду підняв 29.IV.1919 командувач Півд.-Зах. фронту отаман Оскілко, якого підтримали праві й соціалісти-самостійники. Після придушення заколоту, що призвів до розвалу фронту, С. Петлюру 09.V.1919 було обрано Головою Директорії.

Правомірним вважається поширення терміна «О.» і на прояви сепаратизму в рад. держ. будівництві, такі як виникнення Донецько-Криворізької республіки, повітових та ін. утворень зі своїми «раднаркомами» (Одеський, Луганський, Старобільський). Ця децентралізаторська тенденція кваліфікується як «отаманщина більшовицького зразка». Однопорядковими й близькими за сутністю процесами були прояви О. в Укр. армії і партизанщина в Червоній армії. З метою обмеження проявів анархії було введено інститут держ. інспекції для перевірки військ, частин, особл. слідчу комісію для розслідування погромних акцій, надзвичайний військ. суд, який виніс ряд смертних вироків винуватцям погромів. Загалом О. засвідчила неготовність укр. дем. сил до державотворчої співпраці, завдала великої шкоди нац.-визвольному рухові, створила сприятливі умови для внутр. і зовн. ворогів молодій Укр. державі.

Літ.: Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. К., 2001; Дорошенко-Говмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. К., 2005.

Б.І. Андрусишин

ОХЛОКРА́ТІЯ (від грец. *ὄχλος* – натовп і *κρατία* – влада) – панування, влада натовпу або політ. сил, які орієнтуються на безсистемні, провокативні дії, гасла й вимоги неорганізованої маси людей. В сучас. умовах О. виявляється переважно у демагогії, популізмі, політ. авантюризмі, правовому нігілізмі, примітивізації сусп. проблем представниками влади, правлячої еліти. О. унеможливорює елементарні гарантії прав і свобод людей, здатна привести сусп.-во до загальнонац. катастрофи. Для запобігання О. необхідний розвиток форм представн. демократії, зміцнення механізмів забезпечення законності й правопорядку.

В.П. Горбатенко

ПАМ'ЯТЬ ІСТОРІЧНА – соціально обумовлене, узагальнене в сукупності фактів, образів і уявленнях знання певним народом характерних особливостей свого істор. розвитку; здатність суспільності до відтворення всезагальної інформації про минуле у відповідності з характером діяльності в теперішньому і прагненнями до майбутніх ідеалів.

П.і., як правило, функціонує на двох взаємопов'язаних рівнях – науковому і емпіричному. Ступінь взаємопов'язаності й взаємовпливу названих рівнів, що є водночас показником розвиненості П.і., перебуває в безпосередній залежності з сусп.-політ. розвитком окремих народів. Разом з тим, зміст і якість сусп.-політ. життя народу визначається тим, як він усвідомлює своє місце в межах цілого, як його окремі представники розуміють сенс і мету власного істор. існування. Відповідно, у кожного народу можна виокремити чинники, які, з одного боку, стимулюють розвиток П.і., а з ін. – спричиняють забуття власного минулого і породжують ферменти нац. розпаду.

Яскравим свідченням дуалістичності проявів П.і. слугує доля і шлях укр. народу. В умовах підневільного існування, внаслідок залежності й ідеолог. детермінованості наук. рівня П.і., в ній з'являються нашарування, що справляють вплив на емпіричний рівень і, як наслідок, спотворюють П.і. укр. народу загалом. Насамперед це виявилось у забутті, викривленні, однобічному сприйнятті цілого ряду подій, явищ, істор. постатей. Зокрема, в умовах тоталітаризму з П.і. укр. народу було вилучено знання про його дем. традиції, європейськість, конституц. і держ. розвиток; перекручено факти і спотворено істину стосовно УНР, УПА, внеску в розвиток світової і укр. культури видатних істор. постатей. Однак, поряд з негат. проявами, у П.і. укр. народу навіть за несприятливих умов збереглися одвічні, лише йому притаманні особливості істор. минулого. На наук. рівні вони знайшли відбиття у творчості і діяннях укр. діаспори і в опозиційній сусп.-політ. думці Радянської України. На рівні масової свідомості антиподом вихолощеної П.і. слугує безперервність нар. традиції з фіксацією подій минулого в образах казкових і легендарних героїв, у пісен-

ній творчості. Здатність П.і. до відродження засвідчує в Україні надзвичайна акумуляція нац. енергії на межі епох занепаду і піднесення. Своєрідними віхами подібної акумуляції й орієнтирами на майбутнє є для укр. народу «Слово о полку Ігоревім», «Історія Русів», Універсали УНР і «Декларація про державний суверенітет України». В умовах ниніш. Нац. ренесансу П.і. означає для України перетворення історії зі сфери знання в питання життя й усвідомлення народом власного буття.

В.П. Горбатенко

ПАМ'ЯТЬ СОЦІАЛЬНА – інтегральний вид колект. пам'яті, що органічно поєднує нац., істор. та культурну пам'ять; механізм сусп. життя, що є носієм та ретранслятором моральних, культурних норм і цінностей, система психічних операцій, що забезпечує стабільний і поступальний розвиток (притосування до нових ситуацій та умов; виживання в екстрем. умовах; задоволення нагальних потреб; забезпечення перспектив подальшого прогресу тощо) певної людської спільноти. Місце та значення П.с. у моделі сусп. розвитку обумовлені тим, що саме вона практично одночасно виконує три ролі: а) компенсатора (репродукує/реконструює/відтворює минуле); б) стабілізатора (контролює/регламентує/направляє сучас. сусп. процеси); в) ініціатора (моделює/конструює/програмує майбутню траєкторію еволюції сусп.-ва).

Проблеми пам'яті та механізму її функціонування з найдавніших часів постійно перебували в епіцентрі уваги провідних мислителів минулого. У античну добу ці питання активно досліджували Платон, Аристотель, Плотін, Алкмеон Кротонський, у середні віки – Аврелій Августин, Фома Аквінський, у новий час – М. Монтень, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Д. Гартлі, Д. Локк, Г. Лейбніц, Е. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Д. Юм та ін. Втім, практично до XIX ст. осмислення феномену пам'яті лежало у рамках спостережень, здогадок, міркувань, гіпотез, що лише наближались до серйозного наук. аналізу. У 2-й пол. XIX ст. та на початку XX ст. у підході до вивчення природи пам'яті загалом та П.с., зокрема, відбувся якісний стрибок. Він став можливим, з одного боку,

завдяки своєрідним інтелект. проривам у сфері пізнання мнемічних процесів, що їх здійснили А. Бергсон, Е. Гуссерль, В. Дільтей, Е. Дюркгейм, К. Леві-Стросс, В. Джеймс, П. Жане, В. Вундт, З. Фрейд, з іншого – започаткуванню експериментального дослідження пам'яті (Г. Еббінгауз, Т. Рібо). Саме ці «інтелектуальні прориви» та прагматичне експериментування впродовж 2-ї пол. XIX – XX ст. заклали у сусп. науковій думці (соціології, психології, філософії, культурології, філології, історії, біохімії, нейрофізіології та ін. науках) фундамент багатьох сучас. концептуальних підходів до інтерпретації природи та механізму пам'яті загалом та П.с., зокрема: ідеї Е. Дюркгейма – структурно-функціонального підходу, Е. Гуссерля – феноменологічного, К. Леві-Стросса – структуралістського, А. Берсона – гуманітарно-антропологічного, В. Вундта та Г. Еббінгауза – асоціативного; В. Джеймса – функціонального, П. Жане, та Т. Рібо – діяльнісного, З. Фрейда – психоаналітичного.

Глибинний фундамент соц. колект. пам'яті становить біологічна основа, ключовим структурним елементом якої є генетичний код. Різні види пам'яті (моторна, емоційна, образна, вербальна) відповідають певним етапам розвитку людини, її мови, мислення і діяльності, вони є різними щаблями її істор. еволюції, і їх, відповідно, можна вважати філогенетичними щаблями вдосконалення П.с.. Осн. системоутворювальним фактором процесу розвитку і функціонування П.с. є діяльність. Базову основу процесів П.с. становлять смислові зв'язки між фрагментами сприйнятої інформації, завдяки яким у свідомості людини формується система смислових структур. П.с. формується у процесі комунікат. контактів/спілкування та детермінується груповим контекстом.

Природа та особливості П.с. значною мірою визначаються специфікою взаємодії колект. свідомості, що виявляє себе у формі нац. мови, фольклору, звичаїв, знань і навичок, умінь, які передаються з покоління у покоління і слугують основою етнокультурної ідентичності та колект. безсвідомого – етнічної психології, архетипів, соц. інстинктів та ін. У процесі формування П.с. відбувається репродукція/реконструкція/конструювання минулого, що зберігається в результаті інформ. «програмування», де ключову роль відіграють носії інформації (людина, знаряддя виробництва та матеріалізовані результати праці, об'єктивні соц. стосунки, мова) та їх взаємодія. В процесі різновекторних сусп. комунікацій стихійно/організовано практично

щомиті виникають тисячі, мільйони, мільярди «мислительних колективів» (за Л. Флеком), які точніше було б назвати «колективами переосмислення та інтерпретації». Ці маленькі (більше однієї людини – вже колектив) та неймовірно гігантські, планетарного масштабу «колективи переосмислення та інтерпретації» й є тим інформац. полем, у рамках якого формується/трансформується/передається П.с. Саме у цих рамках і відбуваються ключові мнемічні процеси: а) обмін актуальною інформацією; б) взаємодоповнення/взаємопроникнення інформації; в) конкурентне переосмислення та трансформація первинних уявлень; г) редагування та формування загальноприйнятних/суспільновизнаних/узгоджених трактувань; д) створення каналів, форм та методів інтенсив. поширення узагальненої інформації про минуле. П.с. є надіндивідуальним механізмом зберігання і передачі актуальної для сусп-ва інформації. Ґрунтовне вивчення природи та механізму П.с., як виду пам'яті колективної, можливе лише на міждисциплінарній основі, на ґрунті органіч. синтезу результатів природн. та гуманітар. дисциплін. У цьому контексті, якщо узагальнити ключові ідеї осн. концептуальних підходів до аналізу та інтерпретації феномену пам'яті загалом та П.с. зокрема, то можна дійти висновку про те, що в основі формування меморацийного механізму лежить наступна інтегральна схема/специфічний логічний ланцюжок, що має таку структуру: відчуття – сприймання – слід – знак – код – образ – уявлення. Саме уявлення, які є формою/ступенем переходу від відчуттів до думки, від конкретного до абстрактного, від відчуттів до понять, і становлять основу П.с. За своєю природою вони бувають двох типів: а) уявлення, що виникають на основі реконструкції, і базуються на результатах відчуттів та сприймань, які зберігаються у пам'яті; б) уявлення, що формуються шляхом конструювання на основі уяви та мислення. Осн. умовою формування та функціонування П.с. є комунікативний контакт, у ході якого виникають «колективи переосмислення та інтерпретації», що створюють специф. атмосферу та мають свій своєрідний стиль мислення і які суттєво впливають на процес трансформації та фіксації інформації у сусп. свідомості. Потужним каталізатором меморацийних процесів є ритуал.

П.с. – це відредагований, інтегральний генетичний код соціуму. Суть редагування генетич. пам'яті полягає в поправці та досвід, який здобувається у процесі еволюції/розвитку шляхом а) емоц. оцінки/пережи-

вання явищ, подій та процесів і їх фіксації у довготривалій пам'яті (емоційна пам'ять); б) певної трансформації у свідомості ряду ключових, знакових символіч. образів та міфів (образна пам'ять); в) аналітич. осмислення та фіксації уроків сусп. діяльності (логічна пам'ять).

О.Д. Бойко

ПАРЛАМЕНТ (франц. *parlement* – говорити) – вищий представницький і законодавчий інститут держ. влади, що обирається населенням (може бути частково призначеним) та діє на постійній основі. П. – це виборний та колегіальний орган д-ви, який функціонує в умовах дем. правління і має гол. повноваження у сфері законодавства.

Одним із найдавніших вважається британський П., який уперше був скликаний у 1264 на основі рад англосаксонських кланів та Норманської великої ради. Істор. роль британ. П. як «матері парламентів» та його очевидні переваги спонукали країни континент. Європи наслідувати британ. приклад, частково зберігаючи при цьому нац. владні традиції. Спочатку П. належала дорадча роль, пізніше вони почали займатися податковими, фінанс. справами, судочинством, обмежуючи у такий спосіб абсолютну владу монарха. П. формувалися різними способами – виборами, призначеннями, спадкоємністю. Зараз формування дем. П. відбувається на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. При цьому механізм голосування й порядок розподілу депутатських мандатів залежить від моделі виборчої системи, яка застосовується в даній державі.

Термін «П.» є узагальнюючим. У різних країнах П. має різні назви: національні збори (Франція, країни Латинської Америки, Азії), народні збори (Албанія, Болгарія), державні збори (Естонія, Угорщина), союзні збори (Швейцарія), кортеси (Іспанія), генеральні штати (Голландія), конгрес (США), фолькетинг (Данія), альтинг (Ісландія), стортинг (Норвегія), рикстаг (Швеція), рейхстаг (ФРН), сейм (Литва, Польща, Фінляндія), собор (Хорватія), кнесет (Ізраїль), меджліс (країни Азії), генеральна рада (Андорра), національна рада (Монако, Словаччина), Верховна Рада (Україна) та ін. Свою первісну назву – П. – представницькі збори зберегли у Великобританії та англомов. країнах (Австралії, Канаді, Новій Зеландії, а також Бельгії, Італії, Японії). Заг. для всіх назв є те, що вони прямо вказують на одну з ключових ознак будь-якого П. – його колегіальність, яка й визначає порядок

прийняття різного роду офіц. рішень. Місце і роль П. у політ. системі затверджується конституцією держави. Виходячи з того, що значна кількість конституцій була прийнята самим П., можна говорити про установчу роль П. щодо ін. елементів держ. механізму.

До переліку повноважень П. входить прийняття законів (конституцій, конституц. законів, органічних законів, звичайних законів), фін. повноваження, контрольні повноваження (над діяльністю уряду), повноваження, пов'язані з формуванням ін. держ. інституцій, повноваження у сфері зовн. політики, безпеки і оборони, інколи – судові повноваження, призначення референдумів, делегування своїх повноважень ін. інститутам влади тощо.

За обсягом компетенцій П. поділяються на П. з абсолютною необмеженою компетенцією (Великобританія, Італія, Ірландія, Нова Зеландія), абсолют. обмеженою компетенцією (США, Франція), відносно обмеженою компетенцією (ФРН, Індія) тощо. Ін. критерієм поділу П. є їх участь в упорядкуванні вищої держ. влади: парламентські республіки, де П. мають право виразити вотум недовіри уряду й відправити уряд у відставку (Великобританія, Італія, ФРН, Австрія, Болгарія, Угорщина, Нідерланди); д-ви з президентською формою правління, де П. не мають права вотуму недовіри уряду, а той не може розпустити парламент (США); д-ви зі змішаною формою правління – П. має право вотуму недовіри уряду, але президент має право розпуску П.; парламенти-консультанти, які збираються на кілька днів щорічно та затверджують рішення глави держави, уряду. За альтернативною класифікацією П. поділяються на активні, реактивні, маргінальні та мінімальні (виходячи з рівня автономності П., ступеня їх рівноправності з урядом і главою держави). Попри поширеність тези про підвищення ролі урядів та відповідно «кризу парламентаризму», П. залишається єдиним органом, що відбиває інтереси та ціннісні орієнтації ключових груп населення. Образна характеристика П. як «дзеркала суспільства» зберігає свою актуальність. У багатьох країнах П. уособлює укорінені нац. традиції та формує політ. культуру країни.

У вітчизняній політико-правовій думці термін «П.» з'являється на початку ХХ ст. у програмних документах тогочасних політ. партій. Однак на рівні правотворчості періоду нац.-визвольних змагань 1917–1920 рр. він практично не використовувався. Це було зумовлено особливостями державно-політ. стану України, зокрема невиборним характером

більшості владних інституцій. За рад. часів термін об'єктивно не міг бути узгоджений з тодішньою теорією і практикою держ. владарювання.

Ідея парламентаризму в Україні вперше набула оформлення на офіц. рівні з прийняттям Закону України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України» (1993). В цьому акті законодавчо визначено термін «П.» та ним позначено Верховну Раду України. Ст. 75 Конституції України 1996 визначає, що «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України».

В.Ф. Смолянюк

ПАРЛАМЕНТАРНА РЕСПУБЛІКА (лат. *respublica* – сусп. справа, від *res* – справа, *publicus* – суспільний, державний, громадський) – різновид республіканської форми правління, за якої парламент формує політично відповідальний перед ним уряд, зазвичай обирає президента, функції якого обмежені, він не є центр. фігурою в системі вищих держ. органів, не має можливостей для значного впливу на уряд.

Характерні ознаки П.р.: парламент має суверенітет, який йому делегували виборці, спираючись на нього, формує уряд (виконавча влада не є самостійною, є продовженням влади парламенту); керівництво виконавчою владою покладається на прем'єр-міністра (канцлера), поряд із ним існує посада глави держави (президента), який реалізує представницькі й за згодою уряду деякі ін. повноваження; президент обирається не на заг. виборах, а парламентом (Грецька Республіка, Ізраїль, Угорщина) або спец. колегією, яка складається у т. ч. з депутатів парламенту (Італійська Республіка, Республіка Індія, ФРН), його влада похідна від парламенту (можливі винятки з правила – у Республіці Болгарії, Республіці Північній Македонії президент обирається безпосередньо народом, але його конституц. статус як президента П.р. не змінюється); призначення парламентом глави д-ви є гол. видом парламент. контролю над виконавчою владою; президент має право видавати акти, які набувають сили закону після здійснення контрасигнатури (скріплення підписами прем'єр-міністра або відповідних міністрів); президент призначає главу уряду з числа лідерів політ. партії чи коаліції політ. партій, які мають більшість місць у парламенті або його нижній палаті, в ін. випадку уряд може не отримати вотум довіри у парламенті й не буде сформований; усі важелі реальної влади знаходяться в руках керівників політ. партій, яким належить

більшість місць у парламенті, тому в політологічній літературі парламентарні форми правління нерідко визначаються як «правління партій»; у більшості країн членство в уряді сумісне зі збереженням депутат. мандату (це дає змогу контролювати парламент); члени уряду призначаються президентом за рекомендацією глави уряду після вирішення цього питання парламентом, президент не несе відповідальності за діяльність уряду, вона покладена на главу уряду (ключова фігура в д-ві); президент не може на власний розсуд відправити у відставку главу уряду, але за його рекомендацією може відправити у відставку будь-якого члена уряду; уряд політично відповідальний перед парламентом, а не перед президентом, ця відповідальність солідарна: недовіра голові уряду тягне відставку всього уряду (у разі винесення вотуму недовіри або відмови у довірі уряд або йде у відставку, або президент, не приймаючи відставки уряду, може розпустити парламент (нижню палату) і призначити дострокові вибори); наявність права розпуску парламенту й призначення дострокових парламент. виборів на вимогу уряду або глави держави; підстави розпуску парламенту в різних країнах різні: порушення парламентом строків формування уряду, неодноразове висловлювання недовіри уряду або неприйняття держ. бюджету у визначений законом строк, припинення діяльності парламенту у зв'язку з невяккою депутатів тощо; парламент здійснює законодавчу, державотворчу, бюджетну й функцію парламент. контролю; судова влада здійснюється Конституційним та ін. судами. Позитивними рисами П.р. є єдність вищих органів держ. влади, оскільки кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром формується й контролюється парламент. більшістю; виконавча влада є продовженням законодавчої, організовує виконання законів – завдяки цьому зводяться до мінімуму можливі конфлікти між гілками влади; для уряду створюються достатньо стабільні умови на період підтримки його парламентом; значно підвищується його політ. відповідальність не лише перед парламентом, а й перед політ. партіями, фракціями і групами у парламенті, політ. лінію яких він зобов'язаний підтримувати, реалізуючи відповідні закони, розробляючи урядові програми і законопроекти. Водночас ефективність і стабільність П.р. залежать від авторитету політ. партій, які борються за місця в парламенті, від системи парламент. фракцій, від того, обираються парламентарії на основі пропорційної чи мажоритарної виборчої систем. Наявність

значної кількості фракцій у парламенті вимагає обов'язкового утворення їх парламент. більшості, необхідної для прийняття законів і формування уряду. За умов нерозвиненої парт. системи або великої кількості політ. партій, представлених у парламенті (притаманно двом і сусп.вам перехідного періоду), крайні праві або крайні ліві політ. партії можуть блокувати роботу парламенту, навіть входячи до парламент. більшості. Наслідком цього є неефективна діяльність парламенту, тимчасовість, нестабільність уряду, часта його зміна, що може призвести до паралічу всієї системи влади.

П.р. функціонує в Республіці Австрії, Грецькій Республіці, Італійській Республіці, Латвійській Республіці, Угорщині, Фінляндській Республіці, ФРН, Чеській Республіці, Швейцарській Конфедерації й ін.

Б.Л. Дем'яненко

ПАРЛАМЕНТСЬКА КОАЛІЦІЯ – об'єднання парламент. фракцій, сформоване для досягнення спільних цілей у парламент. діяльності, в т. ч. з метою формування уряду та контролю за його діяльністю. П.к. утворюється в більшості парлам. та парлам.-презид. держав, де парламент має вагоме значення в процесі управління д-вою.

Для характеристики П.к. мають значення розташування фракцій всередині коаліції відповідно до політ. уподобань, а також її чисельність. П.к. може бути закритою або відкритою. Перша складається з фракцій, які мають схожі ідеол. позиції і не бажають приймати до коаліції фракцію, що не поділяє їхніх ідеол. переконань. Друга створюється з фракцій, які заради вирішення конкр. питань та проблем готові співпрацювати з будь-якими фракціями, незважаючи на розбіжності в ідеол. підходах. Вважається, що П.к. створюється фракціями, політ. погляди яких збігаються, принаймні щодо осн. напрямів розвитку д-ви. Зазвичай коаліція з двох фракцій включає третю фракцію, яка розташована між ними. Залежно від співвідношення чисельності фракцій у П.к. стосунки партнерів можуть бути рівноправними або нерівноправними. У першому випадку посади в уряді розподіляються шляхом тривалих консультацій, переговорів, компромісів. Другий варіант передбачає надання найбільшою фракцією ін. фракціям певних міністерств у обмін на їхню політ. підтримку або лояльність. Як правило, П.к. створює найбільша фракція та ще одна чи дві менші. Інколи виникає ситуація, коли найменші фракції, об'єднавшись, формують П.к., а найбільша

фракція опиняється в меншості. П.к. рідко створюють дві найбільші фракції. Дві партії, які отримують трохи менше ніж половину місць у парламенті, зазвичай не бажають домовлятися одна з одною, їм вигідніше створити П.к. з третіми партіями, менш чисельними. Якщо вихід однієї фракції з П.к. означає відсутність стабільної парлам. більшості, тоді коаліцію називають мінімальною. Якщо ж якась фракція може вийти з коаліції, але уряд все одно матиме підтримку більшості, тоді коаліцію називають розширеною.

Утворення К. п. відбувається не за чіткими, наперед визначеними правилами, а відповідно до певної політ. ситуації шляхом переговорів між фракціями. Осн. завданням фракцій у процесі переговорів є поступове наближення положень щодо реалізації своїх виборчих обіцянок до позицій потенц. партнерів, щоб розробити спільну програму дій, яка була б взаємоприйнятною, послідовною і стала основою здійснення реальної політики. Кожна П.к. за своєю природою конфліктогенна, оскільки з двох чи декількох передвиборч. програм і доктринальних відмінностей треба вибудувати одну спільну, яка створюється шляхом взаємних поступок і компромісів. Останні завжди даються нелегко, оскільки політики мають різні парт.-політ. інтереси й особисті амбіції.

Після проведення парламент. фракціями консультацій може укладатися угода про коаліцію. Розрізняють угоду неформальну (фактичне порозуміння між лідерами політ. сил) і формальну (офіц. угода, в якій більшою чи меншою мірою визначено майбутню діяльність). В такій угоді можуть фіксувати узгоджені політ. позиції, що стали основою формування коаліції, а також ін. політ. й організац. питання, напр., щодо: засад внутр. і зовн. політики; політ. спрямованості та принципів діяльності коаліції; плану діяльності уряду; порядку вирішення внутрішньо-організац. питань діяльності коаліції; порядок припинення її діяльності. До коаліційної угоди можуть додаватися списки членів фракцій, що сформували коаліцію.

У стабільних демократіях порядок утворення П.к. та правила поведінки в їхніх рамках рідко регламентується в нормативно-правових актах. У нових демократіях правовим основам формування і діяльності П.к. приділяється більше уваги. Так, в Україні в результаті політ. реформи 2004 (переходу до парламентсько-президентської форми держ. правління і пропорційної виборчої системи) в законодавстві з'явився такий демокр. ін-т як П.к., яка проте отримала специф. наз-

ву – коаліція депутатських фракцій. Термін, введений в укр. законодавство, неточно відобразив суть цього явища, адже словосполучення «депутатська фракція» неправильне, оскільки фракція – це частина чогось цілого, напр., партії чи парламенту, але не частина від депутатів.

У ст. 83 Конституції України (ред. 2004, 2014) зазначається, що «у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України». Коаліція депутат. фракцій вносить пропозиції Президентові України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. В Основному Законі також записано, що «засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України». У Регламенті Верховної Ради України від 16 березня 2006 П.к. було присвячено Главу 12 «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України». Зазначалося, що «коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді – це добровільне об'єднання депутатських фракцій, яке формується у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій. До складу коаліції входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради».

В Україні періодично виникали дискусії і суперечки щодо того, чи коаліція формується лише фракціями, чи до коаліції також можуть приєднуватися окремі депутати. Змінами до Регламенту Верховної Ради України парламентарії періодично намагалися дозволити депутатам змінювати фракційну приналежність, в т. ч. ставати позафракційними і входити до коаліції. У вересні 2008 Конституційний Суд України суб'єктами формування коаліції чітко назвав лише фракції (Рішення Конституційного Суду України від 17.IX.2008 № 16-рп/2008). Проте вже 6 квітня 2010 Конституційний Суд України зробив висновки, що окремі народні депутати, зокрема ті, які не перебувають у складі фракцій, що ініціювали створення коаліції, мають право брати участь у формуванні коаліції (Рішення Конституційного Суду України від 06.IV.2010 № 11-рп/2010).

У 2010 скасовано політ. реформу 2004 і змінено форму держ. правління – з парламентсько-президентської на президентсько-пар-

ламентську. Повернена редакція Конституції України 1996 не передбачала формування коаліції депутатських фракцій, відповідно з Регламенту Верховної Ради України вилучено Главу 12 «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України».

Положення про коаліцію депутат. фракцій було повернуто до Конституції України у 2014 у зв'язку зі зміною політ. команди при владі та черговими конституц. змінами. Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 № 742-VII було повернуто парламентсько-президентську форму правління. Однак пропорційну виборчу систему, з якою була узгоджена ця редакція Основного Закону, не повернули. Приведення законодавства у відповідність до чергових змін у Конституції України не було здійснено, що згодом періодично проявлялося в діяльності парламенту, обраного у 2014 за змішаною виборчою системою.

Відповідно до відновленої у 2014 Конституції України (ред. 2004) коаліція депутатських фракцій формується за результатами виборів і на основі узгодження політ. позицій. До її складу має входити більшість народних депутатів України від конституц. складу ВР України. Детальніше про її формування, діяльність та припинення діяльності мало бути визначено у Регламенті Верховної Ради України. Однак нині у ньому взагалі немає згадки про таке об'єднання (главу про коаліцію депутат. фракцій було вилучено у 2010).

В Україні з 2006 існувало 8 коаліцій: Коаліція демократичних сил (Блок Юлії Тимошенко, Блок «Наша Україна», Соціалістична партія України, 2006); Антикризисова коаліція (ін. назва Коаліція Національної Єдності) (Партія регіонів, Соціалістична партія України, Комуністична партія України, 2006–2007); Коаліція демократичних сил (Блок Юлії Тимошенко, Блок «Наша Україна – Народна самооборона», 2007–2008); Коаліція національного розвитку, стабільності та порядку (Блок Юлії Тимошенко, Блок «Наша Україна – Народна самооборона», Блок Литвина, 2008–2010); Стабільність і реформи (Партія регіонів, Комуністична партія, Блок Литвина та окремі депутати, 2010–2012); Європейський вибір (фракції – ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», УДАР, депутат. групи – «Економічний розвиток», «Суверенна європейська Україна» (з 27.II.2014 по 24.VII.2014); Європейська Україна (Народний Фронт, Блок Петра Порошенка, «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Батьківщина», 2014–2019); Слуга народу – фракція з правами коаліції (з 2019).

Лім.: Riker, W. H. The theory of political coalitions. London, 1962; Совгиря О. Парламентська коаліція – новий суб'єкт конституційного права України. *Право України*. 2007. № 2; Балановський Я.М. Політичні коаліції в умовах плюралістичної демократії: дис. ... канд. політ. наук. Дніпропетровськ, 2009; Коаліції: керівництво для політичних партій / Підготовлене Національним демократичним інститутом та Центром миру і прав людини в Осло. Вашингтон, 2015; МIRONENKO В.П. Політико-правові засади формування і діяльності парламентської коаліції: зарубіжний досвід і Україна: дис. ... канд. політ. наук. К., 2016; Кукуруз О.В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща. К., 2020; Szymanek, J. Koalicje w systemie parlamentarnym. *INFOS / Biuro Analiz Sejmowych*. Nr 1(314). 11 stycznia 2024.

О.В. Кукуруз

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. *pars* – частина, група, відділ) – добровільне об'єднання людей, які прагнуть домогтися здійснення ідей, що їх вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним чином частина якоїсь соц. верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політ. «голосом», «усобленням» окремих групових інтересів. Поряд з вищеназваним визначенням, у сучас. політол. літературі існує значна кількість особл. підходів до визначення поняття «П.п.». Партії розуміють як своєрідні штаби для підготовки до чергових виборів, як засоби перетворення волі індивідів на колект. волю, як знаряддя участі громадян у формуванні політики д-ви, як засіб впливу політ. та держ. еліти на маси. Феномен П.п. досліджували Г. Бурдо, К. фон Бойме, М. Дюверже, Дж. Лапаламбара, Дж. Сарторі та ін.

Справжня П.п. не може бути витвором самого лише бажання або зусиль навіть дуже здібних і впливових людей. Вона виникає не на ґрунті чистої політики, а на відповідній соц. базі. Неодмінною умовою існування будь-якої П.п. є її протистояння ін. партії або й кільком партіям. Партія, будучи часткою сусп-ва, прагне до повноти впливу на нього, домагається цього, долаючи протистояння ін. партій. Багатопартійність є невід'ємною ознакою дем. сусп-ва, оскільки воно є неодмінно структурованим, в ньому існують численні й різноманітні інтереси, потреби, уподобання тощо, які вимагають відповідного політ. вираження. Утворення партій, багатопарт. системи в країні є тривалим процесом становлення і набуття відповідних норм і традицій, формування й самоусвідомлення соц. бази партії – сусп. верстви, класу, елек-

торального корпусу, тобто виборців, які традиційно голосують переважно за цю партію, культури плюралізму і толерантності, тобто терпимого ставлення до суперників та опонентів, поважання протилежної думки, готовності до пошуку форм взаємодії з ними. Висуваючи своїх представників для обрання до парламенту, прагнучи констит. шляхом здобути визначальну позицію в ньому, П.п. можуть самостійно або в коаліції з ін. партіями формувати склад органів викон. влади, визначати загальний політ. курс країни, здійснювати керівництво держ. органами, вирішувати громад. справи. Для здійснення репрезентованого нею інтересу будь-яка партія прагне використати держ. владу, впливати на неї, на процес її формування й функціонування. Сучасні П.п. є одним із найдієвіших важелів впливу громадянства на держ. владу. Прийнято вважати, що громадсько-політ. орг-ція стає партією, коли для реалізації своєї програми вона має за мету прихід до влади або хоча б здобуття впливу на владу. П.п. може брати участь у справах д-ви, визначати форми й напрями її діяльності. Але вона не може, не повинна сама перетворюватися на д-ву, підмінювати її, мати державне (тобто загальнообов'язкове) значення, держ. власність, оскільки вона представляє інтереси лише окремої частини сусп-ва.

У наш час дедалі очевиднішою стає суперечлива сутність П.п. як явища політ. життя сусп-ва. Партії – це водночас і добро, і зло, зазначав Ж. Клемансо. «Добро – тому, що вони є колективною силою у боротьбі за прогрес... Зло – тому, що вони рано чи пізно обов'язково стають подібними до церкви з її ієрархією й дисципліною. Такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня».

Парт. боротьба, за словами В. Соловйова, не може бути справедливою, оскільки вона змушує бачити все в білому кольорі на своєму боці і все в чорному – на боці супротивника, а такого рівномірного розподілу кольорів не буває і не буде принаймні до страшного суду. Поряд з цим у природі всякої партії закладена вада, яку виявив і описав ще Р. Міхельс. Будучи створені як засіб досягнення соціально-групової мети, партії самі скоро стають метою самих себе, починають переважно дбати про власний добробут і успіх. У міру поступового перетворення д-ви із засобу панування у механізм узгодження інтересів соц.-екон., нац.-культурних і регіон. груп, що її складають, поступово змінюється

й характер П.п., які, будучи політ. вершиною піраміди сучас. громадян. сусп-ва, сприяють його всебічному розвитку.

С.Г. Рябов

ПАРТІЙНА СИСТЕМА – сукупність, взаємозв'язок і взаємодія політ. партій між собою, з державою та ін. інститутами влади у процесі виборювання, формування та здійснення держ. влади, складова частина політ. системи сусп-ва. Під терміном П.с. розуміють: право політ. партій на формування власної системи правління (С. Ньюмен); сукупність політ. сил, представлених у парламенті або таких, що прагнуть до представництва в ньому (Е. Каак); сукупність відносин між легально діючими політ. партіями, що виявляються в сусп. боротьбі або суперництві за владу в сусп-ві (Є. Вятр); сукупність політ. партій, що існують у країні, незалежно від форм діяльності й ступеня інституціоналізації згідно з чинним законодавством (В. Євдокимов).

Тип П.с. визначається за: кількістю політ. партій; місцем політ. партій у виборчій системі; роллю політ. партій в організації законодавчої і особливо виконавчої влади; впливом політ. партій на прийняття важл. політ. рішень. За критерієм кількості політ. партій класичними вважаються: класифікація франц. політолога М. Дюверже, який виділив мультипартійні, двопартійні й однопартійні системи; класифікація амер. політолога італ. походження Дж. Сарторі, який виділив: однопартійну, гегемоністську, з домінують партією, двопартійну, обмеженого плюралізму, поляризованого плюралізму, атомізовану системи. Класифікація Дж. Сарторі, на відміну від ін. класифікацій, враховує характер взаємодії політ. партій, що функціонують у політ. системі, ступінь їх політ. впливу на сусп-во загалом і політ. систему зокрема.

Однопартійні системи оцінюються як неконкурентні, недемократичні, вони позбавляють громадян одного з гол. дем. прав – права вибору. Однопартійна система представлена однією монополюю правлячою партією, яка відіграє домінують роль у д-ві, забороняє утворення ін. політ. партій; разом із держ. органами організовує виборчий процес, роботу законодавчого органу, формує уряд і розробляє політ. курс; характеризується зрощенням парт. апарату з державним; виступає ідеологічним і організаційним ядром політ. системи д-ви; потенційно нестабільна, здатна шляхом жорсткої дисципліни мобілізувати виробничі й людські ресурси у критичні для д-ви часи; може зазнати краху внаслідок перенапруження й виснаження цих ресурсів;

характеризується високою людською ціною перемог; реалізується в авторитар. чи тоталітар. політ. режимах. Функціонувала в Італії, Німеччині в 1930-ті рр., СРСР у 1918 – наприк. 1980-х рр., деяких соціаліст. країнах, зберігається в КНДР, Кубі, Республіці Ірак, Державі Лівія, Монголії, Федеративній Республіці Сомалі тощо.

Гегемоністська П.с. характеризується наявністю однієї провідної політ. партії, ін. виступають як партії-сателіти; зрощенням парт. апарату з державним; реалізується в авторитар. чи тоталітар. політ. режимах. Функціонувала в країнах Центр. й Сх. Європи у 1940–1980-ті рр. (Народна Республіка Болгарія, Польська Народна Республіка, Німецька Демократична Республіка), Соціалістичній Республіці В'єтнам, Сполучених Штатах Мексики тощо.

П.с. *домінування* характеризується наявністю кількох політ. партій, тривалою (понад 20 років) і безперервною перемогою однієї з політ. партій у конкурентній боротьбі на виборах; вона має кваліфіковану більшість у парламенті і формує уряд власними силами або (у ряді випадків) у складі правлячої коаліції. Функціонує у Швеції (соціал-дем. партія), Японській Державі (ліберально-дем. партія). *Двopартійна* (біпартійна) система характеризується наявністю двох політ. партій, що домінують у сусп-ві й ведуть між собою реальну боротьбу за владу в д-ві; однією з них забезпечується об'єднання навколо себе абсолют. більшості голосів виборців; отримання однією з політ. партій більшості парламент. місць і створення відносно однорідної й стабільної парламент. більшості. Двopартійні системи склались у Великій Британії (консерват. й лейборист. партії), США (дем. й республ. партії), Канаді (лібер. й консерват. партії). Близькою до двopартійної є система «двох з половиною партій», яка характеризується тим, що дві великі домінують політ. партії збирають на виборах приблизно однакову кількість голосів і перемога однієї з них залежить від того, яку політ. партію підтримує третя, незначна за кількістю голосів партія. Прикладом є Федеративна Республіка Німеччини, у якій прихід до влади однієї з двох впливових партій (СДПН, ХДС/ХСС) залежить від того, на чий бік стане зі своїми голосами невелика політ. партія – Вільна демократична партія (ВДП).

Особливу увагу Дж. Сарторі приділив багатопартійним системам, зокрема їх «коаліційному потенціалу». Коли жодна з політ. партій не може вибороти більшості у законодавчому органі, вона змушена вступати у коалі-

цію з ін. політ. партіями з метою створення парламент. більшості, організації роботи парламенту й формування уряду. Найбільш стійкою та ефективною П.с. Дж. Сарторі вважав систему *обмеженого* (помірного) плюралізму. До ознак системи учений відніс відсутність гострих ідеол. суперечностей між політ. партіями, «антисистемних» партій і «двосторонньої опозиції»; орієнтацію політ. партій на участь у формуванні уряду шляхом створення широких коаліцій; необхідність союзу від 3 до 5 політ. партій для створення парламент. коаліції. Система обмеженого плюралізму залежить від механізму формування уряду і поділяється на: 1) однопартійне правління – Республіка Індія (Індійський національний конгрес), Королівство Іспанія (Іспанська соціалістична робітничка партія); 2) двоблокову коаліцію – Федеративна Республіка Німеччини (ХДС/ХСС – ВДП; ХДС/ХСС – СДПН; СДПН – ВДП); 3) мультипартійну коаліцію – Королівство Бельгія, Швейцарська Конфедерація.

До ознак П.с. *поляризованого* (крайнього) плюралізму Сарторі відніс наявність «антисистемних» партій, що виступають проти чинного політ. ладу; двосторонньої деструктивної опозиції – «крайніх лівих» і «крайніх правих» політ. партій у спектрі політ. сил; необхідність союзу від 6 до 8 політ. партій для створення парламент. коаліції; ідеол. протистояння й підвищену конфліктність П.с. (Італійська Республіка, Нідерланди, Фінляндська Республіка).

Найгіршим різновидом багатопартійності Дж. Сарторі ідентифікував *атомізовану* П.с., що загрожує стабільності політ. системи. Вона характеризується або співіснуванням у політ. системі більше 20 політ. партій, або відсутністю політ. партій, кількість партій значення не має – усі вони маловпливові й нечисленні; формуванням уряду або на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції; необхідністю союзу понад 8 політ. партій для створення парламент. коаліції; наявністю серед опозиц. партій позасистемних. Практично реалізується в умовах авторитар. або дем. режиму. Атомізована П.с. поділяється на системи крайнього плюралізму й авторитарної псевдопартійності. Перша система існувала в посткомуніст. країнах до виборів на багатопартійній основі, частково збереглась у деяких з них (Україна – до кінця 1990-х рр.), Російська Федерація, Республіка Казахстан, Республіка Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Друга система властива деяким країнам Латинської Америки, де існує багато політ. партій, між якими точиться го-

стра боротьба, але реальна влада перебуває в руках військ. верхівки (Республіка Парагвай, Республіка Гаїті, Східна Республіка Уругвай). Особливості розвитку П.с. України: наявність багатьох дрібних політ. партій із низьким рівнем електоральної підтримки; вплив фін.-промисл. структур на діяльність політ. партій; певне «розмивання» ідеологій політ. партій; нестабільність політ. сил; формування брендів політ. партій навколо конкретних лідерів (насамперед, президентів держави, прем'єр-міністрів); низький рівень довіри населення до інституту політ. партій.

У політ. науці досі є дискусійним питання про переваги тієї чи іншої П.с. Формування П.с., притаманних дем. політ. режиму, визначається соціальною структурою сусп-ва, зрілістю громадян. сусп-ва, співвідношенням політ. сил, політ. традиціями і політ. культурою, ін. факторами. Політ. практика демонструє стійку тенденцію до зменшення кількості політ. партій у сусп-вах, які характеризуються політ. та екон. стабільністю.

Б.Л. Дем'яненко

ПАСВОЛЬСЬКИЙ Лео (Лев Михайлович Пасвольський, англ. *Leo Pasvolsky*; 1893 – 1953) – амер. журналіст, економіст, спец. помічник держ. секретаря США, керівник Управління з особливих політичних питань Держдепартаменту США, директор відділу міжнар. досліджень у Брукінгському інституті, автор проекту Статуту ООН.

Народився П. у царській Росії в м. Павлоград Катеринославської губернії (тепер Україна, Дніпропетровська обл.) в єврейській родині. Його батьки, Михайло та Марія Пасвольські, займалися видавничою справою. Хвиля чорносотенних євр. погромів на поч. XX ст. змусили родину Пасвольських у 1905 емігрувати до США.

У 1916 П. закінчив Сіті-Коледж Міського університету Нью-Йорка отримавши диплом бакалавра мистецтв. Після закінчення коледжу вивчав політологію в Колумбійському ун-ті (1916–1918). Нетривалий час був редактором білоемігрантської періодики у США. Як журналіст висвітлював Паризьку мирну конференцію (1919–1920) та Вашингтонську військово-морську конференцію (1921–1922) для таких газет, як: «The New York Tribune», «The Brooklyn Eagle», «Baltimore Sun» та ін.

У 1932–1933 П. продовжив навчання у Женевському ун-ті. З 1922 до завершення життєвого шляху працював дослідником у Брукінгському ін-ті у Вашингтоні (Brookings Institution), де в 1936 здобув наук. ступінь доктора філософії (зі спеціальності міжнародна економіка).

У 1936–1946 – спец. помічник з екон. питань державного секретаря США Корделла Галла (Cordell Hull). З 1941 по 1942 – керівник відділу спец. досліджень Державного департаменту США. 1943 призначений керівником відділу політ. та екон. досліджень Держдепартаменту США.

Член америк. делегації на: Бреттон-Вудській конференції (Bretton Woods Conference) у Нью Гемпширі (1944), Думбартон Оукській конференції (Dumbarton Oaks Conference) у Вашингтоні (1944), Міжамериканській конференції із проблем війни і миру (Inter-American Conference on Problems of War and Peace) у Мехіко (1945), Конференції із заснування ООН (the United Nations Conference on International Organization) (1945) у Сан-Франциско, на якій і відбулося підписання 50-ма країнами-засновницями Статуту ООН. Головував на першій сесії Підготовчої комісії ООН.

Робота над створенням нової міжнар. організації (у майбутньому ООН) розпочалася ще у вересні 1939, для цього, за пропозицією Л. Пасвольського, було створено Консультативний комітет з проблем зовн. відносин. Перший проект статуту майбутньої організації розробив амер. дипломат Самнер Веллс (Sumner Welles), в основу його проекту лягли установчі документи Ліги Націй, але цей проект було відхилено, альтернативний проект був підготовлений Л. Пасвольським.

Одним із питань, які дискутувалися, було те, чи нова організація матиме регіональний характер (існуватимуть регіон, ради і великі д-ви матимуть вплив на свої регіони) чи це буде глобальна унітарна організація. П. Дотримувався концепту останньої. На відміну від Ліги Націй, нова орг-ція доручала питання безпеки виключно Раді Безпеки. Рада Безпеки була розширена до 11 членів, зменшивши домінування чотирьох великих держав (США, СРСР, Китай та Велика Британія). До Ради Безпеки із правом вето (*liberum veto*) увійшли п'ять країн, США, СРСР, Китай, Велика Британія та Франція. П. виступав проти абсолютного вето постійних членів на всі дискусії та резолюції Ради Безпеки, оскільки це надало б великим д-вам занадто багато повноважень. Його наполегливість у цьому питанні переконала представників цих країн обмежити право вето лише суттєвими питаннями і не поширювати його на процедурні, включаючи дискусії.

У 1945–1946 рр. П. очолював Управління з особл. політ. питань Держдепартаменту. У 1946 – член амер. делегації на ГА і Раді безпеки ООН. У березні 1946 П. пішов у відставку.

У 1946–1953 рр. П. очолював відділ міжнар. досліджень в Бруклінському інституті. В

останні роки працював над книгою про історію підготовки Статуту ООН, згодом була закінчена його помічницею Рут Рассел (Ruth Russell), яка у 1961 опублікувала книжку з урахуванням рукопису П. «Історія Статуту Організації Об'єднаних Націй: роль Сполучених Штатів, 1940–1945» (History of the United Nations Charter: The Role of the United States, 1940–1945).

5 травня 1953 П. помер у Вашингтоні. У газеті «New York Times» вийшов некролог із заголовком «Він написав статут всесвітньої організації». Архів із рукописами, матеріалами, щоденниками та листуванням П. був переданий його вдовою Крістін М. Пасвольською у 1958 до Бібліотеки Конгресу США, де і зберігається сьогодні.

Осн. праці П.: «Пролеткульт: претензії та омани» (1921), «Економіка комунізму з особливим наголосом на російському експерименті» (1921), «Росія на Далекому Сході» (1922), «„Жовті“ та „червоні“ професійні спілки» (1922), «Рух до керованого світу» (1922), «Державний борг Росії і відновлення Росії, дослідження зв'язку зовнішніх боргів Росії з її економічним відновленням» (1924, у співавт.), «Економічне становище Болгарії з особливим наголосом на проблемі репарацій та діяльності Ліги Націй» (1930), «Воєнні борги і процвітання» (1932, у співавт.), «Проблема економічного миру після війни» (1942), «Думбартон-Оукські пропозиції» (1944), «Роль Економічної та Соціальної Ради, запропоновані в Думбартон-Оуксі» (1944), «Звіт про Кримську конференцію» (1945, у співавт.) та ін.

М.М. Шумило

ПЕЙН (Paine) Томас (1737–1809) – англ. і амер. мислитель, громад. діяч. Займався самоосвітою. За радик. погляди переслідувався англ. владою. Став прихильником Б. Франкліна і за його порадою та особистою рекомендацією 1774 емігрував до Півн. Америки.

Засновник радикально-дем. напрямку республіканізму і конституціоналізму кін. XVIII – поч. XIX ст. Правові і політ. погляди П. викладені у працях: «Серйозна думка» (1775), «Здоровий глузд. Про походження і призначення державної влади з короткими зауваженнями з приводу англійської конституції» (1776), «Права людини» (1791–1792), «Вік розуму» (1794–1795), «Аграрна справедливість» (1797), «Дослідження про основні принципи державної влади» (1795), «Конституційна форма» (1805) та ін. П. належить пріоритет у розмежуванні особи, сусп-ва і д-ви. Він стверджував, що сусп-во, створене об'єктив. потребами людини, існувало завжди і воно

є благом, засобом зближення індивідів, їх захисником. Д-ва ж виникає через наявність вад у людини, її мета – «загнuzдання» цих вад. Роль сусп-ва надалі буде об'єктивно підвищуватись, а значення д-ви – сходити нанівець. Що ж до індивідів, то всі люди народжуються рівними, мають однакові і невідчужувані природні права, які належать їм за правом існування.

П. розвинув положення, що найкращим шляхом виникнення д-ви є сусп. договір. Його укладають вільні індивіди на підставі своїх особистих суверенних природ. прав. Д-ва має виникати з народу, а не стверджуватися над народом. Основу громадян. прав людини становлять природні права. Громадян. права – те, що належить людині як члену сусп-ва, а природні права – те, що належить людині як індивіду, живій істоті. Закони (позитивне право) кожної країни мають відповідати цим заг. принципам і виходити з них. У позитив. праві П. виокремлює право законодавче (legislative law) і право юристів (lawyer's law). До останнього, як «маси суперечливих думок і рішень судів», П. ставився досить критично, чим підривав загальні засади прецедентного права.

Вчення про форму правління П. ґрунтував на «законі природи» та нещадній критиці англ. конституції як «джерела лиха англійського народу». Він відкидав «залишки монархічної тиранії в уособленні короля» та «залишки аристократичної тиранії в уособленні палати перів» як «конституцій уряду» і гаряче вітав «республіканські елементи в уособленні палати громад» як «конституції самого народу». Водночас П. розмежовував права парламенту на такі, що належать йому за природою, і такі, які «він сам привласнив». Держ. владу П. поділяв на дві форми: владу виборну (представницьку) і владу спадкову. Перша для нього – істинна, оскільки засновується на правах народу, друга – неістинна і не повинна існувати, оскільки має своїм фундаментом узурпацію. Конституцію П. визначав як документ найвищої юрид. сили, що виходить від народу, а не д-ви, і передує держ. владі.

Особисті права людини для П. – «різновид власності найсвятішого характеру», а рівність прав – «істинна і єдино вірна основа представницького правління». Захист особи через рівність прав він вважає набагато важливішим, ніж захист власності, а приватну власність – сусп. злом, основою сусп. нерівності.

Об'єктами наук. досліджень П. були також суверенітет народу, всезагальне виборче право, скасування майнових та ін. цензів, рівноправність чоловіка і жінки, держ. соціальне страхування, перерозподіл прибутків на ко-

ристь бідних, здійснення правосуддя лише на підставі законів, рішуче заперечення війн, експлуатації людини людиною.

Вчення П. багато в чому реалізоване в Декларації незалежності 1776, Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789, Декларації прав людини і громадянина 1793, у державотворенні наступних віків та в сучас. правових системах.

О.М. Мироненко

ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА – сукупність установ, призначених для утримання у примусовій ізоляції девіантів, чия поведінка становить найбільшу загрозу для сусп-ва, через задеклароване державою вчинення ними «злочинів». Таке утримання може здійснюватися як для цілей відбування вже призначеного кримін. покарання за вироком суду, так і для цілей унеможливлення втечі від кримін. відповідальності, знищення доказів, тиску на свідків тощо (на стадіях досудового розслідування та судового розгляду). Пенітенціарні установи використовуються і для утримання осіб, затриманих на підставі екстрадиційного запиту з ін. д-ви, і які чекають на екстрадицію. Під час війни пенітенціарні установи можуть використовуватися для утримання військовополонених.

Термін «П.с.» має латинське походження та означає «каяття». Пенітенціарні установи саме з такою назвою та задекларованим на «каяття» спрямуванням набули поширення з кінця XVIII ст., коли ідея «пенітенції» – морально-реліг. виправлення – отримала монополію у філософ. та політ. виправданні ізоляції від сусп-ва найбільш небезпечних девіантів.

З огляду на особливості істор. розвитку та нац. законодавства поняття «П.с.» може тлумачитися як синонім понять «в'язнична система» або «виправна система» – залежно від назви самих установ, що формують пенітенціарну (в'язничну) систему (prison, jail, penitentiary, detention center, correction center, correctional facility, detention facility, remand center, remand prison, виправна установа, виправна-трудова установа, виправно-трудова колонія, виправно-трудова табір, виховна колонія, пенітенціарна установа, в'язниця тощо).

У Європейських в'язничних правилах використовується поняття «в'язнична система» (prison system), тоді як у Пояснювальній записці до Європейських в'язничних правил здебільшого використовується поняття «П.с.» (penitentiary system), де наголошується, що «термінологія варіюється від країни до країни, і в'язницями є, напр., пенітенціарні уста-

нови та виправно-трудова колонії, а відтак вони розглядаються як в'язниці для цілей цих Правил».

З організаційної точки зору у переважній більшості сучас. держав П.с. підпорядковані нац. міністерствам юстиції. У Раді Європи існує стандарт, що «в'язниці мають перебувати у підпорядкуванні органів влади, відокремлених від військового відомства, поліції та органів кримінального переслідування» (Правило 71 Європейських в'язничних правил).

Поняття «П.с.» використовується у двох значеннях: у вузькому – як система закритих закладів, призначених для утримання у стані примус. ізоляції девіантів, які вчинили «злочини». У широкому – це поняття включає й інші органи, що виконують кримін. покарання, не пов'язані з позбавленням волі, де такі органи сьогодні мають універс. назву «служба пробації» (probation service).

У будь-якій д-ві на формальному рівні П.с. декларується як аполітичний ін-т, місія якого полягає винятково у примус. ізоляції підозрюваних та обвинувачених (на стадії досудового розслідування та судового розгляду) та виконанні кримін. покарань (переважно з метою соц. реабілітації ув'язнених) з дотриманням міжнар., регіон. та нац. стандартів прав людини. Проте упродовж істор. розвитку нац. П.с. вони досить часто ставали символами політ. тиску й масштабних політ. репресій (виправно-трудова система СРСР, система концтаборів нацист. Німеччини, система виправних таборів КНДР тощо), незважаючи на офіційно задекларовані цілі «виправлення» девіантів та перетворення «злочинців» на «законослухняних членів суспільства» «відповідно до закону».

Сучас. пенітенціарні установи («виправні в'язниці») з'явилися в Європі та Сполучених Штатах Америки наприк. XVIII ст. для цілей контролю над зростаючим робітничим класом. Сучас. («виправна») в'язниця виникла разом з ін. ін-тами соц. контролю (сучас. школи, лікарні, військ. казарми, психіатр. клініки), хоча в юрид. літературі домінує підхід про «гуманізацію» як про першопричину появи «виправної» в'язниці.

З поширенням капіталіст. відносин було не лише посилено традиц. інструменти соц. контролю, а й створено нові. Нова пенітенціарна ідея була спрямована на розсосередження, розширення та проникнення соц. контролю («дисперсію дисципліни»), де фабрика, школа, завод, шпиталь, психіатр. клініка, казарма, військ. школа, засоби масової інформації, соц. допомога тощо стали елементами однієї системи соц. контролю.

Об'єктом сучас. («виправної») в'язниці стало формування нових людей – Homo Disciplinatus, які б перебували під «парасолькою» всеосяжного соц. контролю нового типу. В'язниця як машина – після паноптичного спостереження за девіантом та накопичення знання про девіанта – мала перетворити агресивного, неспокійного, імпульсивного та неконтрольованого «злочинця» на «ув'язненого», тобто на суб'єкта дисциплінованого. Незаможний неконтрольований злочинець мав бути перетворений на соціально безпечного пролетаря.

Реальна функція нової («виправної») в'язниці полягала у постійному відтворенні нового (буржуазного) соц. порядку навіть у найбільш обмежених соц. просторах. «Виправна» в'язниця стала концентрованим місцем, в якому класова гегемонія, що за часів Античності та Середньовіччя здійснювалася у ритуальних формах карального терору, почала раціонально розвиватися у рамках мереж дисциплінарних відносин нового типу. «Виправна» в'язниця як інструмент примусу та дисципліни отримала конкретну мету: утверджувати бурж. соц. порядок – чітке розмежування між світом власників та світом незаможних. Неконтрольований, а тому й небезпечний для соц. устрою девіант повинен був навчитися миритися з тим, що він незаможний, і при цьому не становити загрозу майну заможних.

Незважаючи на критику в'язниці як деструктивного ін-ту, що призводить до численних негат. соц., кримінолог. та екон. наслідків, задекларовану перевагу альтернат. ув'язненню покарань та посилення ролі служб пробації, кількість ув'язнених зростає. Про широке використання сучас. д-вами пенітенціарних установ як механізму соц. контролю, незалежно від назви, свідчить послідовне зростання в'язничного населення як на глобальному, так і регіон. рівнях. Станом на початок 2022 майже 12 млн осіб утримувалися у пенітенціарних установах по всьому світу. Враховуючи, що багато держав до цього часу втаємничують відомості про кількість ув'язнених у нац. П.с., заг. кількість ув'язнених цілком може перевищувати 12 млн осіб. Лідерами за кількістю ув'язнених були: США – 1,8 млн, Китай – 1,7 млн (плюс невідома кількість ув'язнених у місцях попереднього ув'язнення та ін. місцях позбавлення волі), Бразилія – 0,84 млн, Індія – 0,57 млн, Росія – 0,47 млн, Туреччина – 0,29 млн, Індонезія – 0,27 млн, Таїланд – 0,26 млн, Мексика – 0,24 млн, Іран – 0,2 млн, Філіппіни – 0,165 млн.

У законодавстві сучас. держав та міжнар. актах гол. метою кримін.покарання та відповідною місією П.с. декларується реабілітація (ресоціалізація, реінтеграція, соц. адаптація, перевиховання тощо) ув'язнених, хоча після «кризи реабілітаційного ідеалу», що мала місце у 1970-х рр. після публікації амер. соціологом Р. Мартінсоном дослідження («Nothing Works»), що спростовувала успіх будь-яких реабілітац. програм у в'язницях, традиц. реабілітаційна пенітенціарна парадигма була піддана ревізії. Однак Європейський суд з прав людини наголошує на необхідності надання виконання кримін. покарань у місцях несвободи виключно або переважно реабілітаційної спрямованості. При цьому кара (відплата) залишається однією з цілей позбавлення волі. Так само осн. функціями ув'язнення є захист сусп-ва, у тому числі шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів. Законними пенологічними підставами ув'язнення є кара, залякування, захист сусп-ва та реабілітація (James, Wells and Lee v. the UK, Para 209; Dickson v. the UK [GC], Para 28; Murray v. the Netherlands [GC], Para 100; Mastromatteo v. Italy [GC], Para 72).

Наприк. XX – на поч. XXI ст. набув поширення феномен в'язничної приватизації, коли держави (США, Сполучене Королівство, Нова Зеландія, Австралія та ін.) віддають свої П.с. на нац. або регіон. рівні приватним акторам (здебільшого транснац. корпораціям), звільняючи себе від повсякденного управління пенітенціарними установами, проте залишаючи за собою функції контролю за дотриманням прав людини у П.с. Руйнування держ. монополії на «право карати», яка донедавна не піддавалася сумнівам, робить менш актуальними роль та місце д-ви у формуванні політики соц. контролю та реалізації відповідних наглядово-каральних практик.

Д.В. Ягунов

ПЕРЕБУДОВА – комплекс системних політ. і екон. модернізаційних реформ та процес їх реалізації, що відбувався у СРСР в 1985–1991 рр.; спроба реформаторської частини рад. керівництва на чолі з М. Горбачовим шляхом «революції згори» здійснити «навздогінну» системну модернізацію сусп-ва, яка була зумовлена, з одного боку, зовн. викликом (загрозою поразки у змаганні систем, на ростанням реального відставання СРСР від провідних капіталіст. країн за ключовими екон. показниками тощо), з ін. – загостренням внутр. проблем у д-ві (затухаючий екон. розвиток; посилення застійних явищ у політ. сфері; активізація боротьби рефор-

маторської та консервативної течій у керівництві д-ви та ін.).

Комплекс модернізац. реформ доби перебудови включав: у внутрішньополіт. сфері – запровадження політики гласності (відкритість діяльності держ. органів і посадових осіб, громад. орг-цій і труд. колективів; виявлення та врахування громад. думки при прийнятті сусп. значимих рішень; певна свобода слова, друку, засобів масової інформації; ліквідація «білих плям» історії та ін.) та демократизації сусп. життя (відновлення ролі рад як органів політ. влади; розвиток внутріпартійної демократії; демократизація екон. управління; підвищення соц. активності народу та рівня участі громадян у житті сусп-ва тощо); в екон. сфері – введення елементів ринкових відносин; у зовнішньополіт. сфері – реалізація політики «нового політичного мислення» (нормалізація шляхом роззброєння стосунків Схід – Захід; розблокування регіон. конфліктів; налагодження динамічних контактів з різними країнами, в основі яких мають лежати принципи екон. ефективності та політ. доцільності).

У квітні 1985 Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов проголосив курс на прискорення соц.-екон. розвитку СРСР, що поклав початок процесові П. Нині серед фахівців немає єдиної думки щодо розуміння суті П. Найчастіше при розкритті її змісту домінують такі підходи: 1) модернізація навздогін сусп. системи, об'єктивно обумовлена необхідністю переходу до сучас. індустріального сусп-ва; 2) захисна модернізація як відповідь на зовн. виклик; 3) традиц. реформа, що мала на меті «європеїзацію» СРСР шляхом запозичення зах. технологій без запровадження зах. громадських ін-тів; 4) революція «згори», яка в процесі П. була зім'ята революцією «знизу»; 5) стратег. помилка (зрада) керівництва д-ви; 6) акція (змова), ретельно спланована зах. спецслужбами з метою перемоги у змаганні двох систем; 7) «революція еліт», в основі якої лежав конфлікт у правлячій елітній верстві; 8) «самотермідоризація» (певний відкат, відступ) як засіб стабілізації сусп-ва. Горбачовській П. були притаманні всі класичні риси модернізації навздогін: поява нових прогрес. явищ та процесів завдяки силовій модернізації – «революції згори», а не еволюції «знизу»; вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень, фрагментарне врахування світового досвіду сусп. трансформацій; пріоритетність трансформування окремих сфер, напрямів і галузей, яка у перспективі веде до деформації сусп. структури; збереження на тривалий час багатогалузності в економіці, паралельне існування та утверд-

ження нового укладу та попередніх укладів, які не досягли піку свого розвитку та цілком не вичерпали своїх можливостей, що робило можливим контрреформи; відсутність у моделі модернізації навздогін внутр. джерел розвитку (вона могла рухатися вперед за інерцією, а потім руйнуватися мірою накопичення внутр. суперечностей); порушення однорідності екон. простору, ускладнення соц. та політ. проблем, зростання соц. напруги в сусп-ві.

З огляду на динаміку суттєвих змін та зрушень, що відбулися у процесі самоусвідомлення, розстановки та взаємодії політ. сил у рад. сусп-ві, доба П. поділяється на кілька етапів: 1 етап (квітень 1985 – січень 1987) – визрівання політичного курсу П.; 2 етап – (січень 1987 – літо 1988) – усвідомлення осн. завдань П., формування та розширення її соц. бази; 3 етап – (літо 1988 – травень 1989) – зміщення центру рушійних сил П. згори вниз; 4 етап – (травень 1989 – лютий 1990) – розмежування та консолідація полярних політ. сил у сусп-ві, їхнє відкрите протистояння; 5 етап – (лютий – грудень 1990) – сповзання політ. керівництва СРСР вправо і радикалізація народних мас; 6 етап – (грудень 1990 – серпень 1991) – вихід опозиційних сил на держ. рівень, посилення нац. рухів та спроба консерват. сил зупинити перебудовчі пропозиції; 7 етап – (серпень – грудень 1991) – посилення відцентрових тенденцій; перенесення ядра реальної політ. влади з союзного Центру в республіки, завершення процесу «розпаду»–«розвалу»–«переділу» СРСР, кінець П.

Спроба консерват. сил 19–21 серпня 1991 здійснити держ. переворот в СРСР, що закінчилась їх поразкою, фактично перекреслила плани реформаторів, викликала глибокі зміни у держ. та сусп. житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в країні. 24 серпня 1991 Верховна Рада УРСР прийняла Акт про незалежність України та створення Української держави. Цей юрид. документ був одним із переконливих свідчень факт. провалу процесу П. в СРСР, а також важл. фактором подальшої дезінтеграції Радянського Союзу, яка завершилась 08 грудня 1991 підписанням керівниками України, Білорусії та Росії Мінської угоди, що констатувала припинення існування СРСР як суб'єкта міжнар. права і геополіт. реальності й проголошувала утворення СНД.

О.Д. Бойко

ПЕРЕДБАЧЕННЯ – узагальнююче поняття, що охоплює всі способи одержання інформації про майбутнє. Ступінь відповідності П. в політиці підвищується залежно від спромож-

ності суб'єкта врахувати і використати дійсні факти, від уміння їх збирати, перевіряти і включати в процес прогностичної діяльності; від джерел отримання такої інформації та від можливостей її систематизації. Виділяють кілька різновидів П.: пророцтва, емпіричні П., інтуїтивні П. і наукові П.

Пророцтва є найдавні. формою П., вони ґрунтуються на містичних відомостях про майбутнє, які не доведені й не перевірені засобами логіки чи науки. Найчастіше основу пророцтв становлять реліг. віра, астролог. знання, вгадування подій за допомогою містичних засобів (ворожіння на картах, хіромантия та ін.). Звіддавна люди вдавалися до допомоги жерців і віщунів, які пророкували наслідки політ. дій, військ. походів та ін. До пророцтв люди зазвичай прислухаються некритично, й ніхто не веде ліку їх прорахункам, без огляду на те, як часто вони повторюються. Що ж стосується пророцтв, які виявляються правильними, то їм надають великого значення саме тому, що вони є рідкісними і внаслідок цього видаються людям чимось неосяжним і дивовижним. Люди переважно прагнуть вірити позитивним пророцтвам, що пояснюється їх жадобою до життя, вірою в краще завтра.

Емпіричні П. ґрунтуються на життєвому, в т. ч. й політ., досвіді, знаннях про схожі події та процеси. Зазначений різновид П. становить собою знання, що спираються на дані спостережень та експерименту, на чуттєвий досвід. Емпіричні П. є втіленням соц.-політ. досвіду, що включає практичні аспекти політ. життя – відносини між д-вою та сусп-вом, сусп. групами, політ. інституціями, громадянами; наявні можливості щодо оцінки зародження, розвитку і розв'язання політ. конфліктів; здобутки щодо діагностики сусп. ситуацій, політ. поведінки, впливу різних політ. чинників на конкретних часових і просторових відрізках тощо.

Інтуїтивні П. побудовані на наявних на рівні підсвідомості передчуттях людини щодо майбутнього. Людське сприйняття складається з двох компонентів – відчуття та інтуїції. Якщо відчуття говорить нам про фіз. світ, то інтуїція допомагає зрозуміти реалії, які лежать поза його межами. Вони складаються з глибших відношень, моделей та можливостей. Інтуїція дає змогу задіяти величезний потенціал неусвідомленого знання, яке включає не лише те, що людина знає з досвіду чи вивчила усвідомлено або не зовсім усвідомлено, а й безмежний масив вселенської колект. свідомості. Інтуїтивні П. – це здатність, яка дає можливість зробити прорив у невідоме,

побачити модель рішення, яку ще ніхто досі не застосовував. В основі інтуїції завжди лежить досвід одного конкретного індивіда (керівника чи окремого члена групи). Чим багатший і різноманітніший цей досвід, тим надійнішим буде вибір потенц. інформації для прийняття управлінського рішення.

Наук. П. ґрунтуються на знанні закономірностей, достовірних фактів політ. життя, реальних напрямів розгортання політ. процесу, взаємодії політ. інститутів. Наук. П. здійснюються через прогнозування і виходять з необхідності виявлення заг. тенденцій розвитку сусп-ва. Особл. роль наук. П. відіграють у політиці, яка пронизує собою всі сфери сусп. життя і стосується інтересів мільйонів людей. Від неї значною мірою залежить майбутнє сусп-ва, його стабільний розвиток. Саме тому надзвичайно важл. роль відіграє П. майбутніх наслідків політ. рішень. Найефективнішою завжди виявляється та політика, яка може правильно оцінити сучасність, використати минулий досвід, врахувати всю складність соц., політ. і екон. явищ.

В.Л. Горбатенко

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (1879–1926) – укр. політ., держ. і військ. діяч, публіцист. Навч. у Полтав. духовній семінарії. З 1900 – член Революц. укр. партії (РУП; з 1905 – УСДРП). У 1901 П. виключено з семінарії за організацію демонстрацій. Унікаючи політ. переслідувань, 1902 П. виїхав до Львова, де зустрівся з І.Я. Франком та М.С. Грушевським, співпрацював у «Літературно-науковому віснику», потім вирушив на Кубань. З 1905 – у Києві: співробітник газет «Громадська думка», «Рада», редактор тижневика «Слово». З 1909 – у Петербурзі та Москві, співредактор моск. журн. «Украинская жизнь». Після Лютневої революції 1917 в Росії П. очолив на Зах. фронті Укр. військовий комітет (раду). Від травня 1917 – голова Укр. генерального військ. комітету у Києві, член Укр. Центр. Ради (УЦР), ген. секретар у військ. справах. Під час Гетьманату – голова Київ. губ. земства і Всеукр. союзу земств. Домагався проведення земельної реформи та обмеження прав великих землевласників. У липні 1918 його заарештовано: кілька місяців перебував у Лук'янівській в'язниці в Києві. 14 жовтня 1918 П. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським повстанням, проголосив себе гол. Отаманом. 11 листопада 1919 П. очолив Директорію, а 15 листопада 1919 став її одноосібним керівником, згодом – фактично диктатором УНР. У 1920 військо УНР на чолі з П. і польс. армія на деякий час вступили в Україну. Піс-

ля укладення у жовтні 1920 польс.-рад. перемир'я військо УНР, яке в листопаді відступило за р. Збруч, було інтерноване. У зв'язку з неодноразовими вимогами УСРР до урядів ін. держав видати гол. отамана як «ворога українських трудящих» для суду над ним П. часто змінював місця і країни проживання: Польща, Угорщина, Австрія, Швейцарія, Франція. З 1924 жив у Парижі. Очолював уряд УНР в екзилі, редагував тижневик «Тризуб». Загинув від рук терориста С. (Ш.) Шварцбарда. Правові й політичні погляди П. відображено в його численних публіцист. статтях і нарисах, листах і споминах, виступах. Ці погляди не були послідовними. В молоді роки він перебував під впливом анархізму, згодом поділяв ідеї земців-конституціоналістів кін. XIX – поч. XX ст. У роки Першої світової війни орієнтувався на Росію. Поступово еволюціонував від бачення майбутнього України як автономної одиниці у складі Рос. Федерат. Республіки до УНР як самост. і незалежної д-ви. Перебуваючи за кордоном, прагнув до об'єднання укр. еміграції навколо «єдиного державного центру», закликав до боротьби проти СРСР. За рад. влади П. офіційно вважався одним із провідних «лідерів буржуазно-націоналістичної контрреволюції».

О.М. Мироненко

ПЕТРАЖИЦЬКИЙ Лев (Леон) Йосипович (1867–1931) – рос. і польс. вчений – філософ права, теоретик права, соціолог права, доктор права (1898), професор (1901), депутат Держ. думи Рос. імперії (1906), член Академії наук і мистецтв (м. Краків, 1912), голова Товариства польських правників і економістів у Петербурзі (1915), віце-президент Міжнародного соціологічного інституту в Парижі (1925), член Міжнародної академії порівняльного права (1925), почесний доктор Університету Стефана Баторія у Вільнюсі (1927). У 1885 закінчив Вітебську гімназію. У 1885–1890 навчався в Університеті Святого Володимира в Києві. У 1890–1895 стажувався в Німеччині і Франції. У 1895–1897 продовжив навчання в Університеті Святого Володимира в Києві і захистив магістер. роботу. З 1897 по 1918 працював у Петербурзькому університеті. У 1898 захистив доктор. дисертацію «Права добросовісного власника на доходи з точки зору догми та політики цивільного права». У цьому ж році став екстраординарним професором, а через три роки – ординарним професором. У 1918 році П. назавжди емігрував із Росії і оселився у Варшаві. У 1919–1931 рр. очолював спеціально створену для нього ка-

федру соціології на факультеті права і політ. наук Варшавського університету. Вважається, що це була перша в Польщі університет. кафедра з цієї дисципліни і одна з перших у Європі. Крім викладання, П. активно займався наук. діяльністю, був членом наук. товариств Франції, Голландії, Польщі, Росії.

П. мав надзвичайно широкий наук. кругозір. У своїх працях він використовував знання з багатьох наук, зокрема: правознавства, психології, філософії, логіки, соціології, економіки, теорії і методології науки. Знавець діяльності й наукових ідей П. – польський науковець А. Койдер – виділяє п'ять важл. галузей знань, до яких П. вніс значний вклад: наука права (теорія права, філософія права); соціологія права; наукова політика права; вивчення та дослідження емоцій і мотивацій, які керують поведінкою людини. Також А. Койдер виокремив декалог найважл. досягнень П., які є ґрунтовними та мають значний вплив на розвиток науки, в т. ч. на сучас. етапі. До таких віднесено дослідження і висновки про: 1) методологію науки; 2) складність правових і соціальних явищ; 3) адекватність понять і тверджень; 4) розмежування правових норм і моральних норм; 5) вдосконалення права; 6) плюралізм права; 7) примат правових норм над ін. видами норм; 8) наукову політику права; 9) соціологію права; 10) емоції. Український вчений О. Мережко, який ґрунтовно досліджує постать і наук. спадщину П., відзначає його значний внесок у правознавство, психологію, філософію, логіку і теорію науки, політику права, цивілістику, міжнар. приватне право, економіку, кримінологію, адміністративне право.

Нині найбільш відомою є, розроблена П., психологічна теорія права. На її основі вчений створює оригін. концепцію під назвою «політика права». Право, в розумінні П., є психічним чинником сусп. життя. «Його дія полягає, по-перше, у збудженні чи пригніченні стимулів до різних дій і утримань (мотиваційна або імпульсивна дія права), по-друге, у зміцненні та розвитку одних схильностей і рис людського характеру, ослабленні й викориненні інших, загалом у вихованні психіки народу в належному до характеру і змісту чинних правових норм напрямі (педагогічна дія права)». На думку П., право має сприяти досягненню визначених сусп. цілей. Він вважав, що законодавець повинен бути раціональним, тобто має враховувати рівень культурного і цивілізаційного розвитку певного сусп-ва та багато ін. чинників, у т. ч. те, «на якому рівні розвинені в певному суспільстві чесність, ощадливість, економія, освіта, яким

є стан і розподіл національного багатства, яким є розвиток кредиту, обміну, комунікації тощо».

Політика права, у розумінні П., є практичним застосуванням знання про право. Основа політики права – науково обґрунтоване передбачення необхідних результатів. Політику права вчений хотів бачити як окрему наук. дисципліну, яка б займалася дослідженням властивостей права, його впливу на сусп. життя і опрацюванням правил, що мають сприяти досягненню необхідних результатів. Тобто політика права – це пошук способів досягнення конкретної сусп. мети за допомогою права та прогнозування дії права.

Осн. праці П.: «Розподіл продуктів у разі зміни бенефіціарів» (1892); «Учення про прибуток» (1893, 1895); «Передмова і вступ до науки політики права» (1896); «Права добросовісного власника на доходи з точок зору догми і політики цивільного права» (1897); «Звичайне право та народний дух» (1899); «Нариси філософії права» (1900); «Вступ до вивчення права і моральності» (1907); «До питання про соціальний ідеал та відродження природного права» (1913); «Про ритуальні вбивства і справу Бейліса» (1913); «Про жіночу рівноправність» (1915).

До наук. ідей П. звертаються сучас. дослідники з різних галузей знань. Особл. популярністю користується постать П. у Польщі, де він прожив свої останні роки. Вчені цінують внесок П. у розвиток багатьох наук, на його честь до ювілейних річниць проводять різноманітні наук. заходи. Частина його праць була перевидана польсь. мовою, ще частина – надрукована з рукописів після його смерті. Дослідники його творчості відзначають, що кількість публікацій, в яких вчені звертаються до праць П., з кожним роком збільшується. *Лім.*: Motyka, K. Wpływ Leona Petrażyckiego na polską teorię i socjologię prawa. Lublin, 1993; Kojder, A. Leon Petrażycki. Portrety uczonych: Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945: M-Ż. Warszawa, T. 2. 2016; Мережко А. Психологическая школа права Л. И. Петражицкого: истоки, содержание, влияние: моногр. О., 2016; Leon Petrażycki i jego dzieło. *Studia Iuridica*. 2018. Tom 74; Кукуруз О.В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща: моногр. Київ, 2020.

О.В. Кукуруз

ПЛАТОН Афі́нський (428 чи 427 до н. е. – 348 чи 347 до н. е.) – давньогрец. мислитель, фундатор платонізму, об'єктивного ідеалізму, теоретик виховання, один із найдавні. основоположників філос. концепцій д-ви і права. Аристократ, нащадок Солона (по ма-

тері) і царського роду Кодридів (по батьку). Учень Кратіла і Сократа. У дитинстві П. пройшов повний курс традиційного аристократ. домашнього виховання (граматика, музика, гімнастика). Рано ознайомився з вченнями софістів, Геракліта, Парменіда, Зенона. Захоплювався живописом, писав поеми і трагедії. Після 408–407 – П. під повним впливом Сократа. Після страти останнього у 399 П. стає «мандрівним філософом». У середині 80-х рр. IV ст. до н. е. після конфлікту з Діонісієм Старшим потрапив на Сицилію у рабство, звідки був незабаром викуплений піфагорейцем Архітом. Відразу повернувся на батьківщину, де заснував Гекадемію (згодом – Академія), яка стала одним із центрів еллінської філософії взагалі та правової і політ. думки зокрема. У середині й наприкінці 60-х рр. намагався реалізувати свої державно-правові ідеї у Сіракузах за допомогою тирана Діонісія Молодшого, але безрезультатно. Не мала успіху і остання така спроба на Криті, де панував тоді дорійський режим.

П. залишив для нащадків чималу теор. спадщину. Але суперечки навколо достеменності його авторства, хронології написання багатьох праць точаться від Аристотеля, Панетія і Діогена Лаєртія (особл. спалах «платонівського питання» спостерігався у XIX ст.) до наших днів. У різних модифікаціях П. приписуються від 34 до 9 діалогів, промова «Апологія Сократа» і з півтора десятка листів. Найгол. з праць, написаних приблизно від 407 до 398 рр., – «Лахет», «Менон», «Кратіл», «Евтіфрон», «Хармід», «Критон», «Федон» та «Апологія Сократа»; у 397–385 рр. – «Іон», «Евтідем», «Гіппій», «Протагор», «Парменід», «Теетет» (теорія пізнання), «Горгій», «Філеб»; з 384 до 366 рр. – «Федр» (вчення про ідеї), «Мене́ксен», «Бенкет», «Держава», «Тімей» (натур-філософія); після 366 – «Софіст» (діалектика категорій), «Політик», «Критій», «Закони». Щодо праць «Про справедливість», «Про чесноти», «Аксіох», «Алкїон», «Еріксій», «Демодок», «Сізіф», «Визначення», «Післязаконня», «Гіппарх», «Коханці», «Мінос», «Клітофон», «Феаг» та ін. авторство П. менш вірогідне (більша частина їх, імовірно, підготовлена слухачами Академії). Вся платонівська діалектика, віднайдена саме ним у людському мисленні як спосіб осягнення сутності речей і неперевершена ніким аж до Гегеля, створена П. методологія, схема осн. ступенів буття («родів сущого»), складна система об'єктивного (дуалістичного) ідеалізму – песимістичного (пасивного, споглядального) і оптимістичного (активного, позитивного), теорія пізнання, доктрина

ідей, оригінальні концепції психології і педагогіки, космології й есхатології, самобутні інтерпретації природи і сусп-ва разом становлять первісний філос. фундамент, тобто класику загальнолюд. скарбниці, з якої брали витоки впродовж багатьох століть і живляться нині численні напрями державознавства і праворозуміння. Незаперечним внеском у світову правову і політ. думку, яка завдяки П. зробила величезний крок від міфолог. уявлень і просто раціоналіст. підходів до рівня логіко-понятійного аналізу, стали твори мислителя «Апологія Сократа», «Держава», «Критон», «Протагор», «Парменід», «Політик», «Софіст», «Тімей», «Закони» та ін., в яких викладаються основи етики, політики і права, історія виникнення д-ви, починаючи від всесвітнього потоку.

Спочатку, за П., сусп. буття людей мало вигляд «династії» ідеального ладу, воно регулювалось виключно ідеальним природним правом без будь-яких писаних законів. Не існувало ані багатих, ані бідних. Повсюдно панувала добра мораль, а правління людьми здійснювали добрі демони. Д-ва і писані (полісні) закони виникли пізніше разом із землеробством і великими поселеннями, тобто «коли кожен із нас сам для себе став недостатнім і відчув потребу в багатьох». Тоді ж відбувся перехід від династії до аристократії. Гол. причина появи д-ви – людські потреби, необхідність взаємодопомоги, а її первісним осередком виявилася сім'я. Останнє твердження стало першоджерелом для всіх наступних патріархальних теорій походження д-ви.

Визначальними для уявлень П. як про д-ву, так і про право є його ж теорія ідей та етичні категорії справедливості і несправедливості, добра і зла, чеснот і вад, його розуміння діалектики загального та індивідуального, доцільного і недоцільного. Так, свою модель ідеальної д-ви мислитель будує на концепціях ідей як умоглядної сутності, першопричини світу явищ, їх першообразу (парадигми), безумовного образу буття, який збігається з безумовним образом мислення, субстанції «вічної, яка не знає ні народження, ні загибелі, ні зростання, ні занепаду», та на доктрині «ідей ідей», яка є або добро, або благо, або благість, «безумовною нормою будь-якого достоїнства взагалі», «первісним джерелом правильного порядку витоку всіх інших ідей» і навіть отождоюється із божеством в абсолютному сенсі. Справедлива д-ва, справедл. закон має у П. своїм фундаментом власне справедливість, а справедливість, у свою чергу, є найвищою чеснотою, яка складається відразу з трьох гол. чеснот – мудрості, мужності та помірков.

ваності, що випливають, відповідно, із трьох первнів душі – розумного, вольового і чуттєвого. У підсумку справедливості у П. виступає як гармонійне поєднання стрижневих якостей тричленної душі, тобто трійці похідних від неї чеснот, а ідеальна д-ва як продукт «ідеї ідей» і є «втіленням такої справедливості у великій людині», тобто у сусп-ві. На думку П., ідеальна д-ва і є сама втілення найвищої справедливості як гармонії, рівноваги, монолітної єдності гол. чеснот троїстої душі. Ідея справедливості та ідея д-ви у мислителя настільки переплетені між собою, що і в наш час точаться суперечки навколо питання, яка з цих ідей була гол. предметом діалогу в праці «Держава».

Комунізм П., тобто установка на скасування приватної власності («якщо в цьому немає гострої необхідності»), егалітаризм, колективізм, подолання розколу на багатих і бідних, поділ праці, усуспільнення майна, житла і навіть предметів домашнього вжитку, спільність жінок, дітей тощо, не є його оригінальною знахідкою, оскільки має своїм первісним джерелом піфагорівські правила «у друзів усе спільне, і дружба є рівність», «володіти майном гуртом, без його поділу» та ін. Комуніст. спосіб життя у П., як і у Піфагора, так само поширюється лише на еліту сусп-ва. Місце піфагорейських ексотериків (акусматиків) та есотериків (математиків) у ідеальній д-ві П. посідають правителі й стражі. Саме у них є спільними не лише майно, а й жінки та діти. Особи ж фіз. праці мають власні сім'ї та приватну власність. Грубозорівняльний комунізм П. передбачає рівність лише у межах окремого стану або споживчу рівність станів між собою (всім по 1/3 сукупного продукту), але в жодному разі не між членами різних станів. Тут ідеться про «нерівну рівність». Допускається існування в ідеальній д-ві спочатку невольників («Держава»), а потім і рабів («Закони»). Але сусп. стани не є замкненими: найздібніші з «державних дітей» шляхом ретельного виховання і тривалої освіти переходять до вищого класу, а ті, хто під час вивчення наук ніякого хисту не проявив, відправляються у стан людей фіз. праці. З метою плекання «добірного потомства» запроваджується контроль над статевими стосунками з боку правителів-філософів. Справедливість для мислителя полягає ще й у тому, щоб кожний стан займався своїми і не втручався у чужі справи, щоб ніхто не захоплював чужого і не позбавлявся свого («кожному – своє»). Деякі дослідники відносять цей принцип навіть до четвертої з гол. платонівських чеснот.

П. не досить послідовно, але чітко вимальовував систему верховної влади у сусп-ві та форми держ. правління. Упереджено негативне ставлення до демократії з його боку пояснюється тим, що афінський режим засудив Сократа до смерті. До ін. висновків П. спонукало виродження аристократії в олігархію у грец. полісах саме за життя філософа. У «Політику» П. песимістично ставиться до поділу форм держ. правління на деспотію, монархію, олігархію, аристократію та демократію і доводить, що таких режимів може бути лише два – «правління зряче», тобто засноване на глибоких знаннях, і «правління сліпе», зумовлене недолугістю верхівки.

П. вибудовує ієрархію можливих режимів від кращого до гіршого: монархія – аристократія – демократія. Без наявності «хороших законів», за П., цей ланцюжок треба розглядати у перевернутому вигляді.

Найгірше зло на землі – тиранія (деспотія, незаконна монархія), на другій сходинці після неї – олігархія (незаконна влада небагатьох). У «Державі» на перше місце серед форм правління П. висуває аристократію (законну владу небагатьох), що втілює розум і мудрість філософів, доповнену волею, енергією та мужністю стражів і чуттєвістю, смиренністю і врівноваженістю людей фіз. праці.

У процесі деградації д-ви від аристократії до тиранії мислитель налічує 729 егичних сходинок від істини і добра до брехні і зла та робить висновок, що істинний правитель живе у 729 разів краще, ніж тиран. Привертає увагу й думка П. про дві «материнські» форми правління, від яких живляться всі інші: монархію як втілення непомірної влади і демократію як втілення непомірної свободи, її він обґрунтовує у «Законах», де трансформація поглядів на форми правління досягає свого апогею: тут одну з моделей його справедливої д-ви вже може очолювати «благопристойний», тобто «молодий, здібний до науки, мужній, великодушний, розумний, мудрий, хороший і добрий» тиран за умови постійного перебування при ньому «видатного законодавця», а громадяни поділяються на 4 класи за майновими ознаками. Водночас у д-ві П. панує жорстка ідеол. диктатура, сувора цензура і всеосяжний конформізм.

П. детально вибудовує у «Законах» і власну ієрархію держ. органів: народні збори (5040 чол.) – виборна рада (360) – виборні правителі (37) – «нічне зібрання» (10 чол.).

Незаперечним внеском до заснованої мислителем політико-правової філософії є й

концепції політ. солідарності, колективізму, рівності й нерівності, політ. знання, політ. свободи, політ. ідеології, політ. мистецтва як «царського мистецтва, що ґрунтується на знаннях і таланті правити людьми», мистецтва ткача чи ткацького верстата, мистецтва плести політ. тканину, яка б «поєднувала нориви мужніх і виважених людей, об'єднуючи їх життя спільною думкою та дружбою і створюючи таким чином найпрекраснішу і найпишнішу із тканин», яка «сповиває вільних і рабів, тримає їх у своїй вуздечці і править та розпоряджається державою, ніколи не випускаючи з виду нічого, що може зробити її, наскільки це можливо, щасливою» («Політик», 311).

У д-ві П. були геніально передбачені тристановий середньовічний держ. устрій, утопічний комунізм, освічений абсолютизм, необхідність поділу влад, геополіт. фактори, авторитаризм і тоталітаризм тощо.

Закони встановлюються будь-якою владою «на свою користь: демократія – демократичні закони, тиранія – тиранічні; те ж саме і в інших випадках», але є синтетичне правило: вони приймаються для заг. блага і не можуть мати корпоратив. характеру. Закони мають обмежувати як владу правителів, так і свободи підлеглих, бути суворими, жорстко регламентувати публічне і приватне життя людей, аж до розпорядку їх дня і ночі. Виховання останніх здійснюється на підставі законів, що мають своїм джерелом міф про людей-ляльок: шляхом смикання за відповідні нитки душі. Наука про закони – найважливіша наука вдосконалення людини.

«Лінія Платона», починаючи з 4 ст. до н. е., продовжила життя і набула інтенсивного розвитку у платонізмі, а від 3 ст. н. е. – у неоплатонізмі, неопіфагореїзмі, середньовіч. схоластиці, комуніст. утопіях, неокантіанстві, екзистенціалізмі тощо. Його вчення стало передтечею всього христ. світогляду. Академію, засновану мислителем, закрито Юстиніаном як оплот язичництва лише у 529. Але свою діяльність вона відроджувала, зокрема, у Флоренції у XV–XVI ст. Політико-правові праці мислителя (особл. «Держава») і нині належать до найвидатніших наук. праць всіх часів і народів. Багато в чому «лінію Платона» продовжив його найздібніший учень і критик Аристотель. Згодом вона справила величезний вплив на Цицерона, Плотіна, Августина, Тому Аквінського, Мора, Кампанеллу, Мореллі, Маблі, Спінозу, Гоббса, Монтеск'є, Вольтера, Гельвеція, Гольбаха, Дідро, Руссо, Канта, Фіхте, Гегеля та ін. «Найнадійніша характеристика євро-

пейської філософії полягає у тому, що вона є низкою приміток до Платона» (А. Вайтхед). Вчення П. з досить сильним теол. забарвленням стало першопоштовхом і для народження та розвитку укр. політико-правової думки, починаючи від часів Київської Русі.

О.М. Мироненко

ПЛУТОКРАТІЯ (грец. *plutokratia* від *plutos* – багатство і *kratos* – влада, могутність) – форма держ. правління, при якій осн. суб'єктом влади формально (за допомогою узаконених високих майнових цензів |) фактично виступає заможна верхівка панівних класів; переносно – влада грошей; правляча, панівна група у державі, що складається з найбільш заможних представників імущих класів. Вперше термін «П.» згадується у праці давньогрец. історика Ксенофонта (430–355 рр. до н.е.) «Спогади про Сократа» для позначення та характеристики форми влади, що була встановлена у низці торгово-ремісничих полісів Греції у результаті перемоги грошової аристократії над родовою. Класич. істор. прикладами П., як політ. устрою, є антич. Карфаген і середньовіч. Венеціанська та Генуезька республіки.

Економічною передумовою встановлення П., як форми держ. правління, є процес концентрації фінанс. ресурсів у руках вузької групи найбагатших осіб, політичною – слабкість чинної на той момент влади та нерозвиненість структур громадян. сусп. ва. Осн. завданнями «П.» є: максималізація екон. прибутку; легалізація незаконно придбаних капіталів та ін. ресурсів; створення умов для увічнення свого панування шляхом прямого представництва у владних структурах, або ж встановлення контролю за політ. владою. Ключовими елементами плутократичної ціннісної системи є культ грошей як знаряддя влади; гедонізм; підкреслена зневага до пересічних людей. У боротьбі за владу представники П. найчастіше використовують методи підкупу, шантажу, маніпулювання, обману тощо. Характерною рисою П. є фактичне злиття та ототожнення інтересів держ. еліти та вищих, економічно найбільш впливових шарів сусп. ва. У результаті панівна фінанс.-промислова еліта не лише встановлює свій контроль за ухваленням практично всіх сусп. значимих рішень, а й активно стимулює процес зрощення екон. сили та політ. влади в єдиний механізм власного панування. На пострадян. просторі термін «П.» як різновид «влади небагатьох» вживається досить рідко, найчастіше у політ.

практиці він підміняється або ж збігається з більш поширеним заг. поняттям – «олігархія».

Літ.: Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. / Пер. з англ. О. Коваленка. К., 1994; Фріланд Х. Плутократи. Епоха нових багатих і занепад старої системи. К., 2017.

О.Д. Бойко

ПЛЮРАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (нім. *pluralisms*, від лат. *pluralis* – множинний) – основоположний принцип людського співжиття, що передбачає різноманітність поглядів, підходів, позицій, концепцій у політ. діяльності. П.п. – один із найважл. критеріїв демократизму та гуманізму в розвитку сусп-ва і д-ви, несумісний з ідеол. монізмом, одержавленням соц. і політ. життя, монополізацією та централізацією влади і управління. Характерними ознаками розвинених форм П.п. є багатоваріантність, вибір, альтернативність, свобода та ін. В екон. політиці формою вияву П.п. є багатоманітність форм власності й прав, норм її організації. У соціальній політиці – багатоманітність соц. інтересів і відповідна стратифікація сусп-ва. У культурно-духовній сфері – це свобода дискусій, гласність, різноманітність поглядів і думок.

П.п. означає закономірний наслідок конст. визначених прав і свобод людини та громадянина, таких як свобода думки і слова, світогляду і віросповідання, право на свободу об'єднання у політ. партії та громад. орг-ції, на участь в управлінні держ. справами (ст. 34–36, 38 Конституції України). Найхарактернішою ознакою П.п. є багатопартійність. В Україні вона сформувалася зі здобуттям держ. незалежності й закріплена у ст. 37 Конституції України. Суттєвим доповненням парт. П.п. є багатоманітність політ. рухів, виборчих об'єднань, профспілок, громад. орг-цій. Закріпивши конст. принцип П.п. Основний Закон України разом з тим забороняє утворення і діяльність політ. партій та ін. громад. об'єднань, мета і дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конст. ладу, порушення цілісності й нац. безпеки д-ви, утворення збройних формувань, розпалювання соціальної, расової, нац. і реліг. ворожнечі.

В.П. Горбатенко

ПОВЕДІНКА ПОЛІТИЧНА – вид соціальної поведінки, сукупність різноманітних форм і типів реагування: відносин, дій та недійнь, раціонально-діяльнісних та емоційно-психіч. станів усіх суб'єктів політики з приводу функціонування політ. системи сусп-ва. П.п., разом з політ. свідомістю, є осн. елементом

політ. культури, специф. способом її існування. Саме П.п. як рядових громадян, так і представників влади вказує на результати їх соціалізації, визначає зовн., практичні обриси політ. культури, свідчить про те, наскільки глибоко і які саме елементи політ. культури засвоєно суб'єктом. За змістом та формами П.п. можна визначити якість і рівень політ. культури її носія, встановити, зокрема, до якого типу політ. особистостей він належить: лідерів, активістів, компетентних спостерігачів, критиків, аполітичних громадян та ін.

Початок наукових досліджень П.п. пов'язаний з розвитком психології, яка на поч. ХХ ст. зосередилася на вивченні саме людської поведінки (англ. *behavior* – поведінка), натомість відійшовши від вивчення т. з. «досвіду свідомості». Амер. психолог Дж.Б. Вотсон та його послідовники проголосили психологію «абсолютно експериментальною гілкою природознавства», яка має займатися вивченням тільки «фактів публічної і відкритої поведінки» та відкинути інтроспекцію, оскільки наочно спостерігати людські почуття, думки тощо неможливо.

Уже в 20-х рр. ХХ ст. новий, поведінковий, напрям почав проникати в політологію, де отримав назву «політичний біхевіоризм». Його основоположником став амер. учений з Чикагського ун-ту Ч. Мерріам, який обґрунтував тезу про П.п. як одну з центр. категорій політології та запропонував виявляти специф. риси П.п. індивіда й соц. груп, а також масових феноменів у політиці практичним шляхом, за допомогою методики накопичення кількісних даних, їх обрахунків та аналізу, поєднуючи в політ. науці дослідницькі прийоми емпіричної соціології та соціальної психології.

Поведінковий напрям домінував у зах. науці упродовж 1940–1960-х рр. Особливо плідно в галузі політ. біхевіоризму працювали амер. вчені П. Лазарсфельд, Г. Лассвелл, Е. Кемпбелл, Г. Саймон, Е. Даунс та ін.

Біхевіоризм сприяв формуванню та розширенню предмета політології. Можна сказати, що тоді, як учені-психологи дійшли висновку, що психіка практично не може бути доступною для безпосереднього спостереження та наук. вивчення й тому намагалися внутр., особистісний досвід свідомості індивіда трансформувати у зовн., видимі прояви (форми) його поведінки, учені-політологи, навпаки, намагалися формально-інституційний, нормативно-юрид. простір політики доповнити «людським чинником»: зрозуміти, як на стан політ. сфери впливають почуття, мотиви, самовизначення особи, її вольові здібності.

Об'єктами дослідження ставали також групові, корпоративні інтереси, діяльність засобів масової інформації. Та передовсім учені-біхевіористи зосередилися на вивченні поведінки електорату. Під час виборчих кампаній вони проводили масове анкетування різних груп населення, узагальнювали величезні обсяги статист. інформації, використовуючи для цього машинні обчислювальні технології. У 1944 учені з відділення прикладних соціальних досліджень Колумбійського ун-ту США на чолі з П. Лазарсфельдом опублікували перше академічне дослідження виборів, що на тривалий час визначило парадигму вивчення П.п. В основу політолог. висновків лягли емпіричні дані та математ. методи. Невдовзі поведінкові дослідження набули такого поширення й активності, що їх стали називати «біхевіористською революцією».

Однак із часом виявилось, що масштабні емпіричні дослідження поведінки електорату не створюють «точного знання» про політику і лише частково розкривають зміст поняття «П.п.». З'явилось розуміння, що надмірна «математизація» шкодить сусп. наукам. А спроби шляхом емпірики досягти «повної політичної нейтральності» науки заводять її у формалізм; оперування загальними, змодельованими за допомогою комп'ютерної техніки даними призводить до упереджених, квапливих висновків, які часто не мають підтвердження в реальних політ. процесах. Потрібно було знайти «золоту середину» між пошуками «єдиного оптимального алгоритму прийняття рішень громадянами» та розумінням політики як сфери взаємодії ідеологій, поєднання реалізму й символізму, психолог. гри тощо. Таку «середину» запропонував амер. політолог Д. Істон. У 1969 на з'їзді Американської асоціації політичних наук він сформулював ключові тези нової дослідн. методології, що отримала назву «постбіхевіоризм», а саме: для політологів важливо розуміти соц. смисл досліджень, тобто якою є їхня мета; не можна обмежуватися вивченням лише електоральної поведінки індивідів і груп; політологи мають бути творцями більш об'ємного та об'єктив. знання про політику і в цій ролі відчувати свою відповідальність перед сусп.-вом, для цього їм належить поєднувати емпіричний аналіз із ціннісно-нормативним, глибше вивчати теорет. проблеми політ. та соціокульт. цінностей, більше уваги звертати на ідеол., філософ., моральні аспекти сусп. життя – політ. наука має їх використовувати як орієнтири й критерії своїх висновків при оцінюванні значимості та результативності сусп. процесів.

З 80–90-х рр. XX ст. у зах. політології виявився спад колиш. оптимізму у вивченні П.п. за традиційною біхевіористською методологією. Такі наук. проблеми як соц. вибір, теорія д-ви, діяльність політ. партій, громад. рухи в контексті П.п. стають предметом політико-правових досліджень без застосування широкої практики емпіричних опитувань.

Проблематика П.п. актуалізована і в працях учених Сх. Європи. Зокрема, в укр. політології початку XXI ст. опубліковані дослідження, спеціально присвячені питанням теорії та методології П.п.; дотримуючись термінологічної традиції, обґрунтовано концепцію «системного біхевіоризму» (В. Северинюк). Її найважл. положеннями є такі: 1) об'єктне поле дослідження П.п. утворює поведінка усіх суб'єктів політики: соціальних, інституц., функціональних, первинних, вторинних, індивід., колект. тощо; 2) П.п. слід аналізувати як системний утвір, застосовуючи універсальну (єдину) методику послідовного аналізу таких елементів: а) визначення суб'єкта поведінки, його заг. характеристика; б) сукупність детермінант (мотивів і чинників впливу, або регуляторів) суб'єктної поведінки; в) способи (форми) реагування суб'єкта на політ. явища і процеси (специфіка його дій і недій); г) характер (тип) відносин, взаємодій з ін. суб'єктами політ. процесу; д) результати П.п. суб'єкта та їх оцінювання; 3) у методолог. значенні поняттю «П.п.» належить роль інтеграц. політологічної категорії, яка відображає діяльнісні (динамічні), недіяльнісні (статичні відповідно до певних ситуацій) та перехідні (невизначені) стани політ. суб'єкта. Тобто як системно-структурна категорія «П.п.» включає в себе поняття «політична діяльність», «політична участь», «політичне відчуження», що означають, відповідно, три функціональні рівні політ. суб'єктності – на цих рівнях виявляються ті чи ін. форми, типи, детермінанти й наслідки П.п.

Систему детермінант П.п. можна умовно поділити на кілька груп: інституційно-нормативні, ідеологічні, ціннісні, статусно-рольові, персоніфіковані, емоційно-психологічні, соц.-економічні, демограф., форс-мажорні, глобальні. Якою насправді є «послідовність» таких мотиваційних і регулятивних чинників П.п., як вони «переплітаються», впливаючи на суб'єкта, може виявити тільки аналітичне оцінювання конкретних політ. процесів і ситуацій.

У класифікації П.п. використовують чотири основних параметри: «рівень» (діяльність, участь, відчуження (абсентеїзм)); «вид» (ін-

дивід., групова, масова, корпоративна, партійна, коаліційна тощо); «форма» (напр., мітинги, страйки, голосування на виборах); «типи». Класифікація за типами виявляє гол. якісні характеристики П.п. Критеріями класифікації тут можуть бути: ступінь самостійності (добровільна, мобілізована); рівень усвідомленості (раціонально-прагматична, афективна, спонтанна волюнтаристська); міра публічності (відкрита, закрита, прихована); відповідність осн. цінностям політ. системи (нормативна, девіантна, антагоністична) тощо. З метою позначення конкретних поведінкових типів запропоновано використовувати чотири групи термінів-означень, що мають такі умовні назви: 1) терміни-антоніми: напр., П.п. «конструктивна – деструктивна»; 2) терміни-синоніми: «солідарна», «консенсусна»; 3) терміни-нейтралі: «реальна», «стереотипна»; 4) терміни-адекватні – вони не потребують спец. пояснення, можуть мати комбінований характер (серед них, зокрема, є багато термінів-синонімів): «індивідуальна», «лідерська» або «опозиційна», «девіантна», «контрсистемна».

Предметом вивчення П.п. є питання персоналізовано-елітарної та масової П.п.; політ. відчуження як специф. рівень П.п.; партійна діяльність і партійна поведінка; поведінка парламент. коаліцій; опозиційна поведінка; стратегія й тактика в контексті П.п.; політ. конформізм і нонконформізм; політ. етика; проблеми морального вибору в політиці; політ. риторика; сакралізація та символізм влади; маніпуляція сусп. свідомістю; чинники й стадії політ. конфронтації, політ. насильство й агресія тощо.

В.М. Северинюк

ПОВСТАННЯ – збройний виступ певних соціальних груп частини населення проти чинного політ. режиму. Залежно від істор. епохи, соц. складу учасників П. характеризуються різноманітністю, розрізняються за інтенсивністю перебігу, тривалістю, ступенем організованості, ідеол. орієнтацією, цілями. На відміну від бунту, у П. завжди наявний елемент цілеспрямованості. Однак П. найчастіше зосереджується на певних конкр. завданнях, не спрямованих безпосередньо на перетворення політ. інститутів і центрів влади. Повсталі, як правило, прагнуть лише змінити функції панівних сил попереднього сусп.-ва. Зі збройних П. починалися наймасштабніші громадян. війни та найзначніші соціальні революції – Велика французька революція, Жовтнева революція 1917 в Росії та ін.

В.П. Горбатенко

ПОДІЛ ВЛАДИ – фундаментальний принцип організації політ. систем; політико-правова доктрина, в якій держ. влада розглядається як сукупність різних владних функцій; провідний механізм функціонування політ. влади та принципова умова забезпечення ефективності її впливу на сусп. процеси; характерна для дем. держави система функціонування влади на засадах балансу і противаг її провідних гілок – законод., викон. та судової. Структура П.в. є доволі складною. Її нижчим рівнем є реалізація атрибутивної властивості влади бути низкою безперервних взаємодій між політ. суб'єктом та об'єктом з метою досягнення визначених суб'єктом цілей у конкретних соц.-політ. ситуаціях. Ця елементарна ланка П.в. суттєво ускладнюється в інституалізованому політ. процесі, коли передача владних впливів відбувається кількаразово, вимагає застосування специф. управлінських механізмів, диктує необхідність цілеспрямованого використання матер. (фінансових), інформац. та ін. ресурсів на різних етапах реалізації владної волі, допускає нелінійний характер розвитку суб'єкт-об'єктних зв'язків у конкретному владному циклі.

Найбільш важливим для сучас. суспільств є П.в., втілений у політ. системах, який історично склався на ранніх етапах формування державності, стимулював виникнення спеціалізованих владних структур і призвів до виникнення двох суперечливих тенденцій сусп. розвитку: необхідності концентрації влади в одних руках з метою посилення її ефективності та потреби децентралізації влади, диференціації повноважень й відповідальності учасників політ. процесу. Політ. наслідками зазначених тенденцій стали: 1) перманентна боротьба чинних ін-тів влади за підвищення своєї політ. «ваги», утиск можливостей владних конкурентів; 2) намагання громадян та їх об'єднань (у т. ч. частини безпосередніх носіїв влади) впорядкувати соц.-політ. взаємини, позбавити їх надмірної конфліктності у боротьбі за владні повноваження та привілеї.

Суттєвим кроком на шляху до сучас. розуміння П.в. у христ. духовно-політ. просторі стало розмежування політ. і реліг. влади (д-ви і церкви). Тривале протистояння між ними призвело до домінування держави й обумовленої нею світської влади у розв'язанні переважної більшості сусп. проблем (передусім економічних) у зах. цивілізаційному ареалі. Проте для ін. цивілізацій (насамперед мусульманських) питання балансу між реліг. та світ. владою залишається невирішеним. В окремих випадках (Іран) спостерігається зро-

щення реліг. та держ. влади, наслідком чого стає формування клерикальної політ. системи, протиставленої дем. аналогам.

Істор. рубежем, який каталізував процес усвідомлення важливості знаходження «золотої середини» між концентрацією влади та її розподілом (делегуванням), стало перетворення в XVI–XVII ст. феодально-децентралізованого простору Зах. Європи в централіз. монархії. Досягнута у такий спосіб концентрація влади в особі монарха потребувала більш розгалуженого й досконалого апарату управління, який у свою чергу вимагав спеціалізації та розподілу повноважень. Створення наприк. XVII ст. парламенту в Англії, виникнення у XVIII ст. держави США, політ. експерименти Французької буржуазної революції XVIII ст. включно зі стратою правлячого короля, парламентські вибори у Бельгії, Голландії, Італії у XIX ст. засвідчили трансформацію владних структур до сучас. вигляду на основі синхронного перебігу кількох владних трансформацій: 1) виникло явище парламентаризму, базоване на відповідних електоральних технологіях та супроводжуване розробкою прикладних аспектів формування представницької влади; 2) посилювалась та удосконалювалась виконавча влада, відпрацьовувалися її структурно-функціональні моделі та механізми кадрового забезпечення; 3) завершувалося формування системи нагляду за законністю та здійснення правосуддя, відбувалась передача судових функцій від станової еліти до спеціаліз. органів. XX ст. знаменувало перехід європ. держав до практ. реалізації принципу П.в. відповідно до політ. цілей, сусп. можливостей та істор. традицій. Винятком стали тоталітар. режими 30–70-х рр. (Німеччина, Італія, СРСР, Іспанія), де концентрація влади в особі вождя унеможливила П.в. на дем. засадах.

Підсумком цих процесів стало перетворення П.в. в організаційну основу політ. систем (держав), у яких у конституційно визначений спосіб створюється та закріплюється система розмежованих, але тісно пов'язаних між собою органів, центрів, осередків, апаратів влади («гілок влади»).

Небажаним варіантом П.в. було й залишається виокремлення із заг. владної конструкції її прихованої, тіньової, антизаконної складової, спрямованої проти д-ви і сусп.-ва. Наслідком такого П.в. стає криміналізація сусп. взаємин, крайні прояви якої ставлять перед держ. структурами питання про необхідність тимчас. обмеження демократії та застосування репресивних методів унормування ситуації.

В.І. Білошицький, В.Ф. Смолянук

ПОДОЛИНСЬКИЙ Сергій Андрійович (1850–1891) – укр. мислитель і громад.-політ. діяч. Навчався у 1867–1871 рр. у Київському ун-ті на юрид. ф-ті, де під впливом викладача політекономії М. Зібера всерйоз зацікавився політико-екон. теоріями. Наприк. 1871 П. разом з ним від'їздить за кордон, знайомиться там з М. Павликом, О. Терлецьким, М. Драгомановим та ін. укр. патріотами і, перебуваючи під їхнім впливом, повністю присвячує своє життя революц.-пропагандист. роботі й науково-теорет. студіям. Значними віхами громад.-політ. діяльності П. стали співробітництво в революційно-народницькому журналі «Вперед», активна участь у русі укр. народників і створення разом з М. Драгомановим і М. Павликом сусп.-політ. часопису «Громада» (1880), який став об'єднавчим органом прогрес. нац. сил навколо ідеї визволення України від імперської залежності, дем. перетворення монархічного ладу Росії. Поряд з цим, П. створює низку блискучих науково-публіцист. праць, завдяки яким він «заслужив собі одно з найбільш почесних місць в історії нашого духового життя» (М. Грушевський). Найвизначнішими серед них, що не застаріли й понині, є «Парова машина» (1875), «Про багатство і бідність» (1875), «Про хліборобство» (1876), «Життя і здоров'я людей на Україні» (1878), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880), «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880). Однак активна діяльність талановитого укр. мислителя, що майже вкладається в одне десятиліття, супроводжувалась численними особистими й сусп. невдачами (смерть дітей, гоніння царської охоранки, розгром народництва, відмова батьків у наданні матер. допомоги і т. ін.), які остаточно підірвали його здоров'я. На кінець 1881 П. тяжко захворів і згодом, у 40 літ, помер у Києві.

Місце і роль П. в історії укр. науки і сусп.-політ. думки визначається широким колом піднятих ним проблем, серед яких бачимо такі, що й дотепер не втратили своєї актуальності. Його глибокі знання і вміння органічно поєднувати медич., природн., екон., сусп.-політ., істор. та ін. надбання свого часу посприяли здійсненню ним ряду важл. наук. відкриттів. Так, публікація «Життя і здоров'я людей на Україні» зробила П. фундатором соціогігієни. В ній учений дає важливі практ. настанови щодо питання забезпечення такого рівня розвитку народної праці, за якого вона була б повноцінною і приносила особистості лише радість і задоволення. П. також можна вважати одним з видатних укр. політ. мислителів, який політику розглядав як унікаль-

ний засіб «зміцнення і розвитку державного ладу», «раціональної організації суспільного устрою», забезпечення «внутрішнього змісту суспільного життя». Розглядаючи з політ. точки зору проблему досягнення народом «істинної свободи», він вважав, що здобути останню можливо лише на засадах «народного самоуправління» у формі добровільно об'єднаних «громад» – рівноправних низових ланок сусп.-ва. І особливо наголошував у одному з перших укр. політико-екон. досліджень на необхідності забезпечення повного внутр. самоуправління «громад» та їхньої опори на моральний принцип, який «збуджує бажання у однієї людини добровільно віддавати свою працю, щоб цим самим надати допомогу іншій, такий же, як і вона сама» («Ремесла і фабрики на Україні»). Нарешті, найголовнішим відкриттям, яким П. багатого випередив свій час, став його екон.-екологічний погляд на роль людської праці в збереженні та нагромадженні енергії, осн. джерелом якої є потік сонячних променів. На думку вченого, всяка продуктивна людська праця, від землероба до шевця, кравця і будівельника, забезпечує «захист енергії від розсіювання у простір». Значний вплив означене відкриття П. справило на В. Вернадського і його вчення про ноосферу, про планетну роль людини, економіко-екологічну збалансованість земної цивілізації.

Завдяки П. «українська наука має пріоритет у розробці ентропійно-екологічної парадигми з економічних проблем сучасності» (С. Злупко). Відповідно, науковий доробок П. заслуговує на першочергове урахування його здобутків в умовах політ. модернізації сучас. України.

Літ.: Пашук А. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.А. Подолинського. Л., 1965; Сокурено В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в. (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Л., 1966; Злупко С. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. Л., 1990; Корнійчук Л. Сергій Подолинський – видатний український вчений, громадський діяч. *Економіка України*. 2000. № 7.

В.П. Горбатенко

ПОЛІБІЙ (між 212 і 200 до н. е. – між 130 і 120 до н. е.) – давньогрец. мислитель і політ. діяч. Народився у сім'ї ахейського союзного стратега Лікорти. Отримав ґрунтовну домашню аристократ. освіту. З ранніх років відігравав помітну політ. роль в Ахейському союзі як прихильник гіпарха Філопемена. У 183 разом з батьком розбив мессенян, які вбили Філопемена. 167 П. як заручник у числі 1000

ахейців потрапив до Рима, де він мешкав 16 років. Тут став палким прихильником рим. традицій; водночас чимало зробив, щоб запобігти пограбуванню давньогрец. полісів, фіз. нищенню їх мешканців.

Гол. праця П. – «Всезагальна історія», або «Світова історія», у 40 кн., з яких до наших днів у повному вигляді дійшли тільки перші п'ять. Кн. 17, 19 і 40 вважаються втраченими цілком, а з ін. залишилися окремі фрагменти. Перу П. належали ще й праці «Про екваторіальні заселені землі», «Історія нуманційської війни», «Нариси про військовий лад», «Біографія Філопемена» та деякі ін., що теж цілком втрачені. «Всезагальна історія» П. – це фактично перша спроба викладення історії Греції, Македонії, Малої Азії, Сирії, Єгипту, Карфагену і Риму від 220 до 144 до н. е. Ця праця є видатним внеском мислителя до загальнолюд. скарбниці вчень про д-ву і право. Сам П. називав її прагматичною (діловою) історією, де він не лише описував події і факти, а й всебічно їх аналізував, пояснював, відшукував причини явищ, їх взаємозв'язок, закономірність.

Всезагальна історія є для П. історією Римської д-ви. Він ретельно досліджує і дає свої версії відповідей на запитання, яким чином Рим перетворився на світову д-ву, якими силами він користувався при завоюванні світу (Середземномор'я), якими засобами він зберігав свою могутність і володарювання над підкореними територіями, чи здатні були підкорені Римом народи відстояти свою свободу тощо. Сам П. вважає зверхність Риму закономірною, справедливою, наслідком запровадження найдосконалішої синтетичної форми держ. правління цією республікою, результатом поєднання найвищих чеснот рим. громадян та їх держ. провідників: мужності, підприємливості, богобоязливості, вірності слову, непідкупності тощо. П. впевнений, що підпорядкування Риму – це щастя для будь-якого народу, у т. ч. і для еллінів.

П. став першим у світі мислителем, що започаткував майбутню теорію поділу влади. Характерною для вчення П. є його виключна повага до «добрих звичаїв і законів», заснована на безперечному пріоритеті природного права. Мислитель впевнений, що хороші звичаї і справедливі закони сприяють зміцненню моралі і втіленню найкращих чеснот у стосунки людей між собою, сталості позитив. форм держ. правління, додають приватному життю громадян «доброзвичайності, вихованості і поміркованості», а д-ві – «лагідності, покірливості і

справедливості». Взірцем для мислителя є законодавство Лікурґа, яке він вважає «творінням богів».

«Історія» П. справила величезний вплив на подальший розвиток доктрини поділу влад, еволюцію вчень про істор. колообіг у процесах державотворення і, до певної міри, започаткувала (разом з Гіпократом та Геродотом) майбутні концепції геополітики. Теорії істор. колообігу після П. збагачували Сама Цянь, Ібн Хальдуна, Макіавеллі, Віко, Фур'є, Майєр, Шпенґлер, Данилевський, Тойнбі, Сорокін та ін. Висновки П. щодо походження д-ви, синтетичного, змішаного правління підхопили Цицерон та його послідовники, аристократії – Спіноза, Гоббс, Кант та ін., поділу влади – Локк, Монтеск'є, Руссо та ін. У Рос. імперії «Всезагальну історію у 40 книгах» вперше переклав рос. мовою і видав у 3 т. у 1890–1899 рр. професор-історик із Прилук Ф. Міщенко. Він же разом з майбутнім академіком ВУАН В. Бузескулом започаткував у Росії систематичне наук. дослідження творчості П.

О.М. Мироненко

ПОЛІС (грец. – *πόλις*) – місто як адміністрат. та реліг. центр, на відміну від ін. складових поселення. Поняття «П.» використовували також для означення групи громадян. У політ. науці термін використовують для означення давньогрец. міст-держав. Формування поняття П. пов'язане із виникненням та розвитком міст, що мало місце у VIII ст. до н.е. Просторово П. принципово відрізнявся від попереднього етапу, де центром був палац володаря. В П. домінував публічний простір (агора), передбачений для зборів і торгівлі. Захисні стіни оточували ціле місто, а не палац вожда, отож вони охороняли політ. спільноту. Хоча традиційно П. трактували як місто, він поєднував місто і село. Найвідоміший і найбільш розвинутий П. – Афіни містив лише 1/3 міської популяції. Однак траплялися винятки: Смирну вважали виключно міським полісом, а Спарту характеризували як сільське поселення. Традиційно П. був невеликим за площею. Винятком становили Афіни з площею 2 600 км² та Спарта – 8 400 км². Багато островів налічувало по декілька П. Традиційно кількість населення П. сягала декількох тисяч осіб, за винятком Афін, де у V ст. до н. е. мешкало 250–300 тис. Еволюція П. відбувалася від монархії до аристократич. П., далі – до олігархії. П. заможних (іноді тиранії) та до дем. П. Власне в антич. П. сформувався інститут громадянина, який був свідомим власної відповідальності за долю П./батьківщини та

брав участь у його управлінні. У V ст. на 250–300 тис. мешканців П. Афін політ. права мали 40–50 тис. осіб (згідно з оцінкою Дж. Сарторі – 20–30 тис.). Були позбавлені політ. прав: жінки, чужоземці (понад 70 тис. осіб), які користувалися лише цив. правами, та раби, позбавлені усіх прав. Особл. ситуація складалася з найбіднішими верствами виробників – веслярами (під час війни вони служили на флоті). Вони не могли обіймати посади, проте брали участь у роботі народних зборів, які контролювали посадовців та піддавали остракізму тих, хто загрожував народу. Громадянам передусім належала *свобода* – кожен громадянин міг робити і говорити все, що він вважав за потрібне. Найбільше цінували свободу політ. промов. *Рівність прав* розуміли як рівність усіх на виступ під час народних зборів, рівний доступ до держ. функцій, однакове трактування всіх громадян перед судом та під час оподаткування. Як вияв рівності також вважали оплату за роботу на користь П. та вибір урядовців і суддів шляхом жеребкування. *Уряди права* – громадяни мали виконувати право, яке самі спільно прийняли. Передбачали, що більшість має переконати меншість у слушності рішень. Найвища влада в П. належала *народним зборам/екклесії*, у яких брали участь чоловіки з 20-ти років. Збиралися спочатку на міськ. площі, потім – на пагорбі Пнікс біля півніжжя Афінського акрополя. Надалі відбувалися збори в театрі Діоніса. Спочатку нар. збори скликали 10, а потім – до 30-ти разів упродовж року. Кворум становив 2–3 тис. осіб. В особливо важл. справах кворум становив 6 тис. громадян (на Пніксі були місця для 18-ти тис.). Народним зборам належала законодавча влада. Відповідно, кожен учасник зборів мав право пропонувати законодавчі ініціативи, брати участь в обговоренні питань, що їх розглядали, та через голосування – в прийнятті рішення. Народні збори обирали і контролювали урядовців, приймали послів від ін. П. і держав, ухвалювали рішення щодо питань війни і миру, визначали тих, хто становив загрозу для П., і через процедуру остракізму позбувалися їх. За часів стратега Перікла за участь у зборах почали платити 1, згодом – 3 оболи. Збори обирали шляхом голосування посадовців-функціонерів, яких контролювали: впродовж року 9 разів кожен функціонер мав отримати підтвердження довіри. Недовіра до функціонера могла перерости у судовий процес проти нього. Рада/буле на підставі реформ Клісфена (508 до н. е.) складалася з 500 осіб і виступала виконавчою владою. Вибори членів ради відбувалися шляхом жеребку-

вання (віковий ценз для них встановили від 30-ти років). Раду збирали щодня, засідання були відкритими. Голова Ради виконував свої функції лише протягом одного дня. Жоден громадянин Афін не міг бути головою Ради більше, ніж один раз за ціле життя. Роботу в Раді оплачували. Незалежно від буле, в Афінах функціонували й ін. урядовці, яких також обирали народні збори на термін один рік. Діяли вони колегіально. В афінському П. існував суд присяжних (Гілея), який складався з 6 тис. осіб. На посаду судді могли обрати будь-якого громадянина віком від 30-ти років. Засідання суду були відкритими, під час розгляду справ допускалися дебати. Особливістю владних інституцій Афін була відсутність ієрархії. Всіх урядовців/функціонерів обирали народні збори, перед якими обранці несли відповідальність. Також особливістю системи управління була відсутність профес. бюрократії – фахівців-управлінців.

А.С. Романюк

ПОЛІТИКА (від грец. *поліτική* – суспільні, публічні, державні, загальні, громадянські справи) – поняття, яке має багато значень, що можуть кардинально відрізнятися одне від одного. Завданням науки про П. – політології – є систематизація наявних визначень.

Походження терміна «П.» пов'язують із поняттям «поліс» (від грец. *πόλις* – т. з. місто-держав), що означав організацію життя спільноти вільних громадян, які мали спільні цілі й інтереси. Термін «П.» набув поширення завдяки однойменній праці Аристотеля. Надалі в усі істор. періоди мислителі описували це явище. Відповідно П. вони розглядали як: метод управління сусп. відносинами і прогнозування їх розвитку (С. Дністрянський); науку і мистецтво створення та збереження держав, способи держ. організації громад. життя (В. Липинський); галузь суспільного життя, де відбувається конфлікт інтересів та боротьба політичних партій (Р. Арон); політичну діяльність, спрямовану на спільну побудову устрою і сусп. порядку, що можуть бути вигідними всім сторонам (М. Дюверже). Поряд із цим у багатьох підходах П. визначається як сукупність програм, методів, які здійснюються щодо якоїсь політ. проблеми; боротьба між індивідами та групами за владу, завдяки якій переможці отримують привілеї за рахунок переможених.

Сучас. дослідники описують П. за допомогою: а) елементів – сили, влади, політ. боротьби; функцій – регулювання конфліктів, збереження миру, підпорядкування «загальному благу»; б) формулювань – «політичний кон-

текст», «політичний вимір», «політичне значення»; певних рис – зв'язок з д-вою, владою, постановкою цілей, розподілом благ; двох аспектів – структурного і функціонального; двох англомов. термінів – «politics» і «polisy»; в) ролі і функцій у сусп-ві; діяльності, пов'язаної з урегулюванням конфліктів у сусп-ві (соціоцентричний підхід); діяльності, пов'язаної з отриманням і здійсненням влади (кратоцентричний підхід); г) трьох традицій – як участь в управлінні сусп. справами; як боротьба і насильство; як процес управління. Термін «П.» вживається повсякденно у всіх сферах життєдіяльності сусп-ва – і спеціалістами, і пересічними людьми. Він зазвичай сприймається як такий, що цілком зрозумілий для кожного і не потребує уточнення його розуміння. Водночас у дослідженнях зарубіж. і укр. вчених існують сотні відмінних одні від інших понять, які визначають це явище, акцентуючи увагу на різних аспектах його функціонування. Так, Б. Гогвуд і Л. Ган наводять приклади розуміння цього терміна, які можна простежити у ЗМІ. Зокрема такі: П. – як сфера діяльності; як вираження заг. мети або бажаного стану речей; як конкретні пропозиції; як рішення уряду; як формальне затвердження; як програма; як продукт; як результат; як теорія моделі; як процес.

На наук. рівні до розуміння явища «П.» існують численні дослідницькі підходи. *Нормативний*: визначення сусп. цілей і методів їх досягнення. *Процесуальний*: управлінська (регулятивна) діяльність. *Інституційний*: інституційована форма відносин особи, сусп-ва і органів влади. *Діяльнісний*: процес підготовки, прийняття і практична реалізація обов'язкових для всього сусп-ва рішень. *Системний*: відносно самостійна система, складний соц. організм, цілісність, відмежована від навколиш. середовища (ін. сфер сусп-ва), але безперервно з ним взаємодіє. *Функціональний*: прийняття рішень щодо розподілу цінностей. *Телеологічний*: діяльність задія ефект. досягнення колект. цілей. *Комунікативний*: досконала форма спілкування заради впорядкованого життя. *Інтераційний*: взаємодія, у процесі якої відбувається кореляція та управління символіч. підставами ін. сфер життя сусп-ва. *Директивний*: боротьба за владу і ремесло володарювання. *Технологічний*: засіб маніпулювання людьми і використання їх у власних цілях.

Аналіз прикладних досліджень, де згадується явище П., свідчить, що автори обирають один із підходів, але, як правило, не зазначають його. Про який саме аспект П. йдеться в конкретному дослідженні, з контексту пуб-

лікації може визначити лише прискіпливий учений.

Існує низка визначень, зорієнтованих на розкриття першооснови, з якої складається П. *Влада*: дії, спрямовані на владу, її отримання, утримання й використання. *Інститути*: організації, ін-ти, в яких втілюється і матеріалізується влада, і насамперед через найважливіший ін-т – державу. *Природа людини*: форма цивіліз. спілкування людей на основі права, способ колект. існування людини.

Різні підходи до терміна «П.» відображають три англomовні терміни – «politics», «policy», «polity».

Politics – політ. процес, який відображає складний, багатосуб'єктний і конфліктний характер політ. діяльності, відносин різних соц. груп, орг-цій та індивідів (В. Горбатенко); вияв волі, діяльності (В. Тертичка); політ. відносини між суб'єктами П., питання про владу і механізми політ. процесу (Ю. Левенець); сусп. діяльність, змістом якої є боротьба за здобуття і втримання владних позицій (А. Колодій); неперервна боротьба за залучення прихильників (виборців, законотворців) (Г. Колбеч); вид політичних справ, пов'язаних з д-вою, урядом, загалом публічних справ і вид вигідних дій, вміння маневрувати в ситуації володіння владою або переваги в межах організації (Т. Бернат).

Policy – зміст П., втілений у її цілях і цінностях, у проблемах, які вона вирішує, в мотивах і механізмах винесення політ. рішень (В. Горбатенко); безпосередня П., зміст (В. Тертичка); раціональний напрям дії чи бездіяльності політ. актора для досягнення певної мети (Ю. Левенець); процес ухвалення та виконання владних рішень (А. Колодій); визначення напрямів діяльності, постійний зважений вибір (Г. Колбеч); план діяльності й діяльність, в якій як підтвердження ідеалів, прийнятих урядом, політ. партіями, а також іншими орг-ціями, реалізується визначений напрям (Т. Бернат).

Polity – форма П., тобто її організац. структура, ін-ти, які надають їй стійкості, стабільності й здатності регулювати політ. поведінку людей (державу, партії, групи інтересів, закони, політ. та правові норми) (В. Горбатенко); група людей, через яких виявляється ця воля; форма (В. Тертичка); система ін-тів як організац. форм вираження інтересів і цінностей (Ю. Левенець).

За твердженням Г. Колбеча, «policy» спочатку «вживали в основному для позначення всієї системи урядування». Згодом термін «policy» став означати визначення урядовцями напрямів діяльності уряду, прийняття рішень

щодо П., а «politics» – боротьбу в цьому процесі та пошук підтримки від виборців, законотворців тощо. Вчений наводить роз'яснення, що «публічна політика («policy») має справу з результатом, тоді як П. («politics») – з процесом і, зокрема, з позицією учасників у цій грі». Г. Колбеч зазначає, що «у звичному вживанні слово politics радше позначає неперервну боротьбу за залучення прихильників, тоді як policy – постійний зважений вибір». Г. Колбеч виокремлює два виміри П. – вертикальний і горизонтальний. П. у вертик. вимірі, на думку вченого, означає вибір мети і засобів її досягнення повноважними органами, що характеризується когерентністю, ієрархічністю, інструментальністю. Горизонт. вимір П. вчений показує як залучення до процесу здійснення П. осіб, що не входять до повноважних органів. У його розумінні – це «колективний процес: не пряма реалізація однієї ідеї, а безперервна взаємодія між багатьма учасниками».

Отже, в укр. мові термін «П.» може означати і боротьбу за владу, вміння маневрувати в ситуації володіння владою (politics), і політ. програму, цілеспрямовану діяльність політ. суб'єктів у певній сфері (policy), і політ. систему (polity). На побутовому рівні П. найчастіше ототожнюють з боротьбою за владні повноваження (politics). Натомість фахівці розрізняють різні аспекти П. (politics, policy, polity), виокремлюють їх види. Напр., за сферами сусп. життя виділяють екон., соц., культ., нац., військ. П.; за орієнтацією – внутр. і зовн.; за масштабами – міжнар., світову, локальну, регіон.; за носіями й суб'єктами – П. д-ви, партії, руху, особи; за терміном дії – коротко-, середньо- і довгострокову.

В ін. класифікації за сферою сусп.-ва виділяють екон., соц., нац., науково-техн., еколог., культ., воєнну П.; за масштабом – внутр. і зовн.; за пріоритетністю – нейтральну, «відкритих дверей», нац. примирення, компромісів; за змістом і характером – прогресивну, реакційну, науково обґрунтовану, волонтаристську; за суб'єктами – П. держави, світового співтовариства, партії, сусп. орг-цій, банку, фірми; за терміном дії – коротко-, середньо-, довгострокову.

За критерієм масштабу і цілей держ. П. виділяють: субстантивну, процедурну, розподільчу, регулятивну (П. конкурентного регулювання; П. протекціоністського регулювання); саморегулятивну, перерозподільчу, матеріальну, символічну; із змістом колект. чи приват. благ.

Існують класифікації, в яких, крім зазначення критеріїв і назв видів, розкривається їх

сутність, а також показуються взаємозв'язки між певними видами. Зокрема, під внутр. П. розуміють «діяльність держави та інших політичних інститутів, яка охоплює різні сфери суспільного життя і спрямована на збереження, реформування або докорінну зміну існуючих суспільних відносин», під зовн. – діяльність д-ви, що спрямована на регулювання відносин з ін. державами та міжнар. орг-ціями.

У свою чергу внутр. П. поділяють на певні різновиди. За об'єктом – економічна (промисл., аграрна, фінанс., інвестиційна, структурна, науково-техн., зовнішньоекон.), соціальна (П. соц. партнерства, етнічна (нац.), демограф., молодіжна, пенсійна, регіональна, житлова, освітня, у сфері охорони здоров'я) і культурна (П. в галузі мистецтва, у сфері науки та освіти). За суб'єктом – державна (П. глави д-ви, парламенту, уряду), П. політ. партій, об'єднань, орг-цій тощо. Виділяють також проміжні (між осн. видами) П., напр., податкову (між екон. і соц.), освітню (між соц. і культур.). За повнотою охоплення сфер сусп. життя та впливом на сусп-во виокремлюють П. оборонну, екологічну і науково-техн. П., яка стосується формування і функціонування політ. ін-тів, називають «політичною П.». За масштабністю і тривалістю П. поділяють на стратегічну і тактичну (поточну).

Аналіз наявних у наук. літературі класифікацій показує, що вони не є повними. Такий висновок підтверджується існуванням значно більшої кількості видів П. Зокрема, в енциклопед. літературі знаходимо статті, присвячені таким П.: адміністративній, еколог., економ., енергет., закорд., імміграц., комунальній, морській, науковій, оборонній, освітній, продовольчій, просторовій, спортив., суспільній, транспорт., турист., фінанс., фіскальній, П. безпеки, П. захисту споживача, П. конкуренції, П. охорони здоров'я. Швидкозмінювані сучас. умови найближчим часом зумовлять потребу вводити і визначати нові поняття, напр., цифрова П.

Проаналізувавши і синтезувавши наявні в літературі визначення, можна констатувати, що поняття «П.» відображають три англomовні терміни – «politics», «policy», «polity». *Politics* – політ. процес, в якому індивіди, сусп. групи, суб'єкти П. провадять діяльність, спрямовану на підтримку свого плану дій (програми) якомога більшою кількістю прихильників і виборців з метою отримати або зберегти повноваження на різних рівнях влади. *Policy* – програма розвитку сусп-ва, план діяльності та його реалізація публіч. інституціями, в яких чітко визначені мета, цінності та пріо-

ритетні завдання публіч. влади. *Polity* – форма П., тобто система інституцій, які забезпечують розроблення і реалізацію програми розвитку сусп-ва, регулюють відносини між органами публіч. влади.

Літ.: Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу / пер. з англ. А. Олійник; наук. ред. В. Тертичка. К., 2004; Колбеч Г.К. Політика: осн. концепції в сусп. науках / пер. з англ. О. Дем'янчука. К., 2004; Кукуруз О.В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща. К., 2020.

О.В. Кукуруз

ПОЛІТИКА ПРАВА – науковий напрям, сформований наприкін. XIX – на поч. XX ст. Найбільш відомою і методологічно обґрунтованою є концепція «П.п.», створена Л. Петражицьким. У його розумінні П.п. є практичним застосуванням знання про право. П.п. Л. Петражицький хотів бачити як окрему наук. дисципліну, яка б займалася дослідженням властивостей права, його впливу на сусп. життя і опрацюванням правил, які мають сприяти досягненню необхідних результатів. Тобто П.п. – це пошук способів досягнення конкретної сусп. мети за допомогою права та прогнозування дії права.

На думку Л. Петражицького, за допомогою права можна керувати вчинками людей. При правильному підході право має викликати усвідомлене бажання здійснювати позитив. вчинки або утримуватися від певних небажаних вчинків. Аналізуючи правове регулювання сусп. відносин, вчений використовував знання з різних наук, зокрема з філософії, психології, соціології, права, політології. Він зазначав, що для керування людьми з різним ступенем розвитку потрібні різні психолог. впливи. Але, оскільки право створюється не персонально для окремих осіб, то законодавець повинен орієнтуватися на рівень розвитку сусп-ва загалом. Він повинен фіксувати зміну цього рівня, щоб вчасно змінити чи прийняти нові ефективні норми. Законодавець має бути раціональним і враховувати рівень культур і цивілізац. розвитку певного сусп-ва та багато ін. чинників, в т. ч. те, «на якому рівні розвинені в певному суспільстві чесність, ощадливість, економія, освіта, яким є стан і розподіл національного багатства, яким є розвиток кредиту, обміну, комунікації тощо».

Завданнями П.п., за задумом Л. Петражицького, є: 1) раціональне керування індивідуальною і масовою поведінкою з допомогою відповідної правової мотивації; 2) вдосконалення людської психіки, очищення її від зловмисних, антисусп. схильностей, прищеплення і зміцнення позитив. схильностей.

Звідси – «сутність проблем політики права полягає в науково обґрунтованому передбаченні наслідків, яких належить очікувати у разі впровадження певних правових положень і у опрацюванні таких принципів, впровадження яких до системи чинного права законодавчим шляхом (чи іншим, наприклад, у міжнародній сфері) стало б причиною певних бажаних результатів».

Польс. науковець А. Койдер, вивчаючи ідеї Л. Петражицького про наукову П.п., зазначає, що вона створена на межі соціології права, соціальної політики і правознавства. За висновками А. Койдера, «з наукової політики права, походить праксеологія, створена і пропагована проф. Тадеушем Котарбінським, і соціотехніка, як практичне знання в суспільних науках, розвинута Адамом Подгурецьким». А. Подгурецький, досліджуючи стан права в Польщі, дійшов висновку, що поліпшення процесу правотворення має займатися наука, зокрема така, як П.п. або суспільна інженерія. Планування, засноване на об'єктивних знаннях, дотримання науково обґрунтованих принципів у процесі правотворення необхідні для створення якісного права. За твердженням А. Подгурецького, «право є одним з можливих інструментів соціотехнічної діяльності, а особливо діяльності у сфері політики права, – але не єдиним». У деяких випадках нестворення нового правового акта – це краще, ніж створення фіктивного права, наголошував науковець. Такі явища, як інфляція і девальвація норм права, спричиняють зниження авторитету останнього, що згодом обмежує його результативність. Кожен правовий акт має спиратися на історичні традиції народу і державності, на систему цінностей, що становлять сусп.-політ. цілі сусп.-ва. Серед багатьох принципів законод. політики – реалізму, адекватності, конституційності, законності, свободи, обмеження, заохочення – А. Подгурецьким виділено ще один, який є надзвичайно актуальним для сьогодення. Його зміст такий: не приймати норм права, якщо немає практичної можливості їх виконання.

Учні й послідовники ідей Л. Петражицького розвинули його концепцію. Польс. вчені К. Опалек і Є. Врублевський виокремили три розділи П.п. – політику правотворення (створення норм достатньо загальних і абстрактних, які мають слугувати реалізації закладених законодавцем цілей); політику застосування права (прийняття таких рішень застосування права, які б реалізували закладені цілі, коли правові норми залишають певний зазор для прийняття рішень); полі-

тику реалізації права (використання прав та повноважень, наданих з метою отримання певних сусп. наслідків). Є. Врублевський зазначав, що політика правотворення є видом політики, яка застосовує різноманітні засоби для досягнення потрібної сусп. мети. На його думку, найбільше значення в цьому процесі має особа законотворця. Саме від нього залежить визначення мети, вибір засобів для її досягнення, збір необхідної інформації, розуміння, як певна правова норма буде сприйнята в сусп.-ві. Науковець наголошує, що політика правотворення повинна мати свою концепцію розвитку та бути тісно пов'язана з політикою застосування права і політикою реалізації права. Тобто, виходячи з цього, осн. характеристикою будь-якої політики правотворення є мета, яку ставить перед собою законотворець. Є. Врублевський вважав, що в основі політики правотворення лежить «поміркований волюнтаризм». Це означає, що право є результатом цільової діяльності законодавця. Остання залежить від мети, визначеної законотворцями, і їх знань про способи її досягнення. На діяльність законотворців постійно впливають об'єктивні й суб'єктивні чинники. Серед об'єктив. чинників Є. Врублевський виділяв такі: 1) реакція громадян на правові норми (на це впливає правова культура, яка панує в сусп.-ві, навколишня дійсність, а також належність до певної соц. верстви; 2) властивості механізмів впливу правової норми на поведінку громадян (напр., визначені в законі санкції можуть зупинити неправомірні дії особи, але вони не формують стійкого правопорядку); 3) об'єкт регулювання, від якого залежить, яка поведінка є необхідною, забороненою або дозволеною (регулювання стосунків у сім'ї та у сфері економіки спирається на різні механізми впливу). До суб'єктив. чинників Є. Врублевський зараховував: 1) пізнавальні якості законотворців, діапазон інформації про інструментальні можливості створюваних норм права (на це впливають ступінь освіченості сусп. групи, з якої походять законотворці, і знання експертів, до яких вони дослухаються); 2) оцінювальні якості законотворців, що проявляються у виборі цілей діяльності, а також засобів їх досягнення на основі прийнятих ним цінностей, що інколи називають ідеологією правотворчості. Політиці правотворення як частині П.п. приділяє багато уваги у своїх працях Т. Бернат. Він звертає увагу на наявні в наук. літературі підходи до розуміння процесу правотворення, зокрема такі: 1) створення права згідно з основою поділу влади належить до сфери політики; 2) ство-

рення права має політ. контекст, бо на правові рішення впливають політ. рішення; 3) право має політ. основу, але потім відокремлюється від політики і стає самостійним. Пишучи про політику правотворення, Т. Бернат багато уваги також приділяє поняттю легітимізації. Він підтримує думку, що конструкція моделі політики правотворення ґрунтується на виправданні створеного права і способу його створення, що здійснюється на основі системи принципів й легітимізації політич. рішень, прийнятих у процесі створення права. Т. Бернат розглядає політику правотворення як навч. дисципліну, необхідну для навчання юристів. На його думку, вона має включати аналіз організації правотворчого процесу, стану і умов процесу легітимізації, ступеня і форм легітимізації ключових рішень, прийнятих у процесі правотворення.

Концепції «П.п.» і особливо одному з її видів – «політиці правотворення» – польс. вчені приділяють багато уваги. Це закономірно, оскільки під час трансформаційних періодів створюється дуже багато нових норм, від якості яких залежить їх реалізація. В Україні оригін. ідеям Л. Петражицького та його послідовників також приділено певну увагу. Проте дослідники зазвичай не розкривають значення поняття «політика». З аналізу цієї концепції випливає, що йдеться про політику як програму, принципи, цілі розвитку сусп-ва, тобто її змістовну частину (англ. *policy*). Відтак задля досягнення важл. суспільно корисних цілей, політологи також повинні вивчати концепцію П.п., робити свій внесок до її розвитку і практичної реалізації. *Лім.*: Podgórecki, A. Tworzenie prawa. Państwo i prawo. 1976. Zeszyt 12 (370); Wróblewski, J. Zasady tworzenia prawa. Warszawa, 1989; Biernat, T. Polityka prawa a model edukacji prawniczej. Kraków, 2007; Politics of law and legal policy: between modern and post-modern jurisprudence. Warszawa, 2008; Мережко А.А. Наука политики международного права: истоки и перспективы. К., 2009; Іванова А.Ю. Правовий світогляд у контексті класичних та сучасних поглядів на політику права. *Альманах права*. 2014. Вип. 5; Kukuruz, O. Polityka tworzenia prawa w pracach polskich prawników: aspekty politologiczne. *Studia Politologiczne*. 2015. Vol. 38; Kojder, A. Leon Petrażycki. Portrety uczonych: Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945: M-Ż. Warszawa, T. 2. 2016; Мережко А. Психологическая школа права Л.И. Петражицкого: истоки, содержание, влияние: моногр. О., 2016; Kojder, A. Idee naukowe Leona Petrażyckiego, które przetrwały próbę czasu. *Studia Iuridica*. 2018. Tom 74; Кукуруз О.В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща: моногр. К., 2020.

О.В. Кукуруз

ПОЛІТИКАНСТВО (від «політикан», англ. *politrickster* (*politician* + *trickster*) – політик + особа, яка зловживає довірою; спритник; хитрун) – безпринципна політична поведінка і неетична практична діяльність, спрямована на отримання влади, впливу на владу, перерозподіл ресурсів з метою забезпечення особистих чи вузькогрупових інтересів замість інтересів громади, суспільства, держави.

Політиканами зневажливо називають: політиків, чию діяльність оцінюють негативно; аматорів (дилетантів), які не мають або не застосовують належних для політиків профес. знань, умінь і навичок. Політиканів цікавлять швидкі рішення складних проблем, досягнення цілей різноманітними методами, в т. ч. неетичними. Характерними рисами політиканів є амбівалентність, нечесність, хитрість, підступність, маніпуляції, діяльність, невиконання обіцянок. П. тісно переплетено з такими явищами, як популізм, пропаганда, політ. авантюризм, ілюзія політики, симуляція політики, віртуалізація політики, політична інструменталізація права.

Ознаки П.: 1) відстоювання особистих інтересів або інтересів вузької групи осіб понад інтереси виборців, нації; 2) ігнорування фундамент. засад політики, врахування здебільшого зовн. випадкових обставин; 3) схильність до полярної зміни своїх поглядів, позицій, дій з метою отримання особистої вигоди; 4) авантюризм, корисливі дії, які здійснюються без урахування реальної обстановки і здебільшого приречені на провал; 5) дії, зовні ефективні, але фактично безуспішні або й шкідливі; 6) використання брудних прийомів: фальсифікації, маніпулювання, демагогії, інтриг, наклепів, пліток, підкупів, шантажу; 7) угодицтво, відмова від раніше взятих на себе зобов'язань.

Домінування П. замість цивілізов. способів формування публічних політик, веде до негат. розуміння політики і професії «політик». Особливо негат. наслідки має це явище в країнах, де відбувається трансформація політ. режиму від тоталітар. чи авторитар. до демократичного. Політикани не сприяють розробленню і реалізації довготермінових стратегій дем. розвитку д-ви і сусп-ва, проте швидко розбалансують наявну систему управління. В результаті: попередні правила відмінено, нові – адекватні – не створено; знижено рівень довіри до владних інституцій; формується гібридний політ. режим. Способи ведення політиканами передвиборних кампаній, політ. переговорів, створення політ. документів і законів ведуть до таких явищ, як політ. імітація, політ. мімікрія, уяв-

ний конституціоналізм, інфляція права та багатьох ін. негат. явищ.

Вплив політиканів на формування публічних політик і права необхідно мінімізувати. Можна виокремити, як мінімум, три способи зменшення кількості політиканів та їх впливу на сусп-во: 1) інформаційний (засоби масової комунікації, професійні авторитетні політики, громадян. сусп-во, міжнар. спільнота повинні засуджувати діяльність політиканів); 2) науковий (науковці мають показати наслідки від недалекогоглядних приватно-корисливих позицій, рішень і дій політиканів для д-ви); 3) освітній (якісна політ. освіта має посприяти змінам у розумінні феномена «політика»: замість політика як боротьба за владу задля власного збагачення – політика як мистецтво управління сусп-вом задля його ефект. розвитку; політика як програма, принципи, цілі розвитку сусп-ва).

Лит.: Бевз Т. «Політики» і «політикани» у структурі владних відносин. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 36; Polityk czy politykier? Civitas: Biuletyn Fundacji „QUOMODO” im. Króla Stanisława Leszczyńskiego. 2011. Vol. II (XIV).

О.В. Кукуруз

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СИСТЕМА – надсистема, яку формує взаємодія політ. та правової систем. Це багаторівнева, комплексна, взаємопов'язана сукупність взаємодій і взаємозв'язків політико-правових ін-тів та правових засобів, покликаних регулювати політико-правові відносини, та політико-правових явищ, що виникають внаслідок цього регулювання, яка забезпечує розвиток і стабільність політико-правової сфери.

Підвищення якості та ефектив. П.-п.с. порівняно з правовою та політ. підсистемами відбувається за рахунок ефекту синергії. Результат функціонування цієї системи загалом виходить вищим, ніж суми окремих елементів (політики і права). П.-п.с. належить до складних систем, яка характеризується великою кількістю елементів і великою кількістю взаємозв'язків між цими елементами.

Тривалий час вивчалися як окремі політ. і правова системи в межах двох наук – політології і правознавства. Обидві системи виявилися розділеними на теорет. рівні, хоча на практиці вони є взаємозалежними – взаємодіють, перетинаються, взаємообумовлюють і впливають одна на одну. Ігнорування цього зв'язку негативно позначається на якості та ефектив. регулювання сусп. відносин. П.-п.с. об'єднує право і політику в постійній взаємодії, взаємозв'язку навколо осн. політико-пра-

вового ін-ту – держави, яка є похідною від політико-правової сфери і водночас її формує, задає напрям її розвитку. Право реалізується через політику, а політика формується на засадах права.

Структура П.-п.с. – це сукупність елементів політ. і правової систем та співвідношення (зв'язки) між ними. П.-п.с. є ієрархічною системою вищого рівня, її складовими є елементи політ. і правової підсистем, що, взаємно поєднуючись, утворюють унікальну архітектуру. Встановлення взаємозв'язку між елементами політ. і правової систем дає підстави виокремити цілу низку нових, політико-правових феноменів та явищ, які з урахуванням такої взаємообумовленості не мають розглядатися суто як правові або суто як політ. явища, бо демонструють нову якість і функціон. можливості.

Структуру П.-п.с. формують такі основні компоненти. *Політико-правові відносини* – взаємини суб'єктів політики і суб'єктів права, які виникають і здійснюються на основі норм права і політ. норм, учасники яких взаємопов'язані суб'єктив. правами та юрид. обов'язками, зокрема з приводу здобуття та здійснення влади. П.-п.с. є матрицею безперервного процесу продукування та відтворення політико-правових відносин, що виникають з приводу задоволення тих чи ін. інтересів. *Політико-правова організація* – сукупність політико-правових ін-тів, які задають розвиток політико-правової сфери сусп-ва, відтворюють її – суб'єкти політики і суб'єкти права (індивід. та колект.), зокрема: держава, політ. партії, політ. рухи, групи політ. інтересів, ін-ти права, що утворюють нормативну складову, правові установи, що забезпечують організаційну складову – здійснюють правову політику д-ви та правореалізаційний процес (акти застосування норм права й тлумачення норм права). *Політичні, правові норми та принципи* – сукупність норм та принципів, що регулюють політико-правові відносини, впливають на політико-правову поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань П.-п.с. *Політико-правова свідомість* – сукупність політико-правових поглядів, ідей, концепцій, які знаходять відображення у політико-правових документах, програмах партій, у політ. і правових нормах. Це форма сусп. свідомості, яка відображає ставлення соц. суб'єктів до політики та права, а також політико-правових явищ. *Політико-правова культура* – сукупність стійких уявлень про різні аспекти політико-правового життя, цінностей, сформованих у сфері політики і права, що стосуються

політ. і правової реальності певного сусп-ва та рівень опанування політико-правовими процесами. Політико-правова культура охоплює рівень знань та уявлень про політику та право, емоц. ставлення до цих явищ, особливостей їх взаємозв'язку та взаємодії, що мотивує політико-правову поведінку. Поєднує в собі ідеали, цінності та політико-правову практику. *Правова політика* – політика д-ви, заснована на праві. Спрямована на створення ефект. діючого механізму правового регулювання сусп. відносин, найбільш повне забезпечення прав і свобод людини та громадянина, зміцнення дисципліни, законності й правопорядку, формування політико-правової свідомості та політико-правової культури населення. Правова політика за своєю суттю є концентрованим вираженням взаємодії, поєднання політики і права у регулюванні, управлінні д-вою та сусп. відносинами.

Цими компонентами не вичерпується перелік політико-правових явищ оскільки П.-п.с. не є статичною, а перебуває в постійному русі, що позначається на політико-правових процесах. Структура відображає не всі елементи та зв'язки між ними, а лише найістотніші, що мало змінюються при поточному функціонуванні системи й забезпечують існування системи та її осн. властивостей. П.-п.с. – це система, яка постійно розвивається, вона безперервно вдосконалюється, трансформується та змінюється в ході істор. процесу під дією внутр. та зовн. чинників.

Осн. напрями діяльності П.-п.с. у своїй сукупності задають її функції. Виокремлюються такі осн. функції, як інтегративна, регулятивно-управлінська, охоронна і комунікативна. П.-п.с. здійснює інтеграцію всіх елементів сусп-ва навколо єдиних соц.-політ. цілей і цінностей, напр., побудови дем., соц., правової держави. *Інтегративна* функція забезпечує об'єднання всіх політико-правових ін-тів системи в єдине ціле, їх взаємодію з ін. соц. ін-тами, що і сприяє цілісності соціуму. *Регулятивно-управлінська* функція пов'язана з упорядкуванням й регламентацією політико-правової поведінки та політико-правових відносин, управлінням сусп-вом, утвердженням таких способів поведінки і діяльності індивідів, суб'єктів політики і суб'єктів права, форм їхніх взаємовідносин, які забезпечували б дотримання спільних інтересів і стабільність сусп. відносин. *Регулятивно-управлінська* функція знаходить відображення у формуванні нормат. основи та особливої підсистеми політ. норм, імплементації їх положень в політико-правову поведінку. *Охоронна* функція полягає в охороні

загальнозначущих, соціально важл. політ., екон., культур., нац., особистих та ін. відносин, їх недоторканності і відповідно – витіснення деструктивних явищ, що шкодять цим сусп. відносинам. Охоронна функція здійснюється за допомогою таких правових засобів, як встановлення заборони на дії, що порушують права громадян, громад. орг-цій, д-ви, встановлення санкцій, профілактика протиправних дій. *Комунікативна* функція означає забезпечення комунікації між усіма її компонентами. Комунікат. функція забезпечує одержання учасниками політико-правових відносин необхідної для адекватної діяльності в системі інформації.

Політико-правові особливості кожної держави дають підстави говорити про самобутність, специфіку й її П.-п.с. Оскільки теорія правової політології перебуває в стані напрацювання, П.-п.с. можна класифікувати, застосовуючи найзагальніші типології. Залежно від типу політ. режиму можна виокремити дем., авторит. та тоталіт. П.-п.с.; залежно від особливостей взаємодії із зовн. середовищем – відкриті та закриті (середовище системи теорет. включає все, що не входить у цю систему); за рівнем розвитку – традиційні, яким притаманна влада у вигляді диктатури, і модерні, де функціонує розвинуте, зріле громадян. сусп-во.

Лит.: Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: моногр. [Кол. авт.]. К., 2019; Правова політологія. Академіч. курс: підруч. / за ред. І.О. Кресіної. К., 2021; Явір В. Політико-правова система: структура, компоненти, функції. *Правова держава*. 2021. Вип. 32; Явір В. Політико-правова система крізь призму системного підходу. *Актуальні проблеми політики*. 2021. № 67.

В.А. Явір

ПОЛІТИЧНА ДУМКА – активна, цілеспрямована, узагальнююча ідеальна діяльність у формі різноманітних понять, категорій, теорій, доктрин з метою пізнання політ. зв'язків і відносин, форм і функцій власне політики і влади, політ. процесів та інститутів, політ. ідеології і культури, політ. стратегії і тактики, ін. політ. явищ і цінностей, творення нових політ. ідей, прогнозування і моделювання політ. майбутнього.

П.д. сягає своїм корінням найдавніших часів, тобто IV–III тисячол. до н. е. Саме тоді розпочався інтенсивний процес переростання первісного сусп-ва у рабовласницькі держ. утворення, а найінтелектуальніші представники людського співжиття стали замислюватися над мистецтвом керування д-вою та її населенням, сутністю устрою сусп-ва, місцем

і призначенням людини у житті, методами і засобами завоювання, збереження і зміцнення держ. влади, ефект. застосуванням з цією метою правових настанов, над походженням і значенням права, д-ви, а згодом і політики у долі сусп-ва. Спочатку виникає парapolітологічна думка, яка долає шлях від міфологічних форм світорозуміння до раціонально-логічних, набуває дедалі більше ознак теор. знання і з оприлюдненням глибоких ідей Конфуція, Мо-цзи, Лао-цзи, Платона, Шан Яна, Каутільї, Аристотеля, Цицерона та ін. геніальних мислителів перетворюється вже у політ. науку.

Естафету давніх у I тисячол. н. е. на Сході й на Заході підхоплюють переважно богослови. На межі I і II тисячол. з'являються ознаки перших політ. доктрин, народжених на укр. землях. Та найстрімкіший злет П.д. спостерігається, починаючи з епохи Відродження, Нідерландської, Англійської, Американської і Великої французької революцій.

Упродовж XVII–XX ст. шляхом узагальнення попередніх теор. надбань людства, значного поповнення інтелект. скарбниці новим знанням й була створена сучасна концептуальна політ. основа функціонування сусп-ва, накопичений банк загальнолюд. і нац. політол. схем, доктрин, категорій, тобто апарат П.д. межі III тисячол., яка виконує пізнавальні, критичні, інструментальні функції слугування політ. практиці, має власну методологію, власну предметну структуру, власний тип дослідження і власну емпіричну базу.

О.М. Мироненко

ПОЛІТИЧНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (від грец. *ἐπιστήμη* – наукова істина, наука та англ. *epistemology* – теорія наук. пізнання) – інноваційна субдисципліна в сучас. системі політ. наук, зумовлена мультипарадигмальною та міждисциплінарною природою політологічного наук. пошуку. За умов інтеграції різновимірних підходів та методологій дослідження (зокрема таких, як нормативно-ціннісний і системно-структурний аналізи), виникла потреба в особл. дисциплінарному підрозділі, який би виконував функцію корекції магістральних напрямів політолог. наук. пізнання. Таким засобом виступає філософська епістемологія як теорія раціонального пізнання вірогідної наук. істини, спрямована на предметне поле політ. науки. Осн. способом функціонування даної політико-теорет. структури є попередня експертиза результатів застосування будь-якої політолог. методології відповідно до ймовірності встановлення вірогідної наук. істини та здобуття наук. но-

визни. Крім академіч. дослідних проблем П.е. розглядає питання, пов'язані з політ. переконаннями, ідеологіями та процесами, завдяки яким індивіди розуміють політ. явища та беруть у них участь.

Значне місце в істор. розвитку П.е. належить аналізу його осн. тенденцій і проявів, які пов'язують між собою проблеми предметного дослідження політ. реальності та рефлексії авторів щодо проблем теорії політ. пізнання. Такими прикладами слугують співвідношення праць класиків античності Платона і Аристотеля. Кожен з названих мислителів залишив як праці з філософії пізнання, так і праці з предметного дослідження політики. Зокрема, Платон має декілька діалогів з гносеологічною тематикою, в якій викладає свою теорію пізнання, це, насамперед, діалоги «Крітон», «Іон», «Протагор». У творях Платона, орієнтованих на політ. предметну сферу, обґрунтовуються форми правління, оптимальні лінії політ. поведінки в політ. реальності Давн. Греції. Те ж саме характерне для Аристотеля, в творчому спадку якого наявні трактати «Метафізика», «Фізика», «Поетика» та багато праць з політ. проблематики («Політика», «Афінська політія», «Риторика»). Також прикладами співвіднесення епістемологічної та суто політ. проблематики слід вважати творчий спадок учених Нового часу. До цього періоду належать, зокрема, праці Т. Гоббса і Дж. Локка, в яких політ. проблематика досліджується з позицій класич. гносеології. До прикладу, Дж. Локк має працю «Два трактати про правління», а також твір «Дослід про людське розуміння». У працях Т. Гоббса можна простежити вплив механістичної традиції природничих наук XVII ст., яка проявляється в його творі «Левіафан», де подається картина д-ви як органомеханічної структури. Прикладом співвіднесення теорії пізнання та політ. досліджень є праці представників європ. Просвітництва. У них простежується вплив раціоналіст. традиції пізнання часів Просвітництва на політ. ідеї й політ. програми прогресистів XVIII ст. Важл. етапом розвитку П.е. є формування гносеологічних систем І. Канта і Г.В.Ф. Гегеля та їх порівняння з політ. працями цих мислителів. Істотну роль у становленні П.е. відіграє співвіднесення теорії пізнання в межах сучас. ліберальної теорії, представленої Дж. Роулзом і К.Р. Поппером. У праці «Істина і політика» Х. Арендт аналізувала зв'язок між істиною та політ. свободою. Політ. філософи сучасності дискутують про роль та значення, які мають відігравати політ. істина, політ. міркування, виправдання та епістемічна якість рішень у встановленні

легітимності демократії. У складі сучас. Американської асоціації політичної науки (APSA) функціонує секція «Ідеї, знання та політика», яка в минулому мала назву «Політична епістемологія». У 2022 переможцем нагороди за найкращу книгу цієї секції стала книжка Дж. Фрідмана «Влада без знання: критика технології» (2019).

Перспективним напрямом розвитку П.е. є процеси формування політ. переконань, що включає вивчення розвитку політ. переконань, атит'юдів і думок. Вагомим концептуальним напрямом є епістемічні цінності в політиці, який охоплює дослідження інтелект. цінностей і помилок, пов'язаних з політ. міркуваннями. Також актуалізуються оцінка ролі критич. мислення, відкритості, «інтелектуальної сміливості» та справедливості у формуванні та поширенні політ. знань. В контекст тематичного розвитку П.е. включений блок діяльності медіа та довіри до джерел інформації (проблема «постправди»). Вченими здійснюється аналіз впливу ЗМІ, джерел інформації та каналів комунікації на політ. знання. Перспективним є розгляд таких питань, як політ. упередженість ЗМІ, дезінформація та роль соц. мереж у формуванні політ. переконань. П.е. здійснює вивчення спроможності політ. дискурсу і діалогу, які сприяють формуванню та поширенню політ. знань. Це також включає вивчення норм і практик публіч. обговорень і дебатів. Фундаментального значення в концепціях П.е. набуває розгляд цінності різноманітних точок зору. Він передбачає визнання значення плюралізму та розуміння різних культурних, соц. і політ. контекстів, які впливають на формування політ. знань.

Сучасна П.е. фокусує увагу на дослідженні зв'язку між владними структурами та виробництвом політ. знань. Вказане передбачає вивчення того, як динаміка політ. влади може формувати те, що вважається дійсним або «прийнятним» знанням у сусп-ві. В умовах рос. агресії для сучас. України значної ваги набуває питання етичного обґрунтування політ. знань. Воно акцентує увагу на розгляді етичних міркувань, пов'язаних з політ. знаннями, зокрема таких, як відповідальність політ. акторів, освітан і медіа-професіоналів у поширенні точної інформації та просуванні орієнтирів поінформованого та раціонально-критич. дем. громадянства.

О.А. Третяк

ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ – діяння виборних осіб, покликаних виконувати функції держави, які відходять від наданої їм компетенції,

прав та обов'язків, встановлених законом щодо держ. посади, для отримання незаконної приватної вигоди. П.к. – особл. соц.-політ. явище, аналіз якого потребує з'ясування причин та умов, що сприяють її поширенню, а також вироблення загальносоціальних і спеціально кримінолог. заходів протидії та запобігання.

П.к. можна визначити як зловживання владою в політ. цілях: отримання влади; її утримання, зміцнення або збільшення (розширення повноважень). Сутність П.к. полягає в одержанні неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи ін. осіб, або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, наділеній державно-владними повноваженнями в сфері формування держ. політики, або на її вимогу ін. фіз. чи юрид. особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй служб. повноважень та пов'язаних із цим можливостей.

Осн. видами П.к. є: протиправне фінансування партій; дії, пов'язані зі спотворенням ролі політ. партій як акторів дем. політ. системи; дії, пов'язані з депутатською етикою, етикою високопосадовців; продаж місць у потенційно прохідній частині виборчого списку партії; підкуп виборців; застосування адмін. ресурсу; прийняття ключових партійних рішень без широкого обговорення з партійцями (відсутність внутрішньопарт. демократії); наявність конфлікту інтересів у носіїв служб., представницьких та ін. повноважень; зловживання патронажною політикою; політ. непотизм, непрозоре (тіньове) лобіювання; П.к. в судовому процесі тощо.

Для протидії П.к. у 1990-х рр. на міжнар. рівні (Європейським співтовариством, Радою Європи, ОЕСР) вжито низку заходів щодо заборони корупції. У 1996 Комітет міністрів Ради Європи, напр., прийняв комплексну Програму дій проти корупції, а згодом видав низку антикорупційних нормативно-правових актів: Кримінально-правова конвенція про корупцію (ETS 173); Цивільно-правова конвенція про корупцію (ETS 174); Додатковий протокол до кримінально-правової конвенції про корупцію (ETS 191); Двадцять керівних принципів боротьби з корупцією (Резолюція (97) 24); Рекомендація щодо кодексів поведінки державних службовців (Рекомендація № R (2000) 10); Рекомендація щодо загальних правил проти корупції у фінансуванні політичних партій та виборчих кампаній (Rec (2003). Метою протидії П.к. є знищення чи унеможливлення різних форм корупції (залучення держ. сектору, приват. сектору, фінансування

політ. діяльності тощо) незалежно від того, чи мають вони суто внутр. чи транснаціон. вимір. Для моніторингу впровадження на нац. рівні вимог і принципів, передбачених у зазначених нормативних актах, було створено механізм моніторингу – Група держав проти корупції (також відомо як GRECO).

Органом, на який покладено обов'язок боротьби з П.к. в Україні, є Національне агентство з питань запобігання корупції. НАЗК є органом, який формує та координує антикорупційну політику в Україні, організовує роботу із запобігання та виявлення корупції в органах місц. самоврядування, на підприємствах, в установах та орг-ціях.

Інституціями, що борються з П.к. (у міжнар. форматі), є: Global Witness, міжнар. громадська орг-ція, створена в 1993, яка працює над розривом зв'язків між експлуатацією природних ресурсів, конфліктами, бідністю, корупцією та порушеннями прав людини у всьому світі; Група держав проти корупції, орган, створений при Раді Європи для контролю за виконанням інструментів, прийнятих державами-членами для боротьби з П.к.; Незалежна комісія проти корупції; Міжнародна антикорупційна академія; Transparency International – неурядова орг-ція, яка здійснює моніторинг та розголошення корпоративної та політичної корупції у міжнар. розвитку; індекс сприйняття корупції щорічно публікується Transparency International.

На подолання П.к. В Україні спрямовані Закон України «Про запобігання корупції» від 14.X.2014 (зі змінами і доповненнями) та Антикорупційна стратегія на 2021-2025 рр.

Лит.: Топчій В.В., Шкелебей В.А., Супрун Т.М. Публічно-правова протидія корупції: навч. посіб. Вінниця, 2016; Кушнар'ов І.В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація: моногр. К., 2018; Кушнар'ов І.В. Політична корупція як система протиправних дій: варіативність проявів. *Політичне життя*. 2018. № 2; Протидія white-collar crime (інтегративний аналіз, коментар законодавства та пошук шляхів його удосконалення) / В.М. Тертишник та ін.; під заг. ред. В.М. Тертишника. К., 2021; Кресіна І.О., Кушнар'ов І.В. Політична корупція: глобальні виклики і Україна. К., 2022.

Т.С. Батраченко

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – загально визнана сфера заг. культури людства, безпосередньо пов'язана з політикою, політ. діяльністю, поведінкою та свідомістю людей. Під П.к. розуміється істор. та соц. досвід національної чи наднац. спільності, яка впливає на формування політ. орієнтацій, політ. поведінки індивідів, соц. груп.

Поняття «П.к.» введено у наук. обіг нім. філософом Й.Г. Гердером. Але питання П.к. досліджували видатні мислителі всіх часів – Платон, Аристотель, Н. Макіавеллі, Ш.Л. де Монтеск'є, Г. Спенсер та ін. М. Вебер, досліджуючи питання політ. етики як складової частини П.к., виділив два її типи – «етику ідеї» та «етику відповідальності». Перша передбачає безкомпромісну націленість на реалізацію політ. ідеалу, друга – на суворий облік усіх наслідків будь-якого політ. рішення, і якщо реалізація ідеї може катастрофічно вплинути на сусп-во, то від неї можна відмовитися.

На думку Г. Алмонда, кожна політ. система включена в особл. зразок поведінки, орієнтований на політ. дії, які він назвав П.к. Він вважав, що П.к. є сукупністю індивід. позицій та орієнтацій учасників даної системи, тому П.к. – це суб'єктивна сфера, яка лежить в основі політ. дій, що надає їй значення. Отже, індивід. позиції та орієнтації поєднують у собі кілька елементів, а саме: пізнавальну орієнтацію – справжнє чи хибне знання про політ. об'єкти та ідеї; ефект. орієнтацію – почуття зв'язку, залучення, протистояння по відношенню до політ. об'єктів; оцінювальну орієнтацію – судження та думки про політ. об'єкти, які зазвичай вимагають застосування конкретних критеріїв.

На думку політологів Є. Вятра та А. Боднара, П.к. – це сукупність позицій, цінностей та кодексу поведінки, що стосується взаємних відносин між владою та громадянами. До П.к. вони відносять: а) знання про політику, факти, зацікавленість ними; б) оцінку політ. явищ; судження про те, як має здійснюватися влада; в) емоційний бік політ. позицій, напр., любов до батьківщини, ненависть до ворогів, почуття відчуження від політики та ін.; г) визнані в даному сусп-ві зразки політ. поведінки, що визначають, як можна і як слід чинити в тих чи ін. випадках. П.к., за А. Боднаром, є істор. сформованою сукупністю явних та прихованих уявлень про різні аспекти життя, до якої входять: політ. норми; політ. інституції; політ. зразки; методи політ. впливу індивідуумів і громад. груп.

П.к. передбачає реалізацію політ. знань, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки соц. суб'єкта (особистості, групи, сусп-ва) в істор. визначеній системі політ. відносин та політ. діяльності. Вона включає зафіксований у звичаях та законах політ. досвід сусп-ва, соц. груп, трудових колективів, індивідуумів, рівень їх уявлень про політ. владу та політ. відносини, їхню здатність дати правильну оцінку явищам сусп. життя та зайняти в

ній політ. позицію, виражену в конкретних соц.-політ. діях.

До структури П.к. включаються потреби та інтереси; знання про політику, переконання, орієнтації, ціннісні судження; оцінки політ. явищ, політ. свідомість, характер мислення; визнані в сусп.-ві політ. норми, символи, традиції, зразки поведінки, навички, способи політ. діяльності, вміння та досвід.

Г. Алмонд та С. Верба виділили три осн. типи П.к. Перший тип – це провінційна П.к., яка характеризується відсутністю інтересу громадян до політ. життя, підпорядкуванням населення владі та відсутністю спеціаліз. політ. ролей. Другий – підданська П.к., коли члени сусп.-ва знають про існування спеціаліз. політ. інститутів і відчують до них певні почуття, можуть оцінювати їх і орієнтуватися щодо них. Проте це ставлення має загалом пасивний характер. Третій тип – партисипаторна П.к. – передбачає, що члени сусп.-ва внутрішньо зорієнтовані на чинну політ. систему, її осн. структури, тобто на усвідомлену та активну участь у політ. житті. У чистому вигляді ці моделі трапляються рідко. Тому Г. Алмонд та С. Верба виділили такі три типи П.к. – патріархально-підданську, піддансько-партисипаторну та патріархально-партисипаторну.

А.А. Шуліка

ПОЛІТИЧНА НАУКА І ОСВІТА – процес і результат вироблення й засвоєння соціальними групами та окремими індивідами систематизованих знань про політику і навичок участі у політ. житті в усіх їх проявах і взаємозв'язках з ін. сусп. сферами.

Змістом П.н.і.о. є знання про закономірності соц.-політ. розвитку, про держ. й політ. структури та інституції, їхній устрій та функціонування, про дем. принципи й процедури сусп.-політ. взаємодії. Культура громадянськості, що базується на системі П.н.і.о., не обов'язково потребує знання предмета, методів та системи категорій політ. науки або володіння технологіями політ. діяльності і впливу. Перше необхідне фахівцям, ученим, друге – політикам, практичним громад. діячам. П.н.і.о. передбачає мінімум необхідного знання, без якого повноцінне громадянство неможливе. Метою П.н.і.о., її наслідком постає громадянин дем. д-ви, член громадян. сусп.-ва, особа, яка відчуває й цінує свою свободу, здатна сама обирати собі пріоритети в житті, має простір для такого вибору, право на помилку в ньому і шанс на її виправлення, яка усвідомлює цінність людської гідності й сталих сусп. взаємозв'язків та функцій, спро-

можна їх захищати й відстоювати. П.н.і.о. дає уроки конст. освіти, самоусвідомлення особи, сприяє оптимізації соц.-політ. процесів, збереженню сусп. стабільності, формуванню й зміцненню громадян. сусп.-ва. Вона покликана вселяти в громадян упевненість, віру у власні сили, у власну спроможність оптимально, відповідно до нац. ментальності і традицій, влаштувати сусп. життя, шанувати цінності демократизму і злагоди. За сучас. умов П.н.і.о. постає засобом збереження й зміцнення державності, інтегрування розрізнених частин певного сусп.-ва у розмаїту цілісність. Політ. освіченість, знання сутності соц. процесів, причетність до чеснот цивілізації роблять демократію природною нормою й потребою існування людства і окремого громадянина.

Система П.н.і.о. в умовах трансформації пострадян. сусп.-ва від тоталітаризму до демократії передбачає такі напрямки її саморозвитку і цілеспрямованого вдосконалення: 1) сприяння процесу самоусвідомлення сусп.-вом наслідків вибору того чи того політ. ладу д-ви; 2) забезпечення всебічного бачення політ. життя, вміння розпізнавати і долати негат. тенденції сусп. поступу; 3) формування розвиненої системи політ. соціалізації особи, включення індивідів у складний і суперечливий світ політ. відносин; 4) розвиток політ. компетентності, орієнтації і здатності громадян до акт. участі у творенні д-ви, вміння впливати на сусп.-політ. процеси; 5) утвердження дем., гуманіст. цінностей свободи, гідності та громадян. відповідальності кожного індивіда; 6) подолання стереотипних уявлень про політику лише як про арену боротьби, протистояння, конфліктів та засвоєння норм цивілізованої політ. поведінки, культури спілкування між громад., політ. орг-ціями і д-вою, між країнами та народами, поважання прав і законів д-ви.

В Україні формування цілісної системи П.н.і.о., що спирається на багатовікові традиції вітчизн. політ. думки, розпочалось водночас із здобуттям нею держ. самостійності й початком реформування сусп.-ва на принципах демократії та цивілізованості. На початковій стадії становлення цієї системи найсерйознішою проблемою постала проблема подолання серед широкого загалу і в структурах держ. влади упередженого, негат. ставлення до самої ідеї запровадження вищезазначеної системи. Названа проблема була пов'язана з існуванням стереотипів на кшталт кваліфікування певної частини гуманітарної інтелігенції як політично небезпечної, ототожнення політ. науки з попередньою

заідеологізованою, заформалізованою, задогматизованою системою політ. освіти під патронатом однієї партії. За цих об'єктивно несприятливих умов, перешкод суб'єктивного характеру в Україні все ж сформувалась розгалужена інфраструктура П.н.іо. Політологія вивчається в усіх вузах України та в середніх спец. навч. закладах.

Формування в Україні нац. політол. школи і держ. програми розвитку П.н.іо. сприятиме становленню і розвитку України як дем., соціальної, правової д-ви, використанню творчого потенціалу її сусп., наук., держ. структур, підвищенню її авторитету у світовому співтоваристві.

В.Д. Бабкін, В.П. Горбатенко

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ – система політ. знань, оцінок, настроїв і почуттів, яка залежить від сприйняття індивідами та соціальними групами наявних політ. інститутів, процесів і відносин. Осн. складовими П.с. є пізнавальна та мотиваційна; до першої відносять знання про політику (цікавість до цієї сфери сусп. життя), до другої – потреби, цінності, настанови, почуття та емоції. Ці складові досить тісно переплітаються між собою. Напр., переконання, що визначають ті чи ін. політ. установки, можуть формуватися під впливом будь-яких емоц. чи оціночних факторів. При цьому особл. значущу роль відіграють політ. цінності – базові ментальні освіти, своєрідні уявлення людини про ідеальні моделі поведінки та ідеальні кінцеві цілі. Засвоєні індивідом у процесі політ. соціалізації, вони пристосовуються до його внутр. світу та визначають його політ. настанови.

На формування П.с. впливає суб'єктивно-мотиваційна сфера поведінки учасників політ. життя, до якої входять механізми, що кореняться у свідомості та підсвідомості людей: їх психолог. склад, ментальність, темперамент, воля, пам'ять, нейрофізіологічні та ін. індивід. властивості, що визначають їх почуття та емоції та впливають на їхню політ. поведінку. Важл. чинником впливу на формування П.с. є ідеологія, яка може вирішальним чином визначати П.с. окремих індивідів, соц. груп та сусп-ва загалом.

Можна виділити три типи носіїв П.с.: а) конкретні люди (індивіди); б) соціально-політ. групи; в) соц.-культур. спільності. На цій основі виокремлюються три типи П.с.: індивідуальна, групова та національна П.с. Оскільки соц. групи та спільності можуть існувати лише за допомогою взаємодії конкретних людей, можна стверджувати, що індивід. П.с. є основою існування та реалізації ін. типів

П.с. Разом з тим кожна людина, яка виросла в певних умовах будь-якої країни і є членом певних соц. і політ. груп, під їх впливом сприймає і (частково) привласнює (поділяє) певні політ. ідеї, уявлення, традиції, установи, стереотипи. Тому П.с. кожної особи включає як індивід., неповторні елементи, так і елементи групової та нац. П.с., соціально-групові ідеї та уявлення, нац. політ. традиції та стереотипи тощо. Надіндивідуальна П.с. (соц. групи, етносу, народу) включає найбільш типові, подібні риси та властивості, характерні для цієї групи або спільності.

Типологія П.с. досить складна і залежить від критерію, покладеного в основу аналізу. З огляду на такий критерій, як характер політ. цінностей, що переважає у свідомості окремих груп людей, розрізняють дем., тоталіт. та авторит. типи П.с. Ступінь активності в осмисленні індивідом політ. життя сусп-ва дає підстави виділити революційний, екстремістський, конформістський (аполітичний) типи П.с. Аналізуючи спрямованість свідомості, можна розрізняти консервативний, ліберальний, радикальний та центристський типи П.с.

У структурі П.с. прийнято розрізняти два рівні: звичайний (емпіричний) та теоретичний. Звичайна свідомість формується у процесі повсякденного життя людей. Воно багато в чому визначається суб'єктивно-мотиваційною сферою поведінки учасників, політ. психологією особистості та соц. груп. Тому вона включає переважно конкретні оцінки, думки, настрої та емоції щодо екон., політ., соц. та ін. подій. Елементи П.с., що відносяться до теорет. рівня, більш раціонально зважені, добре аргументовані, розроблені та осмислені із застосуванням методів пізнання та мислення. Політ. ідеї, концепції, теорії, вироблені за допомогою таких методів, становлять теорет. рівень П.с. Теорет. елементи свідомості спрямовані на пізнання найбільш істотних явищ і процесів, на відкриття тенденцій та закономірностей зміни політ. життя сусп-ва. Формування П.с. відбувається в процесі пізнання людьми своїх взаємодій та відносин у соціумі, а також встановлюваних даними відносинами об'єктів та способів реалізації своїх потреб. Але водночас слід зазначити той факт, що у змісті П.с. відображаються не всі потреби людей, а лише ті, які опосередковуються політ. діяльністю. Результатом цього опосередкування виступають політ. переконання, погляди, установки, де індивід. та групові мотиви перетворюються на мотиви сусп.-політичні. Таке перетворення стимулюється потребами людей в усвідомленні влас-

них взаємних зв'язків у сусп-ві, визначенні свого місця в ньому, приєднанні до тієї чи ін. соц. спільноти (нації, етносу, групи). Таким чином, П.с. є насамперед системою політ. переконань, знань, цінностей, на базі яких формуються найбільш важливі та стійкі політ. орієнтації та установки людей щодо П.с. та їх місця в ній.

А.А. Шуліка

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА (від англ. *political system*) – органічна цілісність взаємопов'язаних елементів, що дає змогу найбільш повно розкрити політ. природу сусп-ва, принципи організації влади, наявні політ. відносини, функціонування ін-тів та норм, орієнтації і діяльності політ. суб'єктів, а також відображає інтереси більшості політ. і соц. сил сусп-ва. Поняття «система» запозичене з електроніки та кібернетики, а його «перенесення» в політ. науку здійснили амер. вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. Мітчел. П.с. є однією із центр. проблем у політ. науці. Вона дає цілісне уявлення про організацію та функціонування політ. життя сусп-ва, його структуру тощо. П.с. покликана відобразити два моменти: з одного боку – цілісність політ. сфери сусп-ва, яка представляє сукупність взаємопов'язаних елементів (держави, лідерів, організацій, права і т. д.); з іншого – характер зв'язку політ. сфери з ін. сферами (соц., правовою, екон., культур.) та ін. д-вами. У політ. науці існує значна кількість теор. підходів щодо розуміння П.с.: системний (Д. Істон, Г. Алмонд); кібернетичний (К. Дойч); соціальний (Т. Парсонс); зовнішньополітичний (Г. Пауелл, М. Каплан) тощо.

П.с. має конкретно-історичну форму взаємодії суб'єктів політики, встановлює відповідні відносини між ними, владно впорядковує діяльність і політ. відносини. Політ. наука виробила узагальнену класифікацію П.с.: за джерелом політ. влади: демократична, авторитарна, тоталітарна; за ставленням до дійсності: консервативна, реформаторська, прогресивна, реакційна; за станом політ. структури й рівня політ. культури: англо-американська, континент.-європейська, доіндустріальна, тоталітарна; за характером і спрямованістю політ. процесу: командна, змагальна, соціопримирлива; за наявністю всіх складників системи: завершена, незавершена, перехідна, змішана.

Гол. інститутом П.с. є держава. Крім неї, в П.с. входять політ. партії, профспілки, асоціації, ініціат. групи, групи впливу, тиску, соц.-політ. організації та рухи та ін. П.с., за Д. Істоном, визначається як динаміч. функціональний механізм, який перетворює ім-

пульси, що йдуть від оточення і від самих політ. структур, у політ. рішення, які визначають політ. поведінку, масштаби політ. участі тощо. Виходячи з функціонування заг. системи («вхід», «вихід»), прихильники цього підходу стверджують, що П.с. на вході отримує імпульси у вигляді сусп. вимог, громад. думки й підтримки. Вимоги – це перший вид імпульсів на вході П.с., й їх характер може бути різним – від вимог до влади з приводу розподілу благ та послуг у сусп-ві, якості освіти та охорони здоров'я до забезпечення прав і свобод громадян. Другий вид імпульсів на вході – підтримка. Вона проявляється в різних матеріальних та нематеріальних варіантах: сплата податків, військ. служба, волонтер. діяльність, виконання законів та розпоряджень держ. влади, шанобливе ставлення до влади і держ. символики. На виході з П.с. з'являються політ. рішення, за допомогою яких здійснюються політ. дії, а також розподіляються матер. та ін. цінності.

Структуру П.с. становлять такі елементи: політ. організація сусп-ва – система інститутів, у межах яких відбувається політ. життя сусп-ва (д-ва, політ. партії, громад.-політ. рухи, громад. орг-ції та ін.); політ. відносини – діяльність суб'єктів політики з приводу завоювання та здійснення влади (міжкласові, міжнац., міждерж. та ін. відносини); політ. принципи та норми, що формують політ. поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань П.с.; засоби масової інформації – розгалужена мережа структур, які займаються збором, поширенням інформації, пропагуючи політ. та правові норми; політ. свідомість і культура – сукупність уявлень про політ. життя, політ. ідеї тощо.

На думку Ф. Кирилока, П.с. притаманні такі функції: 1) висловлення інтересів; П.с. через різні орг-ції має представляти в сусп-ві інтереси різних соц. груп, у протилежному разі вони можуть знаходити ін., часто досить руйнівні, форми вираження своїх вимог; 2) узагальнення інтересів, зважаючи на те, що розмежованість інтересів різних соц. груп надзвичайно велика; саме тому з'являється потреба їх узагальнити, перекласти вимоги на мову програм і довести їх до влади; цю функцію виконують переважно партії; 3) напрацювання правил і норм; її виконують законодавчі органи, видаючи нормат. документи; 4) застосування правил; виконання цієї функції є прерогативою викон. органів, які реалізують рішення законодавців; 5) функція контролю застосування правил; цю функцію виконують судові органи та ін. органи насильства чи примусу; 6) політичної кому-

нікації; ця функція допускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурами П.с., лідерами та громадянами. Україна обрала дем. тип П.с. У зв'язку з цим відбувається активний процес формування системи органів держ. влади та місц. самоврядування, перерозподілу повноважень між ін-тами влади та управління, вироблення механізмів стримувань і противаг, формування громадян. сусп-ва тощо. В. Якушик вважає, що з точки зору особливостей загальносистемних якостей П.с. України характеризується як: перехідна від закритої до відкритої; відносно стабільна, що здатна трансформуватися в нестабільну внаслідок поглиблення політ. конфліктів; система з відносно низьким темпом соц. процесів та недостатньо толерантна до соц. новацій; централізована з деякими елементами регіоналізації та децентралізації. Із точки зору політ. природи наявної в Україні системи політ. ін-тів П.с. України характеризується як: а) перехідна від неправового до правового типу; б) легітимна для більшості населення; в) перехідна до втілення консенсусної моделі розв'язання соц. конфліктів; г) неагресивна до зовн. оточення; д) позбавлена власної глобальної системи забезпечення нац. інтересів; е) система, яка має недостатньо високий інтелект. рівень політики; є) світська; ж) етатизована (одержавлена). П.с. сучас. України знає постійного реформування й потребує оновлення, оскільки не є досконалою системою стримувань і противаг, не завжди адекватно реагує на зовн. виклики і внутр. вимоги, а тому часто перебуває у передкризових або кризових ситуаціях. Дослідники вдаються до різних оцінок сучас. П.с. України, називаючи її «пострадянською», «гібридною», «нестійкою», акцентуючи увагу на її «трансформації», «реформуванні» та «модернізації», стверджуючи, що П.с. України перебуває на етапі становлення й активних трансформацій. Т. Бевз наголошує на тому, що «за роки незалежності в Україні сформувалася політична система, в якій абсолютна більшість населення відчужена від політики та процесу прийняття життєво важливих рішень, що її трансформація здійснювалася за допомогою політичної та конституційної реформ і що ця трансформація триває й досі». Цілком природно, що перехід від авторитарно-тоталітар. П.с. до демократичної пов'язаний з можливістю або навіть неминучістю криз соціального та політичного розвитку. У всіх цих суперечливих процесах значну, а часто й вирішальну роль відіграють напрям, характер і темпи змін у П.с. сусп-ва. Становлення і

модернізація П.с. пов'язана з переходом на ін. принципи та механізми соц. еволюції і цей перехід характеризувався низкою суперечностей. По-перше, процеси раціоналізації сусп. відносин, затвердження універс. принципів ефективності, доцільності та індивідуалізму, формування та закріплення дем. інститутів натрапляли на колективістські цінності, на картину світу, що панувала раніше і, нарешті, на самобутні традиції і звичаї, які передавалися із покоління до покоління. По-друге, ринкові відносини диференціювали сусп-во за видами діяльності, рівнем життя, соц. статусу та устремліннями. Потреби, які динамічно розвивалися, і пов'язана з цим поява нового розподілу праці вступили в суперечність з колиш. політ. інститутами, орієнтованими на цінності соц. рівності та колективізму.

П.с. незалежної України пройшла складний шлях розвитку. Відбулися юрид. закріплення державності України; створення нових органів управління; зміна системи політ. ін-тів, суттєве оновлення законодавства; перерозподіл повноважень між вищими органами держ. влади України; розширення повноважень д-ви у сфері нац. безпеки й оборони; пошук нових форматів взаємодії елементів П.с. між собою та з громадян. сусп-вом.

Літ.: Ярош Б., Ярош О. Загальна теорія політики: навч. посіб. для студ. Луцьк, 2005; Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К., 2005; Гелей С., Рутар С. Політико-правові системи світу: навч. посіб. К., 2006; Рудич Ф. Політологія: підруч. 3-тє вид., перероб., доп. К., 2009; Політична думка ХХ-ХХІ ст.: методологічний і доктринальний підходи: підруч.: у 2-х т. / за заг. ред. Н.М. Хоми [Кол. авт.]. Л., 2016. Т. 1; Політична думка ХХ-ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи: підруч.: у 2-х т. / за заг. ред. Н.М. Хоми [Кол. авт.]. Л., 2017. Т. 2; Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні: зб. наук. праць / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. К., 2019; Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. К., 2019.

Я.Б. Ярош

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – галузь філософії, яка вивчає діяльність та буття людини як політ. істоти, а саме: основи політ. влади, права, справедливості, свободи, та ін. аспектів організації сусп-ва. П.ф. як наук. напрям досліджує сутність політ. явищ, встановлює принципи, на яких ґрунтується політ. порядок, та вирішує етичні, моральні, та філософ. питання, пов'язані з політикою. До осн. проб-

лем, якими опікується П.ф., можна віднести такі, що мають суто філософ. навантаження – політ. антропологія, політ. аксіологія, політ. онтологія тощо.

П.ф. може бути охарактеризована як між-дисциплінарний напрям. Тому до сфери П.ф. також можна віднести наступні питання: 1) права та свободи людини у сусп-ві; П.ф. аналізує, які права є фундаментальними, і як їх можна врегулювати для забезпечення гідності та індивід. свободи; 2) справедливість і рівність; П.ф. вивчає питання справедливості у розподілі ресурсів і можливостей у сусп-ві, розглядає різні концепції рівності та шукає відповіді на питання щодо чесності та справедливості; 3) політ. ідеології; П.ф. досліджує різні ідеології, такі як лібералізм, консерватизм, соціалізм та ін., аналізує їхні осн. принципи та визначає, як вони впливають на політ. лад та сусп-во; 4) легітимність та влада; П.ф. розглядає питання легітимності влади та її джерела, вивчає, як формується правомірність уряду та чиновників, а також як здобувається довіра сусп-ва до влади; 5) глобалізація та міжнар. відносини; сучас. П.ф. враховує глобальні виклики та міжнар. відносини, вивчає взаємодію між країнами, питання суверенітету, глобальну справедливість та етику в міжнар. контексті; 6) екологія; П.ф. досліджує відносини людини з природою, зокрема в контексті екол. етики та відповідальності, прийняті політ. рішення щодо питань екології. Загалом, П.ф. спрямована на розуміння та вирішення осн. питань політики та сусп-ва, а також визначення принципів, що лежать в основі конструкції справедливого, дем. сусп-ва. В історії становлення П.ф. доцільно виділити кілька визначальних етапів.

1.Період Старод. Греції. Серед представників цього періоду особливо виділяються такі мислителі, як Сократ (469–399 до н.е.), Платон (427–347 до н.е.) та Аристотель (384–322 до н.е.). Саме вони вперше висловлюють думки та політ. ідеї про владу та справедливість.

2.Період Відродження та Просвітництва. В цей час Н. Макіавеллі (1469–1527) публікує твір «Державець» (1513–1516), де висловлює ідеї реаліст. політики. У 1651 Т. Гоббс (1588–1679) видає «Левіафан», розвиваючи ідеї соц. контракту та обґрунтовуючи необхідність влади. В 1689 Дж. Локк (1632–1704) формулює концепцію прав людини та соціального контракту у праці «Два трактати про правління». В 1762 Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) оприлюднює працю «Про суспільний договір», в якому розвиває ідеї демократії та народного суверенітету.

3.XIX століття: Доба нових ідеологій та соціалізму. В 1848 К. Маркс (1818–1883) та Ф. Енгельс (1820–1895) випускають у світ «Маніфест Комуністичної партії», де формулюють основи марксист. П.ф. В 1859 Дж. С. Мілль (1806–1873) у працях «Про свободу», «Роздуми про представницьке правління», «Основи політичної економії» захищає ідеї індивід. свободи та влади народу.

4.XX століття: Розколи та Розбудова. В 1951 Х. Арендт (1906–1975) видає «Витоки тоталітаризму», де аналізує деградацію політ. простору та виникнення тоталітаризму. В 1971 Дж. Ролз (1921–2002) формулює принципи справедливості в «Теорії справедливості».

5. Сучасність. Відбувається суттєве розширення сфери досліджень П.ф. До кола П.ф. входять політ. екологія та ідеї сталого розвитку. Зокрема, праці «Власність і політична екологія» Е.Р. Вульфа (1923–1999) та «Раціональність і свобода» (2002) А. Сен (нар.1933), в яких розглядається взаємозв'язок економіки та політ. цінностей.

Загалом історія П.ф. є складною та багатогранною, забезпечуючи фундамент для розуміння розвитку політ. ідей та концепцій у різних періодах та культурних контекстах. Серед сучас. проблем, якими опікується П.ф. в XXI ст. можна говорити про наступні.

1.Глобалізація та Націоналізм. Зростання глобальної взаємозалежності ставить питання щодо міри влади нац. урядів у порівнянні з міжнар. корпораціями та орг-ціями. Виникає конфлікт між прагненням до глобального співтовариства та збереженням нац. ідентичності.

2.Технологічні впливи. У зв'язку зі швидким розвитком технологій, зокрема штучного інтелекту, перед П.ф. постають питання етики використання та контролю нових технологій, а також про їх вплив на політ. процеси та владу.

3.Криза легітимації. Зростання недовіри до політ. інституцій та представників влади в багатьох країнах свідчить про кризу репрезентації. Питання легітимності, легітимації та представництва стають ключовими у сучас. демократіях.

4.Криза демократії. Демократії стикаються з викликами, такими як поширення фейкових новин, атаки на виборчі системи, та спроби обмеження політ. прав та свобод. Ці тенденції піддають сумніву стійкість та ефективність дем. ін-тів.

5.Екологічна криза. Питання збереження навколиш. середовища та сталого розвитку стають центральними у П.ф. Виникають проблеми розподілу ресурсів, відповідальності

за кліматичні зміни та вплив на екосистеми. 6. Безпека та тероризм. П.ф. вивчає проблеми нац. та міжнац. безпеки, включаючи тероризм, транснац. конфлікти та вплив глобальних подій на нац. суверенітети.

7. Соціальна справедливність та нерівність. Зростання соц. нерівності та недостатня доступність до ресурсів породжують питання про соц. справедливість та ефективність сучас. екон. систем.

8. Міграційні кризи. Питання міграції та прийому біженців породжують значні соц.-політ. дискусії щодо природи нац. кордонів, прав та обов'язків мігрантів.

9. Проблеми ідентичності та культурних конфліктів. Зміни в соціокультур. ландшафті викликають питання про ідентичність та роль культури у формуванні політ. переконань, що призводить до культурних конфліктів.

10. Пандемія та охорона здоров'я. Пандемія COVID-19 поставила питання про ефективність нац. та міжнар. систем охорони здоров'я, а також висвітлила конфлікти між глобальними та націон. інтересами. Ці проблеми становлять лише частину різноманітності та складності викликів, перед якими стоїть П.ф. в сучас. світі. Відповідно сучас. політ. філософи розглядають широкий спектр питань – від ідей справедливості та свободи до аналізу глобальних та технолог. викликів у ХХІ ст. Наведемо імена найбільш відомих сучас. політ. філософів та їх ідей: 1) Марта Нусбаум (нар.1947); розвиває концепцію «способів життя» та наголошує на важливості гуманіт. цінностей у формуванні політ. систем; 2) Джон Ролз (1921–2002); формулює принципи «справедливого права» та «організаційної справедливості», які покликані стабілізувати сусп. відносини та забезпечити рівність; 3) Славој Жижек (нар.1949); зосереджується на взаємодії політ. систем з культурою та психологією, висловлює критику сучас. капіталізму; 4) Амартія Сен (нар.1933); розглядає взаємозв'язок між економікою та політикою, акцентуючи на важливості соц. справедливості та екон. розвитку; 5) Майкл Сендел (нар.1953); аналізує етичні аспекти політики, особливо питання справедливості та індивід. свободи; 6) Ноам Хомскі (нар.1928); з позицій філософії аналізує роль медіа та політики у формуванні громад. думки, висловлює погляди на глобальні виклики; 7) Ненсі Фрейзер (нар.1947); досліджує проблеми соц. справедливості та рівності, акцентуючи на ролі гендерних питань у політ. контексті; 8) Марк Фішер (нар.1968); аналізує вплив капіталізму та технології на сучас. сусп.-во, висловлює побоювання щодо занепаду лівих

ідеалів; 9) Антоніо Негрі (1933–2023); розвиває концепцію «біополітики», запропонував осмислення біовлади як процесу розподілу екон. і політ. суперечностей на всю соц. тканину відносин сусп.-ва; 10) Бруно Латур (1947–2022); акцентує на взаємодії між людьми та невидимими силами у формуванні політ. структур та мереж.

Роздуми філософів про політику не обмежені часовими та просторовими межами. П.ф. завжди є відкритою системою, яка, на відміну від політології, не надає однозначності та технологій дії. П.ф. та політологія – дві різні дисципліни, хоча вони обидві досліджують сутність політики. Ось декілька ключових відмінностей між ними. П.ф. займається вивченням фундамент. питань, таких як сутність влади, справедливості, свободи та прав людини. Використовує філософ. методи для розгляду ідей та концепцій. Ставить питання про цінності, ідеали та етичні аспекти політ. діяльності. Розглядає поняття справедливості, влади, та моральних обов'язків. Спрямована на вивчення заг. принципів та ідей, які лежать в основі політ. діяльності. Розглядає питання «що має бути», а не «що є». Зазвичай ставить за мету розвиток ідей та концепцій для розуміння політ. дійсності та визначення нормативних принципів. Водночас, політологія зосереджена на дослідженні політ. явищ та інститутів з точки зору їхньої функціональності та впливу. Використовує емпіричні та наук. методи для аналізу політ. процесів. Спрямована на аналіз факт. подій, вивчення закономірностей політ. системи та передбачення можливих розвитку.

А.І. Бойко

ПОЛІТИЧНЕ ПРАВО – система знань про політико-правові цінності, співвідношення та взаємодію політ. влади, політики і права, взаємозв'язки, які існують між різними політико-правовими явищами, інститутами і процесами, тенденції та закономірності їх розвитку.

У вузькому значенні П.п. – об'єктивне знання про виникнення і розвиток осн. наук. підходів, концепцій і теорій про справедливе політ. правління та ефект. політ. владу, політико-правові цінності та їх сприйняття у сусп.-ві та д-ві, взаємодію політ. і правового начала у життєдіяльності громадян. сусп.-ва і держави, правовий вимір політ. участі та представницького правління, вчення про минуле, сьогодення і майбутнє політико-правової системи сусп.-ва. П.п. є своєрідним засобом концептуалізації політ. влади й поєднання функціон. можливостей політики і права.

Широкий підхід до розуміння предмету П.п., а також застосування у процесі його вивчення різних методів наук. пізнання, дає змогу дійти висновку, що, попри деякі відмінності у визначенні П.п., які мають місце у сучас. політико-правовій науці, остання має риси самостійного напрямку політико-правових досліджень. При цьому в наук. дискурсі постають різні аспекти розуміння П.п., під якими у сучас. політології розуміють: а) явище політ. життя, яке має природний характер; б) сукупність політико-правових норм, що відображають і регулюють колект. та індивід. життя людей щодо узгодження та втілення у життя заг. інтересів, цілей, ідеалів, використовуючи при цьому багато засобів, гол. з яких є феноменологія політ. влади; в) право, яке має неюридичну природу, як право сусп. змін, як право динамічне, де постійно наявні ситуація вибору, плюралізм мислення, специфіка прийняття рішень, особливості діяльності; г) норми, яких слід дотримуватися у політиці, щоб в управлінні сусп. життям не порушувалися закони соц. природи; д) відображення дедалі зростаючої легалізації політики і публ.ч. адміністрування в епоху домінування писаних конституцій; е) фундамент. основу правової політології, оскільки саме право постає для неї критерієм оцінки всієї політики, від нього залежать легітимність, дієздатність політики, її сприйняття усіма членами сусп. ва тощо.

У політ. науці загалом і, зокрема в доктрині правової політології, концепт П.п. не є абсолютно новим. Він був об'єктом дослідження багатьох мислителів ще давніх часів, які вважали, що П.п. є природним прагненням людини до організації та упорядкування своєї життєдіяльності. Вважається, що одним із засновників теорії П.п. був Ш. Монтеск'є, ідеалом якого була вільна д-ва, що базується на концепції поділу влади. Мета теорії поділу влади – забезпечити громадян від свавілля і зловживання владою, гарантувати їхню політ. свободу, зробити право справжнім регулятором відносин між громадянами та урядом. Також значний вплив на подальший розвиток теорет. уявлень про П.п. мав Ж.-Ж. Руссо. Його трактат «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) є першою спробою виокремити П.п. із системи сусп. і юрид. норм. У його розумінні особисте право змінює політичне, що дає кожному члену сусп.ва право брати участь в усіх спільних рішеннях. Тим самим для особистої свободи не залишається місця, оскільки людина поглинається свободою політичною. Сусп. договір, на його думку, несе в собі

П.п., а те своєю чергою відображає зміст сусп. договору. Пізніше до проблематики П.п. звертаються Л. Петражицький, Б. Чичерін, Ф. Тарановський та ін. Найбільш важл. значення в умовах формування сучас. вітчизняної доктрини П.п. належить творчій спадщині В. Старосольського. Його політико-правові ідеї розкриваються в працях «Теорія нації» (1922), «До питання про форми держави» (1925), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «Про цінність права» (1928), «Політичне право» (1933), «Криза конституційної держави» (1933), «Держава і право: причини до проблеми правовості держави» (1934) та ін. Квінтесенцією його поглядів на П.п. стала праця «Держава і політичне право» (1924–1925). Будучи прихильником інтерпретації політики за посередництвом д-ви, В. Старосольський називав політологію «наукою про державу», Він вважав, що в її діяльності концентрується основний зміст політики. Держава – це осн. категорія політ. теорії, яка дає ключ до розуміння сутності й призначення політики. Тільки розкривши питання про її природу, можна виділити політику з усієї сусп. системи і комплексу сусп. відносин.

Погляди цих та ін. дослідників знайшли своє продовження у працях багатьох сучас. вітчизняних вчених-політологів, на думку яких вчення про П.п. дає змогу виявити і дослідити об'єктивно наявні явища політико-правового життя, створити теорет. підґрунтя для подальшого генезису П.п. та загалом правової політології, передбачити та попередити можливі прорахунки політико-правових реформ і недоліки політико-правової дійсності, вдосконалити політико-правову систему, дослідити позитивний зарубіжний досвід політико-правового будівництва з метою його використання в Україні.

Як сучас. напрям у системі правової політології, П.п. означає сукупність знань про інституційні, функціональні, доктринальні та ін. прояви і форми взаємовпливу та взаємодії політ. влади, політики і права, функціонування політико-правових систем та ін-тів, а також розвитку політико-правової дійсності. По суті, йдеться про концепт права на політ. владу, принципи, форми і методи її набуття та здійснення політичної влади, обмеженої правом тощо. Прикметник «політичне» у цьому разі відображає прагнення певних акторів до влади та вплив на визначення та здійснення заг. волі, самоствердження та самозбереження народу, д-ви, їх органів та посадових осіб. Політика при цьому виступає як першооснова права, а право – продукт і

інструмент політики. Політичними у цьому аспекті є як влада, так і законодавство, що є, з одного боку, результатом діяльності цієї влади та базис, на основі та в межах якого вона функціонує. Також політичною є установча влада, враховуючи, що основою легітимності конституції є насамперед політ. воля народу. Внаслідок цього політика (як інструмент набуття влади) та конституція (як верховне право), попри те, що це різні за своєю суттю та змістом феномени, є взаємопов'язаними та взаємодіючими явищами. Право і політика не можуть бути відділені одне від одного абсолютно. У конституц. д-ві немає вільної від права політики. Водночас і законодавство, і влада, і управління зв'язані правом через норми конституції. Конституція утворює відкритий правовий простір для усіх політ. структур, для активної законодавчої політики, відповідального урядового курсу, політ. опозиції тощо. Основоположний характер конституції проявляється там, де вона встановлює тільки зовн. кордони політ. діяльності. Однак всередині цих кордонів є вільний політ. простір. При цьому усі держ. органи постійно зв'язані нормами конституції. Свобода законодавця у сфері політ. діяльності, яка здійснюється виключно в конституційно-правових межах, не зводиться лише до «звичайного» («ординарного») виконання конституції, а фактично є формою політ. розсуду, який обмежений правом. Дія конституції у цьому разі супроводжується тенденцією звуження за допомогою права політ. сфери та здатністю перетворювати політ. рішення на правові. Таким чином у конституц. державі політ. влада діє в інтересах громадян та є зв'язаною нормами права. У такій д-ві панують закони, а не свавілля тих чи ін. людей. Політ. воля народу навіть як легітимативна основа політ. влади стає обов'язковою лише тоді, коли вона виражається у правовій формі. Політ. влада, хоч і виступає у ролі творця права, у свою чергу, підпорядковується йому. Право, будучи знаряддям політики, створює порядок, за приписами якого здійснюються держ. управління та правотворчість, тобто політика. Звідси – держава знаходить у праві порядок, а право у державі – владу, яку воно затверджує. Зв'язаність політ. влади законом значною мірою є її самообмеженням, що і притаманне констит. д-ві як державі правовій. У праві д-ва та політ. влада, яку вона здійснює, отримує сенс свого існування. Водночас і право служить державі під час здійснення нею своїх політ. завдань та цілей. Поява у наук. дискурсі П.п., його оформлення у самостійний напрям досліджень є свідчен-

ням дедалі зростаючої єдності політики і права й необхідності його поглибленого вивчення засобами правової політології. Учення про П.п. дає можливість виявити і досліджувати політ. владу та право на неї, ін. явища політико-правової дійсності, створити теорет. основу подальшого генезису політико-правової системи, її суб'єктів і об'єктів, форм реалізації і захисту політико-правових цінностей, методів громадсько-політ. участі у процесах формування та функціонування громадян. сусп-ва та правової д-ви, розвитку правової політології у системі політ. знань тощо.

Зростання ролі знання про П.п. зумовлене, з одного боку, об'єктивними чинниками розбудови в Україні громадян. сусп-ва та дем., соц., правової держави та, з ін. – формуванням сучас. політико-правової системи. Причому до предметного поля П.п. насамперед відносяться форми, методи, способи взаємодії та взаємовпливу політ. влади, політики і права, ін. правових та політ. явищ і процесів. Тому до осн. характеристик П.п. як напряму в сучас. політ. науці відноситься її сусп. і політико-правовий характер. Це означає, що осн. об'єкт дослідження даної сфери наук. знання пов'язаний із сусп. явищами та процесами, що мають одночасно політичне та правове значення. Відповідно, П.п. використовує як загальнотеоретичні політико-правові концепції, поняття і категорії, сформульовані у політ. та юрид. науках, так і розробляє власні підходи до аналізу проблем справедливого правління та ефект. урядування, правової держави та громадян. сусп-ва, політ. участі та політ. представництва, політ. влади, закономірностей їх виникнення та перспектив розвитку.

Концепт П.п. має синтетичний, комплексний або комбінований характер. Спираючись на досягнення сучас. політ. теорії, теорії д-ви і права, конституц. права, історії політико-правових учень, П.п. покликане виробляти свого роду універс. ідеї про д-ву як політико-правовий інститут, її форми, типи, функції, справедливе правління та ефект. урядування, громадян. сусп-во, форми та принципи політ. участі та політ. представництва не лише для політ. науки, правової політології та юрид. науки (передусім – теорії держави і права, констит. права, ін. галузевих юрид. наук), а й для соціології, науки держ. управління, ін. наук. напрямів, які пов'язані із дослідженням проблем на межі політики та права. При цьому П.п. не підміняє ці напрями та сфери наук. знання, а логічно доповнює та розвиває їх. Цим детермінується предметна спрямованість і множинність міждисциплінарних

зв'язків П.п., широка палітра його концепцій та науково-теорет. ідей у межах заг. доктрини правової політології.

П.п. вивчає не лише політико-правові норми та ін-ти, а й політико-правові умови та закономірності виникнення, становлення і розвитку справедливого правління та ефект. урядування, правової д-ви та громадян. сусп-ва, політ. участі та політ. представництва, політ. влади, процеси, пов'язані з реалізацією її завдань та функцій. Саме тому об'єктом наук. дослідження цієї сфери політ. знання виступає сукупність механізмів політ. владарювання, політ. відносин, політ. прогнозування, причин і закономірностей прийняття та наслідків реалізації відповідних політико-правових рішень, політ. практики, причому в тій частині, в якій вона впливає на правові і насамперед конституц.-правові явища і процеси. Оскільки, як тривалий час доводять вчені-правознавці, надмірне відособлення юрид. науки може дійти такої межі, що правове знання може відірватися від усього комплексу сусп. знань. Справедливість цієї точки зору підтверджує поява таких юрид. наук як філософія права, соціологія права, правова політологія, а також розширення методолог. бази юрид. науки за рахунок методів визначально притаманних філософії, соціології, політології, теорії держ. управління. Важл. місце у цьому ряду посідає і П.п., яке є одним із центр. та системоутворюючих елементів правової політології, що водночас відіграє важл. роль у процесах її інституціоналізації та концептуалізації. Адже сам концепт П.п., його категоріальний апарат та осн. принципи, інститути, методол. підходи мають доволі сталий характер, тоді як правова політологія перебуває лише у стадії свого формування.

Поява у наук. дискурсі П.п., його оформлення у самостійний напрям досліджень свідчать про нерозривну єдність політ. влади, політики і права, зростання ролі останнього в регулюванні політ. відносин, організації та діяльності д-ви і сусп-ва загалом. Лише у своїй єдності різні аспекти у розумінні сутності П.п., ідей та цінностей політ. науки, серед яких справедливість, демократія, політ. свобода, політ. влада, політ. відповідальність тощо, дасть змогу говорити про існування даного феномену не лише як привабливої концепт. моделі, а й об'єктивної реальності, яка має відповідні ціннісні, цивілізаційні, інституціональні, нормативні, функціональні, істор., нац. та ментальні параметри, які еволюц. шляхом склалися під впливом відповідних політ. ідей та принципів, а також реальної практ. політ. діяльності. Сукупність

різних характеристик П.п. дає змогу зрозуміти зміст багатьох сучас. політ. концепцій та доктрин, в основі яких справедливість, гідність людини, верховенство права, демократія, соц. солідарність, самоорганізація тощо. За умови втілення відповідних цінностей у механізм дем. політ. системи сусп-ва П.п. стає оптимальною та, по суті, універс. основою для вирішення різних політ. питань, у т. ч. та насамперед прав людини, що свідчить про колосальний гуманіст. потенціал ін-тів політ. влади. При цьому, П.п. не має протиставлятися або отожднюватися з юрид. правом (об'єктивним, позит. правом) як системою загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлені чи санкціоновані народом або державою, насамперед з конституц. або адмін. правом. Воно не є окремим нормативно-правовим утворенням – інститутом, підгалуззю чи галуззю права. П.п. – це самостійний напрям у системі політ. науки загалом та правової політології зокрема. П.п. є багатовимірним соціально-політ. феноменом: це і політ. ідея, і політ. теорія, й напрям у політ. науці, і глобальна політ. практика тощо.

Літ.: Кресіна І.О. До питання про предмет правової політології. *Правова держава: Щоріч. наук. праць*, 2005. Вип. 16; Яровенко Л. Становлення політичного права: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний вісник*. 2010. № 1; Кресіна І.О., Сотник А.Л. Правова політологія: проблеми наукової інституціоналізації. *Правова держава: Щоріч. наук. праць*, 2014. Вип. 25; Джунь В.В. Соціологія конституційного права: моногр. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. К., 2015; Старосольський В.Й. Держава і політичне право. В 2-х част. К., 2017; Батанова Н.М. Генезис та концептуалізація політичного права. *Держава і право: 36. наук. праць. Серія Політичні науки*. Вип. 86. К., 2019; Батанова Н.М. Парадигма політичного права: доктринальні та праксеологічні аспекти. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*. 2019. № 4; Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: моногр. / За ред. І.О. Кресіної. К., 2019; Правова політологія: Академічний курс: підруч. / авт. кол.; за ред. І.О. Кресіної. К., 2021; Політика, право і влада в світлі правової політології: моногр. / Кол. авт.: за ред. І.О. Кресіної. К., 2022.

Н.М. Батанова

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС – одна з центр. і разом з тим специф. категорій політ. науки, що відзначається багатозначністю та широким спектром тлумачень. Зважаючи на складність та масштабність політ. процесу (процесів), що збігається з усією сферою політ. життя, окремі зах. вчені отожднюють його або з політикою загалом (Р. Доуз), або з усією

сукупністю поведінкових акцій суб'єктів влади, зміною їх статусів і впливів (Ч. Мерріам). Прихильники ж інституц. підходу пов'язують П.п. із функціонуванням і трансформацією інститутів влади (С. Гантінгтон), а Дж. Б. Мангейм і Р.К. Річ трактують його як складний комплекс подій, що визначає характер діяльності та вплив держ. ін-тів. Зі свого боку Р. Дарендорф наголошує на динаміці суперництва груп за статуси та ресурси влади.

Автор системного підходу Д. Істон розуміє П.п. як сукупність реакцій політ. системи на виклики навколиш. середовища. Системний підхід в трактуванні цього поняття у колі вітчизн. учених набув поширення не в останню чергу завдяки його визначенню, що міститься в «Політичній енциклопедії»: «...сукупність послідовних дій політичних суб'єктів з реалізації своїх інтересів через *політичну* владу. Політичний процес виражає й розкриває формалізовану послідовність політичних дій суб'єктів від стадії формування політичних запитів і мети до ухвалення рішень і їх реалізації».

Попри слушність такого й подібних визначень, виникає питання щодо ролі всіх учасників П.п. в здійсненні їх мети. Йдеться про те, що не лише суб'єкти сусп.-політ. відносин впливають на його хід, а й ін. актори (агенти), вплив яких на певному етапі може бути вирішальним. На справедливе зауваження А. Романюка, «...виникає питання про роль всіх наявних на політичній сцені акторів – яка їх роль і чи є для них місце в політичному процесі контролюваному владою...».

П.п. доцільно розглядати на багатьох рівнях: нац., регіон., місц., міждерж., глобальному. Якщо ж використовувати філософ. категорії, – у поняттях «простір» і «час», «загальне» та «особливе (конкретне)».

На *загальному рівні* П.п. розкриває зміни політ. системи, характеризує її перехід від одного стану до ін. – як сукупність усіх змін політ. явищ, викликаних діями (взаємодіями) суб'єктів, акторів (агентів) політ. системи, які реалізують свої цілі та функції у сфері владних відносин. Причому П.п. у такому розумінні не має однозначно позитивної конотації, оскільки він може сприяти розвитку або занепаду політ. системи сусп.-ва.

На *конкретному рівні* П.п. розкриває послідовність дій суб'єктів політ. відносин, яка спрямована на розв'язання окремого питання, пов'язаного зі здійсненням публічної влади (прийняття політ. рішення, проведення виборів, утворення політ. партії, дискредитація політ. опонента та ін.).

Будь-який П.п. має внутр. динаміку, логіку протікання та зміст етапів або фаз перебігу, що, як правило, включає: а) конституювання (узаконолення, унормування на підставі правового акту, традиції або ідеології, реліг. норм тощо); б) інституалізацію; в) реалізацію владних політико-управлінських рішень; г) контроль.

П.п. за своєю вагою, значимістю у сфері здійснення влади також поділяються на *базові* та *периферійні*. Перші пов'язані з прийняттям рішень та їх виконанням на вищому рівні, коли задіяні центр. органи влади та гол. суб'єкти сусп.-політ. відносин із залученням широких верств населення. Такими є процеси політ. модернізації або трансформації, здійснення адмін.-тер. реформи в масштабах усієї країни, проведення виборів у центр. органи влади тощо. Периферійні П.п. протікають на місц. рівні за участі обмеженого кола політ. акторів: органів публічної влади, партій, груп тиску, виборців та ін.

П.п. можуть уособлювати зміни, що відбуваються в *явній* або *прихованій* формах. Приміром, явний П.п. характеризується тим, що інтереси груп і громадян систематично виявляються в їхніх публічних домаганнях до держ. влади, яка, зі свого боку, робить їх доступними для сусп. контролю. На противагу відкритому, прихований тіньовий процес базується на діяльності непублічних політ. ін-тів і центрів влади, а також на владних домаганнях громадян, не артикульованих у формі звернень до офіц. органів публічного управління.

П.п. характеризуються режимами протікання. Здебільшого розрізняють три режими їх перебігу: функціонування, розвитку, занепаду.

Перший – режим *функціонування* залишає політ. систему в межах сусп.-політ. відносин, які склалися традиційно. Наступність за такого режиму має переваги над інноваціями.

Другий – режим *розвитку*. За П. Штомпкою, для процесів розвитку властивими є такі ознаки: а) спрямування процесу має позитив. характер, тобто з плином часу зростає рівень перемінної величини або комплексу перемінних величин, на які орієнтований цей процес; б) спрямована послідовність соц. змін приводиться в рух і діє, отримуючи відповідні імпульси від механізмів, які є усередині цього сусп.-ва – іманентних ендегенних, а не зовнішніх – екзогенних. Зокрема, процеси, що викликані зовн. чинниками, не є розвитком, це скоріше реактивні або адаптивні процеси. Третім різновидом режиму існування П.п. є режим *занепаду*, розпаду політ. цілісності, що відбувається внаслідок внутр. або зовн. чин-

ників, некомпетентності під час прийняття політ. рішень, хибності політ. курсу загалом. Яскравим прикладом такого процесу є розпад СРСР.

Іманентною складовою П.п. є артикуляція та агрегація інтересів суб'єктів соц. відносин. У цьому контексті актуалізується роль засобів масової комунікації, як виробника продукції, здатного під час соц.-політ. конструювання впливати на перебіг П.п. Наскільки мас-медіа створює певний тип реальності, настільки П.п. «трансформується з прямої участі громадян у сукупність певних подій і акцій, які розгортаються у символічній формі в медіа-просторі».

За існування різних культурно-істор. умов, стану розвитку політ. інститутів, мети, спрямування, складу учасників та результатів перебігу П.п. універс. визначення цього поняття уявляється проблематичним. Напевно, більш практичним є диференційований підхід до визначення сутності П.п., де в основу класифікації покладено просторові, часові та змістовні виміри: культурно-істор. тип сусп-ва, політ. режим, нац., регіон., місц. або над-нац. рівні його перебігу.

Лит.: Інституціональні особливості та технології сучасних політичних процесів: курс лекцій і метод. матеріалів до модуля навч. дисципліни / уклад. Е. Афонін, В.М. Козаков, Л.М. Усаченко та ін. К., 2008; Бурлачук В. Подія та символічний порядок. *Соціальні виміри суспільства*: зб. наук. праць. К., 2017. Вип. 9; Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. К., 2019; Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Тарас Цимбал. К., 2020; Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства: підруч. / пер. з польск. Галіни Теодорович. Л., 2020; Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: моногр.. Вид. 2-ге доп. К., 2022; Романюк А. Національний та регіональний політичні процеси: визначення та виміри. *Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів*: кол. моногр. / за заг. ред. Юрія Остапця і Маріана Токаря. Ужгород, 2022.

В.І. Бортніков

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ (франц. *regime*, лат. *regimen* – управління) – сукупність політ. відносин, засобів, методів, прийомів функціонування державної (політичної) влади, форм і принципів взаємовідносин державно-владних структур із громадян. сусп-вом.

Тип П.р. визначається наступними факторами: способом і порядком формування представницьких органів влади; взаємовідносинами законодав., викон. та суд. влади, центр.

органів і органів місц. самоврядування (парламентаризм/міністеріалізм); становищем, умовами діяльності й роллю політ. партій і громад. орг-цій; правовим статусом особи і гарантіями з боку д-ви щодо здійснення її прав і свобод; порядком функціонування каральних і правоохоронних органів (міліція, суд, прокуратура тощо); змістом і співвідношенням дозволеної й забороненої політ. діяльності; політ. стабільністю сусп-ва; рівнем екон. та госп. розвитку д-ви; істор., культур. традиціями, менталітетом народу.

Перші спроби класифікації П.р. зроблені антич. ученими (замість поняття «П.р.» вони послуговувалися поняттям «форма правління»). Платон класифікував форми правління відповідно до душевного стану людини, виділив монархію (честь), аристократію (справедливість), тимократію (войовничість і почесність), олігархію (жадібність), демократію (волелюбність), тиранію (лють). Аристотель виділив три «правильні» (здійснюються згідно з законами, в інтересах багатьох громадян) форми правління – монархію, аристократію, політію; і три «неправильні» (здійснюються в особист. інтересах, позазаконними методами) – тиранію, олігархію, демократію.

Італ. соціолог і політолог Г. Моска, виокремив дві тенденції в розвитку панівного політ. класу – аристократичну (прагнення панівного класу стати спадковим) і демократичну (виявляється в оновленні складу панівного класу за рахунок представників нижчих верств сусп-ва). Цим самим він спонукав зах. дослідників узагальнити його міркування і виділити наступні типи П.р.: 1) аристократ.-авторитарний (абсолютні монархії); 2) аристократ.-ліберальний (парламентарні, конституц. монархії); 3) демократ.-автократичний (президентські республіки); 4) демократ.-ліберальний (парламентарні республіки). Укр. політолог, історик і філософ В. Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів» запропонував такі типи П.р.: 1) демократію з республікою (парламентарна і президентська республіки); 2) охлократію з диктатурою (активна меншість згуртовується шляхом організації елементів у одну верству і панує над усім сусп-вом; це не влада натовпу, а влада над натовпом); 3) класократію (влада аристократії, що приходить до керівництва шляхом відбору найкращих представників різних станів і класів сусп-ва) з правовою («законом обмеженою й законом обмежуючою») монархією.

Рад. і рос. історик та політолог К. Гаджієв класифікував П.р. за чинною в державі політ. системою: 1) у ліберально-дем. політ. систе-

мах виділив *парламентські, президентські і парламентсько-президентські* П.р.; 2) у сучас. диктатор. політ. системах виділив *авторитарні і тоталітарні* режими; у рамках авторитар. режиму виділив традиційно-монархічний, громадянський, військ. режим, авторитаризм модернізації; у рамках тоталітар. режиму – більшовицький, фашистський і нацистський.

Класифікація П.р. за ознакою співвідношення законод. і викон. функцій держави: 1) *режим злиття влад* – абсолютна монархія (Королівство Саудівська Аравія, Султанат Оман та ін.); 2) *режим поділу влади* – президентська республіка (Боліваріанська Республіка Венесуела, США та ін.); 3) *режим співробітництва* – парламентарна республіка (Республіка Австрія, Федеративна Республіка Німеччина та ін.). Виходячи зі співвідношення типу виборчої системи і форми правління, амер. політолог А. Лейпхарт виділив типи дем. П.р.: 1) президентсько-мажоритарний (США); 2) парламентарно-мажоритарний (Велика Британія, Австралія); 3) парламентарно-пропорційний (Республіка Австрія, Федеративна Республіка Німеччина); 4) президентсько-пропорційний (країни Латинської Америки).

Амер. політолог і соціолог Е. Шілз запропонував такі типи П.р.: 1) *політ. демократія* (характеризується значною диференціацією функцій і спеціалізацією структур); 2) *опікунська демократія* (метою є демократизація сусп-ва, проте влада сконцентрована в руках бюрократ. д-ви); 3) *модернізована олігархія* (передбачає відсутність чи формальне існування дем. ін-тів, уся влада належить військовим чи бюрократ. клікам, П.р. прагне модернізувати економіку); 4) *тоталітарна олігархія* (характерні значний вплив д-ви на громадян. сусп-во, велика концентрація влади у держ. ін-тах, інтенсивна мобілізація членів сусп-ва на участь в екон. житті); 5) *традиційна олігархія* (династичні або сімейні режими, які негативно ставляться до будь-яких змін, схильні до збереження чинного сусп. ладу).

Сучас. політ. наука найчастіше послуговується типологією, в основу якої покладено принцип відповідності походження та дій влади вимогам демократії. Виділяють дем. та недем. (тоталітар. і авторитар.) П.р. *Тоталітарний* (франц. *totalitarisme*, лат. *totalis* – повний, увесь; *totalitas* – цільність, повнота) режим здійснює всеосяжний (повний, тотальний) контроль над усіма сферами сусп. життя та особистим життям громадян, спираючись на систематичне й перманентне використання насильства. Прикладами тоталітарних

П.р. в історії ХХ ст. були режими А. Гітлера (1934–1945) у нацист. Німеччині, Б. Муссоліні (1926–1943) у фашист. Італії, Й. Сталіна (1929–1953) у СРСР, період «культурної революції» у Китайській Народній Республіці (1966–1976), правління Пол Пота (1975–1979) у Камбоджі, С. Хусейна (1979–2003) у Республіці Ірак, Фіделя Кастро (1959–2008) у Республіці Куба.

Авторитарний (франц. *autoritarisme*, від лат. *autoritas* – вплив, влада) П.р. характеризується зосередженням державної влади у руках однієї особи / групи осіб або в одному її органі, здійснюється, спираючись на примус (П.р. у суперпрезидент. республіках країн Лат. Америки; монархич. республіках в Африці; сучас. пострадян. державах – Республіці Білорусь, Республіці Казахстан, Республіці Узбекистан, Російській Федерації, Туркменістані). Серед авторитарних П.р. виділяють:

1) *теократичні* авторитар. режими (характерні для країн, де до влади прийшли фанат. реліг. клани; режим Р.-М. Хомейні (1979–1989) в Ісламській Республіці Іран); 2) *військово-бюрократ. диктатури* (встановлюються внаслідок військ. переворотів; режим «чорних полковників» у Греції (1967–1974); Аргентинська Республіка (1976–1983); Третя Бразильська Республіка (1964–1983); Парагвай (1954–1989); Чилі (1973–1990)); 3) *персональні тиранії* (персоніфікований режим, в якому влада належить диктатору і спирається на розгалужений поліційний апарат; персональна тиранія Могаммеда Сіада Барре в Сомалійській Демократичній Республіці (1969–1991); Франсуа Дювальє в Гаїті (1957–1971); Іді Аміна в Уганді (1971–1979); династії Сомоси у Республіці Нікарагуа (1936–1979)); 4) *абсолютні монархії* (монарх наділений необмеженою владою в усіх сферах д-ви, виборні представницькі органи відсутні, уряд призначається монархом, виконує його волю і підзвітний лише йому; Держава Катар, Королівство Саудівська Аравія, ОАЕ, Султанат Оман); 5) *неототалітарні* режими (влада зберігається в руках однієї політ. партії завдяки різноманітним маніпуляціям; режим інституційно-революц. партії Мексики (1929–2000); режим Партії арабського соціалістичного відродження (Баас) у Сирії (від 1966)).

Демократичний (у перекладі з грец. *δημος* і *κράτος* – народовладдя) П.р. базується на організації і функціонуванні держ. влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх громадян при розв'язанні проблем сусп. врядування. Дем. П.р. найповніше проявляється за республік. форми держ. правління парламентар-

ного чи президентського типу, дем. бувають і парламентарні монархії.

На практиці кожен із трьох типів П.р. рідко трапляється в чистому вигляді. Найчастіше П.р. у кожній країні є поєднанням у певній пропорції ознак різних типів (передусім, демокр. та авторитар.), з переважанням ознак того чи іншого П.р.

Лім.: Friedrich, C., Brzezinski, Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge : Harvard University Press, 1956; Armstrong, J.A. *The Politics of Totalitarianism: The Communist Party of the Soviet Union from 1934 to the Present*. New York, 1961; Wolfe, B.W. *Communist Totalitarianism: Keys to the Soviet System*. Boston, 1961; Schapiro, L. *Totalitarianism*. London, 1972; Політичні режими сучасності та перехід до демократії / С.А. Давимук, А.Ф. Колодій, Ю.А. Кужелюк, В.І. Харченко. Л., 1999; Арендт Х. Витоки тоталітаризму. К., 2005; Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. К., 2005; Дем'яненко Б. Три моделі тоталітаризму. Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Моногр. К., 2000; Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). К., 2006. Основи демократії: Підруч. для студентів вищих навч. закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. 3-те вид., оновл. і доп. Л., 2009.

Б.Л. Дем'яненко

ПОЛІТИЧНИЙ ТИСК – сукупність методів і способів політ. впливу, що мають на меті примусити політ. суб'єкта змінити свої переконання, орієнтації та поведінку; засіб політ. боротьби, який використовується з метою змусити певну політ. силу прийняти якийсь політ. рішення.

П.т. у вузькому розумінні, яке є типовим для більшості політологічних підходів, що трапляються у наук. та навч. літературі, висвітлюється у контексті відносин держави/владних структур та груп тиску. За цих обставин П.т. розглядається як одна з форм/засобів впливу сил громадян. сусп.ва на держ.-урядові структури з метою реалізації різноманітних інтересів. Суб'єктами цього процесу є групи тиску, що виражають та обстоюють певний виробничий, конфесійний, етнічний, політ. та ін. інтерес сил громадян. сусп.ва.

Групи тиску – сусп.-політ. об'єднання, які мають на меті задовольнити власні інтереси шляхом впливу на держ. владу або політ. партії. Характерними рисами груп тиску є: а) утворення та функціонування без впливу офіц. держ. структур та органів влади; б) організація та здійснення тиску на політ. інститути сусп.ва з метою прийняття держ. органами відповід. рішень; в) відображення у вимогах групи специф. інтересів тієї чи ін. верстви або об'єднання громадян. Особливіс-

тю груп тиску, яка відрізняє їх від політ. партій, є те, що, намагаючись активно впливати на держ. управлінські рішення, вони не беруть участі у керівництві та управлінні д-вою і не борються за владу.

Осн. функції груп тиску: акумулювання та узагальнення інтересів і настроїв населення, формулювання на цій основі вимог та їх артикуляція посадовим особам держ. органів; здійснення впливу на законодавчі процеси (пряма участь у розробці законопроектів, конструкт. критика, підтримка та сприяння у процесі прийняття законів); налагодження тісних контактів з держ. органами при підготовці та прийнятті законів та держ. програм, у яких є зацікавленість; сприяння процесу укомплектування корпусу фахівців та експертів для держ. органів професіоналами високого рівня, які б з розумінням ставилися до інтересів певної групи впливу; надання організаційної, інформаційної та ін. видів підтримки держ. органам у процесі інтеграції/консолідації населення для реалізації законів і держ. програм, у яких зацікавлена та чи ін. група впливу.

Для захисту своїх інтересів групи тиску використовують широкий спектр методів і засобів: від легальних, конституційних (участь в урядових і парламент. консультаціях, офіц. слуханнях, які проводить уряд чи парламент; безпосереднє представництво груп тиску в парламенті; пропаганда та інформування, заяви, рекомендації напередодні слухань у парламенті; лобіювання (якщо воно офіційно дозволене) до протизаконних, неконстит. або методів «прямої дії» (порушення громад. порядку, організація несанкціонованих демонстрацій, мітингів, пікетів; кампаній громадян. непокори; проведення страйків з висуненням ультимативних вимог до органів влади; здійснення насильницьких акцій, включаючи терор; шантаж, використання кредитів і грошей для підкупу, корупції).

У широкому розумінні П.т. – це дії держави, ін. політ. суб'єктів (політ. партій, громад. оргцій, груп впливу) націлені на нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громад. думку і політ. поведінку задля спрямування їх у певному напрямку в процесі завоювання, використання та утримання влади.

Авторитар. та тоталітар. режими можуть здійснювати держ. тиск на політ. опозицію та сусп.-во загалом за допомогою комплексу політ., екон., інформ., організаційних, силових та ін. важелів та інструментів впливу: обмеження прав та свобод громадян; розв'язання багатьох сусп. проблем насильниць-

ким, недем. шляхом; використання у політ. практиці подвійних стандартів; тиск на ЗМІ, запровадження політ. цензури; відсутність альтернат. джерел інформ. впливу та зворотного зв'язку; арешт правоохоронними органами тиражів опозиц. преси; примус громадян (переважно працівників держ. установ) вступати до провладних політ. структур/партій; компрометація діяльності політ. опозиції; нетерпимість найменшого інакомислення; свідоме створювання труднощів у роботі політ. організації; шантаж опозиц. кандидатів, погрози знищити їх бізнес; безпосереднє втручання прокуратури, суду, податкової інспекції, МВС тощо у діяльність екон. структур, засобів мас. інформації, політ. партій (проведення безпідставних обшуків, арештів співробітників і майна) та ін. При дем. режимах держ. П.т. цілком не зникає, але суттєво зменшується та змінює методи та форми впливу. Зокрема, якщо при тоталіт. та авторит. режимах як основні інструменти тиску домінують примус (прямий неприкритий вплив на людину/групу/масу) і приниження (вид впливу результатом якого є падіння у принижуваного почуття власної гідності та його гідності в очах ін. людей), то у дем. сусп. засоби П.т. більш витончені – переконання (раціон. вид впливу, що апелює до розуму та людської логіки) і навіювання/маніпулювання (вид впливу, при якому людина/група/маса починає некритично сприймати інформацію, нав'язувану зовні).

У свою чергу ін. суб'єкти політ. життя (політ. партії, громад. орг-ції, групи впливу) теж можуть чинити П.т. на владні структури (вести парламентську боротьбу; робити заяви протесту, депутатські запити, висловлювати недовіру, ставити ультимативні вимоги; реалізовувати своє право контролю за діяльністю владних структур; заявляти про свої потреби та вимагати їх задоволення на груповому та індивід. рівнях; проводити кампанії у ЗМІ; організовувати мітинги, демонстрації, акти громадян. непокори, голодування тощо).

П.т. – це варіант негат. мотивації, що спонукає адресата впливу змінювати свої погляди, орієнтації та поведінку. Однак прихильники його застосування стверджують, що у критич. ситуації, або ж коли не спрацювають засоби заохочення, саме цей засіб може стати ефект. інструментом у процесі політ. боротьби.

На міжнар. рівні у процесі здійснення П.т. додаються ще два інструменти/важелі – *дипломатичний* (ігнорування базових принципів міжнар. права та зобов'язань з укладених міжнар. угод; використання в міжнар. орг-ціях права вето з метою блокування

невигідних рішень; застосування засобів примусової дипломатії – шантажу, провокацій, демонстрації збройної сили тощо для досягнення своїх цілей; намагання ізолювати й дискредитувати державу-об'єкт П.т. як суб'єкта міжнар. права та ін.) та *військовий* (загроза застосування воєнної сили; організація блокади; агресія без офіц. оголошення війни; приховування своєї участі в конфлікті; широкое використання нерегулярних збройних формувань (у т. ч. під прикриттям мирного населення) під гаслами громадянської війни; нехтування міжнар. нормами ведення бойових дій, чинними угодами і досягнутими домовленостями та ін.).

О.Д. Бойко

ПОЛІТОЛОГІЯ (англ. *political science*, франц. *sciences politiques*; від грец. *πολιτικός* – суспільний, громадський і *λόγος* – думка, голос, слово, закон) – наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з особою і сусп-вом і яка посідає одне з провідних місць у сучас. суспільствознавстві. Стосовно П. у зарубіж. і вітчизн. літературі часто вживаються терміни «політична наука», «наука про політику», «політична соціологія», які відображають традиції й особливості нац. і регіон. політол. шкіл.

У визначенні предмета П. сьогодні не існує єдиного підходу, що зумовлено багатозначністю терміна «П.» й можливістю різноманітних способів її характеристики. Деякі науковці вважають, що П. – це наука про систему закономірних взаємозв'язків соц. суб'єктів з приводу політ. влади, боротьби за неї, про сутність, форми і методи політ. владування тощо. Ряд політологів предметом П. вважають вивчення політ. систем як сукупності владних інститутів, а також політ. влади як основи розвитку і функціонування політ. систем. Значна група вчених вважає предметом П. вивчення системи закономірностей розвитку і функціонування демократії, її змісту, місця і ролі у політ. житті сусп-ва. Своєрідним є трактування П. як системи закономірностей розвитку і функціонування політ. культури. При цьому остання розуміється розширено, як ціннісне політ. світосприйняття, в межах якого відбувається політ. діяльність. Багатоманітність підходів до визначення предметного поля П. дає змогу чіткіше з'ясувати місце П. в системі суспільствознавства, взаємовідносини її з ін. науками. Одним із найбільш узагальнюючих підходів є універсалістсько-сумативний, що інтерпретує різні аспекти філос., соціол., екон., юрид. досліджень політ. процесів та інститутів П.

розглядається при цьому як інтегральна наука, оптимальне функціонування і розвиток якої визначається насамперед розвиненістю зазначених наук. Названий підхід співіснує з аналітико-концептуальним, що виходить із визнання автономності П. Системоутворювальним фактором П., як і будь-якої науки, виступають її закони. Відтак при визначенні предметного поля П. слід враховувати тенденції і закони структури, функціонування та розвитку політ. життя соціальних спільнот, що відображає реальний процес включення їх у діяльність з реалізації політ. влади та політ. інтересів. Предмет науки має відображати внутр. системний зв'язок його компонентів (політ. процеси, відносини, діяльність, політ. система, влада, д-ва, демократія тощо.) Але останні співіснують, взаємодіють у певній сфері сусп-ва – у політ. житті, яке охоплює всі названі феномени і є граничним узагальнюючим поняттям, осн. опорною категорією П. Звідси – предметом П. є закономірності структури, функцій розвитку політ. життя в усіх його проявах, а П., як раціональне відображення політ. життя, означає систему знань про цілі, завдання, рушійні сили і зміст політ. процесів, про діяльність людей, партій, громад. об'єднань, держав у сфері політ. відносин. Вихідний теорет. матеріал у пізнанні законів науки становлять категорії П., які розкривають необхідні зв'язки, вузлові пункти науки, істотні елементи її структури. Порівняно з ін. сусп. науками, що досліджують проблеми політичного, більшість категорій П. мають конкретний характер. Вони є важл. засобом пізнання явищ політ. дійсності (політ. відносин, діяльності, процесів, інститутів, поведінки, боротьби і співробітництва, плюралізму, влади тощо).

До структури сучас. П. входять: загальна політологія, що вивчає історію і теорію політики, виробляє теор. і методол. основи політ. науки; теорії середнього рівня (про владу, політ. систему, політ. духовність, політ. процеси, політ. лідерство тощо); дослідження заг. проблем світового політ. процесу. До спец. політ. наук відносять політ. історію, політ. географію, політ. психологію, політ. антропологію, політ. теорію, політ. соціологію, політ. семантику, політ. етнографію та ін. Зазначені дисципліни перебувають у взаємодії, вони досліджують різні сторони, закономірності, тенденції розвитку і функціонування політ. життя.

П. властиві різноманітні функції. Теоретико-пізнавальна функція означає вивчення, систематизацію, пояснення, аналіз, узагальнення і оцінку політ. явищ. Вона виступає те-

орет. основою політ. творчості, політ. реформ і реорганізацій. П. через названу функцію проявляється у вигляді сукупності взаємопов'язаних теорет. концепцій, що спираються на закономірності сусп. розвитку, незалежні від суб'єктивних намірів і бажань соц. суб'єктів. Теорет. пізнання дає змогу всебічно вивчити й оцінити досвід їхньої політ. діяльності, політ. мистецтво, дає знання політ. умов, засобів і форм вирішення соц. питань. Методол. функція П. охоплює способи, методи й принципи теорет. дослідження політ. і практ. реалізації здобутих знань. Через світоглядну функцію утверджуються цінності, ідеали, норми цивілізованої політ. системи, політ. культури соц. суб'єктів, що сприяє досягненню певного консенсусу у сусп-ві, оптимальному функціонуванню політ. інститутів. Прогностична функція полягає у передбаченні шляхів розвитку політ. процесів, різних варіантів політ. поведінки. Це необхідно для вироблення механізму раціон. організації політ. процесів, урахування ресурсів політ. влади. У нинішніх умовах зростає роль прогнозування політ. поведінки соц. суб'єктів та наслідків здійснення політ. акцій. Прикладна функція забезпечує вироблення практ. рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політ. знань, раціон. організації політ. процесів. Ця функція забезпечує вивчення і врахування ефективності політ. рішень, стану сусп. думки, ставлення громадськості до політ. ін-тів, структур і норм. Функція політ. соціалізації забезпечує процес включення людини в політ. сферу життя сусп-ва і формування певного типу політ. культури. Зазначені функції тісно пов'язані із заг. функціями політики, які виступають у цивілізованому сусп-ві на перше місце (підтримка сусп. порядку, забезпечення громадян. миру і нац. злагоди, гарантії свободи і гідності громадян).

П. як наука відрізняється від П. як навч. дисципліни, яка відбирає частину загальнотеор. і прикладного матеріалу. Його опрацьовують і викладають так, щоб відповідно до завдань політол. підготовки у доступній формі дати необхідний мінімум наук. знань. Вони можуть бути усвідомлені з урахуванням взаємовідносин загальнолюд., нац. і класового в політиці, формаційних і загальноцивілізац. аспектів її розвитку. Політ. освіта спрямована на надання політиці людського виміру, стримання проявів у політ. діяльності егоцентричної мотивації, нетерпимості, ідеологізації, раціоналізму. При цьому необхідні відхід від однобічного використання традиц. методів викладання, розвиток живого діало-

гу, політ. дискусій, аналіз конкретних політ. ситуацій, соціол. дослідження.

У процесі становлення і розвитку П. в Україні було б згубним для всього сусп-ва ізолювати її від світового політ. знання й зосереджуватись лише на розкритті тієї частини світового досвіду, яка збігається з вітчизн. нац. розвитком. Слід пам'ятати, що самоізоляція негативно впливає не лише на економіку, а й на розвиток культури і науки загалом, спричиняє виникнення феномену «закритого суспільства». Органічне ж поєднання у вітчизн. версії П. нац. і загальноцивілізац. змісту сприятиме формуванню дем. політ. культури, оптимальній орієнтації діяльності політ. суб'єктів, гуманізації політ. відносин, розширенню діапазону політ. підходів у прийнятті соціально-політ. і екон. рішень, прогностованості політ. процесів і явищ.

В.Д. Бабкін, В.П. Горбатенко

ПОЛІТОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ – нова галузь академічного релігієзнавства, що межує з політологією і має глибоке істор. коріння та помітні перспективи розвитку. В своєму становленні вона пройшла певні істор. етапи і набула наук. оформлення в незалежній Україні. Поняття «П.р.» до широкого наук. вжитку в релігієзнавчій сфері увійшло наприк. ХХ ст.

П.р. – міждисциплінарна галузь наук. знання. Її водночас можна розглядати як структурний компонент двох важл. соц.-гуманіт. наук, які мають спільне наукове коріння, – релігієзнавства, що досліджує релігію як сусп. і особистісний феномени, та політології. П.р., взаємодіючи зі структурними компонентами як політології, так і релігієзнавства, перебуваючи у їх системі, вивчає зв'язки між релігією і політикою, владою, політ. системою сусп-ва, з'ясовує вплив релігії, релігійності, реліг. культури і духовності на прийняття політ. рішень, на формування політ. культури і духовності, на політ. вибір та соціалізацію особистості. П.р. визначає співвідношення реліг. і політ. відносин, діяльності, свідомості, моралі, виховання тощо. П.р. акумулює політолог. та релігієзнавчий досвід і знання, які накопичувалися впродовж існування людської цивілізації та з'ясовує закономірності функціональної взаємодії політики і релігії.

Наук. здобутки у галузі П.р. забезпечують розв'язання держ.-церковних проблем, що сприяє стабілізації як релігійної, так і сусп.-політичної ситуації в Україні та інкорпорації укр. релігієзн. і політ. наук до міжнар. наукової спільноти.

О.В. Бучма

«ПОМАРАНЧЕВА» РЕВОЛЮЦІЯ 2004 В УКРАЇНІ – кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків та ін. акцій громадян. непокори в Україні, організованої і проведеної прихильниками осн. кандидата від опозиції В. Ющенка на президентських виборах у листопаді-грудні 2004. Суспільствонавці та політики суть і зміст подій листопада-грудня 2004 характеризують по-різному: акція громадської непокори; соц. рух, спрямований на захист громадян. прав; політтехнологічна операція, провокація зах. спецслужб з метою недопущення зближення України та Росії, блокування реставрації імперії на пострадян. просторі; держ. переворот; пік боротьби між регіон. фін.-політ. елітами; транзитний конфлікт (конфлікт між старою і молодією елітами); «війна мільйонерів проти мільярдерів»; завершальний етап нац.-визвольної революції 1991; «оксамитова» революція; «фестивальна» революція.

Осн. причинами «П.»р. були: тривала непослідовність зовнішньополіт. курсу д-ви; різке зниження рівня довіри до влади, зумовлене зростанням корупції, тінізацією та криміналізацією екон. процесів, активним формуванням кланово-олігархіч. режиму; поглиблення диференціації у соц. сфері; обмеження права громадян на висловлення власних думок і реалізацію інтересів, блокування процесу формування громадян. сусп-ва; загострення кризи управління, зумовлене відсутністю політично відповідальної системи влади; сформованість потужної, збагаченої досвідом проведення масових акцій опозиції; посилення боротьби фін.-олігархічних кланів за життєвий простір в екон. сфері; усвідомлення за роки незалежності значною частиною громадян України нац. ідентичності, набуття ними здатності виражати власну соц. і політ. волю.

Каталізаторами «П.»р. стали «справа Гонгадзе», публікація «плівок Мельниченка», акція «Україна без Кучми», демонстрація 09 березня 2001. Приводом для вибуху народ. невдоволення стала масова фальсифікація владою результатів президент. виборів 2004. Рушійними силами революції були середній клас, який активно почав формуватися у роки незалежності; молодь; інтелігенція. За характером вона була другим етапом бурж.-дем. революції, оскільки була спробою завершити кардинальні трансформації, розпочаті на першому етапі у добу перебудови, які призвели наприк. 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. до радикальних змін форми власності на засоби виробництва, але супроводжувалися не зміною владних еліт, а їх перегрупуванням.

Назва «П.» пов'язана з помаранчевим кольором – символом президентської кампанії В. Ющенка. Особливості революції: підтримка кандидата в президенти від опозиції В. Ющенка стала формою масового протесту громадян проти чинної влади; укр. сусп-во продемонструвало значно вищий рівень політ. і заг. культури порівняно з протидіючими політ. силами, проявами якої були ненасильницький характер дій, толерантність, виваженість; революція відбувалася не на тлі екон. кризи, а у період певного екон. піднесення.

Прологом до «П.» стало розгортання у 2004 кампанії виборів Президента України. 31 жовтня розпочалося голосування на виборах Президента. На цю посаду претендували 24 кандидати. У процесі виборів були зафіксовані численні випадки порушень і фальсифікацій (грубі помилки у списках виборців, масове голосування за відкріпними талонами, відсторонення напередодні виборів членів виборчих комісій, які належали до опозиц. сил, тощо). Лише на десятий день (останній, відведений законом) Центральна виборча комісія України оприлюднила остаточні результати першого туру: В. Ющенко набрав 39,87% голосів виборців, В. Янукович – 39,32%, О. Мороз – 5,81%. 21 листопада відбувся другий тур президент. перегонів, в якому взяли участь В. Ющенко та В. Янукович. Пізно вночі, спираючись на дані екзитполів і паралельний підрахунок голосів, штаб В. Ющенка констатував масові фальсифікації під час виборів і висловив недовіру ЦВК. За інформацією опозиції, у другому турі президент. виборів спостерігачі і члени виборч. комісій зафіксували понад 11 тис. порушень (у першому турі – 2 тис.). У відповідь на ці порушення опозиція оголосила загальнонац. страйк і закликала людей захистити свій вибір.

Епіцентром політ. життя України став київський майдан Незалежності, де було розташоване наметове містечко опозиції та проходили мітинги протесту. 23 листопада ініціатива мітингувальників на майдані, які виступили проти визнання оголошених ЦВК попередніх результатів виборів, була підхоплена в різних регіонах України. Того дня в акціях протесту взяли участь понад мільйон громадян. Київська міська рада прийняла рішення висловити недовіру ЦВК і підтримала волевиявлення киян. У Львові в акціях протесту взяло участь 100 тис. осіб, Івано-Франківську – 60 тис., Харкові – 80 тис., Житомирі – 40 тис., Тернополі – 30 тис. Багатотис. мітинги на підтримку В. Ющенка відбулися у Луцьку, Ужгороді, Сумах, Чернівцях, Кіровограді,

Запоріжжі, Дніпропетровську, Черкасах, Вінниці та ін. містах України. Понад 150 укр. дипломатів закликали у своїй заяві визнати опозиц. кандидата на посаду глави держави В. Ющенка законно обраним Президентом України. Тоді ж під гаслами підтримки В. Януковича відбулися масові мітинги у Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Макіївці, Горлівці та ін. містах. 24 листопада масштаби акції стали ще ширшими, маніфестанти почали облогу приміщення Адміністрації Президента. Центрвиборчком пізно ввечері оголосив результати другого туру: В. Янукович набрав 49,46% голосів, В. Ющенко – 46,61%. Відповіддю опозиції на такі дії ЦВК стало утворення Комітету національного порятунку та оголошення 25 листопада загальнодерж. політ. страйку.

Під тиском опозиції 26 листопада Верховний суд України заборонив ЦВК до прийняття свого рішення офіційно оприлюднювати результати виборів президента. Розпочався процес політ. врегулювання конфлікту. У переговорах, крім обох кандидатів у президенти, взяли участь Президент України Л. Кучма, Президент Польщі О. Квасневський, Президент Литви В. Адамкус, Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики Х. Солана, Генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш, спікер Державної Думи Росії Б. Гризлов. У схваленій після тригодинної дискусії підсумковій заяві зазначалося: сторони виступають проти застосування сили, визнають нагальну потребу почати політ. переговори. 27 листопада Верховна Рада України на своєму позачерговому засіданні визнала результати голосування у другому турі виборів президента такими, що не відповідають волевиявленню народу, проголосувала за недовіру ЦВК, а також доручила комітету з держ. будівництва і місц. самоврядування внести на розгляд ВР проект змін до закону про вибори президента.

Намагаючись посилити свої позиції, В. Янукович взяв участь у з'їзді депутатів усіх рівнів півд. і сх. областей (до 3 тис. делегатів), що відбувся у Сіверодонецьку 28 листопада. Учасники з'їзду прийняли рішення про створення Міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування. Йшлося там і про можливість організації робочої групи з формування окремої податкової, банків. та фін. систем півд.-сх. областей України, а також про проведення 12 грудня референдуму щодо створення Південно-Східної республіки у разі невизнання В. Януковича Президентом України. 30 листопада на засіданні Верховної Ради України, на якому розглядалася ситуація в країні, опозиція запропонувала проект

постанови, що передбачала відставку уряду та Генерального прокурора. Однак за неї проголосувало лише 196 депутатів.

Наступного дня на майдані Незалежності зібралося понад 500 тисяч громадян, які прийшли підтримати коаліцію «Сила народу», що збиралася повторно поставити на голосування у ВР України питання щодо недовіри уряду. Після того, як мітингувальники підійшли під стіни парламенту, народні депутати 238 голосами підтримали висловлення недовіри уряду, що означало його відставку. Верховна Рада прийняла також постанову «Про запобігання антиконституційних дій і сепаратистських проявів, які загрожують суверенітету і територіальній цілісності України», в якій стверджувалося про відсутність соц., екон. і політ. передумов для зміни держ. устрою, штучний характер сепарат. проявів, їх обумовленість намаганнями окремих осіб і політ. сил задовольнити свої неправомірні корпорат. та політ. інтереси. 03 грудня Верховний Суд України після розгляду скарги опозиції щодо неправомірності постанови ЦВК про встановлення результатів другого туру президент. виборів 2004 визнав їх недійсними, скасував рішення ЦВК про обрання Президентом України В. Януковича і призначив переголосування другого туру з тими самими кандидатами на 26 грудня.

06 грудня у Маріїнському палаці розпочався третій «круглий стіл», у результаті якого Л. Кучма погодився змінити склад Центрвиборчкому і підтримати закон про унеможливлення фальсифікацій при переголосуванні 26 грудня. Однак сторони так і не дійшли згоди щодо політреформи і відставки уряду В. Януковича. Вирішальні події відбулися 08 грудня, коли, оточений багатотис. мітингом опозиції, парламент проголосував за «великий пакет», який передбачав зміни у виборчому процесі й проведення політреформи, («за» – 402 депутати, проти – 21, не голосували – 19, зокрема В. Ющенко). 26 грудня відбулося переголосування у другому турі президент. виборів. Переконливу перемогу здобув В. Ющенко, який набрав майже 52% голосів, В. Янукович – трохи більше 44%.

Наслідки «П.»р. для України і світу: радикальна зміна образу України й українців у світі; руйнування стереотипів про соц. пасивність, громадян. апатію укр. сусп-ва; набуття Україною іміджу правової дем. держави; посилення євроінтеграц. тенденцій у зовн. політиці; надання імпульсу трансформаційним процесам, подальшої демократизації на пострадян. просторі; започаткування нового етапу модернізації держ.-політ. системи, змістом

якого є утвердження громадян. сусп-ва; стимулювання процесів консолідації політ. сил, укрупнення політ. партій; створення передумов для відновлення курсу екон. реформ, надання їм виразнішої соц. спрямованості; входження країни у заверш. етап процесу формування укр. політ. нації; вихід на політ. арену середнього класу; розширення меж свободи слова. Отже, нерозв'язаність осн. питання революції доби перебудови – питання про владу у відносинах між представниками радян. номенклатури і націонал-дем. сил – загострила сусп.-політ. протистояння, спричинила залучення до них широких народних мас. У 1991–2004 рр. остаточно сформувалися й активізувалися фактори, які не лише окреслили систему координат новітнього державотворчого процесу в Україні, а й каталізували вибух народного гніву, що зумовило своєрідність феномену «П.»р., яка стала спробою розв'язати геополіт. проблеми й суперечності, способом виходу на якісно новий етап розбудови громадян. сусп-ва, формою вияву нових якостей укр. ментальності, засобом розв'язання ключового питання революції доби перебудови – відсторонення від влади колиш. радян. номенклатури.

О.Д. Бойко

ПОМІЛКА ПОЛІТИЧНА (англ. – *political error*)

– невірні думки, оцінки, рішення, акції політ. діяльності, зумовлені недостатньою компетентністю, хибними, ілюзорними орієнтаціями політ. суб'єкта. Поняття «помилка» вживають політики та управлінці, чиновники та журналісти на профес. та побутовому рівні при оцінці результатів певних дій. Тому не випадково проблема помилки має особл. значення в різних галузях знання як природничих, так і гуманітарних (економіці, філософії, математиці, медицині, логіці, військ. науці, архітектурі, будівництві й т. ін.).

П.п. – явище, властиве саме політ. актору, пов'язане з прийняттям неправильного рішення, з неправильною оцінкою політ. ситуації. Але помилки можуть бути не лише в оцінках або у рішеннях акторів політики, вони мають місце також у самій діяльності, виражаються у вчинках та діях, неадекватних конкретній реальності. Це стосується і владної практики, і дій держ. службовців різного рівня.

П.п. – це політ. феномен, чинниками якого є дії політ. актора, що ведуть до непередбачуваних результатів політ. процесу під впливом певної політ. системи/режиму. П.п. має певні риси та особливості, а саме: 1) процесуальність – імовірність її існування на всіх

стадіях політ. процесу, починаючи від появи проблеми, формування цілей і програм їхньої реалізації та закінчуючи оцінкою результату; 2) ненавмисність – актор політ. відносин, здійснюючи прорахунок, що розцінюється як помилка, у конкретній ситуації вважає і переконаний у правильності своїх дій, тобто помилка мала для нього латентний характер; 3) несвідомість – актор приймає неадекватне рішення на підставі неадекватного аналізу ситуації, в умовах дефіциту інформації; 4) інклюзивність – прийняття неправильного рішення та його втілення поширюється на всі рівні політ. процесу; 5) ірраціональність – актор має своє, ціннісно-орієнтоване ставлення до ситуації, що значною мірою впливає на характер політ. рішення; 6) динамізм – помилка є результатом діяльності політ. акторів, процесу прийняття рішення, що викликано необхідністю відповіді на зовн. виклики; 7) темпоральність – динаміка змін явищ і процесів у часовому вимірі; 8) атрибутивність, вплив помилки на ситуацію.

Технологія виправлення П.п. – це сукупність прийомів і процедур цілеспрямованої діяльності для впорядкування засобів досягнення мети і послідовності дій, вироблення відповідних безпомилкових алгоритмів поведінки актора політики. Таким чином, алгоритми виокремлюють і закріплюють оптимальні та ефект. способи розв'язання тієї чи ін. політ. проблеми, досягнення мети, виявляють більш раціональні, прості та ефект. способи реалізації практ. цілей акторів політ. процесу, знижують непередбачуваність взаємодій у політ. житті і зменшують імовірність прийняття помилкового рішення.

П.п. можна класифікувати за рядом критеріїв: сфера виникнення та існування (теорет. та практ.); масштаби наслідків (незначні, значні й фатальні); спрямованість (стратег. і тактична); характер прояву (очевидні та латентні); просторовий вимір (політико-державні та політико-недержавні; внутрішньодерж. та міжнар.; федеральні, регіон., місцеві); причини (об'єкт. і суб'єкт.); джерела (вимушені і випадкові) виникнення.

Механізми П.п. пов'язані зі спотворенням методів, принципів у процесі втілення ідей, проєктів і планів у дійсність, тому результати діяльності виявляються протилежними очікуваним; вчиненням політ. акторами стихійних та ірраціональних дій без опори на об'єктивні закони або шляхом «проб і помилок». П.п. у різних політ. системах відрізняються. Так, ліберальні системи схильні до скоєння помилок за «стихійним» принципом, через конкуренцію політ. акторів та плюралізм.

У авторит. системах вони персоналізовані і пов'язані з жорсткою вертикальною владою, а в процесі прийняття рішень не враховується плюралізм думок і немає багатопартійності. У транзитних політ. системах/режимах проявляються різні механізми появи П.п., які ускладнюють процес її усвідомлення і перешкоджають розробці продуктивних технологій подолання.

До осн. технологій і способів подолання П.п. належать: 1) використання ефект. технології системи прийняття політ. рішення, яка має такі осн. фази: постановка проблеми за допомогою збору необхідної інформації про наявні проблеми; формулювання альтернат. рішень; порівняльний аналіз та вибір найбільш ефект. способу вирішення проблеми; формулювання держ. рішення і його легітимність (шляхом прийняття законів, голосування та ін.); реалізація прийнятих рішень; контроль за реалізацією та забезпечення «зворотного зв'язку»; 2) використання ефект. методів політ. аналізу і прогнозу; 3) удосконалення політ. виховання і розвиток політ. свідомості, поширення політолог. знань серед різних верств населення, створення системи підготовки профес. політологів-аналітиків, здатних адекватно, об'єктивно і своєчасно оцінювати ситуацію; 4) модернізація засобів діяльності колект. та індивід. акторів політики. Наслідки помилки в політиці певною мірою акцентують темпоральність, латентність, які можна побачити на практиці через якийсь проміжок часу. Тобто коли прийняте рішення можна оцінити об'єктивно. Слід зазначити, що не кожна П.п. розхитує баланс системи, проте будь-яка П.п. має розглядатися як потенційна загроза негат. наслідків.

Лит.: O'Leary, M.K., Coplin, W.D. Introduction to Political Risk Analysis. N. Y., 1983; King, G. How Not to Lie with Statistics: Avoiding Common Mistakes in Quantitative Political Science. *American Journal of Political Science* Vol. 30, No. 3 (Aug., 1986); Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: концепції, практика / пер. з англ. І. Дзюби, А. Олійника; наук. ред. О. Кілієвич. К., 1998; Стонер Дж., Долан Е. Ризик і менеджмент ризику. Вступ у бізнес. К., 2000; Горбатенко В.П., Бутовська І.О. Політичне прогнозування: Навч. посіб. К., 2005; Геець В.М. Моделі і методи соціально-економічного прогнозування. 2-ге вид. Х., 2008;

М.В. Шаповаленко

ПОППЕР Карл Раймунд (1902–1994) – англ. філософ австр. походження. П. покинув школу у 16 років і відвідував лекції з математики, фізики, філософії, психології та історії музики як гостьовий студент у Віденському ун-ті. У 1919 П. захопився марксизмом і зго-

дом став членом Соціал -дем. робітничої партії Австрії, яка на той час дотримувалася марксист. ідеології. Його зв'язок з революц. марксизмом був коротким, після вуличних сутичок у червні 1919, коли поліція застрелила вісьмох його неозброєних товаришів по партії, він відмовився від марксист. ідеології і надалі залишався прихильником соціал-лібералізму. В цей час П. намагався освоїти робітничі професії та працювати фізично, але без значних успіхів. Проходив волонтерську службу в одній із дитячих клінік психоаналітика Альфреда Адлера. У 1922 склав матуру зі шкільних предметів і вступив до Віденського ун-ту як звичайний студент. У 1924 П. склав іспит на вчителя почат. класів і почав працювати в гуртку позашк. віку для соц. незахищених дітей. У 1925 вступив до щойно заснованого Педагогічного ін-ту й продовжив вивчати філософію та психологію. У 1928 П. отримав ступінь доктора психології, а в 1929 отримав дозвіл і почав викладати математику та фізику в середній школі. У 1935–1936 рр. пішов у неоплачувану відпустку, щоб поїхати до Сполученого Королівства на навчальний візит. У 1937 П. емігрував до Нової Зеландії, де став викладачем філософії в Кентерберійському університ. коледжі Ун-ту Нової Зеландії. Саме тут він написав свою всесвітньо відому працю «Відкрите суспільство та його вороги» (1945). У 1946, після Другої світової війни, П. переїхав до Сполученого Королівства, щоб стати викладачем логіки та наук. методу в Лондонській школі економіки, яка була частиною Лондонського ун-ту, і в 1949 був призначений вже професором логіки та наук. методу. П. був президентом Аристотелівського товариства з 1958 по 1959 рр. У 1965 королева Єлизавета II посвятила його в лицарі, а у 1976 він був обраний членом Королівського товариства.

П. розвивав уявлення про науку та сусп-во як еволюціонуючі системи. Прогрес у науці відбувається, згідно з П., внаслідок перевірки теорій, коли хибні ідеї відкидаються. Аналог. підхід він застосовував у своїй критиці соц. філософії Платона, Гегеля і Маркса. У книзі «Відкрите суспільство та його вороги» П. протиставив «наївний раціоналізм» тих, хто прагнув будувати сусп-во за власними планами, й «критичний раціоналізм» лібералів з їхньою вірою в те, що сусп-во має механізм, який дає йому змогу пристосовуватись до певних умов. Ця праця, за словами автора, була спрямована проти нацизму й комунізму, проти Гітлера і Сталіна, яких пакт 1939 тимчас. зробив союзниками. П. виходить із реального протистояння «відкритого» й «за-

критого» сусп-ва у наш час, стверджуючи, що зах. країни в основному завершили перехід до відкритого сусп-ва, тоді як соціаліст. країни залишилися в межах закритого сусп-ва. П. визначає «закрите» сусп-во як таке, в якому д-ва бере на себе функції регулювання практично всього життя громадян. Це сусп-во «заміняє особисту відповідальність на родове табу й тоталітарну безвідповідальність індивіда». У «закритому» сусп-ві всі норми поведінки встановлені жорстко, суворо втілюються у життя так, що індивідові не дозволяється мати свою особисту думку про те, що є правильним. Це сусп-во П. характеризує незмінністю законів функціонування, тоталітарністю, ідейним догматизмом. У «відкритому» сусп-ві, навпаки, – індивіди мають змогу проявити свою особистість, обстоювати індивід. думку, а якщо вони відмовляються від особистої думки, підкоряючись д-ві, то д-ва стає відповідальною перед особою. П. звертає увагу на те, що «відкрите» сусп-во базується на вмінні людей критично ставитись до табу, обґрунтовувати свої рішення спільним обговоренням, можливостями власного інтелекту. Цьому сусп-ву притаманні вибір і свідоме прийняття рішення кожним громадянином. Перехід від «закритого» до «відкритого» сусп-ва можливий лише одночасно «зверху» та «знизу». Свобода особи, за П., взаємопов'язана з рівнем свободи сусп-ва, з діапазоном вибору, що існує в ньому для особи. П. вважав, що гол. політ. проблема полягає не в тому, хто перебуває при владі, а в тому, як організувати через політ. інститути ефективніший контроль над владою. Це можливо лише за демократії. Відповідно найбільша перевага демократії полягає в тому, що вона забезпечує можливість встановлення контролю за діями правителів, або посадових осіб, ким би вони не були, а також дає змогу, якщо це потрібно, змінювати правителів без застосування сили, створює можливість домагатись реформ без застосування насильства, навіть всупереч волі правителів. За П., розумною альтернативою револ. перетворенню усієї «традиційної структури суспільства та його інститутів» є поступова «соціальна інженерія», під якою він розуміє «планування та конструювання інститутів з метою можливого стримування, регулювання або ж прискорення передбаченого соціального розвитку». Він наголошував, що «соціальна інженерія» має бути поступовою. П. у згаданій праці дав гостру критику марксизму, акцентуючи, що марксизм – «закрита», тобто «поширено догматична» філософія, яка не здатна до вдосконалення й розвитку. Цей аналіз марксист-

му ґрунтується на тезі про необхідність т. з. принципово від'ємної верифікації, або, як висловлюється П., на вимозі «спростовуваності». Сенс даної вимоги полягає у тому, що принцип верифікації діє як критерій віднесення тих або ін. тверджень, або навіть цілих теорій до числа науково осмислених або, навпаки, до тих, що абсолютно не належать до науки. Позбавлені наук. сенсу ті твердження, які неможливо зіставити з жодними фактами. Наук. осмисленими і до того ж істинними є ті твердження, що підтверджуються емпіричними фактами та спростовуються фактами уявними. Науково осмисленими й водночас хибними, згідно з П., будуть ті твердження, що спростовуються емпірично наявними фактами і підтверджуються лише фактами уявними, яких не існує на практиці. «Зміст теорії, а це те ж саме, – означає П., – що і її неправдоподібність, визначає її перевірюваність та її підтверджуваність». Відповідно, наголошує П., марксизм не витримує вимоги принципової «спростовуваності».

А.С. Романюк

ПОПУЛІЗМ (від лат. *populus* – народ) – стиль політ. риторики та тип політ. доктрин, які характеризуються апелюванням до проблем «звичайних» людей, демонстративними виступами проти інтересів еліт або встановлених владних інституцій. Популіст. рухи та лідери стверджують, що вони представляють голос «знедолених» мас проти корумпованої або недосяжної (привілейованої) еліти. Термін П. застосовується до політ. рухів та лідерів у різних істор. та культ. контекстах, що свідчить про його універсальність.

Як істотний чинник політ. взаємодій П. виник наприк. XIX ст. в Сполучених Штатах Америки як відповідь на екон. зміни індустріалізації та домінування інтересів заможних верств. Популістська партія (*Populist Party*), утворена в 1891, захищала інтереси фермерів і найманих робітників, закликаючи до екон. реформ і більш значного політ. представництва в рамках двопартійної системи. Популіст. громад.-політ. рухи також набули популярності в Лат. Америці в сер. XX ст. на основі діяльності таких лідерів, як Х. Перон в Аргентині та Г. Варгас у Бразилії, які зверталися до робітн. класу. З поч. XXI ст. рухи з популіст. вимогами почали з'являтися в різних країнах Європи. Зокрема, до них належать аграрні популіст. рухи в країнах Скандинавії та праві популіст. рухи в сучас. Об'єднаній Європі: Національний Фронт у Франції, «Альтернатива для Німеччини» у ФРН, «Партія свободи» в Австрії, партія «Йоббік» в Угорщині та ін.

Популізм часто передбачає трансляцію розкольніцької аргументації, яка протиставляє масових, ординарних «людей» очевидним «ворогам», серед яких можуть бути іммігранти чи ін. міноритарні групи. Риторичі П. власноруч спрощення понять. Популіст. лідери та політ. сили часто нівелюють складні питання, пропонуючи прості рішення складних проблем. Багато популіст. рухів мають сильний нац. ідейний компонент, наголошуючи на важливості нац. ідентичності та суверенітету. Популіст. рухи часто асоціюються з харизматич. лідерами, які здобувають підтримку на основі емоцій та розчарування своїх послідовників у поточній ситуації. Економічна політика, пов'язана з П., зазвичай включає заходи щодо усунення екон. нерівності, захисту найманих працівників і боротьби з корпоративною владою. На основі сучас. доктрин правового П. здобули політ. успіх такі політ. лідери, як Д. Трамп у США, Ж. Болсонару в Бразилії, та М. Ле Пен у Франції. Ліві популіст. рухи, які часто зосереджуються на екон. справедливості та соц. рівності, стали причиною успіху таких лідерів, як У. Чавес у Венесуелі та Е. Моралес у Болівії. Критики П. стверджують, що популіст. лідери можуть підірвати дем. інститути та розхитати політ. баланс і консенсус. Розуміння причин явища П. вимагає врахування його істор. контексту, регіон. відмінностей, а також конкретних проблем, які живлять популіст. рухи в різних сусп.-вах.

О.А. Третьяк

ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОВІДСТВО – одна із загальних юрид. наук, що вивчає правові та ін. нормат. явища на основі порівняльно-типологічного підходу з метою створення цілісної правової картини світу на індуктивній основі.

Порівняльна методологія (порівняльно-правовий, порівняльно-типологічний та ін. методи) використовується у дослідженні всіх правових явищ. Але П.п. не тотожне порівняльно-правовій методології, засноване на її послідовному використанні у поєднанні з філософ., загальнонаук. та спеціально-наук. методами з метою досягати певних порівняльно-зіставних висновків. Сукупність цих методів, підпорядкована зазначеній меті, формує порівняльно-типологічний підхід, який відрізняє П.п. від теорії та історії права, побудованих на теорет. та генетич. підходах. Предметом П.п. є об'єктивно наявні нормативні порядки і простори, й насамперед правові, в їх розвитку та взаємодії між собою. Специф. об'єктами П.п. є створення цілісної правової картини світу на індуктивній ос-

нові, визначення заг., спільного та індивід. в розвитку правових порядків у глобальному та регіон. вимірах, порівняльне пізнання нац. права.

Правова картина світу П.п. не збігається з картинами світу, пропонованими теорією права і філософією права, заснована на емпірич., порівняльн., індукт. пізнанні нормат. регулювання поведінки людини і відносин між людьми, механізмів формування нормат. (і насамперед правових) порядків та їх взаємодії, а також поширення, передання, засвоєння, співіснування елементів нормативності (норм, інститутів, доктрин, підходів та ін.). Домінантна правова картина світу в зах. П.п. є модерністською (системність, універсальність та ін.), позитивістською (чітке відокремлення права від ін. форм нормативності та ін.), націоналістичною (нац. право є осн. і єдиною референційною ланкою розвитку права). Осн. підходами до переосмислення цієї правової картини світу (зокрема, у контексті постмодерністської філософії) є визнання культурної обумовленості права, нерозривного зв'язку різних форм нормативності, неунікненності правового плюралізму, недостатності системного підходу, деконструкція нац. і міжнар. права, багаторівневої й різноманітної взаємодії нормат. порядків і просторів. Узагальнення правової картини світу П.п. веде до формування і оновлення філософії П.п., яка за своєю сутністю є філософією позитивного права, співіснує і конкурує з природно-правовим підходом, характерним для філософії права.

Специф. об'єкти відрізняють порівняльно-правове дослідження від простого вивчення зарубіж. права. Дослідження права окремої зарубіж. країни (юрид. країнознавство) та паралельне дослідження галузей, ін-тів та норм права кількох зарубіж. країн, які не мають за мету досягнення порівняльно-зіставних висновків, виявлення та пояснення спільних, особливих та одиничних рис, створення класифікаційних та типологічних груп, не дають уявлення про сутність тенденцій сучас. розвитку права у наднац. масштабі, безпосередньо не є об'єктами П.п., хоча й надають матеріал для порівняльно-правових досліджень.

П.п. почало розвиватися на поч. XIX ст. у зв'язку з кризою природно-правової, формуванням істор. та історико-філософ. шкіл права, модерніст. і позитивіст. розумінням права, посиленням інтересу вчених до нац. права, становленням нац. правових систем. Першим назву і визначення П.п. запропонував П.Й. А. фон Фейєрбах (у 1800 – як методу, у

1810 – як наук. дисципліни), а вже у 1820-х рр. воно стало викладатися у низці нім. університетів, з'явилися перші спеціалізовані кафедри і наук. журнали. Народження укр. П.п. у 1-й пол. XIX ст. пов'язане з такими вченими, як Т. Чацький, І. Раковецький, С. Орнатський, М. Іванишев, О. Палюмбецький та ін. Пізніше значний внесок у його розвиток зробили М. Ковалевський, М. Максимейко, Ф. Тарановський, П. Мартиненко, О. Тихомиров, О. Скакун, Л. Луць, Х. Бехруз, М. Дамірлі, Є. й О. Харитонові та ін. Найбільш поширеними у сучас. Україні наук. школами П.п. є функціоналістська та культурологічна.

Результати порівняльно-правових досліджень використовуються на нац., міжнар. та наддерж. рівнях: а) судами (при вирішенні не врегульованих нац., міжнар. чи наддерж. правом питань; при виникненні колізії правових норм; при виборі методів тлумачення правових норм); б) законодавцями та ін. нормотворцями (при підготовці проєктів нормативних актів; для визначення відповідності нац. правового регулювання міжнар. чи наддержавному; при виборі форм, методів та визначенні результатів зближення нац. права з ін. нац. системами права, наддерж. чи міжнар. правом; у федерат. чи конфедерат. д-вах – для створення модельного законодавства та здійснення ін. уніфікаційних робіт, експертизи федеральних та суб'єктних правових актів на відповідність та ін.); в) міжнар. (урядовими та неурядовими) та наддерж. орг-ціями (при розробці нових нормат. актів; здійсненні уніфікаційних правових проєктів; визначенні відповідності нац. права міжнародному (наддержавному)); г) в юрид. освіті (для формування правового світогляду; вироблення навичок самостійного мислення студентів; ефект. вивчення правових масивів і систем у порівнянні та в контексті). Найбільш поширеними видами прикладних порівняльно-правових робіт є порівняльна експертиза, порівн. таблиця, порівн. діаграма, порівн.-правова статистична чи інформ.-аналітична записка.

На практиці юристами у всьому світі переважно використовується нормативне порівняння, яке охоплює лише формально-правові та кількісні, не враховуючи значно важливіших якісних аспектів: функціональної ефективності, ідеолог. та соц. значення певної норми у певній нац. правовій системі тощо. Проте загальноприйнятної методики практ. використання ін. підходів поки що немає.

Для розвитку П.п. на всіх континентах світу створено спеціалізовані наук. інститути, центри, товариства, асоціації, академії, нац.

комітети, яких налічується кількасот. Серед них найбільш потужними є Американське товариство порівняльного права, Центр порівняльного конституціоналізму, Інститут міжнародного та порівняльного права у м. Даллас (США); Товариство порівняльного законодавства, Інститут порівняльного права ім. Е. Ламбера, Об'єднання порівняльного права, Паризький інститут порівняльного права (Франція); Італійська асоціація порівняльного права; Нідерландська асоціація порівняльного права; Швейцарський інститут порівняльного права; Товариство порівняльного права, Інститут зарубіжного публічного права та міжнародного права, Інститут зарубіжного та міжнародного соціального права (Німеччина); Британський національний комітет порівняльного правознавства, Інститут європейського та порівняльного права Оксфордського університету (Велика Британія); Інститут порівняльного права (Сербія) та ін. У тисячах ун-тів діють кафедри П.п., а відповідні навч. курси стали обов'язковим елементом юрид. освіти у багатьох країнах. Вже понад століття проводяться регулярні представницькі міжнар. конгреси П.п., біля витоків яких стояли також укр. компаративісти. Створено Міжнародний факультет порівняльного права (Франція), низку спеціаліз. міжнар. наук. об'єднань, серед яких найавторитетнішими є Міжнародна асоціація юридичних наук (Франція), Міжнародна академія порівняльного права (Франція–США), Міжнародний інститут уніфікації приватного права (Італія), Всесвітнє товариство дослідників змішаних юрисдикцій (США).

Лит.: Constantinesco, L.J. *Traite de droit compare*. 3 v. P., 1972–1983; Цвайгерт К., Кётц Х. *Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права*: в 2 т. М., 2000; *Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія. Систематичний бібліограф. показник* / за ред. О.В. Кресіна, І.О. Кресіної. К., 2002; Кресін О.В. *Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання*. К., 2005; *Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології* / О.В. Кресін (кер. авт. кол.) та ін.; за ред. Ю.С. Шемпученка. К., 2006; Elgar. *Encyclopedia of Comparative Law* / Ed. by J.M. Smits. Cheltenham, 2006; *The Oxford Handbook of Comparative Law* / Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. Oxford, 2008; Кресін О.В. *Порівняльне правознавство у XIX–XX століттях: проблеми становлення*. К., 2011; *The Cambridge Companion to Comparative Law* / Ed. by M. Bussani, U. Mattei. Cambridge, 2012; Дамирли М.А. *Сравнительное правоведение*, ч. 1. О., 2013; *Філософія порівняльного правознавства: зб. наук. праць* / за ред. О.В. Кресіна. К.; Л., 2015; *Порівняльне правознавство: хрестоматія* / уклад. О.В. Петришин, О.В. Зінченко, Д.В. Лук'янов.

Х., 2016; Кресін О.В. *Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація*. К., 2017.

О.В. Кресін

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ (англ. *comparative analysis*) – спосіб наукового пізнання, що базується на застосуванні у дослідженні порівняльного методу і передбачає визначення подібностей і відмінностей щодо різної кількості політ. об'єктів (від двох і більше) шляхом аналізу емпіричних матеріалів. П.а. застосовують у багатьох науках і дисциплінах. Щодо політ. компаративістики, то вона цей метод використовує постійно, оскільки він фактично констатує її сутність.

А. Цукерман наголосив на таких особливостях порівняльного методу: 1) політ. та соц. структури постійно виявляють мінливі і складні картини; етнічна приналежність, соц. клас і політ. строкатість – це характерні ознаки європ. і північноамер. суспільств упродовж останнього століття; 2) політ. погляди виступають як складні, змінні та ймовірнісні, тому пояснювальні запитання мають досліджувати ймовірності, якими супроводжуються явища у політиці; 3) взаємодія між громадянами та людьми, які їх оточують, характеризується нелінійним характером зв'язків; вплив сусп. оточення та мереж дискусій є складним та інтерактивним; 4) формуючі ознаки політ. орг-цій і рішень стримують подальші результати; 5) політ. протести, революції та урядові кризи завжди виявляють нестабільність політ. ситуацій, означаючи їхні виникнення непередбачуваними; 6) чинник випадку суттєво впливає на соц. і політ. картину під час будь-якого аналізу; Отже випадок не потрібно розглядати як «статистичний шум» або «невимірювані змінні»; випадок – це внутр. іманентна частина політ. життя, на яку завжди потрібно зважати.

Б. Петерс виділив п'ять основних різновидів політологічних порівнянь: 1) аналіз одиничних держав; 2) аналіз подібних процесів та ін-тів, які належать до обмеженої кількості держав, відібраних за певними аналітич. критеріями; 3) використання типології та ін. класифікац. схем для порівняння груп держав і для вивчення внутр. політики в окремих державах; 4) статистич. або дескриптивний (описовий) аналіз сукупності держав, виокремлених переважно на підставі географ. або еволюц. показників, задля перевірки гіпотез щодо змінних у аналізованих вибірках; 5) статистич. аналіз загальносвітового рівня, спрямований на виявлення струк-

тур та/або тестування відносин щодо цілого масиву політ. систем.

П.а. може передбачати вивчення навіть однієї країни, але у певному контексті. Проте його переважно застосовують щодо двох та більше країн. Водночас кількість взятих до порівняння об'єктів може стати обмежувальним чинником П.а. Невелика кількість країн дає змогу зробити порівняння за максимально можливою кількістю параметрів, а відповідно збільшення кількості країн в аналізі майже завжди призводить до зменшення кількості параметрів порівняння. Це питання безпосередньо пов'язане з проблемою т. з. «концептуальної правдивості», сутність якої полягає у тому, що будь-які теорії або теорет. конструкції дещо обмежені, тобто здебільшого валідні (теорет. надійні) тільки щодо певної кількості випадків, проте в жодному разі не щодо всіх без винятку прикладів політ. життя. Слід звернути увагу ще на одну особливість порівняльного методу у політології – його переважно вестернізований характер. З цього приводу Н. Смельзер зазначає, що П.а. до останнього часу характеризувався своєрідним накладенням зах. категорій на незах. сусп.ва. Вчений пояснює це тим, що в зах. світі генерується домінантна частка компаративної думки, яка поступово з допомогою наук. та дослідн. праць, а також менталітету тих членів незах. сусп.ств, які вивчали на заході сусп. науки, переноситься на решту світу.

А.С. Романюк

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – стадія цивілізаційного розвитку людства, яка почалася в останні десятиріччя ХХ ст.; поняття, яке акцентує увагу на тій базовій якості, що виявляється в процесі переходу від індустр. сусп.ва до нового способу виробництва, заснованого на безпрецедентній ролі науки і техн. прогресу. Теорія постіндустріалізму базується на ідеї 3-х стадій цивілізац. розвитку людства (соц. прогресу): доіндустр. (аграрної), індустр. (промисл.-корпоративної) та постіндустр. (інтелект.-технологічної). У доіндустр. сусп-ві осн. виробн. ресурсом була сировина, базовим типом виробн. діяльності – добування, а соц. зв'язки спиралися на імітацію дій інших. В індустр. сусп-ві енергія стає осн. виробн. ресурсом, виготовлення – типом виробн. діяльності, а засвоєння знань і можливостей попередніх поколінь – базисом соц. зв'язків. П.с. характеризується так: інформація як осн. виробн. ресурс; послідовна обробка як домінуючий тип виробн. діяльності; інтерперсональні взаємодії комплексного характеру як

базис соц. зв'язків. Переходи від однієї стадії до ін. не супроводжується революц. вибухом. Теорія П.с. сформувалася наприк. 60-х – на поч. 70-х рр. ХХ ст., більшість фундаторів та прихильників цієї теорії є соціал-демократами, які спираються на принципи позитивізму у своїй науковій методології. Серед найвідоміших представників теорії П.с.: Д. Белл, З. Бжезінський, Г. Кан, А. Тоффлер, П. Дракер, Й. Масуда, А. Турен, Ф. Фукуяма та ін. Термін «постіндустріалізм» був запроваджений у наук. обіг ще у 1914 дослідником азійських країн У. Кумарасвами. Теоретик британ. ліберального соціалізму А. Пенті визначав у своїх працях (1917, 1922) П.с. як ідеальне сусп-во – таке, в якому будуть подолані вади індустріалізму. Професор Гарвардського ун-ту Д. Белл першим використав термін «П.с.» у сучас. розумінні у 1959 на Зальцбурзькому семінарі. Саме Д. Белл у своїх працях запропонував фундаментальне обґрунтування парадигми цієї теорії: 1) П.с. посилює роль науки й когнітивних цінностей як його осн. інституційної необхідності; 2) в економіці такого сусп-ва пріоритет переходить від виробництва товарів до виробництва послуг; 3) розширюється чисельність техн. інтелігенції внаслідок прискорення темпів технолог. прогресу; 4) новою віссю стратифікації (поряд з багатством та владою) стають знання; 5) змінюються характер та мотиви діяльності людини, що обумовлює модифікацію всієї соц. структури та значне підвищення якості життя. Серед теорій П.с. – концепції постекон. сусп-ва (акцент ставиться на аналізі екон. відносин), постмодернізму (увага зосереджується на дослідженні нових якостей людини, які визначатимуть фундаментальні властивості майбутнього сусп-ва та ґрунтуватимуться на пошуку постматеріальних цінностей) та інформ. сусп-ва (визнання вирішального значення і впливу новітніх інформ. технологій на розвиток сусп-ва). Усі ці концепції об'єднують такі твердження: у сусп-ві майбутнього в політ. сфері домінуватиме поліцентризм влади (кожна окрема особистість або об'єднання людей формуватимуть незалежні центри влади); найбільшими проблемами стають футурошоки, зумовлені неспроможністю людей адекватно відповісти на швидкі соц. трансформації; гол. проблемою стає узгодження соц. виборів у сусп-ві з метою більш свідомого ухвалення рішень; розвиток майбутнього сусп-ва пронизуватиме дух глобалізму.

Осн. фактором досягнення та збереження П.с. є високий освітній і культурний ценз громадян, на основі якого створюється могутній

науково-техн. потенціал сусп-ва, здатний вирішувати найнагальніші проблеми сою-годення. Існування П.с. стає можливим за умов розгортання світового інформ. поля та поєднання «формальної» і «неформальної» економіки. Поняття «П.с.» стосується змін у соц. структурі, способів перетворення екон. царини життя сусп-ва, нових співвідношень між наукою та технікою, між теорією і практикою. П.с. функціонує на основі принципу синергізму – гол. компонентами у ньому стають окремі громадяни, які об'єднуються на засадах самоорганізації. Зважаючи на дослідницький плюралізм щодо визначення П.с., слушно виокремити такі його характеристики: стан П.с. – «перманентна революція»; формування «суспільства дозвілля», де проблемою великих мас людей стає використання вільного часу; інноваційна діяльність як новий тип нац. господарства; соц.-екон. та соціокультурні зміни мають глобальний характер, а новітні технології стають інструментом таких змін. Нині полідисциплінарний концепт П.с. включає: 1) екон. та соц. теорії П.с. (К. Кларк, Ж. Фурастье, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, П. Дракер, Ф. Фукуяма); 2) теорії соціального капіталу та якості життя (Г. Бекер, Е. Фромм, Т. Шульц, Л. Туроу); 3) теорії міжнар. взаємодії (поділу праці) та торгівлі (Е.-Ф. Гекшер, Б.-Г. Олін, М. Портер); 4) теорії міжнар. конкурентоздатності країн (Г. Познер, Г. Верон, С. Лдьер, М. Портер); 5) теорії глобалізації світового госп-ва (гіперглобалізм Ф. Фукуями, С. Стрейнджа, Р. Райха; англобаліст. скепсис С. Гантінгтона, Л. Вайса, Дж. Стігліца; теорії трансформації Е. Гідденса, Дж. Розенау, М. Кастельса). Одним із найбільш дискусійних векторів розвитку концепту П.с. є трансгуманізм. Трансгуманізм виникає і розвивається у часи деконструкції людини і людського буття, коли сформувався особливий попит на перехідні моделі комунікації різного роду: соц., міжкульт., гендерної, генераційної, політ. тощо. Трансгуманізм наголошує на посиленні міжгенераційних розривів у всіх царинах життя П.с. Водночас у часи трансгуманізму прогрес стає неофіц. релігією та нові компетентності визначають перспективи особи відповідати вимогам прогресу. Формується запит на створення норм нової етики – етики трансгуманізму, в якій можливості фіз. покращення людини завдяки досягненням біо-технологій вступають у конфлікт з психолог. кризами сучасності (депресії, тривожність, депривація, брак відчуття спокою) та нормами традиції, моралі.

Лит.: Galbraith, J.K. The New Industrial State. London, (1967/1992); Brzezinsky, Zb. Between Two Ages: America's

Role in the Technotronic Era, New York, 1970; Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting, New York, 1973; Drucker, P.F. (1995). Post-Capitalist Society. New York, 1995; Schopenhauer, A. The World as Will and Representation, Volume 1. Cambridge, 2014; Федорова, Н.Є. Постіндустріалізм та його сутнісна характеристика. *Економічний вісник*. 2021. № 4.

С.С. Бульбенюк

ПОСТМОДЕРНІЗМ (Постмодерн) (лат. *post* – після, фр. *moderne* – новітній, сучасний) – термін, який позначає структурно подібні явища в сусп. житті та культурі сучас. розвинених країн; художній рух, який поєднує низку постнереалістичних художніх напрямів кін. ХХ ст. Термін «П.» з'являється в період 1-ї світової війни в праці Р. Панвіца «Криза європейської культури» (1917). У 1934 у своїй книжці «Антологія іспанської та латиноамериканської поезії» літературознавець Ф. де Оніс застосовує його для позначення реакції на модернізм. У 1947 А. Тойнбі в книжці «Осягнення історії» надає поняттю «П.» культурол. змісту: П. символізує кінець зах. панування в релігії та культурі. Постмодерніст. умонастрій несе на собі відбиток розчарування в ідеалах і цінностях Відродження та Просвітництва з їх вірою у прогрес, панування розуму, безмежність людських можливостей. Заг. для різних нац. варіантів П. можна вважати його ототожнення з ім'ям епохи «втомленої», «ентропійної» культури, позначеної есхатологічними настроями, естетичними мутаціями, дифузією великих стилів, змішанням художніх мов. Представниками П. декларується «нова філософія», яка, у принципі, заперечує можливість вірогідності та об'єктивності; такі поняття, як «справедливість» або «права» втрачають своє значення. Стан втрати ціннісних орієнтирів сприймається теоретиками П. позитивно. «Вічні цінності» – це тоталіт. та параноїдальні ідефікси, які перешкоджають творчій реалізації. Ідеалом постмодерністів є хаос, який Ж. Дельоз називає хаосмосом, первісний стан невпорядкованості, стан необмежених можливостей. У світі панують два творчі чинники: шизоїдний початок творчого становлення та параноїдальний початок задушливого порядку. При цьому постмодерністи утверджують ідею «смерті автора», слідом за М. Фуко та Р. Бартом. Будь-яка подоба порядку має потребу в негайній деконструкції – звільненні змісту шляхом інверсії базових ідеол. понять, якими наповнена вся культура. Популярності термін «П.» набув завдяки Ч. Дженксу. У книжці «Мова архітектури постмодернізму» він відзначав, що хоча саме це слово й засто-

свувалося у амер. літ. критиці 70-х рр. XX ст. для позначення ультрамодерністських літ. експериментів, автор додав йому принципово ін. змісту. П. означав відхід від екстремізму та нігілізму неоавангарду, часткове повернення до традицій, акцент на комунікативній ролі архітектури. Обґрунтовуючи свій антираціоналізм, антифункціоналізм та антиконструктивізм у підході до архітектури, Ч. Дженкс наполягав на приматі в ній створення естетизованого артефакту.

На сучас. етапі П. є багатозначним та динамічно рухливим залежно від істор., соц. та нац. контексту комплексом філос., епістемол., науково-теор. та емоційно-естет. уявлень. Насамперед П. виступає як характеристика певного менталітету, специф. способу світосприйняття, світовідчуття та оцінки як пізнавальних можливостей людини, так і її місця та ролі у навколиш. світі. П. пройшов довгу фазу первинного латентного формоутворення, яка датується приблизно з кін. Другої світової війни (у сферах мистецтва: літературі, музиці, живописі, архітектурі та ін.), і лише з поч. 80-х рр. XX ст. був усвідомлений як загальноестет. феномен зах. культури та підданий теор. рефлексії як специф. явище у філософії, естетиці та літ. критиці. У працях теоретиків П. (Ж. Ф. Ліотар, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, М. Фуко, Р. Барт, Ж. Бодрійяр та ін.) були розпочаті спроби синтезувати загальнофілос. концепції постструктуралізму із практикою деконструктивізму. П. синтезував теорію постструктуралізму, практику літературно-крит. аналізу деконструктивізму і художню практику сучас. мистецтва, спробував дати цьому пояснення як «новому баченню світу». Для того щоб об'єднати численні компоненти в одну велику течію, потрібно було знайти єдину методол. основу та однакові засоби аналізу. Під «подвійним кодуванням» дослідники розуміють властиве П. постпародійне зіставлення двох (або більше) «текстуальних світів», тобто різних способів семіотичного кодування естет. систем. Розглянутий у такому плані П. виступає одночасно й як продовження практики модернізму, і як його подолання, оскільки він «іронічно переборює» стилістику свого попередника (подвійний код).

Останнім часом у соціально-гуманіт. науках починає домінувати тенденція до гранично широкого розуміння терміна «П.» і визнання того, що його «варто вживати не як історико-літературне або теоретико-архітектурне, а як всесвітньо-історичне поняття» (Г. Кюнг). Водночас на сучас. етапі утвердилася точка зору, відповідно до якої П. – «епоха не стільки

в розвитку соціальної реальності, скільки свідомості» (З. Бауман). Сучас. культура рефлексивно осмислює себе як П., тобто постсучасність, як процесуальність, що розгортається «після часу» — у ситуації «здійсненності» та «закінчення» історії. Аналогічно цьому, сучас. філософія конститує себе не лише як постсучасна (власне post-modernism), а й як постфілософія, яка припускає відмову від традиц. для філософії проблемних полів, поняттєво-категоріального апарату та класич. семантико-аксіол. пріоритетів. Відмова від раціоналізму й освячених традицією та релігією віри у загальновизнані авторитети, сумнів у вірогідності наук, пізнання, тобто картини світу, заснованої на даних природн. наук, приводить постмодерністів до епістемол. непевності, переконання, що найбільш адекватне осягнення дійсності доступно не природним і точним наукам або традиц. філософії, яка спирається на систематично формалізований поняттєвий апарат логіки з її суворими законами взаємних причин і наслідків, а інтуїтивному поетич. мисленню з його асоціативністю, образністю, метафоричністю та миттєвими одкровеннями інсайту. Причому ця точка зору отримала поширення не лише серед представників гуманіт., а також і природ. наук: фізики, хімії, біології й т. ін. Це специф. бачення світу як хаосу, позбавленого причинно-наслідкових зв'язків та ціннісних орієнтирів, світу децентрованого, який розкривається свідомості лише у вигляді ієрархічно неупорядкованих фрагментів, отримало визначення постмодерніст. чуттєвості. Практично всі теоретики П. зазначають значення, яке мала для становлення їх концепцій праця Ж.Ф. Ліотара «Стан постмодерну». Точка зору Ж.Ф. Ліотара полягає в тому, що якщо все спростити до межі, то під П. розуміється недовіра до «метаоповідань». Як метаоповідання він позначає всі ті «пояснювальні системи», які, на його думку, організують бурж. сусп-во та слугують для нього засобом самовиправдання: релігію, історію, науку, психологію, мистецтво (інакше кажучи, будь-яке «знання»). З погляду Ж.Ф. Ліотара, нині ми є свідками розщеплення «великих історій» і появи великої кількості більш простих, дрібних, локальних «історій-оповідань». Зміст цих «україн парадоксальних» за своєю природою переказів – не узаконити, не легітимізувати знання, а «драматизувати наше розуміння кризи». У проблемному полі П. особливе місце посідає проблема його співвідношення з такими культ. феноменами, як класика та модернізм у соц. та політ. сферах. Утримуючи дистан-

цію від класичних презумпцій філософствування, П., разом з тим, конститує особл. (та, ймовірно, єдино можливий) спосіб презентованості змісту культ. традиції в духовному просторі сучасності, зрозуміло як «постмодерн»). У заг. контексті постмодерніст. перевідкриття часу, який констатував тотальне потрапляння будь-якого наявного стану культури під «владу минулого», так само як і у текстологічному контексті постмодерніст. концепції інтертекстуальності, відповідно до якої продукт творчості може бути інтерпретований не як оригінальний доробок, а як конструкція цитат, можна говорити про те, що П. задає новий обрій представленості в сучас. політиці ідей та текстів класич. традиції.

О.А. Третьяк

ПОСТНОРМАЛЬНОСТЬ (постнормальний час, англ. *postnormal times*, PNT) – перехідний період у розвитку люд. цивілізації, для якого характерне одночасне загострення багатьох проблем і криз, зумовлене невідповідністю наскокиш. реальності базових наук. і світоглядних теорій і моделей. Теорія PNT розроблена визначним брит.-пакистан. науковцем, мислителем і культурним критиком Зіяутдіном Сардаром. Її основи викладені у низці статей, опублікованих в авторитетному рецензованому журналі «Futures» починаючи з 2010. Ключовою організацією, що розвиває теорію PNT, є розташований у Лондоні Центр постнормальної політики та футурології, засновником якого є З. Сардар. Навесні 2022 після початку повномасштабного рос. вторгнення в Україну Центр започаткував спец. проєкт для висвітлення рос. агресії та дослідження пов'язаних з нею постнормальних процесів.

На думку З. Сардара, трьома гол. ознаками і чинниками PNT є складність, хаос та суперечності (т. з. 3С – від англ. *complexity, chaos, contradictions*). З-поміж них ключове значення має складність – процеси і явища у сучас. сусп-ві настільки ускладнилися, що намагання їх контролювати призводять до протилежного результату. Побудова навіть теорет. моделі цих процесів і явищ, вже не говорячи про середовище, у якому вони існують і з яким взаємодіють, пов'язана з надмірними спрощеннями, які істотно спотворюють картину. Як наслідок, накопичується велика кількість помилок і неточностей, внаслідок яких керівна система дедалі більше віддаляється від дійсності та продукує хибні вказівки та рекомендації. Неможливість охопити надскладний світ, що включає величезну кількість елементів і зв'язків між

ними, породжує хаос, у якому нормою є постійне прискорення, спрогнозувати будь-що майже неможливо, а невеликі зміни можуть спричинити масштабні наслідки. З-поміж ін., яскравим прикладом хаотичних процесів постнормальності З. Сардар вважає і Помаранчеву революцію в Україні 2004.

Із зазначеними чинниками пов'язані чотири ключові характеристики PNT – швидкість, поширення, масштабованість та одночасність (т. з. 4S – від англ. *speed, scope, scale, simultaneity*). Яскравою ознакою кількох остан. десятиліть є постійне пришвидшення різних процесів, що позначається практично на усіх аспектах життя людини і сусп-ва. Дедалі більша кількість подій має транскордон. чи міжнар. характер, і те, що відбувається в одному місці, може мати наслідки для ін., яке віддалене в просторі на тисячі кілометрів. Масштабованість означає, що події локального рівня можуть набути глобального значення, і навпаки – глобальні явища (зміна клімату, пандемії, тероризм, упровадження нових технологій) можуть вмити змінити життя звичайних людей на низинному рівні. Велика кількість проблем і суперечностей у різних сферах виникли і загострилися практично одночасно, що дуже ускладнює визначення стратегії боротьби з цими проблемами і ухвалення адекватних рішень. Одна з гол. суперечностей сучасних PNT пов'язана зі знаннями: попри те, що кількість знань примножується великими темпами, чимдалі очевиднішим стає наше незнання багатьох потрібних речей. Таким чином, попри весь величезний наук.-техн. потенціал, який за минулі століття накопичила сучас. цивілізація, перед обличчям шторму PNT люди (як широкі маси населення, так і експерти, інтелектуали та сусп. лідери) почуваються дедалі більш безпомічними. В умовах хаосу, нерозуміння та непевності наростає паніка, яку своїми діями спричиняють самі ж люди, тим самим примножуючи хаос, непевність і суперечності.

Зі свого боку, керівна система, що здійснює управління політикою та економікою, схильна запліщувати очі на фундаментальні проблеми і суперечності та вкладати ресурси у конструювання штучно створеної нормальності (англ. *manufactured normalcy*). У декораціях такої нормальності можна і далі покладатися на підхід «бізнес як завжди», проте це зовсім не вирішує проблем і суперечностей, а радше навпаки. В результаті їх крайнього загострення стається постнормальний вибух, коли всі декорації нормальності падають і система стає цілковито постнормальною.

Для кращого розуміння процесів PNT використовують три символічні фігури – чорного лебедя, чорного слона та чорних медуз. Чорний лебідь, як і в одноймен. творі автора цієї теорії Насіма Ніколаса Талеба, позначає несподівані та непрогнозовані події, які мають значні наслідки. Чорний слон, на зразок великого слона в кімнаті, це нібито очевидна подія, яку неважко спрогнозувати, але яка все ж виявляється несподіванкою для експертів чи широкого загалу через те, що більшість звикла її ігнорувати. Прикладом чорного слона можна вважати рос. агресію щодо України. Чорні медузи – це несподіване різке групування і концентрація несуттєвих чинників, в результаті чого їхня значущість радикально зростає.

Впливовість теорії PNT суттєво зросла після початку пандемії Covid-19, яку в наук. статтях позначали словами «ідеальний постнормальний шторм». У теперіш. час ця теорія може бути корисною для пояснення причин і коренів багатьох сучас. проблем, включаючи дедалі меншу ефективність звичних для минулого підходів і методів. Вона допомагає по-новому оцінити ситуацію у багатьох сферах та запропонувати нетривіальні рішення. Теорія PNT вчергове привертає увагу до фундамент. суперечностей, які характерні для сучас. політики, та застерігає від їх ігнорування. Водночас вона вказує на помилковість уявлення про те, що глобальні проблеми можна вирішити через концентрацію ресурсів і влади чи за допомогою раціональнішого й більш науково-обґрунтованого менеджменту. На думку Сардара, постнормальність неможливо контролювати чи управляти нею. Її можна лише перейти, опираючись на краще розуміння реальності, винахідливість та здатність змінюватися.

Лім.: Sardar, Z. Welcome to Postnormal Times. *Futures*, 2010. 42; Sardar, Z. Postnormal Times Revisited. *Futures*, 2015. 67; Jones, C., del Pino, J.S., Mayo, L. The perfect postnormal storm: COVID-19 chronicles (2020 edition). *World Futures Review*, 2021. 13.2; Sukhorolskyi, P. Postnormal Ukraine. *Critical Muslim* 42: Liberty. London, 2022.

П.М. Сухорольський

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ – комплекс природних, непорушних свобод і юрид. можливостей, що обумовлені фактом існування людини в цивілізованому сусп-ві; іманентні можливості людини поводитись відповідно до своїх свідомих волевиявлень та робити все, що не заборонено законом і не завдає не виправдані шкоди правам і свободі ін. людей.

Людина від народження отримує певні невід’ємні загально визнані права, які іменуються природ. правами (право на життя, волю, свободу думки, право людської гідності тощо). Такі права засновуються на принципі природ. рівності людей та мають універс. і невідчужуваний характер.

П.іс.л. та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Здійснення осн. прав, свобод і виконання обов’язків гарантується д-вою всією сукупністю матер., політ., ідеол. і юрид. засобів.

Система П.іс.л. за чинним законодавством України включає в себе особисті, еколог., природоресурсні, гуманіт., екон., соціальні та громадянсько-політ. П.іс.л., а також правозахисні права і можливості громадян.

Особисті П.іс.л. – права людини, що за своїм сенсом є правовою основою можливостей фіз., духовного та інтелект. розвитку людини. До особистих П.іс.л. відносяться: право на життя та захист людяності, право на волю, свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла, повага до гідності та право на честь, свобода думки, слова, світогляду і віросповідання, право на невтручання в приватне життя, таємниця листування, телефон. переговорів, телеграф. та ін. кореспонденції (ст. 3, 21, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35 Конституції України).

Екологічні права – права людини на безпечне екол. середовище. Це право на чисте довкілля, свіже та чисте повітря, незабруднену землю, якісну воду та якісні продукти харчування. Кожен має право на безпечне для життя і здоров’я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Природоресурсні права – права людини користуватися спільною власністю народу на землю, надра, водні та природні ресурси, багатствами рослин., тварин. та рибного світу відповідно до констит. норм та галузевого законодавства України. Природоресурсні права людини, основу яких створюють норми Конституції України («Кожний громадянин має право користуватися природними об’єктами права власності народу відповідно до закону», ст. 13 Конституції України), знаходять розкриття в Земельному, Водному та Лісовому кодексах, окремих законах України, зокрема «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про мисливське господарство та полювання», «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів». У Кодексі України «Про надра» закріплено правило: «Надра є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування».

Гуманітарні права – можливості для людини збереження і розвитку своїх духовних інтересів і здібностей, індивід. образу та нац. самобутності, доступу до освіти, духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі в їх подальшому розвитку, право на людяність та захист в умовах гуманіт. катастроф (ст. 53, 54 Конституції України).

Економічні права – можливості людини здобувати своєю працею та наданим доступом до природних багатств засоби для гідного існування, реалізувати свої знання та здібності, беручи участь у виробництві матер. цінностей та ін. благ. Екон. права людини закріплені в нормах Конституції України (ст. 41–45).

Соціальні права – можливості людини і громадянина щодо забезпечення належних умов життя та соц. захисту, які закріплені у ст. 46–49, 51, 52 Конституції України.

Громадянські та політичні права – можливості здійснення народовладдя, доступу до участі в управлінні державою та в політ. і соц. житті, формуванні політики, стратегії та концепцій розвитку д-ви, створенні таких взаємовідносин людини, влади і громадян. сусп-ва, при яких чинні гілки влади та їх інституції виражають інтереси людини і громадян. сусп-ва. Громадян.-політ. права реалізуються через систему окремих прав людини, зокрема, право людини на свободу думки, слова (цензура заборонена законом); право людини і громадянина брати участь у громад. і держ. житті, брати участь у всеукраїнському та місц. референдумах, вільно обирати і бути обраним, право мирно збиратися без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, право направляти звернення або особисто звертатись до органів влади і місц. самоврядування та посадових осіб, право на інформацію (ст. 5, 15, 25, 26, 34, 36–40 Конституції України).

Правозахисні права і можливості – право на правничу допомогу та захист, право на необхідну оборону та будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої П.і.с.л. від порушень і протиправних посягань, право на судовий захист, реабілітацію та право на захист П.і.с.л. в Європейському суді з прав людини.

Європейською конвенцією з прав людини, ратифікованою Україною Законом України від 17.VII.1997 (*Офіційний вісник України*. 1998. № 13), створено Європейський суд з прав людини (м. Страсбург, Франція). Звернення до Європейського суду з прав людини допускається, якщо вичерпані всі можливості нац. засобів правового захисту.

Забезпечення захисту П.і.с.л. означає здійснення д-вою своєї діяльності в таких порядку, формі та режимі, при яких втручання в гарантовані законом П.і.с.л. зовсім не мало б місця, або здійснювалося б лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої необхідності, коли ін. засобами вирішити завдання правосуддя неможливо, а кожна людина має поважати П.і.с.л. ін. та реалізовувати свої права і свободи без завдання невинуватим шкоди П.і.с.л. ін. людей і сусп-ву.

Система гарантій П.і.с.л. включає такі концепти: юрид. визначення самих П.і.с.л.; недопустимість звуження чинних П.і.с.л. як за обсягом, так і за змістом; визначення процедури їх реалізації; належне оприлюднення та ознайомлення людини з гарантованими їй П.і.с.л. та порядком їх реалізації; надання реальної можливості людині для самореалізації; покладання обов'язку на владу і громадян утримуватись від порушень П.і.с.л.; покладання обов'язку на владу здійснення заходів попередження порушень П.і.с.л.; захист прав і свобод – встановлення перешкод, які б виключали їх порушення; відновлення порушених П.і.с.л. та відшкодування завданої шкоди. П.і.с.л. та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Здійснення осн. прав, свобод і виконання обов'язків гарантується д-вою, всією сукупністю матер., політ., ідеолог. і юрид. засобів.

Лит.: Туниця Ю. Екологічна конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми. Л., 2002; Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підруч.. К., 2008; Ломжець Ю.В. Права людини та їх захист у сучасних реаліях: навч. посіб. К., 2020; Тертишник В.М. Права і свободи людини. К., 2022; Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародне право прав людини: підруч. К., 2023.

В.М. Тертишник

ПРА́ВО – система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою. Має ключове значення у регулюванні правопорядку на нац. і міжнар. рівнях.

Історія розвитку П. тісно пов'язана з виникненням і розвитком д-ви. В родовому сусп-ві взаємини людей регулювалися гол. чином звичаями. З утворенням держав виникла необхідність у державно-владному регулюванні сусп. відносин за допомогою П. Спочатку роль держ. влади зводилася переважно до санкціонування звичаїв (звичаєве право), надання загальнообов'язк. характеру певним реліг. нормам тощо. Але поступово правотворча діяльність стає монополією д-ви в особі її спец. законод. органів та судів (прецедентне право).

Д-ва відіграє особливу конститутивну роль щодо П., бо тільки вона здатна забезпечити загальнообов'язковість соц. норм у масштабах усього сусп-ва. Саме в цьому полягає гол. відмінність П. від норм моралі та ін. неправових норм, які не забезпечуються засобами держ. примусу. Специф. формою виявлення П. є законодавство. Але воно не збігається з П. як за обсягом регульованих ним сусп. відносин, так і за внутр. структурою. На відміну від П., яке є сукупністю правових норм, законодавство – це сукупність законод. актів. Відповідно П. співвідноситься із законодавством як зміст і форма.

Сутність П. визначається характером соц.-екон. ладу і політ. структури д-ви. На його розвиток впливають також панівна ідеологія, традиції тощо. Змістоутворювальні фактори трансформуються у П. через волю соц. груп, класів чи народу загалом. Основу такої волі становить загальнонар. чи груповий інтерес. Уособлена в П. воля є тією його властивістю, що визначає усі ін. риси П. та його заг. зміст. П. – один з гол. засобів організованості й порядку в сусп-ві. Крім того, П. істотно впливає на сам характер сусп. розвитку. Рівень такого впливу залежить від ступеня уособлення у П. дем. ідей справедливості й свободи людини, її природ. прав, узгодженості П. із соц. прогресом. З цим пов'язана прогресивна чи консервативна роль П. в сусп-ві. П. регламентується широка сфера сусп. життя. Зокрема, визначається держ. і сусп. устрій тієї чи ін. країни, регулюються політ., екон., соціальні та ін. сусп. відносини, регламентується міжнар. діяльність держав тощо. П. – складна соціальна система. Її складовими є галузі П., правові інститути тощо. Галузі П. поділяються на традиційні (цивільне П., кримінальне П., адміністративне П.) та комплексні (господарське П., екологічне П.). Особливе місце належить міжнародному П., джерелами якого є не внутр. законодавство, а міжнар. договори та угоди, якими регулюються відносини між д-вами. Нац. законодавство має узгоджуватися з нормами і принципами міжнар. П. Осн. принципами системи П. є: демократизм і гуманізм; динамізм, поєднаний з необхідною стабільністю; наукова обґрунтованість; рівність громадян перед законом; взаємна відповідальність д-ви та особи; верховенство П.; гарантування д-вою правових приписів.

З П. пов'язана особл. форма сусп. свідомості – правосвідомість, рівень якої, у свою чергу, зумовлений рівнем правової культури населення. На відміну від об'єктивного розуміння П. як системи загальнообов'яз-

кових норм, термін «П.» застосовується і в значенні суб'єktiv. прав особи, закріплених у конституціях та ін. актах нац. законодавства і міжнар.-правових актах (П. людини на життя, П. на працю, П. на відпочинок, П. на освіту тощо).

Лит.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К., 1994; Котюк В.О. Теорія права. К., 1996; Рікер П. Право і справедливість. К., 2002; Оніщенко Н.М. Система права як юридична основа правової системи. *Правова держава*. 2002. Вип. 13; Риженко Ю.М. Система права та система законодавства: проблеми співвідношення. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. 2008. Вип. 42; Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: моногр. К., 2008; Загальна теорія права: підручник / Петришин О.В. та ін.; за ред. Петришина О.В. Х., 2020.

Ю.С. Шемшученко

ПРАВОВА БЕЗПЕКА – спроможність суб'єktiv. права забезпечити життєво важливі інтереси особи, сусп-ва і держави шляхом встановлення соціальних відносин, захищених сукупністю здійснюваних у правовій системі заходів, засобів і способів правового регулювання.

Для особи її життєво важл. інтересами є основоположні права і свободи, її життя і гідність, безпечні умови життєдіяльності тощо, які напрацьовані міжнар. правом (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права тощо) і які знайшли своє відображення в Конституції України.

Для сусп-ва його життєво важл. інтересами є: 1) дем. цінності, тобто можливість за допомогою права визначати свої політ., екон., соц. та культурні системи; 2) правове забезпечення та активна участь у вирішенні питань, що стосуються життя у всій різноманітності його вимірів, добробуту та умов для свого сталого розвитку.

Для д-ви її життєво важл. інтересами є: 1) правове врегулювання та захищеність констит. ладу, суверенітету, тер. цілісності та недоторканності від наявних та імовірних загроз; 2) убезпечення її території, навколиш. природ. середовища від надзвичайних ситуацій, а також досягнення стабільності правової системи шляхом формалізації та життєздатності правових норм, здатних забезпечувати її належне функціонування і визначати напрям подальшого розвитку д-ви.

П.б. покликана забезпечити захищеність нац. інтересів, які відбиваються в процесі правового регулювання сусп. відносин, опосередкувати всі види безпеки. Визначальна роль П.б.

опосередковується роллю права в регулюванні сусп. відносин у різних сферах. За допомогою права усуваються загрози, спрямовані на будь-які обмеження. Отже, забезпечення всіх ін. видів безпеки за допомогою права свідчить про необхідність всебіч. охорони самого права, яке виступає гарантом безпеки в рамках чинної правової системи.

Суб'єктами забезпечення П.б. в державі є органи публічної влади – парламент, органи держ. викон. влади, Президент України, органи місц. самоврядування, ін. держ. органи, наділені дискретними повноваженнями для здійснення зазначеного.

Для ефект. і дієвого забезпечення П.б. важл. значення набуває знання факторів негатив. впливу та їх відстеження, що дає змогу своєчасно вжити необхідних заходів для їх мінімізації. Як показує практика, існує значна кількість факторів, які суттєво впливають на саме право, на його якісні та сутнісні характеристики. Тому існує об'єктивна необхідність в усуненні стану незахищеності системи права.

Механізм захисту життєво важл. інтересів об'єктів П.б. має формуватися шляхом копіткої наук., законотворчої, просвітницької, правозастосовної, організац. роботи. Імплементація міжнар. правових норм має бути гармонійно вплетена в нац. правову матерію шляхом послідовного утворення необхідних соц.-екон., психол., правових та ін. базових передумов щодо удосконалення правових механізмів, з одночасним урахуванням особливостей нац. правової системи, рівня розвитку соц. ін-тів, правосвідомості тощо.

Літ.: Добродумов П.О. Правова безпека як складова національної безпеки. *Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання*. К., 2005; Корж І.Ф. Політична корупція та правова безпека України. *Право України*, 2009. № 6; Лобода А.М. Місце правової безпеки в системі національної безпеки. *Актуальні проблеми юридичної науки*. Хмельницький, 2009. ч. 1.

І.Ф. Корж

ПРАВОВА ДЕМОКРАТІЯ – модель держ.-сусп. устрою, згідно якої: 1) засади функціонування державності ґрунтуються на стійкій соц.-політ. згоді соціуму і влади, що передбачає правління більшості при забезпеченні прав меншості; 2) право системно забезпечує регулювання взаємодії суб'єктів політики та рівність усіх членів сусп.-ва перед законом (верховенство права). Правова демократія мінімізує гол. суперечність демократії між ідеєю повновладдя народу і неможливістю її всеосяжного втілення.

До основоположних принципів П.д. належать: раціональна вмотивованість і пов'язаність із широким соц.-політ. дискурсом усіх законодавчих рішень; досягнення соц.-політ. справедливості, формальної рівності та свободи у діях влади і соціуму; забезпечення умов широкої політ. участі на дем. основі для всіх верств населення; узгодження правової, політ. і соц. складових як засобу зближення інтересів соціуму і влади; подолання юрид. формалізму в процесі реалізації законодавства і недопустимість існування неправових законів; мінімізація розриву між правом і соц. реальністю на основі процедурної демократії і втілення європ. стандартів; підвищення ефект. держ. управління за допомогою рекрутування кращих представників сусп.-ва на основі конкурсного відбору.

П.В. Мироненко

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – тип держави, влада якого базується на праві, обмежується за допомогою права та здійснюється у правових формах. Це макросоціальний механізм управління життєдіяльністю сусп.-ва, що дає змогу системі права надійно захищати громадян, їх життя, свободу, власність та особистий простір від будь-яких форм свавілля. П.д. як внутр. збалансована соц. система передбачає пріоритет права над владою. Виважені правові обмеження блокують ймовірність свавілля влади, перешкоджають спробам управлінського апарату здійснювати владні функції всупереч інтересам громадян. сусп.-ва, не дають можливості втручатися у приватне життя законослухняних громадян, змушують зважати на принцип недоторканності права і свободи особистості.

Поняття «П.д.» виникло на межі XVIII–XIX ст. як своєрідна програма обмеження держ. домагань. Однак сама ця ідея та відповідні їй інститути з'явилися в більш ранній період історії європ. права. Принцип П.д. зобов'язує формувати все сусп. та держ. життя, керуючись критеріями права як особл. чинника порядку. У континент. Європі домінує нім. конструкція П.д., що базується на раціоналістичній філософ. традиції І. Канта і Г. Гегеля. Концепція П.д. покликана утвердити автономію особистості, тобто визначити сферу прояву свободи людини, втручання д-ви в яку визнавалося б не лише недоцільним, а й протизаконним. Цей принцип має подвійну мету: однаково обмежувати та забезпечувати діяльність д-ви, і у такий спосіб гарантувати гідність людини, її свободу, справедливість та правову захищеність як

у відносинах з держ. владою, так і між індивідами.

Формування і в кінц. підсумку завершення створення П.д. пов'язуються з максим. забезпеченням прав і свобод людини, відповідальністю д-ви перед громадянином і громадянина перед д-вою, з піднесенням авторитету закону та суворим його дотриманням усіма держ. органами, громад. орг-ціями, колективами та громадянами, з ефект. роботою правоохоронних органів.

Правовою у формальному сенсі є така д-ва, яка визнає як свої неодмінні особливості та інститути поділ влади, незалежність суду, законність управління, правовий захист громадян від порушення їх прав держ. владою та відшкодування збитків, завданих їм держ. установами.

Природні права людини на життя, свободу, на власність, прагнення щастя належать особі від народження й є самоочевидними апіорними істинами. У П.д. вони знаходять своє вираження у конституції. Відносини д-ви та громадянина будуються на твердих засадах права та виступають як публічно-правові зв'язки, що передбачають взаємну відповідальність.

Серед ін. важл. ознак П.д. можна навести: наявність розвиненого громадян. сусп-ва; створення ін-тів політ. демократії, що перешкоджають зосередженню влади в руках однієї особи чи органу; верховенство та правова дія констит. закону; роль суду як одного із засобів забезпечення правової державності; відповідність законів праву; правова організація системи держ. влади тощо.

Різновидом теорії П.д. є концепція верховенства права (правовладдя), що склалася в осн. в рамках ліберальної парадигми, властивої насамперед англосаксон. правополітичній традиції.

П.д. сприймає окремого громадянина як конкретну індивідуальність та презюмує гідність людини. Правова державність об'єктивно передбачає автономність та політ. свободу індивіда, віддаючи пріоритет у сусп. та держ. справах правовим та соц. цілям особистості. П.д. вимагає наявності конституції, оформленої у вигляді нормативного документа, яка зобов'язує держ. владу діяти на основі встановленого нею порядку.

Правовладдя пов'язане з проблемою суверенітету, оскільки суверенітет передбачає правову організацію верховної держ. влади, юрид. процедуру її здійснення, принципи взаємин особистості та влади. Діяльність д-ви як юридично організованого сусп. цілого має здійснюватися лише у правових фор-

мах та відповідно до права. Це має наслідком і обмеження влади, і порядок її здійснення на основі поділу (на законодавчу, виконавчу та судову) та в режимі балансування (система стримувань і противаг).

Закон у П.д. є не просто продуктом держ. волі, а реалізацією правової ідеї, сформованої правосвідомістю індивідів, з якими д-ва перебуває в публічно-правових відносинах. Конституція П.д. прагне намітити шляхи та межі розвитку життя сусп-ва, а не запровадити нормативно новий абсолютизм певних цінностей. Така конституція є джерелом нац. права найвищого рангу, але життя відповідно до конституції не зводиться лише до її формального виконання.

Для формування П.д. потрібен високий рівень заг. культури взагалі та правової зокрема. Культура як напрацьована людством сума духовних і матеріальних цінностей впливає на характер політ. ін-тів. Вона ґрунтується на принципах вільної особистості, автономії її від влади. Для формування П.д. слід прагнути такої якості сусп-ва, коли законотворча поведінка стає стійкою, масовою, типовою і стереотипною, коли вона реалізовуватиметься на підсвідомому рівні.

П.д. передбачає і певний рівень індивід. та сусп. моральності. П.д. ґрунтується на праві, яке об'єктивно потребує морального обґрунтування. Право регулює в повному обсязі не всі сусп. відносини, а лише ті, які мають найбільшу сусп. значимість. Ніші, вільні від правового опосередкування, займають ін. соц. регулятори, насамперед моральні норми. Великі проблеми виникають у тому сусп-ві, де в праві та моральності бачать лише перепони. Зміцнюючи моральність, сусп-во зміцнює право й навпаки. Тільки так можна скоротити шлях до П.д.

П.д. потребує потужного екон. базису, високих стандартів життя та домінування середнього класу у соц. структурі сусп-ва. Влада при цьому існує на гроші платників податків, які у зв'язку з цим висувають до неї обґрунтовані претензії у разі будь-яких порушень. Формування П.д. можливе лише за наявності ринкової багатокладної економіки.

Розвинене громадян. сусп-во і П.д. формуються за умови орієнтації на соц. справедливість, звільнену від крайнощів егалітаризму. У сучас. значенні цього слова П.д. неодмінно має бути соціальною, що передбачає досить високий рівень життя. Там, де людині не забезпечено право на гідне існування, немає і не може бути П.д.

Держава має встановити цивілізовані основи конкуренції між індивідами та соц. спіль-

нотами. Правову основу громадян. сусп-ва становить формула: «все, що не заборонено законом, дозволено». Право в громадян. сусп-ві не є волею тих, хто має екон. та політ. монополію, а служить мірою свободи, нормативами рівності та справедливості, компромісом соц. верств.

П.д. можлива лише за наявності розвиненого громадян. сусп-ва, і, навпаки, громадян. сусп-ву іманентно властива правова форма владарювання, заснована на пануванні права, поділі влади та реальному забезпеченні прав і свобод людини.

Лит.: Кістяківський Б. Держава і особистість. *Б. Кістяківський*. Вибране / пер. з рос. Л.Г. Малишевської; упор., передм. і прим. Л.П. Депенчук. К., 1996; Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації. К., 2007; Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наук. записки*. Т. 64. 2007. № 3-9; Юридичні науки; Принцип правної держави: конституційно-правні та адміністративно-правні аспекти / Катерина Собота; [пер. з нім. Г.Рижков, О.Блашук, К.Татарчук]; відп. ред. О. Сироїд. К., 2013.

А.А. Єзеров

ПРАВОВА ПОЛІТИКА – науково обґрунтована, послідовна і системна діяльність органів держави та інститутів громадян. сусп-ва щодо створення ефект. механізму правового регулювання, сукупність юрид. засобів для досягнення таких цілей, як найповніше забезпечення прав і свобод особи та громадянина, формування правової державності та високої правової культури особи та сусп-ва. Ця категорія віддзеркалює багатоманітну реальність: процеси оптимізації правового регулювання, шляхи правового розвитку сусп-ва, способи побудови його правової системи. Проблема П.п. у теорет. плані перебуває на рівні *de lege ferenda* (лат. – з точки зору законодавчого припущення). Проблемними залишаються саме поняття «П.п.», її зміст, місце у системі ін. видів політики. Теорет. засади П.п. закладені в працях науковців XIX – поч. XX ст. – Л.Й. Петражицького, Г.Ф. Шершеневича, М.С. Грушевського та ін.

П.п. – це діяльність, спрямована на підвищення якості правового життя сусп-ва, а отже й на найповніше забезпечення прав і свобод людини і громадянина, на удосконалення права, на прогресивну зміну правової системи тощо. Призначення П.п. – слугувати засобом розумної і ефект. організації правового життя сусп-ва, інструментом правового прогресу, його втілення із теорії в реальність. П.п. також розглядають як діяльність, що виражає ставлення суб'єктів правотворення

і правозастосування до найважл. проблем розвитку правового життя сусп-ва, оновлення його найважл. сегментів. Приміром, ставлення до чинної Конституції та перспектив внесення до неї змін, проведення виборів та застосування ін. форм безпосередньої демократії, до судової реформи, адмін. реформи, змін до процесуального законодавства тощо. За тими чи ін. прийнятими рішеннями можна визначити пріоритети щодо формування і реалізації П.п., отже її можна сприймати як засіб юрид. легітимації, закріплення і здійснення політ. курсу країни, волі її офіц. лідерів і владних структур.

П.п. здійснюється у всіх сферах юриспруденції. Виділити відп. сфери детальніше можна виходячи з аналізу предметів відання відповідних комітетів ВР України. Так, згідно з додатком до Постанови Верховної Ради України від 29.VIII.2019 № 19-IX «Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання» предметами відання Комітету з питань правової політики та правосуддя були наступні: оцінка відповідності законопроектів та проектів ін. актів ВР України, Конституції України; стандарти нормотворчої діяльності та планування законодавчої діяльності ВР України; констит. законодавство; статус та організація діяльності політ. партій, громадських об'єднань; внесення змін до Конституції України; затвердження Конституції АР Крим та змін до Конституції АР Крим; організація та діяльність Конституційного Суду України; статус суддів Конституційного Суду України; констит. провадження; цив. законодавство; адмін. законодавство; цив., госп. та адмін. судочинство (процесуальне законодавство); судоустрій, статус суддів, статус органів суддівського врядування; забезпечення безпосередньої участі громадян у здійсненні правосуддя; кримін.-виконавче законодавство; організація і діяльність органів та установ виконання кримін. покарань та пробачії; засади організації виконання рішень Європейського суду з прав людини; виконання суд. рішень, організація та діяльність органів юстиції, викон. служби, суд. експертизи, нотаріату; законодавство з надання правової допомоги громадянам, регулювання організації та діяльності адвокатури; організація та діяльність міжнар. комерц. арбітражу, третейських судів, медіація.

Картина буде повнішою, якщо, крім Комітету правової політики, звернутися до предмету відання Комітету з питань правоохоронної діяльності. У цьому разі перелік сфер мож-

на доповнити такими: 1) формування стратегії функціонування правоохоронної системи України; кримін. законодавство; кримін. процесуальне законодавство; законодавство про адмін. правопорушення; організація та діяльність органів прокуратури, поліції, Національної гвардії, прикордонної служби, Державного бюро розслідувань, ін. правоохоронних органів; 2) оперативно-розшукова діяльність; організація та діяльність органів досудового розслідування; 3) протидія організованим злочинності і міжнар. злочинності, протидія кіберзлочинності; 4) протидія нелегальній (незаконній) міграції; запобігання злочинам та здійснення адмін. нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі; 5) організація охорони громад. безпеки і порядку; охоронна і детективна діяльність; обіг зброї у цив. обороті; держ. захист учасників кримін. судочинства та держ. захист суддів, працівників правоохоронних органів; соц. захист працівників правоохоронних органів та членів їх сімей; міжнар. співробітництво та координація з питань правоохоронної діяльності. Звісно, цей перелік не є вичерпним.

П.п. слугує засобом організації правового життя, виробляє стратегію і тактику правового розвитку сусп-ва, виступає однією з форм держ. політики, засобом юрид. легітимації офіц. політ. курсу країни.

Суб'єктами П.п. є органи держ. влади – глава держави, парламент, уряд, суди, органи місц. самоврядування – місц. ради, органи самоорганізації населення, ін-ти громадян. сусп-ва – політ. партії, громад. орг-ції, ун-ти тощо. П.п. буде ефект. лише у разі, якщо її формування і здійснення базуватиметься на вироблених теорією і практикою принципах: соц. обумовленості, наук. обґрунтованості, стабільності, демократичності, гуманності, справедливості, збалансованості публ. і приват. інтересів. Науковці пропонують виділяти такі специф. ознаки П.п.: 1) право і правова система є об'єктом П.п. і водночас засобом реалізації; 2) П.п. побудована на праві та пов'язана з правом, має численних суб'єктів свого формування; 3) здійснюється правовими методами; 4) спирається на примус; 5) є публічною, офіційною; 6) вирізняється нормат.-організац. засадами, регулює складні відносини між індивідом, сусп-вом і д-вою; 7) має різні рівні (міжнар., загальнодерж., регіон., локальний).

Здійснення ефект. П.п. на сучас. етапі розвитку укр. сусп-ва є однією з визначальних умов його подальшого дем. реформування, зміцнення в країні ін-тів правової держави, конкурентоспроможної ринкової економіки,

забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Літ.: Тацій В.Я. Проблеми формування правової політики в Україні. *Вісник АпрН України*, 1994. № 2; Селіванов В. Правова політика України. *Право України*, 2001. № 12; Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. *Право України*, 2001. № 8; Железняк Н.А. Поняття державної правової політики та її загальна характеристика. *Наук. записки КНЕУ. Юридичні науки*, 2003. Т. 21; Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: Кол. моногр. / за ред. І.О. Кресіної. К., 2006; Гусаров С. Конституція і проблеми правової політики. *Віче*, 2011. № 21; Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012) / за ред. О.М. Рудневої. К., 2013. А.А. Єзеров

ПРАВОВА ПОЛІТОЛОГІЯ – галузь політ. знання, що вивчає закономірності діяльності з управління сусп-вом на засадах права. У сучас. умовах об'єктивно зростає роль права і політики, їх взаємодії у різних поєднаннях та проявах, особл. в контексті глобальних викликів. Спільними завданнями політики і права є регулювання сусп. відносин, створення стабільних і сприятливих умов життєдіяльності людини і громадянина в державі. Поле їх дії та застосування при ретельному вивченні виявляється єдиним. Попри те, що політика більш динамічна, гнучка, а право більш консервативне, вони взаємозумовлені й потребують ретельного вивчення особливостей взаємозв'язку в кожному конкретному політико-правовому процесі. Діалектика взаємодії права і політики складна й суперечлива: з одного боку, вони перебувають у постійній боротьбі, а з ін. – доповнюють одне одного. Відносини права і політики в державі двосторонні: з одного боку, д-ва створює систему права, зумовлюючи її публічний, загальнообов'язковий характер, оскільки правопорушення потребують заходів держ. впливу і примусу; з ін. – сама д-ва утверджується своєю політикою і забезпечується правом. В умовах формування правової д-ви політика і право як регулятивні системи взаємодіють у досягненні спільних цілей і цінностей. Такою метою й цінністю постає справедливе сусп-во. І в цій точці тісно поєднані політика і право. Ця цінність, орієнтир руху задає алгоритм прогресу науки, що вивчає політику через право, а право – через його сусп.-політ. ефективність. Такою наукою, або науковим напрямом, є П.п.

П.п. як галузь науки охоплює досить широке коло питань держ.-правового будівництва, а її особливість полягає у тому, що вона орі-

ентується на дослідження політ. складової права, вивчаючи соц.-політ. умови його реалізації, вплив політ. явищ і процесів на його функціонування. Тобто її цікавить право не як сукупність певних норм, їх природа і характер, а насамперед політ. обумовленість права всією системою сусп.-політ. чинників, механізм його дії та ефективність у регулюванні політ. відносин.

П.п. спрямована на дослідження процесу правотворення не з точки зору форм. процедурних аспектів, пов'язаних із закріпленням певних об'єкт. тенденцій сусп. життя у норм.-правових актах, а насамперед на вивчення позаправових складових цього процесу (узгодження різних сусп. інтересів, громад. контроль, політ. відповідальність, участь представників громадян. сусп.-ва у прийнятті політ. рішень, у законотворчості тощо). Тобто П.п. вивчає політику і право, держ.-правові явища в органічній єдності та взаємній опосередкованості, її зміст становить система знань про політику в правовому вимірі.

Особливістю П.п. є те, що вона, з одного боку, передбачає підпорядкування політики принципам права, а з ін. – розглядає право як важл. складову соц.-політ. практики, що постійно взаємодіє з різними сферами сусп. життя. Якщо політологія виявляє загальні й специф. закони, тенденції, закономірності функціонування політ. сфери життя сусп.-ва, то об'єктом П.п. є осмислення політ. дійсності крізь призму правової легітимації політ. процесів і явищ.

Об'єктивними передумовами наукової інституціоналізації П.п. є те, що за сучас. умов сусп.-політ. розвитку саме праву належить ключова роль в організації політ. сфери життя сусп.-ва, утвердженні й легітимації політ. влади як такої. Поряд з ін. засобами реалізації політики право впливає на все політ. життя: юридично закріплює структуру, порядок формування і компетенцію органів публічної влади, визначає поле і правила політ. діяльності, права й обов'язки суб'єктів політики.

П.п. покликана розглядати політ. аспекти права, звертаючись до вивчення характеру і закономірностей внутр. зв'язків права з природою політичного. Вона вивчає реальне втілення права в системі сусп.-політ. відносин, аналізує можливості використання права суб'єктами політики, ефектив. дії права, його інститутів і норм у регулюванні сусп.-політ. відносин. П.п. орієнтується, з одного боку, на дослідження політ. дії, ефектив. права та його ін-тів (рівень дотримання норм і принципів права в поведінці та діяльності суб'єктів політики, віддзеркалення у праві тих процесів,

що відбуваються у політ. дійсності, наслідки прийняття та втілення у сусп. життя правових норм), а з ін. – вивчає політ. природу, політ. властивості права (правове як специфіч. прояв політичного), тобто зворотний вплив політ. чинників на право. Адже власне право, правові явища і процеси не можуть бути всебічно досліджені поза їх зв'язком із соц.-політ. чинниками, які у своїй сукупності й діалектичній єдності зумовлюють зміст і форму тієї чи ін. правової норми, її призначення і роль у житті сусп.-ва.

П.п. покликана зробити важл. внесок у розв'язання кардинальних завдань сучас. політико-правової практики, які пов'язані з наук. забезпеченням реформ, що проводяться в країні, попередженням і своєчасним розв'язанням соц. конфліктів, створенням умов для сталого сусп. розвитку. Важл. завданнями П.п. у сучас. умовах є: аналіз закономірностей формування, шляхів і механізмів реалізації права в політиці; дослідження того, як процеси сусп. трансформації впливають на зміну теорет. уявлень про право; виявлення тих явищ і процесів у політ. системі сусп.-ва, які зумовили відповідні зміни у правовій системі; аналіз правових параметрів поведінки і діяльності суб'єктів політики; виявлення тих сусп.-політ. відносин, які потребують належного правового регулювання й оформлення; вивчення політико-правових суперечностей у процесі трансформації сучас. сусп.-ва.

П.п. постає комплексною наукою, яка претендує на вагому роль в осмисленні політ. процесів і сусп. відносин загалом. Методолог. розробки П.п. мають сприяти підвищенню інтелект. потенціалу політологічної освіти, вдосконаленню соц.-політ. і правових механізмів системи соціального, і зокрема держ., управління, адаптації політ. системи сусп.-ва до сучас. умов дем. розвитку.

Від початку створення в Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України відділу правових проблем політології (2002) поступово сформувалося наук. середовище, що отримало назву «школа правової політології». Необхідність формування такої школи постала об'єктивно, бо від початку незалежного існування України особл. гостроти набула проблема подолання ізольованого розвитку політ. і правової сфер. А це зумовило необхідність об'єднання зусиль політологів і правознавців задля комплекс. осмислення тих явищ і процесів, які відбуваються у політико-правовій дійсності, приведення методології політико-правових досліджень у відповідність із потребами регулювання сусп. життя. Відповідно факт «політизації

права» наштовхнув учених на думку про те, що назріла необхідність включення до предметного поля політ. науки питань про політ. підстави правової практики, політ. ефективність права, його роль у функціонуванні політ. сфери сусп. життя. Відтак П.п. постала як комплексна галузь знань, яка своїм предметом визначає сусп. відносини, що стимулюють створення елементів політико-правової системи д-ви, а також узгодження інтересів (політико-правовими засобами) різних сусп. груп у процесі актуалізації та обстоювання певних вимог і потреб.

Об'єкт П.п. поєднує політ. систему сусп-ва та правову систему д-ви із постійно змінюваними уявленнями про місце і роль позаправових (таких, які неможливо ідентифікувати юрид. методами) чинників впливу на д-ву і сусп-во. Це потребує внесення чітких критеріїв та ознак у ті правові механізми, що містять значний елемент політичного, регламентувати діяльність специф. суб'єктів політико-правової системи та ін-тів громадян. сусп-ва.

До важл. напрямів досліджень, які формують предметне поле П.п., належать: порівняльний аналіз політ. і правових систем та їх інституціоналізація, політолог. теорія держави, концептуалізація трансформації політ. ін-тів, політ. режимів і політико-правової системи, створення цілісної політолог. концепції гармонійн. розвитку та взаємодії держави і громадян. сусп-ва, теорії політико-правового розвитку і соц. прогресу, проблеми глобалізації і модернізації нац. державності, правові аспекти політ. та етн. конфліктології, нац.-держ. будівництво, права людини і вольності громадянина. Відповідно предмет П.п. охоплює форми політ. участі, розвиток громадян. сусп-ва, вплив цих процесів на еволюцію правових систем, політ. механізми формування сусп. волі, віддзеркалення у правових нормах політ. інтересів різних соц. груп, а саме: а) принципи правового регулювання, особливості законод. стратегії д-ви; б) основи конституціоналізму, держ. будівництва та правління; політ. й правові аспекти сусп. справедливості; в) політико-правові засади захисту прав людини і вольностей громадянина; г) вдосконалення виборчого права і партійного будівництва; д) діяльність держави у сфері зміцнення законності, правопорядку; е) формування політико-правової, антикорупційної культури громадян тощо.

Аналіз співвідношення П.п. з ін. науками свідчить про їх тісний зв'язок. П.п. тісно взаємодіє з філософією (політ. філософією), соціологією (політ. соціологією), історією (політ.

історією, історією політ. і правових вчень) та безпосередньо з правознавством (теорією держави й права, філософією права, наукою констит. права, соціологією права). Водночас П.п. не може існувати без спец. політ. наук, узагальнення їх дослідн. результатів, які є базою формування її загальнотеорет. висновків. П.п. не підміняє теорію галузевих політ. наук і не розчиняється в ній, а стимулює їх розвиток та сприяє досягненню якісно нового рівня політ. і правової освіти в Україні.

П.п. концептуалізована й інституціоналізована як новий креативний напрям наук. досліджень. Згідно з Постановою Президії НАН України «Про основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2019–2023 роки» №30 від 30 січня 2019, П.п. визнана пріоритетним комплекс. міждисциплінарним дослідженням (3.4.1.13. Становлення і розвиток правової політології в Україні). Навч. дисципліна «П.п.» викладається у низці вищих закладів освіти України й є складовою освітньо-наук. програми підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії (зі спеціальності 052 Політологія»).

Лім.: Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації: моногр. / кол. авт., за ред. І.О. Кресіної. К., 2019; Правова політологія. Академ. курс: підруч. / кол. авт., за ред. І.О. Кресіної. К., 2021; Вступ до правової політології: навч. посіб. / кол. авт. Л., 2021; Політика, право і влада в світлі правової політології: моногр. / кол. авт., за ред. І.О. Кресіної. К., 2022; Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року: моногр. / кол. авт., за ред. І.О. Кресіної. К., 2022; Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції: моногр. К., 2024.

І.О. Кресіна

ПРАВОВА СИСТЕМА – сукупність взаємопов'язаних між собою системи права та засобів її реалізації. Базується на праві, а тому й називається правовою. Але вона не зводиться тільки до права. П.с. за змістом і формою не є адекватною системою права. Це ширша категорія, комплексне утворення, що охоплює і саму систему права як її складову частину.

Поняття «П.с.» увійшло до наук. обігу від серед. 80-х рр. ХХ ст. Воно об'єднує всі елементи правової матерії, вказує на зв'язки між ними, націлює правотворчі, правозастосовні та правоохоронні органи на розв'язання практ. завдань впровадження правових заasad в усі сфери сусп. життя.

До осн. елементів П.с. належать: система права і система законодавства; правові відносини; юрид. практика, тобто діяльність правотв., правозастосов. і правоохор. органів; правова політика та ідеологія; правосвідомість і правова культура; юрид. наука й освіта тощо. П.с. сучас. держав мають багато спільного щодо структури і порядку функціонування цих систем, але їм властиві і певні нац. особливості, специфіка їх істор. розвитку.

П.с. України є засобом нормотв. закріплення і реалізації внутр. і зовн. політики д-ви. Ця система має внутр. ієрархічну структуру і взаємодіє з навкол. середовищем. Нормативною, цементуючою основою даної системи є істотно оновлене за роки незалежності право, виражене в нац. законодавстві. Навколо нього, як електрони навколо ядра, обертаються всі ін. елементи П.с. Заснована на нац. системі права, П.с. України є одним з виявів держ. суверенітету.

Юрид. практика є результатом діяльності правотв., правозастосов., і правоохор. органів. До них в Україні, зокрема, належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, ін. органи викон. влади та органи місц. самоврядування, суд. система, прокуратура та ін. правоохор. органи. Практ. діяльність цих органів у прав. сфері надає динамізму П.с. України, а також дає змогу оцінити стан нац. законодавства (права) і ступінь його реального впливу на характер регульованих ним сусп. відносин. Зasadничою основою розвитку П.с. України є правова політика д-ви. Вона стосується і правотв., і правозастос., і правоохор. діяльності. Стратегічні й тактичні аспекти цієї політики відображені в концепціях розвитку законодавства, юрид. освіти і науки, суд.-прав. та адм.-прав. реформ, реформи правоохор. органів України тощо.

На характер П.с. істотно впливають також міжнар.-прав. фактори. Йдеться, зокрема, про загальноновизнаний принцип пріоритетності норм міжнар. права над нормами нац. законодавства, зах. модель організац. забезпечення прав і свобод людини тощо. На основі використання міжнар. досвіду вітчизняна П.с. поповнилася, зокрема, такими її новими елементами, як Конституційний Суд України (1996), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (1997), Уповноважений із захисту державної мови (2019) та ін.

Лит.: Правова система України: теорія і практика. К., 1993; Опришко В.Ф. Конституційні основи розвитку законодавства України. К., 2001; Оніщенко Н.М.

Правова система: проблеми теорії. К., 2002; Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток. К., 2003; Правова система України: історія, стан та перспективи : У 5 т. Х., 2008; Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: моногр. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 2011; Пильгун Н.В. Особливості розвитку та функціонування правової системи України. *Юридичний вісник*, 2019. № 1 (50).

Ю.С. Шемшученко

ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (Європейське право) – (англ. – *European Union law* (*European Law*); франц. – *Droit de l'Union européenne* (*Droit européen*)) – автономна наднаціональна правова система (*sui generis*), в межах якої регулюються сусп. відносини, що склались у результаті виникнення та розвитку европ. інтеграції спершу в межах трьох Європейських співтовариств (до Маастрихтського договору 1992), а згодом – Європейського союзу. Автономність права ЄС як правової системи означає, що воно в чистому вигляді не належить ні до нац., ні до міжнар. права, поєднуючи елементи обох цих систем. Якщо місце міжнар.-правових норм в нац. законодавстві держав визначається їх конституціями, то право ЄС як особл. правова система є результатом наднац. компетенції ін-тів ЄС, оскільки держави добровільно обмежили свої суверенні права з моменту набуття ними членства в цьому інтеграційному об'єднанні. Будь-які акти держав-членів, в т. ч. норми нац. конституцій, не повинні застосовуватись у разі їх невідповідності праву ЄС.

На відміну від норм міжнар. права, право ЄС може бути звернене до широкого кола суб'єктів. Це не лише держави (держави-члени та треті д-ви по відношенню до ЄС), а й ЄС загалом як інтеграційне об'єднання, його інституції, органи та установи, компетентні органи держав-членів (уряди, парламенти, нац. суди, ін.), фіз. особи (громадяни ЄС, іноземці, апатриди) та юрид. особи (юрид. особи ЄС, юрид. особи держав-членів, іноземні юрид. особи).

Ядром права ЄС є принципи права, тобто ті основоположні засади, що є універсальними, мають вищу імперативність, заг. значущість та вирізняються стабільністю. У формуванні та закріпленні засадничих принципів права ЄС визначальною є роль Суду ЄС, що послідовно обґрунтовував їх у своїх рішеннях по конкретних справах.

До заг. принципів права ЄС належать: 1) рівність: забороняється нерівне ставлення до ситуацій, що можуть бути порівняні, або рівне ставлення до ситуацій, що є нерівними,

якщо таке ставлення не може бути виправдане об'єктивними причинами; 2) солідарність: користуючись перевагами членства, всі держави-члени повинні дотримуватись правил ЄС; 3) принцип охорони прав і свобод особистості; 4) правова визначеність: зобов'язання законод. і викон. інституцій забезпечувати правові норми в спосіб доступного розуміння їх адресатами, і набуття останніми можливості у разі необхідності скористатися як самим правом, так і способом, за допомогою якого воно буде підлягати застосуванню і тлумаченню; 5) пропорційність: вимога дотримуватися балансу між цілями, яких має бути досягнуто, і засобами, які існують для досягнення цих цілей.

Низка принципів ЄС визначає його відносини з націон. правом держав-членів. Це наперед: 1) принцип прямої дії та прямого застосування у внутр. правопорядку: юрид. та фіз. особи держав-членів можуть застосовувати в органах нац. правосуддя норми права ЄС поряд з нормами нац. законодавства, а нац. суди мають підтверджувати, впроваджувати і захищати права, надані цими нормами; 2) принцип верховенства (примату) права ЄС: право, створюване інституціями ЄС в ході реалізації наданої Союзу компетенції, має примат над правом держав-членів; 3) інтегрованість до правових систем держав-членів: всі норми права ЄС автоматично інкорпуються до правових систем держав-членів; 4) юрид. захищеність: обов'язок забезпечувати захист норм права ЄС покладається на судові органи не лише ЄС, а й держав-членів; 5) субсидіарність: принцип найбільш адекватного розподілу законод. повноважень між ЄС та державами-членами; якщо проблема може бути ефективно вирішена на рівні держав-членів, то її не варто передавати на рівень ЄС. Тільки установчими договорами ЄС може бути визначена компетенція Союзу; всі ін. питання – в компетенції держав-членів; згодом цей принцип набув універс. характеру і був поширений також на рівень внутрішньодерж. правопорядку для того, щоб, з одного боку, захистити безумовні прерогативи центр. влади, з іншого – найбільш повно врахувати регіон. та місц. інтереси та можливості.

Структурно право ЄС поділяється на первинне та вторинне. Пріоритет правопорядку об'єднання надається первинному праву, в ієрархічній залежності від якого знаходиться вторинне право ЄС. Джерелами первинного права ЄС є: установчі договори ЄС: Римський договір про створення Європейського спів-

товариства 1957; Єдиний європейський акт 1986; Договір про заснування Євросоюзу; Договір про Євросоюз 1992; Договір про функціонування Євросоюзу; Хартія Європейського Союзу щодо основних прав 2000 (в редакції Лісабонського договору 2007); загальні принципи права та деякі ін. До вторинного права ЄС належать акти інституцій ЄС, прийняті Європейським парламентом, Радою ЄС, Єврокомісією відповідно до їх компетенції. Це акти обов'язкового характеру: директиви, регламенти, рішення; а також ті, що не мають обов'язкового характеру: рекомендації, висновки. Регламент – це нормативний акт загальної дії, що є обов'язковим в повному обсязі та підлягає прямому застосуванню у всіх державах-членах. Директива є найпоширенішим нормат. актом ЄС, обов'язковим для держав-членів, яким вона адресована (всім державам-членам або певній частині); в директиві імперативно фіксується результат, якого слід досягти, і строки, впродовж яких результат має бути отриманий; водночас д-ва самостійно обирає спосіб досягнення відповідного результату. Рішення – це індивідуальні владні приписи, адресовані конкретним суб'єктам і не спрямовані на уніфікацію законодавства держав-членів (напр., щодо створення органів чи установ, накладення санкцій на конкретних юрид. осіб, внесення змін чи уточнень в документи, запровадження фінан. чи ін. організаційних заходів тощо). Рекомендації є формою висунення не обов'язкових для виконання пропозицій з боку інституцій ЄС з певних питань. У формі висновків викладається офіц. позиція інституцій ЄС щодо конкретних питань. Крім поіменованих осн. видів актів вторинного права, поширення в останні роки набувають також ін. акти ЄС: повідомлення, резолюції, білі книги, зелені книги, кодекси поведінки, орієнтири Європейського центрбанку тощо. Органічну частину права ЄС становлять правові норми, що регулюють відносини ЄС як суб'єкта міжнар. права з третіми країнами і міжнар. орг-ціями. Право ЄС має вплив на правопорядок не лише держав-членів, а й третіх країн, з якими ЄС формує привілейовані відносини, зокрема, партнерства і співробітництва, зони вільної торгівлі, асоціації та ін. Такою д-вою є й Україна, з якою укладено Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з ін. сторони, що набула чинності у повному обсязі 01 вересня 2017. Однією з найважл. умов в євроінтеграційному русі України як асоційованого чле-

на є адаптація нац. законодавства до *acquis communautaire EC*.

Лім.: Європейське право: право Європейського Союзу / за заг. ред. В.І. Муравйова. К., 2015; Ковалів М.В., Тимчишин Т.М., Ніканорова О.В. Основи права Європейського Союзу. Л., 2020.

Н.Р. Малишева

ПРА́ВО І РЕЛІ́ГІЯ— співвідношення двох рушійних сил соціального поступу і об'єктів двох важл. галузей соціально-гуманітарного знання – правознавства і релігієзнавства. П.ір. завжди виконували й виконують аналогічну культурно-істор. роль (регулювання і регламентація сусп. відносин, збереження й упорядкування традицій і звичаїв тощо) та були й є рушійними силами соц. поступу, що визначають траєкторію еволюц. розвитку людської спільноти. П.ір. генетично пов'язані з історією людства. З нею вони формувалися, вдосконалювалися і трансформувалися. Знання про зв'язок феноменів П.ір. накопичуються з моменту об'єднання людської спільноти у сусп-во, з виникненням таких соц. інститутів як держава, влада, церква, власність, з усвідомленням людиною себе як істоти розумної, державної і суспільної, з виникненням особл. груп людей, які професійно займаються осягненням природи, значення і наслідків цього зв'язку – філософів і юристів.

Взаємозв'язки П.ір. привертали увагу мислителів – філософів, юристів, теологів – як минулого, так і нинішнього часу (антична, середньовічна, модерна та постмодерна філософії, різноманітні напрями й течії правової і реліг. думки XIX, XX і XXI ст.). Первинно релігієзнавчо-правознавчі знання акумулюються у сфері філософ.-істор. типу світогляду. Хоча їх протоелементи з'являються на рівні міфолог. і реліг. типів світогляду у старод. східних сусп-вах Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю та ін. (Веди, Трипітака, Закони Ману та ін. Священні книги того часу мають реліг.-правове змістове наповнення). Антична філософія (Піфагор, Демокріт, софісти, Сократ, Платон, Аристотель, Епікур, стоїки та ін.), вперше професійно обґрунтовуючи проблеми онтології, гносеології, логіки, антропології та піднімаючи питання функціонування держави, демократії, справедливості, моральності права, громадян. обов'язку, співвідношення д-ви і громадянина тощо, визначально вплинула на процес концептуального оформлення розуміння і пояснення витоків і зв'язків П.ір.

В епоху середньовіччя патристи (Василій Великий, Григорій Ниський, Августин Бла-

женний та ін.) заклали підвалини християн. парадигми праворозуміння. І тривалий час уже богослов. думка визначала пріоритети сусп. розвитку і розуміння й пояснення держ.-правової реальності (Тома Аквінський та ін.).

Єретичні вчення, рухи й ідеологи Реформації та гуманісти періоду Відродження підготували перехід до нового етапу осмислення співвідношення П.ір. – епохи модерну. В цей час превалюють ідеї й цінності людської особистості, утвердження громадян. прав і свобод, свободи релігії, віросповідання, совісті, відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від держави (Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, П. Гольбах, Т. Джефферсон, Т. Пейн, Б. Франклін та ін.). Фундаментального осмислення і витлумачення набуває ідея реліг. витоків права у філософії Г. Гегеля (держ. і право виникли з релігії й завжди постають з неї, природа д-ви і права аналогічні природі релігій).

Осмислення зв'язку феноменів П.ір. в Україні відбувалося у руслі загальносвіт. тенденцій, але зі своєю специфікою. Ідеали добра, справедливості, особистої гідності й індивід. неповторності в мислителів Києво-Руської доби (Іларіон, Клим Смолятич, Данило Заточник та ін.) були творчо продовжені й переосмислені у працях І. Вишенського, С. Оріховського-Роксолана та ін. укр. гуманістів, що розробляли і популяризували ідеї природ. права та сусп. договору, справедливості, політ. свобод тощо.

Прогресивний крок у напрямку розуміння співвідношення П.ір. зробили представники Києво-Могилянської академії та видатний укр. філософ Г. Сковорода. У XIX–XX ст. на нац. ґрунті, використовуючи світовий досвід, вибудовують теорет. конструкти П.ір. П. Юркевич, С. Подолинський, І. Франко, М. Драгоманов, М. Грушевський, О. Лотоцький, І. Огієнко, М. Шаповал, О. Бочковський, В. Липинський, А. Річинський та ін. У часи перебування України у складі Радянського Союзу об'єктивні дослідження взаємозв'язків П.ір. призупинилися. Однак продовжені вони були представниками укр. наук. і реліг. діаспори (Ю. Мулик-Луцик, В. Олексюк, І. Музичка, С. Ярмусь, І. Шевців тощо).

У постмодерну добу і, зокрема з часу відновлення укр. державності у 1991, П.ір. входять до предметного поля двох важл. галузей соц.-гуманіт. знання – академіч. релігієзнавства та правознавства (юрид. наук), що мають спільне наукове коріння. Кількісне зростання і якісне збагачення знання про взаємодію П.ір. як сусп. явищ органічною

складовою увійшло в структуру академіч. релігієзнавства як правологія релігії (А. Колонний, М. Бабій, В. Климов, А. Єришев, В. Лубський, О. Бучма та ін.). Осн. напрямками аналізу феноменів П.ір. є онтологія, епістемологія, аксіологія, антропологія, інституц. виміри П.ір., релігійно-правові відносини, зв'язок реліг. і правової свідомості, реліг.-правова нормотворчість, реліг.-правова сім'я (системи індуськ., юдейськ., християн., мусульман. та ін. права).

У сучас. умовах взаємозв'язку П.ір. у світі й Україні постала низка проблемних питань, пов'язаних з реліг. правами (відновлення цінності реліг. прав і свобод; гарантії і забезпечення реліг. прав і свобод меншин; гарантії і забезпечення реліг. прав дитини; кореляції реалізації реліг. прав та соматичних прав людини; забезпечення, реалізації і захисту реліг. прав і свобод в умовах війни та ін. насильства; реалізації реліг. прав і свобод у віртуальній реальності; кореляції нац. і міжнар. права реліг. прав і свобод тощо).

О.В. Бучма

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ – галузь права, яка регулює сусп. відносини, що виникають у процесі перерозподілу частини валового внутр. продукту для надання матер. допомоги та соц. послуг фіз. особам у разі настання соц. ризиків. Від поняття «П.с.з.» як галузі права слід відрізнити поняття «П.с.з.» як науки та навч. дисципліни. Наука П.с.з. – це система наук. уявлень, знань і теорет. положень про сусп. явища, що виникають з приводу правового регулювання сусп. відносин у сфері матер. забезпечення, соц. обслуговування й соц. підтримки населення. П.с.з. як навч. дисципліна – це спеціально відібрана правова інформація, за допомогою якої формуються знання про форми і види загальнообов'язкового держ. соц. страхування, соц. забезпечення, соц. допомоги та соц. захисту та вміння й навички використання цих знань у практ. діяльності.

Одним з осн. елементів сусп. відносин, які належать до предмету П.с.з. є соц. ризики, які можна визначити як такі події в житті людини (юрид. факти), за яких виникає небезпека втрати матер. засобів для задоволення її першочергових (базових) потреб, необхідних для збереження та відновлення повноцінного життя як члена людського сусп-ва. До соц. ризиків відносять: старість, інвалідність, хворобу, безробіття, втрату годувальника, втрату працездатності, народження дитини, вагітність та пологи, вимушене переселення,

ін. випадки, встановлені законом. Мета соц. забезпечення – зменшення екон. нерівності та забезпечення мінім. рівня життя для всіх членів сусп-ва, особливо для тих, хто не може самостійно забезпечити свої базові потреби через різні соц., фіз. або екон. обставини.

П.с.з. відносно молода галузь права, яка сформувалась у 2-й пол. XX ст., коли на міжнар. рівні почала комплексно здійснюватися правова регламентація соц. забезпечення. Так, відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) ГА ООН від 10 грудня 1948, кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, мед. догляд та необхідне соц. обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи ін. випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Ст. 22 Декларації проголошує, що кожна людина як член сусп-ва має право на соц. забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності та для вільного розвитку її особи прав у екон., соц. і культ. галузях за допомогою нац. зусиль і міжнар. співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий 16 грудня 1966 ГА ООН, передбачив, що д-ви, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ст. 11) та визнають право кожної людини на соц. забезпечення, включаючи соц. страхування (ст. 9). Найбільш комплексно на європ. рівні регламентація соц. забезпечення здійснюється Європейською соціальною хартією, прийнятою Радою Європи 18 жовтня 1961 і переглянутою 03 травня 1996. Так, Хартія закріплює норми у сфері соц. забезпечення у ст. 12 «Право на соціальне забезпечення» ч. II, а також ще у близько десяти статтях зазначеної частини.

Україна, орієнтуючись на європ. цінності та міжнар. стандарти у галузі дотримання прав людини, ратифікувала і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, і Європейську соціальну хартію (переглянуту). Сьогодні в Україні створене відповідне нац. соц. законодавство, а також розгалужена система закладів соц. захисту населення. В Україні констит. основи П.с.з. закріплені в ст. 46 Конституції України, відповідно до якої громадяни мають право на соц. захист, що

включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчас. втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в ін. випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим держ. соц. страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і орг-цій, а також бюджет. та ін. джерел соц. забезпечення; створенням мережі держ., комун., приват. закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, ін. види соц. виплат та допомоги, що є осн. джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

У нац. законодавстві та у юрид. літературі застосовуються два терміни – «соціальне забезпечення» та «соціальний захист», які переважно сприймаються як синоніми. Але все ж таки коректніше оперувати категорією «соціальне забезпечення», адже саме цей термін є загальновизнаним у міжнар. практиці.

На сучас. етапі становлення системи соц. забезпечення України до сусп. відносин, що становлять предмет П.с.з., можна віднести такі: а) відносини із загальнообов'язкового держ. соц. страхування; б) пенсійні відносини; в) відносини з приводу забезпечення громадян соц. допомогою; г) відносини з приводу надання громадянам натуральних соц. послуг, мед. допомоги та лікування; д) відносини з приводу забезпечення громадян компенсац. виплатами; е) відносини з приводу встановлення юрид. фактів, реалізації та захисту на той чи ін. вид соц. забезпечення, тобто відносини процедурного та процесуального характеру.

Суб'єктами П.с.з. є, з одного боку, громадянин (або сім'я), який за законом або договором соц. страхування має право на певний вид соц. забезпечення, а з ін. – орган чи установа, уповноважені державою надавати соц. забезпечення на умовах і в порядку, визначених законодавством.

П.с.з. виконує такі функції: захисну, регулятивну, превентивну, розподільчу, соціально-інтегративну, стимулюючу.

Метод П.с.з. характеризується: 1) імперативним порядком встановлення підстав виникнення прав і обов'язків суб'єктів даної галузі права, тобто всі права та обов'язки суб'єктів правовідносин встановлені законом і не можуть змінюватися за угодою сторін; 2) застосуванням спеціально-дозвільного способу правового регулювання (дозволено те, що прямо передбачено нормою права); 3) рівністю суб'єктів і відсутністю взаємного влад-

но-підпорядкованого статусу; 4) заявочним способом одержання соц. забезпечення певного виду; 5) у зазначених правовідносинах одна сторона (фіз. особа) завжди виступає правомочним суб'єктом, а ін. – орган, що надає забезпечення чи безпосередньо займається соц. обслуговуванням, завжди є зобов'язаним; 6) для виникнення правовідносин із соц. забезпечення потрібна наявність особл. юрид. фактів (юрид. складу), в основі якого – настання соц. ризику – події, що, як правило, не залежить від волі особи (настання інвалідності, досягнення пенсійного віку, тимчасова втрата працездатності, безробіття тощо).

П.с.з. є окремою та самостійною галуззю права, яка сформувалася в 2-й пол. ХХ ст., і спрямоване воно на регулювання сусп. відносин щодо матер. забезпечення, обслуговування та утримання громадян у разі настання соц. ризиків.

І.О. Хомич

ПРАВОСЛАВ'Я – один з осн. (поряд з католицизмом і протестантизмом) напрямів християнства. Православною (ортодоксальною) і католицькою (вселенською) спочатку називали всю панівну христ. церкву на противагу ересям. Після схизми (поділу церков) назва «католицька» (в латиніз. формі) залишилася за зах. (римо-католиц.), а «православна» – за східною (греко-католиц.) церквами. Термін «П.» означає «правильне» віровчення, прославлення Бога і покликаний підтвердити типову для всіх релігій претензію на начебто властиву лише їй «істинність» на противагу ін. віруванням.

У політ. плані відокремленню П. посприяв розпад Римської імперії (395), після чого правосл. церква фактично стала державною у Візантійській імперії. Формальний поділ церков відбувся в 1054 і завершився після захоплення в 1204 хрестоносцями Константинополя. Після розпаду Візант. імперії (1453) на її теренах та у сусід. д-вах виникли самостійні помісні (автокефальні) правосл. церкви (хоча ще й в 4 ст. у Візантії вже функціонувало 4 патріархії: константинопольська, александрійська, антиохійська та єрусалимська). При цьому константиноп. патріарх, хоча й іменувався вселенським, був і є лише першим серед рівних. Цим зумовлюється відсутність у православ'ї єдиного провідного центру, подібного до Ватикану в католицизмі. Тер. межі помісних правосл. церков як правило збігаються з політико-адмін. поділом, з держ. та адмін. кордонами. Але деякі помісні церкви й нині діють у кордонах, які склалися

традиційно. Напр.: Антіохійська правосл. церква (включає території Лівану, Сирії, Іраку, Ірану, Саудівської Аравії та ін. держав Аравійського півострова), Александрійська правосл. церква (включає весь Африканський континент), Єрусалимська правосл. церква, Константинопольська правосл. церква і Російська правосл. церква (РПЦ), яка включає майже всі незалежні країни колиш. СРСР. Нині існує 16 автокефальних правосл. церков (згідно з диптихом (списком) Константиноп. церкви на 2022 рік: 1) Константинопольська; 2) Александрійська; 3) Антіохійська; 4) Єрусалимська; 5) Російська; 6) Сербська; 7) Румунська; 8) Болгарська; 9) Грузинська; 10) Кіпрська; 11) Елладська; 12) Польська; 13) Албанська; 14) Чеських земель і Словаччини; 15) України; 16) Македонська – Охридська архієпископія), які мають спільні догмати і загальнодотримуються схожого богослужіння та разом з автономними, давньохр. правосл. церквами, старообрядц., старостильними та ін. церквами правосл. походження становлять Вселенське П.

Віровчення П. має загальнохрист. основу і ґрунтується на Св. Письмі (Біблія) і Св. переданні (твори отців церкви, матеріали перших семи Вселенських та ряду помісних соборів (IV–VIII ст.), стародавня богослужбова практика). П. визнає Нікейсько-Константинопольський символ віри, прийнятий на Вселенських соборах в Нікеї (325) і Константинополі (381). У богослов'ї П. відчутними є ідейні традиції грец. філософії (неоплатонізм) та містичні тенденції, що набули найбільшого розвитку в працях Григорія Палами (XIV ст.). П. не визнає догмати, прийняті католицизмом після поділу церков; йому відповідає своя культово-обрядова система. Основою обрядовості в П., як і в католицизмі, є 7 таїнств, але у їх відправі спостерігаються відмінності: у П. причащаються миряни і клір однаково – квасним хлібом і вином; при хрещенні дитину занурюють у воду, а не кроплять; миропомазання здійснюється одразу за хрещенням, а не через кілька років. Богослужіння в П. відбувається нац. мовами, але використовуються й «мертві» мови (напр. церковнослов'янська).

Важл. складовою правосл. культу є свята: загальнохристиянські, які є головними (Різдво, Великдень (Пасха) та ін.), і власне православні (Стрітіння, Преображення, Воздвиження), але відсутні установлені католицизмом після схизми. Особл. значення в П. набули багатоденні та одноденні пости. Згідно з канонами П., священики мають

бути одруженими (причому один раз). Система celibату поширюється лише на чернецтво. Вищим церк. органом є собори (з'їзди вищого духовництва).

Україна історично тісно пов'язана з П. Тому не випадково переважна частина населення України релігійно-традиційно ідентифікують себе з П. Значимість цієї конфесії в історії, культурі, державності, моральності, спадкоємності традицій укр. сусп-ва була відзначена на законод. рівні. Так, Кодекс законів про працю України визначив такі Православні релігійні свята – Різдво Христове, Пасха (Великдень), Трійця, – як святкові й не робочі дні (ст. 73).

В Україні П. набуло якісного розвитку з конституюванням Православної Церкви України (ПЦУ), яке відбулося 15 грудня 2018 у Києві на Помісному соборі Православних церков різних юрисдикцій та з отриманням (06 січня 2019) Томосу (спец. церк. документа) від Вселенського патріарха про надання автокефального церк. устрою Православній церкві в Україні, що засвідчило канонічність ПЦУ і повноправну суб'єктність України у міжнар. церковних відносинах.

О.В. Бучма

ПРАГМАТИЗМ ПРАВОВИЙ (англ. – *pragmatism*, від давньогрец. *πράγμα* – справа, дія) – вчення про право як засіб досягнення практ. користі незалежно від об'єктив. реальності. Його теор. обґрунтування започатковане у США наприк. XIX ст. (Ч.С. Пірс, згодом В. Джемс, Дж. Дьюї, Ф.К.С. Шиллер, Дж.Г. Мід). П.п. вважає прав. мислення фактором пристосування суб'єкта до прав. середовища з метою успішної діяльності й досягнення суб'єктив. інтересів.

Доцільність П.п. в сучас. умовах пов'язується з такими важл. принципами люд. діяльності: потреба в практ. діях, матеріальний інтерес, вирішальна роль волі у забезпеченні прав. розвитку, раціоналізація та обґрунтованість законотворення, підвищення ефективності держ.-управлін. рішень. Позит. характер П.п. полягає у тому, що він дає змогу розкрити потенціал прав. діяльності, утвердити якості діловитості, практицизму, активності та ініціативності суб'єктів права. Негат. риси П.п. виявляються в абсолютизації суб'єктив. начала, раціоналізму, ігноруванні чинників об'єктивності, соц. обумовленості прав. діяльності, утвердженні волюнтаризму, вузького практицизму, бездуховності, дегуманізації, аморальності тощо.

В.П. Горбатенко

ПРАКСЕОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА (від грец. *praktis* – практика, діяльність і *λόγος* – слово, вислів) – теорія ефективної організації політ. діяльності. Термін «праксеологія» (іноді пишуть «праксіологія») вперше був використаний Л. Бурд'є (1882), введений в обіг А. Еспінасом (1923) і виражений у розробці А. Богданова (1910) як теорія універс. організаційної науки («Загальна організаційна наука (тектологія)»).

Праксеолог. ідеї і проблеми розроблялися в утилітаризмі, прагматизмі, теорії організації (А. Гастев, М. Форд, А. Файоль), заг. теорії дії (Т. Парсонс), екон. теорії (Л. фон Мізес). Узагальнення і висновки праксеології застосовуються в етиці у зв'язку з аналізом вчинку, морального вибору, ухвалення рішення, нормат.-ціннісних аспектів співпраці та взаємодії взагалі (М. Бунге). Проте лише завдяки польс. досліднику Т. Котарбінському («Принципи хорошої роботи» (1946) і «Трактат про хорошу роботу» (1955)), термін «праксеологія» та її ідеї набули інституціоналізації як системний напрям теорет. і прикладних досліджень. У найзагальнішому вигляді в праксеології Котарбінського можна виокремити такі частини: 1) аналіз понять, що стосуються будь-якої цілеспрямованої дії; 2) аналіз засад типології вчинків, реальних способів дій, виходячи з їхньої ефективності, доцільності, практичності; 3) нормативна частина, що містить вказівки й визначає всі переваги більшої техн. майстерності.

Нині розрізняють такі осн. праксеолог. доктрини: прагматичну, марксистську, праксеолог. доктрину Ж. Піаже. Ці доктрини сприяли розробці праксеолог. теорій пізнання, у яких аналізувався зв'язок практ. діяльності та пізнавальної діяльності. У наук. літературі, крім П.п., опрацьовуються положення таких її різновидів, як праксеологія екон., правова, управління, журналістики, культурна, педагогічна тощо.

Центр. поняття праксеології – поняття методу, що сприяє перетворенню її самої на заг. методологію. Праксеологія як наука має свої первинні поняття. Їх можна визначити за допомогою елементарного вислову праксеології: за обставин А достатньо зробити В, щоб викликати С. Ця схема містить поняття простої дії, діяльного агента і довільного імпульсу. У цьому методолог. контексті П.п. визначається як напрям політології, який досліджує проблеми ефективності функціонування політ. сфери сусп-ва в контексті політ. управління, яке здійснюється через діяльність суб'єктів політики (держ. ін-тів, політ. партій, окремих

політиків тощо). Розглядаючи функціонування політ. системи сусп-ва, можна вивчати проблеми її стабільності, забезпечення політ. прав і свобод громадян тощо.

На відміну від політології, яка вивчає взаємодію влади в усіх її проявах (історія та теорія влади, політ. інститути та їх діяльність, екон. та соц. функції уряду, розподіл влади та взаємодія центр., регіон. та місц. управління, взаємодія політ. партій, груп, об'єднань, міжнар. політика тощо), П.п. розв'язує фундамент. проблеми: яка система влади відповідає природі й сутності людини, яка є ефективнішою з погляду розвитку людського сусп-ва, а також яким чином зробити її ефективною? Праксеологічний підхід дає змогу розглядати явища більш об'єктивно, різнобічно, шукати фундамент. підстави, причинно-наслідкові зв'язки. З урахуванням особливостей здійснення управлінських впливів на політ. сферу сусп-ва, слід виокремити наступні види П.п.

1. Політико-правову – використовує методолог. і методичний потенціал галузей політ. права. Праксеол. мотиви впливають на формування норм та інститутів міжнар. права. Напр., під впливом праксеол. міркувань у деяких міжнар. орг-ціях (МВФ та ЄС) у рамках відповідних процедур прийняття рішень відбувся відхід від засади «одна держава – один голос», бо треба враховувати ще й такі чинники, як фінанс. внесок тієї чи ін. д-ви.

2. Політико-соціальну – використовує методол. і методичні підходи, напрацьовані в дослідженнях політ. культур різних суспільств, що регламентують політ. сферу соц. нормами-регуляторами (традиціями, звичками, реліг., етн., регіон., локальними та ін. груповими нормами).

3. Політико-психологічну – вивчає та аналізує структури й особливості політ. свідомості сусп-ва загалом і, зокрема, політ. свідомості етносів, класів, груп (у т. ч. й політику правлячих еліт), а також окр. індивідів, що включені до політ. життя сусп-ва.

4. Політико-комунікаційну – спирається на методологію і методику розробки інформ.-комунікаційного менеджменту, політ. комунікацій, паблік рілейшнз.

В.О. Корнієнко

ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ – модель політ. правління, за якої політ. та ін. осн. рішення як загальнодерж., так і локального значення приймаються уповноваженими виборними органами. Вона полягає в опосередкованій участі громадян у прийнятті рішень держ. і локального значення через своїх представників, покликаних виступати

від імені виборців, виражати та захищати інтереси всього народу і громади.

Дж.С. Мілл у своїй класич. праці «Роздуми про представницьке врядування» (1861) визнає представницьке правління найдосконалішим, найбільш придатним для народу, який досяг вищого ступеня заг. культури. Що менш розвинений народ, то менш придатна йому ця форма правління. У цих своїх міркуваннях про представницьке врядування Дж.С. Мілл проводить одну з гол. своїх політ. ідей – ідею безпосередньої причетності народу до устрою та діяльності д-ви, відповідальності народу за стан державності. По-перше, представницьке правління засновується на виборі народу, схильного прийняти таку держ. форму. По-друге, народ повинен мати бажання і здатність виконати все необхідне для її підтримки. По-третє, цей народ повинен мати бажання і здатність виконувати обов'язки та функції, покладені на нього цією формою правління.

П.д. проявляється у діяльності обраних населенням органів влади (такі органи є органами первинного представництва) та органів, що сформовані органами первинного представництва (такі органи називають органами вторинного представництва). Якщо до перших відносять парламент та місц. ради, то до других – уряд та викон. органи місц. рад. За умов П.д. реалізація народного суверенітету не означає, що депутати та урядовці як такі є втіленням народної волі, чие осн. завдання – розуміти, чого прагне народ і тут-таки провадити це в життя. Підтримка виборцями певного кандидата означає лише довіру цьому кандидатові та його політ. програмі. В умовах сучас. мінливого світу обраний держ. орган чи посадовець не може організовувати свою діяльність на основі перманентного звернення до волі народу. Натомість органи первин. та вторин. представництва мають вчиняти такі дії та ухвалювати такі рішення, які населення було б здатне розумно та інформовано підтримувати.

П.д. зазвичай ідентифікується з ліберальною демократією, попри той факт, що цей термін означає багато різних інститут. механізмів: парламент. та президент. системи, констит. монархії, централіз. та федеральні держави, одно та двопалатні парламенти і розмаїття виборчих систем (Г. Франкенберг). Існує багато способів втілення П.д., і ми можемо спостерігати ефективність як президент. республіки (США) чи парламент. республіки (Німеччина), так і констит. монархії (Великобританія).

П.д. як найефектив. сучас. політ. режим надзвичайно тісно переплетена з ін. конститут. концепціями – такими, як належне врядування, гарантування належного рівня захисту прав людини, а також із верховенством права як основою для сучас. праворозуміння. При цьому дем. процес передбачає не лише наявність відповідного політ. режиму, а й певних процедур, через які реалізується участь народу (громади) у здійсненні публічної влади. Отже, П.д. – це насамперед процедура прийняття найбільш справедливих владно-політ. рішень, які б відображали волю та інтереси народу (громади).

Ефективність П.д. вимагає дотримання кількох критеріїв, від ступеня реалізації яких можна говорити про її належне втілення: 1) має бути забезпечена реальна конкуренція в процесі виборів (свобода висування кандидатів, свобода агітації, вільне голосування, прозоре підбиття його підсумків); 2) наявність вільної комунікації як між людьми, так і в засобах масової інформації; 3) виборці повинні вірити, що існує розумний вибір між кандидатами і різниця в політиці, яку вони провадитимуть. Як наслідок – наявний надзвичайно тісний зв'язок між виборами як формою реалізації прямої демократії та ефективністю представницької.

П.д. вимагає функціонування розвинутих політ. партій, які перебувають у взаємозв'язку з громадянами (насамперед членами цих партій) та з електоратом загалом. Ідеологія партій має бути спрямована на реалізацію політ. цілей відповідно до своїх партійних програм. Лише за таких обставин у відповідній державі розвивається парламентаризм, з яким П.д. пов'язується найтісніше. П.д. передає щоденне вирішення політ. питань від суверена (народу) до обраних представників і урядовців, які здійснюють свої повноваження в межах розподілу влади.

Існує низка аргументів на користь доцільності П.д. (Р. Екінс): 1) оскільки електорат загалом занадто великий, то замість нього існує група осіб, які здатні здійснити належний та обґрунтований вибір, адже представники є законодавцями, здійснюють цю діяльність на постійній основі; 2) здійснення законодавч. функцій за допомогою представників є чесним. Кожен має право взяти участь у виборах, і є рівне виборче право, а отже в парламенті представлене сусп-во в комплексі. Законод. процес здійснюється за допомогою відкритої, публічної та справедливої процедури. У П.д. законодавці діють публічно, обґрунтовують свою позицію та консультуються з громадськістю; 3) законодавці пред-

ставляють сусп.-во. Вони обираються таким чином, що здійснюють владу не лише для, а й у певному сенсі від імені всіх громадян. Представн. орган, враховуючи свій розмір та критерії у відповідності до яких можна бути обраним, відтворює сусп.-во у такій формі, в якій можна міркувати і діяти належним чином; 4) обрані представники обговорюють рішення. Члени представн. органу публічно дискутують з приводу законод. пропозицій, які вносяться, обговорюються та до яких вносяться зміни перед тим, як вони будуть прийняті або відхилені за допомогою процедури голосування. Зміст і необхідність будь-якої законод. пропозиції мають бути представлені у представн. органі. Представники, що репрезентують сусп.-во загалом, беруть участь у дискусії щодо того, яким чином найкраще досягнути заг. блага; 5) обговорення вимагає розумного і незалежного рішення. Публічне обговорення передбачає, що рішення будуть належним чином аргументованими та незалежними.

Лім.: Ekins, R. A Government for the People: The value of representative democracy. Guest Paper, Auckland Law School, October, 2009; Шаповал В. Про сутнісні характеристики народного представництва. Вісник Центральної виборчої комісії, 2011. № 2; Frankenber, G. Democracy. 198. Walker, Neil. The European Union's unresolved. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law (Oxford Handbooks), USA; reprint edition (December 1, 2013); Ковальчук В.Б., Забокрицький І.І. Представницька демократія: поняття, ознаки, критерії Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки, 2015. № 824.

А.А. Єзеров

ПРЕЗИДЕНТ (лат. *praesidens (praesidentis)* – той, хто сидить попереду) – виборний керівник держави з республіканською формою правління. П. як глава д-ви обирається на певний термін (від 4 до 7 років) і діє в рамках визначених повноважень. Термін перебування на посаді та повноваження П. визначаються конституцією. У США, ФРН, Україні не дозволяється обирати П. ту саму особу більше ніж два терміни поспіль. В Італії, Фінляндії, Франції обмежень з цього приводу не існує. Досить часто посада П. відповідно до статутних положень запроваджується у громад. орг-ціях (П. корпорації, акціонерного товариства, спорт. клубу тощо).

Спосіб обрання та обсяг повноважень П. дає змогу поділити республік. форми правління на: а) президентські, б) парламентські, в) президентсько-парламентські. За президент. форми правління П. зазвичай обирається шляхом проведення прямих виборів

(Франція) або колегією виборців (США). У президент. республіках (Аргентина, Мексика, Швейцарія) П. є главою виконавчої влади – призначає та звільняє підзвітних йому членів уряду, несе політ. відповідальність за результати діяльності уряду. У парламент. республіках П. обирається парламентом (Ізраїль) або спец. тимчасовими колегіальними зборами (Німеччина). В такому разі П. є главою держави, проте його повноваження є здебільшого церемоніальними. Виконавчу владу – склад уряду та його очільника – визначає парламент, уряд підзвітний парламенту, який несе політ. відповідальність за результати його діяльності. У змішаних парламент.-президент. республіках (Україна, Фінляндія) П. обирається шляхом проведення прямих виборів, однак не лише П., а й парламент впливають на діяльність уряду та його голови відбувається за поданням П. і згодою парламенту).

На П., як правило, покладаються такі функції: 1) здійснення законодавчої ініціативи; 2) вироблення і здійснення внутр. та зовн. політики д-ви; 3) забезпечення законності, прав і свобод громадян; 4) контроль у сфері держ. управління; 5) керівництво в оборонній сфері країни (П. є верховним головнокомандувачем збройних сил); 6) представлення д-ви у міжнар.-правових стосунках, підписання договорів з іноз. країнами; 7) нагородження держ. нагородами; 8) помилування засуджених, оголошення амністії тощо. У багатьох країнах П. має право розпускати парламент за наявності передбачених для цього законних підстав та оголошувати нові вибори.

Першою державою, в якій було запроваджено пост П., стали США. Першим П. США 30.IV.1789 був обраний Дж. Вашингтон. У Європі шляхом проведення прямих виборів П. вперше було обрано у Франції. П. 2-ї Французької республіки 20.XII.1848 став Ш.Л. Наполеон Бонапарт, який, попри це, 01.XII.1852 був проголошений імператором. В Україні перші вибори П. відбулися 01.XII.1991. П. України було обрано Л. Кравчука.

В.Ф. Смолянюк

ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА (лат. *respublica* – сусп. справа, від *res* – справа, *publicus* – суспільний, державний, громадський) – різновид республікан. форми держ. правління, за якої держ. влада здійснюється шляхом надання президенту повноважень глави д-ви і глави уряду, будується на концепції незалежності органів законод., викон. та судової влади, їх взаємної невідповідності й

невідповідальності однієї перед одною при наявності механізмів взаємних стримувань, протидії і взаємозалежності.

Характерні ознаки П.р.: дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади і запровадження збалансованої системи стримувань і протидії; президент обирається незалежно від парламенту – прямим (Аргентинська Республіка, Бразилія, Сполучені Штати Мексики) чи непрямым (колегією виборників, США) голосуванням, поєднує повноваження глави д-ви і глави уряду; президент призначає й звільнює міністрів, погоджуючи ці процедури з парламентом; президент уособлює виконавчу владу, здійснює активну викон. політику, володіє правом видання викон. актів, ініціює створення законів, застосовує право вето на прийняття законів (парламент може його подолати абсолютною або кваліфікованою більшістю голосів), наділений різноманітними засобами впливу на законодав. владу; керує внутр. і зовн. політикою; укладені президентом міжнар. договори потребують ратифікації парламентом; президент є верховним головнокомандувачем збройних сил, одноособово призначає на вищі командні посади, присвоює військ. звання. У П.р. немає інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами міністрів, які б несли за них відповідальність; гарантією від узурпації влади президентом слугують розвинені ін-ти громадян. сусп-ва, незалежна суд. система, стабільна парт. система; виконуючи свої повноваження, президент спирається на власну політ. партію і фінанс.-промислові кола, що профінансували його передвиборчу програму; президентом стає зазвичай лідер політ. партії, яка перемогла на президент. виборах, з членів якої здебільшого й формується уряд; уряд несе персональну відповідальність перед президентом; уряд слабо впливає на парламент, не залежить від нього (парламент не може оголосити недовіру уряду або достроково припинити його повноваження, а президент не має права розпустити парламент), можливий парламент. контроль за урядом; посади прем'єр-міністра або немає, або вона відіграє координаційну роль (т. з. «адміністративний» прем'єр-міністр); викон. влада має порівняно невеликі можливості впливу на законодав. владу, тоді як остання наділена певними засобами контролю за діяльністю першої; обидві гілки влади залишаються незалежними одна від одної, що в разі досконалої системи стримувань і протидії забезпечує дем. здійснення держ. влади; парламент

може обмежувати дії президента за допомогою законів і через процедуру затвердження бюджету; у разі серйозних антиконстит. дій або вчинення злочину з боку президента, йому може бути висловлений імпічмент (дострокове припинення повноважень); судова влада наглядає за конституційністю й законністю актів законодав. і викон. гілок влади, забезпечує додержання встановленого правопорядку.

З метою недопущення надмірного перевищення викон. влади, очолюваної президентом, над законодав. владою, у П.р. право законодав. ініціативи формально надається тільки депутатам парламенту, а не президенту. Також діє правило про несумісність парламент. мандату з обійманням посади у вищому органі викон. влади. П.р. встановлюється переважно в умовах функціонування двопартійної системи.

Позитив. рисами П.р. є створення оптимальних умов для реалізації принципу поділу влади; всенародно обраний президент уособлює єдність країни, виступає символом єдності нації, дозволяє зосередити вищу управлінську владу в одних руках, що важливо в умовах швидкого розв'язання екстраординарних загальнонац. проблем, необхідності концентрації сил на перехідних кризових та ін. особл. етапах розвитку країни; виключає або суттєво послаблює свою залежність від різних парт. чи фракц. конфліктів, які можуть виявлятися у парламент. діяльності. Водночас у П.р. посилюється небезпека протистояння законодав. та викон. гілок влади, особливо коли обраний народом президент представляє одну політ. партію, а більшість депутатів парламенту належать до ін. політ. партії (блоку політ. партій).

П.р. функціонує в Аргентинській Республіці, Боліваріанській Республіці Венесуелі, Бразилії, Республіці Колумбія, Республіці Чилі, США, Сполучених Штатах Мексики тощо.

Б.Л. Дем'яненко

ПРЕКАРІАТ (від лат. *precarium* – сумнівний, ризикований, негарантований, нестабільний) – соц.-політ. група, до якої входять люди, які не мають постійної роботи та заробітку і, відповідно, соц. гарантій, що їх забезпечують держава та роботодавці. Відмінною рисою П. є прекарність – відсутність гарантій зайнятості, включаючи періодичну зайнятість чи неповну зайнятість і, як наслідок, нестабільне існування.

У сучас. соц.-трудовій сфері однією з гол. проблем є нестабільність зайнятості і швидке зростання прошарку економічно активних

людей, що перебувають у складних умовах. П. – порівняно нове соц. явище в стратифікації сусп.ва. Цей факт набуває дедалі більшого поширення у світі й уже є реальною проблемою ринків праці багатьох країн. Особл. увагу П. викликає тим, що впродовж останніх років він дедалі рішучіше впливає на політ. складову життєдіяльності сусп.ва, а тому прекарність характеризується як визначальна риса сучас. екон., соц., політ. життя.

Вперше термін «П.» використав П. Бурдьє, розуміючи його як нестабільний, незахищений сусп. прошарок, породжений нестабільною та короткостроковою зайнятістю. Саме слово П. утворено шляхом об'єднання прекарності та пролетаріату. Поширення в наук. світі даного терміна пов'язується передусім з британ. економістом Гаєм Стендінгом, який використовує поняття «П.» для позначення неоднорідної групи трудящих і безробітних, що живуть в умовах соц.-екон. незахищеності. Згідно з його тезою, П. – це новий великий політ. клас у процесі становлення. Поведінка представників П. ґрунтується на відчуттях невдоволення нинішнім соц.-політ. статусом, тривоги через невизначеність майбутнього, відчуження від сусп.ва, аномії. Ставлення до власної праці позбавлене впевненості в її соц. та екон. цінності, звідси крихкість соц.-політ. статусу, яка виключає можливість сформувати профес. ідентичність, що позбавляє багатьох прав і гарантій, можливості трудової мобільності та кар'єрного росту.

Гай Стендінг стверджує, що П. – це новий політ. суб'єкт. Він зауважує, що П. складається з тих, у кого немає семи різних форм безпеки: безпеки ринку праці, зайнятості, праці, відтворення навичок, доходів і безпеки представництва. П. визначається виробн. відносинами, відносинами розподілу і відносинами з державою, які в свою чергу формують доступ до різних цив., політ., культ., соц. та екон. прав.

Осн. цінність концепції П. полягає в тому, що вона описує політ. наслідки виключення з ринку праці, відображені у відродженні популістичних політ. рухів, а також ультралівих і ультраправих партій у світі. Небезпечний руйнівний революційний потенціал П. полягає в тому, що він стає об'єктом політ. маніпуляцій різноманітних популістів, які обіцяють стабільність. Саме у зростанні його чисельності Г. Стендінг бачить причини появи в ряді розвинених постіндустріальних держав ознак консерват. ренесансу і зростання закликів до відродження традиц. цінностей, які в більшості випадків не мають під собою матер.-виробн. основи та структурних передумов.

У цьому соц.-політ. контексті П. стає небезпечною соц.-політ. групою тому, що може взятися до втілення популіст. гасел у життя, забезпечивши їх масовою підтримкою.

А.А. Шуліка

ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ (англ. *press conference*, франц. *conference de presse*, від франц. *presse* – преса і пізньолат. *conferential*, букв. – постановна, рішення, від *conferre* – збирати в одне місце) – зібрання представників преси, ін. засобів масової інформації за ініціативою держ., політ., громад., наук. органів, офіц. осіб для висвітлення інформації з внутріполіт., міжнар., соц.-політ., ін. питань, які цікавлять широку громадськість. П.-к. є не лише способом інформування громадськості, а й засобом декларування певних позицій. На відміну від брифінгу, П.-к. передбачає висловлення міркувань, обговорення певних тем, з'ясування обставин тих чи ін. подій, відповіді на запитання журналістів.

В.П. Горбатенко

ПРЕС-СЛУЖБА – структур. підрозділ офіц. держ. чи недерж. органів, організацій, який відповідає за їх інформ. політику, налагоджує і підтримує зв'язки з громадськістю, займається збором та обробкою інформації за матеріалами преси. До осн. функцій П.-с. належать: координація виступів або інтерв'ю офіц. осіб; підготовка прес-релізів та аудіо-відеоматеріалів з хроніки діяльності даного органу чи орг-ції; організація брифінгів і прес-конференцій. Держ. інформ. політика та висвітлення у засобах масової інформації рішень і практ. дій влади здійснюються управлінням П.-с. Президента України, П.-с. КМ України, відповід. інформ.-аналіт. підрозділами КС України, ВС України, ВР України, міністерств, держ. адміністрацій.

В.П. Горбатенко

ПРЕЦЕДЕНТНЕ ПРАВО – сукупність правових позицій, правових висновків та прецедентної практики Європейського суду з прав людини та вищого судового органу нашої держави. Як досить мобільна форма розв'язання процес. колізій і прогалин у праві, П.п. сприяє становленню добротної інтегративної системи ефект. права.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 визначені фундаментальні для правової системи України положення: суди мають застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права (ст. 17);

законодавчий орган держави (орган представництва) має здійснювати експертизу та перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини (ст. 19).

Правові позиції та прецедентна практика Європейського суду з прав людини стають не лише європ. правовими стандартами, а й наповнюють правову систему України цілісними й важл. принципами, дефініціями, гарантіями, нормами, які мають гармонізувати нац. право і правосвідомість, унормувати наявні прогалини законод. регулювання, сприяти їх більш чіткій юрид. визначеності та системності.

У розв'язанні проблем конкуренції правових норм та належного їх тлумачення в наш час дедалі більшу роль відіграють судові прецеденти та правові висновки вищих інституцій судової влади. Прецедент – це сформоване судом загальнообов'язкове правило поведінки, яке має застосовуватись для вирішення аналог. питань. Правові позиції – узагальнені самим судом доктринальні підходи до розв'язання конкрет. прогалин чи проблем права, яким він надає значення правових стандартів, загальнообов'язкових правил судової діяльності.

У част. 1 ст. 36 Закону України від 02.VI.2016 № 1402-VIII «Про судоустрій та статус суддів» зазначається, що Верховний Суд забезпечує сталість та єдність суд. практики, здійснює узагальнення суд. практики та забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Згідно з положеннями ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Пленум Верховного Суду (до складу якого входять усі судді ВС), для забезпечення єдності та «сталості» суд. практики має безпосередньо формувати правові позиції щодо спірних правовідносин і запобігати правовій невизначеності в аналог. ситуаціях застосування норм матеріального та процесуального права.

Правові висновки та прецедентна практика Верховного Суду, маючи предметом свого аналізу прогалини в законодавстві та недостатню юрид. визначеність певних норм та ін-тів, є дієвим, динамічним і гнучким механізмом забезпечення єдності та сталості суд. практики, відповідності її Конституції України, міжнар. правовим актам, а також рішенням Європейського Суду з прав людини та законів України, приведенням до європ. стандартів правосуддя реалій сучас. нац. правового поля.

Прецедентна практика Європейського суду

з прав людини та вищого судового органу нашої держави, будучи досить мобільною формою розв'язання процесуальних колізій та прогалин у праві, сприяє становленню добротної інтегративної системи ефект. П.п., а відтак на цій основі з урахуванням конститут. принципів правосуддя в правовій д-ві має без зволікань реалізовуватись для удосконалення нац. системи процесуального законодавства.

Літ.: Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини : навч.-практ. посібник. К., 2013; Погребняк А.С. Рішення Європейського суду з прав людини як частина національного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*, 2014. Вип. 71; Тертишник В.М. Реалізація правових позицій та прецедентної практики Європейського суду з прав людини в розв'язанні проблем кримінально-процесуального права України. *Правова позиція*, 2016. № 1 (16); Завидняк В.І. Впровадження судового прецедента у кримінальний процес України: моногр. Ірпінь, 2019; Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти : моногр. Дніпро, 2020; Коваль М.В., Кайдаш О.Ю., Коваль А.М. Механізм забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини: моногр. Ірпінь, 2020.

В.М. Тертишник, Г.Д. Стрежнев

ПРИВІЛЕЇ (лат. *privilegium* – переважне право, виключний закон, від *privus* – особливий і *lex (legis)* – закон) – виключне становище індивіда чи соціальної групи, пов'язане з особл. можливостями та умовами їхньої життєдіяльності, що виділяє їх із сусп-ва, ставить над ним. П. є відхиленнями у праві (виключним правом), осн. мета яких – поліпшення становища, підвищення статусу одних осіб, соц. груп за рахунок ін. За допомогою П. створюються умови підвищеного комфорту життя для певного кола осіб.

П. несумісні з такими фундам. цінностями, як справедливість, рівність, єдність, свобода, система прав людини. Сусп-во з розвиненою структурою П. не може вважатися достатньо розвиненим, а тим більше демократичним. Разом з тим П. неможливо заборонити там, де для цього ще не склалися необхідні умови. Відмова від П. за такої ситуації спонукатиме людей діяти в обхід законів, домагатися переваг для себе незакон. засобами.

В.П. Горбатенко

ПРИРОДНЕ ПРАВО (лат. *jus naturale*) – система морально-етичних, філософ. та звичаєвих ціннісних норм, які здавна регулюють відносини людей у сусп-ві («Що не забороняє закон, те забороняє совість»), та які ста-

ють доктринальною основою, принципами і вихідними положеннями сучас. законодавчо визначених правових норм. Кожній людині право на життя, волю, гідність, на користування дарами природи належать з моменту народження і є по суті однаковими для всіх природними правами людини, наявність яких не залежить від законодавця, бо вони закладені в самій сутності людського буття. Існування людини в соціумі породжує загальновизнані сусп-вом правила співіснування, що охоплюється концептом П.п. За визначенням концепту соціального натуралізму (О.М. Костенко), П.п. – це правила відносин між людьми у сусп-ві, що впливають із законів соціальної природи. Право на життя є невід’ємним П.п. цивіліз. людської спільноти та складається з суто абсолютного права на життя та його невід’ємності; заборони свавільного позбавлення життя людини; права на необхідну самооборону проти посягань на життя та його захист з боку держави. Усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах (ст. 21 Конституції України). Людська гідність – це сукупність інтелект., духовних, морально-етичних, гуманіст. та світоглядних якостей людини, її творчих талантів, профес. і фіз. здібностей, які є основою усвідомлення нею своєї неповторності як людського феномену та сусп. цінності, підставою для самоповаги.

Людина за П.п. має гідність з моменту народження, й від народження наділяється правом на поводження з нею як Людиною. Не може бути нічого на Землі понад Людину, її свободу та права, дотримання ідеалів людяності. Держава, сусп-во, політика, ідеологія, освіта, культура мають підтримувати та розвивати кращі людські якості та припиняти все, що зумовлює деградацію людини та принижує її гідність. Презумпція гідності – цивілізац. стандарт сусп. моралі, зважаючи на який, загальновизнаним є твердження, що людина наділена від природи духовним даром людської істоти – прагненням до істини, добра, краси та справедливості. Право на визнання гідності є непорушним П.п. кожної людини незалежно від будь-яких обставин. Поряд з правом гідності людина наділена свободою думки – іманентним абсолютним П.п. людини на вільнодумство, яке неможливо ні заборонити, ні врегулювати законом, оскільки вільна і розумна людина, як правило, вільно думає від природи. Концепту П.п. дедалі більше уваги приділяється в сучас. умовах глобалізації та збройних конфліктів. Док-

трина П.п. знаходиться в стадії активного аналізу вченими-юристами.

Літ.: Сливка С. Природне та надприродне право: у 3-х частинах. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. К., 2005; Короткий Т.Р., Гнатовський М.М. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права. Х., 2017; Костенко О.М. Що таке природне право? Концепція природного права у світлі соціального натуралізму. *Право України*, 2021. №1.

В.М. Тертишник

ПРОВОКАЦІЯ (лат. *provocatio* – виклик, від *provocare* – кидати виклик, підбурювати) – 1) Акція, спрямована на підбурювання, підштовхування окремих осіб, соц. груп, організацій, країн до дій, які можуть спричинити тяжкі наслідки. Усередині тієї чи ін. країни до П., як правило, вдаються правлячі режими, не впевнені у своєму політ. майбутньому, або політ. сили, що не витримують конкуренції в умовах дем. процедур боротьби за владу і вплив у сусп-ві. На міжнар. арені П. є засобом розв’язання збройних конфліктів, агресії однієї країни проти ін., виправдання неконструктивної зовн. політики. Найпоширеніші форми П. – терорист. акції, організація вуличних безпорядків під час мітингів, поширення дезінформації. Осн. мета П. – дестабілізувати обстановку, спонукати правлячі кола, політ. опонентів, керівництво певної країни вдатися до непопулярних дій, неадекватних засобів і вчинків. 3 політ. П. розпочалися, зокрема, япон. вторгнення у Китай 1937, радян.-фін. війна 1939–1940, Друга світова війна 1939–1945;

2) У крим. праві України – підбурювання певної особи до вчинення злочину, щоб потім викрити цю особу. П. злочину розглядається як співучасть у злочині, що спровокований.

В.П. Горбатенко

ПРОПАГАНДА (новолат. *propaganda*, від лат. *propagare* – поширювати, розповсюджувати) – діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз’яснення соціально-політ., екон., правових поглядів, ідей, теорій та забезпечує формування у сусп-ві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи ін. цінностей, орієнтацій, уявлень з метою максимального розширення кола прибічників відповідної ціннісної системи. П. як явище виникла у давні часи. Термін «П.» вперше використаний у назві організації «Конгрегація пропаганди віри» (лат. *Congregatio de propaganda fide*), заснованої 06 січня 1622 рим. папою Григорієм XV для поширення католицизму шляхом місійної діяльності. У 20–30-х рр. XX ст. було закладено основи сучас. теорії П. (нім. дослідник В.

Меде, амер. вчені Д. Лікас і С. Брітт та ін.), а згодом систематизовано та розвинуто засоби впливу на аудиторію, стимулювання відповідних почуттів і реакцій людей.

П. – невід’ємна складова сучас. сусп. життя, причому в умовах формування інформаційного сусп-ва її можливості неухильно зростають. Розрізняють П. відкрити, коли джерело інформації відоме аудиторії, і таємну, коли справжній носій інформації невідомий або законспірований. Таємна П. широко використовується при підготовці до війни і під час воєнних дій з метою дезорієнтації та деморалізації противника, а також як засіб ведення психол. війни. Як одна з форм політ. діяльності П. відіграє важл. роль у період передвиборч. кампаній, за наявності внутр. напруги в сусп-ві, конфліктних і кризових ситуацій. Нерідко за допомогою П. здійснюється маніпулювання свідомістю людей і громад. думкою. П. завжди сприяє політизації та ідеологізації сусп. життя.

В організації і проведенні П. важливе значення має забезпечення її об’єктивності, достовірності, підвищення професіоналізму її носіїв. П. є засобом і методом політ. та правового виховання, просвіти, згуртування людей задля спонукання їх до певних дій. Зміст, методи, форми і цілі П. залежать від характеру здійснюваної політики. Ефективність П. залежить від врахування її суб’єктами конкретної ситуації, умов, у яких вона здійснюється, особливостей її об’єктів, правдивості відображення дійсності, достовірності оцінок минулого і теперішнього. В сучас. Україні від якості здійснюваної П. залежить успіх соціально-екон., політ. і правового реформування сусп-ва.

В.П. Горбатенко

ПРОПОРЦІЙНА ВІБОРЧА СИСТЕМА – система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати розподіляються між політ. партіями пропорційно кількості голосів виборців, зібраних кожною з них у межах виборчого округу. При застосуванні П.в.с. виборці голосують за список кандидатів від політ. партії (блоку політ. партій). Підставою для вибору є підтримка політ. платформи чи програми розвитку держави, задекларованих тим чи ін. політ. об’єднанням.

При застосуванні П.в.с. округи завжди багатомандатні. Є два шляхи створення виборчих округів: найпоширеніший спосіб, коли межі виборчих округів збігаються з межами адмін.-тер. одиниць держави (областями, провінціями, землями). Рідше застосовують спосіб, коли територія д-ви становить єди-

ний виборчий округ (невеликі за територією моноетнічні д-ви – Ізраїль, Португальська Республіка).

Уперше П.в.с. була запроваджена в 1889 в Бельгії, нині її використовують понад 50 країн світу, зокрема, 25 європейських (Республіка Австрія, Королівство Бельгія, Естонська Республіка, Іспанія, Італійська Республіка, Латвійська Республіка, Нідерланди, Федеративна Республіка Німеччини (ФРН), Королівство Норвегія, Португальська Республіка, Словацька Республіка, Фінляндська Республіка, Чеська Республіка, Королівство Швеція). З 2002 до осені 2007 П.в.с. застосовувалася на виборах до Верховної Ради України.

У країнах, де застосовується П.в.с., діють кілька впливових політ. партій, жодна з яких історично не одержує сталої більшості в парламенті. За П.в.с. формується багатопартійний парламент і, як правило, у ньому триває гостра політ. боротьба. Уряд також зазвичай формується як коаліційний, що іноді ускладнює прийняття рішень.

За впливом виборців на розташування кандидатів у списку для голосування, розрізняють три види П.в.с.: 1) з використанням жорстких списків; 2) з використанням списків з преференціями; 3) з використанням напівжорстких списків.

При застосуванні П.в.с. з жорсткими списками (Ізраїль, Іспанія, Португальська Республіка, Російська Федерація (РФ), Україна (2002–2007)) кожне з політ. об’єднань-учасників виборів (політ. партія, блок політ. партій, коаліція тощо) пропонує свій виборчий список, самостійно визначаючи послідовність розташування в ньому прізвищ кандидатів у депутати. Виборець не може вплинути на персон. склад партійної парламент. фракції. За такої виборчої системи громадянам пропонується обрати не особистостей, а політ. платформи політ. партій. При застосуванні жорстких списків виборець голосує за список політ. партії загалом. У виборч. бюлетені вказуються тільки назви, емблеми політ. партій, іноді певна кількість (напр., перша п’ятірка) перших кандидатів.

П.в.с. з жорсткими списками має певні переваги: при голосуванні обирається передусім політ. платформа й програма майбутньої діяльності політ. партії; ця система найпростіша за формою здійснення й найдешевша. Недоліком її є те, що парт. список може «витягнути» у депутати, сенатори тощо невідомих, некомпетентних, непопулярних і навіть одіозних політиків.

П.в.с. з преференціями («перевагами») (Королівство Бельгія, Нідерланди, Королівство

Норвегія, Фінляндська Республіка) дає змогу враховувати персон. вподобання виборців, які мають право не лише проголосувати за конкретну політ. партію чи коаліцію, а й позначати у виборч. списку номери тих кандидатів, яких вони особисто хотіли б бачити у парламенті. Обирається той, хто отримав найбільше число преференцій, у разі рівності кількості преференцій у кількох кандидатів від політ. партії, перевагу віддають тому, хто займає вище місце в парт. списку. Перевагою П.в.с. з преференціями є те, що вона дає можливість розширити сферу волевиявлення виборців, оскільки вони голосують і за списки загалом, і за персоналії. Недоліком є мажоритарність системи – виборець орієнтується більше на окремих політ. осіб, а не на інтереси й завдання всієї політ. партії (блоку).

П.в.с. з напівжорсткими списками (Республіка Австрія, Італійська Республіка, Швейцарська Конфедерація) передбачає можливість для виборця голосувати: 1) за список загалом; 2) визначати преференції, помітивши чи вписавши прізвища одного або кількох кандидатів. У першому випадку голоси виборців підраховуються за системою жорстких списків, у другому – за системою преференцій. Виборча практика свідчить, що більшість виборців схильні обирати перший варіант, не вдаючись у деталі. Тому більше шансів обертися мають кандидати з першими порядковими номерами. Запровадження П.в.с. з напівжорсткими списками викликане необхідністю подолати вади системи жорстких списків і преференцій.

Загальною, «обтяжливою» обставиною при запровадженні П.в.с. є досить складна система обрахунку голосів виборців, який вимагає проведення двоетапної операції. На почат. стадії кожен список отримує стільки місць, скільки разів він відповідає виборчій квоті. Оскільки кількість місць, відведених для окремого списку, є загальною кількістю голосів, отриманих за цим списком, завжди залишається певна кількість голосів. Ці голоси є остачею (надлишком), яка враховується аж до логічного завершення розподілу голосів виборців. Виборча квота (виборчий метр) – це дільник, що використовується для визнання кількості місць, що їх отримує кожен список під час розподілу депутат. мандатів.

З метою запобігання швидкому росту кількості дрібних, непередставницьких політ. партій за умови використання П.в.с. застосовують спец. запобіжник – виборчий (загороджувальний) бар'єр (поріг). Йдеться про

встановлений законодавством країни відсоток голосів, набравши який, політ. партія отримує право на депутат. мандати. Залежно від країни, зазн. відсоток коливається в межах від менше, ніж одного (Нідерланди – 0,67 %), до десяти (Турецька Республіка). У країнах, де діє виборчий бар'єр, політ. партія (чи блок), що заручилася підтримкою достатньої для подолання бар'єру кількості виборців, одержує мандати пропорційно набраним голосам. Якщо ж голосів виявляється менше, ніж установлено бар'єром, то політ. партія (чи блок) залишається без парламент. представництва, а його потенційні мандати пропорційно розподіляються між політ. силами, які пройшли до парламенту. Побутує думка, що встановлення виборчого бар'єру обмежує демократію, оскільки позбавляє окремі політ. партії, яких підтримує певна кількість виборців, права на участь у розподілі парламент. місць (тобто воля цих виборців ігнорується).

До безперечних переваг П.в.с. слід віднести те, що вона сприяє розвитку політ. партій, підвищує їхню відповідальність перед сусп. в. дає шанс різним політ. силам у чесній передвиборчій боротьбі здобути місця в представн. органі держ. влади, представляти інтереси різноманіт. сусп. груп, меншин тощо. До її достоїнств слід віднести і те, що в сформованих за її допомогою органах влади представлена реальна картина політ. життя сусп-ва, розстановки політ. сил. Вона забезпечує систему зворотного зв'язку між д-вою та орг-ціями громадян. сусп-ва, у результаті сприяє розвитку політ. плюралізму й багатопартійності.

Противники П.в.с. одним із її недоліків називають знеособленість парт. списків, що особливо відчутно за наявності жорстких (закритих) списків. Адже виборці фактично голосують за лідера (лідерів) політ. партії (блоку), часто не знаючи, кого ще вони обирають. З ін. боку, за такої ситуації депутат незрівнянно більше залежить від партійної волі, аніж від волі виборців (наявний слабкий безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями). Часто постає проблема повноцінного представництва в парламенті регіон. еліт. Є небезпека, що робота парламенту, обраного за П.в.с., так само як і сформованого ним уряду (відсутність домінантної політ. партії й створення багатопарт. коаліцій, що включають політ. партії з різною метою й завданнями, призводять до нестабільності урядів) може бути неефективною через надмірну розпорошеність представлених у ньому політ. сил.

Лім.: Пономарьова Г. Правова оцінка застосування загороджувального бар'єра в пропорційній виборчій системі. *Вісник ЦВК*. К., 2005. № 2 (2); Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Л., 2010; Тищенко Ю.А. Забезпечення ефективної участі меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд. *Український незалежний центр політичних досліджень*. К., 2012.

Б.Л. Дем'яненко

ПРОТЕКТОРАТ (від лат. *protector* – покровитель, захисник) – форма напівколон. залежності у вигляді покровительства сильної д-ви слабкій; д-ва чи територія, що перебувають у такій залежності.

П. як істор. явище сформувався в епоху раннього Середньовіччя, коли міжнар.-правові відносини між різними д-вами і політ. утвореннями поступово трансформувалися від персон. сюзерено-васальних феод. зв'язків в інституційні приватно-правові та держ.-політ. зв'язки. В Англії часів О. Кромвеля в період 1653–1659 П. вважалась реліг.-військ. диктатура – форма правління, за якої на чолі д-ви стояв пожиттєво обраний лорд-протектор. П. Кромвеля тримався на авторитеті сили, пуритан. уявленнях населення про життя та успіхах диктатора в зовн. політиці. Як до своєрідної форми міжнар.-правових взаємовідносин, до П. упродовж кількох століть належала велика кількість держав і територій. утворень. Форму П. для України, у т. ч. подвійного, – Осман. імперії та Рос. д-ви – намагався використати у XVII ст. гетьман Б. Хмельницький, прагнучи незалежності від Речі Посполитої. З кінця XIX ст. П. широко використовувався колон. д-вами для маскування територ. захоплень та підготовки анексії певних територій. П. був своєрідним етапом на шляху встановлення колон. володіння в д-вах, опір яких колонізаторам не вдавалося швидко подолати. Так, на Мадагаскарі у 1885–1896 рр. П. передував встановленню Францією колон. режиму. До початку Другої світової війни на міжнар. арені домінували П. Великої Британії в Азії (Бруней, Бутан, Катар, Кувейт та ін.), Африці (Кенія, Нігерія, Гамбія, Свазіленд, Уганда та ін.), Океанії (Соломонові о-ви, о-ви Тонга та ін.); П. Франції в Африці (Марокко, Туніс). Після 2 світ. війни П. в результаті нац.-визвольної боротьби своїх народів стали незалеж. д-вами.

В умовах П. у залежної д-ви формально зберігалась державність, але за протектором визнавалися широкі права й повноваження на втручання в її внутр. та зовн. справи. За сформованим у міжнар. праві розумінням,

П. означав форму міждерж. відносин, за якої одна (піддана) д-ва визнавала над собою верховенство ін. (д-ви-протектора), насамперед у міжнар. відносинах, зберігаючи автономію і самост. правління у внутр. справах. Значені можливості нівелювалися, якщо П. встановлювався не на договірній основі, а в односторонньому порядку. Таким, зокрема, був встановлений у 1939 П. нацист. Німеччини над Чехією і Моравією. Д-ва чи територ. утворення могли перебувати під П. двох і більше держав.

П. в його архаїчному вигляді суперечить закріпленому в Статуті ООН принципу рівноправності й самовизначення народів та нормам Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, 1960. В сучас. умовах П. розглядається як одна із форм контролю над асоційованими д-вами, залеж. країнами і територіями. Зважаючи на те, що залеж. території мають досить невизначений статус, сучас. П. можуть вважатися Гренландія (самоврядна провінція Данії); Пуерто-Ріко, о. Гуам, Північні Маріанські о-ви («неінкорпоровані організовані території» США); Франц. Гвіана, Мартиніка, Франц. Полінезія, Нова Каледонія та ін. («заморські департаменти» Франції); Фолклендські (Мальвінські) о-ви, Бермудські о-ви, Кайманові о-ви, о. Святої Єлени (території, підконтрольні Великій Британії). Формально ознаки П. в Європі мають Монако (протектор – Франція), Сан-Марино (протектор – Італія), Ліхтенштейн (протектор – Швейцарія).

В.П. Горбатенко

ПРОТЕСТАНТИЗМ (від лат. *protestans* – той, що заперечує, незгідний) – один з осн. (поряд з православ'ям і католицизмом) напрямів християнства. Являє собою сукупність християн. реліг. течій, що мають спільні риси та свою специфіку й які виникли і набули подальшого розвитку в XVI – XXI ст. П. витоково пов'язаний з середньовіч. еретичними вченнями, Ренесансом та Реформацією і детермінований реліг.-церк. кризою, культурними, соц., екон. й політ. трансформаціями у Європі періоду пізнього Середньовіччя.

Поштовхом до виникнення Реформації і П. була проповідницька діяльність нім. катол. священника Мартіна Лютера, який у 1517 висунув і обґрунтував відомі 95 тез («Пропозиції проти індульгенцій»), що відкидали і заперечували: владу Папи Римського як намісника Бога на землі; посередництво духовенства у спілкуванні людини з Богом; торгівлю індульгенціями; догмат про чистилище; проповіді і читання Біблії лише латин. мовою та

ін. Поява терміна «П.» пов'язана з протестом 5-ти князів-лютеран та представників 14-ти імперських міст з приводу посягань католицизму (рейхстаг «Священної Римської імперії германської нації», м. Шпайєр (Німеччина), 1529) на реформац. процеси та принципи свободи віросповідання. Надалі назва П. закріпилася за різними напрямками, течіями і рухами, що генетично були пов'язані з реформац. процесами в Європі.

Традиційно П. поділяють на ранній (лютеранство, цвінгліанство, кальвінізм, англіканство, які утворилися в XVI ст. і згодом заклали підвалини до виникнення анабаптизму, менонітства, антитринітаризму, соцініанства), пізній (методисти, баптисти, квакери, адвентисти, Свідки Єгови (еговісти), п'ятидесятники та ін.) та неопротестантизм (Новоапостольська Церква, Церква Христа, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (Мормони), «Армія спасіння», сучасні харизматич. церкви і течії та ін.).

П. визнає, обґрунтовує і впроваджує: особисту віру як єдиний шлях спасіння; Біблію (Євангеліє) – єдиним джерелом Одкровення, обов'язковий переклад Св. Письма нац. мовами, принцип заг. священства вірян, виборність і підзвітність священника, автономність громади, рівність вірян перед Богом, спрощені церковне вбрання, ієрархію і богослужіння (його основою є проповідь, але важл. місце в ньому посідають молитви й спів) та ін. П. заперечує і відкидає: необхідність Священного Передання; поклоніння святим та їх мощам; іконовшанування; інститут чернецтва; целібат (безшлюбність); хресне знамення (обов'язкове у православ'ї і католицизмі) та ін.

Пізній П. і неопротестантизм, на відміну від раннього (нац. зорієнтованого), переважно мають позанаціональний/наднаціональний характер. П. не має єдиної системи догматів, а його течії відрізняються віроповчальними та організац. особливостями. Напр. Англіканська церква, в якій збережена катол. обрядовість тощо, посідає т. з. «серединне» місце між католицизмом і протестантизмом і є державною в Англії, а її глава – монарх (король/королева) призначає архієпископів Кентерберійського та Йоркського. Деякі П. напрямки (адвентизм, еговізм) формально заперечують безсмертя душі. Адвентисти пропагують «санітарну реформу», що містить заборону вживати м'ясо деяких тварин, каву, алкоголь тощо. Особливості п'ятидесятництва: догмат про хрещення Святим Духом; глосолалія (надприрод. дар мов для Боговшанування чи виголошення пророцтва; зцілення силою

Святого Духа). Символіч. актами баптизму є обряди водного хрещення у дорослому віці та причастя (ламання хліба на згадку про Таємну вечерю). Свою специфіку мають неохрист. (неопротестант.) течії і рухи. Деякі з них не пов'язують себе з П. (напр. Церква Христа), або навіть є й такі, що їх деякі християн. спільноти не вважають християн. (напр. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони) тощо). Однак усі неопротестант. орг-ції витоково безпосередньо чи опосередковано пов'язані з християнством.

У ставленні до політики П. вирізняється різноманіт. позиціями – від нейтральності/аполітичності (напр. еговісти) до взаємозв'язку й взаємодії з нею (напр. англіканство в Англії, баптизм в США, лютеранство в Норвегії й Швеції та ін.). В Україні П. поширюється з XVI ст. і нині представлений реліг. громадами баптистів, адвентистів, п'ятидесятників, мормонів, еговістів, лютеран (укр., нім., швед.), англікан, харизматів та ін.), реліг. діяльність яких є соціально-активною (реліг. просвітництво, моральне виховання, місіонерство, благодійництво тощо).

Віровчення деяких напрямів П. унеможливорює виконання їх представниками військ. обов'язку. Громадянам України (для яких виконання військ. обов'язку суперечить їх реліг. переконанням і, якщо вони належать до діючих відповідно до законодавства реліг. орг-цій, віровчення яких не допускає користування зброєю) гарантоване право (Конституція України, Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу») на альтернативну (невійськову) службу. У переліку таких реліг. орг-цій переважна більшість протестантських (Адвентисти-реформісти, Адвентисти сьомого дня, Євангельські християни, Євангельські християни-баптисти, Свідки Єгови, Харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівнені до них згідно із зареєстрованими статутами), Християни віри євангельської (та церкви, прирівнені до них згідно із зареєстрованими статутами), Християни євангельської віри).

О.В. Бучма

ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА – (англ. *psychological warfare, PSYWAR*) – сукупність форм, методів, засобів впливу на людину з метою зміни в бажаному напрямку її психолог. характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, установок, мотивів, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, сусп. свідомості загалом; цілеспрямоване й планомірне використання політ. антагоністами пропаганди та ін. засобів (ін-

формац., екон., соц., дипломат., культурних) з метою прямого або опосередкованого впливу на переконання, настрої, почуття, поведінку противника з метою зміни його духовних та діяльнісних характеристик у вигідному напрямі.

Теорет. підвалинами П.в. вважаються розробки франко-італ. школи вивчення психології мас (Г. Лебон, Ш. Сігалє, В. Парето, Г. Тард), нім. школи вивчення психології народів (Г. Штейнталь, М. Лазарус, В. Вундт). Практ. аспекти П.в. активно вивчалися організаторами пропаганди в тоталітарних д-вах ХХ ст. (в СРСР, Німеччині, Італії, Китаї, ін. країнах). Методолог. основою розуміння П.в. у сучас. зах. науці вважається поведінковий (біхевіористський) підхід (Ч. Мерріам, Г.-Д. Ласвелл).

П.в. спрямовується на послаблення психолог. стійкості, моральності, деактивацію індивідів і соц. груп, обраних як об'єкти впливу. Кінцевою метою П.в. є трансформація мас. свідомості та мас. настроїв від відчуття впевненості, задоволеності, соц.-політ. комфорту, готовності підтримувати владу до протилежних психолог. станів – дискомфорту, розгубленості, страху, роздратування, агресії. Шляхи реалізації такої мети є доволі різними: від нав'язування протилежній стороні нелегальної (забороненої) інформ. продукції до провокування масових виступів, спрямованих на повалення чинного режиму.

Перехід до стану П.в. означає активне перенесення ідеологічно-політ. боротьби зі сфери теорет. свідомості у сферу свідомості повсякденної, де сторони психолог. протистояння апелюють не до наук. пояснень і логічних аргументів, не до розуму і фактів, а до емоцій (гордості, амбіцій, образ), забобонів (расових, етн., нац.), упереджень, інстинктів, ідеологізованих міфологем («масонських змов», «світових урядів», «зайвих хромосом» та ін.). Завданням подібної редукції інформ. потоків і залежних від них психолог. станів є перетворення фактора боротьби у повсякденний стан людини, у фіксацію цього фактора на рівні буденного самовідчуття індивіда чи соц. групи. Відповідно до стратег. настанов П.в., готовність до боротьби (знищення ворога та його країни, захоплення матеріальних активів, викриття внутр. «ворогів»), а також жертвності під час боротьби має пронизувати сусп.-во, пояснюючи будь-які людські проблеми на основі ідейно-політ. антагонізмів і вимагаючи від громадян «підказаних» (нав'язаних) способів поведінки. Це досягається шляхом цілеспрямованого вкорінення в індивід., групову та масову свідомість знач-

ної кількості хибних стереотипів сприйняття дійсності, викривлених, спотворених тлумачень соц. взаємодій та їх наслідків.

Найбільш поширеними прийомами П.в. є наступні:

1. Прийоми психолог. тиску: багатократні повтори однієї і тієї ж хибної, неправдивої тези; посилання на надумані («дуті») авторитети; інформ. спекуляції (від спотворення цитат до посилання на неіснуючі джерела); тенденційний добір ілюстрат. матеріалу; наочна агітація антигуманного характеру. Метою цього є створення емоц. дискомфорту та нейтралізація здатності людини логічно мислити й неупереджено оцінювати надану їй інформацію.

2. Прийоми тривалого впливу на індивід. й групову свідомість: реклама певного способу (стилю) життя; поширення неорганічних цінностей і стандартів через телебачення, кіно, музику, соц. комунікації, татування, предмети одягу та їх знаково-графічне оздоблення; масоване поширення чуток (пліток) як альтернативи офіцій. інформації; створення та впровадження у масову свідомість політ. анекдотів, продукування псевдофольклору, спотворення прислів'їв, крилатих виразів. Більша частина прийомів цієї групи об'єднується поняттям «соціальна пропаганда», концепція якої орієнтована на поступову зміну свідомості й підсвідомості не лише супротивника, а й імовірних союзників, орієнтованих на допомогу ініціаторові П.в. Формально, не маючи очевидних ідеолог. ознак та відкритих політ. цілей, така пропаганда є доволі ефективною у стратег. плані. Збуджуючи глибинні структури психіки – потреби та інтереси, – вона впливає на тривалі фактори формування (корекції) людської поведінки.

3. Прийоми, засновані на свідомому порушенні та спотворенні законів логіки: підміна тези; помилкова аналогія; маніпуляція з фактами («пересмикування» причинно-наслідкових залежностей); тавтологія тощо. Подібні прийоми є найбільш ефект. щодо малоосвічених верств населення, нездатних критично сприймати й розмежовувати раціон. та ірраціон. частину інформ. впливу. Їх ефективність втрачається в міру зростання інформованості загалом, що супроводжується якісними змінами в усвідомленні ним власного місця й ролі у перебігові сусп.-політ. процесів.

Як компонент системи політ. відносин, П.в. має і зовнішньо-, і внутрішньополіт. виміри. У першому випадку вона означає активне застосування проти ворога пропаганди, яка може бути синхронізованою із застосован-

ням воєнних та ін. засобів, а може їм передувати. У другому – обмежуватися пропагандистським прикриттям боротьби за владу (напр., напередодні виборів, під час ротації політ. еліт, в ході призначення регіон. керівників тощо).

Похідними від теорії і практики П.в. стали концепції «гібридної війни», «інформаційно-психологічної війни», «інформаційної війни», «когнітивної війни» та ін.

Лит.: Warring, M. The Art of Psychological Warfare: 51 Principles of Conflict Resolution, Negotiation, Strategy, Office Politics, Career Building, Self Help, & Motivation for Success & Happiness in Business & Life, 2015; Stevens, M.T. The Art Of Psychological Warfare: How To Skillfully Influence People Undetected And How To Mentally Subdue Your Enemies In Stealth Mode Kindle Edition, 2016; Morton, N. Psychological Warfare: The Ultimate Guide to Understanding Human Behavior, Brainwashing, Propaganda, Deception, Negotiation, Dark Psychology, and Manipulation Hardcover. Primasta, 2020; Gardner, A. Psychological Warfare: How to Spot Manipulation, Deception, and Propaganda So You Can Avoid Being Misled, Intimidated, and Demoralized (Social Intelligence). Kindle Edition, 2023.

В.Ф. Смолянюк

ПУБЛІЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ – організація та діяльність органів виконавчої влади, органів місц. самоврядування, ін. суб'єктів, які підпорядковані легітимній політ. владі та забезпечують виконання законодавства, діють в публіч. інтересах і наділені владними повноваженнями.

Ядром поняття «публічне» вважається «спільне, доступне для всіх, яке служить всім». Також прикметник «публічне» поєднує в собі: а) загальнодерж. (національну) адміністрацію, б) регіон. адміністрацію (у разі виокремлення такого рівня у д-ві), та в) місц. самовряду (територіальну) адміністрацію. Слово «адміністрація» походить від лат. «*ministrare*», що означає «служити для» / «служити» і вказує на підпорядкованість політ. владі та служіння публічним інтересам як гол. завдання в діяльності П.а. При цьому під «політичною владою» мається на увазі насамперед представницька і, зокрема, законодавча влада.

П.а. можна розглядати у статусному / статутному значенні (як насамперед суб'єктів держ. виконавчої влади, регіон. та місц. тер. самоврядування), а також у функціональному значенні (за функціями викон. характеру). Тож передусім П.а. треба відрізнити від органів законод. та судової влади.

Функціонально також треба виділяти та відділяти від П.а. тих суб'єктів, які виконують

функції формування політики (полісі), тобто визначення напрямів розвитку, позицій щодо окремих питань і проблем, нормотворення (визначення правил). Це зокрема, такі суб'єкти загалом або при виконанні домінуючих у їх компетенції функцій, як глава держави, парламент, представницькі органи місц. самоврядування (сільські, селищні, міські ради), місц. (сільські, селищні, міські) голови, а також відповідні органи регіон. та субрегіон. рівня (обласні та районні ради). Також у виконавчій владі України це власне Кабінет Міністрів України, міністерства, зокрема міністри і заступники міністрів, як особи, що обіймають політ. посади. Ці суб'єкти передусім мають формувати публічну політику і в ідеалі не повинні займатися поточним адмініструванням. Це проявляється у правових формах їх діяльності, в т. ч. нормотворчого характеру під час прийняття підзаконних нормативно-правових актів; при розробленні урядових законопроектів та реалізації права законод. ініціативи; при ухваленні стратегій, концепцій та ін. документів політики. У місц. самоврядуванні місц. ради також мають подвійну політико-адмін. природу. Адже вони виконують і функції формування правил (зокрема, здійснюють прийняття місц. нормат. актів), і поточного публічного адміністрування, оскільки у певних випадках уповноважені вирішувати конкретні адмін. справи окремих громадян та суб'єктів господарювання. Використання терміна «адміністрація» полягає у більш точному визначенні спрямованості діяльності влади на «служіння», «обслуговування» кожної окремої людини зокрема та сусп-ва загалом. Це не механічна заміна категорій «державне управління» на «П.а.». Це точніше відображення ролі й місця д-ви і виконавчої влади та місц. самоврядування. Адже відносини управління – це відносини підпорядкування між органом влади та ін. органами й установами у сфері його управління, тобто прямого керівного впливу. Натомість «адміністрація» та «адміністрування» стосується виконання законодавства, передусім щодо непідпорядкованих приватних фіз. та юрид. осіб. Це сучас. ідеологія та філософія здійснення публічної влади. Такі терміни мають змінювати ставлення влади до громадян і приватних суб'єктів господарювання не як до «об'єктів управління» / «об'єктів управлінського впливу», а вести до переходу на рівень збалансованих відносин повноправних суб'єктів.

Зважаючи на те, що термін «адміністрація» в укр. мові застосовується насамперед в ін-

ститут, значенні, тобто як суб'єкт, то для позначення «діяльності» також використовуються конструкції «публічне адміністрування» чи «діяльність публічної адміністрації», а для позначення «суб'єктів» – «органи / суб'єкти публічної адміністрації», «суб'єкти публічного адміністрування», «адміністративні органи».

Вперше категорія «П.а.» введена у законодавство сучас. України у Законі України «Про адміністративну процедуру» (далі – ЗАП) від 17.ІІ.2022 № 2073-ІХ через конструкцію «функції публічної адміністрації», що визначена як «надання адміністративних послуг, здійснення інспекційної (контрольної, наглядової) діяльності, вирішення інших справ за заявою особи або за власною ініціативою адміністративного органу» (п. 11 ч. 1 ст. 2 ЗАП).

Це вкрай важлива новела і для правозастосування, і для доктрини. Адже «П.а.» – це фундаментальний термін для адмін. права загалом, оскільки адмін. право покликане захищати приватних осіб від свавілля П.а., а також врегульовувати власне організацію та діяльність П.а. Використання конструкції «П.а.» є ознакою демократизації, гуманізації, європеїзації укр. адмін. права та законодавства.

Осн. суб'єктами П.а. є статутні (статусні) суб'єкти: центр. органи викон. влади (служби, інспекції, агентства) з їх тер. органами та підрозділами, місц. держ. адміністрації, органи влади АР Крим, а також органи місц. самоврядування, передусім виконавчі органи сільських, селищних, міських рад. Також є не лише статутні (статусні), а й ін. функціональні суб'єкти П.а. / адмін. органи, тобто «інші суб'єкти, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації».

Окремо серед них можна виділити *органи професійного самоврядування*, зокрема в юрид. професіях (адвокатів, нотаріусів тощо). Допуск до цих професій, питання дисциплінарної відповідальності та виключення з професії – це ті функції, які раніше виконувала держава, але тепер вони більшою мірою належать саме органам профес. самоврядування. У цих відносинах не можуть застосовуватися цивільно-правові інструменти, адже вони не нададуть особі необхідного рівня гарантій та захисту. Це публічно-правові зобов'язання д-ви, суб'єктивне публіч. право в особи. Це стосується й ін. «вільних професій»: аудиторів, архітекторів та ін. Окремі перспективи з'являються також у мед. професіях (лікарі, стоматологи, медсестри, фармацевти тощо), де

також планується впровадження профес. самоврядування.

Функціонально до П.а. можуть належати держ. та комун. підприємства. Напр., «акредитовані суб'єкти» з повноваженнями у сфері держ. реєстрації прав на нерухоме майно (у період дії відповідного законодавства 2016–2019 рр.). Зокрема, комун. підприємство «Бюро технічної інвентаризації», яке отримувало таку акредитацію, при виконанні цих реєстраційних функцій мало розглядатися як адмін. орган, адже у цій частині його уповноважений працівник виконував такий самий обсяг повноважень з держ. реєстрації нерухомості як і держ. реєстратори органів місц. самоврядування та районних держ. адміністрацій.

В умовах, коли сучас. д-ви часто делегують (передають) окремі функції П.а. навіть приватному сектору, то у цьому разі такі приватні суб'єкти також функціонально належать до П.а. Напр., окремі станції техн. обслуговування (СТО) приватної форми власності отримують від д-ви повноваження проводити «обов'язковий технічний контроль» транспорт. засобів. В Україні це обов'язково для таксі та автомобілів, що використовуються для перевезення пасажирів або вантажів з метою отримання прибутку. Обов'язковий техн. контроль і видача відповідного документа – це адмін. відносини, і в цій частині СТО діє як адмін. орган.

Функції П.а. реалізуються і в таких відносинах як зарахування дитини до комун. школи. У цьому разі директор/адміністрація школи розглядається як адмін. орган. Йдеться про реалізацію особою суб'єктивного публіч. права (на освіту).

Загалом питання публіч. установ обов'язкового характеру (держ. та комун. ЗВО, школи, дошк. заклади; мед. заклади тощо) та навіть ін. публіч. установи, де держава виконує свої функції мірою екон. спроможності (публіч. бібліотеки, музеї, спортзали тощо) – щонайменше у питанні доступу до цих установ/послуг має застосовуватися публічно-правовий режим. Ці зобов'язання реалізуються через функції П.а., оскільки йдеться про виконання законодавства, публіч. зобов'язання.

Осн. правовою формою (інструментом) публіч. адміністрування є прийняття адмін. актів, і в суттєво меншому обсязі – укладення адмін. договорів.

Лім.: Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne. Warszawa, 1999; Гнидюк Н. Публічна адміністрація як об'єкт структурних змін. Зб. наук. праць УАДУ, 2001. Вип. 1; Адміністративна процедура

та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / Авт.-упоряд. В.П.Тимошук. К., 2003; Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики загального адміністративного права / Ебергад Шмідт-Асманн; [пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов]; відп. ред. О.Сироїд [2-ге вид., перероб. та доп.]. К., 2009; Загальне адміністративне право : підруч. / за заг. ред. Р.С. Мельника. Вид. 2-ге. О., 2023.

В.П. Тимошук

ПУБЛІЧНА ВЛАДА – легітимне, визнане та гарантоване суспільством та державою публічне волевиявлення народу, д-ви, тер. громад та ін. суб'єктів публічного права щодо здійснення їх функцій і повноважень, спрямованих на реалізацію прав людини та вирішення питань сусп.-політ. значення шляхом прийняття і реалізації правових актів. П.в. є різновидом соціальної влади, уособлює публічно-політ. вольові відносини панування і підкорення між суб'єктами публіч. права, що спираються на публіч. примус.

Традиційно поняття «П.в.» використовується насамперед для описування та пояснення соц.-політ. відносин, в яких деякі індивіди або групи прагнуть підпорядкування ін. індивідів і груп. П.в. – це, передусім, здатність впливати на людей публічно-правовими засобами. Поняття П.в. виражає вірогідність тих чи ін. соц.-політ. подій та умови їх реалізації, ресурси та їх використання, можливості досягнення певних соц.-політичних завдань, цілей та їх межі, тобто важл. сторони сусп.-політ. життя, що пов'язані зі сферою публіч. контролю та управління.

У цьому сенсі П.в. є центр. поняттям у науках, які вивчають функціонування публіч. інститутів, формування політики та механізми прийняття рішень. Виражаючи відносну стійку здатність індивідів та груп реалізувати свою волю щодо ін. індивідів та груп, П.в. є незамінною при поясненні соціальної стратифікації та політ. нерівності; вона дає змогу зрозуміти, чому люди змушені примирюватися з несправедливим соц.-політ. устроєм, дискримінацією та пригніченням, будучи не в силах будь-що змінити.

Вказуючи на суб'єкта публіч. права, який є відповідальним за певний результат у відносинах з ін. соціальними суб'єктами, П.в. відіграє важл. роль у моральних оцінках людських дій та подій. Говорячи про вибори, референдуми, констит. та ін. соц.-політ. конфлікти або публіч. політику, насамперед ідеться про події та процеси у політ. житті тієї чи ін. держави, відповідальність за них певних людей або соц. інститутів.

Концептуальне розуміння сутності П.в. відіграє важл. роль в аналізі соц.-політ. змін, джерел трансформації та розвитку сусп.-ва. Категорія П.в. вказує на зв'язок між соціальними подіями та індивід. або груповими діями, сприяючи тим самим поясненню еволюції соц.-політ. процесів, напр., еволюції політ. режимів, бюрократизації держ. системи, руху до демократії, у т. ч. в формі субсидіарності, децентралізації, інституціоналізації місц. самоврядування.

П.в. має набір універсальних ознак соц. влади, що виявляються на всіх етапах розвитку сусп.-ва, в якому вона існує: 1) легальність виникнення; 2) легітимність здійснення; 3) проникнення і поширення на всі сфери сусп. життя; 4) територіальність дії; 5) монополія на нормотворчість; 6) інституціоналізованість тощо.

Політико-правова природа П.в. виражається в цілях, завданнях, функціях, принципах її здійснення, а також в ін. формах діяльності носіїв (суб'єктів) П.в. Осн. цілі П.в. полягають у реалізації в повному обсязі концепції народовладдя, забезпечення гармонійної життєдіяльності сусп.-ва, розвитку особистості, захисту прав людини, а також усього сусп.-ва від внутр. і зовн. загроз, здійсненні соц. діалогу з особою, позитивній взаємодії між сусп.-вом, д-вою та людиною тощо.

Відзначаючи багатомірність та багатоаспектність феномену П.в., слід виходити з концепт. позиції, за якою джерелом П.в. є організація сусп.-ва, для якого вона є важл. функцією, що забезпечує впорядковуючий, регулюючий вплив на всі осн. сфери сусп.-політ. життя. Тому генезис П.в., як будь-якої влади, слід шукати виключно у сусп.-ві. Влада пов'язана з сусп. організацією, вона – феномен, який є іманентною ознакою організації сусп.-ва. Водночас П.в. тісно пов'язана з політикою, виступаючи її центр., організаційним та контрольо-регулюючим началом.

Тривалий час у юрид. та політ. науці П.в. зводилася до політичної або державної влади, по суті ототожнювалася з ними. У даний час доведено, що П.в. не є виключною прерогативою держави. Є кілька її видів. Диференціація П.в. обумовлена її специфіч. ознаками, видовими та формальними, суб'єктно-об'єктивними та функціональними характеристиками. В основі сучас. вчення про П.в. – ідея щодо її форм, видів та рівнів: наявності трьох форм П.в. (безпосередня демократія, народне представництво, непередставницькі форми функціонування П.в. або т. з. професійне владарювання), трьох видів П.в. (П.в. народу, держ. влада та П.в. місц. самоврядування або муні-

ципальна влада) та трьох рівнів здійснення П.в. (загальнодерж., регіон. та локальна).

Так, якщо критерієм виділення форм П.в. є вид юрид. підстав і способів, засобів здійснення суб'єктами владовідносин П.в. (безпосередньо або через ін., опосередковані форми волевиявлення), то підставою розподілу П.в. на види є певна тер. або політико-тер. спільність чи ін. політ. (політико-тер.) утворення, яке є безпосереднім джерелом влади відповідного виду (народ, держава, тер. громада). Щодо класифікації П.в. за рівнями її здійснення, то в основу їх виділення традиц. покладені тер. межі здійснення функцій і повноважень суб'єктів П.в. (д-ва, регіон – область та автономія, населений пункт або громада – село, селище, місто).

Щодо питання про співвідношення видів, форм та рівнів П.в. традиц. визнається можливість здійснення кожного з видів П.в. у різних формах і на різних рівнях. Напр., народ як єдине джерело влади та носій суверенітету може здійснювати владу як безпосередньо, так і через органи держ. влади та органи місц. самоврядування, причому суверенітет народу реалізується як у межах всієї д-ви, так і на локально-регіон. рівні. Отож П.в. як сусп.-політ. влада (народовладдя) поділяється на владу народу, держ. владу та місц. самоврядування як вид місцевої П.в.

Конституція України традиційно поділяє П.в. та народовладдя (народовладдя) на безпосередню і представницьку. Так, згідно з ч. 2 ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи держ. влади та органи місц. самоврядування. На відміну від попередніх конституцій, чинна Конституція пріоритетною формою влади визнає безпосереднє народовладдя, що є цілком логічним, закономірним, реальним. Адже безпосередня демократія – це природне право народу, вона з'явилася раніше за представницьку. Рішення ін-тів представницької демократії, як форми здійснення П.в., як правило, можуть бути скасовані актами безпосередньої демократії, а акти безпосередньої демократії не потребують будь-якого затвердження. Шляхом безпосередньої демократії приймаються, насамперед, найважл. нормативно-правові акти: конституції, закони щодо внесення до них змін та ін. правові акти, які безпосередньо висловлюють волю народу.

Чинна Конституція України визначає не лише місце безпосередньої демократії у системі демократії, тобто у системі П.в. народу, але й її суть, зміст і форми. Так, за своєю сут-

тю, безпосереднє народовладдя відповідно до положень Конституції (ст. 5, 36, 69 та ін.) є, насамперед, прямим волевиявленням народу (народним волевиявленням), зокрема шляхом таємного голосування, або волевиявленням, вираженням волі через політ. партії, засоби мас. інформації та ін. складові механізму безпосередньої демократії, які сприяють формуванню та вираженню політ. волі громадян та реалізації П.в. народу. Тобто безпосереднє народовладдя – це самостійна реалізація народом власної волі щодо власних інтересів, власної долі (загалом чи щодо частини сусп.-ва або окремих осіб) або щодо ін. народів і держав за їхньою згодою при сприянні політ. партій, їхніх блоків, ін. складових механізму безпосередньої демократії або без них.

Важл. для розуміння суті безпосереднього народовладдя є врахування того, що відповідно до змісту Конституції безпосереднє народовладдя як волевиявлення народу може здійснюватися як народом загалом, так і його певними частинами або спільнотами. Насамперед і гол. чином безпосереднє народовладдя здійснюється шляхом волевиявлення Українського народу загалом, зокрема, у разі проведення парламент. і президент. виборів, всеукр. референдумів тощо. Але офіц. волевиявленням народу, водночас, вважається: волевиявлення окремих спільностей (тер. громад, труд. колективів тощо), зокрема, місц. вибори і референдуми є волевиявленням тер. громад і нерідко називаються проявами локальної, місц. демократії, є формами діяльності цих громад та інструментом реалізації П.в. тер. громад – муніципальної влади.

Щодо питання про правову природу П.в., яка здійснюється на рівні д-ви та у вигляді держ. влади, то воно завжди було однією з найважл. складових доктрини констит. права. Традиційно держ. влада розглядається як вид П.в., що здійснюється д-вою та її органами, здатність д-ви підпорядковувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території. Вважається, що держ. влада у функціональному аспекті є системою відносин влади-підкорення в соц. управлінні, в яких поведінка суб'єктів підпорядковується держ. велінням, вираженим у правовій формі, з метою досягнення і підтримання певного порядку в сусп.-ві. Звертається увага на існування суб'єктного підходу до розуміння цього поняття, коли «державна влада» розглядається як орг-ція, яка здійснює П.в., тобто як апарат влади, як її суб'єкт.

Традиційно держ. влада поділяється на окремі «гілки», види, виділення яких обумовлено специфікою функцій і повноважень її органів. За функціями держ. влади її поділяють на законодавчу, виконавчу та судову владу. Так, за ст. 6 Конституції України держ. влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законод., викон. та суд. Органи законод., викон. та суд. влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Крім того у доктрині констит. права розрізняють також контрольну (контрольно-наглядову) владу, президент. владу та ін. види держ. влади.

Осн. концептуальними проблемами, які виникають у процесі розкриття сутності, змісту та форми держ. влади як виду П.в. є такі питання: що є джерелом легітимності держ. влади; який зміст цієї влади; які основоположні констит. принципи організації й діяльності держ. влади; що покладено в основу розмежування функцій здійснення держ. влади; яка система держ. органів, що здійснюють держ. владу; що є об'єктом у згаданих правовідносинах; яка мета здійснення держ. влади тощо.

До числа актуальних проблем теорії П.в. відноситься і питання щодо ознак та атрибутів держ. влади. У сучас. науці, як правило, концептуально виділяються такі ознаки цього виду П.в.: а) можливість держ. влади застосовувати легалізоване насильство (правовий примус) у масштабах усього сусп-ва; б) верховенство; в) суверенність; г) можливість встановлювати загальнообов'язкові податки і збори, а також наявність прерогатив щодо делегування даного права ін. органам (напр., органам місц. самоврядування).

Також однією з найбільш складних проблем сучас. політ. та правової науки є проблема місц. самоврядування як виду П.в. Вважається, що місц. самоврядування (муніципальна влада) – це легітимне, визнане та гарантоване державою публічно-самоврядне волевиявлення тер. громади щодо здійснення її функцій і повноважень, спрямованих на реалізацію прав людини та вирішення питань місц. значення шляхом прийняття і реалізації правових актів в порядку, передбаченому Конституцією і законами України, а також нормат. актами місц.самоврядування.

Як специфіч. форма П.в. місц. самоврядування характеризується: 1) наявністю особл. суб'єкта – тер. громади – тер. спільності, що складається з фіз. осіб – жителів, які постійно мешкають, працюють на території села або добровільного об'єднання в спільну громаду

кількох сіл, селища або міста, безпосередньо або через сформовані ними муніцип. структури вирішують питання місц. значення, мають спільну комун. власність, володіють на даній території нерухомим майном, сплачують комун. податки та пов'язані територіально-особистими зв'язками системного характеру;

2) місц. самоврядування посідає особл. місце у системі інститутів констит. ладу та політ. системі сусп-ва, що свідчить про те, що у країні поряд з інтересами особи та д-ви визнаються і гарантуються ще й місц. (муніципальні) інтереси, які пов'язані з вирішенням питань безпосереднього забезпечення життєдіяльності населення. При цьому муніцип. інтереси розглядаються не як підпорядковані державним, а як рівноправні. Виступаючи основою констит. ладу, місц. самоврядування охоплює своїми публічно-владними ін-тами майже всі сторони дем. організації місц. життя, дає можливість раціональним способом децентралізувати багато функцій П.в., перенести прийняття рішень із усіх питань місц. життя в тер. співтовариства, стимулюючи тим самим активність громадян і забезпечуючи їхню реальну причетність до таких рішень;

3) місц. самоврядування як вид П.в. характеризується низкою особливостей щодо обсягу, діапазону та правової природи об'єктів свого впливу, значна частина яких не характерна для ін. публічно-владних правовідносин. Такими об'єктами є П.в.; права, свободи й обов'язки людини і громадянина; питання місц. значення; функції (напрями і види діяльності) суб'єктів місц. самоврядування; об'єкти комун. власності; місц. бюджети, доходи місц. бюджетів, місц. податки і збори, місц. позики тощо. Але осн. об'єктами локальної діяльності тер. громад є передусім питання місц. значення, тобто питання (справи), які витікають із колект. інтересів місц. жителів – членів відповідної тер. громади, віднесені Конституцією, законами та статутом тер. громади до предметів відання місц. самоврядування, а також ін. питання, які не входять до компетенції органів держ. влади. Правова сутність місц. самоврядування проявляється та реалізується в діяльності щодо встановлення, зміни та припинення правових відносин саме між суб'єктами системи місц. самоврядування, тобто при взаємодії суб'єктів місц. самоврядування для реалізації їх функцій і повноважень з питань місц. значення. Саме у взаємодії суб'єктів місц. самоврядування між собою під час вирішення питань місц. значення проявляється та реа-

лізується сутність, невід'ємні, детермінуючі, іманентні властивості муніцип. влади.

Тобто реальною фіз. умовою самозбереження та саморозвитку місц. самоврядування як виду П.в. є виконання саме тих завдань і функцій, заради яких місц. самоврядування визнається державою (у розумінні дефініції місц. самоврядування за Конституцією України (ст. 140) і Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 2) – вирішення питань місцевого значення). Таким чином, осн. об'єктом муніцип. влади як системи є вирішення питань, що становлять інтерес для жителів – членів тер. колективу, який виступає як підсистема – система у макросистемі (місц. співтовариство – місц. самоврядування – муніцип. влада – П.в.).

Дискусійним у сучас. політ. та правовій науці є питання щодо природи П.в., яка здійснюється на рівні автоном. утворень. Для України ця проблема концептуалізації П.в. автоном. утворень об'єктивно підсилюється наявністю у складі системи її адмін.-тер. устрою адмін.-тер. автономії – АР Крим. У сучас. світі є багато тер. автономій, кількість яких постійно зростає. У їх межах утворюються та діють публічні тер. колективи. Проблема характеру «власної» П.в. автономії, причому різних її меж у автономії політичній та адміністрат., безперечно, потребує свого вирішення. Ці проблеми ускладнюються у зв'язку з процесами реформування місц. самоврядування й інституціоналізацією його регіон. рівня, розвитком та реалізацією принципів субсидіарності, коли повноваження, які були раніше прерогативою держ. влади, передаються на місце.

Актуальним питанням є виділення як виду П.в. т. з. наддержавної (наднац., супернац., постдержавної) влади. Передумовою її формування та розвитку є зростання взаємозалежності та розвитку співробітництва між д-вами (а також ін. суб'єктами міжнар. відносин). У сучас. світі є значна кількість суб'єктів, чия діяльність виходить за межі окремих держав, у тому числі міжурядові та неурядові орг-ції, транснац. корпорації. Однак їхня діяльність, як правило, не має публічно-владного характеру через відсутність низки традиц. ознак П.в.

Світові тенденції сусп. та держ. розвитку, розчиняючись у констит. матерії, виявляються у перманентних процесах глобалізації та інтернаціоналізації конституціоналізму, становленні наддержавних публічно-владних структур та інститутів. Ці тенденції спостерігаються передусім у зближенні нац. права кожної дем. країни з міжнар. публіч. правом,

внаслідок чого між ними іноді зникає чітка межа. Перспективи виникнення, зміни або припинення «наддержавних» публічно-владних відносин та «наднаціонального» права, яке регулює ці процеси, пов'язані з діяльністю таких суб'єктів «наддержавної» П.в., як Організація Об'єднаних Націй (в особі Міжнародного суду і Ради Безпеки) і органи Європейського Союзу (Комісія, Рада міністрів, Суд, Суд першої інстанції, Європарламент), а також формуванням міжнар. права міжнар. орг-цій та регіон. констит. права (напр., загальне констит. право Європейського Союзу), яке має риси як міжнар., так і наддерж. права, а надалі – з поступовим формуванням міжнар. констит. права (розробка Договору, що встановлює Конституцію для Європи та факт. ухвалення у листопаді 2009 т. з. Договору реформування або Лісабонської угоди – нової базової угоди щодо принципів функціонування ЄС, що офіц. іменується «Проект договору, що поліпшує Договір про Євросоюз і Договір про становлення Європейського Співтовариства»). Такі тенденції обумовлені активізацією інформ. кореляції інститутів сучас. сусп-ва та д-ви, в результаті чого дем. досягнення окремих країн узагальнюються на міжнар. рівні та включаються до актів міжнар. права – пактів, конвенцій та ін., які зобов'язують держави-учасниці внести до свого нац. законодавства ті чи ін. дем. конституційно-правові ін-ти (напр., певні права людини, визнати місц. самоврядування тощо).

Водночас слід зазначити, що акти, які видаються більшістю міжнар. орг-цій, набувають чинності лише у разі наступної ратифікації відповід. державами. Тим самим їх дія поширюється не на всіх суб'єктів, що містяться на певній території, а лише на заздалегідь визначене коло суб'єктів, які визнали даний акт як загальнообов'язковий, а також тих, хто надав свою згоду підкоритися юрисдикції тієї чи ін. організації. Виходячи з цього, лише ті суб'єкти матимуть наддерж. П.в., чії рішення є обов'язковими для всіх суб'єктів, навіть якщо останні з ними не згодні.

Щодо рівнів наддерж. П.в., така влада перебуває ще лише на початковій стадії свого формування, тому говорити про різні її рівні можна тільки у заг. рисах, переважно концептуально. Так, сьогодні до наук. та повсякденного лексикону поступово входять словосполучення «світове співтовариство», «європейське співтовариство», «єдине співтовариство» тощо. Дані терміни означають не просто арифметичну суму населення різних держав, а утворення нових політико-право-

вих спільностей або системи взаємовідносин, у т. ч. публічно-владних, між ними. Такі підходи дають змогу ставити питання щодо існування тер. колективу міжнар. співтовариства планети.

Щодо виокремлення П.в. громад. об'єднань, то остання має окремі ознаки публічності та владності, у т. ч. й ознак територіальності (хоча й у менш вираженій формі). Так, згідно зі ст. 21 Закону «Про громадські об'єднання» 22.III.2012 для здійснення своєї мети (цілей) громад. об'єднання має право: вільно поширювати інформацію про свою діяльність, пропагувати свою мету (цілі); звертатися у порядку, визначеному законом, до органів держ. влади, органів влади АР Крим, органів місц. самоврядування, їх посадових і служб. осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами; одержувати у порядку, визначеному законом, публіч. інформацію, якою володіють суб'єкти владних повноважень, ін. розпорядників публіч. інформації; брати участь у порядку, визначеному законодавством, у розробленні проєктів нормат.-правових актів, що видаються органами держ. влади, органами влади АР Крим, органами місц. самоврядування і стосуються сфери діяльності громад. об'єднання та важл. питань держ. і сусп. життя; проводити мирні зібрання; здійснювати ін. права, не заборонені законом. Також громад. об'єднання зі статусом юрид. особи має право брати участь у здійсненні держ. регуляторної політики відповідно до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.IX.2003; брати участь у порядку, визначеному законодавством, у роботі консультат., дорадчих та ін. допоміжних органів, що утворюються органами держ. влади, органами влади АР Крим, органами місц. самоврядування для проведення консультацій з громад. об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності.

Літ.: Погорілко В.Ф. Актуальні проблеми реформування державної влади в Україні. *Вісник Академії правових наук України*, 1995. № 3; Шаповал В.М. Виконавча влада в розвинутих країнах (конституційно-правовий аспект). К., 1996; Крусян А. Территориальная громада и публичная власть в современной Украине. *Юридический вестник*, 2002. № 3; Баймуратов М.О., Григор'єв В.А. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні. О., 2003. Батанов О.В. Публічна влада як суспільно-політичний феномен: постановка проблеми. *Правова держава*, 2005, Вип. 16; Савчин М.В. Природа конституції, конституціоналізація глобального права та супранациональна влада. *Порівняльне*

правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. статей. К., 2009; Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики. К., 2010; Борденюк В.І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії. К., 2007; Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти. К., 2010.

О.В. Батанов

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА – сукупність пов'язаних регулятивних і розподільчих рішень та дій вищих органів держ. влади, прийнятих за участі громадян. сусп-ва й спрямованих на розв'язання сусп. проблем.

П.п. розробляється з урахуванням багатьох обставин та умов вищими органами держ. влади за участю ін. суб'єктів політики – партій, громад. орг-цій, ун-тів та дослідн. центрів, впливових діячів бізнесу, культури та науки. П.п. бере свій початок в уряді або держ. органах.

П.п. зосереджується на сусп-ві та його проблемах. Вона пов'язана з тим, як питання і проблеми визначаються й формуються і яке місце їм належить у порядку денному політ. діяльності й політ. управління. Це також і дослідження того, як, чому і наскільки ефективно держ. влада здійснює необхідні заходи чи утримується від них.

П.п. – особл. вид комунікації різних суб'єктів політ. процесу. У межах П.п. реалізується комплекс прозорих вертик. і горизонт. взаємодій учасників політ. процесу. Тож П.п. передбачає діяльність численних акторів, серед яких держава посідає з ін. учасниками рівну позицію. До основних суб'єктів П.п. належать наступні.

Влада (органи держ. влади та місц. самоврядування). Органи держ. влади відіграють провідну роль у підготовці й виконанні П.п. У діяльності та рішеннях глави держави, уряду, парламенту кристалізується сутність і роль д-ви в сусп-ві, розкриваються більш чи менш однорідні види цілеспрямованого її впливу на сусп-во. Хоча політ. партії та групи інтересів завжди активні в артикулюванні власних інтересів, саме уряд разом із законодав. органом держ. влади безпосередньо ініціює та формує основні пропозиції стосовно методів, норм, пріоритетів і стратег. напрямів здійснення П.п.

Політичні партії, які можуть виступати внутр. і зовн. елементом П.п. Вони сприяють усвідомленню й оформленню сусп. проблем та інтересів, роблять їх більш зрозумілими та переводять у річище політ. цілей і програм,

які опісля стають вже інституційними проблемами.

Групи інтересів, які створюються для розв'язання конкрет. проблем в інтересах певних соц. прошарків чи груп, чий настрої та побажання виражають. Окрім груп інтересів, які зазвичай мають більш чи менш стабільний характер, можуть виникати спец. групи тиску чи групи лобістів, які створюються для розв'язання певної проблеми. Ці суб'єкти П.п. допомагають агрегувати соц. інтереси сусп-ва та сприяють розвитку взаємодії між соц. класами, прошарками й урядом.

Громадські організації, які артикулюють та агрегують інтереси соц. груп, орієнтують органи влади на розв'язання сусп.-вагомих проблем, а також формують громад. думку з актуальних питань у ролі посередників між громадянами та владою. Громад. орг-ції беруть участь у реалізації держ. і муніцип. програм, соц. замовлень, роботі органів влади, у підготовці, зокрема, нормат.-правових актів; реалізують контрольні функції за діяльністю органів влади.

Експерти, роль яких у П.п. має подвійну природу. З одного боку, вони відіграють провідну роль у формуванні об'єктивної інформації через рекомендації з покращення якості та оптимальності публіч. рішення. У такому разі експерти – самостійні агенти П.п. З ін. боку – вони можуть виконувати замовлення з легітимації вже прийнятого рішення, підкріплюючи його результатами наук. експертизи. За такого підходу експерти відіграють роль агентів-резидентів.

Засоби масової інформації, роль яких може варіюватися від споглядальної до активної. Окрім цього, ЗМІ можуть виступати інструментами П.п., стаючи джерелом об'єктивної, до певної міри, інформації. Також ЗМІ – масовий посередник між людьми, інститутами громадян. сусп-ва і держ. владою. ЗМІ володіють правом вибору альтернатив для влади та сусп-ва, вони можуть актуалізувати одні проблеми та не порушувати ін.

Міжнародні установи, факт впливу яких на внутр. політику незаперечний. Процес оцінювання впливу міжнар. установ на внутр. політику набагато складніший і проблемніший у порівнянні з вітчизн. ін-тами. Часто бувають такі ситуації, коли влада змушена ігнорувати потужні внутр. тиски груп інтересів і капітулювати перед вимогами міжнар. структур, визнаючи встановлені ними формальні та неформальні обмеження.

Аналітичні центри, які не виступають як центри прийняття публіч. рішень, але через деліберативний процес впливають на

політ. порядок денний (відбір пріоритетів П.п.), а також завдяки своїм рекомендаціям центрам прийняття рішень та адвокації (пропаганді) власних ідей, впливають на архітектуру кінцевого рішення. Аналіт. центри виступають медіаторами між громадян. сусп-вом (певними сусп. групами) і д-вою (окремими органами держ. влади та місц. самоврядування).

До важливих характеристик П.п. можна зарахувати: 1) цілеспрямованість – П.п. є цілеспрямованою дією, вона розробляється з метою досягнення визначених цілей або певного результату; 2) комплексність – П.п. охоплює напрями або моделі дій влади, а не окремі, абстрактні рішення; тобто є різниця між просто політико-управлінськими рішеннями та П.п.; уряд щодня ухвалює рішення, продиктовані П.п., та ін. обставинами; П.п. є підсумком великої кількості програм, законодавчих намірів та організаційних взаємодій; 3) інклюзивний характер – не вся П.п. може і має втілюватись у життя виключно органами держ. управління і держ. органами; сьогодні для виконання держ. цільових програм та надання послуг населенню дедалі частіше залучаються на конкурсній основі приватні організації й особи; 4) політ. обумовленість – П.п. з'являється у відповідь на політ. вимоги або вимоги діяльності чи бездіяльності, які надходять від громадян, представників груп інтересів, законодавців, урядовців, держ. службовців; вони закликають до дій, а то ще й уточнюють, яка саме дія є бажаною; 5) практичність, П.п. – це те, що уряд чинить насправді, а не має намір чи лише планує робити; саме у такому контексті П.п. аналізується й оцінюється; 6) поєднання діяльності та бездіяльності – П.п. може бути або негативною (уряд може не вживати заходів для розв'язання конкрет. проблем), або позитивною (заходи уряду задля розв'язання певної проблеми); 7) легальність та легітимність, тобто П.п. ґрунтується на законі й визнається (підтримується) більшою частиною населення; 8) опора на примус – П.п. ґрунтується на монополії д-ви на законний примус чи навіть насильство.

П.п. – це загальний план дій держ. органів влади для розв'язання сусп. проблем, що впливають на життя громадян, який охоплює такі елементи як: визначення цілей і пріоритетів, розробка політ. стратегії, аналіз і оцінка витрат з альтернат. програм, обговорення та консультування, вибір та прийняття рішення, моніторинг виконання, оцінка ефективності й багато ін. П.п. має спиратися на дієві принципи, зокрема, бути відкритою,

прозорою, конкурентною, орієнтованою на результати та надання якісних послуг населенню.

Лім.: Пал Л.А. Аналіз державної політики : пер. з англ. І. Дзюб. К., 1999; Браун М. П. Посібник з аналізу державної політики : пер. з англ. К., 2000; Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: концепції і практика : пер. І. Дзюб, А. Олійник. 2-ге вид. К., 2000; Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. К., 2002; Янг Е., Куїнн Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: практ. посіб. для радників з держ. політики у Центральній і Східній Європі : пер. з англ. С. Соколика; наук. ред. О. Кілієвича. К., 2003; Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу : пер. А. Олійника. К., 2004; Дай Т. Основи державної політики : пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; наук. ред. З.В. Балабаєва. О., 2005; Данн В.Н. Державна політика: вступ до аналізу: підручник для ВНЗ : пер. з англ. Г.Є. Краснокутського; наук. ред. М.О. Баймуратов. О., 2005; Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики ; пер. з англ. О. Дем'янчука. К., 2006; Петренко І.І. Аналіз публічної політики. Навч. посіб. К., 2023.

І.І. Петренко

ПУБЛІЧНА СФЕРА ПОЛІТИКИ – інтегральне поняття, що стає основою для концептуального об'єднання явищ комунікативності політ. управління та політ. репрезентації, а також системою норм і способів політ. поведінки, які визначають перспективу політ. відносин на основі партнерства та взаєморозуміння. П.с.п. є новим виміром концептуалізації громадян. активізму, у якому останній отримує більш високий статус та функціональне значення в процесах розвитку дем. політ. системи. У межах смислового поля понять П.с.п. набувають нового значення такі явища, як публічність, публіч. простір, публіка, публіч. політика. Від загальної (класичної) публіч. сфери П.с.п. відрізняється політ. тематикою обговорень, їх наслідками для політ. процесів та політ. статусом учасників публіч. комунікативних інтеракцій. Мотивацією інституалізації П.с.п. є те, що дем. владні відносини, які ґрунтуються на засадах плюралізму та необмеженої змагальності (а також взаємодія політ. суб'єктів в умовах відкритості політ. життя та його прозорості), дедалі більше стають орієнтованими на порозуміння шляхом формальних переговорів, дискусій з ідеолог. і програмних питань, а також реалізації форм прямої демократії, якими є не лише референдуми, громадські збори та акції громадської непокори, а й комунікаційна структура Інтернет-обговорень. П.с.п. в умовах сучас. сталої (*sustainable*) демократії означає комунікат. та інстит. простір, в

якому громадяни збираються разом, щоб брати участь у дискусіях і дебатах щодо політ. проблем, які стосуються всього соціуму. Ця сукупність практик та інститутів акцентує важливість відкритих та інклюзивних політ. обговорень серед громадян як вирішального елементу дем. сусп-ва. Концепція П.с.п. має значне ретроспективне підґрунтя в політ. теорії. Термін «публічна сфера» (*offentlichkeit* – нім.) набув популярності завдяки працям Ю. Габермаса у ХХ ст., але його коріння можна простежити до більш ранніх філософ. і соц.-політ. дискусій.

За доби Просвітництва ХVIII ст. розпочалися публіч. дебати освіченої публіки та дискусії в кав'ярнях, салонах і друкованих ЗМІ. Такі мислителі, як Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо наголошували на важливості публіч. дискурсу та раціон. обговорення у формуваних справедливих та підзвітних політ. порядку. У ХІХ ст. дискусії про публіч. сферу були тісно пов'язані з концепцією громадян. сусп-ва. Зокрема, А. де Токвіль у своїй праці «Демократія в Америці» досліджував публіч. роль асоціацій і громадян. активності в рамках підтримки дем. суспільств. Поява газет і поширення грамотності ще більше сприяли розвитку заг. публічної сфери. Громад. думка та дебати ставали вирішальними для формування результатів політ. діяльності. Розвиток мас-медіа на поч. ХХ ст., включно з радіо і телебаченням, змінив природу класичної публічної сфери. Амер. дослідники У. Ліппман і Дж. Дьюї вивчали роль ЗМІ у формуванні громад. думки та виклики політ. підтримки в інформ. сусп-ві. Сучас. розуміння П.с.п. багато в чому завдячує працям нім. політ. філософа Ю. Габермаса. У своїй основоположній праці «Структурна трансформація публічної сфери» (1962) він дослідив істор. розвиток заг. публіч. сфери в Європі. Також істотний внесок до розробки поняття публіч. сфери зробили Х. Арендт, М. Шадсон та Н. Фрейзер.

У середовищі П.с.п. громадяни висловлюють свої думки, діляться інформацією та беруть участь у політ. дискусіях, які формують громад. думку та впливають на прийняття політ. рішень. П.с.п. може набувати різних форм, включаючи традиційні медіа, соц. Інтернет-медіа, публіч. збори, комун. та ін. форуми, де громадяни можуть висловлювати свої погляди. До осн. характеристик спроможності П.с.п. належить відкритість дискусії. П.с.п. має забезпечувати простір для відкритої та необмеженої дискусії, де люди можуть вільно висловлювати свої думки. Важл. міждисциплінарним параметром спроможності П.с.п. є інклюзивність, що

дає змогу почути різні голоси та точки зору. П.с.п. має надати платформу для участі в політ. дискурсі особам із різним походженням і різними поглядами. Вимоги щодо спроможності П.с.п. стосуються доступу до точної та актуальної інформації, який є вирішальним для обґрунтованих політ. дискусій. Одним із вирішальних параметрів спроможності є раціональність обговорення. П.с.п. є простором для раціон. дискусії та аргументації. Згідно з теорет. працями, очікується, що громадяни братимуть участь у аргументованих політ. дискусіях, а не вдаватимуться до суто емоційних чи маніпулятивних тактик. П.с.п. відіграє життєво важливу роль у дем. врядуванні, надаючи громадянам форум для участі в політ. процесі, висловлювання своїх думок і притягнення до політ. відповідальності. Концепція П.с.п. є центральною для ідеї «здорової демократії», оскільки вона наголошує на важливості залучення громадян, інформованого дискурсу та вільного обміну ідеями. Однак у сучас. сусп-ві функціонування та еволюція П.с.п. часто зазнає перешкод у вигляді концентрації та ЗМІ, поляризації на основі поширення дезінформації, що може вплинути на її ефективність дем. обговорень. Наприк. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. концепція П.с.п. зазнала істотних викликів та трансформацій. Розвиток цифрових соц. Інтернет-медіа, децентралізація поширення інформації змінили динаміку публіч. політ. дискурсу. На сучас. етапі в контексті політ. досвіду України актуальними є такі питання, як вплив комерціалізації медіа, спотворювального потенціалу «Ехо-камер» та поляризації політ. суджень в публіч. онлайн-просторах, а також розвиток демократії участі за доби цифрових технологій. Концепція П.с.п. продовжує залишатися центр. темою в дискусіях про демократію, громадянство та громадянську участь.

О.А. Третьак

ПУТІНІЗМ (англ. – *putinism*) – авторитарний політ. режим, що сформувався в Російській Федерації (РФ) у період президентства та прем'єрства В. Путіна (з 1999). Дефініція П. на поч. ХХІ ст. набула кількох тлумачень: 1) різновид авторитарного політ. режиму, що сформувався в РФ на поч. 2000-х рр. у добу глобалізації; 2) економічний лад РФ, який виник на поч. ХХІ ст. на уламках тоталітар. режиму в СРСР; 3) тип політики, яку А. Меркель, її європ. й амер. колеги кваліфікували як регресивну, притаманну ХVІІІ ст., коли прагнення досягати результатів базувалося на аргументі сили і проводилося з позиції сили.

Формування П. започатковано в 1990-ті рр. Екон. модель режиму сформувалася під впливом неоліберальних економістів і консерват. чиновництва, пов'язаного з держ. корпораціями. Перші стояли біля витоків путінської антисоціальної екон. політики, другі – забезпечили панування бюрократії в економіці, авторитарну політ. модель. Ідеолог. підґрунтя П. з'явилося набагато пізніше, ніж сформувалася система влади.

Журналіст «Нью-Йорк Таймс» («*New York Times*») В. Сафайр (1929–2009, США) одним із перших використав термін П. щодо президента В. Путіна для позначення культу особи, цензури і мілітаризму. У РФ поняття П. у повсякденний ужиток увів політолог А. Піонтковський (нар. 1940), використовуючи його у своїх публікаціях («*Советская Россия*», січень 2000).

Інструменти ствердження й зміцнення режиму П.: впливовість і свавілля спецслужб, силових структур з адміністрації президента; звуження конкуренції в політиці й масових комунікаціях: контроль опозиції, запровадження цензури, репресії проти політ. опонентів режиму; адмін. ресурс, масові фальсифікації у виборчому процесі; показні й контрольовані референдуми і соціол. опитування; агресивна держ. пропаганда, усунення незалежних засобів мас. інформації (в індексі свободи преси РФ опустилася з 121 місця 2002 до 164 місця 2023 зі 180 країн); активне використання Російської православної церкви як засобу геополіт. впливу режиму; формування образу зовн. ворога і ведення агресивних воєн, які мають відвертати увагу від внутр. проблем; квазіідеологія расизму з притаманними їй ідеями рос. неоімперіалізму, шовінізму, православ'я, міфологізацією минулого, ностальгією за радян. епохою.

Сутнісні ознаки П. у політико-ідеолог. сфері: сильна президент. влада, що не підконтрольна сусп-ву, культ авторитар. правителя, створення умов для збереження його повноважень (2020 затверджено поправки до конституції РФ, які дають змогу В. Путіну переобиратися на посаду президента ще двічі з моменту їх ухвалення); поєднання раціон.-легальної (збереження інституту виборів), традиційної (факт. спадкоємність у передачі президент. влади) і харизматичної (образ «сильного лідера» з демонстрованою масовою підтримкою) легітимності президента; недотримання принципу поділу влади (т. з. «суверенна демократія»), факт. контроль вищою викон. владою законодавчої та судової; слабкий техн. уряд, який не має політ. ваги, не відповідає за свої дії перед виборцями.

ми; судове свавілля (заперечення сили права й утвердження права сили); суб'єктивно-вибіркове застосування права; авторитарна, корпоративна д-ва (примус людей до визнання тотожності вузькогрупових, відомчих, корпорат. інтересів з нац. і державними); формальна багатопартійність за умови панування однієї урядової партії («партії влади» – «Єдиної Росії»); імітаційний характер системної «опозиції»; ненависть до інакомислячих, нагнітання атмосфери ворожості, таврування незгідних шпигунами і зрадниками, репресії проти політ. опонентів; використання еклектич. символіки – символів православ'я, комуніст. символів колиш. СРСР, лат. літер «Z» і «V» тощо; елементи неопотизму; панування шовінізму й традиціоналізму в тотальній, агресивній держ. пропаганді; ностальгія за радян. часами і найвпливовішими лідерами, намагання відтворити неоімперію на теренах колиш. СРСР.

Характерні риси П. в зовнішньополіт. сфері: агресивна, анексіоністська зовн. політика (як зброю використовують енергоресурси – «трубопровідна дипломатія», «газовий шантаж»); жорстка лінія поведінки у відносинах зі Сполученими Штатами Америки, Організацією Північноатлантичного договору (блоком НАТО), країнами Зах. Європи; рос. імперіалізм, нова біполярність світу, нове протистояння Сходу й Заходу (рос. та зах. цивілізацій); заперечення західних ліберально-дем. цінностей та інститутів, нетерпимість до елементів культури ін. народів, яким протиставлена євразійська (російська) цивілізація; активне використання РПЦ як засобу геополіт. впливу й духовного «освячення» імперіаліст. дій режиму; ядерний шантаж, спрямований на залякування світового співтовариства; підтримка антидем., диктаторських, антинародних і терорист. режимів, сприяння сепаратистам і створення квазідержав на територіях Республіки Молдови, Грузії, України.

Сутнісні ознаки П. в економічній сфері: формування держ. монополізованої економіки (держолігархізм), що перебуває під контролем влади; панування в найважл. секторах економіки корпорацій, які безпосередньо контролюються держ. бюрократією: Газпром, Роснафта (рос. Роснефть), Транснафта (рос. Транснефть), Рос. залізниці (рос. РЖД) тощо; тотальне підкорення кримін. олігархією всіх багатств країни; системна корупція; дуже високий розрив у доходах між найбагатшими і бідними громадянами РФ.

Сутнісні ознаки П. у соц. сфері: відсутність соц. держави; зневага до особистості,

прагнення розчинити особистість у «більшості» і придушити «меншість»; скорочення можливостей громадян. сусп-ва й одночасно збереження певних свобод у пресі та Інтернеті (створення зовн. враження, що П. – це не диктатура); прагнення контролювати власне населення й тотально маніпулювати ним (контроль за вертик. й горизонт. мобільністю громадян); повна залежність офіц. профспілок від д-ви, імітаційний характер їхньої діяльності; заборона несанкціон. акцій протесту, зокрема одиночних пікетів; глибока вкоріненість у сусп. свідомості елементів радян. ментальності, де «совок» постав соц. агентом П.; застосування «новомови» – набору евфемізмів для маскуванню / завуальовування реальності: «спецоперація» замість «війна», «хлопок» замість «вибух», «деескалація» і «кардинальне скорочення наступу» замість «відступ», «негативна інформація» замість «втрати», «жорстка посадка» замість «авіакатастрофа», «фільтрація інформації» замість «цензура» тощо; міфологізація минулого, перекручення й фальсифікація історії; проповідь класового миру й об'єднання всіх класів і соц. груп навколо держави і нац. лідера в боротьбі з зовн. і внутр. ворогами.

Гол. ресурс підтримки П. становлять молоді росіяни з провінції (здебільшого населення малих і середніх міст, де збереглася радян. галузева структура, насамперед машинобудування й важка промисловість, нині – відсталі технології, неконкурентоздатні підприємства – консервативна периферія з дуже слабким потенціалом самоорганізації), бюрократія та держ. сектор. В індексі демократії РФ опустилася зі 101 місця (гібридний режим) 2006 до 146 місця (станом на лютий 2022) з оцінкою «авторитарний режим».

Наслідки режиму П.: у політичній сфері – формування авторитар. системи, що спирається на культ особи лідера, вплив силових структур і фактичну однопартійність. У зовнішньополіт. сфері – агресивна експансіоністська політика (підтримка й розв'язання воєнних конфліктів у Грузії, Сирії, Україні) й загострення протистояння з країнами Заходу до рівня нової «холодної» війни. В економічній сфері – формування держ. монополізованої економіки, слабкий малий і середній бізнес; високий розрив у доходах між найбагатшими і бідними громадянами РФ; банківська залежність від інозем. валюти. У соціальній сфері – слабкий, нечисленний середній клас; «відтік мізків» з країни; безправне становище найманих робітників; корумповані й неефективні освіта, система охорони здоров'я.

Лім.: Hill, R.J. Putin and Putinism. London, 2009; Applebaum, A. Putinism: the Ideology. London School of Economics and Political Science, 2013; Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як політичний феномен і неприваблива російська дійсність. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ – початку ХХІ ст.* : зб. наук. праць до ювілею доктора політ. наук, професора В.П. Горбатенка / ред.-упор. С. Рудницький. Житомир, 2017; Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. *Наук. записки Інституту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2018; Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як персоналізований авторитарний режим і реалізація еклектичної квазіідеології «рашизму» у новітній Російській Федерації. *Соціокультурні передумови російсько-української війни: еволюція рашизму. Моногр.* Переяслав (Київська обл.): Домбровська Я.М., 2023.

Б.Л. Дем'яненко

ПУТЧ (нім. *putsch*, букв. – сутичка) – державний переворот або його спроба, ініційовані групою змовників. П., як правило, здійснюється вузьким колом впливових противників чинної влади із залученням армії. У разі успішного завершення П. призводить до встановлення військ.-авторитар. режиму.

В.П. Горбатенко

ПУФЕНДОРФ (Pufendorf) Самуель фон (справж. прізвище – Фрайхерр; 1632–1694) – нім. просвітител, фундатор нім. природно-правової школи, барон. Освіту здобув у Лейпцизькому ун-ті (1650–1656). З 1656 – гувернер у сім'ї швед. посла в Данії. В 1658 отримав ступінь магістра, а в 1661–1670 рр. – професор, керівник першої у Німеччині кафедри природ. і міжнар. права (права народів) у Гейдельберзькому ун-ті. З 1668 – професор природ. права у Лундському ун-ті (Швеція). З 1667 П. – радник швед. короля і офіц. історіограф у Стокгольмі. 1688 повернувся до Берліна, став придворним історіографом і таємним радником бранденбурзьких курфюрстів.

Гол. праці: «Основи універсальної юриспруденції» (кн. 1–2, 1660), «Про державний лад Німецької імперії» (1667), «Про право природне і право народів» (кн. 1–8, 1672), «Про обов'язки людини і громадянина згідно з природним правом» (1673), «Вибрані наукові статті» (1675), «Дискусія про брехню» (1678), «Вступ до історії великих народів та європейських держав» (1682–1685), «Історія Георгія Кастріоти» (1684), «Скандинавська полеміка» (1686), «Буття християнської релігії» (1687). Деякі праці П. опубліковані вже після його смерті, зокрема «Священне міжнародне право» (1695).

У вченні про виникнення д-ви П. був прихильником договірної теорії. З погляду П., у первісному стані індивід користувався свободою і незалежністю, без будь-якого утиску задовольняв власні потреби, але не був позбавлений егоїзму. Зі зростанням чисельності населення у співжитті «ставало дедалі тісніше», з'явилася загроза задоволенню природ. потреб людини, її безпечному існуванню, почастішали «вияви зла», але не слабшав потяг індивідів до продовження життя у гурті із собі подібними. З ініціативи Бога люди попередньо домовляються між собою і, отримавши від нього дозвіл, спочатку укладають пакт про об'єднання у д-ву, а потім ухвалюють ще й декрет про форму правління.

Розглядаючи верховну владу монарха як священну і недоторканну, П. виключає право індивіда на повстання проти володаря, виправдовує рабство і кріпосництво, вважаючи, що останні ґрунтуються на добровільній згоді й досить вигідні для лінивців та безробітних. У деяких працях П. все ж допускав можливість опору князеві, але з боку всього народу, якщо володар вочевидь штовхає країну до цілковитої загибелі.

Під псевдонімом Северин де Монзамбано П. видав 1667 знаменитий памфлет на «політичне страховисько» – Священну Римську імперію нім. нації, що його згодом було перекладено багатьма мовами світу. Держ. порядок у Німеччині він називає монстром і вимагає негайно створити Союзню раду як єдиний федерат. орган, що відображав би інтереси курфюрстів, втілював сильну центр. владу і запроваджував імператорський суд. Праці П. започаткували порівняльний метод, метод поєднання індукції й дедукції у правознавстві, природно-правову школу Німеччини, «колицю ідей кодифікації», відкрили шлях світській теорії у нім. юрид. науці. Погляди П. справили вплив на укр. правознавців С. Десницького, Я. Козельського, П. Завадовського та ін.

О.М. Мироненко

«П'ЯТА КОЛОНА» (ісп. – *quinta columna*) – узагальнювальна назва групи осіб, які ведуть відкриту або приховану підривно діяльність усередині ін. групи осіб чи країни у спосіб, вигідний зовн. ворогу. В політ. фразеології і публіцистиці це поняття активно вживається щодо різних типів внутр. противника, як правило в лапках, що наголошує прецедентність назви.

Походження терміна пов'язано з подіями громадян. війни в Іспанії 1936–1939 рр. «П.к.» називають агентуру генерала Франко, яка

провадила підривну діяльність проти республікан. уряду всередині країни. Вважається, що вперше термін «П.к.» використав бригад. генерал Еміліо Мола, один із найвідоміших генералів, що командували військами закордонників проти республіканців. На початку жовтня 1936 він, виступаючи на радіо, змалював картину бойових дій чотирьох колон, що наступали на Мадрид, заявив, що наступ на урядовий центр розпочне п'ята колона франкістів, яка вже перебуває у місті. Газета комуніст. партії Іспанії «Мундо Обреро» відреагувала на його виступ: «Зрадник Мола говорить, що кине проти Мадрида чотири колони, однаке розпочне наступ п'ята колона». З 2-ї пол. жовтня 1936 термін «П.к.» широко вживала республікан. преса. «П.к.» сіяла паніку, займалася саботажем, шпигунством і диверсіями. Під час Другої світової війни 1939–1945 рр. «П.к.» називали нацист. агентуру в різних країнах, яка допомагала захопленню цих країн Німеччиною. Багато подій світової історії отримали назву діяльності «П.к.» заднім числом, адже були відомі задовго до 1936. Відома, напр., діяльність т. з. комуніст. інтернаціоналу як «П.к.» радян. Росії (СРСР). Лише під час Другої світової війни ця діяльність агентури Кремля була припинена на вимогу союзників СРСР по антигітлер. коаліції. Найбільш дослідженими в історіографії є питання про нім. «П.к.» часів Другої світової війни, хоча добре

відомо про діяльність «П.к.» ін. країн, напр., Китаю, Росії. В РФ досить часто лунає істерика, щодо діяльності в їх країні «П.к.» США. Розгорнулась кампанія з переслідування т. з. «іноагентів».

В Україні поняття «П.к.» широко вживається починаючи з сер. 2000-х рр. і стосується проросійських рухів. У наук. літературі стосовно України вперше було вжито науковцями І. Діаком (у книжці «П'ята колона в Україні: загроза державності», 2006), Б. Черваком (ст. «"П'ята колона" крокує Україною», 2006). Згодом термін «П.к.» набув поширення в інформ. просторі, використовувався політ. супротивниками як засіб дискредитації опонента. Водночас офіц. влада до лютого 2022 не вживала дієвих кроків щодо припинення діяльності в Україні факт. «П.к.», що діяла на користь Росії. Як одиничний факт в 2014 рішенням суду було припинення діяльності політ. партії «Русское единство» (С. Аксьонов). Проблема діяльності рос. «П.к.» в Україні загострилася після 24 лютого 2022, коли війна Росії проти України перейшла із фази т. з. «гібридної війни» до широкомасштабної агресії. Рос. агентура активно діє в інформ. просторі України, дестабілізує внутр. ситуацію держави, створює негат. імідж України в міжнар. відносинах. Не інакше як «П.к.» Росії на теренах України треба розцінювати діяльність Російської православної церкви.

О.А. Удод

РАДА ЄВРОПИ (РЕ) (англ. – *Council of Europe*, франц. – *Conseil de l'Europe*) – найбільш масова міжнар. європ. організація, що сприяє співробітництву між своїми членами, насамперед країнами Європи, в галузі стандартів права, прав і свобод людини та громадянина, дем. розвитку, законності та культурної взаємодії. Штаб квартира – Страсбург, Франція. Робочі мови: англ., франц.

РЕ заснована 05 травня 1949. Поштовхом до створення стала істор. промова В. Черчилля в ун-ті м. Цюріх у вересні 1946, в якій він висловив ідею створення Сполучених штатів (держав) Європи на зразок США. Угода щодо заснування підписана в Лондоні десятима д-вами-засновниками: Бельгією, Данією, Францією, Великою Британією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією та Швецією (сьогодні цей документ є Статутом РЕ). Станом на 2024 членами цієї міжнар. орг-ції є 46 європ. країн. Україна оформила членство у 1995, ставши 37-ю д-вою-членом цієї організації. Офіс РЕ в Україні почав свою роботу в жовтні 2006. Крім дійсних членів, в РЕ є 3 парламентські спостерігачі: Ізраїль (з 1957), Канада (з 1997), Мексика (з 1999). Статус спостерігачів Комітету міністрів отримали: Ватикан (з 1970), Японія (з 1996), Канада (з 1996), США (з 1996), Мексика (з 1999). До структури РЕ входять: *Комітет Міністрів* – орган РЕ, до якого входять всі міністри закорд. справ держав-членів або їх постійні представники. КМ приймає рекомендації, готує до ухвалення тексти конвенцій та угод, здійснює контроль за виконанням рішень Європейського суду з прав людини. *Парламентська асамблея РЕ (ПАРЕ)* – орган міжпарламент. співпраці, що складається з представників парламентів держав-членів, які призначаються своїми парламентами відповідно до квот представництва. Парламент кожної д-ви-члена має від 2 до 18 місць в ПАРЕ, причому право на представництво має бути надане всім політ. силам, що є в нац. парламентах. Україні належить 12 місць в ПАРЕ. Цей орган приймає резолюції та рекомендації. Обирає Генерального секретаря РЕ та його заступників, а також суддів Європейського суду з прав людини. ПАРЕ

надає висновки на всі проекти міжнар. договорів, які розробляються під егідою РЕ. Як і в нац. парламентах, в ПАРЕ працюють фракції, або т. з. «політичні групи», всього 5 груп: Соціалістична група, Європейська народна партія, Альянс лібералів і демократів, Група європейських демократів і Об'єднані європейські ліві. *Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ)* – орган, що безпосередньо не входить до складу органів РЕ, а сформований при ній відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950. До дорадчих органів РЕ належать: *Європейська комісія за демократію через право («Венеціанська комісія»)* – надає висновки про відповідність проектів нац. законод. актів європ. стандартам та цінностям. *Конгрес місцевого та регіонального самоврядування Європи*, що формується з представників муніципалітетів та регіонів для обговорення загальних місц. проблем, обміну досвідом і розвитку взаємодії. Представники обираються прямим голосуванням. Кількість місць в Конгресі кожної країни дорівнює кількості її місць в ПАРЕ. Україна має в Конгресі 12 місць.

До 2022 у складі РЕ було 47 членів, оскільки з 1996 її членом була й РФ. Її членство було припинене 15 березня 2022 відповідно до ст. 8 Статуту РЕ, після повномасштабного вторгнення до України, яким було брутально порушено принципи, покладені в основу РЕ, насамперед принцип верховенства права, зобов'язання забезпечити права та осн. свободи людям, які перебувають під її юрисдикцією, а також співпраця з ін. д-вами з метою досягнення цілей РЕ. Статут РЕ визначає осн. цінності та норми, яким мають відповідати держави-члени: право на життя; заборона катування; заборона рабства та примусової праці; право на свободу та особисту недоторканність; право на справедливий суд; ніякого покарання не може бути поза законом; право на повагу до приватного та сімейного життя; свобода думки, совісті, релігії; свобода вираження поглядів; свобода зібрань та об'єднань; право на вільний шлюб; право на ефект. судовий захист; заборона дискримінації тощо. Оскільки Росія зухвало та цинічно порушила норми міжнар. гуманіт. права, суверенітет та

тер. цілісність України, ін. норми та цінності РЄ, визнано, що така д-ва не може бути членом РЄ як міжнар. організації. Припинення членства РФ в РЄ тягне за собою низку правових наслідків. Насамперед, держава-агресорка не може претендувати на будь-які права та привілеї, що випливають із Статуту Ради Європи, Конвенції про захист прав і основоположних свобод, а також Європейської конвенції про заборону катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Така д-ва не може здійснювати представництво в статут. та допоміж. органах РЄ, не може звертатися до Венеціанської комісії щодо надання висновків на відповідність проєктів законодавчих актів європ. стандартам та цінностям; громадяни Росії не мають змоги звертатися зі скаргами до Європейського суду з прав людини щодо порушення їхніх прав, які гарантовані Конвенцією про захист прав і основоположних свобод, а РФ більше не визнає юрисдикцію цього Суду. При цьому рос. судді більше не зможуть брати участь у роботі ЄСПЛ; припиняються будь-які моніторингові візити, місії спостерігачів на вибори, візити та доповіді Комісара РЄ з прав людини тощо. Водночас, відповідно до ст. 58 Конвенції про захист прав та основоположних свобод РФ не звільняється від виконання зобов'язань, взятих нею до припинення її членства в РЄ. Тому всі заяви, які є на розгляді в ЄСПЛ проти Росії, мають бути розглянуті, а прийняті за результатами розгляду рішення підлягають обов'язковому виконанню. Водночас всі заяви, подані проти Росії після припинення її членства, будуть визнані неприйнятими та залишені без розгляду. Зазначимо, що після припинення членства Росії в РЄ в Європейському суді з прав людини мала місце низка міждерж. позовів «Україна проти Росії», їх розгляд було тимчасово призупинено до розроблення механізму розгляду таких справ, оскільки відповід. прецедентів у практиці ЄСПЛ до того не було.

Для підтримки України як члена РЄ, починаючи з 2005, впроваджуються Плани дій РЄ для нашої країни на певні періоди. Наразі реалізується План дій РЄ для України на 4 роки (2023–2026) під заг. гаслом «Стійкість, відновлення та відбудова». Цей План охоплює низку проєктів із забезпечення дотримання в Україні прав людини, дем. перетворень та верховенства права. Це, зокрема, проєкти: «Зміцнення стійкості демократичних процесів через громадську участь під час війни та в післявоєнний період», «Проєкт з громадянської участі», «Сприяння розробленню

житлових рішень для осіб, постраждалих від війни в Україні», «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні» та ін. Відповідний План характеризується динамічністю, можливістю оновлення з урахуванням мінливості ситуації в країні в умовах високої ризиковості. На саміті РЄ в травні 2023 (Рейк'явік, Ісландія) було прийняте рішення щодо створення Реєстру збитків, заподіяних Україні агресією РФ.

Н.Р. Малишева

РАДБРУХ Густав Ламберт (1878–1949) – німецький правознавець і політик. З 1898 вивчав право в ун-тах Мюнхена, Лейпцига та Берліна. У 1902 отримав докторський ступінь, захистивши доктор. дисертацію на тему «Теорія адекватної причинності». З 1903 викладав кримін. право в Гейдельберзькому ун-ті, у 1904 був призначений професором кримін. права та філософії права цього ун-ту. Р. увібрав неокантіанські принципи Гейдельберга, особл. підтримку отримав від М. Вебера (1864–1920) і Е. Ласка (1875–1915). У 1914–1919 – штатний екстраординарний професор Кенігсберзького ун-ту. У 1919–1926 – ординарний професор Кільського ун-ту. Завдяки своїм рішучим діям серед робітників під час спроби держ. перевороту 1920 Р. здобув велику повагу серед соціал-демократів, за що отримав відповідне місце в імперському списку соціал-демократів. Засідав у Рейхстазі з 1920 до 1924. Упродовж цього часу двічі був імперським міністром юстиції. З 1926 Р. – ординарний професор Гейдельберзького ун-ту. У 1933 був звільнений з цього ун-ту нацист. режимом. У 1935–1936 працював у Оксфордському ун-ті. У 1945 був поновлений на посаді професора і обраний деканом юрид. ф-ту Гейдельберзького ун-ту.

Р. є автором численних наук. праць: «Вступ до науки про право» (1910), «Основи філософії права» (1914), «Правова філософія» (1932), «Вишуканість кримінального права» (1938), «Законне неправо та надзаконне право» (1946), «Елементарний курс філософії права» (1947), «Історія злочину» (1951), «Людина в праві» (1961) та ін.

Значення правової філософії Р. гол. чином базується на його тезі про взаємозв'язок справедливості, правової визначеності та корисності, яка знайшла своє остаточне вираження у «формулі Радбруха» 1946. У ній сказано: «Конфлікт між справедливістю та правовою визначеністю можна вирішити, оскільки позитивне право, закріплене стату-

тами та владою, має навіть пріоритет, коли його зміст є несправедливим і невідповідним, якщо тільки суперечність між позитивним правом і справедливістю не досягає такого ступеня, що право як «несправедливе законодавство» поступається місцем справедливості».

Основоположні ідеї Р. визначально вплинули на розвиток філософії права і знайшли практич. застосування в рішеннях нім. судів після поразки націонал-соціалізму в 1945 та після розпаду НДР у 1989.

І.Ф. Корж

РАШИЗМ (від поєднання та співзвучності англ. *Russia* – Росія та італ. *fascismo* – фашизм) – маніпулятивна, популістська квазіідеологія та практика неототалітар. політ. режиму РФ кін. XX – поч. XXI ст., основу якої становлять суміш великодерж. шовінізму і реакційного православ'я, ідеалізація та спроба відтворення радян. минулого, хибне уявлення про «богообраність» і особл. цивілізаційну місію рос. народу в сучас. світі. Розглядається як різновид нацизму, неофашизму. Прихильників Р. називають «рашистами», або «ватниками».

Ідеологія Р. сформувалася поступово як чинник виправдання і забезпечення агресивної імперс. політики РФ. У цьому процесі з'явилася ціла когорта ідеологів і пропагандистів Р., таких як М. Гефтер, А. Дугін, К. Ернст, Д. Кисельов, А. Кураєв, С. Кургінян, Е. Лімонов, А. Мігранян, Н. Міхалков, Г. Павловський, Є. Попов, З. Прилепін, А. Проханов, Т. Сергейцев, М. Сімонян, О. Скабєєва, В. Соловйов, Г. Сурков, В. Цимбурський, К. Шахназаров та ін. Політ. наслідками рашизму стали: Придністровський конфлікт (з 1990); рос.-чеченські війни 1994–1996 та 1999–2009; рос.-грузин. війна 2008; рос.-укр. війна (з 2014). У термінологічно-поняттєвому плані термін «Р.» почали вживати з 2008, значного поширення набув з 2014, а від початку широкомасштабної війни, розв'язаної Росією проти України 24 лютого 2022, активно вживається на міжнар. рівні.

Р. розглядається дослідниками як: неонацист. ідеологія вождистського типу, що «використовує у своїй риторичі та політиці шовіністичні, фашистські, расистські, ксенофобські ідеї, заклики, образи й цілі» (К. Дорошенко); шизофашизм, доведений до крайності як «культ заперечення розуму», спосіб розпалювання ненависті, «апогей торжества волі над думкою» (Т. Снайдер); людиноненавистницька ідеолог. основа «путінізму», що ґрунтується на «дезінформації власного народу» та «нав'язуванні світові власної версії

історичної правди» (Б. Дем'яненко); прояв колект. соціопатії, що «базується на ілюзіях і обґрунтовує припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства» (О. Костенко); агресивний реваншизм із набором готових формул, своєрідних заклинань (М. Ліповецький); тимчасове реакц. явище, що стоїть на заваді єдності та еволюційного поступу сучас. цивіліз. світу (М. Піддячий); «чорносотенно-білогвардійсько-чекістська тоталітарна ідеологія і практика з низкою специфічних ознак, зумовлених гібридним характером російського політичного проекту і обставинами постмодерну» (Л. Якубова); чинник спотворення реальності масштабним застосуванням пропаганди, відвертої брехні, цинізму; реабілітації елементів фашизму, нацизму, сталінізму; застосування притаманних росіянам низьких почуттів злоби, ненависті, насилья для скоєння воєнних злочинів, геноциду проти українського народу (В. Ткаченко).

Активізація міжгалузевого дискурсу щодо Р. дає змогу виокремити його осн. характеристики: 1) нетерпимість до культури та цивілізац. вибору ін. народів, використання ідеї «руського міра» як технології об'єднання наднац. спільності носіїв і ревнителів рос. мови і культури, легітимації політ., культ., реліг. експансії на пострадян. просторі; 2) вождизм, культ нац. лідера, факт. утвердження диктатури, втіленої у сильному президентстві В. Путіна та невідконтрольному сусп-ву жорсткому політ. режимі, що спирається на спецслужби та поліцейський апарат; 3) орієнтація на пасивність мас, зневага до особистості, порушення прав і свобод людини, нав'язування гіпертрофованого колективізму, зведення ролі народу до рівня голосування за одного і того ж кандидата та політ. партію, застосування адмін. ресурсу та системної фальсифікації результатів виборів; 4) демонстративний месіанський цинізм, спрямований на дискредитацію загальнолюд. цінностей, дем. процедур і стандартів, пропагування переваги Росії над усім світом; використання російської православної церкви як засобу геополіт. впливу та морально-духовного освячення антинародних, імперіаліст. діянь рос. влади; 5) формування держ. пропаганди як цинічного та брехливого рупору правлячого режиму, героїзація та сакралізація рос. способу життя з тяжінням до сумнівної символіки (комуніст. атрибутики колиш. СРСР, наративу «Безсмертний полк», латин. літер «Z» і «V» та ін.); 6) ненависть до інакомислячих, думка яких не збігається з держ. пропагандою, нагнітання ворожості, клеймування всіх незгід-

них шпигунами і зрадниками; екон. тиск на ін. країни та Європу загалом, ядерний шантаж, спрямований на залякування світового співтовариства; 7) маскування під антифашизм, маніпулянт. обґрунтування окупації та анексії територій сусідніх держав, застосування військ. сили, регіон. колабораціонізму під гаслом «збирання російських земель», виправдання геноциду укр. народу, знищення українців як нац. спільноти.

14 квітня 2022 в умовах широкомасштабної війни Росії проти України ВР України визнала РФ двою-терористом із тоталітар. неонацист. режимом. Поряд зі здійсненими рос. армією злочинами на це рішення значною мірою вплинула радикалізація ідеології Р. Радник Президента України М. Подоляк цей процес охарактеризував як «усвідомлену масову згоду російського суспільства на максимально варварські убивства і руйнування». У травні 2022 Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підтримав ініціативу науковців, журналістів, політологів, усього громадян. сусп-ва щодо висвітлення та повноцінного визнання терміна «Р.» та похідних від нього означень на нац. та міжнар. рівнях. Відповідно укр. представники інформ.-комунікаційної сфери започаткували кампанію щодо внесення терміна «Р.» до Оксфордського і Кембриджського словників англ. мови.

Станом на червень 2022 публікації про Р. з'явилися 25 мовами. Зважаючи на це, Т. Снайдер пов'яже перспективи подальшого осмислення Р. із формуванням окремого напряму дослідження цього явища – «рашизмознавства».

Лит.: Ван Херпен М.Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незавершені уроки минулого. Х., 2016; Венцлова Т., Донскіс Л. Передчуття і пророцтва Східної Європи; пер. з литов. Г. Єфремов, О. Коцарев. К., 2016; Світова гібридна війна: український фронт; моногр. / за заг. ред. В.П. Горбуліна. К., 2018; Дем'яненко Б. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia Politologica Ukraino-Polona*. Вип. 8. Житомир-Київ-Краків, 2018; Яковлев М.В. Прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних термінів. *Термінологічний вісник*, 2019. Вип. 5; Snyder, Timothy. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *The New York Times Magazine*. 22 April 2022;

В.П. Горбатенко

РЕБЕТ Лев Роман Михайлович (1912–1957) – укр. юрист і політолог, діяч національно-визвольного руху.

Народився у родині Михайла Ребета і Катерини Недокіс. У 1922–1930 навчався у Стрийській гімназії, був членом організації «Пласт», у

1927 став членом Української військової організації, а згодом автоматично – Організації українських націоналістів. У 1930 вступив на юрид. факультет Львівського ун-ту. Під час навчання був керівником стрийської округи ОУН, часто заарештовувався польс. поліцією, був засуджений і ув'язнений на два роки. Після звільнення Р. продовжив навчання, а тоді ж, у 1935–1939, очолював Крайову езекутиву ОУН на західноукр. землях, кількаразово нелегально переходив кордон і зустрічався з провідником ОУН полковником Є. Коновальцем. У 1938 завершив навчання, одержавши ступінь магістра права. Працював як діловод магазину, банку в Кракові та Львові. У березні 1939 Р. знову ув'язнений у Львові, 20 вересня 1939, під час наступу радян. військ, був звільнений разом з ін. в'язнями. Того ж року Р. переїхав до Кракова, продовжував брати активну участь у діяльності ОУН, підтримавши її революційну («бандерівську») частину. В 1941, з похідними групами ОУН, Р. перебрався до Львова і після проголошення відновлення укр. державності (30 червня 1941) 05 липня 1941 став другим заступником Голови Тимчасового Державного Правління Я. Стецька, виконував обов'язки Голови після його арешту. 15 вересня 1941 Р. було заарештовано нім. владою і вивезено до в'язниці Монтелюпіх у Кракові, а згодом ув'язнено в концтаборі Аушвіц (Освенцим), де він пробув понад три роки. У грудні 1944 Р. був звільнений німцями і переїхав до Братислави, Відня, а згодом до Інсбрука і Мюнхена. Працював у газетах «Час», «Українська трибуна», «Сучасна Україна», з 1955 – гол. редактор газети (згодом журналу) «Український самостійник». У 1945–1946 був членом Закордонного Центру ОУН, гол. суддею Закордонних частин ОУН. 3 грудня 1946 керівництвом ОУН Р. усунутий від політ. життя. В Українському вільному університеті 12 лютого 1948 Р. захистив першу (доктор прав); «Порівняльна метода в науці права» і у 1949 – другу (доктор габілітований; «Держава і нація») доктор. дисертації. Був асистентом (1948–1949), доцентом (1950–1954), професором (1954–1957) держ. права і філософії права УВУ. Наук. керівник Ю. Горака, який працював над дисертацією «Суверенітет – сучасна світова проблема» у 1955–1956. З 1952 Р. – член Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради, у 1952–1955 – голова Ради Референтів ЗП УГВР. З 1953 – член Колегії уповноважених Крайового проводу ОУН(б)У. В грудні 1955 делегатською конференцією був обраний Головою Політичної Ради одного з відгалужень ОУН – Організації Українських Націоналістів

за кордоном. Р. помер від отруєння, здійсненого співробітником НКВС Б. Сташинським. Це вбивство було особисто санкціоноване першим секретарем ЦК КПРС М.С. Хрущовим. Дисертацію Р. «Порівняльна метода в науці права» написав під наук. керівництвом професора історії права та філософії права Л. Окіншевича, її було представлено в Український вільний університет у 1947. У цій праці здійснено докладний розгляд філософ., наукозн., істор. аспектів становлення методології порівняльно-правових досліджень у Європі. Вона є першим у світі відомим монограф. дослідженням, присвяченим методології порівняльного правознавства. Р. вважав порівняння права методом, але останнім охоплював також формулювання понять і формування системного уявлення про предмет дослідження, синтез отриманих завдяки емпіричному порівняльному дослідженню матеріалів. Попри заперечення науковцем наук. статусу порівняння права, воно відповідає заявленому ним завданню будь-якої з юрид. наук – «критичне вияснювання і загальне описування правних явищ». Порівняльне право визначається також як спеціаліз. сфера («ділянка», «терен») досліджень. Імовірними причинами того, що порівняння права ще не стало наукою, Р. вважав пізню появу порівняльно-правових досліджень, а також особл. характер права – відсутність суттєвих розбіжностей між нац. правовими порядками. Тут само автор вказує на запропоновану «першими піонерами» систему порівняльного права/порівняльної науки права, але відзначає пізнішу концентрацію порівняльно-правових досліджень на дрібних питаннях, причинами чого вважає позитивізм, складність синтезу позитив. досвіду всіх правових порядків, відвертання уваги від вирішення нагальних практ. завдань і пов'язане з цим домінування позаконтекстного догматичного порівняння. Але завданням порівняння права є не лише аналіз, а й синтез, формування цілісної системи знань, програми/перспективи подальших досліджень. Р. припускає можливість самостійної наук. місії/ролі порівняння права, але її визначення вважає складною проблемою, адже вона не має накладатися на ролі ін. наук: «Це є основне питання порівняльної науки права, від якої розв'язки залежить її самостійне існування». На думку Р., майбутня порівняльна наука права вивчатиме закономірності й причини розвитку правових явищ у універс. масштабі, а її висновки будуть основою соціології права (поки ж порівняння права є її частиною). Зрештою, вчений наголошує, що наука порів-

няльного права ще не є «остаточно поставлена», але відбувається рух у відповідному напрямі, а також на необхідності формування порівняльної історії права «на взір порівняльного мовознавства». Істор. розвиток порівняння Р. узагальнив як рух від факту (із старод. часів) до наук. методу (поч. XIX ст.) і до системи дослідження, що виходить за межі принагідності й суто практ. мети. Вінцем цієї еволюції він називає відносно недавнє (особливо з появи соціологічно-позитивістського напрямку в другій пол. XIX ст.) формування теорії порівняння (або теорії порівняльного методу), набуття ним теорет. наук. значення, яке, щоправда, станом на сер. XX ст. вважає втраченим, але теорію порівняння – й надалі актуальною.

Особливостями порівняння права Р. вважав розгляд правових явищ на матеріалах множини правових порядків (як і у соціології права, юрид. етнології, філософії права), визнання неунікненності плюралізму правового розвитку, одночасного і взаємопов'язаного існування між правовими порядками подібностей і відмінностей з фокусом на причинах і характері останніх, просторовий вимір права. Останній, як поперечний зріз права, виявлення руху і зв'язку правових явищ у просторі, Р. вважає рівним з історичним, як поведомний часовим зрізом. Лише поєднання обох вимірів/підходів, на його думку, здатне представити комплексну картину правового розвитку. Теорія порівняння охоплює, на думку Р., зокрема, принципи й критерії здійснення порівняння (напр., наявність спільних основ порівнюваних правових явищ, неприпустимість заміни емпіричного дослідження спекулятивними висновками, порівняння правових порядків у групах, необхідність врахування контекстів розвитку права) та ін. Завдяки цій теорії порівняння стає основою сучас. філософії права.

Р. також розглядав питання перспектив розвитку порівняння права. Зокрема, він доволі скептично оцінює раціоналістські універсалістські підходи. Прогресизм у його гегелівському варіанті, на його думку, є недостатньо обґрунтованим, такий варіант еволюціонізму не сприяє порівнянню, а його підміняє. Натомість учений наголошує конкретні істор. зв'язки правових порядків й неприпустимість нехтування відмінностями в праві на догоду механіч. універсалізму.

Раціональна і абстрактна орієнтація сучас. догматич. порівняння, на думку Р., сутнісно спрямована на механіч. уніфікацію права в світ. масштабі й протистить розвитку теорії порівняльності. Натомість автор, не заперечу-

ючи процес такої уніфікації як факт (але не безумовний), не визнавав його метою порівняльно-правових досліджень. Р. визнає потенціал культуроцентричного підходу в порівнянні права, але наголошує, що при цьому мірило оцінки права виходить за його межі, переноситься у сферу філософії культури, і ця проблема не має свого вирішення. Також Р. вважав, що розвиток порівняння в праві веде до утвердження нової школи природ. права. Вона зовсім не пов'язана з відповідною класич. школою, не є метафізичною, не пропонує позачасових правових ідеалів, але сприймає віднайдені універсальні подібності як елементи природ., правильного права, та формує образ універс. історії та сучас. світу права, обґрунтовує теорію порівняльності. Р. вважав, що порівняльний метод також корелює, гармонізує й частково синтезує осн. підходи до права (юснатуралізм, істор. школа і юрид. позитивізм), знаходячи для кожного з них своє місце та межі, точки дотику в юрид. науці, «причиняючись до здійснення ідеалу філософії – до оформлення суцільного всеохоплюючого наукового світогляду» – і це є його найбільшим здобутком. Праця Р. «Порівняльна метода в науці права» посідає унікальне місце в історії розвитку порівняльного правознавства та філософії права (вчення про методологію права).

У праці «Теорія нації» Р. розвинув концепт. положення про сутність, природу нації та осн. націєтворчі чинники, що були обґрунтовані В. Старосольським у праці з такою ж назвою (Старосольський Володимир. Теорія нації. Відень, 1922). Аналізуючи погляди західно-європ. учених на сутність нації (Манчіні, Ренана, Гумпловича, Єллінека, Кельзена та ін.) й укр. дослідників (Старосольського, Бочковського, Рудницького, Дністрянського), а також історію становлення деяких націй (італ., євр., амер., нім., франц.), Р. доходить висновку про вирішальну роль у формуванні нації ідеї, свідомості, колект. волі й «спільної енергії», змагання до політ. уконституювання (творення держави): «...Не расу і не походження, а соціально-психологічні стани треба вважати націєтворчими чинниками». Р. відзначає необхідність розрізняти стихійну волю і свідомо організовану волю. «Стихійне існування характеризує народ, нації прикметна є організована воля. Народ стає нацією, поскільки він є державним народом. Щойно тоді нація набирає прикмет міжнародноправового підмета, має змогу однозначно виявити свою волю». У передмові до своєї праці він наголошує, що «центральноними пунктами в оцінці явища нації є держава і культура, а з психоло-

гічного боку – свідомість і воля». Однак коли йдеться про «саму найістотнішу суть нації, то вона, не дивлячись на величезну роль окремої держави і культури в житті нації, цими двома чинниками не вичерпується. Держава і культура як такі не визначають суті нації. Вони тільки найбільш яскраві та вловні показники її. Суть нації вияснює соціальна психологія, згідно з якою нація – це форма збірної сутестії», що «остаточно організовує націю в протилежність до хвилевої сутестії натовпу». Р. вважає державу формою існування нації, хоча, як і В. Старосольський, переконує, що втрата державності в певні істор. періоди (внаслідок воєн, колонізації тощо) не означає втрати нацією своєї істор. пам'яті про колиш. велич. «Держава зрештою може не тільки вивершувати формування нації... Вона може впливати на кристалізацію нації як спогад минулої історичної епохи... Навіть тінь давньої держави, її спогад, а тим більше змагання за неї мають велику силу формування нації. Держава накидає населенню спільноту долі, певний об'єктивний стан, що силою довгого діяння витворює навіть чисто механічно почуття суб'єктивної приналежності...».

Роль д-ви дещо перебільшена в тлумаченні Р. процесу формування і консолідації нації. «Отже держава, вже як сам тільки зовнішній факт, впливає на поставу, вчинки, свідомість і почування людей. Національна держава організує народ, надає стихійним тенденціям його означені форми і творить з нього означену, цілеспрямовану єдність. Тільки державно зорганізована нація стає цілковито здібною кристалізувати, виявляти та здійснювати свою волю. Недержавна нація не має повної спільноти життя, не є повнотою зорганізованою цілістю, не виявляє ясно своєї волі, хіба тільки свої змагання, не творить історії, тільки її більше або менше активно переживає. В бездержавній нації існують тільки певні центри волі... тільки в межах цих центрів існує організована, активно чинна воля. Ця воля охоплює цілу націю щойно тоді, коли увесь народ буде політично зорганізований і державою охоплений, коли нація зорганізується в державу». Водночас він відзначає, що модерна д-ва може бути політ. спільнотою, якщо спирається на підтримку громадян, які «мають почуття відповідальності за спільні вартості. Ці вартості, вирощені сторіччями, творять кристалізаційне ядро однаково як нації, так і держави. Традиція боротьби за здійснення і оборону цих вартостей – свободи, культури, свого власного стилю буття, це основний хребет націй та їх організацій. Держава в цьому грає роль зовнішніх обручів,

які своїми засобами підтримують існуючу внутрішню спокійність та символізують внутрішні ідейні позиції. Так отже спільні ідеї це найбільш суттєві і об'єктивні чинники існування нації і посередньо, поскільки держава стоїть на їхній сторожі, також і держави».

Важл. націєтворчими чинниками Р. вважав територію (землю), нац. символи та право. «...Прикладом значення символу може послужити назва «Русь», яку разом із традицією Київської держави перейняли москвини як ознаку тотальної переємності спадщини по ній. В наслідок утотоження російською історіографією історії київсько-руської держави із своєю, московською, росіяни досягли між іншим того, що, змішуючи поняття, на Заході й досі вважають історію давньої Руси початком історії Москви так виявляє своє діяння символізуюче значення назви. ...Право об'єднує людей силою самого свого існування, силою авторитету, яким воно користується, і в цьому розумінні право виконує роллю речево-символічного національного чинника». Ці думки і висновки видатного укр. вченого актуалізовані сучас. укр. реаліями – боротьбою укр. нації за власну державу й ідентичність, за свої дем. цінності у протистоянні з агресивною Росією, що вкрала нашу історію й марно намагається військ. потугою вкрати наше майбутнє як укр. нац. держави.

Лім.: Kresin O.V. Lev Rebet: Pioneering Ukrainian Comparatist. *The Journal of comparative law*. 2018. Vol. XIII. Iss. 1; Маркус В. Лев Ребет – політик, публіцист, науковець і людина. *Сучасність*. 1977. № 12 (204); Панченко О. Лев Ребет: нація і держава, демократія і право. Гадяч, 2003.

О.В. Кресін, І.О. Кресіна

РЕВОЛЮЦІЯ (франц. *revolution* – обертання, переворот, від пізньолат. *revolution* – поворот, коловорот) – різкий, стрибкопод. перехід від одного якісного стану до ін., від старого до нового в розвитку певних явищ природи, сусп-ва, пізнання; переворот у сусп. розвитку або його вияв у тій чи ін. сфері сусп. життя. Розрізняють соціальну Р., політичну Р., Р. у науці й техніці та ін. Поняття «Р.» протилежне поняттю «еволюція». Соціальна Р. супроводжується докорін. переворотом у житті сусп-ва, наслідком якого є ліквідація віджилого сусп. ладу і заміна старих держ.-прав. інститутів новими. Руш. силами соціальних Р. виступають класи, соц. верстви, політ. партії тощо. Найвідомішими з таких Р. є Велика французька революція (1789–1794); бурж.-демократичні Р. середини XIX ст. в Австрії, Італії, Німеччині, Угорщині, Франції; Лютнева революція 1917 в Росії; Р. 1925–1927 в Китаї тощо.

Лім.: Calvert, P. *Revolution*. London, 1970; Eisenstadt, S. N. *Revolution and the Transformations of Societies*. N. Y., 1978; Goldstone, J.A. *Revolution: Theoretical, Comparative and Historical Studies*. N. Y., 1986; Укр. революція і державність (1917–1920 рр.). К., 2001.

В.П. Горбатенко

«РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ» 2013–2014 В УКРАЇНІ («Єврореволюція») – сукупність протестів, мітингів, пікетів, страйків та ін. акцій громадян. непокори в Україні (листопад 2013 – лютий 2014), які виникли через відмову чинної влади від законодавчо закріпленого курсу на європ. інтеграцію і зумовили радикальні політ. та сусп. зміни й перетворення. Осн. причинами революції було загострення наприк. 2013 трьох осн. типів політ. конфліктів.

1. Конфлікти інтересів, які мали політ., екон. та соц. складники. Політичний – надмірна концентрація влади в руках президента; порушення рівноваги сил між викон., законодав. та суд. гілками влади; незбалансованість повноважень між центр. та місц. органами влади; політ. репресії. Економічний – здійснення економ. політики без урахування потреб соц. розвитку; гальмування реформ; посилення корупції; помітне збільшення зовн. боргу; концентрація важелів впливу, ресурсів і фінансів в руках олігархічних груп. Соціальний – наростання зубожіння малозабезпечених верств населення; загальне зниження рівня життя; збільшення розриву в доходах між найбагатшими і найбіднішими частинами населення; штучне стримування розвитку «середнього класу».

2. Конфлікти цінностей, що виникли через суперечності між тяжінням влади до авторитар. форм правління та наростаючими виявами активності громадян. сусп-ва.

3. Конфлікти ідентичностей, в основі яких лежало ототожнення певної частини мешканців країни з окремою групою (етнічною, реліг., мовною), а не з сусп-вом (державою) загалом. В Україні конфлікти ідентичностей поглиблювалися з 1991 кожної виборчої кампанії: конкуруючі на виборах політ. сили для мобілізації свого потенційного електорату розколювали Україну на «Схід» та «Захід», активно використовуючи мовну та реліг. проблеми.

Формальними приводами для осінніх акцій громадського протесту стали дві події: 1) 21 листопада 2014 Кабінет Міністрів України, мотивуючи свої дії «інтересами національної безпеки», видав розпорядження про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом; 2) 29 листопада 2014

відбулася офіц. відмова політ. керівництва України на чолі з Президентом В. Януковичем від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у Вільнюсі. Більшість укр. сусп-ва сприйняла це як необґрунтовані дії, адже курс на євроінтеграцію був зафіксований у Конституції України та зовн.-політ. концепції держави; впродовж 2007–2012 рр. було проведено 21 раунд переговорів щодо євроінтеграції; 11 листопада 2011 у Брюсселі було узгоджено всі положення тексту Угоди; 30 березня 2012 в Брюсселі глави переговорних делегацій парафували Угоду про євроінтеграцію України. Після рішення КМ України про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди з ЄС учасники кількох самоорганізованих «майданів» без партійної символіки та антиурядових гасел висунули одну-єдину вимогу – підписання Угоди у Вільнюсі. Мітинги на підтримку євроінтеграції пройшли у Львові, Чернівцях, Сумах, Вінниці, Кривому Розі, Харкові, Донецьку та ін. містах країни. 24 листопада у Києві відбулися хода та мітинг на Майдані Незалежності, які зібрали понад 100 тис. громадян України. Після непідписання 29 листопада 2014 Президентом В. Януковичем Угоди про асоціацію з ЄС осн. частина «майданів» в Україні самостійно розійшлася. Однак влада вирішила взяти все у д-ві під тотальний контроль. Вночі 30 листопада 2013 силами спецпідрозділів «Беркут» на Майдані Незалежності у Києві було здійснено протизаконний розгін мирного протесту, під час якого постраждали десятки осіб, переважно студенти. Ці дії влади викликали наступного дня стихійний мітинг на Михайлівській площі та утворення координаційного центру Євромайдану – Штабу національного спротиву, про формування якого оголосили лідери трьох опозиц. партій: В. Кличко, О. Тягнибок та А. Яценюк. 01 грудня 2014 у річницю Референдуму про суверенітет 1991 на вулиці Києва вийшли, за різними оцінками, від 500 тис. до 1 млн протестувальників. Київську акцію протесту активно підтримали у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Сумах, Харкові, Кривому Розі та ін. містах України. Ці події стали точкою відліку сусп. процесів в Україні, які отримали назву «Революція гідності». Політ. стрижень Майдану становили представники опозиц. партій у парламенті – «Батьківщина», «Свобода», «Удар» та ін. політ. партій і громадських орг-цій – Демократичний альянс, Конгрес Українських Націоналістів, УНА-УНСО, Радикальна Партія Олега Ляшка, Європейська партія, «Відсіч», Спільна справа. Значну роль відіграли новостворені громад. об'єднання – Самооборона Майдану,

Автомайдан, «Правий сектор» (з березня 2014 – політ. партія). Особливістю Євромайдану було те, що абсолютна більшість його учасників (92%) не належали до жодної партії чи громад. орг-ції. Членами партій були лише 4% протестувальників, громад. орг-цій – 3,5%, громад. рухів – 1,0%. Характерною ознакою початкового етапу протесту була мирна налаштованість більшості його учасників. Офіц. влада своїх позицій не збиралася здавати. Про це свідчили спроби організувати вже на початку грудня альтернативні мітинги передусім на Сході України, формування в Києві біля Верховної Ради табору «тітушок», неприйняття у ВР постанови про висловлення недовіри Уряду М. Азарова; організація владними структурами «антимайданів» – проплачених мітингів під прапорами Партії регіонів.

08 грудня у Києві відбувся «Марш мільйонів» — Народне Віче з чисельністю, за різними оцінками, від 100 тис. до понад мільйона учасників. Осн. вимогами були: поновлення реальних переговорів щодо Угоди про Асоціацію з ЄС; припинення репресій; зміна влади; зміна Конституції (обмеження повноважень президента тощо). Зупинити протестну хвилю в ніч на 11 грудня шляхом застосування силової акції проти мітингувальників на Майдані Незалежності у Києві підрозділам спецназу та внутр. військ не вдалося. 13 грудня за участі Президента, лідерів опозиції, представників громадськості відбувся «Круглий стіл», що мав на меті знайти компромісне рішення для врегулювання сусп.-політ. ситуації в Україні. Однак формули сусп. порозуміння та моделі виходу з політ. кризи учасники переговорів так і не знайшли. За цих обставин Народне віче на Євромайдані в Києві 22 грудня 2013 ухвалило резолюцію про створення загальнонац. орг-ції Всеукраїнське об'єднання «Майдан» з метою поглиблення, розширення та координації діяльності протестувальників.

Намагаючись посилити свої позиції та юридично обґрунтувати свої неправомірні дії, пропрезидент. сили 16 січня «протиснули» через укр. парламент диктаторські закони, які передбачали: обмеження діяльності ЗМІ; арешт і штраф за організацію мітингів, допомогу протестам або встановлення наметів; ув'язнення за неповагу до суду; посилення покарання (до позбавлення волі на строк до двох років) при груповому порушенні громад. порядку тощо. 19 січня після проведення чергового віча на Майдані ситуація в Україні вступила у критичну фазу – відбулися численні зіткнення протестувальників, які на-

магалися пройти до будівлі Верховної Ради, та представників силових структур, а вже 21–22 січня розпочалися численні атаки на барикади протестувальників спецпідрозділів і погроми, вчинені «тітушками». 22 січня 2014 під час штурму на вулиці Грушевського у Києві було застрелено двох активістів Євромайдану. Ці жертви стали першими у «Небесній сотні» – когорти зі 105 мирних протестувальників, які загинули, захищаючи ідеї та гасла Майдану.

Спроба лідерів опозиції на переговорах 22 січня переконати В. Януковича у необхідності знайти компромісний варіант і вийти з критич. ситуації закінчилася безрезультатно. Ситуація дедалі загострювалася (атаки спецпідрозділу «Беркут» у ніч з 22 на 23 січня нашкоджувалися на нестандартну протидію мітингувальників, які, замість зведення нових барикад, розпалили багаття з автопокришок, що утворило суцільну стіну вогню й диму). Відгуком на київські події стала хвиля масових акцій протесту 22–24 січня у Вінниці, Хмельницькому, Полтаві, Черкасах, Чернівцях, Білій Церкві та ін. містах України. 24 січня Євромайдан прийняв рішення про вихід з переговорного процесу і «мирне розширення» своїх меж.

Намагаючись локалізувати та припинити акції протесту, Президент В. Янукович 25 січня пішов під час нового раунду переговорів з лідерами опозиції на певні поступки. Влада зобов'язалася прийняти закон про амністію, яким передбачалося звільнити від відповідальності всіх учасників протестних акцій за весь період політ. кризи; повернути базові положення Конституції України 2004; внести корективи у закони, ухвалені Верховною Радою 16 січня 2014. 28 січня 2014 року Прем'єр-міністр України М. Азаров подав у відставку, мотивуючи свої дії необхідністю «створити додаткові можливості для суспільно-політичного компромісу заради мирного врегулювання конфлікту». Наступного дня Верховна Рада скасувала закони від 16 січня. Однак це вже не змогло зупинити подальшу ескалацію сусп.-політ. конфлікту. Чергова фаза силового протистояння розпочалася 18 лютого 2014, коли мітингарі, які мирно підійшли до Верховної Ради, що мала розглянути можливі зміни до Конституції України, були зустрінуті «тітушками» та силовиками, які використали водомети, газ і вогнепальну зброю. Події цього дня означали, що влада перейшла до агресивних дій. 19 лютого відбувся сімнадцятигодинний безперервний штурм табору повстанців, Майдан не лише вцілів і вистояв, а й наступного дня перейшов у наступ.

Шукаючи вихід з глухого політ. кута, В. Янукович під час переговорів з європ. міністрами та представниками опозиції погодився на дострокові вибори Президента не пізніше грудня 2014 в обмін на зобов'язання повстанців здати зброю впродовж 24 годин. Коли ця інформація була обнародована на Майдані, від його сотників пролунав ультиматум термінової відставки В. Януковича. Новий розклад сил, в основі якого були, з одного боку, деморалізація провладних структур, а з ін. – рішучість мітингарів, суттєво вплинув на розвиток подій. 21 лютого ВР України підтримала законопроект щодо повернення до Конституції 2004, прийняла рішення про звільнення Ю. Тимошенко, відправила у відставку в. о. міністра внутр. справ В. Захарченка. Наступного дня після відставки Голови Верховної Ради України В. Рибачка новим спікером було обрано О. Турчинова. Того ж дня ВР України 328 голосами народних депутатів усунула з посади Президента України В. Януковича, який у «неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень». На цій підставі на О. Турчинова тимчасово було покладено виконання обов'язків Президента України. На 25 травня 2014 парламент призначив нові президентські вибори. А 27 лютого 2014 ВР України призначила Прем'єр-міністром А. Яценюка і сформувала уряд.

Наслідки «Революції гідності». З одного боку, революція призвела до глибокої політ. кризи в Україні, характерними ознаками якої стали певна делегітимація владних структур; наростаючі суперечності, відсутність взаємодії між різними центрами влади; різке зниження ефективності соц.-політ. регулювання та контролю, ескалація стихійних форм політ. протесту (майданів, віче, мітингів, страйків, демонстрацій тощо), помітне розширення їх географії. З ін. – наслідками революції стали: геополіт. переорієнтація України від Росії на Європу; зміна іміджу України як суб'єкта міжнар. відносин, формування її образу у світ. громад. думці як д-ви з власною самобутністю, історією та гідністю; трансформація політ. режиму в Україні, децентралізація влади; зміна співвідношення політ. сил у владних структурах; переформатування політ. сил та владних еліт; посилення євроінтеграц. процесів; надання імпульсу масштабним сусп. реформам та впровадженню європ. стандартів; відновлення осн. громадян. свобод, порушених «диктаторськими законами»; радикальне оновлення власної нац.-цивілізаційної ідентичності українців, надання прискорення процесу формування політ. нації в Україні.

О.Д. Бойко

РЕГЛАМЕНТ (англ. *regulations*) – нормативно-правовий акт, який встановлює порядок діяльності певного інституту/організації та має особл. формат прийняття та змін. Найбільш активно в політ. науці звертаються до Р. роботи парламенту, у разі двопалатного – до Р. кожної палати. Р. парламенту прийнято трактувати у двох значеннях. У широкому – охоплює усі правові норми, які регулюють діяльність законодавчого ін-ту включно з конституцією, самим Р., спец. законами, традиціями та прецедентами. У вузькому – це нормативний документ, який приймає легіслатура (кожна палата у разі двопалатного парламенту) і який регламентує роботу законод. органу. Р. у вузькому значенні може мати формат закону (Австрія, Чехія, Швеція, Японія) або бути внутр. організаційним документом, ухваленим постановою парламенту (Німеччина). У багатьох парламентах дем. країн право тлумачення норм Р. відноситься до компетенції спікера, хоча у Франції право офіц. трактування належить Бюро Національних зборів щодо нижньої палати та Бюро Сенату.

Р. Верховної Ради України має статус закону. На актуальний час діє Закон України від 10.02.2010 № 1861 – VI з численними поправками. Відповідно до ст. 1, п. 2 Р. ВРУ встановлює порядок підготовки і проведення сесій, її засідань, формування держ. органів, визначає законод. процедуру та процедури розгляду ін. питань, віднесених до повноважень парламенту і порядок здійснення контрольних функцій Верховною Радою. Також Р. визначає місце проведення та мову ведення засідань, регламентує відкритість і гласність роботи, порядок проведення закритих засідань ВРУ, розміщення народних депутатів і запрошених осіб у залі засідань, порядок запрошення на пленарне засідання, забезпечення діяльності ВРУ, документообіг та функції керівника апарату ВРУ.

А.С. Романюк

РЕЙГАН Рональд Вільсон (*Reagan Ronald Wilson*, 1911–2004) – амер. держ. діяч, 40-й президент США (1981–1989). Закінчив у 1932 гуманітарний коледж у м. Юрика (штат Іллінойс), де отримав ступінь бакалавра економіки і соціології. Працював спорт. коментатором на радіо, був кіноактором Голлівуду, служив у органах інформації Військово-Повітряних Сил США. Впродовж 1947–1952 Р. був президентом Гільдії (профспілки) кіноакторів США (вперше був обраний як запасний член Ради директорів Гільдії у 1945, у 1946, після демобілізації, обраний віцепрезидентом Гільдії). Під час діяльності у Гільдії Р. не

приховував власних антикомуніст. поглядів та співпрацював з ФБР. У 1950-ті рр. – активіст близької до Демократичної партії – партії «Об'єднані федералісти світу», водночас підтримував республіканців, починаючи з президент. виборів 1952. У 1962 внаслідок розходження з офіц. політикою «Дженерал Електрик» Р. був звільнений з компанії та офіційно зареєструвався як представник Республіканської партії. Саме у період роботи у «Дженерал Електрик» він сам пише промови, які мали відчутний політ. ухил консервативного напрямку. У 1967–1975 – губернатор штату Каліфорнія. В 1980 Р. обраний президентом США, а у 1984 перемагає на президент. виборах удруге. Після 1989 через хворобу Р. відійшов від активної політ. і громад. діяльності, останню публ. промову він проголосив у лютому 1994, на похороні Р. Ніксона, у квітні того ж року востаннє з'явився на публіці. У серпні 1994 у Р. була діагностована хвороба Альцгеймера, з цього часу і до смерті у 2004 Р. відходить з публічного життя.

Р. часто називають одним з найуспішніших президентів США ХХ ст., серед його гол. досягнень – фактична перемога США у «холодній» війні та сприяння розпаду СРСР. Серед умов, які зробили Р. популярним та ефект. главою д-ви: 1) вибір правої ідеології тоді, коли в амер. сусп-ві сформувався запит на неї; 2) реальні результати внутр. і зовн. політики; 3) особиста харизма лідера. Р. вірив у традиційні амер. цінності та був переконаний, що має виконати місію захисту вільного світу від комунізму і тоталітаризму. Частина дослідників відзначає серед факторів президент. успіху Р.: падіння цін на нафту на світ. ринку; «вдале» для реформ у соц. сфері співвідношення працездатного і непрацездатного населення США; геополіт. послаблення СРСР, особливо після початку воєнної авантюри в Афганістані. Серед особистісних якостей Р. сучасники і дослідники відзначають почуття гумору, доброзичливість, добру пам'ять та готовність вислухати ін. точку зору і критику. Р. здійснив масштабні соціально-політ. перетворення («консервативну революцію») та екон. реформи, що увійшли в історію під назвою «рейганоміка». В амер. контексті консерватизм часів Р. пов'язаний з відмовою від держ. замовлень, зниженням витрат держ. апарату, податків, збалансованим держ. бюджетом, вільною грою ринкових сил. Р. запровадив політику «нового федералізму» – найбільшу в історії зах. демократії програму децентралізації. Вона була спрямована на значне скорочення федеральних відрахувань, на переорієнтацію соц.-держ. завдань

та одночасно податкових ресурсів на штати. План Р. щодо вдосконалення міжурядових відносин був інкорпорований у загальну стратег. лінію оздоровлення економіки і передбачав: 1) зменшення впливу федеральних органів на місц. справи на підставі довіри до місц. влади; 2) заміну цільових федеральних субсидій «блоковими», які мали виділятися на ряд програм для окремих штатів; 3) поступову передачу штатам відповідальності за фінансування багатьох програм разом з передачею їм певних фінансів, податкових надходжень з відповід. скороченням статей федерального бюджету, спрямованих на фінансування соц. програм. Проводячи політику «спрощеного регулювання», Р. скоротив кількість регулюючих органів (не зачіпаючи головних), розширив права адмін.-бюджетної служби виконавчого управління президента. З метою звільнення від надмірного тягаря регулюючих нормативів банків і малого бізнесу в 1987 були прийняті закони «Про рівні умови конкурування у банківській сфері» та «Про реформу оздоровлення і зміцнення фінансових інститутів». Стимулюючи розвиток ринкових відносин, Р. здійснив безпрецедентну за масштабами податкову реформу, яка полягала в скороченні найвищої ставки податків на фіз. осіб з 70 % у 1981 до 28–33 % у 1988. При цьому 4,5 млн сімей з найнижчими прибутками були звільнені від податків. Реформа привела до спаду інфляції, зростання прибутків малозабезпечених верств населення. Разом з тим були урізані 20 соц. програм, що загостило проблеми житла та страхування з безробіття на федеральному рівні. Критики «рейганоміки» стверджують, що частина проблем сучас. Америки (передусім майнове розшарування та зубожіння частини представників середнього класу) були породжені саме політикою реформ часів президентства Р. Зовн. політика адміністрації Р. відзначалася проведенням максимально жорсткого курсу щодо СРСР та ін. соціаліст. країн (на поч. свого правління Р. оголосив «хрестовий похід» проти комунізму і назвав Радянський Союз «імперією зла»). Протистояння між великими д-вами досягло апогею у 1983: оголошення Р. про початок створення широкомасштабної протиракетної оборони з елементами косміч. базування («стратегічна оборонна ініціатива»), розгортання амер. і радян. ядерних ракет в Європі, припинення переговорів між США та СРСР щодо обмеження та скорочення стратег. озброєнь. З початком проведення в СРСР у 2-й пол. 1980-х рр. політики перебудови в радян.-амер. відносинах відбулися позитивні зміни.

Лім.: Stuckey, M.E. Playing the Game: the Presidential Rhetoric of Ronald Reagan, N. Y., 1990; Cannon, L. President Reagan: the role of a lifetime, N. Y., 1991, 2000; Schweizer, P. Reagan's War: The Epic Story of His Forty Years Struggle and Final Triumph over Communism, N. Y., 2002; Shirley, G. Reagan's Revolution: The Untold Story of the Campaign That Started It All, Thomas Nelson Publisher, 2010; Американський президенталізм: інститут глави держави в США у персоналіях від зародження до сьогодення. Біограф. Енциклопедія ; за наук. ред. Н.М. Хоми. Л., 2018; Шаров І. Характери Нового світу, К., 2018.

С.С. Бульбенюк

РЕСПУБЛІКА (лат. *respublica* – суспільна справа, від *res* – справа, *publicus* – суспільний, державний, громадський) – форма держ. правління, за якої всі вищі органи держ. влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом). Виникла як антитеза єдиновладдю (монархії). Р. може бути і держ. одиниця, яка не має повного суверенітету і входить до складу ін. держави (напр., Р. у складі Російської Федерації, Аджарія у складі Грузії, Каракалпакія в складі Республіки Узбекистан). Існує практика іменування Р. тер. утворень, які виникли внаслідок сепаратизму, збройної агресії, анексії тощо і не визнані як суверенні д-ви (напр., ЛНР, ДНР).

Характерні риси Р.: існування одноосібного чи колегіального глави держави – президента і парламенту; виборність на певний строк глави д-ви і органів держ. влади; президент має право представляти і виступати від імені д-ви у випадках, передбачених конституцією; здійснення держ. влади не за власною волею, а за дорученням народу; можлива юрид. відповідальність глави д-ви у випадках, передбачених законом (право парламенту на звільнення від посади глави д-ви за тяжкі злочини проти держави (імпичмент)).

Залежно від способів розподілу влади між вищими органами держ. влади, у світі практично реалізовано три різновиди республікан. форми правління: президентську, парламентарну і Р. змішаного типу. Критеріями виокремлення виступає спосіб обрання парламенту та формування уряду, обсяг повноважень президента. У *президентській* (Аргентинська Республіка, Бразилія, США, Сполучені Штати Мексики) Р. уряд формує та очолює президент, який одночасно виступає главою держави і главою уряду. Сформований позапарламент. шляхом, уряд не несе за свою діяльність відповідальності перед парламентом. У *парламентарній* (Італійська Республіка, Республіка Індія, ФРН) Р. уряд формується парламент. шляхом з числа де-

путатів, що належать до політ. партій, які мають більшість голосів у парламенті. Уряд несе перед парламентом колективну політ. відповідальність і зобов'язаний піти у відставку в разі висловлення йому парламентом вотуму недовіри. Уряд залишається при владі доти, поки у парламенті має підтримку більшості. Сформований із представників політ. партій парламент. більшості, уряд через цю більшість фактично контролює й спрямовує діяльність парламенту. Зазвичай, глава д-ви у таких Р. обирається парламентом або спеціально утвореною парламент. колегією. Призначення парламентом глави д-ви слугує гол. видом парламент. контролю над виконавчою владою. Тут здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається населенням країни. Парламентарна Р. вибудовує таку структуру вищих органів держ. влади, за якої реально забезпечуються демократизм громадян. сусп-ва, свобода особи, соціальна справедливість. За *змішаної* (Республіка Польща, Румунія, Україна, Французька Республіка за конституцією 1958) форми держ. правління (парламентарно-президентської чи президентсько-парламентарної) уряд формується спільно президентом і парламентом, а та чи ін. назва змішаної форми правління визначається тим, у кого з них більше повноважень щодо формування та функціонування уряду. Президент обирається позапарламент. шляхом (народом), проте не має значних повноважень щодо впливу на діяльність виконавчої влади, змушений ділити їх із парламентом. Президент має право головувати на засіданнях уряду. Дуалізм викон. влади проявляється як *біцефальний* (існування двох керівних центрів викон. влади – президента і глави уряду) чи *дуалістичний* (вона здійснюється урядом за наявності певних викон. повноважень у президента). Кожний із трьох форм республікан. правління притаманні певні переваги й недоліки. *Президентська* республіка є досить гнучкою формою правління, вона дає можливість сформувати сильну викон. владу, забезпечує стабільність функціонування уряду, який перебуває поза сферою безпосереднього впливу парламенту й не залежить від розкладу в ньому політ. сил. Парламент має реальніші повноваження, ніж у парламентарних Р., оскільки не залежить ні від глави д-ви, ні від уряду. Президентській, особливо змішаній (президентсько-парламентарній) Р. властиві й істотні недоліки. Таке правління перманентно тяжіє до авторитаризму обраного на загальних виборах і наділеного великими повноваженнями глави д-ви, ставить сусп-

во в залежність від особистих якостей однієї особи. Притаманний цим формам правління жорсткий поділ влади може спричинити протистояння законод. та викон. гілок влади. Наділення президента нормотворчими повноваженнями породжує т. з. указне право, підвищує ризик одноосібного прийняття невиважених політ. рішень, які мають силу закону. Невиправдано велику роль у керівництві д-вою відіграє безпосереднє оточення (апарат, адміністрація) президента. Не передбачаючи дієвого впливу політ. партій на формування й діяльність уряду, президентська і президентсько-парламентарна Р. не сприяють формуванню в країні впливових політ. партій, без яких неможливе дем. здійснення держ. влади. *Парламентарна* Р. позбавлена зазначених недоліків президентської Р., проте вона ефективна лише за наявності у країні розвиненої системи політ. партій і представництва в парламенті небагатьох із них. Коли у парламенті представлено багато політ. партій, гостро постають проблеми визначення парламент. більшості, формування на її основі уряду й забезпечення стабільності його діяльності. Відсутність у парламенті чітко визначеної й сталої більшості, слабкість і нетривалість партійних коаліцій зумовлюють нестабільність уряду (напр., за повоєнні роки в Італійській Республіці змінилося понад півсотні урядів), а у зв'язку з цим – і парламенту, який може бути розпущений з ініціативи уряду. Міністерські пости стають об'єктом виснажливих і не завжди чесних міжпартійних торгів, іноді їх обіймають далекі від професіоналізму у відповідній галузі партійні функціонери. У сприятливій соціально-екон. обстановці часті зміни урядів не викликають важких негат. наслідків, однак у кризових ситуаціях урядова нестабільність може спричинити дезорганізацію держ. управління й руйнування владних структур. Унаслідок особливостей розкладу в парламенті партійно-політ. сил невивиправдано велику роль у здійсненні держ. влади можуть відігравати другорядні політ. партії (як, напр., у ФРН). У Р. *змішаного* типу глава держави має більше повноважень, ніж глава д-ви у президент. республіці: є гарантом конституції, суверенітету, тер. цілісності та правонаступництва д-ви, наділяється правом розпуску парламенту за настання певних обставин, правом законодавчої ініціативи, наділяється арбітражними повноваженнями щодо забезпечення узгодженості діяльності окремих гілок держ. влади. Р. змішаного типу спроможна уникати деяких із недоліків президент. і парламентар. Р., але може й поєднувати у собі недоліки

обох форм, не використовуючи їхні переваги, що нерідко буває, особливо в країнах із нерозвиненими дем. традиціями.

Ідеальної республіканської форми держ. правління не існує. Стабільність політ. системи, ефективність держ. влади залежать не стільки від форми Р., скільки від досконалості та узгодженості всіх елементів механізму здійснення держ. влади, включно з найдрібнішими деталями парламент. регламенту й виборчої системи.

Р. відома з моменту виникнення держави: в антич. світі класичним зразком Р. була Афінська Р.; відродження республікан. форми правління припало на період Середньовіччя (міста-республіки в Італії, Новгородська і Псковська Р. у півд.-зах. Русі (XII–XV ст.); виникнення Р. в Америці та Європі припадає на кінець XVIII ст. Р. є найпоширенішою формою правління в світі – нині зі 193 держав-членів ООН, понад 140 є Р.

Б.Л. Дем'яненко

РЕСПУБЛІКА ЗМІШАНОГО ТИПУ (Президентсько-парламентарна або Парламентарно-президентська) (лат. *respublica* – суспільна справа, від *res* – справа, *publicus* – суспільний, державний, громадський) – форма республіканського державного правління, типовою ознакою якої є поєднання елементів президент. і парламентар. республік, сильної президент. влади та ефект. контролю парламенту за діяльністю уряду.

Характерні ознаки Р.з.т.: 1) як і в президент. республіці, глава держави обирається на заг. виборах, юридично та реально наділяється великими повноваженнями, особливо у сфері викон. влади, іноді навіть очолює її; 2) визначено статус президента як арбітра або (та) гаранта у певних сферах держ. діяльності; 3) уряд формується, як і в парламентарній республіці, за участю тією чи ін. мірою парламенту, несе політ. відповідальність як перед президентом, так і перед парламентом (подвійна політ. відповідальність уряду є гол. ознакою Р.з.т.); 4) контраверсійний характер викон. влади: біцефальний (існування двох керівних центрів викон. влади – президента і глави уряду) і дуалістичний (вона здійснюється урядом за одночасної наявності певних викон. повноважень у президента); 5) у Р.з.т. президент має більше повноважень, ніж глава держави у президент. республіці – він є гарантом конституції, суверенітету, тер. цілісності та правонаступництва д-ви, наділяється правом розпуску парламенту за настання певних обставин, правом законод. ініціативи, наділяється арбітражними пов-

новаженнями щодо забезпечення узгодженості діяльності окремих гілок держ. влади.

Правовими критеріями розрізнення президентсько-парламентарної й парламентарно-президентської республік є: 1) співвідношення обсягу повноважень глави д-ви і парламенту в механізмі формування й відповідальності уряду; 2) відсутність або наявність підстав розпуску парламенту президентом; 3) обсяг ін. повноважень президента (представницьких, виконавчих, арбітражних, у нормотворчій сфері тощо).

Функціональний аспект моделі поділу держ. влади у президентсько-парламентарній республіці залежить від співвідношення політ. сил у парламенті. У разі перемоги на парламентських виборах політ. партії, яка підтримує президента, уряд фактично формується президентом. Коли на парламент. виборах перемагає опозиційна президенту політ. партія – уряд формується парламентом. Це зумовлює два можливі цикли функціонування держ. механізму – президентський і парламентський («співіснування влади»). Особливістю президентсько-парламентарної моделі є можливість конкурування за право формування уряду між президентом і парламентом, які мають однакове джерело владних повноважень, несуть однакову відповідальність перед народом. Президент володіє противагами і засобами стримування парламенту (участь у законодав. процесі, право вето, складального вето, розпуск парламенту після консультації з прем'єр-міністром і головами палат). Водночас і парламент, впливаючи на президента й уряд (участь у формуванні й відставці останнього, контроль за його діяльністю, подолання вето президента, ратифікація й денонсація міжнар. договорів), не дає перетворити уряд на адмін. апарат президента. Президент виступає арбітром між урядом і парламентом. Президентсько-парламентарна республіка прагне позбутися недоліків президентської й парламентарної форм правління шляхом об'єднання їх найсильніших сторін. Серед недоліків президентсько-парламентарної республіки є реальна небезпека узурпації влади президентом (у разі неприйняття парламентом уряду, призначеного президентом, він може розпускати парламент доти, доки не буде прийнято рішення, яке влаштує президента).

Особливістю функціонального аспекту поділу держ. влади у парламентарно-президентській республіці є те, що як арбітр глава д-ви зазвичай забезпечує узгоджене функціонування держ. органів, виступає гарантом додержання конституції, незалежності й

тер. цілісності. Ознаки парламентарно-президентської республіки: 1) компетенційна перевага парламенту у формуванні уряду; 2) юрид. відповідальність уряду перед парламентом і складання повноважень перед новообраним парламентом; 3) наділення глави д-ви правом розпуску парламенту за певних конституційно визначених підстав; 4) наділення президента суттєвими повноваженнями: у внутр. і зовн. політиці, функціонально поєднаними зі сферою виконавчої влади, пов'язаними з його можливістю втручатися в нормотворчий процес (право законод. ініціативи, відкладального вето, видання актів, які мають силу закону).

Рівновага, збалансованість компетенційних взаємозв'язків гілок держ. влади найбільш досяжна в парламентарно-президентській республіці та в період «співіснування влади» у президентсько-парламентарній республіці. За умов президент. періоду в президентсько-парламентарній республіці механізм функціонування держ. влади переважно набуває рис персоніфікованості, політизованості й загрожує президентським усевладдям. Р.з.т. є Ісландія, Литовська Республіка, Португальська Республіка, Республіка Австрія, Республіка Польща, Румунія, Україна, Французька Республіка й ін.

Лит.: Петришин О.В., Серьогіна С.Г. Змішана республіканська форма державного правління: питання теорії та практики. *Право України*. 2009. № 10; Протасова В.Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди: моногр. Х., 2009.

Б.Л. Дем'яненко

РЕСУРСИ ВИБОРЧОЇ КАМΠΑНІЇ – засоби і можливості, матеріальні й нематеріальні ресурси, якими володіє суб'єкт виборчого процесу (кандидат, політ. партія, блок), які він може використати для досягнення перемоги у виборчій кампанії. Р.в.к. поділяють на базові (особистісні ресурси кандидата, його команда, ресурси часу, фінанс. ресурси) і похідні (інформац., матеріально-техн., організац., адмін., технолог. й спец. ресурси). До особистісних ресурсів кандидата належать: моральні, вольові, емоційні, інтелектуальні й ділові якості; біограф. дані; особисті досягнення в житті й діяльності; фіз. здоров'я; сім'я; сусп.-значущі факти його життя; організаторські, комунікативні, перцептивні й інтерактивні уміння; наявність первинної (до початку виборчої кампанії) упізнаваності й популярності кандидата у виборців (високий стартовий рейтинг); образ та імідж; зовн. вигляд кандидата; досвід участі у виборчих кампаніях.

Універс. принципи, які повинен враховувати кандидат, який прагне успіху на виборах: він має перебувати у центрі виборч. кампанії, нести за неї всю відповідальність; бути хорошим оратором, робити усе для того, щоб його висловлювання поширювалися, їх цитувала преса, повинен формулювати і доступно доносити до виборців лейтмотив своєї виборч. кампанії; бути завжди джерелом доброзичливості, прислухатися до людей і співчувати їм, бути з ними відвертим; бути лідером в очах виборців і членів своєї виборч. команди; має чітко дотримуватися графіка виборч. кампанії, ніколи не повинен зникати з поля зору виборців; відігравати гол. роль у збиранні фінанс. засобів для ведення виборч. кампанії; довіряти людині чи людям, яким делегує частину своїх повноважень; йому потрібно володіти інформацією про хід виборч. кампанії загалом, але не втручатися в її деталі, не підміняти відповідь, працівників виборч. штабу; має чітко уявляти, чому балотується на виборну посаду, знати, що може на ній зробити у разі його обрання; кандидата в його прагненні здобути виборну посаду підтримують його сім'я, друзі, родичі.

Найважл. рисою кандидата, що змагається на виборах, є воля до перемоги, без певного насильства над собою перемога неможлива. Він повинен бути одержимий прагненням перемогти, повністю присвятити себе цій меті. В оцінці ресурс. забезпечення виборч. кампанії слід враховувати, що кандидат від відомої політ. партії має потужніше ресурс. забезпечення, ніж від партії-карлика, не можна порівняти ресурс. забезпечення відомого громад. діяча, великого підприємця з кандидатом, який є рядовим працівником. *Ресурс часу* є одним із найважл. Р.в.к., унікальність якого полягає в тому, що він має не поповнюваний характер (саме часу, а не грошей найчастіше не вистачає для перемоги на виборах). Для успішного ведення виборч. кампанії потрібно розрахувати оптимальний час розгортання виборч. кампанії. Для того щоб бути ефективними, сучас. виборчі перегони зазвичай починаються значно раніше за офіц. визначені законодавством рамки. Виділяють два підходи до складання графіка виборч. кампанії: пасивний і активний. Пасивний графік відображає реакцію кандидата на прохання виборців. Метою активного графіка є найпродуктивніше використання часу кандидата на основі власного планування.

Фінансовий Р.в.к. украй потрібний для успішного ведення виборч. кампанії. Регулярне надходження грошей у потрібних обсягах

на кожному етапі виборів є необхідною умовою їхнього успіху. Перед початком кампанії треба визначити, який обсяг фінанс. ресурсів буде потрібним і джерела їх надходження. Сума коштів, яку треба вкласти в організацію виборч. кампанії кандидата в депутати, щоб досягти «середньоринкового рівня» і витримати конкуренцію з боку ін. кандидатів, визначає «ціну» кандидата. Вона обраховується за формулою: $ЦК = K_v \times J_v \times K_P \times B_G$, де K_v – кількість виборців (за списком); J_v – орієнтовна явка виборців у даному окрузі; K_P – коефіцієнт перемоги (відсоток голосів, необхідних для перемоги, залежить від кількості «прохідних кандидатів» в окрузі – чим їх більше, тим меншим є коефіцієнт, враховують також голоси «проти всіх» і проти аутсайдерів); B_G – вартість голосу, відданого за кандидата (варіюється від 5 до 75 \$, за сер. приймають ціну 15 \$). Для цього складають бюджет виборч. кампанії – документ, який узагальнює фінанс. її бік. Він складається з надходжень (вони формують виборчий фонд) і видатків. Видатки розподіляють за періодами часу (щомісячно, щотижнево, щоденно). Важл. планувати розподіл уже наявних коштів або таких, що гарантовано поступлять у виборч. фонд. Це буде своєрідною програмою-мінімумом кандидата, яку він зможе реалізувати. Кошти, які вдасться залучити понад цей мінімум, можна буде використати на реалізацію програми-максимум. Структура видатків виборч. кампанії типова й складається з витрат на оплату реклами у ЗМІ; на друковану продукцію (лістівки, плакати тощо); на спец. заходи (зустрічі, мітинги тощо); на оплату праці штатних працівників виборч. команди і консультантів-експертів; на оренду плати за приміщення виборч. штабу; на транспортні видатки; витрати на придбання (оренду) оргтехніки, потрібної для роботи виборч. штабу; поточні витрати (канцтовари, предмети життєдіяльності штабу тощо); представницькі витрати (до 10 % суми бюджету). Зазвичай при плануванні розподілу фінанс. ресурсів близько 20 % бюджету виборч. кампанії резервують на заходи, спрямовані на організацію контрзаходів, пов'язаних із несподіваною атакою конкурентів.

Інформаційними Р.в.к. вважають інформацію про виборч. округ, виборців, суперників, отриману шляхом виборч. досліджень, рівень доступу кандидата до ЗМІ, можливість здійснювати вплив на них. Для ефект. ведення виборч. кампанії важливою є інформація про демогр. характеристики виборч. округу, результати попередніх виборів, ідеолог. впровадження виборців, осн. проблеми округу, політ.

вподобання еліти і влади, інформація про осн. конкурентів та ін. Виділяють два методи отримання інформації про виборч. округ: 1) вивчення зовнішньо об'єктивованих фактів (аналіз особистісних і громадських документів, різні види спостережень, аналіз конкрет. дій окремих особистостей, груп); 2) вивчення безпосередніх фактів (різноманітні опитування).

Матер.-техн. Р.в.к. представлені матер.-техн. засобами, потрібними для проведення виборч. кампанії (оргтехніка, транспорт, засоби зв'язку тощо).

Організаційні Р.в.к. – наявність у кандидата підтримки з боку політ. партій і різноманітних держ. і недерж. орг-цій. Така підтримка дає підстави кандидату залучити до своєї виборч. кампанії всі наявні в розпорядженні цих орг-цій ресурси (людей, кошти, приміщення, транспорт, засоби зв'язку тощо). На свій бік треба залучати лише ті організації, які не зашкодять рейтингу кандидата. Під організаційними Р.в.к. розуміють і інструменти, які забезпечують організаційну злагодженість діяльності виборч. команди (управлінські, менеджерські ресурси). Потрібно забезпечити залучення висококваліфікованих працівників-професіоналів до розробки і реалізації програми дій, до керівництва кампанією загалом.

Елітними Р.в.к. є підтримка кандидата представниками еліти виборч. округу, оскільки вона має значний вплив на формування громадської думки, може забезпечити кандидата достовірною інформацією, необхідною для перемоги на виборах. Найвагомішою є підтримка політ. еліти, оскільки саме вона бере участь у прийнятті політ. рішень, впливає на перебіг виборч. процесу.

Адміністративні Р.в.к. розглядаються як певна система, яка поєднує фінанс., організац., кадрові, інформац. й ін. ресурси, за допомогою яких здійснюється вплив на політику з боку органів держ. влади для досягнення вигідного для неї результату (набір способів, які дають змогу корегувати результати народного волевиявлення в потрібному напрямі; комплекс додаткових ресурсів, якими володіє кандидат, що перебуває при владі чи якого вона підтримує). Залежно від того, яку мету ставить перед собою влада, адміністрат. Р.в.к. класифікують так: з метою обмеження або сприяння політ. силі; за масштабами поширення – локальний, регіон., загальнонац.; за суб'єктами – адмін. ресурс у законодав., виконав., суд. сферах, адмін. ресурс держ. установ та органів місц. самоврядування; залежно від мети, яку ставить перед собою влада – екон.

і політ. ресурс; за інтенсивністю (силою) застосування – стартовий, м'який, жорсткий, тотальний; виділяють також потенційний і реалізований адмін. ресурс.

Технологічними ресурсами вважають уміння виборч. команди використовувати найрізноманітніші виборчі технології (усіякі «сенсації», «родзинки», тактичні хитрощі, рекламні знахідки, оригінальні трюки тощо). Вони мають ґрунтуватися на детальному аналізі ситуації, яка склалася в регіоні, оскільки у різних виборч. округах ті самі вибор. технології можуть дати зовсім ін. результати.

Спеціальні ресурси позиціонують зі специфіч. групою організац., інтелект., інформац. і фінанс. ресурсів, які використовують під час виборч. кампанії для залучення специф. інформації про союзників і конкурентів та швидкого реагування на їхні дії.

Важливо розрахувати ресурси, необхідні для перемоги на виборах, на підготовчому етапі. Якщо розрахунки показують, що зібрати необхідні Р.в.к. не вдасться, то краще зупинитися на цьому етапі або ж змінити гол. мету кампанії: не перемога, а позиціонування, проба сил і накопичення досвіду. Правильний підхід до розробки стратегії виборч. кампанії вимагає об'єктивної оцінки ресурсної бази з метою найефективнішого її використання. Перед суб'єктом виборч. процесу стоїть потрібне завдання: 1) максим. кількісне накопичення Р.в.к.; 2) ефект. їх використання; 3) нейтралізація ресурсів опонентів.

Для ефект. побудови виборч. кампанії доцільним є зіставлення наявних Р.в.к. (своїх і опонентів) із визначеним оптимальним набором ресурсів, який потрібен для перемоги на виборах. Залежно від характеру забезпечення виборчими ресурсами, кампанії поділяються на мінімальні, достатні й кампанії з додатковими гарантіями. Мінімальні кампанії слабо забезпечені ресурсами, і шанси на виграш у таких кампаніях можна мати, лише застосовуючи «дешеві» стратегії. Вартість такої кампанії визначається мінім. набором заходів, потрібних для реалізації обраної стратегії. Достатні кампанії дають змогу реалізувати оптимальну для певного кандидата виборчу стратегію. Кампанія з додатковими гарантіями – це та ж достатня кампанія, але з розширеним набором заходів, які забезпечують додаткові голоси, порівняно з достатньою кампанією. Залежно від наявності Р.в.к., виділяють кілька стратегій їх розподілу в часі: крейсерська, лідерська (стратегія ривка, прориву), стратегія великої події, «гребенева», стратегія швидкого фіналу.

Виборч. потенціал політ. партії складається з того, що: 1) вона отримує від сусп-ва (люди, матеріальні й грошові ресурси, сусп. підтримка, інформація, зв'язки з соц. рухами та орг-ціями, конкурентний статус політ. партії); 2) з того, що політ. партія віддає сусп-ву (рішення й дії, які виникають внаслідок діяльності політ. партії та її лідерів, пов'язаних з нею структур та орг-цій); 3) імідж, який формується в результаті діяльності політ. партії в індивідів, що становлять сусп-во. Можливості й засоби, що їх політ. партії здатні залучати для реалізації своїх політ. завдань, формують *ресурси політ. партії*. Політ. партія володіє людськими, організац., фінанс., технолог., інтелект., техн. та ін. ресурсами. Готовність політ. партії залучати відповідні ресурси на свою користь визначається її здатністю залучати і приводити у готовність сили, засоби, ресурси, внутр. резерви для вирішення певного важл. завдання, проведення виборч. кампанії (мобілізаційний потенціал політ. партії). Контроль політ. партією ресурсів, необхідних для її функціонування як орг-ції, залежить від рівня автономії політ. партії. Вони можуть залишатися під контролем самої політ. партії або ін. зовн. організацій.

Для того, щоб електоральне змагання було чесним, потрібно справедливо розподілити Р.в.к. Досягнути цього можна такими шляхами: 1) повним держ. фінансуванням усіх зареєстрованих учасників електорального змагання при забороні всіх ін. форм фінансування; 2) забезпечивши частково держ. фінансування і давши змогу політ. конкурентам займатися додатковим збором ресурсів; 3) вирівнюючи (до певної визначеної межі) засоби, зібрані політ. конкурентами для фінансування виборч. кампанії, за допомогою засобів держ. фонду; 4) наділивши політ. конкурентів держ. засобами за одним з описаних сценаріїв з умовою, що видані засоби мають на вимогу бути повернуті, якщо кількість голосів, які отримав кандидат у депутати або політ. партія, виявиться меншою від визначеного рівня; 5) дозволивши політ. конкурентам, де є така змога, фінансувати виборчі кампанії повністю за рахунок засобів, наданих приват. особами.

Лит.: Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії : ресурси, технології, маркетинг : навч.-метод. посіб. К., 2001; Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації [Кол. авт.]. Л., 2005; Бучин М.А. Ресурси виборчої кампанії : поняття, класифікація, особливості використання у сучасному виборчому процесі. *Історико-політологічні проблеми сучасного світу* : 36. наук. статей. Чернівці, 2006. Т. 12-13; Бучин М.А. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні : моногр. Л., 2009;

Шведа Ю. Технологія виборчої кампанії. Основи електронного маркетингу та менеджменту : навч. посіб. Л., 2013; Шведа Ю. Р. Вибори від А до Я : настіл. кн. менеджера виборчої кампанії. Л., 2015.

Б.Л. Дем'яненко

РЕСУРСИ ПОЛІТИЧНІ – у широкому розумінні – засоби, які надають можливість соціально-політ. суб'єктам (індивідам, групам, класам) діяти з метою досягнення цілей, захисту інтересів тощо; у вузькому розумінні – засоби впливу суб'єкта на об'єкт влади. Термін «Р.п.» застосовують для опису будь-яких ресурсів, що використовуються для здійснення влади. А зважаючи на те, що владні відносини є реляційними, Р.п. одного актора може стати ресурсом лише тоді, коли ін. актор сприймає його як ресурс. Актори використовують ресурси, але ресурси не існують окремо від суб'єктів та об'єктів політики.

З точки зору взаємозалежностей і взаємодій, ресурси – це дії, доступні учасникам взаємодії. Ресурси мають значення, тому що вони є невід'ємною частиною взаємозалежних відносин. Характер взаємозалежних відносин розкриває типи дій (ресурси), доступних кожному учаснику. Напр., у капіталіст. економіках право власності на землю та багатство є дійсним ресурсом. Роботодавці мають владу над своїми працівниками, оскільки їхні екон. засоби для життєдіяльності залежать від роботодавця. Тому влада і ресурси є атрибутом лише відносин, а не самих людей. Сукупність усіх можливих і факт. використаних ресурсів владарювання є потенціалом влади. Врахування ресурсів владарювання і ресурсів спротиву владній волі дає можливість визначити силу влади.

Р.п. як вимір соц. стратифікації є показником здатності впливати на процеси управління і держ. політику. Як послуга та товар Р.п. можуть бути дефіцитними і розподіленими нерівномірно, тому за них борються всі політ. актори. Р.п. – це все, що можна використати для отримання результату, вплинути на законодавчі та виконавчі органи влади, політ. рішення, політ. результат.

Підхід взаємозалежності до функціональності Р.п. відрізняється від підходу розподілу, оскільки передбачає, що кожен учасник взаємодії має рівні ресурси влади. Але у політ. реальності ресурси розподілені нерівномірно між усіма учасниками політ. процесу. Ресурси є політичними, коли вони дають змогу висувати претензії до законодав. або викон. органу. Якщо політ. нерівність – це нерівний розподіл Р.п., тоді вимірювання політ. нерівності залежить від вимірювання Р.п. В умо-

вах демократії важл. ресурсом є політ. участь громадян у процесах різного рівня, закріплена на законод. рівні.

Амер. політолог Р. Даль визначав Р.п. як «майже все» – включаючи гроші, репутацію, правовий статус, соціальний капітал і знання. Це змусило Р. Даля засумніватися в тому, що ми справді можемо виміряти Р.п., не кажучи вже про політ. нерівність. П. Сорокін додавав до Р.п. авторитет і престиж, вшанування та звання. П. Бурд'є ввів у наук. обіг поняття символіч. капіталу (приблизно те саме, що і «соціальний капітал» Дж. Коулмена). Це кредит довіри, який полегшує будь-який акт соц. обміну і про екон. вигідність якого прийнято мовчати.

Існують різні типології Р.п. За характером їх поділяють на утилітарні, примусові та нормативні.

Утилітарні ресурси (від лат. *utilitas* – користь, вигода) – це матер. й соц. ресурси, пов'язані із задоволенням повсякденних інтересів і потреб сусп-ва на рівні індивідів. А саме: кошти, промислові та продовольчі товари, послуги у сфері охорони здоров'я та побуту, освіти, забезпечення житлом, різноманітні пільги й привілеї тощо. Завдяки цим ресурсам влада, державна зокрема, має можливості зміцнювати своє становище, залучати на свій бік широкі верстви населення, забезпечувати свою легітимність. За допомогою привілеїв влада завжди може забезпечити лояльність з боку чиновників, підтримку з боку силових структур, ідеологів, представників мистецтва і літератури, засобів масової інформації тощо, які є опорою політ. режиму.

Примусові (силові) ресурси влади – це заходи адмін. і примусового впливу. Вони передбачають встановлення державою в законодав. порядку адмін. та кримін. відповідальності. Тобто це юрид. відповідальність за адмін. правопорушення (порушення громадського порядку, правил прикордонного режиму, руху транспорту, митних правил, правил полювання, рибальства тощо). Заходами адмін. покарання можуть бути попередження, штраф, адмін. арешт, конфіскація предметів контрабанди та ін. Кримін. відповідальність означає, що особа, яка здійснила злочин, зобов'язана відповідати за свою дію. Заходи покарання визначаються рішенням суду: позбавлення волі, примусові роботи, конфіскація особистого майна, позбавлення життя (в Україні згідно з законом немає смертних вироків). Ці заходи виконують функцію оборони країни, забезпечення безпеки держ. влади, охорони внутр. правопорядку. Носіями цих ресурсів є армія, різні служби безпеки, поліція, прокуратура, суди, а також техніка,

що належить їм, озброєння, пенітенціарна система тощо. Примусові ресурси є найбільш дієвими, оскільки їхнє використання позбавляє людей власності, волі, а іноді й самого життя. Політ. влада залежно від ситуації використовує силові ресурси тією чи ін. мірою досить часто. Ін-ти влади вдаються до них, коли вплив на сусп-во ін. засобів значно послаблюється (періоди екон. і політ. криз). Домінування силових ресурсів у здійсненні влади буває в поліцейській державі, авторитар. і тоталітар. режимах.

Нормативні ресурси влади включають різноманітні соціальні норми, що регулюють сусп. відносини. Ключовими є правові й політ. норми. Політ., у т. ч. державна, влада може здійснюватись на основі як формалізованих норм (Конституція, закони), так і неформалізованих норм – моралі, традицій, звичаїв, ритуалів тощо. Розмежування утилітарних, примусових і нормативних ресурсів політ. влади є досить умовним, тому що використання утилітарних і примусових ресурсів, як правило, у дем. режимах, регулюється відповідними нормами. Дія нормат. правових ресурсів спирається на силу держ. примусу й може підкріплюватися утилітарними ресурсами. За ознаками осн. сфер життєдіяльності сусп-ва виокремлюються екон., соц. й духовно-інформац. ресурси влади.

Специфічним – демографічним – ресурсом політ. влади є сама людина з її здатністю створювати ін. ресурси. Підвищення ефективності цього ресурсу слугує надання належної освіти, соц. забезпечення, розвиток системи охорони здоров'я, система рекреації тощо. Від цього залежить якість кадрового потенціалу політ. влади (наділені владними повноваженнями особи).

Використання Р.п. перетворює владу з можливої на дійсну, що може виявлятися в таких формах, як панування, керівництво, управління, контроль. Водночас, Р.п. можуть бути незатребуваними або тривалий час не використовуватися. Р.п. здатні оновлюватися або запозичуватися. У сусп-ві постійно відбуваються процеси відновлення, перерозподілу та модернізації.

Літ.: Бурдье П. Практичний глузд. К., 2003; Мамонтова Е.В. Символічний ресурс як забезпечення ефективності державного управління в умовах соціальних зрушень. *Теорія та практика державного управління: зб. наук. праць*. Х., 2007. Вип. 3 (18); Дані́л'ян В.О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз). Х. 2008; Комарова Т.Г. Ціннісні смисли суспільного порозуміння в Україні. *Грані*, 2020. Т. 23, № 1–2.

М.В. Шаповаленко

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. «*re*» – назад та «*ferre*» – носити, зводити – повернення політичного питання представниками суверену/народу) – форма заг. голосування, вираз безпосередньої демократії. Синонімом вважається термін плебісцит (у Старод. Римі рішення трибутих зборів плебеїв мали назву *plebiscite*. Від реформи 287 до н. е. рішення плебейських трибутих зборів були обов'язковими для всього рим. народу). Вважається, що назва Р. і зміст вперше застосовані у швейцар. кантоні Граубюндені у XVI ст. Поряд із парламент. процедурою він є інструментом законодавчого процесу. Оскільки рішення під час Р. приймає весь народ, то сам Р. є виявом народного суверенітету. Йому притаманні такі гол. характеристики: безпосередня участь громадян у презентації власного погляду/позиції; право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу у процесі прийняття правових актів. Р. можуть відбуватися на нац., регіон. та місц. рівнях. Заг. вимоги щодо проведення Р. – чітка фіксація проблематики, з якої вони мають проводитись; на Р. треба виносити питання, які мають суттєвий нац. інтерес. Щодо формулювання питань – загальноприйнятою є норма: на них треба давати чітку й однозначну відповідь: «так» або «ні». Другий варіант питань передбачає вибір голосуючим одного з декількох альтернативних варіантів відповідей. Поряд із цим типом можуть існувати й ін. варіанти запитань, які прецензійно регламентують нац. законодавства. Право участі у Р. на загальнонац. рівні мають громадяни країни, які можуть брати участь у парламент. виборах. Правила проведення Р. аналогічні до правил виборів до парламенту, за умови двопалатних парламентів – правилам виборів до нижньої палати. Р. можуть мати обов'язковий і консультативний характер. У першому разі рішення, отримане під час Р., має остаточний характер. Переважно це стосується затвердження конституції країни або таким способом приймається/відміняється закон країни. Зокрема, Австралія, Данія, Ірландія, Швейцарія, 49 штатів США всі зміни і доповнення до нац. конституцій приймають за результатами Р. Консультативний характер Р. означає, що за його допомогою з'ясується позиція громадян. Рішення з питань винесених на Р. остаточно на ньому не приймаються, тому що це входить до компетенції ін. інституту, переважно парламенту, але проведення Р. є необхідною умовою прийняття рішення. Конституції Фінляндії та Швеції наголошують на консультативному характері всіх Р., що їх проводять у цих країнах.

Німеччина є винятком, оскільки у ній після Другої світової війни на законодав. рівні є заборона проведення нац. Р. Ініціаторами проведення Р. виступають ін-ти виконавчої влади, парламенти або його складові частини та на підставі народної ініціативи. З 1874 по 2009 у світі відбулося 537 референдумів з них 336 (62,6 %) – у Швейцарії.

А.С. Романюк

РЕФОРМА (франц. *reform*, від лат. *reformare* – перетворювати, поліпшувати) – процес кардинальних, часто тривалих за часом перетворень відповід. сторін сусп. життя, держ.-прав. інститутів, окр. структур тощо. Р., як правило, модернізують і змінюють форму та зміст відповід. сусп. відносин, не порушуючи при цьому їхніх принципових засад. Цим Р. відрізняються від революцій, у ході яких характер перетворень є швидкоплинним і руйнівним для певної системи. Успіх Р. значною мірою залежить від їх системності й наук. обґрунтованості. Це стосується нововведень, у т. ч. в галузі д-ви і права.

В.П. Горбатенко

РІЗИК ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *political risk*, від лат. *rescō* – скорочувати або давньогрец. *ρίσκόν* – небезпека) – міра очікуваних небажаних результатів політ. діяльності, яка визначається як співвідношення ймовірності неуспіху вжитих заходів та ступеня несприятливих наслідків, зумовлених втіленням прийнятих політ. рішень. З точки зору об'єкта, можна виділити Р.п. в окремій країні, в регіоні та міжнародний. Можна виділити також мікроризик та макроризик. Згідно зі сферами виявлення ризиків їх можна поділити на політ., екон. та соц.-культурні. Р.п. для кожної д-ви залежить від її стратегії й тактики реалізації діяльності.

Ризик відрізняється від невизначеності тим, що наслідки можна передбачити; за умов невизначеності передбачити наслідки немає можливості. В. Кривошеїн виділив такі елементи політ. ризику: можливість відхилення від припустимої політ. мети, заради якої здійснюється обраний алгоритм політ. рішення; імовірність отримання бажаного результату політ. діяльності; невпевненість у досягненні поставленої політ. мети.

Р.п. можна розуміти як: 1) можливе настання будь-якої політ. події (війна, революція, держ. переворот, експропріація, накладення обмежень на імпорт і т. ін.) у своїй країні чи за кордоном, що може призвести до втрати прибутку або/та активів у міжнар. ділових операціях; 2) держ. або соц. дії, «в» або «поза»

країною, які негативно впливають на операції та інвестиції транснац. корпорацій; 3) один із елементів процесу змін або реформ при виборі альтернатив та реалізації прийнятого рішення; 4) можливість скорочення розмірів прибутку внаслідок проведеної держ. політики у зв'язку зі змінами в курсі уряду та напрямків його діяльності; 5) ризик майнових (фінанс.) втрат у зв'язку зі зміною політ. системи, розстановки політ. сил у сусп-ві, політ. нестабільністю.

До XVII ст. не існувало заг. поняття «ризик». Спроби враховувати Р.п. пов'язують з банкіром Ротшильдом, який намагався в XIX ст. організувати систему отримання інформації про політ. події раніше ніж уряд. Але поняття і термін «Р.п.» з'явилося в лексиконі амер. корпорацій в 1959, після приходу до влади на Кубі Ф. Кастро.

Розуміння поняття «Р.п.» формувалося під впливом аналізу інвестиц. ризиків. Характер інтересів суб'єкта визначає види ризиків для політ. інститутів, партій, окремих політиків. Прикладом Р.п. для суб'єкта може бути ризик відставки уряду, розпуску парламенту, імпідменту президенту, дострокових виборів тощо. Для аналізу і оцінки ризиків створена світова мережа спеціаліз. аналіт. центрів як комерц., так і некомерц. характеру. Існує понад 500 таких центрів, осн. частина яких розміщена в США. Найбільш відомими некомерц. центрами є Центр стратегічних і міжнародних досліджень у Джорджтаунському ун-ті (Вашингтон), Дослідницький центр міжнародних змін при Колумбійському університеті (Нью-Йорк) Eurasia Group (Нью-Йорк), Control Risks Group, Oxford Analytica, Roubini Global Economics, Le Beck International, Economist Intelligence Unit.

В Україні є такі аналіт. центри: Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова (УЦЕПД), Агентство гуманітарних технологій (АГТ), Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУПІ), Атлантична Рада України (АРУ), Інститут політики (ІП), Академія економічних наук України, Український культурологічний центр (УКЦентр), Культурологічний часопис «І», Київський центр інституту Схід-Захід (КІЦСЗ), Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД); Центр європейських та міжнародних досліджень (ЦЄМД), Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України (ЦМКЗПУ), Інститут трансформації суспільства (ІТС).

Оцінки Р.п. методом «старих знайомств» здійснюються шляхом традиц. звітів, що

складаються фахівцями, які мають знання про країну і підтримують контакти з впливовими та інформованими особами – вченими, дипломатами, журналістами, бізнесменами. Метод «великих турів» передбачає відвідування групою експертів досліджуваної країни і налагодження там контактів з місц. лідерами, урядовцями та бізнесменами. Найбільш якісним систематичним методом є метод Дельфі, за яким на першому етапі аналітики розробляють систему «змінних» для конкретного випадку, а потім залучають широке коло експертів, які визначають значення кожної «змінної» для певної країни. Технолог. прогноз, заснований на методі Дельфі, – це спроба передбачити розвиток тієї чи ін. технології на тривалу перспективу (20–30 років). Метод Дельфі полягає в оцінці технологій експертами, (їхня кількість коливається від 123 осіб в Іспанії, до 25 тис. на першому етапі – у Півд. Кореї) на основі пропонованих схем, що включають кілька позицій, у т. ч. рівень науково-дослідн. активності за даним напрямком, участь у створенні нац. багатства, підвищення якості життя та конкурентоспроможності, очікувані терміни реалізації нових досягнень. Дво-чотириступінчаста процедура оцінки дає можливість експертам уточнити або переглянути свою точку зору з урахуванням думки колег і виробити в результаті узгоджену, справді колект. позицію по всьому колу поставлених питань, кількість яких на першому етапі, як правило, перевищує тисячу. Прогнозування згідно з методом Дельфі виявляється ефективним і щодо науково-технолог. розвитку своєї країни та світу. Недоліком цього методу є надмірна суб'єктивність оцінок. Комбінований підхід дає змогу поєднати суб'єктивне сприйняття інозем. середовища з кількісним аналізом об'єктивних даних для формування заг. сприйняття ризику країни. Більшість методологій оцінки ризиків, або тих рейтингів країн, що існують сьогодні, є кредитними рейтингами і досить опосередковано стосуються оцінки П.р. Переважна більшість методологій, за винятком International Country Risk Guide, не враховує соціальні чинники, які можуть вплинути на політ. клімат у країні, тобто створити ризики. Поряд із експерт. оцінками для дослідження внутрішньополіт. нестабільності як ключовий чинник П.р. застосовується економетричне моделювання. Україна, в контексті методів і моделей аналізу та оцінки П.р., має власну специфіку, щодо якої можна виділити такі характеристики: 1) політ. традиція, недосконалість дем. інститутів і стохастичний характер проце-

сів соц.-екон. розвитку зумовлюють значне зростання в Україні ролі особистих чинників, яким слід приділяти додаткову увагу в оцінці реального рівня Р.п. (із залученням найпростіших моделей, таких, як «PRINCE model»); 2) суттєвим чинником невизначеності виступає відсутність нац. системи моніторингу, аналізу та оцінки ризиків для безлічі різноманітних внутр. і зовн. чинників; відсутність такого інструментарію серед засобів держ. управління переводить Україну в категорію об'єкта, а не суб'єкта процесу управління власними Р.п.; 3) низка невирішених конфліктів внутр. (наприк., щодо стратегії сусп. розвитку) та зовн. (рос.-укр. війна, конфлікти з Румунією та Польщею тощо) впливає на заг. політ. ситуацію; 4) недостатнє врахування регіон. специфіки; 5) удосконалення всіх років незалежності великий вплив мали політ. чинники на заг. рівень ризиків України.

Лит.: O'Leary M.K. Introduction to Political Risk Analysis / M.K. O'Leary, W.D. Coplin. N. Y., 1983; Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: концепції, практика / пер. з англ. І. Дзюби, А. Олійника; наук. ред. О. Кілієвич. К., 1998; Стонер Дж., Долан Е. Ризик і менеджмент ризику. Вступ у бізнес. К., 2000; Горбатенко В.П., Бутовська І.О. Політичне прогнозування. Навч. посіб. К., 2005; Геєць В.М. Моделі і методи соціально-економічного прогнозування. Вид. 2-ге. Х., 2008; Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: моногр.: у 2 ч. Ч. 1 / за ред. В.М. Гейця, А.А. Мазаракі. К., 2008.

М.В. Шаповаленко

РИМСЬКЕ ПРАВО – право Старод. Риму. Як писаний звід правових приписів виникло у 451–450 до н. е. у формі Законів 12 таблиць, що зафіксували близько 120 усталених звичаїв рим. сусп.-ва. Прийняття цих Законів стало результатом гострої боротьби патрициїв з плебеями та втіленням вимоги останніх публічно, у письмовій формі, визначити принципи життєдіяльності Римської держави, які знати часто порушувала.

Р.п. поділялося на публічне, яке регулювало держ.-правові відносини, та приватне, предметом регулювання якого були цив.-правові відносини – власне цивільні, а також кримін., процес., шлюбно-сімейні. Згадані Закони закріплювали приватну власність, рабство і нерівноправність, встановлювали жорсткі каральні заходи щодо боржників. У Законах було зафіксовано правову відмінність між патриціями і плебеями, вільними і рабами. Будь-яке посягання на приват. власність суворо каралося. Були регламентовані майнові, зобов'язальні, шлюбно-сімейні, спадкові та сусідські відносини, що склалися в умо-

вах домінування приват. власності. Надалі джерелами Р.п. стали преторські едикти, розпорядження імператорів (т. з. конституції) тощо. Завершення Р.п. отримало у реформах візант. імператора Юстиніана I, зокрема у зведеному акті під назвою Корпус юріс цивіліс. Поділ законів на чотири частини, які у 528 затвердив імператор, сприяв консолідації права. Цими частинами стали: 1) Інституції, що утверджували осн. елементи юриспруденції; 2) Дигести й Пандекти, які містили різні правові норми, що впливали з Інституцій; 3) Кодекс Юстиніана, кілька разів адаптований і змінений та поділений у свою чергу на 12 книг; 4) Новели, що являли собою 168 приписів, які пояснювали Кодекс Юстиніана.

Істотний вплив на формування Р.п. чинили рим. юристи, яким імператори надавали офіц. право тлумачення законодавства. Подібні тлумачення мали силу законів. Р.п. було правом рабовласн. сусп-ва – тільки вільних громадян Римської імперії. Раб був лише об'єктом цього права. Хоча формально всі суб'єкти права визнавалися рівними, правовий стан вільної особи суттєво залежав від її майнових можливостей.

Надалі Р.п. було реципійоване багатьма європ. країнами, звідки отримало світове поширення. Системи цив. права, заснованого на Р.п., домінують в країнах ЄС (за винятком Ірландії, де перевага надається англосаксонському загальному праву).

В.Ф. Смолянюк

РІМСЬКИЙ КЛУБ (англ. *Club of Roma*) – неурядова громадська міжнар. організація, орієнтована на дослідження глобального розвитку людства. Створений у 1968 за ініціативою А. Печчеї й А. Кінга. Об'єднує до ста відомих учених, управлінців, підприємців, політ. діячів з різних країн світу. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Парижі. Діяльність Р.к. координується виконавчим комітетом, що складається із 12 осіб. Посаду президента клубу послідовно обіймали: Ауреліо Печчеї (1969–1984); Александр Кінг (1984–1990); Рікардо Діес-Хохлайтнер (1990–2000); Ель Хасан ібн Талал (2000–2006); співголови Ашок Хосла і Еберхард фон Кербер (2007–2018); з 2018 співголовами Р.к. є дві жінки – Мамфела Рамфеле та Сандрін Діксон Деклев.

Крім дійсних членів, до Р.к. входять почесні й асоційовані члени. Його роботі сприяють понад 30 нац. асоціацій Р.к., які ведуть у своїх країнах пропаганду його концепцій. Однією з таких орг-цій є Українська асоціація Р.к. У 2005 вона була офіц. зареєстрована як громад. орг-ція, діяльність якої спрямована на

популяризацію в укр. сусп-ві ідей Р.к. та їхній розвиток в умовах викликів, що постали перед Україною; формування сучас. стратегії розвитку України в контексті глобалізації та європ. цивілізаційного вибору; сприяння впровадженню в Україні принципів «сталого (збалансованого/гармонійного) розвитку» та «еко-соціальної ринкової економіки»; підтримку процесу постіндустріальної модернізації України. Асоціація тісно співробітничає з Європейським центром підтримки Р.к. (Відень, Австрія) і нац. асоціаціями Р.к. в ЄС. Дійсним членом Р.к. був укр. вчений Богдан Гаврилишин, почесним членом – президент Національної академії наук України академік Борис Патон.

Від початку існування Р.к. було визначено, що його членами можуть стати лише ті люди, які не обіймають офіц. урядових посад і не представляють інтереси якихось країн. Члени клубу за осн. цілі його діяльності визначили: дати сусп-ву методику, за допомогою якої можна було б науково аналізувати проблеми людства, пов'язані з фіз. обмеженістю ресурсів Землі, бурхливим ростом виробництва і споживання; застерегти людство щодо критич. ситуації, яка склалася у світі; визначити для сусп-ва заходи доцільного управління, досягнення «глобальної рівноваги». У процесі своєї еволюції Р.к. перетворився на осередок для організації трансдисциплінарних проєктів з довгострокового прогнозування глобальної проблематики.

Першу доповідь «Межі росту» (1972) було підготовлено Д. Медоузом з колегами на основі моделі «Світ-3», розробленої професором Масачусетського технологічного ін-ту Дж. Форестером. У цій доповіді зафіксовано межі можливостей світ. системи, пов'язані зі зростанням чисельності населення Землі та діяльністю людей, а також визначено осн. чинники, що впливають на довгострокову поведінку зазначеної системи. У 1974 вийшла друга доповідь Р.к. М. Месаровича і Е. Пестеля «Людство на роздоріжжі», присвячена проблемі «органічного росту» і «збалансованого розвитку». Цій проблемі значною мірою було присвячено також доповідь наук. колективу під керівництвом Я. Тинбергена «Перегляд міжнародного порядку» (1975), в якій було зосереджено осн. увагу на ідеї «нового міжнародного економічного порядку» що активно почала розроблятися в той час країнами третього світу. У доповіді пропонувалось провести міжнар. валютну реформу, впорядкувати торгівлю, вжити дійових заходів зі збільшення виробництва продовольства, повноправно включити країни, що розвиваються, в

міжнар. систему поділу праці. Наприк. 1970-х рр. Р.к. переорієнтував свою діяльність на пошуки перспектив виживання людства. Це засвідчують, зокрема, наступні доповіді: «Поза межами віку марнотратства» (1976, Д. Гарбор та ін.); «Цілі для людства» (1977, Е. Ласло та ін.); «Енергія: зворотний рахунок» (1978, Т. Монбріаль); «Не існує меж освіти» (1979, Дж. Боткін, Е. Ельманджра, М. Маліца).

У 1980-ті рр. Р.к. зосередився на всебіч. дослідженні широкого кола проблем. Нове десятиліття відкрили відразу три доповіді: «Третій світ: три чверті світу» (1980, М. Герньє); «Діалог про багатство і добробут» (1980, О. Джаріні); «Дороговкази в майбутнє» (1980, Б. Гаврилишин). Поряд із зазначеними, 1980-ті рр. ознаменувались такими доповідями: «Імперативи співробітництва Півночі і Півдня» (1981, Ж. Сен-Жур); «Мікроелектроніка і суспільство» (1982, Г. Фрідріхс, А. Шафф); «Третій світ спроможний себе прогодувати» (1984, Р. Ленуар); «Майбутнє океанів» (1986, Е. Манн-Боргезе); «Революція босоногих» (1988, Б. Шнайдер); «За межами росту» (1988, Е. Пестель); «Межі спустошеності» (1989, О. Джаріні, В. Сіель); «Африка, що перемогла голод» (1989, А. Лемма, П. Мала-ска). Значний резонанс мала доповідь нім. громад. і політ. діяча Е. Пестеля, який зробив вагомий узагальнення у сфері наук.-техн. прогресу та його соц. наслідків, у з'ясуванні перспектив енергет. і еколог. проблем, екон. росту, розвитку міжнар. політики.

1990-ті рр. розпочалися узагальнюючим звітом Р.к. під назвою «Перша глобальна революція» (1991, А. Кінг, Б. Шнайдер). Цей звіт привернув увагу до таких проблем: а) участі кожного в пошуках шляхів подолання взаємопов'язаного комплексу сучас. проблем; б) визнання того, що можливість конструктивних змін коріниться в мотивах і цінностях, які визначають нашу поведінку; в) розуміння того, що поведінка націй і сусп-ств відображає поведінку окремих членів цих сусп-ств; г) попередження щодо недоцільності очікування відповідей на проблеми від лідерів урядів та необхідності малих але мудрих рішень, що відображають рівень свідомості мільйонів простих людей; д) забезпечення вимоги, за якою будь-який привілей на індивід. чи нац. рівні має супроводжуватися належною відповідальністю. У цей період для діяльності Р.к. характерні пошуки альтернат. цивілізації, розробка ідей про уміння обходитись наявними ресурсами. Це знайшло відображення в доповідях: «Здатність управляти» (1994, Е. Дрор); «Скандал і ганьба: бідність і недорозвиненість» (1995,

Б. Шнайдер); «Брати природу до уваги: до національного доходу, що сприяє життю» (1995, В. Ван Дирен). На порозі ХХІ ст. вчені Р.к. особливу увагу звернули на необхідність глибокого усвідомлення світ. співтовариством неекономічних і нематеріальних проблем як невід'ємних елементів задоволення потреб людини. Йдеться про доповіді: «Фактор чотири: подвійний добробут – зменшене вдвічі використання ресурсів» (1997, Е. Вайцзеккер); «Межі соціальної єдності: Конфлікти і розуміння в плюралістичному суспільстві» (1997, П. Бергер); «Як ми повинні працювати» (1998, О. Джаріні, П. Лідтке); «Управління морями як глобальним ресурсом» (1998, Е. Манн-Боргезе); «У Мережі: гіпотетичне суспільство» (1999, Ж.-Л. Цебріан). У резонансній доповіді «Фактор чотири...» група зах. учених під керівництвом Е. Вайцзеккера висловила ідею, осн. мотивом яких є обґрунтування раціон. використання ресурсів, забезпечення, не збільшуючи обсягів виробництва, подвоєння випуску кінцевого продукту в сільс. госп-ві та промисловості. В основу цього проєкту вченими закладено ідею, спрямовану на подолання споживацької психології, підвищення ефектив. використання ресурсів, подолання дисбалансу у використанні робочої сили, відмову від невинуватих невиробн. витрат, переробку відходів виробництва, встановлення контролю над ринком та ін.

У перше десятиліття ХХІ ст. ключовими напрямками діяльності Р.к. постали: глобальне моделювання соц. систем, побудова комп'ютерних моделей світу, дослідження специфіки буття людини в сучас. світі, формування нових цінностей, аналіз перспектив розвитку люд. цивілізації, критика негат. тенденцій розвитку зах. цивілізації, пошук шляхів гуманізації людини і світу, охорона довкілля. Свідченням цього є наступні доповіді: «Гуманізм перемагає» (2000, Р. Мон); «Інформаційне суспільство і демографічна революція» (2001, С. Капіца); «Мистецтво змушує думати» (2002, Ф. Фестер); «Подвійна спіраль навчання й роботи» (2003, О. Джаріні, М. Маліца); «Межі росту – через 30 років» (2004, Д. Медоуз та ін.); «Межі приватизації» (2005, Е. Вайцзеккер); «Майбутнє людей з обмеженими можливостями у світі» (2005, Р. де Гарсія); «Переосмислення цивілізації: розв'язання конфлікту в людській сім'ї» (2006, М. Тігранян); «Фактор п'ятий: перетворення глобальної економіки на основі 80% покращення у продуктивності ресурсів» (2009, Е. фон Вайцзеккер, Ш. Деша, К. Харгроуз, М. Сміт, П. Стасинопулос); «Синя економіка» (2009, Г. Паулі). Доповіді Р.к. цього періоду засвідчують прагнення вчених до

неогуманізму: надання конкрет. пропозицій щодо інтеграції сусп-ва з людьми, які у світі мають обмежені можливості, з метою захистити люд. різноманіття і сприяти включенню останніх до активного сусп. життя (Р. де Гарсія); подолання нерівномірності темпів розвитку люд. сусп-ва, що може спричинити міжцивілізац. протистояння у світі (М. Тігранян); застосування інновацій з метою покращення використання ресурсів і підвищення енергетич. продуктивності з метою масового підвищення добробуту людей різних країн (Е. фон Вайцзеккер, Ш. Деша, К. Харгроуз, М. Сміт, П. Стасинопулос); розробка конкурентоздатних проєктів, які прокладуть шлях до стабільної економіки у багатьох зонах ризику (Г. Паулі). Велику роль в умовах сучас. розвитку відіграла доповідь «Межі приватизації», в якій уперше було здійснено глибокий аудит приватизац. процесів у всьому світі за останні десятиліття. У ній висвітлено істор. розвиток процесів глобалізації й лібералізації економіки, проаналізовано досвід понад 50 найкращих і найгірших прикладів приватизації у світі. На цій основі було запропоновано рекомендації щодо політики і дій, які б забезпечили оптимальний баланс між можливостями й відповідальністю держави й приват. сектору з урахуванням дедалі зростаючої ролі громадян. сусп-ва. У доповіді «Фактор п'ятий» автори привертають увагу до інновац. проєктів останніх 15 років у різних сферах соц. розвитку. Вони вважають, що завдяки реалізації подібних проєктів цілком можливим є покращення ситуації з використанням ресурсів і підвищенням продуктивності використання енергії з метою підвищення добробуту людей у всьому світі. Автори підходять до проблеми довгострокового стійкого розвитку людства на планеті з наступної точки зору: або людство, використовуючи свої знання і навички, змінить способи взаємодії з довкіллям або довкілля змінить свій спосіб взаємодії з людством. Особл. зацікавленість світ. громадськості викликав один із останніх проєктів Р. к. «Синя економіка», ініційований Г. Паулі. Він спрямований на те, щоб знайти сто кращих технологій, що їх підказує сама природа. Зокрема, автор пропонує застосування природ. способів уникнення пожеж, методологію використання шовку в медицині, технології отримання електроенергії за рахунок різниці температур, новітні засоби пом'якшення змін клімату та ін. Важл. проєктом Р.к. стала доповідь норвез. економіста і футуролога Й. Рандерса «2052: Глобальний прогноз на наступні сорок років» (2012). Вчений осн.

причиною глобальних проблем людства вважає відсутність довгострокового планування в середовищі тих, хто приймає сусп. значимі рішення. Він попереджає про реальність ризиків, пов'язаних із брутальним вторгненням людини в навкол. середовище. Неадекватна діяльність людини призведе до глобального потепління, яке обернеться засухами, повеннями і пожежами, нестачею продовольства, зростанням нерівності й виникненням глобальних конфліктів. У 2017 Е.У. фон Вайцзеккером і А. Війкманом було видано книгу «Come On! Капіталізм, короткочасність, населення та знищення планети». Книга пропонує перегляд проблем, пов'язаних з тим, як уряди, підприємства, фінансові системи, інноватори та родини взаємодіють із нашою планетою. У вересні 2019 Р.к. ініціював план на випадок надзв. ситуацій на планеті, представивши його на Саміті ООН щодо клімату (Нью-Йорк, США). Цей план, розроблений у партнерстві з Потсдамським ін-том дослідження впливу клімату, передбачає вирішення проблем, пов'язаних зі зміною клімату, втратою біорізноманіття, здоров'ям і благополуччям людей.

Дослідн. діяльність Р.к. є надзвичайно важливою, оскільки вона засвідчує підвищену увагу організації до проблематики майбутнього. У цьому контексті Р.к. особл. увагу приділяє проблемам, пов'язаним із суперечностями в системах «суспільство – природа» і «людина – суспільство». У прогностичних дослідженнях Р.к. широко використовуються новітні методи – комп'ютерне моделювання, синергетика, форсайт, брейнстормінг та ін. Р.к. зробив значний внесок у вивчення перспектив розвитку біосфери, справив визначальний вплив на поглиблене розуміння перспектив виживання людства на тлі глобальних цивілізац. і соц. викликів.

Лім.: Кремень Т.В. Історія створення, цілі та завдання Римського клубу. *Практична філософія*, 2001. № 3 (4); Римский клуб. *Теория и практика управления*. 2003. № 3; Горбатенко В.П. Римський клуб і організація трансдисциплінарних проєктів з довгострокового прогнозування глобальних проблем. *Політичний менеджмент*, 2012. № 3 (54); Рудницька Л. Значення Римського клубу як суб'єкта міжнародних відносин. Історичний досвід і сучасність. Матеріали ХХІХ наук. конференції здобувачів вищої освіти. Вип. 45. О., 2023.

В.П. Горбатенко

РИТУАЛ (лат. *ritualis* – обрядовий, від *ritus* – обряд, прийнятий порядок) – сукупність обрядів і порядок обрядових дій у прав., політ., реліг., дип. чи ін. сфері людської діяльності; історично зумовлена форма втілення еле-

ментів звичаєвого права, складної символічної соціальної поведінки, що відображає певні культурні особливості та взаємозв'язки; церемонія, церемоніал. Прикладами Р. слугують: різноманітні форми цив. обрядовості; Р. поховання; Р. прийому іноз. посла, глави держави чи офіц. представника; церковний Р.; етикет та ін.

Р. є своєрідним способом наслідування та передачі через упорядковану систему дій і мовних засобів певних цінностей, традицій, досвіду, почуттів, соціальної поведінки. Р. засвідчує різноманітні зразки церемоніальної поведінки людей, покликані в символіч. формі акцентувати і виховувати повагу до держ. цінностей (складання присяги президентом, членами представницьких органів, коронування монарших осіб, заходи в рамках дип. протоколу тощо), нац. традицій патріархально-родового, сакрального, соціально-специфіч. характеру. Розрізняють Р. мовно-словесні (звернення, привітання, поздоровлення, тост та ін.) і поведінкові (виконання умов реліг. та цив. обрядів, поведінка в залі суд. засідання, марширування у солдатській шерензі, вставання під час хвилини мовчання, підняття держ. прапора тощо). До осн. завдань Р. належать: забезпечення адаптації індивіда і соціальних спільнот до зміни умов соц. розвитку, запобігання масовій маргіналізації сусп.-ва, збереження основ правопорядку і правовідносин у рамках певного сусп.-ва.

В.П. Горбатенко

РІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – один з провідних ідеалів справедливого сусп. устрою, якому властиві рівні права і свободи людей, ефект. механізми їх практ. реалізації, правовий характер державності, наявність незалежної від держави судової гілки влади, спроможної ефективно впливати на осн. соц. показники (мобільність, статус, рівень життя) індивідів та соц. груп. Політ. аспект Р.с. полягає в розробці та впровадженні правил громадського управління: участі у виборах, визначенні лідерів та їх обов'язків, визнання рівності всіх перед законом. Екон. підхід, який є більш поширеним, розглядає Р.с. в контексті розподілу благ: забезпечення права на роботу, перетікання ресурсів, рівності можливостей.

Виникнення проблеми Р.с. в істор. вимірі синхронізоване з класовою диференціацією сусп.-ва, зокрема виникненням рабовласництва, якому були притаманні глибока нерівність, абсолют. безправність рабів та відносна безправність нижніх страт сусп. піраміди. В епоху феодалізму соц. нерівність видозміни-

лася у форму станової нерівності: найбільш безправним класом було селянство, яке економічно й політично залежало від феодалів. Гасло боротьби за Р.с. було домінантним під час повстань рабів Старод. світу та селян. війн Середньовіччя. Одночасно розвивалося теорет. осмислення причин соціальної нерівності та шляхів її подолання. Першими мислителями, хто безпосередньо пов'язав проблеми нерівності з приват. власністю на засоби виробництва, були Т. Мор (1478–1535) і Т. Кампанела (1568–1639). Проблема Р.с. була однією з гол. в епоху бурж. революцій. Зокрема, під час Англійської революції XVII ст. і Французької революції XVIII ст. виникли радикальні течії, метою яких було утвердження загальної Р.с. (левеллери в Англії, бабувісти у Франції).

Утвердження капіталіст. ладу призвело до значних змін у соціальній структурі сусп.-ва та сусп. взаєминах. Вперше на конституц. рівні було скасовано стани й станові привілеї, проголошено права і свободи громадян, їх рівність перед законом. Разом з тим сусп.-політ. практика засвідчила обмежений характер Р.с. в умовах капіталізму, оскільки сенс цього сусп. устрою базується на нерівності володіння засобами виробництва та політ. і фінанс.-матер. ефектами, які при цьому виникають. Ранній капіталізм за своєю природою породжував швидкий розподіл сусп.-ва на антагоністичні класи та загострював боротьбу між ними. На основі критики капіталізму у XIX ст. виникла теорія соціалізму, яка закликала до ліквідації експлуататорських класів та запровадження рівності у ключових сусп. сферах – екон., політ., соц., духовно-культурній. Практика соціаліст. держав XX ст. (насамперед СРСР) вкотре засвідчила неспроможність виконання подібного завдання. Реальним здобутком соціалістич. експерименту стала реалізація принципу «рівності в бідності», що прискорило деградацію та істор. фіаско країн, які пов'язали своє майбутнє із соціалізмом (комунізмом). На протига цьому капіталіст. країни, що опиралися на дем. цінності, створили основи відносної рівності переважної більшості населення, якому не забороняється на основі особистої ініціативи поліпшувати наявні умови життєдіяльності, включно з їх інформаційно-освітньою, соц.-політ., оздоровчо-мед., побутовою та ін. складовими (т. з. «скандинавський соціалізм»). Як наслідок, у політ. науці на рівних існують теорії «держави загального добробуту» (насамперед у трактуванні соціал-демократів) та теорії щодо необхідності узаконення осн. видів соц.

нерівності, повністю подолати яку неспроможна жодна політ. система.

Дем. держави сучас. світу вирішують проблему забезпечення Р.с. на основі втілення таких принципів: пропозиції широкого спектра прав і свобод кожному громадянину; визначення прийнятних для конкретного сусп-ва життєвих стандартів, їх нормативно-правової фіксації та періодичного оновлення; запровадження систем соц. гарантій, орієнтованих на менш забезпечені соц. групи (прошарки, страти); державно контролюваного перерозподілу сусп. ресурсів з метою досягнення нормативно визначених показників людської життєдіяльності (мінім. зарплата, мінім. пенсія, «споживчий кошик», «продовольчий набір» та ін.); відповідальності за порушення у сфері соц. захисту населення тощо.

В.Ф. Смолянук

РІШЕННЯ ПОЛІТИЧНЕ – інформ.-діяльнісний акт, який здійснюється суб'єктами політики для реалізації політ. мети та який передбачає реалізацію відповідних заходів на основі аналізу та оцінки внутр. і зовн. умов розвитку політ. процесу шляхом вибору оптимального варіанта з кількох альтернатив; сукупність технологій, за допомогою яких стихійний тиск сусп. проблем перетворюється в цілеспрямований управлінський вплив політ. суб'єктів, який передбачає розв'язання значущих для сусп-ва проблем у рамках певної ціннісної системи координат. Р.п. є комплексною і кооперативною діяльністю соціальних акторів, воно пронизане «горизонтальними» та «вертикальними» комунікаціями, «прямими» та «зворотними» взаємозв'язками між ними. Р.п. являє собою багатогранний феномен, оскільки воно одночасно є: 1) раціональним та цілезорієнтованим вибором альтернативи подолання соц. проблеми легітимним політ. агентом, який має максимізувати результати діяльності та мінімізувати втрати на їх досягнення; 2) продуктом функціонування організац. комплексу, що створює скоординована та субординована діяльність політиків і чиновників, які працюють у держ. апараті й керуються заданими функціями і правилами, регламентами та процедурами; 3) дизайном політ. акції, який містить «формулу інтересів» і який є узагальненим результатом взаємодії (гри – торгу) відносно автономних соц.-політ. акторів, що мають власні інтереси та цілі, позиції та ресурси, стратегію і тактику.

За своєю природою процес прийняття (ухвалення) Р.п. являє собою технолог. реалізацію

політ. влади в управлінні соц. процесами, яка в переважній більшості випадків складається з таких етапів: аналізу ситуації суб'єктом управління; виявлення проблеми у політико-владному просторі; постановки проблеми на порядок денний; опрацювання проблеми експертами; обговорення альтернатив; вибору мети й засобів її досягнення; власне прийняття рішення.

Р.п. слід розуміти як процес, в якому елементи структури, послідовно розвиваючись, передають накопичені інформацію та вироблені команди один одному. Воно постає своєрідною віхою розвитку політ. процесу, будучи результатом попередніх дій, що викликали проблему, й одночасно джерелом наступних подій, подальшої трансформації політ. сфери.

Для характеристики Р.п. потрібно дати відповідь на чотири осн. питання: хто приймає рішення? що регулює рішення? для кого воно призначене? яке його значення? На цій основі визначаються суб'єкт рішення, об'єкт рішення, адресат і тип рішення, соц.-політ. наслідки рішення.

Осн. типами Р.п. є: 1) за способом втілення владного потенціалу: адміністративні – державні – публічні; 2) за суб'єктами прийняття (ухвалення): закони та постанови вищих органів влади – рішення місц. владних структур – рішення, прийняті безпосередньо громадянами – рішення вищих органів політ. партій і громад. орг-цій; 3) за масштабом: фундаментальні – галузеві – локальні; 4) залежно від ступеня визначеності: рішення з ризиком, завданнями – рішення з детермінов. завданнями; 5) за ступенем впливу суб'єкта на зміст рішення: рутинні – ініціативні; 6) за відношенням до тих чи ін. стадій політ. процесу: рішення, пов'язані з функціонуванням системи; 7) пов'язані з її реформуванням; 8) пов'язані з її розвитком; 9) за складністю: прості – процесуальні (алгоритмізовані та розмиті); 10) залежно від врахування або неврахування умов реалізації: гнучкі – жорсткі; 11) за часовими ознаками: стратегічні – тактичні; фундаментальні – інкрементальні; 12) за способом узгодження: компромісні – безкомпромисні – консенсусні; 14) за ступенем обґрунтованості: логічні – раціональні – інтуїтивні; 15) за значущістю для влади: значні – нейтральні – пересічні – чергові; 16) за мірою перспективності: вчасні – запізнелі – прогностичні; за терміном дії: короткотермінові – середньотермінові – довготермінові – безперервні; 17) за силою впливу: обов'язкові – рекомендаційні.

На основі теорет. напрацювань та політ. практики у ХХ ст. виникла теорія політ. рі-

шень як політико-управлінська наука, що вивчає механізми та закономірності їх прийняття і здійснення. Ця теорія має міждисциплінар. характер та базується на таких науках, як історія, право, політологія, філософія, етика, психологія, соціологія, екон. наука, менеджмент, системний аналіз, конфліктологія, соціальні комунікації, математика, статистика.

Лім.: Robert Axelrod. Structure of Decision: The Cognitive Maps of Political Elites. 1976; Deborah Stone. Policy Paradox: The Art of Political Decision Making, 1997; Michael C. Munger. Analyzing Policy: Choices, Conflicts, and Practices, 2000; Nino Landerer. Mass Media and Political Decision-Making, 2016; Петренко І. Політичне рішення. К., 2023.

І.І. Петренко, В.Ф. Смолянук

РОБЕСП'ЄР (Robespierre) Максимільєн-Марі-Ізідор де (1758–1794) – франц. політ. діяч, правознавець, публіцист, вождь якобінців. Закін. 1780 юрид. ф-т Сорбонни і став адвокатом в Аррасі, виступаючи переважно на політ. процесах. У 1783 Р. був обраний членом Арраської академії наук та мистецтв, а через 4 роки – її президентом. З 1789 – депутат Генеральних штатів від третього стану, секретар, голова Якобінського клубу, депутат Установчих Зборів, обвинувач у паризькому суді, член Паризької комуни, видавець тижневика «Захисник конституції», депутат Національного конвенту. Р. – один з політ. керівників повстання проти жирондистів 31 травня – 02 червня 1793, гол. ініціаторів страти короля і королеви, ухвалення якобін. конституції. З липня 1793 – член Комітету нац. порятунку, факт. керівник револ. уряду, натхненник якобін. диктатури. 27 березня 1794 був схоплений термідоріанцями під час контрревол. перевороту 9 термідора, оголошений поза законом і страчений без слідства і суду.

Правові і політ. погляди Р. викладені у брошурах, доповідях, промовах, листах періоду 1789–1794 рр. Найважл. з них є доповіді «Про конституцію» (1793), «Про принципи революційного управління» (1793), «Про принципи політичної моралі» (1794). Був переконаним руссоїстом, юснатуралістом, захисником ідей природ. прав людини, нар. суверенітету, народоправства, політ. рівності, заг. виборчого права, конституціоналізму, парламентаризму, а з 1791 – республіканізму. Р. виступав за створення взірцевого сусп-ва дрібних виробників, право кожного громадянина на участь у законодавстві і держ. управлінні, за верховенство влади народу, опір гнобленню, за забезпечення органічного поєднання

рівності й свободи, проти ухвалення законів про поділ громадян на активних і пасивних, цензових виборів, аристократизації влади, проти надання права вето королю, дискримінації євреїв тощо. Ініціював або підтримував закони, спрямовані на скасування феод. зем. відносин, на ухвалення дем. конституції, залишаючи поза увагою низку активів антиробітничого законодавства. До поч. 1794 категорично виступав проти будь-якої диктатури і закликав до страти всякого, хто її запропонує. Видатним внеском Р. в історію світової констит. юстиції стала сформульована ним ідея створення спец. «національного журі» для захисту громадян, констит. права яких порушені Законодавчими Зборами. Р. прагнув створити власну теорію револ. управління, поділяючи його на конституційне і революційне. Конституцію визначав як «режим переможної і мирної свободи»; революцію – як «війну свободи проти її ворогів»; мету констит. правління – як збереження республіки, забезпечення громадян. свобод, захист громадян від зловживань з боку публіч. влади; мету револ. правління – як створення республіки, відвоювання сусп. свободи. Разом з тим Р. теоретично обґрунтував необхідність революційно-дем. диктатури у вигляді якобін. терору, розробив програму останнього і став його провідником.

О.М. Мироненко

РІЗВИТОК ПОЛІТИЧНИЙ – поняття, що відображає динаміку політ. життя й передбачає вкорінення в ньому змін. Було введено в наук. обіг у другій пол. XX ст. Розуміння Р.п. передбачає, що новоутворення має стати стійким, втративши безпосередній зв'язок з його творцями, і перетворитися на чинник, що впливає на певні групи або на населення загалом. Так, рішення про введення в країні заг. виборчого права ще не означає вкорінення цього ін-ту – необхідно, щоб у реальній практиці процедура і процес вибору перетворилися на рутинну практику. Центр. роль у концепціях Р.п. відіграє теорія політ. модернізації. Однак, на відміну від поняття «Р.п.», поняття «політична модернізація»: а) вживається стосовно країн, що здійснюють перехід від традиц. до індустр. сусп-ва; б) зв'язується гол. чином із соц. мобілізацією й політ. участю, а не з формуванням політ. ін-тів.

Р.п. має свої особливості, які відрізняють цей процес від економічного, соціального та ін. сусп. процесів: 1) Р.п. є незворотним, спрямованим і закономірним; дії можуть повторюватися, дублюватися у політ. просторі, створюючи певний цикл у часі; 2) Р.п. має свої

риси і критерії; 3) процес Р.п., за наявності заг. критеріїв з ін. типами розвитку (соц., екон. і т. п.), завжди оригінальний та ексклюзивний у різних сусп. системах і політ. режимах.

Зміст Р.п. полягає у зростанні здатності політ. системи постійно й ефективно адаптуватися до нових соц. цілей, зовн. викликів з боку ін. політ. систем та створювати нові ін-ти для забезпечення діалогу між д-вою і сусп.-вом. Р.п. є складником і характеристикою політ. процесу, в глобальному вимірі тощо.

Важл. є питання про критерії Р.п. Амер. політолог Л. Пай у праці «Поняття політичного розвитку» виділив три критерії: структурна диференціація, «здатність» системи і тенденція до рівноправності.

Критерій 1. Структурна диференціація ін-тів політ. системи. Відбиває процес ускладнення соц. відносин внаслідок реалізації закону зростаючого різноманіття діяльності людей, подальшої диференціації функцій ін-тів та їх ускладнення і появи нових груп інтересів. Політ. система має швидко реагувати на нові вимоги, а для цього вона має бути дієздатною, з відповідною структурною диференціацією і рівнем спеціалізації функцій політ. ін-тів. Функціональна диференціація політ. ін-тів це: зростання артикуляції інтересів соц. груп (за допомогою добровільних об'єднань), агрегація інтересів (за допомогою політ. партій), ефект. політ. соціалізація (через вплив засобів масової інформації, що сприяють політ. соціалізації населення, через засвоєння політ. норм і цінностей). Р.п. провокує зміни у структурному полі політики, створює об'єктивні чинники, які впливають на поведінку людей, на логіку самого політ. процесу. Спрямованість політ. змін визначається, як правило, за шкалою розвиненості/нерозвиненості дем. інститутів. Якщо зміцнюються і розвиваються дем. ін-ти, то це дем. форма розвитку. Але зникнення дем. ін-тів і процедур свідчить про зворотний процес розвитку в напрямку авторитаризму/тоталітаризму.

Критерій 2. Зростання здатності системи до інновацій, до мобілізації та виживання. Здатність до інновацій – це здатність адаптуватися до нових проблем, гнучко реагувати на нові імпульси й непередбачені ситуації. Здатність до мобілізації – це здатність мобілізувати ресурси (людські, матер., фінанс., інформац.) для вирішення поставлених перед сусп.-вом завдань. Здатність до виживання характеризується тим, що розвинена політ. система забезпечує своє виживання, сприяє поширенню лояльних до себе соц. груп, формує нові моделі поведінки.

Критерій 3. Рівень участі народу в політ. діяльності, рівність прав і свобод громадян. Тенденція до рівноправності передбачає: а) участь народу у політ. діяльності (через вибори, партії, групи інтересів тощо); б) рівність всіх перед законом;

в) рекрутування політ. еліти не за формальними ознаками (походження, соц. приналежність, стать, раса тощо), а на основі заг. і вільних виборів з урахуванням сусп. думки щодо кандидатів на вищі держ. посади.

Відповідно до інтенсивності політ. перетворень виділяють дві осн. форми Р.п.: еволюцію і революцію. Еволюційна форма Р.п. відрізняється розтягнутістю змін у часі. Перетворення інститутів, політ. відносин, поява нових елементів у політ. культурі відбуваються поступово. Еволюц. характер політ. змін не виключає підвищення інтенсивності. Еволюц. зміни можуть відбуватися в будь-якому сусп.-ві з будь-яким політ. режимом. Революц. характер політ. змін – це радикальне оновлення політ. системи сусп.-ва: тип держ. правління (перехід від монархії до республіки), зміни основ конституц. устрою.

Лит.: Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Л., 2004; Литвин В.С. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посіб. Л. 2014; Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання. К., 2022; Політична система України: конституційна модель та політичні практики: моногр. / кол. авт.: Зеленько Г.І. (кер., наук. ред.) та ін. К., 2023.

М.В. Шаповаленко

РОЗВІДУВАЛЬНІ ОРГАНИ – держ. органи, уповноважені законодавством здійснювати розвідувальну діяльність з метою захисту нац. інтересів д-ви від зовн. загроз.

Осн. функціями Р.о. є: 1) добування, аналіт. опрацювання, оброблення і надання розвід. інформації її споживачам у встановленому законодавством порядку; 2) проведення заходів з метою сприяння реалізації нац. інтересів, забезпечення безпеки та участі у формуванні й реалізації держ. політики у визначених законодавством сферах, посилення обороноздатності д-ви, екон. та наук.-техн. розвитку; 3) виявлення та визначення ступеня зовн. загроз нац. безпеці (в т. ч. у кіберпросторі), життю, здоров'ю громадян та об'єктам держ. власності за кордоном, організація і проведення спец. (активних) заходів щодо таких загроз та з протидії ін. діяльності, що становить зовн. загрозу нац. безпеці; 4) забезпечення безпеки закорд. диплом. установ; сприяння спец. уповноваженому органу

держ. влади у сфері контррозвідувальної діяльності у здійсненні контррозвідувального забезпечення закорд. диплом. установ, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у державі перебування, відряджених за кордон громадян, які обізнані з інформацією, що становить держ. таємницю, а також охороні держ. таємниці в цих установах; 5) участь у боротьбі з тероризмом, протидії розвідувально-підбивній діяльності проти д-ви, транснац. організованих злочинності та ін. злочинній діяльності, що становлять зовн. загрозу нац. безпеці; 6) участь у заходах держ. контролю за міжнар. передачами товарів військ. призначення та подвійного використання (зокрема з метою запобігання та протидії розповсюдженню зброї мас. знищення і засобів її доставки, незаконному обігу товарів військ. призначення та подвійного використання); 7) забезпечення власної безпеки; 8) співробітництво з компетентними органами інозем. держав, міжнар. орг-ціями; 9) здійснення ін. визначених законодавством функцій з метою забезпечення нац. безпеки. Відповідно до Закону України «Про розвідку» від 17.IX.2020 до Р.о. України належать: 1) Служба зовнішньої розвідки України, 2) розвідувальний орган Міністерства оборони України, 3) розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує держ. політику у сфері охорони держ. кордону.

Служба зовнішньої розвідки України здійснює розвід. діяльність у зовнішньополіт., екон., військ.-техн., наук.-техн., інформац., еколог. сферах, сфері кібербезпеки. Р.о. Міністерства оборони України здійснює розвід. діяльність у воєнній сфері, сферах оборони, військ. будівництва, військ.-техн. та кібербезпеки. Р.о. центр. органу виконавчої влади, що реалізує держ. політику у сфері охорони державного кордону, здійснює розвідувальну діяльність у сфері безпеки держ. кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) екон. зоні.

З метою ефектив. виконання завдань розвідки в Україні функціонує розвід. співтовариство, суб'єктами якого є: координац. орган з питань розвідки, названий вище Р.о., Служба безпеки України, визначені Радою національної безпеки і оборони України (РНБОУ) ін. складові сектору безпеки і оборони, що залучаються Р.о. до виконання розвід. завдань та посилення розвід. спроможностей держави.

Координаційний орган з питань розвідки може утворюватися Президентом України як постійно діючий допоміжний або ін., ви-

значений Конституцією України орган для сприяння реалізації повноважень Президента України (у т. ч. як Голови РНБОУ), забезпечення взаємодії, розвитку та координації спільної діяльності суб'єктів розвід. співтовариства.

Заг. керівництво Р.о. здійснює Президент України. Безпосереднє керівництво Р.о. здійснюють їх керівники, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України. Пріоритетні завдання Р.о. на поточний рік визначаються Президентом України з урахуванням сфер їх діяльності, характеру зовн. загроз нац. безпеці, у т. ч. на основі пропозицій координаційного органу з питань розвідки.

Р.о. для виконання завдань та здійснення функцій, передбачених законодавством, проводять розвід. заходи за межами України та мають право проводити розвід. заходи з території України, якщо вони безпосередньо пов'язані із здійсненням розвід. діяльності за межами України або спрямовані на здобування розвід. інформації, що має джерело походження за межами України.

Здійснення розвід. діяльності ін., ніж передбачено законодавством, держ. органами, військ. формуваннями, підприємствами, установами, орг-ціями будь-якої форми власності або фіз. особами забороняється.

В.Ф. Смолянчук

РОТАРІ-КЛУБИ (Ротаріанський рух, Ротаріанці, Ротарі) – організації представників ділового світу та інтелігенції, що відстоюють гуманіст. ідеї, підтримують високий етичний рівень у будь-яких видах профес. діяльності, сприяють зміцненню миру і взаєморозуміння між народами, незалежно від расових і мовних відмінностей, філософії, реліг. та політ. переконань.

Ротаріанський рух заснований у США, де 23 лютого 1905 адвокат Пол Харріс (1868–1947) утворив перший клуб – Клуб Чикаго № 1. Ідея П. Харріса полягала в прагненні розвивати дух дружби і солідарності в світі бізнесу великих міст. З 1910 ротаріанський рух виходить за межі США і стає міжнародним. В 1911 створено перший європейський Р.-к. у м. Дубліні (Ірландія).

Ротарі – це об'єднання понад 1 млн 200 тис. ентузіастів, що вірять в ідею служіння людям. У 161 країні світу налічується понад 29 тис. Р.-к. Нові клуби утворюються в рамках «спеціальних підопічних зон» (SEA) наявних округів ротарі: Україна перебуває під опікою округу № 1680 (Франція). Р.-к. об'єднані міжнар. орг-цією – «Ротарі Інтернешнл», яку

очолює Рада директорів і президент. За повсякденну роботу секретаріату «Ротарі Інтернешнл» відповідає генеральний секретар. Назва «ротарі» походить від традиц. практики почергового проведення засідання в офісах всіх членів клубу, а колесо, що є емблемою клубу, символізує вічний рух, оновлення, прагнення до морального вдосконалення. Членами Р.-к. є чоловіки та жінки, що добилися успіхів у своїй профес. діяльності й працюють у вільний від роботи час на благо сусп.-ва. Це, як правило, лідери місц. ділового світу і професіонали високої кваліфікації. Р.-к. в усьому світі збираються на засідання один раз на тиждень. Вони декларують свою незалежність від будь-якої політ. партії або релігії, демонструють відкритість для всіх культур, рас і віросповідань, офіційно дистанціюються від діяльності масонських лож. Членом Р.-к. можна стати, отримавши від нього запрошення. Члени клубу – це добropорядні громадяни з хорошою репутацією, власники, члени різних компаній, представники корпорацій, а також люди, що обіймають провідні посади в бізнесі та різн. сферах профес. діяльності. Ротаріанці повинні бути членами клубу, що розташований територіально в регіоні, де вони працюють, або за місцем проживання.

Щороку в одному з великих міст проводиться міжнар. з'їзд ротарі. Кожному ротаріанцю рекомендується відвідати один з міжнар. з'їздів. Члени клубу зобов'язані визнати не-політ. характер ротарі і не впливати своїми політ. поглядами на його діяльність. Р.-к. не повинні надавати підтримку окремим кандидатам, що балотуються на якусь посаду, і мають утримуватися від виступів із політ. питань та від намагання впливати на ін. з подібною метою.

На поч. 1990-х рр. Р.-к. виникли і в Україні, де, як і в більшості країн, вони засновуються і діють переважно в обласних центрах або великих містах.

О.А. Удод

РОЯЛІЗМ (франц. *royalisme*, від *roi* – король) – теорії, доктрини, практична діяльність, спрямовані на встановлення, збереження або відновлення королівської влади; різновид монархізму. Найдавніше відоме використання терміна «Р.» відноситься до серед. 1600-х рр. Прибічники Р. (роялісти) поділяються на тих, хто прагнуть необмеженої влади правителя («абсолютисти»), та тих, хто виступає за ідею «змішаної монархії». У період реставрації Бурбонів у Франції існувало дві політ. партії цього напрямку: 1) уль-

трароялісти (крайні монархісти), які прагнули до відновлення абсолютної монархії (ідеологами й лідерами цієї партії були колишні емігранти – Л. де Бональд, Ж. де Местр і Ф. де Шатобріан); 2) конституціоналісти (помірковані монархісти), які виступали за збереження конст. монархії (найвидатнішим лідером цієї партії був філософ А. Руйє-Коллар).

Владу монарха Р. розглядає як дану богом і тому найбільшою мірою адекватну потребам нормального функціонування сусп.-ва, на відміну від респ. форми правління, яка розглядається як продукт недосконалості людського розуму. Л. де Бональд вважав, що Бог – автор усіх досконалих законів та наявних відносин у сусп.-ві, а тому лише спадкова монарх. влада є легітимною. У монарх. формі правління, на думку роялістів, є такі переваги: 1) вона максимально орієнтована на досягнення «загального блага», що дозволяє їй бути ефект. засобом подолання соц. конфліктів; 2) відносини монарха та його підданих мають патріархально-сімейний характер; 3) неподільність монарх. влади дає їй змогу значно швидше, ніж у республіках, розробляти управлінські рішення і правові норми та домагатися їх реалізації; 4) спадковий характер монарх. влади обумовлює особл. відповідальність, з якою монархи виконують свої функції.

Прихильників «змішаної монархії» називають конституційними роялістами. Вважається, що поняття «конституційний роялізм» ввів англ. історик Д. Сміт щодо групи осіб, яка відстоювала ідею про необхідність правління короля в парламенті. До осн. положень конституц. роялізму дослідники відносять такі: король є верховним володарем, правління якого обмежується законами; палати парламенту в жодному разі не мають права посягати на королівську прерогативу і повинні допомагати монарху приймати нові закони або ж змінювати вже чинні та вводити нові види податків; джерелом королівської влади є Бог, тому тільки перед ним правитель повинен відповідати за свої дії; скликання та розпуск парламенту залежить лише від волі короля; населення не має права піднімати збройне повстання проти свого правителя, оскільки він є помазаником божим, навіть якщо він перетворюється на тирана; тільки якщо повеління короля суперечать заповідям Божим, піддані можуть не підкоритись своєму правителю, але навіть у цьому разі вони не мають права повстати проти нього, а тим більше посягати на його життя.

У світі налічується близько 200 монарх. орг-цій (партії, співтовариства, союзи, клуби, групи). Частина з них є політ. орг-ціями, частина – аполітичними (історичні, геральдичні, генеалогічні). Серед них, зокрема, такі роялістські орг-ції: Королівське товариство Стюартів (Велика Британія); Асоціація роялістів і легітимістів Вандеї, Реформована асоціація роялістів, Роялістська Франція, Королівський альянс, Нова дія роялістів (Франція); Роялістський союз, Роялістський рух (Швеція); Королівський уряд Лаосу у вигнанні; Естонська роялістська партія, Сербський роялістський блок та багато ін.

Лім.: Spelman, J. Certain considerations upon the duties both of prince and people written by a gentleman of quality, a well-wisher both to the King and Parliament. Oxford, 1642; Smith, D. L. Constitutional Royalism and the Search for Settlement, 1640–1649. Cambridge; New York. 1994; Bartyzel, J. Rojalizm francuski wczoraj i dziś. *Rojalista – Pro Patria*. 1996. Nr 1–2 (17–18); Івченко О.С. Політичні ідеї конституційного роялізму доби Англійської революції середини XVII ст.: дис. ... канд. істор. наук. Чернівці, 2021.

О.В. Кукуруз

РУССО́ (Rousseau) Жан-Жак (1712–1778) – франц. філософ, правознавець, письменник, поет, музикознавець. Р. зростав у незамож. родині годинникаря. Мати Р. померла під час пологів, його виховували спочатку батько з тіткою, потім дядько. Освіту здобув у реліг. громадах і самостійно. З 13 років працював: пом. нотаріуса, пом. гравера, слугою, дом. учителем. У 1743–1744 обіймав посаду секретаря франц. посланника у Венеції. З 1744 Р. в Парижі, де зійшовся з енциклопедистами і почав писати статті для відділу музики знаменитої «Енциклопедії». У 40–50-х рр. XVIII ст. Р. набув слави оригін. мислителя, поета, письменника. Уникаючи переслідувань за новатор. ідеї з боку влади, катол. та кальвініст. церков, 1762 втік із Парижа до Женеви, звідти – до нім. князівств, згодом – до Англії. 1770 знову оселився у Парижі, де заробляв переписуванням нот і займався наук. творчістю. Автобіограф. дані виклав у праці «Сповідь» (1789).

Р. – автор числен. праць з різних галузей знань. До творів політико-правового спрямування належать: «Чи сприяло відродження наук та мистецтв очищенню моралі» (1750), «Політична економія» (1755), «Міркування про походження і основи нерівності між людьми» (1755), «Міркування про вічний мир» (1756), «Еміль, або Про виховання» (у 4-х т., 1762), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762), «Ли-

сти з гори» (1764), «Проект конституції для Корсики» (1765), «Міркування про управління Польщею» (1767).

Розмірковуючи над розвитком людства, Р. вважав ідеальним для нього природ. стан. Реальні д-ва, право, сусп-во, в його розумінні, – ганьба і насильство. Перехід до сусп. життя, що зумовив поділ праці й виправдання нерівності, встановлення приват. власності на землю, вважав трагіч. помилкою людства, яка призвела до поділу сусп-ва на багатих і бідних. Причому багаті нахабно обдурили бідних, умовивши їх ухвалювати закони, що сприяли увічненню їх панування та виправданню насильства. Нерівність зумовила появу держ. правління з його невід'ємними атрибутами – деспотією і свавіллям.

Подолання несправедливості Р. вбачав в успішній власності, перетворенні її на «основу громадянського суспільства», «найсвященніше право з усіх прав громадянина», маючи на увазі дрібну приват. власність і вимагаючи наділення нею всіх людей у рівних частинах. Шляхи переходу до «правомірної» д-ви Р. вбачав у «виправленні історії» через укладення справж. сусп. договору, який би передбачав відновлення природ. свободи, забезпечення повної рівності для всіх. Об'єктив. наслідком сусп. договору має стати легітим. д-ва, а суб'єктив. – верховна влада, носієм якої є заг. воля народу як суверена: якщо в республіці 10 тис. громадян, то кожний з них володіє «однією десятитисячною верховної влади». Ця влада, за умовами договору, – найсправедливіша, найкорисніша, неподільна, невідчужувана, необмежена, священна і недоторканна. Непогрішність і непорочність єдиної верхов. влади народу-суверена визначається тим, що вона спрямована на досягнення всезаг. блага.

Заг. воля суверена у Р. – воля більшості народу. Народ як суверен «стоїть вище судді й закону», оскільки має право розпоряджатися життям підданих і відхилити сусп. договір. Д-ва є уособленням громадян. сусп-ва, політ. організму, республіки. Воля народу-суверена стає загальною не за кількістю голосів, а за спільністю інтересів, що об'єднує більшість громадян. Акт суверенітету – справедл. угода цілого з кожним із його рівноправ. членів, які не підпорядковуються нікому, окрім власної волі. Усезагальна справедливість у формі природ. права існує об'єктивно і не лише зберігається завдяки санкціонуванню такої справедливості сувереном, а й стає реальністю у формі закону – акту заг. волі. Р. поділяв закони на основні (політичні), громадянські,

кримінальні і звичаєві. Сусп. договір вимагає від громадян неухильного дотримання законів. За їх порушення індивіда слід негайно виганяти з д-ви. Найбільшими злочинцями є ті, хто начебто схвалювали закони, а насправді їх не виконували. У такому разі вони підлягають страті.

Р. був переконаний, що «справжня демократія ніколи не існувала і не існуватиме». Він заперечував поділ влади, систему представництва й надавав перевагу аристокр. формі правління, яку поділяв на природну (первісна влада родових провідників), спадкоємну (влада у сучасних для нього д-вах) та виборну (правління на підставі сусп. договору). Перша форма аристократії відійшла у минуле, друга – є найбільшим злом для народу, третя – найкраща форма правління, але за певних умов: правителі повинні бути наймудрішими серед натовпу, яким вони управляють; обрані особи при виконанні своїх обов'язків керуються не особистими інтересами, а інтересами всього народу; мудрість верх. влади полягає не в покаранні злочинців, а в запобіганні злочинам. Правління виборної аристократії найбільш прийнятне для «не дуже великих і не занадто малих держав». Р. також припускав можливість змішаного держ. правління, не заперечував і монархію, вважаючи, що вона придатна для великих держав, де досконалого держ. правління бути не може.

Політико-правові твори Р. підштовхнули громад. думку до усвідомлення необхідної для Франції свободи, рівності, братерства, народоправства, здатних забезпечити перехід від старого до нового порядку. Р. по праву вважається предтечею Великої французької революції, авторитетом для її провідників. Найактивніше ними використовувались сформульовані Р. доктрин. положення щодо ідеалізації народу, ненависті до багатіїв, до-

пустимості насильства в ім'я свободи. Су-перечливість поглядів Р. зумовила активне використ. його вчення ідеологами полярно протилеж. течій – прихильниками авторитар. правління, і дем. розвитку.

Р. одним із перших запропонував чітке розмежування й необхідність співпраці внутр. та міжнар. права. Він, зокрема, вважав, що у питанні співвідношення цих систем можливі лише два підходи – або це два правопорядки, незалежні один від одного (дуалізм), або вони є похідними один від одного, що означає визнання концепції примату внутр. права (монізм). Розмірковуючи над можливістю встановлення «вічного миру», Р. вважав, що вирішення цієї проблеми залежить від форм держ. правління та соц. природи різних держав. Виходячи з цього, він вважав, що значною перешкодою на шляху мир. співіснування, поряд із війнами й завоюваннями, є деспотизм, оскільки «в рабські покірному народі можна безкінечно черпати гроші й людей задля поневолення інших народів». У роздумах про перспективи міжнар. співтовариства Р. наявні суперечливі судження. З одного боку, він підтверджує дем. ідею «природного стану» Т. Гоббса як альтернативу космополітизму й наддержавності, а з ін. – пропонує розчленувати великі д-ви і створити в Європі багато малих держав з тим, щоб гарантувати їх дем. розвиток і забезпечити вічний мир між народами.

Лит.: Ahrbect, R. Jean-Jacques Rousseau. Leipzig ; Jena ; Berlin, 1978; Cassirer, E. Le Probleme Jean-Jacques Rousseau. Paris, 1987; Howlett, M.-V. L'homme qui croyait en l'homme. Jean-Jacques Rousseau. Paris, 1989; Мироненко О.М. Права і свободи людини у творах французьких просвітителів і утопістів XVIII ст. К., 1995; Laden, A. S. Reasonably Radical : Deliberative Liberalism and the Politics of Identity. Ithaca ; London, 2001.

В.П. Горбатенко

САМОВРЯДНІ ПОТЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

– один з осн. складників генетичного коду укр. народу, внутр. потужно-творчі сили, які, внаслідок несприятливих для саморозвитку укр. етносу і укр. нації обставин, переважно залишилися невитребуваними і достатньою мірою нереалізованими в сусп.-політ. та державотворчій практиці. Об'єктивний характер їхнього існування зумовлений двома гол. взаємопов'язаними чинниками: особл. геополіт. положенням України, сусп.-політ. розвитком її народу в умовах кордонної цивілізації і недостатньою розвиненістю впродовж усієї історії держ.-правових інституцій, спричиною умовами бездержавного або напівдерж. існування. Під впливом означених чинників, як реакція і своєрідна компенсація за відсутність упродовж століть власної державності, в укр. ментальності набувають сили і утверджуються самобутні самоврядні потенції.

До таких потенцій, можна віднести психологію працьовитого господаря, хлібороба з його одвічним потягом до землі, наближенням до містично-реліг. (що знайшло відображення в яскравих худож. образах одного з нац. шедеврів – кінофільму О. Довженка «Земля»), здатність навіть за найнесприятливіших умов знаходити різноманітні індивід. й громад. форми раціонального господарювання. Цей сплав виникає в ментальності українців внаслідок обставин, за яких чекати допомоги було нівідкіль, а відтак доводилось самим собі давати раду, боротися за виживання. Життєздатність цієї потенції стверджують не лише жителі корінних укр. земель, а й українці, яких доля силоміць розкидала в різні кінці колиш. Російської імперії, по європ. просторах і по далеких заокеанських землях. До того ж і нинішні надії на справжнє відродження України політики пов'язують саме з землею та її традиц. господарем – селянином-хліборобом.

Неповторною рисою, якою доля наділила українців, є жадоба свободи, стихія вільної самодіяльності особистості. Її виникнення пов'язане з тим, що Україна з давніх-давен «знати не хотіла ні царя, ні пана» (М. Костомаров). Геополіт. положення краю, на думку

філософа С. Кримського, спричинило незадоволення укр. етносом однієї з осн. засад візантизму – панування заг. над індивідуальним. І як наслідок: «На авансцені історії України завжди були люди вільного ратного духу, з яких ніхто не бажав бути глядачем світової драми – кожен конче прагнув стати її актором». Незалежна особистість – а саме вона є однією з умов створення дієвої системи місц. і регіон. самоврядування – в Україні ніколи не розчинялась у масі, не була сліпою виконавицею чужої волі (навіть у сталінські часи, що й спричинило виключну жорстокість репресій, справжній геноцид проти українців). Про це свідчить високий ступінь громад.-політ. самоорганізації укр. народу, починаючи з вікових часів, особливо така важл. її ознака, як вибірність. У XVIII ст., скажімо, навіть козац. ватажок І. Сірко, який мав небувалий авторитет і обіймав за присудом громади посаду кошового отамана до самої смерті, змушений був щорічно звітуватися перед нею і ставати до виконання обов'язків лише після нових виборів.

За умови відсутності власної державності й нерозвиненості державно-правової традиції, цих двох взаємопов'язаних і взаємозалежних трагічних чинників сусп.-політ. розвитку українців, в Україні натомість витворюється народом неповторна і самодостатня система звичаєвого права, народна правосвідомість – стійка потенція, спроможна в усі (особливо сприятливі) часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Стійкість цієї системи засвідчують вічова законотворчість, копні суди, братське судочинство, трансформація магістрат. судів у бік звичаєвого права, нац.-своєрідний характер земства і т. ін.

Укр. ментальність увібрала в себе здатність до громад.-політ. творчості «знизу», про що свідчить не лише аналіз різноманітних форм місц. самоврядування, таких як братства, самоврядування міст з Магдебурзьким правом, козацька автономія, земства, а й конституц. історія місц. самоврядування. Аналіз конституц. проєктів, починаючи з проєкту конституції П. Орлика 1710, засвідчує, що всі вони базувались на місц. самоврядуванні, до чого

спонукала вищевказана творча потенційна енергія укр. народу. Характерним є також і те, що тоталітар. режими (сталінсько-більшовицький і нім.-фашистський) знищення дем. інституцій в Україні починали саме з місц. самоврядування, замінюючи його владою партійно-чиновницького апарату. І, навіпаки, подолання тоталіт. спадщини ниніш. укр. політики пов'язують саме з розвитком місц. самоврядування, яке має стати однією із серйозних гарантій проти тоталітаризму. Отже, С.п.у.м. – позитив. надбання українського народу, невід'ємна частка його істор. «образу». Їхня наявність і стійкість є свідченням того, що будь-яка реформа в Україні приречена на невдачу, якщо вона не сприймається місц. самоврядуванням. «Образ держави», за політ. засторогою Цицерона, має відповідати «образу народу». А С.п.у.м. якраз і належать до тих базових рис укр. народу, які вкупі з ін. чинниками покликані допомогти у створенні держави, адекватної вдачі укр. народу.

В.П. Горбатенко

САМОДЕРЖАВСТВО (англ. – *tsarist autocracy*) – система влади царів Московії/Російської імперії. Термін «С.» був запроваджений Іваном III (1440–1505) після звільнення від татар. іга у 1480. На початку означав суверенітет влади царя щодо татар. ханів та ін. монархів. Поняття С. в контексті абсолютист. монархії з'явилося у XVIII ст. і означало ідентифікацію держ. інтересу з інтересом володаря/імператора. Період С. був завершений Лютневою революцією 1917. Досить часто С. використовується в одному ряді/ як синонім щодо понять: царський/імперський абсолютизм та царський/російський деспотизм. В конструкції С. цар володів усією повнотою влади та делегував певні повноваження особам та установам, які діяли в межах повноважень, що їх встановлював монарх. Особливістю С. був тісний зв'язок із релігією, цар факт. володів вищою владою у всіх церк. питаннях. Активно поширювався/насаджувався формат царя – «батька» всього народу: «цар батюшка». Відповідні конструкції впроваджувалися рос. ідеологами, зокрема С. Уваровим, який висунув формулу «православ'я, самодержавство, народ», спрямовану на інтеграцію трьох складових у постаті монарха. У 1833 Міністерство народної освіти прийняло програму: «Православ'я, самодержавство і національності», яка стала офіц. держ. ідеологією. Концепція М. Каткова проголошувала, що цар був не лише символом верховної влади а й синонімом Росії. Найбільш повно авторитар. формат С. виявився у XIX – на поч. XX ст.,

особливо під час царювання Миколи I та Олександра III. Зокрема, за часів правління Олександра III (1881–1894) вже у квітні 1881 було видано «Маніфест про непорушність самодержавства», що проголосив новий курс, в рамках якого відбулася не лише зупинка розпочатих Олександром II ліберальних реформ, а й перехід до реакції. Маніфест закликав до єднання навколо монархії та православ. віри і вимагав посилити боротьбу з кралою. У серпні 1881 було прийнято «Положення про посилену і надзвичайну охорону», що надавало право владі на місцях запроваджувати надзвичайний стан на необмежений термін. Під час надзвичайного стану влада отримала право висилати підозрюваних, закривати навч. заклади та пресу, запроваджувати військ. суди для розгляду справ цив. осіб. У 1892 означений документ був удосконалений за рахунок передбачення можливості введення не просто надзвичайного стану, а оголошення військ. стану та передачі влади на місцях військовим. У 1882 було прийнято «Тимчасові правила про друк», які суттєво посилили цензуру та надали право міністру внутр. справ закривати будь-який друк. орган за власним рішенням. Було переглянуто судову реформу, внаслідок чого ліквідовано ін-т мирових суддів, зменшено компетенцію суду присяжних. Натомість було посилено вплив дворянства на адмін. та суд. діяльність на місцях. Створені за час правління Олександра II у 1864 земства (органи місц. самоврядування) зазнали суттєвих змін. Зокрема, було відчутно збільшено майновий ценз для міщан та одночасно скорочено його щодо дворян, внаслідок чого втратили виборчі права на місц. рівні ремісники та дрібні торговці. На законод. рівні було запроваджено обмеження доступу до освіти у гімназіях дітям дрібних торговців і простих людей (Циркуляр про кухарчиних дітей). Було посилено вплив церкви на освіту, в т. ч. повністю була підпорядкована церкві початкова освіта. Суттєво обмежили університетську автономію. Правління також характеризувалося прогресуючим антисемітизмом, власне за Олександра III отримали поширення ганебні явища євр. погромів. Влада активно проводила політику русифікації нерос. народів. Виділення періодів правління Миколи I та Олександра III, як прикладів формування авторитар. режиму, в жодному разі не означає, що періоди правління Олександра II та Миколи II були ліберальними та демократичними. За час їх правління, зважаючи на дію різних чинників, була проголошена та реалізована низка реформ, спрямованих на поширення грома-

дян. свобод та запровадження Миколою II обмежених конституц. реформ. Попри сам факт їх проголошення та реалізації, С. залишалося реакційним і відповідало параметрам авторитар. політ. режиму.

А.С. Романюк

СВІТ БАГАТОПОЛЯРНИЙ – геополіт. концепція, яка базується на визнанні одночасного існування декількох Великих просторів («полюсів сил») та широкого спектра відносин між ними – від антагоністично-конфронтаційних до союзно-інтеграційних. Багатополярність світу є геополіт. традицією людства. В різні істор. епохи, починаючи з часів Античності, відомі на той момент моделі світоустрою, як правило, базувалися на поліцентр. основі, де осн. гравцями були імперії, королівства, держави (міста-д-ви). Винятком із цього правила стали 1990–2000 рр., коли після розпаду СРСР та світ. системи соціалізму відбулося тимчасове утвердження однополярної моделі світу на чолі зі США. Тоді більшість учених-теоретиків та політиків-практиків визнавали суттєве послаблення поліцентр. структури міжнар. взаємин та виникнення американоцентризму як нової реальності світоустрою. Подальші геополіт. процеси в різних регіонах планети засвідчили помилковість трактування природи міжнар. відносин упродовж тривалого істор. періоду виключно з однополярних позицій. У сучас. умовах різними геополіт. акторами, що діють на світ. арені, визнається факт існування нового формату С.б., де США не відіграють ролі одноосібного лідера. Світ вступив в епоху, якій властиве поступове збільшення впливових геополіт. гравців, включно з недержавними, що претендують на активну участь у міжнар. спілкуванні. До останніх належать відомі міжнар. орг-ції, транснац. корпорації, наддерж. фінанс. структури, авторитетні неурядові орг-ції, світові медіа та ін. Стратегія нац. безпеки України від 14.IX.2020 визначає «пріоритетний стратегічний характер для України» відносин з країнами, високий міжнар. статус та можливості впливу яких на ін. держави є беззаперечними. Це США, Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, Канада, ФРН, Французька Республіка, з якими Україна прагнути розвивати широке коло взаємин. Пізніше до цього переліку були додані КНР, Японія, Бразилія, Індія. З наведеного переліку видно, що Україна (як це роблять й ін. д-ви) оперує форматом багатополярності, який відповідає її нац. інтересам та сприяє залученню у міжнар. політ., екон., інформ. та ін. процеси на

основі дво- та багатосторонньої співпраці. Стратегія зовнішньополіт. діяльності України від 26.VIII.2021 деталізує динаміку наявного багатополярного світу. Зокрема: США намагаються зберегти роль глобал. лідера, яким прагне стати КНР, «що створює нові лінії напруги у системі міжнародних відносин»; «НАТО залишиться основним контрибутором безпеки на євроатлантичному просторі попри тенденції до посилення стратегічної автономності ЄС у сфері безпеки і оборони»; «ЄС є одним із головних суб'єктів світової політики» та «виступатиме провідним глобал. суб'єктом у сфері захисту прав людини, політики розвитку, запобігання кліматичним змінам»; РФ «докладає зусиль для відновлення своєї ролі як глобал. гравця шляхом політичного, військового, економічного, інформаційного тиску на держави та інституції трансатлантичного співтовариства»; Росія застосовує весь спектр агресивних інструментів «з метою встановлення контролю над Україною». У випадку з РФ простежується загальносвіт. тенденція щодо послаблення її міжнар.-політ. можливостей зусиллями ін. впливових держав та міжнар. орг-цій. Враховуючи реалії та наслідки рос.-груз. війни 2008, рос.-укр. війни, розпочатої у 2014, послідовний антидемократизм РФ, її імперське ставлення до ін. країн і народів, ця д-ва обґрунтовано сприймається як міжнар. деструктивна сила, що цілеспрямовано руйнує норми міжнар. права, культуру зовнішньополіт. спілкування загалом. Наслідком міжнар. політики, спрямованої проти авторитар. режиму РФ, має стати позбавлення рос. держави ознак «полюсу сили» світ. значення на основі застосування воєнних, інформ. (інформ.-психолог.), дипломат., технолог., фінанс., обмежувально-санкційних та ін. механізмів.

В.Ф. Смолянчук

СВІТ ОДНОПОЛЯРНИЙ – геополіт. концепція, яка визнає лідерство США у визначальних сферах глобалізованого світу (політ., воєнній, екон., технолог., інформ. та ін.). Була популярною з моменту розпаду СРСР та світ. системи соціалізму на початку 90-х рр. XX ст. до 20-х рр. XXI ст. В сучас. умовах екон. показники розвитку окремих держав та міждерж. об'єднань (зокрема КНР, ЄС) диктують альтернат. гіпотези глобал. еволюції, які більш точно описуються на основі багатополярного (поліцентричного) світоустрою.

Осн. геополіт. підходами до розуміння С.о. були й залишаються атлантизм (неоатлантизм) та мондіалізм (неомондіалізм).

Атлантизм другої пол. XX ст. передбачав розуміння різних берегових зон світового океану (насамперед протилежних берегів Атлантики) як єдиного цілого, що мало забезпечувати амер. контроль над Євразією та СРСР. Був втілений у відомій «доктрині Кісінжера» (1923–2023), яка передбачала більш активну взаємодію Заходу, КНР, держав Близького Сходу з метою послаблення блоку соціаліст. країн, контрольованих Москвою.

Неоатлантистські погляди, виразником яких став С. Гантінгтон (1927–2008), виходили з того, що перемога геостратег. Заходу (євроатлантич. блоку держав) над радян. (євразійським) блоком у 1991 є тимчасовою політико-ідеолог. перемогою, проте не цивілізаційною. Ця перемога неминуче пробудить до життя глибинні духовно-культурні основи Сходу. Посилиться вплив реліг. факторів, зокрема ісламу, схід. православ'я, буддизму, конфуціанства, індуїзму. По-новому заявлять про себе незахідні цивілізації – ісламська, слов'янсько-православна, конфуціанська (кит.), японська, латиноамериканська. На новій конфліктній основі реставрується глобальне протистояння Заходу та Сходу. Наступна світова війна, якщо вона відбудеться, стане війною цивілізацій.

Концепція мондіалізму виникла ще до перемоги Заходу у «холодній» війні. Ця геопол. доктрина в різних варіаціях постулює необхідність планетарної інтеграції політ. систем (держав), переходу від багатоманітності країн, народів, етносів, культур до «уніфікованого світу». Передбачалося, що це могло статися або в результаті перемоги Заходу над Сходом та комплексної політико-економіко-духовно-культурної трансформації держав різних регіонів на основі зах. цінностей, або у вигляді конвергенції двох ідеолог. таборів (соціаліст. та капіталіст.) у життєздатну комбіновану конструкцію. Як засвідчила історія, ближчим до життя виявився перший варіант, хоча стверджувати про глибинну вестернізацію схід. культур не доводиться.

Як вважав З. Бжезінський (1928–2017), результатом глобального домінування США у С.о. в умовах слабкості (відсутності) альтернат. політ. сил став «новий міжнародний порядок», який відтворював риси амер. системи у світ. масштабі. Його гол. рисами стали: системи колект. безпеки (НАТО, амер.-японський, амер.-південнокорейський, амер.-австралійський та ін. безпекові договори); спеціалізовані глобальні організації (Світовий банк, МВФ, СОТ); регіон. екон. співробітництво (ЄС, НАФТА); процедури спільного прийняття рішень за факт. домінування США; система

міжнар. права (Міжнародний суд, міжнародні трибунали).

Геополіт. перемога Заходу стимулювала виникнення неомондіалізму. Ф. Фукуяма (нар. 1952) у праці «Кінець історії та остання людина» (1992) запропонував оригінальну версію істор. процесу, відповідно до якої людство від «темної епохи», де панували «закон сили», «мракобісся», «нераціональний менеджмент соціальної реальності», рухалось до більш розумного устрою, втіленого в капіталізмі, сучас. зах. цивілізації, ринковій економіці, ліберально-дем. ідеології. Істор. розвиток людства відбувався на основі насамперед нераціон. факторів, які поступово витіснялись раціональними (зокрема товарно-грошовими). Падіння СРСР знаменувало собою падіння «останнього бастиону» нераціональності. З цим пов'язується закінчення традиц. історії та початок особл. планетарного існування, що відбуватиметься під знаками ринку та демократії. Це інтегрує в єдину раціон. об'єднану систему. Такий новий лад, побудований на універсалізмі атлантич. системи, вийде за межі геополіт. Заходу. Ін. країни й регіони світу, намагаючись наздогнати світ. лідерів, розпочинають внутрішню реорганізацію (модернізацію) відповідно до кращих цивілізаційних зразків – західних. Ж. Агталі (нар. 1943) до цього додав, що після перемоги зах. економіки над радян. «антиекономікою» відкрився єдиний однорідний світ без кордонів. У такому гомогенному просторі має встановитися «ера грошей» як заг. еквівалента. Геополіт. й цивілізаційне структурування світу замінюється його геоекон. структуруванням, за якого найбільш важл. стають планетарні фінанс., інформ. центри, людські, природні та ін. ресурси.

Концептуальні основи С.о. мають потужних держав-критиків (РФ, КНР, Іран, Венесуела, Сирія, Білорусь та ін.), переконаних у необхідності ствердження поліцентричного світу за власною участю.

Лім.: The Unipolar World: An Unbalanced Future. By T. Mowle, D. Sacko. Palgrave Macmillan, 2007; Unipolarity and World Politics. A Theory and its Implications. By Birthe Hansen, 2011; Theory of Unipolar Politics. Nuno P. Monteiro, Cambridge University Press, 2014.

В.Ф. Смолянчук

СВІТОВИЙ ПОРЯДОК – побудований на основі базових факторів міжнар. життя певний зразок (порядок) світ-системних зв'язків, що претендують на концептуальну визначеність та відносну самостійність. Осн. ознаками відомих на сьогодні моделей С.п. були й

залишаються їх тимчасова стійкість, стабільність як баланс нац. інтересів держав, повторюваність внутр. процесів, безперервність, наявність правових засад регулювання, що поширюються на внутр. право держав, а також поліваріантність перспектив еволюції. Такий порядок базується на міжнародно визнаній (узаконеній) конфігурації держ. кордонів, легітимності політ. влади суверенних держав, нормативно закріпленій структурі дво- та багатосторонніх міждерж. взаємин, загальноновизнаних принципах взаємодії та співробітництва суб'єктів міжнар. життя, зонах інтересів та сферах впливу суверенних держав, міжнар. інструментах забезпечення безпеки та підтримання миру, які є прийнятними для переважної більшості сторін міжнар. спілкування.

Усталеними моделями С.п. Нового й Новітнього часів були Вестфальська 1648, Віденська 1814–1815, Версальсько-Вашингтонська 1919–1922, Ялтинсько-Потсдамська 1945, однопольна (постбіпольна, Біловезька, Мальтійсько-Мадридська) 1991. У сучас. умовах відбувається формування нового варіанта поліцентрич. моделі С.п., сутнісні параметри якої поки що залишаються недостатньо визначеними.

Лім.: Ralph Epperson. The New World Order. 1990; World Order. By Henry Kissinger. Walter Isaacson, Time, 2015; Surviving the New World Order (Surviving The New World Order Duology). by Jeremy Stone. Independently published, 2020.

В.Ф. Смолянчук

СВОБОДА – стан суб'єкта, за якого він сам є визначальною причиною своїх дій. Вважається, що древньоруське слово «свободѣ» виникло на основі санскрит. «свопоті», що означає «сам собі пан» («сво» – свій, «поті» – пан). У етиці розуміння С. пов'язане зі С. волі людини та С. морального вибору. У філософії С. визначається як універсалія культури, що фіксує можливість діяльності та поведінки суб'єкта в умовах відсутності зовн. цілепокладання. У праві С. – це закріплена в конституції або ін. законодавчому акті можливість певної поведінки людини (С. слова, С. віросповідання, С. зібрань). При цьому юридична С. не має абсолютних способів реалізації, базованих на досконалому законодавстві. Як наслідок, її прибічникам слід утримуватися від дій, що обмежують (порушують) саму сутність С., що наявна в діях ін. суб'єкта. Так, у «Декларації прав людини і громадянина» (1789, Франція) С. людини трактувалась як здатність «робити все, що не спричинює шкоди іншому: таким чином, існування природних прав кожної

людини обмежене лише тим, що забезпечує іншим членам суспільства користування тими ж правами».

У процесі розвитку людства С. стала однією із загальноновизнаних, абсолютних, найвищих соц. цінностей. І. Кант (1724–1804) пов'язував С. з правопорядком: людина є вільною, коли вона має підпорядковуватись не ін. людині, а закону, обов'язковому для всіх. Е. Фром (1900–1980) вважав, що С. є метою людського розвитку. Світоглядною основою С. є філософ.-правове вчення про С. як природний стан людини, що виражається концептом: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах». У найбільш заг. вигляді принципи С. були сформульовані у «Загальній декларації прав людини», ухваленій ГА ООН 10.XII.1948. За своєю суттю це суб'єктивні С., які справляють істотний вплив на все буття людини, опосередковують взаємини особи та сусп.-ва, особи та держави, особи та органів держ. влади й місц. самоврядування, особи та політ. партій, особи та громад. рухів.

Політ. С. – це різновид соціальних свобод, що виявляються як сукупність політ. і правових норм та визначають соц.-політ. статус людини і громадянина, право на участь у вирішенні держ. справ та можливість громадян захищати і відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. Політ. С. передбачають визнання за кожною людиною права користуватися С., які є продуктом взаємодії особистості, сусп.-ва і держави та які об'єктивно визначаються досягнутим рівнем екон., політ., соц. й духовно-культурного розвитку. До політ. С. належать: С. совісті, слова, думки, переконань, проголошення думок, С. мирних зборів маніфестацій, асоціацій, С. отримання інформації, право на участь у рухах, мітингах, демонстраціях, право на участь в управлінні сусп.-вом і д-вою як безпосередньо, так і через своїх представників, право обирати і бути обраним, право на об'єднання у політ. партії та громадсько-політ. орг-ції, право на звернення, право петиції тощо.

Ключовою передумовою існування політ. С. виступає конституціоналізм, що забезпечує рівність усіх громадян перед законом, захищає права людини від зазіхань як з боку держ. службовців, так і приват. осіб. Забезпечення політ. та ін. прав і С. є домінантною функцією держави та громадян. сусп.-ва. Виконання цієї функції включає забезпечення дотримання прав громадян, створення умов для реалізації їхніх прав і С., посвяченню організацію відповідних процесів. Гарантованість політ. С. (у т. ч. в судовому порядку)

безпосередньо залежить від характеру політ. режиму в країні, нац. традицій, політ. культури, досконалості політ. системи та рівня її демократичності. Як засвідчив досвід розвинених країн, визнання С. та створення механізмів її практич. втілення є першоосновою відкритого громадян. сусп-ва, демократичної, соціальної, правової держави.

В Україні боротьба за С. пронизувала козацькі повстання XVII–XVIII ст., укр. нац.-визвольний і державницький рух XIX – поч. XX ст., діяльність громад та перших політ. партій. Провідниками та ідеологами С. виступали кирило-мефодіївці, Т. Шевченко, І. Франко, М. Драгоманов, М. Міхновський, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Дорошенко, В. Липинський, Д. Донцов, Є. Коновалець та ін., учасники руху Опору в роки 2-ї світової війни, представники політ. еміграції, підпільники повоєнних літ, шістдесятники, дисиденти, борці за державність України. Відновлення незалежності України у 1991 та подальша трансформація сусп-ва заклали фундамент повноцінної реалізації принципів С. Відсіч України рос. збройної агресії, розпочатій у 2014, є продовженням боротьби укр. нації за С. в нових істор. умовах.

В.Ф. Смолянчук

СВЯТИЙ ПРЕСТОЛ (лат. *Sancta Sedes*) – суб'єкт міжнар. права в статусі *persona sui generis*. Вживається у 2-х значеннях: ширше включає Рим. Понтифіка (Папу Римського), а також Держ. секретаріат та ін. установи Рим. курії, як вказується в каноні 361 Кодексу канон. права (ККП) 1983, а ін., вужче, стосується лише самого Рим. Понтифіка як глави катол. церкви.

С.П. часто згадується в папських актах, особливо після Віден. Конкордату (17.ІІ.1448), укладеного папою Миколою V і герм. королем Фрідріхом III, майбутнім імператором Священної Рим. імперії, та є синонімом поняття «Апостольський Престол» (лат. *Sedes Apostolica*), яке з'явилося раніше, у IV ст., і наголошує факт апостольського заснування Рим. престолу, а також те, що єпископ Риму є наступником апостола Петра. Нині у катол. церк. документах як синоніми назви С.П., чи Апостольський Престол, вживають також вислови «Свята столиця» і «Апостольська столиця».

С.П. як суб'єкт міжнар. права є носієм дух. і світ. суверенітетів і відповідно до Латеранських угод 1929 одночасно виступає верх. органом усієї катол. церкви та сувереном Д-ви-Міста Ватикан. Латер. угоди відновили світ. суверенітет С.П. і остаточно врегулюва-

ли «римське питання» *de facto* і *de jure*. Папа Римський став політ. незалежним государем, оскільки договір проголосив «повний суверенітет та юрисдикцію» С.П. над Ватиканом. Хоча Латер. угоди є двостор. договорами і їхня дія безпосередньо не поширюється на треті країни, однак міжнар. співтовариство погодилося з ними, визнаючи за С.П. як суб'єктом міжнар. права всі прерогативи, що випливають з терит. суверенітету.

Латер. договір визначив міжнар.-правовий статус С.П. та Д-ви-Міста Ватикан і фактично став складовою частиною їх правового порядку. У преамбулі Договору зазначено, що «для забезпечення абсолютної та явної незалежності Святого Престолу, яка гарантує його безспірний суверенітет на міжнародній арені, постала необхідність створення держави Ватикан». Італія, згідно зі ст. 2 Договору, визнає суверенітет С.П. «як такий, що властивий його природі і відповідає його традиціям та вимогам, а також його місці у світі». Ст. 3 Договору передбачає утворення д-ви Ватикан, кордони якої визначаються Планом, що додається до Договору. У ст. 26 сказано, що «Італія визнає Державу-Місто Ватикан і суверенітет Папи над нею».

С.П. як загальновизнаний суб'єкт міжнар. права являє собою унікальний, незалежний і суверенний порядок, що не має аналогів у міжнар. і нац. практиці. Він не є д-вою, однак через свою особл. природу діє в рамках міжнар. правопорядку. Теоретично статус С.П. у католицизмі визначено поняттям «моральна особа» (*persona morale*), під якою в канон. праві розуміється «група або послідовність фізичних осіб, які об'єднані спільною метою, мають у зв'язку з цим певний взаємозв'язок одна з одною і можуть, таким чином, розглядатися як єдина особа». Зміст канонів 113 та 361 ККП дає змогу дійти висновку, що під групою розуміється катол. церква, а під послідовністю – Римські Папи; при цьому обидва ці ін-ти об'єднані спільною метою. Що стосується С. П. як моральної особи, то в цьому випадку він може розумітися лише у вузькому значенні виключно як Рим. Понтифік, який стоїть на чолі ін. моральної особи – катол. церкви. Отже, згідно з названими канонами, С.П. розглядається як самодостатній і суверенний суб'єкт права *sui iuris*, який діє в межах компетенції, що випливає з його власної природи. При цьому правосуб'єктність С.П. впливає не з наявності окр. терит. одиниці – Д-ви-Міста Ватикан, а з особл. дух. місці, яку він виконує.

Категорія «моральна особа», на відміну від широковживаних категорій «фіз. особа» та

«юрид. особа», наголошує, що католическа церква та С.П. існують незалежно від ступеня визнання їх з боку сусп. інституцій, оскільки засновані, як зазначено у п. 1 канону 113 ККП, згідно з Божою, а не людською волею. З цього визначення випливає, що одна зі специф. особливостей католическої церкви та її закладів полягає в тому, що вони мають 2 виміри – дух., невидимий, і соц., видимий. «Духовний суверенітет» означає необмежену та неподільну владу С.П. в особі Папи Римського та безперешкодне здійснення його юрисдикції. Названі правові категорії, поряд з концепцією «societas perfecta», відіграли вирішальну роль у формуванні сучас. статусу С.П., формально закріпленого Латер. угодами. Останні не лише підтвердили міжнар.-правовий статус С.П., який існував і раніше, а й створили нову терит. одиницю – Д-ву-Місто Ватикан.

Як вищий кер. орган католическої церкви, С.П. володіє всіма правами в рамках міжнар. правопорядку для досягнення її цілей, а також представляє цю церкву на міжнар. арені. Право виступати від імені католическої церкви є невід'ємним елементом природи С.П. У своїй органічній єдності з церквою цей ін-т наділений активним і пасивним правом дипломатичного представництва та правом укладати від імені церкви договори та конкордати з ін. суб'єктами міжнар. права. Реалізуються ж ці повноваження за допомогою фіз. носія суверенітету – Папи Римського. Видається необгрунтованою думка, яку досить часто можна зустріти в юрид. літ., щодо повного зрівняння ін-тів С.П. та Папи Римського, які насправді різняться. С.П. продовжує існувати як суб'єкт права і після кончини рим. Понтифіка або добровільного складання ним своїх повноважень, як це сталося нещодавно у випадку з папою Бенедиктом XVI, до виборів його наступника. Смерть папи не впливає на чинність укладених під час його понтифікату міжнар. договорів, у т. ч. конкордатів, оскільки їх стороною виступає не понтифік, а С.П. як суб'єкт міжнар. права. Папа Римський є фіз. носієм суверенітету і повноважень, закріплених за С.П. Водночас обсяг повноважень Понтифіка ідентичний обсягу прав С.П., оскільки папа є необмеженим главою католическої церкви і сувереном Д-ви-Міста Ватикан.

Згідно з канон. правом, С.П. є носієм 2 суверенітетів – дух. та світського, причому 1-й є основою міжнар. правосуб'єктності С.П. Саме володінням дух. суверенітетом католическа доктрина істор. обгрунтовує владу папи та його право брати участь у міжнар. справах. Ця теза стала особливо важл. і актуальною в період відсутності у Папи Римського світ. влади

(1870–1929), оскільки завдяки цій концепції папа продовжував вважатися сувереном, а С.П. зберігав міжнар. правосуб'єктність.

У межах дух. суверенітету С.П. наділений функціями заг. керівництва католическою церквою, підтримання дипломатичних відносин з іноз. державами, членства у міжнар. організаціях, участі у міжнар. договорах тощо. Цей суверенітет характеризується тими самими ознаками, що і світський: він незалежний від будь-якого ін. суб'єкта, передбачає необмежену та неподільну владу суверена і безперешкодне здійснення його юрисдикції. Дух. суверенітет папи визнавався задовго до появи сучас. принципів міжнар. права і не може, таким чином, розглядатися як результат дії його норм. У зв'язку з цим представники С.П. застосовують метод аналогії і стверджують, що подібно до того, як д-ви володіють суверенітетом *ipso facto*, внаслідок самого факту свого існування, так і дух. суверенітет С.П. в наш час слід розглядати як якість, притаманну йому *ipso facto*.

Виявом світ. суверенітету є виключні права С.П. щодо Д-ви-Міста Ватикан. Цей суверенітет визначається як суверенна юрисдикція відносно Ватикану та належного йому нерухомого майна. Влада С.П. на терит. Д-ви-Міста Ватикан є верховною і єдиною, а на міжнар. арені С.П. є незалежним і самостійним. Отже, у випадку з Д-вою-Містом Ватикан суверенітет не є властивістю самої терит. одиниці або її населення, а належить ін. правовому утворенню. Така ситуація не вкладається у традиц. поняття конституц. права і становить особл. правову модель взаємовідносин 2-х ін-тів, створену Латер. угодами.

Згідно з католическою доктриною природа 2-х названих суверенітетів різна. Дух. суверенітет С.П. є невід'ємною частиною його правової природи, тоді як світ. суверенітет став результатом «історичного збігу обставин» та укладення Латер. договору. У цьому сенсі значення світ. суверенітету С.П. може бути визнано другорядним, допов. відносно суверенітету дух., оскільки метою світської влади Папи Римського є забезпечення безперешкодної реалізації дух. суверенітету.

Виходячи з викладеного, може постати логічне запитання, в якому статусі С.П. виступає у міжнар. відносинах – як кер. орган католическої церкви, невід'ємною частиною якої він є і внаслідок цього наділений дух. суверенітетом, чи як суверен Д-ви-Міста Ватикан? Вочевидь, 1-й статус С.П. є визначальним, оскільки притаманний йому дух. суверенітет становить основу міжнар. правосуб'єктності С.П. як кер. центру католицизму, що підтверджується

також практикою дипл. відносин держав зі С.П. до укладення Латер. угод. Участь С.П. як суверена Д-ви-Міста Ватикан у міжнар. відносинах має доп. характер і стосується питань, пов'язаних з терит. або матер. складовою таких відносин.

Правова природа та особливості міжнар. правосуб'єктності С.П. свідчать, що він від початку внаслідок факту свого існування володіє міжнар. правами та обов'язками і є первинним членом міжнар. співтовариства. С.П. підтримує дипл. відносини з 177 д-вами, а також з Європейським Союзом і Мальтійським орденом, має в різних країнах 103 Апостольські нунціатури, які очолюються апостольськ. нунціями, та 15 представництв при міжнар. міжуряд. орг-ціях на чолі з пост. спостерігачами. При С.П. акредитовано більш як 150 дипл. представництв іноз. д-в. С.П. є повноправним членом 8 міжнар. міжуряд. орг-цій і має у 27 міжнар. міжуряд. орг-ціях і органах, у т. ч. при ООН, свого пост. спостерігача. С.П. є учасником понад 160 багатостор. і двостор. міжнар. договорів як з реліг., так і зі світ. тематики. С.П. у міжнар. відносинах виступає передусім як носій дух. суверенітету, тому переважна більшість укладених ним договорів стосуються реліг. питань, особливо конкордатів, за допомогою яких регулюється правове становище католич. церкви на терит. відп. держав. С.П. бере активну участь у мирному вирішенні міжнар. спорів, долучається до розв'язання міждерж., міжетн. та міжреліг. конфліктів, закликаючи конфліктуючі сторони до діалогу та відновлення миру.

Лит.: Wynen, A. Rechts- und insbesondere die Vermögensfähigkeit des Apostolischen Stuhles nach internationalem Recht. Freiburg im Breisgau, 1922; Cardinale Hyginus Eugene. The Holy See and the International Order. England, 1976; Okolo Jude, M.T. The Holy See: a Moral Person. The juridical nature of the Holy See in the light of the present Code of Canon Law. Roma, 1990; Mondo Vaticano: Passato e presente. Città del Vaticano, 1995; Nijman, J.E. The concept of International Legal Personality. An Inquiry into the History and Theory of International Law. The Hague, 2004; Отрош М.І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві. О., 2014.

М.І. Отрош

СЕНАТОР (лат. *senator* – член сенату, від *senex* – старий, старик) – член представницького органу влади в ряді держав світу. У Давн. Римі С. – член сенату, а також (з кін. I ст. до н. е.) представник вищого (сенаторського) стану, який утворювали найавторитетніші патриціан. роди. С. ділилися за рангами відповідно до посад, які вони обіймали раніше (консули, претори, едили, трибуни, квестори). Під час

дискусій у сенаті їм надавалося слово згідно з цими рангами. На чолі сенату в Римі стояв найбільш заслужений С. – принцепс сенату (лат. *princeps senatus*). Звання С. було довічним, в імператор. період передавалося у спадщину або могло бути пожалуваним імператором. Кількість С. неодноразово змінювалася: від перших 100 до 2000 – в пізній період античності. З 313 до н. е. в С. приймав цензор, у період імперії – імператор. Якщо в ранній період до С. входили лише рим. сім'ї, то з I ст. до н. е. це право отримали італіки, а з часів імперії – навіть знатні провінціали.

В епоху Середньовіччя С. утворювали колегії – органи самоврядування в містах, були членами ун-тів. У Рос. імперії С. – член Урядуючого сенату. Призначалися царем з числа цив. і військ. чиновників перших трьох класів за Табелем про ранги. В Укр. Д-ві 1918 С. – член Державного Сенату Української Держави.

В наш час С. – як правило, член вищої палати парламенту в ряді країн світу. Статус С. визначається законодавчо, в т. ч. Конституціями. Одні з С. обираються, ін. – призначаються. Для них встановлюються цензи. В Італії кол. Президенти є С. за правом і довічно; крім того, президент д-ви може призначити довічними С. п'ятьох громадян, які уславили батьківщину видат. досягненнями в соціальній, наук. та ін. сферах сусп. діяльності.

В.П. Горбатенко, Ю.Я. Касяненко

СЕНЕКА Луції Анней (*Seneca, Lucius Annaeus*, бл. 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – рим. філософ і держ. діяч. Народився в Кордубі, в багатій родині вершників (еквітів). У молодому віці прибув до Рима, де отримав риторичну і філософ. освіту. При Калігулі (12–41) прославився як блискучий оратор і стиліст. Був вихователем Нерона. Після вступу останнього на престол у сімнадцятирічному віці С. факт. керував державою впродовж восьми років. Оскільки злочини коронованого вихованця кидали на С. тінь, він віддалився від двору і решту життя провів у своїх маєтках поблизу Рима і в Кампанії, віддаючись філософії та літерат. праці. У 65 за підозрою в участі у змові, за наказом імператора вчинив самогубство (в ту епоху смерть обставлялася просто: до засудженого прибували з наказом від імператора, після чого той повинен був перерізати собі вени).

Осн. праці С.: Діалоги (зібрані в 12-ти книгах твори з питань етики). У них містяться трактати: «Про провидіння» (*Ad Lucilium de providentia*; 62–63), «Про стійкість мудрого» (*Ad Serenum de constantia sapientis*), «Про гнів» (*Ad Novatum de ira*; після 41) в 3 книгах, «Про щасливе життя» (*Ad Gallionem de*

vita beata; 58 ?), «Про вивчення філософії» (Ad Serenum de otio; зберігся не повністю), «Про спокій духу» (Ad Serenum de tranquillitate animi), «Про стислості життя» (Ad Paulinum de brevitate vitae). С. написав також 9 трагедій, що саме так ґрунтуються на грец. зразках : «Божевільний Геракл» (Hercules furens), «Троянки» (Troade), «Фінікіянки» (Phoenissae; їїєса збереглася частково), «Медея», «Федра», «Едіп», «Агамемнон», «Фіест», «Геракл на Еті» (Herculus Oetaeus). С. черпав сюжети в осн. у Евріпіда (іноді – у Софокла й Есхіла) або з еллініст. трагедій. Ідеалом стоїчного мудреця в драмах Сенеки є Геракл.

Погляди С. сформувалися як під впливом вчення стоїків, так і власного життєвого досвіду. У всіх творах С. цікавила насамперед етика. Він описує ідеал стоїчного мудреця, застерігає від потурання пристрастям, особливо гніву, пояснює, в чому полягає справжнє щастя, яке його ставлення до багатства, до страждання і т. д. Крім Діалогів, збереглося ще кілька творів Сенеки, серед них трактат «Про благодіяння» (De beneficiis) в 7-ми книгах, що має принципове значення для історії антич. етики.

Особл. інтерес поміж творів С. становить збірка «Моральні листи до Луцілія» (Epistulae morales ad Lucilium; 62–64 pp.), яка включає 124 листи. Листи є найбільш зрілим і самостійним твором С., наслідком багаторічних роздумів. У листах С. вказує на шкоду афектів, необхідність жити в злагоді з природою і роботи над собою, потреби у внутр. гармонії і подолання страху смерті. С. радить обрати собі за зразок для наслідування досконалу людину і за допомогою прикладів з міфології показує необхідність оволодіння пристрастями, намагаючись пробудити прагнення до досягнення внутр. досконалості, що дасть змогу панувати над долею.

У дусі стоїчного гуманізму, автор висловлює безліч думок про владу і правителя. Водночас думка про причетність кожної людини до божественного начала слугує С. підставою для важл. ідеї про принципову рівність усіх людей – рабів, вільних, селян, ремісників, знаті. «Вони раби? – запитує він у листі до Луцілія. – Ні, твої товариші по рабству, якщо ти пригадаєш, що і над тобою, і над ними однакова влада фортуни». Проте до вимоги соц. рівності С. не піднімається, і судження деяких авторів про те, що як в ідеї, так і на практиці до рабства С. ставився негативно, вочевидь переоцінюють його. Він набагато скромніший у своїх рекомендаціях: визнаючи законним ін-т рабства, він лише радить хазяїну бути милосерднішим до раба. Чисто теорет. С. залишилося зовсім небагато до християн. ідеалу, суть якого в рівності людей перед єдиним Богом.

У дусі космополітизму С. висуває концепцію двох держав: «ми повинні представити в уяві своїй дві держави: одна – яка містить у собі богів і людей ... інша це та, до якої нас приписав випадок. Ця друга може бути афінською або карфагенською, або пов'язаною ще з яким-небудь містом; вона стосується не усіх людей, а тільки однієї визначеної групи їх». С. висуває власну політ. версію про те, що політ. ідеалом другої, малої, д-ви, є імперія, обмежена сенатом. Але далі думки С. гідні «стовпа християнства». Він вважав, що істинною д-вою для мудреця є та, що керована Логосом і містить у собі всі «малі держави». Від цієї ідеї рукою подати до «царства Божого» Святого Августина.

В.О. Корнієнко

СЕПАРАТИЗМ (франц. *separatisme*, від лат. *separatus* – відокремлення) – рух, спрямований на відокремлення від д-ви частини її території та населення з метою набуття статусу широкої автономії, створення суверенної держави чи квазідерж. утворення, переходу до складу ін. держави. Відомий здавна, поширений і в сучас. світі: рухи франкомовного нас. провінції Квебек у Канаді, шотландців у Великобританії, басків у Іспанії, курдів у Туреччині, тамілів у Шрі-Ланці та ін.

С. породжується суперечностями між центр. владою д-ви та носіями ідей С., якими здебільшого є політ. партії, громад. та реліг. орг-ції етн. або конфес. меншин, іноді – окремі регіон. політ. структури. Підґрунтям для С. є: 1) неоднорідність, строкатість складу (нац., реліг., соціального) нас. країни; 2) нерівномірність соціального, екон., екол., культурного, зокрема мовного, розвитку окр. регіонів, що породжує сподівання тих чи ін. спільнот на самозбереження та поліпшення умов існування або, навпаки, прагнення монополізувати привілейоване становище, щоб не поділяти його з ін. спільнотами (спроби відокремлення «Республіки Біафрі» від Нігерії у 1967); 3) помилки, прорахунки, зловживання центр. влади, які погіршують становище окремих етн. або конфес. спільнот (непоодинокі випадки, коли роль цього фактора з пропагандист. метою штучно перебільшується лідерами С.); 4) вплив з-за кордону певних держав, а подеколи й міжнар. терорист. орг-цій, з метою підпорядкування та експлуатації ресурсів і населення відокремл. регіонів. С. найчастіше передбачає як кінц. мету – утворення на відокремл. території незалеж. д-ви (напр., незалежність Норвегії від Швеції – 1905, Фінляндії від Росії – 1917, Ісландії від Данії – 1944, Бангладеш від Пакистану – 1971).

Один з різновидів С. – іредентизм, тобто прагнення, відокремившись від однієї д-ви, увійти до складу ін. (т. з. Турецька республіка Півн. Кіпру, заклики екстреміст. елементів в Абхазії про вихід зі складу Грузії та входження до Рос. Федерації). С. може також мати на меті не відокремлення від д-ви, а набуття у ній статусу суб'єкта федерації (або автономії). Дещо схожими на С. за мотивацією і рушійними силами, але не зовсім тотожними йому, можна вважати процеси утворення незалеж. держав за взаєм. погодженням суб'єктів федерації у разі припинення її існування (напр., союзні республіки СРСР).

Прихильники С. вдаються до різноманіт. дій: від пропаганд. акцій, діяльності політ. партій, громад. рухів, масових акцій, у т. ч. референдумів (референдуми неодноразово проводилися, напр., у Квебеку) аж до терорист. актів та збройної боротьби. В Україні С. пов'язаний з гібридною війною Рос. Федерації, яка з 2014 демонструє в Криму, на Донбасі та, зрештою, на всій території України, сепаратист. дії і прагнення представників рос. нац. меншини, поведінка значної кількості яких є наслідком тривалого компрадорського правління Рос. імперії та СРСР.

Підхід до проблем С. з погляду міжнар. права ускладнюється через колізію його основополож. принципів: з одного боку, непорушність кордонів і поважання тер. цілісності держав, з ін. – право всіх народів на самовизначення. Абсолютизація першого з них загрожує консервацією внутр. і міжнар. конфліктів, абсолютизація другого – неконтрольованим процесом виникнення вел. кількості новоутв. держав, певна частина яких може виявитися нежиттєздатними і здатна перетворитися на об'єкти маніпулювання ін. держав, що неминуче породжуватиме нові конфліктні ситуації. Сучас. погляди на проблеми прав людини, люд. спільнот, етн. меншин, конфесій вимагають перегляду колиш. погляду на С. як суто внутр. справи окремих держав. На часі постає нагальна необхідність розробки нових критеріїв та оцінки, адекват. механізмів і принципів підходу ООН, регіон. організацій, міжнар. співдружності в цілому до проблем С. з метою пошуку шляхів справедливого та мирного їх вирішення.

В.П. Горбатенко

СЕРВІТУТ – право користування чужим майном; правовідношення, у якому одна сторона (сервітутодавець) надає право користування об'єктом сервітуту ін. стороні (сервітуарію) для задоволення її речових потреб, які не можуть бути задоволені в ін. спосіб, а сервіту-

арій зобов'язується використовувати об'єкт сервітуту відповідно до умов його встановлення.

Елементами сервітутного правовідношення є: 1) предмет сервітуту – основна дія (сукупність дій), які необхідно вчинити для досягнення мети сервітуту (проїзд, прокладення водопроводу тощо); 2) об'єкт сервітуту – конкрет. матер. благо нерухомого характеру (зем. ділянка, будівля, споруда); 3) зміст сервітуту – обсяг прав та обов'язків власника (законного володільця) нерух. майна, речі або природ. ресурсу та сервітуарія; 4) мета сервітуту – необхідність користування чужим майном для задоволення певного обсягу майнових прав та інтересів сервітуарія із обов'язковим обґрунтуванням такої необхідності або у спірних питаннях – шляхом призначення відповідної експертизи.

Цивільний кодекс (далі – ЦК) України поділяє сервітуту на земельні та особисті. С. може бути встановлений щодо зем. ділянки, ін. природ. ресурсів (земельний сервітут) або ін. нерух. майна для задоволення потреб ін. осіб, які не можуть бути задоволені ін. чином. Земельний С. є правом власника або землекористувача зем. ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою зем. ділянкою (ділянками). С. може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. Зем. С. може бути встановлений договором між особою, яка вимагає його встановлення, та власником (володільцем) зем. ділянки або особою, яка використовує зем. ділянку на праві емфітевзису, суперфіцію. Зем. С. підлягає держ. реєстрації в порядку, встановленому для держ. реєстрації прав на нерухоме майно. У разі недосягнення домовленості про встановлення С. та про його умови спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення С.

С. визначає обсяг прав щодо користування особою чужим майном. С. може бути встановлений на певний строк або без визначення строку. Особа, яка користується С., зобов'язана вносити плату за користування майном, якщо ін. не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду. С. не підлягає відчуженню. У разі встановлення зем. С. для спорудження лінійного об'єкта енергет. інфраструктури, ін. об'єкта законом або договором про встановлення зем. сервітуту може бути встановлена умова щодо переходу права зем. сервітуту до нового власника такого об'єкта при переході права власності на нього. С. не позбавляє власника майна, щодо якого він встановлений, права володіння, користування та розпоряджання

цим майном. С. зберігає чинність у разі переходу до ін. осіб права власності на майно, щодо якого він встановлений. Збитки, завдані власникові (володільцеві) зем. ділянки або ін. нерух. майна, особою, яка користується С., підлягають відшкодуванню на заг. підставах. Право користування чужою зем. ділянкою або ін. нерух. майном полягає у можливості проходу, проїзду через чужу зем. ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо. Особа має право вимагати від власника (володільця) сусідньої зем. ділянки, а в разі необхідності – від власника (володільця) ін. зем. ділянки надання зем. С. Право користування чужим майном може бути встановлено щодо іншого нерух. майна (будівлі, споруди тощо).

Члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Житлове приміщення, яке вони мають право займати, визначається його власником. Член сім'ї власника житла втрачає право на користування цим житлом у разі відсутності члена сім'ї без поважних причин понад один рік, якщо ін. не встановлено домовленістю між ним і власником житла або законом.

С. припиняється у разі: 1) поєднання в одній особі особи, в інтересах якої встановлений С., і власника майна, обтяженого С.; 2) відмови від нього особи, в інтересах якої встановлений С.; 3) спливу строку, на який було встановлено С.; 4) припинення обставини, яка була підставою для встановлення С.; 5) невикористання С. протягом трьох років поспіль; 6) смерті особи, на користь якої було встановлено особистий С. За рішенням суду С. може бути припинений на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають суттєве значення. Власник зем. ділянки має право вимагати припинення С., якщо він перешкоджає використанню цієї зем. ділянки за її цільовим призначенням. С. може бути припинений в ін. випадках, встановлених законом.

О.М. Ковтун

СЕРПНІВІЙ ПУТЧ У СРСР 1991 – держ. переворот, інспірований консерват. силами з метою гальмування процесу суверенізації республік СРСР та збереження прерогатив союзної державно-партійної номенклатури. Влітку 1991 розвиток сусп. процесів у Радянському Союзі дійшов до тієї фатальної межі, за якою він ставав фактично неконтрольованим і некерованим держ. структурами. Консерват., охоронницькі сили чітко розуміли, що в разі підписання 20 серпня тексту

нового Союзного договору Радянський Союз фактично трансформуватиметься у конфедерацію, а частину вищих посад союзного рівня буде скасовано, крім того, відбудуться радикальні кадрові зміни у всій номенклатурній вертикалі. Такий сценарій розвитку подій не влаштував консерват. кола тогочасної правлячої еліти. Саме тому 19 серпня 1991 група змовників з числа керівників союзних структур (О. Бакланов, В. Крючков, В. Павлов, В. Пуго, В. Стародубцев, О. Тізаков, Д. Язов, Г. Янаєв), ізолювавши М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, фактично захопили владу в країні. Цього ж дня було оприлюднено чотири документи, які мали на меті легалізувати змовницькі дії, підвести під них юрид. базу: 1) Указ віце-президента Г. Янаєва, в якому оголошувалося про те, що М. Горбачов не має можливості «за станом здоров'я» виконувати обов'язки Президента СРСР (жодних посилань на висновки мед. експертизи указ не містив) і що за цих обставин сам Г. Янаєв починає виконувати обов'язки глави держави; 2) «Заява радянського керівництва», що констатувала необхідність запровадження надзвичайного стану в окремих місцевостях СРСР терміном на 6 місяців з метою «запобігання сповзанню суспільства до загальнонаціональної катастрофи». Для управління країною в умовах надзвич. стану було утворено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, за рос. аббревіатурою ГКЧП); 3) «Звернення до радянського народу», у якому ситуація в СРСР характеризувалася як «криза влади», зумовлена хаотичним сповзанням економіки до ринку, що викликала вибух регіон., групового та особистого егоїзму; стверджувалося, що руйнація єдиного народно-господарчого комплексу призвела до різкого падіння життєвого рівня населення; обґрунтовувалася теза про те, що в разі незастосування термінових та рішучих заходів зі стабілізації на країну чекають голод, новий виток зубожіння, масові прояви стихійного невдоволення; 4) «Постанова ДКНС № 1». Зміст цього документа був націлений на блокування будь-якої протидії ДКНС (розпуск усіх владних структур, воєнізованих формувань і визнання недійсними законів і рішень, які суперечать Конституції СРСР; призупинення діяльності політ. угруповань, що «перешкоджають нормалізації ситуації», заборона мітингів, демонстрацій та страйків, встановлення контролю над засобами масової інформації) та забезпечення підтримки (проголошено гасло об'єднання «усіх здорових сил» з метою «покласти край нинішньому смутному часу»). За спиною

ДКНС стояли реакц. сили у керівництві КПРС, хоча формально до його складу не увійшов жоден компарт. функціонер і в ньому домінували представники воєнно-промисл. комплексу та силових структур.

За рішенням ДКНС до столиці було введено Таманську мотострілкову та Кантемирівську танкову дивізії (364 танки, 140 бойових машин піхоти, 148 бронетранспортерів, 430 важких армійських вантажівок, 3809 солдат і офіцерів). Крім того, у розпорядженні ДКНС у Москві перебували Тульська повітряно-десантна дивізія, елітний підрозділ «Альфа», загони міліції особл. призначення, окрема дивізія особл. призначення ім. Дзержинського. Епіцентром протистояння між консерват. лідерами ДКНС та ліберальними силами в особі керівництва РРФСР стала Москва. Б. Єльцин та його оточення в гранично короткий термін зробили цілу низку принципово важл. кроків, спрямованих проти заколотників. Було розгорнуто масштабну інформ.-виривальну акцію, що мала на меті дискредитувати ДКНС, довести його антиконституційність. Акцентувалося на неправомірності відсторонення М. Горбачова від влади. Рос. сторона запропонувала взяти на себе всі валютні витрати для проведення у триденний термін мед. огляду Президента СРСР за участю експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я. Також було організовано оборону Білого дому. На заклик Б. Єльцина відгукнулося, за різними джерелами, від 4 до 90 тис. добровольців, які впродовж усього терміну протистояння утворювали т. з. «живе кільце» захисників, що було потужним стримуючим фактором для ДКНС. Білий дім захищали 6 застав та 16 барикад, у приміщенні перебувало 1500 ополченців, 300 озброєних професіоналів, 300 «афганців». Одразу ж після утворення ДКНС керівництво РРФСР прийняло рішення про створення ешелонованої структури опору. З метою створення опорної бази у Свердловську для боротьби із заколотниками, туди терміново виїхав О. Лобов, призначений головою резервного уряду, міністр закорд. справ А. Козирев вилетів до Парижа для організації міжнар. підтримки Росії. Б. Єльцин, з одного боку, намагаючись максимально послабити вплив кремлівських змовників, з ін. – користуючись моментом і діючи на перспективу, видав низку указів, що максимально концентрували владу в його руках. Указ Президента Росії № 61 підпорядковував усі органи викон. влади Союзу РСР «обраному народом президенту РРФСР», а Указ № 64 оголошував Б. Єльцина командувачем збройними силами СРСР на території Росії. Реагуючи

на активну протидію керівництва Росії, виконуючий обов'язки Президента СРСР Г. Янаєв, кваліфікував укази Президента РРФСР як такі, що не відповідають Конституції СРСР і на цій підставі не мають юрид. сили.

Активні дії керівництва РРФСР, спрямовані проти ДКНС, різко контрастували з реакцією лідерів решти союзних республік. Н. Назарбаєв, Л. Кравчук, О. Акаєв та ін. у своїх публіч. виступах зробили ставку на тактику вичікування, не засудивши ні саму появу ДКНС, ні запровадження надзвич. стану. В основі такої позиції значною мірою лежало бажання дистанціюватися на деякий час від москов. подій і, зберігши суверенітет, вступити в діалог з ДКНС як рівноправні партнери. Разом з тим, частина лідерів досить крупних регіонів – Татарстану, Краснодарського краю, Ростовської, Самарської та Липецької областей відкрито підтримали заколотників.

Досить пасивно у ставленні до ДКНС була й позиція громадськості СРСР. На заклик Б. Єльцина розпочати заг. політ. страйк у Москві не відгукнулося жодне підприємство, рос. керівництво підтримали лише шахтарі – у Кузбасі застрайкували 16 шахт та розрізів зі 101. Низка мітингів та демонстрацій пройшла у республіках. Зокрема, в Україні осн. центрами антипутчистських виступів були зах. регіон республіки – осн. база нац.-дем. крила опозиції, Харків і Донецьк – оплот її загальнодем. частини та Київ, що синтетично та органічно об'єднував різні потоки антигегемоніст. сил. Втім, загалом реакція населення на дії ДКНС була досить пасивною: за даними КДБ у страйках та мітингах усього по країні взяло участь не більш як 150–160 тис. осіб.

За цих обставин (вагання та невпевненість змовників, відсутність у їхніх лавах чіткого лідера, вичікувальна позиція більшої частини республік. керівників, організаційна слабкість дем. сил у регіонах, пасивність осн. частини населення) вирішальну роль відігравали вміння рішуче діяти, концентрувати сили на вузлових напрямках, грати на слабких сторонах супротивника. Саме ці принципи і поклав у основу своїх дій Б. Єльцин.

20 серпня у другій половині дня у Генеральному штабі обговорювалося питання про штурм Білого дому. Після проведеної напередодні рекогносцировки генерали – заст. командувача ВДВ О. Лебедь, командир «Альфи» В. Карпухін, заст. командувача Московським військ. округом А. Головнюов доповіли, що з воєнної точки зору оволодіти цим об'єктом не складно, однак будь-які силові дії на підступах призведуть до масштаб. кровопролиття. Попри це О. Лебедю було віддано наказ

готувати комплекс заходів, спрямованих на блокування приміщення Верховної Ради Росії. Заг. план штурму Білого дому отримав назву «Операція „Гром”». Початок штурму було призначено на 3 годину ночі 21 серпня. Вночі стало відомо, що «Альфа» від участі у операції відмовляється, Дзержинська і Тульська дивізії не прибули на місце дислокації, а бригада спецназу «Теплий Стан» «взагалі кудись зникла».

Свою роль у такому розвитку подій відіграв своєрідний «армійський синдром», суть якого полягала у небажанні армії та її керівництва після кривавих подій у Тбілісі, Баку та Вільнюсі, брати участь у силових діях проти мирного населення. Під тиском обставин і присяги військовослужбовці погодилися виконувати роль своєрідного важеля психолог. тиску в серпневих подіях, проте реально застосовувати зброю і проливати кров не мали бажання. Після того як у ніч з 20 на 21 серпня у тунелі на перетині Садового кільця і Калінінського проспекту під час спроби збудженого натовпу зупинити колону бойових загинуло троє молодих людей (Д. Комар, В. Усов, І. Кричевський), колегія Міністерства оборони СРСР прийняла рішення про виведення військ з Москви, скасування підвищеної бойової готовності, рекомендувала міністру оборони терміново вийти зі складу ДКНС. Фактично це означало остаточний провал заколоту.

21 серпня до Форосу майже одночасно прибули дві делегації – ДКНС (Д. Язов, В. Крючков, О. Бакланов, А. Лук'янов та ін.) і рос. керівництва на чолі з О. Руцьким та І. Силаєвим. М. Горбачов відмовився зустрічатися з путчистами, яких невдовзі було заарештовано, і повернувся до Москви.

Серпневі події 1991 викликали серйозні зміни у держ. і сусп. житті країни, надзвичайно посиливши центробіжні тенденції в СРСР. 24 серпня 1991 укр. парламент прийняв Акт про незалежність України. Надалі, до кінця жовтня 1991, офіційно проголосили про свою незалежність ще 8 радян. республік. Цей процес став не лише одним з переконливих свідчень фактичного краху перебудови в СРСР, а й важл. фактором наступ. остаточної дезінтеграції Радянського Союзу.

Серпневий путч 1991 був не спробою держ. перевороту, як вважають деякі фахівці, а саме держ. переворотом. Про це свідчать класич. риси цього виду політ. змін (відмова частини держ. керівництва від лояльності до легітимної влади; авантюрист. дії вузького кола змовників; намагання здійснити не докорінну зміну влади, а лише зміну суб'єкта політ.

влади; бажання однієї політ. групи – керівників д-ви, військових, представників силових структур – усунути від влади нелегітимним шляхом ін. групу; втручання військових у політ. процес керівництва д-вою; використання армії для здійснення психолог. тиску на сусп-во), що виявили себе у подіях 19–21 серпня 1991 в СРСР. Специф. особливістю серпневого держ. перевороту була його незавершеність.

О.Д. Бойко

СИМВОЛ (грец. *symbolon* – знак, розпізнавальна прикмета; *symbollo* – сполучаю, зіштовхую, порівнюю) – 1) те, що слугує умовним позначенням певного поняття, ідеї, явища; 2) художній образ, що умовно передає певну думку, ідею, переживання; 3) умовне позначення певної величини, певного поняття, прийняте тією або ін. наукою; 4) узагальнене уявлення про явище, процес, ідею, що базується на інтелект. та вітальному досвіді окремого індивіда/людської спільноти та містить у собі спосіб вираження, результат вираження та образ переживання. У широкому сенсі поняття «С.» фіксує здатність матер. речей, подій, чуттєвих образів виражати ідеальний зміст, відмінний від їх безпосереднього чуттєво-тілесного буття.

С. має знакову природу, йому притаманні практично всі властивості знака. Разом з тим С. є не просто знаком, що прямолінійно позначає ті чи ін. предмети чи явища, він є набагато складнішою структурою оскільки містить узагальнений принцип, модель подальшого розгортання прихованого в ньому смислового змісту. С. може бути перцептивним (невизначним, несвідомим враженням), аперцептивним (чітким, усвідомленим відчуттям), існуючим у свідомості та психіці свого носія (індивіда, спільноти) або бути втіленим у певних культур. формах – живописі, музиці, скульптурі, архітектурі, фольклорі тощо. С. – це своєрідні способи і засоби колект. пам'яті, що активно сприяють фіксації, осмисленню, закріпленню і ретрансляції елементів соціально значимого досвіду. Вони можуть знаходити свій вияв у речах, іменах, назвах, жестах тощо, які фіксують причетність до різних форм люд. спільноти – роду, племені, народності, нації, держави.

В основі механізму формування та функціонування С. лежить еволюційна трансформація знака у символ. У процесі істор. розвитку людство для зберігання, перетворення та передачі інформації у колект. пам'яті на початковій фазі освоєння та осмислення навколиш. дійсності активно використовувало знак, тобто матеріальний, чуттєво сприйма-

ний об'єкт, що виступає у процесах пізнання та спілкування у ролі своєрідного замітника (представника) ін. предмета, явища, дії або події. За Ю. Лотманом, у дописемний час «знаки були згорнутими мнемонічними програмами текстів і сюжетів, що зберігалися в усній пам'яті колективу».

У ході інтенсивних багатовікових комунікат. контактів окремі знаки могли поступово трансформуватися завдяки узагальненню, асиміляції, консолідації, спрощенню. Суть трансформації полягала в тому, що накопичуючи у собі абстрактні сенси (конотації), знак, з одного боку, дедалі більше втрачав конкретику та своє початкове значення, з ін. – перетворювався на суспільно значимий С., що фіксувався у колект. пам'яті. Поступово символіка набуває статусу загальності, універсальності; символи стають цілісними, формуються їх смислове ядро, що містить глибинні різновекторні, динамічні сенси. Завдяки ланцюгу аналогій і асоціацій, потужному емоц. супроводу та поширеності у комунікат. просторі С. з часом набуває ролі потужного соціокультур. фактора, що суттєво впливає на світогляд як окремої людини, так і широких мас. С. – це синтез образу і знака. У процесі формування С. образ і знак перебувають у стані певної динаміки, розвитку та невизначеності й виступають як два взаємодіючі полюси емоц. та інтелект. напрути. С. існують лише у комунікат. контексті, оскільки тлумачення С. є діалогічною формою знання: суть і зміст С. народжується, розвивається, трансформується (тобто реально існує) лише у процесі спілкування.

У комунікат. процесі С. виконує такі функції: виокремлення, визначення/позначення, узагальнення, типізації, орієнтації, стабілізації, організації, мобілізації, спонукання до дії, ідентифікації. За своєю природою С. не є означенням та найменуванням чогось окремого і конкретного, він є результатом трансформації завдяки узагальненню й типізації одиничного до рівня загального, універсального, всеосяжного.

Роль С. у людській практиці і пізнанні світу неможливо переоцінити. Е. Кассіер визначав С. ключем для розуміння природи людини, а саму людину «символічною твариною». За К. Леві-Стросом, будь-яка культура може розглядатися як ансамбль символіч. систем, до яких передусім належать мова, шлюбні правила, мистецтво, наука, релігія. Ю. Лотман називав С. «важливим механізмом пам'яті культури», «механізмами єдності культури», оскільки вони переносять тексти, сюжетні схеми з одного хронологічного плас-

та пам'яті в ін. і не дають їй розпастися на ізольовані частини. Практич. всі знання людини про природу та навколиш. світ значною мірою мають символіч. характер. І в цій особливості, на думку Е. Кассієра, виявляється як їх сила, так і їх обмеженість, адже С. реально не існує як частина фіз. світу – він має лише умовне «значення».

Феномену С. притаманні такі характерні риси та особливості: індуктивність процесу формування (від часткового до загального); диверсифікаційність змісту, тобто здатність до різнобічності та розмаїття; нечітке, проміжне позиціонування між конкретно-чуттєвим образом і абстракт. поняттям; багатоярусність та багатошаровість, поліфонічність смислової структури; органічне поєднання багатозначності та невизначеності; конкретності та абстрактності; універсальності застосування; емоц. забарвленість; непередбачуваність (С. завжди сприяє виявленню чогось неявного, глибинного, сутнісного, що не лежить на поверхні); формування на базі аналогії або асоціації; трансформерний характер моделювання та функціонування (він може бути згорнутою формою висловлювання або навіть цілої розповіді); сприйняття/розпізнання С., як правило, ґрунтується не стільки на пізнанні скільки на емоціях, почуттях та інтуїції; динамічність і принципова незавершеність; консервативність, стабільність, опора на зберігання традиції.

Важл. роль у процесі формування, утвердження та популяризації С. відіграють пов'язані з ними ритуали. У процесі розгортання ритуалу С. виступає як своєрідний результат потужного колект. емоційного духовно-психолог. переживання; він набуває емоц. насиченості й активно сприяє трансформації особистих, суб'єктивних асоціацій та аналогій у загальноприйняті; відбувається адаптація окремої людини до С., що зберігаються у колект. пам'яті; емоц. реакції учасників ритуалу часто виступають у ролі своєрідного каталізатора змісту С., надаючи йому більшої значимості та цінності; символіка набуває статусу загальності, універсальності, законності; завдяки концентрованому та форсованому емоц. забарвленню, що завжди супроводжує ритуал, С. стають потужними важелями впливу на поведінку та світобачення як окремої людини, так і значних мас. Специфіка інтерпретації С. полягає в тому, що він не може бути прямолінійно та однозначно розшифрований; суть і зміст символіки необхідні відчувати, переживати, пересмислювати.

О.Д. Бойко

СИМВОЛІКА ПОЛІТИЧНА – символи, які існують і використовуються в політиці. Теорет. основу С.п. у своїх працях розробляли Т. Парсонс і Г. Ласуелл. Т. Парсонс акцентував увагу на онтології символу і створив ієрархію символіч. систем (когнітивні, експресивні й оціночні) із відповідними мотиваціями дії. Т. Парсонс наголошував взаємозв'язок символу зі структурою та дією. Г. Ласуелл акцентував на тому, що символ (гасла, прапори, політ. лідери, політ. рухи) надає можливість виявити гол. мотиви, приховані наміри політ. комунікаторів, за допомогою символів здійснюються політ. управління сусп-вом, політ. комунікація, реалізується мова влади.

Під час виборч. процесу С.п. стає брендом, який можна продати або за його допомогою мобілізувати електорат, тобто виступає як об'єкт купівлі-продажу. Найяскравіше це спостерігається під час виборч. кампаній. С.п. є інструментом здійснення політ. влади, потужним засобом психолог. впливу. Специф. особливістю С.п. є її знаковість. С.п. застосовується у політ. цілях, вона синтезує у собі різні знакові системи та їхню ієрархію. Символіч. атрибути влади є знаками певної політ. системи, її історії, програмою на майбутнє. Особливо багато символіки використовують армія, держ. служби, суди, прокуратура тощо. В умовах громадян. протистояння, військ. дій, заколотів С.п. може виконувати функцію ідентифікації за параметрами «свій–чужий».

С.п. розкриває інструментальну роль символів у політиці загалом і в політ. партіях зокрема. С.п. виконує низку функцій: мобілізаційну, інформ.-комунікативну, політ. соціалізацію, ідентифікаційну, адаптаційну, стабілізаційну, інтегративну. *Мобілізаційна функція* спрямована на об'єднання сусп-ва та сусп. ресурсів для досягнення певних цілей, залучення прихильників на свій бік (тобто тієї чи ін. партії, того чи ін. політ. лідера); для емоц. забарвлення парт. ідеології, статутів, усієї парт. діяльності. Таким чином, символи створюють організаційні основи, на яких будується подальша діяльність політ. партії. Особливого значення символи набувають під час політ. акцій, передвиборних кампаній, референдумів тощо. Вони є активним елементом політ. боротьби, засобом впливу та комунікації з виборцями. С.п. виконує *інформ.-комунікативну функцію* між особистістю та владою. Її зміст має бути інтуїтивно зрозумілий певним групам та особам. *Функція політ. соціалізації* членів сусп-ва впливає на процеси становлення індивіда як суб'єкта політ. відносин, на формування у людини певних уявлень, орієнтацій та настанов. Відповідно символіка відображає харак-

тер, основні цінності й мету діяльності політ. організацій. Функція *політ. ідентифікації* пов'язана з тим, що символіка несе ідеолог. навантаження певної політ. сили, особливо це важливо для політ. партії. Її призначення полягає в наданні змісту політ. ідеологіям та всьому політ. життю сусп-ва. Осягнення (розуміння) символів виводить людину за межі буденної індивід. свідомості. Під впливом символів у людини виникають певні інтелект. й емоц. асоціації. Саме ці асоціації можна ефективно використовувати для формування потрібних певним політ. силам переконань і ціннісних орієнтацій у виборців та збільшувати кількість симпатиків у сусп-ві серед різних верств населення. *Адаптаційна функція* С.п. виражає потребу людини у пристосуванні до політ. середовища, в якому вона перебуває, до умов здійснення її прав і реалізації можливостей. С.п. виконує *стабілізаційну функцію* в політ. системі, інтегруючи та відтворюючи політ. відносини в площині символіч. поведінки й символіч. вираження ідеології та змісту політ. відносин. *Інтегративна функція* передбачає об'єднання певної політ. групи, сусп-ва загалом навколо певних символів. Вона забезпечує різним політ. силам можливість співіснування в рамках певної політ. системи, збереження її цілісності. В разі недобросовісного застосування С.п., може мати місце маніпуляційна функція, здатна викликати негат. наслідки для всього сусп-ва через зміну сприйняття реальності на груповому та індивід. рівні. У відповідності з цим С.п. може слугувати не лише потужним мобілізуючим чинником, а й маніпулятивним чинником політ. життя.

Певною мірою символ є вираженням осн. ідеї чи ідеалу народу, нації або держави. Держ. символами виступають емблеми, герби, прапори та ін. атрибути, що втілюють, насамперед, ідею нац.-державної єдності та величч. Герб і прапор – знакові символи д-ви, гімн – її символічне музичне оформлення. Ключова функція держ. символів – представницька, розпізнавальна. Вони мають бути легко упізнавані, володіти виразними відмітними ознаками.

Символи можна зображувати графічно (християн. хрест, серп і молот, тризуб та ін.). Такі символи є засобом вираження того, що пов'язано з сусп-вом певної держави, її історією, проектом майбутнього. Крім того, під час «кольорових революцій» (напр., Грузія, Україна) важливим був колір банерів, агітац. матеріалів тощо.

Умовно можна виокремити: стихійні символи, що формуються спонтанно в процесі життєдіяльності всіх або певної кількості

представників різних спільнот; цілеспрямовано створені і впроваджені елітами. Впродовж існування різних держ. утворень політ. лідери створювали і використовували нац. символи для обґрунтування провадженого ними політ. курсу, для забезпечення своєї легітимності. Як правило, людина сприймає лише ті символи, які викликають стійкі асоціації на емоц. рівні, укладаються в систему координат її світогляду й картини світу. Символіку можна використовувати на різних носіях – банерах, фотографіях та прапорах. Напр., червоний прапор традиц. вивішували соціаліст., ліворадикальні та комуніст. групи, щоб символізувати «робочу кров». Чорний прапор традиц. вивішують анархісти та ліві радикали, щоб символізувати відсутність будь-яких репресивних структур. Поєднання чорних кольорів з ін. барвами символізує соц. анархізм, анархічний комунізм і анархо-синдикалізм. Багато груп використовують політ. кольори, пов'язані з їхньою політ. філософією. Напр., синій, особл. темно-синій, часто асоціюється з консерват. партіями. Культурні групи можуть використовувати символи способами, які багато хто вважатиме політичними. Символи ЛГБТ (зокрема, райдужний прапор) використовуються для просування політ. цілей прав ЛГБТ. У деяких країнах виборчі бюлетені мають політ. символіку. Вони відомі як виборчі символи, і одна з їхніх функцій полягає в тому, щоб допомогти неписьменним виборцям визначитися зі своїм вибором.

Важл. символами також є: політ. постаті (Лінкольн, Ленін, Наполеон, Богдан Хмельницький); архітект. комплекси (Білий дім у Вашингтоні, Китайська та Берлінська стіни, Верховна Рада і т.д.); скульптурні пам'ятки (політ. діячам, меморіали загиблим); знаки відмінності (особл. регалії у вищих осіб д-ви, форма одягу, ордени, медалі, значки, титули, різні предмети власності, привілеї та ін.); грошові знаки; геральдичні знаки; політ. топоніміка (назви вулиць, міст, країн і т.д.); політ. мова (спец. термінологія або особл. мовні конструкції); політ. мода і стиль; символи місця і часу («вікторіанська епоха», «епоха Петра I», «радянські часи»).

Лит.: Зернецька О. Роль «поставлених подій» у міжнародній комунікації. *Людина і політика*, 2000. № 2; Полянська В. Впорядкування політичної комунікації та процес реалізації символічної політики. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. К., 2003; Мальована Ю.Г. Механізми впровадження політичних символів в суспільну свідомість. Сучасна українська політика. К., 2012. Вип. 26.

М.В. Шаповаленко

СИТУАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (ін.-грец. *поліτική* – державна діяльність, лат. *situs* – становище) – сукупність конкретних обставин у політ. житті сусп-ва у певний період часу, складова політ. процесу. С.п. має динамічний характер, є конкретною для суб'єктів та об'єктів політ. діяльності. Вона визначається розстановкою та взаємодією політ. сил, їхньою діяльністю, мотивами, характером їхнього руху, системою розподілу та перерозподілу ресурсів і цінностей, рівнем впливу або рівнем опору. Як складова політ. процесу С.п. складається із взаємодії різних політ. суб'єктів, раціон. та нераціон. діяльності, інституалізованих та неінституалізованих дій, незалежно від волі її учасників. Переважно вона має поліваріантний і суперечливий характер. Розрізняють такі типи та види політ. ситуацій: нестандартні і проблемні, невизначені, неоднозначні, напружені та вибухонебезпечні, критичні, некеровані, панічні, кризові й конфліктні, екстремальні, вибору, ризику, стабільні (стійкі та нестійкі). Визначення характеру та типу С.п. є необхідним елементом прийняття політ. рішення, вироблення стратегії та тактики, важл. складовою політ. діяльності та політ. прогнозування.

Аналіз С.п. має враховувати такі показники: демограф. структура: склад населення за віком, за статтю, етносом, освітою, рівнем культури і т. ін.; соц. структура, передусім аналіз стану середнього класу; наявність політ. партій, громадських орг-цій; система осн. групових інтересів і моделі захисту інтересів; наявність лідерів домінантної групової та сусп. думки; наявність численних джерел та каналів поширення інформації; ставлення населення до влади, рівень підтримки внутр. та зовнішньополіт. курсу, тобто рівень легітимності; ступінь задоволеності/незадоволеності різних груп населення наявною С.п. взагалі та її окремими параметрами, зокрема, наявними уявленнями про можливі та належні рішення, здатні розв'язати проблему; ресурсне забезпечення опонентів (опозиції): фінансування, міжнар. легітимність тощо.

Необхід. умовами адекватної оцінки С.п. є її всебічний соц.-політ. та екон. аналіз, знання традицій даного регіону, володіння числен. методолог. підходами та наявність високої методолог. культури дослідника. В рамках івент-аналізу політ. процес вбачається як ряд подій, представлений, напр., у вигляді виступів політ. лідерів, масових демонстрацій, виборів, прийняття нормат. актів, політ. убивств і т. д., кожна з яких здійснює той чи ін. вплив на ситуацію загалом і за кожною з

яких стоять конкретні дійові особи зі своїми інтересами. Цей метод дає змогу впорядкувати потік політ. подій, з яких формується політ. ситуація, пропонуючи методолог. інструментарій, що допомагає структурувати їх таким чином, щоб кризь низку явищ проявилися об'єктивні тенденції, приховані часом від самих дійових осіб цього процесу. Типова схема цього методу передбачає: виявлення учасників політ. процесу і неполіт. суб'єктів, що стоять за кожним з учасників або впливають на процес загалом; оцінку рівнів політ. впливу та ін. ресурсів кожного з учасників подій і сил, що підтримують його; встановлення стратег. цілей і такт. завдань учасників політ. процесу, оцінку розстановки політ. сил і конфігурації інтересів; з'ясування можл. стратег. союзів і такт. коаліцій, формування сценаріїв розвитку подій і оцінку характеру реакції учасників і суб'єктів політ. процесу на ті чи ін. сценарії розвитку політ. ситуації; формулювання альтернат. дій і оцінку ймовірності їх успіху; формування цілісної стратегії на основі оптимальних варіантів дій з урахуванням прогнозу розвитку політ. ситуації, а також засобів і ресурсів для їх реалізації. Як метод, івент-аналіз передбачає послідовний опис такої схеми: політ. ситуація – події – середовище – учасники (їх ресурси, інтереси, взаємозв'язок) – обмеження діяльності – цілі і завдання (критерії успіху/неуспіху) – альтернат. рішення – сценарії і прогнози – стратегія дій.

Аналіз С.п. у будь-якій країні або регіоні є однією з умов реалізації різноманітних проєктів регіон. та глобального масштабів.

Літ.: Прикладна політологія: навч. посіб. / Відп. ред. В. П. Горбатенко. К., 2008; Головатий М.Ф. Політичний менеджмент: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., допов. К., 2010; Рубанов В.В. Теорія та методологія політичної аналітики: моногр. Х., 2012.

М.В. Шаповаленко

СІЕЙЄС (Sieyes) Еммануель Жозеф (1748–1836) – франц. мислитель і політ. діяч. До 40 років – абат. У 1789 обраний від третього стану Парижа депутатом Генеральних штатів. Один із фундаторів «Громади друзів конституції», відомого в історії під назвою «Якобінський клуб», один із засновників Клубу фел'янів. У період з вересня 1791 до липня 1794 відійшов від активної політ. діяльності і повернувся до неї після термідоріанського перевороту: член Директорії, другий консул. Брав діяльну участь у підготовці перевороту 18 брюмера 1799. Ім'я С. вписано у текст Конституції Французької республіки від 13.XII.1799 як члена Охоронного сенату (ст. 24), який разом із консулами мав призначати ін. сена-

торів. Член Французької академії (1803), граф (1809). У 1816–1830 був у вигнанні у Бельгії як «вбивця короля». Останні 6 років життя провів на батьківщині.

Правові й політ. погляди С. викладені у памфлеті «Що таке третій стан?» (1789), у Декларації прав людини і громадянина 1789, конституціях 1795 і 1799 рр., у написанні текстів яких брав найактивнішу участь. Праворозуміння С. багато в чому базується на вченнях Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Перекоаний прихильник природних прав людини, сусп. договору, нар. суверенітету, закону як відображення заг. волі народу. На відміну від Ж.-Ж. Руссо, вбачав втілення принципу нар. суверенітету у нар. представництві. Нар. воля «завжди законна» і є джерелом будь-якого закону. Народ може виражати свою волю як «верховний закон» у будь-який спосіб, що не може бути несправедливим. Д-ва, сусп-во – «справа вільної згоди між усіма його членами», і не може бути сусп-ва, яке «не засновано на волевиявленні тих, що домовляються». Витлумачивши вчення Ж.-Ж. Руссо про народ як охоплення цим терміном лише представників третього стану, С. став одним з ідеологів руйнівних сил початкового етапу Франц. революції. Інтереси перших двох станів він вважав суто приватними, а інтерес третього стану – загальним, суспільним. Виходячи з таких переконань, С. голосував за страту Людовика XVI. Його практ. внеском у світову історію юрид. думки стали розроблені особисто ідеї первісної франц. Декларації прав і свобод людини та двох із чотирьох перших франц. конституцій. Мислитель виявився фундатором Охоронного сенату як першого в історії органу політ. конст. юстиції, передбаченого у тексті самої конституції. Ще раніше, працюючи над Конституцією 1795, С. сформулював пріоритетну не лише у Європі проблему («Де охоронна інстанція для Конституції, де суддівська влада, яка б захищала цей кодекс?») та ще одну, піонерську, у світовій юрид. думці ідею заснування спец. «конституційного журі» для політ., адм. і судової охорони конституції. Порушена проблема та ідея у тексті осн. закону повної реалізації не знайшли, але відчутно вплинули на європ. правову думку.

О.М. Мироненко

СІМ МУДРЕЦІВ – група давньогрец. мислителів кінця VII – поч. VI ст. до н. е. (переважно держ. діячів і найдавніших законодавців), яким належить пріоритет у формулюванні раціональних, мирських за своїм змістом правил, логічних і етичних принципів держ.

управління і законотворення, що стали першими цеглинками у фундаменті майбутніх право- і державознавчих доктрин. Число «7», найвірогідніше, викликане особливою роллю, яка йому надавалась у старод. астрології, астрономії, релігієзнавстві практично у всіх народів. Тому «сімка» мудреців як своєрідний синтез давніх міфологем і конкрет. істор. осіб у старогрец. істориків і філософів відрізняється за своїм персональним складом і охоплює загалом 17 імен. Найчастіше до списків «сімки» включалися перші держ. діячі – реформатори, виборні егіметни (тирани) або архонти (демократи), судді, законодавці – провідники полісів чи радники ефорів: Клеобул з Лінда (о. Родос), Солон з Афін, Хілон зі Спарти, Фалес із Мілета, Піттак з Мітілени (о. Лесбос), Біант з Прієни (зах. узбережжя Малої Азії), Періандр із Коринфа, Леофант з Ефеса, Піфагор із Самосу, Місон з Хени, Ферекід з о. Сірос та ін.

С.м. формулювали свої політико-правові чи етичні (як правило – імперативні) сентенції, максими у стислих афоризмах (гномах), які швидко поширювались всією Елладою. Ось деякі з них: «Хто хоче правити спокійно, хай охороняє себе не списками, а загальною любов'ю», «Демократія краще, ніж тиранія», «Правитель боїться залишити владу, тому що загрозою для нього є і зречення, і повалення», «Насолоди смертні, чесноти безсмертні», «Карає не лише за злочин, а й за намір його здійснити», «Дав слово – тримай: його порушення – підлість», «Не задовольняйся покаранням злочинця, а запобігай злочинам», «Поважай закони старі, а найдки свіжі» (Періандр); «Добропорядного звичаю тримайся певніше клятви», «Навчившись коритися, навчись управляти», «Закони – як павутиння: безсилого і легкого вони тримають, великий їх розірве і вирветься», «Не винось вироку, не вислухавши обидві сторони», «Хто для багатьох страшний, той сам повинен багатьох боятися», «Рівність війну не породжує», «Закони мають діяти 100 років», «Вимагаючи, щоб відповідальність несли інші, неси її сам», «У великих справах всім подобатись неможливо», «Найдороще – жити під народоправством», «Царює лише той, хто найсильніший», «Беззаконня – найбільше зло», «Порядок і закон – найбільше добро», «Божественне покарання – не чума чи неврожай, а наслідок порушення закону», «У судді не сідай, а то станеш ворогом звинувачуваному», «Нічого понад міру», «Слово – образ справи» (Солон); «Міра – краще над усе», «Чесноті – свій, пороку – чужий», «До несправедливості почувай ненависть», «Силою не роби нічого», «У достатку не гордуй, у злиднях не принижуйся», «Серед-

ній шлях – найкращий», «Співгромадянам радь найліпше», «Чесноті властиво запобігати несправедливості, а пороку – ні» (Клеобул); «Не погрожай вільним, нема на те права», «Язик твій хай не переганяє розуму», «Пізнай самого себе», «Не бажай неможливого», «Загнуждуй гнів», «Прислухайся до законів більше, ніж до красномовців», «Підкоряйся законам», «Бійся закону так само, як ти боявся б тирана» (Хілон); «Не збагачуйся нечесним шляхом», «Не пишайся зовнішністю, а стань прекрасним справами», «Вчи і вчися кращо-му», «Дотримуйся міри», «Не роби сам того, що засуджуєш в інших», «Перебуваючи при владі, управляй сам собою» (Фалес); «Всьому свій час», «Намагайся всім подобатись», «Краще прощення, ніж помста», «Що гнівить тебе у ближньому, того не роби сам», «Підкоряйся тому законові, що його ти ухвалив би сам для себе», «Володій своїм», «Знай міру», «Закон – втілення найвищої могутності», «Повелювай не раніше, ніж сам навчишся підкорятись», «Будь благочестивим, вихованим, розумним, правдивим, вірним, досвідченим, вправним, сумлінним, хазайновитим, майстерним», «Тяжко бути хорошим», «Перемоги мають бути безкровними», «Людину показує влада» (Піттак); «Бери переконаннями, а не силою», «Говори [тільки] до речі», «Слухай побільше», «Більшість – зло», «Думай, що робиш», «Поміркованість – люби», «Найбільше багатство – нічого не бажати» (Біант) та ін.

Таким чином, зусиллями С.м. було створено чи не найперший у світовій правовій і політ. думці своєрідний кодекс правил держ. управління, досягнення єдності д-ви, політ. компромісу, принципів законотворення, взаємозв'язку справедливості й права, з особл. акцентом на дотримання міри, «золотої середини», на стабільність законів, доброчесність і справедливість держ. правителів. Піттакові приписується видання перших писаних законів. За визнанням Аристотеля, саме із С.м., особливо із Солона, «почалась демократія», було започатковано реформування д-ви «владою закону, шляхом поєднання сили з правом» та прийняття всезагальних законів, у яких вже досить чітко проглядався елемент рівності, тобто захисту «і простого, і знатного».

О.М. Мироненко

СКОВОРОДА Григорій Савич (1722–1794) – укр. просвітитель, гуманіст. У 1734–1753 рр. – слухач (з перервами) Києво-Могилянської академії, з 1769 – мандрівний філософ. Політ. погляди викладав у числен. поезіях, особливо у збірнику «Сад божественних пісень». Центральною у творчості С. є проблема лю-

дини, її природа, щастя, самопізнання, рівність і свобода. Відштовхуючись від Сократа й Епікура, Горація і Вергілія, Овідія і Плутарха, Цицерона і Сенеки, Марка Аврелія та «отців церкви», Ф. Прокоповича і Д. Тугтала, М. Козачинського й Г. Кониського, мандрівний філософ створив власну етико-моралістську, гуманістичну систему розуміння людини, здобувши славу укр. мислителя, якого порівнюють із Сократом, Езопом, Діогеном, Соломоном, Спінозою.

Світ у С. – це втілення трьох начал: макрокосмосу (Всесвіт), мікрокосмосу (Людина) і символіч. реальності (Біблія), що пов'язує макрокосмос і мікрокосмос. Кожна з названих, у свою чергу, складається з видимої натури (тварі) і невидимої (Бога). Це означає, що людина має двоїсту природу і така її природна сутність абсолютна. Щастя людини – у пізнанні істини, тобто у пізнанні самої себе й пізнанні світу. Гол. призначення людини – осягнення Бога через видиму натуру. Справжнього щастя людина досягає у «спорідненій праці», тобто «спорідненості» людини з будь-яким видом трудової діяльності, чи то духовної, чи то фізичної. Звідси випливає, що призначення людини – через самопізнання, наполегливу працю знайти своє місце у житті, яке визначено кожному Богом, природою, відкрити для себе власні здібності, які є у кожного індивіда, тобто чітко усвідомити своє сусп. становище, власну «споріднену діянку», щоб не став «вовк вівчарем, ведмідь – ченцем, а лошак – радником». Саме в цьому полягає суть розуміння С. «нерівної рівності» людей. На його думку, твердження про рівну рівність – це глупота, а царство небесне, як дівоchu незайманість, треба брати силою волі, наполегливістю у досягненні мети. Отже, спроби представити вчення С. про «нерівну рівність» громадян як започаткування теорії кастового устрою сусп-ва, «поділ населення не на рівні природи у природі», як і докори у «національній неусвідомленості» чи «національній індіферентності» мислителя не мають вагомих підстав. Гол. лейтмотивом вчення С. є звеличення свободи людини, «отця вольності» Б. Хмельницького, засудження кріпосного права, паразитизму дворянства, любов до рідної землі й трудового народу.

О.М. Мироненко

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (1873–1945) – укр. держ. і політ. діяч, воєначальник, гетьман України (1918). Нащадок старовинного козацько-шляхетського роду, один з представників якого – І.І. Скоропадський – був гетьманом Лівобереж. України. У 1893

С. закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. Служив у Кавалергардському полку рос. армії. Брав участь у рос.-япон. війні 1904–1905 рр. У 1905–1906 – командир полку, бригади, дивізії. З 1916 – генерал-лейтенант, а з січня 1917 – командир 34-го арм. корпусу, що дислокувався в Україні й після Лютневої революції 1917 одержав назву «Перший український корпус». У жовтні 1917 С. обраний військ. отаманом укр. Вільного козацтва. 29 квітня 1918 на хліборобському конгресі С. проголошений гетьманом Української Держави. Її правовою платформою стали Грамота до всього українського народу 29 квітня 1918 та затверджені С. того самого дня «Закони про тимчасовий державний устрій України».

За правління С. в д-ві відбулися певні зрушення щодо стабілізації економіки, фін. системи, у формуванні системи судівництва, створенні регулярної укр. армії, в налагодженні дип. відносин України з багатьма д-вами світу; засновано Укр. академію наук, ряд ун-тів, культурних закладів тощо. Однак утримати владу гетьман не зміг через ускладнення екон. і політ. ситуації. Під натиском військ Директорії 14 грудня 1918 С. відмовився від гетьманства і емігрував за кордон.

Політ. діяльність продовжив у Швейцарії та Німеччині. Заснував Союз гетьманців-державників. За його ініціативою було утворено Укр. наук. ін-т у Берліні (1926–1945). Майбутнє України С. бачив у вигляді констит. монархії. 16 квітня 1945 був тяжко поранений у Баварії під час бомбардування і незабаром помер. Залишив «Спогади».

О.М. Мироненко

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (СБУ) – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України.

Відповідно до Закону України «Про Службу безпеки України» від 25.ІІІ.1992 (зі змінами) на СБУ покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист держ. суверенітету, констит. ладу, тер. цілісності, наук.-техн. і оборонного потенціалу України, законних інтересів д-ви та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноз. спец. служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони держ. таємниці. До завдань СБУ входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримін. правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та ін. протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Діяльність СБУ здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини. Її органи і співробітники мають поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про її особисте життя. У виняткових випадках з метою припинення та розкриття держ. злочинів окремі права та свободи особи можуть бути тимчасово обмежені у порядку і межах, визначених Конституцією та законами України. Використання СБУ в партійних, групових чи особистих інтересах не допускається. Діяльність партій, рухів та ін. громадських об'єднань, що мають політ. цілі, в Службі забороняється. На період служби чи роботи за трудовим договором членство співробітників СБУ в таких об'єднаннях зупиняється. СБУ інформує про свою діяльність через медіа, шляхом надання відповідей на запити на доступ до публічної інформації та в ін. формах у визначеному законодавством порядку.

Організац. структура СБУ визначається Президентом України. Систему СБУ становлять Центральне управління, підпорядковані йому регіональні органи, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, наук.-дослідні та ін. заклади Служби. До Центрального управління СБУ входять підрозділи: контррозвідки, військ. контррозвідки, контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформац. безпеки, захисту нац. державності, інформ.-аналітичного, оперативно-техн., оперативного документування, слідче, по роботі з особовим складом, ін. підрозділи, визначені Президентом України.

Для організації і проведення антитерорист. операцій та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерорист. операцій, при СБУ функціонує Антитерористичний центр, положення про який затверджується Президентом України.

Керівництво всією діяльністю СБУ, її Центральним управлінням здійснює Голова Служби безпеки України, який несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на Службу. Голова СБУ призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України.

СБУ взаємодіє з Управлінням охорони вищих посадових осіб України, правоохоронними та митними органами у порядку і на засадах, визначених законами, указами Президента України та прийнятими на їх основі актами СБУ й відповідного відомства.

Кадри СБУ становлять: співробітники-військовослужбовці, працівники, які уклали

трудовий договір із Службою, а також військовослужбовці строкової служби. Стосовно осіб, які претендують на службу в органах СБУ, за їх письмовою згодою проводиться спеціальна перевірка в порядку, встановленому Законом України «Про запобігання корупції».

Постійний контроль за діяльністю СБУ, дотриманням нею законодавства здійснюється Верховною Радою України. Контроль за діяльністю СБУ здійснюється Президентом України та уповноваженими ним держ. органами (посад. особами). Контроль за адмін.-господарською і фінанс. діяльністю СБУ здійснюється у порядку, визначеному Президентом України. Нагляд за дотриманням законів підрозділами СБУ, які здійснюють операт.-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також при виконанні судових рішень у кримін. справах та при застосуванні ін. заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, здійснюється прокурором.

Законні вимоги співробітників СБУ при виконанні ними служб. обов'язків є обов'язковими для громадян і посад. осіб. Непоко́ра або опір законним вимогам співробітників СБУ, неправомірне втручання в їх законну діяльність тягнуть за собою відповідальність, передбачену законодавством.

В.Ф. Смолянчук

СОКРА́Т (Σωκράτης; 470/469–399 до н. е.) – давньогрец. мислитель, один із фундаторів діалектики, «філософії людини» й меєтики як методу пізнання моральних, правових і політ. понять та процесів і філософії як «науки про дух». До 25 років працював підмайстром у батька та займався самоосвітою. З 445 навчався філософії у софіста Продика Косського, риторики – у дружини Перікла Аспасії, математики та астрономії – у Феодора з Кірені. За деякими свідченнями, С. слухав ще й бесіди Парменіда в елейській школі та Архелая – учня Анаксагора. Останнім зачитувався найбільше. У 432–404 рр. брав безпосередню участь у Пелопоннеській війні, здійснив ряд подвигів, зокрема у битвах при Потідеї, Делії, Амфіполі. У проміжках між війсьними баталіями продовжував займатись філософією, підтримував зв'язки і провадив дискусії зі знаменитими софістами, Критоном, Аполлотором, Антисфеном, Аристодемом, Гермогеном, Ксенофонтом, Алківіадом, Критієм, Калліклом, Протагором, пізніше – з Платоном, Меноном, Теететом, Лісієм та ін. Саме у цей час С. отримав широкое громадське визнання як «наймудріший з усіх людей». У

406 обраний членом афінської ради 500. Тут прославився як «правдошукач», постійно вступав у конфлікти і з демократами, і з олігархами (тиранія тридцяти), і з тиранами, і з аристократами (останні не сприймали його новаторські ідеї). Кількість особистих ворогів накопичувалась. Троє з них у 399 подали підступний донос, звинувативши С. у підриві старовинних ідеалів держ., реліг. і сімейного життя, ересі (введенні нових богів і демонів) та розтлінні (неправильному вихованні) молоді. Серед захисників С. на суді були Платон та піфагорейці. Сам С. поведився під час розгляду справи з притаманними йому поважністю, зовнішньою байдужістю та іронією, говорив тільки те, що думав, а не те, що могло б його виправдати. Це викликало гнів гелії – суду присяжних: 290 з них проголосували за смертний вирок С. Мислитель мав можливість втекти з тюрми, але відмовився і гордо прийняв смерть, випивши отруту. Останній акт життя С. можна вважати ключем до його вчення і розуміння сутності його особистості, яка втілювала винятковий приклад цілковитої відповідності теорії і практики.

Жодних творів С. після себе не залишив. Свої думки він викладав у бесідах та дискусіях на вулицях, площах, базарах, в майстернях митців і ремісників, на зустрічах і з невідомими йому людьми, і з друзями, і з опонентами, як правило, босим та у жебрацькому одязі. Найважл. вторинними джерелами вчення С. залишаються спогади Ксенофонта, діалоги Платона, твори Аристотеля, Діогена Лаєрського, Плутарха. Може, саме тому більшменш струнка світоглядна система, у т. ч. і правових та політ. доктрин, у філософії С. відсутня, а подекуди відрізнити його особисті думки від поглядів інтерпретаторів, особливо Платона, досить важко.

Від початку мислитель відкинув будь-які модні у той час натурфілософські спекуляції й повністю віддався суто «людським проблемам». Не сприймав при цьому політ. скептицизму та егич. релятивізму софістів, до гурту яких помилково відносили С. його ж сучасники. Приділяв найпильнішу увагу змістові різних моральних понять. Для еволюції правової і політ. думки виключне значення має створений С. метод відшукування істини під назвою «меєвтика» («маєвтика»), тобто «сповивальне мистецтво», у процесі духовного народження ідеї. Це мистецтво полягало у постановці нескінченної низки дедалі нових і нових питань щодо предмета діалогу та відкидання одна за одною відповідей, які визнавалися неправильними. Таким чином, відбувалося сходження від часткового до за-

гального, вимальовувались обриси істини у дискусіях щодо справедливості, несправедливості, совісті, добра, зла, блага, чеснот, мудрості, сенсу буття, характеру держ. влади, форм держ. устрою, мистецтва держ. управління, ставлення до законів з боку правителів і громадян, вимог до якісного змісту нормат. актів тощо. Тільки знайшовши істину виключно на основі саме діалогу, тобто суто антидогматич. методу, діалогу кришталеву чесного, незалежного, такого, що ставить пошук істини на верхівку прагнень, мислитель давав чітку, але загальну дефініцію тій чи ін. моральній, правовій або політ. категорії. Ось чому, крім звання «наймудрішого з усіх людей», С. набув слави «вчителя істини» і реалізував свій інтелект. потенціал на основі встановленого ним же правила: «Єдине благо – знання, і єдине зло – невігластво».

Праворозуміння С. було близьким до софістських концепцій природ. права і виходило з власного фундамент. гасла «я знаю, що я нічого не знаю» (вживаючи його, майже всі дослідники відкидають другу частину висловлювання: «а інші не знають навіть цього»). Але С., на відміну від софістів, ніколи не протиставляв природні та писані закони. Не розмежовує він і природ. та божеств. право, вважаючи, що неписані закони є «братими законів людських», встановлюються богами і мають однакову силу повсюдно, незалежно від волі людей. Божественне походження перетворює природ. закони на моральний стрижень всього чинного права, робить їх критерієм, еталоном для права людського, а тому писані закони мають повністю відповідати законам божественним. Для мислителя справедливість і законність – поняття абсолютно тотожні. Несправедл. законів для нього не існує. Навіть у разі невідповідності писаних законів божествен. праву їх треба дотримуватись, оскільки це все одно краще, ніж сваволя та беззаконня. Саме виходячи з таких переконань, С. відмовився тікати з в'язниці, де очікував смертної кари. Його відповіддю Критону стали нові запитання: «Хай ми маємо намір тікати; раптом приходять закони і, заступаючись за загальну справу держави, говорять: "Скажи нам, Сократе, що це ти задумав? Мабуть, хочеш вчинити загибель нам, законам, і всьому суспільству? Хіба суспільство може існувати, якщо судові рішення у ньому не мають ніякої сили?"» (Критон, 50 a-b).

Закони для громадян, вважав С., дорожчі за батька й матір. Люди вступають у договірні відносини з д-вою і на основі священного дотримання законів і своїх громадян. обов'язків

зберігають право на безперешкодне пересування, вільне обрання місця мешкання, на вступ у громадянство, на участь у політ. житті. Політ. свобода, на думку С., – це «прекрасний і величний скарб» як для людини, так і для д-ви. Важливою у цьому аспекті є теза, що закони обов'язкові не тільки для громадянина, а й для правителя, що повинен постійно турбуватись про підданих, як «пастух про отару».

Погляди С. на питання походження д-ви залишаються невідомими, хоча саме йому приписується пріоритет у згадках про «золотий вік» як дуже далеке минуле. Він розглядав д-ву як порядок, що ґрунтується на божествен. задумі й не є продуктом егоїстичної сваволі. Але афінську демократію, підірвану невдачами у Пелопоннеській війні, зловживаннями партійних провідників, розгулом профес. демагогів, мислитель вочевидь не сприймав. Відштовхнули його і плутократія, і тиранія, й олігархія тридцяти тиранів. Ось чому він віддавав перевагу аристократії (але не родовій), ставлячи за взірець сучас. йому спартанський та критський держ. устрої, а також помірковані тоді режими Мегар і Фів. Мислитель проти влади більшості, оскільки учасники афінських народних зборів «ніколи не думають про справи державні», а складаючись із ремісників і торговців, займаються лише проблемами, «як купити подешевше і продати подорожче». Найголовніше призначення д-ви – виступати гарантом втілення у життя заг. поняття про справедливість, а найкращим держ. управлінцем є той, хто знає, «що таке справедливість». Відкидає С. і практику заміщення держ. посад жеребкуванням, що не дає змоги прийти до держ. управління «кращим людям». Владування, на його думку, це «царське мистецтво» мудреців, «обтяжених знаннями», вишкolenих гідним вихованням та освітою. Якщо законність він отожднює зі справедливістю, то знання – з чеснотами правителя, і звідси виводить два істотні правила: той, хто знає, не може творити зло і йти на ганебні вчинки; будь-хто може стати добрим, набувши додаткових знань. Царі для С. – не ті, хто «обраний ким попало», чи отримали владу оманом або насильством, а ті, «хто вміє управляти». Гол. постулат мислителя у цьому аспекті – принцип компетентного управління д-вою. Найвищим проявом мудрості правителя він вважав уміння відрізнити справедливе від несправедливого, розмежовувати добро і зло. Політику і держ. управління С. вважав «найважливішими справами людськими» і різко засуджував тих, хто, не оволодівши цим мис-

тецтвом, дозволяє собі про них міркувати. Цицерон називав С. «батьком філософії» і мав для цього досить підстав: усі головні філос. системи Греції і Риму живилися саме від Сократового вчення. Для наступ. епох особистість С. втілювала ідеал мудреця, вчителя істини, ідеального незалежного мислителя, найвищою метою життя якого є пошук цієї істини, попри будь-який зовн. тиск, у т. ч. і з боку владних структур. С. став першим в історії людства, хто вивів правову, політичну і моральну проблематику на рівень заг. логічних категорій і дефініцій, тобто на рівень теорії. Численні його учні і послідовники (сократики) створили кілька шкіл: сократична школа під проводом Ксенофонта, кініки, кіренська школа, мегарська школа, елідо-еритрейська школа, Академія Платона та ін. Не тільки Платона, а й Аристотеля та багатьох ін. видатних мислителів треба вважати безпосередніми продовжувачами концепт. досягнень С. Його моральна філософія активно використовувалась і католицизмом, і православ'ям, і протестантством. Вона знайшла сприятливий ґрунт і на укр. землях, де його вчення стало відомим, починаючи з Х ст., а правові і політ. доктрини «нехристиянського праведника» розвивались у творах християн. проповідників і світських мислителів. Найвидатніший з вітчизняних мудреців середньовіччя Г. Сковорода увійшов в історію як укр. Сократ, Сократ-Сковорода.

О.М. Мироненко

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ – політ. рух та ідеологія, що поєднують соціалістичні уявлення про сусп-во соціальної справедливості з деякими ліберальними ідеями і цінностями. Базові цінності С.-д.: свобода, справедливість, солідарність і рівність. Сучасна С.-д. сягає своїм корінням масового робітничого руху кінця ХІХ ст., який знайшов своє оформлення у ІІ Інтернаціоналі (1889–1914). У самостійну течію в робітничому русі С.-д. виділилася на початку ХХ ст., коли відбулося розмежування револ. та реформістських сил.

Ідеологія С.-д. ґрунтується на доктрині дем. соціалізму. Джерелами С.-д. є філософія І. Канта, елементи марксизму, християнство, соціальна філософія «франкфуртської школи», ідеї Е. Бернштейна та К. Каутського. Ідеологія дем. соціалізму викладена у Декларації «Цілі та завдання демократичного соціалізму», прийнятій на установчому конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу в липні 1951 (м. Франкфурт, ФРН). Дем. соціалізм – це довготривалий процес сусп. перетворень, новий ступінь розвитку люд. цивілізації.

Осн. етапами становлення сусп-ва дем. соціалізму є: здійснення політ. та екон. демократії; створення «держави загального добробуту», встановлення С.-д. – демократії всіх сфер життя сусп-ва. Політ. демократія передбачає багатопартійність, свободу діяльності для опозиції, забезпечення прав і свобод людини, заперечення диктатури. Екон. демократія розвивається на мікрорівні як безпосередня участь трудящих в управлінні підприємствами, а на макрорівні – у масштабах економіки д-ви – передбачає наявність органів соціального партнерства (ФРН), органів екон. самоуправління (Франція) або залучення профспілок до співволодіння підприємствами через підвищення частки їх участі у доходах цих підприємств (Швеція). Екон. демократія протистоїть як одержавленню засобів виробництва, що не може гарантувати залучення трудящих до управління економікою, так і ринковій д-ві, яка виключає індивіда зі сфери прийняття рішень. Ідеал С.-д. – справедливе сусп-во. Багато у чому цей ідеал було реалізовано у частині країн, де С.-д. має глибокі політ. традиції (Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія та ін.).

Базовими засадами і водночас цінностями справедливого сусп-ва є: свобода, рівність, солідарність. Цінність свободи у С.-д. розкривається через свободу особистості та свободу її активної участі у сусп. житті; через можливість кожного індивіда реально використовувати усі осн. свободи людини і громадянина; через раціон. дії індивіда та його можливість брати участь у прийнятті політ. рішень. Цінність рівності є не індивідуальною, а узагальненою. Рівність у С.-д. означає, що немає визнаних сусп-вом аргументів, які виправдовують нерівний підхід в розподілі благ. Дж. Роулз визначає 2 принципи рівності: 1) кожен індивід повинен мати рівне право щодо спільної системи рівних осн. свобод; 2) мають бути забезпечені умови чесної рівності можливостей. Цінність солідарності проявляється через колект. взаємопочуття відповідальності, обумовлене спільними інтересами; спрямована на благо спільноти і формує відповідну модель поведінки у індивідів та їх груп; виходить за межі формального прагнення взаємної справедливості.

Найвпливовішими концепціями сучасної С.-д. є «функціональний соціалізм», «ліберальний соціалізм» та «раціональний соціалізм». Концепція «функціонального соціалізму» (Н. Карлебу, Е. Унден, Г. Адлер-Карлсон та ін.) більш відома як «шведська модель», заснована на визнанні необхідності збереження осн. засобів виробництва у приват-

ній власності при одночасному вилученні та соціалізації низки функцій права власності. Вирішальне значення надається політ. управлінню окремими функціями власності – контролю над виробництвом і розподілом його продуктів шляхом проведення відповідної податкової політики. Виробничі комітети як важл. важіль громад. контролю за власністю забезпечують співучасть найманих працівників в управлінні підприємствами, створюючи модель «виробничої демократії». Концепція «ліберального соціалізму» (Н. Боббіо, Л. Пеллікані, Фабіанці) обґрунтовує необхідність обмеження функцій д-ви у вирішенні соц. проблем. Соц. проєкт, на думку прихильників даної концепції, має базуватися не на вирішенні питань про характер способу виробництва, а на вирішенні питань про спосіб справедл. розподілу продуктів виробництва. Концепція «раціонального соціалізму» (О. Лафонтен, Е. Ешплер, «нові лейбористи») ґрунтується на врахуванні реальних можливостей наявної екон. системи, всебічному розгортанні демократії, здійсненні завдань щодо самовдосконалення особистості. В умовах глобалізації та викликів цифрової епохи перед С.-д. з'являються нові завдання: необхідність реагування на глобалізацію ринків праці та зміни умов праці; пошук нових моделей балансу між ринковим капіталізмом та демократією; подолання пастки «цифрової бідності» у низці країн світу; клімат. зміни та пошук шляхів їх вирішення за умов опору окремих верств сусп-ва; перегляд безпекових принципів під загрозою розгортання світ. тероризму та воєнних конфліктів; налагодження діалогу навіть зі складними партнерами (напр., КНР). На рівні міжнар. відносин і світ. політики сучас. С.-д. відстоює цінності багатополярного світу. На переконання європ. соціал-демократів, «справедливо розподілений добробут і сильна соціальна згуртованість формують основу привабливості геополітично мислячої Європи як партнера для інших країн та регіонів».

Ідеї С.-д. стають популярними в Україні з кінця XIX ст., а в 1890 у Львові була утворена Русько-українська радикальна партія – перша укр. партія, яка орієнтувалася на ідеї соціалізму. Провідну роль відігравала Українська с.-д. робітничка партія (УСДРП) у діяльності Центральної Ради та Директорії. Соціал-демократами були впливові вчені та політики І.Я. Франко, М.І. Павлик, Ю.О. Бачинський, В.К. Винниченко та ін. Новий етап у розвитку С.-д. в Україні почався у 1990-х рр. У березні 1990 були утворені Об'єднана с.-д. партія України та С.-д. партія України, у грудні 1992 – ухвале-

но рішення про об'єднання обох партій. У 1990-х рр. в Україні функціонували: партія «С.-д. союз», С.-д. партія України, Українська с.-д. партія, С.-д. партія (об'єднана); остання у різні роки була пов'язана з іменами таких політиків, як В. Онопенко, Л. Кравчук, П. Порошенко, В. Медведчук. СДПУ(о) на парламент. виборах 1998 пододала 4% бар'єр. Цього року стався розкол партії, спочатку утворилася Українська с.-д. партія (група В. Онопенка), пізніше – партія С.-д. союз (Є. Марчук, О. Зінченко). СДПУ(о) на початку 2000-х рр. мала чітке пророс. спрямування, що пов'язано з іменем В. Медведчука. Внаслідок цього частина незгодних представників партії її покинули, ін. – увійшли пізніше до об'єднання «Український вибір» В. Медведчука, згодом – до «Опозиційної платформи – За життя» (ОПЗЖ) – забороненої в Україні у березні 2022 пророс. партії. СДПУ(о) факт. припинила свою активну політ. діяльність з 2010. У бік С.-д. ідеології еволюціонувала на початку 2000-х рр. Соціалістична партія України (СПУ), яка до 2007 була парламентською, в березні 2022 СПУ в Україні заборонена. Маємо констатувати, що на початок 2020-х рр. вага і вплив с.-д. партій та об'єднань в Україні залишалися незначними, що було пов'язано зокрема з дискредитацією ідей і цінностей С.-д. впродовж 1990–2000-х рр. одіозними політиками, які використовували гасла соц. справедливості та солідарності для досягнення власних цілей.

Лім.: Бачинський Ю. Україна Irredenta, Берлін, 1924; Giddens, A. Affluence, Poverty and the Idea of a Post-Scarcity Society. N.Y., Geneva, 1995; Social Democracy in Power: The Capacity to Reform (Routledge Research in Comparative Politics, Band 22). Reprint edition, 2011; Kastning, Th. Basic on Social Democracy, Friedrich-Ebert-Stiftung Ghana, 2013; The Oxford Handbook of Political Ideologies, Oxford, 2013; Що таке соціал-демократія? : Наук.-популярне видання [Кол. авт.]. К., 2016; Byrne, L. Social Democracy's Muted Revival. *The Political Quarterly*, Vol. 94, Issue 2, 2023; Соціал-демократичні відповіді на радикальні зміни у світі. Берлін, 2023.

С.С. Бульбенюк

СОЦІАЛІЗМ (франц. *socialisme* від лат. *socialis* – суспільний) – вчення і теорії, які утверджують ідеал сусп. устрою, заснованого на сусп. власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матер. благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особи.

С. – багатозначне поняття, яке одержало в науці різноманітні тлумачення. Найгол. серед них вважаються два підходи: з точки

зору марксизму і з погляду соціал-демократії. Марксист. підхід розглядає С. як першу, нижчу, незрілу фазу, ступінь комунізму як сусп.-екон. формації, яка приходить безпосередньо на зміну капіталізму після завершення револ. перехідного періоду і характеризується: ліквідацією приват. власності й експлуатор. класів; утвердженням сусп. власності на засоби виробництва, провідної ролі робітн. класу в рамках соціально-політ. та ідейної єдності сусп.-ва; здійсненням принципу «від кожного – за здібностями, кожному – за працею»; забезпеченням на цій основі соц. справедливості, умов для всебічного і гармонійного розвитку особи. З погляду соціал-демократії С. – це сусп. лад, який досягається не в результаті револ. ліквідації капіталізму, а шляхом його реформування зі збереженням приват. власності, забезпеченням росту «середнього класу», соціального партнерства, досягненням вищого рівня соц. рівності і справедливості.

У практично-політ. сенсі реалізація ідей С. через масове соціальне насильство, повну заборону приват. власності, ринкових відносин, політ. і духовної опозиції і т. ін. протиставила цей сусп. лад свободі та демократії, спричинила або його повну ліквідацію (СРСР, країни Сх. Європи), або ж глибоку кризу (Куба) чи ринкове реформування (Китай). У свою чергу, це призвело не лише до краху конкретно-істор. форми перетворення в дійсність соціаліст. ідей, а й до кризи уявлень про С.

Разом з тим С. у його різноманітних проявах відобразив, а багато в чому і здійснив цілий ряд гуманних ідей і цінностей, осн. серед яких є: соціальна емансипація особи, забезпечення соц. прав, рівності життєвих шансів кожної людини; систематизація уявлень про справедливе сусп.-во з цінностями свободи і рівності, створення умов для гармон. і всебіч. розвитку особи, подолання всіх проявів насильства і соц. відчуження; обґрунтування ідей гармонізації сусп. життя, досягнення соц. солідарності; привнесення у практику загальноцивілізац. розвитку ідей контролю над стихією ринку, соц. захисту, перерозподілу матер. і духов. благ, утвердження загальнолюд. гуманіст. цінностей; створення соціальних гарантій для демократії.

В.П. Горбатенко

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА – тип організації держ. і громад. життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на «гідне життя». Концептуальне ядро теорії С.д. утворюють положення про зростаючу відповідальність д-ви за добробут,

розвиток і безпеку її громадян. Практичну реалізацію цих положень здійснює потужна соц. політика. Виникнувши як принцип піклування про найменш забезпечені верстви населення (доброчинність, філантропія), в наш час соц. політика охоплює у диференційованому вигляді все сусп-во, орієнтується на соц. потреби в широкому розумінні цього поняття.

Гуманістична формула С.д. забезпечується відповідними правовими, політико-еко., соц. та моральними нормами і принципами. Конст. основу С. д. становлять закони (соціальні кодекси), які визначають правові гарантії кожного на достатній життєвий рівень для нього самого і його сім'ї, визначають механізм і заходи держ. управління, планування, розподілу, контролю, які мають забезпечити цивілізоване як загальне, так і індивід. благо людини. Екон. базу С.д. утворює «змішана економіка», яка має поєднувати вимоги ринкової раціональності з правом будь-якого індивіда на участь у виробничому житті та достатнє матер. забезпечення («солідарні ринкові відносини»).

Важл. функція С.д. – спрямовувати дію ринкових сил таким чином, щоб захистити громадян від стихійної випадковості, забезпечити екон. стабільність. Однією з функцій С.д. є також перерозподіл доходів між різними соц. верствами сусп-ва через встановлення прийнятної системи оподаткування, держ. бюджет, фінансування соціальних програм, заохочення доброчинної діяльності, вплив на процес ціноутворення. Механізм С.д. покликаний забезпечувати оптимальні умови для реалізації здібностей, інтересів громадян, надавати умови для додержання соц. справедливості, досягнення соц. миру і нац. злагоди в сусп-ві. Соціальна основа С.д. – розвинуте громадян. сусп-во, наявність розгалуженої «соціальної мережі» організації життя громадян, сучас. соціальної інфраструктури. Важл. компонентом С.д. є «соціальна етика», система моральних норм та імперативів, яка забезпечує оптимізацію стосунків між громадянином і д-вою, подолання соц. конфліктів, прагне поєднати принцип індивід. свободи з нормативами «плюралістичної солідарності». Теорія і практика С.д. набули значного поширення в 60–90-х рр. насамперед у розвинутих країнах Зах. Європи (ФРН, Швеція, Швейцарія, Англія, Австрія, Франція, Норвегія). Її ідеологи (Т. Ріттер, К. Хессе, А. Браун, Д. Ролс, М. Годе, Д. Янkelович) спиралися на досвід соц. розвитку европ. сусп-ва в повоєнний період, прагнули враховувати досягнення і проблеми «держави загального добробу-

ту», критику концепції С.д. з боку її опонентів (Р. Дарендорф, Ф.А. Хайєк). Втім, ідея соціально орієнтованої державності – одна з традиційних в історії соціальної думки. Вона, зокрема, посідає чільне місце в соціал-дем. традиції, постійною увагою якої є проблема справедливості й рівності, принципів єдності сусп-ва, подолання соц. відчуження тощо.

Ідею побудови соціально відповідальної д-ви висловлювали і укр. демократи. На думку М. Грушевського, актуальне завдання укр. демократії – «соціалізувати державу і разом удержавлювати соціальне життя в широкому значенні свого слова». Укр. д-ва має «стати паладіумом демократичних свобод», бути головним гарантом таких соціальних і моральних цінностей, як добробут «робочих людей», сусп. злагода, соц. справедливість, згода людей усіх національностей, право людини на власний «етичний шлях», зазначив він. Аналогічні положення визначають зміст політ. програм сучас. соціал-демократії.

Сусп. практика витворила різні моделі С.д. (скандинав., нім., амер. тощо). Вони відбивають як універс. риси типу держ. устрою, так і нац.-специф. особливості облаштування соціального буття людей, уособлюють як позит. досягнення, так і наявні суперечності соц. будівництва. Зокрема, дилему піднесення екон. ефективності та вирівнювання різних верств населення, проблеми соц. справедливості в контексті процесів структурних трансформацій у сфері виробництва, демогр. ситуації, фактори «нової імміграції», неоднозначних наслідків інтеграції европ. країн.

С.д. є одним з осн. констит. положень в Україні, зафіксованих у ст. 1 її Основного Закону.

В.С. Пазенок

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО – 1) система розвинених взаємозв'язків між працівниками, роботодавцями, а також д-вою на засадах співробітництва, компромісів, узгоджених рішень з питань соціально-труд. відносин; 2) принцип соціальної політики д-ви, що забезпечує справедливість розподілу матер. ресурсів між сторонами соц. відносин в умовах ринкової економіки.

С.п. здійснюється на засадах законності, відповідальності, добровільності, рівноправності, взаємних зобов'язань і поваги сторін, рівності представництва, обґрунтованості вимог тощо. Предметом С.п. є узгодження заходів сторін з таких питань: законодав. забезпечення, гарантування розвинених і гуманних соціально-труд. відносин (оплата, умови праці; режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку; порядок надання і тривалість

відпустки); охорона та безпека праці, продуктивна зайнятість населення і соц. захист безробітних; соц. забезпечення працівників (страхування, оздоровлення, відпочинок).

У розвинених країнах світу С.п., як правило, здійснюється на нац., галузевому, терит. і виробничому рівнях у формі консультацій, переговорів, колект. договорів та угод. У розвинених системах С.п. гол. партнерами є, з одного боку, власники засобів виробництва, роботодавці, з ін. – наймані працівники. В їх стосунках д-ва виступає третьою стороною. Найповніше ідеї С.п. розроблено і втілено у діяльності Міжнародної організації праці (МОП), завдяки якій і запроваджено в наук. і практ. обіг термін «соціальне партнерство». В Україні ідея С.п. як системи гармонізації трудових відносин започаткована Указом Президента України «Про Національну раду соціального партнерства» від 27 квітня 1993, реалізована в Законах «Про колективні договори і угоди» (1993), «Про оплату праці» (1995), «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (1998) та ін.

В.П. Горбатенко

СОЦІАЛЬНЕ ПРОЄКТУВАННЯ – різновид людської діяльності, яка сприяє організації ефект. подолання різноманітних соціальних проблем й означає конструювання індивідом, групою чи організацією дії, локалізованої за місцем, часом, ресурсами і спрямованої на досягнення соціально значимої мети.

С.п. як міждисциплінар. наук.-практ. напрям сформувалось у другій пол. ХХ ст. Ця сфера постійно розвивається, і сьогодні вже йдеться про утвердження в соц. практиці проектного мислення. С.п. розглядається як засіб реалізації соц. змін, що у власних геополіт. інтересах ґрунтується на природній людській властивості перетворювати дійсність. До осн. понять, які становлять контекст С.п., належать «інновація», «соціальна суб'єктність», «життєві концепції», «цінності й норми», «соціальна установка», «ідеал» та ін. Розрізняють наступні типи С.п.: інноваційні проекти (запровадження маркетингу в сферу послуг, поширення Інтернет-технологій); підтримуючі проекти (спрямовані на збереження культурної спадщини, відтворення ритуалів, традицій); освітні, науково-технічні, культурні проекти; інвестиційні, спонсорські, кредитні, благодійні, бюджетні проекти. С.п. – плід колект. творчості, а тому важл. роль у їх підготовці відіграють методи колект. роботи над проектами: метод «Делфі», «мозковий штурм», метод синектики, сценарний, ділової гри, контрольних запитань та ін.

В Україні за ниніш. умов її розвитку існує потреба в експертно-аналітичному забезпеченні держ. політики шляхом здійснення С.п. І хоча ця потреба ще достатньо не усвідомлена ниніш. держ. діячами, вона неодмінно в найближчому майбутньому стане затребуваною в рамках державотворчих зрушень.

В.П. Горбатенко

СОЮЗ – орг.-прав. форма міждерж. військ., екон., політ. об'єднань. С. можуть набувати форм: політ., екон., інтеграції держав (Європейський Союз); міжнар. організації (Всесвітній поштовий союз, Міжнародний союз суддів); д-ви (Союз Радянських Соціалістичних Республік, 1922–1991), військ.-політ. блоків, альянсів держав, монархів (Священний союз, 1825–1831; Троїстий союз, 1882–1915; Четверний союз, 1915–1918). Міждержавні, міжнародні, державні С. діють на договірній, статутній, констит. основі (СРСР, Австралійський Союз). Термін є складовим і визначальним у найменуванні: політ. сил, нац.-визв. рухів, спрямованих на досягнення спільної мети та об'єднаних дій (Союз порятунку 1816; Союз благоденства 1818 – 1821 – таємна орг-ція декабристів у Росії; емігрант. Союз визволення України 1914 – 1918; Укр. нац. союз 1918; Укр. союз хліборобів-державників – монарх. рух, що діяв у еміграції з 1920), політ. партій та блоків («Союз 17 октября» – з 1905; Союз комуністів Югославії – з 1919; Союз за французьку демократію – з 1978; союз роб. класу і селянства як особлива форма клас. співробітництва пролетаріату з селянством в СРСР), об'єднань громадян, профсп. об'єднань і груп тощо.

В СРСР існувало багато масових добровільних громад орг-цій та їх об'єднань-С., переважно у формі спілок, таких як Всесоюзна ленинська ком. спілка молоді (ВЛКСМ, 1926 – 1991), Союз рад. товариств дружби і культур. зв'язків із зарубіж. країнами (1958 – 1991), творчих спілок та ін. У сучас. Україні «союзами» в різних варіантах називаються політ. партії.

Як правило, С. утворюються на основі єдності інтересів, мети сторін, що об'єдналися, ґрунтуються на добров. засадах і тісному співробітництві. С. мають свою заг. структуру і пост. органи, які можуть здійснювати координацію дій суб'єктів С.

В.П. Горбатенко, Ю.Я. Касяненко

СПАДКОВИЙ АВТОРИТАРИЗМ (від. лат. *autoritas* – повна влада) – особл. тип авторитарного правління, за якого влада чи більша її частина зосереджена в руках однієї особи чи групи осіб і передається у спадок дітям

чи найближчим родичам. С.а. є різновидом авторитар. типу правління, своєрідним методом володарювання та недемократичного політ. режиму, основу якого становить диктаторський, не обмежений законом тип влади. Однією з характерних рис С.а. є персоніфікація єомого політ. режиму, яка супроводжується формуванням культу особи керівника держави. При цьому типі авторитар. режиму, стиль держ. правління напряду формується під тиском та впливом особистісних якостей правителя країни, який на власний розсуд та у своїй манері організує всі ін. сусп. процеси у д-ві. Цей стиль вибудовує під себе апарат управління та механізм д-ви, осн. призначенням якого є збереження особистої влади чи влади правлячої групи.

Говорячи про С.а., слід зазначити, що він має певні спільні риси зі спадковою монархією. Однак, на відміну від спадкової монархії, при якій влада передається в рамках однієї династії автоматично, згідно з порядком престолонаслідування, при С.а. перехід влади здійснюється за умови формального дотримання дем. процедур, на кшталт проведення президент. виборів і перемоги в них.

Практична реалізація С.а. в сучас. політиці відбувається на прикладі сучас. Азербайджану і Туркменістану. Так, в умовах Азербайджану С.а. був реалізований у варіанті «спадкової республіки», засновником якої був перший президент країни Г. Алієв. Цей політ. режим почав формуватися у жовтні 1993, коли після низки заколотів Г. Алієва було обрано президентом. Як зазначає М. Дорошко, «населення сприйняло його (Г. Алієва – авт.) як єдину стабільну особистість, здатну навести порядок у період нестабільності». Як показав подальший перебіг подій, багато в чому ці сподівання виправдалися.

Більшість сучас. дослідників погоджуються із твердженням про те, що Г. Алієв є наразі найвидатнішим нац. держ. діячем Азербайджану ХХ – початку ХХІ ст., який окреслив провідні стратег. вектори його сусп.-політ. та екон. розвитку. У самому Азербайджані Г. Алієва називали «Майстром Влади». Тому після його смерті у 2023 вважалося цілком логічним, зважаючи на специфіку політ. системи Азербайджану, обрання новим президентом його сина І. Алієва, що засвідчило нрє перетворення країни у «спадкову республіку», яку «благословив» ще за життя сам Г. Алієв. Відтак азербайджан. особливість С.а. полягає в тому, що він є не чим ін., як результатом політ. волі Г. Алієва навіть через десятиліття по його відходу з життя. Таке владне наступництво також уособлює незмінність наперед ви-

значеного курсу розвитку азербайджан. д-ви і сусп.-ва. Сьогодні в офіц. ЗМІ сформований культ особи І. Алієва, як вірного сина і гідного продовжувача політ. курсу свого батька.

Стосовно туркменського варіанта реалізації С.а., то його особливість полягає у своєрідному транзиті владних повноважень від батька, а саме тодішнього чинного президента Г. Бердимухамедова його синові С. Бердимухамедову. Після проголошення незалежності в 1991 для Туркменістану, як і для більшості пострадян. країн Центр. Азії, характерною ознакою стало повернення до давніх, історично усталених традицій і звичаїв, зокрема патріархально-родових відносин, клановості, культивування патерналістського типу політ. свідомості громадян, а також формування культу особи лідера д-ви. Цьому сприяло і те, що туркменське сусп.-во виявилось не готовим до сприйняття зах. ліберально-дем. ідей. Все це в кінцевому результаті призвело до того, що в політ. системі Туркменістану виник відповідний інституційно-правовий вакуум. Він був заповнений неформальними відносинами й інститутами, а чинна система особистих зв'язків перетворилася в суттєвий компонент традиціоналізму та архаїчності соціуму. За таких умов особа президента перетворювалася у найбільш вагомий консолідуючий чинник політ. системи Туркменістану. В період правління першого президента країни С. Ніязова (1991–2006) осн. владні повноваження опинилися в руках ахальських текінців. Його наступник Г. Бердимухамедов (2007–2022) розпочав вибудовувати власну владну вертикаль, яка базувалася на його одноосібній владі. Загалом, держ. правління нового очільника д-ви Г. Бердимухамедова, так само як і його попередника, характеризувалося закритістю і сімейно-клановим характером правлячої верхівки. Воно функціонувало в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження. Сам же Туркменістан перетворився у найбільш ізольовану і найбільш відсталу в порівнянні з ін. державами Центр. Азії країну зі значною кількістю не вирішених соц.-екон. проблем. За таких умов Г. Бердимухамедов заявив про свою відставку з метою, як офіційно сам зазначав, «відкрити дорогу молодим керманічам». У своєму зверненні до туркмен. народу Г. Бердимухамедов оголосив про проведення дострокових президент. виборів, а також ім'я свого правонаступника у особі сина – С. Бердимухамедова. В результаті проведених у Туркменістані 12 березня 2022 дострокових президент. виборів перемогу отримав С. Бердимухамедов,

набравши майже 73% голосів. Під час цих виборів, міжнар. наглядачі зафіксували масові факти фальсифікації і порушення виборчих прав громадян Туркменістану.

Характеризуючи С.а. як особливий вид авторитар. типу правління, слід зазначити, що він є не лише засобом збереження влади у руках одного правлячого угруповання через систему її успадкування по родинній лінії, а й певним механізмом уникнення попереднього диктатора від відповідальності за негат. наслідки проведеної ним політики (як це ми бачимо на прикладі ниніш. Туркменістану). Тому особл. важливим за таких умов є наявність лідерського контролю (безпосереднього чи опосередкованого, одноосібного чи колегіального) за процесом передачі владних повноважень глави д-ви своєму наперед визначеному наступнику/спадкоємцю, що здійснюється не внаслідок відкритої дем. та прозорості конкурентної процедури, а відповідно до «політичного заповіту» чи волі самої особи (вузької групи осіб), зазвичай шляхом імітації всенарод. волевиявлення через фальсифікацію електоральних процедур.

Таким чином С.а. найбільш притаманний пострадян. країнам, зокрема Азербайджану і д-вам Центр. Азії, в яких, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., проходив процес поєднання ісламу з радян. формою авторитар. правління. Для політ. систем цих країн характерними є: нерозвиненість дем. інститутів і плюраліст. традицій; наявністю стійких усталених зв'язків «панування-підкорення»; порівняно низький соц.-екон., політ. та матеріально-культур. рівень розвитку цих країн, що призводить до дедалі більшої поляризації їхніх суспільств та домінування популістської риторики у офіц. пропаганді.

Лім.: Гулієв А. Отец нации. Х., 2023; Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: моногр. / за ред. А.Г. Бульвінського. К., 2017.

О.М. Цапко

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД) – міждержавна організація, створена на основі Біловезької угоди від 08.XII.1991 про припинення існування СРСР, яка у 1993–2008 об'єднувала 11 пострадянських держав. Засновниками СНД стали Республіка Білорусь, Російська Федерація і Україна. 21.XII.1991 до зазначеної угоди приєдналася більшість держав, що утворилися після розпаду СРСР (крім держав Балтії, які були неохотними у поясненні свого входження до СРСР у 1940–1991 як окупації з боку Росії). Останньою до СНД приєдналася Грузія, яка 09.XII.1993 підписала Протокол та Алма-Атинську декларацію.

Угода про створення СНД передбачала такі сфери співробітництва: координація зовнішньополіт. діяльності; співробітництво у формуванні й розвитку спільного екон. простору, загальноєвроп. і євраз. ринків; співробітництво у галузі митної політики, охорони довкілля; участь у створенні всезагальної міжнар. системи еколог. безпеки; співпраця у питаннях міграційної політики; співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю. Рішенням глав держав 22.I.1993 у Мінську було ухвалено Статут СНД, який не підписали президенти Туркменістану та України. Статут передбачав наявність асоційованого членства в СНД та статус спостерігача. Туркменістан після проголошення статусу постійного нейтралітету у 1995 набув статусу спостерігача в СНД. Ін. країнами-спостерігачами стали Афганістан і Монголія. За Статутом, метою СНД було проголошено: забезпечення прав та осн. свобод людини відповідно до принципів і норм міжнар. права та документів НБСЄ (ОБСЄ); співробітництво у забезпеченні міжнар. миру та безпеки; здійснення ефект. заходів щодо скорочення озброєнь та військ. витрат; ліквідація ядерної та ін. видів зброї масового знищення; мирне розв'язання спорів і конфліктів між сторонами Співдружності тощо.

Вищим керівним органом СНД визнана Рада глав держав, у якій на найвищому рівні представлені всі д-ви Співдружності та яка ухвалює рішення з принципових питань у сфері спільних інтересів. Ін. органами СНД, створеними в різний час, є: Рада глав урядів, Виконавчий комітет, Міжпарламентська асамблея як консультативно-дорадчий орган Співдружності, Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів оборони, Рада командувачів прикордонними військами, Економічна рада, Економічний суд та ін. Загалом в СНД було створено 87 органів, 78 з яких були інституціями галузевого співробітництва.

Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Д-ви-учасниці по-різному сприймали перспективи розвитку співпраці в межах Співдружності. Поступово в рамках СНД за активної підтримки рос. дипломатії утвердилася концепція «різнорівневої та різношвидкісної інтеграції», яка обґрунтовувала розвиток співпраці нових незалежних держав у більш тісних інтеграційних об'єднаннях (Організації Договору про колективну безпеку, Євразійського економічного співробітництва, Центральноазійського співробітництва, Єдиного Економічного Простору, Союзної держави Росії та Білорусі). Починаю-

чи з 2007, з подачі рос. сторони в СНД почали звучати ідеї щодо доцільності відтворення умовного «Союзу – 2.0» під керівництвом РФ, що було критично сприйнято частиною держав-учасниць та прискорило їх переорієнтацію на інші «центри сили» сучас. світу (зокрема, КНР, Туреччину, ЄС). Фатальними для перспектив Співдружності стала ініційована РФ у власних геополіт. інтересах рос.-груз. війна 2008, рос.-укр. війна, розпочата у 2014, а також використання Росією азербайджан.-вірмен. (карабахського) конфлікту, який з різною інтенсивністю триває з початку ХХ ст.

14.VIII.2008 парламент Грузії односторонньо ухвалив рішення про вихід країни з СНД. 19.V.2018 із СНД вийшла Україна. У 2023 процес виходу з СНД розпочала Молдова. Загалом СНД сприймається як неавторитетна міжнар. організація, створена Росією для забезпечення власного впливу на колишні радян. республіки, опір з боку яких рос. ініціативам відчутно посилюється.

Лім.: The Commonwealth of Independent States: Russia and the Other Republics. by Abraham Resnick, 1993; Russia and the Commonwealth of Independent States: Documents, Data, and Analysis. Zbigniew Brzezinski, Paige Bryan Sullivan, Paige Sullivan. Center for Strategic and International Studies (Washington, D.C.), 1997; The Commonwealth of Independent States Economies: Perspectives and Challenges. by Marcus Goncalves, Erika Cornelius Smith. Business Expert Pr., 2017.

В.Ф. Смолянчук

СПІКЕР (англ. *speaker*, первісно – особа, що говорить; оратор, від *speak* – говорити) – у більшості країн англосаксон. прав. сім'ї гол. посадова особа однопалатного парламенту (у Замбії, Кенії та ін.) або нижньої палати двопалатного парламенту (в Австралії, Великій Британії, Індії, Канаді, США та ін.). Посада С. уперше була запроваджена в Англії 1377. Осн. функціями С. у більшості країн є: головування на засіданнях палати; керівництво дебатами депутатів; тлумачення парлам. процедур та контроль за їх дотриманням, забезпечення порядку та парлам. дисципліни; підписання прийнятих палатою актів; представництво і зносини з ін. владними структурами тощо. Функції С. в Україні виконує голова ВР України.

В.П. Горбатенко

СПІНОЗА (Spinoza, d'Espinoza) Бенедикт (Барух) (1632 – 1677) – нідерл. філософ-матеріаліст і політ. мислитель, теоретик природ. права, автор концепцій сусп. договору і дем. д-ви. Здобув освіту в реліг. школі при євр. общині. З 1654 деякий час займався усадкованими від батька торг. справами. Після

відмови стати рабином і конфлікту з общиною 1654 був підданий за вільнодумство т. з. «великому відлученню», проклятий і вигнаний з неї. 1660 був змушений залишити Амстердам. Тривалий час жив у невеликих поселеннях (Рейнбург, Ворбург), 1670 переїхав до Гааги, де присвятив своє життя філософ. дослідженням. Відстоюючи свободу переконань, відмовився від посади професора Гейдельберзького ун-ту. Заробляв на життя, працюючи майстром-оптиком і дом. учителем. На честь С. в Нідерландах запроваджено найпрестижнішу премію в галузі науки. Портрет С. був зображений на 1000-гульденовій банкноті, яка була в обігу до запровадження євро.

С. є автором праць: «Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand» (Короткий трактат про Бога, людину і її щастя, 1660); «Tractatus theologico-politicus» (Богословсько-політичний трактат, 1670); «More Geometrico Demonstratae, per Benedictum de Spinoza» (Основи філософії Декарта, доведені геометричним способом, 1663); «Ethika» (Етика, 1675); «Tractatus politicus» (Політичний трактат, 1677). За життя праці С. переслідувались і майже не видавались. Перше зібрання творів С. було видане друзями після його смерті під назвою «Opera Posthuma» (Помертві твори, 1677).

Політико-правові погляди С. ґрунтувались на ідеях природ. права. Людина, на його думку, є частиною природи, і на неї поширюються її закони. Природ. право індивіда рівнозначне його потенціалу. Людина за своєю природою є істотою корисливою і прагне до задоволення власних інтересів, тому в природ. стані люди мали б постійно воювати. С. вважав, що природ. стан навряд чи існував реально, оскільки тоді люди не могли б вижити. Всі люди, цивілізовані й варвари, живуть у громадян. стані, який С. ототожнював з д-вою, що утворилася внаслідок сусп. договору. Кожний індивід переніс на сусп-во й державу всю свою енергію, внаслідок чого вона перетворилася на силу, якій має добровільно або під страхом покарання підкорятися кожна людина.

Сусп. договір, з погляду С., означає постійні відносини між верхов. владою та підданими. Верхов. владі належать видання, тлумачення та скасування законів, правосуддя, обрання посад. осіб, право війни та миру. Піддані виконують накази верхов. влади, яка робить те, що вигідне всім. Межі свободи індивіда та д-ви визначає ступінь їх розумності. Найвільнішою є та д-ва, закони якої побудовані на здоровому глузді. Людина є вільною тоді,

коли вона користується розумом. С. сформулював осн. критерії обмеження держ. влади: д-ва не може порушувати та зневажати встановлені нею закони; д-ва не може переходити межі природ. прав людини (здатність до роздумів, пізнання Бога та любов до нього, любов, ненависть, право на збереження свого життя); держ. влада має прислухатися до думки підданих. За визначенням С., розум, закон мають приймати багатолюд. збори. Оскільки інтереси в людей різні, на таких зборах протилеж. інтереси взаємно погашаються. Ідеалом для С. є дем. республіка, в якій влада та закони не протистоять народові й не суперечать його свободі. Сила дем. д-ви полягає в тому, що вона править, спираючись на волевиявлення підданих і розум. закони, забезпечує свободу, рівність і заг. добробут. Водночас, будучи реалістом, С. визнавав деякі позит. ознаки обмеженої монархії і аристократії.

Політико-правове обґрунтування С. на основі природ. права та ідеї сусп. договору універс. принципів дем. правління, законмірних проявів людської природи і поведінки, гуманіст. світського світогляду, засобів гармонізації сусп. та приват. інтересів, співвідношення свободи і необхідності, мирного співіснування держав відповідало потребам всесвітньо-істор. переходу людства на шлях удосконалення соц. і політико-правових форм людського співжиття і справило значний вплив на розвиток міжнар. права.

Лит.: Ярош К. Спиноза и его учение о праве. Х., 1877; «Spinoza Dictionary». New York, 1951; Linde, A. Benedictus Spinoza. Bibliografie. Nieuwkoop, 1961; Alain, E. Spinoza. Paris, 1965.

В.П. Горбатенко

СТАБІЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА (лат. *stabilis* – стабільність, незмінність) – стан співвідношення соціальних груп і політ. акторів, за якого жоден з них не може істотно вплинути на політ. систему в своїх інтересах. У цій ситуації спостерігається стратег. і тактич. баланс політ. сил, тобто забезпечується статус-кво ситуації балансу. Така рівновага створюється через складний механізм вертикальних (внутр.) і горизонтальних (зовн.) зв'язків політ. системи. У першому разі це рівновага складових політ. системи і взаємодія між її ін-тами, а у другому – взаємодія всієї політ. системи з ін. системами соціуму. С.п. можна розглядати як впорядкованість сусп. відносин, злагоджене функціонування різних елементів сусп. системи. Такий стан забезпечується завдяки налагодженим взаємозв'язкам між цими елементами, а також балансу (рівновазі) різних політ. сил та інтересів.

С.п. має поліваріантну природу і виявляє себе на всіх рівнях та підсистемах політ. системи. У інституційній підсистемі стабільність характеризується стадіальною та ефективною діяльністю ключових системних ін-тів (держ. апарату, політ. партій, орг-цій) і взаємостосунками між ними. У нормативній підсистемі С.п. виявляється у збалансованому регулятивному впливі та наявності нормативно-правового поля держави. У культурній підсистемі – у високому рівні політ. культури. У функціональній підсистемі С.п. – це ефективність застосування способів та засобів реалізації влади. У комунікативній підсистемі це налагоджені форми взаємодії влади та сусп-ва, наявність зворотного комунікат. зв'язку на всіх рівнях.

С.п. є динамічним утворенням, у формі хвилеподібних коливань політ. системи, наявних викликів і відповідних реакцій на них з її боку. С.п. є якістю, що виявляється під час функціонування політ. системи і, одночасно, наслідком цього функціонування. С.п. забезпечується ефект. діяльністю владних структур. Важелем впливу на С.п. є масова підтримка політ. влади з боку сусп-ва, тобто легітимність.

Дж. Лінц (J. Linz) вважав, що основою стабільності політ. системи є легітимність, дієвість і ефективність. С. Ліпсет наголошує, що доцільно розрізняти стабільність демократії та стабільність «не демократії» (диктатури). Ці типи стабільності мають такі підвиди як стабільна/нестабільна демократія, стабільна/нестабільна диктатура. Демократична ж стабільність ґрунтується на здатності дем. структур швидко реагувати на зміни громад. настрою для забезпечення досягнення миру і громадянської згоди.

Статична С.п. характеризується сталістю, непорушністю політ. традицій та установок. Така стабільність ґрунтується на уявленні про необхідність збереження консерват. традицій, створення стереотипів політ. поведінки та панівної ідеології. Динамічна С.п. є живою, конструктивною основою для функціонування та самовідтворення дем. режимів. Здатність протидіяти анархії та хаосу, ефективний та правовий механізм періодичного оновлення політ. системи, гра різних політ. сил за формальними та неформальними правилами, забезпечення політ. спадкоємності влади, постійні інкрементальні зміни всередині самої політ. системи. Основою такої стабільності є наявність сильного середнього класу. Стагнаційна С.п. (лат. *stagnum* – стояча вода) характеризується застоєм, згортанням політ. змін та процесів, розпадом

структур політ. життя. Для неї притаманні репресивні методи, обмеження діяльності й навіть усунення будь-якої опозиції, обмеження або відсутність політ. плюралізму, знищення розмаїття в різних сферах життєдіяльності сусп-ва і утвердження одноманітності. Така політ. система приречена на розпад, припинення політ. розвитку та політичного регресу загалом. Консолідаційна С.п. характерна для дем. режимів, що засновані на сусп. згоді та громадян. мирі. Політ. консолідація є основою для функціонування дем. режимів, адже передбачає прогрес. розвиток політ. системи та є одним із механізмів забезпечення динамічного відтворення всіх її складових.

С.п. означає нормальне функціонування політ. системи, всіх її інститутів, авторитетність і легітимність держ. влади, ефект. механізми прийняття рішень, контроль над виконанням цих рішень, виконання законів, використання ненасильницьких форм політ. боротьби. С.п. – це стійкість політ. системи під впливом несприятливих факторів політ. середовища, соціуму, міжнар. акторів тощо. Індикатор С.п. й відсутності насильства/тероризму – один із шести сукупних індикаторів, які Всесвітній банк обчислює у стратег. дослідженні «Міжнародні індикатори управління» (WGI). Він враховує імовірність соц. конфліктів, політ. нестабільності, застосування насильства, включаючи військ. дії, тероризм та ін. види насильства.

Лім.: Linz, J. Presidential or Parliamentary Democracy : Does It Make a Difference? The Failure of Presidential Democracy : Comparative Perspectives / Juan Linz, Arturo Valenzuela. Baltimore, 1994; Сагторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів ; пер. з 2-го англ. вид. К., 2001; Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах : моногр. К., 2016.

М.В. Шаповаленко

СТАЛІЙ РОЗВИТОК (англ. *sustainable development*) – розвиток, який, задовольняючи потреби сучас. покоління, не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої життєві потреби. Концептуальне поняття С.р. вперше сформульовано у доповіді «Our Common Future» («Наше спільне майбутнє») голови Міжнародної комісії з питань екології та розвитку ООН Гру Харлем Брутланд у 1987.

На Саміті ООН зі С.р. у Нью-Йорку 25 вересня 2015 193 держави-члени ООН (в т.ч. делегація України на чолі з Президентом України) одностайно прийняли новий «Порядок денний для сталого розвитку до 2030 р.», у якому визначено 17 цілей сталого розвитку (своє-

рідних пріоритетів, які потребують обов'язкового вирішення): 1) подолання бідності; 2) подолання голоду, розвиток сільського госп-ва; 3) міцне здоров'я і благополуччя; 4) якісна освіта; 5) гендерна рівність; 6) чиста вода та належні саніт. умови; 7) доступна та чиста енергія; 8) гідна праця та екон. зростання; 9) промисловість, інновації та інфраструктура; 10) скорочення нерівності; 11) С.р. міст і громад; 12) відповідальне споживання та виробництво; 13) пом'якшення наслідків зміни клімату; 14) збереження морських ресурсів; 15) захист та відновлення екосистем суші; 16) мир, справедливість та сильні інститути; 17) партнерство заради С.р.

В Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.IX.2019 № 722/2019 зазначається, що цілі С.р. України на період до 2030 є орієнтирами для розроблення проєктів прогнозних і програмних документів, проєктів нормат.-правових актів з метою забезпечення збалансованості екон., соц. та еколог. вимірів С.р. України.

О.М. Ковтун

СТАЛІНІЗМ – одна з форм тоталітаризму, що сформувалася в СРСР у роки існування культу особи Й. Сталіна. С. бере свій початок з кінця 1920-х рр., з т. з. «великого перелому». На практиці означав створення командної економіки, відмову від непевських ринкових елементів управління нар. госп-вом, прискорену індустріалізацію, примусову колективізацію сільського госп-ва. «Соціалістичні перетворення» здійснювалися методами терору. Використовувались найрізноманітніші методи тиску – обкладання високими податками, таврування (тавро саботажника, негідника троцькіста, право-ухильника, космополіта тощо), терор голодом, масові репресії, депортації.

С. не був окремішньою ідеол. системою, а становив крайню, радикальну форму реалізації комуніст., марксистсько-ленінського вчення. Передбачав звеличення ролі однієї особи, приписування їй за життя визнач. впливу на хід істор. розвитку, коли ця особа підмінює все керівництво партії, ліквідує демократію, встановлює диктаторський режим. Під С. розуміють не доктрину – Сталін не був теоретиком, а створену ним монопартійну диктатуру, практику поліцейського терору з показовими судами і самозвинуваченнями, з концентрац. таборами, нещадною ліквідацією будь-якої опозиції, безконтрольною диктатурою вождя партії, якому підпорядковані законодав., викон. і судова влада в централізованій радян. д-ві.

3 часом ідеологія і практика С. трансформувалися. Фактично існували в СРСР до кінця 1980-х рр. та у дещо видозміненому вигляді знайшли продовження в Російській Федерації.

О.А. Удод

СТАРОСÓЛЬСЬКИЙ Володимир Йоахимович (1872–1942) – укр. юрист, вчений, політ. і громад. діяч. Закінчив гімназію в м. Ярославі, вивчав право у Краківському, Львівському, Берлінському, Гейдельберзькому, Віденському, Празькому ун-тах (1901–1909). Працював асистентом видатних професорів сусп. наук. Після повернення до Львова тривалий час займався адвокатською діяльністю. Після поразки уряду УНР виїхав за кордон, викладав право в Укр. соціол. ін-ті у Відні, обіймав посаду професора права і сусп. наук Укр. вільного ун-ту у Празі та Укр. господарчої академії у Подєбрадах.

Брав активну участь у громад. та політ. діяльності. У 1899 С. обраний головою комітету укр. академічної молоді у Львові. Був одним із фундаторів молодіжної політ. орг-ції «Молода Україна». Згодом – один з керівних діячів та останній голова (1939) Укр. соціал-дем. партії Галичини. У 1913 С. обрано головою першого академіч. товариства «Січові стрільці-I», а також співголовою об'єднаного т-ва «Січові стрільці-II» і «Січовий курінь». У 1914 був членом Головної Української Ради (ГУР), пізніше перейменованої на Українську бойову управу (УБУ). Напередодні листопад. перевороту 1918 увійшов до складу таємного Українського військового комітету. 1 листопада 1918 потрапив у полон до поляків. Після полону в 1919–1920 рр. працював професором Кам'янець-Подільського ун-ту. У 1919 був товаришем міністра закорд. справ в уряді І. Мазепи. Після виїзду уряду УНР за кордон, у 1920 переїхав до Відня. У 1928 повернувся до Львова, де жила родина С. Працював адвокатом, був членом адвокатської палати у Варшаві (1928–1939 рр.) У 1939–1941 рр. – професор юриспруденції Львівського ун-ту ім. І. Франка. У грудні 1939 репресований і у жовтні 1940 засуджений до 10 років ув'язнення в сталінських концтаборах. Помер 1942 у концтаборі в Маріїнську (Сибір) від виснаження й хвороб.

Найвідоміші праці: «Теорія нації» (1922), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «До питання про форми держави» (1925), «Держава і політичне право» (т. 1–2, 1925) та ін.

Свої погляди на націю та етнополіт. проблеми висловив у праці «Теорія нації». Вважав націю витвором психології, а не раціонального

думання. Твердив, що основою нації є «іраціональна», стихійна воля. Об'єктив. прикметами нації визначав форми й символи, в яких вона проявляється. Витоками нац. спільноти вважав прагнення певного соціуму до політ. самодіяльності й самостійності. Пов'язував зародження сучас. націй з розвитком демократії. Обстоював принцип, що політ. боротьба є «матір'ю націй», засуджував расизм та войовничий націоналізм. Однією з гол. проблем, досліджуваних С., була проблема співвідношення нації й д-ви. Наголошував, що нація за своєю природою мусить «опанувати» д-ву, тому що нація народжується з волею до політ. самовизначення і вмирає з її втратою. Основа нації – свідомість і воля. У праці «Держава і політичне право» С. обґрунтував концепцію політ. права як права на здійснення політ. влади, на владарювання.

І.О. Кресіна, В.Л. Згурська

СТЕРЕОТИП ПОЛІТИЧНИЙ (від давньогрец. *στερεός* — твердий, об'ємний і *τύπος* – відбиток) – узагальнений, спрощений, стандартизований образ або уявлення про той чи ін. суб'єкт політики, про сусп. чи політ. процеси, явища, етнічні спільноти, окремих осіб, що історично сформувалися у контексті розвитку сусп. стосунків та зафіксовані у колект. пам'яті.

Вперше термін «С.п.» увів у наук. обіг журналіст. У. Ліпшман у 1922 для визначення упереджених уявлень про політ. партії, політ. діячів, етнічні та профес. групи тощо. Подібно до політ. ритуалу на соціальному рівні С.п. виконує дві функції – ідеологічну (формування і збереження групової ідеології, що пояснює та регламентує поведінку групи) та ідентифікаційну (створення і збереження позитивного образу «ми», формування якого відбувається, насамперед, за допомогою ритуалів і невербальних засобів). С.п. поділяють на стереотипи свідомості, які створюють моделі поведінки і діяльності, та стереотипи поведінки, що реалізують ці моделі на практиці. Осн. формами політ. стереотипів є: стандартні одноманітні способи осмислення і підходи до соц.-політ. явищ; шаблони поведінки (канони, норми, ритуали); узагальнені образи представників певної політ., соц., етн., вікової тощо групи; спрощені поняття, які виконують роль орієнтуючого символу. С.п. притаманні схематизм, емоц. забарвленість і насиченість, оціночний характер. Вони мають рухливу, внутр. мобільну психолог. структуру і є продуктом природних психолог. процесів (вибіркової уваги, оцінювання, формування понять, категоризації,

кодування, запам'ятовування, актуалізації та відтворення інформації), які забезпечують їх функціонування та тиражування.

Осн. моделями формування та тиражування С.п. є: гіпертрофована персоніфікація (приписування конкретній особі наслідків колективної дії), необґрунтовані узагальнення (підбір та поширення думок, висловів, фраз, які вимагають одноманітності, стандартності у мисленні та поведінці і створюють враження, ніби так думають і роблять усі); приклеювання або навішування ярликів (підбір позитив./негатив. епітетів, метафор, назв, імен, т. з. «ярликів», для позначення, іменування людини, організації, ідеї, будь-якого соц. явища); асоціювання (формування асоціативних зв'язків певного політ. об'єкта – країни, нації, окремого держ. діяча тощо, з позитив./негатив. поняттями, явищами, подіями, діями, фактами); підгасовування (тенденційний, односторонній підбір та подача фактів і суджень (лише позитив. або лише негатив.) при одночасному замовчуванні протилежних).

У структурі С.п. існує та взаємодіє три компоненти: когнітивний/пізнавальний (виокремлення та констатація характерних ознак та особливостей сусп.-політ. процесів, явищ чи осіб); емотивний (емоційна оцінка цих характерних ознак та особливостей і фіксація її у колект. пам'яті); конативний/поведінковий (формування певної моделі/типу поведінки, яка б віддзеркалювала специф. характер ставлення до реалій минулого – істор. процесів, явищ чи осіб). Для виникнення, зміцнення та функціонування С.п. необхідно щоб стереотипізований образ сприймався та поділявся значним числом членів соц. груп та зберігався у їх колект. пам'яті.

В основі С.п. лежить, як правило, образ (процесу, події, явища, окремої особи тощо), якому притаманні чітка визначеність/полярність у системі оціночних координат («біле – чорне», «позитивне – негативне», «герой – зрадник» тощо); жорстка однозначна фіксація іміджевого змісту образу; передбачувана емоційна реакція, що виключає невизначеність/багатозначність; підведення/спонування/підштовхування до очікуваної однозначної дії. С.п. має асоціативну природу, в основі якої на психовербальному рівні свідомості окремої людини/соціальної групи лежить реагування на вербальний «ярлик», що викликає актуалізацію певного/стабільного набору схожих асоціатив. реакцій оціночного характеру.

У процесі сусп. розвитку С.п. виконують наступні функції: ідентифікації (виокремлення та визначення підстав, що спонукають до

консолідації або розмежування у певному соціумі); орієнтації (формування потреб, інтересів, схильностей, ідеалів); регулювання мислення (розвиток смислових, цільових або операційних установок, групових норм, самооцінки); інформування/навчання (формування світогляду, переконань, вірувань, знань); регулювання психіч. стану (стимулювання появи емоц. настроїв дестабілізації, самовпевненості, некритичності, пригніченості, розгубленості, ейфорії тощо); спрямування поведінки/діяльності (розвиток певного операц. складу діяльності, способу мислення, стилю поведінки, звички); захисту (створення системи стереотипів, що впорядковують картину світу і, за певних обставин, можуть охороняти зберігати традицію, ритуал, канон; виконувати роль чинника, що зберігає ідентичність).

Характерною рисою процесу виникнення та формування С.п., як і політ. міфу, є не адекватне відображення реалій, а їх конструювання. Це пояснюється, з одного боку, тим, що навіть безпосередні свідки подій не здатні об'єктивно описати те, що спостерігали, і, крім того, привносять в опис свої враження і емоції, з ін. – політ. кон'юнктура часто диктує потребу не об'єктивного відтворення минулого, а появу яскравого, мобілізуючого («за чи проти») С.п. Дивовижна життєздатність С.п. пояснюється тим, що аргументація, яка їх підтверджує, сприймається окремим індивідом/соціумом і сприяє їх зміцненню, а та, що суперечить, – ігнорується.

С.п. є частиною механізму психолог. самозахисту людини, він дає можливість: а) економити час та енергію; б) пришвидшити реакцію на зміни у зовн. світі; в) приймати рішення у ситуації дефіциту інформації; г) зберегти емоційні сили; д) захистити цінності тієї групи, до якої належить людина. Разом з тим, С.п. можуть залишати і помітний негат. відбиток на політ. поведінці людини: а) ведуть до спрощеного, схематичного сприйняття світу, відмови від аналізу політ. подій та явищ, їх критич. сприйняття, самоств. мислення; б) викликають неадекватні емоц. реакції та дії, слугують підґрунтям політ. маніпулювання; в) ускладнюють застосування творчих підходів під час вирішення важл. сусп. проблем; г) стимулюють виникнення і закріплення упередженого ставлення, формування настроїв неприязні до нововведень; д) провокують загострення конфліктів – політ., соц., нац., вікових, гендерних тощо. Процес зміни С.п., як правило, обумовлений зміною колект. уявлень та переконань, які у свою чергу є результатом суттєвих сусп.

трансформацій (воєн, революцій, катастроф, модернізацій тощо), що радикально/якісно змінюють усталений порядок.

О.Д. Бойко

СТРАТЕГІЧНИЙ ФОРСАЙТ (англ. *strategic foresight*) – пов'язана з футурологією прикладна дисципліна, спрямована на допомогу організаціям у розробленні рішень і стратегії в умовах невизначеності, складності та непрогнозованості. С.ф. походить від англ. *foresight* – погляд вперед, передбачення, продуктивне уявлення про майбутнє – дисципліни, про необхідність якої говорив ще відомий фантаст Герберт Веллс у 1932. З одного боку, вважають, що здатність до С.ф. є природженою у кожній людини, яка, плануючи будь-які свої кроки, вбудовує їх у певну картину реальності, що, на її думку, існуватиме у майбутньому. З ін. – визнають, що цього недостатньо для профес. практичної діяльності, і саме тому потрібен С.ф. як певна сфера накопичених вже знань та умінь, які дають змогу орієнтуватися в середовищі, враховуючи його потенційні зміни з часом.

Основи С.ф. викладені у працях П. Бішоп, Дж. Гідлі, П. Ластіг, А. Маркуса, Р. Слотера, А. Фергнані, Е. Хайнса, Я. Шварца. Базовими для С.ф. є ті ж самі припущення, що й для сучасної футурології (англ. *futures studies*), зокрема те, що майбутнє є невизначеним і його неможливо спрогнозувати наперед. Тому йдеться радше про різні варіанти майбутнього (*futures*), які поділяють на найімовірніші, можливі (альтернативні) і бажані майбутні. Стратег. планування в організаціях зорієнтоване передусім на бажаний варіант та не враховує ширший контекст і невпевність заг. ситуації. Саме тому в реаліях ХХІ ст. виникли передумови для формування на основі попередніх напрацювань нової дисципліни – С.ф. На поч. 2020-х рр. С.ф. став звичним напрямом діяльності для багатьох компаній, НУО, урядових структур різних держав, а також міжнар. орг-цій. Зокрема, програми С.ф. реалізуються в межах ЄС, НАТО, ОЕСР, ООН, ЮНЕП та ін. Також С.ф. як навчальна дисципліна з'являється у навч. програмах багатьох ун-тів для студентів спеціальностей, пов'язаних з менеджментом, політикою, економікою, міжнар. відносинами. Близьким до С.ф. є корпоративний форсайт, проте він зорієнтований передусім на бізнес-середовище, а також технолог. форсайт, який допомагає розкривати перспективи розвитку науки та технологій і реалізовується у межах підрозділів з інновацій у великих компаніях або в урядових агентствах провідних держав світу.

С.ф. спрямований на подолання когнітивних упереджень, таких як: ментальні фільтри, які не дають змоги помітити та врахувати слабкі сигнали; надмірна впевненість у власній правоті; схильність шукати підтвердження, а не спростування; несприйняття неоднозначності; підпорядкування груповому мисленню (Дж. Дей, П. Шумейкер, Я. Шварц). Для добору методів у С.ф. можна використовувати т. з. ромб форсайту (Р. Поппер), на вершинах якого знаходяться ключові принципи, які необхідно враховувати, реалізуючи форсайт-проекти, а саме: доказовість, експертиза, творчість, взаємодія. Всередині ромба зазначені кілька десятків різних методів, причому їхнє місцезнаходження залежить від того, наскільки конкретний метод втілює один чи кілька із згаданих принципів. Розробляючи форсайт-проект, обирають 2–4 методи з ромба так, щоб задіяними були усі його вершини.

Я. Шварц виділяє чотири стадії С.ф.: сприйняття реальності, окреслення перспектив, вивчення і дослідження потенціалу, трансформація. Кожній стадії відповідають різні методи та види діяльності. Так, перша стадія включає визначення трендів та виявлення «слабких сигналів», які в ін. проектах і в повсякденній діяльності, як правило, ігноруються. Також може здійснюватися сканування середовища і вивчення проявів релевантної творчості, напр., наук. фантастики. Друга стадія охоплює, як правило, розроблення сценаріїв, проведення досліджень методом Дельфі та реалізацію проектів футурологічної грамотності (*futures literacy labs*). Третя стадія включає дизайн-мислення, симуляції, тестування для того, щоб виявити, як найкраще втілити результати попередніх фаз у функціонуванні конкрет. організації. Четверта – передбачає імплементацію попередніх напрацювань і трансформацію роботи організації.

Сфера С.ф. динамічно еволюціонує у відповідь на швидкі зміни середовища і не обмежена конкрет. теоріями чи методологією. Проте важливо враховувати, що більшість її методів і засад діяльності є похідними від футурології. Тому, як зазначає Р. Слотер, заглиблення у профес. та актуальний футуролог. дискурс є важл. передумовою якісних проектів С.ф.

Лит.: Slaughter, R. Developing and applying strategic foresight. *ABM report*, 1997. Vol. 5. No. 10; Popper, R. How are foresight methods selected? *Foresight*, 2008. Vol. 10. Is. 6; Lustig, P. Strategic Foresight: Learning from the Future. Axminster, 2015; Hines, A., Bishop, P. Thinking about the Future: Guidelines for Strategic Foresight. Houston: *Social Technologies*, 2015; Schwarz, J. O. Strategic Foresight: An Introductory Guide to Practice. Routledge, 2024.

П.М. Сухорольський

СТРАТЕГІЯ ВОЄННА (від грец. *strategos*, від *stratos* – військо + *ago* – веду) – наука про ведення війни, вищий прояв воєнного мистецтва. Є складовою частиною військ. справи, досліджує закономірності еволюції війни як макросоціального явища, охоплює питання теорії і практики підготовки до війни, її планування та ведення.

С.в. зародилась із виникненням організованих армій у державах (містах-д-вах) Старод. Сходу та європ. античності. Базуючись на мистецтві керування арміями, кількісно-якісні характеристики яких невинно зростали, С.в. спочатку розвивалась як практ. діяльність вищого воєнно-політ. керівництва д-ви, а згодом і як складова воєнного мистецтва з відповідним теорет. обґрунтуванням. Базові положення С.в. спираються на результати оцінки воєнно-політ. ситуації, цільові та структурно-функціональні характеристики воєнної організації держави (сектору безпеки і оборони).

Узагальнення напрацьованих людством С.в. дає змогу виділити п'ять істор. етапів їх розвитку: 1) стратегії Старод. світу (до падіння Зах. Римської імперії у 476); 2) стратегії Середньовіччя (від 476 до Англійської революції 1640); 3) стратегії Нового часу (від 1640 до 1899); 4) стратегії ХХ ст., зміст яких визначили дві світові війни та «холодна» війна між геостратег. Сходом і Заходом; 5) сучас. стратегії (після 1991).

Осн. питаннями С.в. на початку ХХІ ст. були й залишаються: ймовірний характер сучас. та майбутніх війн у перспективі до сер. ХХІ ст. та шляхи їх запобігання воєнними засобами; мета і завдання збройних сил у війнах (воєнних конфліктах) стратег. масштабу; збройні засоби, необхідні для сучас. війн; зміст, способи та умови підготовки держави до війни, а також форми стратег. дій; планування способів застосування збройних сил (видів збройних сил) у війнах (воєнних конфліктах); основи управління збройними силами та їх забезпечення у мирний і воєнний час; воєнно-стратег. погляди провідних держав та міждерж. об'єднань (блоків, союзів, коаліцій), їх можливості щодо підготовки та участі у війнах; воєнно-стратег. погляди можливих противників та ін. Ключові завдання С.в. визначаються нац. законодавством із питань нац. безпеки і оборони, зокрема воєнною доктриною (стратегією воєнної безпеки) держави.

Наук. рефлексія С.в. дає змогу виділити її додаткові змістовні характеристики. Зокрема об'єктом С.в. є війна (воєнний конфлікт), а предметом – збройна боротьба, воєнні дії

стратегіч. рівня та безпосередньо воєнні аспекти підготовки держави до оборони. Важл. елементами теорії С.в. є принципи та категорії, на які вона опирається. Такими принципами є: відповідність стратег. мети і завдань політ. цілям; завчасна всебічна підготовка д-ви до оборони, уміле використання матер. і духов. сил під час відсічі збройній агресії; постійна бойова та мобілізаційна готовність збройних сил; завчасне стратег. планування процесу застосування збройних сил; активність та рішучість ведення воєнних дій, захоплення та утримання стратег. ініціативи тощо. Осн. категоріями С.в. є: воєнний конфлікт, збройний конфлікт, локальна, регіон., світова війна, воєнна безпека, стратег. розгортання, стратег. операція, воєнно-екон. стратегія та ін.

Складовою державотворчого процесу в Україні, починаючи з 1991, є вирішення комплексу питань, спрямованих на забезпечення нац. безпеки, що передбачає розвиток воєнно-стратег. теорії і практики. Зокрема, нац. С.в. досліджує: причини виникнення та можливий характер воєнних конфліктів сучасності; воєнні аспекти нац. безпеки, геополітики та геостратегії держав; шляхи запобігання та стримування воєнних конфліктів (війн); заходи щодо підготовки д-ви до оборони (населення, економіки, території); стратег. планування процесу застосування Збройних Сил (ЗС) України та ін. складових сектору безпеки і оборони за призначенням; ресурси, способи та механізми забезпечення ЗС України у мирний час та особл. період.

С.в. держави перебуває у процесі невинного розвитку. Тенденції розвитку збройної боротьби, оснащення військ (сил) новітніми системами ураження (особливо високоточними), зміна форм ведення збройної боротьби, нові формати міждерж. союзництва в умовах війни та ін. фактори потребують радикального перегляду попередніх напрацьованих воєнно-стратег. значення. Рос.-укр. війна, розпочата у 2014 агресивним нападом РФ на Україну, загострила необхідність радикального оновлення С.в. як України, так й ін. держав світу. Наявний емпіричний матеріал цієї війни дає змогу сформулювати попередній висновок про помилковість частини воєнно-стратег. підходів різних держав (у т. ч. України) до сутності, способів, цілей збройної боротьби та необхідність оновлення концептуальних воєнно-стратег. положень.

Лит.: Modern Strategy by Colin S. Gray. Oxford University Press, 1999; Strategy: A History by Sir Lawrence Freedman. Oxford University Press, 2013; Conflict: The Evolution of

Warfare from 1945 to Ukraine by David Petraeus, Andrew Roberts. Harper, 2023; Leadership Strategy and Tactics: Field Manual by Jocko Willink. St. Martin's Press, 2024.

В.Ф. Смолянчук

СТРАТИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (від лат. *stratum* – верства, шар і *facere* – робити, чинити) – розташування представників різних політ. груп у межах ієрархічної шкали соц. статусів; система стосунків політ. нерівності, що базується на неоднаковому становищі різних груп у системі владних інститутів; соц. процес розподілу статусів та рангів соц. агентів, внаслідок якого формується певний політ. порядок, що регулює їх доступ до сусп. ресурсів та ступінь впливу на процес ухвалення політ. рішень. Поняття С.п. характеризує асиметрію в стосунках сусп. груп, яка структурує сусп-во, справедливо/несправедливо диференціює його відповідно до конкретних соц.-екон. та ін. сусп. стосунків у кожній конкретній країні. Зміст С.п. полягає у фіксації різного обсягу влади у політ. суб'єктів залежно від їх місця та ролі у чинній політ. системі сусп-ва та моделі політ. владарювання.

Своєрідним підґрунтям С.п. є диференціація сусп-ва на три осн. групи: а) політ. еліти (лідери осн. політ. партій; представники вищої ланки органів викон., законодав. та судової влади; лідери місц. органів влади; вище воєнне керівництво (генералітет); власники та керівники засобів мас. інформації тощо), які відіграють ключову роль у затвердженні та практ. реалізації принципових суспільно значимих рішень, визначають політ. життя сусп-ва або ж здійснюють на нього помітний вплив; б) держ. бюрократія, діяльність якої залишає помітний відбиток на процесі реалізації ухвалених політ. рішень, а саме його механізми, формах, методах тощо; в) різномірні/однорідні масові групи, що займають підлегле становище у системі владних стосунків. Глибинна суть С.п. полягає у нерівномірному розподілі між різними соц. групами прав та привілеїв, відповідальності та обов'язків, влади та впливу. Ключовими індикаторами соц.-політ. диференціації є нерівність: а) доходів та матер. статків; б) рівня освіти; в) доступу до важелів влади та впливу на прийняття принципових суспільно значимих рішень; г) професійного престижу.

Процес формування та підтримки С.п. не належить до цілком природних та саморегулятивних. Це пояснюється тим, що потужним фактором його корегування є чинна влада. Саме її природа, характер та модель визначають ту чи ін. процедуру ранжування соц. позицій, що вреншті-решт і обумовлює спе-

цифіку С.п. Намагаючись втримати свої позиції, представники чинної влади, як правило, домагаються законсервовування С.п., що склалася, використовуючи для цього потужний арсенал інструментів сусп. впливу: соц. контроль, прямий тиск, програмування, маніпулювання тощо. Ієрархічна політ. система сусп-ва практично завжди перебуває у стані динамічної рівноваги, оскільки в ній постійно відбуваються коливання, зміни, зрушення як по вертикалі, так і по горизонталі, що становить суть процесу політико-соціальної мобільності. Існує два типи цього виду мобільності: горизонтальний та вертикальний. Горизонт. мобільність – це перехід індивіда або соц. об'єкта від однієї соціально-політ. позиції до ін. у межах одного стратифікаційного рівня (напр., керівник міськ. парт. осередку став лідером районного). Ця дія, як правило, не призводить до радикальної зміни політ. поглядів індивіда, його соц. статусу тощо. Вертик. мобільність має ширшу амплітуду та наслідки, оскільки, залежно від обставин, може бути висхідною і розкривати значні перспективи (просування на більш високий рівень влади індивіда/партії, поява нових ресурсів, практ. реалізація сусп. значимих планів тощо) і низхідною (падіння популярності партії/політ. лідера, дезінтеграція політ. структури, загострення боротьби за лідерство тощо).

Осн. фактори/способи/канали політико-соціальної мобільності: 1) вступ до перспективної політ. партії або суттєва (фінанс., організаційна, ресурсна тощо) підтримка політ. сили, яка йде/прийшла до перемоги (оволоділа владними важелями у сусп-ві); 2) суттєві заслуги індивіда/групи перед сусп-вом у крит. періоди істор. розвитку (добу воєн, революцій, катастроф тощо); 3) зміна характеру та образу життя (акцентована демонстрація індивідом свого нового/вищого статусного рівня – побудова модерного будинку, купівля престижного автомобіля, фірмових побутових речей та одягу); 4) розвиток типової статусної поведінки (освоєння індивідуумом субкультури вищого соц. шару – характерні/типові словесні звороти, манера спілкування, форми проведення дозвілля тощо); 5) зміна соц. оточення (налагодження тісних і регулярних контактів з окремими політ. лідерами, представниками провідних політ. партій та кіл, до яких намагається соціалізуватися індивід); 6) шлюб з представником вищої статусної верстви у всі часи був каталізатором політико-соціальної мобільності.

С.п. виступає потужним важелем/своєрідним каталізатором зміни/циркуляції еліт, оскільки стимулює активність політ. акторів.

О.Д. Бойко

СТРОНІН Олександр Іванович (1826–1889) – укр. і рос. педагог, історик, правознавець, філософ, соціолог, громадський діяч. Родом з укр. частини Курщини, зростав на укр. землі неподалік Прилук. Освіту здобув у Прилуцькому повітовому училищі, Київській гімназії та Університеті Святого Володимира. У 1848–1862 викладав у Кам'янець-Подільській, Новгород-Сіверській і Полтавській гімназіях. Член Полтавської Громади й організатор недільних шкіл у Полтаві. С. був наставником, ідейним натхненником та прикладом для активної громадян. позиції М. Драгоманова. У 1862 заарештований за ідею «відділити Малоросію від Росії», у 1863 засланий до Архангельської губернії. У 1869 С. отримав право покинути місця заслання, але, як наслідок, зіпсовхнувся з труднощами у влаштуванні на викладацьку роботу. Працював мировим суддею у Вітебській губернії, головою мирового з'їзду в Люблінській губернії, юрисконсультом Міністерства шляхів сполучення. С. є автором праць «Історія і метод» (1869); «Політика як наука» (1872); «Історія суспільності» (1885).

С. – один із перших учених, який сприяв становленню політики як науки в її філософ., соціолог. і методолог. обґрунтуванні. Він зазначав, що в сусп-ві все взаємопов'язано, а тому вивчення одного явища потребує дослідження зв'язків і впливу на нього ін. явищ. Штучне відокремлення одного об'єкта від усіх ін. відносин у сусп-ві може призвести до неправильних висновків. На його думку, «все духовне життя, як у суспільстві, так і в людині складають три великі функції: споглядальне життя, естетичне і діяльне». Вищим проявом першого є знання, другого – мистецтво, третього – політика. Вчений виокремлював «політику теоретичної діяльності, політику естетичної діяльності і політику практичної діяльності».

Центром усього політ. життя С. вважав уряд. На його думку, «суспільний зміст життя» дає інтелігенція, а «суспільні форми цього змісту» – уряд. Він зазначав, що, незалежно від рівня розвитку законод. органу, проекти законів завжди мають проходити певні процедури уточнення з метою якнайкращого забезпечення реальних потреб сусп-ва. Продуктом законодавства С. вважав право, суду – справедливість, а адміністрації – правду. Вчений, зокрема, зазначав: «Право є теоретичне уявлення того, що повинно бути в житті і що бажано в ньому; справедливість є погодження того, що є, з тим, що повинно бути; правда є практичне здійснення того, що повинно бути ... іншими словами, право є ідеалізований, абстрактний факт життя; правда є реалізоване, конкретне

право; а справедливість є образне, наочне уявлення і права, і правди».

Політика і право, за С., «щоразу строго наслідують ту організацію, з якої вони випливають...». Під категорією «політика» С. розумів політику свідому, яку ототожнював з урядо-вою та громадською. Право, на його думку, є продуктом відповідної організації і політики, відображає соціальну організацію і соціальну політику. Таким чином, право С. вважав похідним від політики. Водночас, виходячи з його роздумів, політика і право є взаємопов'язаними явищами, які мають спільну мету – забезпечення реальних сусп. потреб. Досліджувати сусп. явища вчений рекомендував через їх зв'язки і вплив один на одного, тобто у взаємодії. Задля достовірності висновків мислитель теорію перевіряв практикою, застосовував порівняльний метод. Всі явища в сусп-ві, за переконанням С., є взаємопов'язаними: політика – це діяльне життя; право похідне від політики; забезпечення реальних потреб сусп-ва залежить від існування в ньому права, справедливості, правди.

Лит.: Ігнатенко Н. Олександр Іванович Стронін – наставник Михайла Драгоманова. *Педагогічні науки*, 2005. Вип. 40.; Бевз Т. Політика як наука в рецепції Олександра Строніна. *Політичний менеджмент*, 2007. №5; Пилипенко В.В. Освітня діяльність та педагогічні погляди Олександра Івановича Строніна (1826–1889 рр.): дис. ... канд. пед. н., Полтава, 2019; Кукуруз О.В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща. К., 2020.

О.В. Кукуруз

СУБСИДІАРНІСТЬ – 1) У громадських відносинах – принцип пріоритету прав і інтересів особи перед правами і інтересами будь-якої спільності, пріоритету меншої, раніше утвореної спільності у порівнянні зі спільністю більшою або спільністю більш високого рівня. Один з основоположних принципів, на яких базується сучасне дем. сусп-во загалом, федеративна державність, зокрема. С. виходить від конкретного індивіда, тобто від того, який бере участь у системі різноманітних спільностей, поза якими він має можливості самореалізовуватися як особистість. Спільності (соц. групи або інституції), членом яких є індивід, можуть мати будь-яку природу: сім'я, терит. громада, громадське об'єднання, асоціація, нація, національність, громадян. сусп-во, трудовий колектив тощо, тобто все те, в рамках чого людина реалізує себе як особистість. Попри те, що у сусп-ві існує певна ієрархія спільностей (інституцій), кожна людина оцінює значущість кожної з них у відповідності із власною шкалою цінностей,

на основі якої й буде свою власну ієрархію названих спільностей (інституцій). Виходячи з цього, у найбільш заг. вигляді принцип С. зводиться до того, що всі спільності (інституції) є субсидіарними (додатковими) до особи (індивіда) або, інакше, не особа існує для спільності (інституції), а різного роду спільності (інституції) утворюються (виникають) для реалізації її інтересів. Так само новоутворена спільність є, як правило, субсидіарною (додатковою) щодо спільності вже наявної. Індивід лише тому вступає (стає членом) будь-якої нової спільності, що він має можливість самореалізуватися у рамках тієї системи спільностей, членом яких він вже є або які вже існували раніше. У сучас. розумінні принцип С. трактується також так: публічна сфера субсидіарна (додаткова) у відношенні до приватної сфери.

2) У федерат. та муніцип. відносинах С. означає принцип, згідно з яким на нац. рівні виконуються лише ті функції, які не можуть бути з більшою ефективністю та дієвістю виконані на нижчому рівні. У такому розумінні принцип С. застосовується у сфері розподілу повноважень між місц. самоврядуванням і державою (в д-вах з унітарним устроєм), а також місц. самоврядуванням та суб'єктами федерації, федерацією загалом (у д-вах з федерат. устроєм). В останньому випадку означає, що органи управління суб'єктів федерації, а також (у разі їх існування) регіон. органи управління беруть на себе й виконують лише ті функції, які місц. самоврядування не має можливості реалізувати; в свою чергу, федерація покладає на себе та відповідає за реалізацію лише тих повноважень, які нездатні реалізувати ні місц. самоврядування, ні суб'єкти федерації або які, з точки зору інтересів індивідів, можуть бути більш ефективно реалізовані федерацією. На практиці це означає, що планування, складання програм, виконання та управління підтримкою місц. та регіон. розвитку починається на регіон. й місц. рівнях, причому шляхом координування, досягнення консенсусу та процесу розстановки пріоритетів. Є ще один вимір цього принципу: переконання в тому, що повноваження на прийняття рішень мають делегуватися на найбільш відповідний рівень, означає, що громади мають «право» брати на себе відповідальність за власне соц.-екон. майбутнє. З цієї точки зору даний принцип поєднується з принципом розширення прав і можливостей, за яким передача повноважень і безпосередня демократія є «добрими речами», тому що вони розширюють права і можливості терит. громад. Припущення, яке

лежить в основі принципів С. та розширення прав і можливостей, полягає в тому, що місц. мешканці краще, ніж центр. уряд, знають потенціал своєї громади або свого регіону, більш віддані справі досягнення результату та більш здатні його досягти тощо.

С. розглядається як передумова устрою, що базується на свободі: держава, яка дотримується принципу С., гарантує своїм громадянам свободу і незалежність; вона визнає та гарантує місц. і регіон. самоврядування. Захист свободи через реалізацію принципу С. проголошується однією з традиц. цінностей європ. політ. устрою. Своє нормативне закріплення принцип С. знайшов у ряді міжнар. документів, зокрема у Європейській Хартії місцевого самоврядування 1985.

Літ.: Вюртенбергер Т. Європейська ідея субсидіарності як основа регіоналізації, децентралізації та деконцентрації. *Організація регіональної та місцевої влади: досвід держав – членів Європейського Союзу та вибір України*. К., 2000; Прошко В. Принцип субсидіарності – інструмент розподілу повноважень. *Аспекти самоврядування*. 2000. № 1; Рубцов В. Імплементация Європейської хартії місцевого самоврядування та громадянське суспільство. *Європейська хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні*. К., 2003; Софінська І.Д. Поняття та сутність принципу субсидіарності у муніципальному праві. *Держава і право*. Вип. 41. К., 2008.

О.В. Батанов

СУВЕРЕН (франц. *souverain* – монарх; найвищий, верховний, від лат. *super* – угорі, наверху) – носій верховної влади (особа чи група осіб), уповноважений приймати в межах певної політико-правової ієрархії остаточні рішення. Влада С. характеризується як найвища в чинній політико-правовій системі, остання інстанція у сенсі прийняття владних рішень, всезагальна в розумінні ступеня впливу на певні події, автономна у взаєминах з внутр. чи зовн. суб'єктами політико-владних відносин. В умовах дем. д-ви влади С. в її елементарному розумінні (як втіленої в образі одноосібного правителя) вже не існує. Сучас. розуміння суверенності виключає претензії на цілковиту, необмежену, довічну і неподільну владу. Водночас поділ суверенної влади між числен. суб'єктами не применшує значення остаточності рішення, яке приймається у межах певної д-ви.

В.П. Горбатенко

СУВЕРЕНІТЕТ (від франц. *souveraineté* – найвища влада) – незалежне від будь-яких обставин, сил і осіб верховенство; незалежність та самостійність держави чи іншого політ.

суб'єкта у її внутр. та міжнар. справах. Суверенітет є осн. атрибутом д-ви як форми політ. організації.

Осн. ознаки держ. С.: 1) верховенство (відсутність у сусп-ві ін., вищої, влади, яка могла б встановлювати або обмежувати правомочність д-ви чи вимагати її підпорядкування собі, визначення чинною владою механізму правових відносин у д-ві, встановлення нею заг. правопорядку); 2) незалежність (можливість прийняття і реалізації самостійних рішень за дотримання норм нац. та міжнар. права); 3) повнота (поширення впливу держ. влади на всі сфери держ. життя, держава має право вирішувати будь-які справи, що становлять сусп. інтерес, без винятку); 4) неподільність (держ. влада є цілісною, єдиною; між держ. органами і гілками влади розподіляються лише повноваження для ефективнішого вирішення сусп. справ); 5) незалежність у зовн. відносинах (д-ва самостійно здійснює свою зовн. і внутр. політику, втручання іноз. держав у внутр. справи суверенної д-ви є неприпустимим); 6) рівноправність у зовн. відносинах (на основі норм міжнар. права д-ва має рівні права і обов'язки у порівнянні з ін. суверенними д-вами, є повноцінним учасником світ. спільноти); 7) невідчужуваність (неможливість довільної відчуженості легітимної та легальної влади, неприйнятність відмови д-ви від С. повністю або частково, передання його ін. суб'єктам у добровільному чи примусовому порядку). Базові принципи державного С. закріплені у Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990, яка зіграла надзвичайно важл. роль у процесі здобуття укр. незалежності. С. держави – осн. принцип міжнар. права і міжнар. відносин, що знайшов своє відображення в Статуті ООН й ін. міжнар.-правових документах.

Фахівці наголошують на необхідності відрізняти С. держави від С. народу і С. нації. Оскільки влада народу є первинною щодо держ. влади, то влада народу як джерела і носія С. має зверхність над будь-якою владою як всередині д-ви, так і за її межами. Народний С. – це принцип, згідно з яким народу (громадянам всіх національностей, що проживають на терит. даної країни) належить уся суверенна повнота влади на території д-ви, право самому вирішувати свою долю шляхом безпосередньої участі чи через представницькі органи, брати участь у розробці та реалізації політики своєї д-ви, контролювати діяльність держ. органів. Нац. С. – повновладдя нації, що базується на реальній можливості визначати характер свого нац. життя, самостійно

вирішувати питання, що стосуються розвитку нац. свободи та реалізовувати свої права (право на існування і вільний розвиток, спроможність реалізувати право на політ. самовизначення; право на вільний розвиток нац., екон. і соц. потреб; право на вільний духовно-культур. розвиток, розвиток нац. мови, звичаїв, традицій; право розпоряджатися природ. і матер. ресурсами на своїй території; право на мирне співіснування з ін. народами і націями та ін.). У дем. сусп-вах держ. С. може органічно поєднуватися з народним та нац. С., а при тоталітар. і авторитар. режимах конфліктувати та вступати у гострі суперечності. Поняття «С.» було вперше вжито франц. мислителем Ж. Боденом у його праці «Шість книжок про республіку» у 1576, у якій автор дав чітке юрид. визначення терміну «С.», яке надалі стало класичним; обґрунтував світську концепцію С., чим заклав основи для розвитку теорії держ. С. За Ж. Боденом, С. – це влада, якій притаманні абсолютність (відсутність обмежень для реалізації своїх дій); постійність (незмінне існування впродовж невизначено тривалого часу); неподільність (влада є цілісною, єдиною, ні з ким не ділить своїх повноважень і не може існувати жодних органів, які знаходилися б над або поряд з нею). Ідеї Ж. Бодена стосовно С. отримали новий імпульс у політико-правовій думці Нового часу. У період XVII–XVIII ст. відбувається суттєва еволюція поняття «С.». Суть цього процесу полягає у деперсоніфікації держ. влади, що знаходить свій вияв у асоціюванні влади не з конкретною особою, а із державою, а у результаті у теорет. концепціях європ. філософів С. правителя поступається місцем суверенітету д-ви. Крім того, поняття «С.» як абсолют, нічим не зв'язаної політ. влади, поступово трансформується у бік дедалі більшого обмеження законами. Яскравим свідченням цих процесів стали політико-правові ідеї англ. філософа XVII ст. Т. Гоббса, який у своїх працях «Елементи закону» (1640) та «Левіафан» (1651) обґрунтував першу абстрактно-ідеальну модель сусп-ва та розкрив роль і природу держ. влади. Згідно з ідеями Т. Гоббса, поняття С. та держави є тотожними. С., на думку філософа, може мати одну з трьох форм – монархіч., аристократ. чи демократичну. Т. Гоббс розглядав д-ву як результат договору між людьми, який поклав кінець «війни всіх проти всіх». У своїх працях філософ спробував зняти суперечність між владою д-ви як соціального механізму та владою особи правителя шляхом відмови від ідеї договору між народом і правителем та її заміною на концепцію сусп. договору, відповідно до якої люди повинні

поступитися частиною своїх свобод і підкоряються владі правителя в обмін на гарантії захисту своїх прав та безпеки. За цих обставин, носієм С. стає не народ і не правитель, а сама держава, яка не є стороною сусп. договору, а лише його результатом.

Логічним продовженням теорій та ідей Ж. Бодена та Т. Гоббса стала розробка політико-правової концепції «народного суверенітету» Ж.-Ж. Руссо. Осн. її положення він обґрунтував у своїй праці «Про суспільний договір, чи Принципи політичного права» (1762). Провівши аналіз істор. минулого та визнаючи договірну теорію походження держави, Ж.-Ж. Руссо дійшов висновку про те, що держ. влада шляхом змови між багатими узурпувала природ. права народу, узаконила приват. власність, і висловив думку про те, що за цих обставин народ має право не дотримуватися умов цього договору, а повстати, повалити чинну владу та встановити народний С. У результаті нового сусп. договору утвориться об'єднання рівних і вільних індивідів або республіка. На думку Ж.-Ж. Руссо, С. народу має реалізовуватися у здійсненні законодавчої влади («Усякий закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо сам, недійсний; це взагалі не закон»). Характерними ознаками народного С. Ж.-Ж. Руссо вважав невідчужуваність та неподільність. Суттю невідчужуваності С. є заперечення представницької форми правління і обстоювання здійснення законодавчих повноважень самим народом, усім дорослим чоловічим населенням д-ви. На думку Ж.-Ж. Руссо, принцип неподільності С. не допускає поділу влади і не розглядає цей поділ як гарантію політ. свободи. Щоб забезпечити дотримання законності у сусп-ві, слід: 1) розмежувати компетенцію законод. і викон. органів; 2) підкорити викон. владу суверену. При народному С. можлива тільки одна форма правління – республіка, а от форма організації уряду може бути різною – монархією, аристократією, демократією.

На еволюцію та трансформацію змісту поняття «С.» певний вплив мали ідеї нім. соціолога М. Вебера, який розглядав С. як інструмент законної монополії на засоби насильства, та нім. філософа Карла Шмітта, який стверджував: попри те, що політ. життя певної країни може ґрунтуватися на дем. принципах, чинна влада завжди має можливість використати силові/насильницькі важелі у крит. ситуаціях.

У сучас. політ. думці та політ. практиці немає одностайності у трактуванні суті, змісту і ролі С. у політ. організації сусп-ва. Значна частина діючих політиків і науковців надає перевагу

традиц. уявленням та поглядам на С., їх опоненти, з огляду на потужний вплив на сусп. розвиток глобалізаційних процесів, не лише критикують загальноновизнані дефініції як застарілі, що ігнорують нові явища і обставини та не відповідають сучас. реаліям, а й закликають до їх перегляду і пропонують нові ідеї та концепції. У результаті на рубежі ХХ–ХХІ ст. у наук. думці сформувалося три осн. підходи до проблеми держ. С.

До першої групи, яку умовно можна назвати «консервативною», належать прихильники традиц. підходів до поняття «С.», які вважають, що ситуація із С. держави залишається стабільною і незмінною. Вони трактують цей термін у чотирьох значеннях: внутр. С., С. взаємозалежності, міжнар.-правовий С. та «вестфальський» С. Внутр. С. – верховенство і повнота держ. влади щодо всіх ін. орг-цій у політ. системі сусп-ва, її монополієне право на законодавство, управління і юрисдикцію усеї країни в межах усієї держ. території. С. взаємозалежності – здатність держав контролювати фінанс., людські, товарні потоки, що перетинають кордон. Міжнар. правовий С. – незалежність і рівноправність д-ви як суб'єкта міжнар. права у взаємовідносинах з ін. д-вами, недопустимість зовн. втручання у внутрішньодерж. справи. Вестфальський С. – комплекс принципів, що ліг в основу міжнар. права після укладання Вестфальського миру в 1648 (цей мир укладено після Тридцятирічної війни 1618–1648) і залишається визначальним у сучас. системі міжнар. відносин: рівність прав держав у системі міжнар. відносин та баланс сил між ними; непорушність держ. С.; неможливість іноз. втручання у внутр. справи держав та пріоритет нац. інтересів.

Прибічники другої групи вважають, що у процесі сучас. сусп. відносин відбувається деградація суверенної д-ви, розмивання С. Причому якщо одні вбачають у розмиванні С. позитив. шанс для людства разом знайти адекватні відповіді на глобальні виклики, що породжені анархічним і некерованим світом, «в основі якого лежить так званий “суверенітет” хаотичної множини конкуруючих держав, які сваряться», то для ін. представників цієї групи наслідком розмивання С. та транспарентності кордонів є незахищеність населення держав перед тими ж самими глобальними викликами та певна безпорадність урядів, що призводить до посилення загрози виникнення конфліктів.

Представники третьої групи стверджують, що держ. С. у традиц. розумінні (як притаманне державі верховенство на своїй території й незалежність у міжнар. відносинах) це не що

ін., як юрид. фікція (Ф. Фукуяма: «Суверенітету загалом не було в історії. Усі країни повинні знайти якісь компроміси з цього питання, якщо вони хочуть існувати у міжнародному житті»).

За оцінкою експертів, усі ці підходи до трактування поняття «С.» мають свою аргументацію і право на життя, жоден з них не є більш переконливим та обґрунтованим. Якщо умовні «консерватори» наполягають на традиц. підходах, чим на деякий час забезпечують стабільність чинних політ. структур та їх взаємовідносин, то ті, хто ставить діагноз «розмивання С.» ретельно та всебічно аналізують впливи тектонічних глобалізац. процесів на функціонування держав, а прихильники визнання юрид. фікції держ. С. у сучас. умовах сигналізують про гостру проблему, кризу міжнар. відносин, що побудовані на традиц. політико-правових засадах і закликають шукати нові моделі та принципи організації майбутнього світ. співіснування.

Літ.: Троян І. Державний суверенітет як політологічна категорія: сутність, характеристики, особливості трансформації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: зб. наук. праць. Вип. 22. Л., 2010; Кармазіна М.С. Суверенітет: еволюція витлумачення поняття та розвитку явища. *Наук. записки Ін-ту політ. і етнології, досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2013. Вип. 3; Машура Х.А. Еволюція поняття «суверенітет». *Наук. праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Політологія*, 2013. Т. 212. Вип. 200.

О.Д. Бойко

СУВЕРЕНІТЕТ НАРОДНИЙ (франц. *souverain* – вищий, верховний, від лат. *superus* – верхній) – один з основоположних принципів конституц. та міжнар. права, згідно з яким народ визнається єдиним джерелом влади в державі й має виключне право на зміну конституц. ладу. Розвиток ідеї Н.с. відбувався під впливом: 1) політ. боротьби між: а) самими правителями, б) правителями і народом; 2) змін в уявленнях про природу, роль і функції політ. спільноти.

Початки ідеї про народ як джерело політ. влади, пов'язують із середньовічним розумінням рим. поняття *lex regia*. У введенні рим. цивільного права *Corpus iuris* (528–534) є положення, які вказують на «володіння римським народом владою». У ньому також є посилання на *lex regia* («королівський закон»), за яким рим. народ передав свою владу і повноваження імператору. Питання про владу народу в *Corpus iuris* також виникає при розгляді звичаєвого права. Ідея суверенітету в сучас. значенні зароджується і розвивається у середньов. Фран-

ції, де у ході боротьби королів. влади з феодал. елементами була сформульована та реалізована ідея суверенітету, безперечного верховенства та незалежності держ. влади як суверенного територ. союзу.

У становленні доктрини Н.с. можна виділити: 1) природно-правові теорії суверенітету, в рамках яких знайшли відображення обґрунтування з позицій природ. права у працях Т. Гоббса, Ж. Ж. Руссо та ін.), що зводиться до визнання існування сусп-ва та влади, яка забезпечує досягнення спільних завдань; 2) теорію абсолютного суверенітету Ж. Бодена; 3) доктрину народ. суверенітету (Г. Гегель, Л. Дюї, Г. Еллінгек, Г. Кельзен). Залежно від суб'єкта, що вважається носієм суверенітету оформилися три течії: а) народного суверенітету; б) суверенітету правителя, в) подвійного суверенітету (суперницьтво між двома носіями: народу і правителя).

Осн. засади сучас. розуміння Н.с. зводяться до таких положень: а) суб'єктом публічної влади виступає народ як сукупність всього населення країни, колектив індивідів; б) повнота суверенної влади народу: об'єктом суверенної влади народу можуть бути усі сусп. відносини, що становлять спільний інтерес для держави; в) суверенітет влади народу характеризується верховенством: народ виступає як єдине ціле і є єдиним носієм публічної влади та вираженням верховної влади у всіх її формах та конкретних проявах; г) держава може вважатися суверенною за умови реалізації волі народу в умовах дем. режиму.

Слід розрізняти народний та національний суверенітет. Теорія Н.с. є різновидом теорії держ. суверенітету, яка розглядає націю як політ. спільноту, а д-ва отожднюється з нацією. У Франції доктрина Н.с. була сформована як результат розмежування держави і нації як двох суверенних юрид. осіб. Члени Установчих зборів 1791 р. розглядали націю як юрид. особу, яка складається з індивідів, а суверенна воля нації не є простою сумою волей індивідів, а проявляється лише як загальна воля нації. Тобто теорія Н.с. від самого початку протиставлялася як теорії державного суверенітету Г. Гегеля, так і теорії Н.с., в якій необмежена влада народу розглядалася як реальна небезпека для індивід. свободи.

У сучас. доктринах Н.с. осн. суперечність між Н.с. і д-вою як втіленням колект. політ. волі народу частково нівелюється ідеєю нації. Нація є тим суб'єктом, згода якого легітимізує д-ву як носія законодавчого суверенітету, бо держ. органи здійснюють повноваження нації. У ході процесів націоналізації та демократизації з кінця XVIII до XX ст. ідея Н.с. стала

означати, що народ – загалом і як одна нація – є фактичним правителем.

Ідея однорідного народу як носія Н.с. була значним кроком до дем. рівності, проте припущення про неподільність народу обмежує можливість меншин здійснювати самоврядування, самовизначатися, а також вимагає більш ретельного осмислення фундам. гетерогенності нації. За останні десятиліття зросло визнання багатонаціон. характеру багатьох суспільств, дедалі більше меншин прагнуть визнання свого права на рівну участь і дедалі частіше звучить думка про необхідність наділення їх установчою владою. Проте, на думку Дж. Локліна, фрагментація сучас. управлінських структур, що виникла внаслідок утвердження політ. вимог територ. громад у межах певних держав (Квебек, Каталонія) чи посилення наднаціон. рівня управління, є практичними політ. проблемами, що загалом не впливають на суверенітет, оскільки не слід плутати суверена з суверенітетом, а реальний народ – з ідеєю нації. Якщо суверенітет є представницькою формою політ. влади, то установча влада означає переконання в тому, що влада уряду спирається на згоду народу.

У державно-правовій практиці України появу ідеї суверенітету датують XV– XVI ст., коли він був сформульований у вигляді самодержавства як незалежної, непохідної влади. Зокрема, Ф. Прокопович виступав за абсолютний суверенітет у спадковій монархії. Видатний вітчизняний вчений-конституціоналіст М. Палієнко (1869–1937) представив детальну концепцію суверенітету у праці «Проблеми суверенітету сучасної держави» (1929). Він виходив з принципів парламентаризму, поділу влади у д-ві, правової визначеності суверенітету і вважав, що суверенітет держ. влади є не простою сумою прав, які надаються при управлінні, а виступає як взаємно пов'язана та узгоджена система прав, якою в усій повноті наділяється д-ва як суб'єкт внутр. і зовн. відносин. Він виступав проти ототожнення суверенітету з держ. владою, оскільки носієм держ. суверенітету, а отже і суверенних прав і обов'язків, є не держ. влада чи будь-який держ. орган, а власне держава. Саме д-ва як носій суверенних прав і обов'язків формує і здійснює всередині країни свою вищу верховну владу, яка є й «правовою владою», оскільки «не може бути юридично обмежена правом іншої держави». М. Палієнко уперше виокремлює дві концепції суверенітету: 1) як надзаконної абсолютної влади (в абсолютній монархії); 2) як влади законної або сувере-

нної у формах і межах права (в конституційній д-ві). На його думку, держ. суверенітет може існувати й в умовах недем. режиму, оскільки добровільне надання д-вою можливостей щодо здійснення тих чи ін. прав владарювання впливає насамперед на характер порядку здійснення держ. влади. Він одним із перших у вітчизняній науці виступає проти «подільності суверенітету», визначає його як єдиний і монолітний, оскільки його суб'єктом, носієм (залежно від виду суверенітету) є народ, держава.

Конституція України містить положення про Н.с. у Преамбулі («Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, ... приймає цю Конституцію – Основний Закон України») та ч. 1 ст. 5 («носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ»). Конституц. принцип Н.с. означає, що д-ва як організація влади народу зобов'язана виражати заг. інтереси сусп-ва, регулювати використання сусп. ресурсів, орієнтувати розвиток сусп-ва в інтересах народу, зберігати саморегулювання сусп-ва та нести відповідальність перед народом і громадянином у визначених законодавством формах.

Майбутнє Н.с. надалі визначатиметься тим, як ціла низка політ. акторів відстоюватимуть свої претензії й вимоги (легітимними чи силовими методами), як обґрунтовуватимуть своє право на участь у прийнятті рішень, якою буде на це реакція керівництва держав, де проляжуть нові кордони між приватною і публічною сферами.

Лім.: Тодика О. Ю. Народовластие в условиях глобализации: моногр. / Під ред. А. В. Петришина. Х., 2005; Фрицький Ю. О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування: моногр. Дніпро, 2006; Куян І. А. Суверенітет: проблеми теорії і практики: конституційно-правовий аспект: моногр. К., 2013; Щербанюк О. В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави: моногр. К., 2013.

О.М. Стойко

СУД – будь-який офіц. трибунал під головуванням одного або кількох профес. суддів, в якому розглядаються та вирішуються юрид. питання, суперечки та позови. Як держ. орган С. наділений повноваженнями здійснювати правосуддя у кримін., цив., господ., адмін. та ін. справах, вирішувати правові суперечки

між сторонами (напр., між приват. особами або між державою та приват. особою) та встановлювати певні факти у процесуальному порядку, визначеному законодавством конкретної д-ви.

Слово *court* походить від лат. *hortus*, що означає сад, закритий двір або закритий простір. Станом на кінець XII ст. слово «С.» набуло поширення у розумінні «офіційного зібрання, яке проводить суверен» (старофранц. *cort* – двір короля). «С.» у середньовічній Європі також називали сукупність осіб, що становили свиту короля (феодала), або будь-яке формальне зібрання свити. Згодом це слово у різних значеннях з'явилося в англ. мові. Від суто фіз. значення *court* походять: «палац, резиденція суверена» (бл. 1200), «закритий простір, пов'язаний з будівлею або будівлями» (бл. 1300) та спортивне значення («рівна ділянка землі, на якій грають у м'яч») (бл. 1500).

У широкому розумінні С. – форма організації влади для відправлення правосуддя, що складається з суддів з певною юрисдикцією та адмін. апарату суду. Під С. розуміється будь-який юрисдикційний орган, що вирішує питання, віднесені до його компетенції на підставі норм права відповідно до встановленої процедури. Цей орган має бути встановлений законом, утворений безпосередньо на підставі закону, діяти у межах своєї юрисдикції та у законному складі.

С. називається орган держави незалежно від кількості суддів, які входять до його складу, та від місця С. у судовій системі (суддя, слідчий суддя, С. першої інстанції, апеляційний С., касаційний С., пенітенціарний суддя тощо). Кількість елементів суд. системи за вертик. ознакою залежить від законодавства д-ви, проте у більшості держав світу суд. система складається з трьох елементів (С. першої інстанції, апеляційний С., касаційний С.).

У сучас. міжнар. відносинах значного поширення набули міжнар. суди та трибунали, які отримали особл. значення для України з метою притягнення до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини під час рос. повномасштабної агресії проти України (Міжнародний кримінальний трибунал для Російської Федерації). Міжнар. С. не становлять частину нац. суд. системи. Так, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) наголошує, що він не є «судом четвертої інстанції» щодо національних судів. Це означає, що ЄСПЛ не може сам оцінити факти, які призвели до того, що національний суд постановив своє рішення. Інакше ЄСПЛ діяв би як суд третьої або четвертої інстанції та перевищив би межі своїх повноважень».

У дем. державі С. не може існувати у вакуумі як абстракт. категорія. Здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, С. має забезпечувати кожному реалізацію права на справедливий С., який створюється, щоб будь-яка особа могла реалізувати своє «право на суд», щоб її скарга, пов'язана з цив. правами та обов'язками, розглядалася в суд. інстанції. Одним з аспектів «права на суд» є реальне право на доступ, тобто право подати позов до С. з приводу цив. прав та обов'язків.

Кожен С. має свою юрисдикцію, що визначається як офіц. повноваження ухвалювати юрид. рішення щодо особи чи матер. об'єкта на певній території. «Чи має даний суд юрисдикцію розглядати дану справу?» – це ключове питання у будь-якому суд. процесі. Осн. видами юрисдикції є: 1) предметна та суб'єктна юрисдикція (С. якої юрисдикції може розглядати спір – цив., кримін., господ. чи адм.); 2) терит. юрисдикція; 3) інстанційна юрисдикція.

Невід'ємним елементом поняття «С.» є статус суддів як сукупність гарантій, які дають змогу суддям здійснювати правосуддя незалежно, неупереджено та без будь-яких зовн. впливів з боку д-ви або будь-яких третіх осіб. У практиці ЄСПЛ при визначенні того, чи є С. «незалежним» як від сторін у справі, так і від викон. влади, слід звернути увагу на такі моменти: 1) процедуру призначення суддів на посади та тривалість їхніх повноважень; 2) наявність гарантій щодо тиску на них; 3) зовн. атрибути незалежності. –Щоб установити, чи може С. уважатися «незалежним», необхідно, зокрема, звернути увагу на спосіб призначення його членів та строки їх повноважень, існування гарантій проти зовн. тиску та наявність зовн. ознак незалежності.

У багатьох країнах існує С. присяжних, що є колегією представників громадськості (зазвичай – виборців), які заслуховують факти та досліджують докази під час розгляду справи в С. під головуванням профес. судді та вирішують, чи винна особа у скоєнні злочину, або чи доведено позовні вимоги.

У практиці сучас. держав функціонують судді, функції яких не пов'язані з традиц. уявленнями про вирішення класич. суд. спорів і завдання яких є захист прав та свобод певних категорій осіб у певних сферах і за певних обставин. Так, слідчий суддя – це одноособовий С., до повноважень якого належить здійснення суд. контролю за дотриманням прав та свобод особи у кримін. провадженні (надання дозволу на взяття підозрюваного під варту, проведення обшуків тощо). Пенітенціар. суддя – це суддя, до повноважень якого нале-

жити здійснення суд. контролю за дотриманням прав та свобод особи під час виконання кримін. покарань (насамперед забезпечення належних умов утримання ув'язнених у пенітенціар. установах).

Крім того, недержавні незалежні органи (третейські суди) можуть утворюватися за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фіз. та/або юрид. осіб для вирішення спорів, що виникають із цив. та госп. правовідносин. У світлі прецедентної практики ЄСПЛ, поняття «С.» не обов'язково має розумітися як юрисдикція класич. типу, інтегрована до заг. суд. системи д-ви «Суд» не має представляти собою С. загальної юрисдикції за стандарт. механізмом судочинства у державі. Він може бути призначений для вирішення конкретних питань, які можуть бути розглянуті поза межами звичайної суд. системи. При цьому важливо забезпечити виконання відповідних гарантій справедл. розгляду. «Суд» може являти собою орган, заснований з метою вирішення обмеженої кількості питань, за умови, що він завжди забезпечує відповідні гарантії. Лише той факт, що орган виконує багато функцій (адмін., регулят., судову, консультат. та дисциплін.) не суперечить визначенню органу як «С.». Адмін. або парламент. орган може вважатися «С.» у матер.-правовому значенні цього терміна, що зумовить можливість застосування ст. 6 Конвенції до спорів держ. службовців за умови дотримання процес. гарантій у такому провадженні. Напр., «С.» у розумінні ст. 6 Конвенції про захист прав людини є регіон. орган влади, що регулює питання, пов'язані із нерухомим майном, комітет з компенсації завданої шкоди у кримін. провадженні, комітет з врегулювання питань лісової промисловості. Зазначений підхід знайшов своє відображення в практиці Верховного Суду України. Так, Комісія з питань розгляду справ у сфері державної реєстрації Міністерства юстиції України, яка забезпечує розгляд скарг у сфері держ. реєстрації, є органом, якому притаманні всі ознаки «С.» (справа № 826/8976/17, постанова від 12.XII.2018). Кваліфікац.-дисциплін. комісія адвокатури (КДКА) регіону є «С.» у автоном. конвенц. значенні цього слова (справа № 420/27049/21, постанова від 30.XI.2023).

Д.В. Ягунов, О.В. Гарський

СУДОВА ВЛАДА – різновид держ. влади, в рамках якої реалізуються владні повноваження щодо вирішення соц. (правових) конфліктів, що виникають у рамках сусп. відносин. Будучи владою саме державною, вона вчиняє в установленому матер. і процес. законом

порядку вплив на поведінку людей, їх об'єднань, ін. орг-цій і установ, зокрема і держ. органів через діяльність органів суд. системи (судів). При цьому д-ва через діяльність судів ставить перед собою завдання вирішити певний правовий спір, зобов'язуючи сторони неухильно дотримуватися норм права та виконати рішення, а сусп-во – сприймати винесені судом рішення як належну форму вирішення соц. конфліктів.

С.в. виникає одночасно з появою первісних форм права з огляду на об'єктивну необхідність вирішення суперечок. Належить суверену: у первісному сусп-ві – всьому родові та здійснюється його старійшинами як найавторитетнішими його членами, в антич. сусп-ві – ареопагом, гелією (аристократ. орган), у феодальному сусп-ві – князем, султаном, імператором тощо. Відокремлення С.в. від ін. гілок влади з одночасним забезпеченням незалежності суддів та високою культурою правосуддя є запорукою дем. розвитку сусп-ва. Саме відокремлення від королів. влади функцій зі здійснення правосуддя по суті ознаменувало перехід до сучас. розуміння С.в. Однак і в сучас. розумінні С.в. як функція д-ви виступає формою реалізації держ. суверенітету.

С.в. здійснюється виключно судами в особі суддів та залучених у встановленому законом порядку до здійснення судочинства у кримін. справах присяжних. Обов'язковою підставою реалізації С.в. є наявність правового спору та відповідна ініціатива зацікавленої сторони (позов, підозра тощо). С.в. має здійснюватися незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. С.в. реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках суд. процедур. Судді не можуть одночасно виконувати обов'язки щодо здійснення правосуддя та законод. або викон. функцій.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій ін. органами чи посадовими особами не допускаються.

В Україні юрисдикція судів поширюється на будь-який юрид. спір та будь-яке кримін. обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також ін. справи.

Осн. функцією судів є здійснення правосуддя. Така функція не притаманна ін. держ. органам. Натомість суди можуть здійснювати також констит. контроль, суд. контроль, вести держ. реєстри тощо. Найважл. завданнями С.в. є забезпечення верховенства права шляхом розгляду та вирішення правових спорів, забезпечення балансу свободи в сусп-ві з обов'язком виконання правових законів, забезпечення балансу публіч. і приват. інте-

ресів, встановлення винуватості або невинуватості особи у вчиненні злочину і призначення винним особам встановлених законом правових обмежень.

С.в. тлумачить, захищає і застосовує закон до фактів кожної конкретної справи. Суди, наділені повноваженнями суд. нагляду, можуть скасовувати закони і підзаконні акти д-ви, якщо вони вважають їх несумісними з вищими нормами, такими як первинне законодавство, положення конституції, договори або міжнар. право.

С.в. є унікальною в тому сенсі, що жоден ін. орган д-ви не може перебирати на себе відправлення правосуддя. Водночас міжнар. стандарти прав людини допускають існування квазісудових органів, які можуть вирішувати спори та суперечки у сферах, що відносяться до їх компетенції, за принципами змагальності та відкритості. Проте це жодним чином не означає, що квазісудові органи можуть здійснювати правосуддя, що є виключною компетенцією держ. або міжнар. судів.

С.в. належить функція здійснення суд. контролю за захистом прав та свобод людини в її відносинах з державою (слідчі судді – при позбавленні людини свободи, пенітенціар. судді – при відбуванні кримін. покарань тощо).

В системі поділу держ. влади С.в. через правосуддя вживає заходів щодо обмеження свавілля з боку законод. та викон. влади. При цьому С.в. є найбільш вразливою у системі публічної влади, оскільки суд. органи утримуються з бюджету, що затверджується законод. владою, а створюється та виконується – викон. владою, а також в силу порядку формування суддівського корпусу. Ніяких додаткових механізмів щодо захисту себе від втручань з боку ін. гілок влади, крім здійснення правосуддя у конкретних справах, С.в. не має.

Лім.: Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : моногр. Х., 2010; Городовенко В.В. Принципи судової влади : моногр. Х., 2012; Конституційне право України : прагматичний курс : навч. посіб. [Кол. авт.] ; за заг. ред. М.В. Афанасєвої, А.А. Єзерова. О., 2017.

А.А. Єзєров

СУПЕРПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА (Монократична республіка) (лат. *respublica*, від *res* – справа, *publicus* – суспільний) – різновид президентської республіки, факт. незалежна, неконтрольована на практиці законод., викон. чи суд. гілками влади система управління, що характеризується надмірною концентрацією влади у руках президента, який виведений за рамки владної тріади, знахо-

диться над нею, і підконтрольних йому інститутів. Ключем до розуміння феномену С.р. є поняття «суперпрезидентство», яке найчастіше простежується у функціонуванні президент. республік Лат. Америки, Африки, президенціалізованих перехідних (гібридних) республік євраз. регіону, виступаючи не юрид. ознакою президент. республіканської форми правління, а її функціональною характеристикою. У серед. 1990-х рр. С.р. спочатку позиціонувалась як латиноамер. різновид президент. республіки. Однак з огляду на активний розвиток явища суперпрезидентства в президенціалізованих пострадян. республіках, відповідна термінологія була поширена і на них.

Характерні ознаки С.р.: президент обирається на прямих виборах без проміжних органів чи інстанцій; надмірна концентрація влади у руках президента, який виведений за рамки владної тріади і знаходиться над нею (необмежене право розпуску парламенту, упродовження надзвичайного (воєнного) стану, видання указів і декретів, які не потребують затвердження парламентом і мають силу закону, одноосібне призначення (зміщення) керівників місц. адміністрацій, суддів тощо); реальна роль глави д-ви у функціонуванні політ. системи виходить далеко за межі, визначені конституцією; президент є не тільки главою д-ви і викон. влади, а й лідером правлячої політ. партії (вона може бути або єдиною, або користуватися значними позаконстит. перевагами щодо ін. політ. партій); викон. гілка влади, очолювана президентом, є сильнішою, тоді як законод. влада слабка, президент має достатньо засобів тиску на неї; орієнтація всіх держ. структур на чолі з президентом на встановлення монократ. режиму, при якому відсутня демократія, права і свободи громадян мають формальний, часто фіктивний характер; нормат. актами регулюються відносини в усіх сферах людського життя; нестабільна партійна система, яка виступає додатком держ. машини, запровадження адмін.-поліцейського контролю над діяльністю політ. партій; монособ'єктна влада спирається на сильну армію, широке застосування репресив. апарату в управлінні д-вою; панування моноідеології; відсутність констит. механізмів усунення президента з посади, властива для «класичної» президентської республіки системи стримувань і противаг.

С.р. може призвести до зміни моделі період. обрання нового глави д-ви і встановлення режиму «довічного президентства» (КНДР, Республіка Індонезія, Республіка Уганда) за допомогою референдуму, голосування цілковито

контрольованого президентом парламенту, факт. призначення нового президента рішенням попереднього з подальшим формальним затвердженням цього рішення на виборах. Одним із гол. наслідків суперпрезидентства є згортання дем. засад сусп. розвитку і встановлення авторитар. держ. режиму. Перешкоджаючи розвитку дем. ін-тів і політ. плюралізму, суперпрезидентство консервує монархат. держ. режими.

Розрізняють такі види С.р.: 1) президентсько-монархатична республіка, згідно з якою президент очолює єдину дозволу в державі політ. партію, що є носієм офіційно проголошеної та обов'язкової держ. ідеології (країни Африки у XX ст. – Конго (в 1965–1997), Республіка Гана, Республіка Гвінея); 2) президентсько-милітарна республіка, що встановлюється в результаті військ. перевороту з проголошенням його керівника главою д-ви (Республіка Чилі в 1973–1990); 3) латиноамер. тип С.р. (Аргентинська Республіка, Перу); 4) президентсько-партократична республіка в країнах із соціаліст. ідеологією, де президент обирається вищим органом єдиної в д-ві правлячої політ. партії (Народна Республіка Ангола, Республіка Бенін, Республіка Мозамбік); 5) С.р. у пострадян. країнах (Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Російська Федерація, Республіка Узбекистан, Туркменістан).

Необхідність успішного вирішення серйозних соціально-екон. і політ. проблем продукує запит на держ. механізм, спроможний забезпечити чітку й динамічну координацію дій усіх його елементів. Концентрація влади у руках президента часто мала цілком позит. ефект, виконуючи роль інтегруючого і стабілізуючого чинника держ.-політ. та соц.-екон. розвитку пострадян. республік, посилюючи легітимність політ. системи загалом. У цих новостворених державах, принаймні на початковому етапі їхнього розвитку, вибір на користь президентської форми правління був об'єктивним, а тенденція президентізації стала характерною рисою трансформації форми правління в більшості пострадян. республік Сх. Європи та Азії.

Період президентства В. Януковича (2010–2014) можна розглядати як ініційовану зовні спробу утвердження в Україні засад С.р. Наслідком цього стали масштабні протести (Революція Гідності) з боку євроорієнтованої громади (насамперед молоді), започаткування кадрових та інституц. змін у політ. системі України, стрімка й віроломна реакція з боку Російської Федерації (анексія Криму, спроба створення на території сх. і півд. областей

України т. з. «Новоросії», активна воєнна підтримка терорист. організацій ДНР і ЛНР, повномасштабна рос.-укр. війна).

Недоліки президентської республіки особливо наочно проявляються у С.р. Лат. Америки, монархат. республіках Африки, більшості колиш. радян. республік. Ця форма правління перманентно тяжіє до авторитаризму обраного на заг. виборах і наділеного великими повноваженнями глави держави, ставить сусп.-во в залежність від його особистих якостей. Притаманний цій формі правління жорсткий поділ влади спроможний спричинити протистояння законод. та викон. гілок влади. Наділення президента нормотворчими повноваженнями породжує т. з. указне право, підвищує ризик одноосібного прийняття невиважених політ. рішень, які мають силу закону. Невиправдано велику роль у керівництві державою відіграє безпосереднє оточення (апарат, адміністрація) президента. Не передбачаючи дієвого впливу політ. партій на формування й діяльність уряду, С.р. не сприяє формуванню в країні впливових політ. партій, без яких неможливе дем. здійснення держ. влади.

Літ.: Алексєєнко І. Суперпрезидентська республіка як парадигма взаємодії політичних інститутів. *Економічний часопис*. 2010. № 7–8; Мартинюк Р.С. «Суперпрезидентська республіка» – форма правління? *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 1 (11).

Б.Л. Дем'яненко

СУПЕРФІЦІЙ (лат. *superficies* – поверхня, від *super...* – префікс, що означає перевищення, і *facies* – форма, зовнішність) – право користування чужою земельною ділянкою для забудови. С. регулюються нормами Цивільного кодексу (далі – ЦК) України (гл. 34, ст. 413–417) та нормами Земельного кодексу (далі – ЗК) України (гл. 16¹, ст. 102¹). С. виникає на підставі договору між власником зем. ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися цією зем. ділянкою для таких потреб, відповідно до ЦК України. С. може виникати також на підставі заповіту. С. може відчужуватися або передаватися в порядку спадкування. Зем. ділянка, що перебуває в оренді, не може бути передана її власником ін. особі на праві С. Право С. не може бути відчужено її землекористувачем ін. особам, внесено до статутного капіталу, передано у заставу, крім випадків переходу права власності на об'єкт нерухомого майна (жилий будинок, ін. будівлі та споруди) або у разі, коли право С. було набуто землекористувачем на зем. торгах. Строк користування зем. ділянкою держ. чи

комун. власності для забудови (С.) не може перевищувати 50 років. Зем. ж ділянки приват. власності можна передавати в користування за договором С. на будь-який строк або і взагалі строк дії договору не вказувати. Таким чином, договір С. може бути як строковим (обов'язково для земель держ. та комун. власності), так і без зазначення конкретного строку (для земель приват. власності). Отже, осн. перевагою договору С. порівняно із договором оренди землі є можливість укладання договору на строк, більший 50-ти років (для приват. зем. ділянок). Плата за користування зем. ділянкою держ. чи комун. власності, визначена в договорах С., укладених на зем. торгах, не може бути зменшена за згодою сторін упродовж строку дії договору, а також у разі його поновлення. Укладення договорів С. здійснюється відповідно до ЦК України з урахуванням вимог ЗК України. За домовленістю сторін договори С. можуть бути посвідчені нотаріально. Власник зем. ділянки також може встановити вимогу нотаріального посвідчення договорів С. та скасувати таку вимогу. Встановлення (скасування) вимоги є одностороннім правочином, що підлягає нотаріальному посвідченню. Така вимога є обтяженням речових прав на зем. ділянку та підлягає держ. реєстрації в порядку, визначеному законом.

Власник зем. ділянки, наданої для забудови, має право на одержання плати за користування нею. Якщо на зем. ділянці збудовані промисл. об'єкти, договором може бути передбачено право власника зем. ділянки на одержання частки від доходу землекористувача. Власник зем. ділянки має право володіти, користуватися нею в обсязі, встановленому договором із землекористувачем. Перехід права власності на зем. ділянку до ін. особи не впливає на обсяг права власника будівлі (споруди) щодо користування зем. ділянкою.

Землекористувач має право користуватися зем. ділянкою в обсязі, встановленому договором. Землекористувач має право власності на будівлі (споруди), споруджені на зем. ділянці, переданій йому для забудови. Особа, до якої перейшло право власності на будівлі (споруди), набуває право користування зем. ділянкою на тих же умовах і в тому ж обсязі, що й попередній власник будівлі (споруди). Землекористувач зобов'язаний вносити плату за користування зем. ділянкою, наданою йому для забудови, а також ін. платежі, встановлені законом. Землекористувач зобов'язаний використовувати зем. ділянку відповідно до її цільового призначення.

С. припиняється в разі: 1) поєднання в одній особі власника зем. ділянки та землекористувача; 2) спливу строку, на який було надано право користування; 3) відчуження зем. ділянки приват. власності для сусп. потреб чи з мотивів сусп. необхідності; 4) прийняття уповноваж. органом викон. влади, органом місц. самоврядування рішення про використання зем. ділянки держ. чи комун. власності для сусп. потреб; 5) невикористання зем. ділянки для забудови в разі користування чужою зем. ділянкою для забудови протягом трьох років; 6) припинення дії договору, укладеного в рамках держ.-приват. партнерства (щодо договорів С., укладених у рамках такого партнерства); 7) за згодою сторін договору С. У разі припинення права користування зем. ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), власник зем. ділянки та власник цієї будівлі (споруди) визначають правові наслідки такого припинення. У разі недосягнення домовленості між ними власник зем. ділянки має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення зем. ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування. Якщо знесення будівлі (споруди), що розміщена на зем. ділянці, заборонено законом (житлові будинки, пам'ятки культурної спадщини тощо) або є недоцільним у зв'язку з очевидним перевищенням вартості будівлі (споруди) порівняно з вартістю зем. ділянки, суд може з урахуванням підстав припинення права користування зем. ділянкою постановити рішення про викуп власником будівлі (споруди) зем. ділянки, на якій вона розміщена, або про викуп власником зем. ділянки будівлі (споруди), або визначити умови користування зем. ділянкою власником будівлі (споруди) на новий строк. Аналіз чинного законодавства й наведених вище дефініцій дає змогу виділити ознаки, що визначають специфіку відносин С.: 1) речовий характер; 2) відчужуваність; 3) довгостроковість; 4) чітко визначене цільове призначення встановлення суперфіцію (для забудови); 5) успадковуваність; 6) будівлі та споруди, збудовані суперфіціарієм, належать йому на праві власності.

О.М. Ковтун

СУСПІЛЬСТВО – у широкому розумінні відособлена від природи частина матеріального світу, що є формою життєдіяльності людей; сукупність відносин між людьми, що складаються у процесі їх спільної діяльності. У вузькому сенсі термін «С.» застосовується з метою характеристики певного типу С. (родоплемінне С., інтегроване/хаотизоване С., мобілізова-

не С., французьке С. тощо). Виокремлюючи спільне, що є в конкрет. соціумі, поняття «С.» дає змогу розглядати створену людиною реальність у вигляді особл. форми руху матерії, доповненої духовно-інформац. процесами. Усвідомлення того, що людина живе й реалізується в С., відбувалось у процесі тривалого розвитку філософ.-правничої думки. Проте цей процес був нерівномірним. Зокрема, в період античності сфера люд. буття ототожнювалась не з С., а з д-вою (для Аристотеля людина була насамперед «політичною твариною»). У філософії Нового та Новітнього часу уявлення про С. формувалось здебільшого в рамках теорії сусп. договору. Д. Дідро хоча й пов'язував перехід людини з природ. стану в суспільний з виникненням та зміцненням держав, проте не абсолютизував їх значення для життя конкрет. індивіда. Г. Гегель виокремив громадян. С. як сферу приват. інтересів людини із спектра більш заг. інтересів держави. О. Конт вважав С. системою, осн. елементами якої є сім'я, класи й держава та яка ґрунтується на розподілі праці й солідарності. К. Маркс акцентував увагу на послідовній зміні сусп.-екон. формацій (первісно-общинної, рабовласн., феодал., капіталіст., комуніст.) як осн. закономірності сусп. розвитку. Е. Дюркгейм розглядав С. як надперсональну духовну реальність, засновану на колект. уявленнях. М. Вебер трактував С. як взаємодію людей, що виступає продуктом соц. (орієнтованих на ін. людей) дій. Т. Парсонс уявляв С. як систему, пов'язану заг. нормами та цінностями. Більшість мислителів істор. минулого та сучас. дослідників погоджуються з тим, що на певному етапі розвитку С. його подальша еволюція стає невіддільною від становлення та розвитку держави як орг-ції політ. влади, гол. інституту політ. системи, який, цілеспрямовано створюючись домінантними соц. суб'єктами в неоднорідному люд. середовищі, забезпечує його цілісність і безпеку, організує на основі правових норм спільну діяльність індивідів та соц. груп, задовольняє їх осн. потреби, захищає права й інтереси громадян. Виникнення та удосконалення д-ви пов'язується насамперед із соц. розшаруванням С., його поділом на чітко позначені стани (класи, страти) на майновій та виробн. основі. До цього слід додати ін. підстави сусп. диференціації – професійну, освітньо-культурну, мовну, етнонац., конфесійну, статево-вікову, урбаніст. та ін., загальна кількість яких невинно зростає. Це є додатковим аргументом на користь того, що в соціально складному С. задоволення заг. потреб та інтересів можливе лише на основі інтегративного (координую-

чого, узгоджувального, консенсусного) впливу держави.

Характеристика сучасного С. неможлива без урахування не лише держави, а й громадян. С. як об'єднання громадян з високим рівнем розвитку їх соц., екон., політ., духовно-культурних та ін. якостей, які, мінімально залежачи від д-ви, спільно з нею утворюють розвинені правові відносини, взаємодіють з нею заради досягнення спільного блага. Нерозвиненість громадян. С. є однією з гол. умов існування авторитар. (тоталітар.) політ. режимів. Однією із цілей громадян. С. є створення надійних соц.-політ. механізмів забезпечення законних прав і свобод людини та, як наслідок, запобігання авторитарним зазіханням влади.

Під впливом подій 2-ї пол. XX та поч. XXI ст. попередні погляди на сутність С. доповнились концепціями індустр. С. (Й. Шумпетер, Р. Арон), постіндустр. С. (А. Тофлер, Д. Белл, З. Бжезінський, Р. Дарендорф, Ю. Габермас), інформац. С. як різновиду постіндустр. (А. Турен, М. Горкгаймер, Н. Луман, М. Мак-Люен, Д. Масуда), наукового С.

Осн. рисами сучас. С. виступають: співіснування у межах конкрет. С. різних екон. укладів та соц. структур доіндустр., індустр. й постіндустр. (інформац.) рівнів розвитку, які тісно взаємодіють між собою; висока соціальна мобільність окремих індивідів та їх об'єднань, наслідком чого стає швидка зміна їх статусних ознак та необхідність нового усвідомлення соц. структури С.; наявність та подальше накопичення різноманітних й гострих суперечностей соціогенезису, частина яких набуває антагоніст. вигляду; виникнення глобальних проблем, що засвідчують взаємопов'язаність різних регіонів світу та наближення людства до критич. меж існування. Подолання глобальних загроз людству (унеможливлення ядерної війни та різних форм тероризму, ефект. протидія масовим хворобам і пандеміям, вирішення еколог. проблем, регулювання процесу природокористування, декарбонізація екон. систем тощо) перетворюється на обов'язкову умову існування та подальшого прогресу глобалізованого С.

Лит.: Post-Industrial Lives: Roles and Relationships in the 21st Century. By: Jerald Hage & Charles H. Powers. SAGE Publications, Inc., 1992; Post-Industrial Society: The Choice Between Innovation and Tradition. Edited by Julia Kovalchuk. Palgrave Macmillan, 2021; The Future of the Post-industrial Society: Individualism, Creativity and Entrepreneurship. David Emanuel Andersson. Part of the book series: Palgrave Studies in Classical Liberalism (PASTCL), 2023.

В.Ф. Смолянчук

ТЕОРІЯ ГРУП – теорія захисту груп інтересів у сусп. і політ. процесах; обґрунтування моделей лобювання групових інтересів у різних політ. режимах. Розглядає походження, типи, роль і функції груп інтересів. Групи інтересів, як добровільні орг-ції, що об'єднують людей різного спрямування за своєю діяльністю (еколог., профсп., фемініст. тощо) і мають певну автономію від держави, опосередковано впливають на взаємовідносини д-ви та громадян. сусп-ва, артикулюють важл. цілі для членів групи і шукають ефект. шляхи їх реалізації через різноманітні механізми.

Т.г. формувалась під впливом ідей філософів Просвітництва (Т. Гоббса, Ж-Ж. Руссо, Дж. Локка) про сусп-во як сукупність соц. груп, що мають свої інтереси та вимоги до владних структур, незалежно від політ. устрою та форми правління. Різні теорет. аспекти груп інтересів розглядалися в працях А. Бентлі, Д. Трумена, Е. Латема (аналіз генези груп інтересів, участь груп у політ. процесі); Р. Даля, Ч. Ліндблома (теорія політ. плюралізму); Ф. Шміттєра, Г. Лембруха (теорії корпоративізму та неокорпоративізму); М. Дюверже (організація та типологія груп інтересів); М. Олсона (теорія сусп. благ, аналіз великих і малих груп); Р. Солсбері (теорія обміну); Дж. Пауелла, Г. Алмонда, К. Строма (артикуляція та агрегація сусп. інтересів).

Початок формування Т.г. в сучас. розумінні пов'язаний з Дж. Медісоном. З метою підтримки ратифікації Конституції США Дж. Медісон висловлює думки про «кращу спільноту», які об'єднані спільним захопленням чи інтересом. Концепт. внесок Дж. Медісона полягає не стільки у визнанні самого факту існування цих груп, скільки у визнанні природності як існування, так і участі груп інтересів у політ. процесі. А. Бентлі у книзі «Процес державного управління: вивчення суспільних тисків» (1908) наголошує, що участь зацікавлених груп у політ. процесі є одним із ключових елементів політ. системи. Д. Трумен у праці «Управлінський процес. Політичні інтереси та громадська думка» (1951) визначає сусп-во як сукупність взаємодіючих між собою груп (індивідів) з різними інтересами, а політ. процес – як постійна групова конкуренція в боротьбі за владу над розподілом ресурсів

– сприяє підтримці сусп. рівноваги та забезпечує стабільність політ. системи. Кожний індивід може бути одночасно учасником різних груп за своїми власними інтересами, хобі тощо (член профспілки, учасник ініціат. груп щодо захисту навколиш. середовища й под.). Можливість індивіда бути учасником декількох груп інтересів, що конкурують між собою, не перетворюється у чинник дестабілізації, а, навпаки, створює умови для підтримки сусп. балансу та соц.-політ. рівноваги. Таким чином, жодна з груп інтересів не може досягти безумовної гегемонії над ін. групами для повного підпорядкування з розподілу ресурсів.

Вивчення теорії груп інтересів призвело до формування двох осн. шкіл: корпоративізму та неокорпоративізму (Ф. Шміттєр, Г. Лембрух) і політ. плюралізму (Г. Алмонд, Р. Даль, Ч. Ліндблоом, Дж. Пауелл). Для плюраліст. моделі держ. устрою характерні специф. риси: багатоманітність груп інтересів формує єдиний соціетальний інтерес; 2) членство в групах є добровільним та обмеженим; 3) як правило, структура групи вільна й децентралізована організаційно; 4) групи інтересів, як складові громадян. сусп-ва, й держава чітко відокремлені одне від одного. Крім цього, Г. Алмонд і Дж. Пауелл наголошували, що в рамках такої системи не лише є окремі групи інтересів для спец. секторів сусп-ва (профспілки, бізнес-асоціації та профес. групи), але кожен із секторів може мати безліч груп. Для корпоративізму характерно: 1) кожна група інтересів акумульована у велику корпорацію; 2) членство є обов'язковим та майже загальним; 3) гол. асоціації мають чітку централізовану структуру та керують діями своїх членів; 4) групи інтересів систематично беруть участь у виробленні та здійсненні політ. курсу. На відміну від плюралістичної, корпоративістська модель передбачає стійку ієрархічну взаємодію владних структур зі спеціалізов. секторами сусп-ва та економіки.

М. Олсону належить заслуга розробки Т.г. у межах сучас. неінституціоналізму через модель колект. дій. Згідно з концепцією колект. дій М. Олсона, колект. благо може бути отримано в результаті індивід. дій, якщо є достатній обсяг колект. блага, яке можна отримати при

досить низьких витратах, і будь-який індивід у відповідній групі виграє від придбання його повністю за свій рахунок. У цьому разі заг. вигода буде настільки великою в порівнянні із заг. витратами, що частка прибутку одного індивіда перевищить заг. витрати. Положення М. Олсона ілюструє модель максимізації вигоди індивіда при виробництві колект. блага. Модель ілюструє: 1) оптимальну кількість блага для кожного індивіда; 2) чи буде при цьому оптимумом забезпечене колект. благо. За твердженням представників неоінституціоналізму, учасниками політ. процесу є індивіди і групи, які діють у межах інститутів. Держава є сукупністю індивідів і їх груп, які мають власні інтереси, як й ін. колект. політ. актори. Політику неоінституціоналісти розглядають як сферу владної взаємодії індивідів і груп, метою якої є розподіл благ і ресурсів. Політ. владу вони визначають як похідну від людських взаємодій. Мережевий підхід (М. Кастельс, Д. Марш, Т. Берцель) вводить модель політ. мережі, завдяки якій відбувається інтеграція сусп. груп, здійснюються процеси вироблення та прийняття політ. рішень. Роль груп інтересів у даній моделі зростає, з'являються нові суб'єкти політ. відносин: неурядові орг-ції (НУО) та транснац. корпорації (ТНК).

Лім.: Latham, E. The Group Basis of Politics: Notes for a Theory. *The American Political Science Review*. Washington, 1952. Vol. 46, № 2; Schmitter, Ph. Still the Century of Corporatism? *Trends Towards Corporatist Intermediation*. London, 1979; Lehmbuch, G. Introduction: Neo-corporatism in Comparative Perspective. *Patterns of Corporatist Policy-making* / ed. by G. Lehmbuch, Ph. Schmitter. London, 1982; Лісничук О.В. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. К., 2000; Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. *Демократія: Антологія* / упор. О. Проценко. К., 2005; Основи демократії: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій. 3-тє вид. Л., 2009; Перегуда Є.В. Політичні ідеї представників неоінституціоналізму. *Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи*: підруч. ; у 2-х т. / за заг. ред. Н.М. Хоми [Кол. авт.]. Т. 1. Методологічний підхід. Л., 2016; Механізми узгодження інтересів у виробленні публічної політики в Україні: навч. посіб. [Кол. авт.]; за заг. ред. С.О. Телешуна. К., 2019.

М.В. Шаповаленко

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА – загальнотеоретична юрид. фундамент. наука, об'єктом пізнання якої є такі взаємозалежні та взаємообумовлені сусп. явища, як держава і право, які виникають на певному етапі еволюції сусп-ва та мають на меті забезпечення ста-

більності та упорядкованості сусп. відносин, їх захист. У цьому полягає відмінність Т.д.іп. від природн. та техніч. наук.

Держава і право досліджуються як абстрактні поняття та явища соціальної дійсності, безпосередньо не пов'язані з конкрет. істор. епохою, конкрет. соц.-політ. системою. Тому предметом вивчення Т.д.іп. є заг. закони і закономірності виникнення й розвитку д-ви і права, формування понятійно-категорійного апарату юрид. науки, осн. принципи і теорет. моделі правотворчості та правореалізації, теорет. моделі «ідеальних» державно-правових систем.

Закономірність характеризує причинні зв'язки, залежності, кореляції між явищами і процесами, які відбуваються в об'єктивній реальності. Закономірності, що їх вивчає Т.д.іп. властиві державі й праву одночасно, що зумовлено єдиною метою призначення держ.-правових явищ – упорядкування сусп. відносин, та для держави і права окремо – з огляду на їх самостійний зміст та особл. характеристики.

Оскільки держава і право функціонують в рамках сусп-ва і безпосередньо залежать від його розвитку, то Т.д.іп. визначає ті закономірності розвитку сусп-ва, що безпосередньо впливають на розвиток держ.-правових явищ. Окрім того, вивчення закономірностей держави та права як осн. засобів здійснення політ. влади, а також існування в сусп-ві ін. органів та орг-цій, що здійснюють політ. функції, визначає необхідність дослідження закономірностей взаємодії д-ви та ін. суб'єктів – політ. партій, громад. орг-цій, рухів тощо.

З огляду на розуміння держави і права як осн. засобів врегулювання відносин у сусп-ві Т.д.іп. вивчає закономірності розвитку правової свідомості, правової культури, правових відносин, правопорядку та юрид. відповідальності. Відповідно до предметного підходу Т.д.іп. складається з теорії держави і теорії права. В аспекті функціонального підходу складовими Т.д.іп. є юрид. догматика, юрид. техніка, соціологія права та філософія права. **Юрид. догматика** – сукупність понять і принципів, що є основою юриспруденції і з огляду на це є незмінними категоріями. **Юрид. техніка** – сукупність прийомів, способів, процедур, за допомогою яких і в межах яких здійснюється юрид. діяльність (правотворчість, правова інтерпретація, правореалізація, правосуддя тощо). **Соціологія права** – складова Т.д.іп. як науки, що вивчає особливості функціонування права в системі соц. ін-тів. Соціологічний аспект права передбачає зумовленість юрид. приписів об'єктивними процесами сусп. розвитку. **Філософія права** – складова Т.д.іп. як науки, що вивчає його онтологічні та гносео-

логічні засади в аспекті праворозуміння, правотворчості, правозастосування, правосуддя, охорони права. Осн. проблемою філософії права є з'ясування співвідношення праворозуміння (правового мислення) та правової реальності (правового буття), що дає змогу з'ясувати співвідношення об'єкт. і суб'єкт., природ. і позитив., публіч. і приват., а в підсумку – права і закону.

Функції Т.д.іп., як осн. напрями її наук. та навчального впливу на предмет пізнання – державу і право, визначають її місце в системі юрид. наук та можуть бути класифіковані на онтологічну, гносеологічну, евристичну, прогностичну, комунікативну, ідеологічну, практично-прикладну, методологічну, аналітичну, аксіологічну та пропедевтичну.

Процес вивчення предмета Т.д.іп. здійснюється за допомогою сукупності підходів, принципів і методів, які дають змогу з'ясувати й отримати знання про осн. поняття та категорії юриспруденції, заг. та особливі закони і закономірності їх виникнення, розвитку та функціонування держави і права; упорядкувати необхідний науково-навч. інструментарій з метою його подальшого узагальнення. Зокрема, це: принципи обґрунтованості, об'єктивності, історизму, науковості, всебічності дослідження; методи: загально-наукові (використовуються у всіх сферах пізнавальної діяльності): системно-структурний, функціональний, формально-логічний та синергетичний. Серед приватно-наукових – соціологічний, статистичний, моделювання, прогностичний методи наук. дослідження. До спец. слід віднести: порівняльний, тлумачення, формально-логічний, експерименту, аналогії.

Н.М. Пархоменко

ТЕОРІЯ ПАСІОНАРНОСТІ (від лат. *passio* – пристрасть) – теорія, що сформувалася із концептуального підходу рос. географа та історика Л. Гумільова (1912–1992) щодо суттєвого впливу біосфери на перебіг всесвітньо-істор. процесу. Ґрунтується на ідеї, що в основі етногенезу кожного етносу лежить енергетичний (пасіонарний) поштовх, який запускає процес етногенезу. Теорія була розроблена у 1970-х рр. і опублікована у працях Л. Гумільова «Етногенез і біосфера Землі» (1989), «Географія етносу в історичний період» (1990).

Етнос, за Л. Гумільовим, це стійкий колектив людей, який склався природним чином як системна цілісність й існує як енергет. система (структура), що протиставляє себе всім аналог. колективам, виходячи з почуття компліментарності, та відрізняється від них

своєрідними стереотипами поведінки і закономірно змінюється в істор. часі.

Згідно з концепцією процес етногенезу запускає т. з. пасіонар. поштовх. Фактично йдеться про мікромутацію, яка викликає появу пасіонар. ознаки в популяції і спричиняє появу нових етніч. систем у тих чи ін. регіонах. Пасіонарність розуміється Л. Гумільовим як надлишок біохіміч. енергії живої речовини біосфери Землі в етніч. системі, який обумовлює надзвичайно велику активність цієї етніч. системи та формує як у системи загалом, так і у гол. носіїв цієї надлишкової енергії – т. з. пасіонаріїв, здатність до наднапруги, до жертвовності заради ідеалу.

Етногенез, у розумінні Л. Гумільова, – інерц. процес, де першопочатковий заряд енергії (біохімічної) поступово витрачається внаслідок опору середовища. Етнос як система постійно обмінюється з навколиш. середовищем енергією та ентропією, що згодом неухильно зумовлює стан гомеостазу – рівноваги етносу з ландшафтним і людським оточенням, та до перетворення в релікт, коли етнос перебуває у стані, позбавленому творчих сил.

Нові етноси виникають не шляхом подрібнення старих, а обов'язково шляхом синтезу (змішування) уже наявних, тобто з етніч. субстратів. І виникають ці етніч. групи в чітко окреслених геогр. регіонах за відносно коротких час. Місцем виникнення нових етносів завжди є територія, де поєднуються щонайменше два або більше природно-геогр. ландшафти і на якій проживає населення цілком адаптоване до біоценозу ареалу (т. з. тихий обиватель, за термінологією Л. Гумільова).

Етнічні ритми розвитку хронологічно не збігаються із соціальними, оскільки перші – переривисті, із вибухами, інерція яких затухає від опору навколиш. середовища, а другі – це безперервний рух по спіралі. Іноді етнос переживає декілька соц.-екон. формацій, іноді створюється й розпадається в межах однієї. Це пояснюється тим, що в етніч. процесах беруть участь два провідних чинники: втрата інерції первісного поштовху – старіння, і насильницький вплив сусід. етносів або ін. сил природи – т. з. зміщення. Останнє завжди деформує запрограмований природою етногенез, але, на думку Л. Гумільова, лише в моменти фазових переходів зміщення може бути катастрофічним. Інакше кажучи, пасіонарність є обов'язковим фактором етногенезу, але суттєво вплинути, деформувати, а іноді й обірвати життєвий шлях етносу здатні й соціальні фактори, передусім сторонні втручання.

За гумільовською концепцією, усіх людей можна умовно поділити на пасіонаріїв (ім-

пульс пасіонарності більший від імпульсу інстинкту самозбереження), гармонійних осіб (імпульси рівні) і субпасіонаріїв (імпульс інстинкту самозбереження більший). Від співвідношення цих груп населення залежить рівень пасіонар. напруги в системі – етносі. Кожен із нині наявних етносів перебуває у певній фазі зростання чи падіння пасіонар. напруги етніч. поля. Заг. схема етногенезу така: пасіонар. поштовх, швидко зростання пасіонар. напруги в системі, «перегрів» і повільна втрата, іноді із затримками. Л. Гумільов виділяє такі фази етногенезу: підйом (прихований і явний), акматична фаза, злам, інерційна фаза, фаза обскурації, меморіальна фаза (гомеостаз). За баченням Л. Гумільова, етнос здатний до регенерації, тобто до часткового відновлення етніч. структури, яке настає після періоду деструкції. Для цього у сусп-ві мають знайтися люди, для яких пріоритетом є не особистий егоїст. інтерес, а своя країна, як вони її відчують, свій етнос, своя традиція.

Що стосується тривалості процесу етногенезу, то вона різна. Фази підйому й акматична тривають приблизно по 300 років кожна, злам триває менше – від 150 до 200 років. Досить сильно варіюються за своєю тривалістю фази інерції та обскурації. Це залежить як від інтенсивності внутр. процесів розкладу етносу, так і від істор. долі, яка визначається ступенем розвитку матер. базису, накопиченого за попередній період, фізико-геогр. умовами ареалу й станом суміжних етносів. Тривалість фази гомеостазу, в якій існують істор. релікти, вже цілком залежить від істор.-геогр. особливостей території, що вмістила залишок розбитого етносу. Якщо ці умови сприятливі, він стає ізолятом й існує невизначено довго, тобто доти, доки на його землю зазіхнуть сусіди. Таким чином, на думку Л. Гумільова, весь цикл етногенезу займає від моменту оформлення етносоціальної системи до перетворення етносу в релікт близько 1200 років, максимально до 1500 років, звісно, за відсутності зовн. зміщення (напр., геноциду при вторгненні іноплеменників або епідемії), яке може порушити процес етногенезу у будь-якій фазі.

За схемою Л. Гумільова пускові моменти етногенезу народів (пасіонарні поштовхи) у часи вже нашої ери відбулися у I ст. н. е. (готи, слов'яни, даки, християни (візантіяці), іудеї-2, аксуміти (Абіссинія); потім у VI ст. н. е. (араби-мусульмани, раджути (долина Інду), боти (південний Тибет), табгачі, північнокитайці, корейці, ямато (японці); VIII ст. н. е. (іспанці, франки, сакси, скандинави); XI ст. н. е. (мон-

голи, чжурчжени (Маньчжурія) та XIII ст. н. е. (литовці, великороси, турки-османи, ефіопи). Т.п. етногенезу Л. Гумільова не вважається такою, що відповідає критеріям науковості, зах. вченими, більшістю радян. (Ю. Бромлей, Л. Клейн, О. Янов та ін.), рядом рос. (В. Кореняко, І. Данилевський, В. Шнірельман, В. Тишков, А. Петров, К. Фрумкін та ін.), укр. (П. Кралюк), молдов. (Л. Мосіонжнік) вчених. Частина рос. (Д. Ліхачов, С. Ковальова, А. Кравченко, Б. Володимирський, А. Горелов, І. Лобанкова та ін.) вчених використовують положення цієї теорії як наукові.

А.Г. Бульвінський

ТЕОРІЯ ХВИЛЬ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ – комплексний науковий підхід, що характеризує зміцнення інститутів демократії у старих дем. державах, утвердження нових суб'єктів міжнар. права на дем. основі, поширення впливу дем. цінностей. Концепція глобального поширення демократії, виникла наприк. 80–90-х рр. XX ст. після розпаду соціаліст. системи і СРСР. Сам термін «глобальна демократизація» має два тлумачення. Перше означає кількісне зростання дем. політ. режимів у всьому світі поза межами зах. цивілізації; друге – посилення дієздатності сталих ін-тів демократії. Після подій 11 вересня 2001 концепція С. Гантінгтона про поліцивілізаційний світ стала офіц. доктриною зовн. політики США і дотепер впливає на політику країни. Зазначена концепція постанала з його осн. праць: «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968); «Криза демократії» (1975); «Третя хвиля: Демократизація наприкінці XX століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1996), «Хто ми? Виклик американській національній ідентичності» (2004). Певною мірою термін «хвиля демократизації» має метафор. характер. Проте він досить точно відобразив стійку тенденцію щодо кількісного зростання дем. країн наприк. XX ст. Виділяючи певні періоди («хвилі») збільшення й скорочення кількості переходів до дем. режимів, С. Гантінгтон розглядав процес демократизації загалом як глобальний, здатний охопити всі політ. системи світу.

Початок першої хвилі демократизації науковець пов'язував зі скасуванням майнового цензу й розширенням виборчого права в США у 1828. Швейцарія, Франція, Великобританія та ін. європ. держави також здійснили перехід до демократії впродовж століття. До 1926 вже налічувалося понад 30 країн, у яких встановилися дем. ін-ти. Однак у країнах, де не було попереднього досвіду демократії, в яких нові дем. цінності, що прийшли на зміну традиційним, не встигли закріпитися у

свідомості громадян, швидкі зміни призвели до зворотного результату, а саме – відновлення авторитаризму або виникнення нового, значно жорсткішого варіанта автократії – тоталітар. політ. режиму. С. Гантінгтон наголошував, що з-понад десяти країн, які створили дем. ін-ти до 1910, лише Греція пережила після 1920 такий «спад», тоді як із 17-ти країн, що сприйняли дем. ідею в 1910–1931 рр., зберегли її лише чотири.

Початок другої «хвилі» демократизації пов'язаний із перемогою антигітлерів. коаліції у Другій світовій війні та розпадом світ. колон. системи, що спричинив виникнення низки нових держав (Індії, Пакистану, Шрі-Ланки, Малайзії та ін.) і встановлення дем. ін-тів у Зах. Німеччині, Італії, Австрії, Японії, Кореї. Наприк. 1940-х – на поч. 1950-х рр. дем. режими встановлюються в Туреччині та Греції. У Лат. Америці до кінця 1940-х рр. демократія встановлюється в Уругвай, Бразилії, Аргентині, Перу. Друга «хвиля» демократизації виявилася досить нетривалою. З кінця 1950-х рр. транзит режимів набуває авторитар. характеру. Найбільшого масштабу другий «спад» досяг у Лат. Америці – Перу (1962), Бразилія (1964), Болівія (1964), Аргентина (1966), Еквадор (1972), Уругвай (1973), Чилі (1973). Зачепив другий «спад» і азійські країни (Пакистан, Корея, Індонезія, Філіппіни), а також майже повністю захопив країни Африки, що стали незалежними в період з 1956 по 1970 рр. (за винятком Ботсвани). У Середземномор'ї авторитар. режими встановлюються в Греції та Туреччині. Третя «хвиля» демократизації починається з 1974 і проявляється, насамперед, у Півд. Європі: падіння авторитар. режимів у Греції, Португалії, початок демократизації в Іспанії. Гантінгтон акцентував, що це виглядало, як «жаб'ячі стрибки». Впродовж 15 років дем. режими встановлюються майже в 30 країнах. Наприк. 1970-х рр. «хвиля» докочується до Лат. Америки (Еквадор, Перу, Болівія, Уругвай, Бразилія). У 1977 дем. рух заявляє про себе в Азії – Індія, проживши півтора року в умовах надзвичайного стану, повертається на дем. шлях. У серед. 1980-х рр. демократії встановлюються на Філіппінах, у Південній Кореї та Пакистані. Наприк. десятиліття дем. «хвиля» охопила Сх. Європу, що спричинило розпад комуніст. світу та утворення низки нових держав, які ставали на шлях дем. розвитку. Пік третьої «хвилі» демократизації припадає на 1991–1992 рр. До кінця століття третя «хвиля» демократизації поступово слабшає, і С. Гантінгтон виділяє 4–5 країн, де відновлюється авторитар. режими. Гальмування демократизації в рамках третьої хвилі

пов'язують з такими факторами: 1) слабкістю соц. бази ліберального дем. транзиту, що виявляється в слабкості середнього класу; 2) слабкістю структурованості громадян. сусп-ва; 3) відсутністю ефект. багатопартійної системи за наявності безлічі дрібних політ. партій; 4) слабкістю поширеності серед громадян ліберальної політ. культури.

Відкритим залишається питання щодо наст. хвиль демократизації. Низка чинників сприяла згортанню поширення демократій: локальні і регіон. військ. конфлікти; глобальне поширення ковід-19; зміна міжнар. політ. ситуації, поява нових геополіт. акторів (Китай, Індонезія, Індія, Бразилія, РФ); створення нових союзів між д-вами та розширення зони впливу наявних (БРИКС).

М.В. Шаповаленко

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА – сукупність жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адмін. центр. Розвиток децентралізації у різних країнах характеризується особливостями парадигм громадівського устрою (поліси у Старод. Греції, муніципії у Старод. Римі, громади в Україні-Руси, міста-комуні у Серед. Італії, Магдебурзьке право (*«Speculum Saxorum»*) в землях Серед. Німеччини, комуні у Франції тощо), що свідчить про тяглість муніцип. традицій упродовж історії тієї чи ін. держави (як-то громадівська модель в Україні, державницька – в Німеччині). Втім, у сучас. муніципаліті майже не викликає сумнівів те, що інститут місц. самоврядування тісно пов'язаний зі старод. громадівським самоврядуванням та по суті генетично сходиться до нього. Саме громадівська доктрина мала найбільш суттєвий вплив на децентраліз. процеси та формування тогочасного муніцип. праворозуміння. Ідея громадоправства вперше знайшла своє втілення у перших констит. актах на європ. континенті, коли поняття «самоврядування» вперше стало вживатися у зв'язку з управлінням на місцях наприк. XVIII ст. – на поч. XIX ст. і було зумовлено проголошенням принципу самостійності громади від держави. Так у Конституції Королівства Бельгії (1831) було закріплено громадівську владу, яка існувала поряд із законодав., викон. та суд. владами та була рівноправною з ними. Щодо України, то більшість дослідників ведуть відлік укр. місц. самоврядування як першої форми публіч. влади і соц. феномену з часів України-Руси або навіть від часів родоплемінної

та військ. демократії. Власне кажучи, витоки укр. нац. конституціоналізму та державності базуються саме на самоврядних ін-тах.

У сучас. Україні правосуб'єктність Т.г. як первинного суб'єкта місц. самоврядування, носія його функцій і повноважень базується на визнаному та гарантованому Конституцією України праві жителів на місц. самоврядування і визначена Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), «Про співробітництво територіальних громад» (2014), «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015) та ін., а також статутом Т.г. Вони є самостійним видом тер. спільнот, утворених жителями (громадянами України, іноз. громадянами, особами без громадянства, біженцями, вимушеними переселенцями) відповідних адмін.-тер. одиниць (сіл, добровільного об'єднання в спільну громаду кількох сіл, селищ, міст), які постійно та на законних підставах мешкають у їхніх межах. Реалізуючи свої функції і повноваження, Т.г. має право безпосередньо вирішувати усі питання місц. значення, пов'язані з життєдіяльністю місц. жителів, а також розвитком місц. госп-ва, що віднесені Конституцією, законами України, статутом Т.г. до предметів відання місц. самоврядування, а також ін. питання, що не входять до виключної компетенції органів держ. влади України.

Т.г. безпосередньо здійснює та бере участь у здійсненні місц. самоврядування у таких організаційних формах: 1) місц. референдум; 2) вибори представницьких органів та посадових осіб Т.г.; 3) консультат. опитування жителів громади; 4) заг. збори жителів за місцем проживання; 5) місц. ініціативи; 6) громадські слухання; 7) колект. та індивід. звернення жителів до органів і посадових осіб місц. самоврядування; 8) участь жителів у роботі органів місц. самоврядування; 9) ін., не заборонені законом, форми безпосередньої діяльності жителів громади. Т.г. також реалізує своє право на місц. самоврядування опосередковано через органи та посадових осіб місц. самоврядування, органи самоорганізації населення.

У широкому розумінні Т.г. є не лише специф. суб'єктом констит.-правових та фін.-екон. відносин, а й складним соц.-політ. феноменом. Осн. характеристики Т.г.: демографічна ознака, виокремлення якої обумовлено тим, що саме за належністю до відповідних Т.г. громадяни України реалізують своє констит. право на місц. самоврядування; тер. ознака – простір у межах певних кордонів (геогр., адмін., екон., інформац. та ін.), виокремлення якого

свідчить про чітко виражений локально-тер. характер місц. самоврядування. Тер. основу місц. самоврядування в Україні становлять село, селище, місто. Відтак право самостійно вирішувати питання місц. значення мають лише тер. колективи (громади) жителів т. з. природних адмін.-тер. одиниць; інтелект.-вольова ознака, сутність якої полягає у наявності соц. взаємодії поміж жителів (сусідських відносин, спільних правил і норм поведінки, спільного врядування, громадських послуг, організацій, взаємозв'язку у виробничій сфері тощо). Чинниками такого інтелект.-вольового відчуття Т.г. є приналежність до неї та емоційна безпека; впливовість, тобто можливість усвідомлювати себе вільним, мати відчуття злитності зі спільнотою, її цінностями та інтересами; інтегрованість та реалізація особистих бажань людини, тобто відчуття єднання з ін. людьми, що базується на цінностях, які відповідають як інтересам спільноти, так й інтересам індивіда; розділений емоц. зв'язок – відчуття спільності долі, ступінь і характер взаємодії членів громади. Саме відчуття спільноти найбільше впливає на політ., екон., соц., культ. та ін. сторони життя жителів села, селища, міста. Екон. (цив., фін., фіскальна) правосуб'єктність Т.г. полягає у її можливості здійснювати господ. операції, набувати і відчужувати майнові права, входити у зобов'язання, вести процеси, стягувати податки і збори зі своїх членів на задоволення спільних потреб. Пріоритетне місце в екон. житті Т.г. посідає комун. власність. Право комун. власності дає змогу власникові – місц. населенню, його уповноваженим органам володіти, користуватися та розпоряджатися комун. майном в інтересах конкретної Т.г. Також Т.г. має право на формування власного бюджету, створення позабюджетних, валютних, страхових, резервних та ін. цільових фондів грошових ресурсів. Наявність соціально обумовлених інтересів є важл. компонентом у питаннях організації та діяльності місц. самоврядування, суб'єкти якого самостійно вирішують питання місц. значення і у своїй діяльності виходять, насамперед, з інтересів населення відповід. території (локальних інтересів).

Т.г. у порядку, встановленому Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015), можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську громаду, утворювати єдині органи місц. самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного, міського голову. Т.г. села, селища, міста, що добровільно об'єдналися, можуть вийти зі складу об'єднаної громади у поряд-

ку, визначеному законом. Суб'єктами добровільного об'єднання Т.г. є суміжні громади сіл, селищ, міст. Об'єднана Т.г., адмін. центром якої визначено місто, є міською; селище – селищною, село – сільською. Добровільне об'єднання Т.г. сіл, селищ, міст здійснюють із дотриманням таких умов: у складі об'єднаної Т.г. не може діяти ін. громада, що має свій представницький орган місц. самоврядування; територія об'єднаної Т.г. має бути нерозривною, її межі визначають за зовн. межами юрисдикції рад громад, що об'єдналися; об'єднана Т.г. має знаходитись у межах території АР Крим, однієї області; при ухваленні рішень щодо добровільного об'єднання Т.г. враховують істор., природ., етн., культ. та ін. чинники, що впливають на соц.-екон. розвиток об'єднаної громади; якість і доступність публічних послуг в об'єднаній Т.г. не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання; об'єднання громад здійснюють відповідно до перспективних планів формування територій громад АР Крим, області. Адмін. центром об'єднаної Т.г. визначають населений пункт (село, селище, місто), що має розвинену інфраструктуру і розташований найближче до геогр. центру території об'єднаної громади. Таке добровільне об'єднання не призводить до зміни статусу населених пунктів сільської чи міської місцевості. Найменування об'єднаної Т.г. зазвичай є похідним від найменування населеного пункту (села, селища, міста), визначеного її адмін. центром. Інформ.-просвітницьку, організац., методичну та фін. підтримку добровільного об'єднання Т.г. та приєднання до об'єднаних громад здійснює держава. З метою забезпечення соц.-екон., культурного розвитку територій, підвищення якості надання послуг населенню на основі спільних інтересів та цілей, ефект. виконання органами місц. самоврядування визначених законом повноважень, Т.г. можуть співпрацювати на договірних засадах через сільські, селищні та міські ради. Згідно із Законом України «Про співробітництво територіальних громад» (2014) воно можливе у формі: 1) делегування одному із суб'єктів співробітництва іншими виконання одного чи кількох завдань з передачею йому відповід. ресурсів; 2) реалізації спільних проєктів, що передбачає координацію діяльності суб'єктів співробітництва та акумулювання ними на визначений період ресурсів; 3) спільного фінансування (утримання) суб'єктами співробітництва підприємств, установ та орг-цій комун. форми власності, об'єктів інфраструктури; 4) утворення суб'єктами співробітництва спільних комун. підприємств, установ

та орг-цій, спільних об'єктів інфраструктури; 5) утворення суб'єктами співробітництва спільного органу управління для спільного виконання визначених законом повноважень. Станом на 2023 в Україні налічується 1439 громад, з них 331 – розташовані у районах проведення воєнних (бойових) дій або перебувають у тимчас. окупації, оточенні (блокуванні).

Досвід констит. регламентації статусу Т.г. у зарубіж. країнах свідчить про особл. роль, яку відводить конституцієдавець цьому питанню. Попри різні підходи, термінологію, обсяг та зміст відповідних констит. положень, заг. тенденцією у сучас. Європі є зміцнення статусу первинних суб'єктів місц. самоврядування. Так, у ст. 72 Конституції Французької Республіки (1958) зазначається, що тер. колективами Республіки є комуні, департаменти, заморські території. У Конституції Великого герцогства Люксембург (1868) є окрема Глава IX «Про громади», у ст. 107 якої закріплено, що громади утворюють на тер. основі автономні колективи, які мають право юрид. особи та своїми органами керують їх надбанням і в своїх власних інтересах. Згідно зі ст. 136 Конституції Болгарії (1991) громада є основною адм.-тер. одиницею, в якій здійснюється місц. самоврядування. Ст. 164 Конституції Республіки Польща (1997) встановлено, що осн. одиницею тер. самоврядування визнається гміна.

Літ.: Батанов О.В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні. К., 2001; Батанов О.В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні. К., 2003; Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження. Л., 2008; Баймуратов М.О. Територіальна громада у національному та міжнародному вимірах. *Вісн. Маріуп. ун-ту. Сер. Право*. 2017. Вип. 13; Мішина Н.В. Територіальні громади та об'єднані територіальні громади в Україні. *Наук. пр. Нац. ун-ту «Одес. юрид. академія»*. 2019. Т. 24; Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Територіальна громада як пріоритетний суб'єкт локальної демократії. The 3th International scientific and practical conference «Theoretical aspects of education development» (Jan. 24–27, 2023). Warsaw, 2023.

О.В. Батанов

ТЕРОРІЗМ – застосування насильства з метою залякування населення та нагнітання атмосфери страху в сусп-ві для досягнення політ. цілей. У теперіш. час Т. вважають однією з головних загроз для нац. та міжнар. безпеки. На нац. рівні у багатьох країнах прийняті численні правові акти, спрямовані на боротьбу з цим явищем. Згідно із Законом України «Про боротьбу з тероризмом», Т. – це

«суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади, або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей». У Кримінальному кодексі України (ст. 258–258-6) встановлено відповідальність за злочини, пов'язані з Т., зокрема за: вчинення, втягнення у вчинення та публічні заклики до вчинення терорист. акту, створення терорист. групи чи терорист. орг-ції, сприяння вчиненню терорист. акту та навчання Т., фінансування Т., перетинання держ. кордону з терорист. метою.

Протидія Т. є важл. напрямом міжнар. співробітництва. Зважаючи на те, що сучас. терорист. діяльність часто виходить за межі держ. кордонів та зачіпає інтереси різних держав або й міжнар. співтовариства загалом, у політ. і правовому дискурсі утвердилося поняття міжнар. Т. У міжнар. праві такий вид Т., як правило, відносять до злочинів міжнар. характеру, тобто злочинів, які вчиняються поза межами держ. політики та які посягають на міжнар. правопорядок. З метою протидії Т. на глобальн. та регіон. рівні укладено цілу низку міжнар. договорів, найважл. з яких є: Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден 1970, Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971, Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1977, Міжнародна конвенція про боротьбу з захопленням заручників 1979, Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988, Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997, Міжнародна конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999, Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму 2005. Також у межах ООН проводиться робота із розроблення Загальної конвенції щодо міжнар. Т.

На поч. XXI ст. міжнар. Т. перетворився на одну з гол. міжнар. проблем, яку часто включають до переліку глобальн. проблем людства. Ключовою подією в історії Т. та одним із наймасштаб. терорист. актів в історії людства стали терорист. атаки на території США 11 вересня 2001, організовані ісламіст. орг-цією Аль-Каїда. Внаслідок цих атак загинуло близько 3 тис. осіб і отримали поранення понад 6 тис. осіб. Після цього США організували міжнар. антитерорист. кампанію, названу «війна

з тероризмом», результативність якої оцінюється неоднозначно у теперіш. час.

Виділяють також державний Т., який може мати як внутр., так і міжнар. вимір. Такий вид Т. означає застосування насильства д-вою з метою залякування населення, що є частиною її внутр. чи зовн. політики і реалізовується її силовими структурами чи ін. орг-ціями, які ця держава створює, підтримує чи на які впливає різними способами. У Женевській декларації про тероризм 1987, затвердженій ГА ООН, вказано перелік дій, які можна розцінювати як держ. Т., зокрема: формування поліц. держави та показові розправи над власними громадянами, маніпуляції ядерною зброєю, атаки збройними силами цілей, які становлять загрозу для цив. населення, створення та підтримка озброєних сил найманців з метою знищення суверенітету ін. держави, дезінформаційні кампанії з метою дестабілізації ситуації в ін. д-ві тощо. За наявності певних ознак цю дію можна кваліфікувати як конкретний вид міжнар. злочинів (агресія, воєнні злочини, злочини проти людяності), за вчинення яких настає міжнар. кримін. відповідальність фіз. осіб.

Залежно від сфер, методів, ідейних основ та ін. критеріїв, виділяють різні види Т., серед яких: Т. політ., екон., екол., реліг., кібертероризм, медіатероризм. Станом на поч. XX ст. найпоширенішим і найсмертельнішим є ісламіст. Т. – один із видів реліг. Т., який проявляється у вчиненні терорист. актів радикальними ісламістами та їхніми структурами. Гол. терорист. орг-ціями, пов'язаними з ісламіст. Т., є Ісламська держава, Аль-Каїда, Талібан. Розвиток інформ. та комунік. технологій зумовлює значну трансформацію терорист. діяльності та виникнення нових видів Т. (інформ. Т., медіатероризм, кібертероризм, Т. у соц. мережах). Терорист. структури використовують соц. мережі та ін. інтернет-ресурси для пропаганди, залякування населення через поширення жорстокого контенту, вербування нових членів, збору інформації, координації дій.

Незважаючи на значні зусилля з боку держав, спрямовані на боротьбу з Т., актуальність цієї загрози у сучас. світі не зменшується. Чинниками, що сприяють активізації терорист. діяльності, є: посилення розколів і поляризації у світі, відсутність єдиної позиції у держав щодо розуміння Т. та способів боротьби з ним, загострення ін. глобальн. проблем, зростання міграції, прихована чи відкрита участь окремих держав у терорист. діяльності, швидке освоєння терористами нових технологій, зростання ролі інформ. маніпуляцій у сучас. сусп-ві.

П.М. Сухорольський

ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНІ – (від грец. *τεχνολογος*; *τεχνη* – майстерність, техніка) – використання різноманітних інструментів, стратегій і методів досягнення переваг у політ. змаганні, які мають технолог. (системну, послідовну, типову) організацію і орієнтовані на ефект. досягнення конкретних політ. цілей. Ці методи використовуються конкурентними політ. акторами (політ. партії, кандидати, уряди, групи інтересів тощо) для впливу на громадську думку, залучення виборців і формування політ. (електоральних) результатів.

Термін «Т.п.» охоплює широкий спектр експертно-консультат. політ. практик, і його використання може відрізнятися залежно від контексту. Одним із гол. аспектів застосування Т.п. є вироблення стратегії політ. кампанії як етапу профес. політ. діяльності. У контексті участі в політ. виборах Т.п. включають планування та обрання тактики кампанії, які використовуються для охоплення та переконання виборців. Це може включати використання аналітики політ. даних, цільової політ. реклами, залучення соц. мереж та ін. технолог. інструментів мережі Інтернет (зокрема, SMM) для оптимізації повідомлень політ. кампанії та охоплення політ. аудиторії. Важл. для розуміння сутності Т.п. є застосування інструментів політ. комунікації. Новітні Т.п. часто використовують соціальні медіа, вебсайти, електрон. пошту та платформи обміну повідомленнями (месенджери) для поширення інформації, взаємодії з громадськістю та створення підтримки для політ. цілей. Відображенням застосування Т.п. є орієнтація на адресні групи виборців. Експертно-аналіт. та моніторингові групи політ. партій і кандидатів здійснюють аналіз демограф. та поведінкових даних, щоб визначити конкретні групи виборців і націлити їх на адресні політ. повідомлення та кампанію. Істотною сферою використання Т.п. є електрон. урядування та онлайн-управління. Т.п. включають ініціативи електрон. урядування щодо підвищення ефективності та прозорості публіч. послуг, а також залучення громадян до процесів прийняття рішень. Перспективним напрямом еволюції Т.п. також є політ. онлайн-активізм і політ. онлайн-залучення. Платформи соц. медіа та ін. онлайн-інструменти використовуються для організації політ. протестів, громад. адвокаційних кампаній та ін. форм політ. репрезентації. В окремих політ. контекстах (зокрема, в умовах автократій) Т.п. можуть передбачати використання інструментів спостереження для політ. моніторингу та контролю над політ.

поведінкою населення. Такі практики викликають стурбованість світової дем. спільноти щодо конфіденційності персон. даних громадян та захищеності громадян. свобод. Т.п. забезпечують використання технологій в адмініструванні виборів, таких як системи електрон. голосування, бази даних реєстрації виборців та ін. інновації, спрямовані на покращення виборчого процесу. Окремими перспективним сегментом Т.п. є управління політ. кризами. Зокрема, під час політ. криз та громадських заворушень Т.п. можуть включати використання комунікац. технологій для управління інформацією, координації реакції ін-тів політ. управління, просування конструктивного політ. порядку денного і вирішення значущих проблем сусп. У міжнар. відносинах Т.п. охоплюють використання цифрових платформ і технологій для дипломат. спілкування, публічної дипломатії, просування політ. інтересів конкретних країн та їх міжнар. впливу. Т.п. можуть передбачати використання інструментів аналізу даних для прийняття політ. рішень. Це може включати моделювання, координацію, прогнозування та ін. методи для оцінки потенційного впливу та вибору оптимального політ. курсу.

В умовах сучас. України Т.п. мають значний потенціал для покращення функціонування дем. політ. процесу та політ. участі громадян. Проте увагу наук. спільноти викликають етичні проблеми, зокрема пов'язані з конфіденційністю, маніпуляціями та можливістю зловживання владою. Розуміння впливу та наслідків застосування Т.п. є важл. сферою вивчення сучас. політ. наук та суміжних наук. дисциплін в контексті протистояння рос. інформ.-психол. операціям.

С.В. Ставченко

ТЕХНОЛОГІЯ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ – узагальнена процедура забезпечення політичних рішень як важл. чинника визначення мети політ. діяльності, пошуку ресурсів для її досягнення, етапів, способів реалізації.

У другій пол. ХХ ст. зах. науковці дійшли висновку про нагальну потребу визначити особливості прийняття політ. рішень, що потім отримало узагальнену назву «Теорія ухвалення політичних рішень». Але однією з перших спроб теорет. узагальнення в цьому сенсі можна вважати концепцію соціальної дії М. Вебера, яка зорієнтована на свідомість, раціональність та ефективність. Важл. крок у розвитку теорії політ. рішень зробив амер. політолог Г. Саймон. У своїх працях «Адмі-

ністративна поведінка» (1947), «Нова наука управлінських рішень» (1960) вчений наголошував, що прийняття політ. рішень визначає характер організаційної структури сусп.ва. Він виокремлював програмовані рішення, або шаблонні, які повторюються, і непрограмовані, які базуються на оцінці нових явищ і фактів і спрямовані на розв'язання невідомих раніше завдань. Програмовані рішення, на його думку, дають більше можливостей для прогнозів, ніж спонтанні. Сам же процес прийняття рішення має такі стадії: 1) пошук і формулювання проблеми; 2) вироблення шляхів прийняття рішень; 3) оцінка й вибір конкретного варіанта рішення. Вчений вважав, що найкращими є рішення, відправним пунктом яких є конкретні дії. Д. Істон наголошував, що політика є процесом ієрархізації цінностей, яка досягається прийняттям рішення. На його думку, технологія прийняття рішень передбачає: умови прийняття рішень, організац. контекст, можливі наслідки рішень. Г. Лассуел виділяє сім етапів прийняття рішень: 1) постановка проблеми; 2) пошук інформації; 3) відбір альтернатив; 4) звернення за підтримкою; 5) процес реалізації рішення; 6) оцінка ефект. рішення; 7) підведення підсумків. Ч. Ліндблом щодо прийняття політ. рішень обґрунтовував два методи: раціонально-універсальний (або «кореневий метод») та інкрементальний («метод гілок»). Перший передбачає, що особа, яка приймає рішення, визначає пріоритети й виокремлює у зв'язку з цим альтернативи реалізації цілі. Для цього обирається найбільш оптимальне рішення. Метод «гілок» передбачає послідовне обмеження в пошуку рішень, а малі кроки дають змогу уникати великих помилок. Цей метод спрощує процес прийняття і реалізації рішень. Р. Дал визначав політ. рішення як ефект. вибір серед альтернатив, щодо яких існує певна невизначеність. Невизначеність може виникнути через неадекватну інформацію щодо: а) альтернатив, які вважаються «відкритими»; б) наслідків, які ймовірно впливатимуть через вибір даної альтернативи; в) рівня імовірності того, що ці наслідки насправді виникнуть; г) відносної вартості різних альтернатив, тобто порядку альтернатив від найбільш бажаних до найменш бажаних, враховуючи очікувані наслідки та очікувані ймовірності реальних наслідків. Ефект. вибір – це вибір найбільш оптимальної альтернативи, як гарантії того, що обрана альтернатива діятиме.

Важл. складовою Т.п.п.р. є практич. значущість і реальний результат як наслідок реалізації. В. Тертичка звертає увагу на такі

стадії: а) аналіз інформації про проблему, яку необхідно розв'язувати; б) постановка проблеми; в) опрацювання проблеми експертами, напрацювання альтернат. варіантів політики; г) вироблення альтернат. політики; д) прийняття рішення; е) реалізація рішення, підбиття підсумків, внесення коректив у проведення політ. курсу. Варіанти політ. рішень мають чітко окреслювати політ. проблему, описувати політ. ситуацію, формулювати мету, цільові проекти й альтернат. шляхи їхнього досягнення.

У наук. літературі виокремлюють експертні й управлінські рішення. Експерт. рішення мають рекомендац. характер і приймаються експертами, аналітиками, консультантами. Гол. завданням експерт. рішень є зменшення невизначеності при виборі для політ. актора. Таким чином, досягається мінімізація ризику прийняття помилкового рішення. Прийняття експерт. рішень передбачає ранжирування наявної інформації з точки зору її важливості, точності та значущості, її оцінку з позицій необхідності та достатності для прийняття оптимального політ. рішення. Часто буває доцільним отримання додаткової інформації, для чого експерт має вибрати процедури, що забезпечать отримання цієї інформації (соціолог. опитування, фокус-групи, експерт. опитування тощо).

Результатом політ. рішень можуть бути закони, накази, розпорядження та постанови, які можуть торкатися різних проблем. Тому вони можуть бути: загальнодерж., регіон. та місц.; колегіальн. та одноосібними; стратег. і тактичними.

Процес прийняття рішення може бути одноосібним і колективним. Відповідно існують директивні технології одноосібного прийняття рішення та технології колект. прийняття рішення. Виокремлюють три технології прийняття одноосібного рішення: «формальна», «змагальна» і «колегіальна». *Формальна технологія* прийняття політ. рішення характеризується ієрархічною побудовою системи комунікації, чіткими і відпрацьованими процедурами проходження інформації та прийняття рішень. Така технологія є ефект. у кризовій ситуації, оскільки осн. її перевага – економія часу. Однак така модель не сприяє відкритому обговоренню проблеми, а тому деякі її актори можуть залишитися неврахованими. І це може спричинити соціальну напруженість. *Змагальна технологія* сприяє відкритому обговоренню політ. проблеми і появі альтернат. проєктів її вирішення. Це є позит. стороною такої технології. З негат. її аспектів можна вказати на тривалість часу, ува-

ги і затрат політ. лідера, і на те, що принцип змагальності членів команди політ. лідера містить ризик того, що заради перемоги у конкуренції інформація може бути змінена. *Колегіальна технологія* є найдемократичнішою, оскільки потребує колект. діяльності у пошуку оптим. рішення. Діяльність лідера полегшується діяльністю «колегіальних команд». Колег. модель прийняття одноосібного рішення: радники пропонують, а Президент вирішує.

У процесі прийняття політ. рішень використовують також технології консенсусу та голосування за принципом більшості. Використання консенсусу (згоди всіх) можливе лише тоді, коли інтереси учасників значною мірою збігаються, коли є якісь цінності й цілі, що об'єднують усіх учасників процесу. Принцип консенсусу є одним із методів прийняття політ. рішень у міжнар. орг-ціях (напр., Рада Безпеки ООН), у дипломат. переговорах, взагалі у таких політ. співтовариствах, де суб'єкти не зобов'язані підпорядковуватися один одному. Технологія голосування зводиться до уточнення різниці в позиціях учасників дебатів, а потім з'ясування, за яку з позицій висловлюється більшість.

На Т.п.п.р впливають тип політ. режиму, особливості політ. ситуації, гострота конфліктів. Найскладніші проблеми із прийняттям політ. рішень виникають під час розв'язання конфлікт. ситуацій. Залежно від гостроти політ. конфлікту, його масштабності, втягнення учасників виділяють такі методи: індиферентний – найбільш характерний для тоталітар. та авторитар. режимів, де майже всі потреби ігноруються; метод тиску – застосовується владою за допомогою силових структур; методи командного прийняття рішень, приймаються за допомогою вольових дій, ігноруючи ін. можливості; консенсусний метод – реалізується за допомогою переговорного процесу з поступками своїх вимог або позицій конфліктуючих сторін.

Важл. значення має сприйняття рішення, від якого залежить повнота його реалізації та легітимності. На сприйняття, яке може бути позитив., індиферентн., негат., впливає ціла низка факторів: політ. ситуація, авторитет суб'єктів, попередній досвід прийняття рішень, інформованість населення, поведінка суб'єктів рішення, вплив зовн. факторів тощо. *Лім.:* Lasswell, H. Decision Process Seven Categories of Functional Analysis, 1956; Dahl, Robert A. Decision-Making in a Democracy: The Supreme Court as a National Policy-Maker. *Journal of Public Law* 6, 1957; Easton, D. An Approach to the Analysis of Political System. *World Politics*, 1957. No. 9. Apr.; Абизов В.Є., Кремень В.Г. Політичне рішення: механізм прийняття. К., 1995; Саймон Г.А.

Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Пер. з англ. Вид. переробл. і допов. числен. заув. авт. К., 2001; Lindblom, Ch. The Market System What it is, How it Works, and What to Make of it Yale University Press, 2001; Горбатенко В.П. Політичні ризики: від теорії до практики. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 2.

М.В. Шаповаленко

ТИМОКРАТІЯ (*timocracy*, від грец. *time* – честь, ціна, плата і *kratos* – влада) – одна з найбільш стародавніх форм влади, описана ще антич. авторами.

Термін «Т.» трапляється у Платона («Держава», VIII, 545) і Аристотеля («Етика», VIII, XII). Також згадується в працях Ксенофонта («Memorabilia», кн. IV, гл. 6), де він фактично замінюється терміном «плутократія». За Платоном, Т. – влада честолюбців, які зазвичай належать до класу військових, що є негат. формою правління, разом із олігархією, демократією і тиранією. Будучи результатом звиродніння (*parekbaseis*) кожного попереднього типу держави, вони все далі віддаляють людей від досконалої форми життя, яка нібито існувала за часів глибокої старовини – правління Хроноса, коли боги володарювали над людьми, а ті перебували в гармонії із природою; люди жили щасливо, між ними не було розбратів, воєн і т. д. Платон вважав, що Спарта найкраще відповідала суті Т. Деякі автори представляли її як тоталітарну, або однопартійну, д-ву, але подібні думки висловлювали майже виключно вороги Спарти. У цьому сенсі до Т. дотичною є ідея мілітаризму, яку часто пов'язували з Т., орієнтованою на честь. Така форма Т. у свою чергу, мала схожість з меритократією («влада гідних», від лат. *meritus* – гідний і грец. *kratos* – влада) – принцип управління, згідно з яким керівні пости повинні займати найбільш здібні люди, незалежно від їх соц.-екон. походження. Т. за Платоном має також тенденцію переходу до олігархії мірою накопичення багатства правлячим класом. У більш екстремальних формах Т., де влада тримається на багатстві, а не на честі, – може трансформуватися у плутократію (від грец. *πλοῦτος* – багатство) – форму правління, коли рішення уряду визначаються думкою не всього народу, а впливового класу багатих людей, які використовують владу, аби закріпити й збільшити власні статки. За свідченням Платона, скупчення золота в коморах у приват. осіб нищить Т.; ці особи насамперед вишукують, на що б його ужити, і для цього перетлумачують закони, мало рахуючись з ними: так

чинять і самі багатії, й їхні дружини. За Аристотелем, навпаки, Т. – позит. форма влади, що має тенденцію переходу до негат. форми – демократії, бо ці види держ. устрою мають заг. межу: Т. також бажає бути владою великої кількості рівних між собою людей. Водночас, у «Никомаховій етиці» Аристотель вказував, що з трьох видів правління (монархія, аристократія і Т.) найкращою формою є монархія, найгіршою – Т.

Прикладом Т. слід вважати держ. лад в Афінах у VI ст. до н. е. після реформ Солона (640–560 рр. до н.е.), який встановив в Афінах систему Т. на основі майнового цензу, пов'язавши права громадян на участь у виборах і заняття політ. діяльністю з їх статками. Солон визначив ці права, виходячи з того, скільки бушелів продукту кожна людина може виробляти за рік, а саме: а) той, хто здатний виробити 500 бушелів за рік, – може служити генералом в армії, або навіть стати архонтом (пентаксіомедіми – 1-й клас); б) той, хто міг озброїти себе й спорядити одного коня для війни, оцінювався в 300 бушелів (вершники – 2-й клас); в) власник принаймні однієї пари в'ючних тварин оцінювався в 200 бушелів (зевгіти – 3-й клас); г) бідний громадянин, або фет (4-й клас), міг брати участь лише в народному зібранні, тоді як представники 1-го і 2-го класу могли засідати у т. з. «Раді Чотирьохсот» і обіймати найбільш високі посади, а представники 3-го класу – обіймати нижчі посади в Раді.

Починаючи з Пелопоннеської війни (кінець V ст. до н.е.) практика поділу громадян на розряди поступово втрачала своє значення. З Нового часу сам термін «Т.» практ. зовсім зникає із вжитку. Проте сьогодні він отримує нове несподіване звучання через посилення впливу корпорацій на соц.-екон. й політ. життя сусп.-ва. Існує думка, що держ. уряди втрачають свою силу в порівнянні з впливовістю корпорацій і незабаром можуть бути замінені корпорат. керівниками. Умовно цей новий устрій називають «Корпоративною тимократією». Основи її існування пов'язують з такими ознаками: 1) за політ. владу починають змагатися лише представники великих корпорат. блоків; 2) появою у великих корпорацій усіх атрибутів держ. влади – власної законод. і викон. влади, судової системи, армії та достатньою незалежністю цих атрибутів від д-ви; 3) продовженням процесу злиття великих корпорацій в єдині корпорат. блоки з чітко окресленими територіями впливу; 4) загостренням конкурент. боротьби між блоками за владу в масштабах д-ви (в майбутньому боротьба відбуватиметься не між партіями, а між корпораціями).

Якщо проводити паралелі, то загалом антич. Т. – прообраз правління еліт нових незалежних держав. Нова влада надзвичайно шанує захоплення, приватизацію і приват. власність на нерухомість, примушуючи свій народ служити бюрократії та великому бізнесу, і цілком покладається на силові структури. У низці держ. устроїв Т. займає проміжне становище між соціалізмом і лібер. капіталізмом (в антич. час – між аристократією і олігархією).

Сучас. Т., як і антична, почасти наслідує попередній устрій, почасти – тяжіє до наступного. Але якщо в давнину Т. являла собою свідоме наслідування аристократії, то сьогодні – не свідоме, ірраціональне наслідування дем. централізму. Це, фактично, – централізм без демократії. Суттєвим недоліком тимократичної д-ви є те, що там бояться ставити розумних людей на керівні посади. Звідси випливає, що в межах Т. поява творчої політ. еліти принципово неможлива. Ін. недоліком сучас. Т. є злісне недотримання правила чесних виборів. Нечесні вибори і викликана ними політ. нестабільність є незаперечним доказом того, що принципом вільної дем. держави є моральний, а не екон. або фінанс. базис. Без пріоритету принципу моральності з'являється спокуса купівлі голосів і перетворення електорату на «біомасу». Гол. вада тимократ. д-ви полягає в тому, що розвивається чисто олігархічна схильність до корисливості і наживи. Розмір власності «людини тимократичної» визначається мірою пошани, якою вона користується. Міра ж пошани, якою користується «людина олігархічна» визначається розміром її власності. Встановлення цензу в обох випадках стає нормою: у першому – почесного, у другому – майнового. Т. знищує нелегітимне нагромадження великих капіталів і пошуки способів обійти закони для відмивання брудних грошей. Владна верхівка приховує свій майновий стан, що відбувалося і в ант. Т. Жага влади є одним із елементів пристрасті до збагачення. Як показала істор. практика, це дуже часто закінчується революцією.

В.О. Корнієнко

ТІНЬОВИЙ КАБІНЕТ (Тіньовий уряд) (англ. *shadow cabin*) – політ. інститут, який формується однією або більшою кількістю парламент. партій і є опозиц. щодо влади. Історично вперше сформувався наприк. XIX ст. у Сполученому Королівстві. Відповідно – властивий для країн з Вестмінстерською системою правління. У цих країнах друга за результатами парламент. виборів політ. партія

проголошується офіц. опозицією, відповідно лідер цієї партії формує Т.к. шляхом розподілу посад. У Сполученому Королівстві, Канаді, Новій Зеландії офіц. опозиц. партія Т.к. називається «Лояльна Опозиція Її Величності». В даному разі лояльність означає, що опозиція виступає проти чинного уряду, але є лояльною щодо Корони. У країнах з Вестмінстерською системою правління поряд з офіц. опозицією, відповідно поряд з офіц. Т.к., можуть існувати й ін. опозиц. Т.к. Зокрема, в Канаді в межах 42-го та 43-го парламентів, поряд із офіц. опозиц. Т.к. Консервативної партії, існували і Т.к. ін. опозиц. партій. Формування та діяльність Т.к. значною мірою залежить від того, яка партія його формує. У Сполученому Королівстві Консервативна партія не має чітко прописаних норм, які б регламентували механізм формування та діяльності їхнього Т.к., внаслідок цього гол. роль належить лідеру партії. У Лейбористської партії формування та функціонування такого ін-ту чітко регулюється статутом партії і регламентом роботи фракції партії у парламенті. Т.к. складається з тіньових міністрів, кожен з яких має бути відповідником міністра чинного уряду. У Канаді міністри Т.к. називаються – «критики опозиції». Т.к. збирається щотижня, так само, як чинний кабінет міністрів. За Г. Негуляєвою, Т.к. може виконувати два осн. блоки функцій: 1) стосовно політ. системи загалом – контроль і моніторинг діяльності уряду, підготовка кадрів, забезпечення правонаслідкування влади, збереження стабільності політ. системи та розробки альтернат. стратегій розвитку; 2) стосовно роботи парламенту – збільшення ефект. законодавства, розробка комплексної парламент. тактики, формування короткотермінової політ. позиції, організація повсякденної парламент. роботи, формування довготермінової партійної політики. У країнах, де в парламенті більше ніж дві осн. партії, також може існувати практика формування Т.к. Зокрема, в Ірландії представники опозиц. партій та незалежні депутати здатні формувати у нижній палаті парламенту техн. групу. Різновидом Т.к. вважають у Німеччині – «команди експертів та радників»; у Франції – контруряд (практика формування не характеризується стабільністю); у Японії – «наступний кабінет».

А.С. Романюк

ТОМА́ АКВІНСЬКИЙ (*Thomas Aquinas*; Фома Аквінський, Аквінат Фома; 1225 або 1226–1274) – італ. мислитель, теолог, фундатор ідеології католицизму, теоретик природ. права як «права народів» (*lat. jus gentium*).

Виховувався у бенедикт. монастирі Монте-Кассіно (Італія), з 1236 – послушник ордену домініканців у Неаполі. Вивчав філософію у Неаполітан. ун-ті (1239–1244), навч. у Парижі (1245–1248) і Кельні (1248–1252). 1252 Т.А. повернувся у Париж і став магістром богослов'я місц. ун-ту. Отримав титули князя філософії (*princeps philosophorum*) і доктора теології (1257). У 1259–1269 читав курс теології в унтах Болоньї, Рима та ін. італ. міст. З 1269 знову викладав у Париз. ун-ті. З 1272 – викладач теології Неаполітан. ун-ту. Помер від серцевого нападу дорогою на Ліонський собор. Після смерті Т.А. нащадки й учні називали його ангелічним доктором (*doctor angelicus*).

Т.А. залишив після себе велику творчу спадщину. Він є автором коментарів до творів Аристотеля, Петра Ломбардського, Біблії, теолог. праць. До осн. належать його філософ. трактати «Сума філософії» (1259–1264); «Про правління государів» (1265–1266); «Сума теології» (1265–1274). У цих та ін. численних працях Т.А. на основі інтерпретації і систематизації досягнень попередників розробив власну цілісну теорію з глибоким теолог. і політико-правовим обґрунтуванням сутнісних проблем люд. буття.

Розуміння д-ви у творчості Т.А. ґрунтується на ідеях праці Аристотеля «Політика», за якою людина як «тварина суспільна» приречена на життя у політ. громаді. На думку Т.А., природ. процес виникнення д-ви споріднений з процесом створення світу Богом. Місце Бога у д-ві посідає монарх, який править нею й піклується про людей як дбайливий батько про своє сімейство. Співвідношення влади і д-ви аналогічне поєднанню душі й тіла, Бога і світу. Без влади, сутністю якої є повне підпорядкування нижчих вищим, д-ва неминуче загине. З п'яти форм правління (чотири простих – аристократія, олігархія, демократія, монархія і одна змішана – аристократія з демократією) найкращою є монархія, оскільки у природ. світобудові панує завжди хтось один – Бог над світом, серце над людиною, розум над душею, бджолина матка над роєм тощо. Якщо влада належить багатьом, тоді в сусп-ві переважають заворушення і панує безладдя. Влада народу в умовах демократії є несправедливою: маса придушує багатих і народ перетворюється на колектив. тирана. Монарх як творець д-ви найефективніше приводить у рух весь сусп. організм і реалізує мету д-ви: досягнення всенарод. блага, морального добра, справедливості. Влада має божеств. походження лише за своєю внутр. сутністю, а користування нею може суперечити божеств. волі. У зв'язку з цим народ збе-

рігає природ. право на повстання і скинення тирана (але не на вбивство), якщо він здобув владу шляхом насильства, підкупу чи ін. незакон. шляхом або зловживає владою. Ці твердження у Т.А. ґрунтуються на християн. догматах і доктрині про верховенство авторитету Папи Римського.

Сутність права Т.А. розумів як справедливість у божеств. порядку людського буття. Право як найвищу справедливість він поділяв на зрівняльне та розподільне. Зрівняльне право, яке має своїм єдиним джерелом природу, він називає природ. правом (*jus naturale*), а встановлене людиною – цив. правом (*jus civile*) або люд. правом (*jus humanum*). Останнє не може суперечити природ. праву, чинність якого поширюється як на людей, так і на тварин. Люд. частину природ. права Т.А. називає правом народів (*jus gentium*). На вершині юрид. ієрархії перебуває божеств. право (*jus divinum*). Воно має два різновиди: 1) природне божеств. право, опосередкованою основою якого є вічний закон, тобто божеств. розум, що керує як орган., так і неорган. світом, а безпосередньою – природ. закон, який охоплює лише живих істот; 2) позит. божеств. право, що включає окремі народи (напр., єврейський), яких Бог виокремив посеред ін. Вічний закон управляє світом матеріального й ідеального, живого і неживого і є втіленням у природі начала всіх начал, абсолют. правил і принципів усього світопорядку, гарантією цілеспрям. розвитку Всесвіту, можливістю опанування очевидних істин. Усі ін. різновиди законів – природ., божеств., людський – випливають із вічного закону.

Завдяки природ. закону людина і тварина здатні відрізнити добро від зла, мають однакові природ. потреби (їсти, дихати, пити, народжувати, захищатися тощо). Різниця полягає лише в тому, що розумна тварина (людина) причетна до природ. закону «інтелектуально і раціонально», а серед нерозумних істот він діє не через «розум», а через інстинкти. Існування природ. закону дає змогу різним народам встановлювати норми моралі, досягати схожості моральних законів. Божеств. закон – це одкровення, висловлене у Св. Письмі. Він призначений виправляти недоліки законів людських і регулювати відносини, на які дія цих законів не поширюється. Він застосовується, напр., для визначення кінцевої мети люд. буття, регулювання внутр. духовної сфери люд. діяльності, викорінювання зла і гріховності індивіда, а також як критерій для визначення справедливості чи несправедливості люд. закону. Людський закон включає норми, розпорядження, рішення, спрямовані

на наведення порядку, забезпечення всезагального блага, удосконалення д-ви. Творення люд. закону є прерогативою всіх людей або держ. мужа, який про них піклується. Люд. закон має бути обов'язково оприлюдненим, оскільки він слугує для всіх «правилом і мірилом», приписом практ. розуму государя, який «управляє певним досконалим співтовариством». Люд. закон містить примус. санкції і може бути «грішним», тобто «відхилятися від природного промыслу», втрачати якості справедливості й праведності та перетворюватись на «насильство певної особи». Найгол. вимога до люд. закону – його повна і сувор. відповідність природному закону.

Т.А. був переконаний, що людина наділена природ. схильністю до чеснот. До класич. аристотелівських він додав три теолог. чесноти: віру, надію, любов. Спонукання до закладених у людині природних чеснот можливе лише шляхом заг. виховання, примусу під страхом покарання, виховання законами. Люд. закони не потрібні мудрецам. Не підвладні їм праведники і духов. особи, які «живуть за законом Святого Духа», а також усі ті, хто безпосередньо «підпорядковується більш високому закону». Вільним від люд. закону, від його примус. сили є монарх, оскільки «ніхто не може винести йому вирок за протизаконні дії». Мудрий правитель підвладний закону за власною волею. При цьому він не звільняється від обов'язку дотримання ін. законів і несе за це відповідальність перед Божим судом. Людські суди при здійсненні правосуддя мають керуватися як природ., так і позитив. законами. Можливість застосування суд. прецеденту Т.А. не заперечував, але ставився до нього критично, «оскільки одухотворена справедливість відсутня у багатьох суддях і є непостійною». Право приват. власності, на думку Т.А., має не божеств., не природ., а суто людські витоки. За природ. правом, усе належить Богові, але існування приват. власності не суперечить ні вічному, ні природ. законам. Підпорядковуючи розум вірі, мислитель виправдовував рабство як невідворотне покарання за гріхи і встановлення права народів за законами війни, дотримувалася тверджень про природ. нерівність людей, вважав простих селян і дрібних ремісників «найманцями» чи «брудним людом», вимагав жорстокого викорінювання ересі, теорет. обґрунтовував інквізицію, започаткував учення про індульгенції.

Учення Т.А. справило вагомий вплив на розвиток теолог., політ. і правової думки людства. У 1323 Т.А. був канонізований катол. церквою, а 1879 його вчення (томізм) Вати-

кан визнав «єдино істинною філософією католицизму». З цього часу томізм розвивається як неотомізм (неофомізм). У 1924 Ватикан сформулював і освятив 24 тези із вчення Т.А., які стали фундаментом сучас. неотомізму.

Лім.: Copleston, F.C. Aquinas. London, 1955; Pieper, J. Guide to Thomas Aquinas. New York, 1962; Chenu, M.-D. Toward Understanding St. Thomas. Chicago, 1964; Maritain, J. St. Thomas Aquinas. New York, 1964; Weisheipl, J.A. Thomas D'Aquino: His Life, Thought and Work. Washington, 1974; Aertsen, J. Nature and Creature: Thomas Aquinas' Way of Thought. Leiden, 1988; Davies, B. The Thought of Thomas Aquinas. Oxford, 1992; Мироненко О.М. Права і свободи людини в політико-правових вченнях середньовічних теологів. К., 1995; Gilson, E. Thomism: The Philosophy of Thomas Aquinas. Toronto, 2002; Stump, E. Aquinas. London, 2003; McInerney, R. Aquinas. Cambridge, 2004; Feser, E. Aquinas. Oxford, 2009; Содомора П. Терміносистема Святого Томи з Аквіну. Л., 2010; Баумейстер А. Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання. К., 2012.

В.П. Горбатенко

ТОМАЗІЙ (Thomasius) Християн (1655–1728) – нім. філософ і правознавець, теоретик природ. права. Нар. в сім'ї професора філософії Якоба Томазія, вчителя Г.-В. Лейбніца. Юрид. освіту здобув в ун-ті Франкфурта-на-Одері, де 1679 захистив докт. дисертацію. З 1681 – викладач філософії і права, з 1687 – професор Лейпциг. ун-ту. 1690, внаслідок несприйняття консервативно налаштованими колегами і керівництвом ун-ту критич. ставлення Т. до чинної традиції викладання філософії та юриспруденції, він був змушений залишити Лейпциг. Осівши в м. Галле, Т. читав публіч. лекції з юриспруденції. Успіх Т. спонукав курфюрста бранденбурз. до заснування 1694 Ун-ту Галле, ректором і професором якого вчений працював до кінця свого життя.

Творчий доробок Т. налічує понад 300 наук. праць. Правові і політ. погляди Т. виклав у працях: «Lehrbuch des Naturrechtes» (Підручник природного права, 1687); «Institutiones iurisprudentiae divinae» (Установлення божественної юриспруденції, 1688); «Ausübung der Vernunft-Lehre» (Практичне вчення про розум, 1691); «Versuch vom Wesen des Geistes» (До осягнення природи розуму, 1699); «Summarischer Entwurf deren Grundregeln, die einem studioso juris zu wissen und auf Universitäten zu lehren nöthig» (Узагальнений проект, основні правила якого спонукають до вивчення і викладання юриспруденції в університетах, 1699); «De crimine magiae» (Кримінальні магії, 1701); «Fundamenta iuris naturae et gentium» (Основи природного права і права народів, 1705). Ще за життя Т. його твори

публікувалися понад 300 разів. У 1993 вид-во «Ольмс» (Гільдесгайм–Нью-Йорк) започаткувало публікацію 24-том. видання «Вибраних творів Християна Томазія» мовами оригіналів – нім. і латин.

З 1867 Т. першим з нім. вчених почав писати й виступати з лекціями нім. мовою. Т. заклав основи нім. філос. термінології, заснував наук. журн. «Die Monatsgespräche» (Щомісячні бесіди) нім. мовою для всезаг. просвіти населення. Т. перебував під впливом ідей Г. Гроція і С. Пуфендорфа. Взявши за основу своєї творчості природ. право, Т. прагнув наблизити науку до життя, звільнити її від схоластики, утверджував віру в силу справедливості й розуму, апелював до реліг. віротерпимості, зробив суттєвий внесок у зміну громад. думки щодо полювання на відьом і значною мірою посприяв процесу його офіц. заборони в Німеччині.

Т. чітко розмежовував божеств. і природ. право. На його думку, божеств. право стосується духов., внутр. світу людини, природ. право поширюється на сферу мирську, публіч., зовнішню. Саме воно і є предметом наук. правознавства, залишаючи право божеств. схоластиці, теології. Це право коріниться в самій природі людей і реалізується в осн. природ. законі, який означає всезаг. прагнення до щастя і торжества любові і є стрижнем держ. устрою, сусп. правопорядку, моральних відносин. Вагомим внеском Т. у світ. юриспруденцію є відмежування моралі від права. Він сформулював три правила поведінки людини: вчиняй так, як повинні вчиняти інші; роби іншим те, що ти хочеш, щоб вони робили тобі; чого ти не хочеш, щоб інші тобі робили, то й ти їм не роби. Перше правило Т. вважав правилом чесної поведінки і захищував його до моральної сфери, друге – правилом гідної поведінки, яке стосується сфери моралі та політики, третє – правилом правомір. поведінки, справедливості, яке й становить основу сфери права. Завдання мудрого законодавця полягає в запровадженні розум. правил поведінки, що передбачають утримання громадян від негатив. прагнень, захист внутр. світу особи, виховання гуманізму. Позитив. право підпорядковується як моралі, так і природ. праву. Досягнення істинної свободи у вченні Т. означає поєднання природ. духов. рівності людей, їх природ. прагнень з дією позитив. права. Досягнення повної рівності і свободи – справа далекого майбутнього, коли людство знищить приват. власність, яка не є природ. правом і стала гол. причиною поділу сусп-ва на багатих і бідних, зла і несправедливості.

Виникнення д-ви Т. розглядав як результат сусп. договору, який передбачає нормативне закріплення об'єднання людей в одне соц. ціле; ухвалення закону про форму правління; узгодження правил обрання правителів та підпорядкування їм підданих. Найкращою формою держ. правління Т. вважав освічений абсолютизм, здатний подолати свавілля на місцях і об'єднати д-ву під владою сильного і мудрого монарха, який забезпечить прийняття справедл. законів, сусп. згоду і свободу громадян. Влада монарха при цьому має обмежуватись божеств. волею, мораллю і природ. правом. Обов'язок освіченого монарха – ставити мораль вище права, особливо позитивного. Д-ва має відмежуватися від церкви й за допомогою права звільнитися від впливу схоластики.

Разом з ін. представниками нім. школи природ. права Т. значною мірою вплинув на процес формування та нормат. закріплення ідей щодо співвідношення міжнар. і внутрідерж. права, запровадження правил ведення війни, дотримання принципу суверенної рівності держав та їх визнання. Глибоко проаналізувавши природу людини, Т. дійшов висновку, що вона є сусп. істотою, яка прагне миру й повинна досягати згоди у співжитті з ін. людьми. *Лит.*: Wedemeyer I. Das Menschenbild des Christian Thomasius. Göttingen, 1958; Bloch E. Christian Thomasius, ein deutscher Gelehrter ohne Misere. Frankfurt am Main, 1968; Bühler C. Die Naturrechtslehre und Christian Thomasius (1655–1728). Regensburg, 1991; Мironenko O.M. Права і свободи людини у політичних і правових вченнях мислителів Німеччини. К., 1995; Kühnel, M. Das politische Denken von Christian Thomasius: Staat, Gesellschaft, Bürger. Berlin, 2001; Мironenko O.M., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право: навч. посібник. К., 2010.

В.П. Горбатенко

ТОМОС (від грец. *τόμος* – шматок, *τόμ* – різати, ділити) – указ, декрет, послання Предстоятеля Помісної Православної Церкви з певних важливих питань церковного устрою. Зокрема, шляхом видання Т. деякій частині «Материнської» (кіріархальної) Церкви надається автономія в управлінні або автокефалія.

06.01.2019 митрополит Епіфаній отримав Томос про автокефалію Православної Церкви України (ПЦУ) з рук Вселенського Патріарха Варфоломія. Церемонія відбулася за участі Президента України П. Порошенка, представників Константинополя та Афона, Української Православної Церкви (УПЦ) у США та Канаді, ін. поважних гостей.

Константинопольський Православний Церкві традиційно відводиться перше місце у дип-

тиху Вселенського Православ'я з 15 автокефальних східних правосл. церков. Постала у 2-й чверті IV ст. на базі столичної єпархії з центром у Константинополі (нині Стамбул), що й обумовило провідне значення місцевого єпископа, який вважається «першим серед рівних». Від 451 очолюється Патріархом, влада якого на ін. керівників автокеф. церков не поширюється. У IX–X ст. поширила візант. християнство на сході та півд. сході Європи, у т. ч. і на територію України-Руси. Зараз на території Туреччини (патріарша резиденція і кафедральний собор св. Георгія Побідоносця у Фонарі, Стамбул) Церква має лише 6 парафій, а поза її межами – 23. Константинопольський патріархат, або Вселенський патріархат у схід. православ'ї є Церквою «першою за честю», використовує у своїй літургії візант. обряд катерсусу, грец. мову та новоюліан. календар, є частиною Східного Християнства. Її очолює Вселенський Патріарх Константинополя, у даний час (станом на 2024) Варфоломій, 270-й архієпископ Константинополя. Константинопольський Патріархат відіграє роль материнської Церкви для більшості сучас. правосл. церков, а Вселенський Патріарх користується статусом *primus inter Pater* (перший серед рівних) серед східно-правосл. предстоятелів і вважається представником та духовним лідером східних правосл. християн. Надання Т. тісно пов'язано з устроєм християн. церков та їх правовим становищем, адмін.-терит. поділом Церкви. У сучас. світі Вселенська Церква складається з 15 автокеф. правосл. церков, окрім них існують й ін. правосл. церковні утворення. Вселенське православ'я, на відміну від католицизму, не має єдиного центру управління та єдиного глави. Автокефальною прийнято вважати Помісну Церкву, яка є повністю самостійною і незалежною від будь-якої ін. Помісної Церкви. Автокеф. церкви очолюють патріархи, архієпископи, митрополити, яких обирають на помісних соборах довічно. Православ'я є децентралізованою асоціацією автокеф. церков з єдиною догматичною та канонічною системою. Автокеф. церкви співвідносяться одна з одною в певному порядку, в т. з. диптиху (списку правосл. церков та єпископів за авторитетом честі: Константинополя, Александрії, Антіохії, Єрусалима, Росії, Сербії, Румунії, Болгарії, Грузії, Кіпру, Польщі, Албанії, Чехії і Словакії та України). Вселенська Православна Церква складається з помісних автокеф. правосл. церков. У своєму терит. розмежуванні помісні церкви створюються у відповідності з політико-адмін. поділом, з держ. і адмін. кордонами (38-е правило Трулзьського Собору).

Автокеф. церква є незалежною від ін. правосл. церков, у них діє юрид. принцип: ніхто не може дати нікому більше прав, ніж має сам. Це – канонічна аксіома. Отже, заснувати нову автокефальну Церкву може або єпископат Вселенської Церкви, або єпископат Церкви автокефальної. Право надати автокефалію має Вселенська Церква. Напр., Константинопольський Патріархат надав автокефалію Болгарській Церкві (932, 1234, 1946), Сербській Церкві (1218, 1879), Елладській (1850), Румунській (1895), Албанській (1938). Суть автокефалії полягає в тому, що автокеф. Церква має самостійне джерело влади, її перший єпископ (глава) вибирається архієреями. Самостійність автокеф. церков має, водночас, обмежений характер, виявляється тільки відносно ін. помісних церков, але ніяк не стосовно Вселенської Церкви, частиною якої вони є. Не може бути самостійності у питаннях віровчення, яке єдине і ретельно оберігається Вселенською Церквою. Всі помісні Церкви дотримуються св. канонів, пристосовуючи їх до місц. умов. У сфері Богослужіння зберігається відповідність єдиному догмат. вченню. Водночас автокеф. Церква сама готує для себе святе миро, сама канонізує своїх святих, складає нові чини і пісні. Певна самостійність притаманна адмін. і судовій діяльності. Всі автокеф. церкви рівноправні. Місце у диптиху в кожній Церкві є постійним, воно може залишатися незмінним упродовж століть, але це місце в заг. ряду в межах церк. етикету кожної Церкви не має жодних каноніч. переваг. В основі диптиха лежать різні принципи: хронолог. послідовність проголошення автокефалії, політ. значення міст з кафедрами перших єпископів помісної Церкви.

Тривалий час проблема створення своєї Помісної соборної Православної Церкви в Україні, отримання нею Т. перебувала в епіцентрі ідеолог. маніпуляцій рос. пропаганди та пророс. сил в Україні. Московський патріарх наголошував на тому, що Україна перебуває в його юрисдикції й будь-які зміни неприпустимі, а надання Т. для Української Церкви загрожує «розколом усього православ'я». Вселенський Патріарх Варфоломій висловив з цього приводу такі міркування: 1) перенесення місця перебування митрополитів Київських на поч. XVI ст. до Москви відбулося без благословення Матері-Церкви Константинопольської й побожний укр. народ не раз робив кроки до виходу з-під влади Москви; 2) патріархат у Москві був проголошений без включення до нього Київської митрополії; 3) лист 1686 був наданий під тиском і через обставини, і в ньому йшлося лише про на-

дання дозволу (вжите англ. слово «ліцензія») москов. патріарху посвідчувати Київського митрополита, але цей митрополит і надалі мав визнавати Вселенського патріарха як свого главу і перебувати в його юрисдикції, про що мало свідчити згадування імені Вселенського Патріарха за богослужінням; ці умови не були дотримані; 4) жодних ін. документів, які б свідчили про «повну» передачу Київської митрополії у юрисдикцію москов. патріархату, не було; 5) Канон 1-й Вселенського Собору зобов'язує патріархів не поширювати свої права поза межі своєї юрисдикції. Тому, на переконання Варфоломія I, Київська митрополія «залишається постійно і безперервно у канонічній залежності від Константинопольської Церкви-Матері», а Церква-Мати ніколи не поступалася каноніч. правами над Україною.

Укр. миряни і священники усвідомлюють, що без України Російська Православна Церква (РПЦ) не буде церквою-імперією, а просто однією з великих церков, бо майже 40% її світової мережі знаходилося в Україні (станом на 2019). Надання Т. засвідчило, що Українська Церква – це Київська митрополія, каноніч. територія Константинопольського патріархату, а Церква-Мати повертає укр. народ до церковної правди і каноніч. порядку, до істини і каноніч. меж. 29.XI.2018 Генеральний Секретаріат Священного Синоду поширив комюніке, в якому зазначалося про рішення Синоду Вселенського Патріархату затвердити Т. та Статут для Помісної Української Православної Церкви. Влада і віряни розуміють, що Т. – це грамота про нашу духовну незалежність і що автокефалія має величезне значення для збереження укр. державності та нац. безпеки. Крім ін. факторів, чи не найважл. умовою запровадження автокефалії є бажання церков. люду, духовенства і єпископату певної церков. області чи цілої країни. Історія знає випадки, коли автокефалія проголошувалася органом держ. влади. Результатом незазвичайних автокеф. змагань і волі укр. церк. громади став оголошений Урядом Української Народної Республіки Закон про автокефалію Української Церкви від 01.I.1919, який, однак, через опір москов. єпископату не дав змоги здійснити автокефалію з дотриманням каноніч. основ.

14.I.2019 на офіц. сайті Вселенського Патріархату оприлюднено текст Томосу про автокефалію Православної Церкви України трьома мовами – грец., англ. та укр. Надання автокефалії відбулося через 333 роки після того, як Українська Церква була неканоніч. шляхом підпорядкована Московією. Указ має

назву: «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні». Підпис: «Варфоломій, милістю Божою Архієпископ Константинополя, Нового Риму і Вселенський Патріарх». Підписали ще 12 митрополитів «Року дві тисячі дев'ятнадцятого, місяця січня, 06 числа, індіктона 12». У Т. наголошено: «...однодушно визначаємо та проголошуємо, щоб ця Православна Церква, що знаходиться в межах політично сформованої та цілковито незалежної держави України разом із священними Митрополіями, Архієпископіями, Єпископіями, монастирями, парафіями та всіма в них церковними установами... існувала віднині автокефальною, незалежною та самоврядуваною, маючи Першого в церковних справах і визнаючи кожного канонічного її Предстоятеля, який носить титул «Блаженніший митрополит Київський і Всієї України»». Т. перелічує умови автокефалії і констатує: «... наша свята Христова Церква благословляє та проголошує Православну Церкву в Україні Автокефальною та щедро закликає на Ієрархію на Українській землі, непорочний клір і благочестивий народ її, з невичерпного скарбу Святого Духа божественні дари, молячись, щоб Перший і Великий Архієрей Ісус Христос... укріпив назавжди її в тілі Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви України і подав їй благостояння, єдність, мир і зростання, на славу Його і Отця і Святого Духа».

Після підписання Т. крім Константинопольської Церкви автокеф. статус ПЦУ визнали Александрійський Патріархат, Кіпрська Православна Церква і де-факто Румунська Православна Церква.

Лім.: Лотоцький О. Сторінки минулого. Нью-Йорк, 1966; Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). К., 1997; Чорна С. Текст Томосу перекладено й українською. *Голос України*, 2019. 19 січня.

Б.І. Андрусишин

ТОПОНІМІКА УРБАНІСТИЧНА – політ. технологія соціопросторового впорядкування та формування просторів колект. пам'яті в населеному пункті, що утверджує політ. владу над простором і відіграє ключову роль у формуванні просторової ідентичності місць. Урбаноніми виконують дві осн. функції: 1) орієнтаційно-навігаційну (утилітарну); 2) символічну (комеморативну) для відображення певного географ. об'єкта в символіч. просторі міста, наголошення приналежності до певного соціокультуру. та/або політ. простору. Це один з осн. інструментів легітима-

ції нового політ. режиму з власним баченням істор. розвитку.

Під час Французької революції револ. декрет 1792 вимагав усунути всі згадки про монархію з назв вулиць Парижа та замінити їх на честь героїв революції, що було скасовано після Реставрації у 1814. Ще одна хвиля перейменувань паризьких вулиць відбулася у 1870 з утворенням Третьої республіки. Зростання націоналізму в Європі у XIX ст. зумовило появу нових урбанонімів для популяризації націоналіст. ідей. У XX ст. також відбувалися широкомасштабні кампанії з перейменування вулиць, пов'язані зі становленням і падінням різних політ. режимів (напр., Третього рейху). Під час Першої світової війни в США і Канаді були перейменовані місця з нім. назвами (напр. Берлін).

Міста є гетерогенними та космополітичними просторовими вузлами, в яких утворюються етнічні осередки, гетто та культурні мережі, що надають місцям ідентичності та породжують топоніми (Гарлем у Нью-Йорку, євр. гетто в Римі, Банглатаун у Лондоні). Одним із найбільш поширених етн. топонімів є Чайнатаун, що зустрічається практично в усіх мегаполісах світу. Поширеною є практика найменування вулиць на честь ін. міст тієї ж країни, що консолідує нац. політико-культурний простір. Корінне населення колонізованих територій часто сприймає нові топоніми як культурно відчужені, інструмент конструювання нової політ. ідентичності.

Правове регулювання урбанонімів є порівняно новим явищем. Монопольне право на найменування вулиць вперше було застосоване в Парижі у 1605, коли вулиці почали називати на честь королів. родини. У 1728 поліція Парижа розпочала систематичну кампанію зі встановлення вуличних знаків по всьому місту. Впродовж XVIII ст. технологія просторового впорядкування поширилася по всій Європі та за її межами. У Швеції, згідно з королів. указом 1763, Стокгольм отримав мандат на написання назв вулиць на вказівниках на перехрестях важл. магістралей. Через два роки на законод. рівні міста і містечка в Англії були зобов'язані чітко вказувати назви вулиць за допомогою вказівників, а також присвоювати номери будинкам.

У США Філадельфія систематизувала свою систему вуличних адрес у 1790, розділивши непарні та парні номери будинків на протилежних боках кожної вулиці. Нью-Йорк наслідував приклад Філадельфії, прийнявши у 1793 новий закон, що кодифікував парну/непарну систему нумерації будинків та встановлення знаків з назвами вулиць на пере-

хрестях. Філадельфія, Нью-Йорк і Вашингтон (округ Колумбія) прийняли сітчасті плани з вулицями, позначеними не лише назвами, а й номерами, що стало зразком для міського планування у Півн. та Лат. Америці. Хоча до кінця XVIII ст. багато міст прийняли закони про назви вулиць, вони не завжди виконувалися належним чином. У XIX ст. міську владу часто критикували за нездатність підтримувати лад щодо табличок із назвами вулиць. З часом системи назв вулиць стали розглядатися як важл. інструмент розвитку міської інфраструктури в межах європ. сфери впливу. Однак на світ. рівні використання «вулиць» як базової одиниці міськ. просторової організації не є універс. практикою навіть сьогодні. В Японії первинними просторовими одиницями в більшості міст є район, міський квартал, зем. ділянка та номер будинку, тому значна кількість вулиць залишається без назв. Багато міст в Азії перейняли зах. практики найменування вулиць, хоча збереглися регіон. особливості. У Тайбеї (Тайвань) значна кількість вулиць названа на честь міст і провінцій материкового Китаю, а також місц. географ. особливостей, установ, видів екон. діяльності, етн. груп тощо. У Півн. Кореї система назв вулиць існує щонайменше з 1960-х рр., тоді як Півд. Корея почала переходити на використання назв вулиць лише у 2011, а у 2014 ця система стала офіційною по всій країні. До 2018 уряд країни дав назви понад 160 000 вулиць по всій країні (менше 1% нових назв вулиць є антропонімами (вулицями, названими на честь людей), і лише 6% з них названі на честь жінок). Підставами для перейменування є: зміна політ. режиму, деколонізація, декомунізація та комодифікація. Історично перейменування супроводжувало зміни політ. режимів. У процесі політ. транзиту нова влада утверджує своє панування і над публіч. простором шляхом демонтажу старих пам'ятників та перейменування вулиць, що супроводжується декомеморацією (видалення наявної пам'ятної назви вулиці) та рекомеморацією (відновлення старої чи створення нової назви вулиці).

Деколонізація з серед. XX ст. зумовила масштабне перейменування вулиць в Африці та Азії. Після падіння апартеїду в Півд. Африці вулиці були перейменовані на честь Н. Мандели та ін. лідерів Африканського національного конгресу. Однак у Сінгапурі зберегли старі назви вулиць, у т. ч. Ф. Петена, на честь його здобутків у часи Першої світової війни. Дискусії щодо перейменування вулиць та демонтажу пам'ятників також стали темою

політ. дебатів у США, особливо щодо вшанування лідерів Конфедерації та білих расист. орг-цій. Під впливом глобалізації урбаноніми стають метафорами у космополіт. дискурсах: після вбивства президента США Дж. Кеннеді його ім'ям було названо вулиці у 49 з 95 префектур Франції.

Декомунізація зумовила відмову від ідеолог. найменувань у колиш. соціаліст. країнах, насамперед у центрах міст, що наголошує просторову нерівномірність перейменувань. У Бухаресті (Румунія) впродовж 1990-х рр. було перейменовано менше 10% усіх вулиць, майже дві третини з яких містилися в радіусі 4 км від центру міста. Перейменування вулиць також супроводжувалося демонтажем пам'ятників радян. часів у багатьох постсоціаліст. містах.

З точки зору комодифікації (комерц. використання) геогр. назви є інструментами підвищення капіталізації простору та боротьби за його символічне привласнення, а у контексті неоліберальної політики практично всі матер. та нематер. об'єкти і явища, у т. ч. топоніми можуть розглядатися як товари. Багато місць брендуються і просуваються на ринку через свою назву (топоніми для задоволення потреб і бажань цільових груп. Виділяються дві основні групи суб'єктів (органи влади та бізнес); три основні стратег. топонімічні практики (використання наявного, створення нового, придбання або оренда топоніма) та три типи комодифікації (інфраструктурна, джентрифікаційна й туристична). Зокрема, це можливості та практики вендингу прав на найменування інфраструктур. об'єктів з метою отримання доходу на їх будівництво та утримання (спортивні арени, бібліотеки), розвиток темат. та лінгвіст. туризму, створення штучних геокультур. просторів, трансформація міськ. простору з метою підвищення попиту на нерухомість і символ. маркування соціального та майнового статусу.

В Україні деколонізація фактично отожднюється з декомунізацією та дерусифікацією та відбувається у три етапи. На першому, добровільному, етапі (1991–2014) відбулася спорадична декомунізація міськ. топонімів завдяки ініціативам органів місц. самоврядування з чіткими регіон. відмінностями. На Заході (в Галичині) було змінено майже всі назви, пов'язані з СРСР; у Центрі перейменування обмежилося центрами міст і найбільш одіозними фігурами; на решті території змін майже не було. Другий етап (2015–2021) розпочався з прийняттям 3-х декомунізац. законів («Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського)

тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки» №2558; «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» № 2538-1; «Про вшанування перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945» № 2539). Третій етап розпочався після 24 лютого 2022 з яскраво вираженим акцентом на дерусифікації. У 2024 набув чинності Закон України «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України», що унормував у т. ч. й процедуру перейменування.

Упорядкування міських топонімів в Україні розглядається у контексті: 1) відмінностей між регіон. моделями формування нової нац. ідентичності; 2) просторово-часових аспектів трансформації міськ. топоніміки; 3) осн. дискурсів деколонізації: істор. ностальгії, націоналіст. та деколонізац.; 4) реалізації політики пам'яті в конкрет. регіоні чи місті; 5) впливу аксіологічного статусу місця в межах міста на політику пам'яті; 6) правових та організац. особливостей процесу деколонізації, принципів вибору нових назв; 7) проблемних аспектів держ. топонімічної політики.

Лім.: Graham, B., Howard, P. Ashgate Research Companion to Heritage and Identity. London, 2008; Berg, L., Vuolteenaho, J. Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming. London, 2009; Brunn, S., Kehrein, R. Handbook of the changing world language map. Cham (Springer), 2019; Giraut, F., Houssay-Holzschuch, M. The Politics of Place Naming: Naming the World. Wiley-ISTE, 2022; Гнатюк О.М., Гоманюк М.А., Мельничук А.Л. Деколонізація ойконімів України: у пошуку оптимальних підходів. Науковий вісник ХДУ. Серія Географічні науки, 2022. №17.

О.М. Стойко

ТОТАЛІТАРИЗМ (франц. *totalitarisme*, від пізньюлат. *totalis*, лат. *totus* – повний, увесь, цілий) – антидемократ. політ. режим, в умовах якого держава, політ. влада повністю підпорядковують собі сусп.-во і особистість, усі сторони їх життєдіяльності, придушують права та свободи людини і громадянина. Термін «Т.» був запроваджений у 20-х рр. XX ст. Дж. Джентіле при обґрунтуванні політ. практики італ. фашизму. Набув поширення напередодні Другої світової війни. Починаючи з 20-х рр. XX ст., проблеми Т. розробляли: К. Шмітт, М. Гайдеггер, К. Поппер, Х. Арендт, К. Фрідріх, З. Бжезінський, Ф. Хайек, Р. Арон, Ж. Желев, М. Джилас та ін.

Об'єктивно виникнення Т. зумовлене динамікою розвитку індустр. сусп.-ва, яка кардинально вплинула на руйнування структур традиц. сусп.-ва і формування масового сусп.-

ва. Суб'єктивні передумови Т. – соц. відчуження населення і його прихильність до проєктів радикального перевлаштування соціуму, що з'явилися у період між двома світовими війнами. Соціальною базою Т. стали маргіналізовані та люмпенізовані групи і прошарки населення, найсприйнятливіші до пропаганди адаптованих тоталітарист. доктрин.

Розрізняють два осн. різновиди Т.: праворадикалістський (фашист. Італія, нацист. Німеччина, франкіст. Іспанія) і лівоекстремістський (сталін. режим в СРСР). Для Т. характерні: всебічний контроль за життям сусп.-ва та особистості; однопартійна система і заборона діяльності опозиції; мілітаризація сусп. виробництва; централізація і бюрократизація влади; порушення прав і свобод особистості, контроль за засобами масової інформації; брутальне насадження війовничої, антигуманної ідеології, закритість сусп.-ва.

Поняття «Т.» використовується також для характеристики деспотичних режимів в історії людської цивілізації: правління династії Цинь у Давн. Китаї, Давн. Спарти, Рим. імперії часів Діоклетіана, правління династії Маур'ю у Давн. Індії, правління династії Мейдзі в Японії, країн «соціаліст. табору», ряду латиноамер. країн (Нікарагуа періоду правління А. Сомоси та ін.), Іраку (періоду правління С. Хусейна) тощо. В сучас. умовах окремі риси Т., на думку дослідників цього явища, властиві політ. життю ряду держав з режимом одноособової влади; вони також можуть виявлятися в різноманітних формах у дем. країнах.

Лім.: Wolfe, B. Communist Totalitarianism. Boston, 1956; Talmon, J.L. The Origins of Totalitarian Democracy. N.Y., 1961; Revel, J.-F. The Totalitarian Temptation. London, 1976; Арендт Х. Джерела тоталітаризму. К., 2002; Linz, J.J. Totalitare und autoritare Regime. Berlin, 2003.

В.П. Горбатенко

ТРАНЗИТОЛОГІЯ (Політична транзитологія) (від лат. *transitus* – перехід) – напрям порівняльної політології, який має міждисциплінарний характер і в межах якого досліджуються проблеми, пов'язані з переходом тих чи ін. держав від авторитаризму до дем. режимів і навпаки. В межах Т. гол. чином досліджуються процеси змін від авторитар. режимів до демократичних, які ґрунтуються на суперечливих і консенсусних варіантах екон. лібералізму.

Засновником Т. вважається амер. політолог Д. Растоу, який у 1970 оприлюднив статтю «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» (*Transits to Democracy – Toward a Dynamic Model*). Д. Растоу виділив перехідний період як самостійний етап політ. розвитку

та висунув ряд методолог. тверджень, які відіграли концептуальну роль у розвитку Т. Він запропонував для створення заг. концепції переходу до демократії порівняльний аналіз кількох емпіричних випадків для вироблення ідеальної моделі з метою подальшої екстраполяції на всі перехідні періоди.

Наступним важл. кроком на шляху становлення Т. став вихід у 1978 тритомної колект. монографії «Крах демократичних режимів», в якій методом компаративно-істор. аналізу досліджувалися причини та ознаки краху демократії у ХХ ст., осн. форми та закономірності цього процесу, а також проблеми відновлення та консолідації демократії. Надалі у дослідженнях транзитивних систем гол. увага приділялася саме переходу до демократії, що було пов'язано зі зміною характеру світового політ. розвитку та початком нової хвилі демократизації у світі. В межах проекту «Переходи від авторитарного правління. Перспективи демократії» (*Transitions from Authoritarian Rule / ed. by. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehead. Baltimore, 1986*) було здійснено аналіз та порівняння різного досвіду демократизації країн Півд. Європи та Лат. Америки за останні 30 років. Результатом став вихід двох чотиритом. колект. монографій, монографії С. Гантінгтона «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» та кількох ін. праць з проблем перехідного періоду, статті в популярних наук. журналах, насамперед – «Journal of Democracy». Вони створили нову дослідницьку парадигму, яка стала зразком аналізу процесів початку демократії у сучас. транзитних сусп. вах.

Поява Т. зумовлена кризою методології соціальних наук, включаючи узагальнення, надмірний акцент на поведінці еліти, європоцентризм, перебільшення ролі історії в поясненні причинно-наслідкових зв'язків, а отже, нездатність виробити перевірені гіпотези, а також кризою теорії модернізації. Осн. поняттям Т. є «дем. транзит», під яким розуміється трансформація недем. форм правління (авторитаризм, тоталітаризм) у демократію, у вузькому значенні – виборний характер процедур призначення осіб на осн. держ. посади. Т. – це певна альтернатива структур. детермінізму, який панував у теорії модернізації. Основою методолог. підходу стала кореляція властивостей початкового та кінцевого станів процесу демократизації. Особливістю нового методолог. підходу, що виник у межах Т., було те, що гол. увага приділялася не структурним, а процедурним чинникам, пов'язаним із діяльністю ключових політ. ак-

торів, з їхньою здатністю виконувати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації дем. відносин. Т. намагається пояснити процеси демократизації в різних контекстах, від бюрократ. авторитаризму та ін. форм диктатури в країнах Лат. Америки, Півд. Європи та Півн. Африці, Сх. Європи й до процесів демократизації в країнах пострадян. простору.

Успішний дем. перехід є одним із шляхів повільної консолідації та поступового зміцнення дем. ін-тів. Т. також пояснює, чому слабкі та корумповані дем. інституції зазнають поразки і повертаються до авторитар. політ. практик (реставрують автократії). Сплеск інтересу дослідників-політологів до проблем дем. транзиту припав на 1970–1990-ті рр. й був пов'язаний із падінням авторитар. режимів у таких країнах, як Португалія, Іспанія та Греція, а надалі – з масовим переходом до будівництва ліберальної демократії у країнах колиш. соціаліст. табору. Під дем. транзитом часто розуміють період, що починає свій розвиток з краху колиш. (недемократичного) політ. режиму і закінчується стабілізацією держ. апарату, очолюваного політ. лідерами, обраними за дем. процедурами, для продовження дем. реформ.

Найбільш відомою концепцією в рамках політ. Т. є теорія хвиль демократизації амер. політолога С. Гантінгтона, за якою поширення демократії в міжнар. вимірі відбувається «хвилями», що передбачає періоди масштабних демократизацій та наступні за ними менш масштабні етапи реверсії, тобто хвилі «підйому та спаду».

Умовно можна виокремити такі етапи розвитку Т.: *I етап* (кін. 1960-х рр. – 1989–1991 рр.). Перші підступи до оформлення транзитологічної проблематики можна датувати кінцем 1960-х рр., коли, зокрема, вийшли дослідження С. Гантінгтона та Б. Мура, присвячені аналізу трансформацій суспільств. Початок сучас. Т. можна умовно зв'язати з публікацією в 1970 ст.атті Д. Растоу «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі». Ця праця позначила завершення періоду визрівання Т. *II етап* (кін. 1980-х – друга пол. 1990-х рр.) еволюції теорії переходів пов'язаний з осмисленням краху комуніст. режимів у СРСР та країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) крізь призму транзитолог. парадигми. Дем. транзити у країнах ЦСЄ виявилися центр. компонентом «третьої хвилі демократизації» (за С. Гантінгтоном). *III етап* (кін. 1990-х – поч. 2000-х рр.). Змістом третього періоду розвитку Т. був аналіз неоднозначних і тривалих транзитів у деяких країнах Центр. та Сх. Єв-

ропи (Румунія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Албанія), а також у Росії та ін. пострадян. країнах, які утворилися в результаті різкого зниження динаміки переходів певних форм проміжних напівавторитарних режимів. *IV етап (2002 – дотепер)* – період «кольорових революцій» як реакції на незавершеність демократизації, наростання авторитар. тенденцій і піднесення авторитаризму у деяких країнах світу (Китай, РФ), що також стало об'єктом досліджень Т., значно розширило дослідн. коло із залученням постмодерніст. підходів.

Лит.: Huntington, S.P. 1991 The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. London., 1991; Основи демократії: підруч. / За ред А.Ф. Колодій. 3-тє вид. Львів., 2007.

М.В. Шаповаленко

ТРАНСГУМАНІЗМ – міждисциплінар. напрям і відповідний світогляд, спрямований на розширення фіз., розумових і психолог. можливостей людини за допомогою сучас. технолог. досягнень. Слово «Т.» було вперше використано відомим гуманістом, засновником ЮНЕСКО Джуліаном Хакслі в 1957.

Т. отримав розвиток в останні десятиліття ХХ ст. В сучас. умовах Т. набуває особл. значення у зв'язку зі зростаючим впливом інтелекту на еволюційний процес будь-якого масштабу. Потужним інтелект. чинником, який впливає на еволюцію людини, в рамках Т. розглядається інноваційна активність людини, що включає: вдосконалення технологій виробництва продуктів харчування; перманентну модернізацію політ., екон. і культурно-гуманіт. технологій. З Т. пов'язують іморталізм, що означає подолання старіння і смертності людини через запровадження трансплантології, протезування мозку, кіборгізацію (використання штучних органів), розвиток мед. нанороботів.

Трансгуманісти вважають, що людський вид не є завершенням еволюції, що людство стоїть на порозі її нового етапу, коли людина продовжить еволюціонувати вже не в силу біолог. законів чи законів соц. еволюції, а завдяки наук. знанню, перетворивши еволюцію на процес, яким можна управляти. Відповідно до наук. прогнозів, вже через 20–30 років суперпотужні технології кардинально змінять саму людину й наше життя. Сьогодні вже створені: протез рук, який управляється мозком; прототипи штучних очей; штучне серце, яке з 2006 офіційно дозволено до застосування. Більше 100 тис. американців мають кохлеарні імплантанти (приєднані безпосередньо до нерва слухові апарати). Наближа-

ється час, коли ембріони людини можна буде вирощувати просто в інкубаторі. Відкриваються нові можливості в клонуванні людини. Трансгуманісти вважають, що ці можливості розвиватимуться, щойно вони стануть безпечними стосовно людини й етично прийнятними. Завдяки цим інноваціям людство наближається до нової технолог. фази своєї еволюції. Зазначену фазу визначають як «технологічну сингулярність» – момент, після якого характеристики цивілізації неможливо передбачити. Тому останнім часом активно обговорюються ідеї, пов'язані з виникненням нової істоти – «постлюдини», яка утворить нову спільноту – «постсоціум».

В.П. Горбатенко

ТРУДОВЕ ПРАВО – система правових норм, які визначають право на працю і забезпечують його реалізацію та захист. Т.п. є самостійною, приватно-правовою, соціально-орієнтованою галуззю права, яка визначає індивідуально трудові та колективно трудові відносини. Т.п. пов'язане з працею як невід'ємною частиною буття людини.

Передумови правового регулювання труд. відносин пов'язані з нормами цив. права щодо договору найму. Промисл. революція, урбанізація Європи згодом призводять до збільшення кількості робітників (формування робітничого класу), які починають об'єднуватися і вимагати покращення умов праці, підвищення винагороди та обмеження робочого часу (8-годин. робочий день). Формування Т.п. як галузі законодавства розпочалося із закріпленням на законод. рівні окремих соц.-труд. прав. Перші закони, які врегулювали труд. відносини були прийняті в індустріально розвинених країнах в серед. ХІХ ст. (Великобританія, США, Німеччина, Франція та ін.). Вперше в світі на констит. рівні право на працю було закріплено у Конституції Франції 1848, натомість право на 8-годин. робочий день на констит. рівні визначено у 1917 в Конституції Мексики. Соціально-труд. права відносяться до другого покоління прав людини.

Приклади правового регулювання труд. відносин на території Наддніпрянської України відображено у фабрично-завод. законодавстві Рос. імперії, яке почало формуватися у 80-х рр. ХІХ ст. 25.I.1918 Центральною Радою УНР було прийнято Закон «Про 8-годинний робочий день». Із встановленням радян. влади в Україні соц.-трудова права стали чи не основними й були першоосновою ідеології комуніст. партії. Соц.-трудова права хоча й були закріплені в нормат.-правових актах, але це

суттєво не покращило становище працівників. У 1922 ухвалюється Кодекс законів про працю УРСР, який був копією аналог. кодексу РФРСР. Тоді ж у ст. 12 Конституції УРСР закріплюється припис: «Праця в УРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: «хто не працює, той не їсть»». Згідно зі ст. 117 ліквідовувалося безробіття. У 1938 запроваджується трудова книжка як один із інструментів упокорення працівників. Попри міфологізацію «людини праці» рад. влада труд. законодавство наділяє репресивною, каральною та дискримінаційною функціями. Напр., запізнення чи невихід на роботу могли каратися ув'язненням, на роботу в промисловості приймалися особи, які мали паспорти, тим самим «безпаспортних» селян фактично закріпачували і позбавляли можливості працювати на заводах і фабриках, особам непролетарського походження (вихідці з дворянства, інтелігенції чи духовенства) керівні посади були недоступними. Запроваджувалась труд. повинність, а систему ГУЛАГів можна розглядати як місце використання безоплатної робочої сили, позбавленої будь-яких прав, не кажучи вже про труд. права, які фактично заперечувалися. Втрата роботи в умовах відсутності права власності та заборони підприємн. діяльності, а також одержавлення всіх галузей економіки прирікали особу на смерть.

Ситуація змінюється на поч. 70-х рр. XX ст., тоді ухвалюються Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, а у 1971 схвалено Кодекс законів про працю УРСР, який і досі чинний. У цих нормат.-правових актах чітко окреслюється соціаліст. ідеологія труд. законодавства, закріплюються низка гарантій та компенсацій для працівників та провідна роль профспілок. Трудове законодавство цього періоду, хоча і передбачало низку соц.-труд. гарантій та компенсацій, проте не сприяло ініціативності самих працівників або, навпаки, їх демотивувало, унеможливлювало їх адаптивність. Безробіття в адмін.-плановій економіці визначалося як адмін. правопорушення (тунеядство), а оплата праці загалом по країні встановлювалася в однаковому розмірі й залежала не від ефективності праці, а від галузі економіки (металургія, сільське госп-во, легка промисловість тощо). Крім цього, доступ до суду обмежувався обов'язковими досудовими процедурами (комісія по трудових спорах).

Проголошення незалежності України 1991 актуалізує питання необхідності нового кодексу, який би відповідав викликам ринкової економіки, проте усі спроби ухвалити

новий Трудовий кодекс були безуспішними, зокрема, через соціальний популізм. Натомість можна спостерігати процеси поступової декодифікації труд. законодавства, а саме, ухвалення спец. законів, норми яких тією чи ін. мірою відображені в окремих розділах чинного кодексу. Йдеться про закони: «Про охорону праці» (1992), «Про колективні договори і угоди» (1993), «Про оплату праці» (1995), «Про відпустки» (1996), «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (1998) та ін. Цей процес, з одного боку, оновив правове регулювання окремих ін-тів Т.п., а з ін., пригальмував процес ухвалення нового Трудового кодексу. Поряд з тим, у 2023 Міністерство економіки України розпочало роботу у цьому напрямі. Гол. цілями рекодифікації є не просто ухвалити нову редакцію кодексу, але замінити соціаліст. ідеологію на ринкову, інкорпоровати міжнар. (конвенції та рекомендації МОН) та європ. (акти РЄ та ЄС) стандарти у нац. законодавство, закріпити баланс інтересів працівників та роботодавців тощо. Цю тенденцію можна окреслити як дерадянізацію та європеїзацію труд. законодавства.

У доктрині Т.п. післявоєнного радян. періоду домінував підхід (авторства проф. М.Г. Александрова), що труд. відносини необхідно класифікувати на трудові та тісно пов'язані з трудовими. Цей підхід дав змогу адаптувати трудо-правові норми до умов адмін.-планової економіки. Проте вже в пізньорадян. період з'являються праці, які відкидають таку класифікацію і формулюють тезу, що труд. відносини поділяються на індивідуально трудові (основною є труд. договір і його похідні) та колективно трудові (соціальний діалог, діяльність профспілок тощо) (одним із перших цю тезу підтримав проф. Р.А. Мацюк, згодом цю ідею розвивала доц. Н.Б. Болотіна). Після проголошення незалежності дедалі більшого поширення набуває саме ця класифікація.

Однією із ключових, підставових проблем Т.п. сьогодні є його предмет, оскільки в умовах ринкової економіки, ускладнених сусп. відносин не всі відносини можна назвати трудовими у їх первинному, приватно-правовому сенсі, оскільки останні хоча і можуть мати форму трудових, але їх правова природа має ін. галузеву приналежність. Наук. дискусія точиться навколо двох базових концептів, «широкого» та «вузького» підходів до предмета Т.п. «Широкий» підхід був притаманний радян. доктрині і включав усі відносини у сфері найманої праці, фактично ігноруючи метод правового регулювання. «Вузький» підхід, натомість, зводиться до відмежування

від предмета труд. права відносин, які, хоча і схожі за формою на трудові, але за суттю ґрунтуються на імперативному методі правового регулювання та виключають первинність труд. договору. У цьому контексті вирішальну роль відіграла практика Верховного Суду в частині визначення юрисдикції спорів. Сьогодні можна констатувати, що спори у сфері праці розрізняються та розглядаються за правилами цив. судочинства (приватно-правова природа (трудо-договірні відносини), адмін. судочинства (публічно-правова природа, службово-трудова відносини), господар. судочинства (корпоративна правова природа (відносини найму, звільнення керівників господар. товариств), а також спори, які не підлягають розгляду у держ. судах, ідеться про специф. суб'єкта (священнослужителі, члени фермер. господарств) та колект. трудові спори. Новочасними викликами у Т.п. є процеси цифровізації, виникнення нових нетипових форм зайнятості, роботизація економіки та прекарізації труд. відносин.

Лит.: Болотіна Н.Б. Трудове право України: підруч. К., 2000; Трудове право України: академ. курс / за заг. ред. П.Д. Пилипенка. К., 2014; Реалізація норм трудового права: проблеми теорії та практики: моногр. / за ред. Я.В. Сімутіної. К., 2020; Трудове право: підруч. / за заг. ред. О.М. Ярошенка. 3-ге вид. Х., 2021; Соціально-трудові права і виклики цифровізації: моногр. [кол. авт.]; за ред. Я.В. Сімутіної, М.М. Шумила. К., 2023.

М.М. Шумило

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (1865 – 1919) – укр. вчений, перший східно-європ. економіст, наук. теорії якого були визнані й широковідомі на Заході, а ідеї знайшли відображення у працях найвидатніших зарубіж. вчених різних шкіл і напрямів (від А. Шпітгофа і Й. Шумпетера (Німеччина), Ж. Лескюра й А. Афтaliona (Франція), Г. Касселя і К. Вікселя (Швеція) до Дж. М. Кейнса (США). Поряд із цим Т.-Б. – видатний соціолог, політолог, статистик і філософ, а також відомий громадсько-політ. діяч на терені України. Народився у с. Солонім Куп'янського повіту на Харківщині в родовитій дворянській сім'ї. Середню освіту здобув у 1-й Київській і 2-й Харківській гімназіях, вищу – у Харківському ун-ті, склавши екстерном іспити за фізико-математ. (1888) та юрид.-екон. (1890) факультети.

Т.-Б., як свідчить його автобіографія, вже «змалку й на університетській лаві відчував себе українським патріотом». Але колоніальне становище України і тодішня заганість українства не сприяли самореалізації обдарованих людей і закономірно приводили їх до

рос. табору. Так сталося і з Т.-Б. Не маючи надій на можливість плідної праці в Харкові й відчуваючи в собі наук. потенції, він успішно складає іспити в Московському ун-ті, де блискуче захищає спочатку магістерську дисертацію, присвячену періодичним промисл. кризам Англії (1894), а згодом і докторську під назвою «Російська фабрика в минулому і сучасному» (1899). Звідтоді й аж до 1917 плідно працює у вищих навч. закладах Москви і Петербурга, спочатку як приват-доцент, потім – як професор. Видає низку наук. праць, здатних принести славу будь-якій державі. Російська ж імперія, за вкоріненою звичкою, піддавала Т.-Б. постійним переслідуванням, приводом до яких слугувало його захоплення марксизмом. Однак аналіз творчої спадщини вченого свідчить, що зовсім не марксизм був визначальним у житті Т.-Б. З його біографії постає з усією очевидністю, що вже на початку ХХ ст. він розійшовся з недавніми товаришами, серед яких був і В. Ульянов, заради «об'єктивної істини» і з огляду на їхню схильність до чужого Т.-Б. догматизму. Натомість учений береться до розробки власної моделі майбутнього сусп. устрою, праця над якою стає справою його життя. Оптимальною формою устрою, на думку Т.-Б., має бути держава, централізм якої обмежений кооперацією і муніципалітетами – механізмами, що органічно поєднуються і взаємодоповнюють один одного («Социализм как положительное учение». Пг., 1918).

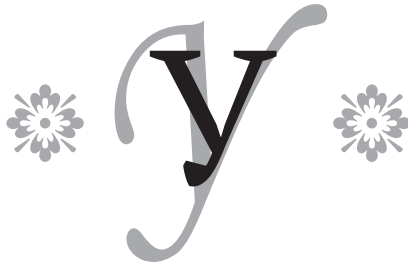
Як економіст Т.-Б. розумів, що реалізувати будь-яку екон. модель легше на меншій території, що практично нездійсненно виявиться будь-яка спроба втілити запропоновану ним модель у межах усієї Російської імперії – д-ви, яка впродовж століть розвивалась екстенсивним шляхом і значно більше за Україну потерпіла від кріпосництва («Політична економія: Курс популярний». К., 1918). Не випадково після заборони жити у великих містах за участь у студент. демонстрації 1901 Т.-Б. обирає місцем свого заслання Україну. Тут, на Полтавщині, у с. Пізники Лохвицького повіту й зародився його інтерес до кооперативного руху, що згодом приніс йому світову славу. З цим періодом також пов'язане духовне повернення Т.-Б. в Україну. За свідченням О. Мицюка, в 1905 саме Т.-Б. зробив пропозицію Полтавському губерніяльному земському зібранню поставити в Україні перший пам'ятник Т. Шевченку. І це був непоодиноким вияв його патріотизму. В 1910, відповідаючи на анкету «Української життя», Т.-Б. різко виступає проти денационалізації укр. народу, за необхідність «мати українську

школу од початкової до вищої», за «якнайбільше поширення української мови на всіх ділянках життя». А згодом, у 1917, назавжди повертається в Україну, щоб «заповнити, – зі слів С. Єфремова, – ту пустоту, що розляглась на Україні в результаті отого безупинного переливання крови з нашого національного організму до чужих». Відмовившись від пропозиції замістити вакансію професора Петроградського ун-ту, Т.-Б. з головою поринає в укр. справи, стає до активної оборони укр. науки і державності. Він розвиває інтенсивну працю в кооперат., наук. і громад. установах. Стає ініціатором заснування Українського товариства економістів і його першим головою, очолює раду Коопероцентру, співробітничав в часописі «Кооперативна Зоря» і редагує «Українську кооперацію», розробляє і втілює у життя плани вищих наук. закладів України (Кооперативний інститут, Академія наук, Економічно-адміністративний інститут), виступає в пресі з принциповими статтями, в яких обґрунтовує осн. засади держ. незалежності України («Федералізм і державний суверенітет». «Нова Рада», 1918.

Ч. 168; «Неодкладна справа». «Нова Рада». 1918. Ч. 133).

У серпні 1917 Т.-Б. погоджується на запропоновану йому посаду генерального секретаря фінансів Центральної Ради і, хоча він більше був теоретиком, робить усе від нього залежне задля досягнення Україною екон. незалежності. За свідченням Д. Дорошенка, успішно проводить у Петрограді переговори з франц. послом Нулансом з приводу надання Україні приватної позики. Шляхом переговорів намагається побороти нерозуміння й ворожість до України тодішнього рос. уряду, теоретично обґрунтовує і робить першу спробу стабілізувати фінанси. Та невдовзі вчений перемагає в ньому політика і Т.-Б. повністю присвячує себе наук. і педагог. діяльності. Втім, і після цього бере посильну участь у державотворчій роботі як консультант і радник з фін.-екон. питань. У цій якості його й застала раптова смерть на станції Затишок під Одесою, коли він у складі урядової делегації УНР мав їхати до Франції – боронити там укр. державність.

В.П. Горбатенко

УІНСТЕНЛІ (Вінстенлі; *Winstanley*) Джерард (1609 – між 1652 і 1660) – англ. мислитель, ідеолог крайнього лівого крила револ. демократії Англійської буржуазної революції XV ст. Народився у сім'ї купця. З 1630 – у Лондоні: учень у торговельній компанії, з 1637 – її повноправний член. Надмірні податки двічі призводили до повної руйнації торг. справи У. В 1643 покинув Лондон і переїхав у графство Суррей, де працював наймитом і став сектантським проповідником серед створеної ним громади спочатку «істинних левеллерів» (зрівняльників), яких називали ще й «дигерами» (копачами). У квітні 1649 У. створив зі своїх прихильників у містечку Кобем того ж графства колонію, яка стала першим у Зах. Європі комуніст. експериментом. Навесні 1650 рух «копачів» та їхню колонію було розгромлено лендлордами і найманцями. Останні роки життя У. присвятив творчій праці. Його перу належать памфлети «Новий закон справедливості» (1649), «Новорічний дарунок парламенту та армії» (1649–1650), «Декларація бідного пригніченого люду Англії» (1650), «Звернення до всіх англійців» (1650), «Закон свободи, викладений у вигляді програми, або відновлення істинної системи правління» (1651–1652) та ін.

Політико-правові ідеї У. мали своєю платформою вчення Платона, раннього християнства, Т. Мора, Т. Кампанелли. Такі погляди виходили з необхідності досягнення повної соц. справедливості і заснування «Вільної Республіки» трудівників шляхом здійснення аграрного перевороту, знищення класів, експлуатації людини людиною, скасування приват. і встановлення сусп. власності на землю, ліквідації грошей, купівлі-продажу, роботи за наймом, майнової нерівності, запровадження зрівняльного розподілу через громадські магазини, обов'язкових праці і навчання, натурального домашнього промисл. виробництва тощо. У. не просто декларував такі гасла: він ретельно розробив конкретну «конституцію істинної рівності», яка складалася із «системи законів» – 62 осн. законів республіки. Серед них закони проти неробства і розкошів, проти купівлі і продажу, про вибори посадових осіб, про свободу, проти зрадництва, про обробіток землі, про шлюб тощо.

На думку У., існує два види держ. правління – королівське (це «влада розбійників з великої дороги») та республіканське, засноване на природ. законі загального самозбереження, на законах істинної свободи, тобто на праві справедливості, а не сили. Держ. правління складається з трьох гол. елементів: а) ухвалення справедливих законів; б) правильний підбір «належних посадових осіб»; в) сумлінне виконання законів. Останні мали прийматись виключно парламентом, бути святиною для чиновників і для народу, «головним суддею всіх їх вчинків». Хто застосовуватиме закон за гроші чи ін. винагороду, підлягає смертній карі як зрадник республіки. Але будь-який закон, що посягатиме на основи сусп. землекористування, має бути рішуче відкинутий. Всі посадові особи республіки переобираються щороку для того, щоб «запобігти виникненню честолюбства і зажерливості», «виродженню у них чесності».

Політико-правові ідеали грубої зрівняльності, колект. власності, мирної перебудови монархії у республіку на чолі з парламентом, який переобирається щороку, запровадження заг. виборчого права, нового сусп.-ва виключно на правових підставах, принципах суворого дотримання законів і законності, доктрини «закону повної соціальної справедливості», рівності майна, змінності і виборності всіх посадових осіб д-ви, дем. аграрних перетворень, общинного землекористування, розуміння свободи як свободи від злиднів та ін. міркування У. справили помітний вплив на подальший розвиток і утопічного, і теор. соціалізму у світі та Європі, на формування соціаліст. течії політико-правової думки в Україні у другій пол. XIX ст., яка стала тут панівною на самому поч. XX ст.

О.М. Мироненко

УКРАЇНА – одна з найбільших країн Європи, з найкращими земельними ресурсами та освіченим, толерантним і працьовитим населенням. Територія держави має площу 603 700 км², столиця держави – м. Київ.

Історично продовжує свою державність від слов'янської д-ви Київської Русі княжих часів Олега, Святослава Великого, Володимира, яка

у X–XI ст. була однією з найбільших і найвпливовіших цивілізованих країн Європи.

Мандрівники давності називали східну частину слов'ян антами, зауважуючи, що племена слов'ян і антів схожі за своїм способом життя, за своєю любов'ю до свободи, здавна живуть у народовладді (демократії), відрізняються витривалістю, хоробрістю, єдністю, гостинністю. Жадоба свободи і справедливості – це, мабуть, і є гол. проявом генетичної пам'яті та генетичної програми народу України.

У милозвучній укр. мові є багато спільного з давнішньою праслов'янською мовою, що підтверджує спільне коріння сучас. українців, чехів, болгар, поляків та ін. слов'янських народів центр., сх. та півд. Європи. Пліній Старший і Тацит (I ст. н. е.) розповідають про вене́дів, що жили на північ від Карпат. Дослідники підтверджують, що слов'ян. етнос утворювався на територіях від Богемії (Чехії), де свого часу розквітла одна з найдавні. європ. культур – «Празька культура», до земель сарматів, від Венедських (Карпатських) гір, де мешкали вене́ди та гали, до земель антів, від Дунаю до Дніпра, від Вісли і Балтії до Сарматського моря.

Напередодні утворення Давньоруської держави предків сучас. України називали відповідно до назви племен – словени (мешкали від Києва до Ладоги), сіверяни, що проживали в районах Десни, Сейму та Сули (нині Сумщина і Чернігівщина), поляни (мешкали по берегах середнього Дніпра), древляни (мешкали по берегах Тетерева та Ужа – нині від півночі України до півд. районів Білорусії), кривичі (проживали у верхів'ях Дніпра та Зах. Двіни), дреговичі (жителі Полісся між Прип'яттю та Березиною – сьогодні це район Мінська і Вітебська), в'ятичі (мешкали у верхів'ях та розселялись униз по течії ріки Оки), дуліби (Волинь), уличі (мешкали від низин Дніпра до Дунаю). Київська Русь, як одна з найбільших держав Європи створювалась на основі імперії Великого князя Святослава, який для українців, за словами Миколи Карамзіна, став Олександром Македонським давньої історії. Один із найдавні. відомих історії збірник правових норм Давньоруської держави відомий під назвою «Руська Правда». Україна в істор. горнилах успадкувала жагу до правди і волі, притаманну як керманічам Київської Русі, так і запорозьким козакам часів Івана Сірка та отаманам Холодного Яру, невтомно боролась і бореться за свою незалежність, стала одним із членів-засновників Організації Об'єднаних Націй.

Сучас. Україна за Конституцією 1996 року є суверенна і незалежна, демокр., соціальна,

правова, унітарна держава Європи з республікан. формою правління. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищими соціальними цінностями. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності д-ви. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є гол. обов'язком д-ви. Держ. влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законод., викон. та судову. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та ін. природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природ. ресурси її континент. шельфу, виключної (морської) екон. зони є об'єктами права власності Українського народу. Земля є осн. нац. багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Зовнішньополіт. діяльність України спрямована на забезпечення її нац. інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнар. співтовариства за загальновизн. принципами і нормами міжнар. права. Держ. символами України є Державний Прапор України (стяг із двох рівновеликих горизонт. смуг синього і жовтого кольорів), Державний Герб України (гол. елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого, який встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького), Державний Гімн України (нац. гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом).

Літ.: Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. 2-е изд. К., 1991; Ластовський В.В. Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996; Казакевич Г. Кельти на землях України (III-I ст. до н. е.). *Історичний журнал*, 2006. № 4; Мартиненко Д.В. Добровичність і меценатство у життєдіяльності українських просвітителів XV–XVI ст. *Педагогічні науки* / ред. кол.: А.А. Сбруєва (гол. ред.) та ін. Суми, 2008; Яровий В. Історія західних і південних слов'ян. К., 2009; Вортман Д., Гордієнко Я., Майоров М. TERRA UCRAINICA. Історичний атлас України і сусідніх земель. Від кімерійців до сьогодення. Х., 2018; Осташко Т. Україна В'ячеслава Липинського / наук. ред. Ю. Терещенко. К., 2022; Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К., 2022.

В.М. Тертишник

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА – держава, проголошена 29 квітня 1918 гетьманом П. Скоропадським після вчиненого разом з німецько-австр. окупантами перевороту. Як наслідок, укр. народ відчув на собі ще один різновид держ. правління – диктаторський режим у вигляді маріократії, підконтроль-

ної і фактично підпорядкованої військ. командуванню Німеччини і Австро-Угорщини. Територія У.Д. майже збігалася з кордонами УНР. Але сталися деякі зміни в адм.-тер. поділі, окрім Полтавської губернії, де, як і за доби Центральної Ради, залишилось 15 колиш. повітів. До 12 повітів Волинської губернії планувалося долучити ще 8: Мінський Мінської, Брест-Литовський та Кобринський Гродненської, Томашівський, Замостський, Грубешівський, Володавський та Більський повіти Холмської губернії. Таганрозька округа Облaсті Війська Донського мала увійти до Катеринославської губернії, що налічувала 8 повітів. Мозирський і Речицький повіти Мінської губернії передбачалося додати до 12 повітів Київщини, Ізмаїльський, Бендерський та Акерманський повіти Бессарабії – до 6 повітів Херсонщини, а Хотинський, Сороцький, Оргієвський, Бельцький повіти Бессарабської губернії – до 12 повітів Поділля. 18 замість наявних 15 повітів планувалося створити у Чернігівській губернії за рахунок приєднання Гомельського повіту Могильовської та Путивльського і Рильського Курської губернії. Та найбільше нових земель, на думку уряду У.Д., мали поповнити Харківську губернію. До наявних тут додавалося ще 11 нових повітів: Суджанський, Грайворонський, Белгородський, Корочанський, Новооскольський та Обоянський з Курщини, Валуйківський, Бирючинський, Богучарський та Острогозький з Воронежчини і Донецька округа Облaсті Війська Донського. Водночас Таврійська губернія фактично зменшувалася з 8 до 3 повітів за рахунок вилучення Євпаторійського, Сімферопольського, Ялтинського, Перекопського і Феодосійського повітів, тобто Кримського півострова. Але при цьому робилося застереження: «Что касается Таврической губернии, то ввиду текущих событий вопрос о присоединении этой губернии в состав Украинского государства остается открытым». Отже, гетьман планував приєднати до України доби УНР ще 31 повіт із суміжних територій. Передбачалося також долучити до сусідніх із ними адм. одиниць частини Костянтинівського, Радзинського і Красноставського повітів Люблінської, Пружанського, Гродненського, Слуцького і Бобруйського Мінської, Рогачівського Могильовської, Севського, Старооскольського, Курського і Тимського Курської, Коротояцького Воронежської, тобто більші чи менші частини ще 16 повітів колиш. Рос. імперії.

На вістрі піраміди влади в У.Д. перебував Яснoвельможний пан Гетьман України обох берегів Дніпра та військ Козацьких і Запо-

розьких, Найвищий вождь української армії і флоту П. Скоропадський, який за проектом Конституції мав стати ще й Великим князем Київським і Королем Галицьким. Він сам визначив свою компетенцію як верховного управителя д-вою, що стверджував закони, призначав голову і склад уряду, одноосібно керував зовнішньополіт. відносинами, військом, вирішував питання помилювання, амністії, призначав увесь склад Генерального Суду (згодом Державного Сенату) тощо. На випадок смерті, тяжкої хвороби або перебування гетьмана за межами України створювався тріумвірат – колегія верховних правителів д-ви з трьох осіб, одного з яких заздалегідь призначав сам гетьман, одного обирав Державний Сенат і одного – Рада Міністрів, голова якої фактично був другою особою за режиму П. Скоропадського. Очолюваний ним уряд визначав напрями своєї діяльності, здійснював галузеве держ. управління під контролем гетьмана. Відроджувалась судова система і законодавство Російської імперії. Єдиним нововведенням тут став Державний Сенат, який успадкував функції царського Правительствующого сенату. У військ. будівництві втілювались і пруська військ. наука, і традиції козацтва, і вказівки окупац. командування, і побажання білогвардійців. Кількість вояків досягла 60 тис., але вони виявилися майже небоєздатними. Поліцейські та жандармські функції виконувала Державна варта.

Але творення, як думав П. Скоропадський, «української дідичної класократичної трудової монархії» впродовж 230 днів зазнало краху внаслідок збройної боротьби укр. народу проти Гетьманату, нищівної поразки Четвірного союзу в Першій світовій війні, рішучого наступу всіх опозиц. до маріократії сил тощо. У грудні 1918 гетьман. режим упав під ударами збройних сил Директорії.

О.М. Мироненко

УКРАЇНЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ – третя у ХХ ст. спроба досягти самостійності України після повалення Гетьманату у грудні 1918. Територія відтвореної тоді УНР формально охоплювала колиш. землі Української Держави зі столицею в Києві, але практично існувала лише у грудні 1918 – січні 1919 рр. 22 січня також формально вона була поширена і на Галичину, але насправді впродовж 1919–1920 рр. Директорія здійснювала свою владу у межах півн. частини Поділля і Волині, час від часу поширюючи її на деякі ін. укр. губернії, а інколи і втрачаючи їх майже повністю. Це стало наслідком безперервної війни з більшовиками, білогвар-

дійцями, масовими селян. рухами (а у межах ЗУНР – ще й з поляками), окупації півдня України військами Антанти тощо. Як орган надзвичайної влади Директорія з 13 листопада 1918 до 22 січня 1919 діяла одноосібно і зосереджувала у своїх руках всю повноту законод. і викон. влади. Та вже 12–15 січня 1919 на підставі спец. інструкції відбулись вибори до передпарламенту – Трудового Конгресу народів України. Делегати представляли Київську губернію (надано було 67 місць у Конгресі), Харківську (65), Волинську (60), Подільську (59), Полтавську (58), Чернігівську (54), Херсонську (52), Катеринославську (46), Холмську (19), Таврійську (18) губернії та ЗУНР, тобто Буковину, Галичину і Закарпаття (665 місць). Окремо обирались делегати від Всеукраїнського залізничного з'їзду (10 чоловік). Але члени Трудового Конгресу представляли не лише території, а й курії: з 593 делегатів 377 обирались від селян, 118 – від робітників і 33 – від інтелігенції. Перша і остання сесія Конгресу трудового народу України у присутності майже 300 делегатів від УНР і понад 60 – від ЗУНР відбулась у приміщенні Російської опери 23–28 січня 1919. Після жвавих дискусій на пропозицію представників Національної Ради ЗУНР Конгрес скріпив возз'єднання укр. земель у складі єдиної соборної України, цілком і повністю схвалив політику Директорії, обережно висловився проти «організації робітничої диктатури», тобто проти рад. влади на Україні, і прийняв Універсал до укр. народу, який упродовж майже року виконував функції тимчас. конституції УНР. Отримавши на Конгресі трудового народу України доручення на «владу і оборону краю», Директорія здобувала право на легітимну, нічим не обмежену держ. діяльність, тобто диктаторське владування. Але з часом, після відставки у лютому голови Директорії В. Винниченка, відбувся фактично її розвал і одноосібні диктатор. повноваження зосередилися в руках С. Петлюри. Існував і уряд УНР – Рада Народних Міністрів, але його компетенція, взаємовідносини з Директорією та її новим головою законодавчо не регулювались. Директорія призначала склад уряду, який змінювався досить часто. Очолювали його один за одним В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович, а у сфері його повноважень перебували військ., морські, внутр., фін., судові, продовольчі, зем., закорд., освітні, шляхові, мистецькі, реліг., єврейські, торговельні, пром., поштові й телеграфні справи. Проекти законів і постанов зацікавлені відомства подавали до Кабінету РНМ, який було утворено у лютому 1919, згодом до самої

Ради Міністрів, а потім затверджувались Директорією, яка у «надзвичайних випадках» і сама могла видавати закони. Деякі перепони одноосібній диктатурі С. Петлюри передбачав Закон про Державну народну раду УНР. Та ухвалений він був 12 листопада 1920, тобто напередодні формального розпуску Директорії. Влада на місцях мала належати трудовим радам, але, зважаючи на обставини, її також одноосібно здійснювали губернські, повітові, волосні, міські комісари та коменданти, а особливо – безліч місц. отаманів і отаманчиків, що чинили погроми і свавілля проти мирних жителів України. Збройні сили УНР комплектувались як за обов'язковими призовами, так і на добровільній основі. Вони то одержували блискучі перемоги, то зазнавали нищівної поразки, і залежно від цього то зростали до кількох десятків тисяч вояків, то зменшувались до кількох тисяч. Формально відтворювались Генеральний суд і судова система часів Центральної Ради. Правоохоронні й репресивні функції на підпорядкованих Директорії землях здійснювали загони нар. міліції та Кіш охорони громад. ладу.

Останню спробу зберегти УНР на території України С. Петлюра зробив шляхом укладення Варшавської угоди з Ю. Пілсудським. Але цей відчайдушний крок виявився невдалим і недалекоглядним. У листопаді 1920 Директорія припинила існування, а її уряд виїхав за кордон.

О.М. Мироненко

УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ – перша у ХХ ст. спроба створити незалежну державу на укр. землях. Проголошена 07 листопада 1917. Розглядалася спочатку як автономна частина федеративної Росії, а із серед. січня 1918 – як суверенна дем. республіка. Територія УНР охоплювала Волинську (12 повітів), Подільську (12 повітів), Київську (11 повітів), Херсонську (66 повітів), Чернігівську (14 повітів), Катеринославську (8 повітів), Харківську (11 повітів), Полтавську (14 повітів) та Таврійську (3 повіти) губернії. На Кримський півострів Центральна Рада аж до кінця свого існування не претендувала. Лише в останні дні квітня 1918 спостерігались деякі прагнення Києва владувати у Криму, що викликало рішучий протест кримських татар. За Берестейськими угодами УНР з Четвірним союзом України віддавались Холмщина і Підляшшя, але Галичина, Буковина і Закарпаття залишались у складі Австро-Угорщини. Неодноразово Київ офіційно заявляв про належність до УНР ряду сумнівних повітів Бессарабської, Гроднен-

ської, Мінської, Могильовської, Чорноморської губерній, Облaсті Війська Донського та Кубанської облас­ті, але залишав остаточне вирішення цих питань до ухвалення укр-рос. мирного договору.

В управлінні двою доби Центральної Ради відчутні прагнення класич. поділу влади. Вищим законодав. органом до скликання Українських Установчих Зборів, вибори до яких розпочались наприкінці 1917, вважалася сама УЦР, яка з березня 1917 поступово перетворювалася у центр всього укр. політ. життя, представляла інтереси спочатку переважно українців, а згодом і нац. меншин, які мешкали на території УНР. Склад УЦР було обрано 08 квітня 1917 на Українському національному з'їзді у кількості 115 осіб. Згодом він періодично доповнювався представниками рад селян. депутатів, нац. меншин і у серпні 1917 досяг 792 чол. Центральна Рада ставала справді представницьким органом всього населення України. У період між заг. зборами (сесіями) УЦР її функції виконував Комітет Центральної Ради, список якого з квітня до липня 1917 збільшився з 20 до 60 осіб. Ще до утворення УНР Комітет частіше називали Малою Радою. Вищим викон. органом ставав уряд УНР – Генеральний Секретаріат, а з січня 1918 – Рада Народних Міністрів. Структура і компетенція уряду спочатку визначалася ним самим у деклараціях, згодом – в універсалах УЦР, Статуті Генерального Секретаріату від 16 липня 1917, Інструкції Тимчасового уряду від 04 серпня 1917. До його складу входили генеральні секретарі (міністри) внутр., фін., військ., продовольчих, зем., судових, освітніх, нац. (закорд.) справ, торгу й промисловості, пошт і телеграфу, праці, шляхів, генеральний контролер і генеральний писар. При секретареві (міністрі) нац. (закорд.) справ створювались три пости товаришів від росіян, поляків та євреїв, які затверджувались Комітетом (Малою Радою) і фактично прирівнювались до секретарів (міністрів). У листопаді–грудні 1917 було затверджено посаду комісара України у Петрограді та секретарство морських справ. 04 січня 1918 Генеральний Секретаріат перейменовано на Раду Народних Міністрів, а голова уряду В. Винниченко передав свій портфель В. Голубовичу. Із березня 1918 РНМ діяла на підставі затвердженої Малою Радою програми, в якій визначалися завдання окремо для кожного міністерства, але реальна влада у той час уже перейшла до рук окупантів. Судова влада в УНР зосереджувалася спочатку в установах, що залишилися від старої судової системи, які діяли за судовими статутами 1864: мирові суди, з'їзди мирових суддів,

селян. волосні й селян. верхні суди, окружні суди, судові палати. 02 грудня 1917 був створений Генеральний Суд УНР, який виконував на її території всі функції колиш. Правительствуючого Сенату. Місце судових палат мали посісти три апеляційні суди, але УЦР встигла створити лише Київський. Прокуратура УНР входила до складу Генерального Суду. З 14 лютого 1918 багато справ почали розглядатися надзвичайними судовими інституціями – військ. револ. судами, які створювались губерн. комендантами; діяли також вищі військ. суди у Києві і Катеринославі, 17 штабних судів і ще безліч військ. судів окупантів, які кидали за ґрати і укр. громадян. Волосні суди і верхні селян. суди у березні 1918 припинили своє існування. Керувалася судова система УНР, гол. чином, старим кримін., цив. і процесуал. законодавством. Правопорядок підтримували міліція, загони Вільного козацтва та окупаційні війська. Власні армія і флот у березні–квітні 1918 по суті були зруйновані. Органи місц. самоврядування вважались водночас і органами місц. влади і органами держ. управління. Поряд із земськ. зібраннями, думами та управами діяли створені УЦР губернські, повітові, волосні, сільські, міські укр. нар. ради, нар. управи, комісаріати Тимчасового уряду, змінені на комісарів Центральної Ради, селян. з'їзди, ради селянських, ради робітничих та ради військ. депутатів, місц. органи селян. спілок, велика кількість військ. комісарів тощо. Новий адм. поділ УНР на землі Центральна Рада здійснити не встигла. 29 квітня 1918 Мала Рада ухвалила Конституцію УНР, обрала першим її президентом М. Грушевського; але цього ж дня дем. влада в Україні була повалена запрошеними нею ж окупантами, які посадили на керування укр. народом маріократичний режим П. Скоропадського.

О.М. Мироненко

УНІВЕРСАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ – політ. звернення програмного характеру, у яких відбивались найзагальніші, найважл. наміри керівництва УНР, що згодом реалізувались у конкретних законах. Назва «універсал» акцентувала правонаступництво нових органів урядування України з гетьманськими грамотами XVII ст., тобто доби, коли Україна фактично мала статус незалежного держ. утворення.

Перший Універсал ЦР, схвалений 10 червня 1917, став наслідком тримісячних спроб порозуміння Центральної Ради з Тимчасовим урядом, які виявились марними, бо Петроград узяв твердий курс на «єдину і неділиму» Ро-

сію і рішуче відмовився визнати право України на автономію. Гол. його призначенням було безпосереднє звернення до всіх українців із закликом у тяжкий час вседержавного безладдя самостійно організовуватися і братися до негайного закладання підвалин автономного ладу. У ньому наголошувалось на суті домагань молодій укр. демократії до волі, до права самостійного порядкування своїм життям, до створення шляхом вселюдного, прямого і таємного голосування Укр. Установчих Зборів, до нац.-тер. автономії у складі Росії. У стислій формі викладались вимоги Центр. Ради до Тимчас. уряду. Акцент робився на сподіваннях, що по всій Росії будуть відібрані поміщиц., казенні, церк., монастир. та ін. землі у власність народу. Центр. Рада проголошувала себе виразником всенародної волі і брала на себе у зв'язку з цим весь тягар відповідальності. Перший Універсал закликав укр. громадян до злагоди і порозуміння з демократією ін. національностей, до усунення на місцях осіб і органів, «ворожих до українства», але не насильницькими методами, а шляхом їх переобрання.

Другий Універсал ЦР побачив світ 03 липня 1917. Він став наслідком переговорів між керівництвом УЦР та чотирьох міністрів Тимчасового уряду – О. Керенським, М. Терещенком, Г. Церетелі та М. Некрасовим у Києві й закритих засідань ЦР сесії Центр. Ради, які відбулись 30 червня – 01 липня. Внаслідок переговорів центр змушений був піти на деякі поступки щодо автономії України. В Другому Універсалі офіційно було заявлено, що Петроград простягає руку представникам укр. демократії, закликає у згоді з ними творити нове життя, визнає Генеральний Секретаріат як носія найвищої краєвої влади на Україні, склад якого затверджується Тимчас. урядом за погодженням з Центр. Радою, допускає її представників до кабінету військ. міністра, до Ген. штабу Верховного головнокомандувача з тим, що вони братимуть участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії. Тимчас. уряд заявив про своє прихильне ставлення до напрацювання проекту нац.-політ. статуту України, а також проекту про вирішення зем. справи для їх винесення на Всеросійські Установчі Збори. У відповідь на такі поступки Центр. Рада проголосила, що відкладає здійснення автономії до названих зборів і рішуче відкидає будь-які самовільні кроки для її досягнення.

Третій Універсал ЦР від 07 листопада 1917, відкидаючи більшовицькі ідеї, був проникнутий глибокою стурбованістю за подальшу долю Росії і України, за розпалення міжусоб-

ної кривавої боротьби, стрімке поширення безладдя, руїни, занепаду. Згідно з цим документом, Україна ставала частиною федеративної Російської республіки, офіційно проголошеної ще 01 вересня 1917, і одержувала назву Української Народної Республіки (з переліком територій, які зараховувались до неї). Ін. визначними проголошеннями Третього Універсалу стали: скасування приват. власності на поміщиц., удільні, монастир., кабінет. та церк. землі і проголошення їх власністю всього трудового народу; встановлення 8-год. робочого дня; запровадження держ. контролю над продукцією промисловості; якнайшвидше досягнення миру; скасування смертної кари та амністії політ. в'язням; зміцнення і поширення прав місц. самоврядування; закріплення загальнолюд. дем. свобод; слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і помешкання, можливості вживання місцевих мов у стосунках з усіма установами; надання росіянам, євреям і полякам права на нац.-персональну автономію та на вільний нац. розвиток усім ін. народам, які мешкали в Україні; зобов'язання врятувати від голоду не лише укр. народ, а й фронт та великі частини Російської республіки. Третій Універсал проголошував 27 грудня днем виборів до Укр. Установчих Зборів, а 09 січня – днем їх скликання. Четвертий Універсал ЦР було датовано 09 січня 1918 (насправді видано 11 січня). У ньому констатувалось повне знесилення України чотирма роками лютої війни. У пограбуванні й насильствах звинувачувалось більшовиц. військо, а петроград. РНК – у затягуванні укладення миру. Виходячи з таких констатацій, Центр. Рада проголошувала УНР самостійною, ні від кого не залежною, суверенною д-вою укр. народу, яка хоче жити у злагоді й приязні з усіма сусідами. В Четвертому Універсалі підтверджувався напрямок на тверду і рішучу боротьбу з більшовиками, на досягнення мирної угоди у Брест-Литовську, на переобрання волосних і повітових народ. рад, міських дум, на соціалізацію і передачу землі трудовому народу без викупу, а лісів, вод і надр у порядкування Ради Народних Міністрів УНР, на переведення всіх фабрик і заводів з воєнного до мирного стану, збільшення продукції народ. споживання, прибрання до своїх рук найважл. галузей торгівлі, монополізацію залізної, вугільної, тютюнової промисловості, встановлення державно-нар. контролю над усіма банками, боротьбу з безробіттям, нац.-персональну автономію, скликання Українських Установчих Зборів. В Четвертому Універсалі не приховується,

що самостійність потрібна УНР насамперед для підписання миру з Четвірним союзом, а серед держав, ворожих Україні, Німеччина не називалась. Проголошена самостійність, однак, не мала абсолютного характеру, бо вирішення питання про федератив. зв'язок з республіками колиш. Російської імперії покладалось в Четвертому Універсалі на майбутні Укр. Установчі Збори.

О.М. МIRONENKO

УНІТАРИЗМ – у вузькому значенні – принцип держ. устрою, сутністю якого є політ. єдність, єдина система органів держ. влади на всій її території, відсутність політ. самостійності у територ. одиниць та єдність ін. політ., екон. і культ. ін-тів держави. У цьому сенсі У. фактично розглядається як синонім термінів «унітарний устрій» та «унітарна форма держави». В даному аспекті в основу принципу У. покладені процеси централізації держ. влади та управління, поєднані із самоврядними тенденціями місц. самоврядування. При унітарній формі територ. устрою д-ви існує лише одна констит. система органів держ. влади, компетенція яких поширюється на всю територію держави.

У широкому розумінні поняття «унітарна форма держави» та У. не є тотожними, оскільки неоднаковим є їхнє сутнісне та змістове наповнення. Крім того, час введення згаданих понять у наук. обіг різний: дефініція «унітарна держава» вперше трапляється у наук. працях учених-теоретиків XIX ст., натомість термін У. через різні причини і в сучас. юриспруденції не набув широкого використання. Втім, сама унітарна д-ва виникає і розвивається на основі принципу У., який виступає формою держ. єдності та базовою цінністю констит. ладу. По суті, У. розглядається як складний політ. та констит.-правовий феномен, явище і процес. У цьому аспекті у вітчизняній і зарубіж. юрид. літературі лише триває пошук сучас. парадигми У. відповідно до сучас. умов зміненого світопорядку. Адже різноманіття підходів щодо ключових загальнотеорет. питань теорії території сучас. держави свідчить про актуалізацію доктрини і практики будівництва унітарних держав, а значна теорет. база У. постійно вимагає доповнення з огляду на те, що практика будівництва унітарних відносин динамічно розширюється, оскільки принципи У. знаходять широке застосування не лише в терит. організації публічної влади унітарних держав, а й у процесах інституціоналізації та функціонування політ., правової, соц., екон., фін., духовної та ін. систем сусп.-ва. У. по-

стійно розвивається, розкривається з нових сторін і вимагає ретельного доктринального констит.-правового осмислення.

В основі осмислення феномену У. лежать теорія і практика унітарної держави. Термін «унітарна держава» походить з лат. *unus, unitas*, що означає «один», «єдність». Унітарна д-ва, таким чином, складається не з держ. утворень, а з адмін.-тер. одиниць, правовий статус яких визначається центр. владою. Унітарний характер д-ви означає, що територія у межах чинних держ. кордонів є цілісною і недоторканою, що складові частини цієї території перебувають у нерозривному взаємозв'язку, відзначаються внутр. єдністю і не мають ознак державності, як це властиво складовим частинам, скажімо, федерат. держави.

Концептуально значущими є й ін. характеристики унітарної д-ви. Напр., деякі дослідники акцентують увагу не лише на її т. з. «матеріальних» характеристиках, а й наголошують на сприянні забезпеченню У. факторів нематеріального змісту. Саме такий підхід демонструє визначення унітарної д-ви, представлене як просте єдине держ. утворення, що складається з юридично рівних адмін.-тер. одиниць, які підпорядковані центр. органам влади і не мають ознак держ. суверенітету, а більшість населення в такій державі має унітарну правосвідомість.

Аналізуючи генезис унітарної форми держ. устрою, потрібно виходити з того, що У. замінив партикуляризм і феодальну роздробленість, відіграв свою прогресивну роль. Він не залежав від нац.-етнічної чи расової структури населення, а був затребуваний єдиним режимом, відносно простою в здійсненні держ. влади. Унітарна д-ва в даний час є найбільш поширеною у світі формою держ. устрою. Понад 85 % країн світу обрали унітарну форму свого тер. устрою. Незважаючи на те, що це різні за своїми тер. параметрами, етнонац. складом, геогр. розташуванням, екон. та соц.-культ. розвитком, політ. та правовими традиціями держави, унітарним д-вам притаманна комплексна система ознак.

Серед них визначаються такі: 1) територія держави поділена на адмін.-тер. одиниці, які не наділені держ. суверенітетом; 2) єдина структура держ. апарату, компетенція якого поширюється на всю територію д-ви; 3) єдине громадянство; 4) єдина система законодавства, вісьовим центром якої є єдина держ. конституція, норми якої застосовуються на території всієї країни без будь-яких обмежень; 5) єдина судова система; 6) єдина система органів констит. контролю; 7) одноканальна система оподаткування; 8) участь

держави у міжнар. відносинах як єдиного цілого тощо.

В аспекті забезпечення держ.-управлінської організації кожна з них має суттєві особливості. Напр., Велика Британія, децентралізує владу на практиці, але не в констит. принципах. Це одна з небагатьох країн, яка обрала деволюцію як форму децентралізації та тер. організації. Ін. країни наділяють різним ступенем автономності тер. одиниці. У Франції – класич. прикладі децентралізованої адмін. системи – деякі члени місц. влади призначаються центр. урядом, тоді як ін. – обираються. Для унітарної д-ви характерна єдина система вищих органів (парламент, глава держави, уряд). Юрисдикція цих органів поширюється на всю територію країни, що поділяється на адмін.-тер. одиниці, які не мають політ. самостійності. В цих одиницях (департаменти, області, округи, райони, громади тощо) зазвичай утворюються власні представницькі та виконавчі органи, які функціонують у відповідності із загальнонац. законодавством та зобов'язані застосовувати законодавчі та ін. нормативні акти, які приймаються центр. органами держ. влади.

Територія унітарної д-ви завжди має свою внутр. організацію або т. з. адмін.-тер. устрій (винятком є лише т. з. мікродержави), суть якого зводиться до поділу єдиної території держави на складові частини. Територія унітарної д-ви являє собою не що інше, як велику політ. та соц.-екон. суперсистему, яка у визначених держ. кордонах поєднує ключові функціональні підсистеми життєдіяльності сусп.-ва («управління», «виробництво», «обслуговування», «розселення») та певною мірою локалізує їх у межах конкретних адмін.-тер. одиниць чинного адмін.-тер. поділу. Лише у тих випадках, коли локалізація зазначених підсистем на території відповідає наявному адмін.-тер. устрою (відповідно, й чинній системі управління) адмін.-тер. устрій можна розглядати як оптимальний.

Втім, як у концептуально-констит., так і праксеологічному аспекті, У. є набагато складнішим за своїми аксіологічними, онтологічними, гносеологічними, телеологічними та ін. ознаками й характеристиками феноменом, ніж унітарний устрій держави. Теорія У. належить до числа універс. констит.-правових та політ. теорій, які розвивають і збагачують практику констит. права та процесу, будівництва сучас. державності. Осмислення специфіки констит. будівництва в сучас. Україні стикається з низкою доктринальних проблем і, зокрема, з необхідністю розробки категорій, що утворюють стійку і водночас

динамічну політ. систему. Така політ. потреба в умовах сьогодення і в майбутньому актуалізує необхідність розробки, уточнення багатьох понять. До таких і належить поняття У., яке тісно пов'язане з феноменом конститучіоналізму і системою констит. традицій, ідей, поглядів, що визначають констит. лад та проявляються в констит.-правових нормах та інститутах, констит. звичаях і констит. свідомості.

У. в сучас. Україні розвивається в далеко не простих умовах, пов'язаних насамперед з окупацією АР Крим та повномасштабною збройною інтервенцією з боку РФ. Докорінна модернізація багатьох констит., ідеолог. та моральних цінностей, що відбулася за останні десятиліття викликає необхідність консолідації констит. та політ. свідомості, констит. та політ. культури сусп.-ва. Саме тому У. може стати сьогодні такою ціннісно-орієнтуючою парадигмою, яка б стала системоутворювальною ідеєю і важл. елементом громад. право-свідомості.

Сучас. етап розвитку У. в Україні обумовлений істотними змінами у механізмі констит.-правового регулювання сусп. відносин та якісним оновленням системи, структури та змісту констит. права. Сутність і зміст класич. У. слід розглядати та розуміти з різних позицій:

а) аксіологічної, яка розкриває ціннісний потенціал феномену У. як констит.-правової та політ. ідеології, що являє собою систему ідеалів та ідей про територію держави, її устрій як констит. цінності (їх генезис, систему, форми вираження, методи та ступінь реалізації і захисту), в основі якої лежить симбіоз констит.-правової теорії та практики. Так, напр., суверенність, поділ влади, верховенство права, непорушність, субсидіарність, пропорційність, системність, стабільність адм.-тер. устрою є сенсоутворювальними цінностями сучас. У.;

б) гносеологічної (епістемологічної), що дає знання про процеси становлення та перманентного розвитку У. в окремих європ. державах, на європ. континенті загалом та загальноцивілізаційному значенні з точки зору формування укр., європ. та світового конститучіоналізму, процесів демократизації, глобалізації та європ. міждерж. інтеграції. Еволюція вітчизняного У. – це тривалий, розтягнутий у часі та просторі процес, що складається із сукупності істор. етапів, критеріями виділення яких, як правило, є різкі, переломні моменти у розвитку сусп.-ва і д-ви, демократії та владних ін-тів, які були викликані сукупністю загальноцивілізац., держ. та

регіон., внутр. і зовн., соціально-правових, геополіт., госп.-екон., духовно-культурних, еколог., національних та ін. тенденцій і процесів, які детермінують можливість виникнення, визнання та розвитку суверенної дем. державності;

в) онтологічної, що концептуалізує феномен У. як особл. форму існування сусп. свідомості та механізму втілення у буття людини ідеалів вітчизняного конституціоналізму й ідей авторитету держ. території як фундаментальної констит. цінності, поваги до її цілісності та неподільності, а саме – унітаристської свідомості, побудованої на свідомій переконаності у необхідності, корисності, функціонально-телеологічній цінності держ. унітарності та правових норм, на основі яких вони визнаються Українським народом і державою, встановлюють гарантії констит. ладу України, моделюють можливості захисту різнопланових інтересів Українського народу, держави, тер. громад та людини за місцем її проживання за допомогою дій та кроків публічної влади. Означений аспект є одним з ключових як у процесі формування сучасного У. в Україні загалом, зміцнення єдності та цілісності держ. території, так і в плані розвитку демократії, децентралізації та місц. самоврядування. Адже найгол. передумовою зрушень у справі зміцнення унітарності України має бути формування специф. констит.-правових унітарист. установок та унітарист. мислення сусп-ва, розвиток унітарист. культури, затребуваність у народі самого принципу У.;

г) вітальної, яка фіксує такі детермінанти та телеологічні орієнтири існування У., які мають життєутворювальне значення не лише для сусп-ва і держави загалом, а й окремої людини та тер. громад. Саме територія є неодмінною умовою розвитку всього держ. життя. Територія, поряд з категоріями «народ» та «влада», утворює триаду елементів, які формують державу. При цьому територія д-ви не лише уможливорює саме виникнення, існування, організацію та її функціонування, виступаючи як простір самовизначення народу, в межах якого д-ва здійснює свій суверенітет та свою юрисдикцію, а і стає просторовою основою свого поділу на складові частини – адм.-тер. одиниці з метою створення для всіх громадян незалежно від місця їх проживання сприятливих умов для розвитку людського потенціалу, забезпечення необхідного рівня надання населенню адмін., соц. та ін. послуг, функціонування раціон. системи управління соц.-екон. процесами, сталого розвитку тощо;

г) цивілізаційної: осмислення як історичного, так і сучас. досвіду У. крізь призму цивілізац. підходу дає змогу зрозуміти перспективи політ. та соц.-екон. розвитку України як суверенної д-ви у віддаленому майбутньому. Цивілізац. підхід дає змогу зрозуміти сенс нац. досвіду У. та порівняти його з досвідом У. тих зарубіж. демократій, де він став стійкою цивілізаційною традицією. У цьому аспекті, зокрема, розкривається процес формування парадигмальної конструкції У. як теорет. відображення політ., соц.-екон., екогуманістичної, інформац. та національної стратегії та практики розвитку Українського народу та укр. державності;

д) праксеологічної, що дає знання про сучас. У. як практику тер. організації і функціонування публічної влади та реалізації прав людини, яка склалася під впливом загально-визнаних ідей та принципів сучас. конституціоналізму та муніципалізму. Так, зокрема, у даний час найбільш актуальним завданням держави та держ. влади стає захист суверенітету, забезпечення цілісності та недоторканності території України; сусп. розвиток, насамперед – розвиток людського капіталу, захист прав, свобод і законних інтересів громадян України, європ. і євроатлантичної інтеграція (створення необхідних умов для набуття повноправного членства у ЄС і НАТО); відновлення тер. цілісності в межах міжнародно визнаних кордонів України, розвиток оборонних і безпекових спроможностей, які унеможливили б збройну агресію проти України шляхом збільшення ціни цієї агресії; здатність сусп-ва та д-ви швидко й адекватно реагувати на зміну безпекового середовища й підтримувати стає функціонування своїх осн. механізмів тощо;

е) функціональної, що передбачає відображення ролі і значення публічної (держ. та муніцип.) влади як динамічної системи та цілеспрямованої діяльності, через яку, власне кажучи, реалізується функціонально-телеологічне призначення держави та практична підвалина сучас. У. Адже сила сучас. дем. держави визначається, насамперед, тим, наскільки ефективно вона виконує свої функції, наскільки є результативною проведена нею внутр. та зовн. політика. Так, унітарна держава має свої особл. якості, які, в т. ч., характеризують її держ. устрій (юрид. оформлення У.), що виявляються в її політиці по-різному в кожній країні, сусп-ві, у конкрет. ситуаціях відповідно до завдань, які розв'язуються сусп-вом, поставленими цілями, правами, свободами і законними інтересами громадян, тобто це ефективна, повноцінна, авторитетна й

впевнена в собі держава, яка чітко виконує усі свої функції і соціальне призначення;
е) організаційної, що дає інформацію про інституціональні особливості сучасного У. у контексті виникнення, формування й розвитку, та системні якості суб'єктів і організаційних структур унітарної державності. У цьому аспекті під констит. механізмом держ. влади слід розуміти засновану на правових принципах єдину систему взаємопов'язаних, публічних, легальних, нормативно визначених і організаційно та функціонально забезпечених ін-тів, що мають на меті практ. реалізацію функцій д-ви та спираються на наявні ресурси. При цьому під структурою констит. механізму держ. влади доцільно розуміти складну багаторівневу систему нормативних та інституційних засобів, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований, результативний вплив на державно-владні відносини шляхом взаємозумовленого, збалансованого функціонування всіх структурних елементів з метою створення оптимальних політ., екон., соц., дух.-культурних, ідеол., правових та ін. умов для функціонування суверенної, незалежної, дем., правової д-ви, а унітарність – як один з організаційних принципів її існування;

ж) ідеологічної (пропагандистської): формування цілісної парадигмально-констит. основи сучас. укр. У. відіграватиме вагомий роль у процесах протидії проросійськи орієнтованим федераліст. та відверто сепаратист. сценаріям розвитку вітчизняної державності. Майже усі роки після проголошення Україною своєї Незалежності РФ постійно нарошувала та посилювала потенціал деструктивних гібридних впливів гуманітар. плану. Йдеться зокрема про сценарії федералізації України, надання офіц. статусу рос. мови як другої державної і зміну зовнішньополіт. курсу, тобто відмову України від європ. та євратлант. інтеграції. Втім, якщо у частині таких заходів гуманітарної протидії, як питання нац. символіки, укр. мови як єдиної державної, політики пам'яті (декомунізації) було здійснено важливі кроки: прийнято Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019, схвалено Стратегію популяризації української мови до 2030 р. «Сильна мова – успішна держава», реалізовано масштабне позбавлення від комуніст. символіки в публіч. просторі тощо, то у питаннях формування нац. доктрини У., стратегій та програм його захисту та розвитку як визначальних інструментів протидії федералізаційним сценаріям розвитку України, на жаль, практично нічого не було

зроблено. Тому в умовах викликів сьогодення у сусп-ві загалом, у політ. та наук. середовищі має послідовно формуватися чітка концептуально аргументована та ідеологічно підсилена позиція, за якою федералізація держ. устрою України є формою відвертого колабораціонізму з рос. окупантами, ідеолог. та політ. технологією сепаратизму в Україні. У свою чергу, ідейні засади укр. державності мають засновуватися на парадигмальних філософських, правових, політ., соціол. засадах українського У.;

з) дефінітивної (категоріальної), що базується на припущенні здатності У. як понятійного елемента виокремити систему категорій сучас. констит. права («територія держави», «державний устрій», «адміністративно-територіальний устрій», «унітарність», «унітарний устрій», «регіоналізм», «регіоналізація», «муніципалізм», «муніципалізація», «децентралізація», «деконцентрація» тощо). Адже, не в останню чергу, саме односторонній характер тлумачення феномену території у політ. теорії та праві (насамперед – конституційному) та спрощене розуміння адмін.-тер. явищ і процесів не лише заважало і заважає дослідженню і вивченню проблем вітчизняного У., а й стало однією з причин перманентної дестабілізації його засад у реальній констит. практиці впродовж усіх років державної Незалежності України в політ., екон., правовому та навіть дух.-культур. і психолог. вимірах.

Саме це здебільшого й сприяло виникненню одіозних міфів і соціальних фантомів про федералізм як «найбільш завершену форму регіоналізму та неодмінну умову для самореалізації потенціалу регіонів, кожної територіальної одиниці, кожного громадянина». Тобто сьогодні існує серйозна суперечність між доктринальними уявленнями про сутність та зміст У., умови його ефект. функціонування, розвитку та трансформації, що домінують у мисленні та діяльності вчених і політиків, та реальною практикою розвитку самої унітарної системи тер. організації держави. До того ж, дискусія про федералізм і У. в Україні, періодично з'являючись, сьогодні вже перестала бути питанням звичайного академіч. або політ. діалогу. Тож формування цілісної теоретико-констит. основи сучас. укр. У. відіграватиме вагому ідейно-пропаганд. роль у процесах протидії здебільшого проросійськи орієнтованим концептам федералізації України

У своїй єдності означені та ін. аспекти у розумінні сутності У. (у т. ч. в контексті ідей та цінностей світового конституціоналізму, його змістових і системно-структурних ха-

ракретистик, серед яких свобода, суверенітет, солідарність, демократія, правовладдя (верховенство права), поділ влади) дають змогу говорити про існування даного феномену не лише як концептуальної моделі, а й об'єктивної реальності, що має аксіологічні, гносеологічні, онтологічні, цивілізаційні, інституціональні, конститутивні, нормативні, функціонально-телеологічні, історичні, національні та ментальні параметри, які еволюційним шляхом склалися під впливом відповідних ідей та принципів.

Лит.: Батанов О.В., Приходько Х.В. Феноменологія сучасного унітаризму: аксіологічні, онтологічні та телеологічні аспекти. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*, 2016. № 7; Батанов О.В. Унітаризм як політичний та правовий феномен: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*, 2019. № 4; Мішук В.В. Унітаризм як принцип державного устрою. *Університетські наукові записки*, 2010. № 4; Сучасний унітаризм: доктрина і практика: моногр.; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 2021.

О.В. Батанов

УНІТАРНА ДЕРЖІВА (лат. *unitas* – єдність, єднання, єдине ціле; франц. *unitaire* – унітарний, єдиний) – проста, єдина з точки зору тер. моделі організації влади держава, поділена на адмін.-тер. одиниці (області, округи, провінції, департаменти, воеводства, графства та ін.), які не мають суверенних прав.

Характерні ознаки У.д.: 1) територія держави єдина, складається з адмін.-тер. одиниць, позбавлених політ. самостійності, керованих із загальнодерж. центру через однакові місц. органи влади; 2) У.д. обмежує права територій та їх органів переважно вирішенням місц. справ неполітичного характеру (місц. міські й сільські ярмарки, благодійні установи, санітарні й лікарняні служби, ремісничі й профес. навчання, туризм і готельна справа, транспорт, дорожні й водопровідні роботи, сільське госп-во й ліси, полювання, рибний лов, управління в сфері охорони навколиш. середовища, музеї, спорт, дозволя тощо); 3) єдина конституція як осн. закон, що визначає основи сусп. ладу й правового становища особи; 4) єдина система законодавства, згідно з якою лише акти центр. органів влади мають ранг закону (акту вищої юрид. сили); 5) місц. органи влади мають право здійснювати правове регулювання з питань, що мають локальне значення, але їхні акти є підзаконними, видаються в межах компетенції, встановленої д-вою, і не можуть суперечити законам; 6) єдина судова система, що здійс-

нює правосуддя, керуючись єдиними нормами матер. й процес. права; судові органи, які створюються в адм.-тер. одиницях, є ланкою єдиної централізованої судової системи; 7) єдина правова система (місц. органи управління зобов'язані застосовувати у відповідних адмін.-тер. одиницях нормативні акти, які застосовуються центр. органами влади); 8) єдина система вищих органів держ. влади (глава держави, уряд, парламент – переважно однопалатний, бікамералізм трапляється нечасто й зазвичай пов'язаний з істор. розвитком д-ви), юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни; 9) обов'язкова для всіх адмін.-тер. одиниць заг. податкова й кредитна політика; 10) єдині громадянство й держ. символіка; 11) функціонування однієї валютної системи, однієї армії й т. п.; 12) зовн. міждерж. відносини здійснюють центр. органи, що офіційно представляють країну на міжнар. арені.

Залежно від правового статусу внутр.-тер. утворень, виділяють прості, змішані (ускладнені) й складні, централізовані, децентралізовані й відносно централізовані У.д. Прості У.д. складаються лише з адмін.-тер. одиниць, які мають однаковий правовий статус (Алжирська Народна Демократична Республіка, Ісландія, Йорданське Хашимітське Королівство, Ліванська Республіка, Республіка Колумбія, Республіка Польща). Змішані (ускладнені) У.д. мають у своєму складі одну або кілька адмін.-тер. одиниць, наділених статусом адмін.-тер. автономій (особл. статус території або організації в державі, що передбачає більш-менш широкі можливості самостійно вирішувати внутр. проблеми поза межами прав і повноважень д-ви або орг-ції, до складу яких входить ця самоврядна одиниця). Найчастіше статус автономії надається тим частинам У.д., які відрізняються від ін. за нац. складом і геогр. становищем (Велика Британія, Грузія, Держава Ізраїль, Китайська Народна Республіка, Королівство Данія, Португальська Республіка, Україна, Фінляндська Республіка).

Складні (регіоналістські або У.д. з елементами федералізму) У.д. мають у своєму складі політ. автономії (одну або кілька) зі статусом самоврядних держ. утворень, з власним урядом, парламентом (представницькі органи влади із законодавчими повноваженнями щодо питань місц. значення) (Італійська Республіка, Іспанія). Залежно від обсягу повноважень органів публіч. влади автономії, розрізняють політ. й адмін. автономії. Органи публіч. влади політ. автономії володіють певним суверенітетом у вирішенні широко-

го переліку управлінських питань місц. життя. Правове становище політ. автономій за обсягом повноважень і компетенції можна порівняти з правовим становищем суб'єктів федерації. До компетенції органів публіч. влади адмін. автономії входить вирішення вузького кола питань, пов'язаних переважно з використанням мови нац. меншини, що компактно проживає на території автономії, збереженням і розвитком нац. самобутності меншини.

У централізованих У.д. відсутні муніцип. органи, усі ланки адмін.-тер. поділу призначаються «згори» представниками уряду або президента, які одноосібно здійснюють управління на місцях (Арабська Республіка Єгипет, Королівство Таїланд, Республіка Польща, Турецька Республіка, Японська Держава). Дем. форма централізації допускає широкий ступінь самостійності виборних місц. органів держ. влади у вирішенні регіон. питань.

У децентралізованій У.д. управління в межах адмін.-тер. одиниць здійснюють виборні представницькі органи або посадові особи, яких обирає населення (Велика Британія, Нова Зеландія, Іспанія, Італійська Республіка та ін.), вони мають право самостійно вирішувати більшість питань місц. життя. У них автономії мають внутр. самоврядування у сфері адмін. діяльності, можуть користуватися певною самостійністю у сфері законодавства (закони приймаються парламентом автономії в межах визначеної компетенції). Сутність відносно децентралізованої У.д. полягає в тому, що в провінціях, департаментах тощо співіснують два органи: посадова особа, яка призначається урядом або президентом (префект) як представник держ. влади, і орган місц. самоврядування – рада, яку обирає населення, вона, у свою чергу, обирає мера (Республіка Болгарія, Французька Республіка).

У переважній більшості сучас. У.д. тер. поділ є політико-адміністративним. Поряд із ним у ряді країн є адмін.-тер. одиниці як заг. типу, де діють органи загальної адміністрації, так і спеціального, де діють спеціалізовані держ. органи (судові округи). Число ступенів політико-адмін. поділу залежить від чисельності населення й розмірів території країни, однак залежність ця не жорстка: іноді в менших країнах число ступенів більше, ніж у більших (напр., Велика Британія має три рівні тер. поділу, Французька Республіка – чотири). Фактори, що сприяють становленню У.д. та її тривалій стійкості: 1) однорідність населення або значне переважання одного культурно-істор. й нац. типу населення, що включає в себе єдність мови, історії, реліг. єдність або

існування провідної «державної» релігії (або співіснування неантагоністичних релігій), схожість менталітету; 2) сильний зовн. тиск (загроза), згуртовує й спільність зовн. завойовницьких завдань, нац. гордість переможців (Старод. Рим, Іспанія в XV–XVI ст.), спільність перед «викликом історії»; 3) створення єдиного екон. простору, єдність і багатство ресурсів, відсутність внутр. митних бар'єрів, єдність оподаткування, єдина валюта, захист від зовн. екон. експансії, єдине правове поле в економіці, заг. вигоди від використання колоній; 4) історично сформована стійка звичка «поваги» до влади, еліти усіх видів, уміння добровільно їй підкорятися, розуміння не лише власної користі, а й загальної.

Фактори, що «послаблюють» унітарний держ. устрій: різні історії, культури, мови, релігії, менталітет; відчуття регіонами невідповідності об'єднання з екон. причин; насильницьке (неприродне) приєднання в минулому якихось частин У.д.; невдоволення населення рівнем життя, віра в швидке вирішення проблем у своїй «окремій» державі (регіоні); низька політ. культура населення.

Істор. прикладами У.д. були деспотії Старод. Сходу, поліси Старод. Греції, Римська імперія. Починаючи з епохи Відродження (XIV ст.), упродовж епохи Нового часу (кін. XVI – кін. XIX ст.), в Європі відбувалися процеси складання великих У.д., які доводять свою перевагу перед тимчасовими «співками» дрібних держав. Сильні У.д., захопивши ресурси планети, перетворилися на колоніальні імперії (Велика Британія, Іспанія, Нідерланди, Французька Республіка), тривалий час визначали долю світу. Попри сильну дію відцентрових сил, У.д. довели свою стійкість, зберігшись як форма держ. устрою. Унітарна форма держ. устрою нині є домінантною в світі.

Літ.: Міщук В.В. Види унітарних держав : проблеми класифікації. *Часопис Київського університету права*, 2010. № 3; Міщук В.В. Витоки дослідження форми територіального устрою держави : методологічний аспект. *Часопис Хмельницького університету управління та права : Університетські наукові записки*, 2010. № 3; Міщук В.В. До питання визначення ознак унітарної держави. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. праць*, 2010. № 4; Міщук В.В. Унітаризм як принцип державного устрою. *Університетські наукові записки : Часопис Хмельницького університету управління та права*, 2010. № 4.

Б.Л. Дем'яненко

УНІЯ (від лат. *unio, unio* – єдність, об'єднання, союз, спілка) – єдина, централізована цілісність (зазвичай політ. характеру), що складається з кількох (багатьох) утворень.

Розрізняють: 1) У. персональну – об'єднання, союз держав під владою одного монарха зі збереженням органів влади цих держав. Прикладом сучас. персональної У. є визнання монарха Великобританії одночасно главою держави в країнах, що були раніше брит. колоніями і зберігають статус домініону (Австралія, Канада, Нова Зеландія та ін); 2) У. реальну – на основі договору чи одностороннього акта більш сильної д-ви, де, крім об'єднання держав під владою одного монарха передбачається також утворення спільних органів держ. влади. 3) У. церковну – об'єднання правосл. і катол. церков. Прихильників унії здебільшого називають уніатами. Найбільш типовими уніями були: Кревська (1385) – конфедерат. союз Королівства Польс. і Вел. князівства Лит. Угода передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину д-ву внаслідок шлюбу польс. королеви Ядвіги і лит. князя Владислава II Ягайла. Віленсько-радомська (1401) – союз Королівства Польс. і Вел. князівства Лит. Городельська (1413) – конфедерат. союз Королівства Польс. і Вел. князівства Лит., заперечуючи положення Кревської 1385, підтверджувала існування Вел. князівства Лит., Руського та Жемайтійського як окремої незалежної д-ви. Гродненська (1432), Краківсько-Віленська (1499), Мельницька (1501). Люблінська (1569) – союз Корони Польс. і Вел. князівства Лит., результатом якого стало утворення д-ви Річ Посполита. Берестейська У. – союз Київ. митрополії Руської правосл. церкви з метою розірвати стосунки з Константиноп. патріархатом та об'єднатися з Апостол. Престолом у 1596 за умов утворення Руської греко-католич. церкви, підлеглості православних Папі Рим., визнання католич. догматики і збереження правосл. обрядовості. У. формально й офіц. проголошено на церк. соборі в Бересті 1596. Гол. док-том унійного собору є грамота Берестейської У., в якій проголошувалася ідея спасіння людства через католич. віру на підставі евангел. заповіді про заснування і єдність Христової Церкви «на одному Петрові, як на камені». Церковна У. 1596 викликала розкол в укр. сусп-ві, посилила соціальну напругу, призвела навіть до кровопролиття. Боротьба навколо У. була не реліг., а політ. – проти польс. експансії. У. виявилася компромісом між Римом і Києвом, заборолом і від Варшави, і від Москви. Подальші колізії довели, що Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) стала справді нац. церквою, духовною опорою державницьких устремлень українців. Існує переконання, що У. по всій Україні готові були запровадити і гетьман П. Скоропадський і С. Петлюра.

Унійні процеси мали місце і в Зах. Європі: наприкін. XVI – на поч. XVII ст. католич. політика Габсбургів поширилася на Угорщину. Через повстання угорців і турків католицизму довелося йти на поступки. У 1606 Габсбурги надали угор. дворянству свободу віросповідання, виключне право на зайняття держ. посад і право обирати намісника короля. У 1608 в Агузені з ініціативи курфюрста Пфальцського Фрідріха була утворена У. для захисту інтересів протестантизму. У відповідь на це у 1609 у Мюнхені була створена католич. ліга, організована з ініціативи єзуїтів, яка поставила за мету знищити протестантів у всій імперії. На поч. XVII ст. загострилися відносини між протестантами і католиками у Німеччині, де лютеран. У., керована саксон. і бранденбурз. курфюрстами, завжди готова була почати війну зі ще більш войовничою католич. лігою, на чолі якої стояв бавар. герцог Максиміліан. Папа Павло V відкрито підтримував лігу, що в кінц. підсумку сприяло розширенню тридцятилітньої війни.

Літ.: Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). К., 1997; Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич, 2004.

Б.І. Андрусишин

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ – спец. вища представн. установа або вищий представн. орган, який створюється для вироблення і прийняття змін до осн. закону (конституції), після чого припиняє свою діяльність чи перетворюється на звичайний парламент (Греція, 1975). У.з. іноді мають назву «конституанта», «конст. конвент», «конст. асамблея», «конст. збори». Зазвичай їх організація, формування і компетенція регламентуються спец. законом. Як самост. ін-т У.з. з'явилися, зокрема, у Франції в період Вел. франц. революції на основі Ген. штатів, більшість депутатів яких 09.VII.1789 проголосили себе У.з. Після прийняття конституції 01.X.1791 У.з. поступилися місцем Законод. зборам. Виділяють У.з. суверенні, що остаточно приймають конституції, – Франція (1791), США (1787), після 2-ї світової війни – Болгарія, Болівія, Бразилія, Індія, Італія та ін., і не суверенні, що ведуть підготовку проекту конституції, який ухвалюється, здебільшого, на референдумі. Прийняття осн. закону країни У.з. вважається одним з найдемократичніших способів.

Укр. У.з. – вища законодав. інституція, яку передбачала створити Українська Центральна Рада (УЦР), розуміючи, що дем. д-ва не може існувати без чіткого визначеного виборчого права, без органів законодавчої, виконавчої, судової влади, обраних шляхом всезаг.,

рівного, прямого і таємного голосування. Вищим виборним представн. органом мали стати Укр. У.з., які у перших документах УЦР іменувалися ще й тер. з'їздом чи сеймом. Вважалося, що Укр. У.з. – найкращий спосіб автоном. самовизначення України. Лозунг Укр. У.з. проголошувався укр. політ. партіями як символ нац. єдності укр. народу. Водночас ішла підготовка до Всерос. У.з., призначених на 17.IX.1917, а початок їхньої роботи мав відбутися 30 листопада. У.з. в Росії як виборна представн. установа після повалення царизму мала розв'язати питання про держ. лад країни. Скликання У.з. готував Тимчас. уряд під тиском нар. мас, серед яких лозунг У.з. був популярним ще з революції 1905–1907. Після жовтн. перевороту більшовики не стали на перешкоді виборів – вони відбулися 12 лист. УЦР і Ген. секретаріат розпочали виборчу кампанію за 2–3 тижні до взяття більшовиками влади у Петрограді. Підготовкою до виборів керувала Всерос. у справах про вибори до У.з. комісія (Всевибори). При Ген. секретаріаті внутр. справ було організовано спец. Виборче бюро (Генсеквибори), яке виконувало роль координатора в роботі окружних виборчих комісій у п'ятьох укр. губерніях. Водночас, особливо після 3-го Універсалу 07 лист., яким УЦР оголосила себе найвищим органом держ. влади до скликання Всеукр. У.з., активізувалася підготовка до їх проведення. На Укр. У.з. покладалося завдання розв'язати питання про держ. лад України, про земельну та ін. реформи. 11–14 лист. УЦР затвердила Головну у справах виборів до Укр. У.з. комісію на чолі з М. Морозом. 11–16 лист. УЦР прийняла Постанову про затвердження закону про вибори до Укр. У.з., а також закон про вибори до Укр. У.з. УНР. Згідно із законом про вибори були створені 10 виборчих округ, які охоплювали не лише суто укр. губернії, а й прилеглі прикордонні повіти Курс. і Воронез. губерній. Для військових було створено 2 флотські та 5 фронтових округ. Виборчі округи поділялися на виборчі дільниці. На місцях роботу проводили наявні окружні, повітові та міські комісії у справах виборів до Рос. У.з., для функціонування яких було виділено кошти. Виборче право законом надавалося особам віком від 20 років. Вибори до Всерос. У.з. відбувалися в Україні 12–14, 26–28 лист., а у ряді місцевостей РРФСР – в лист.–груд., а подекуди і в січ. 1918. На виборах у Росії за даними з 67 округ взяло участь 44 433 309 осіб (усього було 79 округ і в них 90 млн виборців). Було обрано 715 депутатів. Більшість отримали партії есерів та меншовиків. В Україні блок партій та політ. сил ЦР здобув визначну перемогу:

77 % голосів здобули УСДРП і ЦПСР, а більшовики одержали лише 10 % голосів, тобто у 2,5 рази менше, ніж загалом по Росії (24 %). Водночас більшовики мали більшість у містах (Харків – 27,8 %, Катеринослав – 26,4, Одеса – 28,6, Київ – 16,6 %). Установчі збори відкрилися 05.I.1918 в Петрограді. На перше й останнє засідання з'явилося близько 410 депутатів, більшість мали есери-центристи. Було створено «Союз захисту У.з.» Напередодні біля Таврійського палацу більшовики розстріляли демонстрацію прибічників У.з. Більшість делегатів під керівництвом есера В.М. Чернова відмовилася визнавати декрети рад. влади. Декретом ВІВК від 06.I.1918, схваленим 2-м Всерос. з'їздом рад, У.з. було розпущено, що загострило сусп. протистояння в країні. Вибори до Укр. У.з. було призначено на 27–29 груд., але через анархію та ін. надзвичайні обставини відбулися у січ.–лют. 1918 і то лише у 7 з 10 виборчих округ на тер. підконтрольних УНР. На частині тер. України було проголошено владу рад. Гол. комісія визнала дійсними 172 мандати із 301 обраного. Майже всі виборчі комісії повідомляли про значно меншу активність на виборах до Укр. У.з., ніж на аналогічних виборах до Всерос. У.з. Явка виборців у Києві становила – 29,3 %, Черкасах – 37,7 %, хоч у селах вона була вищою; у Васильківському повіті – 69,6 %, Таращанському – 77,0 % тощо. Загалом у виборах взяло участь 53,6 % заг. кількості виборців, що налічувалися в Україні на час виборів до Всерос. У.з. За підсумками голосування 69,76 % голосів отримали об'єднані списки укр. есерів і сел. спілок, 19,18 % (за ін. даними – 17,7 %) більшовики, 4,65 % – євр. нац. комітети, 1,74 % – польс. списки, 4,67 % – всі ін. партії та громади. Укр. У.з. були спробою утворити укр. державність парлам. шляхом. Через зайняття Києва більшовиками Укр. У.з. 09.I.1918 скликані не були, початок їхньої роботи перенесли на 02.II.1918. Припинення діяльності УЦР перешкодило завершити вибори і скликати Укр. У.з. Ідея Укр. У.з. була відновлена у формі Укр. сейму (доба Гетьманату) та Труд. конгресу (доба Директорії УНР).

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932; Українська Центральна Рада. Док-ти. і матер. Т. 1. К., 1996.; Мироненко О. Українські національні установчі збори. *Українське державотворення: невитребуваний потенціал.* Словник-довідник. К., 1997.

Б.І. Андрусишин

УТОПІЯ (грец. *οὐ* + *τόπος* – місце, якого немає) – образ бажаного чи ідеального сусп. устрою, який відірваний від реальності, тобто не має прямих відповідників в теперіш.

чи минулому. У. можуть поставати у вигляді як худож. літератури, так і наук. чи філософ. творів. Авторі літ. У. зазвичай або розміщують їх у віддаленому місці, напр., на невідомих островах, континентах, просторах чи у майбутньому, або взагалі не вказують ні час, ні місцезнаходження. Залежно від сусп.-політ. ладу, покладеного в основу, виділяють первіснообщинні, рабовласн., феод., капіталістичні, соціаліст., анарх., комуніст. та ін. У. Також більшість У. минулого можна умовно поділити на соціальні та технологічні. У перших основні акценти зроблені на нових соц. порядках та нормах, а другі зосереджені на питаннях впливу нових технологій на сусп.-во. Залежно від способу впливу на сусп.-во розрізняють теорет., сатирич. та практ. У.

Чітку межу між У., з одного боку, та філософією, релігією, наукою, худож. творчістю, включаючи наук. фантастику, – з ін., провести неможливо, оскільки утопіч. елементи у вигляді уявлень про бажані чи ідеальні порядки дуже часто містяться у найрізноманітніших проявах люд. розуму і творчості. Саме тому існують різні позиції щодо часових та цивілізац. меж утопічної думки. У теперіш. час про У. дедалі більше говорять у широкому контексті, визнаючи необхідність вивчення і врахування не лише зах., а й ін. (арабо-мусульман., кит.) проявів утопізму. У межах зах. сусп.-політ. думки найбільше значення мають У. авторства Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, Д. Вераса, Д. Дефо, Дж. Свіфта, Ш. Фур'є, К. Маркса, К. Бланшара, Е. Булвера-Літтона, Е. Беллами, В. Морріса та ін. У ХХ ст. У. на Заході поступово починає витісняти наук. фантастика та антиутопія (дистопія). Останню можуть як зараховувати до одного з проявів утопіч. мислення, так і вважати цілковитою протилежністю У. в сенсі її сусп.-політ. та культур. значення. Найвідомішими дистопіями є «Ми» Є. Замятіна, «Прекрасний новий світ» О. Гакслі та «1984» Дж. Орвелла.

Щодо оцінки сусп. значення та ролі У. є багато різноманітних і часто протилежних теорій і позицій. На думку К. Мангайма («Ідеологія та утопія», 1929), У. разом з ідеологією є двома формами колект. уявлень, які взаємодіють та поборюють одна одну, тим самим забезпечуючи сусп. прогрес. У той час як ідеологія викривляє реальність для зміцнення чинних порядків і легітимізації влади, У. підриває та розхищує чинний лад, демонструючи його вади та пропонуючи альтернативи. Саме тому Мангайм вважає, що характерне для ХХ ст. виродження та зникнення У. є загрозливим для сусп.-ва і позбавляє його здатності розуміти історію та волю її творити.

Осн. моменти критики У. зводяться до двох напрямів. Перший стосується викриття вад створених у минулому У. Зокрема, часто зазначають, що вони занадто прив'язані до наявного контексту і проблем, звернені швидше у минуле, а не у майбутнє, неглибокі, схематичні, зосереджені на впровадженні вузького набору цінностей при ігноруванні усіх ін., статичні, а не динамічні, сковують, а не звільняють. Другий напрям критики базується на ідеї про заг. шкідливість У., протиставляючи їй раціон. планування, науку та поступовий розвиток. У цьому плані важл. є ліберальна критика У., представлена у працях К. Поппера та І. Берліна. Зокрема К. Поппер у праці «Відкрите суспільство та його вороги» (1945) зазначає, що У. занадто дистанціюється від проблем реальності й цим самим ставить під загрозу добробут людей. Вона насаджує централіз. планування, яке веде до диктатури, та не схильна враховувати альтернат. крит. погляди. У. маніпулює емоціями, женеться за ефемерними ідеалами і не базується на раціон. мисленні. Її автори намагаються нав'язати усім власні цінності, тим самим ставлячи себе над сусп.-вом. Викриваючи вади т. з. утопічної інженерії, К. Поппер пропонує впроваджувати ін. вид сусп. будівництва – поступову інженерію, яка концентрується не на кінцевих і віддалених ідеалах, а на сьогоденних проблемах, пропонуючи конкретні шляхи їхнього розв'язання. З ін. боку, потрібно відзначити, що більшість із згаданих недоліків все ж характерні не для всіх У. Окрім того, поступова інженерія має свої вади, які особливо помітні у час різкого загострення багатьох фундамент. проблем.

Розглядаючи критику У., важливо враховувати, що ця критика сама може мати ідеол. підґрунтя чи утопічні корені. Інакше кажучи, це може бути описане К. Мангаймом протистояння ідеології та утопії або ж боротьба двох різних У. Один із осн. аргументів проти У. стосується нереалістичності останньої. Згідно з ним, під впливом домінантних ідеологій в сусп.-ві вкоренилося уявлення про У. як про нездійсненну мрію, а саме слово «утопічний» стало синонімом нереального і нездійсненого. Водночас не можна ігнорувати той факт, що чимало ключових елементів У. минулих століть сьогодні перетворилися на повсякденну реальність. Це стосується таких явищ, як: сусп.-во мас. споживання, загальнодоступна освіта, система соц. та пенс. забезпечення, секс. свобода, рівноправність чоловіків і жінок, права для різноманітних меншин, міжнар. організації тощо.

Осн. позит. напрями впливу утопіч. мислення на сусп-во охоплюють: крит. оцінку навколиш. реальності; сприяння розвитку сусп. мислення і творчості; створення передумов для творення кращого майбутнього. Дистанціюючись від реальності, У. дає змогу поглянути на проблеми зовні та об'єктивніше їх оцінити. В умовах загострення багатьох глобал. проблем та загальноцивілізац. кризи на поч. ХХІ ст. дедалі більш затребуваними стають методи освіти, науки та практ. діяльності, які включають винаходження та конструювання бажаного майбутнього. Крім того, як зазначає низка мислителів (К. Мангайм, Ф. Полак), наявність утопіч. компонента в культурі може бути важл. передумовою сусп. розвитку і прогресу.

П.М. Сухорольський

УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНА (англ. – *political participation*) – свідомі дії індивідів, спрямовані на захист своїх прав та інтересів, обстоювання громадянських позицій, практичне втілення самоповаги та самореалізації. Поряд із категорією «У.п.» в наук. дискурсі використовують поняття «громадська участь», «громадська залученість», «громадянська активність», які, не виключаючи політ. складової зі структури участі, акцентують увагу на її непрофес. характері.

Уважне ставлення до феномену У.п. пов'язано з розробленням концепції партисипативної (учасницької) демократії, що набула поширення в країнах Заходу в контексті пошуку альтернат. шляхів удосконалення демократії. Теоретико-методолог. та емпірич. засади досліджень У.п. обґрунтовані в працях Л. Мілбрата, С. Верби, Н. Ная, Г. Перрі, М. Кааза, А. Марша та ін. Праці Дж. Нагеля спрямовані на вивчення діяльнісного аспекту залучення в політику. Х. Макклоскі обґрунтовував психолог. аспекти У.п. Дж. Мойзер, Н. Дей здійснили аналіз неелекторальних типів політ. активності. Д. Делла Порта, Я. ван Дес, Р. Далтон, Дж. Осер, Я. Теохаріс, Д. Халфманн та ін. досліджують сучас. форми У.п.

У наук. дискурсі трапляються випадки отождолення понять «У.п.» і «політична діяльність», хоча У.п. є лише складовою останньої, оскільки політ. діяльність реалізується у формах, які мають профес. і непрофес. спрямованість. На відміну від профес. політ. діяльності, яка переважно індивідуалізована, У.п. (непрофес. політ. діяльність) здебільшого здійснюється в колект. формах – як співучасть. Особл. виразно цей аспект У.п. проявляється в діяльності масових громад. рухів та ініціатив. У.п. частіше оцінюють у катего-

ріях кількості та міри (число людей, які взяли участь у виборах, референдумах, політ. акціях тощо), а профес. політ. діяльність – у якісних характеристиках (практ. результати роботи, її ефективність тощо). Таким чином, ієрархія категорій політ. активності за своїми масштабами, якісними і кількіс. характеристиками залучення людини у сферу політичного має таку ієрархію: «політична активність», «політична діяльність», «політична участь».

Діяльність суб'єкта сусп.-політ. відносин характеризують не лише за ступенем активності, а й ще за багатьма показниками, що сукупно визначають його поведінку. Тобто політ. діяльність та участь реалізуються саме через політ. поведінку. Особл. видом політ. поведінки є лідерство, голосування «за» або «проти», невяк на вибори тощо.

М. Вебер за основу класифікації ступеня залучення індивіда до політики взяв суб'єкт. чинник. У відомій праці «Покликання до політики» зазначено, що політиками можна бути: «за нагоди», коли здійснюємо акт голосування, або ін. чином висловлюємо подібне волевиявлення; «за сумісництвом», тобто як довірена особа, член правління партійно-політ. спілки, держ. рад та ін.; у цьому разі політика не є для людини першочерговою «справою життя» ані в матер., ані в моральн. відношенні; «професійним політиком», коли політика стає справою життя. Учений зауважував, що є два способи опанування політики як професії: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики і «політикою». «За рахунок» політики як професії живе той, хто намагається зробити з неї постійне джерело доходу, «для» політики – той, у кого ін. мета.

В умовах поширення політико-правового нігілізму, бідності дедалі більше людей долучаються до політики як до засобу збільшення матер. статку, виконуючи за гроші певні ролі або забезпечуючи масовість. У політ. науці це явище охоплюється поняттями політ. споживацтво або політ. конс'юмеризм. В інтерпретації Д. Делла Порти політ. конс'юмеризм розглядається як форма У.п., яка дає змогу громадянину в умовах постмодерну, «претендувати на свою політичну свободу і право голосу за допомогою альянсу політичної арени і ринку». Суб'єктивно таку участь можна вважати політичною лише з певною мірою умовності, об'єктивно ж – вона може вважатися політ. настільки, наскільки актор самим фактом участі у політизованих діях впливатиме на зовн. середовище.

Ефект. і водночас достатньо широка участь громадян у справах д-ви та сусп-ва є не лише

умовою реалізації принципів політ. демократії, а й засобом задоволення базових потреб соц. груп сусп-ва. Демократія – це лише вторинна властивість політ. режиму, а насамперед – можливість людей за допомогою У.п. реалізувати власні потреби. Таке трактування У.п. впливає з розуміння демократії не лише як політ. категорії, а й соціальної. Аналіз процесів демократизації крізь призму участі громадян в розподілі ресурсів знімає суперечності між політ. та соц. демократіями: політ. демократія має нормативний, формальний характер і пов'язана із розподілом владних повноважень, захистом прав і свобод людини тощо, а соціальна – забезпечує реальну соц. справедливість і рівність. Пропоноване трактування У.п. також виводить її за межі суто публічно-владних відносин.

Залежно від політ. режиму, традицій, соціокультурного середовища, розвиненості інфраструктури в кожній окремо взятій країні можна спостерегти різні масштаби і форми прямої та опосередкованої участі. Визначальними чинниками ефект. У.п. є наявність відповідного «інституційного дизайну»: розгалуженої мережі структур, громадських об'єднань, здатних швидко й адекватно реагувати на сусп. значимі події та виклики. Його найважл. інститутами і разом з тим ефект. каналами реалізації волевиявлення та ініціативи людей виступають політ. партії, громад. орг-ції та рухи, органи самоорганізації населення, а осн. формою участі – вибори в представн. органи влади. Ін. формами залучення громадян до політики є їх участь у референдумах і плебісцитах, маніфестаціях, загальнонац. та місц. акціях, підготовці та ухваленні політ. рішень, їх упровадженні в життя, контролі за діями посадових осіб тощо.

У.п. відрізняється залежно від тієї ролі, яку відіграє в цьому процесі власне індивід. За таким критерієм виділяється автономна і мобілізована участь. *Автономна У.п.* – поведінка особи, коли вона діє, ухвалюючи рішення самостійно. Така участь заснована на внутр. переконаннях людини, її самоповазі; вона детермінована рівнем її свідомості та політ. культури тощо. Автономна У.п. можлива лише за існування в сусп-ві справжньої конкуренції. *Мобілізована У.п.* здійснюється під тиском ін. суб'єктів політики або під їх впливом, що спричиняє викривлення власних пріоритетів особи. За таких обставин її вплив на політ. життя часто перетворюється на ілюзію завдяки мистецтву політ. маніпулювання масами, яке демонструють політ. технологи. Проте, оскільки ми стикаємося з

індивід. або груповою активністю, що впливає на характер і зміст політ. системи, її слід сприймати саме як У.п. Мобілізована участь набуває істинного дем. характеру настільки, наскільки мобілізац. заклик перетворюється у вільно реалізовані практики індивід. чи групової поведінки.

Існують різні способи класифікації політ. поведінки та У.п. Досить часто їх характер і форми відрізняють залежно від екстенсивного (кількість учасників) та інтенсивного (ступінь активності індивідів) характеру. Ін. критерієм типології У.п. може стати рівень інституалізації (від поодиноких нетрадиційних акцій до участі в діяльності політ. орг-цій, напр., політ. партій). Тип У.п. також можуть визначати конвенційний і неконвенційний характер діяльності. *Конвенційна (традиційна) У.п.* – достатньо рутинна поведінка, яка використовує інституційні канали та є прийнятною для домінантної політ. системи. *Неконвенційна (нетрадиційна) У.п.* – відносно незвична політ. поведінка, яка кидає виклик встановленим ін-там і домінантним нормам або відкидає їх, часто залишаючись у межах закону.

Двома важл. формами У.п. є опір і протест, які, за Ч. Тіллі, уособлюють «реактивні» та «проактивні» форми колект. дії. «Реактивна» діяльність спрямована на утвердження *status quo* в ситуації, коли хтось намагається її змінити. Діяльність «проактивна», навпаки, відбиває потяг до нового способу відносин. Протест громад. населення в мирний спосіб отримав у наук. літературі різні формулювання: «ненасильницький протест», «мирний протест», «ненасильницький рух опору» тощо. Ненасильницькі дії є різновидом соціального конфлікту та змін, що супроводжують сусп-ва, які перебувають у стані трансформації або модернізації. Теорет. й концепт. засади ненасильства як ідеології та руху спротиву деспотич. владі органічно пов'язані з реліг.-філософ. настановами та ідеями пацифізму. Специф. засобом ненасильницьких дій є громадянська непокоря. Практикою політ. боротьби вона стала завдяки М. Ганді.

Сучас. умови та можливості онлайн середовища формують і нові форми політ. поведінки – онлайн участь. Мережа стимулює розкриття творчого інтерактивного потенціалу кожного учасника. Логіка нових медіа полягає не лише в постійній присутності, а й у безпосередній участі. Серед новітніх форм У.п. слід назвати також політичний акціонізм. Його специфіка полягає у створенні мережових структур, системи креативних форм У.п.,

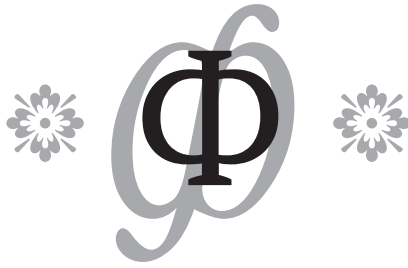
де має місце театралізація, ігрові компоненти, видовищність, динамічність тощо.

Таким чином, У.п. є уособленням непрофес. політ. діяльності; вона характеризує поведінку громадян, які діють індивід. або в групі, автономно або в межах усталених політ./громадян. структур з метою висловлення власної громад. позиції або впливу на зміст публічно-владних відносин.

Літ.: Вебер М. Покликання до політики. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* / пер. з нім., післямова. и комент. О. Погорелого. К., 1998; Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослід-

ження категорії «громадянське суспільство». Л., 2000; Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. К., 2005; Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: моногр. Луцьк, 2007; Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: моногр. Чернівці, 2007.; Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Тарас Цимбал. К., 2020; Бучинська А. Категорія «політична участь» у західному політологічному дискурсі: еволюція та сучасний стан. *Політичні дослідження*, 2022. № 2.

В.І. Бортніков

ФАШИЗМ (італ. *fascismo*, від лат. *fascis* – пучок, жмут, в'язка; об'єднання, союз; у Давн. Римі – символ влади) – екстреміст. соціально-політ. рух, агресивна синкретична ідеологія, тоталітар. політ. режим, спрямовані на встановлення відкритої терорист. диктатури, жорстоке придушення дем. прав і свобод, опозиції, застосування військової сили з метою реалізації геополіт. зазіхань. Спорідненими з Ф. за сутнісними ознаками й істор. наслідками явищами, що поєднуються родовим поняттям «тоталітаризм», є комунізм і націонал-соціалізм.

Ф. виник 1919 у формі соц.-політ. руху в Італії. У 1920-ті рр. це поняття поширилось на націон.-соціаліст. рух у Німеччині. На думку І. Павлова, А. Тойнбі та ін., джерелом Ф. став більшовицький переворот 1917 в Росії. Його ідейно-теорет. основою послуговували реакційні погляди Ф. Ніцше, Ж. Сореля, Дж. Джентіле, Р. Міхельса, В. Парето, О. Шпенглера та ін. У 1920-1930-х рр. ідеологія Ф. набула популярності у світі, що виявилось у виникненні значної кількості профашист. партій та рухів: «Національний союз», «Португальський легіон» (Португалія); «Французька дія», «Народна французька партія» (Франція); «Британські фашисти», «Імперська фашистська ліга» (Велика Британія); «Національний фронт» (Швейцарія); «Національна єдність» (Норвегія); «Національно-радикальний табір – Фаланга» (Польща); «Партія схрещених стріл» (Угорщина); «Націонал-соціалістична народна партія» (Швеція); «Залізна гвардія» (Румунія) та ін. Прихильність до Ф. засвідчила значна частина рос. еміграції, в т. ч. такі відомі мислителі як М. Бердяєв, І. Ільїн, В. Шульгин. У багатьох країнах сформувалися профашистські рос. орг-ції: «Національна організація російських фашистів» (Сербія); «Робітничо-селянська козака опозиція росіян – Російські фашисти», «Чорні фашисти» (Китай); «Рада молодоросів» (Франція); «Всеслов'янська фашистська громада» (Прага) та ін. У 1920–1930-ті рр. лідери, ідеологи та прихильники Ф. перемогли в низці країн світу, внаслідок чого перебували при владі за авторитар. правління Б. Муссоліні в Італії (1922–1943), диктатури А. Гітлера в Німеччині

(1933–1945), політ. режимів А. Салазара в Португалії (1933–1974) і Ф. Франко в Іспанії (1939–1975). Нім. та італ. Ф. був розгромлений силами антигітлерів. коаліції у результаті Другої світової війни 1939–1945. Злочини Ф. проти людства були засуджені на Нюрнберзькому процесі міжнар. воєнним трибуналом. Португал. та іспан. Ф. був відсторонений від влади мирним шляхом (перший внаслідок «революції гвоздик», другий – через передачу влади монархові).

Характерні риси Ф.: 1) расизм, шовінізм з утвердженням домінування нац. інтересу над загальнолюд. цінностями й нормами, особл. місії, «обраності» даного народу; 2) вождизм (у особі «дуче», «фюрера», «каудільо»), культ особи харизматичного лідера, правителя, покликані сформувати вольовими зусиллями стабільний «новий порядок» як альтернативи ін-там і цінностям недосконалої демократії; 3) етатизм, централізація, цілковите одержавлення, ієрархічно структурована влада, контроль над усіма проявами сусп. і особистого життя людей («теорія тотальної держави»); 4) однопартійна система з опертям на масову партію; 5) культ насильства, войовнича ідеологія, нетерпимість до інакомислячих, популізм і демагогія як засоби мобілізації мас проти призначених пропагандою ворогів; 6) гегемонізм, мілітаризм і експансіонізм у зовн. політиці, а також прагнення до світ. панування. Крайні прояви Ф. найвиразніше були продемонстровані гітлерів. Німеччиною. В ін. країнах, де він переміг, його адепти були схильними до політ. компромісів, уникнення «біологічного расизму» та мас. репресій, лояльного ставлення до релігії і церкви, перерозподілу частини владних повноважень.

За сучас. умов Ф. існує у вигляді різноманіт. замаскованих неофашист. політ. партій, груп, орг-цій, частина яких прагнуть відмежуватися від скомпрометованого історією попередника. Живильним ґрунтом для відродження Ф. є конфліктно-кризові соц. явища і процеси, пов'язані із загрозою розпаду д-ви, намаганням окремих народів відродити втрачені геополіт. позиції, підміною власної неповноцінності прагненням до уявної ве-

личі. Прихильникам неофашизму властиві: поширення ворожнечі, ксенофобії в сусп-ві; вишукування «ворогів», «шпигунів» «зрадників»; організація терорист. актів та провокацій. Осн. метою подібних дій є створення в мас. свідомості відчуття щодо нездатності прихильників лібералізму, дем. правління забезпечити сусп. порядок. Більшість ознак Ф. притаманна сучас. РФ – від використання символіки і масованої пропаганди до здійснення терорист. актів, розв'язання широкомасштабної війни проти суверенної держави, екон. шантажу та залякування світу ядерною зброєю. Цей феномен новітнього Ф. отримав назву «рашизм». Уникнення повторення трагедії домінування новітніх версій Ф., руйнування міжнар. права та чинного порядку потребує об'єднання зусиль дем., прогрес. сил усього світу.

Лит.: Онацький Є. Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом та націонал-соціалізмом. Розбудова нації. Прага, 1934, травень-червень; Strasser O. Der Faschismus. Geschichte und Gefahr. München, 1965; Lyttelton A., ed. Italian Fascism from Pareto to Gentile. London, 1973;–Burrin, Ph. Fascisme, nazisme, autoritarisme. Paris, 2000; Shenfield, S.D. Russian Fascism: Traditions, Tendencies, Movements. Armonk and London, 2001; Paxton, R.O. The anatomy of Fascism. Vontage, 2005; Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). К., 2008; Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX – XX століть. К., 2018.

В.П. Горбатенко

ФЕДЕРАЛІЗМ (франц. *federalisme*, від лат. *foedus* – союз, договір) – принцип політ. і нац.-тер. устрою держави; державно-правова думка та політ. ідеологія; політ. рух, спрямований на утворення союзних держав із земель, штатів, графств, кантонів, еміратів, провінцій, автономних республік, країв, губерній та ін. політично організованих тер. одиниць. У більшості випадків Ф. трактується як форма інтеграції геогр. близьких, істор. споріднених, політ. організованих, екон. й культурно пов'язаних територій (країн) у цілісне держ. утворення при передачі частини владних повноважень федеральному центру та збереженні самоуправління й держ. статусу складових частин.

Поряд з держ. органами федерації кожен її член має свою конституцію або відповідний статутний акт, власні законод., виконав. та, як правило, судові органи, що здійснюють владні повноваження на підлеглий території. У федерації зазвичай існує єдине громадянство, встановлюється єдина грошова одиниця, створюються єдині законні збройні формування (силові структури), а кордони між

її суб'єктами набувають умовного значення. Державно-політ. суб'єкти, об'єднані у федерацію, не є д-вами у повному розумінні: вони не наділені держ. суверенітетом, правом одностороннього виходу з федерації, а також позбавлені права участі у зовн. відносинах з метою оформлення повноцінних міжнар. договорів.

Одним з обов'язкових елементів федерації є бікамералізм – двопалатна структура федер. законод. органу. Залежно від ролі нац. (мовного) фактора розрізняють різні способи побудови федерацій: а) на терит. основі (Австралія, Австрія, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Мексика, США, ФРН); б) на нац. основі (Бельгія, Індія, Пакистан); в) на змішаній нац.-тер. основі (Канада, Швейцарія).

У теорії констит. права розрізняють констит. федерацію (Бразилія, Канада, США), констит.-договірну, договірну (Об'єднані Арабські Емірати, Об'єднана Республіка Танзанія), централізовану (Індія), децентраліз. (США, ФРН, Швейцарія), а також симетричну й асиметричну.

Найстарішою з наявних федерацій є Швейцарія, яка виникла за часів Середньовіччя з окремих держав-кантонів (XIII ст.) та пройшла шлях через конфедеративний союз до сучас. федеральної д-ви. Другою федерацією в істор. вимірі стали США (1787).

Принцип Ф. лежить також в основі добровільного об'єднання товариств, профспілк., громад., спорт. та ін. орг-цій (Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Федерація профспілок України, Федерація спортивної гімнастики тощо), які утворюються на добровільних засадах і діють на підставі статуту або положення.

В.Ф. Смолянюк

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА (Федерація) (від фр. *federation*, лат. *foederatio* – об'єднання, союз) – складна союзна держава, частинами якої є держ. утворення (штати, кантони, землі, республіки тощо), що володіють суверенними правами.

Характерні ознаки Ф.д.: 1) територія держави політико-адміністративно не є єдиним цілим, вона складається з територій суб'єктів федерації, які мають власний адмін.-тер. поділ і управління якими може мати суттєві відмінності (у деяких Ф.д. наявні такі тер. одиниці, які не є суб'єктами федерації і не входять до їх складу, наприклад, федер. округ Колумбія в США з розташованою у ньому столицею держави Вашингтоном); 2) рівноправність суб'єктів Ф.д., незалежно від величини їх території, чисельності населення,

екон. потенціалу; 3) існування в державі двох видів конституцій: конституції Ф.д. і конституцій суб'єктів федерації, що свідчить про наділення їх установчою владою (винятком є Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Індія, Федеративна Республіка Нігерія, де суб'єкти Ф.д. не мають власних конституцій); 4) існування в д-ві двох видів правових систем (правової системи федерації й правової системи суб'єктів федерації); 5) дотримання Ф.д. та її суб'єктами, федерат. й ін. органами і орг-ціями звичайних і констит. законів як щодо один одного, так і щодо громадян, сформованих ними партійних, профспілкових та ін. сусп.-політ. органів та орг-цій; 6) існування у Ф.д. двох видів органів держ. влади: органів держ. влади федерації й органів держ. влади суб'єктів федерації; 7) парламенти суб'єктів Ф.д. видають закони, відповідно до федер. зава, які діють у межах їх територій; 8) у деяких країнах суб'єкти Ф.д. мають власних президентів (у РФ – президент Татарстану та ін.); 9) існування федер. двопалатного парламенту, одна з палат якого є органом представництва суб'єктів Ф.д. (Сенат – у США, Рада кантонів – у Швейцарській Конфедерації, Союзна рада – у Республіці Австрії; виключенням є Союз Коморських Островів, де функціонує однопалатний парламент); 10) єдиний екон. простір – федер. фін.-грошова система; 11) Ф.д. має суверенітет і є суб'єктом міжнар. права, але в договірних міжнар. відносинах може виступати як Ф.д. загалом, так і кожний з її суб'єктів; 12) оборонна й зовн. політика належить федер. уряду, освіта – регіонам, право оподаткування розділене між обома суб'єктами; 13) існування в багатьох федераціях подвійного громадянства (громадянства Ф.д. й суб'єкта федерації); 14) широкі можливості громадян активно й безперешкодно брати участь у федерат. і регіон. політ. процесах; 15) суб'єкт федерації не має права сепаратизму (права одностороннього виходу зі складу Ф.д.); 16) у разі порушення констит. законності на території суб'єкта Ф.д. у надзвичайних умовах (масові заворушення, стихійні лиха, техногенні аварії тощо) застосовується т. з. інститут федерат. примусу («федеральної інтервенції») – втручання в справи суб'єкта федерації відповідно до правил, встановлених федерат. конституцією чи відповідним законом (Аргентинська Республіка, Боліваріанська Республіка Венесуела, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Індія, Сполучені Штати Америки, Сполучені Штати Мексики, Федеративна Республіка Бразилія та ін.). У Ф.д. практично співіснують дві відносно відокремлені нормативні й інституційні систе-

ми, кожна з яких має власне поле впливу й діяльності.

Проблема розподілу компетенції між Ф.д. та її суб'єктами по-різному вирішується в різних федераціях і представлена трьома моделями: 1) модель остаточної (залишкової) компетенції (уперше запропонована в США) виходить із наявності виняткової компетенції Ф.д. загалом, що закріплена в Конституції США й здійснюється федерат. органами держ. влади, і залишкової компетенції штатів; 2) модель конкуруючої компетенції (Федеративна Республіка Німеччина) припускає, що є сфера виключної компетенції Ф.д. і є сфера конкуруючої компетенції федерації й земель-суб'єктів федерації (доти, поки питання, віднесені до сфери конкуруючої компетенції, не врегульовані на федерат. рівні, вони регулюються суб'єктами Ф.д. самостійно); 3) третя модель застосовується в Республіці Індії, конституція якої закріплює три види компетенції: виключну компетенцію Ф.д., виключну компетенцію штатів-суб'єктів інд. федерації й спільну компетенцію Ф.д. і штатів.

Ф.д. класифікують за ознаками: 1) за способом створення: договірні – виникають на підставі угоди, договору, установчого пакту (створюються, як правило, «знизу») про об'єднання кількох суверен. держав у заг. союзу д-ву й подальшого відображення цього факту в констит. текстах як Ф.д., так і її суб'єктів (Об'єднані Арабські Емірати, Об'єднана Республіка Танзанія); конституційні Ф.д. засновуються шляхом прийняття конституції (створюються гол. чином «згори» (Республіка Австрія, Королівство Бельгія, Республіка Індія); це могло статися або в разі перетворення конфедерації у Ф.д. при обговоренні й прийнятті спільної конституції, або в разі підвищення статусу окремих адмін.-тер. одиниць унітарної д-ви до статусу суб'єктів Ф.д. (Королівство Бельгія); договірно-конституційні – поєднують договірні й констит. засади виникнення (Російська Федерація, США, Федеративна Республіка Німеччина, Швейцарська Конфедерація та ін.); 2) залежно від ступеня централізації держ. влади: централізовані – переважає сфера виключних повноважень Ф.д. над повноваженнями суб'єктів (Аргентинська Республіка, Боліваріанська Республіка Венесуела, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Індія, Сполучені Штати Мексики, Федеративна Республіка Бразилія); відносно централізовані – майже урівноважені сфери компетенції Ф.д. та її суб'єктів у питаннях організації сусп. життя (Австралія, США, ФРН); 3) за принципом побудови: територіальні (Боліваріанська Республіка Вене-

суела, Республіка Бразилія, США, Сполучені Штати Мексики, ФРН); національні (колиш. СРСР, Чехословаччина, Югославія; ниніш. держ. союз Сербії і Чорногорії, Республіка Індія); нац.-територіальні (Канада, РФ, Швейцарська Конфедерація); 4) залежно від того, чи мають суб'єкти Ф.д. однаковий чи різний обсяг прав: симетричні, де всі складові частини є суб'єктами з однаковим констит.-правовим становищем (Австралія, ФРН); асиметричні, обсяг повноважень різних суб'єктів неоднаковий (Республіка Індія, США); 5) за способом взаємовідносин Ф.д. і її суб'єктів: на основі союзу (колиш. СРСР, США, Об'єднана Республіка Танзанія, ОАЕ); на основі автономії (Боліваріанська Республіка Венесуела, Ісламська Республіка Пакистан, Королівство Бельгія, Республіка Австрія, Республіка Індія). Сьогодні 25 країн світу є Ф.д. Федерат. держ. устрій є неоднорідним, у різних країнах він має свої особливості, що визначаються істор. умовами утворення конкретної Ф.д., нац. складом населення країни, своєрідністю культури і побуту народів, що входять у союзн. державу. Федерат. система держ. устрою є ефективною тоді, коли її діяльність здійснюється в суворих рамках конституції й поточного законодавства, чітко розмежованої сфери компетенції центр. і місц. держ. органів, суворо дотримуються права й свободи громадян. У цьому сенсі має право на життя характеристика федералізму як «договірної відмови від централізму», як «структурно оформленої дисперсії повноважень» між різними держ. органами, своєрідними владними центрами, законні повноваження яких гарантуються конституцією.

Б.Л. Дем'яненко

ФЕЙЄРБАХ (Feuerbach) Людвіг Андреас (1804–1872) – нім. мислитель. Навчався у Гейдельберзькому та Берлінському ун-тах. У 1828 захистив дисертацію «Про єдиний універсальний і нескінченний розум» (з позицій гегельянства) і став приват-доцентом Ерлангенського ун-ту. У 1833 за заперечення безсмертя душі назавжди був відлучений від професор. діяльності з ярликом «антихриста». З 1836 впродовж 24 років жив майже безвиїздно у глухому тюрінзькому селі Брукберг, де майже у злиднях займався наук. діяльністю. З 1859 мешкав у Регенсбурзі. Під кінець життя зосередився на вивченні соціаліст. літератури. Помер майже жебраком. Гол. праці: «Думки про смерть та безсмертя» (1830), «Абеляр і Елоїза, або Письменник і людина» (1834), «Історія філософії» (у 3-х т., 1833–1838), «Філософія і християнство» (1839), «До

критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Попередні тези до філософської реформи» (1842), «Основи філософії майбутнього» (1843), «Читання про сутність релігії» (1845), «Сутність релігії» (1851), «Евдемонізм» (1856) та ін.

Погляди Ф. на людину і сусп.-во, право і д-ву еволюціонували через усі три (за О. Контом) фази загальнолюд. думки: теологічну, метафізичну і позитивну, тобто, як наголошував сам Ф., «від Бога через розум до людини». На останньому етапі політико-правове вчення Ф. базувалося на засадах розробленої ним доктрини матеріаліст. антропологізму та емпіризму і сенсуалізму у теорії пізнання. Ще одна фундамент. позиція, з якої Ф. розумів сутність д-ви і права, – послідовний атеїзм і натуралізм. Не Бог створює людину, а людина – Бога. Бог у Ф. стає «дитям бажаного», плодом ілюзорного щастя, до якого тягнеться людина, її фантазії, мрії, уявлень про саму себе як «надлюдську істоту» тощо. Людина є початком, серединою і кінцем релігії.

Для мислителя сутність д-ви – втілення сутності людини («сутність Індії – це сутність індійця»), а державці – не боги, а істоти, які нічим не відрізняються від ін. людей. Завдання перетворення монархії на республіку Ф. вважає таким же важливим «для практики і життя», як перетворення теології в антропологію у галузі мислення.

Вчення Ф. справило величезний вплив на К. Маркса, Ф. Енгельса, О. Герцена, В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, багатьох ін. європ., зокрема рос. та укр., мислителів.

О.М. МIRONENKO

ФЕМІНІЗМ (від лат. *femina* – жінка) – 1) ідеологія, що базується на засадах та принципах рівності прав, можливостей, статусів чоловіків і жінок у всіх сферах сусп. життя, усунення дискримінації за гендерною ознакою; боротьбі із будь-якими проявами гендерної дискримінації; протидії насильству, яке спрямоване проти жінок; 2) сукупність соц.-політ., правових, громад. рухів, спрямованих на захист та розширення політ., екон., особистих та соціальних прав жінок, подолання гендерних стереотипів та усунення сексизму; 3) комплекс політ., філософ., соціолог., психолог. та культуролог. теорій, що аналізує процес гноблення жінок в істор. контексті та шукає шляхи досягнення гендерної рівності. Вперше термін «Ф.» використав у першій третині XIX ст. франц. філософ Ш. Фур'є, а термін «феміністський» уперше з'явився в Оксфордському словнику англ. мови у 1852. У своєму

розвиткові Ф. як громадський рух пройшов три етапи/хвилі.

Перша хвиля (сер. XIX ст. – 60-х рр. XX ст.): боротьба жінок за виборче право і досягнення юрид. рівноправ'я статей. Бурж. революції, що відбулися у XIX ст. в Європі стали каталізатором активізації боротьби жінок за свої права. Осн. рушійною силою цього етапу розвитку Ф. став рух суфражисток (від лат. *suffragium* – виборче право), який виник наприк. XIX ст. Суфражистки ставили собі за мету досягнення рівних виборч. прав для жінок (право обирати та бути обраними у структури влади). Крім виборч. прав вони домогалися однакових із чоловіками прав на власність, вищу освіту, профес. зайнятість. Першому етапу розвитку Ф. притаманні такі характерні риси та особливості: відносно локальний характер поширення фемініст. руху – зосередження його представників та активності переважно у високорозвинутих, дем. країнах – США та Великобританії; активні спроби організаційного згуртування фемініст. сил; перша постійна група прихильниць необхідності надання жінкам права голосу у Великій Британії – Шеффілдська асоціація за надання права голосу (*Sheffield Association for Female Suffrage*) – була створена в 1851, у 1867 у Манчестері було сформовано «Спілку жіночого виборчого права»; 3) у 1903 в Англії виникла Суспільно-політична унія жінок WSPU (*Woman's Social and Political Union*), наступного року була створена міжнар. орг-ція суфражисток – Міжнародний альянс жінок; в 1910 створюється Всесвітня рада католицьких жіночих орг-цій; в 1917 WSPU була розпущена, а на її основі у 1918 утворилася Жіноча партія; 4) виникнення в межах Ф. двох ідеолог. напрямів: ліберал. та соціалістич.; зосередження уваги фемініст. руху на проблемі рівності прав чоловіків та жінок у різних сферах сусп. життя; використання прихильниками Ф. у боротьбі за права жінок нестандартних, а інколи агресивних та екстравагантних форм і методів боротьби (розкидання листівок з гостьової галереї парламенту; приковування себе наручниками до поручнів, статуй у громад. місцях; знищення творів мистецтва; спроби підпалити Вестмінстерське абатство; влаштування несанкціон. мітингів; організація WSPU в 1908 найбільшої у Великій Британії маніфестації жінок, у якій взяли участь 500 тис. осіб; бійки з поліцією; розбивання камінням вікон урядових будівель; оголошення голодування на знак громад. непокори у в'язниці тощо); певні розмежування та розходження у поглядах на расовій основі між білими та темношкірими феміністками

(останні наполягали на необхідності більшої уваги в межах фемініст. руху до расової дискримінації); основу соціальної бази фемініст. руху становили білі жінки, які належали до середнього класу. Осн. результатом цього етапу розвитку фемініст. руху стала легалізація політ. прав жінок, зокрема, жінкам було надано можливість голосувати на виборах, а також соціальних прав, таких як можливість отримання жінками освіти, у т. ч. професійної; участі в громадському виробництві, що, правда, з оплатою нижчою, ніж у чоловіків; можливість отримувати майно у спадок, що створювало підґрунтя для самостійного ведення справ. Після досягнення цих здобутків активність жіночих орг-цій почала спадати, фемініст. рух на певний час взяв паузу.

Друга хвиля Ф. (кін. 60-х–кін. 80-х рр. XX ст.): перехід від боротьби за рівність прав до боротьби за рівність можливостей. (Термін «друга хвиля» Ф. запровадила Марш Вайнман Лір для означення жін. рухів у США, Сполученому Королівстві та деяких ін. країнах Зах. Європи наприк. 60-х років XX ст.). Поштовхом до її виникнення стало піднесення ліворадикальних рухів, що досягло свого піку у ході студент. революції 1968, а ідеолог. підґрунтям – формування нових соціальних теорій. Змістом «другої хвилі» був перехід від боротьби за рівність прав до боротьби за рівність можливостей для жінок, від права обирати до реальної можливості самим бути обраними до владних структур. У ході розгортання «другої хвилі» почали активізовуватися вже наявні явища та процеси і виникати нові теорії та концепції: нового імпульсу отримують ліберал., марксист. та соціаліст. Ф., виникає радикальний Ф.; зароджується «фемінологія» як міждисциплінарна наука про становище і ролі жінки в сусп-ві; у наук. сфері та у сусп-ві загалом розгортаються бурхливі дискусії з приводу гендерних проблем; активізуються гендерні дослідження. Особливостями «другої хвилі» були: 1) на відміну від «першої», яка охоплювала лише традиц. високорозвинуті дем. країни, вона поширилася вже в більшості країн у всіх регіонах світу; 2) на цьому етапі відбулося своєрідне «урізноманітнення фемінізмів», яке започаткувало різні виміри: географ. (амер., європ., третього світу, пострадян. і постсоціаліст.); етнічний (Ф. «білих», «чорних» і «кольорових»), конфесійний (християн., іслам.); за методами і спрямованістю дій (екофемінізм, пацифіст., сепаратист.), ідеолог. (ліберал., соціаліст. і марксист., радикальний); за належністю до різних напрямів у філософії та психології (модерніст., заснований на концепції соціального конструован-

ня; постмодерніст. і постструктураліст., психоаналітичний); за сексуальною орієнтацією та ідентичністю прибічників (лесбійський, садомазохістський, квир-фемінізм). Ключовим досягненням цього періоду вважають можливість прямої участі жінок у політ. житті країни, профес. самореалізації жінок в різних сферах діяльності й просування кар'єрними сходами.

Третя хвиля (з 90-х рр. ХХ ст.): усвідомлення природи конструювання гендерних ідентичностей (У 1991 Аніта Хілл звинуватила в секс. домаганнях Кларенса Томаса, який тоді балотувався на посаду Верховного судді США і зрештою був обраний. У відповідь на цей інцидент амер. письменниця та активістка жін. руху Ребека Волкер опублікувала статтю під назвою «Стаючи третьою хвилею», в якій зазначила: «Я феміністка третьої хвилі»). Ідеолог. підґрунтям цієї хвилі стала концепція «постфемінізму», у фокусі уваги якої лежать не рівність статей, а їх відмінності: біолог., соц. та психол. Новий підхід до розуміння природи гендерної нерівності базується на радикальному переосмисленні категорії сусп. досвіду. Процес такого переосмислення мав дві особливості. Перша полягала у відмові від сприйняття жінок (і чоловіків) як деякої однорідної групи, що має схожі переживання і схожі інтереси. У цьому контексті приверталась увага до категорій класу, раси і сексуальності, що робить очевидним той факт, що деякі жінки – освічені, матеріально забезпечені, білі, гетеросексуальні – перебувають у привілейованому становищі щодо ін. жінок і можуть їх пригноблювати. Друга особливість виявляла себе у зміні підходів до аналізу та трактування сусп. досвіду. Якщо для Ф. другої хвилі ключовим проявом дискримінації були практ. труднощі, з якими стикаються жінки в повсякденному житті, то у фокусі Ф. третьої хвилі були усталені стереотипи та конструкти, що обмежували та регламентували уявлення про себе та ін. людей. Осн. цілями Ф. «третьої хвилі» були: 1) боротьба з усіма чинниками та факторами, які зумовлюють та підтримують сусп. несправедливість, і не лише стосовно жінок; 2) сприяння розвитку освіти молодих жінок, для того щоб забезпечити їм можливість і здатність досягнути обраних для себе цілей. Особливостями Ф. «третьої хвилі» є: суперечливість і різноманітність підходів, теорій і рухів; крит. реакція молодого покоління жінок на крайнощі радикал. Ф. не витісняє і не замінює Ф. «хвилі другої», а існує паралельно з ним; постфемінізм не намагається з'ясувати, ким є сучасна жінка, а робить наголос передусім на тому,

ким вона може бути; Ф. «третьої хвилі», попри розбіжності між течіями та напрямками, прагне органічно поєднати досвід, накопичений білими феміністками, орг-ми кольорових феміністок, лесбійками, бісексуалками, а також представницями ін. спільнот; приділення феміністками «третьої хвилі» менше уваги (порівняно з представницями хвилі попередньої) відносинам між жінками і чоловіками та проблемам дискримінації жінок; акцентування уваги на питаннях необхідності здійснення таких сусп. трансформацій, які б забезпечили кожній жінці реалізацію своїх прав, можливостей та інтересів у будь-якій сфері сусп. життя.

Осн. напрями фемініст. ідеології: ліберал., марксист., соціаліст. та радикальний. *Ліберальний Ф. (Ф. рівності)* зародився у період Великої франц. революції, коли Мері Воллстонкрафт у 1792 в Лондоні опублікувала свою працю «Захист прав жінок». Висловлені у книзі ідеї емансипації надалі підтримали у своїх есе Гарріет Мілль і Джон Стюарт Мілль. Базовим принципом ліберального Ф. є принцип рівних прав і можливостей. На думку ліберал. Феміністок, осн. причина пригнічення жінок полягає у відмові надання їм рівних із чоловіками прав. Саме тому вони виступають за сусп. реформи і розглядають соц. політику як важливий інструмент у процесі надання жінкам доступу до цив. прав та екон. можливостей. Осн. вимоги ліберал. феміністок: а) припинення правової, екон. та соц. залежності жінок від чоловіків; б) забезпечення свобод і можливостей в отриманні та вдосконаленні освіти; в) підтримка відкритого змагального функціонування екон. ринку; г) прийняття законів, які гарантували б рівність вибору та можливостей, що сприяло б поліпшенню статусу жінки. Представники ліберал. Ф. переконані, що немає потреби у радикал. змінах сусп-ва, достатньо просто змінити певні «правила гри» з тим, щоб усунути гендерну нерівноправність і дати змогу жінкам нарівні з чоловіками відігравати більш значимі сусп. ролі. Ця ідеологія зорієнтована і підтримується передусім освіченими представницями середнього класу, які мають певні екон. статки і певний рівень конкурентоздатності у сусп-ві. *Марксистський Ф.* – напрям Ф., який виводить гендерну нерівність і пригноблення жінки з природи капіталізму. Теорет. основи марксист. Ф. були закладені в працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса і «Жінка і соціалізм» А. Бебеля. У розвиток концепції марксист. Ф. вагомий внесок зробили К. Цеткін, Р. Люксембург, О. Коллонтай. Ключовим

чова «феміністична» ідея праці Ф. Енгельса полягає в тому, що сусп. нерівноправність жінки — наслідок не її біолог. властивостей, які практ. не змінюються, а соц. стосунків, які складаються у сусп-ві історично й які можна змінити. На думку прихильників марксист. Ф., саме розвиток приват. власності, що лежить в основі капіталіст. способу виробництва, породив не лише класову нерівність, а й екон. залежність жінки від чоловіка, чим поклав початок екон. нерівності, залежності, політ. та побутовому протистоянню статей. Саме тому рецепт подолання гендерної нерівності марксист. Ф. вбачає у боротьбі проти капіталізму і класової диференціації. *Соціалістичний Ф.* Ідеологічно концепція соціаліст. Ф. базується на марксист. істор. матеріалізмі. Базові тези концепції соціаліст. Ф. як і Ф. марксист. спираються на ідею про те, що гендерна і класова нерівність у сусп-ві обумовлена інститутом приват. власності. Однак феміністи соціаліст. спрямування суттєво розширили трактування істор. матеріалізму, зробили його більш витонченим та об'ємним. Осн. відмінностями у підходах між соціаліст. та марксист. феміністами є: 1) Розширене трактування категорії матер. умов людського життя. Якщо марксист. зазвичай мали на увазі під цим поняттям екон. динаміку сусп-ва (способи створення і ринкового обміну різних видів товару), то прибічники теорії соціаліст. Ф. враховують не лише розвиток економіки, а й ін. чинники освіти і збереження людського життя: тіло людини, статевий інстинкт, народження потомства і виховання дітей; ведення домаш. господарства і пов'язані з цим неоплачувані, домаш. справи; емоц. підтримку; створення знань. Такий підхід до категорії матер. умов веде до радикальної трансформації марксист. уявлення про те, що люди є виробниками товарів, в твердження, що люди створюють і підтримують усе життя людини загалом; 2) Особл. увага до «ментальних явищ». Прихильники соціаліст. Ф. вважають, що гендерна нерівність обумовлена не лише екон. факторами, як вважають марксист. а й суттєвим впливом на сусп. процеси «ментальних явищ» – свідомості, мотивації, уявлень, ідеології; 3) Об'єктом аналізу є не класова, а соціальна нерівність. Теоретики соціаліст. Ф. описуючи природу, фактори та чинники гендерної нерівності на відміну від марксистів, які осн. увагу приділяють структурам економіки та держ. устрою, крім цього фокусують увагу на ідеології, прихованих приват. процесах відтворення людей, домаш. життя, секс. сфері; 4) Намагання подолати однобічність

клас. підходу до аналізу гендерних проблем сусп-ва. Зокрема, якщо феміністи-марксист. вважали класову нерівність осн. і первинною формою соц. ієрархій у сусп-ві, то соціалісти схильні розглядати клас і стать як відносно автономні системи, кожна з яких створює свою ієрархію. *Радикальний Ф.* Базові засади радик. Ф. були сформовані в Русі визволення жінок, який виник у США в 1968 та у Франції в 1970. Причину приниженого становища жінки радик. феміністки вбачають у біолог. нерівності між статями. Гол. теза радик. Ф. – дискримінація жінки за ознакою статі (сексизм) є наслідком універс. дії патріархату як системи домінування чоловіків над жінками. Відтак будь-яке особисте приниження жінки є справою політичною, оскільки є наслідком дії всієї патріарх. системи. Патріархат, за трактуванням К. Міллетта, одного з гол. ідеологів радик. Ф., базувався на двох ключових засадах: а) чоловіки мають домінувати над жінками; б) старші чоловіки – над молодшими чоловіками. Радик. феміністи виокремлювали дві форми патріархату: а) приват. патріархат, що передбачає домінацію над жінками з боку «індивідуального патріарха» вдома й має на меті усунення жінки від публіч. життя; б) публіч. патріархат, який формально допускає присутність жінки у публіч. житті, але не допускає її до грошей, влади і статусу (Сільвія Волбі). Радикали вважали, що для зміцнення свого панування патріархат використовує екон., ідеолог., законодав. та емоц. ресурси. Однак осн. ресурс влади чоловіка над жінкою як в міжособових, так і в міжгрупових стосунках для захисту патріарх. системи – фіз. насильство. Крім того, на думку радик. феміністів, для підтримки функціонування патріарх. моделі управління чоловіки створили цілу систему «добровільного підкорення», яка базувалась на маніпулюванні почуттями, страхові залежності, забезпеченні добробуту та безпеки. Радик. феміністи у боротьбі з патріархатом ставили перед собою два ключові завдання: 1) Докорінно змінити свідомість жінки, щоб та зрозуміла свою цінність і силу, відкинула тиск патріарх. системи, яка змушує її бути слабкою, залежною і грати другорядну роль, стала діяти єдиним фронтом з ін. жінками, ігноруючи відмінності між ними, для того щоб затвердити майже сестринське співтовариство довіри, підтримки, поваги і взаємного захисту; 2) Перекопати жінок, що вони повинні перебувати у критич. опозиції до будь-якого аспекту патріарх. панування і добитися своєрідного «жіночого сепаратизму», що передбачає перебування жінки лише у

рамках свого бізнесу, господарства, жіночих співтовариств, вступ у лейбійські стосунки та ін.

Характерними рисами фемініст. руху на сучас. етапі є неоднозначність, різноманітність багатоаспектність, широкий спектр базових ідей, підходів та напрямів. В епіцентрі уваги цього руху лежить широке коло проблем та питань: боротьба за гендерну рівність; пошук моделей органічної інтеграції жінок в чинну соціополіт. систему; усунення дискримінації за гендерною ознакою; обґрунтування політ. характеру гетеросекс. відносин; подолання гендерних стереотипів та усунення сексизму; відстоювання прав ЛГБТ; визначення шляхів емансипації жінок у всіх сферах життя та ін.
Літ.: Jackson, C. *Feminist visions of development : gender analysis and policy*. London ; NY, 1998; Ameil, B. *Politics and Feminism: An Introduction*. Maiden, MA, 1999; Павличко С. *Фемінізм*. К., 2002.

О.Д. Бойко

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – наука, яка вивчає світоглядні, аксіологічні, антропологічні та гносеологічні основи права як регулятора сусп. відносин у їх взаємодії з індивідом, сусп-вом і державою. Ф.п. має давню історію. Її проблемами займалися античні філософи Демокріт, Сократ, Платон, Аристотель, Епікур, Цицерон та ін. Сам термін з'явився наприк. XVIII ст. у Німеччині. Його ввів нім. правознавець Г. Гуго, вживаючи цей термін для позначення «філософії позитивного права» – «філософської частини вчення про право».

У XVIII–XIX ст. до Ф.п. зверталися найкращі європ. мислителі. У цей час були розроблені основи нової раціоналістичної Ф.п. та держави (Г. Гроцій), теорії «загальної справедливості» (Ф. Бекон), природ. права (Т. Гоббс), невідчуження народ. суверенітету (Дж. Локк), політ. свободи (Ш.-Л. Монтеск'є), рівності та панування у державі заг. волі й сусп. договору (Ж.-Ж. Руссо). На систематич. розвиток Ф.п. визначально вплинули І. Кант і Г.В.Ф. Гегель. За гегелівською «Філософією права» (1820) Ф.п. – це насамперед філософ., а не юрид. дисципліна. Діалект. метод Г.В.Ф. Гегеля започаткував нові підходи до філософ. розуміння сусп.-правових явищ.

У дореволюц. Росії Ф.п. як навч. курс була запроваджена університет. статутом 1863. Викладалася на юрид. факультетах унів-тів по кафедрі енциклопедії права та історії філософії права. Згодом виникли і самостійні кафедри філософії права. Істотний внесок у розвиток науки Ф.п. зробили рос. та укр. вчені – П.Г. Редькін, Б.М. Чичерін, Г.Ф. Шершеневич, Б.О. Кістяківський, П.І. Новгородцев,

Є.В. Спекторський, О.М. Гіляров та ін. Після Жовтневої революції 1917 у Росії Ф.п. у радян. державі втратила своє самостійне значення. Припинилось її викладання у вищих юрид. навч. закладах, були згорнуті наук. дослідження проблем Ф.п. Фактично вона розчинилася в науках «теорія держави і права» та «історія політичних і правових учень». На Заході ж Ф.п. у XX ст. поповнилася новими ідеями та підходами до вивчення відповідних явищ. З'явилися нові концепції сучас. Ф.п.: неокантіанська (Р. Штамлер, Г.-Л. Радбрух, А. Оллерс та ін.); неогегельянська (В. Дільтей, В. Віндельбанд, Б. Кроче, К. Лоренц, Ю. Біндер, Б. Талдере, А. Куайре, Ж. Іпполіт та ін.); чистого вчення про право Г. Кельзена; «відродженого» природ. права (Ж. Марітен, Ж. Добен, Й. Месснер, А. Ауер, Г. Коінг, В. Зауер, К. Барт, Е. Вольф, Х. Домбоїс, Ф. Хорст, Г. Райнер, Г. Роммен та ін.); екзистенціальна (В. Майхофер, Е. Фіхнер, Г. Кон, К. Кассіо тощо); онтологічна Р. Марчіса (австр. юрист); неопозитивістська Г.Л.А. Харта; пізнавально-критична (австр. юристи О. Вайнбергер, П. Колер, П. Штрассер, М. Пришинг). Ф.п. за своєю предметною сутністю тяжіє до міжгалузевого дискурсу. Відповідно вона тісно пов'язана з багатьма системами наук. знань – загальною теорією права, історією, політологією, етикою, соціологією та ін. Найбільш спорідненою з Ф.п. є загальна теорія права, оскільки обидві ці наук. системи взаємодоповнюють одна одну. З одного боку, загальна теорія права активно використовує категорії, запозичені у філософ. системи знань, такі як держава, право, закон, людина, рівність, справедливість, культура. З ін. боку, юрид. наука продукує власні поняття, якими послуговується Ф.п., такі як злочин, законність, законодавство, правосуддя, обов'язок, вина та ін. Разом з тим у Ф.п. чітко окреслений власний предмет. Осн. складовими Ф.п. як наук. дисципліни є: філософсько-правова онтологія (учення про принципи, форми, способи існування і розвитку правової дійсності, правові норми, юрид. закони, правовідносини, правову культуру та ін.); філософсько-правова гносеологія (учення про природу, методи, логіку та засоби пізнання правової дійсності); філософсько-правова аксіологія (учення про сутність права як неперехідної цінності й чинника забезпечення справедливості, досягнення спільного блага); філософсько-правова праксеологія (учення про законотворчість та практичну реалізацію права, принципи і особливості правової діяльності).

У сучас. період Ф.п. посіла належне місце і в Україні. Вона викладається на юрид. і філо-

соф. ф-тах ун-тів, у юрид. навч. закладах, є предметом наук. досліджень як юристів, так і філософів. Ф.п. вивчає конкретні проблеми права на філософ. рівні, забезпечуючи водночас світоглядну, гносеологічну, аксіологічну та цивілізаційну функції.

Лит.: Біленчук П.Д., Гвоздецький В.Д., Сливка С.С. Філософія права: Навч. посіб. / За ред. П.Д. Біленчука. К., 1999; Циппеліус Р. Філософія права: Підручник ; пер. з нім. К., 2000; Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К., 2000; Козловський А.А. Філософія права. Навч.-методич. посіб. Чернівці, 2003; Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність. К., 2003; Бігун В.С. Філософія права в Україні (1990–2005): Наукознавчий огляд здобутків і перспектив розвитку. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2006. Том 53; Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Таращук. К., 2007; Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. О.Г. Данильяна. Х., 2009; Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). Х., 2010; Фурса С.Я., Фурса Є.І. Філософія права в процесі реформування правової системи України: теорія і практика. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3; Семко М.О. Філософія права та її значення в процесі реформування правової системи України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2.

В.П. Горбатенко

ФІНАНСОВЕ ПРА́ВО (від лат. *finansia* – готівка, прибуток) – галузь права, система правових норм, які регулюють сусп. відносини у сфері фін. діяльності держави, обігу грошей та фін. контролю. Нормами Ф.п. визначаються як правовий статус усіх грошових активів держави та її інституцій, так і наявна система їх формування, розподілу та використання. Предметом Ф.п. є питання реалізації фін. та фіск. політики д-ви, зокрема, це правові питання: фін. системи та валютного регулювання; грошового обігу; доходів і видатків держ. бюджету; формування та виконання держ. бюджету; бюджет. процесу; формування та виконання місц. бюджетів; бюджет. та фін. контроль; відповідальність за бюджет. правопорушення.

Правовою основою Ф.п. є Конституція України, Бюджетний кодекс України, Закон України «Про державний бюджет України», ін. законод. та нормат. акти, що регулюють бюджет., фін. та податкові правовідносини.

Лит.: Фінансове право України: навч. посіб. / за заг. ред. В.К. Шкарупи, Т.О. Коломоєць. К., 2007; Фінансове право: підруч. / М.П. Кучерявенко та ін.; за ред. М.П. Кучерявенка. Х., 2013; Тринька Л.Я., Іванчук (Липчан-

ська) О.В. Фінансовий аналіз: навч. посіб. К., 2014; Фінансове право : підруч. / за заг. ред. О.М. Бандурки та О.П. Гетманець [Кол. авт.]. Х., 2015; Фінансове право України: навч. посіб. (у схемах, таблицях та коментарях) [Кол. авт.]. Л., 2016; Іванський А.Й. Фінансове право: підруч. К., 2022.

Б.В. Нагорний

ФІХТЕ́ (Fichte) Йоганн Готліб Старший (1762–1814) – нім. мислитель: філософ, правознавець, педагог. Слухав лекції з теології і права у Єнському, Лейпцизькому ун-тах, готувався стати пастором. З 1788 – домашній учитель у Цюріху. Тут посилено займався самоосвітою, вивчаючи критичну філософію. Особливо захоплювався Б. Спінозою, І. Кантом, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Горацієм, Саллюстієм та ін. Спеціально для зустрічі з І. Кантом двічі впродовж 1791 приїздив до Кенігсберга. У 1794–1799 рр. – професор Єнського ун-ту, звідки був вигнаний за брехливим звинуваченням в атеїзмі. Читав публіч. лекції в Берлінській академії, водночас (з 1805) обіймав кафедру філософії в Ерлангенському ун-ті. З 1809 отримав кафедру в Берлінському ун-ті, а в 1810–1812 рр. був його першим виборним ректором.

Залишив після себе величезну спадщину в галузях метафізики, філософії права, етики, філософії історії, соціальної педагогіки, філософії релігії, зібрану у 8 томах. Проблеми право- і державознавства найповніше розкриті ним у працях «Вимога від державців Європи свободи думки, яку вони весь час пригнічували» (1792), «Універсальна критика откровення» (1792), «До виправлення суджень публіки про Французьку революцію» (1793), «Система вчення про мораль» (1794), «Про призначення вченого» (1794), «Основи загального науковчення» (1795), «Основи природного права згідно з принципами науковчення» (1797), «Звернення до публіки» (1799), «Призначення людини» (1800), «Замкнута торговельна держава» (1800), «Ясне, як сонце, повідомлення широкій публіці про істинну сутність найновішої філософії. Спроба примусити читачів до розуміння» (1801), «Основні риси сучасної епохи» (1804–1805), «Промови до німецького народу» (1807–1808) та ін.

Сутність права і д-ви Ф. розглядає у руслі його власної критичної філос. системи. Право у Ф. врешті-решт поступається нормам моралі. Але моралі без свободи для Ф. не існує, оскільки лише свобода – шлях до «нової землі і нових небес», тобто оновлення людства. Свобода для нього несумісна з необхідністю (тут Ф. досить різко критикує і Б. Спінозу, й І. Канта) та ототожнюється лише з можливіс-

тю повного самовизначення розумного індивіда. Згідно з ученням Ф., взаємне обмеження свободи розумних істот у д-ві за допомогою права здійснюється шляхом прийняття і практич. реалізації вольових актів, спрямованих на забезпечення можливості кожному «людському тілу» повного і нормального розвитку, розглядаючи це тіло як субстанцію для процвітання свободи, а не «темницю духу». Мислитель досить критично ставиться до д-ви, що залишила людині дуже мало свободи, і постійно акцентує, що д-ва, як і право, має тимчас. характер, вона є лише продуктом певної епохи. Суть і особливості останньої визначають той чи ін. держ. устрій, з яких найприйнятнішим для мислителя є республіка. Доки людство не перетворить себе у майбутньому на «чисте відображення розуму» і не повернеться у бездержавний стан, цей штучний витвір, тобто «абсолютна держава», має своїм завданням «спрямовувати всі індивідуальні сили на життя роду і розчинити їх в останньому». Як примусова установа і водночас інституція «вільного і ясного для себе мистецтва» абсолютна д-ва має, по-перше, пред'являти до всіх без винятку громадян абсолютно однакові вимоги, по-друге, від кожної особи вимагати віддачі на користь сусп-ва всіх її індивід. сил, «не виключаючи і не залишаючи жодної». У досконалій д-ві, на думку Ф., не може бути справедливою жодна особиста мета правителя, яка не входить до «плану цілого». Гол. метою будь-якого уряду є «мета зробити уряд зайвим». Заг. ж метою досконалої д-ви є створення умов для розвитку особистості кожного громадянина. Ф. відкидав необхідність поділу влади, але детально виписував таку юрид. новацію, як контроль народу за діяльністю правителів через особливу інституцію посередників між громадянами і урядом. Це колегія ефорів, яка сама не здійснює «позитивну владу», але уповноважена призупиняти діяльність правителів і скликати народ для суду над ними. Таким чином, на думку мислителя, в компетенцію контрольного органу входила «заперечна влада». Великий вплив на подальший розвиток світової правової і політ. думки мало вчення Ф. про нац. д-ву, про «національність як колективну особистість». До початку франц. агресії він віддавав перевагу загальнолюд. ідеалам у міждерж. спілкуванні, після окупації мислитель відверто переходить на суто націоналістичні позиції, доводячи, що кожна нація має виконувати свою, тільки їй призначену функцію в історії людства. Вчення Ф. справило величезний вплив і на розвиток наступної европ., і на еволюцію

вітчизн. правової та політ. думки XIX–XX ст. Поряд зі шеллінгіанством, кантіанством, гегельянством фіхтеанство виявилось одним із найвпливовіших зовн. джерел укр. романтичного мислення. В 1805 Ф. був офіційно запрошений на кафедру філософії Харківського ун-ту, але за його особистою рекомендацією до Харкова з Німеччини прибув видатний правознавець і філософ Й.Б. Шад. Першим у Рос. імперії у 1813 праці Ф. у перекладі рос. мовою став видавати викладач однієї з харківських гімназій С. Єсікорський. Ідеї Ф. активно використовувались у творчості І. Котляревського, М. Максимовича, М. Шашкевича, М. Гоголя, Д. Велланського, М. Курляндцева, К. Зеленецького, Й. Міхневича, М. Костомарова, П. Куліша, П. Лодія, І. Рижського, А. Дудровича, Т. Осиповського, І. Сковорцова, П. Авсенева, В. Карпова, П. Юркевича, О. Градовського, Б. Кістяківського та багатьох ін. філософів, правознавців, письменників.

О.М. Мироненко

ФЛЕШМОБ ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *flash mob* – «блискавична юрба», від англ. *flash* – спалах і лат. *mob*, скорочене й усічене лат. *mobilis vulgus* – рухливий натовп) – заздалегідь спланована масова акція, що проводиться в політ. цілях, в якій група людей раптово з'являється в громадському місці, виконує заздалегідь обумовлені дії (сценарій) і потім розходиться. Збір учасників Ф. здійснюється за допомогою зв'язку (в осн. це соціальні мережі). Ф. організується спонтанно, самостійно і віртуально, без особистих зустрічей.

Явище флешмобів почалося після того, як у жовтні 2002 вийшла книга соціолога Говарда Рейнгольда «Розумні натовпи: наступна соціальна революція», в якій автор передбачав, що люди будуть використовувати нові комунікац. технології (Інтернет, мобільні телефони) для самоорганізації. Він передбачив і появу груп людей, які здатні миттєво координувати свої дії без попередньої змови. Такий «розумний натовп» (смайтмоб), на його думку, володітиме унікальною силою, руйнівною або творчою. На думку Г. Рейнгольда, «розумні натовпи» складаються з людей, які вміють діяти синхронно та злагоджено, навіть не знаючи один одного.

Перші Ф. відбулись у США у 2003 й були організовані Біллом Васіком, який уперше і використав термін Ф. в записі у блозі. Він заклав основи проведення сучас. Ф. Сценарії Ф. обговорюються на відкритих форумах і шляхом голосування обирається найкращий, який потім і буде втілено в життя. Почина-

ється акція одночасно всіма учасниками. Для цього узгоджується час або призначається спец. людина («маяк»), яка повинна подати всім сигнал для початку акції. Такі акції тривають недовго (зазвичай до п'яти хвилин), інакше випадкові глядачі починають проявляти активність: чіплятися із питаннями, викликати працівників охорони і правопорядку тощо. Учасники, як правило, вдають, що один одного не знають, і одночасно розходяться в різні боки. На запитання глядачів учасники акцій намагаються не відповідати або відповідями не розкривають справжній зміст того, що відбувається. Акції, як правило, відбуваються у вихідні дні з інтервалом в два тижні. Ідеальний сценарій має бути абсурдним, загадковим, не надто помітним і в жодному разі не викликати сміх. Мобери (учасники Ф.) не повинні порушувати закони та моральні норми. Дії мають здаватися випадковим глядачам безглуздими, проте органічними й здатними викликати інтерес.

Ф. слід розглядати не просто як нову форму політ. участі, а й як певний показник зацікавленості його учасників у розвитку форм партисипативної демократії. Адресатами подібних сигналів і повідомлень стають громадські та політ. ін-ти. Ф. має певні риси, в яких знайшли відображення особливості сучас. сусп-ва. Йдеться про швидкоплинність, відсутність загалом активного контакту і взаємодії між учасниками та ін. Тобто Ф. є такою формою активності індивіда, рішення про участь в якій він приймає самостійно і яка має на увазі здійснення спільної справи, однак при цьому між незнайомими учасниками. Ф. не має активної взаємодії в процесі підготовки заходу як такої, а після нетривалої дії учасники розходяться.

Ф. може виконувати функцію вираження людьми своєї думки з того чи ін. політ. питання чи на підтримку того чи ін. політ. руху. Його можна розглядати як ефект. колект. дію, виходячи з цілей учасників заходу. Ф. є показовим прикладом використання механізмів, які задіяні в політ. процесах і пов'язані з сучас. соціальними медіа та інформ.-комунікат. технологіями загалом.

А.А. Шуліка

«ФОРМУЛА РАДБРУХА» (нім. *Radbruchsche Formel*) – правозастосовчий концепт, який вирішує дилему, що у разі конфлікту між позитив. (встановленим) правом і справедливістю суддя повинен завжди вирішувати справу проти закону і обрати матер. справедливість, якщо закон, про який йдеться, «нестерпно несправедливий» або, з точки зору

правозастосовця (судді), принцип рівності всіх людей «свідомо заперечується».

Термін «Ф.Р.» запроваджений нім. правознавцем, професором Ріхардом Ленге (*Richard Lange*) у 1948. Підставою цього став есей Густава Радбруха (1878–1949) (нім. правознавця, філософа права, міністра юстиції Веймарської республіки), опублікований у «*Süddeutsche Juristenzeitung*» у 1946 на тему: «Законне безправ'я та надзаконне право», ін. варіант перекладу «Юридична несправедливість і надправове право» («*Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*»).

У цьому есеї Г. Радбрух аналізує низку рішень нім. судів часів нацист. Німеччини та розмірковує над тим, чи є такі рішення справедливими, правовими. Будучи представником позитивіст. школи права, Г. Радбрух зазначає: «націонал-соціалізм зумів прикувати до себе своїх послідовників – солдатів та юристів – за допомогою двох принципів: “наказ є наказ” і “закон є закон”. Принцип “наказ є наказ” обмежений, обов'язок покори призупиняється за наказів, які наказодавець віддає зі злочинною метою. А от принцип “закон є закон” не має жодного обмеження. Він був основою позитивістського правового мислення, яке упродовж багатьох десятиліть майже беззаперечно панувало серед німецьких юристів». Підставою для написання есею стало, зокрема, рішення (вирок) Вісбаденського суду від 13.XI.1945 у якому йшлося: «закони, які проголошували передання власності євреїв державі, суперечили природному праву і вже на час їх видання не мали значення». У цьому контексті Г. Радбрух робить висновок: конфлікт між справедливістю та правовою визначеністю має бути вирішений таким чином: позитивне, забезпечене законом і владою право має перевагу навіть тоді, коли воно змістовно несправедливе та недоцільне. Проте може виникнути ситуація, коли суперечність позитив. закону щодо справедливості стане такою нестерпною, що закон як «неправильне право» має поступитися справедливості. Неможливо провести надто чітку межу між випадками законного безправ'я та, пропри їх неправильний зміст, усе ще чинних законів. Однак можна чітко намітити ін. встановлення меж: там, де ніколи не прагнули до справедливості й при покладанні позитив. права свідомо зрікалися рівності, яка є ядром справедливості, де закон – не лише якість «неправильне право» (*unrichtiges recht*), а, навпаки, він позбавлений правової природи. Г. Радбрух постулює: «Бракує правового характеру усім тим законам, які розглядали людей як нелюдей і відмовляли їм у правах

людини. Позбавлені такого ж правового характеру і усі ті погрози покарання, які, попри різну тяжкість злочину, запроваджені лише для тимчасового залякування, – карні вчинки різної тяжкості підпадали під однакове покарання, найчастіше смертною карою. Усе це є прикладами законного безправ'я». Для підкріплення своєї позиції Г. Радбрух аналізує судові справи: щодо притягнення до відповідальності колиш. солдата, який під час війни дезертирував і вбив вахмістра, що його хотів узяти під варту; щодо притягнення до відповідальності особи, яка донесла на свого сусіда за те, що той написав фразу «Гітлер – масовий убивця і винен у війні» і згодом був засуджений до смертної кари; щодо відповідальності осіб, які виконували смертні вироки. Найбільшого поширення у правозастосуванні «Ф.Р.» набула у перші десятиліття після Другої світової війни. Гол. питання правозастосовців (суддів) полягало в тому, до якої міри деякі норми та закони нацист. Німеччини були особливо неприйнятними. «Ф.Р.» неодноразово використовувалася Федеральним конституційним судом та Федеральним верховним судом Німеччини, які дотримувалися позиції, що вочевидь несправедл. норми націон.-соціаліст. законодавчого органу не мають відношення до федерального нім. судочинства. Вони прямо посилялися на принципи «Ф.Р.».

«Ф.Р.» знову стала актуальною після падіння Берлінської стіни та об'єднання Німеччини. Це стосувалося як кримін. відповідальності колиш. прикордонників НДР, які розстрілювали громадян, що тікали до Зах. Берліна та ФРН, під час виконання своїх обов'язків на внутрішньонім. кордоні, так і кримін. відповідальності їхніх командирів (непрямих злочинців).

«Ф.Р.» неодноразово піддавалась критиці з боку таких науковців, як Герберт Гарт, Ноберт Герстер, Роберт Алексі та ін. Так, напр., Г. Гарт та Н. Герстер «Ф.Р.» називають прихованим обходом заборони зворотної дії закону, яка полягає в тому, що особа згодом притягується до відповідальності в рамках «Ф.Р.» за провини і злочини, навіть якщо їхні дії не були оголошені такими, що караються позитив. правом на момент вчинення.

Не втрачає актуальності «Ф.Р.» і в укр. реаліях. На жаль, після розпаду Радян. Союзу ця формула не була застосована, як це зробили нім. суди після Другої світової війни щодо реалізаторів та виконавців репрес. рішень тоталітар. держави. Проте опосередковано приклади застосування «Ф.Р.» віднаходимо в ХХІ ст. у такому явищі, як «судді Майда-

ну». Йдеться про суддів, які під час Революції Гідності 2013–2014 рр. притягали учасників протестів до відповідальності без правових підстав, або без належних доказів, або застосовуючи надмірно суворі покарання. Щоправда *de facto* застосування «Ф.Р.» зводиться до звільнення суддів або притягнення їх до дисциплінар. відповідальності. Після оскаржень таких рішень у судах існує низка прецедентів, коли такі судді поновлювалися на своїх посадах.

М.М. Шумоло

ФРУСТРАЦІЯ (лат. *frustratio* – обман, невдача, даремне очікування) – психіч. стан, пов'язаний з невідповідністю очікувань людини її можливостям і реальному стану справ. Синонімами Ф. є такі прояви людської свідомості, як тривога, розчарування, роздратування, відчай. Стан Ф. може виникати внаслідок перехідних політ. ситуацій, що зумовлюють стреси, пов'язані з виникненням політ. конфліктів, кризових явищ у житті сусп-ва й держави; з втратою політ. лідером чи ін.суб'єктом власного «обличчя», вимушеним відходом від політ. діяльності, поразкою на виборах; з нездоланими труднощами екон. характеру, невпевненістю людини в майбутньому.

І.А. Горбатенко

ФУКЇ Мішель Поль (1926–1984) – франц. соціальний і політ. мислитель, філософ, історик ідей постструктураліст. спрямування. Ідеї Ф., часто висловлені не досить чітко й обґрунтовано, справили значний вплив на розвиток філософії й суспільствознавства, зробили його одним із найвизначніших науковців ХХ ст. Народився Ф. в провінційному містечку Пуатьє на півдні Французької Республіки у заможній родині хірурга. Упродовж 1945–1946 знайомився з творчістю Ф. Ніцше, К. Маркса, З. Фрейда. У 1948 у Сорбонні отримав ліценціат з філософії, наступного року – з психології й одночасно диплом Паризького ін-ту психології; у 1952 цей же ін-т вручив йому диплом з психопатології. Упродовж 1946–1951 навчався у Вищій нормальній школі («Еколь Нормаль») у Парижі, згодом (1952–1955) – її викладач, спеціалізувався на філософії й психології; вивчав праці Г. Гегеля, М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра. Вступив у 1950 за рекомендацією Л. Альтюссера до Французької комуністичної партії, але зборів не відвідував, не погоджувався з позицією партії щодо гомосексуалізму, у 1953 вийшов з її лав. Працював психологом із душевнохворими, критично переглянув значення понять норм. психіки

й божевілля, розуму й глупоти («Історія божевілля в класичну епоху», 1961). Працював молодшим викладачем в ун-ті м. Упсала в Швеції (1955–1958), читав лекції з франц. літератури. З 1959 – директор Французького ін-ту в Гамбурзі, з 1962 – професор філософії в ун-ті м. Клермон-Ферран. Упродовж 1966–1968 Ф. був позаштатним професором Туніського ун-ту, читав курс «Людина в західній думці». У 1968 повернувся в Париж, отримав посаду керівника філософ. ф-ту в експериментальному ун-ті Венсенн. У 1970 Ф. обійняв посаду завідувача кафедри історії систем мислення в Коллежі де Франс; у 1972 викладав у Нью-Йоркському держ. ун-ті в Буффало. Неодноразово читав лекції в Бразилії, Японії, Канаді, США. Осн. праці: «Історія божевілля в класичну епоху» (1961), «Народження клініки: Археологія лікарського погляду» (1963), «Слова і речі» (1966), «Археологія знання» (1969), «Воля до істини: по той бік знання, влади і сексуальності» (1971), «Наглядати і карати» (1975), «Історія сексуальності» (у 3-х т., 1976–1984). Наук. інтереси Ф. зосереджені на дослідженні походження й історії наук про людину. Намагався виявити умови формування й здійснення соц. і політ. феноменів влади, управління, покарання. Гол. вкладом Ф. в науку про політику стала теорія дискурсу, яка наголошує на взаємозв'язку між соціальними і дискурсивними процесами та концептуалізації влади, зокрема її пов'язаності зі знанням. Праці Ф. суттєво вплинули на розширення множини значень поняття «дискурс» (розумів його не лише як вживане у мові, а й як певний спосіб мовлення, зумовлений сусп. становищем носія мови і контекстом, у якому відбувається конкрет. мовленнєвий акт) і перетворення його з суто мовознавч. поняття на не меншою мірою суспільствознавче. Саме дискурсивна взаємодія передусім забезпечує підтримку й зміну стосунків між людьми чи групами, їхніх ідентичностей та уявлень про світ. Уявлення про взаємозв'язок дискурсу й сусп. відносин узгоджується з концептуалізацією влади, що є одним із типів цих відносин. Радик. версію концепції про творчу роль дискурсу Ф. висловив у твердженні про дискурси «як практики, що систематично формують об'єкти, про які вони говорять». В інавгураційній лекції «Порядок дискурсу» Ф. уперше звернувся до поняття влади. Вивчення праць К. Маркса, досвід зіткнення з авторитаризмом і догматизмом у роботі компартійного осередку, активне обговорення «справи Лисенка» у середовищі франц. інтелектуалів привернули увагу Ф. до ролі владних відносин у формуванні різних ти-

пів знання. Концепція влади Ф. принципово відрізняється від класичної (інтерпретувала владу в межах відносин «закон–підпорядкування»). Указував на два способи реалізації влади: 1) «владу як придушення» – є боротьбою двох незалежних суб'єктів, кожний з яких має можливість перемогти; 2) «владу як закон» – часто виступає спонуканням до конформізму. Увага до влади проявилася в творчості зрілого Ф. оригін. чином. Його дослідження концентрувалися на тих владних відносинах, що їх ігнорував класич. марксизм: на відносинах між лікарем і пацієнтом, учителем і учнем, батьками та дітьми, адміністрацією в'язниці й ув'язненими, психіатром і психічно хворим чи між психоаналітиком і його пацієнтом. Розглядав владу як роззосереджену, відносну й динамічну, заперечуючи абсолютну безвладність осіб, яких традиц. розглядали підпорядкованими чи пригнобленими, наголошуючи на їхній здатності чинити опір владному тиску.

Зазначав, що панівна в певній культурі форма дискурсу тісно пов'язана з панівною формою влади, поширюється за допомогою та в інтересах влади, лежить в основі влади. Ф. стверджував, що дискурсивні формації – це мережі влади, в яких ми всі заплутані, влада присутня всюди і є всім, а отже, небезпечна. Влада може бути і позит., і негат., і продуктив., й репресивною. Ф. наполягав, що кожна інстанція влади створює інстанцію опору цій владі. Говорив про зовн., «позадискурсивний» світ, про інституційну структуру, яка втілює в собі «дискурси», що створюються й розвиваються за її рамками.

Ф. вважав, що науки про людину створили слухняних суб'єктів сучас. д-ви і власне державу. Управляючи процесом формування суб'єктивності своїх членів, сучас. д-ва використовує не силу, а переважно суму знань і методів наук про людину – «мікрофізику» влади. Розмірковуючи про те, як люди керують собою й іншими, простежив, як знання генерує владу, перетворюючи людей у підданих, і потім дає можливість керувати ними за допомогою знань. Ф. услід за Ф. Ніцше перевертає повсякденне уявлення про відносини влади і знання, доводячи, що останні є вищою владою, владою визначати увесь ін. світ. Таким чином, знання перестають виступати способом звільнення людини і стають способом її поневолення. Існують певні правила, які містяться у висловлюваннях, що визначають, хто і в якому контексті може їх створювати.

Філософ указував, що кожний акт взаємодії між людьми та їхніми групами робить вне-

сок у підтримування чи зміну стосунків між ними, тому владу не можна здобути раз і назавжди. Ф. обстоював тезу про пов'язаність влади зі знанням: з одного боку, влада спирається на знання, що надає їй легітимності й ефективності; з іншого – знання залежить від владних відносин, які уможливають його здобуття й підтримання. Спираючись на знання про людину, влада відділяє прийнятні форми людської поведінки від неприйнятних, а систематич. застосування робить знання в сусп-ві істинним. Влада не має центру, не належить яким-небудь конкрет. індивідам або групам, оскільки кожен одночасно й володіє владою, і підкоряється владі інших. Розглядав політику не як взаємини соц. груп, а як особл. культурний спосіб вироблення й поширення знання. Наук. прогрес і наук. знання відносні; бо їхні результати постійно переглядаються. Пропонуючи сусп-ву коректні на даний момент результати, наука фактично нав'язує знання, від якого відмовиться через певний час. «Знання» стає еквівалентним «владі».

Ф. зазначав, що д-ва посідає центр. місце в системі владних відносин. Саме д-ву він розглядав гол. регулятором людської поведінки: не лише через систему заборон і покарань, а й через творення сприятливого для влади знання. Досліджуючи еволюцію інституту д-ви, показав радикальне збільшення обсягу її влади і знання при переході до модерної доби. Модерна держава ставить за мету не лише упокорення підданих і використання їхніх ресурсів на свою користь, а й ефект. врядування ними, що спирається на систематич. знання про всі аспекти їхньої життєдіяльності й покликане її поліпшити. Окрім ін-тів, які забезпечують дотримання громадянами встановлених правил і норм (поліції, в'язниць, психіатрич. установ тощо), д-ва спирається також на засоби творення знання (науки про людину й популяризацію їхніх тверджень в освіті й ЗМІ), які сприяють згоді громадян з цими правилами і нормами та співучасті в їх підтримуванні. Комплекс влади-знання на службі держави Ф. розглядав як специф. феномен урядування, що охоплює різноманітні установи, техніки і концепції, за допомогою яких д-ва здійснює контроль над громадянами і впливає на них з метою зробити більш придатними для такого контролю.

Гол. об'єкти влади-знання – мова й тіло людини. Влада нав'язує певний дискурс, певний самоопис людини і сусп-ва, влада керує діями людських тіл у часі й просторі. Істор. зміна влади-знання позначає зміну ставлен-

ня до людського тіла. Ф. продемонстрував це, аналізуючи історію появи в Європі психіатр. клінік, лікарень, фабрик, регулярних армій, шкіл, в'язниць, історію появи сучас. сексуальності як особливого ставлення до тіла.

Ф. вважав, що світ складається з міріад владних відносин, і кожне володіння владою породжує протидію (світ стає міріадою різних конфліктів з приводу влади). Значну частину наук. доробку Ф. становлять дослідження істор. еволюції окремих галузей знання, які підтримували владні відносини: медицини (насамперед психіатрії), біології, архітектури (зокрема в'язничної) тощо.

Ф. затаврував соціаліст. сусп-во як тоталітарне, а капіталіст. характеризував як дисциплінарне, у якому вбачав розрив між нормальною прихованою частиною та антисоціальною. Ф. відмовився від терміна «ідеологія», скомпрометованого для багатьох науковців традицією його протиставлення істині. На початку 1980-х рр. Ф. розробляв нове поняття влади як «стратегічної гри між свободами» – структурування сфери актуальних і потенційних дій іншого. Ф. доводив, що влада не заперечує свободу, а передбачає її як власну умову.

Вважав, що сучас. сусп-во побудоване відповідно до засад паноптизму. Паноптикон у політ. сенсі вимагає чітких меж, непорушності закону, дисциплінарну прописаність усіх аспектів буття людини, ієрархічної стрункості, залучення кожного індивіда до параметрів істинності. Таку модель організації сусп.-політ. простору ідентифікував з авторитарним і тоталітарним політ. режимами.

Ф. Помер 25 червня 1984 від СНІДу. У 1986 створена Асоціація «Центр Мішеля Фуко» для вивчення й публікації творчої спадщини філософа.

Б.Л. Дем'яненко

ФУТУРОЛОГІЯ (від лат. *futurum* – майбутнє і *logos* – слово, поняття, учення) – галузь суспільствознавства, завданням якої є розробка концепцій про майбутнє людства, перспективи розвитку різних соціальних процесів. Термін «Ф.» запропонував у 1943 нім. соціолог Осип Флехтгейм. Однак справжній прорив у дослідженні тенденцій прийдешнього розпочався у другій пол. ХХ ст. Разом з тим, слід зазначити, що перші спроби масштабних наук. прогнозів з'являються значно раніше – у П.С. Лапласа, Ш. Монтеск'є, Т. Мальтуса, А. де Токвіля. Напр. ХІХ – на початку ХХ ст. виник своєрідний бум наук. прогнозів. Відповідно, з'являються праці: Г. Ерманна «Німеччина в 2000 році» (1891); І. Блюха «Майбутня війна та

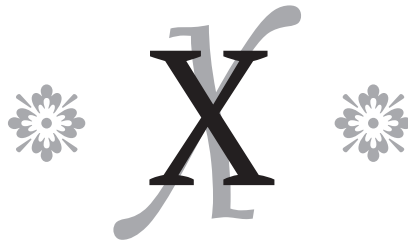
її економічні наслідки» (1897); Г. де Молінарі «Начерк політичної і економічної організації майбутнього суспільства» (1899); Г. Уеллса «Передбачення» (1901); Дж. Холдейна «Дедал, або Наука й майбутнє» (1924). Перша серйозна футуролог. доповідь була підготовлена в 1937 групою фахівців під керівництвом Вільяма Огбурна з Чиказького ун-ту (США) за дорученням Національного комітету ресурсів (*National Resources Committee*). У цій доповіді науковці спрогнозували те, як нові технології упродовж наступних 20 років вплинуть на розвиток Сполучених Штатів Америки. Відтоді подібні доповіді становлять вагомий прогностичну основу діяльності «фабрик думок». До когорти сучас. найвидатніших вчених-футурологів належать такі як: Е. Корніш, А. Портер, М. Реннер, Ж. Фурастьє, Г. Кан, Д. Белл, Ф. Поллак, А. Печчеї, Е. Тоффлер, Д. Медоуз, З. Бжезінський, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма та ін. Сучас. Ф. вивчає вірогідність реалізації різних сценаріїв можливого і бажаного майбутнього людства. При цьому вона спирається на істор. закономірності, тенденції сусп. розвитку і новітні технолог. досягнення. Завдання Ф. полягає в пошуку обґрунтованих моделей майбутнього, а також відповідей на сутнісні

питання подальшого буття людини і людства, зокрема, таких як: вірогідність глобал. катастрофи, здатної потягти за собою загибель усього людства; можливість або неможливість створення штуч. інтелекту та його наслідків для людської цивілізації; подальші напрями еволюції людини; механізми запобігання глобал. ризиків; оптимізація способів прогнозування майбутнього; підготовка людини до нових можливостей, що включає вибір професії, отримання нових знань; засоби продовження життя і здоров'я людини.

Специфіка Ф. полягає в тому, що вона постійно прагне вирватись із тенет формальн. методологій на широкий простір емпірич. спостережень, здогадок, конструювання власного апарату понять, міжгалузевого дискурсу, збирання воедино розсіяних фактів, що засвідчують тенденції майбутнього розвитку людської цивілізації.

Літ.: Голянич М.Ю. Футурологія. Філософія майбуття. Моногр. Івано-Франківськ, 2017; Горбатенко В. Футурологія і політика: моногр. К., 2019; Сухорольський П. Основи футурології: моногр. Л., 2021; Селігей П.О. Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології / НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. К., 2023.

В.П. Горбатенко

ХАКТИВІЗМ (від англ. *hacktivism*; поєднання слів хакер та активізм) – форма сусп. та політ. активізму, що здійснюється через Інтернет за допомогою комп'ютерних методів, таких як хакерство (форма громадян. непокори), для просування політ. програми або соціальних змін. Ідучи корінням в хакер. культуру і хакер. етику, цілі Х. часто пов'язані зі свободою слова, правами людини та свободою інформації.

Поняття «Х.» було введено в 1996 одним із учасників хакер. угруповання Cult of the Dead Cow, хакером на нік Омега, і використовувалось у значенні політ. хакінгу (цілеспрямованої комп'ютерної атаки), що має на меті вираження громадян. протесту щодо соц.-політ. подій та чинних законів або ж спрямований на підтримку певних осіб та організацій.

Питання про ідейні витоки руху Х. можна побачити в «етиці хакерів», яка спочатку ґрунтувалася на ліберальних засадах свободи слова та свободи поширення й обміну інформацією, а також технооптимістичному та прогресистському баченні розвитку люд. сусп.-ва як похідного від удосконалення технологій та поширення інформації. Осн. принципами Х. можна назвати: відстоювання права на вільний доступ до комп'ютерної техніки та Інтернет-мереж; доступність інформації в Інтернеті для кожного користувача; боротьба з обмеженим доступом чи цензурою в Інтернет-просторі. Х. – це синтез соціальної активності та хакерства. Інструментарій хактивістів включає DDOS-атаки (відмова в обслуговуванні), що зупиняють діяльність сайтів та серверів; зламування сайтів для крадіжки інформації або публікації радик. текстів для залучення до своєї діяльності максим. уваги; електрон. графіті для розміщення політ. гасел на урядових чи корпоративних сайтах. Об'єктами хактивістів можуть бути держ. органи влади, бізнес, ЗМІ, громадські особи, політ. діячі. Х. завжди спрямований на вираження протесту проти несправедливих, на думку хактивіста, законів чи соціально-політ. процесів та явищ.

Першим великим прецедентом, пов'язаним із проявом Х., вважають оголошення кібервійни Китаю та Іраку угрупованням хактивістів *Legions of Underground* у 1998. Саме з цього моменту почався бурхливий розвиток ідейних основ та руху Х. Осн. мета – практична реалізація свободи слова в мережі (можливо, публікації отриманих секретних даних, блокування інтернет-сайтів, зламу інтернет-акаунтів і підтримки різних форм громадянської непокори).

Сьогодні найвідомішими міжнар. групами хактивістів є: *Anonymous*, *Cult of the Dead Cow*, *EDT (Electronic Disturbance Theatre)*, *Chaos Computer Group*. Іноді через радик. діяльність Х. порівнюють із кібертероризмом, суть якого полягає у проведенні терорист. атак у віртуальній реальності. Відмінними рисами Х. є його децентралізований характер та анонімність учасників. Однією з осн. особливостей Х. є ненасильство, але дії хактивістів можуть бути як легальними, так і протизаконними. У цьому полягає їхня осн. відмінність від законослухняної тактики прихильників традиц. форм політ. активності. Хактивісти свідомо використовують більш конфронтаційну тактику, яка, на їхню думку, значно ефективніша за традиц. форми онлайнового активізму.

У відповідь на вторгнення РФ в Україну в 2022 активістська організація *Anonypouos* здійснила численні кібератаки на рос. комп'ютерні системи. 25 лютого 2022 *Anonypouos* заявили, що вони розпочали «кібероперацію» проти РФ у відповідь на військ. агресію, яка отримала назву «*OpRussia*». Пізніше група тимчасово відключила такі сайти, як RT.com та сайт Міністерства оборони, а також ін. держ. сайти. У відповідь на захоплення РФ укр. Запорізької АЕС *Anonypouos* зіпсували сайт Росатому та отримали доступ до гігабайтів даних, які вони мали намір оприлюднити. Після геноциду у Бучі хактивісти розмістили особисту інформацію про 120 000 рос. солдатів в Україні. *Anonypouos* пояснює, що атаки хакерів є посланням РФ про те, що

вона має заплатити величезну ціну через ганебне рішення диктатора Путіна атакувати незалежну Україну за допомогою збройних сил.

А.А. Шуліка

ХАЛІФА́Т (араб. خِلافة – заміщення, наслідування) – форма мусульман. теократії, в якій головою держави був іслам. керівник з титулом халіфа. Х. є ключовою категорією класич. сунітської політ. теорії, яка розглядається у двох взаємопов'язаних аспектах: як сутність іслам. влади та як специф. форма правління.

В основі розуміння Х. лежить підхід мусульман. державознавця Абу-ль-Хасан аль-Маварді, який вважав, що Х. є наступництвом пророчої місії у захисті віри та керівництві земними справами. В його розумінні Х. є певною функцією зі здійснення верховної мирської (політ.) влади і підтримки віри на рівні мусульман. громади. Ін. словами, провідною характеристикою Х. є призначення влади, її націленість на вирішення певних завдань реліг. та політ. характеру, а не жорстко визначена форма та структура держави.

Ібн Хальдун сформував класифікацію за якою форми держ. правління поділяються на природ. монархію, політ. монархію та халіфат. Природ. монархія характеризується як деспотич. влада монарха, який управляє лише відповідно до особистих уподобань, переслідуючи свої власні суб'єктивні інтереси. Політ. монархія передбачає правління з урахуванням критеріїв розумності та спрямована на захист мирських інтересів підданих, проте у ньому немає релігійної складової. Найкращою ж формою правління, за Ібн Хальдуном, є халіфат. У Х. влада спирається на священне мусульман. право, яке встановлює справедливість і враховує всі інтереси підданих. У цій формі правління духовні цінності поєднуються із земними.

Ібн Хальдун виділив чотири істор. етапи в еволюції іслам. держави. На першому етапі це був чистий Х. часів перших праведних халіфів, що розглядається як ідеальний. Потім Х. став поступово деградувати до монархії. Осн. мета Х. та зовн. атрибути ще зберігалися, але «віру» почала замінювати «сила». На зміну іслам. праву прийшли деспот. методи правління. На третьому етапі залишилася лише номінально назва «Х.», а сама д-ва по суті стала монархією. Зрештою відбувся розпад єдиної іслам. д-ви, а раніше могутні араби були завойовані чужинцями.

У класич. політико-правовій іслам. теорії влада Х. є обов'язком, покладеним як на главу держави, муджтахідів (високопоставлені вчені-богослови, які обирають і контролюють халіфа), «консультативну» раду, так і на всіх мусульман. Формальну основу необхідності Х. становить іджма (узгоджена думка авторитет. осіб, одне з джерел мусульман. права), яка надавала Х. юридично обов'язкового характеру і перетворювала його на правову норму, принцип, елемент системи мусульман. права загалом.

Це визначало і морально-правовий статус халіфа – він поставав як особа, уповноважена громадою на виконання реліг. та світ. функцій як її голови. Халіфатська форма правління передбачає необхідність прийняття до відома настанов муджтахідів і винесення рішення з урахуванням їхньої спільної думки, а також обов'язок громади підкорятися правителю згідно з осн. положеннями Корану.

Характерною особливістю Х. є обов'язок глави д-ви керуватися нормами мусульман. права, зважати на інтереси громади, а також радитися з муджтахідами при прийнятті найважл. рішень. Вважалося, що питання держ. політики не може вирішувати громада загалом, і вони є прерогативою халіфа та консультат. ради.

За сунітською концепцією, халіфом стають не в порядку призначення попередником наступника верховної світ. чи реліг. влади, а згідно з договором (аль-біа), що укладається між майбутнім халіфом та громадою. Громаду в договорі представляють муджтахіди. Халіф несе особисту відповідальність за здійснення влади над громадою, тому він має право вимагати від мусульман беззаперечної покори своїй владі. Договір Х. безстроковий і діє доти, доки халіф суворо дотримується норм мусульман. права. Якщо ж буде встановлено, що глава д-ви відступає від умов договору, він повинен бути знятий з посади і громада більше не зобов'язана йому підкорятися.

Сунітська правова політ. теорія особливо акцентує на тому, що влада халіфа не абсолютна, він не користується будь-якими привілеями чи імунітетом, а так само, як і простий мусульманин, підпорядковується нормам шаріату й може бути покараний за будь-яку провину. Тому, хоч він і здійснює верховну реліг. владу в д-ві, його повноваження позбавлені божественного характеру. Як інститут, що мав реліг. підстави і тому формально об'єднував усіх мусульман, Х. номінально зберігався до початку XX ст.

Але після розпаду Османської імперії він перетворився на суто декоративний ін-т і в березні 1924 був офіційно скасований.

У сучас. іслам. реліг.-політ. думці відновлення та затвердження влади Х. є основою діяльності великої кількості ісламських політ. рухів, в т. ч. і радикально-екстремістських. Так, терорист. Ісламська Держава Іраку та Леванту (ІДІЛ) у червні 2014 оголосила себе Х., але жоден видатний мусульман. учений не підтримав проголошення Х., навіть салафітсько-джихадистські проповідники звинуватили цю групу у політ. виставі та дискредитації ідеї іслам. держави.

А.А. Шуліка

ХАНЬ ФЕЙ (Хань Фей-цзи, 288 або 280 – 233 або 230 до н. е.) – давньокит. мислитель, фундатор первісної давньокит. філософії права, систематизатор і завершувач кінцевої теорії системи легізму. Виходець зі знатної аристократ. родини. Вчився у Сюнь Цзи, виховувався на ідеях трьох течій легізму: Шан Яна (принцип «фа»: закони і приписи – основа держ. управління), Шень Бухая (принцип «шу»: фундамент управління – хитрість монарха, вміння приховувати свої дії і наміри) та Шень Дао (принцип «ші»: стрижень держ. управління – сила і авторитет влади). Тривалий час був одним із вищих сановників у царстві Цінь. Оббріханий своїми опонентами, опинився за ґратами, де наклав на себе руки, випивши отруту. Правові й політ. погляди виклав у працях: «Ремствування одинака» (235 до н. е.), «П'ять паразитів» (234 до н. е.), «Хань Фей-цзи» (складалась учнями і послідовниками мислителя після його смерті у числен. редакціях). У сучас. тексті – 55 розділів, з яких 7 (розд. 19, 25, 26, 27, 42, 51, 52, 54) написані учнями Х.Ф. у вигляді переказів його думок, а ще 6 (розд. 1, 20, 21, 24, 29, 53) визнаються сумнівними щодо належності перу Х.Ф.

Синтезувавши всі названі напрямки легізму та поєднавши їх із філософією даосизму, мислитель створив власну політико-правову ідеологію на основі розуміння сили і права як найвищого мистецтва держ. управління (режиму східної деспотії), єдиного шляху до створення могутньої централізованої д-ви, до обмеження надмірних прав бюрократії. Фундаментом деспотії, за Х.Ф., є «три елементи» (дотримання закону, наявність влади і мистецтво управління) та «два важелі» (важіль покарань і важіль заохочень).

Біля керма держ. управління повинні перебувати люди розумні, здібні, обізнані із

законами. За допомогою «великодушних і м'яких законів» керувати народом у напружену епоху неможливо. Це все одно, що без вуздечки і батога правити неслухняними кінями. Правитель повинен передусім спиратися на закон, а не підпорядковуватись власним сльозам. Конфуціанство шкідливе, оскільки воно «культурою підриває закон». Порядок у д-ві треба наводити «жорстокими покараннями і суворими доганами», встановленими законом.

Для зміцнення д-ви правителю треба вікорінювати «п'ятьох паразитів»: вчених, які пропагують гуманність, балакунів, любителів слави, хабарників та торгово-ремісничий люд, який заважає землеробству. І взагалі, на думку Х.Ф., у д-ві мудрого правителя не має бути книг учених. Йдучи за останнім правилом, Х.Ф. пропонував знищити всю конфуціанську літературу, що, на його думку, ефективно сприяло б запровадженню єдиного законодавства, посиленого мистецтвом управління д-вою.

Вчення Х.Ф. було реалізоване імператором Цінь Шіхуаном, який, не розібравшись у наклепах на мислителя, спочатку призвів його до самогубства, а потім, ознайомившись із його працями, відверто визнав свою помилку і на охарактеризованих вище концепт. засадах не лише завершив об'єднання країни, а й закопував живцем у землю сотні прихильників Конфуція. Після повалення режиму імперії Цінь авторитет легізму був суттєво підірваний, а вчення школи законників фацзя загалом і Х.Ф. зокрема проголошені небажаними. Починаючи з епохи Хань (II ст. до н. е.) кращі здобутки легістів розчинились у конфуціанстві, яке на багато століть стало офіц. ідеологією Китаю, а вкрай здискредитовані практикою деспотизму гасла Х.Ф. та його попередників зі школи фацзя відкинута.

О.М. Мироненко

ХАРТІЯ (від грец. *χάρτης* – папір, грамота) – 1) Назва документа публічно-правового та політ. характеру у середньовіччі, напр., акта про надання прав та вольностей своїм підданим (або певній їх групі), який видавався монархом. Найбільш відомою Х. такого роду є Велика хартія вольностей 1215. У Новий час прикладом такого акта є Народна хартія 1838, яка включала у себе політ. вимоги, що становили сутність «чартистського» руху в Англії 1837–1848.

2) Проголошена (іноді – в особл. урочистій формі) конституція держави. Такими Х., напр., є Конституційні Х. 1814 та 1830 у

Франції. У XX ст. у формі Х. була прийнята Х. (Статут) Королівства Нідерландів 1954 (в ред. 2010) – рамкова конституція для федерат. держави, яка об'єднує європ. Нідерланди, а також амер. Арубу, Кюрасао та Сінт-Мартен. Є складовою частиною писаної Конституції Королівства Нідерланди, спільно з Конституцією 1815.

3) Акти, що видавалися Великобританією до отримання США незалежності, у яких встановлювався статус колоній у цій країні.

4) Міжнар.-правові документи, що встановлюють особл. статус деяких орг-цій або ін-тів. Так, акт, яким запроваджувалася ООН, в англ. та франц. мовах називається відповідно *charter* та *charte*, тобто Х. Об'єднаних Націй. Загальноприйнятим перекладом цього слова є термін «статут», хоча Х. наголошує більш урочистий характер акта. Також Х. називаються міжнар.-правові акти які встановлюють визнані у світовому співтоваристві стандарти у певній галузі, зокрема прав людини, судочинства, здійснення влади, проголошують перспективні напрями розвитку того чи ін. ін-ту, зокрема Європейська соціальна хартія 1961, Європейська Хартія місцевого самоврядування 1985, Паризька Хартія для нової Європи 1990, Європейська Хартія про статус суддів 1998, Олімпійська хартія 2013 та ін.

5) Назва місц. нормат.-правових актів, які регулюють важл. аспекти життєдіяльності окремих населених пунктів. Мають давню традицію і відігравали у середньовіччі надзвичайно важл. роль у становленні та розвитку сучас. форм місц. самоврядування. Так, саме з появою Х. міст пов'язують виникнення передвісника сучас. місц. самоврядування – комунальн. самоврядування в країнах Зах. Європи в ході «комунальних революцій» XI–XII ст. Перші Х. середньовіч. міст Італії (Мантуя – 1014, Феррара – 1055), Франції (Сент-Омер – 1127, Монтобан – 1144), Нормандії (Верней – 1100), Німеччини (Вормс – 1073, Майнц – 1077, Фрайбург – 1120, Магдебург – 1188), Англії (Лондон – 1129, Іпсвіч – 1200) були своєрідним засобом «юридизації» комунальн. форми самоврядування, а їх метою було закріплення прав (насамперед права на створення виборних органів міськ. самоврядування) та привілеїв міськ. громади (комуні), особистої свободи та майнових прав її членів, системи управління містом, повноважень, структури та порядку формування органів міськ. самоврядування. У багатьох середньовіч. укр. містах роль подібних Х. відігравали т. з. «установні грамоти великих князів

литовських та королів польських», якими за часів входження укр. земель до Литовсько-Руської держави та Королівства Польського надавалося Магдебурзьке право. Нині Х. розповсюджені у країнах з розвинутим місц. самоврядуванням, зокрема США. У сучас. Україні – умовна назва статутів тер. громад сіл, селищ, міст.

О.В. Батанов

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зіновій) Михайлович (1595–1657) – укр. політ. діяч і полководець, натхненник і вождь Нац.-визв. війни укр. народу 1648–1654 рр., засновник укр. держ. утворення, що увійшло в історію під найменуванням Гетьманщини. Закінчивши єзуїтську школу в Ярославі над Сяном, вступив до лав козац. реєстрового війська. Брав участь у польсько-турец. війні 1620–1621 рр., у козац. походах проти турків, вірою і правдою служив польсь. короні. 1638–1646 рр. – чигиринський сотник. У 1646–1647 рр. став жертвою сваволі з боку чигиринського підстарости, який силоміць відібрав у нього хутір Суботів і скривдив сім'ю. Після того як йому не вдалося домогтися справедливості ні у короля, ні в судах, Х. (вже немолодий сотник) під загрозою арешту у грудні 1647 втік на Запорозжжя, де й підняв козаків і селян на збройну боротьбу. Розпочавши війну за заподіяну йому особисту кривду, Х. досить швидко еволюціонував до усвідомлення категорії етн. свободи українства, думки про яку висловлювалися З. Копистенським, Й. Борецьким та деякими ін. православними і світськими мислителями. Х. спочатку орієнтувався на створення козацької терит.-політ. автономії у складі Речі Посполитої, де могли б об'єднатися руський (український), польсь. і литовс. народи, а після переможної ходи повстання у 1648–1649 рр. відкинув ці прагнення і став дотримуватись ідеї політ. самовизначення України в межах Давньоруської д-ви на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Започаткована тоді Х. укр. державницька ідея, по суті, була ідеєю монархічною. Враховуючи, що гетьман неодноразово демонстрував свій нахил до необмеженого диктатор. владування, віддавав абсолютну перевагу становим привілеям верхівки, а право ухвалення обов'язкових для виконання універсалів надав ще й власній дружині, можна висловити обгрунтоване припущення, що у разі повної перемоги з нього вийшов би візрцевий самодержець, який використав би не лише залишки козацької демократії і респ. устрою Запо-

розької Січі, а й аристократ.-дем. польської олігархії.

Укр. народ, який упродовж кількох століть перебував у польс. ярмі, масово підтримав Х., сподіваючись на скасування обридлого станового устрою сусп-ва і запровадження рівності всіх верств населення. Численне селянство прагнуло отримати козацькі права і вольності. Але його надії виявились марними. Уже після Зборівської перемоги у серпні 1649 і започаткування укр. державності у складі Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств сам Х. відновив політику тиску на селянство скасуванням особистих свобод, якими вони фактично користувалися з січня 1648, тобто від початку Нац.-визв. війни. Здобувши реальну владу, козацька верхівка на підставі Зборівського договору, яким Ян Казимир стверджував її вольності й доводив кількість реєстрових козаків до 40 тис., розпочала інтенсивне відновлення становості сусп-ва. Ось чому вже у 1651 Х. спромігся закликати під свої знамена майже втричі менше селян, ніж у 1648, і повернувся до ідеї автономії, але вже під протекторатом рос. царя, що й було закріплено на Переяславській раді 1654 і у відповідних рос.-укр. документах, схвалених у лютому–липні того ж року. Наприкін. життя Х., уклавши договори і з Росією, і з Туреччиною, і з Кримом, і з Семигороддям, і зі Швецією, подав своїм нащадкам приклад «політичного маневрування» між сусідами, що його наслідували майже всі майбутні гетьмани як Лівобережної, так і Правобережної України. Монархічна орієнтація провідника укр. нац.-визв. руху виявилася знову за два місяці до смерті, коли він, усвідомлюючи непридатність свого неповноліт. сина Юрія керувати д-вою, все-таки затвердив його спадкоємцем на гетьманський престол, що згодом завдало Україні чимало шкоди.

О.М. Мироненко

ХРИСТИАНСТВО (від грец. *Χριστός* – Помазанець (Божий)) – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Х. – авраамічна релігія (поряд з іудаїзмом, ісламом та ін. релігіями, в основі яких лежить монотеїстичне віровчення патріарха (пророка) Авраама), що включає три осн. напрями – католицизм, православ'я і протестантизм, які об'єднані вірою у Христа. Х. виникло в умовах заг. кризи антич. цивілізації в другій пол. I ст. н. е. у схід. частині Римської імперії. Воно увібрало в себе й трансформувало елементи греко-рим. і

схід. реліг. систем, іудаїзму й деяких сект (есеїв, послідовників Іоанна Хрестителя та ін.); засвоїло найважл. ідеї містики та ідеаліст. філософії.

У центрі віровчення Х. – ідеї триєдності (віра в єдиного Бога-творця – одного, але в трьох іпостасях: Бога-Отця, Бога-Сина й Бога-Святого Духа) і боговтілення (засновник Х. Ісус Христос вміщує в особистісній єдності всю повноту як божественної, так і людської природи). Згідно з Х., син Божий Ісус Христос, який зійшов з неба на землю, стражданнями і смертю спокутував за людей першородний гріх, воскрес і вознісся на небо. Послідовники Х. вірять, що з метою суду над живими і мертвими має відбутися Друге пришестя Христа. Осн. джерела віровчення – Св. Письмо (Біблія) та Святе передання (твори отців церкви, матеріали перших семи вселенських і ряду помісних соборів (IV–VIII ст.), стародавня богослужбова практика.

Соціально-етичне вчення Х. побудоване на принципах любові, що сприяло його пристосуванню до різних соц.-політ. систем. Будучи однією з найпоширеніших і найвпливовіших релігій у світі, Х. фактично ніколи не було єдиним.

Сучас. Х. характеризується наявністю складних і суперечливих тенденцій: відокремлення, диференціації (виникнення нових реліг. напрямів, нац. церков тощо), з одного боку, а з ін. – об'єднання, інтеграції, що найяскравіше постали в єкуменічному русі, започаткованому в 1910 на Всесвітній місіонерській конференції в Единбурзі (Велика Британія) та розвинутому після створення в 1948 Всесвітньої ради церков. Нині у світовому політ. просторі функціонують і набувають подальшого розвитку католицькі, протестантські, міжконфесійні христ.-дем. партії та міжнар. орг-ції. Напр., у 1961 було утворено христ. міжнар. організацію «Світова унія християнських демократів» (з 1982 – Християнський демократичний інтернаціонал, *Christian Democratic International* – *CDI*). В Україні Х. побутує у формах православ'я, католицизму, уніатства, протестантизму, реліг. спільнот, що відокремились від цих напрямів, і низки неохрист. течій.

О.В. Бучма

ХУ́НТА (від іспанського *junta* – зібрання, об'єднання) – 1. Громадсько-політ. організації, збори, урядові органи. Термін виник у XIV ст. в Іспанії, де Х. називали урядові консультативні комітети. У 1808 в Іспанії для відсічі вторгненню франц. військ були

утворені провінційні Х., які згодом організували Центральну Х. Відтоді аналог. політ. утворення, які виникали під час нац.-визвольних революцій та громадянських війн у латиномовній частині світу, стали йменуватися Х. Вони могли бути утворені як шляхом обрання, так і самопризначенням політ. або воєнних діячів. Такі Х. поєднували функції тимчас. парламенту й уряду (законод. та викон. влади). 2. Група осіб, які організовують змову з метою захоплення влади та встановлення диктатури. Внаслідок численних воєнних переворотів, коли владу захоплювали представники збройних сил, поняття «Х.» стало переважно означати угруповання, утворене вищою армійською верхівкою як неконстит. орган держ. правління із законод., викон. й судовими функціями.

Досвід приходу до влади подібних мілітарних угруповань засвідчив, що Х. спирається на масовий політ. терор, породжує зловживання владою, протиправне привласнення армією чужого майна, розкрадання держ. власності, корупцію держ. апарату та ін. Влада воєнної Х. призводить до виникнення специф. рис політ. життя, зокрема посилення етатизації (одержавлення) сусп. процесів, згортання (заборони) дем. процедур, обмеження прав і свобод людини, формування образу внутр. та зовн. ворогів

тощо. Наслідком дій Х. стає нестабільність соціально-екон. та політ. розвитку країни, а також її засудження з боку світового співтовариства.

Прикладами реакційної воєнної Х. періоду Новітньої історії стали грецька, яка здійснила держ. переворот 1967, чилійська, що 1973 захопила владу внаслідок повалення законного уряду, а також низка африк. режимів початку ХХІ ст., які захопили владу в результаті збройних переворотів (Габон, Нігер, Буркіна-Фасо, Зімбабве, Чад, Малі та ін.).

У латиноамерик. країнах, де у ХІХ–ХХ ст. була поширена влада Х., вони вже не існують. Але сам термін «Х.» як назва радикальної політ. сили, що готує змову з метою силового захоплення влади, зберігає своє значення, оскільки допомагає більш чітко позначити якість та спрямованість сусп.-політ. трансформацій, здійснюваних у недемократичний спосіб.

Лім.: Greece under the junta (Interim history) by Peter Schwab, 1970; The Greek Junta and the International System A Case Study of Southern European Dictatorships, 1967-74. Edit. By Antonis Klapsis, Constantine Arvanitopoulos, Evanthis Hatzivassiliou, Effie G.H. Pedaliu. Copyright 2020. Published 2021 by Routledge; Return of the Junta: Why Myanmar's Military Must go Back to the Barracks (Asian Arguments). Edit. By Oliver Slow, Paul French. Bloomsbury Academic, 2023.

В.Ф. Смолянчук

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ (від лат. *centralis* – серединний, серцевинний, центральний) – політ. процес, на основі якого формується централізм як управлінська система з властивими йому вертикальною структурою й субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Централізаторський процес, попри те, що його упродовж всього розвитку цивілізації постійно супроводжують відцентрові тенденції, є історично домінантним у політиці. Об'єктивно це зумовлено насамперед самою природою влади з її централізаторським за своєю суттю прагненням до єдиновладдя, панування і підпорядкування. Саме процес Ц. виступає осн. чинником утворення на рубежі Середньовіччя й Нового часу держави-нації з її системою захисту населення від небажаного або й згубного впливу та гарантіями необхідного рівня політ. і соц. стабільності. Суб'єктивно на розвиток Ц., на думку більшості сучас. європ. вчених-федералістів (О. Марк, Ф. Кінські, Гі Еро та ін.), значний вплив справили ідеї Ж.-Ж. Руссо про «всезагальну волю», що існує незалежно від інтересів кожного з громадян. Зазначені ідеї призвели, на думку названих вчених, до гіперцентралізації владних повноважень на одному полюсі сусп-ва – на його «вершині», зумовили деформацію і кризу самого поняття демократії.

Ц., поряд з її позит. істор. роллю і благодієним впливом у справі забезпечення цілісності політ. систем, засвідчила межі своєї ефективності, справивши у своїх крайніх проявах переважно негат. вплив на світовий розвиток. Це виразилось і виражається у сутнісних ознаках породженого Ц. «всепоглинаючого» централізму, що став «функцією етатизму» (О. Марк) і знайшов найповніше втілення в тоталітар. режимах ХХ ст. Осн. з цих ознак є: виникнення на основі централізму й постійне провокування ситуацій протистояння д-ви й сусп-ва, влади й народу; узурпація правлячою елітою права діяти від імені всього народу й поширення корупції у верхніх ешелонах влади; перевантаження центр. органів керівництва й управління і, як наслідок, послаблення

ефективності їхньої діяльності; обмеження законних прав і функцій нижчих ланок у системі соціального управління; репресивні засади в управлінні сусп-вом, презирство до людини, недовір'я до неї і, відповідно, підпорядкування особистих інтересів націон. чи держ. потребам.

Характерним проявом Ц. є централізаторська за своєю суттю планова економіка, що являє собою екон. устрій країни, який заснований на засадах автаркії і має три визначальні риси: держ. власність на засоби виробництва; централіз. планування з боку відповідних владних структур; централіз. держ. управління екон. сферою на основі директивних планів та програм і пряме підпорядкування нижчих господар. органів вищим. Класич. приклад такої економіки – колиш. Радянський Союз. Здійснення Ц. на дем. принципах передбачає: органічне поєднання Ц. з децентралізацією й демократизацією, що означає послідовний рух у бік відкриття «доступу до структури прийняття рішень для різних груп і окремих осіб у державі» (С. Ліпсет); концентрацією в єдиному центрі лише найсуттєвіших, корінних функцій керівництва і управління без обмеження законних прав і функцій низових ланок у системі соціального управління; врахування традицій конкрет. суспільств і знаходження необхідного ступеня оптимального поєднання Ц. й децентралізації з метою недопущення, з одного боку, надмірної концентрації, а з ін. – дисперсії влади.

Літ.: Гурне Б. Державне управління. К., 1993; Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. К., 1997; Державне управління: теорія і практика. К., 1998; Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія. Управління. Бюрократія. К., 2001; Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методол. аспекти. К., 2002.

В.П. Горбатенко

ЦИВІЛЬНА ОБОРОНА – система заходів щодо захисту людей та матер. цінностей у разі військ. дій, стихійних лих або техногенних катастроф, а також підготовка таких заходів та попередні навчання. Ц.о. охоплює три осн. складові: підготовку – створення

сховищ і резервів, навчання фахівців і громадян, розробку систем попередження та зв'язку; реагування – дії у разі загрози: негайне оповіщення, евакуацію, знезараження, мед. допомогу; відновлення території після катастрофи.

До служб Ц.о. відносяться: служба зв'язку і оповіщення – для сповіщення населення про загрозу стихійного лиха, аварій, катастроф, ін. надзвичайних ситуацій, а також для підтримання зв'язку з керівництвом і формуваннями Ц.о.; служба охорони громад. порядку – для підтримання порядку, охорони громад. власності й особистого майна громадян в мирний і воєнний час; протипожежна служба – для профілактики, обмеження і гасіння пожеж; медична служба – для надання мед. допомоги ураженим, проведення санітарно-гігієн., профілакт. заходів; інженерна служба – для забезпечення побудови захисних споруд; комунально-техн. служба – для ліквідації аварій на спорудах комун. господарства; техн. служба – для організації і здійснення техн. правильного обслуговування, експлуатації і ремонту техніки і приладів; транспорт. служба – для забезпечення всіх видів перевезень в інтересах Ц.о.; служба енергопостачання і світломаскування – для забезпечення постачання електроенергією об'єктів і транспорту, ліквідації аварій на електромагістралях, забезпечення режимів затемнення; служба санітарної обробки – для проведення сан. обробки населення, знезаражування територій, споруд, техніки, транспорту; служба продовольчого постачання – для забезпечення населення продуктами харчування, предметами першої необхідності, захисту запасів продовольства, харчової сировини і промисл. товарів; служба матер.-техн. постачання – для забезпечення об'єктів народного госп-ва і невоєнізованих формувань всіма видами матер. засобів; служба сховищ та укриттів – для забезпечення сховищ, підтримання їх в постійній готовності.

В укр. законодавстві терміном, близьким до Ц.о., є «цивільний захист», що означає комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і які спрямовані на захист населення, територій, навколиш. природ. середовища, майна, матер. і культур. цінностей від надзвичайних ситуацій та ін. небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій і подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення держ. нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки.

Кодекс цивільного захисту України від 02.X.2012 регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколиш. природ. середовища та майна від надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, функціонуванням єдиної держ. системи цив. захисту та визначає повноваження органів держ. влади, органів місц. самоврядування, права та обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та орг-цій незалежно від форми власності.

Кодексом визначено, що Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту є спец. невійськовим об'єднанням аварійно-рятувальних та ін. формувань, органів управління такими формуваннями системи центр. органу що реалізує держ. політику у сфері цив. захисту.

Суб'єктами забезпечення цив. захисту є центр. органи виконавчої влади, ін. держ. органи, Рада міністрів АР Крим, місц. держ. адміністрації, органи місц. самоврядування, суб'єкти господарювання, громадські орг-ції. Координацію діяльності органів виконавчої влади у сфері цив. захисту в межах своїх повноважень здійснюють Рада національної безпеки і оборони України та Кабінет Міністрів України. Для координації діяльності центр. і місц. органів виконавчої влади, підприємств, установ та орг-цій, пов'язаної з техногенно-еколог. безпекою, захистом населення і територій, запобіганням і реагуванням на надзвичайні ситуації утворюються: Кабінетом Міністрів України – Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій; Радою міністрів АР Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями – регіон. комісії з питань техноген.-еколог. безпеки та надзвичайних ситуацій; районними держ. адміністраціями, виконавчими органами міськ., районних у містах (у разі їх створення), селищних та сільських рад – місцеві комісії з питань техноген.-еколог. безпеки та надзвичайних ситуацій; керівними органами підприємств, установ та організацій – комісії з питань надзвичайних ситуацій.

Контроль за діяльністю органів та підрозділів цив. захисту здійснюється у порядку, встановленому Конституцією і законами України. Громадський контроль за додержанням законодавства та ін. нормативно-правових актів з питань цив. захисту здійснюється громадськими організаціями з питань цив. захисту відповідно до їх статутів.

В.Ф. Смолянюк

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО – система норм, що регулює відносини між приватними особами (фізич. особами та їх організаціями – юрид. особами). Термін походить від лат. *ius civile* (право громадян), яким у Давньому Римі позначали норми, що поширювалися виключно на громадян Риму (і не застосовувалась до іноземців). Ц.п. засноване на визнанні юридичної рівності; вільного волевиявлення; майнової самостійності учасників цивільно-правових відносин.

Юридична рівність означає, що сторони правовідносин не перебувають в адміністр. або ін. владному підпорядкуванні один щодо одного (найбільш яскравий приклад – відносини, що виникають при укладенні договору: сторони є рівними, вільними, незалежними одна щодо одної і мають свободу на власний розсуд погодити взаємні права та обов'язки). Ці відносини часто іменують «горизонтальними» (відносини рівного з рівним) на противагу «вертикальним» відносинам, у яких один із учасників має владні повноваження щодо ін. (відносини держава–людина). У цив. відносинах можуть брати участь держава та її органи, однак вони у такому разі діють на рівних правах із приват. особами (напр., коли держ. орган укладає із будівельною компанією договір на ремонт фасаду будівлі держ. органу).

Вільне волевиявлення: Ц.п. надає учасникам обороту якнайширшу свободу діяти на власний розсуд і при цьому визнає за актами вільного волевиявлення юрид. силу, тобто здатність породжувати юрид. наслідки у вигляді створення, зміни або припинення цив. прав та обов'язків. Найпоширенішим юрид. фактом у сфері Ц.п. є правочин – тобто вільна дія приват. особи, якій надається сила створювати певні юрид. наслідки. У Ц.п. сторони мають змогу самостійно визначати правила поведінки, які мають діяти поміж ними. Ця можливість реалізується через ін-т договору і через локальні нормативні акти такі, як, напр., статут юрид. особи.

Майнова самостійність: метод Ц.п. засновується на визнанні кожного учасника цив. відносин повноправним власником належного йому майна. Кожен власник є вільним у поводженні щодо свого майна: він володіє, користується і розпоряджається ним вільно, самостійно і на власний розсуд.

У найширшому розумінні «Ц.п.» тотожне «приватному праву» (*ius privatum*) і, відповідно, протиставляється праву публічному (*ius publicum*). Різницю між ними пояснив давньорим. юрист Ульпіан: «Вивчення права розпадається на два положення: публіч-

не і приватне (право). Публічне право це те, що стосується становища Римської держави, приватне – яке стосується користі окремих осіб; є корисне в суспільному значенні і корисне в приватному значенні» (Dig. 1.1.1.2). Таким чином, цив. (приватне) право – це право, яке має на увазі приват. інтереси осіб, а не державницькі інтереси казни, уряду чи сусп-ва загалом.

Ін. важл. відмінність між цив. (приватним) і публіч. правом зауважив Папініан: «Норма публічного права не може бути змінена за домовленістю приватних осіб» (Dig. 2.14.38). Відмінно від норм публіч. права, норми Ц.п. (приватного) часто можуть бути змінені за домовленістю приват. осіб. Такі норми називають диспозитивними. Це означає, що в акті цив. законодавства міститься певне правило, проте під час укладення договору сторони можуть відступити від цього правила і врегулювати свої відносини на власний розсуд (в Цивільному кодексі України про цей принцип та винятки з нього йдеться у статті 6). Зазвичай (але не обов'язково) у структурі диспозитивної норми після викладення певного правила міститься застереження «якщо інше не передбачено договором». Переважання диспозитивних норм становить одну із найхарактерніших особливостей Ц.п.

Ц.п. охоплює різноманітні сфери повсякденного життя людей і розв'язує велику кількість питань. Щоб структурувати великий масив норм Ц.п., існує дві осн. системи – інституційна і пандектна. *Інституційна система* (назва походить від книги давньорим. юриста Гая «Інституції», у якій автор запропонував цю систему) передбачає поділ Ц.п. на три осн. частини: особи, речі та юрид. дії (позови). Така система була покладена в основу Цивільного кодексу Наполеона 1804 року (*Code civil*). Після численних змін нині цей Кодекс має таку структуру: Книга 1 «Особи» (охоплює питання франц. громадянства, громадян. прав, акти цив. стану, шлюбно-сімейні відносини, опіку та піклування), Книга 2 «Власність та інші речові права» (визначає класифікацію речей, розкриває зміст права власності та ін. прав, що можуть виникати щодо речей – володіння, узуфрукт, сервітут тощо), Книга 3 «Різні способи набуття власності» (у ній йдеться про різні види договорів, недоговірні зобов'язання і спадкування), Книга 4 «Забезпечення» – про особисті та речові способи забезпечення виконання зобов'язань, як-то гарантія, порука застава тощо – та Книга 5 «Положення, які застосовуються до замор-

ського регіону Майотта». Пандектна система одержала свою назву від «Пандектів» – так називали свої докладні компендіуми нім. професори XV–XIX ст., які викладали римське право в ун-тах. Пандектна система передбачає розподіл Ц.п. на п'ять голов. частин: а) загальна частина, б) речове право, в) сімейне право, г) зобов'язальне право д) спадкове право. За такою системою побудоване Німецьке цивільне уложення 1900 (*Bürgerliches Gesetzbuch, BGB*).

Осн. актом цив. законодавства України є Цивільний кодекс України (ЦК України). Він був прийнятий 16 січня 2003 і набрав чинності з 01 січня 2004. Актами цив. законодавства є також ін. закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу. Структура ЦК України заснована на пандектній системі із деякими модифікаціями. Книга перша «Загальні положення» визначає заг. засади регулювання цив. відносин, правовий статус фіз. та юрид. осіб, види об'єктів цив. прав, врегульовує правочини, представництво та позовну давність. Книга друга «Особисті немайнові права фізичної особи» присвячена громадян. правам людини (право на життя, свободу, недоторканність, приватність та ін.). Книга третя «Право власності та інші речові права» розкриває зміст різноманітних прав, які особа може мати стосовно речі (власність, володіння, сервітут, емфітевзис тощо) а також підстави набуття і припинення таких прав. Книга четверта «Право інтелектуальної власності» визначає права щодо результатів інтелект. та творчої діяльності, таких як літературні й художні твори, комп'ютерні програми, винаходи, корисні моделі та ін. Книга п'ята «Зобов'язальне право» присвячена зобов'язанням, тобто правовідносинам, у яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії. Зобов'язання поділено на ті, що виникають із договорів, і ті, що виникають із ін. підстав (зокрема, із завдання шкоди або безпідставного збагачення). Насамкінець, Книга шоста «Спадкове право» врегульовує різні аспекти переходу прав та обов'язків (спадщини) від фіз. особи, яка померла (спадкодавця), до ін. осіб (спадкоємців). Сімейному праву присвячено окремий законодавчий акт – Сімейний кодекс України (СК України). Положення ЦК України застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природ. ресурсів та

охорони довкілля, а також до труд. та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані ін. актами законодавства (ст. 9 ЦК України). Словосполучення «країни цивільного права» (англ. 'civil law countries') у компаративістиці вживається на позначення романо-герман. правової сім'ї (сім'ї континентального або континент.-європ. права), для якої характерний тісний зв'язок із давньорим. правом, переважання нормативних актів у системі джерел права і значуща роль кодифікованих актів.

Б.П. Карнаух

ЦИЦЕРО́Н (*Cicero*) Марк Туллій (106 до н. е. – 43 до н. е.) – давньорим. держ. діяч, політ. мислитель, правознавець, знаменитий оратор. Ц. виховувався в патріарх. сім'ї рим. вершника, освіту здобув у колі рим. аристократів. З кін. 80-х рр. виступав суд. захисником. Виграні суд. справи принесли Ц. популярність, він стає сенатором і послідовно обіймає посади: у 76 – квестора, у 66 – претора, у 63 – консула. За викриття змови проти республіки Луція Сергія Катиліни і покарання злочинців Ц. першим у Римі отримав почес. титул «Батько вітчизни». В умовах жорстокої політ. боротьби Ц. мусив постійно балансувати між різними політ. силами, з 60 опинився в опалі, у 58–57 перебував у вигнанні. Впродовж 56–50 був прихильником Гая Юлія Цезаря і Гнея Помпея. У 51–50 – намісник провінції Кілікія в Малій Азії. В умовах громад. війни 49–47 став на бік Гнея Помпея, армію якого Гай Юлій Цезар розгромив у 48 при Ферсалі. Ц. опинився у стані переможених, однак у 47 отримав прощення і згодом оселився неподалік Рима в своєму Тускуланському маєтку. У 44 Ц. повернувся до Риму, де після вбивства Юлія Цезаря вступив у конфлікт з його наступником Марком Антонієм, за ініціативою якого він був оголошений поза законом і згодом вбитий центуріоном.

Творчу спадщину Ц. становлять промови, філос. трактати, праці з риторики і листи. Значна частина спадщини Ц. втрачена, деякі твори дійшли до нашого часу в фрагментах, повністю збереглися 58 суд. і політ. промов, 19 трактатів і понад 800 листів. Вчення Ц. формувалося під безпосеред. впливом класиків давньогрец. філософії – Платона, Аристотеля, Полібія, стоїків. Осн. політико-правові ідеї Ц. викладені у працях «Orator» (Оратор, 55); «De re publica» (Про державу, 54–51); «De legibus» (Про закони, 52); «De finibus bonorum et malorum» (Про межі добра і зла, 45); «Tusculanae disputationes» (Тускуланські

бесіди, 45–44); «Cato Maior de Senectute» (Катон Старший, або Про старість, 44); «Laelius de amicitia» (Лелій, або Про дружбу, 44), «De officiis» (Про обов'язки, 44–43), політ. промовах у сенаті та на народ. зібраннях.

Основу праворозуміння Ц. становить природ. право, яке, на його думку, виникло задовго до появи д-ви і є втіленням природи самої людини. Сутність права Ц. вбачає у найвищому розумі, який велить діяти по справедливості та визначає людям вічні закони на всі віки. Справедливість для Ц. є універс. юрид. принципом, за яким «те, що справедливе стосовно окремих осіб, те справедливе і щодо народів». Ц. вважав, що людські закони мають відповідати праву, яке «укорінене природою», а закони, видані тиранами чи норми, сформульовані у несправедл. суд. вироках, виконання не підлягають. Ц. надавав великого значення класифікації права, приведенню його в наук. систему. Ц. особисто підготував низку законопроектів, зокрема, про релігію, магістрати. При цьому він прагнув до надання законам універс. характеру, зазначав, що вони писані не лише для римлян, а для всіх «чесних і твердих духом» народів. Ц. звертав увагу на необх. поваги до законів та їх беззастереж. виконання, неприпустимість їх надмір. суворості. Осн. завдання законів – формувати в сусп-ві доброчесність і забезпечувати благо для народу, уникати форм. тлумачення їх приписів, а особам, покликаним їх застосовувати, насамперед суддям, слід діяти по совісті.

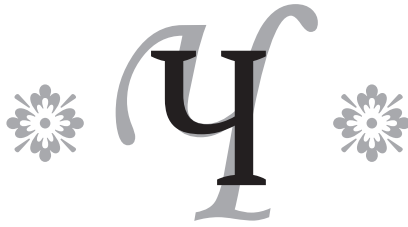
Політ. ідеал Ц. – змішаний держ. устрій, що поєднує в собі елементи монархії, аристократії і демократії. У чистому вигляді кожний із цих видів правління є недосконалим: монархія відсторонює людей від участі у законодавстві та прийнятті рішень; аристократія часто трансформується у тиранію;

демократія має властивість породжувати несправедливість і свавілля натовпу. Д-ву Ц. розглядає як спільне надбання народу, що сприяє досягненню згоди й забезпеченню загальносусп. інтересів. Причиною такого об'єднання людей, на думку Ц., є не слабкість, а вроджена потреба жити разом. Д-ва є відображенням характеру сусп-ва, засобом забезпечення справедливості. Для перетворення д-ви на справжнє «надбання народу» управління нею має бути доручене «мудрості найкращих людей». Захищаючи сенат. республ. устрій, Ц. рішуче виступав проти зосередження влади в одних руках, ратував за «рівномірне розмежування прав, обов'язків і повноважень» між консулами (магістратами), сенатом і народом.

Учення Ц. справило вагомий вплив на подальший розвиток загальнолюд. правової і політ. думки, стало фундаментом міжнар. права і невід'ємною складовою світової політ. і правової культури. Поряд з основополож. принципами праворозуміння, судочинства, державотворчої і законотворчої діяльності, на розвиток міжнар. права справили вплив ідеї Ц. щодо гуманіст. призначення політики і права, розвитку діалогу як шляху пошуку істини і засобу узгодження позицій конфліктуючих сторін, утвердження довіри як чинника захисту спільних інтересів.

Лит.: Kumaniecki, K. Ciceron i jego współczesni. Warszawa, 1959; Büchner, K. Cicero. Wiesbaden, 1962; Gelzer, M. Cicero. Ein biographischer Versuch. Wiesbaden, 1969; Craig, C. P. The role of rational argumentation in selected judicial speeches of Cicero. Michigan, 1982; Мироненко О.М. Права і свободи людини у давній політико-правовій думці. К., 1995; Powell, J., Paterson, J. Cicero the advocate. Oxford, 2004; Bringmann, K. Cicero. Darmstadt, 2010; Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. К., 2010.

В.П. Горбатенко

ЧАС у праві – природний чинник (юрид. факт), з яким закон пов’язує різні прав. наслідки: виникнення, зміну, припинення правовідносин. Ч., зокрема, є одним з осн. параметрів, у рамках якого відбувається дія нормат.-прав. акта: напр., КК України (ст. 4, 5) прямо містить норми щодо чинності закону про крим. відповідальність у часі. Ч. лежить в основі обчислення строків у праві, він відображений у таких прав. категоріях, як робочий Ч., Ч. відпочинку тощо. Перебіг Ч. у правовідносинах обчислюється за прийнятим у країні цив. календарем двома способами: а) з моменту (дня) виникнення і до моменту (дня) припинення правовідносин. Напр.: згідно з Конституцією України повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги (ст. 79), а припиняються одночасно з припиненням повноважень ВР України, тобто в день відкриття першого засідання ВР України нового скликання (ст. 90); Президент України вступає на пост з моменту складення присяги народом на врочистому засіданні ВР України (ст. 104) і виконує свої повноваження до моменту вступу на пост новообраного Президента України (ст. 108); б) у календарних проміжках (датах): напр., чергові сесії ВР України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня щороку (ст. 83). Найпоширенішими одиницями Ч., які застосовуються у вітчизн. законодавстві, є година, день, доба, тиждень, місяць, рік.

Досить часто Ч. є синонімом періоду, напр. Ч., або період виконання повноважень, Ч. перебування на посаді, Ч. дії воєнного чи надзвичайного стану тощо. Ч. також може охоплювати такі великі часові відрізки, як століття, епоха, ера тощо. Деякі прав. акти вводяться в дію не з моменту офіц. оприлюднення чи опублікування, а у певний визначений законом календар. Ч. (напр., ЦК і ГК України, прийняті 16.I.2003, КВК України, прийнятий 11.VII.2003, набрали чинності з 1.I.2004). У міжнар. праві багатосторонні міжнар. договори, як правило, набувають чинності через певний Ч., а саме після того, як відповідна кількість учасників договору,

встановлена ним, ратифікує його. Діє міжнар. система вимірювання та обчислення Ч., відповідно до якої більшість країн світу користується поясным часом. За початковий прийнято Грінвіцький меридіан. Ч. годинного поясу, що відповідає йому, вважається всесвітнім часом. Законодавством держав встановлюється порядок обчислення Ч. на їх територіях. В Україні діє Держ. служба єдиного часу і еталонних частот.

В.П. Горбатенко, Ю.Я. Касяненко

«ЧОРНИЙ ЛЕБІДЬ» (англ. *the black swan*) – непередбачувана аномальна подія, що відбувається всупереч очікуваним прогнозам й радикально змінює чинний сусп.-політ. та екон. устрій. Термін уведено економістом Нассімом Талебом (США) у 2007 у книзі «Чорний лебідь. Під знаком невизначеності». В його основі цитата латин. поета Ювенала (I-II ст.) «рідкісний птах на землі є подібним чорному лебедю».

У широкому розумінні «Ч.л.» означає, що певні катаклізми, які спричиняють злам і зміну чинних сусп. парадигм (екон., політ., ідеол., духовно-культурної та ін.), не можуть бути передбачені шляхом застосування установлених наук. методів – істор., порівняльного, структур., функціон., системного, психолог., прогностичного тощо. Як зазначив Н. Талеб: «Нездатність передбачувати аномалії призводить до нездатності передбачити рух історії, враховуючи фактичну невидимість аномалій в динаміці подій». «Ч.л.» властиві такі ознаки: 1) аномальність, несподіваність події, яка в момент об’єктивації не має раціон. пояснення; 2) надзвичайний вплив події на соціум, яка руйнує усталений порядок і започатковує нові сюжетні лінії з використанням нової суб’єкт-об’єктної структуризації процесу розвитку; 3) намагання пояснити подію, визначити її рушійні сили та причинно-наслідкові зв’язки після того, як вона сталася.

Відповідно до теорії «Ч.л.», історія демонструє прискорений рух («стрибає») внаслідок спричинення аномальних, малоймовірних, непередбачуваних, алогічних подій, які виступають новими точками відліку (фаза-

ми переходів) соціогенезису, призводять до масштаб. наслідків та вимагають від впливових сусп.-політ. акторів нового цілепокладання, нових форматів життєдіяльності, нової ресурсної бази.

Прикладами «Ч.л.» можуть слугувати приходи до влади А. Гітлера у 1933 та В. Путіна у 1999, глобальні екон. кризи, розпад СРСР у 1991, теракти у США у 2001, широкомасштабна агресія РФ проти України у 2022 та ін.

В.Ф. Смолянчук

ЧОРНОБІЛЬСЬКА КАТАСТРОФА 1986 В УКРАЇНІ – техногенна екологічно-гуманітарна катастрофа, зумовлена аварією на Чорнобильській атомній електростанції. 26.IV.1986 вибухнув реактор 4-го енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС), розташованої у м. Чорнобилі (Київська обл., Україна). Цю аварію лише відповідно до з'ясування її масштабів і наслідків почало людство усвідомлювати як катастрофу планетарну. До 1990 в Україні було дегазовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становило майже 12% території республіки. Смертоносна пляма радіоактив. забруднення накрила понад 1000 укр. міст і сіл. Граничне забруднення біосфери навколо ЧАЕС зумовило появу на карті України 30-кілометрової «зони відчуження», з території якої було здійснено масове переселення людей в ін. регіони республіки.

Чорнобильська катастрофа (далі Ч.к.) досить швидко з еколог. і технолог. проблеми перетворилась на потужний політ. чинник. Аварія висвітлила суттєві вади адміністративно-командної системи: порушення технолог. дисципліни, норм і правил безпеки під час будівництва й експлуатації; безпечність і безвідповідальність вчених; домінування в рішеннях політ. чинників над екон., еколог., моральними тощо; ігнорування союзним Центром прав та інтересів республіки. Жодними аргументами не можна виправдати будівництва в республіці, на яку припадало 2,6% території СРСР, близько 40% рад. атомних енергоблоків. Наприк. 1980-х рр. УРСР стала єдиною республікою в Радянському Союзі, де смертність населення перевищувала народжуваність. Під тиском цих фактів навіть найлояльніші громадяни СРСР засумнівались у цінностях системи, в якій вони жили. Зростала недовіра до держ. структур і політ. керівників, з'явилася переконаність у необхідності радикального реформування сусп.-ва. Тривалий час інформацію про справжні масштаби і наслідки аварії замовчували: хоча вже 26.IV.1986 в Інституті

ті ботаніки АН УРСР лічильники показали різке підвищення радіоактивності, перше офіц. повідомлення про Ч.к. з'явилося лише п'ятого дня після вибуху. У крит. ситуації ініціатори «Перебудови» дуже швидко відмовлялись від ними ж проголошених дем. гасел і повернулися до звичних методів дезінформації та замовчування. За короткий час Чорнобиль перетворився на зрозумілий для всіх образ-символ, що ілюстрував граничну глибину кризи в тій чи ін. сфері люд. буття – «духовний Чорнобиль», «економічний Чорнобиль», «інформаційний Чорнобиль» тощо. Цей образ дедалі частіше й активніше використовували в політ. боротьбі.

Крит. еколог. ситуація, що склалась в Україні через Ч.к. стала джерелом зростання соц. напруги, підвищення політ. активності сусп.-ва, усвідомлення ним нац. інтересів і організац. згуртування соціально активних сил. Швидко зростали лави «зелених», з'явилася еколог. асоціація «Зелений світ», а надалі на її базі виникла Партія зелених України. Однак масштаби Ч.к. були настільки значними, що викликали не лише потужну хвилю «зеленого руху», а й появу на політ. арені масштабнішого опозиц. об'єднання – Народного руху України за перебудову.

Чорнобильська аварія завдала відчутного удару міжнар. авторитетові СРСР. Реальна загроза ядерної катастрофи планетарного масштабу прискорила розроблення М. Горбачовим концепції «Нового політичного мислення» у відносинах СРСР з навкол. світом. Після аварії на ЧАЕС ситуація в ядерній енергетиці республіки не стабілізувалася. За три післячорнобильські роки енергоблоки атомних станцій України зупиняли 319 разів, сталося 11 аварій. Ч.к. швидко стала символом граничної кризовості рад. системи, жорстким випробуванням для проголошеної рад. керівництвом гласності, суворим попередженням світ. співтовариству про наслідки можливої ядерної війни.

О.Д. Бойко

ЧУТКІ ПОЛІТИЧНІ – специф. спосіб інтерпретації інформації, зумовлений дефіцитом поінформованості, невизначеністю ситуації, поширенням настроїв тривоги та страху у сусп.-ві, якому притаманні деформованість, узагальненість, актуальність змісту; простота, доступність, емоційність, неофіційність форми подачі; циркуляція/самопоширення/актуалізація у процесі поширення в усній формі через канали міжособистісної комунікації.

Ч.п. – це надзвичайно ефективний та ефектив. інструмент психол. впливу, потужна зброя

політ. маніпулятора, здатна в силу своєї специфіки суттєво вплинути на громадську думку, підкорегувати усталені оцінки та установки. Глибинна суть цього феномену сусп. комунікації полягає у подачі/інтерпретації народом/для народу актуальної інформації, яка у даних конкретних умовах є дефіцитною, сенсаційною, неоднозначною, незрозумілою, загрозливою/обнадійливою. Саме це і дає змогу чутці разом/поряд з такими комунікац. факторами як стереотипи, міфи, ритуали виконувати функцію ініціювання/провокування запуску механізму психіч. автоматизму, що лежить в основі будь-якої маніпуляц. дії.

Фахівці пропонують декілька принципів класифікації чуток: 1) за походженням: «спонтанні» – не створюються спеціально, не мають певної мети, вони лише продукт ситуації й її інтерпретації; «сфабриковані» – створені спеціально, з певною метою, в їх основі лежить формування штучного інтересу; 2) за ступенем достовірності інформації: абсолютно недостовірні чутки; недостовірні чутки з елементами правдоподібності; правдоподібні чутки; достовірні чутки з елементами неправдоподібності; 3) за рівнем циркуляції: «локальні» – поширені всередині відносно невеликої соц. групи, якою може бути населення села або містечка, колектив підприємства або навч. закладу тощо; «регіональні», що циркулюють на теренах певного геогр. регіону; – «національні» й «міжнаціональні» – поширені у загальнонац. межах; 4) за емоційною характеристикою: «чутка-бажання» відображає надії, очікування і прагнення людей, в середовищі яких вона циркулює, частіше є спробою видати бажане за дійсне; «чутка-страховище» викликає негат. настрої і стани, стимулює посилення відчуття страху (такі чутки часто виникають в періоди соц. напруги або гострого конфлікту – стихійне лихо, війна, революц. ситуація, держ. переворот); «агресивна чутка» стимулює не лише негат. настрої, а й формує агрес. стан та спрямовує, каналізує агрес. дію у потрібному напрямі); 5) за ступенем впливу на психіку: ті, що активізують громад. думку певних груп людей, але не викликають чітко виражених форм асоціальної поведінки; ті, що викликають антигромад. поведінку деякої частини певних соц. груп; ті, що руйнують соц. зв'язки і організац.-управлінські відносини між людьми, виливаються у масові безлади, паніку тощо. На думку фахівців, чутці як інформ.-психол. явищу та жанру повідомлень притаманні такі характерні риси та особливості: 1) по-

рівняно високий ступінь узагальненості (вона має вийти за межі окремого випадку), що відрізняє чутку від плітки або ж її напівофіц. варіанта – доносу, дезінформації; 2) вона зберігає прив'язку до часу і середовища свого виникнення, чим протистоїть байці або повір'ю; 3) чутка пов'язана зі свіжою новиною, більше того – часто лише з майбутнім, і цим протилежна легенді, анекдоту тощо; 4) чутка є свідомо неофіційною, а тому протистоїть офіц. інформації.

Осн. причинами, що сприяють виникненню та циркулюванню Ч.п. є: 1) відсутність достатньої інформації з питань, які заторкують інтереси людей; 2) брак автентичності між інформацією з офіц. джерел і каналів мас. комунікації; 3) кризова, проблемна, конфліктна, динамічна ситуація, що стимулює невизначеність; 4) тривала затримка в ухваленні рішень, яка трапляється у зв'язку з важливістю даного питання; 5) цілеспрямоване «зливання» інформації; 6) спроби відвертання уваги громадськості на обговорення другоряд. питань; 7) необхідність ретрансляції правдивої інформації через канал чутки у зв'язку з неможливістю її обнародування через офіц. канали; 8) протидія якому-небудь інформ. повідомленню або ін. чутці, тобто створення контрчутки; 9) природ. схильність людини до обговорення (фактично до публіч. осмислення) актуальних питань, доступна інформація про які не дає змоги на даний момент зробити чіткі висновки; 10) бажання самоствердження, завоювання авторитету шляхом демонстрації своєї поінформованості, переваги у володінні інформацією; 11) намагання людини вгамувати свою тривогу або страх у складній ситуації шляхом колект. обговорення, висунення власних гіпотез, пояснень, які у другому колі обговорень стають вже власне чутками; 12) бажання протидіючих політ. сил спрямовувати сусп. думку та енергію у потрібне русло, сформувати необхідну емоц. атмосферу в сусп.-ві; 13) необхідність зондування сусп. думки за допомогою чуток з метою підготовки до прийняття непопулярних рішень; 14) намагання людини компенсувати відсутність значних подій у власному житті пристрасним, емоц. обговоренням життя ін. осіб, глобал. проблем сусп.-ва, своєрідне гаяння вільного часу.

У процесі транслювання та циркулювання Ч.п., як правило, суттєво трансформуються у трьох напрямках: 1) «згладжування» та «скорочення» змісту чутки – зникнення несуттєвих другоряд. деталей, посилення функціональності змісту за рахунок її скорочення;

2) «загострення» її емоц. компонентів – обростання в результаті колект. творчості новими деталями, які вважаються суттєвими з огляду на стереотипи, та установками аудиторії, в якій поширюється чутка; 3) «адаптація» чутки до особливостей аудиторії – підлаштування під стереотипи і установки окремих деталей сюжету, без виражених ознак згладжування або загострення, але таким чином, що це суттєво змінює психол. зміст інформації. На швидкість розповсюдження Ч.п. та час їх існування значною мірою впливають наступні фактори.

1. Час та ситуація, у якій чутка починає поширюватися. Поширення інформації у потрібний момент, коли: а) людина здатна, схильна сприймати інформацію (час подачі інформації найкраще знають фахівці телебачення); б) є дефіцит інформації з актуальн. питань; в) виникає кризова ситуація, що зумовлює умови нестабільності, настрої тривоги, обстановку невизначеності, тобто ідеальний ґрунт для поширення чуток.

2. Особа ретранслятора. Авторитет співбесідника (віковий, статусний тощо), ступінь довіри до нього стимулюють процес некритич. сприйняття інформації. Свій специф. відбиток на процес поширення чуток накладають стать і вік: чоловіки схильні більше обговорювати, а отже поширювати чутки, пов'язані з політикою, жінки – інформацію, пов'язану з екон. (зростання цін тощо) та сімейн. проблемами, молодь найчастіше обговорює та поширює чутки про кумирів і зірок.

3. Характер змісту та форми подачі. Щоб передаватися із уст в уста, тобто «самопоширюватися» чутка має бути актуальною за темою, яскраво емоц. забарвленою, максимально схожою на правду, простою і зрозумілою за змістом, ситуативно оптимальною за формою подачі. Одним з найефект. способів поширення чуток є прийом «чутки про чутку». У цьому разі маніпулятор, який запускає чутку, говорить приблизно так: «Ви чули, що ходять чутки про те, що...» Така тактика дає змогу, з одного боку, ретранслювати чутку, з ін. – уникнути звинувачення у її поширенні.

4. Динаміка циркулювання. Фахівці стверджують, що факт. впродовж двох тижнів чутка або ж втрачає актуальність, або ви-

тісняється. Саме тому політ. маніпулятори намагаються, щоб вже протягом першого тижня запуску чутки її підхопили ЗМІ і надали їй «друге дихання», чергового імпульсу, створили умови для запуску нової «модифікованої» чутки.

5. Середовище розповсюдження. Політ. маніпулятори чудово знають, що чутки швидше поширюються в соц. однорідному середовищі, де сформувались заг. інтереси, стереотипні оцінки. Саме тому при плануванні «запуску» чергової чутки чітко прораховується адресна аудиторія, з урахуванням специфіки якої й фабрикється чутка. Значну роль відіграє і стартове місце поширення чутки. Найчастіше обираються місця заг. природ. побутового спілкування: базар, стадіон, черга, транспорт тощо. Найсучас. формами поширення чуток є соціолог. опитування, телефонне опитування, акцентування певних фактів і висновків під час інтерв'ю, ток-шоу, публіч. телевізійн. дебатов тощо (у результаті постановки та актуалізації питання включається «чуткоутворювальний» апарат домислення та інтерпретації). Фахівці стверджують, що потрібна чутка поширюється у місті середніх розмірів за 3–4 дні, якщо правильно визначено потоки переміщення цільової аудиторії. Що стосується ширшого загалу, то завдяки ЗМІ чутка може набувати поширення значно скоріше.

Для запобігання використанню чуток у політ. боротьбі, як правило, використовують метод випередження (усунення умов і причин, що можуть сприяти «чуткотворенню» – зниження політ. напруги у сусп-ві шляхом пошуку політ. компромісів; сприяння відкритому політ. діалогу в сусп-ві, що різнобічно та систематично висвітлюється у ЗМІ; максимальне інформування сусп-ва про погляди та дії всіх політ. сил, які присутні на політ. арені тощо) та метод активної реакції (оперативне оприлюднення офіц. точки зору, що суперечить суті й змісту чутки; швидка та ефект. реакція політ. сили, яка є об'єктом чутки, на ту чи ін. проблемну ситуацію, що стала поштовхом/причиною сусп. обговорення; авторитетне та обґрунтоване спростування чутки тощо).

О.Д. Бойко

ШАН ЯН (Вей Ян, Гунсунь Ян; між 400 та 390 до н. е. – 338 до н. е.) – давньокит. держ. діяч і реформатор, один з гол. фундаторів школи законників – легістів (фацзя). Походив зі збіднілої аристократичної родини. Вчився у першого міністра царства Вей філософа Лі Куя. Кар’єру розпочав у цьому ж царстві на рядових посадах. У 361 став на службу до циньського царя Сяо Гуна і вже 359 був його гол. радником (першим міністром). У 358–348 рр. здійснив низку кардинал. держ. реформ, які викликали невдоволення панівних аристократ. класів і двірської верхівки. Відразу ж після смерті Сяо Гуна, який покровительствував реформатору, Ш.Я. спробував урятуватися втечею, але був схоплений і страчений разом з усією сім’єю.

Правові і політ. погляди Ш.Я., спрямовані на подолання поширених у той час ідеалів конфуціанства у сфері управління д-вою, викладені його учнями у «Шан цзюнь шу» («Кни-зі правителя області Шан»), завершеній у III ст. до н. е. Гол. постулати праці виходять із вчення Гуань Чжуна (помер у 645 до н. е.) і зводяться до таких положень. Д-ва з метою свого процвітання спирається на жорстокі закони і суворі покарання, досягає спокою і благоденства завдяки землеробству і війнам. Вона може стати бідною і слабкою, якщо не зможе запобігти накопиченню всередині її «отрути паразитів», до яких належать музика, поезія, історія, повага до колиш. порядків, чесноти, повага до батьків, братер. обов’язки, щирість, довір’я, чесність, безкорисливість, людинолюбство, справедливість, небажання воювати, уявлення про війни як щось ганебне. Завдання мудрого правителя д-ви: ані на мить не забувати про закон; послабити прихильників; подолати красномовців; нищити будь-які міркування; правити виключно на підставі закону; встановити єдині правила заохочення і покарання, щонайширшу систему тотальн. взаємостеження, всеосяжного доносителства, колект. відповідальності за принципом кругової поруки; ухвалити закон, що забезпечить неухильне дотримання ін. законів; закріпити чітко коло прав і обов’язків підданих; формулювати закони чітко й доступно для сприйняття як для розумних,

так і дурників; творити закони, відповідні звичаям народу; добре знати, що люди люблять і що вони ненавидять; нещадно боротися із зазначеними вище «паразитами»; бути справедливим до нелюбих і не робити поблажок улюбленим тощо.

Ш.Я. впевнений, що порядок у д-ві досягається трьома шляхами: 1) через закон як те, чого дотримуються і правитель, і сановники; 2) через довіру як те, що встановлюється спільно і правителем, і сановниками; 3) через владу як те, чим розпоряджається один правитель. При цьому висувається гасло, яке суперечить попереднім твердженням автора: «Мудрий творить закони, а дурники обмежуються ними». Особл. увага приділяється системі покарань і заохочень. У д-ві, яка панує у Піднебесній, на думку Ш.Я., на 9 покарань має припадати 1 заохочення, у сильній д-ві таке співвідношення становить 7:3, у д-ві, приреченій на загибель – 5:5. Покарання мають бути найсуворішими навіть за дрібні вчинки, оскільки саме покарання породжують силу, сила – могутність, могутність – велич, велич – страх, а страх – чесноти і доброту, яка, у свою чергу, також походить від сили. Чи не єдиним видом покарання у Ш.Я. є смертна кара: вона застосовується не лише до того, хто порушив закон, а й до його найближ. родичів без будь-якої поблажливості за минулі заслуги і чесноти. Єдиний виняток робиться щодо доносителів, які ще й заохочуються тим, що обіймають посаду того, на кого вчинили донос. Разом з «отрутою паразитів» Ш.Я. відкидає людинолюбство, вважає розум і красномовство причиною безпорядку, закликає оглуплювати народ з тим, щоб ним було простіше управляти. Виходячи з твердження «народ слабкий – держава сильна, держава сильна – народ слабкий», реформатор вимагає від правителя ще й послаблювати підданих. Ш.Я. приписує царю і чиновникам усіх рангів добре вивчати закони і оволодівати мистецтвом їх тлумачення для підданих. Тому, хто навмисно чи ненавмисно дасть помилкове роз’яснення, загрожує покарання на підставі неправильно витлумаченої статті, а тому, хто насмілиться виправити хоча б один ієрогліф у тексті закону, – смертна кара

без права на помилування. Ще одне правило Ш.Я. – «коли закони короткі, число покарань зменшується».

Реформатор став, мабуть, першим в історії мислителем, якому особисто вдалося втілити у практику державотворення всі свої задуми. Саме він виявився піонером запровадження у Піднебесній права приват. власності на землю, офіційно дозволив купівлю-продаж зем. ділянок, заохотив землеробство, обмежив ремісництво й торгівлю, а тих, хто ними займався, перетворив на держ. рабів, позбавив аристократію права успадкування держ. посад, скасував систему успадкування володінь еліти, поділив царство на 31 адміністр. повіт, запровадив систему кругової поруки у селах (п'ятидвірки, десятидвірки) тощо. Після страсти Ш.Я. його реформи продовжували жити. В 221 до н. е. навколо царства Цінь об'єдналися величезні кит. території, і реформи Ш.Я. поширилися на всю країну. Але вже у 207 до н. е. імперія була розтрощена народом, а доктрина легізму надовго дискредитована.

Отже, сучасник Платона встиг розробити досить досконали теорію схід. деспотії, створити оригін. концепції рівних можливостей, рівності перед законом, держ. регулювання екон. процесів, несумісності політики з мораллю, обґрунтування імператорсько-бюрократ. системи держ. управління. До доробку Ш.Я. треба також віднести започаткування теорії «оценоків» для бюрократ. стану, принципів колект. відповідальності перед законом та системат. оновлення держ. апарату, теорії «єдиного» (землеробства і війни) у держ. управлінні, системи рангів знатності, ідеї управління народом не за допомогою багатства, а шляхом запровадження жорстоких законів. Вчення Ш.Я. започаткувало практику створення велетенських політико-адм. машин, всеосяжного механізму примусу особи, концепт.-інституц. основ авторитаризму й тоталітаризму.

О.М. Мироненко

ШАНТА́Ж ПОЛІТИ́ЧНИЙ (франц. *chantage* – вимагання, від *faire chanter*, букв. – примушувати співати, шантажувати) – різновид примусу або спосіб вимагання, тактика конфронтаційної комунікації; метод маніпулят. впливу на суб'єктів політики (діючих у сфері політики і влади осіб, соціальні верстви, нації, народності, політичні партії, суспільно-політичні організації, держави та ін.), що базується на погрозі виконати або не виконати певну дію у разі невиконання об'єктом впливу вимог ініціатора шантажу; погроза поширення фактичних або вигаданих відомостей, які ганьблять потерпілого з метою отримання політ. вигоди.

мостей, які ганьблять потерпілого з метою отримання політ. вигоди.

Термін «шантаж» запропоновано на поч. XIX ст. відомим франц. детективом, засновником сучас. кримін. розшуку та першого у світі приватного детект. агентства Еженом Франсуа Відоком. Вперше у юриспруденції цей термін згадується у Кримінальному кодексі Франції 1810, у якому ця дія кваліфікується як одна з форм вимагання. Шантажем визнавалося протизаконне вимагання чужого майна або чужих майнових прав за допомогою морального тиску, що знаходив свій вияв у погрозах розголошення будь-яких обставин, збереження яких у таємниці є необхідним. Поняття «шантаж» у сучас. юриспруденції трактується як погроза, вимагання, злочинний намір; у лексикографії його визначають через кваліфікац. ознаки: залякування, вимога, здирство, примус, наполягання, силювання; у конфліктології – як різні форми тиску. Часто у кримін. праві багатьох країн погроза поширення відомостей, які ганьблять потерпілого, не кваліфікується як самостійний злочин, але вона вважається засобом досягнення бажаної для злочинця мети. І лише у сукупності з вимогою, яка приєднується до погрози, вона становить поняття «шантаж». У процесі шантажу важл. роль відіграє емоц. складова. Осн. важелями, за допомогою яких шантажист намагається керувати ін. людиною/групою/масою через емоції, є страх, почуття обов'язку, почуття провини. Класич. формула Ш.: якщо не будуть виконані певні умови, то постраждають: фізичне існування, імідж, репутація, інтереси, права, фінанси, майно, перспективи розвитку та ін. об'єкта шантажу та його оточення.

Ш.п., як явище та поняття, є набагато ширшим ніж сприйняття терміна «шантаж» на побутовому рівні. Це пояснюється тим, що у процесі політ. шантажування помітно збільшується спектр його об'єктів: від окремого індивіда до держав і міжнар. орг-цій. Крім того, суттєво розширюється і набір інструментів/важелів політ. впливу. У процесі Ш.п. можуть бути використані такі важелі: 1) політичні (свідоме використання політ. суб'єктами для досягнення своїх цілей девіантної політ. поведінки, яка не дотримується прийнятих у сусп-ві юрид. і моральних норм та правил); 2) економічні (погроза запровадження санкцій проти фінанс. спонсорів політ. опозиції); 3) соціальні (застосування різних форм тиску на особистість з метою регламентації взаємодії осіб між собою та індивіда з сусп-вом та д-вою, яка передбачає дотримання багатьох вимог, невиконання яких може спричинити

негат. наслідки для громадянина – позбавлення прав, звільнення з роботи, ув'язнення тощо); 4) інформаційні (погроза обнародування в ЗМІ компрометуючих матеріалів на політ. лідерів, політ. орг-ції, політ. ін-ти, держави); 5) процедурні (відмова політ. сили від підтримки у парламенті певного законопроекту у разі невиконання її вимог); 6) емоційні (штучне створення емоц. напруги під час переговорів, дебатів, ток-шоу з метою виведення політ. опонента з емоц. рівноваги шляхом погроз та залякування і застосування до нього маніпулятивних технологій впливу); 7) воєнні (погроза однієї д-ви ін. блокадою, збройною агресією, у разі невиконання певних політ. вимог).

О.Д. Бойко

ШАРІАТ (араб. *شريعة* – букв. [правильний] шлях, образ дій) – система реліг. законів, що є частиною іслам. традиції на основі священних писань ісламу і становить основу мусульман. права.

Традиц. теорія іслам. юриспруденції визнає чотири джерела Ш.: 1) Коран; 2) Суну (мусульман. священний переказ, що наводить приклади з життя іслам. пророка Мухаммеда як зразок та керівництво для всієї мусульман. громади (умми) та кожного мусульманина); 3) іджму (узгоджена думка авторитет. осіб, одне з джерел мусульман. права); 4) кияс (судження, що виносяться за аналогією, одна з категорій незалежного судження, провідний принцип раціоналістичного дослідження правових питань).

Ш. поряд з адатом (місц. звичаями та правилами поведінки мусульман) є універс. регулятором соціальних відносин мусульман. світу. У Ш. розрізняють два осн. елементи: релігійно-етичний акід і власне правовий – фікх, що визначають параметри мусульман. права. Саме тому Ш. складається з трьох частин – реліг. догматики, іслам. етики та норм, що регулюють соц. поведінку людей.

Нормативна сторона Ш. складається з кількох приписів. До першої належать ті положення Корану та Суні, які мають єдине значення і чітко розуміються. Вони регулюють усі норми, якими регулюється реліг. життя мусульман, однак у них практично немає правил, що контролюють світський бік життя, винятками є питання шлюбу, сімейного життя та спадкування. Друга група містить узагальнені, не деталізовані вихідні орієнтири та правила поведінки людей. Саме вони найчастіше стосуються сусп.-політ. сфери.

На думку іслам. правознавців, універсальність Ш. полягає не у наявності відповіді на

всі питання, а тому, що Ш. передбачає всі необхідні прийоми знаходження відповідей. Тобто для деяких ситуацій Ш. містить готові рішення, а для ін. має певні прийоми та методи для формулювання необхідних правил. Це дає можливість підлаштовувати норми Ш. під час, місце та ситуацію, дотримуючись при цьому деяких осн. вимог, викладених у Корані. З нормат. приписами Ш. тісно пов'язані норми фікх (доктрина мусульман. права та його норми), що виконують роль джерел іслам. правил поведінки.

На думку правозахисних груп, деякі з класич. практик Ш. включають серйозні порушення осн. прав людини, гендерної рівності та свободи вираження думок, а практика країн, де діє Ш., піддається критиці. Нині конституції більшості араб. країн передбачають, що Ш. чи фікх є джерелом законодавства. Сьогодні конституції 14 із 22 країн-членів Ліги арабських держав у тому чи ін. вигляді визнають Ш. джерелом законодавства. Зокрема, осн. закони Бахрейну, Катару, Кувейту, ОАЕ передбачають, що іслам. Ш. є основою законодавства. В Саудівській Аравії Основному нізамі про правління (Конституції) вказано, що: Коран і Сунна є осн. законом Королівства (ст. 1); управління в державі засновано на принципах справедливості, консультацій і рівності відповідно до іслам. Ш. (ст. 8); всі закони та норми приймаються відповідно до приписів Ш. (ст. 67) та ін. Це дає змогу зробити висновок, що в Саудівській Аравії закріплено принцип верховенства Ш. стосовно чинного законодавства країни, джерелом якого він сам і є. Проте загалом у наші дні роль Ш. тут визначається переважно законодавцем і часто співіснує з європ. політико-правовими моделями. Судові процедури та юрид. практика також приведені у відповідність до європ. практики. Хоча конституції більшості держав із мусульман. більшістю містять посилення на Ш., його правила в осн. зберігаються тільки в сімейному праві.

А.А. Шуліка

ШЕЛЛІНГ (Schelling) Фрідріх Вільгельм Йозеф (1775–1854) – нім. мислитель, творець об'єктивно-ідеалістичної філософії тотожності. В 1790 вступив до Тьубінгенського ун-ту, де товаришував з Г.В.Ф. Гегелем, захоплювався І. Кантом та Й. Г. Фіхте, посилено вивчав філософію й теологію, відійшов від прийнятого за тих часів догматич. і граматич. тлумачення Біблії до її крит. філософсько-істор. осмислення, переклав нім. мовою «Марсельєзу». У 1795–1798 рр. – домашній учитель у дворянській сім'ї у Лейпцигу. З 1798 по 1803 за

рекомендацією Й. Гете – екстраординарний професор Єнського ун-ту, де тісно спілкувався зі знаменитим нім. гуртком романтиків, але розірвав стосунки і з Фіхте, і з Гегелем. Останнього після цього завжди вважав своїм гол. ворогом. З 1803 – професор Вюрцбурзького, 1820 – Ерлангенського, 1827 – Мюнхенського, 1841 – Берлінського ун-тів. Член Баварської АН з 1806, її президент з 1827. Похований у Рагаці з написом на могилі від короля Баварії Максиміліана II: «Першому мислителю Німеччини».

Політико-правові погляди Ш. мали своїм джерелом його досить барвисту у різні періоди світоглядну романтичну переконаність у тому, що першоосною всього, що існує, є абсолют, тобто тотожність матерії і духу, буття і свідомості, об'єкта і суб'єкта, а також натурфілософські, ірраціоналіст. уявлення мислителя про саморозвиток «світового духу» як діалект. процес еволюції природи взагалі. Проблеми д-ви і особи розкриваються у працях мислителя «Ідеї до філософії природи» (1797), «Про світову душу. Гіпотеза вищої фізики для пояснення всезагального організму» (1798), «Система трансцендентального ідеалізму» (1800), «Бруно, або Про божественне і природне начало речей» (1802), «Іммануїл Кант» (1804), «Філософія і релігія» (1804), «Філософія мистецтва» (1807), «Філософські дослідження про сутність людської свободи» (1809), «Про самофракційські божества» (1815) та ін.

Стрижнем розуміння Ш. сутності д-ви і права є проблема свободи, «філософія свободи». Вчення про свободу як «основний і найцінніший принцип критицизму» у мислителя базується на розумінні людини, особи як найактивнішої у світовому істор. процесі істоти, «вищої мети природи», яка впродовж усього свого розвитку переживає всередині себе нещадну боротьбу «світлої» і «темної» сторін – добра і зла.

Взірець д-ви для Ш. – сучас. йому Німеччина, яка послідовно проходить «світові епохи» і незабаром підійде до стану тотожності природи і духу. А поки що мислитель категорично заперечує, що на цьому світі може бути ідеальний держ. устрій. Попри це, будь-який держ. переворот Ш. вважав «батьковбивством», рішуче відкидав революцію, але ніколи не переходив на реакційні позиції щодо розуміння права і д-ви. В його уявленні держ. влада, закон – це фіз. сила, спрямована на досягнення не моральної, а природ. єдності людей. Природа ж – це живий організм, «дрімаюча інтелігенція», «система потенцій», динамічна єдність протилежностей, але тільки сходінка до самопізнання, шлях до

якого єдиний – метод інтелект. інтуїції. Для підходу у майбутньому до Царства Божого, абсолюту, тобто тотожності у держ. організмі природи і духу, потрібно припинити одвічну суперечку стосовно верховенства д-ви над церквою чи церкви над д-вою, а прагнути до того, щоб д-ва всотувала реліг. начала. До завершення цього процесу зрозуміти суть держ. і правового життя неможливо, оскільки лише у Богові спостерігається абсолютна тотожність свободи і необхідності. Лише за умови досягнення тотожності фіз. сили (д-ви і права) з реліг. духовністю, їх злиття воєдино на землі восторжествує істинна свобода, «світле» (добро) остаточно стане над злом, тобто «темною основою» і Бога, й індивіда, справедливості над кривдою, а на засадах віри утвориться досконалий союз держав і народів як велич «світового духу». Широко використовувалось у європ. юриспруденції і нині актуальне визначення Ш. сутності нації як «спільноти свідомості, спільноти мови та міфології, колективних уявлень», що виникають разом з народом як свідомість «народу-індивіда».

Незважаючи на те, що Ш. відчутно підірвав раціоналіст. основи тлумачення сутності д-ви і права, він багато в чому випередив гегелівську діалектику істор. свободи і необхідності, дав відчутний імпульс екзистенціалістським доктринам державо- і праворозуміння. Шеллінгіанство у XIX ст. стало не лише досить впливовою течією у Зах. Європі. В суто романтич. сприйнятті воно було спорідненим укр. світоглядному менталітетові й виявилось чи не найпопулярнішим напрямом у вітчизн. сусп. думці впродовж тривалого періоду. І взагалі – приніс його в Україну та в Рос. імперію вихованець Києво-Могилянської академії Д. Кавунник-Велланський, а піонерські переклади праць Ш. здійснив у 1833 професор Рішельєвського ліцею в Одесі М. Курляндцев. Як переконані шеллінгіанці увійшли в історію укр. думки М. Максимович, К. Зеленецький, Й. Міхневич та ін.

О.М. Мироненко

ШОВІНІЗМ (франц. *chauvinisme*, в англ. версії – джингоїзм) – 1) ідеологія, суть якої полягає у пропагуванні переваги одного народу (нації) над ін. народами (націями) з метою обґрунтування свого «права» на їхню дискримінацію або пригнічення; 2) агресивна форма націоналізму, яка вирізняється гіперболізованим, войовничим патріотизмом у поєднанні з авторитаризмом і пропагандою ідей нац. винятковості та військ. переваги держави або нації в сусп.-політ. думці та масовій сві-

домості. Побутує під час війн, воєнних конфліктів, передвоєнних ситуацій та в атмосфері масової істерії і реваншист. настроїв; 3) пригноблення малих народів і нац. меншин на внутрішньодерж. або міждерж. рівнях, яке набуває форм екон. експансії, політ. гноблення, культурного домінування, мовної асиміляції або їхнього поєднання (великодержавний, імперський шовінізм, расизм, сегрегація); 4) домінування однієї спільноти над іншою (шовінізм вищих верств щодо нижчих у становому сусп-ві; чоловічий шовінізм, який ґрунтується на соц. нерівності жінки у сусп-ві); 5) своєрідний ораторський стиль, який уславлює держ. міць та військ. могутність у патетичній формі, з елементами залякування можливого супротивника.

Словом «Ш.» прийнято позначати різноманітні прояви націоналіст. екстремізму. Митрополит Любомир Гузар говорив, що Ш. – це націоналізм у найгіршому вигляді. Ш. був і є причиною багатьох міжнар. непорозумінь і нещасть. Загально визнаним є ставлення до Ш. як до екстреміст. форми свідомості, параноїдального світосприйняття, яке іноді набуває гротескних форм. Особл. небезпечний Ш. тоді, коли він стає офіц. політикою держави, тобто підкріплений і виправданий юридично. Ш. може виникнути в будь-якій країні, у будь-якої великодерж. нації, незалежно від рівня її культурного, екон. чи політ. розвитку. Але, насамперед, шовіністами є, як правило, представники великодерж. нації. Саме вони пройняли ідеєю своєї винятковості.

Термін «Ш.» з'явився у Франції в 1831 після театральної постановки комедії братів Карла-Теодора і Жака-Іполіта Кон'ярів «Трикольорова кокарда», одним із персонажів якої був агресивний солдат-новобранець наполеонівської армії Ніколя Шовен де Рошфор. Вважається, що прообразом цього героя п'єси була реальна особа – капрал Ніколя Шовен (Chauvin), який відзначався надзвичайною відданістю франц. імператору Наполеону I Бонапарту та лютою ненавистю до його ворогів. Йому приписують вислів: «Французи кращі за інших, всі гірші від французів».

У вікторіанській Англії (друга пол. XIX ст.) виник власний варіант Ш. – «джингоїзм» (шовініст. націоналізм в Англії), у США – ідея «сто відсоткового американця». Під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) країни Європи поглинула хвиля Ш. на рівні держ. політики. Відвертим проявом Ш. значна частина укр. і західноєвроп. експертів вважає ставлення росіян до ін. народів Росії і народів країн, які утворилися після розпаду СРСР у 1991. Сучас. проявом рос. Ш. є геополіт. доктрина «русь-

кого міра», яка стала ідеол. підґрунтям агресії РФ проти Грузії в 2008 й України в 2014.

Історики відзначають також прояви укр. шовінізму. Бездержавність та істор. образи, переслідування українців сприяли формуванню шовіністич. ставлення до народів держав-пригноблювачів. Письменник і громадський діяч Іван Багряний відзначав прояви укр. шовінізму серед укр. еміграції 1940–1960-х рр. Юрій Шевельов називав погляди та політ. ідеологію Дмитра Донцова («інтегральний націоналізм») «українським шовінізмом». Як шовіністичне описує негативне ставлення українців до ідеї нац. автономії кримських татар у 1990–2000-ті рр. публіцист Віталій Портніков. Разом з тим, термін «український шовінізм» неодноразово використовувався радян., рос., польс. політиками як негат. ярлик для культурних та громад. укр. діячів, а також для переслідування та репресій щодо українців. Ш., який нібито характерний для українців, путінська Росія виправдовувала політику «денацифікації», що почала реалізовуватися нею в Україні з початком широкомасштабної агресії в лютому 2022.

На сучас. етапі відбувається переосмислення суті та співвіднесення понять Ш. та націоналізму. Націоналізм розглядається як амбівалентна самоідентифікація етносу, тоді як Ш. – це, насамперед, ненависть до чужих. Ш. – це емоц. складник, що характеризує атмосферу нетерпимості у сусп-ві, на відміну від націоналізму, в основі якого патріотичні почуття.

О.А. Удод

ШОПЕНГАУЕР (Schopenhauer) Артур (1788–1860) – нім. мислитель. Виходець із багатой і знаної сім'ї купця та банкіра; мати Ш. була письменницею. Із 5 років багато подорожував з батьками або їхніми друзями і водночас навчався у Німеччині, Франції, Австрії, Бельгії, Швейцарії, Англії. До щоденника своїх мандрів заносив виключно негат. спомини про побачене, успадкував від пращурів деякі псих. відхилення, схильність до маячних ідей. З 1805 навчався комерції у приват. торговельній фірмі, з 1809 – медицини, природничих наук, філософії (за Платоном, Аристотелем, Сенекою, Кантом та Спінозою), логіки, психології у Геттінгенському, а з 1811 по 1818 рр. – у Берлінському ун-тах. Після дворічних мандрів Італією повертається на посаду приват-доцента Берлінського ун-ту, де його лекції студенти відвідували вкрай неохоче. Сповнений розчарування, Ш. назавжди відмовився від професорської діяльності й знову подався мандрувати Швейцарією, Італією та ін. У 1831 Ш. побачив віщий сон,

що змусило його перебратись до Франкфурта-на-Майні, де він і провів останні 30 років життя, поринувши в науку. Там же знаходиться його могила.

Гол. праці Ш.: «Про четвірковий корінь закону достатніх підстав» (1813), «Світ як воля і уявлення» (1818–1844), «Про волю у природі» (1836), «Про свободу волі» (1838), «Про основи моралі» (1840), «Дві основні проблеми етики» (1841), «Афоризми і максими» (1851).

До 40-х рр. XIX ст. твори Ш. майже не розходились і тиражі йшли на макулатуру, що викликало у автора чи не патологічну заздрість і ревності до сучасників: скажімо, гегелівська філософія для нього «складається з 3/4 недоумкуватості і 1/4 безглузвих вигадок». Лише завдяки нім. юристам Беккеру, фон-Доссу та ін. праці вченого почали популяризуватись. Увагу правознавців привернули оригінальні концепції свободи: свободи фіз. як відсутності будь-якого роду матер. перепон, свободи інтелектуальної як «чистого результату реакції волі людини на мотиви, що уявляються їй у реальному світі такими ж, як і іншим», та свободи моральної, найнадійнішим джерелом якої є співчуття. А взагалі свобода, за вченням Ш., це «думка, яка ніколи не може бути людиною чітко осмислена», а отже, вона певним чином є категорією містичною. Аналізуючи зміст цих різновидів свободи, Ш. розкриває власне розуміння права і закону. Вільним є лише той народ, який підпорядковується тільки тим законам, що ним же і ухвалюються, оскільки у такому разі народ завжди керується виключно власною волею. Політ. свободу тут мислитель ототожнює зі свободою фізичною. На концепції інтелект. свободи, пов'язаної з реакцією індивід. волі на мотиви вчинку, Ш. вибудовує доктрину неосудності людини, якщо такі мотиви викривлені незалежно від її власної волі («біла гарячка, пароксизм, просоння, помутніння розуму»). У цьому разі вина, на думку вченого, з волі переходить на інтелект, «але останній не може каратись за жодних умов».

І закон, і мораль, вчить Ш., «мають справу лише з волею». Джерело і основа моралі – свобода волі, яка за своєю сутністю є єдиною, але складається з розмаїття «умоглядних характеристик» всіх індивідів. Характер же кожної людини суворо детермінований «законом достатніх підстав». Він є природженим («боягузи народжують боягузів, підлі – падлюк»), емпіричним («практика розкриває його несподівані риси»), постійним («який ти у колісці – такий і в домовині»). Останнє свідчить про те, що моральне виховання неможливе. Це марна трата сил. Єдиний вихід:

не прагнути виправити людину, мозок якої «виділяє уявлення, як печінка – жовч, нирки – сечу», а змушувати її діяти так, як потрібно д-ві, сусп-ву. Досягається це за допомогою позитив. права, але йому передують «етичне, або природне, право і чисте, тобто від усіх позитивних постанов незалежне, правознавство». Правознавство, тобто вчення про право, є частиною моралі, і мораль при цьому відіграє визначальну, найактивнішу роль. Найліпша для правознавства, вчить Ш., мораль християнська, яка є «вищою від моралі всіх інших релігій», але й практика християнства «1900 років тримала розум у вуздечці», наробила багато зла і її мусила стримувати світська влада на підставі тієї ж христ. моралі як основи правознавства і еталону для позитив. права.

Люд. вчинками взагалі, на думку Ш., керують три гол. мотиви: злість, егоїзм і співчуття. Перші два треба нейтралізовувати виключно шляхом примусу з боку д-ви, оскільки «колосальний егоїзм, який знайшов притулок у душі кожної людини», досить легко долає будь-які «кордони права», а злість є така «сатанинська риса людини», що «робить її очі більшими за плунок». Ін. кажучи, людина, за Ш., набагато зліша і жорстокіша, ніж просто звір, вона вбиває задля того, щоб убивати, катує – щоб катувати, і т. ін. Стримати ці навички можуть лише примус і співчуття як один-єдиний з трьох названих істинно моральний мотив. Співчуття є справжньою чеснотою і єдиним найповнішим джерелом «будь-якої вільної справедливості», якій і мають бути підпорядковані право і правознавство. Якщо справедливість не є «істинною, добровільною, безкорисливою і неспідфарбованою», то вона перетворюється у несправедливість, неправоту, тобто у завдання шкоди іншому. Поняття «непраота у позитивному розумінні», за Ш., також є джерелом «права у негативному розумінні», що означає «тільки дозволені вчинки, які не завдають шкоди іншим, тобто не допускають неправоти».

Д-ва – це «намордник, що стримує звірячі зуби людини». Це соціально-політ. організація, удосконалення якої залежить від наявності таких «істот-громадян», які готові були б завжди пожертвувати власним добробутом в ім'я громад. благополуччя. Але й д-ва навіть шляхом примусу, закону не здатна повністю зняти злість та егоїзм. Вона має прагнути лише до приборкання «стада ворогуючих тварин, щоб вони не поїли одна одну», до урівноважування тисяч воель своїх громадян, «кожен з яких готовий вбити свого ближнього просто для того, щоб змстити собі чобо-

ти». Ось чому найкраща форма правління для Ш. – «абсолютна, не обмежена ніякими законами, спадкова, станова монархія, де на чолі «стада людського» стоїть привілейований клас вождів з багатих, сильних і розумних аристократів. Останніх він поділяв на три різновиди: аристократів за інтелектом, аристократів за багатством і аристократів за походженням. Ідеал держ. правління для Ш. – «деспотія мудрих і благородних», якій не потрібні «ані конституції, ані революції, ані законодавство, ані паровози, ані телеграфи». Сутність вчення Ш. А. Камо віддзеркалив у одній фразі: «Цей світ позбавлений смислу, і той, хто це усвідомив, набуває свободу».

Для системи поглядів Ш. на д-ву і право найхарактернішими є безвихідний песимізм, трагізм, проповідь аскетизму, моністич. волонтаризму, естетич. містицизму, заперечення альтруїзму, бачення виключно «темних сторін» Бога, людини, сусп-ва, д-ви, антипатія до «всеруйнуючого часу», тобто до прогресу, який «є лише сновидінням XIX ст.», огида до будь-яких революцій і водночас – до «самодержавної сволоти» тощо. Впевнений, що «світ – це шпиталь для невиліковних», мислитель абсолютно зневажливо ставиться до нехрист. вірувань, особливо до іудейс. релігії, на свободу друку дивиться, як на «дозвіл продавати отруту для розуму і для душі», на демократію – як на деспотію натовпу, на республіку – як на анархію, з презирством ставиться до проблеми дотримання прав жінок і дітей. Жінка для Ш. як мізантропа, мізогіна і мізогама – гол. винуватець зла і неправоти у світі, «9/10 економічних бідувань» людства, «канат, на якому біси тягнуть душі грішників до пекла». Вона легковажна, розпусна і повинна мешкати виключно у гаремі («турки у цьому випадку розумніші від європейців»), перебувати під постійною опікою д-ви, а свідчення жінки у суді «взагалі нічого не варті». Любов до жінки – це «найбільша перепона у житті», і з її допомогою «заповнюються лише тюрми і будинки для тих, хто позбувся розуму».

Система мислення Ш. справила значний вплив на заг. поступ філос., політ. і правової думки у 2-й пол. XIX–XX ст., на виникнення нових напрямів сусп. вчень, особливо неокантіанства, неогегельянства, дарвінізму, правові та політ. погляди Е. Гартмана, Ф. Ніцше, С. Дюрінга, А. Бергсона, І. Джемса, Т. Рібо, Ч. Ломброзо, І. Тургенева, В. Соловйова, Л. Толстого (мріяв «бути Буддою і Шопенгауером»), Ф. Достоевського, Б. Кроче та ін. «Шопенгауєрівська громада» у Німеччині, заснована в 1911, активно діє і на поч. III тисячол.

О.М. Мироненко

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЄКТ (ШІ) (*artificial intelligence*) – машинна система, яка для досягнення явних чи неявних цілей робить висновки на основі отриманих вхідних даних про те, як генерувати вихідні дані (контент, прогнози, рекомендації або рішення), що можуть впливати на фіз. чи віртуальне середовище. У ширшому сенсі, ШІ описує реальні або уявні зусилля, спрямовані на імітацію пізнання і творчості.

Вперше термін був запропонований Дж. Маккарті у 1956 для позначення відмінностей між новими і старими підходами до розуміння мозку і машини. Відтоді сфера ШІ проминула т. з. періоди літа (період інтенсив. досліджень і досягнень) та зими (затишшя, зумовленого зосередженістю на теорії, недооцінкою складності проблем, обмеженістю того час. технологій). У США виділяють три хвилі еволюції ШІ залежно від здатності машин: сприймати інформацію; навчатися; абстрагуватися для створення нових значень; міркувати для планування і прийняття рішення. Це, зокрема: 1) знання, створені вручну: здатність переважно сприймати і міркувати, непридатність до навчання і управління невизначеністю; 2) статистич. навчання (з 1990-х рр.): краща здатність до сприйняття і навчання, помірне абстрагування та міркування без контексту (система розпізнавання облич, голосу та аналізу тексту); 3) контекстна адаптація (з 2010-х рр.): пристосовуваність до мінливих ситуацій – навчання і міркування у постановці нових завдань і ситуацій.

У контексті прогностично-етичного виміру ШІ виділяють три періоди: 1) короткостроковий (з 2000-х рр.) – алгоритмічні упередження (расові, гендерні), проблема відповідальності у прийнятті рішень, що стосуються життя і смерті (автоном. транспорт); 2) середньостроковий (з 2040-х рр.) – використання на війні, масове безробіття, ослаблення моральної відповідальності (декваліфікація) та автономії людини, особливо в контексті управління ШІ; 3) довгостроковий (з 2100-х рр.) – поява суперінтелекту, екзистенційний ризик для людства. Існує думка про неминучість «технологічної сингулярності» (згідно з Р. Курцвейлом до 2045 р.) – створення суперінтелект. машини з власними незбагненими гіперцілями.

Етика ШІ стосується двох сфер: 1) етичних теорій, які намагаються вирішити будь-які питання або проблеми між людьми і системами ШІ в заг. рисах (напр., моральний статус роботів має базуватися на їхніх соціальних відносинах з людьми, а не на об'єктивних критеріях, таких як розумність (здатність розуміти) або сенситивність (здатність від-

чувати біль»); 2) «машинна етика» – створення машини, яка у своїй поведінці керується ідеальним етичним набором принципів. Дискусійні питання етики ШІ: чи є морально прийнятним створення живого життя з єдиною метою – служити людям; який правовий статус цих програм, зокрема у порівнянні з людиною.

Розрізняють слабкий, або вузький, ШІ (*narrow AI, NAI*) і сильний, або загальний ШІ (*strong або general AI, AGI*) за спроможністю виконання одного або більше завдань одночасно. Питання появи *AGI* є предметом дискусій фахівців. Побуває думка, що *AGI* зможе досягти рівня люд. інтелекту, але не обов'язково перевищить когнітивні можливості людини. Вважається, що оскільки ШІ не можуть адаптуватися до ситуацій, не передбачених розробниками, то це є суттєвою перешкодою на шляху до справжнього інтелекту, оскільки вона заважає машинам розуміти причинно-наслідкові зв'язки, що є невід'ємною складовою людського інтелекту.

ШІ є перспективними для підвищення безпеки, якості та ефект. праці, а також для сприяння інноваціям та екон. зростанню. Загрози від його впровадження зумовлені: зростанням безробіття; концентрацією ресурсів і багатства у невеликій групі; увічнення алгоритмічних упереджень; розмиванням меж між біолог. і цифровим світом. ШІ максимізує наші вподобання і водночас робить нас вразливими до глобальних катастроф та екзистенц. ризиків, що зумовлює появу низки рухів за використання ШІ для спільної вигоди. (*AI for Social Good, Beneficial AI, Trustworthy AI, Friendly AI*).

Особливість ШІ проявляється у «галюцинаціях»: фабрикації істор. подій; вигадуванні цитат або висловлювань; спотворенні статистич. даних; вигадуванні наративів про політ. події; фальшуванні аудіовізуальних продуктів (аудіо, відео) (*див. LLM Hallucination Index*). У політико-правовій сфері ШІ становить серйозну загрозу дем. засадам, зокрема: 1) представництву: легкість генерування неправдивої інформації у великих масштабах нівелює процес громад. обговорення (штучно згенеровані коментарі на платформах спотворюють уявлення політиків, чиновників про справжні уподобання громадян); 2) підзвітності: використання мікротаргетингу в процесі дезінформаційної кампанії відкриває широкі можливості для маніпуляцій під час виборів. Під постійним тиском цілеспрямованої дезінформації виборці не здатні об'єктивно оцінити результати діяльності політиків, що руйнує вибори як механізм підзвітності;

3) довірі: масове поширення штучно згенерованого контенту прискорює втрату довіри до інформ. каналів та оточення. Саме соціальна довіра стимулює громадян. активність і політ. участь, посилює легітимність політ. інститутів і сприяє повазі до дем. цінностей. Зменшити ці загрози можна шляхом вжиття профілакт. заходів: підготовка та впровадження моделей ШІ для виявлення сфальсифікованого контенту; посилення відповідальності платформ за вироблений і поширюваний контент; підвищення цифрової грамотності громадян; правове регулювання на нац. і міжнар. рівнях.

Перший закон про регулювання генеративного ШІ був прийнятий у Китаї в 2023, а перший комплексний закон – того ж року в ЄС. Згідно з ним усі розробники систем ШІ заг. призначення повинні відповідати осн. вимогам прозорості (наявність політики прийнятного використання; постійне оновлення інформації про спосіб навчання моделей; надання детального звіту про навчальні дані; дотримання законодавства про авторське право). Додаткові правила висуваються до моделей, які становлять «системний ризик», зокрема – повідомляти про енергоспоживання; виконувати командні або змагальні тести, як внутр., так і зовн.; оцінювати та зменшувати можливі системні ризики та повідомляти про будь-які інциденти; використовувати адекватні засоби контролю кібербезпеки; повідомляти про інформацію, що використовується для точного налаштування моделі, та архітектуру системи тощо. Для деяких моделей ШІ ризик вважається неприйнятним, небезпечним для прав громадян та демократії, тому використання цих систем в ЄС заборонено, а саме: біометрич. систем категоризації; нецільової вибірки зображень облич для створення баз даних ідентифікації; розпізнавання емоцій на робочому місці та в навч. закладах; соц. скорингу; інструментів для маніпуляції поведінкою людини всупереч її волі; використання вразливості людей. В ін. країнах та на міжнар. рівні законодавство про ШІ перебуває на стадії розробки або ж частково регулюється нормами законів про захист персональних даних.

Лит.: Frana, P.L., Klein, M.J. Encyclopedia of Artificial Intelligence; The Past, Present, and Future of AI. ABC-CLIO, LLC, 2021; Elliott, A. The Routledge Social Science Handbook of AI. N.Y., 2022; Gordon, J.-S. The Impact of Artificial Intelligence on Human Rights Legislation; A Plea for an AI Convention. Cham: Palgrave Macmillan 2023; Risse, M. Political Theory of the Digital Age: Where artificial intelligence might take us. N.Y., 2023.

О.М. Стойко

ЮЛІЙ ЦЕЗАР Гай (*Julius Caesar Gaius*; бл. 100 до н. е. – 44 до н. е.) – давньорим. держ. діяч, полководець. Політ. кар'єру почав з відновлення партії популярів (партії рим. плебсу). В 73 до н. е. його обрано військ. трибуном, у 68 до н. е. – квестором, згодом – претором, намісником у рим. провінції Іспанії Далекій. За ініціативи Ю.Ц. утворено перший триумвірат, до якого увійшли також Гней Помпей і Марк Ліциній Красс. Цей союз держ. діячів став фактично таємним урядом на чолі з Ю.Ц. У 60 до н. е. Ю.Ц. обрано консулом, у 59 до н. е. він провів через народні збори аграрний закон, згідно з яким землю отримували не лише ветерани армії Помпея, а й частина найбідніших рим. громадян. Того самого року він домігся призначення себе, Красса та Помпея проконсулами провінцій, провів закон про суворе покарання осіб, які використовували власне адмін. становище у провінціях з метою вимагання грошей у місц. населення, чим забезпечив собі широкую популярність. Наступним кроком, здійсненим в інтересах вершників (одного з привілейованих станів) Риму, стало зниження за ініціативи Ю.Ц. на третину відкупної ціни на збирання податків у провінції Азія. Упродовж 49–45 рр. до н. е. Ю.Ц. брав участь у громадян. війні, здобувши ряд перемог над політ. противниками. В 44 до н. е. був проголошений довічним диктатором Риму, на 10 років отримав консульську владу та владу трибуна, префекта моралі, право першим голосувати в сенаті, рекомендувати половину кандидатів у магістрат, право розподілу провінцій між проконсулами, розпорядження військом, держ. скарбницею тощо. Фактично це означало необмежену владу Ю.Ц., всі рішення якого вважалися наперед схваленими народними зборами та сенатом. Після проголошення Ю.Ц. диктатором він відновив у громадян. правах усіх, кого переслідували за правління Сулли (82–79 рр. до н. е.). Реформи Ю.Ц., спрямовані на реорганізацію політ. життя Риму, проводилися з метою зміцнення та централізації держ. апарату. Реформувавши сенат, він вивів з нього своїх супротивників і збільшив кількість сенаторів до 900 в осн. за рахунок провінц. знаті. До того ж, провінц. знать отримала рим. грома-

дянство (латинське право). Ю.Ц. запровадив також закони про збільшення кількості гол. держ. посад, упорядкував управління в провінціях, організував заг. перепис-ценз тощо. Особл. увагу Ю.Ц. звертав на відносини Риму з провінціями. Було ухвалено закон про самоуправління муніципіїв, згідно з яким право на самоуправління було надано багатьом містам Галлії та Іспанії. З метою обмеження розкрадання у провінціях запровадив суворий закон проти здириництва і зловживань. Ю.Ц. видав низку законів проти розкошів рим. сенаторів. Водночас було різко скорочено кількість рим. громадян (з 320 тис. до 150 тис.), які мали право на отримання безкоштовного хліба від держави. Визначальними методами реформ стало поєднання примусу з переконанням, твердості й рішучості із поблагливістю до переможених. Ю.Ц. провів фінанс. реформу, вперше відкарбувавши золоту монету – динарій, що згодом став єдиною грошовою одиницею Риму. Було здійснено реформу календаря (запроваджено т. з. юліанський календар).

Ю.Ц. – автор творів «Нотатки про війну з галами» та «Нотатки про Громадянську війну», в яких висловив міркування про необхідність концентрації влади в одних руках та посилення виконавчої влади у Римі. Опорою влади Ю.Ц. стали представники міськ. громад і провінц. знаті. Шаною та відданістю користувався він і серед своїх легіонерів. Але через надмірне честолюбство, жадобу влади і слави, встановлення самому собі нечуваних доти почестей і звань Ю.Ц. відштовхнув від себе значну частину рим. громадян. В результаті змови сенаторської аристократії на чолі з Марком Юнієм Брутом, Децимом Юнієм Брутом і Гаєм Кассієм Лонгіном на березневі іди 44 до н. е. Ю.Ц. було вбито у сенаті. В історію Риму Ю.Ц. увійшов як творець військ. монархії (імперії).

Лім.: Canfora, L. Julius Caesar: The People's Dictator. Edinburgh, 2006; Parenti, M. The Assassination of Julius Caesar: A People's History of Ancient Rome, ReadHowYouWant.com, 2010. Гай Юлій Цезар. Нотатки про війну з галами: з додатком Авла Гірція; пер. з лат. К., 2022;

С.С. Бульбенюк

ЮРИДИЧНА НАУКА – система знань, ідей, концепцій, модельних юрид. норм, гіпотез, теорій, правових доктрин і поглядів про об'єктивні закономірності розвитку держави та права, їх місце й роль у сусп. житті, істор. спадщини, правил здійснення державотворчої, правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності. Гол. призначення Ю.н. – бути наук. орієнтиром для практики держ.-правового будівництва на основі пізнання й усвідомлення відповідних сусп. процесів і явищ. Ю.н. вивчає різні сторони й аспекти виникнення, функціонування та розвитку держави і права. Об'єкт Ю.н. – явища та процеси, усе те, на що спрямована діяльність дослідника, вся сукупність зв'язків, відношень об'єктивної дійсності, пов'язаної з правом та практикою його застосування. Предметом Ю.н. виступають певні концептуальні ідеї, які як результат абстрагування дають змогу виявити певні закономірності розвитку досліджуваного об'єкта, суттєві зв'язки та відношення, які підлягають безпосередньому поглибленому вивченню. Методи Ю.н. являють собою систему логічних і спец. пізнавальних засобів і прийомів, застосовуваних в необхідно-доцільному порядку для проведення дослідження. Вони включають загальнонаук. методи дослідження, що застосовуються, в сусп. науках, спец. та спеціально-правові методи. До загальнонаук. методів дослідження належать: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, порівняння, системно-структурний аналіз. До спец. методів відносять методи, засновані на застосуванні методів певних наук (соціології, статистики тощо), а саме: конкретно-соціологічний, історичний та деякі ін. До спец.-правових методів відносять формально-логічний метод тлумачення права, порівняльно-правовий метод тощо. Конкретно-соціологічний метод включає в себе метод спостереження, вивчення юрид. актів та ін. документів, опитування, комплексного соціального дослідження, статистич. аналізу, соц. експерименту. Істор. метод – метод розгляду явищ і фактів в тісному зв'язку з конкретними істор. обставинами та тенденціями розвитку. Аналіз минулого дає змогу більш глибоко і всебічно розібратись у проблемах сьогодення, побачити позит. й негат. тенденції розвитку певних явищ та вжити заходів необхідного корегування. Мудрість законодавця полягає в умінні застосування всього арсеналу правових засобів для стимулювання позит. тенденцій і обмеження можливостей прояву негат. Специально-юрид. метод – метод інтегративного аналізу

стану законодавства та практики його застосування, який включає виявлення якості правових норм, наявності прогалин в праві чи конкуренції правових норм, з'ясування їх ієрархії та взаємодії, виявлення недосконалостей їх регулятивної дії та визначення шляхів удосконалення окремих правових норм та їх системи. Порівняльно-правовий метод – зіставлення декількох правових систем, ін-тів чи норм. Він дає змогу розширити бачення шляхів розв'язання досліджуваних проблем, забезпечити його повноту і всебічність, оптимізувати наук. дослідження. Статистичний метод – метод емпіричного дослідження, який полягає у виявленні й аналізі кількісних показників тих чи ін. явищ і фактів. Він включає в себе логічну обробку фактів (класифікацію) й аналіз залежностей (пошук зв'язків і перевірки гіпотез). Формально-логічний метод – застосування логічних законів для доведення тих чи ін. умовиводів та тлумачення правових норм. У наук. дослідженні також існує потреба в емпірич. знаннях – тобто пізнанні окремих емпірич. фактів і їх взаємозв'язків. Факти, які входять в емпірич. базис науки поділяються на дві групи – нормативні матеріали (зміст правових норм, стан правотворчої діяльності) та практика застосування правових норм. Емпірич. пізнання включає як безпосереднє встановлення досліджуваних фактів, так і логічну їх обробку – виявлення взаємозв'язків окремих сторін правових явищ, встановлення емпірич. закономірностей. Цей різновид знання слугує першоосновою системи наук. дослідження для переходу до теоретич. знання – пізнання глибинних якостей і закономірностей правничої діяльності, теорет. законів найвищої форми узагальнення. У процесі теорет. пізнання з'ясується зміст явищ і фактів, розкривається їх внутр. сутність, єдність і суперечності, виявляються причинно-логічні зв'язки. Тут одержані на емпірич. рівні дані піддаються наук. обробці, аналізу, обміркованню від конкретного до абстрактного і навпаки. Емпірич. дослідження можуть виконувати тут роль перевірки наук. гіпотез. Умовно наук. дослідження можна моделювати за такою схемою. Насамперед визначається проблема – суперечність між теорією і емпірикою, законом і практикою, суперечності в самих теорет. положеннях чи в законодавстві, недоліки практики їх застосування. Якщо в науці існують білі плями – ні теорет., ні емпірич. не досліджені явища, то ставиться завдання дослідження таких явищ. В Ю.н. проблема часто являє собою

окреме завдання, яке слід вирішити. Вирішення проблеми можливе в єднанні теорет. і емпірич. досліджень. Для його провадження висувуються наук. гіпотези – допущення, система умовиводів щодо причин явищ, уявні моделі шляхів розв'язання проблеми. При висуненні гіпотез використовуються емпірич. знання, індукція, аналогія, інтуїція, мислене моделювання. З гіпотези за допомогою дедукції виводяться можливі наслідки. Безперечно для їх перевірки знову застосовуються методи емпірич. дослідження.

Ю.н. активно використовує концепції і доктрини. Концепція – заг. ідея, гол. задум, яким підпорядковано все дослідження, система взаємозв'язаних поглядів на те чи ін. явище. Розрізняють емпірич. і концепт. верифікацію (перевірку) гіпотез і теорет. положень взагалі. Емпірич. верифікація зводиться до зіставлення виведених з гіпотези результатів із фактич. даними емпірич. досліджень. Концепт. верифікація – аналіз узгодження гіпотези з наявними принципами і теорет. положеннями Ю.н. Якщо гіпотеза підтвердилась – вона стає елементом теорет. знання. Якщо ні – вона видозмінюється і знову перевіряється, або ж відкидається взагалі. Правова доктрина – зумовлена духовним

та інтелект. розвитком, станом моральності та політико-правовою культурою сусп-ва, цілісна і гармонійна система принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права і його розвитку, які виступають теорет. стрижнем та концепт. основою державотворчої, правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності. Ю.н. досліджує розвиток правової доктрини та законодавства в нерозривному зв'язку з розвитком державності, вивчає досвід зарубіж. країн, істор. спадщину, досягнення правової думки людства.

Літ.: Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: моногр. К., 2001; Шемшученко Ю.С. Вибране. К., 2005; Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: моногр. У 2-х кн. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Кн. 1. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. К., 2008; Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції: моногр. / кол. авт.; за ред. І.О. Кресіної. К., 2024; Тертишник В.М. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 3-тє, доповн. і перероб. К., 2024.

В.М. Тертишник

ЯДЕРНА БЕЗПЕКА – дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку (Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», ст. 1). Зазначене визначення лише частково відповідає реаліям і вимогам щодо забезпечення належної Я.б. в Україні, а також змісту цього поняття. Я.б. – це такий стан розвитку сусп. відносин у сфері використання ядерної енергії, зокрема в ядерній енергетиці, при якому системою наук.-техн., організац., екон., державно-правових та ін. спец. засобів регулювання забезпечується належний безпечний режим використання ядерних установок (об'єктів), ядерних матеріалів тощо, який спонукає до безумовного дотримання вимог законодавства, норм, правил, стандартів і умов, що діють у сфері використання ядерної енергії. Чітке дотримання режиму використання ядерної енергії є основою попередження і недопущення радіоакт. забруднення навколиш. природ. середовища з метою як забезпечення життя і здоров'я людей, так і охорони довкілля, або, інакше кажучи, з метою забезпечення радіац. безпеки.

Для України, вищезазначені твердження, є вкрай актуальними та необхідними, зокрема у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ та захопленням Запорізької атомної станції.

Саме дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів становить основу забезпечення радіац. безпеки. Отже, ядерна та радіац. безпека настільки тісно взаємопов'язані, що без дотримання і забезпечення першої не можна говорити й сподіватися на забезпечення другої.

Норми, правила і стандарти з Я.б. – це критерії, вимоги й умови забезпечення безпеки під час використання ядерної енергії, їх дотримання є обов'язковим при здійсненні будь-якого виду діяльності у сфері використання ядерної енергії. Вимоги зазначених норм, правил і стандартів приймаються з урахуванням рекомендацій міжнар. орг-цій у сфері використання ядерної енергії.

Один із осн. напрямів використання ядерної енергії – виробництво тепло-, і електроенер-

гії. У сучас. умовах, коли розвиток ядерної енергетики набув широкомасштабного характеру і зростає кількість країн, які експлуатують об'єкти ядерної енергетики, забезпечення Я.б. вийшло за межі інтересів окремої д-ви і набуло міжнар. значення.

З огляду на вимоги часу під егідою МАГАТЕ в 1989 була розроблена Міжнародна шкала тяжкості подій на атомних станціях *INES*. Зазначена шкала є засобом для швидкої оцінки можливих наслідків інцидентів на атомних електростанціях (АЕС). Класифікуючи події відповідно до їх значущості, вона полегшує взаєморозуміння між ядерним співтовариством. Сьогодні шкала *INES* використовується більш ніж у 60 країнах світу. Відповідно до вищезазначеної класифікації події класифікуються за 7 рівнями, а саме: 0 рівень – події називаються «відхиленнями»; 1–3 рівні – події називаються «інцидентами»; 4–7 рівні – події називаються «аваріями». Напр., аварії на ЧАЕС 1986 та на АЕС «Фукусіма» 2011 класифікуються за рівнем «7», аварія на АЕС «Три-Майл Айленд» у США в 1979 – за рівнем «5».

Координація та об'єднання зусиль із забезпечення Я.б. – порівняно новий напрям міжнар. співробітництва у сфері мирного використання ядерної енергії. Одна із особливостей цього напрямку полягає в тому, що він дедалі більше набуває міжнар.-правових форм. Свідченням цього є прийняття Міжнародної конвенції з ядерної безпеки (1994), яку Україна ратифікувала 17 грудня 1997 із застереженням про те, що положення ст. 3 Конвенції не застосовуються до об'єкта «Укриття». Впродовж багатьох років об'єкт «Укриття» поступово перетворюється на еколог. безпечну систему. Завдання щодо такого перетворення об'єкта «Укриття» розв'язуються шляхом послідовного розроблення та виконання окремих планів, проєктів та програм.

Г.І. Балюк

ЯДЕРНА ЗБРОЯ – зброя мас. ураження, дія якої заснована на вражаючих факторах вибуху в результаті ядерних реакцій або реакції синтезу (термоядерна зброя).

Поява та використання Я.з. багато в чому вплинули на розвиток сучас. міжнар. відно-

син та на зовнішньополіт. стратегії країн світу. Однією з таких стратегій є стратегія ядерної війни – комплекс заходів, спрямованих на запобігання ядерній війні та застосування Я.з. Політика запобігання нападу із застосуванням Я.з. з боку ін. країни шляхом загрози ядерної відплати відома як стратегія ядерного стримування. Мета ядерного стримування полягає в тому, щоб завжди підтримувати потенціал другого удару (здатність країни відповісти на ядерну атаку власним ядерним ударом) і потенційно прагнути до статусу удару на випередження. Під час «холодної» війни теоретики політ. науки та військ. теорії розглядали види політики, які могли б запобігти ядерній атаці. Відповідно вони розробили моделі теорії ігор, які змогли призвести до стабільних умов стримування.

Різні види Я.з. формують різні типи ядерних стратегій. Цілі будь-якої стратегії зазвичай полягають у тому, щоб утруднити противнику завдання випереджувального удару по системі озброєння та утруднити захист від Я.з. під час потенц. конфлікту. Це може означати приховування місць розташування зброї, напр., розміщення її на підводних човнах або наземних мобільних пускових установках-транспортерах з використанням систем раннього попередження для евакуації громадян у безпечні райони перед нападом. Ін. компоненти ядерної стратегії включали використання протиракетної оборони для знищення ракет до їх приземлення.

Я.з., призначена для загрози винищення великих груп населення або стримування нападів, відома як стратег. зброя. Я.з. для використання на полі бою у військ. ситуаціях називається тактичною зброєю.

Критики стратегії ядерної війни часто припускають, що ядерна війна між двома країнами призведе до взаємного знищення. З цього погляду значення Я.з. полягає у стримуванні війни, оскільки будь-яка ядерна війна призведе до ескалації взаємної недовіри та страху, спричинить взаємне гарантоване знищення. Специфіка поширення Я.з. обумовлює появу особл. типу зовн. політики деяких країн, що відома як ядерний шантаж – загроза застосування Я.з., аби змусити держ. чи недерж. учасника міжнар. політики вчинити або не вчинити певні дії. В сучас. світі такої стратегії дотримуються КНДР та РФ.

Оскільки поширення та можливе застосування Я.з. є важл. проблемами у міжнар. відносинах та дипломатії, у більшості країн світу застосування ядерної сили може бути санкціоноване лише главою уряду або керівником д-ви.

Ядерне роззброєння відноситься як до акту скорочення або ліквідації Я.з., так і до кінцевого стану без'ядерного світу, за якого Я.з. буде повністю знищена. Існує безліч договорів, що обмежують або скорочують випробування та запаси Я.з. У Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 прописано три принципи: 1) принцип нерозповсюдження; 2) принцип роззброєння; 3) принцип мирного використання ядерної енергії. Однією з умов підписання договору є те, що всі сторони-підписанти повинні вести переговори з метою реалізації довгострокової цілі – повного ядерного роззброєння. Але сьогодні лише дві країни світу – Україна та Південно-Африканська Республіка – повністю відмовились від наявної в них Я.з.

А.А. Шуліка

ЯДЕРНЕ ПРАВО – система правових норм, якими регулюються відносини, пов'язані з використанням ядер. енергії, ядер. об'єктів (установок), джерел іонізуючого випромінювання (ДІВ) у різних сферах життєдіяльності, а також відносини, спрямовані на забезпечення радіац. безпеки, захист життя і здоров'я громадян від впливу іонізуючого випромінювання, охорону навкол. природного середовища від радіоактивного забруднення. Виникнення, формування і розвиток Я.п. як галузі тісно пов'язані із законодав. виділенням діяльності в сфері використання ядер. енергії. Ця діяльність включає такі напрями: проектування, спорудження, введення в експлуатацію та зняття з експлуатації ядер. установок, ДІВ; виконання робіт і надання послуг, які впливають на безпеку під час використання ядер. енергії; поводження з ядер. матеріалами та ДІВ, зокрема під час розвідки та видобування корисних копалин; проведення наук. досліджень з використанням ядер. установок, ДІВ, ядер. матеріалів; управління у сфері використання ядер. енергії; держ. регулювання безпеки під час використання останньої; фіз. захист ядер. установок і матеріалів; держ. облік ядер. матеріалів і ДІВ; держ. контроль за радіац. обстановкою на тер. України; міжнар. співробітництво та забезпечення додержання міжнар. зобов'язань нашої д-ви у сфері використання ядер. енергії. Ядерне законодавство як зовн. форма Я.п. становить сукупність нормат.-прав. актів різної юрид. сили. Стрижневим для цих актів є Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995).

Під системою Я.п. слід розуміти поділ його норм за окремими ядерно-правовими ін-тами відповідно до особливостей ядер. від-

носин, які регулюються цими нормами. Найважл. ін-т у системі Я.п. – інститут забезпечення радіаційної безпеки. Крім галузі права, Я.п. є також галуззю юрид. науки і навч. дисципліною.

Літ.: Балюк Г.І. Ядерне право України: стан і перспективи розвитку (правові аспекти радіоекології). К., 1996; Соціальний захист постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи: загальні положення, соціальний захист, судова практика / упоряд. Г.І. Балюк. К., 2007.

Г.І. Балюк

ЯДЕРНИЙ ТЕРОРИЗМ – різновид терорист. дій з використанням ядерних чи ін. радіоактив. матеріалів (або пов'язаних із захопленням чи ушкодженням ядерних об'єктів таким чином, що відбувається вивільнення або створюється загроза вивільнення радіоакт. матеріалу), які спрямовані на створення обстановки терору серед населення, мають ознаки ядерного шантажу, можуть реально завдавати шкоди життю і здоров'ю людей чи тягти за собою ін. серйозні наслідки, створювати загрозу міжнар. миру та безпеці. Протистояння Я.т. передбачено Міжнародною конвенцією про боротьбу з актами ядерного тероризму. Прийнята 13 квітня 2005 Резолюцією 59/290 Генеральної Асамблеї ООН. Конвенцію ратифіковано Законом України № 3533-IV (3533-15) від 15.III.2006.

Сьогодні ознаки Я.т. наявні в діях російських збройних угруповань, які завдавали артилерійських ударів по території Запорізької атомної електростанції в Енергодарі, захопили приміщення ЗАЕС та обмежили нормальну роботу персоналу станції, здійснили мінування території ЗАЕС та зберігання снарядів у цехах, змінювали технолог. процеси станції та спричинили пошкодження обладнання, що супроводжувалось загрозами техноген. характеру, які могли мати наслідком ядерну катастрофу. Генеральний директор Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ) Рафаель Маріано Гроссі висловлював серйозну стурбованість безпекою ядерних об'єктів України, зокрема, рівень небезпеки на Запорізькій АЕС він назвав однією із найбільш критич. проблем у всьому світі.

Для недопущення зазначених злочинів держави-учасниці Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму (приєднання України з 15.III.2006) мають докласти усіх зусиль до вжиття відповідних заходів із забезпечення захисту радіоакт. матеріалу з урахуванням відповідних рекомендацій і

функцій Міжнародного агентства з атомної енергії, дій, необхідних для попередження та розслідування фактів Я.т., для кримін. переслідування чи видачі (екстрадиції) терористів.

Відповідно до ст. 258 КК України терорист. акт – це застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи ін. дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини, або заподіяння значної майнової шкоди чи настання ін. тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнар. ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами держ. влади чи органами місц. самоврядування, служб. особами цих органів, об'єднаннями громадян, юрид. особами, міжнар. орг-ціями, або привернення уваги громадськості до певних політ., реліг. чи ін. поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою. Такі дії, якщо вони призвели до загибелі людини (людей), караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна. В КК України логічним буде сформулювати окрему норму, якою було б юрид. чітко визначено усі елементи складу даного злочину, зокрема детальніше розкрито його об'єктивна сторона та посилена санкція.

Контроль за дотриманням безпеки АЕС покладається на підрозділи МАГАТЕ, які діють відповідно до Статуту Міжнародної агенції з атомної енергії, ухваленого 26 жовтня 1956 на міжнар. конференції, що її проводили в штаб-квартирі ООН. У компетенції МАГАТЕ ядерна та фізична ядерна безпека (безпека ядерних установок, радіац. безпека та безпека перевезень, поводження з радіоактив. відходами, готовність на реагування у разі інцидентів та аварійних ситуацій), ядерна перевірка (застосування системи гарантій МАГАТЕ), контроль за мирним використанням атомної енергії, стандарти ядерної безпеки і захисту довкілля, надання країнам-членам техніч. допомоги.

Літ.: Тертишник В.М. Конституція України. Науково-практичний коментар. К., 2022; Тилик О. Протидія ядерному тероризму в системі захисту прав і свобод людини. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 08 грудня 2023); укладач: Л.А. Філяніна. Дніпро, 2023; Когут Ю.І. Ядерна енергетика та управління безпекою. К., 2024.

В.М. Тертишник

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Адашис Людмила Іванівна
Андрусишин Богдан Іванович
Бабкін Володимир Дмитрович
Бабкіна Ольга Володимирівна
Балюк Галина Іванівна
Батанов Олександр Васильович
Батанова Наталія Миколаївна
Батраченко Тетяна Сергіївна
Бевза Богдан Петрович
Білошицький Володимир Іванович
Бойко Анжела Іванівна
Бойко Олександр Дмитрович
Бортніков Валерій Іванович
Бульбенюк Світлана Степанівна
Бульвінський Андрій Григорович
Бучма Олег Васильович
Бушанський Валентин Вікторович
Гарський Олександр В'ячеславович
Гнатюк Микола Миколайович
Горбатенко Володимир Павлович
Горбатенко Ірина Анатоліївна
Дем'яненко Борис Леонідович
Добіжа Василь Валерійович
Доценко Вікторія Володимирівна
Єзеров Альберт Анатолійович
Згурська Валентина Леонідівна
Каланча Інга Георгіївна
Карнаух Богдан Петрович
Касяненко Юрій Якович
Ковтун Олена Миколаївна
Кордун Олексій Олександрович
Корж Ігор Федорович
Корнієнко Валерій Олександрович
Корнієнко Михайло Васильович
Кресін Олексій Веніамінович

Кресіна Ірина Олексіївна
Кукуруз Оксана Володимирівна
Мадіссон Вадим Вільямович
Макаренко Анатолій Васильович
Малишева Наталія Рафаелівна
Мироненко Олександр Миколайович
Мироненко Петро Володимирович
Михайленко Віра Володимирівна
Моргунова Еліна Сергіївна
Нагорний Богдан Володимирович
Нагребельний Володимир Петрович
Наливайко Лариса Романівна
Оснач Олексій Михайлович
Отрош Михайло Іванович
Пархоменко Наталія Миколаївна
Перепьолкін Сергій Михайлович
Петренко Ігор Ігорович
Погорелова Алла Іванівна
Пояркова Тетяна Костянтинівна
Пушкар Павло Валентинович
Романюк Анатолій Семенович
Рудакевич Олег Михайлович
Рябов Сергій Геннадійович
Самотуга Андрій Валерійович
Северинюк Валентин Матвійович
Селігей Пилип Олександрович
Смолянюк Володимир Федорович
Співак Віктор Миколайович
Ставченко Сергій Вікторович
Сухорольський Петро Михайлович
Стойко Олена Михайлівна
Стрежнев Георгій Дмитрович
Тертишник Володимир Митрофанович
Тертишник Ігор Іванович
Тертишник Олександр Іванович
Тимошенко Віра Іванівна
Тимощук Віктор Павлович
Третяк Олексій Анатолійович
Тупчієнко Дмитро Леонідович
Удод Олександр Андрійович
Уркевич Віталій Юрійович
Філянїна Людмила Іванівна

Хомич Іван Олександрович
Цапко Олег Михайлович
Ченцов Віктор Васильович
Шаповаленко Марина Володимирівна
Шемшученко Юрій Сергійович
Школик Андрій Михайлович
Шуліка Андрій Андрійович
Шумило Михайло Миколайович
Щедрова Галина Петрівна
Явір Віра Анатоліївна
Ягунов Дмитро Вікторович
Яроцький Петро Лаврентійович
Ярош Оксана Богданівна
Ярош Ярослав Богданович
Яценко Оксана Василівна

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

Мова видання – українська

Макетування
Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 20 листопада 2024 року
Формат 70х108/16. Обл.-вид. арк. 92,75
(3.710.236 знаків).
Наклад 500 прим.

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ
АКАДЕМІЇ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

Адреса: 01054, м. Київ, вул. Леонтовича, 5.
e-mail: academy.mpv@gmail.com тел. +38-044-227-82-03 (04)

Свідоцтво про внесення суб'єкта господарювання
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції Серії ДК № 8185 від 04.10.2024 р.

ДРУК:
ТОВ «Книжкова майстерня»
03022, Київ, вул. Михайла Максимовича, 2. Тел. 067-219-36-49
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру – серія ДК №2000 від 08.11.2004 р.